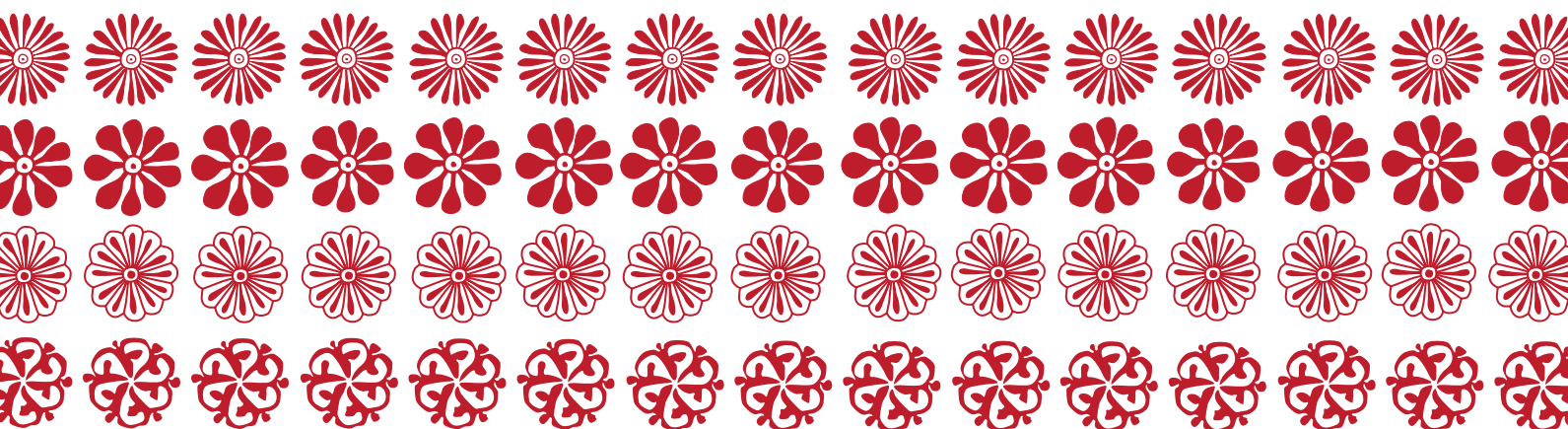

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 2 (ΑΕΠΕΛ2)

Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης
Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017

Επιστημονική επιμέλεια:

Μαρία Ξανθοπούλου – Αιμιλία Μπάνου – Ελένη Ζυμή – Ευγενία Γιαννούλη
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Αναστασία Κουμούση

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 2 (ΑΕΠΕΛ2)

Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης
Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017

Επιστημονική επιμέλεια:

Μαρία Ξανθοπούλου – Αιμιλία Μπάνου – Ελένη Ζυμή – Ευγενία Γιαννούλη
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Αναστασία Κουμούση

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

ISBN: 978-960-89611-8-0

2020 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2)

Επιστημονική Επιτροπή

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ANNA ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Διοργάνωση

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	x
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	xi
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	xvi
A. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΦΟΡΕΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
Παναγιώτα Κασίμη <i>Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας. Το έργο των ετών 2015-2017</i>	3
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου <i>Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, 2015-2017</i>	15
Ευαγγελία Πάντου <i>Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας</i>	25
Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά <i>Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας κατά τα έτη 2014-2017</i>	39
Ερωφίλη-Ιρις Κόλια <i>Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας τα έτη 2015-2017</i>	53
Αναστασία Κουμούση <i>Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας στην Αχαΐα και στην Ηλεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013</i>	67
Ανδρέας Ντάρλας <i>Το έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στην Πελοπόννησο κατά την πενταετία 2013-2017</i>	81
Αγγελική Σίμωσι <i>Το έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο</i>	93
B. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Βασίλης Τασίνος <i>Μυκηναϊκή Κόρινθος. Ο εντοπισμός και η έρευνα των προϊστορικών καταλοίπων στο πλαίσιο του έργου της Ολυμπίας Οδού</i>	105
Χριστοφίλης Μαγγίδης – Νικόλαος Λιανός <i>Η αρχαιολογική ανακάλυψη και ταύτιση του ανακτορικού θρόνου των Μυκηνών</i>	115
Michaela E. Zavadil <i>The acropolis of Pheneos (Arcadia) in the Middle Helladic period. Preliminary results of the Greek-Austrian excavations, 2011-2013</i>	129
Claire Burke <i>Pheneos pottery: provenance and production technology</i>	137

Γαρυφαλλιά Σμέρου <i>Ο προϊστορικός οικισμός στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος στο Στάδιο Τεγέας</i>	145
Αγγελική Καζνέση – Χρυσάνθη Κονταξή – Ελένη Στραβοπόδη <i>Από σπηλιά σε σπηλιά. Δύο νεολιθικά σπήλαια σε συνάρτηση στο Αλεποχώρι Λακωνίας</i>	157
Corien W. Wiersma – Sofia Voutsaki – Wieke de Neef – Adamantia Vasilogamvrou <i>The Ayios Vasiliios Survey Project. Preliminary results</i>	167
Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne – Athanasios Themos – Elena Zavvou <i>Kastraki Keratitsas. An Early Helladic fortification in an upland plateau of Laconia</i>	179
Γεώργιος Τσιαγγούρης <i>Πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος στη Σπάρτη. Η περίπτωση του οικοπέδου Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147</i>	187
Αιμιλία Μπάνου <i>Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων. Τα νεότερα αποτελέσματα της έρευνας (2015)</i>	199
Evangelia Malapani – Sharon R. Stocker – Salvatore Vitale – Calla McNamee – Hüseyin Öztürk – Anna Michopoulou <i>Excavations at the Early Helladic site at POTA Romanou 2014-2015</i>	207
Γκέλυ Φράγκου <i>Μια νέα θέση πρωτοελλαδικής εποχής στη Μεσσηνία</i>	217
Χριστίνα Μαραμπέα <i>Ανασκαφικές εργασίες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στον θολωτό τάφο Κάμπου Αβίας, 2014-2015</i>	225
Birgitta Eder – Jasmin Huber – Erofilii-Iris Kolia – Panaghiotis Moutzouridis – Kostas Nikolentzos – Lea Obrocki – Andreas Vött <i>New research at Kleidi-Samikon</i>	233
Ερωφίλη-Ιρις Κόλια – Ανδρέας Σπυρούλιας <i>Στοιχεία οργάνωσης και χρήσης του χώρου στον πρωτοελλαδικό οικισμό της Κερύνειας στην Αχαΐα</i>	247
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Κοτρώνι της Πάτρας</i>	257
Βασίλης Αργυρόπουλος <i>Προϊστορικός οικισμός Ντασκά Τριταίας στην Αχαΐα. Μια πρώτη προσέγγιση</i>	271
Γ. ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	
Αγλαΐα Κουτρομπή – Παναγιώτα Κασίμη – Χριστίνα Πιπίλου <i>Υπόγειοι θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι της ρωμαϊκής Κορίνθου</i>	285
Ελένη Κόρκα – Παρασκευή Ευαγγέλογλου <i>Αρχαία Τενέα. Συστηματική ανασκαφική έρευνα στο Χιλιομόδι Κορινθίας, 2013-2017</i>	295
Κωνσταντίνος Κίσσας – Βασίλειος Παπαθανασίου – Δήμητρα Ανδρικού <i>Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Αποτελέσματα της ανασκαφής 2014-2016</i>	305
Ζωή Σπυράντη – Αθανάσιος Τσιόγκας <i>Ο ρόλος του ανδρώνα στην κλασική οικία της Σικυώνας</i>	313
Φωτεινή Μπαλλά – Αθανάσιος Τσιόγκας <i>Παρόδιο νεκροταφείο στη Σικυώνα: τυπολογία τάφων, ταφικά μνημεία και έθιμα ταφής</i>	323
Δήμητρα Σαρρή <i>Λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο Δερβένι Κορινθίας: η ανασκαφή και οι εργασίες προστασίας του χώρου</i>	333

Ευαγγελία Κυριαζή – Βασιλική Βαλάντου – Νίκος Ζαχαριάς <i>Τεχνολογική μελέτη δομικών υλικών του ρωμαϊκού λουτρού στο Δερβένι Κορινθίας</i>	343
Γεώργιος Καλλής <i>Κεραμικοί κλίβανοι Καμαρίου Κορινθίας</i>	353
Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου – Κωνσταντίνος Τζιαμπάσης – Σωτήριος Ραπτόπουλος <i>Αποτελέσματα και προοπτικές του πενταετούς προγράμματος ανασκαφικής έρευνας της ρωμαϊκής έπαυλης Κατουνίστρας Λουτρακίου</i>	367
Βασίλης Λαμπρινουδάκης – Sebastian Prignitz – Ευάγγελος Καζολιάς <i>Η Αφροδίτη, η Θέμις και οι ναοί Λ και L στο Ασκληπιείο Επιδαύρου</i>	377
Μαρία Σοφικίτου <i>Ανασκαφή περιόδου 2008-2009 στην Αρχαία Αγορά του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο</i>	395
Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα <i>Η συγκρότηση της πόλεως τῶν Ἐπιδαυρίων. Τεκμήρια από το ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού</i>	405
Ελένη Σαρρή <i>Ερευνώντας το αδριάνειο υδραγωγείο στην περιοχή του Άργους</i>	417
Ευαγγελία Αργυροπούλου – Ιωάννα Αρανίτου <i>Νομισματικές μαρτυρίες από τον αρχαιολογικό χώρο Μαντίνειας Αρκαδίας</i>	429
Χαρά Γ. Γιαννακάκη – Αφροδίτη Π. Βλάχου <i>Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης. Η παλαιότερη έρευνα και τα νέα ανασκαφικά δεδομένα</i>	441
Γουλιέλμος Ορεστίδης <i>Νέα στοιχεία για το Κυκλοτερές Οικοδόμημα στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης και το πρόσφατο αναστηλωτικό έργο</i>	453
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφή νέου ρωμαϊκού ταφικού μνημείου στην πόλη της Σπάρτης. Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης</i>	463
Γεώργιος Δουλφής <i>Ιωνικά κιονόκρανα από τη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή Λακωνία: τυπολογία, τεχνοτροπία, τεχνολογία</i>	479
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας</i>	489
Ερωφίλη-Ιρις Κόλια – Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Τώνια Μουρτζίνη <i>Αρχαίο Γυμνάσιο Ολυμπίας. Νέες ανασκαφικές έρευνες</i>	499
Sandra Zipprich <i>Horse and carriage in cult and logistics of the Sanctuary of Zeus at Olympia</i>	511
Christa Schauer <i>Μετάλλινα αντικείμενα από το «Δημόσιο Κέντρο» των Λουσών</i>	517
Ζαχαρούλα Λεβεντούρη <i>Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας</i>	525
Χρίστος Λιάγκουρας <i>Παραθαλάσσια έπαυλη ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στον Άγιο Αθανάσιο Κουρούτας Αμαλιάδας</i>	533
Ευγενία Πουλημένου – Νίκος Πετρόπουλος <i>Ανασκαφές αγροτικών εγκαταστάσεων στο πλαίσιο των μεγάλων έργων στη δυτική Αχαΐα. Συμβολή στην έρευνα μιας παραγμένης περιόδου</i>	541

Βασιλική Τσακνάκη
Κεραμεικά εργαστήρια της Δύμης 553

Βύρων Αντωνιάδης
Tabula Imperii Romani: Μια μεθοδολογική προσέγγιση στη ρωμαϊκή Πελοπόννησο 565

Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ελένη Μανωλέσσου
Αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη Κάστρου Ακροκορίνθου (7ος-9ος αιώνας) 575

Rossana Valente
Μια διαχρονική θεώρηση της κεραμικής παραγωγής: οικονομικές τάσεις στη βυζαντινή Κόρινθο 585

Anastasia Vassiliou
Burial topography and funerary practices in Early Byzantine Argos: evidence from the North Cemetery 597

Χρήστος Σταυράκος – Ευαγγελία Πάντου
Μια άγνωστη έμμετρη μεσοβυζαντινή επιγραφή από την Τρύπη Ταυγέτου 609

Αγγελική Μέξια
Νεότερα στοιχεία για δύο βυζαντινούς ναούς της Μάνης μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 621

Παναγιώτα Σκάγκου
Αποκαλύπτοντας και αναδεικνύοντας μια γειτονιά της Άνω Πόλης Μονεμβασίας 633

Δανάη Χαραλάμπος
Ο γραπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας (1625) 645

Τζούλια Παπαγεωργίου
Το καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στη Δάφνη Γερακίου Λακωνίας: παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και τον κεραμικό και γραπτό διάκοσμο 657

Γιώργος Μαυροφρύδης
Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία της Μάνης 673

Σοφία Σάκκαρη
Το νεκροταφείο του νάρθηκα του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στους Χριστιάνους Μεσσηνίας. Μια προκαταρκτική παρουσίαση 683

Μιχάλης Κάππας
Ορθόδοξα μοναστήρια στη Μεσσηνία κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας 691

Αναστασία Κουμούση
Άγιος Νικόλαος Αγριδίου. Συμβολή στην υστεροβυζαντινή ζωγραφική της Αχαΐας 701

Νικόλαος Βασιλάκης
Η μαρτυρία της κεραμικής της ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου από σωστικές ανασκαφές στην Πάτρα 713

Ε. ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Παναγιώτα Κολιάτση – Θεώνη Χριστοφίλου – Γαρυφαλλιά Σμέρου
Ηραιάτις Αρκαδίας. Νέα αρχαιολογικά δεδομένα 725

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Θεώνη Χριστοφίλου – Παναγιώτα Κολιάτση – Γαρυφαλλιά Σμέρου
Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη Μαντινική Χώρα 735

Αφροδίτη Μαλτέζου – Πέρσα Χρηστάκου <i>Νέα τοπογραφικά στοιχεία στην περιοχή της Σκάλας Λακωνίας</i>	745
Μαρία Τσούλη – Νικολέτα Κουλογεωργίου <i>Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στο πλαίσιο τεχνικών έργων τρίτων στον Δήμο Ανατολικής Μάνης Π.Ε. Λακωνίας</i>	757
Δημοσθένης Κοσμόπουλος – Μαριφίλη Βαλάκα <i>Νέες θέσεις και ευρήματα από τις αρχαιολογικές έρευνες για την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου «Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα» στη Μεσσηνία</i>	773

ΣΤ. ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Γιάννης Χαιρετάκης <i>Στον «δρόμο» για τις Κεγχρεές. Επανεξετάζοντας τους πύργους σε βραχονησίδες του Σαρωνικού</i>	787
Δέσποινα Κουτσούμπα <i>Η έρευνα στον βυθισμένο προϊστορικό οικισμό στη θέση Λαμπαγιαννάς Αργολίδας</i>	795
Παναγιώτα Γαλιατσάτου – Αγγελική Σίμωσι <i>Πιλοτικό πρόγραμμα συντήρησης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το ISCR της Ρώμης σε ενάλια αρχαιολογικά κατάλοιπα της Παλαιάς Επιδαύρου</i>	805
Σταμάτιος Φριτζίλας <i>Νεότερες έρευνες στη θέση Γραμμένο της Νήσου Πρώτης</i>	817

Ζ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Γεωργία Ήβου – Χαράλαμπος Αντωνιάδης <i>Οι εργασίες διαμόρφωσης στον αρχαιολογικό χώρο της Ασίνης: στόχοι και απολογισμός</i>	829
Παναγιώτα Σκιαδοπούλου <i>Πρόταση διαχείρισης-ανάδειξης αρχαιολογικού χώρου Λυκόσουρας Αρκαδίας</i>	841
Ευαγγελία Ελευθερίου <i>Κάστρο Γερακίου Λακωνίας. Το πρόσφατο παράδειγμα μετατροπής ενός μεσαιωνικού οχυρωμένου οικισμού σε οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο</i>	853
Ευαγγελία Πάντου – Ιωάννα Σπηλιοπούλου <i>Αποκατεστημένα μνημειακά σύνολα της Λακωνίας συμβουλευούνται το κοινό τους</i>	863
Γιάννα Κατσουγκράκη <i>Χαρτογραφώντας την αστική μνήμη στη νεότερη Σπάρτη: η νεοκλασική οικία Πλατάκου</i>	875
Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά – Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Δήμητρα Πίκουλα – Δημοσθένης Κοσμόπουλος – Μαρία Ζαχαροπούλου <i>Ο αναβαθμισμένος αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος και η λειτουργία του ως φορέα αειφόρου πολιτιστικής ανάπτυξης</i>	885
Μαρία Κυλάφη – Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά – Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ευαγγελία Μαλαπάνη – Κατερίνα Τζαμουράνη – Μαρία Τσουλάκου – Δήμητρα Πίκουλα – Αθανάσιος Κατάκος <i>Η επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου</i>	895
Κατερίνα Τζαμουράνη – Μαρία Κυλάφη – Νατάσα Γλαράκη <i>«Ήταν ένα μικρό καράβι». Μουσειοσκευή και οικογενειακός σάκος για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου</i>	907
Δημοσθένης Κοσμόπουλος <i>Το ψηφιακό πολιτιστικό απόθεμα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας</i>	915

<p>Δημοσθένης Σβολόπουλος – Μαρία-Ευδοκία Βασενχόβεν – Αθανάσιος Κάλφας – Εμορφύλη Παντελιάδου – Βασίλης Σούλης – Σοφία Σπυροπούλου – Ελένη-Εύα Τουμπακάρη – Παναγιώτης Χατζημήτρος – Κυριάκος Ψαρουδάκης <i>Το έργο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων στο πλαίσιο της προστασίας και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά τα έτη 2012-2015</i></p>	925
<p>Μιχάλης Γκαζής – Μαριλένα Μεντζίνη <i>Εφαρμογές τεχνολογιών πληροφορικής για την παρουσίαση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών</i></p>	937
<p>Ζωή Δημοπούλου – Γεώργιος Μαλαπέρδας – Νίκος Ζαχαριάς <i>Χρήση Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων για την ψηφιακή αποτύπωση του Τείχους Δυμαίων και της ευρύτερης λιμνοθάλασσας και πρόταση διαχείρισής τους</i></p>	943
<p>Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη <i>Εκπαιδευτικές δράσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας τα έτη 2016-2017</i></p>	955
<h2>Η. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ</h2>	
<p>Βλάσιος Δεληστάθης – Ευφροσύνη Κούμπουλα – Ελένη Γεωργίου – Γεώργιος Καρβουντζής – Ευθυμία Θεοχάρη – Αργυρώ Τσίγκρη <i>Απόσπαση, μεταφορά και αποθήκευση ανασκαφικών ευρημάτων από την Κορινθία για λόγους διάσωσης και ανάδειξής τους</i></p>	965
<p>Αργυρώ Τσίγκρη – Ελένη Γεωργίου – Ευθυμία Θεοχάρη – Κυριακή Καρπαθιωτάκη – Καλλιόπη Νέζη – Αγγελική Κανδρή – Δήμητρα Μπαλάφα – Γεώργιος Καρβουντζής <i>Αναλυτικές μέθοδοι διερεύνησης της κατάστασης διατήρησης σε ανασκαφικά ευρήματα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας</i></p>	973
<p>Αργυρώ Τσίγκρη – Ευφροσύνη Κούμπουλα – Βλάσιος Δεληστάθης <i>Επιτύμβιο σύνταγμα κούρων σε διπλή ταφή. Συντήρηση και μουσειακή ανάδειξη</i></p>	983
<p>Ελένη Γεωργίου – Ευφροσύνη Κούμπουλα <i>Αρχαίο Θέατρο Σικυώνας. Διερεύνηση της κατάστασης διατήρησης και πιλοτική εφαρμογή νανοϋλικών</i></p>	993
<p>Κλειώ Παπάζογλου <i>Η συντήρηση των τοιχογραφιών του Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου στα Πίσσια Δ. Λουτρακίου-Αγίων Θεοδώρων</i></p>	1001
<p>Κλειώ Παπάζογλου <i>Εργασίες συντήρησης και ανάδειξης στο τέμπλο του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Νεμέας</i></p>	1011
<p>Αθανάσιος Κατάκος – Μαρία Κυλάφη – Ελένη Παλαμάρα – Νίκος Ζαχαριάς <i>Συντήρηση και αναλυτικές μελέτες εκθεμάτων στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου</i></p>	1021
<p>Μαριλένα Μεντζίνη <i>Σωστικά μέτρα για την αποκατάσταση του ρωμαϊκού υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης</i></p>	1033
<p>Ελένη-Εύα Τουμπακάρη – Γεώργιος Λάγκας <i>Το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης: κατασκευαστική ανάλυση, χαρακτηρισμός υπαρχόντων κονιαμάτων και σχεδιασμός κι εφαρμογή ενεμάτων και κονιαμάτων επισκευής</i></p>	1043

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρώτο συνέδριο για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, καρπός συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, πραγματοποιήθηκε το 2012. Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί ως αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονταν τακτικά, με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Η Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ2) διοργανώθηκε πέντε χρόνια αργότερα από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών (ΤΙΑΔΠΑ) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα. Στην πολυαναμενόμενη αυτή δεύτερη συνάντηση παρουσιάστηκε το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου και των Εφορειών Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο που είχε συντελεστεί στο μεταξύ, καθώς και ανακοινώσεις αρχαιολόγων, ιστορικών και συντηρητών που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο και στα Κύθηρα. Ειδικό θέμα της συνάντησης ήταν η διαχείριση του πολιτισμικού αποθέματος – αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και συλλογών.

Τη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο στήριξαν, από τη θέση του μέλους της Επιστημονικής Επιτροπής, οι καθηγητές του ΤΙΑΔΠΑ Ευγενία Γιαννούλη, Νίκος Ζαχαριάς, Ελένη Ζυμή, Αιμιλία Μπάνου, Μαρία Ξανθοπούλου, †Βάσω Πέννα και Ιωάννα Σπηλιοπούλου, καθώς και οι πραιστάμενοι των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου, της Εφορείας Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Παναγιώτα Κασίμη, Ερωφίλη-Ιρίς Κόλια, Αναστασία Κουμούση, Ευαγγελία Μηλίτη, Ανδρέας Ντάρλας, Ευαγγελία Πάντου, Άλκηστις Παπαδημητρίου και Αγγελική Σίμωσι. Στα πρακτικά θέματα της διοργάνωσης συνέδραμαν πολλοί καθηγητές και φοιτητές του ΤΙΑΔΠΑ, συμβάλλοντας στην ομαλή διεξαγωγή του τριήμερου. Την επικοινωνία με τους συνέδρους και την επιμέλεια του τόμου των περιλήψεων ανέλαβε η Μαρία Ξανθοπούλου, την επικοινωνία με τους χορηγούς και τους προμηθευτές ο Νίκος Ζαχαριάς, τη διαδικτυακή προβολή η λέκτορας Μαρία Κουρή, τη γραμματειακή υποστήριξη οι Σύλια Βαλάντου και Βάγια Παναγιωτίδη, την τεχνική υποστήριξη ο Γιώργος Μαλαπέρδας. Τη διοργάνωση στήριξαν οικονομικά το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, η Π.Ε. Μεσσηνίας, ο Δήμος Καλαμάτας και η TEMES A.E.

Την επιστημονική επιμέλεια του τόμου των Πρακτικών ανέλαβαν οι Ευγενία Γιαννούλη, Ελένη Ζυμή, Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Αναστασία Κουμούση, Αιμιλία Μπάνου και Μαρία Ξανθοπούλου. Η Μαρία Ξανθοπούλου είχε επιπλέον την ευθύνη της κριτικής ανάγνωσης και του συμπληρωματικού ελέγχου όλων των κειμένων, της επικοινωνίας με τους συγγραφείς, της γενικής επιμέλειας της έκδοσης και της μορφοποίησης του τόμου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Γιάννη Στόγια για τον συμπληρωματικό έλεγχο κειμένων που άπτονται της νομισματικής και της οικονομίας και στον Joseph Alexander MacGillivray για τον έλεγχο των αγγλικών κειμένων και περιλήψεων.

Οι συμβολές κατανέμονται σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες του συνεδρίου και, εντός αυτών, γεωγραφικά, ξεκινώντας από την περιφερειακή ενότητα της Κορινθίας και συνεχίζοντας με την Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία, την Ηλεία και την Αχαΐα. Καταβλήθηκε προσπάθεια για σχετική ομοιομορφία των κειμένων, ενώ έγιναν δεκτές διαφοροποιήσεις των συγγραφέων σε ζητήματα ορθογραφίας και επιστημονικής ορολογίας. Ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς για τη συνεργασία τους.

Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο είναι πλέον θεσμός. Παρά το κλίμα αβεβαιότητας που δημιουργούν οι υγειονομικές συνθήκες των τελευταίων μηνών θα συνεχίσουμε να εργαζόμαστε ώστε οι συναντήσεις για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να αποτελούν σταθερό σημείο αναφοράς για τους επιστήμονες που υπηρετούν την αρχαιολογική έρευνα και την πολιτισμική διαχείριση της περιοχής.

Οι επιμελήτριες των Πρακτικών του ΑΕΠΕΛ2

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Κωνσταντίνα Ακτύπη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
konst.aktyri@gmail.com

Δήμητρα Ανδρικού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra_andrikou@yahoo.gr

Βύρων Αντωνιάδης
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
vant@eie.gr

Χαράλαμπος Αντωνιάδης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
antonbabis@gmail.com

Ιωάννα Αρανίτου
arion15879@gmail.com

Βασίλης Αργυρόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vargiropoulos@culture.gr

Ευαγγελία Αργυροπούλου
evan.argyropoulou@gmail.com

Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου
Επίτιμη Διευθύντρια, Υπουργείο Πολιτισμού και
Αθλητισμού
nikos_zoe_k@hotmail.com

Μαριφίλη Βαλάκα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
marifily@gmail.com

Βασιλική Βαλάντου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
celiasitia@gmail.com

Μαρία-Ευδοκία Βασενχόβεν
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
mwassenhoven@culture.gr

Νικόλαος Βασιλάκης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Αφροδίτη Π. Βλάχου
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
afroditi.vlachou@yahoo.gr

Παναγιώτα Γαλιατσάτου
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
pgaliatsatou@culture.gr

Ελένη Γεωργίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ege078@gmail.com

Χαρά Γ. Γιαννακάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
haragian@gmail.com

Μιχάλης Γκαζής
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Νατάσα Γλαράκη
nglaraki@yahoo.gr

Βλάσιος Δεληστάθης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
vdelistathis@culture.gr

Ζωή Δημοπούλου
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
zoidimopoul@gmail.com

Γεώργιος Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ευαγγελία Ελευθερίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
eelefteriou@culture.gr

Παρασκευή Ευαγγέλογλου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής
Κληρονομιάς
revaggeloglou@culture.gr

Νίκος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
zacharias@uop.gr

Μαρία Ζαχαροπούλου
zaxarmary@gmail.com

Γεωργία Ήβου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
georgia.ivou@yahoo.com

Ευθυμία Θεοχάρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
theo_effie@yahoo.gr

Αγγελική Καζνέση
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
akaznesi@culture.gr

Ευάγγελος Καζολιάς
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
v.kazolias@gmail.com

Γεώργιος Καλλής
georgkallis@gmail.com

Αθανάσιος Κάλφας
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
akalfas@culture.gr

Αγγελική Κανδρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
kandri_angel@yahoo.gr

Μιχάλης Κάππας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagioutou@culture.gr

Γεώργιος Καρβουντζής
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
gkarvou1@gmail.com

Κυριακή Καρπαθιωτάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
linakarp@yahoo.gr

Παναγιώτα Κασίμη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
kassimigiota@yahoo.gr

Αθανάσιος Κατάκος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
thkatak@gmail.com

Γιάννα Κατσουγκράκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gkatsoug@gmail.com

Κωνσταντίνος Κίσσας
Universität Trier
kissas@uni-trier.de

Ερωφίλη-Ιρις Κόλια
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
erkolia@hotmail.com

Παναγιώτα Κολιάτση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
penykol@hotmail.com

Χρυσάνθη Κονταξή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
ckontaksi@culture.gr

Έλενα Κόρκα
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής
Κληρονομιάς
ekorka@culture.gr

Δημοσθένης Κοσμόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dikosmoroulos@gmail.com

Νικολέτα Κουλογεωργίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikgkoulogeorgiou@gmail.com

Αναστασία Κουμούση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumousi@culture.gr

Ευφροσύνη Κούμπουλα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
froso_kouboula@yahoo.gr

Αγλαΐα Κουτρομπή
akoutrobi@gmail.com

Δέσποινα Κουτσούμπα
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
dkutsumba@yahoo.com

Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nkoutsoumpeliti@culture.gr

Μαρία Κυλάφη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mariakylafi@yahoo.gr

Ευαγγελία Κυριαζή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
kyriazievangelia@gmail.com

Γεώργιος Λάγκας
glagas@tepiakat.gr

Βασίλης Λαμπρινουδάκης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
labrin@otenet.gr

Ζαχάρω Λεβεντούρη
zlevantouri@culture.gr

Χρίστος Λιάγκουρας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
christosliagkour@gmail.com

Νικόλαος Λιανός
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
nlianos@arch.duth.gr

Χριστοφίλης Μαγγίδης
Dickinson College
maggidic@dickinson.edu

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Γεώργιος Μαλαπέρδας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
envcart@yahoo.gr

Αφροδίτη Μαλτέζου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afmaltezou@gmail.com

Ελένη Γ. Μανωλέσσου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων,
Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών
emanolessou@culture.gr

Χριστίνα Μαραμπέα
Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Σαλαμίνας
chrmarabea@hotmail.com

Γεώργιος Μαυροφρύδης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mavrofridis@geo.aegean.gr

Μαριλένα Μεντζίνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
marilena_mentzini@yahoo.gr
mmentzini@culture.gr

Αγγελική Μέξια
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
agmeksia@yahoo.com

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
evangeliamilitsi@yahoo.gr

Τώνια Μουρτζίνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
amourtzini@culture.gr

Δήμητρα Μπαλάφα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
axeroysia@yahoo.gr

Φωτεινή Μπαλλά
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
fbala@uoa.gr

Αιμιλία Μπάνου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
eban@otenet.gr

Καλλιόπη Νέζη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
nezikalli@gmail.com

Ανδρέας Ντάρλας
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Γουλιέλμος Ορεστίδης
gououres@yahoo.com

Ελένη Παλαμάρα
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
el.palamara@gmail.com

Εμορφύλη Παντελιάδου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
epanteliadou@culture.gr

Ευαγγελία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
erantou@culture.gr

Τζούλια Παπαγεωργίου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων
julia.papageorgiou@gmail.com

Κλειώ Παπάζογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
krapazoglou@culture.gr

Βασίλειος Παπαθανασίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
jamesvrapathanasiou@yahoo.gr

Νίκος Πετρόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
n_petro@yahoo.gr

Δήμητρα Πίκουλα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dimitrapikoula@gmail.com

Χριστίνα Πιπίλου
xpipilou@gmail.com

Ευγενία Πουλημένου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
evgeroulimenou@gmail.com

Σωτήρης Ραπτόπουλος
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού,
Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων,
Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών
sgrapto@yahoo.com

Σοφία Σάκκαρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sophiasakkar@yahoo.gr

Δήμητρα Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Ελένη Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Δημοσθένης Σβολόπουλος
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
dsvoloroulos@culture.gr

Αγγελική Σίμωνι
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας
asimosi@culture.gr

Παναγιώτα Σκάγκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gskagkou@gmail.com

Παναγιώτα Σκιαδοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
pskiad@otenet.gr

Γαρυφαλλιά Σμέρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
garifalia.smerou@gmail.com

Βασίλης Σούλης
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
vsoulis@culture.gr

Μαρία Σοφικίτου
Σωματείο «Διάζωμα»
mrsfkt@yahoo.com

Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
iaspi@otenet.gr

Ζωή Σπυράντη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
zoespyranti@yahoo.gr

Σοφία Σπυροπούλου
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
sspiropoulou@culture.gr

Ανδρέας Σπυρούλιας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
andreas_spiroulias@yahoo.gr

Χρήστος Σταυράκος
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
chstavra@uoi.gr

Ελένη Στραβοπόδη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
eleni.stravopodi@gmail.com

Βασίλης Τασίνος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
tvasilis7@yahoo.gr

Αικατερίνη Τζαμουράνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
catzam@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Χ. Τζιαμπάσης
prof.k.tziampasis@gmail.com

Ελένη-Εύα Τουμπακάρη
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
etoumpakari@culture.gr

Βασιλική Τσακνάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

Γεώργιος Τσιαγγούρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gtsiaggouris@yahoo.gr

Αργυρώ Τσίγκρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
atsigkri@culture.gr

Αθανάσιος Τσιόγκας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
tsio_tom@yahoo.gr

Μαρία Τσουλάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
tsoulakou@yahoo.com

Μαρία Τσούλη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Γκέλυ Φράγκου
gelyfragoy11@hotmail.com

Σταμάτιος Φριτζίλας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Γιάννης Χαιρετάκης
yannischairetakis@gmail.com

Δανάη Χαραλάμπους
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
danaicharala@yahoo.gr

Παναγιώτης Χατζημήτρος
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
takis.xatzi@gmail.com

Πέρσα Χρηστάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
persachristakou@yahoo.com

Θεώνη Χριστοφίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Κυριάκος Ψαρουδάκης
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων
kpsaroudakis@culture.gr

Clare Burke
Austrian Academy of Sciences
Clare.Burke@oeaw.ac.at

Wieke de Neef
University of Ghent
wieke.deneef@ugent.be

Birgitta Eder
Austrian Academy of Sciences
birgitta.eder@oeaw.ac.at

Jasmin Huber
Austrian Academy of Sciences
Jasmin.Huber@oeaw.ac.at

Erofilii-Iris Kolia
Ephorate of Antiquities of Ilia
erkolia@hotmail.com

Stuart MacVeagh Thorne
Netherlands Institute at Athens
stuartthorne@cybercom.net

Evangelia Malapani
Ephorate of Antiquities of Messenia
emalapani@gmail.com

Calla McNamee
American School of Classical Studies at Athens
cmcnamee@ucalgary.ca

Anna Michopoulou
Ephorate of Antiquities of Messenia
annamichopoulou2004@hotmail.com

Panaghiotis Moutzouridis
Hellenic Ministry of Culture and Sports
pmoutzouridis@culture.gr

Kostas Nikolentzos
National Archaeological Museum
knikolentzos@culture.gr

Lea Obrocki
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
L.Obrocki2@geo.uni-mainz.de

Hüseyin Öztürk
College Year in Athens
huseyincinar.ozturk@gmail.com

Mieke Prent
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl

Sebastian Prignitz
Austrian Academy of Sciences
sebastian.prignitz@oeaw.ac.at

Christa Schauer
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
ch.schauer27@aon.at

Sharon R. Stocker
University of Cincinnati
sharon.stocker@uc.edu

Athanasios Themis
Epigraphic Museum
themis.athanasios@gmail.com

Rossana Valente
British School at Athens
r.valente@bsa.ac.uk

Adamantia Vasilogamvrou
Archaeological Society at Athens
adapanvas@gmail.com

Anastasia Vassiliou
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
a.vassiliou@culture.gr

Salvatore Vitale
Università di Pisa
salvatore.vitale@for.unipi.it

Andreas Vött
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
voett@uni-mainz.de

Sofia Voutsaki
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Corien W. Wiersma
University of Groningen
c.w.wiersma@rug.nl

Michaela Zavadil
Austrian Academy of Sciences
Michaela.Zavadil@oeaw.ac.at

Elena Zavvou
Epigraphic Museum
ezavvou@culture.gr

Sandra Zipprich
Philipps-Universität Marburg
sandrzipprich@googlemail.com

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
ΑΕΘΣΕ	<i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας</i>
ΑΕΜΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
Agora	<i>The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJ	<i>The Archaeological Journal</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AK	<i>Antike Kunst</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AURA	<i>Athens University Review of Archaeology</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BSRLL	<i>Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CA	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCEC	<i>Cahiers du Centre d'Études Chypriotes</i>
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
Corinth	<i>Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
EEBS	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
ΕΕΘΣ	<i>Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
Εργον	<i>Το Έργον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
GOThR	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
HeJMEC	<i>Hellenic Journal of Music</i>
HSPh	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JGA	<i>Journal of Greek Archaeology</i>

JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
JWAG	<i>The Journal of the Walters Art Gallery</i>
Lerna	<i>Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MMS	<i>Metropolitan Museum Studies</i>
NC	<i>The Numismatic Chronicle</i>
OJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensi</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
RCRFA	<i>Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RIA	<i>Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SBBer	<i>Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
SoSchrÖAI	<i>Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΦΟΡΕΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας. Το έργο των ετών 2015-2017

ABSTRACT. The Ephorate of Antiquities of Corinthia, with local domain the regional unit of Corinthia and headquarters in Ancient Corinth, was created with the reform of the Ministry of Culture from the merger of the 37th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities, which until then operated not only in Corinthia but in Arcadia and the Argolid as well. The Ephorate's work is especially extensive, as it oversees four large museums (Ancient Corinth, Ancient Nemea, Isthmia, Ancient Sicyon) and a smaller one at Pheneos in mountainous Corinthia, as well as a plethora of monuments, many of which are preserved in excellent condition while others are in great need of maintenance. Note that Corinthia contains two of the four Panhellenic sanctuaries, Nemea and Isthmia, as well as two of the largest technical works of antiquity, the paved way of the Diolkos and the artificial port of Lechaion. The current article reports on the work undertaken after the merger of the Ephorates on October 31, and includes the years 2015 to 2017. During that time, NSRF works at important Byzantine monuments in Corinthia were completed. Moreover, systematic excavations were continued at noteworthy sites such as the ancient theater of Sicyon and the archaeological site of ancient Sicyon, the ancient Lechaion port, the ancient Pheneos site, and the Mycenaean cemetery of Aidonia in Nemea. At the same time the Ephorate emphasized the implementation of educational programs and activities at all the museums and archaeological sites, with the goal of promoting scientific knowledge and the familiarization of both students and teachers with the region's cultural riches.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, με χωρική αρμοδιότητα τον Νομό Κορινθίας και έδρα την Αρχαία Κόρινθο, προέκυψε με τον νέο οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού από την συνένωση της ΑΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, η οποία έως τότε είχε στην αρμοδιότητά της, εκτός της Κορινθίας, την Αρκαδία και την Αργολίδα. Σε αυτήν υπηρετούν σήμερα ενεργώς, πλην της γράφουσας, πέντε αρχαιολόγοι, επτά συντηρητές ΤΕ και ΔΕ, έξι υπάλληλοι διοικητικού-λογιστικού, διοικητικού-οικονομικού και διοικητικού-γραμματέων, 36 ημερήσιοι φύλακες, πέντε νυχτοφύλακες, ένας πολιτικός μηχανικός, δύο οδηγοί και 16 εργάτες και εργατοτεχνίτες.

Το έργο της ΕΦΑ Κορινθίας είναι ιδιαίτερα εκτενές, καθώς έχει υπό την εποπτεία της τέσσερα μεγάλα μουσεία (Αρχαία Κόρινθος, Αρχαία Νεμέα, Ίσθμια, Αρχαία Σικυώνα) και ένα μικρότερο (στον Φενεό της ορεινής Κορινθίας) αλλά και πλήθος μνημείων, εκ των οποίων πολλά διατηρούνται σε εξαιρετική κατάσταση και άλλα έχουν τεράστιες ανάγκες συντήρησης. Η Κορινθία αριθμεί συνολικά 140 κηρυγμένους αρχαιολογικούς χώρους, οι οποίοι χρήζουν μέριμνας, προστασίας, σωστικών επεμβάσεων και τακτικών ελέγχων για παράνομη οικοδομική δραστηριότητα στο περιβάλλον τους. Σημειώνεται ότι στην Κορινθία βρίσκονται δύο από τα τέσσερα πανελλήνια ιερά της αρχαιότητας, η Νεμέα και η Ισθμία, καθώς και δύο από τα μεγαλύτερα τεχνικά έργα της αρχαιότητας, ο λιθόστρωτος δρόμος του Διόλκου και το τεχνητό λιμάνι του Λεχαιού.

Ένα ιδιαίτερα δύσκολο έργο της ΕΦΑ Κορινθίας, εξαιτίας και του ολιγάριθμου επιστημονικού προσωπικού της, είναι η επίβλεψη των Ξένων Σχολών και η διοικητική υποστήριξη θεμάτων αδειοδότησης, εξυπηρέτησης, εποπτείας και αποτελεσματικού ελέγχου των μελετητών (μεμονωμένων και πολυπληθών ομάδων) που δραστηριοποιούνται στην περιοχή χωρικής αρμοδιότητάς της. Συνολικά, στην Κορινθία δραστηριοποιούνται επιστημονικά με συστηματικό τρόπο η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ΑΣΚΣΑ), το Ινστιτούτο της Δανίας, το Καναδικό Ινστιτούτο, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Βρετανική Σχολή και το Αυστριακό Ινστιτούτο.

Το παρόν άρθρο αφορά το έργο από την ενοποίηση των Εφορειών στις 31 Οκτωβρίου 2014 και μετά, δηλαδή τα έτη 2015 έως και 2017.

Έργα ΕΣΠΑ

Τα έργα ΕΣΠΑ που υλοποιήθηκαν στον Ν. Κορινθίας άλλαξαν τη φυσιογνωμία του πολιτιστικού τοπίου της Κορινθίας, με μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις, αναστηλώσεις και βελτιώσεις. Έως το τέλος του 2016 είχαν ολοκληρωθεί στην Κορινθία με την μέθοδο της αυτεπιστασίας έντεκα συγχρηματοδοτούμενα έργα στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, συνολικού προϋπολογισμού 6.345.000 ευρώ. Από τα έργα αυτά, δέκα είχαν ενταχθεί στο Ε.Π. «ΔΕΠΙΝ 2007-2013» και ένα (Επανεκθεση Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου) στο Ε.Π. Ανταγωνιστικότητας του Υπουργείου Ανάπτυξης¹. Από τα έργα ΕΣΠΑ που υλοποιήθηκαν στο χρονικό διάστημα αναφοράς της παρούσας ανακοίνωσης αναφέρονται περιληπτικά τα ακόλουθα:

Επείγουσες στερεωτικές εργασίες στον Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου και στον περιβάλλοντα χώρο του στα Πίσσια του Δήμου Λουτρακίου-Αγ. Θεοδώρων Ν. Κορινθίας

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου (εικ. 1), γνωστός και ως Μαθηθάνσης λόγω του εορτασμού του στις 2 Μαΐου, είναι κτισμένος σε δασώδη περιοχή, στο πρανές ρεματιάς λίγο έξω από τον οικισμό των Πισίων, 15 χλμ. βόρεια της πόλης του Λουτρακίου. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ηραίου, στο ακρωτήριο της ομώνυμης χερσονήσου, οι αρχαίες πόλεις Οινόη, Πείραιον και Θέρμες αλλά και ναοί των βυζαντινών χρόνων και της Τουρκοκρατίας στην ευρύτερη περιοχή μαρτυρούν την ιστορία και σημασία του τόπου στο πέρασμα των αιώνων. Το μνημείο ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου δρομικού ναού, με ημικυκλική κόγχη ιερού και ημικυκλική κόγχη πρόθεσης εγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Ο ναός είναι κατάγραφος με καλής τέχνης παραστάσεις λειτουργικού περιεχομένου, αφηγηματικές σκηνές, μεμονωμένες μορφές και ποικίλα διακοσμητικά θέματα. Σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο δυτικό μέτωπο του ανατολικού σφενδονίου, τις τοιχογραφίες εκτέλεσε το 1638 ο Θηβαίος ιερομόναχος Σεραφείμ Κουλούρης. Πρόκειται για το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό έργο του συγκεκριμένου ζωγράφου. Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επεμβάσεις στερέωσης και αποκατάστασης επί του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου, καθώς και συντήρηση των τοιχογραφιών του, με στόχο τη συντήρηση και επαναλειτουργία του.

Εργασίες επισκευών και αποκατάστασης του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στη Νεμέα

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Νεμέας (εικ. 2) βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του πολεοδομικού ιστού της πόλης της Νεμέας, δίπλα σε αλύλλιο πεύκων. Κτίσμα των όψιμων χρόνων της Τουρκοκρατίας, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της μακραίωνης ιστορίας ενός τόπου με κατοίκηση από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα και με εξαιρετικό μνημειακό πλούτο. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με οκταγωνικό τρούλο, με προεξέχουσα, τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού και κόγχη πρόθεσης εγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Το μνημείο αποκαταστάθηκε, στερεώθηκαν οι λιγοστές τοιχογραφίες του, συντηρήθηκε το ανώτερο ξύλινο τμήμα του τέμπλου, εξοπλίσθηκε και παραδόθηκε σε χρήση.

Αποκατάσταση του Ι.Ν. Παμμεγίστου Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Στεφάνι

Ο μικρός ναός Παμμεγίστου Ταξιάρχη Μιχαήλ (εικ. 3) ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο των σταυρεπίστεγων ναών. Το πρόπυλο, ορθογωνικής κάτοψης, μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης, αποτελείται από τέσσερις πεσσούς, που φέρουν ισάριθμα οξυκόρυφα τόξα και επικαλύπτεται με ημισφαιρικό θόλο. Τοιχογραφίες πολύ καλής τέχνης του ζωγράφου Θεοδοσίου Κακαβά, όπως μας πληροφορεί γραπτή μικρογράμματη επιγραφή πάνω από τη θύρα εισόδου στο ιερό βήμα, χρονολογούμενες το 1565, καλύπτουν το σύνολο των επιφανειών. Ο ερειπωμένος ναός στερεώθηκε, αποκαταστάθηκε και αποδόθηκε στο κοινό.

Επανεκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου

Οι δύο ανακαινισμένες αίθουσες του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου (εικ. 4) συνολικού εμβαδού 244 τ.μ. εγκαινιάστηκαν στις 13 Ιουλίου 2016. Η σύγχρονη αντίληψη που διέπει τους δύο εκθεσιακούς χώρους, η ανανέωση του εκθεσιακού υλικού, η παρουσίαση των δύο Κούρων της Τενέας, η χρήση οπτικοακουστικών μέσων και η συνολική παρουσίαση της Κορίνθου, της σημαντικότητας αυτής πόλης-κράτους της αρχαιότητας,

¹ Τα οκτώ από τα έντεκα έργα είχαν ξεκινήσει από την 25η ΕΒΑ, υπό την διεύθυνση του Δρ. Δ. Αθανασούλη, προϊσταμένου της 25ης ΕΒΑ έως την 31η Οκτωβρίου 2014, και ολοκληρώθηκαν από την ΕΦΑΚΟΡ, υπό την διεύθυνση του Δρ. Κ. Κίσα, προϊσταμένου της ΛΖ' ΕΠΚΑ και στην συνέχεια της ΕΦΑΚΟΡ έως την 31η Δεκεμβρίου 2016.

που σφράγισε επανειλημμένα τη μοίρα ολόκληρης της Πελοποννήσου, έχουν κερδίσει το θαυμασμό των επισκεπτών και έχουν συμβάλει στην αύξηση της επισκεψιμότητας του μουσείου.

Βήμα του Αποστόλου Παύλου

Το εμβληματικό για την Αρχαία Κόρινθο μνημείο του Βήματος του Γαλλίωνα στο κέντρο της Ρωμαϊκής Αγοράς (εικ. 5), από το οποίο μίλησε ο Απόστολος Παύλος στους κατοίκους της Κορινθίας, προσελκύει όλο το χρόνο μεγάλο πλήθος επισκεπτών στο πλαίσιο και του θρησκευτικού τουρισμού. Στο μνημείο έγιναν εκτεταμένες εργασίες ανάταξης, στερέωσης και συντήρησης και βελτιώθηκε η πρόσβαση του κοινού στο ανώτερο τμήμα του.

Ηραίο Περαχώρας

Το Ηραίο της Περαχώρας, ένα από τα σημαντικότερα ιερά της Ήρας στην Πελοπόννησο, βρίσκεται σε ειδυλλιακή περιοχή, κηρυγμένη από το 1962 ως τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ υλοποιήθηκαν αρχαιολογικές διαδρομές, κατασκευάστηκαν πλατώματα θέασης του χώρου (εικ. 6) και κτήριο εξυπηρέτησης πολιτών, τοποθετήθηκε εποπτικό υλικό και πραγματοποιήθηκαν περισχοινίσεις και στερεώσεις μνημείων του αρχαιολογικού χώρου. Με τις ανωτέρω επεμβάσεις ο χώρος έγινε προσβάσιμος και κατανοητός, για πρώτη φορά δε απέκτησε πληροφοριακό υλικό και βιβλίο εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

Μεγάλα έργα

Εκτός των έργων ΕΣΠΑ πραγματοποιήθηκαν στην Κορινθία δύο μεγάλα δημόσια έργα, τα οποία άλλαξαν τα επιστημονικά δεδομένα στην Κορινθία. Πρόκειται για το έργο «Μελέτη, κατασκευή, χρηματοδότηση, λειτουργία, συντήρηση και εκμετάλλευση με σύμβαση παραχώρησης του αυτοκινητοδρόμου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Τσακώνα ΟΛΥΜΠΙΑ ΟΔΟΣ», του οποίου ο κύριος όγκος εργασιών ολοκληρώθηκε στο τέλος Ιουλίου 2017 και το υπόλοιπο στο τέλος Νοεμβρίου 2017 (εικ. 7), και το υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στο πλαίσιο της νέας σιδηροδρομικής γραμμής στην Π.Ε. Κορινθίας», στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή υπολειπόμενων έργων υποδομής, επιδομής, σηματοδότησης-τηλεδιοίκησης, τηλεπικοινωνιών και ηλεκτρομηχανονικών εγκαταστάσεων σιδηροδρόμων για την σιδηροδρομική γραμμή Κιάτο-Ροδοδάφνη».

Επιστημονικές έρευνες

Ιδιαίτερα εκτενές ήταν και το ανασκαφικό-επιστημονικό έργο της ΕΦΑ Κορινθίας είτε στο πλαίσιο συνεργασιών με άλλους φορείς και ιδρύματα, που συνέδραμαν οικονομικά, είτε στο πλαίσιο προγραμματικών συμβάσεων με την Περιφέρεια Πελοποννήσου.

Ερευνητικό πρόγραμμα στην Αρχαία Φενεό

Στο πλαίσιο της διετούς Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτιστικής Ανάπτυξης για το έργο «Ερευνητικό πρόγραμμα στην Αρχαία Φενεό», με συμβαλλόμενους το ΥΠΠΟΑ και την Περιφέρεια Πελοποννήσου (έναρξη 15 Μαΐου 2014), η ΕΦ.Α. Κορινθίας διενήργησε διετή ανασκαφική έρευνα στην Ακρόπολη της Αρχαίας Φενεού με στόχο τη συμπλήρωση και αποσαφήνιση των επιστημονικών δεδομένων που είχαν προκύψει από την έρευνα της αείμνηστης Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη στην περιοχή τα έτη 1958-1961.

Στο ιερό διαπιστώθηκαν αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Η α' φάση, κατά την οποία το ιερό λειτούργησε σε πολύ μικρότερο μέγεθος, χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Η κύρια φάση του Ασκληπιείου, στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ., χαρακτηρίζεται από την πλήρη ανακατασκευή του κεντρικού δωματίου και την ανέγερση των λατρευτικών αγαμάτων, τη λειτουργία του βορείου δωματίου ως εστιατορίου και την κατασκευή του ιωνικού περιστυλίου. Στην ίδια φάση, οι τοίχοι των δωματίων και του περιστυλίου ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα ποικίλων χρωμάτων, ενώ εντυπωσιακή ήταν και η πλήρη σίμη με τις πολύχρωμες λεοντοκεφαλές ως υδρορροές. Το ιερό καταστράφηκε, πιθανώς από σεισμό, στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ. Μετά την ανακατασκευή του μετατράπηκε σε χώρο αυτοκρατορικής λατρείας, με επίκεντρο το βόρειο δωμάτιο, όπου τοποθετήθηκαν δύο

λατρευτικά αγάλματα αυτοκρατόρων και μαρμάρινη τράπεζα προσφορών, στοιχεία ήδη γνωστά από την παλαιά ανασκαφική έρευνα.

Ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού

Το τριετές (2016-2018) ερευνητικό πρόγραμμα *Lechaion Harbor and Settlement Land Project*, στο χερσαίο τμήμα του αρχαίου λιμένα Λεχαιού, του δυτικού λιμένα και ομώνυμου οικισμού της πόλης της Κορίνθου, στις ακτές του Κορινθιακού Κόλπου, αποτέλεσε συνεργασία της ΕΦΑ Κορινθίας και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Στόχος του προγράμματος ήταν ο καθορισμός και η χαρτογράφηση του λιμένα και του οικισμού που μαρτυρείται στην περιοχή μέσω γεωφυσικής έρευνας, η ανασκαφή τριών κτηρίων που διακρίνονται στην αεροφωτογράφιση που πραγματοποιήθηκε το 2014, ο καθορισμός των χρονολογικών φάσεων κατοίκησης και χρήσης του χώρου και η δημιουργία ουσιαστικών προϋποθέσεων συντήρησης των ορατών μνημείων και ανάδειξης και επισκεψιμότητας ενός χώρου που παραμένει άγνωστος στο ευρύ κοινό.

Στις τρεις περιοχές όπου επικεντρώθηκε η ανασκαφική έρευνα (περιοχές Α, Β, C) αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν μερικώς τρία κτήρια, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους με βάση τις στρωματογραφικές τομές που διανοίχθηκαν στην θεμελίωσή τους. Η χρήση τους ανήκει τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα. Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη νότια του καναλιού εισόδου στον εσωτερικό λιμένα ρωμαϊκής τρικλιτης βασιλικής με αψίδα, στην οποία αποδίδονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται σημαντικός αριθμός νομισμάτων των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων, μια σιδερένια κλειδαριά, καθώς και μεγάλες ποσότητες κεραμικής, εισηγμένης και εγχώριας, που χρονολογείται από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον πρώιμο 6ο αι. μ.Χ. Ωστόσο, εντοπίστηκαν και μικρές ποσότητες κεραμικής των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων καταδεικνύοντας χρήση του χώρου στις αντίστοιχες περιόδους.

Ανασκαφική έρευνα στην Αρχαία Σικυώνα

Επρόκειτο για συνεργασία τριετούς διάρκειας (2017-2019) της ΕΦΑ Κορινθίας με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα και το Εθνικό Μουσείο της Δανίας. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Carlsberg. Η συνεργασία είχε ξεκινήσει το 2015 με διετές πρόγραμμα, κατά το οποίο εφαρμόστηκαν μη παρεμβατικές μέθοδοι έρευνας (επιφανειακή έρευνα, γεωφυσικές διασκοπήσεις, γεωαρχαιολογική έρευνα, μέθοδοι εναέριας και δορυφορικής αρχαιολογίας), οι οποίες επέτρεψαν τον προσδιορισμό του τοπογραφικού περιγράμματος της κλασικής πόλης της Σικυώνας. Βασικός στόχος του τριετούς προγράμματος ήταν η ανίχνευση της ακριβούς θέσης της πόλης της Σικυώνας, προτού αυτή μεταφερθεί το 303 π.Χ. από τον Δημήτριο Πολιορκητή στο πλάτωμα του σύγχρονου οικισμού Βασιλικό. Σχετικές ενδείξεις υπήρχαν ήδη από το σημαντικό έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ωστόσο το πρόγραμμα αποσκοπούσε στη συστηματική έρευνα για την πληρέστερη κατανόηση των βασικών στοιχείων της πόλης. Ειδικότερα αποσκοπούσε στον εντοπισμό του οικιστικού πυρήνα και των ορίων του και στον προσδιορισμό του πολεοδομικού καννάβου, χαρακτηριστικών κατασκευών (όπως η οχύρωση, το αυτόνομο οχυρωμένο λιμάνι, οι δημόσιοι ή θρησκευτικοί χώροι) και των βιοτεχνικών ή εργαστηριακών περιοχών. Ως πεδίο ερευνών προσδιορίστηκε η παράκτια πεδιάδα του Κιάτου και συγκεκριμένα η περιοχή που ορίζεται νότια από τον ποταμό Ασωπό, βόρεια από τον ποταμό Ελισσώνα, δυτικά από τα ανατολικά κράσπεδα του πλατώματος της ελληνιστικής Σικυώνας και ανατολικά από την ακτογραμμή του Κιάτου.

Κατά το τρίτο έτος του προγράμματος (2017) διανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές σε πέντε διαφορετικούς αγρούς, οι οποίοι επιλέχθηκαν με κριτήριο τα αποτελέσματα των μη παρεμβατικών μεθόδων έρευνας. Η ανασκαφή έφερε στο φως τμήμα κατασκευής χρονολογούμενης στην ύστερη γεωμετρική/πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, τμήμα κτιρίου της κλασικής περιόδου με βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο, καθώς και τμήμα παρόδιου νεκροταφείου, πιθανόν υστεροκλασικών/πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Αποκάλυψη, προστασία και ανάδειξη του αρχαίου θεάτρου της Σικυώνας

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτιστικής Ανάπτυξης για το έργο «Αποκάλυψη, Προστασία και Ανάδειξη του αρχαίου θεάτρου της Σικυώνας», διετούς διάρκειας (έναρξη 15 Μαΐου 2014), με συμβαλλόμενους το ΥΠΠΟΑ, την Περιφέρεια Πελοποννήσου και τον Δήμο Σικυωνίων και με προϋπολογισμό 200.000€, διενεργήθηκαν ανασκαφικές διερευνητικές τομές (εικ. 8), οι οποίες διαφώτισαν ζητήματα όπως: τις βασικές διαστάσεις του θεάτρου, τα όρια και τις χαράξεις του, το σύστημα δομής του κοίλου, τα είδη υποστρώματος των λίθινων μελών του θεάτρου και την έκταση αυτών, την έκταση του φυσικού βράχου, τις θέσεις αρχαίων λατομήσεων, τους τύπους των εδωλίων και των βαθμίδων, τις παραλλαγές αυτών,

κατασκευαστικές λεπτομέρειες του ευρίπου, του κάτω κοίλου, του πρώτου διαζώματος, οικοδομικές φάσεις του κάτω κοίλου και των διόδων, τη στάθμη των δύο θολωτών δόδων.

Η β' φάση της Προγραμματικής Σύμβασης για το αρχαίο θέατρο έχει ήδη ολοκληρωθεί και περιελάμβανε αποχωματώσεις, με ανασκαφική μέθοδο, του εναπομείναντος τμήματος στα άκρα του κάτω κοίλου, συμπλήρωση των σχεδίων αποτύπωσης με τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν, ολοκλήρωση της αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης του θεάτρου, σύνταξη οριστικής αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης τμημάτων του θεάτρου και προστασία των υπολοίπων, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες στην α' φάση προδιαγραφές, και σύνταξη μελέτης συντήρησης των διαβρωμένων στοιχείων κατασκευής του θεάτρου. Θα ακολουθήσει η έγκριση των μελετών από τις αρμόδιες διευθύνσεις του ΥΠΠΟΑ, μερική ανάταξη των αναλημμάτων των παρόδων σύμφωνα με τη μελέτη της α' φάσης του έργου και αποκατάσταση του ευρίπου και της ορχήστρας σύμφωνα με τη μελέτη. Το έργο θα ολοκληρωθεί με την επεξεργασία εποπτικού υλικού προβολής μέσω πινακίδων και ενημερωτικού φυλλαδίου.

Ανασκαφική έρευνα στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών στα Αηδόνια Νεμέας

Πρόκειται για έρευνα της Εφορείας σε συνεργασία με το Nemea Center και το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, πενταετούς διάρκειας (2016-2020). Η έρευνα αυτή διεξάγεται σε ένα από τα σημαντικότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Πελοποννήσου, το οποίο έχει επανειλημμένα κακοποιηθεί από λαθρανασκαφείς και είναι ευρύτερα γνωστό από τον θησαυρό των Αηδονιών.

Άλλες προγραμματικές συμβάσεις

Κατά την περίοδο 2014-2016 υλοποιήθηκαν από την ΕΦΑ Κορινθίας δύο ακόμη προγραμματικές συμβάσεις με συμβαλλόμενα μέρη το ΥΠΠΟΑ και την Περιφέρεια Πελοποννήσου. Πρόκειται για την Προγραμματική Σύμβαση Πολιτισμικής Ανάπτυξης με τίτλο «Συμπληρωματικές εργασίες για την αποπεράτωση της διαμόρφωσης του εργαστηρίου συντήρησης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου», διάρκειας ενός έτους (2015), και την Προγραμματική Σύμβαση Πολιτισμικής Ανάπτυξης με τίτλο «Μελέτη συγκόλλησης, δομικής αποκατάστασης και αντισεισμικής προστασίας των δύο κούρων από την Κλένια Κορινθίας, καθώς και εφαρμογή της μελέτης», διετούς διάρκειας (2014-2016)².

Ψηφιοποίηση

Από το 2015 έως το Νοέμβριο του 2018 η ΕΦΑ Κορινθίας συμμετείχε στο έργο της ψηφιοποίησης των κινητών μνημείων, τον συντονισμό του οποίου είχε η Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟΑ, υλοποιώντας το έργο με τίτλο «Εμπλουτισμός των Ψηφιακών Συλλογών των Κινητών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Ανάπτυξη Νέου Πληροφοριακού Συστήματος του Εθνικού Αρχείου Μνημείων». Στο πλαίσιο της αυτεπιστασίας και της καταγραφής ακατάγραφων κινητών μνημείων, καταγράφηκαν συνολικά, από τον Ιανουάριο του 2015 έως τον Νοέμβριο του 2017, 6781 αρχαία αντικείμενα. Οι εργασίες του αναδόχου στην Κορινθία ολοκληρώθηκαν στο τέλος Ιουνίου 2017. Ψηφιοποιήθηκαν 7396 κινητά μνημεία και προετοιμάστηκαν λήμματα για 740 αντικείμενα.

Εκπαιδευτικά προγράμματα και εξωστρέφεια

Ποικίλο είναι το έργο της ΕΦΑ Κορινθίας στον τομέα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των δράσεων που αφορούν την εξωστρέφειά της και τη διάχυση της επιστημονικής γνώσης, έναν τομέα κομβικής σημασίας για την κατανόηση αλλά και την αναγνώριση του έργου που επιτελούν οι Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ. Στα εκπαιδευτικά της προγράμματα η Εφορεία έχει αρωγό τους τοπικούς φορείς, την ΑΣΚΣΑ αλλά και συναδέλφους της Κεντρικής Υπηρεσίας, που βοηθούν στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δράσεων.

² Τη μελέτη παρουσίασαν οι Ά. Παπαθανασίου και Ά. Ζαγκότσης σε αναρτημένη ανακοίνωσή τους με τίτλο *Ανάταξη και στήριξη των δίδυμων κούρων της Αρχαίας Τενέας από την Κλένια Κορινθίας. Στατικός και αντισεισμικός σχεδιασμός*, στη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ2), Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017.

Από το 2015 έως το 2017 υλοποιήθηκαν πολυάριθμα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και ένα σεμινάριο για εκπαιδευτικούς, προκειμένου η εκπαιδευτική κοινότητα να γνωρίσει την πολιτιστική κληρονομιά της Κορινθίας και να την αξιοποιήσει με τη βοήθεια και την καθοδήγηση της Εφορείας μας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι δράσεις:

- «Νεμέα, ξετυλίγοντας το κουβάρι του χρόνου». Γνωριμία με την ιστορία της Νεμέας από την εποχή των μύθων και του Ηρακλή ως σήμερα, με αφορμή ένα σφραγιδολίθο από τον θησαυρό των Αηδονίων στο Μουσείο Αρχαίας Νεμέας.
- «Ψηλαφώντας το ρωμαϊκό παρελθόν της Κορίνθου». Δίωρη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου για τυφλούς ενήλικες από το Σωματείο ΑμεΑ Κορινθίας.
- «Ιστορίες από το Ηραίο. Ηραίο: Μύθοι και αλήθειες». Παρουσίαση του αρχαιολογικού χώρου Ηραίου Περαχώρας και γνωριμία με τα μνημεία του και τους μύθους που συνδέονται με αυτόν.
- «Ο Ποσειδώνας στα Ίσθμια. Γνωριμία με το ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια και τα αθλήματα που τελούνταν εκεί στο πλαίσιο των πανελλήνιων αγώνων.
- «Η μουσική ταξιδεύει στον χρόνο στην Κόρινθο». Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Οι μαθητές ξεναγούν μαθητές στα αρχαία θέατρα» διοργανώθηκε στην Αρχαία Κόρινθο εκπαιδευτική δράση, που επικεντρώθηκε στο Ωδείο. Η εκπαιδευτική δράση ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας του Αμερικανικού Κολλεγίου Pierce, της ΑΣΚΣΑ – Ανασκαφές Κορίνθου, της ΕΦΑ Κορινθίας, του Δημοτικού Σχολείου Αρχαίας Κορίνθου, του οργανισμού Χαμόγελο του Παιδιού, του σωματείου Διάζωμα και της Ολυμπίας Οδού.

Το 2017 η ΕΦΑ Κορινθίας συμμετείχε σε μια σειρά δράσεων εξωστρέφειας. Στο πλαίσιο του εορτασμού της Ημέρας Μουσείων (18 Μαΐου), με θέμα «Μουσεία και αμφιλεγόμενες ιστορίες», η ΕΦΑ Κορινθίας επέλεξε να παρουσιάσει ένα ιδιαίτερο θέμα, που συνδέεται με μια αμφιλεγόμενη μορφή λατρείας της Αφροδίτης στην Αρχαία Κόρινθο, την Ιερά Πορνεία³ (εικ. 9). Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η ΕΦΑ Κορινθίας πραγματοποίησε, σε συνεργασία με το Ιστορικό-Λαογραφικό Μουσείο Κορίνθου και το Μουσείο Περιβάλλοντος της Στυμφαλίας, δράση με θέμα τη διαχρονία του κοσμήματος μέσα από επιλεγμένα εκθέματα του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, του Λαογραφικού Μουσείου και του Μουσείου Περιβάλλοντος της Στυμφαλίας, κατά την οποία παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά τα κοσμήματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Αρχαίας Στυμφάλου, που διενήργησε το Καναδικό Ινστιτούτο. Τέλος, την 1η Ιουλίου, με πρωτοβουλία της Ομάδας Αστρονομίας της Βιβλιοθήκης του Δήμου Κορινθίων, η ΕΦΑ Κορινθίας διοργάνωσε αστροπαρατήρηση στο αίθριο του Μουσείου Ίσθμιας, μια δράση με μεγάλο ενδιαφέρον και συμμετοχή από το κοινό.

Διαχειριστικό σχέδιο Αρχαίας Κορίνθου

Προτεραιότητα της ΕΦΑ Κορινθίας την περίοδο 2015-2017 αποτέλεσε και η προώθηση του Διαχειριστικού Σχεδίου της Αρχαίας Κορίνθου (εικ. 10). Πρόκειται για ένα σχέδιο διαχείρισης της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της Αρχαίας Κορίνθου και της ευρύτερης περιοχής, που χωρικά περιλαμβάνει την περιοχή από τον Ακροκόρινθο μέχρι το αρχαίο λιμάνι του Λεχάιου. Η Αρχαία Κόρινθος, ένας αρχαιολογικός χώρος υψηλής επισκεψιμότητας, με 155.000-160.000 επισκέπτες ετησίως, ανασκάπτεται συστηματικά από την ΑΣΚΣΑ από το 1896. Εξίσου σημαντικό είναι, βέβαια, και το συστηματικό και σωστικό ανασκαφικό έργο της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή, ιδιαίτερα εντατικό τις τελευταίες δεκαετίες με αφορμή τα μεγάλα δημόσια έργα. Αποφασιστικής σημασίας για την υλοποίηση αυτού του Διαχειριστικού Σχεδίου ήταν η διοργάνωση τον Ιούνιο του 2014 μιας κοινής διημερίδας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της ΑΣΚΣΑ στην Αρχαία Κόρινθο, με τίτλο *Planning for Sustainable Heritage in Ancient Corinth*, με την υποστήριξη του J. M. Kaplan Fund και τη συμμετοχή υπηρεσιακών παραγόντων του ΥΠΠΟΑ, καθώς και διακεκριμένων επιστημόνων στο πεδίο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στη διημερίδα επιβεβαιώθηκε ο κοινός στόχος της ενιαίας διαχείρισης των μνημείων και μνημειακών συνόλων της περιοχής και συμφωνήθηκαν τα επόμενα βήματα προς την εκπόνηση ενός ενιαίου Σχεδίου Διαχείρισης της Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς της Αρχαίας Κορίνθου.

Η α' φάση του Διαχειριστικού Σχεδίου έχει ήδη ολοκληρωθεί και αφορά α) την ολοκληρωμένη καταγραφή των ζητημάτων που άπτονται του χώρου και της διαχείρισής του και φυσικά περιλαμβάνουν και θέματα περιβάλλοντος, χωροταξικής και πολεοδομικής οργάνωσης, γεωργικής καλλιέργειας, συγκοινωνιακής οργάνωσης, τουρισμού, απασχόλησης, διατήρησης παραδοσιακών στοιχείων του οικισμού, και β) την

³ Σχετικό βίντεο έχει αναρτηθεί στο YouTube (<https://www.youtube.com/watch?v=kwFM-iYaams>).

καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης του αρχαιολογικού χώρου και του περιβάλλοντός του και την κατάσταση διατήρησης των μνημείων. Η α' φάση αφορούσε επίσης τη διατύπωση προτάσεων για ζητήματα προσβασιμότητας και κυκλοφορίας, πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού, καθώς και προστασίας του περιβάλλοντος και του τοπίου.

Τα προαναφερόμενα θεματικά πεδία καθώς και οι διασυνδέσεις που αναπτύσσονται τόσο μεταξύ τους όσο και με το κύριο πεδίο της ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομίας αποτελούν την στρατηγική προσέγγιση που ακολούθησε η μελέτη. Η καταγραφή αυτή αποτέλεσε την βάση πάνω στην οποία θα διατυπωθούν στη β' φάση, η οποία ξεκίνησε πρόσφατα, προτάσεις διαχείρισης για την αρμονική συνύπαρξη των μνημείων με το ανθρωπογενές περιβάλλον, την οικονομική βιωσιμότητα, την ανάπτυξη της περιοχής και άλλες παραμέτρους.

Εικ. 1. Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου στα Πίσσια Δήμου Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων(φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2. Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στην Νεμέα (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Ι.Ν. Παμμεγίστου Μιχαήλ στο Στεφάνι (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Γενική άποψη της επανέκθεσης της ανατολικής αίθουσας του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Γενική άποψη, από τα ανατολικά, του Βήματος του Αποστόλου Παύλου στον Αρχαιολογικό Χώρο Αρχαίας Κορίνθου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Στάση θέασης και πινακίδα με εποπτικό υλικό, που κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο έργου ΕΣΠΑ στον Αρχαιολογικό Χώρο Ηραίου Περαχώρας (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Σωστικές ανασκαφικές έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της Ολυμπίας Οδού στην Αρχαία Κόρινθο (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Γενική άποψη του κοίλου του Αρχαίου Θεάτρου Σικυώνας στον Δήμο Σικυωνίων (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

18 Μαΐου 2017

Διεθνής Ημέρα Μουσείων

Μουσεία και αμφιλεγόμενες ιστορίες: τα μουσεία μιλούν για εκείνα που δεν λέγονται

ICOM International Council of Museums
www.icom.museum

Facebook: facebook.com/internationalmuseums
Twitter: @icomgreek

Ιερά πορνεία στην Κόρινθο

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου συμμετέχει στη ΔΙΕΘΝΗ ΗΜΕΡΑ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Σάββατο 20 Μαΐου 2017, 8.30πμ

"Ακροκόρινθος, αναζητώντας το ιερό της θεάς Αφροδίτης"
με αφετηρία την είσοδο του κάστρου
Είσοδος ελεύθερη

Κυριακή 21 Μαΐου 2017, 10πμ

"Πόλις Αφροδίτας"
Είσοδος ελεύθερη με προεγγραφή στο
τηλ. : 6949605844 (11.00 - 12.00 Δευ. - Πα.)

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΡΙΝΘΟΥ
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
(ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ)

Εικ. 9. Αφίσα του εορτασμού της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων στην Αρχαία Κόρινθο (ΕΦΑΚΟΡ – Κέντρο Πολιτισμού Αθλητισμού και Περιβάλλοντος Δήμου Κορινθίων).

Σχέδιο Διαχείρισης της Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς στον Ευρύτερο Αρχαιολογικό Χώρο της Αρχαίας Κορίνθου

Α' Φάση
ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΥ ΟΡΑΜΑΤΟΣ

Τεύχος ΑΝΑΛΥΣΗΣ – ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2015
(ΦΩΤΟΜΕΤΡΕΙ ΣΣ-Α.1-1.1/3-ΑΝ.1)

Στάδιο Α' I
Καταγραφή και Αξιολόγηση Υφιστάμενης Κατάστασης και Προοπτικών

ΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ και ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΑΕΜ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ
ΔΡΟΜΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΩΝ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΕΠΕ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Εικ. 10. Διαχειριστικό Σχέδιο Αρχαίας Κορίνθου: τεύχος μελέτης αρχιτεκτονικού γραφείου Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες ΑΕΜ.

Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, 2015-2017

ABSTRACT. This paper presents aspects of the recent work of the Ephorate of Antiquities of Arcadia, which benefited from the cooperation of the local and regional government, local monasteries, Greek and foreign academic and cultural institutions, non-governmental organizations, and cultural associations. It focuses on the Mount Lykaion research programme, a collaboration with the American School of Classical Studies in Athens, the rescue excavations at Kyparissia/Trapezous, the restoration work at the monasteries of Epáno Chrepa (Mantineia) and Kalamiou (Megalopolis), the ongoing conservation of the ancient theater at Megalopolis, during which important new public monuments of the city were revealed, and, finally, the newly excavated remains in Mantineia's agora, which are of great significance for the city's early history.

Στα τέλη του 2014 και ύστερα από την εφαρμογή του νέου οργανογράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού ενεργοποιήθηκε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, αρμόδια Υπηρεσία για την προστασία και ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος της Αρκαδίας από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Η Υπηρεσία, που προήλθε από τη συγχώνευση της πρώην ΛΘ' ΕΠΚΑ και τμήματος της πρώην 25ης ΕΒΑ, υλοποιεί δράσεις για την προστασία, ανάδειξη και κοινωνικοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος του νομού, που στηρίζονται στη συνεργασία με την τοπική και περιφερειακή αυτοδιοίκηση, τις δύο μητροπόλεις του νομού, εκπροσώπους του μοναστικού βίου, που αναδεικνύονται σε αρκετές περιπτώσεις σε θεματοφύλακες του πολιτιστικού αποθέματος, ελληνικά και ξένα πανεπιστημιακά ιδρύματα και πολιτιστικούς φορείς, μη κυβερνητικές οργανώσεις, τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους και φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Δεδομένη και πολύτιμη και η συνεργασία με τις κεντρικές υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ. Στην παρούσα εισήγηση θα αναφερθώ σε πτυχές του ανασκαφικού-ερευνητικού έργου της Υπηρεσίας κατά το διάστημα 2015-2017, το οποίο φέρει εις πέρας η ολιγομελής αλλά άξια ομάδα συναδέλφων στην Εφορεία. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων γίνεται με χρονολογική σειρά¹.

Στο Λύκαιο Όρος οι ανασκαφικές έρευνες της πρώτης περιόδου (2006-2010) κατέδειξαν ότι η ιερά κορυφή των Αρκάδων ήταν σε χρήση ήδη από την Τελική Νεολιθική (4500-3200/3000 π.Χ.)². Κατά τη δεύτερη περίοδο του ερευνητικού προγράμματος, που ξεκίνησε το 2016, οι ανασκαφές επιβεβαίωσαν την ανάπτυξη μιας ζωηρότατης λατρείας κατά τη μυκηναϊκή περίοδο³. Το αργότερο το 1500 π.Χ. αναπτύχθηκε στο ανατολικό τμήμα της επίπεδης κυκλοτερούς επιφάνειας της κορυφής ένα σημαντικό ιερό. Το αποτελούσε υπαίθριος βωμός τέφρας και χαμηλή λίθινη κατασκευή-εξέδρα, που όριζε τον βωμό από ανατολικά, με προσανατολισμό Β-Ν, η οποία, με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα, εξυπηρετούσε την απόθεση των προσφορών (εικ. 1). Η πλειονότητα της κεραμικής περιλαμβάνει ανοικτά αγγεία πόσης, με μια σαφή προτίμηση στις κύλικες, χωρίς να λείπουν τα κύπελλα. Στα κλειστά σχήματα κυριαρχούν οι ασκοί. Η λατρεία περιελάμβανε και την αφιέρωση ειδωλίων, με μια σαφή κυριαρχία των ζωόμορφων, τα οποία είναι πλήρως ειδώλια ταύρων. Έναν εντυπωσιακό ταύρο σε κατατομή, με το κεφάλι μετωπικά, φέρει ως παράσταση και ο μοναδικός σφραγιδόλιθος που έχει βρεθεί έως σήμερα στον βωμό, μινωικής προέλευσης, που χρονολογείται στην Υστερομινωική ΙΙ περίοδο (1600-1400 π.Χ.).

Το καλοκαίρι του 2016 στο μέσο του βωμού και πλησίον μιας εξέδρας λαξευμένης στον φυσικό βράχο εντοπίστηκε για πρώτη φορά και ανασκάφηκε ανθρώπινη ταφή με προσανατολισμό Α-Δ (εικ. 2). Ο σκελετός, σε

¹ Αναλυτική παρουσίαση όλων των δράσεων της ΕΦΑ Αρκαδίας γίνεται στις ετήσιες εκθέσεις που έχουν κατατεθεί για τα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου από το 2015 κ.ε. Στον παρόντα τόμο έχουν συμπεριληφθεί δύο άρθρα, που αφορούν σε σωστικές ανασκαφές της Εφορείας το ίδιο διάστημα, στις οποίες δεν θα αναφερθούμε στην παρούσα εισήγηση.

² Για τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της πρώτης περιόδου, βλ. Romano – Voyatzis 2014. Romano – Voyatzis 2015.

³ Το νέο ερευνητικό πρόγραμμα ελληνοαμερικανικής συνεργασίας στο Λύκαιο Όρος (2016-2020) τελεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Διευθύντρια του προγράμματος είναι η υπογράφουσα και συνδιευθυντές οι καθηγητές του Πανεπιστημίου της Αριζόνα D. G. Romano και M. E. Voyatzis. Για ενημέρωση από το 2016 κ.ε., βλ. <http://lykaionexcavation.org/> και ετήσιες εκθέσεις στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου.

ύπτια θέση, είχε αποθεθεί εντός στενού ορύγματος, που δημιουργήθηκε μέσα στις επιχώσεις από την τέφρα και τα καμένα χώματα. Λείπει μόνο το κρανίο του νεκρού, σώζεται η κάτω γνάθος. Το στενό όρυγμα ήταν επενδεδυμένο στη βόρεια και νότια πλευρά του από αδρά δουλεμένες πλάκες· δεν βρέθηκε επένδυση στο ανατολικό και δυτικό όριο του ορύγματος. Πλάκες κάλυπταν την περιοχή της λεκάνης του νεκρού. Το μήκος του τάφου με τις πλάκες ανέρχεται σε 1,52 μ. Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη ο σκελετός ανήκει σε άτομο εφηβικής ηλικίας. Σε εξέλιξη βρίσκεται ο καθαρισμός και η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού⁴.

Ανασκαφές συνεχίζουν να διεξάγονται και στο λεγόμενο Κάτω Ιερό (Lower Sanctuary). Πρόκειται για το μεγάλο ιερό μέσα στην κοιλάδα, σε απόσταση 2 χλμ. από την κορυφή του όρους, το ιερό του Πανός, εκεί όπου τελούνταν τα Λύκαια, περίφημοι αθλητικοί αγώνες. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα η λατρεία εδώ τεκμηριώνεται από τον 4ο αι. π.Χ. και εξής. Μεταξύ των σημαντικότερων νέων στοιχείων περιλαμβάνονται μια μνημειακή λίθινη κλίμακα στο ένα άκρο και μια εντυπωσιακή αφιδωτή είσοδος στο άλλο άκρο του διαδρόμου του 4ου αι. π.Χ., από όπου οι αθλητές προσέγγιζαν τον ιππόδρομο και το στάδιο (εικ. 3).

Η επικράτεια της Μαντίνειας καταλάμβανε το βόρειο τμήμα του οροπεδίου της Τρίπολης, σε ένα υψόμετρο 640 μ., καλύπτοντας μια έκταση 295 τ. χλμ. περίπου. Η πόλη της Μαντίνειας, γνωστή από τις περιγραφές του Πausανία, ανασκάφηκε από γαλλική αποστολή υπό τον Gustave Fougères στα τέλη του 19ου αι. Η σύντομη εκείνη έρευνα έφερε στο φως κυρίως οικοδομήματα της Αγοράς, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά από τον δεύτερο συνοικισμό της πόλης στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁵ Τα αποτελέσματα από τις ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν κατά τη διάρκεια του έργου της ανάδειξης του χώρου της Αγοράς της Μαντίνειας, το οποίο ολοκληρώθηκε το 2015, έφεραν στο φως τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο⁶. Πλησίον του Θεάτρου και σε βάθος 1,57 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε το υπόλειμμα τετράπλευρης κατασκευής ελλειψοειδούς κάτοψης, με σωζόμενες διαστάσεις 3 × 2 μ. και συνολικού ύψους 0,30 μ. (εικ. 4). Το κατάλοιπο οριζόταν εξωτερικά από μία σειρά από αδούλευτες πέτρες. Εσωτερικά διαμορφωνόταν μια συμπαγής χαμηλή κατασκευή με τουλάχιστον δύο στρώσεις ωμοπλίνθων, από τις οποίες αποκαλύφθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα άθικτο, ενώ το υπόλοιπο έχει μεταβληθεί σε άμορφη μάζα πηλού, που έχει υποστεί τις συνέπειες των υψηλών θερμοκρασιών. Πάνω από τη συμπαγή έδραση των ωμοπλίνθων εντοπίστηκε ένα σχετικά παχύ στρώμα, αποτελούμενο από πηλόμαζες, λιγότερες αδούλευτες πέτρες, ισχυρά ίχνη καύσης, θραύσματα κεραμίδων και σπασμένα αγγεία. Η κατασκευή ταυτίζεται με βωμό, αποτελεί, δε, χαρακτηριστικό παράδειγμα πλίνθινου βωμού. Μέσα στο στρώμα της καύσης βρέθηκαν τμήματα από μαγειρικά σκεύη, αγγεία μεταφοράς υγρών και, κυρίως, μικρότερα αγγεία πόσης, που χρονολογούνται στην πλειονότητά τους από τον πρώιμο 7ο έως και το α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Από την αναλυτική εξέταση του ευρήματος εξάγεται το συμπέρασμα ότι κατά τη γεωμετρική περίοδο στον χώρο της Αγοράς της Μαντίνειας πραγματοποιούνταν λαϊκές συγκεντρώσεις, οι οποίες περιελάμβαναν θυσίες, δηλαδή τελετουργικές πράξεις προσφοράς προς τους θεούς, τους ήρωες και τις χθόνιες θεότητες, και την παράθεση γεύματος στους λατρευτές.

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Εφορείας σχετικά με αρχαίους αρκαδικούς οικισμούς με οργανωμένο πολεοδομικό σύστημα πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικές διασκοπήσεις στη Μαντίνεια και την Ηραία, τις δύο ισχυρές επικράτειες στην ανατολική και δυτική Αρκαδία αντίστοιχα⁷. Στη Μαντίνεια το σύστημα των κατακόρυφων και οριζόντιων παράλληλων οδών οργανώνεται γύρω από την Αγορά στο κέντρο της πόλης, θυμίζοντας κατά πολύ το σχέδιο των αποικιών που ιδρύθηκαν στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία από τον ύστερο 8ο αι. π.Χ. και εξής (εικ. 5). Οι παράλληλες οδοί κατά τον άξονα Β-Ν ορίζονται σε απόσταση 60 μ. μεταξύ τους. Είναι πολύ πιθανό, δε, ότι στενωποί χώριζαν την ορθογώνια νησίδα σε δύο ίσα τμήματα. Μικρότερη κανονικότητα παρουσιάζουν οι οδοί που διαμορφώνονται κατά τον άξονα Α-Δ. Στην Ηραία, κοντά στα σύνορα με την Ηλεία, η έρευνα ήλθε να συμπληρώσει τις λιγοστές έως σήμερα ανασκαφικές μαρτυρίες⁸. Οι παλαιότερες νομισματικές κοπές της Ηραίας ανάγονται στον ύστερο 6ο αι. π.Χ. Διαπιστώθηκε ότι οι παράλληλες οδοί με προσανατολισμό Α-Δ έχουν απόσταση μεταξύ τους από 30 έως 100 μ. και αυτές κατά τον άξονα Β-Ν, πολύ λιγότερες αριθμητικά, έχουν απόσταση που κυμαίνεται μεταξύ 42 και 81 μ.

Ανασκαφικά τεκμηριωμένος αρχαίος οικισμός με κανονικό σχηματισμό είναι αυτός που βρέθηκε τη δεκαετία του 1990 κοντά στην κοινότητα Κυπαρισσίων Μεγαλόπολης, με διάρκεια ζωής τουλάχιστον από τον πρώιμο 5ο

⁴ Ο σκελετός μεταφέρθηκε στο Εργαστήριο Wiener της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Τη μελέτη ανέλαβε η βιοαρχαιολόγος Δρ. Ε. Πρεβεδάρου και τη συντήρηση η Δρ. Π. Λουκοπούλου από τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟΑ. Βλ. σχετικά και δελτίο τύπου του ΥΠΠΟΑ <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=4175>, στο οποίο συνοψίζονται τα αποτελέσματα της περιόδου 2017-2019.

⁵ Συνολικά τελευταία, Καραπαναγιώτου 2015.

⁶ Για την αναλυτική δημοσίευση Καραπαναγιώτου (υπό έκδοση).

⁷ Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε συνεργασία με το Εργαστήριο Γεωφυσικής – Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών / Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας. Υπεύθυνος εργαστηρίου: Δρ. Α. Σαρρή.

⁸ Καραπαναγιώτου κ.ά. 2020.

έως τον ύστερο 4ο αι. π.Χ.⁹. Ταυτίζεται με την αρκαδική Τραπεζούντα που αναφέρει ο Πausanias. Στο πλαίσιο της εκπόνησης της μελέτης ανάδειξης του χώρου, που χρηματοδοτείται από τη ΔΕΗ, απομακρύνθηκαν τα μπάζα των παλαιότερων σωστικών ανασκαφών, επικαιροποιήθηκε η τοπογραφική αποτύπωση και υλοποιήθηκε γεωσκοπική έρευνα. Διενεργήθηκαν, τέλος, ανασκαφικές τομές σε επιλεγμένα σημεία του οικισμού. Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό του τείχους της αρχαίας πόλης ερευνήθηκε πληρέστερα ο ημικυκλικός πύργος που είχε από παλαιότερα εντοπιστεί. Επιπλέον, ήλθε στο φως ένας δεύτερος ημικυκλικός πύργος, ίδιων διαστάσεων με τον προηγούμενο και σε απόσταση περί τα 27 μ. ανατολικά αυτού (εικ. 6).

Στο αρχαίο θέατρο Μεγαλόπολης, το μεγαλύτερο της αρχαίας Ελλάδας, ξεκίνησε το 2016 το έργο της συντήρησης και αποκατάστασης δύο κερκίδων του μνημείου, με βάση την προγραμματική σύμβαση ΥΠΠΟΑ, Περιφέρειας Πελοποννήσου και Δήμου Μεγαλόπολης. Στο πλαίσιο των εργασιών ήλθαν στο φως νέα αρχαιολογικά ευρήματα, που εμπλουτίζουν τη γνώση μας για τη μνημειακή τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Βόρεια του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του θεάτρου αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειακής λουτρικής εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων. Εντοπίστηκε αίθουσα θερμών λουτρών (*caldarium*), διαστάσεων 7,20 x 2,80 μ. Μέχρι σήμερα έχει αποκαλυφθεί τμήμα του υποκαύστου συστήματος θέρμανσης με τους κυκλικούς στύλους που στήριζαν το δάπεδο (εικ. 7). Οι τοίχοι του λουτρού, οι οποίοι διατηρούνται σε ύψος 1,90 μ., έχουν κατασκευαστεί από οπτοπλίνθους και κονίαμα. Στην τοιχοποιία έχουν ανοιχτεί ειδικοί αγωγοί για τον εξαερισμό και τη θέρμανση του χώρου. Οι τοίχοι ήταν επίσης θερμαινόμενοι, όπως υποδεικνύει η ύπαρξη των *tegulae mammatiae*, που εφάπτονταν στους τοίχους αφήνοντας το απαραίτητο κενό για να κυκλοφορεί ο θερμός αέρας, και ήταν επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση ποικίλων χρωμάτων. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζουν τα θραύσματα κατόπτρου, οστέινο πλακίδιο από στέλεχος καλλωπισμού και εντυπωσιακή πολύχρωμη πήλινη σίμη του γνωστού τύπου των μνημείων της ελληνοιστικής Μεγαλόπολης. Ερευνήθηκαν επίσης κατάλοιπα κτιρίου ορθογώνιας κάτοψης, που βρίσκονται 236 μ. βορειοανατολικά του Θεοσιλείου και 46 μ. ανατολικά από τα λείψανα μακρόστενου οικοδομήματος, που έχει αποδοθεί στο ιερό του *Άσκληπιού παιδός*. Το κτήριο, διαστάσεων 22,5 x 12,6 μ., δομείται από κροκαλοπαγή λίθο και φέρει κονίαμα, ενώ για τους γωνιόλιθους έχει προτιμηθεί ο ασβεστόλιθος. Η υποθεμελίωση του κτηρίου έχει κατασκευαστεί από συμπαγές κονίαμα και αργούς λίθους.

Η Ιερά Μονή Επάνω Χρέπας βρίσκεται στην παρειά των νότιων διακλαδώσεων του Μαινάλου, σε υψόμετρο περίπου 1280 μ., σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων δυτικά της Τρίπολης. Βρίσκεται σε σημείο με εξαιρετική θέα προς τον κάμπο της Τρίπολης και έχει μεγάλη στρατηγική σημασία, καθώς ελέγχει τις διαβάσεις του Μαινάλου προς τη Γορτυνία, μέσω των χωριών του Φαλάνθου. Η μονή, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, έχει μείνει γνωστή ως «Μονή της Επάνω Χρέπας». Είναι ήδη σταυροπηγική το 1581, όταν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Β' αναγνωρίζει ως σταυροπήγιο και το μετόχι της μονής στον Άγιο Γεώργιο στην Τρίπολη, που χαρακτηρίζεται ως μονύδριο. Σε έκθεση συμπληρωμένη από τον ηγούμενο Κύριλλο στις 19 Ιουνίου 1833 πληροφορούμαστε ότι η μονή πυρπολήθηκε εξολοκλήρου από τον Ιμπραήμ και κατέστη ερείπιο.

Το κυρίως συγκρότημα της μονής έχει σχήμα τραπέζιου. Γύρω από το αίθριο διατάσσονται τρεις πτέρυγες στα βόρεια, τα νότια και τα ανατολικά. Στη δυτική πλευρά το αίθριο ορίζεται με υψηλό μαντρότοιχο, στο μέσον του οποίου ανοίγεται μεγάλη τοξωτή είσοδος. Το καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στον τύπο των μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναών και χρονολογείται πιθανόν στον 16ο αιώνα¹⁰, με αρκετές επισκευές και προσθήκες κατά τη διάρκεια των αιώνων. Η στέγη του ναού ήταν μονοκλινής προς τα νότια και είχε διαμορφωθεί έτσι με την υπερύψωση του βόρειου τοίχου ήδη από την εποχή κατά την οποία ο Γεώργιος Λαμπάκης φωτογράφησε το μνημείο (αρχές του 20ου αι.). Η είσοδος του ναού βρίσκεται στη νότια πλευρά, όπου διαμορφώθηκε, το 1937, το παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής.

Στο πλαίσιο του έργου «Λειτουργική αναδιάρθρωση, συντήρηση και ανάδειξη της Ι.Μ. Επάνω Χρέπας, Δ. Τρίπολης», με φορέα υλοποίησης τη Δ/νση Τεχνικών Έργων της Περιφέρειας Πελοποννήσου και υπό την επίβλεψη της Υπηρεσίας μας, κατά τα έτη 2016-2017 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο καθολικό και τη βόρεια πτέρυγα της μονής. Οι εργασίες στο καθολικό αφορούσαν στην προστασία του μνημείου από την κατερχόμενη και ανερχόμενη υγρασία. Κατά την καθαίρεση επιχρισμάτων στην εξωτερική παρειά του νότιου τοίχου του καθολικού, στο ύψος της σημερινής στέγης του παρεκκλησίου, αποκαλύφθηκε τοιχογραφία συνολικού μήκους 2,41 μ. και ύψους 0,46 μ., τμηματικά σωζόμενη. Το υπόστρωμα της είναι σαθρό, με κονίαμα που περιέχει άχυρα. Τα εικονογραφικά και τεχντροπικά στοιχεία της παραπέμπουν στη μεταβυζαντινή εποχή. Η ύπαρξη τοιχογραφίας στην είσοδο του ναού υποδηλώνει την ύπαρξη προστώου στη νότια όψη του καθολικού. Κατά τη διάρκεια εργασιών στο εσωτερικό του παρεκκλησίου της Αγίας Παρασκευής, που παλαιότερα αποτελούσε τον εξωτερικό χώρο του καθολικού, εντοπίστηκαν τρεις ταφές σε λακκοειδείς τάφους λαξευμένους στο φυσικό έδαφος. Από τον ίδιο χώρο περισυνελέγη κεραμική βυζαντινών χρόνων και ενετικό *tornesello*, που

⁹ Karapanagiotou 2005. Karapanagiotou 2010.

¹⁰ Μουτσόπουλος 1959, 436-438.

χρονολογείται στο β' μισό του 14ου αιώνα και απεικονίζει στη μια όψη τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου και στην άλλη σταυρό με δυσανάγνωστη επιγραφή¹¹.

Το δυτικότερο τμήμα της βόρειας πτέρυγας της μονής (εικ. 8) αποτελούνταν από διάωρο συγκρότημα με δύο επάλληλους θολοσκεπείς χώρους στο ισόγειο και σειρά δωματίων στον όροφο. Οι δύο θολοσκεπείς χώροι του ισογείου φαινόταν ότι προϋπήρχαν και πιθανώς το 1861, ημερομηνία που αναγράφεται στην επιγραφή πάνω από την κεντρική θύρα εισόδου, προστέθηκε ο όροφος της βόρειας πτέρυγας και ο δυτικός μανδρότοιχος. Οι εργασίες αφαίρεσης των επιχρισμάτων και των σύγχρονων παρεμβάσεων που είχαν πραγματοποιηθεί στη βόρεια πτέρυγα κατά τη δεκαετία του '70, αποκάλυψαν διάωρο κτίσμα με μορφή τετράπλευρου πύργου, διαστάσεων 7 × 4,80 μ., το οποίο βρίσκεται σε επαφή με το καθολικό. Η τοιχοποιία του αποτελείται από μεγάλους και μικρότερους λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων και ασβεστοκονιάμα. Οι γωνίες του αποτελούνται από επεξεργασμένους λίθους μεγάλου μεγέθους. Ο διαχωρισμός των δύο επιπέδων του κτίσματος γίνεται με θόλο. Στον ανώτερο όροφο έχει διαμορφωθεί παρεκκλήσι. Από τον τρόπο που εξέχει ο ορθογώνιος πύργος από το δυτικότερο τμήμα των κελιών και που το καθολικό εφάπτεται σε αυτόν καταδεικνύεται ότι ο πύργος ανάγεται στην παλαιότερη έως τώρα αποκαλυφθείσα φάση της μονής, κατασκευασμένος πιθανώς κατά την υστεροβυζαντινή-σταυροφορική περίοδο. Παρουσιάζει ομοιότητες με πύργο στο Κάστρο Αγιονόρι Κορινθίας, ο οποίος περιλαμβάνει κιστέρνα με θολωτή οροφή στην πρώτη ημιπύργια στάθμη και θολωτό παρεκκλήσι με αψίδα εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο στη δεύτερη στάθμη, θεωρείται, δε, χαρακτηριστικό παράδειγμα φεουδαρχικής αρχιτεκτονικής της σταυροφορικής περιόδου¹². Η συνέχεια των εργασιών στη μονή θα δώσει πιο ολοκληρωμένα συμπεράσματα για το εάν ο ορθογώνιος πύργος αποτελούσε ανεξάρτητη κατασκευή στον χώρο ή ήταν τμήμα της οχύρωσης της μονής.

Η Μονή Καλαμίου βρίσκεται σε καταπράσινη και πανοραμική θέση, στη δυτική πλευρά του φαραγγιού του Λούσιου. Περιλαμβάνει την Παλαιά Μονή και τη Νέα Μονή, που αποτελούν ένα ενιαίο καθίδρυμα¹³. Η Παλαιά Μονή περιλαμβάνει τμήμα τείχους με πολεμιστρες, ερειπωμένα κελιά και το μονόχωρο, λαξευμένο στο βράχο καθολικό, αφιερωμένο στην Παναγία Ζωοδόχο Πηγή. Τα κελιά, που έχουν οικοδομηθεί στον σπηλαιώδη βράχο, πιθανόν να συνιστούν τον πυρήνα των ασκηταριών της βυζαντινής περιόδου. Σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, το καθολικό οικοδομήθηκε το 1705 και αγιογραφήθηκε από τον Πέτρο Πεδιώτη από την Κρήτη, πιθανόν πάνω σε παλαιότερη αγιογράφηση βυζαντινών χρόνων. Η Νέα Μονή, που ιδρύθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, περιλαμβάνει στο κέντρο της το καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, τρεις πτέρυγες (ανατολική, βόρεια και νοτιοδυτική), καθώς και άλλους βοηθητικούς χώρους, που κατά την Τουρκοκρατία φιλοξένησαν, κατά παράδοση, το Νοσοκομείο του Αγώνος. Η τοιχογράφηση του καθολικού έγινε, όπως υποδηλώνει σχετική επιγραφή εντός του, από τους Πεδιώτες αγιογράφους το έτος 1713. Τη μονή κατέκαψε ο Ιμπραήμ Πασάς.

Τον Μάιο του 2017 υπογράφηκε προγραμματική σύμβαση μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και της Περιφέρειας Πελοποννήσου με αντικείμενο την εκπόνηση μελετών συντήρησης και αποκατάστασης της μονής. Στο πλαίσιο αυτό η Εφορεία πραγματοποίησε τον Οκτώβριο του 2017 εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού των οικοδομικών καταλοίπων της βόρειας και δυτικής πτέρυγας της Νέας Μονής (εικ. 9). Μετά από την απομάκρυνση της πυκνής ξυλώδους βλάστησης ήλθε στο φως το περίγραμμα διάωρου πέτρινου κτίσματος, που ήδη είχε εν μέρει καταγραφεί από τον Μουτσόπουλο τη δεκαετία του 1950 και είναι χτισμένο από επιμελημένη, αρμολογημένη αργολιθοδομή. Το κτίσμα διατάσσεται σε σχήμα Γ, αποτελεί το βορειοδυτικό εξωτερικό όριο της μονής και ορίζει τον εσωτερικό αύλειο χώρο γύρω από το καθολικό. Οι επιμέρους χώροι κοινής χρήσης και διημέρευσης διατάσσονται και επικοινωνούν μεταξύ τους γραμμικά μέσω τόξων και εκτονώνονται άμεσα στον αύλειο χώρο. Τα ανοίγματα παρουσιάζουν τη χαρακτηριστική γεωμετρία των ορθογώνιων ανοιγμάτων του 18ου αι. Ίχνη κλιμάκων συνδέουν το επίπεδο του ισογείου με τον πρώτο όροφο, ενώ η παρουσία δοκοθηκών μεταξύ των δύο ορόφων υποδηλώνει την ύπαρξη ξύλινου δαπέδου. Συμπερασματικά, το πέτρινο κτίσμα διατηρεί τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής του τέλους του 18ου αι. και διασώζει τα αναγκαία στοιχεία που θα επιτρέψουν την ασφαλή πρόταση αποκατάστασης, ανάκτησης και ένταξής του στη λειτουργική ζωή της μονής.

Στο Λεωνίδιο Κυνουρίας, στο πλαίσιο επίβλεψης τεχνικού έργου του Δήμου, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του οικισμού, κάτω από τα σημερινά οδοστρώματα, τμήματα λιθόστρωτων οδών, τα λεγόμενα καλντερίμια. Πρόσφατα βρέθηκε ανατολικά του ιστορικού ναού της Αγίας Κυριακής, σε βάθος 50-80 εκ. από τη σημερινή επιφάνεια, καλντερίμι σωζόμενου μήκους 37 μ. Πρόκειται για μια καλή, συμπαγή κατασκευή από λίθους διάφορων μεγεθών (εικ. 10). Ο τρόπος κατασκευής του καλντεριμιού και η κεραμεική που περισυνελέγη

¹¹ Πρβλ. Λαγός – Καρυανός 2017, 199, εικ. 4-5.

¹² Αθανασούλης (υπό έκδοση).

¹³ Μουτσόπουλος 1956, 199-203. Γριτσόπουλος 1995. Διαμαντή – Πάντου 2006, 64-79.

από την ανασκαφή υποδεικνύουν ότι το εύρημα μπορεί να χρονολογηθεί από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα¹⁴.

Με αφορμή αίτημα του Δήμου Τρίπολης για αντικατάσταση αγωγού μεταφοράς νερού από τις πηγές της Πιάνας εντοπίστηκαν και τοπογραφήθηκαν νέα, άγνωστα έως σήμερα στην έρευνα, τμήματα του υδραγωγείου της Παλαιάς Ντροπολιτσάς, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο¹⁵. Η παλαιότερη φάση του τεχνικού έργου ανάγεται στην πρώτη φάση της τουρκικής κατάκτησης (1460-1685). Στη Β' Ενετοκρατία (1685-1715) το σύστημα ύδρευσης της πόλης ενισχύθηκε με δεύτερο αγωγό. Το τεχνικό αυτό έργο περιελάμβανε και υδατογέφυρες, εκ των οποίων σώζονται μία μονότοξη, που ανήκει στην πρώτη φάση του έργου, και κοντά της, στα νοτιοανατολικά, μία άλλη με τρία τόξα, της περιόδου της Ενετοκρατίας. Το εν λόγω υδραγωγείο κατά τη διάρκεια της επανάστασης υπέστη σοβαρές ζημιές. Μετά την απελευθέρωση, γύρω στο 1830, την επισκευή του ανέλαβαν μαστόροι από την Κάρπαθο, σύμφωνα με πηγές της καποδιστριακής περιόδου. Κατά την πρόσφατη έρευνα πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός τμημάτων του αγωγού, καθώς και λεπτομερής τοπογραφική και φωτογραφική αποτύπωση. Επίσης, εντοπίστηκε νέο τμήμα του αγωγού σε συνολικό μήκος 880 μ.

Ένα νέο ερευνητικό πρόγραμμα με στόχο την καταγραφή και προβολή της καλλιτεχνικής δημιουργίας στη μετεπαναστατική Τρίπολη ξεκίνησε το 2016, σε συνεργασία με τον Δήμο Τρίπολης. Επικέντρο των δράσεων αποτέλεσε το κοιμητήριο του Ι.Ν. Μεταμόρφωσης Σωτήρος στην πόλη, προστατευόμενο μνημείο, το οποίο εκείνη τη χρονιά ενεγράφη στον διαρκή κατάλογο των σημαντικών κοιμητηρίων της Ευρώπης (<https://cemeteriesroute.eu/european-cemeteries-route.aspx>). Το ενοριακό αυτό νεκροταφείο αποτελεί ένα σημαντικό υπαίθριο σύνολο γλυπτικής, που παρουσιάζει εξαιρετικό καλλιτεχνικό, ιστορικό και λαογραφικό ενδιαφέρον¹⁶.

Όλες αυτές οι δράσεις και πολλές άλλες, οι οποίες δεν αναφέρονται στην παρούσα συμβολή λόγω περιορισμένου χώρου, στάθηκε δυνατόν να υλοποιηθούν χάρη στην υποστήριξη όλου του προσωπικού της Εφορείας, το οποίο ευχαριστώ θερμά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης (υπό έκδοση): Δ. Αθανασούλης, Το Κάστρο Αγιονόρι, στο: *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος-15ος αι.), Ισθμός Κορίνθου 30 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 2011* (υπό έκδοση).
- Γριτσόπουλος 1976: Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, Αθήνα 1976.
- Γριτσόπουλος 1995: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Μονή Καλαμίου Γορτυνίας, *Πελοποννησιακά* 21 (1995), 1-32.
- Διαμαντή - Πάντου 2006: Κ. Διαμαντή - Ε. Πάντου, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006.
- Καραπαναγιώτου 2005: Α. V. Καραπαναγιώτου, Preliminary notices on the discovery of a planned Classical town near Kyparissia, Gortynia, στο: E. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia. Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Αθήνα 2005, 331-351.
- Καραπαναγιώτου 2010: Α. V. Καραπαναγιώτου, Kyparissia bei Gortynia. Eine Streifenstadt klassischer Zeit im westlichen Arkadien, στο: H. Frielinghaus - J. Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen griechischen Städten und Heiligümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Möhnesee 2010, 127-138.
- Καραπαναγιώτου 2015α: Α. Β. Καραπαναγιώτου, *Μαντίνεια. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Τρίπολη 2015.
- Καραπαναγιώτου 2015β: Α. Β. Καραπαναγιώτου (επιμ.), *Καθ' οδόν. En Route. Το αρχαιολογικό έργο στο πλαίσιο κατασκευής του νέου αυτοκινητόδρομου Κορίνθου-Τρίπολης-Καλαμάτας και κλάδου Λεύκτρου-Σπάρτης. The Archaeological Work During the Course of the Construction of the New Motorway Corinthos-Tripoli-Kalamata and Lefktro-Sparti Branch*, Τρίπολη 2015.
- Καραπαναγιώτου κ.ά. 2020: Α. Β. Καραπαναγιώτου - Π. Κολιάτση - Γ. Σμέρον - Θ. Χριστοφίλου, Ηραιάτις Αρκαδίας. Νέα αρχαιολογικά δεδομένα, στο: Μ. Ξανθοπούλου - Α. Μπάνου - Ε. Ζυμή - Ε. Γιαννούλη - Α. Β. Καραπαναγιώτου - Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΑ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 725-733.
- Καραπαναγιώτου κ.ά. 2019: Α. V. Καραπαναγιώτου - S. Adam - S. Kalantzis, Neoclassical funerary monuments in Greece: The case of the Metamorphosis Cemetery in Tripolis, Arcadia, στο: E. Georgitsoyanni (επιμ.), *Ancient Greek Art and European Funerary Art*, Cambridge 2019, 195-212.
- Καραπαναγιώτου (υπό έκδοση): Α. V. Καραπαναγιώτου, Cult places in the Early Greek agora. The case of Mantinea, στο: A. Moustaka - W. D. Niemeier (επιμ.), *Neue Forschungen zu frühen griechischen Heiligümern. Internationales Symposium zu Ehren von Helmut Kyrielleis anläßig seines 80. Geburtstages, Athen 19-21.4.2018* (υπό έκδοση).

¹⁴ Πρβλ. Καραπαναγιώτου 2015β, 24-25, εικ. 11.

¹⁵ Γριτσόπουλος 1976, τόμ. Α, 9-10, τόμ. Β2, 526-531.

¹⁶ Βλ. σχετικά τελευταία Καραπαναγιώτου κ.ά. 2019.

- Λαγός – Καρυανός 2017: Κ. Λαγός – Φ. Καρυανός, Μουχλί: Οικονομικά δεδομένα και νομισματική κυκλοφορία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, στο: Ε. Αποστόλου – Ch. Doyen (επιμ.), *οβολός 10. Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Νομισματοκοπεία, εικονογραφία, κυκλοφορία, ιστορία. Από την Αρχαιότητα έως και τη νεότερη εποχή. Πρακτικά συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη του Tony Hackens, Άργος 26-29 Μαΐου 2011*, Αθήνα 2017, τόμ. Β', 193-202.
- Μουτσόπουλος 1956: Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956.
- Μουτσόπουλος 1959: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Αι παρά την Τρίπολιν μοναί Γοργοεπηκόου, Βαρσών και Επάνω Χρέπας από αρχιτεκτονικής ιδίως απόψεως, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 390-445.
- Romano – Voyatzis 2014: D. G. Romano – M. E. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1, The Upper Sanctuary: Preliminary Report 2004-2010, *Hesperia* 83 (2014), 569-652.
- Romano – Voyatzis 2015: D. G. Romano – M. E. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 2, The Lower Sanctuary, Preliminary Report 2004-2010, *Hesperia* 84 (2015), 207-276.

Εικ. 1. Λύκαιο Όρος. Άποψη του βωμού από ανατολικά (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

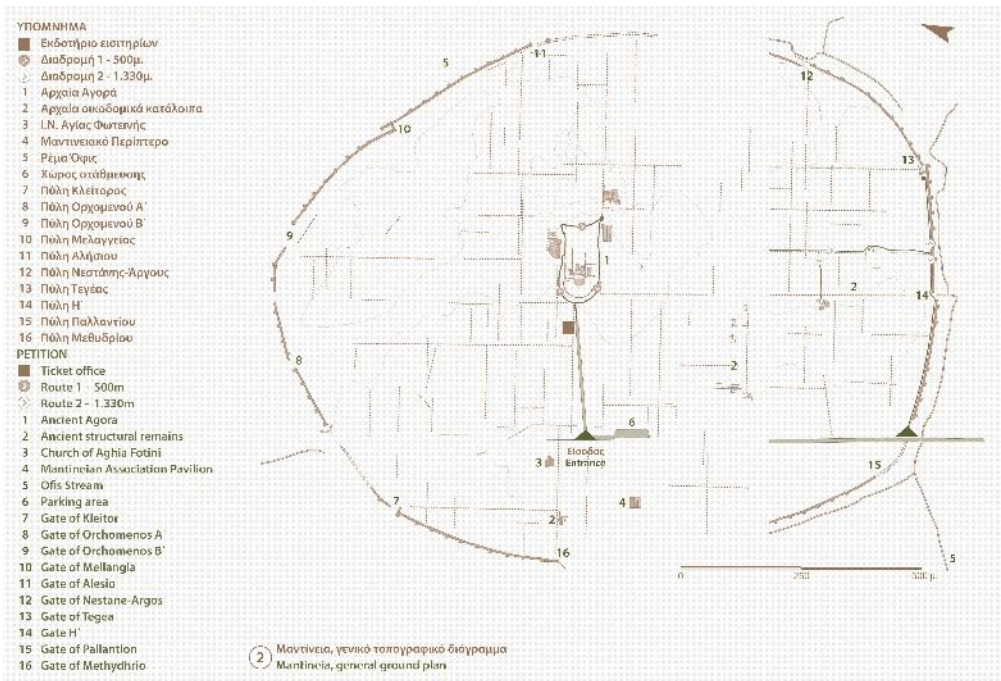
Εικ. 2. Λύκαιο Όρος. Η ταφή. (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 3. Λύκαιο Όρος. Λιθινή κλίμακα (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

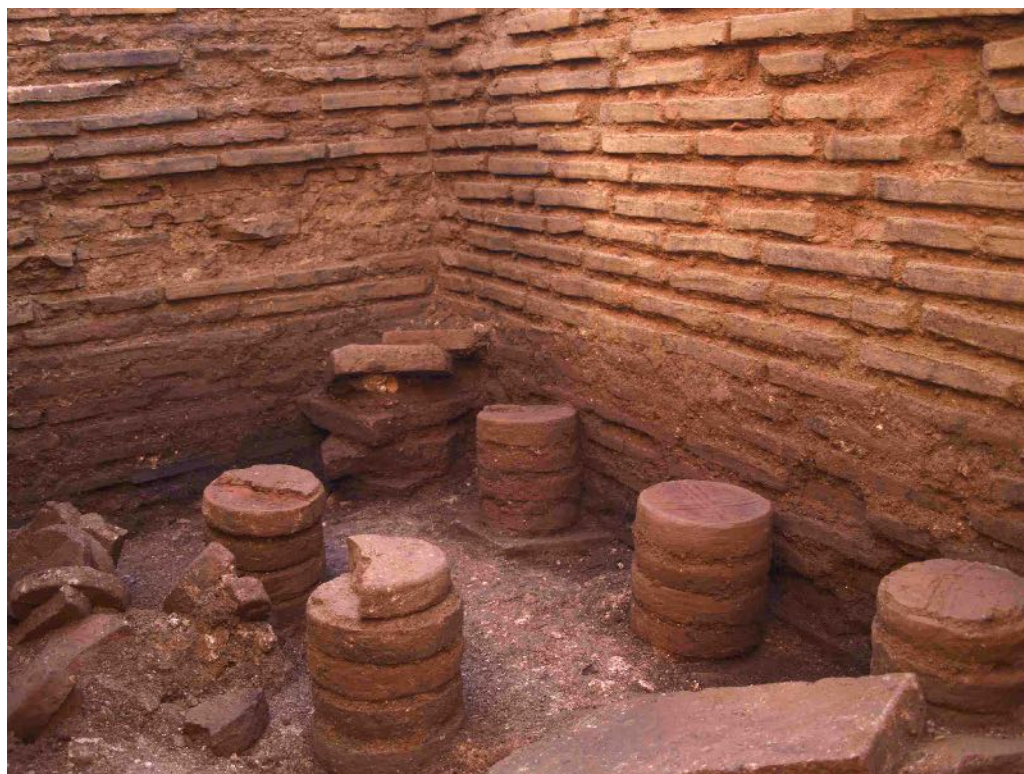
Εικ. 4. Μαντίνεια, Αγορά. Ο πλίνθινος βωμός (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 5. Μαντίνεια. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 6. Κυπαρίσσια. Ημικυκλικός πύργος του τείχους (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 7. Μεγαλόπολη, λουτρά. Τμήμα του υπόκαυστου συστήματος θέρμανσης (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 8. Μονή Επάνω Χρέπας. Η είσοδος του καθολικού και το παρεκκλήσιο μετά την αποκατάσταση (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 9. Μονή Καλαμίου. Από τις εργασίες καθαρισμού της βόρειας και δυτικής πτέρυγας (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 10. Λεωνίδιο, οδός Αγίας Κυριακής. Το αποκαλυφθέν καλντερίμι (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας

ABSTRACT. In the Lakonia Regional Unity, an area of surveillance of the Ephorate of Antiquities of Lakonia, there is a remarkably large number of monuments and monumental ensembles, which constitute a particular cultural and historical landscape. This study presents the recent archaeological work conducted throughout Lakonia through complex and multi-level processes and the adoption of the archaeological projects by the Ephorate of Antiquities.

Στην Περιφερειακή Ενότητα Λακωνίας, περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, καταγράφεται αξιοσημείωτα μεγάλος αριθμός μεμονωμένων μνημείων και μνημειακών συνόλων από τους προϊστορικούς έως και τους μεταμεσαιωνικούς χρόνους, που συνιστούν ένα ιδιαίτερο πολιτιστικό και ιστορικό τοπίο. Εξέχουσα θέση μεταξύ αυτών κατέχουν οι Αρχαιολογικοί Χώροι του Μυστρά, Μνημείου Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO, της Ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης, του Κάστρου της Μονεμβασίας, του Κάστρου του Γερακίου, καθώς και η χερσόνησος της Μάνης, μια διακεκριμένη γεωγραφική και ιστορική ενότητα, με αδιάσπαστη οικιστική συνέχεια από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα, με μοναδική – τουλάχιστον για τα δεδομένα της Πελοποννήσου – πυκνότητα βυζαντινών μνημείων.

Το ανθρώπινο δυναμικό της Εφορείας, που προέκυψε από τη συνένωση της Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, κατά τα τελευταία χρόνια αφιερώθηκε στη σύνθετη και πολυεπίπεδη εξέλιξη έργων αυτεπιστασίας ενταγμένων στο ΕΣΠΑ 2007-2013. Η Εφορεία ανέλαβε απολογιστικά και με αυτεπιστασία την υλοποίηση επτά έργων και δύο υποέργων, δαπάνης πλέον των 7.000.000 ευρώ. Η επιλογή των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων, στα οποία πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, κατανεμημένα σε ευρείες γεωγραφικές ενότητες της Λακωνίας, είχε ως γνώμονα την ιστορική τους σημασία και τις ανάγκες συστηματικής συντήρησής τους. Τα έργα εντάχθηκαν στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων (ΔΕΠΙΝ) 2007-2013» και στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα – ΕΠΑΝ II». Η διαχείριση των δράσεων έγινε με τη συντονισμένη καθοδήγηση της Ειδικής Υπηρεσίας Τομέα Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ ουσιαστική υπήρξε η συνδρομή της Διαχειριστικής Αρχής της Περιφέρειας Πελοποννήσου.

Στόχος των παρεμβάσεων ήταν η προστασία και η ανάδειξη των μνημείων, η διατήρηση της αυθεντικότητάς τους, η αναβάθμιση της αισθητικής και διδακτικής τους αξίας¹. Η τεχνογνωσία που αποκτήθηκε αποτελεί σημαντική παρακαταθήκη για τις μελλοντικές δράσεις της Εφορείας. Επιπλέον, ο σύνθετος χαρακτήρας των έργων και η συνεργασία που απαιτήθηκε σε όλη την πορεία εξέλιξής τους, σε επιστημονικό, τεχνικό, οικονομικό και διοικητικό επίπεδο, ανέδειξαν τον πολύτιμο χαρακτήρα της αυτεπιστασίας στην υλοποίηση αρχαιολογικών έργων². Στα εν λόγω έργα θα αναφερθούμε συνοπτικά.

Στο Κάστρο του Γερακίου και στον οικισμό που αναπτύχθηκε γύρω του κατά την υστεροβυζαντινή εποχή προστατεύθηκαν, συντηρήθηκαν και αναδείχθηκαν αυθεντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, παρέχοντας σαφή εικόνα της δομής και της λειτουργίας ενός οχυρωμένου μεσαιωνικού οικισμού (εικ. 1). Ακόμη, δημιουργήθηκε δίκτυο διαδρομών περιήγησης, που ακολουθεί αρχικές οδικές χαράξεις, κατασκευάστηκε κτήριο υποδοχής των επισκεπτών και διαμορφώθηκε ευρύς χώρος στάσης και θέασης, σε άμεση οπτική σύνδεση με το σύγχρονο Γεράκι και τα διάσπαρτα μνημεία στον καταπράσινο ορίζοντα, εντάσσοντας το Κάστρο του Γερακίου δυναμικά στο δίκτυο των επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Λακωνίας³.

¹ Στην παρούσα δημοσίευση παρατίθεται βιβλιογραφία που αφορά αποκλειστικά την υλοποίηση των έργων, καθώς και μελέτες που σχετίζονται με το αντικείμενό τους.

² Για μια πρώτη παρουσίαση των έργων που έλαβαν χώρα σε βυζαντινά μνημεία και μνημειακά σύνολα, βλ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας 2015-2016.

³ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α. Ελευθερίου 2020.

Κατά τους ανασκαφικούς καθαρισμούς και τις διερευνητικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν διαπιστώθηκε ότι τα κτίσματα, κατά κύριο λόγο διώροφα, είχαν βοηθητικούς, κυρίως αποθηκευτικούς και ενίοτε εργαστηριακούς, χώρους στην κατώτερη στάθμη (ενδεχομένως και χώρο σταυλισμού ζώων) και χώρους διαμονής στην ανώτερη. Τεκμηριώθηκε, μάλιστα, με βάση τα ευρήματα, η άσκηση υφαντουργικής δραστηριότητας, η οποία εκτιμάται ως μία από τις ασχολίες των κατοίκων, και ταυτίστηκε υφαντουργείο-εργαστήριο βαφής νημάτων/υφασμάτων. Η αποκάλυψη επίσης εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας σε κτήριο του οικισμού καταγράφεται ως σημαίνουσα πληροφορία για τις τεχνολογικές υποδομές του οικιστικού συνόλου⁴.

Οι εργασίες απέδωσαν μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, που καλύπτουν χρονολογικά κυρίως το φάσμα της ζωής του οικισμού από τον 13ο έως και τον 15ο αιώνα, ενώ εντοπίστηκε ικανός αριθμός ευρημάτων, επιφανειακά ή στα κατώτατα ανασκαφικά στρώματα, τα οποία χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και τεκμηριώνουν προγενέστερη ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο, άγνωστη μέχρι σήμερα στην έρευνα. Ακόμη, αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού ερειπωμένος ναός, μονόχωρος δρομικός καμαροσκέπαστος, με τυφλά ασιδώματα.

Στη χερσόνησο της Μάνης στερεώθηκαν και αποκαταστάθηκαν δύο αξιόλογα μνημεία, ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στην Οχιά της Μέσα Μάνης⁵ και ο παλαιολόγειος ναός της Αγίας Βαρβάρας⁶ στην προσηλιακή Κάτω Μάνη (εικ. 2, 3). Κατά τη διάρκεια των εργασιών τεκμηριώθηκαν και αποσαφηνίστηκαν τυπολογικά ζητήματα και οικοδομικές φάσεις, ήρθαν στο φως ενδιαφέροντα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία και αποκαλύφθηκαν άγνωστα μέχρι σήμερα βυζαντινά ζωγραφικά στρώματα. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στον γλυπτό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου, που περιλαμβάνει ποικιλία αρχιτεκτονικών και λειτουργικών μαρμάρινων μελών, εκτελεσμένων σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο και σαφώς δομημένο εικονογραφικό πρόγραμμα, καταδεικνύοντας τις δεξιότητες των ντόπιων μαρμαράδων και την καλαισθησία του άγνωστου χορηγού. Στην Αγία Βαρβάρα, ξεχωριστή αναφορά αξίζει να γίνει στα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα λουτρικής εγκατάστασης των ρωμαϊκών-ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, που ήταν σε χρήση και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, επάνω στα οποία θεμελιώθηκε ο υστεροβυζαντινός ναός. Τα δεδομένα αυτά συμπληρώνουν και εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τη μακρά ιστορική διαδρομή των ίδιων των μνημείων αλλά και γενικότερα για την αρχιτεκτονική παραγωγή και την καλλιτεχνική δραστηριότητα στην απομακρυσμένη βυζαντινή περιφέρεια της Μάνης⁷.

Στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας αποκαταστάθηκαν και αναδείχθηκαν οι ναοί της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και της Αγίας Άννας, που ανάγονται στην περίοδο της Β' Βενετοκρατίας (1690-1715) και οι οποίοι αποδόθηκαν στο κοινό τους, ως μνημεία πολιτισμού και λατρευτικοί χώροι⁸.

Ο ναός της Αγίας Άννας ανήκει στον τύπο της δίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής και η Παναγία Μυρτιδιώτισσα αποτελεί μονόχωρο τρουλαίο ναό, τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του οποίου παραπέμπουν στον πλησιόχωρο ναό του Αγίου Νικολάου, καθιστώντας πιθανή την απόδοση και των δύο στη δράση του ίδιου οικοδομικού συνεργείου. Κατά τη διάρκεια του έργου αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία της αρχικής μορφής και κατασκευής του κτηρίου και επαναποθετήθηκε στο εσωτερικό του ναού το αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, στο οποίο αναγνωρίζονται δυτικά μορφικά στοιχεία⁹.

Επεμβάσεις συστηματικής συντήρησης και ανάδειξης πραγματοποιήθηκαν και στο ανατολικό τείχος της Κάτω Πόλης Μονεμβασίας (εικ. 4), αναπόσπαστο τμήμα του οχυρωματικού της περιβόλου¹⁰. Η ανασκαφική διερεύνηση κατά μήκος των παρειών του τείχους θησαυρίζει πληροφορίες που σχετίζονται με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης και την οχύρωσή της στους ύστερους βυζαντινούς και μεταμεσαιωνικούς χρόνους.

Στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας αναδείχθηκαν το συγκρότημα της κεντρικής πύλης και πλησιόχωρος ναός, δύο οικίες και δίκτυο δρόμων που συνδέονται με τον περιώνυμο βυζαντινό ναό της Αγία Σοφίας, του 12ου αιώνα (εικ. 5). Πρόκειται για ενδιαφέρουσα μνημειακή ενότητα, η οποία μετά την υλοποίηση του έργου παρέχει τη δυνατότητα ερμηνευτικής ανάγνωσης της οργάνωσης και λειτουργίας μιας πόλης-κάστρου¹¹.

Το συγκρότημα της κεντρικής πύλης, που αναπτύσσεται σε τρεις στάθμες, κατείχε κείμενο ρόλο στην άμυνα της καστροπολιτείας. Οι επιμέρους χώροι του, για τις ανάγκες της εκάστοτε φρουράς, δέχθηκαν πολλαπλές επεμβάσεις, αντανakλώντας τη ζωή και τις ανάγκες της πόλης από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι και τους νεότερους χρόνους. Σε άμεση συνάρτηση με το συγκρότημα της πύλης και την οχύρωση βρίσκεται ερειπωμένος

⁴ Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018.

⁵ ΥΠΠΟΑ, 5η ΕΒΑ 2014α.

⁶ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β.

⁷ Βλ. και τη δημοσίευση της κ. Μέξια στον παρόντα τόμο (Μέξια 2020).

⁸ ΥΠΠΟΑ, 5η ΕΒΑ 2014β.

⁹ Το μνημείο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης, βλ. Ντουβή – Σκάγκου 2013.

¹⁰ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015γ. Για την αρχαιολογική έρευνα στο ανατολικό τείχος, πριν από την υλοποίηση του έργου, βλ. Σκάγκος 2012.

¹¹ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015δ. Σκάγκου 2017. Σκάγκου 2020.

ναός, ο οποίος αρχικά κτίσθηκε ως μονόχωρο, δρομικό, θολοσκέπαστο κτήριο με τυφλά αψιδώματα στις μακρές του πλευρές και, πιθανότατα στην περίοδο της Β' Βενετοκρατίας, μετασκευάστηκε με την προσθήκη παράλληλου θολοσκέπαστου χώρου.

Οι δύο οικίες είναι επιμήκη στενομέτωπα κτήρια, τοποθετημένα κάθετα ως προς την κλίση του εδάφους, με ανοίγματα στο νότο. Στον αρχικό πυρήνα τους, γνώριμο τυπολογικά στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, προστίθενται κτηριακοί όγκοι στους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας, για την εξυπηρέτηση των μεταβαλλόμενων αναγκών των ενοίκων τους.

Στο πλαίσιο του έργου αποκατάστασης του ναού της Αγίας Σοφίας από την Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, ως σημειωθεί, η Εφορεία, για λόγους πληρέστερης τεκμηρίωσης, ανάγνωσης των οικοδομικών φάσεων και συμπλήρωσης της αποτύπωσης του μνημείου, διερεύνησε ανασκαφικά και τη νότια περιοχή του, αποκαλύπτοντας κτηριακά κατάλοιπα και, μεταξύ αυτών, ίχνη αυθεντικής πρόσβασης στη στοά που «έβλεπε το πέλαγος», μέσω κλίμακας στηριζόμενης σε θολωτή κατασκευή.

Στη Νεάπολη Βοιών οργανώθηκε η μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου (εικ. 6), με πυρήνα την Αρχαιολογική Συλλογή που συγκροτήθηκε το έτος 1968¹². Στο μουσείο συμπεριελήφθησαν επιπλέον ευρήματα και από άλλες περιοχές της Επιδαύρου Λιμηράς, η οποία σχεδόν ταυτίζεται με τη χερσόνησο του Μαλέα. Σε έναν οικείο, ευφρόσυνο χώρο, ένα μοντέρνο μουσειολογικό-μουσειογραφικό μορφοπλαστικό λεξιλόγιο αξιοποιεί την ομοιότητα της κάτοψης του εκθεσιακού χώρου με το περίγραμμα της χερσονήσου και την πορεία του περιηγητή Πausανία σε αυτήν. Αγάλματα, επιτύμβια ανάγλυφα, επιγραφές, αγγεία, μικροτεχνήματα αλλά και εντυπωσιακές φωτογραφίες-σύγχρονες τοπιογραφίες, που λειτουργούν ως παράθυρα θέασης στα μνημειακά σύνολα, συνιστούν τους σταθμούς του «μουσειακού» οδοιπορικού στην ιστορία του Μαλέα από την 3η χιλιετία π.Χ. έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στη Σπάρτη προστατεύθηκαν και αναδείχθηκαν τα σημαντικότερα μνημεία της ακρόπολης της αρχαίας πόλης (εικ. 7), διοικητικού και θρησκευτικού της κέντρου από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με ζωή και κατά τη βυζαντινή εποχή, και διαμορφώθηκε ένας ασφαλώς οριοθετημένος και επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος, με επάρκεια πληροφόρησης και ερμηνευτικών μέσων και ενισχυμένη πλέον την αισθητική και διδακτική αξία των υλικών του καταλοίπων¹³. Επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, στη ρωμαϊκή στοά, στο «κυκλοτερές οικοδόμημα», η ίδρυση του οποίου αποδόθηκε στους αρχαίους χρόνους, στο στωικό οικοδόμημα γνωστό ως «Αγορά», στο «δίκωχο οικοδόμημα», για το οποίο τεκμηριώθηκε χρήση από τους πρωτοβυζαντινούς έως και τους μεσοβυζαντινούς τουλάχιστον χρόνους, και στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου επιτρέπουν στους πολίτες της Σπάρτης και στους επισκέπτες της να αντιληφθούν το ορατό και αναδεδειγμένο πλέον τμήμα της ιστορίας της.

Εντός της πόλης της Σπάρτης συντηρήθηκαν και αναδείχθηκαν¹⁴ τέσσερα μνημεία που είχαν ανασκαφεί σε περασμένες δεκαετίες: ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος και ένας τρίκογχος ναός, λουτρό των μεσοβυζαντινών χρόνων, καθώς και υστερορρωμαϊκό βαλανείο, τα οποία διαμορφώνουν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μνημειακή ενότητα (εικ. 8), σε άμεση συνάφεια με τα βυζαντινά μνημεία της πλησιόχωρης ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης¹⁵. Τα μνημεία εντάσσονται στο σύγχρονο αστικό τοπίο, ως αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής οπτικής εμπειρίας των κατοίκων, ενώ παράλληλα προβάλλεται η ιστορική τους ταυτότητα και αναδεικνύεται η παιδευτική τους διάσταση.

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός ανήκει στην παραλλαγή με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος και, με βάση τυπολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία, χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 10ου αιώνα, εποχή την οποία σφραγίζει η παρουσία και η δράση του Οσίου Νίκωνα «του Μετανοείτε». Η ευρεία διάδοση της συγκεκριμένης ναοδομικής παραλλαγής στη Λακωνία και στη γειτονική Μεσσηνία από τα τέλη του 10ου έως τα μέσα του 11ου αιώνα ίσως θα μπορούσε να συνδεθεί με τη δραστηριότητα του οσίου, ο οποίος, είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές ότι ασχολήθηκε ενεργά με την ανοικοδόμηση ναών. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του βυζαντινού λουτρού ήταν ανέκαθεν ορατά στον χώρο. Η μελέτη και δημοσίευσή τους έγινε από τον αείμνηστο Χαράλαμπο Μπούρα, ο οποίος πρότεινε χρονολόγηση στο διάστημα από το 1100 έως το 1260, βασιζόμενος σε αρχιτεκτονικά στοιχεία, καθώς και σε συγκρίσεις με άλλα λουτρά του ελλαδικού χώρου¹⁶. Νεότερα στοιχεία της έρευνας θα επέτρεπαν ίσως και μια πρωιμότερη χρονολόγηση.

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, το λουτρό, καθώς και εγκατάσταση ελαιτριβείου που αποκαλύφθηκε βορειότερα φωτίζουν πτυχές της καθημερινής ζωής και των εμπορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της

¹² ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015ε.

¹³ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015στ.

¹⁴ ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015ζ.

¹⁵ Bakourou 2009.

¹⁶ Μπούρας 1983.

πόλης και θα μπορούσαν επιπλέον να ερμηνευθούν ως ένα μοναστηριακό συγκρότημα στη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, εκτός της τειχισμένης ακρόπολης, ανακαλώντας αναφορές των γραπτών πηγών, του Βίου και της Διαθήκης του Οσίου Νίκωνα, για τη μονή που ο Όσιος ίδρυσε στη Σπάρτη.

Παράλληλα με τα αρχαιολογικά έργα αυτεπιστασίας, υλοποιήθηκαν 20 υποέργα «Αρχαιολογικών Εργασιών και Ερευνών» ενταγμένα σε Πράξεις της Π.Ε. Λακωνίας ή των Δήμων της περιοχής, δαπάνης πλέον των 5.000.000 ευρώ. Σε αυτά τα υποέργα απασχολήθηκαν συνολικά 279 άτομα όλων των ειδικοτήτων (41 αρχαιολόγοι, 12 αρχιτέκτονες, 13 συντηρητές και τεχνικοί συντήρησης, 213 ειδικευμένοι εργάτες).

Στο πλαίσιο του πρόσφατα ολοκληρωμένου μεγάλου δημόσιου έργου του αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτη, η Εφορεία υλοποίησε δύο ανασκαφικά υποέργα¹⁷. Προκειμένου να αποδοθούν οι απαιτούμενοι για την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου χώροι αλλά και για τις ανάγκες διοικητικής και οικονομικής διαχείρισής τους απασχολήθηκαν συνολικά 164 άτομα όλων των ειδικοτήτων στο πεδίο, καθώς και το μόνιμο προσωπικό της Υπηρεσίας. Οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν 155 αρχαιολογικές θέσεις σε έκταση 72.000 τ.μ. περίπου, οι οποίες αποτελούν σαφή τεκμήρια για την πυκνότητα κατοίκησης της βόρειας Λακεδαίμονος. Ο σύγχρονος αυτοκινητόδρομος ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη χάραξη των αρχαίων και μεσαιωνικών οδικών αξόνων που συνέδεαν τη Σπάρτη και τη Λακεδαίμονα με την υπόλοιπη Πελοπόννησο, κατά μήκος του ποταμού Ευρώτα. Ήλθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα, ναοί, αγροικίες και λουτρικές εγκαταστάσεις, εργαστήρια και νεκροταφεία, παρόδια ταφικά μνημεία, ακόμη και τμήματα των ίδιων των αρχαίων οδών και χιλιάδες κινητά ευρήματα, χαρτογραφώντας αρχαιολογικά μια εκτεταμένη γεωγραφική ενότητα της Λακωνίας.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο έργο «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα» διερευνήθηκαν συνολικά 13 αρχαιολογικές θέσεις αποδίδοντας σημαντικά νέα στοιχεία για τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής, σε χρονολογικό φάσμα από τους προϊστορικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο έργο «Ολοκλήρωση του έργου παράκαμψης Σπάρτης, τμήμα Σκούρα-Πυρί» εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν 11 αρχαιολογικές θέσεις, οι οποίες χωροθετούνται στη δυτική όχθη του Ευρώτα, νοτίως του Παλαιοπυργίου και ανατολικά του Αγίου Βασιλείου Ξηροκαμπίου και της εθνικής οδού Σπάρτης-Γυθείου, συμβάλλοντας στη γνώση για την κατοίκηση στην κοιλάδα του μέσου ρου του ποταμού σε όλες τις περιόδους της Χαλκοκρατίας.

Πλήθος απαιτήσεων απορρέουν από τις ανάγκες προστασίας και συντήρησης μνημείων και εύρυθμης λειτουργίας των αρχαιολογικών χώρων. Σωστικές ανασκαφικές διερευνήσεις διενεργούνται σε αστικούς πολεοδομικούς ιστούς που αποτελούν αρχαιολογικούς χώρους (Σπάρτη, Μονεμβασία, Γύθειο, Νεάπολη), για τις ανάγκες διεκπεραίωσης αιτημάτων πολιτών και φορέων σχετικά με οικοδομικές εργασίες και τεχνικά έργα. Οι ανάγκες αποτελεσματικότερης προστασίας μνημείων και αρχαιολογικών χώρων υπαγορεύουν ενέργειες για την κήρυξη και την οριοθέτησή τους. Επίσης, με τη συνδρομή θεσμικών φορέων και εκκλησιαστικών συμβουλίων εκπονούνται μελέτες και πραγματοποιούνται στερεώσεις και αποκαταστάσεις μνημείων. Μεταξύ αυτών σημειώνουμε τις επεμβάσεις στερέωσης και αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν στον παλαιολόγειο μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό των Αγίων Αποστόλων Λογκανίκου, στον υστεροβυζαντινό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό του Αγίου Γεωργίου στην περιφέρεια της Χρύσαφας, στον μονόχωρο ξυλόστεγο ναό του Αγίου Βλασίου στα Τζίντζινα, με τοιχογραφίες του 1621, έργο του γνωστού Ναυπλίου ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά, στον υστεροβυζαντινό μονόχωρο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ξηροκάμπι, καθώς και στον βυζαντινό δικιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Άι-Στράτηγου στους Μπουλαριούς της Μέσα Μάνης.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας μετέχει και σε Προγραμματικές Συμβάσεις Πολιτισμικής Ανάπτυξης. Στο πλαίσιο προγραμματικής του Υπουργείου Πολιτισμού με την Περιφέρεια Πελοποννήσου και τον Δήμο Σπάρτης, εκπονήθηκε αρχιτεκτονική, στατική και γεωλογική μελέτη για την επισκευή και συντήρηση του υστεροβυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου, η ανέγερση και η ιστόρηση του οποίου με τοιχογραφίες ανάγεται επιγραφικά στο έτος 1374/1375. Δυνάμει αντίστοιχης προγραμματικής σύμβασης με την Περιφέρεια Πελοποννήσου και την Ιερά Μητρόπολη Μονεμβασίας και Σπάρτης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής, συντήρησης και ενίσχυσης του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καλλιθέα (τ. Ζαραφώνα), τρίκλιτη βασιλική στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, με αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Υλοποιήθηκαν ορισμένες από τις εργασίες που προβλέπονταν στην εγκεκριμένη μελέτη και συγκεκριμένα εκείνες που αφορούν την αντιμετώπιση στατικών, οικοδομικών και δομικών προβλημάτων. Σε εξέλιξη βρίσκεται προγραμματική σύμβαση για τη μουσειολογική-μουσειογραφική και κτηριολογική μελέτη του Μουσείου-Σκευοφυλακίου της Ιεράς Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Σπάρτης. Το ιερό καθίδρυμα κατά τους 17ο και 18ο αιώνες συγκεντρώνει έργα τέχνης και πνεύματος, στα οποία συγκαταλέγεται πλήθος χειρόγραφων κωδίκων καθώς και εκκλησιαστικών κειμηλίων, που σημειογραφούν αισθητικές προτιμήσεις και καλλιτεχνικούς προσανατολισμούς στα ιστορικά τους περιβάλλοντα.

¹⁷ Πάντου 2017.

Στις δράσεις της Εφορείας συγκαταλέγεται η πραγματοποίηση ή η συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα πεδίου. Στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος στο Ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος ανασυντίθεται η ιστορία του σπουδαίου λακωνικού ιερού διά μέσου των αιώνων. Το αρχαιολογικό ερευνητικό πρόγραμμα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στον Άγιο Βασίλειο Ξηροκαμπίου, αποδίδει διαρκώς νέα στοιχεία για το πρώτο μυκηναϊκό ανακτορικό κέντρο που έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στη Λακωνία. Επίσης, η επιφανειακή έρευνα που διεξάγεται με συνεργασία της Εφορείας και του Αυστραλιανού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην περιοχή Βαφειού-Παλαιοπυργίου, σύμφωνα με τις συντονίστριες του προγράμματος Louise Hitchcock (Πανεπιστήμιο Μελβούρνης) και Αιμιλία Μπάνου (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), παρέχει ενδιαφέροντα δεδομένα για την κατοίκηση και χρήση σε διαχρονική βάση στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ του περίφημου θολωτού τάφου του Βαφειού και του Παλαιοπυργίου.

Σημαντική είναι και η άσκηση ελέγχου εκσκαφών και συστηματικού οικοδομικού ελέγχου σε αρχαιολογικούς χώρους (Σπάρτη, Αμύκλες, Μυστράς, Μονεμβασία, Γεράκι, Μάνη), καθώς και στο περιβάλλον αρχαίων μνημείων.

Με στόχο τη γνωριμία του μαθητικού και του ευρύτερου κοινού με το πολιτιστικό απόθεμα της Λακωνίας, η ΕΦΑΛΑΚ σχεδιάζει και υλοποιεί πολυάριθμα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία παράλληλα αναδεικνύουν τον επικοινωνιακό χαρακτήρα της Υπηρεσίας. Επιπλέον, στη διάρκεια θεσμοθετημένων επετειακών εορτασμών σχεδιάζονται και υλοποιούνται μικρής διάρκειας εκπαιδευτικές δράσεις σε μουσεία (Αρχαιολογικά Μουσεία Σπάρτης, Μυστρά, Νεάπολης, Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας, Μουσείο Πύργου Πικουλάκη) και χώρους αρμοδιότητας της Εφορείας (Σπάρτη, Μυστρά, Μονεμβασία, Γεράκι), οι οποίες ταυτόχρονα σηματοδοτούν και την απόδοση στο κοινό των προσφάτως αποκατεστημένων, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, μνημειακών συνόλων.

Με δεδομένες τις πολυμέτρες υποχρεώσεις μας, εργαζόμαστε για την αξιοποίηση των διαθέσιμων υλικών πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, μεριμνώντας συστηματικά για την προστασία και ανάδειξη πλήθους αρχαιολογικών χώρων και μνημείων. Τα τελευταία χρόνια, ως σημειωθεί, οι κτηριακές υποδομές της Εφορείας έχουν ενισχυθεί με παραχωρήσεις ακινήτων, όπως το νεοκλασικό οικοδόμημα επί της οδού Μενελάου στη Σπάρτη, ο Πύργος Τζανετάκη στην Κρανάη Γυθείου, ο πύργος του αείμνηστου γλωσσολόγου Δικαίου Βαγιακάκου στην Κοίτα της Μάνης, ο πρώτος όροφος του κτηρίου του Ρελλείου οικήματος στο Γεράκι, τα οποία, εφόσον καταστούν λειτουργικά και αξιοποιηθούν, θα συμβάλουν ουσιαστικά στην υποστήριξη του έργου της Υπηρεσίας.

Ιεραρχώντας τις ανάγκες και επιχειρώντας να νοηματοδοτήσουμε τις δράσεις μας για τα επόμενα έτη θέτουμε δύο μεγάλους στόχους-προκλήσεις: την ενεργοποίηση μηχανισμών για την προστασία και αποτελεσματική διαχείριση του μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου του Μυστρά, την αναβάθμιση της μορφής και της λειτουργίας του και την παράλληλη προώθηση ενεργειών που θα βελτιώσουν την επικοινωνιακή του διάσταση, καθώς και την προώθηση και ωρίμανση των διαδικασιών για την ίδρυση του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης.

Στον οργανωμένο Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά (εικ. 9) υλοποιείται από το 1984, μέσω της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, ευρύ αναστηλωτικό έργο, στο πλαίσιο κυρίως συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων, το οποίο περιλαμβάνει εργασίες στερέωσης, αναστήλωσης και ανάδειξης σημαντικών εκκλησιαστικών και κοσμικών μνημείων της καστροπολιτείας, με κορυφαίο το συγκρότημα των Παλατιών, καθώς και εγκαταστάσεις δικτύων υποδομής. Οι παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πέρασμα των χρόνων σε διάφορα σημεία της καστροπολιτείας, μολοντί διατήρησαν το αρχαιολογικό αποτύπωμα των μνημείων, δημιουργούν μια αποσπασματική και ατελή εικόνα προστασίας στον επισκέπτη, στοιχείο που επιτείνουν παράμετροι όπως, για παράδειγμα, η βλάστηση, αντικείμενο προστασίας εντός των τειχών του κάστρου, που ανταγωνίζεται το ανθρωπογενές περιβάλλον. Απαιτείται, λοιπόν, ενοποίηση και ανάδειξη του έργου που έχει υλοποιηθεί συνολικά, ώστε να είναι εύληπτες οι ιστορικές και αρχιτεκτονικές λειτουργίες των μνημείων στο μεσαιωνικό αστικό σύνολο και να διασφαλίζονται οι αξίες τους. Σημειώνεται ότι ο Μυστράς παρουσιάζει αυξημένη επισκεψιμότητα καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, κατά τα έτη δε 2014-2017 ο αριθμός των επισκεπτών ανήλθε στα υψηλά επίπεδα των ετών 2006-2007. Η διαμόρφωση, μάλιστα, το έτος 2013, πωλητηρίου σε ισόγεια στάθμη μεσαιωνικού κτηρίου, πλησίον της κεντρικής πύλης εισόδου, έχει αυξήσει σημαντικά τα έσοδα του χώρου.

Την εξωστρέφεια που ένα οργανωμένο μνημειακό σύνολο καλείται να έχει αλλά και την ανάγκη σύγχρονης αισθητικής ανάγνωσης και έκφρασης του παρελθόντος υπογραμμίζουν καλλιτεχνικά-εικαστικά δρώμενα, που έχουν φιλοξενηθεί τα τελευταία χρόνια στον Μυστρά. Δύο περιοδικές εκθέσεις, που πραγματοποιήθηκαν στο Μουσείο του Μυστρά κατά τα έτη 2011 και 2012 αντιστοίχως, πρόβαλαν την αξιολογή δραστηριότητα που καταγράφεται στο Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων του Μυστρά. Στην πρώτη παρουσιάστηκαν εικόνες από τη Χρύσαφα, απτά δείγματα της συστηματικής άσκησης της ζωγραφικής τέχνης στην περιοχή κατά τους 17ο και 18ο αιώνες, και στη δεύτερη εικόνες από ναούς και καθολικά μοναστηριών γύρω από τον Μυστρά, στις οποίες οι εργασίες συντήρησης αποκάλυψαν υπογραφές επώνυμων αγιογράφων από την απόμακρη αρκαδική Ζάτωνα.

Το έτος 2013 οργανώθηκε περιοδική έκθεση αρθρωμένη με πυρήνα το αρχαιολογικό τεκμήριο της από 23.3.1949 έκθεσης του Γενικού Επιθεωρητή Ανοικοδομήσεως Μιλτιάδη Μυλωνά, που αποτυπώνει το σημαντικό μεσαιωνικό τοπίο του Μυστρά λίγα χρόνια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και καταγράφει τις ανεπιτυχείς ενέργειες του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως για τη μετάθεση του οικισμού εκτός των τειχών. Η ενεργοποίηση διοικητικών μηχανισμών για την προστασία του μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου του Μυστρά και την αναβάθμιση της μορφής και της λειτουργίας του, καθώς και η παράλληλη προώθηση ενεργειών πολεοδομικού σχεδιασμού για την προστασία της ζωής της κοινότητάς του, αναμφίβολα, ως εκδηλώσεις προοδευτικού πνεύματος, συγκεντρώνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης πρόκειται να ιδρυθεί σε εξαγορασμένο από το ΥΠΠΟΑ οικόπεδο που βρίσκεται στην είσοδο της πόλης (εικ. 10), βορείως της ακρόπολης της αρχαίας πόλης και της Ζώνης Α' Προστασίας της και σε μικρή απόσταση από εξέχοντα μνημεία, όπως είναι το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος¹⁸. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν ύστερα από την ανασκαφική διερεύνηση στο ακίνητο, αξιοποιήθηκαν από την Εφορεία για την προώθηση πρότασης επικαιροποιημένου κτηριολογικού προγράμματος του Νέου Μουσείου (συνολικού μικτού εμβαδού 9.613,20 τ.μ.), το οποίο θα περιλαμβάνει πλέον σε ικανή εκπροσώπηση υλικές εκφράσεις της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής Λακεδαιμόνος.

Οι κρίσιμες για την επιτάχυνση των διαδικασιών δράσεις που έχουν μέχρι σήμερα υλοποιηθεί είναι η συγκρότηση ομάδας εργασίας για την εκπόνηση των προδιαγραφών της μελέτης του Νέου Μουσείου, η τοπογράφηση των ανασκαφέντων αρχαιοτήτων, η γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, κατόπιν εισήγησης της Εφορείας, για την τύχη των αρχαιοτήτων και τη χωροθέτηση των κτηρίων του Νέου Μουσείου και η εκπόνηση της μουσειολογικής προμελέτης¹⁹.

Σύμφωνα με τη μουσειολογική αυτή προμελέτη, η μόνιμη έκθεση του Νέου Μουσείου θα επιδιώκει να αναδείξει τη μοναδικότητα της φυσιογνωμίας της Σπάρτης μέσα από τις θεμελιώδεις έννοιες του Χώρου, του Χρόνου και της Μνήμης, να προσεγγίσει υλικά τεκμήρια και μαρτυρίες των πηγών, να διερευνήσει συνέχειες και ασυνέχειες, ερμηνείες και παρερμηνείες και να προβάλλει τη διαρκή και ενεργό συμβολή της αρχαιολογικής έρευνας, αίροντας τις αρνητικές συμπαραδηλώσεις των λέξεων «μουσείο» και «αρχαιολογία». Επιθυμούμε το Νέο Μουσείο, ως οργανικό τμήμα της ζωντανής, συνεχώς εξελισσόμενης επιστημονικής έρευνας, να τολμά και να εκθέτει τις αμφιβολίες, τα ερωτήματα και τις προσωρινές ερμηνείες του. Να αντιλαμβάνεται την ευθύνη του, ως συστήματος παραγωγής αξιών, και να μην παρουσιάζει τη γνώση ως θέσφατο αλλά ως δυναμική διαδικασία. Το αφήγημα της μόνιμης έκθεσης να πλέκει έναν ασύμμετρο κάρναβο από οριζόντιους και κάθετους άξονες, διακριτική αναφορά στις ανασκαφικές πρακτικές αλλά και στον ιδιότυπο «δυϊσμό» των ιδρυτικών και δομικών στοιχείων της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018: Α. Ανδρουλιδάκη – Ε. Ελευθερίου – Τ. Μαρδά-Στυψιανού – Α. Τσακμάκη, Η πρόσφατη έρευνα στο Κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού, στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 771-780.
- Bakourou 2009: Α. Μπακούρου, Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμόνια, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – Μ. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 301-311.
- Ελευθερίου 2020: Ε. Ελευθερίου, Κάστρο Γερακίου Λακωνίας: το πρόσφατο παράδειγμα μετατροπής ενός μεσαιωνικού οχυρωμένου οικισμού σε οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 865-873.
- Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας 2015-2016: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Από το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013. Βυζαντινά μνημεία και μνημειακά σύνολα, *Λακωνικά Σπουδαί* 21 (2015-2016), 253-276.
- Μέξια 2020: Α. Μέξια, Νεότερα στοιχεία για δύο βυζαντινούς ναούς της Μάνης μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 621-631.
- Μπούρας 1983: Χ. Μπούρας, Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμόνια, *ΑΕ* 1983, 99-112.

¹⁸ Ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης θα διακηρυχθεί από τις Τεχνικές Υπηρεσίες της Περιφερειακής Ενότητας Λακωνίας, στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτισμικής Ανάπτυξης μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και της Περιφέρειας Πελοποννήσου, με τίτλο «Μελέτη Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης».

¹⁹ Τη μουσειολογική προμελέτη συνέταξε, σε συνεργασία με το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας, η μουσειολόγος Έλια Βλάχου. Η μουσειολογική προμελέτη παρουσιάστηκε στο κοινό της Σπάρτης σε εκδήλωση που διοργάνωσαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων και η Περιφερειακή Ενότητα Λακωνίας της Περιφέρειας Πελοποννήσου στις 17.5.2018, παρουσία της Γενικής Γραμματέως Πολιτισμού Μαρίας Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και του Περιφερειάρχη Πελοποννήσου Πέτρου Τατούλη.

- Ντουβή – Σκάγκου 2013: Κ. Ντουβή – Π. Σκάγκου, Ο ναός της Παναγίας Κρητικιάς ή Μυρτιδιώτισσας στη Μονεμβασιά, στο: Χ. Μπούρας – Σ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (1453-1850)*, 7, Θεσσαλονίκη 2013, 167-178.
- Ξανθοπούλου κ.ά. 2020: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Πάντου 2017: Ε. Πάντου, Ο δρόμος Λεύκτρο-Σπάρτη, στο: *Ένα μεγάλο οδικό έργο στα πατήματα του Ευρώτα, Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 8-9 Δεκεμβρίου 2017, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 27.
- Σκάγκος 2012: Ν. Ι. Σκάγκος, Το ανατολικό τείχος στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008), *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 81-92.
- Σκάγκου 2017: Π. Σκάγκου, Οικίες στην Άνω Πόλη Μονεμβασιάς. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, στο: *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου Καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη, 4-7 Οκτωβρίου 2017, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 63.
- Σκάγκου 2020: Π. Σκάγκου, Αποκαλύπτοντας και αναδεικνύοντας μια γειτονιά της Άνω Πόλης Μονεμβασιάς, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 633-644.
- ΥΠΠΟΑ, 5η ΕΒΑ 2014α: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *Στερέωση και αποκατάσταση του Ναού του Αγίου Νικολάου στην Οχιά Μέσα Μάνης Νομού Λακωνίας*, Αθήνα 2014.
- ΥΠΠΟΑ, 5η ΕΒΑ 2014β: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *Αποκατάσταση και Ανάδειξη Ναών Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και Αγίας Άννας στην Κάτω Πόλη Μονεμβασιάς*, Αθήνα 2014.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου και συντήρηση μνημείων Γερακίου*, Σπάρτη 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Αποκατάσταση και ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου, π.ε. Λακωνίας*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015γ: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Αποκατάσταση και ανάδειξη Ανατολικού Τείχους στην Κάτω Πόλη Μονεμβασιάς*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015δ: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Ανάδειξη περιοχής Ναού Αγίας Σοφίας και Κεντρικής Πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασιάς*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015ε: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Νεάπολης Βοιών*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015στ: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Προστασία, διαμόρφωση, ανάδειξη και ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων Σπάρτης*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015ζ: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, Σπάρτη 2015.

Εικ. 1. Κάστρο Γερακίου. Αποψη από νοτιοδυτικά (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 2. Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Οχιά (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 3. Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 4. Κάτω Πόλη Μονεμβασίας. Το ανατολικό τείχος (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Η Άνω Πόλη Μονεμβασίας και ο ναός της Αγίας Σοφίας (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 6. Αρχαιολογικό Μουσείο Νεάπολης Βοιῶν. Εσωτερική άποψη (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 7. Ακρόπολη αρχαίας Σπάρτης. Τοπογραφική αποτύπωση μνημείων (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 8. Σπάρτη. Τα βυζαντινά μνημεία στον πολεοδομικό ιστό (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 9. Ο αρχαιολογικός χώρος του Μυστρά (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 10. Το οικόπεδο του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης στην είσοδο της πόλης (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας κατά τα έτη 2014-2017

ABSTRACT. The Ephorate of Antiquities of Messenia was established on 29 October 2014, after the merger of the 38th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities. From 2014 to 2017, the new Ephorate carried out extensive restoration and promotion work on the monuments and archaeological sites in its jurisdiction. Most projects were carried out through the NSRF 2007-2013 operational programmes, with a total budget of €28.629.120,00. These include the work at the Palace of Nestor and the new archaeological museum at Pylos, the restoration of the Andromonastiro, the New Voulkano Monastery, the churches of the Transfiguration in Christianoi, the Virgin Zoodochos Pege in Samarina, Hagios Nikolaos in Kabinari, Hagia Sophia in Langada, Hagios Nikolaos in Alagonia, the fortified complex of the Troupakis family in Kardamili, the Dourakis tower in Kastania, and the castles of Androussa, Korone, and Methone. Furthermore, work was carried out on dozens of monuments, funded by the Public Investment Program or in collaboration with ecclesiastical councils, cultural associations, foundations, and private citizens. The restoration of Hagios Petros in Kastania was awarded the European Union Heritage Award/Europa Nostra 2016. During the same period, the Ephorate organized periodical exhibitions, led educational programmes, installed dozens of information signs, and published several information leaflets, in order to make the monuments more accessible to the public and increase the number of visitors to Messenia's archaeological sites.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, υπηρεσία που δημιουργήθηκε μετά την εφαρμογή του Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού στις 29 Οκτωβρίου 2014 (ΦΕΚ 171/28-08-2014), από τη συνένωση των δύο πρώην αρμόδιων υπηρεσιών για τον Νομό Μεσσηνίας, της ΛΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, διαθέτει αξιόλογες κτηριακές υποδομές, εξοπλισμένα εργαστήρια συντήρησης, αποθηκευτικούς χώρους και καταρτισμένο επιστημονικό, διοικητικό, φυλακτικό και εργατοτεχνικό προσωπικό. Από τη σύστασή της μέχρι το 2017 υλοποίησε εκτεταμένο έργο στερέωσης, αποκατάστασης, συντήρησης και ανάδειξης στα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους του νομού. Το μεγαλύτερο μέρος του πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των επιχειρησιακών προγραμμάτων του ΕΣΠΑ 2007-2013¹ και αφορούσε 13 έργα αποκατάστασης και ανάδειξης, τρία υποέργα αρχαιολογικών εργασιών, έξι έργα αποκατάστασης σε μνημεία του νομού Αρκαδίας και τη συνδρομή σε 10 αναστηλωτικά έργα που υλοποιήθηκαν στη Μεσσηνία από τις κεντρικές υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ, συνολικού προϋπολογισμού 28.629.120,00€.

Ένα από τα σημαντικότερα έργα ήταν η κατασκευή του νέου στεγάστρου προστασίας στο Ανάκτορο του Νέστορος² (εικ. 1), προϋπολογισμού 2.468.000€, που υλοποίησε η Διεύθυνση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων, ενώ η ΕΦΑ Μεσσηνίας πραγματοποίησε υποέργο αρχαιολογικών εργασιών για την εγκατάστασή του. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό στέγαστρο από δομικό χάλυβα, που προστατεύει ενιαία το κεντρικό ανακτορικό μνημείο σε έκταση 3185 τ.μ. και στηρίζεται σε 16 υποστυλώματα. Στους αναρτώμενους διαδρόμους, που διαμορφώνουν δίκτυο περιήγησης πάνω από το μνημείο, τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες με κωδικοποιημένες ετικέτες για πρόσβαση σε επιπλέον πληροφόρηση μέσω ηλεκτρονικών συσκευών και σε ειδική εφαρμογή επαυξημένης πραγματικότητας. Παράλληλα, η ΕΦΑ Μεσσηνίας υλοποίησε και το έργο «Προστασία και ανάδειξη του Ανακτόρου του Νέστορος», προϋπολογισμού 450.000€, με καθοριστικές παρεμβάσεις για την εξυπηρέτηση του κοινού, όπως διαδρομές κίνησης επισκεπτών,

¹ Θερμότερες ευχαριστίες εκφράζονται σε όλους τους συναδέλφους της ΕΦΑ Μεσσηνίας, μόνιμους, αορίστου και ορισμένου χρόνου, που εργάστηκαν με αφοσίωση και ζήλο στο σύνολο του έργου της Εφορείας. Σημειώνεται ότι για την ορθή υλοποίηση των έργων στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, που υλοποιήθηκαν με την μέθοδο της αυτεπιστασίας, καθοριστικοί αρωγοί υπήρξαν τα στελέχη της Ενδιάμεσης Διαχειριστικής Αρχής της Περιφέρειας Πελοποννήσου και τα στελέχη της Διαχειριστικής Αρχής του ΥΠΠΟΑ, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά.

² Blegen – Rawson 1966. Blegen κ.ά. 1973. Blegen – Rawson 2001. Davis 2005. Μαλαπάνη κ.ά. 2015, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

κατασκευή αναψυκτηρίου, χώρου πληροφόρησης και εκδοτηρίου εισιτηρίων-φυλακίου. Η κατασκευή του νέου στεγάστρου και οι εργασίες που υλοποιήθηκαν στο ανάκτορο³ αποτελούν ορόσημο, καθώς αναδεικνύουν την αξία του ως μνημείο μείζονος πολιτισμικής αξίας και εξασφαλίζουν για το ευρύ κοινό μια πρωτόγνωρη κατανόηση του αρχαιολογικού χώρου αλλά και του ευρύτερου πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος.

Έργο επίσης εξαιρετικής σημασίας για την περιοχή της Πυλίας ήταν η μετεγκατάσταση και επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου⁴ (εικ. 2) από το Αντωνοπούλειο κτήριο στο ισόγειο του κτηρίου του Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου, προϋπολογισμού 1.099.750€. Η μουσειολογική και μουσειογραφική προσέγγιση βασίστηκε στη χρήση σύγχρονων μέσων παρουσίασης και ψηφιακών πολυμεσικών εφαρμογών⁵. Η έκθεση αναπτύσσεται σε δύο κύριους θεματικούς άξονες, που αφορούν τα παράλια και την ενδοχώρα της Πυλίας, και αξιοποιεί τη σύγχρονη τεχνολογία, όπως λ.χ. στην περίπτωση της προβολής, μέσω ολογράμματος, μιας αμφίπλευρης πινακίδας με γραμμική γραφή Β από την Ίκλαινα. Η επανέκθεση του μουσείου μέσα στο Νιόκαστρο, όπου, εκτός από το ίδιο το μνημείο ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στον αναστηλωμένο, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και στις τρεις εκθέσεις της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, όπως επίσης και στην ψηφιακή αναπαράσταση της ναυμαχίας του Ναβαρίνου στη Μεγάλη Θόλο της Ακρόπολης, έχει οδηγήσει στη δημιουργία ενός πολυεπίπεδου πολιτιστικού κόμβου διαχρονικής περιήγησης στην Πύλο.

Και στα δύο προηγούμενα έργα αξιοποιήθηκε το υλικό που παρήχθη στο πλαίσιο του έργου «Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας», προϋπολογισμού 170.970€, το οποίο περιλαμβάνει την ψηφιοποίηση εκθεμάτων από το Μουσείο Χώρας και το Μουσείο Πύλου, τρισδιάστατες ψηφιακές αναπαραστάσεις του ανακτόρου του Νέστορος και του μεγάρου της Ίκλαινας και απεικονίσεις κινητών μνημείων, ανάπτυξη δικτυακού τόπου, εγκατάσταση διαδραστικών οθονών και ανάπτυξη συστήματος αυτόματης ξενάγησης και επαυξημένης πραγματικότητας.

Το μεγαλύτερο έργο αποκατάστασης σε βυζαντινά μνημεία του νομού υλοποιήθηκε στη μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (γνωστή ως Ανδρομονάστηρο)⁶ (εικ. 3), κοντά στην αρχαία Μεσσήνη, προϋπολογισμού 1.950.000€. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μοναστηριακά συγκροτήματα του ελλαδικού χώρου, με οικοδομική ιστορία που ξεκινάει από τον 13ο και φθάνει μέχρι τον 18ο αι., και, επειδή εγκαταλείφθηκε, είχε διατηρηθεί αναλλοίωτο από νεότερες προσθήκες. Αυτή του η μοναδικότητα ήταν που καθόρισε ένα αυστηρό πλαίσιο στον τρόπο των επεμβάσεων, προκειμένου να σωθούν και να αναδειχθούν όλα τα αυθεντικά του στοιχεία. Το καθολικό της μονής ανήκει στον τύπο του ημισύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού και κτίστηκε τον 13ο αιώνα πάνω σε κεφαλόβρυσο, από το οποίο αναβλύζει μέχρι σήμερα πόσιμο νερό. Πύργοι, στάβλοι, φούρνοι, το πατητήρι, η τράπεζα και τα κελιά προσφέρουν τη δική τους μαρτυρία για τον τρόπο διαβίωσης των μοναχών κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της μονής. Οι περισσότεροι χώροι αντιμετώπιζαν σοβαρά στατικά προβλήματα, ενώ μεγάλο μέρος της τράπεζας είχε καταρρεύσει. Στη διάρκεια υλοποίησης του έργου ήρθαν στο φως πολλά νέα στοιχεία, που οδήγησαν σε μια αναλυτική και επιστημονικά τεκμηριωμένη ανάγνωση των κατασκευαστικών φάσεων όλων των επιμέρους κτηρίων της μονής. Η αποκάλυψη της βυζαντινής κρήνης κάτω από το βόρειο παρεκκλήσι του καθολικού, τμημάτων της κύριας και της τελευταίας φάσης των τοιχογραφιών, νέων στοιχείων για τις οικοδομικές φάσεις του καθολικού, της τράπεζας και της δυτικής πτέρυγας των κελιών, όπως και ο εντοπισμός στοιχείων για την άγνωστη μέχρι σήμερα νότια πτέρυγα κελιών, συμπλήρωσαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις γνώσεις μας για τη σύνθετη οικοδομική ιστορία του συγκροτήματος⁷.

Σημαντικές αποκαταστάσεις, τόσο για τη διάσωση και ανάδειξη των μνημείων όσο και για την τεκμηρίωση της οικοδομικής τους ιστορίας, συνολικού προϋπολογισμού 2.195.000€, έγιναν στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ στα παρακάτω επτά μνημεία της Μεσσηνίας:

Στον Άγιο Νικόλαο στο Καμπινάρι της Πλάτσας⁸ αναγνωρίζονται δύο κύριες φάσεις. Στην πρώτη, ο ναός είχε τη μορφή τρίκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής, που ανάγεται μάλλον στον 9ο αι. και ίσως αποτελεί μετασκευή παλαιότερου ρωμαϊκού κτίσματος⁹. Η δεύτερη φάση, κατά την οποία προστέθηκε ο τρούλλος και

³ Αναλυτικότερα για τις εργασίες, βλ. Μηλίτση κ.ά. 2020 (στον παρόντα τόμο).

⁴ Κυλάφη κ.ά. 2015.

⁵ Αναλυτικά, βλ. Κατάκος κ.ά. 2020 και Κυλάφη κ.ά. 2020, καθώς επίσης και Τζαμουράνη κ.ά. 2020 (στον παρόντα τόμο).

⁶ Βερσάκης 1919, 89, 94, 95, εικ. 10-11. Γριτσόπουλος 1956, 135-138. Bon 1969, 218, 427, 428, 439. Κουνουπιώτου 1971, 194, πίν. 177α-δ. Ετζέογλου 1973-1974, 421-423, πίν. 275. Καλοκύρης 1973, 85-109, πίν. 38-53. Scheven-Christians 1980, 24, 69, 77, 84, 86, 109, πίν. 99-100. Μπούρας – Μπούρα 2002, 64-66. Βογιατζής 2009, 129-140. Κάππας 2010α, 147-186. Κάππας 2010β, 189-272. Μηλίτση κ.ά. 2015.

⁷ Μηλίτση κ.ά. 2015.

⁸ Το μνημείο έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές και έχει δεχθεί χρονολόγηση από τον 9ο έως και τον 12ο αι. Αναλυτικά για τον γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου και όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Μηλίτση-Κεχαγιά 2012.

⁹ Kappas – Velenis 2011. Οι μελετητές πρότειναν ότι ο ναός ενσωμάτωσε ένα ρωμαϊκό οικοδόμημα, ιδίου πλάτους με το ναό και μήκους που θα συμπεριλάμβανε τον ερειπωμένο σήμερα νάρθηκα. Το κτήριο μετατράπηκε σε εκκλησία, με την προσθήκη τριών αφίδων στα ανατολικά, ενώ ταυτόχρονα κατασκευάστηκε ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίας ναού. Η απουσία μαρμάρινων

εικονογραφήθηκε το κεντρικό κλίτος, συνδέεται με τον Κωνσταντίνο Σπάνη, τζαούσιο του δρόγγου των Μελιγκών και χρονολογείται βάσει της κτητορικής επιγραφής το 1337/38. Οι τοιχογραφίες συνιστούν ένα εξαιρετικής ποιότητας σύνολο, που αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο πρωτοπόρα καλλιτεχνικά ρεύματα της ζωγραφικής των Παλαιολόγων στην Πελοπόννησο και φανερώνει την προέλευση του εργαστηρίου που τις φιλοτέχνησε από σπουδαίο καλλιτεχνικό κέντρο, πιθανώς τον Μυστρά. Ο ναός αντιμετώπιζε στατικά προβλήματα και μεγάλες φθορές στον ζωγραφικό διάκοσμο. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών και του γλυπτού διακόσμου, αποκατάστασης της στέγης και του τρούλλου, αρμολογήματα, αντικατάσταση θυρών και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Με την ολοκλήρωση του έργου, προϋπολογισμού 330.000€, διασώθηκε από τις περαιτέρω φθορές και αναδείχθηκε ένα από τα πιο επιβλητικά θρησκευτικά μνημεία της Μάνης, το οποίο είναι κτισμένο σε θέση ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (εικ. 4).

Στον μονόχωρο δρομικό κοιμητηριακό ναό της Αγίας Σοφίας στη Λαγκάδα¹⁰ της Μάνης, που παρουσίαζε πολύ σοβαρά στατικά προβλήματα και μεγάλο τμήμα της καμάρας του είχε καταρρεύσει, αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Βάσει των στοιχείων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης φαίνεται ότι αρχικά κατασκευάστηκε το ανατολικό καμαροσκέπαστο τμήμα, ενώ στα τέλη του 13ου αι. ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά, με την προσθήκη ενός τμήματος που στεγάζεται από δύο φουρνικά. Στην ίδια φάση ανήκει το τοξωτό δίλοβο κωδωνοστάσιο, το εντυπωσιακότερο από τα σωζόμενα ανάλογα παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή της Μάνης. Με τις εργασίες, προϋπολογισμού 200.000€, αφενός προέκυψαν σημαντικά επιστημονικά συμπεράσματα για την οικοδομική ιστορία του και αφετέρου ο ναός διασώθηκε λίγο πριν από την ολική κατάρρευση (εικ. 5).

Ο μικρός σταυρεπίστεγος ναός της Ανάληψης Φιλιατρών¹¹, του 13ου αι., που επίσης αντιμετώπιζε πολύ σοβαρά στατικά προβλήματα, αποκατάσταθηκε και συντηρήθηκε στο σύνολό του, με συνολική δαπάνη 105.000€ (εικ. 6).

Ο απλός δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός της Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας¹² χρονολογείται στον 12ο αι. και αποτελεί ένα από τα ωραιότερα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας, με ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία και πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες της λεγόμενης ακαδημαϊκής τάσης της υστεροκομνηνειακής ζωγραφικής αλλά και μαρμάρινο τέμπλο εξαιρετικής τεχνικής, αποδιδόμενο στο περίφημο εργαστήριο της Σαμαρίνας¹³. Οι εργασίες, προϋπολογισμού 170.000€, περιελάμβαναν τη συντήρηση του τοιχογραφικού και γλυπτού διακόσμου, την ανακεράμωση των στεγών, την αποκατάσταση του κεραμοπλαστικού διακόσμου, την τοποθέτηση νέων ξύλινων θυρών και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (εικ. 7).

Ο Άγιος Νικόλαος Μεσόρουγας Αλαγονίας¹⁴ βρίσκεται σε κομβική θέση για τον έλεγχο του βασικότερου ορεινού περάσματος από τη Μεσσηνία προς τη Λακωνία. Ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο και η ανέγερσή του ανάγεται, βάσει μορφολογικών κριτηρίων, στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και συνδέεται με την αρχιτεκτονική παράδοση του Δεσποτάτου του Μορέως. Κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα ο τρούλος και τα σκέλη του σταυρού υπέστησαν μετασκευή και φιλοτεχνήθηκαν οι σωζόμενες τοιχογραφίες στον τρούλο και στο ιερό βήμα. Με τις εργασίες, προϋπολογισμού 340.000€, αποκαταστάθηκαν τα σοβαρά στατικά προβλήματα, συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες και το τέμπλο και διαμορφώθηκε ο περιβάλλον χώρος του ναού (εικ. 8).

Το Κάστρο Ανδρούσας¹⁵, ένα από τα σημαντικότερα οχυρωματικά σύνολα της Φραγκοκρατίας στη Μεσσηνία, κτίστηκε γύρω στα μέσα του 13ου αι. και αποδίδεται, σύμφωνα με το Χρονικόν του Μορέως, στον Φράγκο ηγεμόνα Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο. Στο ανατολικό τμήμα των τειχών υλοποιήθηκε εκτενές αναστηλωτικό έργο, προϋπολογισμού 550.000€ (εικ. 9). Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία για τον ΝΑ πύργο, που φαίνεται ότι, εκτός από τον κύριο αμυντικό του ρόλο, χρησιμοποιούνταν και ως χώρος κατοικίας, ενώ κοντά στην εσωτερική πλευρά του νότιου τείχους ανασκάφθηκε αψίδα άγνωστου μέχρι σήμερα ναού.

αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής περιόδου, αλλά και τα γενικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού τους οδήγησαν στη χρονολόγηση της φάσης αυτής στον 9ο αιώνα.

¹⁰ Traquair 1908-1909, 195-198, εικ. 5, πίν. XIV. Millet 1916, 49, υποσημ. 8. Δρανδάκης 1976, 213, υποσημ. 2. Κωνσταντινίδη 1982α, 80-124. Κωνσταντινίδη 1982β, 66-67, εικ. 2. Δρανδάκης 2002, 46.

¹¹ Γκητάκος 1958, 17-27. Δημητροκάλλης 1966, 187-211. Μπακούρου 1981, 140-141, πίν. 78. Kupper 1990, 187-211. Δημητροκάλλης 1990, 199, 271, 274, 279, 280, 281, 286. Δημητροκάλλης 1998, 314. Μπούρας – Μπούρα 2002, 338.

¹² Βερσάκης 1919, 89-95. Δρανδάκης 1961-1962, 89-90. Σωτηρίου 1964-1965, 259-262. Δροσογιάννη 1969, 15, 162. Grigoriadou-Cabagnols 1970, 177-196. Καλοκύρης 1972, 323-351. Καλοκύρης 1973, 49-84. Boura 1977-1979, 68-71. Scheven-Christians 1980. Δημητροκάλλης 1982-1983, 279-282. Μπούρας – Μπούρα 2002, 291-296. Δημητροκάλλης 2003, 34-35. Πάλλης 2006, 91-100.

¹³ Πάλλης 2006.

¹⁴ Μασουρίδης 1936, 241-242. Κουνουπιώτου 1971, 193, πίν. 176β. Δημητροκάλλης 1998, 201-242. Καλαμαρά – Κατερίνη 2004, 78-87.

¹⁵ Μπούρας 1966, 270-285. Σφηκόπουλος 1968, 341-344. Bon 1951, 142, υποσημ. 3. Bon 1969, τόμ. 1, 102-104, 410-412, 636-639, τόμ. 2, 1-72, 73-164, πίν. 1, 4, 9, 94-97. Γκίκας 1995, 126-131.

Ο Πύργος του Δουράκη¹⁶, στην κεντρική πλατεία της Καστάνιας, αποτελούσε έδρα της ομώνυμης καπετανίας και σύμβολο της οικονομικής, στρατιωτικής και πολιτικής ισχύος της οικογένειας των Δουράκηδων. Ήταν τμήμα μιας ευρύτερης μανιάτικης οχυρής κατοικίας, με πυργόσπιτο και άλλα βοηθητικά κτίσματα. Ο χρόνος ανέγερσής του είναι αβέβαιος, ωστόσο, σύμφωνα με τις πηγές, το 1803 διέμεινε σε αυτόν ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Από τα υπόλοιπα κτήρια του συγκροτήματος σώθηκε μόνο το εφαιπτόμενο διάωρο πυργόσπιτο, το οποίο είχε δεχθεί μετασκευές στην περίοδο μετά την Ελληνική Επανάσταση. Ο πύργος και το πυργόσπιτο αντιμετώπιζαν σοβαρά δομικά και μορφολογικά προβλήματα. Με τις εργασίες (εικ. 10), προϋπολογισμού 500.000€, διασώθηκε και αναδείχθηκε ένα από τα σπουδαιότερα μεταβυζαντινά κοσμικά κτήρια στη Μάνη.

Η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟΑ υλοποίησε στη Μεσσηνία πέντε έργα αποκατάστασης, προϋπολογισμού 10.580.000€. Σε αυτά της Νέας Μονής Βουλκάνου και του Κάστρου Κορώνης, η ΕΦΑ Μεσσηνίας πραγματοποίησε δύο υποέργα: την αποκατάσταση του Καθολικού Νέας Μονής Βουλκάνου, προϋπολογισμού 260.000€, και την στερέωση του νοτίου τείχους Κάστρου Κορώνης, προϋπολογισμού 220.000€. Το καθολικό της μονής Βουλκάνου¹⁷, κτίσμα του 1701, ανήκει στον τύπο των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών και είχε υποστεί κακότεχνες μεταγενέστερες προσθήκες, όπως το προστώο και το κωδωνοστάσιο από οπλισμένο σκυρόδεμα, που είχαν αλλοιώσει τη μορφή του. Με τις εργασίες στο καθολικό και στα υπόλοιπα κτίσματα, η μονή αποκαταστάθηκε στο σύνολό της (εικ. 11). Οι επεμβάσεις στο Κάστρο Κορώνης¹⁸ ήταν από τα πιο δύσκολα εγχειρήματα, μιας και έγιναν σε τμήμα του τείχους σε μεγάλο ύψος πάνω από τη βραχώδη ακτή (εικ. 12).

Η ΕΦΑ Μεσσηνίας συνέδραμε με κάθε δυνατό τρόπο και τα άλλα τρία έργα της ΔΑΒΜΜ, την αποκατάσταση της Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων¹⁹ (εικ. 13), της μονής Βελανιδιάς²⁰ και του οχυρού συγκροτήματος Τρουπάκηδων²¹ (εικ. 14) στην Καρδαμύλη. Στο τελευταίο, μετά την αποκατάσταση, διοργανώνονται εκδηλώσεις και περιοδικές εκθέσεις (συμπόσιο για τη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική – έκθεση σύγχρονων έργων «Επιρροές» το 2015, έκθεση εικαστικών έργων *Μικρογραφίες* το 2017, έκθεση κεραμικής Βούλας Γουνελά και εικαστική έκθεση *Οχυρό* το 2018).

Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων δια της Επιστημονικής Επιτροπής για την Ανάδειξη των Κάστρων Πυλίας υλοποίησε τρία έργα αποκατάστασης, προϋπολογισμού 2.950.000€: στη Μεταμόρφωση Σωτήρος²² Νιόκαστρου Πύλου (εικ. 15), στο Κάστρο Μεθώνης²³ (εικ. 16) και στο Καποδιστριακό Σχολείο Μεθώνης²⁴ (εικ. 17), στα οποία η ΕΦΑ Μεσσηνίας συνέδραμε δια του επιστημονικού προσωπικού και των υποδομών της.

Η Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δια της Επιστημονικής Επιτροπής για την Ανάδειξη της Αρχαίας Μεσσηνίας υλοποίησε εκτενές έργο αποκατάστασης και ανάδειξης στην αρχαία Μεσσηνή²⁵, προϋπολογισμού 2.000.000€.

Μετά την εφαρμογή του νέου Οργανισμού του ΥΠΠΟΑ το έτος 2014, η ΕΦΑ Μεσσηνίας επωμίστηκε την ολοκλήρωση έξι έργων αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, που είχε ξεκινήσει η πρώην 25η ΕΒΑ στο νομό Αρκαδίας. Πρόκειται για έργα συνολικού προϋπολογισμού 2.730.000€ στον Άγιο Δημήτριο Θωκνίας²⁶, τον ναό Παναγίας Αρκουδορέματος²⁷, τον ναό Παναγίας Ροεινού²⁸, τον Άγιο Νικόλαο Καρύταινας²⁹, το κωδωνοστάσιο Ταξιάρχων Τρίπολης³⁰, έργο υψηλής τεχνικής δυσκολίας, που περιελάμβανε την αποσυναρμολόγηση και την επανατοποθέτηση όλων των δομικών του στοιχείων, και το Κάστρο Καρύταινας³¹, έργο εξαιρετικά απαιτητικό,

¹⁶ Σαΐτας 1992, 62-63, εικ. 104. Καπετανάκης 2002. Μεγαλομάτη – Μαυροειδή (υπό έκδοση).

¹⁷ Βορβίλας 1989.

¹⁸ Andrews 1978, 11-23. Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990, 148-163. Nanetti 2011, 226-247. Kontogiannis 2014, 218-244.

¹⁹ Stikas 1951.

²⁰ Αναπλιώτης 1966. Ξενογιάννης 1963.

²¹ Μιχαηλίδης – Χριστοφίδου 1982, 299-310.

²² Κοντογιάννης 2001, 80-83. Kontogiannis κ.ά. 2015, 771-856, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Για το Νιόκαστρο, βλ. Andrews 1978, 49-57. Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990, 184-199.

²³ Κοντογιάννης 2001, 72-75. Andrews 1978, 58-83. Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990, 164-183. Βον 1951, 9-10, υποσημ. 4, 60, 65, υποσημ. 1, 67, 77, 83, 100, 114, 132, 136, 155, 157-158, 170. Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985-1986, 97-107. Αγγελοπούλου 2012. Αγγελοπούλου κ.ά. 2018. Nanetti 2011, 185-217. Φουτάκης 2017.

²⁴ Εξαρχόπουλος 1917. Γριτσόπουλος 1981-1982, 205-224. Μισκιώτης 1998.

²⁵ Θέμελης 2000. Μπίρταχας 2008. Θέμελης 2010α. Θέμελης 2010β. Sioumpara 2011.

²⁶ Ο ναός είναι αδημοσίετος. Η τοιχογράφηση του, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή επάνω από το ανώφλι της νότιας θύρας, έγινε το έτος 1729.

²⁷ Ο ναός είναι αδημοσίετος και, σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές, οικοδομήθηκε το 1719 και τοιχογραφήθηκε το 1751 από τον ιερέα Γεώργιο Κουλιδά και τον γιό του Παναγιώτη, γνωστούς αγιογράφους του 18ου αι. από την Κυνουρία.

²⁸ Δηλέ 2014, 77-108, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

²⁹ Μουτσόπουλος 1956, 60-69. Μέσσης 2014, 183-184.

³⁰ Αδημοσίετο. Σύμφωνα με επιγραφή, κατασκευάστηκε το 1872 από τον Τηνιακό μαρμαροτεχνίτη Ιωάννη Θεοτικό.

³¹ Σφηκόπουλος 1968, 226-230. Βον 1969, 629-633, πίν. 66-73. Μουτσόπουλος 1985-1986, 129-202.

που περιελάμβανε διαμορφώσεις μονοπατιών και συνολικές αποκαταστάσεις σε τέσσερα επιμέρους μνημεία: στο ναό της Παναγίας, στη λεγόμενη Οικία Κολοκοτρώνη, στον Πύργο Λεβένταινας και στον Πύργο Ματζουρανογιαννη.

Επιπλέον η ΕΦΑ Μεσσηνίας υλοποίησε τρία υποέργα αρχαιολογικών εργασιών στο πλαίσιο συγχρηματοδοτούμενων έργων κατασκευής των αυτοκινητοδρόμων Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, Σουληνάρι-Κρεμμύδια και Ριζόμυλος-Κορώνη. Τα δύο πρώτα έχουν ολοκληρωθεί ενώ το τρίτο βρίσκεται σε εξέλιξη. Στις ανασκαφές ήρθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα στην Άνθεια και στο Καλάμι, ρωμαϊκό και μεσαιωνικό υδραγωγείο στη θέση Τούρλες Καλαμάτας, τμήμα μεσοελλαδικού οικισμού στο Σουληνάρι και τμήματα της αρχαίας Κορώνης³² στο Πεταλίδι. Σωστικές έρευνες διενεργήθηκαν και στο πλαίσιο κατασκευής άλλων μικρότερων δημόσιων ή ιδιωτικών τεχνικών έργων (Παλιόχωρα Αβίας, Ρωμανός Πυλίας).

Πέραν των έργων αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας επεμβάσεις έγιναν σε δεκάδες μνημεία, με χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων ή σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, εκκλησιαστικά συμβούλια, πολιτιστικούς συλλόγους, ιδρύματα και πολίτες που ενδιαφέρονται εμπράκτως για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς³³. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εργασίες στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο Πλάτσας, τον Προφήτη Ηλία Άνω Δολών, τη Μεταμόρφωση Σωτήρος Νομισίου, την Κοίμηση Θεοτόκου και τον Άγιο Νικόλαο Τρικάμπανο Καστάνιας, τη Μεταμόρφωση Σωτήρος Χώρας Εξωχωρίου, την Κοίμηση Θεοτόκου Μικρομάνης, τον Άγιο Νικόλαο Αρχαίας Μεσσήνης, την Παλαιά Μονή Βουλκάνου, το Γενέσιο Θεοτόκου Γαργαλιάνων, τη Βλαχέρνα Φιλιατρών, τη Μεταμόρφωση Κάστρου Μεθώνης, το Κάστρο Μίλα, το Κάστρο Μεθώνης και το Νιόκαστρο Πύλου. Σε εξέλιξη βρίσκονται εργασίες αποκατάστασης στο καθολικό Μονής Σιδηρόπορτας Καρβελίου, τον Άγιο Βασίλειο Πελεκανάδας και τον Άγιο Χαραλάμπο Κάστρου Κορώνης. Παράλληλα, εκπονήθηκαν μελέτες αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων³⁴, προκειμένου να υλοποιηθούν οι αντίστοιχες επεμβάσεις³⁵.

Στον οικισμό της Καστάνιας, έναν από τους σπουδαιότερους της Μάνης, με διαχρονική κατοίκηση από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα, έχουν υλοποιηθεί μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας επεμβάσεις σε όλα σχεδόν τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία³⁶, οι οποίες, σε συνδυασμό με τον μορφολογικό έλεγχο που ασκεί τα τελευταία χρόνια η ΕΦΑ Μεσσηνίας σε νέα κτίσματα ή σε επισκευές υφιστάμενων, διέσωσαν τον χαρακτήρα αυτού του σπουδαίου μνημειακού και οικιστικού συνόλου. Το πιο σημαντικό έργο αποκατάστασης υλοποιήθηκε στον ναό του Αγίου Πέτρου Καστάνιας³⁷ (εικ. 18), σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, με χορηγία των Αθανασίου και Μαρίας Μαρτίνου. Το έργο απέσπασε βραβείο Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Πολιτιστική Κληρονομιά/Europra Nostra 2016, που απονεμήθηκε σε ειδική τελετή στο μνημείο τον Οκτώβριο του 2016.

Εκτός του ερευνητικού και αναστηλωτικού έργου, η ΕΦΑ Μεσσηνίας συμμετείχε στον εορτασμό όλων των πανελλήνιων και διεθνών δράσεων (Διεθνής Ημέρα Μουσείων, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς κ.ά.), διοργάνωσε ή εμπλούτισε περιοδικές εκθέσεις (*Μυθικοί Χοροί της Μεσσηνίας, Πόλεμος και Ειρήνη: όπλα της επανάστασης-κειμήλια μουσείων, Γλυπτά επηρεασμένα από τη βυζαντινή γλυπτική*) και υλοποίησε συνέργειες (Διεθνές Φεστιβάλ Χορού Καλαμάτας) σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Παράλληλα, διεξήχθησαν πλήθος τακτικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για μαθητές ή ειδικές ομάδες κοινού, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η συμμετοχή της Εφορείας ως επιστημονικού εταίρου στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Erasmus+ / Δράση ΚΑ2 «Αρχαιότητες και σχολείο για το μέλλον. Μια προσέγγιση αειφορίας».

³² Παπαχατζής 1991, 152-154. Αραπογιάννη 2009. Θέμελης 2009. Μακρή 2009. Μαλαπάνη 2018.

³³ Αναφέρονται ενδεικτικά οι Πολιτιστικός Σύλλογος Καρβελίου, Σύλλογος Φιλοπροόδου Φιλιατρών, Σύλλογος Γυναικών Πελεκανάδας, Πολιτιστικός Σύλλογος Κορώνης, Δίκτυο Φίλων Κάστρου Κορώνης, Σύλλογος Φίλων Κάστρου Μεθώνης, Πρόγραμμα για την προστασία και ανάδειξη της παλιάς πόλης Κυπαρισσίας, ο αείμνηστος Σωτήρης Ζερβέας, η Γκελιάν Κιτσιγιάννη, ο Εμμανουήλ Γεροντάκης, ο Αθανάσιος και η Μαρίνα Μαρτίνου και το Ίδρυμα Καπετάν Βασίλη και Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου.

³⁴ Οι μελέτες εκπονήθηκαν είτε από το επιστημονικό προσωπικό της ΕΦΑ Μεσσηνίας είτε με ανάθεσεις μέσα από Προγραμματικές Συμβάσεις με την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

³⁵ Έχουν ολοκληρωθεί και εγκριθεί μελέτες για την είσοδο του Κάστρου Καλαμάτας, το Κάστρο Μίλα, τη μονή Παναγίας Γριβιτσιανής, τη μονή Λυκάκη και την Αγία Κυριακή Πηδήματος, ενώ στο στάδιο εκπόνησης βρίσκονται μελέτες για τον αρχαιολογικό χώρο των Ακοβίτικων, τον εκσυγχρονισμό και την επανάκτηση του Μουσείου Χώρας, την Κλησά Πόρτη Αρχαίας Μεσσήνης, τον Άγιο Νικόλαο Ζερμπισίων, τον Άγιο Βασίλειο Μεθώνης, το ΝΔ πύργο του Κάστρου Καλαμάτας, τη Μονή Ελληνικών και τον Ταξιάρχη Πολίχνης. Παράλληλα, το επιστημονικό προσωπικό συντάσσει τεχνικές εκθέσεις άμεσων στερεωτικών εργασιών για πλήθος μνημείων που παρουσιάζουν σοβαρά στατικά προβλήματα ή κίνδυνο κατάρρευσης. Σημειώνεται ότι κατά την συγγραφή του παρόντος άρθρου ήδη είχαν ξεκινήσει τα έργα ανάδειξης της εισόδου του Κάστρου Καλαμάτας και κατασκευής στεγάστρου στη ΒΑ στοά του Γυμνασίου, στο Στάδιο της αρχαίας Μεσσήνης.

³⁶ Στον Άγιο Νικόλαο στις Μαρούλαινας (σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία, με χορηγία Αθανασίου και Μαρίας Μαρτίνου), στον Άγιο Προκόπιο, στην Κοίμηση Θεοτόκου, στην Παναγίτσα, στον Άγιο Νικόλαο Τρικάμπανο, στον Άη Νικολάκη, στον Άγιο Νικόλαο τον Μεταβυζαντινό. Τον Ιούνιο του 2018 ολοκληρώθηκε η συνολική αποκατάσταση του ναού του Ταξιάρχη λίγο έξω από την Καστάνια, με χορηγία Αθανασίου και Μαρίας Μαρτίνου. Γενικά για τα μνημεία του οικισμού, βλ. Καρρας 2016, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

³⁷ Δρανδάκης 1976, 213-220, εικ. 1-3, πίν. 152-155. Δρανδάκης κ.ά. 1980, 211. Δρανδάκης 2002, 173-185. Μπούρας – Μπούρα 2002, 178-180. Βουζα 2004. Μπούζα 2010. Καρρας 2016.

Στο πλαίσιο της ανάδειξης των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων του νομού τα τελευταία χρόνια έχουν τοποθετηθεί δεκάδες πινακίδες κατεύθυνσης και ενημέρωσης επισκεπτών και λάβαρα προβολής, έχουν εκδοθεί δεκάδες ενημερωτικά φυλλάδια, ενώ πρόσφατα αναρτήθηκε στο διαδίκτυο η ιστοσελίδα της Εφορείας, η οποία χαρακτηρίζεται για τον σύγχρονο και καινοτόμο σχεδιασμό της. Οι παραπάνω ενέργειες εντάσσονται σε ένα συνολικό στρατηγικό σχέδιο προβολής και ανάδειξης με στόχο την αύξηση της προσέλευσης επισκεπτών και τα μέχρι σήμερα στοιχεία είναι πολύ ενθαρρυντικά, καθώς έχει σημειωθεί αύξηση, που σε ορισμένες περιπτώσεις (Αρχαία Μεσσήνη, Κάστρο Μεθώνης, Νιόκαστρο Πύλου και ανάκτορο Νέστορος) αγγίζει το 100%. Επιπρόσθετα, από την ΕΦΑ Μεσσηνίας σχεδιάζονται και άλλες επιμέρους δράσεις και συνέργειες, όπως χάραξη και διαχείριση πολιτιστικών διαδρομών και συνεργασία με τοπικούς φορείς, επιμελητήρια και ιδρύματα, προκειμένου να επιτευχθεί περαιτέρω ανάδειξη και αξιοποίηση των μνημείων στο πλαίσιο της αειφόρου βιώσιμης ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελοπούλου 2012: Ι. Αγγελοπούλου, Το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για την αναστήλωση, στερέωση και ανάδειξη του κάστρου Μεθώνης, στο: Γ. Βαρζελιώτη – Α. Πανοπούλου (επιμ.) *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης «De Veneciis ad Mothonomam. Έλληνες και Βενετοί στη Μεθώνη τα χρόνια της βενετοκρατίας»*, Μεθώνη 19-20 Μαρτίου 2010, Αθήνα/Βενετία 2012, 15-24.
- Αγγελοπούλου κ.ά. 2018: Ι. Αγγελοπούλου – Σ. Κίγκα – Ε. Ταβουκσή, Μελέτη Στερέωσης και Αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του κάστρου Μεθώνης, στο: Ζυμή κ.ά. 2018, 661-670.
- Αναπλιώτης 1966: Γ. Αναπλιώτης, *Ανέκδοτα έγγραφα και ιστορικοί τίτλοι Μονής Βελανιδιάς (1732-1856)*, Καλαμάτα 1966.
- Andrews 1978: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Amsterdam 1978.
- Αραπογιάννη 2009: Ε. Αραπογιάννη, Αρχαιολογικά ευρήματα από την αρχαία Κορώνη, στο: Πανταζόπουλος – Κουλουκέα 2009, 93-105.
- Βερσάκης 1919: Φρ. Βερσάκης, Μεσσηνίας βυζαντινοί ναοί, *ΑΕ* 1919, 89-95.
- Blegen κ.ά. 1973: C. W. Blegen – M. Rawson – W. Taylour – W. P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. III, Acropolis and Lower Town, Tholoi, Grave Circles and Chamber Tombs, Discoveries Outside the Citadel*, Princeton 1973.
- Blegen – Rawson 1966: C. W. Blegen – M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. I, The Buildings and their Contents*, Princeton 1966.
- Blegen – Rawson 2001: C. W. Blegen – M. Rawson, *A Guide to the Palace of Nestor, Mycenaean Sites in its Environs and the Chora museum, revised by J. L. Davis and C. W. Shelmerdine*, Princeton 2001.
- Βογιατζής 2009: Σ. Βογιατζής, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας, *ΔΧΑΕ Α'* (2009), 129-140.
- Bon 1951: A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969.
- Βορβίλας 1989, Ι. Μ. Βορβίλας, *Η εν Μεσσηνία Ιερά Μονή Βουλκάνου*, Καλαμάτα 1989.
- Boura 1977-1979: L. Boura, *Architectural sculptures of the twelfth and early thirteenth centuries in Greece*, *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), 68-71.
- Bouza 2004: N. Bouza, *L'architecture et la sculpture de l'église de Saint-Pierre à Kastania (Magne)*, Paris 2004.
- Γκίκας 1995: Ι. Γκίκας, *Κάστρα – Ταξίδια*, Αθήνα 1995.
- Γκητάκος 1958: Μ. Γκητάκος, Ο εις Φιλιατρά βυζαντινής εποχής σταυρεπίστεγος ναός της Αναλήψεως, *Φιλιατρά 7* (1958), 17-27.
- Γριτσόπουλος 1956: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Συμβολή εις την ιστορίαν των μεσσηνιακών μονών Βουλκάνου και Σιδηρόπορτας, *Μεσσηνιακά Γράμματα 1* (1956), 135-138.
- Γριτσόπουλος 1981-1982: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Η πελοποννησιακή παιδεία μετά την άλωση, στο: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980*, τόμ. Α', Αθήνα 1981-1982, 197-302.
- Δηλέ 2014: Ν. Δηλέ, Το άγνωστο υστεροβυζαντινό στρώμα τοιχογράφησης του ναού της Παναγίας στο Ροεινό Αρκαδίας. Νέα στοιχεία για ένα τοπικό εργαστήριο ζωγράφων, *ΔΧΑΕ ΛΕ'* (2014), 77-108.
- Δημητροκάλλης 1966: Γ. Δημητροκάλλης, Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών, στο: *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 54, τόμ. Β', Αθήνα 1966, 187-211.
- Δημητροκάλλης 1982-1983: Γ. Δημητροκάλλης, Παρατηρήσεις στη διακόσμηση του ναού της Σαμαρίνας, *Δίπτυχα 3* (1982-1983), 279-282.
- Δημητροκάλλης 1990: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990.
- Δημητροκάλλης 1998: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1998.
- Δημητροκάλλης 2003: Γ. Δημητροκάλλης, Το τέμπλο της μεσσηνιακής Σαμαρίνας, στο: *23ο Συμπόσιο της ΧΑΕ, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2003, 34-35.
- Δρανδάκης 1961-1962: Ν. Β. Δρανδάκης, Σαμαρίνα, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 89-90.
- Δρανδάκης 1972: Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, *Δωδώνη 1* (1972), 21-44.
- Δρανδάκης 1976: Ν. Β. Δρανδάκης, Έρευνα εις τη Μεσσηνιακήν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 213-252.

- Δρανδάκης 2002: Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002.
- Δρανδάκης κ.ά. 1980: Ν. Β. Δρανδάκης – Σ. Καλοπίση – Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, *ΠΑΕ* 1980, 188-246.
- Δροσογιάννη 1969: Φ. Α. Δροσογιάννη, Σαμαρίνα Μεσσηνίας, *ΑΔ* 24 (1969), Β'1, 15, 173.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985-1986: Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Η Μεθώνη σταθμός στα ταξίδια βυζαντινών αυτοκρατόρων στη Δύση, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), 97-107.
- Εξαρχόπουλος 1917: Ν. Ι. Εξαρχόπουλος, *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, Αθήνα 1917.
- Ετζέογλου 1973-1974: Ρ. Ετζέογλου, Ανδρομονάστηρο, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β'2, 421-423.
- Ζυμή κ.ά. 2018: Ε. Ζυμή – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018.
- Feissel – Phillipidis-Braat 1985, D. Feissel – A. Phillipidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III, Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *TM* 9 (1985), 267-395.
- Grigoriadou-Cabagnols 1970: Η. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari en Messénie, *CA* 20 (1970), 177-196.
- Θέμελης 2000: Π. Θέμελης, Ήρωες και ηρώα στη Μεσσήνη, Αθήνα 2000.
- Θέμελης 2009: Π. Θέμελης, Αρχαία Μεσσήνη – Αρχαία Κορώνη. Βίοι παράλληλοι, στο: Πανταζόπουλος – Κουλουκέα 2009, 35-44.
- Θέμελης 2010α: Π. Θέμελης, *Τα θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010.
- Θέμελης 2010β: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ιστορία – Μνημεία – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- Καλαμαρά – Κατερίνη 2004: Π. Καλαμαρά – Ε. Κατερίνη, Ναός Αγίου Νικολάου Μεσόρουγας Αλαγονίας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο και δεσποτικές εικόνες, στο: Π. Καλαμαρά – Τ. Αλμπάνη (επιμ.), *Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταΰγету*, κατάλογος έκθεσης, Καλαμάτα, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2004, 78-87.
- Καλοκύρης 1972: Κ. Καλοκύρης, Ο παρά το χωρίον Σαμάρι Μεσσηνίας ναός, *ΕΕΘΣ* 17 (1972), 323-351.
- Καλοκύρης 1973: Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησιαστικά της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Καπετανάκης 2002: Στ. Καπετανάκης, Η οικογένεια Δουράκη της Καστανίας, *Λακωνικές Σπουδές* 16 (2002), 249-254.
- Κάππας 2010α: Μ. Κάππας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αι., στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-186.
- Κάππας 2010β: Μ. Κάππας, Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 189-272.
- Kappas 2016: M. Kappas, Approaching Monamvasia and Mystras from the outside: The view from Kastania, στο: S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing Greece. Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Studies of the Visual Cultures of the Middle Ages 11, Turnhout 2016, 147-181.
- Kappas – Velenis 2011: M. Kappas – G. Velenis, The frescoes of St. Nicholas church near Platsa, Mani: *Addenda et corrigenda*, στο: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011, Abstracts of Free Communications*, vol. 3, Sofia 2011, 335-336.
- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990: Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990.
- Κατάκος κ.ά. 2020, Θ. Κατάκος – Μ. Κυλάφη – Ε. Παλαμάρα – Ν. Ζαχαριάς, Συντήρηση και αναλυτικές μελέτες παρουσίασης των εκθεμάτων στο πλαίσιο της επανέκθεσης του αρχαιολογικού μουσείου Πύλου, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 1021-1031.
- Κοντογιάννης 2001: Ν. Κοντογιάννης, Κάστρο Κορώνης, Κάστρο Μεθώνης, Νιόκαστρο Πύλου, στο: Ά. Τρυποσκούφη – Α. Τσιτούρη (επιμ.), *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες – Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, Πειραματική Ενέργεια ARCHI-MED*, Αθήνα 2001, 62-85.
- Kontogiannis 2014: N. D. Kontogiannis, Assessing the cities of Messenia in the newly-founded Greek Kingdom: The medieval walled town of Koroni based on early nineteenth century architectural plans, *Byzantine and Modern Greek Studies* 38.2 (2014), 218-244.
- Kontogiannis κ.ά. 2015: N. D. Kontogiannis – I. M. Grigoropoulou – E. Barmparitsa – S. Sakkari – I. Moutafi – A. Lagia – L. Karali, From mosque to church and back again. Investigating a house of faith in post-medieval Pylos, *Hesperia* 84 (2015), 771-856.
- Κουνουπιώτου 1971: Ε. Κουνουπιώτου, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου, *ΑΔ* 26 (1971), Β'1, 191-194.
- Κυλάφη κ.ά. 2015: Μ. Κυλάφη – Ε. Μαλαπάνη – Μ. Τσουλάκου – Ε. Μηλίτση, *Στα ίχνη της Πύλου. Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου. Η επανέκθεση στο κτήριο Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου*, Καλαμάτα 2015.
- Κυλάφη κ.ά. 2020, Μ. Κυλάφη – Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Μαλαπάνη – Κ. Τζαμουράνη – Μ. Τσουλάκου – Δ. Πίκουλα – Α. Κατάκος, Επανεκθεση αρχαιολογικού μουσείου Πύλου, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 907-913.
- Kupper 1990: M. H. Kupper, *Der Bautypus der Griechischen Dachtranseptkirche II*, Amsterdam 1990.
- Κωνσταντινίδη 1982α: Χ. Κωνσταντινίδη, Ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Λαγκάδα της Έξω Μάνης, *Λακωνικές Σπουδές* 6 (1982), 80-124.
- Κωνσταντινίδη 1982β: Χ. Κωνσταντινίδη, Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών τοξωτών κωδωνοστασίων, *Λακωνικές Σπουδές* 6 (1982), 66-67.
- Μακρή 2009: Ε. Μακρή, Επιγραφές από την αρχαία Κορώνη, στο: Πανταζόπουλος – Κουλουκέα 2009, 70-82.
- Μαλαπάνη 2018: Ε. Μαλαπάνη, Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας, στο: Ζυμή κ.ά. 2018, 821-828.

- Μαλαπάνη κ.ά. 2015: Ε. Μαλαπάνη – Δ. Κοσμόπουλος – Π. Τσακανίκου, *Ανάκτορο Νέστορος*, Καλαμάτα 2015.
- Μασουρίδης 1936: Α. Μασουρίδης, *Αλαγονιακά*, Καλαμάτα 1936.
- Μεγαλομάτη – Μαυροειδή (υπό έκδοση): Ν. Μεγαλομάτη – Β. Μαυροειδή, Το οικοδομικό χρονικό της κατοικίας ενός καπετάνιου. Ο πύργος Δουράκη στην Καστάνια της Έξω Μάνης, στο: *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).
- Μέσσης 2014: Β. Μέσσης, Μεταβυζαντινοί σύνθετοι και ημισύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Πελοποννήσου, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 24 (2014), 177-212.
- Μηλίτση κ.ά. 2015: Ε. Μηλίτση – Μ. Κάππας – Ε. Μπαρμπαρίτσα – Α. Μπούζα, *Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας. Αναστήλωση και ανάδειξη του μοναστηριακού συγκροτήματος*, Καλαμάτα 2015.
- Μηλίτση κ.ά. 2020: Ε. Μηλίτση – Α. Καραπαναγιώτου – Δ. Πίκουλα – Δ. Κοσμόπουλος – Μ. Ζαχαροπούλου, Ο αναβαθμισμένος αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος και η λειτουργία του ως φορέας αειφόρου πολιτιστικής ανάπτυξης, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 897-905.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2012: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι Πλάτσας στη Μάνη. Παρατηρήσεις στο γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου, *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 105-118.
- Millet 1916: G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.
- Μισκιώτης 1998: Β. Μισκιώτης, Ειδήσεις από τη Μεθώνη του 1830, *Ιθώμη* 41-42 (1998), 124-135.
- Μιχαηλίδης – Χριστοφίδου 1982: Μ. Μιχαηλίδης – Α. Χριστοφίδου, Ο Άγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης, στο: Χ. Μπούρας (επιμ.), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1982, τόμ. ΙΙ, 299-310.
- Μουτσόπουλος 1956: Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956.
- Μουτσόπουλος 1985-1986: Ν. Μουτσόπουλος, Από τη βυζαντινή Καρύταινα, στο: Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακά ΙΣΤ'* (1985-1986), 129-202.
- Μπακούρου 1981: Α. Μπακούρου, Φιλιατρά, Ναός της Ανάληψης, *ΑΔ* 36 (1981), Β'1, 140-141.
- Μπίρταχας 2008: Π. Μπίρταχας, *Μεσσήνη. Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρόπυλο*, Αθήνα 2008.
- Μπούζα 2010: Ν. Μπούζα, Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, στο: *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, 247-266.
- Μπούρας 1966: Χ. Μπούρας, Ο Άγιος Γεώργιος της Ανδρούσης, στο: *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 54, τόμ. Β', Αθήνα 1966, 270-285.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Nanetti 2011: A. Nanetti, *Atlante della Messenia veneziana 1207-1550 & 1685-1715*, Imola 2011.
- Ξανθοπούλου κ.ά. 2020: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Ξενογιάννης 1963: Κ. Ν. Ξενογιάννης, *Η ιστορική Ιερά Μονή Βελανιδιάς*, Καλαμάτα 1963.
- Πάλλης 2006: Γ. Πάλλης, Νεότερα για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα), *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 91-100.
- Πανταζόπουλος – Κουλουκέα 2009: Π. Πανταζόπουλος – Ε. Κουλουκέα (επιμ.), *Ομηρική Αίπεια – Αρχαία Κορώνη – Πεταλίδι. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Πεταλίδι 5-7 Αυγούστου 2005*, Καλαμάτα 2009.
- Παπαχατζής 1991: Ν. Παπαχατζής, Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις, τόμ. 3, Μεσσηνακά-Ηλειακά, Αθήνα 1991.
- Σαΐτας 1992: Γ. Σαΐτας, *Μάνη*, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1992.
- Scheven-Christians 1980: C. von Scheven-Christians, *Die Kirche der Zoodochos Pēgē bei Samari in Messenien*, Bonn 1980.
- Sioumpara 2011: E. Sioumpara, *Der Asklepiostempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*, Berlin 2011.
- Stikas 1951: E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices du même type*, Paris 1951.
- Σφηκόπουλος 1968: Θ. Ι. Σφηκόπουλος, *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μωριά*, Αθήνα 1968.
- Σωτηρίου 1964-1965: Μ. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος Αναγέννησις εις τας χώρας και τας νήσους της Ελλάδος κατά τον 13ο αιώνα, *ΔΧΑΕ* 4 (1964-1965), 259-262.
- Τζαμουράνη κ.ά. 2020: Κ. Τζαμουράνη – Μ. Κυλάφη – Αν. Γλαράκη, «Ήταν ένα μικρό καράβι». Μουσειοσκευή και οικογενειακός σάκος για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 919-926.
- Traquair 1908-1909: R. Traquair, The churches of western Mani, *ABSA* 15 (1908-1909), 177-213.
- Φουτάκης 2017: Π. Φουτάκης, *Η Μεθώνη και η ιστορία. Η Βενετία και η εξουσία*, Αθήνα 2017.

Εικ. 1. Κατασκευή νέου στεγάστρου, προστασία και ανάδειξη Ανακτόρου Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Μετεγκατάσταση και επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Αποκατάσταση Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Ανδρομονάστηρο) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Αποκατάσταση Αγίου Νικολάου Καμλιναρίου Πλάτσας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Αποκατάσταση Αγίας Σοφίας Λαγκάδας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Αποκατάσταση Ανάληψης Φιλιατρών (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Αποκατάσταση Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Αποκατάσταση Αγίου Νικολάου Μεσόρουγας Αλαγονίας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

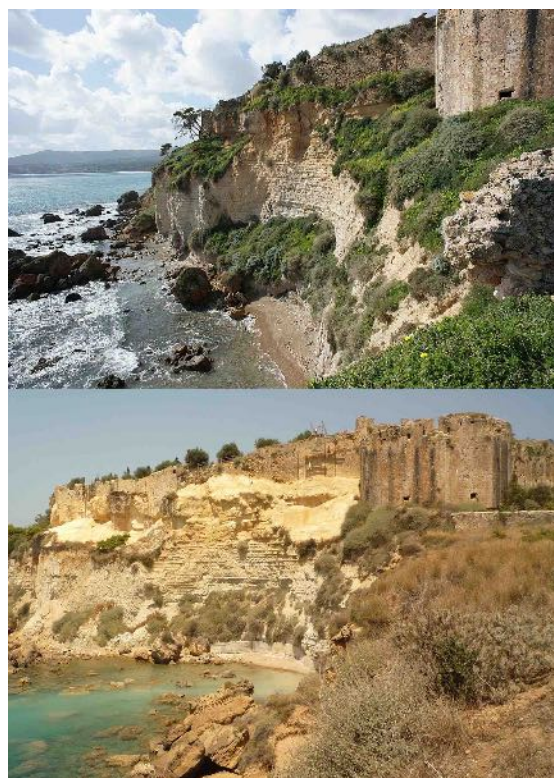
Εικ. 9. Αποκατάσταση ανατολικού τμήματος τειχών Κάστρου Ανδρούσας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

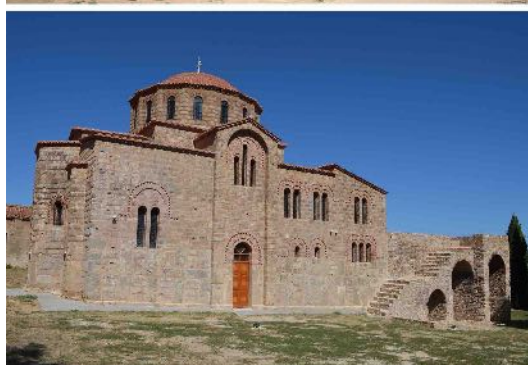
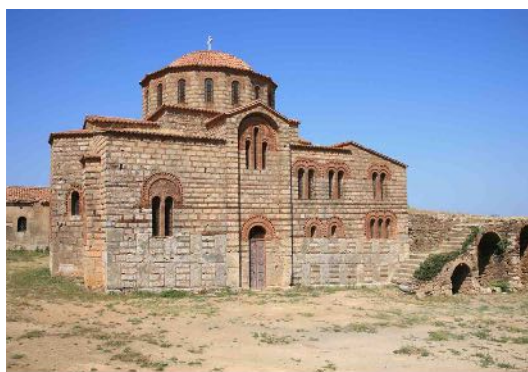
Εικ. 10. Αποκατάσταση Πύργου Δουράκη Καστάνιας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 11. Αποκατάσταση Νέας Μονής Βουλκάνου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 12. Στερέωση-αποκατάσταση νότιου τείχους Κάστρου Κορώνης (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 13. Αποκατάσταση Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 14. Αποκατάσταση οχυρού συγκροτήματος Τρουπάκηδων Καρδαμύλης (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 15. Αποκατάσταση Μεταμορφώσεως Σωτήρος Νιόκαστρου Πύλου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 16. Αποκατάσταση Κάστρου Μεθώνης (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 17. Αποκατάσταση Καποδιστριακού Σχολείου Μεθώνης (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 18. Αποκατάσταση Αγίου Πέτρου Καστάνιας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας τα έτη 2015-2017

ABSTRACT. The Ephorate of Antiquities of Iliia (Elis) constitutes one of the oldest peripheral services of the Ministry of Culture and Sports, which has the good fortune, but also the great responsibility to oversee two of the most important archaeological sites in Greece, both of which are listed World Cultural Heritage monuments of Unesco: the Sanctuary of Olympia and the Temple of Apollo Epicurius at Phigaleia. The years 2015-2017 were of particular importance, given that for the first time our Ephorate functioned as authority for the protection of antiquities across the entire chronological spectrum. Consequently, a multi-dimensional and increasingly demanding work load was accomplished. Projects in the archaeological site at Olympia were carried out within the framework of the National Strategic Reference Network 2007-2013, and many subprojects within large projects by third parties, excavation research and restoration/conservation works were undertaken. Furthermore, our Ephorate participated in scientific programmes and international collaborations, as well as in many temporary exhibitions. Also, educational programmes were implemented at our archaeological sites and museums and several cultural events were organized. Finally, our Ephorate designed its own website and created pages in Facebook, thus entering the world of social networks.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας, μια από τις παλαιότερες περιφερειακές υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, έχει την τύχη αλλά και τη μεγάλη ευθύνη, εκτός των άλλων αρμοδιοτήτων της, να διαχειρίζεται δύο από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας, που αποτελούν και μνημεία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO, το ιερό της Ολυμπίας και τον ναό του Επικουρίου Απόλλωνα στις Βάσσειες της Φιγάλειας. Τα έτη 2015-2017 υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς για πρώτη φορά λειτούργησε ως φορέας προστασίας όλων διαχρονικά των αρχαιοτήτων μετά τη διοικητική μεταβολή στη σύνθεση και στις αρμοδιότητες των Εφορειών που επήλθε με την εφαρμογή του νέου Οργανισμού του ΥΠΠΟΑ τον Οκτώβριο του 2014. Το έργο που επιτελέστηκε ήταν πολυσύνθετο και οι απαιτήσεις αυξημένες, αφού στο αντικείμενό της πρώην Ζ' ΕΠΚΑ, προστέθηκαν τα πολυάριθμα μνημεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής της Ηλείας. Πολύτιμος αρωγός στο έργο μας στάθηκαν πάντα οι Γενικές Διευθύνσεις του ΥΠΠΟΑ, με τις Διευθύνσεις τους, όπως και η Επιτελική Δομή ΕΣΠΑ, τις οποίες ευχαριστούμε θερμά, ιδιαίτερος δε την Υπηρεσία Νεοτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδας, Πελοποννήσου και Νοτίου Ιονίου για τη γενικότερη υποστήριξή τους στα τεχνικά θέματα της Εφορείας.

Όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην εύρυθμη λειτουργία και στην προστασία των μνημείων των οργανωμένων αρχαιολογικών χώρων που δέχονται πολύ μεγάλο αριθμό επισκεπτών, με πρώτο και κύριο τον αρχαιολογικό χώρο και τα μουσεία της Ολυμπίας (εικ. 1). Έτσι, εκτός των εκτεταμένων και συστηματικών εργασιών αποψίλωσης από τη βλάστηση από το μόνιμο προσωπικό μας σε έκταση εκατοντάδων στρεμμάτων και τις υπόλοιπες εργασίες συντήρησης, από το 2015 έγινε και μια σειρά επεμβάσεων, με πιο σημαντική την επιδιόρθωση και επαναλειτουργία του συστήματος πυροπροστασίας.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας με μεγάλη επιτυχία διοργανώθηκε η Τελετή Αφής της Ολυμπιακής Φλόγας για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Ρίο ντε Τζανέιρο στη Βραζιλία τον Απρίλιο του 2016 και τον Οκτώβριο του 2017 για τους χειμερινούς Ολυμπιακούς Αγώνες της Πιονγκ-Τσανγκ στη Ν. Κορέα. Για την πραγματοποίησή της η ΕΦΑ Ηλείας συνεργάστηκε με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς και κυρίως την Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή.

Στον χώρο της Ολυμπίας πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία μας η αναστήλωση του κίονα του αναθηματικού μνημείου του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης δυτικά του Σταδίου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (εικ. 2). Το μνημείο αυτό, σε καίρια θέση στη διαδρομή από τον ναό του Δία προς το Στάδιο, δεν ήταν εύκολα αναγνωρίσιμο στον μη ειδικό επισκέπτη πριν την επέμβαση αυτή.

Στον ναό του Επικουρίου Απόλλωνα ολοκληρώθηκε το έργο «Αποκατάσταση βορειότερων τμημάτων μακρών πλευρών ναού Επικουρίου Απόλλωνα Βασσών», ενταγμένο στο ΕΣΠΑ 2007-2013, με προϋπολογισμό

1.650.000,00 ευρώ. Φορέας υλοποίησης του έργου ήταν αρχικά το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων και στη συνέχεια η Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Επίσης, στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας υλοποιήθηκαν τα ακόλουθα έργα ΕΣΠΑ, ενταγμένα στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», τα οποία έχουν συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση της εικόνας του χώρου.

Έργα

I. «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου – Χωροθέτηση νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας», ΕΣΠΑ 2007-2013

Το έργο περιλάμβανε δύο υποέργα: α) «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου», που υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την ΕΦΑ Ηλείας, και β) «Διαμόρφωση νέας εισόδου και διαδρομής επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο Ολυμπίας», υποέργο-εργολαβία, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκε η κατασκευή εισόδου σε νέα θέση, ανατολικά της παλαιάς, από την Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων (εικ. 3). Στο πλαίσιο του πρώτου υποέργου, πέρα από τις απαραίτητες τεχνικές υποδομές στον χώρο (αντιστήριξη και διαμόρφωση πρανών, κατασκευή νέας περιφράξης στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου, κατασκευή δικτύου ομβρίων) και την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων, πραγματοποιήθηκε η αποκάλυψη και ανάδειξη τμήματος του Γυμνασίου. Πρόκειται για την πρώτη ανασκαφή που διενεργήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία εντός του οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας. Το κτίριο του Γυμνασίου είναι ένα επίμηκες οικοδόμημα, που αναπτύσσεται στον άξονα Β-Ν και αποτελείται από τέσσερις στοές, οι οποίες περιβάλλουν κεντρικό και ευρύ αύλειο χώρο¹. Ανασκάφηκε έκταση 1263 τ.μ. και ήρθε στο φως τμήμα της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου, μήκους 50 μ., βορείως του ήδη ανεσκαμμένου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο τμήματός της, καθώς και μεγάλο μέρος του κεντρικού αύλειου χώρου. Επίσης, ανασκάφηκε έκταση 328 τ.μ. ανατολικά του κτιρίου, όπου εντοπίστηκε εγκατάσταση υστερορωμαϊκών χρόνων (εικ. 4).

Από την ανατολική στοά αποκαλύφθηκε η συνέχεια του εξωτερικού τοίχου του κτιρίου, βάσεις των κιόνων τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής κιονοστοιχίας, καθώς και το λίθινο αυλάκι συγκέντρωσης και απορροής των υδάτων κατά μήκος της δυτικής πλευράς της στοάς. Ανατολικά του Γυμνασίου ερευνήθηκε ζώνη που εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του εξωτερικού τοίχου του μνημείου και η οποία ορίζεται από παράλληλο προς αυτόν τοίχο, μεταγενέστερης περιόδου. Αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα υστερορωμαϊκής εποχής: μικροί κλίβανοι, φρέατα και τμήματα δαπέδου από πατημένο χώμα. Επίσης, η διερεύνηση της θέσης στον αύλειο χώρο του Γυμνασίου, όπου είχε προγραμματιστεί η κατασκευή της δεξαμενής του συστήματος αποστράγγισης έφερε στο φως αποθέτη με αξιόλογα χάλκινα αντικείμενα της γεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής.

Η ανασκαφή απέδωσε πολυάριθμα ευρήματα: κεραμική ελληνιστικών και κυρίως ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινα και οστέινα μικροαντικείμενα, σκωρίες και μάζες υάλου, αλλά και πλήθος χάλκινων νομισμάτων, τα περισσότερα από τα οποία συντηρήθηκαν στο πλαίσιο του έργου. Οι έρευνες των ετών 2013-2015 κρίνεται ότι συνέβαλαν σημαντικά στην καλύτερη κατανόηση του μεγέθους και της μορφής του Γυμνασίου εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για αυτό ενώ εισήγαγαν και νέα δεδομένα σχετικά με τη μορφή του ιερού της Ολυμπίας κατά τους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

II. «Προστασία και ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και του αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου στην Αρχαία Ολυμπία», ΕΣΠΑ 2007-2013.

Υποέργο 1. «Εργασίες έρευνας, τεκμηρίωσης και ανάδειξης του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και του αναλήμματος των θησαυρών του Κρονίου Όρους»

Στο πλαίσιο του υποέργου αυτού, που εκτελέστηκε από την ΕΦΑ Ηλείας απολογιστικά και με αυτεπιστασία, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική διερεύνηση στους χώρους του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και του Κρονίου, σωστικά αντιπλημμυρικά μέτρα, εργασίες στερέωσης και συντήρησης των καταλοίπων, μελέτη γεωτεχνικής διερεύνησης στον Κρόνιο Λόφο και στο ιερό της Δήμητρας Χαμύνης, στατική μελέτη των διατάξεων αντιστήριξης στο ανάλημμα του Κρονίου Λόφου και στο ιερό της Δήμητρας Χαμύνης, ηλεκτρομηχανολογική μελέτη για τον χώρο του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης, η σύνταξη τευχών δημοπράτησης και αναλυτικών προμετρήσεων των μελετών για τα έργα «Εξασφάλιση του αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου

¹ Η ανασκαφή παρουσιάστηκε στη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (βλ. Κόλια κ.ά. 2020, στον παρόντα τόμο). Επίσης, σχετικά με το μνημείο, βλ. Graef 1892. Kunze – Schleif 1939, 67-70. Mallwitz 1972, 284-289. Coulton 1976, 102.4 και 268.

στην Αρχαία Ολυμπία» και «Εξασφάλιση των πρανών και ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης στην Αρχαία Ολυμπία» και, τέλος, η έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου.

Υποέργο 2. «Προστασία και ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης»

Το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης ανακαλύφθηκε το 2006, κατά την διάρκεια τεχνικού έργου για την υδροδότηση της πόλης του Πύργου. Η θέση του εντοπίστηκε σε απόσταση 150 μ. ανατολικά του αρχαίου Σταδίου, πλησίον των εγκαταστάσεων της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας. Κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών που ακολούθησαν ήρθε στο φως κτήριο ορθογώνιας κάτοψης και μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, τα οποία σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας². Το σημαντικότερο εύρημα ήταν τα ειδώλια δικέφαλου Κέρβερου με πόπανα (πίτες) στο στόμα, προσφορά στον Άδη (εικ. 5).

Η ανασκαφική διερεύνηση στην περιοχή του ιερού είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα όρυγμα μεγάλων διαστάσεων με σχεδόν κατακόρυφο πρανές, που λειτουργούσε ως λεκάνη υποδοχής υδάτων κατά τη διάρκεια βροχοπτώσεων. Στο πλαίσιο του υποέργου-εργολαβίας «Προστασία και Ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης», με φορέα υλοποίησης τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων, πραγματοποιήθηκε η αντιστήριξη του βόρειου πρανούς του ορύγματος με την κατασκευή τοίχου από οπλισμένο σκυρόδεμα και θεμελίωση με σύστημα μικροπασσάλων. Επίσης, απομακρύνθηκε αγωγός παροχέτευσης όμβριων υδάτων, που έτεμνε τον αρχαιολογικό χώρο, και κατασκευάστηκε σύστημα αποστράγγισης περιφερειακά του μνημείου, με την κατασκευή φρεατίων και την τοποθέτηση συστήματος απάντλησης. Τέλος, για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών τοποθετήθηκαν καθιστικά και ενημερωτικές πινακίδες, ενώ διαμορφώθηκε διαδρομή ενταγμένη στο φυσικό ανάγλυφο.

Υποέργο 3. «Εξασφάλιση του Αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου»

Βορείως των Θησαυρών, οι οποίοι έχουν ανιδρυθεί σε ειδικά διαμορφωμένο άνδρηρο εντός του περιβόλου του Ιερού του Διός της Ολυμπίας, διατηρείται σε μήκος 110 μ. ο επιβλητικός αναλημματικός τοίχος του Κρονίου Λόφου, που σκοπό είχε τη συγκράτηση των χωμάτων των νοτίων υπωρειών του λόφου και την αποτροπή των κατολισθήσεων. Από τον αναλημματικό τοίχο διατηρούνται κατά χώραν 10 δόμοι, οι οποίοι στα ανατολικά έχουν θεμελιωθεί βαθύτερα, ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους.

Στο πλαίσιο του υποέργου «Εξασφάλιση του Αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου», υλοποιήθηκε με εργολαβία από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων η σταθεροποίηση της νότιας κλιτύς του λόφου, με την κατασκευή συστοιχίας μικροπασσάλων, ακριβώς πίσω από τον αρχαίο αναλημματικό τοίχο, λύση με την οποία εξασφαλίστηκε η αντιστήριξη του πρανούς του λόφου (εικ. 6).

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στην κλιτύ του Κρονίου Λόφου ανασκάφηκαν από την ΕΦΑ Ηλείας κατάλοιπα σημαντικά για την τοπογραφία του ιερού. Εντοπίστηκε κτιστή κατασκευή από κεραμίδες και συνδετικό κονίαμα, η οποία εδράζεται πάνω σε πλάκες από ασβεστολιθικό πέτρωμα και ίσως σχετίζεται με τη συνέχεια του βόρειου κλάδου του αγωγού που τροφοδοτούσε με νερό το Νυμφαίο. Δυτικά της ανασκάφηκε συστάδα μεταγενέστερων τάφων, πιθανώς της υστερορρωμαϊκής εποχής, αποτελούμενη από τρεις κιβωτιόσχημους και έναν κεραμοσκεπή τάφο.

III. Υποέργα σε έργα τρίτων

Από την ΕΦΑ Ηλείας υλοποιήθηκαν συνολικά 12 υποέργα σε συγχρηματοδοτούμενα έργα τρίτων, που περιλάμβαναν κυρίως εργασίες παρακολούθησης των εκσκαφικών εργασιών αλλά και ανασκαφικές έρευνες. Τα έργα αυτά είναι τα εξής: α) «Βελτίωση οδού Κυλλήνης-Εθνικής οδού Πατρών-Πύργου», στο πλαίσιο του οποίου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα τάφων κλασικής-ελληνιστικής εποχής, β) «Κατασκευή χώρου υγειονομικής ταφής υπολειμμάτων (ΧΥΤΥ) Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας στην Τριανταφυλλιά», στο πλαίσιο του οποίου διενεργήθηκε ανασκαφή οικιστικών καταλοίπων ελληνιστικής εποχής, γ) «Αντιπλημμυρικά έργα και οριοθέτηση ποταμού Αλφειού Ν. Ηλείας», δ) «Αποχέτευση ακαθάρτων (εσωτερικά δίκτυα οικισμού Μυρσίνης) και υποθαλάσσιος αγωγός κοινού Β/Κ Ανδραβίδας-Λεχαιών-Τραγανού)», ε) «Αντικατάσταση προβληματικών αγωγών από προεντεταμένο σκυρόδεμα και διατάξεις καθαρισμού ύδατος αντλιοστασίων Α6-Α16 στον ΤΟΕΒ Μυρτουντίων Ν. Ηλείας», στ) «Υδρευση Δημοτικής Ενότητας Ιαρδάνου-Βώλακα Δήμου Πύργου από το Δίκτυο του Ερυμάνθου Ποταμού», ζ) «Συμπληρωματικό υδραγωγείο τοπικών κοινοτήτων Δήμου Πύργου από το Δίκτυο του Ερυμάνθου Ποταμού», η) «Βελτίωση Ε.Ο. Δάφνης-Παράκαμψη Δάφνης-Παράκαμψη Κεραμιδιάς», θ) «Αντιρρύπανση- παράκτια προστασία και ολοκληρωμένη διαχείριση λυμάτων Δήμου Ήλιδας», ι) «Ανάπλαση και βιοκλιματική αναβάθμιση του κέντρου της Αμαλιάδας», ια) «Βελτίωση επαρχιακής οδού Κρέστενας-

² Για την ανασκαφή, την ταύτιση με το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης και τα ευρήματα, βλ. Λιάγκουρας 2007-2008.

Ανδρίτσαινας-Επικουρίου Απόλλωνος, Τμήμα Διάσελλων-Μπαρακίτικων», ιβ) «ΟΤΕ – Κοινωνία της Πληροφορίας – Ευρυζωνική Σύνδεση Αγροτικών Περιοχών».

IV. «Ανασκαφική έρευνα, τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του αρχαίου θεάτρου της Πλατιάνας 2014-2016», Προγραμματική Σύμβαση με την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας με προϋπολογισμό 100.000 ευρώ

Στην ακρόπολη στο χωριό Πλατιάνα, που πιθανώς ταυτίζεται με την πόλη Αίψυ ή Τυπαναί³, σώζεται το ένα από τα δύο γνωστά αρχαία θέατρα της Ηλείας (το δεύτερο αρχαίο θέατρο είναι της Ήλιδας). Το μνημείο δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση και παρουσιάζει τη μορφή μεγάλου ερειπιώνα (εικ. 7). Κατά τη διάρκεια του έργου έγινε η αποτύπωση του κοίλου, της ορχήστρας και της σκηνής, εργασίες που συμπληρώθηκαν με σχεδιαστικές τομές σε όλα τα βασικά σημεία του θεατρικού οικοδομήματος και με αποτυπώσεις (κατόψεις, όψεις, τομές) αρχιτεκτονικών μελών. Επίσης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε επιλεγμένα σημεία του σκηνικού χώρου, της ορχήστρας και του κοίλου, με στόχο τη συγκέντρωση συμπληρωματικών στοιχείων χρονολόγησης. Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες μελέτες: τοπογράφηση του χώρου, στατική μελέτη και μελέτη αποκαταστάσεως του αρχαίου θεάτρου, η οποία έχει εγκριθεί από το ΥΠΠΟΑ.

Μέσω των παραπάνω εργασιών κατέστη σαφής η μορφή και ο τρόπος κατασκευής του μνημείου αλλά και η σχέση του με το τείχος της ακροπόλεως Συγκεκριμένα, το προσκήνιό του έχει διαταχθεί μπροστά και σε επαφή με το τείχος, το κοίλο βλέπει προς τα βόρεια, ενώ τη λειτουργία της σκηνής του θεάτρου προφανώς συμπληρώνει ο πύργος που βρίσκεται στο κέντρο της σκηνής και σε επαφή με αυτή, καθώς και οι εκατέρωθεν πτέρυγες του τείχους.

Επιστημονική έρευνα – Προγράμματα – Διεθνείς συνεργασίες

Από το 2015 διεξάγεται από την ΕΦΑ Ηλείας, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και τα Πανεπιστήμια Tübingen, Darmstadt και Frankfurt am Main επιφανειακή και γεωαρχαιολογική έρευνα σε θέσεις γύρω από την Ολυμπία, στην περιοχή της Μιράκας, όπου τοποθετείται η Πίσσα, αλλά και στο Επιτάλιο και στην περιοχή της Σαλμώνης, στο πλαίσιο τριετούς προγράμματος με τίτλο «Ο πολυδιάστατος χώρος της Ολυμπίας». Στόχος του προγράμματος είναι η διερεύνηση της κατανομής των θέσεων κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας σε συνάρτηση με το περιβάλλον, το γεωλογικό υπόβαθρο και τις βασικές αρτηρίες επικοινωνίας. Ως μέθοδος έρευνας έχει επιλεγεί η εντατική επιφανειακή έρευνα με κάρναβο και η γεωαρχαιολογική έρευνα μέσω γεωφυσικών μετρήσεων και δειγματοληπτικών γεωτρήσεων. Τα ευρήματα είναι αξιόλογα εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της περιοχής και ταυτόχρονα φανερώνουν την απουσία μεγάλων οικισμών στο άμεσο περιβάλλον της Ολυμπίας, επιβεβαιώνοντας τις αρχαίες πηγές.

Τον Μάρτιο του 2017 διεξήχθη η ερευνητική συνεργασία της ΕΦΑ Ηλείας και του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για την πραγματοποίηση γεωδαιτικών και γεωαρχαιολογικών ερευνών στο Κλειδί Κάτω Σαμικού. Τα κατάλοιπα της ΥΕ εποχής αποτυπώθηκαν σε τοπογραφικό σχέδιο, ενώ έγιναν και γεωλογικές έρευνες στην περιοχή για τον εντοπισμό, μεταξύ άλλων, της αρχαίας ακτογραμμής.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει μνεία της συμμετοχής της ΕΦΑ Ηλείας στο πρόγραμμα «UNESCO World Heritage Journeys of Europe – Ancient Europe», που αποτελεί πρωτοβουλία του Κέντρου Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO σε συνεργασία με το National Geographic και με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχει ως στόχο την ανάπτυξη θεματικών διευρωπαϊκών πολιτιστικών δικτύων και ταξιδιωτικών διαδρομών για την προβολή και τουριστική αξιοποίηση ευρωπαϊκών μνημείων και χώρων εγγεγραμμένων στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς. Στο πρόγραμμα αυτό έχουν επιλεγεί συνολικά οκτώ αρχαιολογικοί χώροι από την Ευρώπη, ανάμεσά τους και η Ολυμπία. Στο πλαίσιο του προγράμματος δημιουργήθηκε διαδικτυακή πλατφόρμα για την προβολή της δράσης και των αρχαιολογικών χώρων που συμμετέχουν σε αυτήν.

Ανασκαφές

Η Εφορεία μας διενήργησε μια σειρά σωστικών ανασκαφών, από τις οποίες επιγραμματικά αναφέρονται μόνον οι πιο σημαντικές. Στο Επιτάλιο ανασκάφηκε μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος και νεκροταφείο κεραμοσκεπών τάφων της ελληνιστικής εποχής, στην Αμαλιάδα μεγάλος ταφικός πίθος της πρώιμης

³ Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα παρουσιάστηκε στη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (βλ. Λεβεντούρη 2020, στον παρόντα τόμο).

ελληνιστικής εποχής, στην Αλίφειρα ταφικά μνημεία της ελληνιστικής εποχής και στον Άγιο Αθανάσιο Κουρούτας μεγάλο κτίριο της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, διακοσμημένο με επιδαπέδια ψηφιδωτά⁴. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην ανασκαφή στο ιερό της Ελλειθυίας στην Ολυμπία (εικ. 8). Ο ναός αποκαλύφθηκε το 2010 στις βόρειες παρυφές του Κρονίου Λόφου στο πλαίσιο τεχνικού έργου εκτός του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, στο δρόμο προς το μουσείο και η ανασκαφή στο εσωτερικό του συνεχίστηκε τα επόμενα έτη και ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 2016⁵. Πρόκειται για πολύ σημαντικό εύρημα, που αλλάζει τα δεδομένα της τοπογραφίας του ιερού της Ολυμπίας ενώ τα κινητά ευρήματα που ήρθαν στο φως είναι πολυάριθμα και αξιόλογα.

Το 2017, για πρώτη χρονιά μετά το 2010, επαναλήφθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Ήλιδας από το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας. Επιλέγη η περιοχή της Αγοράς και συγκεκριμένα η Δυτική Στοά, που είχε ανασκαφεί πριν από έναν αιώνα περίπου από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό την διεύθυνση του Otto Walter⁶. Η Δυτική Στοά ορίζει τον χώρο της Αγοράς από τα δυτικά και ταυτίζεται, σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία, με την Στοά των Ελλανοδικών, όπου συγκεντρώνονταν κατά τη διάρκεια της ημέρας οι Ελλανοδίκες, λόγω της μικρής απόστασής της από τον Ελλανοδικαίωνα⁷ (εικ. 9). Διατηρείται μόνο το θεμέλιο της ανατολικής κιονοστοιχίας της προς το εσωτερικό της Αγοράς και ελάχιστα κατάλοιπα των θεμελιών των περιμετρικών τοίχων της από πολύ ευπαθή πωρόλιθο. Στο μέσον περίπου του δυτικού τμήματός της, μετά τον προσεκτικό καθαρισμό από την βλάστηση, εντοπίστηκαν λίθοι. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό έδειξε ότι σώζονται τα θεμέλια μεγάλου κτιρίου του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Ανασκάφηκε πυκνό στρώμα καταστροφής από μεγάλες κεραμίδες ενώ κατά την απομάκρυνση του στρώματος βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα και κεραμική.

Ανασκαφή πραγματοποιήθηκε και στον χώρο ανατολικά της στοάς, όπου βρέθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα και χαλίκι, που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Συνεπώς, φαίνεται ότι ο υπαίθριος χώρος της Αγοράς μπροστά από τη στοά είχε διαμορφωθεί την περίοδο αυτή με την κατασκευή αυτού του δαπέδου. Μάλιστα, κατά τον Πausανία, στο σημείο αυτό υπήρχαν πρόχειρης κατασκευής βωμοί του Διός για την τέλεση θυσιών⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η ανασκαφή των τριών τομών που διανοίχθηκαν ανατολικά της στοάς και προς το μέσον της, βορείως μικρού κτίσματος ρωμαϊκής εποχής με προσανατολισμό Α-Δ, που ταυτίζεται με ναίσκο⁹. Οι τομές έφεραν στο φως το δάπεδο από χαλίκι και πατημένο χώμα, που καλυπτόταν από στρώμα με πυκνά και έντονα ίχνη καύσης και πολυάριθμα ευρήματα: κεραμική, πολλά οστά ζώων, λύχνους, τμήματα ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία ειδώλιο νέγρου με δύσμορφα χαρακτηριστικά, θραύσματα πήλινων προσωπειών, πολλές οστέινες περόνες, επίσης χάλκινες και μία ασημένια, και άλλα μεταλλικά ευρήματα, καθώς και μεγάλο αριθμό νομισμάτων. Τα ευρήματα χρονολογούνται κυρίως στον 1ο αι. μ.Χ., χωρίς να λείπουν και παλαιότερα. Το πλήθος των ευρημάτων και κυρίως η σύσταση του στρώματος με τις καύσεις και τα οστά ζώων αποτελούν ενδείξεις ότι πρόκειται για κατάλοιπα λατρευτικών τελετουργιών, που λάμβαναν χώρα μπροστά στη Στοά των Ελλανοδικών, όπως μας παραδίδει και ο περιηγητής. Η συνέχιση της ανασκαφής και η μελέτη των ευρημάτων θα μας επιτρέψουν την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων για τη χρήση του χώρου και τη χρονολόγηση των ευρημάτων.

Έργα συντήρησης-στερέωσης

Πέραν των καθιερωμένων εργασιών συντήρησης μεγάλου αριθμού κινητών ευρημάτων στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας στην Ολυμπία και της συντήρησης-στερέωσης των ψηφιδωτών στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, που γίνεται κάθε χρόνο, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού του ναόσχημου ταφικού μνημείου στην Αλίφειρα από σκληρές καστανόχρωμες επικαθίσεις που κάλυπταν την όψη του (εικ. 10), καθώς και εργασίες συντήρησης-στερέωσης των ψηφιδωτών στο συγκρότημα λουτρών των ρωμαϊκών χρόνων στη Σκαφιδιά και των ψηφιδωτών που ήρθαν στο φως στον Άγιο Αθανάσιο Κουρούτας.

Επίσης, υλοποιήθηκε το έργο «Εργασίες τεκμηρίωσης και αντιστήριξης-στερέωσης Ιερού Ναού Δαφνιώτισσας Δήμου Ήλιδας», έργο ΠΔΕ (εικ. 11). Οι εργασίες περιλάμβαναν την τοποθέτηση μεταλλικών και ξύλινων ικριωμάτων, τη σφράγιση των ρηγματώσεων στην εξωτερική τοιχοποιία, την αντικατάσταση των θραυσμένων κεράμων και την καταγραφή της παθολογίας και κατάστασης διατήρησής του.

⁴ Βλ. Λιάγκουρας 2020, στον παρόντα τόμο.

⁵ Η ανασκαφή παρουσιάστηκε στη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο από τις Γ. Χατζή και Α. Μουστάκα (Χατζή – Μουστάκα 2017).

⁶ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε τα έτη 1911-1912 (Walter 1913).

⁷ Πausανίας 6.24.

⁸ Πausανίας 6.24.3.

⁹ Ανδρέου – Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 88.

Μουσειακές εργασίες

Το 2015 ξεκίνησε το έργο ψηφιοποίησης των ευρημάτων των μουσείων της ΕΦΑ Ηλείας στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ που υλοποιείται από τη Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών. Σε συνεργασία με την Εφορεία μας, έχουν ψηφιοποιηθεί 3092 καταγεγραμμένα και 4454 ακατάγραφα αντικείμενα στα Μουσεία Ήλιδας, Πύργου και Ολυμπίας.

Το 2016 ξεκίνησαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας εργασίες τακτοποίησης και αποσυμφόρησης των αποθηκών, με μεταφορά ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου Πύργου. Επίσης, στην περίφημη Χαλκοθήκη, τον αποθηκευτικό χώρο όπου φυλάσσεται η μεγαλύτερη συλλογή αρχαιοελληνικών χαλκών στον κόσμο, εκτός των εργασιών τακτοποίησης, έγινε προμήθεια νέας μονάδας ελέγχου του μικροκλίματος του εσωτερικού χώρου, ώστε να διασφαλιστεί η καλύτερη διατήρησή τους (εικ. 12).

Παράλληλα, η ΕΦΑ Ηλείας συμμετείχε με μεγάλο αριθμό έργων από τα Μουσεία της Ολυμπίας, του Πύργου και του Κάστρου Χλεμούτσι στις περισσότερες μεγάλες περιοδικές εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια: *The Greeks. Agamemnon to Alexander the Great* (μουσεία ΗΠΑ, Καναδά, Πεκίνου), *Serial Classic* (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης του Ιδρύματος Prada, Μιλάνο), *Η Ευρώπη της Ελλάδας. Αποικίες και νομίσματα από τη συλλογή της Alpha Bank* (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), *Νέρωνας: Αυτοκράτορας, καλλιτέχνης και τύραννος* (Μουσείο Τρίερ, Γερμανία), *Το Βυζάντιο στο πέρασμα των αιώνων* (Μουσείο Ερμιτάζ, Αγία Πετρούπολη), *A Journey to the Land of Immortals. 4000 Years of Greek Treasures* (Ιαπωνία), *Θεοί και Ηρωες των Αρχαίων Ελλήνων* (Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν, Μόσχα), *Pompeii e i Greci* (Πομπηία) και *Χρῆμα. Σύμβολα απτά στην αρχαία Ελλάδα* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).

Τέλος, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Μουσείων προβήκαμε στον σχεδιασμό και στην έκδοση δίγλωσσου πολύπτυχου φυλλαδίου με τίτλο *Ιστορίες ενός Πριγκηπάτου* για την προβολή των μνημείων της Φραγκοκρατίας, κυρίως στη Βόρεια Ηλεία.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνουμε στα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία υλοποιούνται για μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα Μουσεία Ολυμπίας, Ήλιδας και Πύργου, στο Κάστρο Χλεμούτσι αλλά και στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος. Τα τελευταία δύο χρόνια πραγματοποιήθηκαν 45 δράσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα, που παρακολούθησαν 12.000 μαθητές. Παράλληλα, στο Κάστρο Χλεμούτσι πραγματοποιούνται και βιωματικά εργαστήρια ανασκαφής για παιδιά του Δημοτικού, καθώς και θεματικές περιηγήσεις και προγράμματα για ειδικές ομάδες κοινού.

Σημαντική εξέλιξη αποτελεί η επαναλειτουργία της Ψηφιακής Έκθεσης στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αρχαιότητα, της οποίας η λειτουργία είχε παύσει από το 2011 λόγω τεχνικών προβλημάτων. Μετά την επίλυσή τους από την Εφορεία μας το 2015, υλοποιούνται εκπαιδευτικές δράσεις με σχολεία από την Ηλεία και άλλες περιοχές με μεγάλη επιτυχία. Η Ψηφιακή Έκθεση διαθέτει ποικίλο ψηφιακό περιεχόμενο (κείμενα, εικόνες, σχέδια, χάρτες, βίντεο, τρισδιάστατες απεικονίσεις και αναπαραστάσεις με θέματα από τους αρχαίους αθλητικούς και καλλιτεχνικούς αγώνες που διεξάγονταν στα μεγάλα πανελλήνια ιερά), υλικό που κατανέμεται σε δεκατέσσερα υπολογιστικά συστήματα, ενώ η καρδιά της Ψηφιακής Έκθεσης είναι το Διαδραστικό Θέατρο Εικονικής Πραγματικότητας. Σε ένα ειδικά διαμορφωμένο χώρο με θέσεις για 28 άτομα, γίνεται σε προγραμματισμένες ώρες προβολή διάρκειας περίπου μισής ώρας, όπου οι θεατές περιηγούνται εικονικά στο ιερό της Ολυμπίας το 165 μ.Χ., με ξεναγούς δύο φανταστικά πρόσωπα, τον Αθηνόδωρο, πρώην αθλητή, και τον εγγονό του Κάλλιπο.

Εκδηλώσεις

Στο έργο της Εφορείας συγκαταλέγεται μια σειρά πολιτιστικών εκδηλώσεων: συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες και σεμινάρια, κυρίως στο πλαίσιο εορτασμών του ΥΠΠΟΑ (Πανσέληνος Αυγούστου, Διεθνής Ημέρα Μουσείων, Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς), αλλά και μεμονωμένες εκδηλώσεις. Μάλιστα τη νύχτα της Πανσελήνου του Αυγούστου το 2017 διοργανώθηκαν σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση συναυλίες σε όλους τους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας: στην Ολυμπία, στο Κάστρο Χλεμούτσι και για πρώτη φορά στο αρχαίο θέατρο της Ήλιδας και στον περίβολο του ναού του Επικούριου Απόλλωνα.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν ημερίδες σε συνεργασία με την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση σχετικά με τη μέθοδο βιωματικής μάθησης και την παρουσίαση των εκπαιδευτικών δράσεων μας, ημερίδα με θέμα το σώμα μέσα από την τέχνη, το θέατρο και τη λογοτεχνία, εκδήλωση στη Βιβλιοθήκη του Πύργου με θέμα «Μνήμες από την πόλη του Πύργου στην εποχή του Μεσοπολέμου και αρχαιολογικές ιστορίες» (Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2017), καθώς και ενημερωτικές εκδηλώσεις για το κοινό σχετικά με τα μνημεία της περιοχής αλλά και το έργο που πραγματοποιείται σε αυτά, όπως εκδήλωση για το αρχαίο θέατρο στο χωριό της Πλατιάνας το καλοκαίρι του 2015, σε συνεργασία με το Διάζωμα, και η παρουσίαση της αναστηλωτικής πρότασης για το μνημείο στο Μέγαρο Μουσικής το 2016.

Ιστοσελίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας και παρουσία στα κοινωνικά δίκτυα

Το 2017, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας σχεδίασε ιδίαις δυνάμει και ανέβασε στο διαδίκτυο την ιστοσελίδα της www.ilia-olympia.org. Ο επισκέπτης ήδη μπορεί να βρει χρήσιμες πληροφορίες για όλα τα μουσεία και για ικανό αριθμό μνημείων και αρχαιολογικών χώρων που έχει στην αρμοδιότητά της η Εφορεία μας. Η ιστοσελίδα ενημερώνεται διαρκώς σχετικά με ημερίδες, συνέδρια, επιστημονικές συνεργασίες και εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό στις οποίες συμμετέχει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας, καθώς και με ειδήσεις που αφορούν την πολιτιστική κληρονομιά και τα μνημεία της Ηλείας, ενώ δεν λείπουν οι χρήσιμες πληροφορίες για τον πολίτη.

Επιπρόσθετα, η Υπηρεσία μας εισήλθε δυναμικά στον χώρο των κοινωνικών δικτύων, δημιουργώντας σελίδες στο Facebook, τόσο για την ΕΦΑ Ηλείας, όσο και για τα σημαντικότερα μουσεία και μνημεία της. Οι «σελίδες» αυτές έχουν συμβάλει στην αμεσότερη επικοινωνία και στην αλληλεπίδραση με το φιλότεχνο και φιλόαρχαιο κοινό και την εκπαιδευτική κοινότητα όλων των βαθμίδων.

Αξιοποιώντας τις τεράστιες δυνατότητες που προσφέρουν χωρίς ιδιαίτερο κόστος οι νέες τεχνολογίες, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας φιλοδοξεί με τις ανωτέρω ενέργειες να φέρει στο ψηφιακό προσκήνιο τον πολιτισμό και τα μνημεία της αρχαιότητας της Ηλείας, που είναι και ο τομέας ευθύνης της, με σκοπό την προβολή τους και την εξοικείωση των πολιτών με αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου – Ανδρέου-Ψυχογιού 2009: Η. Ανδρέου – Ι. Ανδρέου-Ψυχογιού, Εξέλιξη και προοπτικές του έργου «Μελέτη και Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου της Ήλιδος», στο: *Ήλις. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν Ν. Γιαλούρη, Ήλις 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος 2009, 63-97.
- Coulton 1976: J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford 1976.
- Graef 1892: P. Graef, Das Gymnasion, στο: E. Curtius – F. Adler (επιμ.), *Olympia. Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung, Textband II, Die Baudenkmäler*, Berlin 1892, 127-128 και *Tafelband II, der Baudenkmäler zweite Hälfte*, Berlin 1896, πίν. LXXVIII.
- Κόλια κ.ά. 2020: Ε. Κόλια – Ζ. Λεβεντούρη – Α. Μουρτζίνη, Νέες ανασκαφικές έρευνες στον χώρο του Γυμνασίου της αρχαίας Ολυμπίας, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 489-500.
- Kunze – Schleif 1941: E. Kunze – H. Schleif, III. *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1938/39 [= JdI 56]*, Berlin 1941.
- Λεβεντούρη 2020: Ζ. Λεβεντούρη, Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 513-522.
- Λιάγκουρας 2007-2008: Χ. Λιάγκουρας, Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην αρχαία Ολυμπία, *AAA 40-41 (2007-2008)*, 61-74.
- Λιάγκουρας 2020: Χ. Λιάγκουρας, Παραθαλάσσια έπαυλη ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στον Άγιο Αθανάσιο Κουρούτας Αμαλιάδας, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 523-529.
- Mallwitz 1972: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
- Ξανθοπούλου κ.ά. 2020: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Χατζή – Μουστάκα 2017: Γ. Ε. Χατζή – Α. Μουστάκα, Ολυμπία. Ανασκαφή ιερού Ειλειθυίας στους πρόποδες του Κρονίου, στο: *Β' Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017, Περίληψεις Ανακοινώσεων*, 103-104.
- Walter 1913: O. Walter, Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis 1911-1912, *ÖJh 16 (1913)*, 145-152.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 2. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: ο βόρειος κίονας του μνημείου του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης κατά τις εργασίες αναστήλωσης (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 3. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: η νέα είσοδος του αρχαιολογικού χώρου που κατασκευάστηκε στο πλαίσιο του έργου «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου – Χωροθέτηση νέας εισόδου του Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπίας» (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 4. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: ανασκαφή του Γυμνασίου στο πλαίσιο του έργου «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου – Χωροθέτηση νέας εισόδου του Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπίας» (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 5. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης μετά την ολοκλήρωση του έργου «Προστασία και ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και του αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου στην Αρχαία Ολυμπία», άποψη από ΝΔ (Αρχειο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 6. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: εργασίες σταθεροποίησης του πρανούς του Κρονίου Λόφου με την κατασκευή συστοιχίας μικροπασάλων στο πλαίσιο του έργου «Προστασία και ανάδειξη του Ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και του αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου Λόφου στην Αρχαία Ολυμπία», άποψη από ΝΔ (Αρχειο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 7. Αρχαιολογικός Χώρος Πλατιάνας: αεροφωτογραφία του αρχαίου θεάτρου μετά την ολοκλήρωση του έργου «Ανασκαφική έρευνα, τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του αρχαίου θεάτρου της Πλατιάνας 2014-2016» (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 8. Αρχαιολογικός Χώρος Ολυμπίας: ο ναός της Ειλειθυίας, άποψη από Δ (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 9. Αρχαιολογικός Χώρος Ήλιδας: αεροφωτογραφία του βορειοδυτικού τμήματος της Αγοράς. Στο κέντρο διακρίνονται τα κατάλοιπα της Στοάς των Ελλανοδικών (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 10. Αρχαιολογικός Χώρος Αλίφειρας: η πρόσοψη ναόσημου μνημειακού τάφου μετά τον καθαρισμό της από τις καστανόχρωμες επικαθίσεις (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 11. Ο μεσοβυζαντινός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Δαφνιώτισσας μετά την ολοκλήρωση του έργου στερέωσής του, άποψη από ΒΔ (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 12. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: η Χαλκοθήκη (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας στην Αχαΐα και στην Ηλεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013

ABSTRACT. Twenty archaeological projects and sub-projects with a total budget of 5,115,930.00 euro and an absorption of 95,36% of funds have been undertaken and carried out in Achaia and Elis by the Ephorate of Antiquities of Achaia through self-supervision within the framework of NSRF 2007-2013. Twelve of these projects concerned interventions (restoration, consolidation, conservation, enhancement and rehabilitation) on monuments and archaeological sites dated from the Mycenaean to the Ottoman periods. The rest were excavations conducted as part of great public works. Upon completion of the projects important monuments and archaeological sites were opened up to the public and the scientific community as part of the regional development process.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 υλοποίησε με τη μέθοδο της αρχαιολογικής αυτεπιστασίας συνολικά 20 έργα στην Αχαΐα και Ηλεία. Η τελευταία υπήρξε περιοχή ευθύνης της πρώην 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έως την εφαρμογή του νέου οργανογράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (29 Οκτωβρίου 2014) και ως εκ τούτου τα έργα στην Ηλεία ολοκληρώθηκαν από την συνενωμένη Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Τα 12 έργα ήταν σύνθετα και απαιτητικά και είχαν ως στόχο την στερέωση, αποκατάσταση, συντήρηση και ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μεμονωμένων μνημείων, που χρονολογούνται από την μυκηναϊκή εποχή έως και την οθωμανική περίοδο. Μια προϊστορική νεκρόπολη, ένας δωρικός ναός, ένα ελληνιστικό θέατρο, το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Πάτρας, δύο βυζαντινοί ναοί, ένα μοναδικό μοναστηριακό συγκρότημα, δύο μεσαιωνικά κάστρα και ένα φρούριο αποκαταστάθηκαν, αναδείχθηκαν και εντάχθηκαν στο πολιτιστικό δίκτυο της Δυτικής Ελλάδας, συνεισφέροντας στην ανάπτυξη του πολιτιστικού και θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή. Εξ ίσου σημαντικά υπήρξαν τα οκτώ αμιγώς ανασκαφικά έργα που εκτελέστηκαν ως υποέργα στο πλαίσιο υλοποίησης τεχνικών έργων τρίτων. Εξαιρετικά σημαντικά αρχαιολογικά σύνολα (άγνωστοι προϊστορικοί οικισμοί, νεκροταφεία, η οχύρωση της αρχαίας Δύμης, μια κρατική πρωτοβυζαντινή αποθήκη κ.ά.) ήρθαν στο φως εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της Αχαΐας κατά την αρχαιότητα.

Η υλοποίηση των περισσότερων έργων βασίστηκε σε εγκεκριμένες μελέτες που εκπόνησε το έμπειρο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας. Τα πρώτα έργα εντάχθηκαν το 2010 και τα τελευταία ολοκληρώθηκαν το 2015. Η χρηματοδότησή τους προήλθε κυρίως από δύο Επιχειρησιακά Προγράμματα, αυτό της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας και του ΕΠΑΝ ΙΙ, μέσω εκχώρησης στην Ειδική Υπηρεσία Τομέα Πολιτισμού του Υπουργείου. Ο συνολικός προϋπολογισμός των έργων ανήλθε στο ποσό των 5.115.930,00 ευρώ και η συνολική απορρόφηση έφτασε το 95,36%. Στα έργα και στα υποέργα απασχολήθηκαν 348 άτομα (μόνιμο προσωπικό της Εφορείας και ορισμένου χρόνου) όλων των ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί, τεχνολόγοι μηχανικοί, συντηρητές, σχεδιαστές, διοικητικοί υπάλληλοι, λογιστές και 215 ειδικευμένοι εργατοτεχνίτες). Όλοι δούλεψαν με πολύ μεράκι. Όλοι έχουν μερίδιο στην επίτευξη των στόχων της Εφορείας και τους αξίζουν συγχαρητήρια.

Τα έργα αναλυτικά

1. «Ανάδειξη-ανάπλαση του προϊστορικού οικισμού, στερέωση του Τάφου 75 και φωτισμός ανάδειξης των επισκέψιμων τάφων στον αρχαιολογικό χώρο Βούντενης Πατρών». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Μ. Γκαζής.

Η Βούντενη βρίσκεται 7 χλμ. βορειοανατολικά της Πάτρας και είναι μία από τις σημαντικότερες μυκηναϊκές θέσεις της Αχαΐας. Η τοποθεσία προσφέρει έλεγχο της θαλάσσιας οδού από τον Πατραϊκό προς τον Κορινθιακό Κόλπο, απεριόριστη θέα σε όλη την παράλια δυτική Αχαΐα και τη νότια ακτή της Αιτωλίας και δυνατότητα

άμυνας και διαφυγής προς τα ήπια υψώματα του Παναχαϊκού. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο, έκτασης 16 στρεμμάτων, αποτελείται από λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους¹. Έως σήμερα έχουν ανασκαφεί 78 τάφοι. Σε απόσταση 800 μ. δυτικά του νεκροταφείου, στον λόφο, αναπτύσσεται ο οικισμός σε έκταση περίπου 6 στρεμμάτων.

Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου είχε ξεκινήσει από τα δύο ΚΠΣ με στόχο τη δημιουργία ενός επισκέψιμου αρχαιολογικού πάρκου. Βασικός στόχος του έργου που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ ήταν η εκτέλεση εργασιών που ήταν αναγκαίες για την ολοκλήρωση της ανάδειξης των αρχαιοτήτων και την βελτίωση της αναγνωσιμότητας των μνημείων. Φορέας υλοποίησης ήταν το ΤΔΠΕΑΕ δια της αρμόδιας Επιστημονικής Επιτροπής, ενώ η διαχειριστική ολοκλήρωση πραγματοποιήθηκε από την ΕΦΑ Αχαΐας. Στο πλαίσιο του έργου υλοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης των οικιστικών καταλοίπων του προϊστορικού οικισμού, κατασκευή διαδρομής κίνησης των επισκεπτών, εργασίες στερέωσης στην οροφή του Τάφου 75, τοποθέτηση φωτισμού ανάδειξης σε εννέα επισκέψιμους τάφους, καθώς και πινακίδων σήμανσης και πληροφόρησης.

2. «Προστασία και αποκατάσταση Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης – Α' φάση: μελέτη άμεσων σωστικών και μέτρων στερέωσης». Υπεύθυνη Μ. Μεντζίνη, πολιτικός μηχανικός.

Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Πάτρας κατασκευάστηκε πιθανόν στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Αδριανό². Το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του δεσπόζει στην κοιλάδα της Αρόης. Η διάνοιξη της Μικρής Περιμετρικής Οδού στη γειτονία του προσέφερε τη δυνατότητα άμεσης θέασης και ανάδειξης του μνημείου, το οποίο όμως κρίθηκε στατικά ανεπαρκές.

Οι άμεσες σωστικές επεμβάσεις περιλάμβαναν: α) στερεώσεις, περιδέσεις, ενεματώσεις και συγκολλήσεις στις θέσεις επικίνδυνων ρηγματώσεων και ετοιμορροπίας λιθωμάτων, β) πλήρωση κενών στη βάση των πεσσών, γ) επέμβαση στο σωζόμενο τόξο και στο υπερκείμενο τμήμα του, με υποστυλώσεις, αντιστηρίξεις, περιδέσεις και ενεματώσεις³. Η αποκατάσταση του μνημείου εντός του αρχαιολογικού χώρου που είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ από την τότε αρμόδια 6η ΕΒΑ, το καθιστά εμβληματικό σημείο αναφοράς για την πόλη.

3. «Συντήρηση βόρειας και νότιας κρηπίδας του δωρικού ναού Τραπεζιάς Αιγίου». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Α. Γ. Βόρδος.

Ο ναός βρίσκεται στον πυρήνα της οχυρωμένης ακρόπολης της Τραπεζιάς⁴, περίπου 8 χλμ. νοτιοδυτικά του Αιγίου. Πρόκειται για δωρικό, εκατόμπεδο ναό, που αποτελεί ένα από τα καλύτερα σωζόμενα μνημεία της Αχαΐας. Η ίδρυσή του χρονολογείται στο 520 π.Χ. Τα αετώματα του ναού κοσμούσαν εξαιρετικής τέχνης γλυπτά, πολλά από τα οποία βρέθηκαν κατά την συστηματική ανασκαφή. Η πόλη, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται στην Τραπεζιά, είναι πιθανότατα οι Ρύπες, μητρόπολη του Κρότωνα στην Κάτω Ιταλία κατά τον αποικισμό του 8ου αι. π.Χ. Με τη συντήρηση της βόρειας και της νότιας κρηπίδας του ναού αποκαταστάθηκε η όψη του μνημείου, το οποίο προστατεύθηκε από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και έγινε προσβάσιμο στους επισκέπτες χωρίς τον κίνδυνο περαιτέρω φθοράς του.

4. «Ανάπλαση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Παλαιόκαστρου Αιγών (αρχαία Αίγειρα), Α' φάση». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Α. Γ. Βόρδος.

Το αρχαίο θέατρο Αίγειρας⁵ (εικ. 1) άρχισε να αποκαλύπτεται το 1916. Το πεταλόσχημο κοίλο του είναι λαξευμένο στον φυσικό κροκαλοπαγή βράχο, ενώ το διώροφο σκηνικό οικοδόμημα παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο της Επιδαύρου. Η αρχική κατασκευή του συμπίπτει με την αναδιοργάνωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας γύρω στο 280 π.Χ. Στα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. μετατράπηκε σε σύγχρονο ρωμαϊκό θέατρο με την χωρητικότητά του να υπολογίζεται στους 3000 θεατές.

Το έργο αφορούσε την αποκατάσταση του θεάτρου, την προστασία των μνημείων του χώρου αλλά και την δυνατότητα ασφαλούς επίσκεψης. Από τις επεμβάσεις που προβλέφθηκαν, ολοκληρώθηκαν οι εξής: συστηματικός καθαρισμός της επιφάνειας του κοίλου του θεάτρου από επικαθήσεις και βιολογικές κρούστες, εμποτισμός στο κάτω διάζωμα του κροκαλοπαγούς λίθου με στερεωτικό υλικό, σφράγιση όλων των κοιλοτήτων και των δυσμορφιών με κονίαμα κατάλληλης σύνθεσης, ανάταξη τμημάτων τοίχων του σκηνικού οικοδομήματος, εφαρμογή θυσιαζόμενων κονιαμάτων σε όλες τις οριζόντιες επιφάνειες, στερεώσεις με ακρυλική

¹ Κολώνας 2008.

² Παπακόστα 2014.

³ Βλ. σχετικά Μεντζίνη 2020 και Τουμπακάρη – Λάγκας 2020 στον παρόντα τόμο.

⁴ Για τον υστεροαρχαϊκό ναό, βλ. Hellner – Gennatou 2015 και Hellner 2019. Για την ακρόπολη της Τραπεζιάς, βλ. Βόρδος 2016 και Vordos 2019.

⁵ Gogos 2001.

ρητίνη και ανατάξεις σε όλα τα κεραμικά στοιχεία της τοιχοποιίας, διευθέτηση των όμβριων της σκηνής με αποκατάσταση των υπογείων αρχαίων αγωγών, συντήρηση των υποστυλωμάτων του υπάρχοντος στεγάστρου των Ναών D και E και, τέλος, απαλλοτρίωση του ακινήτου μπροστά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και δημιουργία νέας και ασφαλούς πρόσβασης για τους επισκέπτες.

5. «Στερέωση-ανάπλαση βορείων τειχών και φωτισμός ανάδειξης Κάστρου Πάτρας Νομού Αχαΐας». Υπεύθυνες αρχαιολόγοι Α. Κουμούση, Ε. Μαγκανιώτη.

Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκε στερέωση και ανάδειξη της εσωτερικής και της εξωτερικής πλευράς των βορείων τειχών του Κάστρου Πάτρας⁶, κατά μήκος των οποίων διενεργήθηκε εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα. Τα βόρεια τείχη (εικ. 2) αποτελούν την αρχαιότερη κατασκευαστική φάση του μνημείου, η οποία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6ου αι. μ.Χ. και χαρακτηρίζεται από την χρήση άφθονου αρχαίου οικοδομικού υλικού στην τοιχοποιία, προερχόμενου από την καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης εξαιτίας του ισχυρότατου σεισμού του 551/552. Η ανασκαφική έρευνα στην εσωτερική πλευρά των βορείων τειχών επιβεβαίωσε την μαρτυρούμενη από τις πηγές κατοίκηση του Κάστρου, καθώς αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα κτηρίων σε πυκνή διάταξη, τα οποία χρονολογούνται από τη μεσοβυζαντινή έως και την οθωμανική περίοδο. Εξωτερικά των βορείων τειχών ανασκάφηκε τμήμα νεκροταφείου, το οποίο ήταν σε χρήση από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ.

Πέραν των εργασιών στερέωσης, που αποσκοπούσαν στην προστασία της περιβάλλουσας οικιστικής ζώνης και την ανάδειξη του μνημείου, πραγματοποιήθηκε αντιστήριξη των πρανών των βορείων τειχών. Στο πλαίσιο ανάδειξης του έργου και του μνημείου, υλοποιήθηκαν εργασίες βελτίωσης της προσβασιμότητας των επισκεπτών, οι οποίες περιελάμβαναν την εξωτερική διαμόρφωση της κύριας πύλης του κάστρου, τη βελτίωση της υπάρχουσας κεντρικής διαδρομής και την αναμόρφωση ενός παλαιού οικίσκου, που μετατράπηκε σε σταθμό πληροφόρησης για το έργο και το μνημείο και στον οποίο οδηγεί μια διαδρομή ΑμΕΑ. Τέλος, αντικαταστάθηκε ο παλαιωμένος και ανεπαρκής φωτισμός του κάστρου με νέο σύγχρονο δίκτυο ηλεκτροφωτισμού τόσο εξωτερικά, περιμετρικά των τειχών, όσο και στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου, με τρόπο ώστε να αναδεικνύονται τα επιμέρους τμήματά του. Στον χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες ενημέρωσης, εκδόθηκε ενημερωτικό έντυπο και στον σταθμό πληροφόρησης προβάλλεται σχετικό βίντεο.

6. «Στερέωση-ανάπλαση-ανάδειξη Βόρειου Ενετικού Προμαχώνα (Τομέας Α) του Φρουρίου Ρίου Αχαΐας». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Το Φρούριο Ρίου⁷, γνωστό και ως Κάστρο του Μοριά, κτισμένο στο ομώνυμο ακρωτήριο, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα οθωμανικής και ενετικής οχυρωματικής τέχνης. Λόγω της σημαντικότητας της θέσης του αποτέλεσε αντικείμενο διεκδίκησης ανάμεσα σε πολλούς κατακτητές, καθώς, μαζί με το Φρούριο Αντιρρίου, έλεγχε τη διέλευση των πλοίων στον Κορινθιακό Κόλπο.

Ο Βόρειος Ενετικός Προμαχώνας (εικ. 3) είναι επιθαλάσσιος, σε σχήμα ημισέληνου. Το δυτικό του τμήμα αποτελείται από αύλειο χώρο με εννέα καμαροσκεπείς επιμήκεις αίθουσες (κανονιοθυρίδες) για τη στήριξη περιδρόμου, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει η θαλάσσια πύλη του φρουρίου. Στις εργασίες στερέωσης εντάχθηκε και τετράπλευρο κτίσμα με πυραμοειδή στέγη και θυρίδες αερισμού, ταυτιζόμενο με πυριτιδαποθήκη, το οποίο βρίσκεται εντός της αυλής του προμαχώνα.

Στο πλαίσιο του έργου⁸ μεταξύ άλλων εργασιών αποκαταστάθηκε το στηθαίο του δώματος, οι καμαροσκεπείς αίθουσες και το αρχικό ενετικό δάπεδο. Διαμορφώθηκε διαδρομή επισκεπτών, έγινε παραγωγή και τοποθέτηση εποπτικού υλικού (πινακίδων σήμανσης-πληροφόρησης και βιντεοπροβολής) στους διαμορφωμένους χώρους του μνημείου και έγινε παραγωγή ενημερωτικών φυλλαδίων (συμβατικών και με γραφή braille).

7. «Στερέωση-ανάπλαση-ανάδειξη Δυτικού Ενετικού Προμαχώνα (Τομέας Β) Φρουρίου Ρίου, Π.Ε. Αχαΐας». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Ο Δυτικός Ενετικός Προμαχώνας (εικ. 4) κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 1708-1714, κατά τη διάρκεια της επέκτασης του φρουρίου και της μετατροπής του σύμφωνα με τις αρχές του προμαχωνικού συστήματος. Καταλαμβάνει έκταση 1395 τ.μ. και έχει σχήμα τραπέζιου. Ολόκληρο το δώμα του καλυπτόταν από σύγχρονες

⁶ Για το έργο, βλ. Κουμούση – Μαγκανιώτη 2014. Για το Κάστρο της Πάτρας γενικά, βλ. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000.

⁷ Koumoussi – Oty 2018 και Κουμούση (υπό έκδοση).

⁸ Κουμούση – Καραϊνδρου 2013.

επιχώσεις βάθους έως και 2 μ. Οι εργασίες έφεραν στο φως την αρχική κατασκευαστική φάση του⁹. Συγκεκριμένα στην ανατολική και νότια εσωτερική πλευρά του τείχους είχαν κατασκευαστεί 13 αντηρίδες τραπεζιοειδούς σχήματος, οι οποίες ανήκουν στην αρχική οικοδομική φάση του. Αργότερα, κατά την οθωμανική περίοδο, προστέθηκαν 13 λίθινες ενισχυτικές κατασκευές και 12 λιθόστρωτα δάπεδα, που λειτουργούσαν ως οδηγοί για τα κανόνια, ενώ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατασκευάστηκαν δύο ημιυπόγειοι διάδρομοι. Στη βορειοδυτική γωνία της αυλής του προμαχώνα βρίσκεται η πυριτιδαποθήκη, που στερεώθηκε. Στον χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες ενημέρωσης, εκδόθηκε πληροφοριακό έντυπο και παράχθηκε βίντεο σχετικό με το έργο.

Η ολοκλήρωση της στερέωσης και αποκατάστασης των δύο ενετικών προμαχώνων συμβάλλει καθοριστικά στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Φρουρίου Ρίου, ο οποίος βρίσκεται σε κομβικό σημείο, κοντά στη γέφυρα που ενώνει την Πελοπόννησο με την Στερεά Ελλάδα, και αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών.

8. «Στερέωση Αίθουσας Α1 Κάστρου Χλεμούτσι Νομού Ηλείας». Υπεύθυνες αρχαιολόγοι Α. Κουμούση, Α. Ράλλη.

Το Κάστρο Χλεμούτσι¹⁰, εξαιρετικό δείγμα της φράγκικης φρουριακής αρχιτεκτονικής, ιδρύθηκε από τον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουίνο, ηγεμόνα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας του στο Μωριά. Ήταν ταυτόχρονα οχυρό αλλά και η κατοικία του πρίγκιπα, ένα οχυρωμένο ανάκτορο. Αποτελεί το πιο καλοδιατηρημένο φράγκικο κάστρο στην Ελλάδα. Κτίστηκε σύμφωνα με τα πρότυπα της γαλλικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, σε περίοπτη θέση, και έλεγχε τους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους. Το κάστρο αποτελείται από δύο περιβόλους. Ο εσωτερικός έχει κάτοψη ακανόνιστου εξαγώνου, που σχηματίζεται από συνεχόμενη σειρά αιθουσών (πέντε διώροφες και μία ισόγεια), γύρω από μια μεγάλη κεντρική αυλή. Ο εσωτερικός περιβόλος αποτελούσε το παλάτι του πρίγκιπα. Στα ισόγεια των αιθουσών υπήρχαν αποθηκευτικοί και βοηθητικοί χώροι, ενώ στους ορόφους αναπτύσσονταν οι επίσημες αίθουσες. Πάνω από την πύλη βρίσκεται το λατινικού δόγματος παρεκκλήσι του κάστρου και στη συνέχεια ανοίγεται η μεγαλύτερη αίθουσα του κάστρου, η Αίθουσα Α1, που ήταν ταυτόχρονα αίθουσα υποδοχής και θρόνου.

Το έργο¹¹ που εκτελέστηκε ήταν αμιγώς αναστηλωτικό και παρουσίαζε ιδιαίτερη δυσκολία γιατί απαιτούσε, εκτός των υπόλοιπων στερεωτικών εργασιών, την αποκατάσταση του κατεστραμμένου θόλου της Αίθουσας Α1, καθώς και των τριών παραθύρων της. Τα τελευταία μεταμορφώθηκαν από άμορφα ανοίγματα σε δίλοβα γοτθικά παράθυρα. Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες στο παρεκκλήσι (εικ. 5). Στον χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες ενημέρωσης, εκδόθηκε έντυπο (συμβατικό και με γραφή braille) και προβάλλεται βίντεο σχετικό με το μνημείο και το έργο. Η αποκατάσταση της σημαντικότερης αίθουσας του Κάστρου Χλεμούτσι και η ένταξή της στους επισκέψιμους χώρους του συμπληρώνει την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, συνεισφέρει στην αρχαιολογική γνώση και αποδίδει έναν χώρο ικανό να φιλοξενήσει πολιτιστικές εκδηλώσεις υψηλού επιπέδου.

9. «Κάστρο Χλεμούτσι Ηλείας: Στερέωση-ανάδειξη Αίθουσας Α2, αισθητική ανάδειξη Αίθουσας Α1 και λειτουργική σύνδεση αυτών». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Με την ένταξη του έργου η Εφορεία αποσκοπούσε να αποδώσει στο κοινό ένα ολοκληρωμένο σύνολο του Κάστρου. Έτσι επιλέχθηκε όχι μόνο να στερεωθεί και να αποκατασταθεί η Αίθουσα Α2 (εικ. 6) αλλά, μαζί με την ήδη αποκατεστημένη Αίθουσα Α1, να αναδειχθούν αισθητικά με φωτισμό και να συνδεθούν λειτουργικά με ξύλινη διαδρομή θέασης (στο επίπεδο του αρχικού μεσοπατώματος), η οποία θα επιτρέπει στους επισκέπτες να παρατηρούν από μικρότερη απόσταση τόσο την Α2, όσο και τα ήδη αποκατεστημένα τμήματα της Α1 (παρεκκλήσι-παράθυρα), όπως και τα σημαντικά ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της αποκατάστασής της (τοιχογραφίες) και τα οποία, λόγω της απόστασης από το δάπεδο, δεν ήταν ευδιάκριτα. Στον χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες πληροφόρησης, εκδόθηκε ενημερωτικό έντυπο, ενώ δημιουργήθηκε νέα βιντεοπροβολή.

Το έργο της αποκατάστασης και ανάδειξης της Αίθουσας Α2¹², που σήμερα είναι ενιαία με την Αίθουσα Α1, συμπληρώνει το αρχαιολογικό έργο της αποκατάστασης του Κάστρου Χλεμούτσι, ενός εντυπωσιακού μάρτυρα της φράγκικης παρουσίας στην Πελοπόννησο. Μαζί με το έργο της αποκατάστασης της Αίθουσας Α1, συμβάλλουν στην αύξηση του πολιτιστικού τουρισμού στην περιοχή, προβάλλοντας το Κάστρο ως σημαντικό σταθμό στο ευρύτερο δίκτυο των αρχαιολογικών χώρων της Ηλείας.

⁹ Κουμούση – Τσακουμάκη 2015.

¹⁰ Για το μνημείο, βλ. Athanasoulis 2013, 127-141.

¹¹ Κουμούση 2017.

¹² Βλ. υποσημ. 11.

10. «Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Ι.Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης Ηλείας». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Καθολικής Γαστούνης¹³ (εικ. 7) ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με οκτάπλευρο τρούλο, νάρθηκα και τρίπλευρη ασίδα. Είναι κτισμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ανεγέρθηκε το 1278/79. Στις αρχές του 18ου αι. προστέθηκε στα δυτικά στοά στηριζόμενη σε οκτώ πεσσούς, η οποία τον 19ο αι. μετατράπηκε σε κλειστό εξωνάρθηκα. Το μνημείο έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο σύγχρονο με την κατασκευή του, ενώ το 1702 ο επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίκιος Νείρος χρηματοδότησε ένα ευρύ πρόγραμμα εικονογράφησης, μεγάλα τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης.

Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από τον σεισμό της 8ης Ιουνίου 2008, κρίθηκε επικίνδυνος και ακατάλληλος προς χρήση. Η τότε αρμόδια 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σχεδίασε και ανέλαβε την υλοποίηση του δύσκολου και μακροχρόνιου έργου της στερέωσης και αποκατάστασής του¹⁴. Η πρώτη φάση των εργασιών (2010-2012) χρηματοδοτήθηκε, μέσω Προγραμματικής Σύμβασης, από την Μητρόπολη Ηλείας και η ολοκλήρωσή τους επετεύχθη στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ (2013-2015). Η εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα και οι εργασίες αποκατάστασης έφεραν στο φως νέα στοιχεία που αφορούν στις οικοδομικές φάσεις και τη μορφολογία του μνημείου. Στόχος των επεμβάσεων ήταν η ολοκλήρωση της στατικής και αισθητικής του αποκατάστασης, καθώς και η ανάδειξή του με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου. Στον χώρο τοποθετήθηκε πινακίδα πληροφόρησης και εκδόθηκε ενημερωτικό έντυπο. Με την ολοκλήρωση των εργασιών, η Παναγία Καθολική Γαστούνης αποδόθηκε, ύστερα από επτά χρόνια παύσης λειτουργίας, στη λατρεία και εντάχθηκε στην πολιτιστική ζωή της πόλης αλλά και της ευρύτερης περιοχής, ως ένας σταθμός στην ιστορία της μεσαιωνικής Ηλείας.

11. «Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης καθολικού Ι.Μ. Φραγκαβίλλας Αμαλιάδας Ηλείας». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Το καθολικό της Ιεράς Μονής Φραγκαβίλλας Αμαλιάδας (εικ. 8) είναι ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Ηλείας¹⁵. Ο ναός υπέστη εκτεταμένες και κακότεχνες επεμβάσεις στο πέρασμα των αιώνων, οι οποίες αλλοίωσαν πλήρως τη μορφή και επιδείνωσαν τη στατική του επάρκεια. Χρονολογείται μετά τα μέσα του 11ου αι. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17ου αιώνα, ενώ σπαράγματα τοιχογραφιών της βυζαντινής περιόδου αποκαλύφθηκαν στο παράθυρο του ιερού.

Το έργο ΕΣΠΑ αποτέλεσε συνέχεια του υλοποιηθέντος από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έργου στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ, με υπεύθυνο τον Δ. Αθανασούλη. Αναλυτικά, στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ¹⁶, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στη θολοδομία του ιερού και στην περιμετρική τοιχοποιία από ύψος 3,30 μ. και άνω, συρραφή ρηγματώσεων των εξωραχίων των θόλων με ελάσματα τιτανίου και περίδεση της βάσης του τυμπάνου του τρούλου με τη τοποθέτηση μεταλλικής στεφάνης, μορφολογική αποκατάσταση της ασίδας του ιερού, εργασίες διαμόρφωσης περιβάλλοντα χώρου (υπογειοποίηση καλωδίων, πλακοστρώσεις, καθιστικά, εξωραϊσμός εντευκτηρίου και υπαιθρίου χώρου τέλεσης μυστηρίων, πρόσβαση ΑμΕΑ, φωτισμός ανάδειξης του μνημείου και λειτουργικός του περιβάλλοντα χώρου). Στον χώρο τοποθετήθηκε πινακίδα πληροφόρησης και εκδόθηκε ενημερωτικό έντυπο.

Με την ολοκλήρωση του έργου ένα βυζαντινό μνημείο με ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη της ναοδομίας στην ευρύτερη περιοχή αποκαταστάθηκε οριστικά επανακτώντας την αρχική του γεωμετρία και μορφολογία και αναβαθμίστηκε αισθητικά με την διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του. Το καθολικό της Μονής Φραγκαβίλλας αποδόθηκε προς χρήση ως λατρευτικός χώρος, εντάχθηκε στην αναπτυξιακή διαδικασία του τόπου ως πόλος έλξης επισκεπτών, διατηρώντας ταυτόχρονα τον χαρακτήρα του ως επισκέψιμο μνημείο, προσβάσιμο στην επιστημονική κοινότητα.

12. «Στερέωση-ανάδειξη Παλαιάς Ι.Μ. Ταξιαρχών Αιγιαλείας και συντήρηση τοιχογραφιών αυτής». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Η Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας¹⁷, το λεγόμενο Παλαιομονάστηρο, βρίσκεται 15 χλμ. νότια του Αιγίου στους πρόποδες του όρους Κλωκού. Ιδρύθηκε από τον όσιο Λεόντιο τον Μονεμβασιώτη στα τέλη του 14ου αιώνα. Το μνημείο αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα μοναστηριακής αρχιτεκτονικής των ύστερων

¹³ Για το μνημείο, βλ. Αθανασούλης 2003.

¹⁴ Για το έργο γενικά, βλ. Κουμούση 2015α.

¹⁵ Για το μνημείο, βλ. Αθανασούλης 2006, 225-251.

¹⁶ Για το έργο, βλ. Κουμούση 2015β.

¹⁷ Για τη μονή, βλ. γενικά Τσιγκνάκης 1995.

βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο συγκρότημα, που αναπτύσσεται σε πολλαπλά επίπεδα στους πρόποδες βράχου και προστατεύεται στα δυτικά από οχυρωματικό περίβολο. Η είσοδος γίνεται από τον Νότο μέσω πυλώνων, ενώ στο επίπεδο του εκτεταμένου ανδρήρου αναπτύσσονται τα κύρια οικοδομήματα της μονής, το καθολικό, καθώς και το βόρειο και νότιο παρεκκλήσι, ναοί διακοσμημένοι με τοιχογραφίες υψηλής ποιότητας του 14ου-15ου αι. Μεγάλη λίθινη κλίμακα οδηγεί στο ψηλότερο σημείο, όπου βρίσκεται ο ναός της Ανάστασης, το ασκητήριο και ο τάφος του οσίου Λεοντίου.

Στο πλαίσιο του έργου¹⁸ πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, εδαφοτεχνικές εργασίες στερέωσης του υπερκείμενου βράχου και συντήρηση των τοιχογραφιών των ναών (εικ. 9). Έγινε παραγωγή και τοποθέτηση πληροφοριακού υλικού (πινακίδες σήμανσης και ενημέρωσης) και εκτύπωση ενημερωτικού φυλλαδίου. Διαμορφώθηκε περιοχή θέασης εκτός του περιβόλου, όπου τοποθετήθηκε σταθμός πληροφόρησης για ΑμΕΑ.

Έργα στα οποία υλοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας υποέργα αρχαιολογικής αυτεπιστασίας

1. «Κατασκευή οδού Κανακάρη (Πουκεβίλ-Αγ. Σοφίας) με διανοίξεις στα τμήματά της (Πουκεβίλ-Γκότση και Νόρμαν-Αγ. Σοφίας)». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Κ. Φίλης.

Αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου των υστερών κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αποτελούμενο κυρίως από λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφους. Τα κτερίσματα ήταν περιορισμένα.

2. «Ανέγερση διώροφου σχολικού κτιρίου με τμήμα υπογείου, Γυμνάσιο Λουσικών». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Κ. Φίλης.

Η ανθρώπινη παρουσία υποδηλώθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα από τις μεγάλες ποσότητες κεραμικής που χρονολογούνται στη μεσοελλαδική περίοδο (~2100-1600 π.Χ.). Η κεραμική αυτή είναι γνωστή ως «αδριατική». Τα ευρήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς οι γνωστές μεσοελλαδικές θέσεις της Δυτικής Αχαΐας είναι ελάχιστες.

3. «Γυμνάσιο Κάτω Αχαΐας. Οικοδομικές εργασίες και Η/Μ εγκαταστάσεις». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Β. Τσακνάκη.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα του ανατολικού σκέλους (μήκους 20 μ.) του πλίνθινου οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας Δύμης¹⁹, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Ο κύριος κορμός του τείχους είναι συμπαγής, κτισμένος με τετράγωνες, ωμές πλίνθους. Το τείχος έφερε κεραμωτή στέγη, απαραίτητο στοιχείο για την προστασία και διατήρησή του. Το πλάτος του τείχους έφτανε τα 2,90 μ.

4. «Ανέγερση νέου σχολικού συγκροτήματος, 1ο Δημοτικό Σχολείο Κάτω Αχαΐας Δήμου Δυτικής Αχαΐας». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Β. Τσακνάκη.

Ήρθαν στο φως σποραδικά οικοδομικά κατάλοιπα της αρχαίας Δύμης, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους. Ενδιαφέροντα ήταν δύο φρέατα ύδρευσης, λάκκοι εξόρυξης και εκμετάλλευσης του φυσικού κόκκινου χρώματος για την κατασκευή πήλινων αντικειμένων²⁰ και αύλακες αμπελοκαλλιέργειας.

5. «Αντικατάσταση εσωτερικών δικτύων ύδρευσης από ζημιές, οι οποίες προκλήθηκαν από τον σεισμό της 8ης/6/2008 στην Κάτω Αχαΐα και στα Δ.Δ. του Δήμου – κατασκευή προκατασκευασμένων οικίσκων στα αντλιοστάσια του Δήμου Δύμης». Υπεύθυνη αρχαιολόγος Β. Τσακνάκη.

Στο πλαίσιο του υποέργου αποκαλύφθηκαν αρχαία οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι.

6. «Κατασκευή λιμνοδεξαμενής και αρδευτικού δικτύου στη θέση Ντασκά Τριταίας, Δ. Τριταίας, Ν. Αχαΐας». Υπεύθυνος αρχαιολόγος Β. Αργυρόπουλος.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών της κατασκευής του φράγματος, εντοπίστηκαν εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων και συγκεκριμένα ενός πυκνοδομημένου προϊστορικού

¹⁸ Κουμούση – Καραϊνδρου 2015.

¹⁹ Λακάκη-Marchetti 2012.

²⁰ Βλ. σχετικά Τσακνάκη 2020 στον παρόντα τόμο.

οικισμού, που χρονολογείται στους μεσοελλαδικούς και μυκηναϊκούς χρόνους. Ο οικισμός έχει έκταση περίπου τέσσερα στρέμματα και κατοικήθηκε ανελλιπώς από την ύστερη μεσοελλαδική περίοδο έως το τέλος της υστεροελλαδικής εποχής²¹.

7. «Αποπεράτωση Οδικού Άξονα Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα»

α. Ανασκαφή ιερού στη θέση Μάρμαρα Αιγείρας. Υπεύθυνη αρχαιολόγος Ε. Κόλλια.

Το ιερό εντοπίστηκε στη δυτική όχθη του ποταμού Κριού, κτισμένο σε δύο άνδρα. Στο ανώτερο άνδρα ανασκάφηκε ναΐσκος με πολυάριθμα κινητά ευρήματα, σύμφωνα με τα οποία στο ιερό λατρευόταν η Δήμητρα και ως δευτερεύουσα θεότητα η Ειλείθια. Η λατρευτική χρήση του χώρου εκτείνεται από τον 7ο έως τον 3ο αι. π.Χ.

β. Ανασκαφή ΠΕ οικισμού στη θέση Δεξαμενή Ελίκης. Υπεύθυνη αρχαιολόγος Χ. Κατσαρού.

Τα κτιριακά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως ανήκαν σε τμήμα πρωτοελλαδικού οικισμού της πρώιμης Εποχής του Χαλκού (α' μισό της τρίτης χιλιετίας π.Χ.), καταλάμβαναν έκταση 2100 τ.μ. και αποτελούσαν το δυτικότερο όριο του εκτεταμένου πρωτοελλαδικού οικισμού που αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε σταδιακά από το 2009 έως το 2014.

γ. Ανασκαφή οικισμού κλασικών χρόνων στη θέση Μπαρμπάρσα Καραϊκών. Υπεύθυνος αρχαιολόγος Β. Αργυρόπουλος.

Στο χώρο του ΣΕΑ Καραϊκών, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως μεγάλο τμήμα αρχαίας κώμης με οικίες, δημόσια κτήρια, νεκροταφεία, αγροικίες αλλά και εργαστηριακούς χώρους. Η περίοδος κατοίκησης εκτείνεται στους ύστερους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους. Τα τρία νεκροταφεία του οικισμού έδωσαν σημαντικά ευρήματα, ενώ προσέθεσαν νέα δεδομένα για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση της Δυμναίας Χώρας και συμπλήρωσαν κενά αναφορικά με την εξέλιξη της κεραμικής στην Αχαΐα.

δ. Ανασκαφή κρατικής αποθήκης πρωτοβυζαντινών χρόνων στα Ζαχλωρίτικα Αιγιαλείας²². Υπεύθυνη αρχαιολόγος Α. Κουμούση.

Στο πλαίσιο της κατασκευής του οδικού έργου ήρθε στο φως μεγάλη, στιβαρή κατασκευή, ορθογώνιας κάτοψης και συνολικού εμβαδού 537 τ.μ., το βόρειο ήμισυ της οποίας είχε αποκαλυφθεί το έτος 1967 κατά τη διάνοιξη της τότε ΝΕΟ Κορίνθου-Πατρών. Η αρχιτεκτονική του κτίσματος ενισχύει την ταύτισή του με αποθήκη, και δη σιταποθήκη, καθώς διαθέτει κοινά γνωρίσματα με αναλόγου προορισμού κτήρια. Στο δυτικό τμήμα, υπερυψωμένο ξύλινο δάπεδο (*suspensura*) εξασφάλιζε τις κατάλληλες συνθήκες διατήρησης και αποθήκευσης των φυλασσόμενων αγαθών, παρέχοντας τον απαραίτητο αερισμό και ταυτόχρονα την προστασία από την υγρασία, τα έντομα και τα τρωκτικά. Στους υπόλοιπους χώρους του κτηρίου φαίνεται πως συγκεντρώνονταν προσωρινά διάφορα αγροτικά προϊόντα (κρασί, λάδι, κ.ά.), είτε εισαγόμενα είτε παραγόμενα στην ευρύτερη περιοχή, ως καταβολή της *annona* (της εις είδος φορολογίας) εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού.

Η χωροθέτηση, η μορφολογική-κατασκευαστική εικόνα του κτηρίου και τα κινητά ευρήματα τεκμηριώνουν ότι πρόκειται για αποθήκη που ιδρύθηκε στο πλαίσιο κρατικού σχεδιασμού. Η κομβική της θέση στην παράκτια, εύφορη περιοχή της Αιγιαλείας, δίπλα στον κύριο οδικό άξονα Κορίνθου-Πατρών αλλά και στη θαλάσσια διαδρομή που ένωνε Ανατολή και Δύση, διευκόλυνε τη συλλογή των έγγειων φόρων και την αποθήκευση βασικών αγαθών, τη διοχέτευσή τους για την κάλυψη αναγκών τροφοδοσίας και, τέλος, τη διακίνηση του πλεονάσματος των προϊόντων στις τοπικές αγορές, πρώτα οδικώς προς την Πάτρα και την Κόρινθο και από εκεί διά θαλάσσης προς κάθε κατεύθυνση.

Τα κινητά ευρήματα (νομίσματα, αρχιτεκτονικά μέλη, αγγεία, λυχνάρια, έργα κεραμοποιίας και μετάλλια τέχνηρα) εντάσσουν χρονολογικά την περίοδο ανέγερσης του κτηρίου στο β' μισό του βου αιώνα, πιθανότερον περί τα τέλη αυτού. Η διάρκεια χρήσης της αποθήκης ανέρχεται έως τα μέσα ή, το αργότερο, στο γ' τέταρτο του 7ου αιώνα, οπότε και συντελείται η τελική κατάρρευσή της ως αποτέλεσμα μάλλον ισχυρότατου σεισμικού γεγονότος.

²¹ Αργυρόπουλος 2020 στον παρόντα τόμο.

²² Το εύρημα αποτέλεσε αντικείμενο διεξοδικής μελέτης στο πλαίσιο δημοσίευσης σχετικής μονογραφίας από τις ανασκαφείς (Κουμούση - Θεοδωροπούλου 2015).

Η αξιοποίηση από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας των πόρων του ΕΣΠΑ είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την προστασία, την ορθολογική διαχείριση και την προβολή της πλούσιας μνημειακής κληρονομιάς της Δυτικής Ελλάδας, αλλά και το άνοιγμα των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων στο ευρύ κοινό, στις τοπικές κοινωνίες, στα σχολεία, στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Η Εφορεία, στο πλαίσιο προβολής των έργων που υλοποίησε στο ΕΣΠΑ, διοργάνωσε τον Δεκέμβριο 2016 φωτογραφική έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, με τίτλο «Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας στην Αχαΐα και Ηλεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013» και εξέδωσε σχετικό 64σέλιδο ενημερωτικό έντυπο²³ (εικ. 10).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης 2003: Δ. Αθανασούλης, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής Γαστούνης, ΔΧΑΕ ΚΔ' (2003), 63-77.
- Αθανασούλης 2006: Δ. Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.
- Αργυρόπουλος 2020: Β. Αργυρόπουλος, Προϊστορικός οικισμός Ντασκά Τριταίας. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 263-274.
- Athanasoulis 2013: D. Athanasoulis, The triangle of power. Building projects in the metropolitan area of the Crusader Principality of the Morea, στο: S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington DC 2013, 111-151.
- Βόρδος 2016: Α. Γ. Βόρδος, *Ο ναός στην Τραπεζιά Αιγίου και ο γλυπτός του διάκοσμος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, *Το Κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα 2000.
- Gogos 2001: S. Gogos, Das Theater von Aigeira. Ein Beitrag zur Chronologie des Zeusheligtums, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen"*, Athen 5.3-7.3.1998, Athen 2001, 79-87.
- Greco – Rizakis 2019: E. Greco – A. Rizakis, *Gli Achei in Grecia e in Magna Grecia: Nuove scoperte e nuove Prospettive, Atti del Convegno di Aighion (12-13/12/2016)*, ASAA Supplemento 3, Atene 2019,
- Hellner 2019: N. Hellner, The temple site on the Trapeza Agiou, στο: Greco – Rizakis 2019, 165-183.
- Hellner – Gennatou 2015: N. Hellner – F. Gennatou, Il tempio arcaico sulla Trapeza di Aigion. Ricerca e ricostruzione, ASAA 93 (2015), 115-134.
- Κολώνας 2008: Λ. Κολώνας, *Βούντενη. Ένα σημαντικό κέντρο της Μυκηναϊκής Αχαΐας*, Αθήνα 2008.
- Κουμούση 2015α: Α. Κουμούση, *Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Ι.Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης Ηλείας*, Πάτρα 2015.
- Κουμούση 2015β: Α. Κουμούση, *Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Καθολικού Μονής Φραγκαβίλλας, Αμαλιάδα, Ηλείας*, Πάτρα 2015.
- Κουμούση 2016: Α. Κουμούση (επιμ.), *Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας στην Αχαΐα και Ηλεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013* (κατάλογος έκθεσης), Πάτρα 2016.
- Κουμούση 2017: Α. Κουμούση, Κάστρο Χλεμούτσι: Τα έργα της στερέωσης και αποκατάστασής του από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, *Ηλεκιακή Πρωτοχρονιά* 17 (2017), 70-76.
- Κουμούση (υπό έκδοση): Α. Κουμούση, Φρούριο Ρίου Αχαΐας: Εργασίες αποκατάστασης και νέα αρχαιολογικά δεδομένα (2006-2018), στο: *Οχυρώσεις της οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Μυτιλήνη 30-31 Οκτωβρίου 2018* (υπό έκδοση).
- Κουμούση – Θεοδωροπούλου 2015: Α. Κουμούση – Μ. Θεοδωροπούλου, *Ζαχλωρίτικα Αιγιαλείας. Συμβολή στην ιστορική τοπογραφία και αρχαιολογία της περιοχής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*, Πάτρα 2015.
- Κουμούση – Καραϊνδρου 2013: Α. Κουμούση – Κ. Καραϊνδρου, *Φρούριο Ρίου Αχαΐας. Στερέωση, ανάπλαση, ανάδειξη Βόρειου Ενετικού Προμαχώνα (τομέας Α)*, Πάτρα 2013.
- Κουμούση – Καραϊνδρου 2015: Α. Κουμούση – Κ. Καραϊνδρου, *Στερέωση, ανάδειξη Παλαιάς Ι.Μ. Ταξιαρχών Αιγιαλείας και συντήρηση των τοιχογραφιών αυτής*, Πάτρα 2015.
- Κουμούση – Μαγκανιώτη 2014: Α. Κουμούση – Ε. Μαγκανιώτη, *Στερέωση, ανάπλαση Βορείων Τειχών και φωτισμός ανάδειξης Κάστρου Πάτρας Αχαΐας*, Πάτρα 2014.
- Κουμούση – Τσακουμάκη 2015: Α. Κουμούση – Μ. Τσακουμάκη, *Στερέωση, ανάπλαση, ανάδειξη Δυτικού Ενετικού Προμαχώνα (τομέας Β) Φρουρίου Ρίου Αχαΐας*, Πάτρα 2015.
- Κουμουssi – Ory 2018: A. Koumoussi – V. Ory, Le fort de Rhio (Grèce), un fort à la mer ottoman des années 1500, στο: R. Elter – N. Faucherre (επιμ.), *Fortifications et artillerie en Europe autour de 1500. Les temps des ruptures, Actes du colloque international, Épinal – Châtel-sur-Moselle 11-12 décembre 2015*, Nancy 2018, 353-366.
- Λακάκη-Marchetti 2012: Μ. Λακάκη-Marchetti, Δύμη-Δυμαία χώρα, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 352-355.
- Μεντζίνη 2020: Μ. Μεντζίνη, Σωστικά μέτρα για την αποκατάσταση του ρωμαϊκού υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 1033-1042.

²³ Κουμούση 2016.

- Ξανθοπούλου κ.ά. 2020: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Parakosta 2014: L. Parakosta, Following the aqueduct's course of Roman Patras, στο: I. K. Kalavrouziotis – A. N. Angelakis (επιμ.), *Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras 22-24 March 2014, e-Proceedings*, 701-711.
- Τουμπακάρη – Λάγκας 2020: Ε.-Ε. Τουμπακάρη – Γ. Λάγκας, Το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης: κατασκευαστική ανάλυση, χαρακτηρισμός υπαρχόντων κονιαμάτων και σχεδιασμός κι εφαρμογή ενεμάτων και κονιαμάτων επισκευής, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 1043-1051.
- Τσακνάκη 2020: Β. Τσακνάκη, Κεραμικά εργαστήρια της Δύμης, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2020, 543-553.
- Τσικνάκης 1995: Κ. Τσικνάκης, Η Μονή Ταξιαρχών του Αιγίου στα τέλη του 16ου αι., *Πελοποννησιακά* 21 (1995), 54-72.
- Vordos 2019: A. G. Vordos, Monuments and cult at the sanctuary of Trapeza at Aigion from the 8th century B.C., στο: Greco – Rizakis 2019, 143-164.

Εικ. 1. Αρχαίο θέατρο Αίγειρας. Άποψη του προσκηνίου και της ορχήστρας μετά τις εργασίες αποκατάστασης (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 2. Κάστρο Πάτρας. Εξωτερική παρειά των βορείων τειχών μετά την αποκατάσταση (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 3. Φρούριο Ρίου. Βόρειος Ενετικός Προμαχώνας μετά την ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 4. Φρούριο Ρίου. Δυτικός Ενετικός Προμαχώνας μετά την αποκατάσταση (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 5. Κάστρο Χλεμούτσι. Τοιχογραφία (*Εις Άδου Κάθοδος*) στο πριγκιπικό παρεκκλήσι μετά τη συντήρηση (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 6. Κάστρο Χλεμούτσι. Η Αίθουσα Α2 μετά την ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης και ανάδειξης (φωτ. Α. Κουμούση).

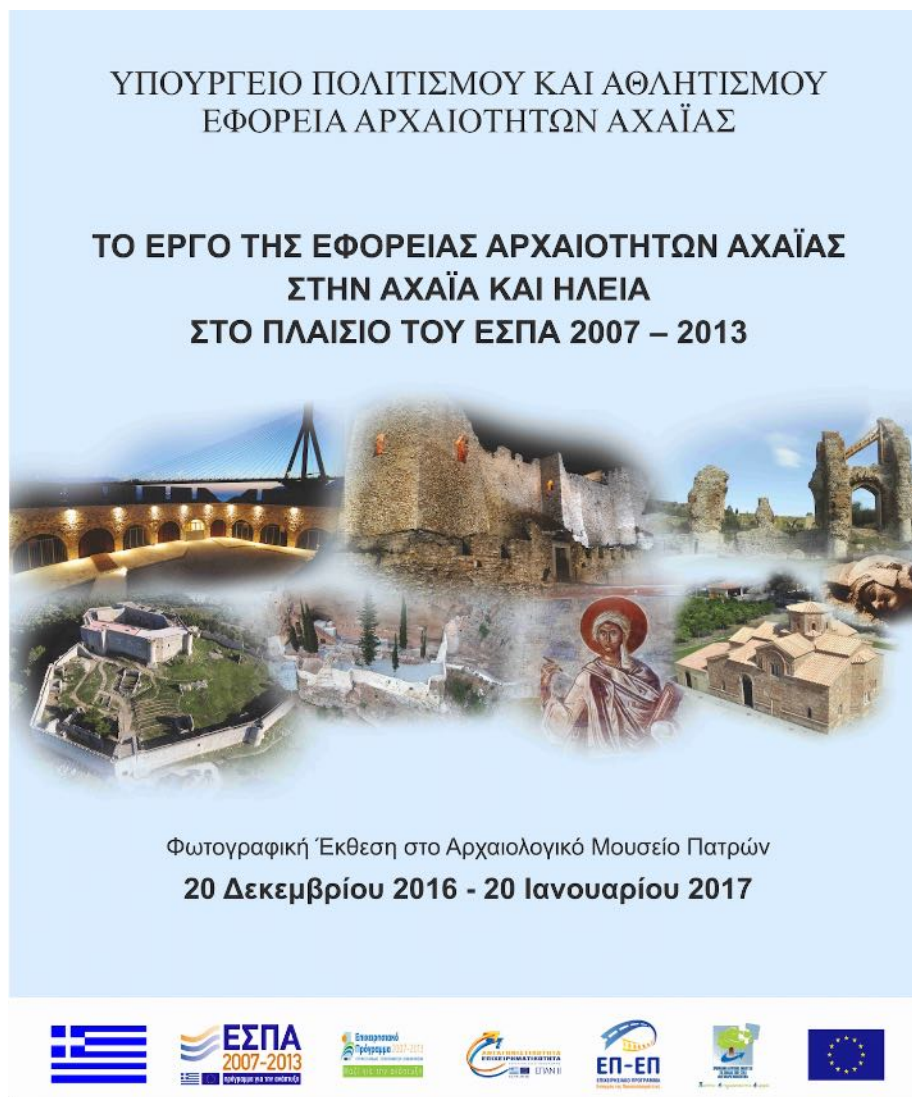
Εικ. 7. Ναός Παναγίας Καθολικής Γαστούνης (λεπτομέρεια) μετά την αποκατάσταση (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 8. Καθολικό Μονής Φραγκαβίλλας. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 9. Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας. Τοιχογραφία καθολικού μετά την συντήρηση (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 10. Ενημερωτικό έντυπο της ΕΦΑ Αχαΐας για τα έργα ΕΣΠΑ (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΝΤΑΡΛΑΣ

Το έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στην Πελοπόννησο κατά την πενταετία 2013-2017

ABSTRACT. The Ephorate of Palaeoanthropology-Speleology is the state service of the Ministry of Culture and Sports, responsible for the range of issues revolving around the legal protection and study of caves and palaeontological remains associated with human activity in Greece. In the Peloponnese, during the period 2013-2017, the Ephorate implemented European Union-funded programs for the development of the Franchthi and Alepotrypa caves into sites accessible to the public, oversaw the operation of existing cave sites, and conducted a large number of inspections and surveys in caves as part of administrative procedures for construction permits, looting, reported discoveries, supervision of research programmes, and proposals for the development of new caves into sites accessible to the public. At the same time, the Ephorate conducted its own research programmes. The Ephorate thus ensured the protection of monuments under its supervision and has revealed invaluable archaeological evidence for the use of caves during all time periods of the human past.

Εισαγωγή

Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (στο εξής ΕΠΣ) συστήθηκε το 1977 (ΠΔ 941/1977), σηματοδοτώντας για πρώτη φορά με έμφαση και σαφήνεια την απόφαση της πολιτείας να περιλάβει την προστασία των σπηλαίων στους βασικούς στόχους της κρατικής μέριμνας για τα αρχαία μνημεία. Με τον οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού του 2003 (ΠΔ 191/2003) η ενιαία, ως τότε, εφορεία διασπάστηκε σε δύο: μία για τη νότια και μία για τη βόρεια Ελλάδα, ενώ με τον Οργανισμό του 2014 (ΠΔ 104/2014) οι δύο εφορείες συνενώθηκαν και πάλι σε μία ενιαία εφορεία, με έδρα την Αθήνα, η οποία διατηρεί γραφείο στη Θεσσαλονίκη και έχει χωρική αρμοδιότητα σε όλη την επικράτεια¹. Κύριες αρμοδιότητές της είναι η προστασία και η μελέτη των σπηλαίων και των παλαιοντολογικών καταλοίπων που συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη, ενώ, στην πράξη, προστατεύει και το μεγαλύτερο μέρος των παλαιολιθικών καταλοίπων.

Η ΕΠΣ διαχειρίζεται έξι αξιοποιημένα σπήλαια (Πετραλώνων Χαλκιδικής, Θεόπετρας Τρικάλων, Κουτούκι Παιανίας Αττικής, Φράγχθι Αργολίδας, Αλεπότρυπα Διρού Λακωνίας, Ιδαίον Άντρο Ρεθύμνου) και τρία μουσεία (Πετραλώνων, Θεόπετρας και Διρού), σε διάφορους απομακρυσμένους μεταξύ τους νομούς, ενώ ασκεί έλεγχο και εποπτεία σε 20 αξιοποιημένα σπήλαια που διαχειρίζονται άλλοι φορείς, ως επί το πλείστον της τοπικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης. Στην αρμοδιότητά της ανήκουν πάνω από 1600 καταγεγραμμένα σπήλαια, αριθμός ο οποίος συνεχώς αυξάνεται, καθώς εκτιμάται ότι ο συνολικός αριθμός των σπηλαίων της χώρας υπερβαίνει τις 7000. Όπως είναι ευνόητο, η προστασία και διαχείριση όλων αυτών των μνημείων και πολιτιστικών δομών, διάσπαρτων σε όλη την επικράτεια, συνιστά ένα ιδιαίτερα δύσκολο έργο, το οποίο γίνεται ακόμη δυσκολότερο λόγω των ειδικών συνθηκών και απαιτήσεων που παρουσιάζει (μακρινές μετακινήσεις, ειδικές συνθήκες εργασίας κ.ά.).

Η Πελοπόννησος, μεγάλο μέρος της οποίας δομείται από ασβεστόλιθους², φιλοξενεί πολυάριθμα σπήλαια, μεταξύ των οποίων και μερικά από τα σημαντικότερα της Ελλάδας, τόσο από φυσική όσο και από αρχαιολογική άποψη, με κυριότερα τα σπήλαια του Διρού. Ήταν λοιπόν φυσιολογικό να αποτελέσει την κυριότερη περιοχή δραστηριοποίησης της Εφορείας, αμέσως μετά τη σύστασή της. Η «προτίμηση» αυτή, βέβαια, εκτός από την παρουσία πολλών και σημαντικών σπηλαίων, οφείλεται αναμφίβολα και στην εγγύτητα της Πελοποννήσου με την έδρα της Εφορείας, την Αθήνα, παράγοντα πολύ σημαντικό, ιδίως για τα παλαιότερα χρόνια, όταν οι

¹ Ο Οργανισμός του ΥΠΠΟΑ του 2018 (ΠΔ 4/2018) προβλέπει και τη σύσταση ενός ακόμη γραφείου στην Κρήτη.

² Μουντράκης 1985.

μετακινήσεις ήταν δύσκολες. Επισημαίνεται ότι το έργο που παρουσιάζεται εδώ επιτελέστηκε αρχικά από την ΕΠΣΝΕ και στη συνέχεια, από το Νοέμβριο του 2014 και εξής, από την ενιαία ΕΠΣ.

Αξιοποιημένα σπήλαια

Στην Πελοπόννησο υπάρχουν έξι αξιοποιημένα επισκέψιμα σπήλαια (εικ. 1). Τα δύο από αυτά διαχειρίζεται η ΕΠΣ και τα υπόλοιπα τοπικοί ή περιφερειακοί φορείς.

Σπήλαια Διρού

Τα γνωστότερα και σημαντικότερα αξιοποιημένα, ήδη από τη δεκαετία του 1960, σπήλαια της Πελοποννήσου είναι αυτά του Διρού³. Από τα δύο σπήλαια που έχουν αναδειχτεί, η μεν Αλεπότρυπα παραμένει κλειστή για το κοινό (για λίγο ακόμη), όπως και το έμπροσθεν αυτής Νεολιθικό Μουσείο Διρού, το οποίο πρόκειται να ανακατασκευαστεί. Όσο για την παρακείμενη Βλυχάδα, η διαχείρισή της ασκείται από την Εταιρεία Ακινήτων του Δημοσίου. Δυστυχώς, όμως, η αλόγιστη χρήση της επί μισό αιώνα, δίχως ουσιαστική συντήρηση, έχει επιφέρει γήρανση των εγκαταστάσεων και σοβαρές βλάβες στο ίδιο το σπήλαιο, με κυριότερη την ανάπτυξη της επιλιθικής χλωρίδας (γνωστότερης ως «πράσινης ασθένειας»). Προς θεραπεία της κατάστασης έχει προγραμματιστεί η υλοποίηση εκτεταμένων έργων (βλ. παρακάτω).

Σπήλαιο Φράγχθι

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης και ανάδειξης που εκτελέστηκαν στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 (βλ. παρακάτω), το γνωστό προϊστορικό σπήλαιο είναι πλέον επισκέψιμο για το κοινό.

Σπήλαιο Λιμνών

Το σπήλαιο Λιμνών, στα Καστριά Καλαβρύτων (εικ. 2), έχει αναδειχθεί από τη δεκαετία του 1990 και δέχεται πολλές χιλιάδες επισκέπτες κάθε χρόνο, λειτουργώντας υπό τη διαχείριση ειδικού φορέα του Δήμου Καλαβρύτων. Πέρα από τη συνήθη επίβλεψη και τον έλεγχο λειτουργίας του σπηλαιού, η ΕΠΣ υποστηρίζει τις εργασίες αναβάθμισης που έχει αναλάβει τα τελευταία χρόνια ο φορέας διαχείρισης, εγγυώμενη τη νομιμότητα των απαραίτητων ενεργειών και την παροχή αξιόπιστης πληροφορίας προς το κοινό. Στην απλή περιήγηση του επισκέπτη έως τις πρώτες λίμνες, που ήταν η μόνη διαθέσιμη τουριστική υπηρεσία επί 25 χρόνια, τώρα πλέον έχει προστεθεί η δίγλωσση πολυμεσική ξενάγηση (μέσω φορητών συσκευών), ενώ έχει δρομολογηθεί από τον φορέα διαχείρισης η υλοποίηση μουσειολογικού προγράμματος σε εκθεσιακό χώρο των εγκαταστάσεων, ο οποίος θα αποτελέσει το Κέντρο Πληροφόρησης του Σπηλαιού. Με τη δημιουργική της συνεργασία στο μουσειολογικό αφήγημα του Κέντρου Πληροφόρησης και, γενικότερα, με τη συμβολή της στο έργο του τοπικού φορέα διαχείρισης, η ΕΠΣ εγγυάται τη βέλτιστη αναπτυξιακή προοπτική του μνημείου και τη δημιουργία προστιθέμενης τουριστικής, περιβαλλοντικής και κοινωνικής αξίας από την αξιοποίηση του τοπικού πολιτιστικού αποθέματος που προέρχεται από το σπήλαιο των Λιμνών.

Σπήλαιο Κάψια

Το σπήλαιο Κάψια, στη Μαντίνεια Αρκαδίας, λειτουργεί εδώ και δέκα περίπου χρόνια ως αξιοποιημένο σπήλαιο που διαχειρίζεται ο τοπικός Δήμος υπό την εποπτεία και τον έλεγχο της ΕΠΣ.

Σπήλαιο Καστανιάς Βοιών

Το τελευταίο από τα αξιοποιημένα σπήλαια της Πελοποννήσου, αυτό του Αγίου Ανδρέα στην Καστανιά Βοιών Λακωνίας, δεν εμπίπτει στις αρμοδιότητες της ΕΠΣ, καθότι δεν περιέχει αρχαία και έτσι δεν περιλαμβάνεται στα αρχαία μνημεία. Το διαχειρίζεται φορέας της τοπικής αυτοδιοίκησης.

³ Πετροχείλου 1987.

Αυτοψίες – ανασκαφές

Πέρα από τη διαχείριση ή την εποπτεία των αξιοποιημένων σπηλαίων, σημαντικό μέρος του έργου της Εφορείας αντιπροσωπεύει η διενέργεια πολλών αυτοψιών (που γίνονται στο πλαίσιο της αδειοδότησης έργων, κατόπιν υπόδειξης από πολίτες, εξαιτίας λαθρανασκαφών ή απλώς για την τακτική παρακολούθηση των μνημείων) αλλά και η εξερεύνηση σπηλαίων για την καλύτερη τεκμηρίωσή τους, καθώς επίσης αποτυπώσεις, κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων, σωστικές ανασκαφές, εποπτείες ερευνών και οποιαδήποτε άλλη ενέργεια επιβάλλεται για την προστασία των σπηλαίων ως αρχαίων μνημείων.

Ερευνητικά προγράμματα

Πέρα από τις αυτοψίες και τις σύντομες ανασκαφικές επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα, η ΕΠΣ διενεργεί στην Πελοπόννησο σημαντικά πολυετή ερευνητικά προγράμματα.

Διερεύνηση της Παλαιολιθικής Μάνης

Στο πλαίσιο του πρώτου ερευνητικού προγράμματος, αυτού για τη διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής στη χερσόνησο της Μάνης, ανασκάφτηκαν τα σπήλαια Μελιτζιά και Κολομίνιτσα, στην περιοχή του όρμου του Οιτύλου. Επισημαίνεται ότι το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα, που διενεργείται από το 1993, αρχικά με την ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια⁴, στη συνέχεια των σπηλαίων Μελιτζιά και Κολομίνιτσα⁵, καθώς επίσης με μικρές δοκιμαστικές τομές σε πολλά άλλα σπήλαια και επιφανειακές περισυλλογές, έχει φέρει στο φως πολλά στοιχεία για όλη την περίοδο του Ανώτερου Πλειστόκαινου⁶, δηλαδή για τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική (100.000–10.000) καθώς επίσης και για τις μεταγενέστερες εποχές, συνολικά μια περίοδο σχεδόν 100.000 ετών, κατά την οποία έζησαν δύο ανθρώπινα είδη: οι Άνθρωποι του Νεάντερταλ και οι Ανατομικά Σύγχρονοι Άνθρωποι (*Homo sapiens*). Τα στοιχεία που αντλούνται από αυτό αφορούν όλη την Ελλάδα και όχι μόνο τη Μάνη, καθώς πρόκειται για μια από τις ελάχιστες παλαιολιθικές έρευνες στη χώρα μας, η οποία αποτελούσε έως πολύ πρόσφατα *terra incognita* για την παλαιολιθική αρχαιολογία.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στο σπήλαιο Μελιτζιά (εικ. 3) ανασκάφτηκαν στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής και ειδικότερα των όψιμων φάσεων (27.000-10.000 π.Χ.), φέρνοντας στο φως πολλά στοιχεία για τη χρήση του σπηλαίου, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου, την εξέλιξη της τεχνολογίας αλλά και για τις πρώτες εκδηλώσεις πνευματικών ανησυχιών των ενοίκων του, των πρώτων *Homo sapiens* (εικ. 4).

Στην Κολομίνιτσα διενεργήθηκε βαθιά δοκιμαστική τομή, που έφτασε σε στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα, όμως, έχει η αναγνώριση στρωμάτων της μεταβατικής περιόδου από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική, διαπίστωση που ανοίγει νέες προοπτικές για την ανασκαφική διερεύνηση αυτού του σπηλαίου, καθώς αναμένεται ότι η λεπτομερής ανασκαφή αυτών των στρωμάτων θα συνεισφέρει, αναμφίβολα, σημαντικά στοιχεία στο θέμα της εξάπλωσης του *Homo sapiens* στην Ευρώπη και τον τρόπο αντικατάστασης του Ανθρώπου του Νεάντερταλ, ζήτημα το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο της παλαιολιθικής έρευνας στην Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες.

Στο περιθώριο του ερευνητικού προγράμματος για τη διερεύνηση της Παλαιολιθικής Μάνης και παράλληλα με αυτό, διενεργήθηκε λίγο βορειότερα, στα όρια της μεσσηνιακής Μάνης, σύντομη ανασκαφή στη Μαύρη Σπηλιά, η οποία διασώζει σπαράγματα επίχωσης με κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής⁷.

Μαραθούσα

Στη Μεγαλόπολη Αρκαδίας, στον χώρο των λιγνιτωρυχείων της ΔΕΗ, ανασκάπτεται από το 2013 η θέση Μαραθούσα 1, της Κατώτερης Παλαιολιθικής, η οποία έχει δώσει λίθινα τέχνηρα σε συνάφεια με οστά ελέφαντα (του είδους *Elephas antiquus*) και άλλων θηλαστικών, που χρονολογούνται πριν από 500.000-450.000 χρόνια, πρόκειται δηλαδή για μια από τις παλαιότερες στη χώρα μας⁸. Αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρος ο

⁴ Darlas – de Lumley 2004.

⁵ Darlas – Psathi 2008.

⁶ Ντάρλας 2012. Darlas – Psathi 2016.

⁷ Garefalakis κ.ά. 2017.

⁸ Panagopoulou κ.ά. 2018.

σκελετός του ελέφαντα, καθώς και πλούσια πανίδα (τρωκτικά, πτηνά, αμφίβια και ερπετά) και χλωρίδα (τεμάχια ξύλου, καρποί κλπ.), ενώ ίχνη κοπής από τα λίθινα εργαλεία εντοπίστηκαν σε οστά του ελέφαντα⁹ (εικ. 5).

Ανασκαφικό και μελετητικό έργο Διρού

Στον Διρό Λακωνίας υλοποιήθηκε το «Ανασκαφικό και μελετητικό έργο Διρού», με κύριους στόχους: α) τη μελέτη και δημοσίευση του ανεσκαμμένου υλικού, από το 1970, στο σπήλαιο Αλεπότρυπα, β) τη διενέργεια συστηματικής επιφανειακής έρευνας στην περιοχή γύρω από το σπήλαιο, γ) τη διενέργεια δύο δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών στη θέση Ξαγκουνάκι, πάνω από το σπήλαιο.

Στο πλαίσιο της μελέτης του σπηλαιού Αλεπότρυπα, οι νέες χρονολογήσεις και οι εξειδικευμένες αναλύσεις έδειξαν ότι η περίοδος χρήσης του είχε πολύ μεγαλύτερη διάρκεια από αυτήν που θεωρούσαμε ως τώρα, αφού ξεκινά από την Αρχαιότερη Νεολιθική και φτάνει ως την Τελική Νεολιθική (6000-3200 π.Χ.), ενώ επιβεβαίωσαν και αποσαφήνισαν επίσης τη μακροχρόνια συμβολική λειτουργία του ως ταφικού, τελετουργικού και δευτερευόντως οικιστικού χώρου¹⁰.

Η επιφανειακή έρευνα έξω από το σπήλαιο οδήγησε στον εντοπισμό σημαντικού αριθμού προϊστορικών, κλασικών και βυζαντινών θέσεων¹¹, ενώ, τέλος, η ανασκαφή στη θέση Ξαγκουνάκι έφερε στο φως, σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (4200-3800 π.Χ.), πολλαπλές περιπτώσεις ταφών, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η ταφή ζεύγους σε στάση εναγκαλισμού. Στα υπερκείμενα στρώματα αποκαλύφθηκε κυκλικό οστεοφυλάκιο, διαμέτρου τεσσάρων μέτρων, ορισμένο από αργούς λίθους, με βοτσαλόστρωτο δάπεδο, πάνω στο οποίο βρέθηκε μεγάλος αριθμός ανθρώπινων σκελετικών κατάλοιπων, που αντιπροσωπεύουν δεκάδες άτομα, σε συνάφεια με χαρακτηριστικά ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙ (μυκηναϊκής εποχής) όπως κεραμική, χάντρες, εγχειρίδιο.

Εξερεύνηση Βλυχάδας

Τέλος, στο παρακείμενο σπήλαιο της Βλυχάδας συνεχίστηκε η εξερεύνησή του και η υποβρύχια παλαιοντολογική έρευνα στο λιμναίο τμήμα της, έρευνα που έχει αποδώσει ως τώρα πολλά κατάλοιπα πλειστοκαινικών θηλαστικών, τα οποία εισέρχονταν σ' αυτό κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο, όταν η θαλάσσια στάθμη ήταν πιο χαμηλά και το σπήλαιο ήταν αποκλειστικά χερσαίο. Έχουν εντοπιστεί οστά από ύαινες, πάνθηρες και ελαφοειδή, αλλά κυρίως μεγάλος αριθμός οστών ιπποπόταμων, τα οποία χρονολογούνται στα 33.000 π.Χ.¹² (εικ. 6, 7).

Έργα ΕΣΠΑ

Στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 η Εφορεία υλοποίησε συνολικά τέσσερα έργα, δύο από τα οποία ήταν στην Πελοπόννησο. Πρόκειται για την ανάδειξη του σπηλαιού Φράγγχι στην Αργολίδα και για τη συνολική αναβάθμιση των σπηλαίων Διρού.

Ανάδειξη και αξιοποίηση του σπηλαιού Φράγγχι και του περιβάλλοντος χώρου

Αντικείμενο της πρώτης Πράξης ήταν η ανάδειξη και αξιοποίηση του σπηλαιού Φράγγχι, ενός μνημείου εμβληματικού για την απώτατη και απώτερη προϊστορία του ελλαδικού χώρου. Υπενθυμίζεται ότι η αρχαιολογική έρευνα που διενεργήθηκε στο σπήλαιο από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα τη δεκαετία του 1970 τεκμηρίωσε τη χρήση του κατά την Παλαιολιθική, τη Μεσολιθική και τη Νεολιθική Εποχή (40.000-3000 π.Χ.)¹³. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, όμως, το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε, οι αρχαιολογικές τομές υπέστησαν σοβαρή διάβρωση και η είσοδος παρουσίαζε προβλήματα ευστάθειας, εγκυμονώντας σοβαρούς κινδύνους για τους επισκέπτες. Στόχος του έργου, λοιπόν, ήταν αφενός η στερέωση του ίδιου του σπηλαιού και των επιχώσεων, αφετέρου η δημιουργία υποδομών για την ασφαλή περιήγηση των επισκεπτών και η ενημέρωσή τους για την ιστορία του σπηλαιού και τη σημασία του. Οι παρεμβάσεις κινήθηκαν στη λογική της ήπιας διαχείρισης και του μικρότερου δυνατού περιβαλλοντικού αποτυπώματος, με τη δημιουργία πλήρως αναστρέψιμων κατασκευών.

⁹ Konidakis κ.ά. 2017.

¹⁰ Papatthanasiou κ.ά. 2018.

¹¹ Pullen κ.ά. 2018.

¹² Γιαννόπουλος 2000.

¹³ Jacobsen 1981.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο έγιναν οι ακόλουθες επεμβάσεις:

- α) εργασίες αντιστήριξης της εισόδου και επί μέρους σημείων των πλευρικών τοιχωμάτων,
- β) δημιουργία χαμηλού διαδρόμου περιήγησης, κατασκευασμένου από μέταλλο και ξύλο,
- γ) κατάχωση των ετοιμόρροπων ανασκαφικών τομών, καθώς και στερέωση και ανάδειξη της πληρέστερα σωζόμενης στρωματογραφικής ακολουθίας σε μία τομή,
- δ) τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων στο εσωτερικό του σπηλαίου και στον περιβάλλοντα χώρο.

Στον περιβάλλοντα χώρο επίσης πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας επεμβάσεις και συγκεκριμένα καθαρισμός και διαμόρφωση του μονοπατιού που οδηγεί στην είσοδο του σπηλαίου, καθώς και σήμανση των παλαιών ανασκαφικών τομών.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών, το σπήλαιο απέβαλε την εικόνα εγκατάλειψης που παρουσίαζε, αποπνέοντας πλέον την εικόνα ενός ευανάγνωστου, αναδεδειγμένου αρχαίου μνημείου (εικ. 8).

Σπήλαια Διρού

Τα σπήλαια Διρού, η Βλυχάδα και η Αλεπότρυπα, ήταν από τα πρώτα σπήλαια της Ελλάδας που αξιοποιήθηκαν, ήδη από τη δεκαετία του 1960, και αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους πόλους τουριστικής ανάπτυξης της Ελλάδας και ειδικότερα της Λακωνίας. Δυστυχώς, η ανάδειξή τους έγινε τότε ουσιαστικά εν αγνοία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με καταστροφικές συνέπειες για το αρχαιολογικό τους περιεχόμενο¹⁴. Η Αλεπότρυπα έκλεισε για το κοινό λίγο χρόνο μετά την ανάδειξή της, προκειμένου να διασφαλιστεί το πλούσιο αρχαιολογικό της περιεχόμενο, ενώ η Βλυχάδα συνέχισε να λειτουργεί αδιάκοπα έως σήμερα. Όπως προαναφέρθηκε, όμως, η αλόγιστη χρήση της επί μισό αιώνα έχει επιφέρει σοβαρές βλάβες, με κυριότερη την υπερβολική ανάπτυξη της επιλιθικής χλωρίδας. Εδώ και αρκετά χρόνια είχε καταστεί προφανής η επείγουσα ανάγκη λήψης μέτρων για την προστασία και αναβάθμιση των σπηλαίων αλλά και ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου.

Πράγματι, το 2012 εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», η Πράξη «Αποκατάσταση και ανάδειξη των σπηλαίων και των κτηριακών εγκαταστάσεων Διρού Ν. Λακωνίας», με κύριους στόχους:

- α) τη συντήρηση και αναβάθμιση των εγκαταστάσεων και των διαδρομών επίσκεψης του σπηλαίου Αλεπότρυπα,
- β) την ανέγερση νέου μουσείου στην είσοδο του σπηλαίου Αλεπότρυπα,
- γ) την εκπόνηση των απαραίτητων μελετών για την προστασία και ανάδειξη του σπηλαίου Βλυχάδα και τον καθαρισμό του από την επιλιθική χλωρίδα,
- δ) τη συνολική αναβάθμιση των υφιστάμενων κτηριακών εγκαταστάσεων και του περιβάλλοντος χώρου.

Στο πλαίσιο της πράξης, ολοκληρώθηκαν τα έργα ανάδειξης της Αλεπότρυπας (εικ. 9, 10), ώστε να είναι επισκέψιμη από το κοινό και ένα τμήμα της προσβάσιμο και σε ΑμΕΑ. Ολοκληρώθηκε επίσης η σύνταξη μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης για το «Μουσείο Προϊστορίας Σπηλαίων Μάνης», το οποίο θα ανεγερθεί στην είσοδο της Αλεπότρυπας και θα φιλοξενεί ευρήματα από το ίδιο το σπήλαιο, καθώς και από άλλα παλαιολιθικά και νεολιθικά σπήλαια της Μάνης. Τέλος, στο σπήλαιο Βλυχάδα, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός του πυθμένα του λιμναίου τμήματος και η τοπογραφική αποτύπωση ολόκληρου του σπηλαίου, ενώ εκπονήθηκαν οι απαραίτητες ειδικές μελέτες: γεωλογική, υδρογεωλογική, βραχομηχανική, καθώς επίσης και η περιβαλλοντική μελέτη για τον καθαρισμό του σπηλαίου από την πυκνή επιλιθική χλωρίδα.

Το μεγάλο, όμως, και περίπλοκο αυτό έργο ήταν αδύνατον να ολοκληρωθεί σε μία προγραμματική περίοδο γι' αυτό και συνεχίζεται στη νέα περίοδο του ΕΣΠΑ 2014-2020, για την οποία έχουν προγραμματιστεί η ανέγερση του νέου μουσείου, αφιερωμένου στην προϊστορία των σπηλαίων της Μάνης, καθώς και η ολοκλήρωση της έκθεσης. Στο σπήλαιο Βλυχάδα θα γίνει ο καθαρισμός της από την επιλιθική χλωρίδα, η εγκατάσταση νέου φωτισμού από φωτιστικά νέας τεχνολογίας LED, ώστε να αποφεύγεται η εκ νέου δημιουργία αυτής, η διαμόρφωση της εισόδου, καθώς και η εγκατάσταση συσκευών παρακολούθησης των κλιματικών παραμέτρων στο εσωτερικό του σπηλαίου, για την καλύτερη προστασία του. Τέλος, θα γίνουν διαμορφώσεις ευπρεπισμού στον περιβάλλοντα χώρο, ώστε συνολικά ο χώρος των σπηλαίων Διρού να γίνει ένας σύγχρονος χώρος πολιτισμού και πραγματικής αναψυχής και ψυχαγωγίας.

¹⁴ Παπαθανασόπουλος 2011.

Αντί επιλόγου

Κλείνοντας αυτή την εξαιρετικά συνοπτική παρουσίαση του έργου της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο 2013-2017, πρέπει να επισημανθεί η συμβολή του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας, που ασχολήθηκε με τα σπήλαια της Πελοποννήσου και τα εκτελεσθέντα έργα, με επικεφαλής την πρώην προϊσταμένη της Εφορείας και σημερινή προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιοτήτων των Προϊστορικών και Ιστορικών Περιόδων, Ελένη Παναγοπούλου-Καράμπελα. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στις τοπικές εφορείες αρχαιοτήτων για τη συνδρομή που πρόθυμα παρείχαν, συνδρομή απολύτως απαραίτητη προκειμένου η ΕΠΣ να επιτελέσει καλύτερα το έργο της και να επιτευχθεί ο κοινός στόχος, που δεν είναι άλλος από την προστασία του συνόλου της πολιτισμικής κληρονομιάς, σημαντικό και αναπόσπαστο μέρος της οποίας είναι και τα σπήλαια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιαννόπουλος 2000: Β. Ι. Γιαννόπουλος, *Συμβολή στη μελέτη σύγχρονων και παλαιών περιβαλλόντων των πλέον σημαντικών ελληνικών σπηλαίων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2000.
- Darlas – de Lumley 2004: A. Darlas – H. de Lumley, *La grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce)*. Sa contribution à la connaissance du Paléolithique moyen de Grèce, στο: *Acts of the XIVth Union Internationale de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Congress, Liège, 2-8 September 2001, Section 5. Le Paléolithique moyen*, BAR International Series 1239, Oxford 2004, 225-234.
- Darlas – Psathi 2008: A. Darlas – E. Psathi, *Le Paléolithique supérieur dans la péninsule du Mani (Péloponnèse, Grèce)*, στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans, Proceedings of the XV UISPP Congress*, vol. 17, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 51-59.
- Darlas – Psathi 2016: A. Darlas – E. Psathi, *The Middle and Upper Palaeolithic in the west of Mani Peninsula (Southern Greece)*, στο: K. Harvati – M. Roksandic (επιμ.), *Palaeoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context*, Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Dordrecht 2016, 95-118.
- Garefalakis κ.ά. 2017: C. Garefalakis – E. Panagopoulou – K. Harvati, *Late Pleistocene Neanderthal occupation of Western Mani: The Evidence from the Middle Palaeolithic Assemblages of Mavri Spilia*, *Quaternary International* 497 (2018), 4-13.
- Konidaris κ.ά. 2017: G. E. Konidaris – A. Athanassiou – V. Tourloukis – N. Thompson – D. Giusti – E. Panagopoulou – K. Harvati, *The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): Preliminary results*, *Quaternary International* 497 (2018), 65-84.
- Jacobsen 1981: T. W. Jacobsen, *Franchthi Cave and the beginning of settled village life in Greece*, *Hesperia* 50:4 (1981), 303-319.
- Μουντράκης 1985: Δ. Μουντράκης, *Γεωλογία της Ελλάδας*, Αθήνα 1985.
- Ντάρλας 2012: Α. Ντάρλας, *Γεωμορφολογική εξέλιξη και κατοίκηση των σπηλαίων της δυτικής ακτής της Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και το Ολόκαινο*, στο: Ν. Ζαχαριάς – Μ. Γεωργακοπούλου – Κ. Πολυκρέτη – Γ. Φακορέλλης – Θ. Βακούλης (επιμ.), *Πρακτικά 5ου Συμποσίου Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα, 8-10 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα 2012, 237-253.
- Panagopoulou κ.ά. 2018: E. Panagopoulou – V. Tourloukis – N. Thompson – G. Konidaris – A. Athanassiou – D. Giusti – G. Tsartsidou – P. Karkanias – K. Harvati, *The Lower Palaeolithic site of Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Overview of the evidence*, *Quaternary International* 497 (2018), 33-46.
- Papathanasiou κ.ά. 2018: A. Papathanasiou – W. A. Parkinson – D. J. Pullen – M. L. Galaty – P. Karkanias (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece*, Oxford 2018.
- Παπαθανασόπουλος 2011: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, *Το νεολιθικό Διρό*, Αθήνα 2011.
- Πετροχείλου 1987: Α. Πετροχείλου, *Τα σπήλαια του Δυρού Μάνης*, Αθήνα 1987.
- Pullen κ.ά. 2018: D. L. Pullen – M. L. Galaty – W. A. Parkinson – W. E. Lee – R. M. Seifried, *The Diros Project, 2011-2013: Surface survey and site collection in Diros Bay*, στο: Papathanasiou κ.ά. 2018, 407-425.

Εικ. 1. Χάρτης της Πελοποννήσου με τις θέσεις των αξιοποιημένων σπηλαίων (χάρτης ΕΟΣ Σπάρτης, επεξεργασία Α. Ντάρλας).

Εικ. 2. Σπήλαιο Λιμνών, στα Καστριά Καλαβρύτων. Άποψη μιας λίμνης με τον υπερκείμενο τεχνητό διάδρομο επίσκεψης (φωτ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 3. Σπήλαιο Μελιτζιά Μάνης. Γενική άποψη του εσωτερικού του. Αριστερά από την είσοδο διακρίνεται, φωτισμένη, η ανασκαφική τομή (φωτ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 4. Σπήλαιο Μελιτζιά, Ανώτερη Παλαιολιθική. Μυλόλιθος («παλέτα») και τεμάχια σιδηρομεταλλεύματος, το οποίο χρησίμευε ως χρωστική ύλη (ώχρα). 25η χιλιετία π.Χ. (φωτ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 5. Γενική άποψη της ανασκαφής στη Μαραθούσα Μεγαλόπολης. Διακρίνεται ο σκελετός ελέφαντα, ηλικίας 450-500 χιλιάδων ετών, ο οποίος φέρει ίχνη κοπής (φωτ. Ε. Παναγοπούλου).

Εικ. 6. Σπήλαιο Βλυχάδα Διρού. Αίθουσα του λιμναίου τμήματος, στο βυθό της οποίας σώζονται απολιθώματα ιπποπόταμου (φωτ. Β. Γιαννόπουλος).

Εικ. 7. Απολιθωμένα οστά ιπποπόταμου στο βυθό της λίμνης της προηγούμενης εικόνας (φωτ. Β. Γιαννόπουλος).

Εικ. 8. Σπήλαιο Φράγχι. Γενική άποψη του εσωτερικού του μετά την ολοκλήρωση των έργων ανάδειξης (φωτ. ΕΠΣ).

Εικ. 9. Σπήλαιο Αλεπότρυπα. Γενική άποψη της τελευταίας αίθουσας μετά την ολοκλήρωση των έργων ανάδειξης (φωτ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 10. Σπήλαιο Αλεπότρυπα. Άποψη της λίμνης μετά την ολοκλήρωση των έργων ανάδειξης.

Το έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο

ABSTRACT. The Ephorate of Underwater Antiquities is responsible for the protection and promotion of the Underwater Cultural Heritage of Greece. This presentation summarizes the work of the Ephorate in the Peloponnese, including underwater research and other projects, museums, and exhibitions.

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ), ως Ειδική Περιφερειακή Υπηρεσία με αρμοδιότητα σε όλη την επικράτεια και με στόχο την προστασία και ανάδειξη της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, έχει να επιδείξει ένα σημαντικό έργο στην Πελοπόννησο.

Υποβρύχιες έρευνες

Φράγγθι Αργολίδας – Λαμπαγιαννάς

Το σπήλαιο Φράγγθι, στη βόρεια ακτή του όρμου της Κοιλιάδας και πολύ κοντά στη θάλασσα, με μήκος περίπου 150 μ., κατοικήθηκε από την Παλαιολιθική (40.000 π.Χ.) έως το τέλος της Νεολιθικής (3000 π.Χ.). Το 2013, στο πλαίσιο της προετοιμασίας της ελβετικής αποστολής Terra Submersa και του ηλιακού σκάφους Planet Solar, εντοπίστηκαν στη θάλασσα των Λαμπαγιαννών, όχι πολύ μακριά από την ακτή, κατάλοιπα που κέντρισαν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Το 2014 υποβρύχια έρευνα έδειξε ότι επρόκειτο για κτίρια και οχυρωματικά έργα.

Έκτοτε οι υποβρύχιες έρευνες επικεντρώθηκαν στην παραλία Λαμπαγιαννάς (εικ. 1), όπου εντοπίστηκε βυθισμένος οικισμός έκτασης άνω των 20.000 τ.μ., σε βάθος 1-3 μ. Πρόκειται για τειχισμένο παραθαλάσσιο πρωτοελλαδικό οικισμό της 3ης χιλιετίας π.Χ., του οποίου η οχύρωση παρουσιάζει τουλάχιστον δύο πεταλοειδείς πύργους, κατά το παράδειγμα της Λέρνας. Στο εσωτερικό του εντοπίζονται τοίχοι κτιρίων, πλακόστρωτοι δρόμοι, τουλάχιστον δύο κυκλικά κτίρια και κάποια αψιδωτά. Σύμφωνα με την κεραμική, ο οικισμός τοποθετείται στην ΠΕ II περίοδο. Ο οικισμός αυτός έρχεται να προστεθεί στη μεγάλη συγκέντρωση οικισμών της 3ης χιλιετίας στην περιοχή του Αργολικού Κόλπου. Στον οικισμό πραγματοποιήθηκε υποβρύχια τοπογραφική αποτύπωση και γεωφυσικές μετρήσεις, όπως μαγνητική διασκόπηση και ηλεκτρική τομογραφία, ώστε να αποτυπωθεί το ορατό τμήμα του και να αναζητηθούν κατασκευές, που πιθανόν βρίσκονται κάτω από τον αμμώδη πυθμένα και τον αιγιαλό¹.

Παράλληλα με τα εντυπωσιακά ευρήματα στον Λαμπαγιαννά, μια καινοτόμα πρωτοβουλία, αυτή της υποβρύχιας ξενάγησης, έδωσε μια διαφορετική χροιά στην ανακάλυψη. Στο πλαίσιο της ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας, η ερευνητική ομάδα παρουσίασε επί τόπου τα προκαταρκτικά συμπεράσματα της έρευνάς της στο κοινό, με επισκέψεις κολυμβητών. Στόχος της πρωτοβουλίας ήταν να γνωρίσουν τις έρευνες οι κάτοικοι της περιοχής αλλά και οι θερινοί επισκέπτες. Απώτερος σκοπός είναι να δημιουργηθεί στην Αργολίδα αλλά και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου με βυθισμένους οικισμούς ένα δίκτυο επισκέψιμων παράκτιων αρχαιολογικών χώρων.

Κυλλήνη

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Το λιμάνι της Κυλλήνης/Γλαρέντζας (2007-2017)» αποτελεί συνεργασία της ΕΕΑ και του Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών, με κύριο στόχο, καταρχήν, την τοπογραφική, αρχιτεκτονική και γεωφυσική έρευνα του λιμένα, για τη μελέτη των καταλοίπων του λιμανιού των Σταυροφόρων (13ος-14ος

¹ Κουτσούμπα – Beck 2017.

αίωνας), αλλά και την υποβρύχια ανασκαφική έρευνα για τον ακριβή εντοπισμό του αρχαίου λιμανιού της Κυλλήνης (εικ. 2). Για την επίτευξη αυτού του σκοπού απαιτήθηκε εμπειριστατωμένη ενάλια τοπογραφική αποτύπωση και γεωφυσική διασκόπηση, που συνέβαλαν στη μελέτη της αρχιτεκτονικής αλλά και της εξελικτικής γεωμορφολογίας των λιμενολεκάνων από την αρχαιότητα ως τον Μεσαίωνα.

Η τοπογραφική αποτύπωση και γεωφυσική έρευνα βοήθησαν στη μελέτη της παλαιοτοπογραφίας του λιμανιού. Συγκεκριμένα, η έρευνα της εξελικτικής γεωμορφολογίας των λιμενολεκάνων συνέδραμε στην παλαιογεωγραφική ανάπλαση του παράκτιου περιβάλλοντος και της ακτογραμμής από την αρχαιότητα ως τον Μεσαίωνα. Επίσης, προσέφερε σημαντικές ενδείξεις για τη μελέτη της σχετικής αλλαγής της στάθμης της θάλασσας. Εξάλλου, η αρχαιολογική και ιστορική μελέτη των δεδομένων θα συμβάλλει στην εμβάθυνση ζητημάτων που σχετίζονται με τη μελέτη των λιμενικών υποδομών και της οργάνωσης του εμπορίου κατά την περίοδο της φραγκικής κυριαρχίας στον Μοριά. Τέλος, η συνθετική διαχρονική μελέτη ενός τόσο πολυσήμαντου λιμανιού θα δώσει μοναδικό υλικό για την προώθηση διαφορετικών ζητημάτων της ναυτικής ιστορίας της αρχαίας και μεσαιωνικής Μεσογείου. Τα τελευταία χρόνια οι αρχαιολογικές έρευνες επικεντρώθηκαν στον έναν από τους δύο πύργους της κεντρικής εισόδου του αρχαίου κλειστού πολεμικού λιμένας αποδεικνύοντας έτσι τη διαχρονικότητά του².

Λέχαιο

Η ΕΕΑ συνεργάζεται επίσης με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα στο Λέχαιο. Το ερευνητικό πρόγραμμα «Lechaion Harbour Project» δραστηριοποιείται από το 2013 με σκοπό τη μελέτη και ανάδειξη ενός εκ των αρχαίων λιμένων της Κορίνθου προς την πλευρά του Κορινθιακού Κόλπου (εικ. 3). Το λιμάνι του Λεχαιού διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στη μακρά ιστορική εξέλιξη της πόλης της Κορίνθου, στραμμένο προς τη Δύση.

Μέχρι σήμερα έχουν διεξαχθεί υποβρύχια ανασκαφικές τομές και ψηφιακές αποτυπώσεις στην περιοχή της εισόδου του διαύλου (Entrance Channel) από τον εξωτερικό στον εσωτερικό λιμένα και στους ξυλότυπους θεμελίωσης που βρέθηκαν δυτικά του διαύλου (Caisson Area 2). Πρόκειται για τα κατάλοιπα έξι ξυλότυπων, που πιθανώς αποτελούν τη θεμελίωση μιας προβλήτας συνολικού μήκους 57 μέτρων. Λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει, ανασκάφτηκε λεπτομερώς η δυτική και βόρεια πλευρά ενός ξυλότυπου θεμελίωσης (caisson) και αποκαλύφθηκαν όλα τα επί μέρους ξύλινα δομικά στοιχεία της κατασκευής. Ο ξυλότυπος έχει μήκος 9,9 μ. και πλάτος 5,8 μ., σώζεται σε ύψος 0,8 μέτρων και διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Η μελέτη του θα προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις μεθόδους κατασκευής λιμενικών έργων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν τους ξυλότυπους αυτής της περιοχής στην ίδια οικοδομική φάση με τη μεγάλη βασιλική του Λεωνίδα (5ος αι. μ.Χ.). Η ύπαρξη των ξυλότυπων διαφοροποιεί το σύστημα δόμησης από άλλους αντίστοιχους λιμένες αυτής της περιόδου, όπου συνήθως επαναχρησιμοποιούνταν πρωιμότερες κατασκευές ρωμαϊκών ή κλασικών χρόνων.

Επίσης, έχει αποτυπωθεί η Δυτική Προβλήτα (Western Mole) του εξωτερικού λιμανιού, ορατού μήκους 46 μ. και ορατού πλάτους 14,5 μ. Παράλληλα, διεξήχθησαν γεωφυσικές έρευνες σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Πατρών και με τη χρήση, μεταξύ άλλων, τομογράφου υποδομής πυθμένα τρισδιάστατης απεικόνισης (3D parametric sub-bottom profiler). Η εφαρμογή αυτής της πρωτοποριακής τεχνολογίας για πρώτη φορά στα πλαίσια αρχαιολογικής έρευνας στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού θα επιτρέψει τη λεπτομερή αποτύπωση της στρωματογραφίας στις περιοχές μελέτης, αποκωδικοποιώντας την εξέλιξη της παράκτιας παλαιογεωγραφίας.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του διαύλου εισόδου και σε απόσταση 46,6 μ. από την ακτογραμμή, διεξήχθη υποβρύχια ανασκαφή και αποτύπωση στα κατάλοιπα κατασκευής μήκους 23 μ., με κατεύθυνση ανατολικά προς δυτικά. Η κατασκευή αυτή φαίνεται να οριοθετεί το ανατολικότερο και το βορειότερο άκρο του μετώπου του αρχαίου λιμένα. Αποτελείται από ευμεγέθεις λίθους, που φέρουν ίχνη από ορθογώνιους τόρμους και τόρμους σχήματος T. Σε πολλούς λίθους, οι μολυβδοχομημένοι μεταλλικοί σύνδεσμοι σώζονται ακέραιοι.

Στον εσωτερικό λιμένα αποτυπώθηκε ψηφιακά και σχεδιαστικά τμήμα αποβάθρας μήκους 117 μ. και πλάτους 5,5 μ., νότια του διαύλου εισόδου. Η αποβάθρα διατηρείται σε ύψος δύο δόμων και δεν έχει, προς το παρόν, αποκαλυφθεί πλήρως. Παράλληλα, αποτυπώθηκαν ψηφιακά και άλλα ορατά κατάλοιπα λιμενικών έργων της περιοχής του εσωτερικού λιμένα, κατά μήκος των καναλιών, και διεξήχθη λεπτομερής τοπογραφική τεκμηρίωση της έκτασης και του μεγέθους των εσωτερικών λιμενολεκάνων. Τέλος, αποτυπώθηκαν ψηφιακά και σχεδιαστικά τα κατάλοιπα μνημειακής κατασκευής στο μέσον της κεντρικής λιμενολεκάνης. Η κατασκευή έχει διαστάσεις περίπου 9 × 9 μ. και σώζεται σε ύψος τριών δόμων. Αποτελείται από γωνιόλιθους, που φέρουν ίχνη λαξευτών τόρμων. Η χρήση της παραμένει, προς το παρόν, αδιευκρίνιστη.

² Ευαγγελιστής 2011.

Η μοναδικότητα αυτών των ευρημάτων εντός του ελλαδικού χώρου αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου καθιστούν επιτακτική τη συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή με σκοπό τη χρονολόγηση των ξυλοτύπων, την κατανόηση της κατασκευαστικής τους λειτουργίας και τη σύνδεση τους με τα υπόλοιπα κτίσματα του εξωτερικού και εσωτερικού λιμένα.

Παλαιά Επίδαυρος

Τον Σεπτέμβριο του 1971 ο γνωστός εκ των πρώτων υποβρύχιων αρχαιολόγων Χαράλαμπος Κριτζάς³, με τη βοήθεια του ενθουσιώδους φιλέλληνα και φιλόαρχαιου Julian Whittlesey, προέβη στην αεροφωτογράφιση της περιοχής. Η τεχνική του Whittlesey συνίστατο στην ανύψωση μεγάλης σφαίρας από πλαστικό (μπαλόνη), διαμέτρου 3 μ., πλήρους υδρογόνου, η οποία εξαρτιόταν και μεταφερόταν από το έδαφος με λεπτό σχοινί. Από τη σφαίρα κρεμόταν φωτογραφική μηχανή τύπου Hasselblad. Η φωτογραφική μηχανή έβλεπε πάντα κάθετα και η εντολή για τη λήψη γινόταν από το έδαφος με ηλεκτρονικό διακόπτη. Με τις φωτογραφίες δημιουργήθηκε χάρτης-φωτομωσαϊκό, στον οποίον αποτυπώθηκαν όλες οι εγκαταστάσεις του αρχαίου λιμένος, καθώς και της ρωμαϊκής έπαυλης (εικ. 4) στην άλλη πλευρά της χερσονήσου.

Τα ευρήματα του Χ. Κριτζά έρχονταν περαιτέρω διερεύνησης, με σκοπό τη χρονολόγηση, προστασία και ανάδειξη των καταλοίπων, ώστε να καταστούν πόλος έλξης για την περαιτέρω ανάπτυξη της περιοχής. Στο πλαίσιο της έναρξης ερευνητικού προγράμματος στην περιοχή, η Εφορεία συνδιοργάνωσε με τους Ιταλούς εταίρους επιστημονική συνάντηση για την επί τόπου συντήρηση των ενάλιων αρχαιολογικών χώρων, που έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 3-4 Ιουλίου 2017 στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, ενώ εφαρμόστηκε πρόγραμμα συντήρησης στον κηρυγμένο ενάλιο αρχαιολογικό χώρο της Παλαιάς Επιδαύρου στις 5-7 του ίδιου μήνα, με τη συμμετοχή Ελλήνων και Ιταλών καταδυόμενων επιστημόνων. Συγκεκριμένα, καθαρίστηκε με ειδικά εργαλεία, που προμήθευσαν οι Ιταλοί εταίροι, τμήμα του δαπέδου της επαύλεως και συμπληρώθηκαν με σύγχρονο κονίαμα διάκενα ανάμεσα στις πλίνθους δόμησης του κτιρίου.

Μεθώνη

Στον όρμο της Μεθώνης, περί τα 300 μ. από το δημοτικό κάμπινγκ και σε βάθη 3,5 ως 5,5 μ. υπάρχουν εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα κατά συστάδες, που ανήκουν σε καταποντισμένο προϊστορικός οικισμό, εμβαδού περί τα 120 στρέμματα, ο οποίος χρονολογείται στη Μέση Εποχή του Χαλκού (2000-1600 π.Χ.). Από τις έρευνες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων προέκυψαν χρήσιμα στοιχεία για την ερμηνεία των διεργασιών καταβύθισης του οικισμού. Επίσης, έγινε επιφανειακός καθαρισμός των ορατών τοίχων και μερική αποτύπωσή τους.

Από τις ανασκαφικές τομές προέκυψε ότι κάτω από την επιφάνεια του βυθού διατηρούνται τοίχοι σε ύψος έως έξι δόμους, αποτελούμενοι κατά κανόνα από πλακοειδείς πέτρες. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με διπλές σειρές λίθων, εκτός των περιπτώσεων εκείνων όπου χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστοι ογκόλιθοι, οπότε έχουμε μία μόνον σειρά. Σημαντικό στοιχείο για την χρονολόγησή τους αποτελεί τοίχος σε διάταξη ιχθυάκανθας, που πορεύεται δυτικά από μεγάλο κυκλικό οικοδόμημα. Η κατάσταση διατήρησης των κτιρίων και οι παραμορφώσεις σε γωνίες τους καταδεικνύουν ένα ταχύτατο καταποντισμό τους από σεισμική δραστηριότητα⁴.

Σε άλλη χρονική περίοδο πραγματοποιήθηκαν ενάλιες γεωαρχαιολογικές και γεωφυσικές έρευνες στον όρμο της Μεθώνης και στο βόρειο τμήμα της νήσου Σαπιέντζας. Ο σκοπός των ερευνών ήταν διττός: αφ' ενός ο εντοπισμός αρχαίων και ιστορικών ναυαγίων, που βρίσκονται στον πυθμένα ή είναι θαμμένα σ' αυτόν, και αφ' ετέρου η παλαιογεωγραφική ανάπλαση του όρμου της Μεθώνης, όπου ο καταβυθισμένος οικισμός της Μέσης Εποχής του Χαλκού, τα τελευταία 10.000 χρόνια. Στις βόρειες ακτές της Σαπιέντζας αποτυπώθηκαν λεπτομερώς με γεωφυσικές μεθόδους για πρώτη φορά δύο ναυάγια ρωμαϊκών χρόνων: το Ναυάγιο των Κιόνων (εικ. 5) και β) το Ναυάγιο των Σαρκοφάγων (εικ. 6).

Λάμπες Μεθώνης

Το καλοκαίρι του 2013 καταδυτικό κλιμάκιο που βρισκόταν στην περιοχή της Μεσσηνίας για τη διενέργεια αυτοψιών πραγματοποίησε, ύστερα από υπόδειξη ιδιώτη, υποβρύχια έρευνα στη θαλάσσια περιοχή νοτιοδυτικά του όρμου της Μεθώνης, κατά την οποία εντοπίστηκε ένα ναυάγιο νεότερων χρόνων⁵. Το ναυάγιο βρίσκεται

³ Κριτζάς 1972.

⁴ Σπονδύλης 1996.

⁵ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=1454>.

στον θαλάσσιο χώρο μεταξύ του όρμου της Μεθώνης και της παραλίας Λάμπες Δήμου Πύλου-Νέστορος, στη θέση Βράχος Καρασουμάνη, σε απόσταση 120 μ. από την ακτή.

Τα στοιχεία του ναυαγίου είναι προς το παρόν περιορισμένα, αφού προέρχονται αποκλειστικά από αναγνωριστικές καταδύσεις, που διενεργήθηκαν σε στενά χρονικά πλαίσια, χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί περαιτέρω έρευνα. Το φορτίο του ναυαγίου κείται σε ομαλό πυθμένα, σε βάθος 6-8 μ., και καταλαμβάνει συνολική έκταση 40 × 16 μ. περίπου. Η εικόνα του ναυαγίου αποτελείται κυρίως από τη μεγάλη συγκέντρωση των οικοδομικών υλικών που μετέφερε, ενώ δεν διακρίνονται ίχνη από το σκαρί του πλοίου. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, φαίνεται ότι πρόκειται για ιστιοφόρο φορτηγό πλοίο του 19ου αιώνα, που ίσως διέθετε και ατμοκίνηση. Η χρονολόγηση του ναυαγίου προκύπτει με ικανοποιητική προσέγγιση από το είδος των ενεπίγραφων εμπορευμάτων.

Το φορτίο του πλοίου διαμορφώνει ένα έντονο εξόγκωμα στην επιφάνεια του πυθμένα, ο οποίος καλύπτεται κατά το πλείστον από ποσειδωνία (φύκια), με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η ακριβής μέτρηση των διαστάσεών του. Το φορτίο περιλαμβάνει πλήθος από σακιά με υλικό κονιάματος, γαλλικά κεραμίδια και συμπαγείς οπτοπλίνθους. Τμήματα του φορτίου διατηρούνται αδιάσπαστα, με τη σειρά που είχαν τοποθετηθεί τα οικοδομικά υλικά για τη θαλάσσια μεταφορά τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα προερχόμενα από τη Μασσαλία κεραμίδια, διαστάσεων 42 × 25 × 4 εκ., που βρέθηκαν στοιβαγμένα σε μεγάλες ορθογώνιες συσσωρεύσεις και φέρουν εμπίεστη επιγραφή του ονόματος και του σήματος του βιομηχανικού οίκου, καθώς και της θέσης του εργοστασίου κεραμοποιίας, ως ακολούθως: PIERRE AMEDEC, MARSEILLE ST HENRY.

Παυλοπέτρι

Το 2009 ξεκίνησε έρευνα, σε συνεργασία με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, στον ήδη γνωστό καταποντισμένο οικισμό στο Παυλοπέτρι (εικ. 7). Ο οικισμός χρονολογείται, σύμφωνα με τα ανελκυσθέντα ευρήματα, από την Τελική Νεολιθική ενώ υπάρχουν ενδείξεις για οργανωμένη κατοίκηση ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ.

Τα έτη 2010 και 2011 η έρευνα συνεχίστηκε με την αποτύπωση οικοδομικών λειψάνων και την περισυλλογή επιφανειακής κεραμικής. Αποκαλύφθηκε ένα άγνωστο τμήμα του οικισμού, το οποίο και αποτυπώθηκε στο σύνολό του, ενώ προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη χρονολόγησή του, την ανασύσταση της αρχαίας ακτογραμμής και του τρόπου βύθισής της⁶. Λόγω της τεράστιας αρχαιολογικής σημασίας του οικισμού, το BBC παρήγαγε ντοκιμαντέρ το οποίο προβλήθηκε παγκοσμίως. Εξάλλου, χάρη στη μη κερδοσκοπική διεθνή οργάνωση ARCH–Alliance for the Restoration of Cultural Heritage τοποθετήθηκαν πλωτοί σημαντήρες περιμετρικά του καταποντισμένου οικισμού, με σκοπό τη σήμανσή του για την προσέλκυση πλήθους κολυμβητών. Επίσης, οργανώθηκαν εκπαιδευτικά μαθήματα για λουόμενους κάθε ηλικίας από την καταδυόμενη αρχαιολόγο Δέσποινα Κουτσούμπα.

Καλαμιανός Κόρφος

Το 2009 η ΕΕΑ συνεργάστηκε με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο για τον εντοπισμό του μυκηναϊκού λιμένα και των βυθισμένων καταλοίπων του οικισμού της ίδιας εποχής στον Κόρφο Καλαμιανό, στον Σαρωνικό Κόλπο, περίπου 100 χλμ. νοτιοδυτικά των Αθηνών και 65 χλμ. ανατολικά των Μυκηνών. Ο οικισμός ταυτίζεται υποθετικά με ναυτική βάση. Κατά τις έρευνες έγιναν υποβρύχιες μετρήσεις της επιφάνειας του βυθού, με στόχο την αναπαράσταση της ακτογραμμής και του λιμένα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Δίορκος

Το 2010 διενεργήθηκε στον Δίορκο υποβρύχια έρευνα για τον εντοπισμό μελών του, με σκοπό την ένταξή τους στο γενικό σχέδιο αποτύπωσης του μνημείου, το οποίο εκπονήθηκε από την Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων.

Μόδι

Η βραχονησίδα Μόδι ή Λιοντάρι (λόγω του σχήματός του) βρίσκεται ΝΑ του Πόρου, σε καίρια θέση για τη ναυσιπλοΐα. Στη βραχονησίδα έχει εντοπιστεί ναυάγιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η υποβρύχια έρευνα που πραγματοποιείται από το ΙΕΝΑΕ, με την εποπτεία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, στον θαλάσσιο

⁶ Gallou – Henderson 2011.

χώρο γύρω από τη νησίδα έχει φέρει στο φως πολλά ενάλια ευρήματα (κεραμική και λίθινες άγκυρες), κυρίως της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (12ος αι. π.Χ), που επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη σημασία που είχε για τη ναυσιπλοΐα η θέση αυτή κατά την διάρκεια των αιώνων⁷.

Μουσεία⁸

Το Μουσείο Πασά είναι το πρώτο μουσείο εναλίων αρχαιοτήτων στην Ελλάδα (εικ. 8). Στεγάζεται σε κτίριο του 17ου-18ου αι., στον εξωτερικό περίβολο του οθωμανικού φρουρίου της Πύλου (Νιόκαστρο). Το όνομα του κτιρίου προέρχεται από τον Ιμπραήμ Πασά, που κυριαρχούσε στο κάστρο από το 1816 έως το 1828, χρονολογία κατά την οποία το Νιόκαστρο απελευθερώθηκε από τον Γάλλο στρατηγό Μαιζόν. Το κτίριο διαμορφώθηκε σε μουσείο το 2010 προκειμένου να φιλοξενήσει τη μόνιμη έκθεση *Βυθισμένα Ταξίδια, Ανθρώπινες Εξερευνήσεις: Ίχνη Σημαίνοντα στις Θάλασσες της Πελοποννήσου*. Στόχος του μουσείου είναι να παρουσιάσει, μέσα από επιλεγμένα ναύαγια από τον θαλάσσιο χώρο της Πελοποννήσου, μια αντιπροσωπευτική εικόνα του πλούτου των εναλίων αρχαιοτήτων της χώρας μας αλλά και του μοναδικού κόσμου της ενάλιας ανασκαφής, με τις εκπλήξεις και τις δυσκολίες που εμπεριέχει.

Ο προμαχώνας Μακρυγιάννη, ένας από τους επτά προμαχώνες του Νιόκαστρου, στεγάζει τη μόνιμη έκθεση *Βυθισμένοι οικισμοί της Νότιας Πελοποννήσου*. Οι έκθεση παρουσιάζει τρεις βυθισμένους οικισμούς της Νότιας Πελοποννήσου: το Παυλοπέτρι, τον προϊστορικό οικισμό της Μεθώνης και τον αρχαίο Ασωπό στην Πλύτρα Λακωνίας, με κτιριακά συγκροτήματα από την ελληνιστική, ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή περίοδο (εικ. 9).

Στην ακρόπολη του ίδιου φρουρίου, σε ένα από τα κελιά, εκτίθεται καταδυτικός εξοπλισμός μουσειακού χαρακτήρα (παλιές στολές δυτών, ανιχνευτές μετάλλων, οι πρώτοι θάλαμοι αποσυμπίεσης, ηλεκτροκίνητα κομπρεσέρ για το γέμισμα των φιαλών κατάδυσης, ρυθμιστές πλευστότητας). Στις τοξοστοιχίες της ακρόπολης φιλοξενείται η υπαίθρια έκθεση *Ο ελληνικός βυθός μας διηγείται*, με φωτογραφικό υλικό και αμφορείς διαφόρων σχημάτων και εποχών απ' όλη την Ελλάδα.

Έκθεση συλλογής Ρενέ Πνώ στην Οικία Τσικλητήρα

Το εντυπωσιακό νεοκλασικό αρχοντικό του ολυμπιονίκη Κωστή Τσικλητήρα στη γενέθλια πόλη του, την Πύλο, δεσπόζει στον ιστορικό όρμο του Ναυαρίνου. Τον δεύτερο όροφο του κτιρίου παραχώρησε πριν λίγα χρόνια ο Δήμος Πύλου στο Υπουργείο Πολιτισμού. Εκεί, η ΕΕΑ στέγασε έκθεση της συλλογής του Γάλλου φιλέλληνα Ρενέ Πνώ (1878-1937), που περιλαμβάνει έργα με θέμα, κυρίως, τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821, τα οποία ο Πνώ δώρισε στο ελληνικό κράτος. Χάρτες, ξίφη, πιστόλια, πορτρέτα, λιθογραφίες, χαλκογραφίες, μετάλλια, χειρόγραφα και επιστολές με θέμα τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου και την Ελληνική Επανάσταση παρουσιάζονται σε έντεκα ενότητες.

Περιοδικές εκθέσεις – Εκδηλώσεις

Τα μουσεία της ΕΕΑ στην Πύλο συμμετέχουν σε όλες τις πολιτιστικές εκδηλώσεις του ΥΠΠΟΑ (Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Διεθνή Ημέρα Μουσείων, Περιβάλλον και Πολιτισμός, εκδηλώσεις της Πανσελήνου). Το ενδιαφέρον της μαθητιώσας νεολαίας και του κοινού είναι μεγάλο λόγω της μοναδικότητας του θέματος και των ενδιαφερουσών ξεναγήσεων από το προσωπικό της ΕΕΑ στην Πύλο.

Επισκέψιμοι ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι – Υποβρύχια μουσεία

Στις θαλάσσιες περιοχές της Πελοποννήσου έχουν λειτουργούν πιλοτικά, ως επισκέψιμοι ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι (υποβρύχια μουσεία), οι εξής κηρυγμένοι ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι: 1) το σύγχρονο ναύαγιο Irene's Serenade, εντός του ιστορικού κόλπου του Ναυαρίνου (εικ. 10), 2) τα ρωμαϊκά Ναύαγια των

⁷ Παπαθανασόπουλος κ.ά. 1991.

⁸ <https://www.culture.gr/el/ministry/SitePages/viewyphresia.aspx?iID=1369>.

Κιόνων και των Σαρκοφάγων στη Σαπιέντζα της Μεθώνης, 3) ο προϊστορικός οικισμός στο Παυλοπέτρι της Λακωνίας και 4) η βυθισμένη ρωμαϊκή έπαυλη στην Παλαιά Επίδαυρο.

Έργα ΕΣΠΑ

Στο πλαίσιο των έργων ΕΣΠΑ από τρίτους, η ΕΕΑ διενήργησε απολογιστικά και με αυτεπιστασία έργα στα λιμάνια του Γυθείου, του Κατακόλου, του Παραλίου Άστρους, του Ναυπλίου και της Κορώνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ευαγγελιστής 2011: Δ. Ευαγγελιστής, Έρευνα συνεργασίας του Φιλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων στο λιμένα Κυλλήνης (Γλαρέντζα), *ΑΔ* 66 (2011), Β'2, 1124-1128.
- Gallou – Henderson 2012: C. Gallou – J. C. Henderson, Pavlopetri: An Early Bronze Age harbour town in south-east Laconia, *Pharos* 18:1 (2012), 79-104.
- Κουτσούμπα – Beck 2017: Δ. Κουτσούμπα – J. Beck, Ερευνητικό πρόγραμμα στον Όρμο της Κοιλιάδας (Αργολίδα), *Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα, Ετήσιος Απολογισμός 2017*, Αθήνα 2017, 18-22.
- Κριτζάς 1972: Χ. Β. Κριτζάς, Νέα εκ της πόλεως Επιδαύρου, *ΑΑΑ* 5:2 (1972), 186-199.
- Παπαθανασόπουλος κ.ά. 1991: Γ. Παπαθανασόπουλος – Γ. Βήχος – Γ. Λώλος, Δοκός: Ανασκαφική περίοδος 1991, *Ενάλια* 3:1/2 (1991), 26-28.
- Σπονδύλης 1996: Η. Σπονδύλης, Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων, *Ενάλια* 4:3/4 (1992), 30-37.

Εικ. 1. Λαμπαγιαννάς. Ανασκαφική έρευνα (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 2. Υποβρύχια τοπογραφική αποτύπωση και ανασκαφικές έρευνες στην Κυλλήνη (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 3. Λέχαιο. Αεροφωτογραφία της περιοχής (Αρχείο ΕΕΑ).

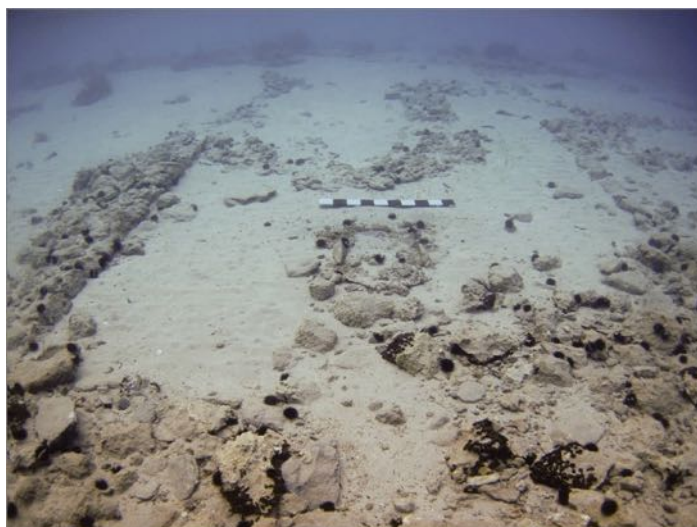
Εικ. 4. Παλαιά Επίδαυρος. Ρωμαϊκή έπαυλη (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 5. Ναύαγιο των Κιόνων, Νήσος Σαπιέντζα Μεθώνης (Αρχείο ΕΕΑ).

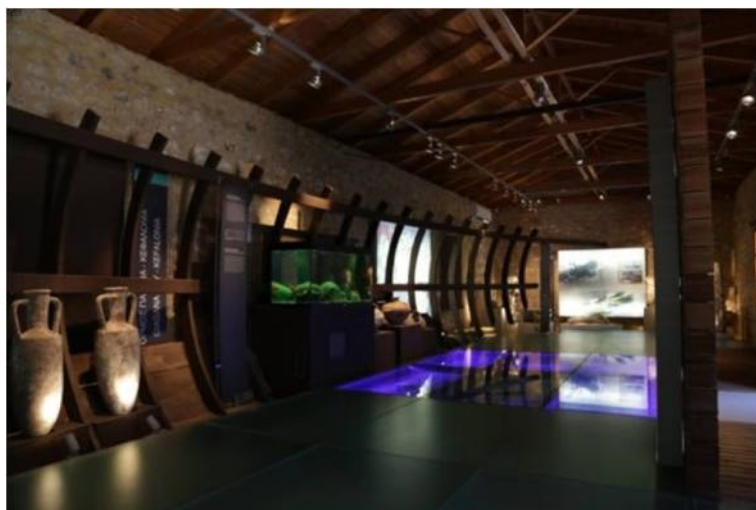

Εικ. 6. Ναύαγιο των Σαρκοφάγων, Νήσος Σαπιέντζα Μεθώνης (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 7. Παυλοπέτρι (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 8. Φρούριο Πύλου, Κτίριο Πασά (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 9. Φρούριο Πύλου, Προμαχώνας Μακρυγιάννη (Αρχείο ΕΕΑ).

Εικ. 10. Το ναυάγιο του δεξαμενόπλοιου Irene's Serenade (Αρχείο ΕΕΑ).

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΑΣΙΝΟΣ

Μυκηναϊκή Κόρινθος. Ο εντοπισμός και η έρευνα των προϊστορικών καταλοίπων στο πλαίσιο του έργου της Ολυμπίας Οδού

ABSTRACT. Rescue excavations conducted as part of the road works on the Corinth-Patras National Road (Olympia Odos) in Ancient Corinth from 2008 to 2016 furnished new and invaluable information regarding the controversial Mycenaean period of the city-state of Corinth. They revealed extensive building remains, including workshops, burial clusters, and other structures. The excavated buildings date primarily to the mature Late Helladic period (LH IIB/LH IIIB, 13th c. BC), although remains of buildings dating to the Late Helladic I-IIA and Late Helladic IIIC periods early were also revealed. The remarkable state of preservation of some buildings proved to be very instructive in terms of the infrastructure and domestic architecture of this period in Corinth. Of singular importance was the unexpected discovery of an extensive workshop within the city limits, its main use being the production, processing, and storage of clay. The existence of such a workshop, as a result of a highly-organized central or local administration, is certainly indicative of Corinth's leading role in the Mycenaean period, as compared to other contemporary settlements in the wider region, such as Korakou, Gonia, Perdikaria, or Dorati.

Τον Οκτώβριο του 2008, η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων (τότε ΛΖ' ΕΠΚΑ) ξεκίνησε τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στην Αρχαία Κόρινθο, στο πλαίσιο του έργου διαπλάτυνσης και εκσυγχρονισμού της Εθνικής Οδού Αθήνας-Πάτρας, γνωστού με την ονομασία «Ολυμπία Οδός». Οι έρευνες διενεργήθηκαν ως επί το πλείστον κατά μήκος του βόρειου τμήματος του οδοστρώματος της Εθνικής Οδού, στις βόρειες κλιτύες του πλατώματος στο οποίο αναπτύχθηκε η κλασική και ρωμαϊκή πόλη της Κορίνθου. Πέραν των πολυπληθών άλλων αρχαιοτήτων που εντοπίστηκαν, στην περιοχή βόρεια της πηγής Λέρνας και του Ασκληπιείου και έως τη θέση του πρόσφατα ανασκαφέντος (2007) θολωτού τάφου¹, στα ριζά του λόφου του Χελιωτόμυλου, οι έρευνες έφεραν στο φως τοιχία, δάπεδα και κεραμική μυκηναϊκή σε τέτοια έκταση και ποσότητες, που σχεδόν αμέσως έγινε κατανοητό ότι επρόκειτο για κάτι σημαντικότερο από μεμονωμένα και αποσπασματικά κατάλοιπα.

Οι επεκτάσεις και συνενώσεις των δοκιμαστικών τομών που ακολούθησαν κατά τα έτη 2011-2013 αποκάλυψαν πλήθος μυκηναϊκών κτηρίων και κατασκευών σε έκταση μήκους περίπου 550 μ., στον άξονα Α-Δ. Η ακριβής θέση των καταλοίπων εντοπίζεται 750 μ. ΒΔ του Ναού του Απόλλωνα, 300 μ. ΒΔ του Ασκληπιείου και 3700 μ. ΝΔ του λόφου Κοράκου (εικ. 1)². Παρά το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος τους τα μυκηναϊκά κατάλοιπα είχαν διαταραχθεί από μεταγενέστερες αρχαιότητες, σε πολλά σημεία διατηρούνταν σε αρκετά καλή κατάσταση, με αποτέλεσμα να προσφέρουν πληθώρα αξιόλογων στοιχείων για το έως τώρα πενιχρό μυκηναϊκό παρελθόν της Κορίνθου³.

¹ Ο θολωτός τάφος αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του Χελιωτόμυλου. Η ανακάλυψη αυτή διήγειρε εκ νέου το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον εντοπισμό της μυκηναϊκής πόλης της Κορίνθου, καθώς ένα τέτοιο μνημείο δεν θα μπορούσε να είχε κατασκευασθεί μακριά από τον σύγχρονο του οικισμό και το «ανάκτορο» του βασιλικού γένους στο οποίο ανήκε. Η ανασκαφή του θολωτού τάφου που είχε εντοπισθεί το έτος 2006 ολοκληρώθηκε εντός του έτους 2007. Για μια πρώτη παρουσίαση του τάφου και της ανασκαφής, βλ. Κασίμη 2013.

² Η ανασκαφή στον λόφο Κοράκου στις αρχές του 20ου αιώνα αποτελούσε μέχρι πρόσφατα τη σημαντικότερη έρευνα προϊστορικού οικισμού στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κορίνθου. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με την έλλειψη στοιχείων για την ύπαρξη οικισμού της υστεροελλαδικής περιόδου στην ίδια την αρχαία Κόρινθο, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους προϊστορικούς αρχαιολόγους, με αποτέλεσμα για πολλά χρόνια το Κοράκου να θεωρείται η μυκηναϊκή Κόρινθος ή Εφύρα, για τους εραστές του Ομήρου, βλ. Blegen 1921.

³ Blegen 1920. Blegen 1964. Fowler – Stillwell 1932. Dunbabin 1948. Συριόπουλος 1964. Σακελλαρίου – Φαράκλας 1971. Wiseman 1978. Rutter 2003.

Ο οικισμός

Από την ανασκαφή προέκυψε με βεβαιότητα το δυτικό όριο του οικισμού, ο οποίος φαίνεται ότι απολήγει 70 μ. ανατολικά του θολωτού τάφου. Τα ανατολικότερα κτήρια του οικισμού εντοπίστηκαν ΒΔ του λόφου του Ασκληπιείου και της πηγής Λέρνα, χωρίς, ωστόσο, να αποτελούν και ανατολικά όρια του οικισμού, αφού η εκτεταμένη χρήση του χώρου ως λατομείου, κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, είχε προκαλέσει καταστροφή κάθε πιθανής προγενέστερης κατασκευής. Νότια, ερευνήθηκαν τμήματα κτηρίων που αποδεικνύουν ότι ο ίδιος προϊστορικός οικισμός «σκαρφαλώνει» στις κλιτύες του υπερυψωμένου πλατώματος της Αρχαίας Κορίνθου, ενώ, προς Βορρά, εκτείνεται προς τον εύφορο κάμπο της Αρχαίας Κορίνθου, που απολήγει στο λιμάνι του Λεχαιού.

Συνολικά εντοπίστηκαν κατάλοιπα από δεκαπέντε κτήρια ή κτηριακά συγκροτήματα και ένας εργαστηριακός χώρος, που είχε σχέση με την παραγωγή πηλού. Στο δυτικό άκρο του οικισμού εντοπίστηκε νεκροταφείο της ύστερης μεσοελλαδικής (17ος αι. π.Χ.) και πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (16ος-15ος αι. π.Χ.). Το συνολικό εμβαδόν του ερευνηθέντος στο πλαίσιο του μεγάλου δημόσιου έργου τμήματος του οικισμού είναι περίπου 3 στρέμματα. Τμήματα τοίχων, δαπέδων και μεμονωμένες κατασκευές της μυκηναϊκής περιόδου εντοπίστηκαν διάσπαρτα σχεδόν σε όλο το μήκος και πλάτος της ανασκαφής.

Ακολουθεί σύντομη περιγραφή των καλύτερα σωζόμενων, όπως αυτά εντοπίστηκαν από ανατολικά προς τα δυτικά.

Μυκηναϊκό Κτήριο 2

Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο. Το βόρειο τμήμα του καταστράφηκε από τις εργασίες κατασκευής οχυρωματικού περιβόλου της ύστερης αρχαϊκής περιόδου⁴. Ερευνήθηκαν οκτώ χώροι, συνολικού εμβαδού 130 τ.μ. Το κτήριο έχει κατασκευαστεί με επιχωμάτωση, υπερυψωμένο, σε σχέση με τον δυτικά αυτού χώρο, όπου αναπτύσσεται υπαίθριο τμήμα εργαστηρίου παραγωγής πηλού. Σε απόσταση περίπου 25 μ. νότια, στη διαμετρικά αντίθετη πλευρά της Εθνικής Οδού, ανασκάφηκαν τμήματα σύγχρονου του κτηρίου (Μυκηναϊκό Κτήριο Β), που ενδέχεται να αποτελεί συνέχεια του Μυκηναϊκού Κτηρίου 2. Σε αυτή την περίπτωση τα κτήρια 2 και Β αποτελούν μέρη του ίδιου κτηριακού συγκροτήματος, που αναπτύσσεται ανατολικά του εργαστηριακού χώρου, αντίστοιχα με το κτηριακό συγκρότημα που πλαισίωνε το ίδιο εργαστήριο από δυτικά (Μυκηναϊκό Κτήριο 3,8).

Μυκηναϊκά Κτήρια 3, 8 και 4

Πρόκειται για ένα επιβλητικού μεγέθους κτηριακό συγκρότημα, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1-2 περίοδο. Το εμβαδόν των 37 χώρων του κτηρίου που ερευνήθηκαν είναι περίπου 830 τ.μ. (εικ. 2). Στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν σημαντικά ευρήματα, όπως σφραγιδόλιθοι, κατά χώραν αποθηκευτικά αγγεία, αλαβάστρινο κομβίο σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας, ακέραιο χάλκινο μαχαίρι με οστίνη λαβή κ.ά. Το μέγεθος του κτηρίου, αλλά και η διάταξη των χώρων του, πολλοί από τους οποίους έχουν εργαστηριακό και αποθηκευτικό χαρακτήρα, υποδηλώνουν την άμεση σχέση του με το παρακείμενο ανατολικά υπαίθριο εργαστήριο πηλού.

Μυκηναϊκό Κτήριο 9

Το Μυκηναϊκό Κτήριο 9 δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, λόγω των διαταράξεων που υπέστη από τη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου της ρωμαϊκής περιόδου. Ωστόσο, στον Χώρο 3 του κτηρίου αποκαλύφθηκε δάπεδο της ΥΕ ΙΙΓ Πρώιμης, της υστερότερης, δηλαδή, φάσης του οικισμού, που είχε κατασκευασθεί επί παλαιότερου δαπέδου της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ανατολικά του ανασκάφηκε ευρύς, λαξευμένος στον φυσικό βράχο οχετός, πλάτους 2,50 μ. και βάθους 1,00 μ., που διοχέτευε ύδατα προς Βορρά, ενώ φρεάτιο στο δάπεδό του χρησίμευε για την κατακάθιση των βαρέων ιζημάτων και τη διύλιση των υδάτων.

Μυκηναϊκό Κτήριο 10-11

Ερευνήθηκαν συνολικά 14 χώροι του κτηρίου αυτού, συνολικού εμβαδού περίπου 250 τ.μ. Ερευνήθηκαν χώροι της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου αλλά στο νότιο τμήμα του κτηρίου, σε υποκείμενα στρώματα, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα αρχαιότερων κτηρίων, που χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙΑ περίοδο.

⁴ Κίσσας – Τασίνος 2016.

Μυκηναϊκό Κτήριο 12

Ερευνήθηκαν περίπου 250 τ.μ. των χώρων του (εικ. 3). Πρόκειται για ένα από τα καλύτερα διατηρούμενα κτήρια, με λίθινους τοίχους που σώζονται σε ύψος ακόμα και άνω του 1,00 μ. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1-2 περίοδο. Στο δυτικό άκρο του ανασκάφηκε τετράγωνης κάτοψης δωμάτιο με στοιχεία που παραπέμπουν σε χώρο ιερού. Το συγκεκριμένο δωμάτιο βρίσκεται βόρεια αδιατάρακτου από τους Μυκηναίους της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου χώρου, όπου ανασκάφηκαν δύο κάθετοι λακκοειδείς τάφοι της ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου (17ος αι. π.Χ.). Ένας στενός διάδρομος από τα βόρεια οδηγούσε στην είσοδο του δωματίου. Το κατώφλι της εισόδου αποτελούσαν δύο άρτια επεξεργασμένοι ορθογώνιοι λίθοι. Στον αριστερό τοίχο του διαδρόμου είχε τοποθετηθεί ελλειψοειδής λεκάνη από παχύ στρώμα λευκού πηλού, με κυκλικό λάκκο στον πυθμένα για την τοποθέτηση αγγείου, που θα μπορούσε να χρησιμεύει για τελετουργικό νίψιμο των χεριών προ της εισόδου στον χώρο, όπως συνέβαινε με τα περιβρανήρια στα ιερά της ιστορικής περιόδου. Εντός του δωματίου, στο ΝΔ τμήμα του, βρέθηκε κτιστό βάθρο από επάλληλα στρώματα λίθων και πηλού. Σε χαμηλότερο επίπεδο, εκτείνεται ανατολικά του βάθρου συμφυής χαμηλή πλατφόρμα από πηλόχωμα, με λίθινο υπόστρωμα. Κοντά του εντοπίστηκαν τμήματα ειδωλίων, ανάμεσά τους και τμήμα ευμεγέθους τροχήλατου ειδωλίου θεάς, πλήινο ομοίωμα τριποδικού βωμίσκου και όστρακα από κεραμικά αγγεία τελετουργικής χρήσης (ρυτά). Ο χώρος παρουσίαζε ίχνη πυράς και συλλέχθηκαν αρκετά οστά ζώων.

Μυκηναϊκό Κτήριο 13

Είναι το τελευταίο προς δυσμάς κτήριο του οικισμού. Ανασκάφηκαν χώροι συνολικού εμβαδού περίπου 450 τ.μ., ανήκοντες χρονολογικά στις ΥΕ ΙΙΒ1 και ΙΙΒ2 περιόδους, αλλά και υποκείμενες κατασκευές και αποθέτες της ΥΕ Ι -ΙΙΑ περιόδου.

Εργαστήρια

Μεταξύ των Κτηρίων 2 και 3,8, ερευνήθηκε τμήμα υπαίθριου εργαστηριακού χώρου, συνολικού εμβαδού 500 τ.μ. (εικ. 4). Το εργαστήριο είχε κατασκευαστεί ως επί το πλείστον με λάξευση των χώρων του στο επικλινές από Νότο προς Βορρά έδαφος. Η θέση αυτή, λόγω της ήπιας κλίσης του εδάφους, ήταν ιδανική για τη συγκεκριμένη εγκατάσταση, που η λειτουργία της βασίζεται στην αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων και στην ελεύθερη ροή του υδαρούς αργιλώδους διαλύματος από το οποίο και παράγεται ο πηλός. Νότια των εργαστηρίων, επί της οφρύος του λόφου, υπήρχαν πηγές, από τις οποίες έρρεε άφθονο νερό, απαραίτητο για την παραγωγή και επεξεργασία του πηλού. Στο κέντρο του εργαστηρίου, δεσπόζει ευρύς χώρος, στον οποίο ενσωματώνεται κυκλοτερής κατασκευή, διαμέτρου 4,40 μ., με κοίλο δάπεδο. Ο ακραίος δυτικά χώρος διαμορφώνεται αψιδωτός και ελαφρά ανυψωμένος. Βόρεια και δυτικά του κεντρικού χώρου του εργαστηρίου αποκαλύφθηκαν συστήματα κυκλικών λάκκων/δεξαμενών, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω αυλάκων ανοιγμένων στο έδαφος. Οι λάκκοι χρησίμευαν για τη διύλιση των υδάτων και την παραγωγή πηλού από τη συλλογή του ιζηματογενούς υλικού. Άλλες χαρακτηριστικές κατασκευές του εργαστηρίου είναι τα τετράπλευρα ορύγματα στο έδαφος, άλλα μονόχωρα και άλλα με εσωτερική διαίρεση από εγκάρσια τοιχάρια. Σε κάποια από αυτά εντοπίστηκαν συσσωρευμένες ποσότητες κόκκινου πηλού. Αύλακες που συνέδεαν τα ορύγματα με τα συστήματα των κυκλικών δεξαμενών υποδηλώνουν την περιστασιακή εισροή ύδατος σε αυτά.

Γενικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του οικισμού*Τοιχοδομία*

Στο κατώτερο τμήμα των τοίχων σχηματίζεται θεμέλιο από αργούς λίθους ποικίλου είδους (κροκάλες, πωρόλιθοι, ασβεστόλιθοι), που συνδέονται με χόμα (εικ. 5). Επί της ανώμαλης επιφάνειας των λίθων απλώνεται, για εξομάλυνση, στρώση συνήθως κοκκινωπού πηλού, πάχους περίπου 0,10 μ. Ακολουθεί ανωδομή από ωμές πλίνθους, από κόκκινο-πορτοκαλί πηλό. Σε κανένα κτήριο δεν σώθηκε πλήρης η ανωδομή ώστε να γνωρίζουμε το τελικό ύψος των τοίχων. Σαφής κατασκευαστική διαφοροποίηση υπάρχει στους τοίχους κτηρίων της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ Ι-ΙΙΑ), καθώς οι θεμελιώσεις τους αποτελούνται από περισσότερους, μικρότερους, πυκνά τοποθετημένους και σχετικά ομοειδείς λίθους (κυρίως κροκάλες) που δένονται επίσης με λάσπη. Οι θεμελιώσεις των παλαιότερων αυτών κτηρίων δίνουν την εντύπωση πιο στιβαρής κατασκευής.

Δάπεδα

Τα δάπεδα των δωματίων αποτελούνται από καλά πατημένο χώμα, με την προσθήκη διαλύματος λευκού πηλού στην άνω επιφάνεια, ώστε να αποκτά σκληρή και λεία υφή. Στα καλύτερα οικοδομήματα υπάρχει παχύτερη στρώση λευκού πηλού. Συνήθως, τα δάπεδα έχουν πάχος 0,08-0,12 μ. Τα κατώφλια των θυρών, όπου αυτά σώζονται, αποτελούνται από καλά επεξεργασμένους και συναρμοσμένους πλακοειδείς λίθους ή είναι μονολιθικά. Έχουν πλάτος κυμαινόμενο από 0,90 έως 1,20 μ. και σε μία τουλάχιστον περίπτωση παρατηρήθηκε, επί του κατωφλίου, λάξευση υποδοχών για τις ξύλινες δοκούς του πλαισίου της θύρας.

Αποχετευτικό σύστημα-αγωγοί

Κάτω από τα πηλοδάπεδα κάποιων δωματίων εντοπίστηκαν αγωγοί αποχέτευσης. Οι αγωγοί εγκαταστάθηκαν στα μεγαλύτερα κτηριακά συγκροτήματα, όπου η πυκνή διάταξη των χώρων τους καθιστούσε απαραίτητους για την απομάκρυνση των απόνερων. Έχουν λίθινα τοιχώματα, που σφραγίζονται με πηλολάσπη, δάπεδα από πατημένο λασπόχωμα και λίθινες καλυπτήριες πλάκες. Οι αγωγοί ελίσσονται κάτω από τα δωμάτια και διακλαδίζονται για την εξυπηρέτηση κατά το δυνατό περισσότερων χώρων.

Αποθηκευτικοί χώροι

Εκτός από τα μεγάλα αποθηκευτικά πιθοειδή αγγεία που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή, ερευνήθηκαν και ειδικό χώρο που προορίζονταν για την αποθήκευση αντικειμένων ή τροφών. Στα πηλοδάπεδα ανοίγονταν λάκκοι, εντός των οποίων στηρίζονταν κεραμικά αποθηκευτικά αγγεία. Αποκαλύφθηκαν επίσης θήκες σε πλατφόρμες λευκού πηλού και πήλινες κυλινδρικές κατασκευές, εντός των οποίων είχαν τοποθετηθεί αγγεία. Και για τις κατασκευές αυτές χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον ο λευκός πηλός (κιμιλιά). Σε άλλες περιπτώσεις σκάβονται στο δάπεδο του δωματίου βαθιά ελλειψοειδή ορύγματα που χρησίμευαν πιθανόν για την αποθήκευση τροφίμων ή για την απόκρυψη αντικειμένων.

Εστίες

Σε πολλά δωμάτια αποκαλύφθηκαν κατασκευές διπλής χρήσης, θέρμανσης και εστίασης. Κοινά χαρακτηριστικά τους οι καμένες επιφάνειες, τα καμένα υπολείμματα τροφών και στρωμάτων τέφρας στην επιφάνεια και γύρω από αυτές, όπως επίσης και η ύπαρξη, πέριξ αυτών, μαγειρικών αγγείων και λίθινων εργαλείων. Τα είδη των εστιών ποικίλλουν σε σχήμα και διαστάσεις:

α) Οι πιο συχνά εντοπιζόμενες εστίες είναι οι ελλειψοειδείς. Πρόκειται για κατασκευές από πηλό, που τοποθετούνται επί των δαπέδων των δωματίων, ελάχιστα ψηλότερα από την επιφάνειά τους. Από την πυρά έχουν αποκτήσει σκληρή υφή και σκούρο τεφρό χρώμα. Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων δεν αποκλείεται σε κάποιες περιπτώσεις να διέθεταν θολωτή ανωδομή, που θα τους έδινε τη μορφή παραδοσιακού «φούρνου». Η πιο καλά διατηρημένη εστία αυτού του είδους ήταν αυτή του Χώρου ΣΤ του Μυκηναϊκού Κτηρίου 12 (εικ. 6), που έφερε ενσωματωμένες θέσεις για τα μαγειρικά αγγεία και αποκαλύφθηκε κάτω από σωρό λίθων, που πιθανόν αποτελούσαν το άνω τμήμα του θόλου που είχε καταρρεύσει.

β) Κυκλικές εστίες. Εντοπίζονται σε κτήρια της ΥΕ I-II και έχουν κτιστό όριο από μονή σειρά λίθων.

γ) Πεταλόσχημες εστίες. Πρόκειται για μικρές κατασκευές με τοιχώματα από πηλό, που χρησίμευαν περισσότερο για μαγείρεμα, αφού στην επιφάνειά τους μόλις που χωράει μια χύτρα ή ένα τριποδικό αγγείο.

δ) (Δίδυμοι) λάκκοι. Είναι λακκοειδή ορύγματα που ανοίγονται στο δάπεδο των δωματίων, πάντα σε επαφή με τοίχο, και απέχουν μεταξύ τους 0,10-0,20 μ. Αποκαλύφθηκαν πλήρη τέφρας, ενώ κοντά τους εντοπίστηκαν χρηστικά αγγεία και λίθοι, που χρησίμευαν στη στήριξη των αγγείων επί της πυράς.

ε) Εστία σε σχήμα υποδήματος (εικ. 7). Εντοπίστηκε στον Χώρο IV του Μυκηναϊκού Κτηρίου Β. Πρόκειται για κατασκευή με έντονα καμένα τοιχώματα κόκκινου πηλού. Ένα άνοιγμα χρησίμευε για την εισαγωγή της καύσιμης ύλης από το βόρειο μακρύ και χαμηλό τμήμα της κατασκευής στο νότιο κοντό και υψηλό. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν έντονα μαύρα καμένα χώματα και αποτεφρωμένα υπολείμματα οστών ζώων, καθώς και όστρεα.

στ) Στο κέντρο του Δωματίου 15 του Μυκηναϊκού Κτηρίου 3 ανασκάφτηκε ιδιότυπη κατασκευή από παχύ λευκό πηλό. Ορίζεται βόρεια και νότια από δύο κολουροκωνικές λίθινες βάσεις κιόνων, ύψους περίπου 0,50 μ., που πιθανόν χρησίμευαν στη στήριξη οπαίου οροφής (εικ. 8). Στο κέντρο φέρει λάκκο και στο νότιο τμήμα υπερυψωμένη πεταλόσχημη κατασκευή, στο εσωτερικό της οποίας υπήρχε καύση, οστά ζώων και λίγοι πυρήνες (κουκούτσια) ελαιοκάρπων.

Οδικό δίκτυο

Σημαντική ήταν επίσης η ανακάλυψη τμημάτων δύο μυκηναϊκών οδών με προσανατολισμό Β-Ν. Συγκεκριμένα, τμήμα οδού πλάτους 4,00 μ., που αποτελεί παράλληλα και το δυτικό όριο του οικισμού, ανασκάφηκε σε απόσταση 60 μ. ανατολικά του θολωτού τάφου. Οπωσδήποτε υπήρχε μέριμνα συντήρησης και επιδιόρθωσης του δρόμου αυτού, αφού οι διαβρωμένες αυλακώσεις που είχαν δημιουργηθεί στο στέρεο έδαφος επικαλύπτονταν περιστασιακά με λάσπη και λίθους, για να μην υπάρχει κίνδυνος βλάβης για τους τροχούς των αμαξιών.

Το δεύτερο τμήμα μυκηναϊκού δρόμου αποκαλύφθηκε στο μέσο περίπου της έκτασης του οικισμού, ανατολικά χειμάρρου ενεργού κατά την υστεροελλαδική περίοδο. Πρόκειται για τμήμα πλάτους 3,00 μ., με επιφάνεια στρωμένη με λίθους και θραύσματα κεραμικών αγγείων τοποθετημένων σε σκληρό μίγμα λάσπης. Το βόρειο τμήμα του είχε καταστραφεί από την ανάπτυξη αρχαίου νεκροταφείου της γεωμετρικής, αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, αλλά αξίζει να επισημανθεί η άμεση γειτνίασή του με οδό ιστορικών (αρχαϊκών-ελληνιστικών) χρόνων εκατέρωθεν της οποίας αναπτύσσεται το νεκροταφείο.

Κεραμική

Από το σύνολο της ανασκαφής συλλέχθηκε μεγάλος όγκος κεραμικών οστράκων, που ανήκουν τόσο σε αδιακόσμητα χονδροειδή χρηστικά όσο και σε λεπτά αγγεία με διακόσμηση, τυπική μυκηναϊκή, η σημασία των οποίων είναι τεράστια για τη χρονολόγηση των κτηρίων και των ανασκαφικών στρωμάτων. Στα χονδροειδή αγγεία κυριαρχούν τα αποθηκευτικά πιθοειδή, οι κάδοι, τα τριποδικά και οξυπύθμενα μαγειρικά σκεύη. Στη λεπτή κεραμική με διαφορά υπερέχουν οι σκύφοι και οι κρατήρες και ακολουθούν, από τα ανοιχτά σχήματα, οι κύλικες, οι κύαθοι, οι λεκάνες και, από τα κλειστά, οι πρόχοι, οι ψευδόστομοι αμφορείς, τα αλάβαστρα. Δεν λείπουν επίσης και τα εικονιστικά θέματα, ακόμη και σε αγγεία όπως ο σκύφος, όπου δεν συνηθίζεται αυτού του είδους διακόσμηση.

Οι μεσοελλαδικοί και πρώιμοι μυκηναϊκοί τάφοι

Σε όλη την έκταση της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν συνολικά 21 τάφοι της ύστερης μεσοελλαδικής και πρώιμης υστεροελλαδικής περιόδου. Εκτός του παιδικού λακκοειδούς Τάφου 40, που εντοπίστηκε μεμονωμένος ανατολικά, και του επίσης λακκοειδούς Τάφου 522, που εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 40 μ. νοτιοδυτικά του θολωτού τάφου, οι υπόλοιποι 19 τάφοι εντοπίστηκαν σε μικρές μεταξύ τους αποστάσεις στο δυτικό άκρο του οικισμού. Πρόκειται για τάφους του τύπου του απλού λάκκου ή του λακκοειδούς εντός κάθετου ορύγματος. Ανάμεσά τους αποκαλύφθηκε κι ένας λακκοειδής τάφος με δρόμο και είσοδο που κλείνεται με ξερολιθιά, πρόδρομος του τύπου του θαλαμοειδούς τάφου (εικ. 9). Η θέση των τάφων σημεινόνταν από λίθινο ή ξύλινο σήμα ή στήλη, όπως φαίνεται από υποδοχή που αποκαλύφθηκε στην άνω επιφάνεια καλυπτήριας πλάκας λακκοειδούς τάφου. Επίσης λίθινες ή χωματινές βάσεις που αποκαλύφθηκαν πλησίον των ορυγμάτων πιθανόν υποστήριζαν επιτύμβια σήματα ή αγγεία, θραύσματα των οποίων εντοπίστηκαν σε σχέση με αυτές. Στους κάθετους λακκοειδείς τάφους χωματινοί όγκοι από κόκκινη λάσπη κάλυπταν την άνω επιφάνεια του ορύγματος δίνοντας μορφή τυμβίσκου, που σήμαινε και ασφάλιζε την θέση του τάφου. Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι οι Μυκηναίοι κάτοικοι της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου απέφυγαν στις περισσότερες περιπτώσεις να διαταράζουν τους χώρους των αρχαιότερων τάφων, παρά το γεγονός ότι ο οικιστικός ιστός απλωνόταν έως τον χώρο αυτό.

Ανάμεσά στους τάφους ξεχωρίζει ο πλούσιος παιδικός Τάφος 737. Μολονότι χρονολογείται σε ώριμη μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ), συνεχίζει την παράδοση των πρωιμότερων κάθετων λακκοειδών τάφων. Μια μικρή, λίθινη, ελλειψοειδής βάση, πιθανόν επιτύμβιου σήματος, σήμαινε το χώρο του τάφου. Το νεκρό παιδί ήταν κτερισμένο με μικρού μεγέθους κεραμικά αγγεία, τοποθετημένα κατά μήκος της δυτικής πλευράς του λάκκου. Εντοπίστηκαν επίσης έξι χρυσοί ρόδακες διαδήματος, που φέρουν μικρές οπές για τη στερέωσή τους σε ύφασμα (εικ. 10). Επίσης, εντοπίστηκαν περί τις 75 χάνδρες ποικίλων υλικών και σχημάτων, ανάμεσά τους χάνδρες από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους (αμέθυστος, σάρδιο).

Συμπεράσματα

Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι στη συγκεκριμένη θέση ο οικισμός είναι πυκνός και ιδιαίτερα ακμάζων κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (13ος αι. π.Χ.). Κατά τις προηγούμενες περιόδους, η θέση είναι αραιοκατοικημένη, όπως και κατά την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, για την οποία τα στοιχεία μας περιορίζονται σε

ένα ή δύο μεμονωμένα κτήρια, που ανεγέρθηκαν επί των ερειπίων κτηρίων της ΥΕ ΙΙΒ. Επίσης, προκύπτει ότι ο πυρήνας του οικισμού βρίσκεται στον «δυτικό τομέα», δηλαδή στην περιοχή ακριβώς βόρεια του Χελιωτόμυλου και ανατολικά του θολωτού τάφου. Σε αυτόν τον χώρο ανασκάφηκαν επάλληλα στρώματα μυκηναϊκών κτηρίων, χρονολογούμενα από την ΥΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη. Στον «ανατολικό τομέα» τα ερευνηθέντα ΥΕ ΙΙΒ κτήρια δεν είχαν υποκείμενες παλαιότερες εγκαταστάσεις.

Τα ευρήματα μαρτυρούν ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, εκμεταλλεζόμενοι την εύφορη πεδιάδα που απλώνεται βόρεια του υψίπεδου της πόλης των ιστορικών χρόνων, όπως επίσης και με την αλιεία, όπως φαίνεται από το πλήθος θαλάσσιων οστρέων και τα χάλκινα άγκιστρα που βρέθηκαν στις ανασκαφές. Τα ευρήματα μαρτυρούν επίσης τις εμπορικές σχέσεις των Κορινθίων της μυκηναϊκής περιόδου με πλήθος περιοχών εντός της λεκάνης της Μεσογείου αλλά και με περιοχές της βόρειας και δυτικής Ευρώπης. Αγγεία και εργαλεία από την Αίγινα, τις Κυκλάδες και την Κύπρο, μετάλλια αντικείμενα εισηγμένα ή εμπνευσμένα από αντίστοιχα της ιταλικής χερσονήσου και της βόρειας Ευρώπης, χάνδρες και αντικείμενα από φαγεντιανή, αλάβαστρο, ορεία κρύσταλλο, αμέθυστο και ελεφαντόδοντο από την Αίγυπτο ή την Εγγύς Ανατολή αποδεικνύουν την έντονη εμπορική δραστηριότητα των κατοίκων της μυκηναϊκής Κορίνθου, απόλυτα συμβατή με αυτή ανάλογων κέντρων της ίδιας περιόδου. Το λιμάνι τους πρέπει να ήταν στο Λέχαιο, όπου και το επίνειο της πόλης, ο οικισμός του Κοράκου. Οπωσδήποτε, οι κάτοικοι της μυκηναϊκής Κορίνθου ήταν ειδικευμένοι στην παραγωγή και κατεργασία του πηλού, αφού διατηρούσαν μια σημαντική βιοτεχνική μονάδα. Η λειτουργία του εργαστηρίου αυτού, που προϋποθέτει φυσικά την ύπαρξη οργανωμένης διοίκησης κεντρικής ή τοπικής, δίνει τον ξεχωριστό χαρακτήρα του «κέντρου» στην μυκηναϊκή Κορίνθο, διακρίνοντάς την από τις άλλες γειτονικές σύγχρονες της εγκαταστάσεις, όπως π.χ. αυτές στο Κοράκου και στη Γωνιά⁵, όπου ανασκάφηκαν αποκλειστικά οικιστικά σύνολα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blegen 1920: C. W. Blegen, Corinth in prehistoric times, *AJA* 24 (1920), 1-13.
 Blegen 1921: C. W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston 1921.
 Blegen 1930-1931: C. W. Blegen, Gonia, *MMS* 3 (1930-1931), 55-80.
 Dunbabin 1948: T. Dunbabin, The early history of Corinth, *JHS* 68 (1948), 59-69
 Fowler – Stillwell 1932: H. N. Fowler – R. Stillwell, *Introduction, Topography, Architecture*, Corinth I.1, Cambridge, Mass. 1932.
 Κασίμη 2013: Π. Κασίμη, Ένας πρώιμος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στην Αρχαία Κόρινθο, στο: Κ. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *Η Κορινθία και η βορειοανατολική Πελοπόννησος. Τοπογραφία και ιστορία από τα προϊστορικά χρόνια έως το τέλος της Αρχαιότητας*, Λουτράκι 26-29 Μαρτίου 2009, Athenaia 4, Αθήνα 2013, 45-54.
 Κίσσας – Τασίνος 2016: Κ. Κίσσας – Β. Τασίνος, Die archaische Stadtmauer von Korinth, στο: R. Frederiksen – S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Fokus Fortifikation Studies 2, Monographs of the Danish Institute at Athens 18, Oxford 2016, 662-671.
 Rutter 1974: J. Rutter, *The Late Helladic IIB and IIIC Periods at Korakou and Gonia in the Corinthia*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, 1974.
 Rutter 2003: J. Rutter, Corinth and the Corinthia in the second millennium B.C., old approaches, new problems, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 75-83.
 Σακελλαρίου – Φαράκλας 1971: Μ. Σακελλαρίου – Ν. Φαράκλας, *Κορινθία-Κλεωναί*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 3, Αθήνα 1971.
 Συριόπουλος 1964: Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορία της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1964.
 Wiseman 1978: J. Wiseman, *The Land of the Ancient Corinthians*, Göteborg 1978.

⁵ Blegen 1930-1931.

Εικ. 1. Η θέση της ανασκαφής του μυκηναϊκού οικισμού σε σχέση με τους άλλους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Αρχαίας Κορίνθου (χάρτης Google Earth).

Εικ. 2. Το κτηριακό συγκρότημα 3, 4, 8 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Το Κτήριο 12 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Το εργαστήριο παραγωγής πηλού (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τοιχοδομίας των κτηρίων του οικισμού. Διακρίνεται η θεμελίωση και τμήμα της πλίνθινης ανωδομής τοίχου στον Χώρο 15 του Κτηρίου 8 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Κτήριο 12, Χώρος ΣΤ. Στο κέντρο διακρίνεται η τετράπλευρη εστία από λευκό πηλό (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Κτήριο Β, Χώρος ΙV. Στη νοτιοδυτική γωνία διακρίνεται η εστία σε σχήμα υποδήματος, με ενσωματωμένο ιπνό (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Κτήριο 8, Χώρος 15. Εστία από λευκό πηλό με ενσωματωμένο πεταλόσχημο ιπνό στο κέντρο του δωματίου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Ο ιδιότυπος Τάφος 976, λακκοειδής, με δρόμο και ξερολιθιά εισόδου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 10. Έξι χρυσοί ρόδακες διαδήματος κεφαλής από τον παιδικό κάθετο λακκοειδή Τάφο 737 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Η αρχαιολογική ανακάλυψη και ταύτιση του ανακτορικού θρόνου των Μυκηνών

ABSTRACT. The recent discovery of a large fragment belonging to the massive stone throne of the palace at Mycenae—the only Mycenaean throne found so far on the Greek mainland—triggered an intriguing process of identification and reconstruction that involved several interrelated criteria, including its findspot, taphonomy, context, type, shape, morphological features, size, proportions, material, construction, comparanda and the undeniable similarities with the throne at Knossos and the throne base at Tiryns. The throne is a tangible symbol of power ideology, portraying royal and, often, divine status, serving as a visual manifestation of the ruler's power and sovereignty. The choice of material and decoration for the Mycenaean throne echoes the 'royal' combination of conglomerate (throne) and green marble/serpentine (throne base), a feature of Mycenaean palatial architecture employed for the decoration of facades on contemporary royal tholos tombs at Mycenae. Unlike the Knossos throne that was made of alabaster, an imported material alluding to Minoan ties with Egypt, the choice of local material for the Mycenae throne may have been intended to convey political symbolisms of indigenous power and to construct collective memory upon a visual image of autochthony, stability, antiquity, and tradition, as the massive stone throne must have stood inside the palace like a solid outcrop of the natural bedrock of the rocky hill on which Mycenae stands. The experience of the sudden destruction of the palace and violent crash of the throne into the ravine below during a massive earthquake in c. 1200 BC was vividly preserved in collective memory as a visual manifestation of the gods' wrath and may have given rise to the transformation of historical memory to cultural memory through mythology and poetry.

Η αρχαιολογική έρευνα στις αναβαθμίδες νοτίως της ακροπόλεως έχει αλλάξει δραστικά την εικόνα των Μυκηνών την τελευταία εικοσαετία¹. Η Κάτω Πόλη των Μυκηνών εντοπίστηκε και χαρτογραφήθηκε με χρήση δορυφορικής φωτογραφίας, αεροφωτογράφισης και γεωφυσικής έρευνας, ενώ η συστηματική ανασκαφή του οικισμού, που περιβαλλόταν από εξωτερικό τείχος με δύο τουλάχιστον κεντρικές πύλες, επιβεβαίωσε τα πορίσματα της γεωφυσικής έρευνας αποκαλύπτοντας οικίες, εργαστήρια, βιοτεχνικά συγκροτήματα, αποθήκες και ταφές. Η αρχαιολογική έρευνα της Κάτω Πόλης φωτίζει πτυχές της καθημερινής ζωής στη μυκηναϊκή Ελλάδα, τη δυναμική των σχέσεων του οικισμού με το ανακτορικό κέντρο, τη συστηματική και οργανωμένη ανθρώπινη παρέμβαση στη διαμόρφωση και μεταλλαγή του αρχαίου περιβάλλοντος, στις ιστορικές συνθήκες, φυσικές καταστροφές, πολιτικο-οικονομικές δομικές και συστημικές παθογένειες που οδήγησαν στην παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού. Για πρώτη φορά από την έναρξη των πρώτων ανασκαφών στις Μυκήνες στα μέσα του 19ου αιώνα εξακριβώθηκε η ύπαρξη οργανωμένου και εκτεταμένου οικισμού γύρω από την ακρόπολη. Για πρώτη φορά επίσης πιστοποιήθηκε η συνεχής κατοίκηση του χώρου από την ύστερη μυκηναϊκή εποχή (13ος αιώνας π.Χ.) έως τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου (480 π.Χ.), με την ανακάλυψη αδιάταρακτης στρωματογραφίας και επάλληλων οικοδομικών φάσεων της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, που θεμελιώνουν την πολιτισμική συνέχεια των μυκηναϊκών και των ιστορικών χρόνων στην Ελλάδα.

Η πρόσφατη ανακάλυψη μεγάλου λίθινου θραύσματος του μυκηναϊκού ανακτορικού θρόνου στο ρέμα του Χάβου, ακριβώς κάτω από το ανάκτορο των Μυκηνών, προκάλεσε μεγάλη αίσθηση λόγω της μοναδικότητας του ευρήματος και της αρχαιολογικής του αξίας αλλά και της σημειολογικής του βαρύτητας ως συμβόλου συνδεδεμένου με τον μύθο και την αρχαία λογοτεχνική παράδοση. Η διεπιστημονική εξέταση του ευρήματος οδήγησε στην ασφαλή ταύτισή του με τον θρόνο της τελευταίας φάσης του ανακτόρου των Μυκηνών (1250-

¹ Η γεωφυσική έρευνα (2003-2015) και η συστηματική ανασκαφή (2007-2014) στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών διενεργήθηκαν υπό την εποπτεία του Καθηγητή Χριστοφίλη Μαγγίδη (Dickinson College, προέδρου του Μυκηναϊκού Ιδρύματος), επικεφαλής πολυμελούς ομάδος αρχαιολόγων, ειδικών επιστημόνων, μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών αρχαιολογίας, με την οικονομική και υλικοτεχνική υποστήριξη του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP), του Dickinson College και του Μυκηναϊκού Ιδρύματος (Mycenaean Foundation), τελεί δε υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ιστότοπος ανασκαφών Μυκηνών: <http://mycenaean-excavations.org>), βλ. Maggidis – Stamos 2006. Maggidis (υπό έκδοση).

1200 π.Χ.), που βασίστηκε σε ποικίλα, αλληλένδετα τεκμήρια, όπως η κατάρρευση του ανακτόρου από σεισμό (1200 π.Χ.), η τοπογραφία και το σημείο ανεύρεσης του θραύσματος, σε συνδυασμό με τις ταφονομικές ενδείξεις και την ανάλυση των ιχνών φθοράς του, ο τύπος, το σχήμα και τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά, οι διαστάσεις και αναλογίες του, τεχνικά στοιχεία και το υλικό κατασκευής του, συγκριτικά παράλληλα και αρχαία κείμενα. Οι ομοιότητες του θρόνου των Μυκηνών με τον θρόνο της Κνωσού ως προς το σχήμα, τη μορφολογία, τις αναλογίες και την τεχνική κατασκευής είναι αδιαμφισβήτητες, ενώ η υπερυψωμένη βάση του θρόνου ήταν πιθανώς διαμορφωμένη όπως η σωζόμενη βάση του θρόνου της γειτονικής Τίρυνθας. Τέλος, η επιλογή χρήσης ντόπιου πετρώματος για τον θρόνο των Μυκηνών φέρει ξεχωριστή σημειολογική δυναμική και συμβολισμούς αυτοχθονίας, δύναμης, σταθερότητας, παράδοσης και αρχαιότητας, καθώς ο ογκώδης λίθινος θρόνος θα έδινε την εντύπωση λαξευμένης προεξοχής του φυσικού βράχου των Μυκηνών μέσα στην κατάκοσμη αίθουσα του ανακτόρου.

Το χρονικό της αρχαιολογικής ανακάλυψης (εικ. 1, 2)

Στις 12 Ιουνίου 2014, κατά τη διάρκεια παλαιουδρολογικών μετρήσεων στην κοίτη και τις όχθες του Χάβου, στο πλαίσιο της συστηματικής αρχαιογεωφυσικής έρευνας στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, εντοπίστηκε μεγάλο θραύσμα ογκώδους λίθινου καθίσματος που, αφού φωτογραφήθηκε και μετρήθηκε επί τόπου, μεταφέρθηκε αμέσως στο Μουσείο Μυκηνών, όπου καταγράφηκε στον κατάλογο της ανασκαφής της Κάτω Πόλης ως επιφανειακό εύρημα (με αύξοντα αριθμό 2014/001 και αριθμό καταλόγου υλικών ΑΜ 657). Το εύρημα, το οποίο εξέτασε διεπιστημονική ομάδα αρχαιολόγων και ειδικών επιστημόνων επί δύο χρόνια, αναγνωρίστηκε και τεκμηριώθηκε ως τμήμα του θρόνου του ανακτόρου των Μυκηνών με τη διασύνδεση και συνάρθρωση ποικίλων αλληλένδετων αρχαιολογικών και άλλων δεδομένων².

Θέση ανεύρεσης και αρχαιοτοπογραφικά δεδομένα (εικ. 1-3)

Ο θρόνος του ανακτόρου των Μυκηνών μαζί με μικρό τμήμα της κεντρικής κυκλικής εστίας και μία λίθινη βάση κίονα (τη νοτιοανατολική) εκ των τεσσάρων που περιέβαλαν την κυκλική εστία κατακρημνίστηκαν στον Χάβο, όταν κατέρρευσε το νοτιοανατολικό τμήμα του δαπέδου του μεγάρου, θεμελιωμένου επί τεχνητού αναβαθμού σε προεξοχή του οχυρωματικού κυκλώπειου τείχους, εξ αιτίας των καταστροφικών σεισμών που έπληξαν τις Μυκήνες περί το 1200 π.Χ. (τέλη ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου) (εικ. 1, 3).

Το τμήμα του λίθινου θρόνου εντοπίστηκε στην κοίτη του ρέματος του Χάβου αλλά κάτω ακριβώς από το μυκηναϊκό ανάκτορο, περί τα 80 μ. νοτίως του μυχού της ακροπόλεως των Μυκηνών (37°43'44 N, 22°45'28 E) (εικ. 1, 2). Η θέση ανεύρεσής του, σε συνδυασμό με τα αρχαιοτοπογραφικά δεδομένα, ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται πιθανότατα για τον θρόνο της τελευταίας φάσης του μυκηναϊκού ανακτόρου. Πράγματι, στην ίδια περιοχή όπου ανακαλύφθηκε το λίθινο θραύσμα του θρόνου, δηλαδή μέσα στην κοίτη του Χάβου και ακριβώς κάτω από το ανάκτορο, είχε εντοπισθεί και περισυλλεγεί από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, στο πλαίσιο των εργασιών στερέωσης και ανασύλωσης του ανακτόρου (1950-1955), η απωλεσθείσα λίθινη βάση κίονα του μεγάρου³.

Ταφονομία και ανάλυση ιχνών φθοράς (εικ. 1, 4, 5)

Η εξέταση των ιχνών πρόσκρουσης, ρηγμάτων θραύσης, φθορών και διάβρωσης στο σωζόμενο τμήμα του λίθινου θρόνου οδήγησε στον ανάδρομο προσδιορισμό της αρχικής του θέσης και στην ανασύνθεση της χρονικής ακολουθίας των διαδοχικών σταδίων της καταστροφής και μετατόπισής του στην τελική του θέση (κατακρημνισμός, μετακύλιση, εναπόθεση, επίχωση) (εικ. 1).

Συγκεκριμένα, το έντονο, επικλινές ρήγμα θραύσης στη σωζόμενη κάτω επιφάνεια του λίθινου τμήματος και η οξεία γωνία απόκλισης του ρήγματος από τον ορίζοντα της λειασμένης άνω επιφάνειας της έδρας (εικ. 5:1) υποδηλώνουν κατακρημνισμό, δηλ. πτώση από μεγάλο ύψος (free fall) και βίαιη πρόσκρουση, κατά την οποία

² Η ανακάλυψη του θρόνου των Μυκηνών ανακοινώθηκε επίσημα για πρώτη φορά στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2016, αρχικά σε διεθνή συνέντευξη τύπου στην ΕΣΗΕΑ και κατόπιν σε δημόσια διάλεξη στο Ίδρυμα Θεοχαράκη, βλ. <http://mycenae-excavations.org/news.html>. Ο θρόνος των Μυκηνών παρουσιάστηκε τον Νοέμβριο του 2017 στη Β' Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ2) στην Καλαμάτα και τον Απρίλιο του 2018 στο διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο Aegaeum 17 στη Βενετία (βλ. Maggidis 2019).

³ Iakovidis 1983, 62.

αποκρούστηκε και αποκολλήθηκε το σωζόμενο θραύσμα από το άνω τμήμα της έδρας του ογκώδους λίθινου θρόνου. Οι αποστρογγυλεμένες γωνίες και η καμπυλόκυρτη διατομή του θραύσματος (εικ. 5:2) είναι αποτέλεσμα τριβής κατά το σύρσιμο και την μετακλίση του από τα υδατορρέυματα εντός της κοίτης του χειμάρρου (rolling damage). Μικρότερα παράλληλα ή εγκάρσια ρήγματα θραύσης με οδοντωτές ακμές (εικ. 5:3) οφείλονται σε επάλληλες αποκρούσεις κατά τη μετατόπιση του θραύσματος ή προσκρούσεις με άλλα φερτά υλικά εντός της κοίτης του χειμάρρου (high energy transport). Τέλος, η πολύ καλή διατήρηση της λειασμένης άνω επιφάνειας της έδρας υποδηλώνει πως το θραύσμα, σύντομα μετά την πτώση και μετακλίση του, επιχώθηκε στην τελική του θέση, στο λεπτόκοκκο κιτρινόφαιο ίζημα που εντοπίζεται στα πρανή της κοίτης του χειμάρρου όπου το θραύσμα εναποτέθηκε, γεγονός που μείωσε σημαντικά την έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες, περιόρισε την διάβρωσή του από τα όμβρια ύδατα και υδατορρέυματα και συνετέλεσε στην καλή διατήρησή του.

Συνεπώς, η εξέταση των ιχνών φθοράς του σωζόμενου θραύσματος και η ανάλυση των ταφονομικών δεδομένων καταδεικνύει πως ο θρόνος κατακρημνίστηκε από μεγάλο ύψος (70 μ.) και θρυμματίστηκε με βίαιη πρόσκρουση στο έδαφος στην κοίτη του άνω Χάβου, ενώ στη συνέχεια το σωζόμενο θραύσμα της έδρας του θρόνου παρασύρθηκε από τα υδατορρέυματα εντός της κοίτης του χειμάρρου περί τα 35 μ., έως τον δεύτερο καταρράκτη, απ' όπου κατέπεσε στην κοίτη του κάτω Χάβου και μετακλίστηκε για άλλα 50 μ., μέχρι την τελική του εναπόθεση επάνω σε στρώση χαλικιών και βοτσάλων, μέσα σε φυσικό βύθισμα υδρολογικής λεκάνης απορροής στο βόρειο πρανές της κοίτης. Εκεί επιχώθηκε σχετικά σύντομα από φυσικές προσχώσεις, που προστάτευαν το θραύσμα από περαιτέρω φθορές και διαβρώσεις (εικ. 1, 2).

Τυπολογία και μορφολογικά χαρακτηριστικά (εικ. 4, 6-8)

Το σωζόμενο ογκώδες θραύσμα αποτελεί τμήμα μεγάλου λίθινου καθίσματος, η έδρα του οποίου διαμορφώνεται από πολύ ρηχό, ελαφρώς επικλινές, λειασμένο βύθισμα, πλαισιωμένο από υπερυψωμένο, πλατύ περιχειλίσμα στις τρεις παρυφές του (η συμβολή δύο εκ των οποίων σώζεται αποσπασματικά). Η εσωτερική παρεία του περιχειλίσματος είναι ομαλά επικλινής προς το βύθισμα της έδρας και σχηματίζει ελαφρώς αποστρογγυλεμένη γωνία στο περίγραμμά της. Στην άνω επιφάνεια του σωζόμενου περιχειλίσματος σώζεται ζώνη διαφοροποιημένης φθοράς και διάβρωσης με ευθύγραμμο ίχνη αποκεκρουσμένης πρόσφυσης λεπτής, επίπεδης λίθινης πλάκας που προφανώς αποτελούσε το ερεισίνωτο του καθίσματος. Το ρηχό, επικλινές βύθισμα της έδρας βαθιάειν ελαφρά προς την πίσω πλευρά, δηλ. προς την πλάτη του καθίσματος (μεγ. βάθος 3 εκ.) (εικ. 4, 6, 7).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, δηλαδή το σχήμα του περιχειλίσματος, το πολύ ρηχό και ελαφρώς επικλινές προς την πλάτη βύθισμα της έδρας και τα ίχνη πρόσφυσης του ερεισίνωτου, συνιστούν ασφαλή διαγνωστικά χαρακτηριστικά καθίσματος, και μάλιστα του κρητομυκηναϊκού τύπου, και συνδυαστικά υποδεικνύουν πως πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μεγάλο λίθινο θρόνο, πανομοιότυπο με τον θρόνο της Κνωσού (εικ. 6, 7). Παρόμοια λίθινα ή γύψινα καθίσματα έχουν αποκαλυφθεί στο ανάκτορο της Κνωσού (στους βοηθητικούς χώρους «Kitchen» και «Room of the Woman's Seat» της Αίθουσας του Θρόνου) και στα περίχωρα του ανακτόρου, στον Κατσαμπά και στα Ανεμόσπηλια (θέση Μυριστής) στον Γιούχτα (εικ. 6)⁴. Φαίνεται, συνεπώς, πως κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο είχε ήδη εξελιχθεί και καθιερωθεί ένας συγκεκριμένος τύπος θρόνου για τα μυκηναϊκά ανάκτορα (ανάμεσα σε άλλους αιγαιακούς τύπους καθισμάτων, όπως οι δίφροι, καθίσματα με ερεισίνωτο και με/χωρίς πλευρικά βραχιονοστηρίγματα)⁵ υπό την επιρροή των μνημειωδών μεγαλιθικών βασιλικών θρόνων (με υψηλό ή χαμηλό ερεισίνωτο) της Αιγύπτου, της Ανατολίας και της Μεσοποταμίας⁶.

Τρία ακόμη τμήματα που ανευρέθησαν διάσπαρτα σε διάφορες θέσεις στις Μυκήνες ίσως αποτελούσαν τμήμα της διακόσμησης της βάσης του θρόνου (εικ. 8)⁷. Πρόκειται για δύο συνανήκοντα και συνευόμενα τμήματα δόμου από πρασινωπό σερπεντινίτη με ημιτελή ανάγλυφη διακόσμηση τρέχουσας σπείρας (Μουσείο Μυκηνών ΜΜ 2274), το ένα εξ αυτών προερχόμενο από ΥΕ ΙΙΒ2 στρώμα καταστροφής (Υπόγειο ΙΙ κάτω από το Δωμάτιο 2 ή «μέγαρον» στον ανατολικό τομέα του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών), ενώ το έτερο αποτελεί επιφανειακό εύρημα από την περιοχή βορείως ή βορειοανατολικά της Πύλης των Λεόντων. Ο δόμος αυτός πιθανώς προοριζόταν ως διακόσμηση της βάσης του θρόνου των Μυκηνών, όπως, ίσως, και ένα παρόμοιο

⁴ Evans 1935, εικ. 877, 890, 891, 899. Rehak 1995, 97-101, εικ. 32-36.

⁵ Rehak 1995. Vettters 2011, 326-328. ICAANE Workshop 2016, 257-262.

⁶ Εικονογραφικά παράλληλα περιλαμβάνουν γραπτές, ανάγλυφες και ολόγλυφες παραστάσεις θρόνων (παραστάσεις σε τοιχογραφίες, αγγειογραφίες και σφραγιδόλιθους, μικρά πήλινα ομοιώματα, αγάλματα διαφόρων μεγεθών) από τη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή (Σουμερία, Βαβυλωνία, Ασσυρία, Μιτάνι, Χαναάν, Συρο-Παλαιστίνη) κατά τη διάρκεια της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ., βλ. Vettters 2011, 319-328. ICAANE Workshop 2016, 257-262.

⁷ French 2009.

θραύσμα από πράσινο σερπεντινίτη, προερχόμενο από τον θολωτό τάφο της Κλυταιμνήστρας (Μουσείο Μυκηνών ΜΜ 2373). Συνεπώς, η υπερυψωμένη βάση του θρόνου ήταν πιθανώς διαμορφωμένη και διακοσμημένη με σπείρες, όπως η σωζόμενη βάση του θρόνου της γειτονικής Τίρυνθας (εκτεθειμένη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, εικ. 8)⁸.

Μετρολογική ανάλυση: διαστάσεις και αναλογίες

Το θραύσμα του λίθινου θρόνου έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις ύψους 23 εκ., μήκους 54 εκ., πλάτους 30-35 εκ., περιχέλιωμα πάχους 9-10 εκ. και βάρος περίπου 70-80 κιλών. Ο λίθινος θρόνος, συνεπώς, στην αρχική του μορφή υπολογίζεται πως είχε διαστάσεις 50 εκ. (ύψος χωρίς το ερεισίνωτο)⁹, 50 εκ. (μήκος ή βάθος έδρας) και 70 εκ. (πλάτος έδρας), με βύθισμα έδρας μεγίστου βάθους 3 εκ., ενώ θα είχε συνολικό βάρος άνω των 250 κιλών. Η εξέταση των διαστάσεων και των αναλογιών του θρόνου των Μυκηνών κατέδειξε μεγάλες ομοιότητες με τον θρόνο της Κνωσού. Η αναγνώριση και ταυτοποίηση διαγνωστικών χαρακτηριστικών καθίσματος στο σωζόμενο θραύσμα του θρόνου (επικλινές βύθισμα έδρας, πλατύ περιχέλιωμα έδρας, ίχνη ερεισίνωτου) αποτέλεσε τη βάση για τη συγκριτική ψηφιακή φωτογραμμετρική μέτρηση των θρόνων των Μυκηνών και της Κνωσού και τρισδιάστατη ψηφιακή σάρωση.

Συγκεκριμένα:

- Ο θρόνος των Μυκηνών (50 × 70 εκ.) είναι πιο ογκώδης απ' αυτόν της Κνωσού (32,2 × 45,1 εκ.), όμως η αναλογία μήκους/πλάτους είναι ακριβώς η ίδια (0,71) και για τους δύο θρόνους (εικ. 7).
- Το βύθισμα της έδρας των θρόνων των Μυκηνών και της Κνωσού παρουσιάζει μικρή κλίση που βαθαίνει ελαφρά προς την πίσω πλευρά της πλάτης, όπου και έχει μέγιστο βάθος 3 εκ. και 3,5 εκ. αντίστοιχα (εικ. 7).
- Το μέγιστο σωζόμενο μήκος του λειασμένου βυθίσματος της έδρας του θραύσματος των Μυκηνών είναι 40,1 εκ., με το αρχικό μήκος του βυθίσματος της έδρας του θρόνου να υπολογίζεται σε 44,8 εκ. (μετρώντας μέχρι το σημείο σύγκλισης των νοητών προεκτάσεων της επικλινούς επιφάνειας του βυθίσματος και του οριζοντα της επίπεδης επιφάνειας του περιχελιώματος, βλ. εικ. 7)¹⁰. Το μήκος του βυθίσματος της έδρας του θρόνου των Μυκηνών (44,8 εκ.) είναι μεν μεγαλύτερο του αντίστοιχου του θρόνου της Κνωσού (30,2 εκ.), αλλά είναι απολύτως συμβατό με τον μέσο όρο μήκους των σωζόμενων μνηστικών οστών των βασιλικών ταφών στους λακκοειδείς τάφους του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών¹¹, έχοντας προφανώς κατασκευασθεί για άτομα μεγαλύτερου σωματότυπου, σύμφωνα με τα πορίσματα συγκριτικών ανθρωπομετρικών ερευνών για τους Μινωίτες και τους Μυκηναίους.
- Η ζώνη πρόσφυσης του ερεισίνωτου (5,8-6,2 εκ.) καταλαμβάνει περίπου το 63% του συνολικού πλάτους του πίσω περιχελιώματος (8,9-10 εκ.) (με την αντίστοιχη αναλογία στο θρόνο της Κνωσού στο 65%) (εικ. 7).
- Η αναλογία μήκους βυθίσματος έδρας (44,8 εκ.) προς την απόσταση από το περιχέλιωμα έως το μέγιστο βύθισμα (10,6 εκ.) είναι 4,23 (με την αντίστοιχη αναλογία στο θρόνο της Κνωσού στο 3,23) (εικ. 7).
- Τέλος, το βάθος της υπερυψωμένης βάσης του θρόνου των Μυκηνών (η οποία ήταν πιθανώς διαμορφωμένη και διακοσμημένη με σπείρες, όπως η σωζόμενη βάση του θρόνου της γειτονικής Τίρυνθας) έχει ακριβώς τις ίδιες αναλογίες με τη βάση του θρόνου της Τίρυνθας (αναλογία μήκους/πλάτους 1,32) και ελαφρώς μεγαλύτερες των αναλογιών της βάσης της Πύλου (1,19) και της Κνωσού (1,24) (εικ. 8).

Οι σχεδόν πανομοιότυπες αναλογίες διαστάσεων των θρόνων των Μυκηνών και της Κνωσού αλλά και των σωζόμενων βάσεων θρόνων στην Τίρυνθα, τις Μυκήνες, την Πύλο και την Κνωσό μαρτυρούν τυποποίηση του καθιερωμένου τύπου ανακτορικού θρόνου στη μυκηναϊκή Ελλάδα ήδη κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

⁸ Kilian 1988. Schulz 1988.

⁹ Βασικό εργονομικό στοιχείο στον σχεδιασμό ενός καθίσματος είναι το ύψος της έδρας από το δάπεδο. Ιδανικό ύψος καθίσματος για τον μεσογειακό σωματότυπο θεωρείται αυτό που κυμαίνεται από 40 εκ έως 52 εκ., το οποίο εξυπηρετεί το μεγαλύτερο ποσοστό ενηλίκων. Όταν το κάθισμα είναι ψηλότερο από 50-52 εκ. οι μνηστικοί μύες συμπιέζονται πάνω στην έδρα του καθίσματος με συνέπεια να περιορίζεται η κυκλοφορία του αίματος και, επιπλέον, δεν είναι εφικτή η άνετη και πλήρης επαφή των πελμάτων στο δάπεδο. Αντιθέτως, όταν το κάθισμα είναι χαμηλότερο από 38-40 εκ. τα πόδια υποχρεωτικά εκτείνονται μπροστά από το κάθισμα, επιφέροντας έτσι τη μετατόπιση του κέντρου βάρους και κλίση του κορμού προς τα εμπρός, μακριά από την επιφάνεια στήριξης της πλάτης (ερεισίνωτο). Το ελάχιστο ύψος ερεισίνωτου του καθίσματος για επαρκή στήριξη της οσφυϊκής και θωρακικής χώρας είναι 50-55 εκ.

¹⁰ Το βάρος του ανθρώπινου σώματος πάνω σ' ένα κάθισμα κατανέμεται ως εξής: 75% του όλου βάρους στην έδρα του καθίσματος, 8% στο ερεισίνωτο και 17% στο δάπεδο (ή το υποπόδιο). Το βάθος καθίσματος των 43,2 εκ. εξυπηρετεί κατά μέσο όρο το 90% του μέσου σωματότυπου.

¹¹ Biesel – Angel 1985. Prag κ.ά. 2009, 261-262. Papazoglou-Manioudaki κ.ά. 2010, 183, 184, 203.

Υλικό κατασκευής και η σημειολογία του

Ο θρόνος των Μυκηνών είναι κατασκευασμένος από ντόπιο, φαιόχρωμο, ποτάμιο κροκαλοπαγές ολιγομικτικό πέτρωμα με υψηλή περιεκτικότητα σε ανθρακικό ασβεστολιθικό υλικό και χαμηλή περιεκτικότητα σε πυριτόλιθο και φλύσχη (<5%) (εικ. 4, 9). Αυτός ο κροκαλοπαγής φαιόχρωμος ασβεστόλιθος προσιδιάζει στο τοπικό πέτρωμα του γειτονικού όρους της Ζάρας (αρχ. Σκίαθις), που ορθώνεται ανατολικά της ακρόπολης ως προέκταση της οροσειράς του Αραχναίου, ενώ είναι διαφορετικός σε σύσταση και χρώμα από τον φερτό κιτρινωπό αμυγδαλίτη λίθο με εγκλείσματα λατερίτη και μη ανθρακικές προσμείξεις που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην ακρόπολη και πέριξ αυτής για την επένδυση και διακόσμηση προσόψεων βασιλικών θολωτών τάφων, τειχών, εισόδων και πυλών. Η χρήση ντόπιου πετρώματος για τον θρόνο των Μυκηνών, σε αντίθεση με τη χρήση εισηγμένου αλαβάστρου για τον θρόνο της Κνωσού, αποτελεί πιθανώς συνειδητή επιλογή με διαφορετική σημειολογική δυναμική και κοινωνικο-πολιτικούς συμβολισμούς.

Στο σωζόμενο λίθινο θραύσμα του θρόνου διακρίνεται επιφάνεια επαφής (κλίσης 60°) ανάμεσα σε ανώτερη ιζηματογενή στρώση χονδρόκοκκης άμμου και ομοιόμορφων μικρών βοτσάλων και σε κατώτερη στρώση ανομοιόμορφων αποστρωγγυλεμένων, ελλειψοειδών ή πεπλατυσμένων, ποτάμιων εγκλεισμάτων (εικ. 9). Η απόκλιση της επιφάνειας επαφής των δύο ιζηματογενών στρώσεων από τους βασικούς άξονες του αντικειμένου υποδηλώνει πως ο θρόνος λαξεύθηκε πιθανώς από ογκόλιθο αποκολλημένο από τον φυσικό βράχο και μάλλον όχι από πέτρωμα λατομείου, όπου η λατόμηση του λίθου συνήθως παρακολουθεί τις φλέβες και ρωγμές του πετρώματος και παράγει λαξεύσεις σχεδόν παράλληλες προς τις ιζηματογενείς στρώσεις και δομές του πετρώματος.

Η χρήση λαξευμένων κροκαλοπαγών πετρωμάτων αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της μυκηναϊκής ανακτορικής αρχιτεκτονικής του 14ου και 13ου αιώνα π.Χ. Κροκαλοπαγή πετρώματα χρησιμοποιήθηκαν ευρέως για την επένδυση και διακόσμηση προσόψεων βασιλικών θολωτών τάφων, τειχών, εισόδων και πυλών κυρίως στις Μυκήνες (π.χ. Πύλη Λεόντων, Θολωτός του Ατρέως), στην Τίρυνθα και την Κνωσό. Εκτός από τα εμφανή πρακτικά πλεονεκτήματα της χρήσης τους σε σχέση με τον σκληρότερο ασβεστόλιθο (ευκολία λάξευσης και δυνατότητα λατόμησης μεγάλων δόμων σε κανονικότερα σχήματα)¹², η χωροταξική διασπορά τους και η επικέντρωσή τους σε συγκεκριμένα κτίσματα υποδηλώνουν πως η επιλεκτική χρήση κροκαλοπαγών πετρωμάτων ίσως σημασιοδοτεί ορισμένα αρχιτεκτονικά μνημεία με ανακτορικούς συμβολισμούς πολιτικής εξουσίας, οικονομικής δύναμης και εικόνα μεγαλοπρέπειας¹³.

Τέλος, ο ίδιος συνδυασμός κροκαλοπαγούς ασβεστόλιθου ή αμυγδαλίτη λίθου με πρασινωπό μάρμαρο ή σερπεντινίτη χρησιμοποιήθηκε κατά την ίδια περίοδο (μέσα 13ου αιώνα π.Χ.) όχι μόνο για τον ανακτορικό θρόνο των Μυκηνών (εφόσον η διακοσμημένη βάση από πρασινωπό σερπεντινίτη όντως συνδέεται με τον θρόνο) αλλά και για τη διακόσμηση προσόψεων βασιλικών θολωτών τάφων στις Μυκήνες (π.χ. Θολωτός Ατρέως, Θολωτός Κλυταιμνήστρας;) και τη βάση του θρόνου του ανακτόρου της Τίρυνθας (εικ. 8)¹⁴.

Τεχνικές κατεργασίας

Ο θρόνος λαξεύθηκε από δύο διαφορετικούς ογκόλιθους, έναν μονόλιθο για το κάθισμα και άλλον για την πλάκα του ερεισίνωτου, ενώ τα δύο μονολιθικά τμήματα συνδέθηκαν με αρμό (εικ. 10). Η λεπτή πλάκα του ερεισίνωτου είχε προφανώς σφηνωθεί ανάμεσα στην οπίσθια όψη του καθίσματος και τον τοίχο του μεγάρου (όπως ακριβώς στον θρόνο της Κνωσού), με μια οριζόντια προεξοχή της βάσης του ερεισίνωτου (ledge) να επικάθεται στην άνω επιφάνεια του οπίσθιου περιχειλίσματος της έδρας, όπου και δημιούργησε εμφανή ζώνη διαφοροποιημένης λείανσης και φθοράς.

Η λάξευση των ογκόλιθων πρέπει να έγινε με λίθινα εργαλεία σε πρώτη φάση (λίθινα σφυριά και καλέμια), ενώ η λεπτομερής κατεργασία του σε δεύτερη φάση έγινε με μπρούτζινα και λίθινα εργαλεία (καλέμια, σμίλες, λίμες, ξέστρα). Τέτοια εργαλεία έχουν έλθει στο φως από τις αρχαιολογικές ανασκαφές στην ακρόπολη και την Κάτω Πόλη των Μυκηνών. Για τη λείανση των ορατών επιφανειών πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σμυρίδα ή άλλα λειαντικά υλικά (βασάλτης, χαλαζίας ή αμμόλιθος) με επαναλαμβανόμενες κυκλικές κινήσεις. Η εξαιρετική κατεργασία (λάξευση και λείανση) της σωζόμενης επιφάνειας του θρόνου συνιστά διαγνωστικό γνώρισμα μυκηναϊκής ανακτορικής τέχνης και τεχνικής. Η λείανση της έδρας του θρόνου είναι τόσο καλή που έχει αφήσει ελάχιστα δυσδιάκριτα ίχνη κατεργασίας.

¹² Higgins – Higgins 1996, 46-47.

¹³ Wright 2006β, 49-69, κυρίως 60-62. Maran 2006, 82-84.

¹⁴ Kilian 1988. Schulz 1988.

Ιστορικές και λογοτεχνικές πηγές

Η λέξη *to-no* (θρόνος) αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη σειρά πινακίδων Τα από την Πύλο (Tablets 707, 708, 714, 721), όπου σε κατάλογο απογραφής κινητών επίπλων του ανακτόρου, αγγείων και σκευών για συμπόσια και ιεροτελεστίες συμπεριλαμβάνονται έντεκα τράπεζες, έξι θρόνοι ή πολυτελή καθίσματα (*to-no*) και 16 υποπόδια (*ta-ra-nu-we*, *θρήνυς*), με περιληπτική περιγραφή των υλικών κατασκευής και πολυτελούς διακόσμησης (ξύλο με ένθετη διακόσμηση από ορεία κρύσταλλο, χρυσό, ασήμι, ημιπολύτιμους λίθους και κυανή ναλόμαζα)¹⁵.

Στην *Ιλιάδα* η λέξη *θρόνος* χρησιμοποιείται 14 φορές ως όρος για πολυτελές κάθισμα θεών (Ζeus, Ήρα, Αθηνά, Άρης, Θέτις και Αιδωνεύς ή Άδης) ενώ τέσσερις φορές εμφανίζεται ο όρος *κλισμός*. Στην *Οδύσσεια* η λέξη *θρόνος* χρησιμοποιείται 39 φορές ενώ 12 φορές, εναλλακτικά ή ενίοτε συνδυαστικά, εμφανίζεται ο όρος *κλισμός* (κάθισμα) τόσο για θρόνους θεών όσο και για ανακτορικούς θρόνους (Μενέλαος, Νέστωρ, Οδυσσεύς) ή πολυτελή καθίσματα ευγενών (μνηστήρες στην Ιθάκη).

Τόσο οι πινακίδες Γραμμικής Β όσο και τα ομηρικά έπη παρουσιάζουν τον πολυτελή, διακοσμημένο ξύλινο *θρόνο* ως σύμβολο δύναμης, πλούτου και εξουσίας, συνδεδεμένο με το θείο, τον άνακτα και την αριστοκρατία. Ένας μόνιμος, μνημειώδης, λίθινος θρόνος, όπως αυτός των Μυκηνών ή της Κνωσού, αποτελεί ένα πολύ πιο αποτελεσματικό και εμφιατικό σύμβολο αρχαιότητας, διαχρονικότητας, σταθερότητας και δύναμης.

Σημειολογία του ανακτορικού θρόνου: συμβολισμοί εξουσίας και συλλογική μνήμη

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του μεγάρου, ο οποίος μετεξελίχθηκε από τα μεγαροειδή κτίρια της πρωτοελλαδικής (*corridor houses*) και της μεσοελλαδικής περιόδου (αψιδωτά μέγαρα), με απώτερη καταγωγή στα νεολιθικά μεγαροειδή κτίρια του ελλαδικού χώρου (Σέσκλο, Διμήνη) και της Ανατολίας, καθιερώθηκε ως κεντρικό κτίριο στον πυρήνα των μυκηναϊκών ανακτόρων, περιστοιχισμένο από αυλές, εργαστήρια, αποθήκες, χώρους κατοικίας, και σταδιακά διαμορφώθηκε αρχιτεκτονικά, χωροταξικά, μορφολογικά κι αισθητικά και τυποποιήθηκε στην τελική του μορφή στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (13ος αιώνας π.Χ.). Οι πολλές και έντονες ομοιότητες ανάμεσα στα μέγαρα των μυκηναϊκών ανακτόρων, ως προς τον τύπο και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, τις διαστάσεις και αναλογίες, τη χωροταξική διάταξη, τα υλικά και τις τεχνικές κατασκευής, τη διακόσμηση και εικονογραφία, συνηγορούν υπέρ της θεωρίας περί μετακινούμενων καλλιτεχνικών εργαστηρίων, που αναλάμβαναν την κατασκευή των ανακτόρων εφαρμόζοντας ένα βασικό σχέδιο με παραλλαγές, ώστε να προσαρμόζεται σε διαφορετικές ανάγκες, ιδιαιτερότητες ή αισθητικές απαιτήσεις. Συγκεκριμένα διαγνωστικά χαρακτηριστικά του μυκηναϊκού ανακτορικού μεγάρου, όπως η κεντρική κυκλική εστία, ο μνημειώδης θρόνος και η εικονογραφία των τοιχογραφιών, πέραν της πρακτικής ή διακοσμητικής τους χρήσης, απέκτησαν πολυσήμαντη σημειολογική δυναμική, λειτουργώντας ως μεγαλοπρεπή σύμβολα ανακτορικής εξουσίας, δύναμης, πλούτου και κοινωνικής διάκρισης αλλά κι ως μηχανισμοί ανακτορικής προπαγάνδας για τη δημιουργία και διατήρηση συλλογικής πολιτισμικής μνήμης.

Ο θρόνος, αν και το κατ' εξοχήν σύμβολο ανακτορικής εξουσίας, παραδόξως δεν αποτελεί το κεντρικό χαρακτηριστικό της αίθουσας του θρόνου στα μυκηναϊκά ανάκτορα, καθώς είναι τοποθετημένος παράπλευρα, στα δεξιά της εισόδου, στο μέσον του πλευρικού μακρού τοίχου (εικ. 3). Αντιθέτως, τόσο οπτικά όσο και χωροταξικά, το κεντρικό σταθερό σημείο αναφοράς του μεγάρου είναι η κεντρική εστία, το κυκλικό σχήμα της οποίας, απόλυτα συμμετρικό, εξισωτικό και κλειστό, χωρίς κορυφή, αρχή και τέλος, ανακαλεί ίσως πανάρχαιες μνήμες ετεραρχικών κοινωνικών δομών και σηματοδοτεί βαθειά ριζωμένες παραδόσεις συλλογικής διαχείρισης των κοινών¹⁶. Συνεπώς, η «αίθουσα του θρόνου» ή, ορθότερα, η «αίθουσα της εστίας» του μυκηναϊκού ανακτόρου (εικ. 11) διαφοροποιείται σημαντικά από τις αίθουσες θρόνου στην Αίγυπτο, Ανατολία, Ασσυρία και Μεσοποταμία, οι οποίες ακολουθούν διαφορετικό πρότυπο χωροταξικής διάταξης, που εστιάζει στον θρόνο ως κύριο και κεντρικό σημείο αναφοράς κι έκφρασης της απόλυτης θεοκρατικής μοναρχίας. Η σημειολογική δυναμική αυτής της χωροταξικής διαφοροποίησης έρχεται σε διάσταση με την παραδοσιακή θεωρία περί απόλυτης και συγκεντρωτικής εξουσίας του άνακτα (*wanax*), ενώ συμβαδίζει με ενδιαφέρουσες νέες ερμηνείες επιγραφικών δεδομένων της Γραμμικής Β σχετικά με σαφείς ενδείξεις για περιφερειακή αποκέντρωση εξουσίας και ιεραρχική διάρθρωση επαρχιακών και τοπικών αρχών αλλά και πιο διασταλτικές θεωρίες για συστημική «συνύπαρξη» μοναρχίας και συλλογικών οργάνων ή δομών διοίκησης στα μυκηναϊκά ανακτορικά κράτη¹⁷.

Οι μεγάλες μορφολογικές, τυπολογικές και μετρολογικές ομοιότητες ανάμεσα στους θρόνους των Μυκηνών και της Κνωσού αλλά και στις σωζόμενες βάσεις θρόνων στην Τίρυνθα, τις Μυκήνες, την Πύλο και την Κνωσό

¹⁵ Rehak 1995, 101. Chadwick 1973, 332-346.

¹⁶ Wright 2006a, 37-41. Maran 2006, 78.

¹⁷ Kyriakidis 2010. Kyriakidis 2017.

μαρτυρούν πως ο καθιερωμένος τύπος ανακτορικού θρόνου στη μυκηναϊκή Ελλάδα είχε ήδη διαμορφωθεί και τυποποιηθεί στην τελική του μορφή κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (εικ. 10). Η επιλογή υλικών και διακόσμησης του θρόνου των Μυκηνών και της βάσης του ακολουθεί κατά βάση τον «ανακτορικό» συνδυασμό κροκαλοπαγούς αμυγδαλίτη λίθου με πρασινωπό μάρμαρο ή σερπεντινίτη, που χρησιμοποιήθηκε κατά την ίδια περίοδο για τη διακόσμηση προσόψεων βασιλικών θολωτών τάφων στις Μυκήνες. Ωστόσο, το συγκεκριμένο είδος ντόπιου κροκαλοπαγούς ασβεστόλιθου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του θρόνου των Μυκηνών διαφέρει από τα άλλα είδη φερτών κροκαλοπαγών λίθων που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στις Μυκήνες (αμυγδαλίτης λίθος και ψαμίτης) και δεν απαντά σε άλλη χρήση στην ακρόπολη των Μυκηνών.

Σε αντίθεση με τον αλαβάστρινο θρόνο της Κνωσού, το εισηγμένο υλικό του οποίου παραπέμπει στη διαπολιτισμική διάσταση του μινωικού κόσμου (θαλασσοκρατία, υπερπόντιες επαφές, αποικιοκρατική δύναμη και εμπορικός πλούτος), η επιλογή χρήσης ντόπιου πετρώματος για τον θρόνο των Μυκηνών έχει διαφορετική σημειολογική δυναμική, καθώς ο ογκώδης λίθινος θρόνος θα έδινε την εντύπωση λαξευμένης προεξοχής του φυσικού βράχου των Μυκηνών μέσα στην κατάκοσμη αίθουσα του ανακτόρου (εικ. 3)¹⁸, λειτουργώντας σημειολογικά ως μνημειώδες, αιώνιο, μόνιμο, ριζωμένο κι αμετακίνητο βασιλικό σύμβολο αυτοχθονίας, αρχαιότητας, παράδοσης, σταθερότητας και δύναμης, αποτελώντας κεντρικό σημείο αναφοράς στη συλλογική ιστορική και πολιτισμική μνήμη του μυκηναϊκού παρελθόντος. Εάν, μάλιστα, ο θρόνος λαξεύθηκε από βράχο αποκολλημένο εξ αιτίας φυσικής καταστροφής (κατολίσησης ή σεισμού), τότε υπεισέρχονται σημειολογικές προεκτάσεις αποτροπαϊκές αλλά και μεταφυσικές, καθώς ο υπερβατικός συμβολισμός του «θεικού σημείου» στην επιλογή του συγκεκριμένου υλικού για τον θρόνο του άνακτα τον καθιστά διαχρονικό σύμβολο θείκης καθιέρωσης της ανακτορικής εξουσίας στη συλλογική μνήμη.

Συμπεράσματα

Ο θρόνος του τελευταίου ανακτόρου των Μυκηνών χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (13ος αιώνας π.Χ.), όταν οι Μυκήνες έφθασαν στο απόγειο δύναμης, επέκτασης και πλούτου, με την επέκταση των τειχών της ακρόπολης (ΝΔ και ΒΑ προέκταση), τη μνημειώδη και μεγαλιθική αρχιτεκτονική (κυκλώπεια τείχη, Πύλη Λεόντων, θολωτοί τάφοι), τα τεχνικά έργα μεγάλης κλίμακας (υπόγεια δεξαμενή, φράγματα, οδικό δίκτυο), τις εκτεταμένες επισκευές και την επέκταση της Κάτω Πόλης μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1250 π.Χ., την εμπορική και αποικιοκρατική εξάπλωση στα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο (Αλάσια), τη Μικρά Ασία και τις παράκτιες περιοχές της Εγγύς Ανατολής, τις συγκρούσεις με τους Χετταίους, τις υπερπόντιες επαφές με την Ασσυρία και την Αίγυπτο¹⁹. Στην ελληνική μυθολογία αυτή η ένδοξη περίοδος δύναμης και πλούτου των Μυκηνών συνδέθηκε με τον επικό κύκλο του Τρωϊκού Πολέμου και με θρυλικούς άνακτες, όπως ο Ατρείς κι ο Αγαμέμνων.

Η κρίση, η παρακμή και η κατάρρευση των Μυκηνών ήρθαν αμέσως μετά (12ος αιώνας π.Χ.), πιθανότατα ως αποτέλεσμα συνδυαστικής και ταυτόχρονης δράσης διαφόρων παραγόντων και ιστορικών συνθηκών²⁰. Αυτά συνέβησαν σταδιακά, όμως ο μεγάλος σεισμός που, μέσα σε λίγα λεπτά, μπροστά στα μάτια των Μυκηναίων, κατέστρεψε την πόλη τους, την ακρόπολη και το ανάκτορο των Μυκηνών και προκάλεσε τον κατακρημισμό του θρόνου αποτυπώθηκε βαθιά στη μνήμη τους ως μεταφυσικό σημάδι θείκης οργής, που έφερε το τέλος. Αυτή η συλλογική ιστορική μνήμη της βίαιης φυσικής καταστροφής του ανακτόρου²¹ και του θρόνου μετεξελίχθηκε και γιγαντώθηκε διασταλτικά με το πέρασμα των αιώνων σε συλλογική πολιτισμική μνήμη, καθώς επενδύθηκε σταδιακά με αιτιολογικές μυθοπλασίες που γέννησαν τον μυθικό κύκλο των Ατρείδων, με το προπατορικό αμάρτημα, τα αλλεπάλληλα φριχτά εγκλήματα και την ηθική τους πτώση, που επέσυραν την μήνιν των θεών, την κατάρρευση της βασιλείας τους και το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου.

Η επιστημονική αξία του μοναδικού αυτού ευρήματος, καθώς πρόκειται για τον μοναδικό έως τώρα ανακαλυφθέντα θρόνο μυκηναϊκού ανακτόρου στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και η σημειολογική του βαρύτητα ως συμβόλου άρρηκτα συνδεδεμένου με τον μύθο και την αρχαία λογοτεχνική παράδοση είναι προφανώς μεγάλη. Ο θρόνος των Μυκηνών αποτελεί αναντίρρητα ένα από τα πιο σημαντικά και εμβληματικά ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής.

¹⁸ Παρομοίως, προεξοχή του φυσικού βράχου αφέθηκε αλάξευτη στο άδυτο ιερού στην ακρόπολη των Μυκηνών (Temple Γ, Cult Center), Iakovidis 1983, 44-45.

¹⁹ Maggidis 2007. Iakovidis 1983, 23-72, κυρίως 70-72. French 2002.

²⁰ Maggidis 2007. Maggidis 2009.

²¹ Τα θραύσματα διακοσμημένων λιθοπλίνθων από σερπεντινίτη, προερχόμενα πιθανώς από τη βάση του θρόνου, τα οποία βρέθηκαν διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία των Μυκηνών, είχαν περισωθεί, περισυλλεγεί και αποθηκευθεί, ίσως ως πρώτη ύλη προς ανακύκλωση και δεύτερη χρήση (French 2009, 287-289) ή ακόμη και ως κειμήλια(;) μετά τη σεισμική καταστροφή (εικ. 8).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bisel – Angel 1985: S. C. Bisel – J. L. Angel, Health and nutrition in Mycenaean Greece. A study in human skeletal remains, στο: N. C. Wilkie – W. D. E. Coulson (επιμ.), *Contributions to Aegean Archaeology. Studies in Honor of William A. McDonald*, Minneapolis 1985, 197-210.
- Chadwick 1973: J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973.
- Δανηλίδου 2009: Δ. Δανηλίδου (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Ακαδημία Αθηνών, Σειρά Μονογραφιών 6, Αθήνα 2009.
- Evans 1935: A. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, vol. 4.2, London 1935.
- French 2002: E. French, *Mycenae, Agamemnon's Capital. The Site in its Setting*, Stroud 2002.
- French 2009: E. French, Recycling in palatial Mycenae, στο: Δανηλίδου 2009, 285-290.
- Higgins – Higgins 1996: M. D. Higgins – R. Higgins, *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, 1996.
- Iakovidis 1983: S. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Ithaca – London 1983.
- ICAANE Workshop 2016: The throne in art and archaeology: From the dawn of the ancient Near East until the Late Medieval period, στο: *10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Vienna, 25-29 April 2016*, 257-262 (https://www.oew.ac.at/fileadmin/Institute/OREA/pdf/events/ICAANE_2016_Abstract_Booklet.pdf).
- Kilian 1988: K. Kilian, Die „Thronfolge“ in Tiryns, *MDAI(A)* 103 (1988), 1-9.
- Kyriakidis 2010: E. Kyriakidis, Collectors as stakeholders in Mycenaean governance: Property and the relations between the ruling class and the state, *Cambridge Classical Journal* 56 (2010), 140-177.
- Kyriakidis 2017: E. Kyriakidis, Polity and administrative control in Mycenaean Pylos, στο: M.-L. Nosch – H. Landenius Enegren (επιμ.), *Aegean Scripts, Proceedings of the 14th International Colloquium on Mycenaean Studies, Copenhagen, 2-5 September 2015*, Roma 2017, vol. 1, 499-515.
- Maggidis 2007: C. Maggidis, Mycenae abroad: Mycenaean foreign policy, the Anatolian frontier, and the theory of overextension – Reconstructing an integrated causal nexus for the decline and fall of the Mycenaean world, στο: P. Kousoulis – K. Magliveras (επιμ.), *Moving Across Borders: Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean*, Orientalia Lovaniensia Analecta 159, Leuven – Dudley, Mass. 2007, 71-100.
- Maggidis 2009: C. Maggidis, Mycenaean palatial overextension and the dynamics of the systems collapse of the Mycenaean World, στο: Δανηλίδου 2009, 397-418.
- Maggidis 2019: C. Maggidis, The palace throne at Mycenae: Constructing collective historical memory and power ideology, στο: R. Laffineur – E. Borgna – I. Caloi – F. Carinci (επιμ.), *Μνήμη/Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 17th International Aegean Conference, Udine-Venice 17-21 April 2008*, *Aegaeum* 43, Liège 2019, 165-172.
- Maggidis (υπό έκδοση): C. Maggidis (επιμ.), *The Lower Town of Mycenae I: Archaeogeophysical Survey 2003-2013* (υπό έκδοση).
- Maggidis – Stamos 2006: C. Maggidis – A. Stamos, Detecting Mycenae. Systematic remote sensing survey in the 'Lower City' – Towards the discovery of the Mycenaean settlement outside the citadel, στο: S. Campana – M. Forte (επιμ.), *From Space to Place. 2nd International Conference on Remote Sensing in Archaeology, Rome, December 4-7, 2006*, BAR International Series 1568, Oxford 2006, 157-166.
- Maran 2006: J. Maran, Mycenaean citadels as performative space, στο: J. Maran – C. Juwig – H. Schwengel – U. Thaler (επιμ.), *Constructing Power: Architecture, Ideology and Social Practice*, Hamburg 2006, 75-88.
- Papazoglou-Manioudaki κ.ά. 2010: L. Papazoglou-Manioudaki – A. Nafplioti – J. Musgrave – A. Prag, Mycenae revisited, Part 3. The human remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the masks: a study of the bones of Shaft Graves I-V, *ABSA* 105 (2010), 157-224.
- Prag κ.ά. 2009: A. Prag – L. Papazoglou-Manioudaki – R. Neave – D. Smith – J. Musgrave – A. Nafplioti, Mycenae revisited, Part 1. The human remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and two new faces from Shaft Grave VI, *ABSA* 104 (2009), 233-277.
- Rehak 1995: P. Rehak, Enthroned figures in Aegean Art and the function of the Mycenaean megaron, στο: P. Rehak (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, *Aegaeum* 11, Liège 1995, 95-118.
- Schulz 1988: T. Schulz, Die Rekonstruktion des Thronpodestes von Tiryns, *MDAI(A)* 103 (1988), 11-23.
- Vetters 2011: M. Vetters, Seats of power? Making the most of miniatures. The role of terracotta throne models in disseminating Mycenaean religious ideology, στο: W. Gauss – M. Lindblom – R. A. Smith – J. Wright (επιμ.), *Our Cups Are Full. Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, BAR International Series 2227, Oxford 2011, 319-330.
- Wright 2006a: J. Wright, The formation of the Mycenaean palace, στο: S. Deger-Jalkotzy – I. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh 2006, 7-52.
- Wright 2006β: J. Wright, The social production of space and the architectural reproduction of society in the Bronze Age Aegean during the 2nd millennium B.C.E., στο: J. Maran – C. Juwig – H. Schwengel – U. Thaler (επιμ.), *Constructing Power: Architecture, Ideology and Social Practice*, *Geschichte: Forschung und Wissenschaft* 19, Hamburg 2006, 49-69.

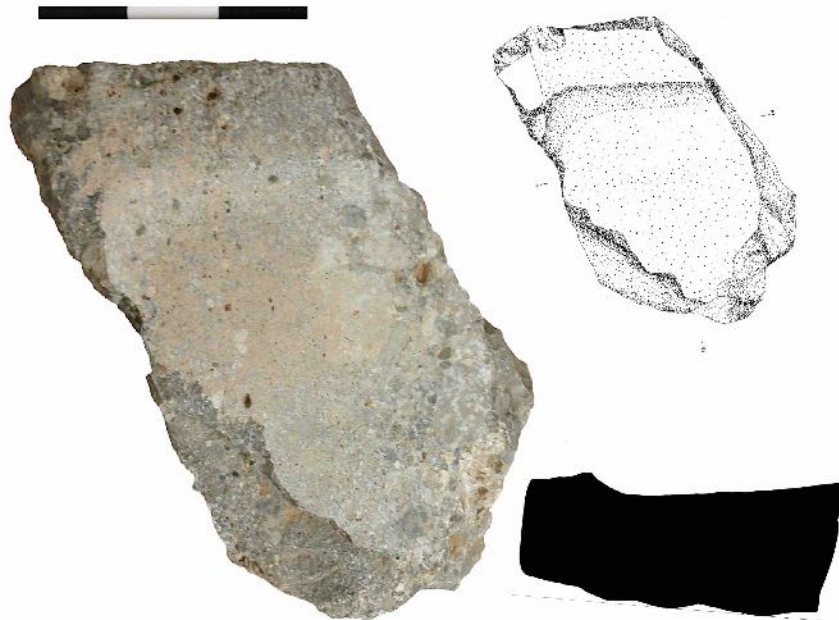
Εικ. 1. Μυκήνες: το σημείο ανεύρεσης του θραύσματος του θρόνου (© Χρ. Μαγγίδης).

Εικ. 2. Το θραύσμα του θρόνου κατά χώραν στον τόπο ανεύρεσης (© Χρ. Μαγγίδης).

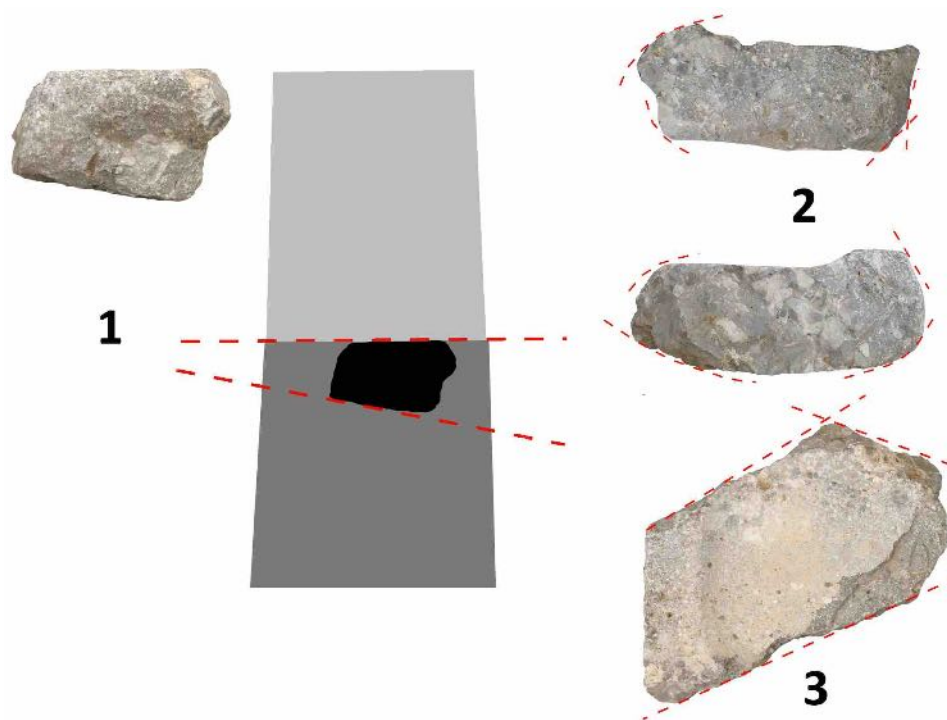

Εικ. 3. Ανάκτορο Μυκηνών, ΥΕ III Β Μέγαρο (με ερυθρό χρώμα σημειώνονται η βάση του ΝΑ κίονα της κυκλικής εστίας και ο θρόνος του ανακτόρου που ανευρέθησαν στην κοίτη του Χάβου) (© Χρ. Μαγγίδης).

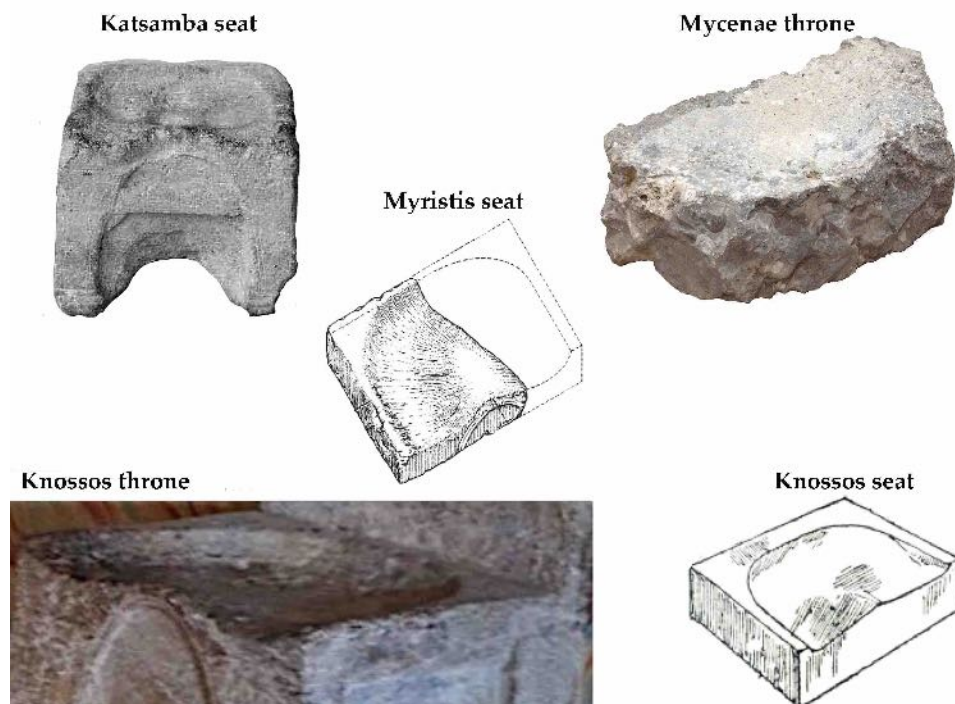

Εικ. 4. Το θραύσμα του θρόνου (© Χρ. Μαγγίδης).

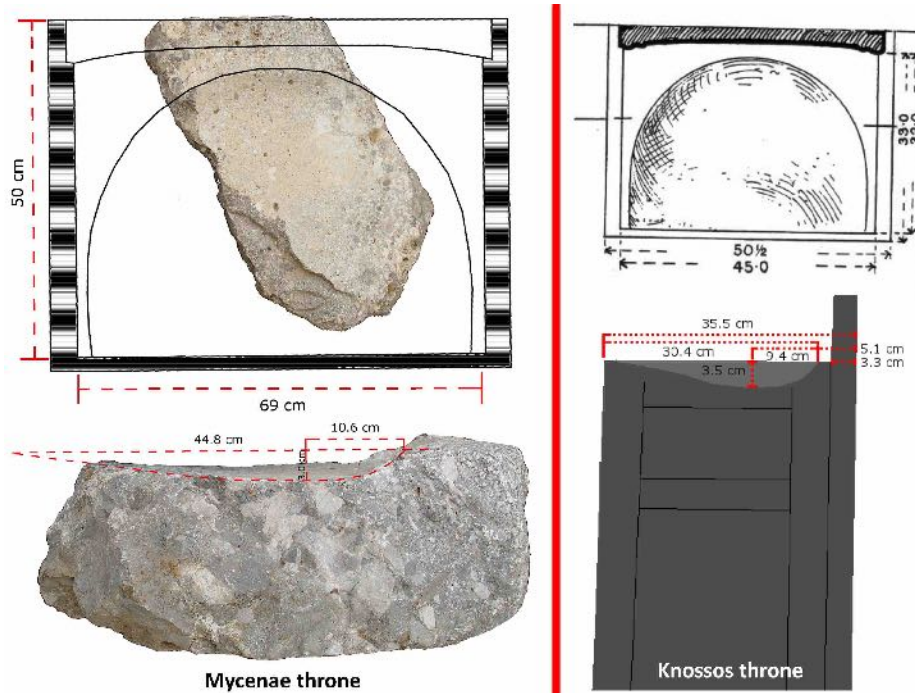

Εικ. 5. Το θραύσμα του θρόνου: ανάλυση ιχνών απόκρουσης (© Χρ. Μαγγίδης).

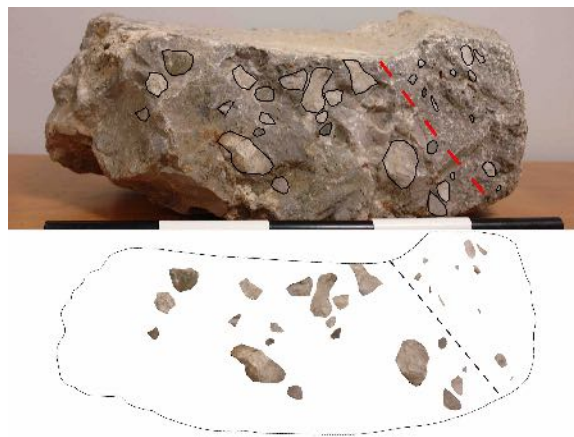
Εικ. 6. Το θραύσμα του θρόνου: μορφολογία και τυπολογία (© Χρ. Μαγγίδης).

Εικ. 7. Το θραύσμα του θρόνου: μετρολογική ανάλυση, διαστάσεις και αναλογίες (© Χρ. Μαγγίδης).

Εικ. 8. Ανάγλυφες διακοσμημένες βάσεις από σερπεντινίτη των θρόνων των Μυκηνών και της Τίρυνθας (© Χρ. Μαγγίδης).

Εικ. 9. Το θραύσμα του θρόνου: πετρογραφική ανάλυση (© Χρ. Μαγγίδης).

Εικ. 10. Ο θρόνος των Μυκηνών: ψηφιακή αναπαράσταση (© Χρ. Μαγγίδης – Ν. Λιανός)

Εικ. 11. Ανάκτορο Μυκηνών, η αίθουσα του θρόνου του ΥΕ ΙΙΒ Μεγάρου: ψηφιακή αναπαράσταση (© Χρ. Μαγγίδης – Ν. Λιανός)

MICHAELA ZAVADIL

The Acropolis of Pheneos (Arcadia) in the Middle Helladic period. Preliminary results of the Greek-Austrian excavations, 2011-2013*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η ελληνο-αυστριακή ανασκαφή στην ακρόπολη της Φενεού αποκάλυψε τμήμα ενός μεσοελλαδικού οικισμού κάτω από το πρώιμο ελληνιστικό τείχος. Η χρήση της θέσης ξεκίνησε τη νεολιθική εποχή, όπως υποδηλώνει η συλλεχθείσα κεραμική, ενώ κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν τεκμηριώνεται ανθρώπινη δραστηριότητα. Η Φενεός επανακατοικήθηκε κατά τη μεταβατική ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Ι φάση, με αδιάλειπτη ανθρώπινη παρουσία μέχρι τη μυκηναϊκή εποχή. Στο παρόν άρθρο γίνεται μια σύντομη, προκαταρκτική παρουσίαση των φάσεων κατοίκησης της θέσης με βάση τη στρωματογραφική ακολουθία, τα αρχιτεκτονικά λείψανα και τις βασικές κατηγορίες της ανευρεθείσας κεραμικής. Η ανασκαφή στη Φενεό είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς η θέση είναι μία από τις λίγες γνωστές της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην ορεινή και δυσπρόσιτη κεντρική Πελοπόννησο.

Arcadia is among the regions in the Peloponnese of which we have only limited knowledge regarding their history in the Bronze Age. Thanks to the work of Eleni Salavoura¹ its development in the Late Bronze Age is now better understood, but we still have little information about the immediately preceding Middle Helladic (MH) period². Excavations have taken place at several Middle Bronze Age sites in the peninsula's inland regions, but many of them were only preliminarily published (e.g. Karvouni/Sphakouvouni³, Mantineia/Gortsouli⁴, Stadio/Ayios Konstantinos⁵, Phigaleia/Kourdoumbouli⁶), with Kavkania⁷ being an exception (fig. 1). Erik Holmberg's investigations at Asea/Palaiokastro were conducted in 1936-1938 and fully published in 1944, but are far from the publication standards of the 21st century⁸. A similar case is Malthi, which was excavated by Natan Valmin between 1926 and 1934⁹. New research under the direction of Michael Lindblom just started in 2015¹⁰. Of course, the ongoing excavations at the Sanctuary of Zeus on Mt. Lykaion, directed by Anna Karapanagiotou, Mary Voyatzis, and David Romano, must not be forgotten¹¹. Other sites are known only by surveys and chance finds or were discovered during construction works [e.g. Tsoukka, Steno/Ayios Charalambos, Mesino, and Lakkomata in the basin of Archaia Pheneos or in its immediate vicinity¹², as well as Dimitra/Troupes (Damari)¹³ and Dimitsana¹⁴]. Therefore, the excavations at the acropolis of Pheneos, on the western edge of the basin, conducted by the former 37th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Corinth (now Ephorate of

* First and foremost I would like to thank K. Kissas (Ephorate of Antiquities of Corinth) and P. Scherrer (University of Graz, Institute of Antiquity) for permission to study and publish the Middle Helladic pottery from the excavations conducted in 2011-2013 at the acropolis of Pheneos. I am grateful to E. Alram-Stern, C. T. Burke, G. Forstenpointner, G. Kordatzaki, J. Kraschitzer, M. Lehner, C. Matzanas, R. Pritz, E. Trinkl, and G. Weissengruber for stimulating discussions. Research in Pheneos was financially supported by the Institute of Antiquity (University of Graz), the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), and the former Institute for Oriental and European Archaeology (Austrian Academy of Sciences). Last but not least I thank P. Kasimi, I. Tsigri, and V. Delistathis (Ephorate of Antiquities of Corinth), as well as G. Ladstätter (Austrian Archaeological Institute, Athens Branch) for their support.

¹ Σαλαβούρα 2015. Salavoura (forthcoming).

² Zavadil 2010, 160-162. Zavadil 2016, 458-459.

³ Alram-Stern 2004, 639-640. Σαλαβούρα 2015, 209-217 no. 47 (both with previous bibliography).

⁴ Σαλαβούρα 2015, 103-110 no. 14 (with previous bibliography).

⁵ Σαλαβούρα 2015, 124-127 no. 22 (with previous bibliography); see also the paper by G. Smerou in this volume (Σμέρου 2020).

⁶ Σαλαβούρα 2015, 180-183 no. 39 (with previous bibliography). See also Rambach 2010, 114, and Arapojanni 2002, 323-324.

⁷ Arapojanni *et al.* 2002.

⁸ Holmberg 1944. Σαλαβούρα 2015, 136-144 no. 29 (with previous bibliography). Forsén *et al.* 2017.

⁹ Valmin 1938. Χασιακού 2014.

¹⁰ Worsham *et al.* 2018.

¹¹ <http://lykaionexcavation.org/> (last access 03.06.2020).

¹² Erath 1999a (with previous bibliography). Tausend 1999b, 333-337. Erath 1999b, 199-217, 219-223, 228-234. Erath 2000. Tausend – Erath 2002. Cf. also Σαλαβούρα 2015, 71-85 nos 2-5. In Lakkomata some MH III/LH I pottery was found but was not published.

¹³ Σαλαβούρα 2015, 217-221 no. 48 (with previous bibliography).

¹⁴ Σαλαβούρα 2015, 206-209 no. 46 (with previous bibliography).

Antiquities of Corinth) in cooperation with the Austrian Archaeological Institute, Athens, and the former Institute of Archaeology (now Institute of Antiquity) of the University of Graz, under the direction of Konstantinos Kissas and Peter Scherrer, are expected to contribute to the better understanding of the Middle Bronze Age in the central Peloponnese.

Prehistoric settlement remains were identified at Pheneos already in the 1950s and 1960s, when Evangelia Protonotariou-Deilaki conducted excavations at the Asklepieion, at the southeastern foot of the acropolis (fig. 2)¹⁵. In a trench north of the sanctuary she revealed a stratified Middle Bronze Age settlement sequence. In the preliminary report Protonotariou-Deilaki mentioned an apsidal building with a hearth and circular cavities for wooden columns supporting the roof, which was found at a depth of 1.52 m. Beneath this, 1.82 m under the modern surface, building remains of an earlier structure were also found.

The Greek-Austrian excavations carried out on the saddle between the two summits of the acropolis and close to the chapel of Ayios Konstantinos in 2011-2013, under the supervision of Manfred Lehner, brought to light a stratified MH settlement sequence¹⁶ in Trenches A and AI underneath the Early Hellenistic city wall (figs 2-3). MH habitation started early in the Middle Bronze Age and lasted until the Shaft Grave Period. Based on the preliminary analysis of the complex stratigraphy, a sequence of at least three settlement phases is proposed (fig. 4).¹⁷

A wall found in the northern part of Trench A and traces of a second one in Trench AI were assigned to the earliest Middle Bronze Age phase (blue on the plan). Between them were several post holes and pits filled with ash. One of these pits contained a small storage jar half filled with pebbles. These must have been collected from a nearby streambed, since no pebbles are to be found on the acropolis¹⁸. ¹⁴C analyses of charcoal found in this stratum provide a 2- σ -calibrated radiocarbon date of 2190-1980 BC¹⁹, i.e. the transition from EH III to MH I²⁰. This date is confirmed by the pottery (e.g. fragments of Bass Bowls and of several pedestal-footed cups²¹) (fig. 5). Unfortunately, some characteristic MH I pottery fragments were found only in later contexts: worth mentioning are a dark-on-light decorated body sherd of a narrow-necked jar with flaring rim, which has close parallels in Lerna V A and in the earliest deposits on the Aspis in Argos²², and a Solidly Painted and Burnished bowl with ribbed shoulder, which has also been found in Lerna V A²³. The absence of typical EH III shapes (e.g. ouzo cups and tankards)²⁴ implies that the Bronze Age settlement on the acropolis started in the transition from EH III to MH I.

More substantial are the building remains of Phase 2 (red on the plan) (fig. 4)²⁵. A wall running approximately north-south has been preserved, albeit damaged by a large medieval pit. Just before disappearing under the Late Classical fortification, the wall turns towards the east. On its east side this wall is accompanied by four post-holes, which may have held posts supporting a roof. Therefore, the sector east of the wall may have been an outdoor area, perhaps a courtyard. Three pits were presumably used for campfires or as hearths. The strata associated with these walls are not well preserved and unfortunately did not contain characteristic pottery fragments (mostly fragments of coarse storage jars and so-called 'Adriatic' pottery). A charcoal sample from a sandy stratum mixed with ashes covering the aforementioned pits yielded a radiocarbon date of 1870-1680 BC and can thus be attributed to the second half of the Middle Helladic period²⁶.

The beginning of Phase 3 (green on the plan)²⁷ (fig. 4) is marked by the partial demolition of the north-south wall. The inhabitants of Pheneos replaced it by a new wall constructed immediately east of the old one. The building now had a different layout: some rooms seem to have been constructed east and west of the north-south

¹⁵ Προτονοταρίου-Δεϊλάκη 1961-1962, 60 with n. 6. Προτονοταρίου-Δεϊλάκη 1965.

¹⁶ Middle and Late Neolithic as well as Chalcolithic pottery fragments found in a small test trench just above the natural ground are under study by E. Alram-Stern (Austrian Academy of Sciences). E. Protonotariou-Deilaki reported Early Helladic (EH) pottery from the Asklepieion as well as from the acropolis (Προτονοταρίου-Δεϊλάκη 1965, 159. Προτονοταρίου-Δεϊλάκη 2001, 438).

¹⁷ Kissas *et al.* 2014, 144-151.

¹⁸ Organic residue analyses conducted by C. Debono Spiteri (University of Tübingen), will contribute to our understanding of the use of this jar.

¹⁹ Kissas *et al.* 2014, 147.

²⁰ Rutter 2017, 17 table 2.1: EH III: 2200/2150-2050/2000 BC; MH I: 2050/2000-1900 BC. See also Cavanagh *et al.* 2016, 42: EH III/MH I transition: 2190-2060 BC.

²¹ Rutter 1995, 326-334, for early MH pedestal-footed cups see 328, 333-334. For MH I pedestal-footed cups with incised decoration, see Rambach 2007, 144-145 fig. 22, and Rambach 2011, 470, 472 fig. 12. See also Burke *et al.* 2021, fig. 3c-d.

²² Zerner 1978, 114 (B 1487/5), 117-118 (B 1486/5), pls 16-17, figs 14-15. Philippa-Touchais – Touchais 2011, 206 fig. 12.20, 208. Burke *et al.* 2021, fig. 3a

²³ Zerner 1978, 68 (B 597/2), 192-193, fig. 4. Burke *et al.* 2021, fig. 3b.

²⁴ Rutter 1995, 475.

²⁵ Kissas *et al.* 2014, 147-148.

²⁶ Kissas *et al.* 2014, 148. Rutter 2017, 17 table 2.1: MH II: 1900-1750 BC; MH III: 1750-1680 BC.

²⁷ Kissas *et al.* 2014, 148-150.

wall. A corner of a wall immediately southeast of the Early Hellenistic fortification, which was found by the Ephorate during cleaning work in 2008-2009, might be part of this building, too. The layout of this building was soon modified: the two transverse walls in the north were demolished, and a new wall was constructed against the remainder of the wall running east (turquoise on the plan). Post-holes east of the north-south wall may belong to posts supporting a porch. Under this porch, an ash pit and two small cist graves were found, each containing the contracted burial of an infant aged six months or less²⁸. A third child burial, an infant of the same age buried in a pit covered with a schist slab, lay immediately to the east outside the porch. The graves did not contain any grave goods. Bone samples from the infants buried in the cist graves were subjected to ¹⁴C-analysis: the children died in 1680-1510 and 1630-1500 BC²⁹, i.e. in the early Mycenaean period³⁰. These absolute dates are consistent with the pottery found in the stratum into which the tombs were cut, assuming that it is slightly older. The pottery includes several fragments of late Middle Helladic goblets, both in 'Grey Minyan' ware and in a buff version, well-known from several other sites, e.g. Asine and Mycenae³¹. A fine orange-brownish burnished kantharos has a close parallel in MH III Tsoungiza³². Some matt-painted fragments were also found, but no lustrous painted LH I or 'Mainland Polychrome' pottery. Storage jars and cooking pots complete the typical settlement assemblage. This building was abandoned and collapsed at an uncertain date, as the pottery associated with the destruction layer has not yet been examined. A circular pit had been opened into the dissolved mudbricks and was preliminarily dated to LH I/II by the excavators³³. That the acropolis was not abandoned during the Late Bronze Age is confirmed by LH II and LH IIIA/B pottery fragments, which were found in post-Bronze Age layers in nearly all trenches³⁴.

Although Pheneos is situated in a remote part of the Peloponnese, its inhabitants had some contacts with other regions of Greece. Macroscopic examination of the pottery identified imports from Aegina, namely a matt-painted medium sized bowl with in-turned rim³⁵ and a leg of a tripod cooking pot, both from Late Classical contexts (not from Trenches A/AI). Possible imports from the Corinthia and Central Greece were also identified macroscopically. Most of the pottery, however, appears to have been produced locally or broadly locally. Petrographic analysis carried out by Claire T. Burke³⁶ (Austrian Academy of Sciences) showed that, with the exception of the imports from Aegina, the majority of the pottery was produced in the wider region of Pheneos. Neutron Activation Analysis by Hans Mommsen (University of Bonn), in collaboration with Johannes Sterba (Vienna University of Technology), will shed more light on the origin of the finer wares. Several overfired pottery fragments were found in the Phase 3 strata, but also in the earliest strata. These fragments, in association with specific manufacturing features that were identified³⁷, may support the hypothesis of a possible (wider) local pottery production.

The recent discoveries on the acropolis of Pheneos must be considered together with the settlement remains identified by Protonotariou-Deilaki in the immediate vicinity of the Asklepieion (fig. 2). If both findspots belong to a single settlement this would support the hypothesis that it may have been the principal site of the basin, surrounded by smaller villages³⁸. It should be emphasised that hitherto known prehistoric sites are not at the bottom of the basin, but on the higher foothills at its margins. This could be associated with the possible existence of a lake, which is mentioned in ancient sources and was also witnessed by travellers in the 18th and 19th centuries³⁹. Klaus Kilian, however, identified the same settlement pattern in the Argolid and associated it with the intention of keeping the fertile plain devoid of buildings⁴⁰. On the other hand, it is also possible that

²⁸ The skeletons were studied by T. H. Schmidt-Schultz and M. Schultz (University of Göttingen), to whom I am very grateful for the above information.

²⁹ Kissas *et al.* 2014, 149-150.

³⁰ Rutter 2017, 17 table 2.1: LH I: 1680-1640 BC. Manning 2010, 23 table 2.2: LH I: 1700/1675-1635/00 BC. LH IIA: 1635/0-1480/70 BC. See also Lindblom - Manning 2011 (I thank J. Huber for drawing my attention to this article).

³¹ Cf. Dietz 1991, 62 nos 87-88, 63 fig. 15, 76-78 nos 173-179, 77 fig. 21. Cf. also Gauß - Lindblom, 2017, 11-12, and Burke *et al.* 2021, figs 4, 12, 13.

³² Rutter 1990, 399 no. 85, 432 fig. 12.

³³ Kissas *et al.* 2014, 150.

³⁴ For Mycenaean pottery fragments, see also Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1961-1962, 60 n. 6, and Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1965, 159.

³⁵ Vollgraff 1906, 22 fig. 28. Siedentopf 1991, 77 no. 368, pl. 74. Philippa-Touchais 2007, 98 fig. 1.6, 100. Burke *et al.* 2021, fig. 9. For the rim profile cf. also Gauß - Kiriatzi 2011, 310, 457 fig. 79, 505 fig. 127 (KOL 135).

³⁶ For preliminary reports on the petrography, see Burke 2020 (in this volume) and Burke *et al.* 2021.

³⁷ Burke *et al.* 2021.

³⁸ Alram-Stern 2010, 148-149.

³⁹ Baker-Penoyre 1902. Stangl 1999. Bayer 2020. The existence of the MH settlement in the area of the later Asklepieion indicates that the lake (if it existed) did not encompass the entire basin, the bottom of which at its southern end is about 35 m lower than at the sanctuary, situated in the northern part of the basin.

⁴⁰ Kilian 1984, 63.

prehistoric settlements were covered by colluvial and alluvial deposits, as the example of the basin of Phlious proves⁴¹. For the Pheneatiké, this issue can only be clarified by further investigations.

BIBLIOGRAPHY

- Alram-Stern 2004: E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie. Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band. Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21, Wien 2004.
- Alram-Stern 2010: E. Alram-Stern, Aigeira and the beginning of the Middle Helladic period in Achaia, in: Philippa-Touchais *et al.* 2010, 143-150.
- Arapojanni 2002: X. Arapojanni, Neue archäologische Entdeckungen in der weiteren Umgebung von Olympia, in: H. Kyrieleis (ed.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre deutsche Ausgrabungen. Internationales Symposium, Berlin 9.-11. November 2000*, Mainz 2002, 317-329.
- Arapojanni *et al.* 2002: X. Arapojanni – J. Rambach – L. Godart, *Kavkania. Die Ergebnisse der Ausgrabung von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses*, Mainz 2002.
- Baker-Penoyre 1902: J. Baker-Penoyre, Pheneus and the Pheneatiké, *JHS* 22 (1902), 228-240.
- Bayer 2020: P. Bayer, Pheneos in Arkadien und seine Stadtmauer. Ein hydrogeographisches Gedankenspiel, *Forum Archaeologiae* 94/III/2020.
- Burke 2020: C. Burke, Archaia Pheneos pottery. Provenance and production technology, in: Ξανθοπούλου *et al.* 2020, 137-141.
- Burke *et al.* 2021: C. T. Burke – M. Zavadil – G. Kordatzaki, The *chaîne opératoire* of pottery traditions at Pheneos, Mainland Greece, *Journal of Archaeological Science: Reports* 35 (2021) (forthcoming).
- Casselmann 2010: C. Casselmann, *Spuren des Menschen. Erkennen von Strukturen archäologischer Fundstreuungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 183, Landschaftsarchäologische Untersuchungen im Becken von Phlious 1, Bonn 2010.
- Cavanagh *et al.* 2016: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Early Bronze Age chronology of mainland Greece: A review with new dates from the excavations at Kouphovouno, *ABSA* 111 (2016), 35-49.
- Dietz 1991: S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen 1991.
- Erath 1999a: G. Erath, Die archäologische Forschung im Gebiet der antiken Stadt Pheneos, in: Tausend 1999a, 180-198.
- Erath 1999b: G. Erath, Archäologische Funde im Becken von Pheneos, in: Tausend 1999a, 199-237.
- Erath 2000: G. Erath, Neolithische und bronzezeitliche Keramik aus dem Becken von Pheneos in Arkadien, in: F. Blakolmer (ed.), *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, 2.-3. Mai 1998*, Wiener Forschungen zur Archäologie 3, Wien 2000, 111-118.
- Felten *et al.* 2007: F. Felten – W. Gauß – R. Smetana (eds), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg October 31st – November 2nd, 2004*, Ägina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 14, Denkschriften der Gesamtakademie 42, Wien 2007.
- Forsén *et al.* 2017: J. Forsén – H. Mommsen – C. Shriener, Some preliminary remarks concerning a Neutron Activation Analysis (NAA) study and fabric correlation of ceramic samples from Asea in Arcadia, Greece, in: E. Μέρμηγκα (ed.), *Σπείρα. Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Αθήνα 2017, 91-108.
- Gauß *et al.* 2011: W. Gauß – M. Lindblom – R. A. K. Smith – J. C. Wright (eds), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, BAR International Series 2227, Oxford 2011.
- Gauß – Kiriati 2011: W. Gauß – E. Kiriati, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 27, Wien 2011.
- Gauß – Lindblom 2017: W. Gauß – M. Lindblom, Pre-Mycenaean pottery shapes of the Central Aegean: A new resource in development, in: Wiersma – Voutsaki 2017, 1-16.
- Holmberg 1944: E. J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Lund/Leipzig 1944.
- Kilian 1984: K. Kilian, Η διοικητική οργάνωση της Πύλου και η αρχαιολογική ιεραρχία των οικισμών της Αργολίδας στη μυκηναϊκή εποχή, in: *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 10, Αθήνα 1984, 55-68.
- Kissas *et al.* 2014: K. Kissas – M. Lehner – P. Scherrer, Pheneos 2012 und 2013. Bericht über die zweite und dritte Grabungs- und Surveykampagne, *JÖAI* 83 (2014), 133-156.
- Lindblom – Manning 2011: M. Lindblom – S. W. Manning, The chronology of the Lerna shaft graves, in: Gauß *et al.* 2011, 140-153.
- Manning 2010: S. W. Manning, Chronology and Terminology, in: E. H. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford 2010, 11-28.

⁴¹ Casselmann 2010, 213-215.

- Ξανθοπούλου *et al.* 2020: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (eds), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Philippa-Touchais 2007: A. Philippa-Touchais: Aeginetan matt painted pottery at Middle Helladic Aspis, Argos, in: Felten *et al.* 2007, 97-113.
- Philippa-Touchais – Touchais 2011: A. Philippa-Touchais – G. Touchais, Fragments of the pottery equipment of an Early Middle Helladic household from Aspis, Argos, in: Gauß *et al.* 2011, 203-216.
- Philippa-Touchais *et al.* 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (eds), *Mesohelladika. Μεσοελλαδικά: La Grèce continentale au Bronze Moyen. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση εποχή του Χαλκού. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Supplement 52, Athens 2010.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1961-1962: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ανασκαφή Φενεού 1958, 1959, 1961, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 57-61.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1965: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ανασκαφή Φενεού, *ΑΔ* 20 (1965), Β' 1, 158-159.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2001: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Καταστροφές από σεισμούς και πλημμύρες στην Αρχαία Φενεό, in: Α. Αλεξανδρή – Ι. Λεβέντη (eds), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, 433-438.
- Rambach 2007: J. Rambach, Investigations of two MH I burial mounds at Messenian Kastroulia (near Ellinika, ancient Thouria), in: Felten *et al.* 2007, 137-150.
- Rambach 2010: J. Rambach, Πρόσφατες έρευνες σε μεσοελλαδικές θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, in: Philippa-Touchais *et al.* 2010, 107-119.
- Rambach 2011: J. Rambach, Die Ausgrabung von zwei mittelhelladisch I-zeitlichen Grabtumuli in der Flur Kastroulia bei Ellinika (Alt-Thouria) in Messenien, in: E. Borgna – S. Müller-Celka (eds), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58, Lyon 2011, 463-474.
- Rutter 1990: J. B. Rutter, Pottery groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59:2 (1990), 375-458.
- Rutter 1995: J. B. Rutter, *The Pottery of Lerna IV*, Lerna 3, Princeton 1995.
- Rutter 2017: J. B. Rutter, The temporal slicing and dicing of Mycenaean culture: A proposal for a tripartite division of a lengthier Greek Middle Bronze Age and the issue of nomadism at its beginning, in: Wiersma – Voutsaki 2017, 16-31.
- Σαλαβούρα 2015: Ε. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2015.
- Salavoura (forthcoming): E. Salavoura, Early Mycenaean Arkadia: Space and place(s) of an inland and mountainous region, in: B. Eder – M. Zavadil (eds), *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece. International Discussions in Mycenaean Archaeology, October 5-8, 2016, in Athens*, Mykenische Studien 35, Wien (forthcoming).
- Siedentopf 1991: H. B. Siedentopf, *Mattbemalte Keramik der Mittleren Bronzezeit*, Alt-Ägina 4:2, Mainz 1991.
- Σμέρου 2020: Γ. Σμέρου, *Ο προϊστορικός οικισμός στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος στο Στάδιο Τεγέας*, in: Ξανθοπούλου *et al.* 2020, 145-155.
- Stangl 1999: G. Stangl, Zur Hydrographie der Becken von Pheneos und Lousoi, in: Tausend 1999a, 28-35.
- Tausend 1999a: K. Tausend (ed.), *Pheneos und Lousoi. Untersuchungen zu Geschichte und Topographie Nordostarkadiens*, Grazer Altertumskundliche Studien 5, Frankfurt am Main 1999.
- Tausend 1999b: K. Tausend, Die Siedlungen im Gebiet von Pheneos, in: Tausend 1999a, 331-342.
- Tausend – Erath 2002: K. Tausend – G. Erath, Die Fundstelle Lakkomata im Grenzgebiet von Pheneos, Orchomenos und Kaphyai, *JÖAI* 71 (2002), 299-311.
- Valmin 1938: M. N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition*, Skrifter utgivna av kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XXVI, Lund 1938.
- Vollgraff 1906: W. Vollgraff, Fouilles d'Argos. B. Les établissements préhistoriques de l'Aspis, *BCH* 30 (1906), 5-45.
- Wiersma – Voutsaki 2017: C. Wiersma – S. Voutsaki (eds), *Social Change in Aegean Prehistory*, Oxford/Philadelphia 2017.
- Worsham *et al.* 2018: R. Worsham – M. Lindblom – C. Zikidi, Preliminary report of the Malthi Archaeological Project, 2015-2016, *Opuscula* 11 (2018), 7-27.
- Χασιακού 2014: Α. Χασιακού, Μεσοελλαδική κεραμική από τη Μεσσηνία. Η Μάλθη, in: Ι. Γιανναροπούλου (ed.), *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31, Αθήνα 2014, 167-180.
- Zavadil 2010: M. Zavadil, The Peloponnese in the Middle Bronze Age: An overview, in: Philippa-Touchais *et al.* 2010, 152-163.
- Zavadil 2016: M. Zavadil, Die Besiedlung der Peloponnes in der mittleren Bronzezeit: regionale und zeitliche Aspekte, in: G. Grabherr – B. Kainrath (eds), *Akten des 15. Österreichischen Archäologentages in Innsbruck, 27. Februar – 1. März 2014*, Innsbrucker Klassisch-Archäologische Universitätsschriften 9, Innsbruck 2016, 455-464.
- Zerner 1978: C. W. Zerner, *The Beginning of the Middle Helladic Period at Lerna*, unpublished PhD thesis, University of Cincinnati 1978.

Fig. 1. MH sites in the Peloponnese mentioned in the text (OREA, Austrian Academy of Sciences).

Fig. 2. The basin of Archaia Pheneos from NNE (© 2018 Google Earth).

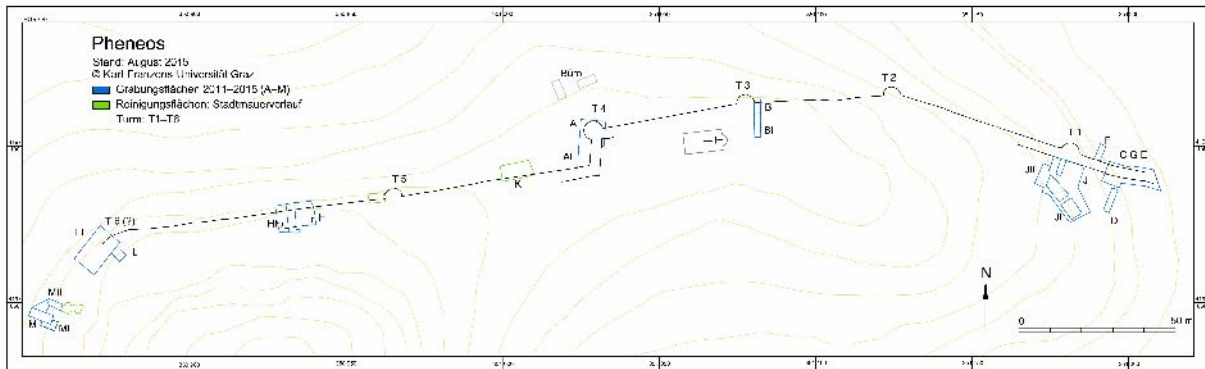

Fig. 3. Pheneos, acropolis, excavated areas 2011–2015 (Ephorate of Antiquities of Corinth and University of Graz).

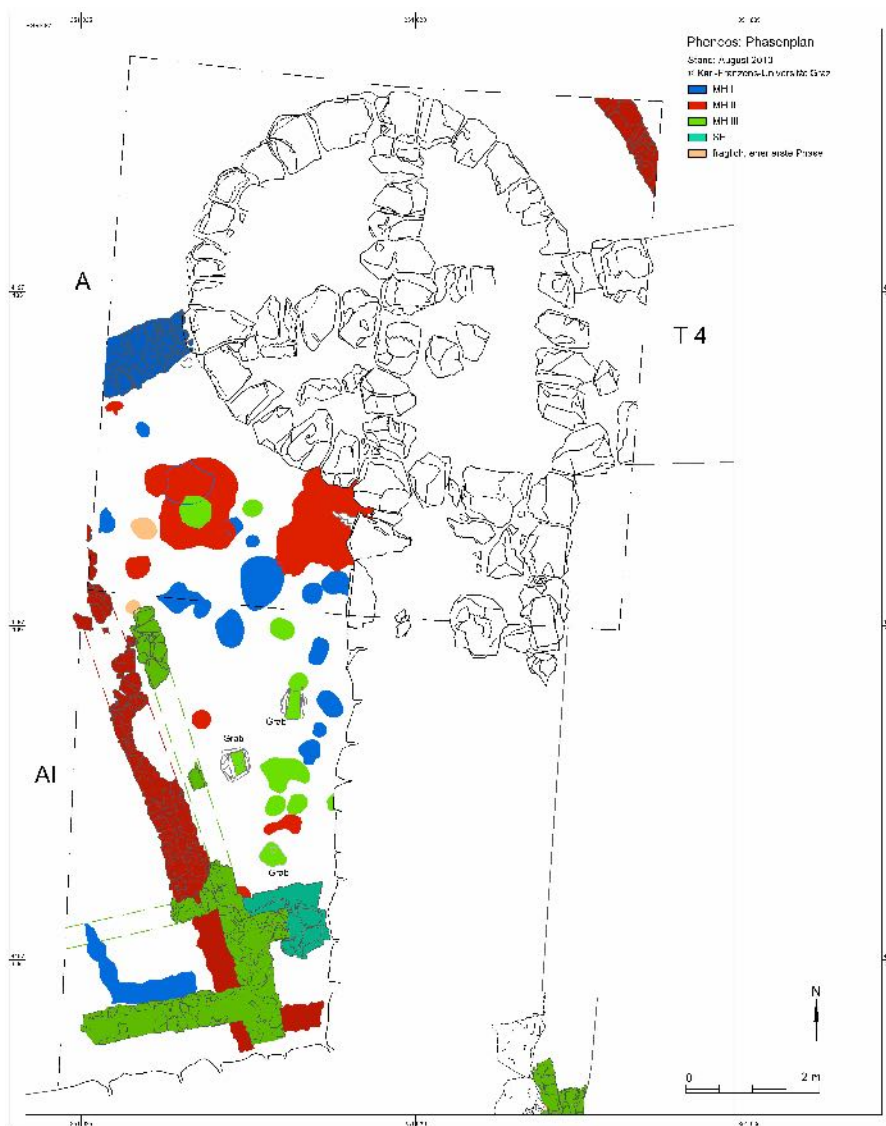

Fig. 4. Pheneos, acropolis, plan of Trenches A/AI (Ephorate of Antiquities of Corinth and University of Graz).

Fig. 5. Pheneos, acropolis, Trenches A/AI, pedestal-footed cup (photo J. Kraschitzer).

CLARE BURKE

Pheneos pottery: provenance and production technology*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Το παρόν άρθρο παρουσιάζει εν συντομία ορισμένους από τους πηλούς της Εποχής του Χαλκού που εντοπίζονται στη Φενεό της Αρκαδίας. Η τυπολογική, μακροσκοπική και πετρογραφική μελέτη της κεραμικής έδειξε ότι τα κεραμικά αγγεία της Εποχής του Χαλκού είναι στην πλειονότητά τους εντόπιας παραγωγής. Οι κεραμείς της Φενεού κατασκεύαζαν μια μεγάλη ποικιλία αγγείων, που κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες της κοινότητας και συνέχιζαν μακρόχρονες παραδόσεις σχετικές με τη συλλογή και την κατεργασία των πρώτων υλών.

Introduction

To complement the typological investigation of pottery from Pheneos, 150 sherds were sampled for analysis by thin section petrography, as part of a broader examination of the provenance and production technology used to make pottery from the site. The sampled material was predominantly of MH types, particularly goblets, bowls and jars, which were notably prevalent in the assemblage, but also included a range of shapes and dates from potentially EH III to LH III (see Table 1). This paper outlines briefly the preliminary results of the macroscopic and petrographic analysis undertaken so far. Full publication is forthcoming¹.

Geological background and sampling methodology

The site of Pheneos lies on a hill overlooking the Pheneos Plain. The geology of the area is dominated by metamorphic formations of the Tripolis zone, characterised by the predominance of shale, schist, and quartzite rock types. The hill on which the site lies contains formations of limestones accompanied by shales and a schistose and quartzite base geology².

A study season in 2016 examined the macroscopic variability present in the assemblage, specifically looking at technological elements in terms of macroscopic fabric, firing information (based on vessel colour and presence or absence of firing cores in the sherd cross section), and any visible signs of forming and finishing techniques including decoration. From this examination, 150 sherds were chosen for sampling, representing a range of shapes and wares from across the macroscopic variability visible in the assemblage. This should allow a holistic characterisation of the assemblage in terms of potential areas of production and production methods. More importantly, it should also allow for the examination of relationships between vessel types, raw materials, potential provenance, and the firing technology used to produce different decorative techniques, such as pattern painted wares.

After the chosen sherds were fully recorded through drawing, photography, and written description, a request to sample was submitted to the Ephorate of Antiquities of Corinth. The pottery was sampled under the supervision of a conservator using carpenters' pincers in order to get a clean break vertically through the vessel profile (orientated from rim to base). Sampling with this orientation is essential in order to be able to detect elements of forming technology, and their impact on the paste recipe³. The fresh break of the samples was photographed at high magnification to create a catalogue of macroscopic fabric images to compliment subsequent microscopic fabric photographs. This approach is important for two primary reasons: to give

* I am grateful to the Ephorate of Antiquities of Corinth for permission to study and sample the material. I am also grateful to Michaela Zavadil (OREA) for inviting me to take part in this project in collaboration with Konstantinos Kissas and Peter Scherrer, to Elisabeth Trinkl and the Graz team at Pheneos for making me feel exceptionally welcome, and to INSTAP for funding the analysis.

¹ Burke *et al.* 2021.

² IGME 1982.

³ Rye 1981.

archaeologists without access to petrography an idea of the macroscopic fabrics and variability, and to detail the macroscopic variability present within single petrographic groups, and between different groups, in order to test the relationship between macroscopic and microscopic features.

Macroscopic overview

The macroscopic analysis suggested that although the coarseness of the fabrics and, therefore, the visibility of inclusions varied, the majority of the pottery was produced using a very narrow range of raw materials. Visible inclusions were dominated by the presence of silver mica, hard white inclusions, and laminated rock fragments consistent with the macroscopic appearance of the metamorphic rocks in the surrounding area (fig. 1). In addition to inclusions of a metamorphic nature, some macroscopic fabrics also contained orange, brown, and/or purple inclusions. The colour of the sherds from these macroscopic fabrics ranged from red-brown and orange, to grey with the presence of both darker firing cores and evenly coloured breaks indicating a range of firing conditions (fig. 1)⁴.

In addition, to these dominant macroscopic fabrics there was also a small number of very fine buff chalkier macroscopic fabrics, often associated with painted vessel types. When visible, the inclusions were commonly orange, purple, or dark brown (almost black), and were not abundant. It is notable that these fabrics dominantly did not contain firing cores but displayed an even surface and break colour (fig. 2).

Petrographic overview

As indicated by the macroscopic examination, the sampled material from Pheneos is dominated by raw materials of a metamorphic origin, with the common presence of schists, quartzite and phyllites across multiple petrographic groups corresponding to the macroscopic presence of hard white inclusions, laminated rocks, and mica. The raw materials within these dominant fabrics are consistent with a broadly local origin, since compatible outcrops are located within a distance of 1 km from the site⁵.

The sampled material is divided into a number of primary fabric groups (FG) made up of multiple samples alongside fabrics represented by single samples (SSF), two of which are directly related to one or more of the main fabric groups but have been separated due to significant variation in terms of technology and elements of the raw materials (table 1).

The overwhelming majority of the sampled material belongs to FG4 – Fine Metamorphic Fabric, which comprised multiple macroscopic groups and is sub-divided into a red firing version (FG4a) and a green firing version (FG4b). This fabric is characterised by the presence of schists, quartzite, and, to a lesser extent, phyllite rock fragments within a matrix rich in silt- to sand-size silicate grains. The shared metamorphic nature of these raw materials indicates the use of the same range of local sources, whereas the time period represented demonstrates a long held paste recipe tradition and utilisation of such materials.

Whilst FG4 was consistent in terms of the raw materials it contained, a notable key technological difference within this paste group was identified. Finer examples in the group contained rounded red-brown or orange textural concentration features (TCFs) and striations consistent with clay mixing (fig. 3). Although such rounded features may be natural iron rich inclusions within a clay, their absence from other samples in the fabric group and their strong association with the finer samples suggest that they may be the remains of clay pellets. The reason for clay mixing is unclear, and many elements of potting choices relate to the learning environment and traditions of particular potters⁶. However, it may have been that potters altered the clay to improve workability⁷.

The FG4 fabric was used to make a wide variety of vessel types and wares, including Dark-on-Light painted jars, white slipped jugs, fine burnished, plain and pattern-painted tablewares. The inclusion of such a broad range of ceramic shapes and decorative styles within this petrographic fabric group testifies to the broad repertoire of local potters, who were able to satisfy the daily needs of the Pheneos community. It also indicates an apparent absence of specialization in any one particular type; indeed the variability in terms of coarseness, inclusions sorting and frequency, of the fabric within single ceramic types or ware groups suggests production by multiple potters.

⁴ For discussion of firing see Burke *at al.* (forthcoming).

⁵ IGME 1982.

⁶ For a discussion of the cultural nature of technological learning see Lemonnier 2002.

⁷ Whitbread 1995, 314-331.

Within FG4, there is also sub-group FG4b, which is a finer green firing version of the Fine Metamorphic Fabric. This is an extremely fine paste, with rare inclusions. The nature of rock fragments, when present, can only be identified at a magnification of $\times 10$ or higher; they are dominantly metamorphic, such as quartzite and schist. FG4b also commonly shows red-brown striations and rounded TCFs consistent with a clay mix also noted in the red firing version of FG4, indicating the mixing of a red firing and green firing clay.

The predominantly green colour of FG4b, combined with its low to no optical activity, suggests that it is high fired and contains a higher amount of calcareous clay compared to the red firing version, something confirmed through SEM analysis⁸. That said, this group displays a small degree of variability in terms of colour, ranging from green to orange-green, and the degree of optical activity and presence of inclusions associated with the colour variation. Those examples with a more orange colour and higher visibility of TCFs commonly have a low to moderate degree of optical activity and a higher abundance of inclusions (although still comparatively rare), whereas the green examples are optically inactive with almost no visible inclusions. This suggests that although all samples within the group are likely to have been fired at a relatively high temperature range, there is variation in terms of firing conditions within the group.

It is generally notable that FG4b and the lighter coloured, higher fired, finer samples within FG4a are commonly associated with fine, buff coloured vessels with painted surfaces. This trend suggests that potters may have chosen locally available metamorphic clays but manipulated them in such a way (for example through mixing with a calcareous clay) as to produce lighter coloured surfaces, ideal for contrasting darker painted decoration. However, their rare occurrence suggests that this was not a consistent or regular practice. Indeed, SEM analysis has revealed that light slips were used to give a lighter appearance to the usually orange-brown fired ceramics of this group and that manganese paints were commonly used for the dark painted decoration⁹.

The second key petrographic fabric at Pheneos is FG3 – Medium-Coarse Metamorphic Fabric. While largely sharing the same rock types as those within FG4, suggesting a similar local origin, this fabric paste is much coarser, with moderately sorted schists, phyllites, shales, and the rare presence of chert. It is also notable that FG3 is consistently associated with larger/coarser/thick walled ceramic types, such as pithoi, and a mudbrick fragment that was sampled. This indicates that the same raw materials were used for building as well as ceramic vessels, and adds weight to the local provenance hypothesis.

The relationship of vessel coarseness/wall thickness to paste recipe indicates that potters were making purposeful choices about raw materials related to the final product. It appears that making vessels like pithoi was approached in much the same manner as making mudbricks, with both requiring a coarse paste, possibly to help provide stability during forming and drying. At this point it is unclear if FG4 is a refined version of FG3 or simply a naturally fine clay variant; this will be tested in the future through clay prospection.

Two other key fabrics in the sampled Pheneos material are FG1 – Mudstone Tempered Fabric and FG2 – Mudstone and Metamorphic Tempered Fabric, which is a variation of FG3, but with the addition of argillaceous rocks, such as mudstone, argillites, and shales (fig. 4). FG2 and FG1 show a broad range of diversity in terms of raw materials and coarseness, indicating production by different potters using similar types of raw materials and potting techniques related to tempering. It is also notable that both of these fabrics that utilize argillaceous raw material elements are more commonly found in samples with a date range from EH III to MH I, which may suggest they are relics of an earlier potting tradition. Indeed, the use of mudstone and argillite temper has a long history in the NE Peloponnese, being noted at sites across the region¹⁰.

Non-local pottery

There were only two clear imports from outside the Peloponnese within the sampled material and both belong to volcanic fabrics, well known from the island of Aegina. Indeed, the macroscopic presence of gold mica in both samples was an early indication of their non-local origin. The first import is a medium coarse fabric belonging to a tripod cooking pot, a shape well attested as a product of Aegina¹¹; the fabric is a good match to Gauß and Kiriati's FG1. The second is a much finer paste, belonging to a Dark-on-Light Pattern-Painted bowl and is comparable to Gauß and Kiriati's FG2¹²; the decorative style is similar to examples sampled from Kolonna¹³.

⁸ Burke *et al.* 2021.

⁹ Noll 1978. Maniatis *et al.* 1993. Kilikoglou 1994. Burke 2017. Burke *et al.* 2017. Burke *et al.* 2021.

¹⁰ Matson 1972. Illiopoulos *et al.* 2011. Burke *et al.* 2017. Burke 2017.

¹¹ Gauß *et al.* 2015. Hruby – Trusty 2017.

¹² Gauß – Kiriati 2011, 94-95.

¹³ Gauß – Kiriati 2011, 454.

In addition to these clear imports, there are several very fine samples of indeterminate origin, which will be tested further through chemical analysis.

Pottery production and consumption at Pheneos

The preliminary results presented here suggest that the site of Pheneos was overwhelmingly supplied by potters working in its immediate vicinity. These potters used the locally available metamorphic raw materials, with a limited amount of manipulation in terms of clay processing, mixing, and tempering. These local potters were able to produce a wide range of vessel types and decorative finishes, including fine burnished wares, and pattern painted finishes, suggesting a broad knowledge and skills base. The use of these fabrics to make Early, Middle, and Late Helladic pottery types clearly testifies to long-held potting traditions in the area, whilst the presence of imports from the island of Aegina shows that the site was part of a wider reaching network but perhaps on a limited scale.

There are currently very few analytical studies of the provenance and technology of MH pottery from the Peloponnese, however, the studies conducted so far highlight the dominance of local production during this period, the broad repertoire of local potters, and the influence of wider technological developments such as the use of rotary devices for forming at some but not all sites¹⁴. Such results are perhaps to be expected for a time period that appears to represent some form of collapse or social reorganization, characterized by a decline of traded objects or elaborate wealth and an emphasis more on local/regional cohesion¹⁵. Naturally, to fully test the degree to which pottery reflects any change in social structure or spheres of contact will require more extensive analytical work on a much broader regional and supra-regional scale but it is hoped that with the increased use of integrated analytical studies such work will be possible.

BIBLIOGRAPHY

- Burke 2017: C. Burke, *Crafting Continuity and Change: Ceramic Technology of the Early Helladic Peloponnese, Greece*, unpublished PhD thesis, University of Sheffield, 2017.
- Burke *et al.* 2017: C. Burke – P. M. Day – D. Pullen, The contribution of petrography to understanding the production and consumption of Early Helladic Ceramics from Nemea, Mainland Greece, in: M. Ownby – S. Kelly – M. Massucci – I. Druc (eds), *Integrative Approaches in Ceramic Petrography*, Salt Lake City 2017, 104-115.
- Burke *et al.* 2012: C. Burke – M. Zavadil – G. Kordatzaki, The *chaîne opératoire* of pottery traditions at Pheneos, Mainland Greece, *Journal of Archaeological Science: Reports* 35 (2021) (forthcoming).
- Gauß *et al.* 2015: W. Gauß – G. Klebinder-Gauß – E. Kiriati – A. Pentedeka – M. Georgakopoulou, Aegina: An important centre of production of cooking pottery from the prehistoric to the historic era, in: M. Spataro – A. Villing (eds), *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 2015, 65-74.
- Gauß – Kiriati 2011: W. Gauß – E. Kiriati, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina: An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*, Wien 2011.
- Hruby – Trusty 2017: J. Hruby – D. Trusy, *From Cooking Vessel to Cultural Practices in the Late Bronze Age Aegean*, Oxford 2017.
- IGME 1982: IGME. *Geological Map of Greece: Kandhila Sheet, 1:50.000*, 1982.
- Illiopoulos *et al.* 2011: I. Iliopoulos – V. Xanthopoulou – P. Tsolis-Katagas, A petrographic assessment of houseware and storage pithoi in the Early Helladic settlement of Helike, Achaea, Greece, in: D. Katsanopoulou (ed.) *Helike IV. Ancient Helike and Aigialeia. Protohelladika: The Southern and Central Greek Mainland*, Athens 2011, 127-142.
- Kilikoglou 1994: V. Kilikoglou, Scanning Electron Microscopy, in: D. E. Wilson – P. M. Day, Ceramic regionalism in prepalatial Central Crete: the Mesara imports at EM I to EM IIA Knossos, *ABSA* 89 (1994), 1-87.
- Lemonnier 2002: P. Lemonnier (ed.), *Technological Choices: Transformation in Material Cultures Since the Neolithic*, London 2002.
- Maniatis *et al.* 1993: Y. Maniatis – E. Aloupi – A. D. Stalios, New evidence for the nature of Attic black gloss, *Archaeometry* 35:1 (1993), 23-34.
- Matson 1972: F. R. Matson, Ceramic studies, in: W. A. McDonald – G. R. Rapp (eds), *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972, 200-224.
- Noll 1978: W. Noll, Material and techniques of the Minoan ceramics of Thera and Crete, in: C. Dumas – H. C. Puchelt (eds), *Thera and the Ancient World*, vol. 1, London 1978, 493-505.
- Rye 1981: O. Rye, *Pottery Technology. Principles and Reconstruction*, Washington, D.C. 1981.

¹⁴ Spencer 2007. Whitbread *et al.* 2002. Whitbread – Jones 2008.

¹⁵ Whittaker 2014.

- Spencer 2007: L. Spencer, *Pottery Technology and Socio-Economic Diversity on the Early Helladic III to Middle Helladic II Greek Mainland*, PhD thesis, University College London, 2007.
- Whitbread 1995: I. K. Whitbread, *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, Athens 1995.
- Whitbread *et al.* 2002: I. K. Whitbread – E. Kiriati – T. Tartaron, Middle Bronze Age ceramic production in Central and Southern Mainland Greece: The design of a regional petrographic study, in: V. Kilikoglou – A. Hein – Y. Maniatis (eds), *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Papers Presented at the 5th European Meeting on Ancient Ceramics*, Athens, BAR International Series 1011, Oxford 2002, 121-128.
- Whitbread – Jones 2008: I. K. Whitbread – R. E. Jones, Appendix 2: Petrographic and chemical analyses of Middle Helladic and Late Helladic I-II pottery, in: W. D. Taylour – R. Janko, *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, ABSA Supplementary Volume 44, London 2008, 89-117.
- Whittaker 2014: H. Whittaker, *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*, Cambridge/New York 2014.

Petrographic fabric	No. of samples	Relative periods represented	Shapes represented
FG1: Mudstone Fabric	13	EH III-MH I, MH I-II, MH II-III, MH III	pithos, jar, jug/jar, cooking pot, goblet
FG2: Mudstone and Metamorphic Tempered Fabric	12	EH III-MH I, MH II-III, MH III, MH III-LH I	jar, pithos, pedestal footed cup, bowl, goblet, jug
FG3: Medium-Coarse Metamorphic Fabric	16	EH III-MH I, MH, MH II-III MH III	lid, bowl, jar, mudbrick, pithos, cooking pot?
FG4a: Fine Metamorphic Fabric (red firing)	75	EH III-MH I, MH I-II, MH II, MH III, MH II-III, MH III-LH I, LH III	goblet, jar, jug, juglet, kantharos, cup/kantharos, bowl, kylix
FG4b: Fine Metamorphic Fabric (green firing)	16	MH II-III, MH III, LH II, LH III	jar, bowl, alabastron, juglet, jug, jar, goblet, stemmed bowl/skyphos, cup
FG5: Fine Green Firing Clay with Mudstone and Mudstone Breccia	3	EH III, MH III	jar, jug/jar
FG6: Fine Silicate Fabric	4	MH I-II, MH II-III, LH III	bowl, closed vessel, skyphos
FG7: Mudstone, Sandstone, Chert and Ooid Fabric	2	EH III-MH I	jar
SSF1: Sandstone and Siltstone Fabric	1	MH III	pithos
SSF2: Grog Fabric	1	MH III	jar
SSF3: Fine Green Firing Fabric with Mudstone and Degraded Basic igneous Rocks	1	EH III-MH I	jar
SSF4: Non-Calcareous Intermediate Volcanic Fabric	1	LH	tripod cooking pot
SSF5: Fine Calcareous Volcanic Fabric	1	MH II	bowl
SSF6: Very Fine Fabric with Textural Concentration Features (TCFs)	1	MH I	bowl
SSF7: Fine Green Firing Fabric with Mudstone	1	LH III	stirrup jar
SSF8: Fine Metamorphic Fabric with Shell	1	MH III	goblet
SSF9: Siltstone in Fossiliferous Clay Fabric	1	MH II-III	bowl

Table 1. Overview of fabric groups.

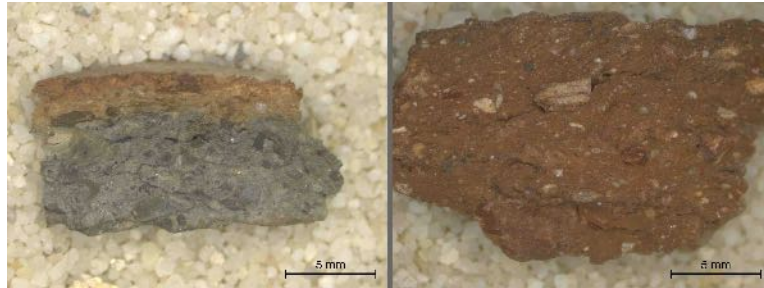

Fig. 1. Examples of macroscopic fabrics. Left to right: samples PHE 17/30 (MH II-III small jar) and PHE 17/53 (EH III-MHI pithos).

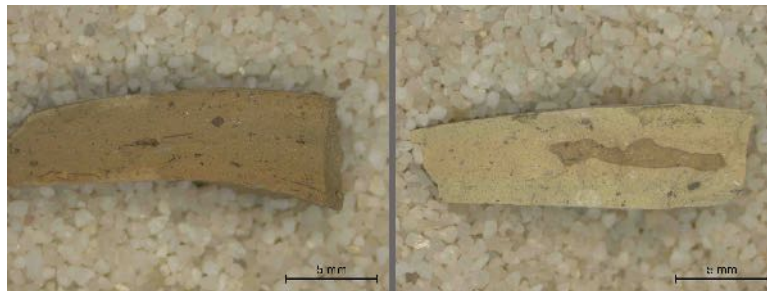

Fig. 2. Left to right: samples PHE 17/145 (MH III cup/kantharos) and PHE 17/124 (MH III-LHI jar) in fine buff macroscopic fabrics.

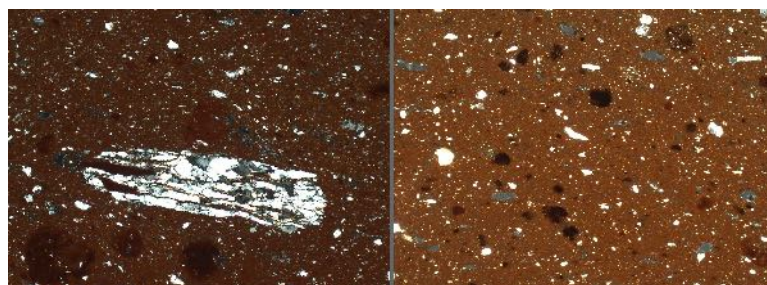

Fig. 3. Photomicrographs of samples from FG1. Left: PHE 17/2, a MH III small jug/jar with a schist fragment visible field of view is 2mm. Right: PHE 17/9, a MH III juglet in the finer range of FG1, displaying rounded TCFs, field of view is 7mm.

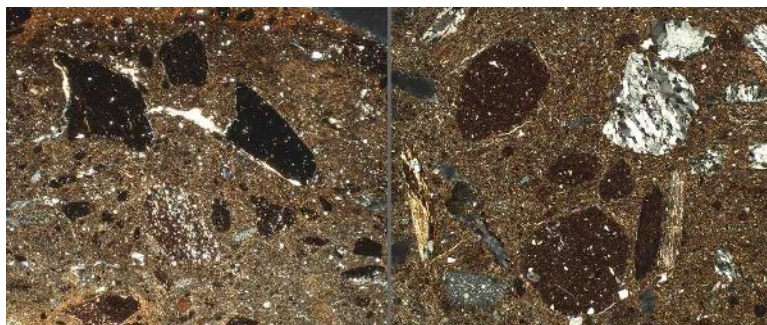

Fig. 4. Photomicrographs of mudstone tempered fabrics. Left: sample PHE 17/31, a MH II-III small jar in the Mudstone Tempered Fabric, field of view 7mm. Right: FG5 Mudstone and Metamorphic Tempered Fabric, sample PHE 17/52, an EH III-MHI pithos, field of view 7mm.

Ο προϊστορικός οικισμός στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος στο Στάδιο Τεγέας

ABSTRACT. The low hill of Ayios Konstantinos at Stadion, just 1200 m east of the important Classical city of ancient Tegea, at the heart of the fertile Tegean plain, was inhabited throughout the Bronze Age. Rescue excavations carried out in 2006-2008 revealed wall remains and a storage pithos, both dated to the Early Helladic II period, at its northern end. In the centre of the excavated area and almost at the top of the hill part of a Middle Helladic two-room rectangular building covering a surface of 47 m² was discovered. Late Helladic remains comprise a few partially preserved walls in three different locations of the excavated area. The pottery includes, among other things, an interesting variety of Early Helladic and Middle Helladic wares, as well as several types of Late Helladic tablewares. The site's central location along with the settlement's size and continuity of occupation speak for its importance. The stratigraphy demonstrates this continuity, with the rare transition phases of EH III-MH I and MH III-LH I identified. This important prehistoric settlement was abandoned in the LH III period, when its inhabitants probably moved to the new centre that developed at the nearby location of Episkopi, Tegea.

Ο χαμηλός λόφος (ύψος 676 μ.) του Αγίου Κωνσταντίνου στο Στάδιο Τεγέας βρίσκεται μόλις 1200 μ. ανατολικά της μετέπειτα ισχυρής κλασικής πόλης της αρχαίας Τεγέας και σε κεντρικό σημείο του εύφορου τεγεατικού κάμπου¹. Η Τεγεατική αποτελεί ουσιαστικά το νότιο μέρος της πεδιάδας της Τρίπολης και στα νοτιοδυτικά της ανοίγεται η μικρότερη πεδιάδα του Παλλαντίου. Τόσο στην Τεγεατική όσο και στις άλλες πεδιάδες της ανατολικής Αρκαδίας η κατοίκηση ξεκινά ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Ο χαμηλός λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου (εικ. 1, αρ. 11) κατοικήθηκε από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ενώ στην ευρύτερη περιοχή έχουν καταγραφεί συνολικά 23 θέσεις², σε 17 από τις οποίες έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα της πρωτοελλαδικής, σε επτά της μεσοελλαδικής και σε 12 της υστεροελλαδικής εποχής³ (εικ. 1).

Κατά την πρωτοελλαδική εποχή οι θέσεις στην Τεγεατική βρίσκονταν κυρίως στις υπώρειες λόφων ή σε υψώματα. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για μικρές θέσεις, που ταυτίζονται με περιορισμένες οικιστικές εγκαταστάσεις (hamlets), οι περισσότερες από τις οποίες έχουν εντοπιστεί σε επιφανειακές έρευνες⁴, ενώ η θέση Χερόλιμνες στη Γαρέα (εικ. 1, αρ. 18), που βρίσκεται σε μικρό έξαρμα στη νοτιοανατολική πλευρά της πεδιάδας, ερμηνεύεται ως μεσαίου μεγέθους οικισμός⁵. Ξεχωρίζει ο οργανωμένος οικισμός στα Αγιωργίτικα (εικ. 1, αρ. 5) στη βορειοανατολική άκρη της πεδιάδας, που κατοικήθηκε σε όλη την διάρκεια της νεολιθικής περιόδου και στην Πρωτοελλαδική I-II περίοδο⁶. Ενδιαφέρον έχει επίσης ο εντοπισμός αποθέτη με όστρακα της Τελικής Νεολιθικής και της Πρωτοελλαδικής (II-III) στον πρόναο του ναού της Αλέας Αθηνάς (εικ. 1, αρ. 10), στο κέντρο σχεδόν της πεδιάδας και σε κοντινή απόσταση (2 χλμ περίπου δυτικά) από τον Άγιο Κωνσταντίνο στο Στάδιο⁷. Από τις πρωτοελλαδικές θέσεις εννέα βρίσκονται στις υπώρειες των λόφων που περικλείουν την κοιλάδα και έξι σε μικρά εξάρματα ή υψώματα μέσα σε αυτήν. Στη μεσοελλαδική εποχή έχουν καταγραφεί μόλις έξι θέσεις, οι οποίες βρίσκονται διασκορπισμένες σε υψώματα μέσα στην πεδιάδα. Κοντινές είναι μόνο ο Άγιος Κωνσταντίνος στο Στάδιο και ο Ναός της Αλέας, στον οποίο όμως εντοπίστηκαν μόνο μερικά μεσοελλαδικά όστρακα μέσα στον αποθέτη του προνάου⁸. Στην υστεροελλαδική εποχή οι θέσεις εντός της πεδιάδας είναι 11, οι

¹ Howell 1970, πίν. 38c. Σαλαβούρα 2015, 124.

² Οι 22 θέσεις βρίσκονται εντός της πεδιάδας και η μία, η Ανάληψη στα Βούρβουρα (αρ. 23), νοτιότερα, δυτικά του χωριού Βούρβουρα, στη νότια όχθη του ποταμού Σαρανταπόταμου, στο βόρειο άκρο του μικρού κάμπου των Καρυών.

³ Hope Simpson 1965, 76-79. Howell 1970, 88-95. Σαλαβούρα 2015, 252-253. Για τις θέσεις αυτές, βλ. χάρτη εικ. 1.

⁴ Ο Howell (1970, 111) αναφέρει τις θέσεις Θάνας/Τουρκοδένδρι, Στρίγκος Αη Λιάς, Καμάρι, Ψηλή Βρύση/Μυρμηγκοφωλιές και Μανθυρέα/Παναγιά ως περιορισμένης έκτασης οικιστικές εγκαταστάσεις (hamlets), λίγο μεγαλύτερες από αγροικίες.

⁵ Howell 1970, 111. Bakke – Alisøy-Bakke 2009, 350.

⁶ Petrakis 2002, 24-25.

⁷ Forsén 2014, 393-397.

⁸ Voyatzis 2014, 198. Forsén 2014, 394, υποσημ. 17.

τρεις από τις οποίες (Άγιος Κωνσταντίνος στο Στάδιο, Επισκοπή Τεγέας και Αλέα) βρίσκονται σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους και σε κεντρική θέση στην πεδιάδα (εικ. 1, αρ. 10-12). Γενικά, όπως και στην υπόλοιπη Αρκαδία, στην πρωτοελλαδική εποχή συνηθίζεται η κατοίκηση σε διασκορπισμένες περιορισμένες εγκαταστάσεις, ενώ στη μεσοελλαδική συγκεντρώνεται σε μικρά ή μεσαία χωριά σε λόφους μέσα στις πεδιάδες. Η τάση αυτή επιτείνεται στην υστεροελλαδική εποχή, οπότε οι οικισμοί είναι μεγαλύτεροι και επιλέγονται φυσικά οχυρές θέσεις⁹.

Ο Άγιος Κωνσταντίνος βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν του κάμπου της Τεγέας, όπως προκύπτει και από όσα προαναφέρθηκαν, και κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Γι' αυτό τον λόγο η έρευνα της θέσης για την κατανόηση της διαχρονικής κατοίκησης της περιοχής είναι πολύ σημαντική. Η έρευνα στη θέση ξεκινά από το 1970, όταν ο Roger Howell, κατά την επιφανειακή του έρευνα, συνέλεξε άφθονη κεραμική πρωτοελλαδικής και μεσοελλαδικής εποχής και πέντε απολείψματα οψιανού σε ακτίνα 100 μ. γύρω από τον ναό¹⁰. Ο Θεόδωρος Σπυρόπουλος αναφέρει επίσης ότι στον λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου υπάρχουν λείψανα προϊστορικού οικισμού¹¹. Το 2006-2008 πραγματοποιήθηκε ανασκαφή ύστερα από αίτημα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Τεγέας για την ανέγερση οικήματος πολλαπλών χρήσεων νοτιοανατολικά της εκκλησίας, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται εδώ¹².

Η ανασκαφή (εικ. 2) διενεργήθηκε σε έκταση 40 × 12 μ., αφού προηγήθηκαν πέντε επιμήκεις δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν με τη χρήση εκσκαφικού μηχανήματος. Στο βόρειο άκρο της ανασκαφής ήρθαν στο φως κατάλοιπα τοίχων κατασκευασμένων από αργούς, μεσαίους και μεγάλους λίθους σε συνδυασμό με μεγάλους ημίεργους κροκαλοπαγείς λίθους, τα οποία χρονολογούνται στην πρωτοελλαδική εποχή (εικ. 2)¹³. Η αποσπασματική διατήρηση και η μερική αποκάλυψή τους δεν μας επιτρέπει να συνθέσουμε την κάτοψη κάποιου κτηρίου, πιθανόν, όμως, να σχημάτιζαν δύο χώρους. Στη βορειοδυτική γωνία της τομής βρέθηκε σε υψηλότερο επίπεδο αποθηκευτικός πίθος με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση και κομβία της ΠΕ II περιόδου¹⁴, ο οποίος εδραζόταν σε κτιστή κατασκευή (επίπεδη λιθόστρωση) διαστάσεων 0,80 × 0,80 μ. (εικ. 3)¹⁵. Εκτός από τον πίθο εντοπίστηκαν κατά τόπους ίχνη καύσης, καθώς και μάζες πηλού και τμήματα πλίνθων από την ανωδομή του κτηρίου¹⁶. Πέρα από την κεραμική, εντοπίστηκε μια λεπίδα οψιανού και μια χάντρα από ορεία κρύσταλλο.

Η κεραμική που εντοπίστηκε χρονολογείται στην πρωτοελλαδική και τη μεσοελλαδική εποχή. Συγκεκριμένα, στα υψηλότερα στρώματα η κεραμική ποικίλλει, ενώ όσο προχωράμε βαθύτερα και πιο κοντά στη θεμελίωση των τοίχων τα όστρακα από τις ομάδες της κεραμικής χρονολογούνται κυρίως στην ΠΕ II περίοδο, με λίγα δείγματα να χρονολογούνται και στην ΠΕ I.

Πρόκειται για επιτραπέζια σκεύη από καθαρό πηλό χωρίς εγκλείσματα, όπως όστρακα από φιάλες (συνήθως χείλη έσω νεύοντα ή ευθύγραμμα και βάσεις δακτυλιόσχημες ή κωνικές)¹⁷, προχές από σαλτσιέρες (sauceboats)¹⁸ και λαβές από ασκούς¹⁹. Εντοπίστηκαν επίσης όστρακα από άβαφα αποθηκευτικά ή μαγειρικά σκεύη, όπως λαβές και βάσεις από λεκανίδες²⁰ και πρόχους²¹, χείλη και βάσεις από τήγανα (frying pans) και ταψιά (baking pans)²², όστρακα με σχοινοειδή διακόσμηση, λοβοειδείς ή κομβιόσχημες λαβές από πίθους, λεκανίδες και υδρίες²³ (εικ. 4). Τα περισσότερα αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη είναι άβαφα και κάποια είναι στιλβωμένα, ενώ η πλειονότητα των φιαλών φέρει επίχρυσμα ερυθρό, καστανέρυθρο ή λευκό και σπανιότερα

⁹ Howell 1970, 111. Σαλαβούρα 2015, 95.

¹⁰ Howell 1970, 24.

¹¹ Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος 2000, 13.

¹² Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τη Δρα Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, την οποία ευχαριστώ θερμά για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του υλικού. Για την υποστήριξη στη μελέτη και την παρουσίαση του υλικού ευχαριστώ πολύ τη Δρα Αιμιλία Μπάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στον αρχαιολόγο Βασίλη Παπαδόπουλο, ο οποίος τήρησε το ημερολόγιο της ανασκαφής, στο φυλακτικό και εργατοτεχνικό προσωπικό για την πολύτιμη βοήθεια στις αποθήκες και στο πεδίο. Σημαντική ήταν επίσης η βοήθεια του πατέρα μου Παναγιώτη Σμέρου, ο οποίος ήταν παρών στην καταγραφή και είχε επιμεριστεί όλες τις βαριές χειρονακτικές εργασίες που την πλαισιώνουν.

¹³ Βλ. ενδεικτικά τον Τύπο γ από τις Λιθαρές (Τζαβέλλα-Evzen 1984, 93 σχεδ. Γ) για τον τρόπο κατασκευής.

¹⁴ Lindblom 2011, 65, αρ. 89. Pullen 2011, 367 (necked type). Wiencke 2000, 579-580 (necked type).

¹⁵ Χαρακτηριστικές λιθοστρώσεις κατά μήκος τοίχων αναφέρονται και στις Λιθαρές και ταυτίζονται με θεμέλια θρανίων (Τζαβέλλα-Evzen 1984, 93-94).

¹⁶ Για την ανωδομή των κτηρίων: Σάμψων 1985, 322. Holmberg 1944, 9.

¹⁷ Wiencke 2000, 592-605. Pullen 2011, 352-356. Zachos 2008, 68. Waage 1949, 418-420 εικ. 61-1. Weinberg 1937, 516 εικ. 35 και 518 εικ. 39. Pullen 1995, 348 εικ. 13.

¹⁸ Wiencke 2000, 584-591. Pullen 2011, 348-352. Blegen 1921, 6-7 και πίν. 1. Zachos 2008, 72-73. Waage 1949, 418-420 πίν. 62, εικ. 1 και 3. Weinberg 1937, 517 εικ. 36 και 518 εικ. 37-38.

¹⁹ Wiencke 2000, 532, εικ. Π.73. Pullen 2011, 185 και 361-362. Blegen 1921, 7. Zachos 2008, 73-74.

²⁰ Wiencke 2000, 539-546. Zachos 2008, 69-70. Pullen 1995, 349 εικ. 14.

²¹ Wiencke 2000, 570-572. Pullen 2011, 366-367. Zachos 2008, 74. Τζαβέλλα-Evzen 1994, 158.

²² Wiencke 2000, 535-536. Pullen 2011, 190-192. Zachos 2008, 69 και 71-72. Holmberg 1944, 55-56.

²³ Wiencke 2000, 541, εικ. Π.77. Τζαβέλλα-Evzen 1994, 160-163. Pullen 2011, 168-171.

μελανό. Η διακόσμηση που συναντάμε στα αποθηκευτικά κυρίως σκεύη (πίθους, λεκανίδες) είναι η χαρακτηριστική ανάλυψη, έκκρουση, εμπίεση ή εγχάρκτη διακόσμηση της πρωτοελλαδικής εποχής²⁴.

Στο κέντρο της ανασκαφής και σχεδόν στην κορυφή του χαμηλού υψώματος εντοπίστηκε κτήριο ορθογώνιο διμερούς διάταξης, το οποίο έχει αποκαλυφθεί σε επιφάνεια 9 × 5,5 μ. (βάθος: -3,17 μ.). Οι τοίχοι του βορειοδυτικού χώρου έχουν αποκαλυφθεί σε μέγιστο μήκος 7,5 μ. οι παράλληλοι (Τοίχος 1 και 3) και 5,50 μ. ο κάθετος που τους τέμνει (Τοίχος 4) (εικ. 2, 5). Όλοι έχουν πλάτος 0,40 μ. Ο χώρος που σχηματίζουν έχει αποκαλυφθεί σε επιφάνεια 40 τ.μ. περίπου. Διαπιστώνεται επίσης ότι οι δυο παράλληλοι τοίχοι συγκλίνουν ελαφρώς με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Ο δεύτερος χώρος, ο ανατολικός, έχει αποκαλυφθεί σε επιφάνεια μόλις 7 τ.μ. Δεν έχει αποκαλυφθεί άνοιγμα με το οποίο επικοινωνούσαν οι χώροι και επομένως δεν διακρίνεται η σχέση μεταξύ τους, αν π.χ. ο μικρότερος ανατολικός χώρος ήταν κάποιο πρόπυλο που οδηγούσε στον μεγαλύτερο, ενώ η ύπαρξη αψίδας, συνήθης στη μεσοελλαδική εποχή²⁵, δεν αποκλείεται στη δυτική στενή πλευρά, η οποία ωστόσο δεν έχει αποκαλυφθεί. Οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από αργούς λίθους (κροκαλοπαγείς και ασβεστόλιθους) μεσαίου και μικρού μεγέθους. Οι μεγαλύτεροι λίθοι δημιουργούν δυο μέτωπα εξωτερικά και μικρότεροι λίθοι γεμίζουν τα κενά εσωτερικά. Η τοιχοποιία, η ορθογώνια ή αψιδωτή κάτοψη του με το μεγάλο μήκος και τα εσωτερικά χωρίσματα αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά της μεσοελλαδικής αρχιτεκτονικής. Η αψιδωτή κάτοψη κυριαρχεί στους πρώιμους μεσοελλαδικούς χρόνους ακολουθώντας την ΠΕ III παράδοση ενώ η ορθογώνια επικρατεί στη συνέχεια²⁶.

Η κύρια φάση κατοίκησης του κτηρίου τοποθετείται στους ΜΕ I-II χρόνους. Η κεραμική που συλλέχθηκε ήδη από τα υψηλότερα στρώματα ήταν στην πλειονότητά της μεσοελλαδική, χωρίς να λείπουν και υστεροελλαδικά όστρακα, όσο δε πλησιάζαμε στη θεμελίωση των τοίχων οι ομάδες κεραμικής περιείχαν κυρίως μεσοελλαδικά όστρακα. Λίγο χαμηλότερα από τη θεμελίωση των τοίχων εντοπίστηκαν μεσοελλαδικά μαζί με ΠΕ III όστρακα και στην αμέσως κατώτερη στρώση ΠΕ II-III όστρακα. Από την ανασκαφή συλλέχθηκαν επίσης λίγες λεπίδες και φολίδες οψιανού, καθώς και ένας πυρήνας. Η στρωματογραφία στο συγκεκριμένο σημείο δηλώνει συνεχή κατοίκηση στον χώρο από τους πρωτοελλαδικούς έως τους υστεροελλαδικούς χρόνους, συμπεριλαμβανόμενων και των δυο μεταβατικών φάσεων ΠΕ III-ΜΕ I και ΜΕ III-ΥΕ I.

Στην κεραμική συναντάμε τυπικά δείγματα μεσοελλαδικής κεραμικής, αντιπροσωπευτικά όλων των φάσεων (ΜΕ I-III) της περιόδου. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν λίγα δείγματα γκριζας και κίτρινης μινυακής κεραμικής σε τυπικά μεσοελλαδικά σχήματα (λαβές και χείλη από δίσκους φιάλες, κύπελλα, κανθάρους και κύλικες)²⁷. Η γκριζα μινυακή είναι λεπτότερη, από καθαρό γκρι πηλό, με λίγες προσμείξεις και καλά στιλβωμένη επιφάνεια. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν στην κατηγορία των μαύρων (αργειακών) μινυακών [Black (Argive) Minyan ή Dark Burnished ware] και είναι κατασκευασμένα από ερυθρόχρωμο πηλό, με την εξωτερική επιφάνεια να έχει σκοτεινό καστανό έως μαύρο χρώμα και να είναι εξαιρετικά στιλβωμένη. Το σχηματολόγιο δεν αλλάζει, ωστόσο, σε αυτή την κατηγορία συναντάμε συχνά αυλακώσεις ή εγχάρξεις στο σώμα του αγγείου²⁸. Στην πολυπληθέστερη ομάδα κεραμικής εντάσσονται χονδροειδή όστρακα από χρηστικά σκεύη, κυρίως λαβές και χείλη από υδρίες και πίθους²⁹. Στα υψηλότερα στρώματα, μαζί με τα μεσοελλαδικά μαύρα μινυακά και τα «αδριατικά» όστρακα, εντοπίστηκαν επίσης λίγα υστεροελλαδικά όστρακα με στιλπνή γραπτή διακόσμηση, με χαρακτηριστικότερα τα έξω νεύοντα χείλη κιάθων, που τα περιτρέχουν μελανές ταινίες³⁰. Αυτή η φάση κατοίκησης μπορεί να αναχθεί στην ΥΕ I³¹.

Ακριβώς κάτω από τη θεμελίωση των τοίχων εντοπίστηκε μεικτό στρώμα με ΠΕ III και μεσοελλαδική κεραμική³². Χαρακτηριστικά αναφέρονται μαύρα μινυακά και «αδριατικά» όστρακα και χείλος δίσκου κυπέλλου (tankard) της ΠΕ III³³ (εικ. 6). Στην αμέσως κατώτερη στρώση και λίγο χαμηλότερα από τους τοίχους εντοπίστηκε κεραμική της ΠΕ II και III περιόδου. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για σχήματα που υπάρχουν και στις δυο φάσεις της Πρωτοελλαδικής, όπως χείλη από φιάλες, λαβές και χείλη από λεκανίδες και υδρίες. Ξεχωρίζει μια κωνική βάση μόνωτου κυπέλλου, χαρακτηριστική της ΠΕ III³⁴. Σημειώνεται, τέλος, ότι ακόμα

²⁴ Τζαβέλλα-Evjen 1994, 162-165. Pullen 2011, 171-172. Wiencke 2000, 619-625. Weinberg 1937, 515, εικ. 34.

²⁵ Caskey 1968, 316. Holmberg 1944, 13-14.

²⁶ Holmberg 1944, 24. Mc Donald κ.ά. 1975, 109.

²⁷ Rutter - Rutter 1976, 6-9. Σαπρή 2012, 143-144. Rutter 1990, 423-440. Nordquist 1995, 46-47. Forsén 1996, 70.

²⁸ Nordquist 1995, 47. Zerner 1986, 63. Cavanagh - Crowwel 1996, 18. Forsén 1996, 67.

²⁹ Rutter 1990, 440-452.

³⁰ Rutter - Rutter 1976, 55, πίν. III17, αρ. 840. Blegen 1921, 41, εικ. 56.

³¹ Βλ. την ΥΕ I στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας (Rutter - Rutter 1976, 63) και στο Κοράκου στην Κορινθία (Blegen 1921, 36-44).

³² Το στρώμα αυτό είναι σημαντικό, καθώς αποτελεί ένδειξη της ομαλής μετάβασης από την ΠΕ III στην ΜΕ I περίοδο, που εντοπίζεται σπάνια. Πρβλ. Wright 2008, 230. Voutsaki 2010, 102. Zavadil 2010, 154. Στο Παλαιόκαστρο της Ασέας, στο αντίστοιχο μεταβατικό στρώμα, εντοπίζονται λίγα ΠΕ (III) όστρακα μαζί με γκριζα και μαύρα μινυακά, καθώς και «αδριατικά». Βλ. Holmberg 1944, 89-90. Forsén 1996, 70. Η τελευταία επισημαίνει ότι τα «αδριατικά» σε άλλες θέσεις απαντώνται και στην ΠΕ III.

³³ Rutter 1990, 41, III, C2. Blegen 1921, 10, εικ.10.

³⁴ Rutter 1995, 154, πίν. 13, αρ. 680.

χαμηλότερα εντοπίστηκε στρώμα με ΠΕ II κυρίως κεραμική, που περιείχε έντονα ίχνη καύσης και πιθανώς αντιπροσωπεύει κάποια καταστροφή στον χώρο κατά την περίοδο αυτή και πριν την ΠΕ III³⁵.

Τα κατάλοιπα που χρονολογούνται στην υστεροελλαδική περίοδο είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Σε υψηλότερο επίπεδο (β: -2,30 μ.) από το μεσοελλαδικό κτίριο εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ II-III περίοδο, όπως προκύπτει από την κεραμική. Πρόκειται για χείλη, στελέχη και βάσεις από ΥΕ II-III κύλικες³⁶, αλλά και χονδροειδή όστρακα χρηστικών και αποθηκευτικών σκευών³⁷. Στην ίδια ομάδα εντοπίστηκαν επίσης δυο γκριζα μιννακά όστρακα, ένα χείλος κανθάρου και μια δακτυλιόσχημη βάση³⁸.

Περί τα 4 μ. νότια του μεσοελλαδικού κτιρίου και σε ανάλογο βάθος (-3,42 μ.) εντοπίστηκε τοίχος, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,3 μ., με πλάτος 0,4 μ. και κατεύθυνση Β-Ν. Η κεραμική που προέκυψε από τον εντοπισμό του χρονολογείται στη ΜΕ III-ΥΕ I περίοδο. Πρόκειται για χείλος μαύρου μιννακού κανθάρου³⁹, όστρακα από γκριζο μιννακό κύπελλο⁴⁰, αμαυρόχρωμα όστρακα⁴¹ και «αδριατικά» όστρακα με πυκνές εγχαραξίς⁴². Στις υψηλότερες στρώσεις εντοπίστηκαν και όστρακα από κύλικες και κιάθους της ΥΕ III⁴³, αλλά και όστρακα από χρηστικά καθημερινά σκεύη, όπως αμφορείς, πιθαμοφορείς, λεκάνες, πρόχους και υδρίες της ΥΕ II και III⁴⁴. Εκτός από την κεραμική συλλέχθηκαν δύο λεπίδες οψιανού και ένας πέλεκυς.

Περί τα 4 μ. νότια του κτιρίου και σε υψηλότερο επίπεδο (-2,34 μ.) εντοπίστηκε επίσης τμήμα τοίχου μήκους 1,44 μ. και πλάτους 0,5 μ., η ανασκαφή του οποίου απέφερε λίγη ΥΕ IIIA2-B1 κεραμική και μια λεπίδα οψιανού. Ενδεικτικά, αναφέρεται βάση σκύφου με ερυθρόχρωμη ταινία (ΥΕ IIIB1)⁴⁵. Χαμηλότερα του τοίχου, στον ορίζοντα του κτηρίου, εντοπίστηκαν μεσοελλαδικά όστρακα μαζί με υστεροελλαδικά, όπως χείλος μαύρης μιννακής κύλικας με εγχαραξίς⁴⁶, «αδριατικό» όστρακο από σώμα αγγείου με πυκνές εγχαραξίς⁴⁷, λαβές από αμαυρόχρωμη πρόχου⁴⁸ αλλά και βάσεις από υστεροελλαδικές κύλικες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που προέκυψαν από το νότιο άκρο της ανασκαφής (Z1-Z0), όπου εντοπίστηκε στρώμα που περιείχε λίγους αργούς λίθους, τμήματα πλίνθων ανωδομής κτιρίου, έντονα ίχνη καύσης, λίγα οστά ζώων⁴⁹ και κεραμική της ΥΕ IIA περιόδου. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν δύο όστρακα από ημισφαιρικό κιάθο με στυλπητή γραπτή διακόσμηση, το ένα εκ των οποίων φέρει διπλό πέλεκυ με ίσιο στέλεχος και στιγμές και το άλλο ρακέτα⁵⁰ (εικ. 7), χείλος από κύπελλο τύπου Βαφειού με πτυχωσείς⁵¹, πολλά όστρακα που φέρουν γραπτή διακόσμηση με ερυθρόχρωμες ή μελανές ταινίες ή στιγμές, βάσεις από κύλικες και χείλη από κύλικες και κιάθους, ενώ στο ίδιο σημείο εντοπίστηκε και ένα μαύρο μιννακό όστρακο⁵² και ένα χείλος μεσοελλαδικού κανθάρου με πυκνές εγχαραξίς⁵³ (εικ. 8). Λίγο δυτικότερα, σε μια ακόμα δοκιμαστική τομή, εντοπίστηκαν σε ανάλογο βάθος κι άλλα ΥΕ II-III όστρακα, όπως βάσεις και χείλη από κύλικες και ένα χείλος από πιθαμοφορέα. Από την ίδια τομή συλλέχθηκε τμήμα ειδωλίου τύπου Ψ, ο ώμος και το ένα στήθος, στο οποίο δεν διακρίνεται ίχνος γραπτής διακόσμησης⁵⁴ (εικ. 9).

Τέλος, στο βόρειο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου σε επιφάνεια 5,5 × 7 μ. περίπου και σχεδόν επιφανειακά (β: -2,41 μ.) διακρίνονται τουλάχιστον πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ανασκάφηκε ο ένας τάφος, που περιελάμβανε δύο ταφές, τη μια πάνω στην άλλη. Ο τάφος είχε διαστάσεις 2 × 0,50 μ., προσανατολισμό Δ-Α και

³⁵ Το στρώμα με τα έντονα ίχνη καύσης εντοπίστηκε ανάμεσα στο καθαρό ΠΕ II και ΠΕ II/III στρώμα, σε μεγάλη επιφάνεια κάτω από το κτήριο. Ίσως υποδεικνύει καταστροφή του οικισμού εκείνη την περίοδο και επανεγκατάσταση αργότερα μετά από μικρή διακοπή. Πάντως, η ΠΕ III περίοδος αντιπροσωπεύεται από λίγα χαρακτηριστικά σκεύη, ενώ στα ίδια στρώματα υπάρχει έντονη η ΠΕ II παρουσία, κάτι που ίσως δείχνει μια ομαλή μετάβαση μετά από την καταστροφή στο τέλος της ΠΕ II και όχι πλήρη εγκατάλειψη του οικισμού και επανεγκατάσταση στην ΠΕ III. Σημειώνεται πάντως, ότι το Παλαιόκαστρο της Ασέας καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ΠΕ III χωρίς να εγκαταλειφθεί. Forsén 1996, 71. Γενικά για περιπτώσεις καταστροφής σε άλλες θέσεις την ίδια περίοδο, βλ. Rutter 2001, 113-114. Pullen 2008, 37.

³⁶ Romano – Voyatzis 2014, 591-607. Mountjoy 1998, 52-54, 71, 94-96, 120-121, 154, 179, 198. Crouwel 1996, 28. Mountjoy 1995, 53-54. Thomas 2005, 478-483. Thomas 2011, 212-215.

³⁷ Mountjoy 1995, 55-56. Crouwel 1996, 31. Thomas 2011, 215-221.

³⁸ Nordquist 1995, 374, εικ. 39, αρ. 715. Cavanagh – Crouwel 1996, 19, εικ. 12.1, αρ. 11. και 12.2, αρ. 2.

³⁹ Nordquist 1995, 374, εικ. 39, αρ. 723. Rutter 1990, 433, εικ. 12, αρ. 87.

⁴⁰ Nordquist 1995, 375, εικ. 40, αρ. 730. Rutter 1990, 437, εικ. 13, αρ. 153.

⁴¹ Nordquist 1995, 48-49. Rutter 1990, 411. Touchais 2002, 1-40.

⁴² Cavanagh – Crouwel 1996, 23, εικ. 12.6, αρ. 10-13. Holmberg 1944, 108-109, εικ. 105-106. Howell 1970, 111. Lindblom 2011, 84-85.

⁴³ Romano – Voyatzis 2014, 591-607. Mountjoy 1998, 71, 90-96, 118, 120-121, 154, 179, 198. Crouwel 1996, 28-29. Mountjoy 1995, 53-55. Thomas 2005, 474-476, 478-483. Thomas 2011, 210-215.

⁴⁴ Crouwel 1996, 30-31. Thomas 2005, 505-507. Thomas 2011, 215-221.

⁴⁵ Crouwel 1996, εικ. 13.1, αρ. 20. Mountjoy 1998, 124.

⁴⁶ Cavanagh – Crouwel 1996, εικ. 12.1, αρ. 16-17.

⁴⁷ Cavanagh – Crouwel 1996, 23, εικ. 12.6, αρ. 10-13. Holmberg 1944, 108-109, εικ. 105-106. Lindblom 2011, 84-85.

⁴⁸ Rutter 1990, 441, αρ. 24 και 129.

⁴⁹ Ανάλογο στρώμα καταστροφής έχει εντοπιστεί στην «Παγώνα» της Πάτρας: Σταυροπούλου-Γάτση 2001, 35.

⁵⁰ Mountjoy 1998, 22, 36-37. Mountjoy 1995, 379, εικ. 44, αρ. 826.

⁵¹ Mountjoy 1998, 38, εικ. 34, αρ. 5.

⁵² Nordquist 1995, 46-46. Rutter – Rutter 1976, 6-9. Σαπρή 2012, 143-144.

⁵³ Cavanagh – Crouwel 1996, 23, εικ. 12.6, αρ. 10-13. Holmberg 1944, 108-109, εικ. 105-106. Lindblom 2011, 84-85.

⁵⁴ French 1971, πίν. 19. Hood 1993, 134. Tzonou-Herbst 2010, 213, εικ. 16.2, αρ. 14. Σουχλέρης 2010, εικ. 53.

είναι κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς ασβεστολίθους και ασβεστολιθικές πλάκες (εικ. 10). Αν και ο ίδιος ο τάφος ήταν ακτέριστος, από την ανασκαφή του προέκυψαν λίγα όστρακα που χρονολογούνται από τους πρωτοελλαδικούς ως τους υστεροελλαδικούς χρόνους. Ωστόσο, πρόκειται πιθανότατα για μεταγενέστερο τάφο, που είχε διανοιχθεί στα προϊστορικά στρώματα⁵⁵.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι από την ανασκαφή του Αγίου Κωνσταντίνου εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας μια άβαφη φιάλη, ένα κύπελλο και μια λεκανίδα, που χρονολογούνται στους πρωτοελλαδικούς χρόνους. Επίσης, στην ίδια προθήκη εκτίθεται ένας ηθμός και μια μεγάλη μινυακή κυαθόμορφη κύλικα με κάθετες λαβές της μεσοελλαδικής εποχής. Τα εκθέματα της προθήκης συμπληρώνουν ένα όστρακο από κύπελλο Βαφειού (ΥΕ I-ΠΑ), το κάτω τμήμα άβαφης κυαθόμορφης κύλικας (ΥΕ ΠΑ) και ο ώμος, οι λαβές και το χείλος σφαιρικού πιεσμένου αλαβάστρου (ΥΕ ΠΒ-ΠΙΑ)⁵⁶.

Τα ευρήματα είναι αποσπασματικά και δεν μας δίνουν πλήρη εικόνα του οικισμού, δεδομένου ότι και τα όρια της ανασκαφικής έρευνας ήταν περιορισμένα λόγω του σωστικού χαρακτήρα της. Το μέγεθος του οικισμού, ωστόσο, θα ξεπερνούσε τα 20 στρέμματα, αν λάβουμε υπόψη τα όρια της έρευνας επιφανείας του Howell⁵⁷ και τα επιφανειακά ευρήματα από την κορυφή του λόφου. Πρόκειται για κεραμική, αργούς λίθους και πλίνθους, που είναι ιδιαίτερα εμφανείς κυρίως στη νότια πλευρά του χώρου, η οποία καλλιεργείται, και, αν κρίνουμε από την θέση και την πυκνότητά τους, θα πρέπει να δηλώνουν το κέντρο του οικισμού. Η διαχρονικότητα της κατοίκησης στον λόφο, η κεντρική του θέση στην πεδιάδα της Τεγέας και το μέγεθός του συνηγορούν στο ότι πρόκειται για μια πολύ σημαντική θέση. Η κεντρική θέση του επέτρεπε την εποπτεία του συνόλου της πεδιάδας της Τεγέας και έδινε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης της εύφορης πεδιάδας αλλά και εύκολη πρόσβαση στα περάσματα που οδηγούσαν αφενός προς Νότο, στην Ανάλυση στα Βούρβουρα, που αποτέλεσε σημαντικό κέντρο κατά τη μέση υστεροελλαδική περίοδο⁵⁸, και από εκεί στην Κυνουρία και τη Λακωνία, αφετέρου προς τα βορειοανατολικά, στην Αργολίδα.

Η διαχρονική κατοίκηση της θέσης από την ΠΕ II έως την ΥΕ III περίοδο δείχνει, ξεκινώντας από την πρωτοελλαδική εποχή, ότι η θέση κατοικήθηκε μετά τον οικισμό των Αγιωργίτικων, ο οποίος ήταν ο σημαντικότερος οικισμός στην Τεγεατική από τους νεολιθικούς χρόνους έως την ΠΕ I-II περίοδο⁵⁹ και τον οποίο πιθανόν να αντικατέστησε, και συνέχισε να κατοικείται στην ΠΕ III και τη μεσοελλαδική εποχή, μετά από μια καταστροφή που πιθανώς υπέστη λίγο νωρίτερα⁶⁰. Η κατοίκηση της θέσης κατά την ΠΕ III, αν και πιθανότατα με τη μορφή πιο περιορισμένης εγκατάστασης από την προηγούμενη της ΠΕ II περίοδο, είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς την περίοδο εκείνη εγκαταλείφθηκαν πολλές θέσεις σε όλο τον ελλαδικό χώρο, και υποδεικνύει ότι επρόκειτο για μεγάλο, κεντρικό οικισμό με εύκολη πρόσβαση στα αναγκαία αγαθά⁶¹. Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι κατοικήθηκε και στη μεταβατική ΠΕ III-ΜΕ I περίοδο, που επίσης απαντάται σπάνια στο νότιο ελλαδικό χώρο⁶².

Στη συνέχεια, στη μεσοελλαδική εποχή, ο οικισμός αποτέλεσε τον κεντρικότερο της πεδιάδας και τον μοναδικό στον οποίο επιβεβαιώνεται η κατοίκηση στη ΜΕ III-ΥΕ I φάση, μετάβαση που επίσης επιβεβαιώνεται σπάνια⁶³ και μαρτυρείται μόνο στις δυο σημαντικότερες θέσεις της Αρκαδίας, στο Παλαιόκαστρο Ασέας, όπου έχει εντοπιστεί λίγη ΥΕ I κεραμική και στην Ανάλυση στα Βούρβουρα, όπου έχουν εντοπιστεί λακκοειδείς τάφοι της ΜΕ III-ΥΕ I περιόδου⁶⁴. Κατά την ΥΕ III περίοδο ο Άγιος Κωνσταντίνος συνυπάρχει στο κέντρο της Τεγεατικής με τις κοντινές θέσεις στο ιερό της Αλέας Αθηνάς, όπου η δραστηριότητα, στην οποία έχει αποδοθεί και λατρευτικός χαρακτήρας, ξεκινά από την ΥΕ IIIA2 περίοδο⁶⁵, και στην Επισκοπή Τεγέας, στη θέση όπου αναπτύχθηκε η ισχυρή κλασική πόλη της Τεγέας και όπου η κατοίκηση ξεκινά από τους ΥΕ IIIΓ χρόνους. Η πυκνότητα των θέσεων στην περιοχή σε συνδυασμό με την τοποθεσία των δύο τελευταίων σε επίπεδο έδαφος είναι ασυνήθιστη για την Αρκαδία και πιθανώς προμηνύει τις εξελίξεις που θα ακολουθήσουν αργότερα στους

⁵⁵ Ο τύπος αυτός είναι πολύ συνηθισμένος στην Αρκαδία και απαντάται συνήθως στους ύστερους ρωμαϊκούς και στους βυζαντινούς χρόνους: Σουχλέρης 2010, 678-679, εικ. 57. Αθανασούλης – Βασιλείου 2009, 305-309. Κτιστός κιβωτιόσημος τάφος με πλάκες εντοπίστηκε και στον βωμό του Λυκαίου Όρους και χρονολογήθηκε αρχικά στον 11ο αι. π.Χ., βλ. Καραπαναγιώτου 2016 και Urbanus 2018, 48. Επίσης, στην Ασέα έχει εντοπιστεί παρόμοιος πρωτογεωμετρικός κτιστός κιβωτιόσημος τάφος με πλάκες: Holmberg 1944, 28, εικ. 29. Γενικά για υστεροελλαδικούς κιβωτιόσημους στην Αρκαδία, βλ. Σαλαβούρα 2015, 358-359.

⁵⁶ Σαλαβούρα 2015, 126.

⁵⁷ Howell 1970, 24.

⁵⁸ Σαλαβούρα 2015, 158.

⁵⁹ Petrakis 2002, 24-25.

⁶⁰ Σε πολλούς οικισμούς έχει εντοπιστεί στρώμα καταστροφής στο τέλος της ΠΕ II (Rutter 2001, 113-116), ενώ η κοντινή θέση Παλαιόκαστρο στην Ασέα καταστράφηκε στην ΠΕ III χωρίς να εγκαταλειφθεί (Forsén 1996, 71).

⁶¹ Pullen 2008, 36. Voutsaki 2010, 102.

⁶² Voutsaki 2010, 102. Zavadil 2010, 154.

⁶³ Wright 2008, 230.

⁶⁴ Holmberg 1944, 110. Howell 1970, 113. Σαλαβούρα 2015, 157.

⁶⁵ O Stby (2014, 16, 18) αναφέρει ότι το μινυαϊκό υλικό έχει βρεθεί μαζί με μεγάλες ποσότητες πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής κεραμικής και πιθανώς προέρχεται από κοντινό οικισμό ή οικισμούς στους χαμηλούς λόφους.

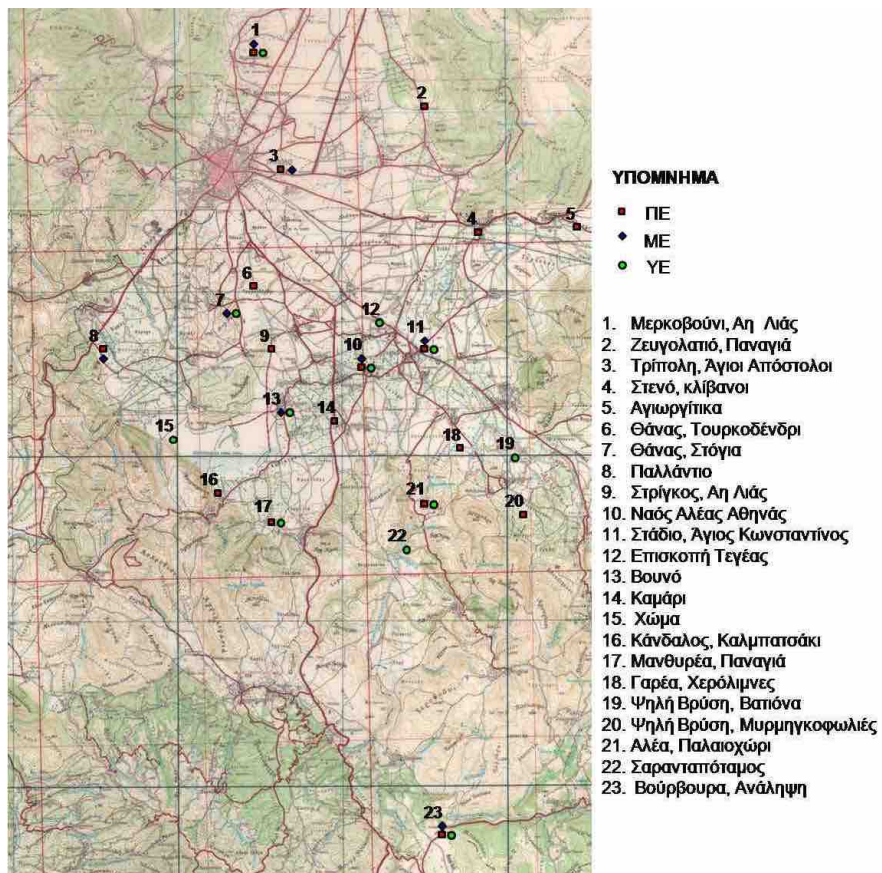
πρώιμους ιστορικούς χρόνους με την ίδρυση της πόλης της Τεγέας⁶⁶. Στην ΥΕ ΙΙΙ φαίνεται ότι ο χαμηλός λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου, αφού κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, εγκαταλείφθηκε και οι κάτοικοί του πιθανόν να μετακινήθηκαν στο νέο κέντρο που αναπτυσσόταν στην κοντινή θέση της Επισκοπής Τεγέας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

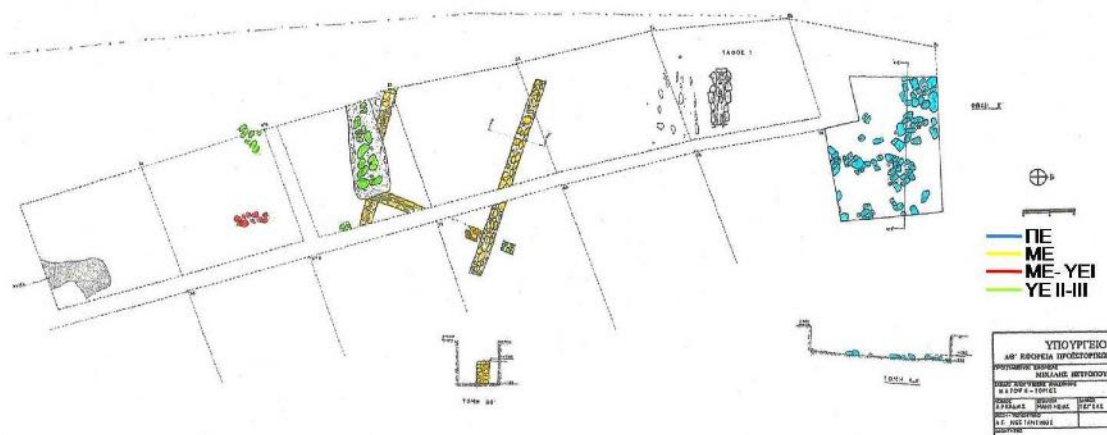
- Αθανασούλης – Βασιλείου 2009: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου, Θέση Βρωμόξυλο – Μοναστηράκι, *ΑΔ* 64 (2009), Β'1, 305-308.
- Bakke – Alisøy-Bakke 2009: H. A. Bakke – J. Alisøy-Bakke, Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αρχαιολογικές θέσεις σε οριακά τοπία. Η Νορβηγική Έρευνα Αρκαδίας. Μερός ΙΙ. Έρευνα πεδίου κατά το 2009, *ΑΔ* 64 (2009), Β'1, 350.
- Blegen 1921: C. W. Blegen, *Korakou, A Prehistoric Settlement Near Corinth*, Boston/New York 1921.
- Caskey 1968: J. L. Caskey, Lerna in the Early Bronze Age, *AJA* 72 (1968), 313-316.
- Cavanagh – Crouwel 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel, The Middle Helladic and Late Helladic I-II pottery, στο: Cavanagh κ.ά. 1996, 17-26.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, vol. II, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.
- Cline 2010: E. H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford 2010.
- Crouwel 1996: J. Crouwel, The Mycenaean (Late Helladic III) pottery, στο: Cavanagh κ.ά. 1996, 27-32.
- Forsén 1996: J. Forsén, Prehistoric Asea revisited, *Opuscula Atheniensi* 21:4, 47-72.
- Forsén 2014: J. Forsén, Neolithic and Early Helladic pottery from the Temple excavation, στο: Østby 2014, 393-400.
- French 1971: E. French, The development of Mycenaean terracotta figurines, *ABSA* 66 (1971), 101-187.
- Holmberg 1944: E. J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4° XI, Lund/Leipzig 1944.
- Hood 1993: S. Hood, *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
- Hope Simpson 1965: R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, London 1965.
- Howell 1970: R. Howell, A survey of Eastern Arcadia in prehistory, *ABSA* 65 (1970), 79-127.
- Καραπαναγιώτου 2016: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Δελτίο τύπου για τις ανασκαφές 2016 στο Λύκαιο Όρος Π.Ε. Αρκαδίας (ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑ ΑΡΚΑΔΙΑΣ/262843/157477/3193/8-8-2016).
- Καραπαναγιώτου 2019: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Νέα στοιχεία για το υπαίθριο ιερό του Δία στην Αρκαδία, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 09.12.2019 (<https://www.archaiologia.gr/blog/2019/12/09/νέα-στοιχεία-για-το-υπαίθριο-ιερό-του-δ/>, τελευταία πρόσβαση 29.06.2020).
- Lindblom 2011: M. Lindblom, The Middle Helladic period, στο: W. Berits – M. Lindblom (επιμ.), *Mastos in the Berbati Valley*, Stockholm 2011, 75-96.
- Mc Donald κ.ά. 1975: W. A. McDonald, Excavations at Nichoria in Messenia 1972-1973, *Hesperia* 44 (1975), 60-141.
- Mountjoy 1995: P. A. Mountjoy, The pottery of the Late Helladic period, στο: Runnels κ.ά. 1995, 52-56.
- Mountjoy 1998: P. A. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*, Αθήνα 1998.
- Nordquist 1995: G. C. Nordquist, The pottery of the Early Helladic III and Middle Helladic periods, στο: Runnels κ.ά. 1995, 43-51.
- Østby 2014: E. Østby (επιμ.), *Tegea I. Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-1994*, Athens 2014.
- Petrakis 2002: S. Petrakis, *Ayioryitika. The 1928 Excavations of Carl Blegen at a Neolithic to Early Helladic Settlement in Arcadia*, Philadelphia 2002.
- Pullen 1995: D. J. Pullen, The pottery of the Neolithic, Early Helladic I and Early Helladic II periods, στο: Runnels κ.ά. 1995, 6-42.
- Pullen 2008: D. J. Pullen, The Early Bronze Age in Greece, στο: C. W. Shelmerdine (επιμ.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge 2008, 19-45.
- Pullen 2011: D. J. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*, Nemea Valley Archaeological Project I, Princeton 2011.
- Romano – Voyatzis 2014: D. G. Romano – M. E. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary, *Hesperia* 83 (2014), 592-606.
- Runnels κ.ά. 1995: C. Runnels – D. J. Pullen – S. Langdom (επιμ.) *Artifact and Assemblage. The Finds from a Regional Survey of the Southern Argolid Greece*, Stanford 1995.
- Rutter 1990: J. B. Rutter, Pottery groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59:2 (1990), 419-422.
- Rutter 1995: J. B. Rutter, *The Pottery of Lerna IV*, Lerna 3, Princeton 1995.
- Rutter 2001: J. B. Rutter, Review of Aegean Prehistory II: The prepalatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory. A Review*, *AJA Supplement* 1, 2001.
- Rutter – Rutter 1976: J. B. Rutter – S. H. Rutter, *The Transition to Mycenaean: A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA. Pottery Sequence from Ayios Stefanos in Laconia*, Los Angeles 1976.
- Σαλαβούρα 2015: Ε. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2015.

⁶⁶ Σαλαβούρα 2015, 126.

- Σάμψων 1985: Α. Σάμψων, *Μάνικα. Μια πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*, τόμ. Ι, Αθήνα 1985.
- Σαρρή 2012: Κ. Σαρρή, Η μεσοελλαδική κεραμική του Ορχομενού της Βοιωτίας από τις ανασκαφές 1903-1905, στο: Γ. Σ. Κορρές – Ν. Καραδήμας – Γ. Φλούδα (επιμ.), *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. 100 έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, Αθήνα 2012.
- Σουχλέρης 2010: Α. Σουχλέρης, Θέση Μοναστηριακό-Αμπελακιώτικο ρέμα, *ΑΔ* 26 (2010), Β' 1β, 677-680.
- Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος 2000: Θ. Γ. Σπυρόπουλος – Γ. Θ. Σπυρόπουλος, *Αρχαία Αρκαδία*, Τρίπολη 2000.
- Σταυροπούλου – Γάτση 2001: Μ. Σταυροπούλου – Γάτση, Ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feir 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen. Athen 5.3 - 7.3.1998*, Αθήνα 2001, 28-38.
- Τζαβέλλα-Ενjen 1984: Χ. Τζαβέλλα-Ενjen, *Λιθαρές*, Αθήνα 1984.
- Thomas 2005: P. M. Thomas, A deposit of Late Helladic IIIB1 pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 74 (2005), 451-573.
- Thomas 2011: P. M. Thomas, A deposit of Late Helladic IIIA2 pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 80 (2011), 171-228.
- Touchais 2002: A. Philippa-Touchais, Aperçu des céramiques mésohelladiques à décor peint de l'Aspis d'Argos, I. La céramique à peinture mate, *BCH* 126 (2002), 1-40.
- Tzonou-Herbst 2010: I. Tzonou-Herbst, Figurines, στο: Cline 2010, 210-222.
- Voutsaki 2010: S. Voutsaki, Mainland Greece, στο: Cline 2010, 99-112.
- Voyatzis 2014: M. E. Voyatzis, Pottery from the temple excavation, στο: Østby 2014, 197-392.
- Waage 1949: F. O. Waage, An Early Helladic well near Old Corinth, στο: *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*, *Hesperia Supplements* 8, Princeton 1949, 415-422.
- Weinberg 1937: S. S. Weinberg, Remains from prehistoric Corinth, *Hesperia* 6 (1937), 489-524.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*, Lerna 4, Athens 2000.
- Zachos 2008: K. Zachos, *Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770, Oxford 2008.
- Zavadil 2010: M. Zavadil, The Peloponnese in the Middle Bronze Age. An overview, στο: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH Supplément* 52, Athènes 2010, 151-163.
- Zerner 1986: C.W. Zerner, Middle Helladic and Late Helladic I pottery from Lerna, *Hydra* 2 (1986), 58-73.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Τεγεατική βάση των ερευνών των Hope Simpson (1965), Howell (1970) και Σαλαβούρα 2015.

Εικ. 2. Κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ανασκαφής (σχεδ. Σ. Σταυροπούλου, ΕΦΑΑΡΚ).

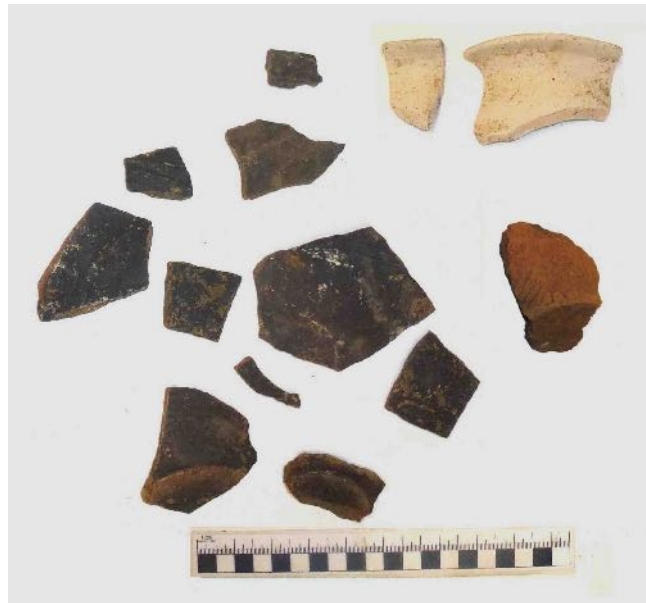
Εικ. 3. Κατάλοιπα τοίχων και αποθηκευτικός πίθος πρωτοελλαδικής εποχής (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 4. Χείλη από ταψιά (επάνω) και φιάλες (κάτω) πρωτοελλαδικής εποχής (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 5. Οι Τοίχοι 1 και 4 του μεσοελλαδικού κτηρίου (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 6. Πρωτοελλαδική III και μεσοελλαδική κεραμική. Επάνω δεξιά: χείλος δίωτου κυπέλλου (tankard), αριστερά: μινυακά όστρακα και δεξιά: εγχάρακτο «αδριατικό» όστρακο (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 7. Υστεροελλαδικά όστρακα με στιλπνή γραπτή διακόσμηση (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 8. Υστεροελλαδική και μεσοελλαδική κεραμική από το νότιο άκρο της ανασκαφής. Ενδεικτικά, επάνω: χείλη από κύλικες, κυάθους και κάνθαρο με πυκνές εγχαράξεις, στο μέσον: όστρακα με γραπτή διακόσμηση, κάτω: βάσεις από κύλικες (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 9. Υστεροελλαδικό ειδώλιο τύπου Ψ (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 10. Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (Τάφος 1) (φωτ. ΕΦΑΑΡΚ).

Από σπηλιά σε σπηλιά. Δύο νεολιθικά σπήλαια σε συνάρτηση στο Αλεποχώρι Λακωνίας

ABSTRACT. This paper investigates cave use during the Neolithic period in Greece through the study of excavation data from two cave sites in Laconia, the Kouveleiki A and B caves. The Kouveleiki A and B caves are situated 50 m from one another, at the foot of a limestone crag, in the westernmost part of the Eurotas river valley. Stratigraphic and other archaeological data, in association with the available C¹⁴ dating sequence, dates the use of the two caves primarily to the Final Neolithic. However, unlike the Kouveleiki B cave, the Kouveleiki A cave was also used in the Late Neolithic. The Final Neolithic anthropogenic sediments suggest a difference in material culture and social profile between the two caves. The structural and functional properties of the various finds indicating technical and socioeconomic activities (pottery, lithic manufacturing, organic residues, etc.) are consistent with the local and broader networks of the Greek peninsula, with the anticipated inter-site variability. This unique pair of caves raises questions about selective adaptation strategies to bioenvironmental settings and cultural challenges, labour distribution with its societal implications, and land use in the Greek Neolithic.

Η παρούσα μελέτη ακολουθεί τα ίχνη της παρουσίας του ανθρώπου κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική σε δύο γειτνιάζοντα σπήλαια της Λακωνίας, καταγράφοντας και μελετώντας τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας, που πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Οι δύο Κουβελείκες σπηλιές αναπτύσσονται στις παρειές ασβεστολιθικού όγκου, στα δυτικά όρια της κοιλάδας του Ευρώτα, 5 χλμ. νοτιοδυτικά του Δ.Δ. Αλεποχωρίου, σε απόλυτο υψόμετρο 350 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και σε απόσταση 50 μ. μεταξύ τους. Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στα δύο σπήλαια έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα, που πιστοποιούν την παράλληλη χρήση τους κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική.

Η Α' Κουβελείκη σπηλιά αποτελείται από δύο θαλάμους, έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό, οι οποίοι διαχωρίζονται από ένα μεγάλο ασβεστολιθικό ογκόλιθο, που επικάθεται σε αρχαιολογικό στρώμα της Νεολιθικής¹. Η πτώση του ογκολίθου, που πιθανόν να οφείλεται σε σεισμό ή στη διάβρωση του ασβεστολιθικού πετρώματος της οροφής, άλλαξε οριστικά τη μορφολογία του σπηλαίου. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τρία βασικά στρώματα, που αντιπροσωπεύουν φάσεις της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής. Σε αυτά εντοπίστηκαν επάλληλα δάπεδα χρήσης και σειρά πολλαπλών εστιών με έντονα υπολείμματα καύσεων, που αναπτύσσονται στην οριζόντια και στην κάθετη στρωματογραφία, λάκκοι με ίχνη τέφρας και κόκκινου πηλού, λίθινες κατασκευές κ.ά.

Η Β' Κουβελείκη σπηλιά αποτελείται από μια μεγάλη αίθουσα και, λόγω της μορφολογίας της, είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως ευρύχωρη και βαθιά βραχοσκεπή². Η ανασκαφική έρευνα πιστοποιεί τη χρήση της από τον άνθρωπο κυρίως στην Τελική Νεολιθική. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ένα κύριο στρώμα, στο οποίο εντοπίζεται ο κύριος οριζοντας χρήσης του σπηλαίου και άλλα δύο, που φαίνεται να αποτελούν επιμέρους επεισόδια. Κι εδώ εμφανίζονται επάλληλα δάπεδα χρήσης με εστίες και λίθινες κατασκευές. Σε κάποια σκάμματα, κοντά στην είσοδο, αφαιρέθηκε όλη η αρχαιολογική επίχωση και η ανασκαφή έφθασε στο σκληρό υπόστρωμα του σπηλαίου, που ορίζει ουσιαστικά και την αρχή της χρήσης του. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι οι άνθρωποι της Νεολιθικής χρησιμοποίησαν το υπόστρωμα, είτε σκάβοντας λάκκους σε αυτό είτε κατασκευάζοντας αυλακώσεις με στόχο την απομάκρυνση των υδάτων που προφανώς εισέρρεαν στη σπηλιά. Η τελευταία περίπτωση πιστοποιείται στο κεντρικό τμήμα της εισόδου του σπηλαίου, όπου αποκαλύφθηκε αυλάκι πλάτους 40 εκ. και σωζόμενου μήκους 1,20 μ., σκαμμένο πάνω στο υπόστρωμα.

¹ Κονταξή κ.ά. 1989.

² Κονταξή – Στραβοπόδη 1999-2001.

Κεραμική

Βασικό εργαλείο και κοινωνικοοικονομικό κριτήριο για τη διερεύνηση του χαρακτήρα των δύο σπηλαίων αποτελεί η κεραμική τους, η οποία παρουσιάζεται εδώ σε αντιπαραβολή. Η μελέτη περιέλαβε την ανάλυση των τυπολογικών, μορφολογικών και τεχνολογικών στοιχείων της κεραμικής, ενώ έγινε μια πρώτη απόπειρα ανάλυσης της κατανομής της στον χώρο των τομών, χωρίς όμως αυτή να έχει ολοκληρωθεί σε αυτό το στάδιο. Κύριος στόχος ήταν η ανίχνευση των στρωματογραφικών φάσεων, η διατύπωση παρατηρήσεων για την οργάνωση και τη χρήση των χώρων, καθώς και υποθέσεων για τη θέση των ομάδων που χρησιμοποιούν τα σπήλαια στο ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της περιόδου.

Το σύνολο της κεραμικής που μελετήθηκε από την Α΄ Κουβελείκη αριθμεί περίπου 40.000 όστρακα. Περιλαμβάνει αγγεία με μονόχρωμη, λειασμένη ή στιλβωμένη, μελανή, φαιά, καστανή ή ερυθρή επιφάνεια, μελανά στιλβωτά με λευκή διακόσμηση και άφθονα αμαυρόχρωμα³. Η ομάδα των αμαυροχρωμών φαίνεται ότι συνιστά την πιο διευρυμένη κατηγορία στους γραπτούς ρυθμούς της Α΄ Κουβελείκης, με ποικίλες παραλλαγές (μελανό σε λευκό και μελανό σε ερυθρό), γνωστές τόσο από την Πελοπόννησο⁴ όσο και από πληθώρα άλλων θέσεων στη Στερεά, τη Θεσσαλία και τα Δωδεκάνησα⁵. Οι κατηγορίες των αγγείων *urfirnis*, *crusted*, πολύχρωμων τύπου Γωνιάς και *pattern burnished* αντιπροσωπεύονται από λίγα αλλά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Το σχηματολόγιο της κεραμικής παρουσιάζεται γενικά τυποποιημένο. Τα ανοικτά και ευρύστομα αγγεία επικρατούν σε όλα τα στρώματα, με κυριότερους εκπροσώπους τις ημισφαιρικές φιάλες και τα πιθοειδή, χωρίς να απουσιάζουν κάποια κλειστά, όπως οι μικροί αμαυρόχρωμοι αμφορείς. Τα πιθοειδή του σπηλαίου συνιστούν μια μεγάλη διακριτή ομάδα με επιφάνεια σχεδόν πάντα λειασμένη και διακοσμημένη με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στην Α΄ Κουβελείκη ανοικτών ή ευρύστομων αγγείων με διάτρητο χείλος, των γνωστών *cheese pots*. Χρονολογικά, το υλικό από την Α΄ Κουβελείκη φαίνεται ότι καλύπτει την ευρεία περίοδο από την αρχή της NN έως και την πρώιμη TN, ενώ η χρήση της θέσης φαίνεται ότι είναι πιο εντατική κατά την NN I, στη μετάβαση από την 6η στην 5η χιλιετία π.Χ.

Η κεραμική που μελετήθηκε από τη Β΄ Κουβελείκη αριθμεί περίπου 20.000 όστρακα και προέρχεται κυρίως από την περιοχή της εισόδου. Η εικόνα της κεραμικής εδώ είναι πολύ διαφορετική από αυτή του γειτονικού σπηλαίου, αφού περιλαμβάνει κυρίως χονδροειδή αγγεία, με χαμηλό επίπεδο τεχνικής επεξεργασίας⁶. Πρόκειται για μεγάλα πιθοειδή, βαθιά ευρύστομα αγγεία, μαγειρικά σκεύη, φιάλες και ηθμούς, ως επί το πλείστον μονόχρωμα, με επιφάνειες αδρές και σπανιότερα λειασμένες ή επιχρισμένες, των οποίων ο χαρακτήρας παραπέμπει σε οικιακή, πρακτική χρήση.

Το στοιχείο που κυρίως διαφοροποιεί το κεραμικό υλικό των δύο σπηλαίων είναι η απουσία γραπτών ρυθμών από τη Β΄ Κουβελείκη. Απουσιάζουν όλες οι γραπτές ομάδες που ταυτίστηκαν στην Α΄, ενώ διακοσμημένα αγγεία είναι μόνο τα ευρύστομα πιθοειδή με απλή πλαστική ή σχοινοειδή διακόσμηση. Χρονολογικά, το υλικό φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει το τέλος της NN και την αρχή της TN, δηλαδή περίπου την ύστερη 5η και τη μετάβαση προς την 4η χιλιετία π.Χ.

Η διαδοχή των φάσεων και στα δυο σπήλαια, με βάση τη γραπτή κεραμική και το σχηματολόγιο, φαίνεται ομαλή και δεν υπάρχουν ενδείξεις διακοπής, εγκατάλειψης ή καταστροφής μεγάλης κλίμακας.

Λιθοτεχνία

Τα χαρακτηριστικά των λίθινων τεχνέργων και από τα δύο σπήλαια είναι σε συνάρτηση και ταυτόχρονα βρίσκουν παράλληλα σε άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής. Στη λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου ο πυριτόλιθος απαντά σε λίγα συγκριτικά δείγματα, που συνιστούν τελειωμένα εργαλεία: φυλλόσχημες αιχμές, λεπίδες με πλευρική επεξεργασία, ξέστρα σε λεπίδες, οπείς σε λεπίδες κ.ά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία υποπροϊόντων της εγχειρηματικής αλυσίδας, συνηγορεί στην υπόθεση ότι εισήχθησαν και δεν κατασκευάστηκαν επί τόπου.

Αντίθετα, τα τέχνηρα οψιανού αντιπροσωπεύουν το 95% της λιθοτεχνίας. Ανάμεσά τους αναγνωρίζονται αρκετοί τύποι εργαλείων, όπως λεπίδες, τερματικά ξέστρα, οπείς σε φολίδες και αιχμές βελών με μίσχο και αμφιπρόσωπη επεξεργασία. Απαντούν επίσης πυρήνες και αρκετά αποκρούσματα. Το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν ακατέργαστες μάζες οψιανού, αποφλοιωμένα κομμάτια ή πρώτες φολίδες υποδεικνύει ότι τα

³ Κουμουζέλη 1995.

⁴ Phelps 2004.

⁵ Παπαθανασόπουλος 1996.

⁶ Καζνέση – Κατσαρού 1999-2001.

πρώτα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας δεν πραγματοποιούνταν στο σπήλαιο⁷. Από την άλλη πλευρά, τα επόμενα στάδια, που αφορούν τη μορφοποίηση του πυρήνα και την παραγωγή προϊόντων αντιπροσωπεύονται επαρκώς, στοιχείο που υποδηλώνει ότι η κατεργασία και παραγωγή εργαλείων οψιανού γινόταν επιτόπου⁸. Οι αναλύσεις προέλευσης πρώτης ύλης του οψιανού, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, έδειξαν προέλευση από τη Μήλο (Αδάμας για την Α' Κουβελείκη και Αδάμας και Δεμενεγάκι για τη Β' Κουβελείκη).

Όσον αφορά τη λιθοτεχνία λειασμένου λίθου, αυτή περιλαμβάνει πελέκειες, αξίνες, μυλόλιθους και τριπτήρες και χρησιμοποιεί ως πρώτη ύλη κυρίως τον σερπεντινίτη, πέτρωμα που απαντά σε αφθονία στον περιβάλλοντα τα σπήλαια χώρο.

Λοιπά τέχνηρα

Στο στρώμα της τελευταίας φάσης της Νεολιθικής, στην Α' Κουβελείκη εντοπίστηκαν τέσσερα σχηματοποιημένα ειδώλια, τρία ανθρωπόμορφα και ένα πτηνόμορφο, κατασκευασμένα από χονδροειδή πηλό με αδρή επιφάνεια, χωρίς στίλβωση ή επίχρισμα. Στα άλλα ευρήματα περιλαμβάνονται αρκετά σφονδύλια και ένα μικύλο αγγείο, που αποκαλύφθηκε σε λάκκο σκαμμένο στο φυσικό υπόβαθρο της Β' Κουβελείκης, μαζί με τέφρες, όστρακα και οστά οικόσιτων ζώων. Απαντούν ακόμη αρκετά οστέινα εργαλεία, όπως οπείς, βελόνες και σπάτουλες. Ελάχιστα είναι τα κοσμήματα, στα οποία περιλαμβάνονται ένα απιόσχημο πήλινο περιάπτο και μερικές χάντρες από όστρεο.

Πανίδα

Στην πανίδα που αποκαλύφθηκε αναγνωρίζονται ως επί το πλείστον οικόσιτα ζώα, αιγοπρόβατα, στο μεγαλύτερο ποσοστό (71,7%), αλλά και βοοειδή, χοίροι κ.ά., που παραπέμπουν σε κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Το γεγονός ότι στοιχεία από όλα τα μέρη του σκελετού βρέθηκαν στη Β' Κουβελείκη συνηγορεί στο ότι ο τεμαχισμός των σφαγίων γινόταν μέσα στη σπηλιά. Εξάλλου, ο μεγάλος βαθμός τεμαχισμού του υλικού καταδεικνύει ότι δεν χρησιμοποιούσαν μόνο το κρέας αλλά και τον μυελό των οστών για φαγητό. Συχνή επίσης είναι και η παρουσία οστών ελαφιού και λαγού, γεγονός που πιστοποιεί δραστηριότητες κυνηγιού⁹.

Ταφικές πρακτικές – ανθρωπολογικά ευρήματα

Πολλά είναι τα ανθρωπολογικά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στα δύο σπήλαια. Ένα από αυτά, ίσως το σημαντικότερο, είναι ο εγχυτρισμός νηπίου, που εντοπίστηκε στον εξωτερικό θάλαμο της Α' Κουβελείκης. Πρόκειται για δύο αγγεία, ένα ευρύστομο με ίχνη αλοιφωτής διακόσμησης (crusted), το οποίο περιείχε τα οστά του νηπίου και ήταν ανεστραμμένο μέσα σε ένα μεγαλύτερο μονόχρωμο πιθοειδές με οριζόντιες αποφύσεις. Το ταφικό αγγείο περιείχε επίσης χώμα και μικρές πέτρες. Το σύνολο καλυπτόταν από ασβεστολιθική πλάκα. Ο σκελετός του νηπίου σώζεται ακέραιος και δεν εμφανίζει κανένα ίχνος καύσης, ούτε καν ήπιου βαθμού. Ανάλογες περιπτώσεις ταφής νηπίων αλλά με καύση αναφέρονται στην Αλεπότρυπα, στην Κεφάλα Κέας, στην Πλατιά Μαγούλα Ζάκρου (Ταφικό Σύνολο 36)¹⁰, στη Σουφλί Μαγούλα και αλλού. Ανάμεσα στα άλλα διάσπαρτα ανθρωπολογικά κατάλοιπα, στον εξωτερικό θάλαμο του ίδιου σπηλαιού, αξίζει να αναφερθεί ένα τμήμα κρανίου που ακουμπούσε σε επίπεδη ασβεστολιθική πλάκα, ενώ στον εσωτερικό θάλαμο σημαντικό εύρημα αποτελεί η κατά χώραν ταφή νεαρού ενήλικα σε στρώμα τέφρας, η οποία εντάσσεται σε δάπεδο χρήσης του τέλους της Νεότερης Νεολιθικής.

Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα ανθρωπολογικά ευρήματα της Β' Κουβελείκης. Το σημαντικότερο είναι η κατά χώραν ταφή που αποκαλύφθηκε κοντά στην παρειά του σπηλαιού. Πρόκειται για έναν ακέραιο ανθρώπινο σκελετό, σε συνεσταλμένη στάση. Το κρανίο βρέθηκε ακριβώς κάτω από έναν κύκλο από πέτρες και ακουμπούσε πάνω σε δύο πέτρες σχεδόν κάθετα τοποθετημένες, ενώ τα γόνατα ήταν ανασηκωμένα από μια πέτρα τοποθετημένη κάτω από αυτά. Η ταφή οριζόταν από σειρά ογκολίθων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται

⁷ Perlès 1990.

⁸ Κουρτέση-Φιλιππάκη 2011.

⁹ Van Gent 2008.

¹⁰ Γαλλής 1982.

ότι ο σκελετός είχε εναποτεθεί πάνω στο φυσικό υπόστρωμα του σπηλαίου, το οποίο είχε διαμορφωθεί σε αβαθή λάκκο. Από την ανθρωπολογική εξέταση προκύπτει ότι πρόκειται για άρρεν άτομο περίπου 25-30 ετών.

Ο συνολικός αριθμός των ατόμων που προέκυψε από την ανθρωπολογική εξέταση ανέρχεται σε οκτώ άτομα (ένα προνήπιο, έξι εφήβους και έναν νεαρό ενήλικα) για την Α΄ Κουβελείκη και σε τρία άτομα (ένα νήπιο και δυο νεαρούς ενήλικες) για τη Β΄ Κουβελείκη. Οι προκαταρκτικές παλαιοδιατροφικές αναλύσεις στα οστά έδωσαν στοιχεία κατανάλωσης τροφών πλούσιων σε C₃. Πρόκειται για τροφές χερσαίας προέλευσης (σιτηρά, όσπρια, φρούτα), τροφικό σχήμα που έχει τεκμηριωθεί και σε άλλες νεολιθικές θέσεις της Πελοποννήσου (Αλεπότρυπα, Κουφόβουνο). Οι χρονολογικοί ορίζοντες χρήσης των σπηλαίων επιβεβαιώθηκαν από τις ραδιοχρονολογήσεις που έγιναν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος και οι οποίες κυμαίνονται για την Α΄ Κουβελείκη από το 5460 ως το 3820 π.Χ. και από το 4690 ως το 3700 π.Χ. για τη Β΄ Κουβελείκη.

Συμπεράσματα

Το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η χρήση των δυο αυτών σπηλαίων έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται μεγάλη εντατικοποίηση στη χρήση των σπηλαίων από τον άνθρωπο. Ένας σημαντικός αριθμός σπηλαίων του ελλαδικού χώρου διασώζει πλούσιες ανθρωπογενείς επιχώσεις αυτών των περιόδων, που πιστοποιούν συνεχή και συστηματική χρήση. Οι λόγοι αυτής της στροφής προς τα σπήλαια έχουν συζητηθεί πολύ. Οι κλιματολογικές αλλαγές στο τέλος της 5ης χιλιετίας π.Χ. επηρέασαν προφανώς καταλυτικά την οικονομία, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, τόσο σε παραθαλάσσιες όσο και σε ορεινές ζώνες. Η μείωση των βροχοπτώσεων, με την επακόλουθη ξηρασία και η αύξηση της θερμοκρασίας, οδήγησαν στην εγκατάλειψη των άλλοτε εύφορων πεδινών εκτάσεων και την αναζήτηση άλλων μορφών οικονομίας σε θέσεις με μεγαλύτερο υψόμετρο, με συνέπεια την αύξηση της χρήσης των σπηλαίων και την εντατικότερη άσκηση της κτηνοτροφίας¹¹. Σε συνδυασμό με μια αναμενόμενη πληθυσμιακή αύξηση οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν στη μεταβολή των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών των περιόδων αυτών και στη μετατροπή των σπηλαίων σε χώρους διαφοροποιημένης χρήσης, στο πλαίσιο της λεγόμενης μετακινούμενης κτηνοτροφίας (transhumance)¹².

Μέσα σε αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο εντάσσεται η χρήση των δύο σπηλαίων. Από τη μελέτη του συνόλου των ευρημάτων συνάγεται ότι η χρήση τους συνίσταται σε μεγαλύτερης διάρκειας παραμονή μεικτών αγροτικών ομάδων με οικιακές και οικονομικές δραστηριότητες. Η κεραμική και από τα δύο σπήλαια είναι κυρίως χρηστική, προορισμένη να εξυπηρετεί τις πρακτικές ανάγκες μιας τροφο-παρασκευαστικής και τροφο-αποθηκευτικής διαδικασίας. Τα σχήματα και η χωρητικότητα των αγγείων υποδηλώνουν δραστηριότητες που σχετίζονται με την επεξεργασία τροφίμων, με την προετοιμασία, το σερβίρισμα και την κατανάλωση τροφής αλλά και με τη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη αποθήκευση, τόσο σε οικογενειακό όσο και διακοινοτικό επίπεδο. Οι προκαταρκτικές αναλύσεις ισοτόπων για ανίχνευση οργανικών καταλοίπων σε κεραμικά δείγματα πιστοποιούν υπολείμματα ρητίνης, ζωικού λίπους και μελιού.

Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της κεραμικής και των δύο σπηλαίων τα φέρνουν στις παρυφές του ίδιου πολιτισμικού χώρου με θέσεις στη Λακωνία, όπως το Κουφόβουνο¹³, το Γεράκι, την μέχρι στιγμής πλησιέστερη ανοιχτή θέση με νεολιθικές επιχώσεις¹⁴, τα σπήλαια Αλεπότρυπα και Νέστορα και θέσεις όπως ο Άγιος Στρατηγός και η Πλύτρα¹⁵. Εξάλλου, και η λιθοτεχνία παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με αυτήν του Κουφόβουνου και κυρίως της Αλεπότρυπας στον Διρό. Πρόκειται, στο μεγαλύτερο ποσοστό, για λιθοτεχνία λεπίδων με μεγάλο αριθμό ξέστρων, που παραπέμπει σε εργασίες τεμαχισμού και επεξεργασίας δερμάτων. Από την άλλη, οι αιχμές βελών, γνωστός εργαλειοτύπος της Νεολιθικής, υποδεικνύουν θηρευτικές δραστηριότητες.

Οι μικρομορφολογικές αναλύσεις έχουν επίσης οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα¹⁶. Ο εσωτερικός θάλαμος της Α΄ Κουβελείκης φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε πιο εντατικά από τον εξωτερικό, όπως συνάγεται από την αναγνώριση επάλληλων δαπέδων κατασκευασμένων από καλά πλασμένο πηλό και καμένη κοπριά. Εξάλλου, η παρουσία σειράς εστιών κατασκευασμένων από πηλό, η διαμόρφωση σε τοίχο του πεσμένου μεταξύ των δύο θαλάμων βράχου και η διάνοιξη διαδρόμου πιστοποιούν τη χρήση του χώρου για εγκατάσταση σε μονιμότερη βάση. Αντίθετα, στον εξωτερικό θάλαμο έχει εντοπιστεί πατημένη και αναμοχλευμένη κοπριά, η

¹¹ Halstead 1999.

¹² Tomkins 2009.

¹³ Renard 1989. Cavanagh κ.ά. 2004.

¹⁴ Crowel 2009.

¹⁵ Waterhouse – Hope-Simpson 1960. Waterhouse – Hope-Simpson 1961.

¹⁶ Καρκάνας 2000. Karkanas 2006.

οποία σε συνδυασμό με την αποσπασματική παρουσία δαπέδων και άλλων κατασκευών, υποδηλώνει τη χρήση του κυρίως για σταβλισμό ζώων και οικοτεχνικές εργασίες.

Η αναγνώριση φυτολίθων δημητριακών μέσα σε αρκετά τμήματα κοπριάς δείχνει ότι τα ζώα σιτίζονταν με δημητριακά. Αυτό υποδηλώνει ότι οι ομάδες που διαβίωναν στο σπήλαιο είχαν και γεωργική παραγωγή, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις παλαιοδιατροφικές αναλύσεις στους σκελετούς. Από την άλλη, η παρουσία θηρευτικής πανίδας υποστηρίζει την άποψη ότι οι χρήστες του σπηλαίου ασκούσαν μεικτή οικονομία. Το παραπλεύρως ευρισκόμενο δεύτερο σπήλαιο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως βοηθητικός χώρος του πρώτου.

Συνεπώς, τα ανασκαφικά δεδομένα και οι εργαστηριακές αναλύσεις παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι τα σπήλαια αυτά δεν λειτούργησαν μόνο ως εποχικές θέσεις αλλά χρησιμοποιήθηκαν ως μονιμότερες εγκαταστάσεις αυτόνομων νεολιθικών «νοικοκυριών». Οι ταφικές πρακτικές φαίνεται ότι εντάσσονται στη γενικότερη συμπεριφορά διαχείρισης των νεκρών σε σπήλαια στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα.

Προς εξακρίβωση παραμένει το εάν η πρωιμότερη χρήση της Α' Κουβελείκης ήταν αποτέλεσμα περιβαλλοντικών παραγόντων ή επιλογών ομάδων στα διαστήματα χρήσης. Επίσης, η ποιοτική διαφορά της κεραμικής της Α' Κουβελείκης, ακόμα και στη σύγχρονη χρονολογικά φάση, με τη Β' Κουβελείκη δημιουργεί ενδιαφέροντα ερωτήματα ως προς τη διαφοροποίηση της χρήσης των δύο σπηλαίων. Τέλος, ένα ακόμα ζήτημα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης είναι το αν τα σπήλαια αποτελούσαν δορυφόρους ενός πυρήνα, που πρέπει να αναζητηθεί σε έναν υπαίθριο οικισμό στη γύρω περιοχή, ή μικρά δίκτυα μετακινούμενων ομάδων, που, ανεξαρτήτως μητροπόλεων, αναζητούσαν νέα οικοσυστήματα προς χρήση και εκμετάλλευση. Μια περιορισμένης έκτασης επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην πεδιάδα του Βρονταμά, η οποία εκτείνεται ακριβώς κάτω από τα σπήλαια, εκτός από τον εντοπισμό μιας τρίτης σπηλιάς, η οποία, προς το παρόν, χρησιμοποιείται ως μαντρί, έδωσε αρκετά διάσπαρτα ευρήματα (κεραμική και τέχνηρα λειασμένου λίθου), τα οποία όμως δεν είναι ικανά να στηρίξουν την υπόθεση μονιμότερης χρήσης της περιοχής. Το βέβαιο είναι ότι οι πληθυσμιακές ομάδες της Νεολιθικής αξιοποίησαν κατά το δυνατόν ένα φυσικό περιβάλλον που προσφερόταν για αγροτική καλλιέργεια, κτηνοτροφικές εργασίες και εγκατάσταση σε σπήλαια. Εξάλλου, η συγκεκριμένη θέση διευκόλυνε την επικοινωνία με άλλες περιοχές, δεδομένου ότι η υπερυψωμένη πεδιάδα (200 μ. από το επίπεδο της θάλασσας) του Βρονταμά οδηγεί στην παράκτια πεδιάδα της Μυρτέας, προσφέροντας δίοδο προς τον Λακωνικό Κόλπο.

Ανεξάρτητα από τα ερωτήματα αυτά, που αναμένεται να απαντηθούν από τη συνέχιση της μελέτης των ευρημάτων και των εργαστηριακών αναλύσεων, η ιδιαίτερη σημασία της έρευνας έγκειται στο γεγονός ότι οι Κουβελείκες συνιστούν μελέτη περίπτωσης ενός διπτύχου σπηλαίων σε έναν ευρύτερο χώρο παραγωγικών δυνατοτήτων και εγκαθιδρύουν μια στρωματογραφική και χρονολογική βάση δεδομένων σε μια περιοχή όπου η ανασκαφική έρευνα δεν έχει εντατικοποιηθεί.

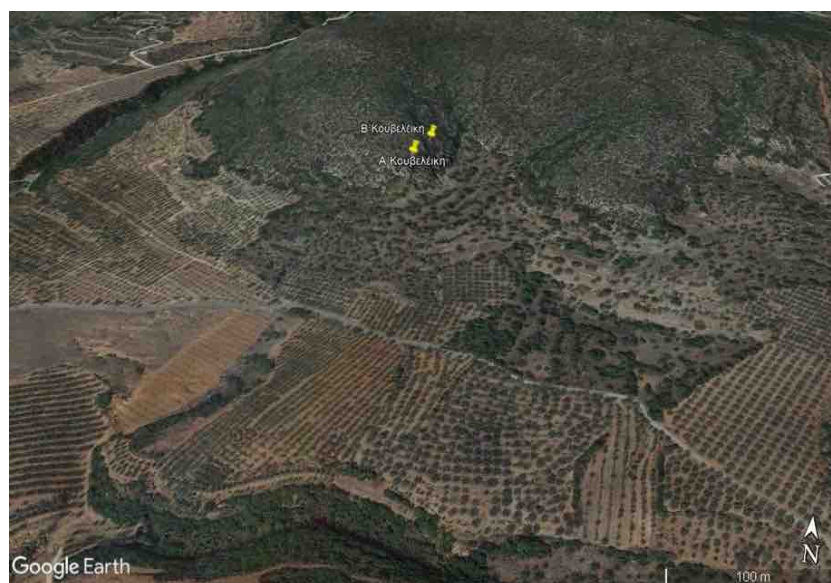
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γαλλής 1982: Κ. Γαλλής, *Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 30, Αθήνα 1982.
- Cavanagh κ.ά. 2004: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Sparta before Sparta: Kouphovouno 1999-2000. Report on the intensive survey at Kouphovouno, *ABSA* 99 (2004), 49-128.
- Crouwel 2009: J. Crouwel, Prehistoric Geraki: Work in progress, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta in Laconia. From Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, British School at Athens Studies 16, London 2009, 67-76.
- Halstead 1999: P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999.
- Καζνέση – Κατσαρού 1999-2001: Α. Καζνέση – Σ. Κατσαρού, Η νεολιθική κεραμική από τη Β' Κουβελείκη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *AAA* XXXII-XXXIV (1999-2001), 27-36.
- Καρκάνας 2000: Π. Καρκάνας, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της γεωλογίας στα σπήλαια Α' και Β' Κουβελείκη Λακωνίας: η συμβολή τους στην αρχαιολογική ερμηνεία της ανασκαφής, *AAA* XXIX-XXXI (2000), 95-112.
- Karkanas 2006: P. Karkanas, Late Neolithic household activities in marginal areas: The micromorphological evidence from the Kouveleiki caves, Peloponnese, Greece, *JAS* 33 (2006), 1628-1641.
- Κονταξή κ.ά. 1989: Χ. Κονταξή – Ε. Κοτζαμποπούλου – Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην Α' Κουβελείκη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *AAA* XXII (1989), 21-30.
- Κονταξή – Στραβοπόδη 1999-2001: Χ. Κονταξή – Ε. Στραβοπόδη, Ανασκαφή στη Β' Κουβελείκη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *AAA* XXXII-XXXIV (1999-2001), 19-26.
- Κουμουζέλη 1995: Μ. Κουμουζέλη, Η κεραμική από την Α' Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *AAA* XXII, 143-160.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη 2011: Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, Η εγχειρηματική αλυσίδα του οψιανού, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Το Νεολιθικό Διρό. Σπήλαιο Αλεπότρυπα*, τόμ. Ι, Αθήνα 2011.

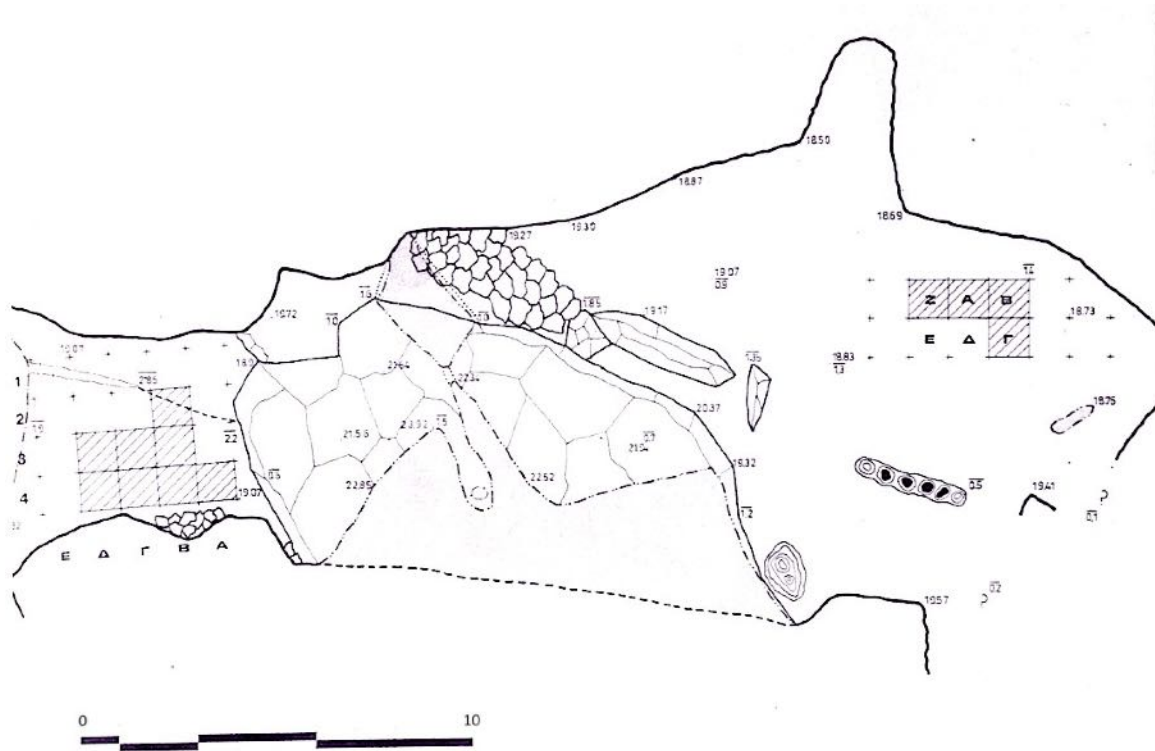
- MacVeagh Thorne 2011-2012: S. MacVeagh Thorne, The early fortification walls of Geraki: Final Neolithic and Helladic, *Pharos* XVIII.1 (2011-2012), 105-124.
- Παπαθανασόπουλος 1996: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.
- Perlès 1990: C. Perlès, L'outillage de pierre taillée néolithique en Grèce : approvisionnement et exploitation des matières premières, *BCH* 114 (1990), 1-42.
- Phelps 2004: W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259, Oxford 2004.
- Renard 1989: J. Renard, *Le site néolithique et helladique ancien de Kouphovouno (Laconie)*, Aegaeum 4, Liège 1989.
- Tomkins 2009: P. Tomkins, Domesticity by default. Ritual, ritualization and cave use in the Neolithic Aegean, *OJA* 28:2 (2009), 125-153.
- Van Gent 2008: J. Van Gent, *Results From An Archaeozoological Research on the Late Neolithic Cave B Kouveleiki, Peloponnese, Greece*, MA dissertation, University of Thessaly.
- Waterhouse – Hope-Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Hope-Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *ABSA* 55 (1960), 67-107.
- Waterhouse – Hope-Simpson 1961: H. Waterhouse – R. Hope-Simpson, Prehistoric Laconia: Part II, *ABSA* 56 (1961), 114-175.

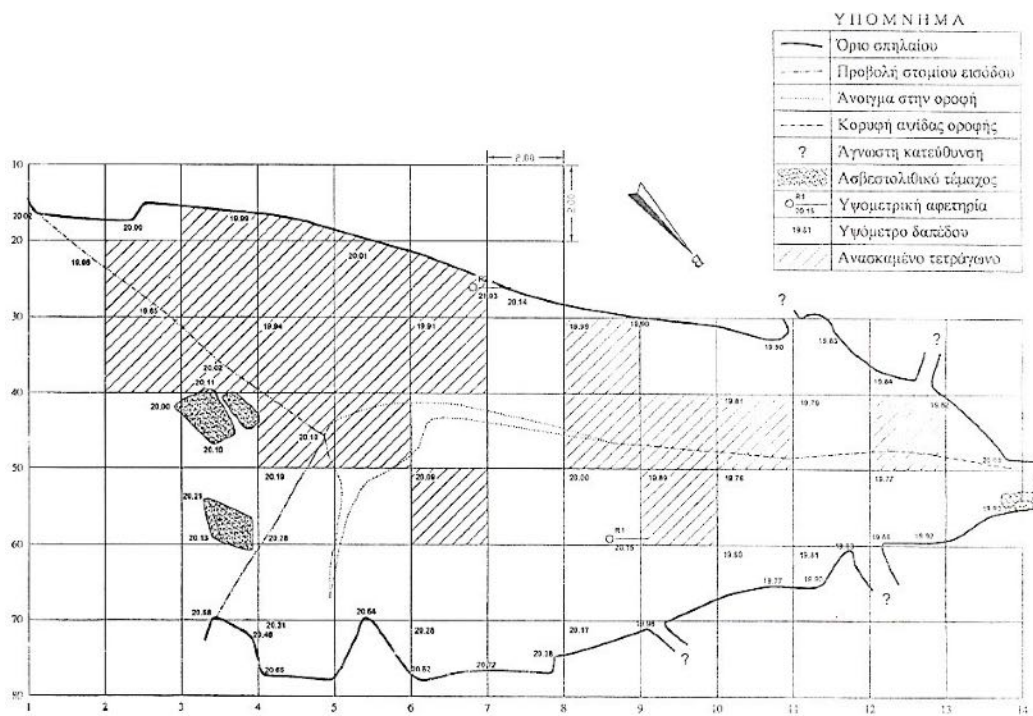
Εικ. 1. Χάρτης της ΝΑ Πελοποννήσου με τις θέσεις των σπηλαίων (από MacVeagh Thorne 2011-2012, εικ. 1).

Εικ. 2. Η θέση των δύο σπηλαίων (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 3. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου Α' Κουβελίκη (ΕΠΣ, Θ. Χατζηθεοδώρου).

Εικ. 4. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου Β' Κουβελίκη (ΕΠΣ, Θ. Χατζηθεοδώρου).

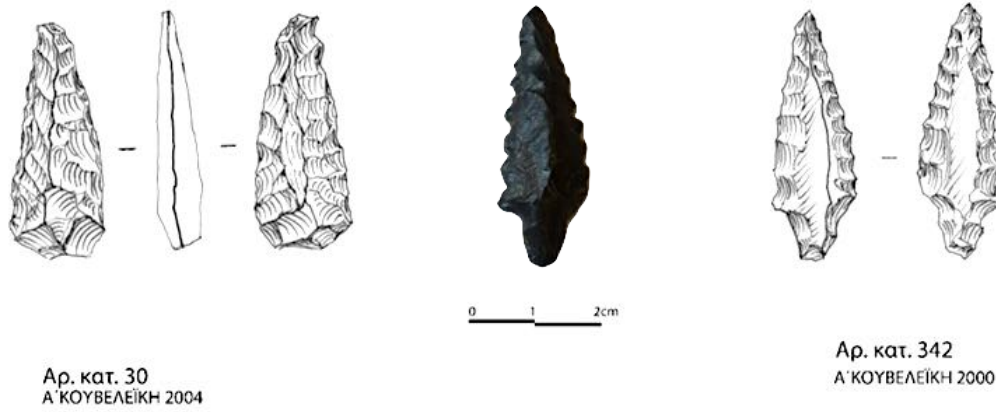
Εικ. 5. Αμαυρόχρωμη κεραμική από την Α' Κουβελείκη (φωτ. ΕΠΣ).

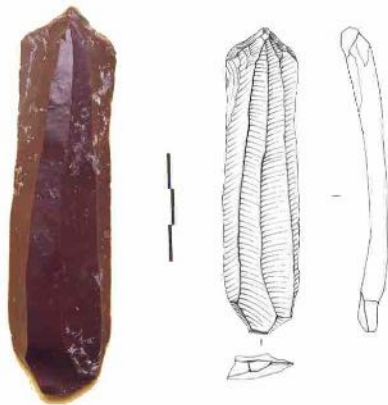
Εικ. 6. Υρfirnis από την Α' Κουβελείκη (φωτ. ΕΠΣ).

Εικ. 7. Πιθοειδή με πλαστική διακόσμηση (φωτ. ΕΠΣ).

Εικ. 8. Αιχμές βελών από οψιανό (φωτ. Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, σχ. Δ. Μπακογιαννάκη).

Εικ. 9. Οπέας σε λεπίδα από καστανό πυριτόλιθο (φωτ. Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, σχ. Δ. Μπακογιαννάκη).

Εικ. 10. Κατά χώραν ταφή από τη Β' Κουβελείκη (φωτ. Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας).

The Ayios Vasileios Survey Project. Preliminary Results

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Το πενταετές πρόγραμμα Ayios Vasileios Survey Project ξεκίνησε το 2015 και περιλαμβάνει τρεις περιόδους έρευνας επιφανείας, ακολουθούμενες από γεωφυσική διασκόπηση και εθνογραφική έρευνα. Κύριοι στόχοι της έρευνας επιφανείας είναι η ανασύσταση της έκτασης και εξέλιξης του οικισμού διαχρονικά, η βελτίωση της μεθοδολογίας διερεύνησης πολύπλοκων προϊστορικών θέσεων και η κατανόηση της θέσης του Αγίου Βασιλείου στο πολιτικό τοπίο της μυκηναϊκής Λακωνίας. Η έρευνά μας επικεντρώνεται στην ενσωμάτωση επιφανειακών και υποεπιφανειακών δεδομένων, που προέρχονται από έρευνα επιφανείας και γεωφυσικές διασκοπήσεις, και στην αξιολόγηση των στρατηγικών έρευνας τέχνηργων για αστικούς προϊστορικούς οικισμούς. Τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της έρευνας του 2015 δείχνουν ότι τα δεδομένα της έρευνας επιφανείας και της γεωφυσικής διασκόπησης αλληλοσυμπληρώνονται. Αμφότερα υποδεικνύουν ότι η έκταση του οικιστικού πυρήνα στον Άγιο Βασίλειο δεν ξεπέρασε τα 5-6 εκτάρια. Γύρω από αυτήν την κατοικημένη ζώνη καταγράφηκε μια περιμετρική ζώνη ευρημάτων, η οποία υποδεικνύει εξωτερικές δραστηριότητες, όπως βιοτεχνία, καλλιέργεια, ταφές και απόρριψη.

Introduction

The archaeological site of Ayios Vasileios is located on a low hill range, approximately 10 km south of Sparta. Earlier surveys here by Helen Waterhouse and R. Hope Simpson in the 1960s and Emilia Banou in the 1990s indicated the presence of a significantly sized Late Helladic settlement¹. After the recovery of a Linear B fragment on the surface in 2008² by the Ephorate of Antiquities of Laconia further research started, consisting of geophysical research and excavations. Between 2010 and 2014 different geophysical methods were tested first by Gregory Tsokas and then by Lazaros Polymenakos³. The electrical resistivity surveys were especially successful in mapping buried architectural remains, on the basis of which a well preserved settlement layout could be reconstructed. The structural features were, after test trenches and subsequent excavations, firmly dated to the Late Helladic period⁴.

Beside the excavations, a 5-year survey project started in 2015. Both the excavation and the survey are carried out under the auspices of the Archaiologiki Etaireia. The survey is co-directed by Prof. Sofia Voutsaki and Mrs. Adamantia Vasilogamvrou. The project consists of three pedestrian survey campaigns⁵, followed by further geophysical research⁶ and an ethnographic survey⁷. The main aims of the survey project are the reconstruction of the extent and development of the settlement through time, but also the refinement of survey methodologies targeting complex prehistoric sites. Our investigations focus on the integration of surface and subsurface data stemming from field survey and geophysical measurements, and on assessing artefact survey strategies for urban prehistoric settlements.

In this article, we briefly set out the methodology and preliminary results of the 2015 pedestrian field survey and the full geophysical research carried out in the areas surrounding the current excavations in 2018. Both pedestrian survey and geophysical prospection are completed by the time of writing.

¹ Waterhouse – Hope Simpson 1960. Banou 1996.

² Aravantinos – Vasilogamvrou 2010.

³ Tsokas *et al.* 2010. Πολυμενάκος 2011. Πολυμενάκος 2012. Πολυμενάκος 2013. Πολυμενάκος 2014.

⁴ Βασιλογάμβρου 2010. Βασιλογάμβρου 2011. Βασιλογάμβρου 2012. Βασιλογάμβρου 2013. Βασιλογάμβρου 2016.

⁵ Corien Wiersma is responsible for the pedestrian survey.

⁶ Wieke de Neef is responsible for the geophysical prospection.

⁷ Sofia Voutsaki is responsible for the ethnographic survey.

The pedestrian field survey

Methodology

The Mycenaean palatial settlement of Ayios Vasileios remained relatively untouched after its abandonment and therefore offers the unique opportunity to explore in detail the spatial development of the settlement over time, intra-site variations in material culture, and the identification of functional areas. Such detailed analyses at other Mycenaean palatial settlements are hampered by palimpsest situations of heavy overbuilding and habitation during later periods, obscuring earlier phases of the palatial settlement and traces of the surrounding activity zones. From the first intensive pedestrian survey in 2015, our research design focused on the assessment of collection strategies in relation to our research questions. Our starting point was the dataset of previous observations of surface artefact distributions, plus the field and surface conditions in different parts of the hill range. In what follows, we explain briefly how the methodology has been shaped by these aspects⁸.

To be able to obtain a high-resolution dataset and a high spatial control, needed to explore intra-site spatial differences, we decided to survey in grid units of 10 × 10 m, using the same grid as that developed for the excavations. A unit smaller than 10 m was not thought appropriate because of the sometimes irregularly planted olive trees and the long agricultural history of the area, on the basis of which we expected artefact displacement in the plough zone. The 10 × 10 m grid was also used by the geophysical surveys of Tsokas and Polymenakos, providing a close spatial control and a direct comparison between surface and subsurface datasets. At the same time, we can pool data from four 10 × 10 units together into one larger 20 × 20 m unit, and compare the artefact densities of larger collection units with those of the finer grained survey. Such extrapolation allows to assess whether a finer grained survey indeed provides more insights into intra-site spatial patterns, i.e. changing settlement extent through time, different distribution of surface find categories or the existence of different functional areas.

We sampled every single grid unit in two different collection strategies: first a total collection (TC) in a discrete area of 25 m² selected on the basis of surface visibility. This was followed by a diagnostic sample (DS) from the remainder of the unit. We designed this approach specifically to address sampling procedures at prehistoric sites and to explore possibilities to discern intra-site spatial patterns in pedestrian survey data that go beyond density patterns of ceramics versus lithic material⁹, or coarse versus fine ware¹⁰. The two different sampling techniques also allow for a methodological comparison in order to assess whether total collection samples benefit data collection on prehistoric settlements. We expected our total collection to result in more detailed data for intra-site functional differences and especially of phases that are difficult to find in surveys¹¹, and, generally, in more data which would enable us to explore intra-site differences.

In the Total Collections all finds larger than 1 cm were collected (TC). Only feature and decorated sherds plus other items such as stone tools and figurines were collected in the remainder of the 10 × 10 m unit (DS). The walkers, usually five, arranged themselves shoulder-to-shoulder and slowly walked the area while collecting finds. In case of high find densities the walkers almost automatically started to crawl on hands and knees, as this was more comfortable than bending over continuously. The walkers would walk the area twice for total collections; the second time in a different direction and in a different order to limit the effect of sunlight and inter-observer error. The finds from the TC and the DS were bagged separately. When find densities significantly decreased we continued in 20 × 20 m units until artefact counts reached (almost) zero. In areas of low find densities only DS were taken.

Preliminary results

Here we discuss the preliminary results of the pedestrian field survey with respect to the extent and spatial development of Ayios Vasileios through time. A comparison of the different collection methods and biases are published elsewhere¹². During our first survey we concentrated on the main habitation area and surveyed 4.3 ha, thereby omitting areas where excavation and dumping of ground had taken place (fig. 1). We also surveyed a strip in the southern part of the hill for methodological purposes and covered the so-called Third Hill, as here

⁸ See Voutsaki *et al.* 2019 for a detailed discussion of the methodology, embedded within the discourse on survey methodology.

⁹ See Whitelaw 1991 for total collections (point samples) taken at two Neolithic settlements, Kephala and Paoura, Keos.

¹⁰ See Cavanagh *et al.* 2004 for total collections carried out at Kouphovouno.

¹¹ Rutter 1983.

¹² Wiersma (in press).

traces of looting had been found. Among our findings were materials stemming from various periods including the prehistoric [Early Helladic (II) and Late Helladic], Classical-Hellenistic and Byzantine-Early Modern periods.

The location and density of prehistoric material (fig. 1) accords well with the results of the geophysical data of Lazaros Polymenakos¹³, which indicated the border of the settlement *ca* 200 m directly south of the Chapel of Ayios Vasileios and running in a northeastern direction along the gentle slope of the hill. Although Early Helladic (EH) II material has been reported during earlier visits to the site¹⁴ and in the excavations¹⁵, during our intensive survey only little EH (II) material was found. No definite evidence of EH III or early Middle Helladic (MH) period has been found. These periods are also absent in the excavations of the North Cemetery, except for possibly one or two sherds¹⁶. A habitation gap during the EH III and early MH periods is a possibility, but we may also be dealing with a recovery bias: hardly any EH III material has been uncovered in Laconia¹⁷. Rutter suggests that population mobility and flimsy architecture may have characterized the Peloponnesian EH III culture, resulting in the difficulty of identifying it in the material record¹⁸.

Waterhouse and Hope Simpson mention the presence of MH material in Ayios Vasileios, namely a few sherds of Grey and Yellow Minyan¹⁹. During the excavations, MH III-LH I pottery has been reported in Buildings A and B²⁰. However, in the survey no definite MH or MH III-LH I material has been identified, except for a few pale burnished body sherds, which can also be ascribed to LH II.

Mycenaean pottery is found widespread on the hill range (fig. 2). The fragmented and worn state of the material prevents us to date these finds more accurately. The majority of the pottery sherds is ascribed to the general categories of Mycenaean fine unpainted and monochrome painted wares. Hence reconstructing detailed changes in extent during the LH period are difficult. A slight increase of material is seen for the LH II period, especially outside the center of the settlement, indicating overbuilding of LH II remains during LH III²¹. A further increase in material is seen during the LH IIIA1 period and especially LH IIIA(-B) period. The excavations at Ayios Vasileios have shown that the settlement was destroyed somewhere around LH IIIA2 late / LH IIIB early²². Thus far, no clear LH IIIB or LH IIIC material has been found during the pedestrian survey. The LH IIIB1 phase is also the least known phase in the excavated material, while the subsequent LH IIIB2-IIIC Early phase is found in the palatial complex²³. The settlement is abandoned soon after.

Activity is again attested during the Classical-Hellenistic period (fig. 3). Among the finds are masses of (painted) tiles, indicating the presence of a building, and a fragment of a Tanagra-type figurine of a veiled woman. Waterhouse and Hope Simpson²⁴ also mention the presence of Classical and Hellenistic sherds around the chapel and they observed a fragment of a fifth-century BC inscription built into the chapel. Furthermore, a local farmer reports to have ploughed out a tile grave further east on the hill range, on the other side of the Sparta-Gytheio national road. It is therefore possible that the core of the Classical-Hellenistic occupation may have been situated in the part of the hill that was cut by the road. A further intense occupation peak in the Byzantine and Early Modern periods is visible in the survey data including a clear concentration of material in the vicinity of the (post-)Byzantine chapel (fig. 4)²⁵.

Remains of a conglomerate quarry were also observed at Ayios Vasileios (fig. 5)²⁶. Some angular and rounded cuttings could be observed and a rounded stone base was left unfinished in situ. The quarry may be comparable to the quarry recovered at Palaiopyrgi²⁷, but its date is not yet secured. Conglomerate stone was also quarried at the site itself, at the edges of the North Cemetery, and used for both the Bronze Age graves and the houses.

¹³ Πολυμενακος n.d. b.

¹⁴ See footnote 1.

¹⁵ In Sector II (above the chamber tomb) (Βασιλογάμβρου 2010, 67) and in the area of the North Cemetery (pers. com. Vasco Hachtmann).

¹⁶ But this is still uncertain, pers. com. Vasco Hachtmann.

¹⁷ Rutter 2001, 122-123. Cavanagh – Mee 2011. But see Banou 2012, 50, for the sporadic appearance of EH III pottery, and Κώτση – Αρμένη 2018 for EH III material at Karavas in Sparta.

¹⁸ Rutter 2017, 23.

¹⁹ Waterhouse and Hope Simpson 1960, 81.

²⁰ Βασιλογάμβρου 2011, 78. MH III-LH I pottery has also been reported from Building B, but it has now been ascertained that the building is used from LH I onwards (Βασιλογάμβρου 2016, 154. Kardamaki 2017).

²¹ This could be due to the LHIIIA monumental building horizons, see Vasilogamvrou *et al.* (in press).

²² Kardamaki 2017.

²³ Kardamaki 2017, though it should be noted that this article is based only on part of the ceramic material from the site which is still under study.

²⁴ Waterhouse – Hope Simpson 1960, 81.

²⁵ The dense Byzantine occupation is of course amply attested in the excavation data; see Βασιλογάμβρου 2010. Βασιλογάμβρου 2011. Βασιλογάμβρου 2012. Βασιλογάμβρου 2013. Βασιλογάμβρου 2016.

²⁶ This quarry was discovered by Georgios Tsiaggouris of the Ephorate of Antiquities in 2008 and identified as such in 2016 after the publication of the quarry at Palaiopyrgi, for which see note 27.

²⁷ Hitchcock *et al.* 2016.

The magnetic gradiometry survey

Methodology

The archaeological field walking survey is paired with large-scale geophysical mapping of the area around the palatial center. The main focus of the current geophysical research is to establish the extent of the palatial site and identify its borders as well as activity zones around its core, such as rural habitation areas, defense works, workshops, burials, and infrastructural features such as roads and channels²⁸. As a methodological exercise, the geophysical data are processed and interpreted in the first phase of the research without access to the surface artefact distributions recorded by the pedestrian survey, thus avoiding preconceptions or focus on specific areas. In the second phase, the geophysical data and interpretations are combined with the surface distributions to test how complementary datasets qualify or perhaps even contradict the interpretation of non-invasive prospection data. Finally, the integrated surface and subsurface datasets will be used for a detailed map of the site and its surroundings in terms of layout, activity zones and functional areas in the subsequent occupation phases.

A further aim of the present geophysical research is a methodological comparison with the techniques applied in the previous studies of Tsokas and Polymenakos²⁹. Their research focused on testing a wide range of geophysical techniques for the mapping of the palatial core and the North Cemetery, including magnetometry, magnetic susceptibility, electrical resistivity, ground penetrating radar, electromagnetic induction, and seismic tomography. Both researchers focused on electric resistivity to map the architectural remains of the palatial settlement, on the basis of which Polymenakos produced a detailed though still hypothetical plan³⁰. Apart from a small-scale electric resistivity (RES) test by Polymenakos on the hill further east, on the other side of the Sparta-Gytheio road³¹, geophysical exploration did not really extend beyond the settlement core (fig. 6).

To cover as much ground as possible around the already mapped palatial core, we decided to use a different technique than electric resistivity: with a mobile magnetic gradiometry cart array we covered almost 20 hectares in two weeks. The downside of this choice is that we could not re-survey the complete site, because of the large amount of metal pins used to set out a measurement system for the excavations in the central buildings and the North Cemetery. Nevertheless, some overlap with the Polymenakos surveys was possible directly south of the chapel and on the southern slope. The choice for magnetometry was also informed by the nature of the targeted features: we were interested both in structural and non-structural remains of various activities, and under the local circumstances expected magnetic contrasts to be the most indicative of features such as foundation trenches, waste pits, furnaces, ditches, and graves.

The magnetometry survey was conducted in collaboration with Eastern Atlas GmbH & CoKG, using their LEA MIDI magnetic gradiometry system³². We used a cart array with 6 Foerster FEREX CON 650 gradiometer probes of which the outer two could be pulled in, allowing us to pass by the olive trees but also cover the space between them (fig. 7). The probes register the vertical gradient of the vertical component of the Earth's magnetic field with an accuracy of 0.2 nT (20^{-9} Tesla). Accurate positioning was obtained through a GPS system of two GNSS receivers in RTK mode, one mounted on the cart and one stationed at a stable fix point. In some very densely grown parts of the olive groves positioning was problematic, but an overall relative accuracy of 2 cm was reached. Every day three fix points of the central measurement grid in the excavation area were recorded with the GPS system to have extra control over the spatial correlation between the magnetometry data, the archaeological datasets, and the Tsokas and Polymenakos geophysical data.

Preliminary results

Detailed study and interpretation of single anomalies and anomaly clusters is still under way; here we present a brief outline of the magnetometry results in the light of the broader research questions.

The extent of the palatial complex can be established on the basis of the magnetic gradiometry data. Areas of dense anthropogenic activity traces around the settlement core can be distinguished from magnetically quiet areas further afield (fig. 6). The archaeologically relevant magnetic features can be divided into relatively large

²⁸ de Neef *et al.* (in press).

²⁹ Tsokas 2010. Πολυμενάκος 2011. Πολυμενάκος 2012. Πολυμενάκος 2013. Πολυμενάκος 2014. Polymenakos 2019.

³⁰ Πολυμενάκος 2011, 28, fig. 4γ.

³¹ Βασιλογάμβρου 2012, pl. 53b.

³² The survey was conducted by Diplom-Geophys. Burkart Ullrich, Diplom-Geophys. Ronald Freibothe (both Eastern Atlas GmbH & CoKG), and Dr. Wieke de Neef. The survey was generously supported by the Gerda Henkel Foundation through a postdoctoral grant, for which we are very grateful.

linear traces and smaller features, and all occur around the previously mapped palatial core. These traces suggest that the palatial settlement covered an area of max. 6 hectares.

Linear features

Linear features delimiting the settlement were mapped to the north and south of the palatial core. At the northern base of the hill, these linear features follow the natural slope. The size and irregular shape of some of the larger linear features suggest that they may be related to natural phenomena such as exposed conglomerate banks, but a series of smaller, parallel features may be related to walls or to terrace retaining systems demarcating the northern border of the palatial settlement. However, the dating of such features is problematic and should be verified. The entrance to the palatial settlement on this side of the hill could not be securely identified on the basis of the magnetometry. A possible access route to the settlement core on the northern slope is characterized by strong positive linear features which may be related either to outcropping conglomerate banks or structural remains.

Linear features following the natural slope also occur in the less steep southern slope of the hill, in the same orientation as the main buildings in the settlement core. Their shape, size, and orientation indicate their archaeological significance; moreover, there are no (micro-) topographical features on the present-day surface which could explain them as historical field borders or terrace systems. They occur in three parallel sets at intervals of approximately 30 m.

The western border of the settlement core, near the Ayios Vasileios chapel, is not demarcated by a linear structure – at least not one visible in the magnetometry data. Here the palatial center is delimited by a sharp decrease in magnetically enhanced material. The eastern border of the settlement core is difficult to establish because the hill is cut by the Sparta-Gytheio road. On the other side of the Sparta-Gytheio road, large linear features consist both of traces which can be interpreted as paths, field borders and other artificial remains, and natural phenomena such as outcropping conglomerate banks. These generally follow the direction of the hill range.

Single features and clusters of magnetic anomalies

Smaller, discrete magnetic anomalies occur in clusters on all sides of the palatial core and are indicative of a halo of human activity traces around it. Their clustering and alternation with magnetically quiet zones indicate a high level of spatial organization of human occupation of the Ayios Vasileios hill. A zone with many small single magnetic anomalies on the northern slope of the hill occurs in the same area as a series of earlier mentioned linear features; their spatial association underlines the archaeological relevance of the linear features here. Similar clustering occurs on the southern, less steep slope of the hill. The high amplitudes of some discrete features here indicate that they are caused by strong thermoremanent magnetization, while their shape and size suggest that they may be related to productive structures such as fireplaces or furnaces. This indicates a functional demarcation within the palatial settlement, with production and workshops situated on the southern slope. Interestingly, the area around the stone quarry, some 180 meters southwest of the palatial core, did not yield indications for traces related to productive activities.

The magnetometry survey overlaps with the previous resistivity surveys in the area directly south of the chapel³³. Apart from the obvious disturbances by the metal pins of the measurement grid, this area is partly characterized by high magnetic amplitudes. The sharp division between the magnetic anomalies and an adjacent 'quiet' area is remarkable, and seems to demarcate different occupation zones. Despite the strong magnetic disturbances, some rectangular features can be distinguished. These overlap with linear structural remains recorded in the electric resistivity surveys. The high amplitudes in this area are most likely caused by thermoremanent magnetism, and an obvious scenario would be that this effect is related to burning during the violent destruction of the site. However, we need invasive research to verify this.

To the east of the Sparta-Gytheio road we have no indications of a continuation of the architectural layout of the palatial settlement, but a cluster of discrete anthropogenic anomalies in the part closest to the road, most likely belonging to the site's halo. Among these are single features possibly related to pits paired with diffuse linear traces.

³³ Πολυμενάκος 2011. Βασιλογάμβρου 2012, pin 53.

Methodological observations

The choice for large-scale magnetometry survey to complement the pedestrian survey at Ayios Vasileios marked a new direction in the geophysical research at the Mycenaean palatial site in respect to previous surveys. While the previous studies by Tsokas and Polymenakos focused on testing a range of methods on the palatial core and on mapping its architectural remains, the approach presented here was motivated by research questions about the site extent, the nature and distribution of a broad range of human activities in its direct surroundings, and the integration of subsurface datasets with artefact distributions in the ploughzone. We expected magnetic gradiometry to be the best suited method to both cover a large area and map and characterize a broad range of structural and non-structural archaeological features. As outlined above, we are indeed able to establish the extent of the palatial settlement and identify activity zones using this method, based on the identification of linear features and the demarcation between clusters of anthropogenic traces and magnetically ‘quiet’ areas. The detailed interpretation of single and clustered features is still under way³⁴. In a future phase of the project, this ‘blind’ interpretation will be integrated with the results of the pedestrian surveys, after which we expect to be able to make more observations about functional zones within the settlement.

Conclusions

The pedestrian survey data and the geophysical data complement one another. They both indicate that the extent of the built-up settlement at Ayios Vasileios did not exceed an area of approximately 5-6 ha in size. Around this built-up zone, a halo of finds was recorded, indicating extramural activities such as certainly burial³⁵, and possibly craft working, horticulture, refuse dumping, etc. Thus far, the magnetometry survey has shown better results for possible evidence of craft working, burials, and dumping activities, as compared to the pedestrian field survey.

The small size of the Ayios Vasileios settlement during its heyday in the Mycenaean period comes as a surprise, as site size has always been an important criterion when discussing site hierarchies and the political organization of the Mycenaean world³⁶. Our conclusions raise very important questions about the interplay of urbanization and state formation processes in Laconia, about the (shifting?) relations with other aspiring centres in Laconia (e.g. Menelaio, Vapheio-Palaiopyrgi, Pellana), but also about different political trajectories in different regions of the Mycenaean world – questions which will certainly be debated in the years to come, but are beyond the scope of this short and preliminary article.

BIBLIOGRAPHY

- Aravantinos – Vasilogamvrou 2010: V. Aravantinos – A. Vasilogamvrou, The first Linear B documents from Ayios Vasileios (Laconia), in: P. Carlier – Ch. de Lamberterie – N. Guilleux – F. Rougemont – J. Zurbach (eds), *Études mycéniennes 2010, Actes du XIIIe Colloque international sur les textes égéens*, Paris 2010, 41-54.
- Banou 1996: E. Banou, Beitrag zum Studium Lakoniens in der Mykenischen Zeit, München 1996.
- Banou 2012: E. Banou, The Eurotas Valley and the Helos Plain in the Early Helladic period. Addressing some key issues on the basis of topography and pottery, *Pharos* 18:1 (2012), 39-52.
- Βασιλογάμβρου 2010: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 165 (2010), 65-80.
- Βασιλογάμβρου 2011: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 166 (2011), 59-68.
- Βασιλογάμβρου 2012: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 167 (2012), 63-76.
- Βασιλογάμβρου 2013: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 168 (2013), 97-116.
- Βασιλογάμβρου 2016: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 171 (2016), 131-183.
- Cavanagh 2009: W. G. Cavanagh, Territory in Prehistoric Laconia. Sparta and Laconia, in: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 55-65.

³⁴ de Neef *et al.* (in preparation).

³⁵ Indeed already at the end of the MH period, a separate extramural burial ground (the North Cemetery) was established just outside the northern border of the settlement. It remained in use primarily until LH II, but was sporadically used into the LH IIIA period. The chamber tomb used from LH I/II to IIIA1 should also be mentioned here.

³⁶ See e.g. Cavanagh 2009, where it is argued, however, that MH and LH Laconia does not appear to comply with the normal size-rank relating model.

- Cavanagh – Mee 2011: W. G. Cavanagh – C. Mee, Minding the gaps in Early Helladic Laconia, in: W. Gauß – M. Lindblom – R. A. K. Smith – J. C. Wright (eds), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of His 65th Birthday*, Oxford 2011, 40-50.
- Cavanagh *et al.* 2004: W. G. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Sparta before Sparta: Report on the intensive survey at Kouphovouno 1999-2000, *ABSA* 99 (2004), 49-128.
- de Neef *et al.* (in preparation): W. de Neef – B. Ullrich – R. Freibothe – S. Voutsaki, A palace under the olive trees. Investigating the spatial organization of the palatial settlement at Ayios Vasileios (Laconia, Greece) through magnetic gradiometry, *Geophysics* (in preparation).
- Hitchcock *et al.* 2016: L. A. Hitchcock – A. P. Chapin – E. Banou – J. H. Reynolds, The conglomerate quarry at the Mycenaean site of Vapheio-Palaiopyrgi in Laconia, *Hesperia* 85:1 (2016), 65-90.
- Kardamaki 2017: E. Kardamaki, The Late Helladic IIB to IIIA2 pottery sequence from the Mycenaean palace at Ayios Vasileios, Laconia, *Archaeologia Austriaca* 101 (2017), 73-142.
- Κώτση – Αρμένη 2018: Α. Κώτση – Π. Αρμένη, Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικα Καραβά Λακωνίας, in: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (eds), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 937-946.
- Πολυμενάκος 2011: Α. Χ. Πολυμενάκος, Γεωφυσική έρευνα στο λόφο Αγ. Βασιλείου στο Ξηροκάμπι Λακωνίας (2011). Τεχνική Έκθεση.
- Πολυμενάκος 2012: Α. Χ. Πολυμενάκος, Γεωφυσική έρευνα στο λόφο Αγ. Βασιλείου στο Ξηροκάμπι Λακωνίας (2012). Τεχνική Έκθεση.
- Πολυμενάκος 2013: Α. Χ. Πολυμενάκος, Γεωφυσική έρευνα στο λόφο Αγ. Βασιλείου στο Ξηροκάμπι Λακωνίας (2013). Τεχνική Έκθεση.
- Πολυμενάκος 2014: Α. Χ. Πολυμενάκος, Γεωφυσική έρευνα στο λόφο Αγ. Βασιλείου στο Ξηροκάμπι Λακωνίας (2014). Τεχνική Έκθεση.
- Polymenakos 2019: L. Polymenakos, Searching for prehistoric small-sized graves in complex geoarchaeological conditions: Ayios Vasileios North Cemetery (Peloponnese, Greece), *Journal of Archaeological Science: Reports* 24 (2019), 1-15.
- Rutter 1983: J. B. Rutter, Some thoughts on the analysis of ceramic data generated by site surveys, in: D. R. Keller – D. W. Rupp (eds), *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*, Oxford 1983, 137-142.
- Rutter 2001: J. B. Rutter, Review of Aegean prehistory II: The prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek mainland and addendum: 1993-1999, in: T. Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, Boston 2001, 95-155.
- Rutter 2017: J. B. Rutter, The temporal slicing and dicing of Minyan culture: A proposal for a tripartite division of a lengthier Greek Middle Bronze Age, in: C. W. Wiersma – S. Voutsaki (eds), *Social Change in Aegean Prehistory*, Oxford 2017, 16-31.
- Tsokas *et al.* 2010: G. N. Tsokas – G. Vargemezis – P. Tsourlos – A. Stampolidis – B. di Fiore – C. D. Stefan – C. F. Garbacea – M. M. Stefan, *Geophysical Surveys at the Agios Vasileios Hill South of Sparta*, Thessaloniki 2010.
- Vasilogamvrou *et al.* (in press): A. Vasilogamvrou – E. Kardamaki – N. Karadimas, The foundation system of the palace of Ayios Vasileios, Xirokambi, Laconia, in: B. Eder – M. Zavadil, *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece*, Vienna (in press).
- Voutsaki *et al.* 2019: S. Voutsaki – C. W. Wiersma – W. de Neef – A. Vasilogamvrou, The Ayios Vasileios Survey Project (Laconia, Greece): Questions, aims and methods, *Journal of Greek Archaeology* 4, 67-95.
- Waterhouse – Hope Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *ABSA* 55 (1960), 67-107.
- Whitelaw 1991: T. M. Whitelaw, Investigations at the Neolithic sites of Kephala and Paoura, in: J. F. Cherry – J. L. Davis – H. Mantzourani (eds), *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands From Earliest Settlement Until Modern Times*, Los Angeles 1991, 199-216.
- Wiersma (in press): C. W. Wiersma, The Ayios Vasileios Survey Project: Diagnostic samples versus total samples and their biases, in: A. M. Meens – M. Nazou – W. van de Put (eds), *Fields, Sherds and Scholars. Recording and Interpreting Survey Ceramics. Proceedings of a Conference Held at the Danish Institute at Athens, 24-25 February 2017*, Leiden (in press).

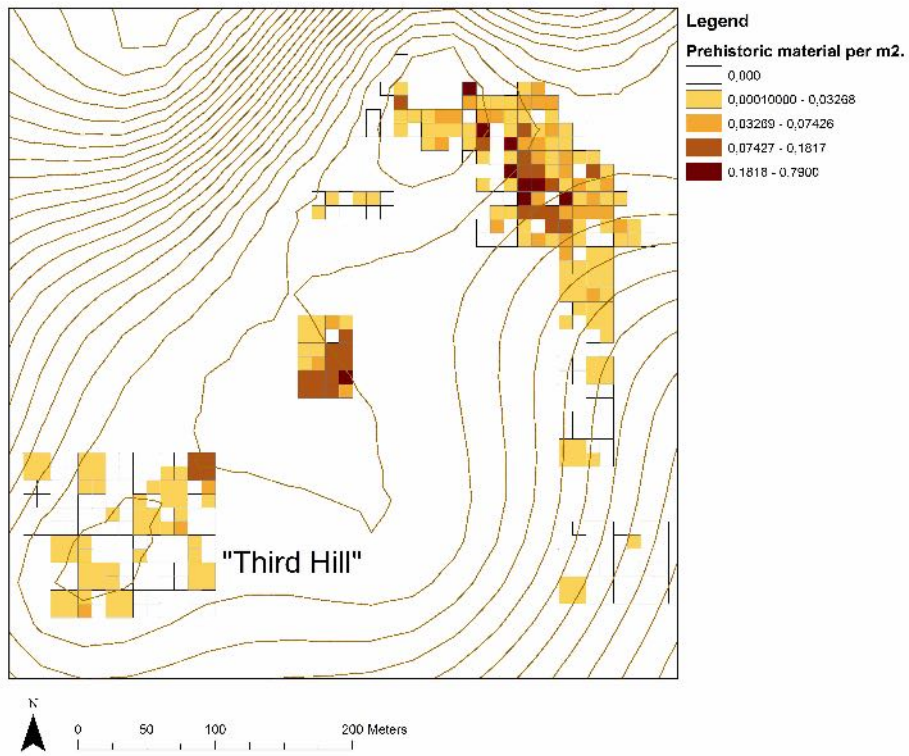

Fig. 1. Spread and density of prehistoric material, based on the Diagnostic Sample.

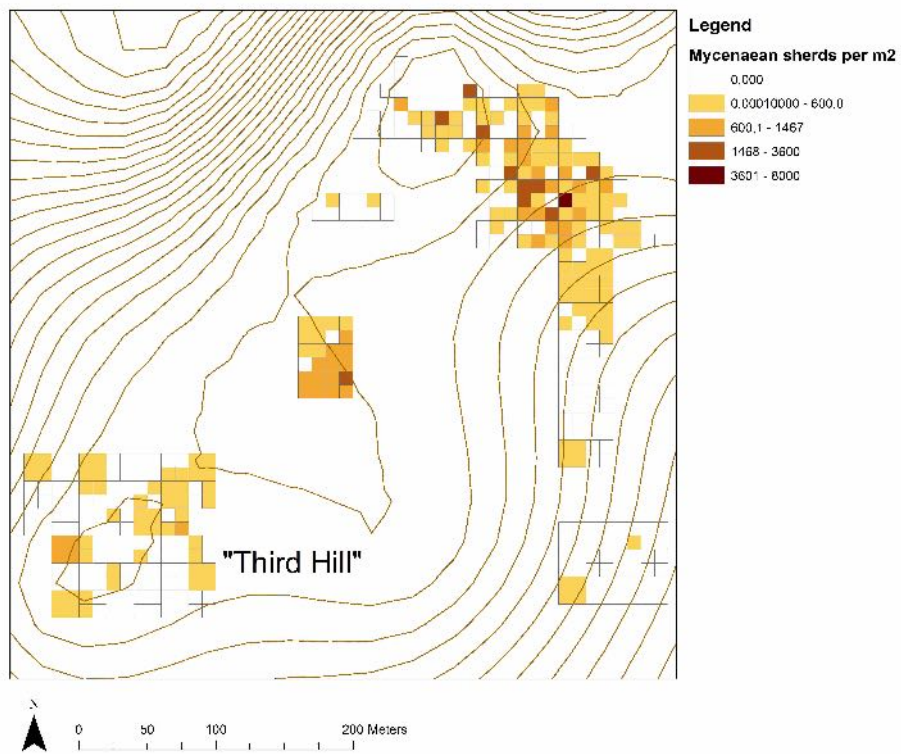

Fig. 2. Spread and density of Mycenaean material, based on the Diagnostic Sample.

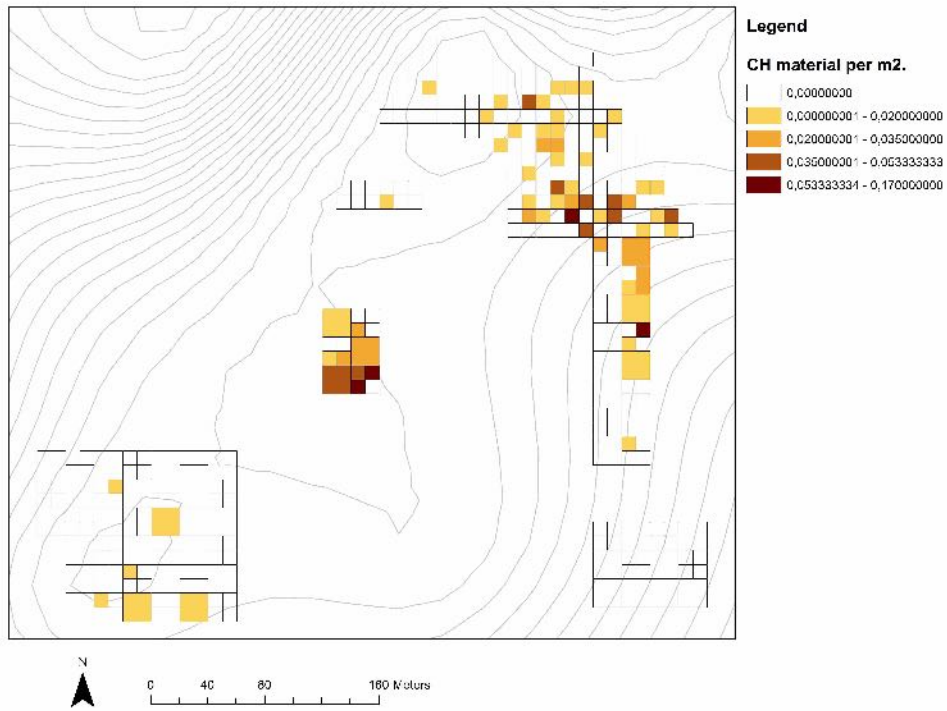

Fig. 3. Spread and density of Classical-Hellenistic material, based on the Diagnostic Sample.

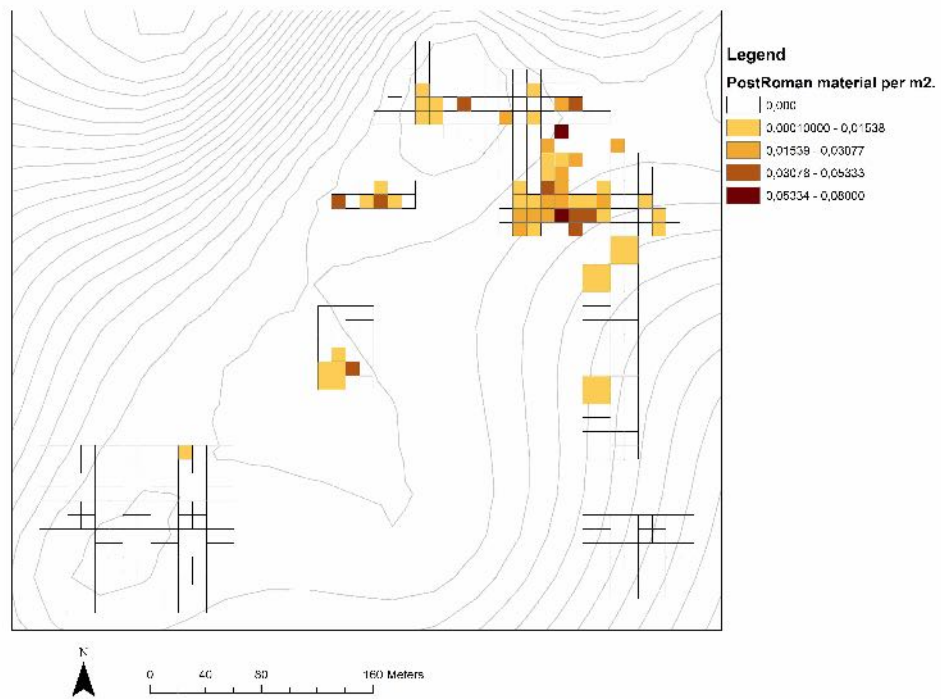

Fig. 4. Spread and density of Byzantine - Early Modern material, based on the Diagnostic Sample.

Fig. 5. Quarry at Ayios Vasileios (photo Corien Wiersma).

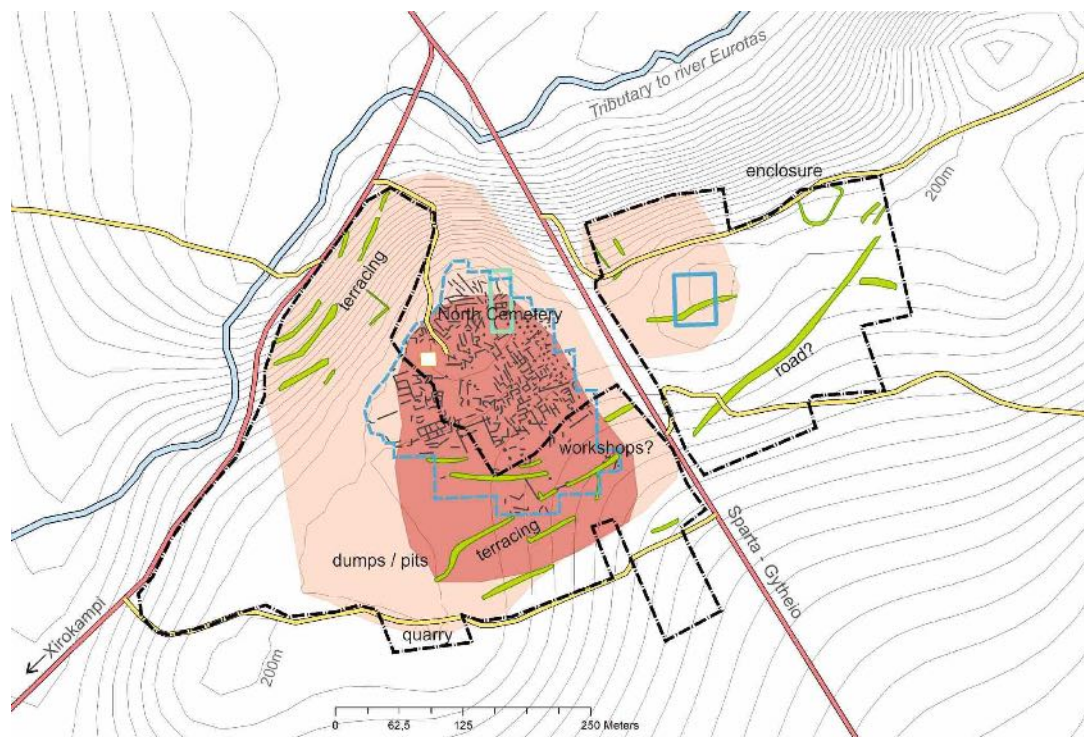

Fig. 6. Ayios Vasileios (Sparta, Greece). Overview of the activity areas tentatively identified at the Mycenaean palatial settlement on the basis of non-invasive prospection. Dark red: built-up core; light red: extent of the settlement. Archaeologically relevant linear features identified in the magnetic gradiometry survey are indicated in green. The magnetic gradiometry survey area is outlined with a dashed black line; the area mapped through RES by Tsokas and Polymenakos with a dashed blue line. Tsokas' magnetometry test zone in the North Cemetery and Polymenakos' RES test zone on the hill east of the Sparta-Gytheio road are outlined in blue. Polymenakos' hypothetical map of built structures is added in grey (map W. de Neef).

Fig 7. The magnetic gradiometry survey at Ayios Vasileios (photo Burkart Ullrich).

Kastraki Keratitsas. An Early Helladic fortification in an upland plateau of Laconia

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η οχυρωμένη ακρόπολη στον λόφο Καστράκι Κερατίτσας βρίσκεται σε απομονωμένο υψίπεδο, βόρεια του σημερινού χωριού Άγιος Δημήτριος, στη νοτιοανατολική Λακωνία. Επιφανειακή έρευνα έδειξε την ύπαρξη πρωτοελλαδικού οικισμού στην περιοχή γύρω από τον λόφο, ενώ η προκαταρκτική μελέτη του υλικού δεν τεκμηριώνει υστερότερη κατοίκηση στη θέση ή αμέσως γύρω από αυτή. Στην περιοχή δυτικά της θέσης εντοπίστηκε άφθονη πρωτοελλαδική κεραμική και τεμάχια οψιανού, σε αντίθεση με την περιοχή εντός των τειχών, όπου τα ευρήματα είναι πολύ λιγότερα. Είναι πιθανό η ακρόπολη να λειτουργούσε ως καταφύγιο για τους κατοίκους της γύρω πεδιάδας. Κατά την επιτόπια μελέτη και σχεδιαστική αποτύπωση της θέσης το 2010 και 2011 αναγνωρίστηκαν δύο ογκώδεις περίβολοι: ο άνω περίβολος, σχεδόν τριγωνικής κάτοψης, πάχους 3 μ., και ο κάτω περίβολος, πάχους έως 2 μ. Η περαιτέρω διερεύνηση της θέσης αναμένεται να προσφέρει νέες πληροφορίες για την πρωτοελλαδική κατοίκηση στις ορεινές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και να αντισταθμίσει την επικέντρωση της έρευνας στη μελέτη παράκτιων θέσεων.

Introduction

The Early Helladic site of Kastraki, also known as Kastelli, is situated on a low knoll in the upland plateau of Keratitsa, 2 km north of the modern village of Ayios Dimitrios in southeastern Laconia (fig. 1). The site was first discovered and reported in 2005 by Elena Zavvou and Athanasios Themos during their service at the 5th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Laconia¹. Exploratory visits showed that the site—though small—had been provided with substantial fortification walls, one surrounding the summit and others extending around the southeastern and eastern slopes. Beginning in 2010, we undertook three brief seasons of topographical study at Kastraki, concentrating on the fortification walls. We would like to thank the former Ephors of Laconia, Adamantia Vasilogamvrou and Alcestis Papadimitriou, for granting the permit to do this study, and INSTAP and the VU University Amsterdam for funding the work.

In this paper we present the preliminary results of our fieldwork and briefly discuss the possible function of this upland site and its position in the broader context of Early Helladic settlement in Laconia.

Topography

The small upland limestone plateau of Keratitsa lies at an altitude of *ca.* 500 m and measures *ca.* 2 km across in both directions. There is a limited amount of arable land and there are no springs. The plateau, the western portion of which is provided with a series of low and broad terraces, harbours two recently abandoned farmhouses and several rock-cut wells or cisterns. Present use is restricted to the cultivation of scattered olive trees and predominantly to the pasturing of goats, which are moved to higher ground for the summer.

Although the plateau is located less than 20 km from both the south and east coasts of Laconia, it is relatively remote and isolated. The area is surrounded by steep hills, which rise from 700 m in the south to over 1000 m in the north, where they merge into the Parnon range. To the west the plateau is cut off by the precipitous gorge of the Marioemma, which forms one of the natural routes into the Parnon mountains and from there on to the east coast of the Peloponnese. While Kastraki overlooks this route, as well as another, more important north-south route leading from the direction of Geraki toward Apidia, it has no direct connection to either. The area is

¹ See Zavvou 2011-2012. Θέμος 2006. Θέμος (forthcoming).

most easily reached in a roundabout fashion from the south, by following the smaller streambed of the Kakoremma and then turning to the north/northwest through a narrow valley.

Description of the standing remains

When entering the narrow valley from the southeast, the Upper Enclosure of Kastraki stands out as a huge pile of fragmented limestone blocks (fig. 2). It is roughly triangular in shape, with maximum interior dimensions a little over 32 m from northeast to southwest and 63 m from northwest to southeast, i.e. no more than 1.36 hectares in area (fig. 3). Where both faces are visible, the wall is consistently 3 m wide, its interior being filled with rubble². The outer face of the wall is megalithic, made of largely untreated but carefully fitted local limestone (fig. 4). In places it measures more than 1.5 m in height, but the amount of fallen stone suggests that the wall originally was considerably higher. The presence of rounded or horse-shoe shaped bastions (a feature well-known from other Early Bronze Age fortified sites, such as Lerna, Kastris on Syros, and Palamari on Skyros³), though difficult to confirm due to the large amount of stone collapse, appears likely in three places (fig. 3, nos 1, 3 and 4). In the northwest, there is a well-preserved gate, 3 m wide, with what appear to be small paving stones (fig. 3, no. 2). A smaller exit, flanked by walls, was found in the southwest and leads to the area of the Lower Enclosure. In the southeast, at the lowest point, there is a *ca.* 0.50-m wide drain (fig. 3, no. 5). There are no clear signs of other architecture in the Upper Enclosure, although some may be hidden under the rubble that covers substantial parts of the interior.

The Lower Enclosure, to the southeast, encompasses a larger area of *ca.* 2.5 hectares, with maximum interior dimensions of almost 42 by 82 m. The lower wall is badly preserved in the west, but could be traced entirely along the eastern and southern sides. Its width varies from 2 to 2.50 m and the stones are again carefully fitted. This wall also stands to a height of more than 1.50 m⁴; there are no piles of rubble to suggest that it ever was much taller, although the flat stone socle may, of course, have carried a mud brick superstructure.

In addition, megalithic walls were discovered on the east slope, the exterior one encompassing an area of 127 × 42 m or 0.53 hectares. This was initially thought to be a terrace wall, but further investigation showed it to be a freestanding fortification wall with two faces of megalithic construction. Yet another wall, which unfortunately was not entirely traceable, runs for more than 60 m northwest from the Gate in the Upper Enclosure to a lower plateau with plentiful pottery, possible house walls, and a rock-cut well. The construction of this wall, which in width and appearance is much like that around the Lower Enclosure, may represent an attempt to secure access to a water source.

No less remarkable is the existence of a defensive Outwork, backing the sheer cliff that runs southeast from the Lower Enclosure (fig. 5). The valley below this cliff to the East, as described above, provides the easiest access route to the site. A strong wall, *ca.* 1.50 m wide and preserved in places up to 1.20 m in height, runs parallel to the cliff and forms a long defensive corridor that would protect defenders on the cliff from attack from the south.

This elaborate effort to fortify and to utilize the high ground for the defence of the primary access routes to the site testifies to an evolved and sophisticated sense of defensive strategy, combined with extensive investment in wall construction.

Site date and function

Under the present permit no systematic survey or collection of artefacts is allowed, but some general patterns in artefact distribution, relative densities, and dates have been noted, which also help to gain an idea about the site's function.

First, the observation during earlier visits by Zavvou and Themis that the site contained no material either earlier or later than Early Helladic is confirmed. In addition to numerous fragments of obsidian and some of green stone tools, there are several fragments of fine rims and bases of saucers. Some of these, like the pedestal base in fig. 6, are dark-painted. Coarseware pottery fragments include ring bases and rims of pithoi and basins, some with diagonal slashes below the rim⁵. These indicate a date in Early Helladic II, although the possibility that some belong to Early Helladic I cannot, at present, be excluded.

² See Zavvou 2011-2012, fig. 13.

³ Alram-Stern 2004, 254, 257.

⁴ Zavvou 2011-2012, fig. 14.

⁵ For a more detailed description of the associated artefacts, see Zavvou 2011-2012, 15 with fig. 15.

Second, as to the density and distribution of these artefacts: all examples shown in fig. 6 are from the Upper Enclosure, but the pottery here is relatively sparse, whereas hardly any was noted on the walled east slope or in the Lower Enclosure. In the latter area, the terrain is generally too rough and uneven to allow substantial settlement. Larger concentrations of obsidian, green stone, and Early Helladic pottery of the same shapes and fabric as in the Upper Enclosure are visible on the broad and gently sloping terraces to the west. The size and condition of the pottery fragments and their distance from the fortified hill argue against the idea that these artefacts would have eroded from there.

Our preliminary conclusion is therefore that habitation was concentrated on the terraces to the west and not on the small, fortified hill. For the Upper Enclosure we should keep open the possibility of permanent habitation; considering the presence of both storage jars and fine ware this was perhaps even occupation of a special nature, as in a 'Great House'. A parallel may be provided by Koukounaries on Paros, where excavation has located a freestanding stone-built house, possibly with two storeys, on the highest part of the naturally defensible summit, but with an area of much denser Early Bronze Age habitation, in simple, perhaps wooden structures, on a plateau some 25 m lower down⁶. 'Great House' or not, the main function of the fortified site of Kastraki, in our view, would be as a place of refuge for the surrounding population and their flocks in times of emergency. At the same time, taking into account the visibility of the site from major routes crossing the region, this small but impressive fortification may be taken as a strong statement of occupancy and ownership.

Settlement patterns in Early Helladic Laconia

This brings us to the question, how Kastraki Keratitsas fits—or does not fit—with the existing picture of settlement types and hierarchies in Early Helladic Laconia. With the exception of the Laconia Survey, conducted in the 1980s directly northeast of Sparta, little systematic survey has yet been undertaken in Laconia, something which clearly hampers our understanding⁷. Only three Early Helladic sites have been extensively excavated⁸: Ayios Stephanos⁹, which in Early Helladic times must have been located on the coast, Kouphovouno¹⁰ just west of Sparta in the broad and fertile core area of the Eurotas valley, and Geraki¹¹ in the gentle hillside country east of that river. Nevertheless, decades of extensive surface exploration, first by Helen Waterhouse and Richard Hope Simpson in the 1960s¹² and more recently by Emilia Banou¹³ and by Zavvou and Themou, have resulted in the identification of more than 100 Early Helladic sites, including 33 from the Laconia Survey area¹⁴.

The general pattern that has been noted for the Early Helladic period in Laconia is one of a steady infilling of the landscape, coupled with a certain diversity of settlement location and economic pluralism. Early Helladic II is the period of greatest expansion into different ecological environments and of the clear formation of settlement hierarchies. There are many coastal sites, with concentrations both around Neapolis and the surrounding area of the southwest coast of the Malea peninsula¹⁵ and in the Helos plain, with at least 11 smaller sites around the *ca.* 4.5-hectare large site of Ayios Stephanos¹⁶. A chain of hilltop sites, in close proximity to each other, marks habitation in the fertile central Spartan furrow, especially on the well-watered western side of the Eurotas. These hilltop sites belong to the largest in Laconia, with estimates varying from *ca.* 4 hectares for Kouphovouno to as much as 20 hectares for Palaioopyrgi. Laconia east of the Eurotas is characterised by acropolis sites such as Geraki, *ca.* 2.7 hectares, and Apidia¹⁷. While the larger sites are considered to form the apex of a settlement hierarchy, there are still relatively few finds, such as hearth rims, roof tiles, or sealings to indicate special functions, although sealings have now been identified at Geraki¹⁸ and Boza¹⁹.

⁶ See Katsarou-Tzeveleki – Schilardi 2008.

⁷ The preliminary results of the Neapolis Survey, directed by E. Mantzourani and E. Zavvou, were presented in the Archaeological Work in the Peloponnese conference in Tripoli (2012).

⁸ The results of the recent rescue excavations in Sparta and its immediate surroundings are eagerly awaited.

⁹ Taylour – Janko 2008.

¹⁰ Cavanagh *et al.* 2007.

¹¹ For a summary of results, see Crowel 2009. MacVeagh Thorne – Prent 2009. MacVeagh Thorne 2011-2012.

¹² Waterhouse – Hope Simpson 1960. Waterhouse – Hope Simpson 1961.

¹³ Banou 1999. Banou 2011-2012.

¹⁴ Zavvou 2011-2012, fig. 1, shows 89 sites (including four of the 33 sites identified by the Laconia Survey), but without claim to being complete. See also Mee 2001, 8 and n. 1 above.

¹⁵ Zavvou 2011-2012, 17-26 (with further references).

¹⁶ Mee 2001, 10. Banou 2011-2012. Zavvou 2011-2012, 9-11.

¹⁷ Cavanagh – Crowel 2002, 129f. Mee 2001, 3.

¹⁸ Weingarten *et al.* 1999. Weingarten *et al.* 2012.

¹⁹ Ζαββού 2007. Zavvou 2011-2012, 18ff. with fig. 19.

Despite the noted diversity in settlement location and size, the existence of the fortified site of Kastraki Keratitsas in an isolated upland plateau has come as a surprise, as such sites have as yet been found primarily in more densely populated and especially coastal areas, where they may be considered a function of population pressure and increased overseas communication. So far, there is only one other fortified Early Helladic site available for comparison in Laconia: that of Geraki only 10 km to the northwest of Kastraki Keratitsas. That, however, is a very different site: it is larger, well occupied within the walls; it had two springs, dominated a broad arable plain, and was situated on major routes, both east-west and north-south²⁰.

How then to interpret or explain the fortification at Kastraki? Was this perhaps an outpost of a larger polity, located in the arable lowlands to the south? An Early Helladic site existed at the acropolis of Apidia, on the other side of the plain of Ayios Dimitrios, but this is, again, only known through extensive survey, and exact size and function remain unknown.²¹ Another possibility is that the erection of this fortification represents the efforts of a relatively small local but autonomous community, not incorporated yet into one of the larger emerging polities—of course raising the immediate question of how the inhabitants of Keratitsa would have acquired their resources. Continued research will help to answer this question. For now, we conclude by pointing out that the discovery and topographical study of Kastraki provides a new perspective on Early Helladic habitation in mountainous areas of Laconia. More generally, the site draws attention to the Early Helladic world beyond the coastal areas and fertile lowlands and the better-known core regions of the Argolid or Attica, Boeotia, and Euboia in Central Greece.

BIBLIOGRAPHY

- Alram-Stern 2004: E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie. Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band. Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21, Wien 2004.
- Banou 1999: A. Banou, New evidence on Early Helladic Laconia, *ABSA* 94 (1999), 63-79.
- Banou 2011-2012: A. Banou, The Eurotas Valley and the Helos Plain in the Early Helladic period. Addressing some key issues on the basis of topography and pottery, in: Mee – Prent 2011-2012, 41-52.
- Cavanagh – Crouwel 2002: W. Cavanagh – J. H. Crouwel, The survey area in the prehistoric periods, in: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. Catling – G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey I*, *ABSA Supplementary Volume* 26, London 2002, 121-150.
- Cavanagh *et al.* 2007: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Excavations at Kouphovouno, Laconia: Results from the 2001 and 2002 seasons, *ABSA* 102 (2007), 11-101.
- Cavanagh *et al.* 2009: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London 2009.
- Crouwel 2009: J. H. Crouwel, Prehistoric Geraki: Work in progress (2005), in: Cavanagh *et al.* 2009, 67-76.
- Ζαββού 2007: E. Ζαββού, Νέα στοιχεία για τις λακωνικές πόλεις της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα, in: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 27, τόμ. Β', Αθήνα 2007, 413-451.
- Θέμος 2006: A. Θέμος, Κερατίτσα Αγίου Δημητρίου Ζάρακος, *ΑΔ* 61 (2006), Β'1, 305.
- Θέμος (forthcoming): A. Θέμος, *Πανσανίου III.22.4-9. Από τις Ακρείες στη Λακωνική Ενδοχώρα. Τοπογραφικά Προβλήματα και Επιστημάνσεις* (forthcoming).
- Katsarou-Tzeveleki – Schilardi 2008: S. Katsarou-Tzeveleki – D. U. Schilardi, Some reflections on EC domestic space arising from observations at Koukounaries, Paros, in: N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (eds), *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge 2008, 61-70.
- MacVeagh Thorne – Prent 2009: S. MacVeagh Thorne – M. Prent 2009. The walls of Geraki, in: Cavanagh *et al.* 2009, 235-242.
- Mee 2001: C. Mee, Nucleation and dispersal in Neolithic and Early Helladic Laconia, in: K. Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 4, London 2001, 1-14.
- Mee – Prent 2011-2012: C. Mee – M. Prent (eds), *Early Helladic Laconia. Proceedings of the Round Table Conference Held 16 January 2010 at the Netherlands Institute at Athens*, *Pharos* 18:2, Leuven 2011-2012.
- Taylor – Janko 2008: W. D. Taylor – R. Janko, *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, *ABSA Supplementary Volume* 44, London 2008.
- Waterhouse – Hope Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *ABSA* 55 (1960), 67-107.
- Waterhouse – Hope Simpson 1961: H. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part II, *ABSA* 56 (1961), 114-175.

²⁰ See n. 11.

²¹ Zavvou 2011-2012, 12-14 (with further references).

- Weingarten *et al.* 1999: J. Weingarten – M. Prent – J. H. Crouwel – G. Vogelsang-Eastwood, Early Helladic sealings from Geraki, Laconia, *OJA* 18 (1999), 35-76.
- Weingarten *et al.* 2011: J. Weingarten – S. MacVeagh Thorne – M. Prent – J. H. Crouwel, More Early Helladic sealings from Geraki in Laconia, Greece, *OJA* 30 (2011), 131-163.
- Zavvou 2011-2012: E. Zavvou, Early Helladic Laconia after the time of H. Waterhouse and R. Hope Simpson, in: Mee – Prent 2011-2012, 1-37.

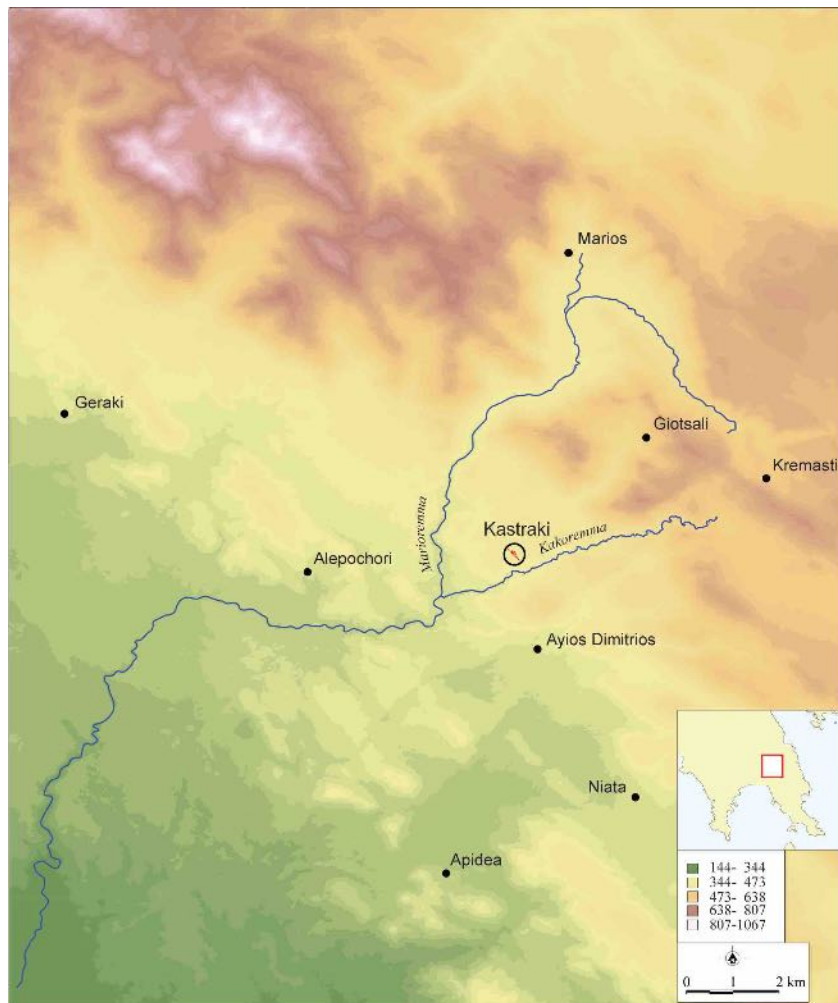

Fig. 1. Map showing general area of Keratitsa (J. Fokkema).

Fig. 2. Upper Enclosure of Kastelli Keratitsas seen from southeast (photo authors).

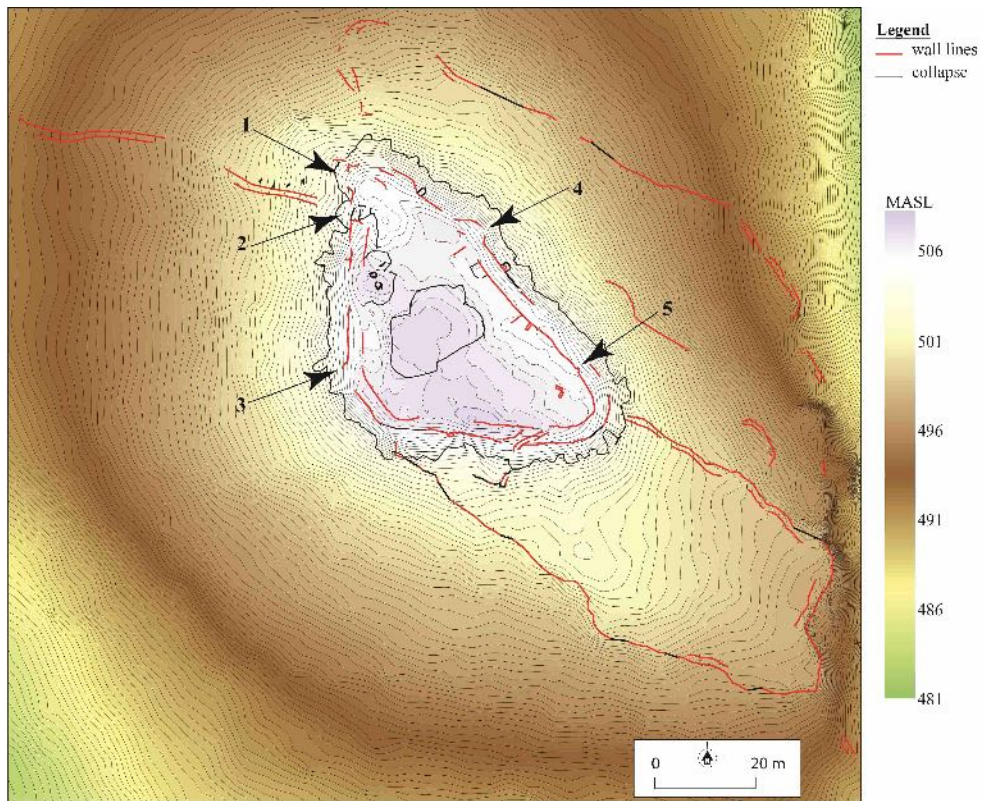

Fig. 3. Plan of the Upper and Lower Enclosure (J. Fokkema).

Fig. 4. Exterior face of Upper Enclosure, seen from east (photo authors).

Fig. 5. Part of the Outwork, seen from southwest (photo authors).

Fig. 6. Artefacts from the Upper Enclosure (photo authors).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΑΓΓΟΥΡΗΣ

Πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος στη Σπάρτη. Η περίπτωση του οικοπέδου Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147

ABSTRACT. Rescue excavations by the Ephorate of Antiquities of Laconia in the southwest part of the modern town of Sparta since 1995 have brought to light an extensive EH II settlement, which extended on both sides of the Magoulitsa stream (ancient river Knakion). In the Stavropoulos plot, on Pantanassis Street, architectural remains of the EH II period were discovered, along with large quantities of EH II pottery. The most important find is an EH II ceramic channel kiln, which, despite its poor state of preservation, sheds much light on the typology of Early Bronze Age kilns and the advances of pyrotechnology at that time.

Στο δυτικό-νοτιοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης (εικ. 2)¹ έχουν έλθει στο φως κατά τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας (τέως Ε' ΕΠΚΑ), ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, τμήματα ενός εκτεταμένου οικισμού της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Ο οικισμός αναπτύσσεται εκατέρωθεν του ρέματος Μαγουλίτσα, επιβίωση του αρχαίου ποταμού Κνακίωνα, που αποτέλεσε πιθανότατα καθοριστικής σημασίας κίνητρο για την εγκατάσταση και ανάπτυξη του οικισμού στην περιοχή αυτή. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο αν η κοίτη του ποταμού κατά την πρωτοελλαδική εποχή είχε την ίδια ροή με αυτήν του σημερινού πλέον ρέματος².

Πιο αναλυτικά, στο οικόπεδο Λαφογιάνη³ (εικ. 2, αρ. 2), στο Ο.Τ. Γ148, στη συμβολή των οδών ΙΧ Μεραρχίας και Β. Ηπείρου, εντοπίστηκε το 1995 ένας τοίχος και κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, ενώ στο οικόπεδο Σώκου-Κουτάκου⁴ (εικ. 2, αρ. 3) στην περιοχή της Αγίας Ειρήνης, πλησίον της δυτικής όχθης του παραπάνω ρέματος και νότια του δρόμου Σπάρτης-Μυστρά, αποκαλύφθηκαν το 2003, κατά τη διενέργεια δοκιμαστικής αρχαιολογικής έρευνας, τουλάχιστον δύο τοίχοι και συνελέγη άφθονη κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Επίσης, διαπιστώθηκαν λείψανα μιας κτιστής πιθανότατα εστίας, ενώ συνελέγησαν και λίθινα εργαλεία. Το 2004, στο οικόπεδο Ι. Σουσάνη (εικ. 2, αρ. 4) επί της οδού Κύπρου, στο Ο.Τ. 142, ανεσκάφη, μεταξύ άλλων, Πρωτοελλαδική ΙΙ επίχωση, που περιείχε λείψανο τοίχου και άφθονη κεραμική, ενώ το πιο ενδιαφέρον εύρημα υπήρξε ένα πήλινο ειδώλιο ανδρικής μορφής, ύψους 9,2 εκ., με ζώμα και με εμφανείς μινωικές επιρροές⁵. Λιθοδομές και στρώμα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου ερευνήθηκαν, μεταξύ άλλων, το 2007 στο οικόπεδο Κάτσαρη, στο Ο.Τ. Γ 470⁶ (εικ. 2, αρ. 5), καθώς και στο οικόπεδο Βισβή στο Ο.Τ. 144⁷, στη συμβολή των οδών Κύπρου και Παντανάσσης, κατά τα έτη 2009-2012⁸.

¹ Στο χάρτη σημειώνονται οι περισσότερες θέσεις με αρχαιότητες της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου που έχουν ανασκαφεί στο δυτικό-νοτιοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, όπου και τεκμηριώνεται η ύπαρξη οικισμού της εποχής αυτής. Για αρχαιότητες της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (κυρίως κεραμική), που εντοπίστηκαν σχετικά πρόσφατα και σε άλλα τμήματα της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 329-330 και εικ. 2. Επίσης, Ζαννου 2011-2012, 7-8. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

² Ζαννου – Themis 2009, 109.

³ Ζαββού 1995, 125-126. Ζαννου – Themis 2009, 107. Ζαννου 2011-2012, 7.

⁴ Ζαββού 2001-2004α, 251. Ζαννου – Themis 2009, 109.

⁵ Μ.Σ. 20284. Μια προκαταρκτική παρουσίαση του ευρήματος, καθώς και μιας κυκλικής σφραγίδας με μοτίβο αστεριού (βλ. υποσημ. 24) έγινε στο Ε' Τοπικό Συνέδριο της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, που διεξήχθη στις 10-12 Μαΐου 2019 στο Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού στον Μυστρά (τίτλος ανακοίνωσης *Μινωικές επιρροές στην πρωτοελλαδική Σπάρτη*, σε συνεργασία με την Αιμ. Μπάνου).

⁶ Τσούλη – Παπαγιάννης 2010, 477. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 329 και εικ. 2. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

⁷ Μαλτέζου 2012, 98-99.

⁸ Ας σημειωθεί ότι στο εν λόγω τμήμα της πόλης Πρωτοελλαδική ΙΙ κεραμική και ενίοτε τέχνηρα οψιανού και πυριτόλιθου έχουν εντοπιστεί σε επιχώσεις οικοδομικών καταλοίπων των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, στο οικόπεδο Βαχαβιώλου, στο Ο.Τ. 144 (Ζαββού 1994, 173. Ζαννου – Themis 2009, 106), στο οικόπεδο Κάτσαρη-Μαυρίδη, στο Ο.Τ. 146 (Ζαννου – Themis 2009, 106), στα οικόπεδα Δημητρακόπουλου-Ζαχαριάδη, στα Ο.Τ. 146 (Ζαββού 2001-2004 β, 197 και 199. Ζαννου – Themis 2009, 107) και Ο.Τ. 148 (Ζαββού 1998, 154. Ζαννου – Themis 2009, 107), αντιστοίχως, καθώς και στο νότιο τμήμα της πόλης, στο οικόπεδο Βαλκανά, στο Ο.Τ. 227 (Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 329), στο βόρειο/βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, στο οικόπεδο του σχολικού συγκροτήματος «4ο Γυμνάσιο-3ο Λύκειο Σπάρτης» (Ο.Τ. 131) (εικ. 2, αρ. 6), στο ανατολικό/βορειοανατολικό τμήμα της Σπάρτης (Τσούλη κ.ά. 2010, 442), στην περιοχή της

Η ανασκαφή του οικοπέδου Σταυρόπουλου

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Σταυρόπουλου⁹ (εικ. 3), στη συμβολή των οδών Ι. Μ. Παντανάσσης και ΙΧ Μερραρχίας, στο Ο.Τ. 147, όπου και εντοπίστηκε ο πρωτοελλαδικός κεραμικός κλιβανός, στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια, διεξήχθη σε τρεις ανασκαφικές περιόδους, κατά τα έτη 2007, 2008 και 2010. Στα ανώτερα στρώματα ήλθαν στο φως τέσσερις αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (Τχ 1, 2, 5, 6), οι οποίοι βάσει της κεραμικής μπορούν να χρονολογηθούν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Αρχαιότητες των ιστορικών χρόνων αποκαλύφθηκαν και σε άλλα τμήματα του οικοπέδου. Συγκεκριμένα, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανεσκάφη φρεατοειδής αποθήκη (Αποθήκη 4), ο οποίος απέδωσε δύο κωδωνόσχημους κρατήρες των μέσων του 4ου αι. π.Χ., έναν ερυθρόμορφο με παράσταση συμποσίου¹⁰ και έναν μελανόγραφο με φυτικό διακόσμο¹¹, ενώ στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ανεσκάφη άλλος φρεατοειδής αποθήκη (Αποθήκη 1), ο οποίος περιείχε κυρίως μελαμβαφή κεραμική των αρχαϊκών χρόνων. Κατά μήκος του νότιου μισού περίπου της δυτικής παρειάς του οικοπέδου ερευνήθηκε μεγάλη απόθεση, εν είδει τάφρου (Αποθήκη 2), με πληθώρα κεραμίδων και αργών λίθων, ενώ παράλληλα συνελήγη μεγάλη ποσότητα μελαμβαφούς κεραμικής, κυρίως των ύστερων αρχαϊκών χρόνων (π.χ. κύλικες τύπου Droop, κύπελλα, σκύφοι, λάκαινες κ.ά.) καθώς και λίγα μελανόμορφα όστρακα των αυτών χρόνων. Επίσης, συνελήγη μελαμβαφής κεραμική του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. (π.χ. κορινθιακά εξάλειπτρα, πρόχοι, ραβδωτά αγγεία κ.ά.), μελαμβαφής κεραμική των μέσων του 4ου αι. π.Χ., καθώς και λίγα όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Ο αποθήκη συνεχίζεται εντός της δυτικής παρειάς του οικοπέδου. Ένας ακόμα φρεατοειδής αποθήκη (Αποθήκη 3), εγγύτατα του προαναφερθέντος, διανοίχθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, στο δυτικό τμήμα του κλιβάνου, με αποτέλεσμα την καταστροφή μεγάλου τμήματός του. Και αυτός ο αποθήκη είχε πληρωθεί με πέτρες και μελαμβαφή κεραμική των ύστερων αρχαϊκών χρόνων¹².

Στο βορειοανατολικό μέρος του οικοπέδου, Β-ΒΔ του Αποθήκη 4, ανεσκάφησαν τρεις τάφοι, ένας λακκοειδής (Τφ 1) και δύο κιβωτιόσχημοι (Τφ 2, 3). Ο Τφ 1 περιείχε την ακτέριστη ταφή ενός ενήλικα σε ύπτια στάση και η κάλυψή του ήταν από σχιστολιθικές πλάκες. Και οι άλλοι δύο τάφοι περιείχαν από μία ακτέριστη ταφή ενήλικα, επίσης σε ύπτια στάση, τα δε τοιχώματα και η κάλυψή τους αποτελούνταν από σχιστολιθικές πλάκες. Οι εν λόγω τάφοι, βάσει των ελάχιστων οστράκων που ανευρέθησαν στην επίχωσή τους (Τφ 2, 3) και βάσει των κατασκευαστικών τους χαρακτηριστικών, μπορεί να χρονολογηθούν στην αρχαϊκή περίοδο. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου τέλος συνελήγη κεραμική των ύστερων γεωμετρικών χρόνων. Οι παραπάνω αποθέτες και οι λακκοειδείς τάφοι είχαν διανοιγεί στις προϊστορικές επιχώσεις, με αποτέλεσμα τη διατάραξή τους.

Τα προϊστορικά ευρήματα

Όσον αφορά τις προϊστορικές επιχώσεις, σε όλη την έκταση της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον 24 τοίχοι της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, οι περισσότεροι εκ των οποίων διατηρούνται ως λιθοστρώσεις και διαμορφώνουν κατά πάσα πιθανότητα κρηπίδες. Δυστυχώς, η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους, κυρίως στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, προφανώς λόγω και της συνεχούς κατοίκησης κατά τη διάρκεια της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, δεν επιτρέπει τη διαπίστωση της πιθανής διασύνδεσής τους. Ωστόσο, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου κατέστη δυνατό να ταυτιστούν κατάλοιπα τριών πρωτοελλαδικών κτιρίων (εικ. 1). Συγκεκριμένα, οι Τχ 9 και 10, στο μέσον του μήκους της ανατολικής παρειάς του οικοπέδου, ανήκουν σε ένα χώρο που κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε δωμάτιο με προσανατολισμό Β-Ν (Κτίριο 3), το οποίο πιθανόν προχωρεί στο άσκαφτο μέρος του οικοπέδου. Δυτικά του χώρου αυτού διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλων δύο τουλάχιστον χώρων. Οι Τχ 16, 17 και 18 ανήκουν σε ένα κτίριο (Κτίριο 2), του οποίου οι παράλληλοι Τχ 17 και 18 τέμνουν κάθετα τον Τχ 16 στα δυτικά διαμορφώνοντας ένα μικρών διαστάσεων ορθογώνιο αποθηκευτικό(;) χώρο με προσανατολισμό Β-Ν. Ο προσανατολισμός, ωστόσο, του κτιρίου βάσει του επιμήκους Τχ 16, πρέπει να ήταν Α-Δ, ενώ ο ίδιος τοίχος καθώς και ο Τχ 18 υπόκεινται μερικώς άλλου τοίχου (Τχ 15), ο οποίος ανήκει σε κτίριο νεότερης φάσης (Κτίριο 1), με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (Τχ 7, 8, 15). Οι παράλληλοι Τχ 8 και 15 τέμνουν κάθετα τον Τχ 7 και διαμορφώνουν ένα επίμηκες δωμάτιο. Στο βόρειο τμήμα του κτιρίου, στο εσωτερικό της

Λάκκας (εικ. 2, αρ. 7) (Σταϊνχάουερ 1973, 165, πίν. 114 α-β. Βλαχάκος 2010, 495), όπου τοποθετείται η κώμη των Λιμνών, καθώς και στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, στο οικ. Άστρον-Ελέκτρικ, στη συμβολή των οδών Ιλιάδος και Ορθίας Αρτέμιδος, στο Ο.Τ. 77 (Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 330 και εικ. 2).

⁹ Για μια αρχική αναφορά στην ανασκαφή του οικοπέδου, η οποία διενεργήθηκε υπό την επίβλεψη του γράφοντος, βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 329-330 και εικ. 3. Βασιλογάμβρου - Τσούλη (υπό έκδοση).

¹⁰ Μ.Σ. 19651.

¹¹ Μ.Σ. 19652.

¹² Ο Αποθήκη 3 διαπιστώθηκε στην πορεία της ανασκαφής ότι αποτελούσε μέρος του ευρύτερου Αποθήκη 2.

ορθής γωνίας που σχηματίζουν οι Τχ 7 και 8, εντοπίστηκαν αρκετά κατάλοιπα ωμοπλίνθων με ίχνη καύσης, που αποτελούσαν μέρος της ανωδομής του πρωτοελλαδικού κτιρίου, συνιστώντας παράλληλα μαρτυρίες για την πιθανή αιτία καταστροφής του. Μετά την αφαίρεση του στρώματος ωμοπλίνθων αποκαλύφθηκε το βόρειο άκρο του Τχ 7 (Τχ 7α), που ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική φάση. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφείσας έκτασης του οικοπέδου, στο χώρο όπου εντοπίστηκαν οι προαναφερθέντες τάφοι, ανασκάφησαν ένας παιδικός εγχυτρισμός και δύο παιδικές ανακομιδές της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου.

Από όλη την έκταση της ανασκαφής συνελήγη πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, στην οποία αντιπροσωπεύονται όλες οι γνωστές κατηγορίες αγγείων, καθώς και κάποιοι τύποι που επιχωριάζουν στη Λακωνία¹³. Πιο συγκεκριμένα, η συλλεχθείσα κεραμική χρονολογείται κατά την ύστερη φάση της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (Lerna ΙΙΙC, ΙΙΙD), ενώ λίγα όστρακα κωνικών φιαλών μπορούν να αποδοθούν στη φάση Lerna ΙΙΙB¹⁴. Τα λεπτότεχνα αγγεία φέρουν μαύρο, κόκκινο, καστανέρυθρο ή λευκό επίχρισμα και στίλβωση. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις τα λευκά αγγεία δεν είναι στίλβωμένα, ενώ το επίχρισμα απάντα και σε ημιλεπτότεχνα αγγεία.

Πιο αναλυτικά, ανευρέθησαν ραμφόστομες φιάλες ή «σαλτσιέρες» (εικ. 4α), φιάλες (saucers) (εικ. 4 στ) καθώς και λίγες μικρογραφικές φιάλες¹⁵, μία τουλάχιστον ραμφόστομη πρόχους¹⁶, αβαθή πινάκια, μία τουλάχιστον άβαφη πυξίδα με φακοειδές σώμα¹⁷, τηγανόσχημα χωρίς διακόσμηση, ασκοί (εικ. 4γ), αρύταινες (ladles) (εικ. 4β), ένα τουλάχιστον κουτάλι¹⁸, καθώς και πολλά πιθοειδή. Επιπλέον, ευρέθησαν «κρατήρες» με λευκό επίχρισμα και στίλβωση εξωτερικά και εσωτερικά¹⁹, καθώς και ταψιά (baking pans)²⁰ (εικ. 4δ), των οποίων μία κατηγορία φέρει εσωτερικές λοβοειδείς, δακτυλοεμπιέστες λαβές²¹ (εικ. 4ε). Άλλα πλήηνα σκευή είναι οι «κρατευτές» (stands)²² (εικ. 5) και οι εστίες²³ (εικ. 5). Οι προαναφερθείσες παιδικές ανακομιδές περιέχονταν σε μια μεγάλη φιάλη (large saucer) με κωνικό σώμα, στα δυτικά του παιδικού εγχυτρισμού και εγγύτατα αυτού (Ανακομιδή 1), και σε έναν ημιλεπτότεχνο σκύφο με λευκή επίχριση και στίλβωση, στικτή διακόσμηση εξωτερικά κάτω από το χείλος και δύο λοβοειδείς λαβές (Ανακομιδή 2). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ανεύρεση ειδωλίων ζώων (ταύρων και χοίρων) (εικ. 6), τα χαρακτηριστικά των οποίων αποδίδονται περιγραφικά, κάποια με λευκό επίχρισμα και στίλβωση, καθώς και μιας κυκλικής σφραγίδας με μοτίβο αστεριού²⁴.

Ο κλίβανος

Το πλέον ενδιαφέρον και απροσδόκητο εύρημα της ανασκαφής αποτέλεσε διώροφος ή δίχωρος κεραμικός κλίβανος (εικ. 7, 8, 9), που εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, εγγύτατα του επιμήκους αποθέτη (Αποθέτη 2) των αρχαϊκών χρόνων. Δυστυχώς τμήμα του στα δυτικά καταστράφηκε, όπως αναφέρθηκε, στους ιστορικούς χρόνους κατά τη διάνοιξη του φρεατοειδούς Αποθέτη 3, διαμέτρου 1 μ. Από την ανασκαφή του εν λόγω αποθέτη συγκεντρώθηκαν θραύσματα μελαμβωφών κεραμίδων, μελαμβωφή όστρακα των αρχαϊκών χρόνων, θραύσματα και τεμάχια πλίνθων, αργοί λίθοι, λίγα όστρακα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, ενώ εντοπίστηκαν και αρκετά κατάλοιπα καύσης.

Ο κλίβανος έχει σχήμα ακανόνιστα κυκλικό και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 1,60 × 1,60 μ. Διατηρήθηκε μόνο το κάτω τμήμα του θαλάμου θέρμανσης (combustion chamber), στο εσωτερικό του οποίου έχουν δημιουργηθεί με πέντε πλίνθινα τοιχάρια-διαχωρίσματα τέσσερεις ισοπλατείς, στενομήκειες σύριγγες. Το τέταρτο και πέμπτο τοιχάρια, από Α προς Δ, καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς κατά τη διάνοιξη του παραπάνω αποθέτη. Το βόρειο-βορειοανατολικό τμήμα των διαχωρισμάτων έχει επιπλέον διαταραχθεί από την ισχυρή πάκτωση αργών λίθων και ενός λίθινου τριβείου. Το πακτωμένο αυτό στρώμα περιείχε αρκετά όστρακα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Τα τοιχάρια φέρουν πυρίκαυστο επίχρισμα από ηλοκονίαμα (εικ. 10) και συγκλίνουν ελαφρώς προς τα ΒΑ. Ας σημειωθεί ότι στο μέσον περίπου του τρίτου τοιχαρίου, καθώς και στο βόρειο σωζόμενο άκρο του τέταρτου τοιχαρίου διαπιστώθηκαν συμπαγή τμήματα πυρακτωμένου, καθαρού

¹³ Η αναφορά στην πρωτοελλαδική κεραμική της ανασκαφής είναι ενδεικτική, όπως και τα παράλληλά της. Λεπτομερής μελέτη της θα περιληφθεί στην υπό εκπόνηση διατριβή του γράφοντος.

¹⁴ Wiencke 2000.

¹⁵ Πρβλ. Wiencke 2000, 604, εικ. Π.95β (Τύπος 2).

¹⁶ Πρβλ. Wiencke 2000, 570, εικ. Π.87.

¹⁷ Πρβλ. Wiencke 2000, 582, εικ. Π.91β.

¹⁸ Πρβλ. Wiencke 2000, 606, εικ. Π.97.

¹⁹ Μέχρι πρότινος ο εν λόγω τύπος εθεωρείτο ότι απαντά μόνο στο Γεράκι Λακωνίας. Βλ. Crouwel κ.ά. 2006, 10-12.

²⁰ Πρβλ. Wiencke 2000, 535, εικ. Π.74.

²¹ Πρβλ. Mee 2009, 47, εικ. 5.9.2, όπου το σκεύος με εσωτερική λαβή αναφέρεται ως σκύφος (bowl).

²² Πρβλ. Mee 2009, 48, εικ. 5.9.4.

²³ Πρβλ. Wiencke 2000, 557, εικ. Π.84 άνω.

²⁴ Μ.Σ. 21186. Πρβλ. Yule 1981, πίν. 19, Μοτίβο 28: Αστέρια (50). Το εν λόγω εύρημα, όπως και το προαναφερθέν ειδώλιο από το οικόπεδο Σουσάνη, παρουσιάστηκε στο Ε΄ Τοπικό Συνέδριο της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών (βλ. υποσημ. 5).

πηλού –τουλάχιστον ένα για κάθε τοιχάριο–, τα οποία ίσως χρησιμοποιήθηκαν για την ενίσχυσή τους. Συνεπώς, στον χώρο αυτό θα πρέπει να τοποθετηθούν ο διάδρομος πυροδότησης ή διάυλος ελκυσματος (stoking chamber), αν υπήρχε, και ο λάκκος τροφοδοσίας ή εστία (stoking pit). Το δάπεδο των συρίγγων δεν αποκαλύφθηκε και δεν κατέστη σαφές αν ο θάλαμος θέρμανσης ήταν υπόγειος, ούτε αν είχε σκαφτεί εξ ολοκλήρου σε στερεό έδαφος. Πάντως, στα Δ-ΒΔ εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος, με κλίση από Δ προς Α και από Β προς Ν, δηλαδή προς την πλευρά του κλιβάνου. Λίγοι αργοί λίθοι ανατολικά του πρώτου πλίνθινου διαχωρίσματος και σε επαφή με αυτό ίσως προέρχονται από τον περιφερικό τοίχο του κλιβάνου.

Κατάλοιπα εσχάρας (perforated floor) δεν διαπιστώθηκαν, αν και στο ΝΑ τμήμα του κλιβάνου εντοπίστηκε παχύ στρώμα διαλυμένου πηλού, που θα μπορούσε να προέρχεται είτε από τα πλίνθινα διαχωρίσματα είτε από την εσχάρα ή, σε περίπτωση που δεν υπήρχε εσχάρα, από τις πήλινες πλάκες που τοποθετούνταν πάνω στα τοιχάρια και διαμόρφωναν μια επιφάνεια τοποθέτησης των αγγείων²⁵.

Ας τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι το χώμα που κάλυπτε τον κλιβάνο ήταν σκούρο καστανό με πολλά κατάλοιπα καύσης, ενώ δεν διαπιστώθηκε κανένα ίχνος επεξεργασίας μετάλλου. Ένας ρηχός λάκκος με έντονα κατάλοιπα καύσης και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 2,20 × 3,45 μ. ανεσκάφη ΒΔ του κλιβάνου και είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με αυτόν.

Η χρονολόγηση του κλιβάνου στην Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο είναι ασφαλής, δεδομένου ότι βρέθηκε σε κλειστό στρώμα της περιόδου αυτής, ενώ η κατάργησή του, άγνωστο επί του παρόντος για ποιο λόγο, φαίνεται ότι έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου. Σημειώνεται ότι η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν είναι δυνατός ο συσχετισμός του κλιβάνου με συγκεκριμένη οικοδομική φάση. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των πρωτοελλαδικών τοίχων στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δεν επιτρέπει τη διασύνδεσή τους. Παρόλα αυτά, τόσο ο κλιβάνος όσο και οι πλησίον αυτού τοίχοι ανήκουν σε αμιγώς Πρωτοελλαδικό ΙΙ στρώμα.

Λακκοειδείς κλιβάνοι (pit kilns) της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι γνωστοί από τη Μακεδονία, συγκεκριμένα από τον Άγιο Μάμαντα²⁶, τη Σίνδο²⁷ και το Πολύχρονο²⁸ της Χαλκιδικής. Ωστόσο, σε αυτή την κατηγορία πρώιμων κλιβάνων, όπου ο θάλαμος καύσης δεν διαχωρίζεται από τον θάλαμο όπτησης, δεν επιτυγχάνεται τόσο ομοιόμορφη όπτηση όσο αυτή που προσφέρουν οι διώροφοι κλιβάνοι²⁹. Στην Κρήτη³⁰ έχουν εντοπιστεί διώροφοι κλιβάνοι, τόσο κυκλικοί, με δύο παράλληλα στον κατά μήκος άξονα διαχωρίσματα-τοιχάρια, όσο και τετράγωνοι, με περισσότερα των δύο παράλληλα διαχωρίσματα-τοιχάρια, επίσης στον κατά μήκος άξονα.

Η Ελένη Χασακή στη μελέτη της³¹ για τους για τους διώροφους ή δίχωρους, ανοδικού ρεύματος κλιβάνους οδηγείται σε μια τυπολογική κατάταξη βασιζόμενη: α) στο σχήμα των κλιβάνων, υιοθετώντας τη διάκριση μεταξύ κυκλικών ή απίοσχημων (Τύπος Ι) και ορθογώνιων κλιβάνων (Τύπος ΙΙ), καθώς και των Υποτύπων Ια, Ιβ και Ια, Ιβ και Ιγ της *Cuomo Di Caprio*³², και β) στον τύπο και τον αριθμό των εσωτερικών υποστηριγμάτων της εσχάρας. Σύμφωνα με την τυπολογία της Χασακή, οι κυκλικοί κλιβάνοι με παράλληλα διαχωρίσματα εντάσσονται στον Τύπο Ιε³³ και οι τετράγωνοι στον Τύπο Ιε (channels kilns)³⁴. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν π.χ. ο Κλιβάνος 2 από τη Φαιστό, που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο³⁵, και ο κλιβάνος από τον Στύλο Χανίων³⁶, της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, και στη δεύτερη ο κλιβάνος από τον Κομμό³⁷, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ-ΙΒ περίοδο.

²⁵ Shaw κ.ά. 2001, 22. Hasaki 2002, 204, 205. Σκορδά 2010, 662.

²⁶ Heurtley – Radford 1927-28, 153-155. Heurtley 1939, 5-7, εικ. 31, 33. Παπαδόπουλος 2002, 244. Hasaki 2002, 197.

²⁷ Ανδρέου, 1996-1997, 51-84.

²⁸ Παππά 1990, 385-398. Παπαδόπουλος 2002, 244, 45. Hasaki 2002, 196. Λακκοειδής κλιβάνος της Νεότερης Νεολιθικής ή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έχει ανασκαφεί και στα Νέα Κερδύλια, στη θέση Κρουνέρι. Μαλαμίδου 1997, 843, πίν. 311ζ.

²⁹ Ανδρέου, 1996-1997, 75. Karsali 2019, 45. Αξίζει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι η ερμηνεία της μοναδικής σύνθετης κατασκευής της νεολιθικής εποχής από την Όλυνθο ως κλιβάνου (Mylonas 1929, 12-18, εικ. 10-18), που διαφοροποιείται από τους φούρνους της εποχής (Hasaki 2002, 189-195), έχει αμφισβητηθεί με ισχυρά επιχειρήματα (Hasaki 2002, 189, 190. Παπαδόπουλος, 2002, 244). Επίσης, η νεολιθική κατασκευή στο Διμήνι, που κι αυτή θεωρήθηκε κλιβάνος αποτελεί κυκλικό φούρνο (Χουρμουζιάδης 1978, 207-211. Hasaki 2002, 190, 91. Παπαδόπουλος 2002, 244).

³⁰ Για κλιβάνους της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, βλ. Παππάς 2013.

³¹ Hasaki 2002, 149-151.

³² *Cuomo Di Caprio* 1971-1972.

³³ Hasaki 2002, 157.

³⁴ Hasaki 2002, 173 και 203-209.

³⁵ Levi 1976, 327, εικ. 494, 510. Evely 2000, αρ. 3. Hasaki 2002, 210, 410 (αρ. 122).

³⁶ Δαβάρας 1973, 75-80, πίν. 39-42. Hasaki 2002, 411 (αρ. 126). Σημειώνεται ότι ο Κλιβάνος 2 της Φαιστού και της Στύλου μπορεί, παράλληλα, να θεωρηθούν κι ως ένα μεταβατικό στάδιο προς τους κλιβάνους του Τύπου Ιε. Hasaki 2002, 205.

³⁷ Shaw κ.ά. 2001, 5-24. Hasaki 2002, 412 (αρ. 145).

Στην ηπειρωτική Ελλάδα διώροφοι ή δίχωροι, ανοδικού ρεύματος κλίβανοι ωσειδούς ή κυκλικής κατόψης με ένα τοιχάριο στο εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης (Τύπος Ib)³⁸, χρονολογούμενοι στη μεσοελλαδική εποχή, έχουν ανασκαφεί στη Λέρνα³⁹ και στην Κίρρα (Κλίβανος 1 και 2)⁴⁰, ενώ ο Κλίβανος 3⁴¹ από την ίδια θέση, με τρία παράλληλα τοιχάρια, εντάσσεται στον Τύπο Ιε. Επίσης, στο Πλάσι Μαραθώνα στην Αττική ανεσκάφησαν πρόσφατα δύο ακανόνιστα κυκλικοί κλίβανοι, που χρονολογήθηκαν στη ΜΕ ΙΙ-ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι περίοδο⁴². Ο Κλίβανος 1 φέρει τρία παράλληλα τοιχάρια στο εσωτερικό του, ενώ ο Κλίβανος 2 ένα τοιχάριο. Σύμφωνα με την τυπολογία της Χασακή, οι εν λόγω κλίβανοι εντάσσονται στον Τύπο Ιε και Τύπο Ιβ αντιστοίχως. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των δύο κυκλικών κλιβάνων από το Μενελαΐο της Σπάρτης, που χρονολογούνται στο τέλος της μεσοελλαδικής εποχής, δεν επιτρέπει την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τον τρόπο στήριξης της ανωδομής⁴³.

Στη μυκηναϊκή εποχή ο κυκλικός κλίβανος από το Διμήνι⁴⁴, διαμέτρου 3,85 μ., φέρει τρία τοιχάρια για τη στήριξη της εσχάρας, όπως και ο κλίβανος από την Ιαλυσό Ρόδου⁴⁵ (Τύπος Ιε).

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι οι τετράγωνοι, με αποστρογγυλεμένες στενές πλευρές⁴⁶ και αεραγωγούς κλίβανοι της Κρήτης⁴⁷ επηρέασαν την εμφάνιση των κυκλικών, με παράλληλα τοιχάρια, μυκηναϊκών κλιβάνων, όπως ο κλίβανος του Διμηνίου και ο Κλίβανος 3 της Κίρρας⁴⁸. Ωστόσο, η τεχνολογική πρόοδος και οι πιθανές αλληλεπιδράσεις που παρατηρούνται στους παραπάνω κλιβάνους ίσως έχουν ένα κατά πολύ παλαιότερο πρόδρομο, αυτόν του κλιβάνου Σταυρόπουλου, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του οποίου και η εξελιγμένη για την εποχή τεχνολογία απαντούν σε κλιβάνους του τέλους της Μέσης Εποχής του Χαλκού, ενώ είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βέβαια, η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του δεν μας επιτρέπει να τον εντάξουμε με ασφάλεια στον Τύπο Ιε ή Ιε της Χασακή, αν και το κυκλικό ή ελλειπτικό του σχήμα είναι πιο πιθανό. Κατά συνέπεια, αποδεικνύεται ότι ήδη από την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο υπήρχε ένα υψηλό επίπεδο γνώσης και εξειδικευμένη εμπειρία, τόσο ως προς τη στατική συμπεριφορά ενός διώροφου κλιβάνου, όσο και ως προς την πυροτεχνολογία.

Ο ακμαίος πρωτοελλαδικός οικισμός στο νοτιοδυτικό, κυρίως, τμήμα της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης έρχεται να προστεθεί στις άλλες γνωστές πρωτοελλαδικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα, δηλ. σε αυτές του Καραβά Δ. Σπάρτης⁴⁹, του Κουβόφουνου⁵⁰, του Αμυκλαίου⁵¹, του Παλαιοπυργίου⁵², του Μενελαΐου⁵³, του Αγίου Γεωργίου και του Βουνού Παναγιάς Α και ΝΑ της Σκούρας⁵⁴, της Σκούρας⁵⁵, του Αγίου Βασιλείου⁵⁶, του Ανθοχωρίου⁵⁷ και των Βρυσικών Ξηροκαμπίου⁵⁸, αποδεικνύοντας την ιδιαίτερα έντονη πυκνή κατοίκηση στην περιοχή αυτή. Ο εντοπισμός δε του κλιβάνου του οικοπέδου Σταυρόπουλου, καθώς και η κυκλική σφραγίδα, που υποδηλώνει διοικητικές πρακτικές, φανερώνουν νέες δυνατότητες ως προς τη διερεύνηση του χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής, της πιθανής ιεράρχησης των οικισμών και των ευρύτερων εμπορικών σχέσεων⁵⁹.

³⁸ Hasaki 2002, 156.

³⁹ Caskey 1956, 159, πίν. 41α. Hasaki 2002, 199, 409 (αρ. 96-99).

⁴⁰ Hasaki 2002, 409 (αρ. 104, 105). Σκορδά 2010, 653-656.

⁴¹ Hasaki 2002, 200, 409 (αρ. 106). Σκορδά 2010, 656-660. Σημειώνεται ότι, κατά τη Σκορδά, οι Κλίβανοι 1 και 2 χρονολογούνται στη ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περίοδο, ενώ ο Κλίβανος 3 στην ΥΕ Ι-ΙΙ.

⁴² Kapsali 2019, 19-63.

⁴³ Catling 2009, 186, 187, πίν. 44α-δ.

⁴⁴ Σισμάνη-Αδρύμη 2000, 131-142. Hasaki 2002, 410 (αρ. 116).

⁴⁵ Μαρκέτου 2004, 133-143.

⁴⁶ Hasaki 2002, 165.

⁴⁷ Hasaki 2002, 173.

⁴⁸ Hasaki 2002, 217. Αξίζει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι η μη εύρεση εξελιγμένων κλιβάνων κατά την πρωτομινωική εποχή μπορεί να είναι εντελώς συμπτωματική, αφού τεχνολογικές παρατηρήσεις στην κεραμική της περιόδου δείχνουν προς την κατεύθυνση της ύπαρξης μόνιμων κεραμικών κλιβάνων για παραγωγή αγγείων, πέραν της σφαιρας της οικολογικής δραστηριότητας (Hasaki 2002, 198). Άλλωστε, η αναγνώριση κεραμικού εργαστηρίου με επιπεδόκυρτους κεραμικούς δίσκους στον Μύρτο Φούρνου Κορυφή υποδηλώνει καταμερισμό και εξειδίκευση της εργασίας ήδη από την Πρωτομινωική ΙΙΑ περίοδο (Betancourt 1992, 70-72, εικ. 19)

⁴⁹ Τσιαγγούρης 2013, 127.

⁵⁰ Cavanagh κ.ά. 2004, 91-99. Cavanagh κ.ά. 2007, 27-44.

⁵¹ Buschor – Massow 1927, 7-8, εικ. 6-7.

⁵² Waterhouse – Hope Simpson 1960, 76-78, πίν. 16γ. Banou 2011-2012, 41, 46, 49-50, εικ. 5, 6, 7, 9, 11.

⁵³ Catling 2009, 323-324.

⁵⁴ Banou 2009, 77-84. Banou 2011-2012, 40-41.

⁵⁵ Τσούλη – Βλαχάκος 2016.

⁵⁶ Waterhouse – Hope Simpson 1960, 80-81.

⁵⁷ Ζαββού 2006, 162-165, εικ. 11-18. Ζαννου 2009. Ζαννου 2011-2012, 8-9.

⁵⁸ Τσούλη κ.ά. (υπό έκδοση).

⁵⁹ Mee 2009, 51-52. Banou 2011-2012, 43.

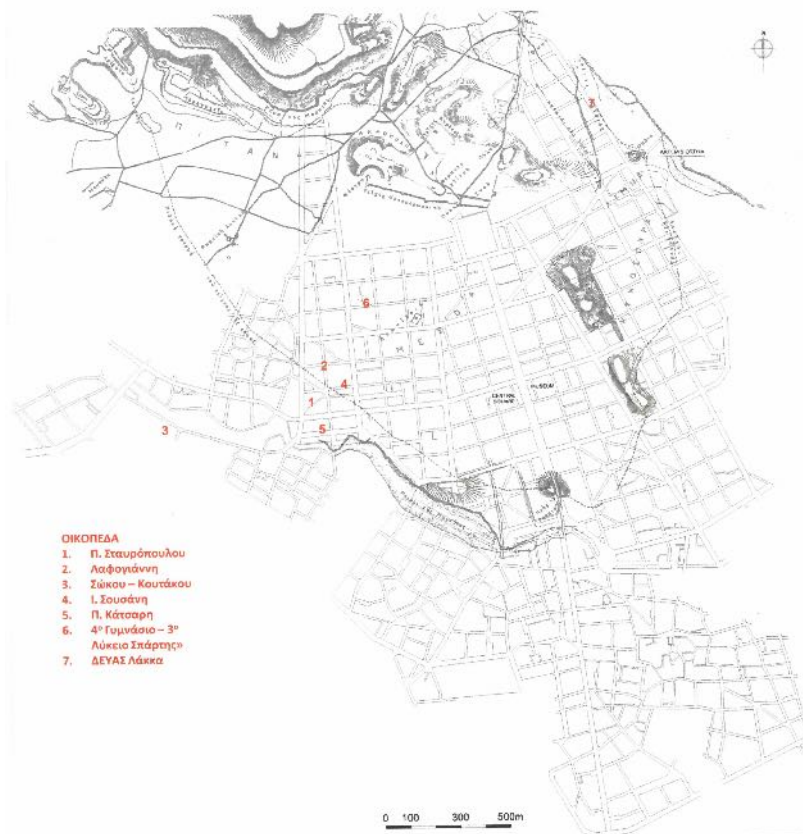
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη 1999: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στο Διμήνι, στο: *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, 131-142.
- Ανδρέου 1996-1997: Στ. Ανδρέου, Σίνδος: Αποθέτης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Α΄, 51-85.
- Banou 2009: A. Banou, The Mycenaean presence in the southeastern Eurotas Valley: Vouno Panagias and Ayios Georgios, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 77-84.
- Banou 2011-2012: A. Banou, The Eurotas Valley and the Helos Plain in the Early Helladic Laconia. Addressing some key issues on the basis of topography and pottery, στο: C. Mee – M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia. Proceedings of the Round Table Conference held 16 January 2010 at the Netherlands Institute at Athens*, *Pharos* XVIII:1 (2011-2012), 39-52.
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018: Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου, Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές, στο: Ε. Ζυμή – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 329-341.
- Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση): Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη, Νέα στοιχεία για την αρχαία Σπάρτη, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, από τις πρόσφατες ανασκαφές, στο: *Θ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).
- Βλαχάκος 2010: Δ. Βλαχάκος, Έργο «Αγωγός λυμάτων και ομβρίων περιοχής Λάκκας» στην αδιάνοιχτη οδό Ματάλα, στις οδούς Γιτιάδη, Θεοκλέους και στην αδιάνοιχτη οδό Φοίβου Απόλλωνος, *ΑΔ* 65 (2010), Β΄1, 491-496.
- Betancourt 1992: P. P. Betancourt, *Η ιστορία της μινωικής κεραμικής* [μτφρ. Θ. Ηλιόπουλος], Αθήνα 1992.
- Buschor – Massow 1927: E. Buschor – W. von Massow, Vom Amyklaion. Ausgrabung 1925, *MDAI(A)* 52 (1927), 1-85.
- Caskey 1956: J. L. Caskey, Excavations at Lerna, 1955, *Hesperia* 25 (1956), 147-173.
- Catling 2009: H. W. Catling, *Sparta: Menelaion I: The Bronze Age*, ABSA Supplementary Volume 45, London 2009.
- Cavanagh κ.ά. 2004: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Sparta before Sparta. Report on the intensive survey at Kouphovouno 1999-2000, *ABSA* 99 (2004), 49-128.
- Cavanagh κ.ά. 2007: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Excavations at Kouphovouno, Laconia: Results from the 2001 and 2002 seasons, *ABSA* 102 (2007), 11-101.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009.
- Crouwel κ.ά. 2006: J. Crouwel – M. Prent – S. MacVeagh Thorne, Geraki. An acropolis site in Lakonia. Preliminary report on the twelfth campaign (2006), *Pharos* XIV (2006), 1-14.
- Cuomo Di Caprio 1971-1972: N. Cuomo Di Caprio, Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana, *Sibrium* 11 (1971-1972), 371-414.
- Δαβάρας 1973: Κ. Δαβάρας, Μινωική κεραμική κάμινος εις Στύλον Χανίων, *ΑΕ* 1973, 75-80.
- Davaras 1980: C. Davaras, A Minoan pottery kiln at Palaikastro, *ABSA* 75 (1980), 115-126.
- Evely 2000: R. D. G. Evely, *Minoan Crafts. Tools and Techniques*, vol. 2, Studies in Mediterranean Archaeology 92, Goteborg 2000.
- Ζαββού 1994: Ε. Ζαββού, Οδός Μονής Παντανάσσης (Ο.Τ. 144, οικόπεδο αφών Βαχαβιάλου), *ΑΔ* 49 (1994), Β΄1, 173.
- Ζαββού 1995: Ε. Ζαββού, Συμβολή οδών ΙΧ Μεραρχίας – Β. Ηλείου (Ο.Τ. Γ 148, οικόπεδο Χρ. και Ερατ. Λαφογιάννη), *ΑΔ* 50 (1995), Β΄1, 125-126.
- Ζαββού 1998: Ε. Ζαββού, Συμβολή των οδών Κύπρου 19, Βρασίδου και Β. Ηλείου (Ο.Τ. 148, οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου και Δ. Ζαχαριάδη), *ΑΔ* 53 (1998), Β΄1, 154.
- Ζαββού 2001-2004α: Ε. Ζαββού, Αγία Ειρήνη Σπάρτης, Οικόπεδο Ν. Σώκου και Α. Κουτάκου (11), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄4, 251.
- Ζαββού 2001-2004β: Ε. Ζαββού, Οδός Βυζαντίου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου) (18), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β΄4, 197-199.
- Ζαββού 2006: Ε. Ζαββού, Αρχαιότητες στην περιοχή του Ανθοχωρίου, στο: *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Λακωνίας 28 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2004*, Λακωνικά Σπουδαί Παράρτημα 14, Αθήνα 2006, τόμ. Α΄, 157-174.
- Hasaki 2002: E. Hasaki, *Ceramic Kilns in Ancient Greece. Technology and Organization of Ceramic Workshops*, PhD thesis, University of Cincinnati, 2002.
- Heurtley 1939: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge 1939.
- Heurtley – Radford 1927-1928: W. A. Heurtley – C. A. R. Radford, Two prehistoric sites in Chalcidice, *ABSA* 29 (1927-1928), 117-155.
- Kapsali 2019: P. Kapsali, Two Middle Bronze Age pottery kilns at Plasi, Marathon, *AURA* 2 (2019), 19-63.
- Levi 1976: D. Levi, *Fèstos e la civiltà minoica. Testo I*, Roma 1976.
- Μαλαμίδου 1997: Δ. Μαλαμίδου, Νέα Κερδύλλια, θέση Κρουνέρι, *ΑΔ* 52 (1997), Β΄3, 841-844.
- Μαλτέζου 2012: Α. Μαλτέζου, Οδός Παντανάσσης (Ο.Τ. 144, οικόπεδο Π. Βισβή), *ΑΔ* 67 (2012), Β΄1, 98-99.
- Μαρκέτου 2004: Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στον προϊστορικό οικισμό Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο: Α. Kyriatsoulis (επιμ.), *Tagungsband Althellenische Technologie und Technik, von der prähistorischen bis zur*

- hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche, 21.-23.03.2003 in Ohlstadt/Obb. Deutschland, Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte V, Weilheim 2004, 133-143.*
- Mee 2009: C. Mee, Interconnectivity in Early Helladic Laconia, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 43-53.
- Mylonas 1929: G. E. Mylonas, *Excavations at Olynthos: Part I. The Neolithic Settlement*, Baltimore 1929.
- Παππά 1990: Μ. Παππά, Εγκατάσταση Εποχής του Χαλκού στο Πολύχρονο Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 385-398.
- Παππάς 2013: Ι. Παππάς, *Χώροι όπτησης κεραμεικής και όψεις της τέχνης του κεραμέα στην Κρήτη της εποχής του Χαλκού*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013.
- Παπαδόπουλος 2002: Σ. Παπαδόπουλος, *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία. Η κεραμική διαφοροποίηση*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 82, Αθήνα 2002.
- Shaw κ.ά. 2001: J. W. Shaw – A. van de Moortel – P. M. Day – V. Kilikoglou, *A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete*, *Hesperia Supplement* 30, Princeton 2001.
- Σκορδά 2010: Δ. Σκορδά, Κίρρα. Οι κεραμικοί κλίβανοι του προϊστορικού οικισμού στη μετάβαση από τη μεσοελλαδική στην υστεροελλαδική εποχή, στο: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du Colloque International Organise par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, *BCH Supplément* 52, Paris 2010, 651-658.
- Σταϊνχάουερ 1973: Γ. Σταϊνχάουερ, Σπάρτη, Οικόπεδα Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, *ΑΔ* 28 (1973), Β' 1, 164-166.
- Τσιαγούρης 2013: Γ. Τσιαγούρης, Καραβάς Δ. Σπάρτης (οικόπεδο Μ. Χριστόπουλου), *ΑΔ* 68 (2013), Β' 1, 127.
- Τσούλη – Βλαχάκος 2016: Μ. Τσούλη – Δ. Βλαχάκος, Παραλλαγή Επαρχιακής Οδού, Τμήμα 4: Σκούρα-Πυρι, *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη κ.ά. 2010: Μ. Τσούλη – Γ. Τσιαγούρης – Β. Παπαδόπουλος, Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικόπεδο ιδιοκτησίας ΟΣΚ για την ανέγερση του 4ου Γυμνασίου-3ου Λυκείου Σπάρτης), *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1, 440-443.
- Τσούλη κ.ά. (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη – Α. Κώτση – Δ. Βλαχάκος, Νέα προϊστορική θέση στην περιοχή Βρυσικά Ξηροκαμπίου, στο: Γ. Δουλφής – Κ. Κοπανιάς (επιμ.), *Νέα αρχαιολογικά ευρήματα και πορίσματα, Επιστημονικό συνέδριο προς τιμήν της ομότιμης καθηγήτριας του ΕΚΠΑ Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά, 19-21 Φεβρουαρίου 2016* (υπό έκδοση).
- Τσούλη – Παπαγιάννης 2010: Μ. Τσούλη – Α. Παπαγιάννης, Συμβολή των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (Ο.Τ. Γ 470, οικόπεδο Α. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1, 477-480.
- Waterhouse – Hope Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *ABSA* 55 (1960), 67-107.
- Wiencke 2000: M. Wiencke, *The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III*, Lerna 4, Princeton 2000.
- Χουρμουζιάδης 1977: Γ. Χουρμουζιάδης, Ένα ειδικευμένο εργαστήριο κεραμεικής στο νεολιθικό Διμήνι, *AAA* 10:2 (1977), 207-226.
- Yule 1981: P. Yule, *Early Cretan Seals. A Study of Chronology*, Mainz 1981.
- Zavvou 2009: E. Zavvou, Archaeological finds from the area of Anthochori, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 29-42.
- Zavvou 2011-2012: E. Zavvou, Early Helladic Laconia after the time of H. Waterhouse and R. Hope Simpson, στο: C. Mee – M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia. Proceedings of the Round Table Conference held 16 January 2010 at the Netherlands Institute at Athens, Pharos XVIII.1* (2011-2012), 1-37.
- Zavvou – Themis 2009: E. Zavvou – A. Themis, Sparta From prehistory to Early Christian times, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 105-122.

Εικ. 1. Σπάρτη. Η ανασκαφή στο οικόπεδο Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147 (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 2. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (χάρτης ΕΦΑΛΑΚ, επεξεργασία Γ. Τσιαγούρης).

Εικ. 3. Σπάρτη. Ανασκαφή οικοπέδου Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, γενική λήψη από Ν (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 4. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (φωτ. Γ. Τσιαγγούρης).

Εικ. 5. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, «κρατευτής» και εστία της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (φωτ. Γ. Τσιαγγούρης).

Εικ. 6. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, ζωόμορφο ειδώλιο της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (φωτ. Γ. Τσιαγγούρης).

Εικ. 7 Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος, λήψη από Β (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 8. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος, λήψη από ΝΑ (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 9. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος, λήψη από Δ (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 10. Σπάρτη. Οικ. Π. Σταυρόπουλου, Οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147, πρωτοελλαδικός κεραμικός κλίβανος, λεπτομέρεια των πλίνθινων διαχωρισμάτων, λήψη από Ν (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ

Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων. Τα νεότερα αποτελέσματα της έρευνας (2015)

ABSTRACT. This paper presents the results of the final excavation campaign (2015) at the Minoan peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, Kythera. Four trenches (VII-X) were dug on the southern slope of the hill. As in the previous campaigns, no architectural remains that could securely be associated with the sanctuary were revealed. The location of a probable Primary Deposit in the SE corner of Trench VII, however, taken together with previous evidence, may add support to the hypothesis of a possible access to the sanctuary from the S. Moveable finds, like miniature vessels, fragments of clay building models, and fragments of a miniature clay libation table and a stone ladle, as well as a 0.024 m. high head of a bronze statuette of a male adorant are in accordance with the picture gained from previous research and confirm the importance as well as the special character of the sanctuary during its acme in the Neopalatial period.

Κατά το διάστημα 2011-2015, το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, υπό τη διεύθυνση της γράφουσας, διενήργησε εντατική έρευνα επιφανείας και συστηματική ανασκαφή στον χώρο του μινωικού ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων. Όπως είναι γνωστό, το ιερό ήλθε στο φως στις αρχές της δεκαετίας του 1990 κατόπιν ανασκαφής του αείμνηστου Γιάννη Σακελλαράκη, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν σε ένα πεντάτομο έργο πρόσφατα¹. Τόσο ο χαρακτήρας της θέσης –πρόκειται για το μόνο αναμφισβήτητο ιερό κορυφής εκτός Κρήτης, ιδρυμένο σε χώρο με επανειλημμένη χρήση κατά τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους καθώς και στην Ενετοκρατία– όσο και η μοναδικότητα των αναθημάτων, μεταξύ των οποίων και το πλήθος των χάλκινων ειδωλίων λατρευτών, οδήγησαν στην επανάληψη της έρευνας, με σκοπό τον εμπλουτισμό της αρχαιολογικής εικόνας και την διακρίβωση ερωτημάτων όσον αφορά τη σχέση του ιερού προς τον γειτονικό μινωικό οικισμό στο Καστρί αλλά και τη μητροπολιτική Κρήτη.

Τα αποτελέσματα των πρώτων επαναληπτικών ανασκαφικών περιόδων (2011-2013) έχουν παρουσιαστεί σε διάφορες ευκαιρίες στο παρελθόν². Στη σημερινή ανακοίνωση, θα επικεντρωθούμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου (2015) και στη διατύπωση προκαταρκτικών γενικών συμπερασμάτων, καθώς και κατευθυντηρίων ερωτημάτων σχετικά με την παρουσία των Μινωιτών στο Αιγαίο κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. και ειδικότερα κατά την MM ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι περίοδο της μέγιστης εξάπλωσής τους.

Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό βρίσκεται 4 περίπου χλμ. σε ευθεία γραμμή ανατολικά του οικισμού στο Καστρί, με τον οποίο έχει απρόσκοπτη οπτική επαφή, κατά πάγια αρχή ίδρυσης τέτοιου είδους ιερών τόπων στο μινωικό κόσμο³. Η χωρική αυτή σύνδεση φαίνεται ότι ήταν ζωτικής σημασίας για τα μινωικά ιερά κορυφής από τελετουργική/συμβολική άποψη, καθώς εξασφάλιζε την εύκολη επίσκεψη, ατομική και συλλογική, υπό μορφή οργανωμένου προσκυνηματος, όπως μαρτυρούν στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό τα αναθήματα, μέρος των οποίων είναι ταπεινά αντικείμενα καθημερινών ενασχολήσεων των κατοίκων του νησιού, αλλά και ο μεγάλος συγκριτικά αριθμός τριποδικών χυτρών για τη μεταφορά και κατανάλωση φαγητού επί τόπου. Η εξέχουσα θέση των ιερών κορυφής, ωστόσο, η οποία εξασφάλιζε ευρεία εποπτεία, θα είχε ασφαλώς και μια πρακτικότερη πτυχή, αυτή της παρατήρησης της θάλασσας και του ορίζοντα, όπως έχει νωρίς επισημανθεί σε σχέση και με τα μεγαλύτερα ιερά κορυφής της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης⁴. Στην περίπτωση των Κυθήρων, αυτή η πτυχή αποκτά πρωταρχική σημασία λόγω της στρατηγικής θέσης του νησιού, στο σημείο διασταύρωσης των θαλάσσιων δρόμων του Αιγαίου,⁵ και επιβεβαιώνεται, όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, με τρόπο χαρακτηριστικό από το είδος των ευρημάτων. Συνοπτικά, το πλήθος και η

¹ Σακελλαράκης 2011. Σακελλαράκης 2012. Σακελλαράκης 2013α. Σακελλαράκης 2013. Τουρναβίτου 2014.

² Μπάνου 2017. Μπάνου 2018.

³ Peatfield 1983. Peatfield 2009.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Σακελλαράκης 2013β, 151-152, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵ Σακελλαράκης 2013β, 151-164.

ποικιλία των χάλκινων αναθημάτων (ειδωλίων και αναθηματικών μελών, λεπίδων, ξιφιδίων, ελασμάτων, ποδιού ειδωλίου βοοειδούς, δοντιού και πέλματος ευμεγέθους ειδωλίου ή ειδώλου⁶, τα δύο τελευταία μοναδικά στο μινωικό κόσμο έως τώρα), καθώς και τμημάτων ταλάντων και αποχυμάτων χαλκού υποδεικνύουν ότι συνήθεις επισκέπτες του ιερού θα ήταν άτομα που ασχολούνταν με τον προσπορισμό και τη διακίνηση μετάλλων στο Αιγαίο και είχαν ως εκ τούτου την ευχέρεια ανάθεσης ανάλογων αντικειμένων, κατασκευασμένων από πολύτιμες και, ειδικά για τη μινωική Κρήτη δυσεύρετες ύλες, όπως ο χαλκός⁷. Η ανάθεση μεταξύ αυτών και ενός μοναδικού ειδωλίου σκορπιού πιθανόν να σχετίζεται με τη σημασία του ομώνυμου αστερισμού για τη ναυσιπλοΐα, ένας από τους κύριους στόχους της οποίας θα ήταν ακριβώς αυτή η εξασφάλιση πρώτων υλών⁸.

Η ανασκαφική περίοδος του 2015 επικεντρώθηκε στο πλατύτερο Άνδηρο 3 της νότιας κλιτύς του λόφου, γύρω από τον ιστάμενο οικίσκο στο κέντρο του (εικ. 1). Έγιναν τέσσερις τομές, μία στα δυτικά (Τομή VII) και τρεις στα νοτιοανατολικά του οικίσκου (Τομές VIII, IX, X), οι οποίες στην πορεία της ανασκαφής ενοποιήθηκαν σε μία. Έτσι, ο συνολικός αριθμός τομών της νεότερης έρευνας (2011-2015) έφτασε τις δέκα.

Η Τομή VII, διαστάσεων 2,00 × 2,50 μ. ανασκάφτηκε αμέσως στα Δ του οικίσκου του Ανδρήρου 3 σε μέγιστο βάθος -2,3 μ. (εικ. 2) Ο φυσικός βράχος βρέθηκε σχετικά ψηλά, σε βάθος -1,13 έως -1,16 μ. στο βόρειο ήμισυ της τομής και σε βάθος -0,97 έως -1,36 μ. στο νοτιοδυτικό άκρο της. Βρέθηκε αρκετή κεραμική, κυρίως της νεοανακτορικής περιόδου, μαζί με κεραμίδες και γυάλινα αποτμήματα νεότερων χρόνων. Από βάθους -1,36 μ. και εξής τα όστρακα της νεοανακτορικής περιόδου λιγόστευαν αλλά υπερτερούσαν σαφώς του υλικού μεταγενέστερων χρόνων, ιδιαίτερα στη νοτιοανατολική γωνία της τομής, όπου δεν αποκλείεται η ύπαρξη πρωτογενούς απόθεσης μινωικών χρόνων⁹. Κεραμική μινωικών χρόνων βρέθηκε και υπό τον αμελούς κατασκευής αναθηματικό τοίχο, που κάλυπτε μέρος της τομής, μετά την καθαίρεσή του. Στα ειδικά ευρήματα της Τομής VII περιλαμβάνονται πήλινο ομοίωμα φαλλού, οπλή πήλινου ειδωλίου βοοειδούς (εικ. 3), πήλινα αποτμήματα που ανήκουν πιθανώς σε ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων και αγγείων και σκευών με ανάγλυφη διακόσμηση, τμήμα κοχλιαρίου από μάρμαρο (εικ. 4), χάλκινη αναθηματική λεπίδα και χάλκινα και μολύβδινα αποχύματα. Από τα λοιπά, μεταγενέστερα ευρήματα ξεχωρίζει κεφαλή ανδρικής μορφής από ορεία κρύσταλλο σε κατατομή προς τα δεξιά, ύψους 0,037 μ., πιθανώς προσαρμοσμένη σε μέταλλο (εικ. 5).

Στο κέντρο του Ανδρήρου 3 και νοτίως του οικίσκου ανασκάφτηκαν τρεις τομές κατά σειρά από Δ προς Α, οι οποίες στην πορεία της ανασκαφής ενοποιήθηκαν. Κι αυτό γιατί, κρίνοντας από την επονομαζόμενη Νότια Τομή της ανασκαφής του 1994 αμέσως δυτικότερα¹⁰, η εύρεση του φυσικού βράχου αναμενόταν εδώ σε μεγαλύτερο βάθος από ό,τι σε άλλα σημεία του Ανδρήρου 3 και ο απαιτούμενος χρόνος ανασκαφής δεν ήταν εύκολο να υπολογιστεί εκ των προτέρων. Έτσι, έγινε αρχή από την Τομή VIII στα Δ, όπου και το Άνδηρο 3 ήταν πλατύτερο.

Στη δυτικότερη τομή (Τομή VIII), διαστάσεων 2,50 × 1,40 μ., ο φυσικός βράχος βρέθηκε σε μέγιστο βάθος -2,03 μ., στο βόρειο τμήμα της (εικ. 6, στο βάθος). Σε όλες τις στρώσεις παρατηρήθηκε μεγάλη διατάραξη, με παρουσία κεραμίδων, κονιαμάτων, ψηφιδών, οστρέων και βοτσάλων. Σε βάθος -0,80 μ. βρέθηκε μία σειρά λίθων που ανήκαν σε τοίχο με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, πλάτους 0,40 μ., ο οποίος κατελάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της τομής. Συνέχεια του τοίχου στις γειτονικές τομές προς Α δεν βρέθηκε αλλά ενδεχομένως αυτός να συνέχιζε την πορεία του εκτός της Τομής VIII, νοτιοδυτικότερα. Το μεγαλύτερο πλήθος οστράκων που βρέθηκαν σε συσχέτιση με τον τοίχο και κάτω από αυτόν ανήκουν στους μινωικούς χρόνους και αρκετά από αυτά στην κατηγορία του ερυθρού πηλού με μίκα, η οποία σπανίζει στη θέση¹¹. Στα ειδικά ευρήματα της τομής περιλαμβάνονται κεφαλή χάλκινου μινωικού ειδωλίου, που βρέθηκε σε βάθος -1,30 μ., και τμήματα αγγείων με πλαστική διακόσμηση. Η κεφαλή, ύψους 0,024 μ., ανήκει σε ειδώλιο ανδρικής μορφής, του οποίου διακρίνονται αμυδρά τα μάτια, η μύτη και η γραμμή του στόματος (εικ. 7). Έλλειψοειδές έξαρμα πάνω από το μέτωπο δηλώνει τη συγκέντρωση βοστρύχων, από τους οποίους ένας εκτείνεται ελικοειδώς στο πίσω μέρος. Τόρμος ορθογώνιας διατομής στη βάση της κεφαλής δηλώνει την προσαρμογή της σε αντικείμενο από άλλο υλικό. Κρίνοντας από το ύψος της κεφαλής, το ύψος ολόκληρου του ειδωλίου θα ξεπερνούσε τα 0,20 μ. καθιστώντας το ένα από τα μεγαλύτερα χάλκινα ειδώλια στον μινωικό κόσμο. Το εύρημα αυτό ανεβάζει τον συνολικό αριθμό των χάλκινων ειδωλίων, συμπεριλαμβανομένων βάσεων, από το ιερό σε 110, αριθμός που αντιστοιχεί σε ποσοστό άνω του 40% των χάλκινων μινωικών ειδωλίων λατρευτών ανά τον κόσμο.

⁶ Banou 2016. Banou 2018, 4, εικ. 4.

⁷ Banou 2012. Banou 2018.

⁸ Banou – Davis 2016. Για μια επισκόπηση της μινωικής αστρονομίας (ειδικότερα για τον προσανατολισμό κτηρίων σε διάφορους χώρους (ανάκτορα, επαύλεις, ιερά κορυφής), σύμφωνα με σημαντικά ουράνια φαινόμενα ή αστέρες με σκοπό τη δημιουργία ημερολογίων απαραίτητων για τη ρύθμιση καθημερινών δραστηριοτήτων, όπως η γεωργία και η ναυσιπλοΐα, βλ. Blomberg – Henriksson 2015.

⁹ Για τη σημασία του όρου «πρωτογενής εναπόθεση», βλ. Τουρναβίτου 2014, 270-271, υποσημ. 1842, και παρακάτω στο κείμενο.

¹⁰ Σακελλαράκης 2011, 249-258.

¹¹ Τουρναβίτου 2014, 23-24.

Αμέσως στα Α της Τομής VIII ανασκάφηκε τομή διαστάσεων 1,50 × 1,50 μ. (Τομή IX) σε μέγιστο βάθος -1,47 μ. (εικ. 6, μπροστά). Η διατάραξη εδώ ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Ενδεικτική είναι η εύρεση σε βάθος -1,07 μ. μαρμάρινου ραβδωτού κιονίσκου, πιθανότατα προερχόμενου από τους βυζαντινούς ναίσκους στην κορυφή του λόφου, όπου μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση τράπεζας. Όπως και στην Τομή VIII, ωστόσο, στα κατώτερα στρώματα παρατηρήθηκε αύξηση της κεραμικής μινωικών χρόνων σε σύγκριση με αυτή μεταγενέστερων περιόδων, με προοδευτικά αυξανόμενη παρουσία οστράκων από ερυθρό πηλό με μίκα. Ξεχωρίζει τμήμα ενός κυρτόπλευρου μικύλου ρυτού με γραπτή παράσταση φοίνικα (εικ. 8). Τέλος, σε βάθος -0,20 -0,40 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη γκριζωπού στρώματος στάχτης με λίγα και μικρά τεμάχια κάρβουνου, το οποίο ερευνήθηκε με προσοχή. Κανένα από τα συσχετιζόμενα ευρήματα δεν έφερε ίχνη καύσης ενώ η προοδευτική πάχυνση του στρώματος προς τα ΝΑ όπου και η κατωφέρεια του εδάφους είναι μεγαλύτερη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για απόρριψη υπολειμμάτων πυράς από υψηλότερο σημείο και όχι για ίχνη πυράς κατά χώραν. Η ύπαρξη πυρών, εξάλλου, που μπορεί να συνδεθούν με μινωικά στρώματα είναι εξαιρετικά περιορισμένη στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, και ίχνη τελετουργικών πυρών δεν έχουν διαπιστωθεί¹². Στα ειδικά ευρήματα συγκαταλέγονται πλήρως αποτιμήματα από ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων και ένα πιθανό απόστημα από ομοίωμα πήλινης τράπεζας προσφορών.

Η Τομή X τέλος, διαστάσεων 1,00 × 1,30 μ., ανασκάφηκε αμέσως ανατολικά της Τομής IX και σε μέγιστο βάθος -1,37 μ. (εικ. 9, στο βάθος). Διαπιστώθηκε και εδώ μεγάλη διατάραξη, με παρουσία όμως στα κατώτερα στρώματα μεγάλου αριθμού οστράκων μινωικών χρόνων, μεταξύ των οποίων ένας σημαντικός αριθμός ανήκει σε όστρακα από ερυθρό πηλό με μίκα.

Στα ειδικά ευρήματα συγκαταλέγονται τρία χάλκινα νομίσματα, δύο εκ των οποίων χρονολογούνται στον 19ο αιώνα, ένα μολυβδόβουλλο βυζαντινών χρόνων και τμήματα χάλκινων ελασμάτων.

Συνοψίζοντας και λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της πρώτης ανασκαφής του χώρου (1992-1994) και των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων της συνέχειάς της (2011-2013), παρατηρούμε τα εξής:

1) Αδιαμφισβήτητα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των μινωικών χρόνων δεν εντοπίζονται λόγω της μεταγενέστερης χρήσης του χώρου και της κακής διατήρησης των υπολειμμάτων τους, όπως στην περίπτωση του τοίχου της Τομής VIII. Η μελέτη της συσχετιζόμενης με αυτόν, κατά το πλείστον μινωικής, κεραμικής, ωστόσο, σε συνδυασμό με την παρουσία κεραμικής από ερυθρό πηλό με μίκα στις κατώτερες στρώσεις και των τριών ενοποιημένων τομών υποδεικνύει την ύπαρξη καθαρού στρώματος των νεοανακτορικών χρόνων¹³.

2) Ο εντοπισμός πιθανής πρωτογενούς απόθεσης στη ΝΑ γωνία της Τομής VII και η συσχέτισή της με αυτές των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων ενισχύει την υπόθεση πρόσβασης στον πυρήνα του ιερού, στην κορυφή του λόφου και μεταξύ των ναϊδριών από τα Ν, πιθανότατα κατά ελικοειδή διαδρομή. Με τον όρο «πρωτογενής απόθεση» νοείται η τοποθέτηση ή η κατάληξη κεραμικής και άλλων υλικών καταλοίπων της μινωικής εποχής σε σχισμές του φυσικού βράχου είτε από τους Μινωίτες κατά την επίσκεψή τους στο ιερό είτε αργότερα, κατά την διαδικασία καθαρισμού και διευθέτησης του χώρου όπου ανευρίσκονται στη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης του. Οι περισσότερες πρωτογενείς αποθέσεις είχαν εντοπιστεί στο Δ άκρο του Ανδρήρου 7 της νότιας κλιτύς κατά την έρευνα της δεκαετίας του 1990¹⁴. Μάλιστα, μεταξύ της σχετικής κεραμικής είχαν βρεθεί σκεύη για την κατανάλωση φαγητού, πιθανώς στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών. Η νεότερη έρευνα εντόπισε πιθανές τέτοιου είδους αποθέσεις στο ΝΔ άκρο της Τομής IV του Ανδρήρου 6 κατά το 2013¹⁵, υπεράνω δηλαδή αυτών της προηγούμενης έρευνας, στη ΒΔ γωνία και κατά μήκος της βόρειας παρειάς της Τομής III της ανασκαφικής περιόδου 2012¹⁶, και στο κεντρικό και νότιο τμήμα της επέκτασης της τομής αυτής προς Δ το 2013¹⁷, σε άμεση επαφή με τον οικίσκο του Ανδρήρου 3. Τον τρόπο συνέχισης αυτής της ελικοειδούς πορείας ίσως υποδηλώνει η πρωτογενής απόθεση της Τομής VII.

3) Τα πλήρως αποτιμήματα της ανασκαφικής περιόδου 2015 ενισχύουν την εικόνα που είχε αποκομίσει η έρευνα από τις προηγούμενες περιόδους. Τα αγγεία, ως επί το πλείστον μικκύλα κύπελλα και προχοΐδια και ένα μικκύλο κωνικό ρυτό, παραπέμπουν στην κύρια τελετουργική πράξη της σπονδής ενώ η πλαστική διακόσμηση αγγείων ή σκευών σε ιδιαίτερες προσφορές. Τα λοιπά πλήρως αποτιμήματα, μικρότατα αποτιμήματα από ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων και σε μία περίπτωση πιθανώς από ομοίωμα πήλινης τράπεζας προσφορών, καθώς και το λίθινο κοχλιάριο φαίνεται ότι συνιστούν ιδιαίτερες κατηγορίες αναθημάτων του κυθηραϊκού ιερού, οι οποίες συνδέονται με τους υπερπόντιους επισκέπτες του, ναυσιπλόους και εμπόρους υψηλής κοινωνικής θέσης¹⁸.

¹² Σακελλαράκης 2013, 95-96. Τουρναβίτου 2014, 134-137.

¹³ Kiriati 2003, 125-126.

¹⁴ Τουρναβίτου 2009, 213-221. Τουρναβίτου 2014, 137-140, 270-271, υποσημ. 1282.

¹⁵ Μπάνου 2017, 239.

¹⁶ Μπάνου 2018, 51.

¹⁷ Μπάνου 2017, 237.

¹⁸ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 7. Μπάνου, 2018. Για το ενεπίγραφο κοχλιάριο από στεατίτη, βλ. Sakellarakis – Olivier 1994.

4) Η υπερτοπική διάσταση του ιερού εκφράζεται στα χάλκινα αναθήματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η κεφαλή του ανδρικού ειδωλίου. Τόσο αυτή όσο και τα ταπεινότερα χάλκινα ευρήματα αλλά και τα αποχύματα δηλώνουν τη δραστηριοποίηση των αναθετών τους στη διακίνηση των μετάλλων και ενδεχομένως κατασκευή επί τόπου.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ποικιλία, η τεχνοτροπία και η καλλιτεχνική αρτιότητα των περισσότερων αναθημάτων και η κεραμική δείχνουν προς την κεντρική Κρήτη και τα πρώτα συγκρίνονται μόνο με τα ευρήματα του ιερού του Γιούχτα, του σημαντικότερου ιερού κορυφής της Κρήτης, σε άμεση οπτική επαφή με την Κνωσό¹⁹. Η μελέτη της κεραμικής της παλαιότερης ανασκαφής δείχνει ευρύτερες επιρροές από αυτές που διαπιστώνονται στον γειτονικό οικισμό στο Καστρί, τόσο από τον μινωικό κόσμο όσο και από τη Λακωνία²⁰. Εάν ένα τέτοιο ιερό λειτουργούσε υπό την επιστασία ενός σημαντικού ανακτορικού κέντρου μένει να διερευνηθεί υπό το φως της γενικότερης συζήτησης περί πολιτικής ή μη ηγεμονίας της Κνωσού και της εμβέλειάς της στην ΥΜ Ι περίοδο, στο απόγειο χρήσης του ιερού²¹. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η πολιτική υπεροχή της δεν προβάλλει πλέον στην έρευνα τόσο ξεκάθαρα όσο πριν από είκοσι χρόνια, η ιδεολογική επιρροή της Κνωσού παραμένει αδιαμφισβήτητη²² και η υπερπόντια εμβέλειά της εμφανής στα Κύθηρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Banou 2012: E. Banou, The sacred land- and seascape of Kythera. The Minoan peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, αδημοσίευτη ανακοίνωση στο: *Sacred Landscapes in the Peloponnese. From Prehistory to Post-Byzantine Times, 3rd CSPS International Conference, Sparta 30 March - 1 April 2012*.
- Banou 2016: E. Banou, Foot of a bronze figure from the Minoan peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, Kythera, στο: E. Papadopoulou-Chrysiokopoulou - V. Chrysiokopoulos - G. Christakopoulou (επιμ.), *Achaios. Studies Presented to Professor Thanassis I. Papadopoulos*, Oxford 2016, 19-22.
- Banou 2018: E. Banou, Minoans Overseas. The peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, στο: *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 21-25.9.2016* (<https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/343>).
- Banou - Davis 2016: E. Banou - B. Davis, The symbolism of the scorpion in Minoan religion. A cosmological approach on the basis of votive offerings from the peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, Kythera, στο: E. Alram-Stern - F. Blakolmer - S. Deger-Jalkotzy - J. Weilhartner (επιμ.), *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna 22-25 April 2014*, *Aegaeum* 39, Leuven/Liège 2016, 123-129.
- Blomberg - Henriksson 2015: M. Blomberg - G. Henriksson, Minoan astronomy, στο: C. L. N. Ruggles (επιμ.), *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, New York 2015, 1431-1441.
- Cadogan κ.ά. 2004: G. Cadogan - E. Hatzaki - A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion, organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000 for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, BSA Studies 12, London 2004.
- D' Agata - Van de Moortel 2009: A. L. D' Agata - A. Van de Moortel (επιμ.), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, *Hesperia Supplement* 42, Athens 2009.
- Driessen κ.ά. 2002: J. Driessen - I. Schoep - R. Laffineur (επιμ.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces, Proceedings of the International Workshop "Crete of the Hundred Palaces?" held at Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 14-15 December 2001*, Liège 2002.
- Driessen - Langhor 2014: J. Driessen - Ch. Langhor, Recent developments in the archaeology of Minoan Crete, *Pharos* 20:1 (2014), 75-115.
- Driessen - Schoep 1995: J. Driessen - I. Schoep, The architect and the scribe. Political implications of architectural and administrative changes on MMII-LMIIIA Crete, στο: R. Laffineur - W. D. Niemeier (επιμ.), *ΠΟΛΙΤΕΙΑ. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg 10-13 April 1994*, vol. II, Liège 1995, 649-664.
- Hamilakis 2002: Y. Hamilakis, Too many chiefs? Factional competition in Neopalatial Crete, στο: Driessen κ.ά. 2002, 179-199.

¹⁹ Μπάνου 2003. Μπάνου 2007. Μπάνου 2012, 411.

²⁰ Τουρναβίτου 2014, 10-25.

²¹ Για παράδειγμα, η ευρύτερη παρουσία «ανακτορικών» αρχιτεκτονικών στοιχείων (Driessen - Schoep 1995), η χρήση διαφορετικών συστημάτων γραφής (Schoep 2002, 22-32) και η αυξανόμενη σημασία τοπικής κεραμικής παραγωγής και διακίνησης (Rethemiotakis - Christakis 2004) έχουν θεωρηθεί ενδείξεις φυγόκεντρων πολιτικών τάσεων και έχουν οδηγήσει στην αναζήτηση εναλλακτικών ερμηνευτικών σχημάτων όσον αφορά την πολιτική και κοινωνική δυναμική της νεοανακτορικής εποχής (Knappet - Schoep 2000. Schoep 2004). Από την άλλη πλευρά, την ίδια περίοδο η Κνωσός φαίνεται ότι είναι το σημαντικότερο κέντρο της μινωικής Κρήτης (Driessen - Langhor 2014, 93).

²² Schoep 2002. Knappet - Schoep 2002. Hamilakis 2002. Niemeier 2004. Soles 2004. Driessen - Langhor 2014, 93.

- Kiriati 2003: E. Kiriati, Shards, fabrics, and clay sources. Reconstructing the ceramic landscapes of prehistoric Kythera, στο: K. P. Foster – R. Laffineur (επιμ.), *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*, Aegaeum 24, Liège 2003, 123-130.
- Knappet – Schoep 2000: K. Knappet – I. Schoep, Continuity and change in Minoan palatial power, *Antiquity* 74 (2000), 365-371.
- Μπάνου 2003: Α. Μπάνου, Τα Κύθηρα ανάμεσα στη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Πελοπόννησο: τα μικροαντικείμενα από το μινωικό ιερό κορυφής στον Αη-Γιώργη στο Βουνό, στο: Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, 20-24 Σεπτεμβρίου 2004*, τόμ. Α', Κύθηρα 2003, 69-75.
- Μπάνου 2007: Α. Μπάνου, Μινωικά ιερά κορυφής: Η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων, στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα 2007, 283-291.
- Μπάνου 2012: Α. Μπάνου, Μικροαντικείμενα μινωικών χρόνων από πηλό, λίθο και πολύτιμες ύλες, στο: Σακελλαράκης 2012, 249-501.
- Μπάνου 2017: Α. Μπάνου, Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων. Τα νεότερα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας (2013), στο: Δ. Κονιδάρης (επιμ.), *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο. Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα Πρακτικά. IV. Φιλοσοφία-Αρχαιολογία-Αρχαιογνωσία-Αρχιτεκτονική-Θέατρο*, Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΑ' (2017), 231-243.
- Niemeier 2004: W. D. Niemeier, When Minos ruled the waves. Knossian power overseas, στο: Cadogan κ.ά. 2004, 393-398.
- Peatfield 1983: A. Peatfield, The topography of Minoan peak sanctuaries, *ABSA* 78 (1983), 273-279.
- Peatfield 2009: A. Peatfield, The topography of Minoan peak sanctuaries revisited, στο: D' Agata – Van de Moortel 2009, 251-259.
- Rethemiotakis – Christakis 2004: G. Rethemiotakis – K. S. Christakis. Cultural interaction between Knossos and Pediada. The evidence from the MM1b pottery, στο: Cadogan κ.ά. 2004, 169-175.
- Σακελλαράκης 2011: Γ. Σακελλαράκης, Κύθηρα. *Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 1. Τα προαναασκαφικά και η ανασκαφή*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 271, Αθήνα 2011.
- Σακελλαράκης 2012: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 2. Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 276, Αθήνα 2012.
- Σακελλαράκης 2013α: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 3. Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 282, Αθήνα 2013.
- Σακελλαράκης 2013β: *Κύθηρα. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Μινωική λατρεία. Νεότεροι χρόνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 287, Αθήνα 2013.
- Sakellarakis – Olivier 1994: J. A. Sakellarakis – J. P. Olivier. Un vase en pierre avec inscription en Linéaire A du sanctuaire du sommet minoen de Cythère, *BCH* 118 (1994), 343-351.
- Schoep 2002: I. Schoep, The state of the Minoan palaces or the Minoan palace-state?, στο: Driessen κ.ά. 2002, 13-33.
- Schoep 2004: I. Schoep, The socio-economic context of seal use and administration at Knossos, στο: Cadogan κ.ά. 2004, 283-291.
- Soles 2004: J. Soles, The functions of a cosmological center: Knossos in palatial Crete, στο: Cadogan κ.ά. 2004, 405-414.
- Τουρναβίτου 2014: Ι. Τουρναβίτου, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 4. Κεραμική της Εποχής του Χαλκού* Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 289, Αθήνα 2014.
- Tournavitu 2009: I. Tournavitu, Does size matter? Miniature pottery vessels in Minoan peak sanctuaries, στο: D' Agata – Van de Moortel 2009, 213-221.

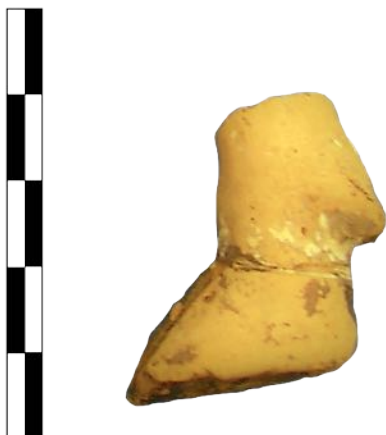

Εικ. 1. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό από Α (φωτ. Α. Μπάνου).

Εικ. 2. Η Τομή VII από ΒΑ (φωτ. Α. Μπάνου).

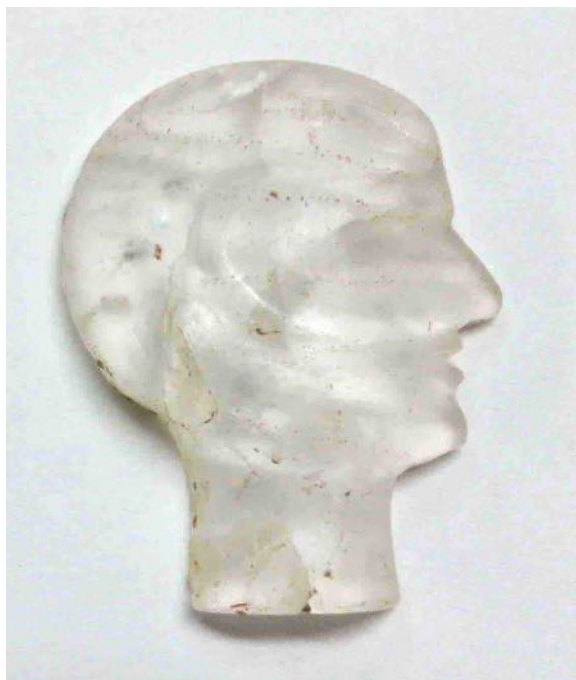

Εικ. 3. Οπλή ειδωλίου βοσειδούς (Τομή VII) (φωτ. Α. Μπάνου).

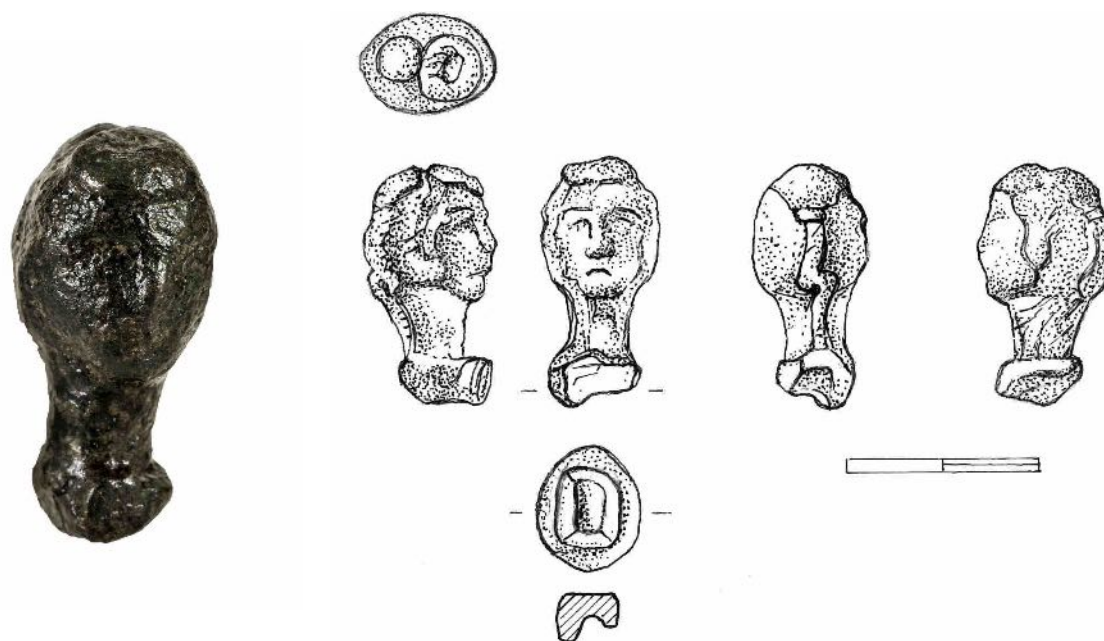
Εικ. 4. Τμήμα κοχλιαρίου από μάρμαρο (Τομή VII) (φωτ. Α. Μπάνου)

Εικ. 5. Κεφαλή από ορεία κρύσταλλο (Τομή VII) (φωτ. Α. Μπάνου).

Εικ. 6. Οι Τομές VIII και IX από Δ (φωτ. Α. Μπάνου).

Εικ. 7. Κεφαλή χάλκινου ανδρικού ειδωλίου (Τομή VIII) (φωτ. Α. Μπάνου).

Εικ. 8. Μικύλο ρυτό με γραπτή παράσταση φοίνικα (Τομή IX) (φωτ. Α. Παναγοπούλου).

Εικ. 9. Οι ενοποιημένες τομές VIII, IX, X (φωτ. Α. Μπάνου).

EVANGELIA MALAPANI – SHARON STOCKER – SALVATORE VITALE – CALLA MCNAMEE
HÜSEYİN ÖZTÜRK – ANNA MICHPOULOU

Excavations at the Early Helladic site at POTA Romanou 2014-2015

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Σε οικόπεδο συνολικής εκτάσεως περίπου 40 στρεμμάτων στη θέση ΠΟΤΑ Ρωμανού (Περιοχή Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης) διενεργήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας και υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ευαγγελίας Μαλαπάνη εκτεταμένες δοκιμαστικές τομές, έπειτα από αίτημα της ΤΕΜΕΣ Α.Ε. για την κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση των τομών αποκαλύφθηκαν σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου αρχαιότητες, οι οποίες χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου, η οποία έγινε σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Sharon Stocker και την ομάδα της, αποκάλυψε οικιστικά κατάλοιπα που ανήκουν σε εκτεταμένο οικισμό της ΠΕ II περιόδου, ο οποίος αποτελούσε συνέχεια του μεγάλου πρωτοελλαδικού οικισμού που ερεύνησε το 2007-2011 ο Jörg Rambach στην περιοχή του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Costa Navarino. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε επίσης ταφικό πίθο της ΜΕ εποχής, καθώς και γεωμετρικό ταφικό πίθο, ο οποίος περιείχε μια πρωτογενή ταφή άνδρα και μια δευτερογενή ταφή γυναίκας. Επιπλέον, σε πιθάρι της ΠΕ II εποχής βρέθηκε μεγάλος αριθμός κουκουτσιών σταφυλιού, τα οποία αποτελούν την παλαιότερη, μέχρι σήμερα, μαρτυρία για την καλλιέργεια της αμπέλου στη Μεσσηνία.

Introduction

In the fall of 2014, the Ephorate of Antiquities of Messenia investigated a large plot of land where the developers of the Costa Navarino Resort intended to construct professional football facilities. The location of the field is adjacent to the southeastern boundary of the resort, near the edge of the modern village of Romanou in the province of Pyllia in western Messenia.

In October of that year, 32 test trenches were dug in the field under the supervision of Dr. Evangelia Malapani on behalf of the Ephorate of Antiquities of Messenia; archaeological material of Bronze Age, Classical, and Roman date was found¹. Rescue excavations were then conducted here by Malapani, assisted by archaeologist Anna Michopoulou. At the beginning of February 2015, the Ephorate, in cooperation with Dr. Sharon Stocker, Dr. Calla McNamee, and Dr. Salvatore Vitale, with assistance from Dionysia Giannakopoulou and others, undertook mapping, documentation, and further excavation of the site.

The area investigated is bounded to the north by the Selas River, to the west by a fence that delimits the current boundary of the Costa Navarino golf course (at the 15th and 16th holes) and by a privately owned olive grove, and to the east and south by the road that leads to the modern village of Romanou (fig. 1). The field, which comprises almost 40 acres, is overgrown with maquis and dense scrub amid olives.

While Michopoulou was excavating under the direction of Malapani in the southeast corner of the plot, a surface survey was conducted around the trial trenches in order to determine overall artifact densities. Heavy concentrations of Early Helladic (EH) II material were mapped in several areas, and in places there were also high densities of lithics, primarily obsidian. In addition to EH II, material of Classical to Roman date was found, as well as a large quantity of non-diagnostic tiles, most probably of Hellenistic, Roman, and Modern date. Possible Geometric graves were found at the northeastern extremity of the plot and Roman graves in the southeastern. It was determined that, among other things, the field had been part of a very large settlement of the EH period, an extension of the one previously investigated by Dr. Jörg Rambach, and now buried beneath the 15th and 16th holes of the golf course².

¹ We express special thanks to Evangelia Militsi, Director of the Ephorate of Antiquities of Messenia, Jack Davis, Takis Karkanas, Thomas Brogan, Evangelia Kiriati, Tania Valamoti, Lynne Schepartz, Vasilis Panou, Vicky Andrianopoulou, Denitsa Nenova, and Tina Ross.

² Rambach 2010. Rambach 2014.

The excavation

Little was known of the EH period in western Messenia prior to excavations on the Costa Navarino property. In the 1990s, the Pylos Regional Archaeological Project had identified EH II ceramics at several locations, among them Vergina Rema, Vromoneri Nozaina, and the site under discussion, Romanou³. EH II material has also been excavated at Voidokoilia by Prof. Georgios Korres⁴. However, it is now clear that the Romanou settlement was the principal Early Helladic site in western Messenia, considerably larger and more complex than Voidokoilia.

The main part of the EH II site at Romanou appears to be situated in the area investigated from 2007-2011 by Rambach on behalf of the 38th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. He found there, among other things, streets with houses on either side, a collapsed well containing hundreds of EH II pottery vessels⁵, a building used for the smelting of copper and the production of bronze, and an obsidian workshop. A probable storage facility with numerous pithoi, a few of which contained grape pips or some other fruit, perhaps figs, was excavated at the southern corner of the golf course along the fence dividing it from the plot under discussion. Rambach was able to identify four subphases of the EH period. In the course of his work, however, he was unable to determine the southern and eastern boundaries of the site because it extended to areas beyond the golf course. Our work suggests that we have located part of the eastern boundary. The southern boundary is still undetermined, but, all told, the minimum size of the EH II site at Romanou must have been a staggering 5.5 hectares.

Beginning in May 2015, Hüseyin Öztürk acted as field supervisor of excavations, under the direction of Malapani and Stocker. Work continued until July of 2015. It was subsequently determined that the Costa Navarino Resort would need to modify its building plan to take into account and protect the substantial EH remains that were uncovered during the course of our investigations. Three particular locations were selected for continued excavation to supplement information from the trial trenches and surface survey.

Area B

The first of these, Area B, was explored in May-July 2015 at the central western edge of the field on a piece of flat land previously used for greenhouse agriculture (fig. 2). Large stones were uncovered there during test-trenching, and it was believed they might belong to architectural structures. Shallow EH II floor deposits lay just beneath the surface, resting near bedrock within rooms defined by stone walls with mudbrick superstructures. Although the area was free from the tree roots that caused disturbances in most other places, truncations resulting from modern agricultural activities proved to be problematic.

Several walls were found in Area B, although their relationship to one another is as yet unclear. None had foundation trenches, so they were likely socles for a mudbrick superstructure built on the prehistoric ground level. No floors were detected during excavation, suggesting that they were of packed earth and are indistinguishable from the surrounding soil matrix. Micromorphological samples, however, were taken by McNamee for analysis by Dr. Takis Karkanis and should prove useful in determining where floors existed. Traces of fire and burning were detected, especially along the wall in trench B04, where there was a high concentration of pottery fragments, charcoal, and occasional animal bones.

The longest wall in Area B (11.5 m in length) runs approximately NE-SW and is composed of several different, but likely related, sections (fig. 3). The northeast section, in Trench B03, actually consists of two walls adjacent to one another. Although the walls made use of different sizes of stones, they might have been built at the same time, and were all in use during the late EH II period. In each case, walls in Area B were only one course high, and plentiful evidence for destruction by fire was found associated with them. The pottery, for the most part, dates to the final phase of the EH II period and consists of non-joining fragments of coarse and fine wares, suggesting that Area B was either a refuse dump or an exterior space. An earlier phase of late EH II is represented by material from a pit in Trench B05.

A pithos burial of the Early Iron Age in Area B had been set into an Early Helladic II wall. It had been placed on its side and the mouth blocked by several stones and the rim of an older pithos (fig. 4). The jar contained two bodies: the partly articulated skeleton of a young female in an extreme flexed position and the incomplete

³ Davis – Bennet 2017, 35-36, 38-39, 45, 96-98, 123-125, 535-539.

⁴ Koppéc 1978, 311-343.

⁵ Rambach 2016. Rambach 2018. Kordatzaki *et al.* 2018.

skeleton of a middle-aged male (fig. 5). It appears that the male was buried first and parts of his skeleton removed when the female was added at a later date⁶.

Grave goods that accompanied the burials consisted of two complete skyphoi and two iron nails (fig. 6) found in the centre of the pithos. The surface of these vessels is heavily eroded; one skyphos bears faint traces of dark lustrous paint near the handles, while the other preserves no traces of the original decoration. The skyphoi date the burial to the mature Geometric period, possibly in Coulson's DA II-III or DA III phase⁷.

Area C

Area C consists of a large pithos burial excavated in March and April 2015. That pithos, surrounded by a stone cairn of irregular shape, had been placed on its side with its mouth facing north and closed with stone slabs. One skeleton, unaccompanied by grave goods, was found inside in a contracted position (fig. 7). The absence of grave goods makes it difficult to date the burial although the characteristics of the pithos suggest it is MH in date.

Area E

Area E was explored in the southeast part of the field in May-July 2015. It is bounded to the south by the paved road to Romanou and to the east by the gravel road that runs through the property. Stone walls and a high concentration of material were revealed by a test trench, leading to further excavation. The nine trenches established here fall into two categories (fig. 8): the six western trenches contain walls of structures and appear to represent interior space (E01, 03, 05, 07, 08, 09) and the three eastern trenches appear to be exterior space and include a possible refuse dump (E02, 04, 06). The entire area was destroyed by fire.

The main structure, dubbed the 'Pithos House' because of the remains of *pitharia* found inside, was initially defined by three walls in Trenches E01, 03, 05, and 07. Two of the walls run N/NE-S/SW, the other NW-SE. We are not entirely certain that all three walls belong to the same structure. The space, whether a room or not, contained a final EH II destruction deposit consisting of numerous complete or nearly complete fine and coarse vessels and large fragments of burnt mudbrick. The material appears to rest on an occupation surface, although no floor was detected. Again, we believe that micromorphology samples will help us to define the exact level of the floor.

The mendable vessels in the north portion of the defined space differ from those in the south. Primarily semi-coarse and coarse wares were found in Trench E01, suggesting that this part of the space was used for storage. Two bronze pins or nails were also discovered here. The southern space, Trench E03, on the other hand, contained an abundance of highly mendable vessels consisting almost exclusively of table wares, principally plain saucers and a few sauceboats (fig. 9). The wall that runs through this trench in a NE-SW direction continues into Trench E07 and then disappears into the southern scarp.

Trench E08 contains a wall that abruptly terminates at its northeastern end. The area to the north side of the wall contained degraded mudbrick and a few non-mendable sherds, suggesting that this was exterior space. The material to the south of the wall, however, corresponds to that found in Trench E03 and consisted primarily of numerous mendable fine ware vessels.

A circular limestone feature, defined as Trench E09, occupies the middle of the space. It remains unclear as to whether this is an entirely natural feature or has been shaped by human intervention. An attempt to excavate inside the circular opening was hindered by the narrowness of the space and compactness of the earth. Excavation here could not be completed due to time constraints.

As noted above and based on our current understanding of the walls in the western half of Area E, Trenches E02, 04, and 06 are believed to be exterior spaces. E04 and 06 produced very little material, none of which was mendable, and no remains of architecture. The material in Trench E02 appears to be part of a destruction deposit left in a refuse dump. The soil here was dark and silty compared to that elsewhere on the site, which likely resulted from the decomposition of organic materials.

E02 contained a large quantity of material, most of which was not mendable and, in the southwest corner, two EH II Zygouries-type figurines (fig. 10)⁸. Four nearly intact mudbricks were aligned in a row along the southern edge. Also, in the trench was the complete base of a pithos. Archaeobotanical samples from the soil

⁶ We are grateful to Ioanna Moutafi, then attached to the Wiener Laboratory of the American School of Classical Studies at Athens, for excavating most of these burials and to Lynne Schepartz of the University of Witwatersrand for examining them.

⁷ Coulson 1983, 96-109.

⁸ Blegen 1928, 187.

beneath the pithos produced a very large quantity of grape pips, identified by Dr. Tania Valamoti and her colleagues. This deposit constitutes the earliest evidence for cultivation of the grape in the western Peloponnese⁹.

Conclusions

In conclusion, we believe that the part of the site that we have investigated represents the eastern edge of the large EH II settlement of Romanou. Only one occupation phase is represented in Area E, suggesting that that location was probably not settled in the first phases of the EH II, but only occupied as population increased and the site expanded. It is significant that we did not recover the fine decorated dark-on-light and pattern painted wares found by Rambach under the 15th and 16th holes of the golf course.

BIBLIOGRAPHY

- Blegen 1928: C. W. Blegen, *Zygouries: A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge, Mass. 1928.
- Coulson 1983: W. D. E. Coulson, The Pottery, in W. A. McDonald – W. D. E. Coulson – J. Rosser (eds), *Excavation at Nichoria in Southwest Greece III. The Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, 61-259.
- Davis – Bennet 2017: J. L. Davis – J. Bennet, *The Pylos Regional Archaeological Project: A Retrospective*, Princeton 2017.
- Kordatzaki *et al.* 2018: G. Kordatzaki – E. Kiriati – J. Rambach, Ceramic traditions in Southwestern Peloponnese during the EH II Period: The Romanos Pylias case study, in: E. Alram-Stern – B. Horejs (eds), *Pottery Technologies and Sociocultural Connections Between the Aegean and Anatolia During the 3rd Millennium B.C.*, OREA 10, Vienna 2018, 249-266.
- Korρές 1978: Γ. Σ. Κορρές, Έρευνα και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1980, 323-360.
- Rambach 2010: J. Rambach, Πρόσφατες έρευνες σε μεσοελλαδικές θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, in: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (eds), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Paris/Athènes 2010, 107-119.
- Rambach 2014: J. Rambach, Σωστικές ανασκαφές στη θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού – Costa Navarino – Navarino Dunes 2007-2010: Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την πρωτοελλαδική έως την ελληνιστική εποχή, in: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Αθήνα 2014, 147-157.
- Rambach 2016: J. Rambach, Early Helladic Romanos/Messenia: Filling a well, in: E. Alram-Stern – F. Blakolmer – S. Deger-Jalkotzy – R. Laffineur – J. Weilharter (eds), *Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, Aegaeum 39, Leuven 2016, 567-570.
- Valamoti *et al.* 2020: T. Valamoti – Cl. Pagnoux – M. Ntinou – L. Bouby – V. Bonhomme – J.-Fr. Terral, More than meets the eye: New archaeobotanical evidence on Bronze Age viticulture and wine-making in the Peloponnese, Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 29 (2020), 35-50.

⁹ Valamoti *et al.* 2020.

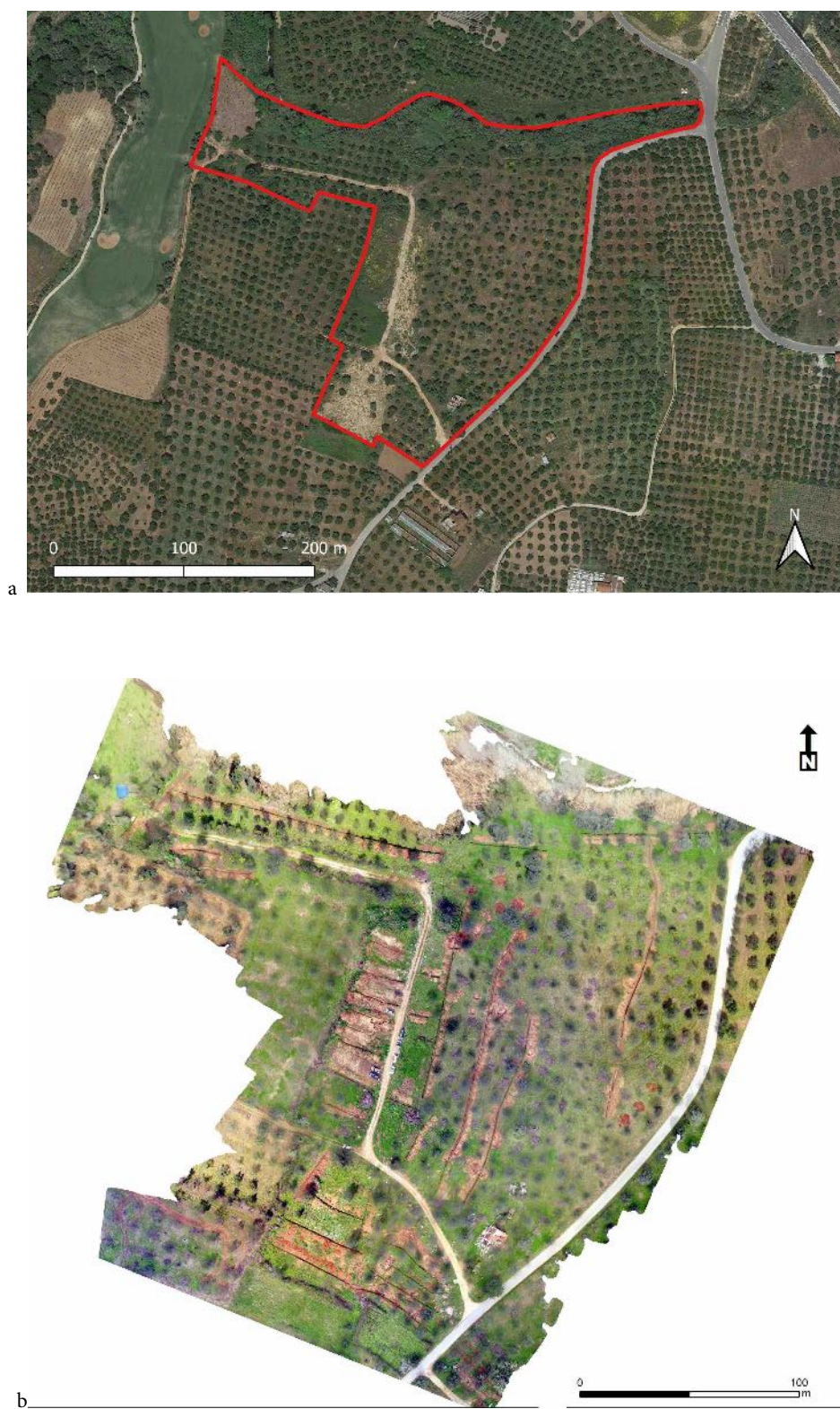

Fig. 1. a) Area investigated prior to excavation; b) general plan of the excavations with test trenches (J. Herbst).

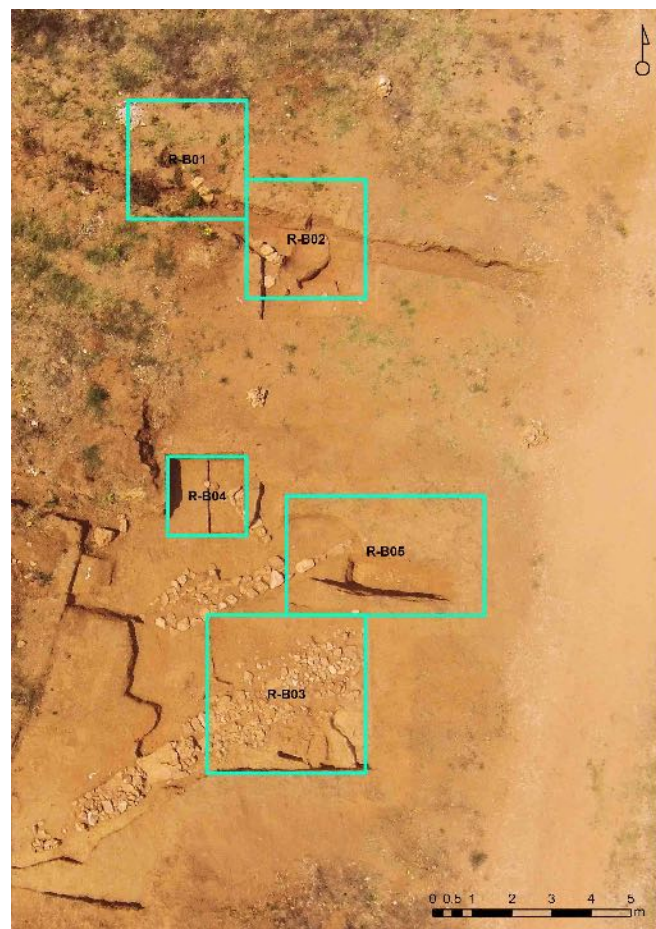

Fig. 2. Area B.

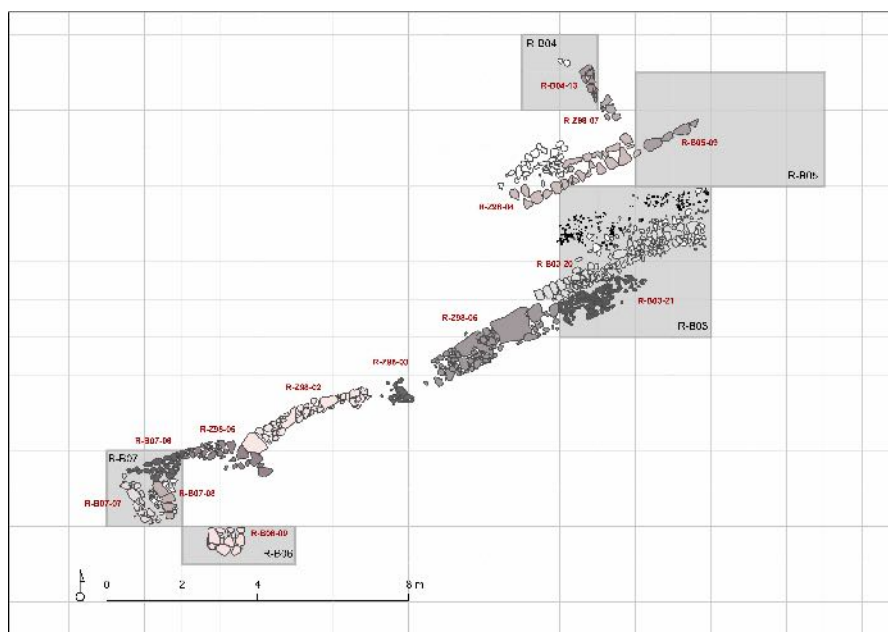

Fig. 3. Long wall in area B (drawing D. Nenova).

Fig. 4. Pithos burial in area B (photo J. Stephens).

Fig. 5. Skeletons in Geometric pithos burial (photo Department of Classics, University of Cincinnati).

Fig. 6. Geometric skyphos (photo J. Vanderpool).

Fig. 7. Probable MH pithos burial in Area C (photo Department of Classics, University of Cincinnati).

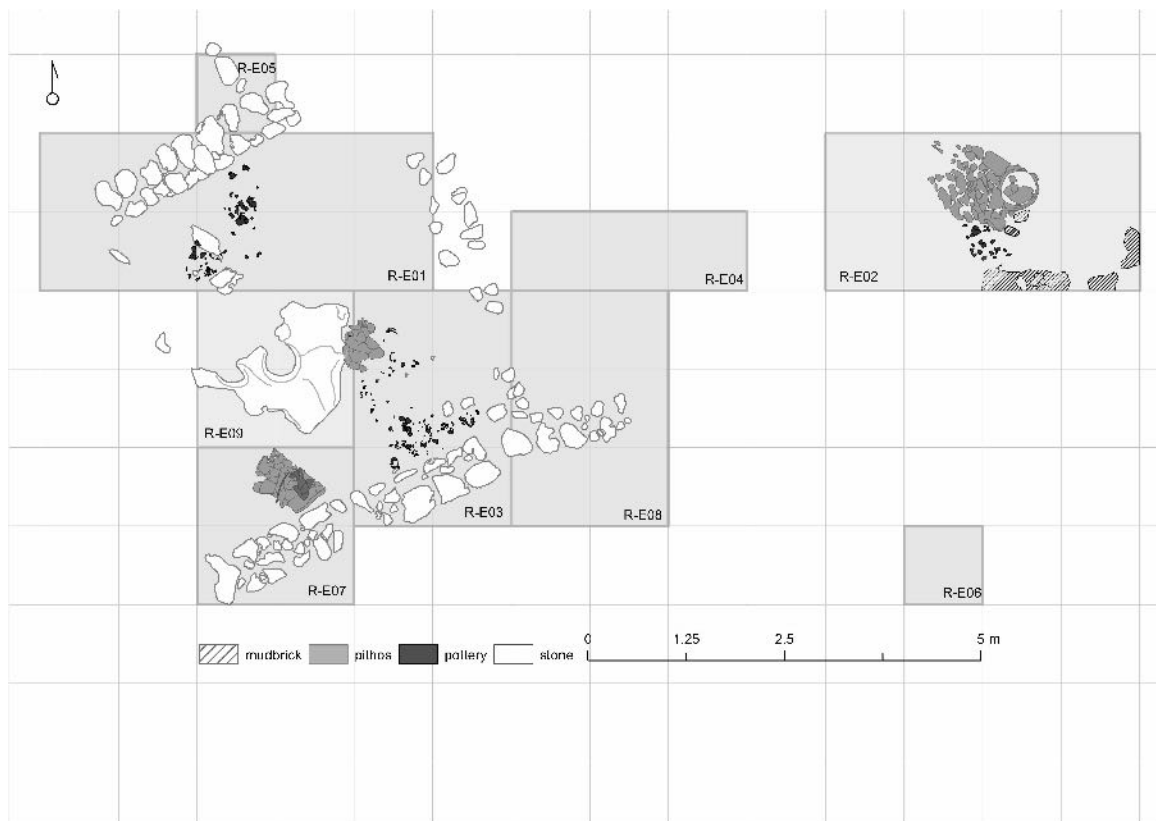

Fig. 8. Plan of area E (drawing D. Nenova).

Fig. 9. EH II saucer from area E (photo J. Vanderpool).

Fig. 10. Zygouries-type EH figurine from Area E (photo J. Vanderpool).

ΓΚΕΛΥ ΦΡΑΓΚΟΥ

Μια νέα θέση πρωτοελλαδικής εποχής στη Μεσσηνία*

ABSTRACT. In 2015, during work for the “Restoration of the Church of the New Monastery of Voulikano” project, trial trenches were dug close to the foundations of the monastery church, revealing, at a relatively small depth, architectural remains of the Early Bronze Age, which had been partially destroyed by the construction of the church in the early 18th century. Located on a plateau on the eastern slope of Mount Eva, the site controls the Makaria plain as well as the Messenian and Arcadian mountain ranges. Situated near a water source, this newly identified Early Helladic site supervised the fertile plain and functioned as an observatory, dominating the surrounding area. Excavations brought to light the stone foundations of a building constructed of large and smaller semi-worked stones. The associated pottery comprises EH II pithoi and coarse wares. A clay bull figurine suggests religious practices and reflects the livestock-based economy of the EH II period. Future research will probably reveal more similar sites in Messenia, belonging to a period of population growth and settlement expansion.

Το έτος 2015 ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε το υποέργο με την ονομασία «Αποκατάσταση Καθολικού Νέας Μονής Βουλκάνου» του έργου «Αποκατάσταση Ιεράς Μονής Βουλκάνου Δήμου Μεσσήνης, Π.Ε. Μεσσήνης, Περιφέρειας Πελοποννήσου», ενταγμένο στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», το οποίο εκτελέστηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

Η Νέα Μονή Βουλκάνου ιδρύθηκε, σύμφωνα με σημείωση σε χειρόγραφο κώδικα της μονής, στις 5 Μαρτίου του 1625 σε οροπέδιο στο ανατολικό τμήμα του όρους Εύα (Άγιος Βασίλειος), απ’ όπου εποπτεύει τη μεσσηνιακή πεδιάδα. Έως τότε η ιστορική αδελφότητα ήταν εγκατεστημένη στην κορυφή του όρους της Ιθώμης. Κατά την παράδοση, η ίδρυση της παλαιάς μονής στο όρος της Ιθώμης αποδίδεται στο έτος 725. Όπως μαρτυρείται, για λόγους δυσχερούς πρόσβασης, ύδρευσης και διαμονής στην κορυφή του βουνού, οι μοναχοί αγόρασαν το 1625 μια μεγάλη επίπεδη τοποθεσία και ίδρυσαν εκεί τη Νέα Μονή Βουλκάνου (εικ. 1). Η προσωινμία Βουλκάνου προήλθε από το επώνυμο του βυζαντινού κτήτορα ή άρχοντα της περιοχής, που ονομαζόταν Βουρκάνος ή Βουλκάνος¹.

Η θέση βρίσκεται χαμηλότερα της ακρόπολης της Αρχαίας Μεσσήνης, εξωτερικά της Λακωνικής Πύλης και πάνω από την εύφορη μεσσηνιακή πεδιάδα. Ο χώρος, στην αρχαιότητα, ανήκε στην επικράτεια της αρχαίας Μεσσήνης. Στα βόρεια βρίσκονται τα αρκαδικά όρη, απέναντι η οροσειρά του Ταυγέτου και στα νότια η χερσόνησος της Μάνης και ο μεσσηνιακός κόλπος. Το μοναστηριακό συγκρότημα καλύπτει μια έκταση περίπου ενός στρέμματος και βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 360 μ. Η πλησιέστερη πηγή νερού βρίσκεται στα 100 μ. δυτικά του μοναστηριού.

Κατά την εκτέλεση δοκιμαστικών τομών, πλάτους 1,20 μ., περιμετρικά των θεμελίων του καθολικού της μονής για τη διερεύνηση της κατάστασης διατήρησής τους εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν μερικές αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, σε μικρό σχετικά βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, τα οποία είχαν υποστεί καταστροφές από την ανέγερση του καθολικού στις αρχές του 18ου αι.

Στα 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε τοίχος της ΠΕ II περιόδου (ΤΧ1), με κατεύθυνση Α-Δ, σωζόμενου ύψους περίπου 0,27 μ., μέγ. σωζ. μήκους περίπου 5 μ. (το δυτικότερο άκρο του είχε καταστραφεί από την κατασκευή του κωδωνοστασίου) και μέγ. πλάτους 0,65 μ. Ο τοίχος αποτελείται από μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους σε δύο παράλληλες σειρές, με το κενό μεταξύ τους συμπληρωμένο με χάμα και μικρότερες πέτρες (εικ. 2). Εντοπίστηκε επίσης η υποθεμελίωση του ΤΧ1, που αποτελείται, όπως και ο ΤΧ1, από μια σειρά αργών λίθων, οι οποίοι εξέχουν ελαφρώς του μετώπου του τοίχου προς τα νότια (εικ. 3). Η

* Ευχαριστώ θερμά για τις πολύτιμες συμβουλές τους, τον αρχαιολόγο Δρ. Jörg Rambach, τις αρχαιολόγους Δρ. Μ. Χολέβα, Β. Ελευθερίου και Στ. Δρακοπούλου, καθώς και τον αρχαιολόγο Δρ. Γ. Κοζάτσα. Επίσης, ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Δρ. Μιχάλη Κάππα (ΕΦΑ Μεσσηνίας) για την χορήγηση άδειας μελέτης του αρχαιολογικού υλικού.

¹ Αναπλιώτης 1959, 178-188. Βορβίλας 1989, 25-26, 28-30, 33, 48-65, 182-184 και 166-172.

υποθεμελίωση εδράζεται απευθείας στον φυσικό βράχο, έχει ύψος 0,16 μ. και σώζεται κατά μήκος ολόκληρου του τοίχου.

Στο δυτικότερο σωζόμενο άκρο του ΤΧ1 εντοπίστηκε τμήμα πήλινου ζωόμορφου ειδώλιου βοοειδούς από ωχρό πηλό, μήκους περ. 5 εκ., αποκεκρωμένο στα άκρα και το κεφάλι (εικ. 6ζ). Το ζωόμορφο ειδώλιο αντανακλά τον έντονα κτηνοτροφικό χαρακτήρα της πρωτοελλαδικής οικονομίας². Παρόμοια ειδώλια προέρχονται κυρίως από οικισμούς της ΠΕ ΙΙ περιόδου και έχουν ερμηνευθεί ως ομοιώματα σφαγίων. Θα μπορούσε επίσης να συνδεθεί με οικιακές λατρευτικές πρακτικές³.

Στα νότια του ΤΧ1, στο ίδιο βάθος με εκείνο της σωζόμενης επιφάνειάς του, εντοπίστηκε κατά χώραν τμήμα πίθου σωζόμενου από τη μέση έως τον πυθμένα, με μέγ. διάμετρο 0,50 μ. και σωζ. ύψος 0,30 μ. (εικ. 4). Στην ίδια περιοχή τα χώματα ήταν σκούρα καστανά, με ίχνη πυράς, ενώ ίχνη πυράς έφεραν και τα όστρακα κυρίως στην εξωτερική επιφάνειά τους.

Δεύτερος τοίχος (ΤΧ2), σωζόμενος σε μικρότερο μήκος, γωνιάζει με το ανατολικό άκρο του ΤΧ1 και εδράζεται απευθείας στον φυσικό βράχο (εικ. 5). Έχει κατεύθυνση Β-Ν και εισχωρεί υπό των θεμελίων του καθολικού, δηλαδή ο νεώτερος τοίχος του χριστιανικού ναού εδράζεται επάνω στον τοίχο της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Ο ΤΧ2 έχει σωζόμενο ύψος σχεδόν 0,50 μ., μέγ. εμφανές μήκος 1,22 μ. και πλάτος 0,70 μ. Σώζεται σε ύψος δύο στρώσεων λίθων. Και αυτός ο τοίχος, όπως ο ΤΧ1, αποτελείται από μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους σε δύο παράλληλες σειρές, με το κενό μεταξύ τους συμπληρωμένο με χώμα και μικρότερες πέτρες.

Από την ανασκαφή κατά μήκος της βόρειας μακράς όψης του καθολικού προέκυψε κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Πρόκειται για όστρακα αγγείων μεγάλου μεγέθους, με χοντρά τοιχώματα, από πηλό με προσμειξεις, μαγειρικών και αποθηκευτικής χρήσης⁴, λεπτότεχνων αγγείων με ακανόνιστες εγχάρακτες γραμμές στην επιφάνεια και οριζόντιες ή κάθετες λαβές⁵, καθώς και αγγείων με πλαστική ταινία με εμπιέσεις δακτύλων στην επιφάνεια κάτω από το χείλος⁶ (εικ. 6α). Μεταξύ αυτών εντοπίστηκαν βάση πίθου, που σώζει εξωτερικά ίχνη από την ψάθα πάνω στην οποία στέγνωσε (εικ. 6δ), και υψηλά πόδια αγγείων από ωχρό πηλό (εικ. 6στ).

Από το εσωτερικό της γωνίας των δύο τοίχων συλλέχθηκαν άβαφα όστρακα αγγείων μεγάλου μεγέθους με χοντρά τοιχώματα και πηλό με προσμειξεις, τμήματα πίθου με δακτυλιόσχημη βάση και δύο όστρακα προχοής ραμφοστόμης πρόχου με μακρύ αυξανόμενο στόμο⁷, από ροδόχρωμο πηλό με την χαρακτηριστική υφή «πούδρας»⁸ και με φαιόχρωμα τμήματα εξωτερικά κατά τόπους (εικ. 6γ). Όλα φαίνονται να έχουν εκτεθεί σε συνθήκες πυρκαγιάς (εικ. 6β). Τα όστρακα μαγειρικών και αποθηκευτικών αγγείων από χονδρόκοκκο, πορώδη πηλό επιβεβαιώνουν την οικιακή χρήση του χώρου, καθώς και τη χρονολόγησή του στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Παρατηρείται επίσης μια κατασκευαστική λεπτομέρεια σε μια βάση πίθου, που αποτελείται από πήλινο δίσκο, πάνω στον οποίο δημιουργήθηκε εσωτερικός πυθμένας από ξεχωριστή στρώση πηλού (εικ. 6ε).

Γενικά, ο πηλός των οστράκων ποικίλλει μεταξύ καστανού και ερυθρωπού, με αρκετές προσμειξεις. Οι λεκάνες έχουν χονδρόκοκκο πηλό, με ασβεστολιθικές προσμειξεις σκούρου και ανοικτού χρώματος, και τα πιθοειδή πορώδη, χονδρόκοκκο πηλό, με ασβεστολιθικές προσμειξεις σκούρου και ανοικτού χρώματος, μικρού και μεσαίου μεγέθους, και λίγα ίχνη μίκας, πιθανώς για τη στεγανοποίηση του αγγείου ή για την αύξηση της αντοχής του κατά την όπτηση. Η επιφάνεια των οστράκων παρουσιάζει αρκετή διάβρωση, που έχει απαλείψει την αρχική όψη τους, ενώ συχνή είναι και η παρουσία τεφρών πυρήνων που υποδηλώνουν ατελή όπτηση.

Η κεραμική της ΠΕ ΙΙ θέσης στη Μονή Βουλκάνου ομοιάζει με την κεραμική της Λέρνας ΙΙΙ⁹, την κεραμική από την ΠΟΤΑ Ρωμανού¹⁰, καθώς και την ΠΕ ΙΙ κεραμική που προέκυψε από την έρευνα Pylos Regional Archaeological Project της δεκαετίας του 1990¹¹. Όμοια κεραμική έχει εντοπιστεί και στο κοντινό στη Μεσσηνία νησί των Κυθήρων, στη θέση Διακόφτι¹².

Η διερεύνηση και ανασκαφή των προϊστορικών καταλοίπων υπήρξε περιορισμένη λόγω της άμεσης γειτνιάσής τους με τον βόρειο τοίχο του καθολικού στα νότια και με τον στιβαρό τοίχο λιθόκτιστης δεξαμενής νερού των αρχών του 18ου αιώνα, η οποία δεν λειτουργούσε πλέον και είχε καλυφθεί, στα βόρεια. Παρατηρήθηκε, ωστόσο, ότι παρά τις χιλιετίες που μεσολάβησαν μεταξύ της ΠΕ ΙΙ περιόδου και των αρχών του 18ου αι. που χρησιμοποιήθηκε εκ νέου ο χώρος, δεν υπήρξε συσσώρευση μεγάλων επιχώσεων. Αυτό οφείλεται πιθανόν στην απουσία ενδιάμεσης χρήσης του χώρου και στο γεγονός ότι στην ενδιάμεση χρονολογική φάση,

² Pullen 1992, 45-54.

³ Tzavella-Evjen 1984, 21-22, 95, 169-170, 213-214.

⁴ Τσαραβόπουλος 2009, 563.

⁵ Wiencke 2000, 349, αρ. P157.

⁶ Coldstream 1972, 77-78, 80 και 82, αρ. 5, 7 και 12, 52, 53-56, 86-88 αντίστοιχα. Τσαραβόπουλος 2009, 563.

⁷ Wiencke 2000, 455, αρ. P871.

⁸ Stocker 2003, 377, 382, 383-385 και 401.

⁹ Caskey 1960, 285-303.

¹⁰ Rambach 2014, 147-166. Rambach 2016, 567-570.

¹¹ Davis κ.ά. 1997, 432.

¹² Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2 και 4.

κατά τα ελληνιστικά χρόνια, η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί από την πόλη της αρχαίας Μεσσηνίας ως αγροτική γη (καλλιεργήσιμη και βοσκοτόπια).

Η αρχιτεκτονική διάταξη των δύο σωζόμενων τοίχων δείχνει ότι πιθανόν πρόκειται για κτήριο/οικία της ΠΕ ΙΙ περιόδου (2700-2200 π.Χ.). Τα σωζόμενα θεμέλια μαρτυρούν επιμελημένη κατασκευή, με παχιά και βαριά τοιχοποιία, πάχους 0,65-0,70 μ., ενώ η ανωδομή θα ήταν κατασκευασμένη από ωμοπλίνθους¹³. Η περιορισμένη έρευνα δεν επιτρέπει τον υπολογισμό του μεγέθους ή την κατανόηση της διάταξης του κτηρίου. Πρόκειται, ωστόσο, σαφώς, για μια ακόμη θέση που προστίθεται στον πρωτοελλαδικό χάρτη της Μεσσηνίας.

Πλησιέστερη γνωστή ΠΕ θέση στη Μεσσηνία είναι τα Ακοβίτικα, με τα δύο μέγαρα της ΠΕ ΙΙ περιόδου¹⁴. Η θέση αυτή καλύπτει την παραθαλάσσια ζώνη. Σε αντίθεση με τους παράκτιους οικισμούς¹⁵, η θέση της Νέας Μονής Βουλκάνου ευνοείται, ευρισκόμενη στην ενδοχώρα, πλησίον πηγής νερού και ελέγχοντας τον κάμπο. Η θέση, σε ύψωμα, λειτουργεί ως παρατηρητήριο φυσικά οχυρό, το οποίο δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή, χωρίς την ανάγκη για περαιτέρω προστασία, τείχιση ή ενίσχυση της άμυνας. Οι κάτοικοι της προφανώς εκμεταλλεύονται την εύφορη πεδιάδα, σε μια περίοδο που η γεωργία αποτελεί τη βάση της οικονομίας. Μάλιστα, οι καλές εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Μεσσηνία κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο επέτρεψαν την αύξηση της παραγωγής και του αποθέματος, όπως προκύπτει από την έρευνα άλλων ΠΕ ΙΙ θέσεων¹⁶. Οι νέες οικονομικές συνθήκες, με την αύξηση των ανταλλαγών και με τις αλλαγές στους τρόπους χρήσης της γης, επέφεραν, την ίδια περίοδο, συγκέντρωση δύναμης και συρροή πληθυσμού στην περιοχή, που οδήγησε στη δημιουργία νέων οικισμών¹⁷.

Δεδομένου ότι έως σήμερα δεν είχαν βρεθεί ίχνη ΠΕ εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή της Νέας Μονής Βουλκάνου, ο εντοπισμός της θέσης αυτής είναι σημαντικός. Οι γνωστές ΠΕ ΙΙ θέσεις στη Μεσσηνία βρίσκονται στα δυτικά παράλια, πλησίον ή στις όχθες ποταμών και κάποιες στην ενδοχώρα. Τα σωζόμενα θεμέλια δεν επιτρέπουν την ταύτιση της μορφής ή της χρήσης του κτηρίου, όμως ο εντοπισμός τμημάτων πίθων, διάσπαρτων ή κατά χώραν, δείχνουν πως η αποθήκευση και φύλαξη των αγαθών γινόταν αποκλειστικά στο εσωτερικό των κτηρίων, στην προκειμένη περίπτωση σε ρηχό λάκκο στο δάπεδο για την ασφαλή στήριξή τους. Η νέα θέση διατηρεί τα χαρακτηριστικά των ΠΕ εγκαταστάσεων που εκμεταλλεύονταν τους πλούσιους φυσικούς πόρους, ευρισκόμενη κοντά σε πηγή, με πλούσια, εύφορη γη, κατάλληλη για καλλιέργεια, γύρω της. Επίσης, η γειτνίαση της νέας αυτής θέσης με τα αρκαδικά και τα μεσσηνιακά όρη εξασφάλιζε τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων και τη δυνατότητα ελέγχου της πεδιάδας και της εξόδου προς τον Μεσσηνιακό Κόλπο. Μελλοντική έρευνα και ανασκαφή γύρω από το μοναστήρι θα αποκάλυπτε ίσως και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της εποχής και πιθανώς την έκταση και τη σημασία της θέσης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναπλιώτης 1959: Ι. Αναπλιώτης, Βουλκάνο, το ιστορικό μοναστήρι της Μεσσηνίας, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά Ι'* (1959), 178-188.
- Βορβίλας 1989: Ι. Βορβίλας, *Η εν Μεσσηνία Ιερά Μονή Βουλκάνου*, Καλαμάτα 1989.
- Caskey 1960: J. L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29 (1960), 285-303.
- Coldstream 1972: J. N. Coldstream, Deposits of pottery from the settlement, στο: J. N. Coldstream – G. L. Huxley (επιμ.), *Kythira. Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London 1972, 77-204.
- Davis κ.ά. 1997: J. L. Davis – S. E. Alcock – J. Bennet – Y. G. Lolos – C. W. Shelmerdine, The Pylos Regional Archaeological Project: Part I, *Hesperia* 66:3 (1997), 391-494.
- Θέμελης 1970: Π. Γ. Θέμελης, Πρωτοελλαδικόν μέγαρον εις Ακοβίτικα Μεσσηνίας, *ΑΑΑ* 3:3 (1970), 303-311.
- Θέμελης 2011: Π. Γ. Θέμελης, Μνημειακά πρωτοχαλκά οικοδομήματα. Η περίπτωση των Ακοβίτικων, στο: Ντ. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Helike IV. Ancient Helike and Aigialeia. Protohelladika: The Southern and Central Greek Mainland*, Athens 2011, 295-309.
- Καράγιωργα 1971: Θ. Γ. Καράγιωργα, Ακοβίτικα, *ΑΔ* 26 (1971), Β'1 Πρακτικά, 125-129.
- Κορρές 1983: Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας, *ΠΑΕ* 1983, 169-208.
- Nilsson 2014: M. Nilsson, A note on domestic vs communal grain storage in the Early Helladic Period, *Opuscula* 7 (2014), 223-239.
- Pullen 1992: D. J. Pullen, Ox and plow in the Early Bronze Age Aegean, *AJA* 96 (1992), 45-54.

¹³ Siennicka 2002, 173-178.

¹⁴ Θέμελης 1970, 303-311. Καράγιωργα 1971, 126-29. Themelis 1984, 335-351. Θέμελης 2011, 295-309.

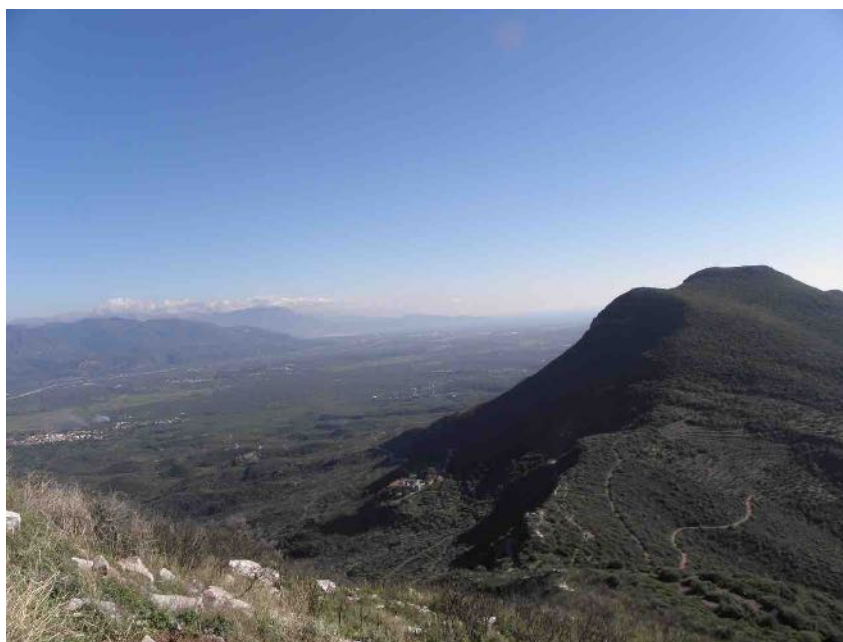
¹⁵ Κορρές 1983, 169-208, για την παραθαλάσσια περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς στην Πύλο.

¹⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 10, 11, καθώς και Nilsson 2014, 223-239.

¹⁷ Wiencke 1989, 497-500.

- Rambach 2014: J. *Rambach*, Οι σωστικές ανασκαφές στην θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού – Costa Navarino – Navarino Dunes 2007-2010. Ρωμανός Πυλίας. Νέα στοιχεία κατοίκησης από την πρωτοελλαδική έως την ελληνιστική εποχή, στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Αθήνα, 2014, 147-166.
- Rambach 2016: J. Rambach, Early Helladic Romanos/Messenia: Filling a well, στο: E. Alram-Stern – F. Blakolmer – S. Deger-Jalkotzy – R. Laffineur – J. Weilhartner (επιμ.), *Metaphysis Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, 22-25 April 2014*, Aegaeum 39, Leuven/Liège 2016, 567-570.
- Shaw 2007: J. W. Shaw, Sequencing the EH II 'Corridor Houses', *ABSA* 102 (2007), 137-151.
- Siennicka 2002: M. Siennicka, Fireside-rooms with hearths in Early Helladic non-monumental domestic architecture, *Swiatowit IV (XLV)* (2002), 173-178.
- Stocker 2003: S. R. Stocker, Pylos Regional Archaeological Project, Part V, Deriziotis Aloni: A small Bronze Age site in Messenia, *Hesperia* 72 (2003), 341-404.
- Themelis 1984: P. G. Themelis, Early Helladic monumental architecture, *MDAI(A)* 99 (1984), 335-351.
- Τσαραβόπουλος 2009: Α. Τσαραβόπουλος, Το έργο της Β' ΕΠΚΑ στο νησί των Κυθήρων, στο: Β. Βασιλοπούλου – Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργολοαργονικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003*, Αθήνα 2009, 561-576.
- Tzavella-Evjen 1984: E. Tzavella-Evjen, *Lithares*, Αθήνα 1984.
- Wiencke 1989: M. H. Wiencke, Change in Early Helladic II, *AJA* 93:4 (1989), 495-509.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III, Lerna IV*, Princeton 2000.

Εικ. 1. Άποψη της θέσης χαμηλά, όπως διακρίνεται από το όρος Ιθώμη (φωτ. Γκ. Φράγκου).

Εικ. 2. Άποψη του ΤΧ1 από τα δυτικά (φωτ. Γκ. Φράγκου).

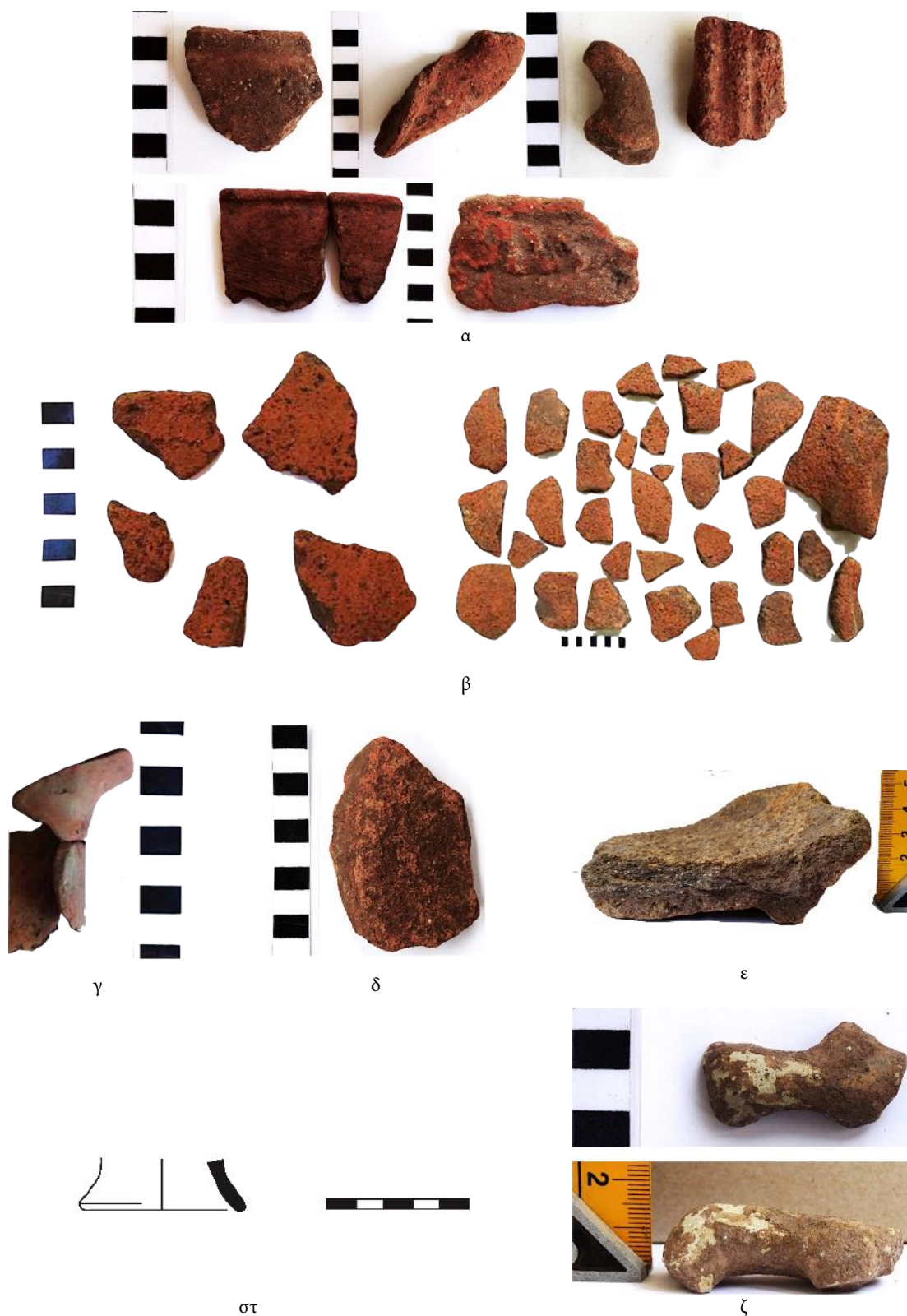
Εικ. 3. Λεπτομέρεια του ΤΧ1, όπου διακρίνεται η υποθεμελίωσή του (φωτ. Γκ. Φράγκου).

Εικ. 4. Άποψη του πίθου κατά χώραν (φωτ. Γκ. Φράγκου).

Εικ. 5. Κάτοψη και όψη του ΤΧ2 (φωτ. Γκ. Φράγκου).

Εικ. 6. α) Οστρακα της ΠΕ II περιόδου. β) Οστρακα με παχιά τοιχώματα της ΠΕ II περιόδου και τμήματα πίθου. γ) προχολή ραμφόστομης πρόχου. δ) Βάση πίθου της ΠΕ II περιόδου με ίχνη της ψάθας εξωτερικά. ε) Βάσης πίθου με κατασκευαστική λεπτομέρεια. στ) Υψηλό πόδι αγγείου από ωχρό πηλό. ζ) Ειδώλιο βοοειδούς (φωτ. και σχ. Γκ. Φράγκου).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ

Ανασκαφικές εργασίες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στον θολωτό τάφο Κάμπου Αβίας, 2014-2015

ABSTRACT. This paper highlights the results of the excavation and other related work carried out under the aegis of the Archaeological Society of Athens at the Mycenaean tholos tomb at Kambos, Avia, in Messenia, in 2014-2015, 123 years after the monument's initial excavation by Christos Tsountas in 1891. The tomb's floor was once again revealed, allowing for the first architectural drawings (plans and sections) to be made. Recent work also documented the tomb's post-Mycenaean use and its incorporation into a sanctuary dedicated to Machaon, confirming Pausanias's (3.2.8-11) reference to a tomb and sanctuary of Machaon at ancient Gerenia.

Στο πλαίσιο μελέτης και τελικής δημοσίευσης του θολωτού τάφου στον Κάμπο Αβίας από τη γράφουσα, πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 2014-2015, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, ανασκαφικές εργασίες, με ουσιώδη χρηματοδότηση από το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) και τη συνδρομή τοπικών χορηγών και υποστηρικτών σε μέσα και εξοπλισμό¹, ενώ την κατά νόμον εποπτεία άσκησε η τότε ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων². Ο θολωτός τάφος του Κάμπου βρίσκεται στις βόρειες/βορειοανατολικές υπώρειες χαμηλού λόφου στην τοποθεσία Γαρμπελιά, όπου και ο πύργος της οικογένειας του Αλεξ. Κουμουνδούρου, πλησίον του σύγχρονου χωριού Κάμπος, στο νοτιοδυτικό όριο του μικρού οροπεδίου (κάμπου), με πανοραμική θέα του τοπίου.

Σύντομο χρονικό των ερευνών

Η πρώτη, ολιγόημερη και με δυσκολίες, έρευνα στον θολωτό τάφο πραγματοποιήθηκε το 1891, από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Χρήστο Τσουντα³. Όπως προκύπτει από δημοσιεύματα της εποχής (δεκαετία του 1880), ο θολωτός τάφος εντοπίστηκε (και προφανώς συλήθηκε) επτά χρόνια πριν από την έλευση του Χρ. Τσουντα, μολονότι στα εν λόγω δημοσιεύματα το εντοπισθέν τότε μνημείο αναγνωρίζεται ως μυκηναϊκός θολωτός τάφος. Όπως έχουμε αναφέρει και παλαιότερα⁴, ο Χρ. Τσουντας, ο οποίος αντελήφθη μεν τη σύληση του τάφου, την απέδωσε όμως στην αρχαιότητα, εντόπισε λίγα (εναπομείναντα) ευρήματα εντός του τάφου, με γνωστότερα δύο μολύβδινα ειδώλια, ανδρικής και γυναικείας μορφής, εκτεθειμένα σήμερα σε προθήκη της Μυκηναϊκής Αίθουσας της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Μετά την ανασκαφή του Χρ. Τσουντα άρχισε η σταδιακή απόσπαση λίθων του τάφου, με συνέπεια να αποψιλωθεί πλήρως ο δρόμος του. Σημαντικές ενέργειες για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου έγιναν από τον διακεκριμένο ντόπιο φιλόλογο Νικόλαο Γιαννουκόπουλο, ο οποίος κατά τις δεκαετίες του 1950-1960 αρθρογραφούσε για την ανάγκη προστασίας και προβολής του μνημείου και ανέλαβε πρωτοβουλία για τον καθαρισμό του. Στο πλαίσιο αυτό, την περιοχή επισκέφθηκε στις 31 Αυγούστου 1959 ο Σπυρίδων Μαρινάτος, κατόπιν «έπιμόνων τηλεγραφημάτων» του Ν. Γιαννουκόπουλου. Κι ενώ ο Σπ. Μαρινάτος φαίνεται να εντυπωσιάστηκε από το μνημείο, ώστε να δηλώσει ότι ήταν διατεθειμένος να αρχίσει νέα, επιμελέστερη

¹ Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται προς την Οργανωτική Επιτροπή της Β' Επιστημονικής Συνάντησης «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» για τη δυνατότητα παρουσίασης του μνημείου, προς το Δ.Σ. της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, και ιδιαίτερα τον Γενικό Γραμματέα Βασίλειο Χ. Πετράκο, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του θολωτού τάφου, και προς το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) για την κύρια χρηματοδότηση των ανασκαφικών και άλλων εργασιών των ετών 2014-2015, κατόπιν σχετικής άδειας από το Υπουργείο Πολιτισμού. Για την τελική δημοσίευση του μνημείου, με όλα τα παλαιά και νέα δεδομένα, στην οποία αναφέρονται αναλυτικά όλοι οι χορηγοί και υποστηρικτές, βλ. Μαραμπέα (υπό έκδοση).

² Με την αρχαιολόγο Μ. Τσουλάκου και την πολιτικό μηχανικό Δ. Πίκουλα.

³ Τσουντας 1891α. Τσουντας 1891β.

⁴ Marabea 2011.

ανασκαφή στον τάφο και στην περιοχή του το επόμενο θέρος (1960), ο εντοπισμός του Θολωτού Τάφου 1 στην Περιστεριά, το καλοκαίρι του 1960, προφανώς άλλαξε τις προτεραιότητές του και τον οδήγησε προς τα εκεί.

Οι εργασίες των ετών 2014-2015

Οι πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες είχαν ως στόχο: α) τον πλήρη καθαρισμό του τάφου από το πεσμένο χώμα, β) τον εκ νέου εντοπισμό της στάθμης του δαπέδου του και γ) τον έλεγχο των στοιχείων από την πρώτη ανασκαφή του τάφου, με δεδομένη την απώλεια του ανασκαφικού ημερολογίου του Χρ. Τσουντα μετά την παρέλευση 123 ετών (το 2014) από την αρχική ανασκαφή.

Το μέσο πάχος του αφαιρεθέντος χώματος (με τη χρήση κανάβου, με τετράγωνο 2×2 μ.) ήταν 0,75 μ. εντός του θαλάμου, 0,70 μ. στο στόμιο, 0,80 μ. στο μέσον του δρόμου και μεγαλύτερο στις πλευρές. Η αρχική εκτίμηση περί «φερτού» χώματος εντός του μνημείου επιβεβαιώθηκε, καθώς σε κανένα σημείο δεν εντοπίστηκε αδιατάρακτη στρωματογραφία.

Με τις εργασίες αυτές απεκαλύφθη εκ νέου το επίπεδο του δαπέδου του τάφου, αποτελούμενο από σχιστολιθικής μορφής βράχο. Στη μεγαλύτερη έκταση του θαλάμου και του στομίου εντοπίστηκε λεπτότατο στρώμα καστανωπού χώματος (πάχους 2-7 εκ.), το οποίο ενδεχομένως συνιστά υπόλειμμα αρχικής επίστρωσης του φυσικού βράχου, με σκοπό τη δημιουργία ισοπέδου. Βεβαίως, λόγω του μικρού πάχους του και της μη ενιαίας εμφάνισής του, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα δημιουργίας του από την διάβρωση και τον θρυμματισμό του βράχου.

Αρχιτεκτονική

Οι πρόσφατες εργασίες απεκάλυψαν εκ νέου το ήμισυ περίπου του ορύγματος (μήκους 6 μ.), δηλαδή το τμήμα που βρίσκεται εντός της σημερινής περιφράξης του μνημείου, το οποίο ανοίχθηκε στον φυσικό βράχο για τη δημιουργία του δρόμου. Κατά την ανασκαφή του Χρ. Τσουντα το μήκος του δρόμου ήταν 12,85 μ. (έξι φορές μεγαλύτερο από το πλάτος του, 2,18 μ.) και διατηρείται η λίθινη επένδυση της αριστερής πλευράς του δρόμου σε ύψος έως 1,5 μ., ενώ σήμερα η επένδυση αυτή έχει εντελώς αποφιλωθεί, είναι δε ακόμη ορατά τα ίχνη της λάξευσης του πετρώματος για τη δημιουργία των πλευρών του ορύγματος.

Το στόμιο είναι κατασκευασμένο από λαξευμένους ορθογωνισμένους λίθους από σκληρό πωρόλιθο και λίγους ψηφιδωπαγείς, χωρίς συνδετικό κονίαμα, σε δέκα στρώσεις (δόμους) εξωτερικά και έντεκα στρώσεις εσωτερικά. Το μήκος τους δεν είναι τυποποιημένο και ενίοτε φθάνει τα 2,05 μ. Η όλη εμφάνιση του στομίου είναι αναμφίβολα μνημειακή, ενώ σίγουρη θα πρέπει να θεωρείται η αρχική κατασκευή κουφιστικού τριγώνου⁵. Το εύρος του στομίου είναι 1,45 μ. (άνω) έως 1,60 μ. (κάτω), εξωτερικά, και 1,39 μ. έως 1,52 μ. αντιστοίχως, εσωτερικά. Το μήκος των πλευρών του είναι ομοίως ελαφρώς διαφοροποιημένο: η Β πλευρά έχει μήκος 3,61 μ. άνω και 3,07 μ. κάτω και η Ν πλευρά, 3,68 μ. άνω και 3,07 μ. κάτω. Η δε πρόσοψη έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,40 μ. και εύρος 4,35 μ. Στο ανώφλι του στομίου έχουν τοποθετηθεί τρεις παχύτατες πελεκητές πλάκες, συνολικού μήκους 3,75 μ. στα Β και 3,80 μ. στα Ν και βάρους 10 τόνων περίπου, οι οποίες υπερκαλύπτουν το εύρος του. Η εσωτερική πλάκα, μήκους 3,65 μ., πλάτους 1,75 μ. και πάχους 0,50 μ., ακολουθεί την καμπύλη του θαλάμου στον οριζόντιο και κατακόρυφο άξονα⁶.

Ο θάλαμος έχει διάμετρο 7,54 μ. και σώζεται σήμερα σε ύψος 2,35 μ. έως 3 μ. (δέκα έως δεκατρείς στρώσεις λίθων). Οι λίθοι του θαλάμου είναι κατεργασμένοι πωρόλιθοι, αρκετά ομοιογενούς εμφάνισης, με, κατά τόπους, ογκολίθους στην κατώτερη στρώση. Σε σημεία, είναι ορατοί μικροί αργοί λίθοι ως σφήνες. Μολονότι διακρίνεται τάση προς ισόδομο σύστημα, τελικά αυτό δεν έχει επιτευχθεί.

Στην ευρύτερη περιοχή, ο θολωτός του Κάμπου μπορεί να συγκριθεί με δύο (μεγαλύτερου μεγέθους) τάφους, τον Θολωτό Τάφο 1 της Περιστεριάς⁷ και τον θολωτό τάφο της Άνθειας⁸, που κατασκευάζονται στην ΥΕ ΙΙΑ. Επίσης, όσον αφορά στην εμφάνιση του θαλάμου, ο θολωτός του Κάμπου συγκρίνεται με τον (μεγαλύτερο) θολωτό στο Βαφειό (της ΥΕ ΙΙΑ)⁹, μολονότι οι λίθοι του θαλάμου του τελευταίου είναι μικρότερου μεγέθους. Διευρύνοντας τον οριζόντιο σύγκρισης, είναι γνωστή η συσχέτιση που έχει γίνει του θολωτού του Κάμπου με τον

⁵ Την ύπαρξη αυτού του στοιχείου υπέδειξαν τόσο ο Χρ. Τσουντας όσο και ο Σπ. Μαρινάτος.

⁶ Στη Μεσσηνία το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίζεται μόνο στον Θολωτό Τάφο 1 της Περιστεριάς. Ο Pelon (1976, 309) θεωρεί σπάνια αυτή τη διαμόρφωση του εσωτερικού ανωφλίου εκτός Μυκηνών.

⁷ Για την ανασκαφή του τάφου, βλ. Μαρινάτος 1960, 206-209. Μαρινάτος 1961, 169-171. Κορρές 1977, 298-307.

⁸ Για την ανασκαφή του τάφου, βλ. Κορρές 1977-1978.

⁹ Τσουντας 1889.

θολωτό της Παναγίας Μυκηνών, κυρίως όσον αφορά στη λάξευση του εσωτερικού ανωφλίου και στη μορφή του στομίου¹⁰.

Ευρήματα

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής του Χρ. Τσουντα, βάσει του επίσημου πρωτοκόλλου παράδοσης-παραλαβής, περιελάμβαναν: δύο μολύβδινα ειδώλια, ανδρικής και γυναικείας μορφής, ένα χρυσόδετο σφραγιδολίθο από χαλκηδόνιο, ποικίλα χρυσά κοσμήματα, μία χάλκινη ωτογλυφίδα, τεμάχιο μολύβδινου σύρματος, πλακίδια από γαλάζια ναλόμαζα, τμήμα οστέινου χτενιού και κομβία από στεατίτη, ενώ «τεμάχια τινά ἀγγείων ἢ ἄνευ κοσμημάτων ἢ μετὰ ταινιῶν μόνον» δεν έχουν διατηρηθεί.

Τα μυκηναϊκά ευρήματα που εντοπίστηκαν στις πρόσφατες εργασίες ήταν ελάχιστα: τέσσερα όστρακα αγγείων, εκ των οποίων τρία όστρακα κυλικών και πιθανό ψευδοστόμιο αμφορέα, από τεφρό πηλό. Δύο εκ των τριών θραυσμάτων κυλικών προέρχονται από άγραφες εκδοχές, ενώ το τρίτο φαίνεται ότι προέρχεται από ολόβαφη κύλικα με κοντό στέλεχος και ευρύ κοίλωμα από κάτω, πιθανότατα των ΥΕ ΙΙ(Β;) χρόνων¹¹. Επίσης, δύο μικρά θραύσματα πολύτιμων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο και πιθανώς ελεφαντόδοντο.

Πέραν αυτών, συνελέγησαν ευρήματα της νεολιθικής, αρχαϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής και μεταγενεστέρων χρόνων, τα οποία κατέπεσαν (ή ερριφθησαν) εντός του τάφου μετά την ανασκαφή του Χρ. Τσουντα, όμως φωτίζουν τη χρήση του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου του στη διάρκεια των αιώνων. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την κεραμική, συνελέγησαν 7286 θραύσματα αγγείων, κεράμων και πλίνθων διαφόρων περιόδων, εκ των οποίων διαχωρίστηκαν 125 θραύσματα αγγείων νεολιθικών έως υστερορωμαϊκών χρόνων.

(Νεότερη-)Τελική Νεολιθική: έξι θραύσματα χονδροειδών αγγείων, δύο απολείσματα οψιανού και πυρήνας μαύρου πυριτολίθου.

Αρχαϊκή εποχή: πέντε θραύσματα ανοικτών, κυρίως, αγγείων.

Κλασική εποχή (5ος αι. π.Χ.): τέσσερα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων [κρατήρα(;), κύλικας, σκύφου και πινακίου].

Υστεροκλασική-ελληνιστική εποχή: 85 θραύσματα μελαμβαφών (κανθάρων, σκύφων, φιαλιδίων, κυπέλλων, πινακίου κ.ά.), ερυθροβαφών (όλα ανοικτών σχημάτων), άγραφων (οινοχών, κανθαροειδών, κυπέλλων, μικκύλων φιαλιδίων, λεκανών κ.ά.) και λίγων χονδροειδών αγγείων (π.χ. λοπάδων). Σημαντικός είναι ο αριθμός των μικκύλων εκδοχών σε ορισμένα ανοικτά σχήματα, τόσο στη μελαμβαφή όσο και στην άγραφη κεραμική. Σημειώνονται επίσης τρία βέβαια και δύο πιθανά πήλινα αναθηματικά πλακίδια και τμήμα πήλινου αναγλύφου. Από τα λίθινα αντικείμενα που κατέπεσαν εντός του τάφου αξίζει να αναφερθούν: τμήμα μαρμάρινης λεκάνης, κατώτερο τμήμα μικρής ενεπίγραφης(;) στήλης από ερυθρό λίθο (antico rosso), άλλο, κατώτερο(;), τμήμα μεγαλύτερης, πιθανώς, αναθηματικής στήλης και μικρό θραύσμα μαρμάρινου (ναϊσκόμορφου;) αναθηματικού αναγλύφου. Σημαντικότετος υπήρξε ο εκ νέου εντοπισμός μεγάλης λίθινης βάσης, η οποία κατέπεσε μετά την ανασκαφή του Χρ. Τσουντα και εντοπίστηκε για πρώτη φορά κατά τους καθαρισμούς που οργάνωσε ο Ν. Γιαννουκόπουλος. Πρόκειται για τη βάση λίθινου θησαυρού-«χρηματοκιβωτίου» (διαστάσεων 1,04 × 1,04 μ. περίπου και μέσου ύψους 0,57 μ.), συχνού στοιχείου των ιερών, ο οποίος θα ήταν αρχικά τοποθετημένος, βάσει του σημείου πτώσης της βάσης του, πλησίον της δεξιάς πλευράς της πρόσοψης του στομίου.

Ρωμαϊκή εποχή: 17 θραύσματα αμφορέων και δύο θραύσματα κυψέλης πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, τέσσερα θραύσματα αμφορέων υστερορωμαϊκών χρόνων.

Μεσαιωνικοί/μεταβυζαντινοί-νεότεροι χρόνοι: μεγάλη ποσότητα κεραμικής και κεράμων από τη συνεχιζόμενη κατοίκηση και χρήση της περιοχής πέριξ του τάφου και 16 σιδηρά αντικείμενα.

Χρονολόγηση

Η απουσία κεραμικής κατά την πρώτη ανασκαφή του Χρ. Τσουντα, ο εντοπισμός, εντός του θαλάμου του τάφου, ενός μόνο οστράκου ολόβαφης κύλικας, χρονολογούμενης πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, και η σχετική μόνον χρησιμότητα της αρχιτεκτονικής στον χρονολογικό προσδιορισμό των θολωτών τάφων, δεν

¹⁰ Hope Simpson 1957, 136. Pelon 1976, 403.

¹¹ Βλ. π.χ. Catling 2009, 347-348 (Μενελάιον Λακωνίας). Mountjoy 1999, 258, εικ. 84:38-40 (ΥΕ ΙΙΒ, Αγ. Στέφανος Λακωνίας και Καστρί Κυθήρων).

επιτρέπουν ακριβή χρονολόγηση της κατασκευής του θολωτού τάφου του Κάμπου. Παρ' όλα αυτά, μια χρονολόγηση εντός της ΥΕ ΙΒ-ΙΙΑ1, όπως έχει υποστηριχθεί και κατά το παρελθόν, φαίνεται πολύ πιθανή¹².

Ο θολωτός τάφος του Κάμπου στο πλαίσιο της ευρύτερης περιοχής

Ο θολωτός τάφος στον Κάμπο, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, κατασκευασμένος στα τέλη της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, μπορεί να αποδοθεί στην ηγεμονική κοινωνική ομάδα ενός (μη εντοπισθέντος ακόμη) πολισματος, στο πλαίσιο των γνωστών ηγεμονικών διεκδικήσεων της εποχής αυτής. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τοπογραφικά δεδομένα, τη μορφολογία και τις (πτωχές οικονομικές) δυνατότητες της περιοχής, η κατασκευή ενός μνημειώδους θολωτού, έστω και μεσαίου μεγέθους, δεν εξηγείται ικανοποιητικά. Αντίθετα, και με δεδομένη τη γειτνίαση του Κάμπου στη *χοίρειο νάπη*¹³ (δηλαδή στο σημερινό φαράγγι της Κοσκάραγας), είναι εξαιρετικά πιθανό να εγκαταστάθηκε εκεί μια άρχουσα ομάδα, με στόχο τον έλεγχο της πρόσβασης, μέσω της *χοιρείου νάπης*, στην ανατολική ακτή του μυχού του Μεσσηνιακού Κόλπου. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, η προέλευση αυτής της ηγεμονικής ομάδας θα πρέπει να αναζητηθεί στην ανατολική πλευρά του Ταυγέτου, στην περιοχή της σημερινής Λακωνίας, όπου κατά τη μυκηναϊκή εποχή δεσπόζει το ανάκτορο στον Άγιο Βασίλειο Ξηροκαμπίου¹⁴. Εξάλλου, ένας από τους δρόμους επικοινωνίας των δύο πλευρών του Ταυγέτου (με βεβαιότητα από τα ρωμαϊκά τουλάχιστον χρόνια και εξής) τοποθετείται στην *χοιρείο νάπη*¹⁵. Εφόσον είναι γνωστή η διαχρονικότητα των περασμάτων, δεν υπάρχει λόγος αυτά να μην είχαν και παλαιότερη χρήση. Είναι, δηλαδή, πολύ πιθανή η περίπτωση της προς δυσμάς επέκτασης του μυκηναϊκού κέντρου της Λακεδαιμόνος.

Το ιερό του Μαχάονος

Κατά τις πρόσφατες εργασίες τεκμηριώθηκε με ασφάλεια η λειτουργία μείζονος δημοσίου ιερού επάνω και περίξ του μυκηναϊκού θολωτού τάφου κατά τους υστεροκλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους, όπως υποδεικνύουν: α) η βάση του λίθινου θησαυρού, β) δύο τμήματα λίθινων στηλών (μίας αρχικώς ενεπίγραφης;), γ) θραύσμα μεγάλης μαρμάρινης λεκάνης (περιρρανηρίου;), δ) μικρό θραύσμα μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου, ε) θραύσματα πήλινων αναθηματικών πλακιδίων, στ) θραύσματα βάσεων μικύλων ανοικτών αγγείων και άλλων μικρών ανοικτών, ως επί το πλείστον, μελαμβαφών αγγείων, ζ) τμήμα χώρου, διαμορφωμένου στον αβεστόλιθο, αμέσως νοτιοδυτικώς του θολωτού τάφου, με λαξευτό θρανίο και βαθύ ορθογώνιο λάξευμα, πιθανότατα για τη στήριξη ξύλινου στύλου στεγάστρου, καθώς και τμήμα κλίμακας, παραπλεύρως, με υποτυπώδεις λαξευμένες βαθμίδες.

Εκτός από αυτά τα ευρήματα, θα πρέπει να σημειωθούν ιδιαιτέρως: α) μια παλαιά επιγραφή, με τη λέξη *ΙΕΡΟΣ*¹⁶, προερχόμενη από τον δρόμο του θολωτού (πεσμένη προφανώς από υψηλότερο σημείο) και β) θραύσμα πήλινου πώματος, περισυλλεγόν από τον Αντώνιο Δαφνά, από σημείο πολύ κοντά στον θολωτό. Το εν λόγω θραύσμα φέρει εγχάρκτη επιγραφή (σιμπίλημα), δημιουργηθείσα πριν από την όπτηση, αποτελούμενη από τρία γράμματα. Όπως προκύπτει, τα δύο πρώτα γράμματα (ΔΑ) της λέξης *ΔΑΜΟΣΙΟΣ* (ή *ΔΑΜΟΣΙΟΝ*) διαμορφώνονται στις λοξές κεραίες του γράμματος Μ. Το τελευταίο φαίνεται ότι παραπέμπει στο όνομα *ΜΑΧΑΩΝ*. Δηλαδή, η επιγραφή [*δαμόσιος(-ιον) Μαχάονος*] συνιστά, ενδεχομένως, το αναγνωριστικό σήμα του δημοσίου ιερού του Μαχάονος.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν ότι ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος και το ιερό περίξ αυτού είναι ο τάφος και το ιερό του Μαχάονος, που είδε μαζί και περιγράφει σύντομα ο περιηγητής Πausανίας (2ος αι. μ.Χ.) στην τοποθεσία Ρόδον της Γερηνίας¹⁷. Το θέμα της σύνδεσης, από τους Μεσσηνίους, του ταφικού μνημείου της περιοχής της Γερηνίας με τον Μαχάονα, ιατρό των Αχαιών, σχετιζόμενο στενά με τον Νέστορα (*Ιλιάδα* Λ, 515

¹² Hope Simpson – Dickinson 1979, 166. Hope Simpson 1981, 133. Cavanagh – Mee 1998, 65. Hope Simpson – Hagel 2006, 57. Marabea 2011, 437.

¹³ Κατά την αναφορά του Pausanias (4.1.1: *Μεσσηνίους προς δὲ τὴν σφετέραν τὴν ἀποννηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐς τὸ Λακωνικὸν ὄριον κατὰ τὴν Γερηνίαν εἰσὶν ἐφ' ἡμῶν ὀνομαζομένη Χοίριος νάπη*).

¹⁴ Η κεραμική που έχει εντοπισθεί στον Άγιο Βασίλειο, κατά τη διάρκεια των εξελισσόμενων ανασκαφών, υπό τη διεύθυνση της Επίτιμης Εφόρου Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου, χρονολογείται από το τέλος της μεσοελλαδικής εποχής έως την αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. σύνοψη με τίτλο *Studien zum neuen mykenischen Palast von Ajios Wassilios in Lakonien* στην ιστοσελίδα OREA – Institut für Orientalische und Europäische Archäologie (<https://www.orea.oeaw.ac.at/forschung/mediterranean-economies/studien-zum-neuen-mykenischen-palast-von-ajios-wassilios-in-lakonien/>), τελευταία πρόσβαση 14.8.2018). Επίσης, λείψανα μνημειακής αρχιτεκτονικής έχουν αναγνωρισθεί κατά την ΥΕ ΙΒ φάση (βλ. Vasilogamvrou – Kardamaki 2016).

¹⁵ Catling 2002, III, 5.1.

¹⁶ IG V, 1, 1338 (ΙΑΡΟΣ).

¹⁷ Pausanias 3.26.8-11, 4.3.2.

κ.ε.), παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον και επιδέχεται ιδιαίτερης ερμηνείας, στο πλαίσιο της γεωγραφικής επέκτασης και θεσμικής κατοχύρωσης του μεσσηνιακού κράτους κατά τον 4ο αι. π.Χ.¹⁸. Ως γνωστόν, το μεσσηνιακό κράτος, μετά την ίδρυσή του από τον Επαμεινώνδα το 369 π.Χ., επεκτάθηκε προς ανατολάς σε λακωνικά εδάφη μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.), φθάνοντας έως τον μικρό Πάμισο¹⁹. Η προσάρτηση της νέας αυτής περιοχής στο μεσσηνιακό κράτος έπρεπε να δικαιολογηθεί, ώστε να προβληθεί ως ορθή, μέσω της δημιουργίας του κατάλληλου μυθικού πλαισίου και ερείσματος²⁰ και μέσω της εμπλοκής θεών και ηρώων καθολικής αποδοχής²¹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

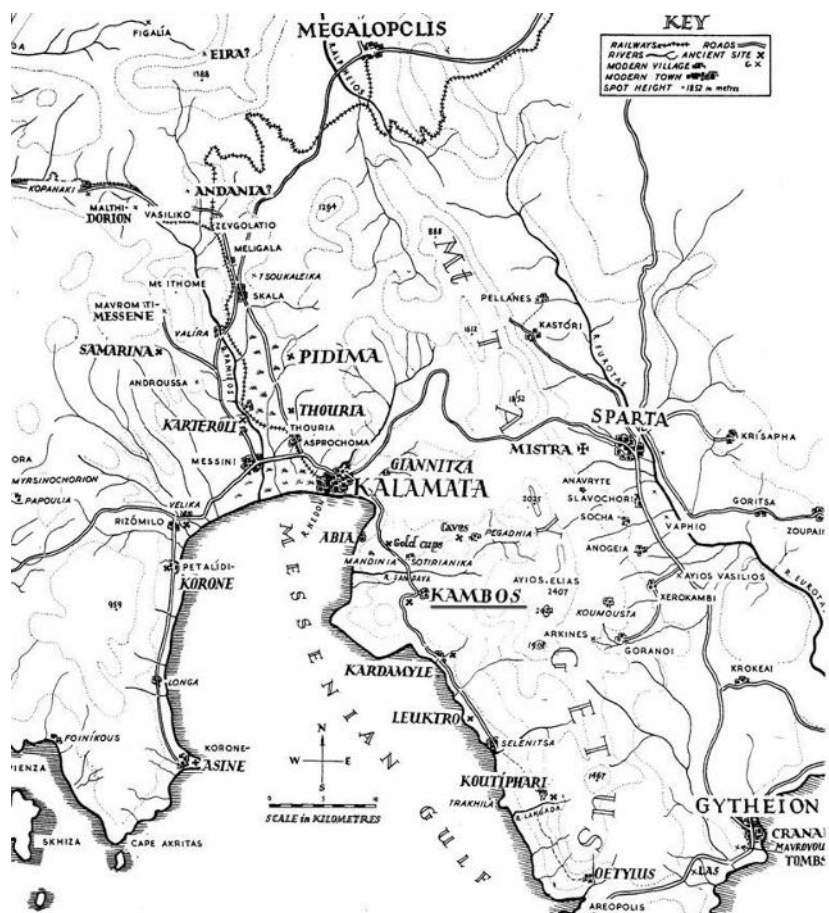
- Catling 2002: R. W. V. Catling, The survey area from the Early Iron Age to the Classical period (c. 1050-c. 300 BC), στο: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape, The Laconia Survey, vol. 1, Methodology and Interpretation*, BSA Supplementary Volume 26, London, 151-256.
- Catling 2009: H. Catling, *Sparta: Menelaion I, The Bronze Age*, BSA Supplementary Volume 45, London 2009.
- Cavanagh – Mee 1998: W. Cavanagh – C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, SIMA CXXV, Jonsered 1998.
- Hope Simpson 1957: R. Hope Simpson, Identifying a Mycenaean state, *ABSA* 52 (1957), 231–259.
- Hope Simpson 1981: R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, Park Ridge, N.J. 1981.
- Hope Simpson-Dickinson 1979: R. Hope Simpson – O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, vol. I, The Mainland and Islands*, SIMA LII, Göteborg 1979.
- Hope Simpson – Hagel 2006: R. Hope Simpson – D. K. Hagel, *Mycenaean Fortifications, Highways, Dams and Canals*, SIMA CXXXIII, Sävedalen 2006.
- Κορρές 1977: Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφαί εν Περιστεριά, *ΠΑΕ* 1977, 296-356.
- Κορρές 1977-1978: Γ. Σ. Κορρές, Ο θολωτός τάφος της Αιπείας-Ανθείας, *ΕΕΦΣΠΑ ΚΣΤ'* (1977-1978), 239-257.
- Luraghi 2008: N. Luraghi, *The Ancient Messenians. Construction of Ethnicity and Memory*, Cambridge 2008.
- Marabea 2011: C. Marabea, The tholos tomb at Kampos, Avia: Excavation by Christos Tsountas, 1891, στο: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Centre For Spartan and Peloponnesian Studies International Conference, Sparta, 23-26 April 2009*, CSPA Online Publication 2, 2011, 427-440.
- Μαραμπέα (υπό έκδοση): Χρ. Μαραμπέα, *Ο θολωτός τάφος και το ιερό του Μαχάονος στον Κάμπο Αβίας* (υπό έκδοση).
- Μαρινάτος 1960: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί Πύλου, *ΠΑΕ* 1960, 195-209.
- Μαρινάτος 1961: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί Πύλου, *ΠΑΕ* 1961, 169-176.
- Mountjoy 1999: P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999.
- Pelon 1976: O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, BÉFAR 229, Paris 1976.
- Τσουντας 1889: Χρ. Τσουντας, Έρευνα εν τη Λακωνική και ο τάφος του Βαφειού, *ΑΕ* 1889, 129-172.
- Τσουντας 1891α: Χρ. Τσουντας, Θολωτός τάφος εν Κάμπω, *ΑΕ* 1891, 189-191.
- Τσουντας 1891β: Χρ. Τσουντας, Κάμπος, *ΠΑΕ* 1891, 23.
- Vasilogamvrou – Kardamaki 2016: A. Vasilogamvrou – E. Kardamaki, Social space at Ayios Vasileios and the building programs of the Early Mycenaean period in Laconia, στο: *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece, Athens 5-8 October 2016, Abstracts*, 2016, 19.

¹⁸ Για πληρέστερη ανάπτυξη του θέματος, βλ. Μαραμπέα (υπό έκδοση).

¹⁹ Βλ. και Στράβωνα 8.4.6. Πρόκειται για τον χειμάρρο που εκβάλλει μεταξύ των χωριών Αγ. Νικόλαος και Αγ. Δημήτριος στον Δήμο Δυτικής Μάνης.

²⁰ Για μια περιοχή στην οποία δεν φαίνεται να προϋπήρχε ισχυρό μυθολογικό παρελθόν, άρα υπήρχε πρόσφορο έδαφος για τη διαμόρφωσή του.

²¹ Luraghi 2008, 199-200.

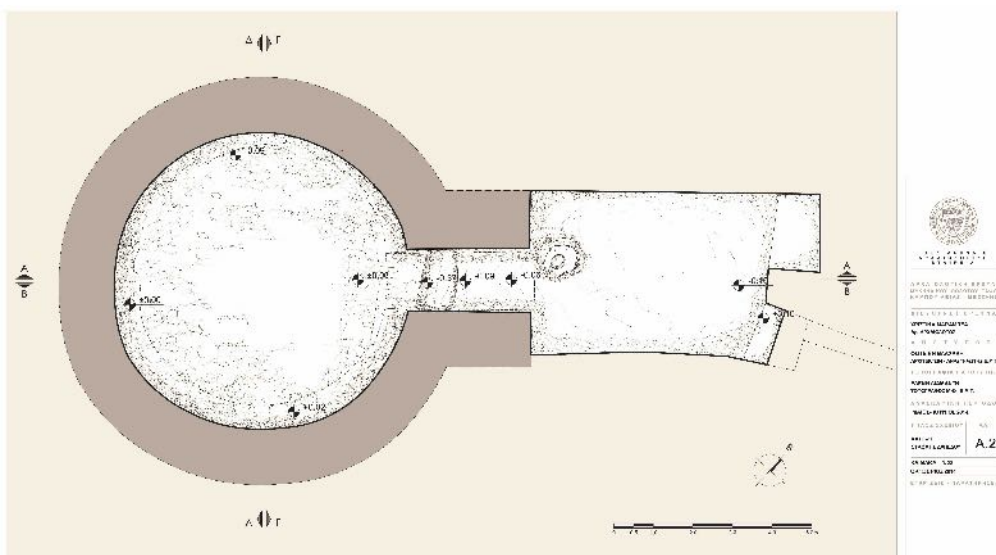
Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής, με την θέση του Κάμπου (από Hope Simpson 1957, εικ. 1).

Εικ. 2. Κάμπος, θολωτός τάφος. Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου μετά την ανασκαφή, από τα βορειοανατολικά (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

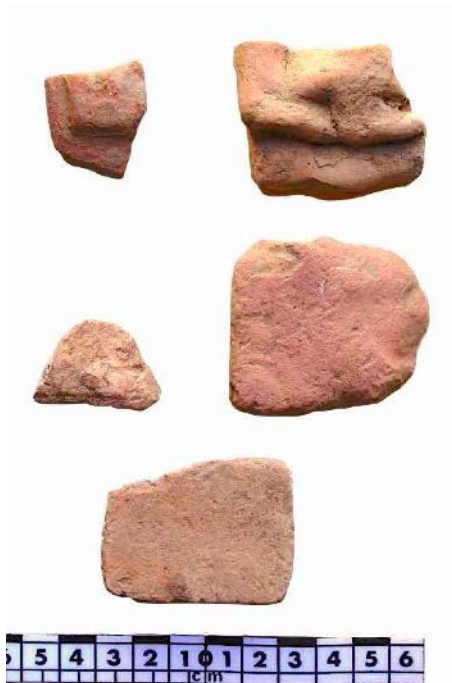
Εικ. 3. Κάμπος, θολωτός τάφος. Ορθοφωτογραφία στομίου και θαλάμου (φωτογραμμετρική επεξεργασία Ε. Διαμαντή).

Εικ. 4. Κάμπος, θολωτός τάφος. Κάτοψη (αποτύπωση Φ. Βλαχάκη, Ε. Διαμαντή).

Εικ. 5. Κάμπος, θολωτός τάφος. Θραύσμα πήλινου αναθηματικού αναγλύφου (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

Εικ. 6. Κάμπος, θολωτός τάφος. Θραύσματα πήλινων αναθηματικών πλακιδίων (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

Εικ. 7. Κάμπος, θολωτός τάφος. Κωνικές βάσεις μικρογραφικών αγγείων (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

Εικ. 8. Κάμπος, θολωτός τάφος. Κατώτερο τμήμα λιθινής στήλης από ερυθρό λίθο (antico rosso) (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

Εικ. 9. Κάμπος. Θραύσμα ενεπίγραφου πήλινου πώματος (φωτ. Χρ. Μαραμπέα).

New Research at Kleidi-Samikon¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Τον Μάρτιο του 2017, στο πλαίσιο ελληνο-αυστριακού ερευνητικού προγράμματος, πραγματοποιήθηκε τοπογραφική και γεωαρχειολογική έρευνα στη θέση Κλειδί-Σαμικό Τριφυλίας, στη δυτική ακτή της Πελοποννήσου. Η στρατηγικής σημασίας θέση απλώνεται χαμηλότερα της υστεροκλασικής οχύρωσης του Σαμικού, είναι δε γνωστή από τις πρώτες έρευνες του Dörpfeld (1907) και από μετέπειτα ανασκαφικές έρευνες, που αποκάλυψαν οικίες και τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στόχος του προγράμματος είναι η κατάρτιση του πρώτου τοπογραφικού χάρτη της θέσης, με όλες τις γνωστές κατασκευές, και η κατανόηση της παλαιογεωγραφίας της περιοχής. Παράλληλα, μέσω της συστηματικής μελέτης της κεραμικής που προήλθε από την ανασκαφή του 2007 στο Κλειδί αναμένεται να προσδιορισθούν οι βασικές περίοδοι χρήσης της θέσης.

Introduction

Samikon lies on the west coast of the Peloponnese, at the western tip of the Lapithos mountain range, which runs in an east-west direction across Triphylia. The site is mentioned by Strabo (8.3.13-20) and Pausanias (5.5.3-11; 5.6.1-6) and is unequivocally identified with the Classical-Hellenistic fortification above the modern village of Kato Samikon and north of Kaiafa Lake and the sulphur springs. Strabo and Pausanias refer both to the caves of the Anigriad nymphs and the stinking waters of the River Anigros, which flows into the sea here. The sulphur springs at Kaiafa are still active today and confirm the identification. The plain of Samikon was also the place of a famous sanctuary of Poseidon, which only Strabo mentions in his description of Triphylia. The Poseidon sanctuary formed a geographical point of reference within Strabo's account, and any additional archaeological information on this small area is therefore of great importance². The sanctuary has never been located, and the geography of the whole area must have changed considerably since antiquity.

Our first preliminary report is dedicated to new research at the site of Kleidi, which lies in the coastal plain below the Classical-Hellenistic fortress, to the southwest, and consists of a group of three small hills (fig. 1). Archaeological activity at the site goes back to the days of Wilhelm Dörpfeld in 1907³, followed by excavations by Nicholas Yalouris in 1954, Eleni Papakonstantinou in the early 1980s, and, finally, Kostas Nikolentzos and Panagiotis Moutzouridis in 2007⁴. These excavations established the existence of a Mycenaean habitation site on the largest (i.e. the northern) hill and related tombs at its northern and eastern foot respectively.

Today Kleidi lies in the coastal plain that covers the area of the former lagoon of Agoulinitza, which was drained only in the late 1960s. Reports by travellers and scholars of the 19th and early 20th centuries⁵ and a photograph taken by Dörpfeld in 1908 show that the lagoon extended close to the hill (fig. 2). This explains the key position of Kleidi, which monitored the one and only passage through the swamps until the drainage project. The only road on more or less firm ground leading from north to south ran parallel to the railway tracks and turned here to the west towards the sand dunes, where it again turned to the south. Today, the railway tracks still

¹ Birgitta Eder and Jasmin Huber gratefully acknowledge the financial support of the Austrian Science Foundation (FWF project P 27568-G21) and the Institute for Aegean Prehistory. They wish to stress the highly productive and enjoyable cooperation with the Ephorate of Antiquities of Elis and its director Erofili-Iris Kolia, Kostas Nikolentzos and Panagiotis Moutzouridis (both from the Hellenic Ministry of Culture and Sports), Georgia Kordatzaki and Evangelia Kiriati from the Fitch Laboratory (British School at Athens), and Lea Obrocki and Andreas Vött from the Geographical Institute at Mainz University.

² Cf. generally Meyer 1957, 74-79 with map on pl. V.

³ Dörpfeld 1908. Dörpfeld 1913, 112-13.

⁴ Γιαλούρης 1965. Παπακωνσταντίνου 1981. Παπακωνσταντίνου 1982. Παπακωνσταντίνου 1983. Νικολέντζος 2011, 53-60, 327-28. Nikolentzos – Moutzouridis 2021.

⁵ E.g. Leake 1830, 51-54. Partsch 1897, 14-15. Bisbee 1937, 525. Meyer 1957, 75-76.

follow the old course, whereas the modern National Road runs further inland, closer to the slope of Mount Lapithos.

It is entirely unclear how the situation was in antiquity, how close the seashore was to the Kleidi hills, and if there was an anchorage, as mentioned by Strabo (8.3.17). The reconstruction of the ancient landscape will be as interesting for the Archaic, Classical, and Hellenistic periods as for the Bronze Age. Regarding the Bronze Age in particular, we are involved in the larger study of Triphylia in the 2nd millennium BC, which comprises the evaluation of Mycenaean finds from Kakovatos, Kleidi, Epitalion, and Agios Dimitrios. It is, therefore, important to try to understand the position of Kleidi within the regional topography of Triphylia and the role it might have played as a potential harbour site.

Geodetic and geo-archaeological survey⁶

A multidisciplinary approach promises additional information on the history and archaeology of the area. In March 2017, we conducted a geodetic and geo-archaeological survey that will result in the first site plan and 3D model of the Kleidi hills and provide new information of the paleo-environment (fig. 3). The final plan will map the location of the Late Bronze Age tombs, the approximate course of the so-called Cyclopean wall, which was discovered by Dörpfeld, and the results of the geo-archaeological investigations.

Geomorphological investigations were first carried out in 2017 in the topographical depression between the Kleidi hills and the opposite slopes to the east, with the objective of reconstructing the local paleo-landscape and to search for an appropriate harbour, which would have been used during the Bronze Age. Based on prospection using electrical resistivity tomography (ERT) and vibracoring (Nordmeyer drill rig RS 0/2.3), the first geomorphological and sedimentary data were collected.

ERT transect SAM ERT 12 runs from west to east in the plain of Kleidi (east of the north hill) (fig. 4). Due to the high subsurface moisture, the ERT depth section generally shows low resistivity values. The depth section of transect SAM ERT 12 shows a zone with higher resistivity values (>20 ohm.m) at the bottom, overlain by a zone with medium to high values (10-20 ohm.m) towards the east and a zone of very low electrical resistivity values (<10 ohm.m) towards the west. The latter may reflect a basin-like structure filled with fine-grained sediments that may also contain harbour-candidate deposits (fig. 5).

Two vibracores were drilled at two separate locations, along ERT transect SAM ERT 12, down to 8 m below surface (b.s.). Coring site SAM 5A is situated at the lower western part of transect SAM ERT 12 (fig. 4). Three candidates for possible harbour deposits were found within the stratigraphic sequence of sediment core SAM 5A, clearly separated from each other by peat and palaeosol layers. The following age ranges were found by radiocarbon dating in 2017: harbour candidate I – around 812-791 cal BC, harbour candidate II – 2341/2206 cal BC and 2273/2141 cal BC, harbour candidate III – between 4327/4241 cal BC and 3953/3806 cal BC.

ERT measurements were also taken south of the railway track (fig. 4). Here, transect SAM ERT 17 revealed a distinct and clearly defined rectangular zone of very high resistivity values, which are clearly distinguished from the surrounding material. Another similar rectangular zone was measured some 15 m to the east. These structures most probably reflect a buried wall system comprising two walls, which were sliced by the ERT transect. High resistivity values suggest that the walls are made of solid rocky material, most probably limestone ashlar blocks. These discoveries are compatible with the large, most likely ancient boulders of shelly limestone found by the property owner at the eastern end of the ERT transect SAM 12 (fig. 6). These preliminary results illustrate potentially larger man-made structures that relate to ancient activities in the plain of Kleidi-Samikon, which further investigations may help to clarify.

In addition to these geo-archaeological investigations, the systematic study of the Bronze Age pottery from the 2007 excavations by Moutzouridis and Nikolentzos at the top of the plateau provides data for the chronology of the Bronze Age habitation and potential interregional relations.

The Bronze Age pottery

The ceramic material from Kleidi-Samikon shows the characteristic features of a Mycenaean settlement assemblage. In addition to a significant amount of plain fine tableware, such as different types of cups, kylikes, and bowls, the material comprises monochrome and pattern painted drinking and serving vessels. Transport

⁶ Fieldwork was carried out with a permit by the Hellenic Ministry of Culture and Sports and in the framework of a Greek-Austrian cooperation.

and storage jars, e.g. amphorae and pithoi, and different shapes of cooking vessels supplement the assemblage. Due to erosion and intensive agricultural activities on the Kleidi hills during the last century, the Late Bronze Age layers have been highly disturbed⁷. The material was therefore mainly evaluated according to stylistic and typological criteria. Despite these limitations, the pottery from Kleidi-Samikon offers essential information on the chronology of the habitation and the supra-regional relations of the site.

The site's chronology

At the present stage of research, the main period of prehistoric occupation seems to cover the Late Bronze Age, but several pottery fragments appear to follow Middle Helladic traditions in respect to form and decoration, as matt-painted wares⁸, burnished surfaces and incised pottery of the so-called Adriatic ware (fig. 8 nos 1-2), and the characteristic goblets and bowls with horizontal grooves (fig. 8 no. 4) indicate. The earliest offerings from the graves at Kleidi-Samikon, which were excavated by Yalouris in 1954 and Papakonstantinou in the early 1980s, suggest that the settlement was established in the transitional phase from Middle Helladic to Early Mycenaean⁹. The earliest Mycenaean pottery from the settlement belongs to LH IIA and LH IIB and consists of typical shapes and decorative patterns of this period, including shallow cups with framed spirals (fig. 8 nos 3, 6), Keftiu cups with ripple pattern¹⁰, and Ephyraean goblets (fig. 8 no. 7). In contrast to the neighbouring and prominent site of Kakovatos, which was destroyed in LH IIB¹¹, the pottery from Kleidi-Samikon suggests that the settlement continued throughout the transition from Early Mycenaean times to the palatial period. The presence of the stipple pattern (FM 78) on shallow cups (fig. 8 no. 8), in particular, which is typical for the LH IIB late and LH IIIA1 periods¹², suggests the occupation of the Kleidi hills during this intermediate period.

The Mycenaean palatial period is well represented by LH IIIA and IIIB pottery. Large amounts of pattern painted and plain kylikes (fig. 8 nos 9-10) as well as kraters (fig. 8 no. 11) are suggestive of festivities such as those taking place at other sites of the Mycenaean core regions¹³. LH IIIB2 constitutes the latest phase of the Mycenaean occupation on the Kleidi hills, and the correspondent pottery consists of a considerable number of skyphoi with triglyphs and spiral patterns (fig. 8 no. 12), basins (fig. 8 no. 16) and some conical kylikes. By contrast, evidence for the post-palatial LH IIIC period is conspicuously absent. The decline or even the abandonment of sites in this period appears to be a widespread phenomenon in Mycenaean Greece but is particularly true for the southwestern Peloponnese, where LH IIIC pottery is limited to very few sites in Messenia¹⁴.

After a hiatus, the reoccupation of Kleidi appears to have started again in the Protogeometric period. This phase is marked by a couple of conical bases (fig. 8 nos 13, 15), which find their best parallels in the Early Iron Age pottery of Olympia¹⁵ and in contemporaneous burial contexts, which came to light in the surrounding region of Kleidi¹⁶.

Interregional relations

Besides its significance for the chronology of the site, the study of the pottery offers a perspective on the networks that Kleidi-Samikon maintained throughout the Mycenaean period. Relations with the southwestern Peloponnese are apparent especially in Early Mycenaean times. The distribution of LH I-IIA Mycenaean wheel-made lustrous decorated pottery in the southwestern Peloponnese illustrates the seamless connection between the sites of ancient Triphylia, including Kleidi-Samikon, with those of the same period in Messenia. This is in marked contrast to the region north of the Alpheios River, where Mycenaean pottery does not generally appear

⁷ For a description of the stratigraphy and the built structures, see Nikolentzos – Moutzouridis (forthcoming).

⁸ Nikolentzos – Moutzouridis 2021.

⁹ Γιαλούρης 1965. Παπακωνσταντίνου 1981. Παπακωνσταντίνου 1982. Παπακωνσταντίνου 1983. See also Νικολέντζος 2011, 53-60.

¹⁰ Nikolentzos – Moutzouridis 2021.

¹¹ Kakovatos: Eder 2011b, 96. Eder 2012, 93. Eder – Hadzi-Spiliopoulou 2021.

¹² See e.g. Asine (Argolid), Area 1, LH IIB-III A1 (Santillo-Frizell 1980, 109, 128. Santillo-Frizell 1996, 1290). Mycenae (Argolid), Atreus Bothros, LH III A1 (late) (French 1964, 249, pl. 79a). Menelaion (Lakonia), construction of Mansion 2, LH IIB-III A1 (Catling 2009, 87 fig. 91 no. ET34-35).

¹³ For the significance of plain and painted pottery as feasting equipment, see Bendall 2004. Dabney *et al.* 2004. Hruby 2006. Jung 2006. Vitale 2008.

¹⁴ LH IIIC Messenia: McDonald – Hope Simpson 1972, 142-143. Davis *et al.* 1997, 451-453. Eder 1998, 141-178.

¹⁵ Eder 2006, pl. 63-65.

¹⁶ Samikon, Gryllos, and Salmone: Eder 2001a, 241-242 fig. 6, pl. 23 nos 1-2. Eder 2001c, 43-47 pl. 8, 12c. For Early Iron Age Triphylia and Elis, see Eder 2001a. Eder 2001b. Eder 2001c. Eder 2006.

to spread before LH IIB. The distribution of Early Mycenaean pottery is therefore particularly important for the existence and identification of zones of cultural contact¹⁷.

Moreover, the LH IIA shallow cup with framed spiral and rather uncanonical monochrome interior (fig. 8 no. 3) points to close relations with the southern Peloponnese. Parallels come from the immediately neighbouring sites of Epitalion and Kakovatos¹⁸ and again from Messenia, where examples have been published from Volimidia¹⁹ and Pylos²⁰.

The presence of lustrous painted pottery and particular ceramic features, like those mentioned above, give the impression that Messenia and Triphylia shared common aspects of their material culture. However, the early Mycenaean material of Kleidi-Samikon also displays features that are common further north. At least two fragments of so-called ‘wishbone’ handles (fig. 8 no. 5) find their best counterparts in the northern Peloponnese, e.g. in Mygdalia²¹ and Pagona²² in the Patras region. At the beginning of the Late Bronze Age such handles, which are characterised by extensions reminiscent of rudimentary horns, were common in the Ionian Islands, Central Greece, Aetolia, and Boeotia. Similar types were in use in Thessaly and Macedonia from the end of the Early Helladic period until the Early Iron Age (table 1, fig. 7)²³.

Another northern feature appears on the fragment of an open vessel with a fringed scroll decoration (fig. 8 no. 14), which finds matt-painted parallels at Korakou in Corinthia²⁴ and Krisa in Phokis²⁵. Fringed geometric motives are a typical element of the matt-painted tradition of Central Greece²⁶.

These features illustrate the incorporation of elements of different pottery traditions into the Triphylian pottery production. Moreover, imported vessels indicate interregional and supra-regional contacts. Recent petrographic analysis of the material revealed that the inhabitants of Late Bronze Age Kleidi had access to imports from the islands of Kythera and Aegina, both renowned for their industrial production of cooking pots and storage vessels in more recent periods²⁷.

Although still at an early stage, the evaluation of the Kleidi pottery assemblage contributes to the understanding of Late Bronze Age Triphylia and its relations to other regions of Mycenaean Greece. In the early Mycenaean period connections especially with Messenia become apparent, but the material also suggests that the settlement lay at the interface of culturally different regions since features originating further north also impacted the local pottery production.

BIBLIOGRAPHY

- Αδρύμη-Σισμάνη 2013: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *Ο μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου 1977–1997. 20 χρόνια ανασκαφές*, Βόλος 2013.
- Aslanis 2005: I. Aslanis, *Molyvopyrgos und das prähistorische Olynth (Agios Mamas). Zwei benachbarte mittelbronzezeitliche Siedlungen auf der Chalkidiki in Nordgriechenland*, in: B. Horejs *et al.* (eds), *Interpretationsraum Bronzezeit: Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn 2005, 109–116.
- Bendall 2004: L. Bendall, *Fit for a king? Hierarchy, exclusion, aspiration and desire in the social structure of Mycenaean banqueting*, in: P. Halstead – J. C. Barrett (eds), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5, Oxford 2004, 105–135.
- Benton 1931–1932: S. Benton, *The Ionian islands*, *ABSA* 32 (1931–1932), 213–246.
- Benton 1938–1939: S. Benton, *Excavations in Ithaca, III: The cave at Polis, II*, *ABSA* 39 (1938–1939), 1–51.
- Benton – Waterhouse 1973: S. Benton – H. Waterhouse, *Excavations in Ithaca: Tris Langadas*, *ABSA* 68 (1973), 1–24.
- Bisbee 1937: H. L. Bisbee, *Samikon*, *Hesperia* 6 (1937), 525–538.
- Blegen *et al.* 1973: C. W. Blegen – M. Rawson – W. Taylour – W. P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, Vol. 3. Acropolis and Lower Town, Tholoi, Grave Circle, and Chamber Tombs, Discoveries outside the Citadel*, Princeton 1973.

¹⁷ Eder 2011a, 106–107. Huber *et al.* 2021.

¹⁸ Huber *et al.* 2021.

¹⁹ Volimidia/Kephalovryson (tomb B): Lolos 1987, 207 fig. 384. Mountjoy 1999, 323 no. 187.

²⁰ Pylos: Blegen *et al.* 1973, fig. 249 no. 27. Mountjoy 1999, 323 fig. 108 no. 22.

²¹ Papazoglou-Manioudaki 2015, 315.

²² Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003, 98–104.

²³ Some scholars have suggested a Cypriot origin for the mainland wishbone handles (Graziadio 1999. Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003, 100. Graziadio 2005, 331), but the early Late Bronze Age specimens in the Peloponnese are more likely the result of connections with central and northern Greece: Dietz – Moschos 2006, 54. Pavuk 2012, 66.

²⁴ Davis 1979, 244 fig. 6 no. 69.

²⁵ Van Effenterre – Jannoray 1938, 122 fig. 13 no. 18. Dor *et al.* 1960, pl. 32e.

²⁶ Pavuk 2012, 54.

²⁷ The petrographic study of the pottery from Triphylia is part of a larger project that is carried out together with Georgia Kordatzaki and Evangelia Kiriati from the Fitch Laboratory of the British School at Athens.

- Catling 2009: H. W. Catling, *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age, 2 Volumes: Figures and Plates*, ABSA Supplement 45, London 2009.
- Caskey – Caskey 1960: J. L. Caskey – E. G. Caskey, The earliest settlements at Eutresis, Supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29:2 (1960) 126-167.
- Γιαλούρης 1965: Ν. Γιαλούρης, Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού, *ΑΔ* 20 (1965), Α', 6-40.
- Dabney *et al.* 2004: M. K. Dabney – P. Halstead – P. Thomas, Mycenaean feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea, in: J. C. Wright (ed.), *The Mycenaean Feast*, Hesperia Supplement 73, Princeton 2004, 197-215.
- Davis 1979: J. L. Davis, Late Helladic I pottery from Korakou, *Hesperia* 48:3 (1979), 234-263.
- Davis *et al.* 1997: J. L. Davis – S. E. Alcock – J. Bennet – Y. G. Lolos – C. W. Shelmerdine, The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the archaeological survey, *Hesperia* 66:3 (1997), 391-494.
- Deoudi 2008: M. Deoudi, *Ιθάκη. Die Polis-Höhle, Odysseus und die Nymphen*, Thessaloniki 2008.
- Dickinson 1977: O. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation*, Göteborg 1977.
- Dietz 1991: S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen 1991.
- Dietz – Moschos 2006: S. Dietz – I. Moschos (eds), *Chalkis Aitolias I. The Prehistoric Periods*, Monographs of the Danish Institute at Athens 7, Athens 2006.
- Dietz – Stavropoulou-Gatsi 2010: S. Dietz – M. Stavropoulou-Gatsi, Pagona and the transition from Middle Helladic to Late Helladic in North-Western Peloponnese, in: Philippa-Touchais *et al.* 2010, 121-128.
- Dor *et al.* 1960: L. Dor – J. Jannoray – H. Van Effenterre – M. Van Effenterre – M. Micheline, *Kirrha. Étude de préhistoire phocidienne*, Paris 1960.
- Dörpfeld 1908: W. Dörpfeld, Die homerische Stadt Arene, *AM* 33 (1908), 320-322.
- Dörpfeld 1913: W. Dörpfeld, Alt-Pylos III. Die Lage der homerischen Burg Pylos, *AM* 38 (1913), 97-139.
- Eder 1998: B. Eder, *Argolis, Lakonien, Messenien. Vom Ende der mykenischen Palastzeit bis zur Einwanderung der Dorier*, Mykenische Studien 17, Vienna 1998.
- Eder 2001a: B. Eder, Die Anfänge von Elis und Olympia: Zur Siedlungsgeschichte der Landschaft Elis am Übergang von der Spätbronze- zur Früheisenzeit, in: V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“*, Athen 5.3.-7.3.1998, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 38, Athens 2001, 233-243.
- Eder 2001b: B. Eder, Continuity of Bronze Age cult at Olympia? The Evidence of the Late Bronze Age and Early Iron Age Pottery, in: R. Hägg – R. Laffineur (eds), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Acts of the 8th International Aegean Conference at Göteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège 2001, 201-209.
- Eder 2001c: B. Eder, *Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 209, Athens 2001.
- Eder 2006: B. Eder, Die spätbronze- und früheisenzeitliche Keramik, in: H. Kyrieleis, *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia. Die Ausgrabungen am Pelopion*, Olympische Forschungen 31, Berlin 2006, 141-246.
- Eder 2009: B. Eder, The Late Bronze Age / Early Iron Age Transition in Western Greece: Submycenaean Studies, in: S. Deger-Jalkotzy – A. Bächle (eds), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age, 23-24 February 2007, International Workshop at the Austrian Academy of Sciences*, Vienna, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 29, Vienna 2009, 133-149.
- Eder 2011a: B. Eder, Zur historischen Geographie Triphyliens in mykenischer Zeit, in: F. Blakolmer – C. Reinholdt – J. Weilhartner – G. Nightingale (eds), *Österreichische Forschungen zur ägäischen Bronzezeit 2009. Akten der Tagung am Fachbereich Altertumswissenschaften der Paris-Lodron-Universität Salzburg vom 6. bis 7. März 2009*, Vienna 2011, 105-117.
- Eder 2011b: B. Eder, Kakovatos, Jahresbericht 2010, *AA* 2011 Beiheft (2011), 95-97.
- Eder 2012: B. Eder, Kakovatos, Jahresbericht 2011, *AA* 2012 Beiheft (2012), 92-94.
- Eder – Hadzi-Spiliopoulou 2021: B. Eder – G. Hadzi-Spiliopoulou, Strategies in space: the Early Mycenaean site of Kakovatos in Triphyly, in: Eder – Zavadil 2021, 61-84.
- Eder – Zavadil 2021: B. Eder – M. Zavadil (eds), *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece, International Discussions in Mycenaean Archaeology, Athens 5-8 October 2016*, Mykenische Studien 35, Vienna 2021.
- Ευαγγελίδης 1930: Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς, *ΠΑΕ* 85 (1930), 52-68.
- French 1964: E. French, Late Helladic III A1 pottery from Mycenae, *ABSA* 59 (1964) 241-261.
- Graziadio 1999: G. Graziadio, L'adozione della wishbone handle nell'Egeo: un aspetto trascurato dei rapporti cipro-egei, in: *Ἐπὶ πόντον πλαζόμενοι. Simposio italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabo Brea e Giovanni Pugliese Carratelli, Roma 18-20 febbraio 1998*, Athens 1999, 365-377.
- Graziadio 2005: G. Graziadio, The relations between the Aegean and Cyprus at the beginning of the Late Bronze Age. An overview of the archaeological evidence, in: R. Laffineur – E. Greco (eds), *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, Aegaeum 25, Liège/Austin 2005, 323-332.
- Hammond 1931-1932: N. G. L. Hammond, Prehistoric Epirus and the Dorian invasion, *ABSA* 32 (1931-1932), 131-179.
- Hanschmann 1981: E. Hanschmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV. Die mittlere Bronzezeit*, Bonn 1981.
- Heurtley 1934-1935: W. A. Heurtley, Excavations in Ithaca, II, *ABSA* 35 (1934-1935), 1-44.
- Heurtley 1939: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

- Heurtley – Hutchinson 1925-1926: W. A. Heurtley – R. W. Hutchinson, Report on excavations at the tomb and tables of Vardaróftsa, *ABSA* 27 (1925-1926) 1-66.
- Heurtley – Radford 1927-1928: W. A. Heurtley – C. A. R. Radford, Two prehistoric sites in Chalcidice, *ABSA* 29 (1927-1928) 117-186.
- Hochstetter 1984: A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*, Berlin 1984.
- Horejs 2007: B. Horejs, *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Tomba Agios Mamas 1994-1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1*, Rahden 2007.
- Hruby 2006: J. Hruby, *Feasting and Ceramics: A View from the Palace of Nestor at Pylos*, PhD thesis, University of Cincinnati, 2006.
- Huber 2013: J. Huber, *Epitalion an der Mündung des Alpheios: die mykenische Keramik*, MA thesis, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 2013.
- Huber et al. 2021: J. Huber – G. Kordatzaki – E. Kiriati – H. Mommsen, Consuming local and imported pots at Kakovatos: Regional and Interregional Connections, in: Eder – Zavadil 2021, 107-132.
- Jung 2006: R. Jung, Εύποτον ποτέριον: Mykenische Keramik und mykenische Trinksitten in der Ägäis, in Syrien, Makedonien und Italien, in: A. Cardarelli – M. Pacciarelli – A. Vanzetti (eds), *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni*, Florence 2006, 407-423.
- Kunze 1934: E. Kunze, *Orchomenos III: Die Keramik der frühen Bronzezeit*, Munich 1934.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. I, London 1830.
- Lolos 1987: Y. G. Lolos, *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, Göteborg 1987.
- Maran 1992: J. Maran, *Pevkakia Magula III. Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992.
- McDonald – Hope Simpson 1972: W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Archaeological exploration, in: W. A. McDonald – G. R. Rapp (eds), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972, 117-147.
- Meyer 1957: E. Meyer, *Neue Peloponnesische Wanderungen*, Bern 1957.
- Mountjoy 1999: P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999.
- Νικολέντζος 2011: K. Νικολέντζος, *Μυκηναϊκή Ηλεία. Πολιτιστική και πολιτική εξέλιξη, εθνολογικά δεδομένα και προβλήματα*, τόμ. Α' (κείμενο), Athens 2011.
- Nikolentzos – Moutzouridis 2021: K. Nikolentzos – P. Moutzouridis, The archaeological site of Samiko: An Early Mycenaean settlement in Northern Triphylia reconsidered, in: Eder – Zavadil 2021, 133-154.
- Παπακωνσταντίνου 1981: E. Παπακωνσταντίνου, Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 36 (1981), Β'1, 148-149.
- Παπακωνσταντίνου 1982: E. Παπακωνσταντίνου, Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 37 (1982), Β'1, 133-135.
- Παπακωνσταντίνου 1983: E. Παπακωνσταντίνου, Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 38 (1983), Β'1, 108-110.
- Papazoglou-Manioudaki 2010: L. Papazoglou-Manioudaki, The Middle Helladic and the Late Helladic I periods at Aigion, in: Philippa-Touchais et al. 2010, 129-141.
- Papazoglou-Manioudaki 2015: L. Papazoglou-Manioudaki, The Early Mycenaean settlement at Aigion in Achaea and the western frontier of the North-East Peloponnese, in: A.-L. Schallin – I. Tournavitou, *Mycenaeans up to date. The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese. Current Concepts and New Directions*, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 56, Stockholm 2015, 313-324.
- Partsch 1897: J. Partsch, Erläuterungen zu der Übersichtskarte der Pisatis, in: E. Curtius – F. Adler (eds), *Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung (Textband 1): Topographie und Geschichte*, Berlin 1897, 1-15.
- Pavuk 2012: P. Pavuk, Mittelgriechenland und Korinthia in der ausgehenden MBZ und frühen SBZ, in: P. Pavuk – B. Horejs (eds), *Mittel- und spätbronzezeitliche Keramik Griechenlands. Sammlung Fritz Schachermeyr, Faszikel 3. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 439, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 31*, Vienna 2012, 40-88.
- Philippa-Touchais et al. 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (eds), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Suppl. 52, Athènes 2010.
- Santillo-Frizell 1980: B. Santillo-Frizell, *An Early Mycenaean Settlement at Asine. The Late Helladic IIB-III A1 Pottery*, Göteborg 1980.
- Santillo-Frizell 1996: B. Santillo-Frizell, Mycenaean Asine: A question of IIB or not IIB, in: E. De Miro – L. Godart – A. Sacconi (eds), *Atti e memorie del secondo Congresso internazionale di micenologia, Roma-Napoli 14-20 ottobre 1991*, vol. 3, Incunabula Graeca 98, Rome 1996, 1287-1293.
- Souyouzoglou-Haywood 1999: C. Souyouzoglou-Haywood, *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool 1999.
- Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003: M. Stavropoulou-Gatsi – V. Karageorghis, Imitations of Late Bronze Age Cypriot ceramics from Patras-Pagona, *RDAC* 2003, 95-103.
- Tartaron 2004: T. F. Tartaron, *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, Oxford 2004.
- Van Effenterre – Jannoray 1938: H. van Effenterre – J. Jannoray, Fouilles de Krisa (Phocide), *BCH* 62 (1938), 110-148.
- Vitale 2008: S. Vitale, Ritual drinking and eating at Late Helladic IIIA2 Early Mitrou, East Lokris. Evidence for Mycenaean feasting activities?, in: L. A. Hitchcock – R. Laffineur – J. Crowley (eds), *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th*

- International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, Aegaeum 29, Liège 2008, 229-237.*
- Wace – Thompson 1912: A. J. B. Wace – M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912.
- Wardle 1977: K. A. Wardle, Cultural groups of the Late Bronze Age and Early Iron Age in north-west Greece, *Godisnjak Sarajevo* 15 (1977), 153-199.
- Wardle *et al.* 1980: K. A. Wardle – P. Halstead – G. Jones, Excavations at Assiros, 1975-9: A settlement site in Central Macedonia and its significance for the prehistory of South-East Europe, *ABSA* 75 (1980) 229-267.
- Wardle – Wardle 2003: K. A. Wardle – D. Wardle, Prehistoric Thermon. Pottery of the Late Bronze and Early Iron Age, in: N. Kyparissi-Apostolika – M. Papakonstantinou (eds), *The Periphery of the Mycenaean World, 2nd International Interdisciplinary Colloquium, Lamia 26-30 September 1999*, Athens 2003, 147-156.

<i>Site</i>	<i>Region</i>	<i>Reference</i>	<i>Date</i>
1. Kleidi-Samikon	Triphylia		MH III-LH II
2. Makrysia/Prophitis Ilias	Triphylia	Lolos 1987, 334-335, figs 613-615.	LH I-II
3. Epitalion, settlement	Triphylia	Huber 2013.	MH III-LH II
4. Mygdalia, settlement, floor deposit	Achaia	Papazoglou-Manioudaki 2015, 315.	LH I
5. Pagona, Patras, Chrisovitsiou Street 9 (deposit 81), Liakopoulou Street	Achaia	Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003, 98-104. Dietz – Stavropoulou-Gatsi 2010, 125.	MH III-LH II
6. Aigion, Palaiologou Street	Achaia	Papazoglou-Manioudaki 2010, 137, 141 fig. 17.	MH III-LH I
7. Mycenae, Grave Circle A, Grave I	Argolid	Dickinson 1977, 50. Dietz 1991, 150 no. AA8, 247. Pavuk 2012, 53 no. 265.	LH I
8. Eutresis	Boeotia	Caskey – Caskey 1960, pl. 47 no. IV19.	EH?
9. Orchomenos	Boeotia	Kunze 1934, 80-81, pl. 30 no. 4b.	BA
10. Kirrha, sector 20, below grave 27	Phokis	Dor <i>et al.</i> 1960, 85 no. 20, pl. 50 no. 20. Pavuk 2012, 53 no. 265.	MH I, LH I
11. Chalkis, Aghia Triada, Kato Vasiliki	Aetolia-Akarnania	Dietz 2006, 53 fig. 16 no. 134, 54-55, 90 fig 39, 211 pl. 1 no. 5, pl. 10 no. 134.	MH III-LH I
12. Thermon, Sanctuary of Apollo	Aetolia-Akarnania	Wardle – Wardle 2003, 148. Pavuk 2012, 65-67, fig. 6.1.	LH IIA
13. Graves/Astakos	Aetolia-Akarnania	Benton 1931-1932, 244. Dietz – Moschos 2006, 54 (no image).	BA
14. Ithaka, Pelikata, Area VIc	Ionian Islands	Heurtley 1934-1935, 20, 22 fig. 16 no. 52. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 99, 102.	MH-LH
15. Polis Cave/Ithaka	Ionian Islands	Benton 1938-1939, 8 no. P7, pl. 3. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 102. Deoudi 2008, 29 no. 8, 34 pl. 1 no. 8.	(EH II) MH
16. Tris Langades/Ithaka	Ionian Islands	Benton – Waterhouse 1973, 11 fig. 6, no. 136. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 102.	LH
17. Choirospelia Cave, Lefkada	Ionian Islands	Wardle 1977, 171 n. 809. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 32 no. 236.	BA
18. Lianokladi, stratum III	Phthiotis	Wace – Thompson 1912, 186 fig. 186a. Maran 1992, pl. 146 no. 5.	MH-LH II
19. Dimini, Οικία I	Thessaly	Αδρύμη-Σισμάνη 2013, 76, pl. 12.	MH III, LH I
20. Pevkakia Magoula	Thessaly	Maran 1992, pl. 31 no. 4, pl. 37 no. 14, pl. 116 no. 5, pl. 139 nos 7-8.	EH III / MH I-LH early
21. Argissa-Magula, Bauhorizont 7	Thessaly	Hanschmann 1981, pl. 114 no. 12, pl. 126 no. 4.	MH late-LH
22. Dodona, Sanctuary of Zeus, Bouleuterion	Epirus	Ευαγγελίδης 1930, 68. Hammond 1931-1932, 132. Wardle 1977, 171. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 102. Tartaron 2004, 73.	BA
23. Aghios Mamas/Olynth, Schicht 12	Macedonia	Horejs 2007, 105 fig. 51, 108, pl. 18 nos 5585-5586.	LBA (early)
24. Molyvopyrgos	Macedonia	Heurtley – Radford 1927-1928, 166 fig. 41a. Heurtley 1939, 210 fig. 76a. Aslanis 2005, 113.	MBA (late)-LBA (early)
25. Assiros	Macedonia	Wardle <i>et al.</i> 1980, 244-245 fig. 9 no. 1, 248 fig. 12 no. 26, 257 fig. 16 no. 38.	LBA
26. Kastanas, layer 18	Macedonia	Hochstetter 1984, pl. 14 no. 1-3, pl. 31 no. 1, pl. 130 no. 7.	MBA (late)-LBA
27. Vardaroftsa/Axiochori	Macedonia	Heurtley – Hutchinson 1925-1926, 15 pl. 3b nos 5, 7-10.	LBA

Table 1. Sites mapped in fig. 7 illustrating the distribution of Middle and Late Bronze Age horned ‘wishbone’ handles on the Greek mainland (with references).

Fig. 1. View of Kleidi and Samikon from the southwest (photo Timo Willershäuser)

Fig. 2. View of Kleidi from east (Wilhelm Dörpfeld 1908, courtesy German Archaeological Institute, archive no. D-DAI-ATH-Triphylien-0127).

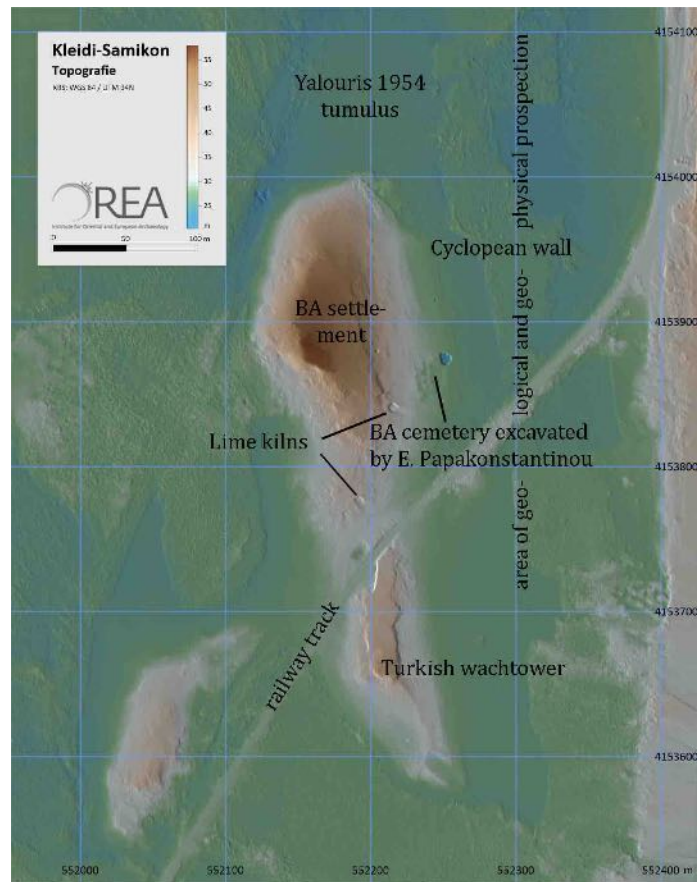

Fig. 3. Preliminary map of the Kleidi hills (Mario Börner, OREA).

Fig. 4. Location of ERT transects SAM ERT 12 and 17 east of the Kleidi hills (photo L. Obrocki, A. Vött).

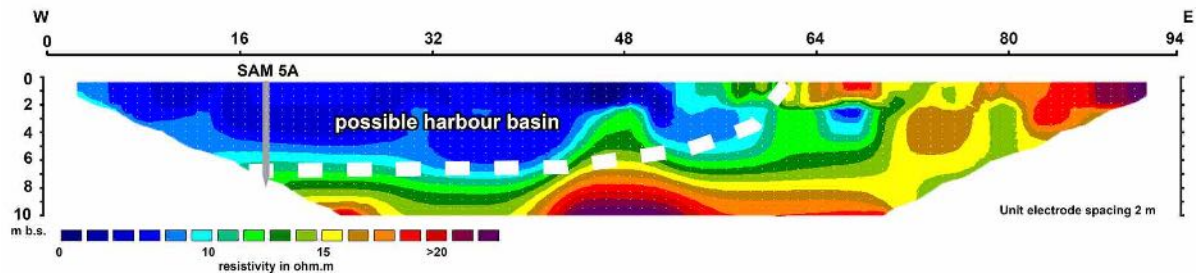

Fig. 5. Depth section of ERT transect SAM ERT 12. Different colours represent different zones of electrical resistivity (L. Obrocki, A. Vött).

Fig. 6. Ancient blocks of shelly limestone, found in the area west of the railway track (photo B. Eder).

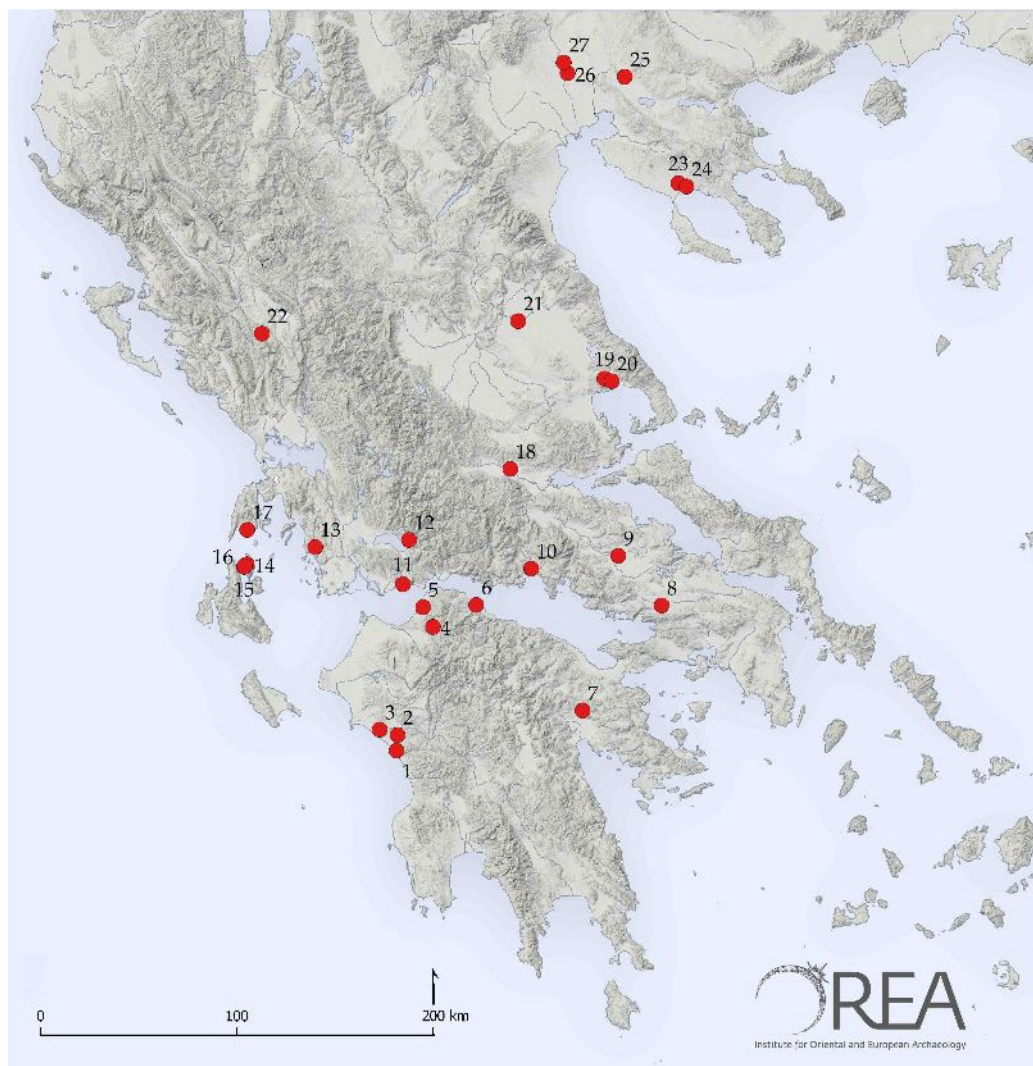

Fig. 7. Distribution map of Middle and Late Bronze Age horned 'wishbone' handles on the Greek mainland (J. Huber).
 1. Kleidi-Samikon, 2. Makrysia/Prophitis Ilias, 3. Epitalion, 4. Mygdalia, 5. Pagona/Patras, 6. Aigion, 7. Mycenae, 8. Eutresis,
 9. Orchomenos, 10. Kirrha, 11. Chalkis, 12. Thermon, 13. Graves/Astakos, 14. Pelikata, 15. Polis Cave, 16. Tris Langades, 17.
 Lefkada, 18. Lianokladi, 19. Dimini, 20. Pevkakia-Magula, 21. Argissa-Magula, 22. Dodona, 23. Olynth/Aghios Mamas, 24.
 Molyvopyrgos, 25. Assiros, 26. Kastanas, 27. Vardaroftsa/ Axiochori.

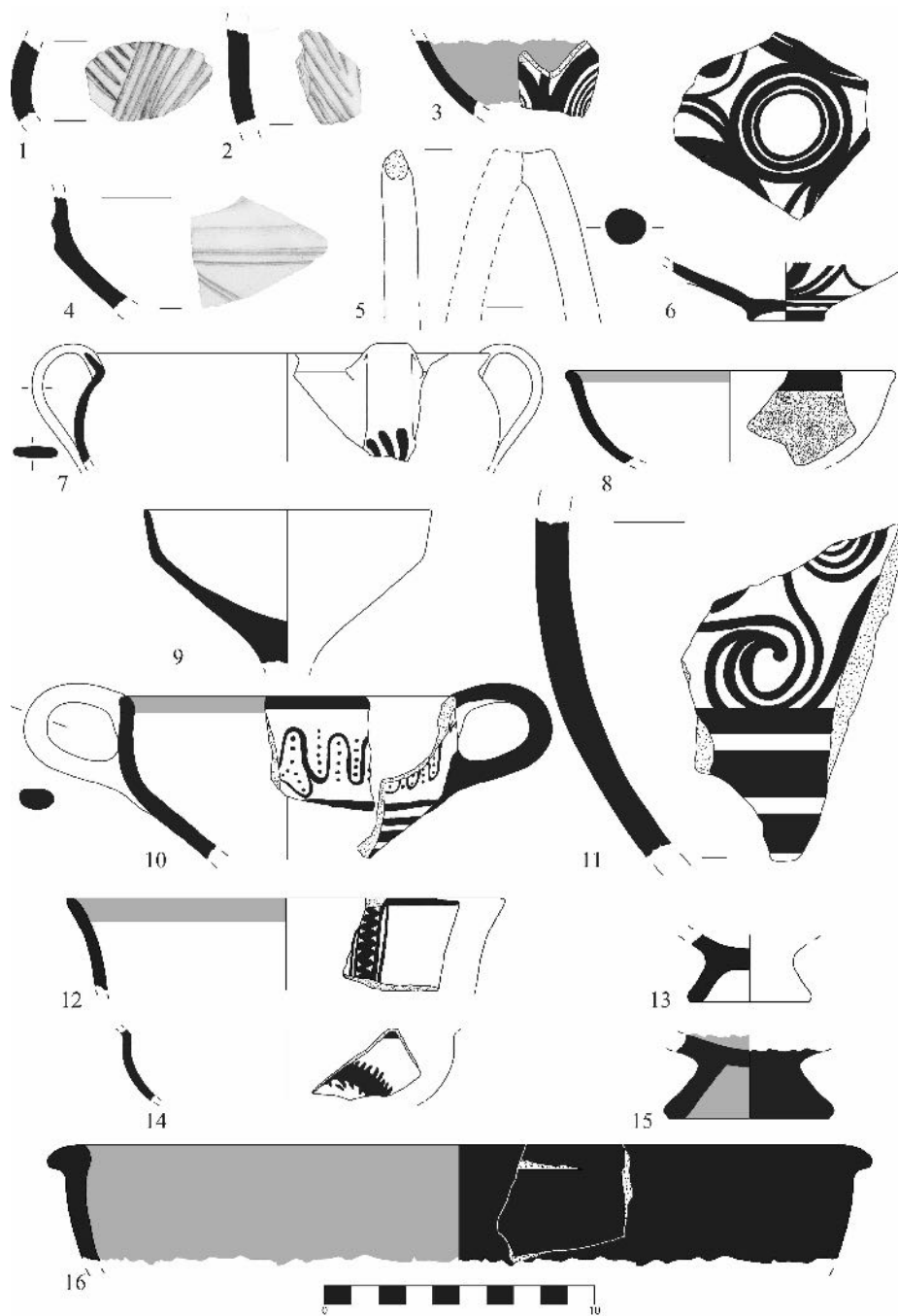

Fig. 8. Middle Helladic (type), Mycenaean, and Early Iron Age pottery from Kleidi (drawings J. Huber, R. Pritz).

Στοιχεία οργάνωσης και χρήσης του χώρου στον πρωτοελλαδικό οικισμό της Κερύνειας στην Αχαΐα

ABSTRACT. The excavated site at Keryneia was part of a major settlement as its coastal location, extent, number of architectural phases, and complexity of both its buildings and open spaces indicate. However, the use and re-use for building of rounded boulders from the nearby torrent bed, which crossed and occasionally flooded the site, makes it difficult to distinguish the outdoor from indoor spaces. This paper focuses on two successive buildings situated in the excavation's Central Sector. The preliminary data from their study provides insight into the use of domestic space in a period of innovations towards the end of the third millennium BC.

Κατά τις εργασίες κατασκευής της Ολυμπίας Οδού, οι ανασκαφικές έρευνες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή της Αιγιαλείας αποκάλυψαν μέρος ενός εκτεταμένου και ακμάζοντα οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹. Ερευνήθηκαν οικιστικά κατάλοιπα σε μια επιφάνεια με εμβαδό 3000 τ.μ. Οι δοκιμαστικές, ωστόσο, τομές που διενεργήθηκαν σε μεγάλη ακτίνα στη γύρω περιοχή και η πορεία των ανασκαφών καταδεικνύουν πως η συνολική έκταση του οικισμού υπερβαίνει τα 40 στρέμματα, χωρίς να μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, καθώς παραμένουν ως τώρα άγνωστα τα όριά του². Η ανασκαφή διαιρέθηκε χωρικά σε τρεις τομείς³. Η έρευνα ξεκίνησε από τον Κεντρικό Τομέα (εικ. 1), στη μεγαλύτερη επιφάνεια του οποίου η ανασκαφή εξάντλησε τα αρχαιολογικά στρώματα έως το στέρεο⁴. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των κινητών ευρημάτων ξεκίνησε με τα δεδομένα που προέρχονται από τον τομέα αυτό και βρίσκεται σε εξέλιξη, ώστε να συμπεριλάβει τα στοιχεία από το σύνολο της ανασκαμμένης έκτασης⁵.

Γενικά στοιχεία για τον οικισμό

Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 67 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στα ανατολικά της σύγχρονης πόλης του Αιγίου και έχει άμεση οπτική επαφή με την ακτή, που απέχει 2 χλμ. προς τον Βορρά. Καλύπτει τις χαμηλότερες απολήξεις ενός υψώματος, που αποτελεί το τελευταίο έξαρμα των ορεινών όγκων των Αροανίων στην περιοχή και δεσπόζει στην εύφορη πεδινή έκταση που απλώνεται ως την παράλια ζώνη.

¹ Μια πρώτη, προκαταρκτική παρουσίαση της ανασκαφής του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κερύνεια, με τίτλο *Πρωτοελλαδικός Οικισμός στην Κερύνεια Αχαΐας. Νέα Δεδομένα για την Προϊστορική Κατοίκηση στη Βόρεια Πελοπόννησο*, έγινε στο Θ' Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο από τις 30 Οκτωβρίου έως τις 2 Νοεμβρίου 2015. Τα πρακτικά του συνεδρίου βρίσκονται υπό έκδοση.

² Η ανασκαφή του οικισμού στο πλαίσιο του κατασκευαστικού έργου διενεργήθηκε από τον Ιούλιο του 2009 έως και το 2015 από την ΣΤ' ΕΠΚΑ και τη διάδοχη ΕΦΑ Αχαΐας. Νέα τμήματα του οικισμού ήρθαν στο φως και στην απαλλοτριωμένη έκταση παραπλεύρως του αυτοκινητόδρομου.

³ Η διάκριση σε τρεις ξεχωριστούς ανασκαφικούς τομείς έγινε τόσο για την λεπτομερέστερη παρακολούθηση των εργασιών όσο και για πρακτικούς λόγους, που σχετίζονται με τις μεθόδους και τους χρόνους εκτέλεσης των αρχαιολογικών υποέργων στο πλαίσιο μεγάλων δημοσίων έργων.

⁴ Χιλιομετρική θέση ανασκαφής στον Κεντρικό Τομέα: 82.335 έως 82.400. Αν και σωστικού χαρακτήρα και δεδομένης της ταχύτητας και των δυσμενών, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνθηκών υπό τις οποίες έπρεπε να εκτελεστούν οι ανασκαφικές εργασίες, ακολουθήθηκαν κατά το δυνατόν οι μέθοδοι συστηματικής ανασκαφικής έρευνας, με προσεκτική καταγραφή και συστηματοποίηση της αρχαιολογικής πληροφορίας. Στον Κεντρικό Τομέα, επί παραδείγματι, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές τομές διαστάσεων 4 × 4 μ. με μεταξύ τους μάρτυρες πλάτους 0,50 μ. Χρησιμοποιήθηκε το σύστημα των ανασκαφικών ενοτήτων (στρώματα, πάσες και ομάδες) με φυσική υπόσταση, παρακολουθώντας τις μεταβολές των επιχώσεων. Σε άλλες περιπτώσεις η οργάνωση των ανασκαφικών ενοτήτων έγινε με βάση προκαθορισμένα κριτήρια. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές καταβλήθηκε προσπάθεια για την τήρηση κοινών μεθόδων καταγραφής των ανασκαφικών στοιχείων.

⁵ Η μελέτη των ευρημάτων της ανασκαφής ξεκίνησε με χρηματοδότηση από το INSTAP (Institute for Aegean Prehistory), προς το οποίο εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας.

Σήμερα τα κατάλοιπα του οικισμού διασχίζονται από ρέμα, που εκβάλλει απευθείας στη θάλασσα του Κορινθιακού Κόλπου και έχει παρασύρει πολλά από αυτά, την ίδια ώρα όμως προφύλαξε με τις αποθέσεις του ένα μεγάλο μέρος τους⁶.

Χρονολογικά, ο οικισμός καλύπτει την προχωρημένη και ύστερη φάση της ΠΕ II περιόδου και την αρχή της ΠΕ III. Έχει, δηλαδή, μια διάρκεια ζωής σχεδόν τριών αιώνων (2450-2100 π.Χ.), μέσα στους οποίους η οικοδομική δραστηριότητα είναι αδιάλειπτη και οι κύριες οικοδομικές φάσεις, που αποτυπώνονται στη στρωματογραφία, διαδέχονται η μια την άλλη χωρίς ενδιάμεσες, μακροχρόνιες τουλάχιστον, εγκαταλείψεις του χώρου.

Κατά κανόνα οι οικιστικές μονάδες αποτελούνται από τετράπλευρους χώρους διαφόρων διαστάσεων, που συχνά αναπτύσσονται στις πλευρές μακρών τοίχων. Διαιρούνται σε μικρότερα δωμάτια, που επικοινωνούν μεταξύ τους με ανοίγματα στις μεσοτοιχίες, χωρίς να λείπουν και οι εξαιρέσεις από τον γενικό αυτό τύπο⁷. Συνεχείς μεταβολές στη διευθέτηση του χώρου είχαν σαν αποτέλεσμα τοίχοι να καταρροούνται ή να προσαρμόζονται σε νέα κτίρια, παλαιότερα δάπεδα να καλύπτονται από νεότερα κτίσματα και λιθόστρωτες επιφάνειες να ενσωματώνονται σε νέες αρχιτεκτονικές ενότητες⁸. Τα κτίρια εδράζονται απευθείας στο έδαφος, ενσωματώνοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, τμήματα του φυσικού βράχου⁹. Στην πλειονότητά τους οι τοίχοι είναι κτισμένοι με την τεχνική της ιχθυάκανθας, διατηρούμενοι σε ύψος δύο-τριών σειρών λίθων. Το πλάτος τους είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, 0,50-0,60 μ., ωστόσο, σε ορισμένα κτίρια ξεπερνά το 1 μ. και φτάνει έως και το 1,20 μ. Στις περιπτώσεις αυτές μπορούμε να μιλάμε για κατασκευές που δικαιολογούν την ύπαρξη ορόφου¹⁰. Για τη στήριξη της ανωδομής και του υπερκείμενου φορτίου χρησιμοποιούνταν και ξύλινες δοκοί, όπως συνάγεται από την ύπαρξη λίθινων υποδοχών, κυρίως κοντά σε τοίχους¹¹. Επάνω στις λίθινες βάσεις των τοίχων, που σε πολλές περιπτώσεις διατηρούν απλά ανοίγματα ή επιμελημένα κατώφλια, τοποθετούνταν σειρές ωμοπλίνθων, τα ίχνη των οποίων εντοπίζονται στα στρώματα καταστροφής των κτιρίων. Οι τοίχοι συσχετίζονται με χωμάτινα δάπεδα σε επάλληλες στρώσεις.

Κατά την περίοδο στην οποία χρονολογείται ο οικισμός στην ηπειρωτική χώρα έχουμε σαφείς ενδείξεις αύξησης τόσο του αριθμού των οικισμών όσο και του μεγέθους των κτιρίων εντός των οικισμών¹². Εμφανίζεται ένα είδος αρχιτεκτονικής που επιδρά τόσο στους χρήστες της όσο και στους εξωτερικούς παρατηρητές. Νέοι τύποι κτιρίων, χαρακτηριστικοί της περιόδου (αναφερόμαστε στις «Οικίες με Διαδρόμους» και το «Κυκλικό Κτίριο» της Τίρυνθας), αλλάζουν την εικόνα των οικισμών και τον αντίκτυπό τους στην τοπογραφία. Τα κτίρια αυτά, με την παρουσία τους, μετασχηματίζουν το σύστημα των χωρικών σχέσεων εντός του οικιστικού περιβάλλοντος¹³. Την ίδια ώρα ως ορόσημα στο τοπίο θα επιβάλλονταν, κατά κάποιον τρόπο, οπτικά στο χώρο και τους ανθρώπους που κινούνταν σε αυτόν¹⁴. Αυτού του είδους η διαφοροποίηση παρατηρείται και στον οικισμό της Κερύνειας, με ορισμένα κτίρια να ξεχωρίζουν ως προς τη μορφή, τα ευρήματα που εντοπίζονται στους χώρους τους και, τελικά, τη χρήση τους.

⁶ Η κοίτη του ρέματος έχει μετακινηθεί σε σχέση με την αρχαιότητα, η ύπαρξη κοντινής υδάτινης πηγής τεκμηριώνεται, ωστόσο, από τις ποταμίσιες κροκάλες που αποτέλεσαν το κύριο οικοδομικό υλικό των κτιρίων αλλά και τις συχνές πλημμύρες, που επηρέασαν τη ζωή του οικισμού. Η γειτνίαση με πηγή πόσιμου νερού είναι κοινό χαρακτηριστικό του συνόλου των εντοπισμένων οικισμών της ίδιας περιόδου στην περιοχή της Αχαΐας. Για τα έως τώρα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας σχετικά με την πρωτοελλαδική κατοίκηση στην Αχαΐα, βλ Μαστροκόστας 1964, 60-67. Μαστροκόστας 1965, 122-136. Μαστροκόστας 1968, 138. Παπαδόπουλος 1976. Παπαδόπουλου-Μανιουδάκη 1984α. Παπάογλου-Μανιουδάκη 1984β. Βασιλογάμβρου 1998, 366-399. Σταυροπούλου-Γάτση 1998, 514-533. Katsonopoulou 2002, 208-209. Petropoulos κ.ά. 2004, 783-806. Petropoulos κ.ά. 2005, 697-716. Petropoulos κ.ά. 2006, 939-962. Alram-Stern 2006, 47-52. Katsarou-Tzeveleki 2011, 89-126. Katsonopoulou 2011β, 63-88. Κόλια 2005, 364. Pontrandolfo κ.ά. 2016, 159-170 και 201-271. Gazis 2017, 463-472. Κολία – Spiroulias 2017, 497-504. Γκαζής 2018, 35-45. Βλ ακόμα το άρθρο της Κ. Ακτύπη με τίτλο *Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Κοτρώνι της Πάτρας στο παρόντα τόμο* (Ακτύπη 2020).

⁷ Για μια επισκόπηση των δεδομένων για την ιδιωτική αρχιτεκτονική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, βλ Harrison 1995, 23-40. Weiberg 2007, 27-35. Peperaki 2007, 43-62.

⁸ Οι αλλαγές σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν πολύ συχνές και η διαδοχή τους διακρίνεται μόνο μέσα από την προσεκτική παρακολούθηση των μεταβολών στη στρωματογραφία. Η πυκνή, επίμονη αρχιτεκτονική δραστηριότητα στην ίδια έκταση, με την ανοικοδόμηση και τις μετασκευές που περιλαμβάνει, έχει ως αποτέλεσμα και την απόκλιση στον προσανατολισμό μεταξύ των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Ως εκ τούτου, η διάκριση του δημόσιου/αδόμητου από τον ιδιωτικό/δομημένο χώρο είναι μια σύνθετη και δύσκολη διαδικασία, μιας και αυτές οι δύο λειτουργίες εναλλάσσονται και διαδέχονται χρονικά η μία την άλλη στα ίδια λίγα τετραγωνικά μέτρα χώρου.

⁹ Η έδραση των λίθινων τοίχων των κτιρίων απευθείας στο φυσικό έδαφος είναι η συνήθης πρακτική για ολόκληρη τη νότια ηπειρωτική χώρα. Βλ για παράδειγμα: Καζά-Παπαγεωργίου 2006, 49.

¹⁰ Βλ. την προτεινόμενη αποκατάσταση του House A στην Τσουνγκίτσα (Pullen 2011, 281-287).

¹¹ Όπως συμβαίνει επίσης στο Κτίριο BG της Λέρνας (Wienske 1986, 41) ή ακόμα στο House A στην Τσουνγκίτσα (Pullen 2011, 273).

¹² Alram-Stern 2004 (χάρτης με σημειωμένες τις θέσεις της περιόδου). Kouka 2016, 213.

¹³ Weiberg 2011, 56-60.

¹⁴ Maran – Kostoula 2014, 153.

Κτίριο II

Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης, κάνουμε λόγο για δύο οικοδομήματα που εντοπίζονται στον Κεντρικό Τομέα και διαδέχονται το ένα το άλλο με ελάχιστη χρονική διαφορά μεταξύ τους. Με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και πλευρές που παρακολουθούνται με βεβαιότητα σε μήκος 16 μ και πλάτος 8 μ, το παλαιότερο Κτίριο II οργανώνεται στη δυτική πλευρά ενός πολύ ισχυρού, διπλού τοίχου (TX 56). Μικρότεροι, εγκάρσιοι τοίχοι διαιρούν το κτίριο σε τουλάχιστον έξι χώρους¹⁵.

Τα δάπεδα των δωματίων είναι κατασκευασμένα από πηλόχωμα ενώ ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στην κατασκευή των κατωφλιών ορισμένων τοίχων (TX 100 και 107), τα οποία είχαν πλάτος 0,80 μ.¹⁶. Συμπληρωματικά στοιχεία, όπως μία λίθινη βάση στο πλάι εισόδου, πιθανότατα για την περιστροφή θύρας, και μια κυκλική κατασκευή, που ορίζεται από λίθους και στην οποία δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, συμπληρώνουν τα αρχιτεκτονικά δεδομένα για το κτίριο. Η εικόνα της κεραμικής παραπέμπει σε τυπικά σχήματα της ΠΕ II περιόδου (εικ. 2-3): αβαθείς-ανοιχτές φιάλες, σαλτσιέρες, πρόχους και μεγαλύτερα αγγεία, βαθιές φιάλες, λεκανίδες και αμφορείς.

Σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε σαφείς ενδείξεις για εξειδίκευση στη χρήση του χώρου. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά ενός τοίχου (TX 98) αποκαλύφθηκε μια πεταλόσχημη φορητή εστία με μαγειρικό αγγείο στο πλάι της. Και τα δύο εδράζονταν επάνω σε παχύ στρώμα στάχτης και σαφώς υποδεικνύουν το χώρο προπαρασκευής και προετοιμασίας της τροφής. Στην απέναντι πλευρά του ίδιου τοίχου ένα σύνολο επτά υφαντικών βαρών, που βρέθηκαν μαζί και μάλιστα σε ένα σημείο με μικρή πυκνότητα κεραμικής, μας αποκαλύπτει την ύπαρξη ενός χώρου με κύρια δραστηριότητα την υφαντουργία.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα στη νότια περιοχή του κτιρίου. Εδώ, εδρασμένος σε μια διαμορφωμένη κοιλότητα στο έδαφος, βρέθηκε στη θέση του, στη γωνία ενός δωματίου, ένας μεγάλων διαστάσεων κτιστός πίθος με ανάγλυφη διακόσμηση και μεγάλα κομβία στην εξωτερική του επιφάνεια (εικ. 4)¹⁷. Αποτέλεσε, επομένως, μέρος του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του κτιρίου εξ αρχής. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σύνολο τεσσάρων αγγείων (δύο πρόχοι-κανάτες, ένα κύπελλο και μια βαθιά φιάλη), όλα προορισμένα για μεταφορά και κατανάλωση υγρών. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα χώρο αποθήκευσης υγρών, που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες του κτιρίου ή μέρους του οικισμού¹⁸.

Έχουμε, συνοψίζοντας, ένα κτίριο που εμφανίζει σαφείς χωρικές διαφοροποιήσεις στην οργάνωση των επιτελούμενων λειτουργιών στο εσωτερικό του. Η ύπαρξη του κτιστού πίθου και η πρακτική της αποθήκευσης και διανομής υγρών φαίνεται πως έχει ιδιαίτερη σημασία και επαναλαμβάνεται, όπως θα δούμε και στο κτίριο το οποίο το διαδέχεται στο ίδιο σημείο.

Κάποια στιγμή, πριν το τέλος της ΠΕ II περιόδου, το κτίριο καταστρέφεται από πυρκαγιά, που είναι εμφανής στη στρωματογραφία. Η φωτιά περιορίστηκε στην περιοχή του κτιρίου και δεν παρατηρείται ως ενιαίο φαινόμενο στον οικισμό, ίσως λόγω της φύσης των αποθηκευμένων αγαθών που, ενδεχόμενα, ενίσχυσαν την πυρκαγιά. Η ξαφνική καταστροφή πιστοποιείται από το ότι τα αντικείμενα παρέμειναν στη θέση τους. Αφού καταστράφηκαν από τη φωτιά, αφέθηκαν επιτόπου και σφραγίστηκαν κάτω από το επίπεδο της ανέγερσης του υπερκείμενου κτίσματος¹⁹.

Κτίριο I

Μετά την καταστροφική πυρκαγιά, οι κάτοικοι του πρωτοελλαδικού οικισμού θεώρησαν πως η θέση του Κτιρίου II δεν έπρεπε να παραμείνει κενή. Προχώρησαν λοιπόν αμέσως στην οικοδόμηση του επόμενου κτιρίου.

¹⁵ Η κάτοψη του κτιρίου δεν μπορεί να ανασταθεί με ασφάλεια, τόσο γιατί η επιφάνεια που καταλαμβάνει οικοδομήθηκε ολόκληρη εκ νέου όσο και εξαιτίας διαδοχικών πλημμυρικών φαινομένων που παρέσυραν τη δυτική του πλευρά. Επιπλέον, οι τοίχοι του επεκτείνονταν εντός του πρηνούς της εθνικής οδού και δεν ήταν δυνατή η πλήρης αποκάλυψή τους.

¹⁶ 0,80 μ. είναι και το μέσο πάχος των τοίχων του κτιρίου.

¹⁷ Η κατά χώραν κατασκευή του πίθου βεβαιώνεται τόσο από τον ατελώς ψημένο πηλό όσο και από τα ίχνη στην εσωτερική επιφάνεια του αγγείου, στα σημεία ένωσης των λωρίδων του πηλού που τοποθετούνταν διαδοχικά η μια επάνω στην άλλη. Η διακόσμησή του με μοτίβο ψαροκόκαλου είναι γνωστή από παράλληλα στο Γεράκι Λακωνίας (Geraki Ware). Βλ. Crouwel κ.ά. 1997, 54. Crouwel κ.ά. 1998, 98. Crouwel κ.ά. 2002, 10.

¹⁸ Η γενικότερη διαμόρφωση του δωματίου και κάποια επιμέρους αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά διευκόλυναν αυτή την πρακτική. Λόγου χάρι, ενώ τα δάπεδα του κτιρίου είναι χωμάτινα, εδώ έχει κατασκευαστεί ένας λιθόστρωτος διάδρομος, παράλληλος στον ένα τοίχο του δωματίου (TX 43), που φτάνει ως το σημείο έδρασης του πίθου. Ένα λιθόστρωτο δάπεδο θα εξασφάλιζε στεγανοποίηση και αντοχή σε μεταφορά μεγάλου φορτίου.

¹⁹ Το ιδιαίτερα μεγάλο πάχος του στρώματος καταστροφής του Κτιρίου II και οι στιβαροί τοίχοι του αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη ορόφου.

Οι δύο αυτές οικοδομικές φάσεις δεν έχουν μεγάλη χρονολογική απόκλιση, όπως συνάγεται από την κεραμική ακολουθία²⁰.

Από το Κτίριο I έχουν διασωθεί τα τμήματα δύο δωματίων (Χώροι 1 και 2) και ένας εξωτερικός διάδρομος, που καταλαμβάνει την ανατολική του πλευρά (Χώρος 3). Και σε αυτή την περίπτωση, το υπόλοιπο τμήμα του κτιρίου έχει παρασυρθεί από φερτά ποτάμια υλικά. Είναι προσανατολισμένο σχεδόν στον άξονα Β-Ν και καταλαμβάνει μια επιφάνεια με πλευρές περίπου 7,50 × 5,50 μ. Όπως και στο προγενέστερο κτίριο, έτσι κι εδώ η κατασκευή είναι πολύ προσεγμένη σε σχέση με την πλειονότητα των οικοδομημάτων του οικισμού. Οι τοίχοι, πλάτους 0,60-0,70 μ., είναι επιμελώς κτισμένοι με το σύστημα της ιχθυάκανθας. Τα διατηρούμενα θυραία ανοίγματα διαθέτουν και εδώ κατώφλια, ένα εκ των οποίων φτάνει το 1 μ. σε πλάτος (ΤΧ 48). Η ανωδομή ήταν πλίνθινη και τα δάπεδα χωμάτινα, με επιστρώσεις πηλού.

Η κεραμική που προέρχεται από τις επιφάνειες των δαπέδων είναι κατά τη συντριπτική πλειονότητά της λεπτή και αφορά αγγεία πόσεως: ρηχές-ανοικτές φιάλες και σαλτσιέρες (εικ. 5-6). Πιο πυκνή είναι η διασπορά των αγγείων στους Χώρους 1 και 2, με τον διάδρομο να δίνει την εντύπωση πως ήταν ελεύθερος και εξυπηρετούσε λειτουργίες κυκλοφορίας και πρόσβασης. Εξαιρέση αποτελεί το σύνολο οστράκων από ρηχές φιάλες, που εντοπίστηκε ακριβώς στην επιφάνεια ενός κατωφλιού (ΤΧ 22) με διασπορά προς το εσωτερικό του διαδρόμου. Το πλήθος των οστράκων, που είναι συνανήκοντα και προέρχονται από ένα σύνολο τεσσάρων-πέντε αγγείων και η ενιαία φορά με την οποία έχουν πέσει στο έδαφος, ίσως αποτελούν ενδείξεις υπέρ της σκόπιμης θραύσης τους στο σημείο. Αυτό είναι και το πρώτο στοιχείο για μια πρακτική κατανάλωσης με ιδεολογικές προεκτάσεις και κοινωνικό περιεχόμενο στον οικισμό, που, μάλιστα, προέρχεται από ένα κτίριο του οποίου η οικοσκευή συγκεντρώνει αποκλειστικά αντικείμενα σχετιζόμενα με τον κύκλο της προετοιμασίας και κατανάλωσης τροφής, γεγονός που το διαφοροποιεί σαφώς από τα γειτονικά του.

Στον Χώρο 1 και σχετιζόμενος με τα ίχνη στο δάπεδο μιας σταθερής εστίας ήρθε στο φως σε δύο τμήματα ένας ζωομορφος κρατευτής οβελών (εικ. 7), εύρημα επίσης σχετιζόμενο με την προετοιμασία τροφής και την κατανάλωσή της²¹. Από τους χώρους του ίδιου κτιρίου και πάντα εκτός του διαδρόμου προέρχονται επίσης δύο πήλινα «υποστατά» (εικ. 8-9)²². Στην ίδια, κύρια φάση χρήσης του κτιρίου εντός της ΠΕ II περιόδου, ανήκει ακόμα ένας κτιστός πίθος, που εντοπίστηκε στη θέση του, δίπλα στο κατώφλι του τοίχου που μεσολαβεί ανάμεσα στον Χώρο 1 και 2 (ΤΧ 48)²³. Ο πίθος αυτός, με ύψος που ξεπερνά το 1 μ., στέκεται στο ίδιο περίπου σημείο με τον μεγάλο κτιστό πίθο του προγενέστερου κτιρίου, συνεχίζοντας μια «παράδοση» που έχει να κάνει με τις πρακτικές αποθήκευσης και διανομής της τροφής σε συγκεκριμένους χώρους εντός του οικιστικού ιστού. Η κατασκευή του πίθου στο ίδιο σημείο είναι και ισχυρή ένδειξη για την μεσολάβηση ελάχιστου χρονικού διαστήματος μεταξύ της καταστροφής του Κτιρίου I και της κατασκευής του Κτιρίου II.

Στο Κτίριο I δεν έχουμε κατασκευαστικές τροποποιήσεις και προσθήκες πέρα από το τέλος της ΠΕ II περιόδου. Τουλάχιστον οι μεταβολές αυτές δεν γίνονται σε κλίμακα που να υποδεικνύει ανοικοδόμηση ή αλλαγή στην κάτοψή του. Ωστόσο, η διάρκεια ζωής και χρήσης του ξεπερνά την ΠΕ II και επεκτείνεται και στην επόμενη ΠΕ III εποχή, γεγονός που πιστοποιείται από την παρουσία χαρακτηριστικών τύπων ΠΕ III κεραμικής στα ανώτερα στρώματα. Μόνωτες και δίωτες φιάλες, κύπελλα, κάρυνοι και τα πολύ χαρακτηριστικά ouzo cups εμφανίζονται τώρα στο ρεπερτόριο της κεραμικής²⁴.

²⁰ Ανάμεσα στην άνω επιφάνεια των τοίχων του Κτιρίου II και τα θεμέλια του Κτιρίου I, που εξετάζουμε στη συνέχεια, μεσολαβεί πάντα ένα στρώμα καλά πατημένου, σκληρού χώματος, που κάλυψε το στρώμα καταστροφής του Κτιρίου II. Στόχος ήταν η ομαλοποίηση του χώρου για την εκ νέου οικοδόμησή του.

²¹ Η ύπαρξη δωματίων με σταθερή εστία μαρτυρείται σε κτίρια πολλών οικισμών της περιόδου. Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος είναι εξαιρετικά δημοφιλής στην ΠΕ II και συγκαταλέγεται ανάμεσα στις καινοτομίες της εποχής. Για μια συγκεντρωτική αναφορά στα σχετικά ανασκαφικά δεδομένα, βλ. Siennicka 2002, 174. Reperaki 2007, 51-55. Reperaki 2010, 247-249.

²² Πρόκειται για τα λεγόμενα stands ή fire stands, που την περίοδο αυτή παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτα ευρεία γεωγραφική διασπορά και παντού σχετίζονται με σταθερές ή φορητές εστίες και την υπόλοιπη οικοσκευή που τις συνοδεύει (Rahmstorf 2010, 276-277). Το ένα από τα δύο υποστατά της Κερύνειας (KEP 168) ανήκει στον Τύπο 2 σύμφωνα με την τυπολογία της Wiencke (Wiencke 2000, 609. Χρονολόγηση: Lerna III, late B/early C), ενώ το δεύτερο (KEP 167) ταυτίζεται με τον λεγόμενο Τύπο 3 του Rahmstorf, δείγματα του οποίου έχουν εντοπιστεί στις Λιθαρές και την Εύτρηση (Rahmstorf 2010, 275-276). Ξεχωρίζουν από το γεγονός πως ο πρώτος διαθέτει κομβιόσχημες προεξοχές, ενώ ο δεύτερος εξοχές σε μορφή κεράτων (horn-like projections) και μπορεί να έχει δύο ή τέσσερα πόδια. Αν δεχτούμε πως αποτελούν σχηματοποιημένες αποδόσεις ζώων, η ανάγλυφη ταινία στο μέσον της πλάτης ίσως αποδίδει την ουρά.

²³ Πρόκειται για έναν οξυπύθμενο πίθο (necked type), που στην εξωτερική του επιφάνεια διαθέτει διακοσμητικές, πλαστικές σχοινοειδείς ταινίες, δισκοειδείς αποφύσεις και ταινιωτές λαβές.

²⁴ Μια ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί η κεραμική τύπου Cetina, που συνιστά ασφαλές τεκμήριο για την ύπαρξη ενός δικτύου επαφών και ανταλλαγών με περιοχές της Αδριατικής (Kolía – Spiroulias 2017, 497-504.).

Ταφή

Σε αβαθή λάκκο στο δάπεδο ενός χώρου αμέσως νότια του Κτιρίου I εντοπίστηκε η μοναδική *intra muros* ταφή του οικισμού²⁵, που συνοδευόταν από τρεις αβαθείς φιάλες, όμοιες με εκείνες που εντοπίζουμε σε μεγάλο αριθμό στα δάπεδα του Κτιρίου I (εικ. 10)²⁶. Η ταφή δεν συνδέεται οργανικά με το κτίριο. Η χωρική εγγύτητα, όμως, και η παρουσία των αγγείων πόσεως που είδαμε προηγουμένως να αποτελούν αντικείμενο σκόπιμης, ενδεχομένως, θραύσης σε συγκεκριμένες κοινωνικές περιστάσεις, μας οδηγούν σε κάποιου είδους σύνδεση σε ιδεολογικό επίπεδο, που χρήζει περαιτέρω έρευνας²⁷. Τα αγγεία, άλλωστε, δεν ήταν αποκλειστικά κτερίσματα. Χρησιμοποιούνταν και πριν από αυτή την τελική τους «αποστολή», ενώ η συμβολική-ιδεολογική τους σημασία βρίσκεται σε συνάρτηση με το περιεχόμενό τους²⁸.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Γίνεται σαφές από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και της κεραμικής πως η μετάβαση από την ΠΕ II στην ΠΕ III στον οικισμό της Κερύνειας γίνεται χωρίς ενδιάμεσο κενό, ενώ ο οικισμός εγκαταλείπεται οριστικά, χωρίς να κατοικηθεί ξανά, στις αρχές της ΠΕ III περιόδου²⁹. Κατά τη σύντομη διάρκεια της δραστηριότητας στον οικισμό αυτή την περίοδο (πρώιμη ΠΕ III) δεν χτίζονται νέα οικοδομήματα. Ο πληθυσμός, η σχέση του οποίου με το φυσικό περιβάλλον φαίνεται να μεταβάλλεται εκ νέου, χρησιμοποιεί τα υπάρχοντα οικοδομήματα³⁰. Ανάμεσά τους, ορισμένα ξεχωρίζουν τόσο από τις διαστάσεις και τη μορφή τους όσο και από τις λειτουργίες που φαίνεται ότι επιτελούσαν, λειτουργίες που σχετίζονται ταυτόχρονα με το ενδοκοινοτικό επίπεδο οργάνωσης αλλά και με τις εξωτερικές επαφές του οικισμού και την εικόνα του προς τα έξω³¹. Στα χρόνια της ακμής του ο οικισμός της Κερύνειας θα επιβαλλόταν στο τοπίο και θα ήταν ορατός τόσο από άλλους κοντινούς οικισμούς, όπως το Αίγιο και το Ριζόμυλο-Ελίκη, όσο και από τον Κορινθιακό, το αναγκαστικό πέρασμα όλων των πλοίων της εποχής προς και από την Κορινθία, την Αργολίδα και την Αττική³². Η συνέχιση της μελέτης αναμένεται να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής στην ΠΕ II περίοδο και τη μετάβαση στην επόμενη φάση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακτύπη 2020: Κ. Ακτύπη, Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Κοτρώνι της Πάτρας, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017, Καλαμάτα 2020, 249-261.*
- Alram-Stern 2004: E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2003, Band 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21, Wien 2004.

²⁵ Τα πρώτα πορίσματα από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού οδηγούν στο συμπέρασμα πως το άτομο ήταν πιθανώς γυναίκα στην εφηβεία της και η ηλικία θανάτου εκτιμάται γύρω στα 15,5 έτη (+/- 2 έτη). Η νεκρή βρέθηκε σε ελαφρά συνεσταλμένη στάση και η ανασκαφική εικόνα δείχνει πως η ταφή έγινε με ιδιαίτερη φροντίδα. Η θέση του νεκροταφείου του οικισμού παραμένει άγνωστη. Για μια συγκεντρωτική αναφορά στις ταφικές πρακτικές της ΠΕ περιόδου στην ηπειρωτική χώρα, με έμφαση στις ταφές *intra muros*, βλ. Cultraro 2007, 83. Weiberg 2007, 206-226. Weiberg 2010 781-796.

²⁶ Οι φιάλες αποτελούν την πιο συνηθισμένη κατηγορία κεραμικής που απαντάται ως κτερίσμα στις ταφές της πρωτοελλαδικής εποχής (Weiberg 2013, 36, Table 1).

²⁷ Μπορούμε να υποθέσουμε πως μια από τις κοινωνικές περιστάσεις για την κατανάλωση φαγητού και ποτού θα ήταν και η περίπτωση της ταφής.

²⁸ Weiberg 2013, 37.

²⁹ Η πυρκαγιά που παρατηρείται και για την οποία έγινε ήδη λόγος σημειώνεται εντός της ΠΕ II, έχει πολύ τοπικά εντοπισμένη επίδραση και οι καταστροφές που προξενεί αποκαθίστανται άμεσα.

³⁰ Οι κάτοικοι κατά την ΠΕ III περίοδο φαίνεται πως δεν επιδίωκαν πλέον την ισχυρή παρέμβασή τους στο τοπίο και την προβολή του οικισμού προς τα έξω μέσω της κατασκευής νέων, μεγάλων διαστάσεων οικοδομημάτων. Η σχέση με το προγονικό παρελθόν, η διατήρηση της συλλογικής μνήμης προβάλλει ως το κύριο ζητούμενο της εποχής και προωθείται με τη χρησιμοποίηση των υπάρχοντων κτιρίων και τη συνέχεια της κατοίκησης στον ίδιο χώρο. Η εικόνα της ομαλής μετάβασης από την ΠΕ II προς την ΠΕ III παρατηρείται και στον γειτονικό οικισμό του Ριζόμυλου-Ελίκης, Katsarou-Tzeveleki 2011, 111. Wiersma 2013, 190.

³¹ Τέτοιου είδους οικοδομήματα δεν είναι μόνο τα Κτίρια I και II για τα οποία έγινε λόγος. Στον Ανατολικό Τομέα ανασκάφηκε τμήμα κτιρίου (Κτίριο A) με εξωτερικό διάδρομο πλάτους 0,90 μ, όσο ακριβώς και το πλάτος του διαδρόμου του Κτιρίου I. Από τον Δυτικό Τομέα θα αναφέραμε μόνο ένα μνημειακού τύπου οικοδόμημα με αποκαλυφθείσες διαστάσεις περίπου 19,00 x 8,00 μ. Αν και δεν έχουμε την πλήρη κάλυψη του κτιρίου και αγνοούμε τη χωρική του συνάφεια με τα όρια του οικισμού, τα υπάρχοντα στοιχεία μας δείχνουν πως είχε κυκλική διαμόρφωση και στεκόταν ελεύθερα στον χώρο σε απόσταση από τα γειτονικά κτίρια, ενώ διέθετε τους πιο ισχυρούς τοίχους σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο οικοδόμημα. Το μοναδικό αντίστοιχο κτίσμα της περιόδου αυτής στο Αιγαίο είναι το Rundbau της Τίρυνθας.

³² Weiberg 2011, 58-59.

- Alram-Stern 2006: E. Alram-Stern, Die vormykenische Keramik, στο: E. Alram-Stern – S. Deger-Jalkotzy (επιμ.), *Aigeira I. Die Mykenische Akropolis*, Faszikel 3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 342, Wien 2006, 19-88.
- Βασιλογάμβρου 1998: Α. Βασιλογάμβρου, Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσιικών Αχαΐας, στο: *Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1998, 366-399.
- Γκαζής 2018: Μ. Γκαζής, Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 33-46.
- Crouwel κ.ά. 1997: J. H. Crouwel – M. Prent – J. Fiselier – J. A. K. E. de Waele, Geraki: An acropolis site in Lakonia. preliminary report on the third season (1997), *Pharos* 5 (1997), 49-83.
- Crouwel κ.ά. 1998: J. H. Crouwel – M. Prent – R. Cappers – T. Carter, Geraki: An acropolis site in Laconia. Preliminary report on the fourth season (1998), *Pharos* 6 (1998), 93-118.
- Crouwel κ.ά. 2002: J. H. Crouwel – M. Prent – S. MacVeagh Thorne – R. T. J. Cappers – S. A. Mulder – T. Carter – E. Langridge-Noti – L. van Dijk-Schram, Geraki: An acropolis site in Lakonia. Preliminary report on the eighth season (2002), *Pharos* 10 (2002), 8-23.
- Cultraro 2007: M. Cultraro, Combined efforts till death. Funerary ritual and social statements in the Aegean Early Bronze Age, στο: N. Laneri (επιμ.), *Performing Death. Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, Chicago 2007, 81-108.
- Fotiadis κ.ά. 2017: Μ. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.), *Hesperos. The Aegean Seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 18-21 May 2016*, Aegeum 41, Liege 2017.
- Gazis 2017: Μ. Gazis, Teichos Dymaion, Achaea. An acropolis-harbour of the Ionian Sea looking westwards, στο: Fotiadis κ.ά. 2017, 463-472.
- Harrison 1995: S. Harrison, Domestic architecture in Early Helladic II. Some observations on the form of non-monumental houses, *ABSA* 90 (1995), 23-40.
- Καζά-Παπαγεωργίου 2006: Κ. Καζά-Παπαγεωργίου, Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μια νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού, *AAA* 39 (2006), 45-60.
- Katsarou-Tzeveleki 2011: S. Katsarou-Tzeveleki, Morphology and distribution of pottery at the Early Helladic Settlement of Helike, στο: Katsonopoulou 2011α, 89-126.
- Katsonopoulou 2002: D. Katsonopoulou, Helike and her territory in the light of new discoveries, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'occidente, Tekmeria* 3, Paestum 2002, 205-216.
- Katsonopoulou 2011α: D. Katsonopoulou (επιμ.), *Ancient Helike and Aigialeia. Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the Fourth International Conference, Nikolaiika, Diakopton 1-3 September 2007*, Helike IV, Athens 2011.
- Katsonopoulou 2011β: D. Katsonopoulou, A proto-urban Early Helladic settlement found on the Helike Delta, στο: Katsonopoulou 2011α, 63-88.
- Κόλια 2005: Ε. Ι. Κόλια, Οικόπεδο Π. Πετρόπουλου, *ΑΔ* 60 (2005), Β΄1, 364-365.
- Kolia – Spiroulias 2017: E. Kolia – A. Spiroulias, Keryneia, Achaea. A recently excavated Bronze Age site in the Northern Peloponnese. Aspects of cultural connections with the West, στο: Fotiadis κ.ά. 2017, 497-504.
- Kouka 2016: O. Kouka, The built environment and cultural connectivity in the Aegean Early Bronze Age, στο: B. P. C. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities. Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and Their Neighbours*, Oxford 2016, 203-224.
- Maran – Kostoula 2014: J. Maran – M. Kostoula, The spider's web: Innovation and society in the Early Helladic "Period of the Corridor Houses", στο: Y. Galanakis – T. Wilkinson – J. Bennett (επιμ.), *ΑΘΥΡΜΑΤΑ. Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford 2014, 141-158.
- Μαστροκώστας 1964: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1964, 60-67.
- Μαστροκώστας 1965: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1965, 122-136.
- Μαστροκώστας 1968: Ε. Μαστροκώστας, Ειδήσεις εκ Αχαΐας, *AAA* 1968, 136-138.
- Papadopoulos 1976: A. J. Papadopoulos, *Excavations at Aigion – 1970*, Studies in Mediterranean Archaeology XLVI, Göteborg 1976.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984α: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Οδός Αριστείδου 2 (οικόπεδο Βασ. Τσινούκα), *ΑΔ* 39 (1984), Β΄, 94-95.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984β: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Οδός Δωδεκανήσων 18, *ΑΔ* 39 (1984), Β΄, 95-98.
- Peperaki 2007: O. Peperaki, *Complexity, Power and "Associations that Matter". Rethinking Social Organisation in the Early Bronze Age 2 Mainland Greece*, PhD thesis, University of Sheffield, 2007.
- Peperaki 2010: O. Peperaki, Models of Relatedness and Early Helladic Architecture. Unpacking the Early Helladic II Hearth Room, *JMA* 23 (2010), 245-264.
- Petropoulos κ.ά. 2004: M. Petropoulos – A. Pontrandolfo – A. D. Rizakis, Terza campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea, *ASAA LXXXII* (2004), tomo II, 783-806.
- Petropoulos κ.ά. 2005: M. Petropoulos – A. Pontrandolfo – A. D. Rizakis, Quarta campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea, *ASAA LXXXIII* (2005), tomo II, 697-716.
- Petropoulos κ.ά. 2006: M. Petropoulos – A. Pontrandolfo – A. D. Rizakis, Quinta campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea, *ASAA LXXXIV* (2006), tomo II, 939-962.

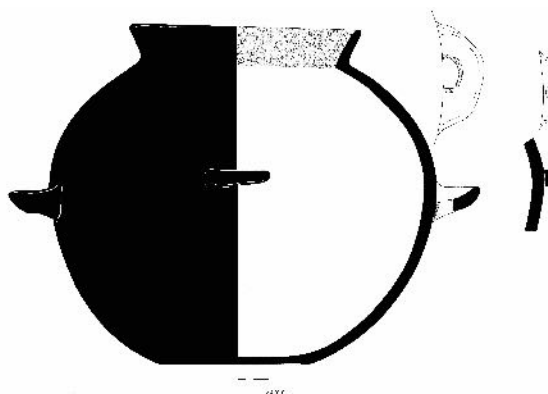
- Pontrandolfo κ.ά. 2016: A. Pontrandolfo – M. Petropoulos – A. D. Rizakis, *Egialea, Ricerche nella valle del Krios*, Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Atene 2016.
- Pullen 2011: D. J. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*, Nemea Valley Archaeological Project 1, Princeton 2011.
- Rahmstorf 2010: L. Rahmstorf, Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millennium BC, στο: S. Hansen – A. Hauptmann – I. Mötzenbäcker – E. Pernicka (επιμ.), *Von Majkop bis Trialeti-Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jtd. v. Chr.: Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin, 1.-3. Juni 2006*, Bonn 2010, 263-295.
- Siennicka 2002: M. Siennicka, Fireside-rooms with hearths in Early Helladic non-monumental domestic architecture, *Swiatowit 4* (2002), 173-178.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1998: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος- Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 514-533.
- Weiberg 2007: E. Weiberg, *Thinking the Bronze Age. Life and Death in Early Helladic Greece*, Uppsala 2007.
- Weiberg 2010: E. Weiberg, The invisible dead. The case of the Argolid and Corinthia during the Early Bronze Age, στο: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the Conference Held at Sparta 23-25 April 2009*, Nottingham 2010, 781-796.
- Weiberg 2011: E. Weiberg, Topography and settlement: Perception of the bounded space, στο: D. Katsonopoulou 2011α, 47-64.
- Weiberg 2013: E. Weiberg, An Early Helladic burial: Connecting the living and the dead, στο: *Perspectives on Ancient Greece. Papers in Celebration of the 60th Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, Stockholm 2013, 29-47.
- Wiencke 1986: M. H. Wiencke, Building BG at Lerna, στο: R. Hägg – D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization, Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, Studies in Mediterranean Archaeology, Göteborg 1986, 41-45.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III*, Lerna IV, Princeton 2000.
- Wiersma 2013: C. Wiersma, *Building the Bronze Age. Architectural and Social Change on the Greek Mainland during Early Helladic III, Middle Helladic and Late Helladic I*, vol. I., Groningen 2013.

Εικ. 1. Ορθοφωτοχάρτης του Κεντρικού Τομέα της ανασκαφής. Στη σκιασμένη περιοχή διακρίνεται ο διάδρομος του Κτιρίου Ι, επάνω στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του προγενέστερου Κτιρίου ΙΙ (λήψη και επεξεργασία: nsView).

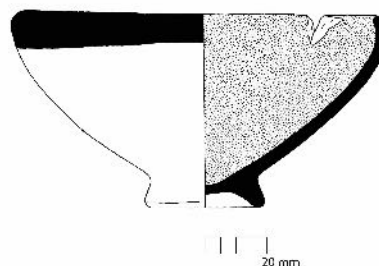
Εικ. 2. Οπισθόμητη πρόχους (ΚΕΡ 12) από το Κτίριο ΙΙ.

Εικ. 3. Τετράωτος αμφορέας (ΚΕΡ 24) από το Κτίριο ΙΙ (σχεδ. Ν. Πετρόπουλος).

Εικ. 4. Πίθος (Ε.37) με ανάγλυφη διακόσμηση από το Κτίριο II.

Εικ. 5. Φιάλη (ΚΕΡ 134) από το Κτίριο I (σχεδ. Ν. Πετρόπουλος).

Εικ. 6. Ραμφόστομη φιάλη (ΚΕΡ 27) από το Κτίριο I.

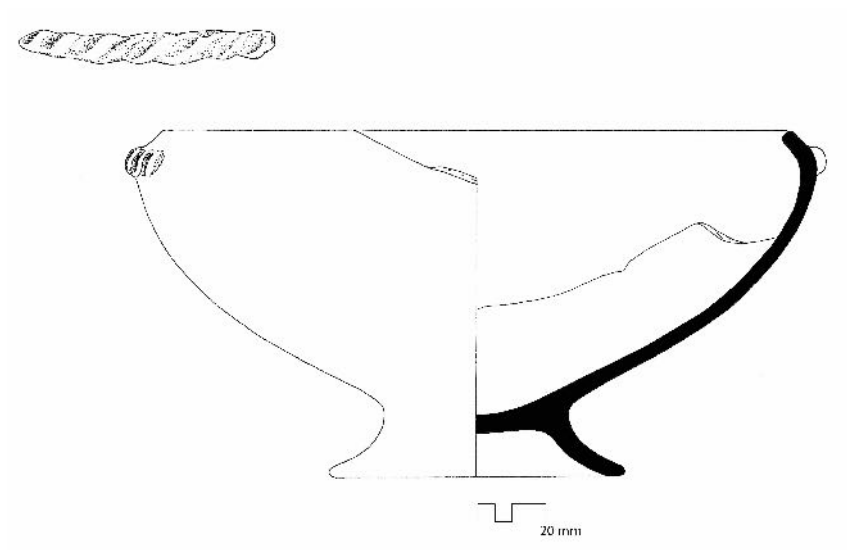
Εικ. 7. Το εμπρόσθιο τμήμα του ζωόμορφου κρατητή (ΚΕΡ 3) από το Κτίριο I.

Εικ. 8. «Υποστατό» από το Κτίριο I (ΚΕΡ 167).

Εικ. 9. «Υποστατό» από το Κτίριο I (ΚΕΡ 168).

Εικ. 10. Μία από τις φιάλες (ΚΕΡ 162) που συνόδευαν την ταφή (σχεδ. Ν. Πετρόπουλος).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΚΤΥΠΗ

Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Κοτρώνι της Πάτρας*

ABSTRACT. Recent rescue excavations by the Ephorate of Antiquities of Achaia (former 6th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) at Kotroni, 3.5 km north of the city centre of Patras, revealed parts of an Early Helladic settlement previously known only from scattered remains briefly reported in the *Archaeologikon Deltion*. The settlement lies on a gently sloping plateau, which rises about 6 m above the surrounding plain. The architectural remains, which indicate at least two successive phases of occupation during the EH II period, appear to cover an area of at least 20.000 m². The buildings are solidly constructed on carefully prepared terraces, their floors made of small stones, pebbles, pottery fragments, and layers of clay. The rooms are mostly small, their walls made of medium-sized river stones at the base with mud brick above. The buildings are surrounded by open spaces, created by partially levelling the bedrock. The pottery recovered includes medium sized bowls and saucers with incurving rims and flat or ring bases, broad basins, sauceboats, and askoid vases, among other forms. Cooking wares were abundant. Large and medium-sized pithoi were also present, most of them decorated with various types of plastic bands and knobs. Other artefacts include bronze tools and needles, clay spindle whorls, a stone pestle, ground stone tools (querns, grinders, whetstones, pounders), flint cores, flint and obsidian blades, sickles, and a large number of stone flakes. The surrounding fertile plain, nearby river, and short distance to the coast, with its promontory and marshland, are the key topographical reasons for the establishment and development of the EH settlement at Kotroni, which is the only EH settlement excavated near Patras thus far and probably one of the most important EH sites in western Achaia.

Στη γεωγραφική ενότητα της Αχαΐας, οι δημοσιευμένες μέχρι σήμερα θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι το Τείχος Δυμαίων¹, το Λάππα², το Καλαμάκι Ελαιοχωρίου³, το Σταροχώρι⁴, η Παγώνα⁵, το Κοτρώνι, η Κερύνεια⁶, η Ελίκη (ή Ριζόμυλος)⁷, το Αίγιο⁸, το Κράθιο⁹, η Αίγειρα¹⁰ και η Κασάνεβα¹¹ (εικ. 1). Η

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην κυρία Λαμπρινή Παπακώστα, πρώην Τμηματάρχη της ΣΤ' ΕΠΚΑ, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε εξ' αρχής, αναθέτοντάς μου την, υπό δύσκολες συνθήκες, σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο της οδού Μυρτιώτισσας, καθώς και για την παραχώρηση της μελέτης του υλικού από τα γειτονικά οικοπέδα Γκίκα και Καραθανάση, τα οποία ανέσκαψε η κυρία Ευγενία Πουλημένου με πολλή προσοχή. Τα σχέδια των οικοπέδων εκπονήθηκαν από τους σχεδιαστές Γεωργία Παπαθανασίου, Τάσο Πάρα και Μαρία Γκολφινόπουλου. Πολύτιμες συμβουλές μου έδωσαν κατά τη διάρκεια της έρευνας οι αρχαιολόγοι Μιχάλης Πετρόπουλος, Ανδρέας Βλαχόπουλος και Αδαμαντία Βασιλογάμβρου, ενώ ανεκτίμητη ήταν η άμεση υποστήριξη των συντηρητών Βασίλη Κύρκου, Βασίλη Παναγόπουλου και Κωνσταντίνας Παπακώστα. Περιμένοντας υπομονετικά τη σειρά του, το υλικό άρχισε να φροντίζεται στα εργαστήρια της Εφορείας μόλις στα τέλη του 2016 από τις συντηρήτριες Νίκη Ζαχαροπούλου και Σωτηρία Τετζερά. Μέχρι τη συγγραφή του παρόντος (Σεπτέμβριος 2018) είχε συντηρηθεί μόνο μικρό μέρος του. Για την άμεση ανταπόκριση και τη βοήθεια στα πρώτα στάδια της μελέτης του υλικού ευχαριστώ από καρδιάς τους αρχαιολόγους Μιχάλη Γκαζή, Ανδρέα Σπυρούλια, Παναγιώτη Μιχαλόπουλο, Σουλτάνα Βαλαμάτη, Συρμαλή Δοντά, Richard Doniert Evely, τη σχεδιάστρια Αθηνά Σοφιοπούλου, τον τοπογράφο-σχεδιαστή Μαρίνο Μαρινόπουλο, τον συντηρητή Γρύφωνα Τρυφονόπουλο και την Κωνσταντίνα Παπακώστα, η οποία φιλοτέχνησε τη ζωγραφική αναπαράσταση του Κτηρίου Β που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο. Ο χάρτης της εικ. 1 δημιουργήθηκε από τον Κωστή Πρασσά. Το παρόν άρθρο αποτελεί μια προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν από το 2009 έως το 2014 σε δύο μόνον από τα οικοπέδα της περιοχής.

Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι εξής βραχυγραφίες: ΝΛ = Νεολιθική, ΠΕΧ = Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ΠΕ = Πρωτοελλαδική, ΜΕ = Μεσοελλαδική, ΥΕ = Υστεροελλαδική, Ο.Τ. = οικοδομικό τετράγωνο.

¹ Gazis 2017. Γκαζής 2018, με πλήρη βιβλιογραφία για τις ανασκαφές του Ε. Μαστροκώστα στο Τείχος Δυμαίων και τις δημοσιεύσεις του στα ΠΑΕ από το 1962 έως το 1965.

² Πρόκειται για την πρώτη αναφορά για την ύπαρξη ΠΕ οικισμού στην πεδιάδα του Λαρίσσου ποταμού, βλ. Τσακνάκη 2009, 432-433.

³ Το Ελαιοχώρι είναι η μοναδική θέση στην Αχαΐα, και από τις ελάχιστες στην Πελοπόννησο, στην οποία έχει ερευνηθεί ΠΕ νεκροταφείο, με συστάδες θαλαμοειδών τάφων που χρονολογούνται στην ΠΕ Ι και ΙΙ περίοδο, το οποίο επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Ο οικισμός στον οποίο ανήκει το ΠΕ νεκροταφείο δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Βασιλογάμβρου 1998, 366-399. Βασιλογάμβρου 2000, 43-63. Maran 2012, 29.

⁴ Πετριτάκη 1987, 164.

⁵ Σταυροπούλου-Γάτση 1998, 514-533. Σταυροπούλου-Γάτση 2001, 29-38.

⁶ Kolia – Spyroulias 2017, 497-503. Κόλια – Σπυρούλιας (υπό έκδοση).

⁷ Katsonopoulou 2002, 205-216. Katsonopoulou 2011, 63-88. Katsarou – Tzeveleki 2011, 89-126.

Παγώνα βρίσκεται πολύ κοντά στον λόφο της ακρόπολης και του μεσαιωνικού κάστρου της Πάτρας, και οι μόνες ενδείξεις για ΠΕ κατοίκηση προέρχονται από όστρακα που βρέθηκαν στα βαθύτερα στρώματα του ΜΕ και ΥΕ οικισμού¹².

Ο ΠΕ οικισμός στο Κοτρώνι, που θα περιγραφεί στη συνέχεια, τοποθετείται στα βόρεια της Πάτρας, σε απόσταση 3,5 χλμ. από το κέντρο της και 4,5 χλμ. από το στενό Ρίου-Αντιρρίου. Οι περισσότερες από τις παραπάνω θέσεις βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (από τα όρια της σημερινής ακτογραμμής), αναπτύσσονται σε πλατώματα λόφων με χαμηλό υψόμετρο (από 50 έως 67 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) και έχουν άμεση γειτνίαση με ποτάμι, χείμαρρο ή έλος¹³. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται μερικές ακόμη πιθανές ΠΕ θέσεις, όπως στις Καμάρες Αιγίου¹⁴, ενώ τα τελευταία χρόνια οι ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση σε όλη την Αχαΐα. Όσον αφορά την ενδοχώρα του νομού, με εξαίρεση τα Καστριά Καλαβρύτων¹⁵, τα στοιχεία που έχουμε από αυτήν την περίοδο προέρχονται κυρίως από επιφανειακά ευρήματα και ανήκουν μάλλον σε οικισμούς, οι οποίοι μέχρι σήμερα δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά¹⁶.

Οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή Κοτρώνι

Οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας από το 1989 έως το 2014 στο Κοτρώνι έφεραν στο φως κατάλοιπα ενός ΠΕ οικισμού που είχε αναπτυχθεί στο πλάτωμα λόφου, σε υψόμετρο 52 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και με 5-6 μ. υψομετρική διαφορά από το σημερινό επίπεδο του εδάφους στα νότια¹⁷. Ο λόφος, που αποτελεί ουσιαστικά τη γένεση των προπόδων του Παναχαϊκού όρους, απέχει μόλις 1,5 χλμ. από τη θάλασσα, τον φυσικό όρμο και το ακρωτήριο που σχηματίζεται εκεί, καθώς και από το έλος της Αγυιάς¹⁸ (εικ. 2α-β). Έτσι, τα κύρια χαρακτηριστικά της θέσης είναι η απρόσκοπτη ορατότητα προς τη θάλασσα και η μικρή απόσταση από αυτήν, το εύφορο έδαφος, το παραποτάμιο περιβάλλον και το γειτονικό τέλμα¹⁹.

Στην περιοχή έχουν διενεργηθεί μέχρι σήμερα σωστικές ανασκαφές και περισυλλογές επιφανειακών ευρημάτων σε έξι διαφορετικά οικόπεδα (εικ. 2γ). Με βάση τα διάσπαρτα οικιστικά λείψανα, η πρώτη εκτίμηση

⁸ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984, 94-98. Βόρδος 2012, 332. Την κεραμική του οικισμού μελέτησε ο συνάδελφος Παναγιώτης Μιχαλόπουλος στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του (Μιχαλόπουλος 2019).

⁹ Μαστροκόστας 1968, 138.

¹⁰ Alram-Stern – Deger-Jalkotzy 2006, 19-88. Alram-Stern 2011, 199-210.

¹¹ Retropoulos κ.ά. 2008, 939-962.

¹² Σταυροπούλου-Γάτση 1998, 521, όπου αναφέρεται στην ύπαρξη δαπέδου επιστρωμένου με πηλό επάνω στο σκαλισμένο βράχο, επάνω στο οποίο θεμελιώθηκαν ΜΕ τοίχοι και ένας ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος (χωρίς όμως αμιγές στρώμα ΠΕ κεραμικής).

¹³ Ο ΠΕ οικισμός του Αιγίου βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, σε υψόμετρο περίπου 50 μ. από τη θάλασσα και σε μικρή απόσταση από αυτή. Ο ΠΕ οικισμός στο Κράθιο βρίσκεται στο ύψος της Εθνικής Οδού Πατρών-Κορίνθου, ομοίως κοντά στην ακτογραμμή, της Αίγειρας στο πλάτωμα του λόφου της Ακρόπολης της αρχαίας πόλης, ενώ της Κασάνεβας στο εσωτερικό του νομού, σε απόσταση 4,5 χλμ. περίπου από τη θάλασσα. Ο οικισμός στην Ελίκη (ή Ριζόμυλο) βρίσκεται στην πεδιάδα, σε απόσταση περίπου 1800 μ. από τη σημερινή ακτογραμμή και σε μεγάλο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, καθώς οι προσχώσεις των παρακειμένων ποταμών Σελινούτα και Κερυνείτη και η έντονη σεισμική δραστηριότητα της περιοχής έχουν αλλάξει δραματικά το τοπίο και έχουν καλύψει τα αρχαία οικιστικά λείψανα με παχύ στρώμα αλλουβιακών αποθέσεων. Στους πρόποδες του λόφου νοτιοδυτικά του Ριζόμυλου και στη θέση Κερύνεια βρέθηκε εκτεταμένος ΠΕ οικισμός, τα κατάλοιπα του οποίου καλύπτουν έκταση τουλάχιστον 40 στρεμμάτων, ενώ δεν αποκλείεται οι δύο θέσεις να ανήκουν στον ίδιο οικισμό που είχε απλωθεί προς το λόφο και προς την πεδιάδα, με τον ένα να αποτελεί το επίπεδο του άλλου όντας πλησιέστερα στη θάλασσα. Μερικές από τις παραπάνω θέσεις έχουν διάρκεια χρήσης από τη ΝΛ έως και τη ΜΕ ή και την ΥΕ περίοδο, όπως το Τείχος Δυμαίων, το Κράθιο και το Αίγιο, ενώ άλλες, όπως η Κερύνεια, χρονολογούνται μόνο στην ΠΕ ΙΙ και ΙΙΙ περίοδο, βλ. Μαστροκόστας 1968, 138. Κόλια 2012, 324. Κόλια 2013. Κόλια – Σπυρούλιας 2020 (στον παρόντα τόμο). Κόλια – Σπυρούλιας (υπό έκδοση). Για μια πρώτη καταλογοποίηση των ΠΕ θέσεων του Αιγαιακού χώρου ανάλογα με τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, βλ. Κόνσολα 1984, 91-94.

¹⁴ Κόλια 2005, 364-365.

¹⁵ Σάμψων 1997.

¹⁶ Παπαδόπουλος 1978, 171-172. Μόσχος 2012, 302. Αλεξοπούλου 2012, 315.

¹⁷ Σταυροπούλου-Γάτση 1989, 125, πίν. 78β. Σταυροπούλου-Γάτση 1993, 116. Αλεξοπούλου 1997, 282. Παπακόστα 2009, 416-417. Ακτύπη 2011, 386. Ακτύπη 2012, 266.

¹⁸ Το έλος της Αγυιάς δημιουργήθηκε από τις προσχώσεις των χειμάρρων Μείλιχου (Συχαινώτικου) και Χαράδρου, που πηγάζουν στο Παναχαϊκό όρος. Σήμερα αποτελεί προστατευόμενο υδροβιότοπο με μεγάλη οικολογική αξία, καθώς απομένει το μοναδικό κομμάτι άγριας φύσης στην πόλη της Πάτρας. Στους βάλτους του επιβιώνουν είδη άγριας πανίδας και αποτελεί σταθμό για μεταναστευτικά πουλιά. Το Κοτρώνι βρίσκεται ανάμεσα στις κοίτες των δύο χειμάρρων, ενώ ο Μείλιχος (Καλλίνας ποταμός στην αρχαιότητα) ρέει σήμερα σε απόσταση μόλις 700 μ. στα νότια. Οι δύο γέφυρες της ρωμαϊκής περιόδου, με διαφορετικές κατευθύνσεις, που κατασκευάστηκαν για να εγκιβωτίσουν το ποτάμι και να εξυπηρετήσουν τη *via publica* από την Πάτρα προς το Αίγιο, υποδεικνύουν ότι η κοίτη του είχε αλλάξει σημαντικά σε χρονικό διάστημα περίπου εκατόν πενήντα χρόνων, μεταξύ του 1ου και του 3ου αι. μ.Χ., βλ. Πετρόπουλος 1997, 276-277, πίν. 112α. Πετρόπουλος 1998, 249-251, πίν. 101α. Πετρόπουλος 2001-2002, 399-422.

¹⁹ Η ύπαρξη του έλους θεωρείται σημαντική, καθώς οι άνθρωποι της ΠΕΧ θα μπορούσαν εύκολα όχι μόνο να βρουν τις πρώτες ύλες για τις κατασκευές τους αλλά και τη λεία τους, καθώς οι αλλαγές στα επίπεδα και τα μεγέθη των βάλτων επέτρεπαν την ανάπτυξη της κατάλληλης χλωρίδας και πανίδας, τόσο για τα φυτοφάγα ζώα όσο και για τα σαρκοφάγα που έβρισκαν ως τροφή τα μικρότερα ζώα. Για παρόμοιες παρατηρήσεις για τον οικισμό στο Πετρί Νεμέας, βλ. Παχύγιαννη-Καλούδη 2006, 263-270.

για τα όρια του οικισμού, χωρίς όμως αυτά να έχουν εντοπιστεί ακριβώς, είναι τουλάχιστον 20 στρέμματα. Επιπλέον, ΠΕ όστρακα αναφέρεται ότι έχουν εντοπιστεί στα κάτω Συχαινά, σε απόσταση 650-750 μ. στα νότια του Κοτρωνίου, το υλικό, όμως, από αυτές τις ανασκαφές δεν έχει ακόμη μελετηθεί²⁰.

Στις ανασκαφικές έρευνες στο Κοτρώνι έχουν αποκαλυφθεί βοτσαλόστρωτα δάπεδα, θεμέλια τοίχων κατασκευασμένων με ποταμίσιους λίθους, πολλοί από τους οποίους όριζαν ορθογώνια δωμάτια, ενώ αξιοσημείωτη είναι και μια «συμπαγής κατασκευή», που αποκαλύφθηκε σε ύψος 1,40 μ., μήκος 3,50 μ. και πλάτος μεγαλύτερο από 1,10 μ. Επάνω από αυτήν βρέθηκε ένας ακόμη χώρος, που σχημάτιζε γωνία²¹. Οι περισσότερες μέχρι τώρα ανασκαφικές εκθέσεις αναφέρονται στην ύπαρξη τουλάχιστον δύο επάλληλων κατασκευαστικών φάσεων κατά τη διάρκεια της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Ανασκαφή 2009. Οικόπεδα Αικατερίνης Γκίκα και Χρήστου Καραθανάση – Ευάγγελου Παναγοπούλου (Ο.Τ. 1767)

Το 2009 έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα στα όμορα οικόπεδα ιδιοκτησιών Αικ. Γκίκα και Χρ. Καραθανάση – Ευαγγ. Παναγοπούλου (Ο.Τ. 1767)²². Τα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν κυρίως στη νότια πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου, προς την πλευρά της οδού Παρόδου Προκοπίου, όπου υπάρχει υψομετρική διαφορά περίπου 6 μ.²³. Σε αυτήν την πλευρά σβήνουν και τα ίχνη του οικισμού, καθώς, πλησιάζοντας στο πρανές, σώζονται όλο και πιο αποσπασματικά.

Στην ιδιοκτησία Καραθανάση-Παναγοπούλου, η ανασκαφή περιορίστηκε σε μια στενή ζώνη πλάτους 3 μ., ενώ στο υπόλοιπο τμήμα διαπιστώθηκε επίχωση από κροκάλες μικρού και μεσαίου μεγέθους. Αποκαλύφθηκαν δύο στενοί τοίχοι αποσπασματικά σωζόμενοι σε μέγιστο μήκος 3,90 μ., που εφάπτονταν στο δυτικό σωζόμενο άκρο τους και συνέχιζαν κάτω από το γειτονικό άσκαφτο οικόπεδο στα ανατολικά (εικ. 3, άνω δεξιά). Αποκαλύφθηκε επίσης ένα τμήμα από στρώμα με αργούς λίθους, κροκάλες και όστρακα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και στρώματα από μικρότερες κροκάλες χωρίς καθόλου όστρακα στα δυτικά.

Στην όμορη προς νότο ιδιοκτησία Γκίκα τα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν σε έκταση 150 τ.μ. και σε μέγιστο βάθος 3,20 μ. από την επιφάνεια του δρόμου (οδός Προκοπίου, στα βόρεια), κάτω από «στρώμα καταστροφής» αποτελούμενο από μεγάλο και μεσαίου μεγέθους κροκάλες, που ακολουθούσε την κλίση του εδάφους, το οποίο προφανώς είχε παρασρθεί από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά²⁴. Κάτω από το στρώμα αυτό αποκαλύφθηκαν τα λίθινα θεμέλια των οικιών, κατασκευασμένα από μεσαίου μεγέθους ποταμίσιους λίθους, ενίοτε με ενδιάμεσους μικρότερους εν είδει σφήνας (εικ. 3, κέντρο). Αριθμήθηκαν 26 τοίχοι. Το πλάτος τους ήταν από 0,55 έως 0,60 μ. και μερικοί έσωζαν περισσότερες από πέντε στρώσεις λίθων καθ' ύψος. Στο άνω μέρος τους είχαν ωμόπλινθους, ίχνη των οποίων βρέθηκαν όχι μόνο διάσπαρτα στα διάφορα στρώματα αλλά και κάτω από τους υπερκείμενους τοίχους της επόμενης φάσης. Η έρευνα για την έδραση των πρωιμότερων τοίχων δεν εξαντλήθηκε, καθώς διαπιστώθηκε ότι ξεπερνούσε τα 3 μ. σε βάθος²⁵.

Τα πρώτα συμπεράσματα για τις χρήσεις των χώρων και τις κατασκευαστικές φάσεις είναι τα ακόλουθα:

α) Στην πρωιμότερη φάση (Φάση α') ανήκαν τέσσερις τουλάχιστον τοίχοι (οι Τοίχοι 11, 18, 21, 22 και 24). Ο Τοίχος 21, στη βορειοδυτική πλευρά της ανασκαφής, ήταν ελλειψοειδής, ενώ ο Τοίχος 22 ακολουθούσε παράλληλη καμπύλη πορεία με τον Τοίχο 21, αφήνοντας μάλιστα μεταξύ τους ένα διάδρομο πλάτους 45 εκ. (εικ. 3, άνω αριστερά). Στην προέκταση των Τοίχων 22 και 24 προς τα ανατολικά είχαν δημιουργηθεί οι Χώροι ΙΙ, ΙΙΙ, V, VI και VIII, το τελικό βάθος των οποίων ερευνήθηκε μόνο με τομές και φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα μεγάλο κτήριο της α' φάσης. Στη νότια πλευρά του Χώρου VI και σε επαφή με την προέκταση του Τοίχου 24 αποκαλύφθηκε μια ελλειψοειδής κατασκευή από μικρές κροκάλες, στην οποία βρέθηκαν κατά χώραν μαγειρικά

²⁰ Εάν διαπιστωθεί η ύπαρξη αμιγών ΠΕ στρωμάτων κατοίκησης σε αυτήν την περιοχή τότε θα πρέπει ίσως να εξεταστεί το ενδεχόμενο οι δύο οικισμοί να σχετίζονται μεταξύ τους, όπως προτείνεται και για την περίπτωση Κερύνειας και Ελίκης/Ριζόμυλου, βλ. υποσημ. 13. Για τις ανασκαφές στα Συχαινά, βλ. Γεωργοπούλου 1996, 234-235. Αλεξοπούλου 1999, 257-258. Πετρόπουλος 2009, 39.

²¹ Αλεξοπούλου 1997, 282. Επιπλέον των προηγούμενων, στη βόρεια πλευρά του οικισμού, μετά από εργασίες διαμόρφωσης σε ένα από τα οικόπεδα της περιοχής συλλέχθηκε επιφανειακά μεγάλος αριθμός οστράκων, που ανήκουν κυρίως σε αποθηκευτικά αγγεία και μαγειρικά σκεύη.

²² Παπακόστα 2009, 416-417, εικ. 2.

²³ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω σχετικά με τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του οικισμού.

²⁴ Μια πρώτη εκτίμηση, αν και πολύ πρώιμη, είναι ότι πρόκειται για γεγονός που οφείλεται σε πλημμύρα από υπερχειλίση γειτονικού ποταμού. Για γενικές παρατηρήσεις και κατάλογο θέσεων που παρουσιάζουν ή όχι στρώματα καταστροφής, βλ. Forsén 1992. Η ίδια σχολιάζει τα δεδομένα για πιθανές πλημμύρες στο Στρέφι (Ηλεία), στα Ακοβίτικα και στον Ρουφ (Αττική), βλ. Forsén 1992, 85-86.

²⁵ Είναι ενδεικτικό ότι οι κροκάλες της επίχωσης που αναφέρθηκαν ανωτέρω είχαν εισχωρήσει και καταστρέψει κατά τόπους όχι μόνο το δάπεδο αλλά και τμήματα των τοίχων όλων των υποκείμενων φάσεων, με αποτέλεσμα η εικόνα των σωζόμενων οικιστικών λειψάνων να μην είναι σαφής. Για να αποσαφηνιστεί η πορεία και η συνέχεια των πρωιμότερων τοίχων θα έπρεπε να αφαιρεθούν οι νεότερες φάσεις (οι υπερκείμενοι τοίχοι). Η πίεση, όμως, του χρόνου λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής, καθώς και η προβλεπόμενη διατήρηση των καταλοίπων επέτρεψαν τη διενέργεια τωμών μόνο σε πολλά σημεία.

και αποθηκευτικά σκεύη και φιάλες, ενώ στο χώμα διατηρούνταν επίσης έντονα ίχνη καύσης²⁶. Ως Χώρος IV ονομάστηκε η περιοχή στο ανατολικό άκρο του ανεσκαμμένου χώρου, η οποία ήταν μάλλον υπαιθρία. Από εκεί συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός λίθινων τριβείων και τριπτήρων, γι' αυτό και θεωρήθηκε σημείο επεξεργασίας τροφίμων.

β) Στην επόμενη φάση (Φάση β') ανήκαν οι Τοίχοι 15 και 16, που εδράστηκαν επάνω στον Τοίχο 21, δημιουργώντας ένα κτήριο από το οποίο ερευνήθηκε μόνο η νοτιοανατολική του γωνία (Χώρος X). Το υπόλοιπο τμήμα του κτηρίου εκτείνεται και σώζεται στο άσκαφτο μέρος του οικοπέδου στα δυτικά. Επίσης, επάνω στους τοίχους του κτηρίου της α' φάσης (Τοίχοι 22 και 24 και προέκταση αυτών) κατασκευάστηκαν δέκα τοίχοι (Τοίχοι 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 17, 26), που σχημάτιζαν μικρά και στενά δωμάτια. Λόγω του μεγέθους τους και του εντοπισμού μέσα σε αυτά πολλών αποθηκευτικών σκευών πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν ως αποθηκευτικοί χώροι.

γ) στην τρίτη φάση (Φάση γ') ανήκουν λίγοι τοίχοι (π.χ. Τοίχος 5, 7 και 14), η κατασκευή των οποίων προς το παρόν δεν μπορεί να ταυτιστεί με την μια ή την άλλη φάση. Ίσως ανήκουν σε μια ενδιάμεση χρονικά (κατασκευαστική) περίοδο ή να πρόκειται για επαναχρησιμοποίηση (ή ενίσχυση) των τοίχων σε μεγάλο βάθος χρόνου.

Βόρεια των κτηρίων υπάρχει υπαιθριος χώρος με δάπεδο από μικρά βότσαλα, χαλίκια και όστρακα (Χώρος IX), που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την τελευταία φάση του οικισμού. Εκεί βρέθηκαν αρκετά χάλκινα εργαλεία (μαχαιρίδιο, καρφάκι, στέλεχος τετράγωνης διατομής, βελόνη), ενώ από τα λίθινα ξεχωρίζει ένα δρεπάνι από καστανό πυριτόλιθο (εικ. 3, κάτω).

Ανασκαφή 2011-2014. Διάνοξη οδού Μυρτιώτισσας

Το 2010 μερικά ακόμη οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν μετά από τις εργασίες για τη διάνοξη της οδού Μυρτιώτισσας από συνεργείο του Δήμου, χωρίς προηγούμενη ειδοποίηση της Εφορείας²⁷. Δυστυχώς, τμήμα της νότιας πλευράς του οικοπέδου προς το πρηνές της οδού Παρόδου Προκοπίου, καθώς και μεγάλο μέρος του Τοίχου 1 που αποκαλύφθηκε πρώτος στη νότια πλευρά, καταστράφηκαν από τα μηχανήματα. Το οικοπέδο βρίσκεται σε απόσταση 92 μ. στα δυτικά-βορειοδυτικά της ιδιοκτησίας Γκίκα. Η έρευνα έγινε σε μήκος 23 μ. και σε μέγιστο πλάτος 9 μ. της υπό διάνοξη οδού, ήτοι σε έκταση περίπου 207 τ.μ.²⁸ (εικ. 4).

Τα κτηριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν είναι τα εξής:

Ο Τοίχος 1, σωζόμενος μήκους 5 μ., σχηματίζει γωνίες με δύο άλλους κάθετους τοίχους, που βρίσκονται κάτω από το άσκαφτο τμήμα του όμορου οικοπέδου στα βορειοδυτικά, δημιουργώντας ένα ορθογώνιο κτήριο (Α), το οποίο δεν ερευνήθηκε. Οι Τοίχοι 2, 3 και 4, πάχους 0,55-0,60 μ., ανήκουν σε ένα δεύτερο ορθογώνιο δωμάτιο (Κτήριο Β), το οποίο στη βόρεια πλευρά του εφάπτεται με τον Τοίχο 5. Ο τελευταίος, πλάτους περίπου 0,60-0,70 μ., διατρέχει σχεδόν εγκάρσια το οικοπέδο και αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 9 μ., ενώ είναι σαφές ότι εκτείνεται στα όμορα άσκαφτα οικόπεδα τόσο προς ανατολικά όσο και προς δυτικά. Λόγω της ισχυρής κατασκευής του, ίσως να είχε αναλημματικό χαρακτήρα. Όλοι οι υπόλοιποι χώροι, στα βόρεια του Τοίχου 5 αλλά και γύρω από το Κτήριο Β, είναι υπαιθριοί. Στον Χώρο Ι βρέθηκαν κάποια υπολείμματα τοίχων χωρίς, όμως, σαφή χρήση.

Το Κτήριο Β είχε μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 2,10 × 2,70 μ. (εμβαδό 5,67 τ.μ.) (εικ. 5). Οι δύο μακρές πλευρές (Τοίχοι 2 και 4) προεξείχαν στη νότια πλευρά εν είδει παραστάδων, σωζόμενες σε χαμηλότερο ύψος και με διαμορφωμένες βαθύνσεις στην άνω επιφάνεια των λίθων, στοιχεία που μας κάνουν να υποθέσουμε ότι πιθανότατα υποδέχονταν ξύλινα δοκάρια για τη διαμόρφωση υπόστεγου (προστώου). Στο εσωτερικό του κτηρίου βρέθηκαν κατά χώραν τα εξής: στη βόρεια εσωτερική γωνία του ένα πιθάρι με το κάτω μέρος τοποθετημένο μέσα στο δάπεδο (Πίθος 1), πλησίον του έντεκα ισομεγέθη πήλινα κωνικά σφονδύλια, κοντά τους ίχνη οργανικής ύλης, ξυλανθράκων και πηλού, ενώ στη βορειοδυτική γωνία του χώρου υπήρχε μια μάλλον αμελής κατασκευή, οριοθετημένη από μικρές πέτρες, με ένα μεγάλο πήλινο θραύσμα αγγείου ως βάση και με έντονα ίχνη καύσης στο κέντρο του. Επίσης, σε επαφή με την εξωτερική γωνία των Τοίχων 4 και 5 (στα

²⁶ Ο χώρος ονομάστηκε από την ανασκαφέα «μαγειρείο».

²⁷ Παπακώστα 2010, 882-883.

²⁸ Ακτύπη 2011, 386. Ακτύπη 2012, 266. Ακτύπη 2013, 340-341. Ακτύπη 2016. Με βάση τις προτεραιότητες της Εφορείας, η ανασκαφή που ξεκίνησε στο τέλος του 2011 διεξαγόταν κάθε φορά για διάστημα από 5 έως 10 ημέρες, όταν υπήρχε διαθέσιμο εργατοτεχνικό προσωπικό. Κάθε φορά τα αρχαία καλύπτονταν με νάυλον και ακολούθως αποκαλύπτονταν με προσοχή σε όλη την έκταση του οικοπέδου. Το 2014, μετά το πέρας της έρευνας και με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου, τα αρχαία διατηρήθηκαν και καταχώθηκαν χειρωνακτικά με γεωφύλακα και με το χώμα της ανασκαφής.

ανατολικά του κτηρίου) βρέθηκε ένας λίθος με διαμορφωμένη βάθυνση για την τοποθέτηση ξύλινου δοκαριού στήριξης στέγης²⁹.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου ο υπαίθριος Χώρος V (βόρεια του Κτηρίου Β και του Τοίχου 5) σώζεται σε μεγάλη έκταση, ενώ φαίνεται ότι συνεχίζει κάτω από το οδόστρωμα της οδού Προκοπίου. Είναι διαμορφωμένος επάνω στο φυσικό βράχο, που κατά τόπους είχε υποστεί κάποιου είδους ομαλοποίηση (ή και επίχωση). Εκεί βρέθηκε κατά χώραν ένα πιθοειδές αγγείο με το κάτω μέρος του τοποθετημένο μέσα σε λάξευμα του βράχου (Πίθος 2), καθώς και μικρές κυκλικές βαθύνσεις μέσα στο έδαφος, πιθανόν για την τοποθέτηση ξύλινων πασάλων. Από τον χώρο αυτό συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων, θραύσματα οστών ζώων, πυρήνες, εργαλεία και προϊόντα επεξεργασίας από πυριτόλιθο και οψιανό. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν ακόμη ένας μικρός ασκός με προχή (E108)³⁰, μια χάλκινη βελόνη (E122)³¹ και ένα όστρακο με χαρακτηριστικά εμπίεστα σφηνοειδή μοτίβα στην άνω περιφέρεια του χείλους (E124)³² (εικ. 6).

Μεγάλο τμήμα του υπαίθριου Χώρου Ι στα νότια είχε καταρρεύσει στο πρανές, ίσως ήδη από τα αρχαία χρόνια. Στον χώρο αυτό, ακριβώς δίπλα και στα δυτικά του Κτηρίου Β, βρέθηκαν κατά χώραν τρία πήλινα αγγεία (E1, E2 και E3), που εδράζονταν σε επίχωση χώματος πάχους περίπου 15 εκ. επάνω από το βοτσαλόστρωτο δάπεδο (εικ. 7, άνω). Η δίωτη λεκάνη E1, ύψους περίπου 30 εκ., διακοσμημένη στο χείλος με πλαστική εμπίεστη σχοινοειδή ταινία, βρέθηκε ολόκληρη, πεσμένη στο πλάι³³. Κοντά στη βάση της βρέθηκαν έντονα μαύρα χώματα και ίχνη οργανικής ύλης. Κατά τη διάρκεια της συντήρησης συλλέχθηκαν από τα χώματα που συγκρατούσαν εξωτερικά το αγγείο μια χάλκινη βελόνη και όστρακα, με χαρακτηριστικότερο την προχή ραμφόστομης φιάλης, και από το χώμα από το εσωτερικό του αγγείου μικρά θραύσματα οστών ζώων, το άκρο λεπίδας από οψιανό και (πιθανά) αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα. Ο ασκός E2 διατηρήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του³⁴ (εικ. 7, κάτω αριστερά), ενώ από τη λεκάνη E3, με εμπίεστη σχοινοειδή διακόσμηση στο χείλος, σώζονται λίγα μόνο όστρακα. Στην προέκταση του υπαίθριου αυτού χώρου στα νότια βρέθηκαν ακόμη μια βαθιά φιάλη με ψηλό πόδι (E63), από σκουροκάστανο πηλό με στιλπνή επιφάνεια³⁵, σχεδόν σε επαφή με αυτή μια χάλκινη βελόνη (E62)³⁶ και ένα όστρακο βάσης αγγείου με αποτύπωμα ψάθας (E54)³⁷ (εικ. 7, κάτω). Όπως και στον υπαίθριο Χώρο V, έτσι και εδώ, από το βοτσαλόστρωτο δάπεδο συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων και εργαλείων και απολεπίσματα από πυριτόλιθο και οψιανό, θραύσματα οστών ζώων, όστρεα και μια λίθινη χάντρα.

Συμπεράσματα

Από όλους τους χώρους συγκεντρώθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα οστράκων και λίγα αγγεία, που σώζονται ολόκληρα ή σε ικανό μέγεθος, ώστε να αποδώσουν ολόκληρο το σχήμα. Τα σχήματα που έχουν μέχρι σήμερα μελετηθεί υποδεικνύουν ότι η χρονολόγηση των δύο φάσεων του οικισμού τοποθετείται στην ΠΕ ΙΙ (στο διάστημα από περ. το 2750 π.Χ. έως περ. το 2200 π.Χ.³⁸), με κάποια όστρακα να χρήζουν περαιτέρω έρευνας στην περίπτωση που ανήκουν στην αρχή της ΠΕ ΙΙΙ³⁹. Από τα όστρακα ξεχωρίζουν οι φιάλες, οι ραμφόστομες φιάλες (σαλτσιέρες), οι λεκάνες, οι πίθοι και τα κύπελλα. Με βάση τη μέχρι σήμερα μακροσκοπική παρατήρηση, τα αγγεία διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

α) Στα λεπτόκοκκα με επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια, με χαρακτηριστικότερα τις φιάλες⁴⁰, που είναι και ο κυρίαρχος τύπος αγγείου (εικ. 8α), τα κύπελλα με απλό ή γλωσσωτό χείλος⁴¹ (εικ. 8β), τις ραμφόστομες

²⁹ Παρόμοια παραδείγματα από διάφορες θέσεις, βλ. Scarre 2006, 187-188, εικ. 8.11, αρ. κατ. 310 (από τη Μαρκιανή Αμοργού). Κόλια - Σπυρούλιας (υπό έκδοση) (από την Κερύνεια).

³⁰ Για παράλληλο του τύπου, βλ. Blegen 1928, 104, εικ. 89.

³¹ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Pullen 2011, 629-630.

³² Παράλληλο με το όστρακο από μικρή φορητή «εστία» από τη Λέρνα, βλ. Wiencke 2000, 392-395, εικ. ΙΙ.26 (αρ. κατ. P514).

³³ Το αγγείο βρέθηκε σχεδόν ολόκληρο αλλά όντας εξαιρετικά εύθρυπτο, στερεώθηκε επί τόπου από τον συντηρητή της Εφορείας και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης του Μουσείου Πατρών. Μέχρι τη συγγραφή του παρόντος η συντήρηση και αποκατάστασή του δεν είχε ολοκληρωθεί. Για παράλληλα του τύπου, βλ. Wiencke 2000, 422-424, εικ. ΙΙ.39 (αρ. κατ. P709 και P539), εικ. ΙΙ.75, πίν.13.

³⁴ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Wiencke 2000, 530 και 570, εικ.ΙΙ.72 και 87.

³⁵ Ανήκει στον τύπο του pedestaled bowl ή της καρποδόχου (fruitstand) αλλά σε μικρότερο μέγεθος. Για παράλληλα του τύπου, βλ. Wiencke 2000, 605, εικ. ΙΙ.96 και ΙΙ.9. Pullen 2011, 387, εικ.5.81. Ψαράκη 2016, 765-774, εικ. 6 και για το σχήμα της ψηλής βάσης, βλ. Rutter 1995, 64, εικ. ΙΙΙ. T-4 (flaring).

³⁶ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Pullen 2011, 629-630.

³⁷ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Pullen 2011, 611-616. Renfrew 2006, 195-199, εικ. 8.18, πίν. 47.

³⁸ Η εκτίμηση για τη χρονολόγηση έγινε με βάση τον πίνακα 3 των Cavanagh κ.ά. 2016, 35-49, πίν. 3.

³⁹ Μέχρι τη συγγραφή του παρόντος, τα περισσότερα μελετημένα όστρακα βρίσκουν παράλληλα στη φάση Α και Β και στη μέση φάση της C στη Λέρνα ΙΙΙ, βλ. Wiencke 2000 (Lerna ΙΙΙ, mixed phases A and B, mid phase C).

⁴⁰ Από τη μέχρι στιγμής μελέτη της κεραμικής, το σχήμα της φιάλης αντιπροσωπεύεται από αγγεία ρηγά με απλό ή έσω νεύον χείλος και βάση απλή ή δακτυλιόσχημη. Βρίσκουν παράλληλα κυρίως στους: Caskey 1960, 290-291, εικ. 1a-e. Wiencke 2000, 456, εικ. ΙΙ.56. Pullen 2011, 393 εικ. 5.87. Για παράλληλα από την Αχαΐα, βλ. Κόλια - Σπυρούλιας (υπό έκδοση), εικ. 18β. Γκαζής 2018, 36, εικ. 6.

φιάλες⁴², μερικές από τις οποίες έχουν διακοσμηθεί με ταινίες⁴³ (εικ. 8γ), όστρακα σώματος από κύπελλα⁴⁴ και από ραμφόστομες φιάλες, μερικά από τα οποία σώζουν και κάθετες ταινιωτές διπλές λαβές⁴⁵.

β) Στα αγγεία με μέτρια ποσότητα εγκλεισμάτων, η επιφάνεια των οποίων λειαίνεται και ενίοτε αλείφεται με επίχρισμα. Χαρακτηριστικές είναι οι λεκάνες με χείλος σε σχήμα T⁴⁶.

γ) Στα αγγεία που είναι κατασκευασμένα με χονδρόκοκκο πηλό, με αδρά λειασμένη επιφάνεια, ενίοτε καλυμμένη με επίχρισμα. Χαρακτηριστικά είναι τα αποθηκευτικά και τα μαγειρικά σκεύη⁴⁷. Ξεχωρίζουν τα όστρακα πίθων διακοσμημένων με σχοινοειδείς ταινίες και κομβία⁴⁸ (εικ. 8δ), καθώς και όστρακα πίθων με περίτεχνες πλαστικές διακοσμήσεις στην ένωση του ώμου (εικ. 8ε)

Σχεδόν από όλους τους χώρους και τις στρώσεις συλλέχθηκαν τόσο ολοκληρωμένα όσο και ημιπεξεργασμένα εργαλεία, φολίδες και τμήματα πυρήνων από οψιανό και από πυριτόλιθο (εικ. 8στ), λίθινα τριβεία και τριπτήρες (εικ. 8ζ), καθώς και οστείνια εργαλεία. Επίσης, συλλέχθηκαν μεγάλος αριθμός πήλινων σφονδυλίων, τα περισσότερα από τα οποία είναι κωνικού τύπου⁴⁹ (εικ. 8η), ένα μεγάλο πήλινο υφαντικό βάρος ελλειψοειδούς διατομής (εικ. 8θ), ένα λίθινο πηνίο (εικ. 8ι), και χάλκινα εργαλεία όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω (μαχαιρίδιο, καρφάκι, βελόνες).

Ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα βρέθηκαν μαζί με μεγάλη ποσότητα οστράκων ανάμεσα στις κροκάλες της επίχωσης (στρώμα καταστροφής), όπου φαίνεται ότι είχαν παρασυρθεί. Σε λίγες περιπτώσεις θραύσματα οστών ζώων βρέθηκαν ακόμη σφηνωμένα ανάμεσα στους λίθους του υποστρώματος στους υπαίθριους χώρους που περιέβαλαν το Κτήριο Β της οδού Μυρτιώτισσας. Η πρώτη εκτίμηση για τα οστά αυτά είναι ότι ανήκουν στην τριάδα των οικόσιτων θηλαστικών ζώων (αιγοπρόβατα, χοίροι, βοοειδή). Τα δείγματα αυτά ίσως να μην καταστεί δυνατό να μας προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με τη διαχείριση της τροφής και τις πρακτικές παραγωγής, επεξεργασίας και κατανάλωσης της τροφής, όπως συμβαίνει σε άλλα μεγάλα κέντρα της ΠΕΧ⁵⁰, ωστόσο η μελέτη τους θα είναι η πρώτη προσπάθεια καταγραφής των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων σε αυτή την περιοχή. Ικανή ποσότητα αρχαιοβοτανικού υλικού προήλθε τόσο από τη συντήρηση του Αγγείου Ι στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών όσο και από την επίπλευση μέρους των χωμάτων της ανασκαφής⁵¹.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι το γεωφυσικό περιβάλλον που αναλύθηκε στην αρχή της παρούσας μελέτης θεωρήθηκε πλεονέκτημα για τους κατοίκους του Κοτρωνίου, οι οποίοι επέλεξαν ακριβώς αυτή τη θέση για εγκατάσταση προκειμένου να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες και να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης. Η περαιτέρω μελέτη του υλικού με βάση την κατανομή της κεραμικής και των εργαλείων θα μας δώσει, ελπίζουμε, τη δυνατότητα να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση των χώρων, όπως, για παράδειγμα, το Κτήριο Β, εντός του οποίου βρέθηκαν στη θέση τους τα πήλινα σφονδύλια, που μαρτυρούν την παραγωγή υφασμάτων και μας δίνουν στοιχεία για τις οικοτεχνικές δραστηριότητες.

Η έκταση και η μορφή των κτισμάτων, καθώς και η αφθονία και ποικιλία των κινητών ευρημάτων μαρτυρούν ότι την 3η χιλιετία π.Χ. εγκαταστάθηκε στο Κοτρώνι μια ομάδα ανθρώπων, που ήταν έμπειροι τεχνίτες και ταυτόχρονα είχαν τόσο τη διάθεση όσο και τις κατάλληλες συνθήκες να πειραματιστούν σε νέες πρακτικές. Ο οικισμός που αναπτύχθηκε στην περιοχή του Κοτρωνίου αποτελεί το μοναδικό μέχρι σήμερα επιβεβαιωμένο στοιχείο ΠΕ κατοίκησης στην περιοχή της Πάτρας. Η μελέτη του θα προσθέσει σημαντικές πληροφορίες για τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της περιόδου αυτής στην Αχαΐα, που παραμένουν εν πολλοίς άγνωστες.

⁴¹ Ο τύπος του χείλους απαντάται και με τον όρο «δαντελωτό» ή «πτυχωτό», και στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία συνήθως ως «petal rim». Από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα στοιχεία, ο τύπος αυτός, αν και φαίνεται ότι έχει βρεθεί στο Τείχος Δυμαίων (Μαστροκόστας 1965, 128, πίν. 157γ. Rutter 1995, 300), μάλλον δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη δυτική Αχαΐα, ενώ, αντίθετα, στον ΠΕ οικισμό του Αιγίου απαντάται συχνά, βλ. Μιχαλόπουλος 2019, 138-142, 144-145, 166, 199-200, 216, σχέδ. 8-9, εικ. 29-30. Πιθανόν οι δύο περιοχές να είναι περισσότερο συνδεδεμένες με την ανατολική Στερεά και την Φωκίδα. Για παράλληλα από τη Θήβα και τον γειτονικό Ορχομενό, βλ. Kunze 1934, 31-36, πίν. Χ. Ψαράκη 2014, 100, εικ. 2:10. Ψαράκη 2016, 766, εικ. 6 (αρ. κατ. Α82).

⁴² Για παράλληλα, βλ. Caskey 1960, 290-291, εικ. 1 (τύποι Ι και ΙΙ). Wiencke 2000, 424-427, εικ. Π.40 (αρ. κατ. Ρ715 και Ρ716). Pullen 2011, 349, εικ. 5.70 και 429-430, αρ. κατ. 608-609. Βόρδος 2012, 332, εικ. 663.

⁴³ Για παράλληλα, βλ. Wiencke 2000, 383 και 385, 426-427, εικ. Π.41 (αρ. κατ. Ρ720 και Ρ721) και Π.23 (αρ. κατ. Ρ435 για τη διακόσμηση με τις ταινίες εκτός από την πλαστική σχοινοειδή).

⁴⁴ Παρόμοια με τα κύπελλα με τη λαβή στον ώμο (tankard), βλ. Rutter 1995, 41, εικ. III.C2

⁴⁵ Για παράλληλα, βλ. Pullen 2011, 403-405, αρ. κατ. 485 και 418-419, αρ. κατ. 550.

⁴⁶ Για παράλληλα, βλ. Wiencke 2000, 427 και 537-540, εικ. Π. 41 (αρ. κατ. Ρ717 και Ρ718), Π.75 (τύποι 1, 2 και 5) και Π.76.

⁴⁷ Για παράλληλα, βλ. Wiencke 2000, 561 και 579, εικ. Π. 61 και Π.90.

⁴⁸ Για παράλληλα, βλ. Wiencke 2000, 378, εικ. Π.21. Pullen 2011, 222, εικ. 4.37

⁴⁹ Για παράλληλα, βλ. Pullen 2011, 617-627.

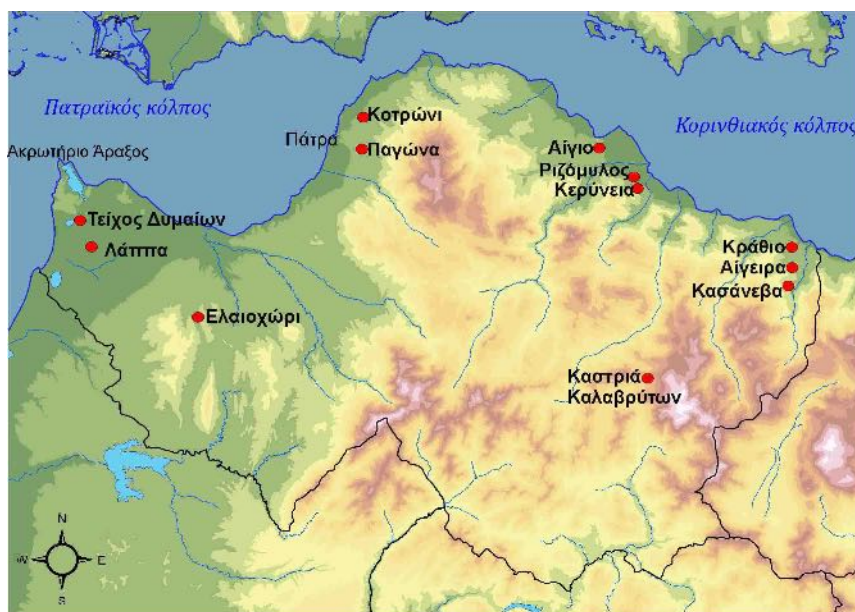
⁵⁰ Πρόσφατες μελέτες επιβεβαιώνουν τις παλαιές θεωρίες σχετικά με το ότι η οργάνωση της αποθήκευσης της τροφής μπορεί να μας δώσει σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση της κοινωνίας, βλ. Voutsaki - Valamoti 2013. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου - Παπαδοπούλου 2014, 275-277.

⁵¹ Το υλικό που προέκυψε, μαζί με κάποια χώματα που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, θα δοθούν για περαιτέρω έλεγχο από ειδικό αρχαιοβοτανολόγο.

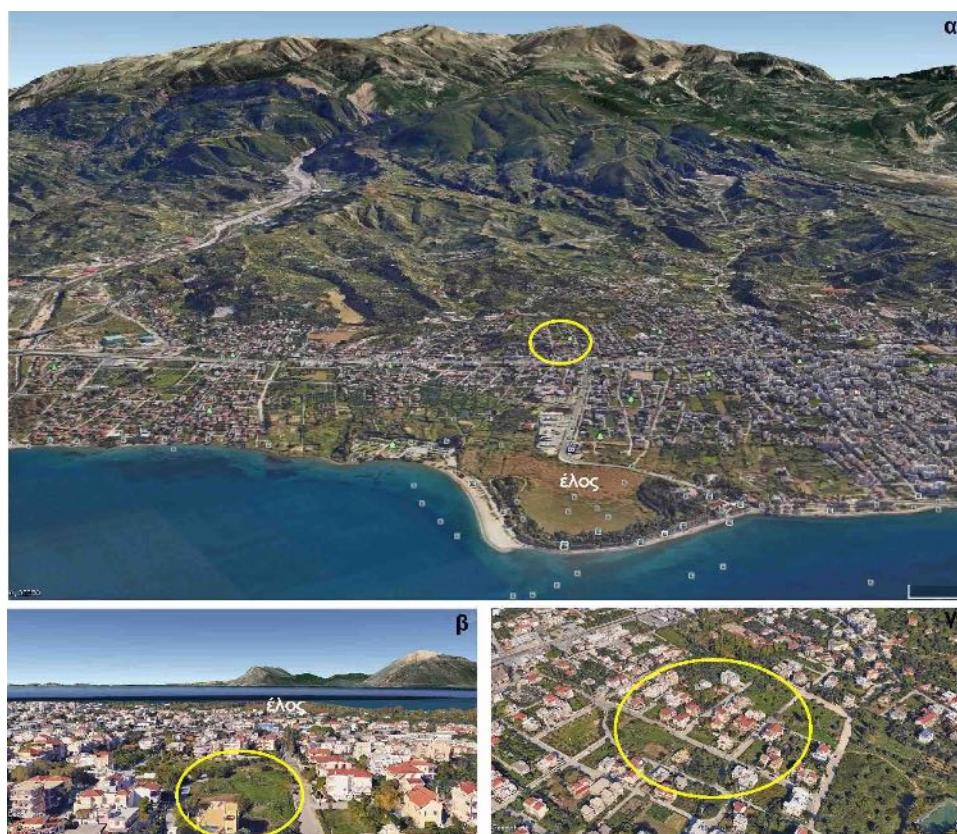
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακτύπη 2011: Κ. Ακτύπη, Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767), *ΑΔ* 66 (2011), Β'1, 386.
- Ακτύπη 2012: Κ. Ακτύπη, Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767), *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 266.
- Ακτύπη 2013: Κ. Ακτύπη, Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767), *ΑΔ* 68 (2013), Β'1, 340-341.
- Ακτύπη 2016: Κ. Ακτύπη, Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767), *ΑΔ* 71 (2016), Β' (υπό έκδοση).
- Αλεξοπούλου 1997: Γ. Αλεξοπούλου, Οδός Προκοπίου και πάροδος Προκοπίου 25, *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 282.
- Αλεξοπούλου 1999: Γ. Αλεξοπούλου, Συχαινά, πάροδος Μαλέα, *ΑΔ* 54 (1999), Β'1, 257-258.
- Αλεξοπούλου 2012: Γ. Αλεξοπούλου, Η αρχαία βόρεια Αρκαδία, στο: Βλαχόπουλος 2012, 314-320.
- Alram-Stern 2011: E. Alram-Stern, The acropolis of Aigeira and the distribution of settlement during the Early Helladic I, στο: Κατσωνοπούλου 2011, 199-210.
- Alram-Stern – Deger-Jalkotzy 2006: E. Alram-Stern – S. Deger-Jalkotzy, *Aigeira I. Die Mykenische Akropolis* 3, Wien 2006.
- Βασιλογάμβρου 1998: Α. Βασιλογάμβρου, Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών Αχαΐας, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 366-399.
- Βασιλογάμβρου 2000: Α. Βασιλογάμβρου, Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών Αχαΐας, στο: Ριζάκης 2000, 43-63.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Βόρδος 2012: Α. Βόρδος, Αίγιο, στο: Βλαχόπουλος 2012, 332-339.
- Blegen 1928: C. W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge, Mass. 1928.
- Caskey 1960: J. L. Caskey, The Early Helladic period in the Argolid, *Hesperia* 29 (1960), 285-303.
- Cavanagh κ.ά. 2016: W. Cavanagh – C. Mee – J. Renard, Early Bronze Age chronology of mainland Greece: A review with new dates from the excavations at Kouphououno, *ABSA* 111 (2016), 35-49.
- Γεωργοπούλου 1996: Γ. Γεωργοπούλου, Οδός Μελίχου, *ΑΔ* 51 (1996), Β1', 234-235.
- Γκαζής 2018: Μ. Γκαζής, Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων, στο: Ε. Ζυμή – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΑ1), Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 33-45.
- Forsén 1992: J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East Central and Southern Greece Towards the End of the Early Bronze Age*, Studies in Mediterranean Archaeology – Pocket Book 116, Jonsered 1992.
- Fotiadis κ.ά. 2017: Μ. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.), *Hesperos. The Aegean Seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016*, Aegaeum 41, Liège 2017.
- Gazis 2017: Μ. Gazis, Teichos Dymaion, Achaea. An acropolis-harbour of the Ionian Sea looking westwards, στο: Fotiadis κ.ά. 2017, 463-472.
- Katsarou-Tzeveleki 2011: S. Katsarou-Tzeveleki, Morphology and distribution of pottery at the Early Helladic settlement of Helike, στο: Κατσωνοπούλου 2011, 89-126.
- Katsonopoulou 2002: D. Katsonopoulou, Helike and her territory in the light of new discoveries, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Covegnio Internazionale di Studi, Paestum 23-25 febbraio 2001*, Tekmeria 3, Paestum 2002, 205-216.
- Katsonopoulou 2011: D. Katsonopoulou, A proto-urban Early Helladic settlement found on the Helike Delta, στο: Κατσωνοπούλου 2011, 63-88.
- Κατσωνοπούλου 2011: Ν. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Ελίκη και Αιγιάλεια: Πρωτοελλαδικά, Η Νότια και Κεντρική Ελλάδα, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Νικολαΐκα Διακοπτού 1-3 Σεπτεμβρίου 2007 / Ancient Helike and Aigialeia: Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the Fourth International Conference, Nikolaiika, Diakopton 1-3 September 2007*, Helike IV, Αθήνα 2011.
- Κόλια 2005: Ε. Ι. Κόλια, Καμάρες Δήμου Ερνεού, Οικόπεδο Π. Πετρόπουλου, *ΑΔ* 60 (2005), Β'1, 364-365.
- Κόλια 2012: Ε. Κόλια, Αιγιάλεια, στο: Βλαχόπουλος 2012, 324-331.
- Κόλια 2013: Ε. Κόλια, Η ανασκαφική έρευνα στην Ανατολική Αχαΐα στο πλαίσιο των μεγάλων έργων, *Archaeology and Arts*, διαδικτυακό περιοδικό (<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/03/04/h-ανασκαφική-έρευνα-στην-ανατολική-αχα>).
- Kollia – Spyroulias 2017: E. Kollia – A. Spyroulias, Keryneia, Achaea. A recently excavated Bronze Age site in the northern Peloponnese. Aspects of cultural connections with the West, στο: Fotiadis κ.ά. 2017, 497-503.
- Κόλια – Σπυρούλιας 2020: Ε.-Ι. Κόλια – Α. Σπυρούλιας, Στοιχεία οργάνωσης και χρήσης του χώρου στον πρωτοελλαδικό οικισμό της Κερύνειας στην Αχαΐα, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΑ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 247-256.
- Κόλια – Σπυρούλιας (υπό έκδοση): Ε.-Ι. Κόλια – Α. Σπυρούλιας, Πρωτοελλαδικός οικισμός στην Κερύνεια Αχαΐας. Νέα δεδομένα για την προϊστορική κατοίκηση στη Βόρεια Πελοπόννησο. Προκαταρκτική παρουσίαση, στο: *9ο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο, 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).
- Κόνσολα 1984: Ντ. Κόνσολα, *Η πρώιμη αστικοποίηση στους ΠΕ οικισμούς. Συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*, Αθήνα 1984.

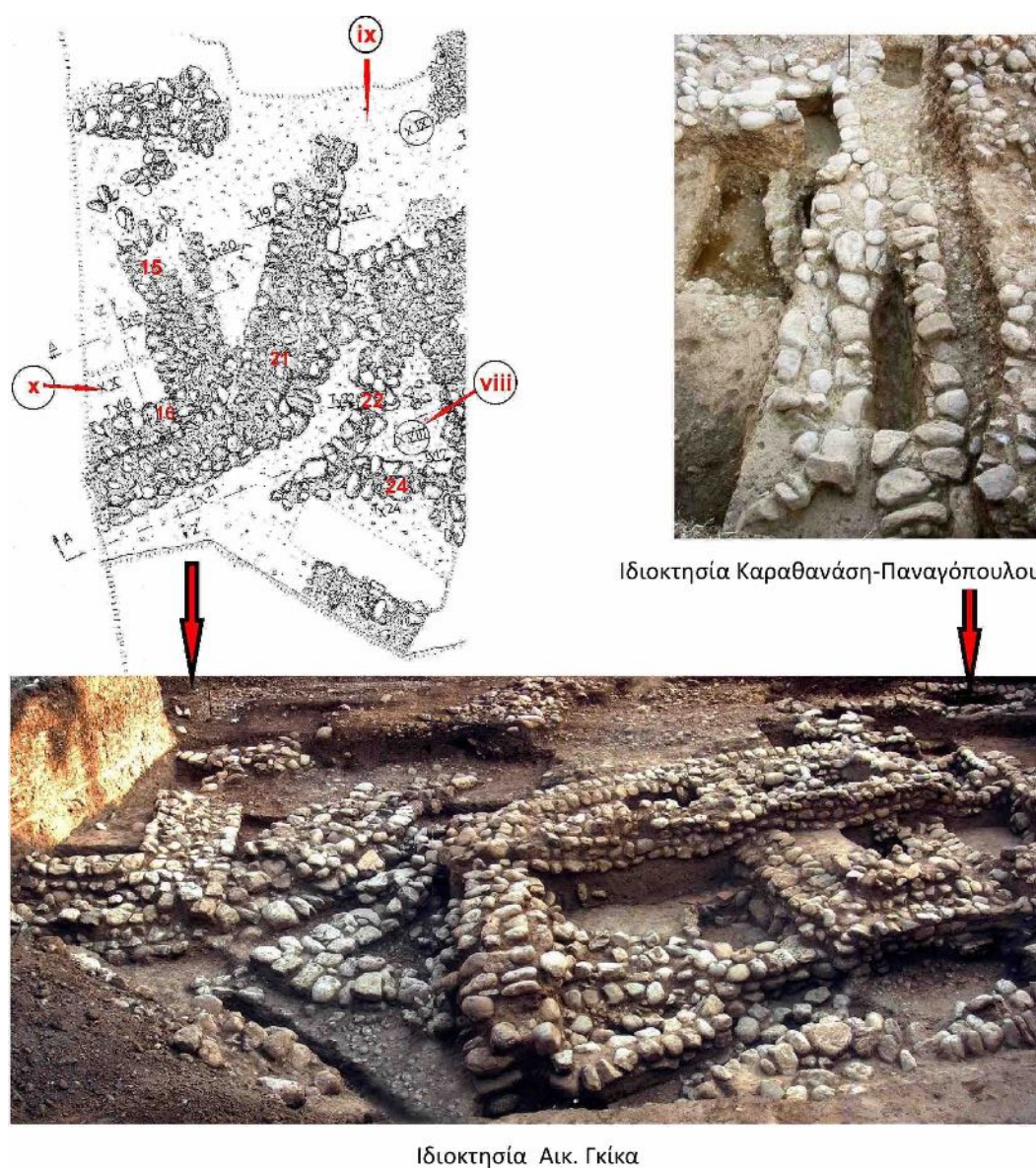
- Kunze 1934: E. Kunze, *Orchomenos III, Keramik der frühen Bronzezeit*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 1934.
- Maran 2012: J. Maran, *Πελοπόννησος, Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού*, στο: Βλαχόπουλος 2012, 26-38.
- Marangou κ.ά. 2006: L. Marangou – C. Renfrew – C. Doumas – G. Galvas, *Markiani Amorgos. An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 Investigations*, BSA Supplementary Volume 40, London 2006.
- Μαστροκώστας 1965: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή Τείχους Δυμίων, *ΠΑΕ* (1965), 121-136.
- Μαστροκώστας 1968: Ε. Μαστροκώστας, Ειδήσεις εξ Αχαΐας, *ΑΑΑ* 1 (1968), 138.
- Μιχαλόπουλος 2019: Π. Μιχαλόπουλος, *Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αίγιο: Η περίπτωση του οικπέδου Μινασιάν*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019.
- Μόσχος 2012: Ι. Μόσχος, *Αχαΐα, ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι*, στο: Βλαχόπουλος 2012, 300-307.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Παπαδοπούλου 2014: Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου – Ε. Παπαδοπούλου, Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο: Ε. Στεφανή – Ν. Μερούσης – Α. Δημούλα (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία 1912-2012, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 22-24 Νοεμβρίου 2012*, Θεσσαλονίκη 2014, 271-280.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Αίγιο, *ΑΔ* 39 (1984), Β' 1, 94-98.
- Παπακώστα 2009: Α. Παπακώστα, Κοτρώνι, πάροδος Προκοπίου (Ο.Τ. 1767, οικόπεδο Καραθανάση) και Πάροδος Προκοπίου (οικόπεδο Γκίκα), *ΑΔ* 64 (2009), Β' 1, 416-417.
- Παπακώστα 2010: Α. Παπακώστα, Κοτρώνι Πατρών. Μυρτιώτισσα, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1, 882-883.
- Παχύγιαννη-Καλούδη 2006: Φ. Παχύγιαννη-Καλούδη, Ανασκαφή ΠΕ οικισμού στο Πετρί Νεμέας. Μια νέα θέση, στο: Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, *Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 263-270.
- Paradopoulos 1978: T. J. Paradopoulos, *Mycenaean Achaia*, Studies in Mediterranean Archaeology LV, Göteborg 1978.
- Πετριτάκη 1987: Μ. Πετριτάκη, Σταροχώρι Πατρών (ιδιοκτ. Ανδρέα Πιτσή), *ΑΔ* 42 (1987), Β' 1, 164.
- Πετρόπουλος 1997: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Αρέθα 52 και Παπαδιαμάντη, *ΑΔ* 52 (1997), Β' 1, 276-277.
- Πετρόπουλος 1998: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Αρέθα, *ΑΔ* 53 (1998), Β' 1, 249-251.
- Πετρόπουλος 2001-2002: Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Μεσάτι της Πάτρας, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2001-2002, 399-422.
- Petrooulos κ.ά. 2008: M. Petrooulos – A. Ponttrandolfo – A. D. Rizakis, Quinta campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea (Settembre/Ottobre 2006), *ASAA LXXXIV* (2008), 939-962.
- Πετρόπουλος 2009: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας, στο: E. Greco (επιμ.), *Patras colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana, Atti del convegno internazionale, Patras 23-24 marzo 2006*, Tripodes – Quardeni della Scuola Archeologica Italiana di Atene 8, Atene 2009, 39-77.
- Pullen 2011: D. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*, Princeton 2011.
- Rutter 1995: J. B. Rutter, *The Pottery of Lerna IV, Lerna III*, Princeton 1995.
- Renfrew 2006: J. M. Renfrew, The leaf, mat and cloth impressions, στο: Marangou κ.ά. 2006, 195-199.
- Ριζάκης 2000: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία – Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα 6-8 Οκτωβρίου 1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000.
- Σάμψων 1997: Α. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Αθήνα 1997.
- Scarre 2006: C. Scarre, Stone vessels and implements, στο: Marangou κ.ά. 2006, 174-191.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1989: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πάροδος Προκοπίου (Κοτρώνι), *ΑΔ* 44 (1989), Β' 1, 125.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1993: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πάροδος Προκοπίου 12, ιδιοκτ. Θ. Βουρλή, *ΑΔ* 48 (1993), Β' 1, 116.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1998: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 514-533.
- Σταυροπούλου-Γάτση 2001: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: V. Mitsopoulos-Leon – C. Schauer – W. Gauß (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposiums anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“*, Athen 5.3-7.3.1998, Athen 2001, 29-38.
- Τσακνάκη 2009: Β. Τσακνάκη, Λάππα, οικόπεδο Α., Χ., Μ. και Α. Βέζου, *ΑΔ* 64 (2009), Β' 1, 432-433.
- Ψαράκη 2014: Κ. Ψαράκη, Πρωτοελλαδική κεραμική από την πόλη της Θήβας: ανασκαφή στο οικόπεδο επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών, στο: Β. Αραβαντινός – Έ. Κουντούρη (επιμ.), *100 Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα. Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους, Θήβα 15-17 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2014, 97-115.
- Ψαράκη 2016: Κ. Ψαράκη, Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3η χιλιετία π.Χ. Η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου, στο: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15-18 Μαρτίου 2012*, τόμ. 2, Βόλος 2016, 765-774.
- Voutsaki – Valamoti 2013: S. Voutsaki – S. M. Valamoti (επιμ.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World. Towards a Better Integration of Archaeology and Science, Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute at Athens on 22-24 March 2010*, Pharos Supplement 1, Leuven/Paris/Walpole, Mass. 2013.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III, Lerna IV*, Princeton 2000.

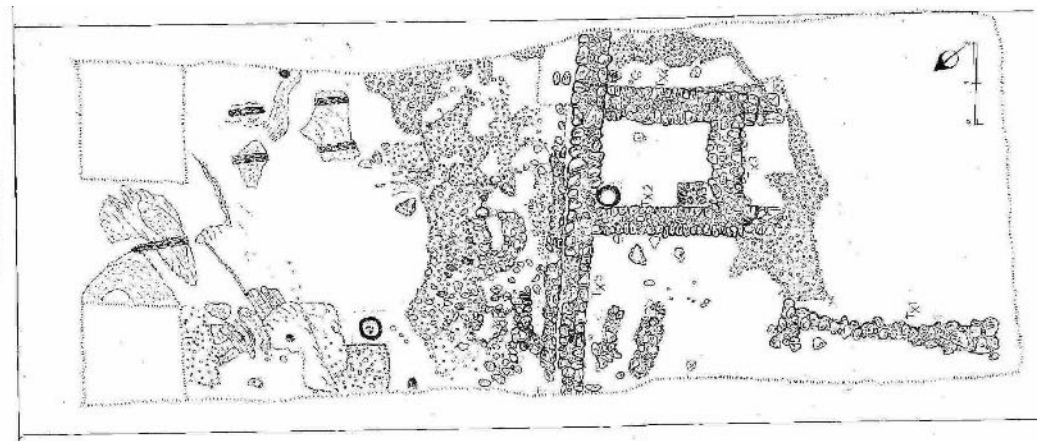
Εικ. 1. Χάρτης της Αχαΐας, όπου σημειώνονται οι σημαντικότερες ΠΕ θέσεις (υπόβαθρο χάρτη Κ. Πρασσάς, επεξεργασία Κ. Ακτύπη)

Εικ. 2. Λεπτομέρεια του χάρτη της περιοχής Κοτρωνίου: α) άποψη από δυτικά, β) από ανατολικά και γ) γενική άποψη (χάρτης Google Earth, επεξεργασία Κ. Ακτύπη).

Εικ. 3. Κοτρώνι, 2009. Άνω αριστερά: λεπτομέρεια της σχεδιαστικής αποτύπωσης της βορειοδυτικής γωνίας του οικοπέδου ιδιοκτ. Γκίκα. Άνω δεξιά: λεπτομέρεια του οικοπέδου ιδιοκτ. Καραθανάση-Παναγόπουλου. Κέντρο: μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και στα δύο οικοπέδα. Κάτω: χαρακτηριστικά χάλκινα και λίθινα ευρήματα από τον Χώρο ΙΧ (φωτ. Ε. Πουλημένου, Λ. Παπακώστα, Κ. Ακτύπη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 4. Κοτρώνι, 2011-2014. Η ανασκαφή στη διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας. Επάνω: άποψη από δυτικά. Κάτω: σχεδιαστική αποτύπωση (φωτ. Κ. Ακτύπη, σχεδ. Μ. Γκολφινόπουλου, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 5. Κοτρώνι, 2011-2014. Οδός Μυρτιώτισσας. Το Κτήριο Β. Άποψη από ανατολικά (φωτ. Κ. Ακτύπη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

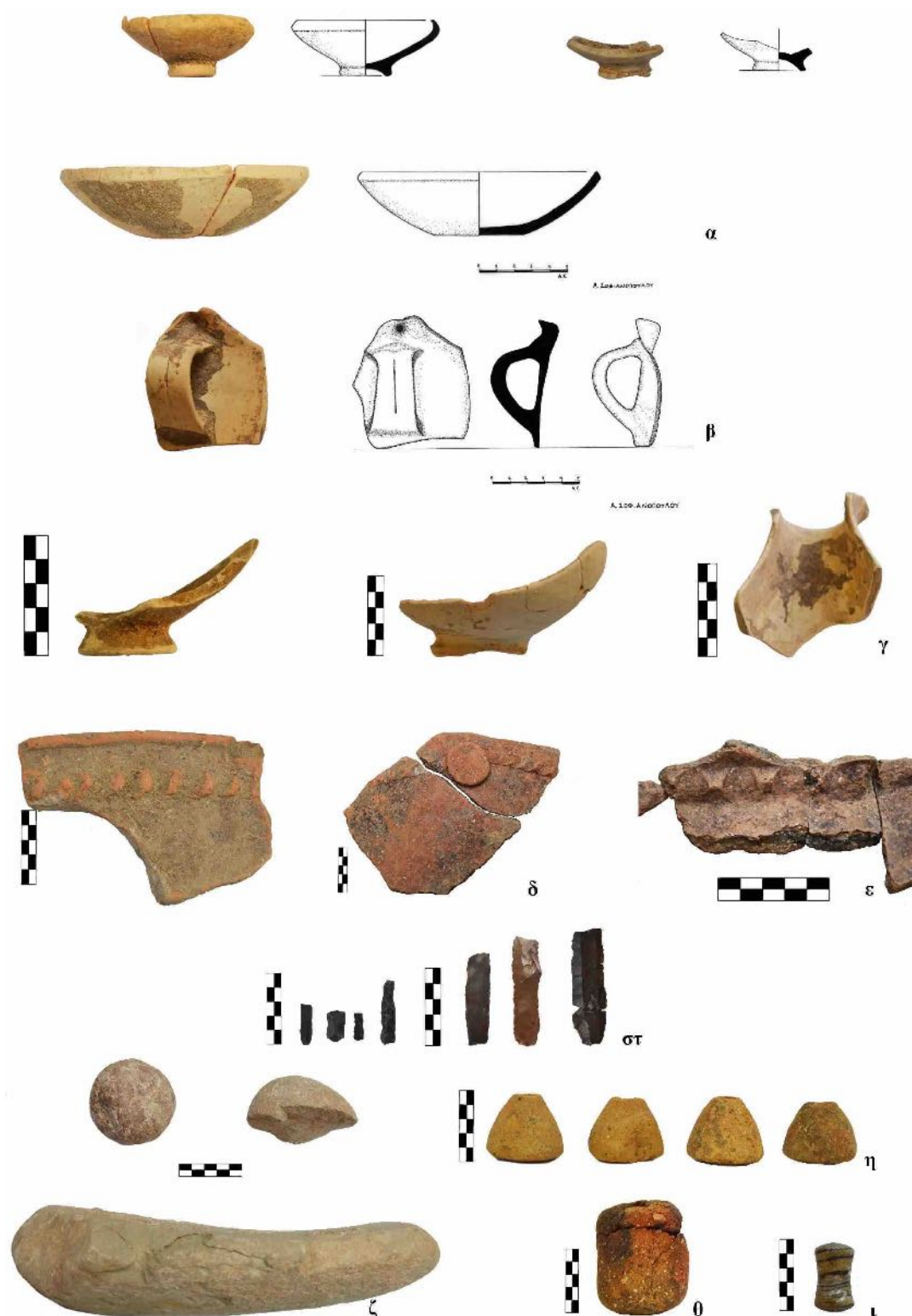

Εικ. 6. Κοτρώνι, 2011-2014. Οδός Μυρτιώτισσας. Ευρήματα από τον Χώρο V (φωτ. Κ. Ακτύπη).

Εικ. 7. Κοτρώνι, 2011-2014. Οδός Μυρτιώτισσας. Άνω: Λεπτομέρεια του Χώρου Ι με τα αγγεία κατά χώραν. Κάτω: Μερικά από τα ευρήματα του Χώρου Ι μετά από τη συντήρησή τους (φωτ. Κ. Ακτύπη).

Εικ. 8. Κοτρώνι, 2009 και 2011-2014. Χαρακτηριστικά ευρήματα και από τα δύο οικόπεδα (φωτ. Κ. Ακτύπη, σχεδ. Α. Σοφ. Σοφ. Σοφ. Σοφ.).

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Προϊστορικός οικισμός Ντασκά Τριταίας. Μια πρώτη προσέγγιση

ABSTRACT. During works for the construction of a reservoir and irrigation network at Daska in the Municipality of Tritaia, Achaia, a steep, isolated, and difficult to access site in a ravine in the foothills of Mount Erymanthos, excavations revealed the remains of a densely built prehistoric settlement inhabited from the Middle Helladic to the Late Helladic IIIC periods. The settlement occupies approximately 0.4 hectares spread over a hillside and staggered on the steep slope. The discovery of a prehistoric settlement in this isolated and steep ravine was unexpected. Its unique location as compared to Achaia's other mountainous settlements raises questions regarding its function, longevity, and role in the socio-economic life of Mycenaean western Achaia.

Στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή λιμνοδεξαμενής και αρδευτικού δικτύου στη θέση Ντασκά Τριταίας», κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών της κατασκευής του φράγματος, που πραγματοποιήθηκαν τα έτη 2008-2009 και 2013-2014, εντοπίστηκαν εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, μεταξύ των οικισμών Ερυμάνθειας και Καλετζίου, στον παλιό δρόμο που οδηγούσε στο χωριό Βελιμάχι και στο μοναστήρι των Αγίων Πάντων, σε μια απότομη, απομονωμένη και δύσβατη θέση, μέσα στη χαράδρα που σχηματίζεται από τις παρυφές του όρους Ερυμάνθου και του Καλετζιώτικου ποταμού, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα κατάλοιπα ενός πυκνά δομημένου προϊστορικού οικισμού, που κατοικήθηκε ανελλιπώς από τους ύστερους μεσοελλαδικούς χρόνους έως και τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου (εικ. 1).

Αρχαιότητες εντοπίστηκαν κυρίως στη θέση όπου κατασκευάστηκε η διώρυγα διαφυγής της λιμνοδεξαμενής. Για καθαρά πρακτικούς λόγους, η ανασκαφή χωρίστηκε σε έξι επίπεδα, ακολουθώντας τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Οι ανασκαφικές έρευνες προσανατολίστηκαν στον προσδιορισμό μόνο της έκτασης του οικισμού¹, ώστε, αναλόγως της σπουδαιότητας των αρχαιοτήτων, να υπάρξουν οι αναγκαίες τροποποιήσεις στη μελέτη του τεχνικού έργου από πλευράς των κατασκευαστών. Ο οικισμός ερευνήθηκε σε έκταση περίπου 4 στρεμμάτων και αναπτύσσεται από την όχθη του ποταμού προς την ΒΑ πλαγιά του υψώματος σε κλιμακωτή διάταξη, ακολουθώντας την απότομη κλίση του εδάφους.

Οικιστικά κατάλοιπα

Σε απόσταση μόλις 50 μ. από το ποτάμι αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός αρκετά εκτεταμένου οικισμού (εικ. 1, 2), ο οποίος αναπτυσσόταν στα πρηνή του λόφου², χωρισμένος σε οικιστικούς δακτυλίους. Οι δακτύλιοι αυτοί ορίζονταν από παράλληλους επιμήκεις τοίχους, οι οποίοι ακολουθούσαν τις υψομετρικές καμπύλες. Ανάμεσα στους τοίχους, σε πυκνή διάταξη, χωροθετούνταν οι οικίες ή κάποιοι δρόμοι. Η ανάπτυξη αυτή του οικισμού, με τη δημιουργία ανδρήρων, ίσως αποσκοπούσε στην προστασία του από κατολισθήσεις.

Οι οικίες ήταν κυρίως μονόχωρες, ορθογώνιας κάτοψης, κατασκευασμένες από αδρά δουλεμένους πλακοειδείς ψαμμόλιθους, υλικό που αποτελεί και το πέτρωμα της περιοχής. Σε ορισμένες περιπτώσεις δίπλα στο μεγάλο κεντρικό δωμάτιο ίσως υπήρχαν και δύο μικρότερα. Σε κάποια γωνία του κεντρικού δωματίου ή στο

¹ Επειδή στο τεχνικό έργο, σύμφωνα με τη μελέτη, δεν ήταν αναγκαία η εκσκαφή σε βαθύτερα στρώματα από το ύψος όπου βρέθηκαν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και λόγω της μορφολογίας του εδάφους, η οποία καθιστούσε προβληματική τόσο τη συνέχιση της ανασκαφής όσο και την περαιτέρω υλοποίηση του έργου, θεωρήθηκε σκόπιμο οι ανασκαφικές εργασίες να περιοριστούν στην επιφανειακή αφαίρεση του χώματος. Για το λόγο αυτό δεν κατέστη δυνατόν ο στρωματογραφικός έλεγχος των χρονολογικών φάσεων του οικισμού.

² Η έκταση του οικισμού αφορά μόνο τα ανασκαφέντα και ορατά κατάλοιπα. Ο οικισμός διαπιστώθηκε πως εκτεινόταν και προς τα ανώτερα άνδηρα του λόφου.

μέσον του υπήρχε εστία³. Τα σπίτια κατά κύριο λόγο ήταν ισόγεια, χωρίς όμως να αποκλείεται και η ύπαρξη ορόφου⁴. Οι τοίχοι θα ήταν κτισμένοι εξ ολοκλήρου με λίθους, όπως συνάγεται από τη λίθινη ανωδομή, που, σε ορισμένες περιπτώσεις, αποκαλύφθηκε σε μεγάλο ύψος, όπως για παράδειγμα στο βόρειο τμήμα του Επιπέδου 1, όπου σώθηκε τοίχος σε ύψος τουλάχιστον δύο μέτρων⁵. Οι όμορες οικίες δεν χωρίζονταν με μεσοτοιχία αλλά με ανεξάρτητο τοίχο, επαπτόμενο στον διπλανό του. Η στέγη ήταν πιθανότατα φτιαγμένη από άχυρα, ξύλα και πηλό και σε αυτό συνηγορεί η παντελής απουσία κεραμίδων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Χώρος Α1 του βόρειου τμήματος του οικισμού στο Επίπεδο 1. Μετά τον καθαρισμό της παρειάς για τον έλεγχο της στρωματογραφίας αποκαλύφθηκε συμπαγές στρώμα καμένου πηλού, το οποίο περικλειόταν από δύο λεπτά στρώματα κάρβουνου (εικ. 3). Το στρώμα αυτό βρισκόταν κάτω από θεμελίωση του Τχ 63, ο οποίος, όπως φαίνεται, είχε κατασκευαστεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Το στρώμα συνέχιζε βόρεια ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους και σε κάποια σημεία έφτανε σε πάχος έως και τα 1,20 μ. Διακοπτόταν εγκάρσια από άλλον τοίχο, που άνηκε στην οικοδομική φάση του Τχ 63, ενώ νότια σταματούσε στην ανωδομή άλλου εγκάρσιου τοίχου, ο οποίος ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με το καμένο στρώμα. Στο μέσον αυτού του στρώματος πηλού υπήρχε λάκκος με έντονα τα υπολείμματα πυράς και κάρβουνου. Η χρήση και η προέλευση αυτού του στρώματος μας έχει προβληματίσει, χωρίς μέχρι στιγμής να μπορούμε να δώσουμε κάποια πειστική εξήγηση⁶.

Η κεραμική που βρέθηκε στον οικισμό είναι χειροποίητη και τροχήλατη και περιλαμβάνει αγγεία διαφόρων κατηγοριών, τόσο χρηστικά (μαγειρικά, πίθους, λεκάνες κ.ά.) όσο και επιτραπέζια (κυρίως κναθόμορφες κύλικες, υψίποδες κύλικες, κρατήρες, σκύφους, κανθάρους, αλλά και ψευδόστομους αμφορείς, υδρίες, πρόχους κ.ά.). Ο πηλός στα πρωιμότερα αγγεία είναι συχνά πιο κακοψημένος, εύθρυπτος, με μικρά, κοκκώδη, λευκά εγκλείσματα. Υπερτερεί ποσοτικά η άβαφη κεραμική αλλά υπάρχουν πολλά δείγματα στιλβωτών, γραπτών, ακόμα και ολόβαφων αγγείων.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται επίσης λίθινα εργαλεία, μολύβδινοι σύνδεσμοι, πυρήνες πυριτόλιθου, καθώς και μεγάλος αριθμός σφονδυλίων διάφορων τύπων, που χρονολογούνται από την ΥΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Οστά από ζώα, τα οποία αποκαλύπτουν τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων του, εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση του οικισμού.

Η κεραμική

Αρκετά ήταν τα αγγεία χονδροειδούς χειροποίητης κεραμικής, με πιο αντιπροσωπευτικούς τύπους τα πιθόσχημα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία (εικ. 4α). Πρόκειται για αγγεία με ωοειδές σώμα, κοντό ευρύ λαιμό με αποκλίνον χείλος (flaring rim) και μικρή επίπεδη βάση ή μαστοειδή απόληξη. Συνήθως, στον ώμο φέρουν δύο υποτυπώδεις οριζόντιες πεταλόσχημες λαβές ή λαβές που έχουν το σχήμα πλαστικού ανεστραμμένου πετάλου. Ο πηλός είναι χονδροειδής, εσωτερικά μαύρος, με πολλά εγκλείσματα, κακοψημένος και εν μέρει καμένος, με κηλίδες εξωτερικά, κατά τόπους ερυθρές και τεφρές. Τα αγγεία αυτά είναι γενικά στιλβωμένα εξωτερικά. Ο τύπος είναι κοινός και γνωστός από πολλές ΜΕ θέσεις της Αχαΐας⁷ και όχι μόνο. Τα αγγεία από τη θέση Ντασκά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο τέλος της ΜΕ περιόδου.

Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και τα χειροποίητα αγγεία με μαστοειδή (εικ. 4β) ή μικρή επίπεδη βάση (εικ. 4γ) και μία οριζόντια λαβή από το χείλος στον ώμο⁸. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί στην Αχαΐα στη θέση Πυργάκι στον Καταρράκτη⁹. Αυτός ο τύπος αγγείου απαντάται και σε άλλες ΜΕ θέσεις του ελλαδικού χώρου, με πολλά παραδείγματα από τη Λέρνα¹⁰, την Ασίνη¹¹, τον Ταφικό Κύκλο Β στις Μυκήνες¹², κ.ά. Στην Κίρρα¹³

³ Κτιστές γωνιακές εστίες βρέθηκαν στις οικίες του Επιπέδου 1, όπως της Οικίας 1 και στο Επίπεδο 3, στο μέσον του Δωματίου 1.

⁴ Όπως υποδεικνύει η λίθινη βάση στύλου που βρέθηκε στο Δωμάτιο 4 του Επιπέδου 3, η οποία θα μπορούσε να στηρίζει είτε τη στέγη είτε το πάτωμα του ορόφου.

⁵ Επίσης, δοκιμαστική τομή στον ΒΑ τοίχο της Οικίας 1 αποκάλυψε τον τοίχο σε ύψος 1 μ., χωρίς όμως να εντοπιστεί η θεμελίωσή του, αφού ήταν αδύνατη η συνέχιση της ανασκαφής, λόγω εύρεσης εντός της τομής οικοδομικών λειψάνων προγενέστερων φάσεων.

⁶ Η δημιουργία αυτής της παρειάς είναι αποτέλεσμα των εκσκαφικών εργασιών και όχι προϊόν ανασκαφικής έρευνας, και ήταν η αιτία εντοπισμού του προϊστορικού οικισμού. Βλ. επίσης υποσημ. 1

⁷ Παράλληλα έχουν βρεθεί στον Καταρράκτη Φαρών (θέση Πυργάκι), βλ. Ζαφειρόπουλος 1958, πίν. 135β, 175-176 και στο Αίγιο, βλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 81-82, αρ. 292, για τα οποία η Παπάζογλου-Μανιουδάκη δίνει μια πιο χαμηλή χρονολόγηση, στην ΥΕ ΙΙΒ. Παρόμοια αγγεία προέρχονται από το Θέριο Αιτωλοακαρνανίας (Ρωμαιοί 1915, εικ. 24, 262) και τη ΜΕ εγκατάσταση της Ασπίδος (Touchais 2007, εικ. 2-4, 85-86, με σχετική βιβλιογραφία για το σχήμα και την πλαστική απόδοση των λαβών) και χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ περιόδου. Για ανάλογα μαγειρικά σκεύη του τέλους της ΜΕ από την Τσούνγκιζα, βλ. Rutter 1990, 449-451.

⁸ Τα αγγεία αυτά προέρχονται από το στρώμα καταστροφής του λάκκου που υπήρχε στο στρώμα καμένου πηλού στο Επίπεδο 1.

⁹ Ζαφειρόπουλος 1958, πίν. 135α, 174. Επίσης, βλ. Σταυροπούλου 1998, εικ. 15, 520, υποσημ. 17.

¹⁰ Zerner 1988, εικ. 20, 22.10.

¹¹ Nordquist 1987, εικ. 50.8, 172.

¹² Μυλωνάς 1973, πίν. 172β. Επίσης, βλ. Dietz 1991, 225, η οποία χρονολογείται στην ΥΕ ΙΑ.

παρόμοιο αγγείο χρονολογείται στη ΜΕ ΙΙΑ, ενώ στη ΜΕ εγκατάσταση της Ασπίδος στο Άργος ίδιο αγγείο έχει βρεθεί στο ΜΕ ΙΒ-ΙΙ στρώμα. Επίσης, φαίνεται πως ο τύπος αυτός παραμένει αρκετά διαδεδομένος στην Τσούνγκικα και στη θέση Κοράκου έως και την ΥΕ Ι¹⁴.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει σε δύο τροχήλατες σφαιρικές προχοΐσκες¹⁵. Η πρώτη περιείχε στο εσωτερικό της ένα μικρό «θησαυρό» δέκα απολεπισμάτων πυριτόλιθου, συμπεριλαμβανομένων τριών λεπίδων¹⁶. Η φύλαξη τέτοιων θησαυρών φαίνεται πως ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στη ΜΕ περίοδο, αφού ανάλογες περιπτώσεις έχουμε συναντήσει και σε άλλες μεσοελλαδικές εγκαταστάσεις, όπως στο Παλαμάρι της Σκύρου¹⁷. Η δεύτερη πρόχους (εικ. 5α) έχει πορτοκαλόχρωμο πηλό και υποτυπώδη βάση, με ένα ανεπαίσθητο βύθισμα. Η περιοχή της Αχαΐας δεν έχει δώσει ακριβές παράλληλο. Μια γκριζα μινυακή προχοΐσκη από το Βρυσάρι Καλαβρύτων και μια ακόμα από τη Θέα Πατρών είναι πιο ευρύστομες¹⁸. Οι προχοΐσκες της Τριταίας θα μπορούσαν να συγκριθούν, μόνο ως προς το σχήμα, με ανάλογες από το Άργος¹⁹, την Ασίνη²⁰ και τη Μιδέα²¹, που χρονολογούνται στη μετάβαση από τη ΜΕ ΙΙΙ στην ΥΕ ΙΑ.

Μια πολυάριθμη κατηγορία αγγείων²² αποτελούν τα αγγεία τύπου goblet. Η τροχήλατη κιαθόμορφη κύλικα με ημισφαιρικό σώμα με γωνίωση εξωτερικά, στο ύψος της γένεσης των κάθετων τριγωνικών ταινιωτών λαβών (εικ. 5β), ανήκει στη ΜΕ παράδοση και το σχήμα επιβιώνει έως και την ΥΕ Ι²³. Παρόμοιες έχουν βρεθεί στον κοντινό ΜΕ οικισμό στη θέση Πυργάκι του Καταράκτη Φαρών²⁴, στο Αίγιο²⁵ και στο Θέρμο²⁶, στις προϊστορικές φάσεις του Μεγάρου Α.

Μια άλλη ομάδα αυτής της κατηγορίας αποτελούν οι τροχήλατες, ολόβαφες, εσωτερικά και εξωτερικά, κιαθόμορφες κύλικες, οι οποίες χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (εικ. 6). Ανήκουν στον τύπο FS 254 και απαντούν επίσης σε μικρότερο μέγεθος με γραπτή διακόσμηση²⁷. Μπορούν να συγκριθούν, μόνο ως προς το σχήμα, με παρόμοια που έχει βρεθεί στον θολωτό τάφο στο Πετρωτό Αχαΐας²⁸. Σε αγγεία goblet της ΥΕ Ι-ΙΙΑ περιόδου ανήκει μεγάλος αριθμός βάσεων.

Περισυλλέχθηκε επίσης κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της ΜΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΑ περιόδου (εικ. 7), όστρακα χονδροειδούς κεραμικής «αδριατικού» τύπου, λαβές μινυακού τύπου και χαρακτηριστικές λαβές τύπου «wishbone» (εικ. 8α). Οι τελευταίες είναι γνωστές από την κεντρική Ελλάδα και τη ΒΔ Πελοπόννησο. Στην Αχαΐα παρόμοιες έχουν βρεθεί στον ΜΕ οικισμό της Παγώνας²⁹ και στο Αίγιο³⁰.

Αξιόλογη είναι και η κεραμική που προέρχεται από τις επόμενες φάσεις του οικισμού στους μυκηναϊκούς χρόνους³¹ και χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (εικ. 8β, 9). Από το σύνολο των ευρημάτων ξεχωρίζει ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (εικ. 10), ενώ μια κύλικα με γωνιώδες περίγραμμα (εικ. 8γ), η οποία ανήκει στον τύπο FS267 και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, είναι αρκετά σπάνια στην Αχαΐα και στη δυτική Πελοπόννησο³². Τμήμα από αρτόσχημο αλάβαστρο (εικ. 9 επάνω δεξιά) φέρει ζεύγος πλατιών ταινιών και κατατάσσεται στον τύπο FS86. Παρόμοια αλάβαστρα έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις, ιδιαίτερα στη δυτική Αχαΐα³³, και χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΒ έως και τη Μέση ΥΕΙΙΙΓ περίοδο.

¹³ Jannoray, 1960, πίν. XXXIX, εικ. 46:6296, 132.

¹⁴ Touchais 2007, 92.

¹⁵ Η μια προέρχεται από το στρώμα καμένου πηλού στο Επίπεδο 1 και η δεύτερη από το Επίπεδο 3.

¹⁶ Θεωρήθηκε σκόπιμο οι πυριτόλιθοι να μη συντηρηθούν προς το παρόν, ώστε να εξεταστούν για ίχνη οργανικών υλών στις λεπίδες.

¹⁷ Παρλαμά κ.ά. 2010, εικ. 8, 285.

¹⁸ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 272-273, χρονολογούμενες από το τέλος της ΜΕ έως την ΥΕ Ι.

¹⁹ Πρωτονοτάριου 2009, εικ. Γ34:3-5, Γ37:1, Δ10:1, Δ11:1α, 259-260, χρονολογούνται στη ΜΕ ΙΙΑ-Β.

²⁰ Dietz 1980, εικ. 26, 28, 33-35. Πρόκειται για δίδυμες σφαιρικές προχοΐσκες. Επίσης, για τον τύπο, βλ. Dietz 1991, 175-182.

²¹ Παλαιολόγου 2010, εικ. 10, 360-361, χρονολογούμενη στη ΜΕ ΙΙΒ.

²² Προέρχονται κυρίως από το Επίπεδο 3.

²³ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, υποσημ. 710, 140, κεραμική ΜΕ παράδοσης, η οποία επιβιώνει και στην ΥΕ Ι.

²⁴ Ζαφειρόπουλος 1958, πίν. 135δ, ε, 174. Παπαδόπουλος 1979, εικ. 49α-β, 65.

²⁵ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 291.

²⁶ Ρωμαίος 1915, 225-279.

²⁷ Mountjoy 1994, εικ. 35, FS254, 39, χρονολογούμενη στην ΥΕ ΙΙΑ.

²⁸ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2003, εικ.14, αρ. 23, 436, χρονολογούμενο στην ΥΕ ΙΙΑ.

²⁹ Stavroulou-Gatsi - Karageorghis 2003, 98-101.

³⁰ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, εικ.21, 38.

³¹ Η κεραμική αυτής της περιόδου προέρχεται κυρίως από το Επίπεδο 3, ενώ ελάχιστα δείγματα βρέθηκαν στο Επίπεδο 1.

³² Παρόμοια έχει βρεθεί στο Τείχος Δυμείων, βλ. Παπαδόπουλος 1979, εικ.179 (PM 789), 117-119.

³³ Αργυρόπουλος 2019, εικ.9 (17921 ΑΜΠ), 36.

Ταφικά έθιμα

Στοιχεία για ταφικά έθιμα και πρακτικές διαπιστώθηκαν μόνο από την ΜΕ φάση κατοίκησης. Στη φάση αυτή φαίνεται πως ακολουθούνταν δύο πρακτικές ταφής:

α) Ενταφιασμοί, πιθανότατα βρεφών, σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους κάτω από το δάπεδο των οικιών. Οι πλευρές των τάφων έφεραν από ένα πλακοειδή λίθο, κάθετα τοποθετημένο, διαστάσεων 0,40 × 0,30 μ. Τέτοιοι τάφοι, τρεις τον αριθμό, βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο των δωματίων στον Χώρο Α1 του Επιπέδου 1 και στο Επίπεδο 6.

β) Ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους τάφους έξω από τον οικισμό αλλά σε πολύ μικρή απόσταση από αυτόν³⁴. Δυτικά του προϊστορικού οικισμού και σε απόσταση λίγων μέτρων αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (ΤΙΠ), διαστάσεων 0,73 × 1,18 μ., με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Η ανώτερη επιφάνειά του καλυπτόταν από τρεις μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ μικρότερες κάλυπταν τα κενά. Ο τάφος είχε τις πλευρές του επενδυμένες στο κατώτερο σημείο με ογκώδεις, ορθογώνιους λίθους και στο ανώτερο με πλάκες μικρότερου μεγέθους. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε έντονα συνεσταλμένη στάση και ήταν κτερισμένος με ένα πήλινο μόνωτο χειροποίητο κύπελλο³⁵ και ένα δίωτο κάρθαρο³⁶ (εικ. 11), που χρονολογούνται στην ΜΕ ΙΙΑ-ΥΕ Ι περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα οστά του νεκρού, στα οποία φαίνονται διαμπερείς σπές στο σημείο του μηριαίου οστού και της κνήμης. Οι σπές αυτές δείχνουν να έχουν γίνει με κάποιο εργαλείο³⁷.

Σε μικρή απόσταση ΒΔ του τάφου βρέθηκε τμήμα ημισφαιρικού κυάθου και βάση αγγείου, ίσως ψευδόστομου αμφορέα ή κανθάρου, καθώς και οστά που πιθανώς ανήκουν σε δεύτερο τάφο ίδιου τύπου, κατεστραμμένο. Τα αγγεία χρονολογούνται επίσης στα τέλη της ΜΕ – αρχές ΥΕ περιόδου.

Συμπεράσματα

Η αποκάλυψη του προϊστορικού οικισμού αποτέλεσε μια έκπληξη, καθώς η περιοχή της Τριταίας έχει δώσει ελάχιστα, μέχρι σήμερα, δείγματα κατοίκησης των προϊστορικών χρόνων³⁸. Ο Παναγιώτης Νεράντζουλης είχε υποστηρίξει πως θα μπορούσε να αναζητηθεί τουλάχιστον μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση Βασιλικό Καλεντζίου,³⁹ λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα του οικισμού στο Ντασκά. Στη Δροσιά (πρώην Προστοβίτσα), στη δυτική πλευρά του όρους Ερυμάνθου, εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι και περιυπερέγησαν αγγεία μυκηναϊκών χρόνων⁴⁰. Στο Σκούρα, στη θέση Κιβούρια, αποκαλύφθηκε τάφος της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου⁴¹. Η Όλγα Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη πιθανολογεί την ύπαρξη κάποιας γεωργικής εγκατάστασης⁴² στην περιοχή του χωριού Μάνεσι, μετά την εύρεση χάλκινης αιχμής δόρατος της ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου.

Συνθέτοντας τα ανασκαφικά δεδομένα, θεωρούμε πως η αρχική φάση ίδρυσης του οικισμού ανάγεται στα τέλη των ΜΕ χρόνων. Ο οικισμός κατοικήθηκε ανελλιπώς ως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ⁴³. Αναμφίβολα, κατά την μεταβατική περίοδο της ΜΕ/ΥΕ ο οικισμός θα κατοικούνταν από μια μεγάλη κοινότητα, που ασχολείτο με την κτηνοτροφία και τη γεωργία.

Η θέση του οικισμού σε μια απομονωμένη και κακοτράχαλη χαράδρα θέτει ερωτήματα σχετικά με τη σκοπιμότητα της ίδρυσής του, την επιλογή του συγκεκριμένου σημείου και τη μεγάλη διάρκεια ζωής του⁴⁴. Ο οικισμός βρίσκεται μακριά από τις έως τώρα γνωστές προϊστορικές οδούς επικοινωνίας του οροπεδίου της

³⁴ Οι ταφές δίπλα στον οικισμό ήταν συνηθισμένη ταφική πρακτική κατά τη ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι, βλ. Σάμψων 1997, 340.

³⁵ Παράλληλα συναντάμε στα Κοκκολάτα Κεφαλονιάς (Wardle 1972, εικ. 39, 59), στη Μεσσηνία (Lolos 1987, εικ. 91, 92, 94, από Βορούλια, και εικ. 199), στα Νιχώρια (Mc Donald – Wilkie 1992, 2680), στη Λέρνα (Zerner 1988, εικ. 22, 10) και στην Ηλεία (Κουμουζελίς 1979, εικ. 148, 206).

³⁶ Παράλληλα βρίσκουμε στην Ασίνη (Nordquist 1991, εικ. 3, 3) και στην Κίρρα (Dor κ.ά. 1960, 52, pl. L, όπου αναφέρεται μια κατηγορία τέτοιων αγγείων, τα οποία ίσως αποτελούν καρικατούρες του μινυακού τύπου στα τέλη της ΜΕΙΙΑ περιόδου).

³⁷ Στην παρούσα φάση δεν είμαστε σε θέση ακόμα να γνωρίζουμε αν αυτές έγιναν μετά τον θάνατο του νεκρού, στο πλαίσιο κάποιοι τελετουργικού εθίμου, ή ήταν αποτέλεσμα κάποιας χειρουργικής επέμβασης.

³⁸ Συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιοχές της δυτικής Αχαΐας, δηλαδή την περιοχή των Φαρών, της Πάτρας και της Δυμναίας Χώρας.

³⁹ Νεράντζουλης 1938, 32.

⁴⁰ Κυπαρίσσης 1928, 114-119. Ο ίδιος υπολογίζει την ύπαρξη άνω των εκατό θαλαμοειδών τάφων. Τα αγγεία χρονολογήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΓ / Υπομυκηναϊκή περίοδο, βλ. Παπαδοπούλου 1979, 33.

⁴¹ Μαστροκόστας 1962, 144.

⁴² Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1991, 47.

⁴³ Εξαιτίας των συνθηκών υλοποίησης του τεχνικού έργου η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στην αποκάλυψη του προϊστορικού οικισμού σε έκταση, με αποτέλεσμα να μην ανασκαφούν και εξαντληθούν στην ολότητά τους τα αρχαιολογικά στρώματα σε βάθος. Τα μόνα σημεία που ερευνήθηκαν επισταμένα ήταν ο Χώρος Α1 του Επιπέδου 1 και το ΜΕ στρώμα του Επιπέδου 6.

⁴⁴ Η θέση του είναι τέτοια που ακόμη και σήμερα, όπως διαπιστώσαμε ιδίως όμμασι, πλήττεται από κατολισθήσεις, ενώ, όταν βρέχει, τα ορμητικά νερά παρασύρουν υλικά από ψηλότερα σημεία προκαλώντας αρκετές ζημιές στις αρχαιότητες.

Τριταίας⁴⁵ και η θέση του δεν χαρακτηρίζεται ως φύσει οχυρή ή στρατηγικής σημασίας, όπως έχει διαπιστωθεί για τους αντίστοιχους οικισμούς της περιοχής της Πάτρας, της δυτικής Αχαΐας⁴⁶ και των Φαρών⁴⁷. Αυτοί οι ορεινοί ή ημιορεινοί οικισμοί είναι συνήθως χτισμένοι σε κορυφές λόφων με φυσική οχύρωση και στρατηγική σημασία, αφού από εκεί δίνεται η δυνατότητα εποπτείας και ελέγχου των γύρω περιοχών⁴⁸ και, συγκεκριμένα, του Πατραϊκού Κόλπου, αλλά και των ορεινών διαβάσεων και περασμάτων⁴⁹. Ο οικισμός του Ντασκά, όμως, διαφοροποιείται ριζικά από τους παραπάνω. Δεν βρίσκεται σε κάποιο στρατηγικό ύψωμα, από το οποίο θα μπορούσε να εποπτεύει τη γύρω περιοχή, αλλά δίνει την εντύπωση πως η θέση επελέγη σκοπίμως για τον δυσπρόσιτο χαρακτήρα της, για την απομόνωση που προσέφερε στους κατοίκους της και τη δυσκολία εντοπισμού της. Ως προς αυτό, είναι αξιο προσοχής το γεγονός ότι η κατοίκησή του συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δικαιολογώντας έτσι την άποψη ότι η επιλογή της θέσης δεν ήταν τυχαία και εφήμερη ή επιβεβλημένη από τις συνθήκες που μπορεί να επικρατούσαν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Φαίνεται, λοιπόν, πως αυτός ο εκτεταμένος οικισμός δεν εξυπηρετούσε σκοπούς που είχαν να κάνουν με τον έλεγχο κάποιου περάσματος ή δρόμου, που ίσως οδηγούσε στην ανατολική πλευρά του Ερυμάνθου, στην περιοχή της Ψωφίδας και από εκεί στην Κλειτορία και την περιοχή των Καλαβρύτων⁵⁰. Το μη οχυρό της θέσης και η αδυναμία οπτικής εποπτείας της γύρω περιοχής θα διασφαλιζόταν με την ίδρυση εγκαταστάσεων-δορυφόρων περιμετρικά αυτής, οι οποίοι θα έλεγχαν τα λιγοστά περάσματα προς το οροπέδιο της Τριταίας, όπως για παράδειγμα οι προϊστορικές εγκαταστάσεις που αποκαλύφθηκαν στις Τόσκες, στον ποταμό Παράπειρο. Ακόμα και σήμερα η λεκάνη του Παράπειρου στις Τόσκες αποτελεί τη μοναδική δίοδο –και φυσικό σύνορο– από τις Φαρές και τη Δυμαία Χώρα προς την Τριταία⁵¹.

Για την επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, θα μπορούσαν να διατυπωθούν δύο υποθέσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να ισχύουν συνδυαστικά: α) ήταν διαμετακομιστικός κόμβος της περιοχής για προώθηση προϊόντων και εμπορευμάτων από τις παράκτιες περιοχές της Αχαΐας στους ορεινούς οικισμούς της ενδοχώρας⁵², β) αποτελούσε κέντρο εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων της γύρω περιοχής⁵³. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως είχε καταβληθεί προσπάθεια ο οικισμός να παραμένει μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα πιθανών εισβολέων. Εξαιτίας της εγγύτητάς του στο ποτάμι, θεωρούμε ότι η πιο πιθανή εξήγηση για τον χαρακτήρα και τον ρόλο του οικισμού είναι η εξειδίκευσή του στη βιοτεχνική παραγωγή υλών κλωστοϋφαντουργίας και την επεξεργασία του δέρματος των ζώων (βυρσοδεψία) ή την εξόρυξη πρώτων υλών από τη γύρω περιοχή για την κεραμική και τη μεταλλουργία.

Η μακρά διάρκεια ζωής του οικισμού αποδεικνύει όχι μόνο την σπουδαιότητά του και τον σημαίνοντα ρόλο του στη μυκηναϊκή οικονομία της δυτικής Αχαΐας αλλά επιπλέον καταδεικνύει ότι η κοινωνικοοικονομική δομή της Αχαΐας κατά την ΥΕ εποχή ήταν πιο σύνθετη και πολύπλοκη απ' ό,τι πιστεύαμε μέχρι τώρα. Ο οικισμός Ντασκά έρχεται να επιβεβαιώσει πλέον και ανασκαφικά ότι στη δυτική Αχαΐα η μυκηναϊκή οικονομία δεν ήταν τόσο συγκεντρωτική, επικεντρωμένη στα γνωστά τοπικά κέντρα, αλλά αποκεντρωμένη⁵⁴. Στην οικονομική ζωή της περιοχής συμμετείχαν και κοινότητες που δεν ήταν απόλυτα ελεγχόμενες από τα παραπάνω κέντρα⁵⁵. Έτσι, οι μέχρι τώρα αποκαλυφθέντες ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί της Αχαΐας, που βρίσκονται σε οχυρές και στρατηγικής σημασίας θέσεις, αποκαλύπτουν μόνο μια πλευρά της μυκηναϊκής κοινωνίας της Αχαΐας. Δίπλα στα ισχυρά τοπικά κέντρα προφανώς αναπτύσσονται άλλοι οικισμοί, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, βρίσκονται σε δυσπρόσιτες θέσεις της ορεινής Αχαΐας⁵⁶ και δραστηριοποιούνται στη «βιοτεχνική» παραγωγή. Αυτοί οι οικισμοί

⁴⁵ Το οροπέδιο της Τριταίας αποτελούσε κόμβο επικοινωνίας μεταξύ της Δυμαίας Χώρας, των Φαρών, των ορεινών εγκαταστάσεων της Ηλείας και της Αρκαδίας και, τέλος, της βορειοδυτικής παράκτιας ζώνης της Αχαΐας και της προϊστορικής εγκατάστασης του Τείχους Δυμαίων, βλ. Αργυρόπουλος 2019, 33-34. Για τις οδούς επικοινωνίας στην Τριταία, βλ. Αλεξοπούλου 2009, 524-527.

⁴⁶ Κολώνας 1998, 470-485, 489.

⁴⁷ Κολώνας 2008, 7.

⁴⁸ Σαλαβούρα 2015, 268.

⁴⁹ Rizio 2011, 8-29. Κολώνας 2000, 93-95.

⁵⁰ Ο ορεινός όγκος του Ερυμάνθου αποτελεί αδιάβατο ορεινό φράγμα, από τον οποίο δεν είναι δυνατή η οποιαδήποτε άμεση οδική πρόσβαση προς τους οικισμούς της ανατολικής πλευράς του. Τα πιο κοντινά γνωστά περάσματα για την ανατολική πλευρά του Ερυμάνθου είναι αυτά μέσω του ποταμού Πηνειού στην ΒΑ Ηλεία και στα βόρεια από την περιοχή του οικισμού στον Σταυρό Χαλανδρίτσας.

⁵¹ Αργυρόπουλος 2019.

⁵² Αλεξοπούλου 2009, 375-376. Σαλαβούρα 2015, 264-265, 544 με σχετική βιβλιογραφία.

⁵³ Λόγω του δύσβατου της γύρω περιοχής, δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί αν υπήρχαν ίχνη λατόμησης ή εξόρυξης πετρωμάτων σε κάποια θέση. Μοναδική, ίσως, ένδειξη ύπαρξης εργαστηριακών χώρων αποτελεί το στρώμα καμένου πηλού που βρέθηκε στο Επίπεδο 1, αν δεχθούμε ότι πρόκειται ανήκει σε κάποιο εργαστήριο και δεν είναι προϊόν πυρκαγιάς εξαιτίας κάποιας καταστροφής που συνέβηκε εκεί.

⁵⁴ Για τον αποκεντρωμένο χαρακτήρα της μυκηναϊκής οικονομίας, βλ. Galaty – Parkinson 2007, 4-5. Parkinson κ.ά. 2013, 414.

⁵⁵ Σαλαβούρα 2015, 538.

⁵⁶ Η αποκάλυψη λιγοστών προϊστορικών καταλοίπων στην Τριταία οφείλεται στο γεγονός ότι η περιοχή είναι σχετικά αραιοκατοικημένη, με περιορισμένη δόμηση και κτηνοτροφικό χαρακτήρα, που την καθιστούν ακόμα «παρθένα» στη σύγχρονη ανθρώπινη παρέμβαση.

και μικροκοινωνίες ίσως αποτελούν τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ των γεωργοκτηνοτροφικών εγκαταστάσεων και των ισχυρών τοπικών κέντρων.

Είναι πλέον φανερό πως ο οικισμός στον Ντασκά έρχεται να προστεθεί στην πληθώρα των ΜΕ οικισμών και εγκαταστάσεων που έχουν εντοπιστεί σε όλη τη δυτική Αχαΐα και αποδεικνύει ξεκάθαρα τη δημογραφική αύξηση αλλά και τις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται σε αυτό το τμήμα της ΒΔ Πελοποννήσου⁵⁷. Η αποκάλυψη του οικισμού επιβεβαιώνει τον μετασχηματισμό των κοινωνιών της ενδοχώρας, που συντελείται σε διοικητικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, αλλά και τη δημιουργία νέων περιφερειακών κέντρων, που έγινε εφικτή μέσω της εντατικοποίησης των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ των κεντρικών και νότιων περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας με τα νησιά του Αιγαίου⁵⁸. Παρά τη φαινομενική απομόνωση του οικισμού, η κεραμική [λαβές «wishbone», μινυακή κεραμική, αμαυρόχρωμη κεραμική με διακοσμητικά θέματα που θυμίζουν αιγινίτικα και κρητικά μοτίβα (εικ. 9γ) κ.ά.] αποτελεί σημαντικό τεκμήριο εξωτερικών επαφών και εμπορικών ανταλλαγών, τουλάχιστον από την ΥΕ Ι-ΙΙ⁵⁹.

Κατά την μεταβατική περίοδο ΜΕ / ΥΕ Ι κάποιο καταστροφικό γεγονός (πυρκαγιά;) ίσως έπληξε τμήμα του οικισμού⁶⁰, χωρίς, ωστόσο, να εμποδίσει τη συνεχή ανάπτυξη του καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού⁶¹. Η ομαλή πορεία και συνεχής κατοίκηση του οικισμού επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητά του και το σημαντικό ρόλο του στην περιοχή, ενώ δεν φαίνεται να αντιμετώπισε κάποια διακοπή ή ανατάραξη ακόμα και στην περίοδο της μετάβασης από την ΥΕ ΙΙΒ στην ΥΕ ΙΙΓ. Αυτό το γεγονός ενισχύει την άποψη ότι η μετάβαση έγινε ομαλά και οι συνέπειες των καταστροφών και των αναστατώσεων που οδήγησαν στην πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων στην Αχαΐα δεν ήταν τόσο σημαντικές. Η Αχαΐα κατάφερε να τις ξεπεράσει και ήδη από τον 12ο αι. π.Χ. παρουσιάζεται αναδιοργανωμένη σε κοινωνικό, οικονομικό και διοικητικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου 2009: Γ. Αλεξοπούλου, *Συμβολή στην αρχαιολογία και τοπογραφία της Αζανίας (βόρειας Αρκαδίας) Επαρχία Καλαβρύτων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2009.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1991: Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Προϊστορικά από την Τριταΐα, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991, 45-50.
- Αργυρόπουλος 2019: Β. Αργυρόπουλος, Ευρήματα των μυκηναϊκών και μέσω γεωμετρικών χρόνων σε μεσοελλαδικό κτιστό θαλαμοειδή τάφο της ΜΕΙΙΙ/ΥΕΙ περιόδου στην περιοχή των Φαρών. Η ερμηνεία των στοιχείων, στο: E. Greco – A. Rizakis (επιμ.), *Gli Achei in Grecia e in Magna Grecia: Nuove scoperte e nuove Prospettive, Atti del Convegno di Aigion (12-13/12/2016)*, ASAA Supplemento 3, Atene 2019, 33-57.
- Dickinson, 1977: O. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation*, Studies in Mediterranean Archaeology XLIX, Göteborg 1977.
- Dietz 1980: S. Dietz, *The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Asine II, 2, Stockholm 1980.
- Dietz 1991: S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen 1991.
- Dor κ.ά. 1960: L. Dor – J. Jannoray – H. Van Effenterre – M. Van Effenterre, *Kirra. Étude de préhistoire phocidienne*, Paris 1960.
- Ζαφειρόπουλος 1965: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή εν Φαραΐς, *ΠΑΕ* 1958, 167-176.
- Galaty – Parkinson, 2007: M. L. Galaty – W. A. Parkinson, Introduction. Mycenaean palaces rethought, στο: M. L. Galaty – W. A. Parkinson (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II*, The Cotsen Institute of Archaeology, University of California Monograph 60, Los Angeles 2007, 1-17.
- Κολώνας 1998: Λ. Κολώνας, Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, τόμ. Β', Αθήνα 1998, 468-496.

⁵⁷ Βλ. Dickinson 1977, 38, σύμφωνα με τον οποίο, αυτή την περίοδο παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού, αφού γίνεται αποτελεσματικότερη η εκμετάλλευση της γης και επομένως αυξάνει η ευημερία.

⁵⁸ Αργυρόπουλος 2019, 42.

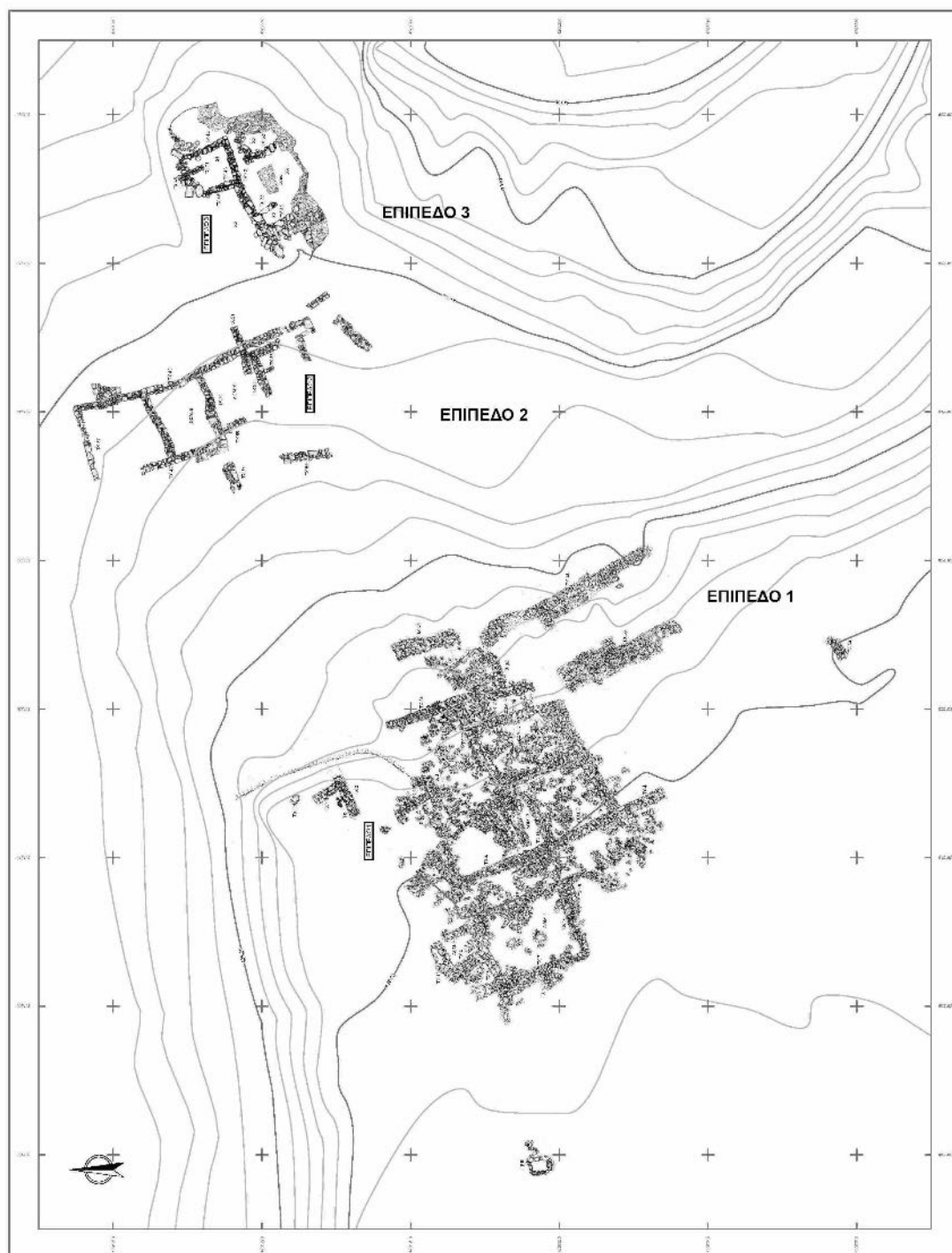
⁵⁹ Σύμφωνα με τους Stavroutou-Gatsi – Karageorghis (2003, 98), οι λαβές κυπέλων «wishbone» που βρέθηκαν στον οικισμό της Παγώνας και μμιούνται τα κυπριακά κύπελλα της κατηγορίας Base Ring δείχνουν πως η Αχαΐα είχε σχέσεις με την Κύπρο, ενώ επαφές με την Κρήτη στην ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο είχε η δυτική Αχαΐα, όπως δείχνουν και τα τεχνουργήματα που βρέθηκαν στον θολωτό τάφο του Καταράκτη Φαρών, βλ. Παπαδόπουλος 1981, 408-409.

⁶⁰ Βλ. υποσημ. 50. Το στρώμα του καμένου πηλού δεν παρατηρήθηκε στα υπόλοιπα επίπεδα της ανασκαφής. Αντίθετα, στο Επίπεδο 3, πέρα από τη μεσοελλαδική κατοίκηση του κτηρίου, διαπιστώθηκαν οικοδομικές φάσεις έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Ανάλογα ίχνη πυρκαγιάς έχουν παρατηρηθεί στην Αχαΐα, στο ΜΕ στρώμα του οικισμού της Παγώνας, βλ. Σταυροπούλου 1998, 518.

⁶¹ Κολώνας 1998, 473-474. Moschos 2000, 9 κ.εξ. Επίσης, Σαλαβούρα 2015, 539-540, υποσημ. 12.

- Κολώνας 2000: Α. Κολώνας, Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία Χώρα, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία – Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα 6-8 Οκτωβρίου 1995, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 93-98.*
- Κολώνας 2008: Α. Κολώνας, *Δίκτυο Επισκέψιμων Μυκηναϊκών Οικισμών και Νεκροταφείων Επαρχίας Πατρών. Χαλανδρίτσα, Καταρράκτης, Μιτόπολη, Σπαλιαρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες, Αθήνα 2000.*
- Κουμουζελίς 1979: Μ. Κουμουζελίς, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis*, PhD thesis, Brandeis University, 1979.
- Κυπαρίσης 1928: Ν. Κυπαρίσης, Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης, *ΠΑΕ* 1928, 110-119.
- Lolos 1987: Y. B. Lolos. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, Göteborg 1987.
- Μαστροκώστας 1962: Ε. Μαστροκώστας, Περιοχή Αχαΐας, *ΑΔ* 16 (1960), 144-145.
- McDonald – Wilkie 1992: W. A. McDonald – N. C. Wilkie (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, vol. II, The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992.
- Moschos 2002: I. Moschos, Western Achaea during the LHIIIC period. Approaching the latest excavation evidence, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Covegnio Internazionale di Studi, Paestum 23-25 febbraio 2001*, Tekmeria 3, Paestum 2002, 15-41.
- Mountjoy 1994: P. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική, Οδηγός ταύτισης*, Αθήνα 1994.
- Μυλωνάς 1973: Γ. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήνα 1973.
- Νεράντζουλης 1938: Π. Νεράντζουλης, *Αχαιών Δωδεκαπόλεως ερείπια και μνημεία, τόμ. I, Τριταία, Αίγιον, Πάτραι, Αθήνα 1938.*
- Nordquist 1987: G. C. Nordquist, *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 16, Uppsala 1987.
- Nordquist 1991: G. C. Nordquist, New Middle Helladic finds from Asine, *Hydra* 8, 31-44.
- Παλαιολόγου 2010: Ε. Παλαιολόγου, Μεσοελλαδικοί τάφοι από τη Μιδέα, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 357-365.
- Papadopoulos 1979: T. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, Studies in Mediterranean Archaeology LV, Göteborg 1979.
- Παπαδόπουλος 1981: Θ. Παπαδόπουλος, Μυκηναϊκή Αχαΐα και Κρήτη, στο: Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, *Ηράκλειο 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976*, Ηράκλειο 1981, 407-415.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Ο μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Αχαΐα*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Πήλινα και χάλκινα της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από την Αχαΐα, στο: Ε. Φρούσου (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Πρακτικά*, Αθήνα 1999, 269-283.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2003: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ο θολωτός τάφος του Πετρωτού Πατρών. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας, στο: Ν. Κυπαρίση-Αποστολικά – Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 26-30 Σεπτεμβρίου 1999, Πρακτικά*, Αθήνα 2003, 433-453.
- Parkinson κ.ά. 2013: W. A. Parkinson – D. Nakassis – M. L. Galaty, Crafts, specialists, and markets in Mycenaean Greece. Introduction, *AJA* 117 (2013), 413-422.
- Παρλαμά κ.ά. 2010: Α. Παρλαμά – Μ. Θεοχάρη – Σ. Μπανάτσος – Χ. Ρωμανού – Γ. Μάνος, Παλαμάρι Σκύρου: Η πόλη της Μέσης Χαλκοκρατίας στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 281-289.
- Philippa-Touchais κ.ά. 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010.
- Πρωτονοτάριου 2009: Ε. Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους, Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήνα 2009.
- Rizio 2011: A. Rizio, *Μυκηναϊκοί οικισμοί Αχαΐας*, Πάτρα 2011.
- Rutter 1990: J. B. Rutter, Pottery groups from Tzoungiza of the end of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59 (1990), 375-458.
- Ρωμαίος 1915: Κ. Ρωμαίος, Εκ του προϊστορικού Θέρμου, *ΑΔ* 1915, 225-279.
- Σαλαβούρα 2015: Ε. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2015.
- Σάμψων 1997: Α. Σάμψων, *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7, Αθήνα 1997.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1998: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην «Παγώνα» της Πάτρας, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 514-533.
- Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003: M. Stavropoulou-Gatsi – V. Karageorghis, Imitations of Late Bronze Age Cypriot Ceramics from Patras-Pagona, *RDAC* 1998, 95-104.
- Touchais 2007: G. Touchais, Coarse ware from the Middle Helladic settlement of Aspis, Argos: Local production and imports, στο: F. Felten – W. Gaus – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop held at Salzburg, October 31st-November 2nd 2004*, Wien, 81-96.
- Wardle 1972: K. A. Wardle, *The Greek Bronze Age West of the Pindus: A Study of the Period ca. 3000 BC-1000 BC in Epirus, Aetolo-Acarnania, the Ionian Islands, and Albania With Reference to the Aegean, Adriatic, and Balkan Regions*, PhD thesis, University of London, 1972.
- Zerner 1988: C. Zerner, Middle Helladic and Late Helladic I pottery from Lerna: Part II, Shapes, *Hydra* 4 (1988), 1-10.

Εικ. 1. Κάτοψη του προϊστορικού οικισμού (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 2. Αποψη οικισμού από δυτικά (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 3. Χώρος Α1. Στρώμα καμένου πηλού (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 4. α) Χειροποίητα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία, β) αγγείο με μαστοειδή βάση, γ) χειροποίητα αγγεία με επίπεδη βάση (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

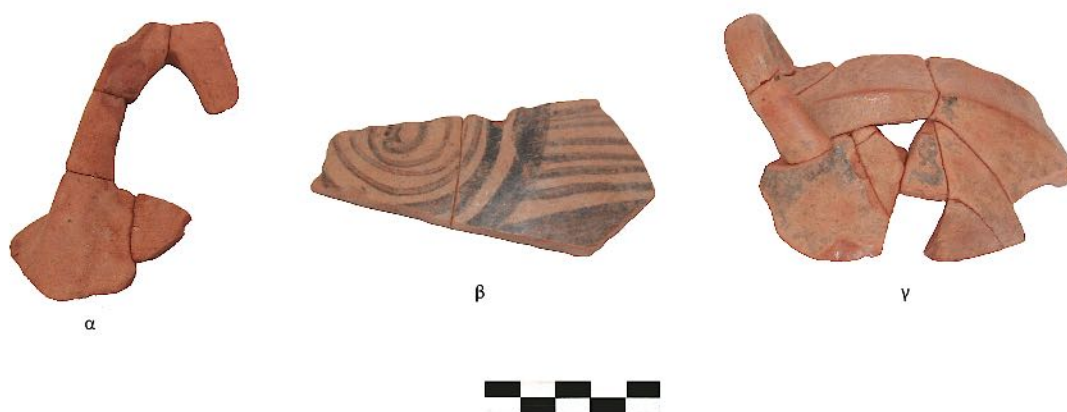
Εικ. 5. α) Πρόχους και β) καθατόμορφη κύλικα των ΜΕ χρόνων (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 6. Κυαθόμορφες κύλικες τύπου goblet της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 7. Όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 8. α) λαβή τύπου «wishbone», β) όστρακο με γραπτή διακόσμηση, γ) κύλικα (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 9. Όστρακα με γραπτή διακόσμηση ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΓ περιόδου (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 10. Τμήμα ψευδόστομου αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

Εικ. 11. Αγγεία από τον Τάφο ΙΙΙ της ΜΕ ΙΙΙΑ-ΥΕΙ περιόδου (φωτ. Β. Αργυρόπουλος).

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Υπόγειοι θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι της ρωμαϊκής Κορίνθου

ABSTRACT. An extensive Roman cemetery dating from the 1st c. BC to the 3rd c. AD was excavated during the construction of the new Corinth-Patras highway. Characterized by the great variety of its tomb types, it included two exceptional underground chamber tombs of the 1st century AD. Both had richly decorated interiors with motifs derived from funerary iconography, and one of them (Tomb 313) contained a sarcophagus painted to resemble a funerary bed, with a pillow depicting the portrait of the deceased woman. The two underground tombs were relocated to the archaeological site of Ancient Corinth so they could be visited.

Στην πεδιάδα βόρεια των δύο ανδρών πάνω στα οποία ήταν κτισμένη η πόλη της Κορίνθου διενεργήθηκαν, με αφορμή το έργο διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών¹, μεγάλης κλίμακας ανασκαφικές έρευνες, που έφεραν στο φως οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα από την μυκηναϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο². Οι ρωμαϊκοί χρόνοι αντιπροσωπεύονται από ένα εκτεταμένο νεκροταφείο, που αποκαλύφθηκε ΒΑ του λόφου Χελιωτόμυλου³ (εικ. 1). Εκτείνεται νότια κάτω από το οδόστρωμα της σύγχρονης Εθνικής Οδού και βόρεια προς την πεδιάδα του Λεχάιου. Το νεκροταφείο, οργανωμένο στον άξονα Β-Ν, χαρακτηρίζεται για την τυπολογική ποικιλία των τάφων του. Πιο συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν 305 τάφοι διαφόρων τύπων, απλοί λακκοειδείς, λακκοειδείς με λίθινη κάλυψη, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, απλοί κεραμοσκεπείς, σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί σε εμπορικούς αμφορείς. Οι μισοί σχεδόν τάφοι από το σύνολο που διερευνήθηκε ήταν κτερισμένοι. Στα πιο κοινά κτερίσματα τους συγκαταλέγονται τα μυροδοχεία, πήλινα και γυάλινα, τα νομίσματα, οι λύχνοι και τα πινάκια, τα οποία και χρονολογούν τη χρήση του νεκροταφείου από τον 1ο αι. π.Χ., από τα χρόνια ίδρυσης της Κορίνθου ως ρωμαϊκής αποικίας, έως και τον 3ο αι. μ.Χ.

Στα πιο εντυπωσιακά ευρήματα του νεκροταφείου συγκαταλέγονται οι δύο υπόγειοι θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι, οι οποίοι βρέθηκαν σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση και χρονολογούνται με βάση τα κινητά ευρήματα από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.⁴. Πρόκειται για έναν τύπο ταφικού μνημείου που χαρακτηρίζεται από υπόγειο θάλαμο, τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, κτιστό ή λαξευμένο στο βράχο, προσβάσιμο με κλίμακα. Η οροφή ήταν διαμορφωμένη σε κυλινδρική καμάρα, πλινθόκτιστη ή κατασκευασμένη από αργολιθοδομή. Τέτοιου τύπου τάφοι έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις ρωμαϊκών νεκροταφείων στην Αρχαία Κόρινθο και έχουν αποτελέσει αντικείμενο πρόσφατης μελέτης από τις Catharina Flämig⁵ και Kathleen Slane⁶.

¹ Πρόκειται για το έργο «Μελέτη, κατασκευή, χρηματοδότηση λειτουργίας, συντήρηση και εκμετάλλευση με Σύμβαση Παραχώρησης του αυτοκινητοδρόμου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Τσάκωνα», στο πλαίσιο του οποίου διενεργήθηκαν ανασκαφικές έρευνες από το 2009 έως το 2016.

² Για μια συνολική προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών, βλ. Τασίνος 2013.

³ Ο λόφος Χελιωτόμυλος βρίσκεται περ. 700 μ. ΒΔ του ναού του Απόλλωνα και έχει διερευνηθεί τόσο από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών όσο και από τη Δ' ΕΠΚΑ υπό τον Σεραφεΐμ Χαριτωνίδη. Από τις έρευνες αυτές καταδείχθηκε ότι ο λόφος παρουσιάζει στοιχεία εγκατάστασης από τους ΠΕ ως τους ΥΕ χρόνους. Βλ. Waagé 1949 και Χαριτωνίδη 1966. Πρόσφατο εντυπωσιακό εύρημα αποτέλεσε ο ΥΕΠ θολωτός τάφος στις βόρειες υπώρειες του λόφου, βλ. Κασίμη 2013. Η εικόνα αυτή ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη του μυκηναϊκού οικισμού στο πλαίσιο του έργου διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών.

⁴ Τη χρονολόγηση αυτή στηρίζουν, εκτός από τα στυλιστικά κριτήρια των τοιχογραφιών, οι οποίες θα αποτελέσουν, με την ολοκλήρωση της συντήρησής τους, αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης, τα κορινθιακά τροχήλατα λυχνάρια τύπου XVI, σύμφωνα με την κατάταξη του Bronner, τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων του Ταφικού Μνημείου 536 αλλά και στις επιχώσεις του θαλάμου του Ταφικού Μνημείου 313. Για αυτόν τον τύπο λύχνων, που έχουν μια διάρκεια από τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. βλ. Slane 1990, 9-10 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵ Flämig 2007, 158-165.

⁶ Slane 2017, 41-195, όπου περιγράφονται αναλυτικά και συστηματοποιούνται τα ταφικά μνημεία που βρέθηκαν κυρίως στο πλαίσιο έργου κατασκευής σύγχρονου υδραγωγείου στην Αρχαία Κόρινθο κατά τα έτη 1961-1962.

Το πρώτο ταφικό μνημείο, στο οποίο έχει αποδοθεί η συμβατική ονομασία Ταφικό Μνημείο 536, έχει υπόγειο ορθογώνιο θάλαμο, διαστάσεων 3,30 × 2,63 μ., και οι τοίχοι του, κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, σώζονται στο ύψος γένεσης της καμάρας. Το μνημείο είναι προσβάσιμο από Νότο με κατηφορική κλίμακα αποτελούμενη από έξι βαθμίδες. Στους τοίχους που πλαισιώνουν την κλίμακα βρέθηκαν εντοιχισμένες δύο πήλινες πλάκες με ανάγλυφη παράσταση (εικ. 2). Στη δυτική απεικονίζεται ο Ποσειδώνας⁷ πάνω σε άρμα που το σέρνουν δελφίνια. Η παρουσία των δελφινιών αποτελεί αναγνωριστικό σύμβολο όχι μόνο του θεού αλλά και της θάλασσας, στην οποία η Κόρινθος όφειλε τη φήμη της χάρη στα δύο λιμάνια, το Λέχαιο και τις Κεγχρεές. Στην κάτω δεξιά γωνία της πλάκας παριστάνεται να ξεπροβάλλει από τη θάλασσα κεφαλή θαλάσσιου τέρατος. Η ανατολική πλάκα είναι κατεστραμμένη και σώζεται μόνο το κάτω μέρος της, όπου εικονίζεται τμήμα τεθρίππου.

Στους τοίχους του θαλάμου εσωτερικά, πλην του θυραίου, υπάρχουν συνολικά 11 παρατακτικά τοποθετημένες κόγχες, στην κάτω επιφάνεια των οποίων υπήρχαν εντοιχισμένα τεφροδόχα αγγεία. Στον θάλαμο είχαν τοποθετηθεί τρεις σαρκοφάγοι σε σχήμα Π. Η κάλυψη της λάρνακας στη βόρεια πλευρά ήταν ζωγραφισμένη αποδίδοντας κλινωσκέπασμα και είχε διαμόρφωση προσκέφαλου⁸ στη δυτική πλευρά.

Οι τοίχοι φέρουν διακόσμηση, η οποία βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο συντήρησης. Πάνω από τις κόγχες υπάρχει διακόσμηση με φυλλώδη γιρλάντα, στην οποία είναι αναρτημένες υφασμάτινες ταινίες δεμένες σε φιάλκο. Στο τύμπανο διακρίνεται προς το παρόν ανδρική μορφή, ενδεδυμένη με λευκή τήβεννο, να κρατά φιάλη με το δεξί προτεταμένο χέρι της, τελώντας κάποια λατρευτική πράξη. Με την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης είναι πιθανό να αποκαλυφθούν περισσότερες μορφές (εικ. 3). Στον δυτικό τοίχο, μεταξύ πρώτης και δεύτερης κόγχης, έχει αποδοθεί σε σκαρίφημα με ερυθρό χρώμα γυναικείο πρόσωπο, ύψους 0,20 μ., που κοιτάζει νότια (εικ. 4). Στον νότιο τοίχο της εισόδου, όπου υπάρχει με πλαίσια αποδοσμένο το τύμπανο και με *candelabra* οι ορθοστάτες, εικονίζεται μια γυμνή, σκελετωμένη ανδρική μορφή, ύψους 48 εκ., της οποίας εντυπωσιάζουν τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η γενειάδα και το μουστάκι (εικ. 5). Η απόδοση σκελετωμένων μορφών είναι κοινή στη ρωμαϊκή εικονογραφία και εκφράζει τη ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης⁹.

Το δεύτερο ταφικό μνημείο, καταγεγραμμένο με τη συμβατική ονομασία Ταφικό Μνημείο 313, αποτελείται από έναν τετράγωνο σχεδόν θάλαμο, λαξευμένο στον φυσικό βράχο, διαστάσεων 2,40 × 2,30 μ., οι τοίχοι του οποίου, κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, σώζονται μέχρι το ύψος γένεσης της καμάρας. Ήταν προσβάσιμο από τον Βορρά με κλίμακα αποτελούμενη από πέντε βαθμίδες. Είχε απλή πρόσοψη με έκκεντρη θύρα, η οποία άνοιγε προς τα μέσα (εικ. 6). Σε όλους τους τοίχους, πλην του θυραίου, υπήρχαν εσωτερικά από τρεις παρατακτικά τοποθετημένες κόγχες¹⁰, οι οποίες θα χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση τεφροδόχων¹¹. Μια αποσπασματικά σωζόμενη τεφροδόχος τύπου 2, του β' μισού του 1ου ή των αρχών του 2ου αι. μ.Χ., σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Slane¹², βρέθηκε στις επιχώσεις του θαλάμου (εικ. 7). Τον χώρο του θαλάμου εσωτερικά καταλαμβάνουν δύο σαρκοφάγοι. Η πρώτη, λίθινη, είναι τοποθετημένη με προσανατολισμό Β-Ν και η δεύτερη, κατασκευασμένη από κεραμικές πλίνθους, με προσανατολισμό Α-Δ. Το εσωτερικό τους διερευνήθηκε για λόγους προστασίας των τοιχογραφιών. Το δάπεδο του θαλάμου είναι από πατημένο χώμα.

Και οι τρεις τοίχοι του θαλάμου φέρουν ζωγραφική διακόσμηση. Τα διακοσμητικά πεδία είναι σαφώς ορισμένα με κυανές γραμμές. Κεντρική θέση κατέχει η διακόσμηση του τυμπάνου στον νότιο τοίχο, που αποτελεί και το πρώτο θέμα που αντικρύζει όποιος εισέρχεται στον τάφο. Απεικονίζεται ένα παγώνι κατά τομή με το κεφάλι στραμμένο ανατολικά, να τσιμπολογά φύλλα από ένα κλαδί με φρούτα. Η ουρά του αποδίδεται με ιώδες χρώμα και μελανές κηλίδες. Το θέμα του παγωνιού, με έντονο εσχατολογικό περιεχόμενο, δεν είναι άγνωστο στην ταφική εικονογραφία της ρωμαϊκής Κορίνθου και δεν περιορίζεται μόνο σε αυτή¹³. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζεται στο *arcosolium* πάνω από τον Τάφο 8 του συμβατικά ονομαζόμενου Painted Tomb,

⁷ Για μια συνοπτική παρουσίαση της λατρείας του Ποσειδώνα στη ρωμαϊκή Κόρινθο βλ. Engels 1990, 96-97.

⁸ Η διαμόρφωση προσκέφαλου τόσο στην κάλυψη όσο και στον πυθμένα των σαρκοφάγων, που καταδεικνύει τη φροντίδα για την τοποθέτηση του κεφαλιού του νεκρού, αποτελεί ένα βασικό γνώρισμα των τάφων της ρωμαϊκής περιόδου. Επισημαίνεται δε ότι δεν περιορίζεται μόνο στις σαρκοφάγους αλλά παρατηρήθηκε και στον πυθμένα άλλων τύπων τάφων του ρωμαϊκού νεκροταφείου της Ολυμπίας Οδού. Για τη διαμόρφωση εν είδει προσκέφαλου και άλλων σαρκοφάγων από το εσωτερικό ταφικών μνημείων στην Αρχαία Κόρινθο και τα παράλληλά τους βλ. Slane 2017, 193-194.

⁹ Το θέμα των σκελετωμένων μορφών στην ελληνιστική τέχνη και των συμβολισμών τους έχει μελετηθεί από την Dunbabin (1986, ιδιαίτερα 237-247 για την απόδοσή του στην ταφική εικονογραφία).

¹⁰ Η Walbank (2005, 156) θεωρεί τις κόγχες αρχιτεκτονικό στοιχείο των ταφικών μνημείων του 1ου αι. μ.Χ.

¹¹ Τα ευρήματα από την ανασκαφική διερεύνηση του μνημείου απέκλεισαν το ενδεχόμενο οι κόγχες αυτές να χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση λίθινων προτομών.

¹² Για τις τεφροδόχους αυτού του τύπου, που αποτελούν προϊόντα των τοπικών κορινθιακών εργαστηρίων βλ. Slane 2017, 200-202. Η τεφροδόχος από το εσωτερικό του θαλάμου βρίσκει το κοντινό της παράλληλο στην τεφροδόχο C 1962-8, που τοποθετείται στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., ίσως και λίγο αργότερα, βλ. Slane 2017, 25, αρ. 39-2.

¹³ Μεμονωμένο παγώνι, ως σύμβολο της Ήρας, απαντάται στο Δωμάτιο 2 του Κτιρίου 7 από τα οικοδομήματα ανατολικά του Θεάτρου, στο οποίο ο Williams αναγνωρίζει λατρευτική χρήση τόσο από τα κινητά του ευρήματα όσο και από τις τοιχογραφίες με την απεικόνιση θεοτήτων, που κοσμούσαν τους τοίχους του (Williams 2005, 234).

ανασκαμμένου από τον Shear το 1931¹⁴. Στη συγκεκριμένη σύνθεση, ωστόσο, που τοποθετείται χρονικά στην πρώτη φάση χρήσης του μνημείου, τον 2ο αι. μ.Χ., παρουσιάζονται δύο αντωπά παγώνια εκατέρωθεν αγγείου πόσης.

Στο άνω διακοσμητικό πεδίο του δυτικού τοίχου απεικονίζεται ένα περικλειστο επτάφυλλο ανθέμιο, τα φύλλα του οποίου αποδίδονται με ανοικτό κυανό και μελανό χρώμα. Φύεται από βλαστόσπειρα με κόκκινους καρπούς. Συμμετρικά τοποθετημένο βρίσκεται όμοιο ανθέμιο, αποσπασματικά σωζόμενο, στο ίδιο διακοσμητικό πεδίο του ανατολικού τοίχου. Στο κατώτερο διακοσμητικό πεδίο απεικονίζεται φυλλώδης πρασινωπή γιρλάντα, κοσμημένη με καρπούς ιώδους και κίτρινου χρώματος, η οποία στηρίζεται σε δύο στύλους, που βρίσκονται εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης του νότιου τοίχου. Ερυθρές ταινίες δεμένες σε φιόγκο είναι αναρτημένες από τη γιρλάντα.

Η συχνή απεικόνιση των ανθοπλοκάμων σχετίζεται αναμφίβολα με τη συνήθεια προσφοράς των λουλουδιών στους νεκρούς με την ευκαιρία της επίσκεψης στον τάφο ή κάποιας γιορτής προς τιμή των νεκρών. Ιδιαίτερα για τους ρωμαϊκούς χρόνους αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια της γιορτής με το όνομα *Feralia*, οι συγγενείς πρόσφεραν στους νεκρούς δώρα πασπαλισμένα με κόκκους σιταριού και κοσμημένα με γιρλάντες. Στα *Rosalia*, τα οποία γιορτάζονταν στα τέλη Μαΐου με αρχές Ιουνίου, όταν άνθιζαν τα τριαντάφυλλα, στόλιζαν με αυτά τους τάφους και τα νεκρικά πορτραίτα¹⁵. Η παρουσία, συνεπώς, των ανθοπλοκάμων, ενταγμένων στον ζωγραφικό διάκοσμο των τάφων, όπως αναφέρει η Μαρκή¹⁶, αντιπροσωπεύει αυτές τις τελετές αλλά και την έκφραση επιθυμίας διάρκειας τους, έτσι ώστε να συμβάλουν στην εσαεί διατήρηση της μνήμης των νεκρών στους επιγενόμενους. Για την ανάρτηση, εξάλλου, τέτοιων ταινιών, γιρλάντων ή στεφανιών είναι πιθανό να χρησίμευαν οι οπές πάνω από την κεντρική κόγχη του νότιου τοίχου, σε μία από τις οποίες σώζεται και τμήμα του σιδερένιου ήλου¹⁷.

Η διακόσμηση, ωστόσο, δεν περιορίζεται μόνο στους τοίχους του μνημείου αλλά παρουσιάζεται και στις λάρνακες. Στη ΒΔ γωνία της λίθινης λάρνακας σώζονται ίχνη ζωγραφικής διακόσμησης αποτελούμενης από πράσινη γιρλάντα κοσμημένη με άνθη ιώδους χρώματος. Η διακόσμηση αυτή, ωστόσο, φαίνεται ότι μεταγενέστερα, πιθανότατα κατά τη διάρκεια επαναχρησιμοποίησης της λάρνακας για την υποδοχή νέας ταφής, καλύφθηκε από έτερη στρώση υπόλευκου κονιάματος. Αυτά τα επάλληλα στρώματα κονιάματος καταδεικνύουν ότι η πρακτική του ενταφιασμού λάμβανε κατ' επανάληψη χώρα στο ταφικό μνημείο.

Η κτιστή λάρνακα είναι καλυμμένη εξ ολοκλήρου με ζωγραφική παράσταση που αποδίδει νεκρική κλίνη με προσκέφαλο στα ανατολικά. Πάνω του, σε κυανοπράσινο βάθος, απεικονίζεται το πρόσωπο γυναικείας μορφής με πεπονοειδή κόμμωση και μικρούς βοστρύχους να καλύπτουν το πάνω μέρος του μετώπου της (εικ. 8). Έχει μεγάλα, εκφραστικά, γαλανά μάτια και σαρκώδη, κόκκινα χείλη. Στα αυτιά της φορά ενώτια. Το σώμα της, το οποίο αποδίδεται μόνο μέχρι το ύψος των ώμων, όπου διακρίνονται οι μελανές ταινίες του ενδύματός της, είναι καλυμμένο με ερυθρό κλινωσκέπασμα, πλούσια διακοσμημένο με ταινίες λευκού, ιώδους και κίτρινου χρώματος. Χαρακτηριστική είναι και η απόδοση των κροσσιών στην πλάγια όψη του προσκέφαλου, όμοια με της λίθινης κάλυψης της προηγούμενης λάρνακας.

Η ζωγραφική απόδοση του θνήσκοντος προσώπου στην κάλυψη του τάφου του αποτελεί μοναδικό παράδειγμα στο ζωγραφικό εικονογραφικό διάκοσμο ταφικών μνημείων της ρωμαϊκής περιόδου¹⁸. Συνδέεται άμεσα με την ανάγκη απόδοσης τιμής στο πρόσωπο που ανάγεται στη σφαίρα του προγόνου αλλά και με την επιθυμία να προβληθεί η ατομικότητά του και να διατηρηθεί η εικόνα του στην αιωνιότητα.

Οι δύο αυτοί υπόγειοι καμαροσκεπείς θαλαμοειδείς τάφοι, με το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα, γεμάτο συμβολισμούς εσχατολογικού και όχι μόνο περιεχομένου, αποτελούν μάρτυρες μιας πλούσιας ζωγραφικής παράδοσης, που αναπτύσσεται στη ρωμαϊκή Κόρινθο τα χρόνια της ακμής της¹⁹. Ταυτόχρονα, η συνύπαρξη των δύο ταφικών πρακτικών στο εσωτερικό τους, του ενταφιασμού και της καύσης, μαρτυρά την αλλαγή στην τέλεση των ταφικών εθίμων, που οφείλεται στην παρουσία των αποίκων²⁰.

¹⁴ Shear 1930. Βλ. επίσης Slane 2017, 41-67 με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁵ Για τις γιορτές αυτές αφιερωμένες στη μνήμη των νεκρών, βλ. Toynbee 1971, 62-63.

¹⁶ Μαρκή 2006, 124.

¹⁷ Ενδέχεται οι οπές αυτές να χρησίμευαν και για την ανάρτηση πήλινων πλακών με το όνομα του νεκρού, αν και η μέχρι τώρα εξέταση του συντηρημένου υλικού δεν περιλαμβάνει τέτοιο εύρημα. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η ανάρτηση ξύλινων πλακών.

¹⁸ Τα εγγεγραμμένα σε ασπίδες πρόσωπα σε τάφο του 2ου αι. μ.Χ. στη via Portuense στη Ρώμη (βλ. Felletti 1953) και αυτά στον Τάφο H-60 στην Abila, που επίσης χρονολογείται στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. (βλ. Smith - Mare 1997), αποτελούν τα μοναδικά μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα ζωγραφικών πορτραίτων σε ρωμαϊκά ταφικά μνημεία.

¹⁹ Για τη ζωγραφική σε μνημεία της ρωμαϊκής Κορίνθου βλ. Lepinski 2008.

²⁰ Στα νεκροταφεία της ελληνικής περιόδου, από τους γεωμετρικούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους, κυριαρχεί το έθιμο του ενταφιασμού. Η αναλογία αυτή μεταβάλλεται σημαντικά κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, όπως παρατηρήθηκε στο νεκροταφείο της Ολυμπίας Οδού, όπου αποκαλύφθηκαν ταφές με πρωτογενείς και δευτερογενείς καύσεις. Η συνύπαρξη των δύο πρακτικών δεν παρατηρείται μόνο στα ταφικά μνημεία αλλά και σε απλούς τύπους τάφων. Για τα ταφικά έθιμα της περιόδου βλ. Walbank 2005, 249-280 και Slane - Walbank 2006. Για τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα ταφικά έθιμα της περιόδου λόγω της άφιξης των νέων αποίκων βλ. Slane 2012.

Η αποκάλυψη των δύο αυτών σημαντικών ταφικών μνημείων με την εξαιρετική ζωγραφική διακόσμηση επέβαλε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κορινθίας την εξεύρεση λύσεων για την ασφαλή προστασία, συντήρηση και ανάδειξή τους. Μετά την επισκόπηση διαφόρων προτάσεων, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, σε συνεργασία με τις Κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, προέκρινε και προώθησε, το 2017, προς έγκριση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο του ΥΠΠΟΑ την προμελέτη με τίτλο «Προστασία και Ανάδειξη Ρωμαϊκών Τάφων στον Αρχαιολογικό Χώρο Αρχαίας Κορίνθου», η οποία εκπονήθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες ΑΕΜ (εικ. 9). Τον Αύγουστο του 2018 προωθήθηκε προς έγκριση στο ΥΠΠΟΑ και η οριστική μελέτη του έργου²¹.

Η μεταφορά των τάφων εντός του περιφραγμένου και επισκέψιμου κεντρικού αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Κορίνθου, ακριβώς νότια του φυλακίου της εισόδου, υπήρξε επιτυχής και δημιούργησε τις προϋποθέσεις ανάδειξής τους μέσω της διασφάλισης της επισκεψιμότητας του χώρου στέγασης τους, θέτοντας όμως και σημαντικά προβλήματα που όφειλαν, με κατάλληλο σχεδιασμό, να αρθούν, διασφαλίζοντας: 1) τη βέλτιστη κατά το δυνατό ενσωμάτωση/απορρόφηση του νέου κελύφους σε ένα τοπίο ιδιαίτερου κάλλους και ιστορικής φόρτισης, σηματοδοτώντας παράλληλα ότι πρόκειται για σύγχρονη παρέμβαση στον χώρο, αποφεύγοντας παραπομπές σε αρχαία ταφικά σύνολα, 2) την ανάδειξη των δύο ταφικών μνημείων και του τρόπου ανασκαφής και μεταφοράς τους, ζωντανεύοντας την ιστορία τους, 3) την ένταξη του νέου κελύφους σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο Γενικής Διάταξης (Master Plan) του αρχαιολογικού χώρου από πλευράς οργάνωσης και λειτουργίας του χώρου, προστασίας περιβάλλοντος, εκθεσιακής αντίληψης κλπ., 4) την προστασία των ευαίσθητων αρχαιολογικών καταλοίπων, αποφεύγοντας την απρόσκοπτη έκθεση τους σε μη ελεγχόμενο μικροπεριβάλλον (υγρασία, ηλιακή ακτινοβολία, θερμοκρασία), 5) την ανάγκη ελέγχου της επισκεψιμότητας των τάφων και της ροής των επισκεπτών, ώστε να αποφεύγεται συνωστισμός.

Ως εκ τούτου οι μελετητές κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το θέμα της προστασίας και της ανάδειξης των μνημείων με βάση τους ακόλουθους άξονες: τεχνικά (από πλευράς ενός εσωτερικά ελεγχόμενου περιβάλλοντος), λειτουργικά (από πλευράς ροής και αριθμού επισκεπτών), εκθεσιακά (από πλευράς ανάδειξης των τάφων και σχέσης του επισκέπτη με αυτούς), αισθητικά και ογκοπλαστικά (ως προς την ένταξη του κελύφους στον άμεσο αρχαιολογικό χώρο και τη σχέση του με τα γύρω μνημεία). Ένας εξαιρετικά σημαντικός στόχος της μελέτης ήταν η εξασφάλιση των ειδικών συνθηκών προστασίας των τάφων, δηλαδή η εξασφάλιση σταθερών και ελεγχόμενων συνθηκών θερμοκρασίας, υγρασίας, φωτισμού και αερισμού (εικ. 10).

Επελέγη από τους μελετητές μια αρχιτεκτονική τοπίου που ενσωματώνει τις διαδρομές σύνδεσης και αναγνώρισης του χώρου, μια αρχιτεκτονική που υλοποιείται ως υψομετρική περιήγηση, ως πορεία αφενός βύθισης στα αρχαιολογικά κατάλοιπα και αφετέρου ανάδυσης σταδιακά σε ένα τοπίο θέασης και ενατένισης του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου. Το προτεινόμενο υπόσκαφο κέλυφος, που θα προστατεύσει τα ευρήματα, ενσωματώνεται στο κυρίαρχο, άμεσο κι ευρύτερο τοπίο, χωρίς να ανταγωνίζεται την αρχιτεκτονική του Μουσείου, ενώ ταυτόχρονα διαφοροποιείται από αυτό εντελώς ως προς τη μορφή και τη λειτουργία του. Το προτεινόμενο κέλυφος περιβάλλει τα ταφικά μνημεία τοποθετώντας τα εκ νέου μέσα στη γη αναπαράγοντας, τεχνητά αυτή την φορά, την αρχική θέση τους μέσα στο τοπίο. Το μελετητικό προϊόν κινείται με ευφυΐα μέσα στον χώρο του έντονου συμβολισμού. Η συνεχόμενη κεκλιμένη διαδρομή των επισκεπτών, μια διαδρομή βύθισης και ανάδυσης περιμετρικά των τάφων, υπαινίσσεται, με υποβλητικό τρόπο, την κατάδυση στη χώρα των νεκρών και την επιστροφή στο φως του ήλιου. Το εξωτερικό κέλυφος «βυθίζεται» επίσης σε επίχωμα μειώνοντας αισθητά τον όγκο του μέσα στο τοπίο του αρχαιολογικού χώρου, η δε φύτευση της οροφής ενσωματώνει ακόμη εναργέστερα την κατασκευή στο φυσικό περιβάλλον.

Ο στόχος της μελέτης για την ανάδειξη των δυο ταφικών μνημείων είναι διττός. Αφενός φιλοδοξεί να ενισχύσει τη βιωματική εμπειρία της περιήγησης, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσω της αρχιτεκτονικής πρότασης με την εννοιολογική προσέγγιση της βύθισης και της ανάδυσης και αφετέρου να παρουσιάσει μια ανθρωποκεντρική αφήγηση, η οποία περιγράφει το τελετουργικό του θανάτου κατά την ρωμαϊκή περίοδο. Η αρχιτεκτονική πρόταση αναγνωρίζεται ως το κύριο μέσο της αφήγησης, χαράσσοντας τους άξονες στους οποίους αναπτύσσεται η μουσειογραφική μελέτη, προκειμένου να δημιουργήσουν από κοινού μια ολιστική εμπειρία περιήγησης. Κοινός τους σκοπός είναι να θέσουν ερωτήματα στον επισκέπτη, σχετικά με την αντίληψη του θανάτου την εποχή εκείνη, να διεγείρουν το συναίσθημα, αρχικά, της έκπληξης και, εν συνεχεία, της συγκίνησης και να τον οδηγήσουν στον στοχασμό, καθώς ολοκληρώνεται η περιήγηση. Στο αίτημα αυτό ανταποκρίνεται η ανάπτυξη της κεντρικής ιδέας της μουσειογραφικής μελέτης και η δομή των ενοτήτων της, που συντελούν στην παράθεση των ιστορικών στοιχείων ως μια αφήγηση που ακολουθεί την ροή της

²¹ Η προμελέτη εκπονήθηκε με δαπάνες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, που δραστηριοποιείται στην Αρχαία Κόρινθο από το τέλος του 19ου αι. και είναι πάντα αρωγός και υποστηρικτής της Εφορείας μας σε έργα και δράσεις που αφορούν την προστασία και ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου Αρχαίας Κορίνθου, ο οποίος έχει ανασκαφεί στο σύνολό του από την ΑΣΚΣΑ. Η προμελέτη εγκρίθηκε από το ΚΑΣ τον Μάιο του 2018. Η οριστική μελέτη, με τον ίδιο τίτλο, εκπονήθηκε με δαπάνες της κατασκευαστικής εταιρείας Άπιον Κλέος, η οποία συμμετείχε στις εργασίες κατασκευής της Ολυμπίας Οδού.

περήγησης και φτάνει στην κορύφωση στο μέσο της διαδρομής, με την πλήρη αποκάλυψη των δύο ταφικών μνημείων²².

Η αρχιτεκτονική και η μουσειογραφική μελέτη λειτουργούν αναπόσπαστα και ενιαία, προκειμένου να ενισχυθεί η βιωματική εμπειρία της περιήγησης και της αφήγησης του θέματος. Η πορεία του επισκέπτη καθορίζεται από την αρχιτεκτονική πρόταση διαμόρφωσης του τοπίου και την κατασκευή του κελύφους που θα προστατεύει τα ταφικά μνημεία. Σύμφωνα με αυτήν την πρόταση, δημιουργείται ένας διάδρομος περιήγησης, αποτελούμενος από ένα σύστημα κεκλιμένων και οριζόντιων επιπέδων, το οποίο βυθίζει τον επισκέπτη και τον οδηγεί στους τάφους και στην συνέχεια τον αναδύει πάλι στην επιφάνεια του τοπίου.

Η υλοποίηση της μελέτης και η απόδοση των δύο αυτών μνημείων στο ευρύ κοινό θα ολοκληρώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο μια «αρχαιολογική περιπέτεια» που συνδέει άρρηκτα τις αρχαιότητες με όλους τους ανθρώπους²³ που δούλεψαν και συνέβαλαν στην αποκάλυψη, προστασία και ανάδειξή τους. Ταυτόχρονα η Αρχαιολογική Υπηρεσία θα έχει επιτελέσει στο ακέραιο, το πολυσύνθετο και πολυσήμαντο έργο της, που ξεκινά από την ανασκαφή και ολοκληρώνεται στην απόδοση των αρχαιοτήτων ως βίωμα στην κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Dunbabin 1986: K. Dunbabin, *The Skeleton in Graeco-Roman Art*, *Jdl* 101 (1986), 185-255.
- Engels 1990: D. W. Engels, *Roman Corinth: An Alternative Model for the Classical City*, Chicago 1990.
- Felletti 1953: B. M. M. Felletti, *Le pitture di una tomba della Via Portuense*, *RIA* 2 (1953), 40-76.
- Flämig 2007: C. Flämig, *Grabarkitektur der römischen Kaiserzeit in Griechenland*, *Internationale Archäologie* 97, Rahden 2007.
- Κασίμη 2013: Π. Κασίμη, Ένας πρώιμος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στην Αρχαία Κόρινθο, στο: Kissas – Niemeier 2013, 45-53.
- Kissas – Niemeier, 2013: K. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity. Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, held at Loutraki, March 26-29, 2009*, Athenaia 4, Athens 2013.
- Lepinski 2008: S. Lepinski, *Roman Paintings from Panayia Field, Corinth, Greece: A Contextual Study*, PhD thesis, Bryn Mawr College, 2008.
- Μαρκή 2006: Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006.
- Schowalter – Friesen 2005: D. N. Schowalter – S. J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, *Harvard Theological Studies* 53, Cambridge, Mass. 2005, 418-442.
- Shear 1930: T. L. Shear, *The Excavation of Roman Chamber Tombs at Corinth*, *AJA* 34 (1930), 424-441.
- Slane 1990: K. W. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps*, *Corinth XVIII*, II, Princeton 1990.
- Slane 2012: K. Slane, *Remaining Roman in Death at an Eastern Colony*, *JRA* 25 (2012), 441-455.
- Slane 2017: K. W. Slane, *Tombs, Burials and Commemoration in Corinth's Northern Cemetery*, *Corinth XXI*, Princeton 2017.
- Slane – Walbank 2006: K. Slane – M. Walbank, *Anointing and Commemorating the Dead: Funeral Rituals of Roman Corinthians*, στο: D. Malfitana – J. Poblome – J. Lund, (επιμ.), *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Catania, 22-24 aprile 2004*, Catania 2006, 377-387
- Smith – Mare 1997: R. W. Smith – W. H. Mare, *A Roman Tomb at Abila of the Decapolis*, *JRA* 10 (1997), 307-314.
- Τασίνος 2013: Β. Τασίνος, Νεώτερα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα, στο: Κ. Κίσσας (επιμ.), *Αρχαία Κορινθία*, Αθήνα, 2013, 66-71.
- Toynbee 1971: J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Ithaca 1971.
- Waagé 1949: F. O. Waagé, *An Early Helladic Well near Old Corinth*, στο: *Commemorative Studies in Honour of Theodore Leslie Shear*, *Hesperia Supplement* 9, 1949, 415-422.
- Walbank 2005: M. E. H. Walbank, *Unquiet Graves: Burial Practices of the Roman Corinthians*, στο: Schowalter – Friesen 2005, 249-280.
- Williams, 2005: C. Williams, *Roman Corinth: The Final Years of Pagan Cult Facilities Along East Theatre Street*, στο: Schowalter – Friesen 2005, 418-442.
- Χαρτιωνίδης 1966: Σ. Χαρτιωνίδης, *Κόρινθος, Ανασκαφαί Εθνικής Οδού*, *ΑΔ* 21 (1966), Β'2, 121-123.

²² Για την εκπόνηση της μουσειογραφικής-μουσειολογικής μελέτης συνεργάστηκαν με το αρχιτεκτονικό γραφείο Παπαγιάννη και με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας ο αρχιτέκτων Νίκος Γέρου και η αρχαιολόγος Αγλαΐα Κουτρομπή, ανασκαφέας ενός εκ των δύο ρωμαϊκών τάφων.

²³ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Δρ. Κωνσταντίνο Κίσσα, Επίκουρο Καθηγητή Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Γκρας της Αυστρίας, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του υλικού, στην Δρ. Kathleen Slane, Επίτιμη Καθηγήτρια Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Missouri, στους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας Ηρώ Τσίγκρη, Φρόσω Κούμπουλα, Βλάση Δεληστάθη, Γιώργο Καρβουντζή, Γιάννη Χαμηλάκη, Ευθυμία Θεοχάρη, Ευαγγελία Αποστολακοπούλου, Χριστίνα Λυγκοπούλου και Φωτεινή Μπρόφα, στη σχεδιάστρα Βασιλική Τσάτσαρη και στο εργατοτεχνικό προσωπικό της ανασκαφής.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία τμήματος του αποκαλυφθέντος ρωμαϊκού νεκροταφείου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

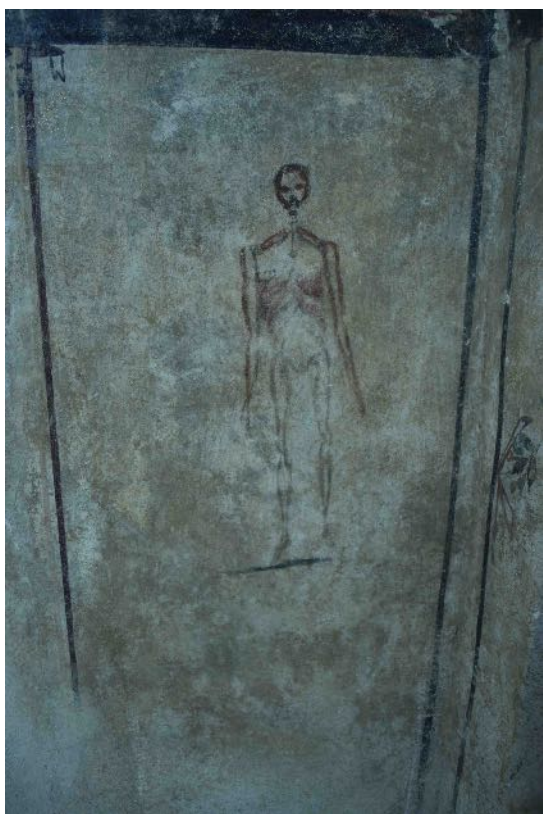
Εικ. 2. Η κλίμακα του Ταφικού Μνημείου 536, με εντοιχισμένη την πήλινη πλάκα με ανάγλυφη διακόσμηση Ποσειδώνα (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Διακόσμηση τυμπάνου Ταφικού Μνημείου 536 με τηβεννοφόρο μορφή (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Σκαρίφημα γυναικείου προσώπου στο δυτικό τοίχο του Ταφικού Μνημείου 536 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Απεικόνιση σκελετωμένης μορφής στον νότιο τοίχο του Ταφικού Μνημείου 536 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

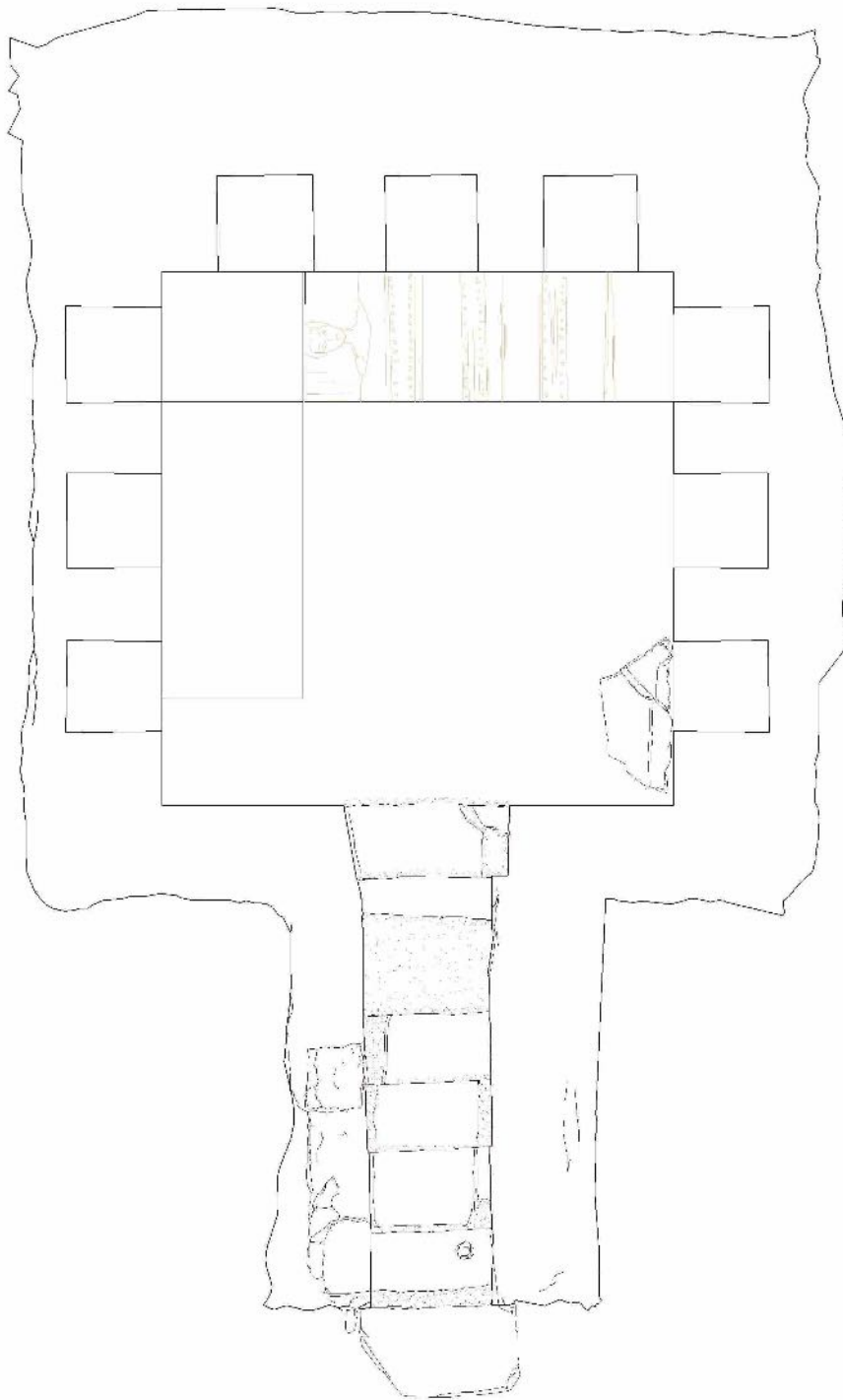

Εικ. 7. Πήλινη τεφροδόχος τύπου 2 από το εσωτερικό του θαλάμου του Ταφικού Μνημείου 313 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Ζωγραφική διακόσμηση του Τάφου 2 από το εσωτερικό του θαλάμου του Ταφικού Μνημείου 313 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Κάτοψη Ταφικού Μνημείου 313. Κλίμακα 1:50 (σχ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Κάτοψη του κελύφους προστασίας και ανάδειξης των ταφικών μνημείων (προμελέτη αρχιτεκτονικού γραφείου Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες ΑΕΜ).

Εικ. 10. Φωτορεαλιστική απόδοση του εσωτερικού προστατευτικού των ταφικών μνημείων (μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη αρχιτεκτονικού γραφείου Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες ΑΕΜ).

Αρχαία Τενέα. Συστηματική αρχαιολογική έρευνα στο Χιλιομόδι Κορινθίας, 2013-2017

ABSTRACT. Occupying a strategic location controlling the roadway from Argos to ancient Corinth, Tenea was a prosperous city in the 8th century BC due to its participation in the colonization of Syracuse. Pausanias states that the residents of Tenea were Trojan prisoners that Agamemnon brought over after the fall of Troy. Strabo mentions that Tenea was the place where Corinthian king Polybus nursed Oedipus. Strabo also informs us that Tenea became independent after the Roman destruction of Corinth. Archaeological investigations carried out in 2013-2017 in ancient Tenea at Chiliomodi in the Corinthia revealed an Archaic cemetery with unique finds, an extensive and rich Hellenistic and Roman cemetery, and part of one of the ancient city's main roads. The Roman cemetery included an important Roman funerary monument built over a cistern, which had been used for ritual purposes.

Τον Οκτώβριο του 2017 ολοκληρώθηκαν, για πέμπτη συνεχή χρονιά, οι εργασίες της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στο Χιλιομόδι Κορινθίας, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Αρχαίας Τενέας (Tenea Project)¹. Αφορμή για την έρευνα στάθηκε η αποκάλυψη μιας ολόκληρης σαρκοφάγου αρχαίων χρόνων², η οποία εντοπίστηκε το 1984 στη θέση Καμαρέτα Φανερωμένη. Το 2013 οι εργασίες του προγράμματος ξεκίνησαν στον χώρο εντοπισμού της σαρκοφάγου, ταυτόχρονα με τη διεξαγωγή μιας ευρείας κλίμακας επιφανειακής έρευνας. Αποκαλύφθηκε ο περίβολος της σαρκοφάγου και, νότια και ανατολικά αυτού, συστάδα από τέσσερις μονολιθικές σαρκοφάγους αρχαίων χρόνων³, μαζί με τους αποθέτες τους, αλλά και λακκοειδής τάφος ελληνιστικών χρόνων. Πρωιμότερη ήταν η παιδική ταφή (εικ. 1), που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., ενώ οι υπόλοιπες χρονολογούνται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Στον λακκοειδή τάφο εντοπίστηκαν οστεολογικά κατάλοιπα από δύο ταφές, οι οποίες, από τα συνευρήματά τους αλλά και τα τέσσερα χάλκινα νομίσματα⁴ κοπής Πτολεμαίου Γ'⁵, χρονολογούνται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Η πλούσια τυπολογικά κεραμική που εντοπίστηκε στον χώρο είναι αντιπροσωπευτική της κορινθιακής παραγωγής των αρχαίων χρόνων. Ξεχωρίζουν τρία αγγεία από την παιδική σαρκοφάγο: α) ένας διπλός ασκός με πλεκτή λαβή και τριφυλλόστομη ηθμοειδή προχοή (εικ. 2), ο οποίος έφερε διακόσμηση σε ζώνες, πλούσιες σε

¹ Το ερευνητικό πρόγραμμα είναι η πρώτη συστηματική αρχαιολογική έρευνα στη περιοχή της Αρχαίας Τενέας και διεξάγεται υπό τη διεύθυνση της Δρ. Έλενας Κόρκα, με φορέα υλοποίησης τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΑ, μέχρι και το 2019. Υποστηρίζεται από μια διεπιστημονική ομάδα στο πλαίσιο συνεργασιών με ελληνικά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Απώτερος στόχος του ερευνητικού προγράμματος είναι ο εντοπισμός, η ανάδειξη και η προβολή της Αρχαίας Τενέας. Η Τενέα βρίσκονταν στην ανατολική περιφέρεια της Κορίνθου, σε μια καίρια στρατηγική θέση, ελέγχοντας τη Κομποροία, που οδηγούσε από την Κόρινθο στις Μυκήνες και στο Άργος. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, υπήρξε ο τόπος όπου ανατράφηκε ο Οιδίποδας και η ίδρυση της πόλης συνδέεται άμεσα με την πτώση της Τροίας, καθώς τους κατοίκους της μετεγκατέστησε στη πεδιάδα του Χιλιομοδίου ο Αγαμέμνωνας από την Τένεδο, μετά την άλωση της Τροίας. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η Τενέα αναπτύχθηκε ως σημαντικό κέντρο της αρχαιότητας, συμμετείχε τον 8ο αι. π.Χ. στον αποικισμό των Συρακουσών, ήκμασε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και η ανάπτυξη της εκτινάχθηκε κυρίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς υπήρξε η μοναδική πόλη που δεν καταστράφηκε από τους Ρωμαίους χάριν της κοινής καταγωγής των κατοίκων των δύο πόλεων από την Τροία. (Στράβων, *Γεωγραφικά Η'*, C380-381, 188-189. Πausανίας 2.5.4. Ξενοφών, *Ελληνικά*, 4.4.19).

² Για τη σαρκοφάγο του 1984 και τα ευρήματά της, βλ. Κόρκα 2013, 305-311. Κόρκα – Αγελαράκης 2018, 549-556.

³ Για τις ταφές και τα συνευρήματά τους που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος, βλ. Korka – Evangeloglou 2019, 101-113.

⁴ Για τα νομίσματα που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος, βλ. Korka – Lagos 2019.

⁵ Knapp – Mac Isaac 2005, 57. Bagnall 1976. Price 1967, 350, πίν. 75.17, Σβορώνος 1904, 997-1000. Η νομισματική αυτή ανακάλυψη είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η Τενέα εντάσσεται πλέον στον κατάλογο των πόλεων της ΒΑ Πελοποννήσου όπου έχουν βρεθεί τέτοια νομίσματα. Οι ανασκαφές της αρχαίας Κορίνθου έχουν φέρει στο φως σημαντικό αριθμό χάλκινων νομισμάτων Πτολεμαίου Γ', αλλά εκτός της πόλης αποτελούν σπάνια ευρήματα. Σημειώνουμε ότι από ένα νόμισμα βρέθηκε στην Ακροκόρινθο, στις Κεγχρεές, στη Σικυώνα και στη Στύμφαλο, 15 στη Νεμέα, τρία στην Ασέα, δύο στη Μαντινεία και 10 στην Κάτω Κλειτορία (σε θησαυρό με άλλα τέσσερα νομίσματα). Ο θησαυρός της Τενέας είναι ο πρώτος με χάλκινα νομίσματα αποκλειστικά του Πτολεμαίου Γ' που έχει βρεθεί στην Ελλάδα. Η παρουσία τους στην περιοχή συνδέεται πιθανότατα με την οικονομική ενίσχυση που παρείχε ο Πτολεμαίος Γ' στον Άρατο και στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Βίος Αράτου*, 41).

παραπληρωματικά κοσμήματα, με παραστάσεις κυνηγιού, κωμαστών⁶, ιππέα και με μορφή γενειοφόρου άνδρα ανάμεσα σε δύο σφίγγες, οι οποίες εναλλάσσονταν με σειρές πανθήρων και αιγάγρων, β) δύο τροχήλατα φαιόχρωμα κλειστά, άωτα αγγεία (εικ. 3)⁷ των οποίων παράλληλα δεν έχουν εντοπιστεί.

Το 2015, στη θέση Θέατρο-Λίμνη-Νταμάρια, ανασκάφηκε, σε μήκος 36,60 μ., τμήμα αρχαίας οδού με κατεύθυνση από νότια προς βορειοδυτικά⁸. Για την υποθεμελίωσή της οδού χρησιμοποιήθηκε το φυσικό υπέδαφος από μαργαϊκό πωρόλιθο. Η σωζόμενη υποδομή του δρόμου συνίστατο κυρίως σε λιθόστρωτο με μικρούς λίθους και, ενδιάμεσα, σπασμένους κεράμους, ενώ σε αρκετά σημεία της επιφάνειάς του διατηρούνταν στρώση από πηλόχωμα.

Το 2016, στο αγροτεμάχιο που βρίσκεται νοτιοανατολικά του αρχαίου δρόμου, στο δυτικό τμήμα του, εντοπίστηκε εκτεταμένο κτίριο με επιμέρους χώρους. Από το εσωτερικό των χώρων αυτών περισυλλέχθηκε άφθονη χρηστική κεραμική, κυρίως ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, πλήθος νομισμάτων, ανθεμωτό ακροκέραμο πρώιμων κλασικών χρόνων, επιζωγραφισμένη σίμη και ένα μαρμάρινο σπάραγμα αντίχειρα από άγαλμα φυσικού μεγέθους ρωμαϊκών χρόνων, ακέραιη πήλινη πυξίδα και γυναικείο ειδώλιο ελληνιστικών χρόνων.

Στο ανατολικό άκρο του ίδιου αγροτεμαχίου αποκαλύφθηκε δίχωρο υπέργειο ταφικό μνημείο (εικ. 4), συνολικών διαστάσεων 10,53 × 5,82 μ., με είσοδο στα δυτικά. Με βάση τα ευρήματα στο εσωτερικό του, την κεραμική από την τάφο θεμελίωσής του αλλά και τις ταφές περιμετρικά αυτού, χρονολογείται στον 1ο μ.Χ. αιώνα, ενώ η περίοδος χρήσης του έφτανε μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. Στο μνημείο διατηρούνταν ο υπέργειος ταφικός θάλαμος και ο προθάλαμος, ο οποίος επικοινωνούσε με τον ταφικό θάλαμο μέσω έκκεντρου θυραίου ανοίγματος, διαστάσεων 2 μ. Εσωτερικά οι τοίχοι επικαλύπτονταν με υπόλευκο κονίαμα. Το υπόστρωμα του δαπέδου και των δύο χώρων ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους. Στο κέντρο του ανατολικού εσωτερικού τοίχου του θαλάμου διασώθηκε τμήμα κόγχης. Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου εντοπίστηκαν συνολικά πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι. Κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου υπήρχαν ανά δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι πάνω σε πόδιο, ενώ στον ανατολικό τοίχο ο οποίος αρχικά προοριζόταν να είναι ελεύθερος, φαίνεται πως μεταγενέστερα προστέθηκε μία πέμπτη κιβωτιόσχημη κατασκευή, με προσκεφάλαιο στα βόρεια. Ανθρωπολογικό υλικό βρέθηκε έντονα αναμοχλευμένο στο εσωτερικό μόνο των δύο κιβωτιών και ατάκτως ερριμένο από τους λαθρανασκαφείς στο δάπεδο του θαλάμου. Στο δάπεδο του κιβωτίου που καταλάμβανε το ΝΑ τμήμα του μνημείου διατηρούνταν κατά χώραν καύσεις, σε μία από τις οποίες εντοπίστηκε δανάκη Σικυώνας⁹. Από το εσωτερικό των κιβωτιών και από το δάπεδο του θαλάμου περισυλλέχθηκαν κυρίως χάλκινα νομίσματα, λύχνοι, οστέινη πόρπη, μολύβδινο ενώτιο και πλήθος από συνανήκοντα όστρακα αγγείων. Η είσοδος του προθαλάμου, πλάτους 1,8 μ., είχε διαμορφωθεί κατά τον κεντρικό άξονα του μνημείου. Στον χώρο αυτό βρέθηκαν τα υπολείμματα ενός εγχυτρισμού και ένας λακκοειδής κεραμοσκεπής τάφος με τρεις βρεφικές ταφές στο εσωτερικό του.

Το μασωλείο της Τενέας παραπέμπει σε μνημεία παρόμοιας τυπολογίας στην Πάτρα¹⁰, στο Άργος¹¹ στη Νικόπολη¹², στην Όστια¹³ και στη Μικρά Ασία¹⁴. Στην Κορινθία, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής βιβλιογραφικά δεδομένα, δεν έχει βρεθεί άλλο όμοιο με αυτό της Τενέας. Ωστόσο, έχουν εντοπιστεί υπέργεια ταφικά μνημεία στην περιοχή Κρητικά¹⁵ της αρχαίας Κορίνθου και στα Εξαμίλια¹⁶, τα οποία παρουσιάζουν προφανείς διαφορές, κυρίως ως προς τη διάταξη των εσωτερικών τους χώρων.

Εξωτερικά του μνημείου της Τενέας και περιμετρικά αυτού εντοπίστηκαν συνολικά 21 τάφοι ρωμαϊκών χρόνων. Ο χώρος υπήρξε οργανωμένο νεκροταφείο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, το οποίο οριζόταν από ταφικούς περιβόλους, που περιέκλειαν τόσο τους τάφους που εφάπτονταν του μνημείου όσο και αυτούς που εκτείνονταν βόρεια και ανατολικά του. Οι περισσότερες ταφές ήταν κτερισμένες εσωτερικά, περιμετρικά της κεφαλής ή στην

⁶ Payne 1931, 118-124, γενικά για σκηνές με κωμαστές βλ. Ziskowski 2012, 211-232. Smith 2010. Seeberg 1971.

⁷ Στα δύο αγγεία διενεργήθηκε φασματοσκοπία φθορισμού ακτίνων Χ (XRF) προκειμένου να διερευνηθεί εάν η σύσταση του υλικού τους ταυτίζεται με τη σύσταση κεραμικού υλικού ή ιζηματογενούς πετρώματος. Επιβεβαιώθηκε ότι πρόκειται για κεραμικό υλικό παρόμοιας χημικής σύστασης και στα δύο αγγεία, υποδηλώνοντας την κοινή πρώτη ύλη και παρόμοια διαδικασία παραγωγής (Καραπαναγιώτης – Τσιναρίδης 2016).

⁸ Κορρές 2009, 21, 103, 228, 235, πίν. 1, 5, 7, 8, 11, 16, 18.

⁹ Καλτσάς 1990, 19 (ΑΕ ΜΠΥ 2080, 2081), πίν. 25α-β. Κρυστάλλη-Βότση 1967, 166.

¹⁰ Δεκουλάκου 1980, 556-575.

¹¹ Roux 1954, 173. Roux 1955, 323.

¹² Γεωργίου 2007, 307-323.

¹³ Gismondi 1958, 169-190.

¹⁴ Fränkel 1895, 353.

¹⁵ Κρυστάλλη-Βότση 1967, 166-168, πίν. 124.

¹⁶ Fowler 1932, 77, εικ. 45. Wiseman 1978, 69, εικ. 85. Morgan 1938, 369, εικ. 12. Slane 2017, 245-247, πίν. II, XX.

περιοχή των κάτω άκρων. Μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονταν νομίσματα¹⁷, πήλινα αγγεία, λύχνοι (εικ. 5), γυάλινα μυροδοχεία¹⁸ καθώς και ήλοι υποδημάτων και ξύλινων φορειών¹⁹.

Πέντε από τους λύχνους που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων ανήκαν στον τύπο XXVII, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Broneer²⁰. Η παραγωγή τους στα κορινθιακά εργαστήρια ξεκίνησε από το τέλος του 1ου αι. μ.Χ. και διήρκεσε μέχρι τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Σε τρεις από τους λύχνους διακρίνονται τα εξής ονόματα: Σπωσιανού²¹, Γαληνός²² και Λούκιος. Ένας λύχνος έφερε στον δίσκο του παράσταση με τρεις μάσκες-προσωπεία θεάτρου²³, άλλος σκηνή με δύο μονομάχους²⁴, ένας τρίτος τον Αινεία²⁵ που εγκαταλείπει την Τροία, κρατώντας στον ώμο τον ηλικιωμένο πατέρα του Αγχίση και από το χέρι τον μικρότερο γιό του Ασκάνιο, έτερος την Άρτεμη Λαφρία²⁶ και, τέλος, ένας λύχνος έφερε παράσταση με την Αφροδίτη²⁷ και δύο ερωτιδείς.

Κάτω και εξωτερικά του προθάλαμου του μνημείου ανασκάφηκε ορθογώνια ημιυπόγεια δεξαμενή, (εικ. 6, 7), κατασκευασμένη από πώρινους δόμους και επιχρισμένη εσωτερικά με ιδιαίτερα επιμελημένο και παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Από το εσωτερικό της περισυλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα ζωοαρχαιολογικού υλικού, πλήθος επιζωγραφισμένων κεράμων, όπως επίσης και ταφικά και τελετουργικά πήλινα αγγεία, που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μεταξύ άλλων εντοπίστηκε και μια κεφαλή από ειδώλιο ταύρου. Μεγάλη υπήρξε η συγκέντρωση καύσεων στο εσωτερικό της δεξαμενής. Σε καύση εξωτερικά της βορειοδυτικής γωνίας της βρέθηκαν συνολικά 11 ακέραια αγγεία και αποτμήματα από άλλα 10 του 3ου αι. π.Χ.²⁸.

Βόρεια της δεξαμενής και παράλληλα με αυτήν αποκαλύφθηκε τοίχος με στιβαρή θεμελίωση, ο οποίος στη συνέχεια υπερκαλύφθηκε μερικώς από τον κεντρικό θάλαμο του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου. Δύο ακόμη τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, κατασκευάστηκαν κάθετα στον πρώτο τοίχο. Από τις επιχώσεις στους χώρους μεταξύ των τοίχων αυτών περισυλλέχθηκε κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων, ειδώλιο περιστεριού και στατήρας κοπής Κορίνθου του 478-458 π.Χ.²⁹. Η δεξαμενή και οι ισχυρές κατασκευές τοίχων σε διάταξη Π ήταν πιθανότατα σύγχρονες μεταξύ τους και αποτελούσαν ένα ενιαίο συγκρότημα. Αργότερα οι τοίχοι αυτοί απολαξεύθηκαν σε σημεία τους, στα βόρεια, προκειμένου στο εσωτερικό τους να εγκιβωτιστούν τάφοι ελληνιστικών χρόνων. Στον χώρο αυτό εντοπίστηκαν έξι τάφοι (εικ. 6, 7): τρεις σαρκοφάγοι, δύο λακκοειδείς και ένας κιβωτιόσχημος. Επιπλέον, νότια του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου και ανατολικά της δεξαμενής, στο βάθος έδρασης της θεμελίωσής της, εντοπίστηκαν δύο μονολιθικές σαρκοφάγοι, επίσης ελληνιστικών χρόνων. Πολλοί από τους τάφους φαίνεται πως επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και πριν τη θεμελίωση του ταφικού μνημείου. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε τόσο από τη διατήρηση στο εσωτερικό των τάφων στοιχείων της προγενέστερης ταφής όσο και από τις εμφανείς παρεμβάσεις στα κιβώτια. Όλες οι ταφές ήταν πλούσια κτερισμένες. Ενδεικτικά αναφέρονται επιχρυσωμένο χάλκινο στεφάνι με φύλλα και καρπούς μυρτιάς (εικ. 8)³⁰, χρυσό δακτυλίδι³¹, χάλκινα κάτοπτρα³², εκ των οποίων το ένα έφερε επίθετη ανάγλυφη διακόσμηση ερωτηδέα, χρωστικές ουσίες-ψιμμύθια ερυθρού χρώματος, οστέινος κυλινδρικός γίγγλυμος³³, χρυσή δανάκη από νόμισμα Σικυώνας, μικκύλα αγγεία³⁴, ατρακτόσχημα³⁵ και βολβόσχημα³⁶

¹⁷ Βλ. παραπάνω.

¹⁸ Παράλληλα για τα γυάλινα μυροδοχεία βλ. Αντωνάρας 2009, 192-194, αρ. 51α, 313-315, αρ. 139, πίν. 21, αρ. 660.

¹⁹ Rife 2012, 166, υποσημ. 16, 18.

²⁰ Broneer 1930, 90-96.

²¹ Siebert, 1966, 486. Broneer 1930, 311.

²² Broneer 1930, 307.

²³ Πρβλ. Broneer 1930, 205, αρ. 702, πίν. XII, XXXI. Γερούση 2010, 217-231. Πλιάκου 2007, 540.

²⁴ Πρβλ. Siebert 1966, 474-476. Broneer 1930, 101-102, 197, αρ. 634, 198, αρ. 644, 199, αρ. 645, 199, αρ. 648.

Bruneau 1971, 475-476. Siebert 1966, 474-475.

²⁵ Πρβλ. Broneer 1930, 102. Πλιάκου 2007 540. Robinson 1959, 43 (G 202), πίν. 44. Perlzweig 1961, 91, αρ. 230.

Walters 1914, 178, εικ. 251. Bailey 1980, 40, εικ. 41.

²⁶ Πρβλ. Siebert 1966, 489. Bruneau 1977, 288-290.

²⁷ Πρβλ. Bruneau 1977, 258.

²⁸ Πρβλ. Κασίμη 2005, 147, εικ. 9. Blegen κ.ά. 1964, 293-294, αρ. 498, πίν. 78. Pemberton 1985, 278-279, αρ. 29, 38, 56, πίν. 77.

²⁹ Ravel 1936, 236.

³⁰ Ανήκει στον τύπο Γ των στεφανιών της Μακεδονίας, τον οποίο συναντούμε συχνά σε ταφές από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Γενικά για τους τύπους των στεφανιών βλ. Τσιγαρίδα 1993, 1637-1639. Επίσης, βλ. Διλιμπάκη-Ακαμάτη - Ακαμάτης 2014, 115-116, αρ. 445, εικ. 697 (χρυσό στεφάνι του α' τέταρτου του 3ου αι. π.Χ.), 31, αρ. 15, εικ. 24 (τμηματικά σωζόμενο επιχρυσωμένο στεφάνι του τέλους του 4ου αι. π.Χ.). Πωλογιώργη 1985, 167, Μ 472, πίν. 60β-γ. Κύρκου 2017, 453, εικ. 9. Επιπλέον, σε κάποιες ταφές του 2ου αι. π.Χ., όπως στα Άβδηρα, έχουν βρεθεί χρυσά φύλλα, χωρίς το στέλεχος στερέωσης, μια πρακτική που παρατηρείται σε τάφους της εποχής, βλ. Καλλιντζή 2007, 259.

³¹ Πρβλ. Boardman - Scarisbrick 1977, 27, αρ. 31.

³² Για τον τύπο του κατόπτρου με έρωτα βλ. Pemberton 1985, 301-302, πίν. 85.

³³ Πρβλ. Davidson 1952, 128-129, αρ. 872, 873, 874, πίν. 64. Déonna 1938, 242-244, αρ. 643-651, πίν. LXXVIII. Παπαποστόλου 1984, 378, σχ. 14, πίν. 119δ-ζ.

μυροδοχεία, οστέινες περόνες³⁷ και σπάτουλες³⁸, κέλυφος αβγού³⁹, λάγηνος⁴⁰, σκύφοι, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα νομίσματα, γυάλινη ριπιδωτή φιάλη⁴¹, χάλκινο ληκύθιο τύπου Talcott⁴² κ.ά.

Τα μέχρι τώρα ανασκαφικά στοιχεία μαρτυρούν την ύπαρξη, από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, μιας καλά οργανωμένης τοπικής κοινωνίας, που ακολουθεί τις πολιτιστικές τάσεις της εκάστοτε εποχής, αφομοιώνοντας ταυτόχρονα στοιχεία και από άλλες περιοχές του τότε γνωστού κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adamsheck 1979: B. Adamsheck, *Kenchreai. The Pottery*, Kenchreai IV, Leiden 1979.
- Anderson-Stojanovic 2011: V. R. Anderson-Stojanovic, Pottery from destruction deposits of the Rachi settlement at Isthmia ca. 200 BC, στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά*, Αθήνα 2011, 117-121.
- Αντωνάρας 2009: Α. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλοργία (10ς αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.): παραγωγή και προϊόντα. Τα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Αθήνα 2009.
- Bagnall, 1976: R. S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, Leiden 1976.
- Bailey 1980: D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, vol. 2, Roman Lamps Made in Italy*, London 1980.
- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery*, Corinth XIII, Princeton 1964.
- Boardman – Scarisbrick 1977: J. Boardman – D. Scarisbrick, *The Ralph Harari Collection of Finger Rings*, London 1977.
- Broneer 1930: O. Th. Broneer, *Terracotta Lamps*, Corinth IV.2, Cambridge, Mass. 1930.
- Bruneau 1971: P. Bruneau, Lampes corinthiennes, *BCH* 95 (1971), 437-501.
- Bruneau 1977: P. Bruneau, Lampes corinthiennes II, *BCH* 101 (1977), 249-295.
- Γερούση 2010: Ε. Γερούση, Λυχνάρια από το νεκροταφείο της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Περίσσα Θήρας, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2010, 217-231.
- Γεωργίου 2007: Α. Γεωργίου, Βόρεια νεκρόπολη της Νικόπολης. Οργάνωση και ταφική αρχιτεκτονική, στο: Ζάχος κ.ά. 2007, 307-323.
- Γιαννακόπουλος 2016: Γ. Γιαννακόπουλος, *Κεγχερές. Η κεραμική της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου από το νεκροταφείο του ανατολικού λιμένα της Κορίνθου*, δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2016.
- Davidson 1952: C. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Δεκουλάκου 1980: Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μασωλείο στην Πάτρα, στο: Κ. Schefold – J. Pouilloux – Σωματείο Φίλων του Νικολάου Κοντολέοντος (επιμ.), *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, 556-575.
- Déonna 1938: W. Déonna, *Le mobilier délien*, Exploration archéologique de Délos XVIII, Paris 1938.
- Edwards 1975: C. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth VII.3, Princeton 1975.
- Ζάχος κ.ά. 2007: Κ. Α. Ζάχος – Ν. Δ. Καραμπέλας – Μ. Stork (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, Πρέβεζα 2007.
- Fowler – Stillwell 1932: H. N. Fowler – R. Stillwell, *Introduction – Topography – Architecture*, Corinth I, Cambridge, Mass. 1932.
- Fränkel 1895: M. Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon 2, Römische Zeit. Inschriften auf Thon*. AvP VIII.2, Berlin 1895.

³⁴ Πρβλ. Καλλιντζή, 2016, 498, εικ. 1 (τύπος 1.Π). Νικολακοπούλου 2009, 533, 541, εικ. 4. Παπακωνσταντίνου 1997, 53, 54, πίν. 41. Anderson-Stojanovic 2011, 121, πίν. 52f. Edwards 1975, 100-101, αρ. 596, πίν. 58. Κασίμη 2005, 149 (MK 6981), εικ. 11. Adamsheck 1979, 23, πίν. 5.

³⁵ Πρβλ. Pemberton 1985, 284-286, πίν. 80 (T2014). Καλτσάς, 1990, 56-63. Knigge 1976, 164, πίν. 69. Rotroff 2006, 150. Νταϊάκη 2012, 91-100, πίν. 10-14.

³⁶ Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 167, 296, 297, πίν. 76, 77, 99. Knigge 1976, 188-189, πίν. 98.1-2. Rotroff 2006, 115-118, αρ. 1754-1816. Προσκυνητοπούλου 2011, 116-117, 233, 238. Ψάλτη 2004, 509-511, πίν. 244.

³⁷ Πρβλ. Davidson 1952, 279, 284, αρ. 2315, πίν. 118. Déonna, 1938, 277-279, πίν. LXXXV, εικ. 725. Κουντούρη – Πετρόχειλος 2017, 498, εικ. 29. Davidson 1952, 279, 285, αρ. 2333, πίν. 119.

³⁸ Πρβλ. Davidson 1952, 182-184, αρ. 1336, πίν. 82.

³⁹ Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 293.

⁴⁰ Λευκή λάγηνος με γραπτή ταινιωτή και φυτική διακόσμηση, που ανήκει στον αμφικωνικό τύπο με κυρτό ώμο. Για παρόμοια ως προς το σχήμα βλ. Rotroff 1997, 396, αρ. 1550, πίν. 120, εικ. 93. Vessberg – Westholm 1956, 59, 73, εικ. 22-23. Knigge 1976, 166-167, πίν. 71, εικ. 403 (αρ. 4, 5). Γιαννακόπουλος 2016, 141, αρ. 22.2, πίν. 18. Για λάγηνους με παρόμοια διαμόρφωση λαβής βλ. Καλτσάς 1990, 21, 40, σχ. 9, πίν. 28ε, 41. Προσκυνητοπούλου 2011, 98, 208, E181 (ME 660). Για παρόμοια ως προς τη διακόσμηση βλ. Hayes 1991, 20 (ΟΔ 2629), 138 (ΟΔ 1487), πίν. V.2-3.

⁴¹ Βρέθηκε στον Τάφο 26. Ανήκει στην κατηγορία των αγγείων που κατασκευάζονταν με την τεχνική της εμφύσησης (free-blown vessels), της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, και χρονολογείται στον ύστερο 1ο αι. π.Χ. ή στον πρώιμο 1ο αι. μ.Χ. Βλ. Weinberg – Stern 2009, 74, αρ. 84, πίν. 8. Whitehouse 2001, 202-203, αρ. 758.

⁴² Βρέθηκε στον Τάφο 26. Μιμείται πιθανότατα μετάλλινα ληκύθια του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο, κυρίως στη βόρεια ιταλική χερσόνησο, που απαντά κυρίως την περίοδο μεταξύ Αυγούστου και Τιβερίου (27 π.Χ. – 37 μ.Χ.), βλ. Τουλουμτζίδου 2011, 478-479, πίν. 48.

- Gismondi 1958: I. Gismondi, Le architetture delle tombe monumentali di Porta Marina, στο: M. Floriani Squarciapino – I. Gismondi (επιμ.), *Le tombe di età repubblicana e augustea, Le Necropoli 1*, Scavi di Ostia 3, Rome 1958, 169-190.
- Hayes 1991: J. W. Hayes, *The Hellenistic and Roman Pottery*, Paphos III, Nicosia 1991.
- Καλλιντζή 2007: Κ. Στ. Καλλιντζή, Κοσμήματα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων, στο: Α. Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2007, 256-272.
- Καλλιντζή 2016: Κ. Στ. Καλλιντζή, Πήλινα φαρμακοδοχεία από τα Άβδηρα, στο: Μ. Γιαννοπούλου – Χ. Καλλίνη (επιμ.), *ήχαδιν Ι. Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, Αθήνα 2016, 490-514.
- Καλτσάς 1983: Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ* 38 (1983), Α', 1-77.
- Καραπαναγιώτης – Τσιναρίδης 2016: Ι. Καραπαναγιώτης – Β. Τσιναρίδης, *Προκαταρκτικά αποτελέσματα αναλύσεων κεραμικών από την περιοχή της Κορίνθου, με φασματοσκοπία, φθορισμού ακτίνων Χ (XRF)*, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, Πρόγραμμα Διαχείρισης Εκκλησιαστικών Κειμηλίων, Θεσσαλονίκη 2016.
- Κασίμη 2005: Γ. Κασίμη, Ελληνιστικοί τάφοι στην αρχαία Κόρινθο, στο: Α. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα 2005, 143-152.
- Knapp – Mac Isaac 2005: R. C. Knapp – J. D. Mac Isaac, *Excavations at Nemea. The Coins*, Excavations at Nemea III, Berkeley/Los Angeles 2005.
- Knigge, 1976: U. Knigge, *Der Südhügel*, Kerameikos IX, Berlin 1976.
- Κορρές 2009: Μ. Κορρές, *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009.
- Κόρκα 2013: Ε. Κόρκα, Η γραπτή πώρινη σαρκοφάγος Φανερωμένης Χιλιομοδίου Κορινθίας, στο: Κ. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times Until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, Athenaia 4, München 2013, 305-311.
- Κόρκα – Αγελαράκης 2018: Ε. Κόρκα – Α. Αγελαράκης, Νέα στοιχεία περί της πώρινη γραπτής σαρκοφάγος Φανερωμένης Χιλιομοδίου, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. – Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 549-556.
- Korka – Evaggeloglou 2019: E. Korka – P. Evaggeloglou, A cemetery excavation unearths Tenea's past, στο: H. Frielinghaus – J. Stroszek – P. Valavanis (επιμ.), *Griechische Nekropolen Neue Forschungen und Funde, Beiträge zur Archäologie Griechelands 5*, Mohnsee 2019, 101-113.
- Korka – Lagos 2019: E. Korka – C. Lagos, Numismatic grave finds of the Tenea-Chiliomodii Excavation Project 2013-2017, *JAN* 9 (2019), 49-62.
- Κουντούρη – Πετρόχειλος 2017: Ε. Κουντούρη – Ν. Πετρόχειλος, *Sepulcrum gentis Chaeronensis*: ένας οικογενειακός τάφος στη Χαϊρώνεια Βοιωτίας και η συμβολή του στη μελέτη των ταφικών εθίμων της αυτοκρατορικής εποχής, *ΑΔ* 67-68 (2017), Α', 483-508.
- Κρυστάλλη-Βότση 1967: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Ανασκαφή Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών, *ΑΔ* 22 (1967), Β' 1, 166-169.
- Κύρκου 2017: Θ. Κύρκου, Ταφικά στεφάνια από τη Δυτική Νεκρόπολη της Αμβρακίας, στο: Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *“σπίρα”, Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Α. Ντούζουγλη και του Κ. Ζάχου*, Πρακτικά, Αθήνα 2017, 445-458.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, *Ανατολικό Νεκροταφείο Πέλλας, Ανασκαφικές περίοδοι 1991-2007*, Θεσσαλονίκη 2014.
- Morgan 1938: C. H. Morgan, Excavations at Corinth, Autumn, 1937, *AJA* 42 (1938), 362-370.
- Νικολακοπούλου, 2009: Ε. Νικολακοπούλου, ...Αρώματα και φάρμακα ταξιδεύουν. Φαρμακοδοχεία από την ελληνιστική πόλη της Ρόδου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΓ'* (2009), 530-545.
- Νταϊάκη 2012: Β. Νταϊάκη, *Ελληνιστικοί τάφοι έξω από τις Αχαρνές Πύλες του τείχους των Αθηνών. Συμβολή στην όψιμη ελληνιστική κεραμική*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Παπακωνσταντίνου, 1997: Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Ελληνιστική κεραμική από τη Λαμία, στο: Α. Κυπραίου (επιμ.), *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μάρτιος 1994, Πρακτικά*, Αθήνα 1997, 50-58.
- Παπαποστόλου 1984: Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας II, *ΑΔ* 33 (1978), Α', 354-385.
- Payne 1931, H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford 1931.
- Pemberton 1985: E. G. Pemberton, The Hellenistic graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54:3 (1984), 271-307.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Agora Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century after Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Πλιάκου 2007: Γ. Πλιάκου, Λυχνάρια από τις νεκροπόλεις της ρωμαϊκής Νικόπολης, στο: Ζάχος κ.ά. 2007, 533-562.
- Price 1967: M. J. Price, Coins from some deposits in the South Stoa at Corinth, *Hesperia* 36:4 (1967), 348-388.
- Προσκυνητοπούλου 2011: Ρ. Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, Αθήνα 2011.
- Πωλογιώργη 1985: Μ. Πωλογιώργη, Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας, *ΑΔ* 40 (1985), Α', 162-177.
- Ravel 1936: O. S. Ravel, Les “Poulains” de Corinthe. Monographie des statères corinthiens, Basel 1936.
- Rife 2012: J. L. Rife, *The Roman and Byzantine Graves and Human Remains, Isthmia IX*, Princeton 2012.
- Robinson 1959: H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, Agora V, Princeton 1959.
- Rotroff 1997: S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Part 1, Princeton 1997.
- Rotroff 2006: S. I. Rotroff 2006, *The Plain Wares, Agora XXXIII*, Princeton 2006.
- Roux 1954: G. Roux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1953, *BCH* 78 (1954), 95-224.

- Σβορώνος 1904: I. N. Σβορώνος, *Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων*, Αθήνα 1904.
- Seeberg 1971: A. Seeberg, *Corinthian Komos Vases*, BICS Suppl. 27, London 1971.
- Siebert 1966: G. Siebert, *Lampes corinthiennes et imitations*, BCH 90 (1966), 472-513.
- Smith 2010: T. J. Smith, *Komast Dancers in Archaic Greek Art*, Oxford 2010.
- Τσιγαρίδα 1993: Ε. Τσιγαρίδα, Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας, στο: *Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989, Τόμος 3, Στη μνήμη του Μανώλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1993, 1631-1643.
- Τουλουμτζίδου 2011: Α. Τουλουμτζίδου, *Μετάλλινα αγγεία του 4ου-2ου αι. π.Χ. από τον ελλαδικό χώρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Vessberg – Westholm 1956: O. Vessberg – A. Westholm, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, The Swedish Cyprus Expedition IV:3, Stockholm 1956.
- Walters 1914: H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London 1914.
- Slane 2017: K. W. Slane, *Tombs, Burials and Commemoration in Corinth's Northern Cemetery*, Corinth XXI, Princeton 2017.
- Weinberg – Stern 2009: G. D. Weinberg – E. M. Stern, *Vessel Glass*, Agora XXXIV, Princeton 2009.
- Whitehouse 2001: D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, vol. 2, Hudson Hills 2001.
- Wiseman 1978: J. Wiseman, *The Land of the Ancient Corinthians*, SIMA 50, Göteborg 1978.
- Ψάλτη 2004: Ν. Ψάλτη, Ταφικά σύνολα ελληνοιστικών χρόνων από την Ερέτρια, στο: Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 2000, Πρακτικά*, Αθήνα 2004, 505-512.
- Ziskowski 2012: A. Ziskowski, Clubfeet and kypselids: Contextualizing corinthian padded dancers in the Archaic period, *ABSA* 107 (2012), 211-232.

Εικ. 1. Παιδική σαρκοφάγος αρχαϊκών χρόνων κτερισμένη εξωτερικά με 48 αγγεία (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 2. Διπλός ασκός με τριφυλλόστομη ηθμοειδή προχολή (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 3. Άωτο κλειστό αγγείο (Αρχείο Tenea Project)

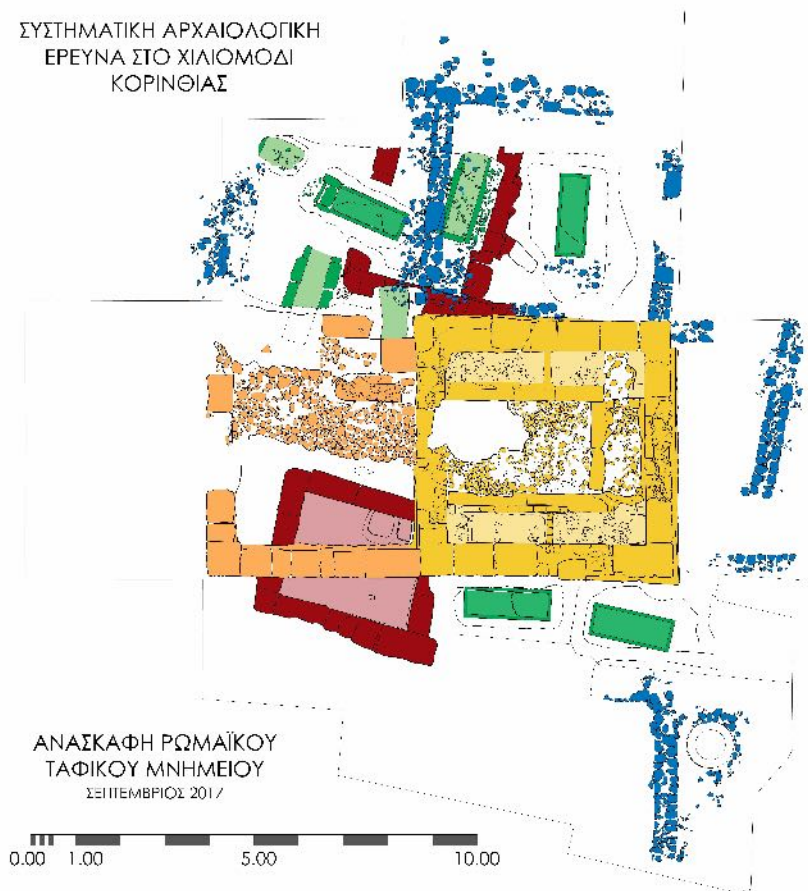
Εικ. 4. Δίχωρο υπέργειο ταφικό μνημείο (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 5. Λύχνοι από τις ταφές ρωμαϊκών χρόνων εξωτερικά του ταφικού μνημείου (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 6. Γενική άποψη του ανασκαμμένου χώρου όπου διακρίνονται η δεξαμενή και οι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 7. Κάτοψη του ανεσκαμμένου χώρου. Οι χρονολογικές φάσεις δηλώνονται με διαφορετικά χρώματα (Αρχείο Tenea Project).

Εικ. 9. Φύλλα από επιχρυσωμένο χάλκινο στεφάνι με φύλλα και καρπούς μυρτιάς (Αρχείο Tenea Project).

Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Αποτελέσματα της ανασκαφής 2014-2016

ABSTRACT. This paper presents the preliminary results of the excavations conducted in 2014-2016 by the Ephorate of Antiquities of Corinth as part of the ongoing programme “Excavation, Protection and Rehabilitation of the Ancient Theatre of Sikyon”. The lower part of the cavea features 21 rows. At a second phase, an exedra was added to its central kerkis and the corresponding prohedra-throne was moved, probably to the last kerkis. The corridor and stairs of the diazoma were investigated. The water channel of the diazoma was discovered. Evidence suggests the existence of a second diazoma, which separates the middle part of the cavea (with approximately 13 rows) from the upper part. The latter appears to have had a maximum of 27 rows, adapted to the slope’s natural ridge. The seats of the cavea were of a single-block form, with variations of two or three blocks. Several construction phases were identified in the northwest vaulted passage. The retaining walls (analemmata) are preserved to almost their full length and up to 13 m from the orchestra level. Quarrying activity was identified on the last kerkis and to the south of the southeast vaulted passage.

Το αρχαίο θέατρο που οικοδομήθηκε σε φυσική κλιτύ της ακροπόλεως του υψιπέδου της Σικυώνος έχει προσανατολισμό ανατολικό-βόρειοανατολικό (ο άξονάς του αποκλίνει 53° από τον μαγνητικό Βορρά). Η ιστορία της έρευνας στο μνημείο ξεκινά τον 19ο αιώνα. Η επίχωση είχε καλύψει το σκηνικό οικοδόμημα, τις παρόδους, τα αναλήμματα, την ορχήστρα, τις σειρές εδωλίων του κάτω κοίλου και ένα μέρος των θολωτών διόδων. Ωστόσο, η θέση του θεάτρου παρέμενε αναγνώσιμη. Το μνημείο καταγράφηκε από την επιστημονική αποστολή που συνόδευσε τα γαλλικά στρατεύματα του Μαιζώνος που αποβιβάστηκαν στην Πελοπόννησο για να διασφαλίσουν την εφαρμογή της Συνθήκης του Λονδίνου και την απομάκρυνση των στρατευμάτων του Ιμπραήμ¹. Όταν το 1838 κυκλοφόρησε στο Παρίσι η πολυτελής σχετική δημοσίευση υπό τον αρχιτέκτονα Guillaume Abel-Blouet το θέατρο της Σικυώνος παρουσιάστηκε χαρτογραφημένο σε συσχέτιση με τα ερείπια της αγοράς και του σταδίου, ενώ υπήρχαν και σχέδια των δύο θολωτών διόδων². Η Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα ανέσκαψε το σκηνικό οικοδόμημα, την ορχήστρα, τον εύριπο και μέρος των κατώτατων σειρών του κοίλου³. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος το 1954 πραγματοποίησε καθαρισμούς στο σκηνικό οικοδόμημα και τη βόρεια θολωτή δίοδο και εμφάνισε θρόνους και εδώλια. Το 1984 έγιναν δοκιμαστικές τομές από την από την Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία⁴.

Για τη χρονολόγηση του θεάτρου απαιτούνται περαιτέρω αρχαιολογικά και ανασκαφικά τεκμήρια. Οι ιστορικές πηγές θέτουν *terminus ante quem* το 251 π.Χ., όταν ο Άρατος αιφνιδίασε, νύκτα, τη φρουρά του τυράννου Νικοκλέους και οι πολίτες της Σικυώνος συγκεντρώθηκαν στο θέατρο μέχρι να ξημερώσει, παρακολουθώντας τις πολιτικές εξελίξεις⁵. Επίσης, το θέατρο σχετιζόταν και με τις δημόσιες εορτές και αγώνες προς τιμήν του Δημητρίου Πολιορκητού, ο οποίος επανίδρυσε την Σικυώνα το 303 π.Χ.⁶.

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτισμικής Ανάπτυξης 2014-2016 για το έργο «Αποκάλυψη, Προστασία και Ανάδειξη του αρχαίου θεάτρου της Σικυώνας» πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας διερευνητικές τομές⁷. Σκοπός ήταν η διερεύνηση του είδους, της μορφής και του

¹ Υπάρχει επίσης μια αναφορά από το 1802 ότι ο Sebastiano Ittar, εκ μέρους του Λόρδου Έλγιν, εργάστηκε για έξι ημέρες στη Σικυώνα ερευνώντας την περιοχή του γυμνασίου, του σταδίου και του θεάτρου, Lolos 2011, 6.

² Blouet 1838, 39-40, εικ. 81-83.

³ Earle 1889. Earle 1891. Earle 1893. Brownson – Young 1893. McMurtry 1889. Fossum 1905. Επαναδημοσίευση των ερυθμάτων και σχεδίων της ΑΣΚΣΑ και νέες παρατηρήσεις έγιναν από τον Fiechter 1931.

⁴ Ορλάνδος 1955. Κρυστάλλη-Βότση 1988.

⁵ Πλούταρχος, Άρατος, 8.

⁶ Haward – Lolos 2015, 161-162. Για αναφορές στις οικοδομικές φάσεις McMurtry 1889. Fossum 1905. Fiechter 1931. Bressan 2009. Di Napoli 2013. Haward – Lolos 2015.

⁷ Η Προγραμματική Σύμβαση υπεγράφη ανάμεσα στο ΥΠΠΟΑ, την Περιφέρεια Πελοποννήσου και το Δήμο Σικυωνίων. Η ανασκαφή διεξήχθη υπό την διεύθυνση του Προϊσταμένου της Εφορείας Κωνσταντίνου Κίσσα και από τους αρχαιολόγους Βασίλειο Παπαθανασίου και

βαθμού διατήρησης του αυθεντικού υλικού, η προσέγγιση της αρχικής γεωμετρικής σύλληψης του θεάτρου, η – στο βαθμό του δυνατού – επίλυση της γραφικής αποκατάστασής του, η διαφοροποίηση των οικοδομικών του φάσεων. Διερευνήθηκαν ανασκαφικά τα ακόλουθα: εύριπος (έμπροσθεν των κερκίδων 2-3, 12-14), κάτω κοίλο (κερκίδες 1, 7, 8, 15), 1ο διάζωμα (περί των κλιμάκων 3-5, 8-14), το μέσον και άνω κοίλο (σε μέρη των κερκίδων 7-13), τα στόμια των θολωτών διόδων, τα αναλήμματα του κοίλου. Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την ως άνω ανασκαφή αναμένεται να συμπληρωθούν και να τελειοποιηθούν με την συνέχιση της ανασκαφής στο αρχαίο θέατρο, καθώς και με την ολοκλήρωση της μελέτης των ανασκαφικών ευρημάτων. Ακολούθως συνοψίζονται τα προκαταρκτικά αποτελέσματα.

Το θέατρο βρίσκεται σε στάθμη 175 μ. από το επίπεδο της θαλάσσης. Έχει διάμετρο ορχήστρας περί τα 24,20 μ., ύψος κοίλου ~26 μ. και μέγιστη ακτίνα του κοίλου ~62 μ. Συνολικά καταλαμβάνει έκταση περί τα 8000 τ.μ. Με την κλίμακά του επιβαλλόταν στο τοπίο της αρχαίας πόλης. Οι χαράξεις του συμφωνούν με τις περιγραφές του Βιτρουβίου περί αρχαίων ελληνικών θεάτρων⁸. Συνεπώς, το θέατρο της Σικυώνος έχει αξία τεκμηρίου για την πιστότητα και ακρίβεια του έργου του Βιτρουβίου για την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική.

Στον σχεδιασμό παρατηρούνται τα εξής: α) ορίστηκε στο έδαφος κύκλος (ορχήστρα) και εγγεγραμμένο τετράγωνο (εικ. 1)· β) τα τόξα των ακραίων κερκίδων, οι οποίες αποκλίνουν από τον κύκλο χαράχθηκαν με κέντρο το μέσον της πλευράς του τετραγώνου (Δ) και ακτίνα ΔΔ'· γ) η πλευρά ΑΑ' του τετραγώνου όρισε τη στοά του προσκηνίου δ) η παράλληλη της εφαπτομένη (ΒΒ') με μήκος ίσο με τη διάμετρο του κύκλου όρισε τον θυραίο τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος· ε) οι εφαπτόμενες (Ε, Ε') διαφορίζουν την έκταση του κυρίως σκηνικού οικοδομήματος από αυτήν των συνοδών κατασκευών του (δωμάτιο με θρανίο, κρήνη)· στ) οι άξονες των Κλιμάκων 2-15 συμπίπτουν με ακτίνες του κύκλου. Στην εκτέλεση των χαράξεων μετράται βαθμός απόκλισης της τάξεως ορισμένων εκατοστών, ιδίως στους άξονες των κλιμάκων και της σκηνής. Τέλος, οι άξονες των αναλημάτων δεν είναι συμμετρικοί (φαίνεται να συσχετίζονται με διαφορετικά κέντρα (στα σημεία Γ' και Δ αντίστοιχα).

Ο εύριπος (υπόγειος αγωγός της ορχήστρας) δομείται από δύο λίθινες στρώσεις. Στον πυθμένα του σχηματίζονται λεκάνες καθίζησης στο φυσικό μαργαϊκό κιμιλόχωμα (εικ. 2). Στους άξονες των κλιμάκων του κοίλου λίθοι ζεύξεως γεφυρώνουν το εύρος του αγωγού. Στηρίζονται στις παρειές του ευρίπου και σε κατακόρυφο λίθο. Στον προς την ορχήστρα δόμο του αγωγού εντοπίστηκε διαμήκης απότμηση τετράγωνης διατομής, πιθανόν δηλούσα της στάθμης της ορχήστρας. Στην άνω έσω ακμή εντοπίστηκε κυμάτιο, που δείχνει ότι τουλάχιστον το ανώτατο μέρος του ευρίπου ήταν ορατό⁹. Οι λίθοι αυτοί φέρουν εντομίες ζητάμορφων συνδέσμων (μήκος 0,28 μ., πλάτος 0,12 μ.). Όταν εξέλεισαν οι σύνδεσμοι, όσοι λίθοι δεν αντιστηρίζονταν από τους λίθους ζεύξεως ολισθήσαν προς το εσωτερικό του ευρίπου.

Στο κοίλον, 16 κλίμακες ορίζουν 15 κερκίδες. Στο κάτω κοίλον παρατηρήθηκε κλίση τάξεως ~0,20 μ. από τις ακραίες κερκίδες προς την κεντρική, η οποία φαίνεται να απαλείφεται στο επίπεδο του 1ου διαζώματος. Έκαστο λίθινο μέλος του κοίλου εδράζεται στο φυσικό έδαφος και στο οπίσθιο μέρος της υποκάτω λίθινης σειράς¹⁰. Το φυσικό έδαφος έχει διαμορφωθεί σε βαθμιδωτές υποβάσεις, αντίστοιχες με τις σειρές του κοίλου. Με την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι το φυσικό έδαφος είναι: α) επί το πλείστον κιμιλόχωμα μαργαϊκής σύστασης, με ικανή συνοχή και αντοχή στο νερό, υπόλευκο-υπόφαιο, ή στρώσεις πλακοειδών κιμιλολιθαρίων, β) φυσικός βράχος, κυρίως στις θολωτές διόδους, στις ακραίες κερκίδες, στα αναλήμματα και σποραδικά στο μέσον και άνω κοίλον, γ) χώμα ψαμμιτικής υφής καστανέρυθρο-κιτρινοκάστανο, μαλακό και ευπαθές, στο άνω κοίλο, δ) σκληρό καστανέρυθρο χώμα με βότσαλα, ενίοτε με σκληρότητα εύθρυπτου βράχου, κυρίως στο άνω κοίλο, ε) πλακοειδείς στρώσεις από καστανέρυθρο κιμιλόχωμα, σε λιγοστές θέσεις στο άνω κοίλον.

Ο πρώτος λίθινος αναβαθμός του κοίλου, όπου εδράζονταν οι θρόνοι της προεδρίας, εξαιρείται με κυμάτιο τριών ταινιών στην όψη της και στην άνω έδρα φέρει εγχάρακτο οδηγό για την τοποθέτηση των θρόνων. Κάθε ανακλιντροειδής θρόνος (μήκους ~2,50 μ.) έχει ερεισίνωτο και ερεισίχειρα και συναποτελείται από δύο λαξευμένους μονόλιθους. Σήμερα σώζονται όλοι οι θρόνοι πλην αυτού της Κερκίδας 8. Τα τεκμήρια που συγκεντρώθηκαν από την ανασκαφή κατηύθυναν στην ακόλουθη υπόθεση. Στην α' οικοδομική φάση θα υπήρχαν δεκατρείς θρόνοι, ένας για κάθε κερκίδα, πλην της πρώτης και τελευταίας, όπου η ορατότητα προς το

Δημήτρα Ανδρικού, η οποία ανέλαβε επίσης τη γραφική ανασύσταση και αποκατάσταση μερών του μνημείου βάσει των νέων ανασκαφικών δεδομένων και αποτελεσμάτων. Η αποτύπωση των ανασκαφικών τομών (και της μορφής των θρόνων) έγινε σε κλίμακα 1:20 από την σχεδιάστρια Μαρία Σιούτη με αναλογικές μετρήσεις και με τοπογραφικά σημεία που ελήφθησαν από τον τοπογράφο μηχανικό Μιχάλη Γκέλη, ο οποίος παραχώρησε επίσης προγενέστερο τοπογραφικό σχέδιο του θεάτρου και παρήγγε με φωτογραμμετικές μεθόδους τρισδιάστατο μοντέλο με φωτογραφική υφή, στο οποίο εικονίζεται το θέατρο μετά την ολοκλήρωση της Α' φάσης της ανασκαφής.

⁸ Σχετικά με τις περιγραφές του Βιτρουβίου Λέφας 2000, 289-313. Dörpfeld – Reisch 1896.

⁹ Ίχνη ή τεκμήρια κάλυψης του ευρίπου δεν εντοπίστηκαν στο ανασκαφέν μέρος. Το ενδεχόμενο κάλυψης από φθαρά υλικά δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

¹⁰ Μόνο στις πρώτες σειρές του κοίλου διαπιστώθηκε κατά τόπους ενίσχυση της υπόβασης με μικρά λιθάρια, ορθογωνισμένους μικρούς λίθους ή πλακοειδείς λίθους.

προσκήνιο και το υπερυψωμένο λογείο θα ήταν περιορισμένη. Πράγματι, τεκτονικά γράμματα σε θρόνους είναι συνεπή με την ως άνω διάταξη (ο θρόνος της Κερκίδας 2 φέρει το γράμμα Α, της 3 το Β, της 6 το Ε). Στην αρχική ύπαρξη θρόνου στην Κερκίδα 8 παραπέμπουν τα ανασκαφικά ευρήματα, ήτοι εγχάρακτος οδηγός για τον θρόνο, συμπλήρωση μέρους του κενού που προέκυψε από την αφαίρεση του θρόνου με λιθόπλινθους που δεν ακολουθούν τον τρόπο δόμησης της α' φάσης, δηλαδή δεν εισχωρούν στην υπεράνω αυτών λίθινη στρώση ή/και έχουν λαξευθεί ώστε να προσαρμοστούν στη διάσταση των προϋπαρχόντων λίθων της α' φάσης. Σε β' οικοδομική φάση ο θρόνος της Κερκίδας 8 θα αφαιρέθηκε για την οικοδόμηση τιμητικής εξέδρας, κατάλοιπα της οποίας εντοπίσαμε. Για την εξέδρα πιθανόν χρησιμοποιήθηκε πολυτελέστερος λίθος, όπως μάρμαρο, που σήμερα έχει χαθεί. Βάσει των μετατροπών στα προϋπάρχοντα της εξέδρας εδώλια προτείνουμε εξέδρα με τρίπλευρο ερεισίνωτο και ημικυκλικό κάθισμα¹¹, στον τύπο της εξέδρας του θεάτρου της Ιεράπολης¹² (εικ. 3). Ο θρόνος της Κερκίδας 8 ενδεχομένως μεταφέρθηκε στην τελευταία κερκίδα, όπου σήμερα διασώζεται θρόνος προσαρμοσμένος στην πρώτη σειρά εδωλίων, τα οποία έχουν απολαξευθεί κατά το πρόσθιο μέρος τους για την υποδοχή του νέου μέλους.

Πίσω από την προεδρία υπάρχει διάδρομος (εμφανίζει ελαφρά απομείωση στην άνω επιφάνειά του, 0,03-0,04 μ., λόγω της κίνησης των θεατών). Ακολουθούν οι σειρές εδωλίων. Ο κύριος τύπος είναι το μονολιθικό εδώλιο (ύψος ~0,337-0,38 μ., βάθος ~0,77 μ.), με όψη κοσμούμενη με κυμάτιο. Εντοπίστηκαν επίσης πολλές παραλλαγές, ήτοι εδώλια απαρτιζόμενα από δύο ή τρία λίθινα μέρη ή, εξαιρετικά σπάνια, με το οπίσθιο μέρος λαξευμένο στο βράχο. Οι βαθμίδες των κλιμάκων είναι μονολιθικές (ύψος ~0,23-0,26 μ.) (εικ. 4). Σε κάθε σειρά εδωλίων αντιστοιχεί μία βαθμίδα διαταγμένη με κλίση ~10°, λαμβάνοντας έτσι μορφή ράμπας.

Η δομή του 1ου διαζώματος δεν ήταν γνωστή προ της ανασκαφής, γι' αυτό και δεν ήταν δυνατός ο υπολογισμός του αριθμού των σειρών του κάτω κοίλου. Το διάζωμα διαμορφώνεται από διάδρομο, αγωγό και τοιχίο διακοπτόμενο από τις κλίμακες που οδηγούν στο μέσον κοίλον (εικ. 5-6). Από τον διάδρομο εντοπίστηκε κατά τόπους μόνον η υπόβασή του στο φυσικό έδαφος (~1 μ. μέγιστο σωζόμενο πλάτος υπόβασης). Εκτιμούμε ότι υπήρχαν λίθινες πλάκες επίστρωσης του διαδρόμου. Την ύπαρξή τους υποδηλώνει απολάξευση στους λίθους του αγωγού στην επιφάνεια επαφής τους με τις πλάκες του διαδρόμου. Το πλάτος του διαδρόμου εκτιμάται ~1,50 μ. (συνυπολογιζόμενης της επέκτασης του χώρου διελεύσεως στο οπίσθιο μέρος του ανώτατου εδωλίου του κάτω κοίλου). Ο αγωγός του διαζώματος δομείται από δρομικούς ορθογωνισμένους λίθους. Έχει ορατό πλάτος 0,57 μ. και αύλακα κεκονιαμένη με υπόλευκο κονίαμα. Ορθοστάτες λίθοι διαμόρφωναν το τοιχίο του διαζώματος, το οποίο φαίνεται ότι δεν συνεχιζόταν πέραν των θολωτών διόδων. Οι κλίμακες του διαζώματος είχαν τέσσερις βαθμίδες ύψους 0,30 μ. Η πρώτη εδράζεται στον αγωγό γεφυρώνοντας την αύλακα αυτού. Όλες οι κλίμακες ακολουθούν τον άξονα των αντίστοιχων κλιμάκων του κοίλου. Κατ' εξαίρεση στη θέση της Κλίμακας 8 υπάρχει ορθοστάτης του τοιχίου. Ορθογώνια απολάξευση στο άνω μέρος του παραπέμπει σε θέση για βαθμίδα. Ίσως εδώ υπήρχε κλίμακα διαταγμένη παραλλήλως προς τους ορθοστάτες ή κάποια άλλη κατασκευή.

Έως το 1ο διάζωμα υπολογίστηκαν 21 σειρές εδωλίων με κλίση 26°, αντίστοιχη με αυτή της Επιδαύρου. Στο μέσον και άνω κοίλον διατηρείται μόνο η υπόβαση –με αρκετή φθορά κατά τόπους– των εδωλίων και ελάχιστα σποραδικά εδώλια ή τμήματα αυτών.

Η θέση και μορφή του 2ου διαζώματος δεν ήταν γνωστή. Θα μπορούσε να έχει μορφή απλού διαδρόμου, όπως ο διάδρομος πίσω από την προεδρία. Με την ανασκαφή εντοπίστηκε μικρό μέρος υπόβασης λαξευμένης στον φυσικό βράχο, πλάτους 1,30 μ., σε στάθμη 189,80 μ. Ενδεχομένως, σχετίζεται με το 2ο διάζωμα, που θα όριζε μέσον κοίλον με 13 σειρές εδωλίων. Σύμφωνα με αυτή την πρόταση, η αναλογία των σειρών του κάτω προς το μέσον κοίλον είναι όμοια με του θεάτρου και επιθεάτρου της Επιδαύρου ($13/21 = 0,619$, $21/34 = 0,618$). Η προτεινόμενη στάθμη για το 2ο διάζωμα συνάδει με το ύψος της τεχνητής επίχωσης πάνω από τις θολωτές διόδους. Πράγματι, θα ήταν λογικό οι αρχαίοι κατασκευαστές να ακολουθούσαν για την επέκταση του μέσου κοίλου το ύψος του αντίστοιχου διαζώματος.

Στο άνω κοίλον ο αριθμός των σειρών κάθε κερκίδας προσαρμόζεται στη φυσική κορυφογραμμή της κλιτύος. Ο αριθμός των σειρών στο άνω κοίλον θα έφθανε περί τις 27 σειρές στο μέγιστο. Φαίνεται ότι το άνω κοίλο είχε κατά τι εντονότερη κλίση. Δεν είναι ακόμη γνωστό εάν υπήρχε κάποιος διάδρομος των σειρών στο άνω κοίλον, που θα διαιρούσε αυτές τις 27 σειρές εδωλίων (π.χ. σε 13 και 13). Η προκαταρκτική εκτίμηση για τη χωρητικότητα του θεάτρου είναι ~12.000 θέσεις, χωρίς να υπολογίζεται η περιοχή του κοίλου πάνω από τις θολωτές διόδους και πέραν αυτών.

Εξαιρετικό γνώρισμα του θεάτρου της Σικυώνος, μοναδικό στα θέατρα της σύγχρονης ελλαδικής επικράτειας, είναι οι θολωτές δίοδοι προς το 1ο διάζωμα. Ίχνη εδωλίων στην τεχνητή επίχωση πάνω και δίπλα

¹¹ Σχετικά με τα τετράγωνα λαξεύματα μπροστά από την εξέδρα δεν έχει δοθεί ακόμη ασφαλή ερμηνεία. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο προσαρμογής εδώ στηλών ή κατασκευών για σκίαση, βλ. περίπτωση Άργους, Moretti – Diez 1993, εικ. 21.

¹² Bernardi Ferrero 1966, 57-61, 75-76.

από τις θολωτές διόδους δεν εντοπίστηκαν ανασκαφικά έως τώρα. Συνεπώς η τεχνητή επέκταση του μέσου κοίλου έως τις ακραίες κερκίδες –παρέμβαση η οποία συνεπάγεται την οικοδόμηση διόδων προς το κοίλο– δεν είναι βέβαιο ότι είχε σκοπό την αύξηση της χωρητικότητας του κοίλου. Ενδεχομένως, αυτό το έργο, το οποίο μετέβαλε το φυσικό εδαφικό ανάγλυφο του πρανούς και δημιούργησε πιο «κλειστό» κοίλο, να στόχευε στη βελτίωση της ακουστικής του θεάτρου.

Υπάρχουν δύο θολωτές διόδοι, η βορειοδυτική και η νοτιοανατολική (εικ. 7)¹³. Πρόκειται για δύο κλειδωτά δυναμικά τόξα, που εμφανίζουν διαφορές σε γεωμετρικά και οικοδομικά χαρακτηριστικά, ανάμεσα στα οποία είναι και το επίπεδο γενέσεως του θόλου. Ο άξονας της νοτιοανατολικής διόδου ακολουθεί την ακτίνα του κύκλου της ορχήστρας που διέρχεται από την Κλίμακα 3, ενώ της βορειοδυτικής είναι παράλληλος προς το σκηνικό οικοδόμημα και ευθυγραμμίζεται με την είσοδο στο στάδιο. Στη νοτιοανατολική διόδο ανακαλύφθηκε μέρος αγωγού τετράγωνης διατομής, λαξευμένου στον φυσικό βράχο, δηλαδή στη στάθμη όπου θα εδραζόταν η επίστρωση της διόδου. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα, η στάθμη της νοτιοανατολικής διόδου ήταν στο επίπεδο του διαδρόμου του 1ου διαζώματος, ενώ της βορειοδυτικής ήταν κατά 1 μ. ψηλότερα. Η εξίσωση της στάθμης της βορειοδυτικής διόδου με αυτή του διαδρόμου θα απαιτούσε εκσκαφή του φυσικού βράχου σε βάθος 1 μ., πλάτος άνω των 3 μ. και μήκος πλέον των 24 μ. Εφόσον η διόδος εξυπηρετούσε και την επικοινωνία θεάτρου-σταδίου και η στάθμη του σταδίου είναι υψηλότερα από αυτή του διαζώματος, είναι εύλογο οι αρχαίοι κατασκευαστές να απέφυγαν κοπώδεις και άσκοπους εκβραχισμούς. Επίσης, θα μπορούσε να εξετασθεί η υπόθεση ότι οι θολωτές διόδοι και ο διάδρομος του 1ου διαζώματος αποτελούσαν τμήμα περιπάτου, που θα συνέδεε σημαντικά οικοδομήματα από την αγορά, όπου ο ναός και η παλαίστρα, ως το θέατρο και το στάδιο. Η οδός θα κάλυπτε υψομετρική διαφορά 30 μ. (στάθμη ~165 μ. στην παλαίστρα, ~183,70 μ. στο 1ο διάζωμα, ~190 μ. στο στάδιο).

Στη βορειοδυτική διόδο περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις πιστοποιούνται από τα ανασκαφικά τεκμήρια, μεταξύ των οποίων: α) κτιστό φράγμα στο νότιο στόμιο της διόδου, β) δωρικοί ημικίονες σε β' χρήση (η κάτω διάμετρός τους, ~0,37 μ., είναι συγκρίσιμη με τις διαμέτρους του προσκηνίου), γ) πρόσθετες τοιχοδομές στο βόρειο στόμιο, άνευ οργανικής σύνδεσης με τις προϋπάρχουσες, δ) μεταγενέστερη επίστρωση με πήλινες πλάκες. Επίσης, σύμφωνα με τη θέση γόμφων και μοχλοβοθρίων, ορισμένοι λιθόπλινθοι έχουν χρησιμοποιηθεί σε άλλη θέση από αυτή για την οποία κατασκευάστηκαν. Τέτοιοι λιθόπλινθοι εμφανίζουν πολλές ομοιότητες με το δομικό υλικό των αναλημμάτων. Στο βόρειο στόμιο της διόδου υπάρχει τοίχος εν είδει αναλήμματος, που συγκρατεί την τεχνητή επίχωση πάνω και γύρω από τη διόδο. Δομείται σε ισόδομο σύστημα από λιθόπλινθους, δρομικούς σε μονό στίχο.

Στα αναλήμματα του κοίλου η ανασκαφή είχε εντυπωσιακά αποτελέσματα, καθώς έδειξε ότι διατηρούνται πλήρως ως προς το μήκος τους έως και το σημείο συναντήσεώς τους με τις θολωτές διόδους. Ως προς το ύψος, διασώζονται κατά το ανατολικό σκέλος τους έως 8 μ. από τη στάθμη της ορχήστρας και η στάθμη τους υψώνεται κατά το σκέλος τους που βαίνει προς τις θολωτές διόδους. Η εξωτερική παρειά του αναλημματικού τοίχου δομείται από μεγάλους εμβιατικούς λιθοπλίνθους, που φέρουν στην άνω έδρα μοχλοβόθρια και εντορμίες γόμφων. Η εσωτερική παρειά του τοίχου εισχωρεί στην τεχνητή επίχωση. Δομείται από ακατέργαστους ή αδρά ορθογωνισμένους μεγάλους λίθους και μικρότερα λιθάρια σε ακανόνιστες στρώσεις. Διάτονα στελέχη δομούμενα από μεγάλους λιθόπλινθους συνδέουν τις δύο παρειές.

Οι αναλημματικοί τοίχοι οικοδομούνται επαπτόμενοι προς το φυσικό έδαφος ή την τεχνητή επίχωση την οποία αντιστηρίζουν. Πίσω από τους τοίχους συγκεντρώνονται ύδατα προερχόμενα από την αποστράγγιση του εδάφους, η ποσότητα των οποίων αυξάνεται όταν υπάρχει φυσικό πρανές, καθώς και όταν τα αναλήμματα συγκρατούν, όπως εδώ, τεχνητή επίχωση που είναι χαλαρότερη και υδατοπερατότερη του άσκαφου εδάφους¹⁴. Είναι πιθανόν ότι για την αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου κατασκευάστηκαν οι αύλακες και τα μικρά οικοδομικά κενά που εντοπίστηκαν εντός της δομής των αναλημμάτων, όπως στην περίπτωση του νοτιοανατολικού αναλήμματος όπου αποκαλύφθηκε, λαξευμένη στον φυσικό βράχο, αύλακα τετράγωνης διατομής (εύρους 0,35 μ.) εισχωρούσα κάτω από την τεχνητή επίχωση.

Η πρόελευση του υλικού του θεάτρου δεν είναι ακόμη απολύτως τεκμηριωμένη¹⁵. Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκε στην Κερκίδα 15 και Κλίμακα 16 δραστηριότητα λατόμησης στον μαλακό βράχο, με αύλακες και σφήνες εξωρύξεως. Οι αύλακες έχουν τελικό πλάτος ~0,095-0,10 μ., εκτιμώμενο αρχικό πλάτος 0,25 μ. Υπολογίζεται ότι οι λίθινοι όγκοι θα ήσαν μέσου μήκους 1,40 μ., μέσου πλάτους 0,70-0,80 μ. και μέσου ύψους ~0,40 μ. (και πάντως όχι μεγαλύτερου του 0,60 μ.). Ίχνη λατόμησης εντοπίστηκαν επίσης πέραν του νοτίου στομίου της νοτιοανατολικής θολωτής διόδου, όπου διασώζεται λίθινος όγκος, του οποίου η απόσπαση δεν ολοκληρώθηκε.

¹³ Boyd 1978, 83-100.

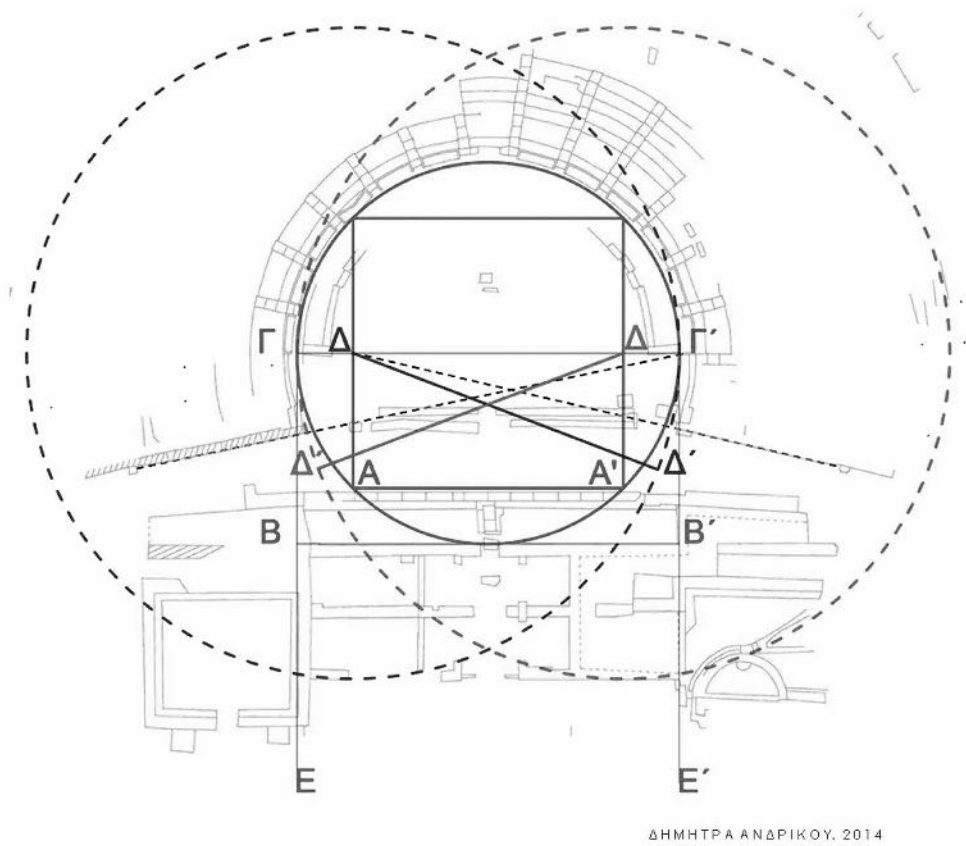
¹⁴ Κορρές 2014, 45.

¹⁵ Για γεωλογικά δεδομένα, βλ. Haward – Lolos 2015.

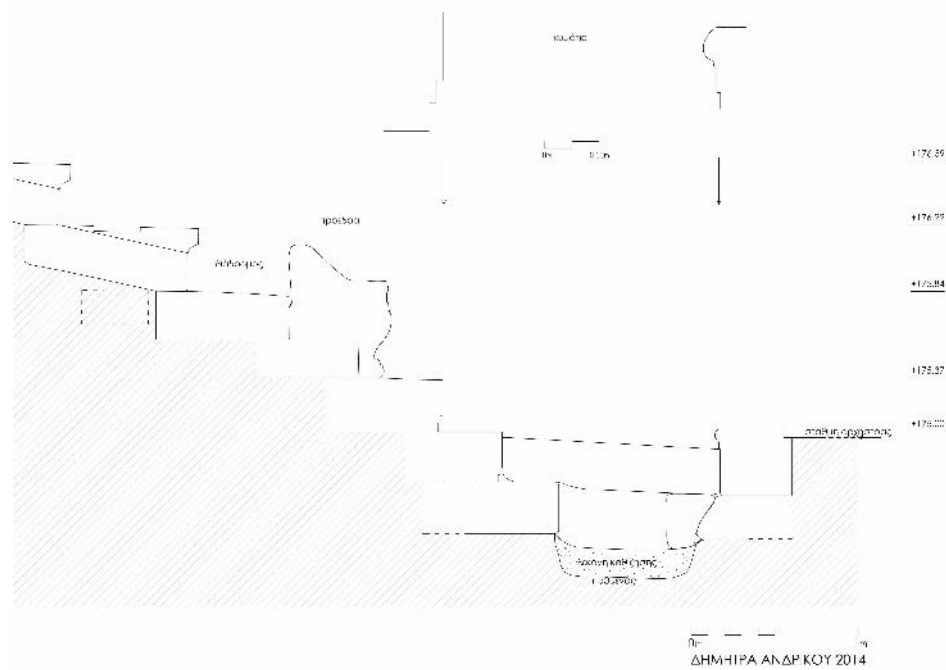

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

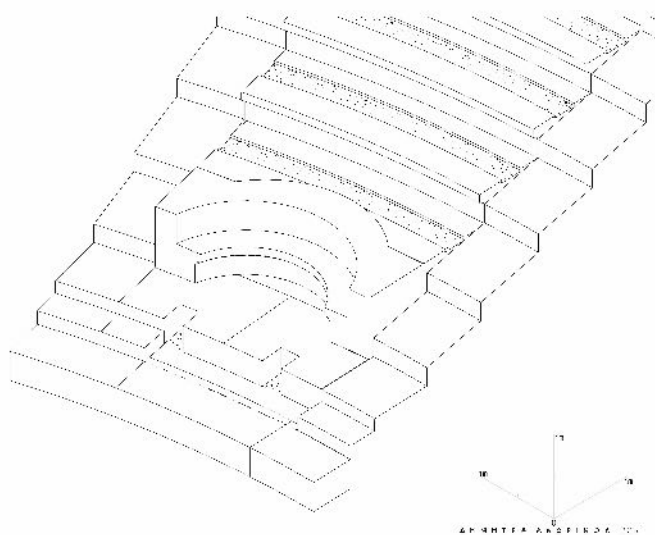
- Bernardi Ferrero 1966: D. Di Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore*, Roma 1966.
- Blouet 1838: G. A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, τόμ. 3, Paris 1838.
- Boyd 1978: T. D. Boyd, The arch and the vault in Greek architecture, *AJA* 82:1 (1978), 83-100.
- Bressan 2009: M. Bressan, *Il Teatro in Attica e Peloponneso tra età greca ed età romana*, Roma 2009.
- Brownson – Young 1893: C. L. Brownson – C. H. Young, Further excavation at the theatre of Sikyon in 1891, *AJA* 8:3 (1893), 397-409.
- Dörpfeld – Reisch 1896: W. Dörpfeld – E. Reisch, *Das griechische Theater*, Athen 1896.
- Earle 1889: M. L. Earle, Excavations at the theater of Sikyon II: Supplementary report of the excavations, *AJA* 5:3 (1889), 286-303.
- Earle 1891: M. L. Earle, Supplementary excavations at the theatre of Sikyon, in 1891, *AJA* 7:3 (1891), 281-282.
- Earle 1893: M. L. Earle, Excavations in the theatre at Sikyon in 1891, *AJA* 8:3 (1893), 388-396.
- Fiechter 1931: E. Fiechter, *Das Theater in Sikyon*, Stuttgart 1931.
- Fossum 1905: A. Fossum, The theatre at Sikyon, *AJA* 9:3 (1905), 263-276.
- Hayward – Lolos 2015: Ch. Hayward – Y. A. Lolos, Building the Early Hellenistic theatre at Sikyon, στο: R. Frederiksen – E. R. Gebhard – A. Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre, Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17, Aarhus 2015, 161-176.
- Κορρές 2014: Μ. Κορρές, *Η στέγη του Ηρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*, Αθήνα 2014.
- Κρυστάλλη-Βότση 1988: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1984, 241-242.
- Λέφας 2000: Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής, Βιβλία I-V* (μετάφραση, σχόλια Π. Λέφας), Αθήνα 2000.
- Lolos 2011: Y. A. Lolos, *Land of Sikyon*, Hesperia Supplement 39, Princeton 2011.
- McMurtry 1889: W. J. McMurtry, Excavations by the American School at the theatre of Sikyon. I. General report of the excavations, *AJA* 5:3 (1889), 267-286.
- Moretti – Diez 1993: J.-Ch. Moretti – St. Diez, *Théâtres d'Argos, Sites et monuments X*, Paris 1993.
- Ορλάνδος 1955: Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1952, 387-395.

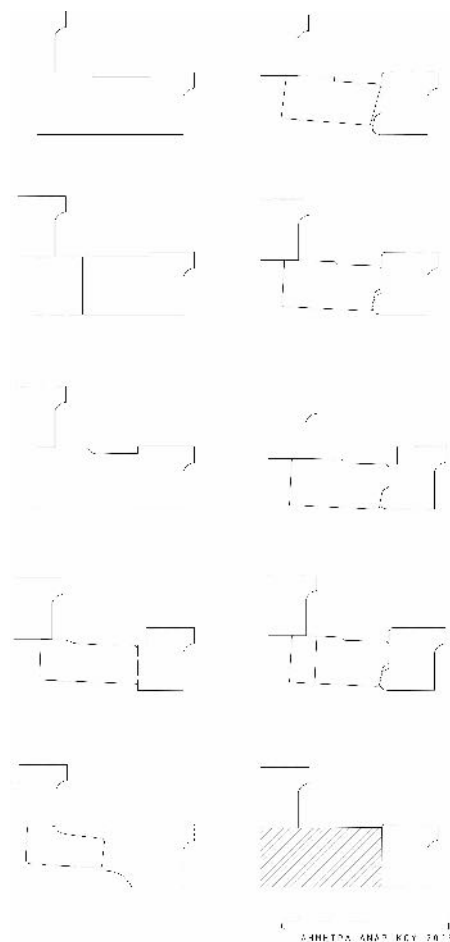
Εικ. 1. Αρχαίο θέατρο Σικώνας. Διάγραμμα κυρίων χαράξεων.

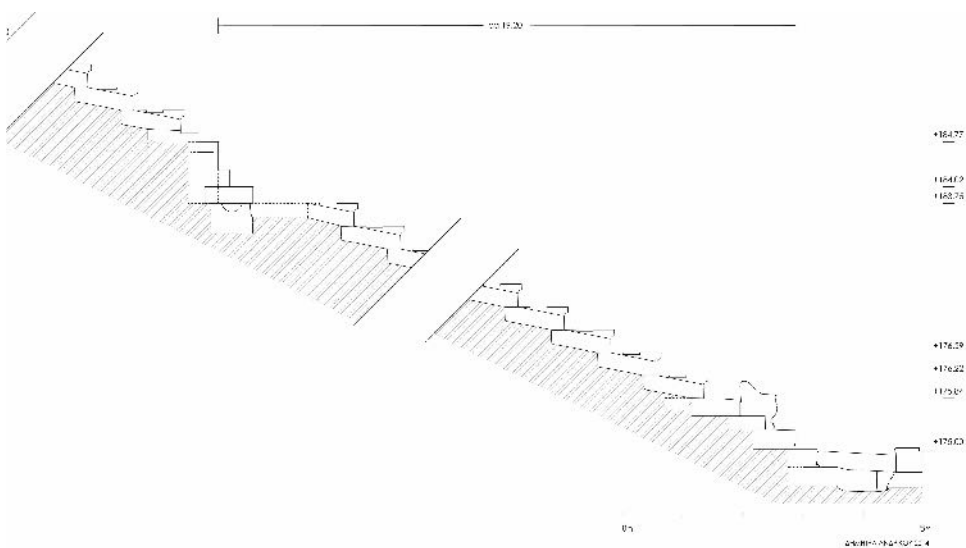
Εικ. 2. Αρχαίο θέατρο Σικώνας. Εύριπος. Γραφική αποκατάσταση σε κατακόρυφη τομή.

Εικ. 3. Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Κάτω κοίλον, τμήμα της Κερκίδας 8 και των περιοριζουσών αυτήν κλιμάκων. Προτεινόμενη γραφική αποκατάσταση της εξέδρας.

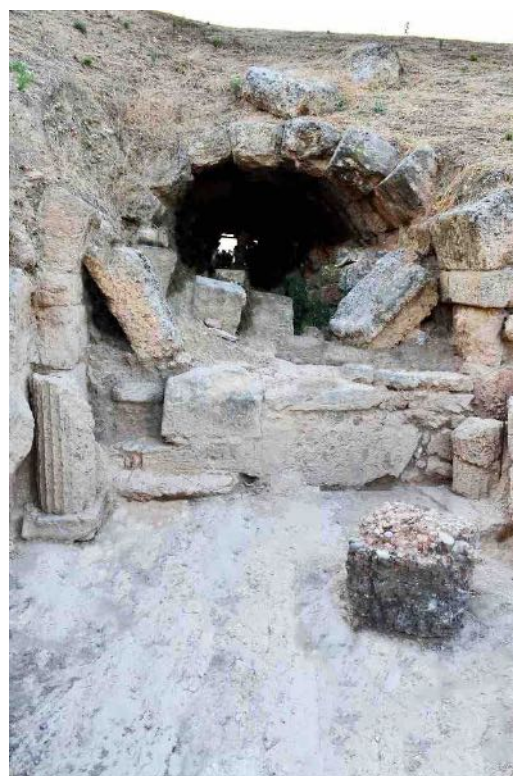
Εικ. 4. Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Γραφική παράσταση των τύπων εδωλίων (κύριος τύπος και παραλλαγές).

Εικ. 5. Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Κάτω κοίλον και 1ο διάζωμα. Προτεινόμενη γραφική αποκατάσταση σε κατακόρυφη τομή.

Εικ. 6. Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. 1ο διάζωμα. Τοίχιο ορθοστατών και Κλίμακα 14 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Αρχαίο θέατρο Σικυώνος. Άποψη των θολωτών διόδων από το 1ο διάζωμα (αριστερά η νοτιοανατολική διόδος, δεξιά η βορειοδυτική διόδος μετά την ανασκαφή του νοτίου στομίου) (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Ο ρόλος του ανδρώνα στην κλασική οικία της Σικυώνας

ABSTRACT. Rescue excavations at Ancient Sicyon for the construction of the new Olympia Odos highway revealed part of the Classical city and provided the opportunity to ascertain typical features of the Sikyonian house. Of the eight houses that were partially excavated, many feature an andron, or room for hosting private symposia. The andron is the most lavishly decorated room in the house, usually with a pebble mosaic floor, surrounded by a raised platform for dining couches. The door of the andron is placed off-centre to maximize space and ensure privacy during the symposium. Pebble mosaic floors stand out in Classical Greek houses, and Sicyon is no exception. Sikyonian floors are of excellent manufacture, depicting animals, mythological creatures, and vegetal motifs equal in quality to those found in other important cities of this period, such as Olynthus and Eretria. The quality and sophistication of the newly discovered floors suggest the existence of a local workshop. Motifs created by famous artists who lived in the city during the 4th century BC may have served as a source of inspiration.

Στο πλαίσιο του έργου της κατασκευής της Ολυμπίας Οδού δόθηκε η δυνατότητα να διερευνηθούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μιας πόλης, της οποίας η θέση παρέμενε μέχρι πρόσφατα άγνωστη. Ειδικότερα, η σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 2008-2017 στην περιοχή νοτιοδυτικά του σύγχρονου Κιάτου, έφερε στο φως σημαντικό τμήμα του οικιστικού ιστού της κλασικής πόλης της Σικυώνας, προτού αυτή μεταφερθεί, υπό την καθοδήγηση του Μακεδόνα Δημητρίου Πολιορκητή, στο πλάτωμα του σύγχρονου οικισμού Βασιλικό κατά το έτος 303 π.Χ. (εικ. 1). Η σημασία της εν λόγω ανασκαφής έγκειται στο γεγονός ότι συμπλήρωσε σε μεγάλο βαθμό την αποσπασματική εικόνα της κλασικής πόλης, βασισμένης μέχρι πρόσφατα στα ευρήματα των, μικρής κλίμακας, ερευνών που είχαν διενεργηθεί κατά τη διάρκεια του 20ου και 21ου αι. από την Αρχαιολογική Εταιρεία, την Αρχαιολογική Υπηρεσία και τις Εφορείες Αρχαιοτήτων¹. Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η σύντομη παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και παράθεση των χαρακτηριστικών των ανδρώνων των αποκαλυφθεισών οικιών και στη συνέχεια η μελέτη και ανάλυση των ψηφιδωτών δαπέδων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους.

Σε έκταση 980 τ.μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα τουλάχιστον οκτώ οικιών, οργανωμένων σε οικοδομικές νησίδες, τις οποίες διαχωρίζουν κύριες και δευτερεύουσες οδοί. Οι οικίες αυτές δεν παρουσιάζουν κοινό προσανατολισμό και η τοποθέτησή τους στον χώρο δεν ακολουθεί κάποιο οργανωμένο πολεοδομικό κτίριο αλλά υπαγορεύεται κυρίως από το οδικό δίκτυο. Πρόκειται για οικίες εύπορων πολιτών, όπως υποδεικνύουν το μεγάλο μέγεθός τους² και τα πολυτελή δάπεδα στο εσωτερικό τους. Τόσο η μελέτη των κινητών ευρημάτων που ανασύρθηκαν από το εσωτερικό τους όσο και η εξέταση των αρχιτεκτονικών στοιχείων κατέδειξαν την αδιάλειπτη κατοίκηση του χώρου κατά την κλασική περίοδο, με δύο και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τρεις οικοδομικές φάσεις.

Ως προς την τυπολογία, οι οικίες της Σικυώνας ακολουθούν τον τύπο των οικιών με στοά, τύπο ιδιαίτερα διαδεδομένο στην ελληνική κλασική αρχιτεκτονική (εικ. 2). Η κάτοψή τους είναι ορθογώνια και η τοποθέτηση των δωματίων στον χώρο ακολουθεί συγκεκριμένες αρχές. Κέντρο της οικίας αποτελεί η ανοιχτή αυλή³, σε επαφή με την οποία βρίσκεται συνήθως η στοά, που στις συγκεκριμένες οικίες ονομάζεται «παστάς»⁴. Μέσω των δύο αυτών χώρων, που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της οικιακής αρχιτεκτονικής, επιτυγχάνεται η πρόσβαση στα υπόλοιπα δωμάτια. Επίσης, οι δύο αυτοί χώροι διαχωρίζουν –και καθιστούν ελεγχόμενη– την ιδιωτική σφαίρα της οικίας από τη «δημόσια», δηλαδή τους χώρους που απευθύνονται αποκλειστικά στα μέλη

¹ Ενδεικτικά αναφέρονται Ορλάνδος 1932. Ορλάνδος 1938. Ορλάνδος 1941-1944. Χαριτωνίδης 1966. Επίσης, Lolos 2011, 269-274, όπου παρατίθενται τα αποτελέσματα της εκτεταμένης επιφανειακής έρευνάς του σχετικά με την κλασική κατοίκηση της πεδιάδας.

² Ενδεικτικές διαστάσεις: η Οικία 1 καταλαμβάνει έκταση τουλάχιστον 375 τ.μ. και η Οικία 4 έκταση 300 τ.μ.

³ Jameson 1990, 97. Ault 2005, 60. Nevett 2007, 8. Westgate 2015, 67.

⁴ Ault 2005, 66. Nevett 2007, 6. Πρβλ. επίσης, Westgate 2015, 67, υποσημ. 87, που υιοθετεί διαφορετικό διαχωρισμό τύπων.

της οικογένειας από αυτούς που προορίζονται για την υποδοχή των επισκεπτών⁵. Οι υπόλοιποι χώροι απαρτίζονται από τα δωμάτια του «οίκου», δηλαδή τους χώρους που προορίζονταν για τη διαμονή και τις καθημερινές οικιακές εργασίες της οικογένειας. Αυτοί βρίσκονται συνήθως τοποθετημένοι εν σειρά και είναι προσβάσιμοι μέσω της στοάς. Τέλος, οι περισσότερες οικίες διαθέτουν αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους, που κάλυπταν τις οικιακές ανάγκες⁶.

Ο πιο ξεχωριστός τύπος δωματίου σε μια κλασική οικία είναι ο ανδρώνας, ο χώρος διεξαγωγής των οικιακών συμποσίων (εικ. 2). Οι καταβολές του ανδρώνας ως αρχιτεκτονικού στοιχείου ανάγονται ήδη στους αρχαίους χρόνους, ενώ γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο⁷. Ανδρώνες εντοπίζονται αρχικά εντός των δημοσίων κτιρίων⁸, ως χώροι συνάθροισης των ανδρών της πόλεως, κυρίως της αριστοκρατικής τάξης⁹, με σκοπό τη συζήτηση και επίλυση πολιτικών ζητημάτων, ενώ στη συνέχεια γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της οικιακής αρχιτεκτονικής (με ψηφιδωτά των οποίων το θεματολόγιο ποικίλλει)¹⁰. Είναι πιθανό ότι με τον τρόπο αυτό υλοποιείται η επιθυμία των πολιτών να μεταφέρουν στοιχεία του δημόσιου βίου και της δημόσιας αρχιτεκτονικής στον ιδιωτικό χώρο¹¹. Σε αυτή την εξέλιξη συμβάλλει και η μετάβαση στο δημοκρατικό πολίτευμα, με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των πολιτών που συμμετέχουν ως ίσοι στην πολιτική ζωή¹² και κατ' επέκταση στα συμπόσια. Το συμπόσιο παύει να είναι προνόμιο των αριστοκρατών, ενώ διεισδύει όλο και περισσότερο στην καθημερινή ζωή των πολιτών¹³.

Εστιάζοντας στον ρόλο ενός ανδρώνας στην ιδιωτική οικία, παρατηρείται ότι πρόκειται για τον συνήθη χώρο των οικιακών συμποσίων¹⁴. Τις περισσότερες φορές τοποθετείται μακριά από τον πυρήνα της οικίας, σε κάποια γωνία και σε επαφή με κάποιο εξωτερικό τοίχο¹⁵, με σκοπό τη φωταγωγήσή του μέσω μεγάλων παραθύρων¹⁶. Πρόκειται για το πιο πολυτελές δωμάτιο και τον μοναδικό χώρο που εξαιρείτο από την εσωστρέφεια της κλασικής οικίας¹⁷. Μέσω της διακόσμησης του ανδρώνας δινόταν η δυνατότητα στον ιδιοκτήτη να προβάλλει την κοινωνική θέση και την οικονομική επιφάνειά του¹⁸. Χαρακτηριστικά γνωρίσματά του είναι το επιμελημένο δάπεδο, η ελαφρώς υπερυψωμένη πλατφόρμα (ζώνη) πλάτους 0,80-1,00 μ., που περιτρέπει εσωτερικά το δωμάτιο, και η, σε πολλές περιπτώσεις, έκκεντρα τοποθετημένη είσοδος του δωματίου, στοιχεία που εξυπηρετούν τη βέλτιστη χωροθέτηση των ανακλιντρων κατά τη διάρκεια του συμπόσιου¹⁹ (εικ. 3). Αντίστοιχες επιμέλειες ήταν και οι τοίχοι, συνήθως επιχρισμένοι με έντονα χρώματα, με πιο συνηθισμένο το ερυθρό άνωθεν λευκής ταινίας²⁰. Η κάτοψη του χώρου είναι συνήθως τετράγωνη, με πλευρά περ. 4,75 μ., όπως ισχύει και στην περίπτωση των ανδρώνων των Οικιών 1 (εικ. 2) και 6 (εικ. 4), ικανών να στεγάσουν μέχρι επτά ανάκλιτρα²¹. Παράλληλα, παρατηρούνται και ανδρώνες ορθογώνιας κάτοψης, όπως ο αποσπασματικά σωζόμενος ανδρώνας της Οικίας 5²² (εικ. 3).

⁵ Ault 2005, 62.

⁶ Jameson 1990, 102.

⁷ Bergquist 1990, 38, πίν. 1. Ault 2005, 69. Lynch 2007, 247. Πρβλ. επίσης Erickson 2011, 384.

⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται ανδρώνες σε κτήρια δημόσιου χαρακτήρα, όπως στη Νότια Στοά στην Αγορά των Αθηνών: Thompson – Wycherley 1972, 76-78, εικ. 25. Camp, 2004, 156, εικ. 99. Επίσης, στο Πομπήιον στο Δίπυλο: Ohly 1961-1962, 17, πίν. 15. Salzmann 1982, 86, αρ. 19. Για ανδρώνες σε ιερά της Κορίνθου, όπως το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο και το Ασκληπιείο, βλ. Bookidis 1969, 300, εικ. 2, και Roebuck 1951, 51-55.

⁹ Westgate 1997-98, 100.

¹⁰ Ault 2005, 69. Lynch 2007, 243.

¹¹ Reber 1998, 100, εικ. 159. Ault 1999, 543.

¹² Ault 2005, 69. Lynch 2007, 243, 247. Η ισότητα των πολιτών στους κόλπους του δημοκρατικού πολιτεύματος θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την ισότητα των συμμετεχόντων σε ένα συμπόσιο, όπου οι συμποσιαστές κάθονται κυκλικά χωρίς να ξεχωρίζει κάποιος.

¹³ Westgate 1997-1998, 97. Lynch 2007, 248-249.

¹⁴ Lynch 2011, 76-77, σχετικά με τη μη αποκλειστική χρήση του ανδρώνας ως χώρου οικιακών συμποσίων. Η αυλή ή οποιοδήποτε άλλο δωμάτιο κρίνονται εξίσου κατάλληλα να φιλοξενήσουν κάποιο συμπόσιο.

¹⁵ Robinson – Graham 1938, 177-178.

¹⁶ Jameson 1990, 99. Cahill 2002, 80.

¹⁷ Jameson 1990, 104. Westgate 1997-1998, 97. Nevett 2007, 7.

¹⁸ Ducrey – Metzger 1979, 42. Westgate 1997-1998, 100. Reber 1998, 136.

¹⁹ Robinson – Graham 1938, 171-179. Cahill 2002, 80. Ault 2005, 70.

²⁰ Ault 2005, 70.

²¹ Η τοποθέτηση των ανακλιντρων εντός του χώρου έχει υπολογιστεί βάσει ανακλιντρων μήκους 1,80 μ. Πρβλ. Robinson – Graham 1938, 173, όπου σε ανδρώνες αντίστοιχου μεγέθους αποδίδουν μόλις πέντε ανάκλιτρα μήκους 2,00-2,25 μ. Westgate 1997-1998, 106, υποσημ. 18. Επίσης, Reber 1998, 27, 135, πίν. 1α, όπου σε ανδρώνες αντίστοιχου μεγέθους τοποθετούνται επτά ανάκλιτρα, διαστάσεων 6 x 3 ποδών (ή 1,83 x 0,91 μ.).

²² Ο ανδρώνας της Οικίας 5 έχει καταστραφεί ολοσχερώς στο βόρειο τμήμα του. Ενδείξεις για την ορθογώνια κάτοψη του δωματίου αντλούνται από την απουσία βόρειου ορίου στον χώρο, την απουσία υπερυψωμένης ζώνης (πλατφόρμας) στο βόρειο τμήμα και, κυρίως, από την εικόνα καταστροφής του δαπέδου. Με βάση άλλα γνωστά παραδείγματα και καθώς σώζεται το εσωτερικό πλάτος του δωματίου, που φθάνει τα 2,80 μ., μπορεί να αποκατασταθεί το εσωτερικό μήκος του ανδρώνας μεταξύ των 4,80 μ. και 6,60 μ. περίπου. Πρβλ. επίσης Bergquist 1990, 42-43, πίν. 3, εικ. 2. Σε ανδρώνες παρόμοιων διαστάσεων τοποθετούνται με επιφύλαξη από πέντε έως επτά ανάκλιτρα.

Η πρόσβαση στο εσωτερικό του ανδρώνα γινόταν συχνά μέσω ενός προθαλάμου²³, όπως συμβαίνει στις Οικίες 1 και 6 (εικ. 2, 4). Το δάπεδό του αποτελείται τις περισσότερες φορές από ασβεστοκονίαμα, υπάρχουν όμως και περιπτώσεις με ψηφιδωτή παράσταση²⁴, ενώ οι τοίχοι του είναι, συνήθως, επιχρισμένοι στο ίδιο χρώμα με αυτούς του ανδρώνα (εικ. 5). Ο ρόλος του προθαλάμου είναι κυρίως πρακτικός: εξυπηρετούσε την προπαρασκευή του φαγητού που θα καταναλωνόταν κατά τη διάρκεια του συμποσίου, όπως και τη φύλαξη των σκευών. Κυρίως, όμως, εξασφάλιζε την ιδιωτικότητα²⁵, εμποδίζοντας, για παράδειγμα, την απευθείας θέαση τόσο μέσα στον ανδρώνα, από τα μέλη της οικογένειας²⁶, όσο και, αντιστρόφως, μέσα στα ιδιαίτερα δωμάτια της οικογένειας, από τους συμμετέχοντες στο συμπόσιο.

Από μια συνολική επισκόπηση των ήδη δημοσιευμένων αλλά και των πρόσφατα ανεσκαμμένων οικιών της κλασικής Σικυώνας διαπιστώνουμε ότι τα δάπεδα των ανδρώνων παρουσιάζουν ποικιλία, καθώς μπορεί να είναι ακόσμητα, με κατασκευή από απλό ασβεστοκονίαμα, αντίστοιχο με αυτό της υπερυψωμένης ζώνης, όπως π.χ. στην Οικία 8 (εικ. 6), να φέρουν ψηφιδωτό διάκοσμο στο κέντρο τους, όπως στην Οικία 5 (εικ. 3), ή ακόμη και σε ολόκληρη την επιφάνεια του δαπέδου μπροστά από τα ανάκλιτρα, όπως στις Οικίες 1 και 6 (εικ. 4, 7-8).

Παρατηρώντας τα δάπεδα με βοτσαλωτή ψηφιδωτή παράσταση, διαπιστώνουμε ότι το μοτίβο των δαπέδων έχει προσαρμοστεί πλήρως στο σχήμα και τη χρήση του ανδρώνα²⁷. Η ψηφοθέτηση έχει γίνει αποκλειστικά με καλώς λειασμένα βότσαλα μικρού μεγέθους, κυρίως λευκού και μελανού χρώματος, και σε μικρό ποσοστό ερυθρού. Ακολουθείται η τεχνική των λευκών μοτίβων σε μελανό βάθος. Η χρήση έγχρωμων βοτσαλών, π.χ. ερυθρών, είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, καθώς αυτά χρησιμοποιούνται μόνο για την απόδοση λεπτομερειών²⁸. Μοναδική, μέχρι στιγμής, εξαίρεση στον κανόνα για τα δάπεδα της Σικυώνας αποτελεί η απεικόνιση μορφής «Αιθίοπα»²⁹ στα τεταρτημόρια του εγγεγραμμένου σε κύκλο επιδαπέδιου ψηφιδωτού που εκτίθεται στην πρώτη αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σικυώνας. Εδώ παρατηρείται η αντίστροφη τεχνική, καθώς η παράσταση αποδίδεται με μελανά βότσαλα και το βάθος, μαζί με κάποιες ανατομικές λεπτομέρειες, με λευκά.

Τα δάπεδα με ψηφιδωτή διακόσμηση παρουσιάζουν ποικιλομορφία. Ιδιαίτερα δημοφιλής είναι τα φυτικά μοτίβα, που συναντώνται στους δύο ανδρώνες της Οικίας 1 (εικ. 7-8) και στο ψηφιδωτό δάπεδο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σικυώνας³⁰, καθώς και οι παραστάσεις με ζωικές μορφές σε αντιπαράθεση (π.χ. λιοντάρι που σπαράσσει ελάφι), όπως στον ανδρώνα της Οικίας 6 (εικ. 4), ένα θέμα το οποίο απαντά και σε δάπεδα του 4ου αι. στην Όλυθο³¹, την Ερέτρια³² κ.ά. Ανθρώπινες³³ ή μυθολογικές μορφές³⁴ απεικονίζονται στα δύο ψηφιδωτά που εκτίθενται στην είσοδο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σικυώνας, ωστόσο απουσιάζουν οι αφηγηματικές μυθολογικές σκηνές. Επίσης, παρατηρούνται και πιο απλές συνθέσεις, όπως αυτή στον ορθογώνιο ανδρώνα της Οικίας 5, με μία μόνο κεντρική σπείρα (εικ. 3).

Χαρακτηριστικές των ψηφιδωτών της Σικυώνας είναι οι συνθέσεις που αποτελούνται από συμμετρικά, επαναλαμβανόμενα μοτίβα και οργανώνονται εντός ομοκεντρων κύκλων, συνήθως δύο ή τριών³⁵, και γύρω από ένα κεντρικό μοτίβο, όπως ρόδακα (εικ. 7) ή μορφή (εικ. 4). Παρατηρείται επίσης και η ελεύθερη ανάπτυξη της παράστασης, χωρίς αυτή να εντάσσεται κυκλικά σε ομοκεντρες ζωφόρους, όπως στην περίπτωση της φυτικής παράστασης σε δάπεδο που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σικυώνας³⁶. Συχνά παρατηρείται συνδυασμός φυτικών και ζωικών μοτίβων στο ίδιο επιδαπέδιο ψηφιδωτό και σε άλλα σημεία του ανδρώνα. Για παράδειγμα, μια κυκλική παράσταση με φυτική σύνθεση εγγεγραμμένη σε τετράγωνο συνδυάζεται με ζωικές μορφές στα τεταρτημόρια (εικ. 7), καθώς και στο κατώφλι του ανδρώνα. Δεν επιδιώκεται, συνεπώς, η συνοχή

²³ Jameson 1990, 99. Reber 1998, 135. Cahill 2002, 80. Ault 2005, 70.

²⁴ Στη Σικυώνα δεν έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής προθαλάμοι φέροντες δάπεδα με ψηφιδωτή παράσταση. Παραδείγματα με ψηφιδωτή παράσταση συναντώνται σε άλλες περιοχές. Ενδεικτικά αναφέρονται: Robinson – Graham 1938, πίν. 14-15, 85: Οικία της Αγαθής Τύχης (Villa of Good Fortune) στην Όλυθο. Επίσης, Ducrey κ.ά. 1993, 87, εικ. 96, πίν. I: Οικία των Ψηφιδωτών (House of the Mosaics) στην Ερέτρια.

²⁵ Robinson – Graham 1938, 177.

²⁶ Jameson 1990, 111, υποσημ. 16.

²⁷ Westgate 1997-1998, 102.

²⁸ Ερυθρά βότσαλα έχουν τοποθετηθεί στα φύλλα του κεντρικού ρόδακα στο δάπεδο του νότιου ανδρώνα της Οικίας 1 (εικ. 7), στα κωδωνόσχημα άνθη και στον μίσχο των ανθεμίων στο δάπεδο του βόρειου ανδρώνα της Οικίας 1 (εικ. 8) και στο κόσμημα στο σώμα του χαταποδιού στον ανδρώνα της Οικίας 6 (εικ. 4).

²⁹ Salzmann 1982, 111, αρ. 116, πίν. 19 («Tierfriesmosaik», χρονολογούμενο στο β' τρίτο του 4ου αι. π.Χ.).

³⁰ Salzmann 1982, 112, αρ. 118, πίν. 20-21, 101.1 [«Rankenmosaik», χρονολογούμενο στο β' τρίτο του 4ου αι. π.Χ. (360/350 π.Χ.)]. Πβλ. επίσης Dunbabin 1999, 9-11, εικ. 8, η οποία το χρονολογεί στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

³¹ Robinson 1932, 23-24, πίν. 2-3 (οι ανδρώνες των Οικιών 26 και 100).

³² Ducrey κ.ά. 1993, 87, εικ. 96, πίν. I [Ανδρώνας 9 της Οικίας των Ψηφιδωτών (House of the Mosaics)].

³³ Salzmann 1982, 111, αρ. 116, πίν. 19.

³⁴ Salzmann 1982, 111, αρ. 117, πίν. 22, 1 («Kentaurenmosaik», χρονολογούμενο στο β' τρίτο του 4ου αι. π.Χ.).

³⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο δάπεδο του νότιου ανδρώνα της Οικίας 1 επαναλαμβάνεται η ίδια συμμετρική ενότητα οκτώ φορές. Επίσης, Westgate 1997-1998, 102.

³⁶ Salzmann 1982, 112, αρ. 118, πίν. 20-21, 101.1. Στη συγκεκριμένη παράσταση παρατηρείται η επανάληψη της ίδιας συμμετρικής ενότητας τέσσερις φορές.

του περιεχομένου, παρά μόνο το όμορφο αισθητικό αποτέλεσμα. Βασικός στόχος της σύνθεσης είναι να εξασφαλίσει σε κάθε καλεσμένο ισάξια θέαση του δαπέδου³⁷. Τα πιο συνηθισμένα μοτίβα των σικυώνων ψηφιδωτών είναι το ανθέμιο (εικ. 4, 7-8) και τα οξύληκτα φυτικά θέματα (εικ. 8), ενώ λιγότερο δημοφιλή είναι ο απλός ή σύνθετος μαιάνδρος (εικ. 4, 8), ο σπειρομαϊάνδρος (εικ. 8), ο ρόδακας (εικ. 7), η σπείρα (εικ. 3). Οι μορφές μπορεί να είναι είτε υπαρκτές, όπως το ελάφι, το λιοντάρι, το άλογο και το χταπόδι (εικ. 4, 7), είτε μιξογενείς μυθολογικές, όπως οι κένταυροι και οι γρύπες (εικ. 4, 7).

Πέραν, όμως, από το αισθητικό αποτέλεσμα, υπήρχαν και πρακτικοί λόγοι που οδήγησαν στην προτίμηση του ψηφιδωτού δαπέδου στο εσωτερικό ενός χώρου αφιερωμένου σε συμπόσια, όπως η υδατοστεγής φύση του και η ευκολία στην καθαριότητα³⁸. Πολλά δάπεδα συνοδεύονταν από μια διαμορφωμένη αύλακα απορροής ή από κάποιο δοχείο συλλογής υγρών τοποθετημένο εντός της περιμετρικής ζώνης, με σκοπό την απομάκρυνση ή τη συλλογή των υδάτων αντίστοιχα, μετά την καθαριότητα. Στα δάπεδα της Σικυώνας, περίπτωση διαμορφωμένης αύλακας παρατηρείται στον ανδρώνα της Οικίας 5 (εικ. 3), όπου η αύλακα απορροής διαπερνά τον τοίχο και απολήγει πιθανότατα σε δοχείο συλλογής υδάτων ή αποχετευτικό αγωγό όμορου δωματίου³⁹. Παράδειγμα ενσωματωμένου αγγείου, το οποίο είναι πιθανό να εξυπηρετούσε τελετουργικούς σκοπούς⁴⁰, συναντούμε στο νότιο ανδρώνα της Οικίας 1 (εικ. 2, 7).

Το υλικό κατασκευής των δαπέδων, το βότσαλο, κυρίως λευκού και μελανού χρώματος, ήταν προσιτό και εύκολο στην προμήθειά του σε μεγάλες ποσότητες, ιδιαίτερα σε παραποτάμιες και παραθαλάσσιες περιοχές. Στην Ελλάδα τα πρώτα βοτσαλωτά δάπεδα κατασκευάζονται ήδη από την Εποχή του Χαλκού⁴¹. Η διακόσμηση μέσω ψηφοθέτησης, τεχνική που συναντάται σε δάπεδα της Μικράς Ασίας ήδη από τον 8ο αι. π.Χ., παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁴², σε πρωτόλεια μορφή, στο Κτίριο Ζ1⁴³, στον Κεραμικό της Αθήνας, όπου σε βάθος από μελανό κονίαμα δημιουργείται μοτίβο από λευκά βότσαλα. Αποκλειστική χρήση βοτσαλών για την απόδοση τόσο της παράστασης όσο και του βάθους εντοπίζεται για πρώτη φορά στο δάπεδο του Λουτρού των Κενταύρων, στην Αγορά της Κορίνθου, που χρονολογείται στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁴⁴.

Η ακριβής χρονολόγηση των ψηφιδωτών με τεχνολογικά κριτήρια ενέχει πολλές δυσκολίες, παρόλα αυτά είναι δυνατή η σχετική χρονολόγησή τους, με βάση αρχαιολογικά ή ιστορικά στοιχεία. Ειδικότερα για τα δάπεδα της Σικυώνας μπορούμε με βεβαιότητα να χρησιμοποιήσουμε ως *terminus ante quem* το έτος 303 π.Χ., όταν η πόλη μεταφέρεται από την παράκτια πεδιάδα στο γειτονικό, δυτικότερα κείμενο πλάτωμα. Μια ασφαλής χρονολόγηση αναμένεται να επιτευχθεί μέσω της μελέτης των κινητών ευρημάτων, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη⁴⁵. Περαιτέρω στοιχεία που μπορούν να συμβάλουν στη σχετική χρονολόγηση των δαπέδων είναι η σύγκριση με άλλα γνωστά παραδείγματα, όπως π.χ. με τα δάπεδα της Ερέτριας ή της Ολύνθου. Τα δάπεδα της Ερέτριας, τα οποία παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά της Σικυώνας ως προς την τεχνολογία, τη θεματολογία και τη σύνθεση, χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁴⁶, ενώ εκείνα της Ολύνθου, που υιοθετούν πολλά στοιχεία της κορινθιακής τέχνης, χρονολογούνται στα τέλη του 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.⁴⁷.

Τέλος, ως προς το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός τοπικού εργαστηρίου στη Σικυώνα, αξίζει να λάβουμε υπόψη το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η Σικυώνα στον τομέα των τεχνών, ιδιαίτερα κατά τον 4ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, σημαντικοί καλλιτέχνες, όπως ο γλύπτης Λύσιππος, έδρασαν στην πόλη σε μια περίοδο αδιαμφισβήτητης ακμής. Επιπροσθέτως, από τους ζωγράφους Απελλή, Πάμφιλο, Μελάνθιο και Πausία, με πανελλήνια επιρροή και φήμη, ξεχωρίζουμε το έργο του Πausία από τη Σικυώνα, στον οποίο αποδίδεται η πολύπλοκη απόδοση του φυτικού διακόσμου στη ζωγραφική⁴⁸, μέσω της χρήσης εκτεταμένων φυτικών στοιχείων, όπως ανθεμίων, ανθέων λωτού και ακάνθων, αντίστοιχη με αυτήν των ψηφιδωτών δαπέδων της Σικυώνας. Τεχνικά, ως προς την σύνθεση και το αισθητικό αποτέλεσμα, τα δάπεδα της Σικυώνας παρουσιάζουν

³⁷ Westgate 1997-1998, 102.

³⁸ Westgate 1997-1998, 97.

³⁹ Robinson – Graham 1938, 106, πίν. 98. Αντίστοιχη διαμόρφωση δοχείου συλλογής υδάτων εντός όμορου δωματίου συναντάται στον ορθογώνιο ανδρώνα της Οικίας A vi 5 στην Όλυνθο.

⁴⁰ Robinson – Graham 1938, 176. Ault 2005, 70.

⁴¹ Salzmann 1982, 5.

⁴² Salzmann 1982, 4-6. Westgate 1997-98, 93.

⁴³ Knigge – Kovacsovics 1983, 218-19, εικ. 18. Westgate 1997-1998, 94. Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

⁴⁴ Salzmann 1982, 95, αρ. 63, πίν. 9 («Kentaurenmosaik»).

⁴⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Σικυώνας τα κινητά ευρήματα που ανασύρθηκαν από το εσωτερικό των ανδρώνων ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα σε αριθμό, ειδικά συγκρινόμενα με τον μεγάλο όγκο κεραμικής που προέκυψε από τα υπόλοιπα δωμάτια. Πιθανή εξήγηση αποτελεί το γεγονός ότι κατά τη μεταφορά της πόλης από την πεδιάδα στο πλάτωμα οι κάτοικοι επέλεξαν να πάρουν μαζί τους τα περισσότερο πολυτελή αγγεία, που ήταν αυτά ακριβώς που χρησιμοποιούνταν στο συμπόσιο. Η μέχρι στιγμής μελέτη της κεραμικής επιβεβαιώνει τη χρήση των οικιών και κατά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

⁴⁶ Ducrey – Metzger 1979, 40.

⁴⁷ Robinson 1932, 16-18, 22-24.

⁴⁸ Robertson 1965, 83. Λεβίδης 2009, 33, 75, 107, 109, 170, υποσημ. 2.

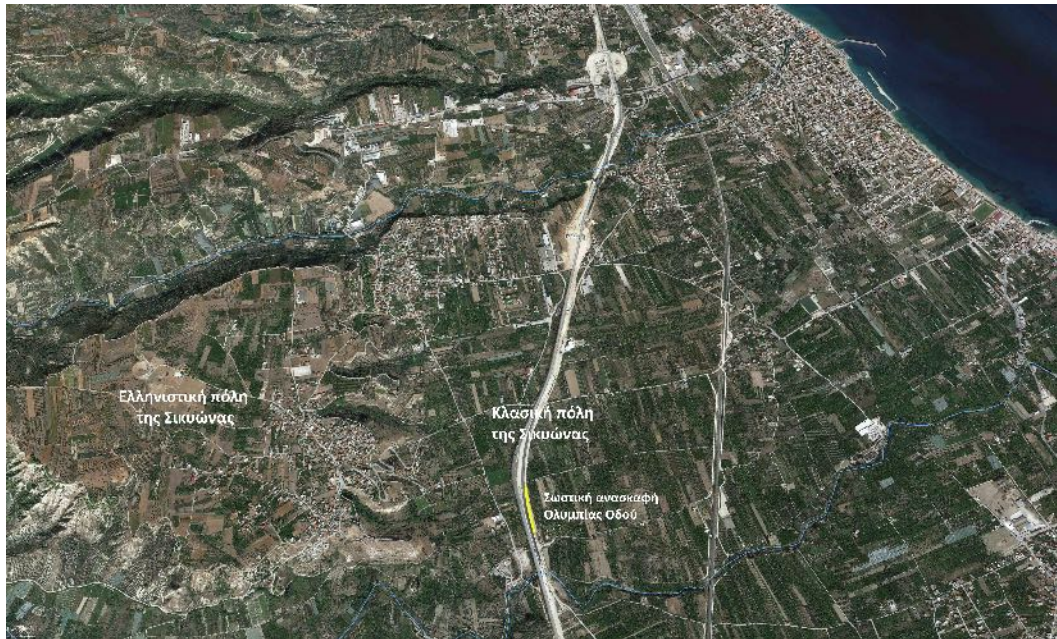

πολύ μεγάλες ομοιότητες με αυτά άλλων γνωστών πόλεων του 5ου και 4ου αι. π.Χ., όπως είναι η Κόρινθος, η Ερέτρια, η Όλυνθος, η Πέλλα. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετοί μελετητές αποδίδουν στους καλλιτέχνες της Σικυώνας την άνθηση της τέχνης του ψηφιδωτού στη Μακεδονία, με την οποία διατηρούσε μια ιδιαίτερη καλλιτεχνική σχέση⁴⁹.

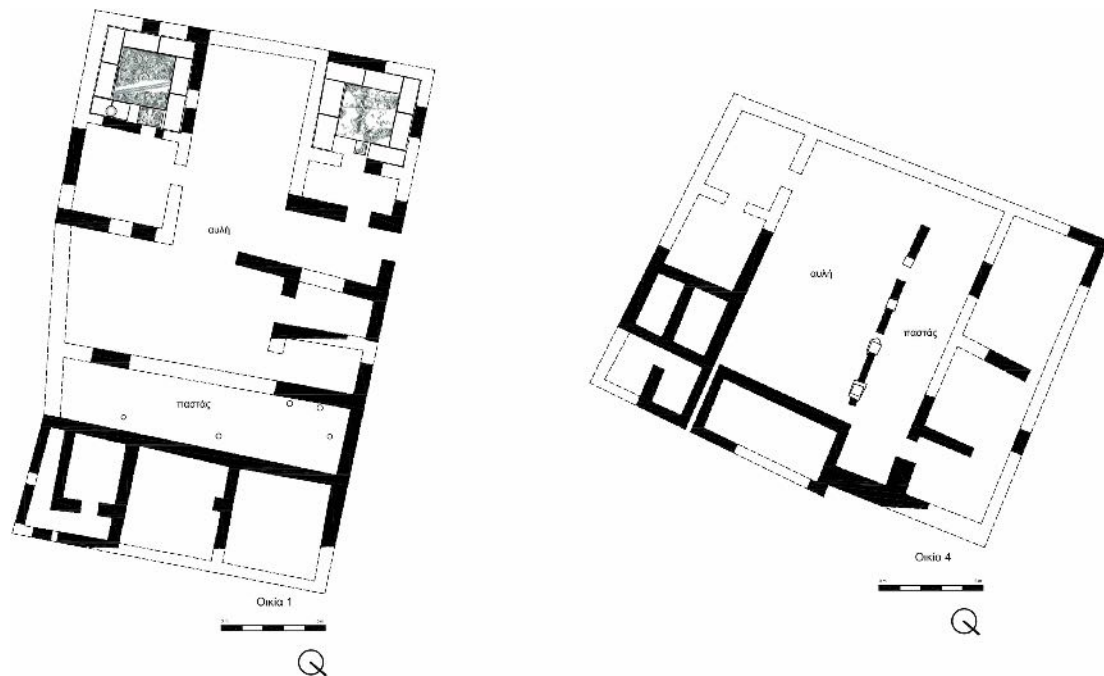
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ault 1999: B. A. Ault, Die klassische „Aule“. Höfe und Freiraum, στο: W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens, I: 5000 v. Chr. - 500 n. Chr., Vorgeschichte - Frühgeschichte - Antike*, Stuttgart 1999, 537-544.
- Ault 2005: B. A. Ault, *The Houses. The Organization and Use of Domestic Space*, The Excavations at Ancient Halieis 2, Bloomington 2005.
- Bergquist 1990: B. Bergquist, Symptotic space: A functional aspect of Greek dining-rooms, στο: O. Murray (επιμ.), *Symptotica. A Symposium on the Symposion*, Oxford 1990, 37-65.
- Bookidis 1969: N. Bookidis, The sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Preliminary report III, 1968, *Hesperia* 38:3 (1969), 297-310.
- Cahill 2002: N. Cahill, *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven 2002.
- Camp 2000: J. M. Camp, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας*, Αθήνα 2004.
- Ducrey – Metzger 1979: P. Ducrey – I. R. Metzger, The House of the Mosaics at Eretria, *Archaeology* 32:6 (1979), 34-42.
- Ducrey κ.ά. 1993: P. Ducrey – I. R. Metzger – K. Reber, *Le Quartier de la Maison aux mosaïques*, Eretria, Ausgrabungen und Forschungen VIII, Lausanne 1993.
- Dunbabin 1999: K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.
- Erickson 2011: B. Erickson, Public feasts and private symposia in the Archaic and Classical periods, στο: K. T. Glowacki – N. Vogeikoff-Brogan (επιμ.), *ΣΤΕΓΑ. The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Hesperia Supplements 44, Princeton 2011, 381-391.
- Jameson 1990: M. H. Jameson, Domestic space in the Greek city-state, στο: S. Kent (επιμ.), *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, Cambridge 1990, 92-113.
- Knigge – Kovacsovics 1983: U. Knigge – W. Kovacsovics, Kerameikos. Tätigkeitsbericht 1981, *AA* 1983, 218-219.
- Λεβίδης 2009: Α. Λεβίδης, *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος. Περί της Αρχαίας Ελληνικής Ζωγραφικής, 35ο Βιβλίο της Φυσικής Ιστορίας*, Αθήνα 2009.
- Lolos 2011: Y. A. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplements 39, Princeton 2011.
- Lynch 2007: K. Lynch, More Thoughts on the Space of the Symposium, στο: Westgate κ.ά. 2007, 243-249.
- Lynch 2011: K. M. Lynch, *The Symposium in Context. Pottery from a Late Archaic House near the Athenian Agora*, Hesperia Supplements 46, Princeton 2011.
- Nevett 2007: L. Nevett, Greek houses as a source of evidence for social relations, στο: Westgate κ.ά. 2007, 5-10.
- Ohly 1961-1962: D. Ohly, Athen. Kerameikos – Grabung (1961), *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 16-20.
- Ορλάνδος 1932: Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1932, 63-76.
- Ορλάνδος 1938: Α. Ορλάνδος, Ανασκαφαί Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1938, 120-123.
- Ορλάνδος 1941-1944: Α. Ορλάνδος, Ανασκαφαί Σικυώνος 1941, *ΠΑΕ* 1941-1944, 56-60.
- Reber 1998: K. Reber, *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier*, Eretria, Ausgrabungen und Forschungen X, Lausanne 1998.
- Robertson 1965: M. Robertson, Greek mosaics, *JHS* 85 (1965), 72-89.
- Robertson 1967: M. Robertson, Greek mosaics. A Postscript, *JHS* 87 (1967), 133-136.
- Robinson 1932: D. M. Robinson, Mosaics from Olynthos, *AJA* 36:1 (1932), 16-24.
- Robinson – Graham 1938: D. M. Robinson – J. W. Graham, *The Hellenic House*, Excavations at Olynthus VIII, Baltimore 1938.
- Roebuck 1951: C. Roebuck, *The Asklepieion and Lerna*, Corinth XIV, Princeton 1951.
- Salzmann 1982: D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, Berlin 1982.
- Thompson – Wycherley 1972: H. A. Thompson – R. E. Wycherley, *The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*, Agora XIV, Princeton 1972.
- Westgate 1997-1998: R. Westgate, Greek Mosaics in their Architectural and Social Context, *BICS* 42 (1997-1998), 93-115.
- Westgate 2015: R. Westgate, Space and social complexity in Greece from the Early Iron Age to the Classical period, *Hesperia* 84:1 (2015), 47-95.
- Westgate κ.ά. 2007: R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference Held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, BSA Studies 1, London 2007.
- Χαρτιωνίδης 1966: Σ. Χαρτιωνίδης, Σικυών, *ΑΔ* 21 (1966), Β' 1, 124.

⁴⁹ Robertson 1967, 133-134.

Εικ. 1. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής του σύγχρονου Κιάτου. Σημειώνονται οι θέσεις της κλασικής και ελληνιστικής πόλης της Σικώνας, καθώς και της σωστικής ανασκαφής στην Ολυμπία Οδό (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 2. Κατόψεις των Οικιών 1 (αριστερά) και 4 (δεξιά) (ΕΦΑΚΟΡ, επεξεργασία Ζ. Σπυράντη).

Εικ. 3. Ψηφιδωτό δάπεδο του ανδρώνα της Οικίας 5 (φωτ. Χ. Κοτρίδη, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο του ανδρώνα της Οικίας 6 (φωτ. Α. Τσιόγκας, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Διακόσμηση τοίχου του προθαλάμου της Οικίας 6 (φωτ. Α. Τσιόγκας, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Ακόσμητο δάπεδο του ανδρώνα της Οικίας 8 (φωτ. Κ. Ξενικάκης, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο του νότιου ανδρώνα της Οικίας 1 (φωτ. Ζ. Σπυράντη, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο του βόρειου ανδρώνα της Οικίας 1 (φωτ. Ζ. Σπυράντη, ΕΦΑΚΟΡ).

Παρόδιο νεκροταφείο στη Σικυώνα: τυπολογία τάφων, ταφικά μνημεία και έθιμα ταφής

ABSTRACT. In the plain of Sicyon, north of the Classical city's remains and divided by a large road is a large and important cemetery dating from the 7th to the 1st centuries BC. The cemetery was first identified in the mid 1960s during work for the construction of the Athens-Patras highway. Excavations in the mid 1970s and in 2013-2017 uncovered a 250 m-long stretch of the cemetery, comprising a total of 277 graves, primarily pits, some monolithic larnacae, and cist-graves. The deceased were occasionally accompanied by five to ten objects, mainly vases of Corinthian and Athenian workshops, figurines (associated primarily with children's burials), metal objects, and, more rarely, jewellery. Burials of the 4th century occasionally feature a silver Sicyon coin placed on the deceased. Three funerary monuments dominate the cemetery area. Although the construction of at least one can be dated to the Late Hellenistic period at the latest, the monuments contain burials dating to the 2nd and 1st centuries BC, which suggest continuous reuse of the monuments particularly during the Roman period.

Η πόλη της Σικυώνας απλωνόταν σε εύφορη παράκτια πεδιάδα, ΒΔ της Αρχαίας Κορίνθου. Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., επί Δημητρίου Πολιορκητή, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η πόλη μεταφέρθηκε δυτικότερα, σε χθαμαλό λόφο, που έως τότε καταλάμβανε η ακρόπολη¹. Από τις έως τώρα ανασκαφικές έρευνες έχει αποκαλυφθεί τμήμα των οικιστικών καταλοίπων της πόλης της κλασικής περιόδου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας, πλησίον του ποταμού Ασωπού². Έχουν εντοπισθεί επίσης θέσεις νεκροταφείων και μεμονωμένοι τάφοι, που χρονολογούνται από τη μυκηναϊκή έως και τη ρωμαϊκή εποχή³. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την πεδιάδα⁴, ενώ μεμονωμένοι τάφοι αποκαλύφθηκαν στον λόφο, όπου οικοδομήθηκε η νέα πόλη.

Το νεκροταφείο

Το τμήμα νεκροταφείου που θα παρουσιασθεί εντοπίστηκε αρχικά το 1966, κατά την κατασκευή της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών⁵. Οι ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή συνεχίστηκαν τη δεκαετία του 1970⁶, ενώ νεότερες επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 2013-2017, με αφορμή τη διαπλάτυνση της Εθνικής Οδού (νυν Ολυμπίας Οδού) (εικ. 1). Πρόκειται για παρόδιο νεκροταφείο, όπως προκύπτει από την εύρεση τμημάτων αρχαίας οδού (εικ. 2). Παρότι δεν έχει προσδιορισθεί η συνολική έκτασή του, βάσει των παρόντων ανασκαφικών δεδομένων, το νεκροταφείο εκτεινόταν σε μήκος τουλάχιστον 250 μέτρων, στον άξονα ΒΑ-ΝΔ.

¹ Για τα τοπογραφικά ζητήματα της πόλης της Σικυώνας και τη σχετική συζήτηση, βλ. Lolos 2011, 272-276. Μπαλλά 2012, 209-210, 211-212. Μπαλλά 2013, 491. Hayward – Lolos 2015, 161-162. Μπαλλά 2017, 39-49.

² Ορλάνδος 1935, 19, 83, εικ. 15-17. Ορλάνδος 1936, 94, εικ. 8-9. Ορλάνδος 1938, 19, 123, εικ. 3. Ορλάνδος 1941-1944, 15-16, 59-60, εικ. 3-4. Χαριτωνίδης 1966, 124. Κρυστάλλη 1967, 165-166. ΛΖ' ΕΠΚΑ 2008, 548-550. ΛΖ' ΕΠΚΑ 2011β, 442-449. Παπαθανασίου 2012, 321-328. Παράλληλα, το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορίνθου, εκτελεί από το 2015 πενταετές πρόγραμμα επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας στην πεδιάδα της Σικυώνας, με κύριο στόχο των εντοπισμό των ορίων κατοίκησης της περιοχής (διαρκής ενημέρωση στον ιστότοπο <http://www.diathens.gr/en/aktiviteter/enaktivitetersikyon>). Για τη γενική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων, βλ. Μπαλλά 2017, 41-47 και Χάρτης 4.

³ Μπαλλά 2017, σποράδην.

⁴ Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως και το 2017, στο πλαίσιο κατασκευής μεγάλων τεχνικών έργων: α) κατασκευή Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών (1966), β) κατασκευή Προαστιακού Σιδηροδρόμου Κορίνθου-Πατρών (2002-2006) και γ) εργασίες διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών, επονομαζόμενης πλέον «Ολυμπίας Οδού» (2008-2017).

⁵ Μπαλλά 2013, σποράδην.

⁶ Ανασκαφή στη θέση ΑΟΣ-Χτίρι: Κρυστάλλη-Βότση 1976, 65, πίν. 58α-δ. Μπαλλά 2017, 71-73.

Στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφείσας περιοχής εντοπίστηκαν δύο ταφικά μνημεία, 77 λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, δύο μεμονωμένες ανακομιδές οστών, 11 εναγισμοί και μία πυρά⁷. Στα ανώτερα στρώματα του νεκροταφείου αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, που χρονολογούνται από τον 3ο αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ. Κατά την αφαίρεσή τους διαπιστώθηκε ότι βαθύτερα υπήρχαν λακκοειδείς τάφοι του 5ου αι. π.Χ. Εντοπίστηκε επίσης τμήμα ταφικού περιβόλου, όπως και τμήματα οδού και των αναλημμάτων της, νοτιώς των ταφικών μνημείων, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ.

Προς τα ΒΑ και σε απόσταση 100 μ. περίπου (θέση ΑΟΣ-Χτίρι), αποκαλύφθηκε τη δεκαετία του 1970 ένα ακόμη τμήμα του ίδιου νεκροταφείου⁸. Βρέθηκαν ένα ταφικό μνημείο και 200 τάφοι (λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι και μονολιθικές λάρνακες), με χρήση από τα τέλη του 7ου έως και τον 1ο αι. π.Χ. Οι ταφές της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής αποκαλύφθηκαν μετά την απομάκρυνση των μεταγενέστερων ταφών, όπως παρατηρήθηκε και στο δυτικότερο τμήμα του νεκροταφείου⁹. Τέλος, αποκαλύφθηκε ταφικός περίβολος, με προσανατολισμό Α-Δ, ο οποίος πιθανόν να χρησίμευε ταυτόχρονα και ως αναλημματικός τοίχος χαλίκοστρωτης οδού, η οποία αποκαλύφθηκε βόρεια αυτού και είχε τον ίδιο προσανατολισμό (Α-Δ). Είναι πιθανόν, δε, να αποτελούσε τμήμα της οδού, που αποκαλύφθηκε προς τα ΝΔ.

Τυπολογία τάφων

Στο ανασκαφέν τμήμα του παρόδιου νεκροταφείου οι περισσότεροι τάφοι ήταν λακκοειδείς (78%) (εικ. 3). Ορισμένοι από αυτούς, χρονολογούμενοι από τον 5ο έως και τον 1ο αι. π.Χ., έφεραν κάλυψη από κεράμους, ενώ σε ακόμη λιγότερους, με χρήση από την αρχαϊκή εποχή έως και τον 3ο αι. π.Χ., διασώθηκαν οι λίθινες πλάκες κάλυψης. Μικρό ποσοστό κατελάμβαναν ταφές(;) σε κυκλικούς λάκκους (7%)¹⁰. Εμφανώς περιορισμένη ήταν η χρήση των κιβωτιόσχημων τάφων (12%)¹¹ και των μονολιθικών λαρνάκων (3%)¹². Αποκαλύφθηκαν, τέλος, 29 ανακομιδές, 19 εντός τάφων (66%) και 10 σε αυτόνομους λάκκους (34%).

Ταφικά μνημεία

Τα ταφικά μνημεία περιείχαν ταφές που χρονολογούνται κυρίως από τον 2ο έως και το α' μισό του 1ου αι. π.Χ. Ωστόσο, η θεμελίωση ενός από αυτά (Ταφικό Μνημείο 1) τοποθετείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή¹³. Και τα τρία μνημεία είναι πύοσχημης κάτοψης, κτισμένα κατά το ισοδομικό ή ψευδο-ισόδομο σύστημα. Τα δύο πρώτα εντοπίστηκαν στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαμμένης περιοχής και σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους, σε απόσταση μόλις 35 μ., ενώ το τρίτο αποκαλύφθηκε 85 μ. ανατολικά (εικ. 1, 2)¹⁴.

⁷ Το 1966 αποκαλύφθηκαν το Ταφικό Μνημείο 1, 32 τάφοι, μία ανακομιδή οστών και μία πυρά (Κρυστάλλη 1967, 164-165, πίν. 124α-β. Μπαλλά 2013, σποράδην. Κρυστάλλη-Βότση 2013, σποράδην. Μαραγκουδάκη 2013, 128). Κατά τα έτη 2013-2017 αποκαλύφθηκαν το Ταφικό Μνημείο 2, 39 λακκοειδείς (25 ελληνιστικής και 14 κλασικής εποχής), έξι κιβωτιόσχημοι ελληνιστικής εποχής και μία ανακομιδή.

⁸ Κρυστάλλη-Βότση 1976, 65, πίν. 58α-δ. Η ανασκαφή συνεχίστηκε έως και το 1979, παρότι στα Χρονικά του ΑΔ δεν υπάρχουν αναφορές.

⁹ Διπλές ταφές ή ανακομιδές οστών βρέθηκαν σε θαλάμους του ταφικού μνημείου και σε ελάχιστους από τους μεμονωμένους τάφους. Συνολικά εντοπίστηκαν 14 ταφές της αρχαϊκής εποχής, 148 της κλασικής εποχής, 40 της ελληνιστικής εποχής, ενώ 16 ταφές δεν κατέστη δυνατόν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, κυρίως ελλείψει κτερισμάτων. Βρέθηκαν επίσης 53 εναγισμοί, δηλαδή κατάλοιπα ταφικών τελετουργιών που έλαβαν χώρα μετά το πέρας της ταφής (βλ. Μπαλλά 2017, 155-199) και λίθινα ταφικά σήματα (βλ. Μπαλλά 2017, 203-213). Σημειώνεται ότι το ΒΑ ανασκαφέν τμήμα του νεκροταφείου έπαψε να χρησιμοποιείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., οπότε και διατηρήθηκαν κατά χώραν ορισμένα ταφικά σήματα και εναγισμοί που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο.

¹⁰ Για τον σχολιασμό αυτών των λάκκων με οστά και την ερμηνεία τους, βλ. Μπαλλά 2017, 77-78.

¹¹ Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έφεραν λίθινη κάλυψη με χρήση από τα μέσα του 5ου έως και τα τέλη του 2ου αι. π.Χ.

¹² Οι ταφές σε μονολιθικές λάρνακες χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή έως και τον 2ο αι. π.Χ. Η μικρή ποσότητά τους δεν μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη πρώτης ύλης, δεδομένου ότι σε κοντινή περιοχή εντοπίστηκε λατομείο ωολιθικού ασβεστόλιθου. Η πληροφορία σχετικά με το είδος του πετρώματος οφείλεται στον Καθηγητή Ιωάννη Λώλο. Ωστόσο, στην παρουσίαση της ανασκαφικής αναφοράς (ΑΖ' ΕΠΚΑ 2001-2004, 155) αναφέρεται ότι πρόκειται για λατομεία πυρόβραχου της αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Οι λάρνακες δεν φυλάχθηκαν, συνεπώς δεν είμαστε πλέον σε θέση να διαπιστώσουμε αν κατασκευάστηκαν με υλικό από το συγκεκριμένο λατομείο.

¹³ Το ταφικό μνημείο ερευνήθηκε εκ νέου κατά τα έτη 2013-2014 για τις ανάγκες διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών (νυν Ολυμπίας Οδού) από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορίνθου, υπό την επίβλεψη του συμβασιούχου αρχαιολόγου Α. Τσιόγκα. Στο πλαίσιο της νεότερης ανασκαφικής επέμβασης αποκαλύφθηκε η τάφος θεμελίωσης, στην οποία εντοπίστηκε κεραμική της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

¹⁴ Λείψανα παρόμοιων κατασκευών εντοπίστηκαν δυτικότερα κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στις αρχές του 20ού αι. (Αρβανιτόπουλος 1908, 150-151). Ο Αρβανιτόπουλος σημειώνει ότι «Η έν Σικυώνι κατασκευή τοιούτων ισχυρών κρηπίδων φαίνεται ότι έπεβάλλετο ένεκα του τελματώδους του έδαφους». Πιθανολογεί, δε, ότι αυτά τα αρχιτεκτονικά λείψανα προέρχονταν από ταφικά μνημεία όμοιου τύπου με αυτά που συνάντησε ο Παυσανίας (2.7.2-4), ερχόμενος από Κόρινθο, στον δρόμο που οδηγούσε στην πόλη της Σικυώνας του 2ου αι. μ.Χ., και θεωρεί ότι ο περιηγητής πρέπει να πέρασε από την περιοχή, όπου ο ίδιος εντόπισε τις παραπάνω αρχαιότητες.

Το Ταφικό Μνημείο 1¹⁵, με πρόσοψη προς ΝΑ, είναι οικοδομημένο κατά το ισοδομικό σύστημα (σχ. 1). Σώζεται σε ύψος έξι δόμων¹⁶, με διαστάσεις 7,80 μ. (στον άξονα ΒΑ-ΝΔ) και 4,35 μ. (στον άξονα ΝΑ-ΒΔ), χωρίς να διατηρείται η απόληξη της ανωδομής του. Οι τέσσερις κύριες ταφές του μνημείου, μία εκ των οποίων περιείχε και ανακομιδή οστών παλαιότερης ή παλαιότερων ταφών, χρονολογούνται από το 2ο έως και το α' μισό του 1ου αι. π.Χ.

Το Ταφικό Μνημείο 2 αποκαλύφθηκε το 2016 κατά τη διάρκεια των εργασιών επέκτασης της Εθνικής Οδού (νυν Ολυμπίας Οδού). Η χρήση του τοποθετείται από τις αρχές του 2ου έως και τον 1ο αι. π.Χ. (εικ. 4). Σώζεται από τη θεμελίωσή του ως και το ύψος του στυλοβάτη, με το υλικό της ανωδομής να απουσιάζει εντελώς. Η πίσω όψη του μνημείου έχει πρόσοψη πλάτους 4,11 μ., προς ΝΑ, με τις δύο πλαϊνές πλευρές να προβάλλουν ως παραστάδες. Στα ανώτερα στρώματα του μνημείου αποκαλύφθηκε ταφή και ανακομιδή του 1ου αι. π.Χ. Εντοπίστηκε επίσης ταφική στήλη με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά: προτομή με κεφαλή κωνικού σχήματος και αδρή απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου (εικ. 5). Τέσσερις πρωιμότεροι τάφοι εντοπίστηκαν στο κατώτερο τμήμα του μνημείου. Πρόκειται για ταφές αποτεθειμένες σε ορθογώνιους λάκκους, λαξευμένους στο φυσικό βράχο. Οι δύο από τους τέσσερις τάφους έφεραν ίχνη απόπειρας σύλησης. Τα κτερίσματα των ταφών αποτελούν κυρίως μυροδοχεία (από δύο έως πέντε σε κάθε ταφή), λεκανίδες, οινοχόες, μεταλλικά εργαλεία και μολύβδινα αντικείμενα, που χρονολογούν τις ταφές στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Το Ταφικό Μνημείο 3¹⁷ έχει πίσω όψη πρόσοψη προς τα ΝΑ, χωρίς να διατηρείται η απόληξη της ανωδομής του. Στην οπίσθια πλευρά του υπάρχουν δύο ταφικοί θάλαμοι, καθένας από τους οποίους φέρει δύο επάλληλες θήκες (σχ. 2). Το μνημείο, πιθανόν κατασκευασμένο από αμυγδαλόλιθο, φέρει εξωτερικές διαστάσεις 4,20 (στον άξονα ΒΑ-ΝΔ) × 3,43 μ. (στον άξονα ΝΑ-ΒΔ) και σωζόμενο ύψος 3,46 μ. Στο μεγαλύτερο τμήμα του είναι κατασκευασμένο κατά το ισοδομικό σύστημα, με στοιχεία ψευδοϊσοδομου τύπου στη ΝΔ τοιχοποιία του (οικοδομικό υλικό σε β' χρήση). Οι ταφικοί θάλαμοι περιείχαν, συνολικά, έξι ταφές, χρονολογούμενες από τις αρχές έως και το τέλος του 2ου αι. π.Χ. (ίσως και τις αρχές του επόμενου) και τουλάχιστον τρεις ανακομιδές οστών. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, το μνημείο να οικοδομήθηκε σε πρωιμότερη περίοδο και να επαναχρησιμοποιήθηκε με την απομάκρυνση των σκελετικών καταλοίπων και των κτερισμάτων των παλαιότερων ταφών¹⁸. Εντύπωση προκαλεί ότι σε δύο κόγχες που είχαν κατασκευαστεί στις πλευρικές παρειές του μνημείου αποκαλύφθηκε από μία εναγιστική προσφορά.

Ταφικά έθιμα (προσανατολισμός ταφών, στάση νεκρών, τυπολογία κτερισμάτων)

Ο προσανατολισμός των ταφών ποικίλλει ανά εποχή¹⁹. Κατά την αρχαϊκή εποχή οι περισσότεροι νεκροί είχαν ταφεί με την κεφαλή στο ΒΑ άκρο και ακολουθούσε ο προσανατολισμός ΝΑ-ΒΔ²⁰. Από τις αρχές της κλασικής εποχής έως και τον 3ο αι. π.Χ. η προτίμηση αυτή αντιστρέφεται, αφού οι μισές σχεδόν ταφές είχαν κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ (ή Ν-Β)²¹. Από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ. αρχίζουν να πληθαίνουν και οι ταφές με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (ή Β-Ν), ενώ βρέθηκαν και αρκετές με την αντίθετη κατεύθυνση²².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος εναπόθεσης των σωμάτων²³. Από τα τέλη του 7ου έως και το γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. οι νεκροί, πιθανόν ενήλικες, είχαν ταφεί σε ύπτια θέση με τα κάτω άκρα σε συνεσταλμένη στάση²⁴. Η θέση των χεριών ποίκιλε: λυγισμένα στην ηβική ή κοιλιακή χώρα αλλά και στο στήθος.

¹⁵ Κρυστάλλη 1967, 164-165, πίν. 124α-β. Μπαλλά 2013, 493-497. Μαραγκοδάκη 2013, 128 (σημειώνεται λανθασμένα ότι το ταφικό μνημείο χρονολογείται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.).

¹⁶ Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφικών εργασιών διαπιστώθηκε ότι το μνημείο σώζεται σε ύψος έξι δόμων, ενώ στην αρχική ανασκαφική αναφορά γινόταν λόγος για τέσσερις δόμους.

¹⁷ Το ταφικό μνημείο καταχώθηκε μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Τα σχετικά με το υλικό δομής, τις διαστάσεις και τον τρόπο δόμησης αντλήθηκαν από το ανασκαφικό ημερολόγιο και τα σχετικά σχέδια. Για τη λεπτομερή παρουσίαση του ταφικού μνημείου, βλ. Μπαλλά 2017, 102-104.

¹⁸ Δεν πραγματοποιήθηκε έρευνα για την αυλακά θεμελίωσης του μνημείου, οπότε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια τον ακριβή χρόνο θεμελίωσής του.

¹⁹ Για αναλυτική παράθεση των δεδομένων ανά εποχή και συγκριτικά δεδομένα, βλ. Μπαλλά 2017, 215-231.

²⁰ Αρχαϊκή εποχή: ΒΑ-ΝΔ: έξι ταφές, ΝΑ-ΒΔ: δύο ταφές.

²¹ Κλασική εποχή: ΝΑ-ΒΔ: 82 ταφές, ΒΑ-ΝΔ: 46 ταφές, ΒΔ-ΝΑ: πέντε ταφές, ΝΔ-ΒΑ: τρεις ταφές. Σε 37 περιπτώσεις ο προσανατολισμός παραμένει ασαφής. Κατά τον 3ο αι. π.Χ.: ΝΑ-ΒΔ: 30 ταφές, ΒΑ-ΝΔ: 14 ταφές, ΒΔ-ΝΑ: μία ταφή, ΝΔ-ΒΑ: δύο ταφές. Σε τέσσερις περιπτώσεις ο προσανατολισμός παραμένει ασαφής.

²² 2ος αι. π.Χ.: ΝΑ-ΒΔ: 23 ταφές, ΒΔ-ΝΑ: έξι ταφές, ΒΑ-ΝΔ: τρεις ταφές. Σε τρεις περιπτώσεις ο προσανατολισμός ήταν ΝΑ-ΒΔ ή αντίστροφα. 1ος αι. π.Χ.: ΝΑ-ΒΔ: επτά ταφές, ΒΔ-ΝΑ: δύο ταφές. Σε μία περίπτωση ο προσανατολισμός ήταν ΝΑ-ΒΔ ή αντίστροφα. Σε σύνολο 15 ταφών που χρονολογούνται γενικά από το 2ο αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ.: ΝΑ-ΒΔ ή Ν-Β: οκτώ ταφές, ΒΔ-ΝΑ: τρεις ταφές. Σε τέσσερις περιπτώσεις ο προσανατολισμός ήταν ασαφής.

²³ Για αναλυτική παράθεση των δεδομένων ανά εποχή και συγκριτικά δεδομένα, βλ. Μπαλλά 2017, 215-231.

²⁴ Οι νεκροί που είχαν ταφεί με τα κάτω άκρα σε συνεσταλμένη στάση βρέθηκαν σε ταφικά ορύγματα που δεν υπερέβαιναν σε μήκος το 1,50 μ. Ως εκ τούτου είναι πιθανόν να πρόκειται για ενήλικα άτομα. Η ταφή σε συνεσταλμένη στάση παρατηρείται και σε ταφές της ΠΚ

Μια μικρή διαφοροποίηση παρατηρείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. έως και το πέρας της αρχαϊκής εποχής, όπου κυριαρχεί η ύπτια, εκτάδην στάση. Ωστόσο, από τις αρχές της κλασικής εποχής έως και τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σε αρκετές από τις ταφές που μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν σε ενήλικα άτομα συνηθιζόταν η εναπόθεση σε ύπτια θέση με τα κάτω άκρα σε συνεσταλμένη στάση²⁵.

Η μεγάλη αλλαγή στον τρόπο ταφής των ενηλίκων ατόμων παρατηρείται από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και εξής, καθώς αυξάνεται σταδιακά ο αριθμός των νεκρών σε εκτάδην στάση. Η θέση των χεριών δεν παρουσιάζει κάποια ομοιομορφία αλλά διαπιστώνεται μια τάση σε αρκετές ταφές, και κυρίως σε αυτές του 4ου αι. π.Χ., να είναι λυγισμένα στην κοιλιακή χώρα ή τουλάχιστον το ένα από αυτά (συνήθως το αριστερό). Σε μικρότερο αριθμό ακολουθούν όσες έφεραν και τα δύο χέρια λυγισμένα στο στήθος ή στην ηβική χώρα. Επίσης, στις εκτάδην ταφές συνήθως τα άνω άκρα ήταν κατά μήκος του κορμού. Στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής τα σώματα τοποθετούνταν κυρίως σε ύπτια, εκτεταμένη θέση, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Ελλείπει επαρκών δεδομένων για τη θέση των χεριών, δεν είναι σαφές αν ακολουθούνταν συγκεκριμένη πρακτική, διότι στις ελάχιστες περιπτώσεις που διατηρήθηκαν τα άνω άκρα, αυτά βρέθηκαν είτε λυγισμένα στο στήθος ή στην κοιλιακή χώρα είτε κατά μήκος του κορμού.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν τον νεκρό²⁶, είτε αποτελούσαν αντικείμενα της καθημερινότητάς του είτε αγοράζονταν ειδικά για την ταφή²⁷, παρέχουν ένα σύνολο πληροφοριών σχετικά με την προετοιμασία του σώματος, την τελετή της ταφής²⁸ και τις δοξασίες για τη μετά θάνατον ζωή²⁹. Στους πρωιμότερους τάφους της αρχαϊκής εποχής η κτέριση ήταν λιτή (συνήθως ένας αρύβαλλος ανά ταφή και σε μία περίπτωση αγνύθα). Εντύπωση προκαλεί ότι σε δύο τάφους βρέθηκαν σιδερένιοι ήλιοι, ως μεμονωμένο εύρημα ή σε ζεύγος, πιθανόν συνδεδεμένοι με κάποιου είδους δοξασίες³⁰. Από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. κυριαρχούν τα εισηγμένα κορινθιακά και αττικά αγγεία³¹. Σε αυτά συγκαταλέγονται οι κορινθιακές πυξίδες³², με εντονότερη παρουσία στις ταφές του γ' τετάρτου του αιώνα, ενώ αυξήθηκε θεαματικά η παρουσία της κορινθιακής κοτύλης. Βρέθηκαν επίσης λίγες αττικές μελανόμορφες λήκυθοι και κορινθιακή τριφυλλόστομη οινοχόη. Σπανιότερα εμφανίζονται μικκύλα αγγεία (σκυφίδια/φιαλίδια, καλαθίσκος).

Η εισαγωγή αττικών και κορινθιακών σχημάτων (αγγείων πόσεως, ελαιοδοχείων) συνεχίζεται με εντατικούς ρυθμούς έως και το 350 π.Χ.³³. Παράλληλα, στις αρχές της κλασικής εποχής εμφανίζονται οι κορινθιακές αβαφείς λεκανίδες (εικ. 6)³⁴ και στα μέσα του 5ου αι. οι λύχνοι (αττικοί και κορινθιακοί). Οι αττικές λήκυθοι και οι κορινθιακές απομιμήσεις τους σταδιακά αντικαθίστανται από τα κορινθιακά ληκύθια με ταινίες, ενώ προς το τέλος του ίδιου αιώνα εμφανίζονται και τα πρώτα αττικά ληκύθια με ανθέμιο. Στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. εισάγεται ο τύπος της πυξίδας-«ψιμυθιοθήκης» και αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των οινοχοών και των λύχνων. Παράλληλα, περιορίζονται αρκετά τα εισηγμένα αττικά και κορινθιακά ελαιοδοχεία/μυροδοχεία, τη θέση των οποίων καταλαμβάνουν τα φαιόχρωμα μυροδοχεία εισηγμένου τύπου. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρουσία τόσο των μικκύλων αγγείων³⁵ όσο και των μαγειρικών σκευών (κυρίως μόνωτων λοπάδων και χυτρών-αρυτήρων)³⁶.

περιόδου στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου (Blegen κ.ά. 1964, 50), ως συνέχεια μιας συνήθειας που παρατηρείται από τη γεωμετρική εποχή.

²⁵ Παρόμοια στάση ενταφιασμού κατά τον 5ο αι. π.Χ. απαντά με συστηματικό τρόπο στο νεκροταφείο των Αλών Βοιωτίας (Goldman – Jones 1942, 368). Αντιθέτως, στην υπόλοιπη Πελοπόννησο φαίνεται (έως αποδείξεις του εναντίον) ότι ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. επικρατούσε η ύπτια, εκτεταμένη στάση, με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό, βλ. Blegen κ.ά. 1964, 69, υποσημ. 20. Γ' ΕΠΚΑ 2001-2004, 146-148. Dimakis 2016, 65.

²⁶ Για αναλυτική παράθεση των δεδομένων ανά εποχή και συγκριτικά δεδομένα, βλ. Μπαλλά 2017, 232-266.

²⁷ Parker Pearson 1999, 7.

²⁸ Morris 1997, 137.

²⁹ Ekengren 2013, 174. Πέραν τούτων πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι όλα κτερίσματα τοποθετήθηκαν εκτός ταφικού ορύγματος ίσως καταστράφηκαν από μεταγενέστερες ταφές, ενώ θα πρέπει να θεωρήσουμε μάλλον βέβαιο ότι υπήρχαν και αντικείμενα από φθαρτό υλικό, τα οποία δεν διατηρήθηκαν.

³⁰ Η εύρεση μεμονωμένων ήλων σε τάφους μεταγενέστερης εποχής ερμηνεύθηκε από τους Kurtz – Boardman (1994, 204) ως ένα είδος μαγικής τελετουργίας. Ο Τιβέριος (1984, 18) συνδέει την εύρεση σιδερένιου καρφιού σε ανδρική ταφή του β' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. με κάποιο ταφικό έθιμο. Ο Καλτσάς (1998, 300) θεωρεί επίσης ότι όταν σε τάφο βρίσκονται ένα ή δύο καρφία πιθανόν συνδέονται με κάποιες δοξασίες.

³¹ Μπαλλά 2018, 238.

³² Οι πυξίδες στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου συνδέθηκαν με παιδικές ταφές: Blegen κ.ά. 1964, 80, 98.

³³ Μπαλλά 2018, 238-240.

³⁴ Οι λεκανίδες απαντούν τόσο σε τάφους όσο και σε εναγισμούς έως και τα 200-150 π.Χ., ίσως και λίγο αργότερα. Ανάλογη είναι και η παρουσία τους στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου (Blegen κ.ά. 1964, 76, 146-148), όπου συνδέθηκαν και με τις παιδικές ταφές στις περιπτώσεις που περιείχαν ωά, θαλάσσια όστρεα ή μικκύλα αγγεία.

³⁵ Πρόκειται κυρίως για κοτυλίσκους, αμφορίσκους και μικκύλους λύχνους. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αμφορίσκοι βρίσκονται ανά ζεύγη.

³⁶ Από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. παρατηρείται η απόθεση ενός λύχνου μέσα σε μόνωτη λοπάδα ή σε θραύσμα μαγειρικού σκεύους. Η συνήθεια αυτή φαίνεται να παγιώνεται από τα μέσα του ίδιου αιώνα σε αρκετούς τάφους όλων των ηλικιακών ομάδων. Σε άλλες

Από το α' μισό του 3ου αι. π.Χ., εκτός από τους συνήθεις τύπους αγγείων (λεκανίδες, κοτύλες, λύχνους), ενισχύεται η παρουσία των φαιόχρωμων μυροδοχείων, ενώ εμφανίζονται και νέα σχήματα: κύθοι, σκύφοι αττικού τύπου, υδρίες, πρόχοι και λάγυνοι. Κατά τη διάρκεια του 2ου έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. αυξάνεται εντυπωσιακά ο αριθμός των λαγύνων και των υδριών. Παράλληλα, εμφανίζονται δύο σχήματα, που πιθανόν προέρχονται από το τοπικό εργαστήριο: οι άωτες λεκανίδες και τα λύδια. Σημαντική αύξηση παρουσιάζουν τα μαγειρικά σκεύη (μόνοντες λοπάδες και δίωτες λοπάδες με κάλυμμα), χωρίς να γνωρίζουμε πλέον στις περισσότερες περιπτώσεις το περιεχόμενό τους³⁷. Τέλος, εισάγεται ο τύπος των σκύφων με ανάγλυφο διάκοσμο και τα φαιόχρωμα ατρακτόσχημα μυροδοχεία με τις επίθετες λευκές γραμμές στο σώμα.

Ιδιαίτερη θέση στην κτέριση των νεκρών κατέχουν τα πήλινα ειδώλια. Απαντούν συνήθως σε παιδικές ταφές, κυρίως από τα μέσα του 5ου έως και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Επανεμφανίζονται κατά το 2ο αι. π.Χ. αλλά σε μικρούς πλέον αριθμούς και σχετικά σπάνια. Η τυπολογία τους είναι αρκετά πλούσια: γυναικείες μορφές (εικ. 7)³⁸, παιδιά σε ημιοκλάουσα στάση³⁹, έφιπποι άνδρες, ειδώλια πτηνών και ζώων (όπως χελώνες και χοίροι) και δαιμονικές μορφές. Η απόθεση ειδωλίων σε τάφους παρατηρείται ελάχιστα στην όμορη Κόρινθο⁴⁰. Παρόμοιες, ωστόσο, συνήθειες απαντούν σε άλλες γειτνιάζουσες περιοχές, όπως στην Αργολίδα⁴¹, στην Αχαΐα⁴² ή και στην απέναντι πλευρά του Κορινθιακού Κόλπου⁴³.

Η απόθεση νομισμάτων σε ταφές παρατηρείται στο συγκεκριμένο νεκροταφείο στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁴⁴. Παρότι δεν αποτελεί σύνηθες εύρημα, αυξάνεται γεωμετρικά ο αριθμός τους στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. (οκτώ νομίσματα σε αντίστοιχες ταφές), ενώ κατά την ελληνιστική εποχή είναι σαφώς λιγότερα. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για αργυρές κοπές της πόλης, κυρίως οβολούς, ενώ μόλις τον 2ο αι. π.Χ. εντοπίζονται και χάλκινα νομίσματα. Βρέθηκαν είτε στο στόμα είτε πλησίον του ενός άνω άκρου, ενώ σε ταφή του α' μισού του 3ου αι. π.Χ. είχε αποθεθεί νόμισμα στην απόληξη των κάτω άκρων. Ο μικρός αριθμός και η διαφορετική θέση εύρεσής τους προβληματίζει σχετικά με το κατά πόσο μπορούν να συνδεθούν με το λεγόμενο «χαρώνειο» οβολό⁴⁵.

Στα μεταλλικά αντικείμενα κυρίαρχη θέση κατέχουν οι σπλεγγίδες, με συνεχή παρουσία από την κλασική εποχή έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Οι πρωιμότερες είναι χάλκινες αλλά σταδιακά αυξάνεται ο αριθμός και των σιδερένιων, κυρίως από τον 4ο αι. π.Χ. και εξής. Συνδέονται αδιακρίτως με όλες τις ηλικιακές ομάδες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις είναι περισσότερες από μία ανά ταφή⁴⁶. Βρέθηκαν επίσης λίγα σιδερένια «κλαστήρια» δρεπάνια, κυρίως σε ταφές του 4ου αι. π.Χ.⁴⁷, τα οποία πιθανόν ήταν προσωπικά αντικείμενα των νεκρών και συνδέονταν με τις αγροτικές τους δραστηριότητες. Μικρότερη εκπροσώπηση έχουν τα σιδερένια εγχειρίδια, οι αιχμές δοράτων, τα χάλκινα κάτοπτρα, ενώ εντοπίστηκαν και λίγα μολύβδινα αντικείμενα (αλάβαστρο και πυξίδα).

Τα κοσμήματα παρουσιάζουν εντυπωσιακή αύξηση κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται περιδέραια από επιχρυσωμένες ψήφους, περικάρπια και δακτυλίδια. Σε ορισμένες ταφές του

περιπτώσεις χρηστικά σκεύη ή θραύσματά τους περιείχαν εκτός από λύχνο και μικκύλα αγγεία (συνήθως αμφορίσκους και κοτυλίσκες). Τα σύνολα αυτά εντοπίζονται συνήθως στις απολήξεις των κάτω άκρων των νεκρών και σπανιότερα στην κοιλιακή χώρα.

³⁷ Στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου βρέθηκαν σε παιδικές και βρεφικές ταφές λεκανίδες που περιείχαν υπολείμματα ωών (Blegen κ.ά. 1964, 76). Αντίστοιχα, στην Σικυώνα βρέθηκαν ωά στο εσωτερικό λοπάδων με κάλυμμα ελληνιστικής εποχής (Μπαλλά 2013, 505), ενώ παρόμοια ευρήματα έχουν εντοπισθεί και στο Άργος (Μπανάκα-Δημάκη 2005, 130, υποσημ. 27).

³⁸ Πρόκειται κυρίως για ιστάμενες μορφές που κρατούν περιστέρι, καρπούς ή άνθη και σε ορισμένες περιπτώσεις νεβρό και τόξο. Μικρότερη εκπροσώπηση έχουν οι ένθρονες ή καθιστές μορφές.

³⁹ Εμφανίζονται από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., με αυξητική τάση κατά το β' μισό του ίδιου αιώνα. Τα ειδώλια αυτού του τύπου εντοπίζονται κυρίως σε ιερά και έχει εκφραστεί η άποψη (Hadzisteliou-Price 1969, 19-110. Merker 2000, 68-69) ότι πιθανόν πρόκειται για ιδεαλιστικές ή φυσιοκρατικές αποδόσεις θνητών παιδιών.

⁴⁰ Στο Βόρειο Νεκροταφείο (Blegen κ.ά. 1964, 83) τα ελάχιστα ευρεθέντα ειδώλια περιορίζονται σε μόλις τέσσερις τάφους και δύο αποθέσεις με συστάδες αντικειμένων, που χρονολογούνται από τον 5ο έως και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Σε νεότερες ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή (ΛΖ' ΕΠΚΑ 2011α, 436-438) αποκαλύφθηκαν τάφοι που χρονολογούνται έως και τον ύστερο 4ο/3ο αι. π.Χ., όπου δεν αναφέρεται η εύρεση ειδωλίων.

⁴¹ Πήλινα ειδώλια έχουν βρεθεί σε γυναικείες και παιδικές ταφές της κλασικής εποχής (Dimakis 2009, 42) και σε παιδικές ταφές της ελληνιστικής εποχής (Bruneau 1970, 466-476. Προσκυνητοπούλου 2011, 101-103. Dimakis 2016, 57, υποσημ. 88).

⁴² Κυριακού-Ζαφειροπούλου 2011, σποράδη.

⁴³ Για παράδειγμα στην Άμβροσσο Φωκίδας (Αραπογιάννη 1984, 110-113, πίν. 41-42) και στην Ακραϊφία Βοιωτίας (Ανδρειωμένου 2001, 194).

⁴⁴ Στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου η πρωιμότερη αναφορά εύρεσης νομίσματος σε ταφή χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Blegen κ.ά. 1964, 266).

⁴⁵ Σε νεότερες μελέτες χαρακτηρίζονται ως ταφικά νομίσματα: Stefanakis 2002, 173. Chryssanthaki-Nagle 2006, 89. Η Chryssanthaki-Nagle (2006, 90) διαχωρίζει τα ταφικά νομίσματα σε δύο τύπους: α) όσα από τη θέση εύρεσής τους (στο στόμα, στην περιοχή του λαμού, στην παλάμη) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως χαρώνειοι οβολοί και β) όσα βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις μέσα στον τάφο ή φυλαγμένα σε αγγεία και αποτελούσαν προσφορές προς τους νεκρούς.

⁴⁶ Σχετικά με τον μεγάλο αριθμό σπλεγγίδων σε τάφους, πρβλ. Θέμελης - Τουράτσογλου 1997, 166-167.

⁴⁷ Τα «κλαστήρια» δρεπάνια είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν στο κλάδεμα των οπωροφόρων δένδρων και γενικότερα στην υλοτομία (βλ. Βασιλειάδου 2011, 156-157, 223-235, αρ. 23-56).

2ου αι. π.Χ. βρέθηκαν φυλλόσχημα ελάσματα χρυσού σε επαφή με το κρανίο. Φέρουν έκτυπη διακόσμηση και πιθανόν είναι ό,τι απέμεινε από το νεκρικό στεφάνι που θα κοσμούσε την κεφαλή του νεκρού⁴⁸. Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, η εύρεση αστραγάλων και υπολειμμάτων ωών, κυρίως σε ταφές των μικρότερων ηλικιακά ομάδων. Πρόκειται για συνήθεια που παρατηρείται και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁴⁹ ή ακόμη και του ευρύτερου ελληνικού κόσμου⁵⁰.

Από τη μελέτη του παρόδιου νεκροταφείου της Σικυώνας προκύπτουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα της πόλης, από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή. Η σύντομη αυτή παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων δεν επιτρέπει στην παρούσα φάση την πλήρη ανάπτυξη όλων των δεδομένων. Ωστόσο, διαπιστώνονται σημαντικές ομοιότητες και διαφορές σε σχέση με όσα συνέβαιναν την ίδια περίοδο σε άλλες πόλεις της βόρειας Πελοποννήσου. Βάσει όλων αυτών των στοιχείων, η Σικυώνα φαίνεται ότι ακολουθεί σε γενικές γραμμές κοινές συνήθειες του τρόπου ταφής και κτέρισης, μολονότι διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία από τις όμορες περιοχές. Ευελπιστούμε ότι η παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων και από τα υπόλοιπα νεκροταφεία της πόλης θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας και θα δώσει τη δυνατότητα διατύπωσης ασφαλών συμπερασμάτων για το πλήθος των ταφικών εθίμων της πόλης και τη διάρκειά τους σε βάθος χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

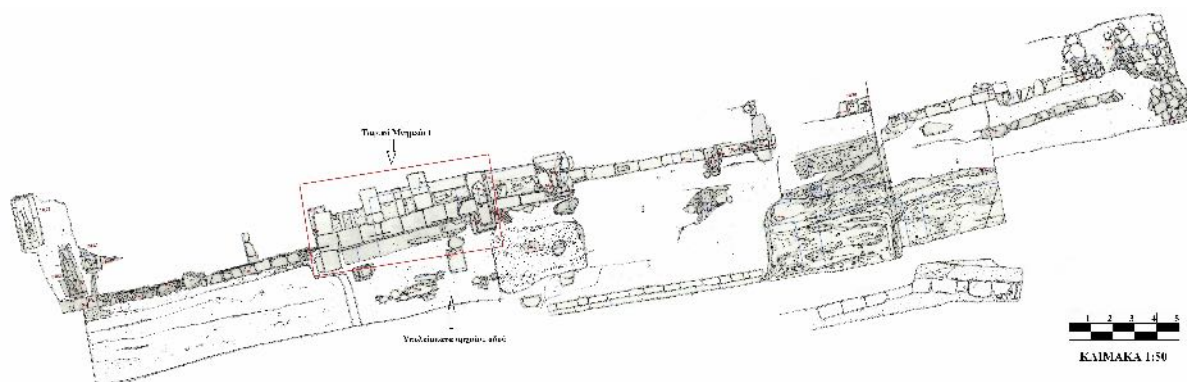
- Αρβανιτόπουλος 1908: Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Ανασκαφαί καί έρευναί εν Σικυώνι και Θεσσαλία, *ΠΑΕ* 1908, 145-152.
- Ανδρειωμένου 2001: Α. Ανδρειωμένου, Ταφικά σύνολα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Ακραιφία, *ΑΔ* 56 (2001), Α', 191-220.
- Αραπογιάννη 1984: Ε. Αραπογιάννη, Τάφοι από την αρχαία Άμβροσσο, *ΑΔ* 39 (1984), Α', 77-118.
- Βασιλειάδου 2011: Ι. Βασιλειάδου, *Η αγροτική ζωή στην αρχαία Πιερία*, Αρχαιολογικά τεκμήρια, Θεσσαλονίκη 2011.
- Blegen κ.ά. 1964: C. Blegen – H. Palmer – R. Young, *The North Cemetery*, Corinth XIII, Princeton 1964.
- Bruneau 1970: Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, *BCH* 94 (1970), 437-531.
- Γ' ΕΠΚΑ 2001-2004: Γ' ΕΠΚΑ, Νομός Κορινθίας. Ανασκαφικές εργασίες. Άγιοι Θεόδωροι, θέση Σούρες (αρχαίος Κρομμυών), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'4: Πελοπόννησος, 146-148.
- Chryssanthaki-Nagle 2006: K. Chryssanthaki-Nagle, La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine, στο: A.-M. Guimier-Sorbets – M. B. Hatzopoulos – Y. Morizot (επιμ.), *Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (décembre 2002) et d'Athènes (janvier 2004)*, Μελετήματα 45, Αθήνα 2006, 89-103.
- Dimakis 2009: N. Dimakis, The display of individual status in the burials of Classical and Hellenistic Argos, στο: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 23-25 April 2009*, CSPS Online Publication 2, 33-50.
- Dimakis 2016: N. Dimakis, *Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese. The Evidence from Burials*, Oxford 2016.
- Ekengren 2013: F. Ekengren, Contextualizing Grave goods. Theoretical perspectives and methodological implications, στο: S. Tarlow – L. Nilsson Stutz (επιμ.), *The Archaeology of Death and Burial*, Oxford 2013, 173-192.
- Goldman – Jones 1942: H. Goldman – F. Jones, Terracottas from the necropolis of Halae, *Hesperia* 11:4 (1942), 365-421.
- Hadzisteliou-Price 1969: T. Hadzisteliou-Price, The type of the crouching child and the 'Temple Boys', *ABSA* 64 (1969), 95-111.
- Hayward – Lolos 2015: Ch. Hayward – Y. Lolos, Building the Early Hellenistic theatre at Sikyon, στο: R. Frederiksen – E. R. Gebhard – A. Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre. Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17, Aarhus 2015, 161-176.
- Θέμελης – Τουράτσογλου 1997: Π. Γ. Θέμελης – Ι. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997.
- Καλτσάς 1998: Ν. Ε. Καλτσάς, *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998.
- Kissas – Niemeier 2013: K. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *Proceedings of the International Conference "The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity"*, Loutraki 26-29 March 2009, Athenaia 4, München 2013.
- Κρυστάλλη 1967: Κ. Κρυστάλλη, Σικυών, *ΑΔ* 22 (1967), Β'1, 164-166.
- Κρυστάλλη-Βότση 1976: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Σικυώνα. Χτίρι, *ΑΔ* 31 (1976), Β'2, 65.
- Κρυστάλλη-Βότση 2013: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Πυρά ταφικού μνημείου από τη Σικυώνα, στο: Kissas – Niemeier 2013, 509-518.

⁴⁸ Ανάλογα έκτυπα φυλλόσχημα ελάσματα βρέθηκαν και σε τάφους από την Πάτρα, βλ. Παπαποστόλου 1978, 357. Παπαποστόλου 1990, 465-471.

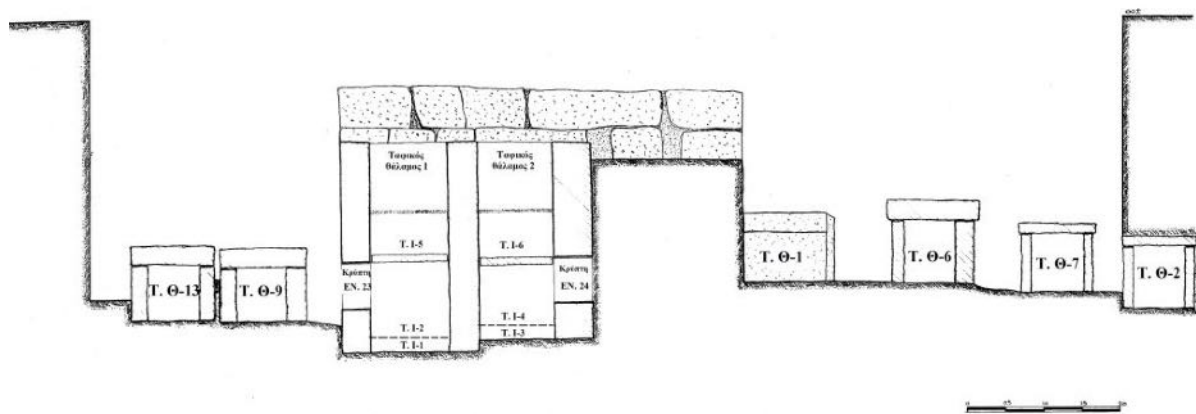
⁴⁹ Αστράγαλοι: Kurtz – Boardman 1994, 197. Κελύφη ωών έχουν βρεθεί, για παράδειγμα, σε Πάτρα (Πετρόπουλος 2005, 67-68), Όλυθο (Robinson 1942, 192-194) και Άκανθο (Καλτσάς 1998, 302, υποσημ. 1154).

⁵⁰ Ωά σε τάφους της Κεντρικής Απουλίας (Peruzzi 2016, σποράδη).

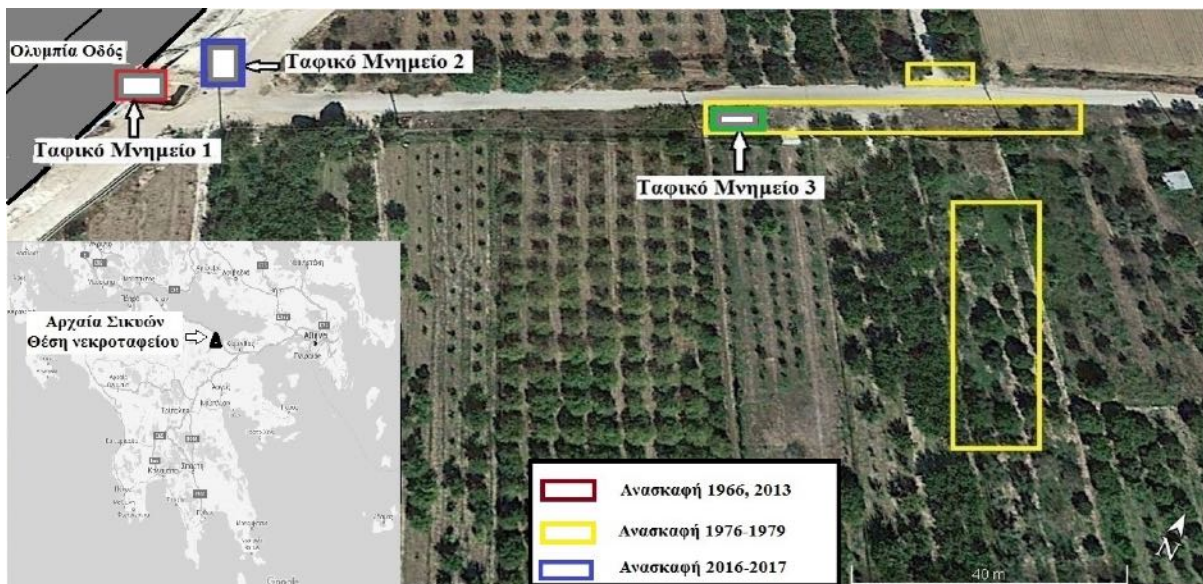
- Κυριακού-Ζαφειροπούλου 2011: Δ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου, Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη, στο: Σ. Δρούγου κ.ά. (επιμ.), *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά*, Αθήνα 2011, 57-74.
- Kurtz – Boardman 1994: D. C. Kurtz – J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα 1994.
- ΛΖ' ΕΠΚΑ 2001-2004: ΛΖ' ΕΠΚΑ, Ανασκαφές ΕΡΓΟΣΕ. Αρχαία Σικυών, ΑΔ 56-59 (2001-2004), Β' 4: Πελοπόννησος, 154-156.
- ΛΖ' ΕΠΚΑ 2008: ΛΖ' ΕΠΚΑ, Ανασκαφικές εργασίες. Δ.Δ. Αρχαίας Σικυώνας. Θέση Συριώνα, οικόπεδο Anca Anna Florina, ΑΔ 63 (2008), Β' 1, 548-550.
- ΛΖ' ΕΠΚΑ 2011α: ΛΖ' ΕΠΚΑ, Ανασκαφικές εργασίες. Σωστικές ανασκαφές. Ολυμπία Οδός. Αρχαία Κόρινθος, ΑΔ 66 (2011), Β' 1, 424-442.
- ΛΖ' ΕΠΚΑ 2011β: ΛΖ' ΕΠΚΑ, Σωστικές ανασκαφές. Ολυμπία Οδός. Αρχαία Σικυώνα. Μούλκι, ΑΔ 66 (2011), Β' 1, 442-450.
- Lolos 2011: Y. A. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplement 39, Princeton 2011.
- Μαραγκουδάκη 2013: Ε. Μαραγκουδάκη, Σικυώνα. Νεότερα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα, στο: Κ. Κίσσας (επιμ.), *Αρχαία Κορινθία. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως το τέλος τα αρχαιότητας*, Αθήνα 2013, 127-129.
- Μπαλλά 2012: Φ. Α. Μπαλλά, Η Δημητριάδα της Πελοποννήσου και οι νομισματικές μαρτυρίες από την περίοδο της ίδρυσής της, *Αρχαιολογία* 16 (2012), 209-224.
- Μπαλλά 2013, Φ. Α. Μπαλλά, Αρχαία Σικυών. Η αποκάλυψη τμήματος νεκροταφείου τα ελληνιστικής εποχής, στο: Kissas – Niemeier 2013, 491-507.
- Μπαλλά 2017: Φ. Α. Μπαλλά, *Σικυών Χαίρε. Νεκροταφεία και έθιμα ταφής μιας πόλης της Πελοποννήσου από την εποχή των Ορθογοριδών έως την έλευση των Ρωμαίων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017.
- Μπαλλά 2018: Φ. Α. Μπαλλά, Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.), στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου. Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 237-247.
- Μπανάκα-Δημάκη 2005: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ελληνιστική κεραμική από το Άργος, στο: Α. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα 2005, 126-155.
- Merker 2000: G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods*, Corinth XVIII.4, Princeton 2000.
- Morris 1997: I. Morris, *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1997.
- Ορλάνδος 1935: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1935, 17-19, 73-83.
- Ορλάνδος 1936: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1936, 19-21, 86-94.
- Ορλάνδος 1938: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφαί Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1938, 18-19, 120-123.
- Ορλάνδος 1941-1944: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφαί Σικυώνος 1941, *ΠΑΕ* 1941-1944, 15-16, 56-60.
- Παπαθανασίου 2012: Β. Παπαθανασίου, ΛΖ' ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες. Αρχαία Σικυώνα: Θέση Συριώνα. Χτίρι. Μούλκι, ΑΔ 67 (2012), Β' 1, 321-328.
- Παπαποστόλου 1978: Ι. Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας II, ΑΔ 33 (1978), Α', 354-385.
- Παπαποστόλου 1990: Ι. Α. Παπαποστόλου, Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής πόλης των Πατρών, στο: Α. Α. Τσελίκας κ.ά. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος στον Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. Ι, Πάτρα 1990, 465-471.
- Πετρόπουλος 2005: Μ. Πετρόπουλος, Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδο οδού Πουκεβίλ 25-27, στο: Α. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα 2005, 59-72.
- Προσκυνητοπούλου 2011: Ρ. Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, Αθήνα 2011.
- Parker Pearson 1999: M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud 1999.
- Peruzzi 2016: B. Peruzzi, Eggs in a drinking cup: unexpected uses of a Greek shape in Central Apulian funerary contexts, στο: T. H. Carpenter – E. Langridge-Noti – M. Stansbury-O'Donnell, *The Consumers' Choice. Uses of Greek Figure-Decorated Pottery*, Boston 2016, 65-81.
- Robinson 1942: D. M. Robinson, *Necrolynthia: A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*, Olynthus XI, Baltimore 1942.
- Stefanakis 2002: M. I. Stefanakis, An inexpensive ride? A contribution to death-coin rites in Hellenistic Crete, *Numismatica e antichità classiche: Quaderni ticinesi* 31 (2002), 171-189.
- Τιβέριος 1984: Μ. Α. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5ου αι. π.Χ. στην Αρχαία Άργιλο, ΑΔ 39 (1984), Α', 5-47.
- Χαριτωνίδης 1966: Σ. Χαριτωνίδης, Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Κορινθία. Σικυών, ΑΔ 21 (1966), Β' 1, 124.

Σχ. 1. Σχεδιαστική απόδοση του δυτικού τμήματος του νεκροταφείου (αποτύπωση Μαρία Σιούτη, Μαρία Οικονόμου, Χρήστος Λαμπρόπουλος, με επεξεργασία από τους συγγραφείς).

Σχ. 2. Σχεδιαστική τομή (ΝΔ-ΒΑ) του Ταφικού Μνημείου 3 (Αρχείο Κ. Κρυστάλλη-Βότση, επεξεργασία Φωτεινή Α. Μπαλλά).

Εικ. 1. Παρόδιο νεκροταφείο: θέση και ανασκαφικές τομές (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 2. Υπολείμματα και πιθανή πορεία αρχαίας οδοῦ (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 3. Λακκοειδής τάφος (450-425 π.Χ.) από ΒΔ (φωτ. Α. Τσιόγκας).

Εικ. 4. Ταφικό Μνημείο 2, από ΝΑ (φωτ. Α. Τσιόγκας).

Εικ. 5. Ταφική στήλη με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά (σωζ. ύψος 0,58 μ., μέγ. πλάτος 0,46 μ.) (φωτ. Α. Τσιόγκας).

Εικ. 6. Αβαφής λεκανίδα με κάλυμμα (αρ. κτηματ. ΜΣ 2013), 350-325 π.Χ. (φωτ. Φ. Α. Μπαλλά).

Εικ. 7. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας ένθρονης μορφής (αρ. κτηματ. ΜΣ 420), αρχές 4ου αι. π.Χ. (φωτ. Φ. Α. Μπαλλά).

Λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο Δερβένι Κορινθίας. Η ανασκαφή και οι εργασίες προστασίας του χώρου

ABSTRACT. A Late Roman (2nd-4th c. AD) bath was excavated at Derveni in western Corinthia under the supervision of the Archaeological Ephorate of Corinthia, during the construction of the new railroad. Ten rooms and a central hall with a black and white mosaic floor depicting geometric designs, as well as several pools, were identified. The north rooms, which had no heating system, had walls of opus mixtum and stone-paved floors. The east and south rooms were heated by hypocausts; two of these rooms preserve the suspensura. Their walls (0.50-0.60 m thick, with a max. pres. height of 1.93 m) had a facing made of bricks and narrow bands of cement, a rubble and cement fill, and were heated by tubuli and tegulae mammatae. The bath features renovation phases, and part of its building material was later reused in other buildings. After excavation, the bath was preserved in situ under the newly built viaduct, and is scheduled to become the first organized archaeological site near Derveni.

Εισαγωγή

Η εκτέλεση των μεγάλων έργων έδωσε την ευκαιρία να διεξαχθούν αρχαιολογικές έρευνες μεγάλης κλίμακας και να έρθουν στο φως σημαντικές αρχαιότητες σε πολλές περιοχές της χώρας μας. Στη δυτική Κορινθία αρχαιολογική έρευνα που διενεργήθηκε υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας, στο πλαίσιο του έργου κατασκευής της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κιάτου-Ροδοδάφνης Αιγίου, αποκάλυψε σημαντικές νέες αρχαιολογικές θέσεις, διαφόρων χρονικών περιόδων, που προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για την κατανόηση της ιστορικής διαδρομής της περιοχής. Ιδιαίτερη θέση μεταξύ αυτών κατέχει λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, που ανασκάφηκε στο Δερβένι. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό του έργου, στον χώρο όπου εντοπίστηκε το λουτρό προβλεπόταν η κατασκευή γέφυρας. Ωστόσο, λόγω της σπουδαιότητας του μνημείου, τροποποιήθηκε η αρχική μελέτη κατασκευής της γέφυρας ώστε το λουτρό να παραμείνει ορατό και, μελλοντικά, επισκέψιμο. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται το μνημείο και οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν για την προστασία του από περαιτέρω φθορές κατά την διάρκεια κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής, καθώς η μελέτη του υλικού της ανασκαφής βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο.

Η θέση

Η θέση εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1981, όταν κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής οδού αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες. Ακολούθησε μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή από την τότε αρμόδια για την περιοχή Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων¹, κατά την οποία ήρθαν στο φως τοίχοι και υπόκαυστα. Έγινε αντιληπτό ότι επρόκειτο για λουτρό, του οποίου όμως η έκταση παρέμενε άγνωστη. Σωστική ανασκαφή ξεκίνησε εκ νέου με την έναρξη του έργου κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής τον Σεπτέμβριο του 2007 και ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 2012².

Η θέση βρίσκεται στην έξοδο Δερβενίου της Νέας Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών, σε απόσταση 4,5 χλμ. από την αρχαϊκή πόλη Αίγειρα και 2 χλμ. ανατολικά του επινείου της στη θέση Μαύρα Λιθάρια, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα λιμένα του 3ου αι. μ.Χ.³. Στην περιοχή νότια των λιμενικών εγκαταστάσεων, ανασκάφηκε πρόσφατα, στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου, νεκροταφείο των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων,

¹ Μπανάκα-Δημάκη 1981.

² Για την πρώτη φάση της ανασκαφής βλ. Σαρή 2013α.

³ Μίχα 2013.

με πλήθος τάφων, κιβωτιόσχημων, θαλαμοειδών καμαροσκεπών και απλών λακκοειδών, λαξευμένων στον φυσικό βράχο, οι οποίοι απέδωσαν πλήθος κτερισμάτων⁴. Σε απόσταση περίπου 300 μ. ανατολικά του λουτρού ανασκάφηκαν οικιστικά κατάλοιπα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου⁵. Τέλος, κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο χάραξης της Νέας Εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής εποχής αμέσως βόρεια του λουτρού, τα οποία φαίνεται να σχετίζονται με αυτό⁶. Μέρος των αρχαιοτήτων είχε υποστεί φθορά κατά το παρελθόν, όταν διανοίχθηκε η παρακείμενη οδός (εικ. 1).

Το λουτρό

Ο χώρος που ερευνήθηκε είναι συνολικής έκτασης 1200 τ.μ. Το λουτρό έχει μήκος 28 μ. (στον άξονα Α-Δ), πλάτος 14 έως 18 μ. (στον άξονα Β-Ν) και συνολικό εμβαδό περίπου 430 τ.μ.⁷, έχει δε προσανατολισμό Β-Ν, με ελαφρά απόκλιση προς τα Α. Συνολικά αποκαλύφθηκαν δέκα δωμάτια, εκ των οποίων τα τρία ψηφιδωτά, ένας κεντρικός χώρος με ψηφιδωτό δάπεδο, μικρότεροι χώροι, λουτήρες και υδατοδεξαμενές. Νότια και δυτικά του λουτρού αποκαλύφθηκαν κτηριακές εγκαταστάσεις της ίδιας εποχής αλλά και μεταγενέστερων χρόνων (εικ. 1).

Δεδομένου ότι η μελέτη βρίσκεται σε προκαταρκτικό στάδιο, θα επιχειρηθεί μια σύντομη περιγραφή του μνημείου, χωρίς, προς το παρόν, ταύτιση των χώρων (εικ. 2). Η πρόσβαση στο κτήριο γινόταν από ΒΔ. Στην βόρεια πλευρά αναπτύσσονται δύο δωμάτια με τα ίδια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και χωρίς σύστημα θέρμανσης. Οι τοίχοι τους, κατασκευασμένοι με μικτή τοιχοποιία⁸, διατηρούνται σε μέγιστο ύψος 0,64 μ. και το δάπεδο έχει επένδυση από μεγάλες, ορθογώνιες, λίθινες πλάκες. Το δυτικό δωμάτιο διατρέχει πήλινος αγωγός ορθογωνικής διατομής, ο οποίος υπόκειται του δαπέδου. Σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο μέρος της λίθινης επένδυσης αποξηλώθηκε, αποκαλύπτοντας τον αγωγό, ο οποίος καλύφθηκε στη συνέχεια με πήλινες πλάκες. Ο αγωγός αυτός συνδέεται με πήλινο αγωγό σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο, επίσης πήλινο και ορθογωνικής διατομής, καθώς και με σύστημα υπογείων και επιγείων πήλινων αγωγών στη δυτική και νότια πλευρά του λουτρού, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την απορροή των υδάτων. Και τα δύο αυτά δωμάτια καλύπτονταν από στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεράμων οροφής. Οι δύο χώροι που αναπτύσσονται βόρεια των δωματίων σώζονται αποσπασματικά και φαίνεται να αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες.

Τα δύο αυτά δωμάτια επικοινωνούν με τον κεντρικό χώρο, ορθογώνιας κάτοψης, με προσανατολισμό Α-Δ και διαστάσεις 7,50 × 3,50 μ., το δάπεδο του οποίου καλύπτεται με ψηφιδωτό από λευκές και μαύρες ψηφίδες. Το διακοσμητικό θέμα του ψηφιδωτού αποτελείται από τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, ενώ το πλαίσιο αποτελείται από ζώνη ρόμβων. Το γεωμετρικό αυτό μοτίβο, με μικρές παραλλαγές, συναντάται αρκετά συχνά από τον 1ο αι. και σε όλη την διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής σε πολλές επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Στην Κόρινθο χρησιμοποιήθηκε στα ψηφιδωτά του Ωδείου τον 2ο αι., στη ρωμαϊκή βίλλα⁹ στη θέση Παναγία¹⁰, καθώς και στο λουτρό των Ισθμίων¹¹. Στη ΝΑ γωνία κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο χαμηλό κτιστό θρανίο, ενώ σώζεται μέρος της ορθομαρμάρωσης. Δυστυχώς, μέρος του δαπέδου καταστράφηκε στη σύγχρονη εποχή από εξωτερική παρέμβαση, ενώ στη δυτική πλευρά ένα μέρος του επισκευάστηκε κατά το παρελθόν, με την κάλυψη του κενού χώρου με θραύσματα πήλινων πλακών (εικ. 3).

Στα δυτικά ο χώρος αυτός επικοινωνεί με δωμάτιο, το εσωτερικό του οποίου καλύπτεται από τοίχο που έχει καταρρέψει. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και κονιάματος και φαίνεται ότι σχημάτιζε καμάρα. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν πλίνθοι που φέρουν αποτύπωμα παλάμης ως σημείο εργαστηρίου ή του τεχνίτη. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής και την εκτίμηση των δεδομένων κρίθηκε σκόπιμο ο τοίχος αυτός να παραμείνει κατά χώρα, παρέχοντάς μας πληροφορίες για την ανωδομή αλλά και για τη φθορά και κατάρρευση του μνημείου. Λόγω παραμονής του τοίχου, δεν είναι δυνατή προς το παρόν η ασφαλής περιγραφή του χώρου. Σχετίζεται, πάντως, με μια υδατοδεξαμενή και ένα μικρότερο λουτήρα ορθογωνίου σχήματος¹², που έχουν κατασκευαστεί εξωτερικά του δυτικού τοίχου. Τα τοιχώματά τους είναι κατασκευασμένα από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, εσωτερικά φέρουν επίχριση από κονίαμα, ενώ σώζεται η οπή απορροής υδάτων. Λουτήρας μικρών διαστάσεων σώζεται και αμέσως νότια του κεντρικού χώρου.

⁴ Σαρρή 2013β.

⁵ Σαρρή 2011.

⁶ Παπαθανασίου κ.ά. 2016.

⁷ Τα μικρών διαστάσεων λουτρά της Ανατολικής Μεσογείου έχουν εμβαδό έως 500 τ.μ., βλ. Nielsen 1990, 114.

⁸ Adam 1994, 277-288.

⁹ Waywell 1979, 306-307.

¹⁰ Sanders, 1999, 444.

¹¹ Yegül 1993. Packard 1980, 343.

¹² Biers 2003, 314-315, για τη συνύπαρξη μεγάλων και μικρών λουτήρων.

Εσωτερικά έχει επενδυθεί με ορθομαρμάρωση και στη βόρεια πλευρά του έχει κατασκευαστεί κτιστός αναβαθμός¹³.

Τα δωμάτια που ανασκάφηκαν ανατολικά και νότια διατηρούν το σύστημα θέρμανσης, γεγονός που καταδεικνύει τη χρήση τους για τα θερμά και χλιαρά λουτρά (*caldarium, tepidarium*). Καθώς τα λουτρά χρησιμοποιούνταν από τις μεσημεριανές ώρες έως τη δύση του ήλιου¹⁴, συστήνεται οι χώροι των θερμών λουτρών να έχουν νότιο προσανατολισμό¹⁵, έτσι ώστε να διευκολύνεται η θέρμανση και ο φωτισμός. Οι τοίχοι αυτών των δωματίων διατηρούνται σε μεγαλύτερο ύψος σε σχέση με αυτούς των μη θερμαινόμενων δωματίων, προσφέροντάς μας μια καλύτερη εικόνα της τοιχοδομίας. Είναι κατασκευασμένοι από χυτή τοιχοποιία, επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και κονιάματος (*opus testaceum*)¹⁶. Συναντάται επίσης μικτή τοιχοποιία (*opus mixtum*), όπως και ζώνες με μικρούς λίθους μέσα σε κονίαμα που περικλείονται από οπτοπλίνθους. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος έως και 1,93 μ., ενώ το πάχος τους κυμαίνεται από 0,50 μ. έως και 0,60 μ. Το μέσο πάχος των πλίνθων είναι 3,5-4 εκ. Σε αρκετές περιπτώσεις έχουμε μεταγενέστερες επιδιορθώσεις ή προσθήκες.

Για τη θέρμανση των χώρων χρησιμοποιήθηκε το σύστημα της υποδαπέδιας αλλά και της εντοιχίας θέρμανσης. Οι στυλίσκοι των υποκαύστων έχουν ύψος 0,50 έως 0,55 μ. και αποτελούνται από πλακίδια τετράγωνα και κυκλικά. Οι τοίχοι θερμαίνονταν με κεραμικές σωληνώσεις προσαρμοσμένες στους τοίχους (*tubuli*), οι οποίες διασώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση στα κατώτερα τμήματα αρκετών τοίχων. Επίσης, στις επιχώσεις ανευρέθησαν θραύσματα πήλινων πλακών με κωνόσχημες αποφύσεις (*tegulae mammatae*) αλλά δυστυχώς καμία δεν διασώθηκε κατά χώραν.¹⁷

Ανατολικά του κεντρικού χώρου αναπτύσσεται ένας μικρότερος, που οδηγεί σε δύο βόρεια δωμάτια, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους. Σε αυτά διασώζονται οι πεσίσκοι των υποκαύστων, που εδράζονται στο φυσικό έδαφος. Το ανατολικό δωμάτιο είναι ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Α-Δ. Επικοινωνεί με το δυτικότερο μέσω στενού ανοίγματος και στον τοίχο αυτό φαίνεται ότι σχηματιζόταν καμάρα. Διασώζει σε μικρή επιφάνεια τμήμα της ορθομαρμάρωσης και του δαπέδου, το οποίο έφερε λίθινη επένδυση. Στον ανατολικό τοίχο επίσης διακρίνονται επεμβάσεις που φτάνουν και στη σύγχρονη εποχή. Η κόγχη στη βόρεια πλευρά, με αρκετές πρόσφατες επεμβάσεις, φαίνεται ότι προστέθηκε αργότερα και χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή. Το δυτικότερο δωμάτιο, το οποίο ήταν επίμηκες, με προσανατολισμό Β-Ν, διασώζεται μόνο κατά το νότιο τμήμα του.

Νότια του κεντρικού χώρου αναπτύσσονται τρία τετράγωνης κάτοψης δωμάτια, που βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης. Τα δύο από αυτά, τα Δωμάτια 4 και 5, διασώζουν σχεδόν πλήρως το σύστημα των υποκαύστων. Οι στυλίσκοι, σε αντίθεση με αυτούς των βόρειων θερμαινόμενων δωματίων, εδράζονται σε δάπεδο επιμελώς στρωμένο με τετράγωνα πήλινες πλάκες. Στηρίζουν το υπερυψωμένο δάπεδο του δωματίου (*suspensura*), στο οποίο κυκλοφορούσαν οι λουόμενοι¹⁸, το οποίο επίσης διατηρείται σε αρκετά μεγάλη επιφάνεια. Το δάπεδο αυτό αποτελείται από στρώση κονιάματος πάχους 0,23/0,25 μ., με ενσωματωμένα τμήματα οπτοπλίνθων και κεραμικής, και εδράζεται σε στρώση από πήλινες πλάκες (εικ. 4). Αποσπασματικά σώζεται τμήμα της λίθινης επένδυσης του δαπέδου.

Μεταξύ του δαπέδου και των τοίχων διατηρείται το σύστημα της εντοιχίας θέρμανσης με τις πήλινες σωληνώσεις (*tubuli*), ενώ ο δυτικός τοίχος σχηματίζει τοξωτό άνοιγμα με πλίνθινο τόξο στο ύψος του δαπέδου. Στον νότιο τοίχο του Δωματίου 5 έχει κατασκευαστεί κτιστό θρανίο και εξωτερικά ορθογώνια πισίνα. Το Δωμάτιο 4 επικοινωνεί στα νότια με ημικυκλική κόγχη, η οποία διασώζει επίσης *tubuli* και μέρος της ορθομαρμάρωσης, ενώ το δάπεδό της είναι επιχρισμένο με κονίαμα¹⁹. Στα βόρεια το δωμάτιο συνδέεται με δύο μικρούς χώρους, τα τοιχώματα των οποίων έχουν επιχριστεί με κονίαμα και διασώζουν αποσπασματικά ορθομαρμάρωση. Θερμαίνονταν επίσης με *tubuli* και φαίνεται ότι είχαν τη χρήση λουτήρων.

Τελευταίο προς τα ανατολικά βρίσκεται το Δωμάτιο 3, στο οποίο δεν διασώζονται τα υπόκαυστα και το δάπεδο, καθώς φαίνεται ότι αυτά αφαιρέθηκαν σε κάποια μεταγενέστερη χρονική περίοδο. Ωστόσο, τμήμα του δαπέδου και των υποκαύστων διατηρούνται στους δύο χώρους με τους οποίους επικοινωνεί στα βόρεια και ανατολικά. Σε αυτό το δωμάτιο βρίσκονται οι υψηλότερα σωζόμενοι τοίχοι. Ο ανατολικός διασώζει το τοξωτό άνοιγμα, ενώ είναι ορατή και η θεμελίωση. Νότια έχει προστεθεί μικρή ημικυκλική κόγχη.

Κάτω από το δάπεδο των θερμαινόμενων δωματίων ξεκινούν δύο μεγάλοι κτιστοί αγωγοί για την απομάκρυνση των υδάτων, στους οποίους εντοπίστηκε χρήση μολύβδου. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε

¹³ Nielsen 1990, 155, 157-158.

¹⁴ Βιτρούβιος 5.10.1.

¹⁵ Ελευθεράτου 2000, 292 υποσημ. 22.

¹⁶ Adam 1994, 289-301.

¹⁷ Ginouvès - Charitonidis 1955, 109. Biers 1985, 53, υποσημ. 51.

¹⁸ Βιτρούβιος 5.10.2. Nielsen 1990, 14.

¹⁹ Biers 1985, 43.

σύστημα μικρότερων πήλινων αγωγών, που χρησιμοποιούνταν για την παροχή του νερού, το οποίο διοχετευόταν από αυτή την πλευρά, όπως διαπιστώνεται από την κλίση του εδάφους.

Κινητά ευρήματα

Δεδομένου ότι οι αρχαιότητες βρίσκονταν σε πολύ μικρό βάθος, σε αρκετές δε περιπτώσεις επιφανειακά, σε έναν χώρο όπου είχε ανεγερθεί οικία και καλλιεργούνταν δέντρα, οι επιχώσεις ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένες. Για τον λόγο αυτό, αν και συγκεντρώθηκε πλήθος κεραμικής, δεν εντοπίστηκαν ακέραια αγγεία. Επίσης δεν είναι ασφαλής η απόδοση των κινητών ευρημάτων σε συγκεκριμένους χώρους. Τα θραύσματα ανήκουν κατά κύριο λόγο σε αμφορείς, οικιακά και μαγειρικά αγγεία, που καλύπτουν την χρονική περίοδο από τον 2ο έως και τον 6ο αιώνα μ.Χ. (εικ. 5). Συγκεντρώθηκαν ακόμη θραύσματα γυάλινων αγγείων, πήλινων λύχνων (εικ. 6) και λίγα νομίσματα. Στο Δωμάτιο 5 εντοπίστηκαν επίσης οστίνες περόνες.

Η χρήση του λουτρού

Η χρήση των λουτρών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή, δημόσια και ιδιωτική, σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για να καλύψουν τις ανάγκες της ατομικής υγιεινής αλλά και ως χώροι συνάντησης και κοινωνικών συναναστροφών των πολιτών²⁰. Όπως μας γίνεται γνωστό από τις γραπτές πηγές αλλά και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορες περιοχές του ρωμαϊκού κόσμου, τα λουτρά αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων αλλά και συστατικό στοιχείο των πόλεων. Εκτός από τα πολύπλοκα και επιβλητικά συγκροτήματα που βρίσκουμε σε μεγάλα αστικά κέντρα, υπάρχουν και τα μικρότερα λουτρά στην περιφέρεια. Η ανασκαφή και μελέτη των μικρότερων λουτρικών συγκροτημάτων μπορεί να φωτίσει την έρευνα σχετικά με την τοπική εξέλιξη των τύπων και τις οικοδομικές πρακτικές, παρέχοντάς μας παράλληλα πληροφορίες για τις συνήθειες των διαφόρων κοινοτήτων σε όλη την έκταση του ρωμαϊκού κόσμου²¹.

Σημαντικοί παράγοντες για τη λειτουργία ενός λουτρού ήταν η παροχή και η απομάκρυνση του νερού, καθώς και η θέρμανση των χώρων. Το λουτρό του Δερβενίου διασώζει στοιχεία που διαφωτίζουν επαρκώς τον τρόπο λειτουργίας του και τα οποία η μελλοντική μελέτη πρόκειται να αναδείξει. Σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανασκάφηκαν πλησίον, αναμένεται να φωτίσει την ιστορία της περιοχής.

Το λουτρό του Δερβενίου ήταν δημόσιας χρήσης και κάλυπτε τις ανάγκες των ανθρώπων της γύρω περιοχής, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη εργαστηριακών και οικιακών εγκαταστάσεων της ίδιας χρονικής περιόδου (βλ. παραπάνω). Η πρώτη χρήση του λουτρού του Δερβενίου σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία φαίνεται ότι τοποθετείται όχι νωρίτερα από τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. αλλά η χρήση του επεκτάθηκε στους επόμενους αιώνες (3ος-4ος αι.). Το ψηφιδωτό δάπεδο, που ανήκει στην πρώτη περίοδο χρήσης του, φαίνεται ότι έχει υποστεί επιδιορθώσεις σε διαφορετικές χρονικές περιόδους²². Επιδιορθώσεις ή συμπληρώσεις υπέστησαν και οι τοίχοι, όπως και οι αγωγοί, ενώ σε ορισμένα σημεία προστέθηκαν και νέοι τοίχοι. Στη συνέχεια, μέρος του χώρου αλλά και οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή μεταγενέστερων εγκαταστάσεων, που φτάνουν μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν τμήματα των υποκαύστων και θραύσματα πλίνθων, ενώ σε μία περίπτωση έχει χρησιμοποιηθεί σπόνδυλος αράβδωτου κίονα.

Οι εργασίες προστασίας του μνημείου

Με την πρόοδο της ανασκαφής έγινε αντιληπτή η έκταση που κατελάμβανε το λουτρό και τα σημαντικά στοιχεία που διέσωζε. Ως εκ τούτου, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας έκρινε σκόπιμο να διατηρηθεί το μνημείο και να αποτελέσει το μοναδικό ορατό και επισκέψιμο μνημείο των αρχαίων χρόνων στην Δυτική Κορινθία.

Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό του έργου, στη θέση αυτή προβλεπόταν η κατασκευή γέφυρας, γεγονός που θα απαιτούσε την καθαίρεση σημαντικού μέρους των αρχαιοτήτων. Συγκεκριμένα, βάσει της αρχικής μελέτης, το δυτικό ακρόβαθρο της γέφυρας τοποθετείτο στον χώρο του ψηφιδωτού δαπέδου. Προκειμένου οι αρχαιότητες να διασωθούν και να παραμείνουν ορατές, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας πρότεινε την αλλαγή

²⁰ Yegül 1992, 33.

²¹ Biers 2003, 303.

²² Κυριαζή κ.ά. 2017. Kyriazi κ.ά. (υπό έκδοση).

της αρχικής μελέτης. Σε συνεργασία με τον κύριο του έργου ΕΡΓΟΣΕ και αφού χορηγήθηκε η σχετική άδεια από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, η μελέτη τροποποιήθηκε και τα στηρίγματα της γέφυρας μεταφέρθηκαν εκτός του χώρου του λουτρού. Η γέφυρα που τελικά κατασκευάστηκε έχει μήκος 90 μ. και το τμήμα της που υπέρκειται του λουτρού 45 μ. (εικ. 7).

Προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι εργασίες κατασκευής της γέφυρας και να μην προκληθούν φθορές στο μνημείο, ο χώρος καταχώθηκε προσωρινά. Αρχικά οι αρχαιότητες καλύφθηκαν με γεωφάσμα, ενώ λήφθηκε ιδιαίτερη μέριμνα για τα πιο ευπαθή στοιχεία, όπως τα υπόκαυστα, οι αεραγωγοί και τα τοξωτά ανοίγματα. Κατασκευάστηκαν ξύλινα πλαίσια και υποστυλώματα και στη συνέχεια ο χώρος καλύφθηκε με χαλίκι (εικ. 8). Με το πέρας της κατασκευής της γέφυρας το λουτρό αποκαλύφθηκε εκ νέου. Οι εργασίες αποκάλυψης, οι οποίες ολοκληρώθηκαν τον Μάρτιο του 2017, πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη προσοχή από το προσωπικό της ανασκαφής, εργάτες και συντηρητές, σε συνεργασία με το προσωπικό της Εφορείας και της αναδόχου εταιρείας (εικ. 9).

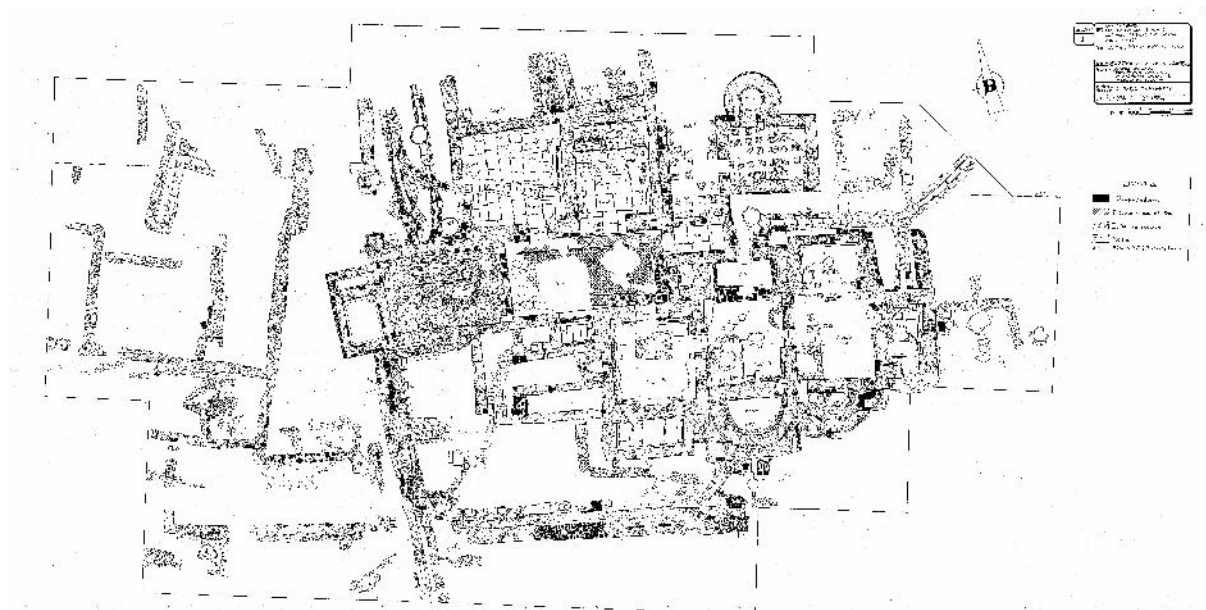
Στα μελλοντικά σχέδια της Εφορείας περιλαμβάνεται η ανάδειξη του λουτρού, ώστε να είναι προσβάσιμο στο κοινό. Έχουν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες συντήρησης και έχει δρομολογηθεί η σύνταξη της μελέτης ανάδειξης, η οποία θα προβλέπει την προστασία του μνημείου από τις καιρικές συνθήκες, τη δημιουργία διαδρομής, που θα παρέχει στον επισκέπτη καλή άποψη του χώρου, και την τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων, που θα διευκολύνουν την κατανόηση της λειτουργίας του λουτρού. Αξίζει να σημειωθεί πως το λουτρό θα αποτελεί τον μοναδικό οργανωμένο και επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο στην ευρύτερη περιοχή του Δερβενίου, ενώ πρέπει να τονιστεί η σημασία της εμπειρίας και των γνώσεων για τη συνύπαρξη αρχαιοτήτων με τα σύγχρονα έργα που αποκομίστηκαν κατά τη διάρκεια του έργου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam 1994: J. P. Adam, *Roman Building Materials and Techniques*, London 1994.
- Biers 1985: J. C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road, Corinth XVII*, Princeton 1985.
- Biers 2003: J. Biers, *Lavari est vivere. Baths in Roman Corinth*, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 303-317.
- Ελευθεράτου 2000: Σ. Ελευθεράτου, Το ανατολικό λουτρό στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, *ΑΔ* 55 (2000), 286-325.
- Ginouvens – Charitonidis 1955: R. Ginouvens – S. Charitonidis, Bains romains de Zevgolatío près de Corinthe, *BCH* 79 (1955), 102-120.
- Kissas – Niemeier 2013: K. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*. Athenaia 4, München 2013.
- Κυριαζή 2017: Ε. Κυριαζή – Β. Βαλάντου – Ν. Ζαχαριάς, Τεχνολογική μελέτη δομικών υλικών του ρωμαϊκού λουτρού στο Δερβένι Κορινθίας, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 345-353.
- Κυριαζι κ.ά. (υπό έκδοση): Ε. Κυριαζι – Ν. Zacharias – D. Sarri – E. Georgiou – E. Koumpoula, The mosaic room of the Roman baths in Corinthia: Use of SEM-EDS for materials characterisation and understanding of its renovation techniques, στο: *5th Symposium ARCH_RNT Archaeological Research and New Technologies, Kalamata, Greece, 4-5 October 2018* (υπό έκδοση).
- Μίχα 2013: Π. Μίχα, Νέα δεδομένα για το επίγειο της Αρχαίας Αιγείρας στη θέση Μ. Λιθάρια, Δ. Ευρωστίνης, στο: Kissas – Niemeier 2013, 451-459.
- Μπανάκα-Δημάκη 1981: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Δερβένι. Ιδιοκτησία Χριστ. Ψάρρου, *ΑΔ* 36 (1981), Β'1, 93-95.
- Nielsen 1990: I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990.
- Packard 1980: P. Packard, A monochrome mosaic at Isthmia, *Hesperia* 49:4 (1980), 326-346
- Παπαθανασίου κ.ά. 2016: Β. Παπαθανασίου – Δ. Ρουγκάλα – Δ. Λυκούδη, Δερβένι Κορινθίας, Κόμβος Δερβενίου, Βόρειος κλάδος ΝΕΟ Πατρών Αθηνών, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 328-331.
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman bath at Corinth, Excavations in the Panayia field, 1995-1996, *Hesperia* 68:4 (1999), 441-480.
- Σαρρή 2011: Δ. Σαρρή, Ανασκαφή οικιστικών καταλοίπων της πρωτοελλαδικής εποχής στο Δερβένι Κορινθίας, στο: D. Katsonopoulou (επιμ.), *Ancient Helike and Aigialeia. Protoelladika: The Southern and Central Greek Mainland*, Helike IV, Αθήνα 2011, 211-219.
- Σαρρή 2013α: Δ. Σαρρή, Ανασκαφές στο Δερβένι στο πλαίσιο του έργου «Χάραξη διπλής σιδηροδρομικής γραμμής υψηλών ταχυτήτων Κορίνθου-Πατρών στο τμήμα Κιάτο-Πάτρα», στο: Kissas – Niemeier 2013, 461-468.
- Σαρρή 2013β: Δ. Σαρρή, Ευρωστίνη. Νεότερα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα, στο: Κ. Κίσσας (επιμ.), *Αρχαία Κορινθία. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως το τέλος της αρχαιότητας*, Αθήνα 2013, 152-155.
- Waywell 1979: S. E. Waywell, Roman mosaics in Greece, *AJA* 83:3 (1979), 293-321.

Yegül 1992: F. K. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992.

Yegül 1993: F. K. Yegül, The Roman baths at Isthmia in their Mediterranean context, στο: T. Gregory (επιμ.), *The Corinthia in the Roman Period*, JRA Supplement 8, Ann Arbor 1993, 95-113.

Σχέδιο 1. Κάτοψη της ανασκαφής (ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 1. Γενική άποψη του λουτρού (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2. Γενική άποψη του λουτρού από βόρεια (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Ο κεντρικός χώρος με το ψηφιδωτό δάπεδο (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Το υπόκαυστο και το δάπεδο στο Δωμάτιο 4 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Θραύσματα αμφορέα τύπου LRA 2 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Πήλινος λύχνος τύπου Broneer XXVII (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Η γέφυρα που υπέρκειται του λουτρού (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Το λουτρό μετά την προσωρινή κατάχωσή του (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Αφαίρεση της προσωρινής κατάχωσης (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Τεχνολογική μελέτη δομικών υλικών του ρωμαϊκού λουτρού στο Δερβένι Κορινθίας*

ABSTRACT. This paper presents the analysis of 31 samples collected from 21 sampling points in nine different rooms of the Roman bath at Derveni, Corinthia. These included masonry mortars, wall plastering, wall cladding, opus caementicium, ceramic floor pipes, covers of floor pipes, ceramic tubuli, ceramic material and binding mortars from the hypocaust's pilae, floor mortar, stone floor tiles, and stratigraphy samples of the only mosaic of the site. After in situ photographic documentation and coding, the samples were photographed and examined by optical microscopy and examined by Scanning Electron Microscopy with Energy Dispersive Spectroscopy for the analysis and study of their microtopography and X-ray Diffractometry for their mineralogical characterisation. The study revealed information about the stratigraphy of the plaster coatings of the internal and external walls, the stratigraphy and construction technique of the mosaic, the manufacturing technique of the cast mortars and the binding mortars, and the composition of ceramic building materials and stones. The results contribute to the greater understanding of the construction technology of Roman baths in the Peloponnese and to the decision-making process regarding the monument's in situ conservation and display.

1. Εισαγωγή

Κατά τις ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας και σε συνεργασία με την ΕΡΓΟΣΕ, στο πλαίσιο έργου χάραξης της διπλής σιδηροδρομικής γραμμής Κορίνθου-Πατρών, στο τμήμα Κιάτο-Πάτρα, στο νέο Κόμβο Δερβενίου¹ του Δήμου Ευρωστίνης Κορινθίας, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκού λουτρού του 2ου αι. μ.Χ.². Ο αρχαιολογικός χώρος είναι ο μοναδικός ορατός στην περιοχή και διατηρεί σημαντικές πληροφορίες για την κατασκευή των ρωμαϊκών λουτρών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δομικά υλικά, καθώς κύρια απαίτηση στην οικοδόμηση λουτρών ήταν η αντοχή στην άμεση επαφή με το νερό και την υγρασία. Κατά συνέπεια, τα κονιάματα των ρωμαϊκών λουτρών παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τα κονιάματα άλλων κατασκευών. Λόγω της σημασίας του χώρου αποφασίστηκε η συντήρηση και κατά χώραν ανάδειξή του, και ζητήθηκε η συνδρομή του Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την πραγματοποίηση αρχαιομετρικών αναλύσεων. Στόχος ήταν η κατανόηση των υλικών κατασκευής και η λήψη αποφάσεων για τα υλικά συντήρησης, καθώς για τον σχεδιασμό των υλικών συντήρησης απαραίτητη είναι η κατανόηση των αρχικών υλικών ενός μνημείου³. Η μελέτη δομικών υλικών και, κυρίως, κονιαμάτων, μέσω διαφόρων αναλυτικών τεχνικών, πέραν των πληροφοριών για τη σύστασή τους και τον πετρογραφικό, ορυκτολογικό και χημικό χαρακτηρισμό τους, μπορεί να παράσχει πληροφορίες για τις φάσεις δόμησης των μνημείων, για παλαιότερες επεμβάσεις και για τις τεχνολογικές διαδικασίες κατασκευής των υλικών αυτών⁴.

* Ευχαριστούμε την ΕΦΑ Κορινθίας για την εξαιρετική συνεργασία και βοήθεια κατά την δειγματοληψία, καθώς και για την παραχώρηση της κάτοψης του ρωμαϊκού λουτρού Δερβενίου.

¹ 28°07'51"N 22°24'21"E.

² Σαρρή 2013, 461. Σαρρή 2015.

³ Garofano κ.ά. 2014, 542, 543.

⁴ De Luca κ.ά. 2013, 354. Garofano κ.ά. 2014, 542. Miriello κ.ά. 2015.

2. Μεθοδολογία

2.1. Δειγματοληψία

Κατόπιν των σχετικών αδειοδοτήσεων, ελήφθησαν συνολικά 31 δείγματα (Δ) από 21 σημεία ενδιαφέροντος 9 διαφορετικών χώρων του κτιρίου (πίν. 1). Η επιλογή βασίστηκε σε κριτήρια ομοιογένειας, καλής κατάστασης διατήρησης, μεγέθους, αντιπροσωπευτικότητας υλικών και ποικιλίας θέσεων. Καθώς τα οικοδομικά υλικά στα ρωμαϊκά λουτρά είχαν διαφορετικές ιδιότητες ανάλογα με τις απαιτήσεις αντοχής στην άμεση επαφή με το νερό και την υγρασία βάσει της χρήσης του κάθε χώρου, τα δείγματα επελέγησαν από όσο το δυνατόν περισσότερες διαφορετικές περιοχές των ανεσκαμμένων τμημάτων της αρχαιολογικής θέσης. Όπου ήταν δυνατόν λήφθηκαν δείγματα τα οποία είχαν ήδη αποπέσει. Αταυτοποιητά υλικά που δε φαίνονταν να βρίσκονται στην αρχική τους θέση απορρίφθηκαν. Για την απόσπαση δειγμάτων χρησιμοποιήθηκαν σφυρί ή ματσόλα, καλέμια και μικροσπάτουλες-σπάθες. Καθώς τα επιχρίσματα κατασκευάζονται σε στρώσεις⁵, όπου ήταν δυνατόν επελέγησαν δείγματα σχετικά ομοιογενή χωρίς ορατά διακριτά στρώματα, ώστε να μην υπάρξει απώλεια πληροφορίας λόγω διάβρωσης των μεσοστρωμάτων επιφανειών. Όπου δεν ήταν δυνατή η λήψη δείγματος που να διατηρεί όλη τη στρωματογραφία, δείγματα από το ίδιο σημείο έλαβαν ίδιο αριθμό συνοδευόμενα από τα γράμματα Α, Β κ.ο.κ. για τη σήμανση της σειράς με την οποία παρουσιάζονται στη στρωματογραφία. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην κατάσταση διατήρησης, οπότε επελέγησαν δείγματα από το άνω θραυσμένο τμήμα των επιχρισμάτων και από τις λιγότερο επιφανειακές περιοχές των κονιαμάτων δόμησης, ώστε να μην έχουν επηρεαστεί από αναρριχώμενη υγρασία και βιοδιάβρωση. Το μέγεθος των δειγμάτων ήταν τέτοιο που να επιτρέπει την εφαρμογή πλέον της μίας αναλυτικής τεχνικής αλλά αρκετά μικρό ώστε να μην κινδυνεύσει η αρχιτεκτονική αρτιότητα του μνημείου.

2.2. Φωτογράφιση, μακροσκοπική παρατήρηση και οπτική μικροσκοπία

Η μακροσκοπική εξέταση πραγματοποιήθηκε αρχικά στον αρχαιολογικό χώρο και στη συνέχεια στο εργαστήριο για την καταγραφή των κύριων μορφολογικών γνωρισμάτων των υλικών (χρώμα, στρωματογραφία, πάχος στρωμάτων, αδρανή και επιχρίσματα), ενώ επισημάνθηκαν θέματα συνοχής, αντοχής και παθολογίας. Τα σημεία πριν και μετά τη δειγματοληψία τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά κατά χώραν με ψηφιακή φωτογραφική μηχανή Canon EOS 600D με φακό EFS 18-55 χλ. Τα δείγματα μεταφέρθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, όπου φωτογραφήθηκαν με φυσικό φωτισμό, με ψηφιακή φωτογραφική μηχανή Nikon D60 με φακό Nikon DXAF-SNIKKOR 18-55 χλ. 1:3.5-5.6 GIIED. Για κάθε δείγμα λήφθηκαν φωτογραφίες των δύο κύριων όψεών του, ενώ, όπου ήταν εφικτό, πραγματοποιήθηκε και φωτογράφιση της πλάγιας όψης.

Η χρωματική παρατήρηση των υλικών πραγματοποιήθηκε υπό έκθεση σε κάθετο μεσημβρινό ηλιακό φως και για την καταγραφή τους χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Munsell® Soil Color Charts, αναθεωρημένης έκδοσης 2000. Για την καταγραφή των αποχρώσεων χρησιμοποιήθηκαν κυρίως επιφάνειες καθαρές ή επιφάνειες καθαρών τομών.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των δειγμάτων εξετάστηκαν με φορητό μικροσκόπιο i-Score USB2.0 της Moritex με αισθητήρα 1.3 megaEK.OS, φακούς μεγεθύνσεων $\times 10$ και $\times 50$, φωτισμό λευκού LED και σύνδεση με σύστημα ενιαίου σειριακού διαύλου (USB) για απευθείας παρατήρηση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η παρατήρηση διεξήχθη αμέσως μετά τη φωτογράφιση των δειγμάτων, χωρίς να προηγηθεί κατεργασία των δειγμάτων.

2.3. Παρατήρηση και αναλύσεις σε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης SEM-EDS

Τα δείγματα αναλύθηκαν και παρατηρήθηκαν σε Ηλεκτρονικό Μικροκόπιο Σάρωσης (SEM) JeolJSM-6510LV, εξοπλισμένο με Αναλυτή Ενεργειακής Διασποράς (EDS) OXFORD Inca energy 250 X-ct systems, χωρίς να έχει προηγηθεί μηχανικός ή χημικός καθαρισμός, στίλβωση ή κάλυψη των δειγμάτων με αγώγιμο υλικό. Για την αύξηση της αγωγιμότητάς τους χρησιμοποιήθηκε ανθρακοταινία, επιτυγχάνοντας τα επιθυμητά αποτελέσματα με μη-καταστρεπτικό τρόπο. Το μηχάνημα ρυθμίστηκε σε υψηλό κενό (HV) και η μικροχημική ανάλυση πραγματοποιήθηκε στα 20 kV με εστιακή απόσταση 15 χλ. και χρόνο συλλογής 120 sec. Η οπτική παρατήρηση πραγματοποιήθηκε σε διάφορες μεγεθύνσεις, αναλόγως του δείγματος, ξεκινώντας από $\times 25$ για παρατήρηση της στρωματογραφίας, με τις περισσότερες αναλύσεις σε $\times 100$. Όπου κρίθηκε απαραίτητο χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερες μεγεθύνσεις ακόμη και $\times 2500$.

⁵ Βιτρούβιος, 8.3.

2.4. Περιθλασιμετρία Ακτίνων-X (XRD)

Για την ορυκτολογική μελέτη πραγματοποιήθηκε Περιθλασιμετρία Ακτίνων-X (XRD) με διάταξη inXituBTXIII (software X Powder) με πηγή κοβαλτίου, σε σάρωση από 0-70°2θ. Τα δείγματα ομογενοποιήθηκαν με χρήση γουδιού αχάτη και έως μεγέθους κόκκων <100μm.

3. Αποτελέσματα

3.1. Αποτελέσματα μακροσκοπικής παρατήρησης και οπτικής μικροσκοπίας

Τα επιχρίσματα παρουσιάζουν λεία εξωτερική επιφάνεια, η διαμόρφωση της οποίας συνάδει με τη χρήση τους. Στην πλειοψηφία τους είναι αρκετά σκληρά και συνεκτικά και φαίνεται να μην έχουν απολέσει τη συνδετική κονία και τις φυσικοχημικές τους ιδιότητες, πλην των εύθρυπτων δειγμάτων Δ.14Α, Δ.14Β και Δ.14Γ, των οποίων τα επιμέρους στρώματα αποκολλώνται το ένα από το άλλο. Τα κονιάματα των επιχρισμάτων είναι ως επί το πλείστον υπόλευκα προς ανοιχτορόδινα και αποτελούνται από συνδετικές κονιές και ποικιλία αδρανών αναφορικά με το χρώμα, το μέγεθος και το σχήμα τους. Έτσι απαντώνται στρογγυλεμένα αδρανή διαφόρων χρωματισμών, γωνιώδη αδρανή σκουρόχρωμων μπλε-γκρι λίθων, λευκά συσσωματώματα και θραύσματα κεραμικού υλικού σε διαφορετικά μεγέθη. Σε πολλά επιχρίσματα είναι εμφανής η καλή συνοχή στη διαστρωμάτωση ενώ σε άλλα παρατηρούνται ρηγματώσεις. Η διαφορά είναι ορατή τόσο χρωματικά, όσο και στον τύπο των αδρανών που εμπεριέχουν. Στην πλέον εξωτερική επιφάνεια κάποιων εκ των δειγμάτων εντοπίστηκαν πολύ λεπτά στρώματα, το πάχος των οποίων κυμαίνεται από 0,5-1,5 χλ. Τα στρώματα αυτά είναι λευκά στα δείγματα Δ.1 (εικ. 1), Δ.9, Δ.14Β, Δ.14Γ και Δ.21, ενώ στο δείγμα 14Α εντοπίστηκαν ίχνη ερυθρού χρώματος. Τρία δείγματα (Δ.1, Δ.3, Δ.21) εμφανίζουν στρώση ρόδινου κονιάματος. Στα δείγματα Δ.1 και Δ.3, που προέρχονται από χώρους δυτικά της δεξαμενής εξωτερικά και εσωτερικά αντίστοιχα, το πάχος του ρόδινου στρώματος είναι 4 χλ. ενώ στο Δ.21 είναι περί το 1 εκ. Στην πλειονότητα των δειγμάτων με υπόλευκο επίχρισμα, τα αδρανή δεν ξεπερνούν σε μέγιστη διάσταση τα 5 χλ. Στα Δ.3, Δ.9, Δ.14Β και Δ.21 περιέχουν και μεγαλύτερα αδρανή, σε περιπτώσεις ακόμη και πάνω από 1 εκ. Στο Δ.14Α δε διακρίνονται αδρανή. Εντοπίστηκαν στρογγυλεμένα αδρανή (Δ.1, Δ.9, Δ.14Β, Δ.14Γ, Δ.21), γωνιώδη αδρανή (Δ.1, Δ.2, Δ.3, Δ.9, Δ.14Γ, Δ.21) και λευκά συσσωματώματα (Δ.1, Δ.2, Δ.4, Δ.9, Δ.12, Δ.14Β, Δ.14Γ, Δ.21). Όσον αφορά στα λευκά δείγματα και υποστρώματα, θραύσματα κεραμικής εντοπίστηκαν στα δείγματα Δ.1, Δ.2, Δ.3, Δ.14Γ και Δ.21. Στα δείγματα Δ.14Β και Δ.21 εντοπίστηκαν κενοί χώροι κυκλικής ή ελλειπτικής διατομής με μέγιστη διάμετρο 1,5 χλ.

Τα Δ.11 και Δ.15 αποτελούν συνδετικά κονιάματα τοιχοποιίας υπόλευκου χρώματος. Είναι αδρά και σκληρά, με παρόμοια αδρανή τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με τα κονιάματα επιχρισμάτων: στρογγυλεμένα λευκά και γκρι λίθινα αδρανή, θραύσματα κεραμικού υλικού και λευκά συσσωματώματα. Στην ανώτερη επιφάνεια του Δ.11 διακρίνεται υπόλευκη στρώση πάχους περί το 1 χλ. Η οπτική μικροσκοπία στο Δ.15 (δείγμα αρμού) υποδεικνύει ενδεχόμενη στρωματογραφία, και πιθανόν να περιλαμβάνει στρώση τελικού φινιρίσματος.

Τα Δ.18 και Δ.20 αποτελούν συνδετικό κονίαμα των στυλίσκων (*pilae*) των υπόκαυστων και είναι αργιλικά. Έχουν ελαφρώς διαφορετικό χρώμα και διαφορετική σύσταση μεταξύ τους. Στο Δ.18 εντοπίστηκαν μόνο λευκά συσσωματώματα, ενώ στο Δ.20 εντοπίστηκαν επιπρόσθετα τμήματα υπόλευκων λίθων, βότσαλα και θραύσματα ανοιχτόχρωμης κεραμικής, διαστάσεων έως 5 χλ., καθώς και κενοί χώροι κυκλικής διατομής 1-1,5 χλ.

Τα δείγματα Δ.7 (τμήμα πλησίον επιδαπέδιου αγωγού) και Δ.19 (δάπεδο πάνω από τα υπόκαυστα, εικ. 1) αποτελούνται από χυτό κονίαμα (*opus caementicium*). Είναι αδρά, σκληρά και ανθεκτικά, με μεγάλη συγκέντρωση αδρανών, ως επί το πλείστον λίθων. Το Δ.7 περιέχει μόνο ανοιχτόχρωμα προς γκρι στρογγυλεμένα αδρανή λίθου μεγέθους έως 1 εκ., ενώ το Δ.19 περιέχει μεγαλύτερα αδρανή, και επιπρόσθετα, θραύσματα κεραμικής και σκούρων λίθων. Και τα δύο περιέχουν λευκά συσσωματώματα.

Το δείγμα στρωματογραφίας του ψηφιδωτού φαίνεται να αποτελείται από 5 στρώματα, έκαστο ύψους 1,5-3 εκ. Το υψηλότερο είναι αυτό της ψηφοθέτησης, με τα 1,2 εκ., από τα συνολικά 3 εκ., να αποτελούν το ύψος των ψηφιδών. Όλα τα στρώματα είναι υπόλευκα και περιέχουν στρογγυλεμένα λευτά και γκρι αδρανή, διαφορετικού μεγέθους ανά δείγμα, και διαφοροποιήσεις ως προς τη σύσταση. Όλα τα στρώματα πλην του κατώτερου (Δ.16Ε) περιέχουν θραύσματα κεραμικού υλικού. Σε όλα πλην του Δ.16Α εντοπίστηκαν λευκά συσσωματώματα. Στο Δ.16Δ διακρίνονται κενοί χώροι ελλειπτικής διατομής διαμέτρου 1 χλ.

Τα κεραμικά δείγματα είναι λεπτόκοκκα, καλοψημένα και καλής ποιότητας. Χρωματικά διαφέρουν σύμφωνα με την κλίμακα Munsell® ως εξής: υποκίτρινο 2.5Y8/3 (Δ.5: επιδαπέδιος αγωγός), ερυθροκίτρινο 5YR6/6 (Δ.4: επιδαπέδιος αγωγός), ερυθροκίτρινο 7.5YR6/6 (Δ.17: *tubuli*, Δ.18Α: στυλίσκος υπόκαυστων), ρόδινο 5YR7/4 (Δ.11Β: οπτοπλινθοδομή) και ανοιχτό ερυθροκάστανο 5YR6/4 (Δ.6: καλυπτρίδα επιδαπέδιου αγωγού), με διαφορετική σκληρότητα. Εμφανίζουν διαφορετικά εγκλείσματα σε μικρότερη ή μεγαλύτερη πυκνότητα. Τα Δ.4 και Δ.5 περιλαμβάνουν θραύσματα κεραμικού. Επιπρόσθετα, το Δ.4 περιλαμβάνει λευκά συσσωματώματα. Όλα

τα δείγματα πλην του Δ.17 περιλαμβάνουν σκουρόχρωμα γωνιώδη εγκλείσματα από λίθο. Στα Δ.5, Δ.6, Δ.17 και Δ.18Α υπάρχουν κενοί χώροι.

Οι λίθοι ποικίλουν χρωματικά: ρόδινο προς καφέ (Δ.8: καλυπτρίδες επιδαπέδιων αγωγών), ανοιχτό ρόδινο (Δ.10: επιδαπέδια πλάκα, εικ.1), μαύρο με λευκό (Δ.13: επιτοίχιος λίθος/ορθομαρμάρωση) και λευκό (Δ.16Α: ψηφίδα). Σε όλα εντοπίστηκαν πυριτικοί κρύσταλλοι και περιοχές στο χρώμα των οξειδίων σιδήρου. Οι μόνιμοι σχετικά ομοιογενείς λίθοι είναι οι Δ.10 και Δ.16Α. Ποικιλία κλαστών μεγέθους κάτω από 1 χλ. παρατηρήθηκε στο Δ.8. Στο Δ.13 κυρίαρχο χρώμα είναι το μαύρο, ενώ υπάρχουν και λευκές περιοχές.

3.2. Αποτελέσματα SEM-EDS

Με την ηλεκτρονική μικροσκοπία έγινε σαφέστερη η διαστρωμάτωση των κονιαμάτων (εικ. 2), οπότε και ακολούθησαν οι αντίστοιχες μικροχημικές αναλύσεις ανά στρώμα δείγματος. Οι αναλύσεις EDS στα αδρανή εντός των κονιαμάτων υπέδειξαν ότι αδρανή που στην οπτική μικροσκοπία παρουσίαζαν χρωματικές ομοιότητες παρουσίαζαν όμοια χημική σύσταση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το δείγμα Δ.20 (συνδεδετικό στυλίσκου υπόκαυστου), στο οποίο εντοπίστηκαν λεπτές φλοίδες οργανικής σύστασης, με δομή όμοια με αυτή της κυτταρικής δομής ξύλου κωνοφόρου δένδρου (εικ. 2), στοιχείο που απουσιάζει από το δείγμα Δ.18B από στυλίσκο έτερου χώρου.

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων EDS στα κονιάματα επέδειξαν ποικιλία συστάσεων ανά τα δείγματα (πίν. 2). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τα χυτά κονιάματα είναι παρόμοιας χημικής σύστασης, με μόνη διαφορά ότι το Δ.19 περιέχει θείο και τιτάνιο, που απουσιάζουν από το Δ.7. Τα χρωματικά επιχρίσματα είναι ως επί το πλείστον ασβεστίτικης σύστασης, με το Δ.12Α να παρουσιάζει υψηλή περιεκτικότητα σε θείο, σε αναλογία θείου-ασβεστίου περίπου 1:2, το Δ.14Α υψηλότερη περιεκτικότητα σε αργιλοπυριτικά και την χαμηλότερη σε ασβέστιο και το Δ.21 ελαφρώς υψηλότερη συγκέντρωση μαγνησίου. Τα δείγματα ερυθρωπών κονιαμάτων διαφέρουν κυρίως ως προς τις συγκεντρώσεις σιδήρου, ασβεστίου, και αναλογίας αργιλοπυριτικών, με το Δ.12Α να περιέχει υψηλές συγκεντρώσεις θείου. Τα λευκά κονιάματα επιχρίσματος είναι ασβεστίτικης σύστασης, με αυξομειούμενες τις αναλογίες ασβεστίου-αργιλοπυριτικών. Τα συνδεδετικά κονιάματα είναι ασβεστίτικα και σχετικά παρόμοιας σύστασης. Τα συνδεδετικά κονιάματα των στυλίσκων διαφέρουν κυρίως ως προς την περιεκτικότητα σε ασβέστιο.

3.3. Αποτελέσματα περιθλασιμετρίας Ακτίνων-Χ (XRD)

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων XRD συνοψίζονται ως εξής:

Χυτά κονιάματα	
Δ.7	δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], χαλαζίας (SiO ₂), φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), Mg ₂ SiO ₃ (Mg ₂ SiO ₃), μαγνητίτης (Fe ₃ O ₄), περοβσκίτης-τύπος MgSiO ₃ (Mg ₉₇₅ Al ₀₅ Si ₉₇₅ O ₃), ενστατίτης (MgSiO ₃)
Δ.19	φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), χαλαζίας (SiO ₂), δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], βολλαστονίτης-2M (CaSiO ₃), τιτανομαγνητίτης (Fe _{2.5} Ti ₅ O ₄), βιοτίτης [KFe _{1.392} Mg _{1.161} Ti _{2.76} (Si ₂)].
Κονιάματα επιχρίσματος τοίχων	
Δ.1	σπινέλιος (MgAl ₂ O ₄), βολλαστονίτης-2M (CaSiO ₃), χορτονολίτης [(Fe _{1.1} Mg _{7.5} Mn _{1.5})SiO ₄], ενστατίτης (MgSiO ₃), χαλαζίας (SiO ₂), ρινγκουδίτης (SiMg ₂ O ₄), μοσχοβίτης (KAl _{2.908} Si _{3.092} O ₁₀ H ₁₂), δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), μαγνητίτης (Fe ₃ O ₄), μικροκλινης [K(Al ₉₃ Si _{3.07})O ₈]
Δ.3	δολομίτης [(Ca ₉₃₆ Mg ₀₆₄)CO ₃], χαλαζίας (SiO ₂), ενστατίτης (MgSiO ₃), φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), ολιβίνης [(Mg ₉₅ Fe ₀₅)SiO], μαγνησίτης (MgCO ₃), μικροκλινης [(K ₉₅ Na ₀₅)AlSi ₃ O ₈]
Δ.9	ασβεστίτης (CaCO ₃), φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), δολομίτης [(Ca ₅ Mg ₅)CO ₃], αλβίτης (NaAlSi ₃ O ₈), ενστατίτης (MgSiO ₃), βολλαστονίτης-2M (CaSiO ₃), γύψος (CaSO ₄ H ₂)
Δ.21	χαλαζίας (SiO ₂), δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], βολλαστονίτης-2M (CaSiO ₃), φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), πορτλαντίτης (CaO ₂ H ₂), μικροκλινης [(K ₉₅ Na ₀₅)AlSi ₃ O ₈]
Συνδεδετικά κονιάματα τοιχοποιίας	
Δ.11Α	δολομίτης [(Ca ₈₇₁ Mg ₁₂₉)CO ₃], ασβέστης (CaO), χαλαζίας (SiO ₂), δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], μαγνητίτης (Fe ₃ O ₄)
Λίθοι	
Δ.8Α	δολομίτης [(Ca ₈₇₁ Mg ₁₂₉)CO ₃], χαλαζίας (SiO ₂), δολομίτης [(Ca ₅ Mg ₅)CO ₃], σπινέλιος [(Mg ₉₉₉ Al _{1.801} Fe ₂)O ₄], τιτανομαγνητίτης (Fe _{2.5} Ti ₅ O ₄)
Δ.10	δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], κεσίτης (SiO ₂)
Δ.13Β	φορστερίτης (Mg ₂ SiO ₄), δολομίτης [(Ca ₉ Mg ₁)CO ₃], ανδραδίτης (Si ₃ Fe ₂ Ca ₃ O ₁₂)

Ενδεικτικά αποτελέσματα αναλύσεων XRD παρουσιάζονται στον πίν. 3.

4. Συμπεράσματα

Τα λουτρά χτίστηκαν αρχικά ως μικρότερο συγκρότημα και πέρασαν από φάσεις επέκτασης και ανακαίνισης, με χρήση ίδιων πηγών πρώτης ύλης. Τα στρογγυλεμένα αδρανή που παρατηρούνται πιθανόν υποδεικνύουν ποτάμια προέλευση, ενώ τα γωνιώδη αδρανή υποδεικνύουν εργασίες θραύσης της πρώτης ύλης.

Το διαφορετικό κονίαμα σε δείγματα από δύο διαφορετικά υπόκαυστα είναι δηλωτικό μεταγενέστερης επέκτασης, με το απλούστερης σύστασης Δ18 να υποδεικνύει δεύτερη φάση, συγκριτικά με το Δ20, που περιέχει αδρανή που απαντώνται και σε άλλα κονιάματα.

Στο δωμάτιο του ψηφιδωτού εντοπίστηκαν τρεις εφαρμογές κονιαμάτων επιχρίσματος, με διαφορετική σύσταση και διαφορετικό χρωματικό επίχρισμα, πιθανόν λόγω ανακαίνισης και αλλαγής χρώματος, με το αρχικό χρώμα του ανατολικού τοίχου να ήταν κόκκινο, και τα μεταγενέστερα λευκά. Το αρχικό κονίαμα ήταν καλύτερης ποιότητας, ενώ στα παλαιότερα χρωματικά στρώματα εντοπίστηκαν υψηλότερες τιμές φωσφόρου απ' ό,τι στο τρίτο. Άλλη πιθανή μεταγενέστερη επέμβαση αποτελεί ο δυτικός τοίχος στο ίδιο δωμάτιο, στον οποίο τμήματα της ορθομαρμάρωσης αντικαταστάθηκαν με επιχρωματισμένο κονίαμα, πιθανόν λόγω διάβρωσης του αρχικού λίθου λόγω οξειδίων και αλάτων.

Τα συνδετικά κονιάματα τοιχοποιίας είναι ασβεστιτικά και περιέχουν όμοια αδρανή, όπως βοτσαλάκια, θραύσματα λίθου και ασβεστιτικά συσσωματώματα. Παρόμοια αδρανή εντοπίζονται και στα κονιάματα επιχρισμάτων, υποδεικνύοντας πιθανή ίδια πηγή πρώτων υλών. Τοίχοι με ορατή οπτοπλινθοδομή πιθανόν έφεραν φινίρισμα στους αρμούς για καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα και ανάδειξη της τοιχοποιίας.

Τα διαφορετικής σύστασης χυτά κονιάματα αποτελούνται από υδραυλικές κονίες, ποζολάνη⁶ και αδρανή (βότσαλα, ασβεστιτικά συσσωματώματα).

Τα κονιάματα επιχρισμάτων ποικίλουν ως προς το χρώμα, τα αδρανή και τη στιλπνότητά τους, με ενδεχόμενη χρήση μαρμαροκονίας σε χώρους με αυξημένα επίπεδα υγρασίας. Περιέχουν ως αδρανή βοτσαλάκια, θραύσματα λίθου και ασβεστιτικά συσσωματώματα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις χρήσης οργανικής ύλης. Φυτικές ίνες προστίθενται επί τούτου στα κονιάματα για τη βελτίωση των ιδιοτήτων τους και κυρίως αντοχή σε εφελκυσμό⁷. Η παρουσία στρογγυλεμένων μικρών βοτσαλών πολλών χρωματισμών υποδεικνύει χρήση ποταμίσιας άμμου, σύμφωνα με τις επιταγές του Βιτρούβιου⁸. Οι διαφορές στη σύσταση μεταξύ κονιαμάτων επιχρισμάτων σχετίζεται με τη χρήση των χώρων και της υγρασίας/θερμοκρασίας που επικρατούσε σε αυτούς.

Σε εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους έχει εφαρμοστεί κουρασάνι, για αντοχή σε υψηλές συνθήκες υγρασίας. Με τον όρο κουρασάνι νοείται κονίαμα που περιέχει στη σύστασή του κεραμάλευρο⁹. Το ρόδινο κονίαμα με υψηλή περιεκτικότητα σε θείο είναι πιθανόν γύψος, ενδεχομένως κάποιο στρώμα τοιχογραφίας.

Εντοπίστηκαν τρία είδη χρωματικών επιχρισμάτων: λευκά ασβεστιτικής σύστασης, κόκκινο (πλούσιο σε Mg, Al, Si, K, Fe) και μαύρο (πλούσιο σε S, P, Mg, Fe, Mn, S, Al, Si), πιθανόν μαγνητίτης.

Οι λευκές ψηφίδες του ψηφιδωτού είναι μαρμάρινες. Όσον αφορά τη στρωματογραφία του, εντοπίστηκαν πέντε στρώματα διαφορετικής σύστασης. Στα αδρανή περιλαμβάνονται θραύσματα από τους λευκούς και μαύρους λίθους κατασκευής των ψηφιδών, θραύσματα βοτσαλών και κεραμικής, ασβεστιτικά συσσωματώματα, ενώ εντοπίστηκαν ενδείξεις χρήσης οργανικής ύλης.

Η ορθομαρμάρωση του δυτικού τοίχου του δωματίου του ψηφιδωτού αποτελούνταν από εναλλασσόμενες πλάκες λευκού και σκουροπράσινου λίθου, πιθανόν δολομιτικών μαρμάρων.

Το ρόδινο πλακόστρωτο δάπεδο είναι κατασκευασμένο από δολομιτικό ασβεστόλιθο.

Όσον αφορά τη χρήση κεραμικού υλικού, εντοπίστηκαν διαφορετικοί τύποι αναλόγως της χρήσης, γενικώς όμως λεπτόκοκκα, σύμφωνα με τις επιταγές του Βιτρούβιου¹⁰. Στα αδρανή των κεραμικών υλικών περιλαμβάνονται θραύσματα λίθου και κεραμικής, ενώ υπάρχουν ενδείξεις χρήσης οργανικής ύλης και κενοί χώροι λόγω εγκλωβισμού αέρα.

⁶ Η χρήση ποζολάνης τελειοποιήθηκε από τους Ρωμαίους, οι οποίοι ανέπτυξαν τεχνικές επεξεργασίας της σε άνδρες και σε υδραυλικές μορφές, σε πληθώρα κατασκευαστικών τύπων (Norman 1971). Ο Βιτρούβιος (2.6) αναφέρει τα πλεονεκτήματά της και τον τρόπο εφαρμογής της σε κονιάματα.

⁷ Miriello κ.ά. 2015. Elsen 2006. Xiao κ.ά. 2014.

⁸ Βιτρούβιος 2.6.

⁹ Συνταγή για κουρασάνι περιγράφει ο Βιτρούβιος (2.5.1).

¹⁰ Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (2.3.1), τα λεπτόκοκκα κεραμικά πρέπει να προτιμώνται ως πιο λεία και πιο ανθεκτικά.

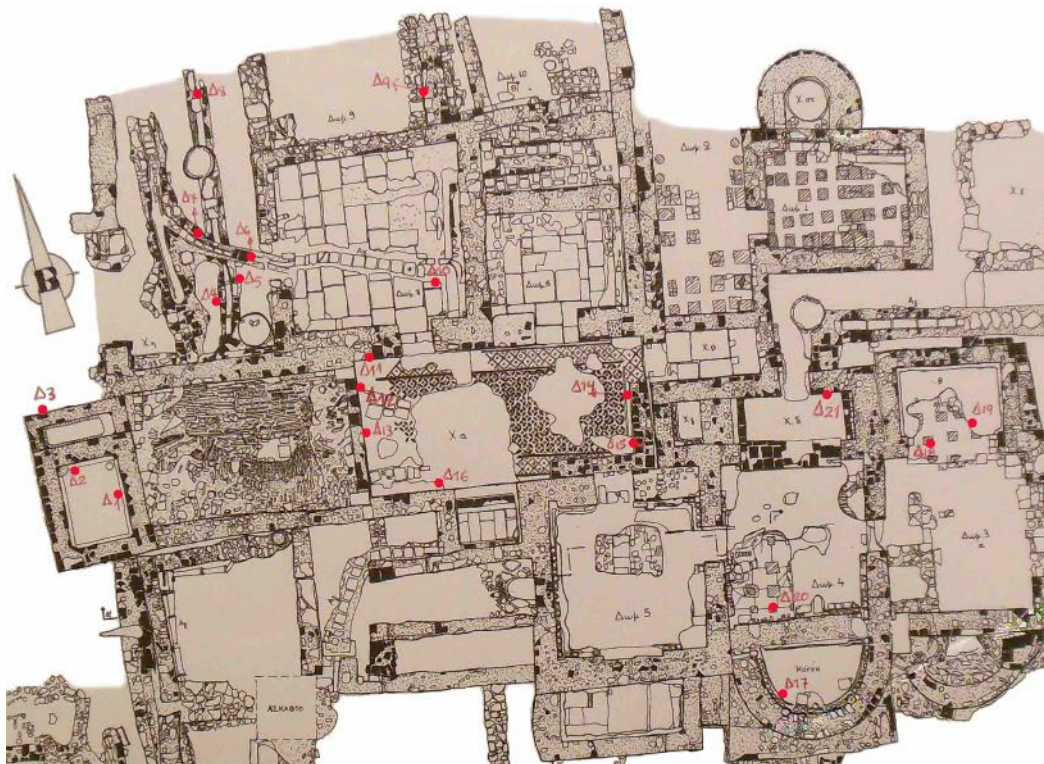
Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι υλικά και κυρίως κονιάματα που προέρχονται από ανασκαφικό περιβάλλον πλησίον της θάλασσας υπόκεινται σε διαδικασίες γήρανσης, που διαφοροποιούν σημαντικά την αρχική χημική και ορυκτολογική σύσταση των δειγμάτων¹¹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- De Luca κ.ά. 2013: R. De Luca – M. A. Cau Ontiveros – D. Miriello – A. Pecci – E. Le Pera, A. Bloise – G. M. Crisci, Archaeometric study of mortars and plasters from the Roman city of Pollentia (Mallorca – Balearic Islands), *Periodico di Mineralogia* 82:3 (2013), 353-379.
- Elsen 2006: J. Elsen: Microscopy of historic mortars – a review, *Cement and Concrete Research* 35 (2006), 1416-1424.
- Garofano κ.ά. 2014: I. Garofano – M. D. Robador – A. Durani, Materials characteristics of Roman and Arabic mortars and stuccoes from the Patio de Banderas in the Real Alcazar of Seville (Spain), *Archaeometry* 56:4 (2014), 541-561.
- Miriello κ.ά. 2015: D. Miriello – F. Antonelli – C. Apollaro – A. Bloise – N. Bruno – M. Catalano – S. Columbu – G. M. Crisci – R. De Luca – M. Lezzerini – S. Mancuso – A. La Marca, A petro-chemical study of ancient mortars from the archaeological site of Kyme (Turkey), *Periodico di Mineralogia* 84:3A (2015), 497- 517.
- Norman 1971: D. Norman, *A History of Building Materials*, New York 1971.
- Σαρρή 2013: Δ. Σαρρή, Ανασκαφές στο Δερβένι στα Πλαίσια του Έργου Χάραξη Διπλής Σιδηροδρομικής Γραμμής Υψηλών Ταχυτήτων Κορίνθου-Πατρών στο Τμήμα Κιάτο-Πάτρα, στο: K. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times Until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, Athenaia 4, München 2013, 461-468.
- Σαρρή 2015: Δ. Σαρρή, Λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο Δερβένι Κορινθίας, δημοσίευτη αναρτημένη ανακοίνωση στο: *Ρωμαϊκό Σεμινάριο & Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (ΕΙΕ), Διεθνές Συνέδριο «Νεότερα από την Ελλάδα της Ρωμαϊκής Εποχής»*, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 2015.
- Xiao κ.ά. 2014: Y. Xiao – F. Xuan – H. Gu – F. Gao – S. Liu, Properties, characterization, and decay of sticky rice-lime mortars from the Wugang Ming Dynasty city wall (China), *Materials Characterization* 90 (2014), 164-172.

¹¹ Miriello κ.ά. 2015, 504.

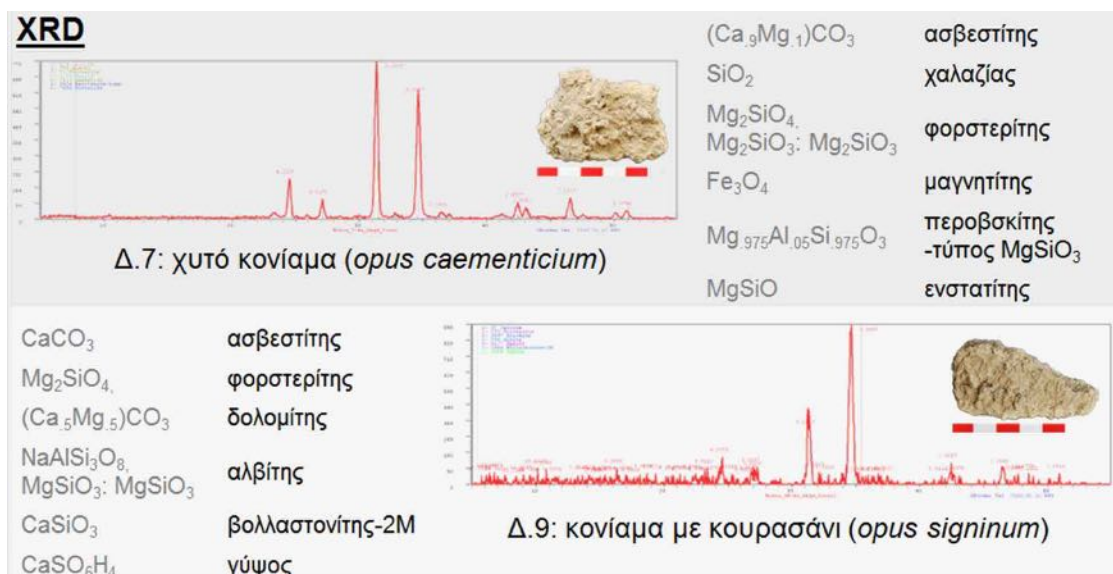

Τύπος δείγματος	Είδος δειγμάτων	Δείγματα (Δ)
κονιάματα	γυτό (<i>opus caementicium</i>)	7
	επιδαπέδιο	19
	επιγρίσματος τοίγων	1, 2, 3, 9, 12A, 12B, 14A, 14B, 14Γ, 21
	συνδετικά τοιγοποιίας	11A, 15
	συνδετικά στύλίσκων (<i>pilae</i>) υπόκαυστων	18B, 20
κεραμικό υλικό	στύλίσκου (<i>pilae</i>) των υπόκαυστων	18A
	οπτοπλινθοδομή	11B
	<i>tubuli</i>	17
	επιδαπέδιοι αγωγοί	4, 5
λίθος	καλυπτρίδα επιδαπέδιου αγωγού	6
	καλυπτρίδες επιδαπέδιων αγωγών	8A, 8B
	επιδαπέδια πλάκα	10
ψηφιδωτό	επιτοίχιος (ορθομαρμάρωση)	13
	στρωματογραφία	16A, 16B, 16Γ, 16Δ, 16E

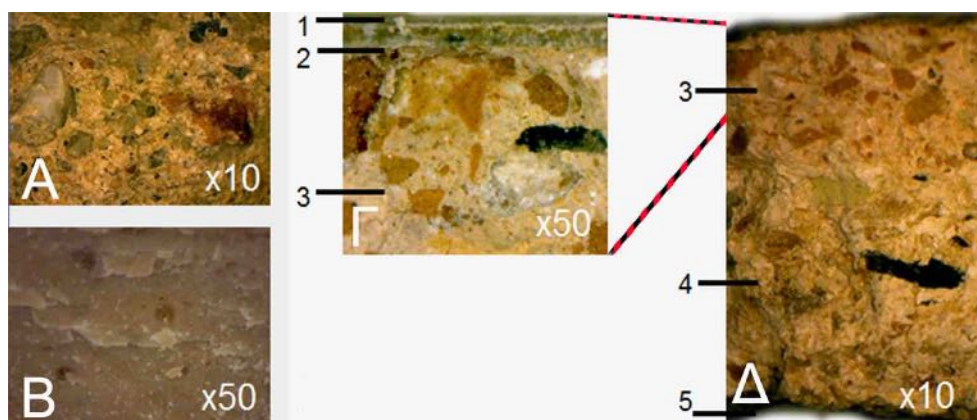
Πίν. 1. Σημεία δειγματοληψίας, είδη και κωδικοί δειγμάτων.

		Na ₂ O	MgO	P ₂ O ₅	SO ₃	Cl	Al ₂ O ₃	SiO ₂	K ₂ O	CaO	TiO ₂	MnO	FeO
χυτά κονιάματα <i>opus caementicium</i>	7	0.47	2.89	-	-	-	7.66	39.15	1.35	43.07	-	-	5.41
	19	0.81	3.95	-	14.08	-	7.63	27.23	1.11	40.61	0.79	-	3.79
χρωματικά επιχρίσματα colour coatings	1-i	-	3.06	-	1.02	-	6.38	18.37	0.96	67.40	-	-	2.81
	1-ii	0.72	2.81	0.71	1.75	-	5.35	23.73	0.80	62.54	-	-	1.60
	12A	0.52	2.44	-	27.87	-	1.16	6.81	-	60.37	-	-	0.83
	14A	0.95	5.90	-	1.13	0.33	13.69	40.32	1.87	30.84	-	-	4.97
	14B	-	2.49	1.14	3.06	-	6.20	25.46	1.75	55.48	-	-	4.42
	14Γ	0.68	3.42	-	-	-	9.02	37.02	1.58	43.20	-	-	5.08
ερυθρωπά κονιάματα <i>reddish mortars</i>	21	-	7.76	-	2.46	0.39	7.93	30.71	0.91	46.39	-	-	3.46
	1	0.51	3.18	-	1.06	-	7.21	24.01	1.00	61.19	-	-	1.84
	3-i	0.52	4.05	0.61	-	-	7.45	30.31	2.22	50.25	0.65	-	3.95
	3-ii	0.65	6.01	1.35	0.46	0.58	9.55	39.96	2.48	29.29	0.44	-	9.23
	12A	0.56	2.03	-	28.33	-	5.92	19.75	1.83	38.85	-	-	2.75
λευκά κονιάματα επιχρίσματος white plastering mortars	21	0.63	8.21	-	-	-	13.00	47.37	2.27	21.27	0.43	-	6.83
	1	-	3.32	-	-	-	6.42	19.79	0.94	65.89	-	0.70	2.95
	2	1.26	5.28	0.90	-	-	16.04	43.78	2.79	25.11	0.79	-	4.05
	9	0.73	2.96	-	1.46	-	10.35	32.72	2.28	45.23	-	-	4.26
	12A	1.65	2.24	-	0.78	0.80	9.86	35.18	3.49	43.83	-	-	2.17
	14A-i	-	2.18	0.88	0.89	-	3.98	9.55	0.95	79.96	-	-	1.61
	14A-ii	-	1.46	-	-	-	3.14	10.97	0.86	82.08	-	-	1.50
	14A	-	2.33	-	-	-	5.93	15.01	1.41	71.54	0.53	-	3.24
	14B	0.48	4.49	0.57	-	-	14.12	41.17	3.67	28.02	0.83	-	6.63
	14Γ	0.69	3.42	0.71	1.01	-	8.67	33.08	2.23	46.32	-	-	3.87
21	0.74	4.85	-	4.79	-	8.91	43.22	1.39	32.06	-	-	4.06	
συνδ. κονιάματα masonry mortars	11A	-	1.44	-	-	-	3.02	8.68	-	85.71	-	-	1.16
	15	-	1.54	-	-	-	3.27	11.12	1.32	79.63	1.57	-	1.55
συνδ. στυλίσκων <i>pilae mortars</i>	18B	0.83	4.17	-	0.97	1.14	7.52	27.62	2.60	44.24	0.75	-	10.14
	20	-	3.91	1.33	1.02	-	12.05	44.10	2.58	28.33	-	-	6.69
αργιλικά κονιάματα earth mortars	9	0.83	2.53	-	-	-	13.25	36.41	2.05	38.19	-	-	6.74
	12B	0.69	6.00	-	-	0.63	13.59	41.27	2.57	27.05	0.54	-	7.65

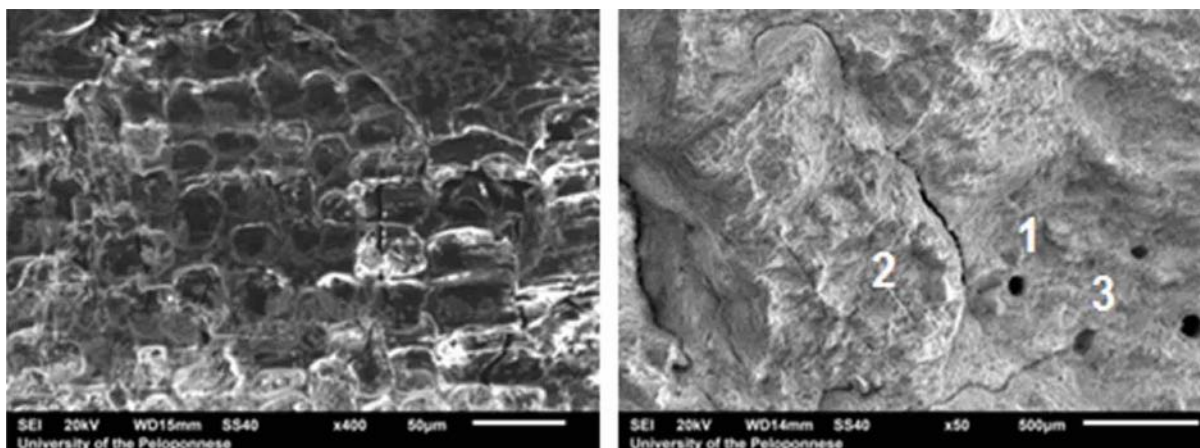
Πιν. 2. Αποτελέσματα αναλύσεων EDS σε κονιάματα (τιμές σε % κ.β.).

Πιν. 3. Ενδεικτικά αποτελέσματα αναλύσεων XRD.

Εικ. 1. Ενδεικτικά αποτελέσματα οπτικής μικροσκοπίας. Α) Δ.19: Χυτό κονίαμα (*opus caementicium*): ποικιλία αδρανών, Β) Δ.10: Επιδαπέδια πλάκα: ρόδινος λίθος, Γ) Δ.1: Κουρασάνι (*opus signinum*): πέντε στρώματα με διαστρωμάτωση καλής συνοχής και ποικιλία αδρανών.

Εικ. 2. Ενδεικτικές εικόνες ηλεκτρονικής μικροσκοπίας. Αριστερά: Δ.20: Συνδετικό κονίαμα στυλίσκου υπόκαυστων: μαύρη λεπτή φλούδα εντός του κονιάματος. Δεξιά: Δ.4: Κεραμικός αγωγός: (1) πηλόμαζα, (2) έγκλεισμα, (3) οπές.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΚΑΛΛΗΣ

Κεραμικοί κλίβανοι Καμαρίου Κορινθίας¹

ABSTRACT. This paper presents the ceramic kilns identified and investigated in the prefecture of Corinth in 2016 and 2017, during the construction of the new national road axis Eleusis-Patras-Olympia. Five kilns dating to the Roman and Late Roman periods were discovered at Kamari (Municipality of Xylokastro): two rectangular pottery kilns (Kilns 1 and 3), a circular pottery kiln with interior ledge indicating a later use as a lime kiln (Kiln 2), and two circular lime kilns (Kilns 4 and 5). To the west of the kilns is a square area, paved with clay plaques and most probably originally roofed, possibly used for drying ceramics before firing. To its northeast is a shallow rectangular basin, which was probably used for processing clay. All of these structures undoubtedly belonged to a ceramic workshop. Its existence is further evidenced by the presence of makeshift walls, a Roman clay water pipe directly west of the kilns, the dense vegetation of the site, the clayey soil and finally the location of the workshop, along the Corinth-Patras road only about 1km from the Corinthian Gulf. Based on the ceramic findings, the workshop can be dated between the 1st - 2nd centuries AD and the middle of the 6th century AD. Its operation was stopped in a violent way most probably by an earthquake as, according to sources, the area was hit by a series of earthquakes in the middle of 6th century AD.

Στο πλαίσιο του έργου «Μελέτη, κατασκευή, χρηματοδότηση, λειτουργία, συντήρηση και εκμετάλλευση της διαπλάτυνσης του αυτοκινητόδρομου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος- Τσακώνα» πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφικές εργασίες κατά τα έτη 2016-2017 στον Ν. Κορινθίας, υπό την εποπτεία και του γράφοντος. Κατά την ανασκαφή στην περιοχή του Καμαρίου Ξυλοκάστρου, στη θέση Θωμοράχη², αποκαλύφθηκαν πέντε κλίβανοι ρωμαϊκής περιόδου. Από αυτούς οι Κλίβανοι 1 και 3 είναι κεραμικοί, ορθογώνιας κάτοψης, ο Κλίβανος 2 είναι κεραμικός με δακτύλιο, ένα κατασκευαστικό στοιχείο των ασβεστοκαμίνων, και οι Κλίβανοι 4 και 5 είναι ασβεστοκάμινος κυκλικής κάτοψης (σχ. 1). Οι κλίβανοι εντοπίστηκαν 35 χλμ. δυτικά της Κορίνθου, στο Δ.Δ. Καμαρίου του Δ. Ξυλοκάστρου, 4,5 χλμ. από το Ξυλόκαστρο και 1060 μ. ΝΑ της κοινότητας Καμαρίου (χάρτης 1). Το ανασκαφικό πεδίο δεν υφίσταται σήμερα διότι από εκεί διέρχεται το νέο τμήμα της Εθνικής Οδού Αθηνών-Πατρών και πιο συγκεκριμένα το νότιο ρεύμα Πατρών-Αθηνών.

Κλίβανος 1

Ο Κλίβανος 1 είναι ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 1, σχ. 2). Σώζει τον θάλαμο καύσης, το στόμιο τροφοδοσίας και την είσοδο, καθώς και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Είναι θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος της περιοχής, δηλαδή την αργιλώδη μάργα, ένα ιζηματογενές πέτρωμα που αποτελείται από ασβεστόλιθο και άργιλο. Έχει διαστάσεις 4,50 × 2,50 μ. και προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με την είσοδο στο ΒΔ τμήμα. Στο μέσο της ΒΔ πλευράς ανοίγεται το στόμιο τροφοδοσίας, στο οποίο καταλήγει δρόμος, μήκους 2,00 μ. και πλάτους 0,96 μ., που

¹ Το παρόν άρθρο βασίζεται στην μεταπτυχιακή εργασία μου με τίτλο *Επτά κεραμικοί κλίβανοι στην Κορινθία* (οι δύο κλίβανοι αφορούν ευρήματα από την αρχαία Σικυώνα, τα οποία δεν παρουσιάστηκαν στο ΑΕΠΕΛ2), που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην Τριμελή Επιτροπή Παρακολούθησης της διπλωματικής εργασίας εξειδίκευσης, καθηγητές Π. Κουσουλή, Σ. Συρόπουλο και Μ. Στεφανάκη, και ιδιαίτερα στον επιβλέποντα καθηγητή Μ. Στεφανάκη για τον χρόνο που διέθεσε και για τη βοήθειά του καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, καθώς και την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μ. Παναγιωτάκη για την σύλληψη του θέματος. Για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης είμαι υπόχρεος στους εφόρους της ΕΦΑ Κορινθίας Κ. Κίσσα και Π. Κασίμη και ιδιαίτερα στον μόνιμο αρχαιολόγο Β. Παπαθανασίου, που είχε τη γενική εποπτεία του έργου. Ευχαριστώ επίσης την προϊσταμένη του Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑ Κορινθίας Α. Τσίγκρη και την αορίστου χρόνου συντηρήτρια αρχαιοτήτων Ε. Γεωργίου που ανέλαβε την συντήρηση των ευρημάτων. Τα σχέδια των κλιβάνων εκπόνησε η Π. Πετροπούλου. Ευχαριστώ θερμά τη Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Ε. Τζαβέλλα (Πανεπιστήμιο Humboldt, Βερολίνο) για τις γόνιμες συζητήσεις σχετικά με την κεραμική και τον Δρ. Β. Κ. Καραστάθη, Διευθυντή Ερευνών του Γεωδυναμικού Ινστιτούτου, για τις συζητήσεις περί σεισμών.

² Οι εργασίες της Ολυμπίας Οδού ξεκίνησαν τον Αύγουστο του 2008 και ολοκληρώθηκαν στις 15 Δεκεμβρίου 2017. Οι εργασίες στη θέση Θωμοράχη διήρκεσαν από τις 8 Μαρτίου 2016 έως τις 7 Μαρτίου 2017.

περικλείεται από δύο τοιχάρια. Τα τοιχάρια αυτά, μήκους 2,00 μ. και πλάτους 0,43-0,45 μ. είναι κατασκευασμένα από εννέα στρώσεις κεράμων.

Ο θάλαμος καύσης είναι υπόγειος και δίδυμος, δηλαδή αποτελείται από δύο ισομερή τμήματα, που διαχωρίζονται από κεντρικό τοίχο στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας. Τοξοστοιχίες, τοποθετημένες εγκάρσια στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας, ενώνουν τον κεντρικό τοίχο με τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης και (πιθανόν) θα συγκρατούσαν την εσχάρα, υπολείμματα της οποίας δεν ανευρέθηκαν. Στο ΒΑ τμήμα σώζονται τέσσερα τόξα από πηλό και στο ΝΔ τμήμα πέντε, το πλάτος των οποίων κυμαίνεται από 0,13 μ. έως 0,15 μ. Ο θάλαμος όπτησης, κατασκευασμένος από πηλό, σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,65 μ. και έχει πάχος μόλις 0,05 μ., ενώ ήταν υπέργειος. Στην ΒΑ πλευρά, εξωτερικά, σώζεται τμήμα τοίχου επιμελούς κατασκευής, μήκους 3,70 μ. πλάτους 0,45 μ. και ύψους 0,50 μ. Ο τοίχος αυτός ορίζει τον κλίβανο από την βορειοανατολική πλευρά και τον προστατεύει από τους ανέμους³. Άλλοι δύο τοίχοι, αποσπασματικά σωζόμενοι, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν στη ΝΑ και τη ΝΔ πλευρά, παρουσιάζουν πιο αμελή κατασκευή.

Η δομή του κλιβάνου επιτρέπει την κατάταξή του στον τύπο ΙΙb, σύμφωνα με την τυπολογία των Χασακή και Ράπτη⁴, δηλαδή στους κλιβάνους τετράγωνης κάτοψης με διπλό θάλαμο καύσης. Ο τύπος αυτός, που εμφανίστηκε την κλασική εποχή, γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο και τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από την περιοχή της Πελοποννήσου⁵. Στην περιοχή της Κορινθίας κλιβανοί του τύπου ΙΙb έχουν ανευρεθεί στην αρχαία Κόρινθο, στη θέση Κοκκινόβρυση, και στη Νεμέα και χρονολογούνται στην κλασική και ρωμαϊκή εποχή, ενώ υποστηρίζεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως για την όπτηση κεράμων. Το παράδειγμα από το Καμάρι παρουσιάζει την ίδια κάτοψη και τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα με τα παραδείγματα από το εργαστήριο των κεράμων της ρωμαϊκής εποχής στην αρχαία Κόρινθο⁶ αλλά και με παραδείγματα από το ρωμαϊκό κεραμικό εργαστήριο στην πλατεία Κοτζιά στην Αθήνα⁷.

Λόγω της καλής κατάστασης διατήρησής του (πρόκειται για τον μοναδικό έως σήμερα σχετικά καλά σωζόμενο κλίβανο από τη δυτική Κορινθία), ο κλίβανος αποσπάρθηκε και μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο των εργαστηρίων συντήρησης της αρχαίας Σικυώνας⁸, πριν ολοκληρωθεί η έρευνα στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης. Για τον σκοπό αυτό έγινε στερέωση των τοιχωμάτων του θαλάμου καύσης από το Τμήμα Συντήρησης της ΕΦΑ Κορινθίας, ενώ ο υπεύθυνος μηχανικός του τεχνικού κλιμακίου για την μεταφορά του μνημείου ανέλαβε την αφαίρεση χωμάτινων όγκων περιμετρικά του κλιβάνου για τη δημιουργία τάφρου, τη διάνοιξη οπών κάτω από την επιφάνεια του θαλάμου καύσεως για την τοποθέτηση σιδερένιων σωλήνων και τη δημιουργία κατασκευής από σιδηροπαγές σκυρόδεμα περιμετρικά του μνημείου για την ασφαλή απόσπαση, ανέλκυση και μεταφορά του.

Κλίβανος 3

Ο Κλίβανος 3 εντοπίστηκε σε απόσταση 1,00 μ. δυτικά του Κλιβάνου 1 (εικ. 2, σχ. 3). Διασώζει το στόμιο τροφοδοσίας, τον θάλαμο καύσης, τα στηρίγματα της εσχάρας και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Έχει ορθογώνια κάτοψη με διαστάσεις 3,00 × 2,85 μ. και προσανατολισμό Β-Ν, με την είσοδο στον Βορρά. Ο θάλαμος καύσης είναι κτιστός, από καλά ψημένες πλίνθους επιχρισμένες με πηλό στην εσωτερική επιφάνεια. Διατηρείται σε μέγιστο ύψος 1,07 μ. Από το στόμιο τροφοδοσίας σώζονται τμηματικά τα δύο παράλληλα τοιχία, που οδηγούσαν στην είσοδο του θαλάμου καύσης, ενώ η στέγη, που πιθανόν ήταν θολωτή, δε διατηρείται. Το ανατολικό τοίχιο έχει σωζόμενο μήκος 1,92 μ. και ύψος 0,72 μ. και το δυτικό σώζεται σε μήκος 1,68 μ. και ύψος 0,78 μ. Παρουσιάζουν παρόμοια κατασκευή με αυτή του θαλάμου καύσης.

Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης σώζεται το σύστημα στήριξης της εσχάρας, το οποίο συνίσταται σε μια κτιστή κατασκευή με μήκος 1,65 μ. στο κατώτερο τμήμα και 1,83 μ. στο ανώτερο τμήμα (πιθανόν για στατικούς λόγους), ύψους 0,96 μ. στο κέντρο του θαλάμου, στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας. Η κατασκευή

³ Για παρόμοιο παράδειγμα τοίχου, που προστατεύει τον κλίβανο από τους ανέμους, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Βατάλη 1999, 381, από τον Πολύμυλο Κοζάνης.

⁴ Ράπτης 2001, 169-170. Hasaki – Raptis 2016, εικ. 4.

⁵ Η Χασακή κατέγραψε δεκατρία παραδείγματα του Τύπου ΙΙb στην Πελοπόννησο, που χρονολογούνται από την κλασική έως τη ρωμαϊκή εποχή, Hasaki 2002, 170-171.

⁶ Ράπτης 2001, αρ. 45. Ράπτης 2011, 184.

⁷ Καραγιώργα 1988. Ράπτης 2001, 48-50.

⁸ Με ομόφωνη απόφαση του ΚΑΣ, όπως αυτή διατυπώθηκε στην με αρ. 44/13-12-16 απόφαση. Οι μελέτες και εργασίες που αφορούσαν την απόσπαση, ανέλκυση και επανατοποθέτηση του κλιβάνου ανατέθηκαν στον αρχιτέκτονα-μηχανικό, ειδικό στις μεταφορές αρχαίου υλικού, κ. Δ. Κορρέ. Η αποκόλληση έγινε στις 25 Ιανουαρίου 2017 με τη χρήση γερανού δυνατότητας ανέλκυσης 250 τόνων, ενώ ο κλίβανος ζύγιζε περίπου 60 τόνους. Για τη μεταφορά του χρησιμοποιήθηκε νταλικά ειδικών μεταφορών, με υδραυλικά συρόμενη πλατφόρμα και μέγιστη ταχύτητα 15 χλμ./ώρα. Η απόσπαση διήρκεσε περίπου τρεις ώρες, ενώ για τη μεταφορά και επανατοποθέτηση του μνημείου απαιτήθηκαν περισσότερες από οκτώ ώρες.

αποτελείται από δύο τμήματα: ένα ενιαίο τμήμα στο κατώτερο τμήμα και έξι βάσεις για τη στήριξη των τόξων στο ανώτερο. Το ενιαίο τμήμα έχει μήκος 1,83 μ., πλάτος 0,93 μ. και σώζεται σε ύψος 0,52 μ. Για τη θεμελίωση της κατασκευής χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι και κροκάλες με κονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ το ανώτερο τμήμα της είναι κτισμένο με τέσσερις σειρές κεράμων συνδεδεμένες με ισχυρό κονίαμα. Όλες οι πλευρές είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα.

Το άνω τμήμα της ενιαίας κατασκευής φέρει τέσσερις βάσεις για την τοποθέτηση ισάριθμων τόξων στο βόρειο τμήμα και δύο βάσεις στο νότιο τμήμα, με δύο θέσεις για τόξα η καθεμία, οπότε η τοξοστοιχία αποτελούνταν από οκτώ τόξα συνολικά. Οι βάσεις και η τοξοστοιχία είναι κατασκευασμένες από κεράμους, με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και ως επίχρισμα⁹. Το κενό μεταξύ της Α και Δ σειράς βάσεων είναι 0,16 μ. Τα τόξα εδράζονταν από τη μια πλευρά στις βάσεις των διαχωριστικών τοίχων και κατέληγαν σε βάσεις στα κάθετα τοιχώματα του θαλάμου καύσης, εκ των οποίων δύο διατηρούνται στην ανατολική πλευρά. Πάνω στα τόξα εδραζόταν η εσχάρα, από την οποία δε σώζονται κατάλοιπα. Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, συμπαγές, πηλώδες χρώμα ερυθρού χρώματος¹⁰, ίχνη στάχτης και πολύ λεπτό στρώμα καύσης με λίγα ίχνη υαλοποίησης.

Ο τρόπος στήριξης της εσχάρας, με τον συνδυασμό κεντρικού τοίχου και βάσεων/πεσσίσκων, παραπέμπει στον τύπο κλιβάνου Πc, ο οποίος εμφανίστηκε στην ελληνιστική εποχή ως παραλλαγή του τύπου Πb. Στον τύπο αυτόν τα επιμήκη αξονικά στηρίγματα της εσχάρας διασπώνται σε ανάλαφρες τοξοστοιχίες για την καλύτερη κυκλοφορία του αέρα στον θάλαμο καύσης. Ο συνδυασμός κεντρικού τοίχου και πεσσίσκων εξυπηρετούσε και στατικές ανάγκες στήριξης της εσχάρας¹¹. Παρόμοιο παράδειγμα, ρωμαϊκής εποχής, εντοπίζεται στα Φίλια του Ν. Καρδίτσας¹². Ο τύπος απαντά κυρίως κατά την βυζαντινή περίοδο στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα¹³.

Κλιβάνος 2

Ο Κλιβάνος 2 εντοπίστηκε βόρεια των Κλιβάνων 1 και 3, σε απόσταση περίπου 15 μ. (εικ. 3, σχ. 4). Σώζονται το στόμιο τροφοδοσίας, ο θάλαμος καύσης και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Ο κλιβάνος έχει κυκλική κάτοψη και το στόμιο τροφοδοσίας βρίσκεται στην βορειοανατολική πλευρά. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 1,65 μ. και η διάμετρος του θαλάμου καύσης 2,90 μ. Ο θάλαμος καύσης είναι υπόγειος, θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος και λαξευτός, ενώ ο υπέργειος θάλαμος όπτησης είναι κατασκευασμένος από πηλό και επιχρισμένος με κονίαμα.

Το στόμιο τροφοδοσίας έχει ύψος 0,90 μ. και πλάτος 0,47 μ. στο ανώτερο τμήμα και 0,43 μ. στο κατώτερο τμήμα. Παρουσιάζει δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Πρώτον, τα τοιχώματα του στομίου διαμορφώνονται στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου και όχι στην εξωτερική πλευρά, όπως συνηθίζεται. Σώζονται τμήματα του ανατολικού και του δυτικού τοιχώματος σε μέγιστο ύψος 0,51 μ., κατασκευασμένα από κεράμους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Δεύτερον, το επίπεδο του στομίου τροφοδοσίας στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου δεν είναι στο ίδιο ύψος με το επίπεδο του δαπέδου του θαλάμου καύσης αλλά προεξέχει κατά 0,40 μ.

Ο θάλαμος καύσης φέρει περιμετρικά εσωτερικό δακτύλιο/αναβαθμό, πλάτους 0,40 μ. και ύψους 0,43 μ., ο οποίος είναι κατασκευασμένος από κεράμους και αργούς λίθους στο κάτω τμήμα, κροκάλες σε πυκνή διάταξη στη μέση και μία στρώση κεράμων ως επίστεψη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δακτύλιος δεν διατρέχει όλον τον πυθμένα του θαλάμου καύσης αλλά διακόπτεται από τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας. Πάνω στον δακτύλιο στηριζόταν η εσχάρα, από την οποία δε διατηρούνται υπολείμματα. Στη δυτική πλευρά του θαλάμου καύσης και σε επαφή με τα τοιχώματά του εντοπίστηκε κυκλική κτιστή κατασκευή, μέγιστης διαμέτρου 1,55 μ. και ύψους 1,06 μ. από αργούς λίθους, κεράμους και πήλινες πλάκες, ενώ το δάπεδο ήταν στρωμένο με κεράμους.

⁹ Πιο αναλυτικά, οι βάσεις έχουν ως εξής. ΒΑ βάση: 0,35 (Α-Δ) × 0,31 × 0,36 μ. ύψος. Σώζεται τόξο ορατού μήκους 0,10 μ. Συνολικό μήκος 0,30 μ., ορατό στην Α όψη, όπου έχει αποκολληθεί το κονίαμα. Πλάτος τόξου 0,12 μ. και ύψος 0,08 μ. ΒΔ βάση: 0,51 (Α-Δ) × 0,365 × 0,34 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,12 μ. Μεσαία Α βάση: 0,40 (Α-Δ) × 0,25 × 0,21 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,06 μ. Μεσαία Δ βάση: 0,35 (Α-Δ) × 0,35 × 0,15 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,10 μ. ΝΑ βάση: 1,01 (Β-Ν) × 0,36 × 0,26 (μέγ. ύψος) μ. Μία βάση για δύο τόξα, εκ των οποίων σώζεται μόνο το δεύτερο από Β, σε ύψος 0,05 μ. ΝΔ βάση: 0,96 (Β-Ν) × 0,48 × 0,44 (μέγ. ύψος) μ. Μία βάση για δύο τόξα, εκ των οποίων σώζεται το πρώτο από Β, σε ύψος 0,15 μ.

¹⁰ Το έντονα κόκκινο, συμπαγές χρώμα, που δίνει την εντύπωση ψημένης γης, είναι χαρακτηριστικό των επιχώσεων των κλιβάνων, βλ. για παράδειγμα τις επιχώσεις των κλιβάνων της Σίνδου, Δεσποίνη 1982, 61.

¹¹ Γενικά, η μείωση προς τα κάτω του πλάτους του συστήματος στήριξης της εσχάρας συνηθιζόταν σε όλους τους τύπους κλιβάνων και γινόταν για στατικούς λόγους, βλ. για παράδειγμα τους κλιβάνους κυκλικής κάτοψης στον Πολύμυλο Κοζάνης, Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Βατάλη 1999, 380.

¹² Πρόκειται για δύο κλιβάνους, διαστάσεων περ. 2,00 × 2,00 μ., βλ. Hasaki 2002, 422, αρ. 354-355 (με βιβλιογραφία).

¹³ Ράπτης 2011, 186. Hasaki - Raptis 2016, 216, αρ. 33, 34, 35, 38, 39, 42, 43 (Θεσσαλονίκη), 217, αρ. 87, 88 (Καλαμπάκα), 219, αρ. 222 (Δελφοί).

Ο πυθμένας του θαλάμου καύσης φέρει πηλό και κατά τόπους ίχνη στάχτης, αλλά δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα σημάδια υαλοποίησης, όπως θα ήταν αναμενόμενο, εκτός από το σημείο όπου εδράζεται η κυκλική κατασκευή. Η ανωδομή του κλιβάνου πιθανώς σχημάτιζε θόλο, κατάλοιπα της οποίας δεν έχουν διασωθεί.

Ο κλιβανός ανήκει στον τύπο Ιε, δηλαδή στον τύπο του κυκλικού κλιβάνου με εσωτερικό αναβαθμό/δακτύλιο. Ο τύπος αυτός, γνωστός ήδη από την μινωική εποχή, απαντά σε λίγες θέσεις του ελλαδικού χώρου και πολύ συχνά συνδέεται με ασβεστοκάμινο¹⁴. Ο κλιβανός στο Καμάρι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με κυκλικό κλιβανό που βρέθηκε στον οικόπεδο του νοσοκομείου Ευαγγελισμού της Αθήνας: φέρει εσωτερικό δακτύλιο, που διατρέχει τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης, ενώ τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας διαμορφώνονται στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου. Ο κλιβανός της Αθήνας χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την όπτηση αγγείων και σε μεταγενέστερη φάση ως ασβεστόλακκος¹⁵. Το ίδιο φαίνεται να συνέβη και στην περίπτωση του κλιβάνου στο Καμάρι, όπως άλλωστε μαρτυρούν και τα ευρήματα. Η κυκλική κατασκευή στον θάλαμο καύσης φαίνεται να είναι μεταγενέστερη προσθήκη και να συνδέεται με την τελευταία φάση χρήσης του κλιβάνου.

Κλιβανός 4

Ο Κλιβανός 4 εντοπίστηκε σε απόσταση 1,00 μ. από τον Κλιβανό 2 (εικ. 4, σχ. 5). Έχει κυκλική κάτοψη και διάμετρο 2,90 μ. ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,47 μ. Είναι αρκετά κατεστραμμένος. Σώζεται μόνο ο θάλαμος καύσης και τμήμα του δακτυλίου που διατρέχει περιμετρικά τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης. Στη δυτική πλευρά τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης είναι κατεστραμμένα αλλά ίχνη από κάθετα τοιχώματα φανερώουν ότι στο σημείο αυτό διαμορφωνόταν η είσοδος και το στόμιο τροφοδοσίας. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει άνοιγμα πλάτους 1,50 μ., που φράζεται από δύο λίθινες πλάκες, οι οποίες εδράζονται σε κτιστό πεζούλι από κεράμους και κονίαμα. Ο υπόγειος θάλαμος καύσης έχει λαξευτεί στο φυσικό αργιλώδες έδαφος.

Ο κλιβανός παρουσιάζει ομοιότητες με τον Κλιβανό 2 αλλά λόγω κακής διατήρησης δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί η δομή του. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κεραμικός κλιβανός και σε μεταγενέστερη φάση ως ασβεστοκάμινο, όπως και ο Κλιβανός 2. Φαίνεται ότι διέθετε δύο εισόδους, μία στη δυτική πλευρά και μία στην ανατολική, εκ των οποίων η δυτική φράχθηκε, πιθανόν κατά την τελευταία φάση χρήσης του κλιβάνου.

Κλιβανός 5

Στην ίδια ευθεία με τους Κλιβανούς 2 και 4 εντοπίστηκε ο Κλιβανός 5 (εικ. 5, σχ. 6). Έχει κυκλική κάτοψη με μέγιστη διάμετρο 3,40 μ. Από τον κλιβανό διασώθηκε ο θάλαμος καύσης, οι δύο εισοδοί και τμήμα των στομίων τροφοδοσίας. Καθώς ο κλιβανός βρέθηκε καλυμμένος με παχύ στρώμα ασβέστη, οι εργασίες δεν προχώρησαν στο εσωτερικό του, παρά μόνο τμηματικά σε τομή που πραγματοποιήθηκε.

Ο θάλαμος καύσης είναι από πηλό και θεμελιώνεται στο φυσικό αργιλώδες έδαφος. Τα τοιχώματα έχουν πάχος 0,20-0,30 μ. Υπάρχουν δύο εισοδοί, μία στη βόρεια και μία στη δυτική πλευρά. Η βόρεια είσοδος είναι αψιδωτή, κατασκευασμένη από κεράμους και πηλό, με ύψος 1,07 μ. και πλάτος 0,94 μ. Όμοια κατασκευή παρουσιάζουν και τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας, που σώζονται αποσπασματικά. Η δυτική είσοδος ήταν καλυμμένη από τον ασβέστη. Ο θάλαμος φέρει δακτύλιο, που περιτρέχει περιμετρικά τα τοιχώματά του σχηματίζοντας αναβαθμό πάνω στον οποίο θα στηριζόταν η εσχάρα, ίχνη της οποίας δεν διασώθηκαν. Το δάπεδο του θαλάμου διαμορφώνεται από πηλό και παρουσιάζει έντονα ίχνη υαλοποίησης εξαιτίας των υψηλών θερμοκρασιών που αναπτύσσονταν εντός του θαλάμου.

Ο κλιβανός παρουσιάζει τις ίδιες κατασκευαστικές λεπτομέρειες με τους Κλιβανούς 2 και 4 και κατατάσσεται στον τύπο Ιε, με τον οποίο συνδέονται συχνά οι ασβεστοκάμινοι. Όπως και οι άλλοι δύο κλιβανοί, ο Κλιβανός 5 πιθανόν χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την όπτηση κεράμων και αγγείων και αργότερα μετατράπηκε σε ασβεστοκάμινο.

Τα κεραμικά εργαστήρια στο Καμάρι

Οι κλιβανοί στο Καμάρι αποτελούν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής στην περιοχή της βορειοδυτικής Κορινθίας, άποψη που ενισχύεται και από άλλα κριτήρια. Σε μικρή απόσταση (περ. 10 μ.) Δ

¹⁴ Η Χασακή έχει καταγράψει μόλις επτά παραδείγματα κυκλικών κλιβάνων με εσωτερικό δακτύλιο (Hasaki 2002, 158-159).

¹⁵ Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 210-212, εικ. 5. Ο κλιβανός χρονολογείται στον 2ο αιώνα π.Χ.

των Κλιβάνων 3 και 1 ανασκάφηκαν πλακόστρωτος χώρος και ορθογώνια κατασκευή (εικ. 6), που προφανώς σχετιζόνταν με το εργαστήριο. Ο πλακόστρωτος χώρος, σχεδόν τετράγωνης κάτοψης (2,20 × 2,10 μ.), αποτελούμενος από επτά ακέραιες, τετράγωνες, πήλινες πλάκες (0,45 × 0,45 × 0,02-0,03 μ.) και θραύσματα κεραμίδων, πιθανόν εξυπηρετούσε στο στέγνωμα των κεραμικών προϊόντων. Σιδηροί ήλοι και μάζες σιδήρου υποδεικνύουν ότι ο χώρος αυτός ήταν πιθανώς σκεπαστός, προκειμένου να αποφεύγεται η απ' ευθείας έκθεση των κεραμικών αγγείων στον ήλιο και ο κίνδυνος να προκληθούν ρωγμές κατά το στέγνωμα. Η δε ορθογώνια κατασκευή (1,65 × 0,80 μ.), με μικρό βάθος και επένδυση από ορθογώνιες κεραμικές πλάκες στις δύο πλευρές, πιθανόν χρησίμευε ως μικρή δεξαμενή για την επεξεργασία του πηλού. Επιπλέον, η ύπαρξη τοίχων ευτελούς κατασκευής παραπέμπουν σε αποθηκευτικούς χώρους, απαραίτητους σε ένα κεραμικό εργαστήριο για την αποθήκευση της καύσιμης ύλης. Δυτικά των κλιβάνων εντοπίστηκε πήλινος αγωγός ρωμαϊκών χρόνων¹⁶, που διασφάλιζε τη μεταφορά νερού, στοιχείου απαραίτητου για την κατασκευή κεραμικών προϊόντων. Επίσης, η περιοχική όπου εντοπίστηκαν οι κλιβανοί είναι κατάφυτη από χαμηλή και ψηλή βλάστηση, η οποία θα εφοδίαζε τους κεραμείς με την απαραίτητη ύλη προς καύση, ενώ το μαλακό αργιλώδες έδαφος ήταν κατάλληλο ως πρώτη ύλη για την κατασκευή τόσο των κεραμικών προϊόντων όσο και των κλιβάνων.

Λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής, είναι δύσκολο να εξαγεί κανείς συμπεράσματα σχετικά με την έκταση και τη διάρκεια λειτουργίας του εργαστηρίου. Ο αριθμός των κλιβάνων δεν δηλώνει απαραίτητα την ύπαρξη και ανάπτυξη ενός εκτεταμένου εργαστηρίου κεραμικής, καθώς δεν είναι γνωστό αν οι κλιβανοί λειτουργούσαν ταυτόχρονα την ίδια χρονική περίοδο ή αν υπήρχε αντικατάσταση των κλιβάνων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους¹⁷. Η χωροθέτηση των κλιβάνων κατά συστάδες –Κλιβανοί 1, 3 και Κλιβανοί 2, 4, 5– αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ένας κλιβανός κάθε συστάδας να αντικατέστησε άλλον μετά από ορισμένη χρονική περίοδο, όπως συνέβη στο κεραμικό εργαστήριο του Κεραμικού και στο αντίστοιχο της περιοχής των Αχαρνικών πυλών στην Αθήνα¹⁸.

Ωστόσο, οι διαφορές στη δομή και στον τρόπο στήριξης της εσχάρας πιθανόν να σχετίζονται είτε με διαφορετική κεραμική παραγωγή είτε με διαφορετική χρονική περίοδο χρήσης. Οι Κλιβανοί 1 και 3 έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις και παρουσιάζουν την ίδια κατασκευή αλλά διαφέρουν ως προς τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Το γεγονός αυτό ίσως υποδεικνύει ότι ο κάθε κλιβανός χρησιμοποιήθηκε για την όπτηση διαφορετικών κεραμικών προϊόντων, τα οποία θα επέβαλλαν διαφορετικό τρόπο στήριξης της εσχάρας¹⁹. Κρίνοντας από το μέγεθος των Κλιβάνων 1 και 3, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι χρησιμοποιήθηκαν τόσο για την όπτηση κεράμων όσο και αγγείων και άλλων κεραμικών προϊόντων. Οι Κλιβανοί 2, 4 και 5, εκτός από το γεγονός ότι είναι και οι τρεις κυκλικής κάτοψης, δεν σώζουν την αρχική μορφή της στήριξης της εσχάρας. Πάντως, το μικρότερο μέγεθός τους και οι διαφορές στην κάτοψη και την κατασκευή παραπέμπουν σε διαφορετική χρήση, δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς για την όπτηση αγγείων και μικρού μεγέθους κεραμικών προϊόντων (ειδώλια, αγνύθες κτλ.). Δεν είναι γνωστό σε ποια χρονική στιγμή μετατράπηκαν σε ασβεστοκάμινους. Πάντως, η συνύπαρξη κεραμικών κλιβάνων και ασβεστοκάμινων απαντά και στη θέση Κοκκινόβρυση της Κορινθίας, επίσης ρωμαϊκής εποχής²⁰.

Το εργαστήριο στο Καμάρι πιθανόν να σχετίζεται με την πόλη Γονόεσσα ή Δονόεσσα ή Δονούσα της αρχαίας Αχαΐας, η οποία είναι γνωστή από τις φιλολογικές μαρτυρίες. Ο Όμηρος την αναφέρει ως *αίπεινήν Γονόεσσαν Πελλήνην* (είχε συμμετάσχει στον Τρωικό Πόλεμο υπό την ηγεσία του Αγαμέμνονα²¹) και ο Ησίοδος ως πόλη της Πελοποννήσου²². Ο Πausanias (7.26.13), σχολιάζοντας τα λεγόμενα του Ομήρου, την καταγράφει ως πόλιμα των Σικωνίων, ανάμεσα στην Πελλήνη και την Αιγείρα. Τη θέση της αρχαίας πόλης στις πλαγιές του όρους Κορυφή, ακριβώς πάνω από τον σημερινό οικισμό Καμάρι, υπέθεσε πρώτος ο Άγγλος περιηγητής William Leake²³. Επιφανειακές έρευνες στη δεκαετία του 1970 εντόπισαν θραύσματα κεραμικής στις πλαγιές του όρους Κορυφή, όμως η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε²⁴. Η θέση της αρχαίας πόλης παραμένει ακόμα άγνωστη ανασκαφικά.

Η θέση της πόλης και, κατ' επέκταση, του εργαστηρίου πλησίον της θάλασσας και πάνω στον άξονα του αρχαίου δρόμου, που συνέδεε την Κόρινθο με την Πάτρα, θεωρείται στρατηγική. Οπωσδήποτε, η θέση του εργαστηρίου κοντά στους θαλάσσιους και οδικούς δρόμους της βόρειας Πελοποννήσου έπαιξε σημαντικό ρόλο

¹⁶ Τμήμα του αγωγού, μήκους 30,90 μ. ανασκάφηκε από τον υποφαινόμενο. Μέρος του καλύτερα σωζόμενου τμήματός του, μήκους περ. 5 μ., αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο των Εργαστηρίων Συντήρησης της αρχαίας Σικωνίας.

¹⁷ Σχετικά με τον προβληματισμό για τον αριθμό των κλιβάνων σε ένα εργαστήριο, βλ. Hasaki 2002, 271.

¹⁸ Mopaco 2000, 206-207. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988. Ράπτης 2001, 48-50.

¹⁹ Όπως αναφέρθηκε, ο τύπος Ia στον οποίο ανήκει ο Κλιβανός 1, χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για την όπτηση κεράμων.

²⁰ Ράπτης 2001, αρ. 45. Ράπτης 2011, 184.

²¹ *Ιλιάδα* Β, 573.

²² *Εργα και Ημέραι*, 4.42.23-24.

²³ Leake 1830, 385.

²⁴ Anderson – Anderson 1975.

στη λειτουργία και την κλίμακα παραγωγής του. Τα προϊόντα του ενδεχομένως όχι μόνο κάλυπταν τις ανάγκες της γύρω περιοχής αλλά ταξίδευαν και σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου.

Χρονολόγηση

Σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα, το εργαστήριο πρέπει να λειτουργούσε από τον 1ο-2ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως το στρώμα καταστροφής με σημάδια καύσης που εντοπίστηκε σε μεγάλο τμήμα της ανασκαφής, ο ασβέστης στον Κλίβανο 5, το παχύ στρώμα καύσης με μείξεις ασβέστη στον Κλίβανο 4 και η κλίση ενός τοίχου, που σώζεται σε ικανοποιητικό ύψος, συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι το εργαστήριο εγκαταλείφθηκε με βίαιο τρόπο, πιθανόν μετά από σεισμό. Οι πηγές αναφέρουν άλλωστε μια σεισμική έξαρση στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 6ο αι. μ.Χ. Ισχυροί σεισμοί έλαβαν χώρα το 521 και 543 μ.Χ. στην Κόρινθο, ενώ ο σεισμός του 551 μ.Χ. ισοπέδωσε μεταξύ άλλων την Πάτρα και τη Χαϊρώνεια²⁵. Τα λιγοστά θραύσματα κεραμικής που περισυνελέχθησαν κατά την διαδικασία της αφαίρεσης της επίχωσης από το εσωτερικό των κλιβάνων ανήκουν σε αγγεία αβαφούς χρηστικής κεραμικής, τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά και ορισμένα σε κακή κατάσταση (εικ. 7β-δ)²⁶. Επίσης, βρέθηκε ικανός αριθμός (28) πήλινων στηριγμάτων (σφηνών), που ανήκουν στον κοινό φυλλόσχημο τύπο, με ύψος που κυμαίνεται από 0,04 έως 0,06 μ. (εικ. 11α). Ξεχωρίζει σφήνα που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Κλιβάνου 2, μέγιστου ύψους 0,115 μ. και διαστάσεων βάσης 0,087 × 0,039 μ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson – Anderson 1975: J. G. T. Anderson – J. K. Anderson, A lost city discovered?, *CSCA* 8 (1975), 1-6.
 Δεσποίνη 1982: Α. Δεσποίνη, Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου, *AE* 121 (1982), 61-84.
 Hasaki 2002: E. Hasaki, *Ceramic Kilns In Ancient Greece. Pyrotechnology And Organization Of Ceramic Workshops*, PhD dissertation, University of Cincinnati, 2002.
 Hasaki – Raptis 2016: E. Hasaki – K. T. Raptis. Roman and Byzantine ceramic kilns in Greece (1st-15th c. CE), στο: N. Cucuzza – B. M. Giannattasio – S. Pallechi (επιμ.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche*, Genova 2016, 209-229.
 Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1988: Θ. Καραγιωργα-Σταθακοπούλου, Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια, *Heros* 6 (1988), 87-108.
 Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Βατάλη 1999: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή – Μ. Βατάλη, Πολύμυλος Κοζάνης 1999, στο: *AEMΘ* 13 (1999), 369-398.
 Κορδώσης 1981: Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής της Κορίνθου κατά τους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981.
 Leake 1830: W. Leake, *Travels in the Morea*, III, London 1830.
 Lolos 2011: Y. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplement 39, Athens 2011.
 Monaco 2000: M. C. Monaco, *Ergasteria: impianti artigianali ceramici ad Atene ed in Attica dal Protogeometrico all'esoglie dell'Ellenismo*, Roma 2000.
 Ορλάνδος 1937: Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικύνων του 1937, *ΠΑΕ* 1937, 94-96.
 Papadopoulos 1989: J. K. Papadopoulos, An Early Iron Age potter's kiln at Torone, *Mediterranean Archaeology* 2 (1989), 9-44.
 Παπαζάχος- Παπαζάχου 2003: Β. Παπαζάχος – Κ. Παπαζάχου, Οι σεισμοί της Ελλάδας (γ' έκδοση), Θεσσαλονίκη 2003.
 Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000: Α. Παρλαμά – Ν. Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μετρό στην Αθήνα*, Αθήνα 2000.

²⁵ Παπαζάχος – Παπαζάχου, 2003, 175-178.

²⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα θραύσματα κεραμικής:

Θραύσμα 1 (εικ. 7β): Κλίβανος 2. 0,116 × 0,05 μ. Τμήμα λεκανίδας με πλατύ οριζόντιο χείλος, που φέρει τέσσερις αυλακώσεις. Στρογγυλεμένο το άνω μέρος του σώματος. Χρώμα πηλού Munsell 5YR5/4 (καστανέρυθρο). Πρβλ. Sanders 1999, 467, αρ. 5. 6ος αι.

Θραύσμα 2: Κλίβανος 2. Χείλος λεκάνης. Πρβλ. Sanders 1999, 470, αρ. 16. 6ος αι.

Θραύσμα 3 (εικ. 7γ): Μεγ. Υ. 0,107 μ. Τμήμα λαϊμού, λαβής και χείλους αμφορέα με κωνικό λαϊμό, με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα, και χείλος κάθετο. Στο μέσο του λαϊμού σώζεται η πρόσφυση λαβής ωοειδούς διατομής. Χρώμα πηλού Munsell 2.5YR4/6 (ερυθρό). Πρβλ. Slane – Sanders 2005, 259, αρ. 2-31. Β' μισό 5ου αι.

Θραύσμα 4: Λαβή αμφορέα τύπου LRA2. 5ος-7ος αι.

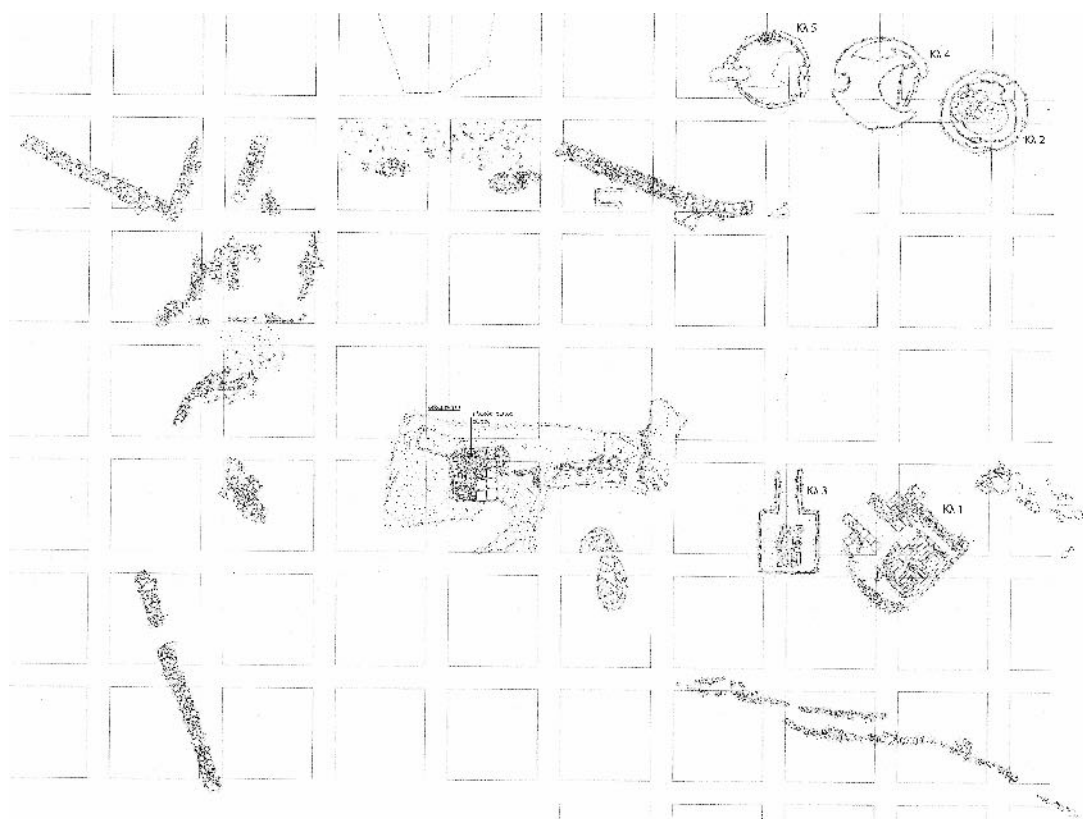
Θραύσμα 5: Κλίβανος 4, στρώμα καύσης. Χείλος και λαβή από κανατάκι. Πρβλ. Tzavella κ.ά. 2014, 93, εικ. 11, αρ. SP 97.03. 3ος-5ος αι.

Θραύσμα 6α-β (εικ. 7δ): 0,094 × 0,089 μ. και 0,094 × 0,089 μ. Δύο θραύσματα χύτρας. Χείλος ορθογώνιας διατομής, με περιμετρική εγκοπή στην εξωτερική επιφάνεια. Κυρτά τοιχώματα. Χρώμα πηλού Munsell 5YR4/1 (σκουρό φαιό). Πρβλ. Slane – Sanders 2005, 252, αρ. 1-35. 5ος αι.

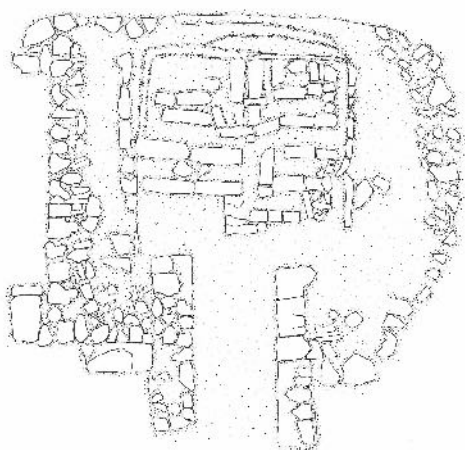
- Ράπτης 2001: Κ. Ράπτης, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001.
- Ράπτης 2011: Κ. Ράπτης, Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο, 4ος-15ος αι. μ.Χ., ΔΧΑΕ 32 (2011), 173-196.
- Tzavella κ.ά. 2014: E. Tzavella – C. Trainor – M. Maher, Late Roman pottery from the Sikyon Survey Project: Local production, imports, and urban evolution (4th-7th c. AD, Greece), στο: N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW4. Late Roman Coarse Ware, Cooking Ware and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market without Frontiers*, BAR International Series 2616, vol. I, Oxford 2014, 90-102.

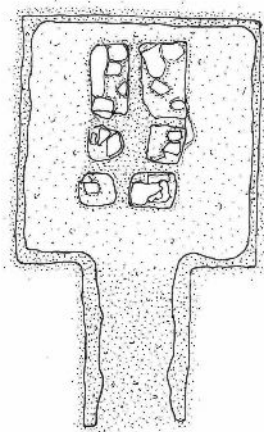
Χάρτης 1. Η ευρύτερη περιοχή της ανασκαφής (υπόβαθρο Google Earth).

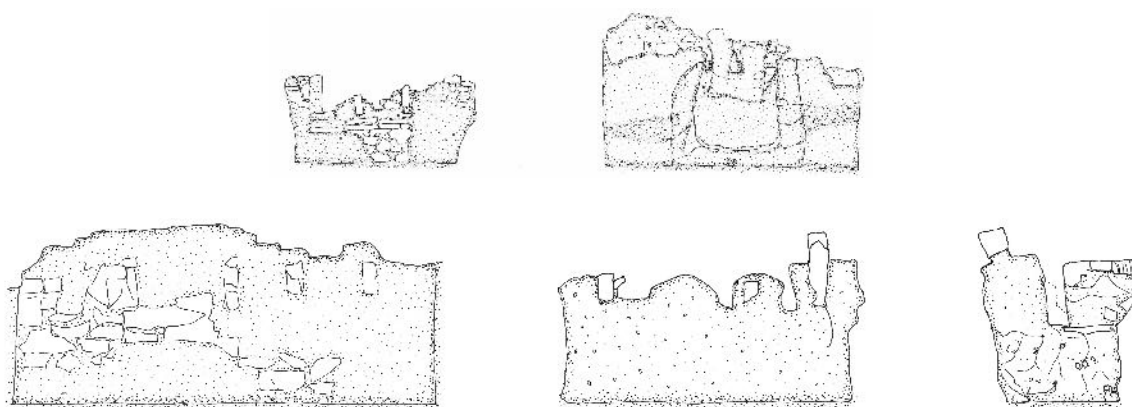
Σχ. 1. Καμάρι. Γενική κάτοψη του χώρου (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

Σχ. 2. Καμάρι, Κλίβανος 1. Σχεδιαστική αποτύπωση (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

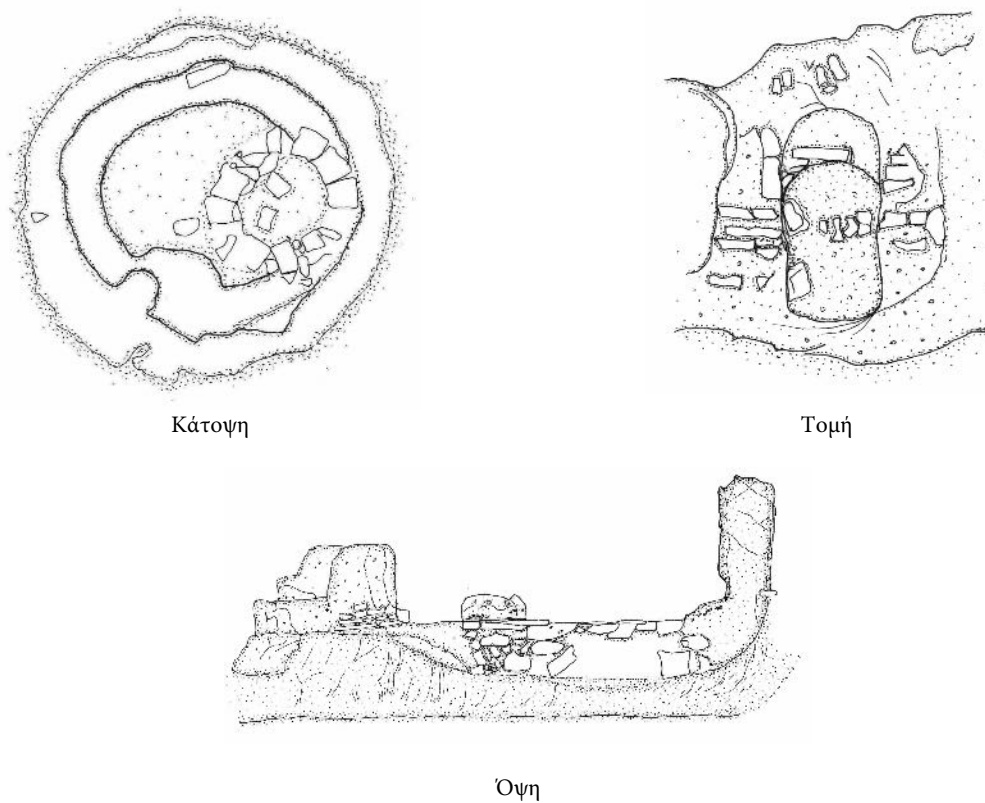

Κάτοψη β' φάσης

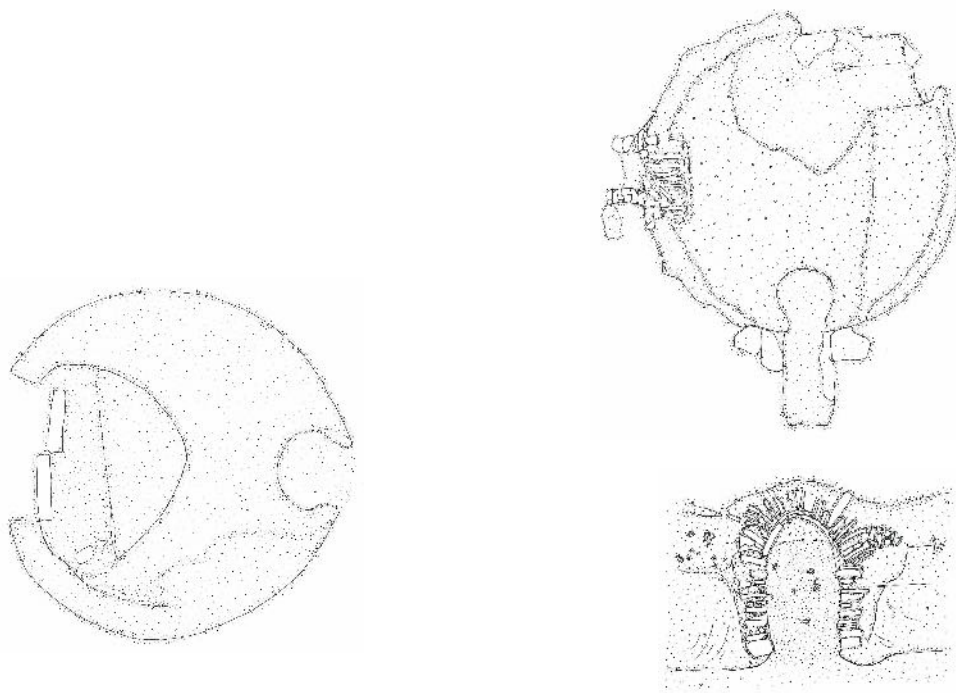

Εσωτερικές και εξωτερικές όψεις

Σχ. 3. Καμάρι, Κλίβανος 3. Σχεδιαστική αποτύπωση (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

Σχ. 4. Καμάρι, Κλίβανος 2. Σχεδιαστική αποτύπωση (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

Σχ. 5. Καμάρι, Κλίβανος 4. Σχεδιαστική αποτύπωση (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

Σχ. 6. Καμάρι, Κλίβανος 5. Σχεδιαστική αποτύπωση (σχ. Π. Πετροπούλου, ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 1. Κλίβανος 1. Λήψη από ΒΑ (φωτ. Γ. Καλλής).

α

β

Εικ. 2. Κλίβανος 3, α) από Β, β) από Ν (φωτ. Γ. Καλλής).

Εικ. 3. Κλίβανος 2 από ΒΔ (φωτ. Γ. Καλλής).

Εικ. 4. Κλίβανος 4 από Δ (φωτ. Γ. Καλλής).

Εικ. 5. Κλίβανος 5 από ΒΑ (φωτ. Γ. Καλλής).

Εικ. 6. Πλακόστρωτος χώρος και κατασκευή από Α (φωτ. Γ. Καλλής).

α

β

γ

δ

Εικ. 7. α) Πρήλινες σφίγες (φωτ. Γ. Καλλής), β) Θραύσμα 1, γ) Θραύσμα 3, δ) Θραύσμα 6 (φωτ. Γ. Γιαννακόπουλος).

Αποτελέσματα και προοπτικές του πενταετούς προγράμματος ανασκαφικής έρευνας της ρωμαϊκής έπαυλης Κατουνίστρας Λουτρακίου

ABSTRACT. The 2012-2016 excavations at the Roman villa of Katounistra in Loutraki (Corinthia) revealed six further rooms and confirmed the structure's absolute symmetry on the W-E axis (as well as the N-S axis). The shallow cavities of the room with the niches (Room 27) may indicate industrial use; two of the niches were later used as tombs (a funerary amphora was found inside one of them). Seven rooms of the adjacent bath were also excavated, revealing a marble bathtub, a bathtub of stone/brick masonry, a third bathtub linked to a water channel, and a three-niche piscina. South of the villa, the north, east, and west walls of a vast rectangular courtyard that stretches the entire length of the villa were investigated. Along the north wall were added a central double-aisled staircase, which leads to the villa, with mortar-covered floor, three rooms carved into the soft bedrock, and a fresco decoration. Traces of similar decoration were also noted on the two other courtyard walls. The pottery of the 2012-2016 excavations dates to the period from the 1st c. BC to the 6th c. AD, with much of it belonging to the 5th c. AD.

Το πενταετές πρόγραμμα ανασκαφής (2012-2016) καταρτίστηκε με σκοπό να ολοκληρώσει την αποκάλυψη της έπαυλης και του λουτρού που ερευνήθηκαν εν μέρει από την Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων μεταξύ των ετών 1996 και 2002¹. Το συγκρότημα ανακαλύφθηκε σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους με θαυμάσια θέα στον Κορινθιακό Κόλπο, 4200 μ. ΝΑ της πόλης του Λουτρακίου, η οποία ταυτίζεται με τα αρχαία Θερμά. Απέχει 1730 μ. από τον Ισθμό και 10.460 μ. από την αρχαία πόλη της Κορίνθου, που μετά την επανίδρυσή της από τον Ιούλιο Καίσαρα το 44 π.Χ. αναπτύσσεται ταχύτατα και γίνεται η πρωτεύουσα της Επαρχίας της Αχαΐας. Στην επικράτεια της Κορίνθου και συγκεκριμένα στο πέραν του Ισθμού τμήμα της, απ' όπου περνούσαν όλοι οι χερσαίοι δρόμοι προς την Πελοπόννησο, εντάσσεται και η έπαυλη της Κατουνίστρας².

Η ανασκαφική έρευνα αρχικά επικεντρώθηκε, σύμφωνα με το εγκεκριμένο πενταετές πρόγραμμα, στο ανατολικό τμήμα της έπαυλης, με σκοπό να βρεθεί το ανατολικό άκρο της (σχ. 1). Με δεδομένο ότι η έπαυλη αποτελείται από δύο πανομοιότυπα συγκροτήματα δωματίων εκατέρωθεν μεγάλου αψιδωτού χώρου, αναζητήθηκαν και σταδιακά αποκαλύφθηκαν οι αντίστοιχοι των ακραίων χώρων του δυτικού τμήματος.

Στη ΒΑ γωνία βρίσκεται το δωμάτιο 25 και ο καμπύτομος διάδρομος 26, νοτιότερα το δωμάτιο 27 με κόγχες στις τέσσερις γωνίες και άνοιγμα εισόδου στον νότιο τοίχο. Οι κόγχες είναι κτισμένες από στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ, ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι από λιθοδομή στο κάτω μέρος. Στο κέντρο περίπου του δωματίου βρέθηκε τοιχάριο με κατεύθυνση Ν-Β, διαστάσεων 3,75 x 0,40/0,46 x 0,46/1 μ. Το δάπεδο του δωματίου είναι κατεστραμμένο μέχρι το σταθερό έδαφος από κροκαλοπαγή βράχο. Σε αυτόν είναι λαξευμένες δώδεκα αβαθείς κοιλότητες διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, κατά μήκος της δυτικής και της ανατολικής πλευράς (εικ. 1α). Οι κοιλότητες είχαν μαλακό, καθαρό χώμα, εκτός μίας, κάτω από το βόρειο άκρο του ενδιαμέσου τοίχου, που περιείχε αγγείο του 4ου αιώνα με οστά νηπίου (εικ. 1β), και μιας άλλης κατά μήκος της βόρειας παρειάς της ΝΑ κόγχης, που περιείχε οστά ενηλίκου σκεπασμένα με κεραμίδι. Τέλος, μια κοιλότητα πλησίον της νότιας παρειάς της ΒΔ κόγχης αποκάλυψε κατά την ανασκαφή ένα βαθύ όρυγμα, πιθανώς για αποχετευτικούς σκοπούς στο πλαίσιο κάποιας βιοτεχνικής δραστηριότητας. Το τοιχάριο και οι κοιλότητες δείχνουν αλλαγή χρήσης του χώρου, η οποία επιβεβαιώνεται και από το διπλό επίχρισμα που σώζεται στον

¹ Για τα αποτελέσματα και το ιστορικό των παλαιότερων ανασκαφών βλ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013α, 179-189. Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013β, 176-185. Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013β, 191, 196-197. Το πενταετές πρόγραμμα εγκρίθηκε με την με αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/37248/451/15-6-2012 Υπουργική Απόφαση και κατά τα τρία τελευταία έτη χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Πελοποννήσου.

² Στοιχεία για τις αρχαιότητες της περιοχής δίνονται στο Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013α, 179-180.

ανατολικό τοίχο. Το παλαιότερο επίχρισμα, που συνδέεται με την αρχική κατασκευή, είναι λεπτόκοκκο και φέρει εγχάρακτα διπλά Χ, το νεότερο είναι χοντρόκοκκο και πιο παχύ από το πρώτο.

Νότια του δωματίου 27 αποκαλύφθηκε το αντίστοιχο του 12, που ονομάστηκε 28. Είναι το πλέον κατεστραμμένο, δεδομένου ότι από τον νότιο τοίχο του σώζεται μόνο η θεμελίωση, ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι διατηρούνται σε χαμηλό ύψος. Το δωμάτιο σε μια δεύτερη χρήση χωρίστηκε στα δύο από πρόχειρους τοίχους και στο βόρειο τμήμα του κατά μήκος του ανατολικού τοίχου βρέθηκαν εστίες από δύο παράλληλες πλακοειδείς πέτρες, που γεφυρώνονται από άλλη παρόμοια. Ούτε και εδώ σώζεται το δάπεδο. Ο ανατολικός διάδρομος 26 κατέληγε σε πλευρική δευτερεύουσα είσοδο, όπως και ο δυτικός, με τη διαφορά ότι από αυτήν εκκινούσε ένας λοξός διάδρομος (αρ. 29 στο σχ. 1), με κατεύθυνση προς τα ΝΑ, που πιθανόν συνέδεε την έπαυλη με το παρακείμενο λουτρό.

Την κάτοψη της έπαυλης συμπληρώνει επιμήκης χώρος (αρ. 30 στο σχ. 1), αμέσως νότια της μεγάλης αψιδωτής αίθουσας, ο οποίος οριοθετείται από τα φτωχά λείψανα του θεμελίου τοίχου, που αποτελεί την προς ανατολάς συνέχεια, επί μήκους 16,80 μ., του νότιου τοίχου του χώρου 14 της έπαυλης. Το θεμέλιο είναι κατεστραμμένο στο ανατολικό του άκρο, ενώ ο επιμήκης νέος χώρος έχει κιμηλιά που κατά τόπους είναι ισοπεδωμένη και διασώζει ίχνη κονιάματος για την υποδοχή δαπέδου.

Η παλιά ανασκαφή είχε φέρει στο φως 25 μ. ΒΑ της έπαυλης μεγάλο τμήμα λουτρού, που αποτελείται από έξι κύριους χώρους και τρεις βοηθητικούς, παρατακτικά τοποθετημένους σε έναν άξονα από Βορράν προς Νότον. Από τους κύριους χώρους, οι δύο είναι αψιδωτοί, τρεις διαθέτουν υπόκαυστα, ενώ οι βοηθητικοί χώροι αναπτύσσονται κατά μήκος της δυτικής πλευράς (σχ. 2).

Η νέα ανασκαφή ξεκίνησε από την περιοχή του *praefurnium* Λγ, το οποίο αποκαλύφθηκε σε όλη την έκτασή του και φάνηκε ότι είχε την είσοδό του στη νότια πλευρά. Ο χώρος έξω από το *praefurnium* και τον δυτικό τοίχο του Λ6 ήταν γεμάτος οικοδομικό υλικό και μαύρα χρώματα, πιθανόν από την απόρριψη των υπολειμμάτων της καύσης. Στη συνέχεια ανοίχθηκαν τομές κατά μήκος της ανατολικής πλευράς των ήδη ανασκαμμένων χώρων Λα, Λ1, Λ2, Λ3, Λ4, Λ5. Η γενική εικόνα είναι εκείνη της καταστροφής σε μεγάλη έκταση από τη σύγχρονη ανθρώπινη δραστηριότητα.

Αρχίζοντας από τα βόρεια, ήρθε στο φως επιμήκης χώρος, ο Λ7. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ανατολικός και δυτικός τοίχος του Λ7 είναι διπλοί. Συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά τοίχος από στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ ακουμπά στον εκ λίθων ανατολικό τοίχο των χώρων Λα, Λ1 και Λ2, ενώ ο ανατολικός τοίχος, συνολικού πλάτους 1,05 μ., αποτελείται από δύο εφαπτόμενους τοίχους, όμοιας κατασκευής με τον εσωτερικό της δυτικής πλευράς. Σε επαφή με τον τοίχο αυτόν διασώζεται τμήμα πήλινου αγωγού ορθογώνιας διατομής. Το εσωτερικό του χώρου έχει διαταραχθεί σε κάποια σημεία μέχρι το φυσικό έδαφος, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου. Μεγάλος αριθμός μαρμάρινων πλακών, που βρέθηκαν στην επίχυσή του, προέρχεται από την επένδυση των τοίχων και του δαπέδου. Οι τοίχοι του δωματίου είχαν παχύ επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος, πάνω από το οποίο σώζεται στο κάτω μέρος τμήμα της μαρμάρινης επένδυσης. Τα ίδια υλικά εκάλυπταν και το δάπεδο.

Ακολουθεί στα νότια του άλλος πλατύτερος χώρος, ο Λ8, ο οποίος διασώζει το υπόστρωμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα με το αρνητικό αποτύπωμα των μαρμάρινων πλακιδίων, που διατηρούνται σε πολύ μικρό τμήμα (εικ. 2). Το δάπεδο καταλήγει σε φαρδιά κατασκευή, πλάτους 1,20 μ. και σωζόμενου μήκους 3,98 μ., πιθανόν κτιστό θρανίο κατά μήκος της νότιας πλευράς του δωματίου, με υπολείμματα μαρμάρινων επενδύσεων στο βόρειο αλλά και στο νότιο μέτωπό της. Η κατασκευή αυτή πατά πάνω σε προγενέστερο πήλινο δάπεδο. Αμέσως δυτικά της υπάρχει άνοιγμα εισόδου σε άλλον χώρο στα νότια. Το κατώφλι διασώζει το υπόστρωμα εξ υδραυλικού κονιάματος του δαπέδου, ενώ στα πλευρικά τοιχώματά του υπήρχε μαρμάρινη επένδυση. Η ανασκαφή έδειξε ότι το δάπεδο του χώρου Λ7 είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του χώρου Λ8, ο οποίος ήταν προσιτός με κλίμακα, ένα σκαλοπάτι της οποίας αποκαλύφθηκε εντός του χώρου Λ7. Είναι κτισμένο από στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ.

Ο επόμενος χώρος, ο Λ9, διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στη ΝΔ γωνία του υπάρχει επιμήκης λουτήρας με μαρμάρινη επένδυση και δύο σκαλοπάτια κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς του (εικ. 3). Έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,70 × 0,78 μ. και οπή απορροής υδάτων στη νότια πλευρά. Ο υπόλοιπος χώρος στα βόρεια του λουτήρα λειτουργούσε σαν προθάλαμος του και διέθετε τοίχους με ορθομαρμάρωση (ΒΔ γωνία), ενώ από το δάπεδό του διατηρείται μόνον τμήμα του εξ υδραυλικού κονιάματος υποστρώματός του. Το τρίτο και τελευταίο μέρος, που είχε το πλάτος των δύο άλλων μαζί, χωριζόταν από τον προθάλαμο με φαρδιά λωρίδα με επένδυση λίθινων πλακών, που μικρό δείγμα τους σώζεται *in situ*. Είχε δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες, που σώζεται μόνον στο νότιο τμήμα. Το ίδιο δάπεδο εμφανίζεται και πέραν της γραμμής του ανατολικού τοίχου του δωματίου.

Ακολουθεί άλλος χώρος, ο Λ10. Στη ΒΑ πλευρά του προεξέχει τετράγωνη κατασκευή κτισμένη με στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ. Πρόκειται για λουτήρα με οπή απορροής υδάτων, πήλινο

δάπεδο και επίχρισμα, που σώζεται κατά τόπους. Ο κτιστός αυτός λουτήρας έχει διαστάσεις 1,30 × 1,30 μ. και βάθος 0,56 μ. (από την άνω επιφάνεια του δυτικού τοίχου του).

Στα νότια υπάρχει τρίκογχη κατασκευή πιθανόν δεξαμενή νερού (εικ. 4). Είναι κτισμένη με στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ και έχει δάπεδο από πήλινες πλάκες. Οι κόγχες έχουν ακτίνα 0,80 μ. και χορδή 1,25 μ. η δυτική και 1,33 μ. οι άλλες δύο.

Ανατολικά αποκαλύφθηκε και άλλος νέος χώρος, ο Λ13, που ορίζεται από τοίχους κτισμένους ως επί το πλείστον από πλακοειδείς λίθους και διασώζει στον ανατολικό το λίθινο κατώφλι του. Στον χώρο αυτό και σε επαφή με τον δυτικό τοίχο βρέθηκε τετράγωνο φρεάτιο κτισμένο με στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ, με τρεις αγωγούς. Ο πρώτος μετέφερε τα νερά του μαρμάρινου λουτήρα, αφού διέσχιζε το δωμάτιο Λ10 και διαπερνούσε τον ανατολικό του τοίχο, ο δεύτερος τα νερά του τετράγωνου λουτήρα και ο τρίτος απομάκρυνε τα νερά προς τα ανατολικά, διασχίζοντας διαγωνίως το χώρο. Ο αγωγός αυτός, ορθογώνιας διατομής, ήταν κτιστός, αποτελούμενος από στρώσεις κεραμίδων και υδραυλικού κονιάματος εναλλάξ, και καλύπτεται από πήλινες πλάκες και πλακοειδείς λίθους (εικ. 5).

Στο σώμα του βόρειου τοίχου του χώρου αυτού ανοίγονται δύο αγωγοί, που μαζί με άλλον πήλινο κυλινδρικό έξω από τον τοίχο μετέφεραν το νερό σε τρίτο κτιστό αγωγό, του οποίου το βόρειο σκέλος ταυτίζεται με τον βόρειο τοίχο του χώρου. Ανατολικά του και σε λάκκο ανοιγμένο στο φυσικό χαλικωτό έδαφος βρέθηκε κρητικός αμφορέας τύπου AC1d³ (εικ. 6).

Βορειότερα ήρθε στο φως η συνέχεια του δαπέδου με τις μεγάλες, σχεδόν τετράγωνες, πήλινες πλάκες, που εκτείνεται σε όλο το πλάτος του χώρου Λ9 και σε μέρος του χώρου Λ8, χωρίς όμως να βρεθούν και οι τοίχοι που το περιέκλειαν. Αντίθετα αποκαλύφθηκαν μεταγενέστεροι και αμελούς κατασκευής τοίχοι, θεμελιωμένοι πάνω στο δάπεδο, που οριοθετούν δύο νέους χώρους (Λ11 και Λ12), οι οποίοι ανήκουν σε μεταγενέστερη και πρόχειρη μετασκευή του αρχικού χώρου του λουτρού. Αυτό είναι φανερό και στο δάπεδο, που ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του αποτελείται από μεγάλες πλάκες, διαστάσεων 0,58 × 0,58 μ., υπάρχει όμως και άλλο με μικρότερες πλάκες σε αντικατάσταση φθαρμένων.

Στη συνέχεια άρχισε η διερεύνηση της περιοχής νότια του κεντρικού πυρήνα της έπαυλης και σε χαμηλότερο επίπεδο στην πλαγιά του υψώματος. Αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι σε σχήμα Π, που οριοθετούν μεγάλο υπαίθριο χώρο. Απαρτίζονται από τμήματα διαφόρων τύπων τοιχοδομιών, κάποια κτισμένα με αργολιθοδομή και υδραυλικό κονίαμα, που εναλλάσσονται με άλλα από πωρόπλινθους (πολλοί εκ των οποίων σε δεύτερη χρήση) (εικ. 7). Οι δύο πλευρικοί τοίχοι εκτείνονται στην περσσία των ακραίων τοίχων της έπαυλης. Ο οριζόντιος τοίχος, με κατεύθυνση Α-Δ, είχε στην ανατολική πλευρά του δύο θυραία ανοίγματα που οδηγούν σε λαξευμένες στην κιμηλιά αίθουσες. Η μία είχε ημικυκλική κάτοψη, με διάμετρο 2,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,40 μ. Η άλλη είχε ορθογώνια κάτοψη, διαστάσεων 1,92 × 1,20 × 1,82 μ. (σωζόμενο τμήμα) (εικ. 8). Το δάπεδο και των δύο ήταν από κιμηλιά και η οροφή τους, που έφερε, όπως και τα τοιχώματα, ίχνη από τα εργαλεία λάξευσης, ήταν εν μέρει κατεστραμμένη.

Επίσης, εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά ένα τρίτο θυραίο άνοιγμα, που οδηγεί σε λαξευτή στο πρηνές αίθουσα, αμέσως ανατολικά του κεραμικού κλιβάνου, που είναι κτισμένος σε επαφή με χώρο της έπαυλης. Η αίθουσα δεν ερευνήθηκε, για λόγους ασφαλείας, διασώζει όμως το ανώφλι του θυραίου ανοίγματος, που έχει πλάτος 1,02 μ. και ύψος 2,13 μ. Το ανώφλι αποτελείται από δύο πωρόπλινθους από τους οποίους ο ένας ήταν αρχιτεκτονικό μέλος άλλου κτηρίου σε δεύτερη χρήση και φέρει στη μία επιφάνεια σειρά σταγόνων.

Ο τοίχος έφερε επίχρισμα με χρωματιστές οριζόντιες ζώνες (εικ. 9). Στο κατώτερο τμήμα σώζεται ταινία ερυθρού χρώματος, ύψους 0,264 μ., μετά λεπτή ταινία μαύρου χρώματος 0,5 μ., πάνω σε λευκή 0,012 μ. και υψηλότερα άλλη σε χρώμα ώχρας, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1 μ. Δεξιά και αριστερά της τρίτης θύρας σώζονται οι ταινίες με το χρωματιστό επίχρισμα, εκ των οποίων η κόκκινη και μαύρη ταινία περιλαμβάνουν και κάθετο τμήμα, ως πλαίσιο στην ζώνη της ώχρας. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του τοίχου βρέθηκαν τρεις ακτέριστες ταφές μικρών παιδιών.

Ο ανατολικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,7 μ. και είχε δύο θυραία ανοίγματα. Κατά μήκος της δυτικής του πλευράς βρέθηκαν δύο ταφές νηπίων. Η μία, μπροστά στο βορειότερο θυραίο άνοιγμα, ήταν πρόχειρη, με τα οστά να καλύπτονται από τμήμα μεγάλου αγγείου. Η δεύτερη αφορούσε στην ταφή μικρού παιδιού με το κρανίο στα βόρεια, σε όρυγμα ανοιγμένο στο στέρεο έδαφος (τάφος 3), παράλληλα με τον τοίχο. Περιμετρικά είχε πατούρα, πάνω στην οποία στηρίζονταν οι πλακοειδείς λίθινες καλυπτήριες πλάκες, δύο από τις οποίες σώθηκαν κατά χώραν. Ο δυτικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 38 μ., ενώ υπάρχουν στοιχεία ότι συνεχιζόταν σε μεγάλο μήκος προς τα νότια. Είχε χρωματιστό επίχρισμα και τρία θυραία ανοίγματα, τα δύο με εντορμώσεις για τη στερέωση της πόρτας.

³ Marangou-Lerat 1996, πίν. IX, εικ. 46, πίν. XXV, εικ. 50 (μέσα 3ου-μέσα 4ου αι. μ.Χ.).

Στο μέσο του οριζόντιου βόρειου τοίχου υπάρχει άνοιγμα, πλάτους 1,65 μ., το οποίο αποτελεί και την πρόσβαση σε πλατύσκαλο ενός επιβλητικού κλιμακοστασίου (εικ. 10). Το κλιμακοστάσιο, με δύο κλίμακες, μία στα δυτικά και μία στα ανατολικά συνδέει το κάτω επίπεδο με τον κεντρικό πυρήνα της έπαυλης. Η δυτική, πλάτους 2,40 μ., διατηρεί και τα οκτώ σκαλοπάτια της, η ανατολική όμως είναι κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό. Οι δύο κλίμακες οριοθετούνται νότια από τον οριζόντιο τοίχο της αυλής, βόρεια δε από τοίχο, διαστάσεων 6,70 × 0,50 × 2,20 μ. Είναι κτισμένοι από σειρές λίθινων πλακών και φέρει ίχνη επιχρίσματος. Τα σκαλοπάτια της δυτικής κλίμακας, που φέρουν ίχνη επιχρίσματος, αποτελούνται από ορθογώνιους πωρόπλινθους, μήκους 0,59-0,71 μ., πλάτους 0,29 μ. και ύψους 0,20 μ. Αντιθέτως τα σκαλοπάτια της ανατολικής πλευράς έχουν καταστραφεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα στις δεκαετίες του 1960, 1970 και 1980. Η ύπαρξή τους τεκμαίρεται από τα λείψανα τους που διασώθηκαν σε επαφή με τον βόρειο τοίχο. Το πλατύσκαλο δεν σώζει το δάπεδό του, που θα πατούσε στην κιτρινωπή κιμηλιά, η οποία είναι κομμένη στην περασιά των βόρειων όψεων του οριζόντιου τοίχου της αυλής.

Μπροστά από την κεντρική είσοδο με τη διπλή κλίμακα, που οδηγούσε από την αυλή στην έπαυλη, αποκαλύφθηκε σε μεγάλη έκταση υπόστρωμα δαπέδου από πατημένο κιτρινωπό κονίαμα, πάνω στο οποίο υπήρχε στρώμα καταστροφής από κατάρρευση τοίχου και οροφής. Η επίχωση που κάλυπτε το κλιμακοστάσιο περιείχε πλήθος οικοδομικού υλικού: ακατέργαστες πέτρες, μεγάλους και μικρούς πωρόπλινθους, πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα δύο μεγάλων μαρμάρινων αρράβδωτων κίωνων, που ήταν ριγμένοι πάνω και ανατολικά στο τελευταίο σκαλοπάτι της δυτικής κλίμακας. Παρόμοιος κίονας βρέθηκε σχεδόν επιφανειακά ΝΔ του κλιμακοστασίου και αμέσως νότια του μεγάλος αριθμός ογκωδών πωροπλίνθων, που μεταφέρθηκαν σε χώρο εκτός της ανασκαφής.

Τομή στη ΒΔ γωνία του Π απεκάλυψε στη σκληρή κιμηλιά αβαθείς κοιλότητες και μικρές οπές, πιθανόν για την έμπηξη ξύλινων στύλων.

Η ανασκαφή εμφάνισε στο σύνολό του σχεδόν τον κεντρικό πυρήνα της έπαυλης με 30 χώρους, εμβαδού 1150 τ.μ., και επιβεβαίωσε την απόλυτη συμμετρικότητα του ανατολικού τμήματος σε σχέση με το δυτικό, την καταστροφή που υπέστη το κτήριο, όπως δείχνει το στρώμα καταστροφής που βρέθηκε σε όλα τα δωμάτια και, τέλος, την αλλαγή χρήσης του, με μετασκευές (κλείσιμο θυρών, κτίσιμο διαχωριστικών τοίχων, κατάργηση κιονοστοιχιών, δημιουργία νέων χώρων), ανάπτυξη εργαστηριακών δραστηριοτήτων και ταφών στους χώρους του. Η αρχική οικοδομική φάση της έπαυλης είχε σε κάθε πτέρυγα μια σειρά δωματίων και διαδρόμων με επίκεντρο ένα αίθριο με δύο κίονες πάνω σε μαρμάρινο κρηπίδωμα στη βόρεια και νότια πλευρά του. Το λουτρό, από το οποίο ανασκάφηκε έκταση 295 τ.μ., χωρίς να αποκαλυφθεί ολόκληρο, αναπτύσσεται σε δύο άξονες, διέθετε χώρους με υπόκαυστα και ατομικούς λουτήρες, είχε πλούσια επένδυση με μάρμαρα και καλό απεχτετευτικό σύστημα.

Υπάρχουν παραδείγματα μεγάλων ρωμαϊκών επαύλων με λουτρό που χωροθετείται στην περιφέρεια του κεντρικού αρχιτεκτονήματος⁴ (βλ. π.χ. την Έπαυλη των Παπύρων στο Ερκολάνο, την έπαυλη στην Πιάτσα Αρμερίνα στη Σικελία και την Έπαυλη της Λουκούς στην Εύα Αρκαδίας). Τυπολογικά, όμως, ο λουτρώνας μας ομοιάζει περισσότερο με δύο ρωμαϊκά λουτρά στην εγγύτερη περιοχή, εκείνα του Ζευγολατιού και της Παναγιάς Αρχαίας Κορίνθου, ιδιαίτερα, δε, με το δεύτερο του 5ου αι. μ.Χ.⁵. Το λουτρό της Κατουνίστρας παρουσιάζει στον αντίστοιχο χώρο του *frigidarium* κατασκευές ατομικών λουτήρων, γεγονός που χρονολογεί την τελική κατασκευή σε ύστερους χρόνους (στον 4ο ή στον 5ο αι. μ.Χ.).

Στοιχεία πολυτέλειας συναντάμε στην έπαυλη⁶ (δεύτερος όροφος, μαρμάρινες επενδύσεις, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ψηφιδωτό δάπεδο και γλυπτά) και στο λουτρό αλλά και στην περιτείχιση της αυλής, με την επιμελημένη κατασκευή, τη διακόσμηση από χρωματιστές ταινίες σε τόσο μεγάλη έκταση, τις βοηθητικές αίθουσες, με το σύνολο να παραπέμπει στη λειτουργία κάποιας τοπικής αγοράς.

Η ανασκαφή απέδωσε άφθονη κεραμική, που καλύπτει χρονολογικά μια περίοδο από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ.. Μεγάλη ποσότητα κεραμικής χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ. Μεταξύ των αγγείων της λεπτοφουούς και ημιλεπτοφουούς κεραμικής από την ανασκαφή της έπαυλης ξεχωρίζουν: πρώιμα ρωμαϊκά, τοπικές απομιμήσεις Ανατολικής Σιγιλλάτας Α (τέλους του 1ου αι. π.Χ.), κύαθοι του 1ου αι. μ.Χ. (β' ή γ' τέταρτο)⁷, δινοειδή του 2ου-3ου αι. μ.Χ. (κάποια εξ αυτών ίσως είναι «κουβάνια», δηλαδή κυψέλες για τις μέλισσες), σειρά λοπάδων, κυλικών, κυαθίων, γαβαθών και χυτροειδών του 5ου-6ου αι. μ.Χ.⁸, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν οι

⁴ Zarmakoupi 2013. Pensabene 2010. Pappalardo 2000, 174-222.

⁵ Sanders 1999, 64.

⁶ Zarmakoupi 2013, 760.

⁷ Πρβλ. Slane 1986, 289, εικ. 12, αρ. 69.

⁸ Πρβλ. χύτρες στο Slane – Sanders 2005, 260, αρ. 2-38, 2-39, 2-40 (β' μισό 5ου αι. μ.Χ. ή και υστερότερα).

«αττικές» λοπάδες⁹, οι «αιγαιακές» χύτρες¹⁰ και αγγεία που μπορεί να αποτελούν απομιμήσεις των σχημάτων της παραγωγής των βόρειοαφρικανικών εργαστηρίων.

Η έπαυλη ήταν ίσως κατοικία κάποιου μεγάλου γαιοκτήμονα (αν και δεν έχουν βρεθεί ακόμη οι απαραίτητες για την αγροτική παραγωγή εγκαταστάσεις, όπως ελαιοτριβεία, ληνοί, αποθήκες) ή ενός πλούσιου εμπόρου ή αξιωματούχου της ρωμαϊκής διοίκησης της Κορίνθου. Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε συνεχώς από τα μέσα του 2ου μέχρι τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ.

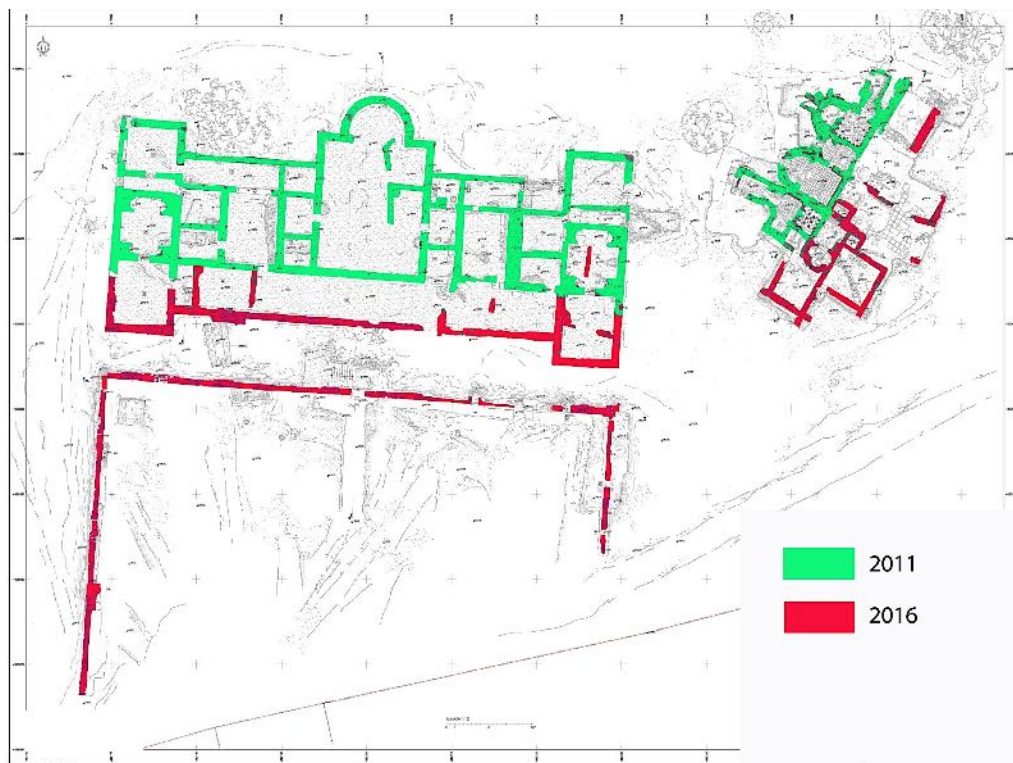
Με τις εργασίες του πενταετούς προγράμματος δεν κατέστη δυνατόν να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα του μνημείου. Συγκεκριμένα δεν ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του λουτρού, δεν ερευνήθηκε επαρκώς ο περιτειχισμένος χώρος της αυλής, ούτε διαπιστώθηκε ανασκαφικά η ύπαρξη ή όχι και η λειτουργικότητα και άλλων κτισμάτων περιμετρικά της έπαυλης, που θα βοηθήσουν στην εξακρίβωση του χαρακτήρα της και θα απαντήσουν στο κεντρικό ερώτημα της έρευνας, αν δηλαδή ήταν απλώς μια εξοχική κατοικία ή μια αγρέπαυλη, κέντρο συστηματικής παραγωγικής δραστηριότητας, γεωργικής και βιοτεχνικής. Η υπό διερεύνηση περιοχή είναι μεγάλη και παρουσιάζεται δυσκολία διεξαγωγής της ανασκαφής λόγω του περιορισμένου αριθμού του απασχολούμενου προσωπικού. Επομένως, είναι αναγκαίο ένα δεύτερο πενταετές πρόγραμμα ανασκαφής, εγκεκριμένο ήδη από το 2017, που θα βαίνει, όμως, παράλληλα με την εκπόνηση μελέτης συντήρησης και ανάδειξης του μνημείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

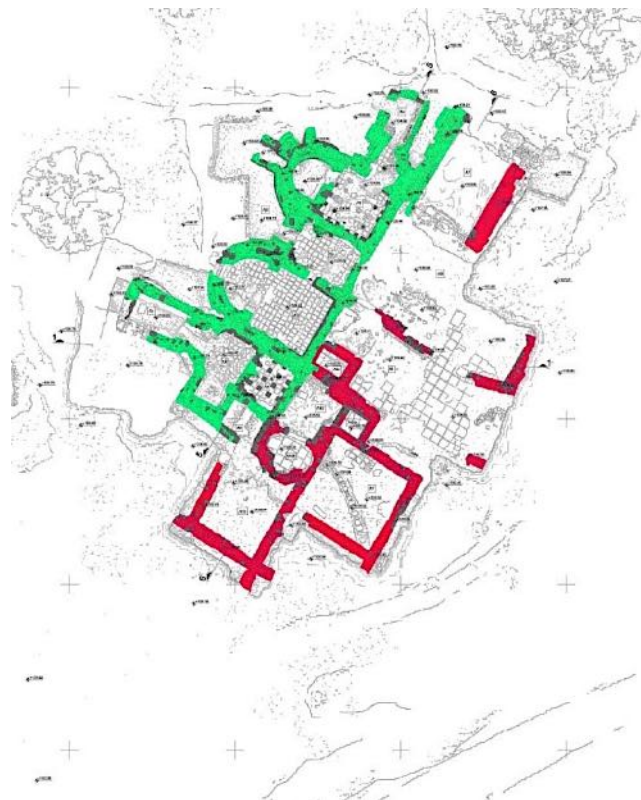
- Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013α: Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου, Ρωμαϊκή έπαυλη στην Κατούνιστρα Λουτρακίου, στο: Κ. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnesus: Topography and History from Prehistory until the End of Antiquity*, Athens 2013, 179-189.
- Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013β: Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου, Ρωμαϊκές αγροικίες στο νομό Κορινθίας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 186-197.
- Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2013γ: Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου, Ρωμαϊκές αγροικίες στην Κορινθία: η περίπτωση του Λουτρακίου, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 176-185.
- Marangou-Lerat 1996: A. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète*, Études Crétoises 30, Paris 1996.
- Pensabene 2010: P. Pensabene, *Piazza Armerina. Villa del Casale e la Sicilia tra tardoantico e medioevo*, Roma 2010.
- Pappalardo 2000: U. Pappalardo, *Affreschi Romani*, Verona 2000.
- Rizakis – Touratsoglou 2013: A. D. Rizakis – I. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Meletemata 68, Athens 2013.
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman bath at Corinth: Excavations in the Panayia field, 1995-1996, *Hesperia* 68:4 (1999), 441-448.
- Slane 1986: K. W. Slane, Two deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth, *Hesperia* 55:3 (1986), 271-318.
- Slane – Kyriatzi 2014: K. W. Slane – E. Kiriati, Kythera *al fresco*: Middle and Late Roman cooking pots from the Aegean region, στο: N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market Without Frontiers*, BAR International Series 2616 (II), Oxford 2014, 907-918.
- Slane – Sanders 2005: K. W. Slane – G. D. R. Sanders, Late Roman horizons, *Hesperia* 74 (2005), 243-297.
- Zarmakoupi 2013: M. Zarmakoupi, The villa culture of Roman Greece, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 752-761.

⁹ Πρβλ. κιάθους και λοπάδες στο Sanders 1999, 467, πίν. 8, αρ. 5 (Attic Red Slip Dish, 5ος αι. μ.Χ.), 468, πίν. 9, αρ. 9 [Attic (?) flanged bowl], 468, πίν. 9, αρ. 12 [Attic (?) bowl, 5ος αι. μ.Χ.],

¹⁰ Πρβλ. Slane – Kyriatzi 2014, 917, εικ. 8 (Late Roman micaceous 'Aegean' cooking ware, 5ος-6ος αι. μ.Χ.).

Σχ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής (Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Σχ. 2. Κάτοψη του λουτρού (Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 1. α) Ο χώρος 27 της έπαυλης με τις κοιλότητες στο δάπεδο. β) Το αγγείο με τα οστά νηπίου (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 2. Ο χώρος Λ8 του λουτρού με τα λείψανα δαπέδου και κτιστού θρανίου (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

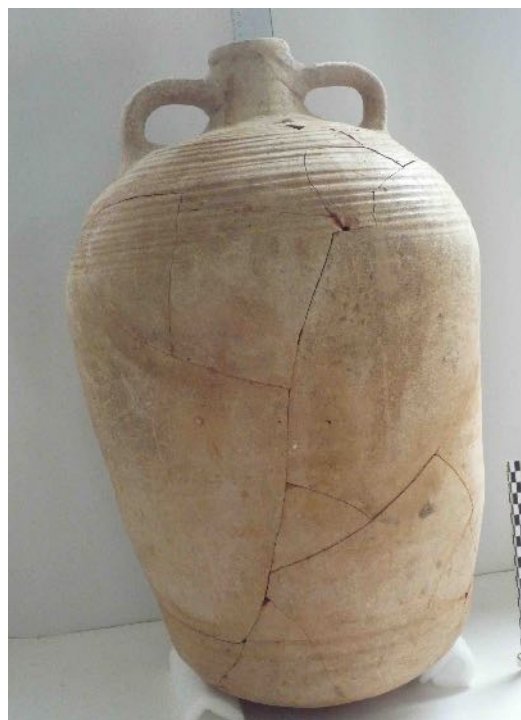
Εικ. 3. Ο μαρμάρινος λουτήρας του χώρου Λ9 του λουτρού (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 4. Η τρίκοχη κατασκευή στον χώρο Λ10 του λουτρού (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 5. Το φρεάτιο και ο κτιστός αγωγός στον χώρο Λ13 του λουτρού (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 6. Ο μεγάλος αμφορέας από τον χώρο Λ13 (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 7. Αποψη του βόρειου τοίχου της αυλής (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 8. Η λαξευτή αίθουσα στον βόρειο τοίχο της αυλής (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 9. Λείψανα χρωματιστών ταινιών στον βόρειο τοίχο (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Εικ. 10. Το κλιμακοστάσιο στο μέσο του βόρειου τοίχου (φωτ. Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου).

Η Αφροδίτη, η Θέμις και οι Ναοί Λ και L στο Ασκληπιείο Επιδαύρου

ABSTRACT. Pausanias writes that he saw, among other monuments, “...a sanctuary of Aphrodite and of Themis” in the Asklepieion of Epidaurus. Two building accounts from the sanctuary (IG IV²1, no. 106-107) refer to an Aphrodition and a temple of Aphrodite. Until now, there were no satisfactory answers to the questions: a) whether the two goddesses were venerated in separate sanctuaries or in the same one and b) which of the Asklepieion’s two extant temples, apart from those of Asklepios and of Artemis, i.e. the temples Λ and L, could belong to Aphrodite. A recent, much more complete, reading of inscription no. 106, combined with a re-investigation of the remnants of the two temples in 2017, proved that Aphrodite and Themis were worshiped in the same sanctuary at Epidaurus. Temple L was the temple of Aphrodite, and together with other structures surrounding it, including a shrine for Themis (Aphrodite’s companion in the legend of Hippolytos resurrected by Asklepios), would comprise the hieron, the sanctuary of the goddesses mentioned by Pausanias. It turns out that temple Λ had been ruined long before the ancient traveler visited Epidaurus.

Ο Πausανίας, μετά την αναφορά του στα βασικά κατά την κρίση του αξιοθέατα του Επιδαύριου ιερού του Ασκληπιού¹, δηλαδή το χρυσελεφάντινο άγαλμα του θεού στον ναό του, τη Θόλο, τις στήλες των ιαμάτων και το θέατρο, προσθέτει τα εξής: *Ἐντὸς δὲ τοῦ ἄλσους ναὸς τέ ἐστιν Ἀρτέμιδος, καὶ ἄγαλμα Ἡπιόνης, καὶ Ἀφροδίτης ἱερὸν καὶ Θέμιδος, καὶ στάδιον οἷα Ἕλλησι τὰ πολλὰ γῆς χῶμα, καὶ κρήνη ... θεᾶς ἄξια*. Η ασαφής αυτή και ως προς τα αναφερόμενα μνημεία και ως προς τη θέση τους στο ιερό φράση του περιηγητή θέτει από μόνη της τρία ερωτήματα: α) ποια περιοχή κάλυπτε το ἄλσος του ιερού, β) ποια διαφορά εκφράζουν οι ὀροι ναὸς και ἱερὸν, που χρησιμοποιεί αντίστοιχα για τη λατρεία της Αρτέμιδος και των θεοτήτων Αφροδίτης και Θέμιδος ο Πausανίας, και γ) αν η φράση που αναφέρεται στις δυο τελευταίες εννοεί την ύπαρξη ενός κοινού ή δύο χωριστών ιερών.

Η έρευνα έχει δώσει μέχρι τώρα διαφορετικές απαντήσεις στα ανωτέρω ερωτήματα. Ο Παναγής Καββαδίας, βασικός ανασκαφέας του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, αναγνώρισε αρχικά το ιερό της Αφροδίτης στο ναό που ανέσκαψε το 1892 στη δυτική πλευρά της ιεράς οδού μετά τα Προπύλαια και χαρακτήρισε με το γράμμα Λ, και εκείνο της Θέμιδος στον μικρό διπλό Περίβολο Υ, στα νοτιοανατολικά του ναού του Ασκληπιού² (εικ. 1: αρ. 29 και 49 αντίστοιχα). Αργότερα, το 1906, ο Καββαδίας ερεύνησε τον ναό μεταξύ του κέντρου του Ασκληπιείου και του ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα (εικ. 2), του οποίου τα λείψανα είχαν ήδη εντοπισθεί από τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μορέως, που τα σημείωσε τότε στο τοπογραφικό σχέδιο των λειψάνων του ιερού ως «αρχαίους τοίχους» και τα χαρακτήρισε με το λατινικό γράμμα L³. Ο Καββαδίας διατήρησε την ένδειξη L για τον ναό αυτό, παρατήρησε ομοιότητα στο σχήμα των ναών Λ και L, και ταύτισε τώρα τον Λ με το ιερό της Θέμιδος και τον L με το ιερό της Αφροδίτης⁴. Όλα τα αναφερθέντα κτίρια χρονολογούνται στην περίοδο της μεγάλης ακμής του ιερού στο τέλος του 4ου και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Σημαντικό ρόλο στη νέα απόδοση του Καββαδία έπαιξαν δύο επιγραφές που βρήκε στο ιερό, οι οποίες μαρτυρούν την οικοδόμηση ενός *Αφροδιτίου*, δηλαδή ενός ιερού και ενός ναού της Αφροδίτης⁵. Σ’ αυτές αναφέρεται και πώρινο οικοδομικό υλικό *εις τὸ Ἀφροδίτιον ἀγόμενον*⁶, φράση που κατά τον Καββαδία δηλώνει μεταφορά του υλικού σε εργοτάξιο μακριά από το κέντρο του Ασκληπιείου, κάτι που αρμόζει στη θέση του ναού L, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 580 μ. από το κέντρο του ιερού. Μετά από 50 περίπου χρόνια ο Γάλλος μελετητής Georges Roux ασχολήθηκε πάλι με το πρόβλημα της ταύτισης των αναφερομένων από τον Πausανία ιερών της Αφροδίτης και της Θέμιδος στο

¹ Πausανίας 2.27.1-5.

² Καββαδίας 1892, 55.1900, 135-136.

³ Blouet 1833, 164-166, πίν. 77.

⁴ Καββαδίας 1906, 115-116.

⁵ IG IV²1, αρ. 106, στ. 1, 22-23, αρ. 107, στ. 11-12.

⁶ IG IV²1, αρ. 106, στ. 22-23.

Ασκληπιείο της Επιδάου⁷. Κατά τον Roux, το άλσος του ιερού μέσα στο οποίο ο Πausanίας είδε το ιερό της Αφροδίτης δεν μπορούσε να εκτείνεται πολύ πέραν του χώρου που ορίζουν τα γνωστά μνημεία του Ασκληπιείου. Επί πλέον, ο Γάλλος ερευνητής επισήμανε το γεγονός ότι ο Πausanίας χρησιμοποίησε για τον λατρευτικό χώρο της Αφροδίτης τον όρο *ιερόν* αντί του *ναός* και θεώρησε ότι με τον όρο αυτό ο περιηγητής περιέγραψε ένα ευρύτερο τέμενος αφιερωμένο στην Αφροδίτη, το οποίο, μεταξύ άλλων κατασκευών, περιελάμβανε και ναό. Με τα επιχειρήματα αυτά ο Roux επανήλθε στην πρώτη απόπειρα ταύτισης του Καββαδία⁸, θεώρησε ότι το κτίριο Λ είναι ο ναός της Αφροδίτης και ότι στην περιοχή αυτή του Ασκληπιείου υπήρχε ένας ευρύτερος χώρος αφιερωμένος στη θεά, ένα τέμενος (*ιερόν*), το οποίο εκτός από τον ναό περιελάμβανε έναν ελληνιστικό περίβολο περί τα 40 μ. νότια του ναού. Αυτή η ερμηνεία, η οποία ορθώς υπογράμμισε τη σημασία του όρου *ιερόν*, είναι όμως προβληματική. Πρώτον, ο ίδιος ο Πausanίας φαίνεται να υπαινίσσεται ότι τα όρια του άλσους του ιερού έφθαναν ανατολικά μέχρι τους πρόποδες του Κυνορτίου όρους⁹: *Ὅρη δέ ἐστιν ὑπὲρ τὸ ἄλσος τὸ τε Τίθιον καὶ ἕτερον ὀνομαζόμενον Κυνορτίον Μαλεάτου δὲ Ἀπόλλωνος ἱερόν ἐν αὐτῷ*. Το άλσος, δηλαδή, εκτεινόταν από τους πρόποδες του Τιθίου Όρους δυτικά μέχρι αυτούς του Κυνορτίου ανατολικά, θα περιελάμβανε, επομένως, και τον ναό Λ, από τον οποίο οι πρόποδες του Κυνορτίου απέχουν πάνω από 100 μ. (εικ. 3). Η δεύτερη, εξ ίσου σοβαρή αδυναμία της πρότασης του Roux είναι ότι ουσιαστικά αγνοεί τη σύνδεση της Αφροδίτης με τη Θέμιδα στο κείμενο του Πausanίας¹⁰ και δεν απαντά στο πρόβλημα του κοινού ή χωριστού τόπου λατρείας των δύο θεοτήτων.

Μία ακόμη πρόταση ερμηνείας της ασαφούς αναφοράς του Πausanίας έγινε το 2003 από την Ευγενία Λεμπιδάκη, η οποία θεώρησε ότι ο Περίβολος Υ (εικ. 1: αρ. 49), που είχε και ο Καββαδίας περιλάβει στην αρχική του πρόταση, ήταν, με τους δύο αντίωτους χώρους στους οποίους είναι χωρισμένοι, κατάλληλος για να εξυπηρετήσει μια *κοινή* λατρεία δύο θεοτήτων. Με βάση αυτή τη θέση δέχτηκε με επιφύλαξη ότι οι δύο αυτές θεότητες μπορούσαν να είναι η Αφροδίτη και η Θέμις και ο περίβολος το κοινό *ιερό* τους¹¹. Όμως και η πρόταση αυτή είναι προβληματική, γιατί προσκρούει στο γεγονός ότι το κείμενο της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 καταγράφει ποσότητες οικοδομικού υλικού για το *Αφροδίτιον* που είναι πολύ μεγαλύτερες από αυτές που χρειάστηκαν για την κατασκευή του Περιβόλου Υ.

Την αβεβαιότητα που επικράτησε μέχρι τώρα¹² στην έρευνα σχετικά με την αναφορά από τον Πausanία ιερού ή ιερών της Αφροδίτης και της Θέμιδος στο Ασκληπιείο της Επιδάου μπορούν πλέον να άρουν οριστικά η πρόσφατη, πολύ πληρέστερη ανάγνωση της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 (εικ. 4) από τον Sebastian Prignitz¹³ και οι μετανασκαφές που διεξήγαγε το 2017 στους ναούς Λ και L το Πανεπιστήμιο Αθηνών για τον έλεγχο και την αξιοποίηση των νέων δεδομένων που προκύπτουν από την επιγραφή. Η μετανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με συνεχή συνεργασία των υπογραφόντων την ανακοίνωση αυτή, κατά την οποία γινόταν εξαντλητικός αμφίδρομος έλεγχος της ανασκαφικής και επιγραφικής μαρτυρίας.

Από τη νέα ανάγνωση του κειμένου της επιγραφής προκύπτουν με αρκετή σαφήνεια και σχεδόν με πληρότητα οι ποσότητες των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση του ναού της Αφροδίτης, όπως φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί¹⁴:

⁷ Roux 1961, 223-252.

⁸ Βλ. π.π. υποσημ. 2.

⁹ Πausanίας 2.27.7

¹⁰ Η μόνη, ατεκμηρίωτη όμως, τοποθέτησή του στο πρόβλημα είναι η φράση «un ierón d'Aphrodite (et de Themis?)» στη σ. 241 του βιβλίου του.

¹¹ Λεμπιδάκη 2003, 62-67, κυρίως 63, Κατάλογος, Β1.

¹² Οι αναφορές στο θέμα με τοποθετήσεις υπέρ της μίας ή της άλλης εκδοχής ή και με αποκλίνουσες απόψεις είναι πολλές στην βιβλιογραφία. Η Burford 1969, 70-73, π.χ., συμπλήρωσε στο προοίμιο της επιγραφής αρ. 106 *Ἄρταμιτίου* αντί του *Ἀφροδίτιου*, που ορθώς διέκρινε η νέα ανάγνωση (πρβλ. στ. 22-23: *ὁδο[π]οίαν τῶν πῶρων τῶν εἰς τὸ Ἀφροδίτιον ἀγομέ / νων*) και θεώρησε ότι το κείμενο αναφέρεται κυρίως στο ναό της Αρτέμιδος. Στην παρούσα ανακοίνωση πάντως η τεκμηρίωση περιορίστηκε για λόγους συντομίας αλλά και σαφήνειας στα κύρια στάδια της εξέλιξης της σχετικής έρευνας.

¹³ Το πολύ πληρέστερο κείμενο της επιγραφής που προέκυψε από τη νέα ανάγνωση της αποτέλεσε την πρόκληση και τη βάση για την ιδιαίτερα γόνιμη συνεργασία των συγγραφέων της ανακοίνωσης αυτής. Ολόκληρο το συμπληρωμένο με τις νέες αναγνώσεις κείμενο, καθώς και οι πίνακες που προκύπτουν από αυτό για τη χρονική σειρά, το είδος των εργασιών και τις ποσότητες των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν στο *Αφροδίτιον*, και των οποίων έχει ήδη γίνει χρήση στην παρουσιαζόμενη εδώ μελέτη, δημοσιεύονται προσεχώς από τον Prignitz στον τόμο *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros II (350-300)*, επιγραφή αρ. 14.

¹⁴ Βλ. προηγούμενη υποσημ.

Στίχοι επιγραφής	Τμήμα κτιρίου	Οικοδομικό υλικό	Ποσότητα
56-57 ¹⁵	Στοιβά (θεμελίωση)	πῶροι (πωρόλιθος)	392
34-36 88-90 70-72	Ευθυνηρία και ἀντιθέματα ἀντιθέματα	Λίθοι (ασβεστόλιθος) πῶροι (πωρόλιθος)	71½ τετραποδία (= 86 μ.) 46
47-48	Κρηπὶς	Λίθοι (ασβεστόλιθος)	160
95-97	Στυλοβάτας (εξωτερικός στυλοβάτης)	Λίθοι (ασβεστόλιθος)	40
122-124 139-141	Στυλοβάτας τᾶς ἔνδον περιστάσιος (εσωτερικός στυλοβάτης)	Λίθοι (ασβεστόλιθος)	21 (+)
97-99	Στρώμα [προνάου](δάπεδο προνάου)	Ποικίλοι λίθοι	15
272-274 283-284	Χῶραι (πεδία μεταξύ ημικίωνων εξωτερικής επιφάνειας τοίχων)		13

Έτσι έγινε ευκολότερη και ασφαλέστερη η σύγκρισή τους με την ποσότητα του υλικού που, με βάση τα σωζόμενα ερείπια, μπορεί να υπολογισθεί ότι ενσωμάτωσαν οι δύο ναοί, ώστε η ταύτιση του Αφροδιτίου να προκύπτει από τη σύμπτωση ή την εγγύτητα των αναφερομένων στις επιγραφές ποσοτήτων με εκείνες που υπολογίζονται για τους δύο ναούς με βάση τα λείψανά τους. Προς τον σκοπό αυτό και στο πλαίσιο αυτής της έρευνας πραγματοποιήθηκαν το θέρος του 2017 οι καθαρισμοί των ερειπίων και η αναζήτηση διεσπαρμένων ή χρησιμοποιημένων σε μεταγενέστερα κτίρια μελών των δύο ναών¹⁶. Από τη μελέτη τους, σε συνδυασμό με τα νέα δεδομένα των επιγραφών, προκύπτουν αποκαλυπτικά στοιχεία για την ταυτότητα και την ιστορία των δύο ναών.

Ήδη ο Roux είχε προσπαθήσει να συγκρίνει τις ποσότητες που αναφέρονται στην επιγραφή με αυτές που χρειάστηκαν για την οικοδόμηση των δύο ναών¹⁷. Σημείωσε τότε ότι ο ναός Λ ήταν μικρότερος του L ως προς το πλάτος¹⁸ (εικ. 5), και ότι, παρά τη φαινομενική ομοιότητά του στην κάτοψη με τον δεύτερο, διέφερε σημαντικά από αυτόν, αφού διέθετε τριβαθμη κρηπίδα έναντι της τετράβαθμης του L, και οι τοίχοι του σηκού του δεν αρθρώνονταν εξωτερικά με ιωνικούς ημικίονες, όπως συνέβαινε στον L. Έτσι, με τη διαπίστωση αυτής της διαφοράς, ο Γάλλος σοφός προσπάθησε να συνδέσει τις ποσότητες λίθων που αναφέρονται στις οικοδομικές επιγραφές του Αφροδιτίου με τις ποσότητες που χρειαζόνταν για τους ναούς Λ και L. Επειδή, όμως, εργάστηκε με βάση το δημοσιευμένο στις IG IV²1, πολύ αποσπασματικό ακόμα τότε επιγραφικό κείμενο κατέληξε στο αμύχανο συμπέρασμα ότι οι αναφερόμενες στην επιγραφή ποσότητες οικοδομικών υλικών δεν συμφωνούν με το υλικό κανενός από τους δύο ναούς και ότι οι επιγραφές πρέπει μάλλον να αναφέρονται κυρίως σε άλλο οικοδόμημα και εν μέρει μόνο στο Αφροδίτιον. Η πρόσφατη, όμως, έρευνα με βάση τις νέες αναγνώσεις του Prignitz και τη σύγκρισή τους με τα προκύπτοντα από τους καθαρισμούς που έγιναν στα μνημεία στοιχεία υπήρξε ιδιαίτερα αποκαλυπτική.

Κατά την επιγραφή IG IV²1, αρ. 106 στην *στοιβά*, το θεμέλιο δηλαδή του ναού της Αφροδίτης, τοποθετήθηκαν 392 πωρόλιθοι. Η μετανασκαφή στο ναό Λ μπόρεσε να απαντήσει με βεβαιότητα στο ερώτημα εάν η αναφερόμενη στην επιγραφή ποσότητα πωρολίθων μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί στα θεμέλιά του. Ο ναός ήταν θεμελιωμένος στον μαλακό βράχο της περιοχής (εικ. 6). Η θεμελίωσή του απαρτιζόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της από μία μόνο στρώση πώρινων λιθοπλίνθων, που αποτελούσε συγχρόνως και την ευθυνηρία του κτιρίου. Η στρώση αυτή βυθιζόταν μόλις περί τα 10 εκ. στον μαλακό βράχο, όπως έδειξε ο καθαρισμός της τάφρου θεμελίωσής της (εικ. 7). Μόνο στην νοτιοδυτική και τη δυτική πλευρά του ναού τοποθετήθηκε κάτω από την ευθυνηρία μία ακόμα στρώση πωρολίθων, προκειμένου να καλύψει την διαφορά επιπέδου που δημιουργούσε στην περιοχή αυτή ο κατερχόμενος βράχος. Το υλικό της ευθυνηρίας, της στρώσης κάτω από αυτήν στη νοτιοδυτική/δυτική πλευρά του ναού, των κρατευτών της πλακόστρωσης του προνάου και της θεμελίωσης –πάλι στον βράχο– της βάσης του αγάλματος στον σηκό, είναι ο κοκκινωπός, μαλακός και εύθριπτος πώρος. Το σωζόμενο *in situ* αυτό υλικό επιτρέπει να υπολογίσει κανείς περίπου την ποσότητα των πώρινων λιθοπλίνθων που χρησιμοποιήθηκαν για τα θεμέλια του ναού. Τέσσερις λιθοπλίνθοι με μήκος

¹⁵ Η αρίθμηση των στίχων της επιγραφής έχει, λόγω του επί πλέον αναγνωσθέντος κειμένου, στη νέα της έκδοση αλλάξει. Ήδη εδώ ακολουθείται η νέα αρίθμηση κατά Prignitz, βλ. π.π., υποσημ. 13.

¹⁶ Του ναού Λ κυρίως σε κτίρια της Ρωμαϊοκρατίας νοτίως του, του ναού L κυρίως στα πρωτοχριστιανικά ερείπια στο βόρειο μέρος του Ασκληπείου, πρβλ. Roux 1961, 229. 236-238.

¹⁷ Roux 1961, 250-252.

¹⁸ Roux 1961, 243.

τετραποδίας¹⁹, δηλαδή 120 εκ., τοποθετήθηκαν ως υποθεμελίωση κάτω από το δυτικό άκρο της νότιας πλευράς της ευθυνηρίας, ίσως δύο επί πλέον στα άκρα της δυτικής πλευράς της στρώσης της ευθυνηρίας και μάλλον 16 ακόμα ως κρατευτές του δαπέδου στον πρόναο και τον σηκό. Παράλληλα με αυτούς τους πώρους στην κρηπίδα χρησιμοποιήθηκαν πολλοί μικρότεροι λιθόπλινθοι, μήκους περίπου 90 εκ., για την κατασκευή της ευθυνηρίας και τα αντιθήματα των βαθμίδων της κρηπίδας. Με επιφύλαξη, λόγω της κακής διατήρησης των λειψάνων του ναού, μπορεί να υπολογισθεί ότι η ποσότητα των μικρότερων αυτών πώρινων λιθοπλίνθων που τοποθετήθηκαν στην κρηπίδα του ναού Λ μετρούσε 178 τεμάχια. Εάν στον αριθμό αυτό προστεθούν οι 24, μήκους 120 εκ., λιθόπλινθοι, προκύπτει ένας αριθμός 202 πώρινων λιθοπλίνθων, ο οποίος, ακόμη και με το μεγαλύτερο δυνατό περιθώριο αύξησής του λόγω ελλιπούς ανάγνωσης του απομειωμένου ερειπίου, είναι δραματικά μικρότερος από τους 392 πωρολίθους που κατά την επιγραφή χρησιμοποιήθηκαν στο Αφροδίτιο. Ήδη αυτή η διαπίστωση δείχνει ότι ο ναός Λ δεν μπορεί να ήταν ο αναφερόμενος στις επιγραφές ναός της Αφροδίτης. Εκτός αυτού, όμως, υπάρχει και άλλη σοβαρή αναντιστοιχία των λειψάνων του ναού Λ με το κείμενο της επιγραφής αρ. 106. Η ευθυνηρία του αποτελείται αποκλειστικά από πωρολίθους, ενώ, κατά την επιγραφή, στον ναό της Αφροδίτης χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι μόνο για τα αντιθήματα της ευθυνηρίας. Στον εξωτερικό της στίχο τοποθετήθηκαν ασβεστόλιθοι²⁰. Ασβεστόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν επί πλέον, κατά την επιγραφή, και στις βαθμίδες της κρηπίδας²¹. Για τον ναό Λ, όμως, δεν τεκμηριώνεται κανένα απολύτως αρχιτεκτονικό μέλος από ασβεστόλιθο. Το πιθανότερο είναι ότι η τρίβαθμη κρηπίδα του ήταν κατασκευασμένη, όπως και στους ναούς του Ασκληπιού και της Αρτέμιδος, στο κέντρο του ιερού, από σκληρότερο πωρόλιθο²².

Σε αντίθεση με την προφανή αναντιστοιχία των δεδομένων της επιγραφής και των καταλοίπων του ναού Λ, τα πολύ καλύτερα διατηρούμενα ερείπια του ναού L φαίνεται, με το σωζόμενο υλικό τους, ότι ανταποκρίνονται στα στοιχεία που παρέχουν τα επιγραφικά κείμενα (εικ. 8). Αναφέρθηκε ήδη ότι κατά το κείμενο της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 τοποθετήθηκαν στη *στοιβά* του ναού της Αφροδίτης (θεμελίωση και εσωτερικό της κρηπίδας) 392 πώρινες λιθόπλινθοι. Πράγματι, στα σωζόμενα ερείπια του ναού L²³ διαπιστώνεται ότι στη θεμελίωση και την κρηπίδα του ναού χρησιμοποιήθηκε μεγάλος αριθμός πωρολίθων. Στη νότια μακρά πλευρά του ναού διατηρούνται οι πωρόλιθοι του εσωτερικού στίχου τεσσάρων από τις πέντε στρώσεις του θεμελίου (εικ. 9). Οι εξωτερικοί πωρόλιθοι της δεύτερης και της τρίτης στρώσης, καθώς και αυτοί που ήταν πίσω από την ασβεστολιθική πρόσοψη της τέταρτης στρώσης, που ήταν η ευθυνηρία του ναού, έχουν χαθεί. Λείπουν επίσης όλοι οι πωρόλιθοι της πέμπτης στρώσης, το ύψος της οποίας αντιστοιχούσε με αυτό των δύο πρώτων βαθμίδων της κρηπίδας. Η βόρεια μακρά πλευρά του ναού θεμελιώθηκε μέσα στο απότομα ανερχόμενο βραχώδες υπέδαφος. Κατά την μετανασκαφική έρευνα της βορειοδυτικής του γωνίας αποκαλύφθηκε κάτω από την σωζόμενη γωνιαία λιθόπλινθο, η οποία βρίσκεται στο επίπεδο της τρίτης στρώσης της νότιας πλευράς, το άνω μέρος λιθοπλίνθου μιας ακόμα υποκείμενης στρώσης (εικ. 10). Το βραχώδες υπόστρωμα του εδάφους εκδηλώνεται στο σημείο αυτό ακριβώς στο επίπεδο της άνω επιφάνειας αυτού του λίθου και έχει κοπεί κάθετα για να παραλάβει το θεμέλιο, το οποίο έχει τοποθετηθεί πολύ κοντά στην τομή. Η πληροφορία της επιγραφής ότι κατά το τρίτο εξάμηνο των εργασιών για την ανέγερση του ναού έγινε εκτεταμένη *ἀνάκαθαρσις τᾶν τάφρων τοῖς τοίχοις*²⁴, δηλαδή «καθαρισμός των τάφρων θεμελίωσης για τους τοίχους», επιτρέπει να θεωρήσουμε με μεγάλη πιθανότητα ότι στη βόρεια πλευρά έγινε βαθειά εκσκαφή, ώστε να φθάσει το θεμέλιο στο ίδιο επίπεδο με εκείνο της νότιας πλευράς, και ότι, επομένως, η βόρεια μακρά πλευρά του θεμελίου περιείχε την ίδια ποσότητα πωρολίθων με αυτήν της νότιας πλευράς. Εδώ μάλιστα σώζονται –αν και σε κακή κατάσταση– η τέταρτη και η πέμπτη στρώση του θεμελίου (βλ. την τομή στην εικ. 9). Από τον συνδυασμό αφενός των παρατηρήσεων αυτών επί του ερειπίου, όπως αποτυπώνονται στο σχέδιο της υπάρχουσας κατάστασης²⁵ και σε μία τομή κατά το πλάτος του ναού (εικ. 9), και αφετέρου του υπολογισμού των δρομικών και εγκάρσιων, εναλλάξ τοποθετημένων πώρινων λιθοπλίνθων, διαστάσεων 120 × 60 εκ., που με το δεδομένο μέγεθος του ναού μπορούσαν να τοποθετηθούν στις πρώτες τρεις στρώσεις του θεμελίου του, προκύπτει με ανοχή μικρών μόνο αποκλίσεων, λόγω των απρόσιτων στον έλεγχο μερών τους, ότι οι τρεις αυτές πρώτες στρώσεις του θεμελίου περιείχαν 330 πωρολίθους. Στην επιγραφή αρ. 106 αναφέρονται περαιτέρω 46 πωρόλιθοι, που κόπηκαν στο λατομείο για να αποτελέσουν *ἀντιθέματα* στην ευθυνηρία του ναού. Αυτή η ποσότητα χωράει σχεδόν ακριβώς στην τέταρτη

¹⁹ Είναι ο όρος που χρησιμοποιείται στις επιγραφές και δηλώνει μετρητική μονάδα μήκους τεσσάρων ποδών, δηλαδή περίπου 1,20 τρέχοντα μέτρα. Ο πους που χρησιμοποιήθηκε στον ναό μετρούσε 0,301 μ. (βλ. Καββαδίας 1906, 115), επομένως το μήκος της τετραποδίας ήταν 1,204 μ. Για την *τετραποδία* βλ. και Lambrinoudakis – Prignitz 2020, 121 υποσημ. 15.

²⁰ IG IV²1, αρ. 106, στ. 34-36, 88-90.

²¹ IG IV²1, αρ. 106, στ. 47-48.

²² Roux 1961, 90, 202.

²³ Πρβλ. την περιγραφή τους στον Roux 1961, 224-240.

²⁴ IG IV²1, αρ. 106, στ. 25-27: ...τᾶς ἀν[κ]αθάρσιος τᾶν τάφρων τοῖς τοίχοις, δ[ε]||καπέδων πεντήκοντα [πέ]ντε, παραστά[σι] τ[ρ]εῖς... Όλα τα παρατιθέμενα στο εξής αποσπάσματα από το κείμενο της επιγραφής περιέχουν τις νέες αναγνώσεις του S. Prignitz.

²⁵ Roux 1962, πίν. 64.

στρώση του θεμελίου του ναού L, πίσω από τους ασβεστολίθους της ευθυντηρίας (εικ. 9). Πίσω, όμως, από αυτόν τον στίχο πωρολίθων έπρεπε να τοποθετηθεί ακόμη μία σειρά διατόνων πώρινων λιθοπλίνθων και στις τέσσερις πλευρές του ναού για να καλύψει η τέταρτη στρώση προς το εσωτερικό το πλάτος του θεμελίου. Ο αριθμός αυτών των λιθοπλίνθων, που εν μέρει σώζονται, υπολογίζεται σε 54 τεμάχια και πρέπει, σύμφωνα με τα δεδομένα της επιγραφής, να περιληφθεί στις ποσότητες πωρολίθου που χρησιμοποιήθηκε στην θεμελίωση και το εσωτερικό της κρηπίδας του ναού L. Έτσι προκύπτει ότι στο τμήμα αυτό του κτιρίου τοποθετήθηκαν συνολικά 384 τεμάχια πωρολίθου. Ο αριθμός αυτός είναι πολύ κοντά στον προκύπτοντα από το κείμενο της επιγραφής αριθμό των 392 τεμαχίων. Εάν λάβει κανείς υπόψη την πιθανότητα μικρών αποκλίσεων από την κανονικότητα των διαστάσεων ή της εναλλαγής δρομικών και διατόνων λίθων στα κρυμμένα μέρη του θεμελίου, όπως ήταν τα χαμηλά, μέσα στον βράχο σημεία της βόρειας πλευράς, στα οποία και τώρα δεν εισχώρησε η έρευνα, η προκύπτουσα από την επιγραφή δομή της βάσης του ναού της Αφροδίτης συμπίπτει με αυτήν που διαπιστώνεται στα σωζόμενα ερείπια του ναού L. Ήδη αυτή η διαπίστωση δείχνει ότι ο ναός L πρέπει να είναι αυτός που υπήρχε στο αναφερόμενο από τον Πausanία *Ιερών* της Αφροδίτης.

Η αντιστοιχία, όμως, των δεδομένων της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106, όπως προκύπτουν από τη νέα, πληρέστερη ανάγνωσή της, με τα σωζόμενα ερείπια του ναού L δεν περιορίζεται μόνο στη θεμελίωση. Για τα πώρινα αντιθήματα της ευθυντηρίας έγινε ήδη λόγος²⁶. Στην επιγραφή αναφέρεται περαιτέρω ότι στο λατομείο κόπηκαν 71,5 *τετραποδιές* ασβεστολίθου για την ευθυντηρία και τα αντιθήματά της²⁷, δηλαδή υλικό για να καλύψει μήκος περίπου 86 μέτρων. Στο ερείπιο η περίμετρος της ευθυντηρίας εκτιμάται ότι μετρούσε περί τα 42 μ. Επειδή, όπως προκύπτει από διάσπαρτα στην περιοχή ταυτισμένα μέλη της, αποτελούνταν από δύο στρώσεις –η λεπτότερη κατώτερη πρέπει να ήταν τα αναφερόμενα από την επιγραφή *αντιθέματα*²⁸–, τα ασβεστολιθικά μέλη που τοποθετήθηκαν στην ευθυντηρία πρέπει να είχαν το διπλό συνολικό μήκος, δηλαδή 84 μέτρα. Η ποσότητα αυτή ουσιαστικά συμπίπτει με την ένδειξη της επιγραφής, δεδομένου ότι από την κοπή στο λατομείο μέχρι την τοποθέτηση στο κτίριο κάποιοι λίθοι πάθαιναν ζημιές ή περίσσευαν. Ανάλογη αντιστοιχία επιγραφής και ναού L προκύπτει και για τα ασβεστολιθικά μέλη της κρηπίδας. Κατά την επιγραφή τοποθετήθηκαν στην κρηπίδα 160 λίθοι²⁹. Από τη μελέτη των μελών της κρηπίδας του ναού L, τα οποία ταυτίστηκαν είτε διάσπαρτα στην περιοχή είτε επαναχρησιμοποιημένα σε μεταγενέστερα κτίσματα του Ασκληπιείου³⁰, προκύπτει ότι στο μνημείο είχε τοποθετηθεί ο αναφερόμενος στο κείμενο της επιγραφής αριθμός μελών, όπως αποτυπώθηκε ήδη από τον Roux στη γραφική αποκατάσταση του ναού³¹.

Δύο ακόμα μεγέθη που προκύπτουν από την επιγραφή IG IV²1, αρ. 106 αντιστοιχούν σε αυτά που μετρούνται στο μνημείο. Το πρώτο αφορά 15 πλάκες που προορίζονταν για ένα *στρώμα*, ένα δάπεδο³². Από το υλικό τους αναφέρονται ως *λίθοι ποικίλοι*, δηλαδή πολύχρωμοι λίθοι. Μερικές από αυτές τις πλάκες διατηρούνται πράγματι στο πεδίο γύρω από τον ναό. Έχουν ένα πιο ανοιχτό από τους συνήθεις ασβεστολίθους, ελαφρά κοκκινωπό χρώμα και είναι διάστικτοι με λευκές κηλίδες, άρα όντως *ποικίλοι*. Ο αριθμός των 15 τεμαχίων που πρέπει να μαρτυρείται στην επιγραφή είναι ακριβώς αυτός που προκύπτει από τα μέτρα των σωζομένων πλακών ότι χρειαζόταν για τη στρώση του δαπέδου του προνάου του ναού L (εικ. 5).

Το δεύτερο μαρτυρούμενο από την επιγραφή μέγεθος αφορά την κατάξεση (*καταξοά*) της εξωτερικής επιφάνειας των τοίχων του σηκού. Με τη μελέτη των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών της ανωδομής του ναού L, πλακών του στυλοβάτη, σπονδύλων και κιονοκράνων, ο Roux απέδειξε ότι το κτίριο ήταν ένας ιωνικός πρόστυλος ναός με συμφυείς στην εξωτερική πλευρά των τοίχων του σηκού ημικίονες, δηλαδή ένας ψευδοπερίπτερος ναός³³. Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχε περιμετρικά και πολύ κοντά στους τοίχους κορινθιακή κιονοστοιχία. Κατά την επιγραφή λοιπόν καταξέσθησαν στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων του κτηρίου 13 *χώραι*³⁴, δηλαδή 13 πεδία. Όπως φαίνεται στη γραφική αποκατάσταση του ναού L από τον Roux, πράγματι, τα πεδία που διαμορφώνονταν μεταξύ των ημικίωνων στους εξωτερικούς πλευρικούς και τον οπίσθιο

²⁶ Βλ. π.π. και υποσημ. 20.

²⁷ IG IV²1, αρ. 106, στ. 34-35: ...τῶν εἰς τὴν εὐθυντηρίαν καὶ ἀντιθέματων λίθων τομᾶς, τετραποδιᾶν ἑβδεμηήκοντα μιᾶς ἡμισσοῦσας... Στ. 88-90: ...τομᾶς τᾶς εἰς τὴν κρηπίδα λίθων θέσιος, λίθων | [ἐκ]ατὸν ἐξήκοντα... ἔλομένωι ἐκάσταν τὴν τετραποδιᾶν] δραχμῶν δεκαδύο, τὸ ἐπιδέκατον ...

²⁸ Βλ. προηγούμενη υποσημ.

²⁹ IG IV²1, αρ. 106, στ. 47-48: ...τῶν εἰς τὴν κρηπίδα λίθων θέσιος, λίθων | [ἐκ]ατὸν ἐξήκοντα...

³⁰ Πρβλ. Roux 1961, 229. 236 και π.π. υποσημ. 22.

³¹ Roux 1961, πίν. 65-66.

³² IG IV²1, αρ. 106, στ. 97-99: ...τᾶς θέσιος ... λίθων ποικίλων τοῦ στρώματος Δαμοφιλωι [λί]θων <δεκα>πέντε, ἔλομένωι τὸν λίθον δραχμῶν [δε]κατετῶρων δὲ ὀβολῶν χαλκῶων πέντε, ὕφαιρε[θέν]τος τοῦ ἐπιδέκατον γίνεται ΕΠ...ΙΙ[CX]. ... Η αναφερόμενη συνολική τιμή των λίθων σε σχέση με την τιμή ενός εκάστου δικαιολογεί την διόρθωση <δεκα>πέντε.

³³ Roux 1961, 232-238, πίν. 65-66.

³⁴ Σε δύο δόσεις: IG IV²1, αρ. 106, στ. 273-274 (7 *χώραι*). Στ. 283-284 (6 *χώραι*).

τοίχο του ναού ήταν 11, ενώ δύο ακόμα μεταξύ των γωνιαίων ημικίωνων και της θύρας στον πρόσθιο τοίχο του σηκού συμπλήρωναν τον αριθμό 13³⁵.

Μένει να εξετάσουμε δύο ακόμα σημαντικά μεγέθη που περιέχονται στο κείμενο της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106. Για τον εξωτερικό στυλοβάτη του κτηρίου μαρτυρούνται σ' αυτήν 40 μέλη από ασβεστόλιθο³⁶. Στην αποκατάσταση, όμως, του Roux στη θέση αυτή χωρούν μόνο 36 μέλη³⁷. Μία λύση του προβλήματος θα ήταν να υποθέσει κανείς δύο πλήρεις σειρές κίωνων στον πρόναο για να προσθέσει τις ελλείπουσες στην αποκατάσταση τέσσερις πλάκες στυλοβάτη. Τέτοιος, όμως, αρχιτεκτονικός τύπος είναι, όσο γνωρίζουμε, αμάρτυρος. Αντίθετα, μια άλλη λύση φαίνεται ότι αντιμετωπίζει το πρόβλημα. Εάν θεωρήσουμε ότι ο αρχιτέκτονας του ναού είχε σχεδιάσει ανά ένα ακόμη ημικίονα στις δύο πλευρές της θύρας του σηκού, δημιουργούνται ακόμα δύο μετακίονια διαστήματα στην πρόσοψή του, στα οποία βρίσκουν τη θέση τους οι τέσσερις επί πλέον πλάκες της επιγραφής. Αυτός ο τύπος είναι πράγματι γνωστός στην αρχιτεκτονική της εποχής. Τον βρίσκουμε με αυτήν ακριβώς τη μορφή στην πρόσοψη μακεδονικών τάφων των ίδιων περίπου με τον ναό L χρόνων, όπως στους τάφους «του Ρωμαίου» και του «πνευματικού κέντρου» (σημερινού δημαρχείου) στη Βεργίνα, λίγο πριν και μετά το 300 π.Χ. αντίστοιχα³⁸, ενώ μια ανάλογη περίπτωση, στα ίδια πάλι χρόνια, μπορούν να θεωρηθούν οι εκατέρωθεν της θύρας ελεύθεροι αλλά σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο δωρικοί κίονες με καλυκοειδή περίφυλλα κιονόκρανα στην πρόσοψη της αυλής του μαιωλείου του Belevi³⁹. Η επιβεβαιούμενη επομένως από τη νέα ανάγνωση της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 αποκατάσταση της κάτοψης του ναού L από τον Roux πρέπει με βεβαιότητα σχεδόν να συμπληρωθεί με δύο ακόμη ημικίονες εκατέρωθεν της θύρας στην πρόσοψη του σηκού (εικ. 11)⁴⁰. Αυτή, άλλωστε, η διόρθωση υποστηρίζεται από δύο ακόμα παρατηρήσεις. Πρώτον, εξηγεί το γιατί οι πέντε στενότερες πλάκες που ο Roux αποκαθιστά σε επαφή με το θυραίο τοίχο ως συνέχεια του δαπέδου δεν περιλαμβάνονται στον αριθμό των 15 πλακών του δαπέδου του προνάου που αναφέρονται στην επιγραφή⁴¹ και, δεύτερον, ανταποκρίνεται καλύτερα στην έννοια της «χώρας», που χρησιμοποιήσαν οι συντάκτες της επιγραφής αδιακρίτως για τα 13 πεδία της κατάξεσης, στα οποία συμπεριέλαβαν και τα δύο της πρόσοψης του σηκού⁴². Με τις παραστάδες της θύρας μόνες ως όριο της μιας πλευράς τους τα πεδία αυτά δύσκολα θα δημιουργούσαν την αίσθηση μιας σαφώς περιγεγραμμένης κλειστής περιοχής.

Μια ακόμα δυσκολία εντοπίζεται στην αντιστοίχιση των μεγεθών που προκύπτουν από την επιγραφή IG IV²1, αρ. 106 και εκείνων του μνημείου σχετικά με τον στυλοβάτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας του ναού. Στο κείμενο της επιγραφής αναφέρεται η τοποθέτηση 21 λίθων⁴³, ενώ στην αποκατάσταση (του Roux), η οποία βασίστηκε στη μελέτη του σωζόμενου επί τόπου και διάσπαρτου υλικού και που από τα στοιχεία που ήδη παρατέθηκαν εδώ αποδεικνύεται γενικά ορθή, φαίνεται ότι χρειάστηκαν 23 λίθοι. Στο σημείο που βρίσκεται σήμερα η έρευνα, ως μόνη πιθανή λύση του προβλήματος φαίνεται η υπόθεση ότι η τοποθέτηση των δύο πλακών που δεν εμφανίζονται στην επιγραφή, καθώς και το *ἐπιδέκατον* της παραγγελίας για τον εσωτερικό στυλοβάτη, αναφέρονταν στη συνέχεια του κειμένου που σώζεται πολύ αποσπασματικά στην πίσω πλευρά της στήλης.

Την ταύτιση, όμως, του ναού L με τον ναό της Αφροδίτης στο Ασκληπιείο υποστηρίζουν και άλλες πληροφορίες που μας προσφέρει η νέα, πληρέστερη ανάγνωση της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106. Στις φράσεις που αναφέρουν *ἀγωγή πύρων* και *πύρους ἀγομένους εἰς τὸ Ἀφροδίτιον* και που υπογράμμισε ήδη ο Καββαδίας ότι σημαίνουν μεταφορά του οικοδομικού υλικού σε εργοτάξιο που βρισκόταν *μακριά* από το κέντρο του ιερού, προστίθεται τώρα η πληροφορία ότι μετά την πρώτη ανάθεση μεταφοράς πύρων πληρώθηκαν εργασίες

³⁵ Για τα δύο αυτά πεδία βλ. π. κ., και υποσημ. 42.

³⁶ IG IV²1, αρ. 106, στ. 95-97: ...*δαπάναι· ἐργῶναι Δαμοφίλωι τὰς θέσιος τοῦ στυλοβάτα λίθων τεσσαράκοντα*.

³⁷ Βλ. π.π., υποσημ. 33.

³⁸ Ρωμαίος 1951. Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2005, 186-194 με σχέδια. Ήδη το σχήμα αυτό εμφανίζεται λίγο μετά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα στο εσωτερικό του τάφου «της Ευρυδικής» στη Βεργίνα, ως διακόσμηση του τοίχου απέναντι από την είσοδο του κύριου θαλάμου, Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2005, 184-186 με εικόνες.

³⁹ Heinz κ.ά. 2017, 123-125, 135, εικ. 76, 147-149, εικ. 81, πίν. 121, 124, 142. Η διάταξη αυτή της πρόσοψης με δωρικούς ελεύθερους κίονες εντοπίζεται πάλι στους μακεδονικούς τάφους (Τάφος IV της Βεργίνας, Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2005, 180-183), όπου, στον προχωρημένο 3ο αι. π.Χ., μαρτυρείται και η εκδοχή της ίδιας διάταξης με ημικίονες (τάφος στο αγρόκτημα Μπέλλα, Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2005, 201-203). Ήδη στον τάφο του Φιλίππου (Δρούγου – Σαασόγλου-Παλιαδέλη 2005, 151-167) οι δωρικοί ημικίονες εκατέρωθεν της θύρας εμφανίζονται στην πρόσοψη ανάμεσα σε δύο εντοιχισμένους πεσσούς στις γωνίες.

⁴⁰ Τα μεταξύ των ημικίωνων πεδία στην πρόσοψη του σηκού σχεδιάστηκαν στην εικ. 11 μικρότερα των υπολοίπων γύρω από τον ναό κατ' αναλογία προς τα συγγενέστερα παραδείγματα αυτής της διάταξης που αναφέρθηκαν πιο πάνω, όπου το μεταξόνιο στο οποίο ανοίγεται η θύρα είναι μεγαλύτερο των πλευρικών, προφανώς για την εξασφάλιση του απαιτούμενου πλάτους του ανοιγμάτων της. Για τη θύρα του σηκού του ναού L με τη διάταξη αυτή προκύπτει άνοιγμα πλάτους 1,20 μ. Η τήρηση του κανονικού μεταξονίου θα οδηγούσε σε πλάτος λίγο μικρότερο του μέτρου, αποτρεπτικά στενό για δίφυλλη θύρα.

⁴¹ Βλ. π.π., υποσημ. 22.

⁴² Βλ. π.π., υποσημ. 35.

⁴³ IG IV²1, αρ. 106, στ. 122-123: ...*θέσιος [τοῦ] | στυλοβάτα τὰς ἐν[δ]ον [περι]στάσιος, πρᾶταν δόσιν λίθων δεκαενός*. Στ. 139-140: ...*τὰς θέσιος τοῦ στυλοβάτα τὰς ἐν[δ]ον περιστάσιος, τὰν δευτέρην δόσιν λίθων δέκα*.

οδοποιίας για τη μεταφορά των πώρων στο Αφροδίτιον⁴⁴. Αμέσως μετά ανατέθηκε η μεταφορά της δεύτερης δόσης πώρων για τη θεμελίωση και αμέσως πάλι μετά η *ανάκαθαρσις* των τάφρων για τους τοίχους του ναού⁴⁵. Η πιθανότερη ερμηνεία αυτής της σειράς αναθέσεων είναι ότι μετά την πρώτη μεταφορά διαπιστώθηκε η δυσκολία στην κίνηση μέσα σε ένα αδιαμόρφωτο ακόμα τοπίο, όπως θα ήταν ο χώρος μεταξύ του κέντρου του Ασκληπιείου και του περίπου 600 μ. μακριά από αυτό ιερού της Αφροδίτης, και αποφασίστηκε η διάνοιξη δρόμου που θα επέσπευδε τη μεταφορά. Τότε ανατέθηκε η δεύτερη δόση και παράλληλα ο καθαρισμός ή η τελική διαμόρφωση των θεμελιών, τα οποία θα είχαν διανοιχθεί ένα διάστημα πριν από την απόφαση για διάνοιξη του δρόμου. Με όλα αυτά επιβεβαιώνεται ότι το εργοτάξιο για το ιερό της Αφροδίτης και επομένως η θέση του ναού βρισκόταν, όταν άρχισαν οι εργασίες, σε ένα παρθένο τοπίο, στην περιφέρεια του ιερού χώρου, μακριά από το κέντρο του Ασκληπιείου.

Η νέα ανάγνωση της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 επιτρέπει να απαντήσει κανείς και στα κρίσιμα ερωτήματα που τέθηκαν εδώ στην αρχή, δηλαδή γιατί ο Πausanias χρησιμοποίησε τη λέξη *ιερόν* και όχι *ναός*, και αν η Αφροδίτη και η Θέμις είχαν ένα κοινό ή χωριστά ιερά στο Ασκληπιείο. Στην επιγραφή αναφέρεται ότι αμέσως μετά την ανάθεση του έργου της ανακαθάρασης των θεμελιών ανατέθηκε σε εργολάβο η *μεταφορά τῶς ποτευχᾶς καὶ τοῦ βωμοῦ*⁴⁶. Πενιχρά λείψανα του νέου βωμού, που αντικατέστησε κατά την επιγραφή τον καταργηθέντα, αποκάλυψε πριν από 50 χρόνια ο Roux⁴⁷. Ο νέος βωμός κατασκευάστηκε αξονικά μπροστά από το ναό L, σε απόσταση περίπου 2,6 μ. από την αναβάθρα του. Κατά την επιγραφή, όμως, μαζί με τον βωμό μεταφέρθηκε και μία *ποτευχά*. Η δωρική λέξη *ποτευχά*, στην αττική και ιωνική διάλεκτο *προσευχή*, δηλώνει έναν τόπο προσευχής, έναν μικρό οίκο λατρείας⁴⁸. Αυτή επομένως η πληροφορία της επιγραφής σημαίνει ότι υπήρχαν στον χώρο που θα ανεγείρονταν ο ναός της Αφροδίτης παλαιότερες απλές ιερές κατασκευές, που περιελάμβαναν έναν μικρό ιερό και βωμό, που λόγω σεβασμού δεν έπρεπε να διαλυθούν αλλά να μεταφερθούν, ώστε να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος για τον καινούριο, περικαλλή ναό. Η μαρτυρία αυτή της επιγραφής για την ύπαρξη παλαιότερων κτιρίων στον χώρο του ναού L επιβεβαιώθηκε κατά τη μετανασκαφική έρευνα από τα ευρήματα στα βαθύτερα, αδιατάρακτα από τις παλαιότερες ανασκαφές στρώματα μεταξύ των κρατευτών του σηκού (εικ. 12)⁴⁹. Τα ευρήματα αυτά, τα οποία λόγω της θέσης εύρεσής τους μέσα στη στοιβή, τη θεμελίωση του ναού, προέρχονται με βεβαιότητα από παλαιότερη λατρευτική δραστηριότητα στο χώρο, είναι πράγματι όστρακα αρχαϊκών και κλασικών αγγείων, καθώς και τεμάχια χαρακτηριστικά μικρών πήλινων κεραμίδων, που ανήκαν σε στέγη ενός πολύ μικρότερου από τον ναό L κτηρίου. Τόσο λοιπόν η μαρτυρία της επιγραφής όσο και τα επί τόπου ευρήματα αποδεικνύουν ότι στη θέση που ανεγέρθηκε ο ναός L υπήρχε ήδη ένας τόπος λατρείας με περισσότερες από μία κατασκευές, ένα ιερό δηλαδή. Και είναι λογικό να υποθέσουμε ότι και μετά την ανέγερση του νέου ναού ο τόπος αυτός λατρείας διατήρησε τον χαρακτήρα του ιερού, του ιερού χώρου με περισσότερες κατασκευές. Αυτόν λοιπόν τον χαρακτήρα του τόπου στον οποίο λατρευόταν η Αφροδίτη στο Ασκληπιείο απέδωσε ο Πausanias ονομάζοντάς τον *ιερόν*. Η αναφορά στην υστερότερη, σχετική με επισκευές επιγραφή IG IV²1, αρ. 107, η οποία δυστυχώς σώζεται ελλιπέστατα, σε *ναό* της Αφροδίτης⁵⁰, σε ένα μεμονωμένο δηλαδή κτήριο, όπου, σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν εδώ, νοείται ο ναός L, σε αντιδιαστολή με τους όρους *ιερόν* του Πausanias και *Αφροδίτιον* της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106, οι οποίοι παραπέμπουν σε ιερό χώρο με περισσότερα κτίσματα, ενισχύει την παραδοχή της ύπαρξης και άλλων κατασκευών στον χώρο. Γι' αυτές, μάλιστα, τις κατασκευές η μέχρι τώρα ασαφής τεκμηρίωση παλαιότερων ερευνητών παρέχει ίσως κάποιες ενδείξεις.

Γύρω από τον ναό L δεν έχουν επισημανθεί μέχρι στιγμής άλλες κατασκευές εκτός από μια μεγάλη ελληνιστική δεξαμενή περί τα 20 μ. στα βορειοανατολικά του⁵¹. Όμως στο σχέδιο της *Expédition scientifique de Morée*, που έγινε τον πρώιμο 19ο αιώνα⁵², σημειώνονται στην περιοχή του ναού L με τον χαρακτηρισμό *murs antiques*, δηλ. *αρχαίοι τοίχοι* (εικ. 13), αφενός τοίχοι που φαίνεται να αντιστοιχούν στις διαστάσεις του ναού και αφετέρου άλλος τοίχος σε σχήμα Γ, με τη μία του κεραία, μήκους περ. 9,75 μ., σε απόσταση περ. 9 μ. προς τα βόρεια των αντιστοιχούντων προς τον ναό λειψάνων, και την άλλη, μήκους περ. 3,5 μ., σε απόσταση περ. 7 μ. προς τα βορειοανατολικά τους⁵³. Σήμερα βέβαια τα λείψανα τοίχου σε σχήμα Γ δεν διακρίνονται στο έδαφος και μπορεί πλέον να έχουν εντελώς εξαφανισθεί από τη μακρόχρονη καλλιέργεια του εδάφους. Όμως η γειτονική μεγάλη δεξαμενή σημειώνεται επίσης στο σχέδιο της *Expédition*. Έτσι το σχέδιο ελέγχθηκε ως προς την

⁴⁴ Η πρώτη ανάθεση της μεταφοράς πώρων στους στ. 17-19 της επιγραφής. Η πληρωμή της οδοποιίας στους στ. 22-23: *τῶι ἐγδεξαμένωι τὰν ὁδο[π]οίαν τῶν πώρων τῶν εἰς τὸ Ἀφροδίτιον ἀγομέλων Ἡρακλείδαι ΕΠΨ*.

⁴⁵ IG IV²1, αρ. 106, στ. 23-25 και 25-27 αντιστοιχῶς.

⁴⁶ IG IV²1, αρ. 106, στ. 27-28.

⁴⁷ Roux 1961, 224, πίν. 67,6.

⁴⁸ Liddell κ.ά. 2011, λ. προσευχή.

⁴⁹ Οι κρατευτές του δαπέδου του σηκού αποδείχθηκε ότι εδράζονται στον βράχο, σε βάθος από το δάπεδο του σηκού περίπου 1,60 μ.

⁵⁰ IG IV²1, αρ. 107, στ. 11-12.

⁵¹ Πέππα-Παπαϊωάννου 2007, 308-309, 312-313.

⁵² Βλ. π.π., υποσημ. 3.

⁵³ Μέτρηση επί του σχεδίου κατ' αναλογία προς τις γνωστές διαστάσεις της δεξαμενής.

πιστότητά του με μέτρηση της πραγματικής απόστασης μεταξύ των λειψάνων του ναού L και της δεξαμενής και αποδείχθηκε ότι οι εμφανιζόμενες σ' αυτό αποστάσεις αποκλίνουν πολύ από την πραγματικότητα. Παρ' όλα αυτά, η σημείωση πριν από 200 περίπου χρόνια του τοίχου σχήματος Γ, όπως αυτή εμφανίζεται στο παλιό σχέδιο, δεν είναι εύκολο να οφείλεται σε λανθασμένη ανάγνωση των λειψάνων αποκλειστικά του ναού και αποτελεί ισχυρή ένδειξη ύπαρξης και διατήρησης τότε λειψάνων και άλλων πλην του ναού κτιρίων στην περιοχή του. Απαλλοτρίωση του χώρου και προσεκτική έρευνα είναι πιθανόν να εντοπίσουν διατηρούμενα ακόμη ίχνη τους.

Ποια άλλα κτίρια θα μπορούσε να περιέχει το ιερό; Την απάντηση σε αυτό το ερώτημα διευκόλυνε η πρόσφατη μετανασκαφική έρευνα στον ναό Λ. Η σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή και καταλήστευση των λειψάνων του είναι εντυπωσιακή (εικ. 6). Πολλά από τα μέλη των θεμελίων του από τον χαρακτηριστικό μαλακό, κοκκινωπό πωρόλιθο εντοπίζονται σε δεύτερη χρήση στα ρωμαϊκά κτίρια στην κοντινή του περιοχή (εικ. 14). Επειδή τα μέλη αυτά είναι έντονα διαβρωμένα και φθαρμένα, πρέπει να έμειναν για μεγάλο διάστημα εκτεθειμένα πριν από την επανάχρησή τους στα κτίρια της Ρωμαιοκρατίας. Και αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι η ερείπωση του ναού Λ έφθασε στα θεμέλιά του αρκετά νωρίς, ώστε νωρίς, πριν από την επίσκεψη του Πausανία στο τρίτο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ., να αρχίσει και η ανακύκλωση του υλικού του. Με το συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και η πληροφορία του περιηγητή⁵⁴ ότι η Στοά του Κότυος, η οποία βρισκόταν απέναντι από τον ναό Λ, είχε ερειπωθεί πολύ πριν τον καιρό του και ξαναχτίστηκε λίγο πριν από την επίσκεψή του από τον Ρωμαίο συγκλητικό Αντωνίνο. Ο ναός Λ, επομένως, δεν θα μπορούσε να είναι ούτε ο ναός της Αφροδίτης, ούτε και ο σε σχέση με αυτόν αναφερόμενος από τον Πausανία ναός της Θέμιδος. Και αυτό γιατί ο ναός αυτός, την εποχή του Πausανία, είτε ήταν ισοπεδωμένος είτε –το πιθανότερο, αν κρίνει κανείς από τη μαρτυρούμενη κατάσταση της Στοάς του Κότυος πριν από την ανακαίνισή της– βρισκόταν ακόμη στη θέση του ως πολύ χαμηλό, ληλατημένο ερείπιο και επομένως είτε η ύπαρξή του δεν επισημάνθηκε καν στον περιηγητή είτε αυτός ο ίδιος δεν το θεώρησε άξιο να τον μνημονεύσει. Έτσι, η θεότητα που λατρευόταν στον ναό Λ μένει να προσδιορισθεί. Ο Πausανίας πάντως δεν είδε εκεί ένα χωριστό ιερό αφιερωμένο στη Θέμιδα. Η φράση του *και Άφροδίτης ιερὸν και Θέμιδος* μπορεί να σημαίνει μόνο ένα κοινό ιερό των δύο θεοτήτων στην περιοχή του Ασκληπιείου, το οποίο πρέπει να είναι αυτό, στον χώρο του οποίου αποδεικνύεται πλέον ότι υπήρχε ο ναός της Αφροδίτης.

Η συλλατρεία Αφροδίτης και Θέμιδος μέσα σε ένα ιερό του Ασκληπιού δεν ξενίζει. Η σύζευξη των δύο θεοτήτων έχει τις ρίζες της μέσα στην ίδια την παράδοση της λατρείας του Ασκληπιού. Είναι γνωστό ότι ως κορυφαίο ίαμα του Ασκληπιού προβαλλόταν η ανάσταση του γιου του Θησέα Ιππολύτου. Αξίζει να παρατεθεί εδώ κάπως αναλυτικότερα ο σχετικός μύθος⁵⁵ για να αναδειχθούν τα στοιχεία που συνθέτουν τη σχέση των τριών θεοτήτων, Ασκληπιού, Αφροδίτης και Θέμιδος. Ο γιος του Θησέα Ιππόλυτος τιμούσε ιδιαίτερα την Άρτεμη, θεά του κυνηγιού και της αγνείας, και θέλοντας να μείνει πάντα αγνός, αγνοούσε τη θεά του έρωτα Αφροδίτη. Η Αφροδίτη τον τιμώρησε γι' αυτό και ενέπνευσε στη μητριά του Φαίδρα παράφορο έρωτα γι' αυτόν. Εκείνος δεν ανταποκρίθηκε και η Φαίδρα πικραμένη τον κατηγορήσε ψευδώς στον πατέρα του ότι προσπάθησε να τη βιάσει. Ο Θησέας καταράστηκε τότε τον Ιππόλυτο και παρακάλεσε τον Ποσειδώνα να τον τιμωρήσει. Ο θεός εμφάνισε έναν άγριο ταύρο μπροστά στο άρμα του Ιππολύτου, που έφευγε μακριά από την οργή του πατέρα του, με αποτέλεσμα τα άλογά του να αφηνιάσουν και ο Ιππόλυτος πέφτοντας από το άρμα να μπλεχτεί στα ηνία και να σκοτωθεί. Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου μια στήλη ήταν στημένη ξεχωριστά από όλες τις άλλες στήλες με τα ίαματα των ασθενών και προέβαλλε στον επισκέπτη το κορυφαίο αυτό θαύμα του θεού. Σ' αυτήν ήταν γραμμένο ότι ο Ιππόλυτος είχε μετά την ανάστασή του αναθέσει 20 ίππους στο ιερό⁵⁶, προφανώς ως ευχαριστία στον Ασκληπιό. Και επειδή ο Πausανίας αντιδιαστέλλει τις άλλες στήλες των ιαμάτων, που γράφτηκαν ως γνωστόν τον 4ο αι. π.Χ., και τη στήλη αυτή, χαρακτηρίζοντάς την *αρχαία*, γίνεται φανερό ότι η ανάσταση του Ιππολύτου προβαλλόταν ιδιαίτερα στην Επίδαυρο με την αρχαιότροπη στήλη ως κεντρικό στοιχείο των αρχών της λατρείας του θεού και του ιερού. Στην τόσο στενά συνδεδεμένη με το έργο του Ασκληπιού περιπέτεια αυτή του Ιππολύτου η Αφροδίτη είχε σημαντικό ρόλο ως θεά του έρωτα, πηγής της ζωής που ανανεώνεται με τον θάνατο. Με τη λατρεία του Ιππολύτου και του Ασκληπιού ήταν συνδεδεμένη η θεά και στην Τροιζήνα, όπου τοποθετούσαν την περιπέτεια του Ιππολύτου⁵⁷, ως *Κατασκοπία* ή *Πάνδημος*. Αλλά και στην Αθήνα, όπου λεγόταν ότι τη λατρεία της την εισήγαγε ο Θησέας, λατρευόταν στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης ως Πάνδημος⁵⁸. Πολύ κοντά στο ιερό της, μεταξύ αυτού και του ιερού του Ασκληπιού, υπήρχε μνήμα του Ιππολύτου, με το οποίο συνδεόταν λατρεία της θεάς, την οποία επικαλούνταν ως *Άφροδίτην έφ'*

⁵⁴ Πausανίας 2.27.6: *...ἦν γὰρ στοὰ καλουμένη Κότυος, καταρρύντος δέ οἱ τοῦ ὀρόφου διέφθαρτο ἥδη πᾶσα ἄτε ὠμῆς τῆς πλίνθου ποιηθείσα, ἀνωκοδόμησε [Ἀντωνίνος] καὶ ταύτην.*

⁵⁵ Grimal 2002, λ. Hippolyte. LIMC VI, 445-446.

⁵⁶ Πausανίας 2.27.4.

⁵⁷ Οικονομίδου 2015, 90-117, 132-166.

⁵⁸ Πausανίας 1.22.3.

Ἰππολύτῳ⁵⁹. Καί αντικρυστά στο μνήμα υπήρχε ναός της Θέμιδος⁶⁰. Στην έρευνα θεωρείται ότι η αθηναϊκή λατρεία της Αφροδίτης και του Ἰππολύτου προϋπήρξαν της έλευσης του Ασκληπιού από την Επίδαυρο στην Αθήνα το 420 π.Χ. και ότι, λόγω του μύθου της ανάστασης του ήρωα από τον θεό, η περιοχή τους θεωρήθηκε κατάλληλη για την εγκατάσταση του τελευταίου⁶¹. Πάντως, είτε η λατρεία Αφροδίτης-Ἰππολύτου προηγήθηκε ή είχε ήδη συνδιαμορφωθεί με την τριζηνιακή και την επιδαυρία παράδοση όταν ήλθε ο Ασκληπιός στην Αττική⁶², η τοπογραφία του αθηναϊκού ιερού μας διέσωσε υπαινικτικά και τη λειτουργία της Θέμιδος στην περιπέτεια του Ἰππολύτου και στο θαύμα του Ασκληπιού: ο ναός της Θέμιδος ήταν χωροθετημένος μπροστά στο μνήμα του Ἰππολύτου. Φαίνεται λοιπόν ότι η Αφροδίτη και η Θέμις συνδέθηκαν οργανικά στον κεντρικό αυτό ασκληπιακό μύθο. Η πρώτη, ως θεά του έρωτα, ήταν ο μοχλός στην πορεία προς το θάνατο και την ανάσταση του Ἰππολύτου. Καί η δεύτερη αποτελούσε την προσωποποίηση του δικαίου και των θεσμών, που από την πλευρά του Θησέα επέβαλλαν την τιμωρία/θάνατο του Ἰππολύτου, ενώ από την πλευρά του Ἰππολύτου, που τιμωρήθηκε αναίτιος, απαιτούσαν την αποκατάσταση της αδικίας και την επαναφορά του στη ζωή. Είναι αποκαλυπτική για τον ρόλο της Θέμιδος στο Ασκληπείο της Επιδαύρου η πληροφορία επιγραφής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από το ιερό, ότι στο ιερατείο του περιλαμβανόταν πυρφόρος Δικαιοσύνης⁶³. Η κοινή λατρεία των δύο θεοτήτων με αναφορά στο μύθο του Ἰππολύτου αποτελούσε δηλαδή μια παράφραση ή καλύτερα έναν διπολικό συμβολισμό του θεμελιώδους θεσμού της φύσης, της ανανέωσης μέσω του θανάτου, που ήταν και η ίδια η θεία οντότητα αλλά και η βάση της ιαματικής τέχνης του Ασκληπιού.

Από όλα όσα εκτέθηκαν εδώ προκύπτει το συμπέρασμα ότι στο ιερό της Επιδαύρου το Αφροδίτιον ήταν το ιερό που συνδεόταν με την αρχέγονη ιαματική πράξη του Ασκληπιού, το θαύμα δηλαδή της ανάστασης του Ἰππολύτου, και ότι μέσα σε αυτό, στην περιοχή γύρω από τον ναό L, όπου, όπως αναφέρθηκε, υπάρχουν ασαφείς μαρτυρίες και για άλλα κτίσματα, πρέπει να υπήρχε και τόπος λατρείας της Θέμιδος. Το Αφροδίτιον της επιγραφής IG IV²1, αρ. 106 πρέπει να είναι το Αφροδίτης Ιερόν και Θέμιδος του Πausania. Το άλσος μέσα στο οποίο γράφει ο περιηγητής ότι βρισκόταν το ιερό πρέπει να έφθανε, όπως ήδη αναφέρθηκε, μέχρι τους πρόποδες του Κυνορτίου Όρους, ενώνοντας το σεβάσμιο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα με το φημισμένο ιερό του γιού του. Οι δύο λατρευτικοί χώροι από την αρχή ως το τέλος της ύπαρξής τους αποτέλεσαν ένα ενιαίο ιερό, το Ίερόν Απόλλωνος Μαλεάτα και Άσκληπιού⁶⁴, και το Αφροδίτιον αναπτύχθηκε μέσα σ' αυτό το κοινό ιερό και στο άλσος που πρέπει να το κάλυπτε σχεδόν ολόκληρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blouet 1833: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, τόμ. II, Paris 1833.
- Burford 1969: A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidaurus*, Liverpool 1969.
- Δάκαρης 1986: Σ. Δάκαρης, *Δωδώνη. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Ιωάννινα 1986.
- Δρούγου κ.ά. 2005: Στ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο τόπος και η ιστορία του*, Αθήνα 2005.
- Grimal 2002: P. Grimal, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Paris 2002.
- Heinz κ.ά. 2017: R. Heinz – G. Kaymak – J. Weber – K. Bayer, *Das Mausoleum von Belevi. Bauforschung*, Forschungen in Ephesos herausgegeben vom Österreichischen Archäologischen Institut, Bd. VI/1, Wien 2017.
- IG IV²1: F. Hiller de Gaertringen, *Inscriptiones Graecae, vol. IV Editio minor: Inscriptiones Argolidis, Fasc. primus, Inscriptiones Epidavri*, Berolini 1929.
- Καββαδίας 1892: Π. Καββαδίας, Ανασκαφή εν Επιδαύρω, *ΠΑΕ* 1892, 54-56.
- Καββαδίας 1900: Π. Καββαδίας, *Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω*, Αθήναι 1900.
- Καββαδίας 1906: Π. Καββαδίας, Περί των εν Επιδαύρω ανασκαφών και εργασιών, *ΠΑΕ* 1906, 91-116.
- Lambrinoudakis – Prignitz 2020: V. Lambrinoudakis – S. Prignitz, Neue Bauinschriften aus Epidaurus, *ZPE* 213 (2020), 117-137.
- Λεμπιδάκη 2003: Ε. Λεμπιδάκη, *Μικρά ιερά στο Ασκληπείο της Επιδαύρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003.

⁵⁹ Οικονομίδου 2015, 107-110, 152-155.

⁶⁰ Πausanias 1.22.1: μετά δὲ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ταῦτη πρὸς τὴν ἀκρόπολιν ἰοῦσι Θέμιδος ναὸς ἐστὶ. κέχωσται δὲ πρὸ αὐτοῦ μνήμα Ἰππολύτῳ.

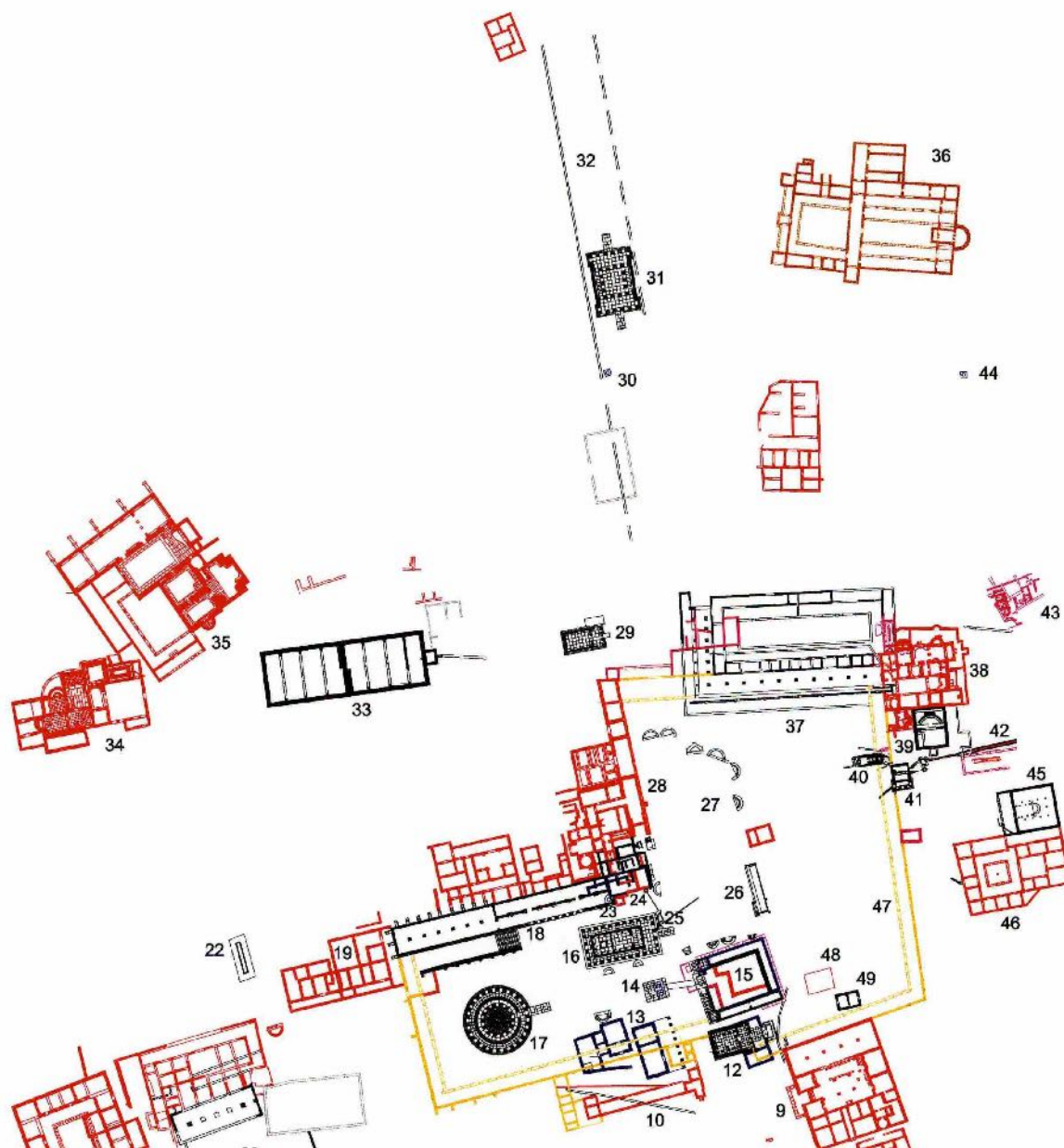
⁶¹ Βλ. π.π., υποσημ. 59.

⁶² Πριν από την Αθήνα ο θεός είχε φθάσει νωρίτερα, στη δεκαετία 430-420, λόγω του μεγάλου λοιμού, στον Πειραιά.

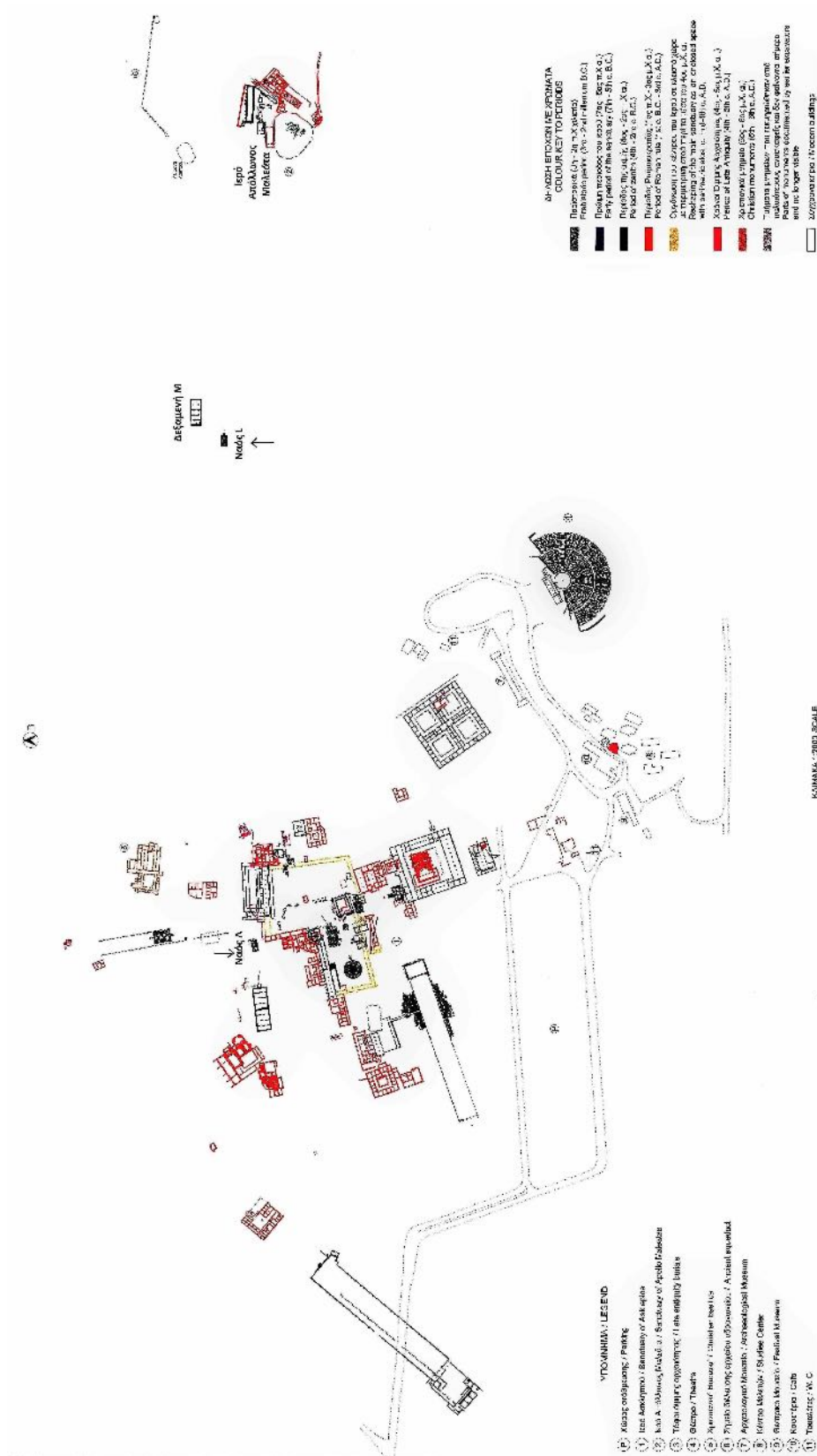
⁶³ Καββαδίας 1900, 137 = IG IV² 1, 407, στ. 7-8, 226 μ.Χ. Η εξειδίκευση του ρόλου της Θέμιδος με την έννοια της Δικαιοσύνης οφείλεται πιθανώς στην αναδιοργάνωση της επιδαυρίας λατρείας με τη φιλοσοφική διάθεση του Αδριανού, βλ. σχετικά Melfi 2010, 332-333. Πάντως, η διπολική λειτουργία Αφροδίτης και Θέμιδος φαίνεται ότι διέτρεχε γενικότερα τη σχέση των δύο θεοτήτων. Οι ναοί τους ήταν και στη Δωδώνη κοντά μεταξύ τους και με την Ιερά Οικία στο κέντρο του χώρου, Δάκαρης 1986, 50-53, 55-56.

⁶⁴ Καββαδίας 1900, 15, 182-183.

- Liddell κ.ά. 2011: H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones, *Greek-English Lexicon* [electronic resource]/Thesaurus Linguae Graecae, 2011.
- Melfi 2010: M. Melfi, Rebuilding the myth of Asklepios at the sanctuary of Epidauros in the Roman period στο: A. D. Rizakis – C. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Μελετήματα 63, Αθήνα 2010, 329-340.
- Οικονομίδου 2015: Ε. Οικονομίδου, *Το «Ασκληπιείο» στο ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα. Ο Ιππόλυτος και η σχέση του με τον Ασκληπιό και άλλους ήρωες θεραπευτές*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2015.
- Πέππα-Παπαϊωάννου 2007: Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, Τα υδραυλικά έργα και η χρήση του νερού στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, στο: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Α. Λαιμού – Λ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (επιμ.), *άμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα 2007, 305-318.
- Roux 1961: G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*, Paris 1961.
- Ρωμαίος 1951: Κ. Ρωμαίος, *Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 14, Αθήναι 1951.

Εικ. 1. Σχέδιο του βόρειου τμήματος του Ασκληπιείου Επιδαύρου. Με αριθμό 29 ο ναός Λ, με 49 ο περίβολος Υ (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

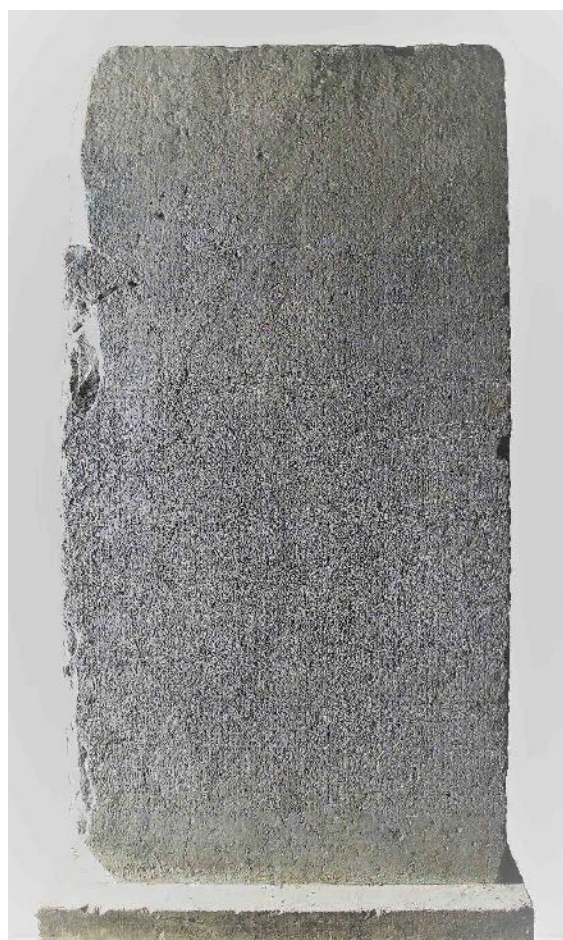

Εικ. 2. Γενικό σχέδιο του ιερού του Απόλλωνος Μαλαέατα και Ασκληπιού (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

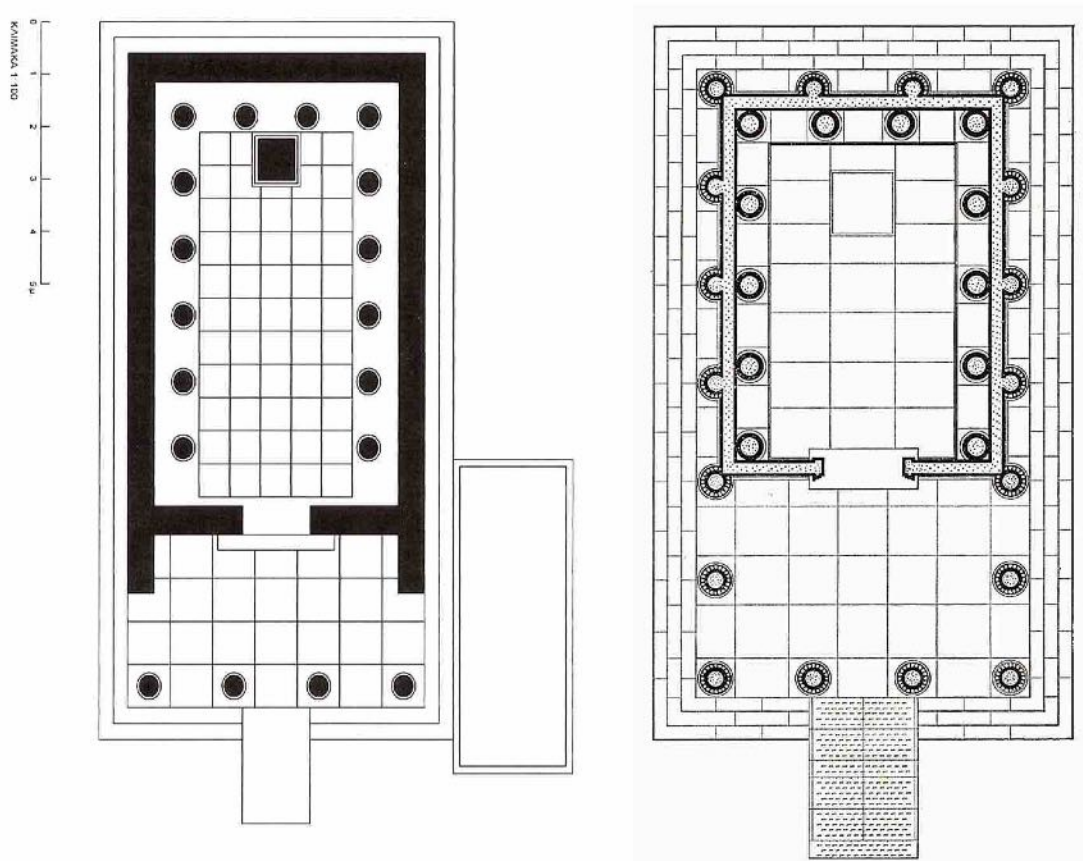

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία Google του χώρου του ιερού Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού (επεξεργασία Β. Λαμπρινουδάκης).

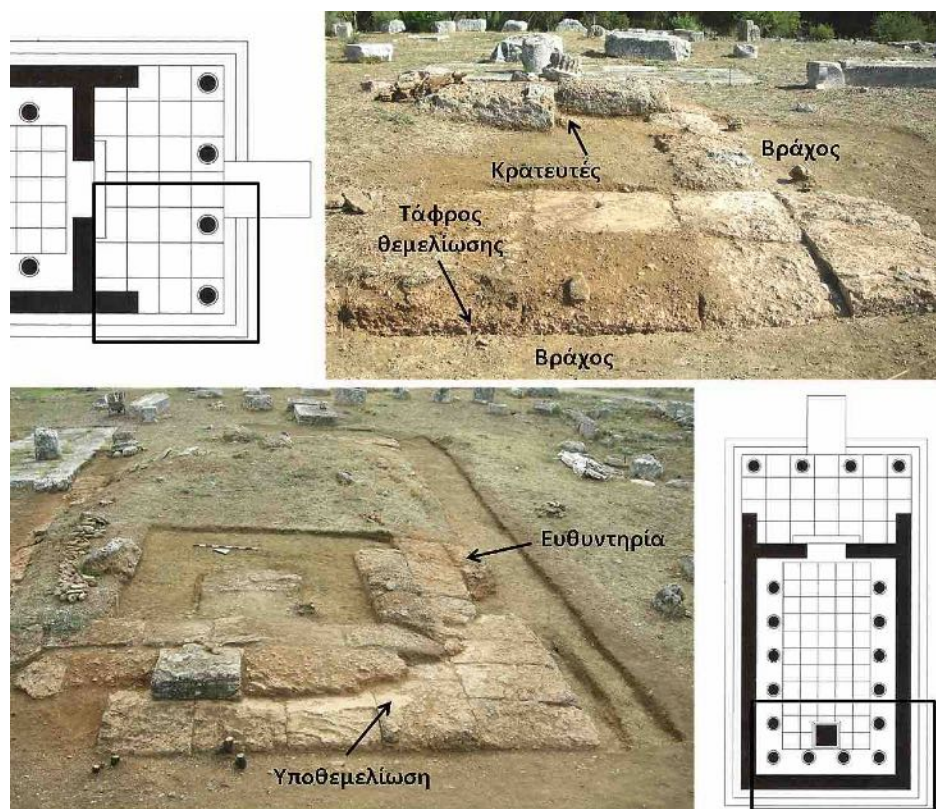
Εικ. 4. Η στήλη IG IV²1, αρ. 106, οπίσθια πλευρά (φωτ. S. Prignitz).

Εικ. 5. Κατόψεις των ναών Λ και L στη σχετική βιβλιογραφία (Λ: Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ. L: Roux 1961, πίν. 65)

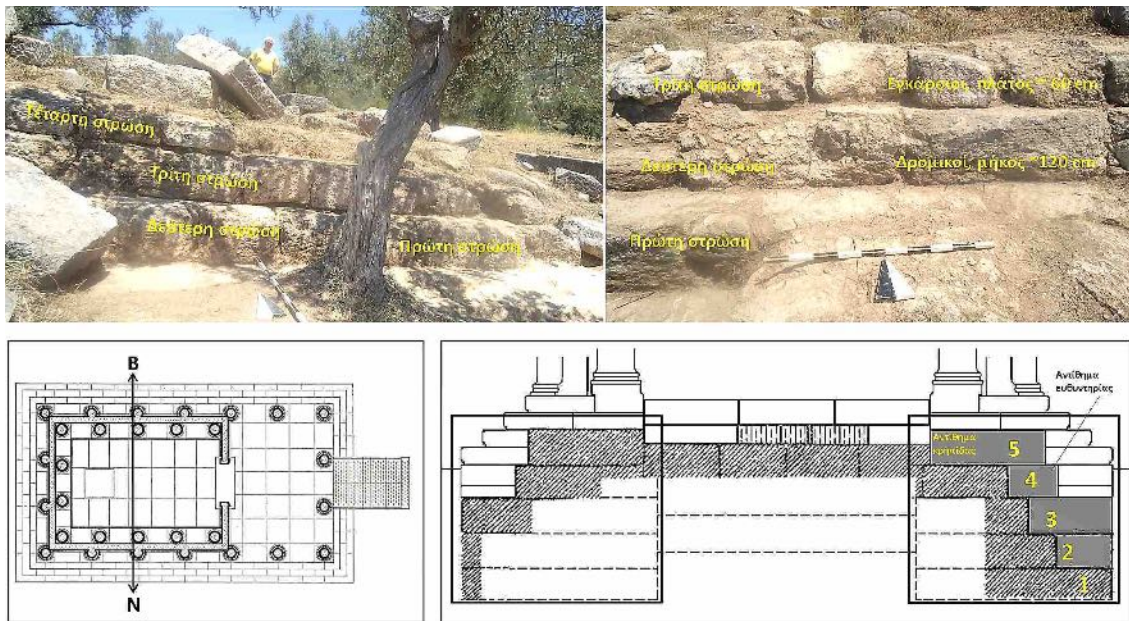
Εικ. 6. Τα ερείπια του ναού Λ από τα ανατολικά [Αρχείο ανασκαφής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ)].

Εικ. 7. ΝΔ τμήμα των λειψάνων της θεμελίωσης του ναού Λ (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

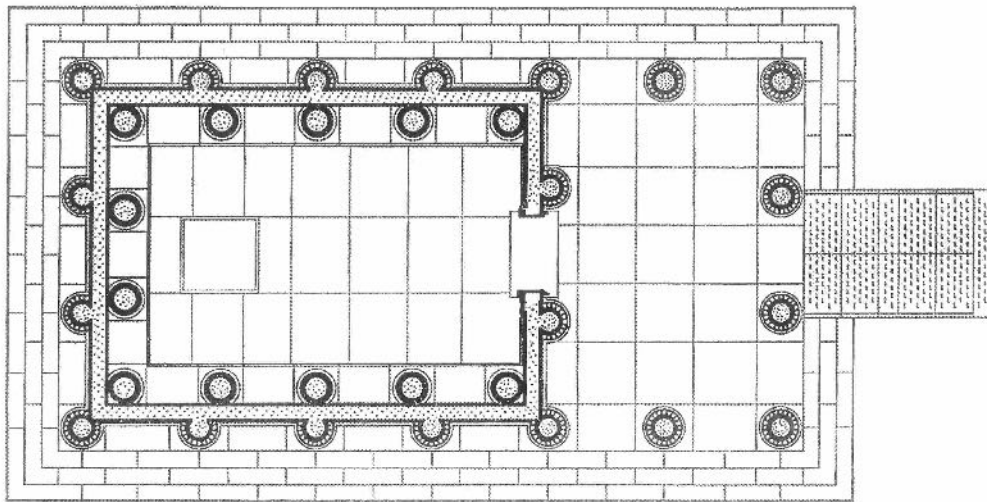
Εικ. 8. Τα λείψανα του ναού Λ από τα ανατολικά (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

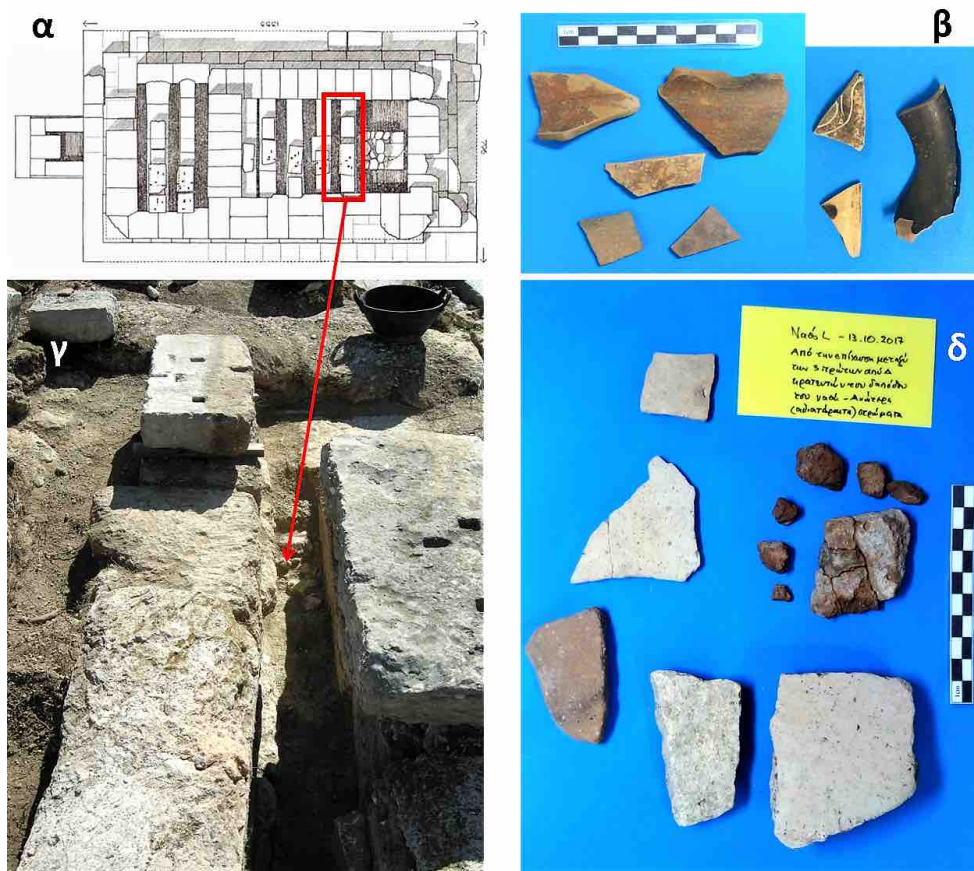
Εικ. 9. Λιθόπλινθοι από πώρο στη Ν. πλευρά του θεμελίου του ναού L και εγκάρσια τομή στο κρηπίδωμά του. Σημειώνονται: με πυκνή διαγράμμιση οι σωζόμενοι πωρόλιθοι των θεμελίων, με γκρι οι απολεσθέντες πωρόλιθοι θεμελίων, με λευκό οι ασβεστόλιθοι της ευθυνηρίας και της κρηπίδας, και με αραιά διαγράμμιση οι σωζόμενοι ασβεστόλιθοι της υποδομής του δαπέδου του σηκού (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

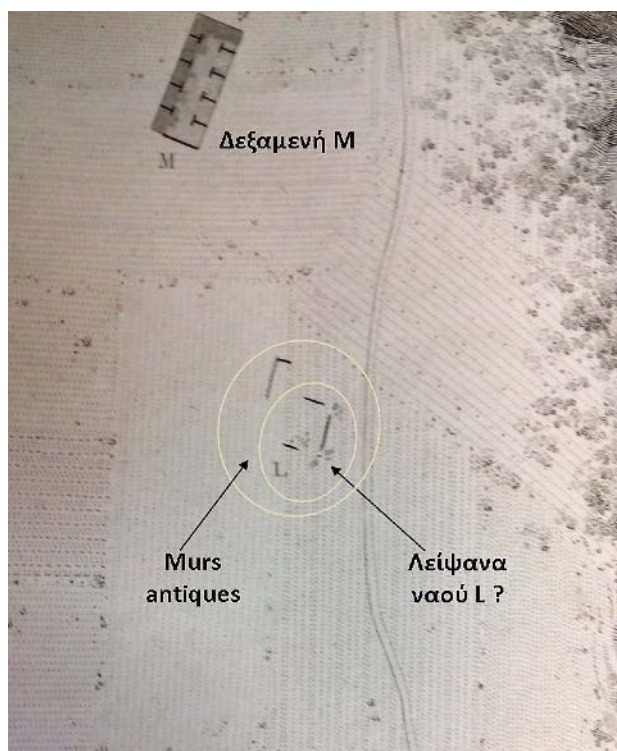
Εικ. 10. Σωζόμενοι λιθόπλινθοι από πώρο στη ΒΔ γωνία του θεμελίου του ναού L (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

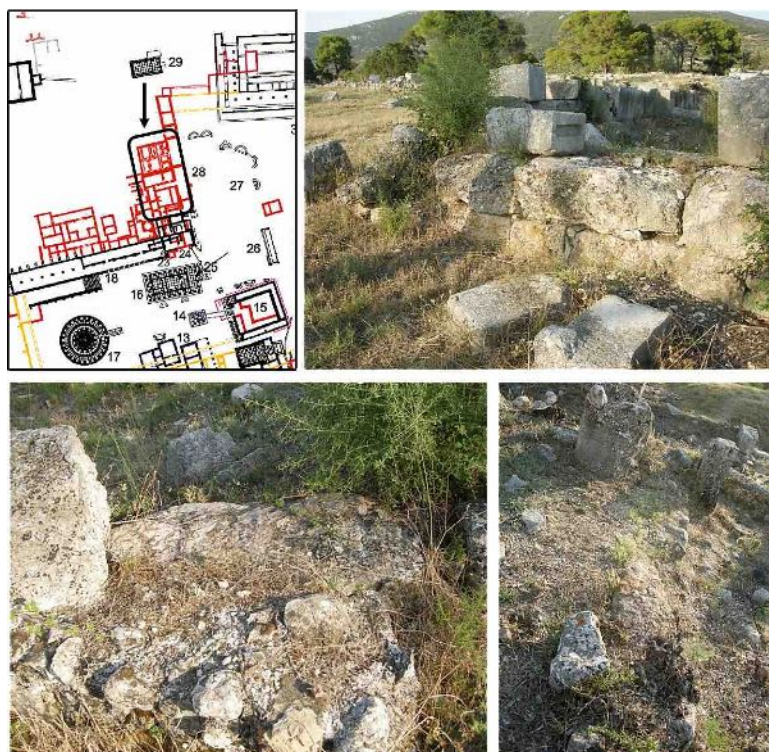
Εικ. 11. Νέα πρόταση κάτοψης του ναού L με τέσσερις ημικίονες στην πρόσοψη του σηκού (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

Εικ. 12. α, γ) Ανασκαφή μεταξύ δύο κρατεντών του δαπέδου του σηκού του ναού L. β) Όστρακα από την ανασκαφή. δ) Τεμάχια κεραμίδων από την ανασκαφή (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

Εικ. 13. Λεπτομέρεια από το σχέδιο της *Expédition scientifique de Morée* (Blouet 1833, πίν. 77, επεξεργασία Β. Λαμπρινουδάκης).

Εικ. 14. Πώρινα μέλη του ναού Λ επαναχρησιμοποιημένα στα νοτιώς του κτίρια της Ρωμαιοκρατίας ή διάσπαρτα στον χώρο του (Αρχείο ανασκαφής ΕΚΠΑ).

ΜΑΡΙΑ ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ

Ανασκαφή περιόδου 2008-2009 στην Αρχαία Αγορά του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο

ABSTRACT. This paper presents the findings of the excavations carried out during the years 2008-2009 in the ancient Agora of the sanctuary of Asclepius at Epidaurus. The Ancient Agora was an elongated rectangular building in the shape of an open portico. It is located in the western part of the Asclepieion and more specifically to the northwest of the Ancient Stadium. The remains of the Ancient Agora were first revealed by Panagis Kavnadias, but mistakenly identified as a hippodrome. The 2008-2009 project focused mainly on the re-excavation and study of a square building located in the northeastern end of the Agora, whose remains were partly visible. The new excavation revealed fully its porous foundations. Unfortunately, little material from its superstructure was found. The construction of the building is dated to the Hellenistic period, but it was used until late antiquity. Three major structural phases were identified by the excavators.

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα πορίσματα των ανασκαφικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στην Αρχαία Αγορά του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο κατά τα έτη 2008-2009¹, στο πλαίσιο του ευρύτερου έργου που εκτελούσε στο Ασκληπιείο η Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου.

Το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (εικ. 1) ιδρύθηκε στα μέσα του βου αι. π.Χ. στην ευρύχωρη κοιλάδα που απλώνεται στα ΒΔ του Κυνορτίου Όρους, όπου προϋπήρχε το αρχαιότερο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα². Μετά την ίδρυση του Ασκληπιείου το δίδυμο πλέον ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού απέκτησε μεγάλη φήμη και αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα θεραπευτικά-ιαματικά κέντρα της αρχαιότητας. Μάλιστα, στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου παρακολουθείται το πέρασμα από τη μαγική-θεουργική στην πραγματική ιατρική³. Το ιερό του Ασκληπιού διέθετε πολλά οικοδομήματα, τα οποία εξυπηρετούσαν τόσο τη λατρεία του θεού όσο και την ίαση και παραμονή των ασθενών, όπως τα Μεγάλα Προπύλαια, τη Θόλο, το Εγκοιμητήριο, τον Ναό και τα Λουτρά του Ασκληπιού, το Κτίριο Ε, το Τελετουργικό Εστιατόριο, το Στάδιο, το Καταγώγιο, το Θέατρο κ.ά.⁴. Το Ασκληπιείο διέθετε επίσης ιππόδρομο και αγορά.

Με την καθιέρωση των αστικών κέντρων, η αρχαία αγορά αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο των ελληνικών πόλεων-κρατών, μεγάλων ή μικρών, νησιωτικών ή παράκτιων, ορεινών ή ηπειρωτικών⁵. Ιδιαίτερα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους όλες οι πόλεις είχαν στο κέντρο τους μια οργανωμένη, δημόσια αγορά, αποτελούμενη από ελεύθερο χώρο και μνημεία στο κεντρικό τμήμα της, καθώς και από δημόσια κτίρια στην περιφέρεια της⁶. Η αγορά στις πόλεις είχε πολλαπλή λειτουργία⁷: αποτελούσε το κέντρο της κοινωνικής ζωής των πολιτών αλλά και της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας της πόλης, έπαιζε ρόλο στην πολιτική ζωή, ενώ συχνά φιλοξενούσε δικαστικές λειτουργίες. Επιπλέον, φιλοξενούσε λατρείες θεών και ηρώων και σε αυτήν τελούνταν συχνά ποικίλες γιορτές. Ωστόσο, στην αρχαιότητα υπήρχαν αγορές και κοντά σε ιερά, όπως π.χ. σε αυτά του Απόλλωνα στη Δήλο⁸, της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα⁹, του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, που

¹ Οι εργασίες υλοποιήθηκαν από τη γράφουσα, συμβασιούχο τότε αρχαιολόγο, υπό τη διεύθυνση του Βασιλή Λαμπρινουδάκη, Ομότιμου Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Διευθυντή Ανασκαφών Επιδαύρου, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την επιστημονική καθοδήγησή του καθ' όλη τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου, καθώς και για τη δυνατότητα δημοσίευσης των ευρημάτων που μου πρόσφερε. Την ανασκαφική ομάδα πλαισίωσαν επίσης οι Ευάγγελος Καζολιάς, πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας και υπεύθυνος υποέργων της Επιδαύρου, Δήμητρα Κλεμπετσάνη, σχεδιάστρια της ΕΦΑ Αργολίδας, Παναγιώτης Καλογερόπουλος, Νεκτάριος Καλούδης, Ιωάννης Κούλης, Χρήστος Λιακόπουλος, Γιώργος Παράσχος, Κωνσταντίνος Πετρήs και Κωνσταντίνος Σαρρής, εργατοτεχνίτες της ΕΦΑ Αργολίδας, τους οποίους και ευχαριστώ. Οι ανασκαφές ξεκίνησαν στις 7 Μαΐου 2008 και σταμάτησαν προσωρινά (χωρίς να έχουν ολοκληρωθεί) στις 13 Αυγούστου 2009.

² ΟΕΣΜΕ 1999, 11-14.

³ ΟΕΣΜΕ 1999, 10.

⁴ ΟΕΣΜΕ 1999, 17. Χαριτωνίδου 1978, 15-51.

⁵ Hoepfner 2005, 141.

⁶ Sielhorst 2011, 31.

⁷ Sielhorst 2011, 31, 34. Δανηλίδου 2016, 70-83.

⁸ Gruben 2000, 162.

εξετάζεται στο παρόν άρθρο κ.ά. Οι αγορές αυτές είχαν κυρίως εμπορικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσαν τόσο τις ανάγκες των ιερών, όσο και τις ανάγκες των πιστών που συνέρρεαν σε αυτά.

Η Αρχαία Αγορά της Επιδαύρου βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πεδιάδας του Ασκληπιείου και πιο συγκεκριμένα στα δυτικά του Σταδίου, εκτός της σύγχρονης περιφραξής του αρχαιολογικού χώρου. Η σύγχρονη αμαξιτή οδός, που αποτελεί τον κύριο δρόμο πρόσβασης προς τον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου, την τέμνει κάθετα και έχει προφανώς καταστρέψει τμήμα αυτής. Το κτίριο έχει κατεύθυνση ΒΑ προς ΝΔ και είναι παράλληλο με μεγάλο φυσικό ρέμα απορροής υδάτων. Τα λείψανα της Αρχαίας Αγοράς είχε αποκαλύψει ο πρώτος ανασκαφέας του ιερού, Παναγής Καββαδίας¹⁰, ταυτίζοντάς τα, όμως, λανθασμένα με τον Ιππόδρομο¹¹ του ιερού.

Η Αρχαία Αγορά, η οποία αποτυπώνεται για πρώτη φορά σε σχέδιο της εποχής του Καββαδία¹² (εικ. 2), ήταν ένα επίμηκες, ορθογώνιο κτίριο, με κεντρικό χώρο, μήκους 194,27 μ. και πλάτους 31,89 μ., ο οποίος είχε τη μορφή ανοιχτής προς τα ανατολικά στοάς, ακολουθώντας τις αρχές δόμησης των αγορών της ελληνιστικής περιόδου¹³. Η στοά έφερε στο εσωτερικό της σειρά από ορθογώνιες βάσεις, που πιθανώς στήριζαν κίονες. Στο νοτιοδυτικό του πέρασ το κεντρικό κτίριο πλαισιωνόταν από ορθογώνιους βοηθητικούς χώρους, διαστάσεων 48 (πλάτος) × 40,05 μ. (μήκος). Αξίζει να αναφερθεί ότι αγορά διέθετε και η πόλη της Αρχαίας Επιδαύρου¹⁴.

Κατά την έναρξη της ανασκαφής των ετών 2008-2009 πραγματοποιήθηκε αποψίλωση όλου του κτιρίου της Αρχαίας Αγοράς¹⁵. Εν συνεχεία οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην επανανασκαφή και μελέτη κτίσματος που βρίσκεται στο βορειοανατολικό πέρασ αυτής και του οποίου λείψανα ήταν εν μέρει ορατά και πριν την έναρξη των ανασκαφών. Διερευνήθηκαν συνολικά 19 τομές, στις οποίες συγκεντρώθηκαν κυρίως ευρήματα ελληνιστικής και ρωμαϊκής κεραμικής, και αποκαλύφθηκε πλήρως η θεμελίωση του κτίσματος¹⁶. Αμέσως μετά την αποκάλυψη του κτίσματος αποφασίστηκε η κάλυψή του με μεταλλικό στέγαστρο, προκειμένου να εξασφαλιστεί η άμεση προστασία των ευπαθών πώρινων καταλοίπων του.

Το κτίσμα αυτό ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς της περιόδου 2007-2008 ως το πρότυπο της Αρχαίας Αγοράς, το οποίο θα εξασφάλιζε την πρόσβαση από τα ανατολικά και το κυρίως ιερό του Ασκληπιού προς τον κεντρικό επιμήκη χώρο της. Σύμφωνα με τον James Carpenter¹⁷, τα πρότυπα, δηλαδή οι μνημειώδεις είσοδοι που αναπτύχθηκαν στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, συναντώνται πιο συχνά ως είσοδοι σε ιερά τέμενη, ωστόσο, από τους ελληνιστικούς χρόνους χρησίμευαν και ως είσοδοι αγορών, γυμνασίων, βουλευτηρίων και άλλων δημοσίων οικοδομημάτων. Επομένως, δεν ξενίζει η θέση ενός προτύπου στην Αρχαία Αγορά. Ανάλογο παράδειγμα προτύπου που εξασφάλιζε πρόσβαση σε ιερό τέμενος από το χώρο μιας αγοράς σώζεται στο ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρία¹⁸. Υπενθυμίζουμε ότι στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου υπάρχουν δύο ακόμη μνημειώδεις είσοδοι: τα Μεγάλα ή Βόρεια Προπύλαια¹⁹, τα οποία εξασφάλιζαν την είσοδο στο ιερό τέμενος του Ασκληπιού και το Πρότυλο²⁰ που αποτελούσε μία εκ των τριών προσβάσεων του Τελετουργικού Εστιατορίου. Μικρότερων διαστάσεων πρότυπο είχε και το Κτίριο Ε²¹.

Το πρότυπο της Αρχαίας Αγοράς ήταν ένα τετράγωνο κτίριο, διαστάσεων σχεδόν 10 × 10 μ. (εικ. 3, 4). Οι τοίχοι του αποτελούνταν από πωρολιθικούς δόμους, με λίθους διαστάσεων 1,20 (μήκος) × 0,60 μ. (πλάτος). Οι ανώτεροι σωζόμενοι λίθοι που αποκαλύφθηκαν ήταν αρκετά φθαρμένοι λόγω της βλαπτικής δράσης των σύγχρονων ριζικών συστημάτων. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκε παρά ελάχιστο υλικό από την ανωδομή του κτιρίου.

Ο ανατολικός τοίχος του προτύπου είχε μήκος 10,20 μ. Καθ' ύψος ο τοίχος αποτελείται από δύο σωζόμενες σειρές λίθων, ενώ άλατα στην άνω επιφάνεια του ανώτερου δόμου μαρτυρούν πιθανώς και την έδραση τρίτης

⁹ Gruben 2000, 245.

¹⁰ Καββαδίας 1900, 138-142.

¹¹ Η θέση του Ιπποδρόμου έχει εντοπιστεί και τοποθετείται νοτίως της Αγοράς.

¹² Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, το οποίο φυλάσσεται στο Κέντρο Μελετών Επιδαύρου (ΞΕΝΙΑ Επιδαύρου). Στο σχέδιο αναγράφονται τα εξής στοιχεία: Μάιος 1988, αρ. 121.

¹³ Με την καθιέρωση του ιπποδάμειου πολεοδομικού συστήματος, οι αγορές των πόλεων εγκατέλειψαν το ακανόνιστο σχήμα τους, απέκτησαν μια κανονικότητα στο σχεδιασμό τους και πλαισιώθηκαν από ορθογώνιες στοές (Sielhorst 2015, 28).

¹⁴ Πετρονάκος 2011, 153-164.

¹⁵ Η αποψίλωση ξεκίνησε στις 15.11.2007 και ολοκληρώθηκε στις 17.03.2008.

¹⁶ Τα ευρήματα ομαδοποιήθηκαν ως εξής: κεραμική και κεραμίδες (ΠΙ-Π88 και ΑΠΙ-2), κονιάματα (ΚΙ-2), λίθοι που έφεραν επεξεργασία (Λ1-2), λεπίδα οψιανού (Λ4), τμήμα χείλους υάλινου αγγείου (Υ1), σιδερένιος ήλος (Μ1), θραύσματα από σώμα και χείλος χάλκινου αγγείου (Μ2).

¹⁷ Carpenter 1971, 1 και 178.

¹⁸ Carpenter 1971, 168-169. Το πρότυπο αυτό ήταν δωρικού ρυθμού, είχε δύο στύλους μεταξύ παραστάδων και χρονολογείται στο 330 π.Χ.

¹⁹ Roux 1961, 253-274. Carpenter 1971, 131-136.

²⁰ Carpenter 1971, 136-139. ΟΕΣΜΕ 1988.

²¹ Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018, 319-328.

σειράς λίθων, η οποία σήμερα δεν σώζεται. Στον τοίχο αναγνωρίστηκαν δύο κατασκευαστικές φάσεις, με την κατώτερη σειρά λίθων να αποτελεί μέρος της πρωιμότερης φάσης του τοίχου.

Ο βόρειος τοίχος έχει μήκος 9,60 μ. και φέρει καθ' ύψος τρεις επάλληλες σειρές λίθων. Καθώς το έδαφος φαίνεται να είναι πιο σαθρό προς τα δυτικά, στο δυτικό πέρας του ο τοίχος έχει έναν επιπλέον (τέταρτο καθ' ύψος) δόμο, ο οποίος αποτελεί μάλλον την ευθυνητήρια, επάνω στην οποία θεμελιώθηκε η αρχαιότερη φάση του βόρειου τοίχου. Και στον βόρειο τοίχο αναγνωρίστηκαν δύο διαφορετικές φάσεις: μία αρχαιότερη και μία νεότερη. Στο δυτικό πέρας του ο βόρειος τοίχος ενώνεται κατ' ορθή γωνία με ένα μικρότερο τοίχο, κατεύθυνσης Β-Ν, ο οποίος και αποτελεί ένα είδος παραστάδας. Η παραστάδα αποτελείται καθ' ύψος από τέσσερις διαδοχικούς δόμους²² και είναι μεταγενέστερη από την πρωιμότερη φάση του βόρειου τοίχου, καθώς εδράζεται πάνω σε αυτή, με τη μεσολάβηση στρώματος επίχωσης (εικ. 5).

Ο νότιος τοίχος του κτιρίου είχε συνολικό μήκος 10 μ. Αποτελείται από τρεις καθ' ύψος σειρές λίθων, που ανήκουν σε δύο διαφορετικές φάσεις. Ο τρίτος καθ' ύψος δόμος ανήκει στην αρχαιότερη φάση του τοίχου. Στο δυτικό πέρας του μόνο ο τοίχος είχε μια επιπλέον σειρά λίθων (τέταρτο καθ' ύψος δόμο). Ο δόμος αυτός, ο οποίος αποτελεί επίσης τμήμα της αρχαιότερης φάσης του τοίχου, συνεχίζεται και μετά το πέρας της παραστάδας, διευρύνοντας προς δυσμάς τον νότιο τοίχο. Στο δυτικό πέρας του ο νότιος τοίχος, κατ' αναλογία με τον βόρειο, ενώνεται κατ' ορθή γωνία με ένα μικρότερο τοίχο, κατεύθυνσης Β-Ν, που αποτελεί αντίστοιχα τη νότια παραστάδα του κτιρίου. Η παραστάδα αποτελείται από τρεις επάλληλους δόμους²³ και είναι μεταγενέστερη από την αρχαιότερη φάση του νότιου τοίχου, καθώς εδράζεται μέσω ειδικής λάξευσης επάνω σε αυτόν (εικ. 6).

Μεταξύ των παραστάδων του βόρειου και νότιου τοίχου, στο μέσον περίπου της μεταξύ τους απόστασης²⁴, αποκαλύφθηκε τετράγωνη πυρολιθική βάση²⁵, διαστάσεων 0,45 (Α-Δ) × 0,64 μ. (Β-Ν). Επάνω στη βάση διατηρήθηκε τμήμα επίσης τετράγωνου πυρολιθικού στύλου²⁶. Πρόκειται για έναν τετράγωνο πεσσό, ο οποίος προστέθηκε ανάμεσα στις παραστάδες κατά τη δεύτερη φάση του προπύλου.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκε επίσης μικρό τμήμα του πρωιμότερου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου²⁷. Κατά την πρώτη οικοδομική φάση ο εγκάρσιος τοίχος βρισκόταν στο μέσον περίπου του κτιρίου. Σε επόμενη φάση ο εγκάρσιος τοίχος διευρύνθηκε προς δυσμάς, καθώς επάνω στον πρωιμότερο τοίχο και μάλιστα προς τα ανατολικά αυτού προστέθηκε διπλή σειρά πέντε λίθων²⁸. Οι δόμοι αυτοί, σχημάτιζαν ένα είδος αναβαθμού. Επιπλέον, στους δύο ακραίους λίθους του εγκάρσιου τοίχου εντοπίστηκαν δύο υποδοχές για την πάκτωση πιθανώς του θυρώματος, ενώ Β και Ν του τοίχου αυτού παρατηρούνται δύο λίθοι, οι οποίοι πιθανώς δημιουργούσαν υπερυψωμένα κατώφλια. Ανάλογη διάταξη λίθων παρατηρείται αμέσως δυτικά του εγκάρσιου τοίχου. Η δυτικότερη σειρά λίθων, η οποία πατά σε στρώμα καθαρής επίχωσης, όπως και οι δύο προαναφερθέντες λίθοι στα άκρα του εγκάρσιου, πιθανώς να προστέθηκαν σε μια τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου.

Αμέσως ανατολικά του εγκάρσιου τοίχου στο εσωτερικό του προπύλου αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο²⁹ (εικ. 7). Το δάπεδο αποτελούνταν από μικρούς λειασμένους ασβεστόλιθους, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους με κονίαμα. Το δάπεδο προστέθηκε σε υστερότερη φάση του προπύλου και διακοσμούσε το ανατολικό ήμισυ του.

Η κατασκευή του κτιρίου, με βάση τη μελέτη αφ' ενός των ευρημάτων και αφ' ετέρου της σωζόμενης τοιχοδομίας του, τοποθετείται στους ελληνοιστικούς χρόνους. Το κτίριο παρέμεινε, όμως, σε χρήση μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα. Οι ανασκαφείς διέκριναν τρεις κύριες κατασκευαστικές φάσεις (εικ. 8).

Κατά την πρώτη φάση του, η οποία τοποθετείται στους ελληνοιστικούς χρόνους, το κτίριο είχε τη μορφή ενός απλού Η, το οποίο πιθανώς έφερε από δύο κίονες αντίστοιχα στα ανατολικά και δυτικά του, δημιουργώντας τρεις ισομεγέθεις διαδρόμους πρόσβασης, διαστάσεων περίπου 3 μ. ο καθένας. Υπενθυμίζουμε ότι ανάλογο σχήμα Η είχε και το πρόπυλο του Κτιρίου Ε του Ασκληπείου, το οποίο χρονολογείται στους πρώιμους

²² Από τον ανώτερο δόμο σώζεται μόνο ένας ορθογώνιος ασβεστολιθικός λίθος. Συμπεραίνουμε από το ανάλογο σωζόμενο παράδειγμα της δυτικής πλευράς, καθώς και από τη σωζόμενη υποδοχή του συνδέσμου του λίθου, ότι ακόμη ένας ίδιου μεγέθους λίθος θα ήταν τοποθετημένος δίπλα του. Ακολουθεί ο δεύτερος δόμος, αποτελούμενος από τρεις πυρόλιθους, κατεύθυνσης Β-Ν, ένας τρίτος δόμος με πυρόλιθους, κατεύθυνσης Α-Δ, καθώς και ο τελευταίος (τέταρτος) καθ' ύψος δόμος, που αποτελεί την ευθυνητήρια της παραστάδας.

²³ Από τον ανώτερο δόμο σώζονται μόνο δύο ορθογώνιοι ασβεστόλιθοι, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους μέσω συνδέσμου (σήμερα σώζεται μόνο η υποδοχή του). Ακολουθεί η επόμενη σειρά τριών πυρόλιθων, κατεύθυνσης Β-Ν. Τέλος, ακολουθεί μια τρίτη σειρά πυρόλιθων, κατεύθυνσης Α-Δ.

²⁴ Η παραστάδα απέχει 3,70 μ. από τον νότιο τοίχο και 3,70 μ. από τον βόρειο.

²⁵ Η βάση αυτή αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,855 μ.

²⁶ Ο στύλος είχε διαστάσεις 0,58 (Α-Δ) × 0,60 μ. (Β-Ν) και ύψος 0,30 μ.

²⁷ Αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,49 μ.

²⁸ Η άνω επιφάνεια των λίθων αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,075 μ.

²⁹ Εμφανίστηκε σε βάθος από -0,07 έως -0,10 μ. Σε βάθος -0,13 μ. εντοπίστηκε το υπόστρωμά του, δηλαδή ένα συμπαγές στρώμα λευκού κονιάματος.

ελληνιστικούς χρόνους³⁰. Στα κατάλοιπα της φάσης αυτής ανήκει η ευθυνηρία (κατώτερη σειρά λίθων) του ανατολικού τοίχου και οι δύο κατώτερες σειρές λίθων του βόρειου και νότιου τοίχου. Υποθέτουμε ότι την περίοδο αυτή υπήρχε στο μέσον περίπου του προπύλου εγκάρσιος θυραίος τοίχος, ελαφριάς κατασκευής, με τη θύρα πρόσβασης προς την Αγορά. Κατά την α' φάση του το πρόπυλο δεν ενωνόταν με τον κυρίως χώρο της Αγοράς. Οι δύο λίθοι που εξέχουν του μήκους του νότιου τοίχου ίσως μαρτυρούν μια απόπειρα σύνδεσης του προπύλου με την Αγορά και κατά την περίοδο αυτή, η οποία τελικά δεν ολοκληρώθηκε.

Κατά τη δεύτερη φάση του, η οποία χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους, το κτίριο απέκτησε στο δυτικό τμήμα του παραστάδες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχε ένας τετράγωνος πεσσός. Έτσι δημιουργούνταν δύο δίοδοι, πλάτους 2,40 μ. η καθεμία. Είναι πιθανόν η διάταξη να επαναλαμβανόταν και στα δυτικά. Κατά την φάση αυτή το κτίσμα έφερε εγκάρσιο θυραίο τοίχο, ο οποίος θα στήριζε ξύλινη θύρα. Ο εγκάρσιος τοίχος, ένα μικρό τμήμα του έχει αποκαλυφθεί, παρέμεινε στο μέσον του προπύλου. Την περίοδο αυτή προστέθηκαν δύο τοίχοι στα ΒΔ και ΝΔ του προπύλου, οι οποίοι συνέδεσαν το οικοδόμημα με το κεντρικό τμήμα της Αγοράς.

Κατά την τελευταία κατασκευαστική φάση, που χρονολογείται στην Ύστερη Αρχαιότητα, το πρόπυλο στα ανατολικά ήταν μάλλον πρόστυλο, ίσως τρίστυλο. Ανάμεσα στους στύλους θα δημιουργούνταν δύο δίοδοι, πλάτους 2,10 μ. ο καθενας. Στη δυτική πλευρά του υποθέτουμε ότι το πρόπυλο απέκτησε προστώο, διατηρώντας τις παραστάδες της προηγούμενης περιόδου. Την ίδια περίοδο υπήρχε επίσης εγκάρσιος τοίχος, ο οποίος έχει μετακινηθεί προς Ανατολάς (σε σχέση με τις δύο προηγούμενες φάσεις) και ο χώρος Α του τοίχου διακοσμήθηκε με το βοτσαλωτό δάπεδο. Ο εγκάρσιος τοίχος της περιόδου αυτής σώζεται πλήρως. Επίσης, στη ΝΑ γωνία του δαπέδου (στο εσωτερικό του ανατολικού χώρου του προπύλου) τοποθετήθηκε τετράγωνος ασβεστόλιθος, με πλευρές διαστάσεων 0,60 μ. Προς το τέλος της φάσης αυτής τοποθετήθηκε η σειρά λίθων στα δυτικά του εγκάρσιου τοίχου.

Το πρόπυλο της Αγοράς, συγκρινόμενο με τα Μεγάλα Προπύλαια και το Πρόπυλο του Τελετουργικού Εστιατορίου, είναι απλούστερης μορφής και μικρότερων διαστάσεων. Αν και δε σώζεται υλικό από την ανωδομή του υποθέτουμε ότι αυτή θα ήταν απλή και λιγότερο διακοσμημένη σε σχέση με τη κομψή ανωδομή των δύο άλλων μνημειακών εισόδων. Αντίθετα, το ελληνιστικό πρόπυλο της Αγοράς έχει περισσότερες ομοιότητες με το πρόπυλο του Κτιρίου Ε.

Κατά την ίδια ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκε στα νοτιοανατολικά του προπύλου τμήμα λίθινου αγωγού³¹, που ερχόταν από ανατολικά και κατευθυνόταν προς τα δυτικά, προς το κεντρικό τμήμα της Αγοράς. Ο αγωγός είχε πλάτος 0,60 μ. και στο μέσον του έφερε βαθύτερη αύλακα απορροής υδάτων, πλάτους 0,13 μ., η οποία ήταν καλυμμένη με κονίαμα. Ο αγωγός στο ανατολικό τμήμα του φαίνεται να είναι προσανατολισμένος με τις πηγές της Αγίας Άνης, ενώ αμέσως μετά τη ΝΑ γωνία του προπύλου στρέφεται προς δυσμάς για να ακολουθήσει το περίγραμμα της Αγοράς.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διερευνήθηκε επίσης η περιοχή όπου το νοτιοδυτικό τμήμα του προπύλου συνδεόταν με το επίμηκες κυρίως της Αγοράς. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν δύο τεμνόμενοι κατ' ορθή γωνία τοίχοι. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι τοίχοι αυτοί χρονολογούνται στη δεύτερη οικοδομική φάση του προπύλου.

Την ίδια περίοδο ερευνήθηκε μερικώς τμήμα του βόρειου τοίχου της Αγοράς. Αμέσως Β του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε ασβεστολιθικός αγωγός, πλάτους 0,43 μ., με διεύθυνση παράλληλη προς τον τοίχο. Στο μέσον του πλάτους του έφερε βαθύτερη αύλακα απορροής υδάτων, πλάτους 0,18 μ. Ο αγωγός στα Α κατέληγε σε τραπεζιόσχημη λεκάνη καθίζησης υδάτων, μήκους 1,20 μ. (εικ. 9). Αμέσως Β αυτής εντοπίστηκε έτερη ασβεστολιθική λεκάνη καθίζησης υδάτων, αυτή τη φορά κυκλικού σχήματος, διαμέτρου 0,82 μ. Το χείλος της δεύτερης λεκάνης συγκρατούσαν εξωτερικά τέσσερις πωρόλιθοι. Οι δύο λεκάνες ενώνονται, ενώ ένας ακόμη μικρότερος πήλινος αγωγός ξεκινά από την κυκλική λεκάνη και διέρχεται κάτω από έτερο τοίχο, κατεύθυνσης Β-Ν. Η ύπαρξη αγωγού απορροής υδάτων, λεκανών καθίζησης υδάτων αλλά και κρήνης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αποστράγγιση των υδάτων και τον εφοδιασμό της αγοράς με νερό³².

Τέλος, σε επαφή με τον βόρειο τοίχο της Αγοράς ανεσκάφη μερικώς ημικυκλικό κτίσμα, που χρησίμευε ως νυμφαίο ή ως εξέδρα (εικ. 10). Η αρχική υπόθεση εργασίας ήταν ότι επρόκειτο πιθανώς για νυμφαίο που εφοδίαζε την αγορά με νερό, δεδομένου ότι συνδεόταν με τον αγωγό Β του βόρειου τοίχου της³³. Όμως, η αποκάλυψη, κατά τις τελευταίες ημέρες της ανασκαφής, τμήματος εδωλίου το οποίο βέβαια βρέθηκε πεσμένο στο εσωτερικό του κτίσματος και όχι στην αρχική του θέση, μας οδήγησε στην υπόθεση ότι ίσως το ημικυκλικό

³⁰ Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018.

³¹ Ο αγωγός αυτός έχει αποτυπωθεί και στο σχέδιο του Ιωαννίτη (εποχής Καββαδία, Αρχείο Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), που φυλάσσεται στο Κέντρο Μελετών Επιδαύρου (ΞΕΝΙΑ Επιδαύρου) και φέρει ένδειξη «Μάιος 1988, αρ. 121».

³² Η Sielhorst επισημαίνει ότι για τη λειτουργία των αγορών ήταν σημαντική η παροχή ύδατος μέσω μνημειακών κρήνων αλλά και η απομάκρυνση των όμβριων υδάτων και των υγρών αποβλήτων μέσω αποχετευτικών αγωγών (Sielhorst 2015, 37).

³³ Ο Kenzler επισημαίνει ότι κοντά στις αγορές υπήρχαν συνήθως κρήνες και πηγάδια για τον εφοδιασμό των κατοίκων με νερό (Kenzler 1999, 135-136).

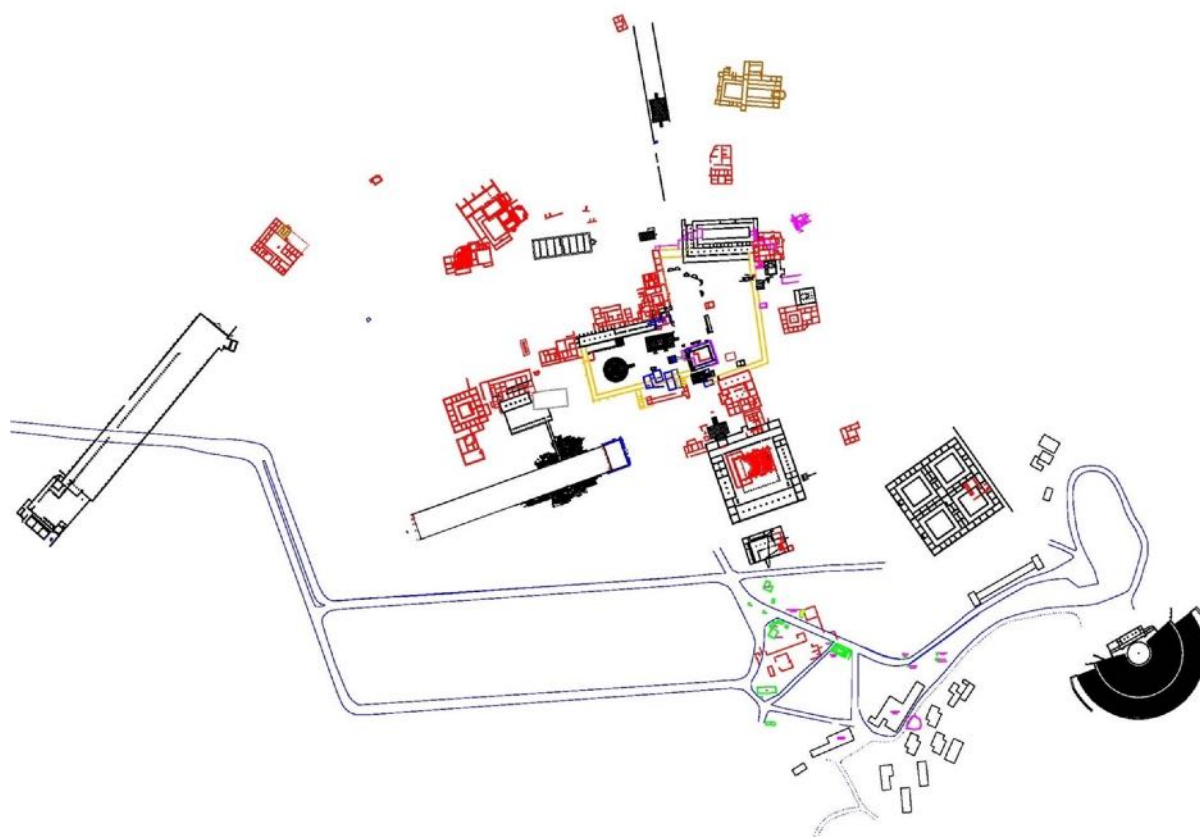
κτίσμα να ήταν μια εξέδρα που συνδεόταν με την αγορά. Η Barbara Sielhorst συνδέει τη χρήση της εξέδρας από τα μέσα του 4ου αι. π. Χ. ως τον 1ο αι. π. Χ. με την απόδοση τιμών σε σημαντικά πρόσωπα³⁴.

Η ανασκαφική έρευνα της Αρχαίας Αγοράς δεν ολοκληρώθηκε. Θεωρούμε, ωστόσο, απαραίτητη τη συνέχιση της έρευνας του προπύλου, καθώς και την επέκταση της ανασκαφικής έρευνας στον χώρο της Αγοράς, προκειμένου να διερευνηθεί περαιτέρω η αρχιτεκτονική μορφή, χρονολόγηση και λειτουργία-χρήση του συμπλέγματος της Αρχαίας Αγοράς, συμπεριλαμβανομένου του προπύλου και της εξέδρας (ή νυμφαίου). Επιτακτική κρίνεται και η άμεση συντήρηση και η λήψη μέτρων προστασίας των ευπαθών καταλοίπων της. Το έργο «Ανάδειξη του Ευρύτερου Χώρου του Ασκληπιείου της Επιδαύρου σε Αρχαιολογικό και Περιβαλλοντικό Πάρκο», που εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα ΥΜΕΠΕΡΑΑ (Υποδομές Μεταφορών, Περιβάλλον και Αειφόρος Ανάπτυξη 2014-2020) του Υπουργείου Περιβάλλοντος, προβλέπει μεταξύ άλλων τη διαμόρφωση διαδρομών επίσκεψης στα μνημεία του Ασκληπιείου της Επιδαύρου και την ανάπλαση των χώρων εξυπηρέτησης του κοινού, τη δημιουργία βοτανικού κήπου και ανάδειξη της βιοποικιλότητας του Ασκληπιείου πλησίον της Αρχαίας Αγοράς, την αποκατάσταση και επαναλειτουργία της αρχαίας εισόδου του Ασκληπιείου και την τοποθέτηση νέας περιφράξης. Με την υλοποίηση των παραπάνω υποέργων ο μνημειακός χώρος της Αρχαίας Αγοράς θα ενταχθεί στον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου και θα συνδεθεί και πάλι αρμονικά με τα υπόλοιπα μνημεία του ιερού.

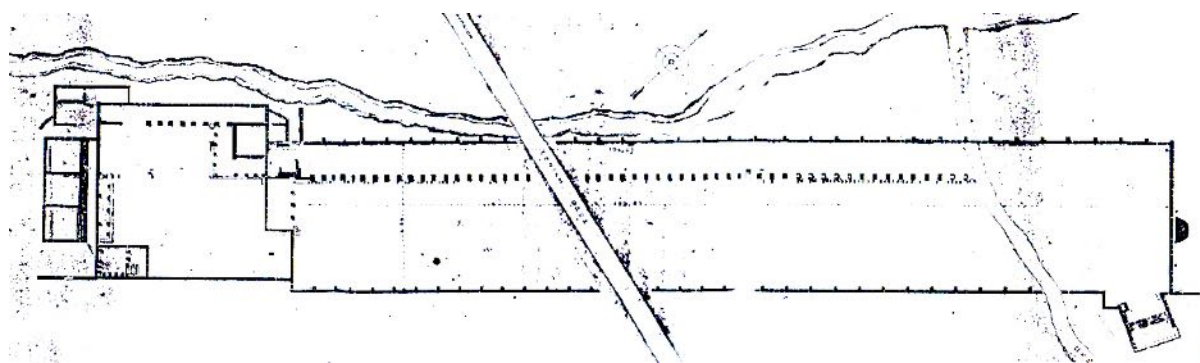
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Carpenter 1971: J. R. Carpenter, *The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture*, Michigan 1971.
- Δανηλίδου 2016: Ο. Δανηλίδου, *Οι αγορές της κλασικής και ελληνοιστικής εποχής στο βόρειο ελλαδικό χώρο*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016.
- Gruben 2000: G. Gruben, *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων* (μτφρ. Δ. Ακτσελή), Αθήνα 2000.
- Hoerpfner 2005: W. Hoerpfner, *Ιστορία της κατοικίας: 5000 π. Χ.-500 μ.Χ.* (μτφρ. Η. Τσιριγκάκης), Θεσσαλονίκη 2005.
- Καββαδίας 1900: Π. Καββαδίας, *Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου*, Αθήνα 1900 [επανέκδοση 2006].
- Kenzler 1999: U. Kenzler, *Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit* Frankfurt am Main 1999.
- Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018: Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Καζολιάς – Π. Αναστασιάδου, Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 319-328.
- ΟΕΣΜΕ 1988: ΟΕΣΜΕ (Ομάδα εργασίας για τη συντήρηση των μνημείων Επιδαύρου), *Το πρότυλο του «Γυμνασίου» και η θόλος στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου: προτάσεις συντήρησης και μερικής αποκατάστασης*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1988.
- ΟΕΣΜΕ 1999: ΟΕΣΜΕ (Ομάδα εργασίας για τη συντήρηση των μνημείων Επιδαύρου), *Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Η έδρα του θεού γιατρού της αρχαιότητας. Η συντήρηση των μνημείων του*, επιμ. κειμένων Β. Λαμπρινουδάκης, Περιφέρεια Πελοποννήσου, 1999.
- Πετρουνάκος 2011: Σ. Πετρουνάκος, Η αγορά της Αρχαίας Επιδαύρου, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο: από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς Χρόνους*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως 14-17 Απριλίου 2011, Αθήνα 2011, 153-164.
- Roux 1961: G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*, Paris 1961.
- Sielhorst 2011: B. Sielhorst, Hellenistic agorai. Formation, reception and semantics of an urban space, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο: από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Κως 14-17 Απριλίου 2011, Αθήνα 2011, 31-46.
- Sielhorst 2012: B. Sielhorst, Die hellenistische Agora als Ort des Geschehens, στο: C. Rödel-Braume – C. Waschke (επιμ.), *Orte des Geschehens, Interaktionsräume als konstitutive Elemente der antiken Stadt*, Münster 2012.
- Sielhorst 2015: B. Sielhorst, *Hellenistische Agorai. Gestaltung, Rezeption und Semantik eines urbanen Raumes*, Berlin 2015.
- Χαριτωνίδου 1978: Α. Χαριτωνίδου, *Επίδαυρος, το ιερό του Ασκληπιού και το Μουσείο*, Αθήνα 1978.

³⁴ Sielhorst 2011, 36. Sielhorst 2012, 323-324.

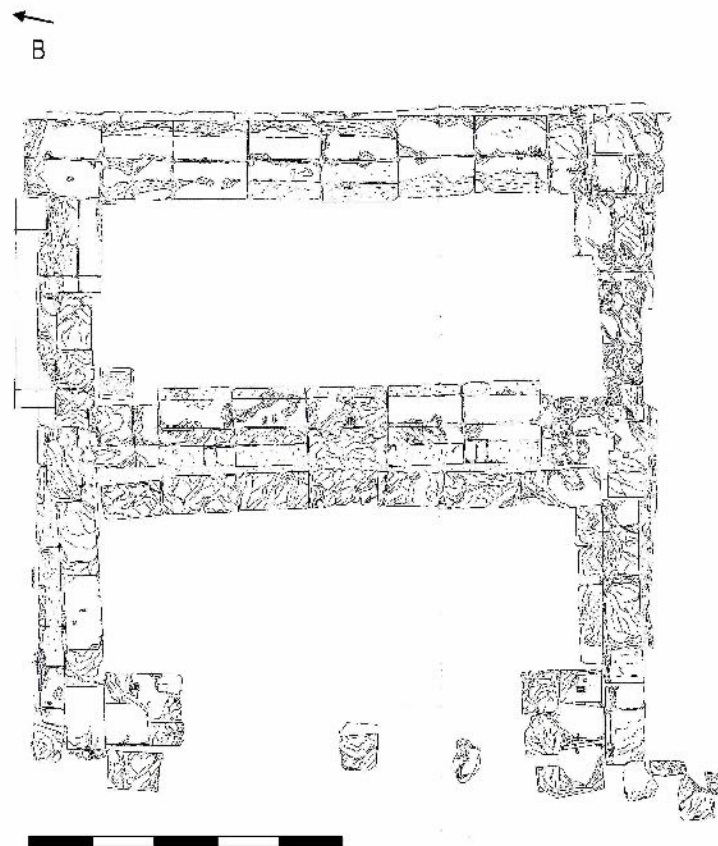
Εικ. 1. Κάτοψη Ασκληπιείου της Επιδαύρου (Αρχείο ΟΕΣΜΕ).

Εικ. 2. Αποτύπωση της Αρχαίας Αγοράς από τον Ιωαννίτη (Αρχείο Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Κέντρο Μελετών Επιδαύρου, αρ. σχ. 121/Μάιος 1988).

Εικ. 3. Το πρόπυλο της Αρχαίας Αγοράς (Αρχείο ΟΕΣΜΕ).

Εικ. 4. Σχεδιαστική αποτύπωση του προπύλου της Αρχαίας Αγοράς (Αρχείο ΟΕΣΜΕ).

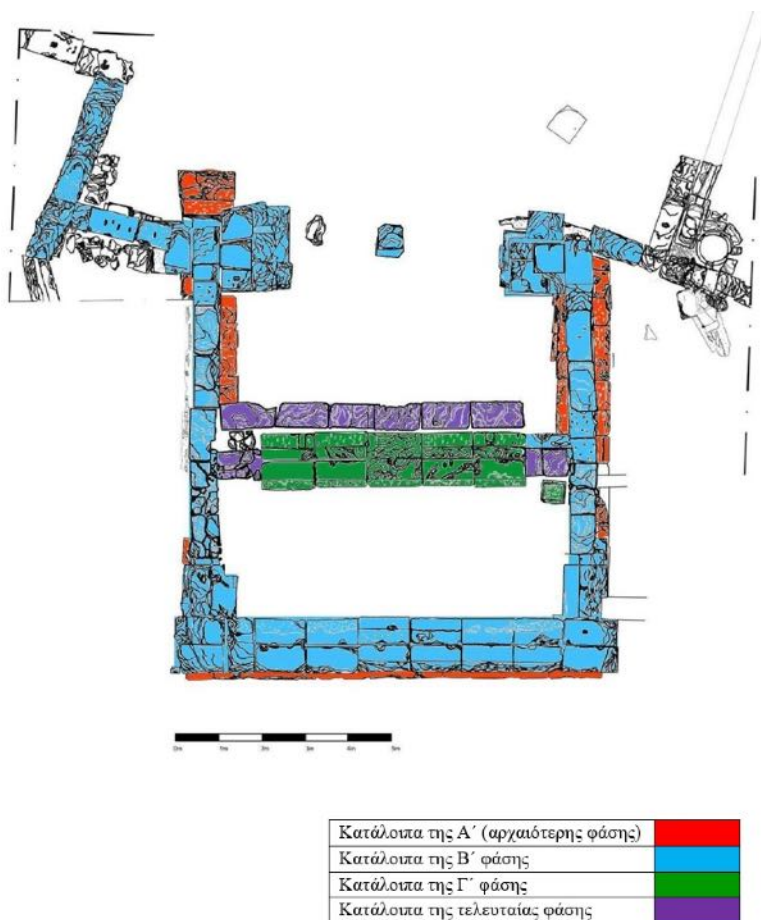
Εικ. 5. Από Α άποψη της Β παράσταδας που συνδέεται με τον βόρειο τοίχο του προπύλου (φωτ. Μ. Σοφικίτου).

Εικ. 6. Από ΒΔ άποψη της Ν παράσταδας που συνδέεται με τον νότιο τοίχο του προπύλου (φωτ. Μ. Σοφικίτου).

Εικ. 7. Δάπεδο στο εσωτερικό του προπύλου. Άποψη από Α (φωτ. Μ. Σοφικίτου).

Εικ. 8. Σχεδιαστική αποτύπωση του προπύλου της Αρχαίας Αγοράς, όπου αποτυπώνονται οι διαδοχικές φάσεις του κτιρίου (Αρχείο ΟΕΣΜΕ).

Εικ. 9. Λεκάνες καθίζησης υδάτων Β του βόρειου τοίχου της Αρχαίας Αγοράς (φωτ. Μ. Σοφικίτου).

Εικ. 10. Εξέδρα και θρόνος Β του βόρειου τοίχου της Αρχαίας Αγοράς (φωτ. Μ. Σοφικίτου).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Σ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ

Η συγκρότηση της πόλεως τῶν Ἐπιδαυρίων. Τεκμήρια από το ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού

ABSTRACT. This article examines the formation of the 'polis of the Epidaurians', in its three main dimensions (nucleated settlement, political community, and territory), integrating both archaeological and literary evidence. Emphasis is placed on the following aspects: a) the history of the site on Mount Kynortion from the MH period; b) the great importance of the sanctuary, which had developed since the LH period at the same place. It is postulated that the sanctuary contributed to the strengthening of relations between the inhabitants of its wider area and the city of Epidaurus, shaping their collective memory and identity. The evidence from the recent excavations at the sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios supports the association of the rapidly growing, vivid cult during the 7th century BC with the 'polis of the Epidaurians', already developed in all its three dimensions.

Εισαγωγή

Οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών στο Ασκληπιείο Επιδαύρου στοχεύουν στη συλλογή στοιχείων που τεκμηριώνουν τη λατρεία σε έναν απώτερο του 4ου αι. χρόνο, πριν δηλαδή την έναρξη του μεγάλου οικοδομικού προγράμματος με τα ευρύτατα γνωστά κτήρια¹. Το άρθρο, ως αποτέλεσμα της μέχρι σήμερα έρευνας, επιχειρεί την «επιστροφή στην αρχή» της λατρείας υπό το πρίσμα της *Ιστορικής Αρχαιολογίας*: εξετάζει τη συγκρότηση της πόλεως τῶν Ἐπιδαυρίων από την αρχή των ιστορικών χρόνων έως τον 4ο αι. π.Χ., συνεκτιμώντας γνωστά αρχαιολογικά τεκμήρια της πόλεως και του ιερού Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού με γραπτές πηγές (γραμματειακές και επιγραφικές). Αφού λοιπόν εξεταστούν τα τρία συστατικά στοιχεία της πόλεως (ἄστυ, κοινωνία πολιτών, χώρα²), συζητείται η αμφίδρομη σχέση της συγκρότησής της με τη λατρεία.

Η πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων

Η αρχαιότερη αναφορά της απαντά στον Όμηρο, στον *νηῶν κατάλογο*, μεταξύ των πόλεων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Ἄργους³. Ἐπίδαυρος ονομάζεται η πόλις στις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές ως αστική οντότητα⁴. Στις επιγραφές, κείμενα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς εκεί απαντούν επίσημες διατυπώσεις που αφορούν τις πόλεις κυρίως ως πολιτικές οντότητες, υπακούοντας σε έναν συνηθισμένο κανόνα, η πόλις ονομάζεται από το σύνολο των πολιτών της: ἡ πόλις (ἡ) τῶν Ἐπιδαυρίων⁵. Η επικράτεια της πόλεως αποκαλείται Ἐπιδαυρία γῆ⁶, Ἐπίδαυρος ἡ Ἐπιδαυρία χώρα⁷ ἢ απλῶς Ἐπίδαυρος⁸. Τέλος, το εθνικό Ἐπιδαύριος-α-ον

¹ Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του, στη λέκτορα Α. Χασιακού, για τις βιβλιογραφικές της επισημάνσεις, και στον πολιτικό μηχανικό Ε. Καζολιά για τη βοήθεια στη διαμόρφωση της εικ. 1.

² Σύμφωνα με τα πορίσματα του ερευνητικού προγράμματος του Copenhagen Polis Center για την αρχαία ελληνική πόλιν, βλ. Hansen – Nielsen 2004, όπου παράθεση της πλήρους βιβλιογραφικής παραγωγής του.

³ Β 561.

⁴ Π.χ. στον Θουκυδίδη 5.75.5 (ἔστράτευσαν ἅπαντες οἱ ξύμμαχοι οὗτοι εὐθὺς ἐπὶ Ἐπίδαυρον) και επιγραφικά IG IV² 1, 84 στίχ. 38-39: ἐλῆσθαι δὲ και πρεσβείαν τὴν διακομιούσαν εἰς Ἐπίδαυρον τότε τὸ ψήφισμα. Για την ομώνυμη πόλιν της Λακωνίας και πῶς διαφοροποιείται από την αργολική σε επιγραφές και γραμματειακές πηγές: Hansen – Nielsen 2004, 580 αρ. κατ. 329.

⁵ Π.χ. IG IV² 1, 50.

⁶ Θουκυδίδης 4.45.2: και φρούριον καταστησάμενοι ἐλήστευον τὸν ἔπειτα χρόνον τὴν τε Τροιζηνίαν γῆν και Ἀλιάδα και Ἐπιδαυρίαν.

⁷ Σκύλαξ, *Περίπλους* 50: μετὰ δ' Ἄργος ἡ Ἐπίδαυρος χώρα· και πιο κάτω: μετὰ δὲ τὴν Ἐπιδαυρίαν χώραν Ἀλία και λιμὴν.

⁸ Θουκυδίδης 5.77.1: και ἐξ Ἐπιδαύρω ἐκβώντας και τὸ τεῖχος ἀναίριοντας.

χρησιμοποιείται, όπως συνήθως, εκτός της πόλεως⁹ αλλά και εντός της επικράτειάς της στο πανελλήνιας εμβέλειας ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού¹⁰.

Η *Ἐπίδαυρος* ήταν η βορειότερη πόλις της *Ἀργολίδος Ἀκτῆς*¹¹. Αναπτύχθηκε στην κορυφή και τις πλαγιές μιας εν μέρει φυσικά οχυρωμένης χερσονήσου (που σήμερα ονομάζεται Νησί), καθώς και στους δύο ομαλούς όρους που διαμορφώνονται εκατέρωθεν αυτής (εικ. 1). Η χωροθέτηση του ναού της Αθηνάς Κισσαίας στην κορυφή του οχυρού κέντρου¹², επιτρέπει την απόδοση σε αυτό του χαρακτηρισμού *ἀκρόπολις*, αναγνωρίζοντας εκεί και το θρησκευτικό κέντρο του *ἄστεως*. Η σημασία του διπλού λιμανιού της πόλεως εντός του Σαρωνικού κόλπου τεκμηριώνεται από τις αναφορές του στις γραμματειακές πηγές επιπλέον της πόλεως¹³. Σε αντίθεση με τα προς ανατολάς θαλάσσια όρια αυτής, που επέτρεπαν την επικοινωνία, στις υπόλοιπες πλευρές τους πόλις και *χώρα* οριοθετούνταν από έντονα ορεινό ανάγλυφο¹⁴ (εικ. 2, 3).

Τα παλαιότερα ίχνη στο Νησί ανάγονται στη ΜΕ εποχή¹⁵. Ο αριθμός, η πυκνότητα και τα κτερίσματα των ανασκαμμένων μυκηναϊκών τάφων περιφερειακά της χερσονήσου υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός ισχυρού, πυκνά κατοικημένου οικιστικού κέντρου κατά την υστεροελλαδική εποχή, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί κατάλοιπά του¹⁶.

Στους ιστορικούς χρόνους, η πρώτη αναφορά της πόλεως ως αστικής οντότητας, απαντά στον Θουκυδίδη¹⁷. Καθώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση του μυκηναϊκού οικισμού, δεν είναι προφανής ο ομαλός ή μη χαρακτήρας της κρίσιμης μετάβασης από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Είναι πάντως πιθανή η συνέχιση της κατοίκησης στην ίδια θέση με τη μακρά ιστορία. Η εγκατάσταση από την αρχή των ιστορικών χρόνων στον φυσικά οχυρωμένο λόφο Νησί είναι μία εύλογη υπόθεση, που στηρίζεται στα λιγοστά, ως τώρα, αρχαιολογικά ευρήματα¹⁸ και στην επιλογή θέσεων αντίστοιχου χαρακτήρα στη συντριπτική πλειονότητα των οικισμών του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου.

Εύλογα υποθέτουμε ότι η γεωγραφική συγκρότηση της πόλεως στηρίχθηκε στο σύνηθες δίπολο: *ἄστν* και *χώρα*. Η ύπαρξη δύο ιερών, της Ἴρας, στο βορειότερο άκρο του βόρειου όρους της πόλεως με ευρήματα από το τέλος της αρχαϊκής εποχής¹⁹, και κυρίως της Αρτέμιδος στη θέση Καταράχι, με χρήση από τον 8ο αι.²⁰, έχοντας χαρακτηριστικά περιαστικών ιερών, συνηγορούν υπέρ της έναρξης της κατοίκησης στη θέση (τουλάχιστον) από τον 8ο αι. Τέλος, και για τα (πρώιμα) νεκροταφεία της πόλεως, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις· τάφοι χρονολογούμενοι από την ύστερη κλασική περίοδο και εξής έχουν εντοπιστεί στη θέση Νέρα²¹ (εικ. 1).

Όσον αφορά το τείχος της πόλεως, που περιβάλλει τους δύο λόφους στο Νησί, η ακανόνιστη τραπεζιόσχημη και/ή πολυγωνική κατασκευή του το χρονολογεί στις αρχές του 5ου ή γενικά στον 5ο αι.²². Ακόμη και εάν δεν υπήρχε παλαιότερος οχυρωματικός περίβολος, αυτό δεν συνεπάγεται επιβράδυνση στη γεωγραφική (και πολιτική) συγκρότηση της πόλεως. Τα τείχη δεν συνιστούσαν συστατικό στοιχείο κατά τη στιγμή ανάδυσης μιας πόλεως. Απέκτησαν λειτουργικό και συμβολικό χαρακτήρα από τον 6ο και 5ο αι., όταν οι μάχες δεν διεξάγονταν πλέον αποκλειστικά στο πεδίο αλλά μέσω και πολιορκιών, οπότε τα τείχη μιας πόλεως συμβόλιζαν την αυτονομία της²³. Στις αρχές λοιπόν της κλασικής εποχής, αν όχι παλαιότερα, είχε παγιωθεί η αστική οργάνωση της πόλεως, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ιδιωτικές, δημόσιες και ιερές χρήσεις γης στο *ἄστν* και τα *άμεσα*

⁹ Π.χ. σε επιτύμβια επιγραφή από την Αττική IG II², 8488: *Ἱερώνυμος Ἀντισθένου [Ἐ]πίδαυριος*.

¹⁰ Π.χ. IG IV² 1, 201: *Τελέστας Τιμοδώρου Ἐπίδαυριος Απόλλων, Ἀσκληπιῶν δεκάτα[ν] ἀνέθηκε*.

¹¹ Για τον όρο: Πausanias, *Κορινθιακά* 8.5.

¹² Όπου στεγαζόταν το *ζόανον* της θεάς (Pausanias, *Κορινθιακά* 29.1).

¹³ Σκύλαξ, *Περίπλους* 46.11: *Ἐπίδαυρος πόλις καὶ λιμὴν*. Ησύχιος, *Lexicon* 1979: *δίστομος· ἡ Ἐπίδαυρος ἐκαλεῖτο, ἐπεὶ ἀμφοστὸμῳ λιμένι ἐκέχρητο οὕτως*. Πρβλ. επίσης Προσκυνητοπούλου 2011, 30 και υποσημ. 4-7, 31 και υποσημ. 9, σχετικά με τις γραμματειακές πηγές που αναφέρονται στην παράλια θέση της πόλεως.

¹⁴ Εξ ου και το επίθετο *κραναή*, βραχύδης, που αποδίδεται από δελφικό χρησμό στην Επίδαυρο ως τόπο γέννησης του Ασκληπιού (Pausanias, *Κορινθιακά* 26.7).

¹⁵ Προσκυνητοπούλου 2011, 70. Στην ευρύτερη περιοχή, στον λόφο Καταράχι τεκμηριώνεται κατοίκηση από την ΠΕ II (Προσκυνητοπούλου 2011, 68-70, 125 εικ. 14 αρ. 32).

¹⁶ Προσκυνητοπούλου 2011, 70-71 εικ. 14, με βιβλιογραφία.

¹⁷ Θουκυδίδης 5.75.5: *Ἀθηναίων χιλίων πρὸς τοῖς προτέροις ἐστράτευσαν ἅπαντες οἱ ζύμμαχοι οὗτοι εὐθὺς ἐπὶ Ἐπίδαυρον, ἕως οἱ Λακεδαιμόνιοι Κάρνεια ἤγον, καὶ διελόμενοι τὴν πόλιν περιετείχιζον*.

¹⁸ Αναφέρεται η εύρεση γεωμετρικής κεραμικής (Προσκυνητοπούλου 2011, 72).

¹⁹ Το ιερό της Ἴρας παραδίδεται από τον Pausanias (*Κορινθιακά* 29.1: *τὸ δὲ πρὸς τῷ λιμένι ἐπὶ ἄκρας ἀνεχούσης ἐς θάλασσαν λέγουσιν Ἴρας εἶναι*). Για τα ευρήματα στο ακρωτήριο του Αγίου Νικολάου και τον συσχετισμό τους με το ιερό αυτό, βλ. Προσκυνητοπούλου 2011, 65, 72-73.

²⁰ *Ὁρθωσίας* σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή (Προσκυνητοπούλου 2011, 65-67 και εικ. 5-6, 72-74).

²¹ Όπου και μυκηναϊκοί τάφοι, Προσκυνητοπούλου 2011, 74-75.

²² Προσκυνητοπούλου 2011, 76-77 και εικ. 7-8, με βιβλιογραφία. Η παλαιότερη, έμμεση αναφορά στο τείχος απαντά στον Θουκυδίδη (5.56.5), με αφορμή τις επανειλημμένες επιθέσεις που δέχθηκαν οι Επίδαυριοι από τους Αργείους το 419/418 π.Χ. (για τα γεγονότα αυτής της διετίας: Προσκυνητοπούλου 2011, 51-52): *καὶ τελευταῖντος τοῦ χειμῶνος πρὸς ἕαρ ἤδη κλίμακας ἔχοντες οἱ Ἀργεῖοι ἤλθον ἐπὶ τὴν Ἐπίδαυρον, ὡς ἐρήμου οὐσης διὰ τὸν πόλεμον βίᾳ αἰρήσοντες· καὶ ἄπρακτοι ἀπῆλθον*.

²³ Ducrey 1995.

περίχωρά του. Το θέατρο της πόλεως οικοδομήθηκε στα μέσα του 4ου αι. Η αγορά εκτεινόταν γύρω από αυτό και το ίδιο αποτελούσε μέρος της²⁴.

Ανακεφαλαιώνοντας, η μελέτη της πολεοδομικής ανάπτυξης της πόλεως μέσω υλικών καταλοίπων της, παρέχει περιορισμένα στοιχεία για την αστική και πολιτική της συγκρότηση²⁵.

Η πορεία προς την πολιτική συγκρότηση: δρώντας συλλογικά

Σειρά «κοινών» δράσεων των Επιδαυρίων τεκμηριώνουν την πρώιμη πολιτική συγκρότηση της πόλεώς τους. Οι Επιδαυριοί δεν έλαβαν μέρος στη μεγάλη αποικιακή κίνηση του 8ου αι.²⁶ Η παλαιότερη και πιο εύλωτη χρονολογική ένδειξη συγκρότησης της πόλεως τῶν Ἐπιδαυρίων ως κοινωνίας πολιτών είναι η συμμετοχή της στην Αμφικτιονία της Καλαυρείας με κέντρο του ιερού του Ποσειδώνος στον Πόρο, μαζί με την Ερμιόνη, Αίγινα, Αθήνα, τις Πρασιές, το Ναύπλιο και τον Μίνυιο (πιθανώς τον βοιωτικό) Ορχομενό²⁷. Αν και ο χαρακτήρας της αμφικτιονίας έχει ερμηνευθεί πολλαπλώς (ως ένωση εμπορική, πολιτική, θρησκευτική, πιθανώς δε αποκλειστικά των μη αμιγώς δωρικών πόλεων) και έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις για την εποχή ίδρυσής της²⁸, αυτό που έχει σημασία, είναι ότι ήδη έως τα μέσα του 7ου, η πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων, λειτουργώντας ως κοινωνία πολιτών, συμμετείχε σε αυτήν. Επιπλέον, στη διάρκεια του 7ου αι. εχθρικές σχέσεις με το Άργος, την Αίγινα και την Αθήνα²⁹, ανάγκασαν τους πολίτες να λειτουργήσουν επίσης ως μία ομάδα, πολεμώντας δίπλα-δίπλα για έναν κοινό σκοπό, την άμυνα της πόλεώς τους.

Η χώρα

Η σημασία της χώρας, της επικράτειας της πόλεως, αναγιγνώσκεται στις γραμματειακές πηγές. Ήδη στον Όμηρο, ο χαρακτηρισμός της Επιδαύρου ως *ἀμπελόεσσα*³⁰, συνιστά σαφή ένδειξη για τον χαρακτήρα της οικονομίας της: ήταν κυρίως αγροτικός. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι *τοῦ δὲ δήμου τὸ πλεῖστον ἐν ἀγρῷ διέτριβεν* και αποκαλούνταν (προφανώς υποτιμητικά) *κονίποδες*, από τα σκονισμένα πόδια τους, σε αντιδιαστολή προς τους *ἀρτύνοους*, τους κατοίκους του *ἄστεος*³¹. Γραμματειακές πηγές και επιγραφές δίνουν πληροφορίες για τα όρια της επικράτειας της πόλεως με άλλες γειτονικές³². Σύμφωνα με τον Σκύλακα, ο παράπλους της ήταν 30 στάδια³³ και η χώρα της έφθανε επίσης 30 στάδια πέραν της ακτής³⁴. Θα διέθετε, λοιπόν, τη μεγαλύτερη επικράτεια από τις υπόλοιπες πόλεις της Ἀργολίδος Ἀκτῆς. Ωστόσο, μόλις το 25% ήταν κατάλληλο για καλλιέργεια³⁵.

²⁴ Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2016, 369.

²⁵ Δεν συμβαίνει το ίδιο σε όλες τις περιπτώσεις: π.χ. η γεωγραφική συγκρότηση της *Ναξίων πόλεως* παρακολουθείται μέσω των αρχαιολογικών καταλοίπων (Sfyroera 2018), η δε πορεία προς την πολιτική συγκρότηση είναι ευανάγνωστη από τη μελέτη σημαντικών τόπων λατρείας της (Lambropoulou 2001, 14-15).

²⁶ Για τη σχέση αποικισμού-ανάδυσης πόλεως, βλ. Sfyroera (υπό έκδοση). Τιμητικό ψήφισμα των Επιδαυρίων του 4ου αι., στο οποίο η Αστυπάλαιο ονομάζεται αποικία τους (IG IV² 1, 47), καθώς και πληροφορίες για ίδρυση αποικιών σε Σάμο (Πανσανίας, *Αχαικά* 4.2), Κω, Κάλυνδο (= Κάλυμνο), Νίσυρο (Ηρόδοτος 7.99) και Αίγινα (Ηρόδοτος 8.46) θα πρέπει να ενταχθούν στο πλαίσιο των αφηγήσεων της λεγόμενης «ωικής μετανάστευσης» (αν και δεν ήταν Ίωνες, όλοι οι Επιδαυριοί που μετακινήθηκαν), δηλαδή της μετακίνησης πληθυσμών από την κυρίως Ελλάδα προς τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και τα παράλια της Μικράς Ασίας, ως συνέπεια των αναστατώσεων που προκλήθηκαν από την έλευση ή τις μετακινήσεις στην κυρίως Ελλάδα άλλων πληθυσμιακών ομάδων, κυρίως εκείνων που η αρχαία παράδοση ονόμασε Δωριείς. Γενικά, οι αφηγήσεις αυτές αντιμετωπίζονται ως περιπτώσεις «εκ προθέσεως ιστορίας» (intentional history), που εξυπηρετούσαν κάποιους σκοπούς, δικαιολογώντας εκ των υστέρων π.χ. φιλικές ή εχθρικές σχέσεις μεταξύ πόλεων [βλ. σχετικά Σφυρόερα (υπό έκδοση)], παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις, όπως και εδώ, υπάρχουν αρχαιολογικά ερείσματα τους (βλ. Πετρούνακος 2015, 24-25 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά* 8.6.14, αντλώντας, κατά δήλωσή του, από τον Έφορο.

²⁸ Σύνοψη με βιβλιογραφία στην Pakkanen 2008, 238-239 και υποσημ. 8, η οποία θεωρεί ως πιθανότερη την ίδρυσή της στο διάστημα 580-550 π.Χ. βάσει και αρχαιολογικών τεκμηρίων. Επίσης, βλ. Λαμπρινουδάκης 1979α, 64.

²⁹ Για τον παραγμένο 7ο αι.: Προσκυνητοπούλου 2011, 48-49.

³⁰ B 561.

³¹ Πλούταρχος, *Αίτια ρωμαϊκά και ελληνικά* 291d. Επομένως, έως και την αυτοκρατορική εποχή ο χαρακτήρας της κοινωνίας εξακολουθούσε να είναι αγροτικός. Σύμφωνα με την Burgford (1969, 16) το ίδιο χωρίο μαρτυρεί τον ολιγαρχικό χαρακτήρα της κοινωνίας.

³² Για παράδειγμα, κατά τον Θουκυδίδη (4.45.2) τα σύνορα Επιδαύρου-Τροιζήνης βρίσκονταν κοντά στα Μέθανα. Για τα επιγραφικά κείμενα που καθορίζουν τα όρια της Επιδαύρου με την Κόρινθο (IG IV² 1, 71: 242-237 π.Χ.), την Αρσινόη (IG IV² 1, 72: μετά το 228 π.Χ.) και την Ερμιόνη (IG IV² 1, 75: αρχές 2ου αι. επίσης, IG IV² 1, 74: περ. 300-250 π.Χ.), βλ. Πίκουλας 1992-1998, 317 αρ. kat. 4, 318 αρ. kat. 7, 9, 322 αρ. kat. 02, αντίστοιχα.

³³ Σκύλαξ, *Περίπλους* 54: *παράπλους δὲ τῆς Ἐπιδαύρου χώρας στάδια [ρ] λ'.*

³⁴ Σκύλαξ, *Περίπλους* 50: *μετὰ δ' Ἄργος ἢ Ἐπίδαυρος χώρα· καθήκει γὰρ εἰς τὸν κόλπον τοῦτον στάδια λ' (δηλαδή λίγο περισσότερο από 5,5 τετρ. χλμ.).*

³⁵ Σύμφωνα με τους Jameson κ.ά. 1994, 18, πίν. 1.1.Α.

Το Κυνόρτιον

Η συζήτηση του διπόλου *ἄστεως-χώρας* οδηγεί αναπόφευκτα στο εξωαστικό ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, στο Κυνόρτιον³⁶ όρος, 8,5 χλμ (σε ευθεία γραμμή)/12 χλμ (ακολουθώντας τον αρχαίο δρόμο) από την πόλιν – επομένως, στα όρια της επικράτειάς της κατά τους υπολογισμούς του Σκύλακος. Η απόσταση αυτή αντιστοιχεί κατά μέσον όρο σε περπάτημα περίπου 3 ωρών, επιτρέποντας την αυθημερόν επίσκεψη και επιστροφή στην πόλιν.

Στο Κυνόρτιον τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας ανάγονται, βάσει κεραμικής, στην Τελική Νεολιθική³⁷. Εντοπίζονται στην κορυφή ενός χαμηλού υψώματος³⁸. Εκεί, στην ΠΕ εποχή εγκαταστάθηκε ολιγάριθμη ομάδα. Τρία μέλη της, δύο άνδρες και μία γυναίκα ενταφιάστηκαν στην ΠΕ I περίοδο³⁹ εντός του μικρού οικισμού⁴⁰. Από την επόμενη, ΠΕ II περίοδο αναγνωρίστηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις⁴¹.

Πρόκειται για μια τυπική εγκατάσταση της ενδοχώρας των χρόνων αυτών: σε χαμηλό λόφο, με πρόσβαση σε πηγές νερού και δυνατότητες ελέγχου πεδινών εκτάσεων, αναγκαίων για την επιβίωση της ομάδας⁴². Τα κτερίσματα των τάφων, κυρίως η περόνη και το εμβληματικό περιδέραιο που συνόδευαν τη γυναίκα, υποδηλώνουν μια κοινότητα «ανοικτή» στον κόσμο της εποχής, με δυνατότητες εισαγωγής χρηστικών αντικειμένων όσο και κύρους⁴³. Επιπλέον, υποδηλώνουν την εξέχουσα θέση των νεκρών στην κοινότητα-συνδυαζόμενα δε με την αρχιτεκτονική του οικισμού φανερώνουν έναν βαθμό κοινωνικής διαφοροποίησης⁴⁴.

Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε ειρηνικά στο τέλος της ΠΕ II⁴⁵, ακολουθώντας την εξέλιξη και άλλων αντίστοιχων θέσεων της Πελοποννήσου⁴⁶. Η επόμενη χρονολογικά χρήση του χώρου τεκμηριώνεται βάσει κεραμικής της ΠΕ III και της συναφούς ΜΕ I περιόδου⁴⁷. Η επάνοδος στο Κυνόρτιον διαφέρει από αντίστοιχες χρονολογικά περιπτώσεις: αντί εκ νέου εγκατάστασης⁴⁸ (πιθανώς διότι οι άλλοτε κάτοικοι θα είχαν βρει στο μεταξύ άλλο, προσφορότερο τόπο), κάποιοι επέστρεψαν για λατρευτικούς σκοπούς. Διαπιστώθηκε ότι στο κέντρο περίπου των ΠΕ κτηρίων διάνοιξαν ελλειψοειδές όρυγμα. Περιείχε όστρακα αγγείων, οστά, λιγοστά λίθινα αντικείμενα και κατάλοιπα καύσης. Το κατώτερο στρώμα του ήταν αδιατάρακτο και συσχετίστηκε με την τελευταία, χρονικά, χρήση του ορύγματος. Η ερμηνεία που δόθηκε ήταν ότι ανοιγόταν συχνά, πραγματοποιείτο κάποια τελετουργία και στη συνέχεια ξανα-γεμιζόταν με το υλικό που είχε αφαιρεθεί· στο τέλος, καλυπτόταν με λίθους, σχηματίζοντας ένα είδος χαμηλού τύμβου. Συσχετίστηκε με συγκεντρώσεις και τελετουργίες που πραγματοποιούσαν απόγονοι των πρώτων κατοίκων της θέσης⁴⁹.

Η απουσία κτηρίων χρονολογούμενων στην ΠΕ III/ΜΕ I, σε συνδυασμό με τις μεγάλες διαστάσεις (3 × 4 μ.) και το βάθος (0,80 μ.) του ορύγματος, αποδυναμώνει πιθανή οικιακή χρήση του. Σημειωτέον ότι, πολλά χρόνια πριν τον εντοπισμό και την ανασκαφή του, ο χαρακτήρας της άφθονης ΜΕ κεραμικής (κυρίως κυπέλλων) που εντοπιζόταν διασκορπισμένη στον λόφο αλλά και στις επιχώσεις του μυκηναϊκού ιερού είχε οδηγήσει στην υπόθεση εγκατάστασης κάποιας μορφής λατρείας κατά τη ΜΕ εποχή⁵⁰.

³⁶ Το τοπωνύμιο απαντά στον Πausανία (*Κορινθιακά* 27.7).

³⁷ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1169.

³⁸ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 531, εικ. 1.

³⁹ Για τις τρεις ταφές και τον μικρό γειτονικό τους τύμβο από αργούς λίθους, βλ. Θεοδώρου-Μαυροματίδη 2003, 256-259 (με σχέδια και φωτογραφίες). Theodorou-Mavrommatidi 2009, εικ. 1. Η ανασκαφείας εξέφρασε αρχικά την υπόθεση ότι θα μπορούσαν να υπήρχαν και άλλες ταφές της ΠΕ I, οι οποίες καταστράφηκαν από κτήρια της επόμενης περιόδου (Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1171), υπόθεση που, ως τώρα, δεν επιβεβαιώνεται ανασκαφικά. Σύμφωνα με την Weiberg (2009, ιδίως 789 πίν. 2), σπάνια διαπιστώνονται ταφές εντός ΠΕ I οικισμών σε Αργολίδα και Κορινθία.

⁴⁰ Ανθρωπολογικές μελέτες έχουν δείξει ότι ο ενταφιασμός εντός οικισμού φανερώνει την ανάγκη για ασφάλεια, σταθερότητα και συνοχή (πρβλ. Philippa-Touchais 2018, 223-224 και υποσημ. 19), επιδίωξη βασική στην αρχή της ζωής της μικρής αυτής κοινότητας.

⁴¹ Στην α' φάση ανήκει μεγάλο ορθογώνιο κτήριο με αγωγό· στη β' πέντε αψιδωτά κτήρια κτισμένα σε ζεύγη γύρω από έναν κοινό χώρο· στην γ' ορθογώνια κτήρια των 1-2 δωματίων (Theodorou-Mavrommatidi 2004, πίν. 1: έγχρωμη κάτοψη με τις φάσεις, οι οποίες ωστόσο διαφοροποιήθηκαν ελαφρά στη συνέχεια της μελέτης. Theodorou-Mavrommatidi 2010, 524-525).

⁴² Πρβλ. Treuil κ.ά. 1996, 180.

⁴³ Theodorou-Mavrommatidi 2009, 778. Η άποψη αυτή είχε διατυπωθεί και πολύ παλαιότερα βάσει και άλλων χαρακτηριστικών ευρημάτων της περιόδου, όπως σφραγιδολίθων: Λαμπρινουδάκης 1979α, 58.

⁴⁴ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1177.

⁴⁵ Μάλιστα, κατά την ανασκαφεία, οι κάτοικοι πήραν μαζί τους όλα τα σημαντικά (χρήσιμα, πολύτιμα κτλ.) αντικείμενά τους που ήταν δυνατόν να μεταφερθούν, αφήνοντας κατά χώραν μεγάλα και βαριά (Theodorou-Mavrommatidi 2010, 524-525).

⁴⁶ Όπως π.χ. στη Λέρνα, βλ. Treuil κ.ά. 1996, 179, 269.

⁴⁷ Για την πολιτισμική συσχέτιση της κεραμικής των δύο αυτών περιόδων: Treuil κ.ά. 1996, 268-270.

⁴⁸ Π.χ. στη Λέρνα. Ένα ακόμη σημείο που διαφοροποιεί την επιστροφή στο Κυνόρτιον: δεν κατασκευάστηκε τύμβος επί των ΠΕ καταλοίπων (όπως στη Λέρνα κ.α., βλ. παραδείγματα στη Whittaker 2010, 538 κ.ε.). Ο λόφος αυτός καθαυτός αποτελούσε εξέχον από γεωμορφολογικής άποψης σημείο.

⁴⁹ Αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων της ανασκαφείας του ορύγματος και ερμηνεία: Theodorou-Mavrommatidi 2010, 525 κ.ε., όπου ονομάζεται «αποθέτης» (pit).

⁵⁰ Λαμπρινουδάκης 1979α, 59. Ερμηνεία του ίδιου μετά τα νέα ευρήματα: Lambrinouidakis 2002, 214. Μάλιστα έγινε αποδεκτή στη βιβλιογραφία ως μία από τις δύο βέβαιες θέσεις λατρείας της ΜΕ (π.χ. Hägg 1997, 16 κ.ε. και Hielte-Stavropoulou 2001, 103), μιας εποχής

Η *επικοινωνιακή* μνήμη, διάρκειας το πολύ τεσσάρων γενεών, της παλαιότερης εγκατάστασης, ενδεχομένως και του ενταφιασμού επιφανών μελών του γένους, έδωσε τη θέση της στην *πολιτιστική*. Η τελευταία, ξεπερνώντας τους περιορισμούς της ανθρώπινης φύσης, διατήρησε πληροφορίες που θα έφθαναν ως το απώτατο παρελθόν, ως τις απαρχές της μικρής ομάδας που είχε εγκατασταθεί στο Κυνόρτιον. Χίλια και πλέον λοιπόν χρόνια μετά την πρώτη κατοίκηση και ταφή των ιδρυτών, πιθανώς, αυτού του γένους, θα ήταν «απόγονοι» αυτών που εγκατέλειψαν τη θέση εκείνοι που επέστρεφαν τακτικά στην παλαιά εστία, αποδίδοντας τιμές στους πρώτους κατοίκους/«προγόνους» τους. Δεν είναι προφανές εάν ενθymούνταν συγκεκριμένα τους τάφους ή γενικά την παλαιά εγκατάσταση –από την παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων δεν προκύπτει συγκεκριμένη δραστηριότητα πάνω στους τάφους· επιπλέον, το όρυγμα απέχει από αυτούς. Υιοθέτησαν, μάλιστα, μια πρακτική χθόνιας λατρείας με μακρά συνέχεια στην περιοχή⁵¹: άνοιξαν ένα όρυγμα βαθιά στη γη, αποθέτοντας εκεί τις προσφορές τους για να φτάσουν αμεσότερα στους αποδέκτες τους και να εξασφαλίσουν γονιμότητα, ευημερία, υγεία. Τα οστά ζώων, τα αγγεία πόσεως και τα λοιπά αγγεία οικιακού χαρακτήρα είναι τα κατάλοιπα των κοινών γευμάτων που προηγούνταν. Τέλος, τέτοιου τύπου συγκεντρώσεις δεν είχαν απλώς λατρευτικό χαρακτήρα, δεν στόχευαν μόνον στην ενίσχυση των δεσμών μιας κοινότητας, αποτελούσαν σαφή δήλωση εδαφικής επικυριαρχίας στην περιοχή⁵².

Σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ εποχής, το Κυνόρτιον λειτούργησε ως σημαντικό λατρευτικό κέντρο, με μία καιρία αλλαγή από την προηγούμενη φάση: τη μεταφορά του κέντρου της λατρείας. Αφήνοντας επιμελώς ανέπαφα τα κατάλοιπα των παλαιότερων δραστηριοτήτων στην κορυφή του λόφου, στο πλάτωμα βόρεια αυτού, στο φρύδι του βράχου, οικοδομήθηκε αναλημματικός τοίχος διαμορφώνοντας ικανό χώρο για την ανάπτυξη λατρείας γύρω από έναν υπαίθριο βωμό. Ο τελευταίος με το πέρασμα των χρόνων υπερ-καλύφθηκε από την τέφρα των ολοκαυτώσεων των θυσιαζόμενων ζώων και την προσφορά τελετουργικών γευμάτων: τα υπολείμματα των λατρευτικών πρακτικών εντοπιζόνταν ανασκαφικά σε απόσταση έως και 20 μ. μακριά από τον βωμό⁵³. Ποιος ήταν ο/η αποδέκτης τους δεν είναι σαφές. Η εύρεση τυπικών μυκηναϊκών γυναικείων ειδωλίων οδήγησε στην υπόθεση της λατρείας μιας γυναικείας μορφής, παράλληλα με μια ανδρική⁵⁴.

Είναι πιθανό μικρές κοινότητες που ζούσαν στο κατακερματισμένο ορεινό τοπίο της περιοχής να έβρισκαν εκεί έναν κοινό τόπο συνάντησης, ενίσχυσης των μεταξύ τους σχέσεων μέσω κοινών γευμάτων και λατρείας⁵⁵. Ωστόσο, εμβληματικά αντικείμενα, όπως σφραγιδόλιθοι, λίθινα αγγεία, ξίφη, πελέκεις⁵⁶, δεν μπορούν παρά να συσχετιστούν με μία ισχυρή, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά, ελίτ⁵⁷, προερχόμενη από ένα ή περισσότερα μεγάλα κέντρα της περιοχής. Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, ένα από αυτά θα ήταν εκείνο της Επιδαύρου.

Η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου και οι μετακινήσεις πληθυσμών που τη διαδέχθηκαν επηρέασαν την άσκηση λατρείας στο Κυνόρτιον, η οποία συνεχίστηκε υποτυπωδώς επί τρεις αιώνες περίπου στον μυκηναϊκό βωμό⁵⁸. Στα μέσα του 8ου αι., επάνω ακριβώς σε αυτόν, κατασκευάστηκε «ελλειψοειδής λίθινη κρηπίδα», για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της υπαίθριας λατρείας ως βωμός τέφρας⁵⁹.

Μάλος – Απόλλων

Κατά τον Πausανία, στο όρος Κυνόρτιον βρισκόταν *Μαλεάτου ... Απόλλωνος Ιερόν ... τούτο μὲν δὴ τῶν ἀρχαίων*⁶⁰. Έλαβε το όνομά του από τον Μάλο, ο οποίος *πρῶτος ... ἔτευξεν Απόλλωνος Μαλεάτα βωμόν καὶ θυσίαις ἡγλάισεν τέμενος* σύμφωνα με τον ιερό λόγο του Επιδαύριου ποιητή Ισύλλου⁶¹. Αν και η παλαιότερη σωζόμενη αναφορά στο ιερό αυτό (και στον ιδρυτή του) απαντά μόλις στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.⁶², θα

που τα λατρευτικά κατάλοιπα (τα μη σχετιζόμενα με τύμβους) είναι σπάνια και δύσκολα αναγνωρίσιμα (βλ. σχετικά Whittaker 2010, 536-537, με ερμηνεία του φαινομένου).

⁵¹ Πρβλ. τον βωμό χθόνιας λατρείας Ασκληπιού και Ηπίονης (Lambrinouidakis 2018, 130 κ.ε.) ή ακόμη τον υπόγειο χώρο της Θόδου, προορισμένο για τέτοια λατρεία (πρβλ. Lambrinouidakis 2018, 134-135).

⁵² Πρβλ. Whittaker 2010, 538-540.

⁵³ Λαμπρινουδάκης 1979α, 60.

⁵⁴ Για το μυκηναϊκό ιερό Lambrinouidakis 1981, όπου όμως ακόμη θεωρείτο ότι υπήρχε ΥΕ εγκατάσταση στην κορυφή του λόφου.

⁵⁵ Για την αναγκαιότητα σύνδεσης των κοινωνιών με πραγματικά τοπία, που διατηρούσαν κατάλοιπα του παρελθόντος για τη διαμόρφωση μιας συλλογικής μνήμης (άρα και ταυτότητας): Panagiotopoulos 2017, 80-81.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Παπαδημητρίου 1950, εικ. 8-10. Lambrinouidakis 1981, εικ. 10-13.

⁵⁷ Πρβλ. Eder 2016, 180.

⁵⁸ Λαμπρινουδάκης 1979α, 60, με βιβλιογραφία. Ο Β. Λαμπρινουδάκης επιβεβαίωσε πρόσφατα τη συνέχεια της λατρείας στο Κυνόρτιον στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους (προσωπική επικοινωνία).

⁵⁹ Λαμπρινουδάκης 1979α, 60. Εντοπίστηκαν δύο ομόκεντρες κρηπίδες, ισάριθμων διαδοχικών φάσεων.

⁶⁰ Πausανίας, *Κορινθιακά* 27.7.

⁶¹ IG IV² 1, 128, στίχ. 27-28.

⁶² IG IV² 1, 96 (300-250 π.Χ.), 128 (ύμνος του Ισύλλου, περ. 280 π.Χ.).

μπορούσαμε να δούμε στον τοπικό ήρωα Μάλο έναν από τους αποδέκτες (αν όχι τον αποκλειστικό) της εκεί λατρείας των αρχών των ιστορικών χρόνων, χωρίς να αποκλείουμε με βεβαιότητα τη μυκηναϊκή εποχή⁶³.

Αν η λατρεία ηρώων σε άλλες θέσεις δημιουργεί απορίες για τις συνθήκες και τους λόγους γένεσής της⁶⁴, δεν συμβαίνει το ίδιο στο Κυνόρτιον: η θέση συνδεόταν κατ' εξοχήν⁶⁵ με λατρεία προγόνων στην αρχή, την ηρωοποιημένη μνήμη τους στη συνέχεια και κάποια στιγμή, είτε στην αρχή των ιστορικών χρόνων είτε στα μέσα του 8ου, οπότε χρονολογείται ο υπαίθριος βωμός⁶⁶, θα προσωποποιήθηκε στον Μάλο, χωρίς να είναι δυνατόν να παρακολουθηθεί πλήρως αυτή η τελευταία διαδικασία⁶⁷. Η απουσία γραπτών πηγών πρωιμότερων του 3ου αι. δεν μας επιτρέπει να διερευνήσουμε αν θεωρείτο (και) γενάρχη των Επιδαυρίων⁶⁸ ή απλώς ο εισηγητής της λατρείας του Απόλλωνος στο Κυνόρτιον⁶⁹. Γενικά, γνωρίζουμε ελάχιστα για αυτόν και, για την ακρίβεια, μόνον όσα εξυπηρετούσαν τον σκοπό σύνταξης του ιερού λόγου του Ισύλλου, της επίσημης εκδοχής της *πόλεως* και του ιερατείου για τη γενεαλογία του Ασκληπιού: να καταδειχθούν οι σχέσεις αίματος του Ασκληπιού με την *πόλιν τῶν Ἐπιδαυρίων* και, κατ' επέκταση, η παλαιότητα και η σπουδαιότητα της λατρείας του θεού. Αξίζει να απομονώσουμε ένα χαρακτηριστικό σημείο του μύθου του: ο Μάλος μοιάζει να είναι μια επώνυμη εκδοχή των (ανώνυμων) τριτοπατόρων της Αθήνας και άλλων πόλεων⁷⁰. Ο μύθος του φτάνει τρεις γενεές πίσω (όσες δηλαδή διαρκεί η *επικοινωνιακή* μνήμη): παντρεύτηκε τη μούσα Ερατώ, η κόρη τους Κλεοφήμη νυμφεύθηκε τον Επιδάυριο Φλεγύα, η κόρη τους Αίγλη (η επονομαζόμενη Κορωνίς) γέννησε τον Ασκληπιό με τον Απόλλωνα.

Ο ιερός τόπος του Κυνορτίου συνδέθηκε με τον Απόλλωνα του ομηρικού δωδεκαθέου. Ο τελευταίος «απορρόφησε» πλήρως τον Μάλο⁷¹. Πολλά από τα χαρακτηριστικά του θα ενσαρκώθηκαν στο πρόσωπο του Απόλλωνος, συγκροτώντας μια παλαιά και σπάνια φυσιογνωμία του θεού. Εάν δεχθούμε ότι από τις απαρχές της η λατρεία στο Κυνόρτιον στόχευε στην εν γένει ευημερία, άρα και στην καλή υγεία, της κοινότητας, είναι προφανές γιατί ο Απόλλων λατρευόταν εκεί ως θεραπευτική θεότητα, δεχόμενος ήδη κατά την υπαίθρια φάση της λατρείας του ιατρικά εργαλεία ως αναθήματα⁷². *Παιήων* ονομάζεται ο θεραπευτής των θεών στην Ιλιάδα⁷³. έτσι αποκαλείται και ο Απόλλων⁷⁴. Τέλος, ήταν ο θεός-προστάτης της οργανωμένης τάξης, ο θεός-οργανωτής κάθε *πόλεως*.

Η ανάδειξη της λατρείας στο Κυνόρτιον ως επίσημης της *πόλεως τῶν Ἐπιδαυρίων*

Ο εναγκαλισμός του ιερού στο Κυνόρτιον από την *πόλιν τῶν Ἐπιδαυρίων* ήδη από τα πρώτα βήματα συγκρότησής της συνιστούσε διαδικασία φυσική: ο πανάρχαιος τόπος λατρείας ασκούσε ισχυρή έλξη και στους κατοίκους της και σε εκείνους της ευρύτερης περιοχής, παρά την απομόνωσή του από την *πόλιν* (εικ. 3). Κατάφερε να συνενώνει σε μία κοινωνία πολιτών τον πληθυσμό μιας ευρύτερης, διαμελισμένης λόγω γεωμορφολογίας, περιοχής προσφέροντάς τους κοινό παρελθόν, κοινή ταυτότητα⁷⁵.

⁶³ Για τη λατρεία ηρώων από την ΥΕ ΙΙΙ: Panagiotopoulos 2017, 77. Τοπωνύμια, όπως *Μαλέας*, και το θεωνύμιο *Μαλεάτας*, με κοινή τη ρίζα *μαλ-*, απαντούν και αλλού στην Πελοπόννησο και κυρίως στην Κυνουρία (άλλη μία αναλογία: η κοινή ρίζα *κυν-*), έχουν δε συσχετιστεί με αυτόχθονες Ίωνες της Πελοποννήσου, βλ. Λαμπρινουδάκης 1979α, 61 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Εάν γίνει δεκτή η τελευταία άποψη, η λατρεία του Μάλου ανάγεται πριν την Πρώμη Εποχή του Σιδήρου.

⁶⁴ Π.χ. *TheoCRA* ΙΙ (2004), λ. Heroisierung, Apotheose, 132 κ.ε. (Α. Mazarakis Ainian).

⁶⁵ Χωρίς, σημειωτέον, να αναγνωρίζεται εκεί κάποιος συγκεκριμένος τάφος *ήρωος*, όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις, καθιστώντας το Κυνόρτιον, ξανά, μια ιδιαίτερη περίπτωση.

⁶⁶ Συνήθως, η ηρωολατρεία τεκμηριώνεται αρχαιολογικά από το τέλος 8ου/αρχές 7ου αι. (Antonaccio 1993, 54) και συνδέεται με την ανάδυση της *πόλεως* (Ekroth 2007, 103).

⁶⁷ Π.χ. επρόκειτο για μια εξ αρχής ή εκ των υστέρων σύνδεση της ιερής θέσης με τον συγκεκριμένο ήρωα (πρβλ. Antonaccio 1994α, 398-399); Η προσωπογραφία του Μάλου ήταν μια όψιμη δημιουργία αιτιολογικού χαρακτήρα, που ερμήνευε το όνομα του ιερού του Απόλλωνος στο Κυνόρτιον ή ένας ιδρυτικός μύθος της πόλεως και του ιερού βαθιά ριζωμένος, όσο παλαιό ήταν και το εκεί ιερό;

⁶⁸ Συνήθως πάντως ο *ήρωος* είναι (και) πρόγονος, πρβλ. Antonaccio 1994α, 390.

⁶⁹ Ακόμη αυτή και μόνη η τελευταία ιδιότητά του δικαιολογεί τη λατρεία του ως *ήρωος*, πρβλ. Ekroth 2007, 103.

⁷⁰ Για τους τριτοπατόρες, βλ. Antonaccio 1993, 63 και Antonaccio 2006, 384-385.

⁷¹ Δεν συνέβη δηλαδή αυτό που παρακολουθούμε στην Ολυμπία με τον Πέλοπα και τον Δία: η αυτόνομη συνύπαρξη και των δύο. Κι αυτό είναι φυσικό: ως αποκλειστικά τοπικής εμβέλειας, ο Μάλος ούτε στο έπος απαντά ούτε εμφανίζεται σε κάποια άλλη μυθολογική αφήγηση. Αντίθετα, ο Απόλλων «απέκτησε» ιδιαίτερη σχέση με την Επίδαυρο: στο πλαίσιο ενός αιτιολογικού μύθου, ο Επίδαυρος θεωρείτο γιος του (Παυσανίας, *Κορινθιακά* 26.3: *Ἐπιδάυριοι δὲ Απόλλωνι Ἐπίδαυρον παῖδα προσποιούσιν*).

⁷² Πρβλ. Lambroudakakis 1994, 226, με περαιτέρω παραπομπές σε ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις.

⁷³ Π.χ. E 401 και 900.

⁷⁴ Π.χ. Ομηρικός ύμνος *Εἰς Απόλλωνα*, 517. Σαπφώ, *Fragment* 44.33.

⁷⁵ Αυτό ισχύει κυρίως εάν το ιερό στα πρώτα-πρώτα βήματά του συνδέεται με τον Μάλο· η ηρωολατρεία θεωρείται ότι αναδύεται ταυτόχρονα με την *πόλιν* (Ekroth 2007, 103). Συχνά, η νεοϊδρυθείσα *πόλις* ασκεί ηρωολατρεία στις εσχάτιές της [*TheoCRA* ΙΙ (2004), λ. Heroisierung, Apotheose, 133 (Α. Mazarakis Ainian)]. Ο *ήρωος* είναι αυτός που απαλύνει φυγόκεντρες δυνάμεις, θέτοντας όλους τους κατοίκους υπό την προστασία του. Συνήθως, δε, σύμφωνα με τον μύθο, χάρη σε δικές του ενέργειες εξασφαλίστηκε η ασφάλεια και η συνέχεια της κοινότητας, ενίοτε με αντίτιμο τη ζωή του. Ακόμη, όμως, και χωρίς την παρουσία του Μάλου το ιερό θα λειτουργούσε ως συνεκτικός πυρήνας. Π.χ. κατά τον Λαμπρινουδάκη (1979α, 61), το ιερό σχετιζόταν με τους προ-δωρικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου,

Όμως, δεν ήταν οι Επιδαύριοι οι μοναδικοί επισκέπτες του ιερού στις αρχές της αρχαϊκής εποχής. Στο β' τέταρτο του 7ου αι., περίπου δηλαδή κατά το διάστημα της τυραννίδος του Φείδωνος, κυριαρχούν στο Κυνόρτιον αναθήματα σχετιζόμενα με το Άργος⁷⁶. Την ίδια περίπου εποχή, στην καρδιά της πεδιάδας του Άργους οικοδομήθηκε ο πρώτος ναός της Ήρας, αποσκοπώντας στον έλεγχο και των γειτονικών πόλεων⁷⁷. Οι Αργείοι πίεζαν σε διάφορες κατευθύνσεις⁷⁸.

Από το τελευταίο τέταρτο του 7ου η λατρεία στο Κυνόρτιον ακμάζει και τα αναθήματα ήταν κυρίως κορινθιακά. Πέραν της γενικότερης προτίμησης της εποχής στα προϊόντα του συγκεκριμένου κεραμικού εργαστηρίου, ο Προκλής, τύραννος της Επιδαύρου, ανέπτυξε στενότερες σχέσεις με την Κόρινθο. Μάλιστα, πάντρεψε την κόρη του Μέλισσα (ή Λυσιδίκη) με τον Περιάνδρο, μετέπειτα τύρανο της Κορίνθου⁷⁹. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, ο Προκλής ήταν εκείνος που ανέδειξε τη λατρεία στο Κυνόρτιον σε επίσημη της πόλεως. Επρόκειτο για μια ιδιαίτερη πολιτική πράξη, πρώτη εκδήλωση αλληλεξάρτησης θρησκευτικής και πολιτικής ζωής, ενταγμένη σε συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική⁸⁰. Βασικός στόχος ήταν η αποδέσμευση από το Άργος και η σύνδεση με την Κόρινθο. Το Κυνόρτιον βρισκόταν κοντά στα ορεινά σύνορα με το Άργος και πάντως εντός του κύκλου ενδιαφερόντων του⁸¹. Η επίμονη παρουσία των Επιδαυρίων στο Κυνόρτιον, μιας ιερής θέσης που βρισκόταν στην πρώτη γραμμή των ενδιαφερόντων και των επιτευγμάτων της κοινότητας⁸², ολοκλήρωνε ουσιαστικά τη συγκρότηση της πόλεως τους και ως προς το τρίτο χαρακτηριστικό της, την παγίωση της επικράτειάς της. Μια πιθανή τελετουργική πομπή από την πόλιν στο ιερό καθιστούσε αδιαπραγμάτευτη την κυριαρχία επί των εδαφών που αυτή διέσχιζε⁸³.

Η ανάδειξη της λατρείας στο Κυνόρτιον σε επίσημη της πόλεως ολοκληρώθηκε με την ανέγερση του πρώτου μνημειώδους οικοδομήματος στο ιερό, του πρώτου ναού του Απόλλωνος, στα μέσα του 6ου αι.⁸⁴, έργου που προϋπέθετε την απόλυτη κυριαρχία της πόλεως στον χώρο του ιερού, ικανούς ανθρώπινους και υλικούς πόρους.

Η λατρεία του Ασκληπιού

Στον ύστερο 7ο αι., ταυτόχρονα την πρώτη ακμή της λατρείας στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, εμφανίζονται τεκμήρια μίας ακόμη λατρείας στην ομαλή κοιλάδα ΝΔ του Κυνορτίου (εικ. 3). Ακολουθούσε πιστά το τελετουργικό της υπαίθριας λατρείας στο ιερό του Απόλλωνος. Πυρήνας της ήταν ένας βωμός τέφρας, ενώ οι πιστοί συμμετείχαν σε τελετουργικά γεύματα (θεοξένια)⁸⁵. Τέλος, πρωταρχικό ρόλο είχε και εδώ το νερό, με την καθαρτήρια σημασία του. Οι παλαιότερες επιγραφές από την περιοχή του βωμού αυτού κάνουν λόγο για λατρεία Απόλλωνος (Πυθίου)⁸⁶ και Ασκληπιού⁸⁷.

Μία από τις πρωταρχικές ιδιότητες του ήρωος Μάλου και έπειτα του Απόλλωνος, αυτή του θεραπευτή, αποδόθηκε στον κατ' εξοχήν ήρωα-θεραπευτή, τον Ασκληπιό, γιο του Απόλλωνος, σύμφωνα με κάθε εκδοχή

ο δε Απόλλων ήταν ο κατ' εξοχήν θεός-προστάτης τους. Η ανάμνηση των προ-δωρικών στοιχείων της πόλεως αναγιγνώσκεται στις δύο δωρικές και ισάριθμες μη δωρικές φυλές της (για τις φυλές: Πετρουνάκος 2015, 35 κ.ε.). Για τη σημασία των πρώιμων ιερών στη συγκρότηση ταυτοτήτων: Polignac 2009, 439 και Eder 2019. Ας σημειωθεί ότι στο Κυνόρτιον δεν βρισκόταν το μοναδικό σημαντικό ιερό της περιοχής: στο όρος *Αραχναίον* (βόρεια της πόλεως, απέχοντας από αυτήν περίπου όσο και το Κυνόρτιον), όπου κατά τον Πausανία (*Κορινθιακά* 25.10) υπήρχαν βωμοί του Διός και της Ήρας, έχουν αποκαλυφθεί τα κατάλοιπα ενός μυκηναϊκού ιερού κορυφής (βλ. Eder 2016, 179 και Eder 2019, 32, με βιβλιογραφία) και κεραμική της ύστερης γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής περιόδου (βλ. Hägg 1992, 19 με βιβλιογραφία). Το *Αραχναίον* βρισκόταν στην επικράτεια του Άργους, π.χ. Αίλιος Ηρωδιανός, *Περί καθολικής προσωδίας*, 3.1.370.

⁷⁶ Ενώ τα κορινθιακά είναι ελάχιστα: Λαμπρινουδάκης 1979α, 64-65. Για την επιρροή του Φείδωνος στην Επίδαυρο: Προσκνητοπούλου 2011, 48-49.

⁷⁷ Λαμπρινουδάκης 1979α, 69. Για την επιλογή της θέσης και τις σχέσεις της με τις γειτονικές πόλεις: Antonaccio 1992, κυρίως 101 κ.ε. Επίσης, Κόϊν 2003, 298 κ.ε.

⁷⁸ Πρβλ. την αργειακή επιρροή στην Ολυμπία: Κόϊν 2003, 344 κ.ε.

⁷⁹ Για τις σχέσεις Προκλέους-Περιάνδρου: Λαμπρινουδάκης 1979α, 68. Λαμπρινουδάκης 1979β, 33. Προσκνητοπούλου 2011, 49. Ο (βίαιος) θάνατος της Μέλισσας προκάλεσε προβλήματα στις σχέσεις του με τον γαμπρό του. Εν τέλει, ο τελευταίος τον ανέτρεψε συνδέοντας στο εξής σταθερά τις δύο πόλεις ως τις αρχές του πελοποννησιακού πολέμου. Αντίθετα, οι σχέσεις με το Άργος εξακολούθησαν να είναι εχθρικές: στις αρχές του 5ου αι., οι Επιδαύριοι δέχθηκαν ικέτες από το Άργος, όπως προκύπτει από αναθηματική επιγραφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα (Lambrinoudakis 1990: επίσης, Λαμπρινουδάκης 1979α, 73-75, με αναφορά και σε άλλες επιγραφές της ίδιας εποχής σχετιζόμενες με Αργείους).

⁸⁰ Λαμπρινουδάκης 1979α.

⁸¹ Σημειώνεται ότι στην ηπειρωτική χώρα οι μάχες των οπλιτών ελάμβαναν χώρα στα όρια της επικράτειας των πόλεων (Antonaccio 1994β, 82).

⁸² Σε συνδυασμό με τις αρχές της λατρείας του Ασκληπιού στην κοιλάδα, βλ. παρακάτω.

⁸³ Polignac 2009, 437-438.

⁸⁴ Lambrinoudakis 2002, 214.

⁸⁵ Εντός του μεταγενέστερου «κτηρίου Ε», Lambrinoudakis 2018, 127, πίν. 63.Α, 64. Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018, 321.

⁸⁶ Π.χ. IG VI² 1, 142: 6ος αι.

⁸⁷ Π.χ. IG VI² 1, 143: ύστερος 6ος αι.

του μύθου. Ο Ασκληπιός είχε υπερτερήσει έναντι όλων των υπολοίπων ηρώων-θεραπευτών⁸⁸ ως ο *ἀμύμων ιητήρ* του έπους⁸⁹, πατέρας δύο εξαιρετικών ιατρών του αρχαϊκού στρατοπέδου, του Μαχάονος και Ποδαλειρίου. Ο Ασκληπιός έχοντας βαθιές, αν και έμμεσες, λατρευτικές ρίζες στον τοπικό πληθυσμό, επιλεγόμενος, όπως και ο Απόλλων, επέτυχε να ξεχωρίσει την *πόλιν τῶν Ἐπιδαυρίων* από τις υπόλοιπες πόλεις της Πελοποννήσου, επίσης με λατρεία Ασκληπιού⁹⁰. Χάρη στην ιδιάζουσα φυσιογνωμία του και την αυξανόμενη στα επόμενα χρόνια εξάρτηση των ανθρώπων από αυτόν, βοήθησε τους Επιδαυρίους να αποκτήσουν σταδιακά την *ἀσυλία* ενός σημαντικού μέρους της επικράτειάς τους, η οποία λειτουργούσε κυριολεκτικά ως πεδίο μάχης ανάμεσα στους ίδιους και σε ισχυρότερες πόλεις⁹¹.

Λίγο μετά την ίδρυση του βωμού τέφρας, στις αρχές 6ου (ίσως και από το τέλος του 7ου) διαμορφώθηκε ένας βωμός εδάφους για την απόδοση λατρείας στον Ασκληπιό (ενδεχομένως και στη σύζυγό του Ηπίονη, ήδη από τόσο πρώιμα)⁹², «εξισορροπώντας» τη χθόνια λατρεία προς τον γιο Ασκληπιό με την ουράνια προς τον πατέρα Απόλλωνα στον βωμό τέφρας. Ο βωμός εδάφους σηματοδότησε κατά κάποιον τρόπο την αρχή της «αυτονομίας» του Ασκληπιού στη λατρευτική θέση της κοιλάδας. Η δε χρονολόγησή του τον συνδέει επίσης με τον Προκλή. Τα μέχρι στιγμής δεδομένα υποδεικνύουν ότι ο Προκλής έδωσε κάποια προτεραιότητα στη θέση αυτή, φροντίζοντας για την κατασκευή μιας σημαντικής λατρευτικού χαρακτήρα υποδομής, που αντίστοιχης σημασίας άλλη δεν υπήρχε στο Κυνόρτιον, τουλάχιστον σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα. Λίγο αργότερα, στα μέσα του 6ου, Β/ΒΔ του αρχαϊκού υπαίθριου βωμού τέφρας οικοδομήθηκε ένας μικρός οίκος⁹³. Στον 6ο αι. χρονολογούνται, τέλος, κατασκευές με λειτουργική σημασία στο πρώιμο τελετουργικό θεραπείας που οι επισκέπτες-ασθενείς όφειλαν να ακολουθούν: φρέαρ και μικρή στοά, στη θέση του μεταγενέστερου *άβάτου*⁹⁴.

Ο αναπεπταμένος, λοιπόν, χαρακτήρας αυτής της θέσης προσέφερε ήδη από τον 6ο αι. δυνατότητες διεύρυνσης της λατρείας, που δεν παρείχε το Κυνόρτιον λόγω της γεωμορφολογίας του –για παράδειγμα, κατασκευή κτηρίων που θα εξυπηρετούσαν ποικίλες ανάγκες, όχι αμιγώς λατρευτικές⁹⁵ (όπως των τεσσάρων μικρών οίκων που ερμηνεύτηκαν ως «θησαυροί» ή χώροι εστίασης επισκεπτών άλλων πόλεων), ή την ενσωμάτωση αγώνων, γυμνικών και μουσικών, μετά το 520 π.Χ. προς τιμήν του Ασκληπιού⁹⁶. Ήταν δε αυτό το ιερό, του Ασκληπιού, το επίσημο της πόλεως, εκεί όπου από τον 4ο αι. γινόταν η ανάρτηση των αποφάσεων της βουλής και του δήμου⁹⁷. Η ορθότητα της επιλογής επέκτασης της λατρείας επιβεβαιώθηκε στη μακρά διάρκεια του χρόνου: το ιερό του Ασκληπιού απέκτησε σημασία πανελλήνια. Εντούτοις, το ιερό του Απόλλωνος ουδέποτε υποβαθμίστηκε: τα ιερά Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιείου λογίζονταν ως ένα και έτσι αναφέρονταν στις επιγραφές⁹⁸.

Συμπεράσματα

Οι δυσκολίες παρακολούθησης της αστικής συγκρότησης της πόλεως *τῶν Ἐπιδαυρίων* βάσει αρχαιολογικών ευρημάτων αντισταθμίζονται από τον πλούτο των πληροφοριών που παρέχουν τα δύο σπουδαία εξωαστικά ιερά της. Τα μέχρι τώρα ευρήματα αποδεικνύουν από τη μία τον σπουδαίο ρόλο που είχε το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας των Επιδαυρίων, από την άλλη τη δυναμική λατρεία που αναπτύχθηκε στο ιερό του Ασκληπιού στον 7ο αι. Από τις αρχές του 7ου η *πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων*, ως κοινωνία πολιτών, εμφάνιζε μια σθεναρή εικόνα: συμμετείχε στην αμφικτιονία της Καλαυρείας, αναμετρήθηκε με ισχυρές πόλεις της εποχής, κατάφερε να «ορίζει» δύο απομακρυσμένους, σημαντικούς ιερούς τόπους, στην ορεινή ενδοχώρα της. Εν τέλει, όμως, όπως και στα άλλα ιερά πανελληνίας εμβέλειας, η ιδρύουσα *πόλις* επισκιάστηκε από το επίσημο ιερό της, Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού.

⁸⁸ Όπως, π.χ. του Αμφιαράου ή του Τροφωνίου. Με μαντικές και θεραπευτικές ικανότητες και οι δύο από τον πατέρα τους Απόλλωνα, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους ανθρώπους ευρισκόμενοι βαθιά μέσα στη γη (βλ. ενδεικτικά Larson 2007, 203-204).

⁸⁹ Π.χ. Δ, 194.

⁹⁰ Riethmüller 2005, 123 κ.ε., ενίοτε και εξίσου παλαιά, όπως στην Κόρινθο ή τη Μεσσηνία.

⁹¹ Βλ. τις αλληπάλληλες επιθέσεις στο έδαφος της στον 5ο αι., Hansen – Nielsen 2004, 606 κ.ε.

⁹² Lambrinouidakis 2018, 131, πίν. 70-71. Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018, 321-322.

⁹³ Lambrinouidakis 2018, 128, πίν. 63B. Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018, 321.

⁹⁴ Lambrinouidakis 2002, 219, 221, 222, πίν. 5. Lambrinouidakis 2018, 68.1.

⁹⁵ Lambrinouidakis 2002, 220, 222-223.

⁹⁶ Sève 1993.

⁹⁷ Π.χ. IG IV² 1, 47.

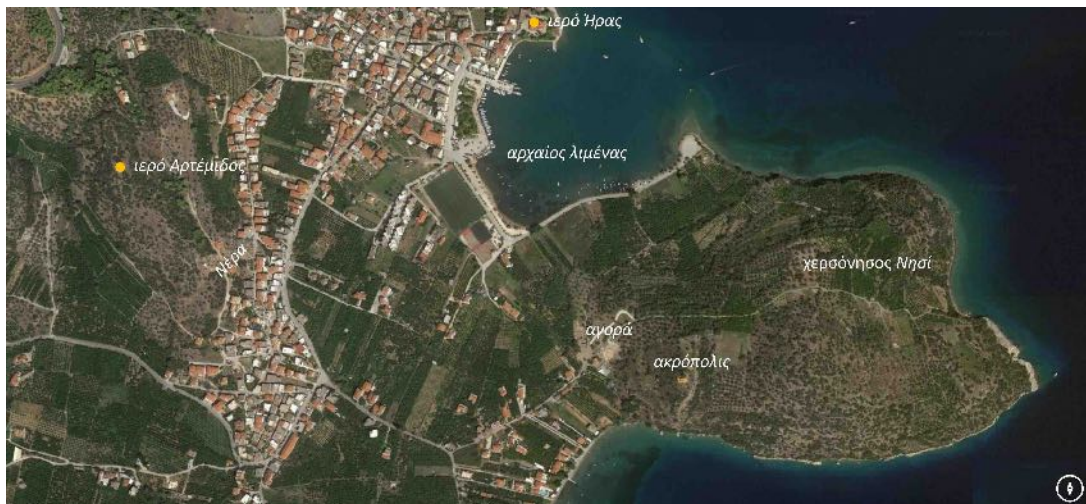
⁹⁸ Πρβλ. π.χ. IG IV² 1, 65 στίχ. 17-18: *ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιού*. Το στήσιμο του αγάλματος έγινε στο ιερό του Ασκληπιού, όπου βρέθηκε η επιγραφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antonaccio 1992: C. M. Antonaccio, Terraces, tombs, and the early Argive Heraion, *Hesperia* 61:1 (1992), 85-105.
- Antonaccio 1993: C. Antonaccio, The archaeology of ancestors, στο: C. Dougherty – L. Kurke (επιμ.), *Cultural Poetics in Archaic Greece. Cult, Performance, Politics*, Cambridge 1993, 46-70.
- Antonaccio 1994α: C. M. Antonaccio, Contesting the past. Hero cult, tomb cult, and epic in early Greece, *AJA* 98:3 (1994), 389-410.
- Antonaccio 1994β: C. M. Antonaccio, Placing the past. The Bronze Age in the cultic topography of early Greece, στο: S. E. Alcock – R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford 1994, 79-104.
- Antonaccio 2006: Religion, *Basileis* and Heroes, στο: S. Deger-Jalkotzy – I. S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh 2006, 381-395.
- Burford 1969: A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidauros. A Social and Economic Study of Building in the Asklepiian Sanctuary, during the Fourth and Early Third Centuries B.C.*, Liverpool 1969.
- Cavanagh κ.ά. 2009: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honoring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the Conference Held at Sparta 23-25 April 2009*, CSPS Online Publication 2.
- Ducrey 1995: P. Ducrey, La muraille est-elle un élément constitutif d'une cité ?, στο: M. H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State. Symposium, 24-17 August 1994*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 2, Copenhagen 1995, 245-256.
- Eder 2016: B. Eder, Ideology in space. Mycenaean symbols in action, στο: E. Alram-Stern – Fr. Blakolmer – S. Deger-Jalkotzy – R. Laffineur – J. Weihartner (επιμ.), *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, *Aegaeum* 39, Leuven 2016, 175-185.
- Eder 2019: B. Eder, The role of sanctuaries and the formation of Greek identities in the Late Bronze Age/Early Iron Age transition, στο: I. S. Lemos – A. Tsingarida (επιμ.), *Beyond the Polis. Rituals, Rites and Cults in Early and Archaic Greece (12th-6th Centuries BC)*, *Études d'Archéologie* 15, Bruxelles 2019, 25-52.
- Ekroth 2007: G. Ekroth, Heroes and hero-cults, στο: D. Ogden (επιμ.), *A Companion to Greek Religion*, Malden 2007, 100-114.
- Hägg 1992: R. Hägg, Geometric sanctuaries in the Argolid, στο: M. Piérart (επιμ.), *Polydipsion Argos : Argos de la fin des palais mycéniens à la constitution de l' état classique, Fribourg, Suisse, 7-9 mai 1987*, BCH Supplément 22, Athènes 1992, 9-23.
- Hägg 1997: R. Hägg, Did the Middle Helladic people have any religion?, *Kernos* 10 (1997), 13-18.
- Hansen – Nielsen 2004: M. H. Hansen – T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004.
- Hielte-Stavropoulou 2001: M. Hielte-Stavropoulou, The horseshoe-shaped and other structures and installations for performing rituals in funeral contexts in Middle Helladic and early Mycenaean times, στο: R. Laffineur – R. Hägg (επιμ.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Goteborg, Goteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22, Liège 2001, 103-111.
- Θεοδώρου-Μαυρομματίδη 2003: Α. Θεοδώρου-Μαυρομματίδη, Ανασκαφική έρευνα στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα. Η πρωτοελλαδική περίοδος, στο: Α. Βλαχόπουλος – Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα 2003, 247-262.
- Jameson κ.ά. 1994: M. H. Jameson – C. N. Runnels – T. H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid to the Present Day*, Stanford 1994.
- Κόϊν 2003: M. Kōiv, *Ancient Tradition and Early Greek History. The Origins of States in Early Archaic Sparta, Argos and Corinth*, Tallinn 2003.
- Lambrinoudakis 1981: V. Lambrinoudakis, Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollo Maleatas, στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, Stockholm 1981, 59-65.
- Lambrinoudakis 1990: V. Lambrinoudakis, Un refuge argien à Épidaure au Ve siècle avant J.-C., *CRAI* 1990, 174-185.
- Lambrinoudakis 1994: V. Lambrinoudakis, L'eau médicale à Épidaure, στο: R. Ginouvès – A.-M. Guimier-Sorbets – J. Jouanna – L. Villard (επιμ.), *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec, Actes du colloque organisé à Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25 au 27 novembre 1992 par le Centre de recherche « Archéologie et systèmes d'information » et par l'URA 1255 « Médecine grecque »*, BCH Supplément 28, Paris 1994, 225-236.
- Lambrinoudakis 2001: V. Lambrinoudakis, The emergence of the city-state of Naxos in the Aegean, στο: M.-C. Lentini (επιμ.), *The Two Naxos Cities. A Fine Link between the Aegean Sea and Sicily*, Palermo 2001, 13-22.
- Lambrinoudakis 2002: V. Lambrinoudakis, Conservation and research. New evidence on a long-living cult. The sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros, στο: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, BAR International Series 1031, Oxford 2002, 213-224.
- Lambrinoudakis 2018: V. Lambrinoudakis, Anfänge und Entwicklung des Asklepioskultes in Epidauros: der „Apollonaltar“ und die Tholos, στο: H. Frielinghaus – Th. G. Schattner (επιμ.), *Ad summum templum architecturae. Forschungen zur antiken Architektur im Spannungsfeld der Fragestellungen und Methoden*, Möhnesee 2018, 125-138.
- Λαμπρινουδάκης 1979α: Β. Λαμπρινουδάκης, Κρατική λατρεία και ιστορία της πόλεως Επιδαύρου, *EEAth* 27 (1979), 54-77.
- Λαμπρινουδάκης 1979β: Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, Σχέσεις Επιδαύρου και Κορίνθου υπό το φως των ανασκαφών, στο: *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Ναύπλιον 4-6 Δεκεμβρίου 1976*, Αθήνα 1979, 28-36.

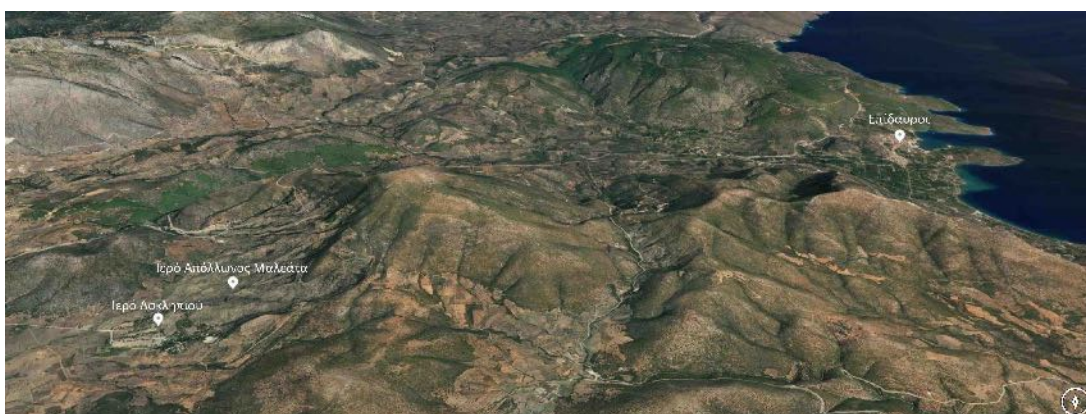
- Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2016: Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Καζολιάς – Α. Ζώνας, Κρήνη κλασικών χρόνων στην αρχαία Επίδαυρο, στο: Κ. Ζάμπας – Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Αε. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, 369-382.
- Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018: Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Καζολιάς – Π. Αναστασιάδου, Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 319-327.
- Larson 2007: J. Larson, *Ancient Greek Cults. A Guide*, New York/London 2007.
- Pakkanen 2008: P. Pakkanen, From Polis to Borders: Demarcation of social and ritual space in the sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Greece, *Temenos* 44:2 (2008), 233-262.
- Panagiotopoulos 2017: D. Panagiotopoulos, In the grip of their past? Tracing Mycenaean memoria, στο: S. Sherratt – J. Bennet (επιμ.), *Archaeology and Homeric Epic*, Oxford 2017, 74-100.
- Παπαδημητρίου 1950: Ι. Παπαδημητρίου, Ανασκαφάι τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖ τῆς Ἐπιδαύρου, *ΠΑΕ* 105 (1950), 194-202.
- Πετροννάκος 2015: Σπ. Γ. Πετροννάκος, *Οι επιγραφές του θεάτρου της πόλης της αρχαίας Επιδαύρου*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρικόπουλου 121, Αθήνα 2015.
- Philippa-Touchais 2018: A. Philippa-Touchais, Death in the Early Middle Helladic period (MH I-II). Diversity in the construction of mnemonic landscapes, στο: E. Borgna – I. Caloi – F. M. Carinci – R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegan Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, Aegaeum 43, Leuven 2018, 221-230.
- Philippa-Touchais κ.ά. 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen*, BCH Supplément 52, Athènes 2010.
- Πίκουλας 1992-1998: Γ. Α. Πίκουλας, *Τερμونيμοί Πελοποννήσου*, *Ήρος* 10-12 (1992-1998), 313-325.
- Polignac 2009: Fr. de Polignac, Sanctuaries and festivals, στο: K. A. Raafaub – H. van Wees (επιμ.), *A Companion to Archaic Greece*, Malden 2009, 427-443.
- Προσκυνητοπούλου 2011: Ρ. Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, Αθήνα 2011.
- Riethmüller 2005: J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg 2005.
- Sève 1993: M. Sève, Les concours d'Épidaure, *REG* 106 (1993), 303-328.
- Sfyroera 2018: A. S. Sfyroera, Naxos, the largest Cycladic island with a single polis. A survey through ancient times, στο: E. Angliker – J. Tully (επιμ.), *Cycladic Archaeology and Research. New Approaches and Discoveries*, Oxford 2018, 325-338.
- Sfyroera (υπό έκδοση): A. S. Sfyroera, Power in unity. Cooperation of Naxos and Chalcis for the foundation of Sicilian Naxos, στο: *Cultural Intersections and Traditional Dynamics in the Greek World. The Aegean Space* (υπό έκδοση).
- Σφυρόερα (υπό έκδοση): Α. Σ. Σφυρόερα, Πίσω στην αρχή: ναξιακές αφηγήσεις των πρώτων κατοίκων. Συνέχειες, ασυνέπειες και αναλογίες σε παράλληλες αφηγήσεις, στο: *Πρακτικά του Γ' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου* (υπό έκδοση).
- Theodorou-Mavrommatidi 2004: A. Theodorou-Mavrommatidi, An Early Helladic settlement in the Apollon Maleatas site at Epidaurus, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit*, 2.2, Wien 2004, 1167-1182.
- Theodorou-Mavrommatidi 2009: A. Theodorou-Mavrommatidi, A composite pendant in an EH I burial at the Apollo Maleatas site in Epidaurus. An attempt at a biography, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 773-780.
- Theodorou-Mavrommatidi 2010: A. Theodorou-Mavrommatidi, Defining ritual action. A Middle Helladic pit at the site of Apollon Maleatas in Epidaurus, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 521-533.
- Treuil κ.ά. 1996: R. Treuil – P. Darcque – J.-Cl. Poursat – G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα 1996.
- Weiberg 2009: E. Weiberg, The invisible dead. The case of the Argolid and Corinthia during the Early Bronze Age, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 781-796.
- Whittaker 2010: H. Whittaker, Some thoughts on Middle Helladic religious beliefs and ritual and their significance in relation to social structure, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 535-543.

Εικ. 1. Η πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων. Σημειώνονται στην ακρόπολιν η πιθανή θέση του ναοῦ της Αθηνάς Κισσαίας, καθώς και τα δύο περιαστικά ιερά (Ἡρας και Ἀρτέμιδος) σε σχέση με τη σύγχρονη κατοίκηση (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 2. Η πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων (λήψη από Β). Διακρίνεται ο βόρειος ὄρμος, η χερσόνησος Νησί με τους δύο λόφους και το έντονα ορεινό ανάγλυφο που αναπτύσσεται στα Ν/ΝΔ της πόλεως (φωτ. Α. Σφυρόερα).

Εικ. 3. Η πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων σε σχέση με το Ἱερό Ἀπόλλωνος Μαλεάτα και Ἀσκληπιοῦ (υπόβαθρο Google Earth).

Ερευνώντας το Αδριάνειο Υδραγωγείο στην περιοχή του Άργους

ABSTRACT. During the Roman period, two large aqueducts carried water to Argos: the north one likely from the springs of Kefalovryso (NW Argolis) and the south one from the springs of the Erasinios river at Kefalari, 5 km west of Argos. The Emperor Hadrian, who visited the city in AD 124/5, sponsored the former's construction. Parts of the monumental north aqueduct were recorded over a distance of 30 km by archaeologists of the French School at Athens. Rescue excavations carried out in 2006, 2008, 2013, and 2017 at Chandakia and Akova, in the municipality of Argos-Mycenae, revealed parts of the same aqueduct, 14 m and 220 m long respectively. The aqueduct followed the natural relief and contours to ensure the appropriate inclination: it was cut either into bedrock, with a built superstructure (as at Chandakia), or into rocky ground (as at Akova). Parts of the aqueduct (at Statheika and Larissa of Argos) were above ground, with a support wall of sufficient width (1.80 m.) and a particularly wide outer wall (0.75 m.). The channel (total width 1.25-1.70 m, internal width 0.60-0.65 m) was built of local stone and mortar.

Μετά την καταστροφή της Κορίνθου από τις λεγεώνες του Λεύκιου Μόμμιου το 146 π.Χ., το Άργος αναβαθμίζεται καθώς οι Ρωμαίοι αξιολογούν ιδιαίτερα τη στρατηγική θέση του για τον έλεγχο τόσο των χερσαίων δρόμων προς το εσωτερικό της Πελοποννήσου όσο και των θαλάσσιων στο Αιγαίο και το Κρητικό πέλαγος. Για τον λόγο αυτό, η πόλη γίνεται ορμητήριο για τα στρατεύματα του Πομπήιου και άλλων στρατηγών στις εκστρατείες τους εναντίον των πειρατών της Κιλικίας και έδρα του Κοινού των Διονυσιακών Τεχνιτών¹. Όμως, μόνο με την επικράτηση του Οκταβιανού στη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. που σηματοδοτεί το τέλος των εμφυλίων πολέμων και την επικράτηση της *pax romana* στη λεκάνη της Μεσογείου, επέρχεται σταδιακά η οικονομική άνθηση στις πόλεις της Πελοποννήσου, ορισμένες από τις οποίες ξανακτίζονται σε καίριες θέσεις από τους Ρωμαίους και οφείλουν την ευμάρειά τους στο εμπόριο, όπως η Κόρινθος και η Πάτρα. Άλλες, όπως το Άργος, η Μεσσήνη και η Σπάρτη, οφείλουν την ευμάρειά τους στα εύφορα εδάφη, τα οποία ανήκουν σε επιφανείς οικογένειες, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και στη διοίκησή του άστεως².

Η οικονομική άνθηση του Άργους τεκμαίρεται από την αναδιαμόρφωση της αρχαίας Αγοράς με την ανέγερση, τον 1ο αι. μ.Χ., νέων οικοδομημάτων και κατασκευών, ορισμένες από τις οποίες αντικατέστησαν τις παλαιότερες³. Χαρακτηριστική είναι η ανέγερση στην πόλη τριών γυμνασίων, από τα οποία το ένα ταυτίζεται με την Παλαιόστρα και τον Δρόμο της Αγοράς⁴ και μαζί με τη Θόλο συνδέεται με εφηβικούς αγώνες, οι οποίοι αποκτούν ιδιαίτερη αίγλη κατά την αυτοκρατορική περίοδο⁵. Στα τέλη του ίδιου αιώνα, ιερό αφιερωμένο στον Σάραπι⁶ ιδρύεται στα δυτικά της Αγοράς, σε χώρο με λατρευτικό χαρακτήρα ήδη από τον 2ο αι. π.Χ. Στον χώρο αυτό εγκαθίσταται σύντομα συγκρότημα λουτροθεραπείας υπό τη αιγίδα του Ασκληπιού, το οποίο εξελίσσεται στις Θέρμες Α⁷. Η δεύτερη αυτή φάση του συγκροτήματος αποδίδεται στον αυτοκράτορα Αδριανό, με τον οποίο συνδέεται και η πρώτη μετασκευή του παρακείμενου ελληνιστικού θεάτρου⁸, καθώς και η κατασκευή του βόρειου υδραγωγείου, η οποία και θα συνετέλεσε στην ανέγερση των πολυτελέστατων θερμών⁹. Τόσο αυτό όσο και το νότιο υδραγωγείο μετέφεραν νερό στην πόλη του Άργους, απαραίτητο για: α) τη λειτουργία θερμών,

¹ Piérart – Touchais 1996, 74-75. Vitti 2013, 36. Vitti 2016, 84. Σχετικά με τάφο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, που ερευνήθηκε κοντά στην Αγορά του Άργους και αποδίδεται σε διονυσιακό τεχνίτη, βλ. Κριτζάς 1973, 123, 125, πίν. 112α, β.

² Piérart – Touchais 1996, 76. Σχετικά με τα θεσμικά όργανα της πόλεως την περίοδο αυτό, βλ. Piérart – Touchais 1996, 80-81.

³ Piérart – Touchais 1996, 76-79. Pariente κ.ά. 1998, 218-220.

⁴ Piérart – Touchais 1996, 76-78. Pariente κ.ά. 1998, 218. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 327, 334.

⁵ Marchetti 1998, 364. Vitti 2016, 84.

⁶ Η Lancaster (2010, 455-9, 469), χρονολογεί τη φάση αυτή (Φάση Α) του λατρευτικού συγκροτήματος στο β' τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. και τη συνδέει με τον αυτοκράτορα Αδριανό, ενώ αμφισβητεί την απόδοσή του στη λατρεία του Σάραπι, καθώς θεωρεί ότι εξ αρχής στέγαζε Ασκληπιείο. Piérart – Touchais 1996, 78. Vitti 2016, 85, 89, 91-109, 345, 348, 366-367, 375-376.

⁷ Vitti 2016, 85 (όπου βιβλιογραφία), 86-88, 90, 109-119.

⁸ Moretti – Diez 1993, 18-19, εικ. 17. Piérart – Touchais 1996, 78.

⁹ Vitti 2016, 367.

κρημών και νυμφαίων στον χώρο της Αγοράς, η οποία από τον 2ο αι. μ.Χ. αποποιεί τον αθλητικό χαρακτήρα της και μετατρέπεται σε χώρο χαλάρωσης και εμπορίου κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα¹⁰, και β) τη βελτίωση της καθημερινής ζωής των κατοίκων της πόλης (κατασκευή υδρευτικού δικτύου¹¹ και ιδιωτικών λουτρών¹²).

Το νότιο υδραγωγείο μετέφερε νερό από τις πηγές του Ερασίνου ποταμού στο Κεφαλάρι (5 χλμ. νοτιοδυτικά του Άργους)¹³. Τμήματά του έχουν ερευνηθεί στο Κεφαλάρι¹⁴ και στη νότια πάροδο του θεάτρου¹⁵. Η κατασκευή του συνδέεται με το λατρευτικό συγκρότημα που προϋπήρχε στον χώρο των Θερμών Α και αποδίδεται είτε στον αυτοκράτορα Δομιτιανό (τέλη 1ου αι. μ.Χ.)¹⁶ είτε στον Αδριανό (β' τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.)¹⁷, με τον οποίο επίσης συσχετίζεται και η κατασκευή της πλινθόκτιστης καμαροσκέπαστης κάλυψης του κλειστού υπόνομου της αρχαίας Αγοράς¹⁸.

Οι πηγές του Κεφαλόβρυσου (Επάνω Μπέλεσι), στη βορειοδυτική Αργολίδα, τροφοδοτούσαν το βόρειο υδραγωγείο. Τμήματα της μνημειακής κατασκευής του¹⁹ έχουν καταγραφεί σε μήκος 33 χλμ.²⁰ από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών²¹. Η κλίση του ανέρχεται στα 2,24 μ. κάθε 100 μ. Εντυπωσιακά είναι τα λείψανά του, τα οποία διακρίνονται σε μήκος 1350 μ. και σε υψόμετρο 120 μ., στις ανατολικές υπώρειες του υψώματος της Τσούκκας²², νοτιώς του οικισμού των Σταθείων της Τ.Κ. Βρουστίου της Δ.Ε. Κουτσοποδίου του Δήμου Άργους-Μυκηνών (εικ. 1, 2: Θέση/Θ 1, εικ. 3). Ο τοίχος αντιστήριξής του, πλάτους 1,80 μ. (συνυπολογίζοντας και το πλάτος του αύλακα) και ύψους 1,70 μ., είναι κτισμένος κατά το *opus incertum*, από αργούς και πλακοειδείς λίθους, και φέρει τριγωνικά και τοξωτά, διάτρητα ανοίγματα για την απορροή των ομβρίων υδάτων και των ρεμάτων που κυλούσαν από την κορυφή του υψώματος²³. Ο αύλακάς του (*specus*) έχει πλάτος 0,60 μ. και φέρει επένδυση με κονίαμα πάχους 0,03 μ.

Εξίσου εντυπωσιακές είναι και οι τοξωτές υδατογέφυρες για τη διέλευσή του από την κοίτη του ποταμού (χειμάρρου) Χάραδρου ή Ξεριά στη θέση Άκοβα της Δ.Κ. Άργους της Δ.Ε. Άργους του Δήμου Άργους-Μυκηνών, καθώς και από τις κοίτες μικρότερων ρεμάτων, που καταλήγουν στον ποταμό (χειμάρρο) Ίναχο. Οι γέφυρες αυτές εντοπίζονται στη θέση Χαντάκια Σταθείων, στο ρέμα που διαμορφώνεται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους της Ράχης και των Λεκανών (εικ. 1)²⁴, καθώς και στις θέσεις Καμάρα²⁵ και Δρακονέρα Σχινοχωρίου της Τ.Κ. Σχινοχωρίου της Δ.Ε. Κουτσοποδίου του Δήμου Άργους-Μυκηνών²⁶. Η γέφυρα στα Χαντάκια είναι κτισμένη κατά το *opus incertum*. Γέφυρα στον ποταμό Ίναχο ιχνηλατείται στα δυτικά του οικισμού της Στέρνας της ΔΕ Λυρκείας του Δήμου Άργους-Μυκηνών καθώς στη θέση Τσόλορη, εντοπίστηκε η βάση ενός πεσσού της τοξοστοιχίας της²⁷.

Η γέφυρα στον ποταμό Χάραδρο²⁸ είχε μήκος 70 μ. και ήταν ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, ώστε να αντέξει τα ορμητικά νερά του. Αρχικά η τοξοστοιχία της θα εδραζόταν σε δώδεκα πεσσούς²⁹, από τους οποίους σήμερα διατηρούνται μόνον οι τέσσερις, σε ύψος 6-7 μ., καθώς και η λιθόκτιστη βάση ενός ακόμη και οι πώρινες υποθεμελιώσεις δύο άλλων. Οι δύο πεσσοί κοντά στην κοίτη του χειμάρρου είχαν τετράγωνη κάτοψη με πλευρά

¹⁰ Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 328. Pariente κ.ά. 1998, 219-220. Vittì 2016, 84. Σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία των υδραγωγείων για την ανέγερση και τη λειτουργία των λουτρών που αντανακλούν τα νέα ήθη στην κοινωνική ζωή αλλά και στην αρχιτεκτονική, βλ. Vittì 2016, 72-76. Lolos 1997, 297.

¹¹ Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 328-9, 334.

¹² Παναγιωτοπούλου 1998, 375-381. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 330, υποσημ. 40.

¹³ Aupert 1989, 731. Vittì 2016, 75, 84. Vittì 2018, 278.

¹⁴ Μπανάκα-Δημάκη 1994, 146.

¹⁵ Lancaster 2010, 468.

¹⁶ Vittì 2016, 75, 84.

¹⁷ Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 328, 334. Lancaster 2010, 468-470.

¹⁸ Lancaster 2010, 455. Vittì 2016, 365.

¹⁹ Vittì 2016, 123-124 (Hadrian's Aqueduct). Vittì 2013, 65-66. Lolos 1997, 306. Pariente 1989, 711.

²⁰ Από τη σύγκρισή του με άλλα υδραγωγεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προκύπτει ότι δεν συγκαταλέγεται στα μεγάλα τεχνικά έργα του είδους αυτού (Lolos 1997, 301).

²¹ Aupert 1989.

²² Aupert 1989, 723, εικ. 31, αρ. 3, 724-725, 729, εικ. 33-35.

²³ Aupert 1989, 726, εικ. 36-37.

²⁴ Aupert 1998, 723, εικ. 31, αρ. 5, 727, εικ. 38, 730.

²⁵ Aupert 1998, 723, εικ. 31, αρ. 6, 727, εικ. 39, 730.

²⁶ Aupert 1998, 723, εικ. 31, αρ. 7, 728, εικ. 40, 730. Ο Vollgraff εντόπισε το 1912 στην περιοχή του Σχινοχωρίου και συγκεκριμένα στην κοιλάδα ενός παραπόταμου του Ίναχου, στα βόρεια-βορειοδυτικά του ομώνυμου οικισμού και μετά από ανοδική πορεία είκοσι λεπτών από τη θέση Σκάλα, τμήμα υδατογέφυρας και υδραγωγείου, του οποίου ο χάνδακας είχε πλάτος 0,57 μ. (2 ρωμαϊκούς πόδες) και καλυπτόταν από καμάρα πάχους 0,27 μ. (Vollgraff 1958, 556-557, εικ. 29). Vittì 2013, 65. Vittì 2016, 124.

²⁷ Μπανάκα-Δημάκη 2000, 193. Η θέση αυτή εκτείνεται στα δυτικά της θέσης 9, στην οποία έχει εντοπιστεί τμήμα του υδραγωγείου από τον Ρ. Aupert (Aupert 1989, 723, εικ. 31).

²⁸ Aupert 1990, 602. Πιτερός 1992, 98, πίν. 34β. Piérart - Touchais 1996, 73. Vittì 2013, 65-66. Vittì 2016, 124-126. Vittì 2018, 278, 280.

²⁹ Πρόκειται για την άποψη του Ρ. Vittì, ενώ ο Χ. Πιτερός έχει υποστηρίξει την ύπαρξη συνολικά οκτώ ή εννέα πεσσών (βλ. υποσημ. 28).

2,67 μ. και μεταξύ τους απόσταση 2,67 μ. ενώ οι υπόλοιποι ρομβοειδή. Εδράζονταν σε ασβεστολιθικές πλάκες³⁰, οι οποίες διατηρούνται σε τρεις δόμους στον πεσσό κοντά στην όχθη³¹. Στην επένδυση του κορμού των πεσσών έχουν χρησιμοποιηθεί τριγωνικές οπτόπλινθοι με πλευρά μήκους 0,33-0,44 μ.³², κομμένες από οπτόπλινθους *bipedales* πάχους 0,033 μ. Αντιθέτως, τα τόξα πάχους 2,27 μ. ήταν κτισμένα κατά το *opus testaceum* αποκλειστικά από οπτόπλινθους *sesquipedales* μήκους 0,44 μ. και πάχους 0,033-0,05 μ., ώστε να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη ακαμψία. Οι οπτόπλινθοι αυτές εδράζονταν σε μια σειρά από *bipedales* και τοποθετούνταν με τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάζουν εσοχή καθ' ύψος (0,20 μ. εξωτερικά και 0,10 μ. εσωτερικά)³³. Η μέση πυκνότητα οπτόπλινθων και συνδετικού κονιάματος υπολογίζεται στα 1,92 μ.³⁴.

Δύο παράλληλοι τοίχοι, σε απόσταση 12 μ. ο ένας από τον άλλο, διατηρούνται κατά μήκος του βόρειου τμήματος της κοίτης του χειμάρρου, ο πρώτος σε μήκος 21 μ. και ο δεύτερος σε μήκος 13,50 μ. Αποτελούνται από ασβεστολιθικές τετράπλευρες πλάκες σε δύο δόμους, χωρίς συνδετικό υλικό. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Χρήστο Πιτερό, οι δύο τοίχοι θα πρέπει να κατασκευάστηκαν για την προστασία των βορειότερων πεσσών της γέφυρας του υδραγωγείου και ο ενδιάμεσος χώρος τους θα ήταν αρχικά γεμάτος με ασβεστολιθικές πέτρες (λιθορριπή)³⁵. Απαραίτητη είναι η ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η κάτοψη των κατασκευών αυτών και να διασαφηνιστεί η χρονική ένταξή τους και η χρησιμότητά τους³⁶.

Πιθανή δεξαμενή³⁷, σχετιζόμενη με το υδραγωγείο, εντοπίζεται κοντά στον οικισμό της Τσιρίστρας³⁸ της Τ.Κ. Γυμνού της Δ.Ε. Λυρκείας του Δήμου Άργους-Μυκηνών. Λείψανα του υδραγωγείου εντοπίζονται και στις ανατολικές υπώρειες του υψώματος της Λάρισας³⁹, όπου ακολουθούν πορεία 480 μ. και διακρίνονται σε μήκος 380,50 μ. περίπου (εικ. 1, 2: Θέση/Θ 5)⁴⁰. Πρόκειται για το τελικό τμήμα της πορείας του προς την πόλη, το οποίο, καθώς είναι ορατό, διαλαλεί την ευεργεσία του αυτοκράτορα προς την πόλη και, με την κατάλληλη υψομετρική διαφορά (1,60 μ.), εξασφαλίζει την πίεση του νερού που εισέρχεται στο μνημειακό Νυμφαίο⁴¹. Το τμήμα αυτό⁴² είναι παρόμοιας κατασκευής και διαστάσεων με τα μνημειακά κατάλοιπα στο ύψωμα της Τσοούκκας. Κατά τόπους έχει λαξευτεί ο βράχος για τη διαμόρφωση του υδαταγωγού, ο οποίος διατηρείται σε ύψος 0,60 μ. και έφερε καμαρωτή επίστεψη της οποίας η γένεση διακρίνεται σε ορισμένα σημεία του λαξευμένου βράχου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα του εξωτερικού τοιχώματός του που φέρει επικάλυψη με κονίαμα, στο οποίο οριζόντιες και διπλές πλάγιες εγχαραξίες τονίζουν τη θέση των υποκείμενων αρμών.

Εντυπωσιακή, τέλος, είναι η απόληξη του υδραγωγείου στο Νυμφαίο⁴³, από το οποίο το νερό διοχετεύεται στα δημόσια κτίρια της πόλης (κρήνες, λουτρά) με δίκτυο μικρότερων αγωγών. Πρόκειται για μνημειακή κρήνη⁴⁴, στην οποία το νερό εισερχόταν από το στόμιο κλειστού αύλακα⁴⁵ στο βάθος μιας κόγχης και αναπηδούσε από το άγαλμα του αυτοκράτορα-ευεργέτη, που στεκόταν σε αυτήν, γεμίζοντας τη δυτική δεξαμενή μετάγγισης, διαστάσεων 8,46 × 4,80 × 2,15 μ. Μετά την καθίζηση των στερεών στοιχείων, το νερό περνούσε στη δεύτερη και μεγαλύτερη δεξαμενή, μήκους 9 μ., πάνω από μια υδραυλική κλίμακα με μαρμάρινες βαθμίδες, δημιουργώντας καταρράκτη, για να καταλήξει, μέσα από τρεις εκροές, σε αγωγό με δάπεδο από πήλινες πλάκες (*sesquipedales*). Οι κατασκευαστικές ομοιότητες που παρουσιάζουν το Νυμφαίο και η γέφυρα στον ποταμό Χάραδρο, καθώς και η χρήση ίδιων δομικών υλικών⁴⁶ μαρτυρούν ότι τα δύο μνημεία εντάσσονταν στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα για το οποίο είχαν παραχθεί αποκλειστικά τα δομικά υλικά.

Τμήματα επιγραφής, που βρέθηκαν στη δυτική δεξαμενή, αναφέρουν ως χορηγό της κατασκευής του υδραγωγείου τον αυτοκράτορα Αδριανό, που επισκέφθηκε την πόλη στα 124/125 μ.Χ., και καθορίζουν το

³⁰ Ασβεστολιθικές πλάκες έχουν χρησιμοποιηθεί και στη βάση των πεσσών των γεφυρών του Αδριανείου Υδραγωγείου της Κορίνθου (Vitti 2013, 122. Vitti 2016, 200).

³¹ Vitti 2013, 66, εικ. 3.46. Vitti 2016, 125, εικ. 3.46.

³² Vitti 2013, 65. Vitti 2016, 125, 368.

³³ Vitti 2013, 65, 230. Vitti 2016, 126, 368.

³⁴ Aupert 1990, 602.

³⁵ Πιτερός 1992, 98, πίν. 34β-γ.

³⁶ Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι πρόκειται για αρχαίες κατασκευές που ανήκουν σε «ποδαρικά» παλαιότερης οδογέφυρας (Πίκουλας 1995, 302).

³⁷ Σχετικά με τη χρήση των δεξαμενών καθίζησης στο υδρευτικό δίκτυο, βλ. Lolos 1997, 290. Λώλος 2010, 34-36.

³⁸ Aupert 1989, 723, εικ. 31, αρ. 13, 729, εικ. 42, 731.

³⁹ Πρόκειται για το ένα από τα δύο υψώματα που ορίζουν στα δυτικά και τα βόρεια την πόλη του Άργους. Βλ. σχετικά, Παπαχατζής 1976, 154, 174-175, υποσημ. 4, 5. Πιτερός 1998, 179, 199, εικ. 1, 2.

⁴⁰ Vollgraff 1958, 555-557, εικ. 28.

⁴¹ Vitti 2016, 76. Vitti 2018, 283, 294-295.

⁴² Vitti 2013, 65. Vitti 2016, 124, εικ. 3.45. Vitti 2018, 278-281, εικ. 4-7.

⁴³ Vitti 2016, 127-132. Vitti 2018, 282-293. Αριστοδήμου 2018, 439. Λόγω της σχετικά περιορισμένης χωρητικότητάς του, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως η κεντρική δεξαμενή της πόλης (*castellum aquae*) αλλά ως η δεξαμενή-καταναμητής (*castellum divisorum*), βλ. Λώλος 2010, 14-15. Αριστοδήμου 2018, 46.

⁴⁴ Σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο της, βλ. Leigh 1998, 139. Αριστοδήμου 2008, 18-19.

⁴⁵ Vitti 2016, 131-132, εικ. 3.55, 3.56.

⁴⁶ Vitti 2013, 70. Vitti 2016, 132. Vitti 2018, 287.

πλάτος της ζώνης κατάληψής του στους 50 ρωμαϊκούς πόδες, σύμφωνα με την πρόταση συμπλήρωσής τους από τον Wilhelm Vollgraff⁴⁷. Το κολοσσικό ακέφαλο άγαλμα (Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους, αρ. ευρ. 242)⁴⁸ που βρέθηκε στον ίδιο χώρο⁴⁹ θεωρείται ότι αποδίδει τον αυτοκράτορα-ευεργέτη⁵⁰ με τη μορφή του μυθικού βασιλιά των Αργείων Διομήδη⁵¹ ή του Δία⁵², ως εκφραστή της παντοδυναμίας του αυτοκράτορα και του ρωμαϊκού *imperium*.

Πρόκειται για το πρώτο ρωμαϊκό νυμφαίο στον ελλαδικό χώρο και το πρώτο στη σειρά των μνημειακών νυμφαίων που χρηματοδότησε ο φιλέλληνας αυτοκράτορας στην επαρχία της Αχαΐας, με σκοπό την τόνωση της οικονομίας της μέσω μεγάλων υδραυλικών έργων⁵³. Η αρχιτεκτονική μορφή του αποτέλεσε το πρότυπο για το νυμφαίο στον Λυκαβηττό της Αθήνας, του οποίου η ανέγερση συνδέεται με τη δεύτερη (128/129 μ.Χ.) ή την τρίτη (131/132 μ.Χ.) επίσκεψη του αυτοκράτορα στην πόλη αυτή⁵⁴.

Η μορφή αυτή, με τη ναόσχημη πρόσοψη και το τοξωτό, στο κέντρο, επιστύλιο, τη βαθμιδωτή διαμόρφωση και την αξονικότητα στη διάρθρωση των επιμέρους στοιχείων της, συντέινε στην προβολή του αγάλματος του ρωμαίου αυτοκράτορα, ο οποίος, με το πολυτελές αυτό κτίριο (επένδυση με μάρμαρο), επέβαλε τα νέα ήθη στην αρχιτεκτονική και κατ' επέκταση και στον τρόπο ζωής. Επίσης, η σπηλαιώδης διαμόρφωση της δυτικής δεξαμενής, η οποία παρέπεμπε στη λατρεία των Νυμφών, σε συνδυασμό με την ανέγερσή του στη θέση του Κριτηρίου και του κοντινού ιερού του Κηφισού⁵⁵, είχαν ιδιαίτερη συμβολική σημασία καθώς συνέδεαν το μυθικό παρελθόν της πόλης με το νέο *status*, το οποίο και υπογράμιζε η γενναιόδωρη, από μέρους του αυτοκράτορα, χορηγία του ζωοποιού στοιχείου του νερού.

Οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν από την ΕΦΑ Αργολίδας (πρώην Δ' ΕΠΚΑ) κατά τα έτη 2006, 2008, 2013 και 2017, στο πλαίσιο μεγάλων, δημοσίου συμφέροντος, αλλά και μικρότερων, ιδιωτικών έργων, έφεραν στο φως τμήματα υδραγωγείου στις ακόλουθες δύο θέσεις (εικ. 1: Θέσεις 1 και 3, εικ. 2: Θ2, Θ3).

Θέση 1

Η διέλευση του Αγωγού Φυσικού Αερίου Υψηλής Πίεσης «Αγ. Θεόδωροι – ΔΕΗ Μεγαλόπολης» από τον ορεινό όγκο στα δυτικά της πόλης του Άργους στάθηκε η αφορμή για τον καθαρισμό με εργατικά χέρια και την ακόλουθη ανασκαφική διερεύνηση του υδραγωγείου, το οποίο είναι εμφανές κατά μήκος των υπωρειών του υψώματος της Ράχης, στη θέση Χαντάκια Σταθείων του Τ.Δ. Βρουστίου της Δ.Ε. Κουτσοποδίου του Δήμου Άργους-Μυκηνών και σε απόσταση 40 μ. δυτικά της υδατογέφυρας στη θέση αυτή. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του έργου αυτού, ερευνήθηκε το 2013, σε υψόμετρο +134,38/134,28 μ., τμήμα του υδραγωγείου, μήκους 14 μ. και πλάτους 1,30 μ. Η κατασκευή του ήταν πλήρως προσαρμοσμένη στο εδαφικό ανάγλυφο. Τα τοιχώματά του είχαν πλάτος 0,45-0,25 μ. Ο υδαταγωγός είχε πλάτος 0,60 μ. και βρέθηκε γεμάτος με κοκκινωπό χρώμα, λίθους και κονιάματα, πιθανότατα από τη μη σωζόμενη ανωδομή των τοιχωμάτων του. Δεν φαίνεται να είχε κάλυψη (εικ. 4, 5).

Κατά την έρευνα δοκιμαστικής τομής, που ορίστηκε στο δυτικό τμήμα του αύλακα και είχε μήκος 2,60 μ., αφαιρέθηκε το υλικό αυτό καθώς και χρώμα με τμήματα πλίνθων στα τελευταία 0,10 μ. πάνω από το δάπεδο του.

⁴⁷ Vollgraff 1944-1945, 397-400. Vollgraff 1958, 545, 555. Aupert 1989, 731. Vitti 2018, 288.

⁴⁸ Αριστοδήμου 2008, 79, 266, 269, 439, αρ. κατ. 9. Vitti 2018, 291.

⁴⁹ Από τον ίδιο χώρο προέρχονται και άλλα θραύσματα του αγάλματος αυτού, καθώς και ένα θραύσμα που απεικονίζει το αριστερό χέρι μορφής [Αφροδίτης(:)] να κραδαίνει το άκρο ενδύματος (Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους, αρ. ευρ. 258: Vollgraff 1958, 549, αρ. 7, 551-2. Marcadé-Raftourouli 1963, 52-53, αρ. 54-58). Για τη συχνή παρουσία αγαλμάτων της θεάς Αφροδίτης στα νυμφαία της Ανατολής, βλ. Αριστοδήμου 2008, 134-140.

⁵⁰ Πρόκειται για το ένα από τα οκτώ αγάλματα του Αδριανού που προέρχονται από νυμφαία της Ανατολής: Αριστοδήμου 2008, 385, υποσημ. 2625.

⁵¹ Για τη συνήθη πρακτική, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, της απεικόνισης αυτοκρατόρων αλλά και σημαντικών θνητών με την ιδεαλιστική μορφή θεών ή ηρώων, βλ. Palagia 2010, 434-435. Σχετικά με τις απεικονίσεις του αυτοκράτορα Αδριανού υπό το σχήμα του Διομήδη Κύμης-Μονάχου, βλ. Maderna 1988, 201-204, αρ. D7-D10. Κατά τον Παπαζαφειρίου (2004, 118-121, 125, 205, 268-271, αρ. ΚΜ 4-7, πίν. 23), τα αγάλματα αυτά αποτελούν παραλλαγές του αγαματικού τύπου Κύμης-Μονάχου, που δεν απεικονίζει τον Διομήδη αλλά πιθανώς τον Άρη. Στην παραλλαγή αυτή εντάσσεται και το άγαλμα του Αδριανού από το Βόρειο Νυμφαίο της Πέργης (Αριστοδήμου 2008, 500, αρ. κατ. 252). Κατά τη Maderna (1988, 220-221, αρ. UD 8, πίν. 25, 1), το άγαλμα από το Νυμφαίο του Άργους εντάσσεται στις παραλλαγές του σχήματος του Διομήδη Κύμης-Μονάχου με το δεξί χέρι σε διαφορετική στάση. Κατά τον Παπαζαφειρίου (2004, 127, 130-131, 134-138, 205-206, 279-280, αρ. ΓΗ 8, πίν. 28), ανήκει στη δεύτερη ομάδα των αδριάντων, που ακολουθούν το μοτίβο του γυμνού ηγεμόνα, το οποίο πιθανώς ανακαλούσε στη μνήμη των θεατών τον Αχιλλέα ή τον Άρη, με δόρυ στο δεξί χέρι, και είχε ως πρότυπο τους «Αχιλλείς» (βλ. και Αριστοδήμου 2008, 269, 439). Σχετικά με την απεικόνιση του Διομήδη στα νομίσματα του Άργους την περίοδο του αυτοκράτορα Αδριανού, με σκοπό τον τονισμό των δεσμών των Αργείων με τη Ρώμη, βλ. Flament – Marchetti 2011, 84.

⁵² Στην περίπτωση αυτή η μορφή κρατά σκήπτρο στο δεξί χέρι (Καρανασάση 1995, 212-213, 225-226).

⁵³ Vitti 2016, 73. Αριστοδήμου 2018, 45, 61.

⁵⁴ Αριστοδήμου 2008, 18, 62, 82. Longfellow 2011, 118-119.

⁵⁵ Παπαχατζής 1976, 163-165. Αριστοδήμου 2008, 61-62, 372. Longfellow 2011, 119. Vitti 2016, 70-72, 76. Vitti 2018, 283.

Η έρευνα είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη της εσωτερικής όψης των τοιχωμάτων και του δαπέδου του (εικ. 6). Διαπιστώθηκε ότι τα τοιχώματα διατηρούνταν σε μέγιστο ύψος 0,77 μ. Μόνο το ανώτερο τμήμα τους ήταν κτιστό και σωζόταν σε δύο σειρές αδρών, πλακοειδών λίθων από ασβεστόλιθο, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονταν μία σειρά πλίνθων. Το υπόλοιπο τμήμα ήταν λαξευτό στο φυσικό βράχο και έφερε επένδυση με κονίαμα πάχους 0,03 μ.⁵⁶ Το κατώτερο τμήμα των τοιχωμάτων περιέτρεχε κορνίζα από το ίδιο υλικό για την καλύτερη στεγανοποίηση της κατασκευής και τη διαμόρφωση ομοιογενούς και λείας επιφάνειας, απαραίτητης για την ομαλή ροή του νερού⁵⁷, με αποτέλεσμα το πλάτος του πυθμένα να περιορίζεται στα 0,40 μ. Η στεγανότητα εξασφαλιζόταν και με την κάλυψη των πλίνθων του πυθμένα του με κονίαμα. Οι πλίνθοι ήταν τετράγωνες, με πλευρά μήκους 0,54 μ. (*bipedales*)⁵⁸ και πάχος 0,03 μ., και εδράζονταν στο βραχώδες υπέδαφος.

Σε απόσταση 1,50 μ., κατά μέσον όρο, από το βόρειο πλευρικό τοίχωμά του και σε υψόμετρο +132,83 μ., είχε διαμορφωθεί δρόμος, παράλληλος με την πορεία του υδραγωγείου (διεύθυνση Α-Δ), ο οποίος ήταν απαραίτητος τόσο για την κατασκευή του υδρευτικού έργου όσο και για τη συντήρησή του. Το οδόστρωμά του από πακτωμένο χώμα είχε πλάτος 4,70-5 μ. Το ανατολικό τμήμα του είχε διαταραχθεί από τις εργασίες ισοπέδωσης για τη διαμόρφωση χώρου στάθμευσης σε επαφή με το όριο του παρακείμενου αγροτικού δρόμου.

Οδός⁵⁹ παράλληλη με τον άξονα του υδραγωγείου έχει εντοπιστεί σε άλλα δύο τμήματα της πορείας του. Το ένα διατηρείται σε μήκος 500 μ., ανατολικά του χωριού Δούκα Βρύση της Τ.Κ. Κεφαλόβρυσου της Δ.Ε. Λυρκείας του Δήμου Άργους-Μυκηνών, κατά μήκος της αριστερής (βόρειας) όχθης του ρέματος του «Δουκιωτικού». Στο βραχώδες έδαφος του ορεινού όγκου των «Στεφανιών», έχει λαξευτεί ο αγωγός του υδραγωγείου και είναι εμφανείς η κοίτη της οδού, πλάτους 2-3 μ., και οι αρματοτροχιές μήκους 0,50 μ. και πλάτους 0,10 μ.⁶⁰. Επίσης, αρματοτροχιές στην περιοχή της Τσιρίστρας της Τ.Κ. Γυμνού της Δ.Ε. Λυρκείας του Δήμου Άργους-Μυκηνών υποδεικνύουν την ύπαρξη οδού κατά μήκος του υδραγωγείου που εντοπίζεται στην περιοχή αυτή⁶¹.

Στο συγκεκριμένο τμήμα του έργου της κατασκευής του Αγωγού Φυσικού Αερίου, ο Αγωγός διήλθε μέσα από οπή που διανοίχτηκε με εργατικά χέρια, κάτω από το αρχαίο υδραγωγείο, μετά από σχετική έγκριση από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού τεχνικής μελέτης που εκπονήθηκε από τον ΔΕΣΦΑ Α.Ε.

Θέση 3

Τμήματα υδραγωγείου συνολικού μήκους 220 μ. ερευνηθήκαν σε υψόμετρο +103,50/103 μ., στις κατώτερες υπώρειες του ορεινού όγκου των Τσουκαλιών και σε απόσταση 600 μ. νοτιοανατολικά της υδατογέφυρας στον ποταμό Χάραδρο (εικ. 1, 2: Θέση/Θ 3). Η έρευνα υπαγορεύτηκε από την αναμόχλευση του εδάφους και συνακολούθως και των υποκείμενων αρχαίων καταλοίπων, η οποία προκλήθηκε από τις καλλιεργητικές και οικοδομικές εργασίες σε τρία όμορα αγροτεμάχια στην περιοχή της Άκοβας της Δ.Ε. Άργους του Δήμου Άργους-Μυκηνών (εκτός ορίων οικισμού).

Συγκεκριμένα στον πρώτο από βορρά αγρό, φερόμενης ιδιοκτησίας Γρ. Γαλάνη και Ι. Σιάννα⁶², οι εργασίες βαθιάς άροσης που πραγματοποιήθηκαν ερήμην της Υπηρεσίας μας το 2008, είχαν ως αποτέλεσμα την αναμόχλευση αργών ως επί το πλείστον λίθων. Η υποβολή από τους ιδιώτες αιτήματος για ανέγερση οικοδομής στο βορειοανατολικό τμήμα του αγρού επέβαλε τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας με τη διάνοιξη επτά τομών κατά μήκος του ανατολικού ορίου της νέας οικοδομής, όπου ήταν εμφανής η μεγαλύτερη συγκέντρωση λίθων και δύο ακόμη νοτιότερα, ώστε να διαπιστωθεί η ακριβής πορεία και το μήκος του υδραγωγείου. Η έρευνα αυτή έφερε στο φως τρία τμήματα του υδραγωγείου, από τα οποία το βόρειο, που αποκαλύφθηκε στις επτά τομές, είχε μήκος 16 μ. και τα δύο που αποκαλύφθηκαν στις δύο νότιες (αρ. 9 και 10) μήκος 2 μ. το καθένα. Συνεπώς, το υδραγωγείο, με διεύθυνση Β-Ν/ΝΑ, εκτεινόταν κατά μήκος του ανατολικού ορίου του αγρού, σε συνολικό μήκος 88 μ. Το πλάτος του ανερχόταν στα 1,40-1,70 μ. Στο βόρειο και μεγαλύτερο τμήμα του, στρώμα με κοκκινωπό χώμα, ψιλό χαλίκι και αρκετούς λίθους (αργούς και πλακοειδείς),

⁵⁶ Αν και το μήκος του ερευνημένου τμήματος του αύλακα είναι μικρό και, συνεπώς, η εξαγωγή συμπερασμάτων από την έρευνα αυτή είναι επισφαλής, το ύψος της επένδυσης των τοιχωμάτων του τμήματος αυτού θα μπορούσε να υποδηλώνει και το υψηλότερο επίπεδο του νερού μέσα στον αύλακα, το οποίο ποίκιλε, καθώς εξαρτιόταν από τις καιρικές συνθήκες (Lolos 1997, 295, υποσημ. 53).

⁵⁷ Η κορνίζα αυτή απαντά και στο τμήμα του υδραγωγείου στις υπώρειες της Λάρισας, καθώς και σε άλλα υδραγωγεία, όπως στο Αδριανείο Υδραγωγείο της Κορίνθου (Lolos 1997, 281. Λώλος 2010, 17-18. Vittì 2018, 281).

⁵⁸ Η κάλυψη του δαπέδου του αγωγού με *bipedales* έχει καταγραφεί και στα τμήματα που εντοπίστηκαν από τον P. Aupert (1989, 731). Vittì 2013, 65. Vittì 2016, 124. Vittì 2018, 281.

⁵⁹ Σχετικά με τα κατάλοιπα του οδικού δικτύου κατά μήκος του υδραγωγείου της Κορίνθου, βλ. Lolos 1997, 280. Λώλος 2010, 16.

⁶⁰ Aupert 1989, 730-731, εικ. 43. Πίκουλας 1995, 150-151, εικ. 61-64.

⁶¹ Aupert 1989, 728, εικ. 41, 730. Πίκουλας 1995, 152-153.

⁶² Τα αποτελέσματα της σωστικής ανασκαφικής έρευνας περιλαμβάνονται στην έκθεση πεπραγμένων της Δ' ΕΠΚΑ για το έτος 2008, η οποία έχει συμπεριληφθεί στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του έτους αυτού (Σαρρή 2008, 263-265).

από τους οποίους αυτοί κατά μήκος των παρειών είχαν κλίση προς το εσωτερικό του αύλακα, θα πρέπει να προέρχεται από την κατεστραμμένη καμπυλώμενη επίστεψή του (εικ. 7). Μετά την αφαίρεσή του, καθώς και την τμηματική αφαίρεση της όμοιας σύστασης επίχωσης του υδαταγωγού και του καθαρότερου στρώματος με χρώμα κοκκινωπό βαθύτερα, διαπιστώθηκαν τα εξής:

α) Ο υδαταγωγός είχε πλάτος 0,60/0,61 μ., ενώ στο τμήμα που ανιχνεύτηκε στη νότια τομή αρ. 10 είχε πλάτος 0,64-0,65 μ.

β) Τα τοιχώματα του υδραγωγείου είχαν παραβιάσει το φυσικό, πετρώδες έδαφος, ήταν λιθόκτιστα με αργούς, μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, αρκετούς πλακοειδείς, συνδετικό κονίαμα και λιγοστές, κατά τόπους, πλίνθους. Διατηρούνταν σε ύψος 0,95-1,05 μ. Οι εσωτερικές παρειές τους έφεραν επένδυση με κονίαμα, το οποίο κάλυπτε ολόκληρο το σωζόμενο ύψος τους, μαρτυρώντας το υψηλότερο επίπεδο του νερού⁶³, και τη βάση τους περιέτρεχε κορνίζα από το ίδιο υλικό για την καλύτερη στεγανοποίηση της κατασκευής⁶⁴. Στο βόρειο και μεγαλύτερο τμήμα του, το δυτικό πλευρικό τοίχωμα, το οποίο ήταν εν μέρει κατεστραμμένο στο κεντρικό τμήμα του, είχε πλάτος 0,50 μ. ενώ το ανατολικό 0,50-0,65 μ. Στο κεντρικό τμήμα (Τομή 9), τα τοιχώματα είχαν πλάτος 0,45 μ. ενώ στο νότιο (Τομή 10) το δυτικό είχε πλάτος 0,25-0,45 μ. και το ανατολικό 0,40 μ.

γ) Το δάπεδο του βόρειου τμήματος ήταν στρωμένο με *bipedales*, οι οποίες είχαν πάχος 0,05 μ., έφεραν διπλές, διαγώνιες αυλακώσεις και εδράζονταν σε στρώμα πλακοειδών λίθων ενώ αυτό του βορειότερου ακραίου τμήματος βρέθηκε κατεστραμμένο καθώς ακριβώς κάτω από την κορνίζα από κονίαμα εντοπίστηκαν θραυσμένες πλίνθοι. Ο πυθμένας του νότιου και μεγαλύτερου τμήματος, το οποίο ανιχνεύτηκε σε μήκος 72,50 μ., βρέθηκε επενδεδυμένος με κονίαμα, στα νότια των τμημάτων των τοιχωμάτων, που ήταν εν μέρει κατεστραμμένα και ακολούθως συμπληρωμένα (εικ. 8, 9).

Εντός των ορίων της κεντρικής τομής 9 και σε απόσταση 1,70 μ. από το δυτικό τοίχωμα του υδραγωγείου αποκαλύφθηκε η θεμελίωση από μία σειρά αργών λιθόπλακων δύο τεμνόμενων τοίχων κατασκευής, της οποίας αποκαλύφθηκε μόνο το ανατολικό τμήμα σε έκταση 2,50 (B-N) × 1,10 (A-Δ) μ. Αν και η έρευνα των αρχιτεκτονικών αυτών λειψάνων δεν ολοκληρώθηκε και δεν απέδωσε κινητά ευρήματα, εικάζουμε ότι αυτά ανήκουν σε κατασκευή, της οποίας η χρήση θα πρέπει να συνδέεται με το κείμενο σε χαμηλότερο επίπεδο τεχνικό έργο.

Επίσης, κατά τον καθαρισμό τόσο του φυσικού εδάφους όσο και του οικοδομικού υλικού με το οποίο ήταν καλυμμένο το υδραγωγείο, περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα, κυρίως αρχαϊκά, τα οποία υποδεικνύουν την αρχική χρήση του χώρου και δεν αποτελούν στοιχείο χρονολόγησης της κατασκευής και της χρήσης του.

Με αφορμή αίτημα κατασκευής περιφράξης κατά μήκος των ορίων του δεύτερου από βορρά αγρού, φερόμενης ιδιοκτησίας Πετρούλας και Νικολάου Ασήμη, η ΕΦΑ Αργολίδας, το 2017, πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα κοντά στη βορειανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία της λιθόκτιστης οικίας, η οποία κατασκευάστηκε χωρίς να ζητηθεί ούτε η έγκρισή μας ούτε η άδεια της Υπηρεσίας Δόμησης του Δήμου Άργους-Μυκηνών, πιθανότατα την περίοδο 2009-2010. Η έρευνα αυτή επιβεβαίωσε την προς Νότο πορεία του υδραγωγείου που είχε εντοπιστεί στην ανασκαφή του όμορου στα βόρεια αγρού Γαλάνη-Σιάννα, καθώς στις δύο δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκαν τμήματά του μήκους 2 μ. και πλάτους 1,53 μ. στη νότια τομή και μήκους 1,15 μ. και πλάτους 1,40 μ. στη βόρεια, επιχωματωμένα από τις διαμορφωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν για την ανέγερση της κατοικίας. Ο αύλακάς του βρέθηκε επιχωματωμένος με καστανό χρώμα με χαλίκι στη βόρεια τομή και με μικρούς, αργούς λίθους στη νότια, το οποίο δεν περιείχε πρόσθετα υλικά στα τελευταία 0,50 μ. πάνω από τον πυθμένα του. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης διαπιστώθηκε ότι τα τοιχώματά του διατηρούνταν σε ύψος 0,75 μ. στη βόρεια τομή και 0,86-0,87 μ. στη νότια και ο αύλακάς του είχε πλάτος 0,60 μ. στην πρώτη και 0,63 μ. στη δεύτερη. Παρουσίαζε ομοιότητες με το υδραγωγείο που ήλθε στο φως στον αγρό Γαλάνη-Σιάννα ως προς την κατασκευή των τοιχωμάτων του και την εσωτερική επένδυση των παρειών του με κονίαμα πάχους 0,02 μ. και κορνίζα από το ίδιο υλικό στη βάση τους, πλάτους 0,14 μ. και ύψους 0,10 μ. Το υλικό αυτό είχε χρησιμοποιηθεί και στην επένδυση του πυθμένα του, όπως και στο νότιο τμήμα του υδραγωγείου, που αποκαλύφθηκε στον προαναφερόμενο αγρό.

Τέλος, η πορεία του υδραγωγείου προς Νότο συμπληρώθηκε από την πρώτη χρονικά (2006) σωστική ανασκαφική έρευνα στον αγρό φερόμενης ιδιοκτησίας Γεωργίου και Κων/νου Ασήμη⁶⁵, ο οποίος είναι όμορος του αγρού Π. και Ν. Ασήμη στα νότια. Στον αγρό αυτό, η αφαίρεση χώματος από χώρο διαστάσεων 17,10 × 21 μ., και πάλι ερήμην της Υπηρεσίας μας, είχε προκαλέσει την καταστροφή τμήματος του υδραγωγείου, το οποίο ήταν εμφανές στη βόρεια και τη νότια παρειά του σκάμματος. Επιχειρήθηκε καθαρισμός των εμφανών λειψάνων,

⁶³ Ίδιου ύψους ήταν και η κάλυψη με κονίαμα των παρειών των τμημάτων του υδραγωγείου, που αποκαλύφθηκαν νοτιότερα, στους αγρούς Π. και Ν. Ασήμη και Γ. και Κ. Ασήμη. Βλ. σχετικά υποσημ. 56.

⁶⁴ Βλ. υποσημ. 57.

⁶⁵ Σαρρή 2008, 265.

καθώς και του βόρειου τμήματός του, που αποκαλύφθηκε σε δύο τομές, οι οποίες ορίστηκαν ανάμεσα στην αντίστοιχη παρεία του σκάμματος και τον μαντρότοιχο της υπάρχουσας στα βόρεια οικίας.

Η έρευνα αυτή έφερε στο φως τμήματα του υδραγωγείου σε πολύ μικρό βάθος (0,15-0,30 μ.), με αποτέλεσμα να ανιχνευτεί η πορεία του σε μήκος 23 μ. Το πλάτος του ανερχόταν στα 1,25-1,50 μ. ενώ αυτό των πλευρικών τοιχωμάτων του στα 0,35-0,42 μ. Τα τελευταία ήταν όμοιας κατασκευής με τα τοιχώματα των τμημάτων που αποκαλύφθηκαν στους όμορους στα βόρεια αγρούς. Η παράνομη εκσκαφή είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί ο κτιστός πυθμένας του, όμοιας κατασκευής με τα τοιχώματα και ύψους 0,45-0,60 μ., η κάλυψή του με πλίνθους, οι οποίες εδράζονταν σε παχύ στρώμα κονιάματος, η επένδυση τόσο των επιδαπέδιων πλίνθων όσο και των εσωτερικών παρειών του με κονίαμα, η κατά μήκος της βάσης τους κορνίζα από το ίδιο υλικό, καθώς και το συνολικό ύψος του υδραγωγείου (1,70 μ. στα βόρεια, 1,34 μ. στα νότια). Μετά την αφαίρεσή της επίχωσης από το εσωτερικό του αύλακα, διαπιστώθηκε ότι αυτός σωζόταν σε ύψος 0,78-0,90 μ. και το πλάτος του ανερχόταν στα 0,60-0,65 μ. Αξιοσημείωτη είναι η διατήρηση της καμπυλούμενης κάλυψης του βόρειου τμήματός του, η οποία αποτελείται από αργή, ασβεστολιθική πλάκα, με επένδυση κονιάματος και διαστάσεις 1,60 × 0,75 × 0,15 μ. (εικ. 10).

Θέση 4

Σε επαφή με το όριο της φερόμενης ιδιοκτησίας Χαρίλαου Αναστασίου, στη θέση Πορτίτσες Άργους⁶⁶, ήταν εμφανής κρήνη, κηρυγμένη ως ιστορικό διατηρητέο με την Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/41306/1086/12-7-80 (ΦΕΚ 761/Β/13-8-80) (εικ. 1, 2: Θέση/Θ 4). Ο ανασκαφικός καθαρισμός της, ο οποίος επιβλήθηκε από την κατασκευή μαντρότοιχου κατά μήκος των ορίων της ιδιοκτησίας αυτής, έφερε στο φως υπέργειο τμήμα του Αδριανείου Υδραγωγείου, το οποίο νοτιότερα διέτρεχε τις υπώρειες της Λάρισας και κατέληγε στο Νυμφαίο (εικ. 1, 2: Θέση/Θ 5).

Συμπεράσματα

Για την κατασκευή και τη συντήρηση του βόρειου υδραγωγείου του Άργους ήταν απαραίτητη η κατασκευή οδικού δικτύου, το οποίο διατηρείται σε τρεις θέσεις (Χαντάκια Σταθείκων / Θέση 1, Δούκα Βρύση και Τσιρίστρα], καθώς και γεφυρών στις κοίτες των χειμάρρων της περιοχής. Ο τρόπος κατασκευής του ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με το φυσικό ανάγλυφο των υψωμάτων, των οποίων ακολουθούσε τις ισοϋψείς, εξασφαλίζοντας την κατάλληλη κλίση. Για τον λόγο αυτό ο υδαταγωγός ήταν είτε λαξευμένος στον βράχο (Δούκα Βρύση), με κτιστή ανωδομή (Χαντάκια Σταθείκων / Θέση 1), είτε υπέργειος, με τοίχο αντιστήριξης ικανού πλάτους (1,80 μ.) και εξωτερικό τοίχωμα ιδιαίτερα πλατύ (0,75 μ.) (Τσουνάκια Σταθείκων, Λάρισα Άργους), είτε είχε παραβιάσει το έδαφος της περιοχής (Άκοβα Άργους / Θέση 3). Η κατασκευή των υδατογεφυρών και του Νυμφαίου ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Για την κατασκευή του υδραγωγείου, συνολικού πλάτους 1,25-1,70 μ., στα Σταθείκα και την Άκοβα Άργους (Θέσεις 1, 2, 3) είχαν χρησιμοποιηθεί υλικά από τη γύρω περιοχή (λίθοι) με συνδετικό κονίαμα, ενώ οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στον τρόπο κατασκευής των πλευρικών τοιχωμάτων του ανά περιοχή υποβάλλονταν προφανώς από το φυσικό ανάγλυφό της. Ο αύλακας είχε πλάτος 0,60-0,65 μ. και έφερε επένδυση με κονίαμα πάχους 0,02-0,03 μ.⁶⁷, το οποίο κάλυπτε κατά το μεγαλύτερο τμήμα της πορείας του πλίνθους *bipedales*. Κορνίζα από το ίδιο υλικό περιέτρεχε το κατώτερο τμήμα των παρειών του. Η ελαφρώς καμαρωτή και όμοιας κατασκευής με τα τοιχώματα κάλυψη του υδαταγωγού διατηρείται εν μέρει στην Άκοβα του Άργους.

Τα νέα τμήματα του υδραγωγείου συμπληρώνουν τη μέχρι τώρα γνωστή πορεία του στις υπώρειες των ορεινών όγκων που δεσπόζουν στα βορειοδυτικά του Άργους (εικ. 2). Όμως, το αποκαλυφθέν στη Θέση 3 τμήμα εκτείνεται νοτιότερα της προτεινόμενης από τον Pierre Aupert πορείας στα δυτικά του Άργους⁶⁸ και πιθανότατα συνιστά στοιχείο τροποποιητικό της πορείας του, η οποία, στην περίπτωση αυτή, θα διερχόταν το νότιο στενό τμήμα της πεδινής έκτασης στα δυτικά του Άργους, ακολουθώντας τις δυτικές υπώρειες του λόφου Μακρυβούνι, στα δυτικά του υψώματος της Λάρισας με το ομώνυμο κάστρο, και στη συνέχεια τις βόρειες και τις ανατολικές υπώρειες της Λάρισας (Θέσεις 4 και 5) για να καταλήξει στο μνημειακό Νυμφαίο.

⁶⁶ Για τη θέση αυτή άντλησα πληροφορίες από την ανασκαφέα Δρ. Άλκηστη Παπαδημητρίου, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

⁶⁷ Το διαφορετικό πάχος του κονιάματος της επένδυσης των τοιχωμάτων του υδραγωγείου στους δύο αγρούς Π. και Ν. Ασήμη και Γ. και Κ. Ασήμη αποτελεί στοιχείο των διαφορετικών συνεργειών που είχαν εργαστεί στην κατασκευή του. Βλ. σχετικά Lolos 1997, 282.

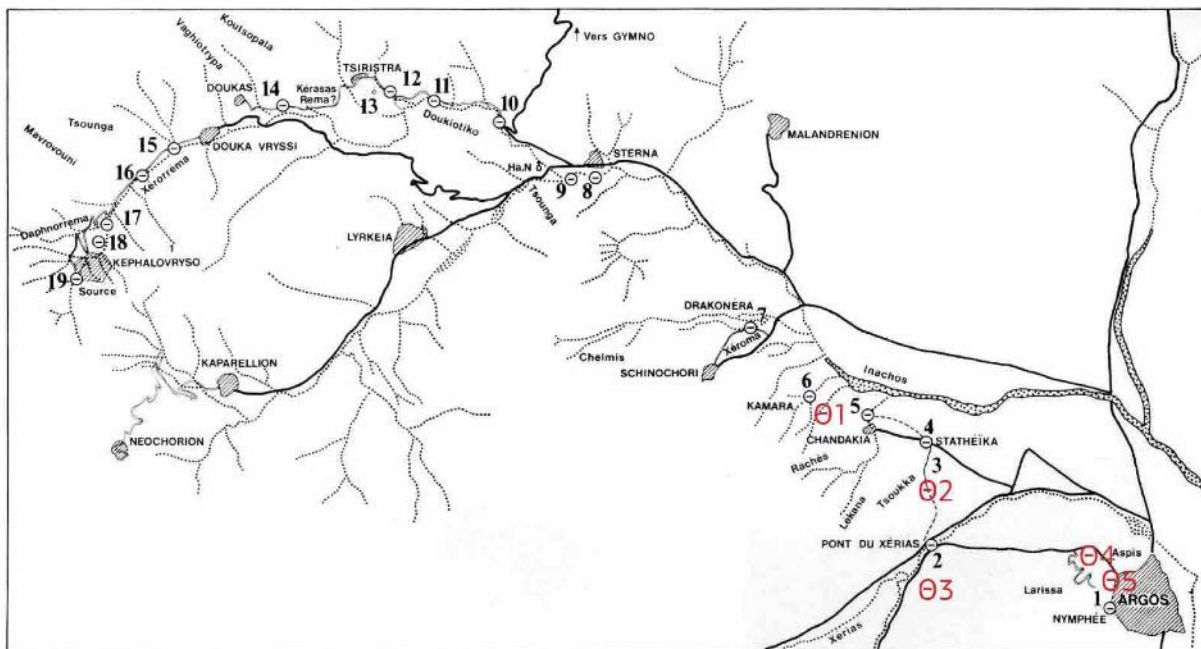
⁶⁸ Aupert 1989, 723, εικ. 31:1, 2. Σχετικά με τη νέα πρόταση της πορείας του υδραγωγείου, βλ. Σαρρή 2008, 265. Vitti 2018, 277, εικ. 2.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοδήμου 2008: Γ. Αριστοδήμου, *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.
- Aupert 1982: P. Aupert, *Nymphée de la Larissa*, *BCH* 106 (1982), II, 644.
- Aupert 1989: P. Aupert, *L'aqueduc nord*, *BCH* 113 (1989), II, 722-731.
- Aupert 1990: P. Aupert, *L'évolution des appareils en Grèce à l'époque impériale*, *BCH* 114 (1990), I, 593-637.
- Flament – Marchetti 2011: C. Flament – P. Marchetti, *Le monnayage argien d'époque romaine (d'Hadrien à Gallien)*, *Études péloponnésiennes XIV*, Athènes 2011.
- Καραναστάση 1995: Π. Καραναστάση, Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα, *AE* 134 (1995), 209-226.
- Κριτζάς 1973: X. B. Κριτζάς, Άργος. Οδός Θεάτρου 49 (οικόπεδον Γ. Ποντίκη), *ΑΔ* 28 (1973), Β'1, 122-125.
- Lancaster 2010: L. C. Lancaster, Parthian influence on vaulting in Roman Greece? An inquiry into technological exchange under Hadrian, *AJA* 114 (2010), 447-472.
- Leigh 1998: S. Leigh, *The Aqueduct of Hadrian and the Water Supply of Roman Athens*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania 1998.
- Lolos 1997: Y. A. Lolos, The Hadrianic aqueduct of Corinth, *Hesperia* 66:2 (1997), 271-314.
- Longfellow 2011: B. Longfellow, *Roman Imperialism and Civic Patronage. Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge-New York 2011.
- Λώλος 2010: Γ. Λώλος, *Υδωρ βασιλεύς Αδριανός έσήγαγεν έκ Στυμφάλου. Το Αδριάνειο υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του νερού στα ρωμαϊκά χρόνια*, Αθήνα 2010.
- Maderna 1988: C. Maderna, *Juppiter, Diomedes und Merkur als Vorbilder für Römische Bildnisstatuen, Untersuchungen zum Römischen Statuarischen Idealporträt*, *Archäologie und Geschichte* 1, Heidelberg 1988.
- Marcadé – Raftopoulou 1963: J. Marcadé – E. Raftopoulou, *Sculptures argiennes* (II), *BCH* 87 (1963), I, 33-187.
- Marchetti 1998: P. Marchetti, *Le nymphée d'Argos, le Palemonion de l'Isthme et l'agora de Corinthe*, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 357-372.
- Moretti – Diez 1993: J.-Ch. Moretti – St. Diez, *Théâtres d'Argos, Sites et monuments X*, Athènes 1993.
- Μπανάκα-Δημάκη 1994: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Κεφαλάρι Άργους. Οικόπεδο Ειρήνης και Μαρίνου Κυριακή, *ΑΔ* 49 (1994), Β'1, 146.
- Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998: Α. Μπανάκα-Δημάκη – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Λανιάδο, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: Σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 327-336.
- Μπανάκα-Δημάκη 2000: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Λύρκεια. Επαρχιακή οδός Στέρνας-Λύρκειας, *ΑΔ* 55 (2000), Β'1, 193.
- Παναγιωτοπούλου 1998: Α. Παναγιωτοπούλου, Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 373-384.
- Παπαζαφειρίου 2004: Γ. Παπαζαφειρίου, *Οι ιδεαλιστικές απεικονίσεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004.
- Παπαχατζής 1976: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, 2. Κορινθιακά και Λακωνικά*, Αθήνα 1976.
- Palagia 2010: O. Palagia, *Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial period*, στο: A. D. Rizakis – C. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire Continuity and Innovation*, *Μελετήματα* 63, Athens 2010, 431-445.
- Pariente 1989: A. Pariente, *Activités diverses. 3. Aqueduc Nord*, *BCH* 113 (1989), I, 711.
- Pariente κ.ά. 1998: A. Pariente – M. Piérart – J.-P. Thalmann, *Les recherches sur l'Agora d'Argos: Résultats et perspectives*, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 211-231.
- Pariente – Touchais 1998: A. Pariente – G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques*, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990, *Recherches franco-helléniques* 3, Athènes 1998.
- Piérart – Touchais 1996: M. Piérart – G. Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*, Paris 1996.
- Πίκουλας 1995: Γ. Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995.
- Πιτερός 1992: X. I. Πιτερός, Άκοβα-Χούνη, Γέφυρα αδριάνειου υδραγωγείου, *ΑΔ* 47 (1992), Β'1, 98.
- Πιτερός 1998: X. I. Πιτερός, Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώροι, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 179-210.
- Σαρρή 2008: Ε. Σαρρή, Άκοβα Άργους, Αγρός Γρ. Γαλάνη, *ΑΔ* 63 (2008), Β'1, 263-265.
- Vitti 2013: P. Vitti, *Θολωτές κατασκευές των αυτοκρατορικών χρόνων. Η οργάνωση του εργοταξίου και η διάδοση των συστημάτων δόμησης στην Πελοπόννησο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013.
- Vitti 2016: P. Vitti, *Building Roman Greece. Innovation in Vaulted Construction in the Peloponnese*, Roma 2016.
- Vitti 2018: P. Vitti, *Il ninfeo adrianeo di Argo*, *ASAA* 96 (2018), 275-299.
- Vollgraff 1944-1945: W. Vollgraff, *Inscriptions d'Argos*, *BCH* 69 (1944-1945), I, 391-403.
- Vollgraff 1958: W. Vollgraff, *Fouilles et sondages sur le flanc oriental de la Larissa à Argos*, *BCH* 82 (1958), II, 516-570.

Εικ. 1. Η περιοχή στα βορειοδυτικά του Άργους (υπόβαθρο Google Earth, επεξεργασία Ε. Σαρρή).

Εικ. 2. Η πορεία του Αδριανείου υδραγωγείου με τις υπό έρευνα θέσεις Θ1, Θ2, Θ3 και Θ5 [κατά BCH, 113 (1989), 723, εικ. 31].

Εικ. 3 . Η πορεία του Αδριάνειου Υδραγωγείου στο ύψωμα Τσούκα Σταθείων (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 4. Θέση 1: Χαντάκια Σταθείων (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 5. Θέση 1: Χαντάκια Σταθείκων (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 6. Θέση 1: Χαντάκια Σταθείκων (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 7. Θέση 3: Άκοβα Άργους, Αγρός Γρ. Γαλάνη – Ι. Σιάνα, άποψη του βόρειου τμήματος του υδραγωγείου από Βορρά (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 8. Θέση 3: Άκοβα Άργους; Αγρός Γρ. Γαλάνη - Ι. Σιάννα, άποψη του βόρειου τμήματος του υδραγωγείου από Νότο (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 9. Θέση 3: Άκοβα Άργους, αγρός Γρ. Γαλάνη - Ι. Σιάννα, Τομή 10 (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 10. Θέση 3: Άκοβα Άργους, αγρός Γ. και Κ. Ασήμη (φωτ. ΕΦΑΑΡΓ).

Νομισματικές μαρτυρίες από τον αρχαιολογικό χώρο Μαντίνειας Αρκαδίας¹

ABSTRACT. This article presents 135 silver and bronze coins from the archaeological site of Mantinea, Arcadia, which cover a wide chronological horizon from the Classical to the Late Roman periods. The coins were revealed during the enhancement of Mantinea's ancient agora by the Ephorate of Antiquities of Arcadia in 2011-2015. This is the first time that a significant number of stratified coins from Mantinea is presented.

Η Μαντίνεια υπήρξε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της αρχαίας Αρκαδίας². Η καίρια γεωγραφική της θέση ευνόησε τις επαφές της κυρίως με περιοχές της ανατολικής και νότιας Πελοποννήσου, στοιχείο που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μακρά ιστορία της. Η ίδρυση της πόλης χρονολογείται πιθανότατα μετά τη λήξη των Περσικών Πολέμων και η ζωή της εκτείνεται μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ.

Μέσα σ' αυτόν τον ευρύ, χρονολογικά, ορίζοντα εντάσσονται τα νομίσματα (εικ. 2) που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια υλοποίησης του έργου ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ. Κατά την περίοδο 2011-2015 εντοπίστηκαν συνολικά 135 αργυρά και χάλκινα νομίσματα (εικ. 3) από επιφανειακή περισυλλογή, από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς των μνημείων εντός και εκτός της Αγοράς και κατά την κατασκευή των έργων υποδομής του χώρου. Εκτός από τις αυτόνομες κοπές της πόλης της Μαντίνειας, τα νομίσματα αυτά προέρχονται από αρκαδικές πόλεις (Μεγαλόπολη, Τεγέα), από γειτονικές περιοχές (Σικυώνα, Κόρινθος, Λακεδαίμονα) αλλά και άλλες, εκτός της Πελοποννήσου (Αίγινα, Μέγαρο, Λευκάδα) (εικ. 1, 4). Ταυτόχρονα, τα νομίσματα αποτελούν έμμεσους μάρτυρες των ιστορικών εξελίξεων κατά την εκάστοτε εποχή, αντικατοπτρίζοντας τις περιόδους εντονότερης δραστηριότητας αλλά και παρακμής της πόλης (εικ. 5).

Παρά τη σημασία της, η Μαντίνεια είναι ελάχιστα γνωστή ανασκαφικά, καθώς οι πρώτες και τελευταίες ευρείες έρευνες χρονολογούνται στα τέλη του 19ου αιώνα³. Εδώ παρουσιάζεται για πρώτη φορά ένα σημαντικό αριθμητικά, στρωματογραφημένο σύνολο νομισμάτων, που προέρχεται από τον αρχαιολογικό χώρο⁴.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ⁵

Αρχαία ελληνικά νομίσματα

Βασίλειο Μακεδονίας: Αντίγονος Γονατάς, π. 271-239 π.Χ.

1. Ε.: Κεφαλή αγένειου Ηρακλή δ. Ο.: Ιππέας δ. Το δεξί χέρι υπερυψωμένο σε χαιρετισμό πάνω από το κεφάλι του αλόγου και με το αριστερό κρατά τα ηνία. Κάτω . Δεξιά αδιάγνωστο μονογράφημα ή γράμμα.⁶

¹ Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στη Δρ Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας και υπεύθυνη του έργου, για την ευγενική παραχώρηση του υλικού. Ευχαριστούμε επίσης για την ευγενική συμβολή τους Γιάννη Στόγια, νομισματολόγο (Νομισματική Συλλογή ΚΙΚΠΕ), και Σάκη Ανδρουτσόπουλο, φωτογράφο.

² Ενδεικτική βιβλιογραφία: Παπαχατζής 1980, 189-221. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-1993, 95-115. Nielsen 2004. Καραπαναγιώτου 2010. Καραπαναγιώτου 2015. Καραπαναγιώτου – Αργυροπούλου 2016.

³ Fougères 1898.

⁴ Για το μόνο έως σήμερα δημοσιευμένο σύνολο νομισμάτων, βλ. Σταϊνχάουερ 1973-1974.

⁵ Για λόγους εξοικονόμησης χώρου παρατίθεται ένα παράδειγμα από κάθε τύπο. Στις περιπτώσεις που υπάρχουν περισσότερα του ενός νομίσματα του ίδιου τύπου, αυτά αναφέρονται σε υποσημείωση. Στον κατάλογο δεν συμπεριλαμβάνονται τα αδιάγνωστα ούτε και τα νομίσματα που διασώζουν κάποιο στοιχείο αλλά παραμένουν αταύτιστα μέχρι στιγμής. Σε παρένθεση αναγράφεται ο αριθμός καταγραφής του νομίσματος στο Παναρκαδικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης (ΠΑΜΤ).

(ΠΑΜΤ 8289) ΑΕ 21 χλ. 4,04 γρ. – Ε. εντελώς φθαρμένη παράσταση. Ο. δεν σώζεται επιγραφή.

Ακαρνανία: Λευκάς, 168-100 π.Χ.

2. Ε.: Κεφαλή Απόλλωνα δ. Ο.: [Λ]ΕΥΚΑΔ[ΙΩΝ] [Σ]ΥΜΜΑ[ΧΟΣ] Κιθάρα⁷.
(εικ. 6) (ΠΑΜΤ 8266) ΑΕ 13 χλ. 2,25 γρ. 1h.

Αττική: Μέγαρα, 161-180 μ.Χ.

3. Ε.: [ΑΥ ΚΑΙ Μ Α]ΥΡ ΑΝ [ΤΩΝΕ]ΙΝΟC. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Μάρκου Αυρηλίου δ. Περιμετρικά στικτός κύκλος. Ο.: ΜΕΓΑΡ/ΕωΝ. Η θεά Δήμητρα δ. ανάβει με δύο πυρσούς άλλον τοποθετημένο στο έδαφος. Περιμετρικά στικτός κύκλος⁸.
(ΠΑΜΤ 8259) ΑΕ 26 χλ. 7,63 γρ. 9h.

Αίγινα, β' μισό 5ου – α' μισό 4ου αι. π.Χ.

4. Ε.: Χελώνα. Ο.: Έγκοιλο τετράγωνο⁹.
(εικ. 7) (ΠΑΜΤ 8241) ΑΡ ημιωβόλιον 7 χλ. 0,48 γρ.

Κορινθία: Κόρινθος

400-146 π.Χ.

5. Ε.: Πήγασος αρ. Κόππα στο κάτω μέρος. Ο.: Τρίαίνα¹⁰.
(ΠΑΜΤ 8234) ΑΕ 11 χλ. 2,1 γρ. 9h. Χωρίς σύμβολα.

π. 306-303 π.Χ.

6. Ε.: Πήγασος αρ. Κόππα στο κάτω μέρος. Ο.: Τρίαίνα. Αριστερά Α. Δεξιά τριποδικός λέβης και Ν¹¹.
(ΠΑΜΤ 8293) ΑΕ 12 χλ. 1,74 γρ. 12h.

π. 303-287 π.Χ.

7. Ε.: Πήγασος αρ. Ο.: Τρίαίνα. Δεξιά πιθανόν κέρας Αμάλθειας¹².
(ΠΑΜΤ 8282) ΑΕ 12 χλ. 1,67 γρ. 3h.

π. 223-196 π.Χ.

8. Ε.: Κεφαλή Αθηνάς με κράνος κορινθιακού τύπου δ. Ο.: Πήγασος δ.¹³.
(ΠΑΜΤ 8256) ΑΕ 15 χλ. 2,83 γρ. 3h.

Κόρινθος ως ρωμαϊκή αποικία, 40-30 π.Χ.

9. Ε.: Κεφαλή Ποσειδώνα δ. Αριστερά τρίαίνα. Ο.: CORINT. Πήγασος δ.¹⁴.
(ΠΑΜΤ 8248) ΑΕ 16 χλ. 4,01 γρ. 3h.

Καλιγούλας, 37-38 μ.Χ.

10. Ε.: C CA[ESAR AVGVS]. Κεφαλή Καλιγούλα δ. Ο.: COR [P. VIPSANIO. AG]RIPPA II VI[R COR]. Πήγασος δ.¹⁵.
(ΠΑΜΤ 8284) ΑΕ 21 χλ. 7,48 γρ. 6h.

Tessera, 39 π.Χ.-69 μ.Χ.

11. Ε.: Κενός. Ο.: COR στο κάτω μέρος. Πήγασος δ.¹⁶
(ΠΑΜΤ 8271) ΑΕ 20 χλ. 4,55 γρ.

Δομτιανός, 85-87 μ.Χ.

12. Ε.: IMP CA[ES] DOMIT [AVG GERM]. Ακτινοστεφής κεφαλή Δομτιανού δ. Ο.: COL [IVL FLA]V AVG CORINT.
Πήγασος δ.¹⁷.
(ΠΑΜΤ 8276) ΑΕ 22 χλ. 6,75 γρ. 3h.

⁶ Πούλιος 2006, 264-265, 279.

⁷ BMC Thessaly, αρ. 186.

⁸ BCD Peloponnesos, 46.2.

⁹ SNG Tübingen, 1809 (π. 456-431 π.Χ.). SNG Leipzig, 919 (π. 350-300 π.Χ.). Milbank 1924, 41-47 (404-375 π.Χ.).

¹⁰ Zervos 1986, 88, αρ. 10. Στην έκδοση «Πήγασος δ. ή αρ./Τρίαίνα» χωρίς να διακρίνονται σύμβολα ή γράμματα ανήκουν επίσης: ΠΑΜΤ 8247: 13 χλ. 1,38 γρ. 2h. ΠΑΜΤ 8242: 10 χλ. 1,42 γρ. 7h. ΠΑΜΤ 8320: 10 χλ. 0,83 γρ. 11h.

¹¹ Knapp – Mac Isaac 2005, 104 αρ. 598-602.

¹² BCD Korinth, 271.

¹³ BCD Korinth, 307.

¹⁴ Amandry 1988, 237, τύπος C (Da1/Rb1), πίν. XVI.

¹⁵ Amandry 1988, 69, 181, Da-d-R1h.

¹⁶ Knapp – Mac Isaac 2005, 120, αρ. 1011-1013. Στην ίδια έκδοση ανήκει και το ΠΑΜΤ 8252: 21 χλ., 4,55 γρ.

¹⁷ Ως προς τη χρονολόγηση: RPC II, σ. 56. Hoskins Walbank 2003, 338-339. Ως προς τον τύπο: RPC II 137.

Αδριανός, 117-128 μ.Χ.

13. Ε.: [IMP CAES TRAIAN H-ADRIANVS AVG]. Προτομή δαφνοστεφανωμένου Αδριανού δ. Ο.: COL [L]AV [IVL COR]. Ο Ισθμός καθισμένος σε βράχο αρ. εντός τετράστυλου ναού. Το δεξί του χέρι λυγισμένο στον αγκώνα ακουμπά στο κεφάλι του ενώ με το αριστερό κρατά πηδάλιο¹⁸.
(ΠΑΜΤ 8306) ΑΕ 20 χλ. 7,14 γρ. 5h.

Μάρκος Αυρηλίου, 161-180 μ.Χ.

14. Ε.: [I]MAVR AN [TONINVS AVG] Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Μάρκου Αυρηλίου δ. Ο.: CLI CO[R]. Η Ινώ τρέχει δ. κρατώντας τον πέπλο της που ανεμίζει. Αριστερά ιππόκαμπος¹⁹.
(ΠΑΜΤ 8265) ΑΕ 27 χλ. 12,06 γρ. 11h.

Λεύκιος Ουήρος, 161-169 μ.Χ.

15. Ε.: IMP CAES L AVREL VERUS AVG. Προτομή δαφνοστεφανωμένου Λεύκιου Ουήρου δ. Ο.: Ο Ήλιος βαδίζει δ. φορώντας μανδύα που ανεμίζει αρ. Στο δεξί δάδα και το αριστερό χέρι προτεταμένο²⁰.
(ΠΑΜΤ 8237) ΑΕ 27 χλ. 10,05 γρ. 8h.

Φλιασία: Φλιούς, π. 400-250 π.Χ.

16. Ε.: Ταύρος αρ. Ο.: Φ. (Με αδιευκρίνιστη παρουσία ή αριθμό στιγμών)²¹.
(ΠΑΜΤ 8303) ΑΕ 13 χλ. 1,37 γρ. 1h. Αρκετά φθαρμένες επιφάνειες.

Σικυώνα²²

365/345-335/330 π.Χ.

17. Ε.: Δεν σώζεται παράσταση. Ο.: Λ Στο κάτω μέρος ίσως Α ή Λ²³.
(ΠΑΜΤ 8232) ΑΕ 13 χλ. 0,91 γρ. Εξαιρετικά φθαρμένες παραστάσεις.

π. 350/340-330/320 π.Χ.

18. Ε.: (ΣΙ ή ΣΕ ανάμεσα στα πόδια) Χίμαιρα αρ. Ο.: Περιστέρι που πετά αρ.²⁴
(ΠΑΜΤ 8300) ΑΡ τριώβολον 25 χλ. 2,53 γρ. 6 h.

π. 330 – π. 200 π.Χ.

- Ε.: Περιστέρι που πετά αρ. Ο.: Σ μέσα σε στεφάνι ελιάς²⁵.*
19. (ΠΑΜΤ 8244) ΑΕ 14 χλ. 2,27 γρ. 3h. Στεφάνι δεμένο αρ. (Warren, Group 4A.1²⁶).
20. (ΠΑΜΤ 8316) ΑΕ 15 χλ. 2,05 γρ. 12h. Στεφάνι δεμένο επάνω (Warren, Group 4A.2)
Ε.: Περιστέρι που πετά δ. Ο.: Σ μέσα σε στεφάνι ελιάς²⁷.
21. (ΠΑΜΤ 8308) ΑΕ 11 χλ. 2,19 γρ. 3h. Στεφάνι δεμένο κάτω (Warren, Group 4A.3).
22. (ΠΑΜΤ 9387) ΑΕ 12 χλ. 2,08 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο αρ. (Warren, Group 4A.4)
23. (ΠΑΜΤ 8302) ΑΕ 13 χλ. 1,43 γρ. 11h. Στεφάνι δεμένο επάνω (Warren, Group 4A.6)
24. (ΠΑΜΤ 8287) ΑΕ 16 χλ. 2,10 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο δ. (Warren, Group 4A.7)
Ε.: Περιστέρι που πετά αρ. Ο.: ΣΙ μέσα σε στεφάνι ελιάς²⁸.
25. (ΠΑΜΤ 8318) ΑΕ 14 χλ. 2,35 γρ. 10h. Στεφάνι δεμένο δ. (Warren, Group 4C.2)²⁹.
26. (ΠΑΜΤ 8307) ΑΕ 14 χλ. 2,17 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο επάνω (Warren, Group 4C.8)³⁰.
27. (ΠΑΜΤ 8279) ΑΕ 17 χλ. 2,98 γρ. Επιφάνεια φθαρμένη στο κέντρο. Αδιάγνωστος ο ακριβής τύπος.
Ε.: Περιστέρι που πετά δ. Ο.: ΣΙ μέσα σε στεφάνι ελιάς³¹.
28. (ΠΑΜΤ 8311) ΑΕ 13 χλ. 2,06 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο κάτω (Warren, Group 4C.5).
29. (ΠΑΜΤ 8319) ΑΕ 13 χλ. 2,09 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο επάνω (Warren, Group 4C.7)³².

¹⁸ BCD Korinth, 621.

¹⁹ RPC IV.1, 9485 (προσωρινός αριθμός).

²⁰ Ως προς τον εμπ.: SNG Corp., 344-345. Ως προς τον οπ.: BCD Korinth, 690 (κοπή του Μ. Αυρηλίου).

²¹ Knapp – Mac Isaac 2005, 128, αρ. 1163-1184.

²² Νόμισμα Σικυώνας της κοπής «περιστέρι/στεφάνι» είναι και το ΠΑΜΤ 8324: 13 χλ. 1,3 γρ.

²³ Warren 1983, 28-33 (Group 2).

²⁴ Hoover 2011, 60, αρ. 212. BCD Peloponnesos, 283-303 (οι αριθμοί νομισμάτων αναφέρονται ενδεικτικά). Αδύνατη η ακριβέστερη ταύτιση λόγω φθοράς της επιγραφής.

²⁵ Warren 1983, 23-56.

²⁶ Στην ίδια έκδοση ανήκει: ΠΑΜΤ 8304: 15 χλ. 2,06 γρ. 12h.

²⁷ Warren 1983, 23-56.

²⁸ Warren 1983, 23-56.

²⁹ Στον ίδιο τύπο πιθανόν ανήκει: ΠΑΜΤ 8326: 13 χλ. 2,02 γρ. Δεν είναι σίγουρη η ταύτιση του εμπ.

³⁰ Στην ίδια έκδοση ανήκει: ΠΑΜΤ 8273: 16 χλ. 2,55 γρ. 6 h.

³¹ Warren 1983, 23-56.

³² Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 9382: 13 χλ. 2,09 γρ. 9h.

π. 330-310/305 π.Χ.

- Ε.: Περιστερί που πετά δ. Ο.: Τμήμα στεφανιού μέσα σε στεφάνι ελιάς που δένεται κάτω. Επάνω δυσδιάκριτα αρχικά³³.
30. (ΠΑΜΤ 8239) ΑΕ 16 χλ. 3,64 γρ. 12(;);h. (Warren, Group 5.3)

Τελευταίο τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

- Ε.: Περιστερί που τρώει δ. ΣΙ πάνω από το σώμα. Ο.: Τριποδικός λέβης σε στεφάνι ελιάς³⁴.
31. (ΠΑΜΤ 8310) ΑΕ 12 χλ. 1,69 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο επάνω (Warren, Group 6B.3b)³⁵.
32. (ΠΑΜΤ 8280) ΑΕ 17 χλ. 2,94 γρ. 9h. Στεφάνι δεμένο κάτω (Warren, Group 6B.3a).

π. 196 – π. 160/150 π.Χ.

- Ε.: Περιστερί που πετά αρ. με γράμματα στο πεδίο. Ο.: ΣΙ σε στεφάνι ελιάς δεμένο επάνω³⁶.
33. (ΠΑΜΤ 8238) ΑΕ 15 χλ. 1,91 γρ. 3h. Αριστερά ίσως Κ.
34. (ΠΑΜΤ 8305) ΑΕ 13 χλ. 2,42 γρ. 11h. Ίσως Ε πάνω από το φτερό.
35. (ΠΑΜΤ 8235) ΑΕ 16 χλ. 2,52 γρ. 3h. Πάνω από την ουρά Ε. Στο κάτω μέρος ίσως Σ.
36. Ε.: ΣΙ πάνω από το σώμα. Ίσως Α στο πεδίο κάτω. Περιστερί που τρώει δ. Ο.: Τριποδικός λέβης σε στεφάνι ελιάς δεμένο κάτω³⁷.
(ΠΑΜΤ 8277) ΑΕ 17 χλ. 2,58 γρ. 3h.

Αχαϊκή Συμπολιτεία, 3ος αι. π.Χ.

37. Ε.: Δαφνοστεφανωμένη κεφαλή Δία. Ο.: Μονόγραμμα ΑΧ μέσα σε στεφάνι ελιάς³⁸.
(ΠΑΜΤ 8260) ΑΕ 9 χλ. 0,59 γρ. Επιφάνειες εξαιρετικά φθαρμένες. Διακρίνεται μόνο το μονόγραμμα.

Μεσσηνία: Μεσσήνη, τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.

38. Ε.: Κεφαλή Δήμητρας αρ. με στεφάνι από σιτάρι και ενώτιο. Ο.: Τριποδικός λέβης. Εκατέρωθεν Μ Ε³⁹.
(εικ. 8) (ΠΑΜΤ 8329) ΑΕ 15 χλ. 3,58 γρ. 9h.

Λακωνία: Λακεδαίμων

π. 48-35 π.Χ.

39. Ε.: Προτομή του Λακεδαίμονα με διάδημα δ. Στικτός κύκλος περιμετρικά. Ο.: Αετός που στέκεται αρ.⁴⁰.
(ΠΑΜΤ 8299) ΑΕ 21 χλ. 4,55 γρ. 11h. Δεν σώζεται επιγραφή.

π. 40-30 π.Χ.

40. Ε.: ΛΥΚ. Κεφαλή Λυκούργου δ. σε στικτό κύκλο. Ο.: ΛΑ. Ρόπαλο με απόληξη κηρυκείου, Η δεξιά. Όλα μέσα σε στεφάνι ελιάς⁴¹.
(ΠΑΜΤ 8297) ΑΕ 24 χλ. 5,72 γρ. 1h.

Αργολίδα

Άργος

350-228 π.Χ.

41. Ε.: Κεφαλή λύκου αρ. Ο.: Α. Κάτω σύμβολο⁴².
(ΠΑΜΤ 8321) ΑΕ 13 χλ. 1,5 γρ. Επιφάνεια οπ. εντελώς φθαρμένη.

π. 300-146 π.Χ.

42. Ε.: Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα δ. Ο.: Τριποδικός λέβης. Αριστερά ρόπαλο. Δεξιά και Α ΓΑ(;) ⁴³.
(ΠΑΜΤ 8314) ΑΕ 16 χλ. 2,98 γρ. 11h.

³³ Warren 1983, 44. Warren 1998, 353.

³⁴ Warren 1983, 53-56. Γενικά του ίδιου τύπου αλλά χωρίς να είναι δυνατή η ακριβής κατάταξη τους λόγω φθαρμένης επιφάνειας: ΠΑΜΤ 8269: 15 χλ. 2,83 γρ. 1h. ΠΑΜΤ 9362: 17 χλ. 5,40 γρ. 11 h. Χωρίς επιγραφή. ΠΑΜΤ 8326: 16 χλ. 2,92 γρ. 7h. Δεν σώζονται γράμματα ή σύμβολα.

³⁵ Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 8313: 13 χλ. 1,90 γρ. 7h. ΠΑΜΤ 8312: 13 χλ. 2,30 γρ. 11h.

³⁶ Warren 1984, 6-9 (Group 8A).

³⁷ Warren 1984, 11-14 (Group 9).

³⁸ Hoover 2011, 3-7.

³⁹ BCD Peloponnesos, 704.1.

⁴⁰ BCD Peloponnesos, 898. Hoover 2011, 147, αρ. 631.

⁴¹ Hoover 2011, 145, αρ. 623. SNG Corp., 562-567 (ως προς τον εμπ.) και 568 (ως προς την επιγραφή). Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 9378: 19 χλ. 4,97 γρ. 12h. Α δεξιά.

⁴² Knapp – Mac Isaac 2005, 150, αρ. 1647-1758 (γενικά για τον τύπο). Στον ίδιο τύπο πιθανόν ανήκει και το ΠΑΜΤ 8322: 13 χλ. 1,45 γρ. Παράσταση εμπ. εντελώς φθαρμένη. Στον οπ. κάτω από το Α πιθανόν ράβδος ή ρόπαλο. Αν ισχύει η ταύτιση βλ. Knapp – Mac Isaac 2005, 149, αρ. 1604-1625 ή 151, αρ. 1659-1669.

⁴³ Knapp – Mac Isaac 2005, 156, αρ. 1780-1784 (γενικά ως προς τον τύπο). Hoover 2011, 166, αρ. 706 (χρονολόγηση π. 95/85-50 π.Χ.).

π. τέλη 3ου-αρχές 2ου π.Χ.

43. Ε.: Κεφαλή Ήρας δ. Ο.: Κρήνη σε μορφή πεσσού. Αριστερά κράνος βοιωτικού τύπου. Δεξιά δεν σώζεται σύμβολο⁴⁴. (ΠΑΜΤ 8290) ΑΕ 16 χλ. 2,87 γρ. 8h. Πολύ κακή κατάσταση διατήρησης.
44. Ε.: Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα αρ. Ο.: Α (επάνω). Λύκος στέκεται σε στάση ετοιμότητας αρ.⁴⁵. (ΠΑΜΤ 8262) ΑΕ 15 χλ. 2,65 γρ. 7h. Παράσταση εμπ. πολύ φθαρμένη.

Αντωνίνος Ευσεβής, 138-161 μ.Χ.

45. Ε.: [ΑΥ]Τ ΑΝΤΩΝ[ΕΙΝΟC ΕΥCΕΒΗC]. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Αντωνίνου Ευσεβούς δ. Ο.: ΑΡ[ΓΕΙ]ΩΝ Πύλη με κεντρική ασίδα και διώροφες πτέρυγες εκατέρωθεν. Μνημειώδης πρόσοψη του Νυμφαίου της ακρόπολης Λάρισας⁴⁶. (ΠΑΜΤ 8325) ΑΕ 23 χλ. 9,14 γρ. 7h.
46. Ε.: [ΑΥΤ ΑΝΤΩΝ ΕΙ]ΝΟC [Ε]ΥCΕ[ΒΗ]. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Αντωνίνου Ευσεβούς δ. Ο.: ΑΡΓ -[ΕΙ]- ΩΝ Ήρα καθισμένη σε θρόνο αρ. κρατώντας σκήπτρο και ρόδι. Μπροστά της άγαλμα Ήβης. Ανάμεσά τους παγώνι⁴⁷. (ΠΑΜΤ 8327) ΑΕ 24 χλ. 7,5 γρ. 3h.

Γορδιανός Γ', 238-244 μ.Χ.

47. Ε.: [ΑΥΤ] ΚΑΙC Μ Α[Ν]Τ [ΓΟΡ]ΔΙΑ[ΝΟC CΕΒ]. Κεφαλή ακτινοστεφανωμένου αυτοκράτορα Γορδιανού δ. Ο.: ΑΡΓΕΙΩΝ Το αρχικό Δ μέσα σε στεφάνι⁴⁸. (ΠΑΜΤ 8251) ΑΕ 26 χλ. 7,57 γρ. 11h.

Ερμιόνη, π. 350-325 π.Χ.

48. Ε.: Κεφαλή Δήμητρας αρ. Φορά στεφάνι από αραβόσιτο. Ο.: ΕΡ και πυρσός μέσα σε στεφάνι αραβόσιτου. Βλαστοί δένονται στο κάτω μέρος με κόμπο (μονό ή διπλό)⁴⁹. (ΠΑΜΤ 8317) ΑΕ 12,5 χλ. 1,28 γρ. 10h.

Αρκαδία

Αρκαδικό Κοινό, π. 300-275 π.Χ.

49. Ε.: Κεφαλή Πανός δ. Ο.: Μονόγραμμα ΑΡΚ. Στο κάτω μέρος σύριγγα⁵⁰. (ΠΑΜΤ 8268) ΑΕ 15 χλ. 1,15 γρ. 2h.

Μαντίνεια

370-360 π.Χ.

50. Ε.: Πολεμιστής δ. που χορεύει κρατώντας από ένα ακόντιο σε κάθε του χέρι. Ο.: Μ-Α-Ν. Βωμός⁵¹. (ΠΑΜΤ 8294) ΑΕ 15 χλ. 2,10 γρ. 9h.

π. 330/320-300 π.Χ.

51. Ε.: Κεφαλή Αθηνάς με κράνος κορινθιακού τύπου δ. Ο.: Τρίαίνα⁵². (ΠΑΜΤ 8283) ΑΕ 12 χλ. 1,62 γρ. 3h. Οπ. φθαρμένος χωρίς ίχνη επιγραφής.

Τέλη 4ου - μέσα 3ου αι. π.Χ.

52. Ε.: Κεφαλή Αθηνάς με κράνος κορινθιακού τύπου δ. Ο.: ΜΑΝ. Ποσειδώνας καθισμένος σε βράχο αρ. κρατώντας δελφίни και σκήπτρο⁵³. (ΠΑΜΤ 8286) ΑΕ 15 χλ. 2,97 γρ. 11h. Ρόπαλο(;) αρ.
53. Ε.: Κεφαλή Αθηνάς με κράνος αττικού τύπου. Ο.: Μ[ΑΝ]. Ποσειδώνας γυμνός προχωρά αρ. κρατώντας τρίαίνα⁵⁴. (ΠΑΜΤ 8275) ΑΕ 15,5 χλ. 2,45 γρ. 9h. Αρκετά φθαρμένη παράσταση.

⁴⁴ BCD Peloponnesos, 1124-1126. Knapp – Mac Isaac 2005, 156, αρ. 1787-1800 (γενικά ως προς τον τύπο). Πιθανόν του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 8272: 16 χλ. 3,30 γρ. 3h. Στον γενικό τύπο «Ήρας/κρήνης» κατατάσσεται και το ΠΑΜΤ 8240: 19 χλ. 2,71 γρ. 3h. Λόγω φθοράς δεν διακρίνονται καθόλου γράμματα ή σύμβολα.

⁴⁵ BCD Peloponnesos, 1128. SNG Cop., 67.

⁴⁶ Flament – Marchetti 2011, 16, 18, 90-92, πίν. 4, R28.

⁴⁷ Flament – Marchetti 2011, 16-17, 61-62, πίν. 3, Dc -R12. SNG Cop., 90.

⁴⁸ Flament – Marchetti 2011, 42-43, 104-105, πίν. 12, R2.

⁴⁹ Grandjean 1990, 45, 50, Groupe IV, Émission 15.

⁵⁰ BCD Peloponnesos, 1538. Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 8298: 14 χλ. 2,22 γρ. Δεν σώζεται ο εμπ.

⁵¹ Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 2012, 247, εικ. 474α.

⁵² BCD Peloponnesos, 1484, 1485. Hoover 2011, 909, με χρονολόγηση π. 340-325 π.Χ.

⁵³ BCD Peloponnesos, 1487-1490. SNG Cop., 251-252. Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 8278: 17 χλ. 2,78 γρ. 12h. ΠΑΜΤ 9383: 13 χλ. 2,76 γρ. Αριστερά αδιάγνωστο αντικείμενο. ΠΑΜΤ 8270: 15 χλ. 2,20 γρ. 6h. Αριστερά πιθανόν γλαύκα. ΠΑΜΤ 8301: 15 χλ. 2,03 γρ. 12 h. Αριστερά αδιάγνωστο αντικείμενο. ΠΑΜΤ 8243: 15 χλ. 1,86 γρ. 9h. Αριστερά ρόπαλο. ΠΑΜΤ 8309: 14 χλ. 1,57 γρ. 12 h. Αριστερά αδιάγνωστο αντικείμενο.

⁵⁴ BCD Peloponnesos, 1486. Hoover 2011, 226, αρ. 907.

Αδριανός, 134 μ.Χ.

54. Ε.: [ΒΕΤΟΥΡΙΟΣ] Προτομή Αντίνοου. Ο.: [ΤΟΙΣ ΑΡΚΑΔΙ] Άλογο που βαδίζει δ.⁵⁵.
(εικ. 9) (ΠΑΜΤ 8254) ΑΕ 26 χλ. 14,75 γρ. 3h. Προτομή δ. Κορμός ιδωμένος από πίσω.

Μεγαλόπολη, 198-209 μ.Χ.

55. Ε.: ΜΑΡ ΑΥΡ ΑΝΤ. Προτομή δαφνοστεφανωμένου Καρακάλλα δ. Ο.: ΜΕΓΑΛΟ/ΠΟΛ[ΙΤΩ]Ν Ιστάμενη ανδρική μορφή κοιτά αρ. Κρατά στο δεξί χέρι δόρυ και με το αριστερό το ένδυμά της⁵⁶.
(ΠΑΜΤ 8253) ΑΕ 22 χλ. 4,52 γρ. 7h.

Τεγέα

π. μέσα 3ου αι. π.Χ.

56. Ε.: Κεφαλή Αθηνάς με κράνος κορινθιακού τύπου δ. Ο.: ΤΕΓΕΑ. Ελαφίνα δ. με γυρισμένο κεφάλι αρ. θηλάζει τον Τήλεφο βρέφος⁵⁷.
(ΠΑΜΤ 8296) ΑΕ 16 χλ. 2,52 γρ. 3h.

π. 50-25 π.Χ.⁵⁸

57. Ε.: Κεφαλή Ειλειθυίας αρ. Ο.: Η Αθηνά δίνει τον βόστρυχο της Μέδουσας στη μικρή Στερόπη, τοποθετώντας τον σε δοχείο που κρατά η τελευταία.
(ΠΑΜΤ 8258) ΑΕ 19 χλ. 2,93 γρ. 12h. Επιφάνειες εξαιρετικά φθαρμένες.

Φιγάλεια, π. 198-209 μ.Χ

58. Ε.: [ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΣΕ]. Προτομή Ιουλίας Δόμνας δ. Ο.: [ΦΙΑΛΕΩΝ] Νίκη αρ., η οποία κρατά στεφάνι στο δεξί και κλαδί φοίνικος στο αρ.⁵⁹.
(ΠΑΜΤ 8264) ΑΕ 22 χλ. 7,75 γρ. 7h. Αρκετά φθαρμένες οι παραστάσεις. Δεν σώζονται οι επιγραφές.

Βασίλειο Αιγύπτου: Πτολεμαίος Γ', 228-221 π.Χ.

59. Ε.: Προτομή δαφνοστεφανωμένου Πτολεμαίου Γ' δ. που φορά αιγίδα. Ο.: [ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ] ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Αετός αρ. πάνω σε κεραυνό. Δεξιά κέρα Αμάλθειας⁶⁰.
(ΠΑΜΤ 8285) ΑΕ 19 χλ. 3,07 γρ. 11h. Κομμένο στη μέση.

Ρωμαϊκό επαρχιακό νόμισμα

Πέργαμον επί Τιβερίου, πριν το 29 μ.Χ.

60. Ε.: ΣΕΒΑΣΤΟΙ (επάνω). Αντωπές κεφαλές Αυγούστου και Τιβερίου. Κάτω [ΕΠΙ ΠΟΠΠΑΙΟΥ] κατά μήκος της περιφέρειας. Ο.: Ένθρονη Λιβία. Αναφέρεται ο άρχων ΜΗΝΟΓΕΝΗΣ⁶¹.
(ΠΑΜΤ 8257) ΑΕ 20 χλ. 4,06 γρ. Η παράσταση οπ. εντελώς φθαρμένη.

Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα

Αδριανός, 117-138 μ.Χ.

61. Ε.: HADRIAN[VS AVGVSTVS]. Κεφαλή Αδριανού δ. Ο.: Δυσδιάκριτη παράσταση (Πιθανόν ιστάμενη μορφή με σκήπτρο αρ.).
(ΠΑΜΤ 8263) ΑΕ 3,2 χλ. 21,15 γρ. Οι παραστάσεις πολύ φθαρμένες.

⁵⁵ BCD Peloronnese, 1495, 1500-1. Του ίδιου τύπου: ΠΑΜΤ 8255: 26 χλ. 12,63 γρ. Κορμός ιδωμένος από εμπρός. Δεν σώζεται οπ. ΠΑΜΤ 8245: 25 χλ. 11,20 γρ. Όμοιο με ΠΑΜΤ 8254.

⁵⁶ BCD Peloronnese, 1571.5 (ως προς τον εμπ.) και αρ. 1571.2 (ως προς τον οπ.). Kremydi – Ward 2017, αρ. 309, εικ. 16.

⁵⁷ BCD Peloronnese, 1737. SNG Corp., 303-305.

⁵⁸ Λόγω κακής κατάστασης διατήρησης η χρονολόγηση του νομίσματος είναι προβληματική, καθώς αναγνωρίζονται δύο εκδόσεις του τύπου, που διαφέρουν ως προς την ύπαρξη μονογραμμάτων. Η μία χρονολογείται π. τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Ενδεικτικά βλ. BCD Peloronnese, 1740. Η δεύτερη έκδοση χρονολογείται π. 50-25 π.Χ. Ενδεικτικά, βλ. Hoover 2011, 271, αρ. 1067.

⁵⁹ BCD Peloronnese, 1648.

⁶⁰ Knapp – Mac Isaac 2005, 173, αρ. 1999. Του ίδιου τύπου είναι πιθανόν και το ΠΑΜΤ 8328: 19 χλ. 4,44 γρ. Οπ. εντελώς φθαρμένος.

⁶¹ RPC I, σ. 401 και αρ. 2368.

Αντωνίνος Ευσεβής, 147-152 μ.Χ.

62. E.: [F]AVSTIN[A] [A]VGVSTA. Κεφαλή Φαυστίνας της Νεότερης δ. Ο.: AVGV[STI] PII FI. Ιστάμενη Αφροδίτη αρ. Στο ένα χέρι κρατά Νίκη, το άλλο στηρίζεται σε ασπίδα που ακουμπά σε περικεφαλαία στο έδαφος⁶². (εικ. 10) (ΠΑΤΜ 8246) ΑΡ δηνάριον 1,8 χλ. 2,85 γρ. 1h.

Φαυστίνα (σύζυγος Μάρκου Αυρηλίου), 161-176 μ.Χ.

63. E.: [FAVSTI]NA AVG[VSTA]. Κεφαλή Φαυστίνας της Νεότερης δ. Ο.: Ο τύπος της Hilaritas, όρθιας αρ., με κλαδί φοινικιάς και κέρασ Αμάλθειας⁶³. (ΠΑΜΤ 8274) ΑΕ 30 χλ. 18,4 γρ. 12h. Δεν σώζεται επιγραφή οπ.

Αλέξανδρος Σεβήρος, 222-231 μ.Χ.

64. E.: IMP SEV ALE XANDER AVG. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Αλέξανδρου Σεβήρου δ. Ο.: ANNONA AVGVST[I] SC. Ο τύπος της Annona όρθιας αρ.⁶⁴. (ΠΑΜΤ 8261) ΑΕ 28 χλ. 17,52 γρ. 1h.

231-235 μ.Χ.

65. E.: IMP ALEXANDER PIVS AVG. Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Αλέξανδρου Σεβήρου δ. Ο.: MARS VLTOR SC. Ο θεός Άρης περπατά δ. κρατώντας δόρυ και ασπίδα⁶⁵. (ΠΑΜΤ 8250) ΑΕ 30 χλ. 17,89 γρ. 12h.

Μαξιμιανός, Κύζικος, 294/6-299 μ.Χ.

66. E.: IMP C M A MAXIMIANVS P F AVG. Προτομή ακτινοστεφανωμένου Μαξιμιανού με χιτώνα και θώρακα δ. Ο.: CONCORDIA MILITVM. Ο Μαξιμιανός όρθιος δ. με στρατιωτική περιβολή κρατώντας ράβδο δέχεται Νίκη σε σφαίρα από τον Δία, αριστερά του, που κρατάει σκήπτρο. Στο πεδίο ανάμεσα στις μορφές ΚΕ (αριθ. εργαστηρίου)⁶⁶. (ΠΑΜΤ 8292) ΑΕ 20 χλ. 2,85 γρ. 6h.

Υστερορωμαϊκά νομίσματα

Ζήνων, β' βασιλεία, 476-491 μ. Χ.

67. E.: Προτομή Ζήνωνος; δ. Ο.: Νίκη όρθια που κρατά με το δεξι στεφάνι και με το αριστερό σύρει αιχμάλωτο. Αριστερά επί του πεδίου Χριστόγραμμα⁶⁷. (ΠΑΜΤ 8288) ΑΕ νούμιον 11 χλ. 0,75 γρ. 12h. Παραστάσεις αρκετά φθαρμένες. Δεν σώζονται επιγραφές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου 2012: Π. Αγαλλοπούλου, *Θέματα νομισματοκοπίας και νομισματικής κυκλοφορίας των Πατρών. 14 π.Χ. – 268 μ.Χ.*, Τρίπολη 2012.
- Amandry 1988: M. Amandry, *Le monnayage des duovirs corinthiens*, BCH Supplément 15, Paris 1988.
- BCD Korinth: Numismatik Lanz, Münzen von Korinth, Sammlung BCD, Auction 105, München, 26 November 2001.
- BCD Peloponnesos: LHS Numismatics, Coins of Peloponnesos. The BCD Collection, Auction 96, Zürich, 8-9 May 2006.
- BMC Thessaly*: P. Gardner, *British Museum Catalogue of Greek Coins, vol. VII, Thessaly to Aetolia*, London 1883.
- Flament – Marchetti 2011: C. Flament – P. Marchetti, *Le monnayage argien d'époque romaine*, Études Péloponnésiennes XIV, Athènes 2011.
- Fougères 1898: G. Fougères, *Mantinée et l'Arcadie orientale*, 1898.
- Grandjean 1990: C. Grandjean, Le monnayage d'argent et de bronze d'Hermioné, *Revue Numismatique* 32 (1990), 28-55.
- Hoover 2011: O. D. Hoover, *Handbook of Coins of the Peloponnesos. Achaia, Phleiasia, Sikyonia, Elis, Triphylia, Messenia, Lakonia, Argolis, and Arkadia. Sixth to First Centuries BC*, Lancaster, PA/London 2011.
- Hoskins Walbank 2003: M. E. Hoskins Walbank, Aspects of Corinthian coinage in the late 1st and early 2nd centuries A.C., στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 337-349.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-1993: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Η μαντινική Πτόλις, στο: *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 19, τόμ. Β', Αθήνα 1992-1993, 95-115.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2012: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Μαντινεία και Μαντινική στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 242-247.

⁶² Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2006, 72, αρ. 297, πίν. 26.

⁶³ Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2006, 73, αρ. 300, πίν. 26.

⁶⁴ Αγαλλοπούλου 2012, 154, αρ. 30, πίν. 31.

⁶⁵ Αγαλλοπούλου 2012, 155, αρ. 34, πίν. 33.

⁶⁶ Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2006, 122, αρ. 693, πίν. 59.

⁶⁷ Βλ. *RIC X* 949. Στον ίδιο τύπο ανήκει πιθανόν και το ΠΑΜΤ 8291: 13 χλ. 1,18 γρ. Στον εμπ. διακρίνεται τμήμα της επιγραφής DN...AVG. Η παράσταση του οπ. δεν σώζεται.

- Καραπαναγιώτου 2010: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Αρχαία Αρκαδία. Στα βήματα του Πausanία, στο: Π. Σαραντάκης (επιμ.), *Αρκαδία. Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, Αθήνα 2010, 15-99.
- Καραπαναγιώτου 2015: Α. Β. Καραπαναγιώτου (επιμ.), *Μαντίνεια. Αρχαιολογικός οδηγός*, Τρίπολη 2015.
- Καραπαναγιώτου – Αργυροπούλου 2016: Α. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Αργυροπούλου, Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Μαντίνειας, *ΑΔ* 2016 (υπό έκδοση).
- Knapp – Mac Isaac 2005: R. C. Knapp – J. D. Mac Isaac, *The Coins, Excavations at Nemea III*, Berkeley/Los Angeles/London 2005.
- Kremydi – Ward 2017: S. Kremydi – J. Ward, The Severan issues of the Peloponnese: Minting authorities and dating, στο: L. Bricault – A. Burnett – V. Drost – A. Suspène (επιμ.), *Rome et les provinces. Monnayage et histoire, Mélanges offerts à Michel Amandry*, Bordeaux 2017.
- Milbank 1924: S. R. Milbank, *The Coinage of Aegina*, Numismatic Notes and Monographs 24, New York 1924.
- Nielsen 2004: T. H. Nielsen, Mantinea, στο: M. H. Hansen – T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 517-520.
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2006: Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, *Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Η Δωρεά Ζαρίφη*, Αθήνα 2006.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου Ελλάδος περιήγησις. Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Πούλιος 2006: Β. Πούλιος, Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φίλιππου Ε'. Η περίπτωση πέντε «θησαυρών» από την ανατολική Μακεδονία, *ΑΔ* 56 (2001), Α', 237-293.
- RIC X: J. P. C. Kent, *The Roman Imperial Coinage, Vol. X: The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, AD 395-491*, London 1994.
- RPC I: A. Burnett – M. Amandry – P. P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, Vol. I: From to the death of Caesar to Vitellius (BC 44-AD 69)*, London/Paris 1992.
- RPC II: A. Burnett – M. Amandry – I. Carradice, *Roman Provincial Coinage, Vol. II: From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*, London/Paris 1999.
- RPC IV.1: V. Heuchert, *Roman Provincial Coinage, Vol. IV.1: The Antonines (AD 138-192): Cyrenaica and Crete to Bithynia-Pontus*, 2005 (διαδικτυακή έκδοση: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=4).
- SNG Cop.: W. Schwabacher – N. Breitenstein, *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Parts 15-17*, Copenhagen 1944.
- SNG Leipzig: S. Schultz, *Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig, Band 1: Autonome griechische Münzen*, München 1993.
- SNG Tübingen: D. Mannsperger – G. Fischer-Heetfeld, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung Universität Tübingen, Band 3: Akarnanien – Bithynien*, Berlin 1985.
- Σταϊνχάουερ 1973-1974: Γ. Σταϊνχάουερ, Αρχαία Μαντίνεια, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β'2, 296-301.
- Warren 1983: J. A. W. Warren, The autonomous bronze coinage of Sicyon: Part 1, *NC* 143 (1983), 23-56.
- Warren 1984: J. A. W. Warren, The autonomous bronze coinage of Sicyon: Part 2, *NC* 144 (1984), 1-24.
- Warren 1998: J. A. Warren, Updating (and downdating) the autonomous bronze coinage of Sicyon, στο: M. Price – R. Ashton – S. Hunter – G. Le Rider – R. Bland (επιμ.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London 1998, 347-361.
- Zervos 1986: O. H. Zervos, Coins excavated at Corinth, 1978-1980, *Hesperia* 55 (1986), 183-205.

Εικ. 1. Γεωγραφική κατανομή των νομισματικών κοπών (Χάρτης Wikimedia Commons – E. Gaba, επεξεργασία Ε. Αργυροπούλου, Ι. Αρανίτου).

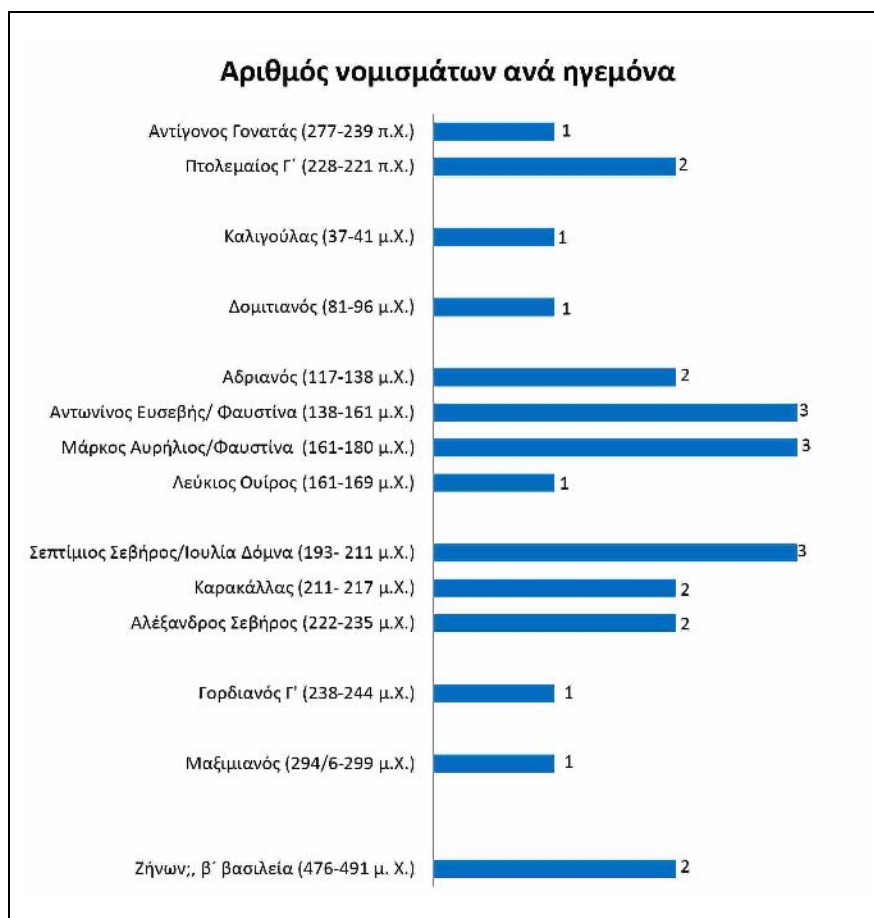
Εικ. 2. Κατανομή νομισμάτων ανά περίοδο.

Εικ. 3. Υλικό κατασκευής νομισμάτων.

Εικ. 4. Κατανομή κοπών ανά πόλη.

Εικ. 5. Αριθμός νομισμάτων ανά ηγεμόνα.

Εικ. 6. Αρ. 2 (ΠΑΜΤ 8266) (φωτ. Σ. Ανδρουτσόπουλος).

Εικ. 7. Αρ. 4 (ΠΑΜΤ 8241) (φωτ. Σ. Ανδρουτσόπουλος).

Εικ. 8. Αρ. 38 (ΠΑΜΤ 8329) (φωτ. Σ. Ανδρουτσόπουλος).

Εικ. 9. Αρ. 54 (ΠΑΜΤ 8254) (φωτ. Σ. Ανδρουτσόπουλος).

Εικ. 10. Αρ. 62 (ΠΑΜΤ 8246) (φωτ. Σ. Ανδρουτσόπουλος).

Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης. Η παλαιότερη έρευνα και τα νέα ανασκαφικά δεδομένα¹

ABSTRACT. The remains of the sanctuary of Athena Chalkioikos, the oldest and most important sanctuary on the acropolis of ancient Sparta, are located on the north side of the acropolis hill, above the Roman theatre. The site was excavated in the early 20th century by the British School at Athens. Recent fieldwork conducted during the “Protection, configuration, enhancement, and connection of the archaeological sites of Sparta” project yielded new archaeological evidence for this site. All of the sanctuary’s surviving remains were revealed, and an important new discovery concerning the west wall of the temple was made. This article presents a summary of the results of the early excavations, along with conclusions and hypotheses supported by the recent investigations.

Η έρευνα στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου

Στο πλαίσιο του έργου με τίτλο «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης»² πραγματοποιήθηκαν εργασίες προστασίας, διαμόρφωσης και ανάδειξης στον αρχαιολογικό χώρο και στα μνημεία της ακρόπολης και της αγοράς της αρχαίας Σπάρτης, μεταξύ αυτών και στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου. Η διάδοση της λατρείας της Αθηνάς στη δωρική πόλη φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό ιερών της θεάς, που καταγράφουν ο περιηγητής Πausανίας και άλλες γραπτές πηγές³.

Τα λείψανα του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου ή Πολιούχου (εικ. 1), ενός από τα αρχαιότερα και σπουδαιότερα ιερά της πόλης⁴, εντοπίζονται στην ακρόπολη, στο δυτικό και ψηλότερο ύψωμα του συνόλου λόφων του Παλαιοκάστρου, που εκτείνεται βόρεια της Σπάρτης. Η λατρεία της Αθηνάς στον χώρο τεκμηριώνεται, βάσει των ευρημάτων, από τους πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους. Αρχικά ο λόφος της ακρόπολης και το ιερό υπάγονταν στην κώμη της Πιτάνης, ενώ μετά τον συνοικισμό των Αμυκλών η Αθηνά της ακρόπολης αναδείχθηκε σε πολιούχο θεότητα. Οι αρχαίες πηγές αναφέρονται στη θεά είτε με την ονομασία «Πολιούχος» είτε ως «Χαλκιοίκος»⁵, πιθανότατα λόγω της επένδυσης των εσωτερικών τοίχων του ναού με διακοσμημένα φύλλα χαλκού⁶.

Η μνημειακή διαμόρφωση του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου τοποθετείται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., σε μια περίοδο οικονομικής και καλλιτεχνικής άνθισης για τη Σπάρτη. Τότε ανάγεται και η ανακαίνιση του χάλκινου οίκου και η κατασκευή του χάλκινου λατρευτικού αγάλματος της θεάς από τον Σπαρτιάτη καλλιτέχνη

¹ Το άρθρο αφιερώνεται στη μνήμη του Άγγελου Δεληβορριά, ο οποίος, διαπνεόμενος μέχρι τέλους από την άσβεστη αγάπη του για τη Σπάρτη και από επιστημονικό ενδιαφέρον για την περιοχή, διάβασε μια πρώιμη εκδοχή του και μας προέτρεψε να το δημοσιεύσουμε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην Έλενα Ζαββού για την πολύτιμη βοήθειά της στη μελέτη του ενεπίγραφου αναθηματικού κώδωνα και στον Σταύρο Βλίζο για τις εύστοχες παρατηρήσεις του σχετικά με το Παλλάδιο.

² Το έργο υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Ε' ΕΠΚΑ (2011-2014) και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (2014-2015), υπό την εποπτεία των Προϊσταμένων της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Α. Παπαδημητρίου και Ε. Πάντου (βλ. Τσούλη κ.ά. 2015).

³ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ιερά της Αθηνάς Αγοραίας και του Ποσειδώνα, καθώς και του Ξενίου Δία και της Ξενίας Αθηνάς στην αγορά της πόλης (Pausanias 3.1.9-11), τα ιερά της Αθηνάς Κελευθείας στην Αφεταίδα οδό (Pausanias 3.12.4), το ιερό της Αθηνάς Αξιοποίνου (Pausanias 3.15.6), τον ναό της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος (Pausanias 3.18.2) κ.ά.

⁴ Η αρχαιότητα του ιερού προκύπτει από τη σύνδεσή του με τον μυθικό βασιλιά Τυνδάρεω (Pausanias 3.17.2) και με τον νομοθέτη Λυκούργο (Pausanias, *Λυκ.* 5.8).

⁵ Ως Πολιούχος καταγράφεται για πρώτη φορά στην προερχόμενη από την ακρόπολη ενεπίγραφη στήλη του Δαμώννα (Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 440, 1025, IG V. I 213, β' μισό 5ου αι. π.Χ.), ενώ ως Χαλκιοίκος αναφέρεται στις γραπτές πηγές από τον ύστερο 5ο αιώνα και εξής.

⁶ Pausanias 3.17.3. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την εύρεση στην ανασκαφή μεγάλου αριθμού χάλκινων πλακών και χάλκινων καρφιών (Dickins 1906-1907, 139-140. Dickins 1907-1908, 145).

Γιτιάδα⁷. Το ιερό ήκμασε και τον 5ο αι. π.Χ., μια ιδιαίτερα τεταμένη χρονική περίοδο για τη Σπάρτη, λόγω της εμπλοκής της σε κρίσιμα πολεμικά γεγονότα.

Τα λείψανα του ιερού ήρθαν στο φως το 1907 από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, με επικεφαλής τον Guy Dickins⁸. Κατά τη διάρκεια της έρευνας αυτής αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος τοίχος, μήκους 25,20 μ., με προσανατολισμό Α-Δ, καθώς και τμήματα του δυτικού και του ανατολικού τοίχου, με τους οποίους γώνιαζε (σχ. 1)⁹. Αυτοί οι τοίχοι ερμηνεύτηκαν ως μέρος ενός περιβόλου ορθογωνικού σχήματος, που οι ανασκαφείς τοποθέτησαν χρονικά στη φάση ανακαίνισης του ιερού από τον Γιτιάδα¹⁰.

Βόρεια του νότιου τοίχου και σχεδόν σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε στρώμα στάχτης και οστών, το οποίο ταυτίστηκε με τα κατάλοιπα του γεωμετρικού βωμού. Στον βωμό αποδόθηκε και τμήμα τοίχου (Τοίχος C-D, σχ. 1), με κατεύθυνση από Α προς Δ, που αποκαλύφθηκε πλησίον του στρώματος της στάχτης¹¹. Η τελευταία φάση του ιερού αντιπροσωπεύεται από μια σειρά κατασκευών ύστερων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, οι οποίες εντοπίστηκαν κυρίως στο δυτικό μισό του χώρου¹².

Κατά τη διάρκεια της διερεύνησης του επόμενου έτους, στο εσωτερικό του χώρου και 2 μ. περίπου βόρεια του νότιου τοίχου, ήρθε στο φως τοίχος, παράλληλος και όμοιος κατασκευής με αυτόν¹³. Εκτεινόταν προς τα δυτικά σε μήκος 7,50 μ. και το πλάτος του κυμαινόταν από 1 μ. έως 2,50 μ. Θεωρήθηκε σύγχρονος με τους τοίχους που είχαν αποδοθεί στον περίβολο του ιερού, καθώς γώνιαζε με τον ανατολικό. Είναι αξιοσημείωτο ότι η εν λόγω κατασκευή δεν αποτυπώνεται σε κάποιο από τα δημοσιευμένα σχέδια της ανασκαφής¹⁴.

Οι δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν στον χώρο βόρεια των καταλοίπων της Χαλκιοίκου, στο ανώτερο δηλαδή σημείο του υψώματος, δεν απέδωσαν κάποιο εύρημα που θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη λειτουργία του ιερού¹⁵. Τη δεκαετία του 1920 η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή εργάστηκε στην έκταση μεταξύ του νότιου τοίχου του ιερού και του θεάτρου και στο ανατολικό τμήμα του λόφου της ακρόπολης¹⁶, φέρνοντας στο φως κατασκευές διαφόρων περιόδων¹⁷, που συνδέθηκαν έμμεσα με τη Χαλκιοίκου. Τμήματα των κατασκευών που είχαν αποκαλυφθεί στις αρχές του 20ού αιώνα δεν επιβίωσαν μέχρι τις μέρες μας. Αυτό οφείλεται στη μακροχρόνια έκθεσή τους στις περιβαλλοντικές συνθήκες αλλά και στον ανθρώπινο παράγοντα¹⁸.

Στο πλαίσιο του έργου προστασίας και ανάδειξης των μνημείων της ακρόπολης, στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου πραγματοποιήθηκαν εργασίες πεδίου, που περιελάμβαναν τον ανασκαφικό καθαρισμό και την εκ νέου αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που ήρθαν στο φως στις αρχές του 20ού αιώνα και είχαν καταχωθεί με την πάροδο του χρόνου, καθώς και τη διεύρυνση των παλιών σκαμμάτων και τη διαμόρφωση του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου του¹⁹. Με τις εν λόγω εργασίες ήρθαν στο φως, για πρώτη φορά μετά από πολλές δεκαετίες, κατασκευές που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του χώρου από τη Βρετανική Σχολή και προέκυψαν νέα σημαντικά στοιχεία (εικ. 2, σχ. 2)²⁰. Αρχικά ήρθε στο φως η προς δυσμάς συνέχεια του νότιου τοίχου, από την οποία σώζεται αποσπασματικά μόνο το κατώτερο τμήμα. Έτσι, το συνολικό μήκος του νότιου τοίχου φτάνει τα 25 μ. και το μέγιστο πλάτος του τα 1,53 μ. Επίσης, εντοπίστηκε η προς Βορρά συνέχεια του ανατολικού τοίχου, ο οποίος σώζεται σε μήκος περίπου 8 μ. και πλάτος 1,20 μ. Και οι δύο κατασκευές συνίστανται από αδρά κατεργασμένους κροκαλοπαγείς λίθους μεγάλων διαστάσεων. Βόρεια του καλύτερα

⁷ Κουρίνου 2000, 98.

⁸ Dickins 1906-1907, 137-154.

⁹ Dickins 1906-1907, 142-144, σχ. 1, εικ. 2.

¹⁰ Dickins 1906-1907, 144.

¹¹ Ο ανασκαφέας, από το βάθος εύρεσης του στρώματος, θεώρησε ότι ο βωμός ανήκει στην πρώτη φάση του ιερού (Dickins 1906-1907, 144-146, σχ. 1).

¹² Dickins 1906-1907, 145.

¹³ Dickins 1907-1908, 143.

¹⁴ Ο τοίχος αποτυπώνεται κατά προσέγγιση σε σχέδιο από τη Villing (2009, 82, σχ. 1). Επιπρόσθετα, και η φωτογραφική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων είναι περιορισμένη. Έχει δημοσιευτεί μόνο μια κοντινή λήψη του νότιου τοίχου (από τα ΝΑ), στην οποία διακρίνεται στο βάθος και ο Τοίχος C-D (Dickins 1906-1907, 144, εικ. 2).

¹⁵ Dawkins 1908-1909, 4.

¹⁶ Woodward – Hobling 1924-1925, 240-276. Woodward 1926-1927, 37-48.

¹⁷ Μεταξύ άλλων, νότια του ιερού της Αθηνάς αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαϊκής στοάς και λείψανα μικρότερου ιερού της Αθηνάς, που αποδόθηκαν στο ιερό της Αθηνάς Εργάνης (Stibbe 1989, 84), η λατρεία της οποίας έχει σχετιστεί με την ιδιότητα της Χαλκιοίκου ως θεάς του πολέμου και των όπλων και τη σχέση της με τη μεταλλουργία (Constantinidou 1992, 153-159).

¹⁸ Η αδιάλειπτη και μακροχρόνια χρήση του χώρου, σε συνδυασμό με τις αλλαγές χρήσης του, είχαν ως συνέπεια τη φθορά των αρχικών κατασκευών. Οι εργασίες που έγιναν στον λόφο της ακρόπολης και στο θέατρο στους ρωμαϊκούς χρόνους, και κυρίως τον 1ο αι. π.Χ., αλλά και η ανέγερση οικιών μετά την κατάργηση της λειτουργίας του ιερού (4ος αι. μ.Χ.), αλλοίωσαν την εικόνα του χώρου. Το 1834, με την ίδρυση της νέας πόλης, η ακρόπολη και τα μνημεία της έγιναν τόπος προπορισμού λίθων, αλλά και σχετικά πρόσφατα, το 1931, και ενώ είχαν αποκαλυφθεί τα λείψανα της Χαλκιοίκου, σχεδόν σε επαφή με το μνημείο κατασκευάστηκε η δεξαμενή ύδρευσης της πόλης, η οποία παρέμεινε σε χρήση μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80.

¹⁹ Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκε επίσης λεπτομερής φωτογραφική καταγραφή, καθώς και αρχιτεκτονική και τοπογραφική αποτύπωση των αρχαιοτήτων, σχεδιαστικά και με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας.

²⁰ Γιαννάκη – Βλάχου 2012, 87-88.

σωζόμενου τμήματος του νότιου τοίχου αποκαλύφθηκε εκ νέου ο τοίχος που οι πρώτοι ανασκαφείς είχαν αποδώσει στον βωμό των γεωμετρικών χρόνων (εικ. 3). Η κατασκευή έχει προσανατολισμό Α-Δ, σώζεται σε μήκος 3,30 μ. και σε πλάτος 1,10 μ. και αποτελείται από μία σειρά αργών λίθων μεγάλου μεγέθους. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου, που ορίζουν οι δύο παραπάνω τοίχοι, σώζεται τμήμα του εσωτερικού τοίχου που αποκαλύφθηκε βόρεια του νότιου. Από τα 7,50 μ. μήκος που είχε η κατασκευή όταν βρέθηκε σήμερα διατηρούνται μόλις τα 1,90 μ. Τέλος, στο βόρειο τμήμα του χώρου εργασιών αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα από τοίχους και σιρούς βυζαντινών χρόνων, που επίσης είχαν εντοπιστεί από τους Άγγλους ανασκαφείς²¹.

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, νέο στοιχείο υπήρξε η αποκάλυψη ισχυρού τοίχου στο δυτικό τμήμα του ιερού (εικ. 4), ο οποίος έχει ίδια κατεύθυνση με τον ανατολικό (B-N) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,20 μ. και πλάτος 1,37 μ. Πρόκειται για επιμελή κατασκευή με δυο μέτωπα από κροκαλοπαγείς και αργούς λίθους μεγάλου μεγέθους και γέμισμα από μικρότερες πέτρες, από την οποία σώζονται δύο στρώσεις λίθων²². Σύμφωνα με τα όσα αναφέρουν οι ανασκαφείς, από τον δυτικό τοίχο του ιερού, ο οποίος γώνιαζε με τον νότιο, σωζόταν ένα μικρό τμήμα²³.

Τα ευρήματα

Η λατρεία στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου ήταν στενά συνδεδεμένη με την επίσημη δημόσια και τη στρατιωτική ζωή της πόλης και ο χώρος επιλεγόταν για την προβολή της στρατιωτικής και αγωνιστικής επιτυχίας των Σπαρτιατών, τόσο σε αθλητικούς όσο και ιππικούς αγώνες. Ανάλογη είναι και η θεματολογία των αναθημάτων. Εκτός των δημοφιλών και σε άλλα λακωνικά ιερά αφιερωμάτων (ειδώλια, αγγεία, κοσμήματα κ.λπ.)²⁴, στην περιοχή του ιερού βρέθηκαν στρατιωτικού χαρακτήρα αναθήματα (όπλα, ενεπίγραφος μικρογραφικός θώρακας, τμήμα αναθηματικής ασπίδας, μικκύλο αγγείο σε σχήμα κράνους, ειδώλια πολεμιστών κ.ά.)²⁵, καθώς και αντικείμενα που σχετίζονται με νίκη σε αγωνίσματα (ενεπίγραφος υστεροαρχαϊκός μαρμάρινος αλτήρας, παναθηναϊκοί αμφορείς, στήλες που καταγράφουν νίκες σε αθλητικούς και ιππικούς αγώνες κ.ά.)²⁶. Στον χώρο εντοπίστηκαν επίσης ειδώλια που απεικονίζουν τη θεά Αθηνά, όπως και μια ειδική κατηγορία αντικειμένων, οι χάλκινοι και πήλινοι αναθηματικοί κώδωνες, που συνιστούν τον πλέον χαρακτηριστικό τύπο αφιερωμάτων στην Αθηνά της σπαρτιατικής ακρόπολης.

Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών στον χώρο εντάσσονται στις κατηγορίες που περιλαμβάνονται στις δημοσιεύσεις των Βρετανών ανασκαφών²⁷. Στην παρούσα δημοσίευση θα σταθούμε σε δύο ιδιαίτερα και χαρακτηριστικά αναθήματα. Τον Νοέμβριο του 2012, κατά τη διάρκεια των εργασιών στο βορειοδυτικό τμήμα του ιερού και εντός του χώρου που ορίζουν ο νότιος, ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος²⁸, βρέθηκε χάλκινο ειδώλιο της θεάς Αθηνάς (εικ. 5)²⁹. Το σωζόμενο ύψος του είναι 9,7 εκ. Δεν σώζονται τα χέρια από τον αγκώνα και κάτω και το λοφίο του κράνους. Δυστυχώς, όλη η επιφάνειά του είναι πολύ οξειδωμένη και η κατάσταση διατήρησης του κακή. Η θεά εικονίζεται στον τύπο του Παλλαδίου³⁰, να στέκεται μετωπική με ενωμένα τα σκέλη. Με το ανασηκωμένο δεξί χέρι κρατούσε δόρυ και με το αριστερό ασπίδα. Φορά κράνος και μακρύ ένδυμα, που σχηματίζει παράλληλες κατακόρυφες πτυχώσεις. Κάτω από το ένδυμα προβάλλουν τα άκρα πόδια της, με το αριστερό να είναι ελαφρώς πιο μπροστά από το δεξί.

²¹ Dickins 1906-1907, 145, σχ. 1.

²² Οι επιχώσεις που αφαιρέθηκαν γύρω από τον τοίχο και από το βάθος της θεμελίωσής του ήταν εξαιρετικά διαταραγμένες και περιείχαν λίθους, κεραμίδια και κεραμική χρονολογούμενη από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους.

²³ Dickins 1906-1907, 142. Η αναφορά αυτή, σε συνδυασμό με την αποτύπωση ενός πολύ μικρού και αποσπασματικά σωζόμενου μέρους του δυτικού τοίχου στο δημοσιευμένο σχέδιο (Dickins 1906-1907, 143, σχ. 1), απομακρύνουν το ενδεχόμενο να πρόκειται για τον τοίχο που ήρθε στο φως κατά τις πρόσφατες εργασίες.

²⁴ Γενικά για τα αναθήματα από το ιερό, βλ. Dickins 1906-1907, 153-154. Droop 1906-1907α, 109-117. Droop 1906-1907β, 118-136. Woodward 1924-1925, 266-276. Woodward 1926-1927, 43-45. Lamb 1926-1927, 82-95.

²⁵ Ενδεικτικά βλ. Droop 1926-1927, 64-65, εικ. 8. Lamb 1926-1927, 91-92, αρ. 22, 23, πίν. 8. Woodward 1928-1930, 252, αρ. 8, εικ.7.

²⁶ Ενδεικτικά βλ. Dickins 1906-1907, 150-153, πίν. 5. Tillyard 1906-1907, 174-182. Woodward 1928-1930, 253, αρ. 11.

²⁷ Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται κεραμική, χρονολογούμενη από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους, αρκετά θραύσματα κεραμίδων, μεταξύ τους και πολλών μελαμπαφών, μετάλλινα αντικείμενα (στην πλειονότητά τους μολύβδινα αναθηματικά στεφανάκια, χάλκινα ελάσματα και χάλκινα καρφιά), θραύσματα πήλινων ειδωλίων, μικρός αριθμός θραυσμάτων πήλινων αναθηματικών κωδώνων, λίγα αποτμήματα μαρμαρίνων γλυπτών κ.ά.

²⁸ Εντοπίστηκε ανατολικά από το βόρειο τμήμα του πρόσφατα αποκαλυφθέντος δυτικού τοίχου, σε βάθος περίπου 60 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους. Βρέθηκε σε επίχωση σκουρόχρωμου, σχεδόν μελανού, χώματος, μαζί με μελαμπαφείς κεραμίδες, δύο μολύβδινα αναθηματικά στεφανάκια και όστρακα, στην πλειοψηφία τους από λεπτά μελαμπαφή αγγεία.

²⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 21.189.

³⁰ Για τον τύπο του Παλλαδίου ενδεικτικά, βλ. Zellweger 1973, 139-142. Marinatos 2001, 107-114. Μουστάκα 2002, 17-29.

Το ρούχο, που διαμορφώνει κόλπο στη μέση, θυμίζει πέπλο αλλά έχει κοντές χειρίδες. Η μορφή στέκεται σε συμφυή τετράγωνη λεπτή βάση με δυο οπές για τη στερέωσή της.

Στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου έχουν βρεθεί ειδώλια της θεάς Αθηνάς, που στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.³¹. Το πρωιμότερο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και εικονίζει τη θεά στον τύπο του Παλλαδίου³². Το έργο αυτό, μαζί με τα Παλλάδια του β' μισού του 6ου αι. π.Χ. από την Τεγέα³³ και από την Κίρρα Φθιώτιδας³⁴, έχουν αποδοθεί στο λακωνικό εργαστήριο. Ο Conrad Stibbe, τοποθετώντας τη δράση του Γιτιάδα στο α' και όχι στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ., θεωρεί και τα τρία αυτά ειδώλια ελεύθερες αποδόσεις της Αθηνάς του Γιτιάδα³⁵, του λατρευτικού αγάλματος του ιερού που απεικονίζεται σε σπαρτιατικές κοπές ρωμαϊκών χρόνων³⁶, μολονότι, κατά μια άλλη άποψη, ο τύπος των ειδωλίων δε σχετίζεται απαραίτητα με το λατρευτικό άγαλμα, καθώς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είναι δημοφιλής για τις απεικονίσεις ενόπλων θεοτήτων³⁷. Ως μεσσηνιακά έργα με έντονες λακωνικές επιρροές³⁸ έχουν θεωρηθεί τα παραδείγματα του τύπου από τη Walters Arts Gallery της Βαλτιμόρης³⁹ και ένα παράδειγμα από την περιοχή της Καλαμάτας⁴⁰.

Το πρόσφατο εύρημα έρχεται να προστεθεί στη σειρά των Παλλαδίων που αποδίδονται στο λακωνικό εργαστήριο. Χαρακτηρίζεται από τις βαριές αναλογίες, τον συνοπτικό τρόπο απόδοσης των λεπτομερειών και του ενδύματος και την απουσία σχεδόν δήλωσης των χαρακτηριστικών του γυναικείου φύλου⁴¹. Ωστόσο, ο τόπος εύρεσης και ο τύπος του ειδωλίου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για απεικόνιση της θεάς Αθηνάς. Το έργο κατατάσσεται στα δημιουργήματα του λακωνικού εργαστηρίου των ύστερων αρχαϊκών-πρώιμων κλασικών χρόνων, με την ακριβέστερη χρονολόγησή του να δυσχεραίνεται λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του.

Εξχωριστό και αξιόλογο εύρημα αποτελεί και ο χάλκινος ενεπίγραφος αναθηματικός κώδωνας που βρέθηκε σε μικρό βάθος, στο δυτικό τμήμα του χώρου που ορίζουν ο νότιος με τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο (εικ. 6)⁴². Κατά τη διερεύνηση του ιερού από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή συγκεντρώθηκαν πάνω από σαράντα χάλκινοι και περίπου εκατό πήλινοι κώδωνες, ακέρατοι ή σε θραύσματα⁴³. Από τους χάλκινους, αναθηματική επιγραφή φέρουν οι επτά, οι οποίοι έχουν χρονολογηθεί στον 5ο αι. π.Χ.⁴⁴.

Το πρόσφατο εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς διατηρείται σε άριστη κατάσταση και είναι το τέταρτο το οποίο σώζει το όνομα του αναθέτη. Το κουδουνάκι έχει συνολικό ύψος 6 εκ.⁴⁵. Έχει «θολωτό» σχήμα και ψηλή αφιδωτή λαβή. Η βάση του είναι κυκλική με ταινιωτό χείλος, από το οποίο φύονται τρία κυλινδρικά πόδια-στηρίγματα. Σώζεται το σιδερένιο γλωσσίδιο του, το οποίο κρεμόταν από μικρή κυκλική οπή που φέρει στο πάνω μέρος. Πάνω από το χείλος υπάρχει η εγχάρκτη επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. *Ἀλκιτέλες ἀνέθεκε Ἀθαναίαι*, σύμφωνα με την οποία πρόκειται για ανάθημα του Αλκιτέλη στη θεά Αθηνά (εικ. 7). Το όνομα του αναθέτη, σύνθετο από τις λέξεις «άλκι», την ποιητική δοτική της λέξεως ἀλκή, δηλαδή δύναμη, και τη λέξη «τέλος»⁴⁶, με την έννοια της συμπλήρωσης και της τελειότητας⁴⁷, θα μπορούσε να αποδίδει αυτόν που διαθέτει τις πλήρεις δυνάμεις του, αυτόν που βρίσκεται στην πλήρη ακμή του και, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν μαρτυρείται άλλη φορά στη Λακωνία ούτε σε άλλη περιοχή του ελληνικού κόσμου.

³¹ Dickins 1907-1908, 145, εικ. 2. Lamb 1926-1927, 86-87, αρ. 7-8, εικ. 2, πίν. 8, αρ. 7, πίν. 9, αρ. 8.

³² Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 2018. Dickins 1906-1907, 147-149, αρ. 2, εικ. 4. Herfort-Koch 1986, 25-26, 90-91, αρ. K40, πίν. 6.34. Stibbe 2000, 71-73, εικ. 3-4. Förtsch 2001, 222, εικ. 157-158.

³³ ΕΑΜ αρ. ευρ. 14828. Cohen 1997-1998, 15-16, εικ. 13. Stibbe 2000, 73, εικ. 7-8.

³⁴ Μουσείο Λούβρου, αρ. ευρ. Br 145. Herfort-Koch 1986, 26, 48, 91, αρ. K41, πίν. 5.4-6. Pipili 1987, 44-45, εικ. 66. Stibbe 2000, 72-73, εικ. 5-6.

³⁵ Stibbe 2000, 71-75.

³⁶ Το λατρευτικό άγαλμα απεικονίζεται σε χάλκινα νομίσματα του Γαλλινοῦ (253-268 μ.Χ.). Grunauer – von Hoerschelmann 1978, 36, 92-94, 103-104, πίν. 28-29, 32, 41. Villing 2009, 83, εικ. 2. Gagliano 2017, 99, εικ. 13.

³⁷ Pipili 1987, 44. Villing 2009, 83-84.

³⁸ Pipili 1987, 45.

³⁹ Αρ. ευρ. 54.780. Cohen 1997-1998, 11-13, 20-22, εικ. 1-3.

⁴⁰ Μουσείο Mariemont, αρ. ευρ. B31. Cohen 1997-1998, 15, εικ. 11-12.

⁴¹ Οι αναλογίες και το ένδυμα της μορφής θυμίζουν το γυναικείο ειδώλιο του Μουσείου Σπάρτης με αρ. ευρ. 2021, έργο του λακωνικού εργαστηρίου του 5ου αι. π.Χ., καθώς και το αγαματίδιο της Αθηνάς από το Παλιόκαστρο Κυθήρων (500-450 π.Χ.), το οποίο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων (υπ' αρ. 89 στην έκθεση). Τις ομοιότητες του Παλλαδίου με το έργο από τα Κύθηρα μας επεσήμαναν οι Άρης Τσαραβόπουλος και Άδωνις Κύρου, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά. Επισημαίνεται ότι η λατρεία της Αθηνάς στα Κύθηρα εμφανίζει πολλά κοινά στοιχεία με την αντίστοιχη λατρεία της θεάς σε ακροπόλεις άλλων περιοχών και ιδιαίτερα της Σπάρτης (Πετρόχειλος 2015, 8).

⁴² Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 21.190.

⁴³ Dickins 1906-1907, 150, 153. Dickins 1907-1908, 142, 145. Woodward – Hobling 1924-1925, 249, 273. Woodward 1922-1924, 259, εικ. 3. Woodward 1928-1930, 252, αρ.3-5.

⁴⁴ Woodward 1924-1925, 273-274, αρ. 7, σχ. 5, αρ. 2. Woodward 1928-1930, 252, αρ. 4-5. Villing 2002, 225-231, αρ. 1, 7, 8, 10, 12, 14, 26, πίν. 2-5, εικ. Br1, Br7, Br8, Br10, Br12, Br14, Br26.

⁴⁵ Υπόλοιπες διαστάσεις: Ύψ. σώματος 3,4 εκ., διάμ. ανοίγματος 3,5 εκ., ύψ. λαβής 2 εκ.

⁴⁶ Bechtel 1917, 37-38, 420-423.

⁴⁷ LSJ9 s.v.

Οι χάλκινοι και πήλινοι αναθηματικοί κώδωνες συνιστούν ένα πολυάριθμο και το πλέον χαρακτηριστικό σύνολο αναθημάτων στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου⁴⁸. Η αφιέρωσή τους στην προστάτιδα θεά της Σπάρτης, τόσο από άντρες όσο και από γυναίκες⁴⁹, συνήθεια που κατά μία άποψη έχει τις καταβολές της στην Ανατολή⁵⁰, σχετίζεται με τον αποτροπαικό χαρακτήρα τους και την προστασία της πόλης και των πολιτών, ανδρών, γυναικών και παιδιών, κυρίως σε δύσκολες περιόδους⁵¹.

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα

Συνδυάζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα του παρελθόντος με τα πρώτα κύρια πορίσματα της πρόσφατης έρευνας μπορούμε να κάνουμε κάποιες βασικές παρατηρήσεις. Οι Άγγλοι ανασκαφείς απέδωσαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του χώρου στον περίβολο του ιερού, στο εσωτερικό του οποίου βρισκόταν ο βωμός και ένας απλός οίκος, που στέγαζε το άγαλμα της θεάς⁵². Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν φαίνεται να ευσταθεί για διάφορους λόγους. Από τις γραπτές πηγές προκύπτει ότι στον ευρύτερο ιερό χώρο της Αθηνάς Χαλκιοίκου υπήρχαν και βοηθητικά κτήρια, άλλα ιερά και ναοί, στοές, αγάλματα και αναθήματα⁵³. Η εικόνα αυτή τεκμηριώνεται και ανασκαφικά, κυρίως στην έκταση νότια του ιερού⁵⁴. Επιπλέον, το ιερό της ακρόπολης στέγαζε την κεντρική και επίσημη λατρεία της Πολιούχου θεότητας, μια λατρεία ιδιαίτερης σημασίας για τη Σπάρτη. Τέλος, το γεγονός ότι η αρχαία γραμματεία και οι ενεπίγραφες μαρτυρίες μας πληροφορούν για εορτές, αγώνες, συγκεντρώσεις και πομπές⁵⁵ που τελούνταν στη Χαλκιοίκου συνεπάγεται πως οι δραστηριότητες αυτές θα προϋπέθεταν έναν σχετικά μεγάλο χώρο. Για όλους τους παραπάνω λόγους, η έκταση που ορίζουν οι τρεις εξωτερικοί τοίχοι δεν φαίνεται επαρκής για τις εγκαταστάσεις και τις λειτουργίες του ιερού. Έτσι, φαίνεται πιθανότερη η άποψη που έχει ήδη διατυπωθεί από ορισμένους μελετητές⁵⁶ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα να ανήκουν στο ναϊκό οικοδόμημα.

Οι πρόσφατες εργασίες στον χώρο, σε συνδυασμό με την επανεξέταση των παλαιών ευρημάτων και πορισμάτων, οδηγούν σε ορισμένα νέα συμπεράσματα. Αρχικά, και όσον αφορά τον νέο δυτικό τοίχο, διαπιστώνουμε πως είναι παράλληλος με τον ανατολικό, με τον οποίο παρουσιάζει ομοιότητες, κυρίως ως προς το εξωτερικό μέτωπο (εικ. 2, σχ. 2)⁵⁷. Ωστόσο, παρατηρούνται κάποιες διαφοροποιήσεις στον τρόπο δόμησης⁵⁸, που, εν μέρει, θα μπορούσαν να αποδοθούν στην καλύτερη κατάσταση διατήρησής του αλλά και στο ότι ο ανατολικός τοίχος έχει υποστεί σημαντική φθορά από την αποκάλυψή του μέχρι τις μέρες μας. Συνεπώς, μπορούμε να τον ταυτίσουμε, σχεδόν με ασφάλεια, με τον δυτικό τοίχο του ναού. Οι πρώτοι ανασκαφείς δεν τον είχαν εντοπίσει, ίσως γιατί η διερεύνηση τότε σταμάτησε στις κατασκευές των ύστερων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων που βρίσκονταν από πάνω του και οι οποίες δεν διατηρήθηκαν μέχρι τις μέρες μας (σχ. 1)⁵⁹.

⁴⁸ Χάλκινοι και πήλινοι κώδωνες έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου (Βοιωτία, Αθήνα, Ηραίο Άργους, Όλυνθο, Χαλκιδική κ.ά.) αλλά όχι σε τόσο μεγάλα σύνολα (Villing 2002, 249-259). Μεγάλος αριθμός χάλκινων κωδώνων, που παρουσιάζουν ομοιότητες με της Σπάρτης, έχει εντοπιστεί στο Ηραίο της Σάμου, περιοχή με την οποία η Σπάρτη διατηρούσε στενούς δεσμούς κατά την αρχαϊκή περίοδο (Villing 2002, 259-273). Παρόμοιου τύπου με τους χάλκινους κώδωνες της Χαλκιοίκου είναι και οι τρεις κώδωνες που βρέθηκαν σε κοντινές περιοχές, στο ιερό του Μενελάου και της Ελένης στη Θεράπνη (Wace 1908-1909, 148, πίν. 8, αρ. 25), στο αγροτικό ιερό στις Αιγίδες Γυθείου (Μπόνιας 1998, 212, αρ. 548, πίν. 62) και στο ιερό του Απόλλωνος Κορύ(ν)θου στη Μεσσηνία (Βερσάκης 1916, 93, αρ. 25, εικ. 33).

⁴⁹ Οι δύο από τους ενεπίγραφους κώδωνες είναι αναθήματα γυναικών (Villing 2002, 229, αρ. 8 και 12).

⁵⁰ Villing 2002, 266-277. Gagliano 2017, 91, 94.

⁵¹ Villing 2002, 294-295.

⁵² Πausanias 3.17.1-7.

⁵³ Από τον Pausanias (3.17.1-7) και από άλλες φιλολογικές πηγές γνωρίζουμε πως στην ακρόπολη της Σπάρτης, εκτός από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, υπήρχαν το ιερό της Αθηνάς Εργάνης, οι ναοί του Διός Κοσμητά και της Αρείας Αφροδίτης, το ιερό των Μουσών, στωικά οικοδομήματα, αναθήματα, ο τάφος του Τυνδάρεω, ένα άγαλμα του Διός Υπάτου (Υψίστου), δύο χάλκινοι ανδριάντες του νικητή των Πλαταιών Pausanias και ο τάφος του.

⁵⁴ Woodward 1926-1927, 37-43, σχ.5. Woodward – Hobling 1924-1924, 240-247, σχ.17.

⁵⁵ Στη στήλη του Δαμώννα (βλ. υποσημ. 5) και στην υστεροαρχαϊκή στήλη του Αιγλάτα (IG V. I 222, βλ. Nenci 2018) αναφέρονται τα Αθάναια, μια τοπική γιορτή με αθλητικούς αγώνες, ιπποδρομίες και αρματοδρομίες. Επίσης, από τον Πολύβιο μαθαίνουμε πως οι στρατεύσιμοι άντρες συγκεντρώνονταν στο ιερό της Χαλκιοίκου (Πολύβιος 4.22.8), καθώς και πως εκεί τελούνταν θυσίες από τους Εφόρους (Πολύβιος 4.35.2).

⁵⁶ Stibbe 1989, 93-94, εικ. 29. Waywell 1999, 6, εικ. 5. Stibbe 2000, 68-69.

⁵⁷ Οι δύο κατασκευές θεμελιώνονται στο σκληρό ερυθρόχρωμο φυσικό έδαφος και στο ίδιο περίπου βάθος (στα 240 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας), με κάποιες αποκλίσεις, καθώς ο ανατολικός τοίχος, εξωτερικά και κατά τόπους, θεμελιώνεται λίγο χαμηλότερα (περ. 10-15 εκ.).

⁵⁸ Ο δυτικός τοίχος συνίσταται και από λίθους μικρότερου μεγέθους, κυρίως στο γέμισμα και στο εσωτερικό ανατολικό μέτωπο, οι οποίοι απουσιάζουν από τον ανατολικό.

⁵⁹ Σύμφωνα με τα αναφερόμενα στη σχετική δημοσίευση (Dickins 1906-1907, 145), στο συγκεκριμένο σημείο του χώρου, κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, τα κατάλοιπα του ιερού είχαν καταχωθεί και από πάνω τους είχε διαμορφωθεί ένα είδος πλατώματος με τις κατασκευές που εντόπιζαν οι ανασκαφείς.

Η σύνδεση του νότιου με τον δυτικό τοίχο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με σιγουριά, καθώς δεν σώζεται το νότιο τμήμα του τελευταίου, ενώ σε άγνωστη χρονική στιγμή, πριν από δεκαετίες, τοποθετήθηκαν αγωγοί ύδρευσης που διέρχονταν από το συγκεκριμένο σημείο, προκαλώντας έντονη διατάραξη και αλλοίωση του χώρου (εικ. 2)⁶⁰. Ωστόσο, το γεγονός πως οι τελευταίοι προς δυσμάς λίθοι του νότιου τοίχου ευθυγραμμίζονται με το εξωτερικό δυτικό μέτωπο του δυτικού τοίχου αποτελεί σημαντική ένδειξη για την αρχική σύνδεσή τους.

Σχετικά με τον εσωτερικό, και παράλληλο προς τον νότιο, τοίχο έχουμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα. Μολονότι πλέον δεν σώζει το σημείο επαφής του με τον ανατολικό τοίχο, από τη διάταξη των λίθων του τελευταίου μπορούμε ακόμα να διακρίνουμε το τμήμα στο οποίο οι δύο κατασκευές συνδέονταν. Επιπρόσθετα, με βάση την πρόσφατη λεπτομερή αποτύπωση του μνημείου, φαίνεται πιθανό το ενδεχόμενο ο τοίχος που οι ανασκαφείς θεώρησαν τμήμα βωμού (Τοίχος C-D) να αποτελεί την προς δυσμάς συνέχεια του εσωτερικού τοίχου και συγκεκριμένα τμήμα του νότιου εξωτερικού μετώπου του (εικ. 2, 9, σχ. 2). Την άποψη αυτή ενισχύει και ο εντοπισμός λιθοσωρού που καταλαμβάνει όλη την έκταση μεταξύ του νότιου τοίχου και του Τοίχου C-D και εκτείνεται και για 5,20 μ. ανατολικά αυτού (εικ. 3)⁶¹. Ειδικότερα, το γεγονός πως ο λιθοσωρός δεν εκτείνεται βορειότερα από τη νοητή προς τα ανατολικά προέκταση του νότιου μετώπου του Τοίχου C-D αποτελεί ένδειξη για τη συνέχιση αυτού προς τα ανατολικά, δηλαδή προς τον εσωτερικό τοίχο⁶². Ύστερα από τα παραπάνω, μέσα στον χώρο που ορίζουν οι τρεις εξωτερικοί τοίχοι (ανατολικός, δυτικός και νότιος), θα μπορούσαμε να αποκαταστήσουμε ισχυρό τοίχο που γωνίαζε με τον ανατολικό και κατευθυνόταν από τα Α προς τα Δ, παράλληλα με τον νότιο, για τουλάχιστον 14 μ.⁶³

Αυτό που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια είναι η σύνδεση του ανατολικού με τον νότιο τοίχο. Από το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, το οποίο στα σχέδια των Άγγλων ανασκαφών αποτυπώνεται ως ιδιαίτερα ισχυρό και συμπαγές⁶⁴, διαμορφώνοντας ξεκάθαρα γωνία με τον ανατολικό τοίχο (σχ. 1), σήμερα σώζεται μια σειρά πρόχειρα διευθετημένων αργών λίθων μεσαίου μεγέθους, μήκους περίπου 7 μ. (εικ. 1-2). Οι λίθοι αυτοί δεν αποτελούν επιμελή κατασκευή και δεν συνδέονται οργανικά με το νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, το οποίο από το σημείο που γωνίαζε με τον εσωτερικό τοίχο και κάτω επίσης δεν σώζεται σε καλή κατάσταση.

Συνοψίζοντας, αν και, σύμφωνα με την παλιά έρευνα, οι τοίχοι που αποδόθηκαν στον περίβολο του ιερού και αποτυπώνονται σχεδιαστικά στις δημοσιεύσεις γωνίαζαν μεταξύ τους, σήμερα δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε με ασφάλεια αν πράγματι συνδέονταν και διαμόρφωναν έναν ορθογώνιο χώρο. Κατά τις πρόσφατες εργασίες ήρθε στο φως για πρώτη φορά ο δυτικός τοίχος του ναού ο οποίος, παρά τα λιγοστά κατάλοιπα στη νοτιοδυτική γωνία του ιερού, πιθανόν γωνίαζε με τον νότιο. Αυτό που επίσης μπορεί να επιβεβαιωθεί είναι η ύπαρξη ενός ισχυρού εσωτερικού τοίχου, παράλληλου με τον νότιο, πιθανώς μεγαλύτερου σε μήκος από όσο είχε καταγραφεί αρχικά, ο οποίος γωνίαζε με τον ανατολικό. Τέλος, μολονότι η εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των αρχιτεκτονικών λειψάνων, σε συνδυασμό με τη διατάραξη που έχει υποστεί ο χώρος στην πάροδο του χρόνου, δυσχεραίνουν την ερμηνεία και την ασφαλή χρονολόγηση των κατασκευών, θα μπορούσαμε να προβούμε σε ορισμένες αρχικές υποθέσεις ως προς τις οικοδομικές φάσεις του ναϊκού οικοδομήματος. Ειδικότερα, ο ανατολικός και ο εσωτερικός τοίχος φαίνεται πως ανήκουν σε πρωιμότερη φάση του ναού, ο οποίος μεταγενέστερα επεκτάθηκε προς τα νότια και τα δυτικά, με την κατασκευή των αντίστοιχων τοίχων. Τότε ο ανατολικός τοίχος πιθανόν παρέμεινε σε χρήση, ενώ απουσιάζουν εντελώς αρχαιολογικές μαρτυρίες που σχετίζονται με το βόρειο τμήμα του κτίσματος⁶⁵. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου 100 περίπου χρόνια μετά την πρώτη διερεύνησή του, προκειμένου να αποτελέσει το έναυσμα για τη συνέχιση της μελέτης και έρευνας τόσο του σημαντικού αυτού λατρευτικού χώρου όσο και εν γένει του λόφου της ακρόπολης.

⁶⁰ Οι εν λόγω εργασίες έγιναν εν αγνοία της Εφορείας Αρχαιοτήτων, προφανώς στο πλαίσιο λειτουργίας της παρακείμενης δεξαμενής ύδρευσης.

⁶¹ Ο λιθοσωρός βρέθηκε στο ίδιο βάθος με τον Τοίχο C-D. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά τον καθαρισμό του περιλαμβάνει όστρακα χρονολογούμενα από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους.

⁶² Την εποχή της εύρεσης του εσωτερικού τοίχου τον χώρο μεταξύ αυτού και του νότιου τοίχου καταλάμβαναν κομμάτια πωρόλιθου ("poros slabs"), που θεωρήθηκε πως προέρχονταν από προγενέστερες κατασκευές, ίσως και από τον ίδιο τον ναό και πως χρησιμοποιήθηκαν ως υπόβαση για μεταγενέστερες κατασκευές (Dickins 1907-1908, 143).

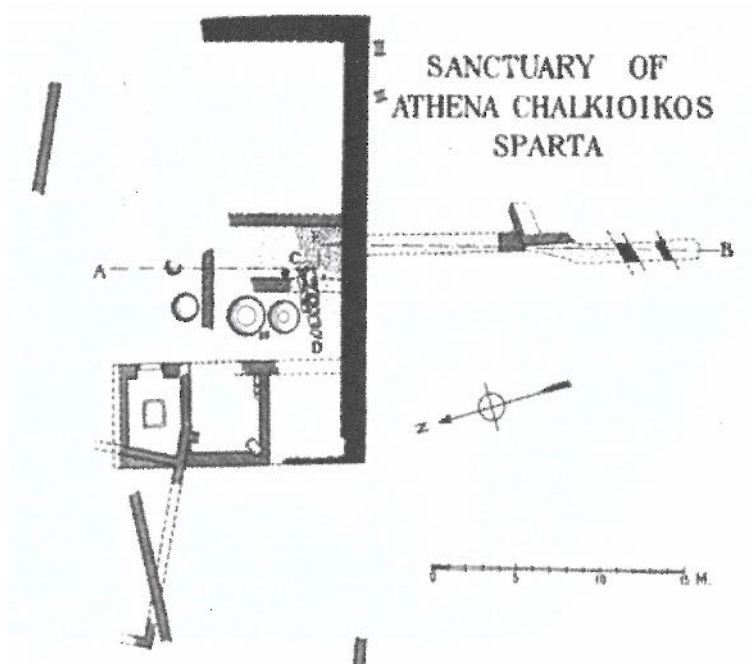
⁶³ Το σωζόμενο τμήμα του εσωτερικού τοίχου έχει πλάτος 1,60 μ.

⁶⁴ Dickins 1906-1907, 143, σχ. 1. Woodward – Hobling 1924-1925, σχ. 17.

⁶⁵ Γνωστή από τις πηγές επέκταση στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου είναι αυτή που αποδίδεται στον Γτιάδα (Παυσανίας 3.17.2-3) και η οποία θα μπορούσε να ενταχθεί στο γενικότερο πλαίσιο μνημειοποίησης των λατρευτικών χώρων που έλαβε χώρα κατά τον 6ο αι. π.Χ. στο σύνολο του ελλαδικού χώρου. Για την αρχιτεκτονική των ναών της Σπάρτης βλ. ενδεικτικά Tomlinson 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bechtel 1917: F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917.
- Βερσάκης 1916: Φρ. Βερσάκης, Το ιερόν του Κορύνθου Απόλλωνος, *ΑΔ* 2 (1916), 65-118.
- Γιαννακάκη – Βλάχου 2012: Χ. Γιαννακάκη – Α. Βλάχου, Έργο Προστασίας, Διαμόρφωσης, Ανάδειξης και Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης, *ΑΔ* 67 (2012), 87-88.
- Cohen 1997-1998: B. Cohen, The early Greek Palladion. Two bronze statuettes in America, *JWAG* 55/56 (1997-1998), 11-26.
- Constantinidou 1992: S. Constantinidou, The importance of bronze in early Greek religion, *Dodone* 21 (1992), 137-164.
- Dickins 1906-1907: G. Dickins, Laconia. Excavations at Sparta, 1907. The hieron of Athena Chalkioikos, *ABSA* 13 (1906-1907), 137-154.
- Dickins 1907-1908: G. Dickins, Laconia. Excavations at Sparta, 1908. The hieron of Athena Chalkioikos, *ABSA* 14 (1907-1908), 142-146.
- Droop 1906-1907α: J. P. Droop, Laconia. Excavations at Sparta, 1907. The early bronzes, *ABSA* 13 (1906-1907), 109-117.
- Droop 1906-1907β: J. P. Droop, Laconia. Excavations at Sparta, 1907. The early pottery, *ABSA* 13 (1906-1907), 118-136.
- Droop 1926-1927: J. P. Droop, Excavations at Sparta. The native pottery from the Acropolis, *ABSA* 28 (1926-1927), 49-81.
- Förtsch 2001: R. Förtsch, *Kunstverwendung und Kunstlegitimation im archaischen und frühklassischen Sparta*, Mainz am Rhein 2001.
- Gagliano 2017: E. Gagliano, Μία χαλκείη κώδων νέα: il suono di Athena. Realia e culto di Athena Chalkioikos a Sparta, *ASAA* 93:III:15 (2015), 81-112.
- Grunauer – von Hoerschelmann 1978: S. Grunauer – von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978.
- Herfort-Koch 1986: M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*, Münster 1986.
- Hodkinson 1998: S. Hodkinson, Patterns of bronze dedications at Spartan sanctuaries, c. 650-350 BC. Towards a quantified database of material and religious investment, στο: W. G. Cavanagh – S. E. C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia: The Archaeology of a City and its Countryside, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, London 1998, 55-63.
- Holmes 1995: A. M. Holmes, *Regional Variations of Early Archaic Greek Doric Temples in the Peloponnese, 675-550 BC*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College London, 1995.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Ηόρος 3, Αθήνα 2000.
- Lamb 1926-1927: W. Lamb, Excavations at Sparta, 1927. Bronzes from the Acropolis, 1924-1927, *ABSA* 28 (1926-1927), 82-95.
- Marinatos 2001: N. Marinatos, The palladion accross a culture barrier? Mycenaean and Greek, στο: S. Böhm – K. V. von Eickstedt (επιμ.), *Ithake. Festschrift für Joerg Schäfer zum 75. Geburtstag am April 2001*, Würzburg 2001, 107-114.
- Μουστάκα 2002: Α. Μουστάκα, Πρώιμα πηλίνα παλλάδια, στο: Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Αθήνα 2002, 17-29.
- Μπόνιας 1998: Ζ. Μπόνιας, Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας, Αθήνα 1998.
- Nenci 2018: N. Nenci, The votive of Aiglatas, Spartan runner. Old evidence, new knowledge, *ABSA* 113 (2018), 251-278.
- Πετρόχειλος 2015: Ι. Πετρόχειλος, Το ιερό και η λατρεία της Αθηνάς στο Παλιόκαστρο, *Κυθηραϊκά* 308 (2015), 8-9.
- Pipili 1987: M. Pipili, *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.*, Oxford 1987.
- Stibbe 1989: C. M. Stibbe, Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta, *BABesch* 64 (1989), 61-99.
- Stibbe 1996: C. M. Stibbe, *Das andere Sparta*, Mainz am Rhein 1996.
- Stibbe 2000: C. M. Stibbe, Gitiadas und der Krater von Vix, *BABesch* 75 (2000), 65-114.
- Tillyard 1906-1907: H. J. W. Tillyard, Laconia. Excavations at Sparta, 1907. Inscriptions, *ABSA* 13 (1906-1907), 174-196.
- Τσούλη κ.ά. 2015: Μ. Τσούλη – Χ. Γιαννακάκη – Α. Βλάχου, Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης, Αρχαιολογικός Οδηγός, ΕΦΑΛΛΑΚ, Σπάρτη 2015.
- Villing 2009: A. C. Villing, Aspects of Athena in the Greek polis: Sparta and Corinth, στο: Α. Β. Lloyd (επιμ.), *What is God? Studies in the Nature of Greek Divinity*, London 2009, 81-100.
- Villing 2002: A. C. Villing, For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and Classical Greek bells at Sparta and beyond, *ABSA* 97 (2002), 223-295.
- Waywell 1999: G. Waywell, Sparta and its topography, *BICS* 43 (1999), 1-26.
- Woodward 1922-1924: A. M. Woodward, Archaeology in Greece, 1922-24, *JHS* 44 (1922-1924), 254-280.
- Woodward – Hobling 1924-1925: A. M. Woodward – M. B. Hobling, Excavations at Sparta, 1924-25. The Acropolis, *ABSA* 26 (1924-1925), 240-276.
- Woodward 1926-1927: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1926-27. The Acropolis, *ABSA* 28 (1926-1927), 37-48.
- Woodward 1928-1930: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924-27: II. Votive inscriptions from the Acropolis, *ABSA* 30 (1928/1929-1929/1930), 241-254.
- Zellweger 1973: S. Zellweger, Ein frühes Palladion, *AK* 16 (1973), 139-142.

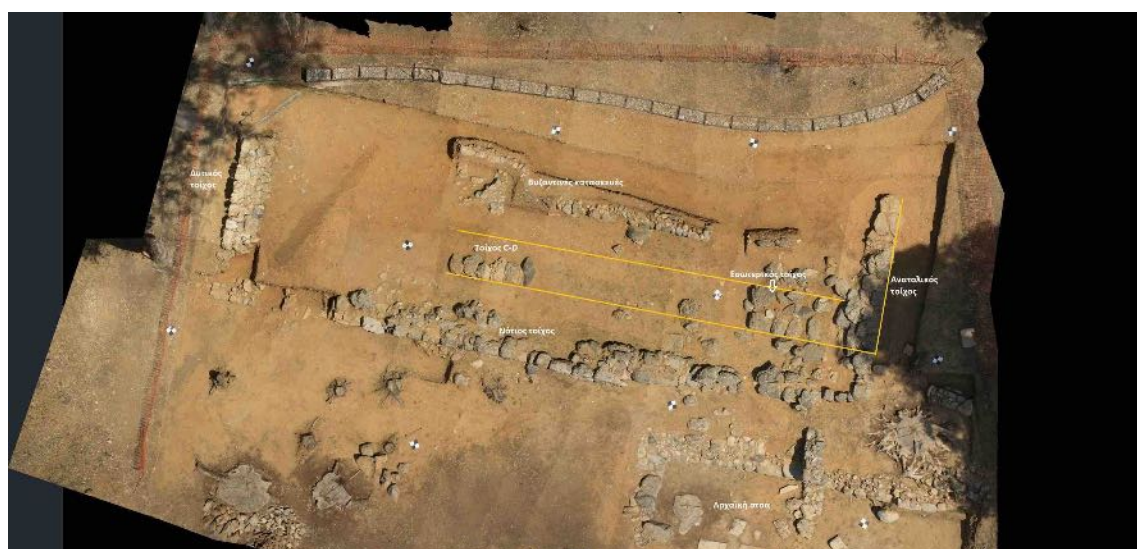
Σχ. 1. Σχέδιο της πρώτης ανασκαφής από τη δημοσίευση της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής (από Dickins 1906-1907, 143, σχ. 1).

Σχ. 2. Σχεδιαστική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου, της αρχαϊκής στοάς και τμήματος του θεάτρου (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, αποτύπωση Ι. Γιαζόγλου, επεξεργασία Γ. Μουργή).

Εικ. 1. Γενική άποψη του χώρου πριν από το έργο ανάδειξης. Λήψη από Α (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, φωτ. Β. Γεωργιάδης).

Εικ. 2. Ορθοφωτογραμμετρική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων της Χαλκιοίκου (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, αποτύπωση Ι. Γιαξόγλου, επεξεργασία Χ. Γιαννακάκη, Α. Βλάχου).

Εικ. 3. Ο Τοίχος C-D και ο λιθοσωρός μεταξύ αυτού και του νότιου τοίχου (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 4. Ο δυτικός τοίχος (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Παλλάδιο της θεάς Αθηνάς από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου (πρόσθια και οπίσθια όψη), Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 21.189 (φωτ. Χ. Γιαννακάκη).

Εικ. 6. Χάλκινος αναθηματικός κώδωνας από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, Μουσείο Σπάρτης, αρ. ευρ. 21.190 (φωτ. Χ. Γιαννακάκη).

Εικ. 7. Ανάπτυγμα της επιγραφής του χάλκινου αναθηματικού κώδωνα: ΑΛΚΙΤΕΛΕΣΑΝΕΘΕΚΕΑΘΑΝΑΙΑΙ (επεξεργασία επιγραφής Χ. Γιαννακάκη).

Εικ. 8. Ο ανατολικός τοίχος, ο εσωτερικός τοίχος και ο τοίχος C-D. Λήψη από Α (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ, επεξεργασία Χ. Γιαννακάκη, Α. Βλάχου).

Νέα στοιχεία για το Κυκλοτερές Οικοδόμημα στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης και το πρόσφατο αναστηλωτικό έργο

ABSTRACT. The Circular Building is located in the southeast and lower part of Sparta's ancient acropolis. Its initial phase is dated to the Archaic or Classical period. Architectural documentation has confirmed this early dating as well as a rearrangement with a possible change of use and a large-scale reconstruction that took place in the late Hellenistic or Early Roman period. The recent study also revealed less significant building phases (Late Roman and Medieval). The new findings contribute to a better understanding of the near and wider topography of the monument. The Circular Building is a natural hill, partially enclosed by a semi-circular retaining wall (diameter approx. 41 m) to form a high circular plateau. The retaining wall's dry-stone structure consisted of a three-tier base, on which rows of vertical conglomerate plinths/pillars and rows of horizontal marble plinths stood one on top of the other. The wall was restored with the use of all of the preserved original blocks and new material, such as artificial conglomerate stones and off-white marble blocks for the horizontal rows.

Στο νοτιοανατολικό και χαμηλότερο τμήμα της ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης βρίσκεται το Κυκλοτερές Οικοδόμημα (εικ. 1), ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της τοπογραφίας τόσο της αρχαίας όσο και της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής πόλης, ορατό και σε χρήση για πάνω από 18 αιώνες. Σήμερα αποτελεί, εκτός από μνημείο μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής και καλλιτεχνικής αξίας, και μια σπουδαία πηγή πληροφοριών και στοιχείων για τη μελέτη της αρχαίας πόλης. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα και αρχιτεκτονική μελέτη του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος διεξήχθησαν στο πλαίσιο του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης», που υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την πρώτην Ε' ΕΠΚΑ από το 2011 έως το 2015 και με αφορμή το αναστηλωτικό έργο στον αναλημματικό τοίχο του οικοδομήματος. Τα αποτελέσματα της έρευνας οδήγησαν σε νέα συμπεράσματα σχετικά με τη δομή και τις ιστορικές φάσεις του μνημείου και συνετέλεσαν στην καλύτερη κατανόηση της ιστορίας και της χωρικής του υπόστασης.

Το Κυκλοτερές Οικοδόμημα συνίσταται σε έναν αναλημματικό τοίχο κυκλικής κάτοψης, ο οποίος κατασκευάστηκε σε τμήμα της περιμέτρου ενός φυσικού εξάρματος, προκειμένου αυτό να οριοθετηθεί και να διαμορφωθεί σε υπερυψωμένο πλάτωμα (εικ. 4). Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν στη χρονολόγησή του στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.¹ Η ταυτοποίηση του μνημείου δεν είναι εφικτή και η ταύτιση του βασίζεται κατά κύριο λόγο στην περιγραφή της αγοράς της Σπάρτης από τον περιηγητή Πausανία².

Η αρχική φάση του κυκλικού αναλημματικού τοίχου είχε μήκος σε ανάπτυγμα περίπου 54 μ., ενώ αργότερα επεκτάθηκε έτσι ώστε να ξεπεράσει σε μήκος την ημιπερίμετρο ενός πλήρους κύκλου στα 70 μ. περίπου (εικ. 6). Ο κύκλος της αρχικής χάραξης της πρώτης βαθμίδας υπολογίζεται ότι είχε διάμετρο 43,40 μ. Το συνολικό ύψος της κατασκευής έφτανε τουλάχιστον τα 5,30 μ., όπου και το ανώτερο επίπεδο του κυκλικού πλατώματος, ενώ το ύψος είχε αυξηθεί με την προσθήκη στηθαίου. Στο νοτιοδυτικό πέρας του αναλήμματος σώζεται η αρχή άλλου κυκλικού αναλημματικού τοίχου όμοιας μορφής και κατασκευής.

Ο δεύτερος κυκλικός αναλημματικός τοίχος είναι σύγχρονος και δομικά συνδέεται με τον πρώτο. Είχε μικρότερη ακτίνα και οι δόμοι του παρουσιάζουν αντιστοιχία ως προς το ύψος. Οριοθετούσε, κατά πάσα πιθανότητα, ένα ακόμα κυκλικό πλάτωμα σε σύζευξη με το πρώτο. Είναι μάλιστα πιθανό ότι μια πάρομοια κατασκευή μπορεί να είχε οικοδομηθεί και στο ανατολικό πέρας του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος.

Τα δύο αυτά κυκλικά αναλήμματα αποτελούνταν από κρηπίδα τριών βαθμίδων επάνω στην οποία στηρίζονταν εναλλάξ καθ' ύψος όρθιοι λίθοι μικρού βάθους («ορθοστάτες») και εγκάρσιοι οριζόντιοι λιθόπλινθοι μικρού σχετικά ύψους και μεγάλου βάθους (εικ. 2). Οι βαθμίδες και οι ορθοστάτες ήταν κατασκευασμένοι από τοπικό κροκαλοπαγή λίθο, ενώ οι οριζόντιοι λιθόπλινθοι από λευκό μάρμαρο.

¹ Κουρίνου 2000, 114-117.

² Κουρίνου 2000, 114-117.

Αργολιθοδομή χρησιμοποιήθηκε ως υποθεμελίωση των βαθμίδων, ενώ συνέχιζε καθ' ύψος και πίσω από τους ορθοστάτες. Στόχος ήταν η αργολιθοδομή να συλλειτουργεί στατικά με τους εξωτερικούς λιθόπλινθους. Αυτό επιτυγχάνεται με τη βοήθεια των εγκάρσιων, ουσιαστικά πακτωμένων στη μάζα της, μαρμάρινων λιθόπλινθων, που λειτουργούσαν ως συνδετικό στοιχείο.

Ο αναλημματικός τοίχος του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον λόγω της ιδιαίτερης μορφολογίας του αλλά και της αποτελεσματικής επίλυσης των τεχνικών και στατικών ζητημάτων που έθετε η κατασκευή του. Η βάση είναι προσεκτικά σχεδιασμένη, με τα μεγέθη των τριών βαθμίδων να φθίνουν προς τα επάνω, ενώ ο κύριος τοίχος που αποτελεί τον κορμό της κατασκευής διαρθρώνεται σε οριζόντιες ζώνες μειούμενου ύψους με τη βοήθεια διχρωμίας, που επιτυγχάνεται με διαχωριστικές εξέχουσες μαρμάρινες ταινίες. Μορφολογικά θα περίμενε κανείς μια επίσης επιμελημένη επίστεψη στην ανώτερη στάθμη του τοίχου, όπως αυτή των αναλημματικών τοίχων των παρόδων των αρχαίων θεάτρων (Μεσσήνη, Μεγαλόπολη κ.ά.). Αυτές οι ιδιαιτερότητες σχετίζονται προφανώς με τη σημαντική λειτουργία και την εξέχουσα σημασία του μνημείου στο κέντρο της δημόσιας ζωής –την αγορά³–, ενώ η κυκλική του κάτοψη συνδέεται με ειδικής χρήσης ή συμβολισμού κατασκευές.

Στην επιφάνεια του πλατώματος σώζονται κυκλικά λαξεύματα στον φυσικό βράχο, το μεγαλύτερο εκ των οποίων συμπίπτει με το νοητό κέντρο του κυκλικού αναλημματικού τοίχου. Περί το κέντρο βρέθηκαν κατά χώραν τμήμα μαρμάρινης βάσης ρωμαϊκών χρόνων, τμήμα αγωγού και 22 λιθόπλινθοι από μαλακό πωρόλιθο, καλώς προσαρμοσμένοι στην υπόβαση, τοποθετημένοι ακτινωτά και με βαθμιδωτή άνοδο προς την περίμετρο του τοίχου⁴.

Αν και η μέχρι τώρα έρευνα δεν αποκάλυψε κάποιο ίχνος της συνέχειας του κυκλικού τοίχου γύρω από την υπόλοιπη επιφάνεια του πλατώματος, το ενδεχόμενο της ολικής οριοθέτησης του χώρου, κατά την αρχική τουλάχιστον φάση του μνημείου, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Βέβαια, ο τοίχος που εντοπίζεται βόρεια και προς δυσμάς και χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους αποτελεί ένδειξη ότι σε αυτή τη χρονική περίοδο ο κυκλικός αναλημματικός τοίχος δεν συνεχιζόταν προς εκείνη την κατεύθυνση.

Οι φάσεις του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος

Η πρόσφατη έρευνα οδήγησε σε νέα συμπεράσματα σε σχέση με τις ιστορικές φάσεις του κυκλικού αναλήμματος (εικ. 3 και 5). Η επέκταση του βορειοανατολικού πέρατος της αρχαϊκής φάσης προς βορρά και η μεγάλης κλίμακας επισκευή, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν πιθανόν στα όψιμα ελληνιστικά ή πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, ανήκουν στη δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου.

Η προς βορρά προσθήκη έχει τη μορφή κυκλικού τοίχου, πάνω στη χάραξη του αρχικού, με τη διαμόρφωση τριών βαθμίδων στη βάση του, περίπου αντίστοιχων με τις βαθμίδες της πρώτης φάσης. Είναι βέβαιο ότι η κατασκευή συνέχιζε καθ' ύψος, με τον ίδιο τρόπο δόμησης, επάνω από την τελευταία βαθμίδα, εγκιβωτίζοντας τον φυσικό βράχο και τη χωμάτινη επίχωση. Η στάθμη θεμελίωσης της επέκτασης βρίσκεται 45 εκ. χαμηλότερα από τη στάθμη θεμελίωσης της αρχικής κατασκευής και συμπίπτει με τη στάθμη του δαπέδου του ορόφου της μεταγενέστερης ρωμαϊκής στοάς. Η πρώτη, χαμηλότερη βαθμίδα είχε ύψος 0,90 μ. με σκοπό να συγκεράσει την υψομετρική διαφορά των σταθμών θεμελίωσης, ενώ οι επόμενες δύο είχαν ίδιο ύψος, περίπου 0,30 μ. Από πλευράς δομής, η δεύτερη αυτή φάση είναι κατασκευασμένη από σημαντικά μικρότερους πώρινους λιθόπλινθους με χρήση ασβεστοκονιάματος. Οι λιθόπλινθοι, πιθανότατα σε δεύτερη χρήση, είναι μέτριας ποιότητας και δεν παρουσιάζουν καμπύλωση στην εξωτερική τους όψη.

Όπως μαρτυρούν τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, από τα αρχαϊκά έως τα όψιμα ελληνιστικά ή πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια η στάθμη του εδάφους νοτίως του κυκλοτερούς αναλήμματος υποβιβάζονταν σταδιακά έως και 2,50 μ. Η ούτως ή άλλως μέτριας ποιότητας θεμελίωσή του έμενε εκτεθειμένη, με συνέπεια μεγάλες δομικές παραμορφώσεις. Λιθόπλινθοι από πωρόλιθο αντίστοιχων μεγεθών και ποιότητας με αυτούς της βόρειας προσθήκης τοποθετήθηκαν κάτω από την πρώτη βαθμίδα προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι καθιζήσεις και γενικά οι παραμορφώσεις της κατασκευής μετά τη σταδιακή υποσκαφή των θεμελίων. Ο τρόπος δομής αυτών των νέων τοίχων υπόβασης προσομοιάζει, σε μέγιστο βαθμό, με αυτόν της βόρειας προσθήκης και οι κατασκευές είναι πιθανότατα σύγχρονες.

Για τον ίδιο λόγο κατασκευάστηκε ανατολικά, σε επαφή με τον εξώτατο κύκλο, μεγάλου πάχους ευθύγραμμος αναλημματικός τοίχος μίας όψεως. Επάνω του, παράλληλα με την εξωτερική του παρειά, σώζεται αναβαθμός, ο οποίος ενσωμάτωνε την πρώτη βαθμίδα. Ο αναβαθμός αυτός αποτελούσε το κατώτατο τμήμα υψηλότερου τοίχου και είναι κάθετος σε τοίχο με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ο οποίος

³ Κουρίνου 2000, 94.

⁴ Waldstein – Meader 1893.

αποκαλύφθηκε πρόσφατα κάτω από το δάπεδο της ρωμαϊκής στοάς και άρα είναι προγενέστερος της. Ο τοίχος αυτός συνεχίζει κάτω από τον δυτικό τοίχο της στοάς μέχρι το Κυκλοτερές Οικοδομήμα. Στην παρειά του αναβαθμού σώζεται σημαντική επιφάνεια επιχρίσματος, ενώ στη βάση του διατηρούνται ίχνη που υποδηλώνουν την ύπαρξη δαπέδου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω τεκμηριώνεται η ύπαρξη κτιρίου προγενέστερου της ρωμαϊκής στοάς νοτιοανατολικά του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος. Συμπερασματικά, μπορεί να πει κανείς ότι κατά τη δεύτερη φάση η θέση και ο ρόλος του μνημείου παρέμειναν σημαντικά, παρόλο που αυτό είχε υποστεί ζημιές από δομικής απόψεως και είχε μορφολογικά υποβαθμιστεί. Είναι πιθανό ότι στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ανάπλασης της περιοχής, που ενδεχομένως περιελάμβανε και αλλαγή της χρήσης του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος, αυτό επισκευάστηκε και αναμορφώθηκε.

Η ρωμαϊκή στοά χτίστηκε λίγο αργότερα, γύρω στο 130 μ.Χ., σε επαφή με το Κυκλοτερές Οικοδομήμα και λειτουργούσε ως το νότιο όριο της αγοράς των ρωμαϊκών χρόνων. Ακριβώς ανατολικά, με όριο τον αναλημματικό τοίχο της δεύτερης φάσης, διαμορφώθηκε ογκώδης βάση-ανάλημμα, επίσης από κροκαλοπαγές κονιοδέμα. Η βάση διευθέτησε εκ νέου τη μεγάλη υψομετρική διαφορά του φυσικού ανάγλυφου, από Βορρά προς Νότο, και αποτέλεσε το επίπεδο έδρασης του ορόφου του μεγάλου επιμήκους οικοδομήματος. Η στάθμη του δαπέδου του ορόφου συμπίπτει με την άνω στάθμη του αναλημματικού τοίχου της δεύτερης φάσης και, όπως προαναφέρθηκε, με τη στάθμη θεμελίωσης της προς Βορρά προσθήκης. Στα χρόνια της ρωμαϊκής ακμής ανήκουν και τα κτίρια στη δυτική πλευρά του εξάρματος. Η χάραξή τους, με κατεύθυνση Βορρά-Νότου, συμπίπτει με αυτή της κλασικής στοάς, που αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα το δυτικό όριο της αγοράς.

Η τρίτη φάση του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος είναι πιθανότατα υστερορωμαϊκή και αντιπροσωπεύεται από μία ακόμα επέκτασή του προς Βορρά για 5,40 μ. περίπου. Πραγματοποιήθηκε γύρω στον 3ο-4ο μ.Χ. αι. και ενδεχομένως συμπίπτει χρονικά με την ανέγερση του υστερορωμαϊκού τείχους. Εντοιχισμένη επιγραφή της ρωμαϊκής περιόδου, που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών, τοποθετεί επίσης την κατασκευή του συγκεκριμένου τμήματος του τοίχου στους χρόνους μετά τον 2ο αιώνα μ.Χ.

Ως τέταρτη οικοδομική φάση αναγνωρίζεται η κυκλική, σχεδόν ισόδομη, εν ξηρώ λιθοδομή δύο σωζόμενων δόμων που εδράζεται στο σύνολό της στον τοίχο της υστερορωμαϊκής φάσης. Χρονολογικά η φάση αυτή θα μπορούσε να είναι παλαιοχριστιανική.

Η πέμπτη οικοδομική φάση του μνημείου είναι μια μεταγενέστερη επιδιόρθωση, βυζαντινών χρόνων, που εντοπίζεται μεταξύ του τοίχου της ρωμαϊκής στοάς και της τέταρτης φάσης. Έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ασβεστολιθικοί λιθόπλινθοι, επίσης σε δεύτερη χρήση, για τη δημιουργία δύο εσοχών, καθώς και μικρότεροι λίθοι και λιγοστά *spolia*, όλα συνδεδεμένα με ασβεστοκονίαμα. Μεσοβυζαντινός είναι και ο ναός δυτικά, θεμελιωμένος σε στάθμη πολύ χαμηλότερη από την αρχαϊκή φάση του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος. Καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα της θέσης του δεύτερου κυκλικού πλατώματος, το οποίο έχει αποφασιστικά καταργήσει.

Φαίνεται ότι η στάθμη του εδάφους νοτίως του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος εξακολουθούσε να υποβιβάζεται και καθ' όλη τη ρωμαϊκή εποχή, αφού το υστερορωμαϊκό τείχος αμέσως νότια είναι τελικά θεμελιωμένο τουλάχιστον 4,50 μ. χαμηλότερα από την αρχική στάθμη χρήσης του μνημείου. Το ισχυρό τείχος πρέπει τα επόμενα χρόνια να λειτούργησε ως φράγμα και σιγά σιγά ως αναλημματικός τοίχος, με αποτέλεσμα, με την πάροδο του χρόνου, οι προσχώσεις και τα φερτά υλικά να καλύψουν τις ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές κατασκευές και σταδιακά τις επόμενες υπερκείμενες κατασκευές μέχρι και τα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Θα ήταν αναμενόμενο, όπως συμβαίνει συχνά, το υστερορωμαϊκό τείχος να εδράζεται και να ακολουθεί παρειές υπαρχόντων κτιρίων. Στην προκειμένη περίπτωση το τείχος δεν ακολούθησε ούτε τη διώροφη ρωμαϊκή στοά ούτε το πολύ υψηλό Κυκλοτερές Οικοδομήμα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι έμεινε αντίστοιχα ελεύθερη και η ανατολική πάροδος του γειτνιάζοντος θεάτρου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τόσο τα συγκεκριμένα κτίρια όσο και ένας δρόμος με κατεύθυνση Α-Δ που περνούσε μπροστά τους στα νότια ήταν εξαιρετικά σημαντικά ακόμη και κατά τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Έτσι, δεν αποφασίστηκε να τα στερηθεί η συρρικνωμένη πόλη, η οποία έκτοτε περιορίστηκε στον λόφο του Παλαιόκαστρου. Ο δρόμος προσπερνούσε το θέατρο και, σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, συνέχιζε ακόμη δυτικότερα, ενώ προς Ανατολάς κατευθυνόταν πιθανότατα προς το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος.

Το ότι ο δρόμος παρέμενε σημαντικός μέχρι τουλάχιστον τα βυζαντινά χρόνια, αν και αρκετά υπερυψωμένος την εποχή εκείνη, επιβεβαιώνεται και από τη θέση της βυζαντινής εκκλησίας δυτικά του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος. Προκειμένου να παραμείνει σε χρήση ο εν λόγω δρόμος προτιμήθηκε για την κατασκευή της βυζαντινής εκκλησίας να κοπεί ο λόφος με τα όποια κατάλοιπα του δεύτερου μικρού κύκλου του Κυκλοτερούς Οικοδομήματος και να καταργηθεί η από εκεί πρόσβαση στο ανώτερο πλάτωμα.

Το αναστηλωτικό έργο

Βασικός στόχος του αναστηλωτικού έργου υπήρξε η προστασία του μνημείου και η επιβράδυνση της φθοράς του με την αποκατάσταση, καταρχήν, της δομικής παθολογίας του και την αντιμετώπιση των αιτιών αυτής. Παράλληλα, επιδιώχθηκε η μορφολογική αποκατάστασή του με σκοπό την ανάδειξη των ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών και δομικών χαρακτηριστικών του και τη βελτίωση της αναγνωσιμότητάς του (εικ. 7).

Κατά τις εργασίες προηγήθηκε η βελτίωση των εδαφοτεχνικών συνθηκών θεμελίωσης με τη χρήση συρματοκιβωτίων και τη δημιουργία τάφρου αποστράγγισης και, στη συνέχεια, αποκαταστάθηκε η αρχική στάθμη του εδάφους. Η άρση των μεγάλων δομικών παραμορφώσεων περιέλαβε αρχικά μεγάλης κλίμακας αποδομήσεις, ενώ προηγήθηκε αποκατάσταση αρχιτεκτονικών μελών με συγκολλήσεις και συμπληρώσεις. Η αναδόμηση του μνημείου ξεκίνησε από τους λιθόπλινθους των βαθμίδων και συνεχίστηκε με τους ορθοστάτες και την όπισθεν αυτών λιθορριπή με τη βοήθεια και τεχνητού λίθου (εικ. 8). Για λόγους μορφολογικής συμπλήρωσης του μνημείου, ανάδειξης και διδακτικότητας, αλλά και για λόγους επανένταξης σε αυτό τριών αρχαίων ορθοστατών, συμπληρώθηκε τοπικά η τρίβαθμη κρηπίδα με νέο υλικό. Πρόκειται για το σημείο ολοκλήρωσης της τοποθέτησης της πρώτης σειράς ορθοστατών με την τεχνική της καταφραγής με σφηνοειδή λίθο.

Στη δυτική περιοχή ανακτήθηκαν δύο ακόμα ορθοστάτες της πρώτης σειράς με επανένταξη ενός μεγάλου αρχαίου τμήματος, συμπληρώθηκε ο μοναδικός κατά χώραν σωζόμενος ορθοστάτης της δεύτερης σειράς με τέσσερα αρχαία θραύσματά του και επανατοποθετήθηκαν τρεις ακόμα ορθοστάτες της ίδιας σειράς, αφού εντάχθηκαν τρεις νέοι εγκάρσιοι μαρμάρινοι λιθόπλινθοι (εικ. 9). Νοτιοανατολικά, τέλος, εντάχθηκαν τέσσερις νέοι εγκάρσιοι μαρμάρινοι λιθόπλινθοι, σε συνδυασμό με τρεις αρχαίους, και δύο ακόμη πρόσφατα ταυτισμένοι ορθοστάτες της δεύτερης σειράς (εικ. 10). Το έργο ολοκληρώθηκε με την τελική λάξευση των τεχνητών λίθων, τη σφράγιση αρμών και ρωγμών και την προστασία των πρηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.

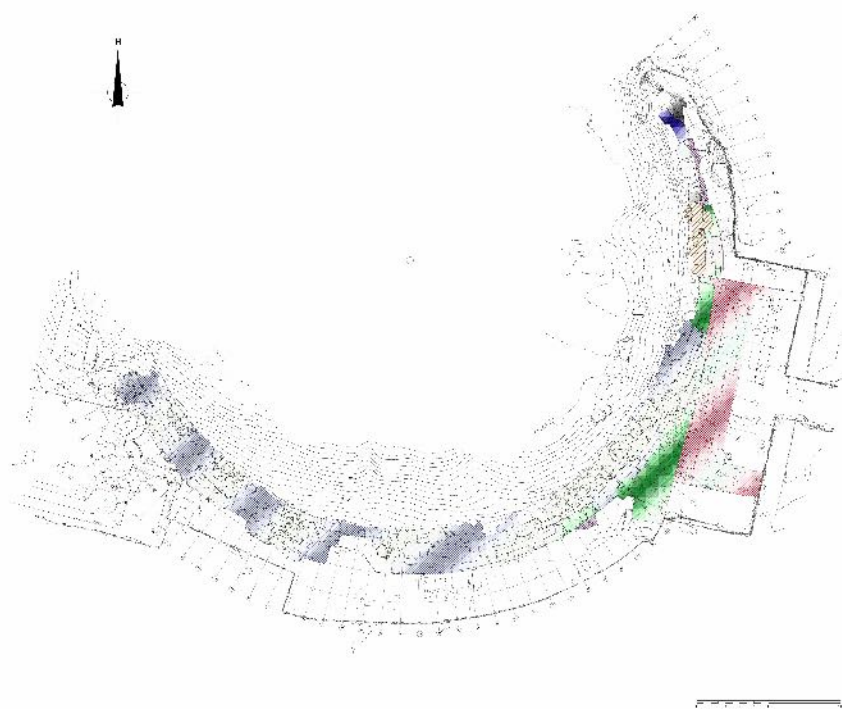
Waldstein – Meader 1893: C. Waldstein – C. L. Meader, Reports on excavations at Sparta in 1893, *AJA* 8 (1893), 410-428.

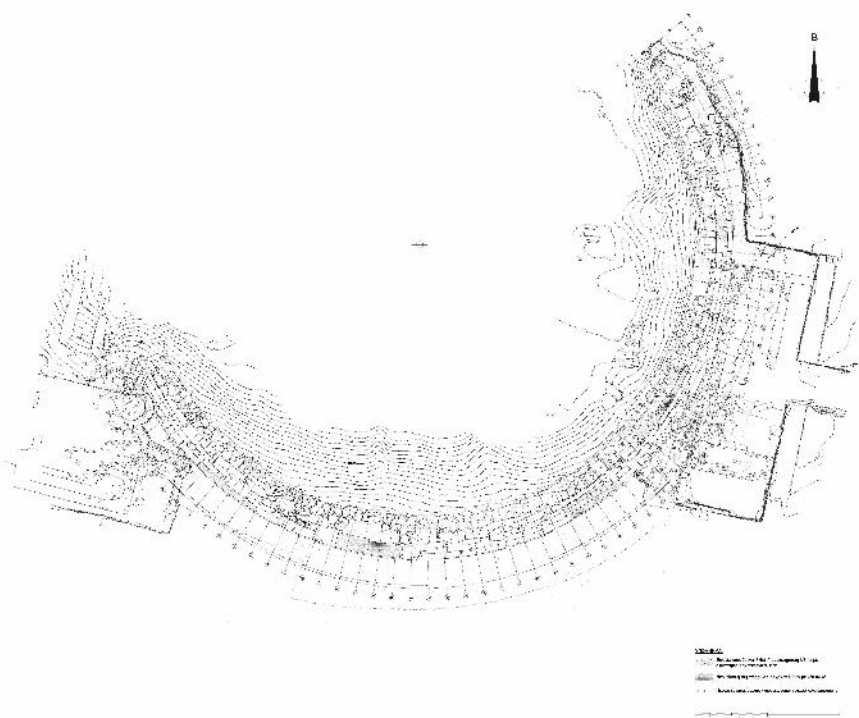
Εικ. 1. Γενική άποψη του μνημείου από ΝΑ (φωτ. Βασίλης Γεωργιάδης).

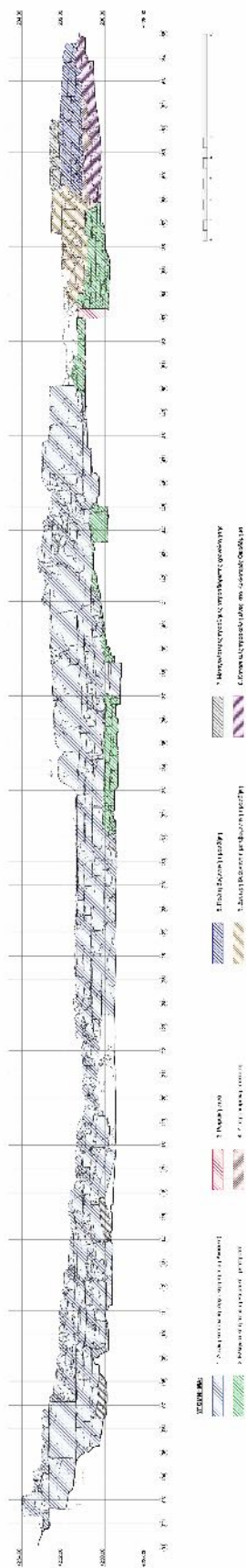
Εικ. 2. Υποθετική τομή/δομική αναπαράσταση του μνημείου (σχ. Γ. Ορεστίδης).

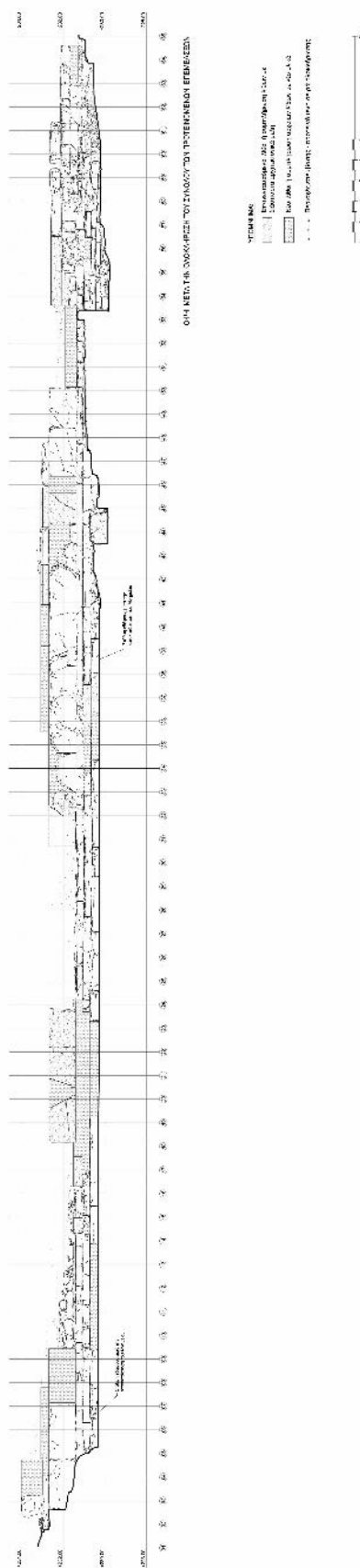
Εικ. 3. Τεκμηρίωση οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Κάτοψη (σχ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 4. Πρόταση αποκατάστασης του μνημείου. Κάτοψη (σχ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 5. Τεκμηρίωση οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Όψη σε ανάπτυγμα (σχ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 6. Πρόταση αποκατάστασης του μνημείου. Όψη σε ανάπτυγμα (σχ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 7. Γενική άποψη του μνημείου μετά τις εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου (φωτ. Β. Γεωργιάδης).

Εικ. 8. Άποψη του αναστηλωμένου μνημείου από ανατολικά (φωτ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 9. Άποψη του ΝΔ πέρατος του αναστηλωμένου μνημείου (φωτ. Γ. Ορεστίδης).

Εικ. 10. Άποψη της ΝΑ ενότητας του αναστηλωμένου μνημείου (φωτ. Γ. Ορεστίδης).

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

Ανασκαφή νέου ρωμαϊκού ταφικού μνημείου στη Σπάρτη. Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης

ABSTRACT. This article examines the funerary landscape of Roman Sparta, giving a detailed overview of the latest archaeological research concerning the organized cemeteries in the southern part of the city, as well as the monumental funerary buildings at Sparta's periphery. Furthermore, it presents the archaeological data from a recent excavation conducted at the Karavassos plot (in Sparta's BB 155), where a new funerary construction of monumental dimensions came to light. The author discusses some topographical issues concerning the Karavassos funerary monument in relation to the city's Hellenistic fortification wall and the location of the fortification wall's South Gate. Its relation both to the most important road of ancient Sparta, the Aphetais Road, as well to the Hyakinthis road, leading from Sparta to Amyklai and the Sanctuary of Apollo, is then examined.

Το ζήτημα της θέσεως των νεκροταφείων της Σπάρτης και της γεωγραφικής κατανομής των χώρων ταφής έχει προ πολλού απασχολήσει την έρευνα¹. Η σωστική ανασκαφική έρευνα της περιόδου 1994-2005 απέδωσε νέα στοιχεία για την προς βορρά συνέχεια του Βόρειου Νεκροταφείου της ρωμαϊκής Σπάρτης², του επονομαζόμενου Νεκροταφείου της Μούσγας, γνωστού ήδη από τη δεκαετία του 1930³, και προσδιόρισε σε σημαντικό βαθμό την έκταση και τη μορφή του Νοτιοδυτικού Ρωμαϊκού Νεκροταφείου⁴. Εν τούτοις, δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν τμήματα οργανωμένων *extra muros* νεκροταφείων σε άλλα σημεία της Σπάρτης.

Η ανασκαφική δραστηριότητα που ανέπτυξε η (πρώην) Ε' ΕΠΚΑ την περίοδο 2006-2014⁵ απέδωσε ευρήματα που παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για το ζήτημα της χωροθέτησης και οργανώσεως των χώρων ταφής της ρωμαϊκής πόλης⁶. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν, λόγω των σχετικών αιτημάτων ιδιωτών, στο νότιο τμήμα της σύγχρονης πόλης, όπου και προσδιορίστηκε η έκταση του Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου, εντοπίστηκε ένας νέος οργανωμένος χώρος ταφής, το Νοτιοανατολικό Νεκροταφείο, και διερευνήθηκε αριθμός μνημειωδών ταφικών κτισμάτων στην περιφέρεια της ρωμαϊκής πόλης⁷ (εικ. 1).

Το πλέον εκτεταμένο, με τα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, νεκροταφείο της ρωμαϊκής Σπάρτης, το λεγόμενο Νοτιοδυτικό Νεκροταφείο, εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1994 και τμήματά του ανασκάφτηκαν σταδιακά έως το έτος 2007⁸. Έχουν διερευνηθεί, σε έκταση που ξεπερνά τα 160 μ. σε μήκος, περισσότεροι των 770 τάφοι της ύστερης ελληνιστικής, ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, ορισμένοι λακκοειδείς και

¹ Η πρώτη γενική θεώρηση του θέματος δίδεται από τον Χρήστου 1964. Βλ. επίσης Παραεφθιμίου 1992, 10-14. Ραυτοπούλου 1996, 272-282. Ραφτορούλου 1998, 133-140, με τους σχετικούς χάρτες. Κουρίνου 2000, 215-219. Ζαββού κ.ά. 2006, σποράδην. Flämig 2007, κεφ. Κ. Lakonien, αρ. 69-74. Themis κ.ά. 2009. Ζαννου – Themis 2009, σποράδην. Τσούλη 2013α.

² Ζαββού 1994, 185-186. Θέμος – Ζαββού 2000, 228-229. Θέμος-Ζαββού 2001, 199-200, σχ. 15. Themis κ.ά. 2009, 262. Ζαννου – Themis 2009, 119.

³ Αδαμαντίου 1931, 92-96. Αδαμαντίου 1934, 123-126.

⁴ Βλ. στη συνέχεια, υποσημ. 6-8.

⁵ Πρόκειται για σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν από την (πρώην) Ε' ΕΠΚΑ κατά το διάστημα 2006-2014, ενώ μία θέση ανασκαφής από την ενιαία πλέον Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας το έτος 2015, επί της Ε.Ο. Σπάρτης-Μυστρά.

⁶ Για μια πρώτη συνοπτική παρουσίαση των σχετικών ευρημάτων βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 336-337 και εικ. 18, 22α, 22β και Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

⁷ Η πλέον πρόσφατη επισκόπηση των ανασκαφικών δεδομένων για τα νεκροταφεία της ρωμαϊκής Σπάρτης και τα μεμονωμένα ταφικά μνημεία στην περιφέρεια της πόλης, καθώς και τοπογραφικά συμπεράσματα, δίδονται από τις Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Βλ. επίσης Τσούλη (υπό έκδοση γ) και Τσούλη (υπό έκδοση).

⁸ Πρόκειται για οικοπέδα ιδιωτών επί των οδών Λυκούργου και Βυζαντίου (ιδιοκτησίες Μαυρίδη, Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου, Γ. Κάτσαρη και Μαυρίδη, όλες στο Ο.Τ. 146). Πρώτη παρουσίαση των τμημάτων του νεκροταφείου που είχαν ανασκαφεί έως το 1995 έγινε από τη Ραφτορούλου 1998, 136, ενώ η προκαταρκτική δημοσίευση του νοτιοδυτικού ρωμαϊκού νεκροταφείου, στα τμήματα που είχαν ερευνηθεί έως το 2005, έγινε από τους Themis κ.ά. 2009. Για τα ανασκαφέντα κατά τα έτη 2006, 2007 και 2015 τμήματα βλ., αντιστοίχως, Κακούρου 2010, Τσούλη – Παπαγιάννης 2010 και Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

καλυβίτες αλλά στην πλειονότητά τους κτιστοί κιβωτιόσχημοι, μεμονωμένοι ή σε ταφικά κτίσματα και διευθετημένοι σε ταφικές νησίδες.

Η ανατολική απόληξη του Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική διερεύνηση του οικ. Α. Κάτσαρη, επί των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (Ο.Τ. Γ470)⁹ (εικ. 1, αρ. 3). Διερευνήθηκαν 75 συνολικά ταφές σε έκταση 885 τ.μ., χρονολογούμενες στην πλειονότητά τους από τον 2ο έως τον 5ο αιώνα μ.Χ., όπως και ταφική οδός, που παρείχε πρόσβαση στον χώρο ταφής και διακλαδωνόταν σε δύο οδούς, οι οποίες διαχωρίζαν ταφικές νησίδες (εικ. 2). Μεταξύ των τάφων υπερτερούν αριθμητικά οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι σε ταφικές κατασκευές, ενώ δεν απουσιάζουν και οι λακκοειδείς τάφοι και οι εγχυτρισμοί.

Οι ταφικές νησίδες περιείχαν αρκετές ταφικές κατασκευές (Ταφικές Κατασκευές I-XIII)¹⁰, είτε μνημειώδη ταφικά κτίσματα είτε απλές συστάδες κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, διευθετημένων σε διαδοχικές σειρές. Πιστοποιήθηκαν δύο τύποι ταφικών κτισμάτων. Ο πρώτος είναι ο τύπος της συμπαγούς λίθινης κρηπίδας από αργολιθοδομή¹¹, με τάφους βυθισμένους στο εσωτερικό της (Ταφική Κατασκευή I) (εικ. 2). Ο τύπος της ταφικής κατασκευής επί συμπαγούς λίθινης κρηπίδας απαντά στην ευρύτερη περιοχή της ρωμαϊκής Σπάρτης, στη σημερινή Μαγούλα¹², ενώ άλλα παραδείγματα έχουν εντοπισθεί και στις παρυφές της λακωνικής πρωτεύουσας, στη θέση Καλαμάκια Κοκκινόραχης¹³, ακόμη δε και στο απώτατο άκρο της Λακεδαιμόνος, στην περιοχή Ψυχραίκα Πελλάνας¹⁴. Δεύτερος τύπος είναι αυτός του ορθογώνιου κτηρίου, στο εσωτερικό του οποίου διαμορφώνεται, μεταξύ των τάφων, ελεύθερος χώρος (Ταφικές Κατασκευές VIII, IX)¹⁵ (εικ. 2). Στις τοιχοποιίες των Ταφικών Κατασκευών VIII και IX δεν εντοπίστηκε θύρα ή κάποιο άνοιγμα, ενώ από τα στρώματα καταστροφής των κατασκευών δεν συνελήθησαν κεραμίδες στέγης ή τεμάχια ξυλάνθρακα, στοιχεία που αφήνουν ανοικτό το θέμα της στέγασης των κτισμάτων και της πρόσβασης σε αυτά¹⁶.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο του νεκροταφείου είναι η ύπαρξη κτιστών κατασκευών («θρανίων»), που φέρουν αβαθείς ωοειδείς κοιλότητες και είναι επενδεδυμένες με ερυθρό κονίαμα. Οι κατασκευές σχετίζονται άμεσα με συγκεκριμένους τάφους ή συστάδες τάφων (Τάφοι 33, 37α, 62, 70, 77, Ταφική Κατασκευή XII) και βάσει των συννευρημάτων τους (μελανό λιπαρό χώμα, τεμάχια ξυλάνθρακα, κατά χώραν αγγεία, οστά αιγοπροβάτων και τεμαχισμένων βοοειδών, ιππαρίων και σκύλων) μπορούν να συνδεθούν με ταφικές πρακτικές¹⁷. Επιτύμβια σήματα είχαν ιδρυθεί σε έξι από τους 75 διερευνηθέντες τάφους¹⁸.

Το νοτιοανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης δεν είχε έως πρόσφατα αποδώσει στοιχεία για την ύπαρξη οργανωμένου νεκροταφείου¹⁹. Μεμονωμένα μνημειώδη ταφικά κτίσματα εντοπίζονται στις νοτιοανατολικές παρυφές της σύγχρονης πόλης, όπως η κατασκευή σχήματος Π που ανεσκάφη στο οικοπέδο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, επί των οδών Πλαταιών και Ορθίας Αρτέμιδος στο Ο.Τ. 79, στην περιοχή Ψυχικό της Σπάρτης²⁰ (εικ. 1, αρ. 5). Το κτίσμα ήταν πιθανότατα ανοικτό στη βόρεια πλευρά, είχε ενισχυμένες τις γωνίες της δυτικής, μακράς πλευράς του, σχηματίζοντας κόγχες, ενώ θεωρείται ότι οι τοίχοι των στενών πλευρών απέληγαν σε παραστάδες. Στο εσωτερικό της κατασκευής δεν αποκαλύφθηκε κάποιο άλλο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της κατασκευής έχουν οδηγήσει στην υπόθεση ότι πρόκειται για ταφικό κτίσμα της ρωμαϊκής περιόδου²¹.

⁹ Τσοῦλη – Παπαγιάννης 2010. Tsouli 2016.

¹⁰ Για αναλυτική περιγραφή βλ. Τσοῦλη – Παπαγιάννης 2010 και, συγκεντρωτικά, Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση), υποσημ. 14.

¹¹ Ο τύπος δεν πρέπει να συγχέεται με τον αναφερόμενο στη Flämig 2007 τύπο αρ. III.5, Exedragräber, καθότι στη δεύτερη περίπτωση έχουμε τρίβαθμη (συνήθως) κρηπίδα από εργασμένες λιθοπλίνθους.

¹² Τσοῦλη – Τσιαγγούρης 2010, εικ. 51.

¹³ Τσοῦλη – Τσουκτάκος 2014, 521-529, ειδ. 526-529, εικ. 127-131. Επίσης, Τσοῦλη 2015. Τσοῦλη (υπό έκδοση γ). Tsouli (υπό έκδοση). Τσοῦλη κ.ά. (υπό έκδοση).

¹⁴ Τα δύο τελευταία ανασκάφησαν στο πλαίσιο των εργασιών του αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτη. Για το παράδειγμα από τα Ψυχραίκα Πελλάνας βλ. Μαλτέζου 2011α. Για μια πρώτη παρουσίαση όλων των παραδειγμάτων του τύπου, στη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή, βλ. Τσοῦλη 2015. Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση). Τσοῦλη (υπό έκδοση γ). Tsouli (υπό έκδοση). Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

¹⁵ Για άλλα παραδείγματα από τμήματα του Νοτιοδυτικού Ρωμαϊκού Νεκροταφείου της Σπάρτης βλ. Themis κ.ά. 2009, 263: Ταφικά Κτίσματα I, II, III. Βλ. επίσης Flämig 2007, αρ. 72-74. Για αντίστοιχα υπέργεια δίχωρα ταφικά κτίσματα από το ρωμαϊκό νεκροταφείο της Μούσγας βλ. Θέμος – Ζαββού 2001, 199-200 και σχ. 15. Επίσης, Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Tsouli (υπό έκδοση).

¹⁶ Με βάση την τυπολογία της Flämig 2007, τα κτίσματα αυτά θεωρούνται συγγενή με τον τύπο αρ. III.3, Gemauerte Kammergräber, τοιχισμένοι θαλαμωτοί τάφοι. Εν τούτοις, καθόσον δεν γνωρίζουμε τον τρόπο στέγασης των μνημείων μας, θα μπορούσαν να περιγραφούν ως κτιστοί ταφικοί θάλαμοι/δωμάτια.

¹⁷ Βλ. αναλυτικά Τσοῦλη – Παπαγιάννης 2010. Tsouli 2016. Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση γ).

¹⁸ Τσοῦλη – Παπαγιάννης 2010. Tsouli 2016.

¹⁹ Βλ. τη σχετική συζήτηση στις Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Επίσης, συνοπτικά, Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 337. Βασιλογάμβρου – Τσοῦλη (υπό έκδοση γ). Tsouli (υπό έκδοση γ).

²⁰ Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010. Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση γ). Tsouli (υπό έκδοση γ).

²¹ Για κόγχες σε υπέργεια ταφικά κτίσματα του Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου βλ. Θέμος 1997, 175. Themis κ.ά. 2009, Ταφικό Κτίσμα III, 263 και εικ. 27.5. Για κόγχες στα ρωμαϊκά ταφικά κτίσματα της Σπάρτης γενικότερα βλ. Τσοῦλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση γ). Tsouli (υπό έκδοση γ). Για λοιπά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο βλ. Flämig 2007, κεφ. III.3, σποράδη.

Το πλησιόχωρο, γνωστό από παλιά, μνημείο του Ψυχικού²² (εικ. 1, αρ. 4), είναι κτίσμα επίσης σχήματος Π, με στρεφόμενα προς τα μέσα τα κάθετα σκέλη του, με εσοχές στις τρεις πλευρές του κτηρίου (διαστ. 17,60 × 14,10 μ.), πλατιά βάση με ψηλή κατασκευή απέναντι από την είσοδο και, μπροστά από αυτήν, έναν υπόγειο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο από οπτοπλίνθους²³. Πρόσφατες ανασκαφικές και λοιπές εργασίες ανάδειξης²⁴ κατέδειξαν ότι πρόκειται για ταφικό οικοδόμημα των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Οι μαρμάρινες πλάκες με διακόσμηση ανθεμίων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του μνημείου κατά την πρώτη φάση της έρευνας²⁵ και αποδόθηκαν σε διάκοσμο του οικοδομήματος, σε συνδυασμό με τα θραύσματα σαρκοφάγου που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα του έτους 2006²⁶, οδήγησαν στην υπόθεση ότι όλα τα θραύσματα ανήκουν σε σαρκοφάγο ή σαρκοφάγους²⁷, υποδηλώνοντας την ταφική χρήση του μνημείου.

Βορειοδυτικά των ανωτέρω κτισμάτων ήρθε στο φως τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου (οικ. Students' Studio – Μητρη, οδ. Πausανίου και Πλαταιών, Ο.Τ. 176) (εικ. 1, αρ. 6)²⁸. Αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειακού ταφικού οικοδομήματος, ορθογώνιας κάτοψης και προσανατολισμού ΒΑ-ΝΔ (διαστ. 11,40 × 9,15 μ.). Τα εντοπισθέντα τμήματα μαρμάρινης σαρκοφάγου και τα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα επιστυλίων κλπ.), όπως και τα θραύσματα γλυπτών και τα μαρμάρια τεμάχια που εντοπίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του, παραπέμπουν σε μνημειώδες, πολυτελές ταφικό οικοδόμημα, που ανήκει πιθανότατα στον τύπο του ναόσχημου²⁹. Νότια του οικοδομήματος εντοπίστηκε νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους, κυρίως, τάφους³⁰.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης, στην περιοχή δυτικά του λόφου του Ξενία, εκατέρωθεν της σύγχρονης οδού Χαμαρέτου, ήρθαν στο φως δύο διακριτά τμήματα ενός οργανωμένου νεκροταφείου (εικ. 1, αρ. 7-9). Αρχικά χρησιμοποιήθηκε για την ίδρυση τάφων το ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου (οικ. Χαλκιαδάκη³¹ και Σουρλή³², Ο.Τ. 55) (εικ. 1, αρ. 7-8), από τον ύστερο 2ο-1ο αι. π.Χ. έως και τον 2ο αι. μ.Χ. Ήρθαν στο φως 24 τάφοι, απλά ορύγματα στο φυσικό έδαφος, λακκοειδείς και λίγοι κεραμοσκεπείς³³. Παρά την απλότητα των τύπων των τάφων, τα εντοπισθέντα αξιόλογα κτερίσματα και κατάλοιπα ανόργανων και οργανικών ουσιών (εικ. 3) μαρτυρούν αξιόλογες ταφικές πρακτικές³⁴. Τα ελάσματα χρυσού (ορισμένα σε μορφή σχηματοποιημένων φύλλων), που εντοπίστηκαν στο 30% του συνόλου των τάφων του νεκροταφείου³⁵, πρέπει να αποδοθούν στη διακόσμηση των ενδυμάτων ή της κεφαλής των νεκρών. Η παρουσία αριθμού σιδηρών ήλων και καταλοίπων ξυλάνθρακα εντός ορισμένων τάφων (Τάφοι V, VII, X)³⁶ αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη ξύλινων φερέτρων ή

²² Χρήστου 1962α, 116-121. Χρήστου 1962β, 137-144. Χρήστου 1963, 86 και πίν. 101α, όπου προτείνεται η ταύτιση με το ιερό του Διός Πλουσίου (Πausανίας 3.19.7) ή με παρόδιο ιερό προς τις Αμύκλες. Για την ταύτιση με το Φοιβαίον βλ. Κουρίνου 2000, 199-210. Οι Cartledge – Spawforth 1989, 142, υποστηρίζουν ότι πρόκειται για «Roman burial within a monumental structure of some kind», ενώ ο Nafissi 1991, 333 το κατατάσσει στην κατηγορία των λεσχών.

²³ Ο τάφος αποκαλύφθηκε εκ νέου κατά τις εργασίες ανάδειξης του μνημείου, το έτος 2006, οπότε και απεικονίζεται στη σχετική δημοσίευση του έργου ανάδειξης (Γιαννακάκη 2008, 24).

²⁴ Πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη – Ανάπλαση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της περιοχής του Ευρώτα στη Σπάρτη», ενταγμένο στο Ε.Π. Πελοποννήσου 2000-2006. Βλ. Γιαννακάκη 2008. Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010α.

²⁵ Κατά τον Χρήστου 1962β, 139-140, οι πλάκες φέρουν συνδυασμό θεμάτων χαρακτηριστικών των ελληνιστικών χρόνων. Η Κουρίνου (2000, 205 και υποσημ. 693) απορρίπτει τον συσχετισμό αναγλύφων και κτιστού ρωμαϊκού τάφου. Η ίδια δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσει τα ανάγλυφα στις αποθήκες του Μουσείου Σπάρτης. Η Γιαννακάκη (2008, 24), εν τούτοις, την οποία και ευχαριστώ για τις χρήσιμες συζητήσεις για τα ζητήματα ερμηνείας και χρονολόγησης του μνημείου, εντόπισε και ταύτισε την απεικονιζόμενη στον Χρήστου 1963, πίν. 101α, ανάγλυφη πλάκα, η οποία απεικονίζεται εκ νέου στην έκδοση του έργου ανάδειξης των παραεωρώτων μνημείων.

²⁶ Πιθανότατα απεικονίζουν παιδικές μορφές (ΜΣ 15911) και κληματίδες (ΜΣ 15910).

²⁷ Γιαννακάκη 2008, 24. Με τη συγκεκριμένη ερμηνεία συνάδει, πιστεύουμε, και η εύρεση των αναγλύφων τεμαχίων, μεταξύ του τάφου και της εξέδρας, θραυσμένων και διασκορπισμένων σε χώρο έκτασης 1,80 × 1,10 × 0,50 μ. (κατά την περιγραφή του Χρήστου 1962β, 139-140). Η εύρεσή τους σε τόσο περιορισμένο χώρο περισσότερο προσιδιάζει σε κάποια γλυπτή κατασκευή, όπως μια σαρκοφάγο, και λιγότερο στη χρήση τους ως επένδυση τμήματος του μνημείου, όπως της εξέδρας, η οποία είχε πολύ μεγαλύτερο μήκος. Σε κάθε περίπτωση, μόνον η μελέτη του συνόλου των αναγλύφων πλακών θα μπορούσε να δώσει σαφή απάντηση στο ζήτημα της χρήσης και χρονολόγησής τους. Βλ. και τη συζήτηση στις Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

²⁸ Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010β, 486-488.

²⁹ Για ταφικά κτίσματα στον τύπο του ναόσχημου βλ. Flämig 2007 τύπος αρ. III. 8, Tempelgräber.

³⁰ Το νεκροταφείο παρουσιάζει ομοιότητες με το Νοτιοδυτικό Νεκροταφείο της πόλης ως προς την τυπολογία και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των τάφων αλλά και ως προς την διάταξη και οργάνωσή τους, βλ. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Επίσης, Themis κ.ά. 2009 και ειδικότερα Θέμος 1997, 174-176, σχ. 6 και 7 και Θέμος 2006, 288-290, εικ. 26.

³¹ Τσούλη 2013β, 121-124 και εικ. 7-10. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το έτος 2013.

³² Τσούλη 2013γ, 124-125 και εικ. 11. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το έτος 2013.

³³ Περιλαμβάνονται και δύο μεμονωμένα παραδείγματα του τύπου του κτιστού κιβωτιόσχημου από οπτοπλίνθους (Τφ XIX και Τφ III, οικ. Σουρλή).

³⁴ Βλ. αναλυτικά Τσούλη 2012β, 121-124. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

³⁵ Τφ VII: ΜΣ19085, Τφ VIII: ΜΣ19086, 19087, 19088, Τφ X: ΜΣ19089, Τφ XV: ΜΣ19090, Τφ XVI: ΜΣ19077, Τφ XVIII: ΜΣ19091, Τφ IV οικ. Σουρλή: ΜΣ19075, Τφ V οικ. Σουρλή: ΜΣ19076. Απεικονίζονται στις Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση), εικ. 11ε.

³⁶ Τφ V: 13 τμήματα σιδηρών ήλων (ΜΣ 19084), απεικονίζονται στην Τσούλη 2013β, εικ. 8. Τφ VII: τέσσερα τμήματα σιδηρών ήλων (ΜΣ 19083) και ίχνη ξυλάνθρακα. Τφ X: 10 τμήματα σιδηρών ήλων.

φορείων, όπου είχαν τοποθετηθεί οι νεκροί. Το τελευταίο χαρακτηριστικό απαντά επίσης σε αριθμό τάφων στο Νοτιοδυτικό Νεκροταφείο της Σπάρτης³⁷.

Κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ. φαίνεται ότι το νεκροταφείο επεκτάθηκε προς τα δυτικά (εικ. 1, αρ. 9). Τμήμα του αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο Κουλογεωργίου (Ο.Τ. 49Α)³⁸ και περιλαμβάνει, κυρίως, κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους οργανωμένους σε συστάδες και ταφικά κτίσματα, ενώ δεν λείπουν οι κεραμοσκεπείς, οι αβαθείς λάκκοι και οι καλυβίτες, όπως και οι εγχυτρισμοί βρεφών και νηπίων. Αξίζει να σημειωθεί ένα εντυπωσιακό για τις διαστάσεις (7,50 × 4,80μ.) αλλά και την ισχυρή κατασκευή του διώροφο ταφικό μνημείο, με έξι παράλληλους μεταξύ τους κτιστούς τάφους, κάτω από το δάπεδο του ταφικού θαλάμου, και τάφους ενσωματωμένους στο πάχος των τοίχων, σε κατάλληλα διαμορφωμένες κόγχες³⁹, στο επίπεδο του υπέργειου κτίσματος.

Η συνοπτική αυτή θεώρηση των οργανωμένων νεκροταφείων και των μεμονωμένων ταφικών κτισμάτων της ρωμαϊκής Σπάρτης καταδεικνύει ένα κενό ευρημάτων στον κεντρικό χώρο του νότιου τμήματος της πόλης⁴⁰ (εικ. 1), στην περιοχή όπου διερχόταν η σημαντικότερη οδός της αρχαίας Σπάρτης, η Αφεταιίδα οδός⁴¹. Σε αυτήν ακριβώς την περιοχή διενεργήθηκε το έτος 2016 σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο Ν. Καραβάσου, επί της οδού Καπετάν Ζαχαρία, στο Ο.Τ. 155 της Σπάρτης⁴².

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ένα εντυπωσιακό ταφικό κτίσμα, του οποίου, δυστυχώς, διερευνήθηκε μόνο το ανατολικό τμήμα, καθότι το λοιπό εισχωρούσε κάτω από το πεζοδρόμιο και το οδόστρωμα της οδού Καπετάν Ζαχαρία (εικ. 4). Ήταν κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, με σποραδική χρήση μεγάλων οπτοπλίνθων (*bipedales*) και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Λιθόπλινθοι ασβεστολίθου χρησιμοποιήθηκαν σποραδικά στην πρόσοψη και για την ενίσχυση των γωνιών του κτηρίου. Μεγάλες οπτόπλινθοι, που διατηρούνταν υπεράνω της λιθοδομής στη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος, αποτελούν σαφή ένδειξη για την κατασκευή της ανωδομής του⁴³. Το οικοδόμημα έφερε επίχρισμα από ροδόχρονο ασβεστοκονίαμα εσωτερικά και εξωτερικά, ενώ ελαφρά εσοχή στην πρόσοψή του προσδιορίζει τη θεμελίωση του κτίσματος σε σχέση με το ορατό τμήμα του (εικ. 5). Η λιθοδομή ακολουθούσε τη φυσική μορφολογία του εδάφους, με ελαφρά κλίση από Β προς Ν, και έφερε ισχυρότατη θεμελίωση επί του φυσικού εδάφους, που στη νοτιοανατολική γωνία υπερέβαινε σε ύψος τα 1,75 μ.⁴⁴

Το μνημείο έχει μήκος 10,20 μ. στην ανατολική του πλευρά (Β-Ν), ενώ μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι το πλάτος του ήταν περίπου το ίδιο. Έφερε ενισχυμένες γωνίες και πεσό-αντηρίδα στο μέσον της ανατολικής πλευράς, σχηματίζοντας κόγχες⁴⁵, εντός των οποίων ιδρύθηκαν κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (εικ. 6). Κατά τη διερεύνηση του εσωτερικού του μνημείου διαπιστώθηκαν σαφή ίχνη παραβίασης, καταστροφής τμημάτων του δαπέδου και επανεπίχωσης με οικοδομικό υλικό της ανωδομής του. Στη νοτιοανατολική κόγχη του κτίσματος είχε ιδρυθεί ο κιβωτιόσχημος Τάφος 1 (εξωτ. διαστ. 2,60 × 0,95 μ., εσωτ. διαστ. 2,17 × 0,45 μ.), προσανατολισμού Β-Ν, κατασκευασμένος από στρώσεις οπτοπλίνθων, με δάπεδο από πλακοειδείς ποταμίσιες πέτρες. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν για πολλαπλές ταφές σε επάλληλα επίπεδα. Επί του δαπέδου, στη νοτιοδυτική γωνία τάφου, εντοπίστηκαν ανακομιδές τεσσάρων κρανίων και υπεράνω αυτών βαθύ πινάκιο (ΜΣ 21185) και οινοχοϊσκη (ΜΣ 21184) (εικ. 7) του 4ου αι. μ.Χ.⁴⁶. Πάνω από επίχωση καθαρού χώματος ήρθαν στο φως ενταφιασμοί έξι ενηλίκων, που είχαν τοποθετηθεί ο ένας πάνω στον άλλον με την κεφαλή στα νότια⁴⁷ (εικ. 8). Τα μόνα κτερίσματα ήταν ένα κύπελλο (ΜΣ 21186) (εικ. 7) και

³⁷ Themos κ.ά. 2009, 264. Κακούρου 2010. Βλ. επίσης Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

³⁸ Μαλτέζου 2011β. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

³⁹ Για παρόμοιο παράδειγμα, μικρότερης κλίμακας, βλ. Θέμος 1997, 175. Themos κ.ά. 2009, Ταφικό Κτίσμα III, 263 και εικ. 27.5. Βλ. επίσης Flämig 2007, αρ. 73. Τέλος, προσφάτως, Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση).

⁴⁰ Βλ. και τη συζήτηση στην Tsouli (υπό έκδοση).

⁴¹ Για την πορεία της Αφεταιίδος οδού βλ. Κουρίνου 2000, 131-139, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο Stibbe (Stibbe 1989, 66-69. Stibbe 1994, 68-71) υποστηρίζει ότι η πορεία της Αφεταιίδος συμπίπτει, σε γενικές γραμμές, με αυτήν της σύγχρονης οδού Γκορτσολόγου, στο βόρειο τμήμα της, και της Αγησιλάου στο νότιο τμήμα της. Οι Νεστορίδης (1892, 38-48, 105-6) και Overbeek (1993, 32-34, 39-41, 51-53) έχουν προτείνει ότι η Αφεταιίδα οδός ακολουθούσε την πορεία της σύγχρονης οδού Αγησιλάου, καταλήγοντας στην περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου. Για ανασκαφικά στοιχεία για την ύπαρξη ενός οργανωμένου νεκροταφείου των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη συγκεκριμένη περιοχή βλ. Τσούλη 2013α.

⁴² Η ανασκαφή διεξήχθη κατά το διάστημα από 4/10/2016 έως 17/10/2016. Βλ. αναλυτικά Τσούλη 2016α. Επίσης, Tsouli (υπό έκδοση).

⁴³ Βλ. αναλυτικά Τσούλη 2016α.

⁴⁴ Διερευνήθηκε έως βάθος -3,75 μ., χωρίς να καταστεί δυνατό να εντοπιστεί το σημείο έδρασης της.

⁴⁵ Για κόγχες σε υπέργεια ταφικά κτίσματα του Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου βλ. Θέμος 1997, 175. Themos κ.ά. 2009, Ταφικό Κτίσμα III, 263 και εικ. 27.5. Για κόγχες στα ρωμαϊκά ταφικά κτίσματα της Σπάρτης γενικότερα βλ. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Tsouli (υπό έκδοση). Για λοιπά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο βλ. Flämig 2007, κεφ. III.3, σποράδην.

⁴⁶ Η αντίστοιχος σχήματος αγγεία πρβλ. Ζαββού – Μαλτέζου 2012, 771, ΜΣ 15758, εικ. 11.

⁴⁷ Για τον παρόμοιο προσανατολισμό των τάφων του Νοτιοδυτικού και του Νοτιοανατολικού Ρωμαϊκού Νεκροταφείου της Σπάρτης κατά τον άξονα ΒΑ-ΝΔ, έναν από τους άξονες του πολεοδομικού ιστού και του οδικού δικτύου της ρωμαϊκής Σπάρτης, και την αντίστοιχη τοποθέτηση των νεκρών με την κεφαλή στα ΝΑ, βλ. Themos κ.ά. 2009, 262, Μαλτέζου-Γιαννακάκη 2010β και Μαλτέζου 2011β, αντίστοιχα. Επίσης, προσφάτως, Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Για τη χρήση των κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων για πολλαπλές ταφές κατά τους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, βλ. Ζαββού – Μαλτέζου 2012, 764-765, 767-768.

όστρακα κυπέλλου και οινοχόης (ΜΣ 21187), σαφώς υστερότερα των αγγείων των ανακομιδών. Δυτικά του Τάφου 1 δεν εντοπίστηκε άλλη ταφή. Ίχνη δαπέδου από ποταμίσιους λίθους και ασβεστοκονίαμα εντοπίστηκαν σε επαφή με την κεντρική αντηρίδα και τα τοιχώματα του Τάφου 1, στο ύψος κάλυψης αυτού. Στη νότια κόγχη του κτίσματος είχε ιδρυθεί ένας κτιστός από οπτοπλίνθους τάφος, κατεύθυνσης Α-Δ (πλ. 0,74 μ., ορατό μήκος 0,84 μ.)⁴⁸ (εικ. 4, 6).

Στη βορειοανατολική κόγχη δεν εντοπίστηκε κάποιος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, διαμορφωμένος παράλληλα με τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του κτίσματος (Β-Ν)⁴⁹. Η διερεύνηση της βορειοανατολικής κόγχης έφτασε σε βάθος -2,58 μ., έως το στέρεο έδαφος, αποκαλύπτοντας επίσης τη διαμόρφωση «πατούρας» στο επίπεδο της θεμελίωσης του κτίσματος, που εικάζουμε ότι αντιστοιχούσε στο αρχικό δάπεδο της ταφικής κατασκευής. Στο επίπεδο του δαπέδου, στη νοτιοανατολική γωνία της κόγχης, εντοπίστηκαν, οριοθετημένες από μονή σειρά λίθων, ανακομιδές τεσσάρων κρανίων και τμημάτων σκελετών (εικ. 6).

Η απουσία παράλληλων κτιστών τάφων κάτω από το δάπεδο του κτίσματος δεν μας επιτρέπουν την κατάταξη του ταφικού κτίσματος του οικ. Καραβάσου στον γνωστό από το Νοτιοδυτικό και το Νοτιοανατολικό Νεκροταφείο της Σπάρτης τύπο του ταφικού μνημείου, με παράλληλους μεταξύ τους κτιστούς τάφους, κάτω από το δάπεδο του ταφικού θαλάμου, και τάφους ενσωματωμένους στο πάχος των τοίχων στο επίπεδο του υπέργειου κτίσματος⁵⁰. Αντιθέτως, η παρουσία ενισχυμένων γωνιών με αντηρίδες, που διαμορφώνουν κόγχες, όπου ιδρύονται κτιστοί τάφοι, στο επίπεδο του δαπέδου του κτίσματος, θυμίζει τα υπέργεια, μνημειώδη, μεμονωμένα *extra muros* ταφικά κτίσματα στο νοτιοανατολικό τμήμα της Σπάρτης (ταφικά κτίσματα οικ. Πανεπιστημίου⁵¹, Ψυχικού⁵², οικ. Students' Studio – Μήτρη⁵³, όπου και τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου), όπου μάλιστα είχαν ιδρυθεί δαπανηρές ταφικές θήκες (σαρκοφάγοι). Τα υπέργεια αυτά ταφικά μνημεία ομοιάζουν τυπολογικά με μνημεία τόσο από το βόρειο νεκροταφείο της Σπάρτης (νεκροταφείο της Μούσγας)⁵⁴ και την Ε.Ο. Σπάρτης-Καστορίου⁵⁵, όσο και από την περιοχή της Μαγούλας, όπου δίχωρο ταφικό κτίσμα με κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους και ταφικές θήκες σε κόγχες⁵⁶.

Παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν τρία μνημεία στην περιφέρεια της Σπάρτης, στη θέση Εκκλησιές, δυτικά και βόρεια της Τ.Κ. Κλαδά, όλα παρόδια και με πρόσοψη στην αρχαία αμαξιτή οδό Σπάρτης-Μεγαλόπολης⁵⁷. Το νοτιότερο ταφικό κτίσμα αποτελείται από δύο χώρους, στο δάπεδο των οποίων είχαν ανοιχθεί έξι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και δύο κεραμοσκεπείς⁵⁸. Το πλέον αξιόλογο ταφικό μνημείο, επίσης δίχωρο, ήταν κατασκευασμένο σε επιμελημένη μεικτή τοιχοποιία με κόγχες εσωτερικά, έφερε μνημειώδη πρόσοψη στη δυτική πλευρά με κρηπίδα σε δεύτερη χρήση, ναόσχημη επίστεψη και δάπεδο κοσμημένο με ψηφιδωτό⁵⁹ (εικ. 9). Στο εσωτερικό του είχαν ιδρυθεί τρεις μαρμαρίνες σαρκοφάγοι, οι δύο εισηγμένα αττικά έργα και η μία φιλοτεχνημένη από το λακωνικό εργαστήριο σε αττική τεχντροπία⁶⁰, καθώς και τρεις υπέργειοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Συνοψίζοντας τα ανωτέρω, η μνημειώδης μορφή του ταφικού κτίσματος του οικ. Καραβάσου, το μεγάλο μέγεθός του, η στιβαρή κατασκευή των τοίχων του, που διατηρούνται σε ύψος άνω των 2 μ., θα υποδήλωναν την ύπαρξη τάφων μνημειωδέστερων από τους κιβωτιόσχημους με τα ελάχιστα κτερίσματα που εντοπίστηκαν κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς. Επιπλέον, η παρουσία κογχών, η απουσία επάλληλων κτιστών υπόγειων τάφων και η ύπαρξη κενών χώρων, ιδίως προς το μέσον του ταφικού κτίσματος, εάν συνεκτιμηθούν με

⁴⁸ Το εσωτερικό του τάφου δεν διερευνήθηκε καθότι το μεγαλύτερο τμήμα του ενέπιπτε στο προστατευτικό τμήμα του οικοπέδου.

⁴⁹ Βάσει κατασκευαστικών λεπτομερειών που διαπιστώθηκαν στο βόρειο και στο νότιο πέρας της βορειοανατολικής κόγχης, υπάρχει η πιθανότητα να είχαν ιδρυθεί εδώ δύο τάφοι κατεύθυνσης Α-Δ. Περαιτέρω διερεύνηση προς εξακρίβωση της ανωτέρω υπόθεσης δεν ήταν δυνατή, καθότι οι όποιες κατασκευές ενέπιπταν σε μεγάλο τμήμα στο προστατευτικό τμήμα οικοπέδου.

⁵⁰ Βλ. τη σχετική συζήτηση, σε συνοπτική μορφή, στην Τσουλί (υπό έκδοση).

⁵¹ Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Τσουλί (υπό έκδοση).

⁵² Χρήστου 1962α, 116-121. Χρήστου 1962β, 137-144. Χρήστου 1963, 86 και πίν. 101α. Κουρίνου 2000, 199-210. Cartledge – Spawforth 1989, 142. Nafissi 1991, 333. Για τις πρόσφατες εργασίες στο μνημείο βλ. Γιαννακάκη 2008. Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010α. Για την ταύτιση του με ταφικό κτίσμα βλ. Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Τσουλί (υπό έκδοση) και ανωτέρω, στο παρόν άρθρο.

⁵³ Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010β, 486-488.

⁵⁴ Αδαμαντίου 1931, 92-96. Αδαμαντίου 1934, 123-126. Για πρόσφατα ευρήματα βλ. Τσούλη κ.ά. 2014, 487-488 και εικ. 64

⁵⁵ Ζαββού 1994, 185-186. Θέμος – Ζαββού 2000, 228-229. Θέμος – Ζαββού 2001, 199-200, σχ. 15. Zavvou – Themis 2009, 119.

⁵⁶ Σπυρόπουλος 1983, 94-95, σχ. 2, πίν. 43α-β, 44α (χρονολογεί τη σαρκοφάγο στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους). Flämig 2007, 172-173, αρ. 70, πίν. 78, 1-3 (χρονολογεί τη σαρκοφάγο περί το 160-180 μ.Χ.). Σύντομη μεία σε Koch 1993, 249 υποσημ. 6.

⁵⁷ Για τα τμήματα του αρχαίου οδικού δικτύου Σπάρτης-Μεγαλόπολης που διερευνήθηκαν στις Χ.Θ. 29+560, 41+860, 41+960, 42+020-42+040, 42+278, 42+340, 42+680 και Χ.Θ. 43+580-43+700 και στον αρ. παράπλ. 9, Χ.Θ. 0+860, στο πλαίσιο των εργασιών του αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτη βλ. Τσούλη κ.ά. 2018, 93-95. Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση). Τσούλη κ.ά. (υπό έκδοση).

⁵⁸ Θέση ΣΤ 2/Χ.Θ. 41+960. Βλ. Τσούλη 2014. Τσούλη 2015. Τσούλη κ.ά. 2017. Τσούλη (υπό έκδοση α). Τσούλη (υπό έκδοση β). Τσούλη (υπό έκδοση γ).

⁵⁹ Θέσεις ΣΤ 3, 4, 5/Χ.Θ. 41+860. Βλ. Τσούλη 2013δ, 158-163. Ελευθερίου – Σκάγκος 2014, 535-560. Τσούλη 2015. Τσούλη κ.ά. 2017. Τσούλη (υπό έκδοση α). Τσούλη (υπό έκδοση β). Τσούλη (υπό έκδοση γ). Τσουλί (υπό έκδοση).

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά Τσουλί (υπό έκδοση γ). Τσουλί (υπό έκδοση).

τα προαναφερθέντα μορφολογικά παράλληλα, μας επιτρέπουν την υπόθεση ότι στο συγκεκριμένο μνημείο πιθανόν να είχαν ιδρυθεί και ταφικές θήκες (σαρκοφάγοι)⁶¹.

Η διερεύνηση στο υπόλοιπο οικόπεδο, ανατολικά του ταφικού κτίσματος, δεν απέδωσε κατασκευές, παρά μόνον έναν λιθοσωρό βορειοδυτικά του ταφικού κτίσματος (διαστ. 4 × 5 μ.). Καθότι, λοιπόν, πρόκειται για ένα μεμονωμένο, εντυπωσιακών διαστάσεων ταφικό οικοδόμημα, κατασκευασμένο σε περίοδο όπου είχε πλέον λάβει την οριστική του μορφή και βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη ο πολεοδομικός ιστός της εντός των τειχών πόλης της Σπάρτης⁶², πρέπει να θεωρήσουμε ότι το ταφικό κτίσμα του οικ. Καραβάσου είχε ιδρυθεί στην εκτός των τειχών περιοχή της ρωμαϊκής πόλης⁶³.

Έως σήμερα θεωρείται από την έρευνα ότι η πορεία του ελληνιστικού τείχους⁶⁴ διερχόταν νοτιώς του λόφου της Ευαγγελίστριας και βορείως της γέφυρας του Αγίου Νικολάου και, όσον αφορά στην περιοχή του Ο.Τ. 155, όπου το ταφικό μνημείο που εξετάζουμε, στο νότιο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου⁶⁵ (εικ. 10). Το εύρημα του οικ. Καραβάσου μας επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε, σε γενικές γραμμές, την ορθότητα της χάραξης της πορείας του τείχους στο νότιο αυτό τμήμα της πόλης, η οποία έως τώρα βασιζόταν μόνο στις εντοπισθείσες από τους Βρετανούς ερευνητές ενσφράγιστες κεραμίδες των τειχών στον λόφο της Ευαγγελίστριας και στους λόφους των σημερινών Γυμνασίων⁶⁶. Στην πραγματικότητα, όμως, θα πρέπει να «μετακινήσουμε» τη χάραξη της πορείας του τείχους λίγα μέτρα βορειότερα, ώστε το ταφικό μνημείο να βρίσκεται στην εκτός των τειχών περιοχή (εικ. 10).

Λόγω του μεγέθους και της μνημειακής του μορφής θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό το ταφικό κτίσμα να είχε ιδρυθεί κοντά σε μία από τις πύλες του ελληνιστικού τείχους της πόλης. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Νότια Πύλη⁶⁷ του τείχους τοποθετείται από την έρευνα στο νότιο άκρο του Ο.Τ. 155⁶⁸, ελάχιστα μέτρα νοτιότερα από τη θέση όπου είχε ιδρυθεί το μνημείο. Το εύρημα του οικ. Καραβάσου επιβεβαιώνει και πάλι την ορθότητα της συγκεκριμένης χωροθέτησης, με την προϋπόθεση ότι η θέση της πύλης θα πρέπει να «μετακινηθεί» λίγα μέτρα βορειότερα, ώστε το ταφικό μνημείο να βρίσκεται εξωτερικά της πύλης (εικ. 10).

Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι η επιφανής αυτή ταφική κατασκευή είχε ιδρυθεί επί σημαντικής οδού της αρχαίας πόλης. Η Αφεταιίδα οδός, η σημαντικότερη και από τις αρχαιότερες οδούς της αρχαίας Σπάρτης, περιγράφεται από τις αρχαίες πηγές ότι οδηγούσε από την Αγορά στα τείχη στο νότιο τμήμα της πόλης⁶⁹. Είναι αποδεκτή από την έρευνα η υπόθεση εργασίας της Ελένης Κουρίνου, που στις βασικές της γραμμές είχε διατυπωθεί και από παλαιότερους ερευνητές⁷⁰, βασισμένη πλέον και σε ανασκαφικά στοιχεία εντοπισμού της θέσης του τεμένους του Ταιναρίου Ποσειδώνος, από όπου διερχόταν η Αφεταιίδα, ότι η συγκεκριμένη οδός είχε προσανατολισμό ΒΑ/ΝΔ, ξεκινούσε από την Αγορά στον λόφο του Παλαιοκάστρου, ακολουθούσε γενικά την πορεία της σύγχρονης οδού Γκορτσολόγου και, στο νοτιότερο τμήμα της, την πορεία της οδού Αγησιλάου, καταλήγοντας στη Νότια Πύλη, στην περιοχή Β/ΒΑ της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου⁷¹, όπου αρχαία και σύγχρονη γέφυρα για τη ζεύξη του χειμάρρου της Μαγουλίτσας⁷² (εικ. 10).

⁶¹ Βλ. τη σχετική συζήτηση, σε συνοπτική μορφή, στην Tsouli (υπό έκδοση).

⁶² Κουρίνου 2000, 89-91, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶³ Η πρακτική ενταφιασμού εντός των ορίων της αρχαίας πόλης διατηρείται στη Σπάρτη και στους ρωμαϊκούς χρόνους, για μικρές όμως συστάδες τάφων, που δεν καταλάμβαναν την έκταση του μνημείου Καραβάσου. Για περιπτώσεις μνημείων εξέχοντων προσωπικοτήτων, που ιδρύονταν στις εντός των τειχών περιοχές των πόλεων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. Fouquet 2017, 111-124, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Στην περίπτωση μας δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν κάτι αντίστοιχο.

⁶⁴ Για τα διατηρούμενα κατάλοιπα των τειχών και τον εντοπισμό των ενσφράγιστων κεραμίδων, που επέτρεψαν στους ερευνητές της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής την υποθετική αποκατάσταση της πορείας των τειχών της Σπάρτης, βλ. Wace 1905-1906, 284-288 και Wace 1906-1907, 5-16. Επίσης, ενδεικτικά, Κομνηνός 1898, 255-259. Bölte 1929, 1355-1357, 1359-1360. Cartledge – Spawforth 1989, 26-27, 217 αρ. 9. Stibbe 1989, εικ. 3. Overbeek 1993, 6-31. Κουρίνου 2000, 35-66, με αναλυτικό σχολιασμό και χάρτες (σχ. 2).

⁶⁵ Βλ. Κουρίνου 2000, σχ. 2.

⁶⁶ Στο νότιο τμήμα της Σπάρτης δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των τειχών. Παρότι η *Expédition scientifique de Morée* σημειώνει ένα τμήμα του αρχαίου τείχους στη νότια πλαγιά του λόφου της Ευαγγελίστριας (Blouet 1834, πίν. 46, ΚΚ) στις αρχές του 20ου αιώνα, οπότε έλαβαν χώρα οι έρευνες της Αγγλικής Σχολής, αυτό δεν σώζονταν πλέον. Ως μόνες ενδείξεις της παρουσίας των τειχών στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης σημειώθηκαν από τους Βρετανούς ερευνητές μία ενσφράγιστη κεραμίδα στον λόφο της Ευαγγελίστριας [Wace 1906-1907, 2, πίν. 1 General Plan (GP) G16] και μία ενσφράγιστη κεραμίδα του Νάβιδος στους λόφους των σημερινών Γυμνασίων (Wace 1906-1907, 2, πίν. 1 GP H19). Βλ. τη συζήτηση στην Κουρίνου 2000, 44.

⁶⁷ Για τη Νότια Πύλη βλ. ενδεικτικά Bölte 1929, 1342 (που λανθασμένα την τοποθετεί στην περιοχή της σημερινής οδού Αρχιδάμου). Overbeek 1993, 39-41. Κουρίνου 2000, 73-74, που εντοπίζει τη θέση της Β/ΒΑ της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου. Για αντίθετες απόψεις βλ. Armstrong κ.ά. 1992, 305D, 309, αρ. 5.

⁶⁸ Κουρίνου 2000, 73-74 και σχ. 2.

⁶⁹ Πausanias 3.12.1-9.

⁷⁰ Για παλαιότερες προτάσεις για την πορεία και την κατάληξη της Αφεταιίδος βλ. Νεστορίδης 1892, 38-48. Κομνηνός 1898, 268-276. Bölte 1929, 1361. Stibbe 1989, 66-69. Armstrong κ.ά. 1992, 305D. Overbeek 1993, 32-34, 39-41, 51-53.

⁷¹ Κουρίνου 2000, 131-138, με διεξοδική συζήτηση και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷² Για τη γέφυρα στην περιοχή της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου βλ. Κουρίνου 2000, 84-88, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Οι περισσότεροι ερευνητές συνδέουν την απόληξη της Αφεταΐδος με την αφετηρία της οδού που οδηγούσε από τη Σπάρτη στις Αμύκλες και το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα⁷³ και η οποία ταυτίζεται παλαιότεν με την αναφερόμενη στις πηγές Υακινθίδα οδό⁷⁴. Με την οδό που οδηγούσε από τη Σπάρτη στις Αμύκλες ταυτίστηκε το τμήμα αρχαίας οδού, Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ κατεύθυνσης, που αποκαλύφθηκε τη δεκαετία του 1990 νοτίως της γέφυρας του Αγίου Νικολάου, στην ανασκαφή του οικοπέδου του ΤΕΛ Σπάρτης (Ο.Τ. Γ 256)⁷⁵. Με τη συγκεκριμένη οδό θεωρούμε ότι συνδέεται και τμήμα δρόμου των αρχαϊκών χρόνων, με αναλημματικούς τοίχους από μεγάλους αργούς λίθους και οδόστρωμα από πατημένο χώμα, βότσαλα, χαλίκια και κεραμίδια, που εντοπίστηκε το έτος 2011 στο οικ. Κάτσαρη, στο όμορο στο ανωτέρω Ο.Τ. Γ 254 (οδ. Μπιζανίου)⁷⁶.

Με βάση τα ανωτέρω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το ταφικό μνημείο του οικ. Καραβάσου είχε ιδρυθεί εγγύτατα στη Νότια Πύλη των τειχών της Σπάρτης, στην extra muros περιοχή της πόλης, και με πρόσωπο στη σημαντικότερη Υακινθίδα οδό. Τμήματα οδοστρωμάτων που διερευνήθηκαν το έτος 2015 στο πλαίσιο τεχνικού έργου αντικατάστασης ύδρευσης της πόλης της Σπάρτης, στην εκτός των τειχών περιοχή της αρχαίας πόλης, στην αρχή της σύγχρονης οδού Αγησιλάου, μεταξύ των Ο.Τ. 171 και 170 (εικ. 10), έναντι της σύγχρονης γέφυρας του Αγίου Νικολάου, πιθανότατα να συνδέονται επίσης με την Υακινθίδα⁷⁷.

Η προς Νότον πορεία της Υακινθίδος εντοπίστηκε στη βόρεια είσοδο του οικισμού της Ριβιώτισσας, νοτίως του Διοικητηρίου Π.Ε. Λακωνίας, στα οικ. Γ. Δημάκου⁷⁸ και Χ. Δημητρακόπουλου⁷⁹. Ανασκάφησαν τμήματα οδοστρωμάτων αρχαίας οδού, κατεύθυνσης Β-Ν, τμηματικώς λιθόστρωτης, μεγίστου πλάτους 5,80 μ. Η πλέον πρόσφατη απόπειρα ιχνηλατήσεως της προς νότο περαιτέρω διαδρομής της Υακινθίδος οφείλεται στους Γ. Πίκουλα και Ε. Κουρίνου, οι οποίοι αποκατέστησαν υποθετικά την πορεία της οδού, βασιζόμενοι στα προαναφερθέντα ανασκαφικά στοιχεία και στα σημεία που παρουσίαζαν δυνατότητα ζεύξης των χειμάρρων, οι οποίοι διέρχονταν ανατολικά της Ε.Ο. Σπάρτης-Γυθείου, μεταξύ των οικισμών της Ριβιώτισσας και της Αγίας Κυριακής Αμυκλών⁸⁰.

Ανασκαφικό εύρημα του έτους 2015 απέδωσε ένα ακόμη σταθερό σημείο για την πορεία της Υακινθίδος. Στο πλαίσιο τεχνικού έργου της ΔΕΥΑ Σπάρτης, στη νότια οδό του οικισμού της Ριβιώτισσας, εντοπίστηκε λιθόστρωτο με γκριζωπό εύθριπτο συνδετικό κονίαμα, πλάτους 2,60 και ορατού μήκους 0,41 μ.⁸¹ Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του λιθόστρωτου, όπως και τοίχος στο δυτικό πέρας αυτού, που παρουσιάζει επάλληλες κατασκευαστικές φάσεις, παραπέμπουν σε λιθόστρωτο οδόστρωμα και αναλημματικό τοίχο σημαντικής αρχαίας οδού, που θα πρέπει να ταυτιστεί με την Υακινθίδα. Η συγκεκριμένη θέση της αρχαίας οδού βρίσκεται κατά τι δυτικότερα της θέσης όπου είχε υποθετικά τοποθετηθεί η πορεία της από τους Γ. Πίκουλα και Ε. Κουρίνου⁸².

Συνοψίζοντας τα όσα προαναφέρθηκαν, πρέπει να τονίσουμε ότι η ανασκαφή του ταφικού μνημείου του οικ. Καραβάσου προσέφερε σημαντικά στοιχεία σε θέματα σχετικά με την τοπογραφία της αρχαίας Σπάρτης, τα όρια της οργανωμένης πόλης στο νότιο οικιστικό τμήμα της, την πορεία των ελληνοιστικών τειχών και τη θέση της Νότιας Πύλης, όπως και την πορεία δύο εκ των σημαντικότερων οδών της Σπάρτης, της Αφεταΐδος και της Υακινθίδος. Η ταύτιση των ιδιοκτητών του ταφικού μνημείου δεν είναι εφικτή, λόγω ανεπαρκών ανασκαφικών στοιχείων. Η μαρτυρία του Πausανία⁸³, ότι στο τέρμα της Αφεταΐδος οδού, πολύ κοντά στο τείχος πια, βρίσκονταν οι τάφοι των Ευρυποντιδών βασιλέων⁸⁴, μόνο ως μία ιδιαίτερα ελκυστική υπόθεση συσχετισμού με το μνημείο μας μπορεί να διατυπωθεί.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά Bölte 1929, 1342. Overbeek 1993, 39-41. Κουρίνου 2000, 73-74.

⁷⁴ Βλ. Κομνηνός 1898, 268-276. Κουρίνου 2000, 133 και υποσημ. 416. Ιχνηλασία της πορείας της οδού επιχειρήθηκε προαφάτως από τους Κουρίνου – Ρικουλάς 2011-2012, 166. Το όνομα μνημονεύεται από τον Αθηναίο (4.173 κ.ε.): *έν τῇ Λακωνικῇ φησὶν ἐπὶ τῆς οδοῦ καλουμένης Υακινθίδος*.

⁷⁵ Ζαββού 1995α, 124-125. Κουντούρη 1995, 143-144. Ζαββού κ.ά. 2006, 413-414. Βλ. επίσης Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 332. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση). Τσουλί (υπό έκδοση).

⁷⁶ Τσιαγγούρης 2011. Βλ. επίσης Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 332. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση). Τσουλί (υπό έκδοση).

⁷⁷ Τσούλη – Σουχλέρης 2016.

⁷⁸ Κουντούρη 1996, 128, όπου το λιθόστρωτο ερμηνεύεται ως υπαίθριος χώρος.

⁷⁹ Ζαββού 1998, 172, όπου ερμηνεύεται ως λιθόστρωτο της οδού που οδηγούσε από τη Σπάρτη στις Αμύκλες.

⁸⁰ Κουρίνου – Ρικουλάς 2011-2012, 163-166 και σχ. 1.

⁸¹ Τσούλη 2016β. Βλ. και την συζήτηση στην Τσουλί (υπό έκδοση).

⁸² Κουρίνου – Ρικουλάς 2011-2012, 163, σχ. 1.

⁸³ Πausανίας 3.12.8.

⁸⁴ Προφανώς οι τάφοι των Ευρυποντιδών βασιλέων των αρχαϊκών, κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων βρίσκονταν στην περιοχή που αργότερα περιελήφθη εντός των ελληνοιστικών τειχών της πόλης, όπως άλλωστε συμπεραίνεται και από την περιγραφή του Πausανία. Η έρευνα του μνημείου του οικ. Καραβάσου δεν απέδωσε κεραμική πρωιμότερη των ελληνοιστικών χρόνων. Εν τούτοις, η ίδρυση ενός μεγάλου οικογενειακού ταφικού μνημείου από τους απογόνους των Ευρυποντιδών, στην ευρύτερη περιοχή όπου είχαν ιδρυθεί και οι τάφοι των βασιλέων προγόνων τους, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί εντελώς απίθανη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμαντίου 1931: Α. Αδαμαντίου, Ανασκαφαί εν Σπάρτη, *ΠΑΕ* 1931, 91-96.
- Αδαμαντίου 1934: Α. Αδαμαντίου, Ανασκαφαί εν Σπάρτη, *ΠΑΕ* 1934, 123-128.
- Armstrong κ.ά. 1992: P. Armstrong – W. Cavanagh – G. Shipley, Crossing the river: Observations on routes and bridges in Laconia from the Archaic to Byzantine periods, *ABSA* 87 (1992), 293-310.
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010: Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη – Ν. Κουλογεωργίου, Συμβολή οδών Πλαταιών και Ορθίας Αρτέμιδος (Ο.Τ. 79, οικ. ιδ. Πανεπιστημίου Πελοποννήσου), *ΑΔ* 61 (2010), Β'1, 484-486.
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018: Α. Βασιλογάμβρου – Α. Μαλτέζου – Μ. Τσούλη, Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 329-351.
- Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση): Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη, Νέα στοιχεία για την αρχαία Σπάρτη, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, από τις πρόσφατες ανασκαφές, στο: *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).
- Blouet 1834: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, Ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponnèse, des Cyclades et de l'Attique*, τόμ. 2, Paris 1834.
- Bölte 1929: F. Bölte, Sparta: Topographie, *RE*, τόμ. III A.2 (1929), 1350-1372.
- Cartledge – Spawforth 1989: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities*, London 1989.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009.
- Γιαννακάκη 2008: Χ. Γιαννακάκη, *Τα μνημεία του Ευρώτα*, Σπάρτη 2008.
- Ελευθερίου – Σκάγκος 2014: Ε. Ελευθερίου – Ν. Σκάγκος, Βουτιάνοι Λακωνίας, Εκκλησιές: η ανασκαφική έρευνα. Ι, *Ηόρος* 22-25 (2010-2013), Αθήνα 2014, 535-560.
- Ζαββού 1994: Ε. Ζαββού, Περιοχή Καραβά Σπάρτης, *ΑΔ* 49 (1994), Β'1, 185-186.
- Ζαββού 1995: Ε. Ζαββού, Ο.Τ. Γ256. ΤΕΛ Σπάρτης, Β' φάση, *ΑΔ* 50 (1995), Β'1, 124-125.
- Ζαββού 1998: Ε. Ζαββού, Οικόπεδο Χ. Δημητρακόπουλου, *ΑΔ* 53 (1998), Β'1, 172.
- Ζαββού 1999: Ε. Ζαββού, Ψυχικό Σπάρτης – αγρός Σπαρτιατικού Γυμναστικού Συλλόγου (πρώην ιδιοκτησία Μανουσάκη), *ΑΔ* 54 (1999), Β'1, 165-166.
- Ζαββού κ.ά. 2006: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Κουντούρη, Το Αρχαιολογικό έργο στη Λακωνία κατά τα έτη 1994-1995, στο: *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδος*, Πάτρα 1996, Αθήνα 2006, 411-426.
- Ζαββού – Μαλτέζου 2012: Ε. Ζαββού – Α. Μαλτέζου, Ρωμαϊκή κεραμική από τις λακωνικές πόλεις Γύθειο, Ασωπό και Βοιές, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, 763-781.
- Flämig 2007: K. Flämig, *Grabarchitektur der römischen Kaiserzeit in Griechenland*, Rahden/Westf 2007.
- Fouquet 2017: J. Fouquet, Heroes of their times. Intra-mural burials in the urban memorial landscapes of the Roman Peloponnese, στο: T. Dijkstra – I. Kuin – M. Moser – D. Weidgenannt (επιμ.), *Strategies of Remembering in Greece Under Rome (100 BC – 100 AD)*, Publications of the NIA VI, Leiden 2017, 111-124.
- Θέμος 1997: Α. Θέμος, Έργα Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης και αποχέτευσης Σπάρτης: Οδός Βυζαντίου (Ο.Τ. 146 και Γ422), *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 174-76.
- Θέμος 2006: Α. Θέμος, Συμβολή των οδών Βυζαντίου και 9ης Μεραρχίας (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη και Μαυρίδη), *ΑΔ* 61 (2006), Β'1, 288-290.
- Θέμος – Ζαββού 2000: Οδός Σπάρτης-Καστορίου (έργα κατασκευής νέας οδού), *ΑΔ* 55 (2000), Β'1, 228-9.
- Θέμος – Ζαββού 2001: Οδός Σπάρτης-Καστορίου (έργα κατασκευής νέας οδού), *ΑΔ* 56 (2001), Β'1, 199-200.
- Κακούρου 2010: Χ. Κακούρου 2010, Σπάρτη. Συμβολή των οδών Λυκούργου, 9ης Μεραρχίας και Βυζαντίου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 476-477.
- Κομνηνός 1898: Π. Κομνηνός, *Λακωνικά χρόνων προϊστορικών τε και ιστορικών*, τόμ. Ε', Αθήνα 1898 [αν. 1999].
- Κουντούρη 1995: Ε. Κουντούρη, Οικόπεδο ΤΕΛ Σπάρτης (Ο.Τ. Γ256), *ΑΔ* 50 (1995), Β'1, 143-144.
- Κουντούρη 1996: Ε. Κουντούρη, Ριβιώτισσα Σπάρτης. Οικ. Γ. Δημάκου, *ΑΔ* 51 (1998), Β'1, 128.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.
- Κουρίνου – Ρικουλάς 2011-2012: Ε. Κουρίνου – Υ. Ρικουλάς, The access to Amyklaion, *Μουσείο Μπενάκη* 11/12 (2011-2012), 163-166.
- Μαλτέζου 2011α: Α. Μαλτέζου, Περιοχή Πελλάνας. Χ.Θ. 25+925, *ΑΔ* 66 (2011), Β'1, 192.
- Μαλτέζου 2011β: Α. Μαλτέζου, Σπάρτη, Συμβολή των οδών Χαμαρέτου-Ορέστη (Ο.Τ. 49Α, οικόπεδο «Βασίλης Κουλογεωργίου & ΣΙΑ Ε.Ε.»), *ΑΔ* 66 (2011), Β'1, 170-171.
- Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010α: Α. Μαλτέζου – Χ. Γιαννακάκη, Ανάδειξη-ανάπλαση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της περιοχής του Ευρώτα στη Σπάρτη, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 430-433.
- Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010β: Α. Μαλτέζου – Χ. Γιαννακάκη, Σπάρτη. Οδοί Πausανίου και Επισκόπου Δανιήλ (Ο.Τ. 17, οικ. Students' Studio – Μήτηρη), *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 486-488.
- Μαρκή 2006: Ε. Μαρκή, *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης κατά τους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006.

- Nafissi 1991: M. Nafissi, *La Nascita del Kosmos. Studi sulla Storia e la Società di Sparta*, Perugia 1991.
- Νεστοριδής 1892: Κ. Νεστοριδής, *Τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Σπάρτης*, Αθήνα 1892 [ανατ. 1999].
- Overbeek 1993: M. Overbeek, *The Topography of Ancient Sparta*, Amsterdam 1993.
- Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση): Α. Παπαδημητρίου – Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου – Λ. Σουχλέρης, Νέες αρχαίες θέσεις στη βόρεια Λακεδαίμονα, από τους γεωμετρικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στο: *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).
- Papaefthimiou 1992: W. Papaefthimiou, *Grabreliefs späthellenistischer und römischer Zeit aus Sparta und Lakonien*, München 1992.
- Ραυτοπούλου 1996: Στ. Ραυτοπούλου, Ταφές της εποχής του Σιδήρου στη Σπάρτη, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, Αθήνα 1996-1997, τόμ. Β', 272-282.
- Raftoroulou 1998: S. Raftoroulou, New finds from Sparta, στο: W. G. Cavanagh – S. E. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium*, BSA Studies 4, Nottingham 1998, 125-140.
- Σπυρόπουλος 1983: Θ. Σπυρόπουλος, Σπάρτη, Μαγούλα Σπάρτης, *ΑΔ* 38 (1983), Β' 1, 95.
- Stibbe 1989: C. M. Stibbe, Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta, *BABesch* 64 (1989), 61-99.
- Themos κ.ά. 2009: A. Themom – A. Maltezo – G. Pantou – G. Tsiaggouris, The Southwest Cemetery of Roman Sparta: A preliminary account of the results of three rescue excavations, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 261-269.
- Τσιαγγούρης 2011: Γ. Τσιαγγούρης, Χαρίσι Σπάρτης. Οδός Μπιζανίου (Ο.Τ. 254, οικόπεδο Εταιρείας ΚΑΤΣΑΡΗΣ ΑΤΚΕ), *ΑΔ* 66 (2011), Β' 1, 183-184.
- Τσούλη 2013α: Μ. Τσούλη, Ανασκαφή κλασικού νεκροταφείου στην πόλη της Σπάρτης, στο: Κ. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit-Normen und Regionalismen, Internationales Kolloquium, Deutsches Archäologisches Institut, Athen 20-21.11.2009*, Athenai 6, 151-166.
- Τσούλη 2013β: Μ. Τσούλη, Σπάρτη. Οδός Χαμαρέτου (Ο.Τ. 55, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Χαλκιαδάκη), *ΑΔ* 68 (2013), Β' 1, 121-124.
- Τσούλη 2013γ: Μ. Τσούλη, Σπάρτη. Οδός Χαμαρέτου (Ο.Τ. 55, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Σουρλή), *ΑΔ* 68 (2013), Β' 1, 124-125.
- Τσούλη 2013δ: Μ. Τσούλη, Περιοχή Κλαδά Σπάρτης. Χ.Θ. 41+860 (βόρειο τμήμα) και Χ.Θ. 41+770-820, Θέσεις ΣΤ 3, 4, 5 και ΣΤ 6, 7, 8 «Χούνη» Κλαδά, *ΑΔ* 68 (2013), Β' 1, 158-163.
- Τσούλη 2014: Μ. Τσούλη, Κλαδάς, Χ.Θ. 41+960 – δυτικό τμήμα, Θέση ΣΤ 2 «Χούνη» Κλαδά, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1, 516-520.
- Τσούλη 2015: Μ. Τσούλη, *Νεότερα στοιχεία για τη βόρεια Λακεδαίμονα κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας, Ρωμαϊκό Σεμινάριο, ΔΑΙ, 23 Απριλίου 2015* (δημοσίευση στον ιστότοπο του Roman Seminar).
- Τσούλη 2016α: Μ. Τσούλη, Σπάρτη. Οδός Καπετάν Ζαχαρία (οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Καραβάσου, Ο.Τ. 155), *ΑΔ* 71 (2016), (υπό έκδοση)
- Τσούλη 2016β: Μ. Τσούλη, Υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου ΕΣΠΑ «Δίκτυο αποχέτευσης οικισμών Συκαράκι, Αλέσια, Κόζι, Καλάμι και Γούναρη Δήμου Σπάρτης και σύνδεση με το υφιστάμενο δίκτυο», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη (υπό έκδοση α): Μ. Τσούλη, Αρχαιότητες και μεγάλα δημόσια έργα στη Λακωνία. Κάποια πρόσφατα παραδείγματα, στο: *Δ' Ιστορική και Αρχαιολογική Ημερίδα, Αγόριανη Λακεδαίμονος 11 Αυγούστου 2014, Πρακτικά* (υπό έκδοση).
- Τσούλη (υπό έκδοση β): Μ. Τσούλη, Νέα στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή της Βορδόνιας Λακεδαίμονος, στο: *Το αρχαιολογικό έργο της Ε' ΕΠΚΑ Λακωνίας στο πλαίσιο του έργου του νέου αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτης, Καστόρι Δήμου Σπάρτης 5 Απριλίου 2014, Πρακτικά* (υπό έκδοση).
- Τσούλη (υπό έκδοση γ): Μ. Τσούλη, Ομάδα αττικών σαρκοφάγων και επιφανή ταφικά μνημεία από την ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης, στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν της Ομοτ. Καθηγήτριας Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αθήνα 19-21 Φεβρουαρίου 2016* (υπό έκδοση)
- Τσούλη κ.ά. 2014: Μ. Τσούλη – Λ. Σουχλέρης – Α. Κιάκου – Γ. Τσιαγγούρης, Υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου ΕΣΠΑ «Αντικατάσταση και εκσυγχρονισμός εσωτερικού δικτύου ύδρευσης Σπάρτης Π.Ε. Λακωνίας». Οδός Ηλία Γκορτσολόγου 59 Ο.Τ. 33, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1, 465-489.
- Τσούλη κ.ά. 2018: Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου – Λ. Σουχλέρης, Η κοιλάδα του Ευρώτα. Αγροτικές εγκαταστάσεις και αρχαίο οδικό δίκτυο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, στο: *Νεώτερα από τη Ρωμαϊκή Ελλάδα / What's New in Roman Greece, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 2015, Πρακτικά, Μελετήματα* 80, Αθήνα 2018, 93-111.
- Τσούλη κ.ά. (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου – Λ. Σουχλέρης, Η υπαίθρος χώρα της Βόρειας Λακεδαίμονας. Αγροτικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις, αρχαίοι δρόμοι και τεχνικά έργα, από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα νέα ανασκαφικά στοιχεία στο πλαίσιο του 10ου Υποέργου «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου «Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη», στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Συνέδριο, ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΥΠΠΟΑ, Αθήνα 8-9 Δεκεμβρίου 2017* (υπό έκδοση).
- Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου, Νεκροταφεία, ταφικά μνημεία και έθιμα ταφής στη Σπάρτη την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας, στο: *Νεκροταφεία, ΥΠΠΟΑ/ΔΙΠΚΑ – ΤΑΠΑ* (υπό έκδοση).
- Τσούλη – Παπαγιάννης 2010: Μ. Τσούλη – Α. Παπαγιάννης, Συμβολή των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (Ο.Τ. Γ470, οικόπεδο Α. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1, 477-480.
- Τσούλη – Σουχλέρης 2016: Μ. Τσούλη – Λ. Σουχλέρης, Υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου ΕΣΠΑ «Αντικατάσταση και εκσυγχρονισμός εσωτερικού δικτύου ύδρευσης Σπάρτης Π.Ε. Λακωνίας», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).

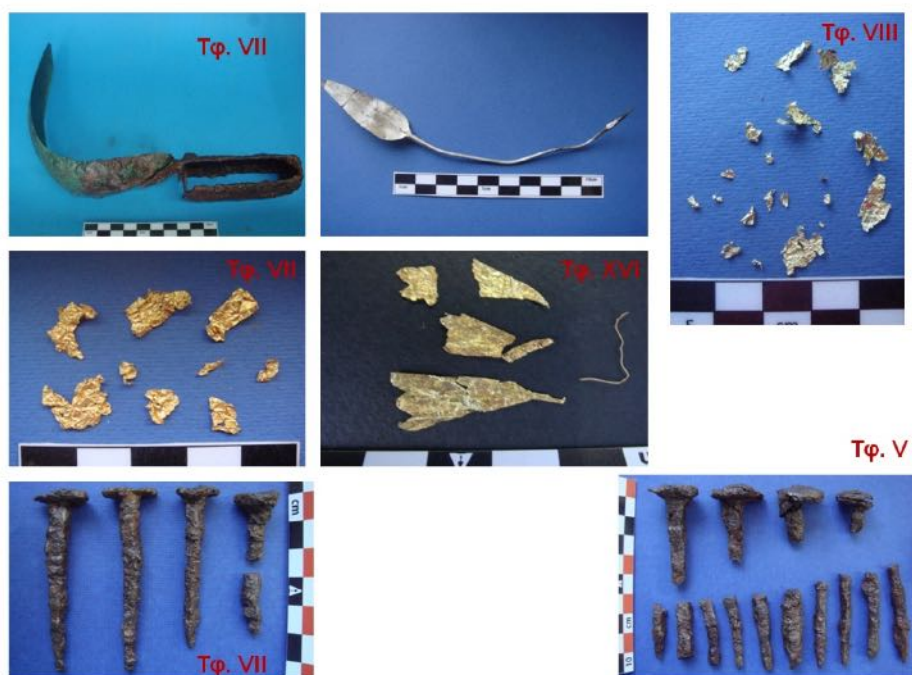
- Τσούλη – Τσιαγγούρης 2010: Μ. Τσούλη, Γ. Τσιαγγούρης, Ανασκαφικές εργασίες. Μαγούλα Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Κόντου, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 500-501.
- Τσούλη – Τσουκτάκος 2014: Μ. Τσούλη, Η. Τσουκτάκος, ΧΘ 43+580-43+700, Θέση Ε2-5 «Καλαμάκια» Κοκκινόραχης, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1, 521-529.
- Tsouli 2016: Tsouli 2016, Testimonia on funerary banquets in ancient Sparta, στο: C. M. Draycott – M. Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Banquet' in ancient art, burial and belief. Conference at the Ioannou Centre for Classical and Byzantine Studies, Oxford 25-26 September 2010, Proceedings, Colloquia Antiqua* 16, Leuven 2016, 353-383.
- Tsouli (υπό έκδοση): Μ. Tsouli, Mortuary practices in Roman Sparta, στο: *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece, International Workshop for Early Career Scholars, NIA, 1-2 December 2016* (υπό έκδοση).
- Χρήστου 1962α: Χ. Χρήστου, Ανασκαφαί Σπάρτης. Ψυχικό, *ΠΑΕ* 1962, 116-121
- Χρήστου 1962β: Χ. Χρήστου, Σπάρτη. Ψυχικό, *Έργον* 1962, 137-144.
- Χρήστου 1963: Χ. Χρήστου, Α. Λακωνία. Ανασκαφαί. 3. Ψυχικόν Σπάρτης, *ΑΔ* 18 (1963), Β', 86.
- Χρήστου 1964: Χ. Χρήστου, Σπαρτιατικοί αρχαϊκοί τάφοι καί επιτάφιος μετ' αναγλύφων αμφορεύς του λακωνικού εργαστηρίου, *ΑΔ* 19 (1964), Α', 123-163.
- Wace 1905-1906: A. J. B. Wace, Laconia. II. Excavations at Sparta, 1906. The city wall, *ABSA* 12 (1905-1906), 284-288.
- Wace 1906-1907: A. J. B. Wace, Laconia. I. Excavations at Sparta, 1907. The city wall, *ABSA* 13 (1906-1907), 5-16.
- Zavvou – Themom 2009: E. Zavvou – A. Themom, Sparta from prehistoric to Early Christian times: observations from the excavations of 1994-2005, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 105-122.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας και της σύγχρονης Σπάρτης. Σημειώνονται τα ευρήματα οικοπέδων με τμήματα των ρωμαϊκών νεκροταφείων και με μεμονωμένα ταφικά κτίσματα (ηλεκτρονική επεξεργασία Μ. Τσούλη).

Εικ. 2. Οικόπεδο ιδ. Α. Κάτσαρη, οδ. Κύπρου και Βυζαντίου (ΟΤ Γ470). Η ανατολική απόληξη του Νοτιοδυτικού Ρωμαϊκού Νεκροταφείου της Σπάρτης (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

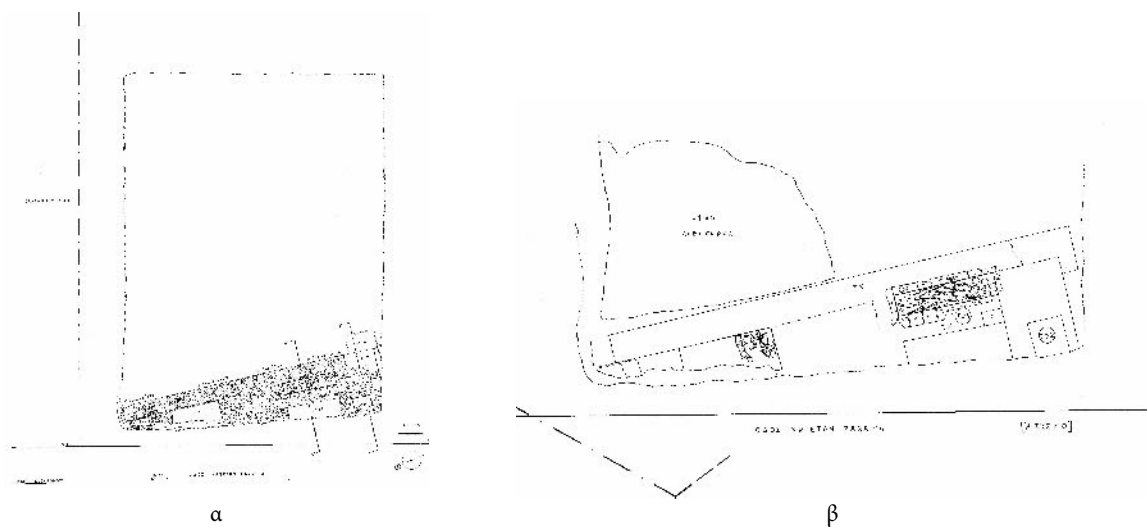
Εικ. 3. Οικ. ιδ. Ι. Χαλκιάδακη, οδ. Χαμαρέτου (ΟΤ 55). Ταφικά κτερίσματα των τάφων του Νοτιοανατολικού Νεκροταφείου (φωτ. Μ. Τσούλη).

Εικ. 4. Οικ. ιδ. Ν. Καραβάσου, οδ. Καπετάν Ζαχαρία (ΟΤ 155). Γενική άποψη του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Οικ. ιδ. Ν. Καραβάσου, οδ. Καπετάν Ζαχαρία (ΟΤ 155). Η όψη του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου (φωτ. Μ. Τσούλη).

Εικ. 6. Οικ. Ν. Καραβάσου. Σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου. α) Πριν τη διερεύνηση των τάφων. β) Με τις διερευνηθείσες ταφές (σχ. Ε. Κουλογεωργίου).

Εικ. 7. Ταφικό κτίσμα οικ. Καραβάσου. Τα κτερίσματα του Τάφου 1: ΜΣ 21184, ΜΣ 21186 και ΜΣ 21185 (φωτ. Π. Κωστάκου).

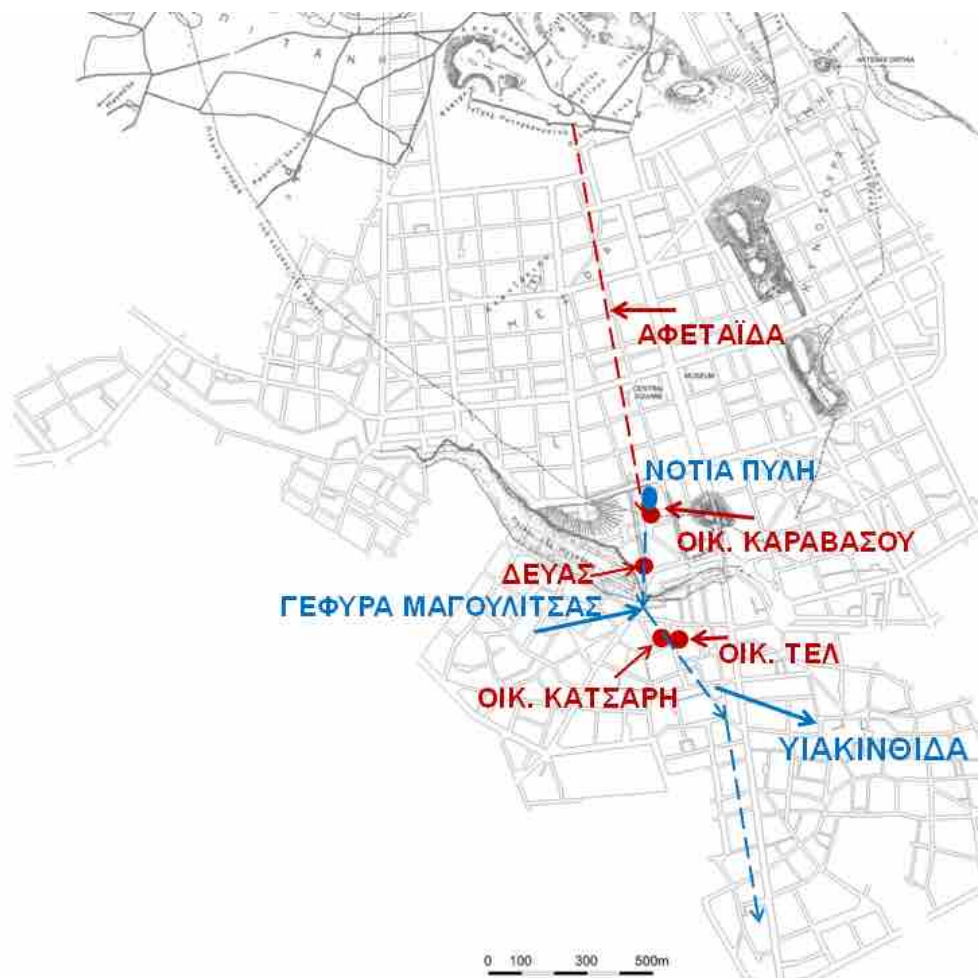

Εικ. 8. Ταφικό κτίσμα οικ. Καραβάσου. Οι ενταφιασμοί του Τάφου 1 (φωτ. Μ. Τσούλη).

Εικ. 9. Αυτοκινητόδρομος Λεύκτρο-Σπάρτη, θέση Εκκλησιές Βουτιάνων. Επιφανές ρωμαϊκό ταφικό μνημείο (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 10. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας και της σύγχρονης Σπάρτης. Σημειώνεται το οικ. Καραβάσου σε συσχετισμό με τα ελληνιστικά τείχη της πόλης, τη Νότια πύλη, την Αφεταιίδα και την Υιακινθίδα οδό (ηλεκτρονική επεξεργασία σχεδίου Μ. Τσούλη).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ

Ιωνικά κιονόκρανα από τη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή Λακωνία: τυπολογία, τεχνοτροπία, τεχνολογία

ABSTRACT. A large number of Roman and Late Roman architectural members, mainly of unknown provenance, are kept in storerooms and at archaeological sites in Laconia, a region with a large number of public and private monumental buildings, whose numbers increase continuously through excavations. The Ionic capitals constitute a relatively large group with great typological variety and morphological features that allow for the identification of both influences from prominent Imperial workshops, and the components of a local 'visual language'. The obvious preference for Taygetos marble demonstrates the intense activity of local workshops. Imported capitals, mainly from Attica, identified by their material and style, are also present. Finally, technical features, such as tool markings, incisions, and ancient repairs provide an insight into craftsmen's methods and techniques.

Αν και στη Λακωνία σώζεται πλήθος κιονοκράνων ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, αυτά δεν έχουν τύχει συστηματικής μελέτης. Για τον λόγο αυτό παρουσιάζονται εδώ τα προκαταρκτικά συμπεράσματα που προέκυψαν από την εξέταση των ιωνικών κιονοκράνων της Λακωνίας,¹ προσδοκώντας ότι θα συμβάλουν στις γνώσεις μας για τα ιωνικά κιονόκρανα της περιόδου, τα οποία ήδη έχουν μελετηθεί σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας² αλλά και, κυρίως, για την εικόνα της Λακωνίας στα χρόνια αυτά.

Εισαγωγικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η προέλευση της πλειονότητας των κιονοκράνων είναι άγνωστη, καθώς πρόκειται είτε για ευρήματα παλαιών ανασκαφών είτε για μέλη που επαναχρησιμοποιήθηκαν σε κτήρια της Ύστερης Αρχαιότητας ή της βυζαντινής περιόδου και, κυρίως, κατά την ανοικοδόμηση της σύγχρονης Σπάρτης, και αποσυνδέθηκαν έτσι από τα κτήριά τους. Ωστόσο, η αποδελτίωση των ανασκαφικών εκθέσεων για τη Λακωνία στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* και αλλού προσφέρει πληθώρα τοπογραφικών συμφραζόμενων για τη μελέτη τους και μαρτυρά το πλήθος των ιδιωτικών και δημόσιων κτηρίων απ' όπου έχουν προέλθει τα κιονόκρανα³. Και μολονότι τα κτήρια αυτά δεν μπορούν να αντιστοιχηθούν με συγκεκριμένα μέλη, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, ο αριθμός και η ποικιλία των κτηρίων δικαιολογεί τον αριθμό και τον μορφολογικό πλούτο των μελών.

Τα ιωνικά κιονόκρανα από τη Λακωνία μπορούν να ομαδοποιηθούν σε επτά γενικές τυπολογικές κατηγορίες, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

¹ Για τη μελέτη αυτή, που έγινε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος, οφείλονται θερμές ευχαριστίες σε πολλούς ανθρώπους και ιδιαίτερα στην επόπτριά μου Ομότιμη Καθηγήτρια Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, την έφορο της ΕΦΑ Λακωνίας Ευαγγελία Πάντου και τη Δρα Μαρία Τσούλη, προϊσταμένη του Τμήματος Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων της ίδιας εφορείας, καθώς και στα μέλη της Οργανωτικής επιτροπής του ΑΕΠΕΑ 2. Στις λεζάντες των εικόνων χρησιμοποιούνται οι συντομογραφίες ΜΣ: Μουσείο Σπάρτης, ΣΓ: Συλλογή Γυθείου και Λ: Λίθινα (προσωρινός αρ. ευρ. Μουσείου Σπάρτης).

² Βλ. ενδεικτικά Kautzsch 1936. Bingöl 1980. Herrmann 1988. Beykan 2012. Για τον ελλαδικό χώρο βλ. Sodini 1977. Μαυροπούλου-Τσιούμη 1980. Vemi 1989. Déroche 1992. Tsigonaki 2002. Μηλίτη-Κεχαγιά 2008. Συθιακάκη-Κριτσιμιάλη 2012. Fouquet 2012. Μηλίτη-Κεχαγιά 2015. Ειδικά για τη Λακωνία βλ. Κοκκορού-Αλευρά 2018.

³ Τα δημόσια και ιδιωτικά μνημειακού χαρακτήρα κτήρια της Λακωνίας, ως τοπογραφικά συμφραζόμενα της παραγωγής και χρήσης κιονοκράνων, παρουσιάζονται συγκεντρωμένα στη διδακτορική διατριβή του γράφοντος (Δουλφής 2019), όπου και η πλήρης βιβλιογραφία για κάθε ένα. Γενικές εργασίες για τη μνημειακή τοπογραφία της Σπάρτης και του Γυθείου ή με εκτενείς αναφορές σε αυτήν είναι οι Raftoroulou 1998. Sirano 2000. Κουρίνου 2000. Cartledge – Spawforth 2002. Παπαχατζής 2004. Ζαββού κ.ά. 2006. Παπαϊοάννου 2007. Steinhauer 2009. Ζαννου – Themis 2009. Αβραμέα 2012. Sweetman 2012. Kanelloropoulos – Ζαννου 2014. Lafond 2018. Ζαββού κ.ά. 2018. Fouquet 2019.

Τύποι λακωνικών ιωνικών κιονοκράνων	Πλήθος
κανονικά	204
με κάλυκες	21
σηματικά	19
με συμφυές επίθημα	4
κανονικά τετράπλευρα	2
ιωνικό επίκρανο	1
Αδιάγνωστα θραύσματα	124
Σύνολο	375

Τα κανονικά ιωνικά κιονόκρανα (εικ. 1) διακρίνονται σε ένα πλήθος υποκατηγοριών, καθώς, μεταξύ άλλων, μπορεί να ποικίλλει η μορφή του ιωνικού κυματίου στον εχίνο, ως προς το πλήθος των ωών και των λογχόσχημων φύλλων ή ως προς τη διάταξή τους. Ακόμα, σε ορισμένα μέλη αποδίδονται παραλλαγές, όπως η αντικατάσταση των λογχών από άνθη λωτού ή, σε υστερότερα παραδείγματα, η απόδοση ελεύθερων συνθέσεων αντί ιωνικού κυματίου (εικ. 2). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, αν και αρκετές από τις παραπάνω τυπολογικές ποικιλίες είναι γνωστές και εντάσσονται στη ρωμαϊκή κοινή διακοσμητική γλώσσα της εποχής, δεν είναι λίγες αυτές που εντοπίζονται για πρώτη φορά στη Λακωνία. Στις πλαϊνές όψεις, το προσκεφάλαιο μπορεί να είναι ακόσμητο, ιωνικού τύπου, με ζωστήρα, είτε σφιγκτήρες είτε απλή εγκοπή, αλλά και με πλούσιο φυτικό διάκοσμο (εικ. 3).

Αρκετά διαφωτιστική για τη μελέτη των κανονικών ιωνικών κιονοκράνων από τη Λακωνία είναι και η τεχνοτροπική εξέτασή τους. Από αυτήν προκύπτει ότι περίπου 60 κιονόκρανα μπορούν να ενταχθούν στην αττική τεχνοτροπική παράδοση (εικ. 4 και εικ. 10). Τα περισσότερα είναι από λίθο που προσιδιάζει στο πεντελικό μάρμαρο και μάλλον πρόκειται για εισηγμένα μέλη, ενώ δεν λείπουν οι τοπικές παραλλαγές. Η μεγαλύτερη χρονολογική τους συγκέντρωση εντοπίζεται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά είναι σημαντική η παρουσία τους και αργότερα, μέχρι και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Αντιθέτως, δεν φαίνεται να υπάρχουν μέλη εισηγμένα από τη Μικρά Ασία αλλά μόνο παραλλαγές της μικρασιατικής τεχνοτροπικής παράδοσης σε τοπικούς λίθους. Αυτές εμφανίζονται αργά, από τον 2ο αι. μ.Χ., και περιορίζονται σε περίπου 10 κιονόκρανα. Έξι κιονόκρανα θα μπορούσαν να αποδοθούν στη μικτή αττική-μικρασιατική τεχνοτροπική παράδοση του εργαστηρίου του Ολυμπίου της Αθήνας, ένα στην ιταλική (εικ. 5) και τρία στη θασιακή τεχνοτροπία. Από τα παραπάνω, είναι εμφανής η μεγάλη σχέση των λακωνικών εργαστηρίων με αυτά της Αττικής και δευτερευόντως της Μικράς Ασίας.

Αν και τα αμιγώς μικρασιατικής έμπνευσης μέλη είναι λίγα, μικρότερου βαθμού επιδράσεις έχουν δεχτεί πολύ περισσότερα μέλη, καθώς τα μικρασιατικά εργαστήρια έχουν προσδιορίσει σε μεγάλο βαθμό την κοινή διακοσμητική γλώσσα των αυτοκρατορικών χρόνων, από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. κ.ε. Η κοινή αυτή γλώσσα αναγνωρίζεται έντονα σε αυτό που θα χαρακτηρίζαμε τοπική λακωνική τεχνοτροπική παράδοση –ίσως ακριβώς λόγω της έλλειψης ισχυρής προγενέστερης τοπικής παράδοσης– και στην οποία, τουλάχιστον ως υπόθεση εργασίας για μελλοντικές μελέτες, θα πρέπει να εντάξουμε το μεγαλύτερο μέρος των κανονικών κιονοκράνων που εξετάζουμε, περίπου 50 στον αριθμό (εικ. 1).

Μετά τα κανονικά, η δεύτερη μεγάλη τυπολογική κατηγορία που εντοπίζεται στη Λακωνία είναι τα ιωνικά κιονόκρανα με κάλυκες. Πρόκειται για κιονόκρανα στα οποία δεν σχηματίζονται προσκεφάλαια. Αντί αυτών, τις πλαϊνές όψεις καταλαμβάνουν κάλυκες, οι οποίοι, αν και αποδίδονται συνήθως στην κύρια όψη τους όπως οι συνηθισμένες έλικες, εντούτοις εκφύονται από βλαστό, που περιτρέπει την έδρα του μέλους ή το υποτραχήλιό του. Οι κάλυκες ενδέχεται να είναι απλοί ή διακοσμημένοι με φυτικό διάκοσμο. Οι βλαστοί των καλύκων μπορεί να αναπτύσσονται ανεξάρτητα ή να συμπλέκονται, συχνά σχηματίζοντας *ήράκλειον άμμα* (εικ. 6). Οι κύριες όψεις των εν λόγω κιονοκράνων φέρουν εχίνο, είτε ακόσμητο είτε κοσμημένο με ιωνικό κυμάτιο και φυτικό διάκοσμο, ο οποίος μπορεί να εκτείνεται ακόμη και στις έλικες.

Αρκετά είναι στη Λακωνία τα σηματικά ιωνικά κιονόκρανα, στα οποία δεν αποδίδεται πλήρως ο ανάγλυφος διάκοσμος αλλά αντιθέτως τονίζεται η γενική μορφή, το σχήμα του μέλους, μέσω της κυριαρχίας των αδιακόσμητων όγκων του⁴. Διακρίνονται διάφοροι βαθμοί σχηματοποίησης. Ορισμένα, μάλιστα, αποτελούνται από έναν σχεδόν παραλληλεπίπεδο όγκο, στον οποίο δηλώνονται ελαφρώς προεξέχοντα τα προσκεφάλαια, στις απολήξεις των οποίων σχηματίζεται το περίγραμμα των ελίκων (εικ. 7). Το χρονολογικό τους εύρος εκτείνεται από τα ύστερα ελληνιστικά έως τα υστερορωμαϊκά χρόνια.

⁴ Για τα σηματικά κιονόκρανα, βλ. κυρίως Herrmann 1988. Πάλλας 1972.

Τέλος, ελάχιστα κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, χρονολογούμενα στην υστερορωμαϊκή εποχή, έχουν εντοπιστεί στη Λακωνία. Από αυτά, επισημαίνεται εδώ ένα επανειλημμένως δημοσιευμένο. Πρόκειται για το κιονόκρανο με παράσταση αετού (εικ. 8) που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή της βασιλικής στην Κυπάρισσο της Μάνης, κοντά στην αρχαία Καινήπολη⁵. Το μέλος αρχικά συγκρίθηκε με τα δίζωνα που φέρουν αετούς και θεωρήθηκε παλαιοχριστιανικό. Ωστόσο, προσεκτικότερη εξέταση του μέλους μπορεί, νομίζω, να αποδείξει ότι ο αετός είναι συγγενέστερος με τους ρωμαϊκούς. Η στάση του, μάλιστα, θυμίζει αυτήν του αετού συμβόλου του Διός Υψίστου. Στην ίδια κατεύθυνση μας οδηγεί το κόσμημα του προσκεφαλαίου, που ενώ αρχικά θεωρήθηκε μοτίβο με φύλλα καλάμου, στην πραγματικότητα είναι ο κεραυνός, σύμβολο του ίδιου θεού⁶. Τέλος, η άκανθα στην άλλη πλευρά του επιθήματος επιτρέπει μια κάπως πρωιμότερη χρονολόγηση από την αρχική εκτίμηση⁷, ίσως στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Εξάλλου, όπως έχει επισημάνει ο ίδιος ο ανασκαφέας της βασιλικής, ολόκληρος ο υπόλοιπος γλυπτός διάκοσμος της φαίνεται να είναι υστερότερος από το εν λόγω μέλος, χρονολογούμενος εντός του 6ου αι. μ.Χ.⁸ Έτσι, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το μέλος χρησιμοποιήθηκε στη βασιλική ως *spolium*⁹ και ότι αρχικά πρέπει να ανήκε σε κάποιο πολυθεϊστικό ρωμαϊκό κτήριο ή ανάθημα, σχετιζόμενο με τον Δία Υψιστο, τη θεότητα του ρωμαϊκού Καπιτωλίου, αφιέρωση καθόλου απροσδόκητη για έναν τόπο όπως η Καινήπολις, που ιδρύθηκε χάρη στην αυτοκρατορική πρωτοβουλία, μάλλον στα χρόνια του Αυγούστου¹⁰.

Ως προς το υλικό τους, εκτός από τα εισηγμένα πεντελικά κιονόκρανα και δύο ακόμα εισηγμένα μέλη, ένα από πιθανώς ιταλικό και ένα από πιθανώς θασιακό μάρμαρο, τα υπό εξέταση κιονόκρανα είναι λαξευμένα σε λακωνικά μάρμαρα –φαϊά και λευκόφαια Ταυγέτου, λευκά πιθανώς Μάνης– και σε υπόλευκο ασβεστόλιθο Πάρνωνα¹¹. Ένα μικρό θραύσμα, που αποδίδει φύλλα ανθεμίου, ανήκει σε ιωνικό κιονόκρανο του 2ου αι. μ.Χ. από ερυθρό Ταινάριο λίθο.

Τα ιωνικά κιονόκρανα της Λακωνίας σώζουν πληθώρα τεχνολογικών στοιχείων. Προσφέρουν ίχνη από μια ποικιλία εργαλείων, όπως είναι το βελόνι, ενίοτε οριζόντιο, η οδοντωτή και η ευθύγραμμη ξοΐδα, η ράσπα, το τρυπάνι, ενώ δεν λείπουν τα μέλη με εξαιρετική λείανση. Επιπλέον, τα μέλη διατηρούν πολλές φορές τα ίχνη των αρχικών ή, έστω, προγενέστερων σταδίων χάραξής τους, εικονογραφώντας τρόπον τινά τον Βιτρούβιο, ο οποίος περιγράφει τη σχετική διαδικασία¹². Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα υστερορωμαϊκό ημίεργο κιονόκρανο (εικ. 9). Δεν λείπουν βεβαίως τα παραδείγματα σφαλμάτων στη χάραξη.

Η καλή συναρμογή και σύνδεση των μελών εξασφαλίζεται συχνά χάρη στην περιτένεια, σε κυκλικές και τετράγωνες εντορμίες ή και με χρήση συνδετικού κονιάματος. Λίγα μέλη έφεραν οπές για ένθεση μεταλλικών οφθαλμών στις έλικες και άλλα οπές και μεταλλικούς συνδέσμους για επισκευή. Αρκετά είναι τα ιωνικά κιονόκρανα που φέρουν επιγραφές, είτε υπογραφές τεχνιτών ή εργαστηρίων (εικ. 10) είτε τεκτονικά σημεία για την κατάλληλη τοποθέτησή τους στο κτήριο.

Συμπερασματικά, όλα τα παραπάνω μαρτυρούν με τρόπο ασφαλή ότι η γνωστή θουκυδίδεια ρήση για το άφανές των οικοδομημάτων της Σπάρτης αλλά και των άλλων λακωνικών πόλεων είχε ανατραπεί εντελώς κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Οι ανάγκες της ακμάζουσας τοπικής και παρεπιδημούσας κοινωνίας οδήγησαν σε μια μεγάλη και ενδιαφέρουσα, παρότι ενίοτε τυποποιημένη, παραγωγή αρχιτεκτονικών μελών. Ανάμεσα σε αυτά, τα ιωνικά κιονόκρανα αποδίδουν όλο το εύρος και το βάθος των προτιμήσεών της. Η πληθώρα των τυπολογικών ομάδων, ορισμένες από τις οποίες έχουν εντοπιστεί μόνο στη Λακωνία μέχρι στιγμής, η ποικιλία στις τεχνολογικές επιλογές, η αξιοποίηση των ντόπιων μαρμάρων, η τεχνογνωσία κατά τον σχεδιασμό και την εκτέλεση των μελών, η εισαγωγή μελών από διάφορα μέρη και κυρίως από την Αττική, η οποία εξάλλου φαίνεται πως μαζί με τη Μικρά Ασία επηρέασε εξόχως την τοπική παραγωγή, καθώς συγκροτούν τις επιμέρους «εικόνες» του λακωνικού μνημειακού αστικού τοπίου, συμβάλλουν καθοριστικά στον σχηματισμό της εικόνας μας για τη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή Λακωνία, μια εικόνα αρκούντως ενδιαφέρουσα και γοητευτική.

⁵ Δρανδάκης 1958, 213, πίν. 163α-β. Παναγιωτίδη 1970-1972, 118 αρ. 37, πίν. 35γ. Pallas 1977, 199, εικ. 137. Νικολακάκη 2005, 67 αρ. 27, με εικ.

⁶ Για τον αετό και τον κεραυνό, βλ. ενδεικτικά Τζαναβάρη 2012, 590 εικ. 6.

⁷ Πρβλ. λ.χ. ένα κιονόκρανο από τη Σπάρτη (Doulfis 2015, 31-32 αρ. 18. Δουλφής 2018, 439-440 αρ. 18, εικ. 11) για την απόδοση των οφθαλμών ανάμεσα στους λοβούς και τους λοβούς γενκότερα (β' μισό 3ου – α' μισό 4ου αι. μ.Χ.) αλλά και ένα ακόμα (Doulfis 2015, 35-36 αρ. 26, εικ. 14. Δουλφής 2018, 442-443 αρ. 26, εικ. 16) για την πολυσχιδή απόδοση του κεντρικού τμήματος του φύλλου (5ος αι. μ.Χ.). Το κιονόκρανο από την Κυπάρισσο μάλλον τοποθετείται ανάμεσα στα δύο παραπάνω παραδείγματα, στο β' μισό του 4ου ή, πιθανότερα, στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.

⁸ Η βασιλική χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στο τέλος του 5ου αι. μ.Χ. λόγω του υπό εξέταση μέλους, ενώ ο ίδιος παρατηρεί ότι ο υπόλοιπος γλυπτός διάκοσμος της χρονολογείται στον 6ο. Δρανδάκης 1958, 199-219. Δρανδάκης 1960, 233-245.

⁹ Αποψη που αναφέρει πρώτος ο Πάλλας, βλ. Pallas 1977, 199.

¹⁰ Για την Καινήπολη, βλ. Shipley 1997, κυρίως 246 αρ. 45, όπου συγκεντρωμένες οι αρχαίες πηγές.

¹¹ Για τα λακωνικά λατομεία γενικά, βλ. πιο πρόσφατα Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, 180-193 αρ. 661-702, εικ. 23-38. Tsouli 2015. Christien 2018, κυρίως 626-637, εικ. 24.6-24.10.

¹² Vitruvius, *De Architectura* 3.5.5-8. Βλ. σχετικά σχόλια στο Λέφας 2000, 222-223. Για τη μέθοδο χάραξης γενικότερα η βιβλιογραφία είναι πλούσια· εδώ αναφέρουμε μόνο το θεμελιώδες Bingöl 1993. Βλ. Κοκκορού-Αλευρά 2018 για σχετικές παρατηρήσεις σε δύο λακωνικά κιονόκρανα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα 2012: Α. Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια*, Αθήνα 2012.
- Beykan 2012: M. Beykan, *Ionische Kapitelle auf Prokonnesos: Produktion und Export römischer Bauteile*, Istanbul Forschungen 53, Tübingen 2012.
- Bingöl 1980: O. Bingöl, *Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*, Istanbul Mitteilungen. Beihefte 20, Tübingen 1980.
- Bingöl 1993: O. Bingöl, Vitruvsche Volute am Artemis-Tempel von Hermogenes in Magnesia am Maeander, *MDAI(I)* 43 (1993), 399-415.
- Cartledge – Spawforth 2002: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities*, London/New York 2002².
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009.
- Christien 2018: J. Christien, Roads and quarries in Laconia, στο: A. Powell (επιμ.), *A Companion to Sparta*, 2, Chichester 2018, 615-642.
- Déroche 1992: V. Déroche, Les chapiteaux ioniques d'époque romaine et tardives à Delphes, στο: J.-F. Bommelaer (επιμ.), *Actes du Colloque Paul Perdrizet, Strasbourg 6-9 novembre 1991*, Leiden/New York 1992, 301-315.
- Δουλφής 2018: Γ. Δουλφής, Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μια μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας, στο: Ζυμή κ.ά. 2018, 435-451.
- Δουλφής 2019: Γ. Δουλφής, *Η εικόνα της Σπάρτης και της Λακωνίας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως την Ύστερη Αρχαιότητα μέσω των κιονοκράνων. Τυπολογία – μορφολογία – τοπογραφικά συμφραζόμενα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019.
- Doulfis 2015: G. Doulfis, Lotus-and-acanthus capitals in Laconia: Evidence of flourish in Roman and Late Roman periods, στο: J. Fouquet – L. Gaitanou (επιμ.), *Im Schatten der Alten? Ideal und Lebenswirklichkeit im römischen Griechenland, Heidelberg 8.-10. November 2013*, Peleus 71, Mainz 2015, 25-47.
- Δρανδάκης 1958: Ν. Δρανδάκης, Σκαφικά έρευνα εν Κυπαρίσσω Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-219.
- Δρανδάκης 1960: Ν. Δρανδάκης, Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω, *ΠΑΕ* 1960, 233-245.
- Fouquet 2012: J. Fouquet, Der Roma-Augustus-Monopteros auf der Athener Akropolis. Herrscherkult und memoria „ad Palladis templi vestibulum“?, *Thetis* 19 (2012), 47-95.
- Fouquet 2019: J. Fouquet, *Bauen zwischen Polis und Imperium. Stadtentwicklung und urbane Lebensformen auf der kaiserzeitlichen Peloponnes*, Urban Spaces 7, Berlin/Boston 2019.
- Ζαββού κ.ά. 2018: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Χ. Κανελλόπουλος, Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006, στο: Ζυμή κ.ά. 2018, 347-356.
- Ζαββού κ.ά. 2006: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Κουντούρη, Το αρχαιολογικό έργο στη Λακωνία κατά τα έτη 1994-1995, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 411-426.
- Ζυμή κ.ά. 2018: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου. Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018.
- Herrmann 1988: J. Herrmann, *The Ionic Capital in Late Antique Rome*, *Archaeologica* 56, Roma 1988.
- Kanellopoulos – Zavvou 2014: C. Kanellopoulos – E. Zavvou, The Agora of Gytheum, *ABSA* 109 (2014), 357-378.
- Kautzsch 1936: R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 9, Berlin 1936.
- Κοκκορού-Αλευρά 2018: Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Δύο όψιμα ιωνικά κιονόκρανα από τη Λακωνία, στο: Μ. Κορρές – Σ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), *Ηρως Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπος Μπούρα 1*, Αθήνα 2018, 581-586.
- Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014: Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Ε. Πουπάκη – Α. Ευσταθόπουλος, *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελληνικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.
- Lafond 2018: Y. Lafond, Sparta in the Roman period, στο: A. Powell (επιμ.), *A Companion to Sparta* 1, Chichester 2018, 403-422.
- Λέφας 2000: Π. Λέφας, *Vitruvii, De architectura/Βιτρούβιου, Περί Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2000.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 1980: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης: Μέρος β'. Ιωνικά κιονόκρανα, *Μακεδονικά* 20 (1980), 218-236.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2008: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, *Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2008.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2015: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική περίοδο στη μεσσηνιακή Μάνη. Η μαρτυρία των αρχιτεκτονικών γλυπτών, στο: Π. Πετρίδης – Β. Φωσκόλου (επιμ.), *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, Βιβλιοθήκη Σ. Σαρπόλου 122, Αθήνα 2015, 337-361.
- Νικολακάκη 2005: Α. Νικολακάκη, Ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα, στο: Π. Καλαμαρά (επιμ.), *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης 2, Αθήνα 2005, 67.

- Πάλλας 1972: Δ. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, στο: *Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Αθήνα 1972, 420-441.
- Pallas 1977: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977.
- Παναγιωτίδη 1970-1972: Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, *ΔΧΑΕ* 6 (1970-1972), 82-129.
- Ραφαίου 2007: Μ. Ραφαίου, The Roman *domus* in the Greek world, στο: R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley (επιμ.), *Building communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, BSA Studies 15, London 2007, 351-361.
- Παπαχατζής 2004: Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου, Ελλάδος περιήγησις. Κορινθιακά – Λακωνικά*, Αθήνα 2004 (επανεκδ.).
- Raftoroulou 1998: S. Raftoroulou, New finds from Sparta, στο: W. Cavanagh – S. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, London 1998, 125-140.
- Shiple 1997: G. Shipley, "The other Lakedaimonians": The dependent perioikic *poleis* of Laconia and Messenia, στο: H. M. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Copenhagen 1997, 189-281.
- Sirano 2000: F. Sirano, Fuori da Sparta. Note di topografia lacone: Recenti studi e nuovi dati dal territorio, *ASAA* 74-75 (2000), 397-457.
- Sodini 1977: J. P. Sodini, Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne, *BCH* 101 (1977), 423-450.
- Steinhauer 2009: G. Steinhauer, Παρατηρήσεις στην πολεοδομία της ρωμαϊκής Σπάρτης, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 271-277.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012: Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών – Μελέτες 4, Βόλος 2012.
- Τζαναβάρη 2012: Κ. Τζαναβάρη, Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 587-599.
- Tsionaki 2002: C. Tsionaki, *La sculpture architecturale en Crète à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles)*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris I – Panthéon-Sorbonne, 2002.
- Tsouli 2015: M. Tsouli, New evidence on ancient quarrying activity at the Mani peninsula, στο: P. Pensabene – E. Gasparini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone (ASMOSIA X). Proceedings of the Tenth International Conference of Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Rome 21-26 May 2012*, Roma 2015, 823-830.
- Vemi 1989: V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH Supplément 17, Athènes/Paris 1989.
- Zavvou – Themom 2009: E. Zavvou – A. Themom, Sparta from prehistoric to Early Christian times: Observations from the excavations of 1994-2005, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 105-122.

Εικ. 1. ΜΣ 10761. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο λακωνικής τεχνοτροπίας, μάρμαρο λευκόφαιο, λεπτόκοκκο, κρυσταλλικό λακωνικό, 2ος αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 2. ΣΓ 895. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο με ελεύθερη σύνθεση αντί ιωνικού κυματίου, μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, κρυσταλλικό, 5ος αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 3. ΜΣ 10677. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο με φυτικό διάκοσμο στο προσκεφάλαιο, μάρμαρο φαιο λακωνικό, 3ος αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

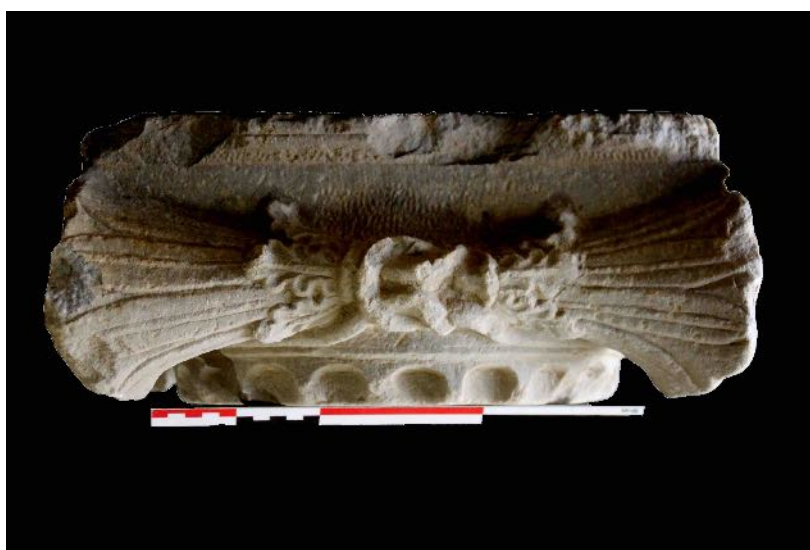

Εικ. 4. ΜΣ 9205. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο αττικής τεχνοτροπίας, μάρμαρο πεντελικό, 1ος αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 5. ΜΣ 10765. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο ιταλικής τεχνοτροπίας, μάρμαρο υπόλευκο, διαπερατό, συμπαγές, μέσα 2ου αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 6. ΜΣ 10818. Ιωνικό κιονόκρανο με κάλυκες και *ήράκλειον ἄμμα* ἀντί προσκεφαλαίων, μάρμαρο φαιό σκούρο, λακωνικό, β' μισό 2ου αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 7. ΣΓ 902. Σχηματικό ιωνικό κιονόκρανο, μάρμαρο λευκόφαιο, σκούρο, κρυσταλλικό, 5ος αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 8. Μουσείο Πύργου Πικουλάκη, χωρίς αρ. ευρ. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφύες επίθημα, αρχές 5ου αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 9. ΜΣ 9215. Ημίεργο κανονικό ιωνικό κιονόκρανο, μάρμαρο φαιό, λακωνικό, 5ος αι. μ.Χ. (λεπτομέρεια) (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 10. Λ 546. Κανονικό ιωνικό κιονόκρανο αττικής τεχνοτροπίας με υπογραφή εργαστηρίου (ΕΥΤΡ), μάρμαρο λευκόφαιο ανοιχτό, λεπτόκοκκο, κρυσταλλικό, αρχές 2ου αι. μ.Χ. (φωτ. Γ. Δουλφής, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας

ABSTRACT. The sanctuary of Apollo Korythos at Longa, on the western coast of Messenia, was excavated by Friderikos Versakis in 1915. Versakis investigated five buildings, which he identified as temples and dated from the Dark Ages to the Roman period. The cult of Apollo is usually thought to associate the god's warlike aspect with that of healing. This sanctuary's connection to Laconia is evident in the finds—bronzes, pottery, and, particularly, the mid-6th century BC large marble capital with close parallels to the Throne of Amyklai at Sparta. Recent investigations by the Ephorate of Antiquities of Messenia focused on Temple A, which was erected after the liberation of Messenia by Epameinondas.

Το ιστορικό της έρευνας

Το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου ή Κορύ(ν)θου είναι ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα ιερά της Μεσσηνίας¹. Από πολλούς δε ερευνητές θεωρείται παμεσσηνίο ιερό. Ήταν σε χρήση από τους γεωμετρικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους². Βρίσκεται στην παραλιακή ζώνη της νοτιοδυτικής Μεσσηνίας, μεταξύ δύο σημαντικών πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, της Ασίνης (σημερινή Κορώνη) και της αρχαίας Κορώνης (σημερινό Πεταλίδι)³.

Περίοπτη θέση στο ιερό, το οποίο ερευνήθηκε στις αρχές του περασμένου αιώνα από τον αρχαιολόγο Φρειδερίκο Βερσάκη, κατείχε ο μνημειακός αρχαϊκός Ναός Γ, διαστάσεων 15,3 × 8,04 μ.⁴. Ο ναός, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από πωρόλιθο, αργούς λίθους και πηλό, βρισκόταν στο νότιο άκρο του ιερού. Ήταν δωρικός περίπτερος, με έξι κίονες στις στενές πλευρές και δέκα έξι στις μακρές⁵. Είχε πρόναο, σηκό, άδυτο και οπισθόδομο και ο προσανατολισμός του ήταν Α-Δ. Η οικοδόμησή του ανάγεται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία η Μεσσηνία βρισκόταν υπό λακωνική κατοχή⁶. Ήταν σε χρήση έως και την κλασική περίοδο, ενώ στο τέλος της αρχαιότητας μετατράπηκε σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική.

Σε μικρό βάθος κάτω από τον Ναό Γ αποκαλύφθηκαν τα λίθινα θεμέλια ενός παλαιότερου επιμήκους κτηρίου, το οποίο ο Βερσάκης ονόμασε Δ και για το οποίο πίστευε ότι ήταν το παλαιότερο ναϊκό οικοδόμημα στο ιερό⁷. Το κτήριο είχε, όπως και ο Ναός Γ, προσανατολισμό Α-Δ, ενώ το τετράπλευρο επίμηκες σχήμα του παραπέμπει, κατά τον ανασκαφέα, στον παλαιότερο ναό του Πρινιά στην Κρήτη⁸. Μικρό χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής με περιάπτο, του 8ου αι. π.Χ., που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, πιστεύεται ότι προέρχεται από το Κτήριο Δ (εικ. 1).

¹ Η παλαιότητα της λατρείας στο συγκεκριμένο ιερό υποδηλώνεται και από την ύπαρξη ξόδανου (Παυσανίας 4.34.5-7).

² Sachs 2006, 153-158.

³ Στη σημερινή Κορώνη βρήκαν καταφύγιο τον 8ο αι. π.Χ. οι Ασίνιοι της Αργολίδας, έπειτα από την καταστροφή που υπέστη η πόλη τους από το Άργος. Τους εγκατέστησαν εκεί οι Σπαρτιάτες, οι οποίοι απέβλεπαν στη βοήθειά τους στον πόλεμο που διεξήγαγαν ενάντια στους Μεσσηνίους (Ηρόδοτος 8.73.2). Οι Δωριείς ή Δρύοπες Ασίνιοι παρέμειναν σύμμαχοι των Σπαρτιατών και η μεσσηνιακή Ασίνη ήταν περίοικος πόλη μέχρι τα τέλη του 7ου αι. (τέλος Β' Μεσσηνιακού Πολέμου). Μετά τη λακωνική κατάκτηση της Μεσσηνίας και σε όλη τη διάρκεια του 5ου και 4ου αι. η Ασίνη, όπως και η υπόλοιπη Μεσσηνία, αποτελούσε τμήμα της λακωνικής επικράτειας. Ωστόσο, μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας το 369 π.Χ. και την ίδρυση της αρχαίας Κορώνης (σημερινό Πεταλίδι) από τον Βοιωτό οικιστή Επιμηλίδη αρχίζει η παρακμή της Ασίνης. Πιθανότατα την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν και οι γειτονικές Κολωνίδες, πόλιχνη με την οποία ίσως συνδέεται το ιερό του Απόλλωνα Κορύθου (Παυσανίας 4.14.3, 4.27.8, 4.34.4-12. Roebuck 1941, 38-39).

⁴ Βερσάκης 1916, 74-81, εικ. 3, 7, 17.

⁵ Εκτός από το Βερσάκη τον ναό μελέτησε και ο Carl Weikert, ο οποίος τον ταύτισε με περίπτερο δωρικό ναό του β' μισού του 6ου αι. π.Χ. (Weikert 1929, 151-153). Για τον ναό πρβλ. επίσης Bookidis 1967, 399-403.

⁶ Η λακωνική επιρροή είναι άλλωστε εμφανής στην κατασκευή του, η οποία χαρακτηρίζεται από συνδυασμό δωρικών και ιωνικών στοιχείων.

⁷ Βερσάκης 1916, 81-83.

⁸ Robertson 1943, 56-57, εικ. 21.

Ανατολικά του Κτηρίου Δ βρέθηκε το πολυσύνθετο Κτήριο Ε, που ο Βερσάκης ταύτισε με ναϊκό οικοδόμημα, ενδεχομένως του 8ου αι. π.Χ.⁹. Είχε θεμέλια από αργούς λίθους και πηλό και αποτελούνταν από τρεις χώρους, τον προθάλαμο ή προστώο, με κίονες, και δύο διαμερίσματα. Ως προς το σχήμα ομοιάζει με το Τελεστήριο της Ελευσίνας, τον ναό της Αθηνάς στο Σούνιο και τον ναό του Απόλλωνα στη Γόρτυνα Κρήτης¹⁰.

Σε μικρή απόσταση βόρεια του αρχαϊκού Ναού Γ εντοπίστηκαν τα θεμέλια του Κτηρίου Β, το οποίο ο ανασκαφέας ταύτισε με τρίχωρο ναό, που στην πρώτη του φάση ήταν κατασκευασμένος με αργούς λίθους και πηλό, ενώ ο θριγκός του ήταν ξύλινος με πλήρη επένδυση¹¹. Το εσωτερικό του ήταν καλυμμένο με αρχαϊκές κεραμίδες, κάτω από τις οποίες εντοπίστηκε η πλειονότητα των ευρημάτων της ανασκαφής, τα περισσότερα εκ των οποίων αποτελούσαν αναθήματα στο ιερό και χρονολογούνται στους ύστερους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους¹². Νότια του Κτηρίου Β εντοπίστηκε ο περίβολος του ιερού, ο οποίος είχε είσοδο στην ανατολική πλευρά. Το μεγαλύτερο τμήμα του είχε καταστραφεί από μεταγενέστερα κτήρια, εντός των οποίων εντοπίστηκε παλαιότερο οικοδομικό υλικό¹³.

Δυτικά του μικρού τριμερούς Κτηρίου Β αποκαλύφθηκε ο Ναός Α, η ανέγερση του οποίου ανάγεται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, περίοδο κατά την οποία η Μεσσηνία είχε ήδη απελευθερωθεί από το λακωνικό ζυγό. Ο ναός, ο οποίος σώζει τον στυλοβάτη, ήταν απλός ιωνικός και είχε κατασκευαστεί από σκληρό ασβεστόλιθο¹⁴. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 11,32 × 7,52 μ. και τον ίδιο προσανατολισμό με τους Ναούς Β και Γ. Ήταν σε χρήση έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και στη συνέχεια μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό, εντός του οποίου εντοιχίστηκε αρχαίο υλικό προερχόμενο κυρίως από τον Ναό Γ¹⁵.

Από τον Ναό Α προέρχεται μαρμάρινη κεφαλή αγαματίου μικρού μεγέθους, αναθήματος στο ιερό, με μεγάλες και βαθιές οπές στην κορυφή για τη στερέωση μεταλλικού επιθήματος, πιθανότατα ενός αρκετά μεγάλου στεφανιού με φύλλωμα¹⁶. Η κεφαλή, η οποία με βάση τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά χρονολογείται στον ύστερο 4ο ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ίσως προέρχεται από αγαλμάτιο στεφανηφόρου Απόλλωνος ή από αγαλμάτιο γυναικείας μορφής στεφανωμένης με κάποιο εντυπωσιακό στεφάνι. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μία από τις Μούσες, συνοδούς του θεού. Από τον χώρο του ναού προέρχονται επίσης θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων, καθώς και χάλκινος αστράγαλος¹⁷.

Στο ιερό βρέθηκε μεγάλος αριθμός χάλκινων αναθημάτων της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου¹⁸, χέρια χάλκινων αγαλμάτων, αντιπροσωπευτικά δείγματα λακωνικής κεραμικής ή ντόπιας με λακωνικές και κορινθιακές επιδράσεις¹⁹, αρχιτεκτονικά μέλη, ελάχιστα θραύσματα γλυπτών και νομίσματα. Από τα ανωτέρω αναθήματα ιδιαίτερη αναφορά αξίζει σειρά χάλκινων αγαματιδίων του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ., από τα οποία ξεχωρίζει ειδώλιο αρχαϊκού κούρου λακωνικού εργαστηρίου (560-550 π.Χ.)²⁰, ειδώλιο οπλίτη του β' μισού του 6ου αι. π.Χ., το οποίο απηχεί λακωνικές και κορινθιακές επιδράσεις²¹, καθώς και αγαματίδια νέων που κάνουν σπονδές στον θεό (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.) και τα οποία απηχούν επιδράσεις πελοποννησιακών εργαστηρίων²².

Σημαντικό για την ταύτιση του ιερού και του ονόματος του θεού που λατρευόταν σε αυτό είναι ένα ενεπίγραφο μαρμάρινο πεσσόσχημο βάθρο σε σχήμα στήλης των αρχών του 5ου αι. π.Χ., που βρέθηκε

⁹ Βερσάκης 1916, 83-86, εικ. 7.

¹⁰ Gruben 2000, 239-252. Robertson 1943, 57.

¹¹ Βερσάκης 1916, 71-73, εικ. 2-4, 7.

¹² Πρόκειται κυρίως για χάλκινα αντικείμενα, όπως λαβές αγγείων, εξαρτήματα σκευών, αντικείμενα καλλωπισμού, ενεπίγραφες λαβές ακοντίων, αιχμές λόγχης, κωδωνίσκος, ψέλια, βελόνες, βόστρυχοι, ήλοι, σιδερένια ξίφη, μάχαιρες, αξίνες, χάλκινες βάσεις αγαματιδίων, αρχαϊκό πήλινο ειδώλιο, πήλινες αγνύθες, πήλινα αγγεία κλπ. (Βερσάκης 1916, 86-103).

¹³ Στον χώρο αυτό των κτισμάτων βρέθηκαν πώρινοι δωρικοί κίονες, θραύσμα πώρινου δωρικού κιονόκρανου, θραύσματα χάλκινων σκευών και άφθονη κεραμική (Βερσάκης 1916, 73-74).

¹⁴ Βερσάκης 1916, 68-71, εικ. 3, 4, 7.

¹⁵ Από το υλικό που είχε εντοπισθεί στην προσθήκη του Ναού Α προέρχεται πώρινο επιστύλιο και τρίγλυφα, καθώς και δωρικό μαρμάρινο κιονόκρανο από το πτερό του Ναού Γ (Βερσάκης 1916, 70, εικ. 10 α, β, γ και εικ. 11 παρένθ. πίν. 1, 2).

¹⁶ Βερσάκης 1916, 113, εικ. 60, παρένθ. πίν. 6. Γιαννοπούλου 2013, 75-85, εικ. 4-7.

¹⁷ Αστράγαλοι από γυαλί έχουν βρεθεί στο ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας στη θέση Παναγίτσα της αρχαίας Θουρίας (Αραπογιάννη 2017, 72, 76, εικ. 61). Οι αστράγαλοι ως αναθήματα νέων σε ιερά συνδέονται με τον κόσμο της νεότητας, των διαβατηρίων τελετών, την Αφροδίτη ή την Άρτεμη. Ίσως κάποιοι ήταν φυλαχτά ή προσφέρονταν στο πλαίσιο διαβατηρίων εθίμων (δηλ. τελετουργιών για τη μετάβαση από την παιδική στην εφηβική ηλικία), ενώ χρησιμοποιούνταν και στη μαντική (αστραγαλομαντεία), πρβλ. Amandry 1984, 348-377. Queyrel 1987, 207-212.

¹⁸ Βερσάκης 1916, 103-113. Εκτίθενται στη μόνιμη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

¹⁹ Βερσάκης 1916, 101-103.

²⁰ Βερσάκης 1916, 103-106, εικ. 52.1-3 (παρένθ. πίν. 4.).

²¹ Το ειδώλιο, το οποίο υποδηλώνει την πολεμική ιδιότητα του θεού Απόλλωνα, βρέθηκε από κάτοικο της περιοχής πριν την ανασκαφή Βερσάκη σε χώρο νότια του κτηρίου Γ (Βερσάκης 1916, 106-109, πίν. Α).

²² Βερσάκης 1916, 109-112, εικ. 53 (παρένθ. πίν. 5.), 54 (παρένθ. πίν. 6), 56. Για τα ανωτέρω αγαματίδια πρβλ. επίσης Herfort-Koch 1986, 104, 106-107.

εντοιχισμένο στον Ναό Α²³. Το κείμενο της επιγραφής αναφέρεται στον Απόλλωνα με το επίθετο Κόρυθος, το οποίο αποδίδει την πολεμική ιδιότητα του θεού²⁴. Εξίσου σημαντική για την ταύτιση του ιερού είναι η επιγραφή σε κίονα του 2ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε στον Ναό Α και αναφέρει τον θεό Απόλλωνα επίσης με το επίθετο Κόρυθος²⁵. Το επίθετο του θεού Κόρυθος ή Κόριθος, αντί του παραδεδομένου Κόρυθος, απαντά σε μικρή μαρμάρινη βάση αγάλματος του 2ου-1ου αι. π.Χ. με την επιγραφή *Σωτηρίδας Έραστου Αθ[η]ναῖος εὐχὴν Κορίθω*²⁶. Σημειώνεται επίσης ότι το όνομα Κόρυθος συνδέεται με ήρωες της ελληνικής μυθολογίας, όπως του Πάρη και της Ελένης²⁷, και ως εκ τούτου δεν αποκλείεται να λατρευόταν αρχικά στον χώρο του ιερού θεότητα με αυτό το όνομα, η λατρεία της οποίας συγχωνεύτηκε αργότερα με αυτή του Απόλλωνα²⁸.

Μετά την ανασκαφή του Βερσάκη το ιερό επιχώθηκε, καθώς μεγάλο τμήμα του (οι Ναοί Γ, Δ, Ε) συνέπιπτε με τα όρια της Οικίας Δρακόπουλου, ενώ τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου φυλάσσονται μέχρι σήμερα, και μόνο τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη παρέμειναν στον χώρο (εικ. 2).

Νεότερη έρευνα

Το καλοκαίρι του 1998, ογδόντα τρία χρόνια μετά την ανασκαφή του Βερσάκη, η Αρχαιολογική Υπηρεσία διενήργησε, με τη συμμετοχή της γράφουσας, δοκιμαστικές διερευνητικές τομές δυτικά του ιερού. Οι τομές πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο αιτήματος της οικογένειας Δρακόπουλου για ανέγερση οικοδομής στον ευρύτερο χώρο της ιδιοκτησίας της. Κατά τη διάρκεια των διερευνητικών τομών εντοπίστηκαν, σε βάθος περίπου 0,50-0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχοι από ανισομεγέθεις αργούς λίθους, που ενδεχομένως προέρχονται από μεταγενέστερα βοηθητικά κτίσματα του ιερού (εικ. 3)²⁹. Η κεραμική από τον χώρο των τομών χρονολογείται κυρίως στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Πήλινοι πεσσίσκοι υπόκαυστων και *tegulae mammatae* που βρέθηκαν βορειοδυτικά του Ναού Α μαρτυρούν την ύπαρξη ρωμαϊκού βαλανείου στον χώρο του ιερού.

Παράλληλα με τις διενεργηθείσες τομές, καθαρίστηκε ο Ναός Α και ερευνήθηκε η βορειοδυτική πλευρά του, η οποία δεν είχε ανασκαφεί το 1915 λόγω της παρουσίας στη θέση αυτή οικίσκου. Κατά τον καθαρισμό, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 2011 με την εποπτεία της γράφουσας, εντοπίστηκαν στον σηκό του ναού λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ στη ΒΔ πλευρά του βρέθηκε λίθινο λατρευτικό βάθρο και απότμημα χεριού από μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα (εικ. 4-7)³⁰. Στη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού βρέθηκε κεραμοσκεπής ακτέριστη παιδική ταφή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων³¹. Μετά το πέρας της ανασκαφής έγινε τοπογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση του ναού (σχ. 1)³².

Συζήτηση

Το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου, που, όπως διαφαίνεται από τα αφιερώματα, ήκμασε κατά τους ύστερους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους, ήταν ένα ιερό περιοίκων ή ένα ιερό που συνδεόταν άμεσα με πολίτες της Σπάρτης, τουλάχιστον την περίοδο που η Μεσσηνία βρισκόταν υπό λακωνικό έλεγχο. Οι λακωνικές επιρροές είναι, άλλωστε, εμφανείς στην ανευρεθείσα κεραμική και ιδιαίτερα στους αρυβάλλους του 6ου αι. π.Χ., οι οποίοι προέρχονται από λακωνικό εργαστήριο³³. Σε λακωνικό εργαστήριο ανήκουν επίσης ορισμένα από τα χάλκινα αναθηματικά αγαλματίδια, καθώς και ο χάλκινος κωδωνίσκος με πόδια, τύπος που απαντά μόνο στη

²³ Βερσάκης 1916, 115-116, εικ. 63 (παρένθ. πίν. 7). Jeffery 1990, 204, αρ. 2.

²⁴ Το κείμενο της επιγραφής, σύμφωνα με τη Μ. Διακουμάκου, που τη μελέτησε εκ νέου, αναφέρεται στον Απόλλωνα με το επίθετο Κόριθνος, καθώς και στη συλλατρεία του θεού με τον Ενυάλιο, κατεχοχίην πολεμική θεότητα, που κυρίως ταυτίζεται με το θεό Άρη (Διακουμάκου 2008, 311-315).

²⁵ Βερσάκης 1916, 117, εικ. 1, παρένθ. πίν. 7. SEG II 994, 995.

²⁶ SEG II, 994. Valmin 1928-1929, 146, αρ. 18c, εικ. 11. Γενικά, το επίθετο του θεού παρουσιάζει ποικιλομορφία στις επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό, καθώς σε αυτές αναφέρονται τα επίθετα Κόριθος, Κόρυθος, Κόριθνος και Κόρυθος.

²⁷ Κόρυθος ονομαζόταν ο γιος του Πάρη και της νύμφης Οινώης, τον οποίο σκότωσε ο πατέρας του επειδή σύναψε ερωτική σχέση με την Ελένη (Παρθένιος 4.34).

²⁸ Weicker 1922, 1466-1467.

²⁹ Σημειώνεται ότι η οικογένεια Δρακόπουλου δεν επέτρεψε τη διενέργεια τομών στην περιοχή όπου ο Βερσάκης είχε ερευνήσει τα επονομαζόμενα Ναϊκά Κτήρια Γ, Δ και Ε.

³⁰ Πρόκειται για τα αρχιτεκτονικά μέλη που είχε αφήσει στη θέση τους ο Βερσάκης. Ανάμεσά τους ήταν και το ενεπίγραφο πεσσοσχίμο βάθρο.

³¹ Σύμφωνα με τον Βερσάκη, υστερορωμαϊκοί και παλαιοχριστιανικοί συλημένοι τάφοι βρέθηκαν βόρεια του Ναού Α, στο βόρειο άκρο του ιερού.

³² Η αποτύπωση του Ναού Α έγινε από τον τοπογράφο Β. Πάνου και τη σχεδιάστρια της Υπηρεσίας Β. Ανδριανοπούλου.

³³ Βερσάκης 1916, 101-102, παρένθ. πίν. 3, εικ. 51. Stibbe 2002, 19-40.

Σπάρτη³⁴. Επίσης, το γεγονός ότι όλες οι αρχαϊκές επιγραφές από το ιερό είναι γραμμένες σε λακωνικό αλφάβητο και σε λακωνική διάλεκτο υποδηλώνει περαιτέρω την άμεση σχέση του με τη Λακωνία, τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο.

Η σχέση αυτή είναι εμφανής στην κατασκευή του αρχαϊκού Ναού Γ και ιδιαίτερα στο μεγάλο μαρμάρινο αναθηματικό κιονόκρανο των μέσων του 6ου αι. π.Χ., που προέρχεται από το πτερό του και βρέθηκε εντοιχισμένο στον Ναό Α (εικ. 8)³⁵. Το κιονόκρανο φέρει στο άνω μέρος του άβακα και στο υποτραχήλιο κόσμημα από σχηματοποιημένα φύλλα, όμοιο με αυτό που επιστέφει τα κιονόκρανα και τη στέψη του γείσου στον θρόνο του Απόλλωνα στις Αμύκλες της Σπάρτης³⁶. Επιπρόσθετα, ο πολεμικός χαρακτήρας του θεού, όπως υποδηλώνουν ορισμένα χάλκινα αναθήματα (ειδώλια οπλιτών, αιχμές δοράτων, ενεπίγραφα τμήματα σαυρωτήρων με αφιέρωση στο θεό) και το επίθετο «κόρυθος», που κατά τον Βερσάκη, παράγεται από τη λέξη «κόρυς-κόρυθος», δηλαδή περικεφαλαία, είναι αντίστοιχος με εκείνον του Αμυκλαίου Απόλλωνα στη Λακωνία³⁷.

Σημειώνεται ότι η λατρεία του Απόλλωνα με την πολεμική του ιδιότητα απαντά σχετικά σπάνια στην αρχαιότητα. Σε πολεμική θεότητα, πιθανόν του Απόλλωνα, ήταν αφιερωμένος ο υστεροαρχαϊκός ναός (6ος-αρχές 5ου αι. π.Χ.) στη θέση Πετρούλα, 7 χλμ. βόρεια της Άνω Μέλπειας, στην ορεινή Μεσσηνία³⁸. Στην άποψη αυτή συνηγορούν ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων όπλων, αιχμών δοράτων και εγχειριδίων, αφιερώματα στο ναό, καθώς και χάλκινο αγαλματίδιο γυμνού ανδρός που κρατούσε δόρυ, πιθανότατα πολεμιστή. Στην πολεμική ιδιότητα του θεού Απόλλωνα ήταν αφιερωμένος επίσης ο αρχαϊκός ναός στην αρχαία Μητρόπολη Καρδίτσας, όπως φαίνεται από το χάλκινο λατρευτικό άγαλμα Απόλλωνα στον τύπο του οπλίτη, που βρέθηκε στο ναό³⁹.

Σύμφωνα με τον Πausανία⁴⁰, ο θεός Απόλλωνας λατρευόταν στη Λογγά και ως ιατρός θεραπευτής ασθενειών, ενώ το ιερό χρησιμοποιούνταν ως θεραπευτήριο τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως μαρτυρά η αναθηματική επιγραφή του 2ου-4ου αι. μ.Χ. (εικ. 9)⁴¹. Στην εν λόγω επιγραφή γίνεται αναφορά στην ανέγερση τρικλινίου για τις ανάγκες λειτουργίας του ιερού του Απόλλωνος Κορύθου. Η αναφορά του Πausανία ότι ο θεός Απόλλων ήταν θεός θεραπευτής, σε συνδυασμό με την κατασκευή του τρικλινίου (αίθουσα με τρεις κλίνες κατά μήκος των τριών πλευρών) για θρησκευτικές συνεστιάσεις, ενδεχομένως υποδηλώνει ότι κατά την Ύστερη Αρχαιότητα ο Απόλλων λατρευόταν στο ιερό και με την ιδιότητα του θεραπευτή. Σημειώνεται ότι την περίοδο αυτή είναι διαδεδομένη η λατρεία των θεραπευτών θεών. Αντίθετα, στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο, περίοδο ακμής του ιερού, η πολεμική ιδιότητα του θεού τονίζεται ιδιαίτερα, όπως δείχνουν τα πολεμικά αναθήματα.

Κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο το ιερό φαίνεται να συνδέεται με τις γειτονικές Κολωνίδες⁴², πολίχνη που πιθανότατα ιδρύθηκε το 365 μ.Χ., δηλαδή την ίδια περίπου εποχή με την αρχαία Κορώνη (σημερινό Πεταλίδι). Σημειώνεται ότι η ακριβής θέση των Κολωνίδων δεν έχει εντοπισθεί⁴³. Τα σημερινά Βουνάρια (ή Νέα Κορώνη), που βρίσκονται σε απόσταση μόλις δύο χιλιομέτρων από το ιερό, σε λοφίσκους δίπλα στη θάλασσα, δύναται να ταυτιστούν με τις αρχαίες Κολωνίδες. Ωστόσο, δεν αποκλείεται αυτές να βρίσκονταν στον ψηλό λόφο του Καφειριού, μιας θέσης κοντά στη σημερινή Λογγά, με φυσική οχύρωση, εποπτεία της πεδιάδας του Αγίου Ανδρέα αλλά και πρόσβαση σε νερό. Η αναφορά, άλλωστε, του Πausανία ότι οι Κολωνίδες βρίσκονταν σε ψηλό σημείο συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης⁴⁴.

Στον λόφο αυτό, ο οποίος απέχει περίπου 3 χλμ. από τη θάλασσα, διενεργήθηκαν σύντομες δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στα μέσα του περασμένου αιώνα από τους αρχαιολόγους Νικόλαο Γιαλούρη και William McDonald⁴⁵. Η έρευνα των τομών έδειξε ότι η θέση έχει υποστεί σημαντική διάβρωση με το πέρασμα των χρόνων. Επιβεβαιώθηκε, ωστόσο, ότι ο λόφος κατοικούνταν από τους προϊστορικούς έως και τους γεωμετρικούς χρόνους. Σημειώνεται ότι η μελέτη της γεωμετρικής κεραμικής που συλλέχθηκε από τις

³⁴ Villing 2002, 247-248.

³⁵ Βερσάκης 1916, 80-81, εικ 11 (παρένθ. πίν. 2).

³⁶ Βερσάκης 1912, 188, εικ. 17-21. Ο βωμός του Απόλλωνα στις Αμύκλες, ο οποίος κατασκευάστηκε στα 560-550 π.Χ. από το Βαθυκλή της Μαγνησίας στη Μ. Ασία, συνδυάζει επίσης δωρικά με ιωνικά στοιχεία (Faustoferrri 1993, 159-166. Delivorrias 2009, 133-135).

³⁷ Πausανίας 3.19.1-5.

³⁸ Αραπογιάννη 2010, 257. Αραπογιάννη 2014, 7.

³⁹ Ιντζεσίλογλου 1994, 333. Intzsiloglou 2002, 109-116. Ο ναός, ο οποίος χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., ήταν δωρικός εκατόμπεδος περίπτερος, με εσωτερική κιονοστοιχία, 31 × 13,75 μ. Είχε πέντε κίονες στις στενές πλευρές και έντεκα στις μακρές, κατασκευασμένους από ντόπιο ψαμμόλιθο, όπως και τα υπόλοιπα λίθινα στοιχεία του. Βρέθηκε καταπλακωμένος από τη στέγη του, που κατέρρευσε από φωτιά στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

⁴⁰ Πausανίας 4.34.5-7.

⁴¹ SEG II 995. Valmin 1928-1929, 146-147, αρ. 19.

⁴² Η ονομασία «Κολωνίδες» (σε πληθυντικό αριθμό) πιθανόν υποδηλώνει ότι η πόλη ήταν διασκορπισμένη σε περισσότερες αγροτικές κοινότητες.

⁴³ Την εποχή αυτή οι Μεσσήνιοι και ο Θηβαίος Επαμεινώνδας ιδρύουν πολιέματα σε οχυρές θέσεις με σκοπό την αποδυνάμωση της Ασίνης και της Μεθώνης, πόλεις με φιλοσπαρτιατικό παρελθόν (Lazenby – Hope Simpson 1972, 89).

⁴⁴ Πausανίας 4.34.8.

⁴⁵ Coulson 1986, 38-48.

διανοιχθείσες τομές υποδηλώνει στενές επαφές με τη Λακωνία και κυρίως με τις Αμύκλες⁴⁶. Παρόλο που η έρευνα των εν λόγω τομών δεν απέδωσε πολλά αρχαιολογικά στοιχεία για την κατοίκηση του λόφου κατά τους ιστορικούς χρόνους, η παρουσία του ιερού του Απόλλωνος στην περιοχή επιβεβαιώνει ότι ο λόφος του Καφειριού θα πρέπει να κατοικήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Από την έρευνα έγινε επίσης φανερό ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους είχε αναπτυχθεί στις ανατολικές πλαγιές του ανωτέρω λόφου μια ρωμαϊκή πόλη, η οποία θα πρέπει να συνδεόταν με τη λειτουργία του ιερού.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων στο ιερό του Απόλλωνα Κορύθου δεν απέδωσαν σπουδαία ευρήματα. Έδειξαν, ωστόσο, ότι η κύρια λειτουργία του είχε επικεντρωθεί στη νοτιοανατολική πλευρά του αγρού Δρακόπουλου, θέση την οποία ερεύνησε ο Βερσάκης. Η νεότερη έρευνα έδειξε επίσης ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο υπήρχε σημαντική δραστηριότητα στον εν λόγω χώρο, δραστηριότητα που συνεχίστηκε κατά τους επόμενους χριστιανικούς χρόνους, καθώς οι Ναοί Α και Γ μετατράπηκαν σε εκκλησίες. Σημειώνεται δε ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο στην περιοχή του ιερού ανεγέρθηκε αρχικά ο ναός του Αγίου Ανδρέα (6ος-7ος αι. μ.Χ.) και στη συνέχεια ο ναός των Αγίων Θεοδώρων (10ος-11ος αι. μ.Χ.), οι οποίοι είναι σε χρήση μέχρι σήμερα. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι μεγάλο μέρος της ανατολικής πλευράς του αγρού Δρακόπουλου, η οποία στην αρχαιότητα αποτελούσε υπώρεια λοφοσειράς, έχει παρασρθεί μαζί με τμήμα του ιερού από τα ορμητικά νερά της βροχής, τα οποία αναζητούσαν διέξοδο προς τη θάλασσα. Η περαιτέρω έρευνα στη βόρεια και νότια πλευρά του εν λόγω αγρού ενδεχομένως να μας δώσει σημαντικά στοιχεία για την έκταση του ιερού, για τον ακριβή χρόνο έναρξης λειτουργίας του, καθώς και για τη μεταγενέστερη χρήση του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry 1984: P. Amandry, Os et coquilles, στο: *L' Antre Corycien II*, BCH Supplément IX, Athènes/Paris 1984, 347-380.
- Αραπογιάννη 2010: Ε. Αραπογιάννη, Ανασκαφή στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας, *ΑΕ* 149 (2010), 249-258.
- Αραπογιάννη 2014: Ε. Αραπογιάννη, Άγνωστα ιερά της Μεσσηνίας πριν την ίδρυση της αρχαίας Μεσσηνίας, στο: Π. Γ. Θέμελης – Μ. Σπαθή – Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου «Ιερά και λατρείες της Μεσσηνίας από τα αρχαία στα Βυζαντινά χρόνια»*, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014, Αθήνα 2017, 1-28.
- Αραπογιάννη 2017: Ε. Αραπογιάννη, *Αρχαία Θουρία. Το Ασκληπιείο*. Αθήνα 2017.
- Βερσάκης 1912: Φρ. Βερσάκης, Ο θρόνος του Αμυκλαίου Απόλλωνος, *ΑΕ* 3-4 (1912), 183-192.
- Βερσάκης 1916: Φρ. Βερσάκης, Το ιερόν του Κορύθου Απόλλωνος, *ΑΔ* 2 (1916), 65-118.
- Bookidis 1967: N. Bookidis, *A Study of the Use and Geographical Distribution of Architectural Sculpture in the Archaic Period (Greece, East Greece and Magna Graecia)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bryn Mawr 1967.
- Coulson 1986: W. D. E. Coulson, *The Dark Age Pottery of Messenia*, Studies in Mediterranean Archaeology 43, Göteborg 1986.
- Γιαννοπούλου 2013: Μ. Γιαννοπούλου, Μαρμάρινη κεφαλή από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας: Χρονολόγηση και Ερμηνευτική Προσέγγιση, στο: Ε. Π. Σιουμπάρα – Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, 75-88.
- Delivorrias 2009: A. Delivorrias, The Throne of Apollo at the Amyklaion: Old proposals, new perspectives, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 133-135.
- Διακουμάκου 2009: Μ. Διακουμάκου, Αναθηματική επιγραφή Απόλλωνος Κορύθου, *Ήρος*, 17-21 (2004-2009), 311-315.
- Faustoferri, 1993: A. Faustoferri, The throne of Apollo at Amyklai. Its significance and chronology, στο: O. Palagia – W. D. E. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*, Oxford 1993, 159-166.
- Gruben 2000: G. Gruben, *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων* [μτφρ. Δήμητρα Ακτσελή], Αθήνα 2000.
- Herfort-Koch 1986: M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*. Boreas Beiheft 4, Münster 1986.
- Ιντζεσιλογλου 1994: Μ. Ιντζεσιλογλου, Μοσχάτο. Θέση Λιανοκόκκαλα (ναός του Απόλλωνα), *ΑΔ* 49 (1994), Β'1, 331-333.
- Intzsiloglou 2002: B. G. Intzsiloglou, The Archaic temple of Apollo at Metropolis (Thessaly), στο: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Studies in Classical Archaeology I, BAR International Series 1031, Oxford 2002, 109-115.

⁴⁶ McDonald – Coulson 1983, 320, 327.

- Jeffery 1990: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*, revised ed. with a supplement by A. N. Johnston, Oxford 1990.
- Lazenby – Hope Simpson 1972: J. F. Lazenby – R. Hope Simson, *Greco-Roman Times: Literary Tradition and Topographical Commentary*, στο: W. A. McDonald – G. R. Rapp, Jr (επιμ.), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972, 81-99.
- McDonald – Coulson 1983: W. A. McDonald – W. D. E. Coulson, *The Dark Age at Nichoria. A perspective*, στο: W. A. McDonald – W. D. E. Coulson – J. Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in the southwest Greece, vol. III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, 316-329.
- Queyrel 1987: F. Queyrel, *Le motif des quatre osselets figurés sur des jas d’ ancre antiques*, *Archaeonautica* 7 (1987) 207-212.
- Robertson 1943: D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1943².
- Roebuck 1941: C. A. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago 1941.
- Sachs 2006: G. Sachs, *Die Siedlungsgeschichte der Messenien*, Hamburg 2006.
- Stibbe 2000: C. M. Stibbe, *Laconian Oil Flasks and Other Closed Shapes. Laconian Black-Glazed Pottery*, Part 3, Amsterdam 2000.
- Valmin 1928-1929: N. Valmin, *Inscriptions de la Messénie*, *BSRLL* 1928-1929, 108-155.
- Valmin 1930: N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.
- Villing 2002: A. Villing, *For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and Classical Greek bells at Sparta and beyond*, *ABSA* 27 (2002), 223-295.
- Weicker 1922: G. Weicker, *Korythos*, στο: *Pauly’s Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XI.2, Munchen 1922, 1466-14677.
- Weickert 1929: C. Weickert, *Typen der archaischen Architectur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg 1929.

Σχ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση του Ναού Α (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

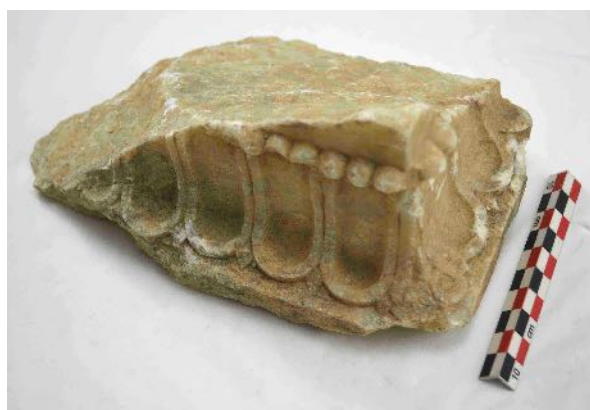
Εικ. 1. Χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ)

Εικ. 2. Λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από τον Ναό Γ (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Οικοδομικά κατάλοιπα νοτιοδυτικά του Ναού Α (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Ναός Α. Τμήμα μαρμάρινου γείσου (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Ναός Α. Απότμημα μαρμάρινου χεριού (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

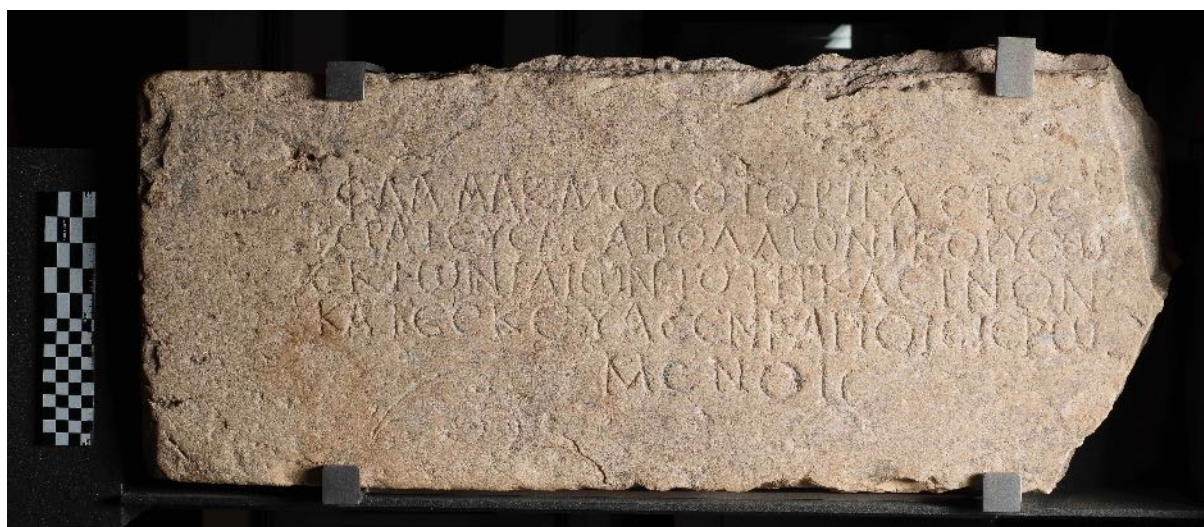
Εικ. 6. Ναός Α. Λατρευτικό βάθρο (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Γενική άποψη του Ναού Α (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Μαρμάρινο κιονόκρανο από τον Ναό Γ (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Αναθηματική επιγραφή από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Αρχαίο Γυμνάσιο Ολυμπίας. Νέες ανασκαφικές έρευνες

ABSTRACT. During the Hellenistic period, a monumental complex intended for the preparation of the athletes was erected northwest of the Altis and east of the Kladeos River at Olympia. The complex is composed of two buildings, each with a wide central courtyard surrounded by porticos, the palaestra and the gymnasium. The gymnasium is only partially preserved since its west wing was washed away by the Kladeos River. The south portico, the propylon, and the south part of the east portico were excavated and studied by the German Archaeological Institute, whereas its north section has been detected in trial trenches but not yet investigated. This paper is a preliminary presentation of the results of the excavations carried out in the gymnasium by the Ephorate of Antiquities of Ilia (Elis) in 2013-2015. The excavations uncovered a 50 m. long section of the monument's east portico and a large part of its central courtyard, as well as an area, approximately 328 m², east of the building, where a Late Roman building was identified.

Θέμα του παρόντος άρθρου είναι η προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας που διενεργήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας στον χώρο του αρχαίου Γυμνασίου Ολυμπίας κατά τα έτη 2013-2015, στο πλαίσιο της ενταγμένης στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» του ΕΣΠΑ 2007-2013 Πράξης «Αποκάλυψη και Ανάδειξη Γυμνασίου – Χωροθέτηση νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας», η οποία έφερε στο φως και ανέδειξε σημαντικό τμήμα του μερικώς ανασκαμμένου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο μνημείου.

Το κτίριο

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, στην επίπεδη περιοχή βορειοδυτικά της Ιεράς Άλτεως και ανατολικά της κοίτης του ποταμού Κλαδέου, οικοδομείται μνημειώδες κτιριακό συγκρότημα αποτελούμενο από δύο οικοδομήματα με κεντρικούς υπαίθριους χώρους περιβαλλόμενους από στοές, τα οποία προορίζονταν για την προετοιμασία των αθλητών (σχ. 1). Αρχικά, κατά τον 3ο αι. π.Χ., κτίζεται η Παλαίστρα για να φιλοξενήσει τις προπονήσεις της πάλης, της πυγμής και του άλματος και αργότερα, στη συνέχεια της προς βορρά και στο πλαίσιο του ίδιου οικοδομικού προγράμματος, το Γυμνάσιο, για τις προπονήσεις του δρόμου και των ρίψεων¹ (σχ. 1-2).

Το Γυμνάσιο διαμορφώνεται ως ένα επίμηκες οικοδόμημα, που αναπτύσσεται στον άξονα Βορρά-Νότου και αποτελείται από τέσσερις στοές, οι οποίες περιβάλλουν κεντρικό και ευρύ υπαίθριο-αύλειο χώρο (σχ. 2). Τα επιμέρους τμήματα του κτιρίου οικοδομούνται σταδιακά², ενώ η ακριβής χρονολόγησή τους παραμένει εν μέρει ασαφής και υπό αμφισβήτηση. Το τελικό κτίριο, με μήκος 220 και πλάτος 120 μ., έχει διαστάσεις ανάλογες του Σταδίου της Ολυμπίας και καλύπτει μια επιφάνεια που υπερβαίνει τα 26 στρέμματα.

Αρχικά, κατά τον ύστερο 3ο ή στον πρώιμο 2ο αι. π.Χ., οικοδομείται η νότια στοά του κτιρίου³, μονόκλιτη και με την ανοικτή πλευρά της στραμμένη βόρεια προς τον κεντρικό αύλειο χώρο (σχ. 2). Η στοά αναπτύσσεται παράλληλα και σε απόλυτη γειτονία με τη βόρεια στοά της Παλαίστρας, έχοντας ουσιαστικά κοινό πίσω τοίχο με αυτήν, ενώ διαμορφώνεται και άνοιγμα που τις συνδέει⁴. Η κιονοστοιχία της είναι πιθανώς ιωνική⁵.

¹ Του ακοντισμού και της δισκοβολίας.

² Με ομοειδές υλικό και στέγη με πλήρη κεράμωση.

³ Graef 1892. Kunze – Schleif 1941, 68-70. Mallwitz 1972, 284-289. Coulton 1976, 102.4 και 268. Η στοά κτίζεται μετά τις τελευταίες μετατροπές στην Παλαίστρα κατά τον 3ο αι. π.Χ. και πριν από την ανατολική στοά του Γυμνασίου, επί παλαιότερων απλών κτισμάτων, τα οποία κατέστρεψε με την κατασκευή της.

⁴ Το μήκος της έφθανε αρχικά μόνον ως το ύψος του δυτικού τοίχου της Παλαίστρας, σύντομα όμως επεκτάθηκε προς τα δυτικά, φτάνοντας το μήκος των 120 μ. Το βάθος της είναι 5,23 μ., ενώ το διάστημα μεταξύ των κίωνων της 2,24 μ.

⁵ Η στοά υποστηρίζεται πλέον ότι είχε ιωνική κιονοστοιχία (Mallwitz 1972, 285, εκ. 236), παρότι σύμφωνα με την αρχική δημοσίευση η κιονοστοιχία αυτή ήταν δωρική (Graef 1892, 127). Οι κίονες έχουν διάμετρο 0,40-0,50 μ. (Coulton 1976, 268).

Ανακατασκευάζεται, ενδεχομένως επί Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.), οπότε και αντικαθίσταται η ανωδομή του πίσω τοίχου της με αργούς λίθους και *spolia*. Από το οικοδόμημα σώζεται σήμερα η θεμελίωση, μέρος του στυλοβάτη και του πίσω τοίχου, εκτός από το δυτικό άκρο του⁶, κάποιιοι σπόνδυλοι κίωνων και ένα κιονόκρανο⁷.

Την οικοδόμηση της νότιας στοάς θα ακολουθήσει αυτή της ανατολικής⁸, η οποία χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.⁹ (σχ. 2). Η στοά, δίκλιτη και με την ανοιχτή πλευρά της στραμμένη δυτικά προς τον κεντρικό αύλειο χώρο, έχει μήκος 212,05 και βάθος 11,50 μ. Αποτελείται από τον εξωτερικό τοίχο και διπλή δωρική κιονοστοιχία. Ο τοίχος, ο οποίος στρέφεται στα δύο άκρα του κλείνοντας την πρόσοψη της στοάς σε διάστημα δύο κίωνων σε κάθε πλευρά, κατασκευάζεται με ορθοστάτες από πωρόλιθο σε τρεις δόμους και πλινθόκτιστη, αρχικά, ανωδομή, ενώ φέρει στην εξωτερική του πλευρά κατά διαστήματα, κτιστές αντηρίδες¹⁰. Οι κιονοστοιχίες αποτελούνται από 60 κίονες προς την πλευρά του υπαίθριου χώρου και 66 εσωτερικά, οι οποίοι πατούν σε μεμονωμένες βάσεις και χωρίζουν τη στοά κατά μήκος σε δύο μέρη. Το εξαιρετικά μεγάλο διάστημα μεταξύ των κίωνων (3,14 μ.)¹¹ υποδεικνύει την ύπαρξη ξύλινου θριγκού, στοιχείο που αποτελεί αρχαϊκή επιβίωση. Το δάπεδο της στοάς κατασκευάζεται ψηλότερα από το επίπεδο της αυλής και ορίζεται από στενή σειρά λίθων στο ύψος της εξωτερικής κιονοστοιχίας¹².

Η στοά φιλοξενούσε τον *ξυστό*, τον στεγασμένο στίβο όπου προπονούνταν οι δρομείς όταν οι καιρικές συνθήκες ήταν ακατάλληλες για άθληση στην ύπαιθρο¹³. Ο πλαιϊνός, παράλληλος του *ξυστού*, υπαίθριος διάδρομος ήταν η *παραδρομής*. Κατά μήκος του στυλοβάτη της εξωτερικής κιονοστοιχίας διαμορφώνεται επιμελημένος πώρινος αυλακας απορροής των υδάτων. Οι κίονες σταδιακά αντικαθίστανται ή υπόκεινται σε επιδιορθώσεις με μέλη από άλλα κτίρια του ιερού¹⁴. Πιθανώς τον 3ο αι. μ.Χ. αντικαθίσταται και η πλινθινή ανωδομή του εξωτερικού τοίχου από ανάμεικτη τοιχοποιία πλίνθων, λίθων και μεμονωμένων μελών σε β' χρήση. Από τη στοά σώζεται η θεμελίωση, το κατώτερο πώρινο τμήμα των τοίχων με μικρά τμήματα της ύστερης ανωδομής, ο στυλοβάτης με τον πώρινο αγωγό, καθώς και ραβδωτοί και αρράβδωτοι σπόνδυλοι κίωνων και κιονόκρανα. Οι έως το 2013 ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως το νοτιότερο τμήμα της στοάς (σχ. 3) και εντόπισαν, χωρίς να διερευνηθεί, το βόρειο πέρας της, ανάντι του επαρχιακού δρόμου Ολυμπίας-Λιναριάς, που διασχίζει τον αρχαιολογικό χώρο (σχ. 1).

Στα τέλη του 2ου¹⁵ ή και στον 1ο αι. π.Χ.¹⁶ στη νοτιοανατολική γωνία του οικοδομήματος και αντίκρου στην παρά το Πρυτανείο είσοδο της Ιεράς Άλτεως, διαμορφώνεται επιβλητικό αμφιπρόστυλο κορινθιακό πρόπυλο (σχ. 2)¹⁷. Στο βαθμιδωτό κρηπίδωμά του¹⁸ εδράζονται δεκαοκτώ συνολικά κορινθιακοί κίονες¹⁹. Ο θριγκός είναι λαμπρά διακοσμημένος με ανάγλυφα βουκράνια και ρόδακες²⁰, ενώ στην οροφή φέρει λίθινα φατνώματα²¹.

⁶ Το οποίο παρέσυραν πιθανώς οι πλημμύρες του ποταμού Κλαδέου του 4ου αι. μ.Χ. Η κοίτη του ποταμού μετατοπίστηκε με την πάροδο των αιώνων προς τα ανατολικά, ώστε να διατρέχει σήμερα τον χώρο στο μέσον του Γυμνασίου (βλ. σχ. 1).

⁷ Χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική εποχή (Mallwitz 1972, 285-286, εικ. 236). Κανένα τμήμα κίονα δεν βρέθηκε στη θέση του. Άλλα αποκαλύφθηκαν δίπλα στη στοά και άλλα σε κοντινή απόσταση από αυτή. Ως εκ τούτου, δεν γνωρίζουμε αν οι κίονες κατεδαφίστηκαν ή κατέρρευσαν τυχαία μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου.

⁸ Graef 1892. Kunze – Schleif 1941. Mallwitz 1972, 284-285. Coulton 1976, 12, 76, 81.6, 112.1, 141-144 και 268. Παπαχατζής 1979, 380, υποσημ.1.

⁹ Σύμφωνα με την τεχνολογία και την τεχνική της (Coulton 1976, 268).

¹⁰ Πλάτους 0,97 και μήκους 0,49 μ., που επαναλαμβάνονται ανά 9,25 μ. Με δεδομένο ότι δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια ιδιαίτερη ώθηση για να εξουδετερωθεί ούτε μπορούν αυτές οι αντηρίδες να ερμηνευθούν ως ενισχύσεις του φορτίου των δοκών της στέγης, καθώς δεν ακολουθούν τα διαστήματα της εσωτερικής κιονοστοιχίας, προφανώς κρίθηκαν απαραίτητες για να ενισχύσουν τη μάλλον εύκαμπτη ύλη της πλινθίνης ανωδομής του εξωτερικού τοίχου, όπως συμβαίνει στη Μέση Στοά του Θέρμου και στη Στοά της Κασσώπης (Coulton 1976, 141-142). Την ενίσχυση του τοίχου με αντηρίδες επέβαλε ίσως και το ασυνήθιστα μεγάλο μήκος της στοάς (Mallwitz 1972, 285).

¹¹ Πρόκειται για τη μόνη ύστερη στοά με το ίδιο μεταξόνιο εσωτερικά και εξωτερικά (Coulton 1976, 76), ενώ είναι η πιο αραιόστυλη στοά της Ολυμπίας (Mallwitz 1972, 285).

¹² Σύμφωνα με τον Graef (1892, 128) στο δάπεδο της στοάς υπήρχε πιθανώς, παρά τον τρίτο κίονα από νότια και από βόρεια, λίθινος βατήρας με δύο παράλληλες αυλακώσεις με απόσταση μεταξύ τους ίση με το μήκος του ολυμπιακού σταδίου (192,27 μ.). Όμοια διαμόρφωση απαντά στον λίθινο βατήρα της αφετηρίας και του τέρματος του Σταδίου.

¹³ Όπως και στα Γυμνάσια των Δελφών, της Κω και της Πρίηνης (Coulton 1976, 12). Η χρήση της στοάς ως *ξυστού* συνάδει με την διαμόρφωση της όπως παραπάνω περιγράφεται (βλ. υποσημ. 12).

¹⁴ Mallwitz 1972, 285.

¹⁵ Mallwitz 1972, 289.

¹⁶ Wacker 1996.

¹⁷ Borrmann 1892. Dörpfeld 1897, 81. Schleif 1935. Kunze – Schleif 1941, 67-70. Mallwitz 1972, 286-289.

¹⁸ Κατασκευασμένο από γκρι λευκό ασβεστόλιθο και με διαστάσεις 15,50 × 9,80 μ.

¹⁹ Ανά τέσσερις κίονες τοποθετούνται στην εξωτερική και στην εσωτερική πρόσοψη, ενώ εσωτερικά δύο κιονοστοιχίες καθιστούν το κτίσμα τρίκλιτο, με πλατύτερο το κεντρικό κλίτος. Οι κίονες έχουν ύψος 6,50 μ., 20 αυλακώσεις και κάτω διάμετρο 0,67 μ. Συγκριτικά, οι αττικό τύπου βάσεις τους, με ύψος μόνον 0,21 μ., φαίνονται μικρές. Τα κορινθιακά κιονόκρανα είναι από καλής ποιότητας ασβεστόλιθο και ακολουθούν τον τύπο των κιονοκράνων της Θόλου του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, παρουσιάζοντας ομοιότητα με αυτά της βόρειας πύλης (Mallwitz 1972, 286).

²⁰ Σύμφωνα με τον Mallwitz, το επιστύλιο αποτελείται από τρεις ζώνες και έφθανε έως τη ζωφόρο, που κοσμούνταν με ρόδακες και βουκράνια που συνδέονταν με ταινία. Οι οδόντες ήταν ασυνήθιστα μικροί και το γείσο δεν είχε παράλληλα στην Ολυμπία, καθώς η σίμη είχε περίτεχνα διαμορφωμένη τομή, ενώ έφερε και πρόσθετο διάκοσμο –άνθη και λεοντοκεφαλές– από χαλκό (Mallwitz 1972, 288).

Λόγω της καλής κατασκευής του, το πρόπυλο θα αντέξει τον σεισμό του 3ου αι. μ.Χ., αν και θα αντικατασταθούν πέντε κιονόκρανά του. Θα κατεδαφισθεί στα χριστιανικά χρόνια, καθώς μέλη του θα χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή της παλιοχριστιανικής βασιλικής της Ολυμπίας και άλλων κτιρίων²².

Από τη βόρεια στοά του Γυμνασίου μικρό μόνο τμήμα έχει εντοπισθεί ανάντι της επαρχιακής οδού Ολυμπίας-Λιναριάς²³, ενώ οι πλημμύρες του ποταμού Κλαδέου του 4ου αι. μ.Χ. έχουν πιθανώς παρασύρει στο σύνολό της τη δυτική στοά, από την οποία έχουν εντοπισθεί μόνον ίχνη²⁴ (σχ. 1).

Οι παλαιότερες έρευνες

Τις γνώσεις μας για το κτίριο του Γυμνασίου παρέχουν οι σχετικά περιορισμένες πληροφορίες του περιηγητή Πausανία²⁵ και οι γερμανικές ανασκαφικές έρευνες σε αυτό. Το κτίριο ερευνήθηκε για πρώτη φορά μεταξύ των ετών 1878 και 1880, οπότε και ήρθαν στο φως το πρόπυλο, η νότια στοά και το νότιο τμήμα της ανατολικής στοάς, ενώ εντοπίστηκε και το βόρειο πέρας της²⁶. Το 1936 αποκαλύφθηκαν και άλλα τμήματα της ανατολικής στοάς προς Βορρά, καθώς επίσης και τμήμα της βόρειας²⁷. Το 1999, με δοκιμαστική τομή στη δυτική όχθη του Κλαδέου, αποκαλύφθηκαν θεμέλια και τμήματα κιόνων, της δυτικής πιθανώς στοάς²⁸. Την εικόνα του μνημείου, όπως τη διαμόρφωσαν οι παραπάνω έρευνες, ήρθε να ενισχύσει και να βελτιώσει η έρευνα που διεξήχθη από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας κατά τα έτη 2013-2015.

Οι ανασκαφικές έρευνες των ετών 2013-2015

Γυμνάσιο

Η ανασκαφή των ετών 2013-2015 αναπτύχθηκε αμέσως στη συνέχεια προς Βορρά του ανασκαμμένου από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο τμήματος της ανατολικής στοάς και της αυλής του μνημείου, σε συνολική έκταση πλέον των 1000 τ.μ.²⁹. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 50 ακόμη μέτρα του προς Βορρά τμήματος της ανατολικής στοάς του μνημείου με μέρος της αυλής (σχ. 3, εικ. 1) και τμήμα συνολικής έκτασης 328 τ.μ. ανατολικά του κτιρίου, όπου εντοπίστηκε κτιριακό συγκρότημα υστερορωμαϊκών χρόνων³⁰ (σχ. 4, εικ. 2-3).

Ο εξωτερικός τοίχος της στοάς αποκαλύφθηκε σε ύψος έως και δύο δόμων άνωθεν του θεμελίου του³¹, ενώ ήρθαν στο φως και πέντε επιπλέον αντηρίδες εξωτερικά (σχ. 3, εικ. 1). Η διατήρηση επιχρίσματος σε μεγάλη έκταση στην εσωτερική πλευρά του τοίχου αλλά και η εύρεση μεγάλης ποσότητας κονιάματος πεσμένου σε

²¹ Διακοσμημένα με μεγάλο ανάγλυφο άνθος-αστέρι (Mallwitz 1972, 288).

²² Mallwitz 1972, 289.

²³ Έχει επίσης εντοπισθεί και μια ιωνική βάση πελοποννησιακού τύπου (Mallwitz 1972, 285).

²⁴ Herrmann 2000, 572-573. Herrmann 2005, 164. Σώζονται μόνον δύο βάσεις με κορμούς κιόνων. Η μορφή της δυτικής στοάς εικάζεται κατ' αναλογία με την ανατολική, ενώ πιθανή έχει θεωρηθεί η ύπαρξη, στο βάθος της ή και σε β' πιθανώς όροφο, σειράς δωματίων προορισμένων να χρησιμοποιηθούν ως καταλύματα αθλητών και των προπονητών τους κατά το διάστημα της διαμονής τους στην Ολυμπία (βλ. και αμέσως επόμενη υποσημ.).

²⁵ Πausανίας 5.15.8, 6.6.3 και 6.21.2. Ο περιηγητής, ο οποίος επισκέφθηκε την Ολυμπία μεταξύ του 160 και του 170 μ.Χ., μας πληροφορεί για τη θέση του οικοδομήματος αντίκρου στο Πρυτανείο, τη χρήση του («...μέσα στο γυμνάσιο της Ολυμπίας συνηθίζουν ν' ασκούνται οι αθλητές του πεντάθλου και οι δρομείς»), την ύπαρξη στον υπαίθρο χώρο του της βάσης ενός ιδρυμένου από τους Ηλείους τροπαίου («...στο υπαίθρο είναι κατασκευασμένο ένα λίθινο κρηπίδωμα, πάνω στο οποίο είχε από την αρχή στηθεί ένα τρόπαιο για τη νίκη κατά των Αρκάδων») αλλά και την αναγραφή με ιδιωτική πρωτοβουλία σε αυτό ονομάτων ολυμπιονικών («ο αθλητής Παραβάλλων κέρδισε νίκη σε διάυλο δρόμο, υποκίνησε όμως και μια φιλοδοξία στους μεταγενέστερους με το αναγράψει στο γυμναστήριο της Ολυμπίας τα ονόματα των νικητών των Ολυμπιακών αγώνων»), τη γειτνίαση και τη σχέση του με την Παλαιόστρα («...αριστερά της εισόδου του γυμνασίου υπάρχει και άλλος μικρότερος χώρος, κλεισμένος γύρω, όπου είναι οι παλαιότερες των αθλητών») καθώς και τη σύνδεση του κτιρίου με τα καταλύματα των αθλητών («προς τον ανατολικό τοίχο της στοάς του γυμνασίου συνεχονται τα οικήματα των αθλητών, που βλέπουν προς τα νότια και τα δυτικά») (μετάφραση Παπαχατζής 1979, 380).

²⁶ Borrmann 1892. Graef 1892. Weil 1897, 134, 146.

²⁷ Gerkan 1937. Kunze – Schleif 1941. Μετά την ανασκαφή οι κίονες της ανατολικής στοάς, που αποτελούνται από διαφορετικά μέλη σε δεύτερη χρήση, στήθηκαν ξανά στο αρχικό τους θεμέλιο.

²⁸ Herrmann 2000, 572-573. Herrmann 2005, 164.

²⁹ Αφαιρέθηκε αρχικά μηχανικά προσχωσιγενής επίχωση πάχους περίπου 3 μ. και στη συνέχεια ανασκάφηκε χειρωνακτικά επίχωση πάχους 2 μ. περίπου. Μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, στη στρωματογραφία της ανασκαφής διακρίθηκαν δύο εναλλασσόμενα στρώματα: ένα από αμμώδες σκληρό κιτρινωπό χώμα, προερχόμενο κατά πάσα πιθανότητα από τις πλημμύρες των δύο γειτονικών ποταμών, του Αλφειού και του Κλαδέου, και ένα από μαύρο με προσμίξεις χώμα, προερχόμενο προφανώς από τις προσχώσεις των περιμετρικών της Άλτεως λόφων.

³⁰ Το τμήμα ανασκάφηκε με στόχο αφενός την ανάδειξη του μνημειακού κτιρίου και αφετέρου την προσπάθεια εντοπισμού της Πομπικής Οδού που οδηγούσε στα μνημεία της Άλτεως και πιθανολογείτο ότι βρισκόταν στο χώρο αυτό, από την οποία, ωστόσο, κανένα ίχνος δεν εντοπίστηκε.

³¹ Σε τμήμα του, μήκους 10 περίπου μέτρων, σώζεται μόνο κατά τον α' δόμο.

μικρή απόσταση δυτικά αυτού επιβεβαίωσαν το γεγονός ότι ο τοίχος ήταν επιχρισμένος εσωτερικά με δύο στρώσεις κονιάματος διαφορετικής σύστασης, μια ερυθρωπή, αμέσως επί του τοίχου τοποθετημένη, και μια επιφανειακή, λευκή (εικ. 4). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αποκάλυψη πεσμένου, σε μικρή απόσταση από τον τοίχο και κάτω από στρώμα καταστροφής, μεγάλου τμήματος διακοσμημένου κονιάματος (0,95 × 0,50 μ.), στο οποίο διακρίνονται κυματοειδείς ταινίες κόκκινου και μαύρου χρώματος. Η θέση εύρεσης του αποσπάσματος επιτρέπει την υπόθεση της αρχικής του τοποθέτησης στο ύψος του β' δόμου του τοίχου. Ενδιαφέρων είναι άλλωστε και ο εντοπισμός επί του τοίχου διαμετρούς οπής τετράγωνης διατομής (διαστάσεων 0,44 × 0,35 μ.), στο μέσο της κάτω επιφάνειας της οποίας δημιουργείται αύλακας απορροής με κλίση προς το εσωτερικό της στοάς. Η οπή φαίνεται να έχει ανοιχθεί σε δεύτερη φάση και σχετίζεται πιθανώς με την ύστερη εργαστηριακή εγκατάσταση στα ανατολικά.

Στο ύψος του θεμελίου της στοάς αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, που κάλυπτε όλη σχεδόν την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου (σχ. 5, εικ. 2). Κάτω από αυτό εντοπίστηκε ένα ακόμη στρώμα καταστροφής περιοριζόμενο στον χώρο του εσωτερικού κλίτους της στοάς (σχ. 6), το οποίο ήταν ενιαίο, πυκνό και συμπαγές και αποτελούνταν από μεγάλα κεραμίδια στέγης (στρωτήρες και καλυπτήρες), τα οποία έδιναν την εντύπωση μιας άμεσης πώσης, ενδεχομένως από σεισμό. Πιθανώς στην φάση της ρωμαϊκής εποχής φαίνεται ότι ανήκε το κατώτερο στρώμα, το οποίο επιτρέπει ίσως να υποθέσουμε, με βάση τη θέση εύρεσής του, κατάρρευση της στέγης μόνο του ανατολικού κλίτους της στοάς. Το ανώτερο στρώμα ανήκε προφανώς σε κάποια ανακατασκευή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, σύγχρονη ίσως με την αντικατάσταση της ανωδομής του εξωτερικού τοίχου της στοάς.

Στο εσωτερικό της στοάς, πέραν των σειρών βάσεων των κίωνων των δύο κιονοστοιχιών, αποκαλύφθηκαν τρία δωρικά κιονόκρανα και επτά σπόνδυλοι κίωνων, ραβδωτοί πλην ενός, που ανήκουν στην εσωτερική κιονοστοιχία, όπως μαρτυρά η θέση εύρεσής τους ή ο τρόπος με τον οποίο έχουν καταπέσει (σχ. 3, εικ. 1). Δύο εκ των σπονδύλων, συνανήκοντες και σχεδόν ακέραιοι, επιτρέπουν την ανασύσταση του ύψους του κίονα σε 3,64 μ. Δύο ακόμη τμήματα δωρικών κιονοκράνων εντοπίστηκαν στον χώρο της αυλής. Ο πώρινος αύλακας απορροής των υδάτων αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του στυλοβάτη της εξωτερικής κιονοστοιχίας (σχ. 3, εικ. 1). Σε τρία σημεία του, που απέχουν μεταξύ τους 8,80 μ., αποκαλύφθηκαν ορθογώνιες λεκάνες διήθησης (διαστάσεων 0,70 × 0,50 μ.), λαξευμένες στον λίθο και επενδεδυμένες με κονίαμα. Σε κατασκευή σχετιζόμενη με το νερό και πιθανώς με τον αύλακα απορροής ανήκει και τοιχίο κατασκευασμένο από ρωμαϊκές οπτοπλίνθους και κονίαμα (μέγ. σωζ. ύψος 0,20 μ.), που εντοπίστηκε στο βόρειο πέρασ του ανασκαπόμενου χώρου και τέμνει εγκάρσια την ανατολική στοά στο ύψος του θεμελίου της.

Σε τρία, κοντινά μεταξύ τους, σημεία του ανασκαμμένου χώρου, ένα εντός της αυλής και δύο εντός του δυτικού κλίτους της ανατολικής στοάς, εντοπίστηκαν πρόχειρες ορθογώνιες κατασκευές από περιμετρικά, κατακόρυφα τοποθετημένα, θραύσματα κεραμίδων και αμελώς στρωμένες κεραμίδες στο εσωτερικό τους, άγνωστης χρήσης και χρονολόγησης, οι οποίες μαρτυρούν μεταγενέστερες επεμβάσεις στον χώρο του Γυμνασίου (σχ. 3).

Σημαντικά είναι τα κινητά ευρήματα από τον χώρο: κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινα νομίσματα και αντικείμενα, πόδι μαρμάρινου αγάλματος, σκωρίες και μάζες υάλου, ενώ αξίζει να αναφερθεί και ο εντοπισμός, σε τομή που διενεργήθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του χώρου για την εγκατάσταση δεξαμενής συγκέντρωσης των ομβρίων υδάτων³², αρχαίου πηγαδιού, το οποίο μπαζώθηκε κατά την ελληνιστική εποχή, με αναθήματα του τέλους της γεωμετρικής και των αρχών της αρχαϊκής περιόδου³³ (εικ. 5).

Υστερορρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα ανατολικά του Γυμνασίου

Στο πλαίσιο του έργου ανασκάφηκε, τέλος, όπως ήδη αναφέρθηκε, και επιμήκης ζώνη αμέσως ανατολικά του Γυμνασίου (σχ. 4, εικ. 2-3). Σε αυτήν αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένης εργαστηριακής-οικιστικής εγκατάστασης των υστερορρωμαϊκών χρόνων. Η εγκατάσταση δεν ανασκάφηκε στο σύνολό της αλλά στην έκταση που επέβαλαν οι ανάγκες και οι δυνατότητες του υλοποιούμενου αρχαιολογικού έργου (ανάδειξη του αρχαίου κτιρίου και χωροθέτηση της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας). Τα κατάλοιπα που ήρθαν στο φως και διατηρήθηκαν σε κατάχωση, σκιαγραφούν μια αρκετά πλήρη εικόνα της χρήσης του χώρου κατά τους χρόνους της Ύστερης Αρχαιότητας (πιθανώς 4ος-5ος αι. μ.Χ.).

Αναλυτικότερα, στον χώρο εντοπίστηκε τμήμα κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο ορίζει εξωτερικά επιμήκης και παράλληλος με τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του Γυμνασίου τοίχος, που αναπτύσσεται στον άξονα Βορρά-Νότου και πιθανώς σώζει δύο οικοδομικές φάσεις: μια παλαιότερη, η οποία διατηρείται μόνο στο

³² Η τομή είχε διαστάσεις 2,40 × 2,80 μ. και ανασκάφηκε σε βάθος έως 2,85 μ. από τη στάθμη της επιφάνειας ανάδειξης του Γυμνασίου.

³³ Εντός του πηγαδιού βρέθηκε μια σχεδόν ακέραιη λάγνυος ελληνιστικών χρόνων και πλήθος χάλκινων αντικειμένων γεωμετρικής περιόδου ή των αρχών της αρχαϊκής, μεταξύ των οποίων και επίσημα ασπίδας.

νότιο τμήμα του και είναι κατασκευασμένη από κροκάλες, και μια νεότερη, κατασκευασμένη από εναλλασσόμενες ζώνες οπτοπλίνθων και λίθων με παχύ ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό (σχ. 4, εικ. 2-3). Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 47 μέτρων, ενώ συνεχίζει τόσο προς Νότο όσο και προς Βορρά. Στο μέσον περίπου του αποκαλυφθέντος μήκους του σχηματίζει πύοσχημη εσοχή προς τα ανατολικά. Ο τοίχος αποτελεί τον δυτικό εξωτερικό τοίχο κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο εκτείνεται και πέραν των ορίων της ανασκαφής και από το οποίο ήρθαν στο φως τμήματα πρόχειρων τοίχων, κατά περίπτωση κατασκευασμένων από πέτρες, θραύσματα κογχυλιάτη και κεραμίδων, τμήματα κιώνων, μαρμάρου ή αγγείων και σε μία περίπτωση από μεγάλους μαρμαρίνους λιθόπλινθους σε β' χρήση, ίσως βάρθρα γλυπτών³⁴. Η χρήση του κτιριακού συγκροτήματος, σε άμεση σχέση με τον αύλειο χώρο του υστερορρωμαϊκού κτιρίου με την εργαστηριακή εγκατάσταση στα δυτικά (βλ. παρακάτω), μπορεί να είναι εργαστηριακή, εμπορική ή και οικιστική ταυτόχρονα, παρότι τα ευρήματα δεν επιτρέπουν μια ασφαλέστερη ταύτιση.

Ο χώρος που διαμορφώνεται μεταξύ του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του Γυμνασίου και του παράλληλου με αυτόν υστερορρωμαϊκού τοίχου αποτελεί αύλειο χώρο με εργαστηριακή χρήση, καθώς σε αυτόν αποκαλύφθηκαν, μεταξύ άλλων, πέντε κλίβανοι και δύο φρέατα (σχ. 4, εικ. 2-3). Πιο αναλυτικά, από Βορρά προς Νότο, εντοπίστηκαν, αρχικά, τρεις κλίβανοι, ένας ωοειδούς σχήματος και δύο κυκλικού, με τοιχώματα κατασκευασμένα από πυρακτωμένο πηλό με λίγες πέτρες και οπτοπλίνθους. Το δάπεδο του πρώτου κλιβάνου ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ των δύο άλλων ήταν χωμάτινα. Τα δάπεδα και των τριών, όπως και τα τοιχώματά τους, έφεραν έντονα ίχνη φωτιάς. Το εσωτερικό τους βρέθηκε μπαζωμένο με θραύσματα κεραμίδων, κομμάτια από ψημένο πηλό, στάχτη και ξυλάνθρακες. Σφήνα κεραμικού κλιβάνου, η οποία βρέθηκε πάνω από το δάπεδο του πρώτου κλιβάνου, αποτελεί ίσως ένδειξη πως οι κλίβανοι ήταν κεραμικοί.

Απέναντι από το σύνολο των τριών κλιβάνων και σχεδόν επαπτόμενη στον ανατολικό τοίχο του Γυμνασίου εντοπίστηκε κατασκευή ορθογώνιου σχήματος, σωζόμενη κατά το ήμισυ. Τα τοιχώματα της κατασκευής είναι πρόχειρα κατασκευασμένα από μικρά θραύσματα κεραμίδων και πέτρες. Εσωτερικά φέρει ψημένο πηλό και περιμετρικά έντονα ίχνη φωτιάς. Η χρήση της θα πρέπει να συσχετισθεί με τη λειτουργία των παρακείμενων κλιβάνων.

Σε θέση λίγο νοτιότερα του συνόλου των κλιβάνων βρέθηκε φρέαρ κατασκευασμένο από πήλινες ρωμαϊκές πλίνθους και σωζόμενο κατά το ένα τέταρτο περίπου του περιχειλώματός του. Η ύπαρξη φρέατος σε μικρή απόσταση από τους κλιβάνους σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία τους (για την αραιώση του πηλού;). Νοτιότερα εντοπίστηκε τμήμα από στρωμένες πήλινες πλάκες, οι οποίες έφεραν έντονα ίχνη φωτιάς. Πρόκειται ίσως για το αποσπασματικά σωζόμενο αρχικό δάπεδο της εγκατάστασης.

Ακόμη νοτιότερα αποκαλύφθηκε ένας ακόμη κλίβανος με ορθογώνιου σχήματος στηθαίο, στο κέντρο περίπου του οποίου βρισκόταν ο χώρος καύσης θολωτού σχήματος. Το στηθαίο είναι κτιστό και αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από μία ή δύο σειρές οπτοπλίνθων. Στον γύρω χώρο βρέθηκε αρκετά μεγάλη ποσότητα τόσο σκωριών όσο και λιωμένης μάζας υάλου, μεγάλη ποσότητα οστών ζώων, εκ των οποίων αρκετά με ίχνη καύσης, καθώς και τμήματα από πήλινες εσχάρες. Τα ίχνη καύσης δεν είναι έντονα και πιθανώς πρόκειται για φούρνο για την προετοιμασία φαγητού. Παρόμοιας κατασκευής είναι μικρότερος κλίβανος, αποτελούμενος από πίθο σε β' χρήση, χωρίς στηθαίο, ο οποίος εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία της πύοσχημης εσοχής.

Τέλος, στο μέσο της πύοσχημης εσοχής αποκαλύφθηκε φρέαρ κατασκευασμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου από πήλινες ρωμαϊκές οπτοπλίνθους και με αργούς λίθους μόνο στο άνω μέρος της σωζόμενης επιφάνειάς του. Το τμήμα του που ήταν ορατό και το οποίο αντιστοιχεί περίπου στο δάπεδο του φούρνου και στο δάπεδο από στρωμένες πήλινες πλάκες φέρει επίχρισμα. Χαμηλότερα, ήταν καλυμμένο περιμετρικά με παχύ στρώμα από χαλίκι, ενδεχομένως για μεγαλύτερη στεγανότητα. Στη νότια πλευρά του φρέατος ήρθε στο φως αγωγός απορροής υδάτων, από πήλινες κεραμίδες, σε μήκος 2,80 μ. Τα ύδατα του αγωγού απέληγαν σε στρογγυλή λεκάνη, με τοιχώματα από ψημένο πηλό. Κάτω από αυτήν και προς την ανατολική πλευρά της πύοσχημης επέκτασης βρέθηκαν κατάλοιπα από πήλινη κατασκευή, η οποία σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση και σχετίζεται άμεσα τόσο με τη λεκάνη απορροής όσο και με το ίδιο το φρέαρ³⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κινητά ευρήματα από τον χώρο, κεραμική ελληνιστικών, ρωμαϊκών και κυρίως ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινα νομίσματα και ειδώλιο, χάλκινα και οστέινα μικροαντικείμενα, σκωρίες και μάζες υάλου.

³⁴ Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι σε δύο στοίχους και σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,30 μ.

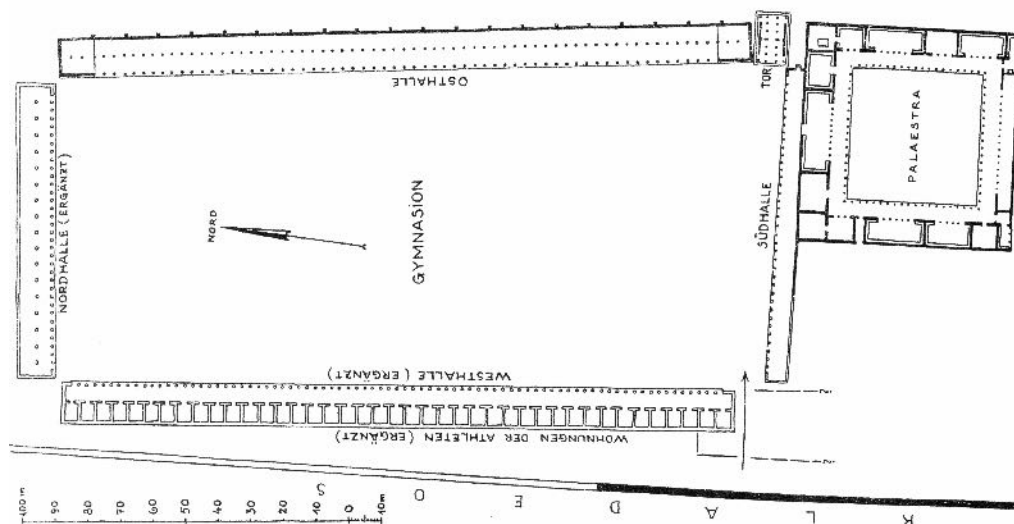
³⁵ Αξίζει να αναφερθεί ότι στο πλαίσιο της κατασκευής της νέας εισόδου του χώρου και κατά την αφαίρεση επιφανειακών επιχώσεων εντοπίστηκε σε απόσταση 11 μ. περίπου ανατολικά του Γυμνασίου, τοίχος με κατεύθυνση Βορρά-Νότου. Έχει πλάτος 0,70 μ., είναι κατασκευασμένος από ρωμαϊκές οπτοπλίνθους, λίθους και δόμους κογχυλιάτη σε β' χρήση (διαταγμένους σε δύο στοίχους, με γέμισμα εσωτερικά από μικρότερες πέτρες και θραύσματα οπτοπλίνθων και μαρμάρων) με παχύ συνδετικό κονίαμα. Ο τοίχος φαίνεται πως συνδέεται με τα ήδη ανεσκαμμένα υστερορρωμαϊκής εποχής κτίρια, που βρίσκονται 5 μ. ανατολικότερα και χρονολογούνται στον 5ο αι. μ.Χ.

Οι έρευνες των ετών 2013-2015 προσέδωσαν σημαντικά στην κατανόηση του μεγέθους και της μορφής του κτιρίου του αρχαίου Γυμνασίου και εμπλούτισαν τις γνώσεις μας για αυτό. Πληρέστερη είναι πλέον η αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης και χρήσης τόσο του ίδιου του κτιρίου όσο και του ευρύτερου χώρου του. Ωστόσο, αναγκαία είναι η ολοκλήρωση της αποκάλυψης του συνόλου της ανατολικής στοάς του μνημείου προκειμένου να καταστούν όσο το δυνατόν περισσότερο κατανοητά και εύληπτα από το ευρύ κοινό το μέγεθος και η μορφή του μνημειώδους κτιρίου αλλά και να αναθεωρηθεί, ως προς το ορθότερο, η εικόνα του Ιερού της Ολυμπίας, τα όρια του οποίου αποδεικνύονται από τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα πολύ πιο εκτεταμένα από ό,τι μέχρι πρόσφατα γνωρίζαμε³⁶.

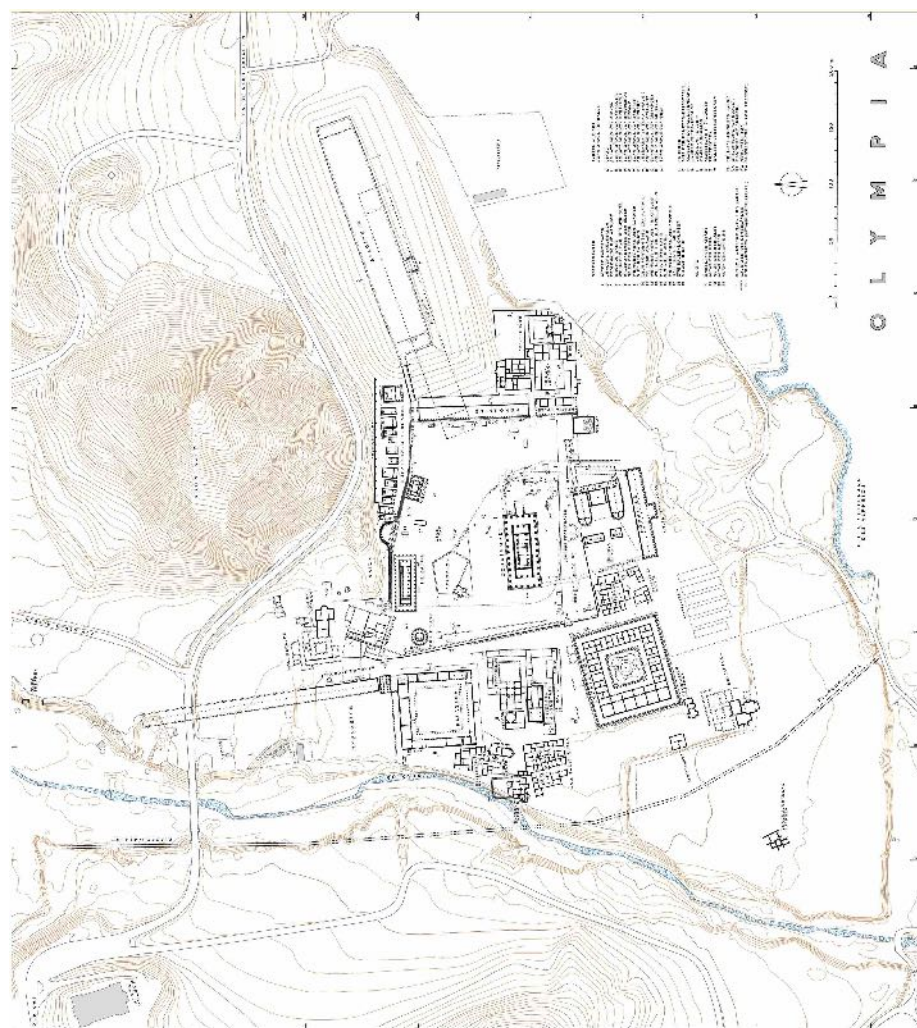
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Borrmann 1892: R. Borrmann, Eingangsthor zum Gymnasion, στο: Curtius – Adler 1892, 121-126.
 Curtius – Adler 1892: E. Curtius – F. Adler (επιμ.), *Olympia. Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung, Textband II, Die Baudenkmäler*, Berlin 1892.
 Curtius – Adler 1897: E. Curtius – F. Adler (επιμ.), *Olympia. Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung, Textband I, Topographie und Geschichte*, Berlin 1897.
 Coulton 1976: J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford 1976.
 Dörpfeld 1897: W. Dörpfeld, Lageplan der antiken Bauwerke, στο: Curtius – Adler 1897, 69-88.
 Gerkan 1937: A. v. Gerkan, Die Vorbereitende Grabung in Olympia im Herbst 1936, στο: R. Hampe – E. Kunze (επιμ.), *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Herbst 1936-Frühjahr 1937* [= *JdI* 52], Berlin 1937, 9-23.
 Graef 1892: P. Graef, Das Gymnasion, στο: Curtius – Adler 1892, 127-128.
 Herrmann 2000: K. Herrmann, Jahresbericht 1999: Abteilung Athen, *AA* 2000, 569-577.
 Herrmann 2005: K. Herrmann, Jahresbericht 2004 des DAI: Abteilung Athen, *AA* 2005, 160-172.
 Kunze – Schreif 1941: E. Kunze – H. Schreif, *III. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1938/39* [= *JdI* 56], Berlin 1941.
 Λιάγκουρας 2007-2008: Χρ. Λιάγκουρας, Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην αρχαία Ολυμπία, *AAA* 40-41 (2007-2008), 61-74.
 Liangouras 2012: Chr. Liangouras, Das Heiligtum der Demeter Chamyne in Olympia, στο: W.-D. Heilmeyer – N. Kaltsas – H.-J. Gehrke – G. E. Hatzi – S. Bocher (επιμ.), *Mythos-Olympia, Kult und Spiele*, Prestel 2012, 152-155.
 Mallwitz 1972: Alf. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
 Παπαχατζής 1979: Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά – Ηλιακά*, Αθήνα 1979.
 Schreif 1935: H. Schreif, Das Gymnasion von Olympia, στο: W. Dörpfeld, *Alt-Olympia* 1, Berlin 1935, 269-273.
 Wacker 1996: Chr. Wacker, *Das Gymnasion von Olympia: Geschichte und Funktion*, Würzburg 1996.
 Weil 1897: R. Weil, Geschichte der Ausgrabung von Olympia, στο: Curtius – Adler 1897, 101-154.
 Χατζή 2014: Γ. Χατζή, Ολυμπία. Ιερό Ειλειθίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1β, 905-907.

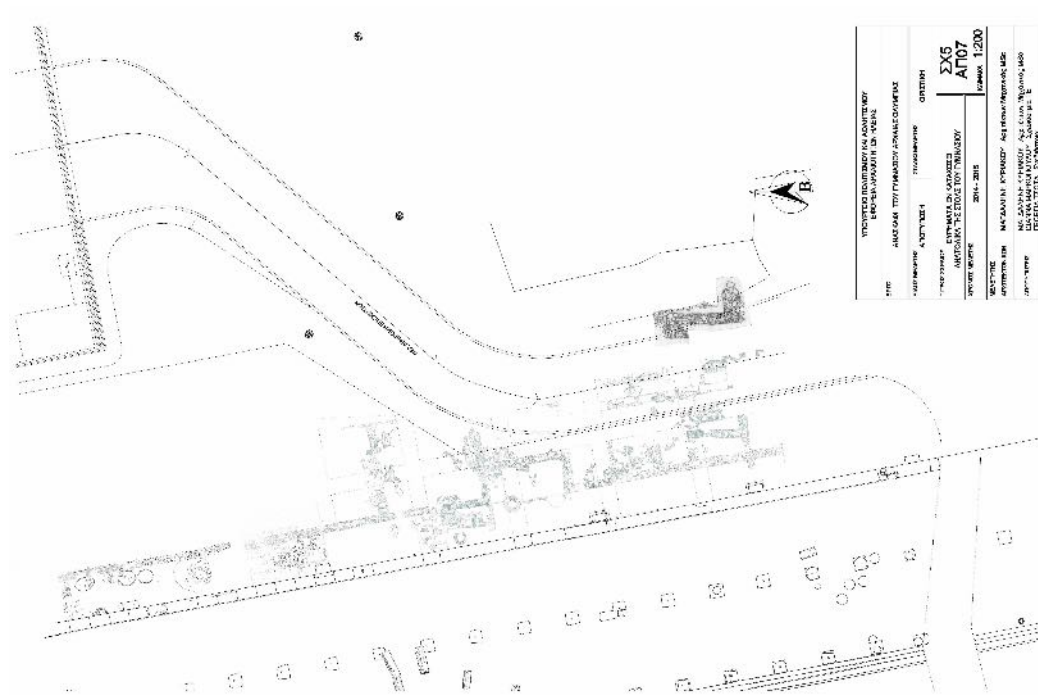
³⁶ Όπως αποδεικνύουν η αποκάλυψη του Ιερού της Ειλειθίας (Χατζή 2014) και του Ιερού της Δήμητρας Χαμώνης (Λιάγκουρας 2007-2008. Liangouras 2012).

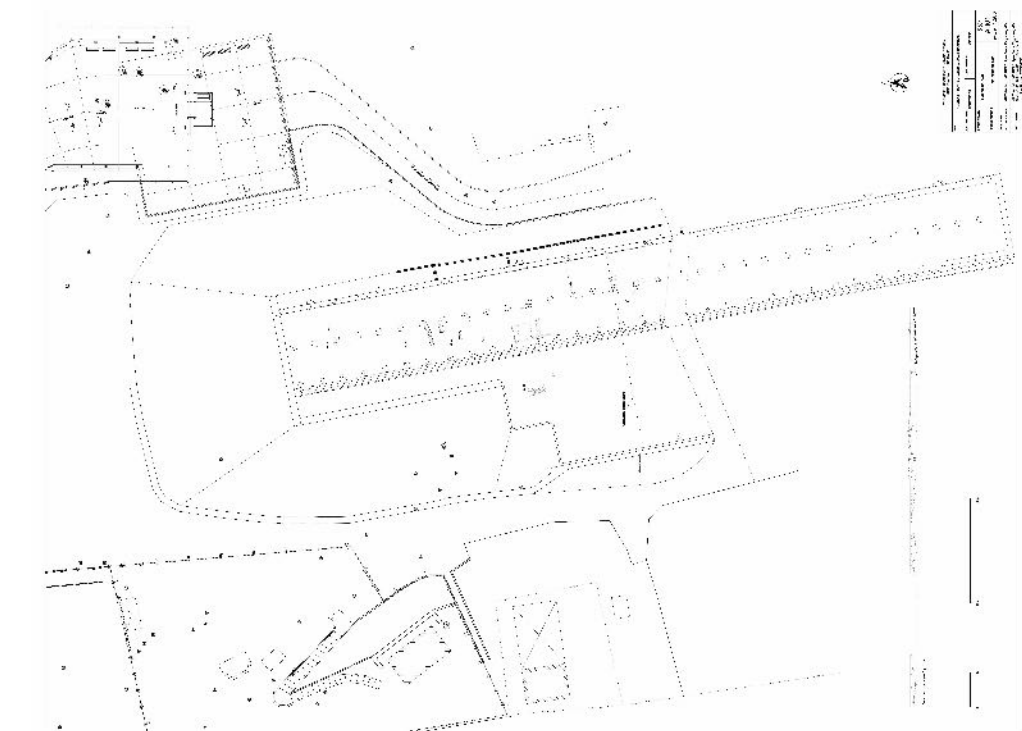
Σχ. 2. Κάτοψη της Παλαιστράς και της αποκατάστασης του Γυμνασίου (κατά Schleif 1935, 271, εικ. 76)

Σχ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας. Βορειοδυτικά της Ιερής Άλτεις και ανατολικά του ποταμού Κλαδέου αναπτύσσεται το οικοδομικό συγκρότημα Γυμνασίου-Παλαιστράς (σχ. αρχείο ΓΑΙ).

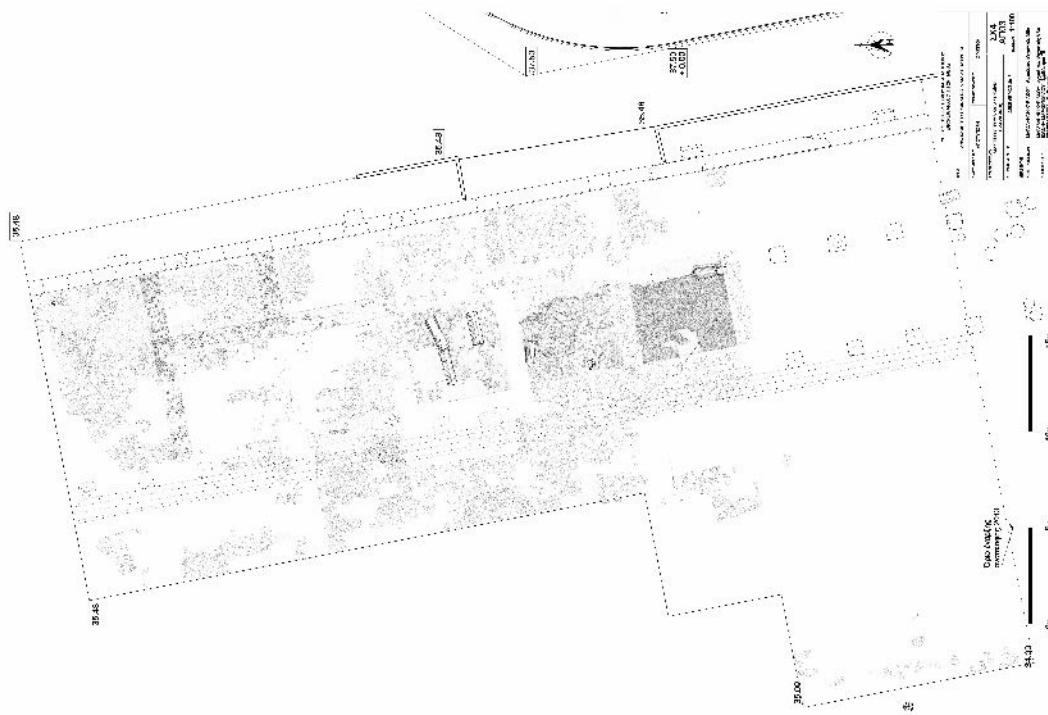
Σχ. 4. Κάτοψη τμήματος συνολικής έκτασης 328 τ.μ. ανατολικά του κτιρίου του Γυμνασίου, όπου εντοπίστηκε κτριστικό συγκρότημα υστερορρωμαϊκών χρόνων στο πλαίσιο του έργου των ετών 2013-2015 (σχ. ΕΦΑΗΛ).

Σχ. 3. Κάτοψη του ανεσκαμμένου τμήματος της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου (σχ. ΕΦΑΗΛ)

Σχ. 6. Κάτοψη του κατώτερου στρώματος καταστροφής στο ανεσκαμμένο κατά τα έτη 2013-2015 τμήμα του Γυμνασίου (σχ. ΕΦΑΗΛ).

Σχ. 5. Κάτοψη του ανώτερου στρώματος καταστροφής στο ανεσκαμμένο κατά τα έτη 2013-2015 τμήμα του Γυμνασίου (σχ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του ανασκαμμένου κατά τα έτη 2013-2015 τμήματος του αρχαίου Γυμνασίου (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία τμήματος (νότιο ήμισυ περίπου) ανατολικά του κτιρίου του Γυμνασίου, όπου στο πλαίσιο του έργου των ετών 2013-2015 εντοπίστηκε κτιριακό συγκρότημα υστερορωμαϊκών χρόνων (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 3. Άποψη από βόρεια μέρους (βόρειο ήμισυ περίπου) του χώρου ανατολικά του Γυμνασίου, με κατάλοιπα κτιριακού συγκροτήματος υστερορωμαϊκών χρόνων (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 4. Άποψη της εσωτερικής όψης τμήματος του εξωτερικού τοίχου της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου, που σώζει επίχρσιμα καθώς και μέρος της ύστερης ανωδομής του (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 5. Χάλκινα αναθηματικά ζωόμορφα ειδώλια, χυτά και συμπαγή, αρχαϊκών χρόνων, τα οποία εντοπίστηκαν σε αρχαίο πηγάδι στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

SANDRA ZIPPRICH

Horse and carriage in cult and logistics of the Sanctuary of Zeus at Olympia

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η διδακτορική έρευνα της γράφουσας με τίτλο *Horse and Carriage in Cult and Logistics of the Sanctuary of Zeus at Olympia* (Άλογα και άμαξες στη λατρεία και επιμελητεία του ιερού του Δία στην Ολυμπία) εξετάζει τα υλικά κατάλοιπα που σχετίζονται με τα ιπποειδή και τον εξοπλισμό τους και που προέρχονται από τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ολυμπία. Τη σημασία των καταλοίπων αυτών για το ιερό αναμένεται να διαφωτίσει περαιτέρω η μελέτη των γραπτών πηγών, της εικονογραφίας και των εθνοαρχαιολογικών παραλλήλων. Στη συνέχεια, τα ευρήματα της Ολυμπίας θα συγκριθούν με αυτά από άλλα ιερά και χώρους ιππικών αγώνων προκειμένου να εντοπιστούν τυχόν ομοιότητες και διαφορές. Τα εν λόγω υλικά κατάλοιπα είναι κυρίως μεταλλικά τέχνηρα και συγκεκριμένα τμήματα της εξάρτησης αλόγων, τμήματα αμαξών και τμήματα αγαλμάτων. Αποτελούν πιθανότατα μέρος των πολλών πολεμικών αφιερωμάτων προς το ιερό, ενώ δεν μπορούν προς το παρόν να συνδεθούν με βεβαιότητα με τα ιππικά αγωνίσματα, τα οποία κατείχαν σημαντική θέση στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Οπωσδήποτε, η μεταφορά και η παραμονή αλόγων στο ιερό ήταν υπόθεση δαπανηρή, ενώ δημιουργούσε ανάγκες σε υλικοτεχνικές υποδομές για τις οποίες θα μεριμνούσαν οι αρχές.

Equine traces in Olympia

“As a tameable animal that could be bred, as an animal of speed which was steerable by humans, in a word as animalistic vector, the horse became a political animal and the most important companion of homo sapiens”¹. Whereas today horses are mainly regarded to serve as “a means of sport and therapy, symbols of prestige, and assistants to female puberty, and have thus gone into historical retirement”², in preceding centuries they shaped multiple aspects of everyday life. This partnership between humans and horses was omnipresent in society³ and only faded away recently with increasing mechanization.

In Greek antiquity as well, equids played an essential role in warfare, transport, or as price-intensive investment of the elites and served as an indispensable part of Greek identity. Apart from real encounters they appeared in myths and their depictions, sometimes as mythical beasts, sometimes accompanying gods or pulling a hero's chariot.

In the sanctuary of Olympia a multitude of victory statues bore testimony to the importance of the competitions held in the hippodrome long after the actual event. The eastern pediment of the temple of Zeus depicts the preparations for a chariot race, which is connected to one of the founding myths of the games. Pausanias witnessed how during excavation works close to the column of Oinomaos several items came to light, among them pieces of horse tack⁴. Besides literary references, material remains of bronze and terracotta votives and fragments of statues or carriages indicate the presence of equids in the sanctuary.

The Olympic Games attracted spectators and participants from all over the Greek world and even though the Olympiad used to be named after the winner of the stadion race, the hippic contests were the real crowd-pullers (fig. 1). Their programme was constantly changed and enlarged, the most prestigious event being the four-horse chariot race, which attracted even kings and queens as participants and had already held a special status for the heroes of the Homeric epics⁵. A special feature of the hippic competitions was that they were not carried out by the owners themselves but rather by a representative. Nevertheless, crown and victory fell to the owner of the

¹ Raulff 2016, 16 (translation by author).

² Raulff 2016, 17 (translation by author).

³ Digard 2004, 166.

⁴ Pausanias 5.20.8.

⁵ Mallwitz 1972, 66.

animals, making these the only disciplines where women could officially be victorious⁶. The best-known example for this was the Spartan queen Kyniska who won at the beginning of the 4th c. BC and who proudly proclaimed her achievement on a statue base now kept at the Museum of the History of the Olympic Games of Antiquity in Olympia⁷.

Sources, material, and methods

The ongoing PhD project presented here proposes to research how far equids shaped different aspects of life and organization in the sanctuary of Zeus at Olympia and what traces they left behind. It must be kept in mind, however, that even though the hippic contests are probably the most obvious area to look at, aspects like logistics or warfare must not be neglected. The results of our research in the most important Panhellenic sanctuary will be compared to those in other sanctuaries and venues of regional and supra-regional importance in order to evaluate them correctly.

For this, an analysis of written sources containing relevant information will be conducted. Among these are texts meant for horse breeders, trainers, and riders, hints in comedies and tragedies or in the Homeric epics. The most important written sources remain the works of Xenophon on horses and horsemanship⁸, which take a military point of view and offer information on the education, keeping, and grooming of horses, as well as on training methods and techniques for warfare. But since they were written for a restricted audience of trained and experienced riders, there is no detailed or comprehensive description of the various parts of horse tack. Thus, even though there are several references to the items used during the 4th c. BC, many aspects of the terminology remain unclear. Further information can be drawn from victory epigrams dealing with equine competitions, from inscriptions, and literal sources like the Homeric epics or tragedies from the 5th and 4th c. BC⁹. Especially the latter contain mostly random remarks about horse equipment, which also must be understood in a literary context and can therefore contribute little to an understanding of the actual appearance of these items.

Besides written sources, pictorial representations of equids, their actions, and their equipment will be used. Because of the vast numbers of horse depictions on pottery, in reliefs, or as statues, a complete evaluation of the material is not possible within the limits of this PhD project. Therefore, representative examples will be chosen to underline certain points of argument. While an analysis of these depictions promises new insights, it must be taken into account that an imprecise or sketchy rendering of details is not only possible but quite probable. The small scale of the depiction often limits the level of precision as well as the fact that emphasis might have been given to artistic expression instead of technical accuracy. It must also be considered that not every artist possessed definite knowledge of horse tack and equipment, which could sometimes result in a series of faulty representations by one workshop. And even if the craftsman knew about the decisive details, the two-dimensional representation of curved parts could result in distortions¹⁰. Only on rare occasions can the represented horse tack be identified without a doubt. One example is the bronze horse B1000, now in the Archaeological Museum of Olympia. The high quality of this piece even allows for the determination of the horse's original position on the outer left side¹¹.

Next to the examination of representations, a comparison with ethno-archaeological case studies will be made to determine parts of horse tack and equipment that were made of organic material like rope (fig. 2) and are therefore not preserved in the archaeological record.

The details gathered from the evaluation of the sources mentioned above will be compared to the actual material remains kept in the magazines of the German Excavations in Olympia. Among these are functional parts of horse tack, which will be examined for potential traces of usage and non-functional pieces, which were parts of statues. The study will also include several pieces of chariots and carts as well as roof tiles attributed to the starting mechanism of the hippodrome¹². The find spots of all the material remains will be compiled into a map of the sanctuary in order to possibly detect certain areas of increased occurrence.

In addition to the material analysis, the topographical and logistic situation will be examined. This includes transport routes, connections between different venues, the preconditions for successful participation, as well as the infrastructure and administration needed at the venues themselves. A closer look will be taken at the history

⁶ Mallwitz 1972, 67 sees this as a development which had not been planned but rather occurred by accident.

⁷ Pausanias 6.1.6. Dittenberger – Purgold 1896, 278-279, no. 160.

⁸ Xenophon, *De Equitum magistro* and, especially, Xenophon, *De Equitandi ratione*.

⁹ For a compilation of written sources concerning the Olympic horse races, see Petermandl 2013.

¹⁰ These difficulties were mentioned by Donder 1980, 5.

¹¹ Kunze – Schleif 1941, 133-143. Heilmeyer *et al.* 2012, 492, no. 11.5.

¹² Heiden 1995, roof 43.

of the hippic competitions and participants in these games, their backgrounds and motivation. While doing so, additional aspects linked to the hippic games like horse breeding and selling, gambling, and prevailing superstitions will be touched upon.

According to Pausanias, the hippodrome, where all competitions involving equids were held since the 7th c. BC, was located south of the stadium and continued east for more than 500 m (fig. 3). He gives a detailed account of the venue and its buildings, for example the elaborate starting mechanism behind the so-called 'Stoa of Agnaptos'¹³, and mentions the altar of Taraxippos and the markers for the turning points. The hope of finding traces of any of these installations led to surveys and investigations within the south-eastern area of the sanctuary. Despite all of these efforts, no structural remains likely associated with the venue of the hippic games have been documented so far because the River Alpheios flooded this area repeatedly and has apparently destroyed all traces¹⁴. Therefore the sparse written descriptions continue to be the main source concerning its appearance. In addition to the general account given by Pausanias, a manuscript from the Serail in Istanbul states some measurements, which have been the basis for several reconstruction attempts¹⁵. Understandably, given the restricted amount of information, a definite reconstruction of the Olympic hippodrome cannot be one of the objectives of this PhD project. It will restrict itself to a compilation and evaluation of the current state of research concerning the Olympic hippodrome, as well as to the examination of the venue in relation to the overall structure of the sanctuary. A comparison with the location of other hippodromes will reveal differences or similarities.

In order to enlarge and complement the current state of research, the magazines of the German Excavations in Olympia have been thoroughly examined¹⁶. The inventory books, which were started in 1875 and are continued to this day, list *ca.* 13,000 bronze and 2,200 iron finds as well as numerous finds made of other materials like clay or wood. By systematically searching these entries, a group of *ca.* 450 finds of a variety of materials, which can be linked to a hippic context, was compiled. Several of these had previously not been associated to equids and were identified and documented for the first time¹⁷. In general, a distinction has to be made between objects that must be linked to transport carts, those with a connection to the hippic games, and those that can be regarded as other votives.

The largest group comprises functional parts of horse tack, such as bits, spiked rollers, or *phalerae*, which were all made from bronze or iron. In addition, some non-functional pieces from bronze statues, as well as iron wheel parts were documented. A much smaller number of the finds considered are of wood (wheels) or clay (tiles attributed to the hippodrome). After compiling this find group, the single pieces were photographed and drawn, measured, and described in detail. These data were compared to references in the inventory books and excavation diaries, and other publications were researched for comparable pieces. This information concerning find spot, dating, and typology made it possible to generate a catalogue entry for each item, which allows a quick classification of the individual objects. Only one of these objects bears an inscription, which might be dedicatory (fig. 4)¹⁸. For all of the others, the characterization as dedications remains hypothetical. There is also no direct indication of any connection between these pieces and the hippic games. But considering the vast amount of defensive and offensive weapons either with or without inscriptions that were dedicated to the sanctuary of Zeus in Olympia, linking the pieces of horse tack to this category is justified. Horses were crucial for warfare and therefore their tack could be seen as war gear as much as anything else.

Regarding logistics, it can be stated that participants from overseas reached Olympia quite quickly¹⁹ and thus did usually not face any travel-related disadvantages during the contests. The horses were transported standing and thus needed relatively little space. Nevertheless, their transport required huge logistic efforts beforehand, taking into consideration various aspects, such as the provision of necessary staff, like veterinarians or trainers, as well as racing equipment and supplies. Given the huge amount of logistic planning combined with the financial means that had to be raised, it is likely that participants did not only take part in races at a single venue, like Olympia, but that there were connections between the different sporting events.

¹³ Pausanias 6.20.10.

¹⁴ Senff n.d. The roof tiles mentioned above (Heiden 1995, roof 43) are ascribed to the starting mechanism based only on their form.

¹⁵ Ebert 1989 among others.

¹⁶ None of this work would have been possible without the very friendly support of R. Senff, Director of the German Excavations in Olympia, E.-I. Kolia, Director of the Ephorate of Antiquities of Ilia, and all the wonderful colleagues from Olympia. To all of them I would like to express my most sincere gratitude and appreciation.

¹⁷ Donder 1980 gives an impressive account of the Olympic horse tack known at that time. Baitinger 2004 and Baitinger – Völling 2007 supplement this account and enlarge it by several chariot or cart pieces and spurs.

¹⁸ B5939a. Donder 1980, no. 109. Baitinger – Völling 2007, 158. For details on the inscription, see Siewert – Taeuber 2013, 228 no. 221A.

¹⁹ For details concerning the connection between Olympia and the sea, see Taita 2013. Decker 1992 raises some general questions concerning the logistics required for the successful staging of hippic games.

Another question is how and where the animals were kept once they reached their destination. An inscription from the 5th c. BC²⁰ indicates that there were certain attempts from the sanctuary's administration to regulate the whereabouts of animals within the premises, but whether these regulations were equally applied to racehorses cannot be deduced decisively.

Next steps

Among the next steps to be taken is the clarification of details concerning the long-distance transport of horses and equipment, for which modern handbooks on animal transportation as well as reports from competitive sports may provide helpful insight. Above all, the comparative study of other venues with hippic events must be enlarged in order to reach a decisive evaluation of whether the situation in Olympia differed from that in other venues or whether the similarities outweighed the discrepancies. Nevertheless, even at the current state of the PhD project, it has already become evident to what great extent equids shaped the general atmosphere and appearance of the sanctuary of Zeus at Olympia and how inseparably they were connected to the fabric of everyday life.

BIBLIOGRAPHY

- Baitinger 2004: H. Baitinger, Hellenistisch-frühkaiserzeitliche Reitersporen aus dem Zeusheiligtum von Olympia, *Germania* 82 (2004) 351-380.
- Baitinger – Völling 2007: H. Baitinger – Th. Völling, *Werkzeug und Gerät aus Olympia*, Olympische Forschungen 32, Berlin 2007.
- Decker 1992: W. Decker, Zum Wagenrennen in Olympia. Probleme der Forschung, in: H. Kyrieleis – W. Coulson (eds), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, 5-9 September 1988*, Athens 1992, 129-139.
- Digard 2004: J.-P. Digard, *Une histoire du cheval. Art, techniques, société*, Arles 2004.
- Dittenberger – Purgold 1896: W. Dittenberger – K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, Olympia, Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung 5, Berlin 1896.
- Donder 1980: H. Donder, *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*, Prähistorische Bronzefunde 16.3, Munich 1980.
- Ebert 1989: J. Ebert, Neues zum Hippodrom und zu den hippischen Konkurrenzen in Olympia, *Nikephoros* 2 (1989), 89-107.
- Heiden 1995: A. Heiden, *Die Tondächer von Olympia*, Olympische Forschungen 24, Berlin 1995.
- Heilmeyer et al. 2012: W.-D. Heilmeyer – N. Kaltsas – H.-J. Gehrke – G. E. Hatzi – S. Bocher (eds), 2012. *Mythos Olympia. Kult und Spiele*, Martin-Gropius-Bau, 31 August 2012 – 7 January 2013 (exhibition catalogue), München 2012.
- Kunze – Schleif 1941: E. Kunze – H. Schleif, Ein Bronzepferd von einem Viergespann, in: E. Kunze – H. Schleif, *III. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1938/39* [= JdI 56], Berlin 1941, 133-143.
- Mallwitz 1972: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, Munich 1972.
- Petermandl 2013: W. Petermandl, *Olympischer Pferdesport im Altertum. Die schriftlichen Quellen*, Olympische Studien 14, Kassel 2013.
- Raulff 2016: U. Raulff, *Das letzte Jahrhundert der Pferde. Geschichte einer Trennung*, Munich 2016.
- Senff n. d.: R. Senff, *Olympia. Das Hippodrom*, <<https://www.dainst.org/projekt/-/project-display/33190>> (last access 17.09.2018).
- Siewert – Taeuber 2013: P. Siewert – H. Taeuber (eds), *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*, Tyche Sonderheft 7, Vienna 2013.
- Taita 2013: J. Taita, Olympias Verkehrsverbindungen zum Meer. Landungsplätze bei Pheia und am Alpheios, in: *XIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 2000 bis 2005*, Tübingen 2013, 342-396.

²⁰ B6362. Siewert – Taeuber 2013, 29-31.

Fig. 1. Crowd cheering on a team of two horses at the Hippologica 2018 in Berlin (photo S. Zipprich).

Fig. 2. Peloponnesian donkey with a head collar made of rope (photo S. Zipprich).

Fig. 3. View of the assumed location of the Olympic hippodrome, seen from the north. Mount Kronos is visible on the right, buildings of the International Olympic Academy on the left (photo S. Zipprich).

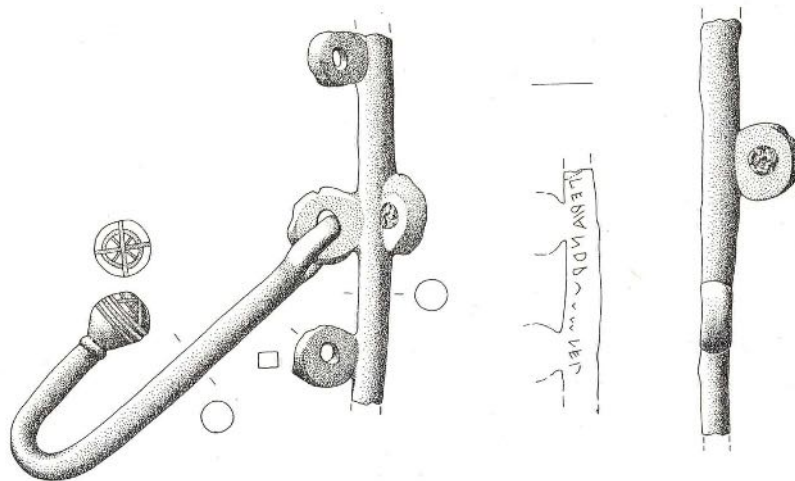

Fig. 4. Drawing of B5939a, scale 1:3 (after Donder 1980, pl. 12 no. 109).

CHRISTA SCHAUER

Μετάλλινα αντικείμενα από το «Δημόσιο Κέντρο» των Λουσών

ABSTRACT. Excavations in Lousoi conducted by the Athens Branch of the Austrian Archaeological Institute concentrated from 2001 to 2010 in an area in the south part of the ancient polis. A stoa and two cult buildings identify the location as the Public Centre of the Hellenistic period. In both cult buildings there is evidence for older phases connected with gatherings, feasting, and cult activities. This article presents a selection of the metal finds from the Public Centre, also discussing their relevance for the characterization of the area as a traditional cult place. Among the finds are a Geometric bronze horse statuette deposited in a Hellenistic context and Classical weapons from a secondary deposit around the base for the cult image in the Hellenistic peripteral temple. Other votives and utilitarian objects cover several centuries. Of special interest are four 5th century proxeny decrees (to be published by Hans Taeuber) from the Public Centre, as they testify to the site's importance in the Classical period.

Η αρχαία πόλη των Λουσών είναι γνωστή κυρίως για το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας¹. Οι νεότερες ανασκαφές από το 2001 έως το 2010 στην περιοχή όπου εντοπίζεται το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών² παρέχουν τη δυνατότητα να εξεταστούν δύο ακόμα ιερά και στην περίπτωση της ελληνοιστικής στοάς ένα ακόμα δημόσιο κτίριο της πόλης και να συγκριθούν τα αναθήματα και χρηστικά αντικείμενα με αυτά από το ιερό της Άρτεμης. Εδώ παρουσιάζονται μια επισκόπηση των μετάλλινων αντικειμένων από το Δημόσιο Κέντρο, καθώς και κάποιες σκέψεις που προέκυψαν σχετικά με τις λατρείες και την πόλη των Λουσών.

Σε αναθηματικό σύνολο των ελληνοιστικών χρόνων³ βρέθηκε ένα γεωμετρικό αγαλμάτιο αλόγου (Ae 2/04: εικ. 1 και 2). Το σύνολο χρονολογείται με βάση τα λυχνάρια και τα μυροδοχεία που περιέχει στο β' μισό του 2ου ή στο α' μισό του 1ου αιώνα π.Χ. Το ιππάριο βρέθηκε στο κέντρο του συνόλου και είναι φανερό ότι είχε τοποθετηθεί εκεί με ιδιαίτερη προσοχή, στο πλαίσιο μιας τελετής.

Το άλογο στέκεται πάνω σε ορθογώνια βάση, η οποία στη κάτω επιφάνεια φέρει διακόσμηση από δύο μοτίβα ζιγκ-ζαγκ μέσα σε παραλληλόγραμμο πλαίσιο. Τα μέρη του σώματος που δείχνουν προς το εσωτερικό του αγαλματίου είναι επίπεδα, όπως συνηθίζεται στα ιπάρια με βάση. Μόνο το κεφάλι με τον λαιμό είναι πραγματικά τρισδιάστατα. Η Bettina Janietz⁴ στη διατριβή της έχει περιγράψει την τεχνική κατασκευής αυτού του τύπου των γεωμετρικών ιππαρίων, η οποία συνίσταται στην ένωση των επιμέρους τμημάτων μετά τη χύτευση. Το σώμα του ζώου σχηματίζεται με άμεση χύτευση από κέρινο πρόπλασμα σε μορφή ανάγλυφου, που στη συνέχεια διπλώνεται. Χαρακτηριστικά του αλόγου των Λουσών είναι το κυλινδρικό κεφάλι με φαρδιά μύτη και μικρά αυτιά που ακολουθούν την κλίση του κεφαλιού, οι τονισμένοι ώμοι και μηροί, η κοντή μέση και τα σχετικά κοντά κάθετα πόδια, με την κυματιστή ουρά να τελειώνει στην πίσω άκρη της βάσης.

Στο ιερό της Άρτεμης, στη διάρκεια της παλαιάς ανασκαφής του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βρέθηκαν τρία αγαλμάτια αλόγων, διαφορετικής τεχνοτροπίας το καθένα. Τα αγαλμάτια περιλαμβάνουν το ζεύγος αλόγων σε κοινή διάτρητη βάση που δημοσιεύτηκε από τον Wolfgang Reichel και δύο ακόμα ιπάρια, τα οποία αναφέρονται μόνο περιληπτικά στην ίδια δημοσίευση⁵. Ένα από αυτά, σήμερα στη μόνιμη έκθεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, διαθέτει επίσης διάτρητη βάση. Το άλλο, του οποίου δεν σώζεται το κεφάλι, στέκεται σε συμπαγή βάση με ανάγλυφη διακόσμηση στην κάτω όψη. Και με τα τρία αγαλμάτια ασχολήθηκαν αρκετοί μελετητές, ειδικά οι Wolf-Dieter Heilmeyer, Jean-Louis Zimmermann και Mary Voyatzis⁶.

¹ Reichel – Wilhelm 1901. Mitsopoulos-Leon 2012.

² Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012. Οι ανασκαφές στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών έγιναν μέχρι το 2005 με διεύθυνση της Β. Μητσοπούλου-Leon και από το 2006 με διεύθυνση του G. Ladstätter.

³ Schauer 2014.

⁴ Janietz 2001, 96-97.

⁵ Reichel – Wilhelm 1901, 39 και 48 εικ. 63. Πρβλ. π.χ. Voyatzis 1990, πίν. 69 αρ. L4 και πίν. 70, αρ. L 7.

⁶ Heilmeyer 1979. Zimmermann 1989. Voyatzis 1990.

Οι δυο πρώτοι έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη διάκριση διαφορετικών εργαστηρίων, βασιμμένοι στην πρωτοποριακή μελέτη του Hans-Volkmar Herrmann για τα εργαστήρια της γεωμετρικής χαλκοπλαστικής⁷.

Πρόελευση από τους Λουσούς έχουν τρία ακόμα αγαλμάτια αλόγων με βάση και άλλο ένα χωρίς βάση στο μουσείο της Καρλσρούης, με τα οποία ασχολήθηκαν ο Ulrich Sinn και στη συνέχεια οι μελετητές που αναφέρονται πιο πάνω⁸. Στο ιερό της Άρτεμης αποδίδονται και δύο χάλκινα αγαλμάτια που παριστάνουν γυναικεία μορφή πάνω σε άλογο, πιθανώς την Άρτεμη, εκ των οποίων το ένα βρίσκεται στην Καρλσρούη και το άλλο στη Βιέννη⁹.

Βάσει της τεχντροπίας, το αγαλμάτιο από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών εντάσσεται στην ομάδα των ιππαρίων που έγινε γνωστή ως ομάδα Lousoi-Olympia¹⁰. Εκτός από μονά αλόγα περιλαμβάνει και συνθέσεις που παριστάνουν φοράδα που θηλάζει το πουλάρι της. Τα καλύτερα συγκριτικά παραδείγματα ως προς την τυπολογία και το καλλιτεχνικό ιδίωμα είναι ένα αγαλμάτιο από την Ολυμπία, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών¹¹, και ένα αγαλμάτιο στο Liebieghaus της Φρανκφούρτης¹². Ενώ ο Zimmermann απέδωσε την ομάδα στο Άργος, η Martha Weber και στη συνέχεια η Janietz υποστήριξαν ότι το εργαστήριο που τα κατασκεύασε βρισκόταν στην Αρκαδία.

Τα δύο καλοδιατηρημένα ιπάρια με βάση στο μουσείο της Καρλσρούης αποτελούν πρώιμα παραδείγματα της ομάδας Λουσών-Ολυμπίας. Ο Sinn ταύτισε αυτά τα δύο αλόγα και το χάλκινο πουλί στην Καρλσρούη ως προϊόντα του ιδίου εργαστηρίου, λόγω των διακοσμητικών στοιχείων της βάσης, και διατύπωσε την υπόθεση ότι αυτό το εργαστήριο είχε έδρα την Αρκαδία¹³. Αν και το αγαλμάτιο από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών είναι νεότερο, αποτελεί ένα πρόσθετο στοιχείο που θα μπορούσε να στηρίξει την υπόθεση αυτή. Βεβαίως, πρέπει να υπολογίσουμε και την κινητικότητα των μεταλλοτεχνιτών, η οποία επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της Ολυμπίας, με αποτέλεσμα την αλληλεπίδραση των εργαστηρίων και ανάμιξη των τοπικών τεχντροπιών. Αναμφίβολα, στην ομάδα Λουσών-Ολυμπίας υπάρχει επίδραση από αργολικά πρότυπα.

Τα αγαλμάτια στην Καρλσρούη, σύμφωνα με τη χρονολογία της γεωμετρικής πλαστικής, είναι πιθανό ότι κατασκευάστηκαν ήδη στο β' τέταρτο του 8ου αιώνα, ενώ το αγαλμάτιο από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών εντάσσεται καλύτερα στο γ' τέταρτο του 8ου αιώνα. Τα ιπάρια από την παλαιά ανασκαφή στο ιερό της Άρτεμης χρονολογικά ίσως έχουν μια ενδιάμεση θέση. Το φάσμα των ευρημάτων φαίνεται να υποδηλώνει ότι οι λαθρανασκαφές που το 1898 έγιναν αφορμή για τη συστηματική ανασκαφή του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου είχαν γίνει σε σημεία του ιερού όπου υπήρχαν και παλαιότερα αναθήματα. Τα χάλκινα αντικείμενα που κατέληξαν στην Καρλσρούη, το Βερολίνο και σε άλλα μουσεία από το εμπόριο αρχαιοτήτων επιβεβαιώνουν, πάντως, την υπόθεση ότι το ιερό της Άρτεμης ήταν σε λειτουργία ήδη πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα.

Δεν είναι, όμως, δεδομένο ότι το πρόσφατο εύρημα έχει σχέση με το ιερό της Άρτεμης, το οποίο βρίσκεται 1,5 χλμ. μακριά. Εξάλλου, στο Δημόσιο Κέντρο έχουν διαπιστωθεί στρώματα χρήσης τα οποία ανάγονται στην πρώιμη η μέση γεωμετρική περίοδο και μαρτυρούν συνεσιτάσεις γεωμετρικών χρόνων, πιθανώς λατρευτικού χαρακτήρα¹⁴. Επειδή στην πρώιμη εποχή οι κάτοικοι της Αρκαδίας κατοικούσαν διάσπαρτα ή και σε μικρές κοινότητες, δεν είναι απίθανο να υπήρχαν και μικρότερα ιερά σε άλλα σημεία της περιοχής.

Από το μικρό ιερό στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών προέρχεται και η πόρπη σε σχήμα φύλλου (Ae 2/05: εικ. 3). Βρέθηκε δίπλα στο ελληνιστικό κτίριο, σε σημείο όπου εντοπίστηκαν αγγεία και θραύσματα αγγείων από τελετουργικό γεύμα, τα οποία συνδέονται χρονικά με το αφιερωματικό σύνολο στο εσωτερικό του κτίσματος. Η πόρπη ανήκει σε τύπο που απαντά στη νότια Ελλάδα αρκετά σπάνια. Ο Claude Rolley¹⁵ τον αποκάλυψε «ιλλυρικό τύπο», επειδή είναι γνωστός κυρίως από τη σημερινή Αλβανία και στα δυτικά Βαλκάνια. Στην Ελλάδα, παραδείγματα αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στη Δωδώνη, τον Μεδώνα της Φωκίδας, τη Θίσιβη της Βοιωτίας, το Κωρύκιο Άντρο στον Παρνασσό και την Ισθμία¹⁶, όπου χρονολογούνται γύρω στο 200 π.Χ. Με βάση αυτά τα συγκριτικά παραδείγματα, η πόρπη από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών πρέπει να είναι παλαιότερη από το αναθηματικό σύνολο, αν και δεν αποκλείεται να ήταν ακόμα σε χρήση το β' μισό του 2ου ή το α' μισό του 1ου αιώνα. Ο Rolley στη μελέτη του υποστηρίζει ότι τέτοιες πόρπες, ενώ αποτελούν ξένο τύπο, δεν τεκμηριώνουν από μόνες τους την παρουσία ξένων στρατιωτών, επειδή είναι χρηστικά αντικείμενα που θα μπορούσαν να

⁷ Herrmann 1964.

⁸ Voyatzis 1990, πίν. 71. Sinn 1980. Zimmermann 1989, 24, αρ. ARG 75 και ARG 76, πίν. 4. Badisches Landesmuseum Karlsruhe 2008, 204-205, εικ. 112. Το τρίτο (ακέφαλο) ιπάριο με βάση ανήκει σε άλλον τύπο.

⁹ Gschwantler 1986, 64 αρ. 55, εικ. 117. Voyatzis 1992, εικ. 1 και 2. Badisches Landesmuseum Karlsruhe 2008, εικ. 112.

¹⁰ Weber 1967. Πρβλ. Heilmeyer 1979, 103-109 και 233, αρ. 455-457, εικ. 6, πίν. 58 και 59. Zimmermann 1989, 36-43. Janietz 2001, 95-98.

¹¹ Heilmeyer 1979, αρ. 455, πίν. 58 και 59. Zimmermann 1989, 23, αρ. ARG 69, πίν. 3 και 73. Janietz 2001, 170, αρ. κατ. FT 188.

¹² Weber 1967. Bol – Weber 1985, 14-16, αρ. 3. Zimmermann 1989, 23, αρ. ARG 68, πίν. 3 και 73. Janietz 2001, 170, αρ. κατ. FT 187.

¹³ Sinn 1980.

¹⁴ Schauer 2017. Schauer 2018.

¹⁵ Rolley 1977.

¹⁶ Raubitschek 1998, αρ. 207, πίν. 36.

φορεθούν και από Έλληνες. Στην περίπτωση των Λουσών, πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι η πόρπη ανήκε σε Λουσιάτη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάθεση παλαιότερων όπλων στον περίπτερο ναό. Ένα σιδερένιο ξίφος, ένας χάλκινος σαυρωτήρας και μια χάλκινη αιχμή βέλους βρέθηκαν κοντά στη βάση του λατρευτικού αγάλματος¹⁷. Γύρω από τη βάση είχαν τοποθετηθεί αντικείμενα διαφορετικών εποχών, μερικά από τα οποία πρέπει να ήταν παλαιότερα αναθήματα τα οποία αφιερώθηκαν στη θεότητα για δεύτερη φορά, πιθανώς κατά την κατασκευή του ελληνιστικού ναού, την οποία χρονολογούμε στον 3ο αιώνα π.Χ., ή, εναλλακτικά, κατά τη μετασκευή του στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Η εκ νέου ανάθεση παλαιότερων αντικειμένων τεκμηριώνεται έτσι και στα δύο ιερά στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών, στο μικρό ιερό και στον περίπτερο ναό.

Το ξίφος (Fe 1/07: εικ. 4) ανήκει σε τύπο (Griffzungenschwert) που απαντά από τον 7ο αιώνα π.Χ. έως την ελληνιστική εποχή¹⁸. Στη βάση της λεπίδας του σώζονται υπολείμματα από τις οριζόντιες αποφύσεις, τους προφυλακτικές, χαρακτηριστικό στοιχείο του τύπου. Η φαρδιά λεπίδα του ξίφους υποδηλώνει ότι ανήκει στην παλαιότερη ομάδα του τύπου και πιθανώς χρονολογείται ακόμα στην αρχαϊκή εποχή. Ειδικότερα, θυμίζει ακόμα το σιδερένιο ξίφος από τον τάφο του πολεμιστή στη θέση Κιούπια στα Καλάβρυτα, που χρονολογείται στον πρώιμο 7ο αιώνα¹⁹ και ένα χάλκινο ξίφος από την Ολυμπία²⁰.

Ο σαυρωτήρας (Ae 6/07) έχει κυκλική τομή και οριζόντιες γραμμές στην υποδοχή για το ξύλινο στέλεχος του δόρατος. Στην Ολυμπία αυτός ο τύπος είναι πολύ σπάνιος: το μόνο καλό συγκριτικό παράδειγμα βρέθηκε στη Στοά της Ηχούς, ακριβώς πάνω από το κλασικό στρώμα. Ο Holger Baitinger τον αναφέρει ως τύπο III D και παρατηρεί ότι ο τύπος III απαντά κυρίως στον 5ο αιώνα²¹.

Η αιχμή βέλους (Ae 3/02) αντιστοιχεί, στην τυπολογία του Baitinger, στον τύπο II D 1 της Ολυμπίας²², που απαντά κυρίως στο Στάδιο και σε στρώματα των μέσων του 5ου αιώνα, ενώ στην Όλυνθο ο τύπος αυτός απαντά ακόμα σε στρώματα που σχετίζονται με την επίθεση του Φιλίππου Β' και την καταστροφή της πόλης το 348 π.Χ.²³. Η χρονολόγηση του παραδείγματος που εξετάζουμε, όμως, στον 5ο αιώνα, φαίνεται πιθανότερη, με βάση τα αντίστοιχα ευρήματα από την Ολυμπία.

Μια σιδερένια αιχμή δόρατος (Fe 1/10) προέρχεται από ένα σημείο στο νότιο πτερό του ελληνιστικού ναού όπου εντοπίστηκαν παλαιότεροι τοίχοι, οι οποίοι ίσως έχουν σχέση με παλαιότερο ναό. Ενδείξεις για τέτοιο ναό αποτελούν τμήματα λακωνικής κεράμωσης, που βρέθηκαν διάσπαρτα στην περιοχή. Η αιχμή δόρατος αντιστοιχεί στον τύπο R του Snodgrass²⁴, που έχει μακρά διάδοση. Στη νεκρόπολη της Βίτσας²⁵ απαντά σε τάφους που χρονολογούνται από το 800 π.Χ. έως τα μέσα του 5ου αιώνα. Την ίδια χρονολόγηση προτείνει ο Baitinger για τις αιχμές δόρατος από την Ολυμπία. Κατά τον Baitinger, αιχμές μικρότερες από 30 εκ. απαντούν κυρίως στην αρχαϊκή και την πρώιμη κλασική εποχή²⁶. Στο Καλαπόδι, τα πλησιέστερα συγκριτικά παραδείγματα χρονολογούνται από τον Hans-Otto Schmitt στην υστεροαρχαϊκή και κυρίως στην κλασική εποχή²⁷. Μολονότι η αιχμή δόρατος από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών δεν χρονολογείται με σαφήνεια, είναι πιθανώς υστεροαρχαϊκή ή κλασική, όπως το ξίφος, ο σαυρωτήρας και η αιχμή βέλους.

Στον κατάλογο των όπλων προστίθεται ένα έλασμα από την περιοχή της ελληνιστικής στοάς, το οποίο ανήκε στη λαβή βραχίονα αργολικής ασπίδας, τον λεγόμενο πόρπακα (Ae 2/01: εικ. 5). Η ίδια ακριβώς διακόσμηση απαντά σε θραύσματα ασπίδας από την Ολυμπία, την οποία ο Emil Kunze χρονολόγησε στο α' τέταρτο του 6ου αιώνα²⁸. Επομένως, το έλασμα πιθανώς μαρτυρεί την ανάθεση ασπίδας στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών ήδη κατά την αρχαϊκή εποχή και έτσι αποτελεί την πρώτη ένδειξη για τη λειτουργία αρχαϊκού ιερού στην περιοχή του Δημοσίου Κέντρου των Λουσών, σε αδιευκρίνιστο όμως μέχρι τώρα σημείο.

Άλλη μια αρχαϊκή ασπίδα τεκμηριώνεται στο ιερό της Αρτέμιδος, όπου αποτελεί ένα ασυνήθιστο εύρημα. Το έλασμα από το εσωτερικό της ασπίδας διατηρεί την απόληξη σε σχήμα ανθεμίου και τμήμα της μεταλλικής ταινίας όπου παριστάνονται δύο αντιθετικά φτερωτά άλογα σε όρθια στάση. Ο Kunze θεωρούσε αυτό το έλασμα το πρωιμότερο σωζόμενο τεκμήριο για την εξέλιξη της αργολικής ασπίδας στο τελευταίο τρίτο του 7ου

¹⁷ Για πληροφορίες σχετικά με τα επιθετικά όπλα ευχαριστώ θερμά τον Holger Baitinger.

¹⁸ Βοκοτοπούλου 1986, τόμ. Α', 291-294. Kilian-Dirlmeier 2002, 107.

¹⁹ Μαστροκόστας 1961-1962. Kunze 1967, 119. Πρβλ. Baitinger 2001, 77.

²⁰ Baitinger 2001, 77, 233 αρ. kat. 1315, πίν. 64, με αναφορά στον τάφο πολεμιστή στα Καλάβρυτα, σε ξίφος από τάφο στο Δρέπανο της Αχαΐας και σε ξίφος από το ιερό της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα.

²¹ Baitinger 2001, 67-68, 215, αρ. kat. 1169, πίν. 54.

²² Baitinger 2001, 25-27, πίν. 11 και 12.

²³ Πρβλ. Baitinger 2001, 26.

²⁴ Snodgrass 1964, 115-139, ειδικά 130, type R, εικ. 8 g.

²⁵ Βοκοτοπούλου 1986, τ. Α', 300-304, εικ. 28.

²⁶ Baitinger 2001, 50-53, 175-179, αρ. 800-846 (Stoßlanzenspitzen τύπος B 9 b), πίν. 35 και 36.

²⁷ Schmitt 2007, 533-535, πίν. 78-80.

²⁸ Furtwängler 1890, 112, αρ. 738. Kunze 1958, 84, πίν. 19 (B 2188). Bol 1989, 28, 132, αρ. G 96 και G 97, πίν. 29.

αιώνα²⁹. Προέλευση από τους Λουσούς έχει και μια μικρογραφική ασπίδα στο μουσείο της Καρλσρούης³⁰. Στο ιερό της Άρτεμης δεν μαρτυρούνται επιθετικά όπλα.

Ένα πολύτιμο ανάθημα ήταν ένα χρυσό δαχτυλίδι (Au 1/07) με ρομβόσχημη κυρτή σφενδόνη, που βρέθηκε ανάμεσα στο μικρό ιερό και το βωμό. Τα πλησιέστερα συγκριτικά παραδείγματα για το σχήμα προέρχονται από τάφο στις Αλυκές Κίτρους της Πιερίας³¹, καθώς και από τάφους στον Τάραντα της Απουλίας³², όπου χρονολογούνται γύρω στο 300 π.Χ. Επειδή το δαχτυλίδι έχει πολύ μικρή διάμετρο είναι πιθανό ότι ανήκε σε μικρό κορίτσι πριν καταλήξει στο ιερό, ίσως μετά από κάποια τελετή. Στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών βρέθηκαν άλλα δύο δαχτυλίδια, ένα σιδερένιο (Fe 1/01), σε επίχωση της ελληνιστικής στοάς, και ένα χάλκινο (Ae 1/03), νότια του περίπτερου ναού, πιθανώς ανάθημα στο προελληνιστικό ιερό. Μαρτυρούνται και τρεις κρικοί, συνηθέστερα αναθήματα στο ιερό της Άρτεμης³³.

Στον περίπτερο ναό, τα αναθηματικά όπλα μάλλον είχαν σχέση με τη λατρευόμενη θεότητα, όπως κι ένα χάλκινο φύλλο βελανιδιάς (Ae 3/05: εικ. 6) από διαταραγμένο στρώμα στον πρόναο. Το τελευταίο θυμίζει την Ιερά Δρυ της Δωδώνης, χάλκινα αναθηματικά κλαδιά βελανιδιάς από τη Δωδώνη³⁴ και στεφάνια με φύλλα δρυός από τους τάφους των Μακεδόνων βασιλέων, ειδικά τον τάφο του Φιλίππου Β' και τον Τάφο του Πρίγκιπα στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας³⁵. Στεφάνια με φύλλα δρυός απαντούν επίσης και στην Ήπειρο³⁶, την Αιτωλία³⁷ και την Πάτρα³⁸. Η δρυς ήταν ιερό φυτό του Διός, συνεπώς το φύλλο θα μπορούσε, μαζί με τα όπλα, να παραπέμπει στη λατρεία του Διός. Βέβαια, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί μια τέτοια υπόθεση, επειδή αφενός τα στεφάνια δρυός θεωρούνται και σύμβολα νίκης, αφετέρου οι βελανιδιές ήταν και σημαντικά εντόπια δέντρα της Αρκαδίας.

Μια κινητή λαβή (Ae 2/02: εικ. 7), η οποία βρέθηκε κοντά στην αιχμή βέλους ανατολικά της βάσης του λατρευτικού αγάλματος, μπορεί να αποδοθεί σε κλασικό αγγείο. Αν και παρόμοιες λαβές απαντούν και σε εξάλειπτρα, κυρίως από τη Μακεδονία³⁹ και την Κάτω Ιταλία⁴⁰, είναι πιθανότερο ότι ανήκε σε λέβητα. Παρόμοιες λαβές υπάρχουν σε πολλά από τα μεγάλα ιερά. Ακέραιοι λέβητες είναι γνωστοί από κλασικούς τάφους, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία⁴¹ ή, στη περίπτωση της Σίνδου, ως ταφικά κτερίσματα⁴². Το σημείο εύρεσης της λαβής στους Λουσούς είναι ένδειξη ότι πιθανώς ήταν ανάθημα στο παλαιότερο ιερό που προηγήθηκε του ελληνιστικού ναού. Πιθανώς το σκεύος χρησιμοποιήθηκε στο ιερό ως κρατήρας για συμπόσια ή χύτρα για βράσιμο κρέατος για την τροφοδοσία των πιστών μετά από θυσίες⁴³.

Χρηστικό αντικείμενο είναι η σιδερένια λαβή (Fe 1/04: εικ. 9) που βρέθηκε μαζί με θραύσματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, τα οποία ίσως ανήκαν σε σύνολο συμποσίου. Με βάση το σχήμα της, η λαβή μπορεί να αποδοθεί σε αρύταινα ή κύαθο, γνωστό τύπο χάλκινου σκεύους από τον ύστερο 4ο αιώνα, κυρίως στη Μακεδονία και στην Κάτω Ιταλία⁴⁴, με εξάπλωση όμως και στη Στερεά Ελλάδα⁴⁵. Συνήθως αυτές οι λαβές είναι διακοσμημένες με κεφάλι πάπιας ή χήνας. Η λαβή από τους Λουσούς, η οποία έχει απόληξη κομβίου και κατασκευάστηκε από σίδηρο αντί για χαλκό, αποτελεί παραλλαγή του συνήθους τύπου.

Εξαρτήματα από ξύλινες πόρτες η έπιπλα εκπροσωπούν τρεις εφηλίδες από διάφορα σημεία της ανασκαφής, με νεότερη μια κωνική διακοσμητική εφηλίδα (Ae 1/09), που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του περιπτερου ναού.

Άγνωστης χρήσης είναι το χυτό χάλκινο ανθέμιο (Ae 1/02: εικ. 8) από την περιοχή της ελληνιστικής στοάς. Η πίσω επιφάνεια είναι επίπεδη, επομένως δεν πρόκειται για λαβή αγγείου, ιδίως γιατί δεν φέρει ίχνη προσκόλλησης ούτε οπές για εφήλωση. Το πλησιέστερο συγκριτικό παράδειγμα στη βιβλιογραφία είναι ένα ανθέμιο στην Ολυμπία, που δημοσιεύτηκε από τον Adolf Furtwängler⁴⁶, με αναφορά σε άλλα παρόμοια

²⁹ Kunze 1950, 60-61, 204-205 (με εικ. 3), 233, 242. Reichel – Wilhelm 1901, 55 εικ. 98.

³⁰ Badisches Landesmuseum Karlsruhe 2008, 156-157, αρ. κατ. 73 (αρ. ευρ. F 2030), όπου ερμηνεύεται ως εξάρτημα ενδύματος.

³¹ Κυπραίου 1997, 117 αρ. 108 δεξιά, με χρονολόγηση γύρω στο 300 π.Χ. (E.-B. Τσιγαρίδα).

³² De Iuliis 1984, 292 αρ. 216 (α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

³³ Mitsopoulos-Leon 2012, 93-94, 157-160, αρ. 188-249, πίν. 21 και 22.

³⁴ Ελευθεράτου – Σουρέφ 2016, 64-65, αρ. 35-40 (4ος-3ος αι. π.Χ.).

³⁵ Κοτταρίδη 2013, 148-149, 153.

³⁶ Ζάχος 2008, 106.

³⁷ Ζαφειροπούλου κ.ά. 2011, 80 αρ. κατ. 16.

³⁸ Κολώνας – Σταυροπούλου-Γάτση 2017, 164-165, εικ. 181.

³⁹ Δεσποίνη 2016, 311-313, αρ. 434-437, σχ. 82-85, εικ. 535-543.

⁴⁰ Tarditi 1996, 116-118, αρ. 263-266.

⁴¹ Amandry 1971, 602-609, εικ. 9-11. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 332-333, αρ. 350 και 351, τάφος 608 (500-470 π.Χ.).

⁴² Δεσποίνη 2016, 285, αρ. 404, σχ. 50 και 51, εικ. 486 και 487.

⁴³ Πρβλ. Gauer 1991, 5.

⁴⁴ Zimi 2011, 251-258, αρ. 120-129. Τουλουμτζίδου 2011, 297-303, αρ. 1-65.

⁴⁵ Rolley 1976, 106-107, αρ. B18 και B19, εικ. 185 και 186.

⁴⁶ Furtwängler 1890, αρ. 772, πίν. 43.

ανθέμια⁴⁷. Τα ανθέμια αυτά φαίνεται ότι μέχρι τώρα δεν έχουν αποδοθεί σε συγκεκριμένο τύπο σκεύους. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι όλα τα σωζόμενα παραδείγματα είναι σπασμένα περίπου στο ίδιο σημείο, όπου υπήρχε στενότερο στέλεχος. Αυτή η διαμόρφωση θυμίζει χειρολαβές θυρών ή επίπλων. Παραδείγματα είναι μια λαβή με ανθέμια στην Ολυμπία⁴⁸, η θυρολαβή από το Βουλευτήριο της Δωδώνης⁴⁹ και θυρολαβή στη μαρμάρινη πόρτα μακεδονικού τάφου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης⁵⁰. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι πιθανώς και η στοά των Λουσών στα πλαϊνά δωμάτια είχε ξύλινες πόρτες με χάλκινα εξαρτήματα.

Τη σημασία της θέσης του Δημοσίου Κέντρου των Λουσών στην κλασική εποχή τεκμηριώνουν τέσσερις καλοδιατηρημένες ενεπίγραφες πινακίδες, που βρέθηκαν στο νότιο πτερό του περίπτερου ναού και αναφέρουν πρόξενους. Οι επιγραφές μελετώνται από τον συναδέλφο Hans Taeuber, ο οποίος τις χρονολογεί στον 5ο αιώνα π.Χ. Από τις πινακίδες έχει ήδη παρουσιαστεί η προξενική επιγραφή του Κρατόνδα, πρόξενου από τη Βουλίδα της Φωκίδας (Ae 4/02)⁵¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι επιγραφές από το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών είναι παλαιότερες από τις προξενικές επιγραφές από το ιερό της Άρτεμης που δημοσιεύτηκαν από τον Adolf Wilhelm το 1901⁵², αφού εντοπίστηκαν κοντά στις παραστάδες του λεγόμενου Προπύλου, στο κάτω άνω μέρος του ιερού της Άρτεμης. Αυτές οι επιγραφές ανήκουν κυρίως στον 3ο αιώνα. Κλασικός είναι, όμως, ο δίσκος με προξενικές επιγραφές από άγνωστο σημείο στους Λουσούς, που βρίσκεται στο Βερολίνο⁵³. Από τις επιγραφές του 5ου αιώνα που βρέθηκαν στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών προκύπτει ότι ο χώρος είχε μια σημαντική δημόσια λειτουργία ήδη στην κλασική εποχή, δηλαδή πριν την ανέγερση του ελληνιστικού ναού της Άρτεμης και των βοηθητικών κτισμάτων στο κάτω πλάτωμα του ιερού της Άρτεμης. Συνοπτικά, διαπιστώνουμε ότι η θέση στην οποία σχεδιάστηκε το Δημόσιο Κέντρο των ελληνιστικών χρόνων έπαιζε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή αλλά και στην οργάνωση και διπλωματική ζωή της πόλης των Λουσών ήδη πολύ νωρίτερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry 1971: P. Amandry, Collection Paul Canellopoulos, I: Armes et lébès de bronze, *BCH* 95 (1971), 585-626.
- Badisches Landesmuseum Karlsruhe 2008: *Zeit der Helden. Die „dunklen Jahrhunderte“ Griechenlands 1200-700 v. Chr.* (κατάλογος έκθεσης), Darmstadt 2008.
- Baitinger 2001: H. Baitinger, *Die Angriffswaffen aus Olympia*, *Olympische Forschungen* 29, Berlin 2001.
- Bilddatenbank Antike Bronzen in Berlin: *Bilddatenbank: Antike Bronzen in Berlin: Die Bronzesammlung nach C. Friederichs, Antike Bronzen und Geräte im Alten Museum (1871) und weitere Erwerbungen bis 1945 (Bestände und Verluste)* [επιμ. βάσης δεδομένων: Norbert Franken] (<http://ww2.smb.museum/antikebronzenberlin/>).
- Βοκοτοπούλου 1973: I. Κ. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων*, Αθήνα 1973.
- Βοκοτοπούλου 1986: I. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα 1986.
- Bol 1989: P. C. Bol, *Argivische Schilde*, *Olympische Forschungen* 17, Berlin 1989.
- Bol – Weber 1985: P. C. Bol – Th. Weber (επιμ.), *Bildwerke aus Bronze und Bein aus minoischer bis byzantinischer Zeit*, Liebieghaus – Museum alter Plastik, Antike Bildwerke II, Melsungen 1985.
- De Iuliiis 1984: E. M. De Iuliiis, *Gli ori di Taranto in età ellenistica*, Milano, “BRERA 2”, dicembre 1984-marzo 1985 (κατάλογος έκθεσης), Milano 1984.
- Δεσποίνη 2016: Αι. Δεσποίνη, *Σίνδος II. Το νεκροταφείο, ανασκαφικές έρευνες 1980–1982: πήλινα, γυάλινα και φαγεντιανά αγγεία, πήλινοι λύχνοι, μεταλλικά αγγεία, πήλινα ειδώλια και πλαστικά αγγεία, νομίσματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 308, Αθήνα 2016.
- Ελευθεράτου – Σουρέρεφ 2016: Στ. Ελευθεράτου – Κ. Ι. Σουρέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη. Το μαντείο των ήλων*, Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης, 20 Ιουνίου 2016 – 10 Ιανουαρίου 2017 (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2016.
- Ζαφειροπούλου κ.ά. 2011: Φ. Ζαφειροπούλου – Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Γ. Σταμάτης, *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα. Αιτωλών πόλεις*, Αθήνα 2011.
- Ζάχος 2008: Κ. Ζάχος, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008.
- Furtwängler 1890: A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, *Olympia* IV, Berlin 1890.
- Gauer 1991: W. Gauer, *Die Bronzegefäße von Olympia I: Kessel und Becken mit Untersätzen, Teller, Kratere, Hydrien, Eimer, Situlen und Cisten, Schöpfhumpen und verschiedenes Gerät*, *Olympische Forschungen* 20, Berlin 1991.
- Gschwantler 1986: K. Gschwantler, *Guß + Form. Bronzen aus der Antikensammlung*. Sonderausstellung, Kunsthistorisches Museum Wien (κατάλογος έκθεσης), Wien 1986.

⁴⁷ Ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Birgitta Eder και Jasmin Huber για τον εντοπισμό και τη φωτογράφιση συγκριτικών παραδειγμάτων από τις γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία στη χαλκοθήκη του νέου Μουσείου και τον διευθυντή των νέων ανασκαφών Reinhard Senff για τη σχετική άδεια.

⁴⁸ Furtwängler 1890, 146, αρ. 116, πίν. 55. Gauer 1991, 295, αρ. Var. 68, πίν. 113, 2.

⁴⁹ Βοκοτοπούλου 1973, 76, πίν. 32β (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

⁵⁰ Σισμανίδης 1982, 279 εικ. 10. Για άλλο παράδειγμα βλ. Macridy 1911, 199, εικ. 8.

⁵¹ Για την εικόνα βλ. Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012, 521.

⁵² Reichel – Wilhelm 1901, 64-81.

⁵³ Reichel – Wilhelm 1901, 78-79, αρ. 12 εικ. 156. Bilddatenbank Antike Bronzen in Berlin, αρ. Misc. 8721.

- Heilmeyer 1979: W.-D. Heilmeyer, *Frühe olympische Bronzefiguren. Die Tiervotive*, Olympische Forschungen 12, Berlin 1979.
- Herrmann 1964: H.-V. Herrmann, Werkstätten geometrischer Bronzeplastik, *JdI* 79 (1964), 17-71.
- Janietz 2001: B. Janietz, *Untersuchungen an geometrischen Bronzen*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Universität Freiburg, 1989 (ηλεκτρονική δημοσίευση 2001: www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/199/pdf/JanietzDiss.pdf).
- Kilian-Dirlmeier 2002: I. Kilian-Dirlmeier, *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Monographien des RGZM 48, Mainz 2002.
- Κολώνας – Σταυροπούλου-Γάτση 2017: Α. Κολώνας – Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*, Αθήνα 2017.
- Κοτταρίδη 2013: Α. Κοτταρίδη, *Αιγές. Η βασιλική μητρόπολη των Μακεδόνων*, Αθήνα 2013.
- Kunze 1941: E. Kunze, Waffenfunde, στο: E. Kunze – H. Schlef, *III. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1941, 76-118.
- Kunze 1950: E. Kunze, *Archaische Schildbänder*, Olympische Forschungen 2, Berlin 1950.
- Kunze 1958: E. Kunze, Schildbeschläge, στο: E. Kunze, *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1958, 74-117.
- Kunze 1967: E. Kunze, Helme, στο: E. Kunze, *VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1967, 111-183.
- Κυπραίου 1997: Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Το ελληνικό κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση, Θεσσαλονίκη, Villa Bianca, 21 Δεκεμβρίου 1997-21 Φεβρουαρίου 1998* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1997.
- Macridy 1911: T. Macridy, Un tumulus macédonien à Langaza, *JdI* 26 (1911), 193-215.
- Μαστροκόστας 1961-1962: Ε. Μαστροκόστας, Περιοχή Αχαΐας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 130-132.
- Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012: Β. Μητσοπούλου-Leon – G. Ladstätter, Λουσοί, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 521-523.
- Mitsopoulos-Leon 2012: V. Mitsopoulos-Leon, *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Jahren 1986-2000*, SoSchrÖAI 47, Wien 2012.
- Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000: Α. Παρλαμά – Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2000.
- Raubitschek 1998: I. K. Raubitschek, *The Metal Objects (1952-1989)*, Isthmia 7, Princeton 1998.
- Reichel – Wilhelm 1901: W. Reichel – A. Wilhelm, Das Heiligtum der Artemis zu Lusoi, *ÖJh* 4 (1901), 1-89.
- Rolley 1976: Cl. Rolley, Objets de métal, στο: Cl. Vatin – Ph. Bruneau – Cl. Rolley – Th. Hackens, *Médéon de Phocide V. Tombes hellénistiques – objets de métal – monnaies*, Paris 1976, 95-130.
- Rolley 1977: Cl. Rolley, Fibules illyriennes dans le Parnasse, στο: *Études Delphiques*, BCH Supplément 4, Paris 1977, 443-451.
- Schauer 2014: Ch. Schauer, Ein Votivdepot in Lousoi (Nordarkadien), στο: *Η Έπιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά*, Αθήνα 2014, 669-676.
- Schauer 2017: Ch. Schauer, Τελετουργικά γεύματα στους Λουσοί: από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή, στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών, Τρίπολις-Δημητσάνα 1-3 Νοεμβρίου 2013*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 32, τόμ. Α', Αθήνα 2017, 103-120.
- Schauer 2018: Ch. Schauer, Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσοί. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης, στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 585-594.
- Schmitt 2007: H.-O. Schmitt, Die Angriffswaffen, στο: R. C. S. Felsch (επιμ.), *Kalapodi II. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz 2007, 423-551.
- Sinn 1980: U. Sinn, Ein Fundkomplex aus dem Artemis-Heiligtum von Lusoi im Badischen Landesmuseum, *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 17 (1980), 25-40.
- Σισμανίδης 1982: Κ. Σισμανίδης, Νέος μακεδονικός τάφος στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, *AAA* 15 (1982), 267-284.
- Snodgrass 1964: A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons: From the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964.
- Tarditi 1996: C. Tarditi, *Vasi di bronzo in area Apula: produzioni greche ed italiche di età arcaica e classica*, Galatina 1996.
- Τουλουμτζίδου 2011: Α. Τουλουμτζίδου, *Μετάλλινα αγγεία του 4ου-2ου αι. π.Χ. από τον ελλαδικό χώρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Voyatzis 1990: M. E. Voyatzis, *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*, SIMA Pocket Book 97, Göteborg 1990.
- Voyatzis 1992: M. Voyatzis, Votive riders seated side-saddle at early Greek sanctuaries, *ABSA* 87 (1992), 259-279.
- Weber 1967: M. Weber, Eine arkadisch-geometrische Bronze Gruppe, *Städel-Jahrbuch N.F.* 1 (1967), 7-18.
- Zimi 2011: E. Zimi, *Late Classical and Hellenistic Silver Plate from Macedonia*, Oxford 2011.
- Zimmermann 1989: J.-L. Zimmermann, *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec*, Mainz 1989.

Εικ. 1. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Αγαλμάτιο αλόγου Ae 2/04 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 2. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Αγαλμάτιο αλόγου Ae 2/04 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 3. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Πόρπη ιλλυρικού τύπου Ae 2/05 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 4. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Σιδερένιο ξίφος Fe 1/07 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 5. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Έλασμα από αργολική ασπίδα Ae 2/01 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 6. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Ομοίωμα φύλλου δρυός Ae 3/05 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 7. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Λαβή Ae 2/02, πιθανώς από λέβητα (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 8. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Ανθέμιο Ae 1/02 (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

Εικ. 9. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Σιδερένια λαβή Fe 1/04, πιθανώς από κύαθο (φωτ. Κ.-V. v. Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).

ZACHAROYLA LEBENTOYRH

Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας*

ABSTRACT. The theatre of Platiana is located in Sector VI of the homonymous acropolis in southeast Elis. It is only the second extant theatre in Elis, after the one at Ancient Elis. Built of locally sourced limestone, it is a small theatre, adapted to the morphology of the available space, but affording magnificent views. The theatre abuts the fortification wall to its north and a small alley for residents and spectators alike to its south. It features the characteristic tripartite structure of Hellenistic theatres, consisting of the koilon (without diazoma), the orchestra, and the scene. The theatre was built in two stages, the koilon dating to the fourth century BC and the scene to the third century BC.

...Θέατρα θεάς άξια...

Το αρχαίο θέατρο, άλλοτε λαξευμένο και άλλοτε κτισμένο σε μια πλαγιά με υπέροχη θέα, αποτελεί την κορυφαία έκφραση μιας μοναδικής ισορροπίας ανάμεσα στη φύση και στον άνθρωπο, όπως μας επιβεβαιώνει και το αρχαίο θέατρο της Πλατιάνας. Χτισμένο εντός των τειχών της ομώνυμης ακρόπολης, σε υψόμετρο 630 μ., το μνημείο έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελεί το δεύτερο σωζόμενο θέατρο στον Νομό Ηλείας, μετά από αυτό της αρχαίας Ήλιδας.

Η ακρόπολη της Πλατιάνας¹ (σχ. 1, εικ. 1) βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας, στις ανατολικές απολήξεις του όρους Λαπίθα, στα σύνορα της αρχαίας Τριφυλίας με την Αρκαδία. Κατατάσσεται στις ακροπόλεις της αρχαίας Τριφυλίας, δηλαδή στις φυσικά οχυρές θέσεις που ενισχύθηκαν με τείχη επειδή είχαν στρατηγική σημασία. Η θέση του οικισμού σε τόσο ψηλό και δυσπρόσιτο μέρος (669 μ. υψόμετρο), είναι σπάνια για ελληνική πόλη². Από την ακρόπολη της Πλατιάνας υπήρχε η δυνατότητα ελέγχου του δρόμου που οδηγούσε από την Πισάτιδα προς τη Μεγαλόπολη και την υπόλοιπη Αρκαδία.

Η ταύτιση της θέσης με κάποια αρχαία πόλη δεν είναι ακόμη απολύτως ασφαλής³. Για την ταύτισή της, μεταξύ των πόλεων της αρχαίας Τριφυλίας έχει προταθεί η Αίπυ (ή Αιπύς), οι κάτοικοι της οποίας είχαν συμμετάσχει στον Τρωικό Πόλεμο και η οποία μνημονεύεται από τον Όμηρο (*Ιλιάς* Β 592) ως *εὔκτιτον* (καλόχτιστη). Η Αίπυ όφειλε την ονομασία της στην οχυρή θέση όπου ήταν χτισμένη, αφού στην αρχαία ελληνική *αίπυς* σημαίνει απόκρημνος. Ο Ηρόδοτος (4.148) τη θεωρεί μια από τις έξι πόλεις που οι Μινύες έχτισαν στη Μεσσηνία. Ο Ξενοφών την τοποθετεί μεταξύ Ηραίας και Μακίστου (*Ελλην.* 3.2.30). Ο Πολύβιος, όταν αναφέρεται στην εισβολή του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε' στην περιοχή της Τριφυλίας κατά τη διάρκεια του δεύτερου Συμμαχικού πολέμου (220-217 π.Χ.), τη μνημονεύει ως *Τυπανέαι* ή *Υπαναι* (*Ιστορ.* Δ' 77.9). Η πόλη ίσως να είχε εγκαταλειφθεί κατά τον 2ο αι. μ.Χ., καθώς δεν μνημονεύεται από τον περιηγητή Παυσανία⁴.

Η θέση της ακρόπολης ήταν γνωστή ήδη από το 1939⁵. Η γεωμορφολογία της θέσης, με τις εντονότερες κλίσεις του εδάφους, οδήγησε στον σχηματισμό μιας ακρόπολης ιδιαίτερα επιμήκους μορφής, με μέγιστο μήκος 700 μ. και μέγιστο πλάτος 100 μ., συνολικής επιφάνειας 70 στρεμμάτων, η οποία περιβάλλεται από τείχη, που σώζονται σε καλή κατάσταση και σε ορισμένα σημεία φθάνουν σε ύψος τα 5 μ.⁶ (σχ. 1, εικ. 1). Η πόλη διακρίνεται σε τρία τμήματα: α) την κάτω πόλη, που εκτεινόταν στα νότια πρηνή της ακρόπολης και

* Ευχαριστίες απευθύνονται στην επίτιμη έφορο αρχαιοτήτων Δρ. Ξένη Αραπογιάννη, για το σημαντικό έργο που επιτέλεσε στην ακρόπολη της Πλατιάνας και την ανάδειξη του αρχαίου θεάτρου, παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα να υλοποιηθεί η μελέτη αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου, καθώς και στο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας που συμμετείχε στην έρευνα.

¹ Αραπογιάννη 2007α, 5-16, πίν. 17-32. Αραπογιάννη 2007β, 33-35.

² Γιαλούρης 1973, 163.

³ Αραπογιάννη 2007β, 28.

⁴ Χατζή 2010, 137.

⁵ Sperling 1939, 85.

⁶ Αραπογιάννη 2007β, 33.

προστατευόταν με τείχος, β) το τμήμα της πόλης που αναπτύσσεται στο άνω μέρος της βόρειας κλιτύς του λόφου και περιβαλλόταν επίσης από τείχη και, τέλος, γ) την άνω πόλη, η οποία εκτείνεται στην κορυφή του λόφου και είναι οργανωμένη σε οκτώ συνολικά βαθμιδωτά άνδρα, που έχουν κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά και ορίζονται ενίοτε από αναλημματικούς τοίχους.

Τα τέσσερα πρώτα άνδρα (I-IV) της άνω πόλης, που βρίσκονται στα ανατολικά, θα πρέπει να καταλαμβάνονταν από ιδιωτικές οικίες και δημόσια κτήρια⁷. Στο πέμπτο άνδρη (V) θα πρέπει να βρισκόταν η αγορά της αρχαίας πόλης, η οποία είναι τοποθετημένη σε ένα επιμελώς ισοπεδωμένο τμήμα, με μεγάλη δεξαμενή, λαξευμένη στον φυσικό ασβεστολιθικό βράχο. Στο έκτο άνδρη (VI) βρίσκεται το μικρό θέατρο. Το έβδομο άνδρη (VII), που είναι και το υψηλότερο, καταλαμβάνεται από την κατεχορήν ακρόπολη που έχει αυτόνομη οχύρωση και περιλαμβάνει εγκαταστάσεις ύδρευσης (δεξαμενή, φρέαρ). Τέλος, το όγδοο άνδρη (VIII) που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του λόφου, δεν σώζει οικοδομικά λείψανα⁸.

Η ανασκαφική έρευνα του θεάτρου της Πλατιάνας (σχ. 2, εικ. 2) διεξήχθη υπό την εποπτεία της Επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων Δρ. Ξένης Αραπογιάννη τα έτη 2002-2004, στο πλαίσιο ανάδειξης των ακροπόλεων στην περιοχή της Ηλείας⁹. Τον Απρίλιο του 2014, στο πλαίσιο υλοποίησης αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης του θεάτρου, με χρηματοδότηση από την Περιφερειακή Ενότητα Ηλείας, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας προέβη σε εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού του θεάτρου από τη χαμηλή βλάστηση και τους ξυλώδεις θάμνους που κάλυπταν τον χώρο, καθώς και στην απομάκρυνση των επιχώσεων. Μικρής έκτασης τομές πραγματοποιήθηκαν στο σκηνικό οικοδόμημα προκειμένου να καταστεί σαφής η εικόνα της κατασκευής του. Έγινε επίσης καταγραφή των κατακείμενων αρχιτεκτονικών μελών¹⁰.

Από τα αποτελέσματα των ερευνών προέκυψε ότι πρόκειται για μικρό θέατρο, απλής κατασκευής, ενταγμένο στο περιβάλλον και στη μορφολογία του εδάφους, το οποίο αποτελεί αξιόλογο παράδειγμα θεάτρου επαρχιακού πολιτισμού. Η συνολική χωρητικότητα του θεάτρου υπολογίζεται σε 850 θεατές. Είναι κατασκευασμένο από ένα και μόνο υλικό δομής, το τοπικό σκληρό ασβεστολιθικό πέτρωμα (εικ. 3), και η αρχιτεκτονική του προσαρμόστηκε στις δυνατότητες που προσέφερε ο χώρος της ακρόπολης. Το επίμηκες άνδρη στο οποίο χωροθετείται δεν επέτρεπε μεγάλες διαστάσεις ή ευρύτερη ανάπτυξη του σχεδίου. Το θέατρο βρίσκεται σε επαφή με τη βόρεια πλευρά της οχύρωσης, ενώ στη νότια πλευρά του υπάρχει ένας μικρός διάδρομος για τη διέλευση των κατοίκων αλλά και των θεατών. Εκτός από τη διαμόρφωση του εδάφους, σημαντικό ρόλο στην επιλογή της θέσης του θεάτρου έπαιξε και η μαγνητική θέα που προσφέρει προς όλα τα σημεία του ορίζοντα. Από το κοίλο του θεάτρου ο επισκέπτης μπορεί να δει το Αρκαδικό Λύκαιο, τα βουνά της Γορτυνίας, το Χελμό, τα βουνά των Καλαβρύτων και όλη την Ηλεία. Όταν η ατμόσφαιρα είναι διαυγής διακρίνονται τα βουνά της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς. Η αρχιτεκτονική του θεάτρου της Πλατιάνας ακολουθεί τη χαρακτηριστική διάρθρωση των ελληνιστικών θεάτρων, με κοίλο, ορχήστρα και σκηνικό οικοδόμημα¹¹.

Στο μεγαλύτερο τμήμα του, το κοίλο έχει λαξευτεί στον φυσικό βράχο και στη συνέχεια συμπληρώθηκε με τεχνητή επίχωση. Έχει προσανατολισμό ΒΝ και διάμετρος 34,5 μ. Η καμπυλότητά του ακολουθεί την καμπυλότητα της ορχήστρας. Είναι ενιαίο (δεν υπάρχει διάζωμα). Σχετικά καλύτερα διασώθηκε η δομή του κοίλου στη δυτική κερκίδα. Από τα δομικά κατάλοιπα υπολογίζεται ότι διέθετε πάνω από δέκα έως δώδεκα σειρές εδωλίων, οι οποίες διακόπτονται από τρεις ενδιάμεσες κλίμακες που το διαχωρίζουν σε τέσσερις κερκίδες. Το πλακόστρωτο και τα καθίσματα δεν διαχωρίζονταν με ιδιαίτερες διαμορφώσεις. Τα εδώλια αποτελούνταν είτε από δύο στρώσεις λίθων είτε, σποραδικά, από έναν ογκώδη λίθο (εικ. 4). Η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή, εξαιτίας της διαρπαγής του υλικού. Από τις προεδρείες διατηρείται ένας θρόνος. Ανατολικά και δυτικά το κοίλο ορίζεται από αναλημματικούς τοίχους, με έντονα άνισα μήκη.

Οι πάροδοι (σχ. 3), που ορίζονται από τους αναλημματικούς τοίχους του κοίλου και τους παράλληλους τοίχους προς την εσωτερική παρειά του τείχους, έχουν μήκος 12,10 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 2,60 έως 3,70 μ.

Για την κατασκευή της πεταλόσχημης ορχήστρας (διαμέτρου 11,50 μ.) διαμορφώθηκε κατάλληλα ο φυσικός βράχος και το υπόλοιπο τμήμα συμπληρώθηκε από χώμα και λατύπη (εικ. 5). Στην περιφέρεια της ορχήστρας διαμορφώνεται ελαφρά υπερυψωμένη ζώνη, πλάτους 50 εκ., πιθανώς για να παρεμποδίζεται η κατάκλυση της ορχήστρας από τα όμβρια, αφού δεν υπήρχε περιμετρικός αγωγός συγκέντρωσής τους.

Το θέατρο της Πλατιάνας ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία της σκηνής του (σχ. 3), στην οποία έχει ενσωματωθεί τμήμα του αρχαίου τείχους της ακρόπολης¹². Συγκεκριμένα, το προσκήνιό του έχει διαταχθεί μπροστά και σε επαφή με το τείχος, το κοίλο βλέπει προς τα βόρεια, ενώ τη λειτουργικότητα της σκηνής του

⁷ Αραπογιάννη 2001-2004β, 447-449.

⁸ Αραπογιάννη 2007β, 33.

⁹ Αραπογιάννη 2007α, υποσημ. 5-16, πίν. 17-32.

¹⁰ Χατζή 2014, 913.

¹¹ Frederiksen 2000.

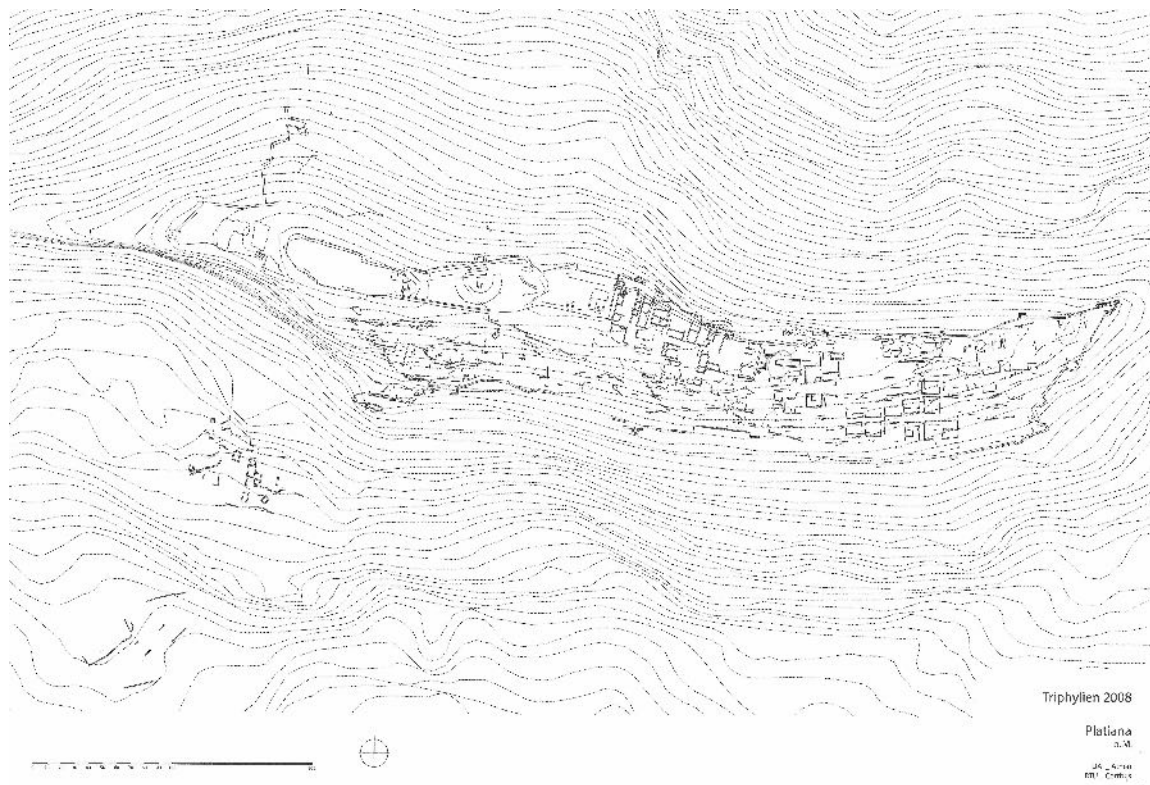
¹² Μποσινάκης - Γκαγκτζής 1996, 118. Αραπογιάννη 2001-2004α, 214.

θεάτρου, συμπληρώνει ο πύργος που βρίσκεται στο κέντρο της σκηνής και σε επαφή με αυτή, καθώς και οι εκατέρωθεν πτέρυγες του τείχους. Το σκηνικό οικοδόμημα, που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, ακολουθεί τα ελληνιστικά πρότυπα. Ήταν διώροφο, ορθογώνιο, μακρόστενο κτήριο και η ποιότητα της κατασκευής του έρχεται σε αντίθεση με την σχετικά πρόχειρη εικόνα του κοίλου. Στο επίπεδο της ορχήστρας το σκηνικό οικοδόμημα αποτελούνταν από έναν αναλημματικό τοίχο, που όριζε τον θεατρικό χώρο βόρεια, και την κατασκευή του προσκηνίου (εικ. 6). Ο τοίχος διατηρείται σχεδόν στο αρχικό του ύψος, που ορίζεται με μεγάλη ακρίβεια αφού διασώθηκε πλήρως η κλίμακα ανόδου που διανοίχτηκε εγκάρσια στον αναλημματικό τοίχο (εικ. 7). Από τον δεύτερο όροφο διασώθηκαν διάσπαρτες δυο ογκώδεις λίθοι στήριξης του ανωφλιού του κεντρικού θυρώνα.

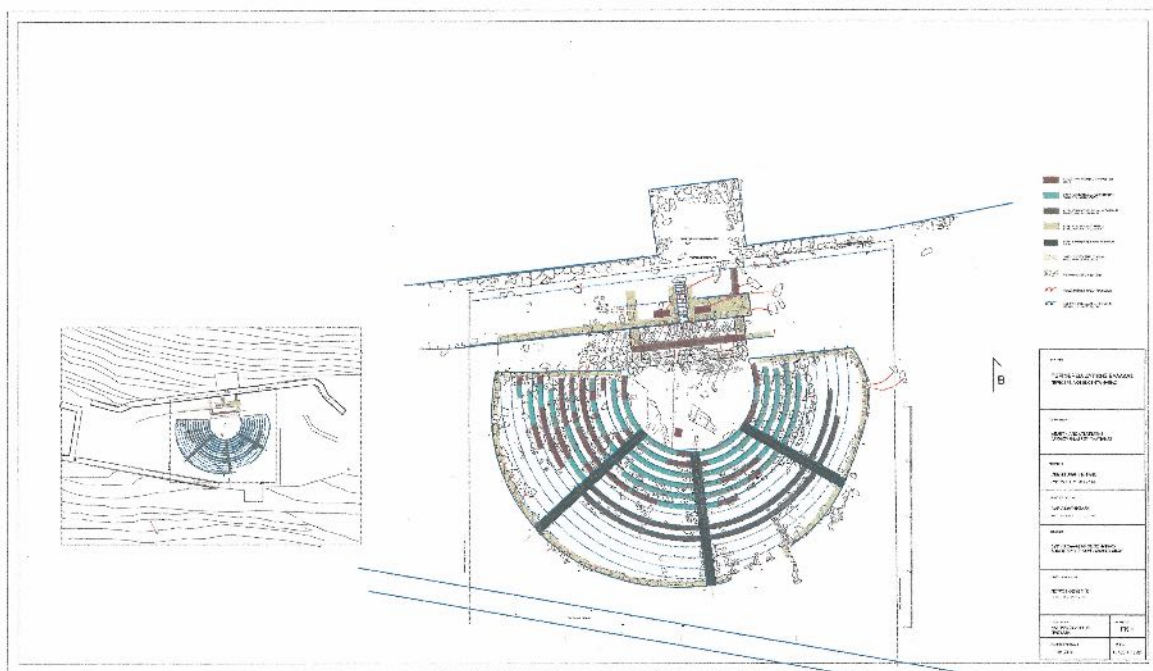
Τα δείγματα κεραμικής που περισυλλέγησαν κατά την ανασκαφική έρευνα περιορίζονται σε όστρακα αγγείων που επιτρέπουν μια γενική χρονολόγηση στην ελληνιστική περίοδο. Από τα θραύσματα αυτά ξεχωρίζουν τα όστρακα ανάγλυφων σκύφων, τα οποία χρονολογούνται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. (εικ. 8). Κρίνοντας από τη γενική εικόνα (μέγεθος, τοποθέτηση των παρασκηνίων) και από τα ειδικότερα στοιχεία της κατασκευής του (υλικά, απουσία διακοσμητικών στοιχείων) προκύπτει ότι το θέατρο έχει επαρχιακό χαρακτήρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

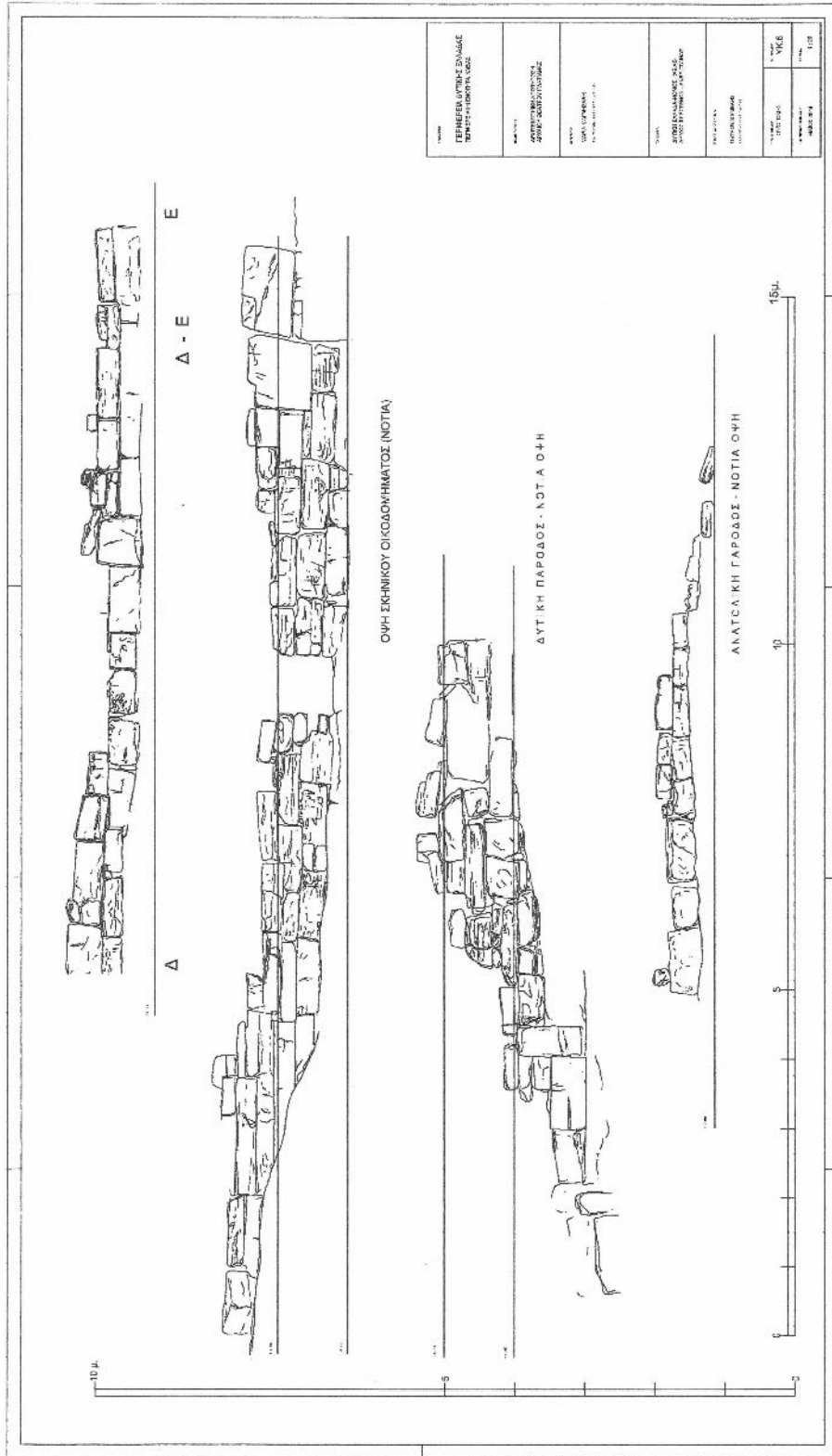
- Αραπογιάννη 2001-2004α: Ε. Αραπογιάννη, Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων ευρύτερης περιοχής Ολυμπίας [2002], ΑΔ 56-59 (2001-2004), Β'4, 412.
- Αραπογιάννη 2001-2004β: Ε. Αραπογιάννη, Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής Ολυμπίας [2004], ΑΔ 56-59 (2001-2004), Β'4, 447-449.
- Αραπογιάννη 2007α: Ε. Αραπογιάννη, Ανάδειξη των αρχαίων ακροπόλεων της Ηλείας, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 27, τόμ. Α', Αθήνα 2007, 5-16.
- Αραπογιάννη 2007β: Ε. Αραπογιάννη, Οι ακροπόλεις της Ηλείας, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2007*, 33-35.
- Γιαλούρης 1973: Ν. Γιαλούρης, Οδηγός Αρχαιοτήτων Αρχαίας Τριφυλίας, *Ολυμπιακά Χρονικά Δ'*, 1973, 162-163.
- Frederiksen 2000: R. Frederiksen, Typology of the Greek theatre building in Late Classical and Hellenistic times, στο: S. Isager – I. Nielsen (επιμ.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, vol. III, Athens 2000, 121-164.
- Μποσνάκης – Γκαγκτζής 1996: Δ. Μποσνάκης – Δ. Γκαγκτζής, *Αρχαία θέατρα*, Αθήνα 1996.
- Sperling 1939: J. Sperling, Explorations in Elis, *AJA* 46:1 (1942), 77-89.
- Χατζή 2010: Γ. Χατζή, Το τοπίο και το Μνημείο τον 19ο αιώνα, στο: *Επικούριος Απόλλων, Οδηγός για τον Επικούριο Απόλλωνα και την ευρύτερη περιοχή*, Πύργος 2010.
- Χατζή 2014: Γ. Χατζή, Ανασκαφικές Εργασίες, ΑΔ 69 (2014), Β'1β, 913.

Σχ. 1 Ακρόπολη Πλατιάνας (ΕΦΑΗΛ).

Σχ. 2 Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας. Κάτοψη (ΕΦΑΗΛ).

Σχ. 3. Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας. Τομές σκηνικού οικοδομήματος και παρόδων (ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 1. Ακρόπολη Πλατιάνας (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 2. Αρχαίο θέατρο Πλατιάνας. Άποψη από δυτικά (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 3. Αρχαίο θέατρο. Υλικό κατασκευής (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 4. Αρχαίο θέατρο. Λεπτομέρεια του κοίλου (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 5. Αρχαίο θέατρο. Ορχήστρα (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 6. Αρχαίο θέατρο. Σκηνικό οικοδόμημα (ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 7. Αρχαίο θέατρο. Κλίμακα ανόδου (ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 8. Ευρήματα από το αρχαίο θέατρο: α) βάση μελαμβαφούς αγγείου, β) λύχνος, γ) αγνύθα (ΕΦΑΗΛ).

ΧΡΙΣΤΟΣ ΛΙΑΓΚΟΥΡΑΣ

Παραθαλάσσια έπαυλη ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στον Άγιο Αθανάσιο Κουρούτας Αμαλιάδας

ABSTRACT. Rescue excavations in the coastal area of Kourouta, east of Amaliada in Elis, revealed part of a Roman bath and the remains of a large building, probably a villa maritima. Oriented E-W, the villa, of which 590 m² have been excavated so far, has a rectangular plan, consisting of two elongated corridors surrounding a cluster of smaller rooms. According to the excavated pottery, the building's main occupation phase dates from the 3rd to the 5th c. AD. The villa maritima at Kourouta is the first building of this type found in Elis.

Η παραλιακή περιοχή της Κουρούτας βρίσκεται στη Β. Ηλεία, σε απόσταση μόλις 5 χλμ. ΝΔ της πόλης της Αμαλιάδας, και χαρακτηρίζεται από την αμμώδη ακτογραμμή της προς τη θάλασσα του Ιονίου¹. Την καλοκαιρινή περίοδο είναι κύριος παραθεριστικός προορισμός τόσο για τους ντόπιους κατοίκους όσο και για πολυπληθείς επισκέπτες. Ανατολικά της ακτογραμμής βρίσκεται ο μικρός οικισμός και αρκετές επίπεδες, εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις (εικ. 1). Η περιοχή δεν είχε απασχολήσει στο παρελθόν την αρχαιολογική έρευνα. Το μοναδικό αρχαιολογικό εύρημα από την περιοχή ήταν μέχρι πρότινος ένα δωρικό κιονόκρανο, το οποίο παρέδωσε ιδιώτης στην τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων.

Εντός του οικισμού, ανατολικά και σε απόσταση 100 μ. από τη θάλασσα, χωρίς όμως οπτική επαφή με αυτή, είναι κτισμένο το μικρό εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου, το οποίο πιθανόν οικοδομήθηκε το 1930 από ντόπια μοναχή, στην οποία ανήκε η έκταση. Αμέσως δυτικά του ναυδρίου βρίσκεται έκταση περίπου 1250 τ.μ., η οποία ανήκει στην Ι. Μητρόπολη Ηλείας και Ωλένης. Μετά από αίτημα της Ι. Μητρόπολης για ανέγερση οικημάτων σε τμήμα του προαυλίου χώρου της εκκλησίας, η τότε Ζ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε το 2009 σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν χώροι που πιθανόν ανήκαν σε λουτρικό συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων. Παράλληλα, από αυτοψία που διενεργήθηκε στο όμορο αγροτεμάχιο και κατόπιν πληροφοριών και από κατοίκους της περιοχής, εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα και τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου. Συστηματικότερη έρευνα στον χώρο διεξήχθη για ορισμένο χρονικό διάστημα τα έτη 2016 και 2017 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας υπό την επίβλεψη του γράφοντος².

Το λουτρό³

Το μικρό λουτρικό συγκρότημα αποτελείται από πέντε χώρους (εικ. 2). Είναι κατασκευασμένο από οπτόπλινθους, για την συναρμογή των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί ισχυρό κονίαμα, το οποίο είναι εμφανές στην ανώτερη επιφάνεια των τοίχων. Ο κυκλικός χώρος IV (διαμέτρου 2,81 μ., με σωζ. ύψος τοίχων 0,91 μ.) πρέπει να ερμηνευθεί ως δεξαμενή. Οι υπόλοιποι χώροι έχουν πεσίσσκους υπόκαυσης αποτελούμενους κυρίως από τετράγωνες πλάκες (0,40 × 0,40 μ.) και επικοινωνούν μεταξύ τους με ανοίγματα πλάτους 0,44 μ. Στον ορθογώνιο χώρο III για τη στήριξη του δαπέδου έχουν χρησιμοποιηθεί κυλινδρικοί σωλήνες (διαμέτρου 0,47-

¹ Το τοπωνυμικό «Κουρούτα» ή «Κουρούτας» είναι σλαβικής προέλευσης και σημαίνει μεγάλη σκάφη ή γούβα, καθώς εκεί λιμέναζαν τα νερά της βροχής, δημιουργώντας μια μεγάλη «γούβα», όπου οι βοσκοί πότιζαν τα πρόβατά τους.

² Τον σεβασμιότατο Μητροπολίτη Ηλείας και Ωλένης κ. Γερμανό ευχαριστούμε θερμά για την ευγενή συγκατάθεσή του για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας της Ι. Μητρόπολης και τον Αρχιμανδρίτη κ. Δαμασκηνό Πετράκο για το συνεχές ενδιαφέρον του και την υποστήριξή του. Την επίτιμη διευθύντρια της Ζ' ΕΠΚΑ Γεωργία Χατζή-Σπηλιοπούλου ευχαριστώ για την ανάθεση επίβλεψης των εργασιών και της ανασκαφικής έρευνας. Τη διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας Δρ. Ερωφίλη-Ιριδα Κόλλια ευχαριστώ θερμά για τη συγκατάθεσή της για τη συνέχιση της έρευνας.

³ Λιάγκουρας – Αποστολοπούλου 2010, 162-164.

0,50 μ. και μήκους 0,90 μ.), με ορθογώνιο άνοιγμα λίγο πάνω από το μέσο τους⁴. Από τις μέχρι τώρα ενδείξεις είναι πολύ πιθανό το λουτρικό συγκρότημα να εκτείνεται προς Ανατολάς, δηλαδή κάτωθεν του χώρου που καταλαμβάνει η εκκλησία και ίσως προς το νότιο τμήμα του προαυλίου της, δηλαδή προς τον υφιστάμενο μαντρότοιχο και το όμορο σε αυτήν αγροτεμάχιο.

Το κτηριακό συγκρότημα

Τα κτηριακά κατάλοιπα, εμβαδού περ. 590 τ.μ.⁵, που αποκαλύφθηκαν στο προς δυσμάς αγροτεμάχιο της Ι. Μητρόπολης ανήκουν σε επίμηκες οικοδόμημα με προσανατολισμό Α-Δ (εικ. 3, 4). Η ακριβής έκταση και τα όρια του κτηρίου δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν καθώς υπολείπεται η συνέχεια της ανασκαφικής έρευνας στο προς ανατολάς μικρότερο τμήμα του αγροτεμαχίου.

Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, το κτήριο περιλαμβάνει έναν ορθογώνιο χώρο (χώρος Ι), με προσανατολισμό Δ-Α και διαστάσεις 13,50 × 4,40 μ. Βόρεια και νότια του χώρου Ι αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, μήκους 12,5 και 8,5 μ. αντίστοιχα και πλάτους 0,80 μ., οι οποίοι συγκροτούν δύο ορθογώνιες πτέρυγες πλάτους 3,00 μ., παράλληλες προς αυτόν. Επιμέρους δωμάτια διαμορφώνονται εντός του ανωτέρω χώρου, όπως φαίνεται από τα τμήματα εγκάρσιων τοίχων με κατεύθυνση Β-Ν. Επίσης, στο δυτικό τμήμα του έχει δημιουργηθεί μια ορθογώνια κατασκευή (9,00 × 3,00 μ.), η οποία στα ανατολικά απολήγει σε κόγχη. Στην ανώτερη επιφάνεια των πλινθόκτιστων τοίχων του χώρου Ι έχουν τοποθετηθεί κομμάτια πλίνθων και αργοί λίθοι. ενώ η κόγχη είναι κατασκευασμένη από αργολιθοδομή. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για μεταγενέστερη μετασκευή, ο προορισμός της οποίας παραμένει προς το παρόν άγνωστος.

Ένας έτερος χώρος ΙΙ, προσανατολισμού Β-Ν και διαστάσεων 8,20 × 2,70 μ., διαμορφώνεται ανατολικά του χώρου Ι. Στον δυτικό τοίχο του εντοπίστηκαν δύο ανοίγματα: ένα μικρότερο, πλάτους 0,30 μ., και ένα μεγαλύτερο, 0,90 μ. Το πλάτος του μεγαλύτερου ανοίγματος και η εύρεση σιδερένιων ήλων υποδηλώνει πιθανόν την ύπαρξη θύρας για την επικοινωνία των δύο χώρων μεταξύ τους.

Όλοι οι τοίχοι του κτηριακού συγκροτήματος είναι κατασκευασμένοι από πλίνθους, ενώ κατά τόπους, για την καλύτερη συναρμογή τους, έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι. Στην ανώτερη επιφάνειά τους είναι ευδιάκριτο κονίαμα πάχους 3-3,5 εκ., αποσαθρωμένο σήμερα.

Σε τέσσερα σημεία του κτηρίου εντοπίστηκαν σπαράγματα από ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Τα δύο από αυτά εντοπίστηκαν στον χώρο Ι και από ένα στη βόρεια και νότια πτέρυγα. Το καλύτερα διατηρημένο και μεγαλύτερο σε έκταση ψηφιδωτό, το οποίο αποτελείται από συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, βρέθηκε στην ορθογώνια αψιδωτή κατασκευή εντός του χώρου Ι (εικ. 5). Ωστόσο, φαίνεται ότι το δάπεδο αυτό καταργήθηκε κάποια στιγμή, όταν κατασκευάστηκε ο εγκάρσιος τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ (σωζόμενο μήκος 1,30 μ., πλάτος 0,60 μ.), ο οποίος το κάλυψε.

Μορφολογικά, το κτηριακό συγκρότημα φαίνεται να παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την υστερορωμαϊκή αγροικία στο αεροδρόμιο των Σπάτων Αττικής, της οποίας τα πρότυπα εντοπίζονται αποκλειστικά στη ΒΔ Ευρώπη⁶. Κατά τη διάρκεια της έρευνας δεν εντοπίστηκαν σταθερές κατασκευές ή κινητά ευρήματα που να σχετίζονται με την παραγωγή και επεξεργασία προϊόντων (ληνός, ελαιοπιεστήριο, τριβεία, κλπ.).

Κινητά ευρήματα

Η ανασκαφή απέδωσε αρκετή ποσότητα κεραμικής σε αποσπασματική κατάσταση και η αναγνώριση της τυπολογίας των αγγείων, η οποία προσδιορίζει την περίοδο χρήσης του και το χαρακτήρα της λειτουργίας του είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Τα περισσότερα θραύσματα αγγείων προέρχονται από αμφορείς με οριζόντιες ραβδώσεις και εγχαράξεις, καθώς και από μαγειρικά σκεύη. Ο πηλός τους είναι τοπικός, καστανός έως καστανέρυθρος. Ενδεικτικά αναφέρονται: α) τμήμα αμφορέα με λοξές λαβές ωοειδούς διατομής και πλαστικά διαμορφωμένο χείλος, που κατά πάσα πιθανότητα χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι.⁷ (Π 15101, εικ. 6α), β)

⁴ Τα στελέχη αυτά αποτελούν εναλλακτικό τρόπο στήριξης του δαπέδου αντί των γνωστών πεσσίσκων υπόκαυσης με τετράγωνα ή κυκλικά στελέχη, βλ. Adam 1984, 290-291. Πλιάκου-Γκιζά 2013, 746, υποσημ. 22, σχ. 2γ.

⁵ Για τις επαύλεις, την τυπολογική τους κατάταξη και την παραγωγική και οικονομική λειτουργία τους βλ. Πετρόπουλος 1994, 405 κ. εξ. Τζαναβάρη 2003, 44 κ. εξ. Οι εγκαταστάσεις μεσαίας κλίμακας, με εμβαδό 200-600 τ.μ., είναι οι πλέον συνηθισμένες στον ελληνικό χώρο-αντίθετα, οι μεγάλης κλίμακας επαύλεις, εμβαδού άνω των 700 τ.μ., στις οποίες εργάζονταν δούλοι ή μισθωτές (*slavae villai*), δεν ήταν συνηθισμένες στον ελληνικό χώρο, βλ. σχετικά Ριζάκης 2013, 35.

⁶ Σταϊνχάουερ 2013, 479-481, εικ. 14.

⁷ Πρβλ. Αραπογιάννη 1993, 175, αρ. Κ1251. Robinson 1959, πίν. 40, Ρ 4129.

τμήμα σώματος αμφορέα με *graffito* (διακρίνονται τα γράμματα N, E)⁸ (Π 15137, εικ. 6γ), γ) τμήμα λαιμού αμφορέα τύπου Benghazi MR 7 που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι.⁹ (Π 15063, εικ. 6β), δ) δύο τμήματα «κορινθιακών» σκύφων, εκ των οποίων ο ένας ερυθροβαφής, με ανάγλυφη διακόσμηση από οριζόντια ταινία με ανάγλυφες στιγμές¹⁰ (Π 15124, Π 15125, εικ. 6δ), και ε) τμήμα σώματος και πυθμένα ερυθροβαφούς πινακίου παραγωγής Φώκαιας, που κοσμεύεται με δύο ομόκεντρες ταινίες καμωμένες με σφραγιδοκύλινδρο και, ανάμεσά τους, εγχάρκτη «γυράντα», του α΄ μισού του 5ου αι.¹¹ (Π 15092, εικ. 6ε). Εντοπίστηκαν επίσης μικρά τεμάχια μαρμάρου από την ορθομαρμάρωση των δωματίων, τμήματα επιζωγραφισμένου κονιάματος, τμήματα υαλοπινάκων και σιδερένια καρφιά θύρας.

Επί του παρόντος, σχετικά με τον χαρακτήρα και τη λειτουργία της υπό εξέταση εγκατάστασης μπορούμε να προβούμε μόνο σε κάποιες πρώτες διαπιστώσεις και υποθέσεις. Η θέση ίδρυσής της ήταν προνομιακή καθώς βρίσκεται σε μια πεδινή, εύφορη περιοχή και πλησίον της θάλασσας. Η προς Βορρά γη της Ηλείας, με τις γόνιμες και εύφορες επίπεδες, πεδινές εκτάσεις της, χαρακτηρίζεται ήδη από την αρχαιότητα ως *άγαθή και εξειργασμένη διά πάσης*. Η γεωργία και η κτηνοτροφία, ήταν ο βασικός πυλώνας για την ανάπτυξη της οικονομίας της περιοχής¹². Ως εκ τούτου θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ίδρυση της εγκατάστασης κάλυπτε καταρχήν τις βιοτικές ανάγκες του ιδιοκτήτη και της οικογένειάς του, ενώ ένα πιθανό πλεόνασμα της παραγωγής¹³ θα μπορούσε να χρησιμοποιείτο και για εμπορικούς σκοπούς. Τα ψηφιδωτά δάπεδα αλλά και το λουτρό, που πιθανότατα συνδέεται με την έπαυλη, θα παρείχαν στον κάτοχό της ανέσεις αστικού βίου και παράλληλα την δυνατότητα παραμονής σε αυτήν για μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁴.

Η μετασκευή χώρου ή χώρων των αρχικών εγκαταστάσεων είναι συχνό φαινόμενο και γίνεται ιδιαίτερα ορατή με την κατάργηση ή και την καταστροφή δωματίων με ψηφιδωτά, όπως στη δική μας περίπτωση, ή των λουτρικών εγκαταστάσεων. Τις περισσότερες φορές οι τροποποιήσεις αυτές σχετίζονται κυρίως με την τόνωση του παραγωγικού χαρακτήρα μιας εγκατάστασης και έχουν να κάνουν με την τοποθέτηση αποθηκευτικών μέσων και παραγωγικών μηχανισμών σε αυτήν. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τροποποιήσεις αυτές συνδέονται και με επαναδιευθετήσεις των χώρων διαμονής, με το χτίσιμο τοίχων πρόχειρης κατασκευής¹⁵.

Για την περιοχή της Ηλείας, οι μέχρι στιγμής πληροφορίες και τα ανασκαφικά δεδομένα για την ύπαρξη αγροικιών και αγρεπαύλων της ρωμαϊκής περιόδου είναι αποσπασματικές, σε αντίθεση με την εικόνα που παρατηρείται σε γειτονικές περιοχές. Σχετικά πρόσφατη μελέτη κατέγραψε 79 θέσεις με κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων¹⁶, τα οποία συνίστανται κυρίως σε ελάχιστα θραύσματα κεραμικής. Σε δύο μόνο από τις θέσεις αυτές έχει διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα: στα Βελμαχίκα Μιράκας, όπου εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα και νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων, και στη θέση Σκαφιδιά, όπου αναγνωρίστηκαν κατάλοιπα δύο κτηριακών συγκροτημάτων, τα οποία ανήκουν πιθανόν σε οικισμό. Στη Σκαφιδιά επίσης και σε μικρή απόσταση από τα ανωτέρω κατάλοιπα ήρθε στο φως εκτεταμένο λουτρικό συγκρότημα με εντυπωσιακές ψηφιδωτές συνθέσεις¹⁷.

Συμπερασματικά, είναι η πρώτη φορά που τεκμηριώνεται ανασκαφικά στην Ηλεία ένα κτηριακό συγκρότημα, το οποίο θα μπορούσε πιθανόν να ενταχθεί στην κατηγορία των παραθαλάσσιων επαύλων. Η θέση ίδρυσής του στην καλλιεργήσιμη και παραλιακή περιοχή της Κουρούτας θα εξασφάλιζε στον ιδιοκτήτη και στην οικογένειά του την κάλυψη των βασικών τους αναγκών, σε συνδυασμό με την αναψυχή τους. Ο χρόνος της αρχικής κατασκευής του συγκροτήματος δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ωστόσο, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής στοιχεία, η κύρια περίοδος χρήσης του μπορεί να τοποθετηθεί από τον 3ο έως και τις αρχές του 5ου αι.

⁸ Σύμβολα γραπτά ή χαραγμένα μετά το ψήσιμο του πηλού στον ώμο ή στο σώμα αμφορέων ήταν μια κοινή πρακτική για τη δήλωση του κατόχου τους, της χρήσης ή της χωρητικότητάς του. Βλ. γενικά Lang 1976.

⁹ Böttger 1992, 374, αρ. 76, πίν. 102, σχ. 3, 11. Robinson 1959, πίν. 15, αρ. K113 (μέσα 3ου-4ου). Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να προέρχεται από αμφορέα του τύπου Amphorenlager 1, σύμφωνα με την κατάταξη του Archer Martin για τους αμφορείς που βρέθηκαν στις Ανατολικές Θέρμες της Ολυμπίας. Οι αμφορείς αυτοί, όπως αναφέρει και ο ίδιος, έχουν ομοιότητες με τους Benghazi MR 7/Karität II (Martin 2000, 430, εικ. 2,5-6).

¹⁰ Για τους «κορινθιακούς σκύφους» βασικό παραμένει το άρθρο της Spitzer (1942). Επίσης, βλ. Warner-Slane 1990, 39. Για ανάλογα παράδειγμα με διακοσμητική ταινία με ανάγλυφες στιγμές στη βάση βλ. Hayes 2008, 277-278, αρ. 1690, 1692, εικ. 54, πίν. 278, τα οποία τα χρονολογεί βάση των συννευρημάτων στον 5ο αι.

¹¹ Πρβλ. Hayes 2008, 246, αρ. 1341, πίν. 64.

¹² Γιαλούρης 1996, 134-135. Λαμπροπούλου κ.α. 2001, 61.

¹³ Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο κτηριακό συγκρότημα της Κουρούτας δεν έχουν βρεθεί προς το παρόν χώροι ή κατασκευές σχετιζόμενες με αγροτική εκμετάλλευση.

¹⁴ Ριζάκης 2013, 48.

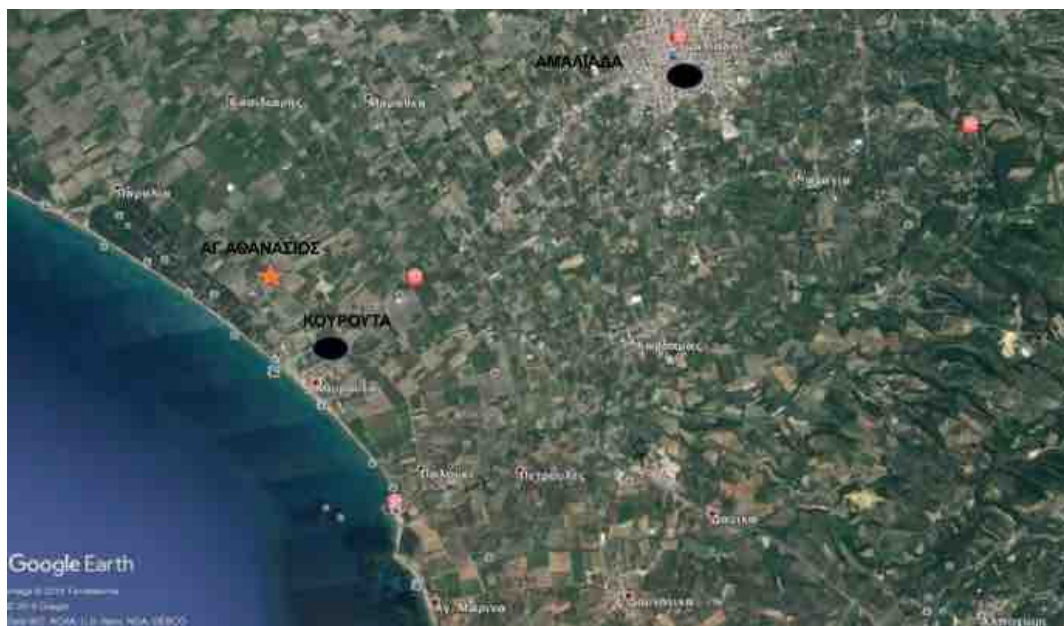
¹⁵ Arnau 2004, 75-76.

¹⁶ Βικάτου 2013, 422-433.

¹⁷ Βικάτου 2013, 432, 436-437.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

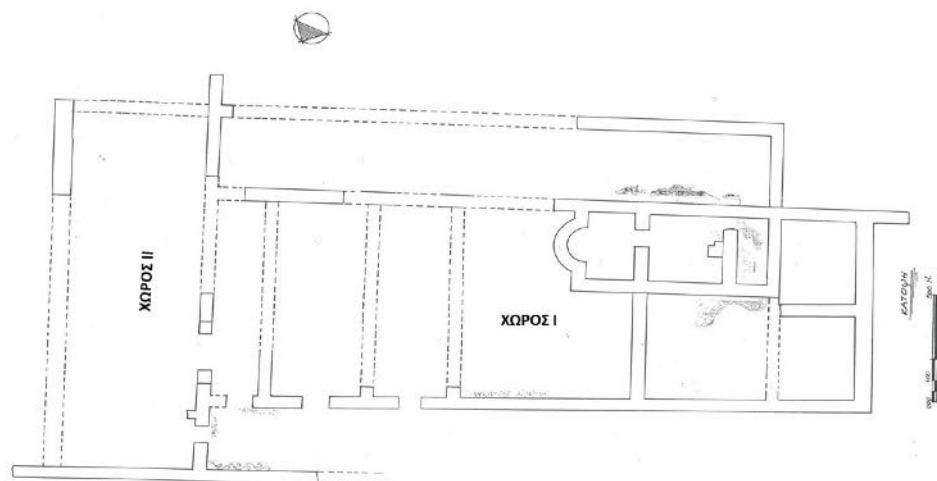
- Adam 1996: J. P. Adam, *Roman Buildings. Materials and Techniques* (trans. A. Matheus), London 1996.
- Αραπογιάννη 1993: Ξ. Αραπογιάννη, Το ρωμαϊκό βαλανείο στην Μπρεξίτζα του Μαραθώνος, *AE* 1993, 133-186.
- Arnau 2004: A. C. Arnau, Interpreting the transformation of Late Roman villas: The case of Hispania, στο: N. Christie (επιμ.), *Landscapes of Change. Rural evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot 2004, 67-102.
- Βικάτου 2013: Ο. Βικάτου, Ρωμαϊκές αγροικίες στην Ηλεία, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 422-439.
- Böttger 1992: B. Böttger, Die kaiserzeitlichen und spätantike Amphoren aus dem Kerameikos, *MDAI(A)* 107 (1992), 315-381.
- Γιαλούρης 1996: Ν. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις. Το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1996.
- Hayes 2008: J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine Ware Imports*, Agora XXXII, Princeton 2008.
- Λαμπροπούλου κ.ά. 2001: Α. Λαμπροπούλου – Β. Κόντη – Η. Αναγνωστάκης, Αμπελοοινικά θέματα στην ιστορία και την τέχνη της πρωτοβυζαντινής δυτικής Πελοποννήσου, στο: Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου*, Αθήνα 2001, 59-67.
- Lang 1976: M. Lang, *Graffiti and Dipinti*, Agora XXI, Princeton 1976.
- Λιάγκουρας – Αποστολοπούλου 2010: Χ. Λιάγκουρας – Δ. Αποστολοπούλου, Άγιος Αθανάσιος Κουρούτας Αμαλιάδας. Μια νέα αρχαιολογική θέση, *Ηλειακό Πανόραμα, Ηλειακή Πρωτοχρονιά* 2010, 161-174.
- Martin 2000: A. Martin, Amphorae at Olympia, στο: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36, Abingdon 2000, 427-433.
- Πετρόπουλος 1994: Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, στο: P. N. Doukelis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris 1994, 405-424.
- Πετρόπουλος 2013: Μ. Πετρόπουλος, Μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητά σκεύη για την αγροτική παραγωγή στις ρωμαϊκές αγροικίες της Πάτρας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 154-175.
- Πλιάκου – Γκιζά 2013: Γ. Πλιάκου – Β. Γκιζά, Μια ρωμαϊκή αγροικία στη χώρα της Αρχαίας Λευκάδας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 734-749.
- Rizakis 2013: A. Rizakis, Rural structures and agrarian strategies in Greece under the Roman Empire, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 20-25.
- Rizakis – Touratsoglou 2013: A. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae, Family and Market Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Athens 2013.
- Robinson 1959: H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. The Chronology*, Agora V, Princeton 1959.
- Slane 1990: K. W. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps*, Corinth XVIII.2, Princeton 1990.
- Spitzer 1942: D. C. Spitzer, Roman relief bowls from Corinth, *Hesperia* 11:2 (1942), 162-192.
- Σταϊνχάουερ 2013: Γ. Σταϊνχάουερ, Ρωμαϊκές αγροικίες Αττικής, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 466-485.
- Τζαναβάρη 2003: Ρωμαϊκοί χρόνοι. Οίκος δομημένου χώρου, οίκος υπαίθρου, στο: Π. Α. Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα 2003, 44-50.

Εικ. 1. Η περιοχή της Κουρούτας Αμαλιάδας και ο Ι.Ν. του Αγίου Αθανασίου (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 2. Το ανασκαφέν τμήμα του λουτρού στον αύλιο χώρο του Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 3. Κάτοψη του κτηριακού συγκροτήματος (σχ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 4. Πανοραμική άποψη της ανασκαφής της κτηριακής εγκατάστασης (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 5. Χώρος Ι, δωμάτιο με κόγχη. Σπάραγμα του ψηφιδωτού δαπέδου (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Εικ. 6. α) Τμήμα αμφορέα (Π 15101), β) θραύσμα αμφορέα με εγχάρκτη επιγραφή (Π 15137), γ) θραύσμα αμφορέα (Π 15063), δ) θραύσματα κορινθιακών σκύφων (Π 15124, Π 15125), ε) θραύσμα ερυθροβαφούς πινακίου (Π 15092) (φωτ. ΕΦΑΗΛ).

Ανασκαφές αγροτικών εγκαταστάσεων στο πλαίσιο των μεγάλων έργων στη δυτική Αχαΐα. Συμβολή στην έρευνα μιας ταραγμένης περιόδου¹

ABSTRACT. Excavations undertaken during public works programmes revealed a number of agricultural settlements along the coast between Patras and Aigion, where ancient Rypai was situated. These sites appear to have common features in terms of location, construction, function, and period of use. Their rural character is indicated by their location and the finds, which illustrate the inhabitants' activities: cultivation, fishing, small-scale trade, and weaving. The coins and pottery suggest an extremely short occupation period in the second half of the 4th century BC. A hoard of silver Sikyonian triobols, various weapons (iron lance, arrowheads, lead sling bullets), and extensive destruction layers indicate their sudden abandonment, which occurred, according to the numismatic evidence, in 320-310 BC, the turbulent period when Alexander's successors fought for the control of Macedon and the rest of Greece, which also affected Achaea.

Η ύπαιθρος χώρα της δυτικής Αιγιάλειας² στην ανατολική Αχαΐα υπήρξε μέχρι πρόσφατα παραμελημένη ανασκαφικά, καθώς δεν υπήρχαν πολλές δημοσιευμένες συστηματικές ή σωστικές ανασκαφές, ενώ πολλές θέσεις, στις οποίες, μετά από επιφανειακή έρευνα, έχουν εντοπιστεί στρώματα καταστροφής, κεραμική ή τάφοι, έχουν χαρακτηριστεί ως «αγροικίες»³. Η παλαιότερη έρευνα στη περιοχή περιορίζεται κυρίως στα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 1995 στο πλαίσιο του προγράμματος «Τοπογραφία της αρχαίας Αχαΐας»⁴. Τα μεγάλα κατασκευαστικά έργα που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην περιοχή έδωσαν τη δυνατότητα να εντοπιστεί και να ερευνηθεί, από το 2014 έως το 2017, στη μεταξύ των Πατρών και του Αιγίου παραλιακή ζώνη, μια σειρά από αρχαιολογικές θέσεις με σαφή αγροτικό χαρακτήρα, οι οποίες χρονολογούνται κυρίως στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (χάρτης 1)⁵. Η περιοχή στην οποία εντοπίστηκαν οι θέσεις βρίσκεται στο δυτικότερο τμήμα της Αιγιαλείας, το οποίο στα βόρεια βρέχεται από τον Κορινθιακό Κόλπο, ενώ από ξηράς έχει ως φυσικά όρια τον ποταμό Μειγανίτη στα ανατολικά και τους ορεινούς όγκους του Παναχαϊκού και της Ζήριας στα νότια και δυτικά αντίστοιχα. Την περιοχή διασχίζει ο ποταμός Φοίνικας, στον ρου του οποίου σχηματίζεται μια στενή κοιλάδα, η οποία αποτελούσε και βασικό πέρασμα προς την Πάτρα και τη δυτική Αχαΐα.

¹ Η παρούσα ανακοίνωση έγινε με την προτροπή του Α. Γ. Βόρδου, αρχαιολόγου της ΕΦΑ Αχαΐας, και γι' αυτό του οφείλονται ιδιαίτερες ευχαριστίες. Στον ίδιο, καθώς και στην Ερωφίλη-Ιριδα Κόλια, Έφορο της ΕΦΑ Ηλείας, και στη Λαμπρινή Παπακώστα, Τμηματάρχη της τέως ΣΤ' ΕΠΚΑ, οφείλονται επίσης θερμές ευχαριστίες για την πρόθυμη παραχώρηση του υλικού από τις θέσεις που αναφέρονται.

² Για την ιστορία και την τοπογραφία της Αιγιαλείας γενικότερα, βλ. Βόρδος – Κόλια 2008. Κόλια 2012.

³ Στο κείμενο χρησιμοποιείται ο περιφραστικός όρος «αγροτική εγκατάσταση», ο οποίος αποδίδει τον αγγλικό όρο «agricultural settlement», καθώς τα κριτήρια με τα οποία μια θέση μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αγροικία» είναι δύσκολο να προσδιοριστούν (Γεροφωκά 2015, 52). Γενικά, η χρήση αντίστοιχων όρων, ιδιαίτερα σε σχέση με την ταύτιση αποσπασματικά σωζόμενων αρχαιολογικών καταλοίπων, που εντοπίζονται στην ύπαιθρο χώρα, παρουσιάζει δυσκολίες. Ήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία είναι δύσκολο να εντοπιστεί ο αντίστοιχος όρος (Osborne 1992, 23). Για την ιδιοκτησία, κυρίως μέσα από επιγραφές, έχουν προταθεί αρκετοί όροι: *αγρός*, *γη ψιλή*, *κήπος*, *οικόπεδον*, *κλεισίον*, *οικία*, *συνοικία* και *χωρίον* (Γεροφωκά 2015, 52-54. Skydsgaard 1992, 10. McHug 2017, πίν. 2.1). Κάποιοι μελετητές θεωρούν πιθανό ότι οι όροι *χωρίον* και *οικία* αναφέρονται στην αγροικία (Lambert 1997, 226), ενώ οι όροι *οίκος*, *οικία* και *οικίδιον* χρησιμοποιούνται για να δηλωθεί κάθε είδους κατάλυμα από το πιο ταπεινό στο πιο πολυτελές (Foxhall 2001, 216).

⁴ Πετρόπουλος 1995, 231-232. Πετρόπουλος 2006, 48-52, όπου και βιβλιογραφία για τις παλαιότερες ανασκαφές στην περιοχή.

⁵ Οι Θέσεις 1-3 εντοπίστηκαν στο πλαίσιο του έργου «Μελέτη – Κατασκευή – Χρηματοδότηση – Λειτουργία – Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Τσακώνα» και οι θέσεις 4-5 στο έργο «Κατασκευή υποδομής της νέας διπλής σιδηροδρομικής γραμμής στο τμήμα Ροδοδάφη-Ψαθόπυργος από χ.θ. 91+500 έως 113-000 και σήραγγας Παναγοπούλας (ΑΔ579)».

Η παραπάνω έκταση ταυτίζεται με τη χώρα της αρχαίας πόλης των Ρυπών, η οποία αναφέρεται ως η μητρόπολη του Κρότωνα κατά τον Β' Ελληνικό Αποικισμό⁶. Οι Ρύπες βρίσκονταν δυτικά του Αιγίου. Σύμφωνα με τη σειρά που αναφέρουν τις αρχαϊκές πόλεις οι αρχαίοι συγγραφείς, ήταν η δυτικότερη πόλη της Αιγιαλείας, όμως η ακριβής θέση της ακόμη αμφισβητείται. Αρκετοί παλαιότεροι και σύγχρονοι μελετητές ταυτίζουν την πόλη με τα ερείπια της οχυρωμένης ελληνιστικής πόλης στη θέση Τραπεζά⁷, 8 χλμ. νοτιοδυτικά του Αιγίου. Κατά μια άλλη άποψη, οι Ρύπες βρίσκονταν ακόμη δυτικότερα, στην κοιλάδα του ποταμού Φοίνικα, και συγκροτούνταν από ένα σύνολο μικρών πολισμάτων και οικισμών⁸.

Θέσεις και ευρήματα

Θέση 1, Λαμπίρι Δ. Αιγιαλείας (Αυτοκινητόδρομος, χθ 100+800)

Πρόκειται για τη δυτικότερη από τις θέσεις. Αποκαλύφθηκε κτίριο ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Β-Ν και έκταση 102 τ.μ. (εικ. 1, σχ. 2). Αποτελούνταν από τρεις χώρους, οι οποίοι ήταν καλυμμένοι από στρώμα καταστροφής με κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου και ίχνη καύσης. Οι δύο μικρότεροι χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με άνοιγμα πλάτους 1 μ. Στη ΝΔ εσωτερική γωνία του ενός (Χώρος C) αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή με άγνωστη χρήση. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε αποθηκευτικό αγγείο κατά χώραν. Μεταξύ των ελάχιστων κινητών ευρημάτων ξεχωρίζουν όστρακα άβαφης χρηστικής και λεπτής μελαμβαφούς κεραμικής και χάλκινο νόμισμα⁹.

Θέση 2, Λαμπίρι Δ. Αιγιαλείας (Αυτοκινητόδρομος, χθ 99+735 έως 99+750)

Η Θέση 2 βρίσκεται σε απόσταση περίπου 1 χλμ. ανατολικά της πρώτης. Αποκαλύφθηκε, σχεδόν επιφανειακά, δίχωρο μεμονωμένο κτίριο έκτασης 43 τ.μ., με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (σχ. 2). Μικρό στρώμα καταστροφής από κεραμίδες εντοπίστηκε στην εξωτερική νοτιοδυτική γωνία του. Η είσοδος του κτιρίου πιθανότατα βρισκόταν στον κατεστραμμένο βόρειο τοίχο (Τοίχος 1), ενώ στο νοτιοανατολικό τμήμα του διαμορφωνόταν μικρότερος χώρος, με είσοδο στα βόρεια. Στον άλλο, μεγαλύτερο χώρο, εντοπίστηκε κυκλική εστία διαμέτρου 1,40 μ. και στην βορειοδυτική γωνία του το κάτω τμήμα πίθου κατά χώραν. Τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό του κτιρίου ήταν περιορισμένα. Πρόκειται για λιγοστή κεραμική, κυρίως θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων και ελάχιστα όστρακα λεπτών μελαμβαφών αγγείων. Τα τελευταία μας δίνουν μια χρονολόγηση που καλύπτει τον 4ο και το α' μισό του 3ου αι. π.Χ..

Εξωτερικά και δυτικά του κτιρίου, σε μικρή απόσταση, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μικρού θαλάμου όπτησης ελλειψοειδούς σχήματος, λαξευμένου εν μέρει στο φυσικό έδαφος. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία φαγητού. Τα τοιχώματα του θαλάμου είχαν επενδυθεί με στρώσεις πηλού και το ανώτερο τμήμα του, που βρέθηκε καταπεσμένο, ήταν χτισμένο με θραύσματα κεραμιδιών, τοποθετημένα κατά το εκφορικό σύστημα, και πηλόχωμα.

Θέση 3, Λαμπίρι Δ. Αιγιαλείας (Αυτοκινητόδρομος, χθ 99+200 έως 99+250)

Η Θέση 3 βρίσκεται περίπου 500 μ. ανατολικότερα, στο ύψος του κόλπου του Λαμπιρίου, που αποτελεί φυσικό λιμάνι και ταυτίζεται από ορισμένους ερευνητές με τον αρχαίο Ερινεό, επίγειο των Ρυπών¹⁰. Ερευνήθηκαν κατάλοιπα ορθογώνιου κτιρίου, που αποκαλύφθηκαν επιφανειακά, σωζόμενης έκτασης 60 τ.μ. και προσανατολισμού Β-Ν (εικ. 2, σχ. 2). Το κτίριο είχε τουλάχιστον τέσσερις χώρους. Δύο χώροι (Χώροι 1, 2) διαμορφωνόταν στο δυτικό τμήμα του, με εισόδους από τα ανατολικά, ενώ διακρίνονται τουλάχιστον δυο χώροι ακόμα (Χώροι 3, 4) στο υπόλοιπο κτίριο. Η είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στο κατεστραμμένο ανατολικό τμήμα.

Τα ευρήματα από το εσωτερικό του ήταν λιγοστά και αποτελούνταν κυρίως από όστρακα αποθηκευτικών αγγείων. Ξεχωρίζουν πήλινη σφραγίδα με μοτίβο συμπλεκόμενων τριγώνων, αγνήθες, όστρακα άβαφου αγγείου, που έφεραν μολύβδινους συνδέσμους συγκόλλησης, και τμήματα πίθου που βρέθηκαν κατά χώραν στη νοτιοδυτική γωνία του Χώρου 3. Στα υπόλοιπα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται λίγα χάλκινα και σιδερένια μικροαντικείμενα, μολύβδινο βλήμα σφενδόνης (εικ. 7), μάξες μολύβδου και κυκλική σφενδόνη δαχτυλιδιού από

⁶ Για την ίδρυση του Κρότωνα από τον Μύσκελλο από τις Ρύπες, Διόδωρος 8.17.1, Στράβων 7.1.12. Για τον αρχαϊκό αποικισμό αυτής της περιόδου, βλ. Πετρόπουλος 2011, 59-66.

⁷ Για την αρχαιολογική έρευνα στην θέση της Τραπεζάς και την ταύτισή της με τις αρχαϊκές Ρύπες, βλ. Vordos 2006, 61-72. Βόρδος 2001, 47-54. Vordos 2002, 217-234. Βόρδος 1999-2001, 149-160.

⁸ Πετρόπουλος 2011, 66-70.

⁹ Παπακώστα 2010.

¹⁰ Παπαχατζής 1980, 135, υποσημ. 2. Rizakis 1995, 191, 289. Πετρόπουλος 1995, 232. Πετρόπουλος 2010, 69. Πετρόπουλος 2006 51.

μπλε ναλόμαζα. Στο εσωτερικό του κτιρίου και συγκεκριμένα στους Χώρους 1 και 2, στο επίπεδο του δαπέδου, βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα είναι κοπής Αθηνών και χρονολογείται στα 322/317-307 π.Χ.¹¹. ενώ το άλλο ήταν πολύ φθαρμένο και δεν ήταν δυνατόν να ταυτιστεί.

Σε απόσταση 26 μ. βορειοδυτικά της εγκατάστασης, στο φρύδι του νότιου πρανούς της Νέας Εθνικής Οδού (ΝΕΟ), αποκαλύφθηκε στρώμα από κεραμίδες και όστρακα. Το στρώμα περιλάμβανε συγκέντρωση από 24 αγνύθες, κοιλόκυρτου και επιπεδόκυρτου δισκοειδούς σχήματος, που φέρουν ενσφράγιστο το γράμμα ταυ (Τ) (εικ. 3). Μέσα στο στρώμα βρέθηκαν επίσης λίγα χάλκινα και σιδερένια μικροαντικείμενα καθώς και χάλκινο νόμισμα, πολύ φθαρμένο. Κοντά στο στρώμα αυτό δεν βρεθήκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Λόγω της θέσης του στρώματος στο φρύδι του πρανούς της ΝΕΟ συμπεραίνεται ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με τα οποία αυτό συνδέεται πιθανώς βρίσκονταν βορειότερα και καταστράφηκαν με τη διάνοιξη του παλιού ορύγματος της ΝΕΟ.

Θέση 4, Λαμπίρι Δ. Αιγιαλείας (ΕΡΓΟΣΕ, χθ 99+675 έως χθ 99+715)

Ακριβώς βόρεια της ΝΕΟ, σε χαμηλότερο πρανές και 30 μ. βορειότερα του προηγούμενου, αποκαλύφθηκε κτίριο τετράγωνης κάτοψης, έκτασης 98 τ.μ., το οποίο αποτελείται από τέσσερις ανισομεγέθεις χώρους (εικ. 4, σχ. 1). Στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου εντοπίστηκε κυρίως στον Χώρο ΙΙ, όπου αποκαλύφθηκε και μικρό τμήμα του δαπέδου από πατημένο χώμα. Από τον παραπάνω χώρο προέρχεται και η πλειονότητα των ευρημάτων. Στρώμα καταστροφής με κεραμίδες στέγης, αποθηκευτικά αγγεία και μικροευρήματα αποκαλύφθηκε περιμετρικά του κτιρίου, σε επαφή με τους τοίχους και, κυρίως, στην βόρεια πλευρά του. Αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι φαίνεται να προστέθηκαν σε δεύτερη φάση προς Β και Ν¹².

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται πολλά τμήματα κυρίως χρηστικών και αποθηκευτικών αγγείων, κάποια από τα οποία φέρουν μολύβδινους συνδέσμους συγκόλλησης, αγνύθες, καθώς και σιδερένια και χάλκινα μικροευρήματα, κυρίως καρφιά και αναδιπλωμένα μολύβδινα βαρίδια για δίχτυ¹³. Αξίζει να αναφερθούν τα σιδερένια αγροτικά εργαλεία που εντοπίστηκαν (δρεπανόσχημο μαχαίρι/κλαδευτήρι¹⁴ και έξι φυτευτήρια¹⁵), καθώς και οι σμίλες/εργαλεία λιθοξόου¹⁶. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση σιδερένιας λόγχης, σιδερένιων αιχμών βελών¹⁷ και μολύβδινων βλημάτων σφενδόνης¹⁸ (εικ. 6). Ξεχωριστό ως προς την σημασία του εύρημα από το εσωτερικό του κτιρίου θεωρείται επίσης ο θησαυρός πέντε αργυρών τριώβολων Σικυώνας του τύπου Χίμαιρα/περιστέρι (330/320-280 π.Χ)¹⁹ (εικ. 7). Η επιφάνεια των νομισμάτων αυτών φέρει αλλοιώσεις και σημάδια που φανερώνουν έκθεση σε μεγάλη θερμοκρασία (πυρκαγιά;)²⁰. Στα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται και 26 χάλκινα νομίσματα από το εσωτερικό του κτιρίου και τα στρώματα καταστροφής περιμετρικά του, τα οποία χρονολογούνται κυρίως στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Θέση 5, Σελιανίτικα Δ. Αιγιαλείας (ΕΡΓΟΣΕ, χθ 95+553 έως 95+680)

Η μεγαλύτερη σε έκταση εγκατάσταση (400 τμ. περίπου) εντοπίστηκε 4 χλμ. ανατολικότερα, ανατολικά του ποταμού Φοίνικα, στην θέση Ρίρα. Πρόκειται για ένα επίμηκες παρόδιο κτίριο με προσανατολισμό Α/Δ, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 41 μ. και πλάτος 4,20 μ. (εικ. 8, σχ. 2). Διακρίνονται τουλάχιστον εννέα χώροι, ορθογώνιοι ή σχεδόν τετράγωνοι, που διατάσσονται παρατακτικά κατά μήκος ενός διαδρόμου, που διατρέχει τη βόρεια πλευρά του κτιρίου.

Πυκνό στρώμα καταστροφής από κεραμίδια στέγης λακωνικού και κορινθιακού τύπου κάλυπτε τους χώρους του κυρίως κτιρίου. Μεταξύ των παραπάνω χώρων περιλαμβάνεται δάπεδο δεξαμενής από υδραυλικό κονίαμα,

¹¹ Kroll 1993, αρ. 44-47.

¹² ΝΔ του κτιρίου εντοπίστηκαν αποσπασματικά τοίχοι προϊστορικής εποχής, ενώ δύο μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι αποκαλύφθηκαν στο έξαρμα του λόφου προς Β. Μεσολαβεί η παλιά σιδηροδρομική γραμμή, η οποία έχει προφανώς καταστρέψει μέρος των αρχαιολογικών καταλοίπων.

¹³ Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 235-236, 303. Μπροκαλάκης 2013, 365-367, πίν. 2-3, M4-M33.

¹⁴ Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 237-238, 315.

¹⁵ Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 235, 299, 302

¹⁶ Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 250, 406, Βελένη 2009, 92, εικ. 14

¹⁷ Cambitoglou κ.ά. 2001, 726-727, αρ. 18.13, εικ. 171, πίν. 96. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 213, 215-216.

¹⁸ Davidson 1952, 199-200, πίν. 91, 152-157. Torone I, 2001, 723-724, 18.1-18.10, pl. 96, Μπροκαλάκης 2013, 372, πίν. 6, M39.

¹⁹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία των θησαυρών οι αργυρές σικυώνιες εκδόσεις ήταν οικείες στην Αχαΐα και κυκλοφορούσαν κανονικά σε όλη την Πελοπόννησο. Στο Inventory of Greek Coin Hoards (IGCH) καταγράφονται σε 31 πελοποννησιακούς θησαυρούς με ημερομηνία απόκρυψης μεταξύ περίπου 400 και 146 π.Χ. Ανάμεσα σε αυτές τις εκδόσεις ξεχωρίζουν τα τριώβολα του τύπου Χίμαιρα/περιστέρι, τα οποία παράχθηκαν σε πολύ μεγάλες ποσότητες στο διάστημα 330/320-280 π.Χ. (BCD Peloponnesos, 56, 82).

²⁰ Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί ο θησαυρός IGCH 0044 από την περιοχή της Ολυμπίας, που αποτελείται από αιγινητικούς και ηλειακούς στατήρες του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Τα αργυρά νομίσματα είχαν υποβληθεί σε αρκετά υψηλή θερμοκρασία και το μέταλλο αρκετών από αυτά είχε λιώσει επιφανειακά, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα πως ο θησαυρός αποκρύφθηκε και κήκε κάποια στιγμή κατά τις σπαρτιατικές επιδρομές του 400-399 π.Χ. (Warren 1962, 413-415).

ενώ αμέσως ανατολικά διαμορφώνεται πιθανόν αύλειος χώρος με κατασκευή στην ΝΔ γωνία του. Η εύρεση ελαιοπυρήνων στον χώρο αυτό αποτελεί μια ένδειξη για τη χρήση της δεξαμενής. Πιθανό θεμέλιο θρανίου εντοπίστηκε σε άλλο χώρο.

Στο ανατολικότερο σωζόμενο άκρο έχει γίνει πρόχειρη επέκταση του νοτιότερου τοίχου, πιθανώς για τη δημιουργία νέου χώρου, που όμως εκτείνεται σε περιοχή που δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί. Στη δεύτερη φάση χρήσης της εγκατάστασης ανήκουν επίσης τρεις χώροι, Α/ΝΑ του κυρίως κτιρίου, με νέο προσανατολισμό, ΒΑ/ΝΔ, οι οποίοι έχουν προστεθεί στο δυτικό σωζόμενο άκρο του. Κτιστός αγωγός με δάπεδο το φυσικό χρώμα εξυπηρετεί τις ανάγκες του κτιρίου, ενώ αμέσως βόρεια, αποκαλύφθηκε τετράγωνη δεξαμενή εσωτερικών διαστάσεων 4 x 4 μ., στον βόρειο τοίχο της οποίας σώζεται αγωγός με τοιχώματα από ασβεστοκονίαμα. Για την κατασκευή της έχουν χρησιμοποιηθεί λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση, με αρκετά επιμελημένη επεξεργασία, πιθανόν από κάποιο προγενέστερο σημαίνον κτίριο. Σε μικρή απόσταση ανατολικά αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά δύο ακόμα χώροι με τον ανατολικότερο να σώζει και αυτός τμήμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα, που προσομοιάζει με το δάπεδο της πρώτης δεξαμενής. Φαίνεται ότι αυξήθηκαν οι ανάγκες των ενοίκων, ιδιαίτερα αυτές που είχαν σχέση με τον αγροτικό χαρακτήρα της θέσης, γι' αυτό και προστέθηκαν νέοι χώροι και δύο δεξαμενές.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι ο εντοπισμός αρχαίας οδού η οποία διερχόταν κατά μήκος του νότιου τοίχου, με υπόστρωμα από μικρές κροκάλες, θραύσματα κεραμικής και μικρά τμήματα κεραμίδων. Σποραδικά διακρίνεται το πατημένο χρώμα της ανώτερης στρώσης της. Σώζεται σε πλάτος 3-3,10 μ. και αποκαλυπτόμενο μήκος 9 μ., με κατεύθυνση Α/Δ. Πρόχειρος αναλημματικός τοίχος με προσθήκες έχει πιθανόν κατασκευαστεί για την προστασία από πλημμύρες που θα προκαλούνταν από παρακείμενο ρέμα, το οποίο σήμερα σώζεται λίγο ανατολικότερα.

Συλλέχθηκαν τμήματα αγγείων πόσεως, μαγειρικών και αποθηκευτικών σκευών, καθώς και αγνύθες, ενώ τα μοναδικά τμήματα κοροπλαστικής, τρία θραύσματα γυναικείων ειδωλίων, βρέθηκαν στον λεγόμενο αύλειο χώρο. Είναι χαρακτηριστική η σπανιότητα μικροευρημάτων, τα οποία, όμως, περιλαμβάνουν ένα μολύβδινο βάρος και ένα χάλκινο αντικείμενο με ένθετη μορφή ζώου. Εντοπίστηκαν επίσης 19 χάλκινα και ένα ασημένιο νόμισμα. Τα τελευταία, καλύπτουν την περίοδο από το 370 έως το 280 π.Χ., ενώ αυτά που βρέθηκαν κάτω από τα στρώματα καταστροφής του κεντρικού κτιρίου χρονολογούνται στα 330-310 π.Χ.²¹

Συμπεράσματα

Οι παραπάνω θέσεις εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά σε ότι αφορά τη θέση, τον τρόπο δόμησης, τη λειτουργία και την περίοδο χρήσης. Έχουν κτιστεί σε χαμηλά εξάρματα, σε μικρή απόσταση από τον αιγιαλό και δίπλα στην παραλιακή πεδινή ζώνη κοντά στις εκβολές του Φοίνικα, ώστε να εκμεταλλευτούν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι θέσεις στο Λαμπίρι βρίσκονται κοντά σε αρχαία οδό, που έχει εντοπιστεί στη θέση Καλογεροβούνι²², στις βορειοανατολικές απολήξεις του όρους Ζήρια, σε απόσταση 500 μ. ανατολικά και παράλληλα με την Παλιά Εθνική Οδό, ενώ και στην περίπτωση της Ρίρας το κτίριο ήταν παρόδιο. Μάλιστα, ο δρόμος που εντοπίστηκε στην ανασκαφή στην Ρίρα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την κεντρική χερσαία οδό που συνέδεε την Αχαΐα με την Κορινθία στην αρχαιότητα²³.

Οι τοίχοι των κτιρίων ήταν κτισμένοι με ποτάμιους και κροκαλοπαγείς λίθους και πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Είχαν πλάτος από 0,45 έως 0,55 μ., ενώ ο κατώτερος δόμος προεξείχε ελαφρώς. Τα δάπεδα στο εσωτερικό των κτιρίων, όπου εντοπίστηκαν, ήταν από πατημένο χρώμα. Σε όλα τα κτίρια παρατηρούνται ελάχιστες προσθήκες ή επισκευές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα, μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις σε σχέση με τη χρήση και τη λειτουργία τους:

Στην περίπτωση της Ρίρας (Θέση 5) έχουμε το παράδειγμα μιας πλήρως αναπτυγμένης εγκατάστασης με όλα τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης αγροικίας (μέγεθος, εγγύτητα σε υδάτινο ορίζοντα και οδό, δεξαμενές, αποθηκευτικά αγγεία, υφαντική δραστηριότητα). Πρόκειται για μια μόνιμη εγκατάσταση, η οποία πιθανότατα θα κάλυπτε όλες τις ανάγκες των ενοίκων της, καθώς έχουμε ευρήματα που συνδέονται ακόμα και με καθημερινές λατρευτικές τελετές. Ως μεμονωμένη, αυτόνομη αγροικία θα συνδεόταν με πρακτικές εντατικές

²¹ Για τα νομίσματα (προέλευση, ταύτιση, αξίες), βλ. παρακάτω.

²² ΕΡΓΟΣΕ, χθ. 98+990 έως 99+025.

²³ Σύμφωνα με τον Μιχάλη Πετρόπουλο, ο δρόμος αυτός ήταν παραλιακός από την Πάτρα μέχρι το Ρίο, όπου καμπτόταν στα Ν-ΝΑ, συνεχίζοντας την πορεία του μέσα από τα πρόβουνα του όρους Παναχαϊκού. Ακολουθούσε την δυτική όχθη του ποταμού Φοίνικα έως την στενή παραλιακή πεδιάδα, από την οποία διερχόμενος κατέληγε στο Αίγιο (Πετρόπουλος 2007, 202).

καλλιέργειας και θα αποτελούσε μόνιμη κατοικία για πρακτικούς λόγους: τροφοδοσία, φύλαξη προμηθειών και γεωργικού εξοπλισμού, αποτροπή από καταστροφή της ιδιοκτησίας²⁴.

Παράλληλα, όμως, με αυτή την μορφή εγκατάστασης φαίνεται πως στη Δυτική Αιγιάλεια την ίδια ακριβώς εποχή υπάρχουν και πυρηνικές εγκαταστάσεις²⁵, όπως τα παραδείγματα του Λαμπιρίου. Οι θέσεις αυτές (1-4) εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση και παρουσιάζουν κοινά κατασκευαστικά και χρονολογικά χαρακτηριστικά. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η λειτουργία των επιμέρους χώρων τους, όμως ο αγροτικός τους χαρακτήρας υποδηλώνεται από τη θέση τους και τα κινητά ευρήματα. Τα τελευταία μαρτυρούν τις ενασχολήσεις των ενοίκων: καλλιέργεια, ψάρεμα, εμπόριο, υφαντική δραστηριότητα. Επιπλέον, εξαιτίας της μικρής σχετικά έκτασής τους, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί αν πρόκειται για μόνιμες κατοικίες ή αν χρησιμοποιούνταν περιοδικά, κατά την διάρκεια των αγροτικών εργασιών²⁶.

Σε ό,τι αφορά τα νομισματικά ευρήματα, αυτά αντιπροσωπεύουν τις μικρότερες αξίες από άργυρο (τριώβολα, οβολοί) και χαλκό (χάλκινες μονάδες, δίχαλκα), οι οποίες αντικατοπτρίζουν το είδος του διακινούμενου σε καθημερινή βάση χρήματος. Εκτός από τις διαδεδομένες σε όλη την Πελοπόννησο σικυώνιες εκδόσεις²⁷, βρέθηκαν επίσης νομίσματα από τη Δύμη²⁸, την Αρκαδία (Μεγαλόπολης²⁹ και Φλιούντα³⁰), την Κόρινθο³¹, το Άργος³² και την Αίγινα³³. Όπως διαπιστώνεται, οι αγροτικές εγκαταστάσεις που ερευνήθηκαν λειτουργούσαν στο πλαίσιο μιας εσωστρεφούς και σχετικά αυτόνομης οικονομίας, όπως ήταν η κατά βάση αγροτική οικονομία που κυριαρχούσε την περίοδο εκείνη σε ολόκληρη την Πελοπόννησο³⁴. Οι εμπορικές δραστηριότητες των εγκαταστάσεων αυτών επεκτείνονταν μόνο μέχρι τις γειτονικές ή τις κοντινές περιοχές (βόρεια Πελοπόννησος) και αφορούσαν κυρίως την αγοραπωλησία μικρών ποσοτήτων περισσευούμενων προϊόντων ή αγαθών, η οποία ευνοούσε τη χρήση των μικρών υποδιαίρέσεων³⁵. Η εύρεση και χάλκινων μακεδονικών νομισμάτων³⁶ μεταξύ των παραπάνω εξηγείται από τη μαζική εισροή μακεδονικού χρήματος στην βόρεια Πελοπόννησο ως αποτέλεσμα της σύνδεσης της περιοχής με τις εσωτερικές διαμάχες των Μακεδόνων στρατηγών (βλ. παρακάτω).

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί σχετίζεται με τη διάρκεια χρήσης των εγκαταστάσεων αυτών, η οποία, όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των νομισμάτων και της κεραμικής, είναι εξαιρετικά σύντομη και τοποθετείται στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. Η ίδρυσή τους μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο μιας πρωτοφανούς ανάπτυξης νέων αγροτικών εγκαταστάσεων, η οποία διαπιστώνεται στην Πελοπόννησο και σχετίζεται με την οικονομική ευρωστία που επέφερε η δημιουργία των νέων ελληνιστικών βασιλείων και τη σύντομη πολιτική σταθερότητα στην περιοχή με την εγκατάσταση από το 330 π.Χ. των μακεδονικών φρουρών του στρατηγού του Αντιγόνου Α', Αντίπατρου³⁷. Ταυτόχρονη φαίνεται πως υπήρξε και η εγκατάλειψη των θέσεων αυτών. Ορισμένα στοιχεία, όπως η απόκρυψη του θησαυρού αργυρών τριωβόλων Σικυώνας, τα όπλα (σιδερένια λόγχη, αιχμές βελών και μολύβδινα βλήματα σφενδόνης) που βρέθηκαν στη Θέση 4 στο Λαμπίρι, μέσα σε στρώματα καταστροφής που περιείχαν καύση, το μολύβδινο βλήμα σφενδόνης που εντοπίστηκε στην υπερκείμενη Θέση 3 και το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με ίχνη καύσης που εντοπίστηκε στη Θέση 1 υποδηλώνουν την αιφνίδια καταστροφή τους, η οποία πιθανόν οφείλεται σε κάποια σύγκρουση. Η ταυτόχρονη καταστροφή των θέσεων αυτών θα μπορούσε να τοποθετηθεί από τα νομισματικά ευρήματα στην τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ., κατά την οποία ολοκληρώθηκε μια από τις πιο ταραγμένες περιόδους στην ιστορία της αρχαίας Αχαΐας. Σε όλη την διάρκεια της περιόδου των διαδόχων η βόρεια Πελοπόννησος υπήρξε ένα από τα βασικά πεδία σύγκρουσης των τελευταίων στην προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό είχε δυσμενείς επιπτώσεις και στην Αχαΐα. Το 320 π.Χ. το Αίγιο κυριεύτηκε από τον Κάσσανδρο

²⁴ Mc Hugh 2017, 29.

²⁵ Γεροφωκά 2015, 60.

²⁶ Στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν δύο περίοδοι κατά την διάρκεια των οποίων οι αγρότες πρέπει να βρίσκονται κοντά στις καλλιέργειές τους (συγκομιδή σιτηρών στο τέλος Μαΐου / αρχές Ιουλίου και συγκομιδή αμπέλου, όργωμα και σπορά τον Σεπτέμβριο/Νοέμβριο) (Osborne 1987, 13. Osborne 1992, 22.). Επομένως, δεν είναι απαραίτητο όλες οι εγκαταστάσεις να είναι μόνιμες, ιδιαίτερα αυτές που φαίνεται να μην διαθέτουν αρκετούς χώρους ή που οι ένοικοι τους δεν διέθεταν μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση.

²⁷ Ενδεικτικά, βλ. Warren 1998, 99. BCD Peloponnesos, 307.6 και Warren 1985 5. 6a. BCD Peloponnesos, 307.1.

²⁸ BMC Peloponnesus, 2. BCD Peloponnesos, 475.

²⁹ BCD Peloponnesos, 1520.

³⁰ BMC Peloponnesus, 13-15. BCD Peloponnesos, 29.

³¹ BCD Korinth, 218 και 254.

³² BMC Peloponnesus, 103. Knapp – Mac Isaac 2005, 1686-1714.

³³ SNG Cop., 533.

³⁴ Με το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου να καλύπτεται από ορεινούς όγκους, η μεγάλης έκτασης μονοκαλλιέργεια ήταν ουσιαστικά άγνωστη, καθώς η γεωμορφολογία υποχρέωνε σε κατάρτηση του χώρου σε μικρές αξιοποιήσιμες γαίες και στην αναγκαστική προώθηση ποικίλων μορφών εκμετάλλευσης. Το φαινόμενο αυτό οδηγούσε σε μια αυτόνομη αγροτική και σε μια εσωστρεφή οικονομία, που με την σειρά της εξηγεί την επικράτηση ενός εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου μικρής κλίμακας (Ριζάκης – Τουράτσογλου 1991, 19).

³⁵ Warren 1985, 54.

³⁶ Ενδεικτικά, βλ. Price 1991, 2803 και Price 1991, 327.

³⁷ Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011, 24.

στο πλαίσιο του αγώνα του για επικράτηση στη Μακεδονία και στον ελλαδικό χώρο. Τον θάνατο του Αντιπάτρου το 319 π.Χ. ακολούθησε η διαμάχη του Κασσάνδρου με τον Πολυπέρχοντα και τον Αντίγονο. Την άνοιξη του 314/3 π.Χ. ο στρατηγός του Αντιγόνου, Αριστόδημος, εξεδίωξε από το Αίγιο τη φρουρά του Κασσάνδρου, γεγονός που συνοδεύτηκε από την καταστροφή και λεηλασία του Αιγίου από τους Αιτωλούς μισθοφόρους του Αριστόδημου. Από το 308 π.Χ. η περιοχή της Αιγιαλείας πέρασε στην εξουσία του Πολυπέρχοντα, ο οποίος διόρισε φρούραρχο τον Στρόμβιχο. Το 303 π.Χ. το Αίγιο πολιορκήθηκε και κατακτήθηκε από τον γιο του Αντιγόνου, Δημήτριο τον Πολιορκητή. Μετά την επικράτηση του Δημητρίου στην περιοχή οι Μακεδόνες τοποθέτησαν τυράννους σε κάθε αχαϊκή πόλη³⁸. Συνοψίζοντας, τόσο η ίδρυση των παραπάνω αγροτικών εγκαταστάσεων όσο και η εγκατάλειψη που ακολούθησε την καταστροφή τους αντανακλούν, όπως φανερώνουν τα ανασκαφικά ευρήματα, τόσο τη σύντομη οικονομική ανάκαμψη όσο και τις ταραχές που έλαβαν χώρα στην ανατολική Αχαΐα κατά τη διάρκεια των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, οι οποίες άφησαν το αποτύπωμά τους όχι μόνο στις μεγάλες πόλεις αλλά και στην υπαίθρο χώρα της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

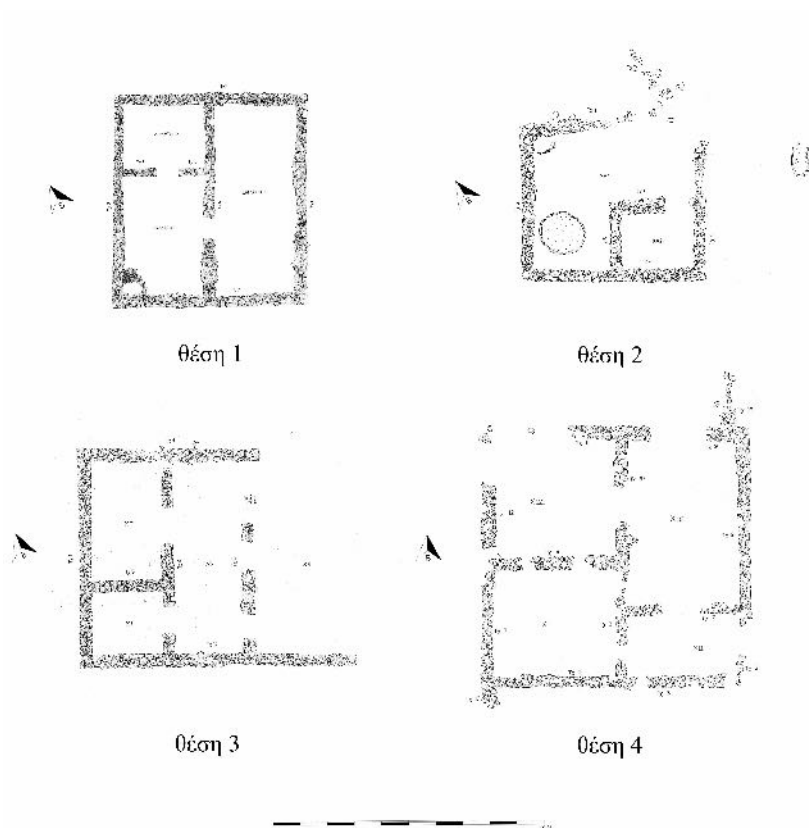
- Αδάμ-Βελένη 2009: Π. Αδάμ-Βελένη, Σιδερένια αντικείμενα από την ελληνιστική πόλη των Πετρών Φλώρινας, στο: *Ημερίδα Συντήρησης Α.Μ.Θ. «Σίδηρος», Νοέμβριος 2008*, Θεσσαλονίκη 2009, 92-104.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003: Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους, Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα 2003.
- Βόρδος 2001: Α. Γ. Βόρδος, Τραπεζιά Αιγίου. Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου, τα πρώτα συμπεράσματα, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“*, Athen 5.3.-7.3.1998, Sonderschriften ÖAI 38, Athen/Wien 2001, 47-54.
- Βόρδος 2006: Α. Γ. Βόρδος, Τοπογραφικά δεδομένα μετά από επιφανειακή έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Τραπεζιάς Αιγίου, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Αθήνα 2006, 61-72.
- Βόρδος – Κόλια 2008: Α. Γ. Βόρδος – Ε. Κόλια, *Αιγιάλεια: Αρχαίες πόλεις και μνημεία*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 2008.
- BCD Corinth: Numismatik Lanz, Münzen von Corinth, Sammlung BCD, Auction 105, Munchen, 26 November 2001.
- BCD Peloponnesos: LHS Numismatics, Coins of Peloponnesos, The BCD Collection, Auction 96, Zürich, 8-9 May 2006.
- BMC Peloponnesus: P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum, vol. X, Peloponnesus (excluding Corinth)*, London 1887.
- Cambitoglou κ.ά. 2001: A. Cambitoglou – J. K. Papadopoulos – O. T. Jones (επιμ.), *Torone I. The Excavations of 1975, 1976 and 1978*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2001.
- Γεροφωκά 2018: Ε. Γεροφωκά, *Η αγροικία στη θέση Τρία Πλατάνια του νομού Πιερίας: συμβολή στη μελέτη της αρχαίας αγροικίας*, Θεσσαλονίκη 2015.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth XII*, Princeton 1952.
- Droysen 1993: J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus, 1836-1843* (μτφρ. Ρ. Αποστολίδη ως *Ιστορία των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου*), Αθήνα 1993.
- Foxhall 2001: L. Foxhall, Colouring in the countryside. Response to David K. Pettegrew, “Chasing the Classical farmstead” *JMA* 14 (2001), 216-22.
- Knapp – Mac Isaac 2005: R. C. Knapp – J. D. Mac Isaac, *The Coins, Excavations at Nemea III*, Berkeley 2005.
- Κόλια 2012, Ε. Κόλια, Αιγιάλεια, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 324-331.
- Kroll 1993: J. H. Kroll, *The Greek Coins, Agora XXVI*, Princeton 1993.
- Lambert 1997: S. D. Lambert, *Rationes centesimarum. Sales of Public Land in Lykourgan Athens*, Amsterdam 1997.
- Mc Hugh 2017: M. McHugh, *The Ancient Greek Farmstead*, Oxford 2017.
- Μπροκαλάκης 2013. Γ. Μπροκαλάκης, Γυάλινα και μετάλλινα τέχνηρα, στο: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, 3: Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 282, Αθήνα 2013, 329-418.
- Osborne 1987: R. Osborne, *Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside*, London 1987.
- Osborne 1992: R. Osborne, Is it a farm? The definition of agricultural sites and settlements in ancient Greece, στο: Wells 1992, 21-25.
- Παπακώστα 2010: Α. Παπακώστα, Θέση Λαμπίρι, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1β, 888-889.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Πετρόπουλος 1995: Μ. Πετρόπουλος, Πρόγραμμα Τοπογραφίας Αρχαίας Πατραϊκής, *ΑΔ* 50 (1995), Β'1, 231-233.
- Πετρόπουλος 2006: Μ. Πετρόπουλος, Ρακίτα – Νικολέικα – Ελίκη – Σαλμενικό, στο: *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 31-52.
- Πετρόπουλος 2007: Μ. Πετρόπουλος, Νικόπολις-Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο: Κ. Α. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, Πρέβεζα 2007, 175-211.

³⁸ Droysen 1993, 343.

- Πετρόπουλος 2011: Μ. Πετρόπουλος, Οι αχαϊκές Μητροπόλεις των αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας, στο: Λ. Δρούλια – Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αίγιο 6-9 Ιουλίου 2006*, Αθήνα 2011, 58-89.
- Πετρόπουλος 2012: Μ. Petropoulos, Achaia: One or Two?, στο: Μ. Lombardo (επιμ.), *Alle origini della Magna Grecia. Mobilità Migrazioni Fondazioni, Atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1-4 Ottobre 2010*, Taranto 2012, 191-220.
- Price 1991: M. J. Price: *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, A British Museum Catalogue*, Zurich/London 1991.
- Ριζάκης – Τουράτσουγλου 2011: Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσουγλου, Η οικονομία στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική περίοδο, στο: *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά I*, Αθήνα 2011, 17-34.
- Rizakis 1995: A. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20, Αθήνα 1995.
- Skydsgaard 1992: J. E. Skydsgaard, Agriculture in ancient Greece. On the nature of the sources and the problems of their interpretation, στο: Wells 1992, 9-12.
- SNG Cop.: *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, vol. 3, Greece: Thessaly to Aegean Islands*, West Milford 1982.
- Vordos 2002: A. G. Vordos, Rhypes: À la recherche de la métropole achéenne, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e la identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Fondazione Paestum, Tekmeria 3, Paestum/Atene 2002*, 217-234.
- Warren 1962: J. A. W. Warren, A neglected hoard of Elean coins, *NC* 72 (1962), 413-15.
- Warren 1985: J. A. W. Warren, The autonomous bronze coinage of Sikyon. Part 3, *NC* 145 (1985), 45-66.
- Warren 1998: J. A. W. Warren, Updating (and downdating) the autonomous bronze coinage of Sikyon, στο: M. Price – R. Ashton – S. Hunter – G. Le Rider – R. Bland (επιμ.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London 1998, 347-361.
- Wells 1992: B. Wells (επιμ.), *Agriculture in Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, 42, Stockholm 1992.

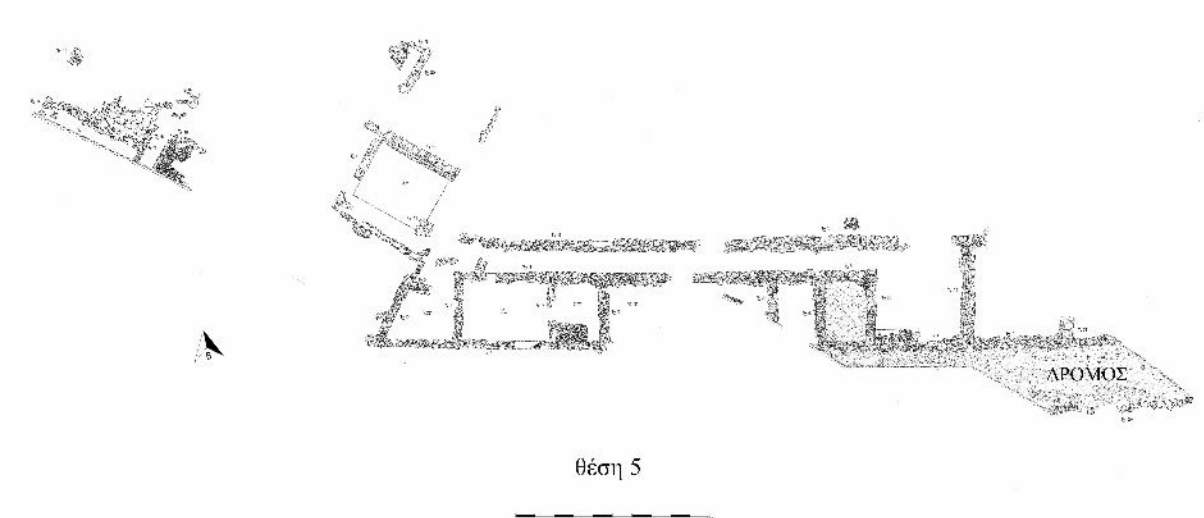

Χάρτης 1. Η περιοχή της Αχαΐας. Με κίτρινο σημειώνονται οι θέσεις που ερευνήθηκαν (1-5) (υπόβαθρο Google Earth).

Σχ. 1. Κατόψεις των κτιρίων που ερευνήθηκαν στις Θέσεις 1-4 (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Σχ. 2. Κάτοψη των καταλοίπων στη Θέση 5 (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 1. Γενική άποψη της ανασκαφής στη Θέση 1 από Δ. Στο βάθος διακρίνεται ο κόλπος του Λαμπιρίου, που ταυτίζεται με το λιμάνι του αρχαίου Ερινεού (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 2. Γενική άποψη της ανασκαφής στη Θέση 3 από Δ, με τον κόλπο του Λαμπιρίου στο βάθος (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ)

Εικ. 3. Συγκέντρωση από 24 αγνόθες που βρέθηκε μέσα σε στρώμα καταστροφής (Θέση 3) (φωτ. των συγγραφέων).

Εικ. 4. Άποψη από Δ του κτιρίου στη Θέση 4 μετά από την αφαίρεση των στρωμάτων καταστροφής από τους εσωτερικούς του χώρους (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 5. Σιδερένιες αιχμές βελών, σιδερένια λόγχη και μολύβδινα βλήματα σφενδόνης από τα στρώματα καταστροφής του κτιρίου στη Θέση 4 και το εσωτερικό του κτιρίου στη Θέση 3 (φωτ. των συγγραφέων).

Εικ. 6. Ο θησαυρός αργυρών τριβόλων Σικυόνας που βρέθηκε σε στρώμα καταστροφής στο εσωτερικό του κτιρίου της Θέσης 4 (Χώρος 2) (φωτ. των συγγραφέων).

Εικ. 7. Άποψη από Δ τμήματος του κτιριακού συγκροτήματος που ερευνήθηκε στη Θέση 5 και της παρακείμενης αρχαίας οδού (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Κεραμικά εργαστήρια της Δύμης

ABSTRACT. A significant number of pottery kilns was uncovered in Dyme during rescue excavations. Most were located in the west part of the city, inside the city walls, where a potters' quarter must have existed. The lower chambers of the kilns were cut into the natural bedrock. The size of the kilns and the modifications undergone by some of them indicate mass production and a long period of use, spanning the entire Hellenistic and early Roman periods, until the end of the 1st century BC. Sealings on tiles allowed for the identification of two potters' workshops: the workshop of Diegyrios and that of Moschion. The latter also produced Campana reliefs. Several other pottery kilns identified in other parts of the city testify to the importance of ceramic production for Dyme's economy over a long time period.

Η Δύμη, σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, ήταν η δυτικότερη πόλη της Αχαΐας¹. Το αρχαίο άστυ αναπτύχθηκε στο φυσικό πλάτωμα, όπου η πόλη της Κάτω Αχαΐας². Το ευνοϊκό κλίμα και το προστατευμένο γεωφυσικό περιβάλλον της παρείχαν αυτάρκεια και επέτρεψαν την ανάπτυξη του άστεως, που επεκτάθηκε σε όλο το πλάτωμα και στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. οχυρώθηκε με πλινθόκτιστο τείχος (σχ. 1)³. Η περίμετρος του τείχους υπολογίζεται στα 4900 μ. και η έκταση της πόλης στα 110 εκτάρια περίπου. Η σύγχρονη πόλη, συνδεδεμένη με τη θέση και τη μορφολογία του χώρου, διατηρεί στοιχεία από την πολεοδομική διάταξη της αρχαίας, με τα όρια του πολεοδομικού ιστού τους σχεδόν να συμπίπτουν. Στόχος του άρθρου είναι να διαφανεί η δυναμική της Δύμης στον τομέα της παραγωγής κεραμικών προϊόντων μέσα από τη συνοπτική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων από τις σωστικές, στο σύνολό τους, ανασκαφές στην Κάτω Αχαΐα, που διενεργήθηκαν από την ΣΤ' ΕΠΚΑ και συνεχίζονται από την ΕΦΑ Αχαΐας.

1. Το κέντρο της κεραμικής δραστηριότητας

Κοντά στο δυτικό σκέλος του τείχους και εντός της οχύρωσης εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις εργαστηρίων κεραμικής. Η διατήρηση του χαρακτήρα της εγκατάστασης και η συνεχής λειτουργία των εργαστηρίων από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. συνηγορούν στην ταύτιση της χρήσης συγκεκριμένου χώρου από τεχνίτες κεραμείς (σχ. 1-2: Θέσεις 1-5). Σύμπλεγμα δέκα κεραμικών κλιβάνων, που εμφανίζουν αλληπάλληλες προσθήκες, μετατροπές και επεκτάσεις, αποδεικνύει μαζική παραγωγή και τεχνογνωσία (Θέση 1).

Ο Κλιβανός 1⁴ (σχ. 3), κατά την αρχική του φάση, είχε κυκλική κάτοψη, με το στόμιο στα ανατολικά και συνολικό μήκος 5,30 μ. Ο θάλαμος καύσης, εσωτερικής διαμέτρου 3,50 μ. και ύψους 1,50 μ., είχε διανοιχτεί σε στρώμα στεΐρας χωροκίτρινης αργίλου σκληρής σύστασης και είχε επενδυθεί με θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες στρώσεις. Τμήμα του καταστράφηκε κατά τη διάνοξη αποχετευτικής τάφρου. Κατά τη δεύτερη φάση χρήσης του ο θάλαμος καύσης περιορίστηκε κατά τη δυτική και βόρεια πλευρά του, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του αρχικού σχήματος. Δύο πρόχειρα τοιχία από θραύσματα κεραμίδων, τοξυλλίων και πλίνθων

¹ Στράβων 8.7.5. Πανσανίας 7.17.5.

² Λακάκη-Marchetti 2000, 113-121. Λακάκη-Marchetti 2012, 352-355. Η Κάτω Αχαΐα βρίσκεται εντός του κρηυγμένου ενιαίου αρχαιολογικού χώρου Δύμης-Παχουμά (ΦΕΚ43/Α.Α.Π./15-3-2018).

³ Η συνολική θεώρηση του αναπτύγματος της οχύρωσης στο σχ. 1 ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο της θέσης και διέρχεται από τα σημεία όπου αποκαλύφθηκαν τμήματά της, τα οποία αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς.

⁴ Βασιλογάμβρου 2000β. Ευχαριστώ θερμά την αγαπητή συνάδελφο και φίλη Δρ Αδαμαντία Βασιλογάμβρου, Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων, για την πολυετή και άριστη συνεργασία μας, την πολύτιμη καθοδήγηση, τη συμβολή της στην έρευνα για τη Δύμη και την ευγενική παραχώρηση της άδειας μελέτης του υλικού των ανασκαφών που διενήργησε. Επίσης, εκφράζω ιδιαίτερες ευχαριστίες στους σχεδιαστές τις Υπηρεσίας μας Αδαμαντία Γουρδούπη και Μαρίνο Μαρινόπουλο για τη σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών και την ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων, αντίστοιχα. Ευχαριστώ και τους φύλακες αρχαιοτήτων Δ. Θωμά και Π. Κατσαΐτη και όλο το εργατοτεχνικό προσωπικό που εργάστηκε στις ανασκαφές, το οποίο συνέβαλε τα μέγιστα.

μείωσαν τις εσωτερικές διαστάσεις του σε 3×3 μ. περίπου, δημιουργώντας ουσιαστικά ένα νέο κλίβανο, τον Κλίβανο 1α. Το δάπεδο του βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα. Το στόμιο, κοινό και για τους δύο κλιβάνους, μήκους 1,70 μ., ήταν τοξωτό, οξυκόρυφο, διαμορφωμένο εκφορικά από επάλληλες σειρές κεραμίδων, με τοξύλια στην κορυφή του, με εσωτερικό πλάτος στη βάση 1,25 μ. Και στο στόμιο διαπιστώθηκαν δύο φάσεις δαπέδου από πηλό σε βάθη ανάλογα με αυτά των θαλάμων καύσης. Απανθρακωμένοι ελαιοπυρήνες και υπολείμματα καύσης εντοπίστηκαν σε αφθονία.

Κατά την τρίτη φάση χρήσης άλλαξε τόσο ο προσανατολισμός, με την κατάργηση του αρχικού στομίου και τη διάνοιξη νέου στα νότια, όσο και το σχήμα του θαλάμου καύσης, ο οποίος, με την κατασκευή ανατολικά και βόρεια δύο τοιχίων κτισμένων με θραύσματα κεραμίδων και πλίνθων κατά το *opus mixtum*, μετατράπηκε σε τετράπλευρο, με κεντρικό κιονίσκο για τη στήριξη της εσχάρας. Ο νέος κλίβανος που προέκυψε (Κλίβανος 2)⁵ έχει τοξωτό στόμιο, μήκους 1,20 μ., κτισμένο με θραύσματα κεραμίδων.

Το νότιο άκρο του Κλιβάνου 2 καταλήγει στον χώρο ανατροφοδότησής του, τον οποίο όριζε από δυτικά καμπύλο τοίχιο, ύψους 0,90 μ., επίσης κατά το *opus mixtum* στην ανατολική ορατή πλευρά του. Ο χώρος αυτός γέμισε με υλικά του εργαστηρίου, που χρονολογικά καλύπτουν όλη τη διάρκεια λειτουργίας του. Περιείχε μικρή ποσότητα χρώματος αναμεμιγμένου με άφθονα κοκκινωπά πηλοχώματα, που προέρχονταν από την καταστροφή των θαλάμων όπτησης των κλιβάνων με κατάλοιπα καύσης. Επίσης, περιείχε θραύσματα κεραμίδων (δομικών στοιχείων των κλιβάνων), λυχνάρια, αγνύθες, σφήνες, όστρακα ανάγλυφων σκύφων, όστρακα χρηστικής κεραμικής κ.ά.

Το νότιο πέρας του τοιχίου καταλήγει στο ανατολικό τοίχωμα μικρού τετράπλευρου κτιστού κλιβάνου (Κλίβανος 6), τον οποίο καταργεί (σχ. 3, εικ. 1). Οι διαστάσεις του είναι $1,20 \times 1,30$ μ. και το στόμιο στα βόρεια τετράγωνο, πλάτους 0,30 μ., διαμορφωμένο με πήλινες πλάκες. Το εσωτερικό του θαλάμου καύσης διαιρείται, πιθανώς για τη στήριξη της εσχάρας, με σειρά από πηλοπλίνθους σε επάλληλες στρώσεις με τοξωτό άνοιγμα στη βάση για τη διέλευση του θερμού αέρα, που εφάπτεται στο δυτικό και ανατολικό τοίχωμα και εδράζεται στο δάπεδο. Τέμνεται με τμήμα ανάλογης δομής στηριζόμενο στο νότιο τοίχωμα και σε θέση που αποκλίνει από τον άξονα του στομίου. Από το εσωτερικό του προήλθαν όστρακα ανάγλυφων σκύφων. Κάτω από το δάπεδο διακρίνεται στόμιο άλλου κλιβάνου, απιόσχημου, με κοινό προσανατολισμό (Κλίβανος 10, σχ. 3, εικ. 2). Στην τελευταία φάση της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ακριβώς κάτω από τον Κλίβανο 6 ο θάλαμος καύσης του Κλιβάνου 10, μέγιστου πλάτους 1,50 μ. και ύψους 1,45 μ., που ήταν διαμορφωμένος στο φυσικό αργιλόχωμα. Τα τοιχώματα στο ανώτερο τμήμα του ενισχύονταν με θραύσματα κεραμίδων, ενώ εσωτερικά διαπιστώθηκαν τέσσερις επάλληλες στρώσεις πηλού από τη διάρκεια χρήσης του. Στο μέσον του θαλάμου, κυλινδρικός κιονίσκος διαμέτρου 0,45 μ. και σωζόμενου ύψους 0,57 μ., χτισμένος από θραύσματα κεραμίδων, έφτανε ως το δάπεδο του Κλιβάνου 6.

Σε υλικά της φάσης εγκατάλειψης του Κλιβάνου 6 θεμελιώθηκε το τοίχιο που όριζε στα δυτικά τον χώρο ανατροφοδότησης (εικ. 1α). Σε απόσταση περίπου 2 μ. ανατολικότερα από το τοίχιο καταλήγει το στόμιο του Κλιβάνου 4 (σχ. 3, εικ. 1β). Ο κυκλικός θάλαμος καύσης, διαμέτρου 1,50 μ., είχε διαμορφωθεί στο φυσικό έδαφος και εσωτερικά επιχρίονταν με στρώσεις πηλού. Στο μέσον του, κυλινδρικό στήριγμα με ζεύγη ημικυκλικών οπτόπλινθων σε επάλληλες στρώσεις, συνολικού ύψους 0,47 μ. Κάτω από το δάπεδό του, σε βάθος 0,15 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου άλλου κλιβάνου (Κλίβανος 9), ανάλογης δομής και με τον ίδιο προσανατολισμό.

Σε απόσταση 2 μ. βορειότερα του Κλιβάνου 4 (εικ. 3) αποκαλύφθηκε κλίβανος με δύο κατασκευαστικές φάσεις (Κλίβανος 3 και 3α). Ο κυκλικός θάλαμος καύσης της αρχικής φάσης (Κλίβανος 3), εξωτερικής διαμέτρου 2,80 μ., με κάθετα τοιχώματα από επάλληλες σειρές κεραμίδων και πηλοπλίνθων, υπέστη μετατροπή και σε επόμενη φάση περιορίστηκε κατά την ανατολική πλευρά του με πρόχειρο τοίχιο, μέγιστου πλάτους 0,50 μ., με αποτέλεσμα την αλλοίωση του αρχικού σχήματος και τη μείωση των εσωτερικών διαστάσεων του (Κλίβανος 3α, εικ. 3). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου έφτανε το 1,50 μ., με πλάτος 0,65 μ., ενώ στο ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του διαπιστώθηκαν μόνο υποδοχές και μικρά τμήματα, σε ακτινωτή διάταξη, της πλίνθινης τοξοστοιχίας που στήριζε την εσχάρα. Εσωτερικά επιχρίονταν με δύο έως τρεις επάλληλες στρώσεις πηλού. Στο μέσον του υπήρχε το κτιστό κυλινδρικό στήριγμα του Κλιβάνου 3, χτισμένο από τμήματα κεραμίδων, ύψους 1,10 μ., και στα δυτικά το στόμιο τροφοδοσίας του, κτιστό, με κάθετα τοιχώματα από πλίνθους, μήκους 1,20 μ. και πλάτους 0,56 μ. Το στόμιο, το οποίο διατηρήθηκε ακέραιο στο σημείο ένωσής του με τον θάλαμο καύσης, είχε τοξωτή οροφή διαμορφωμένη με ζεύγος ωμών πλίνθων και ύψος 1,54 μ. Στην τελευταία φάση της ανασκαφής, κατά τις εργασίες αφαίρεσης της μεταγενέστερης προσθήκης του τοιχίου από το εσωτερικό του θαλάμου καύσης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη κι άλλου στομίου στα βόρεια, το οποίο ανήκει στην αρχική φάση του κλιβάνου (Κλίβανος 3, εικ. 4). Το στόμιο του Κλιβάνου 3, οξυκόρυφο, ύψους 1,30 μ. και πλάτους 0,70 μ. στη βάση, εκτείνεται βορειότερα, κάτω από τη σύγχρονη οδό. Στο μέσον του δαπέδου διακρίνεται το αποτύπωμα του κεντρικού στηρίγματος του Κλιβάνου 3, δίπλα στο στήριγμα του Κλιβάνου 3α.

⁵ Βασιλογάμβρου 2000β. Τσακνάκη 2011δ. Τσακνάκη 2013.

Από τον χώρο ανατροφοδότησης του Κλιβάνου 3α και το τοίχωμα του Κλιβάνου 2 προέρχονται ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων (αρ. ευρ. Δ12-Δ14 και Δ28 αντίστοιχα⁶), τα οποία φέρουν το όνομα ΔΙΗΓΥΡΙΟΣ. Το ίδιο, πιθανώς, όνομα (ΔΙΗ...) μαρτυρείται στη Δύμη σε τμήμα επιτύμβιας στήλης του 2ου αι. π.Χ., σε β' χρήση σε κάλυψη τάφου⁷.

Πλησίον και ανατολικά του Κλιβάνου 3 βρίσκεται ο Κλίβανος 5 (σχ. 3), μικρότερων διαστάσεων και όμοιος κατασκευαστικά, με στόμιο ύψους 0,78 μ. στα βόρεια, σε θέση που εξυπηρετούσε την παράλληλη χρήση τους. Στην επίχωσή του βρέθηκαν κατάλοιπα της διαδικασίας όπτησης αποτυχημένων προϊόντων, κυρίως θραύσματα πήλινων ιγδίων, ενώ κάθετα στο δάπεδο, σε επαφή με τα τοιχώματα, βρέθηκαν δύο ακέραια ιγδία, μέγιστης διαμέτρου 0,42 μ. (αρ. ευρ. Δ1, Δ2, εικ. 5). Η κεντρική επιφάνεια του πυθμένα τους φέρει αλείφωμα πηλού, προκειμένου η τραχύτητα να διευκολύνει την τριβή, με προσμίξεις που διακρίνονται στο στείο φυσικό αργιλόχωμα της περιοχής. Ο θάλαμος καύσης, εξωτερικής διαμέτρου 2 μ., σώζεται σε ύψος 1,20 μ. Διατηρείται το κεντρικό στήριγμα της εσχάρας σε ύψος 0,70 μ., της οποίας τη θέση υποδηλώνει πατούρα περιμετρικά στο άνω τμήμα των τοιχωμάτων. Για τη χρονολόγηση των Κλιβάνων 3α και 5 χρησιμοποιήθηκαν οι αναλυτικές μέθοδοι του αρχαιομαγνητισμού και της θερμοφωταύγειας⁸. Οι δύο μέθοδοι έδωσαν χρονολογήσεις που συμπίπτουν στα έτη 46 π.Χ.-133 μ.Χ. για τον Κλίβανο 3α και 85 π.Χ.-37 μ.Χ. για τον Κλίβανο 5⁹. Η κεραμική από τον χώρο των κλιβάνων τοποθετεί την εγκατάλειψή τους εγγύτερα στο κατώτερο όριο των παραπάνω χρονολογήσεων.

Οι Κλίβανοι 3, 5 και 1-1α (σχ. 3), διατεταγμένοι σε κοντινή απόσταση, συγκροτούν συστάδα (Συστάδα 1) με κοινό χώρο ανατροφοδότησης 12 τ.μ. περίπου. Με τις τροποποιήσεις που ακολούθησαν, οι κλιβανοί 2, 3α και 4 συγκρότησαν μια νέα συστάδα (Συστάδα 2), με κοινό χώρο ανατροφοδότησης 18 τ.μ. περίπου.

Κατά τις εργασίες ασφαλτόστρωσης της οδού διαπιστώθηκε ότι σε μεταγενέστερη φάση καταργήθηκε ο Κλίβανος 5 με την κατασκευή του μικρού, επιφανειακού σχεδόν Κλιβάνου 7 (σχ. 3, εικ. 6). Πλησίον του, στα ανατολικά, διαπιστώθηκε τμήμα άλλου κλιβάνου, απιόσχημης κάτοψης (Κλίβανος 8), στο εσωτερικό του οποίου δημιουργήθηκε σε μεταγενέστερη φάση νέος κλιβανός (Κλίβανος 8α, εικ. 6), περίπου κυκλικός, με κεντρικό κυλινδρικό στήριγμα και πατούρα σε ύψος περίπου 1,10 μ. από το δάπεδο. Στη φάση της εγκατάλειψης το στόμιο του, ύψους 1 μ., εξωτερικά έκλεισε με τοίχιο από πλίνθους και θραύσματα κεραμίδων.

Δείγματα μιας ιδιότυπης κατηγορίας αρχιτεκτονικών αναγλύφων, των λεγόμενων «τύπου Campana», προέρχονται από την επίχωση τριών κλιβάνων, που επίσης συγκροτούσαν συστάδα (Συστάδα 3) στη Θέση 2¹⁰, σε απόσταση μόλις 12 μ. νοτιότερα. Τα ανάγλυφα αυτά (ακροκέραμα, σίμες, πίνακες επένδυσης και επίστεψης), κατασκευασμένα με τη βοήθεια πήλινης μήτρας και με διακόσμηση συνήθως εικονιστική, επένδυαν και διακοσμούσαν ιδιωτικά και δημόσια οικοδομήματα, συνθέτοντας ζωφόρους¹¹. Σε θραύσματα κεραμίδων από την ίδια θέση εμφανίζονται δύο σφραγίσματα σε λατινικό αλφάβητο με το ελληνικό όνομα Μοσχίων, το οποίο μαρτυρείται στη Δύμη από επιτύμβια στήλη του 3ου-2ου αι. π.Χ. Το εργαστήριο «του Μοσχίονος», όπως χαρακτηρίστηκε, χρονολογείται στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. Θραύσματα από πίνακες επίστεψης και επένδυσης τύπου Campana έχουν βρεθεί και στο ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα της Δύμης¹².

Σε μικρή απόσταση από τη Θέση 2, στο προς Βορράν όμορο οικοδομικό τετράγωνο (σχ. 2: Θέση 3)¹³, αποκαλύφθηκε στόμιο κεραμικού κλιβάνου, ορατού μήκους 1,50 μ., πλάτους στη βάση 1 μ. και ύψους 1,35 μ., το οποίο εισχωρεί στη δυτική παρεία του σκάμματος προς το όμορο οικόπεδο, όπου προσδιορίζεται η θέση του θαλάμου καύσης. Σε τοίχο που πλαισιώνει το στόμιο βρέθηκε εντοιχισμένο τμήμα ανάγλυφης σίμης τύπου Campana με μορφή Σειληνού στη θέση της υδρορροής (αρ. ευρ. Δ330). Στον χώρο ανατροφοδότησης βρέθηκαν προϊόντα του εργαστηρίου από τη φάση εγκατάλειψης, που χρονολογείται πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε λάκκος εξόρυξης πηλού, κυκλικά διαμορφωμένος, που μετατράπηκε σε αποθήκη.

Στοιχεία εργαστηρίου κεραμικής αποκαλύφθηκαν και νοτιότερα, στη Θέση 4¹⁴ (σχ. 2), όπου κεραμικός κλιβανός και οικοδομικά κατάλοιπα, που σχετίζονται με τη διαδικασία παραγωγής, ενώ στη Θέση 5¹⁵ αποκαλύφθηκε τετράγωνη δεξαμενή επεξεργασίας πηλού, πλευράς 4 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες και

⁶ Ευρετήριο καταγραφής πήλινων ευρημάτων Κάτω Αχαΐας.

⁷ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984. Βασιλογάμβρου 2000α (εντός του πίθ. 2).

⁸ Tema κ.ά. 2015.

⁹ Κλιβάνος 3α: αρχαιομαγνητική μέθοδος: 97 π.Χ. – 133 μ.Χ., θερμοφωταύγεια: 46 π.Χ. – 146 μ.Χ. Κλιβανός 5: αρχαιομαγνητική μέθοδος: 85 π.Χ. – 37 μ.Χ., θερμοφωταύγεια: 112 π.Χ. – 84 μ.Χ.

¹⁰ Βασιλογάμβρου 1998.

¹¹ Βασιλογάμβρου 2008.

¹² Τσακνάκη 2017β. Τσακνάκη 2017α, 48-49.

¹³ 2005, Πάροδος Πλάτωνος (Ο.Τ. 265, οικόπεδο Δ. Λοτσάρη), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου.

¹⁴ 1999, Πάροδος Πλάτωνος (Ο.Τ. 284, οικόπεδο Π. Σωτηρόπουλου), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου.

¹⁵ 2004, Οδός Παπαφλέσσα και Πάροδος Πλάτωνος (Ο.Τ. 284, οικόπεδο Α. και Σπ. Νιφόρα), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου.

ποσότητα φαιοκίτρινου πηλού στο εσωτερικό της. Τμήμα της κάλυπτε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Δίπλα της βρέθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι απιόσχημης κάτοψης. Ο μεγαλύτερος είχε θάλαμο καύσης διαμέτρου 1,30 μ., με κτιστό τοίχωμα ύψους 0,53 μ., από τμήματα κεραμίδων συνδεδεμένα με πηλό, και το στόμιο, μήκους 1,03 μ. και πλάτους 0,59 μ., στα ανατολικά. Το κεντρικό στήριγμα ήταν ανάλογης δομής, κυλινδρικό, ύψους 0,50 μ. και διαμέτρου 0,38 μ. Ο μικρότερος κλίβανος, ανάλογης δομής, μήκους 1 μ., είχε το στόμιο τροφοδοσίας στα βόρεια, αποσπασματικά σωζόμενο.

2. Εργαστήρια κεραμικής στον οικιστικό ιστό

Στην πόλη της Δύμης κεραμικοί κλίβανοι εντοπίστηκαν και σποραδικά, δίπλα σε οικιστικά κατάλοιπα (σχ. 1). Συγκεκριμένα:

- Στη Θέση 6¹⁶, τμήμα θαλάμου καύσης μεγάλου κλιβάνου απιόσχημης κάτοψης, με κεντρικό κυλινδρικό κιονίσκο.
- Στη Θέση 7¹⁷, κλίβανος τετράγωνης κάτοψης, πλευράς 2,80 μ., με κάθετα κτιστά τοιχώματα από θραύσματα κεραμίδων και κεντρικό κυλινδρικό στήριγμα, διαμέτρου 0,90 μ., για την εσχάρα. Το στόμιο, στα ανατολικά, είχε μήκος 1,70 μ. και εσωτερικό πλάτος 0,80 μ. Ανατολικότερα διαπιστώθηκε τμήμα αρχαίας οδού με προσανατολισμό Β-Ν.
- Στη Θέση 8¹⁸, δύο κλίβανοι κυκλικής κάτοψης και στοιχεία ενός τρίτου, ορατοί και επισκέψιμοι σήμερα σε αύλειο χώρο νηπιαγωγείου, με τους θαλάμους καύσης να εμφανίζουν τροποποιήσεις και μετατροπές.
- Στη Θέση 9¹⁹, σε γωνία οικοπέδου, τμήμα θαλάμου καύσης μεγάλου κλιβάνου κυκλικής κάτοψης, με κεντρικό κιονίσκο.
- Στη Θέση 10²⁰, δύο κλίβανοι με κυκλικό θάλαμο καύσης εσωτερικής διαμέτρου 1,50 μ. και 1,30 μ. αντίστοιχα, σχεδόν εφαιπτόμενοι, με το στόμιο στα δυτικά.
- Στη Θέση 11²¹, κλίβανος με κυκλικό θάλαμο καύσης εσωτερικής διαμέτρου 1,30 μ., με στόμιο πλάτους 0,50 μ και μήκους 1,80 μ. στα ανατολικά.
- Στη Θέση 12²², κλίβανος με ελλειπτικό θάλαμο καύσης διαμορφωμένο στο φυσικό έδαφος, με κεντρικό τετράπλευρο στήριγμα, και στόμιο άλλου κλιβάνου ανάλογης δομής, με διαφορετικό προσανατολισμό.
- Στη Θέση 13²³, σε ακάλυπτο χώρο οικοπέδου, κλίβανος μικρών διαστάσεων.
- Στη Θέση 14²⁴, τμήμα θαλάμου καύσης κυκλικού κλιβάνου, με κεντρικό στήριγμα διαμέτρου 0,70 μ., το οποίο απέχει 1,30 μ. από το τοίχωμα, ύψους 0,68 μ.
- Στη Θέση 15²⁵, τρεις κεραμικοί κλίβανοι, δύο κυκλικής κάτοψης και ένας τετράπλευρος.
- Στον δυτικό τομέα της πόλης²⁶, ένας κλίβανος ορθογώνιας κάτοψης και εργαστηριακοί χώροι.

Στοιχεία όπως πυρακτωμένα υλικά και σφήνες από τις Θέσεις 16-17²⁷ και αλλού²⁸ πιθανώς υποδηλώνουν την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στο άμεσο περιβάλλον. Στον ανατολικό τομέα της πόλης, όπου το αργιλόχωμα είναι άφθονο, στις Θέσεις 18-19²⁹, διαπιστώθηκαν λάκκοι εξόρυξης πηλού, που στη συνέχεια μετατράπηκαν σε αποθήκη. Ανάλογα στοιχεία έχουν διαπιστωθεί και σε άλλες θέσεις.

¹⁶ Τσακνάκη 2009.

¹⁷ 2005, Οδός Γιαννοπούλου 20 (Ο.Τ. 280, οικόπεδο Ν. Φωκά), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου.

¹⁸ Βασιλογάμβρου 1997β.

¹⁹ Τσακνάκη 2010β.

²⁰ Αλεξοπούλου 2007.

²¹ Τσακνάκη 2010α.

²² Τσακνάκη 2011β.

²³ Βασιλογάμβρου 2001-2004.

²⁴ Τσακνάκη 2019.

²⁵ 1991, Οδός Οιβώτα 38 (Ο.Τ. 90, οικόπεδο Σιγούρου Χηνά), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου.

²⁶ Γεωργοπούλου 1997.

²⁷ Τσακνάκη 2011α. Τσακνάκη 2011β.

²⁸ Βασιλογάμβρου 1997α.

²⁹ 2002, Οδός Ασφακοπούλου (Ο.Τ. 168, οικόπεδο Μ. Βούλγαρη), Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αρ. ημερολογίου. Τσακνάκη 2016β.

3. Άλλες ενδείξεις λειτουργίας κεραμικών εργαστηρίων

Στον άμεσο χώρο των κλιβάνων αποκαλύφθηκαν δύο κτιστά πηγάδια στη Θέση 1³⁰ (σχ. 2), δύο στη Θέση 5³¹ (σχ. 2) και ένα στη Θέση 12 (σχ. 1), κατασκευασμένο με επάλληλες σειρές πήλινων δακτυλίων και κτιστό περιστόμιο³² (σχ. 1: Θέση 12).

Η Δύμη διέθετε οδικό δίκτυο κύριων και δευτερευόντων οδικών αξόνων, με προσανατολισμό Β-Ν και Α-Δ, παράλληλων και κάθετων, που σχημάτιζαν οικοδομικές νησίδες πλάτους 62 μ. περίπου³³. Κοντά στο κέντρο της κεραμικής δραστηριότητας το επίπεδο κυκλοφορίας των δρόμων που εξυπηρετούσε στη διακίνηση κεραμικών αγαθών³⁴ εμφανίζεται συμπαγές, με επάλληλες στρώσεις οδοστρωμάτων. Η πλησιέστερη στη Θέση 1-5 κεντρική οδός εκτείνεται με διεύθυνση Α-Δ, σε απόσταση 30 μ. βορειότερα. Δίπλα σε τμήμα της οδού³⁵, που απέχει 65 μ. από το στόμιο του κλιβάνου στη Θέση 3, αποκαλύφθηκε υπόγεια, κτιστή, τετράγωνη υδατοδεξαμενή, χωρητικότητας 20 κ.μ. περίπου, που πιθανώς εξυπηρετούσε και ανάγκες των εργαστηρίων.

4. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, στην άκρη της κατοικημένης περιοχής³⁶, εντός και πλησίον του δυτικού σκέλους του τείχους, αποκαλύφθηκαν κεραμικά εργαστήρια με πολλούς κλιβάνους σε διαχρονική χρήση. Ο πυρήνας των κεραμικών εργαστηρίων (σχ. 2: Θέσεις 1-5) καταλαμβάνει χώρο έκτασης 3000 τ.μ. περίπου, με τις εγκαταστάσεις όλων των σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας να αναπτύσσονται στον ίδιο χώρο. Αποκαλύφθηκαν 16 κεραμικοί κλιβανοί μικρών και μεγάλων διαστάσεων (Θέση 1-5), το στόμιο τροφοδοσίας μεγάλου κλιβάνου (Θέση 3), δεξαμενή επεξεργασίας πηλού (Θέση 4), πέντε πηγάδια (Θέση 1, 4), λάκκος εξόρυξης πηλού (Θέση 3), οικοδομικά κατάλοιπα που σχετίζονται με τη διαδικασία παραγωγής (Θέση 4, 5) και αποθέτες (Θέση 1, 3). Ορισμένοι από τους κλιβάνους στη Θέση 1 υπέστησαν διαδοχικές μετατροπές (διαπιστώθηκαν έως και τρεις κατασκευαστικές φάσεις). Συγκεκριμένα, διαδοχικές μετατροπές εμφανίζει ο Κλιβανός 1-1α-2, ο Κλιβανός 3-3α (εικ. 3, 4) και ο Κλιβανός 8-8α (εικ. 6). Κάποιοι άλλοι καταλαμβάνουν τον χώρο προϋπάρχοντος κλιβάνου (σχ. 3), μολονότι υπήρχε χώρος δυτικότερα, όπως διαπιστώθηκε με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών. Στη θέση του Κλιβάνου 9 δημιουργήθηκε ο Κλιβανός 4, στη θέση του στομίου του Κλιβάνου 5 δημιουργήθηκε ο Κλιβανός 7 (εικ. 6), ενώ τη θέση του Κλιβάνου 6 πήρε ο Κλιβανός 10 (εικ. 1, 2). Ως προς τον προσανατολισμό τους, δεν φαίνεται να ακολουθείται κάποιος σταθερός κανόνας. Κριτήριο φαίνεται να αποτελεί η διάταξη των κλιβάνων σε κοντινή απόσταση, σε συστάδες, με τα στόμια πυροδότησης σε θέση που να επιτρέπει την παράλληλη λειτουργία τους.

Διαπιστώθηκε η λειτουργία δύο επώνυμων εργαστηρίων³⁷. Στη Θέση 1 διαπιστώθηκε το εργαστήριο του Διηγύριου (σχ. 2-3: Θέση 1, Συστάδα 2, Κλιβανοί 2, 3α και 4), όπως χαρακτηρίστηκε από την εύρεση ενσφράγιστων κεραμίδων με το όνομα του κεραμέα, το οποίο χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Στη Θέση 2 διαπιστώθηκε το εργαστήριο του Μοσχίωνος³⁸ (σχ. 2: Θέση 2, Συστάδα 3), η δραστηριότητα του οποίου, όπως τεκμηριώνεται από την κεραμική, τις σφραγίδες σε λατινική γλώσσα και την ιδιότυπη παραγωγή του, χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου και επιβεβαιώνει την παραγωγή ανάγλυφων *Campana* στην Ελλάδα.

Στο υπόλοιπο της πόλης ανασκάφηκαν συνολικά 17 κεραμικοί κλιβανοί, αλλά υπάρχουν και θέσεις όπου έχουν διαπιστωθεί κατάλοιπα κεραμικών εργαστηρίων και εργαστηριακών χώρων.

Ως προς την τυπολογική κατάταξη, οι κεραμικοί κλιβανοί του Τύπου Ι³⁹, με θάλαμο καύσης κυκλικής ή ελλειψοειδούς κάτοψης και έναν κεντρικό κυκλικό ή ορθογώνιο πεσσίσκο ως στήριγμα της εσχάρας, υπερτερούν αριθμητικά (26 στους 33) και αντιπροσωπεύουν το 79% του συνόλου. Ο Τύπος ΙΙ⁴⁰, με θάλαμο καύσης ορθογώνιας κάτοψης και κεντρικό ή πλευρικά στηρίγματα της εσχάρας (τοιχάρια ή τόξα), αντιπροσωπεύει το 21% του συνόλου.

³⁰ Τσακνάκη 2011δ.

³¹ Βλ. υποσημ. 15.

³² Τσακνάκη 2011γ.

³³ Έχει αποκαλυφθεί τμήμα κεντρικής οδού πλάτους 6,5 μ., βλ. Τσακνάκη 2012.

³⁴ Hasaki 2002, 73.

³⁵ Τσακνάκη 2008. Τσακνάκη 2016α. Από τη θέση αυτή προέρχονται ενσφράγιστες λαβές αμφορέων με την επιγραφή *ΝΕΩΝΟΣ*.

³⁶ Hasaki 2002, 285-295.

³⁷ Αναφορά σε κεραμικό εργαστήριο της Δύμης φέρει σφράγισμα αμφορέα από την Αγία Τριάδα της Αιτωλίας, με το όνομα Νικόστρατος και το τοπωνύμιο *ΕΝ ΔΥΜΑΙ*, το οποίο δηλώνει τον τόπο κατασκευής, βλ. Πανάγου 2010, 121-123.

³⁸ Βασιλογάμβρου 1998.

³⁹ Hasaki 2002, 152-164

⁴⁰ Hasaki 2002, 165-176

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η κεραμική παραγωγή για την τείχιση της πόλης. Το πλίνθινο τείχος της Δύμης⁴¹, το οποίο αποτέλεσε μεγάλο και πολυδάπανο δημόσιο έργο, όπως υποδεικνύει η έκταση, το μνημειακό μέγεθος και η επιμελημένη και ανθεκτική κατασκευή του, αντανakλά και τη δυναμική της πόλης στην παραγωγή κεραμίδων για τη στέγαση της παρόδου, ως στοιχείου απαραίτητου για την προστασία και διατήρησή του. Από τμήματα της στέγης του τείχους που βρέθηκαν παραπλεύρως της ωμοπλινθοδομής σε επάλληλα και εκτεταμένα στρώματα συγκεντρώθηκαν ενσφράγιστες κεραμίδες που φέρουν το μονόγραμμα της πόλης και που δείχνουν ότι η κατασκευή και συντήρηση του τείχους γινόταν με δημόσια μέριμνα (εικ. 7α-γ). Η ποικιλία που παρατηρείται στον τρόπο απόδοσης του μονογράμματος πιθανόν να σχετίζεται με τα διαφορετικά εργαστήρια παραγωγής. Ορισμένα σφραγίσματα φέρουν ταυτόχρονα και όνομα, πιθανώς του κεραμέα (εικ. 7γ). Στο νότιο και βόρειο σκέλος του τείχους βρέθηκαν ενσφράγιστα θραύσματα με τα ονόματα ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΣ και ΠΡΑΥΛΟΣ (εικ. 7δ, στ). Σφράγισμα με το μονόγραμμα της πόλης βρέθηκε και στη Θέση 1, στον πυρήνα των κεραμικών εργαστηρίων, αποδεικνύοντας την τοπική παραγωγή (εικ. 7ζ).

Τα κεραμικά εργαστήρια της Δύμης εξασφάλιζαν τη μαζική παραγωγή αγγείων, κεραμίδων, αρχιτεκτονικών μελών και άλλων πήλινων αντικειμένων⁴². Οι εγκαταστάσεις των εργαστηρίων και η παρουσία διάσπαρτων στον οικιστικό ιστό κλιβάνων αποδεικνύουν την ενασχόληση και εξοικείωση των κατοίκων με τη βιοτεχνική παραγωγή κεραμικών αντικειμένων και τη σημασία αυτής για την οικονομία της Δύμης, που αποτέλεσε πολιτικό, πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο της εποχής.

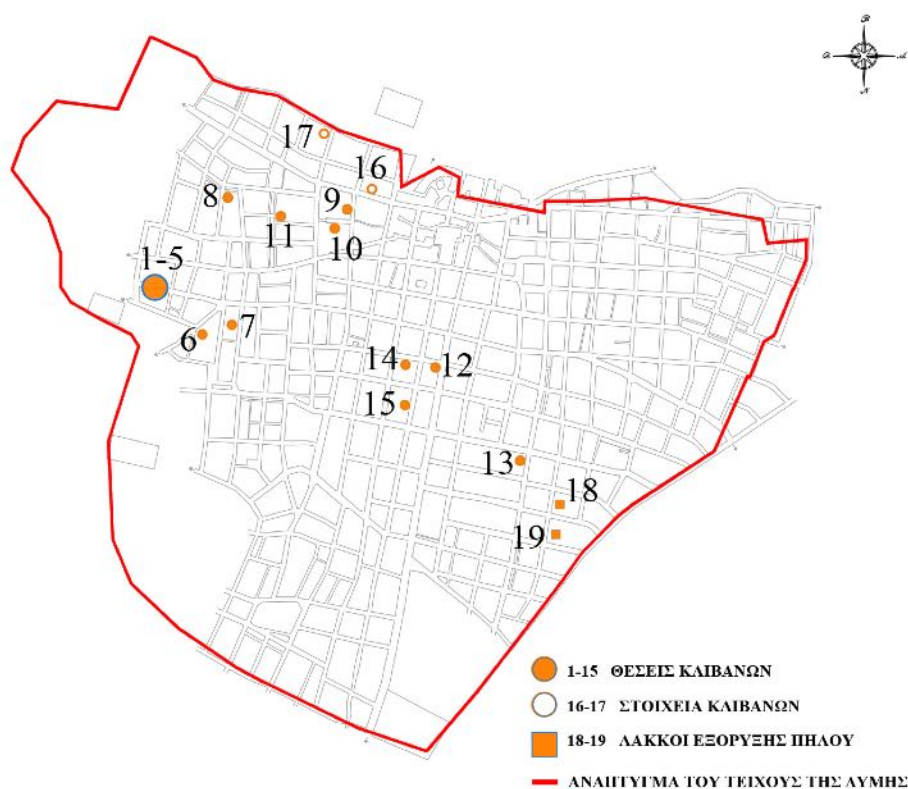
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου 2007: Γ. Αλεξοπούλου, Οδός Κορυτσάς (οικόπεδο Π. Παναγόπουλου – Ι. Κοτανίδου), *ΑΔ* 62 (2007), 490-491.
- Βασιλογάμβρου 1997α: Α. Βασιλογάμβρου, 6η πάροδος Αγ. Ιωάννου και 3η παρ. Αρισταινέτου (οικ. Π. και Α. Μπιτούνη), *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 295-296.
- Βασιλογάμβρου 1997β: Α. Βασιλογάμβρου, Αύλειος χώρος 2ου Νηπιαγωγείου (Ο.Τ. 249) – 2η πάροδος Αρισταινέτου (Νομαρχία Αχαΐας), *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 295.
- Βασιλογάμβρου 1998: Α. Βασιλογάμβρου, Οδός Αριστοτέλους (οικόπεδο Λειβαδά), *ΑΔ* 53 (1998), Β'1, 269-272.
- Βασιλογάμβρου 2000α: Α. Βασιλογάμβρου, Πάροδος Πλάτωνος, *ΑΔ* 55 (2000), Β'1, 314-316.
- Βασιλογάμβρου 2000β: Α. Βασιλογάμβρου, Οδοί Πausανίου και Αρισταινέτου (οικόπεδο Θ. Χηνά), *ΑΔ* 55 (2000), Β'1, 311-314.
- Βασιλογάμβρου 2001-2004: Α. Βασιλογάμβρου, Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμιγκ (οικόπεδο Νικ. Κουτσογιαννόπουλου), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β'4, 513.
- Βασιλογάμβρου 2008: Α. Βασιλογάμβρου, Εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων *Campana* στην Πελοπόννησο, στο: Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη της Αλκμήνης Σταυρίδη*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 99, Αθήνα 2008, 115-124.
- Γεωργοπούλου 1997: Γ. Γεωργοπούλου, Οδός Πausανίου και Πάροδος Αγίου Ιωάννου (οικόπεδο Μιτσακίδη), *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 293-294.
- Hasaki 2002: E. Hasaki, *Ceramic Kilns In Ancient Greece. Pyrotechnology And Organization Of Ceramic Workshops*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Cincinnati, 2002.
- Λακάκη-Marchetti 2000: Μ. Λακάκη-Marchetti, Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαγιά, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II. Δύμη και Δυμαία Χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία – Βουπρασία», Κάτω Αχαγιά, 6-8 Οκτωβρίου 1995*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 113-121.
- Λακάκη-Marchetti 2012: Μ. Λακάκη-Marchetti, Δύμη – Δυμαία χώρα, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 352-355.
- Πανάγου 2010: Τ.-Μ. Πανάγου, *Η σφράγιση των αρχαίων ελληνικών εμπορικών αμφορέων: κέντρα παραγωγής και συνθετική αξιολόγηση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984: Λένα Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Οικόπεδο Ευτ. και Γ. Νικολόπουλου, *ΑΔ* 39 (1984), Β'1, 100.
- Tema κ.ά. 2015: E. Tema – G. Polymeris – J. Morales – A. Goguitchaichvili – V. Tsaknaki, Dating of ancient kilns: A combined archaeomagnetic and thermoluminescence analysis applied to a brick workshop at Kato Achaia, Greece, *Journal of Cultural Heritage* 16:4 (2015), 496-507.
- Τσακνάκη 2008: Β. Τσακνάκη, 3η πάροδος Αγίου Ιωάννου (Ο.Τ. 267, οικόπεδο Ευ. Σταυρόπουλου), *ΑΔ* 63 (2008), Β'1, 441.
- Τσακνάκη 2009: Β. Τσακνάκη, Οδός Γρ. Δέρκων 19 (Ο.Τ. 285, οικόπεδο Α. Ραγκαβάνη), *ΑΔ* 64 (2009), Β'1, 429.
- Τσακνάκη 2010α: Β. Τσακνάκη, Οδ. Ι. Καποδίστρια (Ο.Τ. 252, οικόπεδο Ζ. Βασιλικοπούλου Κουρλέση), *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 889.
- Τσακνάκη 2010β: Β. Τσακνάκη, Οδ. Φαιστού 8 (Ο.Τ. 41Β, οικόπεδο Αντ. Μάντζα και Γλ. Δάρλα), *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 891.
- Τσακνάκη 2011α: Β. Τσακνάκη, Οδός Αράξου 28 (Ο.Τ. 3, οικόπεδο Στ. και Α. Πολίτη), *ΑΔ* 66 (2011), Β'1, 400.
- Τσακνάκη 2011β: Β. Τσακνάκη, Οδός Αρισταινέτου και Ράχης (Ο.Τ. 236, οικόπεδο Α. Βλαχάκη), *ΑΔ* 66 (2011), Β'1, 400-401.

⁴¹ Το τείχος της Δύμης μελετάται από τη γράφουσα.

⁴² Τα ευρήματα των κεραμικών εργαστηρίων της Δύμης αποτελούν αντικείμενο άλλης εκτενούς μελέτης.

- Τσακνάκη 2011γ: Β. Τσακνάκη, Οδός Πατρών-Πύργου 52 και Αχαϊκής Συμπολιτείας (Ο.Τ. 83, οικόπεδο Κ. Καμπούρη), ΑΔ 66 (2011), Β'1, 400.
- Τσακνάκη 2011δ: Β. Τσακνάκη, Πάροδος Πλάτωνος (Ο.Τ. 284) (οικ. Μ. Κουρούσια), ΑΔ 66 (2011), Β'1, 401-402.
- Τσακνάκη 2012: Β. Τσακνάκη, Συμβολή των οδών Αχαϊκής Συμπολιτείας και Αρισταινέτου (Ο.Τ. 277, οικόπεδο Μ. Πετμεζά, ΑΔ 67 (2012), Β'1, 272-273.
- Τσακνάκη 2013: Β. Τσακνάκη, Πάροδος Πλάτωνος (Ο.Τ. 284, οικόπεδο Μ. Κουρούσια), ΑΔ 68 (2013), Β'1, 351.
- Τσακνάκη 2016α: Β. Τσακνάκη, Οδός Αγ. Ιωάννου και Ν. Μπούκουρα (Ο.Τ. 267, οικόπεδο Σπ. Αποστολόπουλου), ΑΔ 71 (2016), Β' (υπό έκδοση).
- Τσακνάκη 2016β: Β. Τσακνάκη, Οδός Ασημακοπούλου και Ράστη (Ο.Τ. 163, οικόπεδο 1ου Δημοτικού Σχολείου), ΑΔ 71 (2016), Β'1 (υπό έκδοση).
- Τσακνάκη 2017α: Β. Τσακνάκη, Επαλληλία Δύμης – Κάτω Αχαΐας, αρχαιότητες και αστική ανάπτυξη, στο: Β. Αργυρόπουλος – Ε. Σιμώνη – Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά ημερίδας, 19 Σεπτεμβρίου 2016*, Κάτω Αχαΐα 2017, 43-50.
- Τσακνάκη 2017β: Β. Τσακνάκη, Οδός Αθανασίου Διάκου και Αχαϊκής Συμπολιτείας (Ο.Τ. 72, οικόπεδα Π. Γεωργίου και Μ. Μ. Πετμεζά), ΑΔ 72 (2017) (υπό έκδοση).
- Τσακνάκη 2019: Β. Τσακνάκη, Οδός Αχαϊκής Συμπολιτείας (Ο.Τ. 84, οικόπεδο Δημ. Γιουνά), ΑΔ 74 (2019) (υπό έκδοση).

Σχ. 1. Ρυμοτομικό Σχέδιο Κάτω Αχαΐας. Σημειώνονται οι θέσεις κεραμικών εργαστηρίων της Δύμης και το ανάπτγμα του τείχους στην αρχαιότητα (ηλεκτρονική επεξεργασία Β. Τσακνάκη, Μ. Μαρινόπουλος).

Σχ. 2. Ο πυρήνας των κεραμικών εργαστηρίων της Δύμης (Θέσεις 1-5) (σχ. Α. Γουρδούπη, ηλεκτρονική επεξεργασία Β. Τσακνάκη, Μ. Μαρινόπουλος).

Σχ. 3. Σύμπλεγμα κλιβάνων που εμφανίζουν διαδοχικές τροποποιήσεις και μετατροπές (Θέση 1) (σχ. Α. Γουρδούπη, ηλεκτρονική επεξεργασία Β. Τσακνάκη, Μ. Μαρινόπουλος).

α

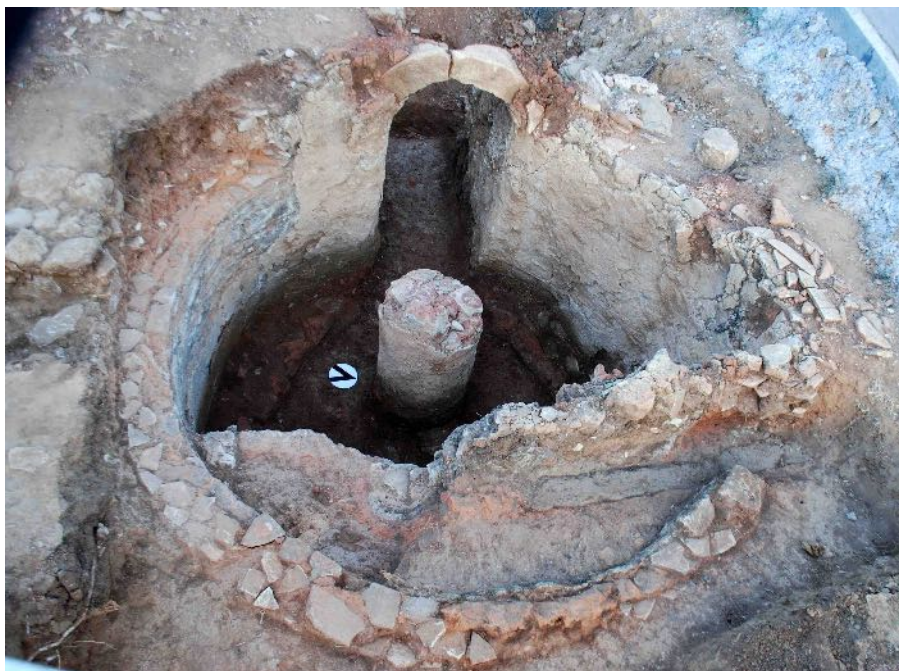

β

Εικ. 1. α) Τμήμα του τοιχείου που καταργεί τον Κλιβανο 6. Άποψη από Β. β) Ο Κλιβανος 6 και ανατολικότερα τα στόμια των Κλιβάνων 4 και 3α. Άποψη από Δ (φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 2. Ο Κλίβανος 6 κάλυψε τον Κλίβανο 10. Αποψη από Β (φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 3. Ο Κλίβανος 3α από Α (φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

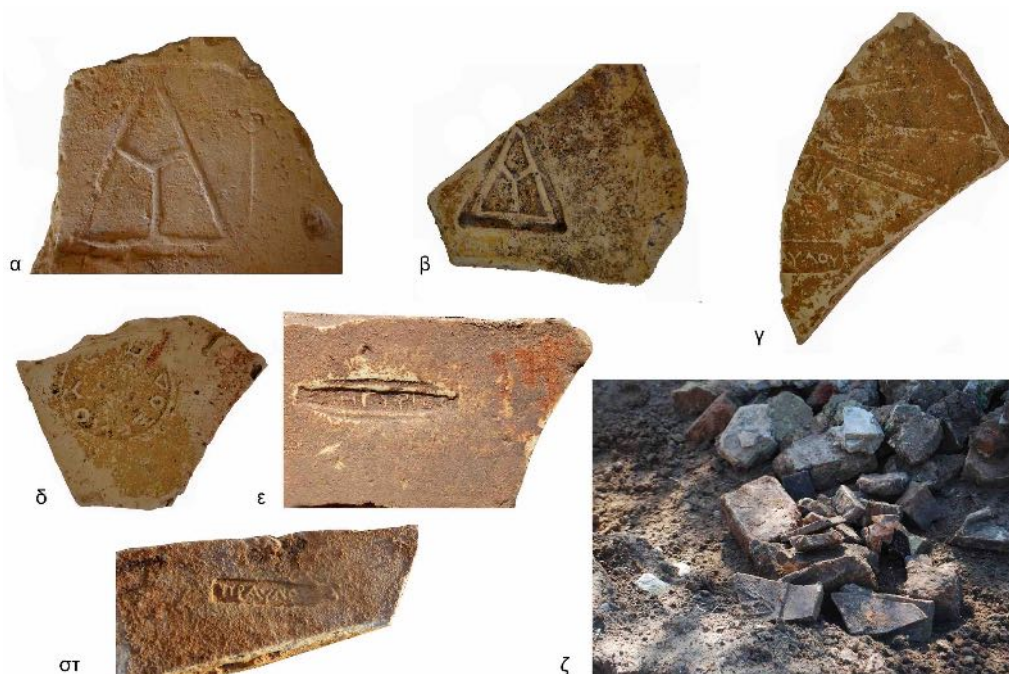
Εικ. 4. Οι Κλίβανοι 3α-3 και 5. Άποψη από ΝΑ (φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 5. Πήλινα ιγδία από το εσωτερικό του θαλάμου καύσης του Κλιβάνου 5 (σχ. Α. Σοφianoπούλου, φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 6. Οι Κλίβανοι 8-8α, 7, 5. Γενική άποψη από Β-ΒΑ (φωτ. Β. Τσακνάκη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 7. Ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων από τη Δύμη: α-γ) Με το μονόγραμμα της πόλης δ-στ) Με τα ονόματα των κεραμέων ΠΡΑΥΛΟΣ και ΕΜΠΕΔΟΞΕΝΟΣ και ΔΙΗΓΥΡΙΟΣ και ζ) Με το μονόγραμμα της πόλης από τη Θέση 1 των κεραμικών εργαστηρίων (φωτ. Β. Τσακνάκη).

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Tabula Imperii Romani. Μια μεθοδολογική προσέγγιση στη ρωμαϊκή Πελοπόννησο

ABSTRACT. With its great *coloniae*, the Peloponnese was one of the most important regions of Greece in the Roman period. The *Tabula Imperii Romani* programme of the Academy of Athens aims to collect the archaeological, historical, and topographical data of Roman Greece. This paper summarizes the programme's scope, methodology, observations, and first results. It discusses research and methodological issues for the Peloponnese, which also apply to the entire programme. Particular importance is given to Achaia, Laconia, and Arcadia through selected findings, which reflect the diversity of the Roman Peloponnese.

Ο χάρτης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Το *Tabula Imperii Romani* (*TIR*) είναι από τα παλαιότερα διεθνή προγράμματα που εδώ και σχεδόν έναν αιώνα συνδιάζουν ιστορικά, αρχαιολογικά και τοπογραφικά δεδομένα. Ο σκοπός και το περιεχόμενό του, ωστόσο, μεταβάλλονται διαρκώς τα τελευταία χρόνια ανάλογα με την περιοχή που παρουσιάζεται σε κάθε τεύχος και τη χώρα έκδοσής του. Οι ψηφιακές τεχνολογίες και εφαρμογές έχουν επίσης φέρει έναν νέο τρόπο προσέγγισης των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αποσαφηνίσει τις βασικές αρχές του *TIR* τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο μέσα από δύο βασικές ενότητες. Στην πρώτη θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο πρόγραμμα *TIR* όπου και καθορίζονται οι στόχοι του. Στη δεύτερη ενότητα θα παρουσιαστούν τα ερευνητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της μέχρι τώρα έρευνας για την Πελοπόννησο, που αφορούν ουσιαστικά στην ίδια την ταυτότητα του προγράμματος. Βασικός στόχος του άρθρου είναι η προβολή στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα ενός σημαντικού προγράμματος για μια ιστορική περίοδο που διήρκεσε πάνω από επτά αιώνες στον ελλαδικό χώρο.

Η ιστορία ενός διεθνούς προγράμματος

Το 1928 ο Ο. G. S. Crawford, αρχαιολόγος της εθνικής υπηρεσίας χαρτογράφησης της Μεγάλης Βρετανίας (Ordnance Survey) πρότεινε σε ομιλία του στο πανεπιστήμιο του Cambridge τη δημιουργία χάρτη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹. Η ομιλία του Crawford πραγματοποιήθηκε σε συνέδριο της Διεθνούς Γεωγραφικής Ένωσης, της οποίας τα μέλη υποδέχθηκαν την ιδέα δημιουργίας ενός τέτοιου χάρτη με μεγάλο ενθουσιασμό και άμεσα δημιουργήθηκε το πρόγραμμα *TIR*. Υπεύθυνη για το πρόγραμμα ήταν η εθνική υπηρεσία χαρτογράφησης της Μεγάλης Βρετανίας σε συνεργασία με τη Διεθνή Γεωγραφική Ένωση. Οι επιπτώσεις όμως του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν δυσβάσταχτες για πολλές διοικητικές δομές της Μεγάλης Βρετανίας και έπειτα από πολλές περιπέτειες το πρόγραμμα ανέλαβε να το συνεχίσει από το 1957 και μετά η Διεθνής Ένωση Ακαδημιών². Η υλοποίηση της αρχικής ιδέας του Crawford ήταν να χωριστούν οι περιοχές στις οποίες έφτασε η ρωμαϊκή αυτοκρατορία στη μέγιστη ακμή της σε 56 φύλλα χάρτη κλίμακας 1:1.000.000 το κάθε ένα, στα πρότυπα του χάρτη International Map of the World (εικ. 1)³. Στους χάρτες αυτούς θα τοποθετούνταν όλα τα μνημεία της ρωμαϊκής περιόδου. Με την πάροδο των χρόνων, πέρα από την αρχική απεικόνιση θέσεων στο χάρτη, προστέθηκε και ο κατάλογος των θέσεων αυτών, που παρουσιάζονται πλέον ως λήμματα σε αλφαβητική σειρά. Μετά και από αυτές τις αλλαγές το *TIR* αποτελεί μια πολυσύνθετη γεωγραφική, αρχαιολογική και ιστορική

¹ Gardiner 1973, 107.

² Rivet 1984, 200.

³ Gardiner 1973, 107.

μελέτη, που ερευνά την ρωμαϊκή παρουσία και δραστηριότητα ανά φύλλο χάρτη, περιοχή και ουσιαστικά ανά σύγχρονο κράτος. Η απόδοση της έρευνας γίνεται τόσο σε χάρτες όσο και σε κατάλογο λημμάτων (*index*).

Στην εικ. 1 διακρίνονται όλοι οι χάρτες του προγράμματος, και η πρόοδος που είχε σημειωθεί μέχρι και το 1984. Περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως η Δυτική και Βόρεια Ευρώπη, η Μεσόγειος, η Βόρεια Αφρική και Μέση Ανατολή χωρίζονται σε διαφορετικά φύλλα και κάθε ένα παίρνει εκτός από τις συντεταγμένες του και την ονομασία της μεγαλύτερης πόλης που συμπεριλαμβάνεται σε αυτό. Για παράδειγμα, το τεύχος των Νήσων του Αιγαίου φέρει τις συνταγμένες J-35 και ο χάρτης φέρει την ονομασία «Σμύρνη»⁴ ενώ το τεύχος της Ηπείρου έχει συνταγμένες J-34 και την ονομασία «Αθήνα»⁵. Για τον λόγο αυτό, οι τίτλοι των τευχών είναι ιδιαίτερα μακροσκελείς και ενίοτε παραπλανητικοί για τους μη γνωρίζοντες το αντικείμενο της έρευνας. Βεβαίως, ένας χάρτης τέτοιας κλίμακας δεν ήταν αρκετός και πλέον χρησιμοποιούνται και άλλοι, μεγαλύτερης κλίμακας με περισσότερες λεπτομέρειες. Μπορεί να φανταστεί κανείς πόσα σημεία θα πρέπει να μπου στην Πελοπόννησο. Στο παράδειγμα του χάρτη της κοιλάδας του Κωκυτού στη Θεσπρωτία (εικ. 2), η κλίμακα είναι 1:50.000 και ο χάρτης συνοδεύεται από τα αντίστοιχα σύμβολα και την επεξήγησή τους. Σε χάρτη κλίμακας 1:1.000.000 η κοιλάδα αυτή δεν θα ήταν μεγαλύτερη από μια κουκίδα.

Σε κάθε χώρα υπεύθυνη για το πρόγραμμα είναι η Ακαδημία της. Αυτό δίνει ορισμένες φορές μια μεγαλύτερη ελευθερία στους συντελεστές της κάθε έκδοσης να συμπεριλάβουν ενότητες που υπερβαίνουν τους στόχους του προγράμματος. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το τεύχος της Φιλιππούπολης⁶, που παρουσιάζει ολόκληρη σχεδόν την έκταση της Βουλγαρίας και για το οποίο συνεργάστηκαν 50 ειδικοί, που ενσωμάτωσαν στο βιβλίο ένα τεράστιο πλήθος πληροφοριών (εικόνες, DVD κ.ά.). Επίσης, υπάρχουν πλέον παράλληλα προγράμματα, που σκοπό έχουν να αναδείξουν μέσω των ψηφιακών τεχνολογιών τις δυνατότητες αυτού του προγράμματος πέρα από την τοποθέτηση θέσεων σε ένα χάρτη που συνοδεύεται από το σχετικό λήμμα. Το σημαντικότερο από αυτά τα προγράμματα είναι η ψηφιακή πλατφόρμα *TIR-FOR*⁷, που παρουσιάζει μέσω ενός διαδραστικού χάρτη τις περιοχές και πόλεις που άλλοτε ανήκαν στους Ρωμαίους. Προς το παρόν μόνο η Καταλονία στην Ισπανία και τα περίχωρα της Ρώμης προβάλλονται με μεγάλη λεπτομέρεια στην ιστοσελίδα του προγράμματος.

Στην Ελλάδα το πρόγραμμα ξεκίνησε το 1972 και εποπτεύεται από το Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών. Υπεύθυνός του είναι ο ακαδημαϊκός και γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Βασίλειος Πετράκος. Από την Ακαδημία Αθηνών έχουν εκδοθεί τα τεύχη των Φιλιππων⁸, των Νήσων του Αιγαίου⁹, της Ηπείρου¹⁰, της κεντρικής Ελλάδας¹¹, της Αττικής¹² και της Βοιωτίας¹³. Η Μακεδονία και η Θεσσαλία βρίσκονται στο στάδιο της συγγραφής από τους Παύλο Καρβώνη και Γεώργιο Ζάχο αντίστοιχα, ενώ ο συγγραφέας του παρόντος άρθρου προετοιμάζει την περιοχή της Πελοποννήσου. Μια ποιοτική διαφορά του ελληνικού προγράμματος είναι ότι ουσιαστικά ενσωματώνει και ένα αρχαιότερο του *TIR* πρόγραμμα, το *Forma Orbis Romani* (*FOR*), το οποίο έχει καθαρά αρχαιολογικό προσανατολισμό και επικεντρώνεται στις μεγάλες ρωμαϊκές πόλεις¹⁴.

***Tabula Imperii Romani* και Πελοπόννησος**

Το τεύχος της Πελοποννήσου, που βρίσκεται στο στάδιο συλλογής των αρχαιολογικών και τοπογραφικών δεδομένων, θα περιέχει επίσης τα νησιά του Αργοσαρωνικού, εκτός της Σαλαμίνας¹⁵, τα Κύθηρα και τη Μεγαρίδα. Η τελευταία δεν έχει συμπεριληφθεί σε άλλα τεύχη και ως ανεξάρτητη περιοχή θα παρουσιαστεί στο τεύχος της Πελοποννήσου. Από την αρχαιότητα υπήρχαν άλλωστε κάποια κοινά πολιτιστικά στοιχεία μεταξύ των Μεγαρέων και των Πελοποννησίων. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς την υποτιθέμενη δωρική καταγωγή των Μεγαρέων κατά την περίοδο εισβολών στην Αττική την εποχή του Κόδρου, μυθικού βασιλιά της Αθήνας¹⁶, ή

⁴ Karvonis – Mikedaki 2012.

⁵ Antoniadis 2016.

⁶ Ivanov 2012, 11.

⁷ <https://tir-for.iec.cat>.

⁸ Avraméa 1993.

⁹ Karvonis – Mikedaki 2012.

¹⁰ Antoniadis 2016.

¹¹ Zachos 2016.

¹² Karvonis 2016.

¹³ Mikedaki 2019.

¹⁴ Ζακυθινός 1972, 312.

¹⁵ Karvonis 2016, 217-219.

¹⁶ Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 84-87.

αργότερα τη στάση τους εναντίον των Αθηναίων επί Κλεομένη Α' ¹⁷. Τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου και οι επιδρομές των Αθηναίων εναντίον των Μεγαρέων φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις παλαιότερες μυθολογικές παραδόσεις ¹⁸. Οι σχέσεις τους βεβαίως με τους Κορινθίους δεν ήταν πάντα ιδιαίτερα καλές εξαιτίας των κοινών συνόρων βορείως του Ισθμού.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία και την παρουσίαση της έρευνας, ακολουθείται η παράδοση των προηγούμενων τευχών της Ακαδημίας Αθηνών και κυρίως αυτών που δημοσιεύτηκαν το 2016 ¹⁹. Για παράδειγμα, ενώ το κείμενο είναι στην αγγλική γλώσσα τα τοπωνύμια είναι γραμμένα και στα ελληνικά. Επίσης, αναγράφονται και παλαιότερα τοπωνύμια μιας θέσης πέρα από το αρχαίο (αν είναι γνωστό) και το πιο πρόσφατο. Αυτό συμβαίνει διότι σε πολλές περιπτώσεις η ίδια θέση, συνήθως ένα χωριό, έχει πάνω από δύο ή και τρεις ονομασίες κατά τη μακραίωνη ιστορία του ²⁰. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται μια σύνδεση του τόπου με την ιστορία του. Ενώ λοιπόν θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η *TIR* αποτελεί φαινομενικά έναν απλό κατάλογο θέσεων, στην πραγματικότητα υπάρχουν πολλές αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν ως προς την παρουσίαση των θέσεων αυτών. Μια πρώτη απόφαση σχετίζεται με τη γεωγραφική και διοικητική κατανομή τους. Η κατανομή αυτή είναι σημαντική γιατί έτσι ορίζονται και οι χάρτες για κάθε περιοχή. Για την Ήπειρο, για παράδειγμα, επελέγησαν τα πολιτιστικά όρια των μεγάλων εθνών κατά το τέλος της κλασικής περιόδου ²¹, πριν δηλαδή τη μεγάλη επέλαση και επικράτηση των Μολοσσών στις περιοχές που όριζαν οι Θεσπρωτοί, οι Μολοσσοί, οι Κασσωπαίοι αλλά και οι Αμβρακιώτες, παλαιοί άποικοι των Κορινθίων. Αντίθετα, στην Αττική χρησιμοποιήθηκαν πρωταρχικά τα σύγχρονα όρια των δήμων εφόσον δεν μπορούσαν όλοι οι αρχαίοι δήμοι να καθοριστούν με σαφήνεια ²².

Για την Πελοπόννησο, που η έκτασή της είναι τουλάχιστον τέσσερις φορές μεγαλύτερη από αυτήν της Αττικής ²³, έχει γίνει προσπάθεια να οριστούν οι περιοχές με βάση τα αρχαία όρια κατοίκησης των μεγάλων εθνών και φυλών. Για παράδειγμα, οι Αρκαδείς κατοικούσαν σε μια περιοχή με διαφορετικά όρια από αυτά του σημερινού νομού ή αλλιώς Περιφερειακής Ενότητας Αρκαδίας. Για τον λόγο αυτόν, η περιοχή της Αζανίας και τα Καλάβρυτα (αρχαία Κυναιθή) θα συμπεριληφθούν στην Αρκαδία και όχι στην Αχαΐα όπου ανήκουν σήμερα. Τα όρια μεταξύ Κορινθίας και Μεγαρίδας μπορούν επίσης να καθοριστούν με σχετική ασφάλεια στα Γεράνεια Όρη. Αυτό μπορεί να γίνει και στις υπόλοιπες περιοχές. Ζητήματα μικρά ή μεγάλα υπάρχουν ωστόσο πολλά, όπως, για παράδειγμα, το πώς θα αποδοθεί στο χάρτη και σε ποια περιοχή η έξοδος των αρχαίων Αρκαδών στη θάλασσα.

Μια ιδιαίτερα σημαντική απόφαση αφορά και τα χρονικά όρια του προγράμματος. Ενώ η *TIR* είναι φαινομενικά ο χάρτης της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων, στην πραγματικότητα η έρευνα ξεκινά με την κατάκτηση της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή δημοκρατία, που, όπως είναι γνωστό, πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Η έρευνα για την Μακεδονία, για παράδειγμα, ξεκινά με τη μάχη της Πύδνας, δηλαδή τον Ιούνιο του 168 π.Χ., ενώ το τεύχος της Ηπείρου ξεκινά λίγους μήνες αργότερα, το 167 π.Χ., όταν οι λεγεωνάριοι του Αιμίλιου Παύλου κατάρπασαν, κατά τον Πολύβιο ²⁴, 70 οικισμούς και εξαδραπόδισαν 150.000 Ηπειρώτες. Στην περίπτωση της Πελοποννήσου, η καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. αποτελεί μια ασφαλή αφετηρία για τη μελέτη της ρωμαϊκής Πελοποννήσου ²⁵.

Σε ποιά ιστορική περίοδο ολοκληρώνεται η έρευνα του προγράμματος; Ως απάντηση, έχει πολύ ενδιαφέρον η ιστορία πίσω από τη συμφωνία που υπεγράφη μεταξύ της Ακαδημίας Αθηνών και της Διεθνούς Ένωσης Ακαδημιών το 1972, προκειμένου να ξεκινήσει το πρόγραμμα και στην Ελλάδα. Όπως μας πληροφορεί ο ακαδημαϊκός Διονύσιος Ζακυθινός, ακόμα και για αυτόν το λόγο φαίνεται να έγιναν σοβαρές διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ελλάδας και των ξένων ²⁶. Ενώ οι δυτικές χώρες είχαν ως όριο την πτώση της Δυτικής Αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ., η ελληνική πλευρά ζήτησε ως κατώτατο όριο το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού, δηλαδή το 565 μ.Χ. Μπορεί το όριο αυτό να ξενίζει κάποιους, που θεωρούν, βάσει της ιστορικής έρευνας, την περίοδο αυτή καθαρά βυζαντινή, ωστόσο η αρχαιολογική με την ιστορική έρευνα δεν ταυτίζονται πάντα ²⁷. Για παράδειγμα, τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού στην Ήπειρο μαρτυρούν ότι υπήρχαν αρκετοί οικισμοί, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Κωκυτού, σε συνεχή κατοίκηση από την κλασική περίοδο μέχρι και τα τέλη

¹⁷ Ηρόδοτος 5.74.

¹⁸ Θουκυδίδης 2.31.

¹⁹ Antoniadis 2016, 11-12. Karvonis 2016, 9-10.

²⁰ Πίκουλας 2001.

²¹ Antoniadis 2016, 11.

²² Karvonis 2016, 9.

²³ Η περιοχή της Πελοποννήσου βάσει των σύγχρονων διοικητικών δομών χωρίζεται σε δύο περιφέρειες, της Πελοποννήσου, με έδρα την Τρίπολη, και της Δυτικής Ελλάδας, με έδρα την Πάτρα.

²⁴ Πολύβιος 30.15.

²⁵ Δίων Κάσσιος 21.70.

²⁶ Ζακυθινός 1972, 312, 314-315.

²⁷ Snodgrass 1987, 36-66.

του 5ου αιώνα ή και τις αρχές του 6ου σε κάποιες περιπτώσεις²⁸. Οπότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι και στην Πελοπόννησο η χρονολόγηση των αρχαιολογικών ευρημάτων και όχι απαραίτητα η ερμηνεία των ιστορικών πηγών θα δώσει την απάντηση σε αυτό το ζήτημα. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι τα παλαιοχριστιανικά μνημεία δεν καταγράφονται στο *TIR*, εκτός και αν κάνουν χρήση πρότερων κατασκευών, γιατί αποτελούν πεδίο έρευνας ενός άλλου προγράμματος, του *Tabula Imperii Byzantini*.

Σε σχέση με τη μέχρι τώρα έρευνα για τη ρωμαϊκή Πελοπόννησο, αυτό που ξεχωρίζει είναι μια ποιοτική διαφορά μεταξύ διαφορετικών περιοχών της, η οποία δεν έχει απαραίτητα να κάνει με την ποσότητα των αρχαιολογικών δεδομένων. Εκτός από τις μεγάλες ανασκαφές των ξένων αρχαιολογικών σχολών, όπως των Αμερικάνων στην αρχαία Κόρινθο²⁹, ή των εθνικών ιδρυμάτων, όπως της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη³⁰, η σημαντικότερη για την αρχαιολογία περιοχή της ρωμαϊκής Πελοποννήσου είναι η Αχαΐα με κύριους πρωταγωνιστές την Πάτρα με τη Δύμη (Κάτω Αχαΐα) και το Αίγιο. Η σπουδαιότητά της έγκειται χωρίς αμφιβολία στον Αύγουστο και τα μνημεία που άφησε πίσω της η ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Υπήρξαν και άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη και το Άργος, που άκμασαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ακόμη πιο σημαντική, ειδικά για τους Έλληνες αρχαιολόγους, είναι οι καταγραφές και εκθέσεις της αρχαιολογικής έρευνας.

Είναι κοινός τόπος ότι το *Αρχαιολογικό Δελτίο* (ΑΔ) από την πρώτη έκδοσή του το 1885 αποτελεί όχι μόνο την καρδιά της ελληνικής αρχαιολογίας αλλά και μια αστείρευτη πηγή γνώσης για πολλές γενεές ερευνητών. Χωρίς το *Δελτίο*, τα Χρονικά και τις Μελέτες που συμπεριλαμβάνονται σε αυτό, αλλά και τις εκθέσεις των Εφορειών Αρχαιοτήτων, οι ερευνητές, κυρίως αυτοί που ασχολούνται με τις συνθέσεις διαφορετικών περιοχών αλλά και περιόδων, θα βρίσκονταν στο απόλυτο σκοτάδι. Η σπουδαιότητα της ρωμαϊκής Αχαΐας έγκειται στις εκθέσεις των αρχαιολόγων της. Σε περιόδους για τις οποίες ο όρος «άναρχη δόμηση» είναι ανεπαρκής για να περιγράψει τη θλιβερή πραγματικότητα, όπως, για παράδειγμα, η δεκαετία του 1970 και οι αρχές της δεκαετίας του 1980, υπήρξαν νέοι αρχαιολόγοι, όπως η Ιφιγένεια Δεκουλάκου³¹, η Πηνελόπη Αγαλλοπούλου³², ο Ιωάννης Παπαποστόλου³³ και ο Μιχάλης Πετρόπουλος³⁴, μεταξύ πολλών άλλων, οι οποίοι σε λεπτομερείς εκθέσεις κατέγραψαν έναν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό ευρημάτων και κτηριακών εγκαταστάσεων στην Πάτρα, την Κάτω Αχαΐα (Δύμη) αλλά και το Αίγιο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που κατέγραψαν οι ανασκαφείς των θέσεων αυτών επέτρεψαν στη συνέχεια σε ερευνητικά κέντρα, όπως, κυρίως, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τη δημοσίευση μεγάλου αριθμού μελετών για την ιστορία και την αρχαιολογία της περιοχής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο³⁵, κάτι που δεν συνέβη για άλλες περιοχές της Πελοποννήσου³⁶. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει πολύ σημαντικές προσπάθειες και από άλλες Εφορείες Αρχαιοτήτων για την καταγραφή και μελέτη της ρωμαϊκής περιόδου³⁷.

***TIR* Πελοπόννησος: Μια έρευνα εν εξελίξει**

Η έρευνα για τη ρωμαϊκή Πελοπόννησο συνεχίζεται και στο μέλλον θα παρουσιαστούν συνολικά τα συμπεράσματα που δεν συμπεριλαμβάνονται στα τεύχη της *TIR* εξαιτίας της φύσης του προγράμματος. Μεγάλο ενδιαφέρον στην Αχαΐα και κυρίως στην Πάτρα, τη Δύμη και το Αίγιο παρουσιάζουν οι ιδιωτικές κατοικίες. Όπως μπορεί να δει κανείς στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, πολλές από τις οικίες αυτές χρονολογούνται κυρίως από την κεραμική τους τον 2ο αιώνα μ.Χ. Αυτό βέβαια αφήνει ανοικτά κάποια ερωτήματα αναφορικά με την αρχιτεκτονική αυτών των κατοικιών. Μολονότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια γενικότερη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στην ύπαιθρο, στα κτηματολόγια και στις αγροικίες της ρωμαϊκής περιόδου³⁸, αξίζει να δει κανείς την ανάπτυξη των ιδιωτικών κατοικιών στον πολεοδομικό ιστό αλλά και το συσχετισμό τους με τα διάφορα δημόσια κτίρια. Θα μπορούσε επίσης να αναλυθεί η σχέση μεταξύ αυτών που κατοικούν στην πόλη της Πάτρας και αυτών που εκμεταλλεύονται την ύπαιθρο.

²⁸ Forsén κ.ά. 2011, 73-122. Antoniadis 2016, 62-64. Antoniadis 2019.

²⁹ Williams – Bookidis 2003.

³⁰ Θέμελης 2007. Θέμελης 2014.

³¹ Δεκουλάκου 1975. Δεκουλάκου 1976.

³² Αγαλλοπούλου 1973-1974.

³³ Παπαποστόλου 1977. Παπαποστόλου 1978. Παπαποστόλου 1979. Παπαποστόλου 1981.

³⁴ Πετρόπουλος 1984. Πετρόπουλος 1988, 151-152. Πετρόπουλος 1990, 135-137.

³⁵ Rizakis 1995. Rizakis 1998. Rizakis 2008.

³⁶ Πετρόπουλος 2013, 288, υποσημ. 4. Εξαιρεση αποτελούν οι μελέτες προσωπογραφίας και ονομαστικής για τη ρωμαϊκή Ηλεία και Ολυμπία: Ζουμπάκι 2001. Ζουμπάκι 2005.

³⁷ Βλαχόπουλος 2012.

³⁸ Rizakis 201, 21-34.

Η Πελοπόννησος, βεβαίως, δεν περιορίζεται μόνο στην Αχαΐα. Η ρωμαϊκή περίοδος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες περιόδους για το νησί του Πέλοπα και η έρευνα εμπλουτίζεται διαρκώς με ποικίλους τρόπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα υστερορωμαϊκά λουτρά που αποκαλυφθήκαν στο Σκουτάρι Μάνης ύστερα από εργασίες συντήρησης και στερέωσης του βυζαντινού ναού της Αγίας Βαρβάρας³⁹. Επίσης, νότια του Γερολιμένα, στον συνοικισμό Κυπάρισσος και στην παραλία Αλμυρού, βρίσκεται η αρχαία Καινήπολις (εικ. 3)⁴⁰ με σημαντικότερη παρουσία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σε ένα χώρο φυσικού και πολιτιστικού κάλλους. Τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και σημαντικές ρωμαϊκές επιγραφές έχουν έρθει στο φως⁴¹, με τον αρχαίο παράλιο οικισμό, όμως, να παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητος.

Η έκταση της Πελοποννήσου, η τοπογραφία αλλά και η ιστορική σπουδαιότητα κάθε περιοχής, δυσχεραίνουν, λόγω του μεγάλου όγκου των πληροφοριών, την προσπάθεια για μια συνολική μελέτη της ρωμαϊκής περιόδου. Ταυτόχρονα, το γεγονός αυτό αποτελεί πρόκληση για τους ερευνητές να αντιμετωπίσουν ολόκληρο το νησί του Πέλοπα ως μία ενότητα. Αυτό άλλωστε φαίνεται να το είχαν αντιληφθεί πολύ καλά οι περισσότεροι κάτοικοι της Πελοποννήσου από τους Περσικούς Πολέμους μέχρι και τη νεότερη ελληνική ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

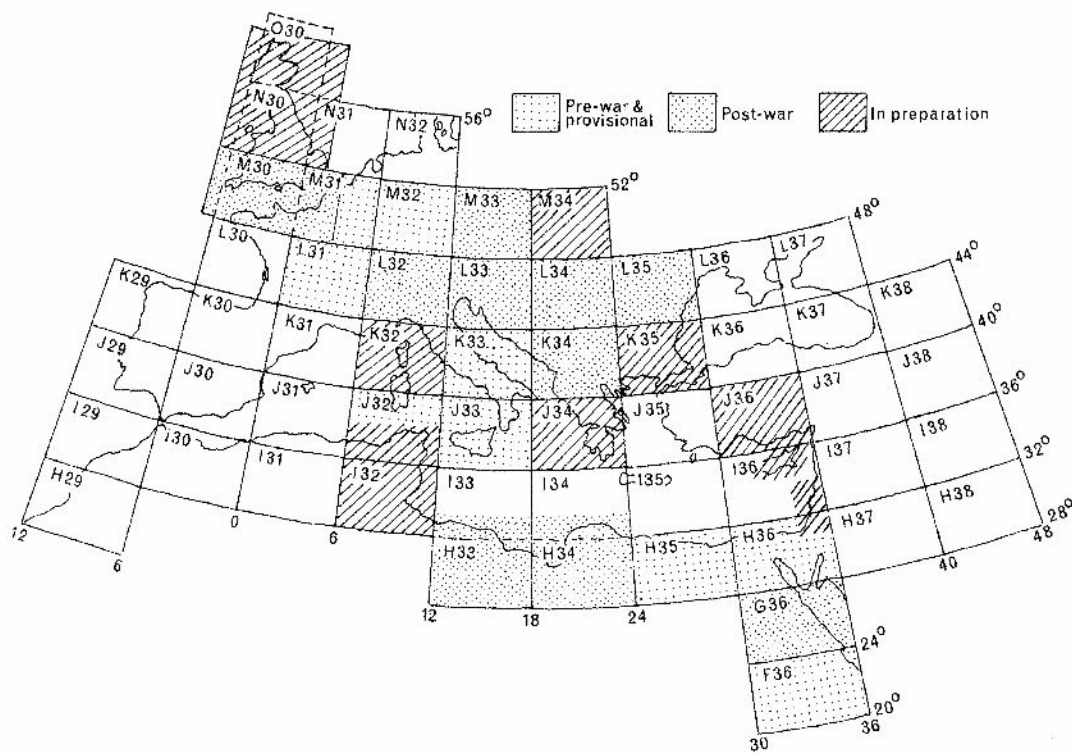
- Αγαλλοπούλου 1973-1974: Π. Αγαλλοπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β' 2, 397-408.
- Antoniadis 2016: V. Antoniadis, *Tabula Imperii Romani: J-34 Athens. Epirus*, Athens 2016.
- Antoniadis 2019: V. Antoniadis, *Tabula Imperii Romani Thesprotia: Mapping the Roman Presence and Activities*, στο: Ι. Π. Χουλιάρης – Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι. Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα 2019, 389-401.
- Ανραμέα 1993: Α. Ανραμέα, *Tabula Imperii Romani: K 35, I Istanbul: Philippi*, avec la collaboration de P. Karanastassi, Athènes 1993.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.) *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Δεκουλάκου 1975: Ι. Δεκουλάκου, Οδός Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρώως, *ΑΔ* 30 (1975), Β' 1, 99-100.
- Δεκουλάκου 1976: Ι. Δεκουλάκου, Οδός Ερμού 80-82, *ΑΔ* 31 (1976), Β' 1, 97-102.
- Δρανδάκης 1958: Ν. Β. Δρανδάκης, Ανασκαφικά έρευνα εν Κυπαρίσσω Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-219.
- Δρανδάκης 1960: Ν. Β. Δρανδάκης, Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω, *ΠΑΕ* 1960, 233-245.
- Ζακυθηνός 1972: Δ. Α. Ζακυθηνός, Η *Tabula Imperii Romani* και η έρευνα της ιστορίας του ελληνισμού υπό την ρωμαϊκήν κυριαρχίαν, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 47:2 (1972), 311-321.
- Forsén κ.ά. 2011: B. Forsén – J. Forsén – K. Lazari – E. Tikkala, *Catalogue of sites in Central Kokytos Valley*, στο: B. Forsén – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, 73-122.
- Gardiner 1973: R. A. Gardiner, The international map of the Roman Empire, *The Geographical Journal* 139:1 (1973), 107-111.
- Θέμελης 2003: Π. Θέμελης, *Ηρώες της αρχαίας Μεσσήνης*, Αθήνα 2003.
- Θέμελης 2014: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014.
- Ivanov 2012: R. Ivanov (επιμ.) *Tabula Imperii Romani: K 35/2, Philippopolis*, Sofia 2012.
- Karvoni 2016: P. Karvoni, *Tabula Imperii Romani: J-34 Athens. Attica*, Athens 2016.
- Karvoni – Mikedaki 2012: P. Karvoni – M. Mikedaki, *Tabula Imperii Romani: J-35 Smyrna. Vol. 1, Aegean Islands*, with the collaboration of G. Zachos, Athens 2012.
- Μέξια 2020: Α. Μέξια, Νέοτερα στοιχεία για δύο βυζαντινούς ναούς της Μάνης μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 621-631.
- Πάντου κ.ά. 2015: Ε. Πάντου – Μ. Τσούλη – Α. Μέξια, *Αποκατάσταση και ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου, Π.Ε. Λακωνίας*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη 2015.
- Mikedaki 2019: M. Mikedaki, *Tabula Imperii Roman: J-34 Athens, Boeotia*, Athens 2019.
- Παπαποστόλου 1977: Ι. Α. Παπαποστόλου, Ανασκαφές – Αίγιο, *ΑΔ* 32 (1977), Β' 1, 93-94.
- Παπαποστόλου 1978: Ι. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 33 (1978), Β' 1, 99-100.
- Παπαποστόλου 1979: Ι. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 34 (1979), Β' 1, 147-153.
- Παπαποστόλου 1981: Ι. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 36 (1981), Β' 1, 167-171.
- Πετρόπουλος 1980: Μ. Πετρόπουλος, Αίγιο, *ΑΔ* 35 (1980), Β' 1, 196.
- Πετρόπουλος 1984: Μ. Πετρόπουλος, Μαμουσιά Αιγιαλείας, *ΑΔ* 39 (1984), Β' 1, 98.

³⁹ Πάντου κ.ά. 2015. Μέξια 2020.

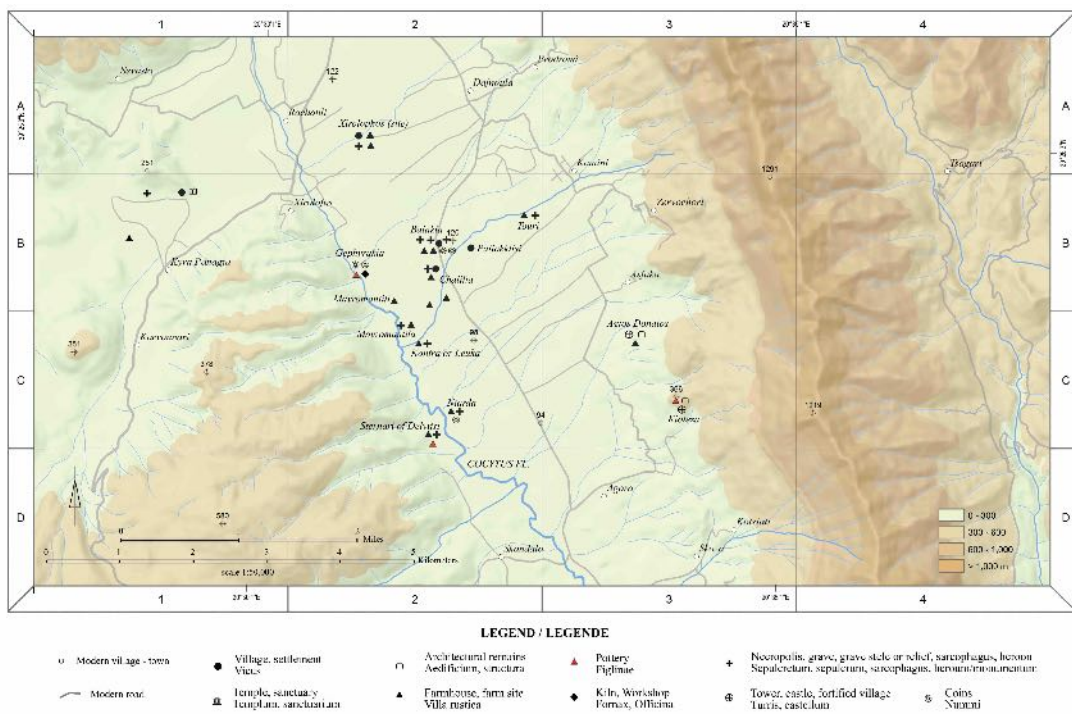
⁴⁰ Πausanias 3.25.9.

⁴¹ Δρανδάκης 1958, 199-219. Δρανδάκης 1960, 233-245.

- Πετρόπουλος 1988: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Καρατζά 14 – Βασ. Ρούφου, Οδός Παν. Αναγνωστοπούλου 16Α (περιοχή Αστυνομικά Συνόρων), ΑΔ 43 (1988), Β'1, 151-152.
- Πετρόπουλος 1990: Μ. Πετρόπουλος, Εντοπισμός – Παράδοση αρχαιοτήτων, ΑΔ 45 (1990), Β'1, 135-137.
- Πετρόπουλος 2013: Μ. Πετρόπουλος, Γενική θεώρηση της αγροτικής παραγωγής στην Αρκαδία των ρωμαϊκών χρόνων, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and Market-Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Athens 2013, 286-327.
- Πίκουλας 2001: Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.
- Rivet 1984: A. L. F. Rivet, The present state of the Tabula Imperii Romani, *JRS* 74 (1984), 200-201.
- Rizakis 1995: A. D. Rizakis, *Achaïe I: Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20, Athènes 1995.
- Rizakis 1998: A. D. Rizakis, *Achaïe II: La cité de Patras: épigraphie et histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998.
- Rizakis 2008: A. D. Rizakis, *Achaïe III: Les cités achéennes: épigraphie et histoire*, Μελετήματα 55, Athènes 2008.
- Rizakis 2013: A. D. Rizakis, Rural structures and agrarian strategies in Greece under the Roman Empire, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and Market-Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Athens 2013, 21-34.
- Snodgrass 1987: A. M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of a Discipline*, London 1987.
- Williams – Bookidis 2003: C. K. Williams II – N. Bookidis, *Corinth, the Centenary 1896-1996*, Princeton 2003.
- Zachos 2016: G. A. Zachos, *Tabula Imperii Roman: J-34 Athens, Achaia, Phthiotis, Malis, Aenis, Oitaia, Doris, Eurytania, East and West Locris, Phokis, Aitolia-Akarnania*, Athens 2016.
- Zoumbaki 2001: S. Zoumbaki, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit : Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage*, Μελετήματα 32, Athen 2001.
- Zoumbaki 2005: S. Zoumbaki, *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. v. Chr.*, Μελετήματα 40, Athen 2005.

Εικ. 1. Τα 56 φύλλα του χάρτη του προγράμματος TIR (Rivet 1984, 200, εικ. 1).

Εικ. 2. TIR χάρτης της κοιλάδας του Κωκυτού (Antoniadis 2016, χάρτης 5).

Εικ. 3. Αρχαία Καινίπολις, άποψη του παράλιου οικισμού (φωτ. Β. Αντωνιάδης).

ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

Αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη Κάστρου Ακροκορίνθου (7ος-9ος αιώνας)*

ABSTRACT. The castle of Acrocorinth occupies the rocky crag that rises south of modern Archaia Korinthos, which is built over the ancient and Byzantine city of Corinth. Inside the castle are the remains of a medieval and post-medieval settlement, with houses, churches, mosques, military buildings, fountains, cisterns, and baths. Approximately 380 Byzantine architectural members have been identified at Acrocorinth. Some are built into the castle's fortification walls and later structures, and therefore preserved in situ, others were collected from various parts of the castle over the last decades or discovered during excavations by the American School of Classical Studies at Athens and the Archaeological Service, or during restoration and conservation projects. This paper presents a number of architectural sculptures (fragments of chancel screen slabs, one architrave or lintel, part of a cornice etc.) dating to the 7th-9th centuries AD, when Corinth became the capital of the theme of Hellas and subsequently the theme of Peloponnesos. These sculptures, all of which are of unknown provenance, since none was found in its original position/context, display great originality of composition, stylization, awkwardness in their execution, and a combination of different stone-working techniques, all characteristics of similar sculptures of the so-called 'transitional' period.

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να παρουσιάσει μέρος από το πλούσιο γλυπτό αρχιτεκτονικό υλικό βυζαντινής εποχής που εντοπίζεται στον χώρο του κάστρου Ακροκορίνθου. Η παρουσίαση θα περιοριστεί στο υλικό το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με βάση συγκριτικά δεδομένα, στην περίοδο των λεγόμενων «μεταβατικών αιώνων», καθώς πρόκειται για μια ελάχιστη μελετημένη και γνωστή φάση στην ιστορία της περιοχής.

Το κάστρο Ακροκορίνθου¹ καταλαμβάνει την κορυφή του ομώνυμου λόφου στα νότια του σημερινού οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου, με τα περιμετρικά τείχη του να αναπτύσσονται στο φρύδι του βράχου, σε μήκος σχεδόν 3000 μ., και διαθέτει στα δυτικά τρεις ζώνες οχύρωσης με ισάριθμες πύλες. Σήμερα, διακρίνονται τμήματα του αρχαίου τείχους, επισκευές και προσθήκες νέων οχυρώσεων της βυζαντινής εποχής και της περιόδου της Φραγκοκρατίας, καθώς επίσης και εκτεταμένα οχυρωματικά έργα της εποχής της Οθωμανοκρατίας και της Ενετοκρατίας. Στο δυτικό τμήμα του κάστρου είχε αναπτυχθεί μεσαιωνικός και μεταβυζαντινός οικισμός, με οικίες, ναούς, τζαμιά, στρατιωτικά κτήρια, κρήνες, δεξαμενές και λουτρά. Στη νοτιοδυτική κορυφή δεσπόζει ισχυρός πύργος με περίβολο και στη βορειοανατολική τον αρχαίο ναό της Αφροδίτης διαδέχθηκε χριστιανικός ναός με διάφορες φάσεις, μεσοβυζαντινός πύργος και οθωμανικό ταφικό μνημείο.

Σήμερα στο κάστρο Ακροκορίνθου εντοπίζονται τουλάχιστον 380 αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά και μη, βυζαντινών χρόνων. Αυτά είτε ήταν διάσπαρτα στον χώρο και συγκεντρώθηκαν με περισυλλογή από διάφορα σημεία του κάστρου τις τελευταίες δεκαετίες είτε είχαν εντοπιστεί σε παλαιότερες (της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών²) και νεότερες (της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας) ανασκαφικές εργασίες³ και εργασίες

* Η παρούσα μελέτη συνιστά τμήμα της ανακοίνωσής μου στο συνέδριο για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ2) με τίτλο «Επισκόπηση γλυπτικής βυζαντινών χρόνων Κάστρου Ακροκορίνθου», προσαρμοσμένη στα προβλεπόμενα από τις προδιαγραφές των Πρακτικών όρια. Το σύνολο του υλικού και τα γενικότερα συμπεράσματα της όλης έρευνας εκτίθενται αναλυτικά σε μελέτη υπό προετοιμασία της γράφουσας με τίτλο «Βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη από το κάστρο Ακροκορίνθου». Από της θέσεως αυτής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στους συναδέλφους μου αρχαιολόγους Ελευθερία Βολτυράκη, για την επεξεργασία του φωτογραφικού υλικού, και Γιάννη Θεοχάρη, για τις χρήσιμες συμβουλές του επί του κειμένου της μελέτης, καθώς και στη γλωσσολόγο Ιώ Μανωλέσσου, για τις υφολογικές της παρατηρήσεις.

¹ Για το κάστρο βλ. κυρίως Bon 1936. Pallas 1990, στ. 751, 753, 756, 758, 765, 791-793, 801, 804-806. Κουμούση 2001. Αθανασούλης 2009, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

² Στην περιοχή του ναού της Αφροδίτης και των μεταγενέστερων εκεί κτηρίων (Blegen 1930).

³ Ανασκαφική έρευνα της τέως 6ης ΕΒΑ μέσα στην τρίτη ζώνη οχύρωσης του κάστρου έφερε στο φως ερειπωμένο ναό της Ενετοκρατίας (Χρυσάφη-Ζωγράφου 2013 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία). Μικρής έκτασης συστηματική ανασκαφή διάρκειας ενός μηνός

διαμόρφωσης στο κάστρο είτε έχουν διασωθεί εντοιχισμένα στα τείχη και σε μεταγενέστερες κατασκευές. Τέλος, πολυάριθμα μέλη εντοπίστηκαν αποσπασμένα από το περιβάλλον τους ή σε δεύτερη χρήση κατά τα έργα που υλοποιήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες έως και πρόσφατα στο κάστρο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (τέως 6η ΕΒΑ και 25η ΕΒΑ): εργασίες στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ⁴, έργο «Στερέωση-Αποκατάσταση-Ανάδειξη Ακροκορίνθου» (2010-2014)⁵, μετά τον χαρακτηρισμό του κάστρου ως πυρόπληκτου μνημείου, λόγω της πυρκαγιάς του 2007, το ενταγμένο στο ΕΣΠΑ έργο «Στερέωση-Αποκατάσταση του Νοτιοδυτικού («Φράγκικου») πύργου και επείγουσες στερεωτικές εργασίες στην κρήνη Άνω Πειρήνη, Κάστρου Ακροκορίνθου, Δ. Κορινθίων, Ν. Κορινθίας»⁶.

Κατά την περίοδο των λεγόμενων «μεταβατικών αιώνων», που καλύπτει το χρονικό διάστημα μεταξύ 7ου και 9ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα μεταξύ 640-843 μ.Χ., η Κόρινθος θα γίνει πρωτεύουσα του θέματος Ελλάδος, που ιδρύθηκε μεταξύ του 687 και του 694, και στα τέλη του επόμενου αιώνα πρωτεύουσα του νεοσύστατου θέματος Πελοποννήσου (786-788)⁷. Όπως και στην κάτω πόλη της Κορίνθου⁸ έτσι και στο κάστρο Ακροκορίνθου, φαίνεται, με βάση λιγοστά κινητά ευρήματα –κυρίως νομίσματα και κοσμήματα– που έχουν κατά καιρούς αποκαλυφθεί⁹, ότι συνεχίζεται κάποια δραστηριότητα, χρήση του χώρου και πιθανώς κατοίκηση κατά τους μεταβατικούς αιώνες. Γλυπτά και μη αρχιτεκτονικά μέλη αυτής της περιόδου έρχονται να ενισχύσουν την παραπάνω υπόθεση, μολοντί ο αριθμός τους είναι μικρός σε σχέση με τα παλαιοχριστιανικά και τα μεσοβυζαντινά γλυπτά μέλη στο κάστρο και παρόλο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα μεταφοράς μελών από την κάτω πόλη ή και άλλες θέσεις της Κορινθίας στο κάστρο καθόλη τη βυζαντινή εποχή και μεταγενέστερα.

Εκτός από τη βασιλική στη θέση του ιερού της Αφροδίτης (6ου-7ου αιώνα, με χρήση καθόλη τη βυζαντινή εποχή)¹⁰, στο κάστρο δεν έχουν ανασκαφεί άλλοι βυζαντινοί ναοί. Συνεπώς, τα μέλη που περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη δεν μπορούν να συνδεθούν με κάποιον συγκεκριμένο ναό.

Σε άγνωστο ναό που υπήρχε στον Ακροκόρινθο, εάν δεν μεταφέρθηκε σε επίσης άγνωστο χρόνο από την κάτω πόλη, θα μπορούσε να αποδοθεί ενεπίγραφο τμήμα κίονα (αρ. ευρ. ΜΚ 2508), που βρέθηκε το 1959¹¹ στο κάστρο, χρονολογήθηκε πρόσφατα από τον καθηγητή Γεώργιο Βελένη¹² στο α΄ μισό του 9ου αιώνα και αναφέρεται σε έναν, άγνωστο από άλλες πηγές, επίσκοπο Κορίνθου με το όνομα Φώτιος. Ο Φώτιος έρχεται να συμπληρώσει τον κατάλογο της σειράς των μητροπολιτών της Κορίνθου κατά την περίοδο των μεταβατικών αιώνων.

Όπως και στην περίπτωση της πλειοψηφίας των αρχιτεκτονικών μελών που έχουν εντοπισθεί και φυλάσσονται στο κάστρο, δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση αυτών που μπορούν να αποδοθούν γενικά στην περίοδο 7ου-9ου αιώνα, καθώς αυτά δεν έχουν αποκαλυφθεί κατά χώραν, ούτε σε ασφαλές ανασκαφικό περιβάλλον: περισυνελέγησαν σε άγνωστο χρόνο και από άγνωστο σημείο του κάστρου ή βρίσκονται εντοιχισμένα σε τμήματα των τειχών. Τα περισσότερα από αυτά σώζονται σε κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό αποκεκρουμένα, έτσι ώστε δεν είναι δυνατή η ανασύνθεση της διακόσμησής τους ή της αρχικής λειτουργίας τους.

Η χρονολόγησή τους προκύπτει με βάση ομοιότητες της τεχνοτροπίας τους με ανάλογα μέλη από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, τη θεματολογία και τα χαρακτηριστικά της τέχνης τους, που τα κατατάσσουν σε αυτή την περίοδο. Έτσι, σε αυτά απαντούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό η πρωτοτυπία των συνθέσεων, παράλληλα με τη χρήση των διαδεδομένων παλαιοχριστιανικών θεμάτων, όπως ο σταυρός και η άκανθα, αλλά με διαφοροποίηση στην απόδοση και στη σύνθεσή τους, μαζί με μια παρανόηση ως προς την ορθή τοποθέτηση των θεμάτων, ο μεγάλος όγκος των μελών, η αφαιρετικότητα και η έντονη σχηματοποίηση των θεμάτων, με

διενεργήθηκε το 2010 από την τέως 25η ΕΒΑ στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ανασκαφικές έρευνες της 25ης ΕΒΑ στο Κάστρο Ακροκορίνθου», στο άνηδρο νοτίως της μεγάλης βυζαντινής δεξαμενής και του σώζομενου ερειπίου του τουρκικού μιναρέ. Η συγκεκριμένη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με πολιτιστική χορηγία του Club Hotel Casino Loutraki (Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014α).

⁴ Σιδηρόπουλος – Μανωλέσσου 2007. Σιδηρόπουλος – Μανωλέσσου 2008. Σιδηρόπουλος 2009.

⁵ Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014β.

⁶ Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014γ. Αθανασούλης κ.ά. 2015.

⁷ Pallas 1990, στ. 751-752. Ανταμιά 1997, 36-37. Ζίνκονις 1999. Αθανασούλης 2009, 34. Athanasoulis 2013, 200.

⁸ Σχετικά με νέες θέσεις στην Αρχαία Κόρινθο που έφεραν στο φως ευρήματα που μπορούν να αποδοθούν στους μεταβατικούς αιώνες βλ. κυρίως Athanasoulis 2013, 200, εικ. 172. Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014δ (ιδιοκτησίες Γ. Κουτσούγερα και Δ. Τσιπλικώφ).

⁹ Επισημαίνονται οκτώ νομίσματα του Ηρακλείου (610-641) και 24 του Κωνσταντος Β΄ (641-668), που βρέθηκαν κυρίως στην περιοχή της κρήνης Άνω Πειρήνης (Bellinger 1930, 66. Αθανασούλης 2009, 37), μολοβδόβουλλο του ύπατου Ιωάννη, του 8ου αι., που βρέθηκε πρόσφατα κατά τις εργασίες καθαρισμού της τέως 25ης ΕΒΑ εξωτερικά της τρίτης οχυρωματικής ζώνης του κάστρου (Αθανασούλης 2009, 38, εικ. 22), μία πόρπη του 7ου-8ου αι., που αποκαλύφθηκε σε τάφο της βασιλικής κορυφής (Davidson 1937, 235, εικ. 6Α-Β. Davidson 1952, 267, 272, αρ. 2188, πίν. 114. Αθανασούλης 2009, 38), μία πόρπη τύπου «Κορίνθου», του β΄ μισού του 7ου-αρχών 9ου αι. και τμήμα κανατιού του 7ου αι. (Αθανασούλης 2009, 38, εικ. 23).

¹⁰ Βλ. κυρίως Blegen 1930. Pallas 1990, στ. 791-793. Αθανασούλης 2009, 29, 38, 41.

¹¹ Πάλλας – Ντάντης 1977, 68-69 αρ. 7.

¹² Αθανασούλης 2009, 38, εικ. 24, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Αθανασούλης – Βελένης 2013, 18.

απομάκρυνση από τα φυσικά πρότυπα και το αμελές, χαλαρό και αδέξιο σχέδιο, ο τονισμός των περιγραμμάτων, η παρατακτικότητα στις συνθέσεις, μια ασυμμετρία και διαφοροποίηση των θεμάτων ακόμα και στο ίδιο μέλος, ο συνδυασμός των τεχνικών επεξεργασίας (του αναγλύφου, της επιπεδόγλυφης τεχνικής και της εγχάραξης), η προσπάθεια για εντονότερη φωτισκίαση με την εναλλαγή φωτός και σκιάς¹³.

Κατόπιν των ανωτέρω, ορισμένα επιλεγμένα παραδείγματα αρχιτεκτονικών μελών που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν γενικά στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 7ου και του 9ου αιώνα, με βάση τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά, τις ομοιότητες με ανάλογα τμήματα μελών από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως λ.χ. από την Αθήνα, που έχουν χρονολογηθεί αυτή την περίοδο και με τα οποία παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες, γενικά ως προς τη δομή των συνθέσεων τους και τη θεματολογία, είναι τα ακόλουθα:

1. Τμήμα γείσου ή κοσμήτη (;) (ΚΟΡ1993/Λ17). Μεγ. σωζ. διαστάσεις (άνω επιφ.) 0,46 × 0,31 μ., ύψος 0,15 μ. (εικ. 1).

Μάρμαρο λευκό με μίκα. Το μέλος έχει αποκρουσθεί κατά τα άκρα και φέρει αποκρούσεις, ρηγματώσεις, απολεπίσεις, ίχνη ασβέστη και διάβρωσης.

Στην πρόσθια όψη φέρει διακόσμηση πλατιού φύλλου, που χωρίζεται κατά το μέσο με εγχάραξη και κοσμεύεται με μικρούς εγχάρακτους κυκλίσκους στο εσωτερικό. Δίπλα διατηρείται ίχνος αδιάγνωστης ανάγλυφης διακόσμησης, πιθανώς φυτικής (λοβοί άκανθας; εκφυλισμένα φυλλάρια;). Η λοξότμητη πίσω επιφάνεια της άλλης πλευράς είναι ακόσμητη. Στην κάτω επιφάνεια φέρει ίχνη αναθύρωσης (ξόδα και βελόνι), καθώς το μέλος προερχόταν πιθανώς από επεξεργασία αρχαίου. Στο βάθος της λοξότμητης επιφάνειας που σώζεται και στην άνω επιφάνεια φέρει ίχνη λείανσης.

Η φυτική διακόσμηση στα αριστερά του φύλλου παραπέμπει πιθανώς σε φύλλα ανθεμίου, όπως εκείνα που κοσμούν το επίθημα με αρ. ΒΧΜ 3291 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας¹⁴ που έχει χρονολογηθεί στον 5ο αιώνα. Επίσης, θυμίζει αντίστοιχα παραδείγματα φύλλων, του 7ου αιώνα, σε επιθήματα άγνωστης προέλευσης, που βρίσκονται σήμερα στη μονή Οσίου Λουκά¹⁵. Σε τεκτονικό κιονόκρανο από τις «Τρεις Εκκλησιές» της Πάρου¹⁶, φύλλα άκανθας πλαισιώνουν αγγείο που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ταινιών και τεθλασμένων γραμμών, παρόμοια, δηλαδή, γενική διακοσμητική αντίληψη (φύλλα άκανθας εκατέρωθεν κεντρικού θέματος πληρούμενου με εγχάρακτα σχέδια), που απαντά και στο μέλος από το κάστρο Ακροκορίνθου. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη διάθεση για πρωτότυπη διακόσμηση του φύλλου με εγχάρακτους κυκλίσκους και τη συνύπαρξη διαφορετικών τεχνικών επεξεργασίας στο γλυπτό διάκοσμο, θα οδηγούσαν πιθανώς στη χρονολόγηση του μέλους στην εξεταζόμενη περίοδο.

2. Τμήμα αδιάγνωστου αρχιτεκτονικού μέλους (παραστάδας;) (εικ. 2).

Εντοιχισμένο στον πύργο αρ. 8 της τρίτης ζώνης οχύρωσης του κάστρου¹⁷. Αποκεκρουμένο κατά το ένα άκρο και στην άνω (;) αριστερή γωνία. Φέρει στη μία πλευρά, που βρίσκεται σε υποχώρηση από την πρόσθια επιφάνεια, ανάγλυφη διακόσμηση φοινικοειδούς ανθεμίου και δίπλα σιγμοειδούς έλικας. Τα φύλλα αποδίδονται με βαθιά γλυφή και έντονο περίγραμμα, ενώ η έλικα σε χαμηλότερο ανάγλυφο, με πλαδαρό σχετικά πλάσιμο και εγχάρακτες σχεδόν τις σπείρες. Ανάλογης απόδοσης, σε χαμηλό ανάγλυφο και με εγχάραξεις στο σημείο της έκφυσης είναι και η βάση του φοινικοειδούς. Η απόδοση του φοινικοειδούς θυμίζει αντίστοιχο στο επίθημα του σύνθετου ιωνικού κιονοκράνου ΑΜ 340 της κάτω πόλης της Κορίνθου¹⁸ (σημ. Αρχαία Κόρινθος), τα ανθέμια με εγκοπή στα φύλλα τους στα τμήματα επιστυλίου με αρ. ΒΧΜ 394 από τον χριστιανικό Παρθενώνα¹⁹, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, που έχουν χρονολογηθεί στον 5ο αιώνα, και εκείνη των φοινικοειδών ανθεμίων που κοσμούν τα άκρα της λοξότμητης επιφάνειας διακόσμησης του επιθήματος σε σύνθετο ιωνικό κιονόκρανο στο Μουσείο του Βόλου²⁰, που χρονολογείται στους μεταβατικούς αιώνες. Ακανθοειδή ανθέμια με έλικες κοσμούν επιθήματα της Βασιλικής Γ των Φθιώτιδων Θηβών²¹, που ο Γεώργιος Σωτηρίου τοποθετούσε στον 7ο αιώνα. Τα παραπάνω παράλληλα, η ασυμμετρία στην απόδοση των φύλλων, η διαφοροποίηση του

¹³ Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γλυπτών μελών των μεταβατικών αιώνων, βλ. ενδεικτικά Σωτηρίου 1937, 174, 176-178, 179, 180, 183. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης 2001, 193. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 38.

¹⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 52, αρ. 54.

¹⁵ Καραμπίνης 2012, 1044, 1048, αρ. 6-7, εικ. 6-7.

¹⁶ Ορλάνδος 1960, πίν. 182, γ. Για τη χρονολόγηση του γλυπτού διακόσμου του μνημείου στους μεταβατικούς αιώνες, βλ. Θεοχάρης (υπό έκδοση).

¹⁷ Λόγω της θέσης του δεν κατέστη δυνατό να μετρηθούν οι διαστάσεις του μέλους.

¹⁸ Scanton 1957, 116, αρ. 127, πίν. 30.

¹⁹ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 42, αρ. 34γ-δ.

²⁰ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 260-262, αρ. 44, πίν. 20, εικ. 112.

²¹ Σωτηρίου 1937, 174, 176, εικ. 5-6. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 376, πίν. 36, εικ. 226-227.

αναγλύφου μεταξύ των διακοσμητικών θεμάτων στο ίδιο μέλος σε συνδυασμό με την αναζήτηση μεγάλης φωτοσκίασης με τις βαθιές γλυφές και τα έντονα περιγράμματα στο φοινικοειδές θα συνέβαλαν στη χρονολόγηση του μέλους πιθανώς στον 7ο αιώνα.

3. Τμήμα από επίθημα ή γείσο (;) (ΚΟΡ2012-Λ42). Άνω επιφ. έδρ. 0,57 × 0,29 μ., κάτω επιφ. έδρ. 0,42 × 0,15 μ., ύψος 0,12 μ. (εικ. 3).

Μάρμαρο λευκό. Προέρχεται από τη μετασκευή τμήματος αρράβδωτου κίονα. Αποκαλύφθηκε το 2012 στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση – Αποκατάσταση – Ανάδειξη Ακροκορίνθου», κατά τις εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης στο τρίτο διάζωμα της βυζαντινής δεξαμενής του κάστρου. Έχει αποκρουσθεί κατά το ένα άκρο και φέρει αποκρούσεις, απολεπίσεις, ασβεστοκονίαμα, ρηγματώσεις. Στην κάτω επιφάνεια φέρει ίχνη αδρής επεξεργασίας και στο άκρο που έχει αποκρουσθεί υπάρχει τόρμος.

Στη στενή και ελαφρά λοξότμητη πλευρά φέρει ανάγλυφη διακόσμηση διπλού μεταλλίου, που περικλείει ελληνικό σταυρό με διαπλατυσμένες-τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών του. Η μία μακριά όψη κοσμεύεται με ακανθόφυλλα σε οριζόντια διάταξη, που εφάπτονται στους λοβούς τους. Η απόδοσή τους είναι ασύμμετρη και το σχέδιο των λοβών τους που εφάπτονται αμελές. Η επεξεργασία των φύλλων, που αποδίδονται με βαθιά, πρισματική χάραξη, χωρίς ιδιαίτερη σχεδιαστική ακρίβεια και αδυναμία στη σχεδίαση της συστροφής των λοβών, θυμίζει τον βλαστό που περιτρέχει το θωράκιο ΒΧΜ 922 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, από την Αθήνα, που έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 7ου-8ο αιώνα²².

4. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου ή κοσμήτη (ΚΟΡ2012-Λ107). Μεγ. σωζ. μηκ. 0,71 μ., μεγ. σωζ. πλ. 0,14 μ., ύψος 0,14 μ. (εικ. 4).

Μάρμαρο λευκό. Έχει αποκρουσθεί κατά το ένα άκρο και φέρει ισχυρή απόκρουση και στο επάνω μέρος της πρόσθιας όψης. Στην κάτω επιφάνεια φέρει ίχνη ασβεστοκονιάματος από δεύτερη χρήση. Εντοπίστηκε στα τέλη του 2012 στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση – Αποκατάσταση – Ανάδειξη Ακροκορίνθου», που υλοποιούσε η τέως 25η ΕΒΑ, κατά την αποκάλυψη της εισόδου του δεύτερου προς τα νότια πύργου της πύλης της τρίτης γραμμής οχύρωσης του κάστρου, η οποία πραγματοποιήθηκε με σκοπό τον καθαρισμό του πύργου και την ανασκαφική διερεύνησή του²³.

Στην πρόσθια όψη, που είναι επίπεδη, κοσμεύεται με ανάγλυφα φύλλα ριπιδίοσχημης άκανθας σε οριζόντια παράταξη. Οι λοβοί των φύλλων στο επάνω μέρος έχουν πέντε γλωσσίδες, που φύονται από το κεντρικό νεύρο, απλώνονται σαν ριπιδίο και απολήγουν στην ίδια ευθεία. Οι τριγωνικές απολήξεις των γλωσσίδων αυτών δεν είναι ιδιαίτερα αιχμηρές και το εσωτερικό τους έχει λαξευτεί πρισματικά. Περί το μέσο των φύλλων, εκατέρωθεν και κάτω από τους ριπιδίοσχημους λοβούς σχηματίζεται σταγονοειδής επιφάνεια που φέρει οφθαλμό από τρυπάνι. Στο κάτω μέρος οι λοβοί των φύλλων εφάπτονται μεταξύ τους. Οι γλωσσίδες στο κάτω μέρος είναι αμελέστερα λαξευμένες και σε χαμηλό ανάγλυφο σε σχέση με τις επάνω. Τη διακόσμηση επιστρεφεί λεπτή ταινία, που προεξέχει ελαφρά της επιφάνειας του αναγλύφου. Γενικά, το ανάγλυφο είναι ρηχό και επίπεδο, το σχέδιο αμελές και τα φύλλα είναι σχηματοποιημένα, με απόδοση μη φυσιοκρατική.

Το διακοσμητικό θέμα με τα φύλλα της άκανθας σε παράταξη παραπέμπει σε παλαιοχριστιανικά πρότυπα όπως λ.χ. το τμήμα επιστυλίου ΒΧΜ 308 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας²⁴, που έχει χρονολογηθεί στον 5ο αιώνα.

Τα ριπιδίοσχημα φύλλα της άκανθας θυμίζουν, ως προς την απόδοση των λοβών τους και τον οφθαλμό περί το μέσο του ύψους του φύλλου, τα ανάλογα σε επίθημα των μεταβατικών χρόνων από τα Μουσεία του Αλμυρού²⁵, Βόλου²⁶ και από τη Βασιλική Δ των Φθιωτίδων Θηβών²⁷. Περισσότερο φυσιοκρατική είναι η δεξιά άκανθα που κοσμεύει το υπέρθυρο (;) ΒΧΜ 3013 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (αημοσίευτο) και πλησιάζει περισσότερο τη μορφή των φύλλων του επιστυλίου του κάστρου Ακροκορίνθου. Από τις παραπάνω συγκρίσεις προκύπτει ότι και το μέλος από το κάστρο Ακροκορίνθου θα μπορούσε να χρονολογηθεί μέσα στο διάστημα των μεταβατικών αιώνων.

²² Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007, 31-32, εικ. 11.

²³ Το μέλος είχε απορριφθεί, μαζί με άλλα, καθώς και με αργούς λίθους μεγάλου μεγέθους, προκειμένου να σφραγισθεί, σε μεταγενέστερη φάση (όψιμη οθωμανική περίοδος;), το άνοιγμα της εισόδου του πύργου (Αθανασούλης – Μανωλέσσο 2014β, 315-316).

²⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 61, αρ. 71, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2004, 38, εικ. 10. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005, εικ. 8.

²⁵ Γιαννόπουλος 1925, 345, πίν. II,7. Sythiakakis-Kritsimallis 2006, 651, εικ. 8. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 342, 347, 350, 408, 508-509, πίν. 31, εικ. 190-191 και πίν. 32, εικ. 200. Πρβλ. και Ντίνα 2009, 425-426, εικ. 18.

²⁶ Γιαννόπουλος 1931, 121, εικ. 7, 123. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 342-343, 350, 408, 509, πίν. 31, εικ. 192.

²⁷ Σωτηρίου 1937, 177-178, εικ. 8-9. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 350, 408, πίν. 33, εικ. 201.

5. Θραύσμα θωρακίου (ΚΟΡ0000/Λ167). Διαστάσεις: 0,27 × 0,17 μ., παχ. 0,08 μ. (εικ. 5).

Το θραύσμα, από μάρμαρο λευκό με μίκα, έχει αποκρουσθεί από όλες τις πλευρές και φέρει ίχνη διάβρωσης. Η πίσω επιφάνεια είναι πλήρως λειασμένη. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση σε ακόσμητο βάθος, από την οποία διατηρείται το κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας σταυρού, τριγωνικού σχήματος, με διπλό περίγραμμα και διχαλωτή απόληξη, με επίμηλα στις γωνίες της. Κατά το μέσον της απόληξης της κεραίας σώζεται θραυσμένο το στέλεχος στήριξης της βάσης του σταυρού.

Το είδος σταυρού απαντά σε γλυπτά από την Αθήνα, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας, και πιο συγκεκριμένα σε αδημοσίευτο τμήμα επιστυλίου με αρ. ΒΧΜ 3041 και στο θωράκιο ΒΧΜ 921²⁸, που έχει χρονολογηθεί στους μεταβατικούς αιώνες και δη στα τέλη του 8ου-αρχές 9ου αιώνα. Με το θωράκιο ΒΧΜ 921 το θραύσμα από το κάστρο Ακροκορίνθου μπορεί να παραβληθεί και ως προς το μικρό πάχος και να χρονολογηθεί στο ίδιο χρονικό διάστημα με εκείνο, καθώς ο διάκοσμός του θα ήταν δυνατό να αποκατασταθεί όπως εκείνος του θωρακίου από την Αθήνα.

6. Τμήμα θωρακίου (ΚΟΡ0000-Λ303). Μεγ. σωζ. μήκος 0,46 μ., μεγ. σωζ. ύψος 0,225 μ., πάχος 0,075 μ. (εικ. 6).

Σώζεται κατά τη μία πλευρά και έχει αποκρουσθεί από τις άλλες. Φέρει πλατύ πλαίσιο από ταινίες, κυμάτια και σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο (:), που πλαισίωναν σταυρό, από τον οποίο διατηρείται μικρό τμήμα της μίας κεραίας του, τριγωνικού σχήματος, με διπλό περίγραμμα και διχαλωτή απόληξη, με επίμηλα στις γωνίες της, όπως εκείνος του θραύσματος θωρακίου αρ. 5. Το τμήμα θυμίζει ως προς τη θεματολογία (σταυρός, σχηματοποιημένος, επιπεδόγλυφος φυτικός διάκοσμος/σχηματοποιημένοι κορμοί δέντρων) το θωράκιο από τη βασιλική Κοδράτου²⁹ Αρχαίας Κορίνθου και το θωράκιο ΒΧΜ 921 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου³⁰, με το οποίο μοιάζει και ως προς το είδος του σταυρού. Ακόμη, παρουσιάζει ομοιότητες με το αδημοσίευτο γλυπτό αρχιτεκτονικό μέλος (επιστύλιο;) με αρ. ΒΧΜ 3043, επίσης από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το οποίο φέρει διακόσμηση επιπεδόγλυφου σταυρού με κεραίες τριγωνικού σχήματος, διαχωριστική κάθετη ταινία, επιπεδόγλυφο άνθος σε στέλεχος και πτηνό και το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους μεταβατικούς αιώνες. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι και το μέλος από το κάστρο Ακροκορίνθου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην περίοδο του 8ου-9ου αιώνα.

7. Τμήμα θωρακίου (ΚΟΡ0000/Λ355). Διαστάσεις 0,445 × 0,18 μ., παχ. 0,105 μ. (εικ. 7).

Κατά τη μία πλευρά έχει αποκοπεί σε δεύτερη χρήση, ενώ από τις άλλες πλευρές είναι αποκεκρουμένο και φέρει έντονη διάβρωση. Η πίσω όψη είναι λειασμένη και επίπεδη. Στην πρόσθια πλευρά φέρει ανάγλυφη διακόσμηση σταυρού με διπλό περίγραμμα και κεραίες τριγωνικού σχήματος. Μεταξύ των κεραιών του διακρίνονται ανάγλυφα καρδιάσχημα φύλλα.

Το θέμα παραπέμπει σε τμήμα θωρακίου που κοσμεύεται με σταυρό και κισσόφυλλα να πληρούν τα κενά διαστήματα μεταξύ των κεραιών του και εκατέρωθεν φοινικοειδή ανθέμια και πτηνά, από τη βασιλική Κοδράτου της Αρχαίας Κορίνθου³¹, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στους μεταβατικούς αιώνες³². Είναι διαδεδομένο σε γλυπτά μέλη της ίδιας περιόδου και κυρίως τον 9ο αιώνα σε μέλη από την Αθήνα, όπως το υπέρθυρο ΒΧΜ 2716³³ και το κιονόκρανο ΒΧΜ 925³⁴ του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, και τη Βοιωτία, όπως σε γλυπτά από τον Άγιο Γρηγόριο Θεολόγο³⁵ της Θήβας (871/2 μ.Χ.) και την Παναγία Σκριπού³⁶ (873/4 μ.Χ.).

Η μορφή του σταυρού με το διπλό περίγραμμα και τις τριγωνικές κεραίες απαντά στο θωράκιο ΒΧΜ 2993 και στο υπέρθυρο (: ΒΧΜ 3013 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (αδημοσίευτα). Στον 9ο-10ο αιώνα έχει χρονολογηθεί αμφίγλυφο θωράκιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης³⁷ που φέρει στη μία όψη δύο μετάλλια, τα οποία περικλείουν σταυρούς με ταινιωτές κεραίες τριγωνικού σχήματος και καρδιάσχημα φύλλα να πληρούν τα κενά διαστήματα μεταξύ των κεραιών τους. Από τα παραπάνω και εξαιτίας της

²⁸ Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007, 35-36, εικ. 16. Μάλιστα, ο τύπος του σταυρού διαπιστώνεται ότι παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα της εποχής των μεταβατικών αιώνων.

²⁹ Στίκας 1962, 55, εικ. 3, πίν. 53α.

³⁰ Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007, 35-36, εικ. 16.

³¹ Ο.π. υποσημ. 29.

³² Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007, 36, όπου συγκρίσεις του μέλους από τη βασιλική Κοδράτου με τμήμα θωρακίου του τέλους του 8ου-αρχών 9ου αιώνα.

³³ Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005, αρ. 18 (9ου αι.).

³⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 83, αρ. 114 (9ου αι.).

³⁵ Σωτηρίου 1924, εικ. 21, 23, 29.

³⁶ Grabar 1963, πίν. XLII, 1, 7.

³⁷ Firath 1990, 165, αρ. 328, πίν. 99.

μεγαλύτερης πλαδαρότητας στην απόδοση του περιγράμματος του σταυρού και της εντονότερης πλαστικότητας και προσπάθειας κυρτής απόδοσης στα καρδιόσχημα φύλλα, το μέλος θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 9ο αιώνα.

Συμπερασματικά, στο κάστρο Ακροκορίνθου εντοπίζονται αρχιτεκτονικά μέλη που μπορούν να χρονολογηθούν στους λεγόμενους μεταβατικούς αιώνες (7ος-9ος αι.). Η προέλευσή τους είναι άγνωστη και δεν είναι δυνατή η απόδοσή τους σε συγκεκριμένο μνημείο του κάστρου ή της κάτω πόλης της Κορίνθου. Ο αριθμός των μελών αυτών είναι μικρότερος σε σχέση με τη γλυπτική παραγωγή της παλαιοχριστιανικής και της μεσοβυζαντινής περιόδου, με βάση τα μέλη που εντοπίζονται στο κάστρο. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι δυνατή η ανασύσταση της γλυπτής διακόσμησής τους. Η χρονολόγησή τους γίνεται κατόπιν σύγκρισης παρόμοιων χρονολογημένων μελών κυρίως από την Αθήνα, τη Βοιωτία και την περιοχή της Θεσσαλίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις μελών, όπως αυτά με αρ. 5-6, οι σχέσεις με ανάλογα γλυπτά από την Αθήνα διαφαίνονται στενότερες. Τα μέλη από το κάστρο Ακροκορίνθου που εξετάζονται εντάσσονται χρονικά στην περίοδο αυτή, καθώς παρουσιάζουν χαρακτηριστικά της τέχνης της γλυπτικής της περιόδου, όπως λ.χ. επίδραση παλαιοχριστιανικών θεμάτων με πρωτότυπη απόδοση στις συνθέσεις, συνδυασμό τεχνικών επεξεργασίας, έντονα περιγράμματα και αναζήτηση φωτοσκίασης, σχηματοποίηση και αμελές σχέδιο.

Τα μέλη αυτά έρχονται να επιβεβαιώσουν τη χρήση του κάστρου και τη δραστηριότητα σε αυτό κατά τους 7ο-9ο αιώνες, διάστημα στο οποίο χρονολογούνται και άλλα κινητά ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί στο κάστρο κατά καιρούς, μολοντί δεν μπορεί να αποκλεισθεί εντελώς η μεταφορά μελών από την κάτω πόλη και σε μεταγενέστερες περιόδους, δεδομένου ότι τα περισσότερα από τα μέλη έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα στο κάστρο και όχι κατά χώραν ή σε συγκεκριμένο κτηριακό περιβάλλον κατά την ανασκαφή.

Στην κάτω πόλη της Κορίνθου, όπως διαπιστώθηκε και από παραπάνω συγκρίσεις και αναφορές, αλλά και μέσω της δημοσίευσης ορισμένων από αυτά από τον Robert Scranton³⁸, εντοπίζονται επίσης αρχιτεκτονικά μέλη της μεταβατικής περιόδου. Ανάλογα μέλη έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς και σε άλλες περιοχές της Κορινθίας και καταγραφεί από τις τέως 6η και 25η Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Η μελέτη των μελών που είναι δυνατό να ενταχθούν την περίοδο αυτή από την Κόρινθο και την ευρύτερη περιοχή της μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην αποτύπωση της εξέλιξης της γλυπτικής από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή περίοδο στον νότιο ελλαδικό χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης 2009: Δ. Αθανασούλης, *Το Κάστρο Ακροκορίνθου και η ανάδειξή του (2006-2009)*. *The Castle of Acrocorinth and its Enhancement Project (2006-2009)*, Αρχαία Κόρινθος 2009.
- Αθανασούλης – Βελένης 2013: Δ. Αθανασούλης – Γ. Βελένης, Συμπαρομαρτούντα επιγραφών Κορίνθου, στο: *Τριακοστό τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, 17, 18 και 19 Μαΐου 2013, Αθήνα 2013, 17-18.
- Αθανασούλης κ.ά. 2015: Δ. Αθανασούλης – Ε. Μανωλέσσου – Ν. Σιδηρόπουλος, Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Έργο ΕΣΠΑ «Στερέωση-Αποκατάσταση του Νοτιοδυτικού («Φράγκικου») πύργου και επείγουσες στερεωτικές εργασίες στην κρήνη Άνω Πειρήνη, Κάστρου Ακροκορίνθου, Δ. Κορινθίων, Ν. Κορινθίας», ΑΔ 70 (2015), υπό δημοσίευση.
- Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014α: Δ. Αθανασούλης – Ε. Μανωλέσσου, Νομός Κορινθίας. Κάστρο Ακροκορίνθου. Συστηματική ανασκαφή, ΑΔ 69 (2014), Β' 1α, 218-219.
- Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014β: Δ. Αθανασούλης – Ε. Μανωλέσσου, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Κάστρο Ακροκορίνθου – έργο «Στερέωση – αποκατάσταση – ανάδειξη Ακροκορίνθου», ΑΔ 69 (2014), Β' 1α, 219-220, 258-262, 292, 312-316, 354-358, 400-410.
- Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014γ: Δ. Αθανασούλης – Ε. Μανωλέσσου, Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Έργο ΕΣΠΑ «Στερέωση – Αποκατάσταση του Νοτιοδυτικού («Φράγκικου») πύργου και επείγουσες στερεωτικές εργασίες στην κρήνη Άνω Πειρήνη, Κάστρου Ακροκορίνθου, Δ. Κορινθίων, Ν. Κορινθίας», ΑΔ 69 (2014), Β' 1α, 235-239, 281, 288, 360-361.
- Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2014δ: Δ. Αθανασούλης – Ε. Μανωλέσσου, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος, ΑΔ 69 (2014), Β' 1α, 216-217, 309-310.
- Athanasoulis 2013: D. Athanasoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven & Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 192-209.
- Avraméa 1997: A. Avraméa, *Le Peloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997.
- Blegen 1930: C. W. Blegen, Excavations at the summit, στο: C. W. Blegen – O. Broneer – R. Stillwell – A. Bellinger, *Acrocorinth. Excavations in 1926*, Corinth III.1, Cambridge, Mass. 1930, 3-28.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά μέλη στο Scranton 1957, αρ. 59, 73, 88, 127.

- Bon 1936: A. Bon, The medieval fortifications of Acrocorinth and vicinity, στο: R. Carpenter – A. Bon, *The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town*, Corinth II.2, Cambridge, Mass. 1936, 128-281.
- Γιαννόπουλος 1925: Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά του Μουσείου Αλμυρού, *BZ* 25 (1925), 339-346.
- Γιαννόπουλος 1931: Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Το Φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ Η'* (1931), 110-133.
- Davidson 1937: G. R. Davidson, The Avar invasion of Corinth, *Hesperia* 6 (1937), 227-240.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XI, Princeton 1952.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2004: Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Γλυπτά, στο: Δ. Κωνσταντίος (επιμ.), *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2004.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005: Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, *Σμιλεύοντας το μάρμαρο στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Ημερολόγιο 2006, Αθήνα 2005.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005-2007: Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Γλυπτά των «Σκοτεινών Χρόνων» στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 23-48.
- Firatlı 1990: N. Firatlı, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul, Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong*, Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul XXX, Paris 1990.
- Grabar 1963: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age I (IVe-Xe siècle)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul XVII, Paris 1963.
- Θεοχάρης (υπό έκδοση): Γ. Θεοχάρης, Ο γλυπτός διάκοσμος της Βασιλικής των Τριών Εκκλησιών στην Πάρο, στο: *Περί των Κυκλάδων Νήσων. Το αρχαιολογικό έργο στις Κυκλάδες, Αθήνα 22-27 Νοεμβρίου 2017, Πρακτικά* (υπό έκδοση).
- Καραμπίνης 2012: Μ. Καραμπίνης, Αρχιτεκτονικά γλυπτά παλαιοχριστιανικών, μεταβατικών και μέσων βυζαντινών χρόνων από τη μονή του Οσίου Λουκά Βοιωτίας, στο: Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 3, 2009, *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 12.3-15.3.2009, Τόμος II: Στερεά Ελλάδα*, Βόλος 2012, 1043-1055.
- Κουμούση 2001: Α. Κουμούση, *Ακροκόρινθος*, Αθήνα 2001.
- Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης 2001: Α. Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης, Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα 2001, 189-229.
- Ντίνα 2009: Α. Ντίνα, Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών – Νέας Αγχιάλου, στο: Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2, *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16.3-19.3.2006, Τόμος I: Θεσσαλία*, Βόλος 2009, 423-439.
- Ορλάνδος 1960: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής «Τριών Εκκλησιών» Πάρου, *ΠΑΕ* 1960, 246-257.
- Pallas 1990: D. Pallas, *Korinth*, στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 4, Stuttgart 1990, στ. 746-811.
- Πάλλας – Ντάντης 1977: Δ. Ι. Πάλλας – Στ. Π. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, *ΑΕ* 1977, 61-85.
- Scranton 1957: R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton 1957.
- Σιδηρόπουλος 2009: Ν. Σιδηρόπουλος, Το έργο προστασίας και ανάδειξης του κάστρου Ακροκορίνθου, στο: Αθανασούλης 2009, 92-111.
- Σιδηρόπουλος – Μανωλέσσου 2007: Ν. Σιδηρόπουλος – Ε. Μανωλέσσου, Αρχαία Κόρινθος. Ακροκόρινθος, *ΑΔ* 62 (2007), Β' 1, 290.
- Σιδηρόπουλος – Μανωλέσσου 2008: Ν. Σιδηρόπουλος – Ε. Μανωλέσσου, Αρχαία Κόρινθος. Κάστρο Ακροκορίνθου, *ΑΔ* 63 (2008), Β' 1, 312-313.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1999: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999.
- Στίκας 1962: Ε. Γ. Στίκας, Ανασκαφή κοιμητηριακής βασιλικής Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, 51-56.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012: Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών – Μελέτες 4, Βόλος 2012.
- Sythiakakis-Kritsimallis 2006: V. Sythiakakis-Kritsimallis, Architectural Sculptures of the Early Christian and Early Medieval Period in Thessaly (IVth-VIIIth c. A.D.), στο: *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. II, Αθήνα 2006, 645- 659.
- Σωτηρίου 1924: Γ. Α. Σωτηρίου, Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, *ΑΕ* 1924, 1-26.
- Σωτηρίου 1937: Γ. Α. Σωτηρίου, Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7ον και 8ον αιώνα, *ΑΕ* 1937, 171-184.
- Χρυσάφη-Ζωγράφου 2013: Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Μια άγνωστη ενετική εκκλησία στον τρίτο περίβολο του Ακροκορίνθου, στο: Χ. Μπούρας – Στ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 7, Θεσσαλονίκη 2013, 281-287.
- Zivković 1999: T. Zivković, The date of the creation of the Theme of Peloponnese, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-155.

Εικ. 1. Τμήμα γείσου ή κοσμήτη (;) (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2. Τμήμα αδιάγνωστου αρχιτεκτονικού μέλους (παραστάδας ;) ενσωματωμένο σε πύργο της τρίτης ζώνης οχύρωσης του κάστρου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Τμήμα από επίθημα ή γείσο (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου ή κοσμήτη (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Θραύσμα θωρακίου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ)

Εικ. 6. Τμήμα θωρακίου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Τμήμα θωρακίου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

ROSSANA VALENTE

Μια διαχρονική θεώρηση της κεραμικής παραγωγής: οικονομικές τάσεις στη βυζαντινή Κόρινθο*

ABSTRACT. This paper presents an updated overview of specific types of unglazed, utilitarian vessels of the Byzantine period from stratified contexts excavated at Ancient Corinth (ASCSA). Through quantification analysis by types and fabrics it was possible to produce a revised typo-chronology of specific types of unglazed utilitarian vessels and analyse how these vessels changed in shape and fabric over time and how the Byzantine socio-economic context and related domestic environments influenced the quantity and quality of utilitarian objects. Furthermore, this paper illustrates how quantitative studies of unglazed pottery by type and fabric can provide information on technological, economic, and social patterns and economic change. It also illustrates how socio-economic factors affect the presence or absence, frequency, and relative proportions of pottery types, how pottery can indicate the components of effective demand, and how it can function as an important tool for measuring production and consumption behaviours when evaluated in relation to historical and numismatic sources.

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στη μελέτη της χρηστικής, μη εφυαλωμένης κεραμικής, με σκοπό την αναγνώριση τάσεων στην κεραμική παραγωγή της βυζαντινής Κορίνθου από τον 7ο έως τον 13ο αιώνα. Η ανάλυση των τάσεων αυτών σε συνάρτηση με άλλα αρχαιολογικά δεδομένα από τα ίδια στρωματογραφικά περιβάλλοντα μπορεί με τη σειρά της να δώσει πληροφορίες για γενικότερες τάσεις της βυζαντινής οικονομίας και κοινωνίας.

Πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει ότι η μη εφυαλωμένη κεραμική εκπροσωπείται σε μικρό βαθμό στις πρώτες μελέτες για τη βυζαντινή κεραμική και ότι έχει ερευνηθεί λιγότερο σε σύγκριση με την εφυαλωμένη κεραμική. Το 1992 ο John Hayes σημείωνε χαρακτηριστικά ότι «η μελέτη της βυζαντινής κεραμικής έως πολύ πρόσφατα έχει επικεντρωθεί σχεδόν αποκλειστικά στην εφυαλωμένη και συγκεκριμένα στην όψιμη, περισσότερο διακοσμημένη κεραμική»¹. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι Guy Sanders, Joanita Vroom και Έφη Αθανασοπούλου². Τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη μελέτη της μη εφυαλωμένης κεραμικής έχει καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί αυτή να αξιοποιηθεί για τον προσδιορισμό πολιτισμικών και οικονομικών ταυτοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, η πρόσφατη έρευνα έχει επικεντρωθεί στη λειτουργία της κεραμικής, ρίχνοντας φως στις συνήθειες που σχετίζονται με την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφής. Οι μαγειρικές συνήθειες, ακολούθως, αναλύονται περαιτέρω σε συνάρτηση με σχετικές πληροφορίες από τις γραπτές πηγές και την εικονογραφία. Επιπλέον, στις μελέτες αυτές περιλαμβάνονται ιστορικές ερμηνείες, που αφορούν διατοπικές ομοιότητες και τάσεις, οι οποίες

* Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε μία από τις πτυχές της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας, με τίτλο *Utilitarian Ceramics in the Byzantine Peloponnese (8th-13th century): The Economics of Ceramics and Ceramic Production in the Context of Economic Cycles* (University of Edinburgh, 2018). Είμαι ευγνώμων στον Guy D. R. Sanders, Επίτιμο Διευθυντή των Ανασκαφών Κορίνθου της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (στο εξής ΑΣΚΣΑ), και στον Christopher Pfaff όχι μόνο γιατί μου εξασφάλισαν πρόσβαση στο υλικό της Κορίνθου αλλά και για την εποικοδομητική κριτική και τα σχόλιά τους. Για τα σχόλιά της θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά την Ιουλία Τζώνου, Υποδιευθύντρια των Ανασκαφών Κορίνθου (ΑΣΚΣΑ). Τα σχέδια είναι της Christina Kolb (με την ευγενική παραχώρηση της ΑΣΚΣΑ / Ανασκαφές Κορίνθου). Η μετάφραση στα ελληνικά έγινε από τη Δωροθέα Ροκκάκη. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό των Ανασκαφών Κορίνθου (ΑΣΚΣΑ), του οποίου το ενδιαφέρον και η στήριξη υπήρξαν σημαντικά για την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης.

¹ Hayes 1992, 4.

² Sanders 1993. Vroom 2003, 58. Athanassopoulos 2016, 40. Βασικές δημοσιεύσεις για τα βυζαντινά χρηστικά αγγεία παραμένουν η σημαντική μελέτη της Theodora Stillwell MacKay για την κορινθιακή κεραμική (MacKay 1967) και η πρώτη μεγάλη σύνθεση για τα πυρίμαχα μαγειρικά σκεύη και τα μεταφορικά και αποθηκευτικά αγγεία του Χαράλαμπου Μπακιρτζή (Μπακιρτζής 1989).

χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό διαφορετικών οικονομικών και πολιτισμικών περιβαλλόντων καθ' όλη τη χιλιετή ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας³.

Επομένως, μια σημαντική επιδίωξη για τη σημερινή αρχαιολογική έρευνα στο πεδίο των βυζαντινών και μεσαιωνικών σπουδών συνιστά η αντιμετώπιση των ανεπαρκειών που προκύπτουν από την έλλειψη ικανοποιητικά χρονολογημένων συνόλων μη εφυαλωμένης κεραμικής⁴. Αν και η χρονολόγηση δεν συνιστά τον αποκλειστικό σκοπό της μελέτης της κεραμικής, εδώ θεωρείται θεμελιώδης για τη διατύπωση κάθε είδους ιστορικής, κοινωνικής ή οικονομικής ερμηνείας. Κατ' αρχάς, η μη εφυαλωμένη κεραμική είναι δυνατό να δώσει συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της λεπτής εφυαλωμένης κεραμικής που έχει βρεθεί σε στρωματογραφημένα σύνολα. Επιπλέον, στα σύνολα που στερούνται σημαντικής ποσότητας διαγνωστικής λεπτής, διακοσμημένης κεραμικής, τα μη εφυαλωμένα χρηστικά αγγεία, κυρίως τα μαγειρικά, μπορούν να δώσουν στοιχεία για τη χρονολόγηση των στρωματογραφικών ομάδων. Αυτή η δυνατότητα έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση της επιφανειακής έρευνας, όπου εντοπίζονται πολύ μικρές ποσότητες εφυαλωμένης κεραμικής, η οποία δεν διατηρείται ικανοποιητικά ώστε να παράσχει ακριβή χρονολόγηση.

Τα κεραμικά τεκμήρια: μια διαχρονική θεώρηση

Το πρώτο θέμα προς συζήτηση στο παρόν άρθρο είναι ο μετασχηματισμός των κεραμικών συνόλων μέσα στο πλαίσιο των μεταβαλλόμενων οικονομικών δυναμικών που σχετίζονται με την παραγωγή και την κατανάλωση κατά το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας⁵. Οι ανασκαφές του Charles Williams ανατολικά του Θεάτρου και οι πρόσφατες ανασκαφές του Sanders στον αγρό της Παναγίας (εικ. 1, αρ. 1) και στο οικόπεδο Νέζη (εικ. 1, αρ. 2), δηλαδή νότια και νοτιοανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, έριξαν νέο φως στην υστερορωμαϊκή και βυζαντινή Κόρινθο⁶. Οι ανασκαφές αυτές κατέδειξαν ότι η πόλη της Κορίνθου ήταν ακόμα οικονομικά δραστήρια έως και τον 7ο αιώνα⁷. Ωστόσο, στην κορινθιακή αγορά, που άλλοτε κυριαρχούνταν από εισηγμένα από πολλές περιοχές προϊόντα, παρατηρείται κατά τη διάρκεια του 6ου και 7ου αιώνα μια σημαντική μείωση στις εισαγωγές μαγειρικών και άβαφων σκευών, εξαιρουμένων των υστερορωμαϊκών αμφορέων τύπου 2 (Late Roman Amphora 2) και των ερυθροβαφών επιτραπέζιων αγγείων Βορείου Αφρικής (African Red Slip) και τύπου Late Roman C, των οποίων οι εισαγωγές συνεχίζονται. Αντίθετα, όπως αναλύθηκε από τον Marc Hammond, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση της τοπικής παραγωγής κεραμικής, που επικεντρώθηκε σε πολύ τυποποιημένα αγγεία, κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, ενδεικτική της υγιούς και στιβαρής οικονομίας της πόλης⁸. Μόνο προς το τέλος του 7ου αιώνα τα αρχαιολογικά δεδομένα τεκμηριώνουν μια δραστική μείωση στη διαπεριφερειακή κυκλοφορία της κεραμικής στην Κόρινθο, με τη εξαφάνιση σχεδόν των βορειοαφρικανικών ερυθροβαφών επιτραπέζιων αγγείων και των εισαγόμενων υστερορωμαϊκών αμφορέων.

Κατά τη διάρκεια του 8ου και 9ου αιώνα παρατηρείται μια μείωση στην κλίμακα της τοπικής κεραμικής παραγωγής, καθώς και μια απλούστευση στους τύπους των παραγόμενων αγγείων. Η παραγωγή αφορά μια μικρή γκάμα χρηστικών αγγείων, όπως μαγειρικά σκεύη, αμφορείς και πρόχους (pitchers), που ακόμα αποτελούν προϊόντα επαγγελματικών εργαστηρίων (εικ. 2). Οι κεραμείς των εργαστηρίων αυτών χρησιμοποιούσαν ακόμα τον ποδοκίνητο τροχό αλλά και μείγματα πηλού ευρέως διαδεδομένα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα για τα μαγειρικά σκεύη, ενώ έδιναν στα αγγεία τους σχήματα παρόμοια με αυτά που παράγονταν κατά τον 7ο αιώνα⁹. Την ίδια περίοδο, παρά τη μαρτυρούμενη σχεδόν παντελή έλλειψη νομισμάτων και την ύφεση του διαπεριφερειακού εμπορίου, συνεχίζονται οι συναλλαγές με μακρινές περιοχές, τουλάχιστον για ένα

³ Η βιβλιογραφία σχετικά με τις μαγειρικές συνήθειες στο Βυζάντιο είναι πολύ εκτενής· αναφορικά με τα χρηστικά αγγεία: Arthur 1999. Arthur 2007a. Arthur 2007β. Arthur 2012. Arthur – Auriemma 1996. Anagnostakis 2013. Déroche – Spieser 1989. François 2010. Joyner 2007. Papanikola-Bakirtzis 2005. Vionis 2001. Vionis 2013. Vroom 2011. Vroom 2012. Vroom 2015. Vroom κ.ά. 2017. Yangaki 2016.

⁴ Η Valente (2018) παρουσιάζει μια αναθεωρημένη χρονοτυπολογία και ακολουθία, η οποία μπορεί στο μέλλον να βελτιωθεί περαιτέρω και να τροποποιηθεί, καθώς η έρευνα εξελίσσεται.

⁵ Στην παρούσα μελέτη, η πρώιμη βυζαντινή περίοδος αναφέρεται στον όψιμο 7ο αιώνα έως τον 9ο αιώνα (έως το 802 μ.Χ.). Συγκεκριμένα για την Κόρινθο, οι μελετητές τοποθετούν τη μέση βυζαντινή περίοδο από το 802 έως το 1058 μ.Χ. και την ύστερη βυζαντινή περίοδο από το 1059 έως το 1210 μ.Χ. Προκειμένου, ωστόσο, να αποφευχθεί η σύγχυση με άλλες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο παρόν άρθρο η μέση βυζαντινή περίοδος τοποθετείται από το 802 έως το 1210 μ.Χ.

⁶ Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών και οικονομικών δομών σχετίζεται, στην περίπτωση της Κορίνθου, όπως και πολλών άλλων πόλεων της Μεσογείου, με μια σημαντική τοπογραφική αλλαγή στον αστικό ιστό, που σημειώνεται στα τέλη της Ύστερης Αρχαιότητας και αφορά την αγορά. Η περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς (Forum), κάποτε ο πυρήνας της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας της πόλης, αποτελούσε απλά ένα προάστιο της πόλης (Sanders 2002).

⁷ Sanders 1999. Slane – Sanders 2005. Hammond 2018.

⁸ Hammond 2015, 445-453.

⁹ Οι πετρογραφικές μελέτες χαρακτηρίζουν αυτόν τον ευρέως χρησιμοποιούμενο πηλό ως έχοντα πυριτολιθικά εγκλείσματα «Chert Group Fabric» (Joyner 1997. Joyner 2007. Graybehl 2010. Graybehl 2014. White 2009).

μέρος του πληθυσμού της Κορίνθου¹⁰. Έτσι, η πλειονότητα των μαγειρικών αγγείων και συγκεκριμένοι τύποι των συμβατικά ονομαζόμενων «σφαιρικών αμφορέων» που βρέθηκαν σε σύνολα του 8ου και 9ου αιώνα είναι προϊόντα εισαγωγής¹¹. Επιπλέον, τα επιτραπέζια σύνολα εμπλουτίστηκαν με εισηγμένα σαλτσάρια (chafing dishes), τα οποία άρχισαν να μιμούνται οι εντόπιοι κεραμείς από τον 9ο αιώνα. Επίσης, για μια σύντομη περίοδο, στο τέλος του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα, κυκλοφόρησαν στην Κόρινθο και τα κωνσταντινοπολίτικα λευκά επιτραπέζια σκεύη, αν και σε περιορισμένη ποσότητα¹². Η σχεδόν παντελής έλλειψη νομισμάτων¹³ καθιστά αδύνατη την αξιολόγηση της φύσης των οικονομικών συναλλαγών στο πλαίσιο των οποίων αυτά τα αγγεία ανταλλάσσονταν. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι η παρουσία των συγκεκριμένων εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων, μαγειρικών σκευών και αμφορέων τεκμηριώνεται κυρίως σε σημαντικές, από πολιτική και στρατηγική άποψη, περιοχές στο Αιγαίο, στον ελλαδικό χώρο (Σπάρτη, Άργος), ακόμα και στην ιταλική χερσόνησο¹⁴. Κατά συνέπεια, μπορεί να υποθεθεί ότι η κατανομή αυτών των αγγείων ήταν επιλεκτική και συνδεόταν με τη βυζαντινή αρχή. Παρόλα αυτά, τα μοτίβα κατανομής δεν μπορούν να γενικευθούν για όλες τις επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επομένως, δεν είναι δυνατό, προς το παρόν, να διατυπώσουμε μια πιο λεπτομερή υπόθεση σχετικά με τη φύση και την πραγματική κλίμακα αυτού του δικτύου διανομής.

Από τον 10ο έως τον 11ο αιώνα, σε ό,τι αφορά την κεραμική παραγωγή, η ποικιλία των τύπων και η αισθητική των κεραμικών δεν αλλάζουν δραστικά. Αναφορικά με την τοπική παραγωγή της μη εφυαλωμένης κεραμικής, είναι εμφανής η μεγαλύτερη ποικιλία στους τύπους των χρηστικών αγγείων, η αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης, αλλά και μια τάση για μεγαλύτερη τυποποίηση σε σχέση με την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν η τοπική παραγωγή φαίνεται να μπορεί να ικανοποιεί την τοπική ζήτηση, τα εισαγόμενα μαγειρικά σκεύη με μαρμαρυγία μειώνονται και μέχρι το α' μισό του 10ου αιώνα σχεδόν εκλείπουν. Ωστόσο, η τοπική παραγωγή εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων εξακολουθεί να περιορίζεται σε εφυαλωμένα σαλτσάρια και κούπες με καστανό πηλό, ενώ εμφανίζονται και ελάχιστες απόπειρες μίμησης των κωνσταντινοπολίτικων εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων¹⁵.

Η παρουσία εισηγμένων αγγείων στα αρχαιολογικά στρώματα που αναλύονται στην παρούσα μελέτη είναι πολύ περιορισμένη, τόσο από άποψη ποσότητας όσο και προέλευσης. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα η εφυαλωμένη επιτραπέζια κεραμική εισαγόταν σχεδόν αποκλειστικά από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης. Τα εισηγμένα λευκά κεραμικά δεν ήταν ευρέως διαδεδομένα στον τοπικό πληθυσμό, παρά το γεγονός ότι η παρουσία τους αυξάνεται σταδιακά από τα μέσα του 10ου αιώνα. Ενδεχομένως η περιορισμένη αυτή διάδοση να οφείλεται στη σχέση των αγγείων αυτών με συγκεκριμένες περιστάσεις και διατροφικές συνήθειες, που πιθανόν συνδεόταν με τις υψηλότερες κοινωνικές τάξεις. Εάν η αύξηση αυτή των αγγείων από τα μέσα του 10ου αιώνα και κατά τον 11ο αιώνα συναρτηθεί με την αύξηση που παρατηρείται στην παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων, καθώς και με την εν γένει αυξητική τάση της κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων περ. από το 970 έως τον 12ο αιώνα, ενδεχομένως να μπορεί να τεκμηριωθεί μια αργή διαδικασία οικονομικής ανάκαμψης¹⁶.

Σε ό,τι αφορά την τοπική παραγωγή αυτής της περιόδου, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες πρώτες παρατηρήσεις και υποθέσεις σχετικά με τη χονδροειδή και την πυράντοχη κεραμική, και ειδικότερα τις χύτρες, που την εποχή αυτή παράγονταν σε μια ποικιλία σχημάτων, με μικρή χρονολογική απόσταση το ένα από το άλλο. Οι υποθέσεις αυτές πρέπει, βέβαια, να ελεγχθούν μέσω της πετρογραφικής ανάλυσης, καθώς οι ταυτίσεις των πηλών στην παρούσα μελέτη βασίζονται αποκλειστικά στην μακροσκοπική ανάλυση¹⁷. Παρατηρούμε,

¹⁰ Για τα νομίσματα από τις ανασκαφές της Κορίνθου, βλ. Edwards κ.ά. 1933. Penna 1996, 2002. Sanders 2003a.

¹¹ Ο πηλός των εισηγμένων αυτών μαγειρικών σκευών χαρακτηρίζεται από χρυσίζοντα, λαμπερά εγκλείσματα. Παρόμοια αγγεία έχουν εντοπιστεί στο βυζαντινό Εμπορίο στη Χίο (Balance κ.ά. 1989, 114, αρ. 284). Επιπλέον, το συγκεκριμένο σχήμα απαντά στην Κωνσταντινούπολη (Hayes 1992, 55-57), καθώς και στο ναυάγιο του Bozburun (Hocker κ.ά. 1998, 14-15, εικ. 6). Όλα τα δεδομένα οδηγούν σε μια χρονολόγηση στον 8ο-9ο αιώνα. Επιπλέον, ο τύπος αυτού του μαγειρικού σκεύους έχει εντοπιστεί στις ανασκαφές της Crypta Balbi στη Ρώμη (Sagui κ.ά. 1997, 46-47, αρ. 19). Η Vroom (2016) κάνει μια πρώτη επισκόπηση της κατανομής αυτών των μαγειρικών σκευών στην περιοχή της Μεσογείου.

¹² Sanders 2003a, 40. Sanders 2003β, 390.

¹³ Η εικόνα αλλάζει σταδιακά, με ανοδική τάση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά τη διάρκεια του 9ου αι., ιδίως μετά το 867, βλ. Penna 2002, 271-275.

¹⁴ Η βιβλιογραφία σχετικά με τον σφαιρικό αμφορέα και την πρώιμη βυζαντινή χονδροειδή κεραμική είναι εκτενέστατη. Ενδεικτικά, για τον αμφορέα τύπου «Otranto», βλ. Arthur κ.ά. 2017· για τη Χίο, βλ. Balance κ.ά. 1989· για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Hayes 1992· για το Αιγαίο, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, Poulou-Paradimitriou – Nodarou 2014, Vroom 2011, Vroom 2012, Vroom 2016.

¹⁵ Sanders 1995.

¹⁶ Σχετικά με την αύξηση της κυκλοφορίας των νομισμάτων και την απόπειρα ερμηνείας του φαινομένου στο πλαίσιο μιας προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη: Morrisson 1976. Oikonomides 2002, 1020. Penna 1996, 265-288. Penna 2002.

¹⁷ Η παρατήρηση της σύστασης των πηλών έγινε με τη χρήση USB Ψηφιακού Μικροσκοπίου και μεγέθυνση 20-400x. Με το ως άνω μικροσκόπιο φωτογραφήθηκαν επίσης τα θραύσματα που υποβλήθηκαν σε πετρογραφική ανάλυση και δημοσιεύθηκαν από την Joyner

λοιπόν, έως τον ύστερο 11ο αιώνα, μια μεγάλη ποικιλία σε τύπους και υποτύπους των διαφόρων σχημάτων, ακόμα και διαφοροποιήσεις σε δείγματα του ίδιου τύπου. Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερος εμφανής, για παράδειγμα, στις χύτρες με ταινιωτό χείλος (collar-rim stews) και σε χρηστικά αγγεία, όπως τις λαγύνους. Ωστόσο, η ποικιλία των τύπων και υποτύπων δεν φαίνεται να αντιστοιχεί σε μια ανάλογη ποικιλία στους πηλούς που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους. Επομένως, ο υψηλός βαθμός διαφοροποίησης των σχημάτων μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα μιας λιγότερο τυποποιημένης και εξειδικευμένης παραγωγής. Εξαιρεση σε αυτή την τάση αποτελεί ο τύπος του αμφορέα που συμβατικά ονομάζεται «τύπος Οτράντο» και του οποίου η παραγωγή ξεκινά κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα και συνεχίζει έως τον όψιμο 11ο. Αυτός ο τύπος αμφορέα, που πιθανόν παραγόταν στην Κόρινθο, παρουσιάζει μεγάλη τυποποίηση ως προς τον πηλό και το σχήμα, με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις μέσα στους αιώνες¹⁸.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα τεκμηριώνουν μια σημαντική αλλαγή στα κεραμικά σύνολα των αρχών του 12ου αιώνα. Η εντόπια χρηστική κεραμική εμπλουτίζεται με νέους τύπους και σχήματα, η παραγόμενη ποσότητα αυξάνεται, ενώ αυξάνεται και ο βαθμός τυποποίησης. Στα τέλη του 11ου και κατά το α' τέταρτο του 12ου αι., όταν στην Κόρινθο εισαγόταν κωνσταντινοπολίτικη πολύχρωμη λευκή κεραμική (Polychrome White Ware), ξεκίνησε πειραματικά η παραγωγή εφυσωμένης κεραμικής, που μιμούνταν τις κωνσταντινοπολίτικες εισαγωγές, στην ίδια την Κόρινθο. Στο β' τέταρτο του 12ου αι. η λευκή κεραμική σταμάτησε να εισάγεται και αντικαταστάθηκε από τα επιτραπέζια σκεύη της αυξανόμενης τοπικής παραγωγής. Στην παραγωγή αυτών των νέων τύπων επιτραπέζιας κεραμικής χρησιμοποιήθηκε ένας πηλός με νέα σύσταση, γεγονός που υποδεικνύει μια σημαντική αναδιοργάνωση και βελτίωση της κεραμικής παραγωγής στην Κόρινθο¹⁹. Πράγματι, τα στοιχεία από τα έως τώρα εντοπισμένα εργαστήρια με κλιβάνους και τα αποτυχημένα κεραμικά αγγεία που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές υποδεικνύουν ότι τον 12ο αιώνα η κορινθιακή κεραμική παραγωγή γνώρισε μεγάλη εξειδίκευση. Υπήρχαν διακριτά εργαστήρια για την παραγωγή της εφυσωμένης και της μη εφυσωμένης κεραμικής αντίστοιχα, τα οποία επινόησαν μια ποικιλία νέων σχημάτων, που απαντούν σε όλο το φάσμα των επιτραπέζιων κεραμικών, εφυσωμένων και μη. Ο Sanders παρατηρεί ότι τα σαλτσάρια (chafing dishes) και τα κοινόχρηστα επιτραπέζια σκεύη αντικαταστάθηκαν από ατομικά πινάκια και κούπες, των οποίων η χρήση αυξήθηκε σταδιακά κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα, πιθανότατα λόγω της διάδοσης νέων διατροφικών συνηθειών²⁰. Αναπτύχθηκαν επίσης διάφορες διακοσμητικές τεχνοτροπίες, χαρακτηριστικές της τοπικής παραγωγής, όπως η γραπτή με επίχρυσμα (Slip Painted Light on Dark I, Slip Painted Light on Dark Dotted Style, Dark on Light Slip Painted Ware), η κηλιδωτή (Spatter Painted Ware), η γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα (Green and Brown Painted I και II), η λεπτεγχάρκτη (Sgraffito Style II) και η ιλαροπληγής ή κοκκιωτή (Sgraffito Measles)²¹. Όπως τεκμαίρεται από τις πετρογραφικές μελέτες, παράλληλα με την τοπική παραγωγή εφυσωμένης κεραμικής, στην Κόρινθο εισάγονταν εφυσωμένη κεραμική διακοσμημένη με τα ίδια μοτίβα και τεχνικές που χρησιμοποιούνταν και στην τοπική παραγωγή, όπως κηλιδωτή (Spatter Painted), γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα (Green και Brown Painted I, II και III), γραπτή με επίχρυσμα (Light on Dark Slip Painted I και II), διάστικτη (Dotted Ware), γραπτή εγχάρκτη (Painted Sgraffito) και λεπτεγχάρκτη ελεύθερης διάταξης (Sgraffito Freestyle) κεραμική²². Η μη εφυσωμένη κεραμική διανθίζεται από μια ευρεία ποικιλία σχημάτων για κάθε μορφής τροφή, στερεή ή υγρή, όπως κύπελλα, κανάτες, κούπες, λεκάνες, λαγύνους και πίθους.

Αναφορικά με τους τύπους και τους υποτύπους των διαφόρων σχημάτων της μη εφυσωμένης κεραμικής, η ποικιλία που επικρατούσε τους προηγούμενους αιώνες φαίνεται να υποχωρεί στις αρχές του 12ου αιώνα. Παράλληλα, οι τύποι του 12ου και 13ου αιώνα υποδεικνύουν ένα υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης. Οι χύτρες, για παράδειγμα, εξακολουθούν να έχουν στρογγυλεμένη βάση, σφαιρικό σώμα και κοντό, κάθετο, χείλος, το οποίο, όμως, τον 12ο αιώνα αποκτά τριγωνική διατομή. Όλες οι χύτρες του 12ου και 13ου έχουν χείλος τριγωνικής διατομής (triangular rim stews), στοιχείο που αποτελεί δείκτη υψηλής τυποποίησης, σε αντίθεση με την ποικιλομορφία των τύπων και των υποτύπων της προηγούμενης περιόδου. Βέβαια, αυτή η αλλαγή δεν επήλθε

(2007), προκειμένου να δημιουργηθεί μια συγκριτική συλλογή αναφοράς με φωτογραφίες πηλών, η πετρογραφική σύσταση των οποίων έχει ήδη μελετηθεί. Ο πηλός κάθε καταλογημένου θραύσματος συγκρίθηκε με τη συλλογή και ο πηλός ταυτίστηκε μακροσκοπικά. Αυτή η μέθοδος εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τον Sanders για τη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής που εντοπίστηκε στην Κόρινθο και υιοθετήθηκε από τη γράφουσα για τη μελέτη της μη εφυσωμένης βυζαντινής κεραμικής (Valente 2018a).

¹⁸ Valente 2018β.

¹⁹ Sanders 2003a. White 2009.

²⁰ Sanders 2002, 651.

²¹ Για την αποφυγή σύγχυσης, επιλέχθηκε η αγγλική ορολογία, σύμφωνα με την τυπολογία του Morgan (1942), η οποία απαντά στη διεθνή βιβλιογραφία, είναι ευρέως αποδεκτή εκτός Κορίνθου και κατανοητή σε μια ευρύτερη ομάδα μελετητών. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση, που βασίζεται στις διακοσμητικές τεχνοτροπίες, χρήζει επαναπροσδιορισμού και επικαιροποίησης, καθώς δεν περιλαμβάνει τα κριτήρια του πηλού και του σχήματος.

²² Βλ. υποσημ. 19. Τις εισαγωγές αυτές ταξινόμησε με πετρογραφικούς όρους και ονόμασε «phyllite group» η Harriet White (White 2009, 110 κ.ε.). Η ομάδα αυτή μπορεί να συνδεθεί με την παραγωγή που ταύτισαν η Yona Waksman και οι συνεργάτες της στη Θήβα και τη Χαλκίδα ως «μεσοβυζαντινή κύρια παραγωγή (Middle Byzantine production)» (Waksman κ.ά. 2014).

ξαφνικά αλλά πραγματοποιήθηκε σε ένα διάστημα μερικών δεκαετιών, από το τέλος του 11ου έως τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα. Οι χύτρες με χείλος τριγωνικής διατομής που ανήκουν στον Τύπο 1 και χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο περιλαμβάνουν περισσότερους υποτύπους συγκριτικά με τους Τύπους 2 και 3, που χρονολογούνται περίπου από τα μέσα του 12ου έως τον 13ο αιώνα (εικ. 3B-E). Επιπλέον, ενώ οι διαστάσεις των χυτρών με χείλος τριγωνικής διατομής Τύπου 1 παραμένουν σταθερές, η ίδια η παραγωγή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Διαφοροποιήσεις εντοπίζονται, για παράδειγμα, στο τρόπο διαμόρφωσης του χείλους, το οποίο αποτελεί το κριτήριο για την κατάταξη των χυτρών σε υποτύπους. Αντίθετα, οι υποτύποι των χυτρών με χείλος τριγωνικής διατομής Τύπου 2 σχετίζονται αφενός με την παρουσία διακοσμητικών θεμάτων, όπως της κάθετης πλαστικής νεύρωσης, αφετέρου με τις μικρότερες διαστάσεις (εικ. 3Δ, ΣΤ). Επιπλέον, η πετρογραφική ανάλυση χυτρών με χείλος τριγωνικής διατομής των Τύπων 2 και 3 από τα ίδια αρχαιολογικά στρώματα –και άρα του ίδιου χρονολογικού ορίζοντα– κατέδειξε τη διαφορετική σύσταση των πηλών που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή τους²³. Ενδεχομένως, οι διαφοροποιήσεις στον πηλό των χυτρών Τύπου 2 και 3 υποδεικνύουν την παράλληλη παραγωγή του ίδιου, ιδιαίτερα δημοφιλούς, τύπου αγγείου από πολλά διαφορετικά εργαστήρια. Ομοίως, οι λάγνοι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στο σχήμα έως τα τέλη του 11ου αιώνα, εμφανίζονται περισσότερο τυποποιημένοι αλλά με μεγαλύτερη ποικιλία στους πηλούς τον 12ο αιώνα, ενώ από τα μέσα του 12ου αιώνα και εξής υιοθετούν την αμαυρόχρωμη γραπτή διακόσμηση (matt-painted decoration) (εικ. 4).

Η κορινθιακή κεραμική παραγωγή δεν φαίνεται να επηρεάστηκε αρνητικά από την κατάληψη της πόλης και την εγκατάσταση των Φράγκων, υπό τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, το 1210. Η κεραμική παραγωγή συνεχίστηκε και αυξήθηκε κατά τον 13ο αιώνα, με κάποιες αλλαγές στις τεχνολογίες διακόσμησης της εφυαλωμένης και της αμαυρόχρωμης γραπτής κεραμικής και με αδιάλειπτη συνέχεια στα σχήματα της μη εφυαλωμένης χρηστικής κεραμικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι χύτρες με χείλος τριγωνικής διατομής, που εξακολούθησαν να παράγονται έως τον όψιμο 13ο αιώνα.

Συμπεράσματα

Προκειμένου να ανασυσταθεί η οικονομική ιστορία μιας περιοχής μέσω της αρχαιολογικής μαρτυρίας πρέπει η οικονομική διάσταση της κεραμικής να συγκριθεί με τεκμήρια από άλλα αστικά κέντρα, ήσσονος σημασίας πολιτισματα και αγροτικές περιοχές. Η δυναμική της κατανάλωσης, καθώς και οι αλλαγές στις τάσεις που συνδέονται με την προσφορά και τη ζήτηση, μπορούν να αξιολογηθούν μέσω της εξέτασης όλων των υλικών τεκμηρίων, που ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα και ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό περιβάλλον. Όπως προαναφέρθηκε, οι δημοσιεύσεις κεραμικής της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου είναι περιορισμένες και αποσπασματικές. Εντούτοις, είναι δυνατή η διατύπωση κάποιων υποθέσεων. Στις πόλεις του Άργους και της Σπάρτης, για παράδειγμα, παρατηρείται, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, μια διακριτή αύξηση στην παραγωγή και τη ζήτηση κεραμικής. Για τις πόλεις αυτές τα δεδομένα για τον 10ο και 11ο αιώνα είναι πενιχρά. Όμως, η ανάπτυξη της οικονομικής διάστασης της κεραμικής, όπως τεκμαίρεται στην Κόρινθο, τον 12ο αιώνα είναι εμφανής και σε αυτές τις μικρότερες πόλεις, αλλά με καθυστέρηση κάποιων δεκαετιών. Έτσι, η αύξηση σε επίπεδο παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου του αριθμού εργαστηρίων), κατανάλωσης και εμπορίου που σημειώνεται στην Κόρινθο από το β' τέταρτο του 12ου αιώνα και εξής παρατηρείται στη Σπάρτη και το Άργος κατά το γ' τέταρτο του 12ου αιώνα²⁴. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση κοινωνικής και πολιτικής «ελίτ», η λειτουργία περισσότερο αποδοτικών δικτύων εμπορίου και συναλλαγών και η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, που παρατηρούνται στην Κόρινθο, πιθανόν να εξηγούν την παραπάνω χρονική απόκλιση. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη ίσως είχαν διαδραματίσει οι εγχρήματες συναλλαγές, οι οποίες θα είχαν ωφεληθεί κατά διαστήματα από την αύξηση της κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων. Στην κορινθιακή αγορά, για παράδειγμα, κατά το πρώτο μισό του 10ου αι. καθώς και από τα τέλη του 10ου αιώνα και εξής σημειώνεται άνοδος στις εγχρήματες συναλλαγές, όπως προκύπτει από τα νομισματικά τεκμήρια²⁵.

Το υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης που ακολούθησε την αναδιοργάνωση των κορινθιακών εργαστηρίων κατά τον 12ο αιώνα φαίνεται να είχε ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας. Η κεραμική, τόσο η εφυαλωμένη όσο και η μη εφυαλωμένη, παράγεται αδιαλείπτως σε μεγάλες ποσότητες και χρησιμοποιείται ευρύτατα. Η τάση αυτή γίνεται αισθητή ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα, συγκριτικά με τον

²³ Joyner 2007.

²⁴ Για το Άργος, βλ. Vassiliou 2013. Βασιλείου 2014. Οικονομου-Laniado 1997. Για τη Σπάρτη, βλ. Sanders 1993. Vassi 1993. Bakourou κ.ά. 2003.

²⁵ Βλ. Penna 1996, 226-227, 274-276. Η απαξίωση του (χρυσού) νομίσματος, που άρχισε να εντείνεται στα μέσα του 11ου αιώνα, εξακολούθησε έως το 1092 σε μια προσπάθεια, κατά μία ερμηνεία, να καταστούν διαχειρίσιμες οι δημόσιες δαπάνες.

προηγούμενο αιώνα, εντείνεται δε κατά το α' τέταρτο του 12ου αιώνα. Η παρουσία της εφυαλωμένης κεραμικής στα αρχαιολογικά σύνολα είναι της τάξης του 1% στις αρχές του 11ου αιώνα, αγγίζει το 2% στα μέσα του 11ου αιώνα, ενώ φτάνει το 3% στον πρώιμο 12ο αιώνα. Στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα το ποσοστό της εφυαλωμένης κεραμικής υπολογίζεται στο 8% επί του συνόλου, ενώ έως το τέλος του ίδιου αιώνα αγγίζει το 15%²⁶. Η διεύρυνση της τυπολογίας και της ποικιλίας των διακοσμητικών τεχνοτροπιών είναι επίσης ενδεικτική της αυξημένης ζήτησης, την οποία οι τεχνίτες έπρεπε να ικανοποιήσουν²⁷.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια, που υποδεικνύουν αύξηση στην παραγωγή και κατανάλωση εφυαλωμένης και μη εφυαλωμένης κεραμικής κατά τον 12ο αιώνα, συμπληρώνουν οι εικονογραφικές πηγές, οι οποίες τεκμηριώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις χρησιμοποιούσαν τα κεραμικά, καθώς και τα γυάλινα και ξύλινα σκεύη. Οι πηγές αυτές καταδεικνύουν ότι τα κεραμικά σκεύη δεν συνιστούσαν απλώς φτηνότερες εκδοχές των ακριβότερων μεταλλικών. Συνεπώς, η αύξηση της παραγωγής αποτελεί ίσως ένδειξη μιας ευρύτερης διάδοσης ορισμένων τύπων κεραμικής στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Στην περίπτωση, συγκεκριμένα, της λεπτής επιτραπέζιας κεραμικής, που προηγουμένως κυκλοφορούσε περιορισμένα, και του ατομικού επιτραπέζιου σκεύους, η ευρύτερη διάδοσή τους είναι πιθανώς ενδεικτική ενός ευνοϊκού οικονομικού κλίματος και ενός συνακόλουθου ραγδαίου μετασχηματισμού των καταναλωτικών ηθών²⁸. Παρά την επίθεση από τον στόλο του Ρογήρου Β' της Σικελίας το 1147, που έπληξε τη βιοτεχνική παραγωγή, η Κόρινθος παρέμεινε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο. Την εύρωστη οικονομία της πόλης επιβεβαιώνουν, άλλωστε, τόσο ο Άραβας γεωγράφος Al-Idrīsī το 1154 όσο και ο Νικήτας Χωνιάτης στα τέλη του 12ου αιώνα, που αναφέρουν την Κόρινθο ως μια πλούσια πόλη, ένα *εμπόριον*²⁹.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Al-Idrīsī [έκδ. Jaubert] 1840: Al-Idrīsī, *Géographie*, έκδ. P.-A. Jaubert, Recueil de voyages et de mémoires publiés par la Société de Géographie 6, Paris 1840.
- Anagnostakis 2013: I. Anagnostakis (επιμ.) *Flavours and Delights. Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, Αθήνα 2013.
- Arthur 1989: P. Arthur, Aspects of byzantine economy: An evaluation of amphora evidence from Italy, στο: Déroche – Spieser 1989, 79-93.
- Arthur 2007a: P. Arthur, Form, function and technology in pottery production from Late Antiquity to the early Middle Ages, στο: L. Lavan – E. Zanini – A. Sarantis (επιμ.), *Technology in Transition A.D. 300-650*, Late Antique Archaeology 4, Leiden 2007, 159-186.
- Arthur 2007β: P. Arthur, Pots and boundaries: On cultural and economic areas between Late Antiquity and the Early Middle Ages, στο: M. Bonifay – J.-C. Trégliā (επιμ.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford 2007, 15-27.
- Arthur 2012: P. Arthur, From Italy to the Aegean and back. Notes on the archaeology of Byzantine maritime trade, στο: Gelichi – Hodges 2012, 337-351.
- Arthur – Auriemma 1996: P. Arthur – R. Auriemma, A search for Italian wine. Middle Byzantine and later amphoras from Southern Puglia, Italy, *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly* 23.4 (1996), 14-17.
- Arthur κ.ά. 2017: P. Arthur – A. Buccolieri – M. Leo Imperiale, Experimental rehydroxylation and the dating of Early Medieval and Byzantine ceramics. A southern Italian case study, *Post-Classical Archaeologies* 7 (2017), 177-190.
- Athanassopoulos 2016: E. F. Athanassopoulos, *Landscape Archaeology and the Medieval Countryside*, Princeton 2016.
- Bakirtzis 2003: C. Bakirtzis (επιμ.), *VIIe Congrès International sur la céramique médiévale en Méditerranée, Thessaloniki 11-16 octobre 1999*, Athènes 2003,
- Bakourou κ.ά. 2003: A. Bakourou – E. Katsara – P. Kalamara, Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th centuries, στο: Bakirtzis 2003, 233-236.
- Balance κ.ά. 1989: M. Balance – J. Boardman – S. Corbett – S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*. Oxford 1989.
- Βασιλείου 2014: Α. Βασιλείου, Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους (10ος – α' τέτ. 13ου αι.), δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014.
- Déroche – Spieser 1989: V. Déroche – J. M Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVII, Athènes 1989.
- François 2010: V. François, Cuisine et pots de terre à Byzance, *BCH* 134 (2010), 317-382.

²⁶ Sanders 1999, 159, εκ. 2.

²⁷ Vionis 2009. Vroom 2015. Vroom κ.ά. 2017.

²⁸ Ένα ανάλογο φαινόμενο κατά τον ύστερο 13ο έως τον 14ο αιώνα παρατηρείται στο Λάτιο και την Τοσκάνη και αναλύεται από τον Molinari (2011).

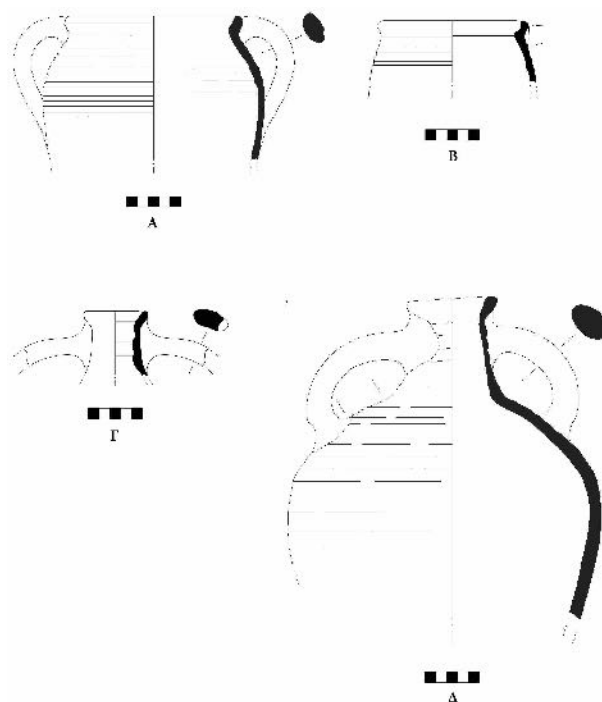
²⁹ Al-Idrīsī [έκδ. Jaubert] 1840, 122-126. Νικήτας Χωνιάτης [έκδ. van Diēten] 1975, 74-75.

- Gelichi – Hodges 2012: S. Gelichi – R. Hodges (επιμ.), *From One Sea to Another. Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages, Proceedings of the International Conference, Comacchio 27-29 March 2009*, Turnhout 2012.
- Graybehl 2010: H. Graybehl, *A Study of Cookwares and Amphorae from Panayia Field, Corinth, Using Petrographic Analysis*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, University of Sheffield, 2010.
- Graybehl 2014: H. Graybehl, *The Production and Distribution of Hellenistic Ceramics from the Northeast Peloponnese at the Panhellenic Sanctuary at Nemea. A Petrographic Study*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sheffield, 2014.
- Hammond 2015: M. D. Hammond, *Late Roman Ceramics from the Panayia Field, Corinth (late 4th to 7th c.). The Long Distance, Regional and Local Wares in their Economic, Social and Historical Contexts*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Missouri, 2015.
- Hammond 2018: M. D. Hammond, Late Roman (late 4th to 7th century) ceramics from the Panayia field in Corinth, Greece: The local and regional networks of a globalized city, *RCRFA* 45 (2018), 675-684.
- Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. 2, The Pottery*. Princeton 1992.
- Hocker κ.ά. 1998: F. M. Hocker – W. Sara – G. O. Yamini, The Byzantine shipwreck at Bozburun, Turkey: The 1997 field season, *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly* 25:2 (1998), 12-17.
- Jaubert 1840: P. A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, vol. II, Paris 1840.
- Joyner 1997: L. Joyner, Byzantine and Frankish cooking wares at Corinth, Greece: Changes in diet, style and raw material exploitation, στο: A. Sinclair – E. Slater – J. Gowlett (επιμ.), *Archaeological Sciences 1995, Proceedings of a Conference on the Application of Scientific Techniques to the Study of Archaeology, Liverpool July 1995*, Oxford 1997, 82-87.
- Joyner 2007: L. Joyner, Cooking pots as indicators of cultural change: A petrographic study of Byzantine and Frankish cooking wares from Corinth, *Hesperia* 76:1 (2007), 183-227.
- Laiou 2002: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, Washington, DC 2002.
- Mackay 1967: T. S. Mackay, More Byzantine and Frankish pottery from Corinth, *Hesperia* 36 (1967), 249-320.
- Molinari 2011: A. Molinari, Fonti materiali, archeologia e storia economica del medioevo: verso quali modelli interpretativi?, στο: F. Ammannat (επιμ.), *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive, secc. XIII-XVIII (Where is Economic History Going? Methods and Prospects from the 13th to the 18th Centuries)*, Firenze 2011, 307-324.
- Morrisson 1976: C. Morisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *Travaux et Memoires* 6 (1976), 3-47.
- Morgan 1942: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge, Mass. 1942.
- Μπακιρτζής 1989: X. N. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσονκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 1989.
- Oikonomides 2002: N. Oikonomides, The role of the Byzantine state in the economy, στο: Laiou 2002, 973-1058.
- Νικήτας Χωιάτης [έκδ. van Dieten] 1975: Νικήτας Χωιάτης, *Historia (Χρονική διήγησης)*, έκδ. J. van Dieten, Corpus fontium historiae Byzantinae 11.1, Series Berlinensis, Berlin 1975.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, (επιμ.), *Food and Cooking in Byzantium. Proceedings of the Symposium "On Food in Byzantium"*, Thessaloniki 4 November 2001, Αθήνα 2005.
- Penna 1996: V. Penna, Life in Byzantine Peloponnese: The numismatic evidence (8th-12th century), στο: A. Π. Τζαμαλής (επιμ.), *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα 1996, 195-288.
- Penna 1997: V. Penna, Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες, στο: Σ. Ν. Τρωιάνος (επιμ.), *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 273-294.
- Penna 2002: V. Penna, Numismatic circulation in Corinth from 976 to 1204, στο: Laiou 2002, 655-658.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2001: Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και την Πελοπόννησο (7ος-9ος α.): μια πρώτη προσέγγιση, στο: E. Kountoura-Galaki (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου, EIE/IBE*, Αθήνα, Μάιος 1999, Αθήνα 2001, 231-266.
- Poulou-Papadimitriou – Nodarou 2014: N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou, Transport vessels and maritime routes in the Aegean (5th-9th c. AD). Preliminary results of the EU funded "Pythagoras II" Project: the Cretan case study, στο: N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR International Series 2616 (II), Oxford 2014, 873-883.
- Saguì κ.ά. 1997: L. Saguì – M. Ricci – D. Romei, Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo, στο: G. Démians D'Archimbaud (επιμ.), *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix en Provence 13-18 novembre 1995*, Aix-en-Provence 1997, 35-48.
- Sanders 1993: G. D. R. Sanders. Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91, Preliminary Report, Part Ic. Medieval Pottery, *ABSA* 88 (1993), 252-286.
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman bath at Corinth: Excavations in the Panayia field, 1995-1996, *Hesperia* 68:4 (1999), 441-480.
- Sanders 2002: G. D. R. Sanders, Corinth, στο: Laiou 2002, 647-654.
- Sanders 2003α: G. D. R. Sanders, An overview of the new chronology for 9th to 13th century pottery at Corinth, στο: Bakirtzis 2003, 35-44.
- Sanders 2003β: G. D. R. Sanders, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 385-399.
- Slane – Sanders 2005: K. W. Slane - G. D. R. Sanders, Corinth: Late Roman horizons, *Hesperia* 74 (2005), 243-297.

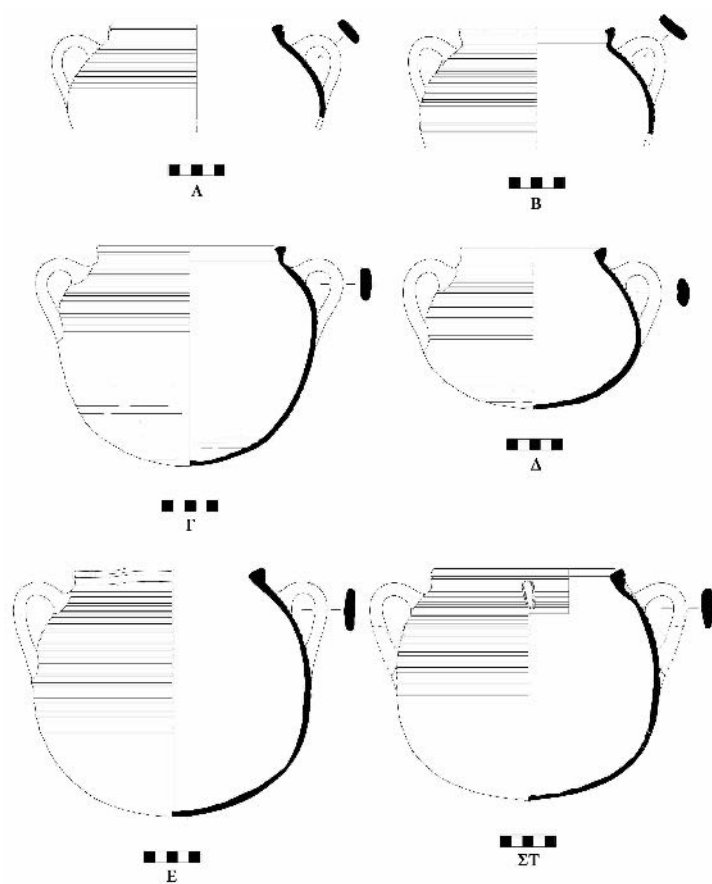
- Valente 2018α: R. Valente, *Utilitarian Ceramics in the Byzantine Peloponnese (8th-13th century): The Economics of the Ceramics and Ceramic Production in the Context of Economic Cycles*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Edinburgh, 2018.
- Valente 2018β: R. Valente, Amphorae in Early and Middle Byzantine Corinth: Continuity and changes, *ASAA* 96 (2001), 511-524.
- van Dielen 1975: J. L. van Dielen, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975.
- Vassi 1993: O. Vassi, An unglazed ware pottery workshop in twelfth-century Lakonia, *Hesperia* 88 (1993), 287-293.
- Vassiliou 2013: A. Vassiliou, Argos from the ninth to the fifteenth centuries, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 216-223.
- Vionis 2001: A. K. Vionis, Post-Roman pottery unearthed: Medieval ceramics and pottery research in Greece, *Medieval Ceramics* 25 (2001), 84-98.
- Vionis 2009: A. K. Vionis, Ceramic continuity and daily life in medieval Sagalassos, SW Anatolia (ca. 650-1250 AD), στο: T. Vorderstrasse – J. Roodenberg (επιμ.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, Leiden 2009, 191-213.
- Vionis 2013: A. K. Vionis, Considering a rural and household archaeology of the Byzantine Aegean: The ceramic spectrum, στο: J. Bintliff – M. Carosco (επιμ.), *Pottery and Social Dynamics in the Mediterranean and Beyond in Medieval and Post-Medieval Times*, Oxford 2013, 25-40.
- Vroom 2003: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003.
- Vroom 2012: J. Vroom, From one coast to another: Early medieval ceramics in the southern Adriatic region, στο: Gelichi – Hodges 2012, 353-391.
- Vroom 2015: J. Vroom, The archaeology of consumption in the eastern Mediterranean: A ceramic perspective, στο: M. J. Gonçalves – S. Gómez-Martínez (επιμ.), *Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo, Silves 22 a 27 outubro 2012*, Silves 2015 359-367.
- Vroom 2016: J. Vroom, Byzantine sea trade in ceramics: Some case studies in the Eastern Mediterranean (ca. seventh-fourteenth centuries), στο: P. Magdalino – N. Necipoğlu (επιμ.), *Trade in Byzantium. Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Istanbul 2016, 157-177.
- Vroom κ.ά. 2017: J. Vroom – Y. Waksman – R. van Oosten, *Medieval Master Chef. Archaeological and Historical Perspectives on Eastern Cuisine and Western Foodways*, Turnhout 2017.
- Yangaki 2016: A. G. Yangaki, The current state of the research and future perspectives for the methodology and interpretation of Byzantine pottery of the 11th and 12th centuries AD, *JGA* 1 (2016), 313-330.
- Waksman κ.ά. 2014: S. Y. Waksman – N. D. Kontogiannis – S. S. Skartsis – G. Vaxevanis, The main “Middle Byzantine production” and pottery manufacture in Thebes and Chalkida, *ABSA* 109 (2014), 379-422.
- White 2009: H. White, *An Investigation of Production Technologies of Byzantine Glazed Pottery from Corinth, Greece in the eleventh to thirteenth centuries*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sheffield, 2009.

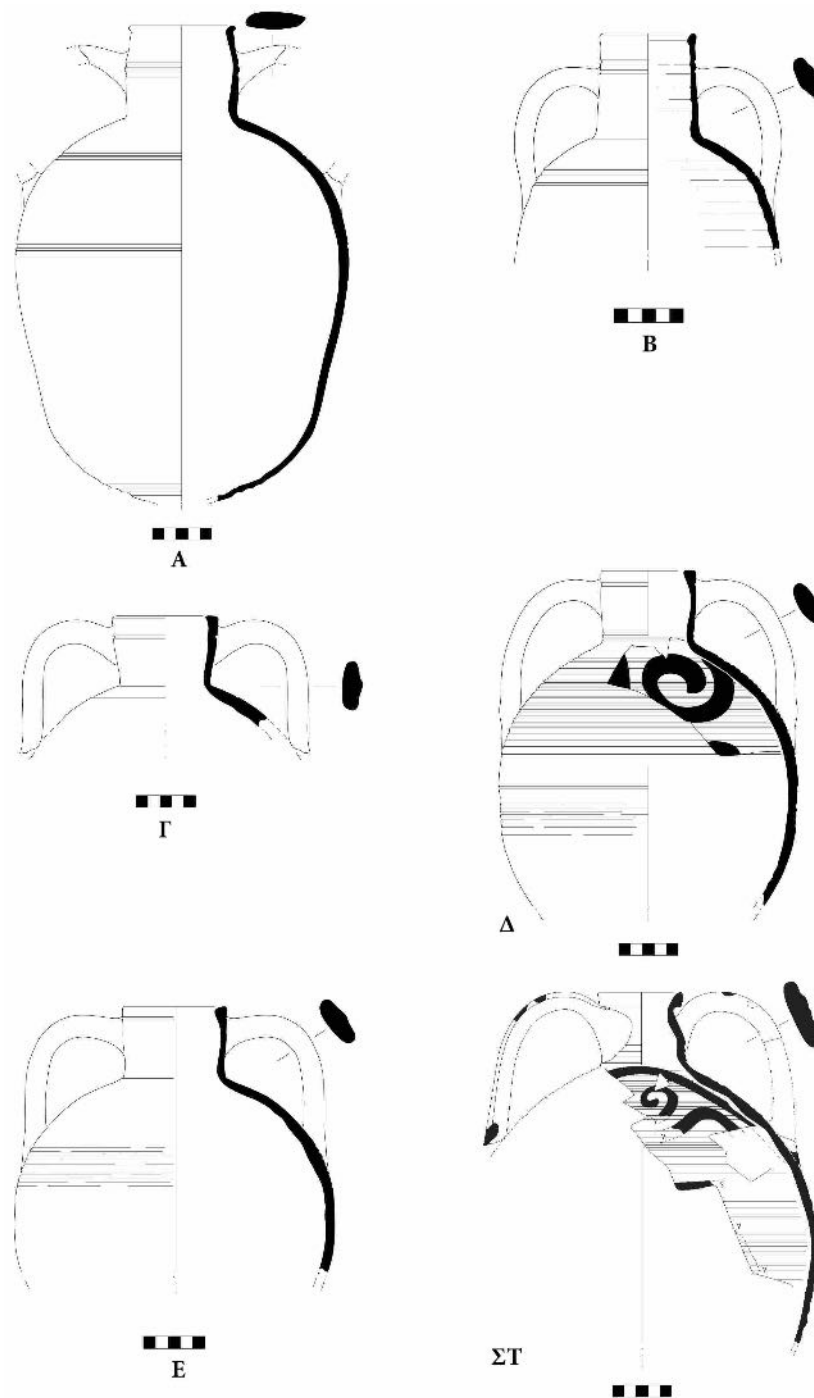
Εικ. 1. Χάρτης της Κορίνθου (ΑΣΚΣΑ, Ανασκαφές Κορίνθου).

Εικ. 2. Χρηστικά αγγεία πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Α: εισηγμένη χύτρα. Β: χύτρα τοπικής πιθανόν παραγωγής. Γ: εισηγμένος σφαιρικός αμφορέας. Δ: αμφορέας τοπικής παραγωγής (σχ. Christina Kolb).

Εικ. 3. Χύτρες μέσης βυζαντινής περιόδου. Α, Β: Τύπος 1. Γ, Δ: Τύπος 2. Ε, ΣΤ: Τύπος 3 (σχ. Christina Kolb).

Εικ. 4. Λάγυνοι. Α, Β: 11ος αιώνας. Γ, Δ: 12ος αιώνας. Ε, ΣΤ: 13ος αιώνας (σχ. Christina Kolb).

Burial topography and funerary practices in Early Byzantine Argos: evidence from the North Cemetery¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Αντικείμενο του παρόντος άρθρου συνιστούν τα αποτελέσματα μιας σωστικής ανασκαφικής έρευνας της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που έφερε στο φως ένα νέο τμήμα του πρωτοβυζαντινού βόρειου νεκροταφείου του Άργους. Στο βόρειο τμήμα αποκαλύφθηκε ένας ταφικός θάλαμος με τουλάχιστον δέκα κιβωτιόσχημους τάφους και μία προέκταση στα νοτιοανατολικά με δύο επιπλέον τάφους. Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής και σε χαμηλότερο βάθος βρέθηκε τμήμα ενός δευτέρου ταφικού θαλάμου επίσης με κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ μεταξύ των δύο ταφικών θαλάμων αποκαλύφθηκαν οκτώ καλυβίτες και ένας κεραμοσκεπής τάφος. Η πλειονότητα των ευρημάτων προήλθε από τον βόρειο ταφικό θάλαμο και αποτελείται κυρίως από μικρές ληκύθους και λυχνάρια. Το αποκαλυφθέν τμήμα του νεκροταφείου θα μπορούσε να χρονολογηθεί, βάσει των κινητών του ευρημάτων, στον 5ο και κυρίως στον 6ο-πρώιμο 7ο αιώνα. Σημαντικό εύρημα για την τοπογραφία του νεκροταφείου υπήρξε ο Τοίχος 5 που φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα του ανατολικού περιβόλου του βόρειου νεκροταφείου.

During the Early Byzantine period, Argos remained the most important city in the Argolid². Administratively, like the whole of the Peloponnese, it belonged to the province of Achaia and was also the seat of a bishop³. Due to the scarcity of written sources, our basic knowledge of the city in this period comes from the extensive archaeological research of the Greek Archaeological Service and the French School at Athens.

As was still the rule, the Early Byzantine Argive cemeteries were situated outside the city walls and close to the main roads⁴. Archaeological research has revealed three organized cemeteries: the North, South, and East Cemeteries (fig. 1). Except for the North Cemetery, which lay close to the ancient road leading to Corinth, all other cemeteries were situated in the southern part of the city: the South Cemetery to the southwest, close to the roads that led to Tegea and Lerna⁵, and the East Cemetery to the southeast, close to the road leading to the sea⁶. A fourth *intra muros* cemetery was excavated in the southern part of the city (Papathanassiou plot)⁷, whereas other *intra muros* burials were found at the basilicas excavated in the Lymberi, Gargassoula, and Doutsou plots⁸.

Based on the material published to date, the most important Early Byzantine Argive cemetery is the one to the north⁹. Charalambos Kritzas was the first to excavate part of this cemetery on the Panagopoulou plot

¹ My warmest thanks are due to Dr Anastasios Antonaras, Dr Anna Banaka-Dimaki, Georgia Ivou, Dr Susanne Metaxas, Antonia Nikolakopoulou, Yorka Nikolaou, Dr Alcestis Papadimitriou, Christos Piteros, Eleni Sarri, Margarita Sofou, Vassiliki Stefanaki, and Dr Georgios Tsekas for sharing their expertise so willingly with me.

² Of seminal importance for research into Early Byzantine Argos is the monograph by A. Oikonomou-Laniado (Oikonomou-Laniado 2003). Another major publication on ancient and Early Byzantine Argos is the Proceedings of the Round Table on the topography and urbanism of Argos and Argolis, see Pariente – Touchais 1998.

³ Avraméa 1997, 31-38 and *passim*. Oikonomou-Laniado 2003, 2-4.

⁴ Oikonomou-Laniado 1998, 405. On the location of Early Byzantine cemeteries in general and the gradual shift towards *intra muros* burials in this period, see Laskaris 2000, 24-30, 145-147 and *passim*. On the city's ancient and Late Roman perimeter wall, which connected it with the Larissa castle, and on establishing the exact line that the walls followed, which remains a *desideratum* for scholars, see Πιτερός 2013, 341-345; cf. Marchetti 2013, 320-321, fig. 1. On the ancient roads of Argos, see Πιτερός 1998, 188-192, fig. 6, and on the Early Byzantine roads, see Oikonomou-Laniado 2003, 73-74, with further bibliography.

⁵ On the South Cemetery, which was located in the same area as the one of the Roman period, see Μπανάκα-Δημάκη *et al.* 1998, 333. Oikonomou-Laniado 1998, 407. Oikonomou-Laniado 2003, 30, 77. Only a small part of this cemetery has been excavated.

⁶ On the East Cemetery, which dates to the 3rd-5th centuries, in the same area as the one used from the Late Classical to the Roman period, see Μπανάκα-Δημάκη *et al.* 1998, 333. Oikonomou-Laniado 1998, 407. Oikonomou-Laniado 2003, 30-31, 33. Laskaris 2000, 175-176.

⁷ On this cemetery, dated to the late 6th c., see Oikonomou-Laniado 1998, 407; Oikonomou-Laniado 2003, 31-32, 33; see also Laskaris 2000, 175.

⁸ Oikonomou-Laniado 2003, 13-14, 16-17, 79. Further *intra muros* burials, possibly of the 7th century, were found in the Kontoyianni plot, see Oikonomou-Laniado 2003, 68, 79.

⁹ On the North Cemetery, see Oikonomou-Laniado 1998, 405-406. Oikonomou-Laniado 2003, 27-30 and *passim*. It should be noted that several excavations in this area remain unpublished.

(between Korinthou and Iras Streets) in 1972¹⁰. Other significant parts of the cemetery were excavated in the Kouyia (Korinthou Street),¹¹ Kapetanou (in a side street off Diomidous Street)¹², and Renta (Zaimi Street)¹³ plots. Excavations with several important finds were also carried out at the Pilingikou (M. Alexandrou Street)¹⁴, Eustathiou (Iras Street)¹⁵, and Dedousi- Kirsanof-Karakitsou-Kotronaki (in a side street off Diomidous Street)¹⁶ plots. Excavations of the North Cemetery, which produced some portable finds, were also carried out in the Panayiotopouloi (in a side street off Diomidous Street)¹⁷, Phlessa (Diomidous Street)¹⁸, Dimopouloi (Diomidous Street)¹⁹, Yerouli (Marinou Street)²⁰, and Denezi-Tentzeri (on a side street of Diomidous Street)²¹ plots. Thus, the cemetery covered at least the area between what are now Korinthou, Lavyrinthou, M. Alexandrou, and Diomidous Streets.

Excavation of the Kintis plot (Korinthou Street)

A rescue excavation undertaken in 2012 by the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities in the A. Kintis plot on 65, Korinthou Street revealed a previously unknown part of the North Cemetery of Argos²². The excavation brought to light the (currently) south-easternmost part of the Early Byzantine North Cemetery, revealing 24 graves, of which 20 were excavated (figs 1-2)²³. The graves were preserved only in the central part of the plot, in a rectangular area of c. 14 x 8 m, from a depth of c. 1.50 to 3.50 m.²⁴

Burial Unit I

In the northern part of the excavated area, part of a burial unit was revealed (Burial Unit I), which probably continued northwards. This unit contained at least ten cist graves (nos 2, 6, 12-18) sharing common sidewalls, while there were two more cist graves (nos 19, 20) adjacent to the unit's southeastern part, forming a kind of extension (figs 2-4). The upper part of the graves was revealed at a depth of c. 2.78-3.08 m and their lower part extended to c. 3.23-3.40 m. All were cist graves with a west-east orientation with a slight inclination towards the North. They were rectangular and built in a cluster (fig. 4). Their construction was neat, though their coverings were not preserved²⁵, with the exception of Graves 19 and 20, which were covered with clay plaques laid horizontally and set in hydraulic mortar. The surrounding walls of the unit were built of brick in neat horizontal rows set in thick lime mortar, while some of the inner walls separating the graves also contained rubble. At approximately the centre of the western surrounding wall, a marble slab with a mortice and tenon joint was embedded in the preserved upper part of the masonry, perhaps forming a threshold (fig. 4). This implies that the unit actually formed a burial chamber, the upper part of which is not preserved²⁶.

All of the excavated cist graves contained more than one burial, but an intact skeleton was preserved only in Grave 14 along with skulls and bones from other burials. Below this intact skeleton lay another, of which only the legs were preserved (fig. 5). In most cases the skull (or skulls) was found on the grave's west side, while the

¹⁰ Κριτζάς 1972. Oikonomou-Laniado 1998, 405-406. Laskaris 2000, 173-174. Oikonomou-Laniado 2003, 27-28, 53-54 nos 7-10.

¹¹ Oikonomou-Laniado 1998, 406. Oikonomou-Laniado 2003, 28-29, 51-53 nos 1-4.

¹² Unpublished excavation undertaken in 1997-1998 under the direction of Dr A. Papadimitriou.

¹³ Unpublished excavation undertaken in 2006-2007 under the direction of E. Sarri and Dr G. Tsekis.

¹⁴ Oikonomou-Laniado 1998, 406. Laskaris 2000, 175. Oikonomou-Laniado 2003, 29-30, 53 nos. 5-6.

¹⁵ Oikonomou-Laniado 1998, 406. Laskaris 2000, 175. Oikonomou-Laniado 2003, 30.

¹⁶ Μπακούρου – Τσεκέας 2000, 262.

¹⁷ Καζά-Παπαγεωργίου 1980. Oikonomou-Laniado 1998, 406. Laskaris 2000, 174. Oikonomou-Laniado 2003, 28.

¹⁸ Μπαρκαρή-Γλένη 1980. Oikonomou-Laniado 1998, 406. Laskaris 2000, 174. Oikonomou-Laniado 2003, 28.

¹⁹ Μώρου 1981.

²⁰ Oikonomou-Laniado 1998, 406. Laskaris 2000, 175. Oikonomou-Laniado 2003, 29.

²¹ Μπακούρου – Τσεκέας 1999. Μπακούρου – Τσεκέας 2000.

²² The rescue excavation was conducted under the direction of Dr Demetrios Athanasoulis and the supervision of the author. The archaeological records were kept by archaeologist Ioannis Karantzikos, and archaeologist Euphrosyni Plati participated in a two-day supplementary research in 2013. The excavation plans were drawn by architect Eirini Oikonomopoulou. The metal objects were conserved by conservator Margarita Sofou and the clay artefacts by conservator Eftychia Ouli.

²³ The north-western grave was not excavated for safety reasons as it lay at the edge of the plot. On the other three graves belonging to Burial Unit II, see below.

²⁴ The pavement of Korinthou Street constituted Point O for measurements.

²⁵ A clay covering plaque had been thrown inside Grave 13.

²⁶ All three of the organized Early Byzantine Argive cemeteries featured burial chambers (for the East Cemetery, see Oikonomou-Laniado 2003, 30-31; for the South Cemetery, see Oikonomou-Laniado 1998, 407, 409), perhaps containing family graves (Oikonomou-Laniado 1998, 409. Oikonomou-Laniado 2003, 33). However, not all of the cist graves arranged in clusters were burial chambers, see Oikonomou-Laniado 1998, 408. Oikonomou-Laniado 2003, 31, 33.

rest of the grave contained collections of relocated bones.

Five graves featured an inclined surface covered with two square clay plaques and forming a built 'grave pillow' in their west end (figs 4-5)²⁷. The floor of some graves was covered with similar square clay plaques, set in mortar (fig. 4). These had double diagonal lines impressed by fingers and/or incised crosshatching. Among the clay plaques on the floor of Grave 20 was a stone slab, apparently in reuse²⁸. At the end of the narrow sides of Graves 2, 6, and 13, the plaques were cut in half to fit the dimensions of the grave.

As regards portable finds, Burial Unit I yielded the majority, especially from Graves 2, 12, and 16²⁹. The commonest finds were small lekythoi of various shapes, found in various spots in the graves and dated approximately to the mid-6th and early 7th centuries (figs 5-6a)³⁰. A Late Roman C open vessel fragment, dated to the last quarter of the 5th – second quarter of the 6th century, was found in Grave 12 (fig. 6c)³¹. The same grave also contained the lower half of a 6th-century *unguentarium* (fig. 6d)³². Pottery fragments were found in five graves (nos 2, 6, 12, 15, 16)³³. Four loom weights—three Late Roman (fig. 6b) and one Late Hellenistic³⁴—and several lamps (fig. 6e) were found outside the graves. Another lamp was found in the upper level of Grave 20³⁵.

Graves 2, 6, and 16 contained copper-alloy earrings dating to the 6th century (fig. 7)³⁶. A round glass bead and a glass vessel base were found in Grave 16, while fragments of another glass vessel, dated to the 6th-7th century³⁷, were also found in Grave 2. Grave 16 also contained two badly damaged copper-alloy coins³⁸. Nineteen iron nails, probably from a wooden coffin, were also found in Grave 16.³⁹

Burial Unit II

At the southern edge of the excavated area, a small part of a second burial unit (Burial Unit II), similar in construction to Burial Unit I, came to light at a slightly lower level (figs 2-3). The upper surface of three cist graves was revealed in Burial Unit II, two of which had the usual west-east orientation with a slight northward inclination, whereas one was oriented southwest-northeast⁴⁰. Due to their greater depth, a slightly earlier dating for these tombs could be proposed⁴¹.

The area between Burial Units I and II

Nine tile-covered graves (nos 1, 3-5, 7-11) were excavated between Burial Units I and II, at approximately the same depth as the graves in Burial Unit I (2.76/3.04 m at the upper level and 3.00/3.32 m. at the lower level). They were randomly placed, with no specific plan and with varying orientations (fig. 2)⁴². Most of them (nos 1, 3, 8-11) had a similar orientation (west-east, with a northward inclination) to the cist graves of Burial Unit I. However, Grave 4 had a southward inclination, and Graves 5 and 7 were oriented southwest-northeast, like one

²⁷ For grave pillows, see Laskaris 2000, 272-273. Poulou-Papadimitriou *et al.* 2012, 379.

²⁸ At the Panagopoulou plot one grave was paved with marble slabs (Κριτζάς 1972, 207. Oikonomou-Laniado 2003, 27). At the Pilingikou plot, there was also one grave paved with marble slabs, one of which had three holes in it (Oikonomou-Laniado 1998, fig. 6. Oikonomou-Laniado 2003, 29). On the paving of graves in general, see Laskaris 2000, 275-276.

²⁹ Graves 17-20 did not yield any artefacts.

³⁰ Lekythoi are a common find in Early Byzantine graves, especially those of the 6th-7th centuries, see Oikonomou-Laniado 2003, 41. Poulou-Papadimitriou *et al.* 2012, 380. Πετριδης 2013, 93-94. On their probable use, see Κουκουλές 1940, 43. Kyriakakis 1974, 46-48. On the lekythoi from the North Cemetery, see Oikonomou-Laniado 2003, 33-34, 40-41, 44-45, 46. The fact that no lekythoi were found in the East Cemetery, which is dated earlier (3rd-5th centuries), is another indication for their likely date, see Oikonomou-Laniado 2003, 40, 41.

³¹ Hayes 2008, 248 nos 1409-1410, pl. 69.

³² Metaxas 2018.

³³ Pottery fragments are common in the graves, see Laskaris 2000, 326-327.

³⁴ Loom weights were also found outside the graves in the Panagopoulou and Renta plots (unpublished material).

³⁵ For similar cases in the Panagopoulou and the Kouyia plots, see Oikonomou-Laniado 2003, 27, 28. A censer was also found outside a tomb in the Kouyia plot, see Oikonomou-Laniado 2003, 28, 43-44, 49 no. 83, fig. 103.

³⁶ Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 193, no. 285 (S. Metaxas). Metaxas (forthcoming). Earrings were the most common metal objects found in the graves of the North Cemetery, see Metaxas (forthcoming).

³⁷ Personal communication from Dr Anastasios Antonaras.

³⁸ One was probably from ancient Phlious (personal communication from Antonia Nikolakopoulou), whereas the other is possibly Late Roman (personal communication from Vassiliki Stefanaki). These coins are probably connected with the ancient burial custom of the *ovolos*, for which see Κουκουλές 1940, 11-12. Laskaris 2000, 321. Oikonomou-Laniado 2003, 33. Cf. Kyriakakis 1974, 58, on the sporadic attestation of this custom in Byzantium.

³⁹ Iron nails were also found in the Panagopoulou and Kouyia plots (Oikonomou-Laniado 2003, 27, 28). For coffins, which were not that common in this period, see Κουκουλές 1940, 29. Laskaris 2000, 271-272.

⁴⁰ For a similar case at the East Cemetery, see Oikonomou-Laniado 2003, 31.

⁴¹ These tombs were not excavated, as they were below the depth of the building under construction.

⁴² Perhaps there had been more before the construction of the south-eastern extension of Burial Unit I.

of the graves in Burial Unit II. This variety in orientation is also observed in other graves (tile-covered, cist, or other) of the North Cemetery⁴³ and could indicate non-Christian (pagan) burials⁴⁴.

Tile-covered graves are fairly simple in form, with curved roof tiles placed at an angle to take the shape of a pitched roof⁴⁵. The adult burials excavated here were covered by four curved tiles and the child burials with two.⁴⁶ In Grave 3, small pieces of puddingstone retained the southern tile. The best-preserved tile-covered grave was Grave 5, which contained a child burial (fig. 8a-b)⁴⁷.

The tile-covered graves contained single burials with the head laid at the west/northwest end, with the exception of Graves 5 and 7 where the heads were laid at the southwest end. In Grave 5, the child was placed in a supine position with the hands crossed on the belly and the legs together, in a curved position (fig. 8b).

The tile-covered graves yielded pottery fragments, and Grave 7 some glass fragments.⁴⁸ As regards the pottery sherds, judging by their mixed character and dating, mainly from earlier periods, they could be connected with the soil used to fill the graves and not with any particular offering⁴⁹. The finds from around the graves were mainly lamps, with practical as well as ritual function⁵⁰. The lamps were of various types, dating from the 5th and mainly the 6th-early 7th centuries⁵¹. Other finds include a few spools and a small marble slab fragment with a funerary inscription, of which only a few letters survive⁵². Some of the finds from outside the graves are dated to the Hellenistic and Roman periods (pottery fragments, a lamp, a fusiform *unguentarium*, and two copper-alloy coins⁵³).

Wall 5

To the east of the two burial units and abutting their eastern end stood a wall (Wall 5) of northeast-southwest orientation (revealed length 13.70 m and width 0.62 m), built of rubble set in plenty of lime mortar alternating with bands of brick (figs 2-3, 9). The mortar covering the wall's interior face is partially preserved in its northeastern part (as seen from the interior of Burial Unit I) and decorated with a series of incised crosshatched motifs with double outline (fig. 10). The wall runs the length of the plot, continuing beyond it, to both north and south. In addition to being long, the wall was also high. In fact, its upper part was found collapsed (fig. 9), perhaps due to an earthquake.⁵⁴ Given its large dimensions, this may have been part of the cemetery's eastern boundary wall. If this is the case, it constitutes a significant find⁵⁵.

Conclusions

The portable finds suggest a dating in the 5th and mainly in the 6th-early 7th centuries for this excavated part of the cemetery, in line with the overall dating of the North Cemetery⁵⁶. Graves 19 and 20 in the

⁴³ Κριτζάς 1972, 207. Μώρου 1981, 113. Oikonomou-Laniado 2003, 28, 29, 30, 33. At the Yerouli plot most (if not all) of the tombs had a north-south orientation, with the grave pillow at the north end (Oikonomou-Laniado 2003, 29).

⁴⁴ Oikonomou-Laniado 1998, 409. See also Poulou-Papadimitriou *et al.* 2012, 379.

⁴⁵ Oikonomou-Laniado 1998, 408. Oikonomou-Laniado 2003, 32. Tile-covered graves were the main grave type of the Early Byzantine cemeteries of Argos, see Oikonomou-Laniado 2003, 32. Metaxas (forthcoming).

⁴⁶ Only the clay plaques covering Grave 8 were laid horizontally.

⁴⁷ Tile-covered graves were the most common type for child burials, see Laskaris 2000, 289-290.

⁴⁸ Tile-covered graves in the North Cemetery generally had few artefacts, see S. Metaxas in Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 48. Metaxas (forthcoming). See also Καζά-Παπαγεωργίου 1980 for the Panayiotopoulou plot; Μπαράκη-Γλένη 1980, 119 for the Phlessa plot; Oikonomou-Laniado 2003, 29-30 for the Pilingikou plot; Μπακούρου – Τσεκέκ 2000, 262 for the Denezi-Tentzeri plot, where out of the 49 graves, only one contained a pair of earrings, and also for the Dedousi *et al.* plot, where out of the 62 graves, only three contained personal accessories or grave offerings.

⁴⁹ This is also attested in some graves of Burial Unit I, such as Grave 12. For a similar case, see Μπακούρου – Τσεκέκ 2000, 262 (Denezi-Tentzeri plot).

⁵⁰ Κουκουλές 1940, 53. Poulou-Papadimitriou *et al.* 2012, 379. Πετρίδης 2013, 84-85. In other excavations of the North Cemetery lamps were also found inside the graves, see for example Oikonomou-Laniado 2003, 29 (Pilingikou plot); see also Laskaris 2000, 321.

⁵¹ On the lamps of the North and East cemeteries, dating from the 3rd to the 6th c., see Oikonomou-Laniado 2003, 34, 44, 45-46, 49-50, with further bibliography.

⁵² On funerary inscriptions from the North Cemetery, see Oikonomou-Laniado 2003, 51-54 (Kouyia, Pilingikou, and Panagopoulou plots), with further bibliography; see also Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 46-47, nos 30-32 (A. Vassiliou).

⁵³ One Argive of the 3rd century BC and the other from Sikyon, c. 251-146 BC (personal communication from Yorika Nikolaou).

⁵⁴ On earthquakes in the Peloponnese in the Early Byzantine period, see Avraméa 1997, 42-47, esp. 45-47.

⁵⁵ Nevertheless, the scarcity of excavations east of Korinthou Street reminds us that our assumptions are based on a relatively small volume of evidence.

⁵⁶ Oikonomou-Laniado (2003, 33) dated the cemetery to the 6th-7th centuries, based on the pottery and coins. See also Metaxas (forthcoming) for a dating to the 5th-early 7th centuries for the metal finds from the North Cemetery. An important dated find from the Kouyia plot is the funerary inscription for 10-year-old Stephanis, which mentions the date 536, see Oikonomou-Laniado 2003, 52, no. 3.

southeastern extension of Burial Unit I are likely to be later than the other burials in this unit, as the extension must have been constructed in a slightly later phase, perhaps destroying some tile-covered graves. On the other hand, Burial Unit II should be dated somewhat earlier than Burial Unit I, due to its lower level. Nevertheless, the fact that its construction is similar to that of Burial Unit I indicates a close dating. As regards the tile-covered graves, the variation in depth indicates perhaps a minor variation in their dating. As for the earlier finds, they point to an earlier use of this area mainly during the Hellenistic and Roman periods.

To date and based on the type of graves as well as their finds, the most important part of the North Cemetery appears to be that close to modern Korinthou Street, and the Kintis plot was definitely a part of it⁵⁷. The contents of the cist graves of Burial Unit I imply that the deceased had a certain degree of prosperity in life, as do similar finds from other plots that formed part of this cemetery⁵⁸. It is likely that the collapsed wall in the Kintis plot was part of the eastern border wall of the North Cemetery⁵⁹. Perhaps there was an unpaved road to the east of the boundary wall (and west of or in roughly the same place as modern Korinthou Street) with a northeast-southwest orientation, like Wall 5⁶⁰. If so, perhaps this is why the cist graves have this deviation in their W-E orientation⁶¹. The excavation of the Kintis plot, like other excavations of the North Cemetery, also attests the survival of pagan customs alongside Christian ones in the Early Byzantine period, such as the southwest-northeast orientation of some graves and the depositing of grave gifts.

By the early 7th century the city was entering the Transitional period, characterized by major changes affecting all aspects of urban life, including the abandonment of the *extra muros* organized Byzantine cemeteries, as seems to be the case at the North Cemetery too.⁶² The discovery of a few glazed sherds of 18th/19th-century pottery in the southern part of the excavation indicates the use of this area during much later periods⁶³.

BIBLIOGRAPHY

- Αθανασούλης – Βασιλείου 2016: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου (eds), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, Athens 2016.
- Avraméa 1997: A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997.
- Hayes 2008: J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine-Ware Imports*, The Athenian Agora XXXII, Princeton 2008.
- Ήβου 2018: Γ. Ήβου, Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους, in: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (eds), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Kalamata 2018, 285-298.
- Καζά-Παπαγεωργίου 1980: Ντ. Καζά-Παπαγεωργίου, Πάροδος Διομήδους (οικόπεδο Νικήτα και Ευάγγ. Παναγιωτόπουλου), *ΑΔ* 35 (1980), Β' 1, 119.
- Κουκουλές 1940: Φ. Ι. Κουκουλές, Βυζαντινών νεκρικά έθιμα, *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 3-80.
- Κριτζάς 1972: Χ. Β. Κριτζάς, Συμβολή οδών Κορίνθου και Ζαΐμη (οικόπεδον Παν. Δ. Παναγοπούλου), *ΑΔ* 27 (1972), Β' 1, 205-207.
- Kyriakakis 1974: J. Kyriakakis, Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to the Prothesis, *GOTHR* 19 (1974), 37-72.
- Laskaris 2000: N. G. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athens 2000.
- Marchetti 2013: P. Marchetti, Argos: la ville en ses remparts, in: Mulliez – Banaka-Dimaki 2013, 315-334.
- Metaxas 2018: S. Metaxas, New evidence for *unguentaria* in Early Byzantine funerary contexts: Finds from the Early Byzantine North Cemetery of Argos, Peloponnese, in: E. Lafli – G. Kan Şahin (eds), *Unguentarium. A Terracotta Vessel Form and Other Related Vessels in the Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mediterranean. An International*

Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 46, no. 30 (A. Vassiliou).

⁵⁷ In my poster presentation I erroneously identified modern Korinthou Street with the ancient road that led to Corinth and Nemea; on the latter, which was one of the main roads of the city, see Πιτερός 1998, 189, fig. 6, no. 11.

⁵⁸ See also Metaxas (forthcoming).

⁵⁹ Another clue as to the location of the cemetery's southeastern boundary is found in the adjacent Renta plot, which lay to the west of the Kintis plot and where part of the cemetery's southern boundary wall was probably identified. I thank archeologist Eleni Sarri for this valuable information.

⁶⁰ See Σαπρή 2008, 259, fig. 16, on an ancient gravel road, orientated N-S, close to modern Korinthou Street; see also Ήβου 2018, 289, who hypothesizes the existence of an ancient secondary road close to Korinthou Street.

⁶¹ I thank archaeologist Christos Piteros for sharing his expertise on the subject.

⁶² Oikonomou-Laniado 2003, 2, 79. In Argos, the northern part of the city offers few diagnostic finds from the 7th century onwards. To date the only published find from the North Cemetery, dated to the 8th/early 9th centuries, is a handmade pithoid jar from the Renta plot, which was identified as Slavic, see Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 235, no. 377 (A. Vassiliou – K. Kouzeli). According to E. Morou (1981), the kiln excavated in the Dimopouloi plot is likely slightly later than the Early Byzantine graves. A copper-alloy thimble from the Kapetanou plot was dated to the Middle Byzantine period, see Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 204, no. 314a (S. Metaxas).

⁶³ The same applies to the Panagopoulou plot (unpublished material). It is highly probable that unrecorded post-Byzantine or modern pottery fragments were also present in other plots of the North Cemetery.

- Symposium, Izmir 17-18 May 2018, Abstracts*, 53-54.
- Metaxas (forthcoming): S. Metaxas, Schmuck und Kleidungszubehör aus der frühbyzantinischen Nordnekropole von Argos, *JRGZM* 62 (2015) (forthcoming).
- Μπακούρου – Τσεκές 1999: Αιμ. Μπακούρου – Γ. Τσεκές, Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ε. Τεντζέρη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους), *ΑΔ* 54 (1999), Β'1, 223.
- Μπακούρου – Τσεκές 2000: Αιμ. Μπακούρου – Γ. Τσεκές, Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ευ. Τεντζέρη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους). Οικόπεδο Γ. Δεδούση – Ε. Κιρσάνωφ – Γ. Καρακίτσου – Ι. Κοτρωνάκη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους), *ΑΔ* 55 (2000), Β'1, 261-262.
- Μπανάκα-Δημάκη *et al.* 1998: Α. Μπανάκα-Δημάκη – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, in: *Pariente – Touchais* 1998, 327-336.
- Μπαρακάρη-Γλένη 1980: Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οδός Διομήδους (Οικόπεδο Χαρ. Φλέσσα), *ΑΔ* 35 (1980), Β'1, 119-120.
- Mulliez – Banaka-Dimaki 2013: D. Mulliez – A. Banaka-Dimaki (eds), *Sur les pas de Wilhelm Vollgraff. Cent ans d'activités archéologiques à Argos, Actes du colloque international organisé par la IVe EPKA et l'École française d'Athènes, 25-28 septembre 2003*, *Recherches Franco-Helléniques IV*, Athens 2013.
- Μώρου 1981: Ε. Μώρου, Οδός Διομήδους 6 (Οικόπεδο Αν. και Μαγδ. Δημοπούλου), *ΑΔ* 36 (1981), Β'1, 113-114.
- Οικονομου-Laniado 1998: Α. Οικονομου-Laniado, Les cimetières paléochrétiens d'Argos, in: *Pariente – Touchais* 1998, 405-416.
- Οικονομου-Laniado 2003: Α. Οικονομου-Laniado, *Argos paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, *BAR International Series* 1173, Oxford 2003.
- Pariente – Touchais 1998: A. Pariente – G. Touchais (eds), *Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990*, *Recherches franco-helléniques*, Athens 1998.
- Πετρίδης 2013: Πλ. Πετρίδης, *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Athens 2013.
- Piérart – Touchais 1996: M. Piérart – G. Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*, Paris 1996.
- Πιτερός 1998: Χρ. Ι. Πιτερός, Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, in: *Pariente – Touchais* 1998, 179-210.
- Πιτερός 2013: Χρ. Ι. Πιτερός, Η ακρόπολη της Λάρισας και τα τείχη της πόλης τους Άργους, in: Mulliez – Banaka-Dimaki 2013, 335-352.
- Poulou-Papadimitriou *et al.* 2012: N. Poulou-Papadimitriou – E. Tzavella – J. Ott, Burial practices in Byzantine Greece: Archaeological evidence and methodological problems for its interpretation, in: M. Salamon – M. Wołoszyn – A. Musin – P. Špehar (eds), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Krakow/Leipzig/Rzeszów/Warsaw 2012, vol. I, 377-428.
- Σαρρή 2008: Ε. Σαρρή, Οδός Κορίνθου 59 (Ο.Τ. 16, οικόπεδο Π. Θ. Λιακόπουλου), *ΑΔ* 63 (2008), Β'1, 256-259.
- Χλέπα 2002: Ε.-Α. Χλέπα, *Αναβάθμιση των αρχαίων μνημείων και συνόλων της πόλης του Άργους. Μέτρα προστασίας, ανάδειξη και ένταξη στον πολεοδομικό ιστό*, Argos 2002.

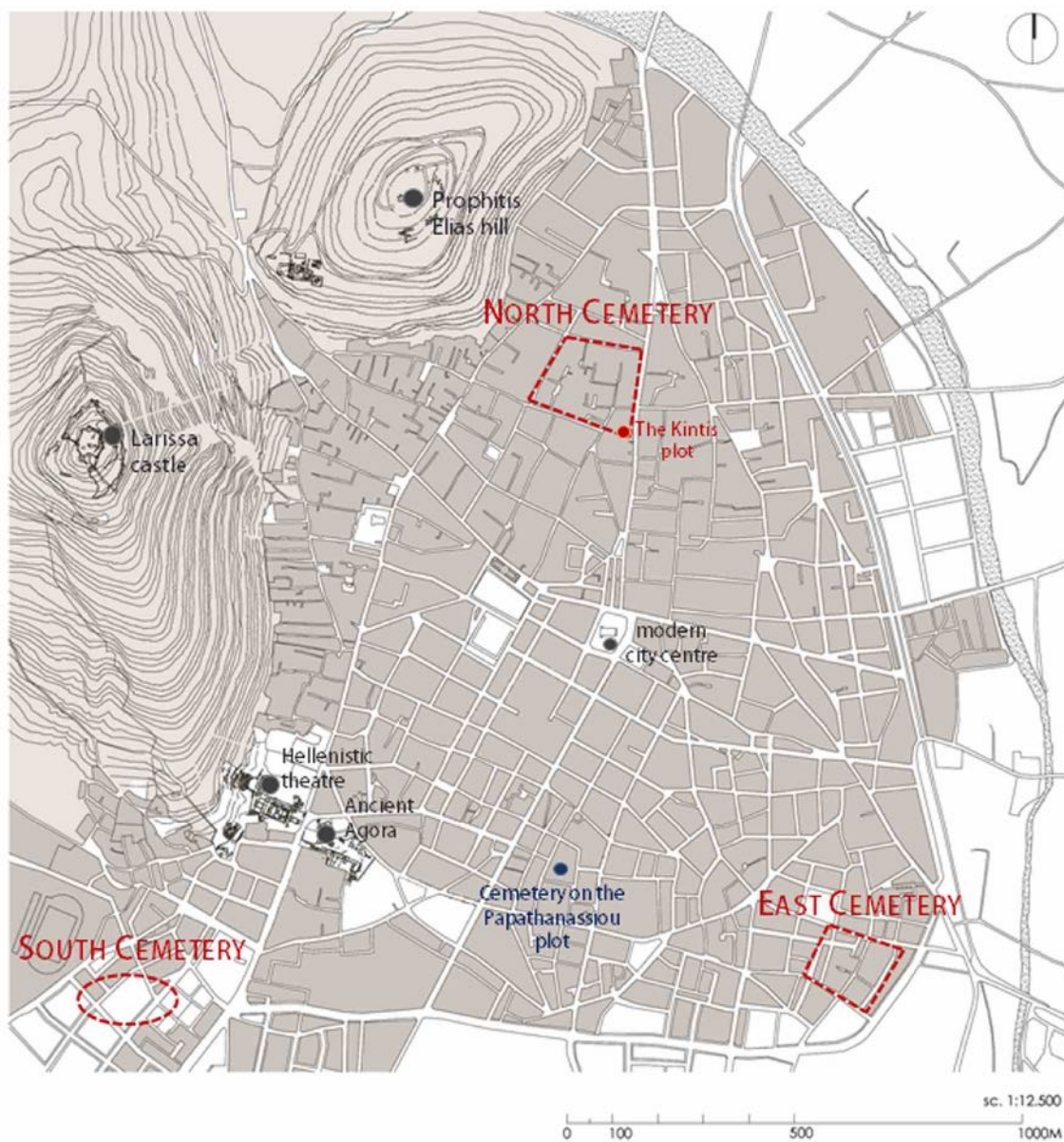

Fig. 1. The Early Byzantine cemeteries of Argos and the Kintis plot (after Χλέπα 2002; Piérart – Touchais 1996, pl. II; Oikonomou-Laniado 1998, fig. 4; Pariente – Touchais 1998, pl. XIV; recomposed by E. Oikonomopoulou – A. Vassiliou).

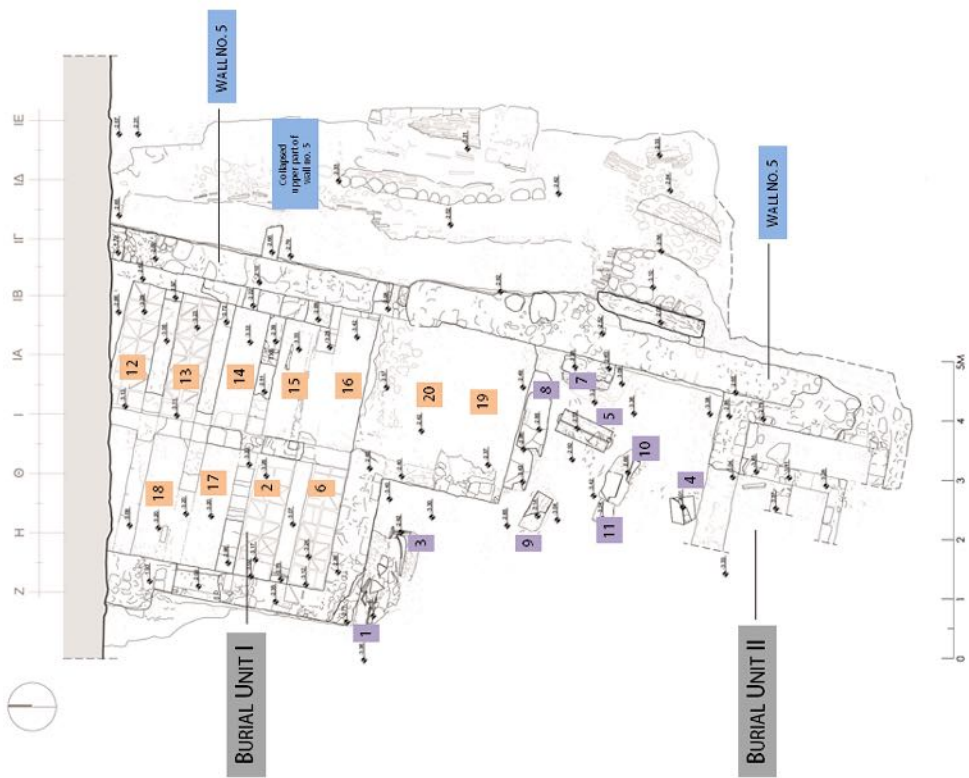

Fig. 2. Argos, North Cemetery, plan of the excavation at the Kintis plot on Korinthou Street (plan by E. Oikonomopoulou, recomposed by A. Vassiliou).

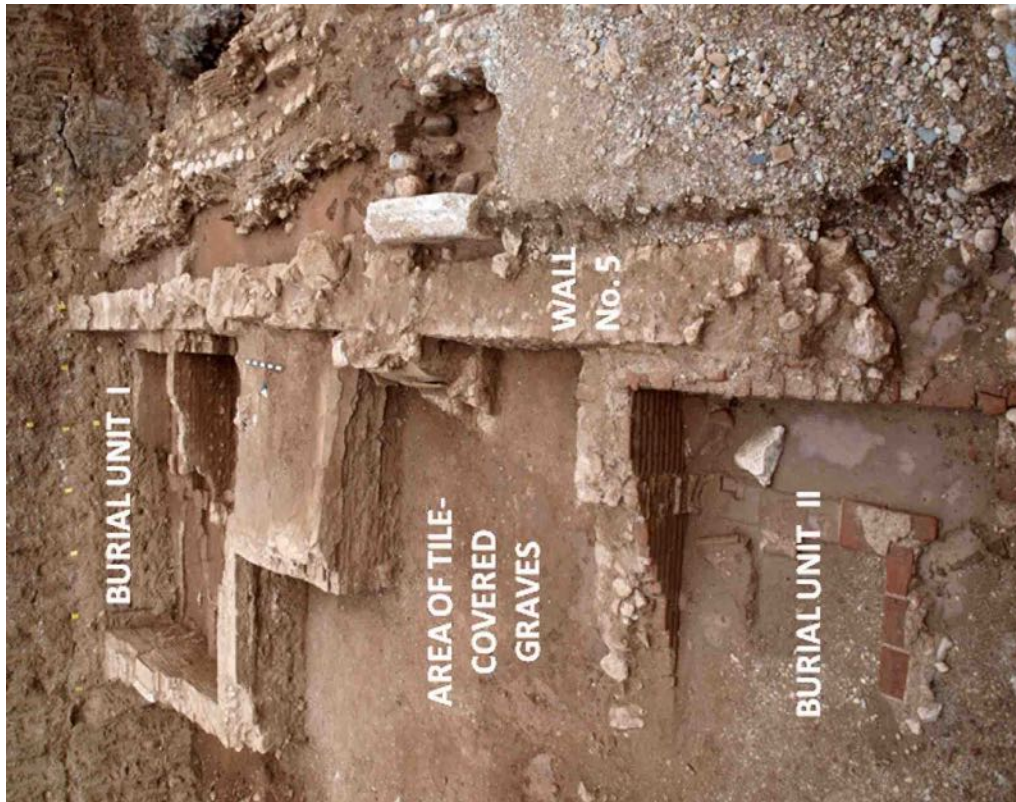

Fig. 3. The Kintis plot, view from the South (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Fig. 4. Burial Unit I, view from the East, the threshold (?) at the top centre (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Fig. 5. Burial Unit I, Grave 14 with its finds (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Fig. 6. Small lekythoi (a), loom weights (b), Late Roman C dish fragment (c), *unguentarium* (d), and lamps (e) from the excavation (photo A. Vassiliou).

Fig. 7. Copper-alloy earrings from Grave 6 (photo Byzantine Museum of Argolis).

Fig. 8a-b. Tile-covered Grave 5 containing a child burial before (a) and after (b) excavation (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Fig. 9. The collapsed upper part of Wall 5. View from the North (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Fig. 10. The inner side of the NE corner of Burial Unit I (photo Ephorate of Antiquities of Argolis).

Μια άγνωστη έμμετρη μεσοβυζαντινή επιγραφή από την Τρύπη Ταϋγέτου

ABSTRACT. This article presents a hitherto unknown metrical inscription carved on the marble altar table reused in the sanctuary of the post-Byzantine church of Ai-Giannakis in the village Trypi on Mount Taygetos. The inscription dates to the Middle Byzantine period (10th-11th century). The text comprises four dodekasyllable verses. Because the plaque is built into the apse wall, only the first verse can be read in its entirety; the remaining verses are either partially read or not at all. Interestingly, the second and fourth verses try to keep the prosodic metre as well. The content of the epigram is related to the Holy Communion. We compare this inscription with similar examples and interpret it in the wider literary, historical, and archaeological context of Middle Byzantine Lakedaemon.

Στην όχθη του ποταμού της Τρύπης (Κνακίων) και κοντά στην ορεινή διάβαση της Λαγκάδας που συνδέει τον Μυστρά με τη Μεσσηνία έχει ιδρυθεί ο ναός του Τιμίου Προδρόμου² (εικ. 1). Πρόκειται για υστεροβυζαντινό, άλλοτε σταυρεπίστεγο ναό, του απλούστερου Α₁ τύπου, σύμφωνα με την κατάταξη του Ορλάνδου. Η σημερινή μορφή του μνημείου είναι αποτέλεσμα των πολλαπλών ανακαινίσεων που δέχθηκε από την περίοδο της ίδρυσής του εξαιτίας της κατά καιρούς καταστροφικής δράσης της ορμητικής ροής του ποταμού («κατεβασιές»). Το γεγονός αυτό έχει καταγραφεί έντονα στη συλλογική μνήμη και μαρτυρείται ακόμη και σήμερα από τους ντόπιους.

Από την αυθεντική του μορφή το ναϊκό οικοδόμημα έχει αποστερηθεί το ανατολικό του τμήμα, δηλαδή την ανατολική κεραία και το Ιερό Βήμα, με αποτέλεσμα οι διαστάσεις του να έχουν σμικρυνθεί και οι κόγχες του Ιερού να εγγράφονται πλέον στο πάχος του μεταγενέστερου ανατολικού τοίχου. Στα δυτικά αναπτύσσεται μικρός νάρθηκας, υπερυψωμένος κατά δύο σκαλοπάτια. Ο υστεροβυζαντινός πυρήνας του Προδρόμου ανιχνεύεται στην πλαστική διάρθρωση του βόρειου τυμπάνου της υψίκορμης εγκάρσιας καμάρας. Ζεύγη βαθύνσεων εκατέρωθεν του διλόβου παραθύρου και κάτω από ημικυκλικές οδοντωτές ταινίες ήταν προορισμένες να δεχθούν αγγεία. Κατά χώραν διατηρείται πρωτομαγιόλινο αγγείο του τέλους του 13ου αιώνα (εικ. 2, 3).

Ο σωζόμενος ναός της Τρύπης έχει ταυτισθεί³ με το μονύδριο του Προφήτου Προδρόμου και Βαπτιστή Ιωάννου, αναφερόμενου το έτος 1339 σε επιγραφή του Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου χαραγμένη στην επιφάνεια κίονα της Μητρόπολης του Μυστρά⁴. Από σιγίλλιο του Σαμουήλ Χατζερή του έτους 1764⁵ πληροφορούμαστε ότι τη μικρή εκκλησία του Τιμίου Προδρόμου στην Τρύπη που βρισκόταν *ἐν τινι τετραοδίῳ* οι Χριστιανοί κάτοικοι του χωριού που αντιλήφθηκαν *τὸ προσφυῆς καὶ ἀρμόδιον τῆς τοποθεσίας* μετέτρεψαν σε

¹ Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω στην Επίκουρη Καθηγήτρια Θεώνη Κολυροπούλου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου) και στον Επίκουρο Καθηγητή πατέρα Χρυσότομο Νάσση (Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) για την πολύτιμη βοήθειά τους σε θέματα λειτουργικής και γυμνογραφίας.

² Το τοπωνύμιο Τρύπη απαντά για πρώτη φορά στο πατριαρχικό σιγίλλιο που εξέδωσε ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος το έτος 1366, βλ. Miklosich – Müller 1860, 482 (1366). Dargouzes 1977, αρ. 2510 (1366), 426-427. Για το βυζαντινό αποτύπωμα της περιοχής της Τρύπης, όπου ο ημερεπιωμένος ναός των Αγίων Θεοδώρων, του β' μισού του 13ου αιώνα, ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Νίκωνος, των τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα, και ο ναός του Προδρόμου, που αποτέλεσε καθολικό μονής, βλ. Δρανδάκης 1955, Διαμαντή 1988, Δρανδάκης 1996, 173. Η παλαιότερη άποψη ότι η Τρύπη ήταν εβραϊκός οικισμός (Βέης 1905 και Zakythinios 1975, 43) πλέον αμφισβητείται, βλ. Περδικούλιας 2018, 197, σημ. 326 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

³ Δρανδάκης 1955, 87, υποσημ. 2. Βαχαβιώλος 2014, 200-201. Όπως προκύπτει από την επιγραφή, ο Νείλος θέτει την κτηματική περιουσία του ιδρύματος που περιλάμβανε αμπελώνες, περιβόλια και άλλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις στον διαχειριστικό έλεγχο της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Αναφορές στον πλούτο του μοναστηριού γίνονται σε τοπικές παραδόσεις της Τρύπης, βλ. Βέλμαχος 1964, 77-78. Σύμφωνα με τον Buchon, στον Πρόδρομο υπήρχε κίονας με γαλήρινη επιγραφή του Νείλου, του έτους 1340, η οποία περιέγραφε τα περιουσιακά του στοιχεία που ανήκαν στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, βλ. Buchon 1845, LX.

⁴ Ζησίου 1892, 29. Ζησίου 1909, 434-435. Millet 1899, 125-126. Αρχιμ. Γαλανόπουλος 1939, 141-142.

⁵ Αρχιμ. Φορόπουλος 1900. Γριτσόπουλος 1989-1990, 52-53.

μοναστήρι και συνέστησαν σε αυτό διδασκαλείο και φροντιστήριο. Με τη σύσταση της μονής και της Σχολής⁶ θα πρέπει να συνδέεται η τοιχογράφηση του μικρού καθολικού, η οποία σύμφωνα με γραπτή κτητορική επιγραφή εσωτερικά, άνωθεν της κύριας θύρας εισόδου στη βόρεια πλευρά, ολοκληρώθηκε το έτος 1743⁷. Το μεταβυζαντινό εικονογραφικό πρόγραμμα, που δεν σώζεται ακέραιο, απαρτίζεται από πολλές και μικρές παραστάσεις, που ξετυλίγουν την ιερή ιστορία με λαϊκή αφηγηματική διάθεση και αυθορμητισμό. Οι αναλογίες των μορφών και η προοπτική πειθαρχούν σε ένα πηγαίο, αφελές περιγραφικό αίσθημα, που μεταγράφει σε χειροτεχνική δημιουργία τις μεγάλες κατακτήσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής του 17ου αιώνα στην Πελοπόννησο⁸.

Σε έγγραφο των γενικών Αρχείων του Κράτους⁹ που αφορά στην όψιμη ιστορία του μνημείου κατά την καποδιστριακή περίοδο αναφέρεται: *Πλησίον τῆς ἰδίας Τρύπης εὐρίσκεται ἐν μονύδριον, τὸ ὁποῖον ἦτον θεμελιωμένον πλησίον τοῦ ποταμοῦ, καὶ αὐτὸ κατὰ κακὴν τύχην τὸ ἀπερασμένον ἔτος τὸ κατεδάφισεν ὄλον ὁ ποταμὸς καὶ οἱ ἐν αὐτῷ εὐρισκόμενοι τρεῖς καλόγηροι καταγίνονται νὰ κτίσουν νέαν ἐκκλησίαν ἀνώτερα τοῦ ποταμοῦ*. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο έγγραφο, το μοναστήρακι υπέστη τόσο μεγάλες καταστροφές, ώστε οι μοναχοί αποφάσισαν να οικοδομήσουν νέο καθολικό σε ψηλότερο σημείο του ρου του ποταμού αλλά πάντα κοντά σε αυτόν. Προφανώς όμως το νέο μοναστήρι ή το νέο καθολικό δεν ανεγέρθησαν ποτέ. Ο ναός του Προδρόμου, γνωστός ως Αἰ-Γιαννάκης, υπάγεται σήμερα στην ενορία της Τρύπης και έχει περιορισμένη λειτουργική χρήση. Κατά το έτος 1995 αποκαταστάθηκε κτηριακά από την τότε 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενώ το έτος 2008 εκτελέστηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης του διακόσμου του.

Το πλέον όμως εξαιρετικό στοιχείο από το καθολικό της μονής είναι η μαρμάρινη Αγία Τράπεζα της. Πρόκειται για μια μαρμάρινη πλάκα σε σχήμα ορθογώνιου παραλληλογράμμου, η οποία είναι τοποθετημένη σε οριζόντια θέση, ημιεντοιχισμένη στην κόγχη του Ιερού¹⁰ (εικ. 4, 5). Το εσωτερικό διάχωρο της πλάκας είναι 50 × 54 εκ., έχει ύψος 13 εκ. και φέρει στις τέσσερις εξωτερικές πλευρές ενεπίγραφη ταινία πλάτους 13 εκ. Τα γράμματα της επιγραφής έχουν λαξευτεί με εξαιρετική προσοχή πάνω στο μάρμαρο και η επιγραφή χωρίζεται από τον εσωτερικό κενό χώρο με ένα έξεργο κορδόνι πλάτους 2 εκ. Προφανώς η πλάκα έχει υποστεί καταστροφές, οι οποίες είναι ορατές στην ελεύθερη, μη εντοιχισμένη πλευρά της, όχι όμως τόσο μεγάλες, ώστε να μην είναι δυνατή η ανάγνωση της επιγραφής.

Η αρχή του κειμένου της επιγραφής (εικ. 6-8) βρίσκεται στο αριστερό σημείο της ελεύθερης πλευράς της πλάκας. Αυτό συμπεραίνεται χωρίς αμφιβολία τόσο από το ίδιο το κείμενο αλλά και από την παρουσία του σταυρού στην αρχή του:

+ Πίστει καὶ φόβῳ προσέρχου τῷ Κυρίῳ // τῷ ᾧδε εὐδικίαν... //... //
... τως ἐν φόβῳ

Επί τη βάσει της μορφής των γραμμάτων χρονολογούμε τη συγκεκριμένη επιγραφή κατά τον 10 ή 11ο αιώνα¹¹. Ειδικά το Ω ως W της επιγραφής μας συναντάται συχνά σε σφραγιστικές επιγραφές του 10ου αιώνα. Από τον τελευταίο στίχο μπορούν προς το παρόν να διαβαστούν με βεβαιότητα μόνο τα έξι τελευταία γράμματα. Ωστόσο, πριν τη φράση *ἐν φόβῳ* δεν αποκλείουμε αντί για *... τως*¹² να υπάρχει *... τοις*. Ενδελεχής αναζήτηση σε βάσεις δεδομένων βυζαντινών επιγραμμάτων και εκδόσεων κατέδειξε ότι πρόκειται για κάτι μοναδικό. Δεν γνωρίζουμε κανένα ύμνο ή επίγραμμα που να έχει την ίδια αρχή ή να εμπεριέχει παρόμοιους συνδυασμούς λέξεων.

Η επιγραφή είναι έμμετρη και ακολουθεί το μέτρο του βυζαντινού δωδεκασύλλαβου. Βασίζομενοι στον ακέραιο πρώτο αλλά και στα αποσπάσματα από τον δεύτερο και τον τέταρτο στίχο, μπορούμε με βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι ο κάθε ένας από τους τέσσερις έμμετρους στίχους του επιγράμματος καταλαμβάνει αντίστοιχα

⁶ Για τη Σχολή της Τρύπης, βλ. ανωτέρω υποσημείωση και επιπλέον, Γριτσόπουλος 1981–1982, 287–288. Γιανναροπούλου 2005–2006, 300. Για τη σύνδεση του μονυδρίου της Τρύπης με τον ιεροψάλτη, πατριαρχικό οφφικιάλιο Πέτρο Πελοποννήσιο, όπως προκύπτει από πατριαρχικό ευεργετήριο γράμμα του 1764, βλ. Βαχαβιώλος 2020.

⁷ Σημειικά, σώζονται ίχνη προγενέστερης τοιχογράφησης.

⁸ Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει: στο δυτικό ήμισυ της εγκάρσιας καμάρας σπαράγματα από την Ουράνια Λειτουργία και προφήτες· στο νότιο τύμπανο προφήτες και σκηνές από τον βίο του Προδρόμου· στο βόρειο τύμπανο μνημειακή παράσταση της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στον εικονογραφικό τύπο Άνωθεν οι Προφῆται· στη δυτική καμάρα σκηνές από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη και την Ανάσταση του Κυρίου και στην ανατολική παρυφή της μετάλλια με μαρτύρια αγίων· στον δυτικό τοίχο παράσταση της Σταύρωσης και χαμηλότερα τα μαρτύρια της αγίας Παρασκευής και του αγίου Γεωργίου.

⁹ ΓΑΚ, Υπουργείον Θρησκείας, Φάκ. 20, *Εκκλησιαστικά*, βλ. Μπελιά 1972, 363.

¹⁰ Σχετικά με τη γλυπτή διακόσμηση της Αγίας Τράπεζας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Pallis 2018, 119–126.

¹¹ Από την ίδια περίοδο ή λίγο μεταγενέστερη (11ος–12ος αι.) είναι μια άλλη επιγραφή χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως *spolia* στον μεταβυζαντινό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μαγούλα της Σπάρτης. Η επιγραφή σώζεται αποσπασματικά: α) *Κόσμημα τῆς ἐκκλησίας + Τῶν κοσμ- - - β) Τῆ κοσμοσώστῳ Μητ[ρι]* (Pallis 2013, 804–805).

¹² Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε τις λέξεις *ἀκράτως* ή *ἰσως ἀοράτως*.

μία πλευρά του ορθογωνίου παραλληλογράμμου. Ακέραιος σήμερα σώζεται μόνο ο πρώτος στίχος, ο οποίος είναι ο μόνος ο οποίος δίνει κάποιο νόημα. Οι υπόλοιποι, επειδή η πλάκα είναι εντοιχισμένη στην κόγχη του ιερού, δεν είναι ορατοί ή εν μέρει ορατοί.

Ο πρώτος στίχος είναι δωδεκασύλλαβος με τομή (caesura) μετά την πέμπτη συλλαβή και παροξυτονία στο τέλος. Από το τμήμα του δευτέρου στίχου που σώζεται ελεύθερο συνάγεται ότι υπάρχει τομή μετά την έβδομη συλλαβή (το τέλος δεν είναι ορατό αλλά πιθανότατα παροξύτονο). Από το ελεύθερο προς ανάγνωση απόσπασμα του τέταρτου και τελευταίου στίχου συμπεραίνουμε ότι πρόκειται επίσης για έναν δωδεκασύλλαβο με παροξύτονο τέλος. Το κείμενο της επιγραφής δεν παρουσιάζει ορθογραφικά λάθη. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής ακολουθεί τον βυζαντινό δωδεκασύλλαβο βασισμένος στο τονικό μέτρο, τα σωζόμενα όμως αποσπάσματα του δεύτερου (πρώτο μισό) πιθανότατα και τέταρτου στίχου (δεύτερο μισό) έχουν προσωδιακό μέτρο, το οποίο όμως έχει προβλήματα (χασμωδία στον δεύτερο στίχο). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ποιητής διέθετε παιδεία όχι όμως τόσο βαθιά κλασική μόρφωση, ώστε να συγγράψει ένα τέλειο επίγραμμα.

Αν και το επίγραμμα δεν μπορεί να αναγνωστεί ολόκληρο μας παρέχει επαρκή στοιχεία, ώστε να κατανοήσουμε με αρκετή σαφήνεια το περιεχόμενό του. Είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ένα ποιητικό δημιούργημα στη Σπάρτη του 10ου ή 11ου αιώνα, από την οποία δεν έχουν σωθεί άλλα επιγράμματα αυτή την περίοδο.

Πιο συγκεκριμένα έχουμε τις ακόλουθες γλωσσικές παρατηρήσεις:

Πίστει και φόβω προσέρχου τῷ Κυρίῳ: Η *πίστη* και ο *φόβος*, οι δυο χαρακτηριστικές λέξεις με τις οποίες αρχίζει το επίγραμμα, χρησιμοποιούνται συχνά σε βυζαντινά ποιητικά κείμενα και περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίον προσεγγίζουν οι πιστοί τον Ιησού ή ό,τι έχει καθαγιαστεί από Αυτόν. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής απευθύνεται στον πιστό και στον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να προσέρχεται στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Από την ίδια περίπου περίοδο (10ος αιώνας) γνωρίζουμε ένα άλλο επίγραμμα το οποίο είναι ζωγραφισμένο στην αψίδα του Ιερού Βήματος του Αγναί Κιλίσε στο Gülü Dere (κοντά στο Κόραμα της Καππαδοκίας), σχετίζεται με το θαύμα της Ενσάρκωσης του Κυρίου και, σύμφωνα με τον τελευταίο εκδότη του, παραπέμπει σε κάποια σκηνή του Μελισμού, η οποία δε διακρίνεται πια στον ναό¹³. Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής: [*Δεῦρ*]ο πρόβλεπε το γενάμενον θαῦμα // ἐν ᾧ πρόκειται σῶμα Χ(ριστο)ῦ καὶ αἷμα· // φρικτὸν μεταδί[δο]ται [π]ίστεως καὶ φόβου¹⁴. Στη βάση του μεταγενέστερου κωδωνοστασίου του ναού της Παναγίας Πρωτόθρονης στο Χαλκί της Νάξου βρίσκεται εντοιχισμένο ένα μαρμάρινο γείσο με έμμετρη επιγραφή¹⁵, η οποία χρονολογείται με ασφάλεια στο έτος 1051/2. Στον έκτο σωζόμενο στίχο της επιγραφής υπάρχει αναφορά στους πιστούς οι οποίοι λαμβάνουν τη Θεία Ευχαριστία: *καὶ τοὺς ἐν πίστει, ἐν φόβῳ εἰσιόντας ἀμὴν*.

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος στον *Λόγον Παραινετικὸν περὶ Μετανοίας*, αναφερόμενος στους πιστούς πριν τη Θεία Κοινωνία, είναι σαφής: *Ἐὰν οὕτως ἑαυτὸν ἡτοίμασας, αὐτῷ θαρρῶν, πίστει καὶ φόβῳ προσέλθε βοῶν καὶ λέγων, Σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος*¹⁶. Ομοίως πληροφορούμαστε από το *Πασχάλιον Χρονικὸν* ότι ο λαός της Κωνσταντινούπολης από το 613 και έπειτα, κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων, έψαλλε: *Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ θυσία μυστικὴ τετελειωμένη δορυφορεῖται· Πίστει καὶ φόβῳ προσέλθωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα· ἀλληλούα*¹⁷.

Εὐδικία: Στο *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität* είναι αποθησαυρισμένο μόνον το επίθετο *εὐδικος* το οποίο σύμφωνα με τους εκδότες σημαίνει «gerecht» (δίκαιος)¹⁸.

Ο λόγιος τρόπος έκφρασης και το ύφος του επιγράμματος είναι ενδεικτικοί του μορφωτικού επιπέδου τόσο του παραγγελιοδόχου όσο και του ποιητή. Εντυπωσιάζει επίσης το γεγονός ότι τόσο ο ποιητής όσο και ο

¹³ Rhoby 2009, 285-286. Pallis 2013, 770-771.

¹⁴ Rhoby 2009, 286.

¹⁵ Rhoby 2014, 313-315 (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Pallis, 2013, 799. Zarras 2016, 54-59.

¹⁶ Migne, 1857-1866, 60, 685, 16-18. Για επιγραφές με φράσεις από τη Λειτουργία του Μ. Βασιλείου και Ι. Χρυσόστομου πάνω σε μεσοβυζαντινά μαρμάρινα τέμπλα, βλ. Pallis, 2013, 769-771.

¹⁷ Πασχάλιον Χρονικὸν 706, 2-5. Ψάλλεται στη Θεία Λειτουργία των Προηγιασμένων (βλ. Γεωργιάδης, 1886, 359).

¹⁸ Trapp κ.ά. 2011, 613. Σχετικά με το συγκεκριμένο επίθετο, η παραπομπή του *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität* σε μολυβδόβουλλο της συλλογής Π. Κανελλοπούλου (Αθήνα), το οποίο δημοσίευσε ο Laurent (1981, 825) δεν ευσταθεί. Στην πρόσφατη δημοσίευση των έμμετρων σφραγιστικών επιγραφών η Wassilou-Seibt (2016, 1538) διόρθωσε την ανάγνωση *εὐδικον* στο ορθό *ἐνδικον*.

καλλιτέχνης γνώριζαν και συνεργάστηκαν, ώστε σε κάθε πλευρά του ορθογώνιου παραλληλογράμμου να αντιστοιχεί ένας στίχος του επιγράμματος.

Εκτός από το γνωστό αγιογραφικό χωρίο της *Σοφίας Σιράχ* α' 27-28 (*Σοφία γὰρ καὶ παιδεία φόβος κυρίου, καὶ ἡ εὐδοκία αὐτοῦ πίστις καὶ πραότης. Μὴ ἀπειθήσης φόβῳ κυρίου καὶ μὴ προσέληθης αὐτῷ ἐν καρδίᾳ δισσῆ*), ασφαλώς υπάρχει ευχαριστιακό υπόβαθρο στο κείμενο του συγκεκριμένου επιγράμματος¹⁹. Η επιγραφή συνδέεται με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, ίσως γι' αυτό έχει λαξευτεί σε Αγία Τράπεζα. Φαίνεται ότι απηχεί συγκεκριμένα σημεία της Θείας Λειτουργίας: κατά τη Μεγάλη Είσοδο (οπότε ψάλλεται το *Χερουβικό*²⁰) προβάλλεται η πορεία του Ιησού να σφαιγιασθεί²¹ και η αντίστοιχη προσέλευση των πιστών στο Μυστήριο²². κατά την εκφώνησή του από του Ιερού Βήματος πριν τη Θεία Μετάληψη οι πιστοί καλούνται να προσέλθουν και να μεταλάβουν²³. Ο τελευταίος στίχος του επιγράμματος και συγκεκριμένα η φράση *τῷ ὧδε εὐδικίαν* απευθύνεται στους πιστούς ή στον ιερέα και πιθανότατα σχετίζεται με τη δίκαιη συμπεριφορά του Μεγάλου Κριτή κατά τη φοβερή ημέρα της Κρίσης²⁴.

Μαρτυρία για το φιλολογικό επίπεδο της εποχής στους εκκλησιαστικούς κύκλους, τον καλό χειρισμό της γλώσσας και τη σχετικά καλή εξοικείωση με τα κλασικά γράμματα, παρέχει η συγγραφή της βιογραφίας του αγίου Θεοκλήτου στα τέλη του 10ου – αρχές 11ου αιώνα, η οποία πιθανότατα άντλησε από την πλούσια παραγωγή αγιολογικών κειμένων που θα υπήρχαν στη βιβλιοθήκη της επισκοπής²⁵.

Ίσως το πλέον ενδιαφέρον ερώτημα το οποίο αξίζει να μας απασχολήσει. είναι αυτό της προέλευση της συγκεκριμένης Αγίας Τράπεζας. Συνοψίζοντας και σύμφωνα με όσα έχουμε αναφέρει:

- Πρόκειται για μια πλάκα Αγίας Τράπεζας, η οποία έχει φιλοτεχνηθεί ήδη από την αρχή της έχοντας ως γνώμονα τις διαστάσεις που απαιτούντο για να χωρέσει το τετράστιχο επίγραμμα, ώστε κάθε πλευρά να αντιστοιχεί σε ένα στίχο. Συνεπώς, πρόκειται για μια καλά προσχεδιασμένη δωρεά η οποία έπρεπε να πληροί τις λειτουργικές, ποιητικές και αισθητικές προϋποθέσεις στο σημείο του μνημείου όπου αρχικά θα εντασσόταν.
- Το επίγραμμα γράφηκε από κάποιον ποιητή με λόγια παιδεία, κατόρθωσε να συνδυάσει σε ένα δωδεκασύλλαβο μέτρο λέξεις και φράσεις από ύμνους σχετικούς με τη Θεία Λειτουργία και τη Θεία Ευχαριστία.
- Τόσο το υλικό όσο και το επίγραμμα υποδηλώνουν πιθανότατα εύπορο, λόγιο παραγγελιοδόχο, κληρικό ή κοσμικό, ο οποίος γνώριζε επιγραφικά πρότυπα της εποχής του και την τοποθέτησή τους σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη στο Ιερό Βήμα.

Συνεπώς θα μπορούμε να υποθέσουμε ότι προέρχεται πιθανότατα από έναν σημαντικό ή κεντρικό ναό της Σπάρτης του 10ου ή 11ου αιώνα. Εκκλησιαστικά κελύφη της μεσοβυζαντινής Σπάρτης που θα προσφέρονταν για συσχετισμούς είναι η βασιλική που βρίσκεται σε δεσποζούσα θέση της Ακρόπολης και φέρεται ως ο ναός του αγίου Νίκωνα, αναχρονολογημένης τελευταία στις αρχές του 9ου αιώνα²⁶, ο ναός που έχει αποκαλυφθεί σε επαφή με τη δυτική απόληξη του «κυκλοτερούς οικοδομήματος» λίγα μέτρα ανατολικά του αρχαίου θεάτρου²⁷,

¹⁹ Βλ. Taft, 2008, 316-341.

²⁰ Για το Χερουβικό, βλ. Taft, 1978², 53-118.

²¹ Τριψίδιον 1879, 760: *ὁ γὰρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ Κύριος τῶν κυριεύοντων προσέρχεται σφαιγιασθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς* (ψάλλεται στη Θ. Λειτουργία του Μ. Σαββάτου).

²² Βλ. υποσημ. 13.

²³ Goar 1730 (1963) 67: *Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε*.

²⁴ Η ευχή του Ευαγγελίου υπογραμμίζει την έννοια του φόβου ως μέσο πνευματικής ανύψωσης και απελευθέρωσης από τις επιθυμίες της ανθρώπινης φύσης: *Ἐνθες ἡμῖν καὶ τὸν τῶν μακαρίων σου ἐντολῶν φόβον, ἵνα τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας πάσας καταπατήσαντες πνευματικὴν πολιτείαν μετέλωμεν* (βλ. Τρεμπέλας 1997, 53-54). Διδακτικές επιγραφές που απευθύνονταν προς τους ορθόδοξους ιερείς συμβουλευόντάς τους για τον ορθό τρόπο του τυπικού της Θείας Ευχαριστίας εντοπίζονται στην παράσταση του Μελισμού, κυρίως σε λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως η Νάξος, η Κρήτη και η Κύπρος αλλά και η Λακωνία, και αναγράφονται όχι στον κάμπο της παράστασης αλλά επάνω στα ιερά σκεύη που εικονίζονται στη σύνθεση (βλ. Κωνσταντινίδη 2008, 60).

²⁵ Vées 1916, 18-26. Λαμπροπούλου 2013, 107-108. Ο Βίος επίσης του οσίου Νίκωνος είναι ένα σημαντικό φιλολογικό κείμενο, το οποίο πιστεύεται ότι συντέθηκε πιθανότατα 40 έτη μετά το θάνατο του οσίου, δηλαδή περί το 1042, (βλ. Αναγνωστάκης 2018, 196, υποσημ. 1 με αναφορά όλων των προτεινόμενων χρονολογήσεων). Για τον Βίο του οσίου ως φιλολογικό κείμενο, βλ. Paschalidis 2011, 150. Για τον Βίο του οσίου Νίκωνος ως προσωπογραφική πηγή, βλ. Stavrakos 1999.

²⁶ Το μνημείο έχει χρονολογηθεί στον 7ο (Βοκοτόπουλος 1976-1978), στον 6ο (Μπούρας 2001, 58. Sweetman – Katsara 2002. Katsara 2009. Sweetman 2009. Σιργιέ 2010, 231, εκ. 245) και προσφάτως στις αρχές του 9ου αιώνα (Κάππας 2010, 147. Kappas 2020, 107-109). Για την ταύτιση της βασιλικής με τον ναό του Σωτήρα που έκτισε ο όσιος Νίκων στην όγδοη δεκαετία του 10ου αιώνα, βλ. Βοκοτόπουλος 1976-1978, 274, υποσημ. 2-3, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τις επιχειρούμενες αναζητήσεις του ναού αυτού, βλ. Κουρίνου-Πίκουλα 1998. Κουρίνου-Πίκουλα 2004. Armstrong 2008. Αθανασούλης – Κάππας 2015, 89. Για την πρόταση ταύτισης της βασιλικής της Ακρόπολης με τον αναφερόμενο στη Διαθήκη του οσίου Νίκωνος ναό της Αγίας Βαρβάρας, βλ. Φλώρου 2020, 76-78.

²⁷ Για την ανασκαφική αποκάλυψη του μνημείου, βλ. Dickins 1905-1906, 432. Χρήστου 1964, 106. Διερευνητικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, βλ. Μέξια 2010, 45-46. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α, 23. Για την ταύτισή του με τον ναό του οσίου Νίκωνα, βλ. Κουρίνου-Πίκουλα 1998. Κουρίνου-Πίκουλα 2004.

ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στο οικοδομικό τετράγωνο 127 της σημερινής πόλης της Σπάρτης, επί της οδού Τριακοσίων²⁸, ο τρίκογχος ναός στο οικοδομικό τετράγωνο 126, επί της οδού Άγιδος²⁹, ο μικρός κοιμητηριακός ναός πρωτοβυζαντινών χρόνων, με πιθανή μεσοβυζαντινή οικοδομική φάση, στο οικοδομικό τετράγωνο 112, στις παρυφές του υψώματος «Τούμπανο»³⁰, και ο ναός της ρωμαϊκής στοάς, που ανασκάφηκε μερικώς κατά τη διάρκεια ερευνών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη δεκαετία του 1990 και χρονολογήθηκε στον 10ο-11ο αιώνα³¹.

Στο κέντρο του Ιερού Βήματος της βασιλικής της Ακρόπολης, αποκαλύφθηκε το αποτύπωμα της θεμελίωσης της Αγίας Τράπεζας και του βάθρου μπροστά από αυτήν³². Στον ναό της οδού Τριακοσίων, του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος τρουλαιού τύπου, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως κτιστές Τράπεζες στην πρόθεση και στο Ιερό Βήμα, αντιστοίχως³³. Κτιστή, τετράπλευρη Αγία Τράπεζα αποκαλύφθηκε και στον μονόχωρο ναό του οικοδομικού τετραγώνου 112³⁴.

Οι πενιχρές ανασκαφικές μαρτυρίες καθώς και ο εντοιχισμός τμήματος της πλάκας της Τρύπης στην αψίδα του Ιερού δεν επιτρέπουν προς το παρόν συσχέτιση με συγκεκριμένο μνημείο της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας. Η λειτουργική επιφάνεια που παρουσιάζουμε³⁵ έχει αποστρογγυλεμένες παρειές, στοιχείο που, συνδυαστικά με τις κατά προσέγγιση διαστάσεις της, υποδεικνύει ή ότι εξείχε γύρω από μια κτιστή κατασκευή, στην οποία θα ήταν τοποθετημένη ή ότι είχε μία κεντρική κιονόμορφη στήριξη³⁶.

Η ενσωμάτωση της ενεπίγραφης μεσοβυζαντινής λειτουργικής επιφάνειας στο καθολικό της Τρύπης κατά την άποψή μας δεν γίνεται τυχαία. Η επιγραφική προβολή των μητροπολιτικών δικαιωμάτων επί του μονυδρίου σε κίονα του μητροπολιτικού ναού του Μυστρά κατά το έτος 1339³⁷ αναδεικνύει τη σημασία του παραποτάμιου μοναστικού καθιδρύματος θέτοντάς το υπό την πνευματική επικράτεια της τοπικής μητροπολιτικής έδρας (*πνευματικῶτον*). Συνεπώς, η ένταξη της πολύτιμης για την εκκλησιαστική ιστορία της Λακεδαιμονίας ιερής πλάκας, έκφανση της μεσοβυζαντινής παρουσίας της Επισκοπής, ορίζει τη λειτουργική της συνέχεια μέσα από μια νέα πλέον λατρευτική εστία, υψηλής νοηματοδότησης για τη Μητρόπολη.

Εν κατακλείδι και ανεξαρτήτως της ταύτισης του μνημείου από το οποίο προήλθε η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, θεωρούμε ότι ρίχνει φως σε μια περίοδο της ιστορίας της βυζαντινής Σπάρτης, που είναι γνωστή ως μια επαρχιακή πόλη πολύ μακριά από το κέντρο, στην οποία στα τέλη του 10ου αιώνα έδρασε ο όσιος Νίκων. Ωστόσο, ένα τέτοιο έργο αποτελεί το πλέον αξιόπιστο τεκμήριο της πίστης, της θεολογικής γνώσης, της ευρύτερης παιδείας, της λογιουσύνης και της αισθητικής καλλιέργειας της ανώτερης εκκλησιαστικής ή κοσμικής τάξης της Σπάρτης των μεσοβυζαντινών χρόνων, στην οποία οφείλεται η δημιουργία του έργου που παρουσιάσαμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστάκης 2018: Η. Αναγνωστάκης, Ο χρόνος στον Νίκωνα τον Μετανοείτε: *ήγγικε γάρ...*, στο: Ε. Γ. Σαράντη – Α. Δελλαπόρτα – Θ. Κολλυροπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Όψεις του βυζαντινού χρόνου, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29-30 Μαΐου 2015*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – ΥΠΠΟΑ, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2018, 196-218.
- Αθανασούλης – Κάππας 2015: Δ. Αθανασούλης – Μ. Κάππας, Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, στο: Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 79-96.
- Armstrong 2008: P. Armstrong, The monastery of Saint Nikon: The Amykleon, Sparta and Laconia, in: C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (επιμ.), *Dioskouroi, Studies Presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the Anniversary of their 30-Year Joint Contribution to Aegean Archaeology*, Oxford 2008, 352-369.

²⁸ Μπακούρου 1991. Βακούρου 2009, 306-307. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β, 5-9. Πάντου κ.ά. 2016. Το μνημείο, με βάση τα τυπολογικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του, χρονολογήθηκε προσφάτως στα τέλη του 10ου αιώνα και ταυτίστηκε με τον ναό του Σωτήρος που ίδρυσε ο όσιος Νίκων, βλ. Αθανασούλης – Κάππας 2015, 85, 91.

²⁹ Βακούρου 2009, 303-306. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β, 27-31. Πάντου κ.ά. 2016.

³⁰ Βελισσαρίου 2006.

³¹ Waywell – Wilkes 1994. Waywell – Wilkes 1997. Κουρίνου 2000, 109-114. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α, 16-17.

³² Βρέθηκαν τα αποτυπώματα του βόρειου και του νότιου υποστυλώματος της Αγίας Τράπεζας και ο ενδιάμεσος χώρος διαμορφωμένος με αργούς λίθους και κονίαμα, βλ. Sweetman – Katsara 2002, 445.

³³ Σύμφωνα με το ημερολόγιο της ανασκαφής Ε. Κουρίνου, που τηρείται στο αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας (έτος 1983), η Τράπεζα της πρόθεσης είχε διαστάσεις 0,87 × 0,70 × 0,15 μ. και του Ιερού Βήματος 0,87 × 0,50 × 0,15 μ.

³⁴ Οι διαστάσεις της είναι 0,73 × 0,60 × 0,35 μ., βλ. Βελισσαρίου 2006, 430.

³⁵ Στον Πρόδρομο της Τρύπης η ενεπίγραφη πλάκα διεισδύει στην τοιχοποιία της αψίδας και στηρίζεται σε κτιστή κατασκευή που γεφυρώνει τους τοίχους του ημικυλίνδρου της αψίδας, εξέχοντας κατά 27 περίπου εκ.

³⁶ Στον Βίο του οσίου Νίκωνα γίνεται εκτενής αναφορά στην Αγία Τράπεζα του ναού που ίδρυσε ο όσιος, βλ. Λαμψίδης 1982, 76-78. Φλώρου 2020, 60, 61.

³⁷ Βλ. ανωτέρω σελ. 609.

- Bakourou 2009: Α. Bakourou, Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 301-311.
- Βαχαβιώλος 2014: Δ. Θ. Βαχαβιώλος, *Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014.
- Βαχαβιώλος 2020: Δ. Θ. Βαχαβιώλος, Πατριαρχικοί οφικιαίοι και σταυροπηγικά μοναστήρια σε σχέση αλληλεξάρτησης: Ο Πέτρος ο Πελοποννήσιος (1730-1778) και το σταυροπηγικό μονύδριο του Τιμίου Προδρόμου στην Τρύπη Λακωνίας, *Θεολογία* 91:2 (2020), 251-269.
- Βέης 1905: Ν. Α. Βέης, Οι Εβραίοι της Λακεδαιμονίας και του Μυστρά, *Ο Νουμάς*, 1905 (2 Οκτωβρίου), 10-11.
- Βελισσαρίου 2006: Π. Βελισσαρίου, Ανασκαφή κοιμητηριακού ναού στη Σπάρτη (οικόπεδο Γ. Αγγελόπουλου), στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, ΣΤ' ΕΠΚΑ – 6η ΕΒΑ, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 427-434.
- Βέλμαχος 1964: Α. Βέλμαχος, Ένα χωριό με 40 μοναστήρια, *Λακωνικά* 2 (1964) (Μάρτιος-Απρίλιος), 77-78.
- Βοκοτόπουλος 1976-1978: Π. Α. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στη λεγόμενη βασιλική του Αγίου Νίκωνος, στο: *Πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, τόμ. Β', Αθήνα 1976-1978, 273-285.
- Buchon 1845: J.-A. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies, Le livre de la conquête de la princée de Morée*, τόμ. Ι, LXXVII-LXXX (Annexe A), Paris 1845.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009.
- Αρχιμ. Γαλανόπουλος 1939: Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, *Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας*, Αθήνα 1939.
- Γεωργιάδης 1886: Β. Γεωργιάδης, Άσματα του Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου, ήτοι των κινητών λεγομένων εορτών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, περίοδος Β', 20 (1886), 359
- Γιανναροπούλου 2005-2006: Ι. Γιανναροπούλου, Δικαιοπρακτικόν έγγραφο 1756 από τη Λακωνία, *Πελοποννησιακά* 28 (2005-2006), 296-301.
- Γριτσόπουλος 1981-1982: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Η Πελοποννησιακή Παιδεία μετά την Άλωσιν, στο: *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8, τόμ. Α', Αθήνα 1981-1982, 197-302.
- Γριτσόπουλος 1989-1990: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν, *Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), 1-167.
- Ćurčić 2010: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010.
- Darrouzès 1977: J. Darrouzès (εκδ.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. vol. I. Les actes des Patriarches. Fasc.V. Les Regestes de 1310 à 1376*, Paris 1977.
- Διαμαντή 1988: Κ. Διαμαντή, Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού του Αγίου Νίκωνα στην Τρύπη της Λακωνίας, *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988), 347-375.
- Dickins 1905-1906: G. Dickins, Laconia. II. Excavations at Sparta, 1906. Topographical Conclusions, *ABSA* 12 (1905-1906), 431-439.
- Δρανδάκης 1955: Ν. Β. Δρανδάκης, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Λακωνικής Τρύπης, *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 38-87 [ανατύπωση στο: Ν. Β. Δρανδάκης, *Μάνη και Λακωνία*, (Χ. Κωνσταντινίδη, επιμ.), Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 17, τόμ. Γ', *Λακωνία – Μελέται*, Αθήνα 2009, 39-88].
- Δρανδάκης 1996: Ν. Β. Δρανδάκης, Σχεδιάγραμμα καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών Λακωνίας, *Λακωνικά Σπουδαί* 13, 167-236 [ανατύπωση στο: Ν. Β. Δρανδάκης, *Μάνη και Λακωνία*, (Χ. Κωνσταντινίδη, επιμ.), Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 17), τόμ. Δ', *Λακωνία – Ανασκαφή και Έρευνα*, Αθήνα 2009, 475-544.
- Ζησίου 1892: Κ. Γ. Ζησίου, *Σύμμικτα. Πελοποννήσου επιγραφαι χριστιανικών χρόνων. Χρυσόβουλλα Μυστρά. Έρευνα περί της πολιορκίας και Αλώσεως της Ακροπόλεως υπό των Βενετών. Καπνικαρέα – Καμουκαρέα*, Αθήνα 1892.
- Ζησίου 1909: Κ. Γ. Ζησίου, Επιγραφαι χριστιανικών χρόνων της Ελλάδος. Α' Λακεδαίμονος, *Βυζαντίς* Α' (1909), 422-460.
- Goar 1730 (1963): J. Goar, *Εύχολόγιον sive rituale Graecorum*, Βενετία 1730 (ανατύπωση 1963).
- Κάππας 2010: Μ. Κάππας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αι., στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-186.
- Kappas 2020: M. Kappas, Experimenting in domed constructions: Ecclesiastical architecture in Greece during the transitional period, στο: S. Feist (επιμ.), *Transforming Sacred Spaces. New Approaches to Byzantine Ecclesiastical Architecture from the Transitional Period*, Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Reihe B: Studien und Perspektiven, Band 48, Wiesbaden 2020, 95-128.
- Katsara 2009: E. Katsara, Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης: πρόγραμμα έρευνας, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 323-330.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη, Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, διδακτορική διατριβή, Ηoros: Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2000.
- Κουρίνου-Πίκουλα 1998: Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Ο ναός του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, *Λακωνικά Σπουδαί* 14 (1998), 89-104.
- Κουρίνου-Πίκουλα 2004: Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Λακεδαιμονίας: ο ναός του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, στο: Β. Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14, Αθήνα 2004, 55-61.

- Κωνσταντινίδη 2008: Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Μνημεία 14, Θεσσαλονίκη 2008.
- Λαμπροπούλου 2013: Α. Ι. Λαμπροπούλου, Από την λήθη στην μνήμη: Η λατρεία του αγίου Θεοκλήτου επισκόπου Λακεδαιμονίας (9ος αι.), στο: *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου 2008, Γύθειο 17-19 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα 2013, 103-120.
- Λαμψίδης 1982: Ο. Λαμψίδης (κείμενα-σχόλια), *Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών Περιοδικού «Αρχαίον Πόντου», Πηγαί της Ιστορίας Ελλήνων του Πόντου 4, Αθήνα 1982.
- Laurent 1981: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, tome II, L'administration centrale*, Paris 1981.
- Μέξια 2010: Α. Μέξια, Ακρόπολη Αρχαίας Σπάρτης, βυζαντινός ναός στο κυκλικό οικοδόμημα, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1β, 45-46.
- Miklosich – Müller 1860: Fr. Miklosich – J. Müller (επιμ.), *Acta et diplomata graecamedii aevi sacra et profana*, τόμ. I, Vindobonae 1860.
- Millet 1899: G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), 97-156.
- Migne 1857-1866: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG)* 60, Paris 1857-1866, 681-700.
- Μπακούρου 1991: Α. Μπακούρου, Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων. Οικόπεδο Ελευθ. Ρήγου, *ΑΔ* 46 (1991), Β' 1, 116-117.
- Μπελιά 1972: Ε. Μπελιά, Μοναστηριακά Λακωνίας, *Λακωνικά Σπουδαί*, 1 (1972), 328-368.
- Μπούρας 2001: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Pallis 2013: G. Pallis, *Inscriptions on Middle Byzantine marble templon screens*, *BZ* 106:2 (2013), 761-810.
- Pallis 2018: G. Pallis, *Middle Byzantine altars with sculpted decoration*, *AURA* 1 (2018), 119-126.
- Πάντου κ.ά. 2016: Ε. Πάντου – Κ. Ντουβή – Α. Μέξια – Μ. Φλώρου, Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης, *ΑΔ* 2016, Β' (υπό έκδοση).
- Paschalidis 2011: S. A. Paschalidis, *The hagiography of the eleventh and twelfth centuries*, στο: S. Efthymiadis (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, vol. I, Periods and Places*, Farnham 2011, 143-171.
- Πασχάλιον Χρονικόν: L. Dindorf, *Chronicon paschale, vol. 1, Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn 1832, 3-737.
- Περδικούλιας 2018: Π. Π. Περδικούλιας, *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά. Τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2018.
- Rhoby 2009: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Band 1: Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 15, Wien 2009.
- Rhoby 2014: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 35, Wien 2014.
- Stavrakos 1999: Ch. Stavrakos, *Die Vita des hl. Nikon Metanoieite als Quelle zur Prosopographie der Peloponnes im späten 10. Jahrhundert*, *Südost-Forschungen* 58 (1999), 1-7.
- Sweetman 2009: R. Sweetman, *The Acropolis basilica church, Sparta: the broader research issues*, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 331-341.
- Sweetman – Katsara 2002: R. Sweetman – E. Katsara, *The Acropolis Basilica Project, Sparta: A Preliminary Report for the 2000 Season*, *ABSA* 97 (2002), 429-468.
- Taft 1978: R. Taft, *The Great Entrance: a History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, *Orientalia Christiana Analecta* 200, Rome 1978².
- Taft 2008: R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom. Volume VI: The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, *Orientalia Christiana Analecta* 281, Roma 2008.
- Trapp κ.ά. 2001: E. Trapp κ.ά., *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, 1. Band, Wien 2001.
- Τρεμπέλας 1997: Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αι τρεις λειτουργίες κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα 1997³.
- Τριψίδιον 1879: Τριψίδιον κατασκευαστικόν περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν τῆς ἁγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, Ρώμη 1879.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Προστασία, προβολή, και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, Σπάρτη 2015.
- Φλώρου 2020: Μ. Φλώρου, *Η μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, όπως παραδίδεται από τις γραπτές πηγές*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2020.
- Vées 1916: N. A. Vées, *Vie de Saint Theoclète, évêque de Lacédémone, publiée d'après le manuscrit no. 583 de la Bibliothèque Barberine*, *Vizantijskoe Obozrenie* 2 (1916), Suppl. I, 1-54.
- Wassilou-Seibt 2016: A.-K. Wassilou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 2 Siegellegenden von Ny bis inclusive Sphragis*, Wien 2016.
- Waywell – Wilkes 1994: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, *Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91. Part 2*, *ABSA* 89 (1994), 377-432.
- Waywell – Wilkes 1997: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, *Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91. Part 3*, *ABSA* 92 (1997), 401-434.

- Αρχιμ. Φορόπουλος 1900: Αρχιμ. Ι. Φορόπουλος, Πηγαί της ιστορίας της ιδρύσεως, συντηρήσεως και διοικήσεως των Σχολών του Γένους εν Κωνσταντινουπόλει και ταις επαρχίαις του Οικουμενικού Θρόνου. Ελληνική Σχολή Τρύπης της Λακεδαίμονος, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 20 (1900), 515-517.
- Χρήστου 1964: Χρ. Χρήστου, Ανασκαφή Ακροπόλεως Σπάρτης, *ΠΑΕ* 1964, 102-120.
- Zakythinos 1975: D. A. Zakythinos *Le despotat grec de Morée, vol. I-II* (édition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, vol. I, *Histoire politique*, Paris 1932, vol. II, *Vie et institutions*, Athènes 1953), Variorum, London 1975².
- Zarras 2016: N. Zarras, Identity and patronage in Byzantium: Epigraphic evidence and donor portraits of Naxos, στο: Ch. Stavrakos (επιμ.), *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art. Proceedings of the International Symposium "Inscriptions: Their Contribution to the Post-Byzantine History and History of Art"*, Ioannina, 26-27 June 2015, Wiesbaden, 2016, 53-78.

Εικ. 1 Ο ναός του Τιμίου Προδρόμου (Τρύπη Ταΐγету) από νοτιοδυτικά (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 2 Λεπτομέρεια από το δίλοβο παράθυρο του δυτικού τοίχου (ναός του Τιμίου Προδρόμου, Τρύπη Ταΐγету) (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 3 Το εντοιχισμένο αγγείο στον δυτικό τοίχο (ναός του Τιμίου Προδρόμου, Τρύπη Ταϋγέτου) (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 4 Το Ιερό Βήμα με την εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Η εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 6 Η επιγραφή (πρώτος στίχος) (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 7. Η επιγραφή (δεύτερος στίχος) (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 8. Η επιγραφή (τέταρτος στίχος) (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Νεότερα στοιχεία για δύο βυζαντινούς ναούς της Μάνης μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013*

ABSTRACT. In 2011-2015, the Ephorate of Antiquities of Laconia carried out consolidation and restoration work in two important churches in the Mani peninsula: Agios Nikolaos at Ochia in Mesa (Inner) Mani (mid-12th century) and Agia Varvara at Skoutari in Kato (Lower) Mani (14th century), as part of NSRF 2007-2013. The work carried out documented and clarified the churches' typology and building phases and revealed noteworthy construction and morphological features as well as Byzantine frescoes. The results have enriched our knowledge on the monuments themselves over time and on the architectural output and artistic activities in the inaccessible region of Byzantine Mani.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας υλοποίησε μεταξύ των ετών 2011-2015, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης σε δύο σημαντικά βυζαντινά μνημεία της χερσονήσου της Μάνης, στον Άγιο Νικόλαο Οχιάς στη Μέσα Μάνη και στην Αγία Βαρβάρα στο Σκουτάρι της Κάτω Μάνης¹. Στο παρόν κείμενο εστιάζουμε στα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών και συμβάλλουν στην πληρέστερη ανάγνωση των δύο ναών ως κατασκευών και μορφών αλλά και ως απτών ιστορικών μαρτυριών για τον τόπο και την εποχή τους.

Άγιος Νικόλαος Οχιάς

Ο Άγιος Νικόλαος, ενοριακός και κοιμητηριακός ναός σήμερα του οικισμού της Οχιάς, συνιστά ένα από τα πλέον γνωστά μνημεία της μανιάτικης ναοδομίας, με πλήθος αναφορών στη βιβλιογραφία². Ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου τρουλαίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρεις προεξέχουσες τρίπλευρες αψίδες ανατολικά και ισοπλατή νάρθηκα δυτικά. Πολύωροφο κωδωνοστάσιο με πυραμιδοειδή στέψη υψώνεται στη νοτιοδυτική γωνία.

Το μνημείο εντάσσεται στην ευάριθμη ομάδα των υψηλών προθέσεων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Μάνης, που μορφολογικά και κατασκευαστικά ακολουθούν τους τρόπους της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής». Η οικοδόμησή του στα μέσα του 12ου αιώνα, που είχε προταθεί από τον Α. Η. S. Megaw, παραμένει γενικά αποδεκτή μέχρι και σήμερα³. Σε νεότερους χρόνους προστέθηκε το κωδωνοστάσιο, απηχώντας την τοπική παράδοση του 18ου και 19ου αιώνα⁴. Η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ο εξωτερικός πλίνθινος διάκοσμος, ο «αθηναϊκού» τύπου τρούλος, τα ποικιλμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά, αναβαθμίζουν συνολικά το κτίσμα και μαρτυρούν την υψηλή στάθμη του συνεργείου που υλοποίησε το οικοδομικό πρόγραμμα και τις αισθητικές προτιμήσεις του άγνωστου χορηγού που δαπάνησε για αυτό.

Το δυτικό σταυρικό σκέλος του ναού και το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα καλύπτονται με ενιαίο ημικυλινδρικό θόλο, όπως συμβαίνει και σε αρκετά ακόμη μανιάτικα μνημεία⁵. Επιπλέον, πριν την έναρξη των

* Ευχαριστώ θερμά τη φίλη συνάδελφο Ευαγγελία Ελευθερίου για τις καίριες επισημάνσεις της στο κείμενο της μελέτης.

¹ Για αναλυτική παρουσίαση των έργων, βλ. Πάντου κ. ά. 2014α. Πάντου κ. ά. 2014β. Πάντου κ.ά. 2014γ. Πάντου κ.ά. 2015. Πάντου κ.ά. 2015-2016. ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016, 256-257 και 260-261.

² Βλ. ενδεικτικά, Μπούρας – Μπούρα 2002, 259-261 και σποραδικά. Δρανδάκης 2002, 201-206. Μέξια 2011, τόμ. Β', 167, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

³ Megaw 1932-1933, 159 και 162. Μπούρας – Μπούρα 2002, 260.

⁴ Βλ. Traquair 1908-1909, 182. Σε λίθο της νότιας όψης υπάρχει εγχάρακτη η χρονολογία 1861, που πιθανώς αποτελεί και το έτος κατασκευής του κωδωνοστασίου.

⁵ Megaw 1932-1933, 140, με αναφορά στα παραδείγματα του Αί-Στράτηγου Μπουλαριών, του Ταξιάρχη Χαρούδας, των Ταξιαρχών Γλέζου και του Σωτήρα Γαρδενίτσας. Γενικά για τη σταυρεπίστεγη κάλυψη του νάρθηκα, βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 360.

εργασιών αποκατάστασης ο εσωτερικός χώρος του κυρίως ναού και του νάρθηκα ήταν ενοποιημένος, καθώς ανάμεσά τους υπήρχαν δύο πεσσοί, ενώ από τον διαχωριστικό εγκάρσιο τοίχο απόμεναν τμήματα στα γωνιακά διαμερίσματα επάνω από τα τόξα που γεφύρωναν τους πεσσούς με τους πλάγιους τοίχους του ναού. Η διάταξη αυτή είχε θεωρηθεί ως τυπολογική ιδιοτυπία του Αγίου Νικολάου, καθώς και του ομοιότυπου ναού της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο⁶. Σημειώνεται ότι, αν και απόπειρες ενοποίησης νάρθηκα και κυρίως ναού ανιχνεύονται ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή, η τάση αυτή, με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα, χαρακτηρίζει την υστεροβυζαντινή ναοδομία⁷. Ωστόσο, κατά την καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων διαπιστώθηκε ότι τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας ανάμεσα στα πλάγια διαμερίσματα του νάρθηκα και τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα οφείλονται σε νεωτερικές επεμβάσεις, *terminus post quem* για τις οποίες συνιστά το έτος 1789, που αναφέρεται στην επιγραφή του δεύτερου στρώματος τοιχογραφιών⁸, τμήματα του οποίου στον κυρίως ναό φαίνεται ότι καταστράφηκαν όταν διανοίχθηκαν τα τόξα· η ιδιαίτερα άτεχνη και αμελής χάραξη και δομή των τόξων αυτών ασφαλώς δεν προσιδιάζει στην αρχική οικοδομική φάση του ναού (εικ. 1). Επιπρόσθετα, ίχνη που επισημάνθηκαν στην ενιαία καμάρα κυρίως ναού και νάρθηκα μαρτυρούν την παρουσία λιθοδομής σε επαφή με τους δύο διαχωριστικούς πεσσούς και τουλάχιστον μέχρι τη γένεση της καμάρας, την ακριβή μορφή της οποίας δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, πάντως φαίνεται να κατέρρευσε ή να καθαίρεθηκε σε νεώτερους χρόνους, σε κάθε περίπτωση μετά το έτος 1789 (εικ. 2). Κατά τον αρχικό, λοιπόν, σχεδιασμό του μνημείου η διάρθρωση του εσωτερικού χώρου απέκλινε από τη σημερινή εικόνα, καθώς τα πλάγια διαμερίσματα του νάρθηκα πιθανότατα χωρίζονταν από τον κυρίως ναό με τοίχο, ενώ ανάμεσα στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα και το δυτικό σκέλος του σταυρικού πυρήνα υψωνόταν κάποιου είδους λιθοδομή, όπου θα διαμορφωνόταν το θυραίο άνοιγμα. Πλησιέστερο, τοπικά και χρονικά, παράλληλο για τη διάταξη αυτή προσφέρει ο ναός των Αγίων Θεοδώρων Βάμβακας⁹. Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκαταστάθηκαν, σε ελαφρά υποχώρηση, για να είναι διακριτή η σύγχρονη επέμβαση, τα τμήματα του εγκάρσιου τοίχου μεταξύ των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων και του νάρθηκα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εξωτερικός πλίνθινος διάκοσμος του ναού. Συνίσταται από συμπαγή ζωφόρο μαιάνδρου στη δυτική πλευρά και αβακωτές επενδυτικές ζώνες στις πλάγιες, που εξυπηρετούν πρωτίστως λειτουργικές ανάγκες, παράλληλα όμως οργανώνουν τις όψεις, τονίζοντας την οριζόντια διάσταση¹⁰. Ειδικότερα, οι αβακωτές ζώνες, με ελαφρώς μικρότερο ύψος από τους δόμους της πλινθοπερικλειστής τοιχοποιίας, διατρέχουν τη βόρεια και νότια πλευρά σε όλο το μήκος τους, διακοπτόμενες μόνο από το μονόλοβο παράθυρο του νάρθηκα βόρεια και το μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο νότια. Στη νότια πλευρά, δυτικά του διλόβου παραθύρου η ταινία αποτελείται από μία σειρά τετράγωνου σχήματος αβακίων, διαγώνια τοποθετημένων, με ασβεστοκονίαμα να συμπληρώνει τα ενδιάμεσα τριγωνικά κενά. Στο υπόλοιπο τμήμα της ταινίας της νότιας πλευράς αλλά και σε όλη την ταινία της βόρειας όψης την επιφάνεια καλύπτει κονίαμα, επάνω στο οποίο αποδίδεται με εγχαράξεις ρομβοειδές θέμα· στα σημεία που το κονίαμα έχει καταπέσει, διακρίνονται κάτω από αυτό πλακίδια, θραύσματα πλίνθων ή και κεραμίδων στέγης, ακανόνιστα τοποθετημένα (εικ. 3). Φαίνεται, λοιπόν, ότι, όταν τα αρχικά αβάκια αποκολλήθηκαν, με δεδομένη την έλλειψη κατάλληλων κεραμικών στοιχείων, που θα προσέδιδαν την επιθυμητή ποιότητα στην εμφάνιση, δεν αντικαταστάθηκαν αλλά έγινε προσπάθεια απόδοσης παρεμφερούς διακόσμου με απλούστερα μέσα¹¹. Η διάκριση των φάσεων επέμβασης στις ζωφόρους, που είναι ασφαλώς περισσότερες από δύο, καθώς μακροσκοπικά διακρίνονται διάφοροι τύποι κονιαμάτων, δεν είναι ευχερής. Κατά τις πρόσφατες εργασίες συμπληρώθηκαν τα ελλείποντα αβάκια στη νότια πλευρά, ενώ στη βόρεια διατηρήθηκε η φάση της επέμβασης με το κονίαμα και τις ρομβοειδείς εγχαράξεις.

Την αίσθηση πληρότητας που χαρακτηρίζει το μνημείο ενισχύουν τα πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη του, εκτελεσμένα σε ποικιλία τεχνικών και με πλούτο θεμάτων, που αποκαλύπτουν την παρουσία χορηγών με οικονομικές δυνατότητες και έμπειρου συνεργείου μαρμαρογλυπτών. Σημειώνουμε, στις όψεις, το εντυπωσιακό μονολιθικό ανώφλι της δυτικής θύρας, τους ένθετους κιονίσκους και τις ολόγλυφες ζωόμορφες υδρορροές στον τρούλο, και στο εσωτερικό, τους δύο οκτάπλευρους κίονες με τα διακοσμημένα επιθήματα και τους ελκυστήρες¹². Μεταξύ αυτών, ευδιάκριτο σύνολο συνθέτουν τα διαφράγματα των παραθύρων, τα οποία αναδιατάχθηκαν, συγκολλήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν στις αρχικές τους θέσεις, στο πλαίσιο του έργου. Ο διάκοσμός τους, με συνήθη γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα, αλλά και το ιδιαίτερα σπάνιο θέμα του

⁶ Μπούρας – Μπούρα 2002, 133, 259, 349 και 433. Ανάλογη διάταξη εφαρμόζεται και στον Ασώματο Κουλουμίου, όπου όμως επιλέγεται η λύση της κάλυψης του νάρθηκα με ενιαία εγκάρσια καμάρα· για τον ναό βλ. τελευταία Ανδρουλιδάκη 2008-2009, 117-122.

⁷ Μαμαλούκος 2005, 53-54. Αθανασούλης – Κάπτας 2015, 85.

⁸ Για τις τοιχογραφίες του ναού, βλ. παρακάτω.

⁹ Βλ. Μέξια 2011, τόμ. Α', 254 και τόμ. Β', 40, με την προγενέστερη βιβλιογραφία για τον ναό.

¹⁰ Για τη λειτουργία του τοιχοδομικού διακόσμου στον ναό, βλ. Βελένης 1984, τόμ. Α', 184.

¹¹ Για αυτό ακριβώς το μειονέκτημα των αβακωτών ζωφόρων, βλ. Βελένης 1984, τόμ. Α', 177. Σημειώνεται ότι όλα τα πλακίδια του Αγίου Νικολάου αποτελούν επαναχρησιμοποιημένο υλικό, καθώς το χρώμα και η υφή τους ποικίλλουν.

¹² Για τον γλυπτό διάκοσμο του ναού, βλ. Δρανδάκης 2002, 201-206.

φωτοστεφανωμένου αετού στα διαφράγματα του τρούλου, ακολουθεί ένα σαφώς δομημένο πρόγραμμα, με ιεραρχημένες σειρές από ανάλογα μέλη στα παράθυρα του τρούλου, του κυρίως ναού και του ιερού βήματος, παρά τις μικρές διαφοροποιήσεις¹³.

Πίσω από το ξύλινο νεωτερικό τέμπλο που διαχωρίζει σήμερα το ιερό βήμα από τον κυρίως ναό βρίσκεται ο στυλοβάτης του αρχικού μαρμαρίνου τέμπλου, ο οποίος διακρίνεται σε τρία μέρη, που αντιστοιχούν στο βήμα, στην πρόθεση και το διακονικό. Ενσωματωμένα στο δάπεδο του ναού ή σε κατασκευές στον περιβάλλοντα χώρο βρέθηκαν ορισμένα μαρμαρίνα μέλη, που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο αρχικό τέμπλο. Ξεχωρίζει στενόμακρο θωράκιο, συμφυές με πεσσίσκο και σταθμό βημόθυρου. Το θωράκιο κοσμείται με το σύνθημα των διπλών βλαστών που σχηματίζουν ελλείψεις με πολύφυλλα ανθέμια και ημίφυλλα άκανθας στα διάκενα και ο πεσσίσκος με αβακωτό (εικ. 4)¹⁴. Οι διαστάσεις του μέλους, σε συνδυασμό με τις υποδοχές του στυλοβάτη, υπαγορεύουν την απόδοσή του στο τέμπλο του διακονικού. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και συνανήκοντα θραύσματα θωρακίων· αν και φέρουν κοινά στη γλυπτική της χερσονήσου γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα – κυκλικό πλέγμα με κόμβους που περιέχει καρδιάσχημο ανθέμιο, κύκλους που περικλείουν καμπυλόπλευρους ρόμβους, εντός των οποίων εγγράφονται σταυροί με ανθεμοειδείς κεραίες– συνιστούν πρωτότυπες συνθέσεις, με την επιλεκτική χρήση της διάτρητης τεχνικής να προσφέρει επιπλέον μαρτυρία για τη δεξιοτεχνία των τεχνιτών (εικ. 5)¹⁵.

Κατά την καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων του ναού αποκαλύφθηκε γραπτός διάκοσμος σε δύο στρώματα. Το αρχικό στρώμα διατηρείται μόνο στις επιφάνειες του βόρειου διαμερίσματος του νάρθηκα και ανάγεται στον 13ο-14ο αιώνα, ενώ τοιχογραφίες του έτους 1789, έργο του ιερομόναχου Θεοδοσίου, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, καταλαμβάνουν επιφάνειες του κυρίως ναού και του ιερού βήματος και συνδέονται με τη μετατροπή του ναού σε καθολικό μοναστηριού¹⁶.

Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου

Η Αγία Βαρβάρα βρίσκεται στην παραλία του απάνεμου όρμου του Σκουταρίου (εικ. 6)¹⁷. Ερειπωμένα κτίσματα που διακρίνονται σε χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα (εικ. 7), καθώς και σε φωτογραφίες των αρχών του 20ού, αλλά και τα οικοδομικά κατάλοιπα των χρόνων της Τουρκοκρατίας που αποκαλύφθηκαν κατά τις διερευνητικές εργασίες στο άμεσο περιβάλλον, θα μπορούσαν να αποδοθούν σε προσκτίσματα του ναού, επιβεβαιώνοντας την παράδοση ότι αποτέλεσε καθολικό μονής¹⁸. Παρά τις ανακατασκευές και άστοχες επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή, το μνημείο συγκέντρωσε το ενδιαφέρον περιηγητών και ερευνητών, όπως μαρτυρούν σποραδικές αναφορές, ενώ πιο εκτενής μνεία περιλαμβάνεται στη μονογραφία του Νικολάου Δρανδάκη και των συνεργατών του για τα μνημεία της Κάτω Μάνης¹⁹.

Πρόκειται για έναν μικρό δίστυλο τρουλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, εξωτερικών διαστάσεων 6,00 × 6,50 μ. περίπου, χωρίς τις τρεις προεξέχουσες προς τα ανατολικά καμπύλες αψίδες του ιερού βήματος (σχ. 1). Καμάρες αξονικά διατεταγμένες καλύπτουν τα γωνιακά διαμερίσματα. Κτιστό τέμπλο νεότερων χρόνων διαχωρίζει το ιερό από τον κυρίως ναό.

Θύρα ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς, χωρίς να διατηρεί σήμερα στοιχεία της αρχικής διαμόρφωσής της, αν και στο χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα διακρίνεται ανακουφιστικό τόξο επάνω από το οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι, αποδοσμένο μάλλον με εναλλαγή θολιτών και πλίνθων (εικ. 7)²⁰. Τοξωτά μονόλοβα παράθυρα με πλίνθινα πλαίσια και περιβάλλουσα πλίνθο μέχρι την ποδιά ανοίγονταν κατά τον άξονα στις αετωματικές επιφάνειες των σταυρικών σκελών. Το δυτικό σωζόταν πλήρως και πριν την έναρξη των εργασιών, αυτό του νότιου αετώματος ήταν φραγμένο και αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων, ενώ στο βόρειο αέτωμα την παρουσία παραθύρου τεκμηριώνουν τα ίχνη που αποκαλύφθηκαν

¹³ Βλ. Μέξια (υπό έκδοση).

¹⁴ Ομοιο μέλος βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου (αδημοσίευτο). Για τη διάδοση των διακοσμητικών αυτών θεμάτων στη μανιάτικη γλυπτική, βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 536-537. Μηλίτση-Κεχαγιά 2012, 115.

¹⁵ Για παράλληλα των κοσμημάτων αυτών στη μεσοβυζαντινή γλυπτική της Μάνης, βλ. Δρανδάκης 2002, 103, 112, 114, 310-312. Μηλίτση-Κεχαγιά 2012, 115.

¹⁶ Πάντου κ.ά. 2014β, 576-577. Τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού μελετά η Ευαγγελία Πάντου, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

¹⁷ Αναφέρεται ότι μετά την Άλωση στη θέση κατοίκησαν πρόσφυγες από το Σκουτάρι της Κωνσταντινούπολης, βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1993, 178 υποσημ. 328. Ο ομώνυμος οικισμός, κοιτίδα του γένους των Γρηγοράκηδων, ιδρύθηκε στο α' μισό του 18ου αιώνα και γνώρισε μεγάλη ακμή κατά το β' μισό του αιώνα ως εξαγωγικό λιμάνι και καταφύγιο πειρατών, βλ. Κόμης 2005, 331-332.

¹⁸ Bory De Saint-Vincent 1837-1838. Γαλανόπουλος 1939, 301 εικ. 99. Γκιαούρη 1975, 126 υποσημ. 8, πίν. 73γ. Δρανδάκης κ.ά. 1993, 178 υποσημ. 329.

¹⁹ Δρανδάκης κ.ά. 1993, 178-182, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁰ Bory De Saint-Vincent 1837-1838.

στο εσωτερικό, καθώς η όψη δεν διατηρεί την αρχική της διαμόρφωση και έχει ανακτισθεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Φωτιστική θυρίδα διατρυπά τη μεσαία ανίδα.

Ο τρούλος ακολουθεί την ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Μάνη παραλλαγή με οκτάπλευρο τύμπανο, τις πλευρές του οποίου διαρθρώνουν τέσσερα τοξωτά μονόλοβα παράθυρα στους κύριους άξονες, που εναλλάσσονται με τυφλά αφιδώματα στους διαγώνιους. Τα πλίνθινα πλαίσια τους, όπου διατηρούν την αρχική μορφή τους, κατέρχονται χαμηλότερα από τη γένεση των τόξων, ενώ τρεις παράλληλες κάθετες πλίνθοι και ισάριθμες οριζόντιες συνθέτουν τον λιτό διάκοσμο των επιφανειών. Πώρινοι κιονίσκοι ορίζουν τις ακμές του τυμπάνου και τριπλή σειρά βαθμιδωτά διατεταγμένων πλίνθων επιστέφουν τις πλευρές του, ενώ στρωτήρας επέχει θέση υδρορροής (σχ. 2, εικ. 8).

Η τοιχοποιία του ναού είναι αμελής, από αργούς και ημιλαξευμένους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων. Ευάριθμα είναι τα εντοιχισμένα παλαιότερα μαρμάρια μέλη. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, που συντηρήθηκε, συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε στο πλαίσιο του έργου, συνίσταται από πλίνθινες ζώνες ιχθυάκανθας στις αετωματικές απολήξεις του δυτικού, βόρειου και νότιου σταυρικού σκέλους, καθιστώντας την Αγία Βαρβάρα σπάνιο, με τα σημερινά δεδομένα, παράδειγμα στη χερσόνησο της Μάνης με διακοσμητική ζώνη στα καταέτια γείσα²¹. Τη δυτική, κύρια, όψη αναβαθμίζουν επιπλέον δύο μικρότερες ταινίες, με ιχθυάκανθα και πλίνθους που σχηματίζουν Χ, εκατέρωθεν του μονόλοβου παραθύρου. Ο διάκοσμος αυτός γνωρίζει μεγάλη διάδοση στην υστεροβυζαντινή ναοδομία της Λακωνίας, με εγγύτερα τοπικά και χρονικά παράλληλα στους ναούς του Αγίου Γεωργίου στο Σκουτάρι και στα Βοσινιάνικα Γυθείου²².

Όλα τα τοξωτά ανοίγματα στις όψεις έχουν αποδοθεί με την τεχνική της «κρυμμένης πλίνθου», με θραύσματα πλίνθων στις υποχωρημένες επιφάνειες των αρμών, πρακτική γνωστή στη μανιάτικη χερσόνησο και τη Λακωνία των παλαιολόγειων χρόνων²³. Στο εσωτερικό, τα τόξα μετώπου των καμαρών είναι κατασκευασμένα με αργούς και ημιλαξευμένους λίθους ή συνδυασμό πλίνθων και λίθων, ενώ τα τόξα μεταξύ του δυτικού σταυρικού σκέλους και των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων είναι πλίνθινα. Σημειώνεται ότι το πάχος των πλίνθων στην τοξοδομία ποικίλλει, προφανώς επειδή έχει χρησιμοποιηθεί υλικό εκ περισυλλογής, ίσως και από το υποκείμενο ρωμαϊκό κτίσμα²⁴. Οι θόλοι, με εμφανείς αλληπάλληλες επισκευές, συνίστανται από αργούς και ημιλαξευμένους λίθους. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης αποκαλύφθηκε διπλή διάταξη ξύλινων ενισχύσεων στη στάθμη γένεσης του ημικυλινδρικού θόλου του δυτικού σταυρικού σκέλους²⁵. Η εσωτερική ξυλοδεσιά βρισκόταν σε ελαφρά υποχώρηση από την εσωτερική παρειά της τοιχοποιίας, ενώ η εξωτερική σε βάθος ενός λίθου από την εξωτερική παρειά της λιθοδομής.

Στοιχεία της αρχικής κεράμωσης διατηρήθηκαν στον τρούλο, καθώς και στις στέγες του νοτιοδυτικού και βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος του ναού, όπως και της κόγχης του Ιερού, όπου βρέθηκαν κατά χώραν ορισμένοι από τους αρχικούς στρωτήρες, ακέραιοι ή αποσπασματικά σωζόμενοι.

Στο εσωτερικό του ναού, κατά τις εργασίες καθαίρεσης των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε βυζαντινό στρώμα τοιχογραφιών σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση, που δυσχεραίνει την ασφαλή χρονολογική ένταξή του, φαίνεται ωστόσο να απηχεί επαρχιακούς καλλιτεχνικούς τρόπους γνωστούς στη χερσόνησο της Μάνης από τον όψιμο 13ο αιώνα και εξής²⁶. Μεταγενέστερη φάση διακόσμησης, στα τέλη του 16ου αιώνα, αντιπροσωπεύει η παράσταση αγίας γυναίκας στο ιερό βήμα, δυτικά του ανοίγματος προς την πρόθεση, ενώ η τελευταία φάση τοιχογράφησης έχει εκτελεστεί κατά τα έτη 1882 και 1883 από τον ζωγράφο Ηλία Χανδρέα από το Κουτήφαρι της Έξω Μάνης, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή²⁷.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής νέου τοίχου αντιστήριξης βορειοανατολικά του ναού, καθώς και εξυγίανσης της θεμελίωσής του, αποκαλύφθηκε ότι το μνημείο έχει θεμελιωθεί επάνω σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία επεκτείνονται και στον περιβάλλοντα χώρο του, βόρεια, νότια, αλλά και ανατολικά, όπου δεν διατηρούνται λόγω διάβρωσης από τη θάλασσα (εικ. 9). Τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν ότι πρόκειται για λουτρική εγκατάσταση των ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων, που ήταν σε χρήση και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο²⁸. Αν και, λόγω της αποσπασματικής εικόνας, η κάτοψη του λουτρού είναι δύσκολο να αποκατασταθεί, τεκμηριώνεται η ύπαρξη δύο όμορων χώρων νότια και ανατολικά του

²¹ Βοκοτόπουλος 2001, 51. Στις πλάγιες όψεις οι ζώνες διατηρούνταν αποσπασματικά κάτω από τα μεταγενέστερα επιχρίσματα.

²² Για τον Άγιο Γεώργιο στα Βοσινιάνικα, βλ. Vocotopoulos 1979, 257 αρ. 19. Απλή αναφορά στον Άγιο Γεώργιο Σκουταρίου, βλ. Δρανδάκης κ. ά. 1993, 202 αρ. 126.

²³ Δρανδάκης κ. ά. 1993, 178. Για τις εφαρμογές της τεχνικής αυτής στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Μέξια 2011, τόμ. Α', 246.

²⁴ Για την οικοδόμηση του ναού επί προγενέστερου κτίσματος, βλ. αμέσως παρακάτω.

²⁵ Γενικά για τις ενσωματωμένες στο πάχος των λιθοδομών ξυλοδεσιές, βλ. Βελένης 1984, τόμ. Α', 53-64. Κουμάντος 2018.

²⁶ Πάντου κ. ά. 2014α, 586-589.

²⁷ Δρανδάκης κ. ά. 1993, 179-182. Πάντου κ. ά. 2014α, 589.

²⁸ Για την οικοδόμηση βυζαντινών ναών επάνω σε ρωμαϊκές λουτρικές εγκαταστάσεις, βλ. τελευταία Μπιλής 2018. Κατά τις διερευνητικές εργασίες αποκαλύφθηκαν και λείψανα πιθανώς των χρόνων της Τουρκοκρατίας, που σχετίζονται με τα προσκτίσματα του ναού, τα οποία ήταν σε χρήση μέχρι και τους νεότερους χρόνους.

ναού, με δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις ο καθένας, τα δάπεδα των οποίων αποτελούνται από μεγάλες πήλινες οπτοπλίνθους με ενδιάμεση στρώση υδραυλικού κονιάματος. Αποσπασματικά διατηρείται μία από τις δεξαμενές του λουτρού. Ενδείξεις για προγενέστερη οικοδομική φάση του κτίσματος παρέχει σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου από ψηφίδες λευκού και ερυθρού χρώματος, που εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο της ανατολικής αίθουσας του λουτρού. Κατά την αρχική οικοδομική φάση της λουτρικής εγκατάστασης κάποιος τουλάχιστον από τους χώρους της έφερε και σύστημα κατακόρυφης θέρμανσης των τοίχων με κεραμικές πλάκες με μαστοειδείς αποφύσεις. Το αποσπασματικά σωζόμενο λουτρικό οικοδόμημα μπορεί να συσχετισθεί με τα ισχυρά λείψανα ρωμαϊκών κτηρίων στον αιγιαλό του όρμου του Σκουταρίου, που περιγράφουν αρχαιολόγοι της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στις αρχές του 20ού αιώνα²⁹.

Συνολικά, σε ζητήματα μορφών και κατασκευής, όπως στη χρήση πωρόλιθου και την απουσία μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, στην εφαρμογή, με αμελή τρόπο, της τεχνικής της «κρυμμένης πλίνθου», στο θεματολόγιο του κεραμοπλαστικού διακόσμου, η Αγία Βαρβάρα απομακρύνεται από τη μεσοβυζαντινή παράδοση των υψηλών προθέσεων μανιάτικων τρουλαίων ναών, υιοθετώντας ένα πιο απλοποιημένο αρχιτεκτονικό ύφος και πρακτικές που προσιδιάζουν στην υστεροβυζαντινή οικοδομική, καθιστώντας εύλογη τη χρονολόγησή της στον 14ο αιώνα³⁰.

Συνοψίζοντας, κατά τις εργασίες στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης των ναών του Αγίου Νικολάου στην Οχιά και της Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι τεκμηριώθηκαν και αποσαφηνίστηκαν τυπολογικά ζητήματα και οικοδομικές φάσεις. Επιπλέον, ήρθαν στο φως ενδιαφέροντα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία και αποκαλύφθηκαν άγνωστα μέχρι σήμερα βυζαντινά ζωγραφικά στρώματα. Τα δεδομένα αυτά συμπληρώνουν και εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τη μακρά ιστορική διαδρομή των μνημείων, αλλά και γενικότερα για την αρχιτεκτονική παραγωγή και την καλλιτεχνική δραστηριότητα στην απομακρυσμένη βυζαντινή περιφέρεια της Μάνης.

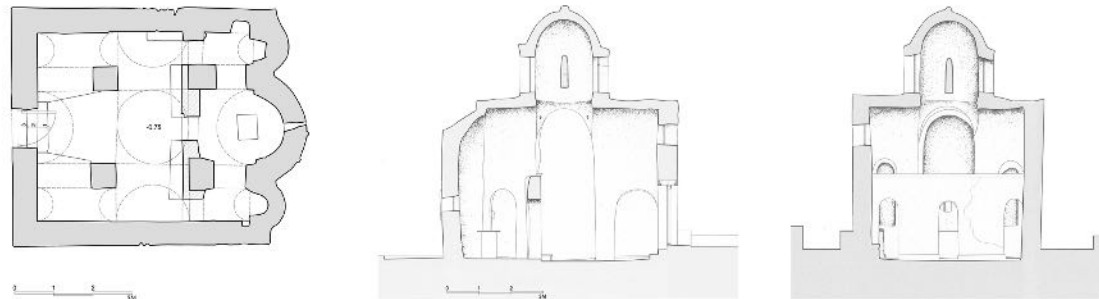
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης – Κάππας 2015: Δ. Αθανασούλης – Μ. Κάππας, Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, στο: Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Δ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 79-96.
- Ανδρουλιδάκη 2008-2009: Α. Ανδρουλιδάκη, Οι εργασίες αποκατάστασης των ναών των Αγίων Ασωμάτων στο Κουλούμι και της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο, στο: Ε. Π. Ελευθερίου – Α. Μέξια (επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη, Καραβοστάσι Οιτύλου, 21-22 Ιουνίου 2008, Πρακτικά, Σπάρτη 2008-2009*, 117-125.
- Βελένης 1984: Γ. Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα αριθμός 10 του Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984.
- Βοκοτόπουλος 2001: Π. Α. Βοκοτόπουλος, Σχόλια στον πλίνθινο διάκοσμο των αετωμάτων μερικών βυζαντινών ναών, στο: Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Σειρά συμποσίων 1, Ιωάννινα 2001, 49-61.
- Bory De Saint-Vincent 1837-1838: J. B. G. M. Bory De Saint-Vincent, *Relation du voyage de la Commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τόμ. II, Paris 1837-1838.
- Γαλανόπουλος 1939: Μ. Ε. Γαλανόπουλος, *Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας*, Αθήνα 1939.
- Γκιαούρη 1975: Αιμ. Γκιαούρη, Σκουτάρι, *ΑΔ* 30 (1975), Β'1, 126.
- Δρανδάκης 2002: Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 222, Αθήνα 2002.
- Δρανδάκης κ.ά. 1993: Ν. Β. Δρανδάκης – Ε. Δωρή – Β. Κέπετζη – Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 130, Αθήνα 1993.
- ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Από το Έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013. Βυζαντινά μνημεία και μνημειακά σύνολα, *Λακωνικά Σπουδαί* 21 (2015-2016), 253-276.

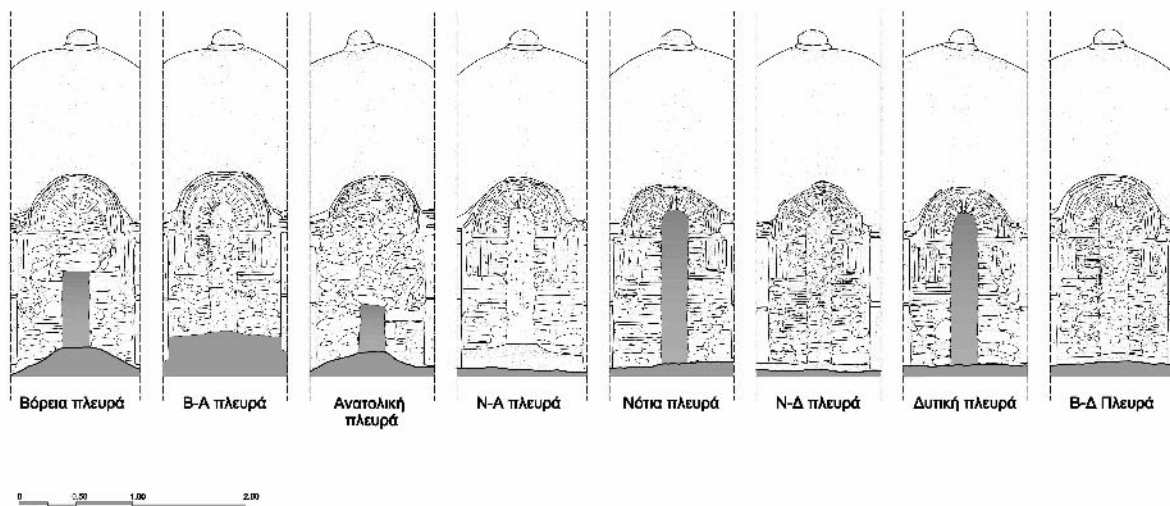
²⁹ Forster 1906-1907, 235. Η σύγχρονη έρευνα τοποθετεί στην περιοχή του Σκουταρίου την αρχαία *Άσινη*, την οποία αναφέρουν ο Θουκυδίδης, ο Στράβωνας και ο Πολύβιος, περιγράφοντας τις παραλιακές πόλεις της Λακωνικής. Μάλιστα, τμήμα της αρχαίας οδού που ακολουθούσε την πορεία της ακτογραμμής από το Γύθειο και την πόλη Λᾶς (σημ. Πασσαβάς) προς την *Άσινη* και, νοτιότερα ακόμη, την *Τευθρώνη* (σημ. Κότρωνας), εντοπίστηκε σε πρόσφατη σωστική ανασκαφή, σε απόσταση περίπου 300 μ. δυτικά-νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Βαρβάρας, βλ. Τσούλη 2010.

³⁰ Οι Δρανδάκης κ. ά. 1993, 178 υποσημ. 329, σημειώνουν πιθανή χρονολόγηση στον 12ο αιώνα. Τη χρονολόγηση του ναού στην παλαιολογία περίοδο αναγνώρισαν πρώτοι οι Μπούρας – Μπούρα 2002, 330-331.

- Forster 1906-1907: E. S. Forster, Laconia. II. Topography. Gythium and the north-west coast of the Laconian Gulf, *ABSA* 13 (1906-1907), 219-237.
- Κόμης 2005: Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης. 15ος-19ος αιώνας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 57, Ιωάννινα 2005.
- Κουμάντος 2018: Α. Κουμάντος, *Ξύλινες δομικές ενισχύσεις στη βυζαντινή αρχιτεκτονική: διερεύνηση και ερμηνεία της διάταξης και χρήσης τους*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2018.
- Μαμαλούκος 2005: Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Παντοβασιλίσσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας, *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 51-62.
- Megaw 1932-1933: H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, *ABSA* 33 (1932-1933), 137-162.
- Μέξια 2011: Α. Μέξια, *Βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
- Μέξια (υπό έκδοση): Α. Μέξια, Διαφράγματα ανοιγμάτων στους βυζαντινούς ναούς τη Μάνης, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη 4-7 Οκτωβρίου 2017* (υπό έκδοση).
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2012: Ευ. Μηλίτση-Κεχαγιά, Άγιος Νικόλαος στο Καμπινάρι Πλάτσας στη Μάνη. Παρατηρήσεις στο γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου, *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 105-118.
- Μπιλής 2018: Θ. Μπιλής, Η τροποποίηση ενός υστερορωμαϊκού λουτρού σε εκκλησία. Η περίπτωση του εκκλησιδίου Αγ. Γεωργίου Μελάνων Νάξου, στο: Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Τυφάνο (επιμ.), *Ήρωες Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Αθήνα 2018, τόμ. ΙΙ, 229-241.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Πάντου κ.ά. 2014α: Ε. Πάντου – Α. Μέξια – Α. Ανδρουλιδάκη – Κ. Ντουβή, Αποκατάσταση και ανάδειξη Ι.Ν. Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου Π.Ε. Λακωνίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1α, 586-591.
- Πάντου κ.ά. 2014β: Ε. Πάντου – Α. Ανδρουλιδάκη – Λ. Νικολακάκη – Π. Περδικούλιας – Α. Μέξια – Κ. Ντουβή, Στερέωση και αποκατάσταση του ναού του Αγίου Νικολάου στην Οχιά Μέσα Μάνης Νομού Λακωνίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1α, 575-578.
- Πάντου κ.ά. 2014γ: Ε. Πάντου – Α. Μέξια – Π. Περδικούλιας – Ε. Μαρούλη, *Στερέωση και αποκατάσταση του Ναού του Αγίου Νικολάου στην Οχιά Μέσα Μάνης νομού Λακωνίας*, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2014.
- Πάντου κ.ά. 2015: Ε. Πάντου – Μ. Τσούλη – Α. Μέξια, *Αποκατάσταση και ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου, π.ε. Λακωνίας*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, 2015.
- Πάντου κ. ά. 2015-2016: Ε. Πάντου – Α. Μέξια – Κ. Ντουβή, Αποκατάσταση και ανάδειξη Ι.Ν. Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου Π.Ε. Λακωνίας, *ΑΔ* 70 (2015-2016) (υπό έκδοση).
- Traquair 1908-1909: R. Traquair, Laconia. III. The churches of Western Mani, *ABSA* 15 (1908-1909), 177-213.
- Τσούλη 2010: Μ. Τσούλη, Ανασκαφικές εργασίες. Σκουτάρι. Περιφερειακή οδός Γυθείου-Σκουταρίου, 1ο χλμ Ε.Ο. Σκουταρίου-Κότρωνα, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 540-541.
- Vocotopoulos 1979: P. L. Vocotopoulos, The concealed course technique: further examples and a few remarks, *JÖB* 28 (1979), 247-260.

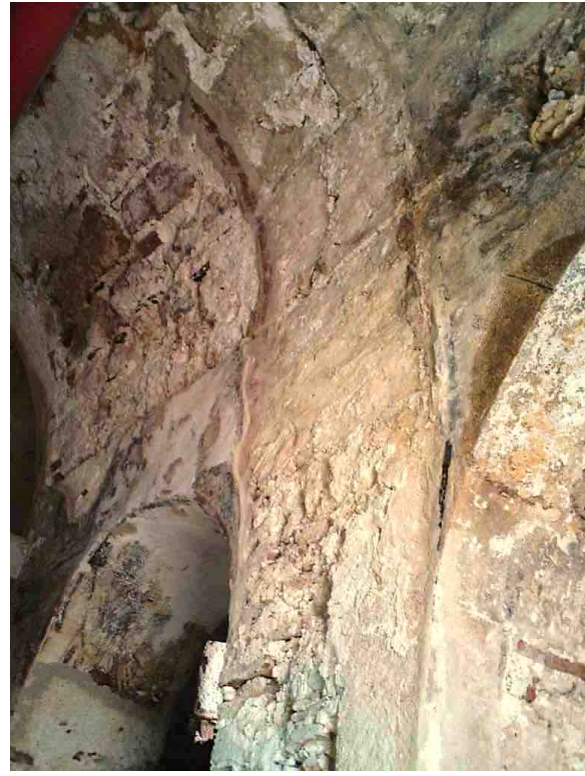
Σχ. 1. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Κάτοψη, κατά μήκος και κατά πλάτος τομή του ναού (σχ. Κ. Βαρδάκος, Μ. Βασενχόβεν, Μ. Μανιδάκης, Α. Ποζιόπουλος – ΕΦΑΛΛΑΚ)

Σχ. 2. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Ανάπτυγμα των πλευρών του τυμπάνου του τρούλου (σχ. Α. Μαρδά-Στυψιανού – ΕΦΑΛΛΑΚ)

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος Οχιάς. Τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας μεταξύ ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος και βόρειου τμήματος νάρθηκα, κατά τη διάρκεια των εργασιών (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 2. Άγιος Νικόλαος Οχιάς. Ίχνη λιθοδομής στην ενιαία καμάρα κυρίως ναού και νάρθηκα, κατά τη διάρκεια των εργασιών (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 3. Άγιος Νικόλαος Οχιάς. Βόρεια πλευρά, διακρίνεται η ταινία με το εγχάρακτο ρομβοειδές θέμα επάνω στο κονίαμα, πριν τις εργασίες (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

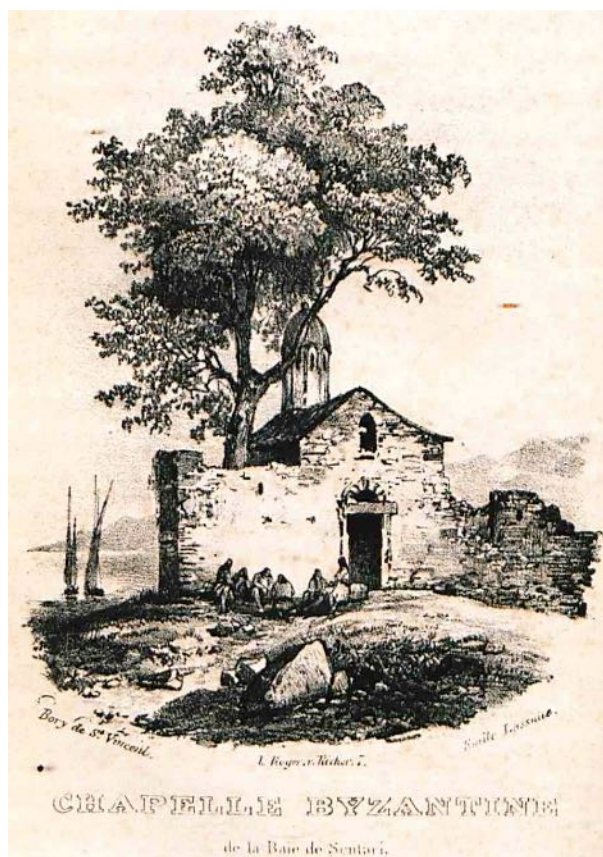
Εικ. 4. Άγιος Νικόλαος Οχιάς. Στενόμακρο θωράκιο, συμφυές με πεσσίσκο και σταθμό βημόθυρου (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

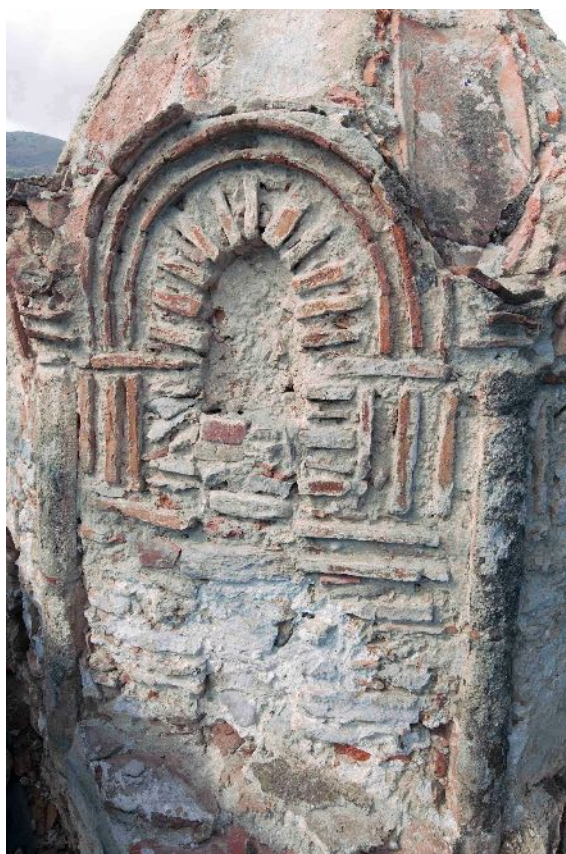
Εικ. 5. Άγιος Νικόλαος Οχιάς. Συνανήκοντα θραύσματα θωρακίων (φωτ. Α. Μέξια).

Εικ. 6. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Άποψη από δυτικά, μετά τις εργασίες (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 7. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Χαρακτικό. Άποψη από βορειοδυτικά (φωτ. <http://el.travelogues.gr/item.php?view=59907>).

Εικ. 8. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Η βορειοανατολική πλευρά του τυμπάνου του τρούλου, κατά τη διάρκεια των εργασιών (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 9. Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα λουτρικής εγκατάστασης ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων νότια του ναού, κατά τη διάρκεια των εργασιών (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΑΓΚΟΥ

Αποκαλύπτοντας και αναδεικνύοντας μια γειτονιά της Άνω Πόλης Μονεμβασίας

ABSTRACT. The Ephorate of Antiquities of Laconia recently investigated, restored, and made accessible to the public a neighbourhood in the Upper Town of Monemvasia, through the “Enhancement of the Site of the Church of Hagia Sofia and of the central gate of the Upper Town, Monemvasia” project (“Competitiveness and Entrepreneurship” Operational Programme). Excavations focused on the main gate complex, an anonymous church, two houses, and a road network leading from the gate to the important church of the Panagia Odigitria (Hagia Sofia). The restored buildings are now accessible to visitors, and the main gate complex contains an information centre.

Στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», πραγματοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας το έργο «Ανάδειξη περιοχής ναού Αγίας Σοφίας και κεντρικής πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας»¹. Στόχοι της επέμβασης ήταν η ανάδειξη επιμέρους μνημείων του οικιστικού συνόλου, με γνώμονα τη διατήρηση της αυθεντικότητάς τους και την αναβάθμιση της αισθητικής και διδακτικής αξίας και ακολούθως η ένταξή τους στο δίκτυο περιήγησης στην καστροπολιτεία. Η εκτεταμένη και συστηματική αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε πλήρως το κτηριακό συγκρότημα της πύλης με τον ανώνυμο ναό, δύο οικίες (αρ. 1 και 2) με τα προσκτίσματά τους και τμήμα του αρχικού οδικού δικτύου της πόλης, αποδίδοντας σημαντικές πληροφορίες για τη μορφή των κτηρίων, την οικοδομική ιστορία και τις χρήσεις τους.

Συγκρότημα κεντρικής πύλης

Το συγκρότημα της πύλης² διαδραμάτισε στο πέρασμα των αιώνων καίριο ρόλο στην άμυνα της καστροπολιτείας (εικ. 1-5). Οι επιμέρους χώροι του εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της εκάστοτε φρουράς και δέχθηκαν εκτεταμένες ανακατασκευές, που αντιστοιχούν στη ζωή της πόλης από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι τους νεότερους χρόνους. Η πρώτη απεικόνιση της πύλης γίνεται σε ξυλογραφία του 1541³, όπου, παρά τη γενική και σχηματική απόδοση της πόλης, διακρίνεται η οχυρωμένη άνοδος όπως είναι σήμερα, με τις δύο ενδιάμεσες πύλες, και στο τέλος αυτής ένας πύργος με θολωτή είσοδο. Ο Οθωμανός περιηγητής Ελβιγιά Τσελεμπή⁴, το 1688, περιγράφει το εσωτερικό της σαν ένα χώρο στάσης και ξεκούρασης αλλά και σαν ένα είδος λέσχης για τη φρουρά, με τοίχους διακοσμημένους με όπλα. Αργότερα, στοιχεία για τη μορφή της αντλούμε από μια σειρά σχεδιαστικών απεικονίσεων και τοπογραφικών διαγραμμάτων⁵ του τέλους του 17ου-αρχών 18ου αι., όπου διακρίνονται στοιχεία της πυργοειδούς απόληξης και της οχυρωμένης ανόδου.

Με τη σωζόμενη μορφή του το συγκρότημα αναπτύσσεται σε δύο στάθμες (εικ. 3-4). Στη δυτική όψη ανοίγεται μνημειακή πύλη με τοξωτό υπέρθυρο και πώρινο πλαίσιο⁶, από την οποία διατηρούνται οι αυθεντικές ξύλινες θύρες με τα μεταλλικά τους ελάσματα. Στην πρώτη στάθμη, οι επιμήκεις θολοσκέπαστες δρομικές πλαϊσιώνονται από επίσης θολωτούς χώρους με ποικίλες χρήσεις (κινστέρνες, χώρους διαμονής, φυλακές, ναό,

¹ Σκάγκου 2014α. Σκάγκου 2015.

² Για το συγκρότημα της πύλης βλ., σποραδικά, Andrews 2006, 201-202, εικ. 210-212. Καλλιγά 2010, 218-221. Καλλιγά 1994, 132. Καλλιγά 1998, 59-91.

³ Καλλιγά 2010, 202, σχ. 12 2.

⁴ Καλλιγά 1994, 131.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Andrews 2006, 252-254. Navari 1995, 507, 517, 519. Navari 1998, 185-186, 190-191, εικ. 1, 3, 8. Καλλιγά 2006, 8, 29-36. Κουτσογιαννόπουλος 2001, 30, 32, 47, 54. Κουτσογιαννόπουλος 2008, 10, 32-33, 96, 99.

⁶ Ανάλογη είναι και η μορφή του διάχωρου που πλαισιώνει τη κεντρική πύλη της Κάτω Πόλης, καθώς και την θύρα εισόδου στο ναό του Αγίου Νικολάου, βλ. Σκάγκου 2007, 188.

τζαμί), όπως δηλώνουν τα οικοδομικά τους στοιχεία αλλά και γραπτές πηγές. Κατά τις διερευνητικές εργασίες απομακρύνθηκαν οι κτιστοί τοίχοι που έφραζαν τους χώρους της α' στάθμης. Στον Χώρο 1 διανοίχθηκε φραγμένο τόξο και αποκαλύφθηκε κτιστή κλίμακα που συνδέει τις δύο στάθμες. Στον Χώρο 2 εντοπίστηκε το αρχικό δάπεδο κουρασανιού και με την εξυγίανση των λιθοδομών αποκαλύφθηκαν στοιχεία για τις χρήσεις του. Στον νότιο τοίχο του διαμορφώνεται κόγχη μιχράμπ μικρού τεμένους, αφιερωμένου στον «Δερβίση Μεχμέτ», το οποίο λειτούργησε κατά την Α' Οθωμανική περίοδο⁷ (1540-1690). Ο χώρος ανακατασκευάστηκε ριζικά την Β' Ενετοκρατία (1690-1715) για τις ανάγκες της φρουράς και η κόγχη του μιχράμπ καλύφθηκε για στατικούς λόγους με ενισχυτικό τόξο. Το ανατολικό τμήμα του χώρου μετατράπηκε σε δεξαμενή και κατασκευάστηκε τζάκι, από το οποίο σώζονται ελάχιστα ίχνη. Στο δάπεδο του θολωτού Χώρου 3 εντοπίστηκε τετράγωνη οπή, σε άμεση σύνδεση με το βραχώδες πρηνές θεμελίωσης του τείχους, που πιθανότατα λειτούργησε ως οπή αποχωρητηρίου⁸. Αποκαταστάθηκε επίσης η πρόσβαση στους Χώρους 3 και 4, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως φυλακές μέχρι τους νεότερους χρόνους. Μετά το τέλος του διαβατικού αποκαλύφθηκε σε δύο επίπεδα το καλντερίμι υπαίθριου χώρου και κλίμακες για την πρόσβαση στη ανωδομή της πύλης. Βορειοδυτικά, αποχρωμάτωθηκε θολοσκέπαστος χώρος (ΣΤ) με αψιδώματα, από τον οποίο περισυλλέχθηκαν 30 μετάλλινες σφαίρες μικρού κανονιού.

Στη δεύτερη στάθμη του συγκροτήματος (εικ. 4) ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (τοίχοι, κλίμακες, περιθωρώματα ανοιγμάτων, δάπεδα από κουρασάνι), που τεκμηριώνουν την ύπαρξη κτηρίων. Ανάμεσά τους σώζεται το περίγραμμα ενός επιμήκους χώρου, όπου εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός (περ. 100) λίθινων και μεταλλινων σφαιρών κανονιών, μαζί με τμήματα λίθινου ιγδίου, για την προετοιμασία του μπαρουτιού. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί πώρινη κατασκευή, πιθανότατα θρόνος, τη βάση της οποίας κοσμοούν πόδια λεόντων. Νότια, σώζονται τα στόμια των υποκείμενων δεξαμενών και πήλινος αγωγός συλλογής των όμβριων υδάτων. Τη δυτική πλευρά της β' στάθμης καταλαμβάνει ορθογωνικής κάτοψης κτίσμα. Αποτελείται από τρεις θολωτούς χώρους, η ανωδομή των οποίων διαμορφώνεται σε προμαχώνα με άνοιγμα κανονιοθυρίδας.

Εκτιμώντας τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα και τα οικοδομικά χαρακτηριστικά των κατασκευών στην πρώτη οικοδομική φάση του συγκροτήματος τοποθετείται ο Χώρος 1, που αντιστοιχεί στον πύργο της βυζαντινής πύλης. Μεγάλη ανακατασκευή του υφιστάμενου κελύφους με προσθήκη των θολωτών χώρων στην α' και β' στάθμη έγινε την Α' Οθωμανική περίοδο (1540-1690). Οι Ενετοί ακολούθως επισκεύασαν και ενίσχυσαν τους θόλους και το κτήριο που κάλυπτε τη β' στάθμη (1690-1715). Τη σημερινή της μορφή η πύλη φαίνεται να έλαβε κατά τη Β' Οθωμανική περίοδο (1715-1821), όταν τα κτίσματα στη β' στάθμη είχαν καταρρεύσει και διαμορφώθηκαν ανοίγματα κανονιοθυρίδων και χώρος κανονιοβολισμών. Τέλος, η πύλη συγκαταλέγεται ανάμεσα στα οικοδομήματα που χρησιμοποιήθηκαν την περίοδο του Καποδίστρια⁹, οπότε επισκευάστηκε και το κτήριο στην ανωδομή της.

Ανώνυμος ναός

Πλησίον του συγκροτήματος της κεντρικής πύλης βρίσκεται ανώνυμος ναός¹⁰ (εικ. 3-4, 6), ένας από τους τέσσερις σωζόμενους στην Άνω Πόλη, που στη σημερινή του μορφή είναι δίκλιτος θολοσκέπαστος. Σύμφωνα με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του κτίστηκε στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους ως μονόχωρο κτίσμα με τυφλά αψιδώματα¹¹ να διαρθρώνουν τις μακρές πλευρές του. Σε μεταγενέστερη φάση, πιθανότατα κατά τη Β' Ενετοκρατία (1690-1715), προστέθηκε στη νότια πλευρά του και δεύτερο κλίτος και διαμορφώθηκε στον αρχιτεκτονικό τύπο, που γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη Μονεμβασία και την ενδοχώρα της¹². Τα δύο κλίτη επικοινωνούσαν με τριπλή τοξοστοιχία¹³.

Κατά τις διερευνητικές εργασίες στο βόρειο κλίτος αποκαλύφθηκε σε επίπεδο θεμελίωσης η ημικυκλική αψίδα του ιερού του, η οποία σε μεταγενέστερη φάση ενσωματώθηκε σε τραπεζιόσχημη κατασκευή. Εντοπίστηκαν επίσης τμήματα του δυτικού τοίχου του, σε ύψος κυμαινόμενο από 0,10 μ. έως 0,20 μ., το κατώφλι της θύρας εισόδου, από το οποίο διατηρούνται κατά χώραν οι πώρινοι λίθοι του πλαισίου της, καθώς και δύο

⁷ Καλλιγά 1994, 132.

⁸ Γενικά για το θέμα των μεσαιωνικών εγκαταστάσεων υγιεινής, βλ. Κάσδαγλη 2017, 159-160.

⁹ Δωροβίνης 1995, 73 και 74.

¹⁰ Ο ναός σημειώνεται σε τοπογραφικό διάγραμμα της Μονεμβασίας του έτους 1836 (σχέδιο Βαυαρού αξιωματούχου Mirbach), καθώς και σε αχρονολόγητο σχέδιο από το αρχείο Π. Λυκούδη της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Βλ. Δωροβίνης 1995, 74, 76.

¹¹ Για την ευρεία εφαρμογή των τυφλών αψιδωμάτων στους υστεροβυζαντινούς ναούς της Μονεμβασίας, βλ. Σκάγκος 2012, 86.

¹² Καλλιγά 1979, 245. Δρανδάκης 1982, 391, 394, 408. Στην Κάτω Πόλη υπάρχουν έξι δίκλιτοι ναοί. Τρεις από αυτούς μετασκευάστηκαν από τον τύπο του μονόχωρου, ενώ άλλοι δύο κτίστηκαν στο περίγραμμα παλαιότερης εκκλησίας.

¹³ Δρανδάκης 1982, 391-394. Τριπλή τοξοστοιχία για την επικοινωνία των δύο κλιτών απαντά και στον υστεροβυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων στα Λυρά Λακωνίας.

μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη, πιθανότατα σε β' χρήση, στην εσωτερική πλευρά του ανοίγματος. Η τελική επίστρωση του δαπέδου του συνίσταται σε πατητό κονίαμα, το οποίο σώζεται αποσπασματικά και έχει τοποθετηθεί σε υπόστρωμα από πώρινους λιθόπλινθους σε β' χρήση. Σημειώνεται ότι σε διερευνητική τομή στη βορειοανατολική γωνία του κλίτους αποκαλύφθηκε, σε βάθος περίπου 0,50 μ., παλαιότερο επίπεδο δαπέδου επίσης από πατητό κονίαμα.

Επίσης, ήλθε στο φως το επιχωμένο, κατά τους νεότερους χρόνους, νότιο κλίτος, απομακρύνθηκαν οι πρόχειροι τοίχοι από τα αψιδώματα και εντοπίστηκε το περίγραμμα του νότιου τοίχου του, θεμελιωμένο στο βραχώδες πρανές. Στο μέσον του τοίχου εντοπίστηκε ημικυκλική κατασκευή, που εξέχει της τοιχοποιίας και αποτελεί τη βάση μικρού φυλακίου, που διαμορφώθηκε την περίοδο της Β' Οθωμανικής κυριαρχίας (1715-1821), όταν ο ναός είχε απωλέσει τη λατρευτική του χρήση. Το δάπεδο του βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με αυτό του βόρειου κλίτους και είναι αντιστοιχίας μορφής και σύστασης, με τη διαφορά ότι φέρει υπόστρωμα αργών λίθων.

Οικίες

Οι δύο οικίες¹⁴ (εικ. 7,8,9) στην περιοχή του έργου σώζονται σε ικανό ύψος, καθώς διατηρούν στοιχεία από τη β' και γ' στάθμη τους. Αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα οικιών της Άνω Πόλης με κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία. Με τις διερευνητικές εργασίες, αποκαλύφθηκε το συνολικό περίγραμμά τους, αποχρωματώθηκε το εσωτερικό τους και ήλθαν στο φως τα προσκτίσματά τους. Ο αρχικός πυρήνας τους, που μπορεί, με βάση τυπολογικά χαρακτηριστικά, να αναχθεί στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, απαρτίζεται από ένα επίμηκες κεντρικό κτήριο, τοποθετημένο κάθετα στην κλίση του εδάφους, με παράθυρα προσανατολισμένα προς το Νότο, μικρούς αύλειους χώρους και εξωτερικές λίθινες κλίμακες επικοινωνίας. Η κάλυψή τους γινόταν με ξύλινη δίρριχτη στέγη. Στη δυτική τους πλευρά φέρουν μεταγενέστερες προσθήκες, κυρίως των χρόνων της Οθωμανικής κυριαρχίας, για την εξυπηρέτηση των μεταβαλλόμενων αναγκών των ενοίκων. Μικρής κλίμακας επισκευαστικές εργασίες δέχθηκαν στους νεότερους χρόνους για τις ανάγκες στρατωνισμού της φρουράς.

Η πρώτη οικία (Οικία 1 στο εξής) αναπτυσσόταν σε τρεις στάθμες, ενώ η δεύτερη (Οικία 2 στο εξής) σε δύο. Η κάλυψή των ορόφων γινόταν με δίρριχτες ξύλινες στέγες¹⁵. Η χαμηλότερη στάθμη, στο επίπεδο του δρόμου, συνιστά τον ισόγειο χώρο των οικιών. Φέρει θόλο και διαθέτει ανεξάρτητη είσοδο στη νότια όψη. Αποτελείται από έναν ενιαίο χώρο, που χρησιμοποιείτο για αποθηκευτικούς ή βοηθητικούς σκοπούς και πιθανότατα έφερε ξύλινο πατάρι, όπως υποδεικνύουν οι δοκοθήκες, στις μακρές πλευρές και το μεγάλο ύψος των θόλων. Πάνω από τη θύρα, όχι όμως έκκεντρα τοποθετημένα, ανοίγονταν ορθογώνια παράθυρα¹⁶. Βόρεια διαμορφώνεται στον φυσικό βράχο με ιδιαίτερη επιμέλεια η στέρνα για τη συλλογή των ομβρίων¹⁷. Στη στέρνα της πρώτης οικίας διακρίνονται εντοιχισμένοι στην τοιχοποιία πήλινοι αγωγοί εισροής των ομβρίων, ενώ κτιστός αγωγός λειτουργούσε ως υπερχειλίση¹⁸. Τα στόμια άντλησης του νερού, απλής τετράγωνης μορφής, διαμορφώνονται στην υπερκείμενη στάθμη. Και στις δύο στέρνες, στους νεότερους χρόνους¹⁹, όταν οι οικίες είχαν πλέον ερειπωθεί, διανοίχθηκαν οπές για την πρόσβαση στο εσωτερικό τους.

Οι όροφοι αποτελούσαν τον κύριο χώρο διαμονής της οικογένειας. Στην Οικία 1 διαμορφωνόταν και γ' στάθμη με την τοποθέτηση ξύλινου μεσόπατου, όπως υποδηλώνει η εσοχή (πατούρα) που διατρέχει τις μακρές πλευρές. Διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις, καθώς κτιστοί τοίχοι και ελαφριές κατασκευές (τσατμάδες) τη διαχώριζαν σε επιμέρους δωμάτια. Στον ανατολικό τοίχο διατηρούνται κατάλοιπα ημικυκλικής εστίας²⁰ και κατακόρυφη εσοχή²¹, όπου βρισκόταν εντοιχισμένος ο πήλινος αγωγός για την όδευση των ομβρίων στην υποκείμενη στέρνα. Στον δυτικό τοίχο, αποκαλύφθηκαν ίχνη από δύο θύρες, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές

¹⁴ Στο πλαίσιο του έργου οι οικίες στερεώθηκαν στη σωζόμενη μορφή τους και έγιναν οι απαιτούμενες συμπληρώσεις και τοπικές ανακατασκευές, για την εξασφάλιση της στατικής τους επάρκειας.

¹⁵ Στην Οικία 2 σώζεται ίχνος της αστράχας και τμήμα κοίλου κεραμιδιού για τη συλλογή των ομβρίων, ενώ κατά τις εργασίες καθαρισμού εντοπίστηκαν πολλά τμήματα κεράμων Σε ένα μόνο κτήριο στην Άνω Πόλη, που βρίσκεται σε πλάτωμα δυτικά, στην «Τάπια Κρητικού», σώζονται οι αετωματικές απολήξεις των τοίχων.

¹⁶ Σε φωτογραφίες των αρχών του αιώνα διακρίνονται τα περιγράμματα των παραθύρων, ενώ στην Οικία 1 σώζεται ίχνος από το πώρινο πλαίσιο του.

¹⁷ Οι θολωτές δεξαμενές στη χαμηλότερη στάθμη κοσμικών και εκκλησιαστικών κτηρίων της Μονεμβασίας και οι τρεις μεγάλες, δημόσιου χαρακτήρα, μεταβυζαντινές κινστέρνες στην Άνω Πόλη, υποδεικνύουν το ιδιαίτερα αναπτυγμένο σύστημα υδροδότησης της πόλης με τη συλλογή των ομβρίων υδάτων.

¹⁸ Ανάλογης μορφής αγωγός εντοπίστηκε σε στέρνα του συγκροτήματος της Κεντρικής Πύλης.

¹⁹ Την περίοδο αυτή οι θόλοι της α' στάθμης χρησιμοποιήθηκαν για τον σταυλισμό ζώων και ως πρόχειρα καταλύματα βοσκών.

²⁰ Άξιο παρατήρησης είναι ότι, με εξαίρεση τα σωζόμενα λείψανα, δεν έχουν εντοπιστεί άλλα τζάκια σε οικίες της Άνω Πόλης.

²¹ Εσοχές, όπου σώζονται και οι αγωγοί όδευσης των ομβρίων εντοπίστηκαν στο ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, στο πλαίσιο εργασιών αποκατάστασης του μνημείου από την ΕΦΑΛΑΚ, βλ. Σκάγκου 2014β.

οικοδομικές φάσεις, ενώ διατηρούνται το κατώφλι και οι πώρινες παραστάδες παραθύρου²². Η νότια τοιχοποιία σώζεται αποσπασματικά, ενώ από τη γ' στάθμη ίστανται τμήματα του ανατολικού και βόρειου τοίχου, με ίχνη ορθογώνιου ερμαρίου.

Ο όροφος της Οικίας 2, μια ενιαία αίθουσα με χαρακτηριστικά βυζαντινού τρίκλινου, που απαντούν επίσης στις μικρές κατοικίες του Μυστρά²³, έφερε ανοίγματα προς τη θέα και ερμάρια με ημικυκλική απόληξη. Η θύρα εισόδου ανοίγεται στον δυτικό τοίχο και συνδεόταν με την κλίμακα ανόδου και τα προσκτίσματα. Στη βορειοδυτική γωνία εντοπίστηκε πρόχειρη διαμόρφωση ημικυκλικής εστίας-φούρνου. Στον δυτικό και ανατολικό τοίχο σώζονται οι κατακόρυφες εσοχές για τη συλλογή των όμβριων υδάτων.

Η προσπέλαση στην ανώτερη στάθμη των δύο οικιών γινόταν με λίθινες εξωτερικές κλίμακες, που εφάπτονται στη μακρά πλευρά του ορθογώνιου, ενώ σε άλλες οικίες της Άνω Πόλης οι κλίμακες διαμορφώνονται επί τοξωτών φορέων²⁴, όπως και στον Μυστρά²⁵. Στην Οικία 2, η κλίμακα εντάσσεται στις κατασκευές των προσκτισμάτων, διαρθρώνεται σε δύο σκέλη και οδηγεί στη θύρα εισόδου μέσω μικρού δώματος. Σε εξαιρετικά αποσπασματική μορφή σώζεται η κλίμακα της Οικίας 1. Πλησιόχωρα των κλιμάκων αναπτύσσονται μικροί αύλειοι χώροι.

Σε άμεση συνάρτηση με τις κλίμακες βρίσκονται τα προσκτίσματα των οικιών, με ενσωματωμένα στο περίγραμμά τους παλαιότερα οικοδομικά λείψανα του αρχικού κελύφους των οικιών. Στην α' στάθμη τους ξεχωρίζουν από μία επιπλέον υδατοδεξαμενή και στην Οικία 2 μεγάλος θολωτός χώρος με κόγχη νιπτήρα και αποθήκη λυμάτων. Η κάλυψη του θόλου εξωτερικά γίνεται με δώμα, προσβάσιμο από την κλίμακα, συνιστώντας τον ηλιακό της οικίας, βασικό στοιχείο του μονεμβασιώτικου σπιτιού²⁶. Ανάλογη μορφή θα είχε και η ανωδομή των προσκτισμάτων της Οικίας 1. Σε επαφή με τον όροφο αναπτύσσονται εγκάρσιοι επιμήκεις χώροι με κατάλοιπα ημικυκλικών εστιών-φούρνων²⁷, οι οποίοι ήταν στεγασμένοι και εξυπηρετούσαν βοηθητικές ανάγκες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην Οικία 2 μικρός χώρος, τα σωζόμενα τυπολογικά χαρακτηριστικά του οποίου επιτρέπουν την ταύτισή του με λουτρό. Πρόκειται για τετράγωνης κάτοψης χώρο, εσωτερικών διαστάσεων 2,00 x 2,20 μ., η κάλυψη του οποίου γινόταν με ημισφαιρικό θόλο. Σώζονται ο βόρειος τοίχος του, με ίχνη του θόλου και του σφαιρικού λοφίου μετάβασης του φορτίου του στο τετράγωνο της κάτοψης. Το λουτρό επικοινωνούσε με την οικία διαμέσου θύρας, της οποίας σώζεται το πώρινο κατώφλι. Ανάλογης μορφής μονόχωρα, ιδιωτικά λουτρά απαντούν σε ευάριθμα κτήρια της Κάτω Πόλης²⁸, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει αυτό της Παλαιάς Επισκοπής του Ελκόμενου Χριστού²⁹, ενώ στον ελλαδικό χώρο, όπως στο Ρέθυμνο³⁰, ιδιωτικά λουτρά εμφανίζονται ήδη από την πρώιμη οθωμανική περίοδο στα κονάκια των εύπορων αστών ή αξιωματούχων. Τυπολογικά και μορφολογικά παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των ατομικών θερμών χώρων³¹ (halvet) των μεγάλων δημόσιων ή ιδιωτικών λουτρών και φέρουν ημισφαιρικό θόλο με φωτιστικές οπές (φεγγίδες). Στην Άνω Πόλη ένας μεγαλύτερων διαστάσεων και υψηλών προθέσεων χώρος λουτρού, ο οποίος δεν είναι βέβαιο, χωρίς τη διενέργεια αρχαιολογικής έρευνας, αν συνδέεται με οικία επιφανούς αξιωματούχου ή δημόσιο λουτρικό συγκρότημα, διατηρείται στη β' στάθμη αδιερεύνητου κτήριου με ευρύχωρους θολοσκέπαστους χώρους, πλησίον του ναού της Αγίας Σοφίας.

Και στις δύο οικίες διαπιστώθηκε επίσης η μέριμνα για την απορροή των λυμάτων, τα οποία κατέληγαν σε κτιστούς αποθέτες³² (απορροφητικούς βόθρους), ενσωματωμένους στην ισόγεια στάθμη των προσκτισμάτων τους. Στην υπερκείμενη στάθμη των σωζόμενων αποθετών, θα διαμορφωνόνταν το αποχωρητήριο, που

²² Η θύρα προς Νότο αποτελούσε την κύρια είσοδο στον όροφο και συνδεόταν με την κλίμακα ανόδου. Νότια αυτής διακρίνονται ίχνη πώρινου τόξου, που ανάγεται σε προγενέστερη οικοδομική φάση. Η δεύτερη θύρα, επικοινωνούσε με το πρόσκτισμα της οικίας και σώζει κατά χώραν την πώρινη βαθμίδα του κατωφλίου με το πλατύσκαλο και τμήματα των παρειών της.

²³ Σίνος 2009, 244-245.

²⁴ Μια τέτοια μορφή κλίμακα σώζεται σε οικία στο κέντρο περίπου του οικισμού, βλ. Καλλιγά 2010, 237.

²⁵ Ορλάνδος 1937, 60-61. Σίνος 2009, 244.

²⁶ Καλλιγάς - Καλλιγά 2006, 16 και 26.

²⁷ Τα πλευρικά τους τοιχώματα είναι κτιστά, έχουν εσχάρα από κονίαμα και πλακοειδείς λίθους, η οποία οριοθετείται από το δάπεδο των κτισμάτων με απλής μορφής πωρολιθικό πλαίσιο, και η θολωτή κάλυψή τους γίνεται από πλίνθους και ασβεστοκονίαμα.

²⁸ Στην Κάτω Πόλη, πέρα από τα μικρά λουτρά που είναι προσαρτημένα σε οικίες (φερ. ιδ. Φουντουλάκη, κληρονόμων Βουνελάκη, Κράπνελ, κ.ά.), διασώζεται συγκρότημα χαμάμ, δημόσιου χαρακτήρα, βλ. Δεργκάλιν-Ξαναλάτου - Κούλογλου-Περβολαράκη 1974, 57. Κανετάκη 2004, 92.

²⁹ Καλλιγάς - Καλλιγά 2006, 310-311.

³⁰ Δημακόπουλος 2001, 148.

³¹ Κανετάκη 2004, 50 και 88-115.

³² Στην Οικία 1, ως αποθέτες λειτουργούσαν δύο χώροι τετράγωνης και ημικυκλικής κάτοψης αντίστοιχα, οι οποίοι σώζονται σε επίπεδο θεμελίων. Στην Οικία 2 διατηρείται το περίγραμμα αποθήτη, σε επαφή με την εξωτερική κλίμακα, όπου συγκεντρώνονταν τα λύματα από τις βοηθητικές λειτουργίες του ορόφου (μαγειρείο και λουτρό). Στον πυθμένα του διαμορφώνεται τετράγωνη οπή, που επικοινωνεί με κτιστή αύλακα σκεπασμένη με μεγάλες πλάκες, η οποία διατρέχει κάθετα τον αύλειο χώρο της οικίας και καταλήγει σε ελεύθερο χώρο, όπου το υπέδαφος θα συντελούσε στη γρήγορη απορρόφηση των λυμάτων.

απομακρύνεται από τους κατοικήσιμους χώρους. Παρόμοιες κατασκευές, απαντούν σε οικίες της Κάτω Πόλης³³, όπου συνήθως τα αποχωρητήρια προβάλλουν στην εξωτερική όψη τους και οι βόθροι καταλαμβάνουν τμήμα της υπόγειας στάθμης τους, και σε οικίες του Μυστρά, όπου, αν και βρίσκονται σε εσοχή εντός του τρίκλινου, προεξέχουν της τοιχοποιίας³⁴. Στοιχεία για οργανωμένο αποχετευτικό δίκτυο και δημόσια αποχωρητήρια δεν έχουν εντοπιστεί και, όπως προκύπτει από τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα, τα κτήρια, τουλάχιστον στους μεταβυζαντινούς χρόνους, διέθεταν ατομικούς χώρους ή σπές αποχωρητηρίων σε προσκτίσματα και τα λύματα κατέληγαν είτε σε απορροφητικά αποχευτικά φρεάτια-βόθρους³⁵ είτε στο φυσικό πρηνές, όταν το επέτρεπε η υψομετρική κλίση του εδάφους.

Οι οικίες, δυστυχώς, σώζουν ελάχιστα ίχνη από τα ανοίγματα και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, καθώς τα πώρινα πλαίσιά τους, όπως και όλα τα ξύλινα στοιχεία, έχουν βίαια αποσπαστεί μετά την εγκατάλειψη τους. Στα σωζόμενα κατάλοιπα περιθυρωμάτων εντοπίζονται αποσπασματικά μικροί όλμοι για την στήριξη των ξύλινων θυρών. Οι θύρες εισόδου έχουν ορθογώνιο σχήμα και τοξωτό, κυρίως στις χαμηλότερες στάθμες, ενώ αντίστοιχη ήταν και η μορφή των παραθύρων. Επίσης, σποραδικά απαντούν μικρών διαστάσεων φωτιστικές θυρίδες με ορθογώνιο πλαίσιο. Η διάρθρωση των τοίχων στις εξεταζόμενες οικίες είναι συμπαγής, χωρίς τυφλά αψιδώματα, κατασκευαστικό στοιχείο που απαντά σε πλησιόχωρες οικίες της Άνω Πόλης³⁶, της Κάτω Πόλης³⁷ και του Μυστρά³⁸. Διατηρούνται μόνο στη δεύτερη οικία τρία τοιχαρμάρια με ημικυκλική απόληξη³⁹ (εικ. 8), ενώ ορθογώνια κόγχη⁴⁰ σώζεται στο βόρειο τοίχο της Οικίας 1. Ενδιαφέρον στοιχείο, αποτελούν υπολείμματα από δύο πώρινα φουρούσια στη β' στάθμη της Οικίας 2, στο σημείο όπου σαφώς διαμορφωνόταν άνοιγμα και όπου πιθανόν είχε προσαρτηθεί κάποια κατασκευή, τύπου εξώστη, που ίσως χρησίμευε, μεταξύ άλλων, για το άπλωμα των ρούχων και την επεξεργασία προϊόντων, όπως υποδηλώνεται από ανάλογα αποσπασματικά σωζόμενα στοιχεία και σε οικίες της Κάτω Πόλης⁴¹.

Οι δύο οικίες αποτελούν τυπικά παράδειγματα του στενομέτρωτου τύπου οικίας στη Μονεμβασία, ο οποίος είναι ο πιο διαδεδομένος στην Άνω Πόλη. Στην Κάτω Πόλη επίσης η χρήση του είχε μεγάλη χρονική διάρκεια και δείγματά του ανάγονται σε πολλές ιστορικές περιόδους. Ο ίδιος τύπος αναγνωρίζεται στην οικιστική αρχιτεκτονική του Μυστρά, όπως για παράδειγμα στην παλαιότερη φάση του σπιτιού του Λάσκαρη⁴², που ανάγεται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, στην οικία Φραγκόπουλου⁴³ και σε άλλες υστεροβυζαντινές μικρές κατοικίες του μεσαιωνικού συνόλου, όπου, όμως, η κοσμική αρχιτεκτονική προσλαμβάνει μνημειώδεις διαστάσεις και χαρακτηριστικά. Ο τύπος αυτός δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στο άλλο μεσαιωνικό σύνολο της Λακωνίας το Γεράκι, όπου οι οικίες, αν και παρουσιάζουν επιμέρους ομοιότητες σε κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά με αυτές της Μονεμβασίας, είναι σαφώς περιορισμένων διαστάσεων και τοποθετούνται κυρίως παράλληλα στην κλίση του εδάφους⁴⁴.

Στην αρχική οικοδομική φάση των οικιών τοποθετούνται οι επιμήκεις δώροφοι ορθογώνιοι όγκοι, το ακριβές χρονικό πλαίσιο των οποίων δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί λόγω της διαχρονικής κατοίκησής τους και των εκτεταμένων επισκευών-ανακατασκευών, που τις καθιστούν οικοδομικά παλιμψηστα. Οι Οθωμανοί, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Άνω Πόλη ήδη από το 1540, επέκτειναν τα υφιστάμενα κελύφη, προσδίδοντάς τους μορφή, σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες και τις κοινωνικο-θρησκευτικές αντιλήψεις. Το 17ο αιώνα που ο περιηγητής Τσελεμπί⁴⁵ επισκέφθηκε τη Μονεμβασία, οι οικίες βρίσκονταν πιθανότατα, σε καλή κατάσταση, καθώς χαρακτηρίζει όλα τα σπίτια αρκετά «πλούσια» και «κομψά», ακόμη, και «για έναν βασιλιά». Κατά τη Β' Οθωμανική περίοδο (1715-1821) τα προσκτίσματα επισκευάστηκαν και προστέθηκαν νέα, ενσωματώνοντας στην κατασκευή τους και παλαιότερα οικοδομικά λείψανα. Την ίδια περίοδο υλοποιήθηκαν και επεμβάσεις στη β' στάθμη του κεντρικού κελύφους (τοπικές ανακατασκευές και υπερυψώσεις τοίχων, κατασκευή υδρορροών,

³³ Χώροι αποχωρητηρίων με προεξέχοντες όγκους: οικίες φερ. ιδ. Ζώτου, Champell, Καλλιγά, Τσαλικόγλου, κ.ά. Οι απορροφητικοί βόθροι οικιών της Κάτω Πόλης λειτουργούσαν έως τη σύνδεση του οικισμού με το κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο βιολογικού καθαρισμού το 2006.

³⁴ Ορλάνδος 1937, 79-80 και 80-81. Αρβανιτόπουλος 2004, 164-168.

³⁵ Όπως προαναφέρθηκε, στο συγκρότημα της κεντρικής πύλης εντοπίστηκε τετράγωνη σπή στο δάπεδο θολωτού χώρου, που πιθανότατα λειτούργησε ως σπή αποχωρητηρίου.

³⁶ Η διάρθρωση αυτή απαντά σε οικία πλησίον του ναού της Αγίας Σοφίας και σε οικία στο κέντρο του οικισμού, βλ. Καλλιγά 2010, 238.

³⁷ Βλ. σποραδικά, Καλλιγάς – Καλλιγά 2006, 101-102, 127, 260, 267.

³⁸ Ορλάνδος 1937, 64-66. Σίνος 2009, 245.

³⁹ Αντίστοιχης μορφής κόγχες έχουν σωθεί και σε άλλες οικίες της Άνω Πόλης, ενώ υπάρχουν και τοιχαρμάρια με κυματοειδή απόληξη.

⁴⁰ Σε κτήρια επίσης του Μυστρά που ανεγέρθηκαν ή μετασκευάστηκαν στην μεταβυζαντινή περίοδο απαντούν ερμάρια με ευθύγραμμη άνω απόληξη, βλ. Αρβανιτόπουλος 2004, 86.

⁴¹ Καλλιγάς – Καλλιγά 2006, 66, 95-96, 142, 143, 146, 176, 177.

⁴² Καλλιγάς – Καλλιγά 1985-1986, 261-278. Μαρίνου 2009, 246-250.

⁴³ Μαρίνου 2009, 289-298.

⁴⁴ Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 85. Ανάλογης τυπολογίας και κλίμακας με τις οικίες του Γερακίου, απαντούν στο νοτιοδυτικό τομέα της Άνω Πόλης, βόρεια των δημόσιων δεξαμενών.

⁴⁵ Καλλιγά 1994, 129-134.

διαχωριστικοί τοίχοι, δάπεδα, επιχρίσματα). Η τελευταία χρήση των κτηρίων τοποθετείται στην περίοδο του Καποδίστρια, όπου πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας επισκευαστικές εργασίες για τις ανάγκες στρατωνισμού της φρουράς⁴⁶: τοπικές ανακτίσεις λιθοδομών στη γ' στάθμη και εσωτερικά επιχρίσματα με υπόλευκο ασβεστιτικό κονίαμα, το οποίο απαντά και σε άλλα κτήρια που χρησιμοποιήθηκαν την περίοδο αυτή (συγκρότημα πύλης, Οικία 2, Πυριτιδαποθήκη). Το 1896, όπως φαίνεται σε φωτογραφία της εποχής, είχαν ερειπωθεί. Στους νεότερους χρόνους οι ισόγειοι χώροι των οικιών χρησιμοποιήθηκαν για τον σταβλισμό ζώων και την προσωρινή διαμονή βοσκών, καθώς όλη η πόλη είχε πλέον μετατραπεί σε βοσκότοπο.

Δρόμοι

Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως και τμήμα του οδικού δικτύου της πόλης (εικ. 10), μήκους περίπου 300 μ. Όλοι οι δρόμοι είναι επιστρωμένοι με λίθους εν ξηρώ, έχουν βαθμίδες, όπου απαιτείται, για την εξομάλυνση της κλίσης του εδάφους, και εκμεταλλεύονται πλήρως το φυσικό ανάγλυφο, ενίοτε λαξεύοντάς το για τη δημιουργία πατημάτων. Φέρουν παρεμβάσεις διαφόρων οικοδομικών φάσεων, κυρίως σε ό,τι αφορά την επισκευή του καλντεριμιού ή και την υπερύψωσή του. Εντάσσονται, όμως, στο αρχικό πολεοδομικό δίκτυο του οικισμού, καθώς σε κανένα σημείο δεν διαπιστώθηκε κατάργηση της λειτουργίας κτισμάτων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένας φαρδύς εγκάρσιος δρόμος, που ξεκινά πλησίον του συγκροτήματος της κεντρικής πύλης, ανηφορίζει βόρεια, διέρχεται από τις οικίες και φαίνεται ότι οδηγεί στον ναό της Αγίας Σοφίας ή Παναγίας Οδηγήτριας

Εκατέρωθεν των δρόμων αποκαλύφθηκαν περιγράμματα οικιών, που υπόκεινται σε μελλοντική ανασκαφική διερεύνηση, κλίμακες πρόσβασης στους ορόφους τους και εστίες από τους αύλειους ή βοηθητικούς χώρους τους.

Το βασικό υλικό δομής των κτηρίων της περιοχής του έργου, αλλά και γενικότερα της Μονεμβασίας είναι ο γκριζος ασβεστόλιθος, υλικό που απαντά και στην κατασκευή θόλων και γωνιόλιθων, ενώ ο πωρόλιθος χρησιμοποιείται κυρίως στη διαμόρφωση επιμέρους κατασκευαστικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών (περιθυρώματα ανοιγμάτων, τόξα, τοιχαρμάρια, στόμια). Οι τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή και χρήση ασβεστιτικού κονιάματος, όπου παρεμβάλλονται πλίνθοι και μικροί λίθοι σε ακανόνιστη διάταξη. Οι θόλοι είναι κατασκευασμένοι είτε με κοινή αργολιθοδομή και μικρούς πλίνθους, είτε με λαξευτούς πωρόλιθους, είτε, ακόμη, με μεικτή τεχνική, στοιχείο που υποδηλώνει συνήθως διαφορετική επισκευαστική φάση.

Οι τοιχοποιίες ήταν επιχρισμένες εσωτερικά και εξωτερικά με ασβεστιτικά πατητά κονιάματα, τα οποία σώζονται αποσπασματικά και ανήκουν σε διάφορες οικοδομικές φάσεις. Οι τοιχοποιίες των βοηθητικών χώρων είναι ευτελέστερης κατασκευής, κυρίως, λόγω της χρήσης χώματος ως συνδετικού υλικού (αργιλοκονίαμα). Οι στέρνες, θεμελιωμένες στον φυσικό βράχο, είναι επιχρισμένες με κουρασάνι, υψηλής αντοχής υδραυλικό κονίαμα, ως το σημείο γέννησης του θόλου, όπου έφθανε το νερό. Ως δάπεδο στους περισσότερους χώρους εντοπίστηκε πατητό ασβεστοκονίαμα. Για την εξομάλυνση του υποστρώματός του χρησιμοποιούνται, ως βάση, αργοί λίθοι αναμεμειγμένοι με κεραμικά και συχνά με συνδετικό κονίαμα⁴⁷, εν είδει καλντεριμιού.

Τα κινητά ευρήματα από την περιοχή του έργου καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο από τους βυζαντινούς έως τους νεότερους χρόνους σκιαγραφώντας τη διαχρονική πορεία του οικισμού και υποδεικνύοντας σαφώς τους τελευταίους ενοίκους τους, τους Οθωμανούς. Η κεραμική⁴⁸, προερχόμενη από διαταραγμένα αρχαιολογικά στρώματα, ως προς την αισθητική, τα σχήματα, το διάκοσμο και τις τεχνικές, εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης (κεραμική με εγχάρακτο διάκοσμο, Ζευξίππου, γραπτή, κ.ά.) και ακολούθως της μεταβυζαντινής (κεραμική Ιζνίκ, Τσανάκ Καλέ, Κιουτάχειας), ενώ απαντούν και νεότερα αγγεία (τέλη 19ου αι.). Τα νομίσματα που εντοπίστηκαν είναι κυρίως οθωμανικά, ενώ βρέθηκαν και λίγα νομίσματα της ενετικής περιόδου.

Με την ολοκλήρωση του έργου τμήμα του άμορφου ερειπιώνα μετασχηματίστηκε σε αρχιτεκτονική και ιστορική μνήμη, τα μνημεία αναδείχθηκαν σε εκθέματα, όπου με εύληπτο και διδακτικό τρόπο παρουσιάζεται η οργάνωση και οι λειτουργίες μιας βυζαντινής πόλης. Το συγκρότημα της κεντρικής πύλης διαμορφώθηκε σε χώρο υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών και το κτήριο στη β' στάθμη της σε χώρο οργάνωσης, ταξινόμησης και μελέτης του αρχαιολογικού υλικού. Παράλληλα, στο πλαίσιο του έργου υλοποιήθηκε μελέτη

⁴⁶ Δωροβίνης 1995, 75.

⁴⁷ Η τεχνική αυτή απαντά ευρέως στη Μονεμβασία και ανάλογες κατασκευές εντοπίστηκαν και στα δάπεδα του συγκροτήματος της Κεντρικής Πύλης. Στην Κάτω Πόλη ενδεικτικά βλ. Σκάγκου 2007, 191.

⁴⁸ Η μελέτη των κινητών ευρημάτων βρίσκεται σε εξέλιξη από τη γράφουσα.

και καταγραφή της πλούσιας, σπάνιας και ενδημικής χλωρίδας του βράχου, για την ανάδειξη της οποίας διαμορφώθηκαν υπαίθριες φυτολογικές συλλογές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

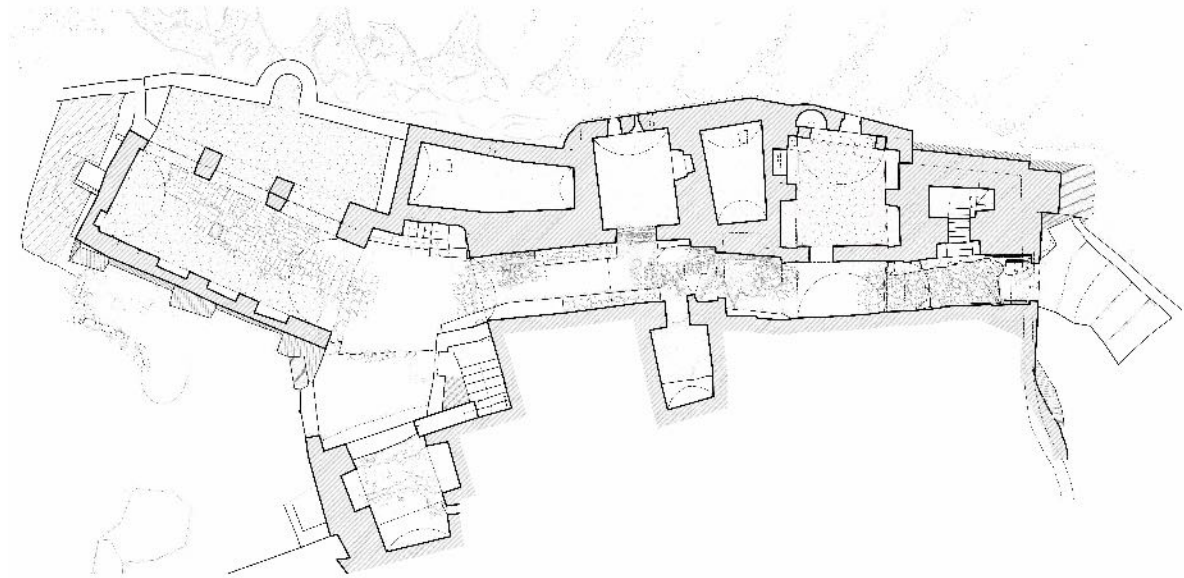
- Andrews 2006: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Gennadeion Monographs IV, Princeton 1953 (rev. ed. 2006).
- Αρβανιτόπουλος 2004: Στ. Ι. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004.
- Δεργκάλιν-Ξαναλάτου – Κούλογλου-Περβολαράκη 1974: Ε. Δεργκάλιν-Ξαναλάτου – Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασιά. Οχυρά – κυκλοφορία – σπίτια – εκκλησίες*, Αθήνα 1974.
- Δημακόπουλος 2001: Ι. Ε. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα 2001.
- Δρανδάκης 1982: Ν. Β. Δρανδάκης (σε συνεργασία με Ν. Γκιολέ, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη και Μ. Παναγιωτίδη), Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά, *ΠΑΕ* 1982, 61-466.
- Δωροβίνης 1995: Β. Δωροβίνης, Συμβολές στην ιστορία της κτηριοδομίας της καποδιστριακής εποχής, *Μονεμβασιά. Ο οικισμός και τα δημόσια κτήρια κατά την καποδιστριακή εποχή (1828-1832) και η σημερινή κατάσταση*, *Αρχαιολογία* 54 (1995), 69-80.
- Καλλιγά 1979: Χ. Α. Καλλιγά, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στή Μονεμβασιά κατά τη Β' Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλησί της Αγίας Άννας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση 1453-1850*, τόμ. 1, Αθήνα 1979, 245-255.
- Καλλιγά 1994: Χ. Α. Καλλιγά, Εγκώμιο προς τό Φρούριο των Ίων. Η Μονεμβασιά τόν 17ο αιώνα όπως την είδε ο Εβλιγά Τσελεμπή, στο: *Θυμίαμα στή μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τόμ. Ι, 129-134.
- Καλλιγά 1998: Χ. Α. Καλλιγά, Στοιχεία από το αρχείο του Grimani για οχυρωματικά και άλλα έργα της βενετικής διοίκησης στη Μονεμβασιά, στο: Χ. Α. Καλλιγά (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, *Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990*, Αθήνα 1998, 59-91.
- Καλλιγά 2006: Χ. Α. Καλλιγά, Ο Francesco Grimani στη Γεννάδειο: "Raccolta delli Disegni della Pianta di Tutte le Piazze del Regno di Morea e Parte delli Porti dello Stesso", *The New Griffon* 8 (2006), 29-36.
- Καλλιγά 2010: Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασιά, Μια βυζαντινή πόλις κράτος*, Αθήνα 2010.
- Καλλιγάς – Καλλιγά 1985: Α. Γ. Καλλιγάς – Χ. Α. Καλλιγά, Το σπίτι του Λάσκαρη στο Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), 261-278.
- Καλλιγάς – Καλλιγά: 2006: Α. Γ. Καλλιγάς – Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασιά, Ξαναγράφοντας σε παλίμψηστα*, Αθήνα 2006.
- Κανετάκη 2004: Ελ. Ι. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004.
- Κάσδαγλη 2017: Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, *Εγκαταστάσεις υγιεινής στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, *ΔΧΑΕ* 38 (2017), 147-164.
- Κουτσογιαννόπουλος 2001: Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλος, *Η Μονεμβασιά και η ενδοχώρα της. Μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο*, τόμ. Α', Αθήνα 2001.
- Koutsogiannopoulos 2008: G. D. Koutsogiannopoulos, *Monemvasia, The Legendary Castle-Town*, Athens 2008.
- Μαρίνου 2009: Γ. Μαρίνου, Οικιστικά συγκροτήματα της Κάτω Πόλης, στο: Σίνος – Μαρίνου 2009, 246-310.
- Μπακούρου κ.ά. 2005: Α. Μπακούρου – Γ. Σκάγκου – Ν. Σκάγκος, *Περιήγηση στη Μονεμβασιά*, Αθήνα 2005.
- Navari 1995: L. Navari, Vincenzo Coronelli and the iconography of the Venetian conquest of the Morea: A study in illustrative methods, *ABSA* 90 (1995), 505-519.
- Navari 1998: L. Navari, Morosini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus, στο: Χ. Α. Καλλιγά (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, *Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990*, Αθήνα 1998, 181-196.
- Ορλάνδος 1937: Αν. Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), 3-114.
- Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990: Α. Μ. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 67-88.
- Σίνος 2009: Στ. Σίνος, Τα σπίτια του Μυστρά, στο: Σίνος – Μαρίνου 2009, 243-246.
- Σίνος – Μαρίνου 2009: Στ. Σίνος – Γ. Μαρίνου (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009.
- Σκάγκος 2008: Ν. Σκάγκος, Το ανατολικό τείχος στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008), *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 81-92.
- Σκάγκου 2007: Γ. Σκάγκου, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας. Παρουσίαση αποτελεσμάτων διερευνητικών τομών, στο: *Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τόμ. Δ', Αθήνα 2007, 181-208.
- Σκάγκου 2014α: Π. Σκάγκου, Ανάδειξη περιοχής ναού Αγίας Σοφίας και κεντρικής πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1α, 591-596.
- Σκάγκου 2014β: Π. Σκάγκου, Αποκατάσταση και ανάδειξη ναών Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και Αγίας Άννας στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1α, 581.
- Σκάγκου 2015: Π. Σκάγκου, Ανάδειξη περιοχής ναού Αγίας Σοφίας και κεντρικής πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας, *ΑΔ* 70 (2015) (υπό έκδοση).

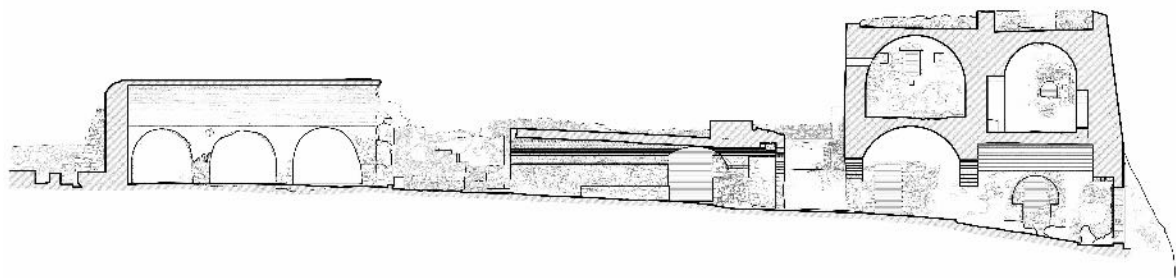
Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της περιοχής του έργου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, φωτ. Β. Γεωργιάδης).

Εικ. 2. Συγκρότημα κεντρικής πύλης μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, φωτ. Π. Σκάγκου).

Εικ. 3. Σχέδιο κάτοψης α' στάθμης συγκροτήματος πύλης (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, σχ. Σταματίνα Καλογεράκου, Αθηνά Πούλου).

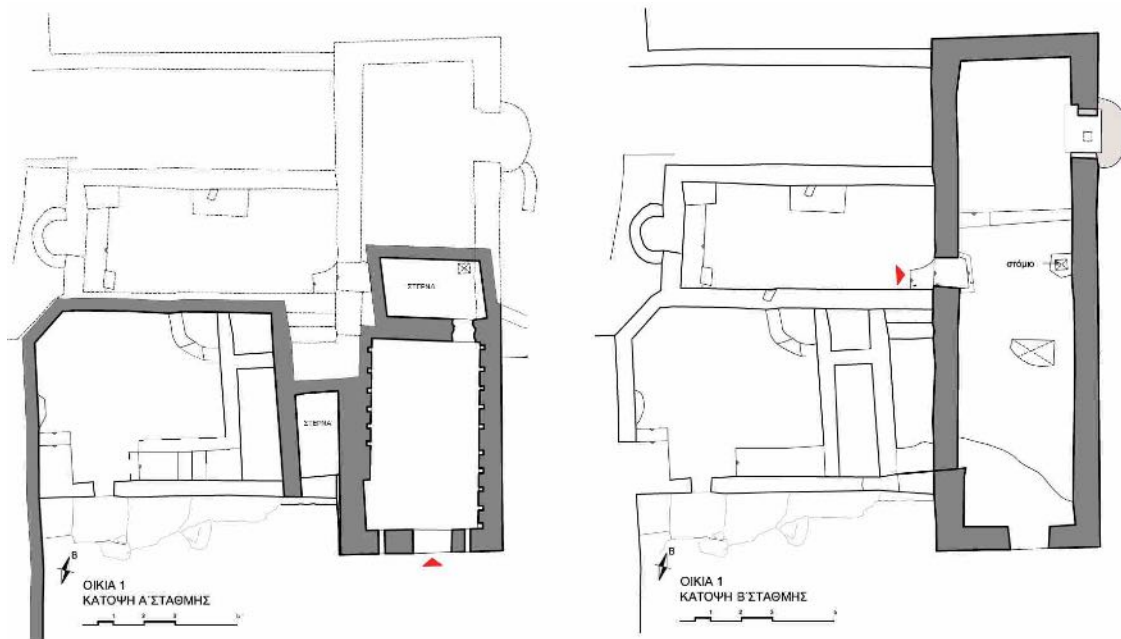
Εικ. 4. Κατά μήκος τομή συγκροτήματος πύλης (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, σχ.: Σταματίνα Καλογεράκου, Αθηνά Πούλου).

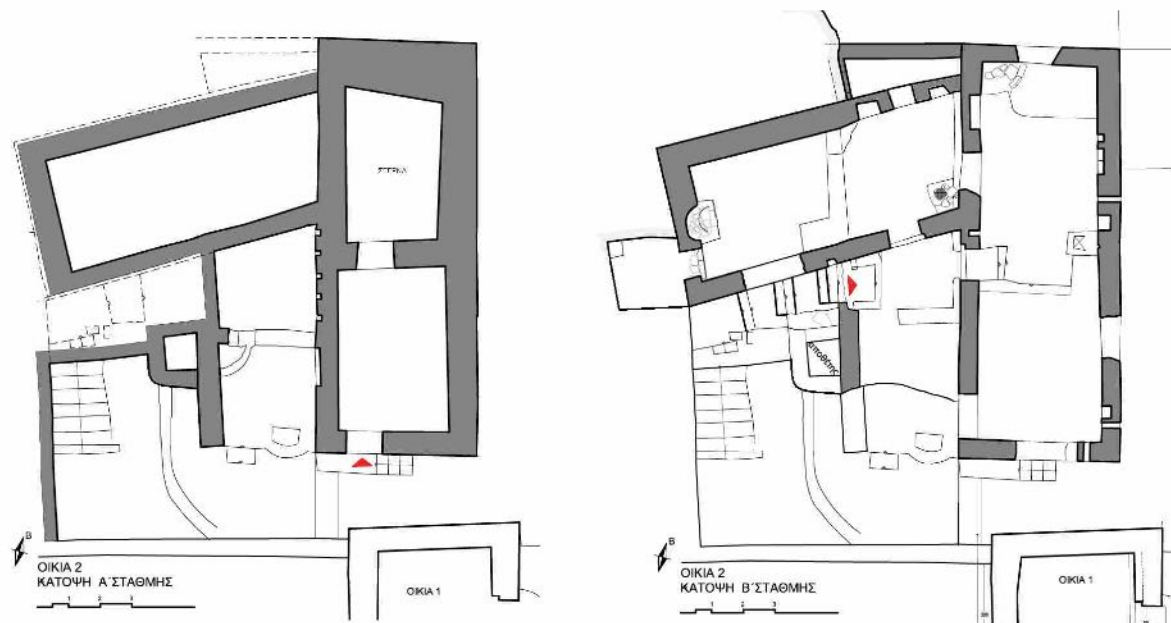
Εικ. 5. Άποψη β' στάθμης συγκροτήματος κεντρικής πύλης μετά τις εργασίες καθαρισμού (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, φωτ. Π. Σκάγκου).

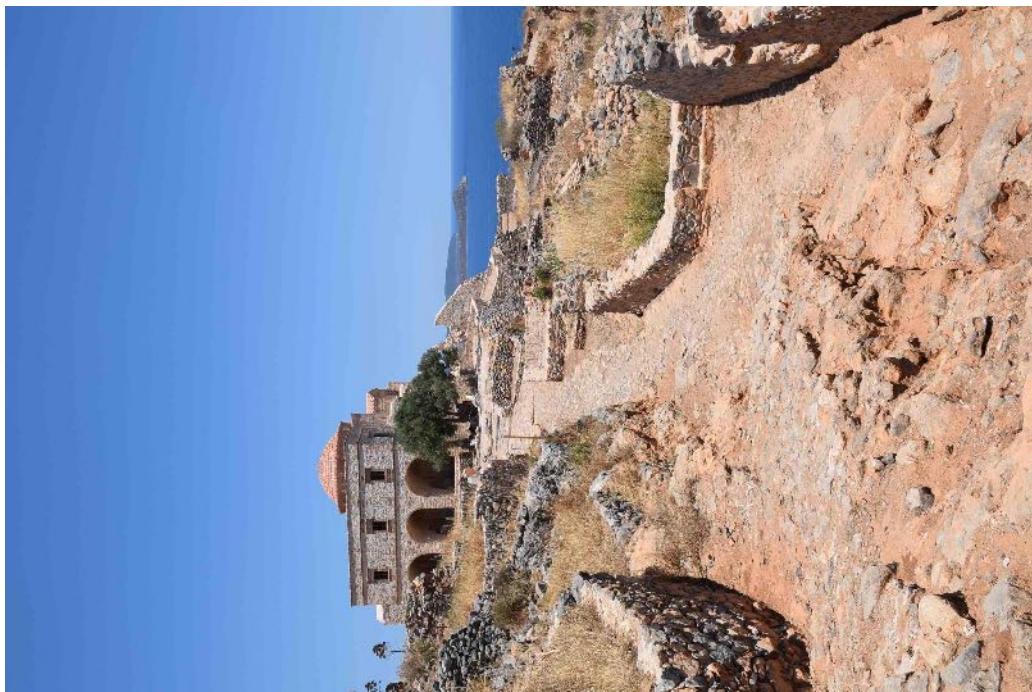
Εικ. 6. Ανώνημος ναός στο συγκρότημα κεντρικής πύλης μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ, φωτ. Π. Σκάγκου).

Εικ. 7. Σχέδια κάτοψης α' και β' στάθμης οικίας 1 (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, σχ. Σταματίνα Καλογεράκου, Αθηνά Πούλου).

Εικ. 8. Σχέδια κάτοψης α' και β' στάθμης οικίας 2 (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, σχ. Σταματίνα Καλογεράκου, Αθηνά Πούλου).

Εικ. 10. Αποκαλυφθέντας δρόμος στην περιοχή του έργου (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, φωτ. Π. Σκάγκου)

Εικ. 9. Οικίες μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ, φωτ. Β. Γεωργιάδης).

ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Ο γραπτός διάκοσμος του καθολικού της μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας (1625)

ABSTRACT. The monastery of Saint John the Baptist is located at Syntzafi, approximately 20 km from Chrysafa, a prosperous town in the Byzantine and post-Byzantine periods. The monastery's katholikon, a small barrel-vaulted, single-nave church, was built and decorated, according to the dedicatory inscription, in 1625. This paper presents the katholikon's wall paintings and tentatively attributes them to Dimitrios Kakavas, the important 17th-century painter from Nafplion.

Η μονή του Τιμίου Προδρόμου βρίσκεται στη θέση Συντζάφι, σε απόσταση περίπου 15 χλμ. από τα Χρύσαφα, έναν ημιορεινό οικισμό της Λακωνίας, χτισμένο στις δυτικές υπώρειες του Πάρνωνα. Η δραστήρια ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους κώμη των Χρυσάφων συνεχίζει να ακμάζει και κατά τον 17ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία αρκετά μνημεία οικοδομήθηκαν και διακοσμήθηκαν από καταξιωμένους ζωγράφους¹.

Το ερειπωμένο σήμερα μοναστηριακό συγκρότημα ακολουθεί την καθιερωμένη κλειστή διάταξη, που επικράτησε στην αρχιτεκτονική των μονών του ανατολικού χώρου, με το καθολικό στο κέντρο της ελεύθερης αυλής². Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου, με ημικυκλική εξωτερικά αψίδα ιερού στα ανατολικά και ισχυρές αντηρίδες στις τρεις πλευρές του, κατασκευασμένες σε μεταγενέστερους της ανέγερσής του χρόνους (εικ. 1). Έχει οικοδομηθεί με αμελή αργολιθοδομή, ενώ σε τυφλή κόγχη πάνω από τη θύρα εισόδου στα δυτικά αποδίδεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος ημίτομος, φτερωτός, να ευλογεί. Για την αντιμετώπιση των στατικών προβλημάτων του μνημείου υλοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, με την ευγενική συνδρομή του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της περιοχής, εργασίες αποκατάστασής του, οι οποίες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί.

Στο εσωτερικό το μνημείο είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες καλής τέχνης, που σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που σώζεται στον δυτικό τοίχο, πάνω από τη θύρα εισόδου χρονολογούνται στο έτος 1625³. Στη σημερινή τους κατάσταση παρουσιάζουν εκτεταμένες φθορές, συνέπεια των στατικών δομικών προβλημάτων αλλά και της φωτιάς που έπληξε κατά το παρελθόν το εσωτερικό. Οι εργασίες συντήρησής τους αναμένεται να ενταχθούν σε μελλοντικό πρόγραμμα του Τμήματος Συντήρησης της Εφορείας και αφού ολοκληρωθούν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει ως εξής. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα, δορυφορούμενη από δύο αρχαγγέλους (εικ. 2), στον τύπο της Κυρίας των αγγέλων⁴, και χαμηλά στον ημικόλινδρο, εκατέρωθεν του Μελισμού, τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες⁵ (εικ. 3). Το μέτωπο της αψίδας καταλαμβάνουν οι παραστάσεις του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (εικ. 2) και της Φιλοξενίας του Αβραάμ⁶. Στην καμάρα του βήματος, όπου μέρος του διακόσμου έχει καταπέσει, σώζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο⁷, τα θαύματα του Κυρίου⁸, τα Εωθινά⁹ και τον βίο του Προδρόμου¹⁰, ενώ στους

¹ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 295.

² Ορλάνδος 1999, 27 κ. ε. Μπούρας 2000, 199-205 και 408-412.

³ Η επιγραφή έχει μεταγραφεί από τον Ν. Δρανδάκη (Δρανδάκης 1994, 40).

⁴ Για την εικονογραφία της Θεοτόκου, βλ. Wellen 1961. Καλοκέρης 1972.

⁵ Δεξιά της αγίας τράπεζας εικονίζονται οι άγιοι Γρηγόριος ο Θεολόγος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος και αριστερά οι άγιοι Βασίλειος και Αθανάσιος.

⁶ Βιβλιογραφία για τη Φιλοξενία του Αβραάμ στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 243, υποσημ. 62.

⁷ Σώζονται η Υπαπαντή και η Γέννηση.

⁸ Σώζεται η Ίαση του παραλυτικού της Καπερναούμ. Βιβλιογραφία για τα θαύματα του Κυρίου στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 233, υποσημ. 19.

⁹ Η παράσταση δεν είναι δυνατό να ταυτισθεί λόγω φθοράς. Για τα Εωθινά ευαγγέλια, βλ. Millet 1960, 517 κ.ε. Ζάρρας 2011.

¹⁰ Σώζονται ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία και η Γέννηση του Προδρόμου. Για τον βίο του Προδρόμου, βλ. Κατσιώτη, 1998.

πλάγιους τοίχους θέματα από τον βίο της Θεοτόκου¹¹, τα Πάθη¹² και χαμηλότερα το όραμα Πέτρου Αλεξανδρείας¹³, καθώς και ολόσωμοι ή ημίτομοι δίκαιοι, ιεράρχες και διάκονοι¹⁴. Στην κόγχη της πρόθεσης τοποθετείται κατά τα ειωθότα η Άκρα Ταπείνωση¹⁵.

Στην καμάρα του κυρίως ναού η εικονογράφηση περιλαμβάνει τέσσερις συνολικά ζώνες, δύο από τις οποίες είναι αφιερωμένες στον βίο του Προδρόμου¹⁶ (εικ. 4-5), ενώ στις υπόλοιπες εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη και τα Εωθινά¹⁷. Τους πλάγιους τοίχους περιτρέχει ζώνη με σκηνές από τα Θαύματα του Κυρίου, τα Πάθη, τα Εωθινά και τον βίο της Θεοτόκου¹⁸ (εικ. 6), ενώ τα χαμηλότερα σημεία καταλαμβάνουν ολόσωμες μορφές αγίων ανδρών και γυναικών, ιεράρχες¹⁹ και οι άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος έφιπποι (εικ. 7). Σε περίοπτη θέση, τοποθετημένη σε αβαθή τετράπλευρη εσοχή, εικονίζεται η παράσταση του αποκεφαλισμού του τιμώμενου αγίου, αρκετά εξίτηλη πλέον²⁰.

Στο τύμπανο του Δυτικού τοίχου αποδίδονται η Μεταμέλεια και ο Απαγχονισμός του Ιούδα²¹ και η Άρνηση του Πέτρου²² (εικ. 8). Χαμηλότερα αναπτύσσεται η πολυπληθής παράσταση της Σταύρωσης²³ (εικ. 9) με δύο ακόμη σκηνές από τον κύκλο των Παθών²⁴. Τέλος, εκατέρωθεν τη θύρας εισόδου εικονίζονται οι ισαπόστολοι Κωνσταντίνος και Ελένη²⁵, κρατώντας σταυρό, και ο αρχάγγελος Μιχαήλ²⁶.

Τα διακοσμητικά θέματα περιορίζονται σε σαρκώδεις ελισσόμενους ανθισμένους βλαστούς, θέμα που προέρχεται από τη βυζαντινή ζωγραφική και απαντά στον 17ο αιώνα στη ζωγραφική του Δημητρίου Κακαβά και του Γεωργίου Μόσχου, και επάλληλες, οφιοειδείς, μαύρες και ερυθρές, γραμμές σε δέσμες, που σχηματίζουν οξείες γωνίες και απομιμούνται φλεβώσεις μαρμάρου²⁷.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, ακολουθώντας τις υπάρχουσες διαστάσεις του μνημείου, είναι περιορισμένο, με ιδιαίτερη έμφαση στην απόδοση του βίου του τιμώμενου αγίου²⁸. Εντούτοις, σύμφωνα με τάση που προέρχεται από την παλαιολόγια τέχνη και αποτελεί συρμό στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική, περιλαμβάνει ικανό αριθμό μεμονωμένων αγίων και παραστάσεων από τον χριστολογικό κύκλο και κυρίως από τα Πάθη. Σχολιάζοντας τη συγκρότηση του εικονογραφικού προγράμματος θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι δύο κύκλοι, χριστολογικός και θεομητορικός, παρουσιάζουν παράλληλη αφηγηματική εξέλιξη, στοιχείο που ήδη έχει εντοπιστεί και σε εικονογραφικά προγράμματα σταυρεπίστεγων ναών του 14ου αιώνα²⁹. Επιπρόσθετα, σε ορισμένα σημεία της τοιχογράφησης του κυρίως ναού

¹¹ Εικονίζονται η Γέννηση της Θεοτόκου και τα Εισόδια. Βιβλιογραφία για την εικονογραφία του Θεομητορικού κύκλου στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 237, υποσημ. 41.

¹² Εικονίζονται ο Νιπτήρας και η Προσευχή. Σχετικά με τη αύξηση των επεισοδίων του κύκλου των Παθών από την παλαιολόγια περίοδο, βλ. Zarras 2010.

¹³ Βιβλιογραφία για την εμφάνιση και την εικονογραφία του θέματος βλ. στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 236, υποσημ. 34. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013 130, υποσημ. 34.

¹⁴ Είναι δυνατό να ταυτισθούν μόνο ο άγιος Λαυρέντιος και ο άγιος Στέφανος, καθώς και ο δίκαιος Μελχισεδέκ.

¹⁵ Αναλυτική βιβλιογραφία για την εικονογραφία της Άκρας Ταπείνωσης στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 235, υποσημ. 30.

¹⁶ Εικονίζονται στα νότια η Σφαγή του Ζαχαρία, η Οδήγηση του μικρού Ιωάννη στην έρημο, η Διδασκαλία του Προδρόμου στους στρατιώτες, ο Πρόδρομος βαπτίζει τον λαό, και στα βόρεια η Σύλληψη του Προδρόμου, ο Έλεγχος του Ηρώδη από τον Πρόδρομο, η Συνάντηση του Χριστού με τον Πρόδρομο, η Μαρτυρία του Προδρόμου για τη Μεσσιανική ταυτότητα του Κυρίου.

¹⁷ Εικονίζονται, από ανατολικά προς τα δυτικά, στο νότιο σκέλος, η Μεταμόρφωση, η Ανάσταση του Λαζάρου, η Βαϊοφόρος και ο Μυστικός Δείπνος και, στο βόρειο σκέλος, το μη μου Άπτου, η Ανάσταση, ο Ενταφιασμός και η Αποκαθήλωση.

¹⁸ Εικονίζονται στην ίδια ζώνη, από ανατολικά προς τα δυτικά, στον νότιο τοίχο, η Προδοσία, η Προσευχή της αγίας Άννας, η Κρίση των αρχιερέων, η Μαστίγωση, η Κρίση του Ηρώδη και, στον βόρειο τοίχο, η Κοίμηση της Θεοτόκου, η Προσευχή του Ιωακείμ, η Πεντηκοστή, η Ανάληψη και η Ψηλάφηση του Θωμά.

¹⁹ Λόγω εκτεταμένης φθοράς του διακόσμου είναι δυνατό να ταυτιστούν μόνο η αγία Παρασκευή και οι άγιοι Ευθύμιος και Ανδρέας.

²⁰ Ως προς την εικονογραφία ακολουθείται από τα πρώιμα παραδείγματα εκείνη των αποκεφαλισμών και άλλων αγίων, γεγονός που οδηγεί σε αποκρυστάλλωση του τύπου και σχηματοποίηση. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Κατσιώτη 1998, 140-147.

²¹ Για την εικονογραφία της σκηνής κατά τους βυζαντινούς χρόνους, βλ. Millet 1960, 669. Για την εικονογραφία στους χρόνους μετά την άλωση Millet 1927, πίν. 117.1, 200.2, 226.1.

²² Για την απεικόνιση της τριπλής άρνησης του Πέτρου, βλ. Millet 1927, πίν. 125.2. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, πίν. 211. Για τα υπόλοιπα μνημεία του Θεοφάνη και των συνεχιστών του, όπου ακολουθείται ο συνεπταγμένος τύπος, βλ. Millet 1927, πίν. 200.1 και 233.2 (μονές Διονυσίου και Δοχειαρίου) και Χατζηδάκης 1986, εικ. 94-95 (μονή Σταυρονικήτα).

²³ Βλ. Millet 1960, 396 κ.ε. Wessel 1966. Τούρτα 1991, 109-112

²⁴ Εικονίζονται ο Χριστός Ελκόμενος και η Αίτηση του σώματος του Κυρίου.

²⁵ Για την εικονογραφία των ισαποστόλων, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 168. Hadermann-Misguich 1975, 245 κ.ε. Παϊσίδου 2002, 202-205.

²⁶ Για τον φυλακτήριο ρόλο των αρχαγγέλων και τη θέση τους εκατέρωθεν της εισόδου των ναών, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 216 και 219. Κουκιάρης 1989, 21 κ.ε. Προβατάκης 1980, 297-299. Τούρτα 1991, 145.

²⁷ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 136, υποσημ. 52 και 53.

²⁸ Σχετικά με την προβεβλημένη τοποθέτηση του βίου του τιμώμενου αγίου και την απεικόνιση του χριστολογικού κύκλου χαμηλότερα, βλ. Φουστέρης 2006, 215-217.

²⁹ Φουστέρης 2006, 229-230.

ο λειτουργικός χρόνος υπερτερεί του ιστορικού, στοιχείο που χαρακτηρίζει την εικονογράφηση μνημίων του 17ου αι.³⁰. Τέλος, επισημαίνεται η απουσία της μορφής του Παντοκράτορα στην καμάρα του κυρίως ναού.

Η αναλυτική εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής Προδρόμου οδηγεί στην υπόθεση ότι ο διάκοσμος του θα μπορούσε να αποδοθεί στο εργαστήριο του σημαντικού ζωγράφου του 17ου αιώνα Δημητρίου Κακαβά από την πόλη του Ναυπλίου ή σε κάποιον από τους μαθητές του. Η απόδοση αυτή κατέστη δυνατή από τη διαπίστωση της μεγάλης συνάφειας των τοιχογραφιών του ναού με τα γνωστά, ενυπόγραφα ή αποδιδόμενα, έργα του ζωγράφου. Οι αισθητικές αντιλήψεις και οι εκφραστικοί τρόποι του Δημητρίου Κακαβά, όπως έχουν τεκμηριωθεί στα γνωστά μέχρι σήμερα έργα του, εντοπίζονται και στο καθολικό της μονής Προδρόμου. Από την άποψη του ύφους εντοπίζονται τα ίδια μέσα που έχουν εντοπισθεί στα γνωστά έργα του για τη σχεδίαση, το πλάσιμο, τον φωτισμό, τη διαπραγμάτευση της μορφής, τη σύνθεση, την απόδοση του χώρου και το χρώμα. Στην κτητορική επιγραφή του ναού, η οποία σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, δεν αναφέρεται το όνομα του ζωγράφου.

Ο Δημήτριος Κακαβάς αποτελεί τον παραγωγικότερο από τους ζωγράφους της οικογένειας Κακαβά³¹, με σημαντικά έργα, κυρίως στην Πελοπόννησο, χρονολογούμενα από το β' μισό του 16ου αιώνα μέχρι το γ' τέταρτο του 17ου αιώνα. Το έργο του έχει ενταχθεί στο πλαίσιο της Σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας και κυρίως του εργαστηρίου των Κονταρήδων, συνεχίζοντας τις αρχές τους μέσα στον 17ο αιώνα³².

Η σύγκριση των τοιχογραφιών του ναού της μονής Προδρόμου στο Συντζάφι με ενυπόγραφους ή αποδιδόμενους στον Δημήτριο Κακαβά διακόσμους καταδεικνύει κατά την άποψή μας τη μεταξύ τους στενή σχέση. Για παράδειγμα, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, με πλούσια διακοσμημένα άμφια, εικονίζονται με βάση τα ίδια ανθίβολα στις αψίδες ναών που ζωγράφησε ο Κακαβάς, όπως στα καθολικά των μονών Γόλας Λακωνίας (1632) (εικ. 10) και Μαρδακίου Μεσσηνίας (1635)³³. Παραστάσεις από τον βίο της Θεοτόκου επαναλαμβάνει σταθερά ο Κακαβάς κάνοντας χρήση των ιδίων ανθιβόλων, όπως στην Προσευχή της αγίας Άννας στο μνημείο μας, στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Αναβρυτή (1625) και στο καθολικό της μονής των Αγίων Αναργύρων στα Τζιτζίνα Λακωνίας (1621)³⁴.

Από τον χριστολογικό κύκλο το ίδιο ανθίβολο, παραδείγματος χάριν, αναγνωρίζουμε στην απόδοση της Μεταμόρφωσης και της Ανάστασης του Λαζάρου στα καθολικά των μονών Αγίων Αναργύρων στα Τζιτζίνα και Γολάς στη Λακωνία και της μονής Λουκούς στην Αρκαδία³⁵. Από τα Πάθη αναφέρεται ενδεικτικά η ομοιότητα του Μυστικού Δείπνου, της Κρίσης του Χριστού από τους αρχιερείς, της Απόνησης του Πιλάτου, του Ελκομένου, της Μαστίγωσης, της Άρνησης του Πέτρου και του απαγχονισμού του Ιούδα³⁶. Από τον βίο του Προδρόμου ομοιότητα εντοπίζεται στις σκηνές κηρύγματος και Βαπτίσματος από τον άγιο με τις αντίστοιχες στον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα³⁷.

Τέλος, τα διακοσμητικά θέματα, τα οποία χρησιμοποιεί ο ζωγράφος στον ναό της μελέτης μας, όπως τα χαριτωμένα ανθοφυτικά μοτίβα, που αποτελούν επιρροή από τη Σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας³⁸, εντοπίζονται σε μνημεία που έχουν διακοσμηθεί από τον Δημήτριο³⁹. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να επισημάνουμε τη σχεδόν ταυτόσημη μορφολογία και τους ίδιους τύπους γραμμάτων και συντμήσεων με αυτούς που χρησιμοποιεί ο γνωστός ζωγράφος για παράδειγμα στις τοιχογραφίες της μονής Γόλας⁴⁰ (εικ. 10). Ανακεφαλαιώνοντας, από την εικονογραφική ανάλυση των τοιχογραφιών του ναού των Χρυσάφων προκύπτει η συνάφεια της ζωγραφικής αυτής με το έργο του Δημητρίου Κακαβά. Το έντονα αφηγηματικό στοιχείο στη ζωγραφική του μνημείου μας οδηγεί στη συγκρότηση πυκνών συνθέσεων⁴¹.

Από την τεχνοτροπική ανάλυση των τοιχογραφιών του ναού των Χρυσάφων αναγνωρίζονται τα στυλιστικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του Δημητρίου Κακαβά, ενώ προφανείς είναι οι μεγάλες ομοιότητες και στο πεδίο αυτό με τα ενυπόγραφα ή αποδιδόμενα έργα του ζωγράφου⁴². Το πλάσιμο των προσώπων γίνεται με

³⁰ Για τη σχέση ιστορικού και λειτουργικού χρόνου στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, βλ. Βιταλιώτης 2005.

³¹ Το εργαστήριο συγκροτούσαν τέσσερις ζωγράφοι, ο Θεοδόσιος, ο Μαρίνος, ο Δημήτριος και ο Θεόδουλος. Προεστίακη 2012, 134-135 και 138-141. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 306, υποσημ. 91-92.

³² Για τον ζωγράφο Δημήτριο Κακαβά, βλ. Πιομπίνος 1984, 167. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1987, 51-52. Γριτσόπουλος 2005, 85-108 και 115-120. Προεστίακη 2012.

³³ Προεστίακη 2012, εικ. 346-352 (μονή Γόλας), 408-409 (μονή Μαρδακίου).

³⁴ Προεστίακη 2012, εικ. 332 (ναός Αγίου Νικολάου), 268 και 535 (μονή Αγίων Αναργύρων).

³⁵ Προσωπικές σημειώσεις.

³⁶ Προσωπικές σημειώσεις.

³⁷ Ο γραπτός διάκοσμος του ναού αποδόθηκε πρόσφατα στο εργαστήριο του Δημητρίου Κακαβά και χρονολογήθηκε στο τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα. βλ. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 317.

³⁸ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 320, υποσημ. 240.

³⁹ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 320, υποσημ. 239.

⁴⁰ Προσωπικές σημειώσεις.

⁴¹ Βλ. Προεστίακη 2012, 33-38 και 92-95.

⁴² Για την τεχνοτροπία του Δημητρίου Κακαβά, βλ. Προεστίακη 2012, 98-103 και 106-107.

καστανό προπλάσμο, επάνω στον οποίο ανοιχτό καστανό χρώμα υποδηλώνει τη σάρκα. Τα φώτα απλώνονται στο πρόσωπο ως λευκές γραμμές, σε δέσμες ή ελεύθερες. Η τριχοφυΐα αποδίδεται με γραμμικό τρόπο, ιδίως στις γεροντικές μορφές, στις οποίες η κόμη αποδίδεται με πυκνές λευκές γραμμές σε καστανό βάθος.

Οι φυσιογνωμικοί τύποι δεν παρουσιάζουν ποικιλία: τα πρόσωπα έχουν συνηθισμένα, ομοιόμορφα χαρακτηριστικά, συχνά λαϊκά, κάποτε άσχημα⁴³. Η γραμμή κυριαρχεί στο περίγραμμα του προσώπου. Τα ανδρικά νεανικά και τα γυναικεία πρόσωπα είναι ωσειδή, κάποτε ιδεαλιστικά, στον απόηχο της κλασικιστικής ομορφιάς της παλαιολόγειας ζωγραφικής⁴⁴. Εντυπωσιακή είναι η φυσιογνωμική ομοιότητα μεμονωμένων αγίων, όπως π.χ. του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου⁴⁵, των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης⁴⁶, του πρωτομάρτυρα Στεφάνου με μορφές διακόνων από μνημεία του γνωστού ζωγράφου⁴⁷ αλλά και ομίλων μορφών⁴⁸.

Οι μορφές στις συνθέσεις των Χρυσάφων είναι συνήθως ραδινές, με μικρό κεφάλι, λεπτό λαιμό και λεπτό σώμα, υπενθυμίζοντας αντίστοιχες από τη Μαλεσίνα, την Αναβρυτή, τη Γόλα, και το Μαρδάκι⁴⁹. Στα σώματα ξεχωρίζει ο κοντός κορμός και τα μακριά πόδια, σύμφωνα με συνήθεια του ζωγράφου, που έχει ήδη εντοπισθεί στη Μαλεσίνα⁵⁰. Οι ολόσωμοι άγιοι διακρίνονται για τις ευρείες αναλογίες τους, όπως εκείνοι στην Αναβρυτή, τον Άγιο Βλάσιο και τη Γόλα⁵¹.

Στα ενδύματα η γραμμική πτυχολογία με τις πυκνές πτυχώσεις και τα λευκά γραμμικά φώτα αποδίδεται εκλεκτικιστικά. Άλλοτε τα ενδύματα αναδεικνύουν το σώμα και την κίνησή του⁵², άλλοτε αυτό εξαφανίζεται κάτω από ένα επίπεδο ένδυμα⁵³. Εμπνευσμένες από τις τάσεις της εποχής και ενδεικτικές της διακοσμτικής διάθεσης του ζωγράφου είναι ενδυματολογικές λεπτομέρειες, όπως τα περίτεχνα, ανθοφυτικά κυρίως, σχέδια που κοσμούν τα ενδύματα των συλλειτουργούντων ιεραρχών, μοτίβα που επαναλαμβάνονται στη Μαλεσίνα, στους Αγίους Αναργύρους, στην Αναβρυτή, στη Γόλα, και στο Μαρδάκι⁵⁴. Ιδιαίτερη επίσης φροντίδα παρατηρείται στα ενδύματα των αγγέλων και αρχαγγέλων, καθώς και στην λεπτομερή απόδοση των φτερών τους, τυπικό στοιχείο για τη ζωγραφική του Κακαβά⁵⁵. Τυπικό επίσης για τη ζωγραφική του Κακαβά είναι το ένδυμα μοναστικών αγίων με την σχηματοποιημένη ελλειψοειδή κυκλική απόληξη του κουκουλιού γύρω από το λαιμό⁵⁶, στοιχείο που επαναλαμβάνεται στα Αθίκια, στη Γόλα, στην Αναβρυτή, στον Άγιο Βλάσιο, στο Μαρδάκι, στη Μονή Πεντέλης, στην Παναγία στο Λεβίδι, στην Αγία Τριάδα Μελιγούς⁵⁷. Οι στρατιωτικές ενδυμασίες των στρατιωτών στον Ελκόμενο, στις σκηνές από τον βίο του Προδρόμου, καθώς και των ομάδων στρατιωτών που συσσωρεύονται στις σκηνές Παθών του Κυρίου αποδίδονται με ακρίβεια, όπως και σε άλλα έργα του Κακαβά⁵⁸.

Οι μορφές στα Χρυσάφα διακρίνονται από συγκρατημένη έκφραση του συναισθήματος. Τα αυστηρά πρόσωπα είναι σχεδόν ανέκφραστα, ενώ έντονη είναι η εντύπωση που αποκομίζει ο θεατής ότι τα συναισθήματα των προσώπων δηλώνονται κυρίως με την κίνηση των χεριών. Χαρακτηριστική επίσης όπως και σε άλλα έργα του ζωγράφου, είναι η τριγωνική σκιά κάτω από τα μάτια, σε ένδειξη λύπης⁵⁹.

Και στα αρχιτεκτονήματα εντοπίζονται οι προτιμήσεις του Δημητρίου Κακαβά, που έχουν ήδη επισημανθεί σε μελέτες του έργου του και συνοψίζονται στη διαπίστωση ότι ο ζωγράφος χρησιμοποιεί τα κτήρια, όπως και το φυσικό τοπίο, ως σκηνικό για την προβολή των μορφών. Αν και καταβάλλεται από τον ζωγράφο προσπάθεια, ακόμα και με τη χρήση διαφορετικών χρωμάτων, να αποδώσει την τρίτη διάσταση των ογκωδών συχνά

⁴³ Για την αντικλασική αυτή τάση της τέχνης του 17ου αιώνα, βλ. Χατζηδάκης 1987, 98.

⁴⁴ Όπως για παράδειγμα τα πρόσωπα των αγγέλων που περιβάλλουν την ένθρονη Θεοτόκο.

⁴⁵ Προεστάκη 2012, εικ. 346 (μονή Γόλας).

⁴⁶ Προεστάκη 2012, εικ. 285 (ναός Αγίου Βλασίου) και 391 (μονή Γόλας).

⁴⁷ Προεστάκη 2012, εικ. 62 (μονή Μαλεσίνας), εικ. 307 και 310 (ναός Αγίου Νικολάου Αναβρυτής).

⁴⁸ Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2018, εικ. 15 (μονή Μαρδακίου) και εικ. 16 (ναός Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων).

⁴⁹ Προεστάκη 2012, ενδεικτικά εικ. 73 (μονή Μαλεσίνας), 268 (μονή Αγίων Αναργύρων), 296 (ναός Αγίου Βλασίου), 368-371 (μονή Γόλας). Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2018, εικ. 11 (ναός Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων).

⁵⁰ Προεστάκη 2012, εικ. 45, 51, 59.

⁵¹ Προεστάκη 2012, εικ. 307-308, 310-311 (ναός Αγίου Νικολάου Αναβρυτής), 274 (ναός Αγίου Βλασίου), 359-360 και 362 (μονή Γόλας).

⁵² Όπως για παράδειγμα στους δύο αρχαγγέλους που περιβάλλουν τη Θεοτόκο στην αψίδα, στη Θεοτόκο και στις γυναίκες της συνοδείας της στη Σταύρωση, στις μορφές στην Ανάληψη κ.α.

⁵³ Όπως για παράδειγμα στους ομίλους προσώπων στις σκηνές διδασκαλίας του Προδρόμου, στην Προδοσία του Ιούδα, στους Εβραίους της Βαϊοφόρου κ.α.

⁵⁴ Προεστάκη 2012, εικ. 34-39 και 99-100 (Μαλεσίνα), 229 (μονή Αγίων Αναργύρων), 302 (ναός Αγίου Νικολάου Αναβρυτής), 346-351 και 355-356 (μονή Γόλας), 405-406 (μονή Μαρδακίου).

⁵⁵ Προεστάκη 2012, εικ. 335 (ναός Αγίου Νικολάου Αναβρυτής), 366 (μονή Γόλας).

⁵⁶ Κολιού 2006, 177.

⁵⁷ Παραδείγματα στο Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2018, 324, υποσημ. 283. Για την απόδοση της μονής Πεντέλης, της Παναγίας Λεβιδίου και της Αγίας Τριάδας Μελιγούς στον Δημήτριο Κακαβά, βλ. Κολιού 2002, 183-188. Προεστάκη 2012, 145-146.

⁵⁸ Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2018, 324, υποσημ. 284, όπου σχετικά παραδείγματα.

⁵⁹ Όπως για παράδειγμα στις μορφές στη σκηνή της Σταύρωσης και της Ακρας Ταπεινώσης. Για παραδείγματα σε άλλα μνημεία του ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά, βλ. Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2018, 325, υποσημ. 287.

οικοδομημάτων⁶⁰, εντέλει τα αποδίδει μάλλον δισδιάστατα, ενώ χαρακτηριστική είναι και η ποικιλία οπτικών γωνιών, των αξόνων και των προοπτικών με τις οποίες αποδίδονται διάφορα κτήρια, ακόμα και μέσα στον ίδιο πίνακα.

Τέλος, και το φυσικό τοπίο στα Χρυσάφα είναι πλούσιο αλλά δισδιάστατο και σχηματοποιημένο⁶¹. Οι διαμορφώσεις του εδάφους απεικονίζονται άλλοτε ως μαλακοί, χαμηλοί, καμπυλόγραμμοι λόφοι, άλλοτε ως πυκνά διατεταγμένοι, τριγωνικοί, ψηλότεροι λοφίσκοι, άλλοτε ως βραχώδη, λοξότμητα, απόκρημνα όρη, άλλοτε ως βαθιές σπηλιές. Τη φύση των πινάκων συμπληρώνουν δέντρα με απιδόσχημο φύλλωμα και μικρά λουλούδια.⁶²

Η μελέτη των χρωμάτων στον ναό των Χρυσάφων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη δεδομένου ότι, όπως προαναφέρθηκε, ο ναός υπέστη σοβαρές βλάβες από φωτιά και τα χρώματα αλλοιώθηκαν. Φαίνεται, βέβαια, ότι ο ζωγράφος χρησιμοποίησε και στο έργο αυτό μια πλούσια παλέτα με φωτεινά χρώματα. Κυριαρχούν οι θερμοί τόνοι, το πορφυρό, το καστανό, το ρόδινο, το κόκκινο, αλλά χρησιμοποιείται πολύ και το λευκό, το κυανό, το γκριζό⁶³.

Ανακεφαλαιώνοντας, σε μια γενική επισκόπηση των όσων αναφέρθηκαν ήδη και λόγω της διαπίστωσης της σημαντικής ομοιότητας του διακόσμου της μελέτης μας με διακόσμους μνημείων που είτε υπογράφει είτε αποδίδονται στον Δημήτριο Κακαβά, διατυπώνουμε την υπόθεση ότι ο διάκοσμος του ναού του καθολικού της μονής Προδρόμου θα μπορούσε να ενταχθεί στον κύκλο του εργαστηρίου του γνωστού ζωγράφου. Άλλωστε, την ίδια χρονιά ο ζωγράφος εργάζεται επώνυμα στον ναό των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή (1625)⁶⁴, ενός ορεινού οικισμού του Ταυγέτου, ενώ πρόσφατα αποδόθηκε στο εργαστήριό του και ο διάκοσμος του κυρίως ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χρυσάφα⁶⁵. Η οικονομική ευμάρεια της περιοχής των Χρυσάφων μέσα στον 17ο αιώνα, που τεκμηριώνεται από τις πηγές και από τον αριθμό των μνημείων που ανεγείρονται και διακοσμούνται σε αυτήν, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάθεση της διακόσμησης του ναού σε έναν από τους σημαντικότερους ζωγράφους της εποχής.

Θεωρούμε ότι με τις πρώτες αυτές επισημάνσεις προστίθεται ένας ακόμη αξιόλογος τοιχογραφικός διάκοσμος στα σημαντικά έργα της μνημειακής ζωγραφικής του 17ου αιώνα στην Πελοπόννησο, η συστηματική δε συντήρησή του, που θα ακολουθήσει τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, αναμένεται να προσδώσει περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τη συνάφεια του διακόσμου αυτού με το έργο του σημαντικού ζωγράφου του 17ου αιώνα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαραλής 1997: Ι. Βαραλής, Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997), 201-219.
- Βιταλιώτης 2005: Ι. Βιταλιώτης, Ιστορικός και λειτουργικός χρόνος στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού και μεταβυζαντινού ναού: η περίπτωση τριών θεμάτων από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, *Κληρονομία* 35 (2003), 9-50.
- Γριτσόπουλος 2005: Τ. Γριτσόπουλος, Αγιογραφικά εργαστήρια Ναυπλίου, στο: *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Ναύπλιο 18-20 Φεβρουαρίου 2005*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 26, Αθήνα 2006, 33-120.
- Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909: Διονύσιου του εκ Φουρνά [εκδ. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς], *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρούπολει 1909.
- Δρανδάκης 1994: Ν. Β. Δρανδάκης, Από τα χριστιανικά μνημεία της Λακωνίας, *ΑΕ* 1994, 19-41.
- Ζάρρας 2011: Ν. Ζάρρας, *Ο εικονογραφικός κύκλος των Εθωνών ευαγγελίων στην παλαιολόγεια μνημειακή ζωγραφική των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Hadermann-Misguich 1975: L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIe siècle*, Bruxelles 1975.
- Καλοκύρης 1972: Κ. Δ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφία της Ανατολής και της Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Κατσιώτη 1998: Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998.
- Κουκιάρης 1989: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα/Ιωάννινα 1989.

⁶⁰ Εικονίζονται τοίχοι βάθους, οικίες, κιονοστήρικτα κιβώρια, κρήνες, καγκελόφρακτα δεσμοτήρια κ.ά. Για το αρχιτεκτονικό βάθος σε έργα του Κακαβά, βλ. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 326, υποσημ. 297-300.

⁶¹ Προεστάκη 2012, 100. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 149-150. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 327.

⁶² Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με την οποία εικονίζονται τα δέντρα στην παράσταση της Προσευχής της αγίας Άννας στο μνημείο μας και στον ναό του Αγίου Νικολάου Αναβρυτής. Προεστάκη 2012, εικ. 332.

⁶³ Για το χρώμα στο έργο του ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά, βλ. Προεστάκη 2012, 102-103. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 328.

⁶⁴ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013.

⁶⁵ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018.

- Koliou 2002: A. Koliou, *Der Esonarthex des Penteli Klosters in Attika, Ikonographische und stilistische Untersuchung der Wandmalereien*, Athen 2002.
- Κολλιού 2006: Α. Κολλιού, Αναγνώριση χρωστήρος Κακαβά, στο: *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Ναύπλιο 18-20 Φεβρουαρίου 2005*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 26, Αθήναι 2006, 159-184.
- Millet 1927: G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927.
- Millet 1960: G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1960.
- Μπούρας 2000: Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. Β', Αθήνα 2000.
- Ευγγόπουλος 1929: Α. Ευγγόπουλος, Υπαπαντή, *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 328-339.
- Ορλάνδος 1999: Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 64, Αθήναι 1999.
- Παϊσίδου 2002: Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, Αθήνα 2002.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Νεώτερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, τόμ. Δ', Αθήναι 2007, 226-268.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Οι τοιχογραφίες του Δημητρίου Κακαβά στο ναό Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή Λακωνίας (1625), στο: *Πρακτικά Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου, Γύθειο 17-19 Οκτωβρίου 2008*, Αθήναι 2013, 121-157.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του κυρίως ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας. Ένα άγνωστο έργο του ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά, *Πελοποννησιακά ΛΑ'* (2018), 295-338.
- Πιομπίνος 1984: Φ. Πιομπίνος, *Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Αθήνα 1984.
- Προβατάκης 1980: Θ. Προβατάκης, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Τούρτα 1991: Α. Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991.
- Χατζηδάκης 1986: Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιο Όρος* 1986.
- Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 1, Αθήνα 1987.
- Χατζηδάκης – Σοφιανός, 1990: Μ. Χατζηδάκης – Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990.
- Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, 1987: Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 2, Αθήνα 1987.
- Φουστέρης 2006: Γ. Π. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.
- Wellen 1961: G. A. Wellen, *Theotokos. Eine ikonographische Abhandlung über das Gottesmutterbild in frühchristlicher Zeit*, Utrecht/Antwerpen 1961.
- Wessel 1966: K. Wessel, *Die Kreuzigung*, Recklinghausen 1966.
- Zarras 2010: N.Zarras, The Passion cycle in Staro Nagoričino, *JÓB* 60 (2010), 181-213.

Εικ. 1. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Το καθολικό της μονής (φωτ. Δ. Χαλαλάμπους).

Εικ. 2. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Αρχάγγελος αψίδας, Θεοτόκος Ευαγγελισμού (φωτ. Δ. Χαλαλάμπους).

Εικ. 3. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Ιεράρχες ασίδας (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 4. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Ο άγιος Ιωάννης οδηγείται από τον άγγελο στην έρημο(φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 5. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Σκηνή διδασκαλίας Προδρόμου (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 6. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Η Προσευχή της αγίας Άννας (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 7. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Ο άγιος Δημήτριος (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 8. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Η άρνηση του Πέτρου. Η μεταμέλεια και ο απαγχονισμός του Ιούδα (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 9. Μονή Προδρόμου στη θέση Συντζάφι Χρυσάφων Λακωνίας. Η Σταύρωση (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

Εικ. 10. Μονή Γόλας Λακωνίας. Ιεράρχες αψίδας (φωτ. Δ. Χαράλαμπος).

ΤΖΟΥΛΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Το καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στη Δάφνη Γερακίου Λακωνίας: παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και τον κεραμικό και γραπτό διάκοσμο

ABSTRACT. The monastery of the Prophet Elijah is located at Daphne, near the village of Geraki, in Laconia. According to the dedicatory inscription, the katholikon was built and decorated with wall paintings by Bishop Chrysanthos of Elos, who is depicted on the west wall, next to the entrance to the nave. The katholikon is a single nave, domed church with side apses. Its façades are decorated with 16th-century glazed Iznik ceramic bowls and tiles. Its wall paintings, by an unknown painter, are fine examples of post-Byzantine art and can be dated to the second half of the 17th century. Iconographic and stylistic analysis of the wall paintings demonstrates that the artist, well-acquainted with Palaeologan and early post-Byzantine painting, particularly the art of northwest Greece and Crete, was influenced by the paintings of famous Peloponnesian painters of his time, both eponymous (Georgios and Demetrios Moschos, Demetrios Kakavas, Manuel Andronis) and anonymous.

Στα βορειοδυτικά του Γερακίου, στις υπώρειες του Πάρνωνα, σε ερημική τοποθεσία με το τοπωνύμιο Δάφνη, βρίσκεται η Μονή Προφήτη Ηλία¹. Ενώ για την ίδρυσή της δεν υπάρχουν στοιχεία, για την διάλυσή της γίνεται μνεία σε πατριαρχικό, συνοδικό σιγιλιώδες γράμμα του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Ζ΄, του Νοεμβρίου του 1816². Τότε η Μονή Παλαιοπαναγιάς Κυνουρίας και κάποιος Αναγνώστης Γκελπερής απέκτησαν, με οθωμανικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, γαίες του μοναστηριού στην περιοχή της Επισκοπής Έλους³, δωρεές ευσεβών Γερακιτών. Περί το 1775, όταν, μετά τα Ορλωφικά, αλβανικά σώματα στην υπηρεσία των Οθωμανών επιχειρούσαν στην Πελοπόννησο⁴, η μονή εγκαταλείφθηκε⁵. Οι δωρητές, 40 χρόνια μετά την ερήμωσή της, καλλιέργησαν τις γαίες και μετά τις μετεβίβασαν. Για να κατοχυρώσουν την μεταβίβαση οι μοναχοί της Παλαιοπαναγιάς και ο Γκελπερής ζήτησαν την έκδοση του σιγιλίου⁶.

Από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζονται σήμερα, σε ερειπώδη κατάσταση, εντός του περιβόλου, οι θολοσκεπείς, διώροφες πτέρυγες των κελιών (στα νότια, ανατολικά και βόρεια του καθολικού), η τράπεζα (στα δυτικά του καθολικού) και δύο δεξαμενές, εκτός δε αυτού, προς τα ανατολικά, κρήνη και δεξαμενή. Τα κτήρια, κτισμένα με αργολιθοδομή, είναι συχνά επιχρισμένα με κουρασάνι. Στο μέσον του περιβόλου, που διέθετε πυλώνα στη δυτική πλευρά του, ίσταται το καθολικό (εικ. 1), ένας μονόχωρος τρουλλαίος ναός με πλευρικές κόγχες στη βόρεια και νότια πλευρά⁷. Ο ναοδομικός αυτός τύπος θεωρήθηκε παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο αθωνικού τύπου⁸, ενός τύπου που διαδόθηκε στην Πελοπόννησο από το α΄ μισό του

¹ Σήμερα διαλελυμένη, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 205-207, 289, 292-300. Γριτσόπουλος 1951, 481-485.

² Γριτσόπουλος 1951, 481-485. Το έγγραφο φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

³ Η μονή υπαγόταν στην Επισκοπή Έλους, μίας εκ των εξαρτωμένων επισκοπών της Μητρόπολης Μονεμβασίας (Γριτσόπουλος 1951, 481, υποσημ. 5 και Βαχαβιώλος 2011, 313-330).

⁴ Βακαλόπουλος 2009, 66-75, 82.

⁵ Το σιγίλλιο αναφέρει: «...τὸ μὲν Ἱερὸν ἐκείνον μονὺδριον (ἐπ' ὀνόματι τοῦ προφήτου ἡλιοῦ τιμώμενον) ἐξέλιπε καὶ ἤφανισθη εἰς τὸ παντελές...» (Γριτσόπουλος 1951, 482).

⁶ Προσκόμισαν γραπτές βεβαιώσεις από τους επισκόπους Ρένοντος και Πραστού Διονύσιο και Έλους Άνθιμο (Γριτσόπουλος 1951, 483). Στο σιγίλλιο ο Διονύσιος προσαγορεύεται «ιερώτατος» και ο Άνθιμος «θεοφιλέστατος», όπως ο Χρυσάνθος στην κτητορική επιγραφή του καθολικού της μονής.

⁷ Η αρχιτεκτονική του ναού δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά. Η Μ. Σωτηρίου τον χρονολόγησε στον 11ο-12ο αι. (Σωτηρίου 1932, 18-19), η J. Lafontaine-Dosogne στον 12ο αι. (Lafontaine-Dosogne 1961, 11-12), ενώ ο Τ. Γριτσόπουλος στον 16ο αι. (Γριτσόπουλος 1982, 205-206 και 289).

⁸ Μεσσής 2010, Α΄ μέρος, 342, 353 κ.ε. και 354-356, για τα ονόματα που προτάθηκαν για τον τύπο. Μαμαλούκος 2001, 138-152 και Μπούρας 2001, 241. Ο τύπος εντοπίζεται στο Άγιον Όρος από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, με πρότυπο το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου (τέλη 10ου αι., Μαμαλούκος 2001, 120 και Μεσσής 2010, Β΄ μέρος, 27-32), και διαδόθηκε στην Ελλάδα από τον 16ο αι. (Χαραλάμπος 2014, 28, υποσημ. 140. Μεσσής 2010, Α΄ μέρος, 137 κ.ε.).

17ου αιώνα⁹. Οι μονόχρωμοι με πλευρικές κόγχες έχουν σημαντική διασπορά στον ελλαδικό χώρο¹⁰, κυρίως στον 17ο¹¹, αλλά και στον 18ο αιώνα.

Η ασίδα του ιερού βήματος είναι ημικυκλική, ημιεξαγωνικές οι ασίδες των παραβημάτων. Η θύρα εισόδου ανοίγεται στη δυτική όψη, ενώ μικρών διαστάσεων είναι τα ανοίγματα. Τυφλές κόγχες διαμορφώνουν τους χορούς και τη δυτική όψη. Ο ναός επιστέφεται από οκτάπλευρο τρούλο. Εσωτερικά χαμηλό θρανίο περιθέει τους τοίχους, στην κόγχη του βήματος διαμορφώνεται σύνθρονο¹², ενώ στο πλακόστρωτο δάπεδο ενσωματώθηκε τμήμα αρχαίας επιγραφής¹³. Ο ναός οικοδομήθηκε με αμελή αργολιθοδομή, με σποραδική ένθεση θραυσμάτων αρχιτεκτονικών μελών, κεραμοπλαστικών και λίθινων γλυπτών μελών. Με επιμέλεια διαμορφώθηκε η θύρα με πώρινο περιθύρωμα και υπέρθυρο προσκυνητάρι, όπου σώζεται εξίτηλη η προσωπογραφία του Ηλία καθιστού στη όχθη του χειμάρρου Χορράθ¹⁴. Η τοιχοποιία, σε άγνωστο χρόνο, επιχρίσθηκε, οπότε εντοιχίσθηκαν σε αυτήν εφυαλωμένα κεραμικά, κατά τη βυζαντινή παράδοση¹⁵, η οποία συνεχίσθηκε και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή¹⁶.

Από τα 27 πινάκια σώζονται 14¹⁷, καθώς και δύο από τα πέντε πλακίδια που σχημάτιζαν ισοσκελή σταυρό στη δυτική όψη (εικ. 1). Αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της οθωμανικής κεραμικής Ιζνίκ¹⁸. Ξεχωρίζει πινάκιο στη δυτική όψη, υπεράνω της νότιας κόγχης (εικ. 1), που φέρει διάκοσμο από τουλίπες και γαρύφαλλα, σε μπλε, ανοιχτό πράσινο και κόκκινο. Ανήκει στην εποχή ακμής της αγγειοπλαστικής Ιζνίκ, όταν, από τα μέσα του 16ου αιώνα, η χρωματική και θεματική παλέτα γίνεται πλουσιότερη και πολύχρωμα λουλούδια στολίζουν τα αγγεία¹⁹, και χρονολογείται περί το 1575. Βρίσκει παράλληλα σε πινάκια του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών²⁰, του Μουσείου Sadberk Hanım Κωνσταντινούπολης²¹, της Συλλογής Mathey στο Malibu²² και των καθολικών των Μονών Φανερωμένης Σαλαμίνας²³, Αγίας Τριάδας Μελιγούς²⁴ και Ζερμπίτσας²⁵. Ενδιαφέροντα επίσης τα δύο πλακίδια²⁶ στην δυτική όψη (εικ. 1), με φυτικά θέματα σε μπλε κοβαλτίου και τουρκουάζ. Βρίσκουν παράλληλα στο καθολικό της Μονής Παναχράντου Άνδρου²⁷, στο Μουσείο Sadberk Hanım της Κωνσταντινούπολης²⁸ και στη Συλλογή Ντίνου Νοταρά στην Αθήνα²⁹. Χρονολογούνται περί το 1525.

Η κτητορική επιγραφή του ναού, υπεράνω της θύρας εισόδου στη δυτική πλευρά, γραμμένη σε μεγαλογράμματη γραφή σε επτά στίχους, δεν σώζεται ακέραια: ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ

⁹ Απαντά π.χ. στη Λακωνία στα καθολικά των Μονών Ζερμπίτσας (1639, τοιχ. 1669, Χαράλαμπος 2014, 28 κ.ε.), Αγίων Τεσσαράκοντα Χρυσάφων (1615, τοιχ. 1620, Παπαγεωργίου – Χαράλαμπος 2007, 225, εικ. 1) και Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού (γ' φάση 17ου αι., Διαμαντή 2011, 26) και στην Αρκαδία στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας Μελιγούς Κυνουρίας (α' μισό 17ου αι., Γριτσόπουλος 1994, 306-358). Ως πρότυπος ναός του τύπου θεωρήθηκε η Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, βλ. Μεσσής 2010, 170-177

¹⁰ Μεσσής 2010, 354-358.

¹¹ Στην Πελοπόννησο απαντά στο νέο καθολικό της Μονής Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων (μετά το 1689, Σωτηρίου 1925, 183-198), στα καθολικά των Μονών Αγίου Νικολάου Καρυάς (πριν το 1638, Γριτσόπουλος 1969, 309-356) και Αγίου Δημητρίου Ρεοντινού Κυνουρίας (1698, Γριτσόπουλος 1976-1977, 196-205) και στους ναούς Παναγίας Τσίγκου στο Οίτυλο (17ου αι., Δρανδάκης κ.ά. 1981, 565-568) και Ταξιαρχών στον Πραστό Κυνουρίας (17ου αι., Σαραντάκης – Πετρούλια 2002, 181).

¹² Έχει δύο βαθμίδες. Σύνθρονο με επισκοπικό θρόνο απαντά στον 17ο αι. στους ναούς Αγίου Δημητρίου και Κοίμησης Θεοτόκου Χρυσάφων. Για το ασύνηθες αυτό οικοδομικό στοιχείο στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. Χρυσουλάκη-Σπανού – Καρυώτου 1982, 296, υποσημ. 24.

¹³ Γριτσόπουλος 1982, 295: από την διστιχη επιτύμβια επιγραφή διακρίνεται η λέξη ΧΑΙΡΕ.

¹⁴ Βασιλειών Γ', 17. Για τη σημασία της παράστασης ως προτύπου για τους μοναχούς βλ. Κοντούλης 2003, 128.

¹⁵ Νικολακόπουλος 1980. Γιαγκάκη 2014, 131 και υποσημ. 1 και 2, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁶ Όταν τις όψεις των ναών της Ελλάδας διακοσμούν κεραμικά από την Ανατολή, βλ. Ορλάνδος 2000, 22. Κορρέ-Ζωγράφου 2004, 14-15. Νικολακόπουλος 1980.

¹⁷ Ο αριθμός 27 αναφέρεται με επιφύλαξη καθώς στον βόρειο χορό, όπου η επίχρηση δυσκολεύει την καταμέτρηση, υποθέτουμε ότι είχαν εντοιχισθεί επτά πινάκια, κατ' αντιστοιχία προς τον νότιο χορό. Αρχικά πρέπει να υπήρχαν δύο πινάκια στη δυτική όψη, επτά στον νότιο κι επτά στον βόρειο χορό, υπεράνω των αντίστοιχων κογχών, οκτώ πινάκια υπεράνω των παραθύρων του τρούλου και τρία υπεράνω των ασίδων του ανατολικού τοίχου. Σώζονται ένα πινάκιο στη δυτική όψη, πέντε στον νότιο χορό, επτά στον τρούλο και ένα άνω της ασίδας του διακονικού.

¹⁸ Για το αγγειοπλαστικό κέντρο της Νίκαιας στη Μικρά Ασία, που γνώρισε μέγιστη ακμή τον 16ο αι., επί Σουλειμάν Μεγαλοπρεπούς βλ. Atasoy – Raby 1989. Κορρέ-Ζωγράφου 2004. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 49-73. Altun κ.ά. 1991. Τα Iznik ήταν έκτοτε περιζήτητα στην οθωμανική αυτοκρατορία και στις ευρωπαϊκές αγορές, ιδίως κατά τον 19ο αι.

¹⁹ Χάρη στον αρχιμάστορα Kara Mehmet Celebi ή Kara Memi (Κορρέ-Ζωγράφου 2004, 46-47).

²⁰ Β' μισού 16ου αι., αρ. καταγραφής ΒΧΜ 001537 (βλ. ιστοσελίδα ΒΧΜ).

²¹ Β' μισού 16ου αι. (Altun κ.ά. 1991, 27, εικ. I.25).

²² Χρονολογείται περί το 1575 (Atasoy – Raby 1989, εικ. 698).

²³ Ο ναός, του όψιμου 17ου αι., έχει 28 εντοιχισμένα πινάκια (Κορρέ-Ζωγράφου 1995,72).

²⁴ Προσωπική παρατήρησηση.

²⁵ Το καθολικό είναι κτίσμα του 1639 (Χαράλαμπος 2014, 35).

²⁶ Σταυρό σχηματίζουν πινάκια Ιζνίκ στο αέτωμα του κωδωνοστασίου του ναού Μιχαήλ Επισκόπου Συνάδων στη Σκόπελο (17ου αι.) και πινάκια ανατολικής και δυτικής προέλευσης στη νότια όψη του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς Πηλίου (1765), βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 2004, εικ. 6 και 7γ.

²⁷ Κορρέ-Ζωγράφου 2004, αρ. 9.1 και 72.2 (α' μισού 16ου αι.), 105.7 και 108.10 (περί το 1525).

²⁸ Α' μισού 16ου αι. (Altun κ.ά. 1991, 35, I.45).

²⁹ Χρονολογείται περί το 1525 (Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 54, εικ. 90).

ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΕΙ Ο ΘΕΙ | ΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ | ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΠΟΛΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ Ε | ΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΧΡΗΣΑΝΘΟΥ ΠΡΩΗΝ ΕΛΟΥΣ ΔΙΑ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΝ | ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ ... ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Κ(ΑΙ) Ρ... Κ(ΑΙ) ΚΥΡΙΟΥ... Ο ηλικιωμένος, γενειοφόρος Χρυσάνθος³⁰ (εικ. 2), στα αριστερά της θύρας, δέεται προς τον Χριστό: φορεί λευκό στιχάριο, βαρύτιμο ποδήρη μανδύα και μοναχική καλύπτρα. Στο αριστερό κρατεί επισκοπική ράβδο.

Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες³¹ καλής τέχνης, που εντάσσονται στο καλλιτεχνικό ρεύμα που αναπτύχθηκε στα τέλη του 16ου και στον 17ο αιώνα στην Πελοπόννησο³² και αποδόθηκε στην δραστηριοποίηση μιας τοπικής σχολής³³. Εκτός από τα εργαστήρια Μόσχων³⁴ και Κακαβάδων³⁵ και από τους άλλους επώνυμους ζωγράφους³⁶, στην Πελοπόννησο εργάστηκαν και ζωγράφοι που δεν υπέγραψαν τα έργα τους³⁷, όπως στο καθολικό της Μονής Ζερμπίτσας³⁸ και στον ναό Κοίμησης Θεοτόκου Χρυσάφων³⁹, δύο μνημεία των οποίων η τέχνη επηρέασε τον ζωγράφο μας.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα (εικ. 3)· στον ημικύλινδρο η Κοινωνία των Αποστόλων⁴⁰ (εικ. 3), συλλειτουργούντες ιεράρχες⁴¹ και ο Μελισμός· στο μέτωπο το Άγιο Μανδήλιο, η Θεοτόκος ως Βάτος, η Φιλοξενία και η Θυσία του Αβραάμ, η Σφαγή του Ζαχαρία, η Αγγελική Λειτουργία και διάκονοι⁴². Στην πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση⁴³, στο διακονικό ο Χριστός ως Μεγάλης Βουλής Άγγελος. Στην ανατολική καμάρα (εικ. 4) ο Χριστός ως Άμπελος⁴⁴, σκηνές από το Δωδεκάορτο⁴⁵, τον βίο της Θεοτόκου⁴⁶ και τα Εωθινά⁴⁷. Στους πλάγιους τοίχους του ιερού η συνέχεια της Αγγελικής Λειτουργίας, άγιοι⁴⁸ (εικ. 5) και ποδέα. Στον τρούλο ο Παντοκράτωρ· σεραφεΐμ, χερουβείμ και ζεύγη τροχών· η Θεοτόκος, ο Πρόδρομος και αγγελικές δυνάμεις· δεκαεπτά προφήτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα οι ευαγγελιστές⁴⁹. Στα τεταρτοσφαίρια των χορών το Επί Σοι Χαίρει (εικ. 6) και οι Άγιοι Πάντες (εικ. 7). Χαμηλότερα σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο (εικ. 8)⁵⁰, τον βίο του Ηλία (εικ. 8)⁵¹, μαρτύρια⁵² και άγιοι⁵³. Στη δυτική καμάρα το Άνωθεν οι Προφήται (εικ. 8)⁵⁴, σκηνές από το

³⁰ Ταυτίζεται με επιγραφή γραμμένη κατά τον α' στίχο σε μεγαλογράμματη και κατά τον β' στίχο σε μικρογράμματη γραφή: «ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΟΦΥΛΕΣΤΑΤΟΣ προην Έλους κυριος χρήσανθος». Το όνομά του επαναλαμβάνει επιγραφή στο ειλητάριο του αρχαγγέλου στον βόρειο τοίχο της Πρόθεσης.

³¹ Ο διάκοσμος, που συντηρήθηκε από τους συντηρητές Γ. και Κ. Ζήτσα και Θ. Μήτρη της τέως 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 1999 έως το 2002, χρονολογήθηκε από την J. Lafontaine-Dosogne (Lafontaine-Dosogne 1961, 18-19, με εξαίρεση την τοιχογραφία στη δυτική όψη, την οποία χρονολόγησε στον 12ο αι.) και από τον Τ. Γριτσόπουλο στον 16ο αι. (Γριτσόπουλος 1982, 206 και 298).

³² Βιβλιογραφία για το θέμα βλ. στο Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 226, υποσημ. 2.

³³ Κολίου 2002, 180. Η Προεστάκη έχει υποστηρίξει ότι η καταγωγή των ζωγράφων δεν αποτελεί κριτήριο για την ύπαρξη τοπικής σχολής (Προεστάκη 2012, 147).

³⁴ Για τους Μόσχους βλ. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 227-228, σημ.3-5, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Επίσης Χαραλάμπους 2014, 19- 20.

³⁵ Για τους Κακαβάδες, βλ. Προεστάκη 2012. Επίσης, συνοπτικά, Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 123-127 και Χαραλάμπους 2014, 18-19.

³⁶ Χαραλάμπους 2014, 21-22, για παράθεση των επώνυμων ζωγράφων και των έργων τους.

³⁷ Χαραλάμπους 2014, 22. Τσέλιγκα-Αντουράκη 2011, 447 κ.ε., για έργα 17ου αι. εντός και εκτός Πελοποννήσου.

³⁸ Χαραλάμπους 2014.

³⁹ Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους (υπό έκδοση).

⁴⁰ Στα Ν η Μετάληψη, στα βόρεια η Μετάδοση.

⁴¹ Βόρεια οι άγιοι Αθανάσιος και Ιωάννης Χρυσόστομος, νότια οι άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος Θεολόγος.

⁴² Νότια ο άγιος Λαυρέντιος, βόρεια πιθανώς ο Ρωμανός ο Μελωδός.

⁴³ Ο Χριστός συνοδεύεται από τον Ιωάννη, τη Θεοτόκο και αρχάγγελο, στο ειλητάριο του οποίου αναγράφεται: «ΕΤΙ ΔΕΟΜΕΘΑ ΥΠΕΡ ΑΦΕΣΕΩΣ ΤΑΣ ΨΥΧΑΣ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΧΡΗΣΑΝΘΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΑΝΘΙΜΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΩΝ ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ».

⁴⁴ Ο Χριστός με τους δώδεκα αποστόλους σε μέταλλα: «Εγώ είμι ή Άμπελος, ύμεις τὰ Κλήματα».

⁴⁵ Νότια ο Ευαγγελισμός (εικ. 4), η Γέννηση του Χριστού (εικ. 4), η Ανάληψη· βόρεια η Πεντηκοστή.

⁴⁶ Νότια τα Εισόδια της Θεοτόκου· βόρεια η Προσφορά και άρνηση των δώρων, η Προσευχή του Ιωακείμ, η Προσευχή της αγίας Άννης.

⁴⁷ Νότια η Επίσκεψη Πέτρου και Ιωάννη στον τάφο του Κυρίου (Εωθινό Ζ', εικ.4), ο Χριστός και οι Μυροφόρες (Εωθινό Α', εικ. 4)· βόρεια η Επίσκεψη των μυροφόρων στον τάφο του Χριστού (Εωθινό Α'), το Μη μου Άπτου (Εωθινό Η').

⁴⁸ Στον νότιο τοίχο (εικ. 5) οι άγιοι Νικόλαος, Σπυρίδων και Γερμανός(;)· στον βόρειο τοίχο το όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Υπό την κόγχη της προσκομιδής ο Άρειος στο στόμα του βύθιου δράκοντα.

⁴⁹ Στο ΝΑ ο Ιωάννης με τον Πρόχορο, στο ΒΑ ο Ματθαίος με τον άγγελο, στο ΒΔ ο Μάρκος με τον λέοντα και στο ΝΔ εξίτηλος ο Λουκάς με το βόδι.

⁵⁰ Στον νότιο χορό (από Α προς Δ) οι Οίκοι Α έως και Η· στον βόρειο χορό (από Δ προς Α, εικ. 8) οι Οίκοι Σ έως και Ω.

⁵¹ Στον βόρειο χορό (εικ. 8), επάνω από τον ολόσωμο προφήτη πλησίον του ιερού, εικονίζονται ο Ηλίας «εν τω χειμάρρω Χοράθ», ο Ηλίας κοιμώμενος υποκάτω αρκεύθου και εγειρόμενος υπό του αγγέλου, η Ανάσταση του γιου της χήρας στη Σερεπτά Σιδώνας, η Διάβαση του Ιορδάνη από τον Ελισσαίο και η Ανάληψη του Ηλία.

⁵² Στον νότιο χορό (από Α προς Δ) των αγίων Ιωάννου Προδρόμου, Πέτρου, Παύλου, Ιακώβου Πέρσου, Ευσταθίου και των μετ' αυτών, Πλάτωνος, Θωμά, Αρτεμίου(;)· Στον βόρειο χορό (από Δ προς Α, εικ. 8) των αγίων Θεοδώρου Τήρωνος, Θεοδώρου Στρατηλάτου και Ανδρέα.

⁵³ Στον νότιο χορό (από Α προς Δ) οι άγιοι Ιωάννης Πρόδρομος, Πέτρος και Παύλος με ομοίωμα ναού, Ιάκωβος ο Πέρσης, Ευστάθιος Πλακίδας, Πλάτων, Αρτέμιος, Μερκούριος. Στον βόρειο χορό (από Δ προς Α, εικ. 8) οι άγιοι Θεόδωρος Τήρων, Θεόδωρος Στρατηλάτης, Ανδρέας, Παντελεήμων, Ανδριανός, Γοβδελάας, Προκόπιος, Μιχαήλ Συνάδων, Προφήτης Ηλίας (εικ. 9).

Δωδεκάορτο⁵⁵, τον Ακάθιστο⁵⁶, μαρτύρια⁵⁷ και άγιοι.⁵⁸ Στον δυτικό τοίχο (εικ. 10) η Σταύρωση, οίκοι του Ακαθίστου⁵⁹, μαρτύρια⁶⁰, το Εν Χώναις Θαύμα, άγιοι⁶¹ και ο κτήτορας (εικ. 2). Στα διακοσμητικά επαναλαμβάνονται γνωστά θέματα: απομίμηση φλεβώσεων μαρμάρου, ελισσόμενοι βλαστοί και ποδέα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα αποδόθηκε κατά τον συρμό της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, με τις παραστάσεις σε ζώνες, σε πίνακες οριοθετημένους με ταινίες, με τις προσωπογραφίες των αγίων χαμηλά και τις συνθέσεις ψηλότερα. Με τυπικό τρόπο ιστορούνται το Δωδεκάορτο⁶², ο μαριολογικός κύκλος⁶³, ο Ακάθιστος⁶⁴, τα Εωθινά⁶⁵, οι βίοι του προφήτη Ηλία⁶⁶ και των Αρχαγγέλων⁶⁷, τα μαρτύρια⁶⁸, απουσιάζουν όμως παραστάσεις από τα θαύματα, τις παραβολές και τα Πάθη. Στον διάκοσμο περιλαμβάνονται θέματα διαδεδομένα στην εικονογραφία του 17ου αιώνα: το Επί Σοι Χαίρει (εικ. 6), η Αγγελική Λειτουργία, η Κοινωνία των Αποστόλων (εικ. 3), ο Χριστός ως Μεγάλης Βουλής Άγγελος, το Όραμα Πέτρου Αλεξανδρείας, ο Χριστός ως Άμπελος (εικ.4), το Άνωθεν οι Προφήται, η Φιλοξενία και η Θυσία του Αβραάμ, η Θεοτόκος ως Βάτος και προσφιλείς άγιοι. Η απεικόνιση τέλος του κύκλου του Ηλία⁶⁹ (εικ. 8), του Εν Χώναις Θαύματος⁷⁰ (εικ. 10) και του Παχωμίου με τον άγγελο απορρέουν από τον μοναστικό χαρακτήρα του μνημείου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα διακρίνεται από συνθετική απλότητα, καθώς απουσιάζουν θέματα με θεολογικό, διδακτικό ή εσχολογικό χαρακτήρα. Σποραδικά εντοπίζονται, εντούτοις, σε αυτό ασυνήθη στη ζωγραφική της μεταβυζαντινής Πελοποννήσου θέματα: οι άγιοι Πέτρος και Παύλος με ομοίωμα ναού⁷¹, οι Άγιοι Πάντες⁷² (εικ. 7), το μαρτύριο των αγίων Κυριαίνας και Ιουλιανής⁷³, οι σκηνές από το βίο του προφήτη Ηλία⁷⁴, με τον Ηλία κοιμώμενο κάτω από μια άρκευθο (εικ. 8) και εγειρόμενο από ένα άγγελο⁷⁵ και το αμέσως ακόλουθο θαύμα του προφήτη, η Ανάσταση του γιού της χήρας στη Σερεπτά της Σιδώνας⁷⁶, καθώς και η σπανιότατη στη

⁵⁴ Εντός 11 μεταλλίων εικονίζονται η Θεοτόκος και 10 προφήτες.

⁵⁵ Στο νότιο τμήμα της καμάρας η Υπαπαντή, η Βάπτιση και η Βαϊοφόρος. Στο βόρειο τμήμα της η Έγερση του Λαζάρου, η Μεταμόρφωση και η Εις Άδου Καθοδος.

⁵⁶ Στο νότιο τμήμα οι Οίκοι Θ έως και Κ. Στο βόρειο τμήμα της οι Οίκοι Ο έως και Ρ.

⁵⁷ Στο νότιο τμήμα (από Α προς Δ) των αγίων Κηρύκου και Ιουλίτας, Βίκτωρος, Μηνά και αδιάγνωστου. Στο βόρειο τμήμα (από Δ προς Α) αδιάγνωστης αγίας, Ορέστη, Δημητρίου και Γεωργίου.

⁵⁸ Στο νότιο τοίχο (από Α προς Δ) οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη εκατέρωθεν του Σταυρού, Μηνάς και Βίκτωρ. Στον βόρειο τοίχο (από Δ προς Α) έφιπποι οι άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος.

⁵⁹ Εικονίζονται από Ν προς Β οι Οίκοι Λ έως και Ξ (εικ. 10).

⁶⁰ Από Ν προς Β του προφήτη Ησαΐα, του αποστόλου Κοδράτου, των αγίων Κυριαίνας και Ιουλιανής, Παρασκευής, Αικατερίνης (εικ. 10).

⁶¹ Νότια η αγία Αικατερίνη δίπλα στον κτήτορα· βόρεια ο αββάς Παχώμιος με τον άγγελο.

⁶² Στην ανατολική και στη δυτική καμάρα.

⁶³ Στην ανατολική καμάρα.

⁶⁴ Ξεκινάει από τον νότιο χορό, συνεχίζει στη δυτική καμάρα και ολοκληρώνεται στον βόρειο χορό.

⁶⁵ Στην Πελοπόννησο τον 17ο αι. ο κύκλος απαντά στον ναό Αγίου Νικολάου και Δημητρίου Αναβρυτής και στη Μονή Γόλας με εννέα σκηνές, στη Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα και στην Κοίμηση Θεοτόκου Χρυσάφων με επτά, στη Μονή Βουλκάνου με τέσσερις (Χαραλάμπους 2014, 180).

⁶⁶ Για τον κύκλο βλ. Κοντούλης 2003 και Skovran – Vukcevic 1958, 149-172. Σύνοψη του βίου του Ηλία σε ένδεκα σκηνές στο καθολικό της Μονής Κοίμησης Θεοτόκου στη Μοσα, όπου απαντά ο πρωϊμότερος και πληρέστερος κύκλος του Ηλία στη μνημειακή ζωγραφική (1251/2, Κοντούλης 2003, 252 και Skovran – Vukcevic 1958, 171-172).

⁶⁷ Εικονίζεται μόνο το Εν Χώναις Θαύμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (εικ. 10).

⁶⁸ Για τη διάδοση των μαρτυρολογίων τον 16ο και 17ο αι., κυρίως σε μοναστικά κέντρα, στο πλαίσιο μηνολογίων βλ. Παϊσίδου 2002, 141-149. Αξιοσημείωτη η απεικόνιση στο μνημείο μας μαρτυριών αγίων επάνω από την ολόσωμη προσωπογραφία τους.

⁶⁹ Παϊσίδου 2002, 184. Ο Ηλίας ως πρόδρομος του μοναχισμού συσχετίζεται με την ιστόρηση μοναστικών και εσχολογικών θεμάτων (Κοντούλης 2005, 173).

⁷⁰ Από τον συνήθη σε μονές κύκλο των Αρχαγγέλων. Για τους αρχαγγέλους ως πρότυπο και προστάτες μοναχών και μονών βλ. Κουκιάρης 1989, 20 και Μπεκιάρης 2012, 99.

⁷¹ Ανάγεται στον 15ο αι. και αποδίδεται στους κρητικούς Άγγελο Ακοτάντο και Νικόλαο Ρίτζο (Βοκοτόπουλος 1990, 95-96, εικ. 176. Βασιλάκη 2010, 220-221. Chatzidakis 1962, 311, εικ. 321. Proestaki 2010, 315). Στην Πελοπόννησο απαντά σποραδικά (Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2020, 166-167, 195, εικ. 18).

⁷² Για την παράσταση, βλ. Velmans 1983, 17-35. Για τα λιγοστά παραδείγματα, βλ. Σκαμπαβίας – Χατζηδάκη 2007, 264-269. Στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου απαντά στο Αφεντικό (Velmans 1983, 19 και εικ. 2) και στη Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα (Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 239 και υποσημ. 49).

⁷³ Απαντά στον κυρίως ναό του Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων (β' τέταρτο 17ου αι.), που πρόσφατα αποδόθηκε στον Δημήτριο Κακαβά (Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 295-338).

⁷⁴ Απαντούν στον νάρθηκα του Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων, έργο Μανουήλ Ανδρώνη του 1641, καθώς και σε βυζαντινές και, κυρίως, μεταβυζαντινές εικόνες από όπου αντλούνται τα πρότυπά τους (Κοντούλης 2003, 274-289 και 300-321. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2020, 168, 193, εικ. 14).

⁷⁵ Το επεισόδιο προηγείται του θαύματος της Ανάστασης του γιού της χήρας στη Σερεπτά της Σιδώνας (Βασιλειών Γ', 19.8-9). Στους οργανωμένους βιογραφικούς κύκλους του προφήτη στην εντοίχια ζωγραφική έχει εντοπισθεί στη Μοσα (π. 1251/2, Κοντούλης 2003, 253 και Skovran – Vukcevic 1958, 171) και στο καθολικό της Μονής Προφήτη Ηλία Σύμης (μετά το 1722, Κοντούλης 2003, 268).

⁷⁶ Για το θαύμα στη Σερεπτά της Σιδώνας, βλ. Βασιλειών Γ', 17.17-24. Πρώτη φορά απαντά στη Συναγωγή Δούρας Ευρωπού (Κοντούλης 2003, 242-244). Στους οργανωμένους βιογραφικούς κύκλους του προφήτη στην εντοίχια ζωγραφική απαντά πολύ αργότερα στο καθολικό Μονής Προφήτη Δραγαμέστου Αιτωλοακαρνανίας (1704, Κοντούλης 2003, 266-267), αν και η συνάντησή με τη χήρα

βυζαντινή τέχνη θαυματουργική διάβαση του Ιορδάνη από τον μαθητή του Ηλία Ελισσαίο μετά από την Ανάλυση του προφήτη⁷⁷. Ανορθόγραφες, τέλος, είναι σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιγραφές του μνημείου⁷⁸.

Από τη μελέτη της εικονογραφίας προέκυψε ότι ο ζωγράφος αφηγείται τα γεγονότα συνοπτικά, χωρίς πρωτοτυπία, ακολουθώντας τα πρότυπα της εποχής. Στο έργο του ψηλαφείται ο απόηχος της προτίμησης Μόσχων και Κακαβάδων για την ιστορία γραφικών λεπτομερειών της καθημερινής ζωής⁷⁹, στοιχείο που συνέδεσε το έργο τους με τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας⁸⁰. Σποραδικά διαπιστώνονται ιδιοτυπίες: στο Επί Σοι Χαίρει (εικ. 6) πολύ σπάνια η προβεβλημένη μορφή του μετωπικού Προδρόμου, κάτω από την ένθρονη Θεοτόκο, βρίσκει μόνο παράλληλο στην Κοίμηση Θεοτόκου Χρυσάφων, όπου όμως ο Ιωάννης ξεπροβάλλει πίσω από τα βράχια του βάθους⁸¹. Στην Ανάλυση του Ηλία⁸² (εικ. 8), σε μια παράσταση συνήθη τον 17ο αιώνα⁸³, ασυνήθης για την μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική είναι η μετωπική απεικόνιση του πύρινου τέθριππου άρματος⁸⁴, η οποία εντοπίζεται και στους ναούς του προφήτη στη Στεμνίτσα Αρκαδίας και στο Γεωργίτσι Λακωνίας⁸⁵. Ιδιότυπη η απεικόνιση μικροσκοπικής της Θεοτόκου στην Άκρα Ταπείνωση, δίπλα σε εύρωστο αρχάγγελο. Ο διάβολος στον ώμο του Ιούδα⁸⁶ στην Κοινωνία των Αποστόλων (εικ. 3) ακολουθεί εικονογραφία που εισάγει στην Πελοπόννησο ο Δημήτριος Κακαβάς⁸⁷. Ο Άρειος που κατασπαράσσεται από τον βύθιο δράκοντα απαντά σπάνια στην Πελοπόννησο του 17ου αιώνα⁸⁸. Η απουσία του μόσχου και της δαμάλας στη Φιλοξενία του Αβραάμ είναι ασυνήθης στη μεταβυζαντινή ζωγραφική⁸⁹. Τα μέταλλα, τέλος, με τους πολύχρωμους ομόκεντρους κύκλους και τα αντωπά άνθη, που απαντούν και στον Άγιο Δημήτριο Χρυσάφων⁹⁰, απομακρύνονται από τα μέταλλα Μόσχων και Κακαβάδων⁹¹.

(Βασιλειών Γ', 17.8-16) έχει εντοπισθεί και άλλου, π.χ. στη Μορασα (Κοντούλης 2003, 253, εικ. 154 και Skovran – Vukcevic 1958, εικ. 5) και στον ναό των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίτας στη Βέροια (1589, Κοντούλης 2003, 263, εικ. 164 και 165).

⁷⁷ Δεν εντοπίζεται στην μεταβυζαντινή τέχνη της Πελοποννήσου. Για το θέμα βλ. Κοντούλης 2003, 117-120, εικ. 42. Έχει εντοπισθεί στον 10ο-11ο αι. στον κώδικα Par. Lat. 6 ή Βίβλο του Roda (φ. 48) (Κοντούλης 2003, 73-75, εικ. 16.), στη μνημειακή ζωγραφική στη Μορασα (Skovran – Vukcevic 1958, εικ. 9 και 11)- στον 16ο αι. στον βόρειο εξωνάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπικών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2004, 188, εικ. 136), στη Μονή Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες Δρόπολης (1585/6, Χουλιάρδας 2014, 197-198) και σε μεταβυζαντινές εικόνες: α) από τον ναό του προφήτη στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας, έργο Θεοδώρου Πουλάκη, β' μισού 17ου αι., σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (Βοκοτόπουλος 1990, αρ. 90, 131-133, εικ. 244-246), β) από τη Ζίτσα (1655), σήμερα στη Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου, γ) από τη Μονή Προφήτη Ηλία Σαντορίνης (α' μισού 18ου αι.) και δ) χάρτινη από το Άγιο Όρος, σήμερα στη συλλογή του Ν. Γκιώνη (1831, Κοντούλης 2003, 155-156, εικ. 67, 278 εικ. 174 και 289 εικ. 188).

⁷⁸ Για το θέμα της παιδείας των βυζαντινών ζωγράφων βλ. Παναγιωτίδη 2003, 185-194. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Θεοφάνης παραμένει ανορθόγραφος (Χατζηδάκης 1986, 82), ενώ και στους Μόσχους παρατηρείται σποραδικά ανορθογραφία (Καλοκύρης 1973, 163).

⁷⁹ Π.χ. στα πολυτελή μπαρόκ ενδύματα αρχιερέων και του κτήτορα (εικ. 2), στα καλύμματα κεφαλής σε οίκους του Ακάθιστου (π.χ. εικ. 8), στο ροκοκό αναλόγιο στο Οίκο Υ (εικ. 8), στα λευκά πρόβατα που πίνουν νερό από το ποταμάκι στη Βάτο. Για τις γραφικές αυτές λεπτομέρειες βλ. Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 255-256, 259, υποσημ.123 (για παραδείγματα από τη ζωγραφική του Γεωργίου Μόσχου στο καθολικό της Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα) και Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 141, 148, υποσημ. 101 (για παραδείγματα από τη ζωγραφική του Δημητρίου Κακαβά στον ναό των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή Λακωνίας).

⁸⁰ Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 216-221, σποράδην.

⁸¹ Στη Γόλα, στην Αναβρυτή και στον Άγιο Δημήτριο Χρυσάφων ο Ιωάννης δέεται προς τη Θεοτόκο σε αντωπή θέση με τον Ιωάννη Δαμασκηνό μισοκρυμμένο πίσω από τα βράχια του βάθους, ενώ στη Ζερμίτσα και στη Μονή Βαρών ο Ιωάννης ηγείται του ενός ομίλου αγίων και ο Πέτρος του άλλου.

⁸² Για την παράσταση βλ. Κουκιάρης 1989, 132-133. Κοντούλης 2003, 46 κ.ε., 93 κ.ε.

⁸³ Στην περιοχή απαντά π.χ. στη Μονή Ζερμίτσας (Χαραλάμπους 2014, εικ. 51α), στην Κοίμηση Θεοτόκου Χρυσάφων (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Προδρόμου στη Μεγάλη Βρύση Λακωνίας (1701, Χαραλάμπους 2014, εικ. 256β).

⁸⁴ Για το άρμα γενικά βλ. Κοντούλης 2003, 46-58, ενώ για τη μετωπική και κατά μήκος απεικόνισή του στην εντοίχια ζωγραφική βλ. Κοντούλης 2003, 93-129. Στη μετωπική απεικόνιση, όπως στο μνημείο μας, το άρμα είναι τέθριππο και τα άλογα εικονίζονται σε αντωπή διάταξη, ενώ στην κατά μήκος απεικόνιση, στην υστεροβυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή τέχνη, το άρμα σύρεται από δύο άλογα (Κοντούλης 2003, 124).

⁸⁵ Προσωπική παρατήρηση. Ο ναός στο Γεωργίτσι χρονολογείται στο 1619 και στη Στεμνίτσα στον 17ο αι.

⁸⁶ Για το θέμα βλ. Χαραλάμπους 2014, 98-99. Αξιοσημείωτο είναι ότι εδώ ο διάβολος δεν έχει φτερά.

⁸⁷ Π.χ. στις μονές Αγίων Αναργύρων στα Τζιτζίνα (Προεστάκη 2012, εικ. 537), Γόλας (Προεστάκη 2012, εικ. 345), Ζερμίτσας (Χαραλάμπους 2014, εικ. 254α), Λουκούς Κυνουρίας και Αγίου Νικολάου Βαρών και στους ναούς Παναγίας στον Κόρφο Κορινθίας, Αγίου Δημητρίου και Κοίμησης Θεοτόκου Χρυσάφων (προσωπική παρατήρηση). Για το θέμα βλ. Προεστάκη 2012, 38-40.

⁸⁸ Στις Μονές Ζερμίτσας (Χαραλάμπους 2014, εικ. 50β και 51α), Κούμπαρη (προσωπική παρατήρηση) και Αγίων Τεσσαράκοντα (όπου ενσωματώνεται στην Α' Οικουμενική Σύνοδο, Τσέλιγκα-Αντουράκη 2011, εικ. 103α) και στους ναούς του Αγίου Δημητρίου (επίσης ενσωματώνεται στην Α' Οικουμενική Σύνοδο, Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018, 317, υποσημ. 203) και Κοίμησης Θεοτόκου στα Χρυσάφα (προσωπική παρατήρηση). Για το θέμα, που συνανήκει στο Οραμα Πέτρου Αλεξανδρείας, βλ. Πάντου 2013, 233-246. Εντοπίζεται σε μνημεία της Βαλκανικής από τον 14ο αιώνα, όπως στο Roganovo και στο Stanesti (Stef nescu 1936, 54).

⁸⁹ Η παρουσία των ζώων εκπορεύεται από λειτουργικά κείμενα (Δρανδάκης 1957, 80-81). Για παραδείγματα βλ. Χαραλάμπους 2014, 112, υποσημ. 648. Συσχετίζεται με παλαιολόγιο πρότυπο, που χαρακτηρίζεται από απαλοϊφή αφηγηματικών στοιχείων (Χαραλάμπους-Μουρίκη 1962-1963, 96 και υποσημ. 3).

⁹⁰ Προσωπική παρατήρηση.

⁹¹ Με τους ανθοφόρους κλάδους (Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007, 249-250) ή με την αναδιπλωμένη περίμετρο (Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013, 141).

Τέλος, μια διακοσμητική διάθεση παρατηρείται σε λεπτομέρειες που αποτυπώνουν τη μόδα της εποχής, όπως τα ανθοφυτικά μπαρόκ θέματα σε μανδύες⁹², την απεικόνιση της εσωτερικής όψης και της γούνινης επένδυσης των ιματίων⁹³ και τα περίτεχνα καλύμματα κεφαλής⁹⁴. Άξια μνείας η ποιμαντορική ράβδος του επισκόπου Χρυσάνθου (εικ. 2): η λαβή της συντίθεται από δύο αντωπούς δράκοντες, το κάθετο στέλεχος της διακοσμείται με τέσσερις οκτάπλευρους κόμπους, εικονογραφεί, δε, αντικείμενα μικροτεχνίας διαδεδομένα την εποχή αυτή, όπως οι ράβδοι του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών από τη Μονή Κοίμησης Θεοτόκου στο Μπάτσκοβο Βουλγαρίας (β' μισού 17ου αι.)⁹⁵ και της Μονής Ιβήρων (του 1662)⁹⁶.

Από τη μελέτη του ύφους προέκυψε ότι ο ζωγράφος ακολουθεί τα πρότυπα της πρώιμης μεταβυζαντινής ζωγραφικής της Πελοποννήσου. Το πλάσιμο των προσώπων, με την τεχνική των φορητών εικόνων⁹⁷, γίνεται με καστανό προπλασμό, επάνω στον οποίο ζωγραφίζεται ανοιχτόχρωμη η σάρκα, τονισμένη με γραμμικά φώτα (εικ. 11) Σποραδικά το φως και η σκιά ισορροπούν στα πρόσωπα. Οι φυσιολογικοί τύποι επαναλαμβάνονται: οι νεανικές και οι γυναικείες μορφές έχουν στρογγυλά, παχουλά πρόσωπα· οι ώριμες ανδρικές και οι γεροντικές οστεώδη, με ζυγωματικά, που χαράζονται με εξπρεσιονιστικό τρόπο από καμπυλόγραμμα θέματα.

Στην απόδοση του όγκου διαπιστώνεται εκλεκτικισμός· αν και οι περισσότερες μορφές έχουν κανονικές αναλογίες, σποραδικά εικονίζονται λεπτοκαμωμένες μορφές, ενώ εύρωστοι και ψηλοί είναι οι ολόσωμοι άγιοι και οι προφήτες του τρούλου. Η πτυχολογία, πλούσια και γραμμική, επαναλαμβάνει τυποποιημένα στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική θέματα⁹⁸, με τα ενδύματα άλλοτε να περιγράφουν το σώμα και την κίνησή του και άλλοτε να το αποκρύπτουν.

Στην οργάνωση των συνθέσεων παρατηρείται συμμετρία, με τις μορφές παρατεταγμένες γύρω από τον κεντρικό άξονα. Σποραδικά απαντούν πολυπρόσωπες παραστάσεις⁹⁹, ενώ επάλληλα επεισόδια συμπτύσσονται κάποτε στον ίδιο πίνακα¹⁰⁰. Οι μορφές, κυρίαρχες στον χώρο, έχουν απαθή πρόσωπα και ήρεμα σώματα. Εκφραστικές κινήσεις των χεριών ή μια τριγωνική σκιά κάτω από τα μάτια μαρτυρούν κάποτε για την ψυχολογική φόρτιση των μορφών.

Λιτό το αρχιτεκτονικό βάθος με τα αρχιτεκτονήματα¹⁰¹ να τονίζουν με τους κάθετους άξονές τους τα δρώμενα¹⁰². Αποδίδονται δισδιάστατα, με τον βυζαντινό υπερβατικό χαρακτήρα¹⁰³, σε ποικιλία οπτικών αξόνων¹⁰⁴. Δεν λείπουν τα πλούσια στρωμένα τραπέζια¹⁰⁵ και τα ξυλόγλυπτα έπιπλα¹⁰⁶. Από την παλαιολογία τέχνη προέρχεται, τέλος, το αναρτημένο από τα κτήρια ύφασμα στον ευαγγελιστή Ιωάννη¹⁰⁷. Το φυσικό τοπίο,

⁹² Των συλλειτουργούντων ιεραρχών, του Χριστού στην Αγγελική Λειτουργία και του κτήτορα (εικ. 2). Το στοιχείο, δάνειο από την ισλαμική και δυτική τέχνη (Σέμογλου 2001, 287-296), επίδραση της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 216-221), απαντά στο έργο Μόσχων (Παπαγεωργίου - Χαραλάμπους 2007, 255. Τσέλιγκα 2011, εικ. 87β, 89α, 90β, 103α (Άγιοι Τεσσαράκοντα), 126β, 127α,β (Άγιος Νικόλαος Καρυάς), 204β (καθολικό Προδρόμου Γορτυνίας), 209α, 211β (καθολικό Αγίων Αποστόλων Σελιάνας) και, κυρίως, Κακαβάδων [στις μονές Μαλεσίνας, Αγίων Αναργύρων, Γόλας και στον Άγιο Νικόλαο και Δημήτριο Αναβρυτής, βλ. Προεστάκη 2012, εικ. 32-35 (Μαλεσίνα), 229, 262 (Άγιοι Ανάργυροι), 302 (Αναβρυτή), 346-352 (Γόλα)].

⁹³ Σε αγίους της α' ζώνης του διακόσμου, (π.χ. εικ. 8). Για τις γούνινες επενδύσεις στον Γεώργιο Μόσχο βλ. Τσέλιγκα-Αντουράκη 2011, 427 και εικ. 101β. Παπαγεωργίου - Χαραλάμπους 2007, 255, και στον Δ. Κακαβά βλ. Προεστάκη 2012, εικ. 539. Παπαγεωργίου - Χαραλάμπους 2013, 145. Οι γούνινες επενδύσεις προσγράφονται στους Κονταρήδες (Stavropoulou-Makri 2001, εικ. 47b, 48a-b, 49a-b, 50a-b).

⁹⁴ Βλ. υποσημ. 79.

⁹⁵ Κωνσταντίνος 2004, 289, εικ. 273.

⁹⁶ Διαμαντούρος 1997, 366-367, εικ. 9.62.

⁹⁷ Η τεχνική είναι γνωστή από το β' μισό του 14ου και τον 15ο αι. (Ξυγγόπουλος 1957, 23). Η τεχνική αυτή συσχετίστηκε με την τελευταία φάση εξέλιξης της ζωγραφικής στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 14ο αι. (Lazarev 1967, 375). Για την επίδραση της τεχνικής της φορητής εικόνας στην τοιχογραφία στην Κρήτη κατά τη διάρκεια του 15ου αι. βλ. Μπορμπουδάκης 1966, 332 κ.ε. Για την ίδια τεχνική στη ζωγραφική του Θεοφάνη βλ. Χατζηδάκης 1986, 97.

⁹⁸ Π.χ. η αναδίπλωση της παρυφής στο χαμηλότερο μέρος των χιτώνων, η πτυχωτή (σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ) απόληξη των αναδιπλωμένων επάνω από τον ώμο ιματίων, η πυκνή πτύχωση των απολήξεων των ενδυμάτων, η ανάλαφρη απόδοση ενδυμάτων που φαίνονται σαν να κυματίζουν, τα κυκλικά θέματα στα ενδύματα που καλύπτουν τους μηρούς, η απόκρυψη του ενός χεριού κάτω από το ένδυμα, η απεικόνιση ορισμένων μορφών τόσο σφικτά τυλιγμένων στα ενδύματα, ώστε να αναδεικνύονται σχεδόν ανάγλυφα τα μέλη των σωμάτων.

⁹⁹ Το Επί σοι Χαίρει (εικ. 6), οι Άγιοι Πάντες (εικ. 7) και η Σταύρωση (εικ. 10).

¹⁰⁰ Στη θυσία του Αβραάμ.

¹⁰¹ Τειχισμένες πόλεις (στη Βαϊοφόρο), τοίχοι του βάθους, οικίες, κιονοστήρικτα κιβώρια [στην Υπαπαντή (εικ.10), στην Αγγελική Λειτουργία], τρουλαίοι ναοί [στους αγίους Πέτρο και Παύλο, στο Εν Χώναις θαύμα (εικ. 10)], μαρμαρίνες σαρκοφάγοι [στην Άκρα Ταπεινώση, στην Επίσκεψη Ιωάννη και Πέτρου στον τάφο του Χριστού (εικ. 4)] και κρήνη (στην Προσευχή της Αγίας Άννης), ένας λεπταίσθητος κίονας [στον Οίκο Λ (εικ. 10)].

¹⁰² Στους Οίκους Α, Β, Γ και Ε στον νότιο χορό και στους Οίκους Ι και Κ στη δυτική καμάρα, στον Ευαγγελισμό στην ανατολική καμάρα.

¹⁰³ Velmans 1964, 189-191.

¹⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Οίκος Ο στη δυτική καμάρα.

¹⁰⁵ Όπως στη Φιλοξενία του Αβραάμ.

¹⁰⁶ Το αναλόγιο στον Οίκο Υ του Ακαθίστου στον νότιο χορό (εικ. 8) και στον ευαγγελιστή Μάρκο, οι ξυλόγλυπτοι θρόνοι στο Επί σοι Χαίρει (εικ. 6), τα έδρανα και τα θρανία στους ευαγγελιστές και στους οίκους του Ακαθίστου, τράπεζες με πόδι στο Μελισμό και στους Οίκους Ρ, Μ, Ψ και Ω. Για την ανάπτυξη της ξυλόγλυπτικής στη Βαλκανική από την όψιμη παλαιολογία περίοδο βλ. Han 1972, 337-339.

¹⁰⁷ Μουρίκη 1978, 53.

συμβατικό και δισδιάστατο, λειτουργεί ως σκηνογραφικό βάθος. Το έδαφος είναι άγονο, με ομαλά ή σπάνια απόκρημνα βραχώδη εξάρματα, η βλάστηση αναιμική, με εξαίρεση λίγα κοντόκορμα φουντωτά ή οξύκορφα δεντράκια¹⁰⁸ και μικρά λουλούδια¹⁰⁹, λιγοστά τα ζώα¹¹⁰.

Παρότι τα αρχικά χρώματα των τοιχογραφιών έχουν αλλοιωθεί από φωτιά (στο εσωτερικό του ναού παρατηρούνται καμένες ξυλοδεσιές), διακρίνεται η προτίμηση του ζωγράφου για εναλλαγή θερμών και ψυχρών τόνων (του κόκκινου, του καστανού, της ώχρας, με το μπλε, το μενεξελί, το κυανό και το πράσινο), ενώ ευρεία είναι η χρήση του λευκού. Τρίζωνο είναι το βάθος στις ολόσωμες μορφές και σε παραστάσεις με συμβολισμό¹¹¹. Η γη αποδίδεται άγονη, ανοιχτοκάστανη. Η πολυχρωμία, τέλος, των οικοδομημάτων και των βουνών προέρχεται από την παλαιολόγια και την πρόιμη μεταβυζαντινή ζωγραφική.

Συνοψίζοντας, η εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση του διακόσμου του μνημείου μας και η διαπίστωση ότι ο ζωγράφος ακολουθεί τα πρότυπα που διαμορφώθηκαν στην Πελοπόννησο κατά τον 17ο αιώνα από τους Μόσχους, τους Κακαβάδες, τον Ανδρώνη και τους άλλους ζωγράφους, επώνυμους ή «ανώνυμους», όπως του καθολικού της Μονής Ζερμπίτσας και της Κοίμησης Θεοτόκου Χρυσάφων, επιτρέπουν τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών αυτών στο β' μισό του 17ου αιώνα. Υπενθυμίζεται ότι κατά τη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας¹¹², στη Λακωνία δε ειδικότερα κατά τον 17ο αιώνα, ιδρύεται ή ανακαινίζεται σημαντικός αριθμός ναών και μοναστηριών¹¹³. Η οικοδομική δραστηριότητα, η τοιχογράφηση των μνημείων από αξιόλογους ζωγράφους που αναπαράγουν ένα ιδιαίτερο καλλιτεχνικό ιδίωμα, η δημιουργία φορητών εικόνων και η συγκρότηση μοναστηριακών βιβλιοθηκών με πλούσιες συλλογές χειρογράφων, αποτελούν αψευδείς μάρτυρες μιας εποχής πνευματικής και καλλιτεχνικής αναγέννησης¹¹⁴, στο πλαίσιο της οποίας προφανώς εντάσσεται η ανέγερση του μοναστηριακού συγκροτήματος του Προφήτη Ηλία στη Δάφνη Γερακίου και ο διάκοσμος, εξωτερικός και εσωτερικός, του καθολικού του.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Altun κ.ά. 1991: A. Altun – J. Carswell – G. Oney, *Turkish Tiles and Ceramics. Iznik, Kutahya, Çanakkale. Sadberk Hanım Museum*, Istanbul 1991.
- Atasoy – Raby 1989: N. Atasoy – J. Raby, *Iznik. The pottery of Ottoman Turkey*, London 1989.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2004: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004.
- Βακαλόπουλος 2009: Α. Βακαλόπουλος, Στροφή των Ελλήνων προς τους Ρώσους, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 2009.
- Βασιλάκη 2010: Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος κρητικών εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, 17 Νοεμβρίου 2010 – 16 Ιανουαρίου 2011, Αθήνα 2010.
- Βαχαβιώλος 2011: Δ. Βαχαβιώλος, Η περιοχή δικαιοδοσίας της Επισκοπής Έλους, *Θεολογία* 81.1 (2010-2011), 313-330.
- Βοκοτόπουλος 1990: Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990.
- Γιαγκάκη 2014: Α. Γιαγκάκη, Πρώτη θεώρηση των εντοιχισμένων εφυσωμένων αγγείων σε ναούς της επαρχίας Αμαρίου, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Η Επαρχία Αμαρίου από την Αρχαιότητα έως σήμερα»*, Δήμοι Κουρητών και Συβρίτου, 27-31 Αυγούστου 2010, Αθήνα 2014, 313-339.
- Γριτσόπουλος 1951: Τ. Γριτσόπουλος, Η κατά την Κυνουριαν Μονή της Παλαιοπαναγιάς, *Θεολογία* ΚΒ':3, (1951), 473-488.
- Γριτσόπουλος 1969: Τ. Γριτσόπουλος, Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς Κυνουρίας, *Μνημοσύνη Β'* (1969), 309-356.
- Γριτσόπουλος 1976-1977: Τ. Γριτσόπουλος, Χριστιανικά μνημεία Πραστού, *Πελοποννησιακά* 12, 1976-1977, 168-171.
- Γριτσόπουλος 1982: Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982.

¹⁰⁸ Στο Επί σοι χαίρει (εικ. 6), στη Βαϊοφόρο, στο Μη μου άπτου, στις Μυροφόρες στον τάφο, στην Προσευχή της αγίας Άννης, στην απεικόνιση του Ηλία κοιμισμένο κάτω από την άρκευθο να γεγείρειται από άγγελο (εικ. 8), στην Διάβαση του Ιορδάνη από τον Ελισσαίο (εικ. 8), στη σταύρωση αγίου.

¹⁰⁹ Στο Επί σοι χαίρει (εικ. 6), στους Αγίους Πάντες (εικ. 7).

¹¹⁰ Τα άλογα των στρατιωτικών αγίων και των μάγων στον Οίκο Θ και στη Γέννηση (εικ. 4), τα πρόβατα στη Βάτο και στη Γέννηση, ο όνος στη Βαϊοφόρο και στη Θυσία του Αβραάμ, τα φτερωτά άλογα στην Ανάληψη του Ηλία (εικ. 8), ο δράκος που καταβάλλει ο άγιος Γεώργιος, δράκοντες και ψάρια στη Βάπτιση.

¹¹¹ Στην Αγγελική Λειτουργία, στην Κοινωνία των Αποστόλων. Αν και ήδη από τον 12ο-13ο αι. τίθεται το δίχωνο «αφηρημένο βάθος» (Hadermann-Misguich 1975, 56 και 338), οι μεταβυζαντινοί ζωγράφοι δεν ακολουθούν πάντα τον κανόνα, π.χ. η Πλατυτέρα στο καθολικό των Αγίων Αναργύρων (έργο Δ. Κακαβά) προβάλλει μπροστά σε τρίζωνο βάθος (προσωπική παρατήρηση).

¹¹² Χαραλάμπους 2014, 14-16. Μπούρας 2001, 238.

¹¹³ Χαραλάμπους 2015, 16 και υποσημ. 73. Για την άνθιση του μοναχισμού στη Λακωνία, με πληθώρα μικρών μοναστηριών από τον 13ο αι. βλ. Κάππας 2011, 290-303.

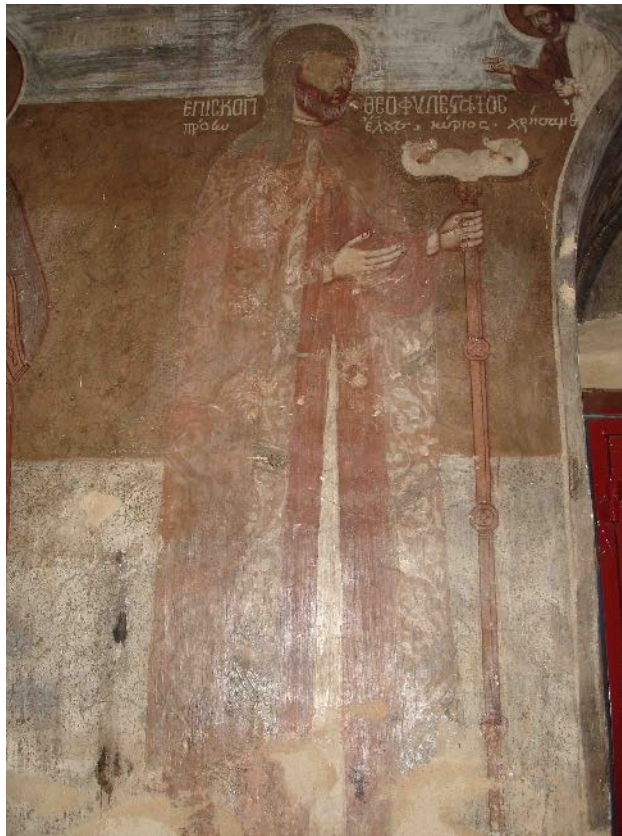
¹¹⁴ Γριτσόπουλος 1991, 233-243.

- Γριτσόπουλος 1990: Τ. Γριτσόπουλος, Κληρονόμοι και συνεχιστές στην Τουρκοκρατία της καλλιτεχνικής παραδόσεως του Μυστρά, στο: *Πρακτικά του Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου, Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988*, Αθήνα 1990, 81-116.
- Γριτσόπουλος 1991: Τ. Γριτσόπουλος, Η εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την άλωση, *Πελοποννησιακά ΙΗ'* (1991), 1-167.
- Γριτσόπουλος 1992-1993: Τ. Γριτσόπουλος, Η πελοποννησιακή ζωγραφική μετά την Άλωση, στο: *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1992-1993, 353-432.
- Γριτσόπουλος 1994: Τ. Γριτσόπουλος, Μονή Αγίας Τριάδας Θυρέας, στο: *Πρακτικά του Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου, Λεωνίδιον 21-23 Νοεμβρίου 1992*, Αθήνα 1994, 308-358.
- Chatzidakis 1962: M. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Venise 1962.
- Chotzakoglou 1997: C. Chotzakoglou, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega Spelaion auf der Peloponnes*, Wien 1997.
- Διαμαντή 2011: Κ. Διαμαντή, Μια άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό της Λακωνίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, *ΔΧΑΕ* 32 (2011), 19-32.
- Διαμαντούρος 1997: Ι. Διαμαντούρος (επιμ.), *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Δρανδάκης 1957: Ν. Δρανδάκης, Ο εις Αρτόν Ρεθύμνης ναύσκος του Αγίου Γεωργίου, *Κρητικά Χρονικά* XI (1957), 65-161.
- Δρανδάκης κ.ά. 1981: Ν. Δρανδάκης – Ε. Δωρή – Σ. Καλοπίση – Β. Κέπετζη – Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1981, 254-269.
- Hadermann-Misguich 1975: L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bibliothèque de Byzantion 6, Bruxelles 1975.
- Han 1972: V. Han, La sculpture sur bois en Serbie, Macédoine et dans les pays voisins vue à partir de l'ornementation de l'école de Morava, στο: *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava, 1968*, Belgrade 1972, 337-339.
- Καλοκύρης 1973: Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά εκκλησιαί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973.
- Κάππας 2011: Μ. Κάππας, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011), 255-337.
- Koliou 2002: A. Koliou, *Des Esonarthen des Penteli Klosters in Attika. Ikonographische und Stilistische Untersuchung der Wandmalereien*, Αθήνα 2002.
- Κοντούλης 2003: Ηλ. Κοντούλης, *Η εξέλιξη της εικονογραφίας του Προφήτη Ηλία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003.
- Κοντούλης 2005: Ηλ. Κοντούλης, Ο εικονογραφικός κύκλος του Προφήτη Ηλία στη Μονή Φιλανθρωπινών: μια ερμηνευτική προσέγγιση, *Δωδώνη* 34 (2005), 165-189.
- Κορρέ-Ζωγράφου 1995: Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995.
- Κορρέ-Ζωγράφου 2004: Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά Ιζνίκ της μονής Παναχράντου Άνδρου*, Άνδρος 2004.
- Κουκιάρης 1989: Αρχ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα/Ιωάννινα 1989.
- Κωνσταντίος 2004: Δ. Κωνσταντίος, Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήνα 2004.
- Lafontaine-Dosogne 1956: J. Lafontaine-Dosogne, Le village byzantin de Ieraki, *Reflets du monde* 9 (1956), 54.
- Lazarev 1967: V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Biblioteca di Storia dell'Arte 7, Torino 1967.
- Μαμαλούκος 2001: Σ. Β. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001.
- Μεσσής 2010: Β. Μεσσής, *Ναοί αθωνικού τύπου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.
- Meyendorff 1959: J. Meyendorff, L'iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine, *CA* 10 (1959), 259-277.
- Μουρική 1978: Ντ. Μουρική, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978.
- Μπεκιάρης 2012: Α. Μπεκιάρης, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του νάρθηκα και της λιτής της μονής Δοχειαρίου (1568)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2012.
- Μπορμπουδάκης 1966: Ε. Μπορμπουδάκης, Μεσαιωνικά Μνημεία Κρήτης, *Κρητικά Χρονικά* 20 (1966), 331-345.
- Μπορμπουδάκης 1993: Μ. Μπορμπουδάκης (επιμ.), *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης, Από τον Χάνδακα ως τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη*, Ηράκλειο, Βασιλική Αγίου Μάρκου – Ναός Αγίας Αικατερίνης, 15 Σεπτεμβρίου – 30 Οκτωβρίου 1993, Ηράκλειο 1993.
- Μπούρας 2001: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Νικολακόπουλος 1980: Γ. Νικολακόπουλος, *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*, Αθήνα 1980.
- Ξυγγόπουλος 1957: Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα 1957.
- Ορλάνδος 2000: Α. Ορλάνδος, *Η εν Ελλάδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 200, Αθήνα 2000.
- Παϊσίδου 2002: Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς, Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002.
- Παλιούρας 1985: Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985.
- Παναγιωτίδη 2003: Μ. Παναγιωτίδη, Οι γραμματικές γνώσεις των ζωγράφων. Ένα παράδειγμα σχετικού προβληματισμού από τη Μάνη, *ΔΧΑΕ* ΚΔ' (2003), 185-194.
- Πάντου 2013: Ε. Πάντου, Η καταδίκη του Άρειου στο πυρ το αιώνιο σε μεταβυζαντινούς ναούς της Μάνης, στο: *Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρισμού, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα 1-3 Απριλίου 2011*, Αθήνα 2013, 233-246.

- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2007: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Νεώτερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, τόμ. Δ', Αθήνα 2007, 225-274.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2013: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Οι τοιχογραφίες του Δημητρίου Κακαβά στο ναό Αγίων Νικολάου και Δημητρίου Αναβρυτής Λακωνίας (1625), στο: *Πρακτικά Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου, Γύθειο 17-19 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα 2013, 121-164.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2018: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του κυρίως ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας, ένα άγνωστο έργο του ζωγράφου Δημητρίου Κακαβά, *Πελοποννησιακά ΛΑ'* (2018), 295-338.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους 2020: Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του νάρθηκα του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας: ένα ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Μανουήλ ιερέως Ανδρώνη του 1641, *Λακωνικά Σπουδαί 22* (2020), 149-196.
- Παπαγεωργίου – Χαραλάμπους (υπό έκδοση): Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαραλάμπους, Ο γραπτός διάκοσμος του κυρίως ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Χρύσαφα Λακωνίας. Έργο άγνωστου ζωγράφου του β' μισού του 17ου αιώνα, *Πελοποννησιακά* (υπό έκδοση).
- Rapachryssanthou 1973: D. Rapachryssanthou, La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle, *Byzantion* 43 (1973), 158-180.
- Προεστάκη 2012: Ε. Προεστάκη, *Οι ζωγράφοι Κακαβά. Συμβολή στη μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική του νότιου ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2012.
- Proestaki 2010: X. Proestaki, Western influences on 17th-century post-Byzantine wall paintings in the Peloponnese: Roots in the 16th century, *Byzantinoslavica* LXVIII (2010), 291-352.
- Σαραντάκης – Πετρούλια 2002: Π. Σαραντάκης – Ν. Πετρούλια, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια και οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2002.
- Σέμογλου 2001: Α. Σέμογλου, Ο καλλιτεχνικός «δυϊσμός» στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16ου αιώνα στην Ελλάδα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμημάτος, *ΔΧΑΕ ΚΒ'* (2001), 287-296.
- Σδρόλια 2012: Σ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα*, Βόλος 2012.
- Σκαμπαβίας – Χατζηδάκη 2007: Κ. Σκαμπαβίας – Ν. Χατζηδάκη (επιμ.) *Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2007.
- Skovran-Vukcevic 1958: A. Skovran-Vukcevic, Les fresques du XIIIe siècle du monastère de Moraca, *Sbornik Radova* LIX (1958), Belgrade, 149-172.
- Stavropoulou-Makri 2001: A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris, Ioannina* 2001.
- Ștefănescu 1936: J. D. Ștefănescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936.
- Σωτηρίου 1925: Γ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν της μονής Λαύρας του Αγώνος, *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* 1925, 457-464.
- Σωτηρίου 1932: Μ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Λακεδαιμόνος, *Λακωνικά Α'* (1932), 15-34.
- Τσέλιγκα-Αντουράκη 2011: Α. Τσέλιγκα-Αντουράκη, *Το καθολικό της Μονής της Θεοτόκου Αιμυαλών και οι Ναυπλιείς αδελφοί ζωγράφοι Δημήτριος και Γεώργιος Μόσχος. Προσέγγιση στο έργο του εργαστηρίου και η θέση του στη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Πελοποννήσου του 17ου αι.,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
- Velmans 1964: T. Velmans, Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues, *CA XI* (1964), 183-216.
- Velmans 1983: T. Velmans, Le dimanche de Tous les Saints et l'icône exposée a Charleroi (cat. no. 32), *Byzantion* XIII (1983), 17-35.
- Χαραλάμπους 2014: Δ. Χαραλάμπους, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Ζερμπίτσας (1669). Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής της Πελοποννήσου,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014.
- Χαραλάμπους-Μουρίκη 1962-1963: Ντ. Χαραλάμπους-Μουρίκη, Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ σε μια εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, *ΔΧΑΕ Γ'* (1962-1963), 87-114.
- Χατζηδάκης 1977: Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977.
- Χατζηδάκης, 1986: Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιο Όρος* 1986.
- Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830)*, τόμ. 1, Αθήνα 1987.
- Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1987: Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830)*, τόμ. 2, Αθήνα 1987.
- Χουλιαράς 2014: Ι. Χουλιαράς, Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες Δρόπολης στη Βόρεια Ήπειρο (1585/6) και το έργο του ζωγράφου Νικηφόρου, ενός από τους τελευταίους εκπροσώπους της κρητικής σχολής, *ΔΧΑΕ ΛΕ'* (2014), 183-206.
- Χρυσουλάκη-Σπανού – Καρυώτου 1982: Μ. Χρυσουλάκη-Σπανού – Μ. Καρυώτου, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στην Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Εκκλησίες στη Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. 2, Αθήνα 1982.

Εικ. 1. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, το καθολικό της Μονής Προφήτη Ηλία, λήψη από τα δυτικά (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 2. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, δυτικός τοίχος: ο κτήτωρ Επίσκοπος πρώην Έλους Χρυσάνθος (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 3. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, αψίδα ιερού βήματος: η Πλατυτέρα και η Κοινωνία των Αποστόλων (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 4. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, ανατολική καμάρα: Ευαγγελισμός, Γέννηση του Χριστού, ο Πέτρος και ο Ιωάννης στον Τάφο, ο Χριστός και οι Μυροφόρες, η Άμπελος (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 5. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία: άγιοι στον νότιο τοίχο του ιερού (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 6. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, βόρειος χορός, τεταρτοσφαίριο: το Επί Σοι Χαίρει (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

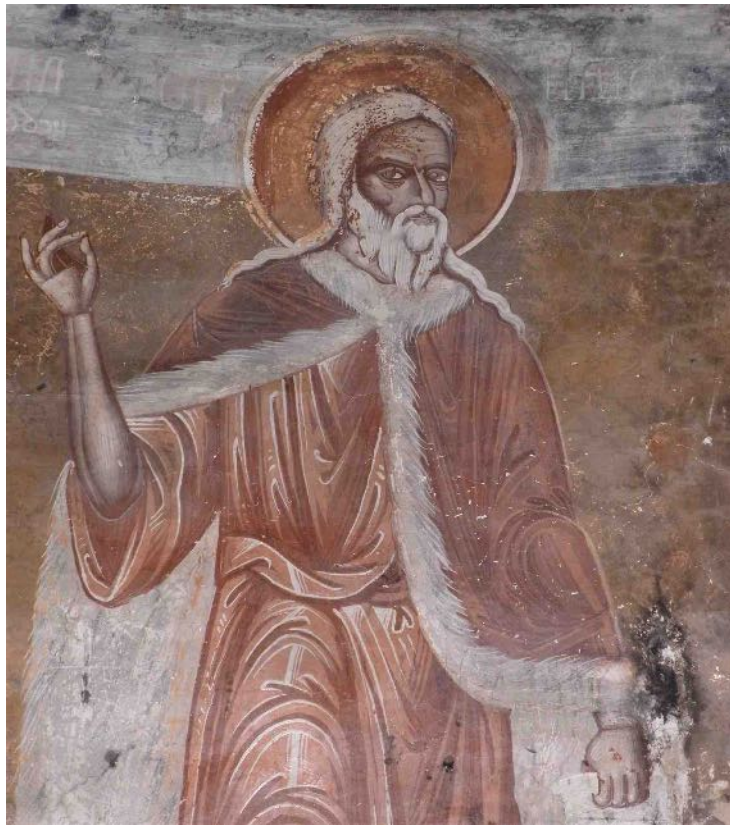

Εικ. 7. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, νότιος χορός, τεταρτοσφαίριο: οι Άγιοι Πάντες (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 8. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, βόρειος χορός: Οίκοι του Ακαθίστου, μαρτύρια, σκηνές βίου του Προφήτη Ηλία και ολόσωμοι άγιοι (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 9. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, βόρειος χορός, α' ζώνη του διακόσμου: ο Προφήτης Ηλίας (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 10. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, δυτικός τοίχος του ναού (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

Εικ. 11. Δάφνη Γερακίου Λακωνίας, καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία, βόρειος χορός, α' ζώνη του διακόσμου: ο άγιος Προκόπιος (φωτ. Τζ. Παπαγεωργίου).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ

Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία της Μάνης*

ABSTRACT. Stone-built apiaries in the Mani were widely used by both private individuals and monasteries until half a century ago. They usually consist of a wall with apertures that functioned as beehives, open at both ends. This paper presents all of the known extant stone-built apiaries—a total of 24 examples, both published and unpublished, partially preserved and complete—and information on those that no longer exist. It also compares similar apiaries in Kefalonia, Andros, Cyprus, Cappadocia in Turkey, Puglia in Italy, and southern France. Based on information, such as early traveler's reports, oral testimonies, and dates carved on the apiaries themselves, the earliest use of this type of apiary in the Mani can be dated to the 18th century, although an earlier date cannot be excluded.

Στην περιοχή της Μάνης ο κύριος τύπος των χρησιμοποιούμενων κυψελών ήταν, πριν την ευρεία εφαρμογή της σύγχρονης μελισσοκομίας με την πλαισιοκυψέλη, η λιθόκτιστη θυρίδα, η οποία κατασκευαζόταν συνήθως από τέσσερις λίθινες πλάκες. Οι κυψέλες αυτές δεν ήταν, ωστόσο, μεμονωμένες αλλά έστεκαν πολλές μαζί, η μία δίπλα στην άλλη και σε επάλληλες σειρές, δημιουργώντας έτσι έναν ιδιότυπο τοίχο-μελισσοκομείο. Οι θυρίδες διέθεταν μικρή σχετικά χωρητικότητα, με πλάτος και ύψος που κυμαινόταν συνήθως από 25 έως 35 εκ. και βάθος που σπανίως ξεπερνούσε τα 55 εκ. Έφεραν πώματα εκατέρωθεν, λίθινα, πήλινα ή σανιδένια, με το εμπρόσθιο να διαθέτει την απαραίτητη οπή εισόδου των μελισσών. Η τελευταία είχε κατά κανόνα νότιο (από Α-ΝΑ έως Δ-ΝΔ) προσανατολισμό, ενώ το οπίσθιο τμήμα των κυψελών προστατευόταν από τους κρύους βόρειους ανέμους, είτε από το φυσικό τοπίο είτε, από κάποιον τοίχο.

Τα μελισσοκομικά μνημεία του τύπου αυτού που έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί είναι τα εξής:

Μελισσοκομείο στη Χαραυγή Σωτηριάνικων, αποτελούμενο από δεκατέσσερις σωζόμενες κυψέλες-θυρίδες, κατασκευασμένες σε δυάδες, η μία πάνω από την άλλη, διαχωριζόμενες με λίθινη πλάκα¹. Το μελισσοκομείο βρίσκεται σε αυλή οικίας και η μία πλευρά του έχει επιχωματωθεί. Για πώματα στις κυψέλες φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν κατάλληλα τροποποιημένα τμήματα κεραμίδων στέγης.

Διώροφο μελισσοκομείο² στη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος³, στο φαράγγι του Βυρού, με σωζόμενες τις 13 από τις συνολικά 14 θυρίδες (εικ. 1). Η πλάκα της κάτω πλευράς έκαστης θυρίδας εξέρχεται του τοίχου, δημιουργώντας έτσι μια «πλάκα πτήσης» για τις μέλισσες. Τα λίθινα πώματα της εμπρόσθιας πλευράς των θυρίδων βρίσκονται στη θέση τους, απουσιάζουν όμως τα αντίστοιχα της οπίσθιας. Το μελισσοκομείο, το μήκος του οποίου ανέρχεται σε 5 μ. ακριβώς, οριοθετεί τη μία πλευρά μικρής αυλής που υφίσταται στον χώρο και εφάπτεται στον τοίχο κτηρίου που αποτελούσε το ελαιοτριβείο της μονής, αποτελώντας συνέχειά του. Σε δύο τοίχους του αναφερθέντος ελαιοτριβείου διατηρούνται τρεις διπλές κυψέλες (εικ. 2), τις οποίες θα πρέπει να κατατάξουμε στον τύπο «ντουλάπι», που είναι γνωστός από άλλες περιοχές, την Άνδρο⁴, την Κεφαλονιά⁵ και τη Φλώρινα⁶. Εξωτερικά, πέραν της οπής εισόδου των μελισσών, υπάρχει και εδώ μια μικρή «πλάκα πτήσης». Τα εσωτερικά πώματα των κυψελών, τα οποία ήταν πιθανώς ξύλινα, δεν διασώζονται. Οι όποιες εργασίες και βέβαια ο τρύγος των κυψελών αυτών πραγματοποιούνταν από το εσωτερικό του πρώτου ορόφου του ελαιοτριβείου.

* Οφείλουμε θερμές ευχαριστίες για την αρωγή τους στην αρχαιολόγο της ΕΦΑ Μεσσηνίας Σοφία Γερμανίδου, στον πρώην αρχαιοφύλακα Σπύρο Νίκα και βέβαια στους πληροφορητές μας Γιώργο Εξαρχάκο, Νίκο Κατσουρέα και Σταύρο Μόφορη.

¹ Μαυροφρύδης 2015α, 53.

² Οι γεωγραφικές συντεταγμένες του είναι: 36° 54' 22.6" Ν, 22° 15' 31.9" Ε.

³ Γερμανίδου 2004, 107. Γερμανίδου 2011, 71-72. Μαυροφρύδης 2015α, 54.

⁴ Μπίκος 1996α, 359-363. Ράμμου – Μπίκος 2000, 421-422. Speis 2016, 84-134.

⁵ Μπίκος 2005, 96.

⁶ Αναγνωστόπουλος 2000, 295-297.

Στη μονή Βαϊδενίτσας και σε απόκρημνο σημείο λειτουργούσε μικρό λιθόκτιστο μελισσοκομείο⁷ με οκτώ τουλάχιστον θυρίδες σε μία σειρά, από τις οποίες διατηρούνται σήμερα οι έξι. Το σωζόμενο μήκος του ανέρχεται σε 3,75 μ.

Τρία μελισσοκομεία, διαφορετικής δυναμικότητας και κατασκευασμένα από πωρόλιθο πάχους 8,7 εκ., απαντούν σε κρημνώδη τοποθεσία στο Νεοχώρι⁸. Το μεγαλύτερο⁹ (εικ. 3) έχει μήκος 17,80 μ. και στα δύο άκρα του διαθέτει λιθόκτιστους τοίχους που επεκτείνονται έως τον κάθετο φυσικό βράχο. Στον έναν από τους εν λόγω τοίχους υπάρχει είσοδος, που έκλεινε μάλλον με κάποιο είδος πόρτας. Σε πλάκα, εντοιχισμένη δίπλα στην είσοδο, υπάρχει εγχάρακτος σταυρός πλαισιωμένος. Στα τέσσερα τεταρτημόρια που δημιουργεί ο σταυρός διαβάζονται τα γράμματα ΙΣ, ΧΡ, Ν, Χ. Αριστερά του σταυρού διακρίνεται ένα δέντρο και δεξιά κάποιος θάμνος, πιθανώς μελισσοκομικά φυτά. Στο κάτω μέρος της πλάκας υπάρχει η ημερομηνία «13 ΗΟΥΛΙΟΥ 1880», η οποία φαίνεται πως αφορά την κατασκευή του τοίχου. Το σύνολο των θυρίδων του μελισσοκομείου είναι 185 σε τρεις σειρές. Τα εμπρόσθια πώματα των θυρίδων είναι λίθινα ή από πωρόλιθο και τα οπίσθια, όσα διατηρούνται ακόμη, σανιδένια. Στο άνω μέρος του μελισσοκομείου υπάρχουν, για προστασία, κυρίως από τη βροχή, κεραμίδες στέγης. Σε δύο από τα εμπρόσθια πώματα, κατασκευασμένα από πωρόλιθο υπάρχουν ανάγλυφοι σταυροί και σε άλλα δύο, λίθινα, εγχάρακτοι¹⁰. Σε ένα από τα τελευταία απαντούν περί τον σταυρό τα γράμματα ΙΣ Χ Ν κ και η χρονολογία 1782. Στην πλαγιά, στην πίσω πλευρά του μελισσοκομείου, υπάρχει μικρή σπηλιά σε δύο επίπεδα, με την είσοδό της κτισμένη με λιθοκατασκευή, η οποία διασώζεται σε αρκετά μεγάλο ύψος. Δημιουργούνταν έτσι δύο ανισόπεδοι χώροι, ο καθένας με τη δική του είσοδο, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ως μελισσοκομική αποθήκη¹¹. Το ενδιαφέρον είναι πως στον τοίχο του χαμηλότερου εκ των χώρων αυτών υπήρχαν τέσσερις κυψέλες, τις οποίες θα πρέπει να εντάξουμε στην κατηγορία των «ντουλαπιών».

Το δεύτερο μελισσοκομείο¹² του Νεοχωρίου (εικ. 4), σε απόσταση μερικών μέτρων από το πρώτο, έχει μήκος 9,13 μ. και διέθετε 87 θυρίδες, σε τρεις και πάλι σειρές, από τις οποίες σώζονται οι 76. Η κατασκευή του ήταν πανομοιότυπη με αυτή του μεγαλύτερου, με τα εμπρόσθια, εντούτοις, πώματα να είναι κατασκευασμένα εκτός από πωρόλιθο και από κατάλληλα διαμορφωμένες κεραμίδες στέγης. Λίθινο είναι μόνο ένα πώμα, το οποίο φέρει εγχάρακτο σταυρό με τα γράμματα Ι Χ Ν Κ και τη χρονολογία 1857 (με το 5 χαραγμένο ανάποδα).

Στο μικρότερο μελισσοκομείο¹³ διασώζονται επτά πώρινες θυρίδες (σωζόμενο μήκος 1,60 μ.), ενώ φαίνεται πως υπήρχαν άλλες πέντε τουλάχιστον. Σε ένα από τα εμπρόσθια πώματα απαντά επίσης εγχάρακτος σταυρός.

Και τα τρία αυτά μελισσοκομεία του Νεοχωρίου, στα μέσα τουλάχιστον του περασμένου αιώνα, τα εκμεταλλεύονταν ο ίδιος μελισσοκόμος¹⁴, κατά την άποψη, ωστόσο, της Σοφίας Γερμανίδου¹⁵, δεν αποκλείεται η χρήση τους να ήταν παλαιότερα κοινοτική με τα δικαιώματα ελέγχου της παραγωγής να ανήκαν στον τοπικό καπετάνιο.

Στη Χώρα Μηλιάς υφίσταται, σκεπασμένο από πυκνό κισσό, διώροφο μελισσοκομείο¹⁶ με τα εμπρόσθια πώματα των κυψελών χτισμένα στη θέση τους. Το σύνολο των θυρίδων του είναι 26 και το συνολικό του μήκος φτάνει τα 4,35 μ. Στην ίδια περιοχή υπήρχαν άλλα δύο παρόμοια μελισσοκομεία, στις αυλές των οικιών Κατάκου και Κριμιζή, κατεστραμμένα, ωστόσο, εδώ και χρόνια¹⁷.

Στη μονή Αγίου Ιωάννου στα Φαγγριάνικα Μηλιάς υπάρχουν έξι εν σειρά θυρίδες¹⁸ (εικ. 5), με συνολικό μήκος 2,25 μ., σε τοίχο που εφάπτεται με το καθολικό της μονής¹⁹. Πώματα δεν έχουν διατηρηθεί, είναι ωστόσο σαφές από τις προεξέχουσες πλάκες ποια ήταν η εμπρόσθια και ποια η οπίσθια πλευρά τους.

Στην Πηγή Πλάτσας υφίστανται σε αυλή οικίας δύο τοίχοι-μελισσοκομεία²⁰, με τέσσερις σειρές κυψελών έκαστος. Κατασκευαστική ιδιαιτερότητα και των δύο αυτών μελισσοκομείων είναι πως οι κυψέλες, 68 συνολικά, διαμορφώνονται από τέσσερις κατάλληλα τοποθετημένες κεραμίδες στέγης εντός των δημιουργημένων από λίθινες πλάκες ορθογώνιων χώρων, παρόλο που θα μπορούσαν και από μόνοι τους οι εν λόγω χώροι να

⁷ Συντεταγμένες: 36° 53' 31.0" N, 22° 17' 51.4" E.

⁸ Γερμανίδου 2004, 107-108. Γερμανίδου 2011, 66, 69. Μαυροφρύδης 2015α, 52-53.

⁹ 36° 50' 39.1" N, 22° 16' 58.0" E.

¹⁰ Ο σταυρός κοντά στην είσοδο των κυψελών (για προστασία, μακροήμερευση αλλά και κατά της βασκανίας) είναι συχνό φαινόμενο στην παραδοσιακή μας μελισσοκομία.

¹¹ Σύμφωνα με τη Μαρία Μαραμπέα, μελισσοκόμο και συγγενή του τελευταίου μελισσοκόμου που χρησιμοποίησε το μελισσοκομείο.

¹² 36° 50' 38.9" N, 22° 16' 57.1" E.

¹³ 36° 50' 38.7" N, 22° 16' 57.0" E.

¹⁴ Ο Γεώργιος Μαραμπέας. Σήμερα το κάθε ένα από τα τρία ανήκει σε διαφορετικό κληρονόμο του.

¹⁵ Γερμανίδου 2011, 66.

¹⁶ 36° 50' 17.7" N, 22° 21' 06.3" E.

¹⁷ Πληροφορία της Βασιλικής Γαλανοπούλου, διαμένουσα τώρα στη θέση της παλαιάς οικίας Κριμιζή.

¹⁸ 36° 50' 07.7" N, 22° 21' 13.9" E.

¹⁹ Γερμανίδου 2011, 72.

²⁰ Μαυροφρύδης 2015α, 53-54.

αποτελέσουν κυψέλες. Τα πώματα είναι πήλινα ή λίθινα, ενώ στην οροφή αμφοτέρων των μελισσότοιχων απαντούν κεραμίδες.

Στις Θαλάμες, στη θέση Αλώνια, διατηρείται διώροφο μελισσοκομείο²¹ (εικ. 6) με 34 συνολικά θυρίδες, συνολικού μήκους 5,78 μ. Οι θυρίδες του διαμορφώνονται από τρεις κεραμίδες στέγης, ενώ τα άκρα του είναι λιθόκτιστα, με το ένα να εφάπτεται στον φυσικό βράχο. Το οπίσθια πώματα δεν διατηρούνται, τα εμπρόσθια, ωστόσο, είναι όλα στη θέση τους. Από αυτά, 30 είναι λίθινα και τέσσερα πήλινα από τροποποιημένες κεραμίδες στέγης.

Στη Λαγκάδα και σε αυλή οικίας διασώζεται τμήμα μελισσοκομείου²² (εικ. 7) αποτελούμενο από 21 θυρίδες κατασκευασμένες από λίθινες πλάκες σε τρεις σειρές, μήκους 3,04 μ. Τα εμπρόσθια πώματα είναι στη θέση τους, λίθινα στην κάτω σειρά, πήλινα στις άλλες. Τα οπίσθια πώματα ήταν σανιδένια και ορισμένα διατηρούνται. Στην οροφή απαντούν κεραμίδες στέγης.

Στην Τραχήλα, εντός ξηρολιθικού περιβόλου με ελιές, διατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος του μελισσοκομείο²³ με 86 σωζόμενες θυρίδες σε τρεις σειρές (εικ. 8). Το μήκος του ανέρχεται σε 12,80 μ., με τμήμα μήκους 1,60 μ. να έχει καταρρεύσει. Είναι κατασκευασμένο σε μικρή απόσταση από τον έναν τοίχο του περιβόλου, δημιουργώντας έτσι έναν διάδρομο από όπου διενεργούνταν ο τρύγος και οι λοιπές εργασίες στις κυψέλες. Στην είσοδο του εν λόγω διαδρόμου υπάρχει μεγάλη πλάκα (μήκους 1,60 μ) που ενώνει το άνω μέρος του μελισσοκομείου με τον τοίχο του περιβόλου. Κάτω από την πλάκα αυτή βρίσκεται σε όρθια θέση άλλη μία (μήκους 1,20 εκ.), η οποία, σε συνδυασμό με την πρώτη, φαίνεται πως χρησίμευε ως ιδιότυπη πόρτα, που έκλεινε την είσοδο προς την πίσω πλευρά του μελισσοκομείου. Οι θυρίδες διαμορφώνονται είτε με τη χρήση λίθινων πλακών είτε με τη χρήση κεραμίδων στέγης. Τα εμπρόσθια πώματα είναι λίθινα ή πήλινα, ενώ κανένα από τα οπίσθια δεν έχει διασωθεί.

Στην Κουλούκα, ο περιβόλος ενός μεγάλου αγροτόσπιτου, γνωστού ως το «σπίτι της Γιαννούς», διαθέτει, σε όλο το μήκος του (περί τα 200 μ.), διώροφες κυψέλες διαχωριζόμενες με μια πλάκα, με τις εισόδους των μελισσών να βρίσκονται φυσικά στην εξωτερική πλευρά του περιβόλου²⁴. Τον 19ο αιώνα φέρεται να ασκούνταν στον χώρο αυτό μελισσοκομία με μεγάλο αριθμό κυψελών (αναφέρονται χίλιες, αριθμός για τον οποίο ωστόσο διατηρούμε επιφυλάξεις), όπου εκτός των χτιστών θυρίδων, τοποθετούνταν στις αναβαθμίδες της αυλής και ανάστομα πλεκτά μελισσοκόφια²⁵.

Στον Βαχό έχουν καταγραφεί τέσσερα μελισσοκομεία, ενώ παλαιότερα υπήρχαν το λιγότερο άλλα τρία. Αυτό του Καλαφούτη, στην περιοχή Προγόγια, είναι διώροφο κατασκευασμένο με λίθινες πλάκες, ενώ των Καλαρουτιάνων, στην ίδια περιοχή, διαθέτει τρεις σειρές κυψελών. Αμφότερα έχουν λίθινα εμπρόσθια πώματα, ενώ τα οπίσθια απουσιάζουν. Το Μελισσοκομείο του Παναγιωτάκου, στη θέση Κομμάτι, έχει μία σειρά κυψελών και υπάρχει εγχάρκτη η χρονολογία 1899²⁶. Στη θέση Φράγκα υπάρχει καλοδιατηρημένο κτιστό μελισσοκομείο με 51 συνολικά θυρίδες σε τρεις σειρές, με ξύλινα εκατέρωθεν πώματα και δύρριχτη κεραμοσκεπή²⁷. Μελισσοκομεία του Βαχού, που δεν υφίστανται στις μέρες μας, ήταν: της γιαγιάς Δημητρακούς στο «Βουρκό», το οποίο φέρεται να λειτουργούσε τον 18ο αιώνα, των Λεβιάνων στα «Λακώματα» και των Πουλιάνων στους «Καρβελήδες»²⁸.

Στην Αρεόπολη, στο κέντρο σχεδόν του οικισμού²⁹, διατηρείται μεγάλο λιθόκτιστο μελισσοκομείο³⁰ σε σχήμα Γ (εικ. 9), αποτελούμενο στη μεγάλη του πλευρά από 78 θυρίδες (54 θυρίδες σε τρεις σειρές και 24 σε δύο) και στη μικρή από 23. Στη θέση τους βρίσκονται δεκαοκτώ από τα εμπρόσθια λίθινα πώματα, ενώ απουσιάζουν εντελώς τα οπίσθια.

Στον Πύργο Διρού βρίσκεται το διώροφο μελισσοκομείο³¹ του Εξαρχάκου³², με 40 συνολικά θυρίδες, διαμορφούμενες με λίθινες πλάκες (εικ. 10). Τα λίθινα εμπρόσθια πώματα διατηρούνται, ενώ το μήκος του ανέρχεται σε 7,03 μ. Κατασκευαστική ιδιαιτερότητα του μελισσοκομείου αυτού είναι η ελαφρά κλίση της λίθινης

²¹ 36° 46' 56.8" N, 22° 19' 58.0" E.

²² Γερμανίδου 2004, 107. Γερμανίδου 2011, 73. Μαυροφύδης 2015α, 53. Το μελισσοκομείο αυτό κατά τον πληροφορητή μας, σημερινό ιδιοκτήτη του και μελισσοκόμο, Ν. Κατσουρέα, ήταν παλαιότερα τριπλάσιο σε μήκος. Οι συντεταγμένες του είναι: 36° 46' 38.7" N, 22° 16' 57.0" E.

²³ 36° 46' 29.4" N, 22° 18' 41.5" E.

²⁴ Μπίκος 2004α, 90-91. Crane 1998, 14-15.

²⁵ Μπίκος 2004α, 90-91.

²⁶ Μπίκος 2004β, 145-147.

²⁷ Ράμμου – Μπίκος 2000, 433. Μπίκος 2004β, 147.

²⁸ Μπίκος 2004β, 147.

²⁹ Η μελισσοκομία εντός χωριών ή ακόμη και πόλεων δεν είναι, διαχρονικά, σπάνιο φαινόμενο. Βλ. Μαυροφύδης 2015β και Manrofridis 2018β.

³⁰ Αναφορά σε αυτό από Γερμανίδου 2011, 74.

³¹ 36° 37' 21.4" N, 22° 23' 38.3" E.

³² Μπίκος 2004α, 88.

πλάκας της βάσης των θυρίδων προς τα κάτω, για λόγους σχετικούς με την αντιμετώπιση της υγρασίας των κυψελών. Προγενέστερα του εν λόγω μελισσοκομείου, υπήρχε σε κοντινή απόσταση έτερο, το οποίο διέθετε περί τις 100 θυρίδες και ήταν σε λειτουργία από τα τέλη τουλάχιστον του 19ου αιώνα. Άλλο λιθόκτιστο μελισσοκομείο στον Πύργο Διρού ήταν αυτό του Γερακούλια, το οποίο καταστράφηκε πριν μερικές δεκαετίες³³.

Η μονή Σωτήρος στη Γονέα διέθετε λιθόκτιστο μελισσοκομείο³⁴ με τρεις σειρές θυρίδων, από τις οποίες διατηρούνται σήμερα 33 (μόνο μία της τρίτης σειράς) με τα λίθινα εμπρόσθια πώματά τους.

Στον Κότρωνα έχουν καταγραφεί τα μελισσοκομεία των Φαράκου (στα «Βάτα») και του Παπασπυριδάκου (στη «Φαρμακαριά»)³⁵. Αμφότερα με τρεις σειρές θυρίδες, διαμορφούμενες με λίθινες πλάκες, και λίθινα εμπρόσθια πώματα.

Στα Κορακιάνικα απαντούν λιθόχτιστες κατασκευές, από δύο μόνο θυρίδες, οι οποίες ήταν ωστόσο μεμονωμένες στον χώρο χωρίς να δημιουργείται «μελισσότοιχος». Οι κυψέλες αυτές χρησιμοποιούνταν από τοπικό μελισσοκόμο έως τα τέλη της δεκαετίας του 1950³⁶.

Στον Μάραθο, σε δύσβατο σημείο με φραγκοσυκίες, υφίσταται μελισσοκομείο με περί τις 24 θυρίδες σε δύο σειρές. Το εμπρόσθια πώματα είναι και σε αυτήν την περίπτωση λίθινα.

Αναφορικά με τον τρόπο άσκησης της μελισσοκομίας με τις δίστομες κυψέλες-θυρίδες της Μάνης έχουμε να παρατηρήσουμε πως η σχετικά μικρή χωρητικότητα των κυψελών αυτών βοήθησε στη σημερινή την άνοιξη, που ήταν άλλωστε ζητούμενο κατά τη μελισσοκομία αυτής της μορφής. Η όποια επέκταση του μελισσοκομείου ή αντικατάσταση μελισσιών πραγματοποιούνταν με τη σύλληψη αφεσμών³⁷. Οι Μανιάτες μελισσοκόμοι δεν γνώριζαν να πολλαπλασιάζουν τα μελίσσια τους με τη λεγόμενη τεχνητή σημερινή, όπως δεν γνώριζαν και τον τρόπο να οδηγήσουν τις μέλισσες να κτίσουν τις κηρήθρες τους κάθετα ως προς τον διαμήκη άξονα της θυρίδας και έτσι το κάθε μελίσσι έκτιζε κατά το δοκούν, παράλληλα, κάθετα ή λοξά.

Ο τρύγος διενεργούνταν μια φορά ετησίως, τον Αύγουστο, μετά την κύρια ανθοφορία, που ήταν το θυμάρι, και ελάμβανε χώρα αποκλειστικά από την οπίσθια πλευρά των θυρίδων³⁸. Κατά τον τρύγο ο μελισσοκόμος απέκοπτε με ένα σιδερένιο εργαλείο τις κηρήθρες ή τα τμήματα εκείνα των κηρηθρών που δεν είχαν γόνο. Μετά τον τρύγο οι θυρίδες έκλειναν και δεν ξανάνοιγαν παρά μόνο για τον επόμενο τρύγο.

Παρόμοια με τα μανιάτικα μελισσοκομεία³⁹ έχουν καταγραφεί και στην Κεφαλονιά⁴⁰. Παρουσιάζουν μάλιστα κατασκευαστική ομοιότητα με ορισμένα της Μεσσηνιακής Μάνης⁴¹, καθώς και στις δύο περιπτώσεις ο χώρος έκαστης κυψέλης διαμορφώνεται με την κατάλληλη τοποθέτηση κεραμίδων στέγης. Εκτός Ελλάδας, λιθόκτιστα μελισσοκομεία με δίστομες κυψέλες χρησιμοποιούνταν σε περιοχές της Απουλίας στην Ιταλία⁴².

Ίδιας αρχής λειτουργίας χτιστά μελισσοκομεία με δίστομες κυψέλες συναντάμε σε αρκετές περιπτώσεις στα βόρεια της Μεσογείου, μόνο που στα εν λόγω μελισσοκομεία η πίσω πλευρά είναι στεγασμένη, δημιουργώντας έτσι τα λεγόμενα «μελισσόσπιτα». Μελισσοκομεία αυτού του τύπου έχουν καταγραφεί στην Άνδρο⁴³, την Κύπρο⁴⁴, την Απουλία⁴⁵, τη νότια Γαλλία⁴⁶, και την Καππαδοκία⁴⁷, σκαλισμένα, τα τελευταία, στον τοπικό πωρόλιθο και χρονολογούμενα, τα παλαιότερα, μεταξύ 6ου και 9ου αι. Στην Άνδρο, τη Χίο, την Κεφαλονιά, τη Ρόδο και την Κάρπαθο ήταν σε χρήση (και) μεμονωμένες χτιστές δίστομες κυψέλες⁴⁸. Στη νότια Ιταλία και ιδίως στην Απουλία χρησιμοποιούνταν, ως πριν λίγες δεκαετίες, λίθινες δίστομες κυψέλες κατασκευασμένες από πωρόλιθο, οι οποίες τοποθετούνταν σε σειρές, η μία εφαπτόμενη της άλλης⁴⁹. Δημιουργούνταν έτσι μελισσοκομεία παρόμοιων χαρακτηριστικών με αυτά της Μάνης.

³³ Σύμφωνα με τον πληροφορητή μας Γ. Εξαρχάκο, τοπικό μελισσοκόμο.

³⁴ Μπίκος 2011, 399.

³⁵ Μπίκος 2011, 398-399.

³⁶ Κατά τον πληροφορητή μας Σ. Μόφορη.

³⁷ Κατά τους πληροφορητές μας Ν. Κατσουρέα και Γ. Εξαρχάκο.

³⁸ Σύμφωνα με τους μελισσοκόμους πληροφορητές μας Ν. Κατσουρέα και Γ. Εξαρχάκο. Βλ. και Μπίκος 2004α, 88. Παρόμοια αναφέρονται και στο ΑΕ4475/1992 δημοσίευτο χειρόγραφο (Δ. Γαζουλέα, *Λαογραφική ύλη από Νομιστή Μάνης*) του Αρχείου Χειρογράφων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

³⁹ Τα μελισσοκομεία αυτά της Μάνης δεν θα πρέπει να συγχέονται, αν και υπάρχει οπτική ομοιότητα, με τις λιθόκτιστες κατασκευές που διέθεταν ανοίγματα (κλειστά στο πίσω μέρος ή και διαμπερή) και χρησιμοποιούνταν σε πολλά αιγαιοπελαγίτικα νησιά, περιοχές της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας και αλλού για την προστασία κινητών παραδοσιακών κυψελών διαφόρων τύπων και υλικών κατασκευής.

⁴⁰ Μπίκος 2005, 96-98. Mavrofridis 2018a, 128.

⁴¹ Στη Λακωνική Μάνη δεν έχει εντοπιστεί μελισσοκομείο στο οποίο να χρησιμοποιούνται κεραμίδες στέγης είτε για τη διαμόρφωση των θυρίδων του είτε ως πώματα.

⁴² Masetti 2006a, 161-162.

⁴³ Μπίκος 1996β, 462-466. Ράμμου – Μπίκος 2000, 421-422. Speis 2016, 84-134.

⁴⁴ Mavrofridis 2018a, 132-133. Μαυροφρύδης 2018β, 108, 110.

⁴⁵ Masetti 2006β, 255. Bixio – De Pascale 2013, 72-73.

⁴⁶ Masetti 2000, 89-90. Bouet 2000, 31-34.

⁴⁷ Demange 1995, 48-49. Roussel 2006, 40-44. Bixio – De Pascale 2013, 62-68.

⁴⁸ Mavrofridis 2018a, 127-132.

⁴⁹ Masetti 2006β, 255-256, 258.

Αναφορικά με την παλαιότητα της χρήσης των λιθόκτιστων μελισσοκομείων στη Μάνη, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ελάχιστα. Η παλαιότερη αναφορά σε αυτά ανάγεται στα 1805 και την οφείλουμε στον Άγγλο περιηγητή William Leake, ο οποίος αναφέρει πως παρατήρησε στην κοιλάδα λίγο πριν το χωριό Βαχός τις κυψέλες από τις οποίες παράγεται το φημισμένο μανιάτικο μέλι. Ήταν κατασκευασμένες από τέσσερις λίθινες πλάκες έκαστη, συγκολλημένες με κονίαμα και χτισμένες έτσι ώστε να δημιουργείται ένας τοίχος. Ορισμένοι από τους τοίχους αυτούς διέθεταν κατά μήκος οκτώ με δέκα και καθ' ύψος δύο με τρεις σειρές κυψελών⁵⁰. Στην περιοχή περί τον Βαχό έχουν, όπως είδαμε, καταγραφεί αρκετά παρόμοια μελισσοκομεία και δεν αποκλείεται κάποια από αυτά να συνάντησε ο Άγγλος περιηγητής. Από τη μαρτυρία του Leake συνάγεται, βέβαια, πως στις αρχές τουλάχιστον του 19ου αιώνα η χρήση λιθόκτιστων μελισσοκομείων ήταν μια εδραιωμένη πρακτική στην περιοχή.

Οι εγχάρακτες χρονολογίες που υπάρχουν σε ορισμένα μελισσοκομεία αφορούν το 1782, 1857, 1880 (Νεοχώρι) και 1899 (Βαχός). Προφορικές μαρτυρίες κάνουν λόγο για μελισσοκομεία σε χρήση προ του 19ου αιώνα⁵¹. Συνεπώς, με βάση τα υφιστάμενα στοιχεία, η χρήση των λιθόκτιστων μανιάτικων μελισσοκομείων δεν δύναται να αναχθεί σε εποχή προγενέστερη του 18ου αιώνα, χωρίς εντούτοις να αποκλείεται μια πρωιμότερη χρήση τους στην περιοχή.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί πως χτιστές κυψέλες και μάλιστα δίστομες ήταν γνωστές από την αρχαιότητα. Αναφέρεται σε αυτές, τον 1ο μ.Χ. αι., ο Κολουμέλλας⁵², δεν είναι ωστόσο γνωστό αν χρησιμοποιούνταν και στον ελληνικό χώρο⁵³. Η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει έως τώρα εντοπίσει αρχαίες λίθινες κυψέλες, ενώ η αποκάλυψη στην Αττική τοίχου του 4ου-3ου π.Χ. αιώνα, «κάθετα στον οποίο όρθιες σχιστολιθικές πλάκες ή χαμηλά τοιχάρια σχημάτιζαν μικρά χωρίσματα», θεωρείται από την ανασκαφέα πως χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση «πλήινων ή ψάθινων κυψελών»⁵⁴. Δυστυχώς, στη δημοσίευση της εν λόγω κατασκευής δεν παρατίθεται φωτογραφία ή σχέδιο ώστε να είναι δυνατόν να εξεταστεί η πιθανότητα τα μικρά αυτά «χωρίσματα» να αποτελούσαν κυψέλες-θυρίδες, παρόμοιες με αυτές της Μάνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος 2000: Ι. Θ. Αναγνωστόπουλος, Δύο τύποι εγχώριων κυψελών της φλωρινιώτικης μελισσοκομίας, στο: *ΣΤ' Τριήμερο Εργασίας «Η μέλισσα και τα προϊόντα της»*, Νικήτη 12-15 Σεπτεμβρίου 1996, Αθήνα 2000, 295-310.
- Bixio – De Pascale 2013: R. Bixio – A. De Pascale, A new type of rock-cut works: The apiaries, *Opera Ipogea* 1 (2013), 61-76.
- Bouet 2000: C. Bouet, Généralité des apiers du Languedoc, στο: *4ème Colloque sur l'apiculture traditionnelle*, «Miel, abeilles et pierres», Fontan 24-25 juin 2000, Fontan 2000, 29-40.
- Γερμανίδου 2004: Σ. Γερμανίδου, Μελισσοκομεία, στο: *Μανιάτικοι οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης 1, Αθήνα 2004, 106-108.
- Γερμανίδου 2011: Σ. Γερμανίδου, *Εκδηλώσεις αγροτικών δραστηριοτήτων στην τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου: το παράδειγμα της μελισσοκομίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, τόμ. Β', 2011.
- Crane 1998: E. Crane, Wall hives and wall beekeeping, *Bee World* 79:1 (1998), 11-22.
- Demenge 1995: G. Demenge, Pigeonniers et ruchers byzantins de Cappadoce, *Archéologia* 131 (1995), 42-51.
- Leake 1835: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. 1, London 1835.
- Masetti 2000: L. N. Masetti, Quelques considérations sur l'architecture apicole en France, στο: *4ème Colloque sur l'apiculture traditionnelle*, «Miel, abeilles et pierres», Fontan 24-25 juin 2000, Fontan 2000, 80-92.
- Masetti 2006a: L. N. Masetti, Stone hives and apiaries of Puglia I, *American Bee Journal* 146:2 (2006), 159-163.
- Masetti 2006b: L. N. Masetti, Stone hives and apiaries of Puglia II, *American Bee Journal* 146:3 (2006), 255-258.
- Μαυροφρύδης 2015α: Γ. Μαυροφρύδης, Τα πέτρινα μελισσοκομεία της Έξω Μάνης, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 29:239 (2015), 52-55.
- Μαυροφρύδης 2015β: Γ. Μαυροφρύδης, Αστική μελισσοκομεία, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 29:244 (2015), 404-406.
- Μαυροφρύδης 2018α: Γ. Μαυροφρύδης, Μελισσοκομεία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο – οι κυψέλες, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 127 (2018), 100-111.
- Μαυροφρύδης 2018β: Γ. Μαυροφρύδης, Παραδοσιακή μελισσοκομεία, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 128 (2018), 100-113.
- Μαυροφρύδης 2018α: G. Mavrofridis, Stone beehives on the islands of the eastern Mediterranean, στο: F. Hadjina – G. Mavrofridis – R. Jones (επιμ.), *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Nea Moudania 2018, 126-135.
- Μαυροφρύδης 2018β: G. Mavrofridis, Urban beekeeping in Antiquity, *Ethnoentomology* 2 (2018), 52-61.
- Μπίκος 1996α: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 10:10 (1996), 359-363.

⁵⁰ Leake 1835, 281.

⁵¹ Μπίκος 2004β, 147.

⁵² Columella, *De Re Rustica*, 9.6.2-3.

⁵³ Ο Κολουμέλλας δεν γνώριζε τη μελισσοκομεία της Ελλάδας. Βλ. Μαυροφρύδης, 2018α, 108.

⁵⁴ Οικονομάκου 1995, 60.

- Μπίκος 1996β: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 10:12 (1996), 462-466.
- Μπίκος 2004α: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 18:2 (2004), 87-92.
- Μπίκος 2004β: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 18:3 (2004), 145-148.
- Μπίκος 2005: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 19:2 (2005), 92-98.
- Μπίκος 2011: Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικές καταγραφές, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 25:6 (2011), 394-400.
- Οικονομάκου 1995: Μ. Οικονομάκου, *Λαυρεωτική*, ΑΔ 50 (1995), Β'1, 60-61.
- Ράμμου – Μπίκος 2000: Αικ. Ράμμου – Θ. Μπίκος, Η Ελλάδα της μελισσοκομίας. Τρία χρόνια μελισσοκομικών καταγραφών, στο: *ΣΤ' Τριήμερο Εργασίας «Η μέλισσα και τα προϊόντα της»*, Νικήτη 12-15 Σεπτεμβρίου 1996, Αθήνα 2000, 413-435.
- Roussel 2006: G. Roussel, Découverte de vieux ruchers en Cappadoce, *Les Cahiers d'Apistoria* 5a (2006), 39-46.
- Speis 2016: G. Speis, *Beekeeping on the Island of Andros*, Andros 2016.

Εικ. 1. Τμήμα του λιθόκτιστου μελισσοκομείου της Μονής Σωτήρος στο φαράγγι του Βυρού (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 2. Διώροφες κυψέλες του τύπου «ντουλάπι» στον τοίχο του ελαιοτριβείου της Μονής Σωτήρος στο φαράγγι Βυρού. Εσωτερική πλευρά (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 3. Η εξωτερική (πρόσθια) πλευρά του μεγάλου μελισσοκομείου στο Νεοχώρι (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 4. Τμήμα της εξωτερικής πλευράς του μεσαιού μελισσοκομείου του Νεοχωρίου. Στην κάτω σειρά διακρίνεται πώμα θυρίδας με εγγάρακτο σταυρό, χριστογράμματα και τη χρονολογία 1857 (φωτ. Γ. Μαυροφύδης).

Εικ. 5. Θυρίδες σε τοίχο της Μονής Αγίου Ιωάννου στα Φαγγριάνικα Μηλιάς (φωτ. Γ. Μαυροφύδης).

Εικ. 6. Η οπίσθια πλευρά των θυρίδων, διαμορφούμενων από κεραμίδες στέγης, μελισσοκομείου στις Θαλάμες (φωτ. Γ. Μαυροφύδης).

Εικ. 7. Σωζόμενο τμήμα μελισσοκομείου σε αυλή οικίας στη Λαγκάδα. Τα πώματα των θυρίδων της κάτω σειράς είναι λίθινα, σε αντίθεση με αυτά των άνω σειρών που είναι πήλινα (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 8. Τμήμα της οπίσθιας πλευράς μελισσοκομείου στην Τραχήλα (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 9. Λιθόκτιστο μελισσοκομείο σε σχήμα Γ στην Αρεόπολη. Διακρίνονται ορισμένα εμπρόσθια πώματα θυρίδων του (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 10. Τμήμα λιθόκτιστου μελισσοκομείου στον Πύργο Διρού. Πρόσθια όψη (φωτ. Γ. Μαυροφρύδης).

ΣΟΦΙΑ ΣΑΚΚΑΡΗ

Το νεκροταφείο του νάρθηκα του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στους Χριστιάνους Μεσσηνίας. Μια προκαταρκτική παρουσίαση

ABSTRACT. Founded by Emperor Alexios I Komnenos in the 11th century AD, the church of the Transfiguration at Christianoi is one of the most important Byzantine churches in Messenia. Excavations carried out inside its narthex in 2011-2013 revealed 29 pit graves containing 58 inhumations, including eight children. Most of the tombs included secondary burials. The deceased were in a supine position, facing east, their arms crossed under the chest, with stones and tile fragments propping the head. Several tombs contained offerings, such as bowls and jugs, near the deceased's head, pelvis, or feet. Some contained metal jewellery and implements from the deceased's garments and belts. This paper presents three of the excavated tombs (Tombs II, XVII.II and XXII.IV). Evidence from the ongoing conservation and study of the artefacts dates the cemetery to the 13th-14th centuries AD.

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα βρίσκεται στον οικισμό των Χριστιάνων (ή Χριστιανούπολη), 12 χλμ. ανατολικά των Φιλιατρών, στις δυτικές υπώρειες του όρους Αιγάλεω της Μεσσηνίας¹. Ο μικρός σήμερα οικισμός φαίνεται ότι ήταν πολύ μεγαλύτερος σε πληθυσμό κατά την βυζαντινή περίοδο, υπήρξε δε και έδρα της αρχιεπισκοπής Χριστιανουπόλεως, της οποίας η ίδρυση συνδέεται με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό². Αργότερα, εξελίχθηκε σε μητρόπολη μέχρι την μεταφορά αυτής στη γειτονική Κυπαρισσία. Ο ναός ανήκει τυπολογικά στον τύπο του σύνθετου οκταγωνικού με τρούλο³. Αποτελείται από τριμερές ιερό⁴, τρούλαιο κυρίως ναό με περιβάλλοντες χώρους και νάρθηκα. Στο δυτικό πέρας του ναού εφάπτεται κτήριο, το λεγόμενο «επισκοπείο», με διάφορες φάσεις, το οποίο πιθανολογείται ότι αποτελούσε έδρα του επισκόπου. Ναός και επισκοπείο καταστράφηκαν από τον σεισμό της 27ης Αυγούστου 1886 και αναστηλώθηκαν από τον Ευστάθιο Στίκα, υπό την εποπτεία του Αναστασίου Ορλάνδου, τη δεκαετία του 1950⁵.

Κατά το έτος 2011 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης των κτηρίων βάσει της «Αρχιτεκτονικής Μελέτης Τεκμηρίωσης, Αποκατάστασης και Στερέωσης του Ι.Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Χριστιανούπολη Μεσσηνίας» του ΥΠΠΟΤ και της ΔΑΒΜΜ, ενταγμένης στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα, 2007-2013» (εικ. 1). Η μελέτη προέβλεπε και ανασκαφική διερεύνηση του ναού, του επισκοπείου και των εξωτερικών χώρων, η οποία πραγματοποιήθηκε σε τρεις ανασκαφικές περιόδους, από το 2011 έως το 2013.

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του νάρθηκα (διαστάσεων περίπου 13,80 × 3,40 μ.) εντοπίστηκαν 29 λακκοειδείς τάφοι (Τάφοι Ι έως XXIX, με υποδιαιρέσεις) σε πολύ πυκνή διάταξη. Οι τάφοι ήταν αβαθείς (βάθος 0,20-1,80 μ.), ωοειδούς σχήματος, με προσανατολισμό από δυσμάς προς ανατολάς. Κάποιοι ήταν καλυμμένοι με κεράμους (εικ. 2), ενώ φαίνεται ότι πολλές κέραμοι είχαν μετακινηθεί και επαναχρησιμοποιηθεί σε άλλους τάφους, είτε ως καλυπτήριες είτε ως όρια. Αρκετοί από τους τάφους είχαν οριοθετημένες πλευρές, κυρίως το άνω ήμισυ τους, με κεράμους, τμήματα μαρμάρων από τον ναό (από κάποια παλαιότερη καταστροφή του ναού) και λίθους.

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη της ΕΦΑ Μεσσηνίας Δρ. Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά και τον τμηματάρχη Δρ. Μιχάλη Κάππα, που μου εμπιστεύτηκαν την ανασκαφή του έργου και για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης μέρους του υλικού. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό συντήρησης της ΕΦΑ Μεσσηνίας για την προσήλωση, την υπομονή και επιμονή που επιδεικνύει στο δύσκολο έργο της συντήρησης των ευρημάτων της ανασκαφής. Και, τέλος, την καλή φίλη και συνάδελφο Δρ. Ελένη Μπαρμπαρίτσα για τις πολύτιμες συμβουλές και την υποστήριξή της.

² Βλ. σχετικά Αναγνωστάκης 2010, 116 και 126.

³ Για τις κατασκευαστικές φάσεις του ναού, βλ. Βογιατζής – Δεληνικόλα 2002.

⁴ Σύμφωνα με τις δοκιμαστικές τομές αλλά και την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, το ιερό φαίνεται ότι αρχικά ήταν πενταμερές και αργότερα, για άγνωστο λόγο, μετατράπηκε σε τριμερές. Βλ. Βογιατζής – Δεληνικόλα 2002, 41-58.

⁵ Stikas 1951. Η διδακτορική διατριβή του Ε. Στίκα, με θέμα την αναστύλωση του ναού, αποτελούσε για χρόνια το μοναδικό σύγγραμμα αναφοράς για το μνημείο.

Κάθε τάφος περιείχε περισσότερες από μία ταφές, ενώ υπήρχαν και ανακομιδές, κυρίως στο πλάι των ποδιών ή πάνω από τις κεράμους⁶. Συνολικά, ανασκάφτηκαν 58 κατά χώραν ταφές, εκ των οποίων οι οκτώ ανήκαν σε παιδιά. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι απευθείας στο χώμα, σε ύπτια θέση με το κεφάλι στη Δύση (ήταν στραμμένοι δηλαδή προς την Ανατολή) και τα χέρια σταυρωμένα κάτω από το στήθος. Αρκετοί από τους νεκρούς είχαν οριοθετημένο το κεφάλι τους από λίθους μετρίου μεγέθους⁷. Η πλειοψηφία των νεκρών έφερε στο στήθος μία πέτρα ή πλίνθο ή ένα θραύσμα κεράμου ή ακόμα και ένα κομμάτι κονιάματος, πιθανόν ως στοιχείο αποτροπαϊκό⁸.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Αρκετοί περιείχαν αφιερώματα, τοποθετημένα στο κεφάλι, τα πόδια, ή τη λεκάνη του νεκρού. Εντός των τάφων βρέθηκαν επίσης μέταλλα αντικείμενα, κυρίως εξαρτήματα των ενδυμάτων των νεκρών (πιθανότατα ζώνης ή υποδημάτων) ή του σαβάνου, ενώ ελάχιστα ήταν τα κοσμήματα και τα νομίσματα. Καθώς τα ευρήματα βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της συντήρησης, η μελέτη όχι μόνο του νεκροταφείου αλλά και του συνόλου της ανασκαφής και των ευρημάτων της βρίσκεται σε προκαταρκτικό στάδιο και τα συμπεράσματα είναι πολύ πρώιμα. Συνεπώς, στην παρούσα δημοσίευση αναφέρονται ενδεικτικά μόνον τρεις τάφοι με τα ευρήματά τους.

Τάφος II

Ο Τάφος II βρισκόταν στο νότιο τμήμα του νάρθηκα. Ήταν καλυμμένος με κεράμους, αρκετά θραυσμένες, ενώ το άνω τμήμα του ήταν οριοθετημένο από λίθους μεσαίου μεγέθους (εικ. 3). Περιείχε μόνον μία ταφή ενηλίκου. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα⁹. Στον αριστερό ώμο του νεκρού βρέθηκε λίθινο κομβίο (αρ. ευρ. BE2141), ημισφαιρικής διατομής με επίπεδη βάση. Το κομβίο πιθανώς αποτελούσε εξάρτημα των ενδυμάτων του νεκρού. Πάνω στην αριστερή κλείδα του νεκρού βρέθηκε τμήμα πλίνθου (αρ. ανασκ. Σ979/K331), ελαφρώς τετραγωνισμένο, με εγχάρακτο σταυρό και επίσης εγχάρακτο το ακρόστιχο ΙΣ ΧΣ ΝΙΚΑ. Πιθανώς είχε τοποθετηθεί εκεί ως αποτροπαϊκό στοιχείο¹⁰ (εικ. 4). Μικρά χάλκινα κομβία (αρ. ευρ. BE2106 και BE2105), κωδωνόσχημα και σφαιρικά, βρέθηκαν κατά μήκος της ωλένης και των δύο χεριών και προφανώς ανήκαν στα μανίκια του ενδύματός του. Τα κομβία χρονολογούνται στον 12ο-14ο αιώνα¹¹ (εικ. 4).

Τάφος XVII.Π

Ο Τάφος XVII βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα και περιείχε δύο κατά χώραν ταφές, ενός παιδιού και ενός ενηλίκου, καθώς και δύο ανακομιδές. Ο λάκκος ήταν καλυμμένος με τρεις καλυπτήριες κεράμους, εκ των οποίων οι δύο ήταν θραυσμένες. Στα δυτικά υπήρχε κέραμος η οποία οριοθετούσε κάθετα τον λάκκο και τον διαχώριζε από το υπερκείμενο, επίσης οριοθετημένο, οστεοφυλάκειο.

Ο ενήλικος νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα χέρια κεκαμμένα χαλαρά επάνω στην στομαχική και κοιλιακή χώρα¹². Το κεφάλι του οριοθετούσαν πέτρες και πλίνθοι¹³ (εικ. 5). Κάτω από μία από τις πέτρες που οριοθετούσαν την κεφαλή του νεκρού βρέθηκε ημισφαιρική κούπα¹⁴ (αρ. ευρ. BE2116) με ελαφρώς κάθετα τοιχώματα, δακτυλιόσχημη βάση και γραπτή παράσταση με δύο αδιάγνωστα θέματα (ιχθύες;) σκούρου καστανοπόρφρου χρώματος σε πρασινωπό βάθος και άχρωμη εφυάλωση (εικ. 6), η οποία χρονολογείται στον 13ο-14ο αιώνα¹⁵. Στα δεξιά του κρανίου βρέθηκε ζεύγος αργυρών επίχρυσων ενωτίων ημικυκλικού σχήματος (αρ. ευρ. BE2108 και BE2109), με στικτό διάκοσμο στην επιφάνεια και τρεις κρίκους στην περιφέρειά τους για

⁶ Garvie-Lok 2013, 311.

⁷ Πρβλ. Kontogiannis 2008, 510. Garvie-Lock 2013, 310-311.

⁸ Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 407 και 413.

⁹ Garvie-Lock 2013, 310.

¹⁰ Πρβλ. Poulou-Papadimitriou 2010, 315 και 321. Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 407 και 413 (όστρακα με όμοια επιγραφή από νεκροταφεία στην Ιερισσό Χαλκιδικής και στον Πετρά Σητείας).

¹¹ Πρβλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 397, αρ. 491, όπου αναφέρεται ότι αντικείμενα αυτής της μορφής χρησιμοποιούνταν και ως χάνδρες περιδεραιών.

¹² Βλ. παραπάνω υποσημ. 9.

¹³ Βλ. παραπάνω υποσημ. 7.

¹⁴ Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 413, όπου αναφέρεται η τοποθέτηση ανοικτών αγγείων μέσα στους τάφους ως ταφικό έθιμο χαρακτηριστικό του 13ου αιώνα. Πρβλ. Ναλπάντης 2002, 537.

¹⁵ Πρβλ. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 62, αρ. Α13. Sanders 1993, 263, αρ. 15, εικ. 2/15.

την ανάρτηση μαργαριταριών ή ημιπολύτιμων λίθων, οι οποίοι δεν σώζονται πλέον (εικ. 8). Χρονολογούνται τον 13ο αιώνα¹⁶.

Τάφος XXII.IV

Ο Τάφος XXII βρισκόταν επίσης στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα αλλά προς το κέντρο, κοντά στη δυτική είσοδο. Περιείχε τέσσερις κατά χώραν ταφές, δύο παιδικές και δύο ενηλίκων και δύο ομάδες ανακομιδών. Ο συγκεκριμένος (Τάφος XXII.IV), ο βαθύτερος όλων του νεκροταφείου (1,52-1,79 μ.), έσωζε μόνο μία τετράγωνη πλίνθο για κάλυψη. Η πλίνθος κάλυπτε την κεφαλή, η οποία ήταν στενά οριοθετημένη από λίθους¹⁷. Το δυτικό πέρας του λάκκου ήταν επίσης οριοθετημένο από κάθετα τοποθετημένους πλίνθους, επί των οποίων εδραζόταν η καλυπτήρια πλίνθος, η οποία παρέμεινε κατά χώραν ως μάρτυρας της ανασκαφής (εικ. 8).

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα χέρια σφιχτά σταυρωμένα κάτω από το στήθος¹⁸. Πάνω στον θώρακα είχαν τοποθετηθεί τμήματα πλίνθων. Η διατήρηση των οστών ήταν αρκετά καλή, πλην εκείνων του κρανίου. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε κούπα τοποθετημένη ανάποδα, ενώ στο δεξιό πόδι του νεκρού ήταν τοποθετημένη μία πρόχους. Η κούπα (αρ. ευρ. BE2125), ακέραια, είναι ημισφαιρική, με ελαφρώς κοίλη εσωτερικά βάση (εικ. 9). Εξωτερικά φέρει επίχρυσμα στο χρώμα του πηλού και εσωτερικά πράσινη εφυάλωση¹⁹. Χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα Η πρόχους (αρ. ευρ. BE2120), η οποία βρέθηκε θραυσμένη και ελλειπής κατά το χείλος, έχει κάθετη, κυκλικής διατομής λαβή και επίπεδη βάση, καλύπτεται με επίχρυσμα και είναι ακόσμητη.

Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα φαίνεται πως ο νάρθηκας του ναού της Μεταμόρφωσης στους Χριστιάνους χρησιμοποιήθηκε ως εκτεταμένο νεκροταφείο καθ' όλο τον 13ο αιώνα και πως οι ταφές δεν ήταν πλούσιες σε κτερίσματα ή άλλα τέχνηρα. Περισσότερα και ασφαλέστερα συμπεράσματα θα είναι δυνατό να εξαχθούν όταν ολοκληρωθεί η συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστάκης 2010: Η. Αναγνωστάκης, Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας ως το 1204, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 112-145
- Βογιατζής – Δεληνικόλα 2002: Σ. Βογιατζής – Ε. Δεληνικόλα, Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας, *ΔΧΑΕ* 23 (2002), 41-58.
- Garvie-Lok 2013: S. J. Garvie-Lok, Greek, Frank, other. Differentiating cultural and ancestral groups in the Frankish Morea using human remains analysis, στο: S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, DC 2013, 309-335.
- Καλοπίση-Βέρτη 2003: Σ. Καλοπίση-Βέρτη (επιμ.), *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 2003.
- Kontogiannis 2008: N. D. Kontogiannis, Excavation of a 13th century church near Vasilitsi, Southern Messenia, *Hesperia* 77 (2008), 497-537.
- Ναλπάντης 2002: Δ. Ναλπάντης, Κοιμητήρια, ταφές και ταφικά έθιμα, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 535-537.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Όρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2002,
- Poulou-Papadimitriou 2010: N. Poulou-Papadimitriou, Pottery of the Middle Byzantine period and the first centuries of the Venetian occupation from Petras, Siteia, στο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia – 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens 2012, 315-326.
- Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012: N. Poulou-Papadimitriou – E. Tzavella – J. Ott, Burial practices in Byzantine Greece: archaeological evidence and methodological problems for its interpretation, στο: M. Salamon – M. Wołoszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gąska (επιμ.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence, Uźródło Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas* 1, vol. I, Kraków/Leipzig/Rzeszów/Warszawa 2012, 377-428.

¹⁶ Πανομοιότυπα ενώτια έχουν βρεθεί στο Σπήλαιο Ευριπίδη στη Σαλαμίνα και ανήκουν σε θησαυρό με χρονολογία απόκρυψης τις αρχές του 14ου αιώνα (βλ. http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/spilao_evripidi.pdf, σελ. 8, τελευταία πρόσβαση 5/7/2020, ευχαριστώ τον Καθηγητή Γ. Λώλο για την πληροφορία). Πρβλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 437.

¹⁷ Βλ. παραπάνω υποσημ. 7.

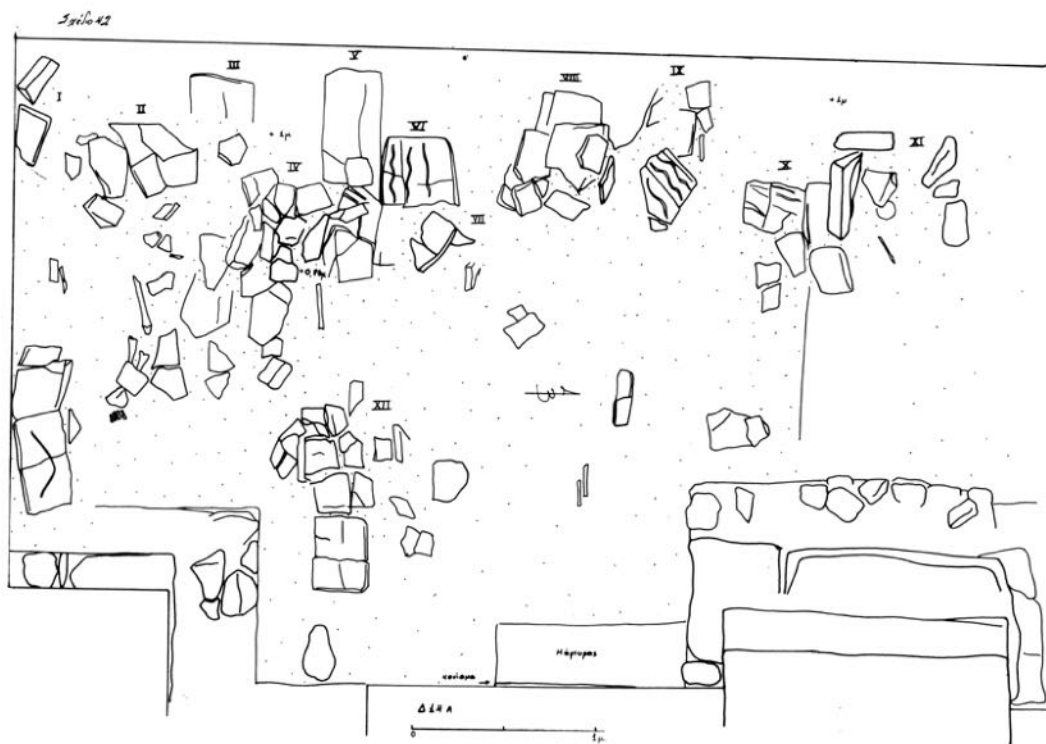
¹⁸ Βλ. παραπάνω υποσημ. 9.

¹⁹ Καλοπίση-Βέρτη 2003, 62, αρ. A13. Sanders 1993, 263, αρ. 15, εικ. 2/15.

- Sanders 1993: G. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91. Preliminary report, Part 1 (C) Medieval pottery, *ABSA* 88 (1993) 251-286.
- Stikas 1951: E. Stikas, *L' église byzantine de Christianou en Triphylie et les autres églises de même type*, Paris 1951.

Εικ. 1. Άποψη του ναού και του «επισκοπείου» από νοτιοανατολικά (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Σχέδιο τάφων στο νότιο ήμισυ του νάρθηκα (σχ. Σ. Σάκκαρη, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Τάφος ΙΙ (φωτ. Σ. Σάκκαρη, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Τάφος ΙΙ. Κομβία από τα μανίκια του ενδύματος του νεκρού (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Τάφος XVII.Π (φωτ. Σ. Σάκκαρη, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Τάφος XVII.Π. Κούπα με πιθανή παράσταση ιχθύων (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Τάφος XVII.Π. Ζεύγος ενωτίων (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Τάφος XXII.IV (φωτ. Σ. Σάκκαρη, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 10. Τάφος XXII.IV. Εφυαλωμένη κούπα (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ

Ορθόδοξα μοναστήρια στη Μεσσηνία κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας

ABSTRACT. Extensive restoration work carried out in recent years by the Ephorate of Antiquities of Messinia revealed previously unknown monumental paintings, which have redated a number of key monuments. This paper presents the frescoes of the three most important monastic churches of the Messenian countryside: the katholikon of Andromonastiro, the narthex of the church of Samarina, and the katholikon of the monastery of Ellinika near ancient Thouria. All three were formerly dated to the end of the 12th century, but recent evidence suggests a 13th-century date. Their wall paintings reflect the high artistic level that characterizes the art of this particular period, whereas, at least in the case of the first two, individual iconographic details illuminate the issue of the involvement of the Frankish rulers in founding and decorating monasteries of Orthodox doctrine. As a result, the exclusive use of the terms 'western' or 'eastern' does not always serve the attempts to interpret and group wall paintings, especially those created in areas with a multicultural background. Exchange between West and East was far more complex than previously thought, and painters working in the Peloponnese for both Orthodox and Catholic clients appear to have adapted their style and iconography with remarkable flexibility to suit the occasion.

Η Μεσσηνία υπήρξε αναπόσπαστο τμήμα του πριγκιπάτου της Αχαΐας από τις απαρχές της ίδρυσής του έως και την οριστική διάλυσή του από τους Βυζαντινούς στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 15ου αιώνα¹. Φράγκοι ιππότες, Βενετοί έμποροι, Ισπανοί στρατιώτες, Λατίνοι ιερωμένοι έρχονται σε επαφή με τον συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, που παραμένει προσηλωμένος στο ορθόδοξο δόγμα, ενώ τα μέλη της τοπικής βυζαντινής αριστοκρατίας φαίνεται ότι βαθμιαία ενσωματώνονται στις νέες διοικητικές δομές². Πολύτιμη μαρτυρία για το πολυπολιτισμικό περιβάλλον που σταδιακά διαμορφώνεται στην περιοχή παρέχουν τα εκατοντάδες μνημεία από τη συγκεκριμένη περίοδο³. Παρόλο που ήδη από τη δεκαετία του 1960 κορυφαίοι ερευνητές είχαν διαπιστώσει και σχολιάσει τη σταδιακή διείσδυση δυτικών επιρροών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Μεσσηνίας⁴, ανάλογες σχέσεις παρέμειναν άγνωστες στη μνημειακή ζωγραφική της περιοχής.

Οι εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας οδήγησαν στην αναχρονολόγηση ορισμένων κομβικών μνημείων, αποκαλύπτοντας αφενός άγνωστα σύνολα μνημειακής ζωγραφικής και βοηθώντας αφετέρου στην ακριβέστερη χρονολόγηση ορισμένων ήδη γνωστών έργων. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται οι τοιχογραφίες τριών μοναστηριακών συγκροτημάτων της μεσσηνιακής υπαίθρου: του καθολικού του Ανδρομονάστηρου, του νάρθηκα της Σαμαρίνας και του καθολικού της μονής Ελληνικών κοντά στην Αρχαία Θουρία. Αν και τα τρία αυτά σύνολα είχαν χρονολογηθεί παλιότερα στα τέλη του 12ου αιώνα, τα νεότερα στοιχεία υποδεικνύουν τη μετάθεση της χρονολόγησής τους εντός της δέκατης τρίτης εκατονταετίας.

Το Ανδρομονάστηρο (εικ. 1), από τα εντυπωσιακότερα μοναστήρια της Πελοποννήσου, είναι κτισμένο σε μια εύφορη ρεματιά πολύ κοντά στην Αρχαία Μεσσήνη⁵. Στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος δεσπόζει το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στη δεσποτική εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (εικ. 2α, β).

¹ Για την ιστορία της Πελοποννήσου από τις αρχές του 13ου έως και τα μέσα του 15ου αι., βλ. Bon 1969. Ilieva 1991. Ντούρου-Ηλιοπούλου 1987. Lock 1998. Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 59-87. Sakellariou 2003, 301-316. Tzavara 2008. Κορδώσης 2017².

² Ντούρου-Ηλιοπούλου 2005. Gerstel 2013α.

³ Για την ανάμιξη βυζαντινών και δυτικών μορφολογικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου μετά την 4η Σταυροφορία, βλ. Grossman 2005, 65-73. Αθανασούλης – Ράλλη 2005. Kalopissi-Verti 2007, 63-88. Κάππας 2010β, 189-272. Ousterhout 2010, 261-75. Kalopissi-Verti 2012, 41-64. Grossman 2013, 183-219. Athanasoulis 2013β, 111-151. Gerstel 2013β, 300-303. Κάππας 2018, 451-73.

⁴ Μπούρας 1966, 270-285. Μπούρας 1989, 302-322. Μπούρας 1995, 173-177. Bouras 2001, 250-251. Κάππας 2010β, 189-272. Grossman 2013, 183-219. Για δυτικές επιδράσεις στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου μετά την 4η Σταυροφορία, βλ. Gerstel 2001, 263-280. Gerstel 2013β, 300-303. Kalopissi-Verti 2007, 63-88. Gerstel – Kappas 2018, 175-202.

⁵ Βογιατζής 2009, 129-140. Κάππας 2010β, 202-211. Κάππας 2016, 56-57. Για πρόσθετη βιβλιογραφία για το μνημείο, βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 65.

Πρόκειται για τρουλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, της παραλλαγής του ημισύνθετου τετρακίονιου, κτισμένο πάνω από τη σημαντικότερη πηγή πόσιμου νερού της περιοχής, που ακόμα αναβλύζει μέσα από ένα διμερή καμαροσκέπαστο χώρο κάτω από το καθολικό. Οι αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την ΕΦΑ Μεσσηνίας με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ⁶ συνέβαλαν καθοριστικά στη διαλεύκανση της σύνθετης οικοδομικής ιστορίας του συγκροτήματος, προσφέροντας πολύτιμα νέα στοιχεία για τον επαναπροσδιορισμό των οικοδομικών του φάσεων.

Οι τοιχογραφίες του καθολικού είχαν καλυφθεί, σχεδόν στο σύνολό τους, από επάλληλα στρώματα ασβεστώματος. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκαλύφθηκαν τρία κύρια στρώματα ζωγραφικής. Η πρώτη φάση ιστόρησης διατηρείται αποσπασματικά στον τρούλο, στις καμάρες των σταυρικών σκελών και στα φουρνικά και τις καμάρες των γωνιακών διαμερισμάτων. Στον τρούλο αποκαλύφθηκε σε μέταλλο η στηθαία μορφή του Χριστού Παντοκράτορα, πλαισιωμένη από ζώνη αγγελικών δυνάμεων. Χαμηλότερα, στα σφαιρικά τρίγωνα, παριστάνονται οι ευαγγελιστές, από τους οποίους καλύτερα διατηρείται ο Μάρκος. Οι καμάρες των σταυρικών σκελών κοσμούνται με μνημειακές παραστάσεις από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου.

Παρά τις κομνήνεις αναμνήσεις⁷, ο επίπεδος τρόπος απόδοσης των προσώπων και η γραμμική πτυχολογία ενισχύουν την οψιμότερη χρονική ένταξη του συνόλου. Προς επίρρωση της άποψης αυτής θα σταθούμε λίγο περισσότερο στα διακοσμητικά θέματα του ξύλινου επίπλου που δεσπόζει στη παράσταση της Πεντηκοστής, στην ανατολική καμάρα του ναού (εικ. 3). Η διάρθρωση της κύριας όψης του, με σύνθετης μορφής ξυλόγλυπτους δίδυμους κιονίσκους (εικ. 4α, β), που γεφυρώνονται στο πάνω μέρος τους με τόξα, θυμίζει πολύ περισσότερο παρόμοια αντικείμενα σε έργα ζωγραφικής του 13ου αιώνα παρά οτιδήποτε ανάλογο σε τοιχογραφίες της προηγούμενης εκατονταετίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους παραπλήσιες μορφής θρόνους σε παραστάσεις Δευτέρας Παρουσίας στους ναούς του Αγίου Νικολάου στο Μαλαγάρι Μεγαρίδος⁸ και του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά⁹.

Η απουσία επιγραφικών μαρτυριών αλλά και η σιωπή των πηγών δυσχεραίνουν την ανασύνθεση του ιστορικού πλαισίου, εντός του οποίου εγγράφεται ο ζωγραφικός διάκοσμος του μεσσηνιακού μοναστηριακού καθιδρύματος. Πρίγκιπας της Αχαΐας στα χρόνια που πιθανώς φιλοτεχνήθηκαν οι τοιχογραφίες της μεσσηνιακής μονής είναι ο δευτερότοκος γιος του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, Γουλιέλμος (1246-1278)¹⁰. Γεννημένος στην Καλαμάτα, με τα προσωπικά του φέουδα να εκτείνονται από τον μεσσηνιακό κόλπο έως και την περιοχή της Κυπαρισσίας, υπήρξε ο κύριος πρωταγωνιστής του Χρονικού του Μορέως, ενώ στα χρόνια του το Πριγκιπάτο γνώρισε την ύψιστη ακμή του. Σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης ο Γουλιέλμος επέδειξε αξιοσημείωτη διαλλακτικότητα έναντι του ελληνικού κλήρου. Παρά τη μέχρι σήμερα απουσία οποιασδήποτε σχετικής επιγραφικής μαρτυρίας, η ρητή αναφορά στο Χρονικό του Μορέως ότι «τὰ μοναστήρια τῶν Φραγκῶν ὁμοίως καὶ τῶν Ρωμαίων, τὰ ἔποιεν κι ἀνάστησεν διὰ νὰ παρακαλοῦσιν, τὸν Βασιλέα τῶν οὐρανῶν διὰ τὴν χριστιανωσύνην»¹¹ (στ. 7778-7780) δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την ανάμειξη του ίδιου του πρίγκιπα στην ανέγερση ή τη διακόσμηση όχι μόνο λατινικών αλλά και ορθόδοξων εκκλησιών και μονών. Τίθεται, λοιπόν, επιτακτικά το ερώτημα: πού βρίσκονταν αυτά τα μοναστήρια;

Ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες στις τοιχογραφίες του Ανδρομονάστηρου φαίνεται να βοηθούν στην απάντηση του συγκεκριμένου ερωτήματος. Στο τριγωνικό αέτωμα του κτηρίου που ορίζει το δεξιό άκρο της σκηνής της Πεντηκοστής (εικ. 3) δεσπόζει ένα εντυπωσιακό κρινάνθεμο¹², φιλοτεχνημένο με χρυσό χρώμα και οριοθετημένο με σκούρο καφέ περίγραμμα. Το συγκεκριμένο σύμβολο αποτελεί το βασικότερο διακοσμητικό θέμα στα οικόσημα του γαλλικού βασιλικού οίκου, ενώ φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε, λόγω του συμβολισμού του, και από την ίδια την οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων, που πρωταγωνιστεί στη διοίκηση του Πριγκιπάτου καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Η προβολή του κρινάνθεμου σε σημαίνουσα θέση στις τοιχογραφίες του Ανδρομονάστηρου παραμένει χωρίς παράλληλο στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Θα μπορούσε η συγκεκριμένη εικονογραφική λεπτομέρεια να συνιστά έναν έμμεσο υπαινιγμό για τη συμμετοχή του φημισμένου Φράγκου ηγεμόνα στη διακόσμηση του Ανδρομονάστηρου; Παρά την έλλειψη πρόσθετων στοιχείων μια θετική απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί.

Το Ανδρομονάστηρο συνιστά το σημαντικότερο ορθόδοξο μοναστήρι της Μεσσηνίας κατά την περίοδο της λατινικής επικυριαρχίας, ενώ βρίσκεται εντός της περιοχής που εκτείνονταν τα οικογενειακά φέουδα των Βιλλεαρδουίνων. Σύμφωνα μάλιστα με την αραγωνική εκδοχή του Χρονικού του Μορέως, με πρωτοβουλία του ίδιου του Γουλιέλμου αναδιοργανώνεται διοικητικά η κεντρική Μεσσηνία, ενώ για τον αποτελεσματικότερο

⁶ Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά. 2015. Μηλίτση κ.ά 2017, 16-19.

⁷ Καλοκύρης 1973, 109. Panayotidi 1989, 457-84.

⁸ Οι τοιχογραφίες του εν λόγω ναού παραμένουν αδημοσίετες. Για μια σύντομη αναφορά, βλ. Athanasoulis 2013a, 207, εικ. 184.

⁹ Mouriki 1975-1976, 145-71.

¹⁰ Haines 2013, 57-109.

¹¹ Schmitt 1967, στ. 7778-7780. Χρονικὸν [ἐκδ. Καλονάρος] 1940, στ. 7778-7780. Βλ. επίσης Harold 1964.

¹² Kappas 2016, 164-165 και υποσημ. 74, με σχετική βιβλιογραφία.

έλεγχό της ιδρύεται, περί τα μέσα του 13ου αιώνα, σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από το Ανδρομονάστηρο, η Ανδρούσα¹³, μια νέα πόλη-κάστρο, από τις σημαντικότερες του Μοριά, που έμελλε να παίξει σημαντικό ρόλο στη διοίκηση του Πριγκιπάτου.

Η εκκλησία της Σαμαρίνας (εικ. 5), αφιερωμένη σήμερα στη Ζωοδόχο Πηγή¹⁴, βρίσκεται στις παρυφές του οικισμού της Ελληνοεκκλησίας, στο μέσω περίπου της απόστασης μεταξύ Ανδρομονάστηρου και Ανδρούσας. Χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα και συνιστά μια από τις σημαντικότερες δημιουργίες της ώριμης κομηνειας αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο, με μοναδικής ποιότητας ζωγραφικό διάκοσμο και αρχιτεκτονικά γλυπτά¹⁵. Πρόσφατα οι τοιχογραφίες του ναού καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν, αποκαλύπτοντας νέα στοιχεία που επιβάλλουν την επανεξέτασή τους. Οι εργασίες κατέδειξαν μια εμφανή διαφοροποίηση, τόσο τεχνοτροπική όσο και εικονογραφική, μεταξύ των τοιχογραφιών του νάρθηκα και του σταυροειδούς πυρήνα. Ο τρόπος απόδοσης ορισμένων προσώπων στη σκηνή της Απόνηψης των χειρών του Πιλάτου στον νάρθηκα (εικ. 6), με την κυριαρχία του πράσινου χρώματος στους προπλασμούς, θυμίζει έντονα έργα ιταλικής ζωγραφικής των μέσων του 13ου αιώνα¹⁶. Αλλά και ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες του συγκεκριμένου συνόλου δεν βρίσκουν παράλληλα στη βυζαντινή εικαστική παράδοση. Στη ίδια σκηνή εικονίζεται λ.χ. η σύζυγος του Πιλάτου να τον νουθετεί στο αυτί, εικονογραφική λεπτομέρεια που οφείλεται σε δυτικά πρότυπα¹⁷. Τα μαλλιά της, μαζεμένα προς τα πάνω, αλλά και το πράσινο ένδυμά της ενισχύουν την αφομοίωση δυτικών επιρροών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η διακόσμηση του σημαντικότερου υστεροκομηνειου μνημείου της Μεσσηνίας παρέμεινε ημιτελής, ενδεχομένως και λόγω των κοσμοϊστορικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της 4ης Σταυροφορίας τον Απρίλιο του 1204. Οι τοιχογραφίες του ναού ολοκληρώθηκαν λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, την εποχή δηλαδή που η περιοχή βρίσκεται κάτω από την επικυριαρχία των Βιλλεαρδουίνων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας.

Το ενδεχόμενο να έχει επηρεαστεί τεχνοτροπικά ο ζωγράφος που εργάστηκε στον νάρθηκα της Ζωοδόχου Πηγής από έργα δυτικής τέχνης προσδίδει στο μεσσηνιακό σύνολο πρόσθετο ενδιαφέρον. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον 13ο αιώνα οι δυτικές επιρροές σε τοιχογραφίες πελοποννησιακών μνημείων περιορίζονται συνήθως σε δευτερεύουσας σημασίας εικονογραφικές λεπτομέρειες. Είναι πολύ σπάνιες οι περιπτώσεις όπου η διείσδυση της δυτικής τέχνης ιχνηεύεται και στο πεδίο της τεχνοτροπίας, με αντιπροσωπευτικότερο, ίσως, παράδειγμα τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στη Γκοριτσά Λακωνίας¹⁸.

Αναφορικά δε με την ενδεχόμενη συμμετοχή των Βιλλεαρδουίνων στην ολοκλήρωση της διακόσμησης της ωραιότερης εκκλησίας εντός των οικογενειακών τους φέουδων, μια αφιέρωση σε ένα πολυτελές χειρόγραφο του 10ου αιώνα, που σήμερα φυλάσσεται στη Μόσχα, προσφέρει μια ιδιαιτέρως πολύτιμη πληροφορία. Σύμφωνα με αυτήν, η σύζυγος του Γουλιέλμου, Άννα, κόρη του ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β', αφιέρωσε το συγκεκριμένο χειρόγραφο στη μονή της Αγίας Μαρίας που η ίδια ανακαίνισε¹⁹. Στην αναφορά δεν σημειώνεται, δυστυχώς, η ακριβής θέση του μνημείου. Η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, ωστόσο, είναι έως σήμερα γνωστή στην περιοχή με την επωνυμία Σαμαρίνα, ονομασία που φαίνεται να προέρχεται από το ομόηχο Santa Marina ή, στα γαλλικά, Sainte Marina. Βασιζόμενοι στην αναχρονολόγηση των τοιχογραφιών του νάρθηκα του ναού της Ζωοδόχου Πηγής δεν φαίνεται απίθανη η ταύτιση του μνημείου με την εκκλησία που ανακαίνισε η πριγκίπισσα Άννα.

Το τελευταίο παράδειγμα μεσσηνιακής ορθόδοξης μονής που κτίστηκε και διακοσμήθηκε κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας, όπως υποδεικνύει μια ασυνήθιστη δυτική επιρροή στο ζωγραφικό διάκοσμο του καθολικού της, βρίσκεται στις βόρειες παρυφές της μεσσηνιακής πεδιάδας, πολύ κοντά στην Καλαμάτα, εντός του ερειπιώνα της Αρχαίας Θουρίας. Πρόκειται για το καθολικό της μονής Παλαιοκάστρου ή Ελληνικών (εικ. 7α, β), αφιερωμένο στη θεομητορική εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²⁰. Οι λιγοστές σωζόμενες τοιχογραφίες του,

¹³ Bon 1969, 637-639. Μπούζα 2001, 66-67. Kontogiannis 2010, 16-17. Κάππας 2018, 456, 459.

¹⁴ Για την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα), βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 291-296, με παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Curić 2010, 433, εικ. 474b. Κάππας 2010α, 147-186 (κυρίως 180-183). Ousterhout 2019, 423-424, εικ. 17.25-26.

¹⁵ Grigoriadou-Cabagnols 1970, 177-196. Πάλλης 2006, 91-100 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁶ Gerstel – Kappas 2018, 189-191.

¹⁷ Schiller 1971, 66. Στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική η σύζυγος του Πιλάτου εικονίζεται πολύ σπάνια, όπως λ.χ. στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Dečani (14ου αιώνα) στο Κοσσυφοπέδιο, βλ. σχετικά Hourihane 2009, 126-142. Παπαδάκη-Oekland 1992, 491-516.

¹⁸ Gerstel – Kappas 2018, 179-84.

¹⁹ Πρόκειται για το χειρόγραφο Syn. gr. 125 του Κρατικού Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, το οποίο περιέχει κυρίως τις ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Η αφιέρωση βρίσκεται στη σελίδα 120r, βλ. Fonkic – Poliakov 1993, 43-44. Ευχαριστώ θερμά την Άννα Ζαχάροβα, λέκτορα του Τμήματος Ιστορίας της Τέχνης του πανεπιστημίου Lomonosov για την πολύτιμη βοήθειά της στην εύρεση του χειρογράφου. Το κείμενο της αφιέρωσης έχει σχολιαστεί σε αδημοσίευτη ανακοίνωση του Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, βλ. Gerstel – Kappas 2018, 189-191.

²⁰ Μπούρας – Μπούρα 2002, 64-66 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

έργο του τελευταίου τετάρτου του 13ου αιώνα, συνιστούν ένα από τα καλύτερα δείγματα της πρώιμης παλαιολογίας ζωγραφικής στην Πελοπόννησο. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται στον νότιο τοίχο του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος οι άγιοι Θεόδωροι, Τήρων και Στρατηλάτης. Τα τόξα που πλαισιώνουν τους δύο εντυπωσιακούς στρατιωτικούς αγίους είναι διακοσμημένα με απομίμηση μαρμαροθετήματος, θυμίζοντας την τεχνική των λεγόμενων *cosmati*, γνωστή σε αρχιτεκτονικά γλυπτά και δάπεδα του 13ου αιώνα από την Ιταλία και τη Σικελία.

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, τμήμα της αρχικής τοιχογράφησης εντοπίζεται στην ανατολική όψη του πεσσόκρανου που στέφει τον νοτιοδυτικό πεσό. Εδώ, σε μια τραπεζιόσχημη επιφάνεια με ύψος και πλάτος ελαφρώς μικρότερα του μισού μέτρου, εικονίζεται η πολυπρόσωπη σκηνή του Μυστικού Δείπνου (εικ. 8). Οι δειγματοληπτικές εργασίες καθαρισμού από συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας κατέδειξαν ότι και οι υπόλοιπες πλευρές του πεσσόκρανου διακοσμούνταν με ευαγγελικές παραστάσεις, εκ των οποίων έχει αποκαλυφθεί η σκηνή του Νιπήρα στη νότια όψη²¹. Πρόκειται για τοιχογραφίες σπάνιας εκφραστικής δύναμης, εκτελεσμένες με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία από έναν ταλαντούχο ζωγράφο (εικ. 9). Τα πλησιέστερα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά παράλληλά τους εντοπίζονται στις εξαιρετικής ποιότητας μικρογραφίες μιας περιορισμένης ομάδας δίγλωσσων (ελληνικών και λατινικών) χειρογράφων του γ' τέταρτου του 13ου αιώνα (Ιβήρων 5, Par. Gr. 54)²². Τα χειρόγραφα αυτά φαίνεται ότι φιλοτεχνήθηκαν στα αυτοκρατορικά σκριπτόρια της Κωνσταντινούπολης στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και προορίζονταν πιθανώς να αποσταλούν ως δώρα σε ηγεμόνες της Δυτικής Ευρώπης. Συγκρίνοντας κανείς τα πρόσωπα των αποστόλων από την παράσταση του Μυστικού Δείπνου στο παρισινό χειρόγραφο με αυτά στις τοιχογραφίες της μονής Ελληνικών, οι κοινοί εικαστικοί τρόποι, παρά τη διαφοροποίηση του μέσου, είναι παραπάνω από πρόδηλοι. Αξίζει να επισημανθεί ο ιδιαίτερος τρόπος απόδοσης των ματιών με τους λευκούς βολβούς και τις καστανές κόρες, λεπτομέρεια ανοίκεια στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική.

Η διακόσμηση των πεσσόκρανων με πολυπρόσωπες ευαγγελικές σκηνές, αντί για τα συνήθη ένζωδα ή φυτικά θέματα, συνιστά *unicum* στη βυζαντινή τέχνη. Η συγκεκριμένη αισθητική επιλογή οφείλεται προφανώς σε έμμεση επίδραση της τέχνης της Δύσης, όπου πολύ συχνά, ήδη από τον 11ο αιώνα, σκαλίζονταν σε αρχιτεκτονικά μέλη σκηνές εμπνευσμένες από ευαγγελικά αναγνώσματα. Η συγκεκριμένη πρακτική δεν έμεινε ολότελα άγνωστη στη Σταυροφορική Ανατολή, όπως υποδεικνύει το μαρμάρινο κιονόκρανο που εντοπίστηκε πριν από μερικά χρόνια στη Θήβα και που προφανώς προέρχεται από ένα δυτικής έμπνευσης κτήριο του σημαντικότερου αυτού σταυροφορικού διοικητικού κέντρου²³.

Η ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού και συντήρησης στο καθολικό της μονής Παλαιοκάστρου, που προγραμματίζεται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του συνόλου, προσφέροντας περισσότερα στοιχεία για την ακριβέστερη χρονική και καλλιτεχνική του ένταξη. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων από τη μονή σώζονται δύο από τις σπουδαιότερες εκκλησίες της Μεσσηνίας με αφομοιωμένες δυτικές επιδράσεις, ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Νικόλαος, αμφότερες στις παρυφές του μικρού οικισμού της Αίπειας²⁴.

Διαφαίνεται λοιπόν ότι η μεσσηνιακή πεδιάδα με τις εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις της και τους απέραντους ελαιώνες συνέχισε να εξασφαλίζει πλούτο, όχι μόνο στους Φράγκους εποίκους αλλά και στους γηγενείς κατοίκους. Η επιβολή μάλιστα του φεουδαλικού συστήματος σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση των εμπορικών δρόμων εννόησε, καθώς φαίνεται, την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής συμβάλλοντας στη δημιουργία συνθηκών ευημερίας. Η ζωγραφική των τριών εκκλησιαστικών μνημείων που μας απασχόλησε απηχεί την καλλιτεχνική δραστηριότητα που σημειώθηκε κατά την ιστορική αυτή περίοδο, υποδεικνύοντας επιπλέον ότι οι χορηγίες των Φράγκων ηγεμόνων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας δεν περιορίστηκαν σε μοναστικά καθιδρύματα του λατινικού δόγματος αλλά επεκτάθηκαν και στη διακόσμηση ορθόδοξων μονών, προκαλώντας ενδιαφέρουσες αλληλοεπιδράσεις στο πεδίο της τεχνοτροπίας και της εικονογραφίας. Ως εκ τούτου, η μονοδιάστατη χρήση των όρων «δυτικός» και «ανατολικός» δεν ανταποκρίνεται πάντα με την ίδια ευκολία στις προσπάθειες ερμηνείας και ομαδοποίησης έργων μνημειακής ζωγραφικής, ειδικά όταν αυτά έχουν φιλοτεχνηθεί σε περιοχές με πολυπολιτισμικό υπόβαθρο. Οι καλλιτεχνικές ζυμώσεις μεταξύ Δύσης και Ανατολής υπήρξαν πολύ πιο σύνθετες και περίπλοκες από ό,τι είχε εκτιμηθεί στο παρελθόν, ενώ οι ζωγράφοι που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή για κτήτορες τόσο του ορθόδοξου όσο και του καθολικού δόγματος φαίνεται ότι με αξιοσημείωτη ευελιξία προσάρμοζαν την τεχνοτροπία και το εικονογραφικό τους θεματολόγιο ανάλογα με την περίπτωση.

²¹ Gerstel – Kappas 2018, 191-192.

²² Για τον κώδικα Ιβήρων 5, βλ. Γαλάβαρης 1995, 250-251, εικ. 175-179. Maxwell 2014.

²³ Cormack – Vassilaki 2008, 446 (λήμμα Ανδρομάχη Κατσελάκη)

²⁴ Κάππας 2018, 453-455 (Άγιος Νικόλαος Αίπειας), 461 (Άγ. Γεώργιος Αίπειας).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης – Ράλλη 2005: Δ. Αθανασούλης – Α. Ράλλη, *Γλαρέντζα – Clarence*, Αθήνα 2005.
- Athanasoulis 2013α: D. Athanasoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 192-209.
- Athanasoulis 2013β: D. Athanasoulis, The triangle of power: Building projects in the metropolitan area of the Crusader Principality of the Morea, στο: Gerstel 2013α, 111-151.
- Βογιατζής 2009: Σ. Βογιατζής, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας, *ΔΧΑΕ* 30 (2009), 129-140.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969.
- Bouras 2001: C. Bouras, The impact of Frankish architecture on thirteenth century Byzantine architecture, στο: Laiou – Mottahedeh 2001, 247-262.
- Γαλάβαρης 1995: Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995.
- Cormack – Vassilaki 2008: R. Cormack – M. Vassilaki (επιμ.), *Byzantium, 330-1453*, London 2008.
- Ćurčić 2010: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven/London 2010.
- Fonkić – Poliakov 1993: B. Fonkić – F. Poliakov, *Grečeskie rukopisi Moscovskoi sinodal'noi biblioteki*, Moskva 1993.
- Gerstel 2001: S. E. J. Gerstel, Art and Identity in the Medieval Morea, στο: Laiou – Mottahedeh 2001, 263-280
- Gerstel 2013α: S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, DC 2013.
- Gerstel 2013β: S. E. J. Gerstel, The Morea, στο: A. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – A. Tourta (επιμ.), *Heaven and Earth, Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013, 300-303
- Gerstel – Kappas 2018: S. E. J. Gerstel – M. Kappas, Between East and West. Locating monumental painting from the Peloponnese, στο: A. Lymberopoulou (επιμ.), *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204-1669, Whose Mediterranean Is It Anyway?*, London/New York 2018, 179-202.
- Grigoriadou-Cabagnols 1970: H. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari en Messénie, *Cahiers Archéologiques* 20 (1970), 177-196.
- Grossman 2005: H. Grossman, Syncretism made concrete. The case for a hybrid Moreote architecture in post-Fourth Crusade Greece, στο: J. J. Emerick – D. M. Deliyannis (επιμ.) *Archaeology in Architecture. Papers in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz 2005, 65-73.
- Grossman 2013: H. Grossman, On memory, transmission and the practice of building in the Crusader Mediterranean, στο: H. E. Grossman – A. Walker (επιμ.), *Mechanism of Exchange. Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000-1500*, Leiden/Boston, 2013, 183-219.
- Haines 2013: J. Haines, The songbook for William of Villehardouin, Prince of the Morea (Paris, Bibliothèque nationale de France, fonds français 844). A crucial case in the history of vernacular song collections, στο: Gerstel 2013α, 57-109
- Harold 1964: L. E. Harold, *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, New York 1964.
- Hourihane 2009: C. Hourihane, *Pontius Pilate, Anti-Semitism, and the Passion in Medieval Art*, Princeton 2009.
- Ilieva 1991: A. Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991.
- Καλοκύρης 1973: Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησιαί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Kalopissi-Verti 2007: S. Kalopissi-Verti, The impact of the Fourth Crusade on monumental painting in the Peloponnese and eastern Central Greece up to the end of the thirteenth century, στο: P. L. Vocotopoulos (επιμ.), *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade*, Αθήνα 2007, 63-88.
- Kalopissi-Verti 2012: S. Kalopissi-Verti, Aspects of byzantine art after the recapture of Constantinople (1261 – c. 1300). Reflections of Imperial Policy, Confrontation with the Latins, στο: J.-P. Caillet – F. Joubert (επιμ.), *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, Paris 2012, 41-64.
- Κάππας 2010α: Μ. Κάππας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία 7ος-12ος αιώνας, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-186.
- Κάππας 2010β: Μ. Κάππας, Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 189-272.
- Κάππας 2016: Μ. Κάππας, Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας: νεότερα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής, στο: *36ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2016, 56-57.
- Κάππας 2018: Μ. Κάππας, Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσσηνίας (13ος-15ος αι.), στο: Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), *Ήρωσ Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Αθήνα 2018, τόμ. I, 451-473.
- Kappas 2016: M. Kappas, Approaching Monemvasia and Mystras from the outside. The View from Kastania, στο: S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing Greece. Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Turnhout 2016, 147-181.
- Kontogiannis 2010: N. Kontogiannis, Settlements and countryside of Messenia during the Late Middle Ages. The testimony of the fortifications, *BMGS* 34 (2010), 3-29.
- Κορδώσης 2017: Μ. Κορδώσης, *Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα*, Αθήνα 2017².

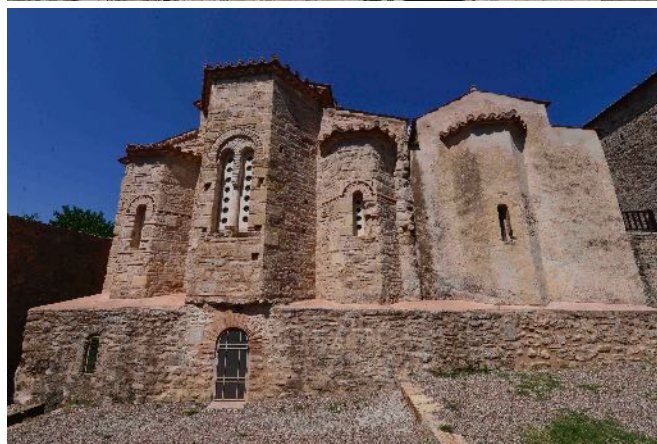
- Laiou – Mottahedeh 2001: A. E. Laiou – R. P. Mottahedeh (επιμ.) *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, DC 2001.
- Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000: Α. Λαμπροπούλου – Α. Πανοπούλου, Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως, στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος – 15ος αιώνας)*, Αθήνα 2000, 59-87.
- Lock 1998: P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Αθήνα 1998.
- Maxwell 2014: K. Maxwell, *Between Constantinople and Rome. An Illuminated Byzantine Gospel Book (Paris gr. 54) and the Union of Churches*, Farnham 2014.
- Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά 2015: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Μ. Κάππας – Α. Μπαρμπαρίτσα – Α. Μπούζα, *Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας. Αναστήλωση και ανάδειξη του μοναστηριακού συγκροτήματος*, Καλαμάτα 2015.
- Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά 2017: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Μ. Κάππας – Β. Μαυροειδή, *Έργα αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων και αρχαιολογικών χώρων στο Ν. Μεσσηνίας κατά τα έτη 2011-2016*, Καλαμάτα 2017.
- Mouriki 1975-1976: D. Mouriki, An unusual representation of the Last Judgment in a thirteenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica, *ΔΧΑΕ* 8 (1975-1976), 145-171.
- Μπούζα 2001: Ν. Μπούζα, Κάστρο Ανδρούσας, στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες, Δίκτυο οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, πειραματική ενέργεια Archi-Med*, Αθήνα 2001, 66-67.
- Μπούρας 1966: Χ. Μπούρας, Ο Άγιος Γεώργιος της Ανδρούσης, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, 270-285.
- Μπούρας 1989: Χ. Μπούρας, Επανεξέταση του λεγομένου Αγιολέου κοντά στην Μεθώνη, στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. 3, Αθήνα 1989, 302-322.
- Μπούρας 1995: Χ. Μπούρας Φραγκοβυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα, στο: Α. Αλπάρκο-Νοβέλλο – Γ. Δημητροκάλλης (επιμ.), *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, 173-177.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Ντούρου–Ηλιοπούλου 1987: Μ. Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Η ανδραγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987.
- Ντούρου–Ηλιοπούλου 2005: Μ. Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, οργάνωση, κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ousterhout 2010: R. Ousterhout, Architecture and cultural identity in the Eastern Mediterranean, στο: M. Borgolte – B. Schneidmüller (επιμ.), *Hybrid Cultures in Medieval Europe, Papers and Workshops of an International Spring School*, Berlin 2010, 261-275.
- Ousterhout 2019: R. G. Ousterhout, *Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, New York 2019.
- Πάλλης 2006: Γ. Πάλλης, Νεότερα για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας (τέλη 12ου – αρχές 13ου αι.), *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 91-100.
- Panayotidi 1989: M. Panayotidi, The wall paintings in the church of the Virgin Cosmosoteira at Ferai (Vira) and stylistic trends in 12th century painting, στο: *First International Symposium for Thracian Studies "Byzantine Thrace", Komotini 28-31 May 1987, BF* 14 (1989), τ. 1, 457-484.
- Papadaki-Oekland 1992: S. Papadaki-Oekland, Δυτικότροπες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης, στο: *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 2, Αθήνα 1992, 491-516.
- Sakellariou 2003: E. Sakellariou, Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its demography and economy, στο: C. Dendrinos – J. Harris – E. Harvalia-Crook – J. Herrin (επιμ.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honor of Julian Chrysostomides*, London 2003, 301-316.
- Schiller 1971: G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, τόμ. II, Greenwich, CT 1971.
- Schmitt 1967: J. Schmitt, *Introduction to the Chronicle of the Morea*, Groningen 1967².
- Tzavara 2008: A. Tzavara, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe-XVe siècles*, Venise 2008.
- Χρονικόν [έκδ. Καλονάρος] 1940: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940.

Εικ. 1. Ανδρομονάστηρο. Γενική άποψη μοναστηριακού συγκροτήματος από τα βορειοανατολικά μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

α

β

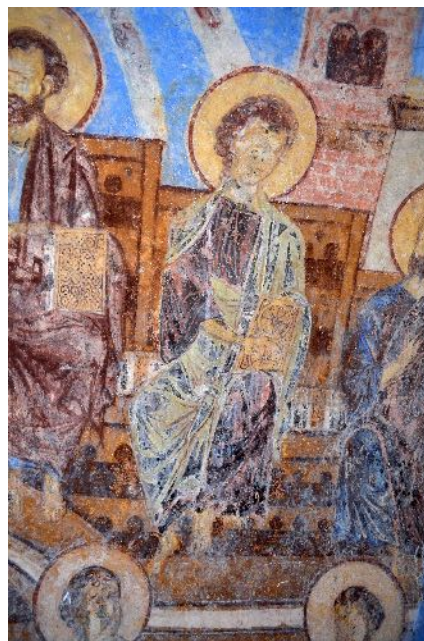
Εικ. 2. Ανδρομονάστηρο. Το καθολικό της μονής από τα βορειοδυτικά (α) και από τα ανατολικά (β) (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Ανδρομονάστηρο. Η παράσταση της Πεντηκοστής (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

α

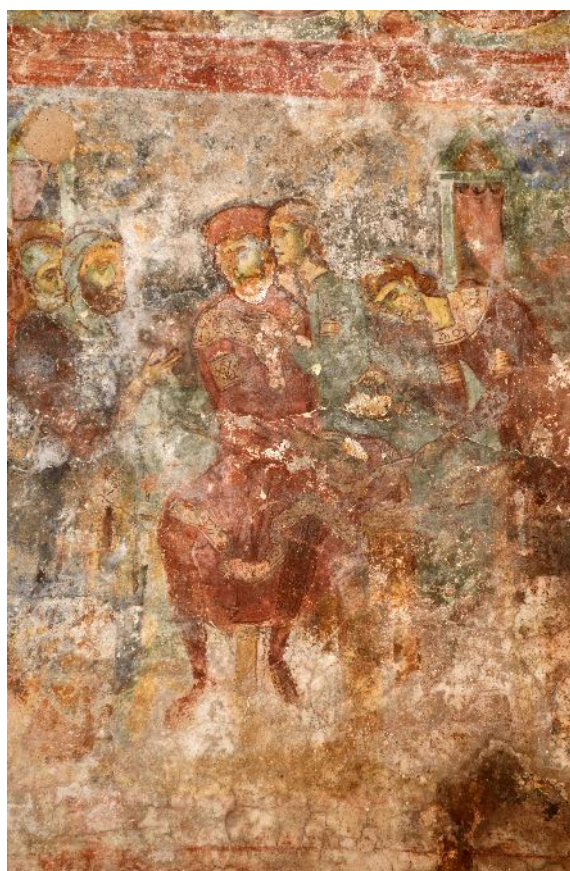

β

Εικ. 4. Ανδρομονάστηρο. Η παράσταση της Πεντηκοστής. Λεπτομέρεια του κάτω (α) και του πάνω (β) τμήματος του εντυπωσιακού θρόνου (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Ελληνοεκκλησιά, Ζωοδόχος Πηγή (Σαμαρίνα). Αποψη του ναού από τα βορειοδυτικά (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Ελληνοεκκλησιά, Ζωοδόχος Πηγή (Σαμαρίνα). Η παράσταση της Απόνησης των χειρών του Πιλάτου στον νάρθηκα (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Άνθεια. Μονή Ελληνικών. Αποψη του καθολικού από τα δυτικά (α) και από τα νοτιοανατολικά (β) (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Άνθεια. Μονή Ελληνικών. Ανατολική όψη νοτιοδυτικού πεσσόκρανου. Η παράσταση του Μυστικού Δείπνου (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Άνθεια. Μονή Ελληνικών. Ανατολική όψη νοτιοδυτικού πεσσόκρανου. Λεπτομέρεια της παράστασης του Μυστικού Δείπνου (φωτ. Μ. Κάππας, Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Άγιος Νικόλαος Αγριδίου. Συμβολή στη μελέτη της υστεροβυζαντινής ζωγραφικής της Αχαΐας

ABSTRACT. At the foot of Mount Chelmos, in the village of Agridi, in a landscape of outstanding natural beauty, stands the Byzantine church of Saint Nicholas. It belongs to the cross-vaulted architectural type and is decorated with remarkable frescoes. Severely damaged by the 2008 earthquake, the church was restored by the former 6th Ephorate of Byzantine Antiquities, with grants provided by the A. G. Leventis and H. K. Leventis Foundations, as part of the project entitled “Consolidation and restoration of the church of St. Nicholas, Agridi, Achaea, and conservation of its wall paintings”. The frescoes of Saint Nicholas at Agridi represent a conservative pictorial style, with obvious overtones of the progressive trends of Palaeologan art. Stylistic similarities between the frescoes of Saint Nicholas and those of other Balkan and Peloponnesian monuments of the second half of the 13th century allow us to date the former to the penultimate decade of this century (1280-1290). The church was built and decorated with the initiative and sponsorship of a minor provincial aristocrat, who probably owned the surrounding area and was on good terms with the Frankish conquerors, thus preserving his privileges.

Αν και η περιοχή της Ακράτας στην Αχαΐα είναι γνωστός και προσφιλής καλοκαιρινός προορισμός, λίγοι γνωρίζουν ότι στην ενδοχώρα της υπάρχει μια από τις ομορφότερες ορεινές γωνιές της Πελοποννήσου. Αφήνοντας πίσω τις ακτές του Κορινθιακού κόλπου, τίποτα δεν σε προϊδεάζει για το τοπίο που θα αντικρίσεις ανηφορίζοντας τον φιδίσιο δρόμο που οδηγεί στην περιοχή της Νωνάκριδος, στους βόρειους πρόποδες του Χελμού. Σήμερα εννέα χωριά απλώνονται αμφιθεατρικά στο βουνό. Ένα από αυτά είναι το Αγρίδι. Στο δυτικό του άκρο, σε υψόμετρο 945 μ. και σε ένα τοπίο εξαιρετικού φυσικού κάλλους με θέα προς την κοιλάδα του Κράθη ποταμού και προς τα μυθικά Ύδατα της Στυγός, βρίσκεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου (εικ. 1).

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο των σταυρεπίστεγων και συγκεκριμένα στην κατηγορία Α2¹. Ο τύπος γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όπου τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα ανάγονται στον 13ον αιώνα, εποχή στην οποία μπορεί να αποδοθεί και η ίδρυση του ναού στο Αγρίδι. Πρόκειται για μονόκλιτο ναό, χωρίς επιδεικτική εξωτερική διακόσμηση, στον οποίο διαμορφώνονται τυφλά αφιδώματα στον βόρειο και νότιο τοίχο κατά το πλάτος της εγκάρσιας καμάρας. Ο Άγιος Νικόλαος, πιθανότατα τον 18ον αιώνα², επεκτάθηκε προς δυσμάς με καμαροσκεπή νάρθηκα και λίγο αργότερα στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του τελευταίου προσαρτήθηκε οστεοφυλάκιο, προφανώς λόγω της μετατροπής του ναού σε κοιμητηριακό, χρήση που διατηρεί έως σήμερα.

Ο ναός είναι κτισμένος με ακατέργαστες πέτρες και λαξευτούς πωρόλιθους στην κόγχη του ιερού βήματος, τις γωνίες και τα ανοίγματα. Οι όψεις του είναι απλές και αδιάθρωτες. Μόνο τα δίλοβα παράθυρα που ανοίγονται στα τύμπανα της εγκάρσιας καμάρας και στην αψίδα του ιερού φέρουν λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του μνημείου, που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, καθώς και η μορφολογία του δεν επιτρέπουν ακριβέστερη χρονολόγηση. Απάντηση σε αυτό το θέμα δίνει η μελέτη του ζωγραφικού του διακόσμου, η ποιότητα του οποίου διαφέρει σαφώς από αυτή της αρχιτεκτονικής, φαινόμενο σύνηθες στους υστεροβυζαντινούς επαρχιακούς ναούς του ελλαδικού χώρου.

Με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη και του Ιδρύματος Χ. Κ. Λεβέντη και μέσω Προγραμματικής Σύμβασης με την Ιερά Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, υλοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας) κατά τη διετία 2012-2014 το

¹ Ορλάνδος 1935, 44-45. Ο Φουστέρης 2006, 91, κατατάσσει τον ναό εσφαλμένα στον τύπο Α1.

² Στο βόρειο τυφλό αφιδώμα εικονίζονται ο άγιος Ιωάννης Θεολόγος ολόσωμος και ο άγιος Γεώργιος έφιππος, ενώ αμέσως ανατολικά ένθρονος ο επώνυμος άγιος. Οι παραστάσεις χρονολογούνται στις αρχές του 18ου αιώνα και πιθανόν επαναλαμβάνουν τη θεματογραφία της βυζαντινής εικονογράφησης. Πρόκειται για τη μοναδική στον ναό σωζόμενη παράσταση μεταβυζαντινών χρόνων.

έργο³ «Στερέωση, αποκατάσταση Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Αγριδίου Αχαΐας και συντήρηση των τοιχογραφιών του»⁴. Οι εργασίες αντιμετώπισαν τα στατικά προβλήματα που προκάλεσε στο ναό ο ισχυρός σεισμός του 2008 αλλά και οι κακότεχνες νεωτερικές επεμβάσεις, αποκάλυψαν στοιχεία της αρχικής βυζαντινής του φάσης (τη θέση του βυζαντινού κτιστού τέμπλου, το αρχικό δάπεδο) και παράλληλα ανέδειξαν τα μορφολογικά στοιχεία του μνημείου. Συγκεκριμένα, απομακρύνθηκαν όλες οι άστοχες επεμβάσεις που είχαν γίνει χωρίς την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και οι οποίες επιβάρυναν το μνημείο δομοστατικά και αισθητικά (σιδερένιοι δοκοί, σύγχρονες τσιμεντένιες αντηρίδες), πραγματοποιήθηκε εξυγίανση θεμελίων, στερέωση της τοιχοποιίας και της θολοδομίας, αποκατάσταση των δίλοβων παραθύρων και τέλος αντικαταστάθηκε η κεραμοσκεπή. Εντοπίστηκαν περίπου είκοσι τεμάχια από τις κεραμίδες της στέγης που ανήκαν στην φάση κατασκευής του ναού και είχαν χρησιμοποιηθεί σαν στρωτήρες, ενώ αρχικά ήσαν καλυπτήρες. Ο περιβάλλον χώρος διαμορφώθηκε με ήπιες επεμβάσεις με σκοπό να αναδειχθεί το μνημείο⁵.

Στο εσωτερικό συντηρήθηκαν από το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας οι αξιόλογες τοιχογραφίες⁶, ενώ αποκαλύφθηκαν νέες, καλυμμένες έως τότε με σύγχρονα επιχρίσματα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί την καθιερωμένη διάταξη⁷. Στην κόγχη του ιερού βήματος εικονίζεται η Παναγία Βλαχερνίτισσα ανάμεσα σε σεβίζοντες αγγέλους (εικ. 2) και στον ημικύλινδρο τέσσερις ιεράρχες [Αθανάσιος, Ιωάννης Χρυσόστομος (εικ. 3), Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος] συλλειτουργούν εκατέρωθεν της αγίας Τράπεζας, που καλύπτεται με ύφασμα με την παράσταση του αγίου Μανδηλίου (εικ. 4). Τους ιεράρχες συνοδεύουν οι επιγραφές «φλόξ», «πύρ», «νοῦσ» και «γνώσις». Στο μέτωπο της κόγχης του ιερού αναπτύσσεται σειρά μεταλλίων με στηθαίους προφήτες που συνδέονται με την Θεοτόκο και την προαναγγελία της Ενανθρώπισης. Μετωπικοί ιεράρχες (εικ. 5) και διάκονοι συμπληρώνουν το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού. Υπολείμματα σκηνών του χριστολογικού κύκλου αποκαλύφθηκαν κάτω από επάλληλα στρώματα επιχρισμάτων στην ανατολική (Ανάληψη) και στην εγκάρσια καμάρα (Γέννηση, Υπαπαντή), εκατέρωθεν πλατειάς ταινίας με πλοχμό. Οι Ευαγγελιστές εικονογραφούνται στους τριγωνικούς χώρους που δημιουργούνται στην αλληλοτομία της διαμήκους με την εγκάρσια καμάρα.

Στον βόρειο και νότιο τοίχο και στο τμήμα τους που ορίζεται από το πλάτος της εγκάρσιας καμάρας, το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τρεις επάλληλες ζώνες. Ψηλά στα τύμπανα, εικονίζονται έξι σκηνές από τον βίο του αγίου Νικολάου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός. Ταυτίζονται οι τρεις: ο άγιος επισκέπτεται τους στρατηγούς στη φυλακή, εμφανίζεται στον άγιο Κωνσταντίνο και σώζει τους τρεις άνδρες από τον αποκεφαλισμό. Ακολουθούν σκηνές από τον κύκλο του Πάθους, που διατάσσονται εκατέρωθεν των διλόβων παραθύρων, και, τέλος, χαμηλότερα αναπτύσσεται ζώνη μεταλλίων με μορφές στηθαίων αγίων. Στο νότιο τυφλό αψίδωμα, εικονίζεται η παράσταση της Σύναξης των Αρχαγγέλων (εικ. 6). Η επιφάνεια της κτιστής αγίας Τράπεζας φέρει γραπτό διάκοσμο⁸.

Οι τοιχογραφίες στο Αγρίδι εκπροσωπούν ένα συντηρητικό ζωγραφικό ιδίωμα, στο οποίο, όμως, είναι φανερά οι απηχίσεις των προοδευτικών τάσεων της παλαιολόγιας ζωγραφικής. Οι περισσότερες μορφές είναι διδιάστατες, ψηλόλιγνες, με μικρό κεφάλι και στενούς ώμους (εικ. 3, 5), στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κομηνήνια τέχνη του 12ου αιώνα⁹. Σε άλλες μορφές υπάρχει τάση για έντονη σωματική διάπλαση και αποπνέουν μια αίσθηση μνημειακότητας, που απηχεί εκφραστικούς τρόπους της βυζαντινής ζωγραφικής ήδη από το β' τέταρτο του 13ου αιώνα¹⁰. Η πτυχολογία είναι γραμμική, όπως και η απόδοση της τριχοφυΐας. Το σχήμα του προσώπου των αγίων, με ιδιαίτερη διαπραγμάτευση στα αυτιά¹¹, διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία. Στις ώριμες ανδρικές μορφές είναι μακρύ και οστεώδες (εικ. 3), στα γυναικεία και νεανικά πρόσωπα περισσότερο στρογγυλεμένο και σαρκώδες¹² (εικ. 7, 8). Στα γεροντικά πρόσωπα συναντάμε το πλάσιμο με σκούρα ώχρα που ξανοίγεται με λευκές πινελιές¹³ (εικ. 5). Αντίθετα, στις νεανικές μορφές με την ελαφρά μελαγχολία στην

³ Η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου εκπονήθηκε από τους αρχιτέκτονες-αναστηλωτές καθηγητή κ. Σταύρο Μαμαλούκο και κ. Αναστασία Καμπόλη, ενώ η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών από τους συντηρητές της Εφορείας Ζώη Γκριλλα και Αναστασία Σαμπαζιώτη.

⁴ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων και Διευθυντή του Ιδρύματος Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Δρ. Χαράλαμπος Μπακιρτζή για τις πολύτιμες συμβουλές και τη στήριξη του καθ' όλη την διάρκεια του έργου. Η μελέτη και η ολοκληρωμένη δημοσίευση του μνημείου και του έργου θα πραγματοποιηθεί από τον προαναφερθέντα και την υπογράφουσα.

⁵ Η ειδική μελέτη διαχείρισης της βλάστησης εκπονήθηκε από τη γεωπόνου-αρχιτέκτονα τοπίου της τότε 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Δρ. Όλγα Μπακιρτζή.

⁶ Πρώτη αναφορά στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού είχε γίνει από την υπογράφουσα στο Κουμούση 2003-2009, 462, εικ. 8, 9, όπου είχε ήδη χρονολογηθεί στην ένατη δεκαετία του 13ου αιώνα.

⁷ Φουστέρης 2006, 91-93.

⁸ Φυλλοφόρος σταυρός με τα αρχικά IC XC.

⁹ Mouriki 1980-1981, 100-124.

¹⁰ Djurić 1967a, 148-149. Chatzidakis 1967, 62-63.

¹¹ Πανομοιότυπα σχηματοποιημένα αποδίδονται τα αυτιά στις μορφές της Παναγίας Χρυσαφίτισσας (Albani 2000, 94, πίν. 3, 4).

¹² Φυσιογνωμικά και τεχνοτροπικά παράλληλα των μετωπικών αγίων απαντούν σε χρονολογημένα σύνολα της τελευταίας δεκαετίας του 13ου αι. (Spatharakis 2001, 12-13, εικ. 6. Albani 2000, 94-95, πίν. 6, 7, 22).

¹³ Ομοίως βλ. Albani 2000, πίν. 2, 3, 29a.

έκφραση είναι εμφανής μια προοδευτική ζωγραφική αντίληψη: μαλακό πλάσιμο με ανοιχτή ώχρα που ροδίζει στα μάγουλα, πράσινες σκιές στα περιγράμματα¹⁴ (εικ. 4, 9). Απαντούν ακόμη μορφές που απηχούν την λεγόμενη «ογκηρή» τεχνοτροπία¹⁵. Η γραμμή που ορίζει τα επίπεδα χάνει πια την αξία της και γίνεται προσπάθεια οι όγκοι να αποδοθούν με φωτοσκιάσεις.

Η υψηλή ποιότητα της ζωγραφικής στο Αγρίδι προϋποθέτει ζωγράφο ενήμερο για τις σύγχρονες αισθητικές αντιλήψεις, ο οποίος απομακρύνεται επιλεκτικά από το συντηρητικό τεχνοτροπικό ιδίωμα που χαρακτηρίζει τα περισσότερα ζωγραφικά σύνολα των φραγκοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδας¹⁶. Η τέχνη του απηχεί τις προοδευτικές τάσεις της επίσημης παλαιολόγιας ζωγραφικής, που εμφανίζονται γύρω στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα σε κεντρικά μνημεία της Θεσσαλονίκης και της Σερβίας¹⁷. Η ποικιλία στην τεχνοτροπία δεν εκπλήσσει προκειμένου για την τέχνη του 13ου αιώνα¹⁸, η οποία καλλιεργείται δημιουργικά σε πολλά κέντρα, το καθένα με διαφορετική παράδοση. Εκπλήσσει, όμως, το γεγονός ότι στις επιφάνειες μιας ταπεινής επαρχιακής εκκλησίας αντιπροσωπεύονται αυτά τα διαφορετικά καλλιτεχνικά ρεύματα. Αυτό σημαίνει ότι ο ζωγράφος δεν ήταν ντόπιος και, πριν εργαστεί στην Αχαΐα, είχε ταξιδέψει πολύ¹⁹.

Οι τεχνοτροπικές αναλογίες που παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στο Αγρίδι τόσο με μνημεία του ευρύτερου βαλκανικού χώρου²⁰ όσο και με ελλαδικά σύνολα του β' μισού του 13ου αιώνα²¹ επιτρέπουν να εντάξουμε τον διάκοσμο στην ένατη δεκαετία του αιώνα (1280-1290) και να τον θεωρήσουμε σύγχρονο με την ίδρυση του ναού. Την εποχή αυτή η Αχαΐα βρίσκεται υπό λατινική κατοχή. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι η πολιτική αστάθεια και οι συνεχείς συγκρούσεις των Φράγκων με τους Βυζαντινούς του Μυστρά²². Στον θρησκευτικό τομέα, όμως, οι Λατίνοι επεδείκνυν θρησκευτική ανοχή απέναντι στον ορθόδοξο πληθυσμό, κυρίως στις αγροτικές περιοχές²³. Η ίδρυση του ναού στο Αγρίδι συμπίπτει με την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), το ενδιαφέρον του οποίου τόσο για την πολιτική αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου όσο και για τα εκκλησιαστικά και μοναστικά ιδρύματα της περιοχής είχε δημιουργήσει ένα θρησκευτικό κλίμα που ευνοούσε τις χορηγίες και την ίδρυση ναών και μονών²⁴. Φυσικό ήταν η γειτονική φραγκοκρατούμενη και πάντα υπό βυζαντινή διεκδίκηση Αχαΐα να γίνει αποδέκτης και μιμητής των παραπάνω τάσεων.

Η ονομασία του χωριού (Αγρίδι) παραπέμπει άμεσα στο Βυζάντιο και σημαίνει «μικρή κτήση»²⁵. Έτσι λέγονταν τα διάσπαρτα μικρά χωριά των παροίκων-ενοικιαστών, που παρεμβάλλονταν μεταξύ των μεμονωμένων αγροκτημάτων μέσα στις μεγάλες ιδιοκτησίες των αρχόντων-γαιοκτημόνων. Συχνά αυτοί οι μικροί συνοικισμοί προέκυπταν από εκχερσώσεις για την αύξηση της καλλιεργούμενης γης, μακριά από ήδη υπάρχοντα χωριά, οι οποίες συνεπάγονταν την ίδρυση ενός νέου μικρού χωριού, όπου πλέον εγκαθίσταντο, πάντα με την έγκριση του γαιοκτήμονα, οι χωρικοί για να είναι κοντά στα νέα χωράφια. Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς δημιουργήθηκε το «αγρίδι» στην ορεινή Αιγιάλεια. Πάντως όχι πολύ νωρίτερα από την ίδρυση του ναού του Αγίου Νικολάου, δηλαδή περίπου στο β' μισό του 13ου αιώνα.

Ο κτήτορας του ναού είναι άγνωστος. Η ποιότητα της ζωγραφικής στον Άγιο Νικόλαο, όμως, προϋποθέτει εντολέα-χορηγό που διέθετε παιδεία και οικονομικές δυνατότητες τέτοιες που του επέτρεπαν να μετακαλέσει ένα ζωγράφο ικανό και ενημερωμένο για τις σύγχρονες καλλιτεχνικές τάσεις της παλαιολόγιας ζωγραφικής. Αυτός ο ευσεβής χορηγός δεν θα ήταν απλός άνθρωπος της υπαίθρου αλλά ένας άρχοντας²⁶, εκκλησιαστικός ή κοσμικός. Δε θεωρούμε ότι ο ναός στο Αγρίδι οφείλεται στην πρωτοβουλία ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου της περιοχής. Μολονότι ο ορθόδοξος κλήρος στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας δεν αντιμετώπισε τα προβλήματα που

¹⁴ Τα υψηλά πρότυπα των νεανικών μορφών στο Αγρίδι αναγνωρίζονται στη Mileševa, την Sorocani, τους Αγίους Αποστόλους του Peč (Djurić 1967β, πιν. XXXII, XXXIII. Djurić 1976, πιν. XIX, XX, XXII). Όμοια διαπραγμάτευση στη σάρκα συναντάμε σε επαρχιακές τοιχογραφίες χρονολογημένες στην τελευταία εικοσαετία του 13ου αι. (Διαμαντή 2012, 151, πίν. 1β, 2α, 3β).

¹⁵ Ο άγγελος της Γέννησης συνδέεται φυσιογνωμικά και τεχνοτροπικά με την αντίστοιχη μορφή στην παράσταση της Προσευχής της Άννας από την Όμορφη Εκκλησιά στην Αθήνα, βλ. Καλοπίση-Βέρτη, 1999, 76-77, πίν. Ε'.

¹⁶ Chatzidakis 1967, 66-67, 72. Kalopissi-Verti 1984, 230. Καλοπίση-Βέρτη 1999, 87.

¹⁷ Kalopissi-Verti 1984, 223 (Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης). Djurić 1967α, 148 (Mileševa).

¹⁸ Για την ταυτόχρονη ύπαρξη συντηρητικών και πρωτοποριακών τεχνοτροπικών στοιχείων στη ζωγραφική των ναών στις λατινοκρατούμενες περιοχές, βλ. Chatzidakis 1967, 71. Kalopissi-Verti 1984, 244-251. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει γενικότερα τα τοιχογραφικά σύνολα του β' μισού του 13ου αι. Βλ. ενδεικτικά Fundić 2014, 106, εικ. 8, 13 και 9, 14.

¹⁹ Mouriki 1978, 75. Μετακινούμενοι ζωγράφοι αυτή την περίοδο μαρτυρούνται και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές. Βλ. ενδεικτικά Koumoussi 1987, 303-304.

²⁰ Βλ. υποσημ. 15.

²¹ Αναφέρονται ενδεικτικά οι ομοιότητες με τα χρονολογημένα σύνολα Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286), Παναγίας Χρυσάφισσας (1289/1290), Αγίου Γεωργίου Σκλαβοπούλας (1290/1291). Βλ. ανωτέρω υποσημ. 12, 13, 14, 15.

²² Βλ. Bon 1969, ιδίως 64-173. Ilieva 1991. Lock 1995, 80-84, 88-92.

²³ Lock 1995, 282. Μαλτέζου 2000, 14.

²⁴ Zakythinos 1932, 63. Bon 1969, 224. Αναγνωστάκης 2004, 159. Λαΐου 1991, 289-290.

²⁵ Lefort 2010, 434-435.

²⁶ Kalopissi-Verti 1992, 33-35. Αθανασούλης 2003, ιδίως 74-77.

γνώρισε η ελληνική εκκλησία σε άλλες περιοχές, είναι αμφίβολο αν κάποιος ντόπιος ιερέας ή αρχιερέας ήταν σε θέση να φέρει εις πέρας το έργο της ανέγερσης και κυρίως της διακόσμησης του ναού, όταν, όπως γνωρίζουμε από τις πηγές, στις αρχές του 14ου αιώνα ακόμη και ο Έλληνας μητροπολίτης Πατρών και έξαρχος πάσης Αχαΐας, Μιχαήλ, βρισκόταν σε κακή οικονομική κατάσταση²⁷.

Υποστηρίζουμε συνεπώς ότι ο ναός κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε με πρωτοβουλία και δαπάνες ενός βυζαντινού «κτηματικού άρχοντα»²⁸, δηλαδή ενός τοπικού γαιοκτήμονα, ο οποίος είχε συμβιβαστεί με τους Φράγκους κατακτητές, διατηρώντας τα προνόμια του και τα κτήματά του²⁹ και στον οποίο θα ανήκε η ευρύτερη περιοχή ως πατρογονική περιουσία σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο. Η οικονομική του ευμάρεια και οι αισθητικές του αναζητήσεις του επέτρεψαν να αναθέσει τη διακόσμηση του ναού σε ζωγράφο ικανό και ενήμερο των προοδευτικών τεχνολογικών ρευμάτων³⁰.

Έχει διαπιστωθεί αναφορικά με τις χορηγίες, τόσο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη³¹ όσο και στη Ρόδο της Ιπποτοκρατίας³², διαφοροποίηση στην ποιότητα του ζωγραφικού διακόσμου των ναών ανάλογα με την κοινωνική τάξη των χορηγών ή κτητόρων: σε μνημεία που οφείλονται στην πρωτοβουλία ντόπιων αρχόντων ο διάκοσμος είναι υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας σχετιζόμενος με την τέχνη των μεγάλων κέντρων, ενώ στα ιδρύματα του αγροτικού πληθυσμού η ζωγραφική έχει επαρχιακό λαϊκό χαρακτήρα³³. Ανάλογο φαινόμενο συσχέτισης κοινωνικής τάξης χορηγού και ποιότητας ζωγραφικής έχει παρατηρηθεί κατά τον 13ο/14ο αιώνα και στις ελεύθερες περιοχές της Πελοποννήσου³⁴.

Σε αυτό το σημείο θα επανέλθουμε στη Σύναξη των Αρχαγγέλων (εικ. 6), εικονογραφικό θέμα που δημιουργήθηκε μετά το τέλος της Εικονομαχίας σαν εικόνα-σύμβολο του θριάμβου της Ορθοδοξίας³⁵. Δε θεωρείται τυχαία η απεικόνιση της παράστασης στον Άγιο Νικόλαο και μάλιστα σε θέση περίοπτη και με μνημειώδεις διαστάσεις. Ο κτήτορας του ναού παρήγγειλε³⁶ τη συγκεκριμένη παράσταση, που περιείχε ένα κρυφό μήνυμα: θρίαμβος της Ορθοδοξίας επί των Λατίνων μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261) αλλά και μετά την αποκατάσταση (1262) της βυζαντινής κυριαρχίας στην ΝΑ Πελοπόννησο με την παραχώρηση από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο στον βυζαντινό αυτοκράτορα τριών σημαντικών κάστρων της Πελοποννήσου³⁷. Μέσα σε αυτό το κλίμα ευφορίας, που προφανώς δημιουργήθηκε και στο φραγκοκρατούμενο ΒΔ τμήμα της Πελοποννήσου, πρέπει να ιδρύθηκε ο Άγιος Νικόλαος στο Αγρίδι.

Η περιοχή της Αχαΐας έχει να επιδείξει λίγα τοιχογραφημένα σύνολα υστεροβυζαντινών χρόνων. Τον 13ο αιώνα αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες τριών σπηλαιωδών ναυδρίων στη δυτική ορεινή Αχαΐα³⁸ (Παναγία και Άγιος Γεώργιος στις Πόρτες και Παναγία στο Σανταμέρι, που χρονολογούνται αντίστοιχα στα τέλη του 13ου αιώνα, στα μέσα του ίδιου αιώνα και στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα³⁹), καθώς και ένα σπάραγμα τοιχογραφίας με τη μορφή της αγίας Παρασκευής στον Άγιο Νικόλαο στο Πλατάνι⁴⁰.

Στο ναύδριο της Παναγίας στις Πόρτες οι μορφές είναι ιδιαίτερα ψιλόλινγες, με καλογραμμένα χαρακτηριστικά⁴¹. Οι παραστάσεις παρουσιάζουν μια λαϊκότεροπη και απλοϊκή αντίληψη. Μπορούμε να εντάξουμε τον διάκοσμο του ναυδρίου στο τέλος του 13ου αιώνα. Στο ναύδριο του Αγίου Γεωργίου οι τοιχογραφίες είναι σαφώς ανώτερης ποιότητας. Οι μορφές με το έντονο βλέμμα αποδίδονται με μαλακό πλάσιμο⁴² και μπορούν να χρονολογηθούν στα μέσα του 13ου αιώνα. Ο ζωγράφος του σπηλαιού της Παναγίας στο Σανταμέρι αρκετά χρόνια αργότερα αντιγράφει τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου, με τρόπο, όμως, πιο λαϊκό και άτεχνο. Τα πρόσωπα γίνονται επίπεδα, τα σώματα ισχνά, σχεδόν ανύπαρκτα, με χαρακτηριστικές

²⁷ Zakythinos 1953, 288-289.

²⁸ Μιχαήλ Χωνιάτης [έκδ. Λάμπρου] 1880, 280.

²⁹ Χρονικόν [έκδ. Καλονάρος] 1940, στ. 1644-1648. Για το θέμα βλ. Jacoby 1967, 430-431, 467-476. Topping 1976, 6-7. Ilieva 1991, 206-207. Για ανάλογη περίπτωση στην Αχαΐα, βλ. Κουμούση 2003-2009, 461.

³⁰ Kalopissi-Verti 2006, 79-85.

³¹ Kalopissi-Verti 1996, 367-370.

³² Χριστοφοράκη 2000, 456-460, ιδίως 459.

³³ Kalopissi-Verti 1992, 45-46.

³⁴ Kalopissi-Verti 1999, 195-196.

³⁵ Grabar 1957, 252-253.

³⁶ Επεμβάσεις χορηγών στο έργο των ζωγράφων έχουν διαπιστωθεί ήδη στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Βλ. σχετικά Panayotidi 1993-1994, 143-156.

³⁷ Η Καλοπίση-Βέρτη (1999, 71) έχει επισημάνει ανάλογη απήχηση πολιτικοεκκλησιαστικών γεγονότων σε παράσταση στην Παναγία Χρυσοφίτισσα (1289/1290).

³⁸ Γεωργοπούλου-Βέρρα 2004, 115-117. Κουμούση 2017, 64-66.

³⁹ Κουμούση 2017, 64-65, όπου αναχρονολογούνται οι τοιχογραφίες των δύο ναυδρίων των Πορτών.

⁴⁰ Εντοπίστηκε από τη γράφουσα το 2007, βλ. Κουμούση 2007, 530, εικ. 17.

⁴¹ Κουμούση 2017, εικ. 7.6α.

⁴² Κουμούση 2017, εικ. 7.6β.

δυσαναλογίες⁴³, χαρακτηριστικά που συναντάμε σε επαρχιακά σύνολα στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα. Η ζωγραφική των τριών ναυδρίων εκφράζει μια λαϊκή συντηρητική τάση, η οποία παραπέμπει στην κομνηνεια ζωγραφική και απαντά σε επαρχιακά σύνολα αυτής της εποχής⁴⁴, ανταποκρινόμενη προφανώς στην καλαισθησία λαϊκότερων στρωμάτων του πληθυσμού. Οι κτήτορες ή οι χορηγοί των ναυδρίων πρέπει να ήταν ο ντόπιος αγροτικός πληθυσμός⁴⁵, που δε διέθετε ούτε την παιδεία ούτε τα οικονομικά μέσα να καλέσει κάποιον προικισμένο ζωγράφο, ενήμερο για τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις της βυζαντινής ζωγραφικής να τα διακοσμήσει.

Λίγα χιλιόμετρα από την Πάτρα, στο χωριό Πλατάνι, βρίσκεται ο μικρός κομψός ναός του Αγίου Νικολάου, ένας από τους λίγους βυζαντινούς ναούς που σώζονται στην Αχαΐα. Είναι μονόχωρος, τρίκογχος, κτισμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και έχει χρονολογηθεί στις αρχές του 12ου αιώνα⁴⁶. Στο δυτικό σκέλος του ναού διατηρείται μια τοιχογραφία, μοναδικό ίχνος του εσωτερικού του διακόσμου. Πρόκειται για μια γυναικεία μορφή, μετωπική, που φορά καλύπτρα (εικ. 10). Λείψανα επιγραφής «ΚΕ/ΒΙ», δηλώνουν ότι πρόκειται για την αγία Παρασκευή. Το γαλήνιο στρογγυλό πρόσωπο με τα αμυγδαλωτά μάτια, οι κοκκινωπές γραμμές που αποδίδουν τα χαρακτηριστικά, οι λευκές πινελιές που φωτίζουν τα εξέχοντα σημεία του προσώπου και το μαλακό πλάσιμο με τις πλατειές φωτεινές επιφάνειες ανήκουν σε μια επαρχιακή εκδοχή της μνημειακής πλαστικής τεχνοτροπίας του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, η οποία επιβιώνει έως τα τέλη του αιώνα στα μνημεία της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου. Η τοιχογραφία στο Πλατάνι μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα (1275-1300) και αντανακλά την τάση για μνημειακότητα και πλαστικότητα της τέχνης των μεγάλων σύγχρονων καλλιτεχνικών κέντρων.

Η περίπτωση της Αχαΐας, με τον επαρχιακό συντηρητισμό που διακρίνει τη μνημειακή ζωγραφική του 13ου αιώνα, πρέπει να ερμηνευθεί με βάση ιστορικά κριτήρια και φαίνεται να οφείλεται στην απομόνωση της περιοχής από τα πολιτιστικά κέντρα της Αυτοκρατορίας μετά τη φραγκική κατάληψη. Με την αλλαγή του αιώνα, όμως, γίνεται αισθητή μια ποιοτική διαφοροποίηση στη μνημειακή ζωγραφική της περιοχής. Ναοί και καθολικά μονών κοσμούνται με τοιχογραφίες η τέχνη των οποίων ξεφεύγει από τα όρια του επαρχιωτισμού και ακολουθεί, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα, τις μητροπολιτικές τάσεις της παλαιολόγιας ζωγραφικής. Η ποιότητα της ζωγραφικής σε κάποια μνημεία έχει συνδεθεί με χορηγίες εκκλησιαστικών (Παλαιομονάστηρο Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων⁴⁷, μέσα 14ου αι.) ή κοσμικών αρχόντων (ναός Παναγίας στο Παυλόκαστρο Πατρών⁴⁸, 1310-1320). Στα τέλη του 14ου και στο α' μισό του 15ου αιώνα η επίδραση της τέχνης του Δεσποτάτου του Μυστρά και, μέσω αυτής, της ίδιας της Κωνσταντινούπολης γίνεται εντονότερη στην εντοίχια ζωγραφική της περιοχής (ναύδριο στην οδό Ερμού στην Πάτρα⁴⁹, τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα, Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας⁵⁰, α' και β' στρώμα τοιχογραφιών).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης 2003: Δ. Αθανασούλης, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη, ΔΧΑΕ ΚΔ' (2003), 63-78.
- Albani 2000: J. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitisa-Kirche*, Athen 2000.
- Αναγνωστάκης 2004: Η. Αναγνωστάκης, Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στο Βίο των Οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής, στο: Β. Κόντη (επιμ.), *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 147-198.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe*, Paris 1969.
- Βοκοτόπουλος 1990: Π. Βοκοτόπουλος, Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Νικολάου στο Πλατάνι της Αχαΐας, στο: *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Ι, Θεσσαλονίκη 1990, 383-405.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2004: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Βυζαντινά μονύδρια και ασκηταριά στην περιοχή του όρους Σκόλλης στην Αχαΐα, στο: Β. Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 113-129.
- Chatzidakis 1967: M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce, στο: V. Djurić (επιμ.), *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Soporani 1965*, Beograd 1967, 59-73.

⁴³ Κουμούση 2017, εικ. 7.7.

⁴⁴ Chatzidakis 1967, 68, 72. Kalopissi-Verti 1984, 223.

⁴⁵ Kalopissi-Verti 2006, 89.

⁴⁶ Βοκοτόπουλος 1990, 383-405.

⁴⁷ Κουμούση – Μουτζάλη, 2001-2002, 439.

⁴⁸ Κουμούση 2003-2009, 460-461.

⁴⁹ Αδημοσίευτο. Βλ. πρόδρομη αναφορά και χρονολόγηση στο Κουμούση 2003-2009, 463, εικ. 10, 11.

⁵⁰ Κουμούση – Μουτζάλη 2001, 52-53. Κουμούση 2003-2009, 463-464, εικ. 12, 13. Επίκειται συνολική δημοσίευση από την υπογράφοσα του μοναστηριακού συγκροτήματος καθώς και του έργου «Στερέωση, ανάδειξη Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας και συντήρηση των τοιχογραφιών αυτής», που υλοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013.

- Διαμαντή 2012: Κ. Διαμαντή, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές της Λακωνίας και το εργαστήριο του ανώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγιας ζωγραφικής στη Λακωνία*, Τρίπολη 2012.
- Djurić 1967α: V. Djurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, στο: V. Djurić (επιμ.), *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965*, Beograd 1967, 145-167.
- Djurić 1967β: V. Djurić, *Sopoćani*, Leipzig 1967.
- Djurić 1976: V. Djurić, *Byzantinischen Fresken in Jugoslawien*, München 1976.
- Fundić 2014: L. Fundić, *The wall painting in the church of St. Nicholas tes Rhodias near Arta. A contribution to the study on its program, iconography and style*, *Zograf* 34 (2014), 106, 87-110.
- Grabar 1957: A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957.
- Jacoby 1967: D. Jacoby, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, *TM* 2 (1967), 421-481.
- Ilieva 1991: A. Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-Cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Athens 1991.
- Καλοπίση-Βέρτη 1999: Σ. Καλοπίση-Βέρτη, *Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο*, στο: Α. Μαυρομάτης (επιμ.), *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Αθήνα 1999, 63-101.
- Kalopissi-Verti 1984: S. Kalopissi-Verti, *Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo*, *CorsiRav* 31 (1984), 221-253.
- Kalopissi-Verti 1992: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, *Tabula Imperii Byzantini* 5, Wien 1992.
- Kalopissi-Verti 1996: S. Kalopissi-Verti, *Aspects of patronage in fourteenth-century Byzantium. Regions under Serbian and Latin rule*, στο: Ε. Παπαδοπούλου – Δ. Διαλέτη (επιμ.), *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, 363-379.
- Kalopissi-Verti 1999: S. Kalopissi-Verti, *Stylistic trends in the Palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese*, στο: *Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantija i Drevnjaja Rus'k 100 – letnju Andreja Grabara (1896-1990) / Proceedings of the Symposium for the 100th Anniversary of André Grabar on Art of Byzantium and of Medieval Russia, Moscow 1996*, Saint Petersburg 1999, 193-209.
- Kalopissi-Verti 2006: S. Kalopissi-Verti, *Patronage and artistic production in Byzantium during the Palaiologan period*, στο: S. Brooks (επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, New York 2006, 76-97.
- Κουμούση 2003-2009: Α. Κουμούση, *Άγνωστος ναός στο Παυλόκαστρο Πατρών. Συμβολή στη μνημειακή ζωγραφική της Αχαΐας κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους*, *ΑΔ* 58-64 (2003-2009), Α', 447-468.
- Κουμούση 2007: Α. Κουμούση, *Πλατάκι, Ναός Αγίου Νικολάου*, *ΑΔ* 62 (2007), Β' 1, 530-531.
- Κουμούση 2017: Α. Κουμούση, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Δυτικής Αχαΐας*, στο: Β. Αργυρόπουλος – Ε. Σιώνη – Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, Πρακτικά Ημερίδας 19 Σεπτεμβρίου 2016*, Κάτω Αχαΐα 2017, 61-70.
- Κουμούση – Μουτζάλη 2001: Α. Κουμούση – Α. Μουτζάλη, *Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας*, στο: *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2001, 52-53.
- Κουμούση – Μουτζάλη 2001-2002: Α. Κουμούση – Α. Μουτζάλη, *Υστεροβυζαντινός σπηλαιώδης ναός Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Μια πρώτη προσέγγιση*, στο: *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις 24-29/9/2000)*, Α', Αθήνα 2001-2002, 431-444.
- Koumoussi 1987: A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée. Rapports avec l'art occidental*, Bibliothèque Sophie N. Saripolou 64, Athènes 1987.
- Λαΐου 1991: Α. Λαΐου, *Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα*, στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Ι, Αθήνα 1991, 283-294.
- Lefort 2010: J. Lefort, *Η αγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας)*, στο: Α. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. Α', Αθήνα 2010, 377-494.
- Lock 1995: P. Lock, *The Franks in the Aegean 1205-1500*, New York 1995.
- Μαλτέζου 2000: Χρ. Μαλτέζου, *Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή*, *ΔΧΑΕ* 21 (2000), 9-16.
- Μιχαήλ Χωνιάτης [έκδ. Λάμπρου] 1880: Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου, *Τα σωζόμενα*, έκδ. Σπ. Λάμπρου, Β', Αθήνα 1880.
- Mouriki 1978: D. Mouriki, *Stylistic trends in monumental painting of Greece at the beginning of the fourteenth century*, στο: S. Petković (επιμ.), *L'art byzantin au debut du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973*, Beograd 1978, 55-83.
- Mouriki 1980-1981: D. Mouriki, *Stylistic trends in monumental painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries*, *DOP* 34-35 (1980-1981), 77-124.
- Ορλάνδος 1935: Α. Ορλάνδος, *Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος*, *ΑΒΜΕ* Α' (1935), 41-52.
- Panayotidi 1993-1994: M. Panayotidi, *The question of the role of the donor and of the painter. A rudimentary approach*, *ΔΧΑΕ* ΙΖ' (1993-1994), 143-156.
- Spatharakis 2001: I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001.
- Topping 1976: P. Topping, *Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete*, στο: *XVe Congrès international d'études byzantines, I, Histoire, Rapports*, Αθήνα 1976, 3-23.
- Φουστέρης 2006: Γ. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.

Χριστοφοράκη 2000: Ι. Χριστοφοράκη, Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522), στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά, Β', Αθήνα 2000, 449-464.

Χρονικὸν [έκδ. Καλονάρος] 1940: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940.

Zakythinios 1932: D. Zakythinios, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris 1932.

Zakythinios 1953: D. Zakythinios, *Le despotat grec de Morée*, II, Paris 1953.

Εικ. 1. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Ο ναός μετά την ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 2. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Η παράσταση της κόγχης του ιερού (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 3. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 4. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Το άγιο Μανδήλιο (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 5. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Άγιος Ιγνάτιος (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 6. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Η Σύναξη των αρχαγγέλων (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 7. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Η Παναγία Βλαχερνίτισσα. Λεπτομέρεια (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 8. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Στηθαιός άγιος σε μετάλλιο (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 9. Αγρίδι, ναός Αγίου Νικολάου. Η Σύναξη των αρχαγγέλων. Λεπτομέρεια (φωτ. Α. Κουμούση).

Εικ. 10. Πλατάνι, ναός Αγίου Νικολάου. Αγία Παρασκευή (φωτ. Α. Κουμούση).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Η μαρτυρία της κεραμικής της ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου από σωστικές ανασκαφές στην Πάτρα

ABSTRACT. This paper presents an array of post-byzantine ceramics discovered during rescue excavations at Patras and dating from the end of the 17th to the mid-19th centuries: storage and transportation vessels, tableware, and lamps. Excavations also provided evidence for pottery workshops in the Upper City (Ano Poli) of Patras and probably also the wider area, which produced both coarse wares for domestic use, usually with incised decoration, and glazed wares. At the same time, luxurious glazed vases were imported in large quantities from the West to cover the needs of the rising middle and upper classes. Glazed wares were also imported from Asia Minor, though in smaller quantities, indicating that they were less popular among the people of Patras.

Το κεραμικό υλικό που παρουσιάζεται στην παρούσα μελέτη χρονολογείται από την περίοδο της Δεύτερης Ενετοκρατίας (1687-1715) μέχρι τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την Επανάσταση και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους (1830). Η Πάτρα αποτέλεσε ένα σταυροδρόμι, στο οποίο συνυπήρχαν, ενσωματώνονταν και αφομοιώνονταν ξένοι πολιτισμοί στο κυρίαρχο ελληνικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Η αυτάρκεια στον τομέα της παραγωγής κεραμικών ειδών, οι επιρροές λόγω της παρουσίας κατακτητών και μεταναστών αλλά και η έντονη εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο λιμάνι της ανιχνεύονται στα κεραμικά κατάλοιπα που ανευρίσκονται κατά τη διάρκεια ερευνών στο πλαίσιο της σύγχρονης οικοδομικής δραστηριότητας ή της εκτέλεσης δημόσιων έργων¹.

Από τις σωστικές ανασκαφές διαπιστώθηκε ότι τα κοσμικά κτήρια της μεταβυζαντινής Πάτρας διατηρούνταν σε εντελώς αποσπασματική μορφή, λόγω της ευτέλειας των υλικών κατασκευής τους. Επίσης, οι πολεμικές συγκρούσεις, η έντονη σεισμική δραστηριότητα και η πυκνή οικοδόμηση της πόλης των νεότερων χρόνων συνέτειναν στην καταστροφή τους². Τα δείγματα κεραμικής της εξεταζόμενης περιόδου που προήλθαν από την ανασκαφική έρευνα αποτελούν τόσο παραγωγές τοπικών εργαστηρίων όσο και προϊόντα των μεγάλων κέντρων παραγωγής κεραμικής της Δύσης και της Μικράς Ασίας.

Κοινή κεραμική – Κεραμική με εγχάρκτη διακόσμηση

Στην ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο υπήρχε στην Πάτρα αξιόλογη τοπική παραγωγή κεραμικής με εγχάρκτη διακόσμηση. Στην κατηγορία περιλαμβάνονται στάμνες και κανάτια κατασκευασμένα ως επί το πλείστον από ανοικτόχρωμη κεραμική ύλη. Τα σχήματα αυτά χαρακτηρίζονται από σώμα σφαιρικό, ωοειδές ή με κοίλα τοιχώματα, λαιμό κυλινδρικό, λαβές κάθετες και χείλος με απλή απόληξη.

Στα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα της κατηγορίας εντάσσεται κανάτι με δύο λαβές (Π 3535) (εικ. 1), που βρέθηκε στην οδό Μπουκαούρη 4³, το οποίο στο άνω τμήμα του σώματος και στο λαιμό φέρει διακόσμηση από λεπτές επάλληλες εγχαράξεις, οριζόντιες και κυματιστές. Η παραγωγή των αγγείων αυτού του τύπου επιβεβαιώθηκε σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου της οδού Οδηγητριάς 28⁴, στην Άνω Πόλη της Πάτρας, όπου

¹ Για την ευγενή παραχώρηση του υλικού για μελέτη και δημοσίευση θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στον Ιωάννη Παπαποστόλου, Ομότιμο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας, στην Ιφιγένεια Δεκουλάκου, Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων, στη Λαμπρινή Παπακώστα, τέως Προϊσταμένη Τμήματος Χώρων, Μνημείων και Αρχαιολογικής Έρευνας της ΣΤ' ΕΠΚΑ, στη Δρ. Αναστασία Κουμούση, Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, στη Δρ. Γεωργία Αλεξοπούλου, τέως Προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της ίδιας Εφορείας και στη συνάδελφο Δρ. Γιούλικα Χριστακοπούλου.

² Κρεμμυδάς 2005, 179.

³ Παπαποστόλου 1976.

⁴ Για την ανασκαφή του οικοπέδου βλ. Παπακώστα – Χριστακοπούλου 2012, 264-265.

αποκαλύφθηκε εργαστηριακή εγκατάσταση με κεραμικό κλίβανο (εικ. 2)⁵. Από τον χώρο του εργαστηρίου συλλέχθηκαν μεγάλες ποσότητες οστράκων με εγχάρακτο διάκοσμο, ενώ από το εσωτερικό του κλιβάνου προήλθε αγγείο (Π 17709)⁶ παρόμοιο με το Π 3535.

Η κεραμική με εγχάρακτο διάκοσμο που βρέθηκε στην Πάτρα παρουσιάζει ομοιότητες με δείγματα που έχουν δημοσιευτεί από την Αθήνα⁷, τη Βοιωτία⁸ και τα Κύθηρα⁹. Στο εργαστήριο της Πάτρας εγχάρακτη κεραμική παραγόταν από τον 17ο αι. μέχρι την εγκατάλειψη ή καταστροφή του στα τέλη περίπου του 18ου αι.

Εφυαλωμένη κεραμική

Εφυαλωμένα γραπτά με χρώμα

Η επιφάνεια των αγγείων της κατηγορίας αυτής καλύπτεται με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα και ο γραπτός διάκοσμος τοποθετείται με πινέλο ή σε ρέουσες γραμμές. Στο τέλος εφαρμόζεται το λεπτό στρώμα εφυάλωσης. Στην κατηγορία ανήκουν δύο κανάτια (Π 2058, Π 4283) (εικ. 3α, β) τα οποία λόγω της σύστασης της κεραμικής ύλης τους μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα τοπικής παραγωγής. Παρόμοια, ως προς τη διακόσμηση, με το Π 4283 μικρά κανάτια, που προέρχονται από τη Μονεμβασία¹⁰ και τη Θεσσαλία¹¹, χρονολογούνται στην όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο (17ος-18ος αι.).

Κεραμική με επίχρισμα και μονόχρωμη εφυάλωση

Δείγματα αγγείων με επίχρισμα και μονόχρωμη εφυάλωση, κυρίως ανοικτών σχημάτων, έχουν αποκαλυφθεί σε μεγάλες ποσότητες στην Πάτρα. Η παραγωγή τους τεκμηριώνεται, όπως και της εγχάρακτης κεραμικής, στο εργαστήριο της οδού Οδηγητριάς 28¹². Η ίδια τεχνική διακόσμησης εφαρμόζοταν και σε στατούς λύχνους. Το σχήμα των υπερυψωμένων σε πόδι φωτιστικών σκευών παρέμεινε το ίδιο επί σειρά αιώνων. Διαμορφώνεται από κυλινδρικό ή ελαφρώς κωνικό στέλεχος με δισκοειδή βάση, ενώ στην απόληξη του στελέχους βρίσκεται ένα ή δύο επάλληλα ελαιοφόρα δοχεία, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, με έναν ή δύο μύξους υπό γωνία. Λαβή συνδέει το στέλεχος με το ένα από τα δύο ή και τα δύο ελαιοδοχεία¹³. Τα λυχνάρια αυτού του τύπου είτε φέρουν μονόχρωμη εφυάλωση σε όλη την επιφάνειά τους είτε η εφυάλωση περιορίζεται στα ελαιοδοχεία και στο στέλεχος διακρίνεται το επίχρισμα.

Στην Άνω Πόλη της Πάτρας, σε οικόπεδο της συμβολής των οδών Αραχναίου και Παπαδιαμαντοπούλου, από τα μεταβυζαντινά στρώματα χρήσης του χώρου¹⁴ προέκυψαν δύο δείγματα στατών λύχνων (Π 17753, Π 17754) (εικ. 4), τα οποία διατηρούνται αποσπασματικά και φέρουν ανοικτή πράσινη εφυάλωση πάνω στο λευκό επίχρισμα. Παρόμοια τροχήλατα λυχνάρια προέρχονται από τη Θήβα¹⁵ και τα Κύθηρα¹⁶ και χρονολογούνται στον 17ο-19ο αι.

Εισηγμένες δυτικές παραγωγές

Ύστερη μαγιόλικα (Late Maiolica)

Η ύστερη μαγιόλικα (Late Maiolica) περιλαμβάνει κεραμική της οποίας κοινό χαρακτηριστικό είναι η κασιτερούχος αδιαφανής εφυάλωση και η γραπτή διακόσμηση σε πολλά, συνήθως, χρώματα. Κατά τον 17ο-18ο αι. τα μαγιόλικα αγγεία αντιπροσωπεύονται, κυρίως, από πολύχρωμα πινάκια και κανάτια, ενώ τα

⁵ Προκαταρκτική παρουσίαση του κεραμικού εργαστηρίου της οδού Οδηγητριάς 28 περιλαμβάνεται στο Βασιλάκης 2016, 291-292, εικ. 22. Για την αναλυτική παρουσίαση, βλ. Βασιλάκης (υπό έκδοση).

⁶ Βασιλάκης (υπό έκδοση).

⁷ Χαριτωνίδου 1982, 64.

⁸ Armstrong 1989, 29, αρ. 51-52, πίν. 9. Armstrong 1993, 320, αρ. 206, πίν. 34.

⁹ Τζαβέλλα 2013, 282-283, αρ. K1624-K1631, πίν. 1.

¹⁰ Ευγενίδου 2004, 50, εικ. 64.

¹¹ Γουργιώτης 1981, 74-76.

¹² Βασιλάκης (υπό έκδοση), όπου αναλυτική περιγραφή για την παραγωγή αγγείων της κατηγορίας.

¹³ Για την τυπολογία των τροχήλατων λυχναριών, βλ. Μότσιανος 2011, 175-17.

¹⁴ Η πληροφορία δόθηκε από την επιβλέπουσα της ανασκαφής Δρ. Αναστασία Κουμούση.

¹⁵ Armstrong 1993, 324, 324, αρ. 246, πίν. 35α, αρ. 285, πίν. 35β (περίπου 1700).

¹⁶ Τζαβέλλα 2013, 287, αρ. K 1649, σχ. 48, πίν. 2.

διακοσμητικά θέματα εμπλουτίζονται με τοπία, ζώα, πουλιά, κτήρια. Στην κατηγορία αυτή απαντούν και αγγεία νυκτός.

Από εργασίες που πραγματοποιήθηκαν για το αποχετευτικό δίκτυο στην οδό Σισίνη, συγκεντρώθηκε τμήμα σώματος και βάσης αγγείου νυκτός (Π17941) (εικ. 5), το οποίο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με ομάδα τριών αγγείων νυκτός, που προέρχονται από την περιοχή του Ρωμαϊκού Ωδείου της Πάτρας¹⁷. Τα αγγεία της ύστερης μαγιόλικα με παρόμοιο διάκοσμο παράγονταν σε εργαστήρια της Βενετίας, του Πέζαρο και της Πάδοβα¹⁸ και χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αι.

Κεραμική από το Grottaglie της Απουλίας

Στην κεραμική από το Grottaglie της Απουλίας εντάσσονται κανάτια και ρηγά ή βαθιά πινάκια με κάμπο υπόλευκο ή, σπάνια, κιτρινωπό, από παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος, και ημιδιαφανή λευκή ή κίτρινη εφυάλωση. Η τυποποιημένη γραπτή έγχρωμη διακόσμηση συνίσταται από γραμμές που περιτρέχουν τα σκεύη, ταινιωτά συστήματα και ανθέμια, τα οποία σχηματίζονται από μικρά πέταλα σε γαλάζιο, πορτοκαλί και καστανό χρώμα. Αγγεία με αυτό το είδος διακόσμησης παράγονταν σε εργαστήρια που λειτουργούσαν στο Grottaglie από τα τέλη του 18ου έως και τις αρχές του 20ου αι.¹⁹. Απομιμήσεις παράγονταν τον 19ο αι. στην Κέρκυρα²⁰ και στα Κύθηρα²¹, ίσως και στην Πάτρα²², με συνεχόμενη παραγωγή έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. Κεραμική της κατηγορίας αυτής έχει δημοσιευτεί από τη Βοιωτία και το Βουθρωτό²³.

Ενδεικτικά, από το πολυάριθμο υλικό που έχει βρεθεί στην Πάτρα παρουσιάζεται κανάτι της κατηγορίας (Π 17416) (εικ. 6), που προέρχεται από την εκτέλεση εργασιών της ΔΕΗ στο πεζοδρόμιο της οδού Χαραλάμπη 75. Η κεραμική ύλη, λευκού-κίτρινου χρώματος, με την οποία έχει κατασκευαστεί το αγγείο, δηλώνει ότι αποτελεί προϊόν της αυθεντικής παραγωγής του Grottaglie.

Κεραμική από τη Sarreguemines

Στα υστερότερα εισηγμένα δείγματα ξεχωριστή θέση κατέχουν κεραμικά πορώδη, που έχουν εφυαλωθεί και είναι γνωστά ως φαγεντιανά (faïence), τα οποία εισάγονταν μαζί με πιο ακριβά σκεύη από πορσελάνη. Στα κεραμικά αυτά περιλαμβάνονται σκεύη με ή χωρίς γραπτό διάκοσμο, ενώ η πλειονότητά τους διακοσμείται με την τεχνική της αποτύπωσης (Transfer-Printed Ware)²⁴. Στην Αγγλία από τα τέλη του 18ου αι. αρκετά εργαστήρια σε διαφορετικές περιοχές παρήγαγαν κεραμική με τη χρήση αυτής της τεχνικής²⁵. Κεραμική με τυπωμένη διακόσμηση, όχι μόνο από την Αγγλία αλλά και τη Γαλλία, διοχετευόταν ευρέως στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και στα νησιά σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. έως τις αρχές του 20ου αι.²⁶. Στη βάση των σκευών αυτών αποτυπώνεται το σύμβολο του ευρωπαϊκού εργαστηρίου, που παραπέμπει συνήθως σε οικοσηματική σύνθεση.

Στην Πάτρα, από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Χαραλάμπη 75 προήλθε ομάδα από κούπες, (Π 17635, Π 17422) (εικ. 7, 8) και πινάκια, που αποτελούν προϊόντα της κεραμοποιίας της Sarreguemines της Λορένης²⁷. Στη βάση τους αποτυπώνεται το σύμβολο του εργαστηρίου, που αποτελεί οικοσηματική σύνθεση με στέμμα και αετούς, η οποία περιβάλλεται από την επιγραφή *OPAQUE DE SARREGUEMINES* (εικ. 7). Κεραμικό υλικό από τη Sarreguemines στον ελλαδικό χώρο έχει εντοπιστεί στη Βοιωτία²⁸ και στην Πύλο²⁹.

¹⁷ Βασιλάκης 2015, 319-321, εικ. 19 (όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για την κατηγορία).

¹⁸ Βασιλάκης 2015, 321.

¹⁹ Γενικά για την κατηγορία, βλ. Argento 1989. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 111-115.

²⁰ Για την Κέρκυρα, βλ. Χαριτωνίδου 1987, 10. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 112-115, εικ. 182-191.

²¹ Για τα Κύθηρα, βλ. Τζαβέλλα 2013, 296-299.

²² Για την Πάτρα, βλ. Χαριτωνίδου 1983, υποσημ. 16. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 113, 115.

²³ Vroom 2003, 182-183, W 40.5. Vroom 2004, 288, εικ. 15.28.

²⁴ Για την τεχνική αποτύπωσης, βλ. Savage – Newman 1985, 296. Skartsis 2012, 82.

²⁵ Scott 1994, 13-31. Liaros 2016, 102.

²⁶ Ευγενίδου 1982, 23. Vroom 1998, 138, 146.

²⁷ Για την κεραμοποιία της Sarreguemines, βλ. Benedick 2009.

²⁸ Vroom 1998, 138. Vroom 2003, 236.

²⁹ Kontogiannis κ.ά. 2015, 822, αρ. 71, εικ. 71.

Πορσελάνη

Αντικείμενα από πορσελάνη κατασκευάστηκαν αρχικά στην Κίνα τον 7ο-9ο αι.³⁰, ενώ η διακίνησή τους μέσω του εμπορίου στη Μεσόγειο τοποθετείται στον 16ο αι.³¹. Η τεχνική κατασκευής τους έγινε αντικείμενο απομίμησης στις αρχές του 18ου αι. Στα σχήματα από πορσελάνη που απαντούν σε μεγάλη συχνότητα ανήκουν μικρές κούπες με λεπτά τοιχώματα, γνωστές ως κούπες ή φλυτζάνια του καφέ, των οποίων η παραγωγή για το οθωμανικό εμπόριο τοποθετείται στα 1730-1740 και λάμβανε χώρα στη Βιέννη και στο Meissen της Γερμανίας³². Λόγω του υψηλού τους κόστους προορίζονταν κυρίως για χρήση από τους Σουλτάνους αλλά και από τους ανώτερους αξιωματούχους της οθωμανικής αυτοκρατορίας³³.

Στο δείγμα που παρουσιάζεται εδώ (Π 17405) (εικ. 9), ο γραπτός διάκοσμος εμπλουτίζεται με τη χρήση επίθετου χρυσού. Ανήκει σε παραγωγή του προχωρημένου 18ου-αρχών 19ου αι. Παρόμοιες κούπες του καφέ προέρχονται από το Sarazhane³⁴ και την Πύλο³⁵.

Οθωμανική κεραμική

Κεραμική με μαρμαρόμορφο διάκοσμο (*Marbled Ware*)

Η κεραμική με μαρμαρόμορφο διάκοσμο (*Marbled Ware*) περιλαμβάνει ανοικτά και κλειστά αγγεία στην επιφάνεια των οποίων λευκό επίχρισμα αναμιγνύεται με διαφορετικά χρώματα, όπως καστανό, πράσινο και κίτρινο, σχηματίζοντας φλεβώσεις που παραπέμπουν σε εκείνες των μαρμάρων. Τα αγγεία αυτά φέρουν άχρωμη, ιδιαίτερα στιλπνή εφύαλωση. Κέντρα παραγωγής της κατηγορίας στη Βόρεια Ιταλία εντοπίζονται στην Πίζα και στο Μοντελούπο³⁶, ενώ τα δείγματά τους χρονολογούνται στον ύστερο 16ο και στον 17ο αι. Απομμήσεις παράγονταν κατά τον 18ο και 19ο αι. Σημαντικό κέντρο παραγωγής, που χρησιμοποίησε την ίδια τεχνική διακόσμησης τον 19ο αι., αποτέλεσε το Διδυμότειχο³⁷.

Στην Πάτρα η κατηγορία αντιπροσωπεύεται από κανάτι (Π 17479) (εικ. 10), το οποίο ανήκει στις παραγωγές της οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση. Το αγγείο προέρχεται από οικόπεδο της οδού Λόντου 86 και Καρατζά³⁸ και είχε τοποθετηθεί σε αποθήκη της δεύτερης οθωμανικής περιόδου. Στην εξωτερική του επιφάνεια, πάνω στο λευκό επίχρισμα, μείγμα καστανού, πράσινου και κίτρινου χρώματος δημιουργεί απομίμηση φλεβώσεων μαρμάρου. Παρόμοια δείγματα προέρχονται από την Κόρινθο³⁹, την Αθήνα⁴⁰, την Κωνσταντινούπολη⁴¹, την Αργολίδα⁴², την Κω⁴³, τη Βοιωτία⁴⁴, τη Μονεμβασία⁴⁵ και το Κάστρο Χλεμούτσι⁴⁶.

Κεραμική Κιουτάχειας (*Kütahya Ware*)

Η Κιουτάχεια υπήρξε σημαντικό κέντρο αγγειοπλαστικής ήδη από τον 14ο αι. αλλά γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τη διάρκεια του 18ου αι., περίοδο κατά την οποία οι παραγωγές της διοχετεύτηκαν στον ευρύτερο μικρασιατικό χώρο μέχρι την Κριμαία και τη Δύση. Η εφυαλωμένη γραπτή κεραμική της Κιουτάχειας⁴⁷ έχει ισχυρές επιρροές από την κινεζική πορσελάνη. Στα κοινά σχήματα των εργαστηρίων της περιλαμβάνονται μικρές κούπες με λεπτά τοιχώματα, κύπελλα του καφέ και κανάτια. Παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία

³⁰ Harrison-Hall 1997, 194-199.

³¹ Patterson – Whitehouse 1992, 179.

³² Vroom 2007, 85-86.

³³ Vroom 2003, 176.

³⁴ Hayes 1992, 261-264, πίν. 40, 41, 44.

³⁵ Kontogiannis κ.ά. 2015, 822, εικ. 73.

³⁶ Ενδεικτικά για την κατηγορία, βλ. Berti – Tongiorgi 1982, 172-173, πίν. VIII, 4-8. Vroom 2003, 176-177.

³⁷ Bakirtzis 1980, 151-153, εικ. 28-29.

³⁸ Γκαδόλου – Γεωργοπούλου 1994.

³⁹ Morgan 1942, 171, εικ. 153.

⁴⁰ Frantz 1942, 3, 24, ομάδα 6, αρ. 2-4, εικ. 20, 21.

⁴¹ Hayes 1992, 336, πίν. 51.b-c.

⁴² Hahn 1996, 434, αρ. 157-158, 167. Vassiliou 2018, 140, 142-143, εικ. 29a.

⁴³ Κοντογιάννης 2002, αρ. 26-32, 46, 47, πίν. IX-XI, XIII.

⁴⁴ Vroom 2003, 176-177, εικ. 6.37, 6.45, w34.1-2.

⁴⁵ Ευγενίδου 2004, 54, αρ. 568, εικ. 75.

⁴⁶ Skartsis 2012, 69, αρ. 167, εικ. 18, πίν. 111.

⁴⁷ Γενικά για την κεραμική της Κιουτάχειας, βλ. ενδεικτικά Frantz 1942, 3, 28, εικ. 35 (Ομάδα 10). Hayes 1992, 266-268, εικ. 100, πίν. 43. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 63-68, εικ. 103-114.

διακοσμητικών θεμάτων σε πολλά και λαμπερά χρώματα, που περιλαμβάνουν από αντιγραφές του Ροδίτικου Ρυθμού («Rhodos Ware» ή Iznik III) μέχρι ελεύθερες ροκοκό συνθέσεις.

Από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Γερμανού 30 συγκεντρώθηκε αντιπροσωπευτικό δείγμα τμήματος εφυαλωμένης κούπας εργαστηρίου Κιουτάχειας (Π 94) (εικ. 11), με ανάγλυφη και πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση. Στον ελλαδικό χώρο κεραμική από την Κιουτάχεια σημειώνουμε ενδεικτικά ότι έχει δημοσιευτεί από την Αθήνα⁴⁸, τη Βοιωτία⁴⁹, το κάστρο Χλεμούτσι⁵⁰, το Άργος⁵¹, τη Μονεμβασία⁵², τη Θεσσαλία⁵³ και την Κρήτη⁵⁴.

Συμπεράσματα

Η κεραμική που παρουσιάστηκε συνιστά ένα μικρό αλλά αντιπροσωπευτικό δείγμα των κατηγοριών που παράγονταν και εισάγονταν στην Πάτρα κατά την ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο. Η χρονολόγηση του κεραμικού υλικού δεν στηρίχθηκε αποκλειστικά σε ανασκαφικά δεδομένα, καθώς τα στοιχεία στρωματογραφίας των τόπων εύρεσής του δεν είναι πάντα επαρκή. Η ταξινόμησή του σε επιμέρους κατηγορίες και η απόδοσή του σε συγκεκριμένα εργαστήρια βασίστηκε στην τυπολογική ανάλυση και στην τεχνική κατασκευής, διακόσμησης και εφύαλωσης.

Η έρευνα απέδειξε ότι στην Πάτρα δραστηριοποιούνταν τοπικά εργαστήρια που παρήγαν κοινή κεραμική, συνήθως με εγχάρακτο διάκοσμο, αλλά και εφυαλωμένη, μονόχρωμη ή με γραπτό διάκοσμο. Η τοπική παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής τεκμηριώθηκε και από την εύρεση στην εργαστηριακή εγκατάσταση της οδού Οδηγητριάς 28 χειροποίητων τριποδίσκων όπτησης.

Η εισαγωγή στην Πάτρα εφυαλωμένων αγγείων υψηλής ποιότητας από τα εργαστήρια της Δύσης, που η διακίνησή τους στο λιμάνι της ανάγεται στην εποχή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, διαπιστώνεται ότι συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας. Ιδιαίτερως δημοφιλής είναι τα αγγεία της ύστερης μαγιόλικα, όπως και τα προϊόντα της παραγωγής του Grottaglie. Τα πολυάριθμα δείγματα κεραμικής τύπου Grottaglie που ανευρίσκονται στην Πάτρα και των οποίων η κεραμική ύλη διαφοροποιείται από εκείνη των αυθεντικών δειγμάτων, καθιστούν επιβεβλημένη μια μελλοντική ανάλυσή τους, από την οποία θα επιβεβαιωθεί ή θα απορριφθεί η πιθανότητα κεραμείς που δραστηριοποιούνταν στην Πάτρα να αντέγραφαν τους τύπους που παράγονταν στο Grottaglie.

Από τις αρχές του 19ου αι. η Πάτρα προμηθεύεται από φημισμένα ευρωπαϊκά εργαστήρια φαγεντιανά σκεύη, τα οποία φέρουν στην πλειονότητά τους τυπωμένη διακόσμηση. Παράλληλα εισάγονται και ακριβότερα σκεύη από πορσελάνη, όπως το παράδειγμα της κούπας του καφέ (Π 17405). Η εισαγωγή των προϊόντων αυτών προέκυπτε από παραγγελίες και τα θέματα στη διακόσμηση ήταν συνήθως καθορισμένα.

Η κεραμική με μαρμαρόμορφο διάκοσμο γνώρισε ευρύτατη διάδοση σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στα καλής ποιότητας δείγματα της κατηγορίας, που αποτελούν απομιμήσεις της ιταλικής κεραμικής με μαρμαρόμορφο διάκοσμο, ανήκει το αγγείο Π 17479. Η σύνδεσή του με συγκεκριμένο εργαστήριο είναι προς το παρόν αβέβαιη.

Ο περιορισμένος αριθμός προϊόντων εφυαλωμένης κεραμικής από τη Μικρά Ασία που έχουν βρεθεί στην Πάτρα, όπως το τμήμα κούπας Π 94 εργαστηρίου Κιουτάχειας, αποδεικνύει ότι δεν ήταν αρκετά δημοφιλής στον πληθυσμό της ή ότι το κόστος τους ήταν απαγορευτικό.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στην Πάτρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπήρχε προσεγγιμένη τοπική παραγωγή τόσο κοινής όσο και εφυαλωμένης κεραμικής, ενώ οι συστηματικές εισαγωγές πολυτελέστερων εφυαλωμένων αγγείων με προέλευση από εργαστήρια της Δύσης και της Μικράς Ασίας δύνανται να συσχετισθούν με την εναλλαγή κατακτητών, τις εμπορικές επαφές και την ανάγκη για κάλυψη των αυξημένων απαιτήσεων για χρήση εκλεπτυσμένης κεραμικής από τα μεσαία και, κυρίως, τα ανώτερα στρώματα των κατοίκων της πόλης. Η μελλοντική μελέτη, κατηγοριοποίηση και εξέταση της κεραμικής ύλης νέου αδημοσίευτου κεραμικού υλικού από τις συνεχιζόμενες αρχαιολογικές έρευνες στην Πάτρα και την ευρύτερη περιοχή της θα μας βοηθήσει να εμβαθύνουμε τις γνώσεις μας τόσο γύρω από την τοπική παραγωγή όσο και τις κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής που εισάγονταν μέσω των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων.

⁴⁸ Frantz 1942, εικ. 25.7, 35.1-3.

⁴⁹ Vroom 2003, 178, εικ. 6.38, w36.1-2.

⁵⁰ Skartsis 2012, 83-84.

⁵¹ Αθανασούλης, Βασιλείου 2016, 259, αρ. 419.

⁵² Ευγενίδου 2004, 54, εικ. 77.

⁵³ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 76, εικ. 131.

⁵⁴ Hahn 1989, 229.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης – Βασιλείου 2016: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου, (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, Αθήνα 2016.
- Argento 1989: A. Argento, *Le ceramiche di Grottaglie. La cultura delle mani*, Mottola 1989.
- Armstrong 1989: P., Armstrong, Some Byzantine and later settlements in Eastern Phokis, *ABSA* 84 (1989), 1-47.
- Armstrong 1993: P. Armstrong, Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980, *ABSA* 88 (1993), 295-335.
- Βασιλάκης 2015: Ν. Βασιλάκης, Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αι.), *ΔΧΑΕ* 36 (2015), 305-324.
- Βασιλάκης 2016: Ν. Βασιλάκης, Κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα και τεκμήρια τοπικών κεραμικών εργαστηρίων, *ΔΧΑΕ* 37 (2016), 277-295.
- Βασιλάκης (υπό έκδοση): Ν. Βασιλάκης, Εργαστήριο κεραμικής μεταβυζαντινής περιόδου στην Άνω Πόλη της Πάτρας, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη 4-7 Οκτωβρίου 2017* (υπό έκδοση).
- Bakirtzis 1980: Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, *Balkan Studies* 21 (1980), 147-153.
- Benedick 2009: A. Benedick, *La faiencerie de Sarreguemines*, Courtomer 2009.
- Berti – Tongiorgi 1982: G. Berti – E. Tongiorgi, Aspetti della produzione pisana di ceramica ingobbata, *Archeologia Medievale* 9 (1982), 141-174.
- Γκαδόλου – Γεωργοπούλου 1994: Α. Γκαδόλου – Γ. Γεωργοπούλου, Οδός Λόντου 86 και Καρατζά (οικόπεδο αφών Καταπόδη), *ΑΔ* 49 (1994), Β'1, 217-218.
- Γουργιώτης 1981: Γ. Κ. Γουργιώτης, Πρώιμα μεταβυζαντινά κεραμικά, *Αρχαιολογία* 1 (1981), 74-76.
- Ευγενίδου 1982: Δ. Ευγενίδου, Η κεραμική της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου Τρανού της Θεσσαλονίκης, *Ανθρωπολογικά* 3 (1982), 23-39.
- Ευγενίδου 2004: Δ. Ευγενίδου (επιμ.), *Μονεμβασιά. Αντικείμενα – Περιβάλλον – Ιστορία. Η αρχαιολογική συλλογή*, Αθήνα 2004.
- Hahn 1989: M. Hahn, Byzantine and Postbyzantine pottery from the Greek-Swedish Excavations at Xania, Crete, στο: V. Déroche – J. M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, Athènes 1989, 227-232.
- Hahn 1996: M. Hahn, The Berbati – Limnes project. The Early Byzantine to present periods, στο: B. Wells (επιμ.), *The Berbati – Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Stockholm 1996, 345-451.
- Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul, vol. II, The Pottery*, Princeton 1992.
- Harrison-Hall 1997: J. Harrison-Hall, Chinese porcelain from Jingdezhen, στο: I. Freestone – D. Gaimster (επιμ.), *Pottery in the Making – World Ceramic Traditions*, London 1997, 194-199.
- Κοντογιάννης 2002: Ν. Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002.
- Κοντογιάννης κ.ά. 2015: Ν. Κοντογιάννης – Ι. Grigoropoulou – Ε. Barmparitsa – Σ. Sakkari – Ι. Moutafi – Α. Lagia – Λ. Karali, From mosque to church and back again: Investigating a house of faith in post-medieval Pylos, *Hesperia* 84:4 (2015), 771-856.
- Κορρέ-Ζωγράφου 1995: Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995.
- Κρεμμυδάς 2005: Β. Κρεμμυδάς, Τουρκοκρατία και επανάσταση του 1821, στο: *Πάτρα: Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2005.
- Liaros 2016: Ν. Liaros, The materiality of nation and gender: English commemorative dinner ware for the Greek market in the second half of the 19th century, στο: M. Ferri – C. Moine – L. Sabbionis (επιμ.), *In and Around. Ceramiche e comunità, Secondo convegno tematico dell' AIECM3, Faenza 17-19 Aprile 2015*, Firenze 2016, 102-111.
- Morgan 1942: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge, Mass. 1942.
- Μότσιανος 2011: Ι. Κ. Μότσιανος, *Φώς ήλαρόν. Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2011.
- Παπακώστα – Χριστακοπούλου 2012: Α. Παπακώστα – Γ. Χριστακοπούλου, Οδός Οδηγητριάς 28 (οικόπεδο Ν. Βανδώρου), *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 264-265.
- Παπαποστόλου 1976: Ι. Α. Παπαποστόλου, Οδός Μπουκαούρη 4, *ΑΔ* 3 (1976), Β'1, 88.
- Patterson – Whitehouse 1992: H. Patterson – D. Whitehouse, The medieval domestic pottery, στο: F. D' Andria – D. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto, II The Finds*, Lecce 1992, 87-195.
- Savage – Newman 1985: G. Savage – H. Newman, *An Illustrated Dictionary of Ceramics*, New York 1985.
- Scott 1994: P. Scott, *Ceramics and Print*, London 1994.
- Skartsis 2012: S. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), N.W. Peloponnese. Its pottery and its relations with the west (13th – early 19th centuries)*, BAR International Series 2391, Oxford 2012.
- Τζαβέλλα 2013: Έ. Τζαβέλλα, Οι μαρτυρίες της κεραμικής της ύστερης ενετικής και νεώτερης περιόδου (15ος - 20ός αι.), στο: Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα: Το μινωικό ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, τόμ. 3, Τα Ευρήματα*, Αθήνα 2013, 267-327.
- Vassiliou 2018: A. Vassiliou, Sherds from around the church. Pottery from the Panagia church at Chonika, Argolis, *AURA* 1 (2018), 127-155.
- Vroom 1998: J. Vroom, Early Modern archaeology in Central Greece: The contrast of artefact-rich and sherdless sites, *JMA* 11 (1998), 131-164.
- Vroom 2003: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003.
- Vroom 2004: J. Vroom, The medieval and post-medieval fine wares and cooking wares from the Triconch Palace and the Baptistry, στο: R. Hodges (επιμ.), *Byzantine Butrint. Excavations and surveys 1994-1999*, Oxford 2004, 278-292.

- Vroom 2007: J. Vroom, *Kütahya between the lines: Post-medieval ceramics as historical information*, στο: S. Davies – J. L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Hesperia Supplement 40, Αθήνα 2007, 71-93.
- Χαριτωνίδου 1982: Α. Χαριτωνίδου, Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής: Αθηναϊκά εργαστήρια, *Αρχαιολογία* 4 (1982), 60-64.
- Χαριτωνίδου 1983: Α. Χαριτωνίδου, Στοιχεία παραδοσιακής κεραμικής του 19ου και 20ου αι.: Ήπειρος, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, *Κεραμικά Χρονικά* 25 (1983), 287-294.
- Χαριτωνίδου 1987: Α. Χαριτωνίδου, Παραδοσιακά κεραμικά στην Ιταλία και στην Ελλάδα, *Κεραμικά Χρονικά* 44 (1987), 8-10.

Εικ. 1. Κανάτι με εγχάρκτη διακόσμηση (Π 3535). Τέλη 18ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 2. Κεραμικός κλίβανος εργαστηρίου μεταβυζαντινής περιόδου, οδός Οδηγητριάς 28, Άνω Πόλη Πάτρας (φωτ. Γ. Χριστακοπούλου).

α

β

Εικ. 3. Κανάτια εφθαλωμένα γραπτά με χρώμα (Π 2058, Π 2058), 18ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 4. Τμήματα στατών λύχνων με επίχρσιμα και μονόχρωμη εφύαλωση (Π 17753, Π 17754), 17ος-19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 5. Τμήμα αγγείου νυκτός κατηγορίας Ύστερης Μαγιόλικας (Late Maiolica) (Π 17941), β' ήμισυ 18ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 6. Κανάτι κεραμικής Grottaglie Απουλίας (Π 17416), τέλη 18ου - αρχές 19ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 7. Κούπα κεραμοποιίας Sarreguemines (Π 17635) με το σύμβολο του εργαστηρίου στη βάση. 19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

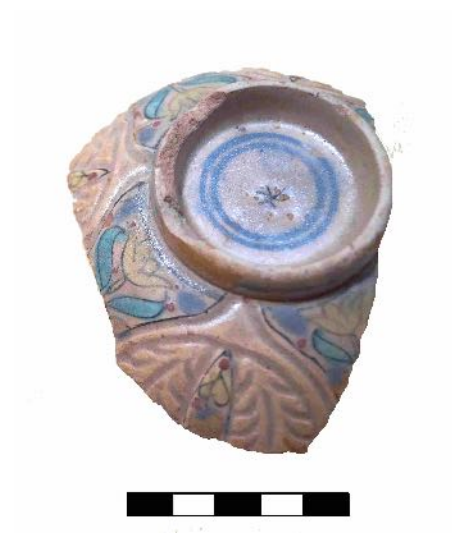
Εικ. 8: Κούπα κεραμοποιίας Sarreguemines (Π 17422). 19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 9. Κούπα του καφέ (coffee cup) από πορσελάνη (Π 17405). 18ος-19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 10. Κανάτι με μαρμαρόμορφο διάκοσμο (Marbled Ware) (Π 17479). 18ος-19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

Εικ. 11. Τμήμα κούπας εργαστηρίων Κιουτάχειας (Kütahya Ware) (Π 94). 18ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ηραιάτις Αρκαδίας. Νέα αρχαιολογικά δεδομένα

ABSTRACT. Within the framework of the project “New Power Line of Patras – KYT Megalopolis Power Station of PPC SA, Achaia – Arcadia”, new archaeological sites that enhance those already known were revealed in western Arcadia in 2015-2016. Two new sites with Early Helladic, Late Mycenaean, and Classical (4th century BC) pottery were identified near Palaiokastro. Finds of the Mycenaean, Archaic, Classical, and Late Roman periods in the area between the Alfeios river and the modern town of Kakouraiika confirm its continuous use throughout these periods and fill the gap that led many scholars to place, for lack of evidence, the Archaic and Classical settlement of Melaineai on the hill of Leniko. This area, with its abundance of water, better suits Pausanias’s description and can be identified with the site of ancient Melaineai.

Στο πλαίσιο του έργου «Νέα Γραμμή Μεταφοράς Ηλεκτρικής ενέργειας ΚΥΤ Πάτρας – ΚΥΤ Μεγαλόπολης της ΔΕΗ Α.Ε., Ν. Αχαΐας – Ν. Αρκαδίας» υλοποιήθηκε από την ΕΦΑ Αρκαδίας το υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στο τμήμα Νομού Αρκαδίας»¹. Το παραπάνω τεχνικό έργο, ακολουθώντας την κατεύθυνση από Νότο προς Βορρά, διέρχεται ολόκληρο το δυτικό τμήμα της Αρκαδίας, το οποίο διασχίζεται από τους ποταμούς Αλφειό και Λάδωνα. Κατά τα έτη 2015-2016, στην ευρύτερη περιοχή από την Τ.Κ. Παλαιοκάστρου έως την Τ.Κ. Λουτρών Ηραιάς, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες για τη διάνοιξη και διαμόρφωση προσβάσεων και την κατασκευή θεμελιώσεων στις θέσεις καινούριων χαλύβδινων δικτυωτών πύργων.

Παρόλο που η ευρύτερη περιοχή της Ηραιάς-Παλαιοκάστρου δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, έχει αποδώσει συνολικά αρκετές σημαντικές θέσεις προϊστορικών και ιστορικών χρόνων (εικ. 1). Όλες αυτές οι θέσεις ανήκουν στην αρχαία Ηραιάτιδα, την επικράτεια της αρκαδικής Ηραιάς.

Ακολουθώντας τον άξονα Νότου-Βορρά συναντάμε στον σύγχρονο οικισμό του Παλαιοκάστρου, τον κωνικό λόφο της Αγίας Σωτήρας, όπου διατηρούνται τμήματα οχύρωσης που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. και θεωρούνται έργο των Μακεδόνων². Οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν στη θέση αυτή το Βουφάγιον (Παυσανίας 8.26.5) και στο Μικρό Ποτάμι του χωριού το Βουφάγο ποταμό³, ενώ έχει προταθεί και η ταύτιση της θέσης με την ομηρική Φηρή ή Φαρά και το βυζαντινό κάστρο του Αράκλωβου⁴. Ωστόσο, το ζήτημα της ταύτισης παραμένει ακόμα ανοικτό⁵.

Ακριβώς απέναντι από τον λόφο της Αγίας Σωτήρας, δυτικά-νοτιοδυτικά του χωριού, στη θέση Παλαιοπυργός ή Τρύπες, έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί εκτεταμένο νεκροταφείο⁶ με μακρότατη περίοδο χρήσης από τους πρωτοελλαδικούς έως και τους υπομυκηναϊκούς χρόνους, ενώ υπάρχουν ταφές με κτερίσματα των αρχαϊκών, κλασικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για τη σημαντικότερη και γνωστότερη έως σήμερα μυκηναϊκή θέση της δυτικής Αρκαδίας.

Σε απόσταση περίπου 1 χλμ. ανατολικά-βορειοανατολικά του οικισμού του Παλαιοκάστρου, στη θέση Σκλήπια ή Στήπλια ή στα Μάρμαρα, έχουν αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίας αμαξήλατης οδού και οργανωμένο παρόδιο νεκροταφείο ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, ενώ έχει αποκατασταθεί σχεδόν ακέραιη

¹ Ευχαριστίες εκφράζονται στην υπεύθυνη αρχαιολόγο του έργου Δρ. Ελένη Ψαθή για την καθοδήγησή της, στον αρχιτέκτονα Γ. Καρατζά, στη σχεδιάστρια Κ. Γιάννε, στις συντηρήτριες Ι. Αρμόνη και Ν. Πλατανίτη, στους εργατοτεχνίτες Ν. Βελισσάρη, Δ. Ηλιόπουλο, Χ. Νικολόπουλο, Λ. Sinalka, Σ. Σπηλιόπουλο, Ν. Τερζή, στην αρχαιολόγο Γ. Παπαδοπούλου και στο προσωπικό του ΑΔΜΗΕ για την υλικοτεχνική βοήθεια που παρείχαν. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη εκφράζεται στον προσφάτως αποθανόντα μόνιμο εργατοτεχνίτη της Εφορείας Δ. Τερζή, πολύτιμο συνεργάτη και θεματοφύλακα των αρχαιοτήτων της Γορτυνίας.

² Charneux – Ginouvès 1956, 530-532. Jost 1985, 76.

³ Σαλαβούρα 2015, 191.

⁴ Σαραντάκης 1993, 90-94. Σαραντάκης 2010, 257. Σαλαβούρα 2015, 191.

⁵ Καραπαναγιώτου 2008, 243.

⁶ Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος 2011, 260-261. Σαλαβούρα 2015, 191-199.

στην αρχική της θέση επιβλητική επιτύμβια στήλη με ανθεμωτή επίστεψη αττικού τύπου⁷. Ο αρχαίος δρόμος συνέδεε το Παλαιόκαστρο με τον πλησιέστερο αρχαίο οικισμό, τη Γόρτυνα, και αποτελούσε πιθανότατα τμήμα του μεγαλύτερου οδικού άξονα που οδηγούσε από την Ηραία στη Γόρτυνα και τη Μεγαλόπολη, ακολουθώντας τον ρου του Αλφειού⁸. Σε απόσταση 700 μ. περίπου βορειοδυτικά του προαναφερθέντος νεκροταφείου, στη θέση Ταβέρνα, έχει εντοπιστεί αρχαίο λατομείο πωρόλιθου, από το οποίο γινόταν η προμήθεια υλικού για την ανέγερση των δημόσιων κτιρίων της Γόρτυνας⁹.

Νότια και νοτιοανατολικά των Κακουραϊκών, σε χαμηλό ύψωμα στο μέσον σχεδόν της απόστασης προς το Μπαρδάκι, η μεγάλη πυρκαγιά του 2007 έφερε στο φως πολλούς θαλαμοειδείς τάφους, οι οποίοι πιθανώς στο σύνολο τους έχουν συληθεί¹⁰. Στα δυτικά-νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού των Κακουραϊκών, στις θέσεις Κεραμίδι, Κάμπος της Μπέλλας¹¹ και Πλαπούτα, κάποιοι μελετητές έχουν ταυτίσει ερειπίωνα με τη σημαντική κώμη των αρχαίων Μελαινών¹², που ανήκε στην επικράτεια της Ηραίας. Σύμφωνα με το αρχαιολογικό υλικό της ΕΦΑ Αρκαδίας, το 1980 είχε εντοπιστεί στη θέση Κεραμίδι, στα νότια-νοτιοδυτικά του ναού του Αγίου Ιωάννη, τμήμα δαπέδου από κεραμίδες και τμήμα μαρμάρινου κίονα.

Στον χαμηλό λόφο Λαγάφτι, 2 χλμ. δυτικά-νοτιοδυτικά των Κακουραϊκών, βρέθηκε μεγάλος θαλαμοειδής τάφος, που έχει μετατραπεί σε ξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου, δύο ακόμα θαλαμοειδείς και μικροί λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι της υστεροελλαδικής περιόδου. Απέναντι, στον λόφο Ματοβούνι, υπάρχουν ενδείξεις θαλαμοειδών τάφων¹³. Η πυκνότητα των θέσεων από το Λαγάφτι έως το Μπαρδάκι και το Παλαιόκαστρο επιβεβαιώνει την κατοίκηση κατά μήκος του ποταμού Αλφειού, στον δρόμο προς την Ηλεία κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

Κοντά στα σύνορα με την Ηλεία, στη δεξιά όχθη του Αλφειού, τοποθετείται η αρχαία Ηραία. Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Ηραίας από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα το 1931-1932¹⁴. Τμήμα του πολεοδομικού ιστού της εντοπίστηκε σε πρόσφατη γεωσκοπική έρευνα από το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, σε συνεργασία με την ΕΦΑ Αρκαδίας, δυτικά και νότια της κοινότητας του Αγίου Ιωάννη¹⁵. Νοτιοδυτικά του Αγίου Ιωάννη, στη θέση Κοκορά, έχουν επισημανθεί λείψανα ρωμαϊκού λουτρού¹⁶. Σύμφωνα με τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μορέως, στη θέση του λουτρού ιδρύθηκε αργότερα χριστιανικός ναός¹⁷.

Βόρεια των ιαματικών πηγών Ηραίας, σε πευκόφυτο λόφο, ελάχιστα μέτρα νοτιοανατολικά του βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου, εντοπίστηκε νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων και ανασκάφηκε τάφος της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ-Β περιόδου¹⁸. Τέλος, περίπου 3 χλμ. βόρεια-βορειοδυτικά των Κακουραϊκών, κοντά στο χωριό Παλούμπα, ξεχωρίζει ο λόφος Λενικό με θέα προς τον Αλφειό, την Ανδρίτσεινα και το Λύκαιο όρος και σε οπτική επαφή με την Αγία Σωτήρα Παλαιόκαστρου. Εντοπίζεται τειχισμένη ακρόπολη των ελληνιστικών χρόνων, εντός της οποίας υπάρχει αρχαϊκός ναός¹⁹. Ορισμένοι ερευνητές τοποθετούν στη θέση αυτή τις Μελαινές των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων²⁰.

Η πρώτη νέα αρχαιολογική θέση που εντοπίστηκε, ακολουθώντας την πορεία κατασκευής της νέας γραμμής από νότια προς βόρεια, βρίσκεται 280 μ. νοτίως της οχύρωσης του λόφου της Αγίας Σωτήρας στο Παλαιόκαστρο (Πυλώνας 626N, Θέση 1). Πρόκειται για κατάλοιπα ταφής επί του φυσικού βράχου, με χαρακτηριστικό εύρημα χάλκινο νόμισμα κοπής του Αρκαδικού Κοινού του 4ου αι. π.Χ.²¹ Η κεραμική που συνελέγη επιφανειακά αποτελείται από λίγα χονδροειδή όστρακα της πρωτοελλαδικής περιόδου²² (χαρακτηριστική λαβή λεκανίδας)²³, λίγα λεπτότεχνα υστεροελλαδικά (στελέχη από κύλικες και λαβή πρόχου)²⁴ (εικ. 2) και λίγα όστρακα από χρηστικά σκεύη της κλασικής και ύστερης κλασικής περιόδου²⁵.

⁷ Καραπαναγιώτου 2008, 233-234, 242. Καραπαναγιώτου 2012, 255. Καραπαναγιώτου 2010, 700-701.

⁸ Πίκουλας 1999, 302-303.

⁹ Καραπαναγιώτου 2008, 244.

¹⁰ Σαλαβούρα 2015, 201-203.

¹¹ Jost 1985, 75. Σουχλήρης 2010, 687.

¹² Jost 1985, 77. Σαραντάκης 1993, 74-75. Πίκουλας 1999, 304. Σαλαβούρα 2015, 201.

¹³ Σαλαβούρα 2015, 199-201.

¹⁴ Φιλαδελφεύς 1932-1933, 57-61.

¹⁵ Papadopoulos κ.ά. 2016.

¹⁶ Jost 1985, 75-76.

¹⁷ Κόντη 1985, 99.

¹⁸ Καραπαναγιώτου 2007, 260-272.

¹⁹ Jost 1985, 75. Καραπαναγιώτου 2012, 255.

²⁰ Σαραντάκης 1993, 74-75. Πίκουλας 1999, 304.

²¹ BCD Peloponnesos, 366, αρ. 1535.

²² Γενικά για την πρωτοελλαδική κεραμική, βλ. Τζαβέλα-Ενβεν 1984, 150-165. Wiencke 2000, 315-328. Pullen 2011, 56-96, 160-200, 337-378.

²³ Για τη λαβή της λεκανίδας, βλ. Wiencke 2000, 385, εικ. II.23 (αρ. κατ. 433).

²⁴ Γενικά για την υστεροελλαδική κεραμική της Αρκαδίας, βλ. Σαλαβούρα 2015, 401-416. Για τις κύλικες, βλ. π.χ. Romano – Voyatzis 2014, 592-606. Για την πρόχου, βλ. π.χ. Mountjoy 1998, 79. Thomas 2011, 192-193, εικ. 8 (αρ. 44, 50).

²⁵ Catling 1996, 33-86.

Σε απόσταση 230 μ. περίπου δυτικά του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Παλαιοκάστρου, στα όρια διάνοιξης του δρόμου πρόσβασης στον Πυλώνα 270 (Θέση 2), αποκαλύφθηκε στρώμα κατάρρευσης, που προέρχεται πιθανόν από οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία σχετίζονται με την ακρόπολη στο λόφο Αγία Σωτήρα (Θέση i). Ενδεχομένως, όμως, συνιστά τμήμα οδού, που αποτελεί συνέχεια της αρχαίας οδού στη θέση Σκλήπια ή Στήπλια ή στα Μάρμαρα (Θέση ii)²⁶. Έχει αποκαλυφθέν μήκος 7,90 μ., πλάτος από 0,50 έως 2,30 μ., διεύθυνση βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά και παρουσιάζει έντονη ανωφερή κλίση από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά, όπου συνεχίζεται με πιο πυκνή διάταξη προς την κορυφή του λόφου. Αποτελείται κατά κύριο λόγο από ακανόνιστους αργούς λίθους μικρών και μεσαίων διαστάσεων. Η κεραμική που βρέθηκε ανήκει στον 4ο αι. π.Χ. και περιλαμβάνει κυρίως όστρακα σκύφων²⁷ (εικ. 3).

Συνεχίζοντας προς τα βόρεια, η επόμενη νέα αρχαιολογική θέση (Θέση 3) που εντοπίστηκε βρίσκεται στη δεξιά παραποτάμια κοιλάδα του Αλφειού, 500 μ. νότια-νοτιοανατολικά του αμφιθεατρικά χτισμένου σύγχρονου οικισμού των Κακουραϊκών, σε μια καλλιεργήσιμη και πλούσια σε νερά περιοχή. Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη θεμελίωση του Πυλώνα 258, απέδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματος, μήκους 11,95 μ., με κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά, που διαιρείται εσωτερικά σε μικρότερους χώρους (σχ. 1). Η βόρεια και δυτική πλευρά του έχουν καταστραφεί από τη συνεχή καλλιέργεια και τις πλημμύρες όμορου χειμάρρου. Δυτικότερα εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά, ο οποίος αποκλίνει ελαφρά από τον άξονα του νότιου τοίχου του κτιρίου και βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος από αυτόν. Ο τοίχος έχει μήκος 2,30 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 0,80 μ. έως 1,10 μ. Σε δεύτερη φάση ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, όπως μαρτυρούν δύο πίθοι με μελανό γάνωμα, που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου και περιείχαν ανακομιδές ταφών. Οι πίθοι, σύμφωνα με την τυπολογία τους, χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.²⁸. Ωστόσο, η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου πιθανότατα διήρκεσε μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα, αφού εντοπίστηκε και ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος στα βόρεια της επιφάνειας.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του κτιρίου συνελήγη ποικίλη κεραμική που χρονολογείται στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο. Περιλαμβάνει όστρακα από καλής ποιότητας επιτραπέζια κεραμική, όπως τμήμα από πόδι κύλικας με πλαστικούς δακτυλίους (6ος αι. π.Χ.)²⁹ (εικ. 4), όστρακα από σκύφους, αμφορείς και χαρακτηριστικό τμήμα κύλικας χωρίς πόδι με οριζόντια υψωμένη λαβή (μέσα 5ου αι. π.Χ.)³⁰. Τα σημαντικότερα ευρήματα που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα του κτιρίου αποτελούν τμήμα πήλινου αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς σίμης³¹ (εικ. 5), και χάλκινο κοχλιάριο με ενσφράγιση λαβή με παράσταση δελφινίου (εικ. 6)³².

Η πλησιέστερη αρχαία εγκατάσταση που ταυτίζεται με τις Μελαινές βρίσκεται περί τα 400 μ. βορειοδυτικά του κτιρίου. Πλησίον του διερχόταν ο οδικός άξονας που οδηγούσε από την Ηραία στη Γόρτυνα. Η απόσταση από τις Μελαινές σε συνδυασμό με τις μεγάλες διαστάσεις του κτιρίου και την πλήρη σίμη παραπέμπουν σε σημαντικό δημόσιο περιαστικό κτίριο, με μνημειακό χαρακτήρα και με χρήση κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, περίοδο ακμής της Ηραιάτιδος³³, όπως συνηγορούν οι παλαιότερες κοπές νομισμάτων. Ο μνημειακός χαρακτήρας του συγκροτήματος, η κάτοψη του οποίου πιθανότατα συνεχίζεται προς τα βόρεια, καθώς και ο τύπος και η λειτουργία των ευρημάτων θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στην υπόθεση ότι πρόκειται για δωμάτια³⁴ πτέρυγας κτιρίου σχετιζόμενου με ιερό, που είχαν υποστηρικτική λειτουργία ως χώροι εστίασης ή διαμονής³⁵.

Σε απόσταση 425 μ. βορειοδυτικά του αρχαϊκού οικοδομήματος και 230 μ. νότια του χωριού, στη γνωστή από την έρευνα θέση Κεραμίδι (Πυλώνας 257, Θέση 4), εντοπίστηκε εντός φυσικού στρώματος κιμιλιάς ένα εκτεταμένο επιφανειακό στρώμα λίθων, το οποίο περιείχε τμήματα κεράμων και θραύσματα αγγείων. Έχει μέγιστες διαστάσεις 8,10 × 2,60 μ. και κατεύθυνση βόρεια-νότια. Η κεραμική που συνελήγη είναι επί το πλείστον μελαμβαφής και χρονολογείται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., ενώ εντοπίστηκε και κεραμική Ύστεροελλαδικής III περιόδου. Διακρίνονται όστρακα από επιτραπέζια αγγεία, όπως τμήματα σκύφων, άωτων σκυφιδίων, οινοχοών και αμφορέων³⁶. Στην Ύστεροελλαδική III ανήκουν στελέχη και βάσεις από κύλικες και τμήμα επίπεδης βάσης

²⁶ Καραπαναγιώτου 2010, 700-701.

²⁷ Για παρόμοια παραδείγματα σκύφων, βλ. Sparkes – Talcott 1970, 84-85, 260, εικ. 350, πίν. 16.

²⁸ Χατζή-Σηλιοπούλου 1991, 352, 357 (σχ. 1α), 358-359 (σχ. 2β).

²⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9786. Βλ. Iozzo 2014, 129-130, 156, εικ. 2, πίν. 2 (CN-Arch 27).

³⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9789. Βλ. Iozzo 2014, 134, 137, 158, εικ. 3, πίν. 4 (CN-CI3).

³¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9785 (σωζόμενες διαστάσεις 20 × 12 × 8 εκ.). Για ανάλογο παράδειγμα σίμης με ύψος 16,4 εκ., βλ. Heiden 1995, 62, 187 (αρ. 23.1), πίν. 33.1.

³² Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9782 (μέγιστο σωζόμενο μήκος 6,6 εκ., βάρος 4,43 γρ.). Για παρόμοιο ως ταφικό κτέρισμα, βλ. Βικάτου 2006, 393, 408, εικ. 19. Σημειώνεται ότι το κοχλιάριο εντοπίστηκε πλησίον ταφικού πίθου μεταγενέστερου του κτιρίου. Για ιατρικό εργαλείο, βλ. Βασιλειάδου 2018, 501, 507, εικ. 2δ.

³³ Καραπαναγιώτου 2012, 255.

³⁴ Το εσωτερικό πλάτος των δυο ακραίων δωματίων είναι 3,50 μ. και των δυο εσωτερικών είναι 1,30 μ. (ανατολικό) και 1,05 μ. (δυτικό).

³⁵ Πρβλ. Forsén 2013, 226-228.

³⁶ Catling 1996, 33-72.

από κύπελλο, τα οποία έχουν κατασκευαστεί από καθαρό υπόλευκο πηλό με λίγες προσμίξεις και δεν φέρουν διακόσμηση³⁷. Κατά την έρευνα, σχεδόν επιφανειακά, εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα με προτομή αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο (εικ. 7), που χρονολογείται στην εποχή του Κωνσταντίου Β', στα μέσα περίπου του 4ου αι. μ.Χ.³⁸.

Στην ίδια θέση, σε απόσταση 45 μ. δυτικά του Πυλώνα 257, στην επιφάνεια της θεμελίωσης του Πυλώνα 641N (Θέση 5), η ανασκαφική έρευνα απέδωσε στα ανώτερα στρώματα έναν τοίχο αμελούς κατασκευής με διεύθυνση βόρεια-νότια και έναν λιθοσωρό. Η κεραμική από το βάθος αυτό είναι κυρίως αβαφής και σε συνδυασμό με το χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε πλησίον θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Σε χαμηλότερο υψομετρικά επίπεδο, περίπου 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν αργοί λίθοι μικρού μεγέθους και αραιά τμήματα κεράμων πακτωμένα σε ένα λεπτό στρώμα ακανόνιστου σχήματος, με κατεύθυνση βόρεια-νότια. Από το στρώμα αυτό συνελέγησαν τεμάχια ζωικών οστών και κεραμική της μυκηναϊκής περιόδου (εικ. 8). Η κεραμική είναι λεπτότεχνη, από υπόλευκο πηλό με λίγες προσμίξεις, και χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ-Γ περίοδο. Εντοπίστηκαν στελέχη και τμήματα λαβών από κύλικες, τμήματα βάσεων από τροχήλατους σκύφους, λαβή και χείλος από αμφορέα ή στάμνο³⁹. Σε θέση μεταξύ των δύο προαναφερθέντων πυλώνων εντοπίστηκε επιφανειακά χάλκινο νόμισμα του τέλους 4ου-α' μισού 3ου αι. π.Χ., νομισματοκοπείου Αίγινας, που στον εμπροσθότυπό του απεικονίζει δύο αντωπά δελφίνια και στον οπισθότυπό του έγκοιλο τετράγωνο διηρημένο στα τέσσερα⁴⁰.

Δυτικά του οικισμού περίπου 400 μ. από τη θέση Κεραμίδι, στο σημείο κατασκευής του Πυλώνα 256 (Θέση 6), συνελέγη όστρακο με λευκή εφυάλωση και σε μεγαλύτερο βάθος αβαφής κεραμική. Στον περιβάλλοντα χώρο κατά τη διάρκεια καθαίρεσης σύγχρονης ξερολιθιάς βρέθηκε εντοιχισμένο, σε δεύτερη χρήση, τμήμα από θωράκιο αποσπασματικά σωζόμενο, άγνωστης προέλευσης. Απεικονίζει πιθανώς χριστόγραμμα με ρόδακα (εικ. 9)⁴¹. Σε απόσταση 300 μ. ανατολικότερα της θέσης εύρεσής του εντοπίστηκε από επιφανειακή δική μας έρευνα ημικυκλική κόγχη, λίγα μέτρα ανατολικότερα από την κόγχη του σύγχρονου ναού του Αγίου Ιωάννη. Ουσιαστικά, ο ναός του Αγίου Ιωάννη έχει χτιστεί πάνω στα κατάλοιπα του παλαιότερου κτιρίου έχοντας μικρότερες διαστάσεις από αυτό. Το θωράκιο, η κεραμική, το νόμισμα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην ευρύτερη περιοχή της θέσης Κεραμίδι επιβεβαιώνουν τη χρήση του χώρου στην Ύστερη Αρχαιότητα. Σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό Αγριλίδι, κατά τις εκσκαφικές εργασίες κατασκευής του Πυλώνα 250, συλλέχθηκαν επιφανειακά, λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο. Στους Πυλώνες 247 και 246 συνελέγη αδιάγνωστη αβαφής κεραμική.

Συνοψίζοντας, η υδατοβριθής περιοχή από το Παλαιόκαστρο έως τα Λουτρά Ηραίας, γεμάτη από καλλιεργήσιμες κοιλάδες, αποτελεί διαχρονικό πέρασμα προς την Ηλεία και παρουσιάζει εύρωστες εγκαταστάσεις συγκριτικά με την υπόλοιπη ορεινή Γορτυνία. Στην ευρύτερη περιοχή του Παλαιόκαστρου η έρευνα εμπλουτίστηκε με δύο νέες θέσεις, οι οποίες απέφεραν κεραμική της πρωτοελλαδικής και υστεροελλαδικής περιόδου, καθώς και του 4ου αι. π.Χ., γεγονός που δεν αλλάζει την εικόνα των ήδη γνωστών θέσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα νέα δεδομένα στην παραποτάμια κοιλάδα νότια και δυτικά του σύγχρονου οικισμού των Κακουραϊκών, στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Μελαινών. Στρώματα της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου, ένα μεγάλο οικοδόμημα της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής, κεραμική της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής, καθώς και ίχνη παρουσίας κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο παρέχουν μια νέα εικόνα για τη συνεχή χρήση του ευρύτερου χώρου λίγα χιλιόμετρα νότια-νοτιοανατολικά του σημαντικού οικισμού της αρχαίας Ηραίας.

Τα ευρήματα της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου από τη θέση Κεραμίδι δηλώνουν την ύπαρξη μυκηναϊκής εγκατάστασης στην περιοχή πλησίον των υστεροελλαδικών θαλαμοειδών τάφων που έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Λαγάφτι, Ματοβούνι και Μπαρδάκι, κατά μήκος της βόρειας όχθης του Αλφειού και επί της φυσικής οδού που οδηγεί στην Ηλεία. Επιπλέον του γνωστού από παλαιότερες έρευνες υστεροελλαδικού κέντρου στο Παλαιόκαστρο, τα νέα δεδομένα δίνουν την εικόνα της κατοίκησης και στην περιοχή των Κακουραϊκών, όπου η ύπαρξη των νεκροταφείων υποδεικνύει, εκ των πραγμάτων, υστεροελλαδική εγκατάσταση⁴².

³⁷ Romano – Voyatzis 2014, 569-606. Σαλαβούρα 2015, 401-416.

³⁸ Για παρόμοια εικονογραφική απεικόνιση, βλ. Kent 1981, 384, πίν. 17.1.

³⁹ Σαλαβούρα 2015, 401-416. Romano – Voyatzis 2014, 569-606.

⁴⁰ Kroll – Walker 1993, 220, εικ. 662α, πίν. 27.

⁴¹ Τυπολογικό παράλληλο του ρόδακα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ρόδακας θωρακίου από τη βασιλική Κορδάτου στην αρχαία Κόρινθο, που χρονολογείται σαφώς προγενέστερα της βασιλικής (5ος αι.). Το γεγονός αυτό, ωστόσο, καθιστά τη χρονολόγηση του θωρακίου προβληματική γιατί, εάν απεικονίζει χριστόγραμμα, θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 5ο-6ο αι. Για τα προαναφερθέντα ευχαριστούμε τη συνάδελφο Δρα Ε. Μανωλέσσου για τις στοχευμένες παρατηρήσεις της.

⁴² Για την κατοίκηση στην περιοχή κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού βλ. Σαλαβούρα 2015, 259-264.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ερειπιώνας δυτικά-νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού των Κακουραϊκών, στη θέση Κεραμίδι, έχει ταυτιστεί από ορισμένους μελετητές με τη σημαντική κώμη των αρχαίων Μελαινών⁴³. Ο Πausanίας αποδίδει την ίδρυση των Μελαινών στον Μελαινέα, γιο του Λυκάονα, μυθικού βασιλιά της Αρκαδίας, γεγονός που υποδηλώνει πως ο οικισμός είχε μακρά ιστορία. Επίσης, αναφέρει ότι επί των ημερών του η κώμη ήταν έρημη αλλά είχε πολλά νερά (Pausanias 8.26.8.)⁴⁴. Τα σημαντικά ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής πιθανώς επιβεβαιώνουν το μυθολογικό υπόβαθρο της περιοχής. Επιπλέον, το κτίριο της αρχαϊκής/πρώιμης κλασικής περιόδου και η κεραμική των κλασικών χρόνων έρχονται να καλύψουν το κενό που οδηγούσε πολλούς ερευνητές να τοποθετήσουν, λόγω απουσίας τεκμηρίων, την αρχαϊκή και κλασική πόλη των Μελαινών στην ακρόπολη του Λενικού. Φαίνεται, λοιπόν, πως στην κοιλάδα αυτή με τα πολλά νερά, εικόνα που ταιριάζει με την περιγραφή του Pausanias, πάνω στο πέραςμα που οδηγούσε από την αρχαία Ηραία στη Γόρτυνα και τη Μεγαλόπολη, μπορούν να αναζητηθούν τα κατάλοιπα της κώμης των αρχαίων Μελαινών, ενός από τους κύριους σταθμούς του ρωμαϊκού οδικού δικτύου στην Πελοπόννησο, σύμφωνα με την *Tabula Peutingeriana*⁴⁵. Στην τόσο εύφορη αυτή παραποτάμια κοιλάδα έρχεται να προστεθεί και μια υστερορωμαϊκή θέση, σε μια περιοχή άγνωστη έως σήμερα για τη βυζαντινή έρευνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

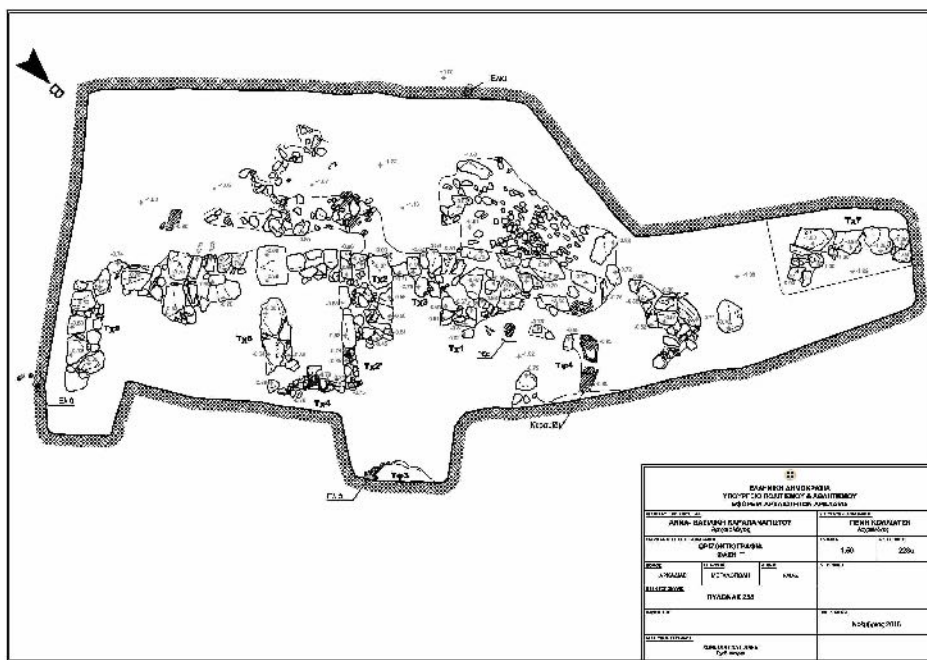
- Βασιλειάδου 2018: Μ. Βασιλειάδου, Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 501-509.
- BCD Peloponnesos: LHS Numismatics, Coins of Peloponnesos. The BCD Collection, Auction 96, Zürich, 8-9 May 2006.
- Βικάτου 2006: Ο. Βικάτου, Παράκαμψη Ολυμπίας. Ευρήματα σωστικών ανασκαφών, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, τόμ. Α', Αθήνα 2006, 385-409.
- Catling 1996: R. Catling, The Archaic and Classical pottery στο: W. G. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, vol. II, BSA Supplementary Volume 27, London 1996, 33-84.
- Charneux – Ginouvès 1956: P. Charneux – R. Ginouvès, Reconnaissances en Arcadie. Fortifications de Paliocastro, Saint Nicolas et Hellenico, *BCH* 80 (1956), 522-546.
- Ελευθερίου 2008: Ε. Α. Ελευθερίου, Πρωτοβυζαντινή Αρκαδία, Από το Μαίναλο στον Λάδωνα και τον Αλφειό, στο: Πίκουλας 2008, 261-272.
- Forsén 2013: B. Forsén, Φινλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών. Αγία Παρασκευή Αραχαμιτών, *ΑΔ* 68 (2013), Β' 1, 226-228.
- Heiden 1995: J. Heiden, *Die Tondacher von Olympia*, Olympische Forschungen XXIV, Berlin/New York 1995.
- Iozzo 2014: M. Iozzo, Archaic and later pottery from the Northern Sector, στο: Ε. Østby (επιμ.), *Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*, Tegea II, vol. 4, Athens 2014, 123-162.
- Jost 1985: M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, Études peloponnesiennes IX, Paris 1985.
- Καραπαναγιώτου 2007: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Λουτρά Ηραίας. Νέο μυκηναϊκό νεκροταφείο στη βορειοδυτική Αρκαδία, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, τόμ. Β', Αθήνα 2007, 260-272.
- Καραπαναγιώτου 2008: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Παρόδια ταφικά μνημεία παρά το Παλαιόκαστρο Γορτυνίας, στο: Πίκουλας 2008, 231-250.
- Καραπαναγιώτου 2010: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Δήμος Μεγαλόπολης, Παλαιόκαστρο, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1β, 700-701.
- Καραπαναγιώτου 2012: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Γορτυνία. Η γη των ποταμών, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 251-257.
- Kent 1981: J. P. C. Kent, *The Family of Constantine I A.D. 337-364*, The Roman Imperial Coinage, vol. VIII, London 1981.
- Κόντη 1985: Β. Κόντη, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Αρκαδίας (395-1209), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 6 (1985), 91-124.
- Kroll – Walker 1993: J. H. Kroll – A. S. Walker, *The Greek Coins*, Agora XXVI, Princeton 1993.
- Mountjoy 1998: P. A. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*, Αθήνα 1998.
- Nielsen 2002: T. H. Nielsen, Arcadia, στο: Μ. Η. Hansen – T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2002.
- Papadopoulos κ.ά. 2016: N. Papadopoulos – A. Sarris – J. Donati – T. Kalayci – M. Manataki – G. Cantoro – A. V. Karapanagiotou – E. Argyropoulou – E. Psathi, Urban dynamics of Greek cities through geoinformatics: the case of Mantinea and Heraia, Arcadia, στο: *41st International Symposium in Archaeometry, Kalamata, 15-21 May 2016, Abstracts*, 317-318.
- Παπαχατζής 2004: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 2004.

⁴³ Jost 1985, 77.

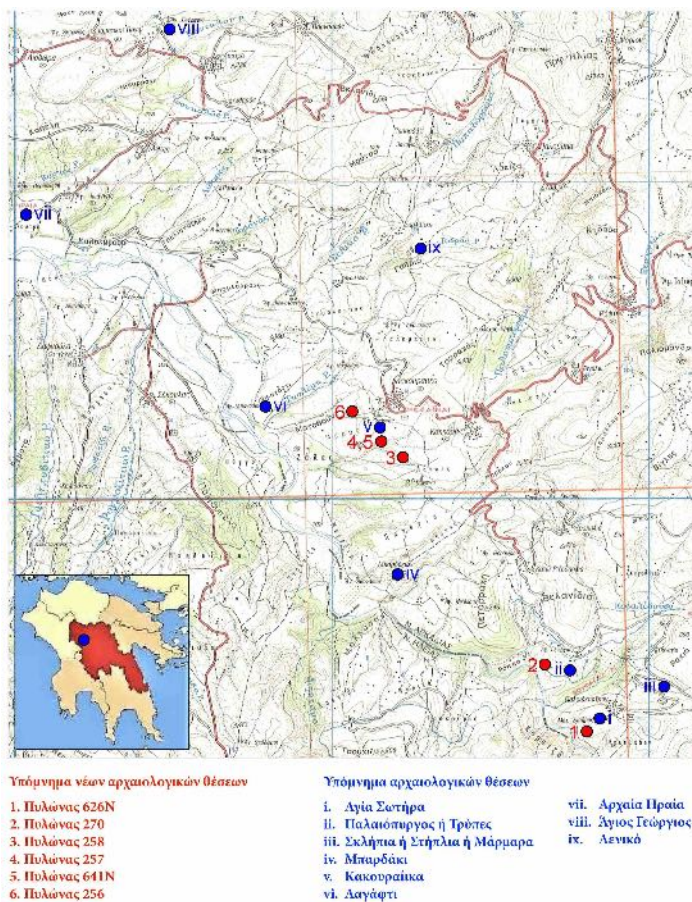
⁴⁴ Παπαχατζής 2004, 289-290.

⁴⁵ Ελευθερίου 2008, 270.

- Pikoulas 1999: Y. A. Pikoulas, The road network of Arkadia, στο: T. H. Nielsen – J. Roy (επιμ.), *Defining Ancient Arcadia. Symposium, April 1-4 1998*, Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 6, Copenhagen 1999, 248-319.
- Πίκουλας 2008: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία, Πρακτικά, Proceedings of the International Symposium in Honour of James Roy*, Στεμνίτσα 2008.
- Romano – Voyatzis 2014: D. G. Romano – M. E. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary, *Hesperia* 83 (2014), 592-606.
- Σαλαβούρα 2015: Ε. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2015.
- Σαραντάκης 1993: Π. Σαραντάκης, *Αρκαδία. Οι ακροπόλεις, τα κάστρα και οι πύργοι της. Σιωπηλά ερείπια μιας δοξασμένης γης*, Αθήνα 1993.
- Σαραντάκης 2010: Π. Σαραντάκης (επιμ.), *Αρκαδία. Τόπος – Χρόνος – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- Σουχλέρης 2010: Α. Σουχλέρης, *Κακουραϊκά Ηραίας*, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1β, 687.
- Sparkes – Talcott 1970: B. A. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, 4th Centuries B.C.*, Agora XII, Princeton 1970.
- Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος 2012: Θ. Γ. Σπυρόπουλος – Γ. Θ. Σπυρόπουλος, Παλαιόκαστρο Γορτυνίας, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 260-261.
- Τζαβέλα-Εντζεν 1984: Χ. Τζαβέλα-Εντζεν, *Λιθαρές*, Αθήνα 1984.
- Thomas 2011: P. M. Thomas, A deposit of Late Helladic IIIA2, Pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 80 (2011), 171-228.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*, Lerna IV.2-3, Princeton 2000.
- Φιλαδελφεύς 1932-1933: Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Ηραίας, *ΑΔ* 14 (1932-1933), 57-61.
- Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991: Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4ον αι. π.Χ. και στους ελληνιστικούς χρόνους, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Ηλεία και Αχαΐα*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991, 351-363.

Σχ. 1. Κάτοψη κτιρίου (σχ. Γ. Καρατζάς, Κ. Γιάννε, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 1. Χάρτης γνωστών και νέων αρχαιολογικών θέσεων (Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 2. Ενδεικτική κεραμική πρωτοελλαδικής και υστεροελλαδικής περιόδου (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 3. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα σκύφου (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 4. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα από πόδι κύλικας με πλαστικούς δακτυλίους (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 5. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα πήλινου αρχιτεκτονικού μέλους (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 6. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Χάλκινο κοχλιάριο (φωτ.: Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 7. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Εμπροσθότυπος χάλκινου νομίσματος (φωτ.: Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 8. Ενδεικτική κεραμική υστεροελλαδικής περιόδου (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 9. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου (φωτ. Π. Κολιάτση, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη Μαντινική Χώρα

ABSTRACT. Rescue excavations undertaken by the Ephorate of Antiquities of Arcadia in 2015-2016 in advance of the construction of a high voltage substation for a wind farm on Mount Lyrkeion brought to light new archaeological sites in the eastern part of Mantinea, around the Nestani plain, known in antiquity as the 'Argon Pedion'. During the construction of the substation building at Liapaiika Kalivia, in the foothills of the eastern slope of Mount Alisio, two large deposits of prehistoric (Late Helladic) pottery, remains of the Roman period, and part of a Late Byzantine building with graves were investigated. To the south of the modern settlement of Sagas, on the northern edge of the Argon Pedion, a deposit with pottery ranging from Early Helladic to the Late Mycenaean period was identified. At the church of Ayios Ioannis, at the southern end of Tsoukka hill, pottery dating from the Archaic to the Late Byzantine period, remains of Classical walls, and two Late Byzantine tombs were identified. These new archaeological sites complement the fragmentary image of the region's topography.

Οι σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας που πραγματοποιήθηκαν στο Λύρκειο όρος κατά τα έτη 2015-2016¹, στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή υποσταθμού ανύψωσης υψηλής τάσης», ως συνοδό έργο του αιολικού σταθμού, έφεραν στο φως νέες αρχαιολογικές θέσεις γύρω από την πεδιάδα της Νεστάνης, που αποτελούσε χέρσο κάμπο από τα πολλά νερά που την κατέκλυζαν την περίοδο των βροχών, ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως «Άργον πεδίον»² (Παυσανίας 8.7.1) και όριζε προς τα ανατολικά την επικράτεια της αρχαίας Μαντινικής. Ορεινοί όγκοι περιβάλλουν την πεδιάδα της Νεστάνης: το Λύρκειο από βόρεια, το Αρτεμισίο από ανατολικά και το Αλήσιο από δυτικά, που τη χωρίζει από την πεδιάδα της Μαντινείας (εικ. 1).

Οι νέες αρχαιολογικές θέσεις βρίσκονται πλησίον των δύο αρχαίων διαχρονικών περασμάτων της Κλίμακας και του Πρίνου, που οδηγούσαν από την Αργολίδα στην Αρκαδία και κατέληγαν στην πόλη της Μαντινείας³ (Παυσανίας 8.6.4) (εικ. 2). Η πρώτη διερχόταν από την κορυφή του Λυρκειού Όρους, στη θέση που σήμερα ονομάζεται Πόρτες, Πορτίτσα ή Μαρμαρένια Σούδα, όπου βρίσκεται σημαντικό τεχνικό έργο με διάνοιξη περάσματος στο βράχο⁴. Η δεύτερη διερχόταν από τον αυχένα του Αρτεμισίου και οδηγούσε από τη Νεστάνη στη Μαντινική Χώρα⁵.

Στην πεδιάδα της Μαντινείας βρίσκεται η αρχαία πόλη και βόρεια ο κωνικός λόφος Γκορτσούλι, που ταυτίστηκε με την Πτόλιν, την προϊστορική ακρόπολή της⁶. Από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αναδεικνύεται σε λατρευτικό κέντρο της Μαντινείας, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογούνται από τη γεωμετρική περίοδο έως τον 3ο αι. π.Χ.⁷. Βορειότερα, σε μικρή απόσταση, στον λόφο του Προφήτη Ηλία έχει βρεθεί κεραμική της υστεροελλαδικής περιόδου και έχει ανασκαφεί νεκροταφείο του 8ου αι. π.Χ.⁸. Στην ίδια περίοδο χρονολογήθηκε το νεκροταφείο που ανασκάφηκε πλησίον του ναού του Αγίου Νικολάου Μηλιάς⁹. Από πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της ΕΦΑ Αρκαδίας εντοπίστηκε στη Μηλιά τμήμα νεκροταφείου των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων¹⁰. Νότια του Αγίου Νικολάου, στους πρόποδες

¹ Ευχαριστίες εκφράζονται στη σχεδιάστρια Κ. Γιάννη και στις συντηρήτριες Ι. Αρμόνη και Ν. Πλατανίτη, καθώς και στους εργατοτεχνίτες Γ. Κούλη, Γ. Κουτσουράκη και Χ. Λυκουρέντζο.

² Παπαχατζής 2004, 192. Καραπαναγιώτου 2015, 15.

³ Πίκουλας 1990-1991α, 279-283. Παπαχατζής 2004, 189-190. Καραγιώργα-Σταθακοπούλου 2012, 245.

⁴ Ρίκουλας 1999, 300. Πετρόπουλος 2012, 231. Καραπαναγιώτου 2015, 18.

⁵ Ρίκουλας 1999, 300. Σαραντάκης 1993, 16.

⁶ Καραπαναγιώτου 2015, 22-23.

⁷ Καραγιώργα-Σταθακοπούλου 1992-1993, 95-115. Καραγιώργα-Σταθακοπούλου 2008, 125-143. Καραπαναγιώτου 2015, 106-108. Σαλαβούρα 2015, 103-110.

⁸ Σαλαβούρα 2015, 102-103.

⁹ Καραγιώργα-Σταθακοπούλου 2012, 243. Καραπαναγιώτου 2015, 104.

¹⁰ Καραπαναγιώτου 2010, 694-700. Καραπαναγιώτου 2015, 104-106.

του Αλησιού όρους, σύμφωνα με τον Πausανία (Πausανίας 8.10.2-3), υπάρχει το ιερό του πολιούχου θεού της Μαντίνειας, Ιππίου Ποσειδώνα, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 8ου ή αρχές του 7ου έως τον 6ο αι. π.Χ.¹¹.

Εισερχόμενοι από Βορρά στην Αρκαδία συναντάμε στην πεδιάδα της Νεστάνης τα φυλακεία που εντάσσονται στο αμυντικό σύστημα της επικράτειας της Μαντίνειας¹². Πρόκειται για τα εξής: 1. κατάλοιπα αρχαίου φυλακείου νότια του χωριού Σάγκα, στο ύψωμα Τσιουρούμπι του λόφου Τσούκκα, στις νότιες υπώρειες του οποίου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, και 2. στην κορυφή Τρυφώνη ή Άγιος Τρύφωνας¹³ του Βουνού. Απέναντι, στον λόφο Στοχό, είναι ορατά τα ερείπια πύργου της Φραγκοκρατίας¹⁴. Ανατολικά από τα φυλακεία στις υπώρειες του Αρτεμισίου όρους εντοπίζεται στον λόφο Πανηγυρίστρα η τειχιωμένη ακρόπολη της αρχαίας Νεστάνης (Πausανίας 8.7.4), ενός από τους οικισμούς που συνοικίσθηκαν για την ίδρυση της πόλης της Μαντίνειας¹⁵. Η κεραμική που έχει εντοπιστεί μαρτυρά τη χρήση του λόφου και κατά την προϊστορική περίοδο¹⁶. Κάτω από τη Νεστάνη τοποθετεί ο Πausανίας το χοροστάσι της Μαιράς (8.8.1), το πεδίο δηλαδή για τους χορούς της τοπικής ηρωίδας¹⁷.

Νοτιοανατολικά της αρχαίας Νεστάνης ανηγέρθη στην υστεροβυζαντινή περίοδο κάστρο στον βραχώδη λόφο Γουλά ή Κουλά, στους πρόποδες του Αρτεμισίου όρους. Το κάστρο των Τσιπιανών ή Κηπιανών αναφέρεται στο αραγωνικό χρονικό του Μορέως του 1393 και στα Βενετικά Χρονικά του 1467. Σήμερα σώζονται ερείπια των τειχών, ενός πύργου και κτιρίων. Στην πλαγιά του λόφου βρίσκεται ο ναός της Ανάληψης που διατηρεί τοιχογραφικό διάκοσμο της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Σε απόσταση λίγων μέτρων βρίσκεται η μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Γοργοεπηκόου, το καθολικό της οποίας έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα¹⁸.

Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα εμπλουτίζουν την τοπογραφία στην περιοχή έρευνας. Στις ανατολικές υπώρειες του Αλησιού όρους, στη θέση Λιαπαίικα Καλύβια, σε άμεση οπτική επαφή με την αρχαία ακρόπολη της Νεστάνης και το λόφο Γουλά, κατά τη διάρκεια κατασκευής του κτιρίου υποσταθμού του αιολικού πάρκου, εντοπίστηκαν σε διαφορετικά σημεία του ίδιου χώρου δύο αποθέσεις με πληθώρα κεραμικής της υστεροελλαδικής περιόδου. Επιπλέον, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου και τμήμα κτιρίου με κιβωτίοσχημος τάφος της υστεροβυζαντινής περιόδου. Βόρεια και νότια της θέσης διέρχονται ρέματα, ενώ το έδαφος είναι επικλινές διαμορφωμένο με σύγχρονες ξερολιθιές, που λειτουργούν ως όρια των αγροτεμαχίων.

Η πρώτη απόθεση της προϊστορικής περιόδου εντοπίστηκε στο φυσικό αργιλώδες έδαφος της περιοχής σε υψόμετρο από 669,76 έως 666 μ. (εικ. 3). Πρόκειται για εκτεταμένη επίχωση, που κάλυπτε επιφάνεια εδάφους με μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 28 x 22 μ. και είχε πάχος περίπου 1,40 μ.¹⁹. Το χώμα ήταν πακτωμένο, σκούρου χρώματος και περιείχε αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Η δεύτερη απόθεση βρέθηκε στα νότια υφιστάμενου πυλώνα της ΔΕΗ, σε υψόμετρο 659,93 έως 659,18 μ., με μέγιστες σωζόμενες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 3 x 1 μ. και πάχος 0,60 μ. Σε αυτό το σημείο υπήρχε μπαζωμένο ρέμα, το οποίο καθαρίστηκε με σκοπό να διευθετηθεί. Τα κινητά ευρήματα εντοπίστηκαν σε μεγαλύτερο βάθος από το ρέμα. Το χώμα ήταν πακτωμένο, καστανού χρώματος, με αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, πληθώρα οστράκων, ίχνη πυράς κατά τόπους και ζωικά οστά μικρού μεγέθους²⁰. Σε υπερκείμενη στρώση εντοπίστηκαν κροκάλες, ένδειξη της διέλευσης του ρέματος σε μεταγενέστερη περίοδο.

Η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογείται στην Υστεροελλαδική II και III περίοδο. Κατά κύριο λόγο είναι λεπτότεχνη και ακόσμητη, ενώ λίγα δείγματα φέρουν γραπτή διακόσμηση. Η γραπτή διακόσμηση είναι δυσδιάκριτη και αφορά κυρίως ερυθρόχρωμες και μελανές ταινίες, στιγμές και πτυχώσεις. Το δημοφιλέστερο σχήμα που συναντάται είναι η κύλικα με ψηλό πόδι, ενώ δεν λείπουν και κναθόμορφες κύλικες με χαμηλό πόδι. Τα όστρακα από σκύφους είναι λιγότερα και σε κάποιες περιπτώσεις φέρουν ίχνη γραπτής διακόσμησης²¹. Οι κύλικες υποδεικνύουν ότι πιθανώς λάμβαναν χώρα γεύματα λατρευτικού χαρακτήρα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στο ίδιο σημείο εντοπίστηκαν και δύο στελέχη ειδωλίων, εκ των οποίων το ένα σώζει

¹¹ Παπαχατζής 2004, 210. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2012, 244. Καραπαναγιώτου 2015, 102.

¹² Πίκουλας 1990-1991β, 247-257. Καραπαναγιώτου 2015, 19.

¹³ Πίκουλας 1984, 205-207. Σαραντάκης 1993, 25. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2012, 245. Καραπαναγιώτου 2015, 19.

¹⁴ Ο φράγκικος πύργος έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο σύμφωνα με την Υ.Α. Β1/Φ30/42334/3020/14-11-1978, ΦΕΚ 1073/Β/4-12-1978.

¹⁵ Hodkinson – Hodkinson 1981, 261-265. Σαραντάκης 1993, 26. Καραπαναγιώτου 2015, 23-24.

¹⁶ Σαραντάκης 1993, 26. Παπαχατζής 2004, 193-194. Σαραντάκης 2010, 116-117. Σαλαβούρα 2015, 110-111.

¹⁷ Παπαχατζής 2004, 195.

¹⁸ Σαραντάκης 1993, 43. Δηλέ 2019, 205.

¹⁹ Όμοιες, εκτεταμένες, ισοπεδωμένες επιχώσεις συναντάμε συχνά στους μικηναϊκούς οικισμούς για τη θεμελίωση των υπερκείμενων κτιρίων. Ενδεικτικά αναφέρονται οι επιχώσεις στον οικισμό στην Παγώνα Πάτρας, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 2001, 33.

²⁰ Αποθέτης που οριοθετείται από τοίχους με παρόμοια ευρήματα εντοπίστηκε στην Πετρίνα, στη θέση Μοναστηριακό-Αμπελακιώτικο Ρέμα, και του αποδόθηκε λατρευτικός χαρακτήρας, βλ. Σουχλέρης 2010, 19-21. Σαλαβούρα 2015, 169-170.

²¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9798, 9799, 9802 έως 9857, 9885, 9886, 9927. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Mountjoy 1998, 54-55, 71, 94-98. Romano – Voyatzis 2014, 592-606. Σαλαβούρα 2015, 401-416.

κάθεται γραπτές ερυθρόχρωμες ταινίες²² (εικ. 4). Μεταξύ των ελαχίστων αποθηκευτικών αγγείων αναγνωρίστηκαν τμήματα πιθαμοφόρων²³. Ορισμένα χονδροειδή όστρακα πιθανώς ανάγονται στην πρωτοελλαδική περίοδο. Επίσης, συλλέχθηκαν ένα σφονδύλι, τμήμα λεπίδας και απολέπισμα οψιανού.

Σε κοντινή απόσταση, βορείως της πρώτης απόθεσης των προϊστορικών χρόνων, εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου και τάφοι της υστεροβυζαντινής περιόδου. Βρέθηκαν δύο θεμέλια τοίχων που διαμορφώνουν χώρο εντός του οποίου ανασκάφηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι (σχ. 1). Ο χώρος έχει μέγιστες αποκαλυφθείσες σωζόμενες διαστάσεις 8,10 × 1,60 μ., έως το σημείο απαλλοτρίωσης. Τα θεμέλια των τοίχων, που εντοπίστηκαν σε υψόμετρο 674,81 έως 675,19 μ., έχουν το ίδιο υδραυλικό κονίαμα στην τοιχοποιία τους και αποτελούνται από επίπεδες λαξεμένες ασβεστολιθικές πλάκες, που διαμορφώνουν μία ισχυρή κατασκευή. Η ανωδομή είναι κατασκευασμένη από αδρά δουλεμένους, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθους.

Από τις ανασκαφικές εργασίες αποκάλυψης των τοίχων συλλέχθηκαν δύο ενετικά *orneselli*²⁴, εκ των οποίων το ένα σώζει στη μία όψη τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου και στην άλλη όψη σταυρό με δυσανάγνωστη κυκλική επιγραφή. Τα νομίσματα χρονολογούνται από τα μέσα του 14ου ως τις αρχές του 15ου αι. και ομοιάζουν με νομισματικά ευρήματα που προέρχονται από το Μουχλί²⁵. Η κεραμική που συλλέχθηκε από τις εργασίες αποκάλυψης και από το εσωτερικό των ταφών περιλαμβάνει όστρακα με εφυάλωση, εκ των οποίων ένα τμήμα κούπας με εγχάρκτη διακόσμηση, που χρονολογείται στα μέσα του 14ου αι. (εικ. 5)²⁶, και αβαφή όστρακα.

Οι τάφοι ανήκαν στον τύπο του απλού κιβωτιόσχημου, με τα πλευρικά τοιχώματα και την κάλυψή τους να αποτελούνται από αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Το μέσο μέγιστο αποκαλυφθέν μήκος των ταφών είναι 1,40 μ. και το πλάτος 0,54 μ. Οι ταφές ήταν προσανατολισμένες και τα οστά των νεκρών βρέθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση, τοποθετημένα σε ύπτια στάση. Παρουσιάζουν πολλές μορφολογικές ομοιότητες με τους τάφους που ερευνηθήκαν και δημοσιεύτηκαν πρόσφατα στη θέση Βρωμόξυλο-Μοναστηράκι²⁷ και μπορούν να χρονολογηθούν στον 14ο αι.

Στα βορειοδυτικά της δεύτερης απόθεσης των προϊστορικών χρόνων, σε άλλη θέση, πλησίον βράχου, εντοπίστηκαν διάσπαρτα οστά και θραύσματα κεραμίδων. Ορισμένα από τα οστά προέρχονται από το κρανίο νεκρού. Πιθανότατα επρόκειτο για ταφή που είχε καταστραφεί. Στον περιβάλλοντα χώρο των οστών βρέθηκε τμήμα από φιάλη²⁸ και δύο τμηματικά σωζόμενα υστερορωμαϊκά λυχνάρια, εκ των οποίων το ένα φέρει παράσταση της θεάς Αθηνάς στον τύπο της Προμάχου (εικ. 6) και χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι.²⁹.

Νότια του σύγχρονου οικισμού Σάγκα, στο βόρειο άκρο του Αργού πεδίου, εντοπίστηκε σε υψόμετρο 657,28 μ. απόθεση με κεραμική που χρονολογείται από την πρωτοελλαδική έως την υστεροελλαδική περίοδο. Το αρχαίο στρώμα είχε μέγιστο σωζόμενο αποκαλυφθέν μήκος 2 μ. και πάχος περίπου 0,15 μ. Βρέθηκε λεπτή κεραμική της πρωτοελλαδικής περιόδου, κυρίως όστρακα από φιάλες, και λίγα χονδροειδή θραύσματα από αποθηκευτικά και χρηστικά σκεύη της ίδιας περιόδου. Από τα χονδροειδή όστρακα λίγα μπορούν να χρονολογηθούν στη μεσοελλαδική περίοδο, καθώς παρατηρούνται σε αυτά πολλές χαλαζιακές χρυσίζουσες προσμίξεις (μίκρα) (εικ. 7)³⁰. Επιπλέον, βρέθηκε μικρή ομάδα οστράκων της υστεροελλαδικής περιόδου από λεπτότεχνα επιτραπέζια σκεύη, λίθινο σφονδύλι και τρία εργαλεία από οψιανό.

Νοτιότερα, στην απόληξη του λόφου Τσούκκα και συγκεκριμένα κατά μήκος του αγροτικού δρόμου της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη, εντοπίστηκε κεραμική που χρονολογείται από την αρχαϊκή έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, οικοδομικά κατάλοιπα της κλασικής περιόδου και δύο τάφοι της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Χαρακτηριστικά δείγματα της κεραμικής που συλλέχθηκε από το σύνολο των ανασκαφικών εργασιών αποτελούν δύο όστρακα με γραπτή διακόσμηση της αρχαϊκής περιόδου³¹, ενώ μεγαλύτερη είναι η ποσότητα των θραυσμάτων της κλασικής περιόδου (εικ. 8) που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Διακρίνονται τμήματα σκύφων, οινοχοών, ένα ερυθρόμορφο όστρακο με διακόσμηση φύλλων ελιάς, ένα ακέραιο άωτο, μελαμβαφές

²² Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9800, 9801. Βλ. π.χ. Hood 1993, 134. Για υπαιθρία ιερά/τεμένη, βλ. Σαλαβούρα 2015, 303, και για συσχετισμό με το βωμό του Λυκαίου όρους, βλ. Romano – Voyatzis 2014, 628.

²³ Βλ. π.χ. Mountjoy 1998, 45.

²⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9775, 9776. Βλ. Baker – Γαλάνη 2017, 77-78.

²⁵ Βλ. Λαγός – Καρνανός 2017, 198-199.

²⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9797. Βλ. Sanders 1987, 163-166.

²⁷ Αθανασούλης – Βασιλείου 2014, 305-307.

²⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9792.

²⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9790α, β, γ. Βλ. π.χ. Perlzweig 1961, 111-112, εικ. 653, πίν. 15.

³⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9858 έως 9862, 9864 έως 9884, 9887 έως 9910. Για την κεραμική πρωτοελλαδικής περιόδου, βλ. Τζαβέλλα-Enjen 1984, 150-173. Wiencke 2000, 315-328. Pullen 2011, 56-96, 160-200, 337-378. Για την κεραμική μεσοελλαδικής περιόδου, βλ. Rutter – Rutter 1976, 11. Rutter 1990, 419-422.

³¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9928, 9929.

σκυφίδιο και τμήμα από το άνω μέρος κύλικας με διακόσμηση εμπιέστων ανθεμίων³². Από τις εργασίες συλλογής της κεραμικής των ανωτέρων στρωμάτων της αύλακας που διανοίχθηκε κατά μήκος της αγροτικής οδού παρατηρήθηκε πως τα στρώματα ήταν παραβιασμένα και περιείχαν μπάζα, θραυσμένες κεραμίδες και όστρακα, κυρίως της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Νοτιοανατολικά της εκκλησίας, πλησίον της κόγχης του ιερού εντοπίστηκαν δύο τάφοι που ομοιάζουν με τους τάφους στα Λιαπαίικα Καλύβια. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, η περιοχή ονομαζόταν παλιότερα «Κόκκαλα», λόγω των οστών που έβρισκαν οι κάτοικοι κατά την καλλιέργεια των κτημάτων τους στον ευρύτερο χώρο³³. Κάτω από το τσιμεντένιο εξωτερικό δάπεδο του ναού, σε υψόμετρο 629,21 μ., αποκαλύφθηκε απλός κιβωτιόσχημος τάφος. Ο νεκρός βρέθηκε προσανατολισμένος, σε ύπτια στάση (εικ. 9), με μέγιστο σωζόμενο μήκος 1,55 μ. και πλάτος 0,38 μ. Από τις εργασίες συλλέχθηκαν αβαφή όστρακα και δύο χάλκινα ενώτια³⁴ με διακόσμηση από έξεργους επαναλαμβανόμενους κύκλους.

Ανατολικά του πρώτου τάφου εντοπίστηκε τμήμα δεύτερου προσανατολισμένου κιβωτιόσχημου τάφου, ο οποίος οριοθετείται από λαξευμένους ασβεστόλιθους στα πλευρικά του τοιχώματα. Από τις εργασίες βρέθηκαν τα οστά από τα κάτω άκρα του νεκρού στην ανατολική πλευρά του και συλλέχθηκαν λίγα αβαφή όστρακα και ένα οστέινο λειασμένο αντικείμενο. Δυτικά της εκκλησίας σε υψόμετρο 628,35 μ., εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι που διαμορφώνουν χώρο με αποκαλυφθείσες διαστάσεις 1,70 × 0,55 μ. Εντός του χώρου ανασκάφηκε στρώμα κατάρρευσης λίθων και κεράμων. Από την ανασκαφή του συνελέγησαν όστρακα της κλασικής περιόδου.

Οι εργασίες κατασκευής του αιολικού πάρκου στην κορυφή του Λυρκείου όρους και σύνδεσής του με τον υποσταθμό στις ανατολικές υπώρειες του Αλησίου όρους κάλυψαν μια μεγάλη έκταση, που παρέμενε έως τώρα άγνωστη στην ανασκαφική έρευνα. Τα νέα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν τη διαχρονική κατοίκηση στις υπώρειες των λόφων γύρω από το Αργό πεδίο, που ξεκινά ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και εκτείνεται μέχρι τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Δραστηριότητα κατά την προϊστορική περίοδο συναντάμε στο βόρειο άκρο της πεδιάδας, κοντά στο διαχρονικό πέρασμα της Κλίμακας, αλλά και νοτιότερα στην ανατολική πλευρά του Αλησίου, πιο κοντά στο νότιο πέρασμα της πεδιάδας, όπου σημειώνεται έντονη δραστηριότητα κατά την υστεροελλαδική περίοδο. Ο λόφος της Πτόλεως φαίνεται πως ήταν ο κεντρικός οικισμός, με συνεχή χρήση έως τους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ μικρότεροι οικισμοί-κοινοότητες διατάσσονταν στις υπώρειες των βουνών που όριζαν το μαντινικό πεδίο³⁵. Η ίδια θέση φαίνεται πως κατοικείται ξανά στη ρωμαϊκή και υστεροβυζαντινή/σταυροφορική περίοδο, από τον 13ο αι., όταν την αρχαία Νεστάνη διαδέχεται ο οικισμός των Τσιπιανών. Το κτίριο που εντοπίστηκε στη θέση χρονολογείται στην ίδια περίοδο με το κάστρο Γουλά, με το οποίο έχει άμεση οπτική επαφή. Στη νότια απόληξη του λόφου Τσούκκα, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, τα οικοδομικά κατάλοιπα, η πολυπληθής κεραμική της κλασικής περιόδου και τα σαφή δείγματα της αρχαϊκής κεραμικής παραπέμπουν σε εγκατάσταση των ιστορικών χρόνων, πιθανώς τα κατάλοιπα ενός οικισμού από αυτούς που συνοικίστηκαν για την ίδρυση της πόλης της Μαντίνειας³⁶. Τα νέα δεδομένα συμπληρώνουν την αποσπασματική εικόνα που έχουμε για την τοπογραφία της περιοχής όσον αφορά στην κατοίκηση στο ανατολικό τμήμα της επικράτειας της Μαντίνειας, από την οποία διέρχονταν όλα τα αρχαία περάσματα που οδηγούσαν στην ισχυρή πόλη και εξασφάλιζαν την επικοινωνία με την Αργολίδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης – Βασιλείου 2014: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου, Θέση Βρωμόξυλο-Μοναστηράκι, *ΑΔ* 64 (2009), Β'1, 305-308.
- Baker – Γαλάνη 2017: J. Baker – Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Δυτικός Μεσαίων στην Πελοπόννησο, *BCH* 57 (2017), 63-90.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Δηλέ 2019: Ν. Δηλέ, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Ανάληψης στη Νεστάνη Αρκαδίας, στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών, Τρίπολις 1-2 Νοεμβρίου 2013, Δημητσάνα 3 Νοεμβρίου 2013*, τόμ. Β', Αθήνα 2019, 203-244.
- Hodkinson – Hodkinson 1981: S. Hodkinson – H. Hodkinson, Mantinea and the Mantinike: Settlement and society in a Greek polis, *ABSA* 76 (1981), 239-296.
- Hood 1993: S. Hood, *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα 1993.

³² Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9911 έως 9926. Για παρόμοια παραδείγματα σκύφων, βλ. Sparkes – Talcott 1970, 84-85, 260, εικ. 349, 350, πίν. 16. Για το σκυφίδιο, βλ. Sparkes – Talcott 1970, 131-132, 295, εικ. 828, πίν. 33). Για ανάλογη διακόσμηση ανθεμίων, βλ. Schilbach 1995, 48-51, εικ. 9, πίν. 11.

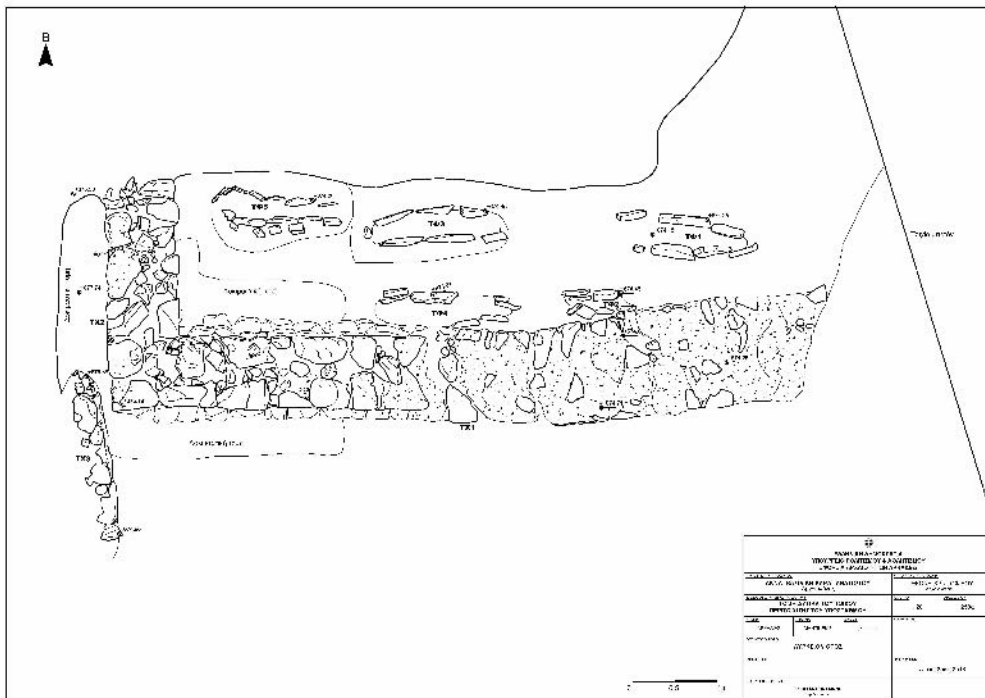
³³ Ευχαριστίες εκφράζονται στον κ. Κ. Μπενεχούτσο, πρόεδρο της κοινότητας Σάγκα, για τις πληροφορίες που μας παρείχε σχετικά με την περιοχή έρευνας.

³⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. ευρ. 9783α, 9783β.

³⁵ Σαλαβούρα 2015, 251.

³⁶ Βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 261-265.

- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-1993: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Η μαντινική Πτόλις, στο: *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, τόμ. Β', Αθήνα 1992-1993, 7-115.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2008: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Στα ίχνη της αρχαϊκής Μαντινείας, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία*, Στεμνίτσα 2008, 125-143.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2012: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Μαντινεία και Μαντινική, στο: Βλαχόπουλος 2012, 242-247.
- Καραπαναγιώτου 2010: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Οικισμός Μηλιάς Δ. Τρίπολης, Οικόπεδο Μ. Καραλή, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 1β, 694-700.
- Καραπαναγιώτου 2015: Α. Β. Καραπαναγιώτου, *Μαντινεία. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Τρίπολη 2015.
- Λαγός – Καρυανός 2017: Κ. Λαγός – Φ. Καρυανός, Μουχλί: Οικονομικά δεδομένα και νομισματική κυκλοφορία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, *BCH* 57 (2017), 193-202.
- Μουρτιζογ 1998: Ρ. Α. Μουρτιζογ, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*, Αθήνα 1998.
- Παπαχατζής 2004: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 2004.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Πετρόπουλος 2012: Μ. Πετρόπουλος, Αρκαδία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα, στο: Βλαχόπουλος 2012, 230-241.
- Πίκουλας 1984: Γ. Α. Πίκουλας, Μαντινειακά, *Horos*, 2 (1984), 205-207.
- Πίκουλας 1990-1991α: Γ. Α. Πίκουλας, Κλίμαξ (Παυσ. 8.6.4), *Horos* 8-9 (1990-1991), 279-283.
- Πίκουλας. 1990-1991β: Γ. Α. Πίκουλας, Πύργοι: Δίκτυο, χρήση, απορίες και ερωτήματα, *Horos* 8-9 (1990-1991), 247-257.
- Pikoulas 1999: Y. A. Pikoulas, The road network of Arkadia, στο: T. H. Nielsen – J. Roy (επιμ.), *Defining Ancient Arcadia, Acts of the Copenhagen Polis Centre*, τόμ. 6, Copenhagen 1999, 248-319.
- Romano – Voyatzis 2014: D. G. Romano – M. E. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary, *Hesperia* 83 (2014), 569-652.
- Rutter 1990: J. B. Rutter 1990, Pottery groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59:2 (1990), 375-458.
- Rutter – Rutter 1976: J. B. Rutter – S. H. Rutter, *The Transition to Mycenaean: A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA. Pottery Sequence from Ayios Stefanos in Laconia*, Los Angeles 1976.
- Σαλαβούρα 2015: Ε. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2015.
- Sanders 1987: G. D. R. Sanders, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia* 53 (1987), 159-195.
- Σαραντάκης 1993: Π. Σαραντάκης, *Αρκαδία. Οι Ακροπόλεις, τα κάστρα και οι πύργοι της, σιωπηλά ερείπια μιας δοξασμένης γης*, Αθήνα 1993.
- Σαραντάκης 2010: Π. Σαραντάκης, *Αρκαδία. Τόπος – Χρόνος – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- Schilbach 1995: J. S. Schilbach, *Elische keramik des 5. Und 4. Jahrhunderts*, Olympische Forschungen XXIII, Berlin/New York 1995.
- Σουχλέρης 2010: Λ. Σουχλέρης, Ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία από τον Λογκανίκο Λακεδαιμόνος, στο: Ν. Σκάγκος (επιμ.), *Αρχαιολογική και ιστορική περιήγηση στη βόρεια Λακεδαίμονα, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής και Ιστορικής Ημερίδας*, Αγόριανη 2010, 17-66.
- Sparkes – Talcott 1970: B. A. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, 4th Centuries B.C.*, Agora XII, Princeton 1970.
- Σταυροπούλου-Γάτση 2001: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feir 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen*. Athen 5.3-7.3.1998, Αθήνα 2001, 28-38.
- Τζαβέλλα-Ενβεν 1984: Χ. Τζαβέλλα-Ενβεν, *Λιθαρές*, Αθήνα 1984.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*, Lerna IV.2-3, Athens 2000.

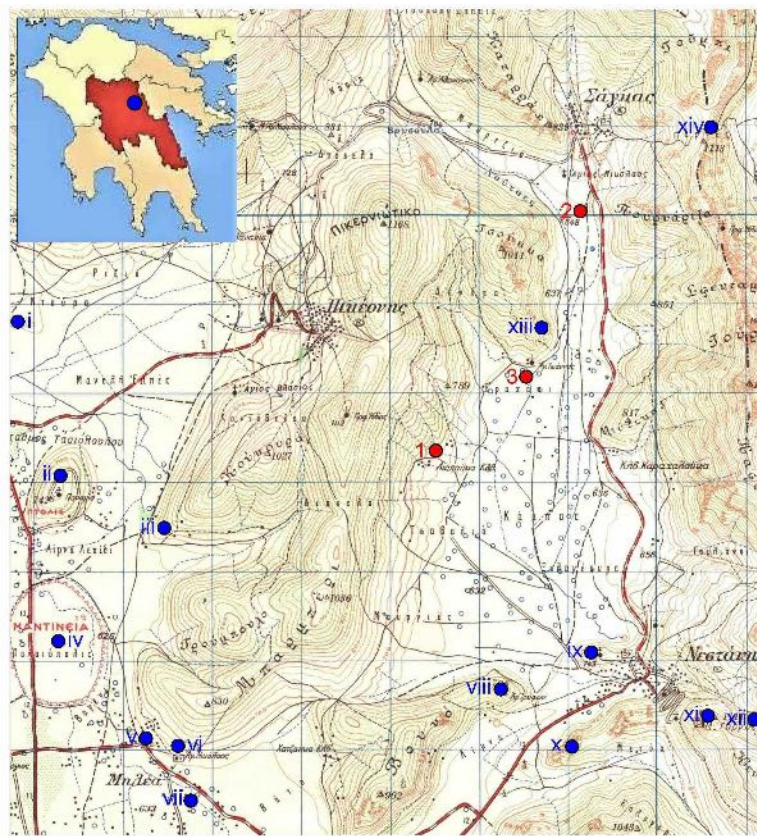

Σχ. 1. Τμήμα κτιρίου με τάφους (σχ. Κ. Γιάννε, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 1. Λύρκειο Όρος. Άποψη της πεδιάδας της Νεστάνης και της πεδιάδας της Μαντίνειας, που χωρίζονται από το Αλήσιο Όρος (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Υπόμνημα νέων αρχαιολογικών θέσεων

- 1. Λιαπατικά καλύβια
- 2. Σάργος
- 3. Άγιος Ιωάννης

Υπόμνημα αρχαιολογικών θέσεων

i. Προφήτης Ηλίας	viii. Άγιος Τρόφειος
ii. Γκορτσούλι	ix. Πανηγυρίστρα
iii. Τριπήχι	x. Στοχός
iv. Μαντινεία	xi. Ανάληψη
v. Μηλιά	xii. Γουλάς
vi. Άγιος Νικόλαος	xiii. Δοφος Τσουίκκα
vii. Ίππιος Ποσειδάωνας	xiv. Κλιμαζ

Εικ. 2. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων (Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 3. Αλήσιο Όρος. Άποψη του χώρου διεξαγωγής των εργασιών και της απόθεσης της προϊστορικής περιόδου (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 4. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ενδεικτική κεραμική της υστεροελλαδικής περιόδου (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

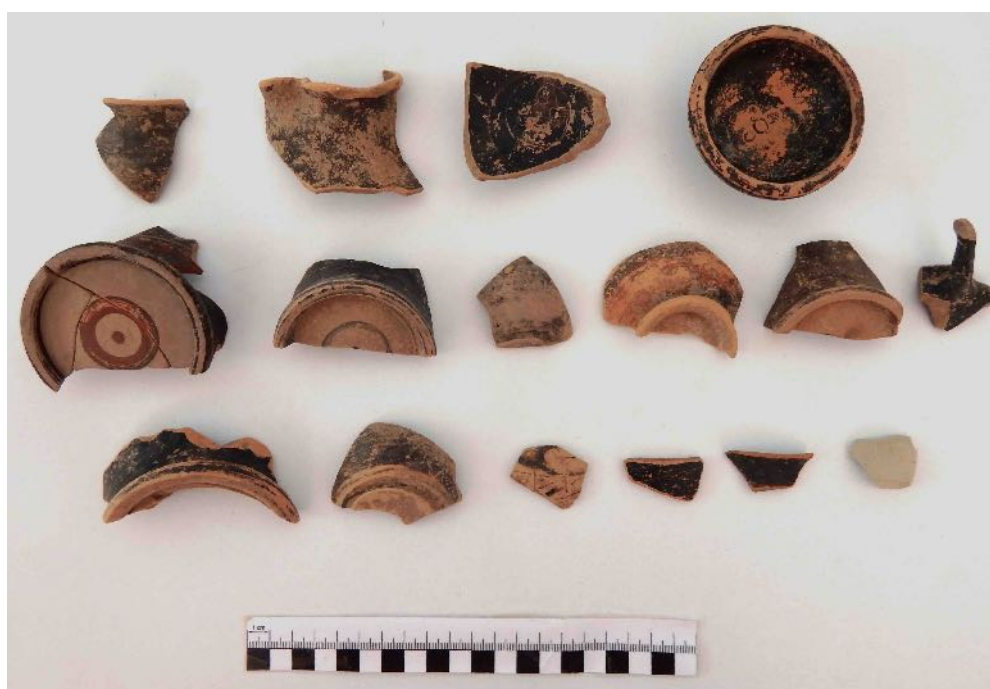
Εικ. 5. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα εγχάρκτης εφωαλωμένης κούπας (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 6. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα υστερορωμαϊκού λύχνου με παράσταση της θεάς Αθηνάς (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 7. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ενδεικτικά ευρήματα της Πρωτοελλαδικής και Μεσοελλαδικής περιόδου (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 8. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Μελαμβαφής και ερυθρόμορφη κεραμική (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Εικ. 9. Υπώρειες λόφου Τσούκκα, Εκκλησία Αγίου Ιωάννη. Σημείο εντοπισμού του Τάφου 1 (φωτ. Θ. Χριστοφίλου, Αρχείο ΕΦΑΑΡΚ).

Νέα τοπογραφικά στοιχεία στην περιοχή της Σκάλας Λακωνίας

ABSTRACT. Ancient sites dating from the Early Helladic to the Late Roman/Early Byzantine periods were identified during recent excavations and surveys in the mountainous area that extends to the northwest of the modern city of Skala, to the east of the modern villages of Daphni and Krokees, and to the west of the Evrotas river. Early Helladic fortification walls, remains of a prehistoric settlement, as well as farmsteads and other sites of the Classical/Hellenistic and the Late Roman/Early Byzantine periods indicate continuous human presence in the area. The economy of these remote sites was agricultural; their inhabitants engaged in farming and animal husbandry. The discovery of these sites contributes to the enrichment of the archaeological map of Laconia, and their study can provide valuable information on the ancient history of the Skala region.

Η περιοχή που εξετάζεται στην παρούσα εργασία εκτείνεται βορειοδυτικά της σύγχρονης πόλης της Σκάλας, ανατολικά των σύγχρονων οικισμών Κροκεών και Δαφνίου και δυτικά του ποταμού Ευρώτα (εικ. 1). Χωροθετείται στη λοφώδη-ορεινή ζώνη που υψώνεται βορειοδυτικά της πεδιάδας του Έλους, βόρεια των αρχαίων λατομείων κροκεάτη λίθου και ανατολικά της περιοχής των Κροκεών με την ομώνυμη αρχαία εγκατάσταση.

Η πεδιάδα του Έλους είναι η περιοχή όπου εκβάλλει ο ποταμός Ευρώτας στον Λακωνικό Κόλπο, όπου τα εύφορα επίπεδα εδάφη των εκβολών του ποταμού περιβάλλονται από χαμηλούς λόφους, τους οποίους διαδέχονται, όσο προχωράμε προς την ενδοχώρα, συμπαγείς ορεινοί όγκοι. Από παλαιότερες επιφανειακές έρευνες και ανασκαφικές εργασίες έχει διαπιστωθεί η διαχρονική κατοίκηση της πεδιάδας του Έλους¹, με τις αρχαίες θέσεις να εντοπίζονται στους χαμηλούς λόφους της περιοχής. Δυτικά της πεδιάδας του Έλους, στην περιοχή Ψηφιά, βρίσκεται το αρχαίο λατομείο του κροκεάτη λίθου², η εκμετάλλευση του οποίου ξεκινά από τους προϊστορικούς χρόνους και ακμάζει κατά τη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, ενώ κατά τις επόμενες περιόδους έως και την τουρκοκρατία παρατηρείται σποραδική χρήση του πετρώματος. Δυτικότερα, κοντά στις Κροκεές, έχουν αποκαλυφθεί αρχαιότητες των μυκηναϊκών χρόνων³, ενώ στην περιοχή τοποθετείται η αρχαία κώμη των Κροκεών⁴.

Μεταξύ των παραπάνω περιοχών εντοπίστηκαν, κατά τη διάρκεια πρόσφατων αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών, αρχαίες θέσεις που χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως τους ύστερους ρωμαϊκούς/πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Ιδιαίτερο στοιχείο των θέσεων αυτών είναι ότι χωροθετούνται σε ορεινές-ημιορεινές περιοχές, επεκτείνοντας προς την ενδοχώρα το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την περιοχή και εμπλουτίζοντας, συγχρόνως, τον χάρτη των αρχαίων θέσεων της Λακωνίας στα πιο δύσβατα και απομονωμένα μέρη της.

¹ Η επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από τους Helen Waterhouse και Richard Hope Simpson στη δεκαετία του 1960, κατά την οποία επισημάνθηκαν κυρίως οι προϊστορικές θέσεις, υπήρξε σημαντική για τη γνώση της περιοχής, βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1960, 87-103. Γενικά για τις αρχαίες θέσεις στην πεδιάδα του Έλους, βλ. Hope Simpson – Dickinson 1979, 112-115, αρ. C17-C28. Bintliff 1977, 454-462. Shipley 1996, 297-299. Θέμος 2007, 452-480. Ακόμα, Μαλτέζου 2013. Επίσης, η ανασκαφική έρευνα στον λόφο του Αγίου Στεφάνου έφερε στο φως μια σημαντική εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού, η οποία επανακατοικήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους, βλ. Taylour – Janko 2008.

² Ormerod 1909-1910, 68-69. Waterhouse – Hope Simpson 1960, 105-107. Cartledge – Spawforth 1989, 169. Warren 1992, 285-296. Παπαχατζής 1994, 404-405.

³ Chronique des fouilles en 1955, Laconie, Krokeai, BCH LXXX (1956), 277. Waterhouse – Hope Simpson 1960, 103-105. Hope Simpson – Dickinson 1979, 112, αρ. C14. Shipley 1996, 295, αρ. JJ121.

⁴ Για τις αρχαίες Κροκεές ενδεικτικά βλ. Παυσανίας 3.21.4. Ormerod 1909-1910, 68-69. Cartledge – Spawforth 1989, 137, 141-142. Shipley 1996, 295, αρ. JJ119, JJ269, JJ120. Shipley 1997, 195-196, 262 αρ. 97. Shipley 2000, 380. Ζαββού 2001, 213. Επιπλέον, σε θέση βόρεια/βορειοανατολικά των Κροκεών και βορειοδυτικά του Ι.Ν. της Κοίμησης της Θεοτόκου εντοπίστηκε επιφανειακά σημαντική ποσότητα μελαμβραφούς κεραμικής αρχαϊκών-κλασικών χρόνων (βλ. Μαλτέζου 2010β). Βόρεια της θέσης αυτής εντοπίστηκαν, κατόπιν αυτοψίας στην περιοχή, αναλημματικοί τοίχοι και πιθανώς λείψανα τοίχων, καθώς και μελαμβραφή όστρακα γεωμετρικών χρόνων, όπως και λίγα ευρήματα πρωτοελλαδικής περιόδου (βλ. την από 18.12.2009 αναφορά του αρχαιολόγου Δ. Βλαχάκου).

Για μεθοδολογικούς λόγους η παρουσίαση αυτών των θέσεων⁵ θα γίνει κατά περιοχές, θέτοντας το Λεβητσοβίτικο ρέμα⁶ ως φυσικό όριο, καθότι διαπιστώθηκε ότι οι θέσεις εντοπίστηκαν βόρεια/βορειοδυτικά και νότια/νοτιοανατολικά του ρέματος αυτού (εικ. 2).

Βόρεια/βορειοδυτικά του Λεβητσοβίτικου ρέματος

Στη λοφοσειρά Αρχάγγελος, η οποία έχει κατεύθυνση Β-Ν, με μικρή απόκλιση προς τα δυτικά, στο πλαίσιο αυτοψίας για τη χωροθέτηση αιολικού πάρκου, εντοπίστηκαν αρχαιότητες⁷. Με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, οι αρχαιότητες αυτές έχουν ως εξής:

Στον βορειότερο λόφο (εικ. 2, αρ. 1) εντοπίστηκαν η άνω επιφάνεια τοίχου καθώς και λιθοσωροί, σε έναν από τους οποίους παρατηρήθηκαν και τεμάχια κεράμων (ένα από αυτά έφερε καστανή βαφή). Τα λείψανα αυτά βρίσκονται στην κορυφή του λόφου, ενώ στη νότια πλαγιά του εντοπίστηκαν αβαφή όστρακα, τεμάχια κεραμίδων (που πολλά έφεραν βαφή), καθώς και μικρή λεπίδα από οψιανό. Συγκέντρωση κεραμικής της γεωμετρικής περιόδου⁸ (εικ. 3) εντοπίστηκε εκατέρωθεν της αγροτικής χωμάτινης οδού που διέρχεται νότια του λόφου αυτού και αμέσως βόρεια του επόμενου προς νότον υψώματος (εικ. 2, αρ. 2). Η κεραμική αυτή υποδεικνύει την ύπαρξη στην περιοχή θέσης γεωμετρικών χρόνων, της οποίας ο χαρακτήρας δεν έχει μέχρι στιγμής προσδιορισθεί.

Στο κεντρικό τμήμα της λοφοσειράς (εικ. 2, αρ. 3), σε υψόμετρο με υψόμετρο 465 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας και στο μοναδικό σημείο όπου υπάρχουν λίγα δένδρα, βρέθηκε δίχωρο εκκλησάκι σε ερειπιώδη κατάσταση. Περιμετρικά του μικρού ναού παρατηρήθηκαν τμήματα τοίχων και λιθοσωροί, και διαπιστώθηκε η ύπαρξη περιβόλων (εικ. 4). Η πορεία τους δεν ήταν παντού σαφής, ωστόσο φαίνεται ότι υπάρχουν δύο περίβολοι, ένας εσωτερικός και ένας εξωτερικός, που περικλείουν μέρος του ανατολικού τμήματος του πλατώματος. Είναι κατασκευασμένοι με λίθους από τη γύρω περιοχή, ενώ σε ένα σημείο του εξωτερικού περιβόλου παρατηρήθηκαν και ογκόλιθοι. Στην ανατολική άκρη της θέσης, εξωτερικά των περιβόλων, εντοπίστηκε κεραμική που χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ φάση (εικ. 5), καθώς και απότμημα λίθινου εργαλείου της ίδιας, κατά πάσα πιθανότητα, εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τη μικρής έκτασης επιφανειακή έρευνα στη θέση αυτή δεν διαπιστώθηκαν κινητά ευρήματα μεταγενέστερων περιόδων⁹. Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν την ύπαρξη θέσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού με αμυντικούς περιβόλους.

Οχυρωματικός περίβολος εντοπίστηκε και στο πλάτωμα της Περδικούλας¹⁰, που εκτείνεται στα ανατολικά/βορειοανατολικά της λοφοσειράς Αρχάγγελος (εικ. 2, αρ. 4). Ο περίβολος αυτός οριοθετεί την κορυφή υψώματος με το μικροτοπωνύμιο Ζένιο, το οποίο βρίσκεται κοντά στην ανατολική άκρη του πλατώματος της Περδικούλας, δυτικά του Ευρώτα. Είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους, ενώ στο εξωτερικό του μέτωπο διακρίνονται και μεγάλων διαστάσεων λίθοι (εικ. 6). Παρατηρήθηκε άφθονο πεσμένο υλικό, το οποίο δείχνει ότι μάλλον ήταν κτισμένος εξ ολοκλήρου από πέτρες, ενώ στη νότια πλευρά του διαπιστώθηκε διακοπή της πορείας του, στοιχείο που υποδηλώνει την ύπαρξη εισόδου από νότια. Η επιλογή της θέσης για την κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου φαίνεται να υπαγορεύθηκε εν μέρει από την ορατότητα που έχει ο λόφος προς τα ανατολικά, στην περιοχή όπου ρέει ο ποταμός Ευρώτας και η οποία εκτείνεται από το Γεράκι και τους ορεινούς όγκους στα βόρεια έως τη θάλασσα στα νότια. Εξωτερικά του περιβόλου εντοπίστηκαν λιθοσωροί και τοίχοι. Η κεραμική που βρέθηκε στην περιοχή χρονολογείται στην πρωτοελλαδική εποχή.

Ανατολικά της λοφοσειράς του Αρχάγγελου, σε χαμηλό έξαρμα του πλατώματος της Περδικούλας¹¹, και σε απόσταση 900 μ. περίπου σε ευθεία νοτιοδυτικά του Ζένιου (εικ. 2, αρ. 5), εντοπίστηκαν κεραμική και λιθοσωροί, οι οποίοι καταλαμβάνουν σημαντική έκταση, ενώ ορισμένοι φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα της κατάρρευσης τοίχων. Στον χώρο πραγματοποιήθηκαν κατά τόπους εργασίες αποψίλωσης, ενώ κατά την απομάκρυνση ενός λιθοσωρού συγκεντρώθηκε κεραμική πρωτοελλαδικής περιόδου, τεμάχια οψιανού καθώς και τμήμα λίθινου

⁵ Η συντριπτική πλειονότητα των θέσεων εντοπίστηκε στο πλαίσιο αυτοψιών και, λιγότερο, ανασκαφικών εργασιών για τη χωροθέτηση και εγκατάσταση αιολικών και φωτοβολταϊκών πάρκων.

⁶ Στο Λεβητσοβίτικο ρέμα συγκεντρώνονται τα ύδατα των μικρότερων ρεμάτων της περιοχής· τελικός αποδέκτης του ρέματος είναι ο ποταμός Ευρώτας.

⁷ Μαλτέζου 2010δ.

⁸ Τα όστρακα ήταν αρκετά μικρά και φθαρμένα. Τα λίγα διαγνωστικά όστρακα χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο. Ευχαριστούμε θερμά τη συνάδελφο Ε. Ζαββού, που επιβεβαίωσε τη χρονολόγηση και η οποία θεωρεί ότι το ένα από τα όστρακα ανήκει, κατά πάσα πιθανότητα, στον λακωνικό πρωτογεωμετρικό ρυθμό.

⁹ Στην ευρύτερη περιοχή, βόρεια και νότια της θέσης, εντοπίστηκαν λίγα όστρακα, ορισμένα της πρωτοελλαδικής εποχής και κάποια που φέρουν ίχνη βαφής (ενδεχομένως ιστορικών χρόνων), καθώς και ελάχιστα (δύο) τεμάχια οψιανού. Πιθανός τοίχος, κατεύθυνσης Α-Δ, χωρίς όμως άλλα ευρήματα, παρατηρήθηκε στα βόρεια της πρωτοελλαδικής θέσης.

¹⁰ Μαλτέζου 2012α.

¹¹ Μαλτέζου 2012δ.

εργαλείου. Επιπλέον, από τομή διαστάσεων 1,00 × 0,50 μ. και βάθους περίπου 0,70 μ., περισυνελέγη πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΠΕ ΙΙ φάσης (εικ. 7), χωρίς όμως να εντοπισθούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Από τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο ξέαρμα αυτό εκτεινόταν οικιστική εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, το μέγεθος της οποίας δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί από αυτήν την μικρή κλίμακα έρευνας.

Στην ευρύτερη περιοχή των δύο τελευταίων θέσεων και κυρίως ανάμεσά τους παρατηρήθηκαν επίσης διάσπαρτη κεραμική (λίγα θραύσματα μελαμβαφή), λιθωσοροί και τοίχοι, που χρήζουν ωστόσο περαιτέρω έρευνας. Τέλος, στην περιοχή νότια της λοφοσειράς του Αρχάγγελου εντοπίστηκαν κεραμική και τεμάχια κεραμίδων¹².

Νότια/νοτιοανατολικά του Λεβετσοβίτικου ρέματος

Οι θέσεις που αναφέρονται παρακάτω χωροθετούνται πλησιέστερα στην πεδιάδα του Έλους και εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών (αυτοψιών) αλλά και ανασκαφικών εργασιών. Στο οροπέδιο Ξηροκάμπι (ή Ξηροκάμπια) Σκάλας, στη θέση με το μικροτοπωνύμιο Λάμπραινα (εικ. 2, αρ. 6)¹³, κατά τη διάρκεια εργασιών εγκατάστασης φωτοβολταϊκού σταθμού, εντοπίστηκε και εν συνεχεία διερευνήθηκε τμήμα αγροτικής εγκατάστασης, έκτασης 700 τ.μ. περίπου (εικ. 8). Οι τοίχοι της είναι κατασκευασμένοι με αργούς και ειργασμένους λίθους από τον βράχο της περιοχής, ξέαρματα του οποίου συναντάμε, σε ορισμένες περιπτώσεις, ενσωματωμένα στους τοίχους, ενώ σε αρκετά σημεία αυτά είναι εμφανή επάνω από το επίπεδο της θεμελίωσης, ακόμα και μέσα στα δωμάτια. Η αγροικία καλυπτόταν με κεραμοσκεπή¹⁴, ενώ η ανωδομή των τοίχων της ήταν πιθανώς κατασκευασμένη με πλίθρες. Τα μόνα σωζόμενα δάπεδα είναι δύο μικρών διαστάσεων πλακόστρωτα, ενώ στους υπόλοιπους χώρους το δάπεδο θα ήταν από πηλόχωμα, που δεν διασώθηκε. Αποσπασματικά σωζόμενοι κτιστοί αγωγοί φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα σύστημα αποχέτευσης ή απορροής υδάτων. Καθώς ένας χώρος της αναγνωρίζεται ως εσωτερική αυλή¹⁵, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αγροικία ανήκε στον τύπο της οικίας με κεντρική αυλή, τον συνήθη τύπο της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Από τα οικοδομικά κατάλοιπα, που σε κάποια σημεία σώζονται σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση, δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί η χρήση των χώρων της αγροικίας. Ωστόσο, από τα κινητά ευρήματα υποδηλώνονται ορισμένες λειτουργίες της και ασχολίες των ενοίκων της. Έτσι, η εύρεση πήλινων αγνύθων δείχνει ότι ασχολούνταν με την υφαντουργία, σε επίπεδο οικιακής οικονομίας. Επίσης, μια σχεδόν κυκλική κατασκευή στη γωνία ενός δωματίου, καθώς και τμήματα από μυλόπετρες χειρόμυλων παλινδρομικής κίνησης σε παρακείμενους χώρους, επιτρέπουν τον συσχετισμό των χώρων εύρεσής τους με το άλεσμα δημητριακών και την παρασκευή ψωμιού. Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνάρτηση με τη χρηστική αλλά και τη λεπτότεχνη κεραμική, πιστοποιούν ότι οι αποκαλυφθέντες χώροι ήταν χώροι διαμονής, όπου ασκούνταν διάφορες οικιακές λειτουργίες. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τη χρήση του χώρου από τα αρχαϊκά χρόνια, με την κύρια φάση κατοίκησης να τοποθετείται στους ελληνιστικούς/υστεροελληνιστικούς χρόνους, όπως διαπιστώθηκε από την προκαταρκτική εξέταση της κεραμικής αλλά και βάσει της νομισματικής μαρτυρίας¹⁶.

Στην ανατολική πλευρά του μικρού οροπεδίου (εικ. 2, αρ. 7), κατά τη διάρκεια εργασιών εγκατάστασης φωτοβολταϊκού σταθμού, εντοπίστηκε κτιστός κιβωτίοσχημος τάφος¹⁷, με προσανατολισμό Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ¹⁸ (εικ. 9). Η κάλυψή του συνίστατο από τρεις μεγάλους ημίεργους και άλλους, μικρότερου μεγέθους, αργούς λίθους. Τα πλευρικά τοιχώματα είναι κατασκευασμένα με λίθους διαφόρων διαστάσεων, τεμάχια κεράμων και κονίαμα, ενώ το δάπεδό του με πήλινες πλάκες, τοποθετημένες σε δύο σειρές (εικ. 10). Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν σκελετικά κατάλοιπα, που ανήκαν σε τουλάχιστον δεκατέσσερις νεκρούς, σύμφωνα με την καταμέτρηση των κρανίων. Στα ανώτερα στρώματα του τάφου αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλοι ενταφιασμοί ενηλίκων, καθώς και οστά συσσωρευμένα κυρίως στο βόρειο τμήμα του τάφου. Οι νεκροί ήταν σε ύπτια στάση, με το κεφάλι προς Β/ΒΔ, ενώ ο νεκρός της τελευταίας φάσης ταφής είχε τα χέρια του λυγισμένα στην κοιλιακή

¹² Στη θέση Αλογομάνδρα εντοπίστηκαν ελάχιστα αβαφή όστρακα, λίγα τεμάχια μελαμβαφών κεραμίδων και λίθινο εργαλείο (Μαλτέζου 2010γ), στη θέση Ξερόδημα ελάχιστα όστρακα ιστορικών χρόνων (σύμφωνα με την από 29.6.2009 αναφορά του αρχαιολόγου Δ. Βλαχάκου), ενώ στα δυτικά ριζά μεταξύ των λόφων Κακοσπάθι και Αλογομάνδρα τεμάχια κεράμων. Επιπλέον, έχουν γίνει παραδόσεις λίθινων εργαλείων και θραύσματος πήλινου αγγείου προϊστορικών χρόνων, προερχόμενων από την ευρύτερη περιοχή (βλ. το από 15.5.2014 πρωτόκολλο παράδοσης παραλαβής και την από 24.12.2007 αναφορά της αρχαιολόγου Α. Μαλτέζου).

¹³ Μαλτέζου 2012β. Μαλτέζου 2018, 411-412.

¹⁴ Μεταξύ των κεραμιδιών εντοπίστηκαν και κάποια που έφεραν ενσφράγιστο κυκλικό στην εσωτερική τους επιφάνεια, πιθανώς σήμα του εργαστηρίου παραγωγής.

¹⁵ Πρόκειται για το Δωμάτιο ΙΙΙ (διαστάσεων 8,00 × 6,00 μ. περίπου).

¹⁶ Για τα νομίσματα της ανασκαφής, βλ. Μαλτέζου 2012β.

¹⁷ Μαλτέζου 2012γ.

¹⁸ Εσωτερικές διαστάσεις τάφου: μέγ. μήκος 2,30 μ. και μέγ. πλάτος 0,55 μ. περίπου.

χώρα¹⁹. Στις κατώτερες στρώσεις δεν διαπιστώθηκε ενταφιασμός και τα οστά ήταν αναμοχλευμένα. Ο τάφος, βάσει των κινητών ευρημάτων²⁰ (εικ. 11) και των κατασκευαστικών του στοιχείων, χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς/πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Από διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν περιμετρικά του τάφου δεν εντοπίστηκαν άλλοι τάφοι ή αρχιτεκτονικά λείψανα.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά/βορειοανατολικά του τάφου (εικ. 2, αρ. 8), κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης σε αγροτεμάχιο της περιοχής, εντοπίστηκαν επιφανειακά στρώματα καταστροφής κεραμίδων και άβαφη κεραμική. Στη θέση αυτή φαίνεται ότι υπήρχε αγροτική οικία, κατά πάσα πιθανότητα των υστερορωμαϊκών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων, με την οποία πρέπει να σχετίζεται και ο πλησιόχωρος κτιστός τάφος της ίδιας περιόδου²¹.

Βόρεια του οροπεδίου Ξηροκάμπι (εικ. 2, αρ. 9), στην περιοχή Παλαιόχωρα, στη στενή λωρίδα μεταξύ των λόφων, βρέθηκε διάσπαρτη, σε αρκετά μεγάλη έκταση, κεραμική των κλασικών/ελληνιστικών χρόνων καθώς και θραύσματα άβαφων και μελαμβαφών κεραμίδων. Η παρουσία τους υποδηλώνει την ύπαρξη κλασικής/ελληνιστικής αγροτικής εγκατάστασης στην περιοχή. Στον δυτικό λόφο (πλησίον φωτοβολταϊκών) εντοπίστηκε επίσης κεραμική ιστορικών χρόνων, η οποία πιθανώς σχετίζεται με ξερολιθιές που διακρίνονται στον χώρο.

Συμπεράσματα

Η πρόσφατη έρευνα έφερε στο φως άγνωστες μέχρι πρότινος θέσεις στις λοφοσειρές που υψώνονται στα δυτικά του ποταμού Ευρώτα, πλησίον της πεδιάδας του Έλους και ανατολικά της περιοχής των Κροκεών. Οι παραπάνω θέσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τοπογραφία της Λακωνίας, τόσο κατά τους προϊστορικούς, και συγκεκριμένα κατά τους πρωτοελλαδικούς χρόνους, όσο και κατά τους ιστορικούς.

Πρωτοελλαδικές θέσεις στην πεδιάδα του Έλους έχουν εντοπισθεί στους χαμηλούς λόφους που την περικλείουν²², ενώ στην ευρύτερη περιοχή των Κροκεών δεν είχε διαπιστωθεί στο παρελθόν κατοίκηση κατά την περίοδο αυτή. Οι νέες θέσεις που εντοπίστηκαν στον Αρχάγγελο και την Περδικούλα έρχονται να συμπληρώσουν τον χάρτη της πρωτοελλαδικής Λακωνίας, ενώ θα είναι ενδιαφέρον να εξετασθεί ο συσχετισμός τους ή μη με τις πρωτοελλαδικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού παρατηρείται στη Λακωνία ποικιλία στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης, αλλά και στην οικονομία²³. Διαπιστώνεται η ύπαρξη εγκαταστάσεων σε μικρές χερσονήσους και ακρωτήρια της ακτής, καθώς και σε λόφους, πάνω σε φυσικά περάσματα που οδηγούν από την ακτή στο εσωτερικό, αλλά και σε θέσεις στην ενδοχώρα που εποπτεύουν εύφορες εκτάσεις και με πρόσβαση σε νερό²⁴. Κατοίκηση παρατηρείται, ωστόσο, και σε ορεινές-ημιορεινές περιοχές, σε οροπέδια και πλατώματα-υψίπεδα²⁵. Στην τελευταία κατηγορία προστίθενται οι θέσεις που περιγράψαμε παραπάνω, οι οποίες χωροθετούνται σε απομονωμένα υψίπεδα, με περιορισμένη καλλιεργήσιμη έκταση και με πρόσβαση σε νερό που δεν ήταν άμεση²⁶. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη το φυσικό περιβάλλον και το εδαφικό ανάγλυφο της περιοχής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η οικονομία των θέσεων στον Αρχάγγελο και την Περδικούλα θα βασιζόταν περισσότερο στην κτηνοτροφία και λιγότερο στην καλλιέργεια της γης²⁷.

¹⁹ Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το κεφάλι του νεκρού δεν βρέθηκε στη θέση του. Ενδεχομένως του ανήκει το κρανίο που αποκαλύφθηκε στην περιοχή των ποδιών του.

²⁰ Από το ανώτερο στρώμα του τάφου περισυνελέγησαν ένα βαθύ πινάκιο (Μ.Σ. αριθ. 17651), ένα ληκύθιο (Μ.Σ. αριθ. 17649) και ένα πινάκιο (Μ.Σ. αριθ. 17648). Από το κατώτερο στρώμα συγκεντρώθηκαν ένα βαθύ πινάκιο (Μ.Σ. αριθ. 17650), τμήμα χάλκινου κρίκου (Μ1), ένας χάλκινος αναδευτήρας (Μ2) και μία χάλκινη πόρπη ζώνης (Μ3) με τετράγωνο-τραπέζιο σώμα, που κοσμείται με στικτούς κύκλους. Για πόρπες ζώνης με τετράγωνο σώμα, βλ. ενδεικτικά Χρυσοστόμου 2013, 523. Paul 2011, 68-71, 83 και πίν. 8.

²¹ Σημειώνεται ότι σε κοντινές του αγροτεμαχίου και του τάφου εκτάσεις εντοπίστηκαν επιφανειακά, στο πλαίσιο αυτοψιών για την εγκατάσταση φωτοβολταϊκών σταθμών, κεραμική και θραύσματα κεραμίδων, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στους ύστερους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Σε ορισμένες από αυτές έχουν τοποθετηθεί φωτοβολταϊκά, ενώ δεν έχουν εντοπισθεί αρχιτεκτονικά λείψανα.

²² Ζαννου 2011-2012, 9-11.

²³ MacVeagh Thorne κ.ά. 2013, 124.

²⁴ Ζαννου 2011-2012, 3, 30-31.

²⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τη θέση στα Λακκούδια Αγίου Φωκά, η οποία βρίσκεται στο ομώνυμο οροπέδιο, στο βουνό δυτικά του οικισμού του Αγίου Φωκά, βλ. Ζαννου 2011-2012, 29, καθώς και τη θέση στο Καστράκι Κερατίτσας, στον Άγιο Δημήτριο Ζάρακος, βλ. Ζαννου 2011-2012, 14-15. MacVeagh Thorne κ.ά. 2013.

²⁶ Δεν διαπιστώθηκαν πηγές πλησίον των θέσεων, ενώ ο ποταμός Ευρώτας και τα ρέματα της περιοχής βρίσκονται σε κάποια απόσταση και με υψομετρική διαφορά. Επίσης δεν εντοπίστηκαν πηγάδια, οπότε κατά πάσα πιθανότητα αποθήκευαν βρόχινο νερό, σχετικά βλ. Bintliff 1977, 115.

²⁷ Στην πρωτοελλαδική Λακωνία διαπιστώνεται μεικτή αγροτική οικονομία, βλ. Cavanagh – Crouwel 2002, 133. Ζαννου 2011-2012, 32. Για το ότι οι προϊστορικές κοινότητες στην Ελλάδα ήταν στραμμένες στη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία, βλ. Bintliff 1977, 115.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη των οχυρωματικών περιβόλων στο υψίπεδο της λοφοσειράς του Αρχάγγελου και στο ύψωμα Ζένιο Περδικούλας. Στη Λακωνία, σημαντική οχυρωμένη εγκατάσταση αυτής της περιόδου έχει αποκαλυφθεί στο Γεράκι²⁸, ενώ άλλες πρωτοελλαδικές οχυρώσεις έχουν εντοπισθεί στο Καστράκι Κερατίτσας στον Άγιο Δημήτριο Ζάρακος²⁹, και πιθανώς στη μικρή χερσόνησο στον Άγιο Φωκά, νότια της Μονεμβασίας³⁰. Στην περιοχή Αριάνα, βόρεια της Μονεμβασίας και όχι πολύ μακριά από την ακτή, ο λιθοσωρός με οφιοειδή πορεία πιθανώς αποτελούσε κατάρρευση ισχυρού τοίχου³¹, ενδεχομένως οχυρωματικού περιβόλου. Συναντάμε λοιπόν οχυρωματικούς περιβόλους, χωρίς όμως μεγάλη βεβαιότητα, στην ακτή ή πλησίον της ακτής (Άγιος Φωκάς, Αριάνα Μονεμβασίας), κυρίως όμως στην ενδοχώρα, είτε σε λόφους που εποπτεύουν μεγάλες εύφορες εκτάσεις (Γεράκι) είτε σε λόφους ορεινών πλατωμάτων και σε υψίπεδα λοφοσειρών (Καστράκι Κερατίτσας, Ζένιο Περδικούλας, Αρχάγγελος)³². Οι οχυρωματικοί περίβολοι στον Αρχάγγελο και το Ζένιο, ως προς τη θέση και την τοπογραφία, φαίνεται να παρουσιάζουν ομοιότητες με το Καστράκι Κερατίτσας, καθώς είχαν κατασκευαστεί και αυτοί σε σχετικά απομονωμένες ορεινές περιοχές, από όπου όμως υπήρχε η δυνατότητα εποπτείας μιας μεγάλης περιοχής και φυσικών περασμάτων επικοινωνίας³³. Το ύψωμα Ζένιο βλέπει προς τα ανατολικά, προς τον ποταμό Ευρώτα (φυσικό πέραςμα για την επικοινωνία της νότιας με τη βόρεια Λακωνία) και την περιοχή από το Γεράκι στα βόρεια έως και σχεδόν τη θάλασσα στα νότια, ενώ η θέση στον Αρχάγγελο βλέπει την περιοχή στα δυτικά, προς τον Ταΰγετο. Επιπλέον, φαίνεται ότι αυτές οι οχυρωμένες θέσεις λειτουργούσαν, όπως η Κερατίτσα³⁴, ως καταφύγια του γύρω πληθυσμού και των κοπαδιών σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η θέση στον Αρχάγγελο σχετιζόταν με την πρωτοελλαδική εγκατάσταση στο πλάτωμα της Περδικούλας (βλ. παραπάνω), λόγω της απόστασης αλλά και της σημαντικής υψομετρικής διαφοράς. Αντίθετα, είναι πολύ πιθανό η οχυρωμένη θέση στο Ζένιο να συνδεόταν με την εγκατάσταση της Περδικούλας, η οποία δεν δείχνει να ήταν κάποια αγροικία που εξυπηρετούσε τις ανάγκες μίας μόνο οικογένειας αλλά οικισμός, οι κάτοικοι του οποίου θα κατέφευγαν στο Ζένιο σε περίπτωση κινδύνου. Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πρωτοελλαδικές θέσεις στον Αρχάγγελο και την Περδικούλα φαίνεται να διατηρούσαν μια αυτονομία και αυτάρκεια και ότι δεν εξαρτώνταν από κάποιο μεγάλο κέντρο της περιοχής³⁵, όπως για παράδειγμα ο Άγιος Στέφανος, που αποτελεί την πλησιέστερη σημαντική θέση πρωτοελλαδικών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή³⁶. Παράλληλο συναντάμε και πάλι στο Καστράκι Κερατίτσας³⁷, αν και στην περίπτωση της Περδικούλας έχει μάλλον εντοπισθεί και η οικιστική εγκατάσταση.

Στο οροπέδιο Ξηροκάμπι Σκάλας, το οποίο βρίσκεται βορειοδυτικά της πεδιάδας του Έλους, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες των ιστορικών χρόνων. Η αγροτική εγκατάσταση στη θέση Λάμπραινα, παρουσιάζει μεγάλη διάρκεια ζωής, καθώς χρήση του χώρου διαπιστώνεται ήδη από την αρχαϊκή περίοδο, συνεχίζει κατά τους κλασικούς/υστεροκλασικούς χρόνους και φθάνει έως τους ρωμαϊκούς, με σημαντική, ωστόσο, κατοίκηση να παρατηρείται κατά την ελληνιστική/υστεροελληνιστική περίοδο. Κτισμένη στη δυτική πλευρά του οροπεδίου και θεμελιωμένη στο σταθερό βραχώδες έδαφος των ριζών του λόφου Κρεββατά, η αγροικία είχε την άμεση εποπτεία της περιορισμένης αλλά εύφορης έκτασης στο μικρό οροπέδιο. Από τα κτηριακά κατάλοιπα και τα ευρήματα συνάγεται ότι αποτελούσε μια μόνιμου χαρακτήρα εγκατάσταση, ενώ η οικονομία της θα βασιζόταν στη γεωργική εκμετάλλευση της γης και στην κτηνοτροφία. Η νομισματική κυκλοφορία, από την άλλη, αποτελεί ένδειξη εγχρήματης οικονομίας, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, πιθανώς για την αγορά και πώληση προϊόντων τουλάχιστον κατά την ελληνιστική/υστεροελληνιστική περίοδο.

²⁸ Η εγκατάσταση στο Γεράκι διέθετε δύο πηγές, επέβλεπε μεγάλης έκτασης καλλιεργήσιμη γη και βρισκόταν πάνω σε περάσματα που συνέδεαν την περιοχή του Πάρνωνα με την ανατολική ακτή της Λακωνίας, βλ. MacVeagh Thorne κ.ά. 2013, 125. Για την πρωτοελλαδική οχύρωση του Γερακιού, βλ. MacVeagh Thorne – Prent 2009, 235-236, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. MacVeagh Thorne 2011-2012, 105-124 σποράδην.

²⁹ Ζαννου 2011-2012, 14-15. MacVeagh Thorne κ.ά. 2013.

³⁰ Ζαννου 2011-2012, 28.

³¹ Μαλτέζου 2010α. Τη θέση υπέδειξε η συνάδελφος αρχαιολόγος Ι. Ευσταθίου, στην οποία οφείλονται πολλές ευχαριστίες.

³² Τη χρονολόγηση στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού των οχυρωματικών περιβόλων στις θέσεις Κάστρο της Ώρας, Λυκόρεμα, Αλωνάκι, Τσαμαντά και Λουμπάρδα, που χωροθετούνται στις νοτιοδυτικές υπώρειες του Πάρνωνα, στην ενδοχώρα, υποστήριξαν οι M. Prent και S. MacVeagh Thorne σε αδημοσίευτη ανακοίνωσή τους με τίτλο *Beyond the Sea: Seven Early Helladic Fortifications in South-East Laconia* στο συνέδριο ΑΙΑ (Βοστώνη 2018). Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς, που μας πληροφόρησαν σχετικά με τα ευρήματά τους, καθώς και για τη βιβλιογραφική ενημέρωση. Για τις ανωτέρω θέσεις, βλ. Πίκουλας 2012, 622-630, όπου υποστηρίζεται ότι οι θέσεις αυτές θα είχαν και προγενέστερη χρήση κατά τα προϊστορικά χρόνια (αυτόθι, 622).

³³ MacVeagh Thorne κ.ά. 2013, 114.

³⁴ MacVeagh Thorne κ.ά. 2013, 123.

³⁵ Στην πλησιόχωρη πεδιάδα του Έλους έχει διαπιστωθεί ότι το μοντέλο κατοίκησης στην ΠΕ περίοδο ήταν αυτό των μικρών κοινοτήτων και αγροικών που εξαρτώνταν από κάποιο μεγαλύτερο κέντρο, βλ. Mee 2001, 10. Ζαννου 2011-2012, 3.

³⁶ Σύμφωνα με την Αιμ. Μπάνου, η θέση του Αγίου Στεφάνου ανήκει στις δεύτερης τάξεως, από άποψη ιεραρχίας, θέσεις, βλ. Βαπου 2011-2012, 44.

³⁷ MacVeagh Thorne κ.ά. 2013, 123-125, ειδικότερα 125.

Το οροπέδιο στο Ξηροκάμπι, αν και απομονωμένο και αθέατο από την κοντινή πεδιάδα του Έλους, βρίσκεται στο άμεσο περιβάλλον της και θα υπήρχαν και στην αρχαιότητα επαφές και σύνδεση. Κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, η περιοχή του Έλους αποτελούσε μέρος της σπαρτιατικής επικράτειας και όχι περιοικίδα περιοχή³⁸. Είναι πιθανό, λοιπόν, η αγροικία να ανήκε κατά την περίοδο αυτή³⁹ σε κάποιον Σπαρτιάτη πολίτη, ο οποίος θα κατείχε εκεί έγγειο περιουσία, έναν αγροτικό κλήρο. Τίθεται βέβαια το ερώτημα ποιοί έμεναν στην αγροικία, καθώς ο ιδιοκτήτης της όφειλε, λόγω των πολιτικών και στρατιωτικών του υποχρεώσεων, να διαμένει στη Σπάρτη. Ενδεχομένως να κατοικούσαν εκεί συγγενείς του ή είλωτες⁴⁰, αν και τα ευρήματα μας απομακρύνουν από την τελευταία υπόθεση, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να ανήκε η αγροικία σε υπομείονα. Κατά τους ελληνιστικούς/υστεροελληνιστικούς χρόνους, εποχή κατά την οποία παρατηρείται μια τάση απόσπασης περιοχών από τη Σπάρτη⁴¹ και συρρίκνωσης αυτής⁴², φαίνεται ότι η πεδιάδα του Έλους δεν ανήκε πλέον στον πυρήνα της σπαρτιατικής επικράτειας. Κατά την περίοδο αυτή στην αγροικία θα διέμενε μάλλον ο ιδιοκτήτης της, ο οποίος θα ήταν κάτοχος ικανής έκτασης γης και θα ανήκε, κατά πάσα πιθανότητα, στην μικρής ή μεσαίας τάξεως κατηγορία γαιοκτημόνων. Σε αυτό συνηγορεί και το μέγεθος της αγροικίας⁴³ καθώς και η οικοσκευή της. Όπως καταδεικνύει η αγροτική εγκατάσταση των ύστερων ρωμαϊκών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων που εντοπίστηκε στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου, η κατοίκηση στην περιοχή συνεχίστηκε αδιάλειπτα. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τη χρονική αλληλουχία των δύο αγροτικών θέσεων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι ένοικοι της αγροικίας στη Λάμπραινα κάποια στιγμή ίσως μετακόμισαν και εγκαταστάθηκαν απέναντι, στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται η διαχρονική κατοίκηση της περιοχής στα βορειοδυτικά της σύγχρονης Σκάλας και της πεδιάδας του Έλους, και μάλιστα των ορεινών τμημάτων της, ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως και την Ύστερη Αρχαιότητα. Η παρουσία των πρωτοελλαδικών οχυρωματικών περιβόλων θέτει αρκετά ερωτήματα για το ιστορικό γίνεσθαι της εποχής, ενώ οι αγροτικές εγκαταστάσεις των κλασικών/ελληνιστικών αλλά και ύστερων ρωμαϊκών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων παρουσιάζουν ενδιαφέρον σε σχέση με την πορεία του σπαρτιατικού κράτους αλλά και, αργότερα, με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Διαπιστώνουμε ότι κατοικούνται τα οροπέδια και τα υψίπεδα της περιοχής, ανάλογα και με τις συνθήκες που θα επικρατούσαν κάθε φορά, καθώς προσφέρουν ασφάλεια και κατάλληλες για αγροτική εκμετάλλευση εκτάσεις (γεωργία και κτηνοτροφία), στοιχεία απαραίτητα για τη διαβίωση και επιβίωση των κατοίκων της περιοχής.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Banou 2011-2012: E. Banou, The Eurotas valley and the Helos plain in the Early Helladic period. Addressing some key issues on the basis of topography and pottery, στο: Mee – Prent 2011-2012, 39-52.
- Bintliff 1977: J. L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR Supplementary Series 28, Oxford 1977.
- Cartledge – Spawforth 1989: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of two Cities*, London/New York 1989.
- Cavanagh κ.ά. 2002: W. Cavanagh – J. Crouwel – R.W.V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey I*, BSA Supplementary Volume 27, London 2002.
- Cavanagh – Crouwel 2002: W. Cavanagh – J. Crouwel, The survey area in the prehistoric periods, στο: Cavanagh κ.ά. 2002, 121-150.
- Ζαββού 2001: E. Ζαββού, Δαφνί-Κροκέες, *ΑΔ* 56 (2001), Β' 1, 213.
- Θέμος 2007: Α. Θέμος, Αναζητώντας το αρχαίο Έλος, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τόμ. Β', Αθήνα 2007, 452-480.
- Hope Simpson – Dickinson 1979: R. Hope Simpson – O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. 1: The Mainland and Islands*, Studies in Mediterranean Archaeology 52, Göteborg 1979.
- MacVeagh Thorne – Prent 2009: S. MacVeagh Thorne – M. Prent, The walls of Geraki, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 235-242.

³⁸ Θέμος 2007, 466.

³⁹ Η περαιτέρω μελέτη των ευρημάτων θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της χρήσης του χώρου.

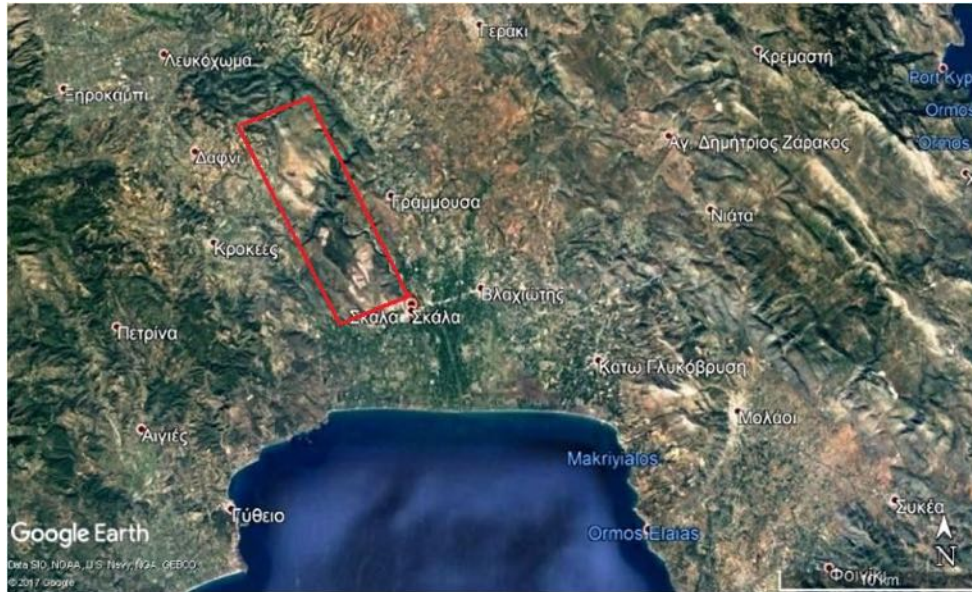
⁴⁰ Shipley 2001-2002, 437. Γενικά Shipley 2001-2002.

⁴¹ Θέμος 2007, 467.

⁴² Βλ. γενικά Shipley 2000.

⁴³ Η αγροικία, βάσει του μεγέθους της (περίπου 700 τ.μ.), θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «small farm», αν και φαίνεται ότι συνέχιζε και προς τα δυτικά, γεγονός που δείχνει ότι καταλάμβανε μεγαλύτερη έκταση. Σε αυτήν την περίπτωση θα ανήκε στην κατηγορία των «single farms», σχετικά βλ. Shipley 2002, 263.

- MacVeagh Thorne 2011-2012: S. MacVeagh Thorne, The early fortification walls of Geraki: Final Neolithic and Early Helladic, στο: Mee – Prent 2011-2012, 105-124.
- MacVeagh Thorne κ.ά. 2013: S. MacVeagh Thorne – M. Prent – A. Themos – E. Zavvou, Kastraki Keratitsas: preliminary results of the architectural study of an Early Helladic fortification in Laconia, *Pharos* XIX:2 (2013), 111-128.
- Μαλτέζου 2010α: Α. Μαλτέζου, Αριάννα Γέρακα, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 575.
- Μαλτέζου 2010β: Α. Μαλτέζου, Κροκεές. Αγροτεμάχιο Στ. Κατσούλη, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 574-575.
- Μαλτέζου 2010γ: Α. Μαλτέζου, Κροκεές. Θέση Αλογομάνδρα, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 575.
- Μαλτέζου 2010δ: Α. Μαλτέζου, Κροκεές. Θέση Αρχάγγελος, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 575.
- Μαλτέζου 2012α: Α. Μαλτέζου, Θέση Ζένιο-Περδικούλα Κροκεών, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 118.
- Μαλτέζου 2012β: Α. Μαλτέζου, Σκάλα Δήμου Ευρώτα. Θέση Λάμπραινα, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 116-117.
- Μαλτέζου 2012γ: Α. Μαλτέζου, Σκάλα Δήμου Ευρώτα. Θέση Ξηροκάμπια Σκάλας (οικόπεδο Γ. Κουτσουμπού), *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 117-118.
- Μαλτέζου 2012δ: Α. Μαλτέζου, Τ.Κ. Κροκεών. Θέση Περδικούλα, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 116.
- Μαλτέζου 2013: Α. Μαλτέζου, Περιστέρι Σκάλας. Οικόπεδο Ε. Κώνστα και Γ. Γουρδομιχάλη, *ΑΔ* 68 (2013), Β'1, 173-174.
- Μαλτέζου 2018: Α. Μαλτέζου, Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική, στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛΙ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 407-420.
- Mee 2001: C. Mee, Nucleation and dispersal in Neolithic and Early Helladic Laconia, στο: K. Branigan (επιμ.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 4, London/New York 2001.
- Mee – Prent 2011-2012: C. Mee – M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia, Proceedings of the Round Table Conference Held 16 January 2010 at the Netherlands Institute of Athens, Pharos* 18:1 (2011-2012).
- Ormerod 1909-1910: H. A. Ormerod, Laconia-Topography. Bardounia and North-Eastern Maina, *ABSA* 16 (1909-1910), 62-71.
- Παπαχατζής 1994: Ν. Παπαχατζής (επιμ.), *Πανσαίνιον Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά – Λακωνικά*, Αθήνα 1994.
- Paul 2011: M. Paul, Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus *Augusta Vindelicum/Augsburg*, Wiesbaden 2011.
- Πίκουλας 2012: Γ.Α. Πίκουλας, *Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής*, Αθήνα 2012.
- Shipley 1996: G. Shipley, Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis, στο: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey II*, *ABSA Supplementary Volume* 27, London 1996, 263-313.
- Shipley 1997: G. Shipley, “The other Lakedaimonians”: The dependent perioikic *poleis* of Laconia and Messenia, στο: M. H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4, Copenhagen 1997, 189-281.
- Shipley 2000: G. Shipley, The extent of Spartan territory in the Late Classical and Hellenistic periods, *ABSA* 95 (2000), 367-390.
- Shipley 2001-2002: G. Shipley, Κοινωνικές μεταβολές στη Σπάρτη και Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο. Η συμβολή των δεδομένων επιφανειακής έρευνας, στο: *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Πελοποννησιακά 24, τόμος Β', Αθήνα (2001-2002), 433-445.
- Shipley 2002: G. Shipley, The survey area in the Hellenistic and Roman periods, στο: Cavanagh κ.ά. 2002, 257-337.
- Taylor – Janko 2008: W. D. Taylor – R. Janko, *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, *ABSA Supplementary Volume* 44, London 2008.
- Warren 1992: P. Warren, Lapis Lacedaemonius, στο: J. Motyka Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων, Laconian Studies In Honour Of Hector Catling*, London 1992, 285-296.
- Waterhouse – Hope Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *ABSA* 55 (1960), 67-107.
- Χρυσοστόμου 2013: Α. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*, Βόλος 2013.
- Zavvou 2011-2012: Ε. Zavvou, Early Helladic Laconia after the time of H. Waterhouse and R. Hope Simpson, στο: Mee – Prent 2011-2012, 1-37.

Εικ. 1. Η περιοχή ΒΔ της Σκάλας, ανατολικά του Δαφνίου και των Κροκεών και δυτικά του ποταμού Ευρώτα (απόσπασμα ορθοφωτοχάρτη Google Earth).

Εικ. 2. Χάρτης της εξεταζόμενης περιοχής, βόρεια και νότια του Λεβητοσβίτικου ρέματος, με σημειωμένες τις θέσεις και περιοχές εντοπισμού αρχαίων (απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, κλ. 1:50.000).

Εικ. 3. Κεραμική γεωμετρικών χρόνων (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 4. Τμήμα περιβόλου στη θέση Αρχάγγελος, λήψη από Β (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

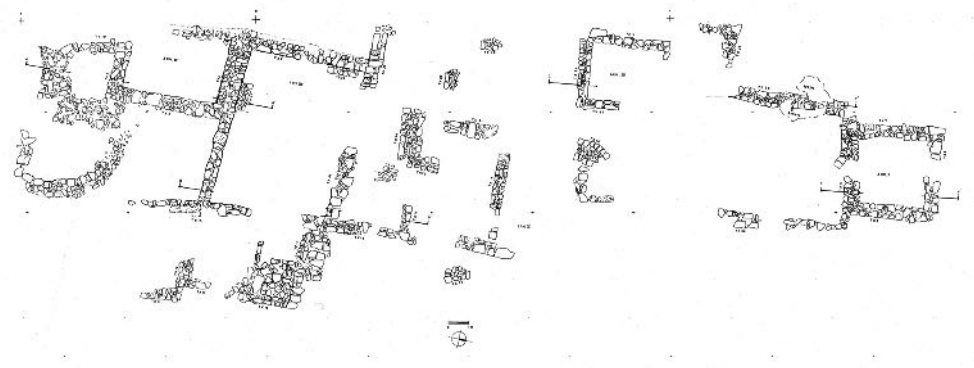
Εικ. 5. Κεραμική ΠΕ ΙΙ περιόδου από τη θέση Αρχάγγελος (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 6. Οχυρωματικός περίβολος στη θέση Ζένιο (ανατολική πλευρά περιβόλου), λήψη από ΒΑ (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 7. Κεραμική ΠΕ ΙΙ περιόδου από την Περδικούλα (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 8. Σχέδιο κάτοψης της αγροτικής εγκατάστασης στη θέση Λάμπραινα (σχ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 9. Ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με την κάλυψή του, λήψη από Ν/ΝΑ (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 10. Το εσωτερικό του τάφου (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 11. Αγγεία από το εσωτερικό του τάφου (φωτ. ΕΦΑΛΛΑΚ).

Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στο πλαίσιο τεχνικών έργων τρίτων στον Δήμο Ανατολικής Μάνης Π.Ε. Λακωνίας

ABSTRACT. Important archaeological work was undertaken within the framework of several major technical works realized by the Municipality of Eastern Mani, Laconia. The excavations in the city of Gytheion, as part of the technical project “Sewerage works at the city of Gytheion”, complemented our knowledge of the ancient city there, especially that of the Roman period. The realization of the technical work “Improvement of the National Road Gytheio-Areopolis-Gerolimenas” prompted the discovery and excavation of 13 ancient sites, offering valuable evidence on the topography of the area in antiquity. Furthermore, the importance and diachronic habitation of the area occupied by the ancient city of Las, from the Prehistoric to the Late Roman periods, was clearly shown.

Το διάστημα 2012-2015 πραγματοποιήθηκε στη Λακωνία ένας σημαντικός αριθμός δημοσίων έργων, στην πλειονότητά τους συγχρηματοδοτούμενα από το ΕΣΠΑ. Η Ε' ΕΠΚΑ αρχικά, με ιδιαίτερα ολιγάριθμο επιστημονικό αλλά και διοικητικό προσωπικό, και στη συνέχεια η ΕΦΑ Λακωνίας εκλήθησαν να αντιμετωπίσουν μια πληθώρα νέων έργων, τα περισσότερα ενταγμένα ως υποέργα «Αρχαιολογικών Εργασιών και Ερευνών» σε Πράξεις της Π.Ε.Λακωνίας ή των Δήμων της περιοχής. Η (τέως) Ε' ΕΠΚΑ ενέταξε σε ισάριθμες πράξεις σημαντικών δημοσίων έργων της Περιφέρειας και των Δήμων της Λακωνίας και υλοποίησε 21 υποέργα «Αρχαιολογικών Εργασιών και Ερευνών»¹. Από τα 21 αυτά υποέργα τα επτά ολοκληρώθηκαν ήδη το έτος 2014 από την (τέως) Ε' ΕΠΚΑ, ενώ τα 15 ολοκληρώθηκαν το 2015 από την ενιαία ΕΦΑ Λακωνίας, με απορρόφηση που έφτασε έως και το 97% των εγκεκριμένων προϋπολογισμών. Στα συγκεκριμένα έργα, με συνολικό προϋπολογισμό 5.450.000 €, απασχολήθηκαν συνολικά 114 άτομα, ενώ επιπλέον 100 περίπου άτομα απασχολήθηκαν στο μεγάλο δημόσιο έργο του αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτη. Στα ανωτέρω θα πρέπει να προσθέσουμε πλήθος τεχνικών έργων, τα οποία η Υπηρεσία επέβλεψε διαθέτοντας το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, με τη συνδρομή, στις περισσότερες περιπτώσεις, των αναδόχων των έργων, χωρίς την πρόσληψη επιπλέον προσωπικού.

Από τα προαναφερθέντα υποέργα τα πέντε αφορούν στο Δήμο Ανατολικής Μάνης. Στο παρόν άρθρο θα παρουσιασθούν τα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν κατά την εκτέλεση των δύο σημαντικότερων τεχνικών έργων, στις περιοχές Γυθείου, Χωσιαρίου-Πασσαβά και Βαχού.

Στο πλαίσιο του Υποέργου 2 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Αποχετευτικά έργα πόλεως Γυθείου»², που υλοποιήθηκε από τις 20/10/2014 έως και τις 21/12/2015, εντοπίστηκαν αρχαιότητες που έρχονται να συμπληρώσουν την ήδη γνωστή εικόνα της πόλης του Γυθείου,³ κατά τους ρωμαϊκούς κυρίως χρόνους, από τις ανασκαφές των οικοπέδων της περιοχής. Οι θέσεις των αρχαιοτήτων σημειώνονται στο

¹ 1. «Σύμβαση Παραχώρησης, Μελέτη-Κατασκευή-Χρηματοδότηση-Λειτουργία-Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη». 2. «Αντικατάσταση εσωτερικού δικτύου ύδρευσης Νεάπολης». 3. «Αντικατάσταση και εκσυγχρονισμός εσωτερικού δικτύου ύδρευσης Σπάρτης». 4. «Βελτίωση της οδού Γυθείου-Αρεόπολης-Γερολιμένα κατά τμήματα». 5. «Αντικατάσταση-επέκταση δικτύων ύδρευσης Τοπικών και Δημοτικών Κοινοτήτων Δ. Ευρώτα». 6. «Αξιοποίηση εκτάσεως δωρεάς Ν. Γουδέ». 7. «Δίκτυο αποχέτευσης και εγκατάσταση επεξεργασίας λυμάτων οικισμού Νεάπολης». 8. «Ανάπλαση περιοχής Κολυμβητηρίου Σπάρτης». 9. «Υδρευση οικισμού Μαυροβουνίου». 10. «Υδρευση οικισμού Ακούμαρου». 11. «Αντικατάσταση και συνέχιση αγωγού ύδρευσης από δεξαμενή Αλίκων μέχρι δεξαμενή Γερολιμένα». 12. «Αποχέτευση-Εγκαταστάσεις Επεξεργασίας Λυμάτων παραλιακών οικισμών Δήμου Ασωπού». 13. «Ανάπλαση οδού Λεωνίδου». 14. «Δρόμος Νεάπολη-Μονεμβασιά». 15. «Βελτίωση-ασφαλτόστρωση αγροτικού δρόμου από θέση Περιβολάκι προς νότια Τ.Δ. Γερακίου». 16. «Κατασκευή δικτύου αποχέτευσης ακαθάρτων λυμάτων στις Τ.Κ. Κλαδά, Κοκκινόραχης και Αφυσού». 17. «Αντικατάσταση δικτύου ύδρευσης Αμυκλών». 18. «Δίκτυο αποχέτευσης οικισμών Συκαράκι, Αλέσια, Κόζι, Καλάμι, Γούναρη Δ. Σπάρτης». 19. «Ολοκλήρωση του έργου παράκαμψης Σπάρτης, τμήμα Σκούρα-Πυρί». 20. «Ενίσχυση υδροδότησης οικισμών Πλατάνας και Σκούρας». 21. «Ολοκλήρωση Δικτύων Αποχέτευσης Ακαθάρτων Πόλεως Γυθείου».

² Βλ. Τσούλη – Κουλογεωργίου 2014. Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016.

³ Οι πιο πρόσφατες συνοπτικές παρουσιάσεις των αρχαιοτήτων του Γυθείου δίδονται από τους Θέμος 2012, 548-551. Τσούλη 2012, 119-125. Ζαββού κ.ά. 2018, 425-431.

απόσπασμα σχεδίου πόλεως Γυθείου, σε κλίμακα 1:1000⁴ (εικ. 1). Το συνολικό μήκος του αγωγού που τοποθετήθηκε κατά το διάστημα του έργου και του υποέργου είναι 6392 μ.

Στις Θέσεις 4, 5, 6, 7 και 10 εντοπίστηκαν αποσπασματικά διατηρούμενες αρχαιότητες⁵, που συσχετίζονται με τις ήδη ανεσκαμμένες αρχαιότητες όμορων οικοπέδων⁶. Πρόκειται κυρίως για οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, ήτοι τοίχους από αργούς λίθους ή αδρά εργασμένους ψαμμόλιθους, συχνά με εντοιχισμένα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, στρώματα καταστροφής και δάπεδα, οικιστικού κατά βάση χαρακτήρα.

Στη Θέση 1⁷, επί της οδού Απόλλωνος, στα βόρεια του Ο.Τ. 22, στην ευρύτερη περιοχή όπου τοποθετείται η ρωμαϊκή αγορά της πόλης⁸, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (λιθόπλινθοι και δωρικό κιονόκρανο), εντοιχισμένα σε τοίχο των υστερορωμαϊκών χρόνων⁹. Στην ίδια οδό, στις Θέσεις 2 και 3¹⁰, έναντι των Ο.Τ. 13, 19 και 12, αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων και στρώματα καταστροφής της ίδιας περιόδου, αντίστοιχα.

Σημαντικές αρχαιότητες ήρθαν στο φως επί της οδού Ελευθερολακώνων, στη Θέση 8¹¹, ανατολικά του Ο.Τ. 44, νότια του σύγχρονου σταδίου και δυτικά του δημοτικού χώρου στάθμευσης (τέως δημοτική πλαζ Γυθείου)¹². Στο νότιο τμήμα της θέσης εντοπίστηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα οικιστικής εγκατάστασης. Στο βόρειο τμήμα της αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειώδους κατασκευής από εργασμένους ορθογώνιους πωρόπλινθους (στους κατώτερους δόμους της συνίσταται σε κογχυλιάτη λίθο), κατεύθυνσης Α-Δ, με πρόσοψη στα βόρεια (εικ. 2). Υπήρχαν τρεις τουλάχιστον δόμοι, ορατοί στη βόρεια πρόσοψη της κατασκευής, οι οποίοι θεμελιώνονταν στο φυσικό βραχώδες έδαφος. Η κατασκευή συνεχίζεται εντός των παρειών του σκάμματος, τόσο δυτικά όσο και ανατολικά. Η περισυλλεγείσα κεραμική χρονολογείται στους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους¹³.

Η μνημειώδης κατασκευή παρουσιάζει ομοιότητες, ως προς τα μορφολογικά της κατασκευαστικά, με το τείχος της πόλης του Γυθείου¹⁴, που έχει εντοπιστεί στο προς δυσμάς οικόπεδο Σταθάκου-Βασιλούνη¹⁵, στο Ο.Τ. 18, κατεύθυνσης Β-Ν. Εν τούτοις, καθότι το ελληνιστικό τείχος του Γυθείου θεωρείται από την έρευνα ότι διερχόταν πλησίον της περιοχής του αρχαίου θεάτρου και της ακρόπολης του Γυθείου, στο ύψος ακριβώς του Ο.Τ. 18, ενώ κατά τον 2ο-1ο αιώνα π.Χ. η πόλη επεκτάθηκε προς τα ανατολικά, δεχόμενη και αυτή οχυρωματικά έργα¹⁶, οποιοσδήποτε συσχετισμός του ευρήματος του σκάμματος της οδού Ελευθερολακώνων με οχυρωματικά έργα της πόλης ή των λιμενικών εγκαταστάσεων θα πρέπει να αποδοθεί σε αυτή την περίοδο¹⁷.

Επί της οδού Καλκανδή, στα βόρεια του Ο.Τ. 44, στη Θέση 9¹⁸, αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα της πυκνά οικοδομικά λείψανα, αποτελούμενα από τοίχους που γωνιάζουν σχηματίζοντας εσωτερικούς χώρους κτηρίων, χωρίς ωστόσο να μπορούν να αποκατασταθούν οι κατόψεις τους, λόγω του μικρού πλάτους του χάνδακα (εικ. 3). Στο δυτικό τμήμα ήρθε στο φως τοίχος με εντοιχισμένο μαρμάρινο ημίκιονα σε β' χρήση και, σε επαφή με τη λιθοδομή, μαρμάρινη οκταγωνική βάση με ανάγλυφες παραστάσεις μορφών (πιθανότατα θεοτήτων) σε καθεμία από τις οκτώ έδρες της (αρ. ΣΓ 1362). Η ανάγλυφη βάση χρονολογείται, από την κατ' αρχήν μελέτη της¹⁹, στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, χρονολόγηση που συνάδει και με την κεραμική από το σύνολο της θέσης.

⁴ Συμπλήρωση του χάρτη με τα ανασκαφέντα οικόπεδα της πόλης του Γυθείου, όπως δημοσιεύεται από την Τσούλη 2012, 122, εικ. 49.

⁵ Για αναλυτική περιγραφή των αποκαλυφθέντων αρχαιοτήτων βλ. Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέσεις 4, 5, 6, 7 και 10.

⁶ Πρόκειται για τις ανασκαφές των οικοπέδων που σημειώνονται με κόκκινο χρώμα στον χάρτη της εικ. 1, στα Ο.Τ. 18, 19, 27, 28, 42. Βλ. συνοπτικά Τσούλη 2012, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷ Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέση 1.

⁸ Για τις ανασκαφές στη ρωμαϊκή αγορά του Γυθείου βλ. Σκιάς 1891, 32-33 (κτήμα Τζηνάκου). Επίσης, Γιαννακόπουλος 1966, 152. Για το πρόσφατο ανασκαφικό εύρημα του δυτικού πτερού του κτηριακού συμπλέγματος της αγοράς, που έφερε εσωτερικό περιστύλιο, στην ανασκαφή του οικ. Α. Κωστοπούλου, το οποίο και επέτρεψε την αποκατάσταση του πλάτους και της μορφής του κτηρίου, βλ. Kanellouros – Zavvou 2014.

⁹ Σημειωτέον ότι τα κατάλοιπα του κτηριακού συμπλέγματος της αγοράς που αποκαλύφθηκαν στο «οικόπεδο της Αρχαιολογικής Εταιρείας» (αγρός Τζηνάκου) ήρθαν στο φως κάτω από κτίσματα των υστερορωμαϊκών χρόνων (βλ. Σκιάς 1891, 32-33).

¹⁰ Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέση 2, Θέση 3.

¹¹ Βλ. Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέση 8, με αναλυτική περιγραφή των αποκαλυφθέντων αρχαιοτήτων.

¹² Ορατά παλαιόθεν και γνωστά ως «Λουτρά του Παλαιολόγου». Για τις παλαιότερες έρευνες στην εν λόγω περιοχή βλ. Γιαννακόπουλος 1966, 152-153 και για τις νεότερες βλ. Ευσταθίου 1997, 196-197. Επίσης, Τσούλη 2012, 124. Ζαββού κ.ά. 2018, 427 και υποσημ. 18. Ερείπια οικοδομημάτων που βρίσκονται στη θάλασσα κι αποτελούν συνέχεια των ευρισκόμενων στην ξηρά έχουν αναφερθεί από τον προηγούμενο αιώνα, βλ. Blouet 1833, Curtius 1852, 267-272. Σκιάς 1891. Σκιάς 1892.

¹³ Από τον καθαρισμό του νοτιότερου τοίχου εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα (αρ. ΣΓ 1389), λακωνικής κοπής, που χρονολογείται στα 31-7 π.Χ. (πρβλ. Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 169-170, πίν. 21, XXIX ή XXX Gruppe).

¹⁴ Για τις αρχαίες πηγές και λοιπές έμμεσες μαρτυρίες, σχετικά με το τείχος του Γυθείου και την περίοδο κατασκευής του, βλ., προσφάτως, Θέμος 2012, 549. Ζαββού κ.ά. 2018, 425, 426.

¹⁵ Ζαββού 1999, 178-180. Ζαββού κ.ά. 2018, 426.

¹⁶ Βλ. Ζαββού κ.ά. 2018, 425, 426.

¹⁷ Βλ. σχετικά Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016.

¹⁸ Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέση 9.

¹⁹ Η μελέτη της ανάγλυφης βάσης βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, καθότι δεν έχει ακόμη συντηρηθεί. Θα αποτελέσει αντικείμενο χωριστής δημοσίευσης από τις υπογράφουσες.

Τέλος, επί της οδού Αναπαύσεως (Θέση 11)²⁰, νότια των παλαιών Φυλακών Γυθείου και βόρεια του ρωμαϊκού νότιου νεκροταφείου της πόλης²¹, παρόδιου στην αρχαία οδό από Σπάρτη προς Κροκεές και Γύθειο διά μέσου των Αιγίων²², που αναπτύχθηκε εκατέρωθεν του ρέματος του Ξεριά και στην περιοχή της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τοίχων και κατώφλι με τμήμα δαπέδου, που πρέπει να ανήκουν σε κατασκευές ταφικού χαρακτήρα (εικ. 4). Εντοπίστηκαν επίσης επιφανειακά δύο ακόμα τάφοι, από τους οποίους στον έναν ήταν ορατή μόνο η κάλυψη από λίθινη πλάκα και στον άλλον τα κτιστά από οπτοπλίνθους τοιχώματα. Στο βαθύτερο σημείο του χάνδακα διερευνήθηκε κτιστός τάφος, κατεύθυνσης Β-Ν, αποτελούμενος από οριζόντια τοποθετημένους οπτοπλίνθους με συνδετικό κονίαμα και κάλυψη από άτακτα τοποθετημένες λίθινες πλάκες και ασβεστοκονίαμα. Στο βόρειο τμήμα του εντοπίστηκε ανακομιδή και δύο λύχνοι (αρ. ΣΓ 1391, β' μισό 1ου αι. μ.Χ., ΣΓ 1392, 2ος αι. μ.Χ.). Η κεραμική της θέσης χρονολογείται κυρίως στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στο πλαίσιο υλοποίησης του Υποέργου «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» της Πράξης «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα», που υλοποιήθηκε κατά το διάστημα Δεκέμβριος 2013-Οκτώβριος 2017²³, εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε δύο τμήματα του τεχνικού έργου. Η διερεύνηση 13 συνολικά αρχαίων θέσεων προσθέτει σημαντικά τοπογραφικά στοιχεία για την περιοχή, σε ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους²⁴.

Στο Τμήμα 2Α του οδικού άξονα εντοπίστηκε στην περιοχή Δεμοιριάνικα Βαχού (Χ.Θ. 0+206 έως 0+235), επί της φυσικής διόδου επικοινωνίας με τη Μάνη, που συνδέει τον Πασσαβά με το Οίτυλο και την Κελεφά, αγροικία έκτασης 900 τ.μ., ορθογώνιας κάτοψης, προσανατολισμού ΒΔ-ΝΑ, αποτελούμενη από 14 χώρους²⁵ (εικ. 5). Στους Χώρους 2, 5 και 7 στα ανατολικά του συγκροτήματος εντοπίστηκαν πυκνότερα στρώματα καταστροφής με θραύσματα οπτοπλίνθων και κεράμων, όπως και στρώμα με ξυλάνθρακες και ίχνη πυράς (Χώρος 7), τμήματα της στέγης και των δαπέδων των ορόφων της οικίας. Βάσει του τρόπου που διατηρούνται, φαίνεται ότι η καταστροφή ήταν ξαφνική²⁶.

Το συγκρότημα παρουσιάζει την παραδοσιακή κάτοψη αγροικίας στον ελλαδικό χώρο (αγροικίες ελληνικού τύπου), με τους διάφορους χώρους διαμορφωμένους περιμετρικά κεντρικής υπαίθριας αυλής (εικ. 5, 6). Η παρουσία λιθόκτιστων κλιμάκων εξωτερικά του Χώρου 7 αλλά και σε διάδρομο μεταξύ των Χώρων 5 και 7 υποδηλώνει την ύπαρξη ορόφου και την πρόσβαση σε αυτόν από το εξωτερικό της κατοικίας²⁷. Σε άμεση συνάφεια με τον αύλειο χώρο εντοπίστηκε ομάδα αποθηκευτικών πύθων, ενώ λάκκοι για την τοποθέτηση παρόμοιων πύθων διερευνήθηκαν και σε άλλους χώρους της αγροικίας. Στο βορειότερο τμήμα του αύλειου χώρου ήρθε στο φως ορθογώνια δεξαμενή, που πιθανολογούμε ότι χρησίμευε ως ληνός²⁸ (εικ. 6).

Έντεκα νομίσματα, «θησαυρός» χάλκινων νομισμάτων της εποχής των αυτοκρατόρων Κώνστα (337-350 μ.Χ.) και Κωνσταντίου ΙΙ (337-361 μ.Χ.), εντοπίστηκαν ακριβώς κάτω από το πυκνό στρώμα καταστροφής του Χώρου 7²⁹. Η χρονολόγησή τους μας δίνει και το *terminus post quem* της καταστροφής της πρώτης, κύριας οικοδομικής φάσης της αγροικίας. Θεωρούμε ότι η καταστροφή αυτή θα πρέπει να συνδεθεί με τον ισχυρότατο σεισμό και το επακόλουθο τσουνάμι³⁰ που έπληξε την ανατολική Μεσόγειο το 365 μ.Χ.³¹, με επίκεντρο την υποθαλάσσια περιοχή της Κρήτης, και έγινε αισθητός στα δυτικά παράλια της Μάνης, όπως πιστοποιείται από

²⁰ Τσούλη – Κουλογεωργίου 2016, Θέση 11.

²¹ Για τις ανασκαφικές έρευνες ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών τάφων του νεκροταφείου, βλ. Weil 1876, 155. Σκιάς 1891, 31. Γιαννακόπουλος 1966, 108-110. Επίσης, προσφάτως, Τσούλη 2012, 122-123. Ζαββού κ.ά. 2018, 428-429.

²² Για την αρχαία οδό Σπάρτης-Κροκεών-Γυθείου, μέσω Αιγίων, βλ. Πίκουλας 2012, 295-298.

²³ Το υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» υλοποιήθηκε από την (τέως) Ε' ΕΠΚΑ (7/12/2013-27/10/2014) και στη συνέχεια από την ΕΦΑΛΑΚ (28/10/2014-30/11/2015). Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τον Δεκέμβριο 2015 έως τον Μάιο 2016 από προσωπικό που προσέλαβε ο ανάδοχος. Το υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες/Β' φάση» υλοποιήθηκε από την ΕΦΑΛΑΚ το διάστημα 20/7-17/10/2017. Το ανασκαφικό ημερολόγιο τήρησαν οι Αθανασία Παπαδημητρίου (Δεκέμβριος 2013-Οκτώβριος 2014), Αριστείδης Παπαγιάννης (Μάιος 2015-Μάιος 2016) και Ευγενία Πρέβα (Ιούλιος-Οκτώβριος 2017).

²⁴ Η πρώτη συνολική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων του έργου δίδεται από την Τσούλη 2020. Επίσης, Τσούλη 2018α. Για τις επιμέρους θέσεις, βλ. Τσούλη 2014. Τσούλη – Παπαγιάννης 2016α.

²⁵ Για αναλυτική περιγραφή των τοίχων της αγροικίας και των χώρων που αυτοί ορίζουν βλ. Τσούλη 2014.

²⁶ Βλ. Τσούλη 2014. Τσούλη 2020, 541. Στον Χώρο 7 είχαν αποθηκευτεί κεραμίδες στέγης σε πολλαπλές στρώσεις (πάχ. 0,30-0,40 μ.).

²⁷ Απεικονίζονται σε Τσούλη 2014, 543-544, εικ. 155. Τσούλη 2020, 565, εικ. 2.

²⁸ Για αναλυτική περιγραφή και φωτογραφική τεκμηρίωση βλ. Τσούλη 2020, 542 και 566, εικ. 3. Επίσης, Τσούλη 2018α, 68-69, εικ. 2.

²⁹ Για το σύνολο των νομισμάτων της θέσης βλ. Τσούλη 2014. Τσούλη 2020, 542 και 566, εικ. 4, με απεικόνιση του νομισματικού θησαυρού.

³⁰ Βλ. χαρακτηριστικά Αθανασίου Βιογραφία, PG 25, ccs 29: ...ἐπὶ τῆς πρώτης Οὐαλεντιανοῦ καὶ Οὐαλεντος ὑπατείας, καὶ τηλικούτων γενομένων κακῶν, εἰκότως ἄνθρωποι καὶ ταῖς ἄνωθεν πληγαῖς ἐπαιδεύοντο. Τοῦτο μὲν γὰρ σεισμός ἐπισκήψας, οἷον οὔτε ὁ παρελθὼν ἦνεγκε χρόνος, οὔτε ὁ μέλλον οἶσιν ἠλπίζετο πολλάς τε ἄλλας ἀνέτρεψε τῶν πόλεων, καὶ ἡ Κρήτη πλείους τῶν ἑαυτῆς ἢ ἑκατὸν χαλεπὸν εἶδε πτώμα κατανεχθείσας. Τοῦτο δὲ καὶ ἡ θάλασσα, τοὺς οἰκείους ὄρους ἀπολιποῦσα, τινὰς μὲν τόπους οὕτως ἐπέκλυσε, ὥστε πολλοὺς καὶ τῶν πρώην ἄρωσίμων πλωίμους θείναι, πράγμα καινότατον. Ἐκατέρωθι δὲ τοσοῦτον ἀπέστη πάλιν, ὡς καὶ κατὰ μέσον τὸν πλοῦν ἐπὶ ξηρῷ τοῦ ἐδάφους εὔρεθῆναι τοὺς πλέοντας...

³¹ Παράθεση ὅλων των αρχαίων πηγών με εκτενή σχολιασμό γίνεται από τους Jacques – Bousquet 1984, 423-461. Για μια συνολική πρόσφατη επισκόπηση με κριτικά σχόλια βλ. Στείρος κ.ά. 2004, 427-442, ιδίως 428-432.

πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία από την πλησιόχωρη περιοχή του Καραβοστασίου Οιτύλου (νομισματικός θησαυρός 462 χάλκινων νομισμάτων στην ανασκαφή του οικ. Καλαποθάκη)³².

Η αγροικία στα Δεμοιριάνικα Βαχού έχει ιδιαίτερη σημασία για την τοπογραφία της Λακωνικής Μάνης, καθώς είναι η πρώτη αρχαία θέση που εντοπίζεται στη συγκεκριμένη περιοχή. Βρίσκεται σε καίρια θέση, επί του αρχαίου και του σύγχρονου οδικού δικτύου που συνέδεε την ανατολική και τη δυτική ακτή της Μάνης και τους δύο μεγαλύτερους οικισμούς της περιοχής, το Γύθειο και το Οίτυλο. Στην αγροικία εντοπίστηκαν κατασκευές για την αγροτοκτηνοτροφική εκμετάλλευση της υπαίθρου αλλά και για τη διημέρευση των ιδιοκτητών (πιθεώνας, ληνός, ημιυπόγειος ιπνός, λουτρική κατασκευή). Το μέγεθος της εγκατάστασης, που φτάνει τα 900 τ.μ., οι στιβαρές κατασκευές των τοίχων, που διατηρούνται σε ύψος έως 1,70 μ., η πιθανή παρουσία λουτρικής κατασκευής, όπως υποδηλώνει ο εντοπισμός στυλίσκων υποκαύστων, η παρουσία θραυσμάτων πλακών από κροκαέτη λίθο, που αποτελούσαν τμήματα της επιτοίχιας επένδυσης κάποιων από τους χώρους της αγροικίας, προσδίδοντας τους χαρακτηριστικά πολυτέλειας, μας επιτρέπουν να προσγράψουμε την εγκατάσταση των Δεμοιριάνικων Βαχού στον τύπο της αγροτικής έπαυλης (*villa rustica*)³³, σε μικρότερο από ό,τι στα δυτικά πρότυπα μέγεθος που προσιδιάζει στη Νότια Πελοπόννησο της ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου αλλά σε μέγεθος σχετικά μεγάλο σε σύγκριση με τα λοιπά παραδείγματα της λακωνικής υπαίθρου που μας είναι γνωστά³⁴.

Οι εκσκαφικές εργασίες στο Τμήμα 1 του έργου, στην περιοχή του Χωσιαρίου και περιμετρικά του λόφου του Πασσαβά³⁵, έφεραν στο φως 12 θέσεις με αρχαιότητες³⁶ (εικ. 7), που τεκμηριώνουν τη σημασία και τη διαχρονική κατοίκηση της περιοχής όπου είχε ιδρυθεί η αναφερόμενη από τους αρχαίους συγγραφείς πόλη Λας³⁷, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα³⁸. Όσον αφορά στην εγκατάσταση της Λας κατά τους προϊστορικούς χρόνους³⁹, είναι ιδιαίτερα σημαντική η εύρεση, στη Χ.Θ. 0+780-0+820⁴⁰, καθαρού ανασκαφικού στρώματος, που δεν συνδέεται με αρχιτεκτονικές δομές⁴¹, όπου εντοπίστηκε σημαντική ποσότητα προϊστορικής κεραμικής⁴². Η πλειονότητα αυτής ανάγεται στους μυκηναϊκούς χρόνους, στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (αρ. ΣΓ 1385, ΣΓ 1387, ΣΓ 1388), ενώ υπάρχουν δείγματα πρωιμότερης κεραμικής, όπως της τεφρής μινυακής της μεσοελλαδικής περιόδου (αρ. ΣΓ 1386), δείγματα που μιμούνται σαφώς μεταλλικά πρότυπα, όπως ένα μεγάλο τμήμα κανθάρου (αρ. ΣΓ 1383) (ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περίοδος), ενώ αντιπροσωπεύεται και απομίμηση της σπανιότατης ερυθρής μινυακής (τμήμα κανθάρου, αρ. ΣΓ 1384), επίσης της μεσοελλαδικής περιόδου. Το χρονολογικό εύρος, η ποιότητα (ορισμένα δείγματα διακόσμησης κεραμικής παρουσιάζουν ελάχιστα παράλληλα σε ολόκληρη τη Λακωνία) αλλά και η ποσότητα της μεσοελλαδικής και μυκηναϊκής κεραμικής που

³² Τσούλη – Παπαγιάννης 2017, 508-522.

³³ Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις σε Τσούλη 2014, 549-550. Τσούλη 2020, 543-544.

³⁴ Βλ. προσφάτως Τσούλη κ.ά. 2018. Επίσης, Ζαββού 2013, 362-397. Σουχλέρης 2013, 344-361.

³⁵ Για τη μεσαιωνική οχύρωση του Πασσαβά πρώτη μνεία και σχέδιο γίνεται από τον Coronelli 1686, 92-93. Βλ. επίσης Leake 1830, 255 κ.ε. Puillon de Boblaye 1836, 87 κ.ε. Curtius 1852, 273 κ.ε. Bursian 1868, 157.

³⁶ Για το σύνολο των θέσεων βλ. Τσούλη – Παπαγιάννης 2016α. Τσούλη 2018α. Τσούλη 2020, 544-558. Στο παρόν άρθρο αναφέρονται οι θέσεις που ανασκάφηκαν τα έτη 2015 και 2016 και παρουσιάστηκαν στη σχετική ανακοίνωση στις εργασίες του ΑΕΠΕΛ2 τον Νοέμβριο του 2017 (για την ανασκαφική έρευνα έτους 2017 βλ. Τσούλη – Πρέβα 2017).

³⁷ Ομηρος, *Ιλιάδα* Β 585: *οἳ τε Λάαν εἶχον ἠδ' Οἴτυλον ἀμφεμένοντο*. Θουκυδίδης, *Ιστορία* 8.91 και 92. Παυσανίας 3.21.7 και 24.5-8. Στράβων 8.364. Λυκόφρων 93. Λίβιος 38.30.

³⁸ Για παλαιότερες έρευνες στις περιοχές Χωσιάριο και Βαθό βλ. Forster 1906-1907, 232-234. Για ανασκαφή καταλοίπων αρχαίου δωρικού κτηρίου στην περιοχή του Χωσιαρίου, όπου και επιτύμβια ρωμαϊκή επιγραφή, βλ. Forster 1903-1904, 187, αρ. 18. Για χάλκινο αγαλμάτιο του Πανός και ερμαϊκή στήλη με παράσταση κριοφόρου, που ταυτίστηκε με τον Απόλλωνα Κάρναιο, βλ. Schröder 1904, 21-24, και Schröder 1905, 408-409. Επίσης, Waterhouse – Hope Simpson 1961, 118. Κακούρου 2010, 539-540. Τσούλη – Κακούρου 2010, 540.

³⁹ Για την εγκατάσταση της Λας κατά τους προϊστορικούς χρόνους τα έως σήμερα γνωστά στοιχεία ήταν τα περιγραφόμενα κυρίως από τους αρχαιολόγους της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής τμήματα της μεσαιωνικής και αρχαίας οχύρωσης στην κορυφή του λόφου του Πασσαβά, που σε σημαντικό μήκος, στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της οχύρωσης, παρουσίαζαν ισόδομο, μεγαλιθικό τρόπο δόμησης. Η πρώτη περιγραφή και σχεδιαστική αποτύπωση γίνεται από τον Traquair (1905-1906, 274-275 και πίν. 163, εικ. 3). Ο Forster (1906-1907, 232-234) περιγράφει τον αρχαίο, «πολυγωνικό», σαφώς διακριτό από τον μεσαιωνικό, τρόπο δόμησης στο ανατολικό τμήμα του τείχους, μήκους 55 μ., που θεωρεί ότι πιθανότατα κατασκευάστηκε στους μυκηναϊκούς χρόνους. Ο Traquair (1905-1906, 274-275) θεωρεί ότι πρόκειται για πρωιμότερη μεσαιωνική φάση οχύρωσης. Οι Waterhouse και Hope Simpson (1968, 118) διατυπώνουν αμφιβολίες για την προϊστορική χρονολόγηση της οχύρωσης, επισημαίνοντας ότι το μόνο προϊστορικό εύρημα από την κορυφή του λόφου είναι μία λεπίδα οψιανού. Οι Βρετανοί αρχαιολόγοι περισυνέλεξαν από την εύφορη μικρή κοιλάδα των προπόδων του Πασσαβά ορισμένα όστρακα που θεωρήθηκαν μυκηναϊκά (αναφορά σε Waterhouse 1956, 170: τοιχία και όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου). Οι Waterhouse και Hope Simpson (1961, 118, υποσημ. 27) θεωρούν τη χρονολόγηση αυτή «αινιγματική». Για πρόσφατη περιγραφή, έπειτα από εργασίες λεπτομερούς καθαρισμού, των τμημάτων της μεγαλιθικής οχύρωσης, όπως και φωτογραφική τεκμηρίωση, βλ. Τσούλη 2013β, 178-179 και εικ. 101-103.

⁴⁰ Η θέση διερευνήθηκε τμηματικά κατά την περίοδο Οκτώβριος 2015-Απρίλιος 2016 και Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2017. Για τις εργασίες των ετών 2015-2016 βλ. Τσούλη 2016α. Τσούλη 2020, 546-548. Για την τελική διερεύνηση βλ. Τσούλη – Πρέβα 2017.

⁴¹ Κατά την ανασκαφική διερεύνηση της θέσης ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο τοίχων αμελούς κατασκευής, μαζί με κεραμική των κλασικών χρόνων. Το προϊστορικό στρώμα εντοπίστηκε υπό τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα και μετά την παρεμβολή καθαρής από ανθρωπογενή ευρήματα επίχωσης.

⁴² Η προϊστορική κεραμική της Χ.Θ. 0+780-0+820, που εντοπίστηκε κατά τη διερεύνηση των ετών 2015-2016, παρουσιάζεται από τον Γιώργο Τσιαγγούρη σε παράρτημα στο τέλος του άρθρου της Τσούλη 2020, 558-562. Η προϊστορική κεραμική που προέκυψε από το σύνολο των ανασκαφικών περιόδων (2015-2016, 2017) στις Χ.Θ. 0+780-0+820 και Χ.Θ. 0+713 παρουσιάζεται από τους Βαπου κ.ά. (υπό έκδοση).

εντοπίστηκε στους πρόποδες του λόφου του Πασσαβά τεκμηριώνουν την ύπαρξη μιας ακμαίας μυκηναϊκής εγκατάστασης, της αναφερόμενης ήδη από τον Όμηρο Λας⁴³.

Στη Χ.Θ. 1+700⁴⁴, κατά την κατεδάφιση ημιερειπωμένου πέτρινου κτίσματος του περασμένου αιώνα, περισυνελέγησαν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (δωρικό κιονόκρανο⁴⁵, βάση ιωνικού κίονα, σώμα αράβδωτου κίονα, πώρινες λιθόπλινθοι, θραύσματα κατωφλίων, θραύσματα περιρραντηρίων και ένα θραύσμα γλυπτού). Τα μέλη αυτά χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως και ρωμαϊκούς χρόνους και πρέπει να προέρχονται από πλησιόχωρο αρχαίο κτήριο ή κτήρια. Θεωρούμε ότι ορισμένα τουλάχιστον από αυτά προέρχονται από το κτήριο που εντοπίστηκε από αρχαιολόγους της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής⁴⁶ το 1906-1907, και ταυτίστηκε με το περιγραφόμενο από τον Πausανία γυμνάσιο της αρχαίας Λας⁴⁷.

Στη Χ.Θ. 0+950⁴⁸ εντοπίστηκε ένα μνημειώδες ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα με καμαρωτή στέγαση, κατασκευασμένο από αργούς λίθους και συνδετικό, λευκό κονίαμα, διαστάσεων 3,17 × 2,13 × 1,33μ.⁴⁹ (εικ. 8). Στο εσωτερικό του διερευνήθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (Τάφος 4), ενώ δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος, παράλληλος με τον πρώτο, υπήρχε στο εσωτερικό τμήμα του κτίσματος. Και οι δύο αποτελούσαν οργανικό τμήμα του αρχικού μνημείου. Σε ανακομιδή ανθράκων οστών στο βόρειο τμήμα του Τάφου 4 εντοπίστηκαν τρεις πήλινοι λύχνοι, ο ένας με παράσταση Σειληνού με θύρσο, με την υπογραφή του τεχνίτη *Κρήσκεντος* στη βάση του, φιλοτεχνημένος από το Εργαστήριο των Πατρών⁵⁰ (αρ. ΣΓ 1373, τέλη 1ου-2ος αι. μ.Χ.), και δύο ακόμη δύο ρωμαϊκοί λύχνοι (αρ. ΣΓ 1374, 1375, 3ος αι. μ.Χ.)⁵¹, που χρονολογούν τον Τάφο 4 στον 2ο-3ο αι. μ.Χ., καθώς και τμήματα γυάλινου φυσητού μυροδοχείου ή φιάλης (Υ1-4)⁵². Σε βαθύτερο επίπεδο διερευνήθηκαν τρεις ακόμη ταφές, λάκκοι κεραμοσκεπείς ή ακάλυπτοι⁵³.

Στη νοτιοδυτική κλιτύ του λόφου Καλάμια, παρά τον κεντρικό άξονα πρόσβασης από την ανατολική στη δυτική ακτή της Μάνης, στο σημείο όπου η Ε.Ο. Γυθείου-Αρεόπολης διασταυρώνεται με δευτερεύουσα οδό προς το επίγειο του αρχαίου οικισμού της Λας, παρά τον σύγχρονο οικισμό Βαθύ⁵⁴, η ανασκαφική διερεύνηση κατέδειξε ότι ο λόφος χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά για την ίδρυση τάφων.

Οι εργασίες στη Χ.Θ. 1+993⁵⁵ έφεραν στο φως ένα ταφικό μνημειακό σύνολο: ισχυρός αναλημματικός τοίχος προστάτευε και σήμαινε ένα ταφικό μνημείο αψιδωτής/πεταλόσχημης κάτοψης, διαστάσεων 1,45 × 1,80 μ., κατασκευασμένο από αδρά εργασμένους λίθους (εικ. 9). Το μέτωπο του μνημείου ήταν διαμορφωμένο προς τα δυτικά, με επιμελημένο άνοιγμα-είσοδο με εκατέρωθεν παραστάδες και κατώφλι από πλακοειδή ασβεστόλιθο, ενώ ήταν σφραγισμένο από δύο στρώσεις πλακοειδών λίθων σε βάθος τεσσάρων σειρών⁵⁶. Η επιμελημένη αυτή διάταξη σφράγιζε το στόμιο ταφικού πίθου σε οριζόντια θέση, που περιείχε καθαρό, καστανό, πορώδες χώμα με ελάχιστη κεραμική, μεταξύ της οποίας θραύσμα έξω νεύοντος χείλους χειροποίητου, μελανού σπιλωτού αγγείου. Ελάχιστα οστάρια πλησίον του πυθμένα ανήκουν πιθανότατα σε παιδικό ή βρεφικό ενταφιασμό. Η χρονολόγηση του ταφικού συνόλου μπορεί να διατυπωθεί με επιφύλαξη. Τα όστρακα μελανών χειροποίητων αγγείων που συλλέχθηκαν στην επίχωση περίξ αυτού, το σχήμα του ταφικού αγγείου⁵⁷ και τα μορφολογικά στοιχεία του κτίσματος παραπέμπουν είτε στην ύστερη μεσοελλαδική περίοδο είτε στη μετάβαση της 2ης προς την 1η χιλιετία π.Χ.

⁴³ Όμηρος, *Ιλιάδα* Β 585: *οί τε Λάαν είχαν ήδ' Οϊτυλον άμφενέμοντο*. Η ταύτιση της μυκηναϊκής Λας με τη θέση Βάρδιες Μαυροβουνίου, όπως υποστηρίχθηκε από την Αιμιλία Μπάνου (Βανου 1996, 94-96. Βανου 1999, 67-68. Επίσης, Θέμος 2012, 548), θεωρούμε ότι πρέπει, υπό το πρίσμα των νέων ανασκαφικών στοιχείων στην περιοχή του λόφου του Πασσαβά, να απορριφθεί.

⁴⁴ Τσούλη - Παπαγιάννης 2016δ. Τσούλη 2018α, 70-71. Τσούλη 2020, 548-549.

⁴⁵ Ίσως να προέρχεται από το ανασκαφέν αρχαίο δωρικό κτήριο στην περιοχή του Χωσαριού, από όπου και επιτύμβια ρωμαϊκή επιγραφή (Forster 1903-1904, 187, αρ. 18).

⁴⁶ Forster 1906-1907, 232-233. Περιγράφει επίσης ορατά λείψανα αρχαίων και ρωμαϊκών κτηρίων στην κοιλάδα του Πασσαβά.

⁴⁷ Πausανίας 3.24.7-8.

⁴⁸ Τσούλη - Παπαγιάννης 2016β. Τσούλη 2018α, 71. Τσούλη 2020, 549-551.

⁴⁹ Για ταφικά κτίσματα με καμαρωτή στέγαση πρβλ. Μαρκή 2006, 110-119 (κεφ. Καμαρωτοί Τάφοι). Εδώ πρόκειται για ορθογώνιους κτιστούς τάφους που καλύπτονται με κυλινδρική καμάρα, πλινθόκτιστη ή από αργολιθοδομή. Βλ. επίσης Ναλπάντης 2003, 105-106 (τύπος «Καμαροσκεπής»: κτιστός τετράγωνος τάφος που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα). Ο Πάλλας (1950-1951, 171) υποστηρίζει ότι ο τύπος ταυτίζεται με τους όρους των πηγών «καμαρωτός», «καμάρα», «ψαλίας».

⁵⁰ Για το εργαστήριο του Κρήσκεντος, βλ. Πετρόπουλος 1999, 115-116. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου ξεκινά στα τέλη του 1ου ή στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ και διαρκεί έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Τα θέματά του είναι ο Ευρύπυλος, οι ακτίνες και οι ρόδακες. Δεν υπάρχει παράλληλο με παράσταση Σειληνού, επομένως πρέπει να έχουμε εδώ ένα νέο θέμα του εργαστηρίου του Κρήσκεντος.

⁵¹ Πρβλ. Robinson 1959, αρ. J23 (πρώμος 3ος αι. μ.Χ.), K122, K124, K 126 (μέσα 3ου αι. μ.Χ.). Πετρόπουλος 1999, αρ. Β9, Β10-Β12 (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.), Μ 8 (α' μισό 3ου αι. μ.Χ.).

⁵² Ναλπάντης 2003, αρ. 244/8, πίν. 43.

⁵³ Για αναλυτική περιγραφή και φωτογραφική απεικόνιση, βλ. Τσούλη - Παπαγιάννης 2016β. Τσούλη 2020, 550-551.

⁵⁴ Για αρχαιότητες των πρώτων κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Forster 1903-1904, 187, αρ. 17, 18. Schröder 1904, 21-24. Schröder 1905, 408-409. Forster 1906-1907, 232-234.

⁵⁵ Τσούλη - Παπαγιάννης 2016γ. Τσούλη 2018α, 72. Τσούλη 2020, 551-553.

⁵⁶ Για αναλυτική περιγραφή και φωτογραφική τεκμηρίωση του μνημείου, βλ. Τσούλη - Παπαγιάννης 2016γ. Τσούλη-2020, 551-553, εικ. 11-12.

⁵⁷ Για σχεδιαστική και φωτογραφική απεικόνιση, βλ. Τσούλη 2020, 572, εικ. 13.

Στη ΧΘ 1+959⁵⁸ ανασκάφηκε ένα πιόσχημο ταφικό μνημείο των ώριμων κλασικών χρόνων (εικ. 10, 11), εξωτερικών διαστάσεων 3,38 × 2,85μ., με μέτωπο προς την αρχαία οδό στα δυτικά. Διαπιστώθηκε ότι το μνημείο είχε συληθεί από την αρχαιότητα ήδη, ενώ υπάρχουν στοιχεία για μεταγενέστερες επεμβάσεις και για την επανάχρησή του. Σώζονται δύο στρώσεις πωρολιθικών (από κογχυλιάτη) λιθοπλίνθων, με τεμάχια μήκους έως 1,95 μ., συνδεόμενα με μολύβδινους συνδέσμους σχήματος Ζ⁵⁹. Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, χρησιμοποιημένες σε δεύτερη χρήση σε υστερότερες ταφές (λακκοειδείς και καλυβίτες τάφοι του 2ου-4ου αι. μ.Χ.), εντοπίστηκαν λεπτές, καλά δουλεμένες πλάκες ασβεστολίθου, που πιθανολογούμε ότι προέρχονται από την ανωδομή του πιόσχημου ταφικού κτίσματος.

Οι τάφοι του μνημείου ήταν τοποθετημένοι σε διεύθυνση Α-Δ. Ο βόρειος τάφος (Τάφος 1), μια μονοκόμματη, ορθογώνια παραλληλεπίπεδη ταφική θήκη από κογχυλιάτη λίθο, διαστάσεων 2,23 × 0,80 μ., βρέθηκε μερικώς αναμοχλευμένος και συλημένος, ενώ κατά χώραν σώθηκαν μόνο οι δύο ανατολικοί καλυπτήριοι λιθόπλινθοι, επί των οποίων υπήρχε περιορισμένη ανακομιδή οστών, μαζί με ληκυθίσκη (Α1)⁶⁰. Οι υπόλοιποι λιθόπλινθοι πιθανότατα αφαιρέθηκαν από τους τυμβωρύχους, από τους οποίους διέφυγε μικρός (δ. 0,01 μ.) αργυρός οβολός Σικώνας. Η χρονολόγηση κοπής του νομίσματος (360-340/330 π.Χ.)⁶¹ προσδιορίζει και την περίοδο χρήσης του ταφικού κτίσματος. Στον πυθμένα της ταφικής θήκης είχε διαφύγει της σύλησης πρωτογενής εκτάδην ενταφιασμός ενηλίκου με το κρανίο προς ανατολάς, κτερισμένος με τροχήλατο λύχνο (Κ2α, β' μισό 4ου-α' μισό 3ου αι. π.Χ.)⁶² και σιδερένια στλεγγίδα (Μ4) (εικ. 12). Στα πόδια και στο άνω τμήμα της πρωτογενούς ταφής υπήρχαν οστά ανακομιδών.

Στην τάφο σύλησης του τάφου εντοπίστηκε σιδηρός οβελός (Μ3) και σιδηρός αετός (Μ1) με αναπτυγμένα φτερά, που κρατά στα νύχια κεραυνό, επίθημα ξύλινου ή δερμάτινου αντικειμένου. Στο νότιο τμήμα του κτίσματος ήρθε στο φως δεύτερη ορθογώνια παραλληλεπίπεδη ταφική θήκη από κογχυλιάτη λίθο (Τάφος 2), που όμως ήταν σκοπίμως και πλήρως καταθραυσμένη. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν αρκετά ανθρώπινα οστά, τόσο αναμοχλευμένα που δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί κατά πόσον ανήκαν σε ένα ή περισσότερα άτομα. Επίσης, εντοπίστηκε απότμημα αναγλύφου, όπου διατηρείται τμήμα ποδιού ανθρώπινης μορφής σε φυσικό μέγεθος⁶³, από λευκό μάρμαρο (αρ. ΣΓ 1390). Το μνημειώδες ανάγλυφο, σύγχρονο της περιόδου ίδρυσης του ταφικού κτίσματος (4ος αι. π.Χ.), πρέπει να είχε ιδρυθεί επί του ταφικού κτίσματος. Κατά τις εργασίες απόσπασσης του ταφικού κτίσματος (Απρίλιος 2018) διαπιστώθηκε ότι, σε περίοδο μεταγενέστερη της αρχικής σύλησης του μνημείου και κατάθραυσης της νότιας θήκης, έγινε προσπάθεια επιδιόρθωσης τόσο του ταφικού κτίσματος, με κατασκευή πρόχειρης λιθοδομής από ξερολιθιά στη δυτική πλευρά του, όσο και της νότιας ταφικής θήκης, με «αποκατάσταση» του νότιου και βόρειου τοιχώματός της με ξερολιθιά⁶⁴, όπου χρησιμοποιήθηκαν και θραύσματα της ίδιας της λίθινης θήκης⁶⁵.

Εξωτερικά του μνημείου εντοπίστηκε απότμημα από το κάτω τμήμα περίοπτου γλυπτού (αρ. ΣΓ 1377), από εισηγμένο λευκό μάρμαρο, που πιθανότατα αποδίδει αετό και πρέπει επίσης να είχε ιδρυθεί επί της ταφικής κατασκευής⁶⁶. Το γλυπτό είναι υστερότερο της περιόδου ίδρυσης του μνημείου (4ος αι. π.Χ.) και πιθανόν πρέπει να συνδεθεί με την περίοδο επιδιόρθωσής του. Επίσης, εντοπίστηκαν τμήμα πήλινου επιθήματος αγγείου και θραύσματα δύο μεγάλων μελαμβαφών καλυκωτών κανθάρων με πώμα με οδοντωτό περιχέλιωμα (αρ. ΣΓ 1376, ΣΓ 1381), ο ένας με έκτυπα ωσειδή μοτίβα, του 4ου αιώνα π.Χ., ο άλλος πιθανόν λίγο υστερότερος⁶⁷. Τα αγγεία αυτά συνιστούν δύο από τα πρωιμότερα τεκμήρια μιας ταφικής πρακτικής που προσιδιάζει στη Λακωνία, κυρίως κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων⁶⁸.

⁵⁸ Τσούλη 2016β. Τσούλη 2018α, 72-74. Τσούλη 2018β. Τσούλη 2020, 553-558.

⁵⁹ Για αναλυτική περιγραφή του ταφικού κτίσματος, βλ. Τσούλη 2016β και Τσούλη 2020, 553-556 και εικ. 14-19.

⁶⁰ Το σχήμα του αγγείου με το γωνιώδες περίγραμμα στο σημείο ένωσης του σώματος με τον λαϊμό θυμίζει τις λαγύνους των ελληνιστικών χρόνων. Λόγω του ιδιαίτερα μικρού μεγέθους του πρέπει να θεωρηθεί ληκυθίσκη. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ..

⁶¹ Σύμφωνα με την ευγενή πληροφόρηση της συναδέλφου Αντωνίας Νικολακοπούλου (Νομισματικό Μουσείο Αθηνών). Βλ. σχετικά BCD Peloponnesos, αρ. 243. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Βρετανικού Μουσείου, η χρονολογία κοπής του νομίσματος τοποθετείται ευρύτερα, στα 400-300 π.Χ. (βλ. *BMC Peloponnesus*).

⁶² Τύπος 25 του Howland (Howland 1958).

⁶³ Η απόδοση του ποδιού κατά τομή παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τα γνωστά λακωνικά ανάγλυφα, όπου αποδίδεται κατά τομή ζεύγος ένθρονων μορφών, θεοτήτων ή αφηρωϊσμένων νεκρών. Η περιοχή του Χωσαρίου έχει ήδη αποδώσει (εκ περισυλλογής) ένα τέτοιου τύπου ανάγλυφο, των αρχαϊκών χρόνων. Η αποσπασματική κατάσταση του αναγλύφου μας δεν επιτρέπει δυστυχώς κάποια ασφαλή ταύτιση.

⁶⁴ Στην ουσία το τοίχι από ξερολιθιά συνιστούσε και διαχωριστικό τοίχι μεταξύ των δύο ταφικών θηκών, βόρειας και νότιας.

⁶⁵ Βλ. αναλυτικά Τσούλη 2018β, με φωτογραφική τεκμηρίωση.

⁶⁶ Για αναλυτική περιγραφή βλ. Τσούλη 2016β. Τσούλη 2020, 555-556 και υποσημ. 47.

⁶⁷ Τα αγγεία παρουσιάζουν σχετικά ρηχά και πεπεσμένο σώμα, όπως τα πρωιμότερα σχετικά πήλινα παραδείγματα υψίποδων κανθάρων του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. (πρβλ. κάρθαρος Essen A 105: Froning 1982, 292-294, αρ. 131. Kotitsa 1998, 9. Zimmermann 1998. Αλεξανδροπούλου 2011, 613-622, με συνολική θεώρηση των ηλιακών υψίποδων κανθάρων).

⁶⁸ Για δείγματα του α' μισού του 3ου αιώνα π.Χ. από το κλασικό νεκροταφείο στο Ο.Τ. 151Α της Σπάρτης, που συνιστούν τον δημοφιλέστερο ίσως τύπο αγγείου μεταξύ των κτερισμάτων του νεκροταφείου, βλ. Τσούλη 2013α, 151-166, ιδίως 162-163 και εικ. 5, 6, με εκτενή βιβλιογραφία. Για παρομοίον σχήματος αγγεία από την Αθήνα, ομοίως του α' μισού του 3ου αιώνα, βλ. Rotroff 1997, αρ. 76, 78, 85, 88, 89, και για την Ήλιδα, ιδίως πάλι χρονολόγησης, βλ. Γεωργιάδου 2001-2002, 260-275, ιδίως 269-275.

Το πίοσχημο ταφικό μνημείο ακολουθεί ένα σχήμα ταφικού κτίσματος που πρωτοεισάγεται στην Αθήνα και στις αθηναϊκές κληρουχίες κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., κατά τον 4ο αιώνα, δε, και ιδίως κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους υιοθετείται σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως, ενδεικτικά, στην Ηλειακή Μάκιστο και στη Σικυώνα, στις Αλές, τη Θήβα και την Τανάγρα στη Βοιωτία, στη Χαλκίδα, την Ερέτρια και την Αμάρυνθο στην Εύβοια, στην Αμβρακία και τα Ιωάννινα στη δυτική ηπειρωτική χώρα⁶⁹. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης Λας, συνιστώντας ένα από τα ελάχιστα μνημειώδη ταφικά κτίσματα του 4ου προχριστιανικού αιώνα που έχει ανασκαφεί στην ευρύτερη περιοχή και στην ίδια την πόλη του Γυθείου. Η περίοπτη θέση ίδρυσης του ταφικού μνημείου, παρά τον κεντρικό άξονα πρόσβασης από την ανατολική στη δυτική ακτή της Μάνης, οι διαστάσεις και η μνημειακή κατασκευή του, τα μαρμάρινα γλυπτά που είχαν ιδρυθεί επί της ταφικής κατασκευής, οι δύο λίθινες ταφικές θήκες, τα αξιόλογα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό του, τα οποία αντιπροσωπεύουν όσα από τα αρχικά κτερίσματα διέφυγαν της σύλησης, το καθιστούν εξέχον μεταξύ των ταφικών μνημείων της περιοχής και οδηγούν στην υπόθεση ότι ιδρύθηκε ως η τελευταία κατοικία προσώπων της ανώτερης κοινωνικά και οικονομικά τάξης.

Μεταξύ των προαναφερθέντων ευρημάτων, ο σιδηρός αετός που κρατά στα νύχια κεραυνό και το μαρμάρινο γλυπτό με παράσταση αετού είναι ιδιότυπα στη λακωνική εικονογραφία των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων. Καθότι το σύμβολο του αετού χρησιμοποιείται κατεξοχήν από τη μακεδονική δυναστεία, δεν μπορούμε παρά να ανατρέξουμε στη μαρτυρία του Πausανία⁷⁰, που αναφέρει ότι έξω από τα τείχη της πόλης Λας υπήρχε ένα τρόπαιο από τους Μακεδόνες, τμήμα του στρατού του βασιλιά Φιλίππου Ε΄ που, κατά την εισβολή στη Λακωνική (το 219/8 π.Χ.), είχε αποσπαστεί από τους άλλους και λεηλατούσε τα παραθαλάσσια⁷¹. Η μαρτυρία του Πausανία μόνον ως μια ελκυστική υπόθεση συσχετισμού με το μνημείο μας μπορεί να διατυπωθεί, καθότι δεν υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά στοιχεία που να μπορούν να στοιχειοθετήσουν μια τέτοια θεωρία⁷².

Για το μνημειώδες ταφικό κτίσμα και έπειτα από εισήγηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας αποφασίστηκε η απόσπαση του μνημείου, λίθο προς λίθο, η διαμόρφωση κατάλληλου χώρου επί του καταργηθέντος τμήματος της επαρχιακής οδού και η επανατοποθέτηση και ανασύνθεση του μνημείου, ώστε αυτό να είναι ορατό και επισκέψιμο σε θέση εγγύτατα σε αυτήν στην οποία είχε αρχικά ιδρυθεί. Επιπλέον, θα κατασκευασθούν ενημερωτικές πινακίδες για την τεκμηρίωση του συνόλου των αρχαιοτήτων του έργου, θα διαμορφωθεί χώρος στάσης και θέασης επισκεπτών, όπως και μικρή υπαίθρια έκθεση των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών της Χ.Θ. 1+700. Μετά την ένταξη του έργου στη νέα προγραμματική περίοδο (Δεκέμβριος 2016), το έργο απόσπασης και ανάδειξης του ταφικού μνημείου βρίσκεται σε εξέλιξη.

Συνοψίζοντας τα όσα προαναφέρθηκαν, οι ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο των δύο μεγάλων τεχνικών έργων στην περιοχή του Δήμου Ανατολικής Μάνης αφενός εμπλούτισαν και συμπλήρωσαν τις γνώσεις μας για την ήδη γνωστή εικόνα της πόλης του Γυθείου, κατά τους ρωμαϊκούς κυρίως χρόνους, αφετέρου προσέθεσαν σημαντικά τοπογραφικά στοιχεία για την ευρύτερη περιοχή της Δ.Ε. Γυθείου σε ευρύ χρονολογικό φάσμα και τεκμηρίωσαν τη σημασία και τη διαχρονική κατοίκηση της περιοχής της αρχαίας πόλης Λας από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελή 2013: Α. Αγγελή, Οι ταφικοί περίβολοι της Αμβρακίας, στο: *Sporon* 2013α, 179-189.
 Αλεξανδροπούλου 2011: Α. Αλεξανδροπούλου, Ο ηλειακός ψήιπος κάρναρος, στο: *Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά*, Αθήνα 2011, 613-622.
 Banou 1996: E. Banou, *Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit*, Munich 1996.
 Banou 1999: E. Banou, New evidence on Early Helladic Laconia, *ABSA* 94 (1999), 63-79.
 Banou κ.ά. (υπό έκδοση): E. Banou – M. Tsouli – G. Tsiaggouris, Ceramic evidence on the transition to the Mycenaean era in Southern Laconia: Prehistoric pottery from Passavas near Gytheio, στο: C. Wiersma – M. Tsouli (επιμ.), *Middle and Late Helladic Laconia: Competing Principalities?*, *Διεθνές Συνέδριο, Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 12-13 Απριλίου 2019, Πρακτικά* (υπό έκδοση).
 BCD Peloponnesos: LHS Numismatics, Coins of Peloponnesos. The BCD Collection, Auction 96, Zürich, 8-9 May 2006.
 Blouet 1833: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, τόμ. 2, Paris 1833.

⁶⁹ Η βιβλιογραφία για τα πίοσχημα ταφικά μνημεία είναι εκτενέστατη. Μεταξύ των πλέον πρόσφατων άρθρων αναφέρουμε, εντελώς ενδεικτικά, *Sporon* 2013β, 261-282, ιδίως 265-267, κεφ. 1.5 (Π-förmige Bezirke bzw Grabterrassen, με αναλυτική βιβλιογραφία ανά θέση). Επίσης, στον αυτό τόμο, Bocher 2013, 139-150 και Αγγελή 2013, 179-189.

⁷⁰ Πausανίας 3.24.6.

⁷¹ Για την πολιορκία και λεηλασία πολλών παραλιακών πόλεων του λακωνικού κόλπου, κατά την εκστρατεία του Φιλίππου Ε΄ στη Λακωνία γίνεται αναφορά και στον Πολύβιο (Πολύβιος 5.19.6). Βλ. σχετικά Θέμος 2012, 540. Ζαββού κ.ά. 2018, 425.

⁷² Η τυχόν μακεδονική επέμβαση πρέπει να αφορά μία εκ των φάσεων των διαπιστωμένων επεμβάσεων και επισκευών του μνημείου.

- BMC Peloponnesus*: P. Gardner, *British Museum Catalogue of Greek Coins, vol. X, Peloponnesus (excluding Corinth)*, London 1887.
- Bocher 2013: S. Bocher, Tod und Gedenken in Triphyllischen Hohen. Grabbezirke und Periboloi im antiken Makistos, στο: Sporn 2013α, 139-150.
- Bursian 1868: C. Bursian, *Geographie von Griechenland, II, Peloponnesos und Inseln*, Leipzig 1868.
- Curtius 1852: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha 1852.
- Coronelli 1686: P. Coronelli, *Description géographique et historique de la Morée, Negroponte*, Paris 1686.
- Γεωργιάδου 2001-2002: Α. Γεωργιάδου, Συμβολή στη μελέτη της μελαμβαφούς κεραμεικής από την αρχαία Ήλιδα, *Peloponnesiaka* 6 (2001-2002), 260-275.
- Γιαννακόπουλος 1966: Π. Ε. Γιαννακόπουλος, *Το Γύθειο. Αρχαιολογική και ιστορική άποψις από της προϊστορικής εποχής μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Αθήνα 1966 [β' έκδ. 1987].
- Ευσταθίου 1997: Ι. Ευσταθίου, Γύθειο. Δημοτική παραλία, *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 196-197.
- Forster 1903-1904: E. S. Forster, Southwestern Laconia. Inscriptions, *ABSA* 10 (1903-1904), 167-189.
- Forster 1906-1907: E. S. Forster, Laconia. Topography. I. Gythium and the north west coast of the Laconian Gulf, *ABSA* 13 (1906-1907), 219-237.
- Froning 1982: H. Froning, *Katalog der griechischen und italischen Vasen, Museum Volkwang Essen*, Essen 1982.
- Grunauer-von Hoerschelmann 1978: S. Grunauer-von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978.
- Howland 1958: R. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, Agora IV*, Princeton 1958.
- Jacques – Bousquet 1984: F. Jacques – B. Bousquet, Le raz-de-marée du 21 juillet 365. Du cataclysm local à la catastrophe cosmique, *MÉFRA* 96 (1984), 423-461.
- Ζαββού 1999: Ε. Ζαββού, Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου (οικόπεδο Σ. Σταθάκου και Σ. και Α. Βασιλοῦνη), *ΑΔ* 54 (1999), Β'1, 178-180.
- Ζαββού 2013: Ελ. Ζαββού, Αγροτικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις στη Λακωνία των ρωμαϊκών χρόνων (1ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.), στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 362-397.
- Ζαββού κ.ά. 2018: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Χ. Κανελλόπουλος, Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006, στο: Ε. Ζυμή – Α. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 425-431.
- Θέμος 2012: Α. Θέμος, Γύθειο, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 548-551.
- Κακούρου 2010: Χ. Κακούρου, Βαθύ Δ. Γυθείου, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 539-540.
- Kanelloropoulos – Zannou 2014: C. Kanelloropoulos – E. Zannou, The Agora of Gytheion, *ABSA* 109 (2014), 357-378.
- Kotitsa 1998: Z. Kotitsa, *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Würzburg 1998.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, I, London 1830.
- Μαρκή 2006: Ε. Μαρκή, *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης κατά τους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006.
- Ναλπάντης 2003: Δ. Ναλπάντης, *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Ταφές και ευρήματα*, Αθήνα 2003.
- Πάλλας 1950-1951: Δ. Πάλλας, Σαλαμινικά, *ΑΕ* 1950-1951, 163-181.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Πίκουλας 2012: Γ.Α. Πίκουλας, *Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής*, Αθήνα 2012.
- Puillon de Boblaye 1836: M. E. Puillon de Boblaye, *Expédition scientifique de Morée. Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris 1836.
- Rizakis – Touratsoglou 2013: A. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Αθήνα 2013.
- Robinson 1959: H. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, Agora V, Princeton 1959.
- Rotroff 1997: S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Princeton 1997.
- Schröder 1904: B. Schröder, Archaische Skulpturen aus Lakonien und der Maina, *MDAI(A)* 29 (1904), 21-49.
- Schröder 1905: B. Schröder, Nachtrag zu Athen. Mitteil. 1904 s. 21ff., *MDAI(A)* 30 (1905), 408-411.
- Σκιάς 1891: Α. Σκιάς, Περὶ του εν Γυθείω θεάτρου και του παρ' αυτό αρχαίου κτιρίου, *ΠΑΕ* 1891, 71-90.
- Σκιάς 1892: Α. Σκιάς, Τοπογραφικά Γυθείου, *ΑΕ* 1892, 55-64.
- Σουχλέρης 2013: Α. Σουχλέρης, Αγροτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στην Ασιατική χώρα της νότιας της Αρκαδίας και στη Βελμνάτιδα χώρα της Βορειοδυτικής Λακεδαίμονος, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 344-361.
- Sporn 2013α: K. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke Klassischer Zeit. Normen und Regionalismen. Akten des Internationalen Kolloquiums, DAI 20-21 November 2009, Athenai 6* (2013).
- Sporn 2013β: K. Sporn, Grabbezirke und Grabmarker im Klassischen Griecheland. Typologie und Verbreitung, στο: Sporn 2013α, 261-282.
- Στείρος κ.ά. 2004: Σ. Στείρος – Σ. Παπαγεωργίου – Σ. Μαρκουλάκης, Καταστροφή των κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ., στο Μ. Livadiotti – Ι. Simiakaki (επιμ.), *Creta romana e protobizantina. Atti del Congresso Internazionale*, II, Roma 2004, 427-442.
- Traquair 1905-1906: R. Traquair, Laconia. I – Medieval fortresses, *ABSA* 12 (1905-1906), 259-276.

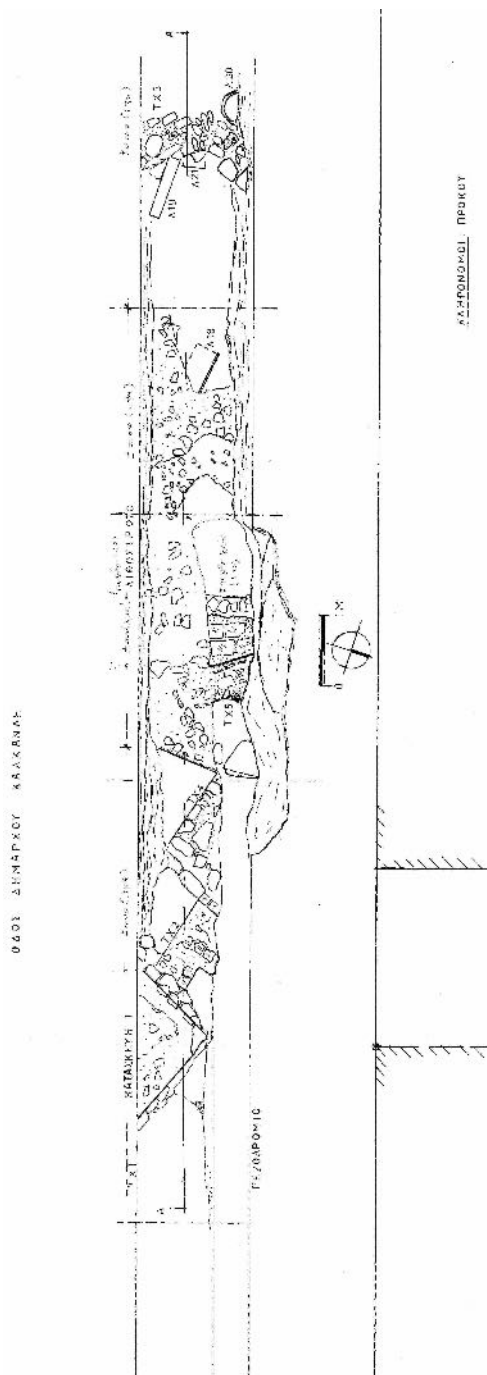
- Τσούλη 2012: Μ. Τσούλη, Αναριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου του Γυθείου Δήμου Ανατολικής Μάνης Λακωνίας, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 119-125.
- Τσούλη 2013α: Μ. Τσούλη, Ανασκαφή κλασικού νεκροταφείου στην πόλη της Σπάρτης, στο: *Sporon* 2013α, 151-166
- Τσούλη 2013β: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Κάστρο Πασσαβά Δ.Ε. Γυθείου, *ΑΔ* 68 (2013), Β'1, 178-179.
- Τσούλη 2014: Μ. Τσούλη, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα», *ΑΔ* 69 (2014), Β'1α, 542-550.
- Τσούλη 2016α: Μ. Τσούλη, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα». Τμήμα 1, ΧΘ 0+780-0+820, *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη 2016β: Μ. Τσούλη, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα». Τμήμα 1, ΧΘ 1+959, *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη 2018α: Μ. Τσούλη, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την περιοχή της Μάνης. Οι ανασκαφικές έρευνες στο πλαίσιο του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο -Αρεόπολη -Γερολιμένας κατά τμήματα», *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2018, Σπάρτη 2018, 68-74.
- Τσούλη 2018β: Μ. Τσούλη, Υποέργο «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα/Β' φάση», Τμήμα 1, ΧΘ 1+959, *ΑΔ* 73 (2018) (υπό έκδοση).
- Τσούλη 2020: Μ. Τσούλη, Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στο πλαίσιο του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα». Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, στο: *Δ' Τοπικό Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη 10-12 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά, Λακωνικά Σπουδαί* 22 (2020), 539-580.
- Τσούλη κ.ά. 2018: Μ. Τσούλη - Α. Μαλτέζου - Λ. Σουχλήρης, Αγροτικές εγκαταστάσεις και αρχαίο οδικό δίκτυο στη Λακεδαίμονα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, στο: *V. di Napolì (επιμ.), Νεότερα από την Ελλάδα της Ρωμαϊκής εποχής. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 2015, Πρακτικά, Μελετήματα* 80, Αθήνα 2018, 93-111.
- Τσούλη - Κακούρου 2010: Μ. Τσούλη - Χ. Κακούρου, *Χωσιάριο Δ. Γυθείου. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Δροσόπου-Ντούτου*, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1, 540.
- Τσούλη - Κουλογεωργίου 2014: Μ. Τσούλη, Ν. Κουλογεωργίου, Δήμος Ανατολικής Μάνης. Υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου «Αποχετευτικά έργα πόλεως Γυθείου», *ΑΔ* 69 (2014), Β'1α, 540-541.
- Τσούλη - Κουλογεωργίου 2016: Μ. Τσούλη - Ν. Κουλογεωργίου, Δήμος Ανατολικής Μάνης. Υποέργο «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες» του Έργου «Αποχετευτικά έργα πόλεως Γυθείου», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη - Παπαγιάννης 2016α: Μ. Τσούλη - Α. Παπαγιάννης, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη - Παπαγιάννης 2016β: Μ. Τσούλη - Α. Παπαγιάννης, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα». Τμήμα 1, ΧΘ 0+950», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη - Παπαγιάννης 2016γ: Μ. Τσούλη - Α. Παπαγιάννης, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα». Τμήμα 1, ΧΘ 1+993, *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη - Παπαγιάννης 2016δ: Μ. Τσούλη - Α. Παπαγιάννης, Υποέργο 4 «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα. Τμήμα 1, ΧΘ 1+650-1+700», *ΑΔ* 71 (2016) (υπό έκδοση).
- Τσούλη - Παπαγιάννης 2017: Μ. Τσούλη - Α. Παπαγιάννης, Νομισματικός θησαυρός της Ύστερης Αρχαιότητας από το Καραβοστάσι Οιτύλου Λακωνίας και ο σεισμός της 21ης Ιουλίου 365 μ.Χ., στο: *Ε. Αποστόλου - Ch. Doyon (επιμ.), ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση Το νόμισμα στην Πελοπόννησο, Άργος 26-29 Μαΐου 2011, Πρακτικά, Οβολός* 10, BCH Supplément 57, Paris 2017, 503-522.
- Τσούλη - Πρέβα 2017: Μ. Τσούλη - Ε. Πρέβα, Υποέργο «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του Έργου «Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας κατά τμήματα/Β' φάση», Τμήμα 1, ΧΘ 0+780-0+820, *ΑΔ* 72 (2017) (υπό έκδοση).
- Waterhouse 1956: H. Waterhouse, Prehistoric Laconia: a note, *ABSA* 60 (1956), 168-171.
- Waterhouse - Hope Simpson 1961: H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part II, *ABSA* 66 (1961), 114-175.
- Weil 1876: R. Weil, Aus Lakonien, *MDAI(A)* 1 (1876), 151-166.
- Zimmermann 1998: N. Zimmermann, *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefassen spatklassischer- und fruhhellenistischer Zeit*, Rahden 1998.

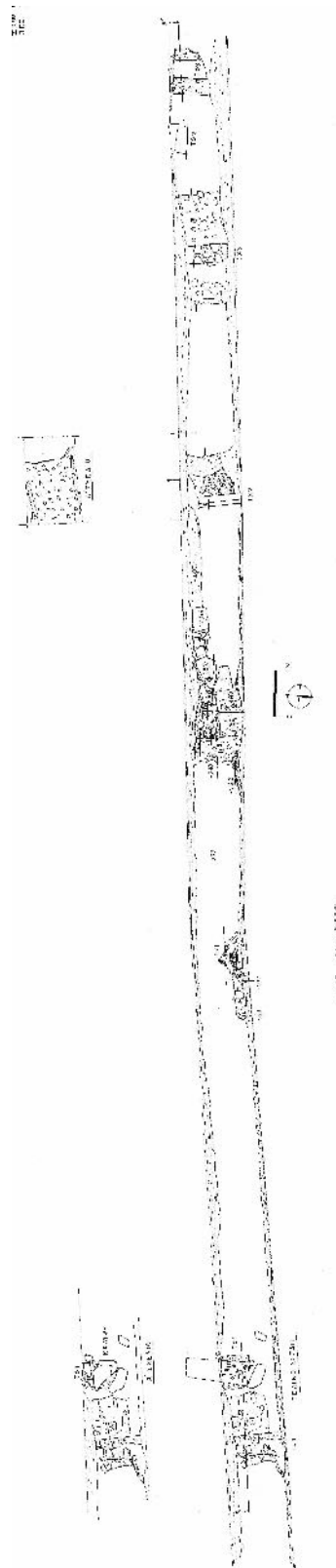
Εικ. 1. Απόσπασμα σχεδίου πόλεως Γυθείου, κλίμακα 1:1000. Σημειώνονται οι θέσεις με τις αρχαιότητες που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο του έργου «Αποχετευτικά έργα πόλεως Γυθείου» (επεξεργασία σχεδίου Μ. Τσούλη, Ν. Κουλογεωργίου).

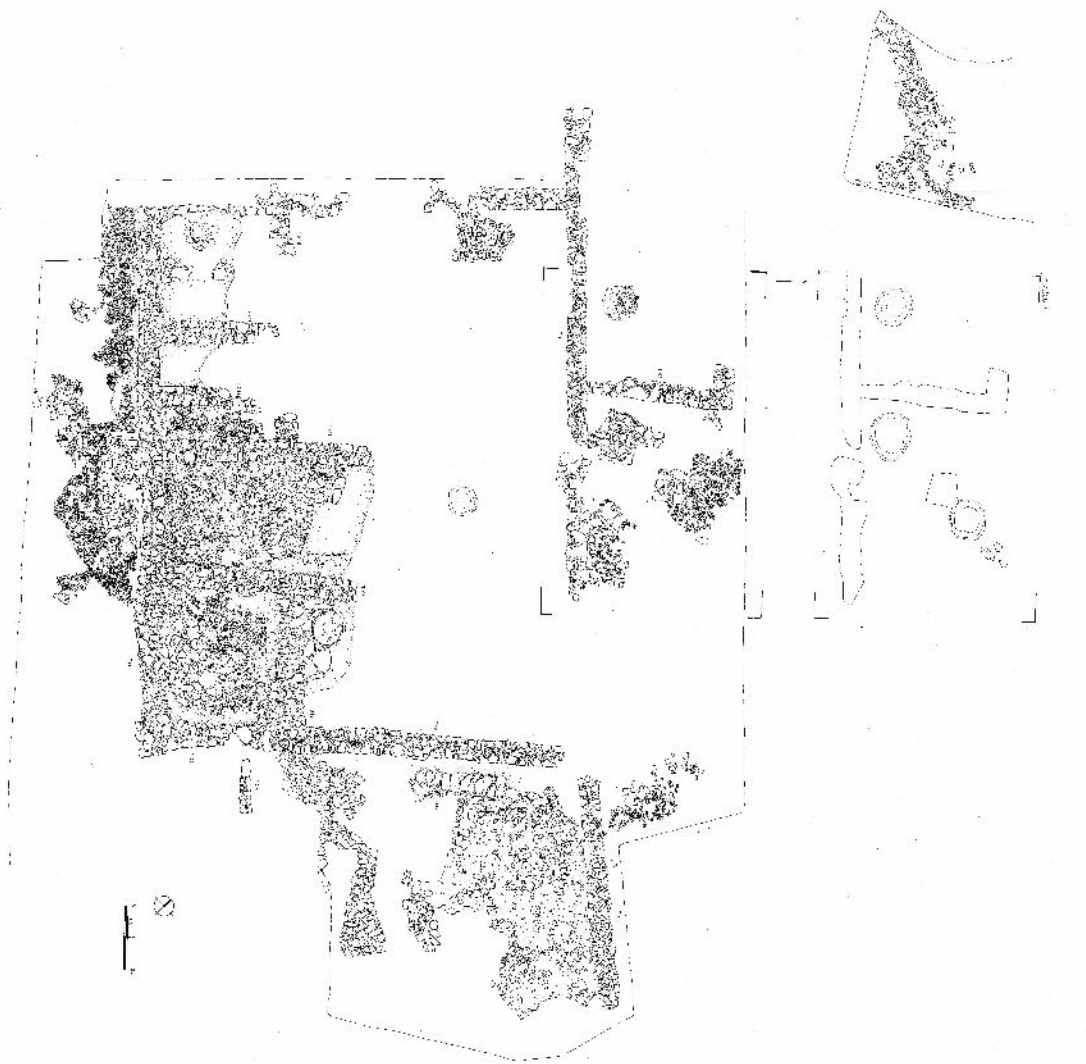
Εικ. 2. Γύθειο. Τμήμα μνημειώδους κατασκευής στη Θέση 8, οδός Ελευθερολακώνων (φωτ. Ν. Κουλογεωργίου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 3. Γύθαιο. Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) των αρχαιοτήτων στη Θέση 9, οδός Καλλικανδή (σχ. Μ. Κουλογεωργίου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

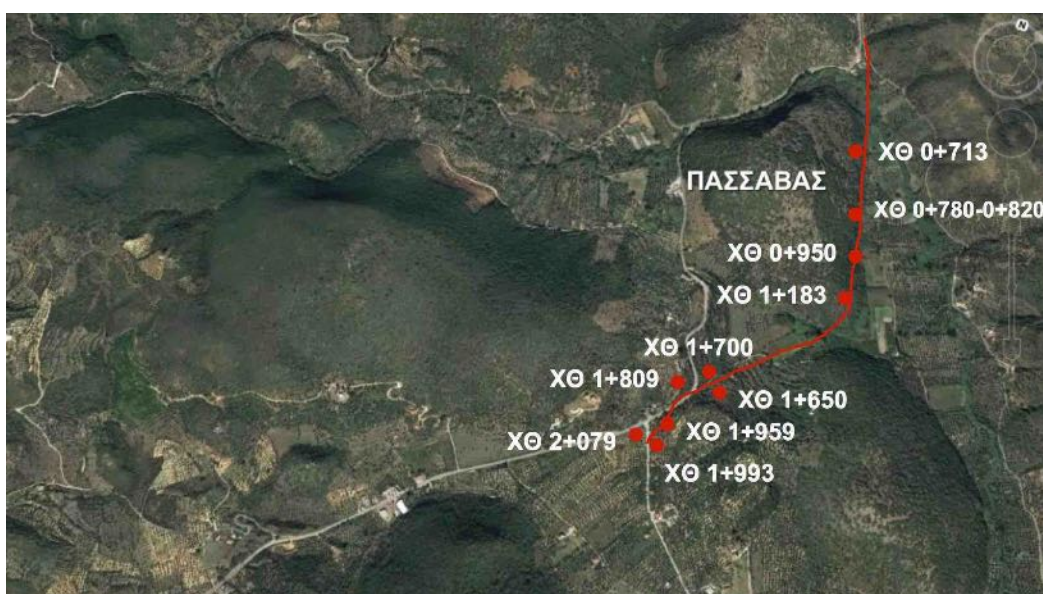
Εικ. 4. Γύθαιο. Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) των αρχαιοτήτων στη Θέση 11, οδός Αναπαύσεως (φωτ. Ν. Κουλογεωργίου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Θέση Δεμοιριάνικα Βαχού. Αγροικία των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Κάτοψη της ανασκαφής (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 6. Θέση Δεμοιριάνικα Βαχού. Αγροικία των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Άποψη του αύλειου χώρου και της δεξαμενής ληνού (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

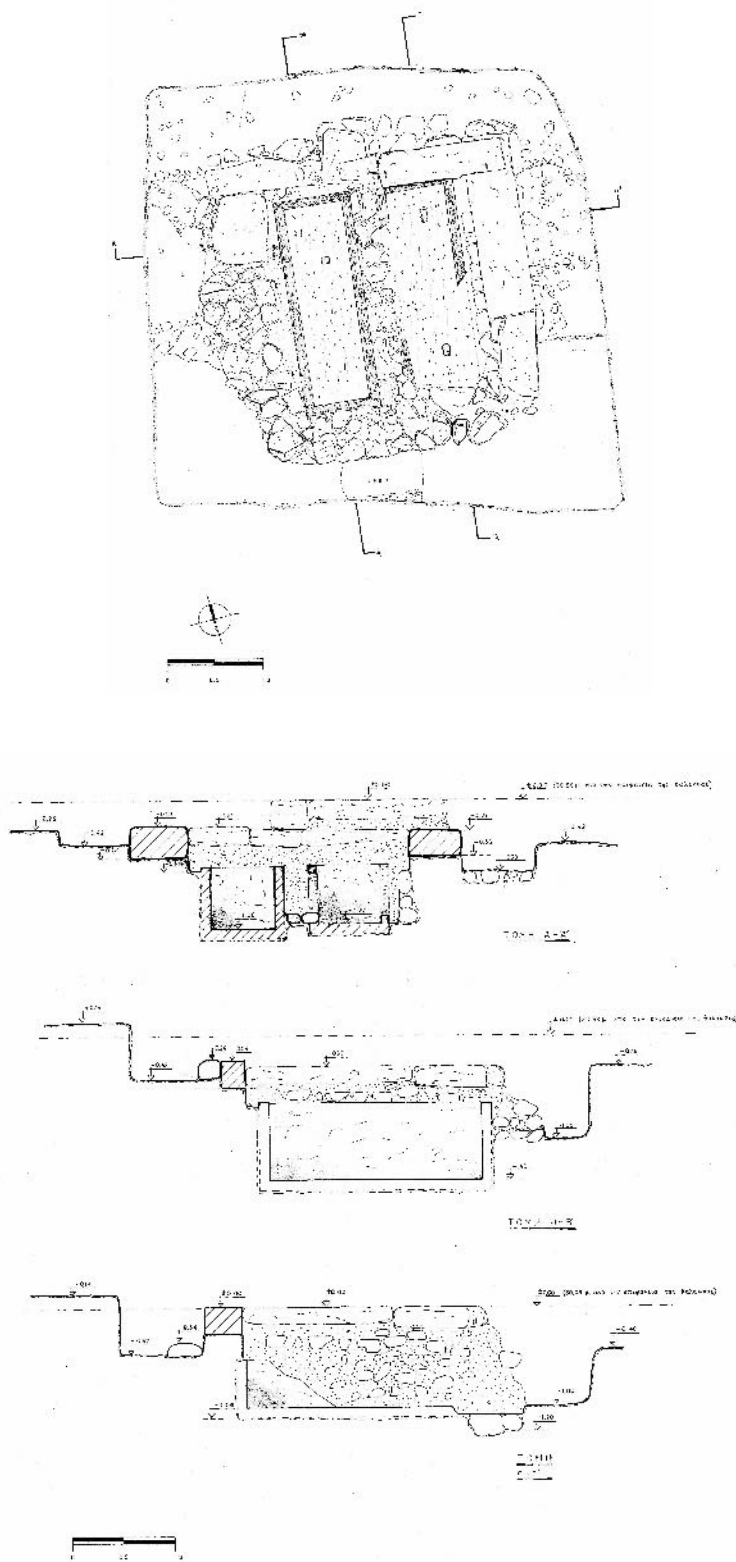
Εικ. 7. Βελτίωση της οδού Γύθειο-Αρεόπολη-Γερολιμένας. Τμήμα 1. Αποτύπωση της χάραξης της νέας οδού και των αποκαλυφθέντων αρχαιολογικών θέσεων (σχεδιαστική επεξεργασία Μ. Τσούλη).

Εικ. 8. Τμήμα 1 του Έργου, ΧΘ 0+950. Το ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα (φωτ. Α. Παπαγιάννης, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 9. Τμήμα 1 Έργου, ΧΘ 1+993. Αποψη του λίθινου πεταλόσχημου ταφικού μνημείου (φωτ. Μ. Τσούλη, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 10. Τμήμα 1 Έργου, ΧΘ 1+959. Σχεδιαστική αποτύπωση του ταφικού μνημείου (κάτοψη και τομές) (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 11. Τμήμα 1 Έργου, ΧΘ 1+959. Άποψη του μνημειώδους ταφικού κτίσματος (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 12. Τμήμα 1 Έργου, ΧΘ 1+959. Πρωτογενής ταφή εντός της ταφικής θήκης (Τάφος 1) και τα κτερίσματά της (φωτ. Α. Παπαγιάννης, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Νέες θέσεις και ευρήματα από τις αρχαιολογικές έρευνες για την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου «Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα» στη Μεσσηνία

ABSTRACT. During the construction of the new motorway from Corinth to Tripoli and Kalamata, the Ephorate of Antiquities of Messenia (former 38th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) carried out rescue excavations, which brought to light new evidence (both architectural remains and artefacts) dating from the Late Helladic to the Late Roman periods. A Hellenistic rural house was excavated at Antheia, and the remains of a Mycenaean settlement were revealed on the slope of a low mound at Kalami. The latter consist of buildings made of rubble masonry, which were repaired and remodeled during three or four successive phases, from LH IIIA2 to the end of LH IIIB (c. 1380-1200 BC) or LHIIIC (after 1200 BC). A considerable number of finds, such as complete vessels, fragments of wall paintings, anthropomorphic and zoomorphic figurines, bronze and stone objects, were discovered. Rescue excavations were also carried out at various other sites, including Tsakona, the Kyparissia interchange node, Allagi, Arfara, Aipeia, Antheia, Antikalamos, Kalami, and Asprochoma. The finds from these sites add to our knowledge of the archaeology and history of Messenia and particularly of the residential and cultural landscape along the Pamisos valley.

Στο πλαίσιο κατασκευής του Έργου «Σύμβαση Παραχώρησης: Μελέτη-Κατασκευή-Χρηματοδότηση-Λειτουργία-Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα και Κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη» και «Αποπεράτωση Οδικών Υποδομών του Αυτοκινητοδρόμου Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη», η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (πρώην ΛΗ' ΕΠΚΑ) υλοποίησε με αυτεπιστασία το Υποέργο 9 «Αρχαιολογικές Εργασίες και Έρευνες της ΛΗ' ΕΠΚΑ», από τον Οκτώβριο του 2010 έως τον Δεκέμβριο του 2016. Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από το Ταμείο Συνοχής και το ΕΤΠΑ στο πλαίσιο του Ε.Π. «Ενίσχυση της Προσπελασιμότητας», με συνολικό κόστος 752.185,82 ευρώ¹. Παράλληλα, η

¹ Πριν από την έναρξη υλοποίησης του Υποέργου 9 και κατά τα έτη 2009 και 2010, η πρώην ΛΗ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές και περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές εργασίες σε θέσεις μεταξύ των οικισμών Ανθεια και Αριοχώρι και μεταξύ των οικισμών Πλατύ και Αρφαρά, βλ. Αραπογιάννη 2009, 358-359. Γενική εποπτεία και συντονισμός για το Υποέργο 9: Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας/Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου, Δρ. Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της ΛΗ' ΕΠΚΑ (2011-2014)/Ξένη Αραπογιάννη, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της ΛΗ' ΕΠΚΑ (2009-2011). Ομάδα επίβλεψης Υποέργου 9: Δημοσθένης Κοσμόπουλος, Αρχαιολόγος, Δήμητρα Πίκουλα, Πολ. Μηχανικός, Προϊσταμένη Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών ΕΦΑ Μεσσηνίας, Μαριφίλη Βαλάκα, Αρχαιολόγος-Ιστορικός Τέχνης ΜΑ. Αρχαιολόγοι: Μαριφίλη Βαλάκα, Ευαγγελία Ευαγγελινάρα, Μαρία Στάικου, Λαμπρινή Μπούζα, Χριστίνα Μπάμπη, Ταξιαρχούλα Μουτζούρη, Μαρία Ζαχαροπούλου, Πένυ Τσακανίκου, Βαρβάρα Κατσιπάνου. Σχέδια και αποτυπώσεις: Αντιγόνη Κουτέρη, αρχαιολόγος, Βασίλειος Πάνου, τοπογράφος μηχανικός, Ουρανία Ανδριανοπούλου, σχεδιάστρια, Αναστάσιος Παπαδόγκωνας, γραφίστας, Νικόλαος Βαβλέκας, αρχαιολόγος, Πέτρος Κωνσταντακόπουλος, αρχιτέκτων-μηχανικός. Συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης: Παναγιώτης Γιαννακόπουλος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ελένη Πάρχα, Παναγιώτα Σόμαλη, Στρατηγούλα Ράθωση, Ευγενία Σπάλα, Ειρήνη Τεμπελοπούλου. Εργατοτεχνικό προσωπικό: Κλεάνθης Μητσιώνης, Χρήστος Λαϊνάς, Μιχαήλ Μπαστακός, Ιωάννης Νικολόπουλος, Σταύρος Μπόβης, Παντελεήμων Μπακιρτζής, Βασίλειος Κωνσταντινίδης, Προκόπιος Τριγιάης, Νικήτας Μωραγιάννης, Κωνσταντίνος Σερεμέτης, Σταυρούλα Τσιάλτα, Σπυρίδων Μπαστακός, Νικόλαος Κόκκινος, Κωνσταντίνος Μουτσιούλας, Βασίλειος Γεωργιτσόπουλος, Κωνσταντίνος Μαλαπάνης, Φώτιος Γεωργακάς, Μαρίνος Δημητρουλόπουλος, Θωμάς Θεοχάρης, Δημήτριος Κλάπας, Σπυρίδων Κουλαφέτης, Βασίλειος Σπυρόπουλος, Πέτρος Σταυρόπουλος, Ηλίας Τζώρτζης, Αναστάσιος Χριστόπουλος. Φύλακες εργοταξίου ημέρας: Γεώργιος Γεωργούσης, Λεωνίδα Λυμπερόπουλος, Γεώργιος Μαραβάς, Γεώργιος Γεωργαντάς, Γεώργιος Χριστόφαλος, Ιωάννης Πράσιнос, Κωνσταντίνος Δημόπουλος, Δημήτριος Μπαστακός. Οικονομικός Υπόλογος: Δημοσθένης Κοσμόπουλος. Διοικητική-διαχειριστική υποστήριξη: Σωτηρία Περαχωρίτη, Αλεξάνδρα Μάρκου, Θεοδώρα Τότση, Αγγελική Ιντζέμπελη, Ελένη Ανδριανοπούλου.

Υποέργο 12: Επίβλεψη: Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Νιόβη Μπούζα, Μαργαρίτα Καμίτση, αρχαιολόγοι. Συντηρητές αρχαιοτήτων: Αρεζίνα Σακκά, Μυρτώ Μαρίνη. Τεχνικός συντήρησης: Ηλίας Τσαπάγας. Εργατοτεχνικό προσωπικό: Αβραάμ Αθηνέλης, Προκόπης Τριγιάης, Δημήτριος Θεοδωρόπουλος, Γεώργιος Ντεκελές, Δημήτριος Παναγόπουλος, Παναγιώτης Χαραλαμπίδης, Αναστάσιος Μακρής, Κωνσταντίνος Μανωλόπουλος, Νικόλαος Συρίγος, Παναγιώτης Παναγόπουλος, Νικόλαος Καλαρέμας. Σχέδια: Νικόλαος Κουτσιδής, τοπογράφος μηχανικός εργολήπτριας εταιρείας, Μαρίνα Γεωργούντζου σχεδιάστρια ΕΦΑ Μεσσηνίας. Υπόλογος: Μιχάλης

πρώην 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας υλοποίησαν το Υποέργο 12 «Αρχαιολογικές Εργασίες και Έρευνες της 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» προϋπολογισμού 472.320,00 ευρώ. Στο σύνολό του το τεχνικό έργο υλοποιήθηκε από την εργολήπτρια εταιρεία Μορέας Α.Ε.

Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο πλαίσιο του Υποέργου 9

Κατά τις εκσκαφικές και σωστικές ανασκαφικές εργασίες για την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν νέες αρχαιολογικές θέσεις με πλήθος οικοδομικών καταλοίπων και κινητών ευρημάτων, που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Ξεκινώντας από το βορειότερο τμήμα του νέου αυτοκινητόδρομου και εντός της Μεσσηνίας διενεργήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στις ακόλουθες θέσεις:

Τσακώνα

Σε πρανή λόφου στην περιοχή της Τσακώνας (Χ.Θ.: -0+860) εντοπίστηκαν τμήματα τριών ημικατεστραμμένων τοίχων από αργούς λίθους και χώμα, οι οποίοι βάσει της κεραμικής ανάγονται στους κλασικούς/ελληνιστικούς χρόνους² (εικ. 1:1).

Αλλαγή

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διαμόρφωση κόμβου στην περιοχή της Αλλαγής (Χ.Θ.: 0+385 έως 0+420) αποκαλύφθηκαν περιορισμένης έκτασης και σε κακή κατάσταση διατήρησης οικοδομικά κατάλοιπα, καθώς και ποσότητα κεραμικής κυρίως άβαφης, χρηστικής και τμήματα κεραμίδων ελληνιστικών χρόνων³ (εικ. 1:2).

Γεραντάμπελα

Κατά την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου Αρφαρών (θέση Γεραντάμπελα, Χ.Θ.: 12+300/350) εντοπίστηκε ευρεία απόθεση κεραμικής ελληνιστικών χρόνων και πενήχρα οικοδομικά κατάλοιπα⁴ (εικ. 1:3). Διακρίνονται ποικίλα σχήματα αγγείων, όπως ιχθυοπινάκια, φιάλες, σκύφοι, κάρθαρα, ενίοτε με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύος, κύλικες, λεκάνες, οινοχόες, πρόχοι, λήκυθοι, υδρίες, λύχνοι, αμφορείς, χύτρες και χυτροειδή αγγεία. Στην ίδια θέση βρέθηκαν επίσης ένα χάλκινο νόμισμα, υφαντικά βάρη, καθώς και τμήμα μικρής πήλινης εσχάρας.

Άνθεια

Στην περιοχή της Άνθειας (Χ.Θ.: 16+019,60) ερευνήθηκε αγροικία ελληνιστικής περιόδου, έκτασης περίπου 432 τ.μ.⁵ (εικ. 1:4). Παρά την κατά τόπους κακή διατήρηση των οικοδομικών καταλοίπων διακρίνονται ένας ορθογώνιος χώρος μήκους περίπου 11 μ., με εσωτερικές μεσοτοιχίες που διαμορφώνουν επιμέρους δωμάτια, καθώς και άλλοι παράπλευροι χώροι με βοηθητική ή εργαστηριακή χρήση (εικ. 2). Οι τοίχοι είναι λιθοκτιστοί, θεμελιώνονται στο χώμα και σώζονται σε ύψος 0,30-0,70 μ. Στο εσωτερικό της αγροικίας αποκαλύφθηκε κατά χώραν αποθηκευτικός πίθος, καθώς και εργαστηριακός πιθανόν χώρος με τρεις μικρού μεγέθους λουτήρες επιχρισμένους με ασβεστοκονίαμα εντός βοτσαλωτού δαπέδου. Σε άλλους χώρους αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με κατακόρυφα πήλινα πλακίδια εντός αβεστοκονιάματος, καθώς και στρώματα καταστροφής με πολλές πεσμένες κεραμίδες. Από την ανασκαφή περισυλλέχθηκαν πλήθος οστράκων άβαφων χρηστικών αγγείων, λιγοστά όστρακα μελαμβαφών αγγείων και ανάγλυφων (μεγαρικών) σκύφων, καθώς επίσης υφαντικά βάρη, χάλκινα νομίσματα και μεταλλικά αντικείμενα.

Κάππας. Διοικητική-διαχειριστική υποστήριξη: Αγγελική Γεωργακοπούλου, Δήμητρα Νηφάκου, Αλεξάνδρα Μάρκου, Σοφία Δροσινού. Πρβλ. Μηλίτση-Κεχαγιά – Βαλάκα (χ.έ.έ.). Μηλίτση-Κεχαγιά – Καμίτση (χ.έ.έ.).

² Αραπογιάννη 2010, 721.

³ Αραπογιάννη 2010, 721.

⁴ Αραπογιάννη 2010, 721.

⁵ Αραπογιάννη 2009, 358-359. Αραπογιάννη 2010, 721. Κοσμοπούλος – Βαλάκα 2014, 732-734.

Πλησίον της αγροικίας ερευνήθηκε ορθογώνια δεξαμενή (ληνός) της Ύστερης Αρχαιότητας, μέσω διαστάσεων 3,40 × 3,10 μ. και σωζόμενου ύψους 0,41 έως 0,94 μ.⁶ (εικ. 3). Το εσωτερικό της δεξαμενής καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα ενώ στη βάση του δυτικού τοίχου έχει διανοιχτεί ορθογώνια και διαμετρής οπή εκροής υγρού προς σωζόμενο κατά το ήμισυ φρεατόσχημο υπολήνιο στην εξωτερική δυτική πλευρά. Από τον χώρο της σωστικής ανασκαφής περισυλλέχθηκαν λιγοστά όστρακα κυρίως άβαφων χρηστικών αγγείων και αποτμήματα κεραμίδων της Ύστερης Αρχαιότητας.

Αίπεια

Στην Αίπεια (Χ.Θ.: 18+320) εντοπίστηκαν ίχνη πιθανώς αμαξιτού αρχαίου δρόμου, λιθοσωρός και τμήμα κυκλικής κατασκευής, κτισμένης εξωτερικά με επάλληλες κεραμίδες και πεπλατυσμένους λίθους⁷ (εικ. 1:5). Πιθανώς πρόκειται για δεξαμενή ή επένδυση κατασκευής προς αποθήκευση υγρών ή στερεών προϊόντων. Από την ίδια θέση προέρχεται πήλινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση ιππέα (εικ. 4). Παρόμοια πλακίδια κυρίως του 4ου αι. π.Χ., που προέρχονται από θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους της Μεσσηνίας και από ιερά στην αρχαία Μεσσηνία, μαρτυρούν την άσκηση ηρωολατρείας ή προγονολατρείας.

Καλάμι

Στο Καλάμι, στα όρια με την κοινότητα Αντικαλάμου (Χ.Θ.: 23+428-443), πέντε περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Καλαμάτας και σε πλαγιά χαμηλού γήλοφου, αποκαλύφθηκαν ευρείας έκτασης (περίπου 473 τ.μ.) και εξαιρετικής σπουδαιότητας οικιστικά κατάλοιπα της μυκηναϊκής περιόδου⁸ (εικ. 1:6, 5, 6). Κτίσματα από αργολιθοδομή ύψους 0,15 έως 0,80 μ., που κατασκευάστηκαν σε τρεις ή τέσσερις επάλληλες οικοδομικές φάσεις, με επιμέρους επισκευές και προσθήκες, εκτείνονται χρονολογικά από την ΥΕ ΙΙΑ2 μέχρι την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (1380-1180 π.Χ. περίπου). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα ευμέγεθες κτήριο με παράλληλους χώρους-δωμάτια, που δεν αποκλείεται να είχε σημαίνουσα διοικητική λειτουργία.

Η πληθώρα των ευρημάτων που ήλθε στο φως περιλαμβάνει ακέραια αγγεία, σπαράγματα τοιχογραφιών, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, χάλκινα αντικείμενα, πήλινα αντικείμενα και σκευή, καθώς και λίθινα τέχνηρα (εικ. 7). Σε όλο το εύρος του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν ογδόντα ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία και μεγάλη ποσότητα οστράκων από άβαφα χρηστικά, γραπτά ή και ολόβαφα αγγεία, που σε ορισμένους χώρους της προτελευταίας οικοδομικής φάσης παρουσιάζονται σε πυκνή συγκέντρωση. Επικρατούν οι κύλικες αλλά απαντούν και κύαθοι, κυάθια, αρύταινες, σκύφοι, ρυτά, οινοχόες, κρατήρες, ψευδόστομοι αμφορίσκοι, πίθοι, πρόχοι, φιάλες, αλάβαστρα, καρποδόχη κλπ. Ξεχωρίζει ακόσμητο ασκόμορφο αγγείο με προχοή, ίσως τελετουργικής χρήσης. Η διακόσμηση των γραπτών αγγείων ποικίλλει. Διακρίνονται μοτίβα κρίνων, σταυρών, σπειρών διαφόρων μεγεθών και συνθέσεων, κυματοειδών γραμμών, δικτυωτών και γραμμωτών κοσμημάτων, φολίδων, τεθλασμένων, βοστρυχοειδών και επάλληλων γραμμών, ενάλληλων τριγώνων και ταινιών καθώς και η μορφή ενός χταποδιού (εικ. 8). Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται επίσης περί τα τριάντα ανθρωπόμορφα (κυρίως τύπων Φ και Ψ) και ζωόμορφα ειδώλια, καθίσματα ειδωλίων, μικκύλες κύλικες, τμήματα κρατευτών με αυλακώσεις στερέωσης οβελίσκων, τμήματα πήλινων ταψιών, λιγοστά πήλινα υφαντικά βάρη και χάλκινα μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει μια χάλκινη αιχμή. Στα λίθινα αντικείμενα συμπεριλαμβάνονται κυρίως εργαλεία, όπως λεπίδες και ξέστρο οψιανού, μια λίθινη ακόνη και ένα σφονδύλιο από στεατίτη.

Ιδιαίτερα αξιόλογα είναι τα περισσότερα από εκατόν τριάντα σπαράγματα τοιχογραφιών που εντοπίστηκαν διάσπαρτα σε όλο τον χώρο της ανασκαφής (εικ. 9). Είναι κυρίως μικρού μεγέθους και φέρουν ζωγραφική διακόσμηση, συχνότερα με μικρές επάλληλες ζώνες ιώδους και μελανού χρώματος ενώ σε άλλα διακρίνονται ίχνη κυανού, λευκού και ερυθρού χρώματος. Κάποια μεγαλύτερα σπαράγματα φέρουν ίχνη εικονιστικής παράστασης με λευκές επιφάνειες που ορίζονται από μελανά περιγράμματα πάνω σε κυανό βάθος και που θυμίζουν αρκετά αντίστοιχα σπαράγματα τοιχογραφιών από το Ανάκτορο του Νέστορος στον Άνω Εγκλιανό Μεσσηνίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε απόσταση περίπου 50 μ. Α-ΝΑ στη Χ.Θ. 23+485-495 και σε υψηλότερα πρηνή του λόφου ερευνήθηκαν τα αποσπασματικά σωζόμενα κατάλοιπα ενός πιθανού ΥΕ αναλημματικού περιβόλου και άλλων τοιχίων και λιθοσωρών της ίδιας περιόδου⁹. Ο αναλημματικός αυτός περίβολος ίσως όριζε τον οικισμό από τα ΝΑ.

⁶ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 733.

⁷ Μηλίτση-Κεχαγιά – Βαλάκα (χ.έ.έ.).

⁸ Καραπαναγιώτου 2013, 229-230. Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 734-737. Μηλίτση-Κεχαγιά – Βαλάκα (χ.έ.έ.).

⁹ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 735.

Ο μυκηναϊκός οικισμός που αποκαλύφθηκε στη θέση Καλάμι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αρχαιολογική και ιστορική έρευνα της προϊστορικής Μεσσηνίας. Έως σήμερα τα περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα για τη μυκηναϊκή περίοδο στον νομό προέρχονται είτε από ανασκαφές θαλαμωτών ή θολωτών τάφων είτε από επιφανειακές έρευνες, κυρίως στην περιοχή της Πυλίας, όπου το κύριο οικονομικό και διοικητικό κέντρο ήταν το ανάκτορο του Νέστορος. Στη ζώνη της πεδιάδας του Παμίσου έχουν ανασκαφεί κυρίως ταφικά μνημεία (νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στα Ελληνικά Θουρίας¹⁰, ηγεμονικός θολωτός τάφος στην Άνθεια¹¹, θαλαμωτοί τάφοι στον Άγιο Κωνσταντίνο Καρτερολίου¹², ενδείξεις για την ύπαρξη θαλαμωτών τάφων στις Τούρλες Καλαμάτας¹³).

Σύμφωνα με τα πορίσματα επιφανειακών ερευνών στη Μεσσηνία τη δεκαετία του 1960-1970, οι θέσεις για την εγκατάσταση μυκηναϊκών οικισμών πιθανολογείται ότι βρίσκονται πλησίον των αντίστοιχων νεκροταφείων, χωρίς ωστόσο να έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά λείψανα παρά μόνο όστρακα της ΥΕ περιόδου¹⁴. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία των επιφανειακών ερευνών, η παρουσία κατοίκησης ΥΕ χρόνων υποδεικνύεται στις παρακάτω θέσεις του νοτιότερου τμήματος της κοιλάδας του Παμίσου:

α) Στον λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου Καρτερολίου, στη δυτική πλευρά της κοιλάδας του Παμίσου, έχουν εντοπιστεί θαλαμοειδείς τάφοι ενώ στην ευρύτερη περιοχή έχουν βρεθεί όστρακα, που πιθανώς σχετίζονται με περιορισμένης έκτασης ΥΕ εγκατάσταση¹⁵.

β) Στη λοφοσειρά των Ελληνικών, κοντά στη Θουρία, η ύπαρξη μυκηναϊκών ταφικών μνημείων (θαλαμοειδείς τάφοι, θολωτός τάφος) υποδεικνύει την παρουσία ενός ισχυρού μυκηναϊκού κέντρου, που θα διατηρούσε τον έλεγχο της εύφορης κοιλάδας του Παμίσου¹⁶. Η έκταση της οικιστικής εγκατάστασης που σχετίζεται με τα ταφικά μνημεία δεν έχει ακόμα αναγνωριστεί με ασφάλεια και, βάσει των θέσεων όπου έχουν εντοπισθεί διάσπαρτα μυκηναϊκά όστρακα, πιθανολογείται ότι θα καταλάμβανε είτε το νοτιότερο άκρο της ράχης των Ελληνικών είτε τον λόφο βορειότερα, όπου αργότερα εκτεινόταν η κλασική ακρόπολη της Θουρίας¹⁷.

γ) Πιθανολογείται επίσης ότι η ΥΕ εγκατάσταση των ομηρικών Φαρών θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον λόφο με το μεσαιωνικό κάστρο της Καλαμάτας, καθώς έχει εντοπιστεί μυκηναϊκή κεραμική στα νότια του κάστρου. Η εν λόγω ΥΕ εγκατάσταση θα μπορούσε να συσχετισθεί με την αξιοσημείωτη ποσότητα ΥΕ κεραμικής και τις ενδείξεις για την χωροθέτηση μυκηναϊκού νεκροταφείου στον λόφο Τούρλες, 500 μ. περίπου ΒΑ του κάστρου¹⁸.

Η οικιστική εγκατάσταση στο Καλάμι είναι η πρώτη ανεσκαμμένη θέση που απέδωσε εκτεταμένα οικιστικά λείψανα και πληθώρα κινητών ευρημάτων στην περιοχή της νοτιότερης εύφορης πεδιάδας του Παμίσου. Πρόκειται για τον μοναδικό ΥΕ οικισμό στην περιοχή, από τον οποίο πιστοποιείται η παρουσία ενός αρκετά ισχυρού κέντρου στη ΝΑ Μεσσηνία και στην περιοχή του Μεσσηνιακού κόλπου. Τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός ευμεγέθους κτηρίου και η πληθώρα των κινητών ευρημάτων υποδεικνύουν την παρουσία ενός ακμάζοντος μυκηναϊκού κέντρου, έδρα κάποιου ισχυρού τοπάρχη της περιοχής, που θα αντλούσε τη δύναμή του από την καλλιέργεια της γης και το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων. Η στρατηγικής σημασίας θέση του οικισμού προσφέρεται για την εποπτεία τόσο της εύφορης μεσσηνιακής πεδιάδας όσο και των πιθανών οδικών αρτηριών που θα απέληγαν στις ομηρικές Φαρές και στις ακτές του Μεσσηνιακού Κόλπου.

Πιθανότατα κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ ο οικισμός στο Καλάμι βρισκόταν εντός της Εκείθεν Επαρχίας του βασιλείου της Πύλου, με κύριο διοικητικό και οικονομικό κέντρο το ανάκτορο του Νέστορος¹⁹. Με το τέλος της ακμής του βασιλείου της Πύλου φαίνεται πως εγκαταλείπονται και οι υπόλοιποι περιφερειακοί οικισμοί της ΥΕ Μεσσηνίας και ανάμεσά τους ο οικισμός στο Καλάμι.

Περί τα 170 μ. δυτικά της ΥΕ εγκατάστασης στο Καλάμι (Χ.Θ. 23+270) αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα πιθανής αγροικίας κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Καταλαμβάνουν έκταση σχεδόν 56 τ.μ., εντός

¹⁰ McDonald – Hope Simpson 1961, 250-251. McDonald – Rapp 1972, 288-289, αρ. 137. Κορρές 1978, 62-65. Hope Simpson 1981, 129-130. Παπαχατζής 1998, 100. Rambach 2012, 477-479.

¹¹ McDonald – Hope Simpson 1961, 250-251. Pelon 1976, 464. Hope Simpson 1981, 129-130. Κορρές 1978, 65-78.

¹² Valmin 1930, 64. Hope Simpson 1957, 246-248. McDonald – Hope Simpson 1961, 249-250. Hope Simpson 1966, 124. McDonald – Rapp 1972, 286-287, αρ. 128.

¹³ Hope Simpson 1957, 241-243. McDonald – Hope Simpson 1961, 251. McDonald – Hope Simpson 1969, 160.

¹⁴ Hope Simpson 2014, 13.

¹⁵ Hope Simpson 1957, 246-248. Hope Simpson 1981, 128, 149. Hope Simpson 2014, 66.

¹⁶ Hope Simpson 1957, 243-245. Hope Simpson 1981, 129, 149. Luraghi 2008, 27-28. Rambach 2012, 479. Hope Simpson 2014, 35. Σχετικά με την τοπογραφία της περιοχής κατά τους ΥΕ χρόνους και τη διοικητική οργάνωση των δύο επαρχιών του βασιλείου της Πύλου, βλ. McDonald – Rapp 1972, 148-170. Bennett 2005, 149-156, 158-159. Hope Simpson 2014, 63-69.

¹⁷ Valmin 1930, 56-62. Hope Simpson 1957, 243-245. McDonald – Hope Simpson 1961, 250-251. Hope Simpson 1966, 121-124. McDonald – Hope Simpson 1969, 158-159. Παπαχατζής 1998, 100-105.

¹⁸ Valmin 1930, 45-55. Hope Simpson 1957, 242-243. McDonald – Hope Simpson 1961, 251. McDonald – Hope Simpson 1964, 237. Hope Simpson 1966, 116-117. McDonald – Hope Simpson 1969, 160. Παπαχατζής 1998, 90-98.

¹⁹ Bennet 2005, 155-159

ορύγματος 238 τ.μ., που διανοίχθηκε για την κατασκευή τεχνικού έργου²⁰ (εικ. 1:7, εικ. 10). Συνολικά αποκαλύφθηκαν εννέα τοίχοι, που διαμορφώνουν τρεις ορθογώνιους χώρους. Οι τοίχοι, μέσου μήκους 0,78 μ. έως 3,48 μ, πλάτους 0,45 μ. έως 0,60 μ. και ύψους 0,21 μ. έως 0,63 μ., ήταν δομημένοι με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους σε έναν έως τρεις δόμους και εδράζονταν στο φυσικό έδαφος. Το εσωτερικό των ορθογώνιων χώρων απέδωσε κεραμική, συχνά μελαμβαφή, πολλά αποτμήματα πεσμένων κεραμίδων, λιγοστά όστρακα και οστά ζώων, τμήματα σιδερένιων ήλων, καθώς και μια πυρομιδόσχημη αγνύθα.

Σε μικρή σχετικά απόσταση νοτιοανατολικά του ΥΕ οικισμού στο Καλάμι (Χ.Θ. 23+614), κατά τις εργασίες διάνοιξης κιβωτιόσχημου οχετού, εντοπίστηκαν λιθοσφροί και διάσπαρτα όστρακα που χρονολογούνται από τους ΥΕ έως και τους ελληνιστικούς χρόνους²¹ (εικ. 1:8). Πιθανότατα είχαν παρασυρθεί από τα όμβρια ύδατα που ρέουν στο σημείο από υψηλότερους γηλόφους στα Β-ΒΑ. Ακόμα νοτιότερα, στη Χ.Θ. 23+734, εντοπίστηκαν ίχνη κατεστραμμένου τοιχίου και λάκκος μέγιστης διαμέτρου 1,10 μ., με απόθεση κεραμικής ΥΕ χρόνων²² (εικ. 1:8), ενώ στη Χ.Θ. 23+835 του υπό κατασκευή αυτοκινητόδρομου αποκαλύφθηκε ευρεία απόθεση κεραμίδων με ίχνη ερυθρωπού, καστανού ή μελανού επιχρίσματος, λιγοστά όστρακα και ένα μικκύλο αγγείο, τα οποία πιθανώς ανάγονται στους ελληνιστικούς χρόνους²³ (εικ. 1:8). Επιπλέον κατά τις εκσκαφικές εργασίες στην περιοχή του Ασπροχώματος (Χ.Θ. 24+258) εντοπίστηκε συγκέντρωση άβαφης κυρίως κεραμικής μαζί με τμήματα κεραμίδων και διαταραγμένους λίθους²⁴.

Αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών στο πλαίσιο του Υποέργου 12

Κατά τη διάρκεια υλοποίησης του Υποέργου 12 «Αρχαιολογικές εργασίες και έρευνες της 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», σε απόσταση περίπου 500-600 μ. ΒΑ του κάστρου της Καλαμάτας, επί του λόφου Τούρλες, εντοπίστηκαν επιμέρους τμήματα υδραγωγείου σε έκταση 2000 τ.μ., που μπορεί να χρονολογηθεί από τους ρωμαϊκούς έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους²⁵ (εικ. 1:9). Το μεγαλύτερο από τα αποκαλυφθέντα τμήματα του υδραγωγείου διατηρείται σε μέγιστο μήκος 86,52 μ. και πλάτος 0,60 μ., ενώ το ύψος του φτάνει τα 2,37 μ. Είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται ενίοτε κεραμίδες, πλίνθοι και αποτμήματα αγωγών σε β' χρήση. Στην άνω επιφάνειά του διαμορφώνεται σε μεγάλο μήκος υδραγωγός, ενώ στο κατώτερο τμήμα της λιθοδομής έχουν διανοιχθεί οξυκόρυφα ανοίγματα, πιθανώς αποστραγγιστικά και επιχρισμένα εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Προς Νότο αποκαλύφθηκε δεύτερο σύστημα πήλινων κυλινδρικών αγωγών, που συνδέονται μεταξύ τους με αλληλοεπικάλυψη και πιθανόν ανάγονται στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Τέλος, 700 μ. περίπου από το σύμπλεγμα των αγωγών, στη θέση Πέρα Καλαμίτσι, ανασκάφηκε λιθοκτίστο πηγάδι με στόμιο διαμέτρου 0,70 μ., το οποίο βάσει της κεραμικής θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους²⁶.

Μικρότερης κλίμακας σωστικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν σε επιμέρους θέσεις (Τσακώνα, Αίπεια, Άνθεια, Αντικάλαμος, Καλάμι, Ασπρόχωμα), από όπου προήλθε κυρίως κεραμική που χρονολογείται από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα. Παράλληλα, στο πλαίσιο υλοποίησης του υποέργου πραγματοποιήθηκαν εργασίες αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, καταγραφής, φωτογράφισης και συντήρησης των ευρημάτων, καθώς και φωτογραμμετρικής αποτύπωσης των περισσότερο εκτεταμένων οικοδομικών καταλοίπων (Άνθεια, Καλάμι).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα που εντοπίστηκαν κατά την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου Τσακώνα-Καλαμάτα εμπλουτίζουν με νέα δεδομένα την αρχαιολογική έρευνα για τη Μεσσηνία και ιδιαίτερα για το οικιστικό τοπίο στην κοιλάδα του Παμίσου. Επιβεβαιώνεται αξιοσημείωτη οικιστική δραστηριότητα σε μια ιδιαίτερα εύφορη και ένυδρη περιοχή, η οποία κατά τους προϊστορικούς χρόνους, σύμφωνα με τα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, θα πρέπει να υπαγόταν διοικητικά και γεωγραφικά στην επικράτεια του ανακτόρου του Νέστορος, ενώ κατά τους ιστορικούς χρόνους αποτέλεσε πεδίο διεκδίκησης και κατάληψης από την Σπαρτιατική Ηγεμονία. Κατά την περίοδο της ελεύθερης Μεσσηνίας και ακμής της αρχαίας Μεσσήνης (4ος αι. π.Χ. και εξής) η οικιστική δραστηριότητα στην περιοχή συνεχίζεται, ενδεχομένως εντός της σφαίρας επιρροής της Θουρίας.

²⁰ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 735-737.

²¹ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 734.

²² Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 734.

²³ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 734.

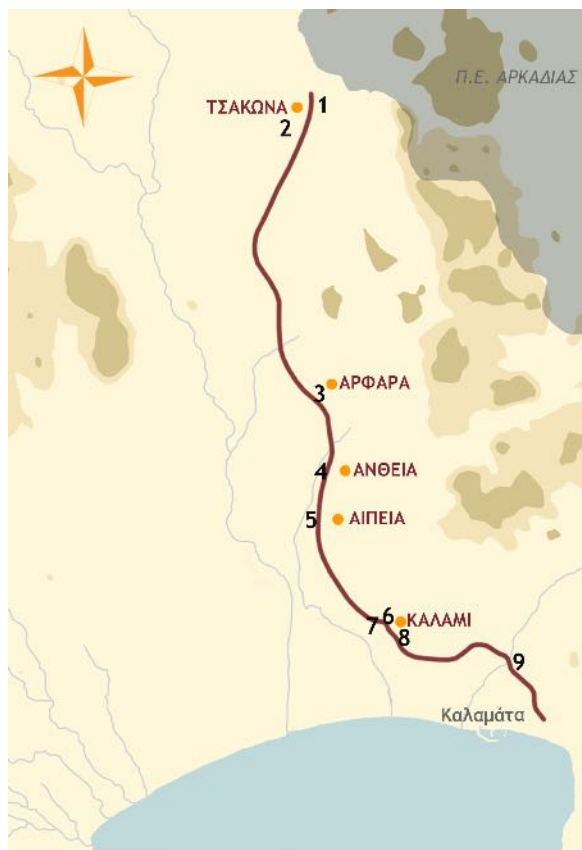
²⁴ Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014, 737.

²⁵ Καμίτση 2014, 793-794. Κάππας – Καμίτση 2015, 223-225. Μηλίτση-Κεχαγιά – Καμίτση (χ.έ.έ.).

²⁶ Κάππας – Καμίτση 2015, 225. Μηλίτση-Κεχαγιά – Καμίτση (χ.έ.έ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη 2009: Ε. Αραπογιάννη, Ε.Ο. Τσακώνας-Καλαμάτας, *ΑΔ* 64 (2009), Β'1, 358-359.
- Αραπογιάννη 2010: Ε. Αραπογιάννη, Αυτοκινητόδρομος «Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο -Σπάρτη», τμήμα Τσακώνας-Καλαμάτας, *ΑΔ* 65 (2010), Β'1β, 721.
- Bennett 2005: J. Bennett, Τα αρχαία με πινακίδες Γραμμικής Β' και το βασίλειο του Νέστορα, στο: J. L. Davis (επιμ.), *Πύλος η Αμμουδερή. Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναβαρίνου*, Αθήνα 2005, 143-163.
- Hope Simpson 1957: R. Hope Simpson, Identifying a Mycenaean state, *ABSA* 52 (1957), 231-259.
- Hope Simpson 1966: R. Hope Simpson, The seven cities offered by Agamemnon to Achilles, *ABSA* 61 (1966), 113-131.
- Hope Simpson 1981: R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, Park Ridge 1981.
- Hope Simpson 2014: R. Hope Simpson, *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*, Prehistory Monographs 45, Philadelphia 2014.
- Καμίτση 2014: Μ. Καμίτση, Αυτοκινητόδρομος «Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα», *ΑΔ* 69 (2014), Β'1β, 793-794.
- Κάππας-Καμίτση 2015: Μ. Κάππας – Μ. Καμίτση, Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 223-225.
- Καραπαναγιώτου 2013: Α. Β. Καραπαναγιώτου, ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 68 (2013), Β'1, 229-231.
- Κορρές 1978: Γ. Σ. Κορρές, Ο θολωτός τάφος Αίπειας-Άνθειας προ της άνασκαφής αυτού, στο: *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 2-4 Δεκεμβρίου 1977*, Αθήνα 1978.
- Κοσμόπουλος – Βαλάκα 2014: Δ. Κοσμόπουλος – Μ. Τ. Βαλάκα, Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1β, 732-737.
- Luraghi 2008: *The Ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory*, Cambridge 2008.
- McDonald – Hope Simpson 1961: W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Prehistoric habitation in Southwestern Peloponnese, *AJA* 65:3 (1961), 221-260.
- McDonald – Hope Simpson 1964: W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Further exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963, *AJA* 68:3 (1964), 229-245.
- McDonald – Hope Simpson 1969: W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Further exploration in Southwestern Peloponnese: 1964-1968, *AJA* 73:2 (1969), 123-177.
- McDonald – Rapp 1972: W. A. McDonald – G. R. Rapp (επιμ.), *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972.
- Μηλίτση-Κεχαγιά – Βαλάκα (χ.έ.έ.): Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Μ. Βαλάκα (επιμ.), *Αρχαιολογικές εργασίες και έρευνες της ΛΗ' ΕΠΚΑ*, ενημερωτικό φυλλάδιο, Καλαμάτα (χωρίς έτος έκδοσης).
- Μηλίτση-Κεχαγιά – Καμίτση (χ.έ.έ.): Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Μ. Καμίτση (επιμ.), *Υδραγωγείο στη θέση «Τούρλες Καλαμάτας»*, ενημερωτικό φυλλάδιο, Καλαμάτα (χωρίς έτος έκδοσης).
- Παπαχατζής 1998: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσάνιον Ελλάδος Περιήγησις, βιβλία 4, 5 και 6. Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα 1998.
- Pelon 1976: O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, Paris 1976.
- Rambach 2012: J. Rambach, Από τον Πάμισο έως τον Ταΰγετο – Προϊστορικοί χρόνοι, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 474-479.
- Valmin 1930: M. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις διενέργειας αρχαιολογικών ερευνών στη Μεσσηνία κατά τη διάρκεια κατασκευής του αυτοκινητόδρομου Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα (σχ. Αναστάσιος Παπαδόγκωνας, ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Αγροικία ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή της Άνθειας (Χ.Θ. 16+019,60) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Λιθόκτιστος ληνός στην περιοχή της Άνθειας (Χ.Θ. 16+019,60) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Πήλινο αναθηματικό πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση ιππεία από την περιοχή της Αίπειας (Χ.Θ.:18+320) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

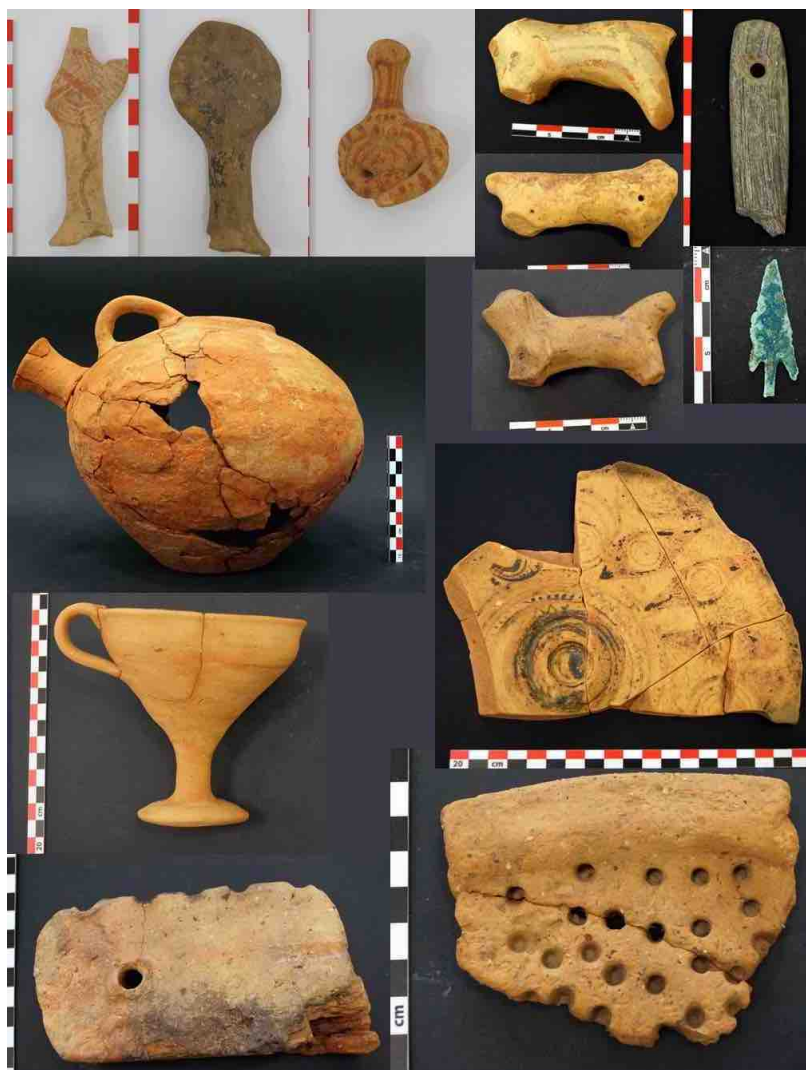

Εικ. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση της ΥΕ οικιστικής εγκατάστασης στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ. 23+ 428-443) (σχ. Α. Κουτέρη, Ο. Ανδριανοπούλου, ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Η ΥΕ οικιστική εγκατάσταση στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ. 23+ 428-443) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Ευρήματα από την ΥΕ οικιστική εγκατάσταση στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ. 23+ 428-443) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Ώστρακο ΥΕ αγγείου με γραπτή παράσταση χταποδιού. Από την ΥΕ οικιστική εγκατάσταση στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ. 23+ 428-443) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Σπαράγματα τοιχογραφιών από την ΥΕ οικιστική εγκατάσταση στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ. 23+ 428-443) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 10. Οικοδομικά κατάλοιπα αγροικίας στη θέση Καλάμι/Αντικάλαμος (Χ.Θ 23+270) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στον «δρόμο» για τις Κεγχρεές. Επανεξετάζοντας τους πύργους σε βραχονησίδες του Σαρωνικού

ABSTRACT. The remarkable towers on the rocky islets of the Aegean Sea are usually interpreted as watchtowers (φρουκτωρίες). However, in order to better understand their function one must consider their location, the local maritime routes, and their historical context. In this paper I discuss the function of the tower on the islet of Lagousa, between Salamis and Aegina, which I identify as a lighthouse. Lighthouses functioned as navigation signals for ships, guiding them towards the entrances of ports and through narrow sea passages.

Οι νησίδες¹, τα νησίδα (βραχονησίδες) και οι βράχοι (σκόπελοι) αποτελούν μέρος του νησιωτικού μικρόκοσμου και, εκτός από λίγες μεμονωμένες περιπτώσεις², δεν έχουν απασχολήσει την έρευνα συστηματικά. Στον Σαρωνικό Κόλπο υπάρχουν γύρω στις 55 νησίδες και βραχονησίδες, και πολλοί περισσότεροι σκόπελοι και ύφαλοι, που καθιστούν τη ναυσιπλοΐα αρκετά επικίνδυνη. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Πausανία (1.29.6), ο οποίος σχολιάζει: *προσπλεύσαι δὲ Αἴγινα ἔστι νήσων τῶν Ἑλληνίδων ἀπορωτάτη: πέτραι τε γὰρ ὕφαλοι περὶ πᾶσαν καὶ χοιράδες ἀνεστήκασιν. μηχανήσασθαι δὲ ἐξέπιτηδες ταῦτα Αἰακόν φασι ληστειῶν τῶν ἐκ θαλάσσης φόβῳ, καὶ πολεμίοις ἀνδράσι μὴ ἄνευ κινδύνου εἶναι*. Ωστόσο, ο πλους δεν θα ήταν εύκολος ούτε και για τα υπόλοιπα εμπορικά και πολεμικά πλοία.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους οι νησίδες και οι βραχονησίδες χρησιμοποιούνταν κυρίως ως τόποι βοσκής ζώων (αιγῶν) και γνωρίζουμε μία περίπτωση όπου η Ψυττάλεια ενοικιάζεται τον 4ο αι. π.Χ., μάλλον για κτηνοτροφική εκμετάλλευση³. Στην ίδια βραχονησίδα υπήρχε και μικρό αγροτικό ιερό του Πάνα, του προστάτη των κτηνοτρόφων. Πολύ συχνά, εξαιτίας της εγγύτητάς τους σε κάποια ακτή ή σημαντικό λιμάνι, νησίδες και βραχονησίδες αποτέλεσαν πρόσκαιρη βάση πολεμικών επιχειρήσεων. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου οι Αθηναίοι τοποθέτησαν φρουρά στο νησάκι Μινῶα, μπροστά από το λιμάνι των Μεγάρων, και σε νησάκι μπροστά από το λιμάνι Σπείραιο της Κορινθίας⁴. Κατά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο ο ναύαρχος του στόλου του Πτολεμαίου κατασκεύασε στρατόπεδο σε νησί απέναντι από τις δυτικές ακτές της Αττικής⁵. Σε τρεις βραχονησίδες περιμετρικά της Σαλαμίνας (Γαΐδουρονήσι, Περανήσι, Λέρος) και σε μία στο θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στη Σαλαμίνα και την Αίγινα έχουν αναγνωριστεί πύργοι. Η τελευταία αυτή περίπτωση αποτελεί το θέμα της παρούσας μελέτης (εικ. 1-2).

Ανάμεσα στη Σαλαμίνα και την Αίγινα, αλλά εγγύτερα στην Αίγινα, βρίσκεται σύμπλεγμα πέντε βραχονησίδων με το όνομα Λαγούσες, Λαούσες ή Ελαιούσαι⁶. Περιορισμένη αναγνωριστική επίσκεψη από το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών το 2005 στην ανατολικότερη βραχονησίδα, Λαγούσα ή Ελεούσα,

¹ Η διάκριση ανάμεσα σε νησίδες και νησίδα-βραχονησίδες καθορίζεται από την έκτασή τους. Συμβατικά, εκτάσεις μικρότερες των 2-3 τ.χλμ. χαρακτηρίζονται ως βραχονησίδες, ενώ μεγαλύτερες ως νησίδες. Ενδεικτικά, Σκανδαλίδης 1994, 342 κ.ε.

² Για τον Σαρωνικό και για θέματα σχετικά με τις βραχονησίδες από την αρχαιότητα ως τους νεώτερους χρόνους βλ. ενδεικτικά Κόμης 2004, 341-372. Kardulias κ.ά. 1995. Βελτανισιάν 2012. Λώλος 2012α.

³ Χαιρετάκης 2018, 248-249, 261-262.

⁴ Θουκυδίδης 3.51, 8.11, αντίστοιχα.

⁵ Πausανίας 1.1.1.

⁶ Κόμης 2004, 355-356. Οι βραχονησίδες, από δυσμάς προς ανατολάς, φέρουν τα ονόματα Κορδελιάρης, Μακρόνησος, Παναγίτσα (με ομώνυμο εκκλησιάκι), Γάιδaros και Ελεούσα. Θεωρείται ότι το όνομα Λαγούσες προέρχεται από το Ελεούσες, και αυτό με τη σειρά του από το εκκλησιάκι της Παναγίας Ελεούσας. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί και η πιθανότητα το όνομα να είναι αρχαίο και να σχετίζεται με την ύπαρξη λαγών, όπως διασώζει ο Αθηναίος (1.55): *Λαγούσσαι νήσοι ἀπὸ τῶν ἐν αὐταῖς λαγῶν*. Η λέξη «λαγός», ωστόσο, μπορεί να αναφέρεται στα ζώα, σε είδος πουλιών ή ακόμα και σε είδος ψαριών (LSJ2: λαγός/λαγός). Στον χάρτη του Barbie du Bocage (1788) το σύμπλεγμα αναφέρεται ως Eleüse και στον χάρτη των Curtius – Kaupert (1895-1903) ως Lagussaes, με παλαιότερο το όνομα Eleüsa. Στην καταγραφή των νησίδων το 1828, επί Καποδίστρια, αναφέρονται ως Λεούσες (Κόμης 2004, 372). Όλα τα ονόματα είναι συχνά στην αρχαιότητα: ο Πλίνιος (*Φυσική Ιστορία* 5.38) αναφέρει τη νησίδα Lagusa στη Λυκία και ο Στράβων (10.5.1) τη βραχονησίδα Λάγουσσα στη Σίκινο, σήμερα γνωστή ως Καρδιώτισσα, και τη βραχονησίδα Έλαιούσσα (9.1.21) απέναντι από την Ανάβυσσο Αττικής.

ύψους 40 μ., οδήγησε στην αναγνώριση ενός στρογγυλού πύργου⁷. Παρόλο που δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, με βάση την αρχιτεκτονική του μνημείου και την επιφανειακή κεραμική εικάζεται από τους ερευνητές ως περίοδος κατασκευής του το α' μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογείται ως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους⁸. Σχετικά με τη χρήση του, κατά τους ίδιους ερευνητές, «[θ]α πρέπει να προστεθεί σε άλλα παραδείγματα (παρατηρητήρια, φρυκτωρίες), ενταγμένα, πιθανώς, στο σύστημα άμυνας του κράτους των Αθηνών»⁹, αν και δεν επιχειρείται κάποια περαιτέρω ανάλυση αυτού του συστήματος. Κάποια στιγμή προσαρτήθηκε στον πύργο ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν άλλα στοιχεία χρήσης και χρονολόγησης. Ενδεχομένως να μπορούμε να αναγνωρίσουμε διαφορετικές περιόδους χρήσης, μια πρώτη, την περίοδο κατασκευής του, στους κλασικούς χρόνους, και μια δεύτερη, με την προσθήκη του ορθογώνιου κτίσματος, είτε για αλλαγή χρήσης είτε για επανάχρηση σε μεταγενέστερη περίοδο¹⁰.

Σχετικά με το «ιδιοκτησιακό καθεστώς», οι βραχονησίδες ανήκουν συνήθως στις περιοχές στις οποίες βρίσκονται εγγύτερα¹¹ και, σε μια πρώτη υπόθεση, θα δεχτούμε ότι οι Λαγούσες ανήκουν στην επικράτεια της Αίγινας. Για τον έλεγχο της ερμηνείας του πύργου ως παρατηρητηρίου-φρυκτωρίας είναι αναγκαία η γνώση του ιστορικού πλαισίου της Αίγινας. Την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου εκδιώκεται ο ντόπιος πληθυσμός και ιδρύεται αθηναϊκή κληρουχία, ενώ με τη λήξη του πολέμου, η επαναφορά των Αιγινητών συνοδεύεται από την ναυλόχηση του σπαρτιατικού στόλου στο νησί την περίοδο του Κορινθιακού Πολέμου (395-387 π.Χ.). Κατά τους ύστερους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους η Αίγινα έχει απολέσει κάθε μορφή αυτοδυναμίας. Με τους συνεχείς πολέμους των επιγόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο Σαρωνικός γίνεται θέρετρο πολεμικών συγκρούσεων και οι παρακείμενες περιοχές αλλάζουν συνεχώς χέρια. Κατά τον Α' Μακεδονικό πόλεμο (214-205 π.Χ.) ο Άτταλος ο Α' καταλαμβάνει την Αίγινα το 210 π.Χ.¹².

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις είναι αμφίβολο αν υπήρχε ένας πύργος παρατηρητήριο-φρυκτωρία στη βραχονησίδα για τους εξής λόγους. Η επόπτευση του θαλάσσιου περάσματος ανάμεσα στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα, πλάτους περίπου 11 χλμ., επιτυγχάνεται από πολλά διαφορετικά σημεία στη Σαλαμίνα και την Αίγινα αρκετά ικανοποιητικά. Είτε οι Αθηναίοι κατέχουν τη Σαλαμίνα και την Αίγινα είτε οι Σπαρτιάτες ή οι Περγαμηνοί την Αίγινα, η επόπτευση τόσο του περάσματος όσο και, κυρίως, της προσέγγισης σε αυτό είναι ευχερής από πολλά σημεία της Αίγινας, της Σαλαμίνας και της Αττικής. Η επόπτευση του θαλάσσιου περάσματος ανάμεσα σε Σαλαμίνα και Αίγινα είναι συνεχής από διάφορα σημεία των δύο νησιών, και σε περίοδο πολέμου οποιαδήποτε κίνηση πλοίων από τα ανατολικά ή τα δυτικά θα γινόταν πολύ γρήγορα αντιληπτή ώστε να δοθεί σήμα κινδύνου, πολύ πριν, δηλαδή, ο εχθρικός στόλος γίνει ορατός από τον πύργο στη Λαγούσα. Εάν, για παράδειγμα, ένας στόλος ξεκινούσε από τις Κεγχρεές, θα γινόταν πιο γρήγορα αντιληπτός από τη Σαλαμίνα, και μάλιστα από δύο πύργους επόπτευσης στο Φούρθι (εικ. 3) και τον Ρέστη¹³, παρά από τη Λαγούσα, όπου η οπτική επαφή με το λιμάνι των Κεγχρεών είναι δυσχερής. Επιπρόσθετα, η βραχονησίδα δεν αποτελεί μια απομακρυσμένη ή συνοριακή θέση με αποκλειστική οπτική θέαση, που πρώτα σε αυτήν θα γινόταν αντιληπτή κάποια εχθρική κίνηση¹⁴. Ο Σαρωνικός, δηλαδή, ελέγχεται πολύ ικανοποιητικά από την Αίγινα και τη Σαλαμίνα, αλλά και από τις ακτές της Αττικής και της Πελοποννήσου, ώστε να μην υπάρχει ανάγκη ενός ακόμα σημείου επόπτευσης στη χαμηλή αυτή βραχονησίδα. Για τα όρια της επόπτευσης, της οπτικής θέασης, της ερμηνείας αυτών και το πόσο επισφαλής είναι συχνά κάποια συμπεράσματα, είναι ενδεικτικό ένα περιστατικό που περιγράφει ο Πλούταρχος¹⁵. Το 307 π.Χ. οι Αθηναίοι, νομίζοντας πως ο στόλος που πλησίαζε στο λιμάνι του Πειραιά ήταν του Πτολεμαίου, συμμάχου του Κασσάνδρου, που έλεγχε την πόλη, άνοιξαν τις πύλες του λιμανιού για να εισέλθουν τα πλοία. Ωστόσο, τα πλοία ήταν του Δημήτριου Πολιορκητή, ο οποίος και κατέλαβε το λιμάνι. Επομένως, παρόλο που οι Αθηναίοι θα παρατηρούσαν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα τον στόλο να προσεγγίζει το λιμάνι, δεν ήταν εφικτή η ορθή αποκωδικοποίηση του οπτικού σήματος. Θα πρέπει, λοιπόν, να αποδώσουμε στον ρόλο της επόπτευσης την

⁷ Λώλος – Μαραμπέα 2008, 40.

⁸ Λώλος – Μαραμπέα 2008, 40.

⁹ Λώλος – Μαραμπέα 2008, 40.

¹⁰ Βραχονησίδες του Σαρωνικού χρησιμοποιούνται και κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως ο Οβριός, το Περαννήσι και η Ψυττάλεια (Kardulias κ.ά. 1995. Χαιρετάκης 2018, 260-263, 273-274).

¹¹ Constantakopoulou 2007, 194.

¹² Habicht 1998, 255.

¹³ Χαιρετάκης 2018, 82-83, 313. Στη Σαλαμίνα υπάρχουν τρεις πύργοι επόπτευσης στις κορυφές Βίγλα, Φούρθι και Ρέστη, οι οποίοι ελέγχουν ολόκληρο τον Σαρωνικό, από τον Πειραιά ως τις Κεγχρεές. Αυτοί κατασκευάστηκαν τον 4ο αι. π.Χ. από τους Αθηναίους, μάλλον στο πλαίσιο της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης της Αττικής μετά την επάνοδο της δημοκρατίας από τον Κόνωνα το 394 π.Χ. (Χαιρετάκης 2018, 423), αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα χρησιμοποιήθηκαν και στους επόμενους αιώνες.

¹⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και για πολλούς πύργους της Αττικής, που βρίσκονται σε συνοριακές θέσεις έχουν διατυπωθεί ισχυρές αντιρρήσεις για τον ρόλο τους στον αμυντικό σχεδιασμό της περιοχής (Morris – Papadopoulos 2005). Ανάλογοι προβληματισμοί διατυπώνονται και για πύργους σε νησιά των Κυκλάδων (Μαραγκού 2005, 311-314).

¹⁵ Πλούταρχος, *Δημήτριος* 8. Habicht 1998, 96.

αναγνώριση γενικά κάποιας κίνησης και δραστηριότητας, παρά τη λήψη μιας πολύ συγκεκριμένης πληροφορίας¹⁶. Επιστρέφοντας στη Λαγούσα, η απειλή επίθεσης και καταστροφής από αντίπαλο στόλο οποιασδήποτε δομής πολεμικού χαρακτήρα σε αυτή τη χαμηλή βραχονησίδα θα ήταν διαρκής.

Ακόμα και αν προσπαθήσουμε να εντάξουμε τον πύργο της Λαγούσας στο αμυντικό σύστημα των Αθηναίων ή των Μακεδόνων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, διαπιστώνουμε αδυναμίες. Ο έλεγχος του Σαρωνικού και κατ' επέκταση του θαλάσσιου περάσματος της Αίγινας-Σαλαμίνας επιτυγχάνεται από μεγάλα οχυρωματικά έργα στην Κόρινθο, τη Σαλαμίνα και την Αττική¹⁷, και η βραχονησίδα της Λαγούσας, όπως έχουμε δει παραπάνω, δεν προσφέρει κανένα πρόσθετο όφελος στον αμυντικό τομέα. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε πολλαπλές ή διαφορετικές χρήσεις κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, εφόσον δεν υπάρχουν γραπτές πηγές που να αναφέρονται στη χρήση του ή ανασκαφικά στοιχεία που να μπορούν να προσδιορίσουν σαφέστερη λειτουργία, ωστόσο κάθε περίπτωση πρέπει να εξετάζεται με τα διαθέσιμα δεδομένα και τις κατά τόπους συνθήκες.

Οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν στη διερεύνηση μιας εναλλακτικής ερμηνείας, ως μελέτης περίπτωσης, αυτής του φάρου. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη ναυαγίου του γ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., με φορτίο κεραμίδων και αμφορέων, το οποίο εντοπίστηκε στο δυτικό άκρο της ανατολικότερης και μεγαλύτερης βραχονησίδας¹⁸, όπου και ο πύργος δηλαδή. Το ναυάγιο επιβεβαιώνει την επικινδυνότητα του σημείου για τα διερχόμενα από το θαλάσσιο αυτό πέρασμα πλοία κατά τις νυχτερινές ώρες και, ενδεχομένως, αποτελεί ένδειξη ύπαρξης περισσότερων ναυαγίων, που θα επέβαλλαν τη δημιουργία του πύργου-φάρου λίγες δεκαετίες αργότερα. Ταξίδια κατά τη διάρκεια της νύχτας παραδίδονται σε πολλές αρχαίες πηγές, όπως για παράδειγμα στον Όμηρο, τον Ηρόδοτο και τον Στράβωνα, και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσαν εξαίρεση¹⁹. Η πλοήγηση επιτυγχάνονταν τόσο με τη βοήθεια των αστερισμών όσο και με δομές φωτοβολίας.

Η κίνηση στον Σαρωνικό ήταν πολύ αυξημένη, όπως φαίνεται και από το απόσπασμα του Αισχύλου που αναφέρεται στον *Σαρωνικό πορθμό*²⁰. Πορθμός είναι ένα στενό, ένα πέρασμα όπως αυτό ανάμεσα στη Σαλαμίνα και την Αττική, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να είναι και η εμπορική οδός (trade-route)²¹, και στο απόσπασμα του Αισχύλου η έννοια του εμπορικού δρόμου ταιριάζει σαφώς καλύτερα²², λαμβάνοντας κανείς υπόψη και τα σημαντικά λιμάνια της περιοχής: των Κεγχρεών στα δυτικά, των Μεγάρων στα βόρεια, της Αίγινας στα νότια και του Πειραιά στα ανατολικά. Ενδεικτική είναι και μία ακόμα ερμηνεία της λέξης *πορθμείο*, το οποίο σήμαινε και τα ίδια τα πλοία που μετέφεραν ανθρώπους και εμπορεύματα. Για την κίνηση στην περιοχή του Σαρωνικού ο Ξενοφών αναφέρει ότι ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Τελευτίας, κατά την επίθεσή του στον Πειραιά το 388 π.Χ., κυριεύσε αλιευτικά πλοία και πλοία για μεταφορά ανθρώπων, *πορθμεία*, που ταξίδευαν από τα νησιά²³.

Υπάρχουν λίγα παραδείγματα πύργων-φάρων σε βραχονησίδες. Πέρα από τον φάρο της Αλεξάνδρειας, ένα παράδειγμα αναφέρει ο Στράβων, σε νησίδα μπροστά από τα Γάδειρα της Ανδαλουσίας (Στράβων 3.1.9), ενώ ως φάρος ερμηνεύεται πύργος στη βραχονησίδα Χερρόνησο, νότια της Δήλου²⁴. Οι πύργοι που έχουν αναγνωρισθεί σε βραχονησίδες γύρω από τη Σαλαμίνα ενδέχεται επίσης να σχετίζονται με φάρους που εξυπηρετούσαν λιμάνια οικισμών²⁵. Ο «Κολοσσός του Πόρτο Ράφτη» επάνω σε βραχονησίδα στην είσοδο του ομώνυμου λιμανιού στην Αττική πιθανώς λειτουργούσε ως φάρος²⁶. Περισσότεροι φάροι χωροθετούνται στις άκρες χερσονήσων μπροστά από λιμάνια, όπως στη Θάσο²⁷, την Κέα²⁸, την Κύθνο²⁹, τη Σκύρο³⁰ και τη Λευκάδα³¹, αλλά και σε ακρομόλια

¹⁶ Το πόσο απλά έπρεπε να ήταν τα οπτικά σήματα για να αποκωδικοποιηθούν αποκαλύπτει ο μύθος του Θησέα με τα λευκά και μαύρα πανιά του πλοίου του (Πλούταρχος, *Θησέας* 17.4, 22.1).

¹⁷ Caraher κ.ά. 2010, 409-413. Χαιρετάκης 2018, 432-433, 438-439. Goette 2003.

¹⁸ Λώλος κ.ά. 2007, 35-38. Η έρευνα του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών είχε επίκεντρο το ναυάγιο και όχι τη βραχονησίδα.

¹⁹ Για τα νυκτερινά ταξίδια βλ. Duggan – Akçay 2014, 378-379. Irby 2016, 866.

²⁰ Αισχύλος, *Αγαμέμνων* 305-307.

²¹ Constantakopoulou 2007, 225.

²² Brewster 1922, 73.

²³ Ξενοφών, *Ελληνικά* 5.1.23. Λουκιανός, *Navigium* 15. Constantakopoulou 2007, 223-224.

²⁴ Bruneau 1979, 99-104. Επίσης, δύο πύργοι υπάρχουν στη βραχονησίδα Περγούσα δυτικά της Νισύρου, ένας στη βραχονησίδα Κριτιανή, νότια της Σίφνου, και ένας στη βραχονησίδα Σεριοπούλα, βόρεια της Σερίφου (Constantakopoulou 2007, 194, 198). Ο πύργος στη Σεριοπούλα χαρακτηρίζεται ως «παρατηρητήριο-σηματοδότης» (Πάντου – Παπαδοπούλου 2005, 256) και, αν αφορά δομή που περιελάμβανε σύστημα φωτοβολίας, η ύπαρξη δεξαμενής στο εσωτερικό του οδηγεί σε αρχιτεκτονική μορφή πολύ διαφορετική από τα πρώιμα δείγματα της Θάσου (βλ. παρακάτω). Μια νησίδα στην Αδριατική με το όνομα Φάρος (Ψευδο-Σκύλαξ 23) ίσως έφερε κάποια σχετική δομή. Επίσης, η ονομασία Λαμπάς μιας νησίδας ανάμεσα στην Κυρηναική και τη Σικελία (Ψευδο-Σκύλαξ 111), όπου δηλώνεται η ύπαρξη πύργων, ίσως τη σχετίζει με δομή φωτοβολίας. Η λέξη «λαμπάς» για δομή φωτοβολίας (φρυκτωρία) χρησιμοποιείται από τον Αισχύλο (*Αγαμέμνων* 8.28).

²⁵ Χαιρετάκης 2018, 401-406.

²⁶ Κραουνάκη 2002, 111 και υποσημ. 39, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τα υπόλοιπα παραδείγματα των ρωμαϊκών χρόνων βλ. ενδεικτικά Duggan – Akçay 2014.

²⁷ Kozelj – Wurch-Kozelj 1989, 175-180.

²⁸ Μενδώνη 1998, 278-279.

²⁹ Μπροστά από το λιμάνι της αρχαίας Κύθνου υπάρχει βραχονησίδα, η οποία κατά την αρχαιότητα ήταν συνδεδεμένη με την ακτή. Σε αυτήν, εκτός των άλλων δομών, υπάρχει πύργος στο μέσον αρχαίου κτηρίου (Μαζαράκης-Αινιάν 1993, 252), ο οποίος ίσως σχετίζεται με φάρο, όπως μου ανέφερε ο Άδωνις Κύρου, τον οποίο και ευχαριστώ.

λιμανιών, όπου αποτελούν μέρος εκτεταμένων λιμενικών έργων³². Φάροι κατά μήκος ακτογραμμής, ώστε να κατευθύνουν τα πλοία στο λιμάνι, υπάρχουν στη Θάσο³³, ενώ ένα σύστημα τεσσάρων φάρων υπάρχει και στη Δήλο, όπου ένας από αυτούς ήταν ορατός από όποια κατεύθυνση και αν προσέγγιζε κανείς το νησί³⁴. Επίσης, φάροι αναγνωρίζονται και σε θαλάσσια περάσματα, συχνά κατά ζεύγη, όπως στο στενό του Ευρίπου στη Χαλκίδα και τον Ελλήσποντο³⁵, και πιθανώς και στα στενά της Λευκάδας με την Ακαρνανία και της Μεσσηνίας στη Σικελία³⁶.

Το θέμα των φάρων των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στο Αιγαίο δεν έχει απασχολήσει την έρευνα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, με αποτέλεσμα να λείπει κάποια συνθετική μελέτη για χαρακτηριστικά όπως η θέση χωροθέτησης ή η μορφή, ενώ συνήθως διαπιστώνεται και δυσκολία στην ερμηνεία ενός πύργου ως φάρου. Όσον αφορά τη μορφή των πρώιμων φάρων, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι επρόκειτο για απλούς πύργους και συνήθως, αλλά όχι πάντα, κυκλικούς. Η διάμετρός τους αυξάνει με το πέρασμα των αιώνων και έτσι, για παράδειγμα, ο αρχαϊκών χρόνων φάρος στη Θάσο έχει διάμετρο 3,50 μ., ενώ οι υστερότεροι σε Κέα³⁷, Λευκάδα³⁸ και Σκύρο³⁹ 4,50, 6,40 και 10,40 μ. αντίστοιχα. Κοντά σε αυτούς είναι και ο πύργος της Λαγούσας με διάμετρο περίπου 7 μ. Θα πρέπει, βέβαια, να δεχτούμε διαφοροποιήσεις και ποικιλία στη μορφή τους, ενώ με το πέρασμα των αιώνων αποκτούν και πιο μνημειώδη χαρακτηριστικά. Σχετικά με τον φάρο της Λαγούσας, ενδεχομένως να μπορούμε να αναγνωρίσουμε δύο περιόδους χρήσης, μια πρώτη την περίοδο κατασκευής του, στους κλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους, και μια δεύτερη, με την προσθήκη του ορθογώνιου κτίσματος, είτε για αλλαγή χρήσης είτε για επανάχρηση σε μεταγενέστερη περίοδο.

Η λειτουργία του φάρου της Λαγούσας θεωρούμε ότι δεν είναι πολλαπλή. Ο φάρος της Αλεξάνδρειας αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για την εξέλιξη της συζήτησης. Ο βασικός του ρόλος ήταν να σηματοδοτεί στους ναυτιλομένους την είσοδο του λιμανιού και «παράλληλα να μπορεί να εντοπίζει από μακριά τον εχθρό και να δίνει συναγερμό στην πόλη»⁴⁰. Είχε δηλαδή ταυτόχρονα, και εξαιτίας του μεγάλου του ύψους, και τον ρόλο του πύργου-φρυκτωρίας. Ωστόσο, όσον αφορά τον πύργο της Λαγούσας, υπάρχει μια πολύ σημαντική διαφορά με τον φάρο της Αλεξάνδρειας. Στο επίγραμμα του Ποσειδίππου (XI) αναφέρεται ξεκάθαρα ότι ο ρόλος του φάρου της Αλεξάνδρειας ως πύργου-φρυκτωρίας ήταν επιβεβλημένος σε μια περιοχή χωρίς κανένα ύψωμα⁴¹. Σχολίασαμε παραπάνω ότι ο Σαρωνικός είναι μια κλειστή θάλασσα, που εποπτεύεται πολύ ικανοποιητικά από περιοχές με πολλά ψηλά βουνά στην Αίγινα, τη Σαλαμίνα, την Αττική και την Πελοπόννησο, όπου και έχουν αναγνωριστεί σχετικές δομές επόπτευσης (εικ. 3), οπότε σε αυτό το πλαίσιο πιστεύουμε ότι η χαμηλή βραχονησίδα της Λαγούσας δεν θα μπορούσε να διαδραματίσει έναν αντίστοιχο –παράλληλο– ρόλο.

Ο πύργος της Λαγούσας, ως φάρος, θα είχε τον ρόλο της σήμανσης της θέσης για απομάκρυνση των πλοίων από το σημείο, θα βοηθούσε στην ασφαλή ναυσιπλοΐα κατά τις νυχτερινές ώρες και θα συνέβαλε στην καθοδήγηση των πλοίων προς τα δυτικότερα λιμάνια. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί και στο επόμενο βασικό ερώτημα. Σε ποιόν ανήκε ο φάρος της Λαγούσας; Η κατασκευή ενός φάρου σε αυτόν τον εμπορικό δρόμο θα πρέπει να σχεδιάστηκε και να υλοποιήθηκε από αυτούς που κυρίως τον χρησιμοποιούσαν και τον χρειάζονταν. Αν δεχτούμε ότι οι βραχονησίδες Λαγούσες ανήκουν στην επικράτεια της Αίγινας, είναι δυνατόν η Αίγινα να κατασκεύασε και να συντηρούσε έναν φάρο, αν αυτός εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο μια άλλη πόλη; Η άλλη πόλη θα ήταν η Κόρινθος ή τα Μέγαρα. Το ενδεχόμενο ο φάρος της Λαγούσας να ανήκει στο εμπορικό δίκτυο των Μεγάρων δεν είναι απίθανο αλλά φαίνεται μικρό, επειδή η προστασία του θαλάσσιου περάσματος από τους Μεγαρείς θα έπρεπε να τοποθετηθεί σε περίοδο όπου τα Μέγαρα αναπτύχθηκαν τόσο πολύ οικονομικά και

³⁰ Karambinis 2015, 207.

³¹ Morris 2001, 321-322.

³² Duggan – Akçay 2014, 390, όπου και εκτεταμένη συζήτηση και σχετική βιβλιογραφία.

³³ Giardina 2010, 76. Ανάλογη, ενδεχομένως, να είναι η παρουσία πύργων-φάρων στις ακτές της Σαλαμίνας και της Αττικής, εκατέρωθεν των Στενών προς το λιμάνι της Ελευσίνας. Έχει ενδιαφέρον επίσης η αναφορά του Σοφοκλή (*Οιδίπους επί Κολωνών* 1049) για τις φωτισμένες με πυρσούς ακτές της Ελευσίνας (λαμπάσιν άκταις), η οποία αν και λογοτεχνική, δεν αποκλείεται να υποκρύπτει κάποια σχέση με δομή φωτοβολίας για την καθοδήγηση των πλοίων στα Στενά της Σαλαμίνας, με στόχο την προσέγγιση στο λιμάνι της Ελευσίνας (βλ. και υποσημ. 24).

³⁴ Bruneau 1979, 99-104.

³⁵ Στράβων 9.2.8 και 13.1.22 αντίστοιχα. Irby 2016, 865.

³⁶ Στράβων 3.5.5. Davis 2009, 232 και υποσημ. 121. Δεν αποκλείεται πύργος στη βόρεια Άνδρο να σχετίζεται με φάρο που ελέγχει το πέρασμα ανάμεσα σε Καφηρέα (Εύβοια) και Άνδρο (Koutsoukou – Kanelloropoulos 1990, 174). Επίσης, στον ισθμό ανάμεσα στην Ακαρνανία και τη Λευκάδα κάποιοι πύργοι ίσως σχετίζονται με φάρους (Morris 2001, 322, και υποσημ. 55).

³⁷ Μενδώνη 1998, 278-279.

³⁸ Morris 2001, 321-322.

³⁹ Karambinis 2015, 205.

⁴⁰ Vitti 2009, 306.

⁴¹ Vitti 2009, 306.

πολιτικά ώστε να διεκδικήσουν τον έλεγχο κάποιας περιοχής στο Σαρωνικό και στην προκειμένη περίπτωση στις Λαγούσες. Μια τέτοια συγκυρία, όμως, κατά τους κλασικούς ή ελληνιστικούς χρόνους δεν έχει αναγνωρισθεί⁴².

Η δεύτερη πόλη είναι η Κόρινθος, με το ανατολικό της λιμάνι στις Κεγχρεές. Το λιμάνι των Κεγχρεών αναπτύσσεται ραγδαία στους ρωμαϊκούς χρόνους, περίοδο όπου εικάζεται και η ύπαρξη ενός φάρου, τόσο εξαιτίας κάποιων καταλοίπων στον βόρειο μώλο του λιμανιού όσο και εξαιτίας της απεικόνισης πιθανού φάρου σε νομίσματα της εποχής του Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.) και του Κόμμοδου (180-192 μ.Χ.)⁴³. Στις Κεγχρεές υπήρχαν, άλλωστε, ιερά για την προστασία του λιμανιού και των ταξιδιωτών, όπως της Αφροδίτης, του Ποσειδώνα και τις Ίσιδος Πελαγίας⁴⁴. Δεν αποκλείεται, επομένως, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους να υπάρχει ένα εκτεταμένο δίκτυο φάρων που κατευθύνει την κίνηση των πλοίων στο λιμάνι. Όσον αφορά τους προηγούμενους αιώνες, παρόλο που τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πενιχρά και συνήθως οι γραμματειακές πηγές μιλούν για ένα οχυρωμένο πολεμικό λιμάνι⁴⁵, η ύπαρξη ενός οργανωμένου εμπορικού λιμανιού⁴⁶, με το οποίο ο πρώτος φάρος της Λαγούσας θα επικοινωνούσε και θα συλλειτουργούσε, δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Αν πράγματι ο φάρος της Λαγούσας, στην πρώτη του φάση, σχετίζεται με το λιμάνι των Κεγχρεών, ώστε να ειπωθεί ότι οι βραχονησίδες Λαγούσες ανήκουν στην επικράτεια της Κορίνθου, μπορεί να απαντηθεί μόνο μετά από στοχευμένη έρευνα, που θα διευκρινίσει τα χρονολογικά όρια ειδικότερα αλλά θα αφορά και στον ρόλο των βραχονησίδων στην οικονομία ενός τόπου γενικότερα, που συνεπάγεται το ιδιοκτησιακό καθεστώς⁴⁷. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι τα νοτιοανατολικά όρια της Κορινθίας δεν ήταν σταθερά σε όλη την ιστορική της πορεία, όπως αποκαλύπτει η ανάγκη διαιτησίας, την περίοδο 242-238 π.Χ., για μια περιοχή στα σύνορα με την Επίδαυρο, όπου κερδισμένη αναδείχτηκε τελικά η Επίδαυρος⁴⁸, και το ενδεχόμενο οι Λαγούσες να ανήκαν στην επικράτεια της Κορίνθου είναι πολύ πιθανό⁴⁹.

Η αναζήτηση του ρόλου των βραχονησίδων στο νησιωτικό περιβάλλον του Αιγαίου αποτελεί πεδίο ενασχόλησης που επιφυλάσσει εκπλήξεις. Τα μικρά ακατοίκητα νησιά υποκρύπτουν πληθώρα χρήσεων, που ακόμα δεν έχουν αναγνωρισθεί στο σύνολό τους. Ανάλογη είναι η εικόνα και στον Σαρωνικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ager 1996: S. L. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.*, Berkeley/Los Angeles/London 1996.
- Barbie du Bocage 1788: J. D. Barbie du Bocage, *Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce relatifs au voyage du jeune Anacharsis*, Paris 1788.
- Βελτανισιάν 2012: Π. Βελτανισιάν, «Το νησίδιο ρημωνήση όπου τω λενε τάλατο». Η τύχη της νησίδας Αταλάντης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, στο: Λώλος 2012β, 359-365.
- Brewster 1922: F. Brewster, *Asteris, HSPH* 33 (1922), 65-77.
- Bruneau 1979: Ph. Bruneau, *Deliaca (III)*, *BCH* 103 (1979), 83-107.
- Caraher κ.ά. 2010: W. R. Caraher – D. K. Pettegrew – S. James, Towers and fortifications at Vayia in the southern Corinthia, *Hesperia* 79 (2010), 385-415.
- Constantakopoulou 2007: C. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford 2007.
- Curtius – Kaupert 1895-1903: E. Curtius – J. A. Kaupert, *Karten von Attika*, Berlin 1895-1903.
- Dixon 2014: M. D. Dixon, *Late Classical and Early Hellenistic Corinth, 338-196 B.C.*, New York 2014.
- Duggan 2014: T. M. P. Duggan, Book Review: Baldassarre Giardina, *Navigare necesse est. Lighthouses from Antiquity into the Middle Ages, History, architecture, iconography and archaeological remains*, Oxford 2010: Archaeopress, BAR Int. Series 2096, vi+348 pages; supplied with maps, plans, figures, drawings and photographs, 2 colour maps. Bilingual: English and Italian. ISBN 9781407305721, *Gephyra* 11 (2014), 173-181.
- Duggan – Akçay 2014: T. M. P. Duggan – A. Akçay, On the missing navigation markers – Beacon towers-Pharos of Antiquity – and notice of two extant small marker beacon towers of Roman late 1st c. B.C. – early 1st c. A.D. Anemorium, *Cedrus* II (2014), 377-442.
- Fowler 1932: H. N. Fowler, *Introduction, Topography, Architecture*, Corinth I, Cambridge, Mass. 1932, 18-114.

⁴² Σε παραθαλάσσιο βράχο κοντά στο λιμάνι των Μεγάρων υπήρχε το ιερό της Αιθίας Αθηνάς (Παυσανίας 1.5.3, 1.41.6), προστάτιδας των πλοίων, το οποίο θα λειτουργήσε ως φάρος για την ασφαλή προσέγγιση των πλοίων. Για τον ρόλο των ιερών σε χερσονήσους ως σημείων καθοδήγησης πλοίων βλ. Duggan – Akçay 2014, 386-387.

⁴³ Hoskins-Walbank 2010, 186, υποσημ. 74. Giardina 2010, 77.

⁴⁴ Παυσανίας 2.2.3.

⁴⁵ Pettegrew 2016, 79 και υποσημ. 108.

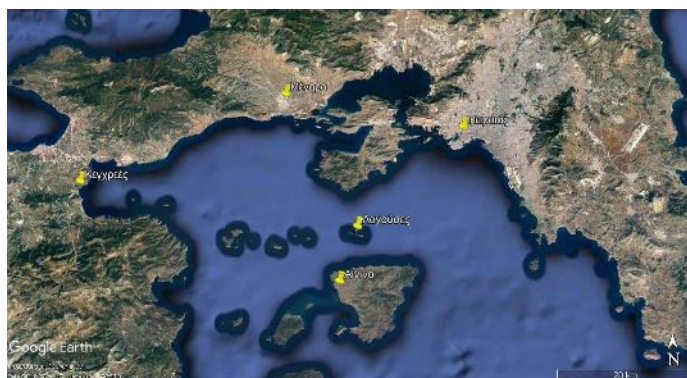
⁴⁶ Pettegrew 2016, 79-80.

⁴⁷ Υπάρχουν παραδείγματα διεκδίκησης νησίδων από όμορες περιοχές, τόσο στην Κρήτη όσο και τις Κυκλάδες (Constantakopoulou 2007, 199-200).

⁴⁸ Fowler 1932, 20-22. Ager 1996, 113-117. Dixon 2014, 146-148.

⁴⁹ Ο Στράβων (3.5.6) αναφέρει ότι οι βραχονησίδες θεωρούνταν συχνά τα όρια επικράτειας μιας περιοχής, όπως οι Πεταλιοί στον νότιο Ευβοϊκό κόλπο που αποτελούσαν τα όρια της Ερετρικής επικράτειας (Constantakopoulou 2007, 218-219).

- Giardina 2010: B. Giardina, *Navigare necesse est. Lighthouses from Antiquity to the Middle Ages: History, Architecture, Iconography and Archaeological Remains*, BAR International Series 2096, Oxford 2010.
- Goette 2003: H. R. Goette, Cape Sounion and the Macedonian occupation, στο: O. Palagia – S. Tracy (επιμ.), *The Macedonias in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*, Oxford 2003, 152-161.
- Habicht 1998: C. Habicht, *Ελληνιστική Αθήνα*, Αθήνα 1998.
- Hoskins-Walbank 2010: M. E. Hoskins-Walbank, Image and cult: The coinage of Roman Corinth, στο: S. J. Friesen – D. N. Schowalter – J. C. Walters (επιμ.) *Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society*, Leiden/Boston 2010, 151-198.
- Irby 2016: G. L. Irby, Navigation and the art of sailing, στο: G. L. Irby (επιμ.), *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, Oxford/New York 2016, 854-869.
- Kalachanis κ.ά. 2017: K. Kalachanis – P. Preka-Papadema – I. Kostikas – E. Theodossiou – V.N. Manimanis – E. Panou – S. G. Rotolo – K. Kyriakopoulos, The *Argonautica Orphika* version for the voyage of the Argonauts: a geo-analysis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 17:2 (2017), 75-95.
- Karambinis 2015: M. Karambinis, *The Island of Skyros from Late Roman to Early Modern Times. An Archaeological Survey*, Leiden 2015.
- Kardulias κ.ά. 1995: P. N. Kardulias – T. E. Gregory – J. Sawmiller, Bronze Age and Late Antique exploitation of an islet in the Saronic Gulf, Greece, *JFA* 22 (1995), 3-21.
- Κόμης 2004: K. Κόμης, *Νησιωτικά. Πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις και οικονομικές διαμορφώσεις. Από την οθωμανική περίοδο στο 20ο αιώνα*, Ιωάννινα 2004.
- Koutsoukou – Kanellopoulos 1990: A. Koutsoukou – C. Kanellopoulos, Towers from north-west Andros, *ABSA* 85 (1990), 155-174.
- Kozelj – Wurch-Kozelj 1989: T. Kozelj – M. Wurch-Kozelj, Phares de Thasos, *BCH* 113 (1989), 161-181.
- Κραουνάκη 2002: I. A. Κραουνάκη, Ενάλιες αρχαιότητες λιμένος Μεσογαίας, *Ενάλια* VI (2002), 100-114.
- Λώλος 2012α: Γ. Γ. Λώλος, Προοίμιο στην αρχαιολογία των βραχονησίδων: Η περιοχή Σαλαμίνας, στο: Λώλος 2012, 277-301.
- Λώλος 2012β: Γ. Λώλος (επιμ.), *Σαλαμίς Ι, Συμβολή στην Αρχαιολογία του Σαρωνικού*, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων 83, Ιωάννινα 2012.
- Λώλος κ.ά. 2007: Γ. Γ. Λώλος – Κ. Δελλαπόρτα – Δ. Ευαγγελιστής – Θ. Θεοδούλου – Ν. Καραπέτση – Μ. Μιχάλη, Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στις νότιες ακτές της Σαλαμίνας, 2005, *Ενάλια* X (2007), 31-39.
- Λώλος – Μαραμπέα 2008: Γ. Λώλος – Χ. Μαραμπέα, Παράρτημα: ο πύργος της Λαγούσας, *Ενάλια* X (2008), 40-41.
- Μαζαράκης-Αινιάν 1993: Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Επιφανειακές έρευνες στη νήσο Κύθνο. Το τείχος της αρχαίας Κύθνου, *AE* (1993), 217-253.
- Μαραγκού 2005: Λ. Ι. Μαραγκού, *Αμοργός ΙΙ. Οι αρχαίοι πύργοι*, Αθήνα 2005.
- Μενδώνη 1998: Λ. Γ. Μενδώνη, Οι πύργοι της Κέας: Προσθήκες και επισημάνσεις, στο: Λ. Γ. Μενδώνη – Α. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα 1998, 277-308.
- Morris 2001: S. P. Morris, The towers of ancient Leukas: Results of a topographic survey, 1991-1992, *Hesperia* 70 (2001), 285-347.
- Morris – Papadopoulos 2005: S. P. Morris – J. K. Papadopoulos, Greek towers and slaves: An archaeology of exploitation, *AJA* 109 (2005), 155-225.
- Πάντου – Παπαδοπούλου 2005: Π. Πάντου – Ζ. Παπαδοπούλου, Νησίδες Δυτικών Κυκλάδων, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 256-259.
- Pettegrew 2016: D. K. Pettegrew, *The Isthmus of Corinth. Crossroads of the Mediterranean World*, Ann Arbor 2016.
- Σκανδαλίδης 1994: Μ. Ε. Σκανδαλίδης, Το Πολύνησο της Νισύρου. Γεωγραφική, ιστορική και ονοματολογική προσέγγιση, *Νισυριακά* 13 (1994), 341-359.
- Vitti 2009: P. Vitti, Η αρχιτεκτονική του φάρου της Αλεξάνδρειας, στο: Σ. Δρούγου – Δ. Ευγενίδου – Χ. Κριτζάς – Ν. Καλτσάς – Β. Πέννα – Η. Τσούρτη – Μ. Γαλάνη-Κρίκου – Ε. Ράλλη (επιμ.), *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα 2009, 299-311.
- Χαιρετάκης 2018: Ι. Χαιρετάκης, *Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στη Σαλαμίνα από τον 6ο ως τον 1ο αι. π.Χ.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2018.

Εικ. 1. Σαρωνικός κόλπος. Δηλώνονται οι βραχονησίδες Λαγούσες και οι θέσεις Κεγχρεές, Αίγινα, Μέγαρα και Πειραιάς (υπόβαθρο Google Earth).

Εικ. 2. Η μεγαλύτερη βραχονησίδα Λαγούσα ανάμεσα στη Σαλαμίνα (σε πρώτο επίπεδο) και την Αίγινα (στο βάθος). Λήψη από Β (Αρχείο Π. Βελτανισιάν).

Εικ. 3. Ο πύργος στην κορυφή Φούρθι της Σαλαμίνας με επόπτευση όλου του δυτικού Σαρωνικού. Λήψη από Α. (Αρχείο Ι. Δεκουλάκου).

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑ

Η έρευνα στον βυθισμένο προϊστορικό οικισμό στην παραλία Λαμπαγιαννά Αργολίδας

ABSTRACT. Archaeological research in the maritime area of Koilada Bay in the Gulf of Argos by the Ephorate of Underwater Antiquities and the University of Geneva, under the aegis of the Swiss Archeological School, identified and investigated a submerged prehistoric settlement off the Lampayannas beach, near Fournoi and the Franchthi cave. The settlement's visible remains cover an area of 12,000 m² at a depth of 0.80-2.40 m. The settlement was fortified, exhibiting the basic traits of the Early Bronze Age: rectangular, apsidal, and circular buildings, stone pavements, and EH II pottery. During the course of two campaigns, excavations identified the EH II layers and an underlying layer of EH I. Moreover, we found murex shells that suggest a murex purple dye workshop. Continued research and the study of the material will add significantly to our knowledge of the dense network of Early Bronze Age settlements in the Gulf of Argos.

Ο προϊστορικός οικισμός που βρίσκεται βυθισμένος στην παραλία «στου Λαμπαγιαννά», στους Φούρνους Αργολίδας, ήρθε στο φως στο πλαίσιο της έρευνας συνεργασίας της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της Γενεύης, υπό την αιγίδα της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, στη θαλάσσια περιοχή του όρμου Κοιλάδας στον Αργολικό Κόλπο. Το πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα (2014-2018) πραγματοποιήθηκε υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Α. Σίμωσι και του διευθυντή της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής Karl Reber, με επί τόπου υπεύθυνους της έρευνας τη γράφουσα και τον Julien Beck (Πανεπιστήμιο Γενεύης).

Σκοπός του ερευνητικού προγράμματος, που προετοιμαζόταν από το 2012, ήταν να ερευνηθεί τα καταβυθισμένα αρχαία τοπία και να εντοπιστεί τα ίχνη της ανθρώπινης κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το σπήλαιο Φράγγχι. Η περιοχή αυτή σήμερα βρίσκεται κάτω από τη θάλασσα, στην προϊστορία, όμως, ήταν μια εύφορη κοιλάδα αρκετών χιλιομέτρων, που συνέθετε το φυσικό περιβάλλον όπου δραστηριοποιούνταν οι παλαιολιθικοί και μεσολιθικοί κάτοικοι του σπηλαίου¹ και όπου έχτισαν τα σπίτια τους οι νεολιθικοί γεωργοί².

Το 2014, με τη βοήθεια του ΕΛΚΕΘΕ και του ηλιακού σκάφους Planet Solar³, η αποστολή ολοκλήρωσε την λεπτομερή χαρτογράφηση του βυθού και των ιζημάτων της θαλάσσιας περιοχής του ανατολικού Αργολικού Κόλπου. Με τη μέθοδο αυτή αναπαράστηκε η παλαιοακτή σε διάφορες χρονικές περιόδους και εντοπίστηκαν στον βυθό πιθανά στοιχεία-μαρτυρίες της ανθρώπινης παρουσίας⁴. Στις περιοχές-στόχους, η έρευνα συνεχίστηκε με πυρηνοληψίες για την αναζήτηση πιθανών καταλοίπων του νεολιθικού οικισμού που εκτεινόταν έξω από το σπήλαιο Φράγγχι, στην περιοχή που σήμερα είναι καταβυθισμένη. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων της πυρηνοληψίας⁵, μεταξύ αυτών και ενός νεολιθικού οστράκου, δίνουν ελπίδες για τη συνέχιση της έρευνας και τον εντοπισμό της θέσης του νεολιθικού οικισμού.

Στο πλαίσιο του ίδιου ερευνητικού προγράμματος εντοπίστηκε, με τα συμβατικά μέσα της υποβρύχιας αρχαιολογίας (κατάδυση), εκτεταμένος οικισμός της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην παραλία Λαμπαγιαννάς (εικ. 1, 2). Πρόκειται για την παραλία του χωριού Φούρνοι, που έχει πάρει το όνομά της από το εκκλησάκι του Άη Γιάννη του Λαμπαγιαννά, που βρίσκεται στο ύψωμα στα βόρεια του μικρού όρμου. Είναι η παραλία από την οποία ξεκινά το μονοπάτι των επισκεπτών για το σπήλαιο Φράγγχι, το οποίο αναδείχθηκε πρόσφατα από την

¹ Βλ. Van Andel – Sutton 1987. Wilkinson – Duhon 1990.

² Σημαντικά νεολιθικά ευρήματα, που υποδεικνύουν την ύπαρξη νεολιθικού οικισμού, βρέθηκαν στον περιβάλλοντα υπαίθριο χώρο του σπηλαίου, στον ανασκαφικό τομέα που ονομάστηκε «Παραλία». Η αναζήτηση και η μελέτη του νεολιθικού οικισμού και των πρώτων γεωργών στον βυθό της περιοχής αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τις απαρχές της νεολιθικής περιόδου στην Ελλάδα, βλ. Perlès 2001. Perlès κ.ά. 2013.

³ Βλ. Beck κ.ά. 2013. Beck – Koutsoumba 2014. Beck – Koutsoumba 2015.

⁴ Τα προκαταρκτικά αποτελέσματα στο Sakellariou κ.ά. 2015.

⁵ Τα αποτελέσματα στο Surdez κ.ά. 2018, με αναλυτική βιβλιογραφία.

Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, με χρηματοδότηση από πρόγραμμα ΕΣΠΑ, σε χώρο προσιτό και φιλόξενο για τους επισκέπτες.

Η περιοχή του Αργολικού Κόλπου, στην πρώιμη Εποχή του Χαλκού, κατοικείται σε μια σειρά από παράλιες θέσεις και είναι σαφές ότι ο κόλπος αποτελεί σταυροδρόμι για το θαλάσσιο εμπόριο και την επικοινωνία⁶: η Λέρνα, η Τίρυνθα (που στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού βρισκόταν κοντά στη θάλασσα), η Ασίνη, ο βυθισμένος οικισμός στο Σαλάντι⁷ (την παραλία των Διδύμων) και η Αγία Μαρίνα Σπετσών είναι σημαντικοί οικισμοί της πρωτοελλαδικής περιόδου. Σημαντικές θέσεις της πρωτοελλαδικής περιόδου στην περιοχή της Ερμιονίδας, κοντά στα Λαμπαγιαννά, είναι η Δέλπριζα, ο Άγιος Παντελεήμονας⁸ και η Μαγούλα Ερμιονής. Η επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ, που πραγματοποιήθηκε το 1979-1983⁹, είχε εντοπίσει επίσης μια σημαντική θέση στο χωριό των Φούρνων (F32, με 2134 ευρήματα κατεργασίας οψιανού και πυριτόλιθου, μαζί με μεγάλη ποσότητα ΠΕ II κεραμικής). Σημαντικό εύρημα της πρωτοελλαδικής περιόδου από την περιοχή είναι επίσης το πρωτοελλαδικό ναυάγιο που ανασκάφηκε στη νήσο Δοκό¹⁰.

Τα προκαταρκτικά ευρήματα της έρευνας

Με τον εντοπισμό του πρωτοελλαδικού οικισμού, η έρευνα των ετών 2015-2018¹¹ επικεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό σε αυτόν τον τομέα. Χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός συμβατικών και τεχνολογικών μεθόδων για να εντοπιστούν τα χωρικά και χρονικά όρια του οικισμού: τοπογραφική αποτύπωση κτιρίων, περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων από όλη την έκταση του όρμου (περισσότερα από 5000 ευρήματα περισυλλέγησαν μέσα σε τρεις εβδομάδες το 2015, με το μεγαλύτερο ποσοστό να αφορά κεραμική και λιγότερο λίθινα εργαλεία και άλλα ευρήματα), φωτογραμμετρική αποτύπωση κτισμάτων, υποβρύχια ανασκαφική τομή, γεωφυσικές έρευνες με ηχοβολιστικά μηχανήματα, μαγνητική διασκόπηση και ηλεκτρική τομογραφία¹².

Ο βυθισμένος οικισμός στην παραλία Λαμπαγιαννά εντοπίζεται σε μεγάλη έκταση, με τα ορατά λείψανα να εκτείνονται σε περισσότερο από 12 στρέμματα, σε βάθος 0,80-2,4 μ., στο κεντρικό σημείο του όρμου. Τα χωρικά όρια του οικισμού είναι σαφή προς τον Βορρά και την Δύση (προς τη θάλασσα), ενώ δεν έχουν εντοπιστεί με σαφήνεια προς Νότο, παρότι η βυθισμένη βραχώδης ακτογραμμή στα νότια διαμορφώνει ένα «φυσικό όριο». Προς τα ανατολικά (την ακτή), οι ηχοβολιστικές μετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν από το Ινστιτούτο Γεωφυσικής του ΙΤΕ (Κρήτης) δείχνουν ότι κατασκευές εκτείνονται (εκκ. 3) σε όλη την περιοχή που είναι σήμερα βυθισμένη και καλυμμένη από άμμο (λιγότερο από 1 μ. βάθος) αλλά και κάτω από τη βοτσαλωτή παραλία¹³.

Τα χρονικά όρια του οικισμού, με βάση την επιφανειακή περισυλλογή ευρημάτων, εκτείνονται στην πρωτοελλαδική II περίοδο. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από όλο τον όρμο χρονολογείται αποκλειστικά στην ΠΕ II. Δείγματα ΥΕ και πολύ μεταγενέστερης κεραμικής (π.χ. ρωμαϊκής, βυζαντινής) ανευρίσκονται κυρίως στη βόρεια πλευρά, κοντά στον λόφο με το εκκλησάκι του Αη Γιάννη Λαμπαγιαννά, σε είδος και

⁶ Για μια επισκόπηση βλ. Καλογεράκου 1995, 157-197, όπου και η αναλυτική βιβλιογραφία.

⁷ Βλ. Αγουρίδης 2018.

⁸ Οι θέσεις Δέλπριζα και Άγιος Παντελεήμονας Ερμιονίδας ανασκάφηκαν από την ΕΦΑ Αργολίδας. Παρουσίαση της ανασκαφής και των ευρημάτων έγινε από την αρχαιολόγο της ΕΦΑ Αργολίδας Αγγελική Κόσσυβα, σε διάλεξη της με τίτλο *Από το κέντρο στην περιφέρεια: Η Πρωτοελλαδική κατοίκηση στη Νότια Αργολίδα* στο Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών (29 Σεπτεμβρίου 2014), με πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πρωτοελλαδική κατοίκηση στην περιοχή.

⁹ Τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύτηκαν από τους Runnels – van Andel 1987 και Jameson κ.ά. 1994 και εκδόθηκαν στην ελληνική γλώσσα το 2002, με τον εύλωτο τίτλο *Αρχαιολογία χωρίς σκαπάνη. Η περίπτωση της Νότιας Αργολίδας*. Επισημαίνεται ότι γύρω από το χωριό Φούρνοι και συγκεκριμένα στη θέση Πέτρες (F32, σελ. 513, σε συνδυασμό με τις θέσεις F6, F15, F17) βρέθηκε κατά την επιφανειακή έρευνα μεγάλη συγκέντρωση ΠΕ II κεραμικής, καθώς και τμήματα επεξεργασμένου οψιανού και πυριτόλιθου (2134 στη θέση F32), γι' αυτό και η θέση αναφέρεται ως «Fournoi focus». Στην παραλία Λαμπαγιαννάς η ίδια έρευνα εντόπισε δύο θέσεις, την F4, που βρίσκεται στο μικρό ύψωμα βόρεια της παραλίας, όπου η εκκλησία του Αη Γιάννη του Λαμπαγιαννά (με 63% ΥΕ κεραμική). Οι θέσεις της έρευνας με την ονομασία «Λαμπαγιαννά» (F7) και «πύργος στον Λαμπαγιαννά» (F3) βρίσκονται στην πραγματικότητα στην παραλία που ονομάζεται «Λάζες» (τόσο από τους ντόπους όσο και από την επίσημη πινακίδα επί τόπου). Πιθανόν η σύγχυση οφείλεται στο γεγονός ότι το ύψωμα όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αη Γιάννη του Λαμπαγιαννά βρίσκεται μεταξύ της παραλίας Λαμπαγιαννάς και της παραλίας Λάζες.

¹⁰ Βλ. Αγουρίδης 2018 όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

¹¹ Beck – Koutsoumba 2016.

¹² Η μελέτη των ευρημάτων είναι σε εξέλιξη και οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις που αναφέρονται στο παρόν άρθρο είναι πιθανό να ανατραπούν στην πορεία της έρευνας.

¹³ Τα αποτελέσματα των μετρήσεων παρουσιάστηκαν σε αναρτημένη ανακοίνωση των Ν. Παπαδόπουλου, J. Beck, K. Σιμυρδάκη, G. Cantoro, N. Αργυρίου, Ν. Νίκα, Τ. Kalayci και Δ. Κουτσούμπα με τίτλο *Ultra Shallow Marine Geophysical Prospection in the Prehistoric Site of Lambayanna, Greece*, στο 12ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογικής Γεωφυσικής (12th International Conference on Archaeological Prospection, Bradford, 12-16 Σεπτεμβρίου 2017).

ποσότητες που υποδεικνύουν (εν αναμονή της πληρέστερης μελέτης του συνόλου της κεραμικής) ότι έχει παρασρθεί από τα πρανή του λόφου.

Ο οικισμός χτίστηκε δίπλα στη θάλασσα. Τα κτίρια σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης ή/και κατώτερης σειράς τοιχοδομίας¹⁴. Όπως σε όλους τους αντίστοιχους οικισμούς, οι τοίχοι πάνω από τη θεμελίωση ήταν πιθανότατα πλίνθινοι, χωρίς να έχουν αφήσει κατάλοιπα στο βυθό.

Στη δυτική πλευρά (εκεί που ο οικισμός έβλεπε προς τη θάλασσα), έχουν εντοπιστεί τρεις υπερμεγέθεις θεμελιώσεις, εκ των οποίων οι δύο (η βόρεια και η νότια) έχουν πεταλόσχημη κάτοψη και παρόμοιο μέγεθος (18 x 10 μ.). Το σχήμα και τα όρια της μεσαίας θεμελίωσης δεν είναι το ίδιο ξεκάθαρα. Θεωρούμε ότι οι υπερμεγέθεις αυτές θεμελιώσεις ανήκουν σε προμαχώνες οχύρωσης, αντίστοιχους με αυτούς που υπάρχουν σε άλλους ΠΕ II οχυρωμένους οικισμούς¹⁵. Στους ακραίους «προμαχώνες» (βόρειο και νότιο) καταλήγουν πολύ ισχυροί τοίχοι (οι πλέον ευμεγέθεις σε όλη την έκταση του οικισμού, πλάτους περίπου 2 μ.), με σαφή προσανατολισμό Β-Ν, που διαμορφώνονται από τέσσερις σειρές λίθων σε κάτοψη (εικ. 4).

Δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής ίχνη από κάποιο εξωτερικό τείχος ή άλλον τοίχο που να συνδέει τους «προμαχώνες», διαμορφώνοντας το δυτικό όριο της πιθανής οχύρωσης. Αντιθέτως, σε σημείο που θα μπορούσε κανείς να υποθέσει την ύπαρξη οχύρωσης, εντοπίζονται διάσπαρτα κτίρια, όπως η θεμελίωση ενός μεγάλου κυκλικού κτιρίου (διαμέτρου περίπου 5 μ.) μεταξύ του μεσαίου και του νότιου «προμαχώνα». Ένδειξη οχύρωσης εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά και σε επαφή με τον βόρειο «προμαχώνα», όπου ορατοί επιμήκεις τοίχοι διατάσσονται σε τρεις παράλληλες σειρές, διαμορφώνοντας και το όριο του οικισμού προς Βορρά. Ο προσανατολισμός των τοίχων αυτών, που στρέφονται ΒΔ-ΝΑ, είναι πιθανό να οφείλεται σε κάποια φυσική διαμόρφωση της περιοχής όπου ήταν χτισμένος ο οικισμός, η οποία μετά την βύθιση του οικισμού, όπως είναι αναμενόμενο, δεν άφησε ίχνη στον βυθό.

Στον οικισμό εντοπίζονται θεμελιώσεις πληθώρας κτισμάτων όλων των χαρακτηριστικών πρωτοελλαδικών τύπων. Τα περισσότερα είναι ορθογώνια, υπάρχουν όμως και κυκλικές κατόψεις και αψιδωτά κτίρια διαφόρων μεγεθών διάσπαρτα στον οικισμό. Επίσης, έχει εντοπιστεί μια περιοχή στρωμένη με υπερμεγέθεις λίθους που συναρμόζουν μεταξύ τους με τρόπο ώστε να σχηματίζουν ένα είδος λιθόστρωτης υπαίθριας «πλατείας» και πιθανόν λιθόστρωτους δρόμους. Πιο σαφή συμπεράσματα θα προκύψουν όταν ολοκληρωθεί η αποτύπωση του οικισμού.

Η δόμηση των θεμελιών γίνεται με διαλεγμένους αργούς λίθους, όπως είναι το σύνηθες για τους ΠΕ οικισμούς. Συναντάμε τοίχους απλούς, με μία σειρά λίθων, πληθώρα τοίχων χτισμένων με διπλή σειρά λίθων και ενδιάμεσο γέμισμα με μικρότερους λίθους (το σύνηθες πλάτος είναι είτε περίπου 0,60 μ. είτε περίπου 1,20 μ., ανάλογα με την επιλογή μεσαίων ή μεγάλων λίθων). Έχει αναγνωριστεί ένας τουλάχιστον τοίχος με την δόμηση της «ιχθυάκανθας» και μία τουλάχιστον περίπτωση τοίχου αποτελούμενου από μια σειρά οριζόντια τοποθετημένων λίθων, η οποία οριοθετείται από μια σειρά κατακόρυφα τοποθετημένων λίθων, προστατεύοντας τη δομή εξωτερικά (στη βιβλιογραφία οι λίθοι αυτοί ονομάζονται «ορθοστάτες»¹⁶ και πιθανώς σχετίζονται με την προστασία της πλίνθινης ανωδομής από την υγρασία). Στην ανασκαφική τομή του 2017 αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου πλάτους 0,60 εκ., που διέσωζε δύο σειρές δόμων από διαλεγμένους αργούς λίθους. Τα τμήματα πήλινων κεράμων που έχουν βρεθεί (εικ. 4) υποδεικνύουν ότι ο οικισμός διέθετε κτίρια με στέγαση από πήλινα κεραμίδια.

Κεραμική και άλλα ευρήματα της επιφανειακής έρευνας

Η συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων που περισυνελέγησαν στο πλαίσιο της συστηματικής επιφανειακής έρευνας του 2015 στον βυθό του Λαμπαγιαννά αφορά θραύσματα αγγείων, με δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα τα λίθινα ευρήματα (κυρίως εργαλεία). Ανάμεσα στα καλύτερα εκπροσωπούμενα σχήματα είναι οι φιάλες και λεκανίδες όλων των μεγεθών, όπως στις περισσότερες θέσεις της ίδιας περιόδου¹⁷. Η μικρή φιάλη (διάμ. χείλους: 16 εκ., ύψος: 5 εκ.) με δακτυλιόσχημη βάση, ελαφρώς κυρτό χείλος και λεπτά τοιχώματα είναι χαρακτηριστική της τοπικής κεραμικής παραγωγής (εικ. 5). Το ίδιο και οι λεκανίδες με κυρτό

¹⁴ Όπως αναφέρει η Καλογεράκου (1995, 247-248), στα κτήρια με πλίνθινη ή πήλινη ανωδομή, το κατά κανόνα λίθινο θεμέλιο συνέχιζε και πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, σχηματίζοντας ένα είδος κρηπίδας, που ποίκιλλε σε ύψος και προστάτευε την ανωδομή από την υγρασία του εδάφους. Αυτό καθιστά σήμερα δύσκολη τη διάκριση του υπέργειου από το υπόγειο τμήμα του λίθινου τμήματος του τοίχου, όταν δεν διατηρείται το αντίστοιχο δάπεδο. Συνεπώς, με τον όρο «θεμέλιο» δηλώνεται στην προϊστορική αρχιτεκτονική όλο το λίθινο τμήμα ενός τοίχου, του οποίου ένα μέρος βρισκόταν κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και ένα μέρος ήταν η ορατή κρηπίδα.

¹⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται η Λέρνα, η Κολώνα Αίγινας και το Παλαμάρι Σκύρου, παρότι το μέγεθος των «προμαχώνων» του Λαμπαγιαννά είναι αρκετά μεγαλύτερο.

¹⁶ Για παράλληλα βλ. Καλογεράκου 1995, 250.

¹⁷ Βλ. Caskey 1968, 287-293. Wiencke 2000, 537-550, 569-573.

χείλος, διακοσμημένο με μια οριζόντια ταινία λοξών γραμμών. Υπάρχουν επίσης πολλά θραύσματα ραμφόστομων φιαλών (κύμβης ή «σαλτσιέρας»), χαρακτηριστικού αγγείου της ΠΕ II περιόδου (εικ. 6), καθώς και θραύσματα από «σπάτουλες», αγγείο που απαντά την ίδια εποχή στην Τίρυνθα και την Τσούγκιζα. Βρέθηκαν επίσης πηλίνα υφαντικά βάρη. Στα πολυάριθμα λίθινα αντικείμενα περιλαμβάνονται αρκετοί μυλόλιθοι από ανδρική, λίθινοι τριπτήρες και λεπίδες οφριανού.

Η μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων από αγγεία, το μέγεθός τους και η χρονολογική ομοιογένεια των ευρημάτων πιθανόν υποδεικνύουν μια ξαφνική εγκατάλειψη της θέσης, η οποία δεν κατοικήθηκε ποτέ ξανά μεταγενέστερα. Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί ΠΕ III κεραμική, ενώ τα ευρήματα των ιστορικών περιόδων είναι αντίστοιχα με αυτά που ανευρίσκονται σποραδικά σε όρους που χρησίμευαν ως φυσικό αγκυροβόλιο. Οι γεωφυσικές έρευνες έδειξαν ότι στην περιοχή γύρω από τον όρμο Κοιλιάδας υπάρχουν πολλά τεκτονικά ρήγματα¹⁸, κάποια από αυτά ακόμη ενεργά, τα οποία πιθανώς να εξηγούν την απότομη καταβύθιση και εγκατάλειψη της περιοχής.

Τα ευρήματα των ανασκαφικών τομών

Το 2016 πραγματοποιήθηκε μια μικρή δοκιμαστική τομή και το 2017 μια ανασκαφική τομή 2 × 2 μ. σε κεντρικό σημείο του οικισμού¹⁹. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, που βρισκόταν στο ύψος των ορατών τοίχων της ΠΕ II, βρέθηκαν δύο διακριτά στρώματα της ΠΕ II περιόδου, ενώ κάτω από αυτά, ανασκάφηκε στρώμα που πιθανόν ανήκει στην ΠΕ I περίοδο. Στο στρώμα της ΠΕ I της δοκιμαστικής τομής του 2016, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του βυθού, βρέθηκε χαρακτηριστικό όστρακο με εγχάρακτη διακόσμηση, που πιθανόν ανήκει στην ΠΕ I ή στη μετάβαση από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (εικ. 7).

Στην τομή του 2017, αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα, ήρθε στο φως ένας καλοχτισμένος τοίχος (εικ. 8), πλάτους 0,60 μ, με προσανατολισμό Β-Ν (ο τοίχος συνέχιζε και προς Βορρά και προς Νότο, πέρα από τα όρια της ανασκαφικής τομής). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο προσανατολισμός του διαφέρει από τα γειτονικά ορατά κτίσματα. Ο τοίχος σώζει δύο σειρές λίθων. Τα ευρήματα της τομής είναι πολύ ενδιαφέροντα. Στο ύψος της βάσης του τοίχου εκτεινόταν ένα παχύ στρώμα με εκατοντάδες όστρεα πορφύρας, τρυπημένα με τον χαρακτηριστικό τρόπο της επεξεργασίας για βαφή. Το εύρημα χρήζει περαιτέρω μελέτης για την εξαγωγή οποιουδήποτε συμπεράσματος, καθώς μέχρι στιγμής η επεξεργασία πορφύρας για βαφή δεν έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά σε στρώμα παλαιότερο της Μέσης Εποχής του Χαλκού²⁰. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε, όμως, ότι η παραγωγή πορφύρας για βαφή στην περιοχή της Ερμιόνης τεκμηριώνεται από τις αρχαιολογικές έρευνες στο Μπίστι²¹, ενώ οι αρχαίες πηγές μιλούν για την ξακουστή ερμιονική πορφύρα²² και την βιοτεχνική δραστηριότητα που αποτελούσε πηγή πλούτου για την αρχαία πόλη της Ερμιόνης. Το κοχύλι απαντά σε αφθονία στην θάλασσα της Ερμιονίδας μέχρι και τις μέρες μας.

Τα στοιχεία που έχουν έρθει στο φως από την μέχρι στιγμής έρευνα στον οικισμό του Λαμπαγιαννά δείχνουν εξαιρετικά σημαντικά για την έρευνα, καθώς κανένας οικισμός της ΠΕ δεν έχει εντοπιστεί σε τέτοια έκταση στην περιοχή. Η περαιτέρω μελέτη του οικισμού αναμένεται να ρίξει φως στις μορφές οργάνωσης των οικισμών και στις μορφές αστικοποίησης στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού²³, τις χρήσεις και τη μορφή των κτισμάτων, στη σημασία του Αργολικού Κόλπου στην ανάπτυξη της «ΠΕ II Κοινής». Η συσχέτισή του με τις ιδιαίτερα πυκνές θέσεις της ΠΕ II στην περιοχή της Ερμιονίδας και του Αργολικού Κόλπου ίσως μπορέσει να ρίξει φως στο ζήτημα των σχέσεων μεταξύ όμορων θέσεων και οικισμών (στο ερώτημα αν υπάρχει ή όχι διακοινοτική ιεραρχία μεταξύ των ΠΕ οικισμών και εγκαταστάσεων)²⁴.

Η ανασκαφική έρευνα και η τοπική κοινωνία

Η ομάδα έρευνας στον Όρμο Κοιλιάδας επεδίωξε εξ αρχής την ανάπτυξη σχέσεων με την τοπική κοινωνία και την κοινοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Στο πλαίσιο αυτό, διοργανώνονται κάθε χρόνο παρουσιάσεις των αποτελεσμάτων στο κοινό, ανοιχτά εργαστήρια (όπως το εργαστήριο νεολιθικής κεραμικής) και άλλες δράσεις. Με πρωτοβουλία της γράφουσας, οργανώνονται από το 2015 υποβρύχιες ξεναγήσεις, τις

¹⁸ Sakellariou κ.ά. 2015, 994-995. Surdez κ.ά. 2018, 546-547.

¹⁹ Beck – Koutsoumba 2017. Beck – Koutsoumba 2018.

²⁰ Βεροπουλίδου 2011, 71-77, όπου και η αναλυτική βιβλιογραφία.

²¹ Βλ. σχετικά Kalaitzaki κ.ά. 2017, 110-111.

²² Για παράδειγμα Πλούταρχος, *Αλέξ.* 36: *πορφύρας έρμιονικής εύρεθῆναι τάλαντα πεντακισχίλια.*

²³ Βλ. σχετικά Κόνσολα 1984.

²⁴ Βλ. σχετικά Παπαδόπουλος 2016.

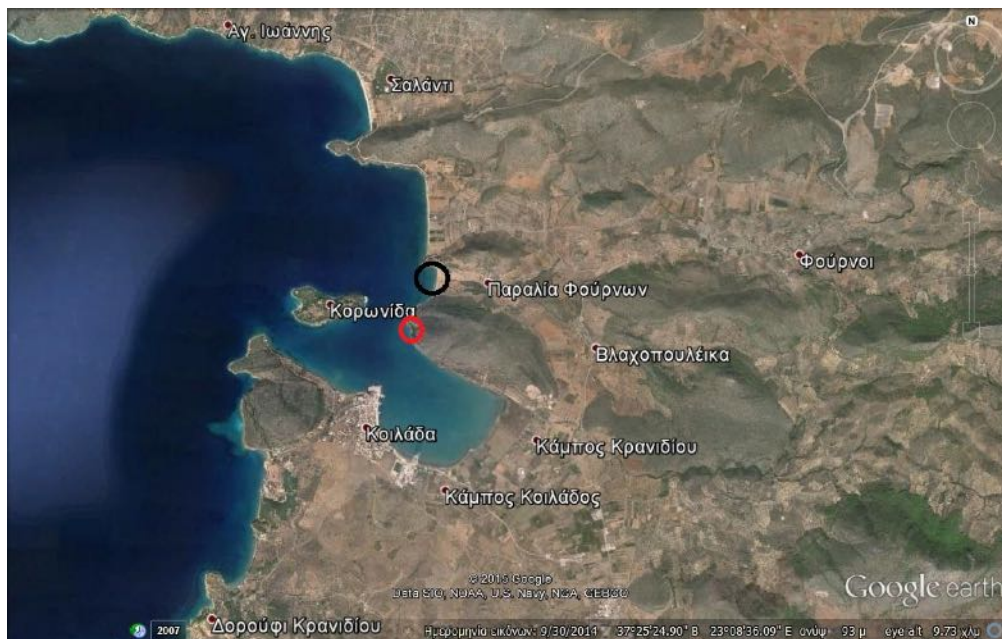
οποίες πραγματοποιεί η ανασκαφική ομάδα και που απευθύνονται σε κολυμβητές, μεγάλους και παιδιά, που μπορούν να δουν τον οικισμό με μάσκα κολύμβησης. Στόχος των παραπάνω δράσεων είναι όχι μόνο η διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας στους κατοίκους της περιοχής αλλά πολύ περισσότερο η γνωριμία τους με την ίδια τη μέθοδο της αρχαιολογικής έρευνας και με το αντικείμενο της υποβρύχιας αρχαιολογίας και, μέσω αυτής, η προστασία του αρχαιολογικού χώρου. Επιπλέον, οι ξεναγήσεις με μάσκα και βατραχοπέδιλα που πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά οργανωμένα στον βυθισμένο οικισμό του Λαμπαγιαννά το 2015 αποτέλεσαν πρότυπο για παρόμοιες δράσεις κοινού της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων έκτοτε και τα αποτελέσματά τους έμπνευση και οδηγό στην προσπάθεια ανάδειξης των παράκτιων χώρων που βρίσκεται σήμερα σε εξέλιξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

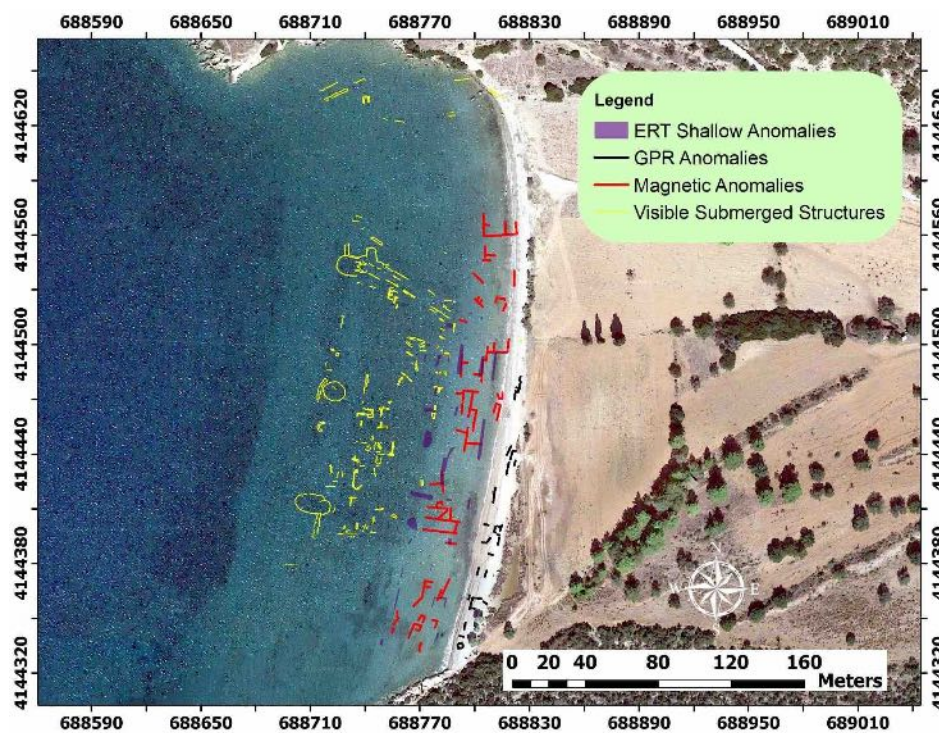
- Αγουρίδης 2018: Χ. Αγουρίδης, Παράκτιες θέσεις, ενάλιες μαρτυρίες και διακίνηση πρώτων υλών στον Αργολικό Κόλπο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στο: Α. Σίμωσι (επιμ.), *Βουτιά στα περασμένα. Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα 1976-2014*, Αθήνα 2018, 73-84.
- Beck κ.ά. 2013: J. Beck – F. Langenegger – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2012, *AK* 56 (2013), 107-109.
- Beck – Koutsoumba 2014: J. Beck – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2013, *AK* 57 (2014), 162-165.
- Beck – Koutsoumba 2015: J. Beck – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2014, *Expédition Terra Submersa, Antike Kunst* 58 (2015), 187-190.
- Beck – Koutsoumba 2016: J. Beck – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2015, *AK* 59 (2016), 153-156.
- Beck – Koutsoumba 2017: J. Beck – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2016, *AK* 60 (2017), 164-167.
- Beck – Koutsoumba 2018: J. Beck – D. Koutsoumba, Baie de Koilhada 2017, *Antike Kunst* 61 (2018), 138-142.
- Βεροπουλίδου 2011: Ρ. Βεροπουλίδου, *Όστρεα από τους οικισμούς του Θερμαϊκού Κόλπου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2011.
- Caskey 1968: J. L. Caskey, Lerna in the Early Bronze Age, *AJA* 72 (1968), 313-316.
- Jameson κ.ά. 1994: M. H. Jameson – C. N. Runnels – T. H. Van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford 1994.
- Kalaitzaki κ.ά. 2017: Α. Kalaitzaki – Α. Vafiadou – Α. Frony – D. S. Reese – Α. Drivaliari – Ι. Liritzis, I, Po-pu-re: Workshops, use and archaeometric analysis in pre-Roman central Eastern Mediterranean, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 17:1 (2017), 103-130.
- Καλογεράκου 1995: Π. Καλογεράκου, *Εξέλιξη, χρήση των χώρων και οργάνωση των πρωτοελλαδικών οικισμών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995.
- Κόνσολα 1984: Ν. Κόνσολα, *Η πρώιμη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς: συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*, Αθήνα 1984.
- Παπαδόπουλος 2016: Σ. Παπαδόπουλος, *Οικιστική οργάνωση στην προϊστορική Ελλάδα. Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Θεσσαλονίκη 2016.
- Perlès 2001: C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe*, Cambridge 2001.
- Perlès κ.ά. 2013: C. Perlès – Α. Quiles – Η. Valladas, Early seventh-millennium AMS dates from domestic seeds in the Initial Neolithic at Franchthi Cave (Argolid, Greece), *Antiquity* 87 (2013), 1001-1015.
- Runnels – van Andel 1987: C. N. Runnels – T. H. van Andel, *Beyond the Acropolis. A Rural Greek Past*, Stanford 1987.
- Sakellariou κ.ά. 2015: D. Sakellariou – J. Beck – G. Rousakis – Ρ. Georgiou – Ι. Panagiotopoulos – Ι. Morfis – Κ. Tsampouraki-Kraounaki – Α. Zavitsanou, Submerged prehistoric landscapes off Franchthi Cave, East Argolic Gulf: preliminary results, στο: *11th Panhellenic Symposium on Oceanography and Fisheries, Mytilene, 13-17 May 2015, Proceedings*, 993-996.
- Surdez κ.ά. 2018: M. Surdez – J. Beck – D. Sakellariou – Η. Vogel – Ρ. Birchler-Emery – D. Koutsoumba – F. S. Anselmeti, Flooding a landscape: impact of Holocene transgression on coastal sedimentology and underwater archaeology in Kilhada Bay (Greece), *Swiss Journal of Geosciences* 111.3 (2018), 545-560.
- Van Andel – Sutton 1987: T. H. van Andel – S. B. Sutton (επιμ.), *Excavations at Franchthi Cave, Fascile 2, Landscape and people of the Franchthi region*, Bloomington/Indianapolis 1987.
- Wilkinson – Duhon 1990: T. J. Wilkinson – S. T. Duhon, *Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascile 6, Franchthi Paralia, The Sediments, Stratigraphy and Offshore Investigations*, Bloomington/Indianapolis 1990.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III, Lerna IV*, Princeton 2000.

Εικ. 1. Η παραλία «στου Λαμπαγιαννά» στον όρμο Κοιλάδας Αργολίδας. Στο βάθος το νησάκι Κορωνίδα (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του όρμου Κοιλάδας (Google Earth). Με κόκκινο κύκλο σημειώνεται η θέση του σπηλαιού Φράγγχι, με μαύρο κύκλο σημειώνεται η παραλία στου Λαμπαγιαννά.

Εικ. 3. Τα αποτελέσματα των γεωφυσικών μετρήσεων: με κίτρινο χρώμα σημειώνεται η τοπογραφική αποτύπωση των ορατών κτισμάτων του οικισμού, με μωβ, κόκκινο και μαύρο τα μη ορατά πιθανά κτίσματα, που προκύπτουν από την ηλεκτρομαγνητική διασκόπηση (φωτ. από αναρτημένη ανακοίνωση των Ν. Παπαδόπουλου κ.ά., βλ. υποσημ. 13).

Εικ. 4. Τοίχος (πλάτους 2 μ. και μήκους 3 μ.) στα βόρεια του οικισμού, που εφάπτεται στον βόρειο «προμαχώνα» (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 5. Φιάλη (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 6. Χαρακτηριστικά όστρακα ΠΕ ΙΙ κεραμικής από επιφανειακή περισυλλογή της ερευνητικής περιόδου 2014 (διακρίνονται θραύσματα από «σαλτσιέρες») (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 7. Θραύσμα αγγείου με εγχάρκτη διακόσμηση της Τελικής Νεολιθικής/ΠΕ Ι (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 8. Η ανασκαφική τομή του 2018 και ο τοίχος στο στρώμα της ΠΕ II (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Εικ. 9. Εκπαιδευτικό παιχνίδι για την ενάλια αρχαιολογία στην παραλία του Λαμπαγιαννά, από τις δράσεις κοινού του 2015 (φωτ. Πρόγραμμα Bay of Koiladha/ΕΕΑ-ΕΑΣ).

Ενάλια αρχαιολογικά κατάλοιπα στην περιοχή της Παλαιάς Επιδαύρου. Πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το ISCR της Ρώμης

ABSTRACT. The ancient city of Epidaurus was built next to a unique natural harbor on the east coast of the Argolic peninsula in the Saronic Gulf. Sea level rise after c. AD 400 led to the partial sinking of the city and harbor works, most of which date to the Roman period, when the city flourished alongside the sanctuary of Asclepius. The most impressive of the structures preserved underwater is a villa, 40 m long and 15 wide, located approx. 50 m from the coast. Inside the villa were approximately 27-28 pithoi, indicating that this was a *villa rustica*. Several similar Late Roman rural villas have come to light in Greece, including the Argolid. In July 2017, partial conservation of the villa took place under a pilot educational programme, a collaboration between the Ephorate of Underwater Antiquities and the Nucleo per gli Interventi di Archeologia Subacquea of ISCR in Rome. In 2018, the EUA and the Italian Archaeological School collaborated in the systematic investigation of the maritime zone of ancient Epidaurus. The project involved survey, excavation, and conservation of the underwater antiquities.

Τοπογραφία, γεωμορφολογία και ιστορία

Η αρχαία πόλη της Επιδαύρου αναπτύχθηκε δίπλα στο μοναδικό φυσικό λιμάνι της ανατολικής ακτής της αργολικής χερσονήσου προς τον Σαρωνικό κόλπο¹ (εικ. 1). Η θέση αυτή της πόλης είχε ως συνέπεια να στραφεί προς τη θάλασσα και να δημιουργήσει υπερπόντιες σχέσεις. Οικοδομικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης σώζονται στον όρμο Αγίου Βλασίου, στην περιοχή που από τους ντόπιους χαρακτηρίζεται ως «Βυθισμένη Πολιτεία», νοτίως της χερσονήσου Νησί.

Τα αρχαία κτίσματα βρίσκονται σήμερα σε βάθος δύο μέτρων περίπου εξαιτίας των αλλαγών στη στάθμη της θάλασσας σε αυτή την περιοχή². Τα οικοδομήματα είναι ορατά από αέρος (εικ. 2), λόγω του μικρού βάθους στο οποίο βρίσκονται, και οι επισκέπτες μπορούν να τα δουν με ελεύθερη κολύμβηση με μάσκα χωρίς την ανάγκη κατάδυσης. Κατά μήκος της πελοποννησιακής ακτής, στον Σαρωνικό Κόλπο και στις ακτές της Αίγινας και του Πόρου, τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά των υποθαλάσσιων ακτογραμμών συνδέονται άμεσα με την παρουσία βυθισμένων οικισμών. Η αρχική αλλαγή της στάθμης της θάλασσας γίνεται με βεβαιότητα μετά το 400 (±100) μ.Χ.³

Τα σημαντικότερα κτίρια που σώζονται στη «Βυθισμένη Πολιτεία» χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, κατά τους οποίους η Αργολίδα, μετά την καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ., περιελήφθη στην *Provincia Achaia*. Την ίδια περίοδο ολοκληρώθηκαν στην περιοχή μεγάλα οικοδομικά προγράμματα, καθώς το κοινό «τὼν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν ἐξ Ἴσθμου καὶ Νεμέας» απέκτησε μεγάλη απήχηση, προβάλλοντας τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία⁴. Χάρη στο κύρος του ιερού του Ασκληπιού αλλά και της επίσκεψης του Αδριανού το 124/5 μ.Χ., η Επίδαυρος επεκτάθηκε από τον κλασικό πυρήνα της και γνώρισε νέα μεγάλη ακμή κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Ενάλια ανασκαφική έρευνα δεν έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα στους χώρους αυτούς. Τα μνημεία αποτυπώθηκαν από αερόστατο στις αρχές της δεκαετίας του 1970, υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Χαράλαμπου Κριτζά, ο οποίος δημοσίευσε σχετικό άρθρο⁵.

¹ Λαμπρινουδάκης – Κατάκης 2012.

² Kolaiti – Mourtzas 2016.

³ Kolaiti – Mourtzas 2016.

⁴ Μπανάκα 2012, 144.

⁵ Κριτζάς 1972. Παπαατζής 2004, 217-218 και 220.

Ο αρχαίος λιμένας

Στη θαλάσσια και παράκτια περιοχή του σύγχρονου λιμανιού σώζονται οι αρχαίοι λιμενοβραχίονες (εικ. 3), ο βόρειος και ο νότιος, μεταξύ των οποίων υπήρχε άνοιγμα πλάτους περίπου 40 μ. για τη διέλευση των πλοίων στην αρχαιότητα. Σε αναγνωριστική υποβρύχια έρευνα που διενεργήθηκε το καλοκαίρι του 2017 από ομάδα επιστημόνων της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Istituto Superiore per la Conservazione ed il Restauro της Ρώμης στην περιοχή από όπου ξεκινά ο νότιος αρχαίος λιμενοβραχίονας και έξω από τον χώρο του λιμανιού, δηλαδή, προς τα ΝΑ του λιμανιού, διαπιστώθηκε ο εντυπωσιακός αριθμός των βυθισμένων κτισμάτων που βρίσκονται στον χώρο αυτό, καθώς και ο συμπαγής χαρακτήρας κατασκευής του λιμενοβραχίονα. Τα κτίσματα πιθανόν ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η ρωμαϊκή έπαυλη

Τα ορατά βυθισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της έπαυλης (εικ. 2, 9) βρίσκονται σε βάθος 1,00-4,00 μ.⁶ και καταλαμβάνουν έκταση περί τα 1000 τ.μ. Από τα σωζόμενα κτίρια το πιο εντυπωσιακό σήμερα είναι μια ρωμαϊκή έπαυλη σε απόσταση περίπου 50 μ. από την ακτή, η οποία έχει άξονα Β-Ν, μέγιστο μήκος 40 μ. και πλάτος 15 μ. Το συγκρότημα αποτελείται από διάφορους χώρους, που έχουν κατασκευασθεί με την οικοδομική τεχνική του *opus latericium* και λαξευτούς λίθους. Στο κυρίως κτίριο της έπαυλης διακρίνονται δύο επιμήκη τμήματα, εκ των οποίων το δυτικό διαιρείται σε επτά δωμάτια και απολήγει στα νότια σε αψίδα, ενώ το ανατολικό περιείχε μεγάλο αριθμό πύλων, που σώζονται ακόμη κατά χώραν, και πιθανότατα χρησίμευε στην αποθήκευση τροφίμων (υγρών ή στερεών). Η ύπαρξη των πύλων υποδηλώνει τον αγροτικό χαρακτήρα της έπαυλης. Στον χώρο αυτό σώζονται τρεις κατά μήκος σειρές πύλων. Στην ανατολική σειρά διακρίνονται εννέα πύλοι, οι οποίοι είναι στερεωμένοι στο δάπεδο, με κονίαμα εξωτερικά, είναι δηλαδή κτιστοί. Στη μεσαία σειρά πύλων κάποιοι είναι μικρότερου μεγέθους, ενώ υπήρχε και μία δυτική σειρά πύλων, που δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Κατ' εκτίμηση, οι πύλοι πρέπει να ήταν 27-28 στο σύνολο. Σε αρκετούς πύλους διακρίνονται επεμβάσεις επισκευής, ήδη από την αρχαιότητα, με μολύβδινους συνδέσμους. Τέλος, υπάρχει ένα μικρό ορθογώνιο τμήμα στα νότια του χώρου, που πρέπει να ήταν κενό, δηλαδή να μην περιείχε πύλους.

Ας σημειωθεί ότι ο τοίχος κατά μήκος του άξονα Β-Ν, στο εσωτερικό της έπαυλης, πρέπει να θεωρηθεί διαφορετικής χρονολόγησης από την αψίδα στα Ν, διότι αυτή απολήγει ανατολικότερα αυτού και όχι στον ίδιο άξονα. Γενικώς, στο κτίριο διακρίνονται τουλάχιστον δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Αψίδα σε απόληξη ενός επιμήκους τμήματος κτιρίου, με σειρά δωματίων σε επαφή με αυτήν, συναντάται στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική⁷. Οι αψίδες ήταν συνήθεις στις υστερορωμαϊκές οικίες, τόσο σε οικίες των πλουσιών όσο και σε πιο ταπεινές, στις πόλεις και την ύπαιθρο⁸. Οι αψίδες έχουν συσχετισθεί με τρικλίνια και με το χαρακτηριστικό υστερορωμαϊκό ημικυκλικό ανάκλιτρο ή στιβάδιο (*stibadium*)⁹.

Στα ΝΑ της έπαυλης εντοπίζεται πλίνθινο δαπέδο (εικ. 9: Μεγάλο Πλίνθινο Δαπέδο, 10), το οποίο πιθανώς ανήκε σε αυλή, καθώς δεν περιβάλλεται από τοίχους, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους χώρους της έπαυλης. Από το νοτιοδυτικό τμήμα του δαπέδου αυτού λείπει τμήμα, σχεδόν ημικυκλικής διατομής, που φαίνεται ότι έχει χαθεί από τους αρχαίους χρόνους. Ανάλογης μορφής δάπεδα, κατασκευασμένα από ψημένες πλινθίδες, τοποθετημένες σε στρώμα κονιάματος (*opus figlinum*), είναι συνήθη σε αγροικίες ρωμαϊκών χρόνων στον ελλαδικό χώρο και μάλιστα συχνά σε κτίρια που ταυτίζονται ως ληνοί¹⁰, λόγω του αντιολισθητικού τους χαρακτήρα.

Σε χώρο του μικρότερου συμπλέγματος και συγκεκριμένα στο μικρό δωμάτιο (εικ. 9: Χώρος 2) στα ανατολικά κυκλικής κατασκευής παρατηρούνται οι εξής στρώσεις: στο κάτω μέρος αργοί λίθοι με κονίαμα ως υποδομή, στη συνέχεια υδραυλικό κονίαμα αναμειγμένο με μεγάλη ποσότητα θραυσμένων κεραμίδων και επάνω από αυτό πλίνθινο δάπεδο, το οποίο φέρει δύο διακοσμητικές ζώνες, μία με ρομβοειδείς και μία άλλη με

⁶ Lambeck 1995. Mourtzas – Kolaiti 2013 84-87, εικ. 1, 13.

⁷ Όπως, π.χ. σε κτίριο που έχει θεωρηθεί λουτρικό στη Βουδαπέστη, του οποίου η κεραμική χρονολογείται στον 2ο-4ο αι. μ.Χ. (Mulvin 2002, 77, εικ. 7).

⁸ Guidobaldi 1986. Bowes 2010, 54-55.

⁹ Ellis 1997, 51.

¹⁰ Πρβλ. ληνό σε αγροικία στην Αρχαία Ακραϊφία Βοιωτίας, η μακρόχρονη χρήση του οποίου πρέπει να διήρκεσε από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. (Βλαχογιάννη 2013, 491-492, εικ. 6, 8 και υποσημ. 14, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία για ανάλογα δάπεδα στη Βοιωτία). Κάτω από το δάπεδο αυτό υπήρχε υπόστρωμα αργών λίθων και ακόμη πιο κάτω παλαιότερο δάπεδο από πατημένο χώμα και κεραμίδες. Η επιστροφή με το πλίνθινο δάπεδο έγινε περί τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., όταν το κτίριο απέκτησε βιοτεχνική χρήση, καθώς αυτό το αντιολισθητικό δάπεδο ήταν κατάλληλο για τις εργασίες του ληνού. Τότε χτίστηκε και δεξαμενή στη ΒΑ γωνία του (Βλαχογιάννη 2013, 505). Ανάλογο δάπεδο απαντά σε ληνό σε αγροικία στο Ελαιοστάσι Ναυπάκτου, του οποίου τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στον 2ο-3ο αι. μ.Χ. (Σαράντη – Στάκου 2013, 724-725, εικ. 1).

ορθογώνιους πλίνθους, κατά το *opus mixtum*. Επομένως, ο χώρος αυτός, του οποίου το μεγαλύτερο τμήμα έχει καταστραφεί, θα μπορούσε να θεωρηθεί λουτρό, καθώς σώζονται και δύο αγωγοί στα ΝΔ του. Οι αγωγοί δεν σώζουν πλήρη ή μολύβδινη επένδυση, επομένως ήταν ίσως κτιστοί και ίσως χρησιμοποιούνταν για τη διέλευση νερού ή θερμού αέρα. Το Πλακόστρωτο Δάπεδο στα Ν του Χώρου 2 βρίσκεται κατά 0,5 περίπου μ. χαμηλότερα από τα υπόλοιπα δάπεδα και το γεγονός αυτό επίσης ενισχύει την ταύτιση των χώρων αυτών με λουτρό. Η ύπαρξη λουτρού σε χώρο ανεξάρτητο από τον κυρίως χώρο της έπαυλης συνάδει με άλλα παραδείγματα επαύλεων ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία ως επί το πλείστον χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ.¹¹

Η απουσία υδραυλικού κονιάματος στον κυκλικό χώρο (εικ. 9: Κυκλική Κατασκευή) δείχνει ότι αυτή η κατασκευή δεν χρησιμοποιήθηκε για την υποδοχή νερού. Στο εσωτερικό της έφερε επένδυση από πλίνθους, εκ των οποίων σώζονται μόνο δύο. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα είδος καμίνου, ίσως για θέρμανση, αλλά, πέραν του κυκλικού σχήματος, η κατασκευή δεν ομοιάζει ως προς τα δομικά της στοιχεία με κεραμικούς κλιβάνους¹², οι οποίοι κατασκευάζονταν από κομμάτια κεραμίδων και όστρακα, ενώ είχαν ηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Εξάλλου, δεν σώζεται στόμιο πυροδότησης. Από την άλλη, η συνύπαρξη του τετράπλευρου Χώρου 2 με την κυκλική αυτή κατασκευή, η παρουσία αγωγών και ο αγροτικός χαρακτήρας του συμπλέγματος θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένδειξη για τη χρήση του χώρου ως ληνού¹³ και όχι λουτρού. Σε αυτήν την περίπτωση το κυκλικό κτίσμα θα μπορούσε να θεωρηθεί υπολήνιο. Τέτοιες κατασκευές είναι συχνές σε αγροτικές ύστερων ρωμαϊκών χρόνων¹⁴. Μελλοντική ανασκαφή του χώρου θα συμβάλει ενδεχομένως σε βεβαιότερη ταύτιση. Εξάλλου, το Πλακόστρωτο Δάπεδο στα νότια του Χώρου 2 (εικ. 9), στρωμένο με ορθογώνιες πήλινες πλάκες, ενισχύει την ταύτιση του χώρου με ληνό, καθώς τέτοια δάπεδα χρησιμοποιούνταν στη στεγανοποίηση κτιστών ληνών¹⁵ σε αγροτικές του ελλαδικού χώρου.

Η έπαυλη της Παλαιάς Επιδαύρου πρέπει να ενταχθεί στην κατηγορία των οικοδομημάτων που οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν *villa rustica*¹⁶, δηλαδή επαύλεις κτισμένες στην ύπαιθρο, συχνά ως τμήμα μιας μεγάλης ιδιοκτησίας αγροτικού χαρακτήρα. Στη λατινική γραμματεία ο όρος *villa* χρησιμοποιείτο για τον τόπο κατοικίας ή το θέρετρο του ιδιοκτήτη και των οικείων του, ο οποίος ήταν συνήθως κάτοικος του άστεως ή γαιοκτήμονας και έκανε επένδυση του πλούτου του στη γη¹⁷. Ο όρος *rustica* εξυπηρετούσε τη διάκριση αυτών των επαύλεων από αυτές που χρησιμοποιούνταν ως θέρετρα. Οι επαύλεις αυτές χρησιμοποιούνταν τόσο ως τόπος κατοικίας του ιδιοκτήτη του κτήματος, της οικογένειάς του και όσων είχε στην υπηρεσία του όσο και ως κέντρο διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής¹⁸. Η βασική κατοικία θα περιλάμβανε κάποιες ξεχωριστές αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες ως προς τον σχεδιασμό ή τον διάκοσμο¹⁹, είχε, δε, συχνά δεύτερο όροφο και λουτρό. Γύρω από τη βασική κατοικία αναπτύσσονταν συνήθως και άλλα κτήρια για τη στέγαση των αγροτών που εργαζόνταν στο κτήμα, για το στάβλισμα ζώων και την αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων²⁰. Τα συμπλέγματα αυτά βρίσκονταν στα πιο πρόσφορα για την καλλιέργεια κομμάτια γης, που συνδέονταν με το οδικό δίκτυο και είχαν έκταση από 10 έως πάνω από 1000 εκτάρια. Τα προϊόντα τους εφοδίαζαν τον στρατό και το άστυ, ενώ το πλεόνασμα αποτελούσε αντικείμενο εμπορίου ή φυλασσόταν στις σιταποθήκες της επαύλεως ή του άστεως²¹.

Η διάδοση του τύπου της *villa rustica*, κυρίως από τον 1ο αι. μ.Χ. και εξής, οφείλεται σε νέες μορφές συσσώρευσης πλούτου και δύναμης, που απουσίαζαν προηγουμένως²². Μετά την οικονομική κρίση του 3ου αι. μ.Χ.²³, κατά τη διάρκεια του οποίου εγκαταλείφθηκαν πολλές αγροτικές επαύλεις, ο τύπος αναβίωσε τον 4ο αι. μ.Χ. και μέχρι το τέλος του 6ου αι. μ.Χ., όταν επήλθε η παρακμή και εγκατάλειψή του²⁴. Οικίες αγροτικού

¹¹ Zarmakoupi 2014, 379.

¹² Φριτζίλιας 2013, 337-338, εικ. 10. Για τυπολογία αρχαίων κεραμικών κλιβάνων στον ελλαδικό χώρο, βλ. Hasaki 2006, 221-227 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹³ Πετρόπουλος 2001, 37-51, πίν. 7-24. Πετρόπουλος 2005, 33-45, πίν. 7-20. Leon-Μητσοπούλου 2007, 39-50.

¹⁴ Πρβλ. μεγαλύτερης διαμέτρου και βαθύτερο κτιστό υπολήνιο σε ληνό στον Μάναρη Ασίας, ο οποίος ανήκε σε αγροικία που δεν έχει εντοπιστεί (Πετρόπουλος κ.ά. 2012, 125).

¹⁵ Γιαλούρη 2009, 1249-1250. Πρβλ. επίσης δάπεδο σε αγροικία στην Αρχαία Λοκρίδα, στην κτηματική περιφέρεια Κυπαρισσίας (θέση Παλαιγιάννη) (Δακορώνια – Μπούγια 2013, 565, 569, εικ. 5).

¹⁶ Marzano 2013, 8-19. Rizakis 2013, 35-40.

¹⁷ Σχετικά με τις αγροτικές επαύλεις των ρωμαϊκών χρόνων, φαίνεται ότι οι ιδιοκτήτες τους είχαν ιδιαίτερες στενές σχέσεις με τους ιδιοκτήτες πολυτελών κατοικιών μέσα στην πόλη, καθώς και οι μεν και οι δε ανήκαν στην ίδια αστική ελίτ, της οποίας η ταυτότητα είναι γνωστή σε λίγες μόνο περιπτώσεις, βλ. Rizakis 2013, 47. SEG 45, 1995, 418 [Patrai].

¹⁸ Richmond 1970, 51. McKay 1975, 1-25. Percival 1988, 5-13. Johnston 1994, 6-8. Mulvin 2002, 1. Marzano 2013, 8-19. Zarmakoupi 2013, 752-761.

¹⁹ Smith 1978β, αρ. 1, 117-147. Wilson 1983, 72, 80. Clark 1984, 98-99. Smith 1997, αρ. 1, 5-12.

²⁰ Συνήθως είναι η παρουσία μεγάλου αριθμού αγγείων, όπως αμφορείς κ.ά., για την αποθήκευση αλλά και τη μεταφορά των προϊόντων προς διάφορες αγορές, βλ. Πετρόπουλος 1994, 413-414. Πετρόπουλος 2013, 158.

²¹ Wightman 1975, 584-657.

²² Rizakis 2013, 35. Για συζήτηση περί της ακρίβειας του όρου *villa rustica*, ακόμη και μεταξύ των αρχαίων συγγραφέων, βλ. Leveau 2002, 5-26. Marzano 2007, 2-5, 85-101.

²³ Alföldy 1989, 328-333. De Blois 2002, 204-217. Rizakis 2004, 55-76.

²⁴ Liebeschuetz 2002, 232-243. Poulter 2002, 244-259.

χαρακτήρα υστερορρωμαϊκών χρόνων έχουν έρθει στο φως σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου, όπως, π.χ. στην Κάρυστο Ευβοίας²⁵ (χρονολογείται στο 400 μ.Χ.), στην ύπαιθρο των Πατρών²⁶, όπου υπήρχαν ενδείξεις για αυξημένη παραγωγή οίνου και μικρότερη ελαιόλαδου²⁷, ενώ ικανός αριθμός αγροτικών εγκαταστάσεων ρωμαϊκών χρόνων έχουν βρεθεί και στην περιοχή της Αργολίδας²⁸.

Όπως φαίνεται, στον ελλαδικό χώρο οι αγροτικές δεν αποτελούνται από ένα σπίτι μόνο αλλά από πολλά κτίρια, εκ των οποίων το καθένα έχει διαφορετικό προορισμό²⁹. Το σχέδιο της *villa rustica* διαφοροποιείται ανάλογα με τον αρχιτέκτονα αλλά κατά κύριο λόγο αποτελείται από τρία μέρη: την *urbana* ή κυρίως οικία, το αγροτικό κέντρο και την έκταση για την καλλιέργεια³⁰. Η άποψη ότι μεγάλα κτήματα (*laitifundia*) ήταν πολύ διαδεδομένα σε όλες σχεδόν τις αγροτικές περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν επιβεβαιώνεται από πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς η πλειονότητα των ρωμαϊκών αγροκτημάτων που έχουν έρθει στο φως είναι επαύλεις μεσαίας κλίμακας (200-600 τ.μ.)³¹. Βασικός στόχος αυτών των επαύλεων ρωμαϊκού τύπου δεν ήταν η αυτάρκεια αλλά η παραγωγή πλεονάσματος που θα αποτελούσε αντικείμενο εμπορίου και θα ήταν επικερδές³². Αυτό εξηγεί το ότι οι περισσότερες από αυτές τις επαύλεις βρίσκονταν σε προσβάσιμες θέσεις, κοντά σε πόλεις, οδικά δίκτυα, ποτάμια, λίμνες και τη θάλασσα, όπως στην περίπτωση της επαύλεως της Παλαιάς Επιδάουρου. Σε περιοχές όπως την Πελοπόννησο, την Αττική και την κεντρική Ελλάδα υπήρχε η δυνατότητα εντατικής καλλιέργειας, με πιο σημαντικά προϊόντα τα σιτηρά, το ελαιόλαδο και τον οίνο. Τα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή της Πελοποννήσου, στην οποία εντάσσεται η Παλαιά Επίδαυρος, δείχνουν ότι πιθανώς υπήρχε σε αυτήν την περιοχή εντατικοποιημένη και εξειδικευμένη αγροτική παραγωγή³³.

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του κεντρικού κτιρίου του συμπλέγματος, που στη δική μας περίπτωση θα μπορούσε να θεωρηθεί το επίμηκες οικοδόμημα με τους πίθους και τις σειρές δωματίων, αυτά συνοψίζονται στα εξής: σχεδιασμός του συγκροτήματος σε αρμονία με το τοπίο, ξεκάθαρος κεντρικός άξονας, συμμετρία στον σχεδιασμό του βασικού κτιρίου της έπαυλης και προεπιλεγμένη οργάνωση της σχέσης της έπαυλης με τα περιβάλλοντα κτίρια³⁴. Η μορφή των συγκροτημάτων αυτών εξελίχθηκε με τον χρόνο, ενώ διέφερε από τη μια επαρχία στην άλλη, καθώς ενσωμάτωνε στο ρωμαϊκό σχέδιο τοπικά αρχιτεκτονικά στοιχεία³⁵. Η συσσώρευση πίθων στον μεγάλο επιμήκη χώρο που βρίσκεται πλησιέστερα στην ακτή μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι αυτό ήταν το αγροτικό κέντρο της έπαυλης, για την συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής, που δικαιολογεί τον υπερβολικά μεγάλο αριθμό πίθων για τις ανάγκες μίας συνηθισμένης οικίας. Ακριβές παράλληλο ως προς την κάτοψη της έπαυλης δεν έχει έως σήμερα εντοπισθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, κάτι που πιθανώς οφείλεται στο γεγονός ότι ο σχεδιασμός των αγροτικών επαύλεων παρουσίαζε διαφοροποιήσεις αναλόγως με τον αρχιτέκτονα.

Συνεργασία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων με το ISCR της Ρώμης το 2017

Τον Ιούλιο του 2017 υπεγράφη Πρωτόκολλο Συνεργασίας για πιλοτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο *In situ conservation of underwater archaeological sites: methods and case studies* μεταξύ της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Nucleo per gli Interventi di Archeologia Subacquea του Istituto Centrale per il Restauro (ISCR) της Ρώμης για τη διενέργεια συντήρησης σε ένα τμήμα της βυθισμένης ρωμαϊκής έπαυλης της αρχαίας Επιδάουρου. Τη διεύθυνση του πιλοτικού εκπαιδευτικού προγράμματος είχε, από ελληνικής πλευράς, η Προϊσταμένη της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Δρ. Αγγελική Γ. Σίμωσι, καταδύομενη αρχαιολόγος, και τον επιτόπου συντονισμό η Δρ. Παναγιώτα Γαλιατσάτου. Από ιταλικής πλευράς, οι δραστηριότητες συντονίστηκαν από την καταδύομενη αρχαιολόγο Dr. Barbara Davidde, Διευθύντρια του Nucleo per gli Interventi di Archeologia Subacquea του ISCR. Τον συντονισμό των εργασιών συντήρησης είχαν, από ελληνικής πλευράς, ο καταδύομενος συντηρητής αρχαιοτήτων Άγγελος Τσομπανίδης και, από ιταλικής, ο Riccardo Mancinelli. Έπειτα από τα θεωρητικά μαθήματα, πραγματοποιήθηκαν, στις 5-7 Ιουλίου 2017, εργασίες πεδίου στον ενάλιο αρχαιολογικό χώρο της «Βυθισμένης Πολιτείας», δηλαδή καθαρισμός και στερέωση με τη χρήση κλασικών

²⁵ Kosso 1996, 201-230. Wallace κ.ά. 2006, 43. Karvonis κ.ά. 2012, 228-229.

²⁶ Petropoulos – Rizakis 1994, 183-207. Ριζάκης 2006, 101-110. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου – Αραχωβίτη 2013, 617-631. Rizakis 2013, 40-48. Περαιτέρω παραδείγματα αγροτικών επαύλεων στον ελλαδικό χώρο: Δακορόνια – Μπούγια 2013, 554-571. Σταϊνχάουερ 2013, 467-485. Τιλελή – Ψαρογιάννη 2013, 583-591.

²⁷ Rizakis 1996, 300, υποσημ. 154 με παραπομπές. Rizakis 2013, 45.

²⁸ Σαρρή 2013, 212-277.

²⁹ Βλαχογιάννη 2013, 508.

³⁰ Rizakis 2013, 35.

³¹ Κάτων, *De agricultura* 1.7.12-13. Martin 1971, 89-90. Duncan-Jones 1974, 325-326. Marzano 2007, 107, υποσημ. 21. Rizakis 2013, 36.

³² Brockmeyer 1975, 213-228. Kephoe 2007, 553-557. Rizakis 2013, 37.

³³ Stewart 2010, 225.

³⁴ Smith 1978a, 149-173.

³⁵ Για περαιτέρω ορισμό των επαύλεων, βλ. Percival 1988, αρ. 1, 13.

εργαλείων αποκατάστασης, όπως νυστέρια, σμίλες και ηλεκτρικά εργαλεία που έχουν εφαρμοσθεί και εγκριθεί από το ISCR. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάστηκαν τα ηλεκτρικά εργαλεία συντήρησης από ιταλικής πλευράς και στις διαδοχικές καταδύσεις των καταδυτικών κλιμακίων των δύο πλευρών τα εργαλεία εφαρμόστηκαν διαδοχικά σε όψεις λίθινων και πλίνθινων τοίχων (εικ. 4), στον καθαρισμό πλακόστρωτου δαπέδου (εικ. 5, 6) από μεγάλες τετράγωνες πλίνθινες πλάκες και σε τμήμα μεγάλου πλίνθινου δαπέδου (εικ. 10) στα ΝΑ της έπαυλης. Την τελευταία ημέρα παρασκευάστηκε κονίαμα και η ομάδα εργάστηκε στο γέμισμα των αρμών πλίνθινου τοίχου (εικ. 7, 8).

Βιολογική μελέτη

Στις εργασίες συμμετείχε, από ιταλικής πλευράς, καταδύομενη βιολόγος, η οποία μελέτησε τους θαλάσσιους οργανισμούς που προκαλούν βλάβες στις ενάλιες αρχαιοτήτες. Τα κτίσματα παρουσιάζουν φαινόμενα βιολογικής αποίκησης και βιοδιάβρωσης. Το δίθυρο μαλάκιο *lithodomus lithofagus*, το οποίο αναπτύσσεται εντός των δομών και των ασβεστολιθικών πετρωμάτων, έχει σχηματίσει αποικίες σε όλους σχεδόν τους τοίχους του συγκροτήματος, αφήνοντας χαρακτηριστικό ωειδές αποτύπωμα. Η πιο σοβαρή αποδόμηση που παρατηρήθηκε στα οικοδομήματα της έπαυλης αναφέρεται στην αποσύνθεση και την ολική απώλεια του συνδετικού υλικού. Αυτό προκάλεσε την απώλεια πολυάριθμων πλίνθων και λίθινων στοιχείων, τα οποία συνθέταν τα θεμέλια ή τον πυρήνα των τοιχωμάτων. Επιπλέον, πολλοί χώροι είναι έτοιμοι να καταρρεύσουν και χρήζουν άμεσης παρέμβασης σταθεροποίησης. Παρόμοια απώλεια συνδετικού υλικού εντοπίστηκε στους πυρήνες των τοιχωμάτων, όπου παρατηρήθηκαν πολυάριθμες μικρές κοιλότητες ως συνέπεια της βιοδιάβρωσης που προκαλούν τα οστρακοειδή.

Μελλοντικές έρευνες

Το καλοκαίρι του 2018 ξεκίνησε συστηματική έρευνα της θαλάσσιας περιοχής της Παλαιάς Επιδαύρου, η οποία πραγματοποιήθηκε συνεργατικά μεταξύ της ΕΕΑ και της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής και περιλάμβανε αποτύπωση, ανασκαφή και συντήρηση των ενάλιων αρχαιοτήτων. Το διετές πρόγραμμα για την έρευνα και τη συντήρηση της βυθισμένης ρωμαϊκής έπαυλης στην Παλαιά Επίδαυρο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «BLUEMED Plan, test, and coordinate the enhancement and establishment of Underwater Museums (and Submerged Archaeological Sites), Diving Parks and Knowledge Awareness Centres in order to support sustainable and responsible tourism development and promote Blue growth in coastal areas and islands of the Mediterranean Id n. 703». Η συνεργατική έρευνα έχει προγραμματισθεί να συνεχισθεί το καλοκαίρι του 2021, με προοπτική συνέχισης και κατά τα επόμενα έτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alföldy 1989: G. Alföldy, *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung, ausgewählte Beiträge*, Stuttgart 1989.
- Βλαχογιάννη 2013: Ε. Βλαχογιάννη, Αγροικία ρωμαϊκών χρόνων στην αρχαία Ακραιφία (Ακραιφνίο Βοιωτίας), στο: Α. Δ. Rizakis – Ι. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae, Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule*, Athens 2013, 486-509.
- Bowes 2010: K. Bowes, *Houses and Society in the Later Roman Empire*, London 2010.
- Brockmeyer 1975: N. Brockmeyer, Die *villa rustica* als Wirtschaftsform und die Ideologisierung der Landwirtschaft, *Anceint Society* 6 (1975), 213-228.
- Γιαλούρη 2009: Α. Γιαλούρη, Αγροικία – βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Άγ. Δημήτριος» Καινούριου Ν. Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ* 2 (2009), 1247-1264.
- Δακορώνια – Μπούγια 2013: Φ. Δακορώνια – Π. Μπούγια, Η Οπούντια εκδοχή της αγροικίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 572-581.
- De Blois 2002: L. De Blois, The crisis of the third century A.D. in the Roman Empire. A modern myth?, στο: De Blois – Rich 2002, 204-217.
- De Blois – Rich 2002: L. De Blois – J. Rich (επιμ.), *The Transformation of Economic Life Under the Roman Empire. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – AD 476) Nottingham, July 4-7, 2001*, Amsterdam 2002,

- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Αραχωβίτη 2013: Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Π. Αραχωβίτη, Αγροκία αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 617-631.
- Duncan-Jones 1974: R. P. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge 1974.
- Ellis 1997: S. Ellis, Late Antique dining: architecture, furnishings and behavior, στο: R. Laurence – A. Wallace-Hadrill (επιμ.), *Domestic Space in the Roman World. Pompeii and Beyond*, JRA Supplementary Series 22, Portsmouth, RI 1997, 41-51.
- Guidobaldi 1986: F. Guidobaldi, L' edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica, στο: A. Giardina (επιμ.), *Società romana e impero tardoantico II: Roma. Politica, economia, paesaggio urbano*, Roma 1986, 165-237.
- Hasaki 2006: E. Hasaki, Ancient Greek ceramic kilns and their contribution to the technology and organization of the potter's workshops, στο: P. Tasios – C. Palyvou (επιμ.), *Proceedings of the 2nd International Conference on Ancient Greek Technology*, Athens 2006, 221-227.
- Johnston 1994: D. E. Johnston, *Roman Villas*, Llandybie 1994.
- Karvonis κ.ά. 2012: P. Karvonis – M. Mikedaki – G. Zachos, *Tabula Imperii Romani, J35-Smyrna, I: Aegean Islands*, Athens 2012.
- Kephoe 2007: D. P. Kephoe, The Early Roman Empire: Production, στο: W. Scheidel – I. Morris – R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge/New York 2007, 553-557.
- Kolaiti – Mourtzas 2016: E. Kolaiti – N. Mourtzas, Upper Holocene sea level changes in the West Saronic Gulf, Greece, *Quaternary International* 401 (2016), 71-90.
- Kosso 1996: C. K. Kosso, A Late Roman Complex at Paliochora near Karystos in Southern Euboea, Greece, *EMC* 40, (1996), 201-230.
- Κριτζάς 1972: X. Κριτζάς, Νέα εκ της πόλεως Επιδαύρου, *AAA* 1972, 186-199.
- Lambeck 1995: K. Lambeck, Late Pleistocene and Holocene sea-level change in Greece and south-western Turkey: a separation of eustatic, isostatic and tectonic contributions, *Geophysical Journal International* 122 (1995), 1022-1044.
- Λαμπρινουδάκης – Κατάκης 2012: Β. Κ. Λαμπρινουδάκης – Σ. Ε. Κατάκης, Επίδαυρος. Η πόλις και το ιερό του Ασκληπιού, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 189-193.
- Leon-Μητσοπούλου 2007: Β. Leon-Μητσοπούλου, Οι ληνοί στις οικίες των Λουσών, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ VI, Αρκαδικά Οινολογήματα, Κτήμα Σπυρόπουλου, Μαντινεία Αρκαδίας*, Αθήνα 2007, 39-50.
- Leveau 2002: Ph. Leveau, Les incertitudes du terme villa et la question du vicus en Gaule Narbonnaise, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 35 (2002), 5-26.
- Liebeschuetz 2002: W. Liebeschuetz, Unsustainable development: the origin of ruined landscapes in the Roman Empire, στο: De Blois – Rich 2002, 232-243.
- Martin 1971: R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris 1971.
- Marzano 2007: A. Marzano, *Roman villas in Central Italy. A social and economic history*, Leiden/Boston 2007.
- Marzano 2013: A. Marzano, *Le Villae Rusticae Romane e la loro dimensione economica: uno sguardo alla penisola Italilana*, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 6-19.
- McKay 1975: A. G. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Ithaca, NY 1975.
- Mulvin 2002: L. Mulvin, *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, BAR International Series 1064, Oxford 2002.
- Mourtzas – Kolaiti 2013: N. D. Mourtzas – E. Kolaiti, Historical coastal evolution of the ancient harbor of Aegina in relation to the Upper Holocene relative sea level changes in the Saronic Gulf, Greece, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 392 (2013), 411-425.
- Μπανάκα 2012: Α. Μπανάκα, Αργολίδα. Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα. Ιστορικοί Χρόνοι, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 138-145.
- Παπαχατζής 2004: Ν. Παπαχατζής, *Πανυσανίου Κορινθιακά – Λακωνικά*, Αθήνα 2004.
- Percival 1988: J. Percival, The villa economy: problems and perspectives, στο: K. Branigan – D. Miles (επιμ.), *The Economies of Romano-British Villas*, Sheffield 1988, 5-13.
- Πετρόπουλος 1994: Μ. Πετρόπουλος, Αγροκίες της Πατραϊκής, στο: P. N. Doukellis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris 1994, 404-424.
- Πετρόπουλος 2001: Μ. Πετρόπουλος, Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ I, Αμπελοοικονομική Ιστορία και Αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου*, Αθήνα 2001, 37-51.
- Πετρόπουλος 2005: Μ. Πετρόπουλος, Κρασί και λάδι: πήλιννοι κινητοί ληνοί και διαχωριστήρες, στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ IV, Θλιπτήρια και Πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα*, Αθήνα 2005, 33-45.
- Πετρόπουλος 2013: Μ. Πετρόπουλος, Μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητά σκεύη για την αγροτική παραγωγή στις ρωμαϊκές αγροκίες της Πάτρας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 176-185.
- Πετρόπουλος κ.ά. 2012: Μ. Πετρόπουλος – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Γρ. Γρηγοράκης – Στ. Φριτζίλας – Α. Σουχλέρης – Ε. Καλάβρια, ΛΘ' ΕΠΚΑ Αρκαδία, στο: *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2012*, Αθήνα 2012, 123-130.
- Petropoulos – Rizakis 1994: M. Petropoulos – A. D. Rizakis, Settlement patterns and landscape in the coastal area of Patra. Preliminary report, *JRA* 7 (1994), 183-207.
- Poulter 2002: A. G. Poulter, Economic collapse in the countryside and the consequent transformation of city into fortress in Late Antiquity, στο: De Blois – Rich 2002, 244-259.
- Purcell 1995: N. Purcell, The Roman villa and the landscape of production, στο: T. Cornell – K. Lomas (επιμ.), *Urban Society in Roman Italy*, New York 1995, 151-180.
- Richmond 1970: J. Richmond, The plans of Roman villas in Britain, στο: A. L. F. Rivet (επιμ.), *The Roman Villa in Britain*, 1970, 49-70.

- Ριζάκης 2006: Α. Ριζάκης, Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην πατραϊκή: η πόλη και χώρα της Πάτρας κατά την αυτοκρατορική περίοδο, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πρακτικά, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 101-110.
- Rizakis 1996: A. D. Rizakis, Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires, *DHA* 22:1 (1996), 255-324.
- Rizakis 2004: A. D. Rizakis, L'emphythéose sous l'Empire en pays grec, στο: S. Follet (επιμ.), *L'Hellénisme d'époque romaine. Nouveaux documents, nouvelles approches (Ier s.a.C.-IIIe s.p.C.)*, Actes du colloque international à la mémoire de L. Robert, Paris 7-8 juillet 2000, Paris 2004, 55-76.
- Rizakis 2013: A. Rizakis, Rural structures and agrarian strategies in Greece under the Roman Empire, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 20-51.
- Rizakis – Touratsoglou 2013: A. D. Rizakis – I. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule*, Athens 2013.
- Σαράντη – Στάικου 2013: Φ. Σαράντη – Β. Στάικου, Αγροτικές ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή δυτικά της Ναυπάκτου, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 738-753.
- Σαρρή 2013: Ε. Σαρρή, Αγροτικές εγκαταστάσεις της ρωμαϊκής εποχής στην Αργολίδα, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 212-277.
- Smith 1978α: J. T. Smith, Villas as a key to social structure, στο: M. Todd (επιμ.), *Studies in the Romano-British Villa*, Leicester 1978, 149-173.
- Smith 1978β: D. J. Smith, Regional aspects of the winged corridor villa in Britain, στο: M. Todd (επιμ.), *Studies in the Romano-British Villa*, Leicester 1978, 117-148.
- Smith 1997: J. T. Smith, *Roman Villas. A Study in Social Structures*, New York 1997.
- Σταϊνχάουερ 2013: Γ. Σταϊνχάουερ, Ρωμαϊκές αγροτικές τη Αττικής, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 467-485.
- Stewart 2010: D. R. Stewart, The rural Roman Peloponnese: Continuity and change, στο: A. D. Rizakis – C. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Studies on Political, Economic and Socio-Cultural History*, Μελετήματα 63, Athens/Paris 2010, 217-233.
- Τιλελή – Ψαρογιάννη 2013: Φ. Τιλελή – Κ. Ψαρογιάννη, Αγροκία υστερορρωμαϊκών χρόνων στη θέση «Αγ. Τριάδα» του Δ.Δ. Θερμοπυλών, Δήμου Λαμιέων ν. Φθιώτιδας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 583-591.
- Wallace κ.ά. 2006: M. Wallace – D. R. Keller – J. Wickens – R. Lamberton, Το επιστημονικό διερευνητικό πρόγραμμα της Νότιας Εύβοιας: 25 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, στο: Μ. Χιδίρογλου – Α. Χατζηδημητρίου (επιμ.), *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος 2006, 19-52.
- Wightman 1975: E. Wightman, The pattern of rural settlement in Roman Gaul, στο: H. Temporin – W. Haase (επιμ.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, vol. 2, part 4, Berlin/New York 1975, 584-657.
- Wilson 1983: R. J. A. Wilson, *Piazza Armerina*, London 1983.
- Φριτζίλας 2013: Στ. Φριτζίλας, Αγροκία στη θέση «Βελγιοστή» Αρκαδίας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 328-343.
- Zarmakoupi 2013: M. Zarmakoupi, The villa culture of Roman Greece, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 752-761.
- Zarmakoupi 2014: M. Zarmakoupi, Private Villas: Italy and the Provinces, στο: R. B. Ulrich – C. K. Quenemoen (επιμ.), *A Companion to Roman Architecture*, Oxford 2014, 363-380.

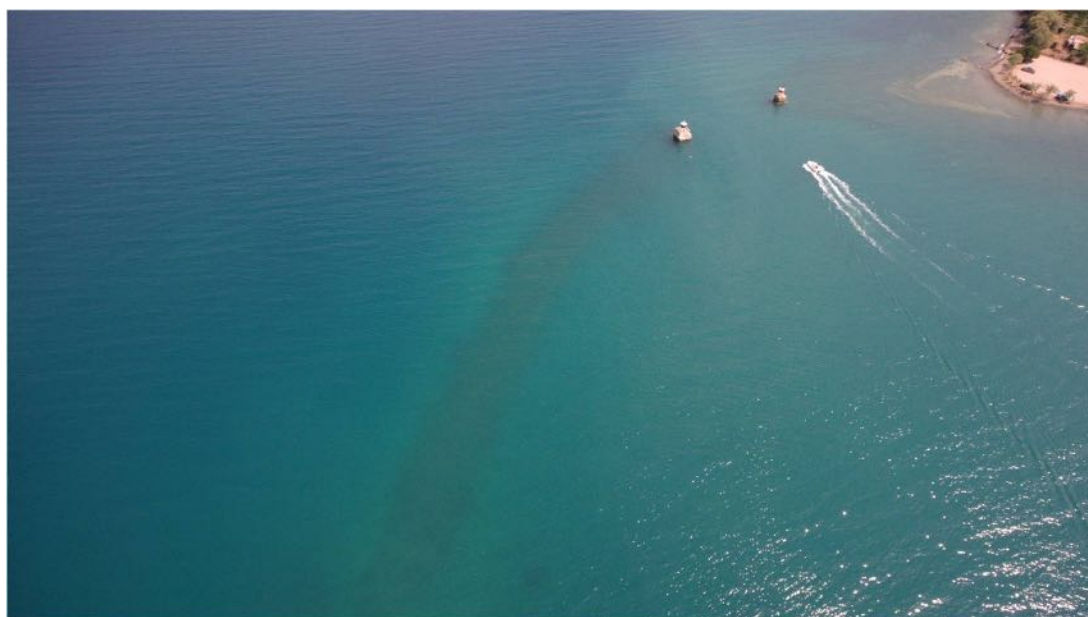

Εικ. 1. Το σημερινό λιμάνι της Παλαιάς Επιδαύρου (φωτ. Tom Drones Aerial Cinematography για λογαριασμό της Xinhua News Agency).

Εικ. 2. Το συγκρότημα της ρωμαϊκής έπαυλης στη Βυθισμένη Πολιτεία της Παλαιάς Επιδαύρου (φωτ. Tom Drones Aerial Cinematography για λογαριασμό της Xinhua News Agency).

Εικ. 3. Άποψη του αρχαίου και του σύγχρονου λιμένος της Παλαιάς Επιδαύρου (φωτ. Tom Drones Aerial Cinematography για λογαριασμό της Xinhua News Agency).

Εικ. 4. Εργασίες συντήρησης σε τείχο της ρωμαϊκής έπαυλης στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος του 2017 (φωτ. Παναγιώτα Γαλιατσάτου).

Εικ. 5. Εργασίες συντήρησης σε τοίχο της ρωμαϊκής έπαυλης στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος του 2017 (φωτ. Παναγιώτα Γαλιατσάτου).

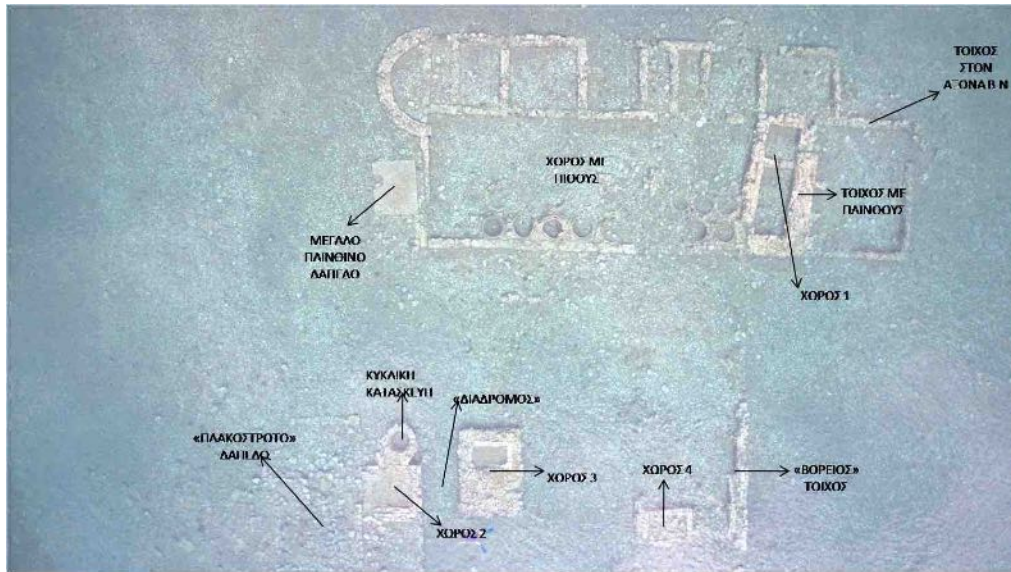
Εικ. 6. Εργασίες συντήρησης σε δάπεδο της ρωμαϊκής έπαυλης στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος του 2017 (φωτ. Παναγιώτα Γαλιατσάτου).

Εικ. 7. Εργασίες συντήρησης σε τοίχο της ρωμαϊκής έπαυλης στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος του 2017 (φωτ. ISCR).

Εικ. 8. Συντηρημένος τοίχος της ρωμαϊκής έπαυλης στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος του 2017 (φωτ. ISCR).

Εικ. 9. Οι διακριτοί χώροι στη ρωμαϊκή έπαυλη της Παλαιάς Επιδαύρου (φωτ. Tom Drones Aerial Cinematography για λογαριασμό της Xinhua News Agency).

Εικ. 10. Τμήμα δαπέδου στο συγκρότημα της ρωμαϊκής έπαυλης Παλαιάς Επιδαύρου (φωτ. Topogrammiki Surveys: Δημήτρης Αργυράκης και Θάνος Αθανασίου για λογαριασμό της Xinhua News Agency).

Νεότερες έρευνες στον Όρμο των Γραμμάτων της μεσσηνιακής νήσου Πρώτης

ABSTRACT. This paper presents new research on the rock-cut inscriptions at the cove of 'Grammeno' or 'sta Grammata', on the small island of Proti, off Messenia's west coast. The inscriptions date from the sixth century BC to the Christian era. Several mention the term *εὐπλοία*, i.e. fair voyage. These pleas for safe passage were probably carved by seamen, whose ships would have anchored at the cove. The inscription often mention the port of origin, usually in the Aegean or on the coast of Asia Minor, along with the seafarer's name. What is interesting in the case of the Proti inscriptions is that they are also connected to the main sea routes that originated in or passed through the Peloponnese and led to Italy and Sicily. The first route was coastal, hugging the shores of Western Greece and Italy. The second was thoroughly seagoing and involved sailing across the open sea. The Eastern Mediterranean had its fair share of dangerous voyages, as indicated by the presence of *euploia* inscriptions on Aegean islands, such as Syros and Thasos, and on the cliffs of Grammata Bay, directly north of the Acroceraunian Mountains and southwest of Vlorë in Albania. This paper correlates the evidence from *euploia* inscriptions with points where ancient ships would change course. *Euploia* inscriptions thus mark dangerous points along a maritime route, whence ships would strike out across open water, or to which they returned after a long voyage.

Στην αρχαιότητα το θαλάσσιο ταξίδι ήταν το σύννηθες προκειμένου να φθάσει κανείς σε μακρινές περιοχές της Μεσογείου. Όμως, στα ταξίδια με πλοία εγκυμονούσαν συχνά κίνδυνοι και τότε οι ναυτικοί έκαναν επικλήσεις στους θεούς για τη σωτηρία τους, όπως προκύπτει από την έρευνα των επιγραφών στη θέση «Γραμμένο» ή «στα Γράμματα», στη βορειοανατολική πλευρά της μεσσηνιακής νήσου Πρώτης, της οποίας οι δύο μεγάλοι όρμοι παρείχαν ασφαλές αγκυροβόλιο στα πλοία και καταφύγιο από τους ανέμους του Ιονίου Πελάγους¹. Το όνομα της νήσου, που αναφέρεται σε αρχαίους συγγραφείς, όπως τον Θουκυδίδη και τον Στράβωνα², οφείλεται κατά μια άποψη στο γεγονός ότι είναι το πρώτο νησί που συναντά κανείς πλησιάζοντας στην Πελοπόννησο από τα δυτικά, παραπλέοντας τις ηπειρωτικές ακτές της Δυτικής Ελλάδας³ (εικ. 1). Στους νεότερους χρόνους η νήσος Πρώτη αναφέρεται στους ναυτικούς χάρτες και στα οδοιπορικά των περιηγητών με διάφορες ονομασίες, κυρίως ως *Proti*, *Pruode*, *Prima* ή *Prodano*⁴. Πέρα από την καταλογογράφηση και ψηφιακή τεκμηρίωση του συνόλου των επιγραφών που είναι χαραγμένες στους λειασμένους κατακόρυφους βράχους στη θέση Γραμμένο, νέα στοιχεία προέκυψαν από τη συνθετική επανεξέταση και ερμηνεία των επιγραφών της *εὐπλοίας*.

Στους βράχους της βόρειας και της νότιας πλευράς του όρμου υπάρχουν χαραγμένες πολλές επιγραφές από ναυτικούς και ταξιδιώτες πλοίων προερχόμενων από διάφορα μέρη της Μεσογείου⁵ (εικ. 2). Σε εικοσιέξι επιγραφές μνημονεύεται η λέξη «*εὐπλοία*», δηλαδή ο καλός πλους, σε διάφορες γραφές (*εὐπλοία*, *εὐπλωια*, *εὐπλεα*). Συνήθως, η λέξη *εὐπλοία* χαράσσεται στην αρχή της ευκτήριας επιγραφής σε ονομαστική πτώση (σε είκοσι τρεις περιπτώσεις). Συχνά συνοδεύεται από μια δοτική, που αναφέρει το όνομα και την καταγωγή του ανδρός υπέρ του οποίου αναγράφεται η ευχή, όπως λ.χ. *εὐπλεα τῷ Ὑψικλῆ τῷ Ἀθηναίῳ*⁶. Άλλοτε εκφέρεται το

¹ Για την Πρώτη γενικά βλ. Παπανδρέου 1902, 238-241. Valmin 1930, 141-145. Roebuck 1941, 23, 38 υποσημ. 62, 40. Meyer 1957, 927-928. McDonald – Rapp 1972, 310-311 αρ. 407. Meyer 1978, 204. Δημάκης 1984, 44-49. Shipley 2004, 558. Φριτζίλας 2015, 178-180. Fritzilas 2019, 343-354.

² Θουκυδίδης 4.13.3 και Στράβων 8.3.23, 8.4.2: Πρώτη νήσος. Για άλλες μνείες της νήσου πρβλ. Ψευδο-Σκύλαξ 45. Πλίνιος, *Φυσ. Ιστ.* 4.55. Πτολεμαίος, *Γεωγρ.* 3.14.44. Στέφανος Βυζάντιος 537.16-17.

³ Bölte 1957, 925-927. Κατ' αναλογία, την ονομασία Πρώτη είχε και η νησίδα στην Προποντίδα, την οποία πρώτα συναντά κανείς ταξιδεύοντας από την Κωνσταντινούπολη προς τα Πριγκηπονήσια και την οποία αναφέρουν βυζαντινοί συγγραφείς.

⁴ Λυριτζής 1973, 92. Λυριτζής 2013, 67-68. Nanetti 2011, 75 εικ. 7, 95-96, 113, 117-118, 140-141, 166-168 εικ. 27-33, 252 εικ. 147. Κυριακοπούλου 2014, 774.

⁵ Για τις επιγραφές της Πρώτης βλ. Leake 1830, 70. Strijd 1904, 361. Kolbe 1905, 55. IG V 1, 309-311. Valmin 1929, 152-155, πίν. XXa-d. Μαρτίνης 1934, 190-194.

⁶ IG V 1, 1542. Strijd 1904, 367 αρ. 15. Sandberg 1954, 9 αρ. 5.

όνομα του ανδρός σε κλητική πτώση και η λέξη εύπλοια σε αιτιατική. Άλλοτε η δοτική αναφέρεται στο όνομα του πλοίου⁷. Συχνά πλοία έχουν ονόματα θαλάσσιων θεοτήτων της εποχής, όπως Διόσκουροι⁸, Ασκληπιός, Διόνυσος, Δήμητρα, ενώ σπανιότερα έχουν σχέση με τις καιρικές συνθήκες του ταξιδιού όπως Θύελλα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται: *Εὐπλοια τῷ Ασκληπιῷ*⁹ (εικ. 3), *Εὐπλοια τῇ Δήμητρι*¹⁰, *Εὐπλοια τοῖς Διοσκόροις*¹¹. Αρκετές από τις επιγραφές χρονολογούμενες κατά τη ρωμαϊκή εποχή, είναι χαραγμένες μέσα σε δίωτη δέλτο (*tabula ansata*), δηλαδή πλαίσιο που είχε το σχήμα ορθογώνιας πινακίδας με δύο λαβές. Συχνά δηλώνεται η πόλη από την οποία προέρχεται το πλοίο ή ο ναυτικός. Οι περισσότερες πόλεις βρίσκονται στο Αιγαίο και στα παράλια της Μικράς Ασίας. Η Έφεσος παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό¹², ακολουθούν η Σμύρνη (εικ. 4)¹³ και η Μίλητος¹⁴. Άλλοι τόποι προέλευσης πλοίων και ναυτιλλομένων είναι η Αθήνα¹⁵, τα Μέγαρα¹⁶, η Μυτιλήνη¹⁷, η Άσσος¹⁸, η Νίσυρος, η Σάμος, η Κάμειρος στη Ρόδο, η Λέβεδος¹⁹, η Σελεύκεια και η Σικελία²⁰. Χαρακτηριστική είναι η (πρωτοβυζαντινή) επιγραφή για εύπλοια πλοίου με το όνομα Μαρία και με κυπριακό πλήρωμα²¹. Συχνά αναγράφεται το όνομα του ναυτικού ή του ταξιδιώτη, όπως Κλείτων²², Λεύκιος, Γαλατίας²³, Ερμόδωρος²⁴, Φιλάδελφος. Υπάρχουν ακόμα και λίγα διακοσμητικά χαράγματα και συμπλήματα.

Αυτές οι επιγραφές εύπλοιας συγκρίνονται πολύ καλά με εκείνες που υπάρχουν και σε άλλα ελληνικά νησιά, σε θέσεις όπως η Αλυκή της Θάσου και τα Γράμματα της Σύρου, που ήταν πρόσφορες σε αγκυροβόλιο. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει πρώτα στον όρμο των Γραμμάτων της Σύρου, στο μέσον του Αιγαίου Πελάγους²⁵, ο οποίος προσέφερε ασφαλές καταφύγιο στους ναυτικούς όταν ο καιρός ήταν κακός. Υπάρχουν και εκεί παρακλήσεις προς τους θαλάσσιους θεούς της ρωμαϊκής εποχής, όπως στους Διόσκουρους, στην Ίσιδα, στον Σέραπι, στον Ήλιο και στον Ασκληπιό²⁶, στους οποίους προσεύχονταν οι ναυτικοί είτε για να τους ευχαριστήσουν για το ταξίδι είτε για να συνεχίσουν ακίνδυνα. Επιγραφές ευπλοίας βρέθηκαν και στην Αλυκή της Θάσου²⁷. Στον μυχό του ανατολικού όρμου αποκαλύφθηκε ιερό με δύο οικοδομήματα με όμοια κάτοψη, που ιδρύθηκε στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Στα σκαλοπάτια της πρόσοψης του βόρειου κτιρίου του διπλού ιερού υπάρχουν χαράγματα με ονόματα²⁸. Πάνω σε βάσεις από κίονες ή σε λίθους πεσμένους από τους τοίχους αναγράφονται ευχές για κατεύοδιο σε πλοία με θεϊκά ονόματα, όπως Σάραπης, Ηρακλής, Ποσειδών, Άρτεμις, Ασκληπιός, που έρχονταν στην άκρη της χερσονήσου, συχνά για να φορτώσουν μάρμαρα²⁹. Μία από αυτές τις ευχές απευθύνεται στους Σωτήρες Θεούς (Θεοί Σώζοντες), που δεν άλλοι από τους Διόσκουρους, προστάτες των θαλασσιών³⁰.

Στην περίπτωση της Πρώτης δεν υπάρχουν ακόμη ενδείξεις από την αρχαιολογική έρευνα για την ύπαρξη αρχαίου ιερού στο νησί³¹. Ο Strijd, ωστόσο, υποστήριξε στις αρχές του 20ου αιώνα ότι στην Πρώτη πρέπει να

⁷ IG V 1, 1548: *Εὐπλοια τοῖς* | *Διοσκόροις* | *θεοῖς* - | *ς τοῖς Ἀσίοις* | *Εὐχ(ε)ῖρου* | *καί*. Πρβλ. Strijd 1904, 366 αρ. 11. Sandberg 1954, 21 αρ. 11

⁸ IG V 1, 1551: *Διόσκουροι* *εὐπλειαν*. Strijd 1904, 368 αρ. 23. Sandberg 1954, 22 αρ. 14. Zunino 1997, 192. αρ. T 6.

⁹ IG V 1, 1547: *Εὐπλοια τῷ Ἀσκληπιῷ* - | *ἠπιῷ*, *τῷ Ἐφεσίῳ*, | *τῷ Φιλαδέλφῳ* | *οὐ προναυκλ-* | *ἠρεῖ* | *[Ρ]ητορικός* | *[εμ]ν[ή]σθη*. Επίσης Valmin 1929, 155 αρ. 40. Μαρτίνης 1934, 192 αρ. 6. Sandberg 1954, 3 αρ. 10.

¹⁰ Valmin 1929, 154 αρ. 32. Μαρτίνης 1934, 191 αρ. 1. Sandberg 1954, 28-29 αρ. 23.

¹¹ Βλ. υπ. 7.

¹² IG V 1, 1545: *[Εὐ]πλοιο-* | *[α] τῷ [Α]πελ-* | *[λαῖ] Ἐφ[ε]σί[ω]* | *Λεοντίου*. Βλ. επίσης Strijd 1904, 368 αρ. 21. Sandberg 1954, 11 αρ. 8.

¹³ IG V 1, 1550: *Εὐπλοιά σοι εὐτυχής*, | *Διόσκοροι Συμυρναῖοι*.

¹⁴ IG V 1, 1553: *Εὐπλοια[ν ὀπι]άζη Ἀθηνᾶ Καρίν[η]* | *Γελλία ταῖς* | *Μελησιαῖαι* | *αις*. Βλ. Strijd 1904, 368 αρ. 22. Sandberg 1954, 24-25 αρ. 16.

¹⁵ IG V 1, 1542: *εὐπλοια τῷ Ὑψικλ[η] τῷ Ἀθηναί[ω]*. Πρβλ. Strijd 1904, 367 αρ. 15. Sandberg 1954, 9 αρ. 5.

¹⁶ IG V 1, 1533: *Γανπότας* | *καλός Μηγαρεύς*.

¹⁷ IG V 1, 1539: *εὐπλοιο-* | *α Θε<ο.>κτί<σ>-* | *τω <τ>ῶ* | *<Μ>ι[λ]ησ<ί>ω*. Βλ. επίσης Strijd 1904, 366, αρ. 9. Sandberg 1954, 8 αρ. 2.

¹⁸ Βλ. υποσημ. 7.

¹⁹ IG V 1, 1538: *εὐτυχῆ*, *Θεόδο[τε]* | *Λε[β]έδιε*, *ὁ θεὸς* | *εὐπλοῖαν σοι δοί[η]* | *διὰ παντός*.

²⁰ IG V 1, 1556: Σικελίας. Βλ. επίσης Strijd 1904: 368 αρ. 19. Sandberg 1954, 26 αρ. 19.

²¹ IG V 1, 1554: *† Εὐπ<λ>οια πλο[ίω]* | *Μαρία Ἀνι [...]* | *[...] εους βεά-* | *τῶ [καί]* | *πᾶσι Κυπρ[ίοις]*. Βλ. επίσης Strijd 1904, 368 αρ. 20. Valmin 1929, 155 αρ. 39. Μαρτίνης 1934, 192 αρ. 5. Sandberg 1954, 25 αρ. 17.

²² IG V 1, 1534. LGPN III A, 245 λ. Κλείτων (1) (2ος αι. π.Χ.)

²³ SEG XI 1009. LGPN III A, 96 λ. Γαλατίας (1) (3ος αι. μ.Χ.).

²⁴ IG V 1, 1543. Sandberg 1954, 9 αρ. 6. LGPN III A, 154 λ. Ερμόδωρος (3).

²⁵ Στεφάνου 1875, 70-92.

²⁶ Στεφάνου 1875, 78-83.

²⁷ Hicks 1887, 409-433.

²⁸ Servais 1980.

²⁹ Grandjean – Salvat 2000, 160-168. Sandberg 1954, 35-36, αρ. 39-41.

³⁰ Bernard – Salvat 1962, 609-611.

³¹ Valmin 1929, 143.

υπήρχε ένα αρχαίο ιερό θεού³², στον οποίο αναφέρεται μία εκ των επιγραφών, που διασώζει την έκφραση *ὁ θεὸς εὐπλοῖαν σοι δοίη διὰ παντός*³³ (εικ. 5). Μολονότι η Εὐπλοία ήταν ένα από τα συνηθισμένα λατρευτικά επίθετα της Αφροδίτης και μαρτυρείται σε επιγραφές ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., η λατρεία της με αυτή την ιδιότητα είχε υποχωρήσει στα ρωμαϊκά χρόνια και είχε ενισχυθεί η πίστη στους Διόσκουρους και στις αιγυπτιακές θεότητες της Ίσιδας και του Σέραπι³⁴. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να σκεφτεί ότι η ανωτέρω επιγραφή εὐπλοίας μάλλον αποτελεί σαφή υπαινιγμό για την κύρια ανδρική θεότητα των ναυτιλλομένων της ρωμαϊκής εποχής, που δεν είναι άλλος από τον Σέραπι³⁵. Σημειώνεται εδώ ότι και δύο άλλες επιγραφές είναι σχετικές. Η μία αναφέρεται στην εὐπλοία ακολούθων του Διός-Σέραπι (Διοσεραπιτών)³⁶, που προφανώς ήταν οι ιδιοκτήτες του πλοίου και τον επέλεξαν ως προστάτιδα θεότητά τους³⁷. Το όνομα Φιλοσάραπης επίσης μνημονεύεται σε μια δεύτερη επιγραφή, χαραγμένη στη θέση Γραμμένο (εικ. 6)³⁸.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι θεότητες των επιγραφών στη θέση Γραμμένο της νήσου Πρώτης μαρτυρούνται και στις επιγραφές εὐπλοίας σε έναν άλλο όρμο Γραμμάτων, που βρίσκεται στο Ιόνιο Πέλαγος, στις δυτικές υπώρειες των Ακροκεραύνιων Ορέων³⁹ και νοτιοδυτικά του Αυλώνα, δηλαδή της σύγχρονης αλβανικής πόλης Βλόρε (Vlorë), που ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας ελληνικής αποικίας Αυλών κατά τον 6ο αι. π.Χ. Οι επιγραφές ξεκινούν από τον 3ο αι. π.Χ., ενώ μερικές αναφέρονται στους Διόσκουρους. Η θέση του όρμου ήταν ιδανική πάνω στο θαλάσσιο πέρασμα από τα παράλια της αρχαίας Ηπείρου σ' εκείνα της χερσονήσου της Κάτω Ιταλίας. Λόγω απόστασης, τα πλοία ακολουθούσαν συχνά τη θαλάσσια αυτή διαδρομή, ώστε να περάσουν με μεγαλύτερη ασφάλεια από το Στενό του Οτράντο απέναντι, στην ιταλική χερσόνησο.

Οι επιγραφές της νήσου Πρώτης φαίνεται να σχετίζονται με τις δύο βασικές γραμμές ναυσιπλοΐας, που ξεκινούσαν ή διέρχονταν από την Πελοπόννησο και κατέληγαν στη Σικελία και στην Κάτω Ιταλία (εικ. 7). Ο διάπλους της Αδριατικής Θάλασσας ήταν πάντοτε ένα δύσκολο εγχείρημα. Η πρώτη γραμμή ναυσιπλοΐας ξεκινούσε από τη βορειοδυτική Πελοπόννησο, παρέπλεε την Αιτωλοακαρνανία, διερχόταν μεταξύ Ιθάκης και Λευκάδας, συνέχιζε κοντά στην Κέρκυρα και την Ήπειρο και, ανερχόμενη κατά μήκος των ηπειρωτικών ακτών, έφθανε κοντά στον Αυλώνα, από όπου έκαμπτε προς τα δυτικά, περνώντας το πορθμό του Οτράντο και κατέληγε στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία⁴⁰. Η γραμμή αυτή ήταν κυρίως ακτοπλοϊκή, καθώς ακολουθούσε τις ακτές της Δυτικής Ελλάδας και της Ιταλίας. Σχέση με τη γραμμή αυτή ναυσιπλοΐας έχουν οι αναφερθείσες επιγραφές ευπλοίας στα Γράμματα της Αλβανίας. Η θαλάσσια αυτή διαδρομή, πλησίον των ακτών, αναφέρεται ρητά στις ιστορικές πηγές⁴¹.

Η δεύτερη γραμμή ναυσιπλοΐας, που συχνά περνούσε κοντά από τη νήσο Πρώτη, ήταν πιο σύντομη. Ήταν όμως ποντοπόρος. Ξεκινώντας από τα λιμάνια της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, έφθανε στη νοτιοανατολική Σικελία και στη συνέχεια στην Κάτω Ιταλία. Η πλεύση γινόταν κατά την ανοικτή θάλασσα. Η διαδρομή της προκύπτει και από μνείες των αρχαίων πηγών. Μένει να επιβεβαιωθεί και από εντοπισμούς θέσεων ή ανευρέσεις αρχαίων ναυαγίων. Η γραμμή ναυσιπλοΐας συμπίπτει με την ευθυγραμμία την παράλληλη προς τον Ισημερινό, η οποία διέρχεται σε ευθεία από τις Συρακούσες, τις νήσους Στροφάδες (Άρπυια και Σταμφάνη) και καταλήγει στην περιοχή της Κυπαρισσίας, δηλαδή το λιμάνι της αρχαίας Μεσσήνης⁴². Οι αρχαίοι γνώριζαν την απευθείας απόσταση Σικελίας-Πελοποννήσου και την υπολόγιζαν σε 4000 στάδια, δηλαδή 400 μίλια περίπου. Οι νήσοι Στροφάδες βρίσκονται 400 στάδια δυτικά της Κυπαρισσίας⁴³. Τέλος, σημειώνεται ότι και στη νήσο Πρώτη υπάρχουν επιγραφές που αναφέρουν ως τόπο προέλευσης ή προορισμού τη Σικελία.

³² O Strijd 1904, 365, υπέθεσε την ύπαρξη αρχαίου ιερού στη θέση της παλαιάς εκκλησίας Παναγούλια, 1000 μ. περίπου νοτιότερα του Γραμμένου, όπου αργότερα ανοικοδομήθηκε το μικρό μοναστήρι της Κοίμησης της Θεοτόκου Γοργοπηγής, αλλά χωρίς αυτό να μπορεί σήμερα να επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά.

³³ IG V 1 1538: *εὐτυχῆ, Θεόδο[τε] | Λε[β]έδιε, ὁ θεὸς | εὐπλοῖαν σοι δοί[η] | διὰ παντός εὐτυχῆ*. Βλ. επίσης Strijd 1904, 365 αρ. 6. Sandberg 1954, 6 αρ. 1.

³⁴ Για την Αφροδίτη και τη θάλασσα τελευταία με παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Demetriou 2010, 72.

³⁵ Σύμφωνα με λόγο του Ιουλιανού του Παραβάτη (*Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον*, 4. 136), ο Σάραπης ήταν τρεις θεοί μαζί: *Εἰς Ζεύς, εἰς Αἴδης, εἰς Ἥλιός ἐστι Σάραπης κοινῆ ὑπολάβωμεν, μᾶλλον δὲ μίαν Ἥλιου καὶ Διὸς ἐν τοῖς νοεροῖς θεοῖς δυναστείαν*.

³⁶ IG V 1, 1543: *εὐπλοῖα τῶν | Διοσεραπιτῶν | Ἐρ[...]* | *γοτηδε τῶ Ἐρμ[ο]δῶ- | ρου τῶ εὐτυχῆ*. Επίσης Strijd 1904, 367 αρ. 12. Valmin 1929, 154 αρ. 35. Μαρτίνης 1934, 191 αρ. 3. Sandberg 1954, 9 αρ. 6. LGPN III A, 154 λ. Ἐρμόδωρος (3) (αυτοκρατορικοί χρόνοι).

³⁷ Για τον Δία-Σέραπι και την ακολουθία του [Διοσεραπι(ασ)ταί] βλ. Sandberg 1954, 9-11.

³⁸ Για διαφορετική ανάγνωση της επιγραφής βλ. IG V 1, 1537: *[Εὐ]θύφιλος Σεράπιδος Σελευκ[-]εὐ[ς]*.

³⁹ CIG, 1824-1827. CIL III, 582-584. Heuzey – Daumet 1876, 406-408. Patsch 1904, στήλ. 89-95. Λάμπρου 1915, 25-35. Drini 1999, 121-126. Hajdari κ.ά. 2007, 353-394.

⁴⁰ Για αρχαίες ναυσιπλοϊκές διαδρομές βλ. Arnaud 2011, 62-63.

⁴¹ Θουκυδίδης 6.42.44. Στράβων 7.5.10. Πιερρός 2014, 266-268.

⁴² Θουκυδίδης 2.84, 6.88. Πausanias 4.23.1. Στράβων 8.4.2. Ξενοφών, *Οικ.* 20.27. Πίνδαρος, *Πυθ.* 3.68-69, 3.134. Ευριπίδης, *Φοίν.* 208-212. Ευριπίδης, *Ηλ.* 1347. Επίσης, Θέμελης 2010, 41-42. Πιερρός 2014, 269-270.

⁴³ Στράβων 8.4.2.

Μέχρι σήμερα, από όσο γνωρίζω, δεν έχει συσχετιστεί η παρουσία των επιγραφών των δύο όρμων Γραμμάτων με δύο πολυσύχναστα σημεία, όπου τα αρχαία πλοία άλλαζαν ρότα και έπλεαν στα βαθιά⁴⁴. Τις δύο βασικές θαλάσσιες διαδρομές προς τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία θεωρώ ότι σηματοδοτούν οι όρμοι Γραμμάτων στη Μεσσηνία και την Αλβανία. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι δε μαρτυρούνται αλλού στις ακτές του Ιονίου πελάγους άλλοι τέτοιοι όρμοι. Οι επιγραφές εύπλοιας στη νήσο Πρώτη αλλά και στον όρμο των Γραμμάτων στη σημερινή νότια Αλβανία μαρτυρούν την πίστη στις ίδιες θαλάσσιες θεότητες. Εκτός της Αδριατικής, επικίνδυνα ταξίδια γίνονταν ασφαλώς και στο Αιγαίο, όπως στη Θάσο και στη Σύρο, όταν τα πλοία ταξίδευαν στο Κάβο Ντόρο και αλλού⁴⁵.

Οι θαλάσσιες θεότητες στις ρωμαϊκές επιγραφές των όρμων στο Ιόνιο, το Αιγαίο και την Αδριατική απεικονίζονται χαρακτηριστικά σε μια ομάδα λεμβόσχημων λυχνariών που σχετίζονται με τη ναυσιπλοΐα. Ίσως το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ομάδας αυτής είναι το άριστα διατηρημένο λυχνάρι από το Pozzuoli, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, που χρονολογείται γύρω στα 70-120 μ.Χ.⁴⁶. Έχει στο μέσο την επιγραφή ΕΥΠΛΟΙΑ, μέσα σε δίωτη δέλτο (*tabula ansata*), που ομοιάζει με τις επιγραφές της εύπλοιας της νήσου Πρώτης (εικ. 8). Η επιγραφή χωρίζεται στην κεντρική παράσταση σε δύο μέρη. Στο πάνω μέρος απεικονίζεται ένας από τους δύο Διόσκουρους κρατώντας δόρυ δίπλα στο αλόγο του. Την πρύμνη κοσμεύει διονυσιακό κεφάλι. Στην πλώρη εικονίζεται η μορφή του Σέραπι, που στεφανώνεται από την Ίσιδα. Ήταν τότε ανώτερη θεά της θάλασσας, με επικλήσεις όπως Εύπλοια, Πελαγία και Φαρία, και σχετιζόταν άμεσα με τον Σέραπι⁴⁷. Ο λύχνος έχει στη βάση την επιγραφή ΛΑΒΕ ΜΕ ΤΟΝ ΗΛΙΟCΕΡΑ | ΠΙΝ. Ο Ηλιοσέραπις, που χρησιμοποιείται εδώ ως όνομα πλοίου, ήταν το αποτέλεσμα του συγκρητισμού του ελληνικού θεού Ήλιου και του Σέραπι, δηλαδή του σωτήρα θεού της ελληνιστικής Αιγύπτου, του οποίου η φήμη διαδόθηκε από τη Ρώμη σε όλη τη Μεσόγειο και η λατρεία έφθασε στο απόγειό της τους ρωμαϊκούς χρόνους⁴⁸. Τότε χαράχθηκε και η πλειονότητα των επιγραφών εύπλοιας της νήσου Πρώτης.

Παρά τους κινδύνους του θαλάσσιου περίπλου της Πελοποννήσου, οι μεταφορές προϊόντων στη Μεσσηνία και τη Δυτική Ελλάδα από την Αδριατική φαίνεται ότι πολλαπλασιάζονται μετά το 146 π.Χ.⁴⁹. Στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια χιλιάδες πλοία ταξιδεύουν στη Μεσόγειο μεταφέροντας όλο και μεγαλύτερα φορτία, ως αποτέλεσμα της εξέλιξης της ναυπηγικής και της ναυτικής τεχνολογίας⁵⁰. Ταυτόχρονα όμως αυξάνεται και ο αριθμός των ναυαγίων, κυρίως από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. (εικ. 9), όπως μαρτυρούν στους βυθούς οι μεγάλοι σωροί αμφορέων, οι άγκυρες⁵¹ αλλά και κάποια έργα τέχνης, που δεν έφθασαν ποτέ στον προορισμό τους⁵². Συγχρόνως, εξαπλώνεται και η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων αλλά και των Διοσκούρων ως σωτήρων των ναυτικών και προσπατών της ναυσιπλοΐας⁵³.

Με την ίδρυση της Μεσσήνης, το 369 π.Χ., είναι βέβαιο πως ο Επαμεινώνδας φρόντισε το λιμάνι στην Κυπαρισσία να χρησιμεύσει ως επίνειο της μεσσηνιακής πρωτεύουσας⁵⁴. Η θάλασσα που περιβάλλει ολόκληρη τη δυτική και νότια Μεσσηνία την έφερε σε επικοινωνία με τον κόσμο της Μεσογείου και της Αδριατικής και με τις πόλεις της ηπειρωτικής, νησιωτικής και Μεγάλης Ελλάδας, μέσω των λιμένων της Κυπαρισσίας, της Πύλου και των Φαρών (σημερινής Καλαμάτας). Στη Μεσσήνη λατρεύονταν οι Διόσκουροι αλλά και η Ίσις και ο Σέραπις, των οποίων η λατρεία μεταφέρθηκε εκεί από την Αλεξάνδρεια, μέσω των εμπορικών οδών, ήδη από τον 2ο αι. π.Χ. Το ιερό της Ίσιδας και του Σέραπι βρισκόταν δίπλα στο θέατρο, όπου ήρθε στο φως κρυπτή υπόγεια δεξαμενή σε σχήμα Π, που είχε σχέση με τη λατρεία και τις τελετουργίες στο ιερό⁵⁵. Στην υπόγεια αυτή κρυπτή αποκαλύφθηκε μαρμάρινο άγαλμα της Ίσιδας που θηλάζει τον γιο της Ώρο⁵⁶. Ένα ακόμη περίοπτο μαρμάρινο άγαλμα της Ίσιδας Πελαγίας βρέθηκε σε κόγχη της σκηνής του ρωμαϊκού θεάτρου, αλλά δεν αποκλείεται να είχε μεταφερθεί εκεί από το ιερό της Ίσιδας και του Σέραπι⁵⁷. Εδώ η θεά εικονίζεται όρθια πατώντας με το αριστερό πόδι ένα έμβολο πλοίου (εικ. 10). Με τα δύο χέρια της κρατούσε το φουσκωμένο από τον άνεμο ιστίο, που δεν σώθηκε, λειτουργώντας η ίδια ως το μεγάλο κατάρτι του πλοίου. Η Ίσις, άλλωστε, σύμφωνα με το μύθο,

⁴⁴ Fenet 2005, 47-48.

⁴⁵ Για επιγραφές εύπλοιας από την Κρήτη βλ. Chapouthier 1935, 376-381.

⁴⁶ Λονδίνο, British Museum, αρ. ευρ. 1862,0414.1 (Walters 1914, 390. Bailey 1988, 328-329, 339-340 Q2722, πίν. 80, εικ. 20, 28, 138, 151).

⁴⁷ Για την Ίσιδα Πελαγία και Φαρία βλ. Bruneau 1961. Bruneau 1963. Bruneau 1974. Dunand 1973, 256-258.

⁴⁸ Michaelidès 2009, 214-218. Η λατρεία του Σέραπι ήταν διαδομένη και επιγραφές αναφέρονται στα Σεραπεία.

⁴⁹ Parageorgiadou-Banis 2009, 193-195, 199-202, 204-208. Παρά την εντυπωσιακή προσπάθεια του Νέρωνα (Σουετώνιος, *Νέρων* 19), ο Ισθμός της Κορίνθου δεν είχε ακόμα διανοιχτεί.

⁵⁰ Σίμωση – Σπονδύλης 2007, 60.

⁵¹ Oliveri 2015, 54.

⁵² Parker 1992, 8-15 εικ. 3-4. Σίμωση – Σπονδύλης 2007, 62 εικ. 7.

⁵³ Torres Guerra 2013, 250-252.

⁵⁴ Θέμελης 2010, 41-49.

⁵⁵ Θέμελης 2014, 63 εικ. 41.

⁵⁶ Αρχαία Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 13545 (Themelis 2011β, 106-108 εικ. 17a-e).

⁵⁷ Αρχαία Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 12000 (Themelis 2011β, 100-103 εικ. 7-10).

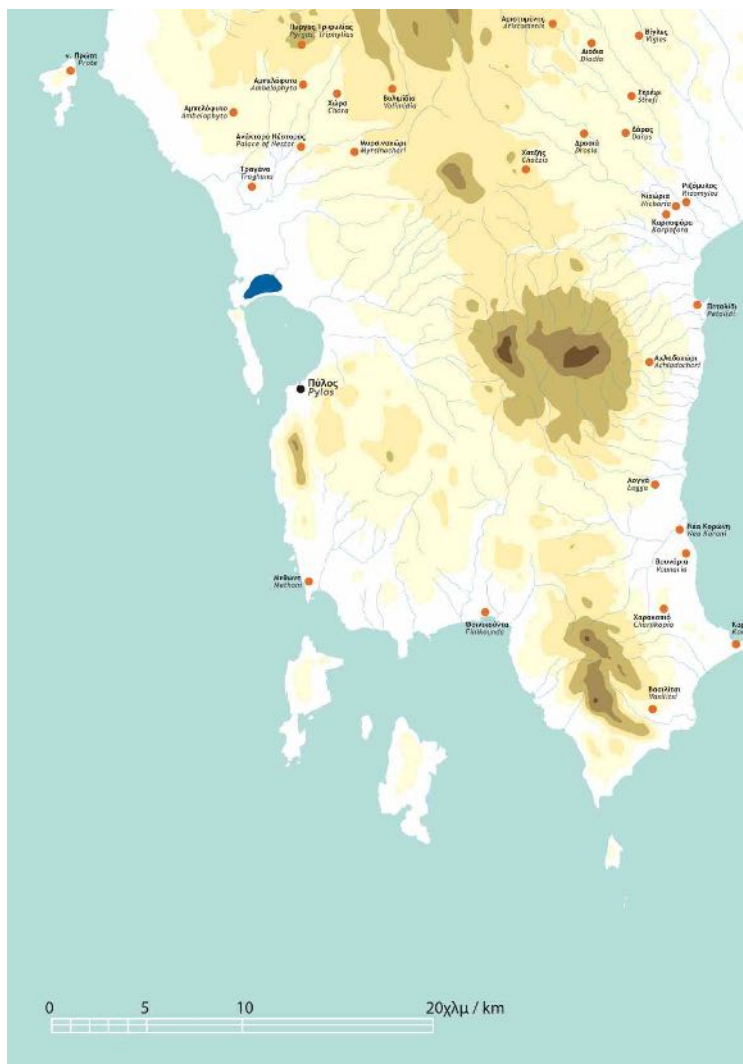
επινόησε το ιστίο στη διάρκεια της αναζήτησής του γιού της Ώρου-Αρποκράτη. Η αιγυπτιακή αυτή θεότητα αγαπήθηκε καθολικά και λατρεύτηκε από τους πιστούς σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Σ' αυτήν, κυρίως, πρέπει να απευθύνονται οι ευχές των επιγραφών των βράχων της νήσου Πρώτης και στον παρέδρό της Σέραπι, αλλά και στους υπόλοιπους θαλάσσιους θεούς, όπως στους Διόσκουρους⁵⁸, οι οποίοι απολάμβαναν ευρείας αποδοχής στον κόσμο των ναυτιλλομένων της Μεσογείου, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην πρωτεύουσα της αρχαίας Μεσσηνίας κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όπως προκύπτει από την νέα επισκόπηση των ανωτέρω επιγραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arnaud 2011: P. Arnaud, Ancient sailing-routes and trade patterns, στο: D. Robinson – A. Wilson (επιμ.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford 2011, 61-80.
- Bailey 1988: D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, vol. 3, Roman Provincial Lamps*, London 1988.
- Bernard – Salviat 1962: P. Bernard – F. Salviat, Inscriptions de Thasos, *BCH* 86 (1962), 578-611.
- Bölte 1957: F. Bölte, Prote, *RE* XLV (1957), 925-927.
- Bruneau 1961: Ph. Bruneau, Isis Pélagia à Délos, *BCH* 85 (1961), 435-446.
- Bruneau 1963: Ph. Bruneau, Isis Pélagia à Délos (compléments), *BCH* 87 (1963), 301-308.
- Bruneau 1974: Ph. Bruneau, Existe-t-il des statues d'Isis Pélagia?, *BCH* 98 (1974), 333-381.
- Chapouthier 1935: F. Chapouthier, Inscriptions antiques gravées sur le roc dans le golfe de Mirabello (Crète), *BCH* 59 (1935), 376-381.
- Demetriou 2010: D. Demetriou, Τῆς πάσης ναυτιλῆς φύλαξ: Aphrodite and the Sea, *Kernos* 23 (2010), 67-89.
- Δημάκης 1984: Π. Δημάκης, Η Πρώτη. Η μικρή ιστορία ενός έρημου νησιού, στο: *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 15, Αθήνα 1984, 44-54.
- Drini 1999: F. Drini, Les inscriptions de Grammata, στο: P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du 3e Colloque international de Chantilly (16-19 octobre 1996)*, Paris 1999, 121-126.
- Dunand 1973: F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le basin oriental de la Méditerranée*, τόμ. III, Leiden 1973.
- Fenet 2005: A. Fenet, Sanctuaires marins du canal d'Otrante, στο: É. Deniaux (επιμ.), *Le canal d'Otrante et les échanges dans la Méditerranée antique et médiévale. Colloque organisé à l'Université de Paris X – Nanterre (20-21 novembre 2000)*, Bari 2005, 39-49.
- Fritzilas 2019: S. A. Fritzilas, The Messenian island of Prote and its relation to navigation in Greece and the Mediterranean, στο: R. Morais – D. Leão – D. Rodríguez Pérez (επιμ.), *Greek Art in Motion Studies in honour of Sir John Boardman on the occasion of his 90th birthday*, Oxford 2019, 343-354.
- Grandjean – Salviat 2000: Y. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos*, École Française d'Athènes, Sites et monuments 3, Paris 2000.
- Θέμελης 2010: Π. Θέμελης, *Μεσσηνιακή κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 2010.
- Θέμελης 2014: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014.
- Hajdari κ.ά. 2007: A. Hajdari – J. Reboton – S. Shpuza – P. Cabanes, Les inscriptions de Grammata (Albanie), *REG* 120 (2007), 353-394.
- Heuzey – Daumet 1876: L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876.
- Hicks 1887: E. L Hicks, Inscriptions from Thasos, *JHS* VIII (1887), 409-433.
- Kolbe 1905: W. Kolbe, Bericht über eine Reise in Messenien, *SBBer* I (1905) 53-63.
- Κυριακοπούλου 2014: Ε. Κ. Κυριακοπούλου, Χωρογραφικά, ιστορικά, τοπωνυμικά των νησίδων της ΝΔ. Πελοποννήσου, στο: *Πρακτικά Δ΄ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31, Αθήνα 2014, 771-796.
- Λάμπρου 1915: Σ. Λάμπρου, Γράμματα. Τό βορειοδυτικώτατον σύνορον του βασιλείου της Ελλάδος, *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 25-35.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. I, London 1830.
- LGPN IIIA: P. M. Fraser – E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names. The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, τόμ. IIIA, Oxford 1997.
- Λυριτζής 1973: Σ. Λυριτζής, Ιστορία και αρχαιολογία της νήσου Πρώτης, *Πλάτων* 25 (1973), 88-119.
- Λυριτζής 2013: Σ. Λυριτζής, Ιστορική Γεωγραφία Περιοχής Γαργαλιάνων, στο: Θ.-Φ. Λυριτζής (επιμ.), *Ιστορία των Γαργαλιάνων. Αρχαία Ιστορία. Τουρκοκρατία και Επανάσταση. Συλλογή Μελετών και Δημοσιευμάτων Σωτηρίου Θ. Λυριτζή*, Αθήνα 2013, 55-83.
- Μαρτίνης 1934: Ν. Μαρτίνης, Η τριφυλιακή νήσος Πρώτη, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 13 (1934), 185-200.
- McDonald – Rapp 1972: W. A. McDonald – G. R. Rapp Jr., *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972.
- Meyer 1957: E. Meyer, Prote, *RE* XLV (1957), 927-928.
- Meyer 1978: E. Meyer, Messenien, *RE* suppl. XV (1978), 155-289.

⁵⁸ Zunino 1997, 241-248.

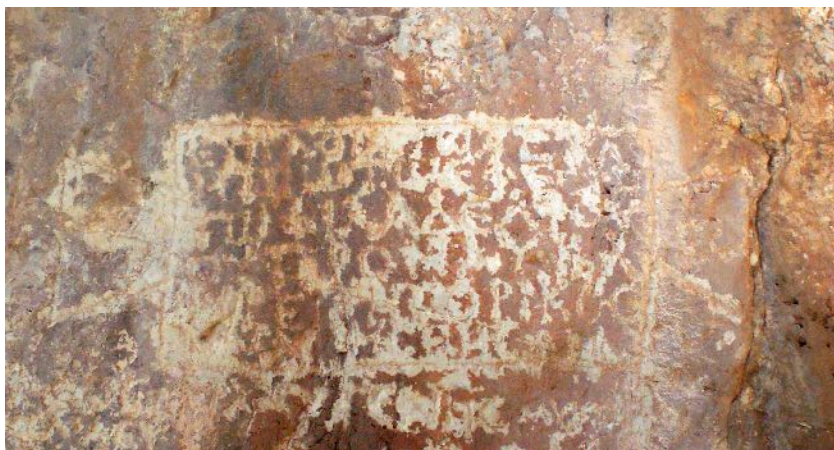
- Michaelidès 2009: D. Michaelidès, A boat-shaped lamp from Nea Paphos and the divine protectors of navigation in Cyprus, *CCEC* 39 (2009), 197-226.
- Nanetti 2011: A. Nanetti, *Atlante della Messenia Veneziana. Corone, Modone, Pilos e le loro isole / Atlas of Venetian Messenia. Coron, Modon, Pylos and their islands / Άτλας της Ενετικής Μεσσηνιας. Κορώνη, Μεθώνη, Πύλος και τα νησιά τους (1207-1500 & 1685-1715)*, Imola 2011.
- Oliveri 2015: F. Oliveri, The Euploia anchor, στο: D. Burgersdijk – R. Calis – J. Kelder – A. Sofroniew – S. Tusa – R. van Beek (επιμ.), *Sicily and the Sea*, Zwolle 2015.
- Papageorgiadou-Banis 2009: Ch. Papageorgiadou-Banis, Roman trading and traders across the Ionian and Adriatic Sea. The evidence from settlements and coins, στο: D. Andreozzi – L. Panariti – C. Zaccaria (επιμ.), *Acque, terre e spazi dei mercanti. Istituzioni, gerarchie, conflitti e pratiche dello scambio dall'eta antica alla modernità*, Trieste 2009, 193-208.
- Παπανδρέου 1902: Γ. Παπανδρέου, Η νήσος Πρώτη (εν τω νυν νομώ Τριφυλλίας), *Αρμονία* 5 (1902), 238-241.
- Parker 1992: A. Parker, *Ancient shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR International Series 580, Oxford 1992.
- Patsch 1904: C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften 3, Wien 1904.
- Πιερρός 2014: Ν. Δ. Πιερρός, Περί των δύο γραμμών ναυσιπλοΐας Δ. Πελοποννήσου – Σικελίας στην αρχαιότητα, *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31, Αθήνα 2014, 265-282.
- Roebuck 1941: C. A. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago 1941.
- Sandberg 1954: N. Sandberg, *Εύπλοια. Études épigraphiques*, Göteborgs Universitets Årsskrift 60, Göteborg 1954.
- Servais 1980: J. Servais, *Aliki, I: Les deux sanctuaries*, Études thasiennes 9, Paris 1980.
- Shiple 2004: G. Shipley, Messenia, στο: M. H. Hansen – T. H. Nielsen (επιμ.) *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 547-568.
- Σίμωσι – Σπονδύλης 2007: Α. Σίμωσι – Ε. Σπονδύλης, Η ναυτιλία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, *Ενάλια* X (2007), 58-63.
- Στεφάνου 1875: Κ. Στεφάνου, *Επιγραφαί της νήσου Σύρου τό πλείστον ανέκδοτοι*, Αθήνα 1875.
- Strijd 1904: J. H. W. Strijd, Epigraphica. De inscriptionibus in insula Prote nuper inventis, *Mnemosyne* 32 (1904), 361-369.
- Themelis 2011α: P. Themelis, Alexandria-Messene: Economic, cultic and artistic relations, στο: Κ. Savvopoulos (επιμ.) *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria, 4-11 July 2010, Proceedings*, Alexandria 2011, 1-21.
- Themelis 2011β: P. Themelis, The cult of Isis at Ancient Messene, στο: L. Bricault – R. Veymiers (επιμ.), *Bibliotheca Isiaca II*, Bordeaux 2011.
- Torres Guerra 2013: J. B. Torres Guerra, Plegaria e Himno Literario: Los Dioscuros en las Inscripciones de Prote, Alceo y dos Himnos Homéricos, στο: J. Virgilio García – A. Ruiz (επιμ.) *Poetic Language and Religion in Greece and Rome*, Newcastle upon Tyne 2013, 250-257.
- Φριτζίλας 2015: Σ. Φριτζίλας, Νήσος Πρώτη, *ΑΔ* 70 (2015), Β' 1, 178-180.
- Valmin 1929: N. Valmin, Inscriptions de la Messénie, *BSRLL* 1928-1929, 152-155.
- Valmin 1930: N. Valmin, *Études épigraphiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.
- Walters 1914: H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London 1914.
- Zunino 1997: M. L. Zunino, *Hiera Messeniaka. La storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica*, Udine 1997.

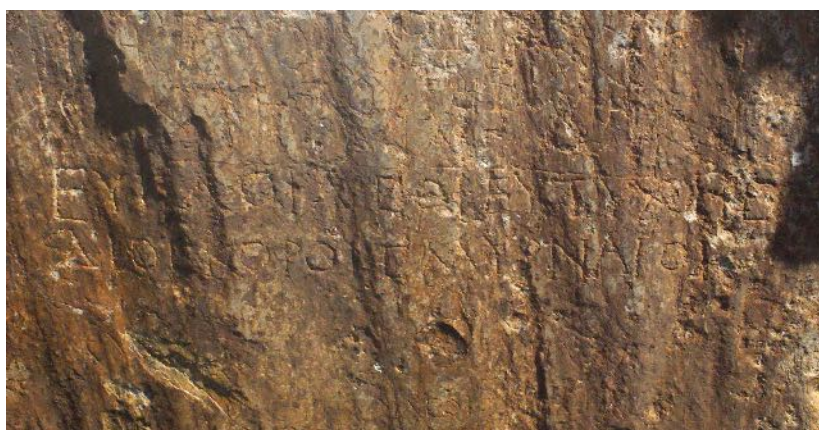
Εικ. 1. Η νήσος Πρώτη και οι άλλες νήσοι της Μεσσηνίας (ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Αριθμητικό διάγραμμα της προέλευσης πλοίων και ναυτικών σύμφωνα με τις επιγραφές στη θέση Γραμμένο Νήσου Πρώτης (επεξεργασία: Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Νήσος Πρώτη. Επιγραφή εύπλοιας με αναφορά στην Έφεσο (IG V 1, 1547) από τον Νότιο Βράχο στη θέση Γραμμένο (φωτ. Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Νήσος Πρώτη. Επιγραφή εύπλοιας με αναφορά στη Σμύρνη (IG V 1, 1550) από τον Βόρειο Βράχο στη θέση Γραμμένο (φωτ. Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Νήσος Πρώτη. Επιγραφή εύπλοιας με αναφορά στη Λέβεδο (IG V 1, 1538) από τον Βόρειο Βράχο στη θέση Γραμμένο (φωτ. Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

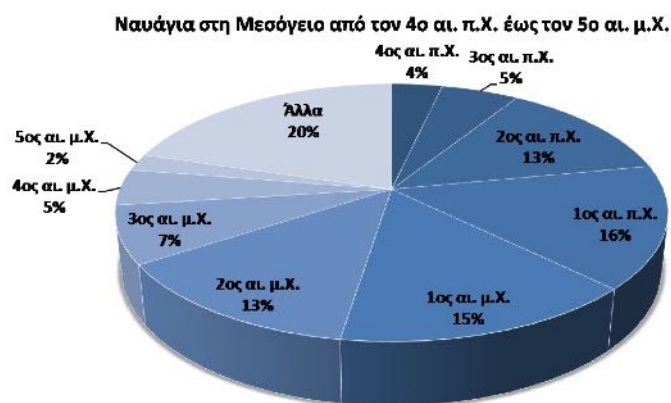
Εικ. 6. Νήσος Πρώτη. Επιγραφή εύπλοιας από ακόλουθους του Σέραπι (IG V 1, 1543) από τον Βόρειο Βράχο στη θέση Γραμμένο (φωτ. Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Οι δύο βασικές θαλάσσιες διαδρομές από την Πελοπόννησο προς την Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία (σχ. Σ. Α. Φριτζίλας, Τ. Παπαδόγκωνας – ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Λεμβόσχημος λύχνος από το Pozzuoli (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1862,0414.1, περ. 70-120 μ.Χ.) (φωτ. British Museum).

Εικ. 9. Αριθμητικός πίνακας με τα αρχαία ναυάγια στη Μεσόγειο από τον 4ο αι. π.Χ. έως τον 5ο αι. μ.Χ. (επεξεργασία Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ, πηγή Parker 1992 και Σίμωνι – Σπονδύλης 2007).

Εικ. 10. Ρωμαϊκό άγαλμα της Ίσιδος Πελαγίας από το αρχαίο Θέατρο (Αρχαία Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 12000) (φωτ. Σ. Α. Φριτζίλας – ΕΦΑΜΕΣ).

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Οι εργασίες διαμόρφωσης στον αρχαιολογικό χώρο της Ασίνης: στόχοι και απολογισμός

ABSTRACT. At the end of 2015, the Ephorate of Antiquities of the Argolid completed the project “Asine, Ancient Acropolis of Asine: Enhancement of the Kastraki Archaeological Site”, funded by the National Strategic Reference Framework (NSRF). The project involved the small-scale landscaping of the archaeological site, respecting the natural environment and using low impact, high end methods. The interventions focused on the site’s organization and function and the communication of information regarding the site’s past, from prehistory to the present. Events and performances, educational programmes, and guided tours organized during the course of the project and after its completion resulted in local awareness, further site promotion and a major increase in visitors.

Η αρχαία Ασίνη

Η αρχαία Ασίνη εκτείνεται στη βραχώδη χερσόνησο με το όνομα «Καστράκι» (παλιότερα «Παλιόκαστρο»), στα ανατολικά του οικισμού του Τολού, στον Νομό Αργολίδας (εικ. 1). Η σημερινή ονομασία της θέσης, εμπνευσμένη από τον φυσικά οχυρό λόφο αλλά και από τα ορατά κατάλοιπα των ελληνιστικών, κυρίως, οχυρώσεων, αποκαλύπτει και έναν από τους βασικούς λόγους επιλογής της περιοχής για εγκατάσταση από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους. Η γειτνίαση με τη θάλασσα και η προστασία από τους ανέμους ήταν ακόμα δύο καθοριστικοί παράγοντες. Η λιτή περιγραφή της Ασίνης από τον Όμηρο ως «κατά βαθύν τον κόλπον έχουσαν»¹ είναι χαρακτηριστική, εξάλλου, της σχέσης του οικισμού με τη θάλασσα.

Το Καστράκι ταυτίστηκε με την ομηρική Ασίνη από τον 19ο αιώνα². Η περιοχή αποτέλεσε το πεδίο της πρώτης συστηματικής σουηδικής αρχαιολογικής αποστολής στην Ελλάδα, με προτροπή και ενεργή συμμετοχή του πρίγκιπα του θρόνου και μετέπειτα βασιλιά της Σουηδίας, Γουστάβου Αδόλφου Δ΄. Ο αρχαιόφιλος πρίγκιπας επισκέφτηκε την περιοχή το 1920³ και μετά από δύο χρόνια, κατόπιν προσπαθειών του ίδιου, ξεκίνησε η ανασκαφή, με επικεφαλής τους Σουηδούς αρχαιολόγους Otto Frödin και Axel W. Persson. Οι εργασίες των Σουηδών τη δεκαετία του 1920 έφεραν στο φως ένα πυκνό δίκτυο αρχιτεκτονικών καταλοίπων καλής διατήρησης, καθώς και ποικίλα και εντυπωσιακά κινητά ευρήματα, τα οποία αποτύπωναν το πλούσιο παρελθόν του τόπου (εικ. 2)⁴. Την περίοδο εκείνη, εκτός της χερσονήσου, η έρευνα επεκτάθηκε και στον απέναντι προς Βορρά λόφο της Μπαρμπούνας, στην κορυφή και στην ανατολική πλαγιά του⁵.

Τα μέχρι σήμερα δεδομένα τοποθετούν τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στον λόφο της Μπαρμπούνας την 6η χιλιετία π.Χ.⁶. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού οι κάτοικοι στο Καστράκι είχαν κτίσει τα σπίτια τους

¹ Η Ασίνη αναφέρεται άπαξ στα ομηρικά έπη στον «κατάλογο νεών», ως τμήμα της αποστολής υπό το βασιλιά του Άργους Διομήδη. *Ιλιάδα* Β 560.

² Curtius 1852, 167.

³ Τη θέση είχαν επισκεφτεί λίγα χρόνια πριν και Γάλλοι αρχαιολόγοι, οι οποίοι αποσύρθηκαν μετά την εκδήλωση ενδιαφέροντος από τον Σουηδό πρίγκιπα. Η ενασχόληση των Σουηδών με την Ασίνη ήταν μέρος του ευρύτερου διεθνούς ενδιαφέροντος για τον ελληνικό πολιτισμό ως απαρχή του ευρωπαϊκού, το οποίο είχε εκφραστεί αρχικά με τη διενέργεια περιηγητικών και ανασκαφικών αποστολών και αργότερα, συστηματικά πλέον, με την ίδρυση των ξένων αρχαιολογικών σχολών στην Ελλάδα.

⁴ Για την ιστορία της θέσης διαχρονικά, βλ. ενδεικτικά Frödin – Persson 1938. Dietz 1980. Nordquist 1987a. Wells 1987-1988. Billot 1989-1990. Hägg κ.ά. 1996. Styrenius 1998. Wells 2002. Sjöberg 2004. Wells – Penttinen 2005, 23-31, 54-59. Voutsaki 2010. Σύνομη επισκόπηση στο Ήβου 2016.

⁵ Τα αποτελέσματα των πρώτων ανασκαφών, με σαφή προσανατολισμό στα προϊστορικά χρόνια, δημοσιεύθηκαν στο Frödin – Persson 1938. Οι Σουηδοί επανήλθαν τις δεκαετίες 1970 και 1980 σε θέσεις στα ανατολικά της χερσονήσου και στη νοτιοανατολική πλαγιά της Μπαρμπούνας, ενώ μεμονωμένες έρευνες πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, με αφορμή δραστηριότητες στο περιβάλλον του λόφου. Για την ιστορία των ανασκαφών: Nordquist – Hägg 1996. Wells 2002γ, 13-17.

⁶ Hägg – Nordquist 1992. Σύμφωνα με προφορική επικοινωνία με τον Δρ. Α. Penttinen, νεολιθικά όστρακα έχουν αναγνωριστεί και στο υλικό από τις ανασκαφές στο οικόπεδο Καρμανιόλα, ανατολικά της Ακρόπολης, βλ. επίσης Yíoutsos 2017, 166, υποσημ. 9. Κατά τον

σε δύο πλατώματα στην κορυφή του λόφου («Ακρόπολη») και στην ομαλή βορειοδυτική πλαγιά («Κάτω Πόλη»)⁷. Τα ευρήματα από τα σπίτια και τους λάκκους της περιόδου εντάσσουν την Ασίνη στο περιβάλλον των γειτονικών μεγάλων κέντρων της Τίρυνθας και της Λέρνας⁸. Ο πυρήνας του οικισμού της Ασίνης των μεσοελλαδικών χρόνων βρίσκεται στην Κάτω Πόλη και καταλάμβανε επάλληλα πλατώματα⁹. Στο τέλος της περιόδου, ο οικισμός επεκτείνεται προς τον λόφο της Μπαρμπούνας ενώ τα σπίτια της Κάτω Πόλης γίνονται μεγαλύτερα, με πολύπλοκη κάτοψη. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η Οικία Β, με τουλάχιστον 13 δωμάτια και πιθανόν δεύτερο όροφο. Τα νεκροταφεία της περιόδου αναπτύσσονται εντός και εκτός της κατοικημένης περιοχής¹⁰.

Αναμφίβολα, η θέση της Ασίνης στον Αργολικό Κόλπο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ενεργή συμμετοχή της στη θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα που χαρακτηρίζει τους μυκηναϊκούς χρόνους¹¹. Αυτό, εξάλλου, φανερώνουν και τα πλούσια, συχνά εξωτικής προέλευσης κτερίσματα από τους θαλαμοειδείς τάφους στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Μπαρμπούνας¹². Η εικόνα, ωστόσο, από τον σύγχρονο οικισμό είναι λιγότερο εντυπωσιακή¹³.

Η πρόσφατη μελέτη των δεδομένων από την ανεσκαμμένη τη δεκαετία του 1920 Οικία G, σε συνδυασμό κυρίως με τα αποτελέσματα της έρευνας στα ανατολικά του λόφου της Ακρόπολης, μαρτυρούν πως μετά τους μυκηναϊκούς χρόνους η κατοίκηση στην περιοχή δεν διακόπηκε εξαιτίας κάποιας αιφνίδιας ανατροπής. Ο οικισμός φαίνεται πως διαμορφώνεται με επισκευές και αναδιαμορφώσεις των σπιτιών της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου, με σαφή, ωστόσο, εξάρτηση αποκλειστικά σχεδόν από την εκμετάλλευση της γης¹⁴. Μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, πενιχρά, όμως, οικιστικά κατάλοιπα προέρχονται από την κατοίκηση των γεωμετρικών χρόνων. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν σύνολα αντικειμένων που σχετίζονται με τη λατρεία, όπως εκείνο που βρέθηκε στη νοτιοανατολική πλαγιά της Μπαρμπούνας και συνδέεται με τελετουργίες προς τιμή των προγόνων¹⁵. Στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. χρονολογείται και η τεχνητή διαμόρφωση πλατώματος στην κορυφή της Μπαρμπούνας, όπου τοποθετείται από ερευνητές η μαρτυρούμενη από τις πηγές λατρεία του Απόλλωνος Πυθαέως¹⁶.

Στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. εντοπίζεται χρονικά η «καταστροφή» της Ασίνης από τους Αργείους ως αντίποινα, σύμφωνα με τον Πausανία, για τη συμμαχία των Ασιναίων με τους Λακεδαιμόνιους¹⁷. Τους επόμενους αιώνες, η περιοχή παρακμάζει, χωρίς ωστόσο να ερημώσει εντελώς¹⁸. Οι ασταθείς ισορροπίες που επικρατούσαν στο Αιγαίο στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. και η στρατηγική θέση της χερσονήσου οδήγησαν στην ισχυρή οχύρωση του λόφου, πιθανόν από τον Δημήτριο Πολιορκητή¹⁹. Τα ψηλά τείχη, συμπληρωμένα και επισκευασμένα από Βυζαντινούς, Ενετούς και, πιο πρόσφατα, τους Ιταλούς, παραμένουν εντυπωσιακά μέχρι σήμερα.

Η αποτύπωση της ιστορίας του τόπου για τα χρόνια που ακολούθησαν παρουσιάζει σημαντικά κενά²⁰. Ο οικισμός των ελληνοιστικών χρόνων αναπτύσσεται κυρίως στην Κάτω Πόλη, πάνω στα ερείπια των προηγούμενων περιόδων. Πιστήρια στην Ακρόπολη και την Κάτω Πόλη μαρτυρούν την ενασχόληση των

Zangger, την εποχή αυτή το Καστράκι ήταν ένα μικρό νησί. Για τις περιβαλλοντικές συνθήκες και τις γεωμορφολογικές αλλαγές τις τελευταίες χιλιετίες στην Ασίνη, βλ. Zangger 1994.

⁷ Οι συμβατικές αυτές ονομασίες έχουν καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία από τους πρώτους ανασκαφείς.

⁸ Για την πρωτοελλαδική Ασίνη, βλ. Frödin – Persson 1938, 41-43, 44-45, 48, 59, 68, 91-97, 214-219. Pullen 1987. Για τις λιγοστές ταφές της περιόδου, βλ. Pullen 1990. Αρχαιοζωολογική ανάλυση του περιεχόμενου των λάκκων στο Macheridis 2016.

⁹ Nordquist 1987a. Voutsaki 2010.

¹⁰ Για τις ταφές των μεσοελλαδικών χρόνων συνοπτικά: Nordquist 1987β. Nordquist 2002. Για τον ταφικό τύμβο στα ανατολικά της Ακρόπολης: Dietz 1980. Voutsaki κ.ά. 2009.

¹¹ Βλ. σχετική αναφορά στο Gillis 1996, 98-99. Ενδεικτική είναι η ανακάλυψη του μυκηναϊκού ναυαγίου των Ιρίων, νοτιότερα στον Αργολικό κόλπο: Phelps κ.ά. 1999.

¹² Για το νεκροταφείο των θαλαμοειδών τάφων: Frödin – Persson 1938, 151-188, 336-421. Ειδικότερα για τον τάφο I:1: Hughes-Brock 1996. Krzyszkowska 1996. Mountjoy 1996.

¹³ Εξαιρεση αποτελεί η Οικία G, στο βόρειο τμήμα της Κάτω Πόλης, με πολλά δωμάτια, που προστίθενται γύρω από τον κεντρικό, μεγαροειδούς τύπου πυρήνα. Από εδώ προέρχεται σύνολο λατρευτικών αντικειμένων, μεταξύ των οποίων και η περίφημη πήλινη κεφαλή του «Αρχοντα της Ασίνης». Για τον οικισμό, βλ. πιο πρόσφατα Sjöberg 2003. Sjöberg 2004. Ειδικότερα για την Οικία G: Hägg 1981. Για την πήλινη κεφαλή: D' Agata 1996.

¹⁴ Wells 1983.

¹⁵ Hägg 1983.

¹⁶ Wells 1987-1988. Wells 1990.

¹⁷ Πausανίας 2.36.4-5. Για τους πιθανούς λόγους της επίθεσης των Αργείων, βλ. Kelly 1967. Για τις γραπτές πηγές και την «καταστροφή» της Ασίνης, βλ. Ratinaud-Lachkar 2004.

¹⁸ Λατρευτικά σύνολα από δύο θέσεις στον λόφο και ίχνη κατοίκησης και ταφές στα ανατολικά φανερώνουν πως η θέση δεν εγκαταλείφθηκε πλήρως μετά τη φυγή των κατοίκων της και έως τους ελληνοιστικούς χρόνους, όπως είχαν συμπεράνει οι πρώτοι ανασκαφείς (Frödin – Persson 1938, 437). Βλ. Rafn 1979. Poulsen 1994. Wells 2002a. Παράλληλα, στην κορυφή της Μπαρμπούνας η λατρεία του Απόλλωνα συνεχιζόταν, βλ. υποσημ. 16. Επίσης, Wells 2002a, 96-97, υποσημ. 4-6.

¹⁹ Wells 1992. Penttinen 1996.

²⁰ Βλ. σχετικές αναφορές στη δημοσίευση των πρώτων ανασκαφών. Σποραδικά στοιχεία στα Μιτσός 1935. Westermark 1980. Wells 1992. Poulsen 1994. Gillis 2002.

κατοίκων με αγροτικές εργασίες ενώ τα κινητά ευρήματα υποδηλώνουν σχετική ακμή του οικισμού στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Όταν πια ο Στράβων έφτασε στην Ασίνη είδε ένα μικρό χωριό, ενώ λίγο αργότερα ο Πausanias αντίκρισε ερείπια. Την Ύστερη Αρχαιότητα, στο τέλος του 4ου – αρχές του 5ου αι. μ.Χ., κτίζονται δύο μικρά λουτρά, το ένα εκ των οποίων διατηρείται σήμερα στα ανατολικά της Κάτω Πόλης²¹.

Η περιοχή έρχεται ξανά στο προσκήνιο στα τέλη του 17ου αι., όταν το 1686 ο Μοροζίνι αποβιβάζεται στον κόλπο του Τολού, προκειμένου να ξεκινήσει την εκστρατεία του για την ανακατάληψη του Ναυπλίου από τους Τούρκους. Κατά τη Β' Ενετοκρατία, οι Ενετοί θα ενισχύσουν την ελληνιστική οχύρωση, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος οχυρώσεων στον Αργολικό Κόλπο. Από τότε και έως την άφιξη των Σουηδών ανασκαφών, τη δεκαετία του 1920, ο λόφος παρέμεινε έρημος²².

Στα χρόνια της γερμανοϊταλικής Κατοχής, το ενδεχόμενο μιας συμμαχικής απόβασης στις ακτές της Πελοποννήσου οδήγησε τους Ιταλούς κατακτητές της περιοχής στην ταχεία μετατροπή του λόφου της Ασίνης σε ένα σύγχρονο στρατιωτικό οχυρό. Οι Ιταλοί εκμεταλλεύτηκαν για ακόμα μια φορά τη φυσικά οχυρή γεωμορφολογία του λόφου, την ύπαρξη των αρχαίων τειχών αλλά και την αφθονία οικοδομικού υλικού από τα κτίσματα που είχαν αποκαλυφθεί λίγα χρόνια πριν²³. Η κατασκευή οχυρωματικών έργων και η εκτεταμένη χρήση του αρχαίου υλικού είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των αρχαιοτήτων, η οποία σύμφωνα με την επίσημη καταγραφή της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων το 1946, υπήρξε «τελεία, ριζική και ολοκληρωτική»²⁴.

Ο προγραμματισμός του έργου

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν τα πενιχρά πλέον αρχαία κατάλοιπα εντός των τειχών της Ασίνης –στην πραγματικότητα τα χαμηλά ερείπια της Οικίας Β, στόμια πηγαδιών, μια μεγάλη δεξαμενή και το ρωμαϊκό λουτρό στην Κάτω Πόλη, καθώς και τα ελληνιστικά πιεστήρια στην Ακρόπολη– εξαφανίζονταν σιγά-σιγά από την ανεξέλεγκτη βλάστηση, τη διάβρωση και την έλλειψη οποιουδήποτε οργανωμένου μέτρου προστασίας ή συντήρησης. Οι δύο γενικές ενημερωτικές πινακίδες που είχαν τοποθετηθεί το 2004 κοντά στην είσοδο του χώρου, με εμφανή τη φθορά του χρόνου, ελάχιστα συμπλήρωναν το αφηγηματικό κενό.

Οι σύγχρονοι επισκέπτες, οδηγούμενοι από το προσωπικό τους ενδιαφέρον για την ιστορία του τόπου, απλώς παρασυρμένοι από το εντυπωσιακής φυσικής ομορφιάς τοπίο ή επηρεασμένοι ακόμα και από την ποίηση του Γ. Σεφέρη, έφταναν σε έναν χώρο, όπου σχεδόν τίποτα δεν παρέπεμπε στο πλούσιο παρελθόν του (εικ. 3). Την ίδια αίσθηση αποκόμιζαν βέβαια και οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής, οι οποίοι διάλεγαν τον λόφο για τους περιπάτους τους ή συμμετείχαν στις θρησκευτικές τελετές στο γραφικό εκκλησάκι της Παναγίας, εντός των τειχών. Επιπλέον, οι επισκέπτες, οι οποίοι αυξάνονταν σημαντικά τους καλοκαιρινούς μήνες, κινούνταν ελεύθερα στην Κάτω Πόλη και σε διαμορφωμένες από την περίοδο της Κατοχής ή από τη συνεχή χρήση διαδρομές στην Ακρόπολη, οι οποίες σε αρκετά σημεία χαρακτηρίζονταν από μικρό ή μεγάλο βαθμό επικινδυνότητας (εικ. 4). Η ανεξέλεγκτη αυτή πορεία εγκυμονούσε κινδύνους τόσο για τους ίδιους όσο και για τη διατήρηση των ελάχιστων καταλοίπων.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, τον Δεκέμβριο 2008 η αρμόδια τότε Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εκπόνησε μελέτη, με τίτλο «Ασίνη – Ακρόπολη Αρχαίας Ασίνης: Αναμόρφωση (Διαμόρφωση) Αρχαιολογικού Χώρου Καστράκι»²⁵, στο πλαίσιο των μελετών ωρίμανσης του Γ' ΚΠΣ. Η εκτέλεση του ομώνυμου έργου πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Δυτικής Ελλάδας-Πελοποννήσου-Ιονίων Νήσων 2007-2013», με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας (Εφ.Α. Αργολίδας). Οι εργασίες ξεκίνησαν στο πεδίο τον Ιούνιο του 2012 και ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του 2015, με συνολικό προϋπολογισμό 933.000,00 ευρώ²⁶. Κατά τη διάρκειά τους, στο φυσικό

²¹ Höhgammar 1984.

²² Τον 19ο αι. φαίνεται πως κτίστηκε η μικρή εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κάτω Πόλη. Ο οικισμός του Τολού, στα δυτικά της Ασίνης, ιδρύθηκε με το όνομα «Μίνωα», μετά από ψηφίσματα του 1831 και 1834, προκειμένου να κατοικήσουν πρόσφυγες της Κρητικής Επανάστασης. Βλ. Μηλιαράκης 1886, 90-94.

²³ Yioutsos 2017.

²⁴ Υπουργείο Θρησκευτικών και Εθνικής Παιδείας 1946, 65.

²⁵ Η ομάδα εργασίας αποτελούνταν από τις αρχαιολόγους Σ. Δελγιάννη και Σ. Λαμπράκη και τους αρχιτέκτονες-μηχανικούς Δ. Ψυχογιό και Σ. Ψυχογιό, με συνεργάτες τους αρχιτέκτονες-μηχανικούς Γ. Σαλεσιώτη και Κ. Καρβουνιάρη. Από την πλευρά της Δ' ΕΠΚΑ, την επίβλεψη των εργασιών εκπόνησης της μελέτης είχαν αναλάβει η διευθύντρια της Εφορείας Δρ. Α. Μπανάκα, ο αρχαιολόγος Χρ. Πιτερός και ο τοπογράφος Χ. Αντωνιάδης.

²⁶ Τη γενική εποπτεία του έργου είχε η προϊσταμένη της Εφ.Α. Αργολίδας Δρ. Α. Παπαδημητρίου. Επιβλέποντες του έργου ήταν οι Χ. Αντωνιάδης (τοπογράφος) και Γ. Ήβου (αρχαιολόγος), υπάλληλοι της Εφ.Α. Αργολίδας. Κατά τη διάρκειά του απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Α. Παπαναστασίου και Δρ. Ν.-Π. Γιούτσος, οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Ε. Μαλαματιένιου, Λ.-Σπ. Κιτσάκη και Α. Τόγια, ο πολιτικός μηχανικός Γ. Ταραβίρας, οι συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Κ. Γκάβαλης και Α. Παπαθανασίου. Το εργατοτεχνικό

αντικείμενο του έργου προστέθηκαν σημειακές δράσεις, οι οποίες συμπλήρωσαν την τελική εικόνα του χώρου (σχ. 1)²⁷.

Σε κάθε περίπτωση, κύριος στόχος των εργασιών ήταν η με ήπια μέσα και σεβασμό στο φυσικό περιβάλλον διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Ασίνης, όπου οι επισκέπτες, με συμβατικές και σύγχρονες μεθόδους, θα είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τα βήματα της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή. Πέρα από την αναμφισβήτητη βαρύτητα που θα είχε η ανάπτυξη του ρόλου της Ασίνης κατά την αρχαιότητα, η πρόσφατη δραστηριότητα στον λόφο, η δράση δηλαδή των Σουηδών ανασκαφών και των Ιταλών στρατιωτών, θεωρήθηκε εξ αρχής αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας του τόπου, το οποίο θα έπρεπε να έχει τη μερίδα που του αναλογούσε. Με βάση την προσέγγιση αυτή, το πρόγραμμα στόχευε στη δημιουργία ενός ενεργού αρχαιολογικού χώρου, μέσα και από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του με τους κατοίκους των γύρω περιοχών, και φυσικά στην αύξηση της επισκεψιμότητάς του.

Το έργο «Ασίνη – Ακρόπολη Αρχαίας Ασίνης: Αναμόρφωση Αρχαιολογικού Χώρου Καστράκι»

Υπό αυτό το πρίσμα, οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον χώρο αφορούσαν αφενός την παρουσίαση και ανάδειξη της ιστορίας του και αφετέρου την οργάνωση και καλή λειτουργία του. Με την ολοκλήρωση των εργασιών αποδόθηκαν στους επισκέπτες σχεδόν 800 μ. διαδρομών (πετρόκτιστα μονοπάτια και κλίμακες, χωμάτινες διαδρομές, μεταλλικές πεζογέφυρες), νέα είσοδος με φυλάκιο, διαμορφωμένη πρόσβαση για ΑμεΑ, στάσεις ανάπαυσης και θέασης, 13 πινακίδες πληροφόρησης²⁸, δύο μικροί εκθεσιακοί χώροι, αίθουσα πολυμέσων και χώρος εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, έγιναν αρχαιολογικοί καθαρισμοί και πιλοτικές αναδείξεις αρχαίων καταλοίπων, οι οποίες «επανεμφάνισαν» κατόψεις κτηρίων που σηματοδοτούν σημαντικές οικιστικές φάσεις του αρχαίου οικισμού (εικ. 5)²⁹. Φυτεύτηκαν ενδημικά φυτά, εγκαταστάθηκε ήπιος φωτισμός στο κύριο μονοπάτι πρόσβασης προς την εκκλησία της Κοίμησης Θεοτόκου, σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της περιοχής, τοποθετήθηκε ενημερωτικό και εποπτικό υλικό για την πανίδα και τη χλωρίδα στον λόφο, καθώς και πινακίδα αφιερωμένη στο εμπνευσμένο από την Ασίνη ποίημα του Γ. Σεφέρη *Ο βασιλιάς της Ασίνης*.

Συνειδητή επιλογή του προγράμματος ήταν η αποκατάσταση και η επανάχρηση νεότερων κτισμάτων, προκειμένου να στεγαστούν οι απαιτούμενες χρήσεις λειτουργικού και ενημερωτικού χαρακτήρα, χωρίς να επιβαρυνθεί περαιτέρω ο λόφος με νέες κατασκευές. Σ' αυτό το πλαίσιο και ακολουθώντας κατά το επιτρεπτό τις διαστάσεις και τη μορφολογία των οικημάτων, αποκαταστάθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν τρία κτίσματα. Το πρώτο από αυτά, το μονόχρωμο ιταλικό κτίσμα στη νέα είσοδο του χώρου, που κτίστηκε ως μαγειρείο την περίοδο της Κατοχής³⁰, μετατράπηκε σε φυλάκιο-πωλητήριο.

Τα άλλα δύο κτήρια στεγάζουν πλέον έναν χώρο ενημέρωσης (αίθουσα πολυμέσων) και έναν χώρο έκθεσης. Οι μικρές διαστάσεις, η μορφή και η απλότητα των κτισμάτων επέβαλαν την ανάπτυξη σύγχρονων εκθεσιακών μέσων στο εσωτερικό τους³¹. Στο αποκαταστημένο κτίσμα των παλιών κελιών στα δυτικά της εκκλησίας της Παναγίας, το οποίο αποδίδει ξανά την αίσθηση της αυλής, όπως γλαφυρά αποτυπώνονταν στις φωτογραφίες από τις πρώτες ανασκαφές, η πορεία του τόπου στον χρόνο περιγράφεται μέσω πολλαπλών ψηφιακών εφαρμογών³². Η αίθουσα πολυμέσων αξιοποιείται και για τα εκπαιδευτικά προγράμματα που πραγματοποιούνται στον χώρο (εικ. 6). Στην πραγματικότητα, η περιοχή αυτή αποτελεί το σημείο εκκίνησης-αναφοράς της περιήγησης, με

προσωπικό αποτελούσαν οι Γ. Βασιλείου, Η. Βλάχος, Κ. Κυριάκου, Ι. Μελάς, Κ. Μπέκας, Χρ. Μπλιθικιώτης, Γρ. Σαρρής, Ε. Σκουτέρης, Ν. Σμυρλής, Χρ. Τόκας, Ι. Τόσκας. Την οικονομική διαχείριση του έργου είχε ο Δ. Αγγέλαινας (Εφ.Α. Αργολίδας) και η Ε. Κάκκου. Την επίβλεψη των εργασιών συντήρησης είχε αναλάβει εκ μέρους της Εφ. Α. Αργολίδας η Π. Ταρατόρη.

²⁷ Συμπληρωματικά εκπονήθηκαν, εγκρίθηκαν και εφαρμόστηκαν μελέτες που αφορούσαν τη διαμόρφωση της αίθουσας πολυμέσων, του εκδοτηρίου εισιτηρίων και χώρων υγιεινής για το κοινό, τη δημιουργία έκθεσης με εποπτικό υλικό για την περίοδο της γερμονοϊταλικής Κατοχής στην Αργολίδα και την πιλοτική αναπαράσταση της Οικίας G στην Κάτω Πόλη. Επιπλέον, ανατέθηκε και εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης και ανάδειξης της μεγάλης δεξαμενής στην Κάτω Πόλη.

²⁸ Εκτός από τις πινακίδες αρχαιολογικού περιεχομένου, με κέντρο την Ασίνη αναπτύχθηκαν θεματικές ευρύτερου ενδιαφέροντος, όπως η ίδρυση του Τολού, η ιστορία των νησίδων του Αργολικού κόλπου, οι γεωμορφολογικές αλλαγές στην περιοχή, το θαλάσσιο εμπόριο κ.ά.

²⁹ Σε αυτές περιλαμβάνονται η «επανεμφάνιση» και η ανάδειξη της μεσοελλαδικής Οικίας Β στην Κάτω Πόλη, της πρωτοελλαδικής οικίας και των ελληνοιστικών πιεστηρίων στην Ακρόπολη και η πιλοτική αναπαράσταση της μυκηναϊκής Οικίας G.

³⁰ Yioutsos 2017, 173-175.

³¹ Το αρχαιολογικό παρελθόν του τόπου παρουσιάζεται ολοκληρωμένα και διαχρονικά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, η επανέκθεση του οποίου ολοκληρώθηκε με επιτυχία το 2009. Η διάδραση του αρχαιολογικού χώρου με το Μουσείο επισημαίνεται στο εποπτικό υλικό και των δύο.

³² Στις ψηφιακές εφαρμογές περιλαμβάνεται βίντεο με την ιστορία της Ασίνης, ψηφιακός χάρτης με τη θέση και το περιεχόμενο των πινακίδων ενημέρωσης, χρονολόγιο και ένα ιστορικό ντοκιμαντέρ, που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του έργου και αφορά στην παρουσία των Ιταλών στην περιοχή, μέσα από φωτογραφικό και αρχαιολογικό υλικό και συνεντεύξεις ηλικιωμένων κατοίκων (σημνοθεσία Γ. Ζέρβας).

δυνατότητα στάσης και ανάπαυσης, όπου παρέχεται μέσω των ψηφιακών εφαρμογών το σύνολο της πληροφορίας για τον αρχαιολογικό χώρο.

Στο τρίτο κτήριο, ένα ιταλικό μονόχωρο κτίσμα στη βόρεια πλευρά του βράχου της Ακρόπολης³³, σε επαφή με το ενετικό τείχος, δημιουργήθηκε ένας μικρός εκθεσιακός χώρος, όπου παρουσιάζεται η δραστηριότητα των Σουηδών αρχαιολόγων στην Ασίνη και αποτυπώνονται τα βήματα της ανασκαφικής διαδικασίας, καθώς η σουηδική αρχαιολογική έρευνα ήταν από τις πρώτες στον ελλαδικό χώρο που χρησιμοποίησε πρότυπες επιστημονικές μεθόδους (εικ. 7)³⁴.

Κατά την πορεία του έργου διαπιστώθηκε η δυνατότητα αξιοποίησης ενός τεχνητά διαμορφωμένου, κατά την περίοδο της Κατοχής, σπηλαίου στα ριζά του βράχου της Ακρόπολης, το οποίο προσαρμόστηκε κατάλληλα για να υποδεχτεί έκθεση σχετικά με τις γερμανοϊταλικές δυνάμεις κατοχής στην Αργολίδα, συμπληρώνοντας έτσι την παρουσίαση αυτής της ιστορικής περιόδου³⁵.

Στην κατεύθυνση της χρήσης ήπιων μέσων ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, με την κατά το δυνατόν μικρότερη επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος, επιλέχθηκαν επίσης η ανακατασκευή των διαμορφωμένων από τους Ιταλούς πετρόκτιστων κλιμάκων και μονοπατιών, χρησιμοποιώντας το κατά χώραν υπάρχον υλικό, η κατασκευή κλιμακωτών διαδρομών με παλιά ξύλινα στοιχεία (τραβέρσες), που χρησιμοποιούνταν στις σιδηροδρομικές γραμμές, καθώς και η δημιουργία μονοπατιού στο εσωτερικό του υπάρχοντος σκάμματος της ιταλικής τάφρου στα ανατολικά του λόφου (εικ. 8, 9). Στο επίπεδο της αξιοποίησης των σύγχρονων μεθόδων μετάδοσης της πληροφορίας, πέραν των όσων ήδη περιγράφηκαν στην αίθουσα πολυμέσων, όλο το εποπτικό και ενημερωτικό υλικό του αρχαιολογικού χώρου είναι προσβάσιμο μέσω της ιστοσελίδας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας³⁶.

Απολογισμός

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, στην κατεύθυνση επικοινωνίας του προγράμματος και γνωριμίας ή επαναπροσέγγισης του κοινού με τον αρχαιολογικό χώρο, πραγματοποιήθηκαν ομιλίες με θέμα την Ασίνη και την εξέλιξη του έργου, διοργανώθηκαν δράσεις ποικίλου περιεχομένου, μεμονωμένες ή στο πλαίσιο των καθιερωμένων πολιτιστικών ημερών του Υπουργείου Πολιτισμού, φιλοξενήθηκαν καλλιτεχνικές και άλλες εκδηλώσεις³⁷ και πραγματοποιήθηκαν ομαδικές ξεναγήσεις παιδιών και ενηλίκων. Αρκετές από αυτές ήταν σε συνεργασία με τοπικούς φορείς, δημόσιους και ιδιωτικούς, εκπαιδευτικές δομές και συλλόγους. Μετά το πέρας των εργασιών, οι δράσεις αυτές συνεχίστηκαν και ενισχύθηκαν. Επιπλέον, στον αρχαιολογικό χώρο πραγματοποιείται εκπαιδευτικό πρόγραμμα, απευθυνόμενο σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Με θετικό πρόσημο χαρακτηρίζεται η προσπάθεια για την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων των γύρω περιοχών, όπως συνάγεται από το ενδιαφέρον τους για την πορεία του έργου, τη ζωηρή παρουσία τους στις εκδηλώσεις, τις συχνές επισκέψεις τους στον χώρο, την καλή συνεργασία με τους τοπικούς συλλόγους για τη συλλογή αρχαιολογικού υλικού και τη συμβολή συλλόγων και φορέων στη διοργάνωση εκδηλώσεων. Στο αποτέλεσμα αυτό συνέβαλε, σε ατομικό επίπεδο, αναμφίβολα η ενσωμάτωση της σύγχρονης τοπικής ιστορίας στην αφήγηση του αρχαιολογικού χώρου. Στον επιχειρηματικό τομέα, σε μια τουριστική περιοχή όπως είναι αυτή του Τολού, οι θετικές συνέπειες από τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου έγιναν άμεσα αντιληπτές.

Παράλληλα, η συνεχής και πολύπλευρη ενασχόληση με τον αρχαιολογικό χώρο απέδωσε πολλαπλά οφέλη και σε επίπεδο έρευνας. Ξεχασμένα μνημεία αποκαλύφθηκαν εκ νέου, νέα δεδομένα προέκυψαν, άγνωστες ή σκοτεινές ιστορικές πτυχές φωτίστηκαν, αποκτήθηκε χρήσιμη τεχνογνωσία, εφαρμόστηκαν πιλοτικές αποκαταστάσεις, ενισχύθηκε η συνεργασία μεταξύ ειδικοτήτων και φορέων.

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στην Αρχαία Ασίνη δημιουργήθηκε ένας σύγχρονος αρχαιολογικός χώρος, ο οποίος προσδιορίζεται πλέον με σαφήνεια στον ευρύτερο χάρτη της περιοχής, καθώς σ' αυτόν έχουν παράλληλα αναπτυχθεί σημαντικές πτυχές της μικρο-ιστορίας του. Οι επισκέπτες που περιηγούνται στην Αρχαία Ασίνη δεν είναι πια μόνο εκείνοι με εξειδικευμένο ενδιαφέρον για την αρχαιολογική επιστήμη. Η

³³ Γιούτσος 2017, 179-180.

³⁴ Το αρχαιολογικό υλικό, οι φωτογραφίες και τα αντικείμενα που απαρτίζουν την έκθεση προέρχονται κυρίως από το Σουηδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, με το οποίο η συνεργασία καθ' όλη τη διάρκεια του έργου ήταν εξαιρετικά εποικοδομητική.

³⁵ Στο σπήλαιο οδηγεί κλιμακωτό μονοπάτι, το οποίο διέρχεται και από άλλες ιταλικές κατασκευές, με την ανάλογη σήμανση. Αντίστοιχη σήμανση υπάρχει και σε όλα ιταλικά κτίσματα-κατασκευές συναντάμε στη διαμορφωμένη διαδρομή περιήγησης.

³⁶ <https://www.argolisculture.gr/>. Στην ίδια διεύθυνση, οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να ενημερωθούν για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τις εκδηλώσεις που προγραμματίζονται στον χώρο. Επιπλέον, στις πινακίδες της πορείας περιήγησης έχει ενσωματωθεί κώδικας Qr, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στον χρήστη, με τη χρήση «έξυπνου» κινητού τηλεφώνου, να αποθηκεύει το περιεχόμενό τους ή να περιηγηθεί στην ιστοσελίδα της Εφ.Α. Αργολίδας.

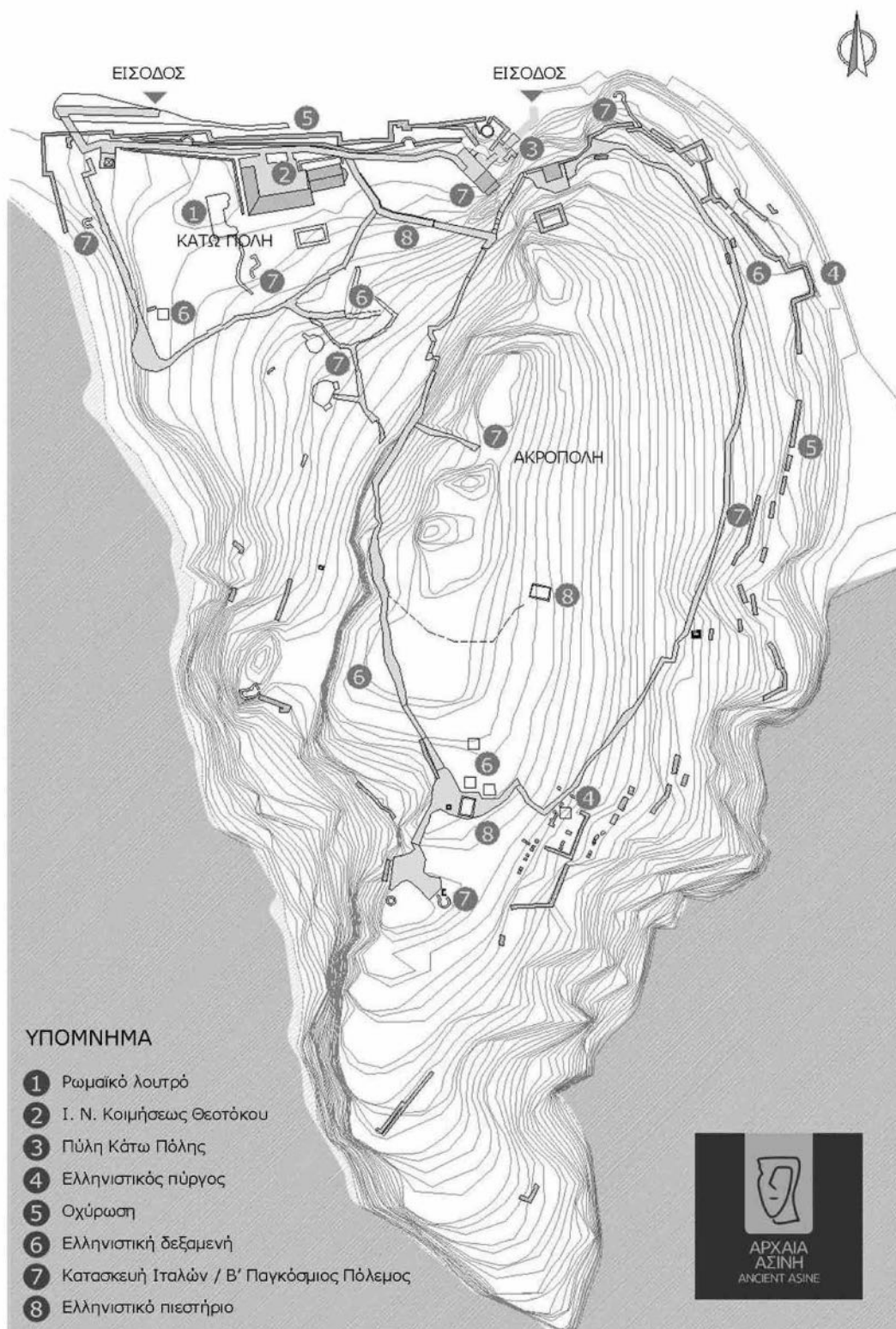
³⁷ Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται μουσικές εκδηλώσεις και θεατρικές παραστάσεις, έκθεση φωτογραφίας, προβολή ντοκιμαντέρ, βραδιά αστροπαράτηρησης, δράσεις φύτευσης κ.ά.

διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου με σεβασμό στο περιβάλλον, η ποικιλία της παρεχόμενης πληροφορίας, σε επίπεδο περιεχομένου και μορφής, και οι πολλαπλές δράσεις οδήγησαν τελικά στην επίτευξη των αρχικών στόχων του προγράμματος περί αύξησης της επισκεψιμότητας και ενεργής παρουσίας της τοπικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Billot 1989-1990: M. F. Billot, Apollon Pythéen et l'Argolide archaïque. Histoire et mythes, *Αρχαιογνωσία* 6 (1989-1990), 35-98.
- Curtius 1852: E. Curtius, *Peloponnesos: eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, 2, Gotha 1852.
- D' Agata 1996: A. L. D' Agata, The "Lord" of Asine reconsidered: technique, type and chronology, στο: Hägg κ.ά. 1996, 39-46.
- Dietz 1980: S. Dietz, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, The Middle Helladic Cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 24:2, Στοκχόλμη 1980.
- Frödin – Persson 1938: O. Frödin – A. W. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Στοκχόλμη 1938.
- Gillis 1996: C. Gillis, Tin at Asine, στο: Hägg κ.ά. 1996, 92-100.
- Gillis 2002: C. Gillis, A diachronic study of metals from Asine: provenances and implications, στο: Wells 2002β, 71-84.
- Hägg 1981: R. Hägg, The House Sanctuary at Asine revisited, στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συμποσίου στο Σουηδικό Ινστιτούτο της Αθήνας «Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age», Αθήνα 12-13 Μαΐου 1980, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 28, Στοκχόλμη 1981, 91-94.
- Hägg 1983: R. Hägg, Funerary meals in the Geometric necropolis at Asine, στο: R. Hägg (επιμ.), Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου στο Σουηδικό Ινστιτούτο της Αθήνας «The Greek Renaissance of the eight century BC: tradition and innovation», Αθήνα 1-5 Ιουνίου 1981, Στοκχόλμη 1983, 189-193.
- Hägg – Nordquist 1992: R. Hägg – G. C. Nordquist, Excavations in the Levendis sector at Asine, 1989. A preliminary report, *OpAth* 19 (1992), 59-68.
- Hägg κ.ά. 1996: R. Hägg – G. C. Nordquist – B. Wells (επιμ.), *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 45:1, Στοκχόλμη 1996.
- Ηβου 2016: Γ. Ηβου, Αρχαία Ασίνη, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 120 (2016), 120-144.
- Höghammar 1984: K. Höghammar, The dating of the Roman bath at Asine in Argolis, *OpAth* 15 (1984), 9-106.
- Hughes-Brock 1996: H. Hughes-Brock, Asine Chamber Tomb I:1: The small finds, στο: Hägg κ.ά. 1996, 69-80.
- Kelly 1967: T. Kelly, The Argive destruction of Asine, *Historia* 16 (1967), 422-431.
- Krzyszowska 1996: O.H. Krzyszowska, Asine Chamber Tomb I:1: The ivories, στο: Hägg κ.ά. 1996, 81-90.
- Macheridis 2016: S. Macheridis, Home, refuse and reuse during the Early Helladic III to the Middle Helladic I transitional period. A social zooarchaeological study to the Asine *bothroi*, *Opuscula* 9 (2016), 71-91.
- Macheridis 2017: S. Macheridis, Symbolic connotations of animals at early Middle Helladic Asine. A comparative study of the animal bones from the settlement and its graves, *Opuscula* 10 (2017), 128-152.
- Μηλιαράκης 1886: Α. Μηλιαράκης, Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Ἀργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα 1886.
- Μιτσός 1935: Μ. Μιτσός, Τέμενος του Ηρακλέους επί της ακροπόλεως της αργολικής Ασίνης, *Ελληνικά* 8 (1935), 15-16.
- Mountjoy 1996: P. A. Mountjoy, Asine Chamber Tomb I:1: The pottery, στο: Hägg κ.ά. 1996, 47-68.
- Nordquist 1987α: G. C. Nordquist, *A Middle Helladic Village Asine in the Argolid*, Boreas 16, Uppsala 1987.
- Nordquist 1987β: G. C. Nordquist, Asine. A Middle Helladic society, *Hydra Working Papers in Middle Bronze Age Studies* 3 (1987), 15-25.
- Nordquist 1996: G. C. Nordquist, New information on old graves, στο: Hägg κ.ά. 1996, 19-38.
- Nordquist 2002: G. C. Nordquist, Intra- and extramural, single and collective, burials in the Middle and Late Helladic periods, στο: Wells 2002β, 23-29.
- Nordquist – Hägg 1996: G. C. Nordquist – R. Hägg, The history of the Asine excavations and collections, with a bibliography, στο: Hägg κ.ά. 1996, 11-18.
- Penttinen 1996: A. Penttinen, Excavations on the acropolis of Asine in 1990, *OpAth* 21 (1996), 149-167.
- Phelps κ.ά. 1999: W. Phelps – Y. Lolos – Y. Vichos (επιμ.), Πρακτικά της Διεθνούς Ημερίδας «Το ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων: Διασυνδέσεις στη Μεσόγειο περί το 1200 π.Χ.», Σπέτσες, 19-20 Σεπτεμβρίου 1998, Αθήνα 1999.
- Poulsen 1994: E. Poulsen, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 6, The Post Geometric Periods. Part 2, The Post-Geometric Settlement Material and Tombs of the Hellenistic Period, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 24:6:2, Στοκχόλμη 1994.
- Pullen 1987: D. J. Pullen, Asine, Berbati, and the chronology of Early Bronze Age Greece, *AJA* 91 (1987), 533-544.
- Pullen 1990: D. J. Pullen, Early Helladic burials at Asine and Early Bronze Age mortuary practices, στο: R. Hägg – G. C. Nordquist (επιμ.), Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συμποσίου του Σουηδικού Ινστιτούτου στην Αθήνα «Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid», Αθήνα, 11-13 Ιουνίου 1988, Στοκχόλμη 1990, 9-12.
- Rafn 1979: B. Rafn, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 6, The Post-Geometric Periods, Part 1, The Graves of the Early Fifth Century B.C., Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 24:6:1, Στοκχόλμη 1979.
- Ratinaud-Lachkar 2004: I. Ratinaud-Lachkar, Insoumise Asine? Pour une mise en perspective des sources littéraires et archéologiques relatives à la destruction d'Asiné par Argos en 715 avant notre ère, *OpAth* 29 (2004), 73-88.
- Renaudin 1921: L. Renaudin, Note sur le site d'Asine dans l'Argolide, *BCH* 45 (1921), 295-308.
- Sjöberg 2003: B. Sjöberg, Settlement activity at Late Helladic Asine in the Argolid, *OpAth* 28 (2003), 185-201.

- Sjöberg 2004: B. Sjöberg, *Asine and the Argolid in the Late Helladic III Period: A Socio-Economic Study*, BAR International Series 1225, Oxford 2004.
- Styrenius 1998: C.-G. Styrenius, *Asine. En svensk utgrävningsplats i Grekland*, Στοκχόλμη 1998.
- Voutsaki 2010: S. Voutsaki, The domestic economy in Middle Helladic Asine, στο: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010, 765-779.
- Voutsaki κ.ά. 2009: S. Voutsaki – S. Dietz – A. J. Nijboer, Radiocarbon analysis and the history of the East Cemetery, Asine, *Opuscula* 2 (2009), 31-56.
- Wells 1983: B. Wells, *Asine II, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 4 The Protogeometric Period. Part 2 An Analysis of the Settlement*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, 24:4:2, Στοκχόλμη 1983.
- Wells 1987-1988: B. Wells, *Apollo at Asine*, στο: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Πελοποννησιακά Παράρτημα 13, τόμ. Β, Αθήνα 1987-1988, 349-352.
- Wells 1990: B. Wells, *The Asine sima*, *Hesperia* 59 (1990), 157-161.
- Wells 1992: B. Wells, *The walls of Asine*, *OpAth* 19 (1992), 135-142.
- Wells 2002α: B. Wells, Evidence for a cult at the acropolis of Asine from Late Geometric through Archaic and Classical times, στο: Wells 2002β, 95-133.
- Wells 2002β: B. Wells (επιμ.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 8°, 17, Στοκχόλμη 2002.
- Wells 2002γ: B. Wells, *The prehistory of the Swedish Institute at Athens*, στο: Wells 2002β, 9-22.
- Wells – Penttinen 2005: B. Wells – A. Penttinen, *On Site. Swedish Archaeologists in Greece*, Αθήνα 2005.
- Westermarck 1980: U. Westermarck, *Coins from the Swedish excavations at Asine in Argolis*, *OpAth* 13 (1980), 247-254.
- Υιούτσος 2017: *The last occupation of Asine in Argolis*, *Opuscula* 10 (2017), 164-188.
- Υπουργείο Θρησκευτικών και Εθνικής Παιδείας 1946: Υπουργείο Θρησκευτικών και Εθνικής Παιδείας, *Ζημίες των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής*, Αθήνα 1946.
- Zangger 1994: E. Zangger, *The island of Asine: A palaeogeographic reconstruction*, *OpAth* 20 (1994), 221-239.

Σχέδιο 1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 1. Ο λόφος Καστράκι από ψηλά (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 2. Η Κάτω Πόλη την περίοδο των σουηδικών ανασκαφών (1926)
(Αρχείο Σουηδικού Ινστιτούτου στην Αθήνα).

Εικ. 3. Η περιοχή της Κάτω Πόλης πριν την έναρξη των εργασιών. Άποψη από τα νοτιοανατολικά (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 4. Η πρόσβαση προς την Ακρόπολη πριν την έναρξη των εργασιών. Άποψη από τα ανατολικά (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

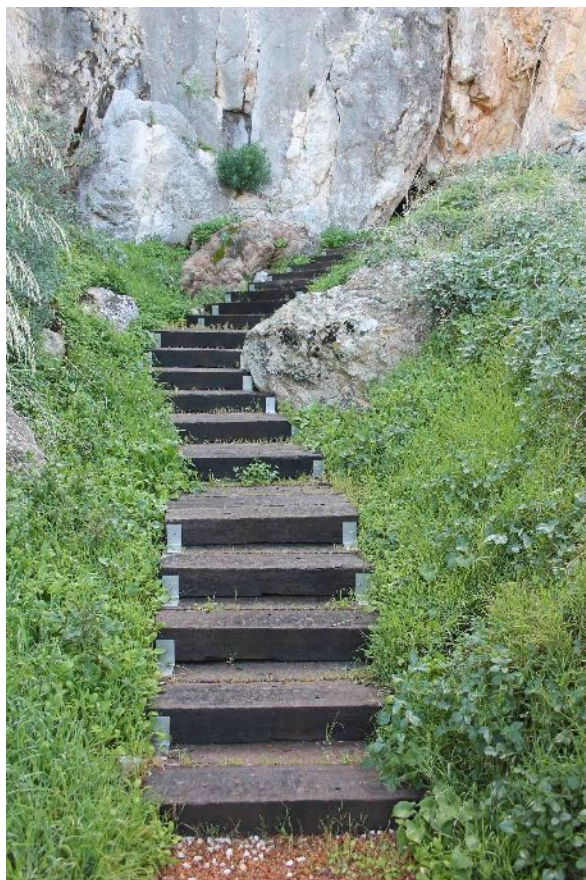
Εικ. 5. Αποψη της Κάτω Πόλης μετά τις εργασίες. Λήψη από τον ημιυπαίθριο χώρο της αίθουσας πολυμέσων (ανατολικά). Σε πρώτο πλάνο το ρωμαϊκό λουτρό και στη συνέχεια η πιλοτική αναπαράσταση της Οικίας G (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 6. Η αυλή μπροστά από την εκκλησία της Παναγίας κατά τη διάρκεια εκπαιδευτικού προγράμματος (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 7. Άποψη του εκθεσιακού χώρου για την ιστορία των σουηδικών ανασκαφών (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 8. Η ξύλινη κλιμακωτή πρόσβαση προς το τεχνητό σπήλαιο που φιλοξενεί την έκθεση για την Γερμανοϊταλική Κατοχή στην Αργολίδα (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

Εικ. 9. Η πρόσβαση προς την Ακρόπολη, μετά τις εργασίες (Αρχείο ΕΦΑΑΡΓ).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΙΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αρχαιολογικός χώρος Λυκόσουρας Αρκαδίας. Πρόταση διαχείρισης και ανάδειξης

ABSTRACT. The ancient city of Lykosoura in western Arcadia and the adjacent sanctuary of the goddess Despoina, daughter of Demeter and Poseidon, where secret religious rituals took place, played a prominent role in Arcadian myths, history, and cult. Archaeological research during the late 19th and early 20th centuries revealed part of the sanctuary's core, confirming its description by Pausanias. The archaeological site of Lykosoura forms an essential part of Arcadian monumental and historical topography, especially of the broader territory of Mount Lykaion, the sacred mountain of the Arcadians, where Zeus was born according to the local myths. Surrounded by an exquisite, largely untouched landscape, it belongs to a wide network of archaeological sites and places of historical, mythological, and environmental interest that contribute to the area's singular character. This paper suggests functional interventions that could contribute to a more effective physical and cognitive approach of this important site.

Ο αρχαιολογικός χώρος Λυκόσουρας στη δυτική Αρκαδία αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση μνημειακού συνόλου, από πλευράς αρχιτεκτονικών καταλοίπων, χωρικής διαμόρφωσης και περιβαλλοντικής εμπειρίας, κυρίαρχα, όμως, ως φορέας άυλων αξιών, καθώς συνδέεται άρρηκτα με αρχέγονες παραδόσεις, ιδιότυπες λατρείες και, εν τέλει, με τον μυθολογικό και ιστορικό πυρήνα της Αρκαδίας. Λόγω αυτού του μνημειακού αποθέματος, η περιοχή μαγνήτισε το ενδιαφέρον των περιηγητών (αρχαίων και νεότερων)¹ αλλά και της αρχαιολογικής έρευνας.

Η παρούσα παρέμβαση αποσκοπεί αφενός στην καταγραφή, προβολή και ανάπτυξη των βασικών παραμέτρων, ιδιαιτεροτήτων και αναγκών που διέπουν τον εν λόγω αρχαιολογικό χώρο και αφετέρου στην κατάθεση συγκεκριμένων προτάσεων, που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην πληρέστερη χωροταξική διευθέτηση, την επίλυση λειτουργικών και διαχειριστικών προβλημάτων και τη δημιουργία νέων δεδομένων έρευνας, προβολής, ανάδειξης και αλληλεπίδρασης με το μνημειακό και πολιτισμικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής. Θα προηγηθεί μια σύντομη παρουσίαση του αρχαιολογικού χώρου, των βασικών στοιχείων που συνθέτουν τη μυθολογική και ιστορική του ταυτότητα, καθώς και συνοπτική αναφορά στα μνημειακά κατάλοιπα, ώστε να γίνει πληρέστερα κατανοητή η προσέγγιση μέσω της οποίας διαμορφώθηκε η παρούσα πρόταση.

Ο χώρος

Τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης Λυκόσουρας και του παρακειμένου ιερού της Δέσποινας βρίσκονται στη νοτιοδυτική Αρκαδία, στις ανατολικές παρυφές του Λυκαίου όρους (υψόμετρο περ. 600 μ.), σε απόσταση 14 χλμ. δυτικά της Μεγαλόπολης και 2 χλμ. ανατολικά του σύγχρονου ομώνυμου χωριού (εικ. 1). Το τοπίο είναι κατάφυτο και επιβλητικό, με έντονο γεωφυσικό ανάγλυφο.

Η ακρόπολη, λείψανα του οχυρωματικού περιβόλου της οποίας διακρίνονται σε ορισμένα σημεία (εικ. 6), χωροθετείται στην κορυφή του λόφου όπου σήμερα υπάρχει εξωκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο. Νοτιοανατολικά της ακρόπολης σώζονται οικοδομικά κατάλοιπα, κρήνη και δεξαμενή, που πιθανόν σχετίζονται με την αγορά της αρχαίας πόλης και την εξυπηρέτηση αναγκών του ιερού. Ανατολικά του ανωτέρω συγκροτήματος υψώνεται επιμήκης λοφίσκος, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που στην ουσία διχοτομεί τον αρχαιολογικό χώρο, χωρίζοντας τα προαναφερθέντα «αστικά» λείψανα από τα κατάλοιπα του ιερού, το οποίο διαμορφώθηκε σε χαμηλό άνδρω κατά μήκος της βόρειας κλιτύς του λόφου.

¹ Πανσανίας 8.36-38. Dodwell 1819, 394-396. Leake 1830, 307-312. Blouet 1833, 40-41. Ross 1841, 85-88. Curtius 1851, 295-299.

Μυθολογικά και ιστορικά στοιχεία

Η Λυκόσουρα θεωρούνταν η αρχαιότερη από όλες τις αρκαδικές πόλεις, με οικιστή και πρώτο βασιλιά της τον Λυκάονα, γιό του Πελασγού, που οι Αρκάδες θεωρούσαν γενάρχη τους, και της νύμφης Κυλλήνης ή της νύμφης Μελίβοιας². Ο Λυκάοντας έδωσε στον Δία το προσωνόμιο Λύκαιος και θέσπισε προς τιμήν του γιορτή, τα Λύκαια, η οποία περιελάμβανε αθλητικούς αγώνες, που τελούνταν στο ομώνυμο όρος³.

Στη Λυκόσουρα ιδρύθηκε ιερό προς τιμήν της θεάς Δέσποινας⁴, κόρης της Δήμητρας και του Ποσειδώνα, την οποία, σύμφωνα με τον Πausανία (8.37.9), οι Αρκάδες λάτρευαν περισσότερο από τους άλλους θεούς. Στο ιερό αυτό η Δέσποινα λατρευόταν μαζί με τη μητέρα της Δήμητρα, μέσω της τέλεσης μυστηριακών δρωμένων⁵.

Το μυθολογικό παρελθόν της πόλης, η κυρίαρχη θέση της στη γενεαλογία των Αρκάδων, και η ύπαρξη του αφιερωμένου στη Δέσποινα ιερού, ήταν φυσικό να προσδώσουν στη Λυκόσουρα ιδιαίτερο κύρος. Για τον λόγο αυτό οι κάτοικοί της δεν τιμωρήθηκαν όταν, αρνούμενοι να λάβουν μέρος στο συνοικισμό για την ίδρυση της Μεγαλόπολης (371 ή 368 π.Χ.), κατέφυγαν στο ιερό της θεάς⁶. Η σημασία που αποδιδόταν στο παναρκαδικό ιερό δηλώνεται και από το γεγονός ότι οι Μεγαλοπολίτες ανέθεταν σε αυτό ψηφίσματα του Κοινού των Αρκάδων και αργότερα της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Επιγραφικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι η Λυκόσουρα συνέχισε να υφίσταται και μετά το συνοικισμό της Μεγαλόπολης. Ο Πausανίας (8.38.1), κατά την επίσκεψή του στην περιοχή, βρήκε την πόλη παρηκμασμένη, με λίγους κατοίκους εντός του περιβόλου της.

Τα μνημεία

Ιερό

Πολύτιμες πληροφορίες για το ιερό αντλούμε από την περιγραφή του Πausανία (8.37, 8.38.1), ο οποίος το επισκέφτηκε το 174 μ.Χ. Η ανασκαφική έρευνα πιστοποίησε τις αναφορές του περιηγητή, τουλάχιστον ως προς τον πυρήνα του χώρου (εικ. 4). Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιλαμβάνονται ο ναός, δωρικός, πρόστυλος, εξάστυλος, με είσοδο στα ανατολικά, αλλά και μικρότερη θύρα που ανοιγόταν στη νότια μακρά πλευρά. Σύμφωνα με τον Πausανία (8.37.3-5), εντός του ναού, στο δυτικό τμήμα του σηκού, δέσποζε, επάνω σε βάθρο λατρευτικό *σύνταγμα*, έργο του γλύπτη Δαμοφώντα (2ος αι. π.Χ.), το οποίο παρίστανε τη Δήμητρα και τη Δέσποινα καθισμένες σε θρόνο και δίπλα τους, όρθιους, την Άρτεμη και τον τιτάνα Άνυτο⁷ εκατέρωθεν (εικ. 5). Μέρη του συντάγματος βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών⁸. Ορισμένα εξ' αυτών εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ άλλα φυλάσσονται στο μουσείο του αρχαιολογικού χώρου, που παραμένει κλειστό.

Επίσης, αποκαλύφθηκαν λείψανα του επονομαζόμενου «Μεγάρου»⁹ (πρόκειται για μνημειακό βωμό, όπου τελούνταν οι θυσίες και άλλα μυστηριακά δρώμενα, κτισμένο επί της βόρειας πλαγιάς του λόφου), κατάλοιπα τριών βωμών αφιερωμένων στη Δήμητρα, τη Δέσποινα και τη Μεγάλη Μητέρα, στοάς και μιας μνημειακής κλιμακωτής κατασκευής/αντηρίδας, κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς του ναού (εικ. 7), η λειτουργικότητα της οποίας δεν έχει αποσαφηνιστεί (ίσως επρόκειτο για ανάλημμα, που προστάτευε τον ναό από ενδεχόμενες κατολισθήσεις του λόφου, ενώ είναι πιθανό οι βαθμίδες να είχαν τη χρήση εδωλίων, από τα οποία παρακολουθούσαν οι πιστοί κάποια τελετουργία που λάμβανε χώρα μπροστά στη νότια θύρα του ναού)¹⁰. Σώζονται επίσης ίχνη του περιβόλου. Στα μεταγενέστερα χρόνια, οικοδομικό υλικό από το ιερό χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή, ανατολικά της στοάς, ναυδρίου αφιερωμένου στον Άγιο Αθανάσιο.

Περιοχή οικοδομικού συγκροτήματος

Νοτιοανατολικά της ακρόπολης και δυτικά του ιερού αποκαλύφθηκε σειρά δωματίων, κάτω από τα οποία διακρίνονται ίχνη παλαιότερων κτισμάτων. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του συγκροτήματος,

² Πausανίας 8.38.1: *Πόλεων δέ, όσας επί τή ήπειρω έδειξε γή και έν νήσοι, Λυκόσουρά έστι πρεσβυτάτη, και ταύτην είδεν ό ήλιος πρώτην. από ταύτης δέ όί λοιποί ποιείσθαι πόλεις μεμαθήκασιν άνθρωποι.*

³ Σύμφωνα με τον Πausανία (8.2.1-2), οι αγώνες των Λυκαίων ήταν αρχαιότεροι των Παναθηναίων αλλά όχι και των Ολυμπιακών Αγώνων. Επίσης, σύμφωνα με τον περιηγητή, ο Λυκάοντας ήταν σύγχρονος του Κέκροπα.

⁴ Το όνομά της παρέμενε άγνωστο για τους αμύητους (Πausανίας 8.25.7, 8.37.9-10).

⁵ Πausανίας 8.37.7-9.

⁶ Αντίθετα, κάτοικοι άλλων αρκαδικών πόλεων που προέβλαν αντίσταση, οδηγήθηκαν δια της βίας στη νέα πόλη ενώ, στην περίπτωση των Τραπεζουντιών, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην ομώνυμη αποικία στον Εύξεινο Πόντο (Πausανίας 8.27.1-7).

⁷ Σύμφωνα με την παράδοση, ο Άνυτος είχε αναθρέψει τη θεά Δέσποινα.

⁸ Καββαδίας 1889, 159-163, Καββαδίας 1890, 113, Λεονάρδος 1896, 112-114.

⁹ Κουρουνώτης 1912, 142-161.

¹⁰ Παπαχατζής 2004, 332. Πετρόπουλος 2012, 264.

αποκαλύφθηκε επίμηκες οικοδόμημα που ίσως ταυτίζεται με στοά. Στην περιοχή αυτή δεσπόζει μνημειακή κρήνη¹¹, που πιθανόν εξυπηρετούσε τις ανάγκες του ιερού, ενώ σε μικρή απόσταση νοτίως αυτής σώζεται δεξαμενή (εικ. 8).

Ιστορικό ερευνών και υφιστάμενη κατάσταση

Ανασκαφικές έρευνες στον χώρο του ιερού διενεργήθηκαν για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου αι. και, κατόπιν, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αι. από τους Βασίλειο Λεονάρδο (1889, 1895)¹², Παναγή Καββαδία (1890)¹³, Κωνσταντίνο Κοντόπουλο (1897-1898)¹⁴ και Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη (1903, 1906-1907)¹⁵, με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1895. Το 1906 κατασκευάστηκε στην κορυφή του λόφου μικρό μουσείο με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Τέλος, ολιγοήμερες ερευνητικές εργασίες στο ναό πραγματοποιήθηκαν από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών το 1966¹⁶.

Η παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος από την τελευταία συστηματική ανασκαφική έρευνα στη θέση, σε συνδυασμό με την άναρχη ανάπτυξη της βλάστησης και τις φυσικές μεταβολές του εδάφους (προσχώσεις, κατολισθήσεις κ.ά.), έχουν επιφέρει αναπόφευκτα αλλαγές στην εικόνα του αρχαιολογικού χώρου και στην κατάσταση διατήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Από τους δύο μνημειακούς πυρήνες, το ιερό και την περιοχή του οικοδομικού συγκροτήματος, ο πρώτος παρουσιάζει καλύτερη εικόνα διατήρησης και αναγνωσιμότητας (εικ. 9), ενώ ο δεύτερος, κυρίως λόγω της έντονης εδαφικής ανισοσταθμίας αλλά και της απουσίας οποιασδήποτε διαμόρφωσης, παρουσιάζει προβλήματα (βλ. εικ. 8). Και στις δύο περιπτώσεις πάντως τίθενται ζητήματα προσβασιμότητας και κίνησης των επισκεπτών, λόγω του εδαφικού αναγλύφου, που σε ορισμένα σημεία είναι ιδιαίτερα επικλινές (εικ. 10). Σε ό,τι αφορά τα σωζόμενα τμήματα του τείχους, αυτά καλύπτονται από την πυκνή βλάστηση και είναι δυσδιάκριτα. Η διαμόρφωση μιας σαφέστερης εικόνας απαιτεί εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού.

Πρόταση διαχείρισης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου

Πρέπει εκ προοιμίου να τονιστεί ότι ο προτεινόμενος χωρικός σχεδιασμός και οι συνακόλουθες παρεμβάσεις βασίστηκαν κατά κύριο λόγο στους περιορισμούς που τίθενται τόσο από την ιδιάζουσα γεωμορφολογία όσο και από την ελλιπή ανασκαφική διερεύνηση του αρχαιολογικού χώρου. Και οι δύο αυτοί παράγοντες υποδεικνύουν προτάσεις χωρικής διαμόρφωσης που αφενός δεν θα επιβάλλονται στο φυσικό τοπίο ούτε θα αλλοιώνουν την αυτοτελή μνημειακότητά του και αφετέρου δεν θα αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στη μελλοντική έρευνα, η διενέργεια της οποίας θεωρείται επιβεβλημένη.

Θεσμικό πλαίσιο

Η θεσμοθέτηση πλαισίου προστασίας σε χώρους που όχι μόνο διασώζουν σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και που φέρουν ιδιαίτερες άυλες μνημειακές αξίες κρίνεται ως απολύτως απαραίτητη. Η ευρύτερη περιοχή του Λυκαίου Όρους, κοιτίδα αρχέγονων μύθων και λατρειών και διάσπαρτη από υλικά κατάλοιπα που το πιστοποιούν, αποτελεί αναντίρρητα τέτοιου είδους περίπτωση. Ως εκ τούτου, στην προκειμένη περίπτωση πρωταρχικής σημασίας θεωρείται η κήρυξη-οριοθέτηση ως αρχαιολογικού χώρου της ευρύτερης περιοχής του Λυκαίου Όρους, εντός της οποίας δύνανται να δημιουργηθούν δύο τουλάχιστον θύλακες θεσμοθετημένων Ζωνών Α' απολύτου προστασίας: ο ένας θα περιλαμβάνει την περιοχή της ιερής κορυφής των Αρκάδων, όπου ο βωμός του Λυκαίου Δία και τα μνημειακά κατάλοιπα που σχετίζονται με τους αγώνες των Λυκαίων (ιππόδρομος, στάδιο, στοά, λουτρικό συγκρότημα κ.ά.) και ο δεύτερος τον αρχαιολογικό χώρο Λυκόσουρας¹⁷. Ο χαρακτηρισμός του υπόλοιπου κηρυγμένου χώρου ως Ζώνης Β', με θεσμοθετημένους όρους και περιορισμούς δόμησης, θα θωρακίσει πληρέστερα την περιοχή (εικ. 2).

¹¹ Ορλάνδος 1911, 200-206.

¹² Λεονάρδος 1896, 95-126.

¹³ Καββαδίας 1890, 99-100.

¹⁴ Καββαδίας 1897, 28, Καββαδίας 1898, 16-17.

¹⁵ Κουρουνιώτης 1903, 49. Κουρουνιώτης 1912, 142-161.

¹⁶ Lévy 1967, 518-545.

¹⁷ Σε ό,τι αφορά την περιοχή της Λυκόσουρας, η προτεινόμενη Ζώνη Α' Προστασίας θα περιλαμβάνει τον λόφο της αρχαίας ακρόπολης, τον οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο και μικρή έκταση πέριξ αυτών.

Παρεμβάσεις

Οι προτεινόμενες παρεμβάσεις διακρίνονται: α) σε πρωτεύουσες, που στοχεύουν στην αντιμετώπιση των άμεσων και στοιχειωδών αναγκών του χώρου, β) σε παρεμβάσεις, που αφορούν τη δημιουργία-διαμόρφωση των απαιτούμενων υποδομών για την ανάδειξη και λειτουργία του και γ) στην προβολή, διάδραση με τους πολιτισμικούς πόλους της ευρύτερης περιοχής και συνέχιση της έρευνας.

α) Πρωτεύουσες παρεμβάσεις. Πριν από την πραγματοποίηση οποιασδήποτε μορφής παρέμβασης αναφορικά με τις υποδομές και τη λειτουργία του χώρου, κρίνεται απαραίτητη η υλοποίηση άμεσων εργασιών διαμόρφωσης, μερικές από τις οποίες είναι αναγκαίο να πραγματοποιούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα. Σε αυτές περιλαμβάνονται:

- Καθαρισμός (σε περιοδική βάση) από την άναρχη βλάστηση.
- Συλλογή, καταγραφή, φωτογράφιση, σχεδίαση και εναπόθεση σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο του διάσπαρτου αρχαίου δομικού υλικού.
- Τοπογραφική αποτύπωση του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου.

β) Διαμόρφωση υποδομών για την ανάδειξη και λειτουργία του χώρου (εικ. 3). Συνοπτικά προτείνονται τα εξής:

- Επαρκής οδική σήμανση για την πρόσβαση στο χώρο.
- Καθαίρεση της παλαιάς περίφραξης και αντικατάστασή της από νέα, μεταλλικού τύπου, ειδικά επεξεργασμένη ώστε να αντέχει σε αντίζοες καιρικές συνθήκες και με κατάλληλη θεμελίωση για την εξασφάλιση της ευστάθειας, ιδιαίτερα στα σημεία με έντονες κλίσεις του εδάφους .
- Διαμόρφωση εσοχής-πλατώματος δυτικά του μουσείου για τη δημιουργία μικρού χώρου στάθμευσης. Στον χώρο αυτό θα διατηρηθούν η χωμάτινη επιφάνεια και η φυτική βλάστηση, με ενδεχόμενες εδαφικές εξομαλύνσεις, όπου χρειαστεί. Τα τουριστικά λεωφορεία προτείνεται να σταθμεύουν/αποβιβάζουν τους επισκέπτες σε εσοχή του δρόμου προς Νότον.
- Βόρεια του πλατώματος στάθμευσης προτείνεται η διαμόρφωση σημείου στάσης-θέασης (belvedere), με ενημερωτική πινακίδα, προκειμένου να έχουν άποψη του χώρου και πληροφόρηση και οι μη εισερχόμενοι σε αυτόν (λόγω ωραρίου λειτουργίας ή αδυναμίας καθόδου στο άνδρηρο του ιερού).
- Χωροθέτηση νέας κύριας εισόδου. Η δεύτερη είσοδος στην περιοχή του οικοδομικού συγκροτήματος διατηρείται, με κατάλληλη διαμόρφωση, και παραμένει ανοιχτή, με ελεύθερη πρόσβαση, κατά τις ημέρες και ώρες λειτουργίας του χώρου.
- Διαμόρφωση φυλακείου-αποθήκης-χώρων υγιεινής, με επεμβάσεις στο υφιστάμενο πρόσκτισμα του μουσείου.
- Διαμόρφωση μονοπατιού καθόδου στο ιερό (εικ. 10). Μικρή διαπλάτυνση, κατασκευή κιγκλιδώματος, εξομάλυνση της κατωφέρειας με κλιμακωτή κατά τόπους διάταξη.
- Δημιουργία σημείου στάσης-θέασης στο πλάτωμα του λόφου ανατολικά του μουσείου, από όπου, με τον κατάλληλο καθαρισμό από τη βλάστηση, υπάρχει καλή ορατότητα στον χώρο του ιερού. Από εκεί θα μπορούν να αποκτήσουν άποψη του μνημειακού πυρήνα και όσοι επισκέπτες δεν είναι εύκολο να ακολουθήσουν το κατηφορικό μονοπάτι και να προσεγγίσουν το άνδρηρο του ιερού (ηλικιωμένοι, ΑμΕΑ).
- Σηματοδότηση μονοπατιού προς την αρχαία ακρόπολη και διαμόρφωση σημείου στάσης-θέασης στην κορυφή του λόφου.
- Διαμόρφωση σημείου στάσης-ανάπαυσης στον οικιστικό πυρήνα, πλησίον της δεξαμενής.
- Σχεδιασμός ενημερωτικών πινακίδων που θα περιλαμβάνουν συνολικό τοπογραφικό του χώρου (ιερό, οικιστικό συγκρότημα, ακρόπολη), υπόμνημα με τα μνημεία και συνοπτική πληροφόρηση για τον χώρο. Οι πινακίδες αυτές θα τοποθετηθούν στα σημεία στάσης-θέασης-ανάπαυσης.
- Ενημερωτικές πινακίδες θα τοποθετηθούν σε κατάλληλα σημεία και για τα επιμέρους μνημειακά κατάλοιπα (ναός, στοά, Μέγαρο, κρήνη), με τις αντίστοιχες κατόψεις και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις, όπου υπάρχουν.
- Χρήση ψηφιακών εφαρμογών (κινητή τηλεφωνία, τρισδιάστατες εφαρμογές περιήγησης).
- Σύνταξη μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης με σκοπό την επανέκθεση-επαναλειτουργία του μουσείου.
- Σχεδιασμός πληροφοριακού υλικού που θα χορηγείται στους επισκέπτες του χώρου και δύναται να αφορά και τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Λυκαίου Όρους.
- Προγραμματισμός λειτουργίας του χώρου καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

γ) Έρευνα – Ανάδειξη – Προβολή

- Διενέργεια επιφανειακής έρευνας με έμφαση στην περιοχή όπου χωροθετείται η αρχαία πόλη, από τα αποτελέσματα της οποίας θα εξαρτηθεί ο προγραμματισμός μελλοντικών συστηματικών ανασκαφικών εργασιών.
- Συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας υπό τη μορφή συστηματικής ανασκαφής και στους δύο περιφραγμένους πυρήνες.
- Σύνταξη εδαφολογικής μελέτης (αντιστήριξη πρανών, απορροή ομβρίων, διαμόρφωση εδάφους).
- Εργασίες στερέωσης (πρωταρχικά στο Μέγαρο, λόγω του επικλινούς εδάφους).
- Σύνταξη μελετών συντήρησης-αναστήλωσης.
- Σχεδιασμός και υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Συμμετοχή σε αντίστοιχες δράσεις του ΥΠΠΟΑ.
- Πραγματοποίηση μικρού μεγέθους πολιτιστικών εκδηλώσεων ή καλλιτεχνικών δρωμένων στο πλάτωμα του μουσείου.
- Σύνδεση με δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών της ευρύτερης περιοχής (όπου περιλαμβάνονται αρχαιολογικοί χώροι, παραδοσιακοί οικισμοί, νεότερα μνημεία, περιοχές φυσικού κάλλους).

Εν κατακλείδι, μέσα από την περίπτωση του αρχαιολογικού χώρου της Λυκόσουρας διαφαίνεται σαφώς ότι η λογική της ανάδειξης ενός μνημειακού συνόλου δεν υπακούει άκριτα σε προκαθορισμένους και απαράβατους κανόνες αλλά διέπεται σε μεγάλο βαθμό από την ισχύουσα κατά περίπτωση συνθήκη, η οποία και διαμορφώνει εν πολλοίς τα δεδομένα, τον σχεδιασμό και τις υλοποιούμενες δράσεις, θέτοντας όρια, προϋποθέσεις και ειδικές παραμέτρους. Απαραίτητη προϋπόθεση οποιασδήποτε πρότασης ανάδειξης αποτελεί, εκτός από την πλήρη κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων που διέπουν ένα αρχαιολογικό χώρο, η δημιουργία ή διατήρηση των προϋποθέσεων εκείνων που θα επιτρέψουν την ομαλή και «ανοιχτή» προς το κοινωνικό σύνολο λειτουργία του, σε συνδυασμό με τη συνέχιση του ρόλου που διαδραματίζει στο επιστημονικό πεδίο, ο οποίος δεν πρέπει επ' ουδενί να υποβαθμιστεί ή να παρακωληθεί. Ως εκ τούτου, οι υλοποιούμενες παρεμβάσεις θα πρέπει να έχουν ως γνώμονα, εκτός από την επικοινωνία της επιστημονικής πληροφορίας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, την ταυτόχρονη εξασφάλιση της δυνατότητας συνέχισης της έρευνας –και των απαιτούμενων ενεργειών που ενδέχεται να προκύψουν από αυτήν– μέσα από μια διαδικασία διαρκούς «διαλόγου» ανάμεσα στην υφιστάμενη και την εν δυνάμει διαμορφούμενη κατάσταση. Άλλωστε, η αρχή της αειφορίας επιβάλλεται να αποτελεί πρωταρχική μέριμνα και προαπαιτούμενο κάθε επέμβασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

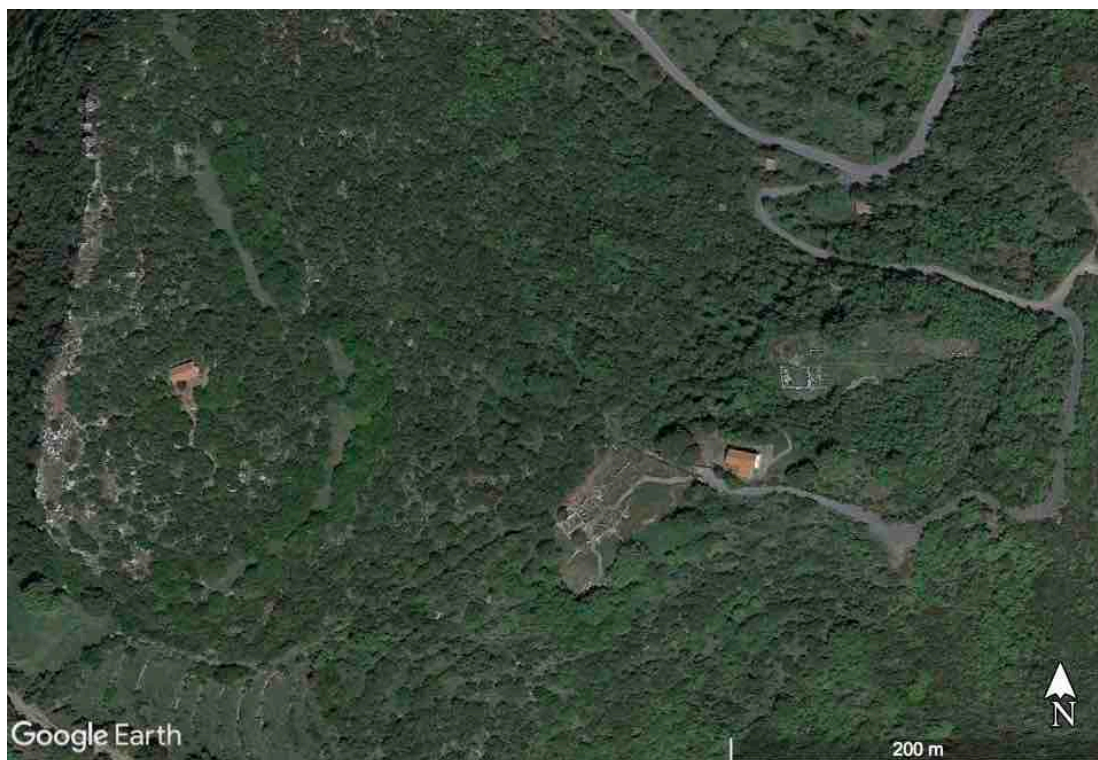
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Blouet 1833: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, vol. II, Paris 1833.
- Cavvadias 1893: P. Cavvadias, *Fouilles de Lycosoura*, Athènes 1893.
- Curtius 1851: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, Gotha 1851.
- Dickins 1906-1907: G. Dickins, *Damophon of Messene II*, *ABSA* 13 (1906-1907), 357-404.
- Dodwel 1819: E. Dodwell, *Classical and Topographical Tour through Greece*, vol. II, London 1819.
- Καββαδίας 1889: Π. Καββαδίας, *Περί των εν Λυκοσούρα ανασκαφών*, *ΑΔ* 1889, 159-163.
- Καββαδίας 1890: Π. Καββαδίας, *Ανασκαφαί εν Λυκοσούρα*, *ΑΔ* 1890, 99-100.
- Καββαδίας 1897: Π. Καββαδίας, *Έκθεσις των περαγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1897*, *ΠΑΕ* 1897, 9-32.
- Καββαδίας 1898: Π. Καββαδίας, *Έκθεσις των περαγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1898*, *ΠΑΕ* 1898, 9-27.
- Κουρουνιώτης 1903: Κ. Κουρουνιώτης, *Ανασκαφή Λυκοσούρας*, *ΠΑΕ* 1903, 49.
- Κουρουνιώτης 1903: Κ. Κουρουνιώτης, *Ανασκαφή Λυκαίου*, *ΠΑΕ* 1903, 50-52.
- Κουρουνιώτης 1904: Κ. Κουρουνιώτης, *Ανασκαφαί Λυκαίου*, *ΑΕ* 1904, 153-214.
- Κουρουνιώτης 1906: Κ. Κουρουνιώτης, *Αι εν Λυκοσούρα εργασίαι*, *ΠΑΕ* 1906, 120-123.
- Κουρουνιώτης 1907: Κ. Κουρουνιώτης, *Ανασκαφαί εν Λυκοσούρα*, *ΠΑΕ* 1907, 112-113.
- Κουρουνιώτης 1909: Κ. Κουρουνιώτης, *Ανασκαφή Λυκαίου*, *ΠΑΕ* 1909, 185-200.
- Κουρουνιώτης 1911: Κ. Κουρουνιώτης, *Κατάλογος του Μουσείου Λυκόσουρας*, Αθήνα 1911.
- Κουρουνιώτης 1912: Κ. Κουρουνιώτης, *Το εν Λυκοσούρα Μέγαρον της Δεσποίνης*, *ΑΕ* 1912, 142-161.
- Leake 1830: W. Leake, *Travels in the Morea*, vol. II, London 1830.
- Λεονάρδος 1896: Β. Λεονάρδος, *Ανασκαφαί του εν Λυκοσούρα Ιερού της Δεσποίνης*, *ΠΑΕ* 1896, 95-126.
- Lévy 1967: E. Lévy, *Sondages à Lycosoura et date de Damophon*, *BCH* 91:2 (1967), 518-545.
- Marcadé - Lévy 1972: J. Marcadé - E. Lévy, *Au musée de Lycosoura*, *BCH* 96:2 (1972), 967-1004
- Ορλάνδος 1911: Α. Ορλάνδος, *Η κρήνη της Λυκόσουρας*, *ΑΕ* 1911, 200-206.
- Παπαχατζής 2004: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα 2004.

Πετρόπουλος 2012: Μ. Πετρόπουλος, Λυκόσουρα, στο: Βλαχόπουλος 2012, 262-265.

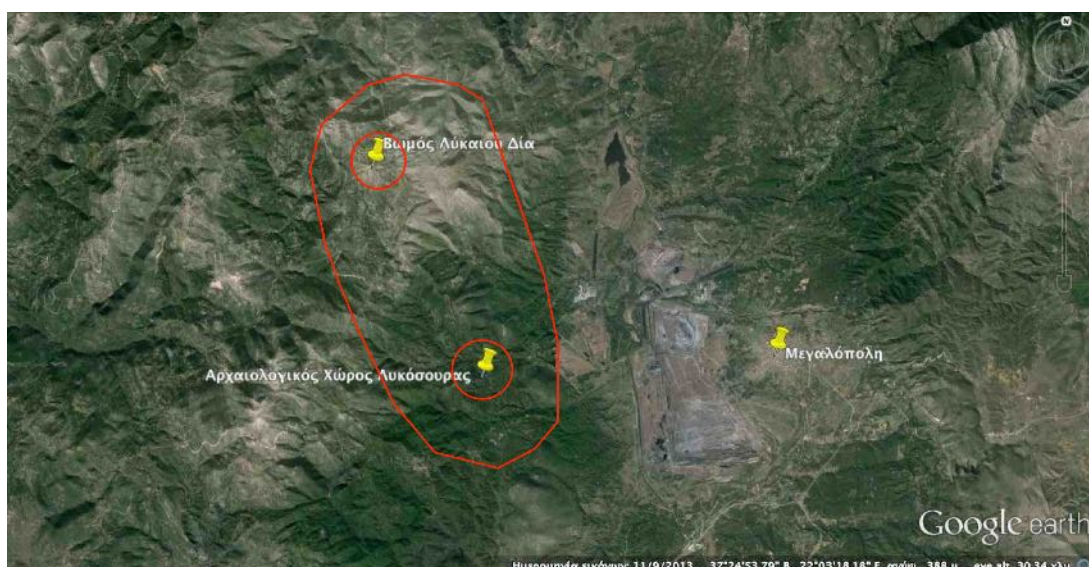
Romano – Πετρόπουλος 2012: D. G. Romano – Μ. Πετρόπουλος, Λύκαιον όρος, στο: Βλαχόπουλος 2012, 266-269.

Ross 1841: L. Ross, Reisen und Reisenrouten durch Griechenland, Berlin 1841, 84-94.

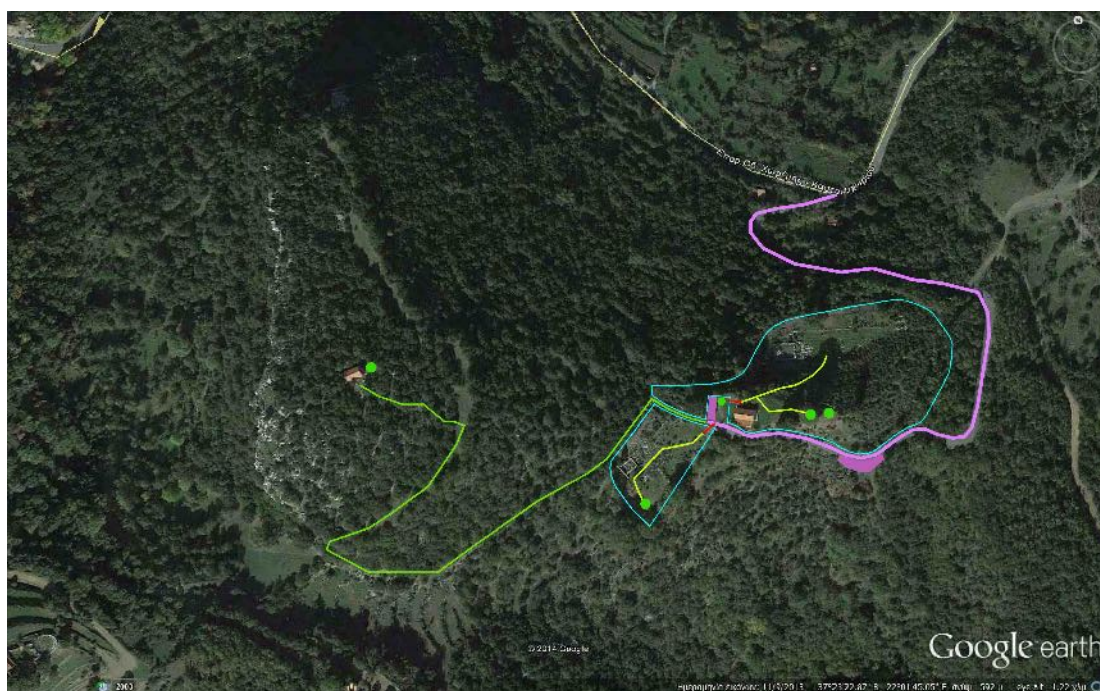
Σκιαδοπούλου 2015: Π. Σκιαδοπούλου, *Διαχείριση – ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Λυκόσουρας Αρκαδίας*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2015.

Εικ. 1. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου σε υπόβαθρο Google Earth. Δυτικά διακρίνεται ο λόφος όπου χωροθετείται η αρχαία ακρόπολη με το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στην κορυφή. Ανατολικά ο αρχαιολογικός χώρος με τα οικιστικά κατάλοιπα, το ιερό και το μουσείο επί του λοφίσκου που χωρίζει τους δύο μνημειακούς πυρήνες.

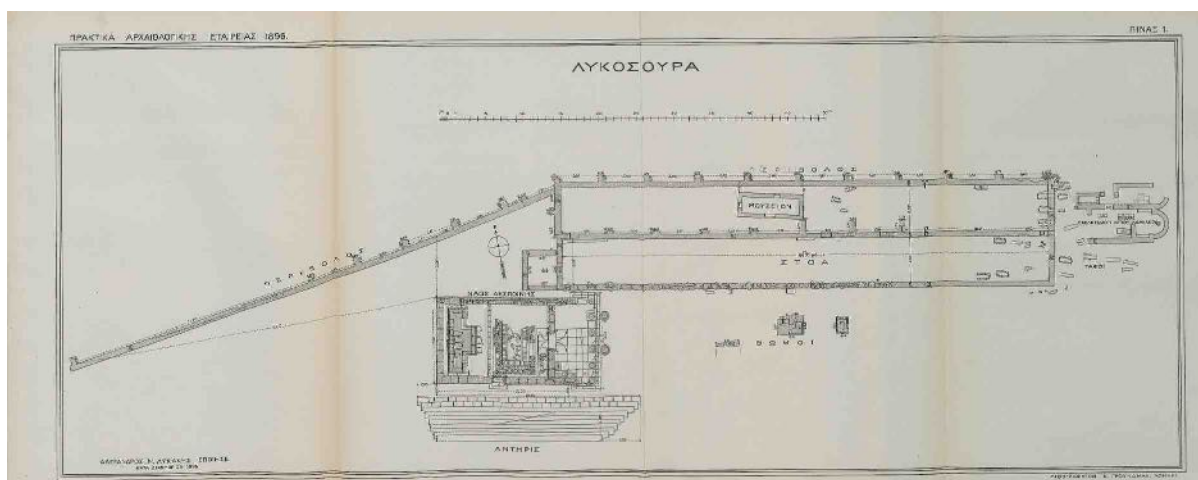
Εικ. 2. Σχηματική απόδοση πρότασης κήρυξης – οριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου Λυκαίου όρους. Οι δύο κύκλοι υποδηλώνουν τις προτεινόμενες προς θεσμοθέτηση Ζώνης Α' περιοχές (υπόβαθρο Google Earth).

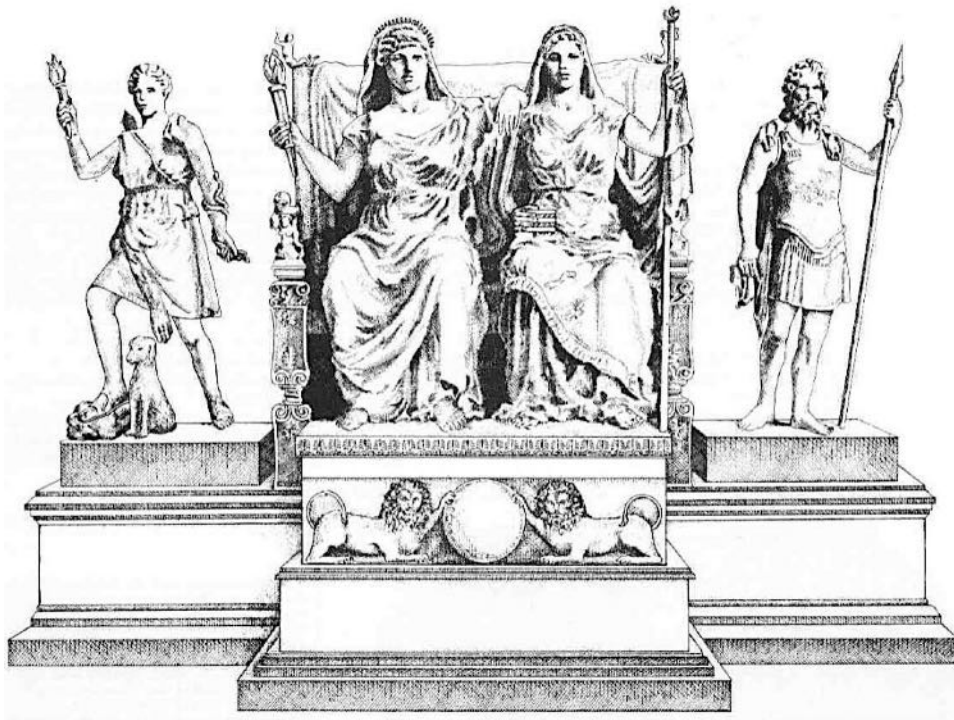
Υπόμνημα:

■ Οδός Πρόσβασης	■ Μονοπάτι προς την ακρόπολη
■ Περιφραγμένος Αρχαιολογικός Χώρος	■ Μονοπάτια εντός του αρχαιολογικού χώρου
■ Θύρες Εισόδου	■ Χώροι Στάθμευσης
● Χώροι Στάσης – Θέασης	

Εικ. 3. Πρόταση διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου (υπόβαθρο: Google Earth).

Εικ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα του ιερού (κατά Λεονάρδος 1896, πίν. 1).

Εικ. 5. Σχεδιαστική αναπαράσταση κατά G. Dickins του λατρευτικού συντάγματος (κατά Dickins 1906-1907, πίν. XII).

Εικ. 6. Λείψανα οχρωματικού τείχους κατά μήκος του μονοπατιού πρόσβασης στον λόφο της ακρόπολης (φωτ. Π. Σκιαδοπούλου).

Εικ. 7. Άποψη από ΒΑ της κλιμακωτής κατασκευής/αντηρίδας (φωτ. Π. Σκιαδοπούλου).

Εικ. 8. Άποψη από Α των οικοδομικών καταλοίπων και της κρήνης (φωτ. Π. Σκιαδοπούλου).

Εικ. 9. Το άνδηρο του ιερού από ΝΔ (φωτ. Π. Σκιαδοπούλου).

Εικ. 10. Άποψη του μονοπατιού καθόδου στο άνδηρο του ιερού. Στην κορυφή του λόφου διακρίνεται το κτήριο του μουσείου (φωτ. Π. Σκιαδοπούλου).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

Κάστρο Γερακίου Λακωνίας. Το πρόσφατο παράδειγμα μετατροπής ενός μεσαιωνικού οχυρωμένου οικισμού σε οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο

ABSTRACT. The medieval fortress at Geraki in Laconia, largely undisturbed in its virtually unspoiled natural surrounding, retains original information regarding the construction and function of a medieval settlement, which defined the focus of the “Organization, improvement of visitor accessibility and conservation of monuments at the archaeological site of Geraki” project implemented by the Ephorate of Antiquities of Laconia (2011-2015), under the Operational Programme “Western Greece – Peloponnesus – Ionian Islands 2007-2013” of the NSRF 2007-2013, with a budget of €1,790,205.83. This undertaking brought Geraki into a network of monuments accessible to the public in the southeast Peloponnese and was warmly received and supported by the local community. It also shows the way to help design similar projects in areas, such as mountainous fortified towns, both large and small, often considered ‘difficult’ for conservation and promotion projects.

Το μεσαιωνικό κάστρο Γερακίου Λακωνίας βρίσκεται στις νοτιοδυτικές παρυφές του όρους Πάρωνα. Καταλαμβάνει τη βόρεια κορυφή του λόφου Παλαιόκαστρο (ή Αί-Γιώργη) (εικ. 1, 2) και απέχει περίπου 2 χλμ. ανατολικά του σύγχρονου οικισμού. Ιδρύθηκε ως έδρα της φερώνυμης βαρωνίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στα μέσα περίπου του 13ου αιώνα από τον βαρόνο Guy de Nivelet ή τον Jean, πιθανόν γιο του, σύμφωνα με το *Χρονικόν τοῦ Μορέως*¹. Έχει θέση κομβική, η οποία εξασφαλίζει τον έλεγχο των οδών επικοινωνίας της κεντρικής Λακωνίας με την περιοχή της Κυνουρίας, την ανατολική ακτή και τη χερσόνησο του Μαλέα, μέσω του Πάρωνα. Ταυτόχρονα, παρέχει εποπτεία της πεδιάδας του Έλους, που απλώνεται νότια, και του Λακωνικού Κόλπου, στον οποίο εκβάλλει ο ποταμός Ευρώτας, και ακόμη του μεγάλου, εύφορου κάμπου του Γερακίου στα δυτικά, με την επιβλητική οροσειρά του Ταυγέτου στο βάθος.

Το Γεράκι περιήλθε στους Βυζαντινούς μετά την ανακατάληψη του Μοριά από τους Φράγκους το 1262². Η οχύρωση ενισχύθηκε, ενώ αναπτύχθηκε σημαίων οικισμός, το Ίεράκιον, κατά τον Γεώργιο Παχυμέρη³, που γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, έως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Το κάστρο απέκτησε καίρια σημασία, καθώς έλεγχε την οδική σύνδεση της έδρας του Δεσποτάτου του Μορέα και του επινείου του, του Μυστρά, και της Μονεμβασιάς, αντίστοιχα. Μετά την κατάλυση του Δεσποτάτου από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1460, το κάστρο περιήλθε στην κατοχή τους, με διαλείμματα βραχύχρονης κατάληψης από τους Ενετούς στη διάρκεια του Α΄ Ενετοτουρκικού Πολέμου (1463-1479) και της Β΄ Ενετοκρατίας (1685-1715)⁴. Οι κάτοικοι επέστρεψαν στη θέση του αρχαίου (Γερόνθραι)⁵, πρωτοβυζαντινού (Γεράνθραι) και βυζαντινού⁶ οικισμού, ιδρύοντας τον σημερινό, που υφίσταται τουλάχιστον από το 1702, όταν κτίστηκε ο ενοριακός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου⁷.

¹ *Χρονικόν* [έκδ. Καλονάρος] 1940, στ. 1936-1938, 3165-3167. Για το κάστρο και τον οικισμό του, βλ. Traquair 1905-1906, 260 εικ. 1, 262 εικ. 2, 263-269, πίν. II. Bon 1969, 510-511, 642-645, πίν. 154-157.1. Γριτσόπουλος 1982, 211 κ.ε. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990. Δημητροκάλλης 2001. Παπαγεωργίου 2007. Ανδρουλιδάκη 2011. Ελευθερίου 2015, 3-23. Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018. Πάντου κ.ά. 2014.

² Bon 1969, 123-124, 510, 596. Zakythinos 1975, 18.

³ Παχυμέρης [εκδ. Bekker] 1835, 87.

⁴ Για τους χρόνους μετά την οθωμανική κατάκτηση, βλ. Traquair 1905-1906, 269. Bon 1969, 693-694 (πηγές). Zakythinos 1975, 256-274 (γενικά για το Δεσποτάτο). Γριτσόπουλος 1982, 277 κ.ε.

⁵ Για τις αρχαίες Γερόνθρες, βλ. κυρίως (με προηγούμενη βιβλιογραφία), Γριτσόπουλος 1982, 47-130. Shipley 1996, 291 αρ. GG103. Shipley 2004. Crouwel 2009. Crouwel 2014.

⁶ Για τον πρωτοβυζαντινό και βυζαντινό οικισμό, βλ. κυρίως (με προηγούμενη βιβλιογραφία) Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1981. Γριτσόπουλος 1982, 148-153, 159 κ.ε. Ανταμεία 1997, 108, 114, 186 αρ. 165 (ελλ. μτφρ. Αβραμεία 2012, 230, 238, 381). Δημητροκάλλης 2001, 183.

⁷ Για τον ναό, βλ. Γριτσόπουλος 1982, 303-305.

Σε αρμονία με το σχεδόν αλώβητο φυσικό περιβάλλον, το κάστρο και ο οικισμός του, παρά τη φθορά του χρόνου, δίδουν σημαντικές πληροφορίες για την αρχιτεκτονική, τη δομή και τις λειτουργίες ενός μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου, στο οποίο δεν διαπιστώνονται μεταγενέστερες επεμβάσεις. Τα αυθεντικά στοιχεία που διατηρεί καθόρισαν τον κύριο άξονα σχεδιασμού του έργου «Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων», προϋπολογισμού 1.790.205,83€, που υλοποιήθηκε με αυτεπιστασία, αρχικά από την τέως 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (11.4.2011-28.10.2014) και στη συνέχεια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (29.10.2014-20.12.2015), στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων 2007–2013» του ΕΣΠΑ 2007-2013⁸. Πρόκειται για το έργο της Εφορείας με τον υψηλότερο προϋπολογισμό, καθώς και ένα από τα μεγαλύτερα στην Περιφέρεια Πελοποννήσου.

Το μνημειακό σύνολο του Γερακίου παρουσίαζε ικανοποιητικά ποσοστά επισκέψεων, ιδιαίτερα κατά την εαρινή και θερινή περίοδο, τα οποία αποτέλεσαν βασική παράμετρο επιλεξιμότητας για την υλοποίηση του έργου. Η οργάνωση του χώρου και η βελτίωση της επισκεψιμότητάς του απαιτούσαν τη θεραπεία μιας σειράς αναγκών, που αποτέλεσαν ταυτόχρονα προκλήσεις για την ομάδα εργασίας. Καταρχάς, ήταν επιβεβλημένη η δημιουργία υποδομών εξυπηρέτησης και υποδοχής κοινού. Ως πρώτη εικόνα του επισκέπτη στον χώρο προέβαλε η παλαιά μεταλλική θύρα εισόδου και ένα μάλλον διαταραγμένο φυσικό περιβάλλον (εικ. 3α): το αποτετμημένο πρηνές στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου και τα εναποθεθειμένα προϊόντα εκσκαφής, επέμβαση οφειλόμενη στη διάνοιξη του αμαξιτού δρόμου σύνδεσης σύγχρονου οικισμού και κάστρου το 1965 από την οικεία Κοινότητα, με τη συνδρομή του ΕΟΤ⁹. Το πλάτωμα της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, με τη μορφή εσοχής στον βράχο, παρέπεμπε περισσότερο σε ατελές εργοτάξιο. Στον χώρο υπήρχε ένα πεπαλαιωμένο φυλάκιο, τοποθετημένο τη δεκαετία του '90 από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (εικ. 3α). Λειτουργούσε μόνον δίκτυο ηλεκτροφωτισμού του κάστρου, έργο που εκτελέστηκε το 2009 με δαπάνη του Δήμου Γερονθρών, βάσει μελέτης εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟΑ¹⁰. Οι ανάγκες υδροδότησης εξυπηρετούνταν υποτυπωδώς από στέρνα του κάστρου, τροφοδοτούμενη με τη συνδρομή πυροσβεστικού οχήματος. Η περιήγηση των επισκεπτών γινόταν στα γενικά επισημασμένα ίχνη παλαιών μονοπατιών, ορισμένα με ασαφή πορεία, συχνά καλυμμένα με υψηλή επίχωση και διάσπαρτα προϊόντα κατάρρευσης κτισμάτων, χωρίς χάραξη δικτύου και καθοδήγηση-πληροφόρηση από ενημερωτικές πινακίδες. Σε διάφορες θέσεις ήταν επιπλέον απαραίτητη η λήψη προστατευτικών μέτρων, ώστε να περιορίζεται, να καθοδηγείται και να διασφαλίζεται η κίνηση των επισκεπτών. Τέλος, η εν γένει απουσία υποδομών εξυπηρέτησης κοινού απέκλειε την πρόσβαση ΑμΕΑ στον χώρο.

Με υπόβαθρο παλαιότερες εργασίες συντήρησης, που είχαν εκτελεστεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία από τη δεκαετία του 1970 και εξής¹¹, πραγματοποιήθηκε ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της πράξης, καρπός διεπιστημονικής προσέγγισης, που είχε διττό σκοπό: τη θωράκιση του μεσαιωνικού συνόλου ενάντια στον χρόνο και την οργάνωση του αρχαιολογικού χώρου. Η ενέργεια χαρακτηρίστηκε *ab initio* ως αυξημένων απαιτήσεων, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις εγγενείς, λόγω γεωμορφολογίας και χωροθέτησης εκτός αστικού ιστού, ιδιαιτερότητες.

Η υλοποίηση του έργου¹² βασίστηκε στις μελέτες που εκπόνησε το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας, την Προμελέτη-Μελέτη Ωρίμανσης του έτους 2008, που χρηματοδοτήθηκε από πόρους του Γ' ΚΠΣ, και την Τροποποιημένη Μελέτη/Μελέτη Εφαρμογής, καρπό της εξελισσόμενης πράξης, το 2014¹³. Στόχος ήταν η προστασία, συντήρηση και ανάδειξη αυθεντικών στοιχείων του μεσαιωνικού συνόλου, στο πλαίσιο ενίσχυσης

⁸ Για το έργο, βλ. Ελευθερίου 2015, 8-19 (εικόνες και χάρτης), 24-33, 36-37. ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016, 254-255, 266 εικ. 1, 267 εικ. 1-2. Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018, 771-772 και υποσημ. 10 με συγκεντρωμένη την προηγούμενη βιβλιογραφία. Πάντου κ.ά. 2014. Πάντου κ.ά. 2015. Πάντου κ.ά. 2018, 4-7. Τα εξειδικευμένα στοιχεία τεχνικού χαρακτήρα παρουσίασε η αρχιτέκτονας της Εφορείας Κ. Ντουβή στη σχετική ανακοίνωσή της στο παρόν συνέδριο.

⁹ Γριτσόπουλος 1982, 464.

¹⁰ Βλ. σχετ. και Χαλαλάμπους – Ελευθερίου 2010.

¹¹ Για τις στερεώσεις σε τείχη, ναούς και κτίσματα και τη συντήρηση τοιχογραφιών των ναών, βλ. εκθέσεις της Υπηρεσίας στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* από το έτος 1971 κ.ε.

¹² Διεύθυνση έργων: Ε. Πάντου, Προϊσταμένη ΕΦΑΛΑΚ. Επίβλεψη: Α. Ανδρουλιδάκη, Ε. Π. Ελευθερίου, Δ. Χαλαλάμπους, Κ. Ντουβή, Α. Μαρδά-Στυψιανού. Προσωπικό ΙΔΟΧ έργου: Αρχαιολόγος: Α. Τσακμάκη. Αρχιτέκτονας μηχανικός: Α. Μαρδά-Στυψιανού. Πολιτικοί μηχανικοί: Ε. Κρητικός, Ε. Σορολή. Συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης: Μ. Μούση. Ειδικευμένοι εργάτες: Κ. Γραμματικάκης, Γ. Θεοφανόπουλος, Γ. Καλατζάκος, Η. Κλάσης, Ε. Κουρτέσης, Κ. Κωνσταντακάκος, Π. Μάζης, Δ. Ματάλας, Γ. Μήτσης, Γ. Μπουγάδης, Δ. Νικολακάκης, Δ. Ρουμλιώτης, Ε. Τραϊφόρος, Μ. Τραϊφόρος, Α. Τσολομίτη. Λογιστική-διοικητική υποστήριξη: Π. Βαλάση, Γ. Ηλιοπούλου. Μόνιμο και ΙΔΑΧ προσωπικό ΕΦΑΛΑΚ που συνέβαλε: Συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης: Ν. Γιάννης, Α. Καλού, Α. Ραρή. Φωτογράφος: Θ. Ρήγου. Εργατοτεχνίτες: Π. Βασιλάκος, Δ. Βλάχος, Π. Γιαννόπουλος, Κ. Κωνσταντινάκος, Ν. Μαζαράκος, Π. Μαρκόπουλος, Ν. Μιχαλόπουλος, Δ. Σακελλαρόπουλος, Κ. Σεργιάννης, Γ. Τσουλάκος, Ε. Φράγκος, Π. Χίος. Πολύτιμη ήταν συμβολή του ειδικευμένου εργάτη ΙΔΟΧ Β. Μάζη και των εργατοτεχνιτών που απασχολήθηκαν στην Υπηρεσία στο πλαίσιο προγράμματος ΕΣΠΑ του ΟΑΕΔ, Φ. Βοσινάκη, Κ. Κακούρου, Χ. Καφύρα, Γ. Τενεκεντζή, Δ. Τσαφάρα και Ν. Φράγκου.

¹³ Πάντου κ.ά. 2014. Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018, 772 υποσημ. 10 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία).

της αναγνωσιμότητάς του, και η διαμόρφωση υποδομών εξυπηρέτησης επισκεπτών, ώστε να εξασφαλιστεί η οργανωμένη λειτουργία του αρχαιολογικού χώρου και η βελτίωση της επισκεψιμότητας.

Με δεδομένο ότι οι περισσότεροι ναοί βρίσκονταν σε γενικά καλή κατάσταση¹⁴, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στα αρτιότερα σωζόμενα τμήματα του τείχους (δυτικό, νότιο και ανατολικό), σε δύο κτίσματα εντός αυτού και σε εννέα κοσμικά κτήρια του οικισμού¹⁵, που αντιμετώπιζαν δομικά προβλήματα, προκειμένου να επιτευχθεί αρτιότερη εικόνα του μνημειακού συνόλου. Τα κτήρια επελέγησαν με κριτήρια την προσβασιμότητα, την κατάσταση διατήρησης και την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία ως αντιπροσωπευτικά δείγματα του οικισμού. Το έργο εξελίχθηκε με ένα τετρασκελές υπόεργο, που, λόγω όγκου εργασίας, θα μπορούσε να περιλαμβάνει επιμέρους υπόεργα: ανασκαφικές διερευνήσεις και συντήρηση κτισμάτων, συντήρηση της οχύρωσης, κατασκευή κτηρίου υποδοχής επισκεπτών/διαμόρφωση πύλης εισόδου και δημιουργία δικτύου περιήγησης.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στο μεσαιωνικό κάστρο και τον οικισμό του, έφερε στο φως πλήθος, εν πολλοίς άγνωστων, στοιχείων για την ανθρώπινη δραστηριότητα στο Παλαιόκαστρο, μέσα από κλειστά αρχαιολογικά σύνολα, ευρήματα μοναδικά για την υστεροβυζαντινή Λακωνία. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιτρέπουν νέες προσεγγίσεις για τη χρήση των κτηρίων, πέρα από αυτή της κατοικίας. Αποσαφηνίστηκαν τα περιγράμματα και η εσωτερική διαρρύθμιση των κτισμάτων, έγινε έλεγχος θεμελιώσεων και καθορίστηκε η στάθμη και μορφή των δαπέδων, ενώ προσδιορίστηκαν χρονολογικά οι οικοδομικές φάσεις κατασκευής και χρήσης των κτισμάτων (εικ. 2, 4, 5). Όπως διαπιστώθηκε, τα περισσότερα κτήρια ήταν δώροφα και είχαν βοηθητικούς χώρους, αποθηκευτικούς ή εργαστηριακούς, στην κατώτερη στάθμη και χώρους διαμονής στην ανώτερη. Τεκμηριώθηκε το είδος των εργαστηριακών δραστηριοτήτων, καταδεικνύοντας την υφαντική ως βασική ασχολία των κατοίκων, σε μία δε περίπτωση σε συνδυασμό με βαφή νημάτων-υφασμάτων, ενώ διαπιστώθηκε και μεταλλοτεχνική δραστηριότητα¹⁶. Ακόμη, υπήρξαν νέα ευρήματα, όπως ανώνυμος ερειπωμένος μονόχωρος ναός των υστεροβυζαντινών χρόνων στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού, ενώ σε διάφορα σημεία, κυρίως κατά μήκος των μονοπατιών, αποκαλύφθηκαν τεχνητές διαμορφώσεις σε μεγάλες επιφάνειες του φυσικού βράχου, πιθανότατα για την εξυπηρέτηση της πρόσβασης και ενδεχομένως την απορροή υδάτων¹⁷. Από τις εργασίες προέκυψε ένας μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων (2335), που καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο ζωής του οικισμού, μεταξύ 13ου και 15ου αιώνα, ενώ εντοπίστηκαν και πολλά ευρήματα που τεκμηριώνουν άγνωστη μέχρι σήμερα δραστηριότητα στον χώρο από τους προϊστορικούς έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹⁸.

Με ένα ευρύ πρόγραμμα εργασιών συντήρησης και στερέωσης, που περιελάμβανε αναστρέψιμες παρεμβάσεις, αντιμετωπίστηκε η φθοροποιός δράση του χρόνου και αναδείχθηκαν τα αυθεντικά στοιχεία της οχύρωσης (εικ. 7) και των κτισμάτων. Στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν οι τοιχοποιίες, ενώ ευδιάκριτες, μικρής κλίμακας τοπικές συμπληρώσεις και ανακτίσεις έγιναν σε επικίνδυνα και διαταραγμένα τμήματα λιθοδομών. Στα ανοίγματα και τις κόγχες τοποθετήθηκαν ξύλινα ανώφλια και λίθινα περιθυρώματα (από πωρόλιθο ή τον τοπικό ασβεστόλιθο, ανάλογα με τα σωζόμενα στοιχεία), στις θέσεις και διαστάσεις των αρχικών, για την περαιτέρω προστασία των κτηρίων από κατάρρευση (εικ. 8). Διαμορφώθηκαν τα δάπεδα των κτηρίων, στις αρχικές στάθμες, κυρίως με χρήση υλικού τύπου «χωμάτινου σταθεροποιημένου δαπέδου», το οποίο επιπλέον λειτουργεί ανασταλτικά στην ανάπτυξη βλάστησης (εικ. 2, 4β).

Σε τελικό στάδιο δημιουργήθηκαν υποδομές για την υποδοχή, εξυπηρέτηση και πληροφόρηση κοινού. Κατασκευάστηκε μεταλλική πύλη εισόδου-πρότυλο, η οποία σηματοδοτεί με σαφήνεια την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο, και διακριτές διαδρομές πεζών και οχημάτων, αντίστοιχα (εικ. 3β). Σύμφωνα με τον σχεδιασμό του έργου, η είσοδος οχημάτων στον περιφραγμένο χώρο επιτρέπεται μόνο για την εξυπηρέτηση ΑμΕΑ, καθώς και για την κίνηση οχημάτων εξυπηρέτησης έκτακτων αναγκών (λ.χ. ασθενοφόρο, όχημα πυροσβεστικής κτλ.). Απομακρύνθηκε επίσης το παλαιό φυλάκιο και κατασκευάστηκε κτήριο υποδοχής επισκεπτών στην είσοδο του χώρου (εικ. 1, 3β, 9, 10). Η θέση του επελέγη ώστε αυτό να αποκαταστήσει τη διαταραγμένη εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος, αποτέλεσμα των παλαιότερων έργων οδοποιίας, όπως προαναφέρθηκε, ως προς τη συνέχεια της φυσικής κλίσης του εδάφους. Το κτήριο περιλαμβάνει φυλάκιο-εκδοτήριο εισιτηρίων-πωλητήριο, μικρό πολυχώρο για την πληροφόρηση κοινού και τη φιλοξενία εκδηλώσεων, αναψυκτήριο και χώρους υγιεινής. Έχει συνολικά σχεδιαστεί ώστε να είναι προσπελάσιμο από ΑμΕΑ. Στον περιβάλλοντα χώρο του κατασκευάστηκε μικρό αμφιθέατρο, υπαίθριοι χώροι με πέργκολες πάγκοι ανάπαυσης,

¹⁴ Για τους ναούς του κάστρου, βλ. Δημητροκάλλης 2001. Παπαγεωργίου 2007. Για εκείνους στην περιφέρειά του, στα όρια του σύγχρονου οικισμού, βλ. Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1981. Για τις εργασίες συντήρησής τους, βλ. παραπάνω, υποσημ. 11.

¹⁵ Πρόκειται για τα κτήρια με τη συμβατική αρίθμηση Α, Ε (κάστρο), 1, 2, 3-4-5-6/συγκρότημα, 8, 9, 16, 19, 32 και 38 (οικισμός)· για την αρίθμηση, βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 69 υποσημ. 10, 70 εικ. 4. Ελευθερίου 2015, 18.

¹⁶ Βλ. Πάντου κ.ά. 2014, 567. Ελευθερίου 2015, 12-17. Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018. Πάντου κ.ά. 2018, 6-7.

¹⁷ Βλ. Πάντου κ.ά. 2014, 567.

¹⁸ Πάντου κ.ά. 2014, 567.

παρτέρια και περίφραξη, και εγκαταστάθηκαν δίκτυα ηλεκτροφωτισμού και ύδρευσης-άρδευσης. Η παρέμβαση ολοκληρώθηκε με φυτεύσεις για τη δημιουργία σκίασης, συγκράτηση του πρανούς, καθώς και για αισθητικούς λόγους (εικ. 9). Το σύνολο, ως ένας διευρυμένος χώρος στάσης-θέασης και συγκέντρωσης κοινού πριν και μετά την επίσκεψη στο κάστρο, προσφέρει οπτική σύνδεση με το σύγχρονο Γεράκι, τα διάσπαρτα μνημεία και τον καταπράσινο ορίζοντα του ελαιόφυτου κάμπου του, και στο βάθος την κοιλάδα του Ευρώτα και την τραχιά οροσειρά του Ταυγέτου.

Ακόμη, δημιουργήθηκε δίκτυο διαδρομών περιήγησης στα ίχνη των αρχικών οδικών χαράξεων του οικισμού¹⁹ (εικ. 2, 5β, 6). Ο ακριβής προσδιορισμός των αρχικών οδύσεων αποτελούσε προϋπόθεση για τη διαμόρφωση του δικτύου, αφενός γιατί η μορφή και οι κλίσεις τους ήταν προσαρμοσμένες στην κίνηση πεζών και αφετέρου διότι ένα κατ' αυτόν τον τρόπο οργανωμένο δίκτυο αποτελεί μέσο ερμηνείας και ανασύστασης της λειτουργίας του μεσαιωνικού οικισμού. Το δίκτυο παρέχει τη δυνατότητα αυτόνομης επίσκεψης, με την υποστήριξη πινακίδων κατεύθυνσης και πληροφόρησης, και στάσης στα πλατώματα στάσης-θέασης, χώρους που υποστηρίζουν την κατανόηση αλλά και τη βίωση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος. Παρά τις συγγνωστές αδυναμίες εξυπηρέτησης ΑμΕΑ που επιβάλλει ένα ορεινό οχυρό σύνολο, στον σχεδιασμό του έργου προβλέφθηκε κατάλληλη διαδρομή, ώστε να είναι δυνατή η πρόσβαση με όχημα στις παρυφές του μεσαιωνικού οικισμού (εικ. 2), όπου η διαμόρφωση του εδάφους παρέχει στον επισκέπτη τη δυνατότητα συνολικής αντίληψης του οικισμού, τμήματος της οχύρωσης αλλά και της ευρύτερης περιοχής, καθώς και προσέγγισης σε δύο ναούς και τρία κοσμικά κτίσματα.

Τέλος, κατασκευάστηκε μακέτα γεωγραφικού αναγλύφου του κάστρου και έγινε παραγωγή ενημερωτικού εντύπου και ολιγόλεπτης ενημερωτικής ταινίας, που προβάλλεται στο κτήριο υποδοχής επισκεπτών. Το σύνολο του εποπτικού υλικού έχει παραχθεί και για ΑμΕΑ.

Κατά την είσοδο στον χώρο, ασφαλώς σηματοδοτημένη, ο επισκέπτης λαμβάνει την πρώτη πληροφορία στο κτήριο υποδοχής (ταινία, μακέτα, κεντρική ενημερωτική πινακίδα), ώστε να αποκτήσει αντίληψη του χώρου και ξεκινά την περιήγηση, επιλέγοντας τη διαδρομή που ανταποκρίνεται στις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και, βέβαια, τις αντοχές του. Με την καθοδήγηση της σχετικής σήμανσης, περιηγείται και εξερευνά τα επισκέψιμα μνημεία, με ενημέρωση από πληροφοριακές πινακίδες. Στο πέρας της περιήγησης, το κτήριο υποδοχής με τους υπαίθριους χώρους του λειτουργεί ως χώρος ανάπαυσης και ταυτόχρονα διεργασίας ανατροφοδότησης των πληροφοριών που προσέλαβε ο επισκέπτης.

Μετά την υλοποίηση του έργου, το κάστρο του Γερακίου εντάσσεται δυναμικά στην ενότητα των επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου. Η συνδυασμένη περιήγηση στις τρεις καστροπολιτείες (Μυστρά, Γεράκι, Μονεμβασία), καθώς και στη μνημειακή ενότητα της Μάνης, που πλέον διευκολύνεται μέσω του αναπτυσσόμενου και βελτιούμενου, στο πλαίσιο συγχρηματοδοτούμενων πράξεων, οδικού δικτύου, παρέχει στον επισκέπτη ολοκληρωμένη εικόνα της μεσαιωνικής Λακωνίας, συμπεριλαμβανομένης μιας σειράς έργων που εκτελέστηκαν από την Εφορεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013²⁰.

Οι απαιτήσεις που γεννήθηκαν μετά την ολοκλήρωση της πράξης είναι πολλές. Για παράδειγμα, η συντήρηση του χώρου, που επί του παρόντος στερείται μόνιμου κατά χώραν προσωπικού, και η φύλαξή του, η οποία καλύπτεται με εποχικούς υπαλλήλους, καθώς και η εν συνόλω αποτελεσματική λειτουργία του, όπως απορρέει από τις συμβατικές υποχρεώσεις για τις ολοκληρωμένες πράξεις του ΕΣΠΑ. Σε κάθε περίπτωση, λαμβάνοντας υπ' όψιν και τους δείκτες επισκεψιμότητας, τα αποτελέσματα της λειτουργίας του έργου είναι θετικά και γι' αυτό ενθαρρυντικά, τόσο σε ευρύτερο όσο και σε τοπικό επίπεδο. Με γνώμονα την παιδευτική διάσταση των μνημείων, η Εφορεία έχει εντάξει το Γεράκι στον προγραμματισμό εκπαιδευτικών δράσεων και καθιερωμένων πολιτιστικών εκδηλώσεων. Η τοπική κοινωνία, που στήριξε παντοδαπώς το έργο, βρίσκεται σε μια διαρκή, αμφίδρομη σχέση με αυτό. Η γεωργική δραστηριότητα, κατεξοχήν ελαιοπαραγωγική, συνιστά κύριο τομέα απασχόλησης του πληθυσμού νεαρής ηλικίας που, σε συνδυασμό με την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου, αποτελούν βασικές συνιστώσες για τη βιώσιμη ανάπτυξη της υπαίθρου, στοιχείο που λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν στη λειτουργία του έργου.

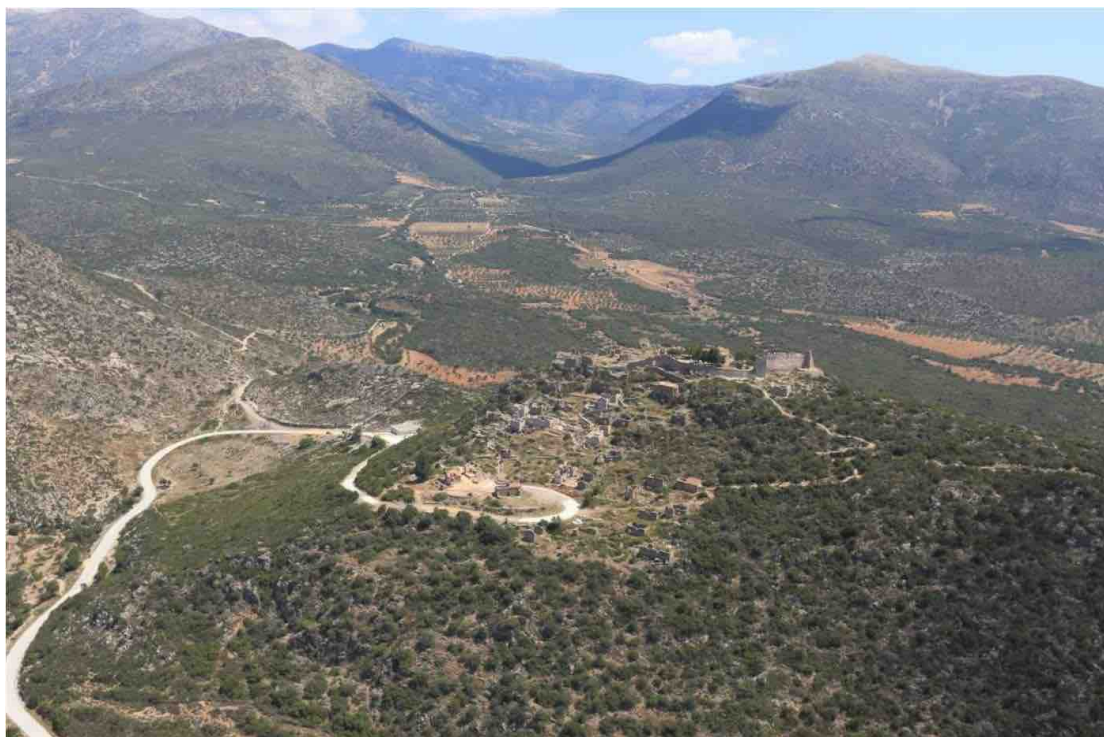
Η εξασφάλιση της προστασίας και αρτιότερης εικόνας του μνημειακού συνόλου και η βελτίωση της επισκεψιμότητας αποτελούν σημαντικές παραμέτρους λειτουργικότητας του έργου, που έχει αποκτήσει ενεργό ρόλο με θετικό πρόσημο στη σύγχρονη πραγματικότητα. Ταυτόχρονα, επιδρασιλεύουν πολύτιμη εμπειρία-οδηγό για τον σχεδιασμό ανάλογων εξωστρεφών ενεργειών σε θεωρούμενες ως αυξημένης δυσκολίας και απαιτήσεων θέσεις για την υλοποίηση έργων συντήρησης και ανάδειξης, όπως οι ορεινές, μικρές ή μεγάλες, καστροπολιτείες, με απώτερο σκοπό την ενεργό ένταξή τους στα δίκτυα των επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων.

¹⁹ Βλ. τον χάρτη του δικτύου στο Ελευθερίου 2015, 18-19.

²⁰ Για τα έργα αυτά, βλ. ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016. Πάντου κ.ά. 2018, 2-31. Επίσης, τις μελέτες των Α. Μέξια, Ε. Πάντου, Ε. Πάντου - Ι. Σηλιοπούλου και Π. Σκάγκου στον παρόντα τόμο και τις εκθέσεις της Εφορείας στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* των ετών 2014-2015.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλιδάκη 2011: Α. Ανδρουλιδάκη, Το υστεροβυζαντινό κάστρο του Γερακίου στη Λακωνία, στο: *Διεθνές Συνέδριο, Οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος-15ος αιώνας), Ισθμός Κορίνθου 30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011, Περιλήψεις*, Κόρινθος 2011, 20-21.
- Ανδρουλιδάκη κ.ά. 2018: Α. Ανδρουλιδάκη – Ε. Π. Ελευθερίου – Α. Μαρδά-Στυψιανού – Α. Τσακμάκη, Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού, στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 771-780.
- Ανραμέα 1997: Α. Ανραμέα, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997 (= Αβραμέα 2012: Α. Αβραμέα, *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια*, μτφρ. Μ. Κρεμμυδά, Αθήνα 2012).
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, BÉFAR 213, Paris 1969.
- Γριτσόπουλος 1982: Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982.
- Crouwel 2009: J. Crouwel, Prehistoric Geraki: work in progress (2005), στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 67-76.
- Crouwel 2014: J. Crouwel, Geraki in Laconia in Late Helladic times, στο: Y. Galanakis – T. Wilkinson – J. Bennet (επιμ.), *Αθύρματα. Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford 2014, 57-65.
- Δημητροκάλλης 2001: Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήνα 2001.
- Ελευθερίου 2015: Ε. Ελευθερίου, Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑΛΑΚ, Σπάρτη 2015.
- ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Από το Έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013. Βυζαντινά μνημεία και μνημειακά σύνολα, *Λακωνικά Σπουδαί* 21 (2015-2016), 253-276.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1981: Ν. Κ. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Μνημεία Βυζαντινών Οικισμών 1*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Πάντου κ.ά. 2014: Ε. Πάντου – Α. Ανδρουλιδάκη – Ε. Π. Ελευθερίου – Δ. Χαραλάμπους – Κ. Ντουβή, Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, *ΑΔ* 69 (2014), Β' 1α, 560-569.
- Πάντου κ.ά. 2015: Ε. Πάντου – Ε. Π. Ελευθερίου – Δ. Χαραλάμπους – Κ. Ντουβή, Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, *ΑΔ* 70 (2015) (υπό έκδοση).
- Πάντου κ.ά. 2018: Ε. Πάντου – Μ. Τσούλη – Α. Μέξια, *Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Αρχαιολογικά αποτυπώματα, έργο ετών 2015-2018*, Σπάρτη 2018.
- Παπαγεωργίου 2007: Τζ. Παπαγεωργίου, *Τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας. Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης παλαιολόγιας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής, των Ταξιαρχών, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Παρασκευής*, δημοσίευτη διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007.
- Παχυμέρης [εκδ. Bekker] 1835: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* – Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, I. Bekker (εκδ.), CSHB 36, τόμ. 1, Bonnae 1835.
- Shingley 1996: G. Shingley, Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis, στο: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shingley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, τόμ. II: *Archaeological Data*, BSA Suppl. vol. 27, London 1996, 263-313.
- Shingley 2004: G. Shingley, Geronthrai, στο: M. H. Hansen – T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 581-582.
- Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990: Α.-Μ. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 67-88.
- Χρονικόν [εκδ. Καλονάρος] 1940: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έκδ. Π. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940.
- Traquair 1905-1906: R. Traquair, Laconia. I. Mediaeval Fortresses, *ABSA* 12 (1905-1906), 259-276.
- Χαραλάμπους – Ελευθερίου 2010: Δ. Χαραλάμπους – Ε. Π. Ελευθερίου, Γεράκι. Κάστρο, *ΑΔ* 65 (2010), Β' 3, 630.

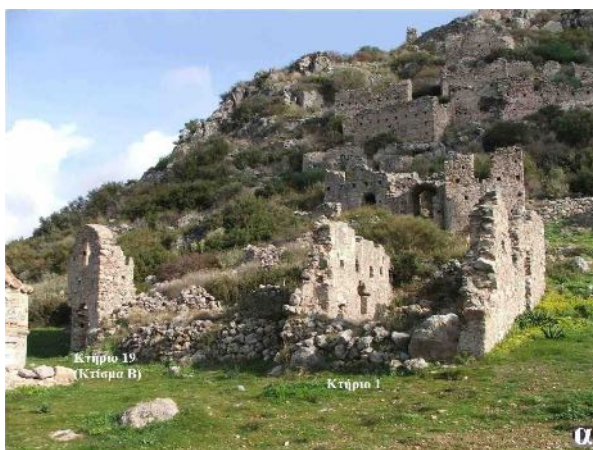
Εικ. 1. Κάστρο Γερακίου. Άποψη από νοτιοδυτικά μετά τις εργασίες (φωτ. Βασίλης Γεωργιάδης, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

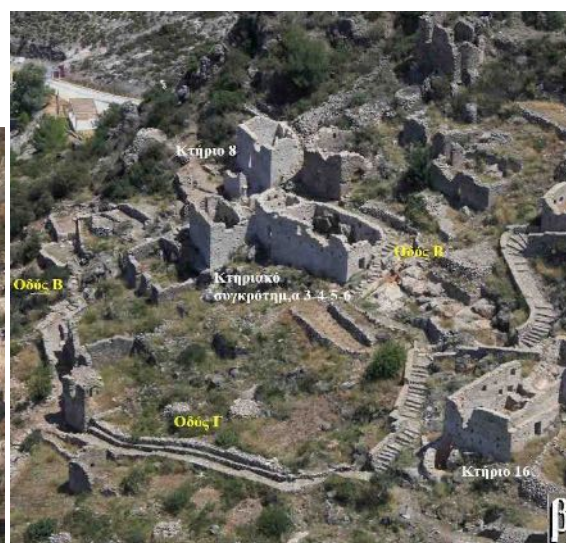
Εικ. 2. Κάστρο και οικισμός Γερακίου. Κοσμικά κτίσματα, ναοί, οδικό δίκτυο, άποψη από δυσμάς μετά τις εργασίες. Με κόκκινο χρώμα σημειώνονται τα κτήρια που αποτέλεσαν αντικείμενο του έργου (φωτ. Βασίλης Γεωργιάδης, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 3. Κάστρο Γερακίου, είσοδος αρχαιολογικού χώρου. α) Πριν τις εργασίες. β) Μετά τις εργασίες (φωτ. α: Ε. Ελευθερίου, β: Κ. Ντουβή, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 4. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήρια 1, 19 και ενδιαμέσος χώρος, άποψη από δυτικά-νοτιοδυτικά. α) Πριν τις εργασίες. β) Μετά τις εργασίες (φωτ. α: Ε. Ελευθερίου, β: Θ. Ρήγου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 5. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Μερική άποψη από Νότο. α) Πριν τις εργασίες. β) Μετά τις εργασίες (φωτ. Β. Γεωργιάδης, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 6. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Διαδρομή περιήγησης (Οδός Β), ανατολικό τμήμα. Διαμόρφωση με λίθινους αναβαθμούς νότια κτηριακού συγκροτήματος 3-4-5-6 (φωτ. Ε. Ελευθερίου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 7. Κάστρο Γερακίου, νότιο τείχος και πύργοι. Εξωτερική όψη μετά τις εργασίες (φωτ. Θ. Ρήγου, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 8. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήριο 9, κτίσμα Α, δυτικός τοίχος. Εξωτερική όψη, συμπλήρωση θυραίου ανοίγματος (φωτ. Α. Μαρδά-Στυψιανού, Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 9. Κάστρο Γερακίου. Είσοδος αρχαιολογικού χώρου και κτήριο υποδοχής επισκεπτών από δυτικά μετά τις εργασίες (φωτ. Β. Γεωργιάδης, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 10. Κάστρο Γερακίου. Κτήριο υποδοχής επισκεπτών από νοτιοδυτικά μετά τις εργασίες (φωτ. Ε. Ελευθερίου, Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Αποκατεστημένα μνημειακά σύνολα της Λακωνίας συμβουλευόνται το κοινό τους

ABSTRACT. Following the conservation, enhancement, and improvement of visitor accessibility to the excavated monuments in the urban fabric of modern Sparta, the medieval castle of Geraki, and the Upper City of Monemvasia, as part of the 2007-2013 Operational Programme, the Ephorate of Antiquities of Lakonia initiated a targeted audience survey that gathers quantitative and qualitative data based on questionnaires in order to interpret the visitors' experience, the degree of their familiarity with the project, and their assessment of the project's functionality.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας προγραμματικής περιόδου 2007-2013 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (ΕΦΑΛΑΚ) υλοποίησε ένα ευρύ έργο αποκατάστασης μνημειακών συνόλων του νομού, με στόχο τη λειτουργική τους μετατροπή σε επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους, στους οποίους θα παρέχεται η δυνατότητα ασφαλών και ολοκληρωμένων περιηγήσεων με επάρκεια πληροφόρησης και αναγνωσιμότητας των αρχιτεκτονικών τους καταλοίπων. Κατά τη διάρκεια του ανωτέρω εγχειρήματος διαπιστώθηκε το έντονο ενδιαφέρον των επισκεπτών για την έγκαιρη και ορθή ολοκλήρωση των έργων, καθώς και η επιθυμία τους για οικειοποίηση του αρχαιολογικού σχεδιασμού. Το γεγονός αυτό καλλιέργησε την ιδέα να εκτιμήσουμε την επικοινωνιακή διάσταση των αποκατεστημένων πλέον συνόλων, αντιμετωπίζοντας το κοινό ως ενεργό κριτή και εκφραστή απόψεων.

Η κατανόηση των κινήτρων, των προσδοκιών, των αναγκών αλλά και των εντυπώσεων του κοινού από την επίσκεψή του σε αρχαιολογικούς χώρους δεν έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης στον ελλαδικό χώρο¹. Και ενώ παγκοσμίως έχει αναπτυχθεί υψηλό ερευνητικό ενδιαφέρον σχετικά με το κοινό των μουσείων, δεν καταγράφεται αντίστοιχη δραστηριοποίηση στην επιστημονική προσέγγιση των αρχαιολογικών χώρων. Οι λίγες σχετικές έρευνες είναι ποσοτικές και αφορούν, μέσω της καταμέτρησης των εισιτηρίων, τη ροή των επισκεπτών στους αρχαιολογικούς χώρους, κατά κύριο λόγο στους οργανωμένους, χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να αποτυπωθούν οι εντυπώσεις που αποκομίσθηκαν.

Στο πλαίσιο της παρούσας δημοσίευσης, παρουσιάζεται η έρευνα κοινού που διεξήχθη στη Μονεμβασία, στη Σπάρτη και στο Γεράκι² με πεδίο αναφοράς την αποτίμηση των ακολούθων έργων:

1. «Ανάδειξη περιοχής Ναού Αγίας Σοφίας και Κεντρικής Πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας».
2. «Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης».
3. «Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου του κάστρου του Γερακίου και συντήρηση μνημείων».

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα από 20 Ιουνίου έως 20 Σεπτεμβρίου 2017, βάσει συμπλήρωσης ειδικά σχεδιασμένων ερωτηματολογίων από επισκέπτες. Οι ερωτήσεις ήταν κλειστού τύπου, δηλαδή οι απαντήσεις είχαν εκ των προτέρων προβλεφθεί στον τύπο των πολλαπλών επιλογών. Οι ερωτώμενοι σε κάποιες περιπτώσεις δεν απάντησαν σε όλες τις ερωτήσεις, ενώ σε άλλες επέλεξαν περισσότερες από μία απαντήσεις. Σε ευάριθμες δε περιπτώσεις και ίσως επειδή οι απαντήσεις δεν εξέφραζαν πλήρως τις απόψεις τους

¹ Η προβληματική για την έρευνα κοινού στους αρχαιολογικούς χώρους «ως πολυτέλεια ή χρήσιμο εργαλείο» αναλύεται με βάση δύο προκαταρκτικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν στο προϊστορικό Ακρωτήριο της Θήρας και στη μεσαιωνική καστροπολιτεία του Μυστρά, βλ. Βλάχου 2002.

² Ευχαριστίες οφείλονται στους ακόλουθους υπαλλήλους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας για την πολύτιμη συμβολή τους στην εξέλιξη και την παρουσίαση της έρευνας: Ε. Καραβούλια, Θ. Ρήγου, Α. Νικολακάκη, Α. Αλειφεράκη, Π. Ψυχογιού, Σ. Σκάγκο, Α. Αγγελάκου, Ε. Ελευθερίου, Γ. Κατσουγκράκη και Κ. Μαλαβάζου.

έκαναν και γραπτές προσθήκες, επεξηγώντας ή διευρύνοντας τις θέσεις τους, γεγονός που δηλώνει την επιθυμία τους να συμμετάσχουν με κάποιο τρόπο πιο ενεργά στον ίδιο τον σχεδιασμό του αρχαιολογικού χώρου.

Στόχος των ερωτηματολογίων ήταν η καταγραφή της ανταπόκρισης του κοινού στις πρόσφατες παρεμβάσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, μέσα από μια οπτική προσέγγισης και διαλόγου. Στο Γεράκι και τη Μονεμβασία διανεμήθηκαν για τους ξένους επισκέπτες και ερωτηματολόγια στην αγγλική γλώσσα³. Στη Σπάρτη η έρευνα κοινού αναπτύχθηκε ειδικά για τους μόνιμους κατοίκους που διαμένουν γύρω από τα ανεσκαμμένα και αναδεδειγμένα μνημεία και επιχειρήθηκε να αποτιμηθεί η βιωματική εμπειρία που τους προσφέρει η διαρκής επαφή με το «αυθεντικό», δηλαδή η καθημερινή θέαση των αρχαιοτήτων και ο βαθμός της «ευαισθητοποίησής» τους απέναντι στο απώτερο ιστορικό παρελθόν της γειτονιάς στην οποία ζουν.

Μέχρι το έτος 2013 η Άνω Πόλη της Μονεμβασίας, στην απομακρυσμένη και δυσπροσπέλαστη αυτή θέση της βραχονησίδας, με τη μυστηριώδη σιωπή των ερειπίων της, λειτουργούσε ως αντίστιξη στον πολύβουο ζωντανό οικισμό της Κάτω Πόλης⁴. Μέσα από σύντονους σχεδιασμούς και κοπώδεις προσπάθειες, αποκαλύφθηκε μέρος του δομημένου περιβάλλοντός της, μεστό κατά το παρελθόν σε επιχώσεις και βλάστηση. Τμήμα του άμορφου ερειπίωνα της μετασηματίστηκε σε αρχιτεκτονική και ιστορική μνήμη, που ξεπήδησε ορμητικά, αναδεικνύοντας, σε άμεση γειτνίαση με το μεγαλοπρεπές βυζαντινό καθίδρυμα της του Θεού Σοφίας, οχυρές εγκαταστάσεις, ναό, οικοδομήματα και οδικές συνδέσεις⁵ (εικ. 1).

Στον αρχαιολογικό χώρο της Άνω Πόλης Μονεμβασίας συμπληρώθηκαν 90 ερωτηματολόγια στην ελληνική και 35 στην αγγλική γλώσσα. Στους Έλληνες, που ανήκουν σε όλες τις ηλικίες άνω των 18 ετών, η βαθμίδα των 36-45 χρόνων αποτελεί το 28% και το νεαρότερο κοινό –ηλικίες έως 35 ετών– το 38%. Στους ξένους επισκέπτες εκπροσωπείται κυρίως η ηλικία των 46-55 χρόνων.

Είναι γεγονός ότι η Μονεμβασία αποτελούσε για το ελληνικό κοινό προσφιλή προορισμό, που συγκέντρωνε ήδη από τη δεκαετία του 1950 υψηλή επισκεψιμότητα. Το «περιώνυμο» και «υπερνεφελές» κάστρο βρίσκει μεγάλη απήχηση στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, ελληνική και ξένη⁶, ελκύοντας προς τα τέλη του 20ού αιώνα ακόμη περισσότερους επισκέπτες, καθώς προβάλλεται ως η γενέτειρα του ποιητή Γιάννη Ρίτσου, για να αναχθεί μέσα από την απaráμιλλη ομορφιά της σε ποιητικό τόπο. Την προϊούσα επισκεψιμότητα της ιδιόμορφης βραχονησίδας και την κρατική στρατηγική για την τουριστική αξιοποίησή της σηματοδοτεί η ανέγερση ξενοδοχείου Ξενία, στην αρχιτεκτονική γραμμή του Άρη Κωνσταντινίδη, στον απέναντι συνοικισμό της Γέφυρας. Η αποκατάσταση-αναστήλωση πολλών παλαιών κτηρίων της Κάτω Πόλης Μονεμβασίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες⁷ εξασφάλισε την απαραίτητη συνθήκη για τη δημιουργία τουριστικών υποδομών, καταλυμάτων, χώρων εστίασης, καταστημάτων τουριστικών ειδών και εγχωρίων προϊόντων, εξακτινώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αναγνωρισιμότητά της ως πολιτισμικού τοπίου με μοναδική φυσιογνωμία.

Η Άνω Πόλη Μονεμβασίας συνδέεται με την Κάτω Πόλη μέσω ενός ελικοειδούς ανηφορικού δρόμου με δέκα αναστροφές (βόλτες), ο οποίος προστατεύεται με τείχος (εικ. 2). Τα ελληνικό κοινό θα συμφωνούσε σε ποσοστό 60%, κάποιες φορές υπό προϋποθέσεις, με την τοποθέτηση ανελκυστήρα, για την ευχερή πρόσβασή του στο υψίπεδο του γιγάντιου βράχου. Αντιθέτως, οι ξένοι επισκέπτες δηλώνουν τη διαφωνία τους, απαντώντας κατά 37% απλώς αρνητικά και κατά 46% επιλέγοντας την απάντηση: *Σε καμία περίπτωση γιατί θα αλλοιωθεί η αυθεντικότητα του τοπίου*. Έλληνες και αλλοδαποί επισκέπτες σε ποσοστό 66% και 49%, αντιστοίχως, θεωρούν ότι *ο σημαντικός βυζαντινός ναός της Αγίας Σοφίας, που δεσπόζει στη άκρη του γκρεμού πάνω από τη θάλασσα, η ύπαρξη του οχυρωμένου οικισμού με την Ακρόπολή του και η μαγευτική θέα ορίζουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της επίσκεψης*. Το έργο της προστασίας, προβολής και ανάδειξης της Άνω Πόλης Μονεμβασίας, που συντελέστηκε κατά την τελευταία προγραμματική περίοδο, γίνεται αντιληπτό ως ιδιαίτερη πολιτιστική εμπειρία σε ποσοστό 67% από τους Έλληνες και 88% από τους ξένους επισκέπτες, οι οποίοι γνώριζαν τον χώρο από προηγούμενη επίσκεψή τους. Ακόμη, η πληροφοριακή σήμανση εκτιμάται θετικά ως πρακτική που αποδίδει νόημα στο δομημένο και φυσικό περιβάλλον.

Επιχειρώντας να σκιαγραφήσουμε τα αρνητικά σημεία στη θέαση των επισκεπτών, διαπιστώνουμε ότι η έλλειψη υποδομών (νερό, ηλεκτρικό ρεύμα, αναψυκτήριο, χώροι υγιεινής) εκτιμάται σε ποσοστό 47% από τους Έλληνες και 28% από τους ξένους επισκέπτες ως το κυριότερο πρόβλημα της Άνω Πόλης. Εδώ αξίζει να

³ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η άρνηση Γάλλων επισκεπτών του Γερακίου να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο στην αγγλική. Στο άμεσο μέλλον η Εφορεία θα θεραπεύσει την αδυναμία αυτή με την εισαγωγή ερωτηματολογίων στη γαλλική γλώσσα.

⁴ Για την Άνω και Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας, βλ. ενδεικτικά Traquair 1905-1906, 270-274. Βέης 1909. Miller 1921. Βέης 1933-1943. Καλογεράς 1955. Δεργκάλιν-Ξαναλάτου – Κούλογλου-Περβολαράκη 1974. Καλλιγιάς – Καλλιγιά 1990. Kalligas 1990. Ευγενίδου 2001. Καλλιγιά 2003. Καλλιγιά 2010. Κουτσογιαννόπουλος 2010.

⁵ Για συνοπτική παρουσίαση του έργου, βλ. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α. Σκάγκου 2017. Σκάγκου 2020.

⁶ Ο Κώστας Ουράνης, ο Πέτρος Χάρης, ο Ηλίας Βενέζης, ο Φώτης Κόντογλου, ο Νίκος Καζαντζάκης είναι μερικοί από τους λογοτέχνες που περιγράφουν τη Μονεμβασία.

⁷ Για μια πρώτη προσέγγιση του αναστηλωτικού έργου που έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες σε κοσμικά κτήρια του οικισμού μετά την επανακατοίκησή του κατά τη δεκαετία του 1960, βλ. Καλλιγιάς – Καλλιγιά 2006.

σημειωθεί ότι η απάντηση αυτή σε κάθε περίπτωση αποσυνδέεται από την υποθετική προοπτική κατοίκησης της Άνω Πόλης, όπως δηλώνει η απάντηση στην υπ' αρ. 25 ερώτηση (Έχοντας διαβεί μέσα από την Κάτω Πόλη Μονεμβασίας τί σκέψεις σας γεννώνται για την Άνω Πόλη);: Να μην κατοικηθεί η Άνω Πόλη για να διατηρηθεί η αυθεντικότητά της. Θα πρέπει ωστόσο να αναστηλωθούν όλα τα κτίσματα, ώστε να υπάρχει ολοκληρωμένη εικόνα από αρχαιολογική άποψη και να δημιουργηθούν περισσότερες υποδομές για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών (ποσοστό 68% για τους Έλληνες και 74% για τους ξένους επισκέπτες). Με άλλα λόγια, ηγεμονική θέση στα κριτήρια επισκεψιμότητας του χώρου κατέχει το πολιτισμικό βίωμα, το οποίο ουδόλως συσχετίζεται με τις υποδομές και την τύρβη ενός ενεργού οικισμού, όπως συμβαίνει με την Κάτω Πόλη (εικ. 3). Η θέση του αρχαιολογικού χώρου της Άνω Πόλης Μονεμβασίας στην κορυφή του «άγιου βράχου», μέσα στην «πάνοπλη θάλασσα», ο εξέχων αρχιτεκτονικός τύπος της Αγίας Σοφίας⁸ και τα κατάλοιπα της αρχαίας κατοίκησης δημιουργούν στους επισκέπτες μια οπτική εξιδανίκευσης, διευρύνοντας την πολιτιστική τους διαδρομή στον χώρο και στον χρόνο.

Σε ελάχιστη απόσταση από την καρδιά της αρχαίας Σπάρτης, την Ακρόπολη (εικ. 4), στις οδούς Άγιδος και Τριακοσίων⁹, αποδόθηκαν δύο μικροί αρχαιολογικοί χώροι ως σημεία συνάντησης δύο πόλεων, της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης και της αρχαίας, η οποία επιβίωσε χάρη στον μετασχηματισμό της κατά τη μεταβατική περίοδο της ύστατης αρχαιότητας, γνωρίζοντας νέα άνθιση κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

Ανασκαφική έρευνα που είχε διενεργηθεί σε προηγούμενες δεκαετίες, αποκάλυψε δύο χριστιανικούς ναούς (εικ. 5)¹⁰ και ένα μεσοβυζαντινό λουτρό¹¹, οικοδομημένο στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός υστερορωμαϊκού βαλανείου (εικ. 6)¹², αντανακλάσεις της πάλαι ποτέ ακμής της βυζαντινής πόλης. Η δυνατότητα ένταξης των εργασιών συντήρησης και προστασίας των ανεσκαμμένων μνημείων στο ΕΣΠΑ 2007-2013¹³ επέτρεψε στη Αρχαιολογική Υπηρεσία να μεταμορφώσει τα αρχαία από «άλαλα ερείπια» σε στοιχεία που φιλοδοξούν πλέον να μεταπλάσουν τον πολεοδομικό ιστό και τη φυσιογνωμία της πόλης. Οι παρεμβάσεις ανάδειξης συμπλέκονται με το σύγχρονο αστικό τοπίο, έτσι ώστε τα αρχαία να καταστούν μέρος του καθημερινού οπτικού βιώματος των κατοίκων και φιλόξενες νησίδες πολιτισμού. Η χρήση σύγχρονων υλικών και η υλοποίηση κατασκευών, όπως η υπαίθρια γλυπτοθήκη (*lapidarium*) στο περιβάλλον του τρίκογχου ναού, οι χώροι στάσης και θέασης και το μικρό θεαράκι πλησίον του λουτρικού συμπλέγματος, σηματοδοτούν τις προθέσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: να μπορεί ο πολίτης και ο επισκέπτης της πόλης της Σπάρτης να συνδιαλέγεται με το ιστορικό παρελθόν με τη βοήθεια εξωστρεφών αρχιτεκτονικών και «μουσειογραφικών» λύσεων λειτουργικής και ποιοτικής αναβάθμισης των αρχαιολογικών χώρων, με επίκεντρο τον άνθρωπο. Μια γειτονιά με ενσωματωμένα τα πολιτισμικά αγαθά στον δημόσιο χώρο της είναι μια «διαχρονική ζωντανή γειτονιά», όπου καθημερινά συντελείται η επανοικείωση του παρελθόντος μέσα από το παρόν.

Το δείγμα στη Σπάρτη αποτέλεσαν 38 ερωτώμενοι εκ μέρους ισάριθμων οικογενειών, στις οποίες διανεμήθηκαν τα ερωτηματολόγια. Διαπιστώνεται το σχετικά μέτριο μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων (μόνο το 26% είναι πτυχιούχοι) και καταγράφεται σε ποσοστό 64% η απροθυμία αναζήτησης ενημέρωσης από την Αρχαιολογική Υπηρεσία για την αξία των ευρημάτων. Οι ερωτηθέντες είχαν δεχθεί σε ποσοστό 24% πληροφόρηση για τη βαρύνουσα σημασία των ανασκαφών ως προς το μεσοβυζαντινό ιστορικό παρελθόν της πόλης, ίσως λόγω της εμπλοκής τους στις διοικητικές διαδικασίες απαλλοτρίωσης των οικοπέδων.

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων είχε σε ποσοστό 74% «διαχρονική» αντίληψη της εικόνας των οικοπέδων, ήδη από την εποχή διεξαγωγής των ανασκαφικών εργασιών. Τα σκουπίδια (ποσοστό 27%) και ο κίνδυνος πρόκλησης ατυχημάτων σε παιδιά της γειτονιάς (ποσοστό 28%) αποτέλεσαν τους κυριότερους λόγους ανησυχίας για τους διαμένοντες στη γειτονιά με τις αρχαιότητες, πριν από την υλοποίηση των εργασιών αποκατάστασής τους. Οι απαντήσεις αυτές περιγράφουν σαφώς ένα υποβαθμισμένο αρχαιολογικό περιβάλλον, το οποίο λειτουργούσε επί μακρόν αποξενωτικά για τους περιοίκους. Χειρόγραφη προσθήκη σε ερωτηματολόγιο προτρέπει χαρακτηριστικά: «να οδηγούν οι πινακίδες σε χώρους καθαρούς και περιποιημένους με εμφανή και καθαρά τα ευρήματα». Χειρόγραφη προσθήκη σε άλλο ερωτηματολόγιο καταγράφει και την «καθυστέρηση του έργου» ως αιτία «άγχους». Η παρατήρηση αυτή μπορεί να αφορά είτε στη διάρκεια των εργασιών που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 2011-2015 στο πλαίσιο ενός εγκεκριμένου διαχειριστικού χρονοδιαγράμματος του ΕΣΠΑ, το οποίο στα μάτια ενός απλού πολίτη φαντάζει μεγάλο, είτε στην καθυστέρηση από μέρους της ελληνικής πολιτείας να αναλάβει μετά από δεκαετίες τη μέριμνα για την αποκατάσταση και την ανάδειξη των ανεσκαμμένων χώρων.

⁸ Για τον ναό, βλ. Kalligas 1977-1979. Στίκας 1986.

⁹ Στα οικοδομικά τετράγωνα 126 και 127.

¹⁰ Ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο και ένας τρίκογχος. Για τα μνημεία βλ. ενδεικτικά, Bakourou 2009, 306-307 και 303-306, αντιστοίχως (αναλυτική βιβλιογραφία).

¹¹ Μπούρας 1983. Bakourou 2009, 307.

¹² Δημακοπούλου 1965. Δημακοπούλου 1966. Θέμιος - Πάντου 1996.

¹³ Βλ. το σχετικό έντυπο, που εκδόθηκε στο πλαίσιο του έργου: ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015 β.

Στην υπ. αρ. 15 ερώτηση, *Θα θέλατε να ξεναγηθείτε μόνοι σας ή θα προτιμούσατε να σας ξεναγήσει ένας αρχαιολόγος*, αναφέρεται η ανάγκη του κοινού σε ποσοστό 74% για μια καθοδηγούμενη περιήγηση στα οικοπέδα, ίσως λόγω των πολλαπλών επιπέδων πληροφοριών που εμπεριέχονται στην «ανάγνωση» τους και ως εκ τούτου προκαλούν ερμηνευτικές δυσχέρειες.

Ο βαθμός οικειοποίησης της νέας πραγματικότητας αναδύεται από τις απαντήσεις στην ερώτηση υπ' αρ. 19: *Χρησιμοποιείτε τα παγκάκια στις οδούς Άγιδος και Τριακοσίων, καθώς και το μικρό θεατράκι στην οδό Τριακοσίων*; Η χρήση των κατασκευών στάσης και θέασης (παγκάκια) ανέρχεται σε ποσοστό 59%. Η ενσωμάτωση των ανεσκαμμένων οικοπέδων στο αστικό περιβάλλον μέσω σύγχρονων υλικών και εξωστρεφών κατασκευών, όπως είναι αναμενόμενο, δεν έχει ακόμη πλήρως επιτευχθεί. Πολιτιστικές πρακτικές οργανικότερης ένταξης των αρχαιοτήτων στην τοπική κοινωνία, όπως συστηματικές συναντήσεις γνώσης και αναψυχής¹⁴, ασφαλώς και θα συμβάλουν προς την κατεύθυνση αυτή.

Το ερωτηματολόγιο για τα οικοπέδα της Σπάρτης κλιμακώνεται επαγωγικά από ειδικού σε γενικότερου περιεχομένου ερωτήσεις, που αφορούν την αρχαιολογική επιστήμη, τους αρχαιολόγους και το έργο που αυτοί επιτελούν. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των ερωτηθέντων διαφωνεί σε ποσοστό 50% με τη «θησαυροθηρική» αντίληψη της αρχαιολογίας, δηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο γνώση για την ευρύτητα του έργου που επιτελείται από τους αρχαιολόγους. Η ιστορική διάσταση της αρχαιολογίας ως έκφραση του ορατού τμήματος της ιστορίας διαπιστώνεται σε ποσοστό 83%, με την αποδοχή της άποψης ότι «η αρχαιολογία μας βοηθά να αποδείξουμε την αδιάκοπη συνέχεια του Ελληνισμού».

Μεγάλο ενδιαφέρον για την πόλη της Σπάρτης συγκεντρώνει η απάντηση στην υπ' αρ. 26 ερώτηση: *Οι αρχαιολόγοι ευθύνονται για τις καθυστερήσεις ιδιωτικών και δημόσιων έργων*. Η επικύρωση της θέσης αυτής σε ποσοστό 58% ανακαλεί στη μνήμη μας το Επιστημονικό Συνέδριο που έλαβε χώρα στη πόλη της Σπάρτης τον Φεβρουάριο του 1994 με τίτλο: *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το παράδειγμα της Σπάρτης*. Σε εισηγήσεις συμμετεχόντων διαπιστώθηκε πολλαπλώς η χωροταξική τοποθέτηση της νέας Σπάρτης επάνω σε ένα μεγάλο τμήμα της αρχαίας και η σωρεία των προβλημάτων που προέκυψαν έκτοτε. Οι γραφειοκρατικές μέθοδοι, ο ρυθμός των αρχαιολογικών εργασιών και η έλλειψη προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στιγματίστηκαν ως μείζονα προβλήματα για την εξέλιξη των δημοσίων και ιδιωτικών έργων. Οι αξιώσεις, μάλιστα, που προβλήθηκαν και συνεχίζουν να προβάλλονται από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς επί είκοσι και πλέον έτη συμπυκνώνονται στα ακόλουθα: *αύξηση κονδυλίων για ανασκαφές, σωστικές ή μη κατασκευή νέου Αρχαιολογικού Μουσείου και Μουσείου Ψηφιδωτών· αύξηση του επιστημονικού και εργατοτεχνικού προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας· επιτάχυνση των μεθόδων αλλά και των ρυθμών εργασίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας· εξεύρεση των αναγκαίων πόρων ώστε οι χώροι αρχαιολογικής ευθύνης να διατηρούνται καθαροί, ευπρεπείς και σε κατάσταση τέτοια που να μην δυσφημίζεται το ένδοξο παρελθόν της πόλης*¹⁵. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η υλοποίηση των αρχαιολογικών έργων στις οδούς Άγιδος και Τριακοσίων βελτίωσε λίγο, κατά την κυρίαρχη άποψη των περιοίκων (ποσοστό 53%), την άποψη που είχαν για την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Στη λακωνική ενδοχώρα, στο Γεράκι (εικ. 7), πραγματοποιήθηκε ένα ευρύ έργο συντήρησης των οχυρώσεων του κάστρου και των κοσμικών κτηρίων του οικισμού του¹⁶, που παρουσίαζαν οικοδομικά προβλήματα, δημιουργήθηκε δίκτυο διαδρομών περιήγησης (εικ. 8), διαμορφώθηκαν σημεία στάσης και θέασης, κατασκευάστηκε κτήριο υποδοχής επισκεπτών (εικ. 9) και τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης¹⁷.

Το Γεράκι παρουσιάζει εξαιρετικά χαμηλή επισκεψιμότητα. Το θέρος του 2017 (Ιούνιος-Αύγουστος) οι επισκέπτες ανήλθαν στους 429. Ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από 36 Έλληνες και 22 ξένους επισκέπτες, κυρίως Ιταλούς. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο (τριτοβάθμια εκπαίδευση) της πλειονότητας των Ελλήνων (50%) αλλά και των ξένων επισκεπτών (73%) αναδεικνύει το Γεράκι ως στοχευμένη επιλογή επίσκεψης, κύριο κίνητρο της οποίας αποτελεί και για τις δύο ομάδες ερωτηθέντων η γνώση, σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν στην ερώτηση υπ' αρ. 8. Στην αποτίμηση των επισκεπτών, εξέχουσα σημασία κατέχουν οι εκκλησίες με τον

¹⁴ Το έτος 2016, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας παρουσίασε ένα θεατρικό αναλόγιο στο οικοπέδο όπου βρίσκεται ο τρίκογχος ναός (οικοδομικό τετράγωνο 126), υποδεχόμενη για πρώτη φορά επισκέπτες, μετά τις εργασίες συντήρησης και ανάδειξης των μνημειακών καταλοίπων. Στη βραδιά της αυγουστιάτικης πανσελήνου του έτους 2017, με μια ευχάριστη μουσική εκδήλωση που πλαισιώθηκε από ξεναγήσεις, η ΕΦΑΛΑΚ «κοινωνήσε» στους παρευρισκόμενους και στο κοινό της Σπάρτης τις αντίστοιχες εργασίες στα ακίνητα με τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, το υστερορωμαϊκό βαλανείο και το μεσοβυζαντινό λουτρό (οικοδομικό τετράγωνο 127).

¹⁵ Ματάλας 2000, 39.

¹⁶ Για την ιστορία και τον μνημειακό πλούτο του κάστρου του Γερακίου, βλ. ενδεικτικά: Leake 1830, 7-8. Curtius 1852, 302-303. Bursian 1868-1872, 136. Traquair 1905-1906, 263-264, εικ. 1, 2, πίν. II. Lafontaine 1956. Bon 1969, 112-113, 123, 125, 126, 135, 145, 510, 592-596, 642-645, πίν. 154-157. Γριτσόπουλος 1982. Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1988. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990. Δημητροκάλλης 2001. Λούβη 2004. Παπαγεωργίου 2007.

¹⁷ Για την περιγραφή του έργου, βλ. ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015γ.

γραπτό τους διάκοσμο, ενώ έπεται το κάστρο με τον οικισμό του. Η ατελής εικόνα των κοσμικών οικοδομημάτων, τα οποία συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν στο πλαίσιο του έργου, χωρίς να αποκατασταθεί πλήρως η μορφή τους, ενδεχομένως ερμηνεύει το γεγονός ότι οι μικροί ναοί, με την αυτοδύναμη αισθητική και θρησκευτική αξία του διακόσμου τους, προσλαμβάνονται από την αντίληψη του κοινού ως «πρωτεύοντα» στοιχεία του χώρου.

Το πληροφοριακό υλικό των κατά τόπους πινακίδων, η μακέτα του κάστρου και του οικισμού του, η οποία εκτίθεται εντός του κτηρίου υποδοχής, και η ολιγόλεπτη ενημερωτική ταινία που προβάλλεται στον ίδιο χώρο είναι στοιχεία του έργου που αποτιμώνται θετικά από την πλειονότητα των Ελλήνων και των ξένων επισκεπτών¹⁸ για την κατανόηση και την ερμηνεία των μνημειακών καταλοίπων. Κατά κύριο λόγο, οι Έλληνες επισκέπτες θα επιθυμούσαν επιπλέον πληροφόρηση σε ποσοστό 76% με τη μορφή εντύπων φυλλαδίων, ενώ οι ξένοι προκρίνουν σε ποσοστό 47% την καθοδηγούμενη επίσκεψη/ξενάγηση.

Ως μείζονα προβλήματα του Γερακίου δηλώνονται από την πλειονότητα των Ελλήνων επισκεπτών η μη λειτουργία αναψυκτηρίου (22%) και η έλλειψη χώρων υγιεινής σε διάφορα σημεία του κάστρου (22%). Η ανυπαρξία αναψυκτηρίου συνιστά το κυριότερο πρόβλημα κατά τους ξένους επισκέπτες (ποσοστό 41%). Η αυξημένη δυσκολία περιήγησης του μικρού ορεινού κάστρου, λόγω της έκτασής του και του εδαφικού αναγλύφου, καθιστά εύλογες τις απαντήσεις αυτές.

Η πλήρης αναστήλωση όλων των κτισμάτων και η φιλοξενία στους ελεύθερους χώρους πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων περιγράφει κατά τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων (58%) και ξένων επισκεπτών (54%) τον ορθό τρόπο διαχείρισης του αρχαιολογικού χώρου. Η ολοκληρωμένη μορφή του οικιστικού συνόλου συνδέεται με την ποιότητα της εμπειρίας, που προσδοκά ο επισκέπτης από την επαφή του με το αυθεντικό. Η αξίωση επισκεπτών για πλήρη αναστήλωση των παλαιών κτισμάτων καταγράφεται και σε άλλα επισκέψιμα μνημειακά σύνολα, όπως του Μυστρά και της Μονεμβασίας¹⁹.

Οι εκδηλώσεις που θα ήθελαν οι περισσότεροι ξένοι επισκέπτες να υλοποιούνται στο κάστρο του Γερακίου είναι δραστηριότητες για οικογένειες (ποσοστό 51%), άποψη δηλωτική του τρόπου με τον οποίο ασκείται η επίσκεψη, δηλαδή ως κοινωνική πρακτική και όχι μεμονωμένα²⁰.

Την παιδευτική πολυσημία του κάστρου του Γερακίου –αρχαιολογική, ιστορική, τοπογραφική, περιβαλλοντική–, που έχει πλέον αποκτήσει αισθητική συνοχή και λειτουργικότητα μέσα από τα έργα αποκατάστασης, επικυρώνει η πλειοψηφία των Ελλήνων επισκεπτών, επιλέγοντας τα εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολικές μονάδες ως την κατάλληλη εκδήλωση που θα μπορούσε να υλοποιείται στον χώρο (ποσοστό 42%). Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2017 πραγματοποιήθηκε στο κάστρο του Γερακίου θεματική ξενάγηση μαθητών Δημοτικού από αρχαιολόγους της ΕΦΑΛΑΚ και ενημέρωσή τους για την τοπική χλωρίδα από εκπροσώπους του φορέα Διαχείρισης Όρους Πάρνωνια και Υγροβιότοπου Μουστου. Στους νεαρούς μαθητές, ως σημαίνουσα υποκατηγορία κοινού, δόθηκαν προς συμπλήρωση ερωτηματολόγια και τους ζητήθηκε να κάνουν ένα σκίτσο. Ο παιδευτικός ρόλος του Γερακίου, όπου η ιστορική μνήμη συμπλέκεται με τη μοναδικότητα της φύσης, γίνεται πρόδηλος στις ζωγραφιές των παιδιών (εικ. 10). Ο συσχετισμός των αρχαιολογικών καταλοίπων με στοιχεία της χλωρίδας κατά ευρηματικά πρωτότυπο τρόπο ανακαλεί στη μνήμη μας τα λόγια του Καζαντζάκη για το κάστρο της Πάτρας: *Τώρα όλοι τούτοι οι εφήμεροι επιδρομείς αφανίστηκαν, κι απόμειναν οι νόμιμοι κάτοχοι –η κάππαρη, το φλισκούνι, η θρούμπα...*²¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakourou 2009: A. Bakourou, Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαίμονια, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (εκδ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 301-311.
- Βέης 1909: Ν. Βέης, Τό «Περί της κτήσεως της Μονεμβασίας» Χρονικόν. Αι πηγαί και η ιστορική σημαντικότης αυτού, *Βυζαντινίς* 1 (1909), 37-105.
- Βέης 1933-1943: Ν. Βέης, Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσοαφίτισης, *BNJ* 10 (1933-1943), 199-262.

¹⁸ Πινακίδες: Έλληνες 100%, ξένοι 81%. Μακέτα: Έλληνες 91%, ξένοι 95%. Ταινία: Έλληνες 97%, ξένοι 100%.

¹⁹ Βλάχου 2002, 132.

²⁰ Βλάχου 2002, 131.

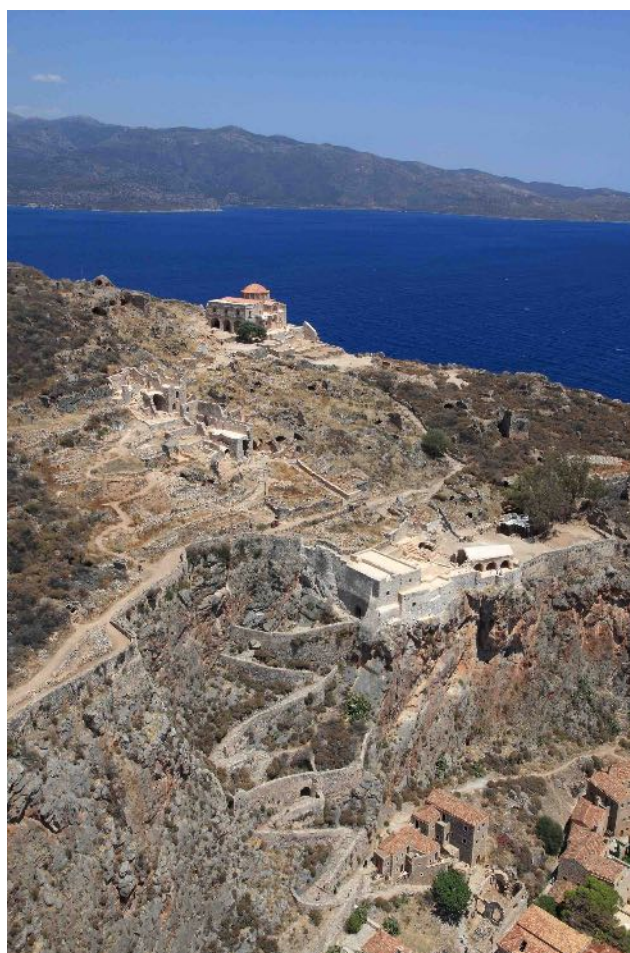
²¹ Καζαντζάκης 1969, 201-202.

- Βλάχου 2002: Ε. Βλάχου, Έρευνες κοινού: περιττή πολυτέλεια ή χρήσιμο εργαλείο; στο: «*Το Μέλλον του Παρελθόντος μας*», *Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου, Αθήνα 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, Αθήνα 2002, 127-134.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, BÉFAR 213, Paris 1969.
- Bursian 1868-1872: C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, τόμ. II, Leipzig 1868-1872.
- Γριτσόπουλος 1982: Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982.
- Curtius 1852: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, τόμ. II, Gotha 1852.
- Δεργκάλιν-Ξαναλάτου – Κούλογλου-Περβολαράκη 1974: Ε. Δεργκάλιν-Ξαναλάτου – Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασία*, Αθήνα 1974.
- Δημακοπούλου 1965: Α. Δημακοπούλου, Οικόπεδον Ελένης Δίπλα, *ΑΔ* 20 (1965), Β' 1, 173-174.
- Δημακοπούλου 1966: Α. Δημακοπούλου, Ανασκαφή οικοπέδων Ε. Δίπλα, *ΑΔ* 21 (1966), Β' 1, 155-156.
- Δημητροκάλλης 2001: Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, Αθήνα 2001.
- Ευγενίδου 2001: Δ. Ευγενίδου (επιμ.), *Μονεμβασία. Αντικείμενα – Περιβάλλον – Ιστορία. Η Αρχαιολογική Συλλογή*, Αθήνα 2001.
- Θέμος – Πάντου 1996: Α. Θέμος – Γ. Π. Πάντου, Οδός Τριακοσίων (Ο.Τ. 126-127), *ΑΔ* 51 (1996), Β' 1, 121-123.
- Καζαντζάκης 1969: Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας – Ιταλία – Αίγυπτος – Σινά – Ιερουσαλήμ – Κύπρος – Ο Μοριάς*, Αθήνα 1969⁶.
- Καλλιγά 2003: Χ. Καλλιγά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα 2003.
- Καλλιγά 2010: Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία. Μια βυζαντινή πόλις-κράτος*, Αθήνα 2010.
- Καλλιγάς – Καλλιγά 1990: Α. Γ. Καλλιγάς – Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1990.
- Καλλιγάς – Καλλιγά 2006: Α. Γ. Καλλιγάς – Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία. Ξαναγράφοντας σε παλιμψηστα*, Αθήνα 2006.
- Kalligas 1977-1979: H. Kalligas, The church of Hagia Sophia at Monemvasia: Its date and dedication, *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979), 217-221.
- Kalligas 1990: H. Kalligas, *Byzantine Monemvasia: The Sources*, Monemvasia 1990.
- Καλογεράς 1955: Κ. Ε. Καλογεράς, *Μονεμβασία. Η Βενετία της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1955.
- Κουτσογιαννόπουλος 2010: Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλος, *Μονεμβασία το περιώνυμον άστυ. Μια περιήγηση στον τόπο και τον χρόνο*, Αθήνα 2010.
- Lafontaine 1956: J. Lafontaine, Le village "byzantin" de Iéraki, *Reflets du Monde* 9 (Mai 1956), 45-58.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. III, London 1830.
- Λούβη 2004: Α. Λούβη, Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, *ΔΧΑΕ* 25 (2004), 111-126.
- Ματάλας 2000: Δ. Ματάλας, Συνάντηση της νέας με την παλαιά Σπάρτη. Ο προβληματισμός από πλευράς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, στο: *Επιστημονικό Συνέδριο Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το παράδειγμα της Σπάρτης, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS*, Αθήνα 2000, 35-39.
- Miller 1921: W. Miller, Monemvasia during the Frankish Period (1204-1540), στο: W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, 231-245.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1988: Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, Η ταύτιση της Gethuria του Edrisi με το Γεράκι, *Λακωνικές Σπουδές* 9 (1988), 61-69.
- Μπούρας 1983: Χ. Μπούρας, Ένα βυζαντινό λουτρό στην Λακεδαίμονια, *ΑΕ* 1983, 99-112.
- Παπαγεωργίου 2007: Ι. Παπαγεωργίου, *Τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας. Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης παλαιολόγιας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής, των Ταξιαρχών, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Παρασκευής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007.
- Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990: Α.-Μ. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 67-88.
- Σκάγκου 2017: Π. Σκάγκου, Οικίες στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, στο: *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη 4-7 Οκτωβρίου 2017, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, 63.
- Σκάγκου 2020: Π. Σκάγκου, Αποκαλύπτοντας και αναδεικνύοντας μια γειτονιά της Άνω Πόλης Μονεμβασίας, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017, Καλαμάτα 2020*, 633-644.
- Στίκας 1986: Ε. Στίκας, Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του κάστρου της Μονεμβασίας, *Λακωνικές Σπουδές* 8 (1986), 284-376.
- Traquair 1905-1906: R. Traquair, Laconia. I. The Medieval Fortresses: Monemvasia, *ABSA* 12 (1905-1906), 259-276.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015α: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Ανάδειξη περιοχής Ναού Αγίας Σοφίας και Κεντρικής Πύλης στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας*, Αθήνα 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015β: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Προστασία, προβολή, και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, Σπάρτη 2015.
- ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑΛΑΚ 2015γ: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, *Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου και συντήρηση μνημείων Γερακίου*, Σπάρτη 2015.

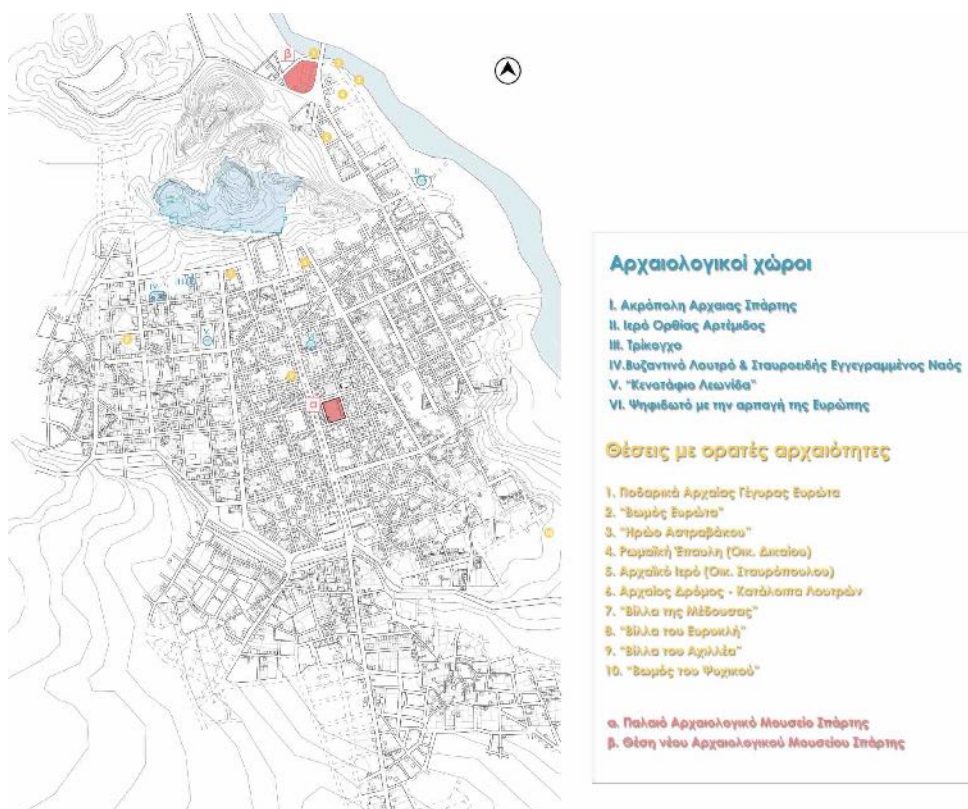
Εικ. 1. Η βραχονησίδα της Μονεμβασίας. Ο οικισμός της Κάτω Πόλης και η Άνω Πόλη μετά την υλοποίηση του έργου «Ανάδειξη Άνω Πόλης Μονεμβασίας». Εναέρια άποψη από τα νότια (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

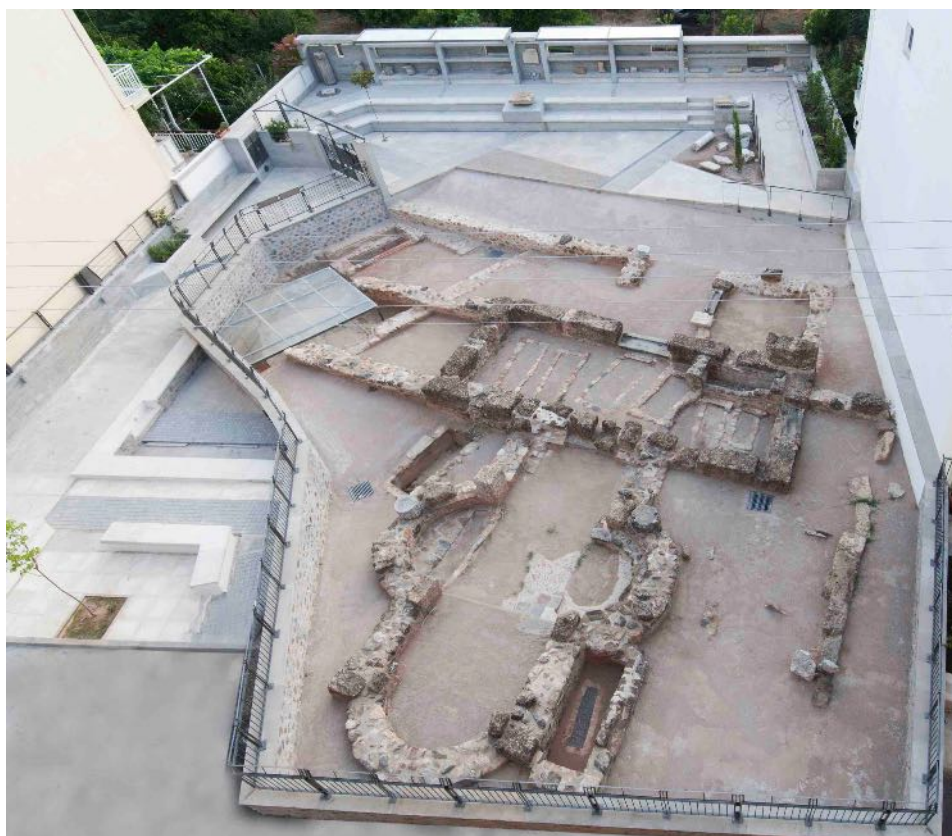
Εικ. 2. Η Άνω Πόλη Μονεμβασίας και η ελικοειδής της πρόσβαση (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 3. Άποψη του οικισμού της Κάτω Πόλης Μονεμβασίας (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 4. Πολεοδομικός χάρτης της Σπάρτης με σημειωμένες τις θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

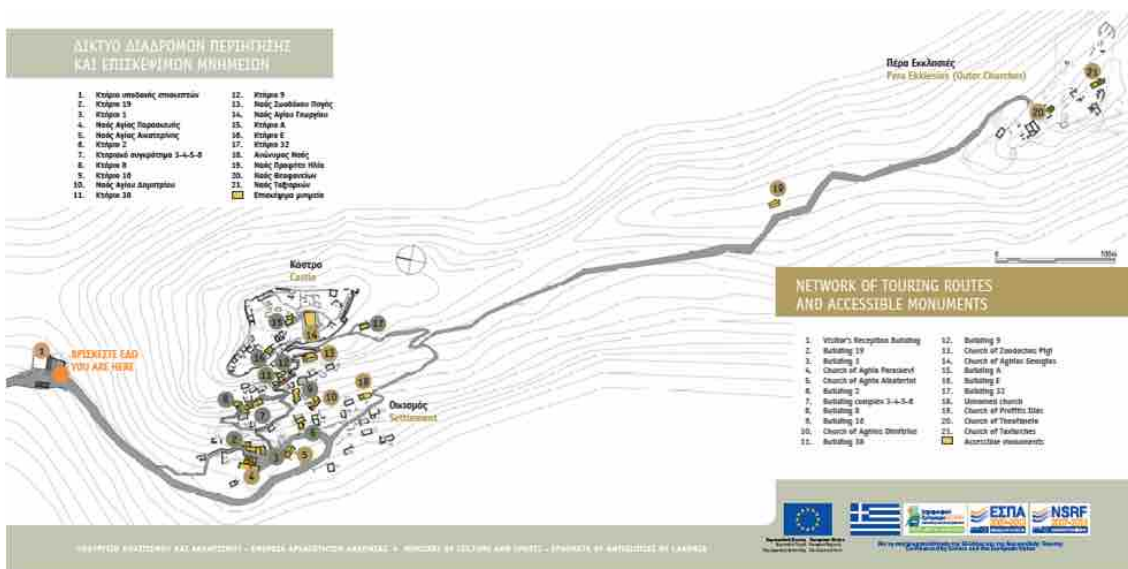
Εικ. 5. Σπάρτη. Ο τρίκογχος ναός μετά τις εργασίες προστασίας, προβολής και ανάδειξής του (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

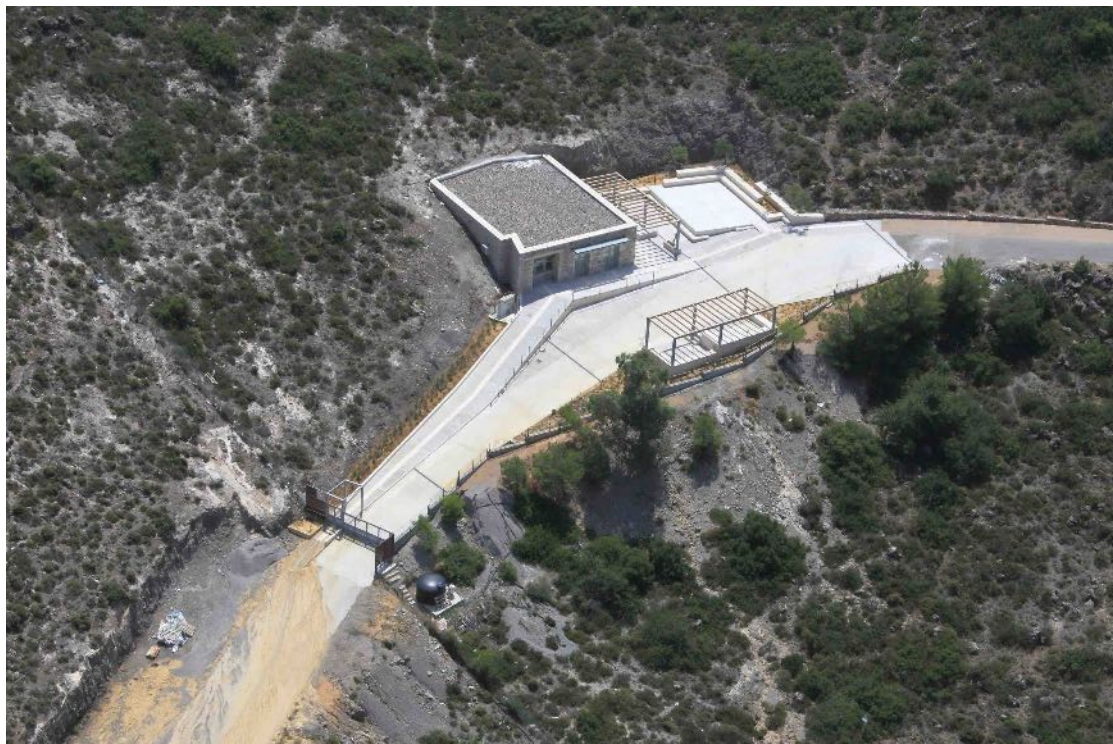
Εικ. 6. Σπάρτη. Το βυζαντινό λουτρό και το υστερορωμαϊκό βαλανείο, μετά τις εργασίες προστασίας, προβολής και ανάδειξής τους (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

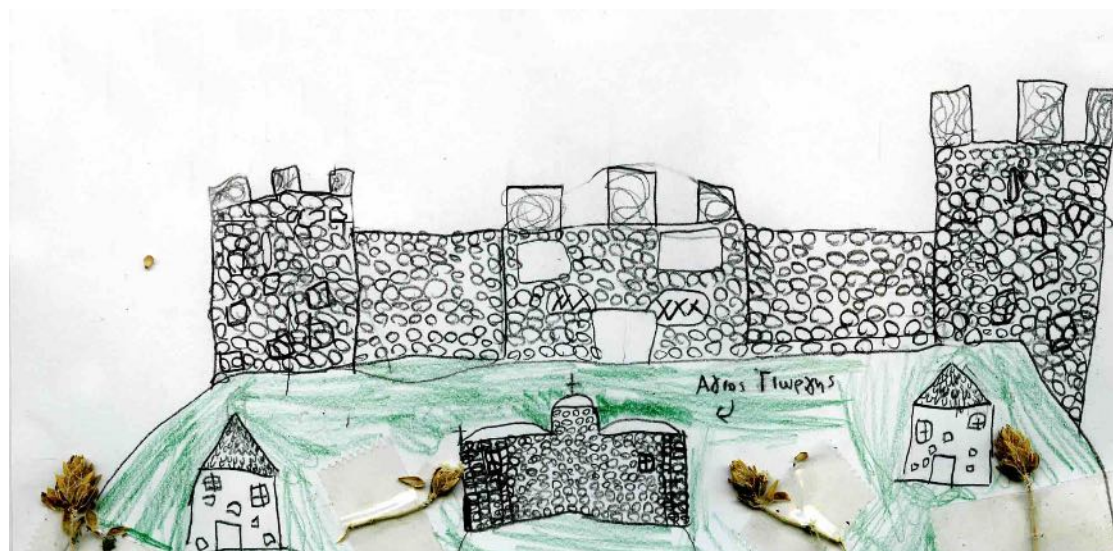
Εικ. 7. Κάστρο Γερακίου. Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Αρχειο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 8. Κάστρο Γερακίου. Δίκτυο διαδρομών περιήγησης και επισκέψιμων μνημείων (Αρχειο ΕΦΑΛΛΑΚ).

Εικ. 9. Κάστρο Γερακίου. Το κτήριο υποδοχής (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 10. Σκίτσο του κάστρου του Γερακίου και της χλωρίδας του από μαθητή Δημοτικού (Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΟΥΓΚΡΑΚΗ

Χαρτογραφώντας την αστική μνήμη στη νεότερη Σπάρτη. Η νεοκλασική Οικία Πλατάκου¹

ABSTRACT. The Platakos residence is one of the landmarks of modern Sparta. It is a characteristic example of Spartan urban architecture with neoclassical and art-deco elements in its façades. During restoration work, in order for the building to house the Ephorate of Antiquities in Sparta, an unexpected find came to light: legal documents and personal belongings of the building's previous owners, which had been placed under the wooden floor as insulation. These documents record various moments of the city's modern history and serve as witnesses to the past.

Η τοπική ιστορία, εκείνη της νεότερης Σπάρτης, η οποία ακόμη και σήμερα αποκαλύπτεται, στάθηκε οδηγός για μια αρχαιακή έρευνα, που κατέληξε στην παρουσίαση ενός από τα παλαιότερα κτήρια της πόλης. Ως τοπική ιστορία, εννοείται η ιστορία ενός ευρύτερου χώρου, με κοινούς και στενά αλληλεξαρτώμενους παράγοντες, όπως οι θεσμοί, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές, οι θρησκευτικοί ή άλλοι δεσμοί². Κατά την τελευταία δεκαετία, η τοπική ιστορία έχει περιληφθεί ακόμα και στα σχολικά Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας³, είτε για να συμβάλλει συμπληρωματικά και ενισχυτικά στην κατανόηση και «αισθητοποίηση» της γενικής ιστορίας είτε για να προβάλει την αξία της ιστορικής αναζήτησης. Το ιστορικό τοπίο, το φυσικό και δομημένο περιβάλλον και οι μεταβολές τους, οι καθημερινές ανθρώπινες δραστηριότητες, η επιχώρια κοινότητα με τα πολυεπίπεδα χαρακτηριστικά της, αποτελούν θεματικούς χώρους για την άντληση στοιχείων και την ανάπτυξη σχεδίων εργασίας τοπικής ιστορίας⁴. Ο χώρος, ο τόπος και η οργάνωσή τους αφορούν ασφαλώς και την αρχαιολογική σκέψη και πραγματικότητα, ως αντικείμενο μελέτης αλλά και ως πεδίο που πραγματοποιείται το ίδιο το αρχαιολογικό έργο. Αν και εδώ παρουσιάζεται ένα σύνολο εργασιών αποκατάστασης, πτυχές της τοπικής ιστορίας θα εμφανίζονται έμμεσα σε κάθε βήμα⁵.

Στις αρχές του 20ου αιώνα η Σπάρτη είναι ακόμα μια νέα πόλη. Μόλις επανιδρυμένη από τον Όθωνα, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, έχει αρχίσει να επεκτείνεται (εικ. 1). Οι κάτοικοί της, καταγόμενοι από παλιές αρχοντικές οικογένειες του Μυστρά, κτίζουν αρχικά μικρών διαστάσεων σπίτια, με όροφο (για τις ανάγκες της οικογένειας) και ισόγειο με αποθηκευτική χρήση ή ως χώρο σταυλισμού, σύμφωνα, δηλαδή, με την τυπική, αστική διάρθρωση της οικίας, με ισόγειο (κατώγι) και έναν όροφο (συνολικά: ανωκάτωγο). Στην πρώτη τους αυτή φάση οι οικίες της Σπάρτης εξυπηρετούσαν ανάγκες και οικιστικές και επαγγελματικές, δηλαδή ο ισόγειος χώρος λειτουργούσε ως γραφείο ή κατάστημα και η ανώτερη στάθμη ως χώρος κατοικίας της οικογένειας, όπως εξάλλου διαφαίνεται και από διοικητικά έγγραφα της εποχής⁶.

Με την πάροδο των ετών, ο αρχικός πυρήνας επεκτείνεται για να καλύψει τις αυξανόμενες οικογενειακές και κοινωνικές ανάγκες των Σπαρτιατών. Οι μεγαλοαστοί της εποχής ανεγείρουν μεγάλων διαστάσεων οικίες, στο πρότυπο των νεοκλασικών κτηρίων της πρωτεύουσας, ακολουθώντας τις επιταγές της Αθήνας, και τις διακοσμούν αντίστοιχα⁷. Τα σπίτια οικοδομούνται γύρω από την κεντρική πλατεία της πόλης, στον χώρο

¹ Κατά την διόρθωση και συμπλήρωση του αρχικού κειμένου έφυγε από τη ζωή ένας διακεκριμένος Σπαρτιάτης. Ο Νίκος Γεωργιάδης ήταν η ζωντανή μνήμη της πόλης, ένας ευγενής και ευπροσήγορος άνθρωπος, που με χαρακτηριστική προθυμία βοηθούσε πάντοτε και όποιον χρειαζόταν. Πολλές από τις πληροφορίες που αφορούν την Σπάρτη πριν και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή οφείλονται σε αυτόν. Στη μνήμη του κατατίθεται το παρόν, ως ελάχιστο αντίδωρο της προσφοράς του.

² Λεοντσίνης 2006.

³ Τοπική Ιστορία 2012, 7-10.

⁴ Λεοντσίνης – Ρεπούση 2001.

⁵ Γκότσης κ.ά. 2002.

⁶ ΓΑΚ Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων, Φάκελος 47 και Νόμος ΤΞΘ' Περί εκποιήσεως των εν Σπάρτη οικοπέδων, όπου και η σχετική αναφορά.

⁷ Σχετική αναφορά στο Μονιούδη-Γαβαλά 2012, 112 -115.

μεταξύ της κεντρικής πλατείας (εικ. 2) και του δυτικού άκρου της Σπάρτης, όπου ξεχωρίζει, πάνω σε λόφο, ο νεότευκτος ναός της Ευαγγελίστριας⁸.

Ανάμεσα στις οικίες της πόλης που προβάλλουν στις αρχές του 20ου αιώνα είναι και η Οικία Πλατάκου⁹. Το κτήριο υψώνεται στη γωνία των οδών Ευαγγελιστρίας και Αγησιλάου, λίγα μέτρα από την κεντρική πλατεία της πόλης (εικ. 3)¹⁰. Αρχικά ανήκε στην οικογένεια Λιούνη, η οποία το έδωσε ως προικώ στην κόρη της Ελένη¹¹, στον γάμο της με το νεαρό δικηγόρο Νικόλαο Νικολόπουλο. Κατόπιν μεταβιβάστηκε στην κόρη του ζεύγους Ζαφειρούλα (Φούλα), ως προικώ, στον γάμο της με τον Θεόδωρο Πλατάκο. Ωστόσο, το κτήριο δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ σαν κύρια κατοικία της οικογένειας Νικολοπούλου ή Πλατάκου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πατρική οικία της ιδιοκτήτριας βρίσκεται στην οδό Λυκούργου, σε απόσταση 300 μέτρων περίπου από την συμβολή των οδών Ευαγγελιστρίας και Αγησιλάου. Όπως διαπιστώνεται από μαρτυρίες μελών της ίδιας της οικογένειας, το κτήριο χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ως επαγγελματική στέγη, ήδη από την οικοδόμησή του, φιλοξενώντας και διαμορφώνοντας πτυχές της ιστορίας της σύγχρονης Σπάρτης.

Αρχικά στις τρεις στάθμες του εγκαταστάθηκε η τότε υπηρεσία τηλεπικοινωνιών, τα περίφημα ΤΤΤ¹², δηλαδή οι υπηρεσίες Ταχυδρομείου – Τηλεγραφείου – Τηλεφωνείου. Στο ισόγειο λειτουργούσε το Ταχυδρομείο, με ελεύθερη πρόσβαση για το κοινό, στον πρώτο όροφο το Τηλεφωνείο, με περιορισμένη είσοδο κοινού προς τα ξύλινα, τηλεφωνικά κουβούκλια, και στον τελευταίο το Τηλεγραφείο, στο οποίο η παρουσία κοινού ήταν αυστηρά ελεγχόμενη¹³. Η υπηρεσία λειτούργησε στο κτήριο από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 πιθανόν έως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, οπότε εγκαταστάθηκε σε ιδιόκτητο κτήριο, στο κέντρο της πόλης. Αργότερα, στη δεκαετία του 1980, στο ισόγειο και στον όροφο του κτηρίου λειτούργησαν τα γραφεία μιας νέας τεχνικής εταιρείας, με την επωνυμία «Λακωνική Μελετών». Τέλος, ο ισόγειος χώρος υπήρξε βραχύβιο βιβλιοπωλείο αλλά και χώρος συγκεντρώσεων συντροφιάς κινηματογραφόφιλων της εποχής, η οποία στην συνέχεια ίδρυσε την Κινηματογραφική Λέσχη Σπάρτης.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 ξεκινά η προσπάθεια εξαγοράς του κτηρίου από το Υπουργείο Πολιτισμού, η οποία ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Η αλληλογραφία για την αγορά είναι πλούσια (εικ. 4)¹⁴: προσφορά τιμής μονάδος, αντιρρήσεις Φούλας Πλατάκου, πρόταση απαλλοτρίωσης, ενστάσεις ιδιοκτήτριας, αναγκαστική απαλλοτρίωση, προσφυγή σε ευρωπαϊκό δικαστήριο, εξηγήσεις της Υπηρεσίας προς το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους. Λίγο πριν μια τοπική, τεχνική εταιρεία και η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος είχαν αποκτήσει δύο άλλα νεοκλασικά κτήρια, τις οικίες Φικιώρη¹⁵ και Κυριαζοπούλου¹⁶, αντίστοιχα, για να στεγάσουν υποκαταστήματα του Ταχυδρομικού Ταμειυτηρίου και της τότε ΑΤΕ (σήμερα Τράπεζας Πειραιώς). Η αγορά και αποκατάστασή τους προκάλεσε ένσταση ως προς την τιμή αγοράς, από την πλευρά της ιδιοκτήτριας (εικ. 5).

Το κτήριο Πλατάκου, σύμφωνα με την τεχνική περιγραφή του¹⁷, είναι κτήριο τριώροφο (ισόγειο και δύο όροφοι), κεραμοσκεπές. Αποτελεί εξαιρετικό δείγμα μεγαλοαστικής αρχιτεκτονικής, με τις όψεις του ιδιαίτερα επιμελημένες (εικ. 6), να φέρουν διακοσμητικά στοιχεία νεοκλασικά και στοιχεία της αρ ντεκό. Λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφολογίας του, έχει χαρακτηριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού ως έργο τέχνης¹⁸. Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του και βάσει της αρχαιακής έρευνας, το κτήριο θα πρέπει να οικοδομήθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα, πιθανόν ανάμεσα στο 1920 και 1930¹⁹.

Εξωτερικά είναι κατασκευασμένο από καλής ποιότητας λιθοδομή, επιχρισμένη. Στο εσωτερικό του φέρει λίθινους φέροντες τοίχους, ενώ οι διαχωριστικοί είναι από μπαγδατί. Ξύλινα ήταν τα κουφώματα και οι πόρτες,

⁸ Γεωργιάδης 2014, 43 κ.ε.

⁹ Το κτήριο έχει χαρακτηριστεί έργο τέχνης που χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας, με την ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1592/34702/23-8-1988 – ΦΕΚ 661/Β/9-9-1988. Σήμερα είναι γνωστό ως Οικία Πλατάκου.

¹⁰ Λάδης – Μίχα-Μπανιά 2002.

¹¹ ΓΑΚ Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ, Φάκελος ΕΚΠ. 77.3.3-4.

¹² Η υπηρεσία του ταχυδρομείου ιδρύθηκε το 1828 από τον Ιωάννη Καποδίστρια. Από το 1869 το τηλέφωνο προστίθεται στις αρμοδιότητες των ταχυδρομείων και δημιουργούνται τα 3Τ. Το 1949, με την ίδρυση του ΟΤΕ, χωρίζονται τα τρία Τ και τα ταχυδρομεία αναλαμβάνουν αμιγώς ταχυδρομικές υπηρεσίες.

¹³ Λόγω έλλειψης αρχαιακού υλικού, η τεκμηρίωση των χρήσεων έγινε σύμφωνα με την μαρτυρία μελών των οικογενειών Πλατάκου και Νικολοπούλου και των Σπαρτιατών Ν. Β. Γεωργιάδη και Γ. Γιαξόγλου, ο οποίος ως νέος μηχανικός διατηρούσε το γραφείο του στο κτήριο Πλατάκου. Για τη συλλογή πληροφοριών, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ημιδομημένης, ατομικής συνέντευξης.

¹⁴ Σχετικοί φάκελοι αρχείου πρώην 5ης ΕΒΑ, νυν ΕΦΑΛΑΚ.

¹⁵ ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/27765/2907/21-8-1986 – ΦΕΚ 709/Β/23-10-1986.

¹⁶ ΥΑ ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/516/9474/1-3-1985 – ΦΕΚ 160/Β/28-3-1985.

¹⁷ Πρόκειται για πολυσέλιδη τεχνική περιγραφή της υφιστάμενης κατάστασης του κτηρίου και τεχνική περιγραφή των απαραίτητων εργασιών αποκατάστασης, η οποία συντάχθηκε από την τώως Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτηρίων και Αναστηλώσεως Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

¹⁸ Σύμφωνα με τις ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1592/34702/23-8-1988 – ΦΕΚ 661/Β/9-9-1988, ΥΑ 55877/2502/21-5-1992 – ΦΕΚ 547/Δ/5-6-1992 και ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/4455/54520/16-10-2001 – ΦΕΚ 1370/Β/18-10-2001 αποφάσεις του Υπουργείου Πολιτισμού.

¹⁹ Κονταράτος 2000.

καθώς και το μεγάλο κεντρικό κλιμακοστάσιο. Στους τοίχους υπήρχαν μεγάλα ξύλινα ερμάρια, τα οποία ανοίγονταν σε εσοχές στη λιθοδομή.

Αν και κάθε όροφος είχε διαμορφωθεί σε ανεξάρτητη κατοικία, το κτήριο χρησιμοποιήθηκε, όπως ήδη σημειώθηκε, για την εγκατάσταση γραφείων. Στο ισόγειο υπήρχε ενιαίος χώρος, που μπορούσε να εξυπηρετήσει έως δύο καταστήματα, τυπική διάρθρωση για τα αστικά σπίτια της Σπάρτης, ενώ το κτήριο διέθετε και υπόγειο, το οποίο έγινε αντιληπτό μετά από εντοπισμό ανοιγμάτων (ίχνη παραθύρου και πόρτας) κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

Τη μελέτη αποκατάστασης εκπόνησε η Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτηρίων και Αναστήλωσης Νεωτέρων Μνημείων, η οποία, σε συνεργασία με την τέως 5η ΕΒΑ, είχε την εποπτεία και τον συντονισμό του έργου. Η επισκευή, αποκατάσταση και διαρρύθμιση των χώρων έγινε σύμφωνα με το νέο κτηριολογικό πρόγραμμα, που σκοπό είχε να καταστήσει το κτήριο λειτουργικό και ασφαλές. Μετά την εκκένωση του χώρου από κάθε ίχνος παλαιότερων χρήσεων έγινε προσεκτική καθαίρεση των διακοσμητικών στοιχείων των όψεων και κατασκευή εκμαγείων τους. Κατόπιν αποξηλώθηκαν και απομακρύνθηκαν τα κουφώματα, οι ξύλινες θύρες, τα ερμάρια, τα φθαρμένα δάπεδα και οι ψευδοροφές, ενώ ενισχύθηκε και ο σκελετός της στέγης. Στη συνέχεια καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα και οι μη φέροντες τοίχοι από μπαγδατί και έγιναν εργασίες ενίσχυσης των λιθοδομών και εκσκαφές για την διέλευση καλωδιώσεων.

Οι εργασίες αποκατάστασης ξεκίνησαν το 1996 και ολοκληρώθηκαν το 2003. Επιπλέον, ο ανάδοχος του έργου αναγκάστηκε να διακόψει τις εργασίες, λόγω οικονομικής ασυνέπειας του εργοδότη προς την αρχική συμφωνία. Οι εργασίες ξεκίνησαν ξανά λίγους μήνες αργότερα, κάτω και από την πίεση της τότε προϊσταμένης της 5ης ΕΒΑ Αιμιλίας Μπακούρου. Η ταχεία ολοκλήρωση της αποκατάστασης ήταν αναγκαία, καθώς η τιμή ενοικίασης του ακινήτου που ήδη μίσθωνε η Υπηρεσία, ήταν υψηλή και ο ιδιοκτήτης δεν συναινούσε στην μείωσή της. Με το πέρας των εργασιών, μετά από επίμονες προσπάθειες πολλών ετών, το κτήριο ήταν πλέον έτοιμο για την μεταφορά της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στον νέο της χώρο. Τα εγκαίνια αποτέλεσαν μεγάλο γεγονός για την τοπική κοινωνία (εικ. 7), καθώς ήταν η πρώτη δημόσια υπηρεσία που αποκατέστησε και θα στεγαζόταν σε ένα από τα παλαιότερα κτήρια της πόλης.

Στη διάρκεια των εργασιών αποξήλωσης των φθαρμένων ξύλινων δαπέδων ένα απρόσμενο εύρημα έκανε την εμφάνισή του. Καθώς το συνεργείο ξεκάρφωνε τις σανίδες διαπιστώθηκε ότι μαζί με αυτές ξεκαρφώνονταν και φύλλα χαρτιού: φύλλα καλογραμμένα, με καλλιγραφικό χαρακτήρα, και πολλά από αυτά με σφραγίδες. Προσεκτικά αφαιρέθηκαν οι λεπτότατες κόλλες χαρτιού, για να αποκαλυφθούν δικαστικά έγγραφα, τεύχη περιοδικών, εφημερίδων, τετραδίων, ένας πραγματικός αρχαιακός θησαυρός (εικ. 8). Το σύνολο του αρχείου²⁰, που είχε μάλλον τοποθετηθεί εκεί ως μονωτικό υλικό²¹, ανήκε στην οικογένεια της Φούλας Πλατάκου και συγκεκριμένα στον πατέρα της, δικηγόρο Νικόλαο Νικολόπουλο. Στο αρχείο του περιείχονταν διάφορα έγγραφα, από εκλογικές ενστάσεις, έγγραφα της Επιτροπής Καταπολέμησης Ελονοσίας, ποινικές υποθέσεις έως αποδείξεις επισκευών της πατρικής οικίας.

Σημαντικό οικογενειακό τεκμήριο αποτελούν τα σχέδια που αποκαλύφθηκαν. Ανήκουν στον οικογενειακό τάφο του Παναγιώτη Νικολόπουλου και φέρουν την υπογραφή του Γερμανού Siegfried Zeller (εικ. 9). Το μνημείο, σε μορφή υπερυψωμένης σαρκοφάγου, το οποίο είχε ιδρυθεί στο Α' Νεκροταφείο Σπάρτης²², αποτελεί πηγή αναπάντητων ακόμη προβληματισμών. Ποιός ήταν ο καλλιτέχνης με το γνωστό στους κύκλους της γερμανικής διάνοησης επώνυμο, πότε και με ποιά ιδιότητα σχεδίασε κάτι τόσο ιδιαίτερο; Από τα σχέδια φαίνεται ότι το μνημείο προοριζόταν αρχικά για τη μνήμη της θείας της οικογένειας, Άννας Ρουτσάκη, όμως τα σχέδια άλλαξαν, ίσως λόγω του θανάτου της μητέρας τους, Ζαφειρούλας. Ακόμα κι έτσι δεν παύει να αποτελεί ένα ιδιαίτερο ταφικό μνημείο, στο οποίο ο καλλιτέχνης προσέδωσε αρμονία, με τη ραδινή μορφή του αγγέλου, που κρατά στο χέρι χαλαρά στεφάνι αλλά και με τα μέταλλα με τους ανάγλυφους σταυρούς περιμετρικά.

Τέλος, ανάμεσα στα δικαστικά έγγραφα και τα σχέδια, βρέθηκαν και προσωπικά αντικείμενα: τα μαθητικά τετράδια των παιδιών των οικογενειών Νικολοπούλου και Λιούνη. Ο Βασίλειος Λιούνης²³ είναι ο θείος της Φούλας Πλατάκου, λίγα χρόνια μεγαλύτερός της. Ο Τάκης Νικολόπουλος, ο οποίος διακρινόταν κατά μαρτυρίες στο σχέδιο (εικ. 10) και την μουσική είναι ο αδελφός της. Ανάμεσα στις μαθητικές σελίδες παρελαύνουν και γραπτά και σχέδια της ίδιας.

Ένα τυχαίο εύρημα έγινε η αφορμή για ενασχόληση με άγνωστες σελίδες της ιστορίας της Σπάρτης. Ένα τυχαίο εύρημα αποκάλυψε πτυχές της καθημερινότητας μιας άλλης εποχής, για έναν χώρο που τον ζούμε στην σύγχρονη καθημερινότητά μας. Μια γέφυρα ανοίχτηκε όταν η πρώτη σανίδα αποκάλυψε το καλά κρυμμένο της μυστικό, μυστικό και έκπληξη ακόμα και για την πρώην ιδιοκτήτρια. Και κάπως έτσι, μέσα από την ιστορική

²⁰ ΓΑΚ Ν. Λακωνίας, Φάκελος ΙΔΙΩΤ. 79.2.5, Αρχείο δικηγόρων Π. Ν. Νικολόπουλου και Ν. Π. Νικολόπουλου.

²¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα έγγραφα ελάχιστα είχαν αλλοιωθεί.

²² Gavalá 2009, 131, 132.

²³ ΓΑΚ Ν. Λακωνίας, Φάκελος ΕΚΠ. 77.3. 7.

αναζήτηση και την αρχαιακή αναδίφηση συμπληρώθηκε, αν και δεν ολοκληρώθηκε, η πολιτιστική βιογραφία ενός αντικειμένου μελέτης του υλικού πολιτισμού, ενός σημαντικού μνημείου-μάρτυρα της ιστορίας της νεότερης Σπάρτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργιάδης 2014: Ν. Β. Γεωργιάδης, *Περί Σπάρτης. Από την ανίδρυση της πόλεως έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Σπάρτη 2014.
- Γκότσης κ.ά. 2002: Στ. Γκότσης – Α. Λέκκα – Ο. Σακαλή, Υλικός πολιτισμός, τοπικές κοινωνίες και ερμηνευτικές δράσεις, στο: «*Το μέλλον του παρελθόντος μας*», *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων*, Αθήνα 24-26 Νοεμβρίου 2000, Αθήνα 2002, 298-304.
- Gavala 2009: P. Gavala 2009, The sculpted monuments in Laconian cemeteries (late 19th – early 20th century), στο: H. Cavanagh – B. Cavanagh – J. Roy, *Honouring the dead in the Peloponnese, Proceedings of the conference held at Sparta 23-35 April 2009*, *CSPS Online Publication 2*, 129-149.
- Κονταράτος 2000: Σ. Κονταράτος (επιμ.), *Αρχιτεκτονική του 20ου αιώνα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2000.
- Λάδης – Μίχα-Μπανιά 2002: Φ. Λάδης – Ξ. Μίχα-Μπανιά (επιμ.), *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002*, Αθήνα 2002.
- Λεοντσίνης 2006: Γ. Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 2006.
- Λεοντσίνης – Ρεπούση 2001: Γ. Λεοντσίνης – Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα 2001.
- Μονιούδη-Γαβαλά 2012: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πολεοδομία στο ελληνικό κράτος*, Αργίτιο 2012.
- Τοπική Ιστορία 2012: *Τοπική Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, Οδηγός για τον εκπαιδευτικό, Ομάδα Εμπειρογνομόνων «Κοινωνικές Επιστήμες – Ιστορία»*, Αθήνα 2012.

Εικ. 1. Χαρακτηριστικές οικίες των αρχών του 20ου αιώνα, στην οδό Ευαγγελιστρίας, στη Σπάρτη (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

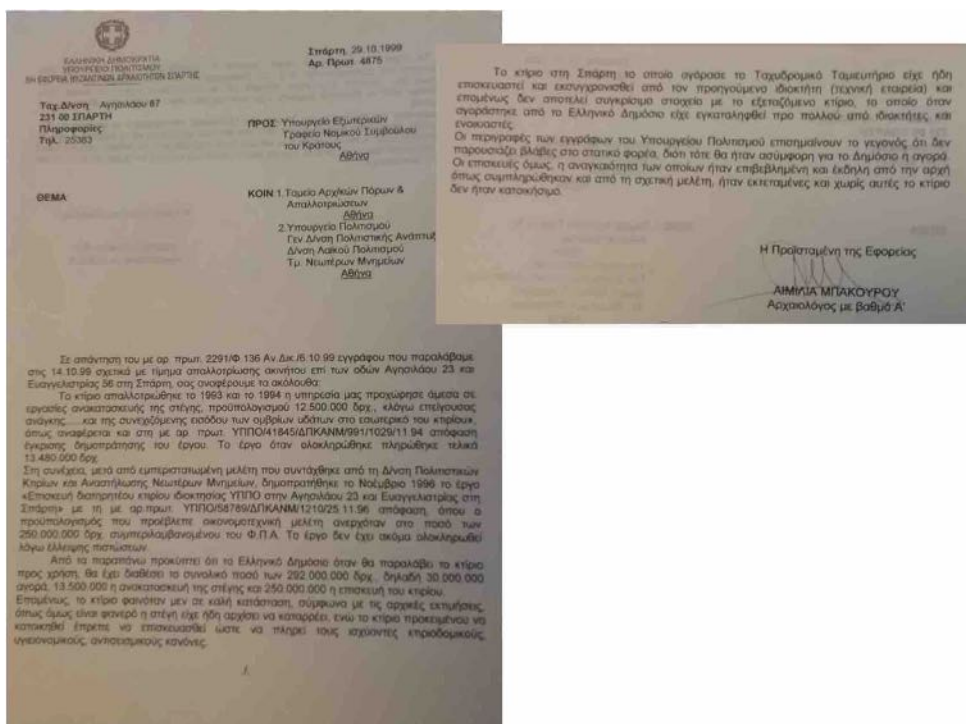
Εικ. 2. Άποψη της Σπάρτης στις αρχές του 20ου αιώνα. Διακρίνεται το κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου και στο βάθος, ψηλά, ο μητροπολιτικός ναός της Ευαγγελιστρίας (από Λάδης - Μίχα-Μπανιά 2002).

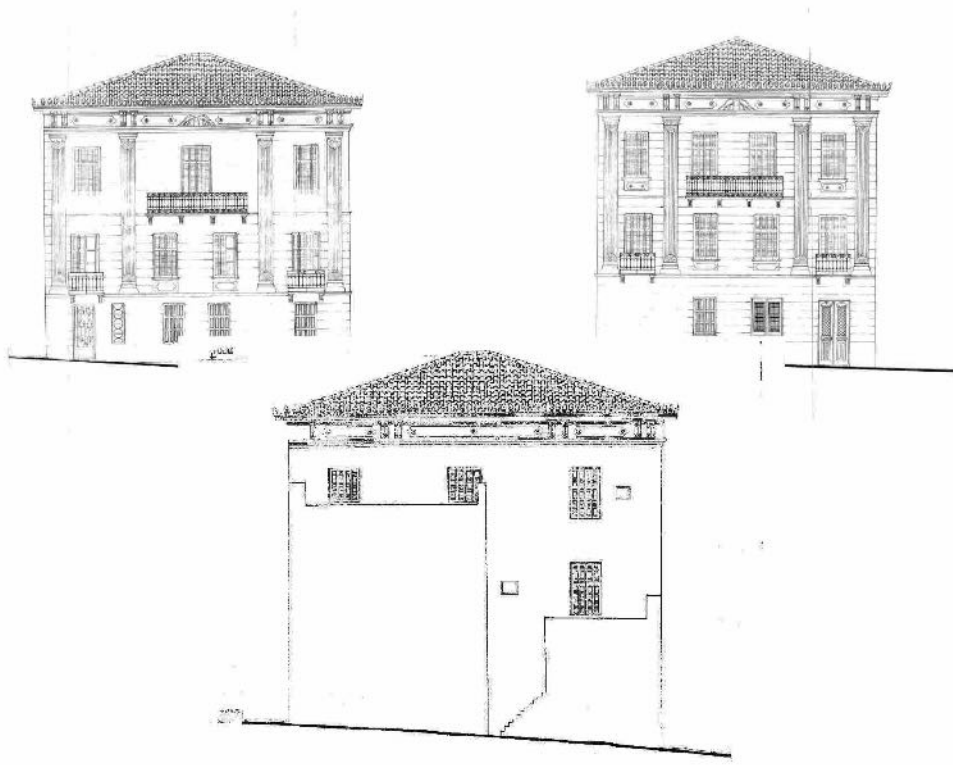
Εικ. 3. Σπάρτη, οδός Ευαγγελιστρίας. Διακρίνεται το κτήριο Πλατάκου (τρίτο κτήριο στα δεξιά της φωτογραφίας) (από Λάδης – Μίχα-Μπανιά 2002).

Εικ. 4. Εργασίες αποκατάστασης από την τέως 5η ΕΒΑ (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΛΛΑΚ).

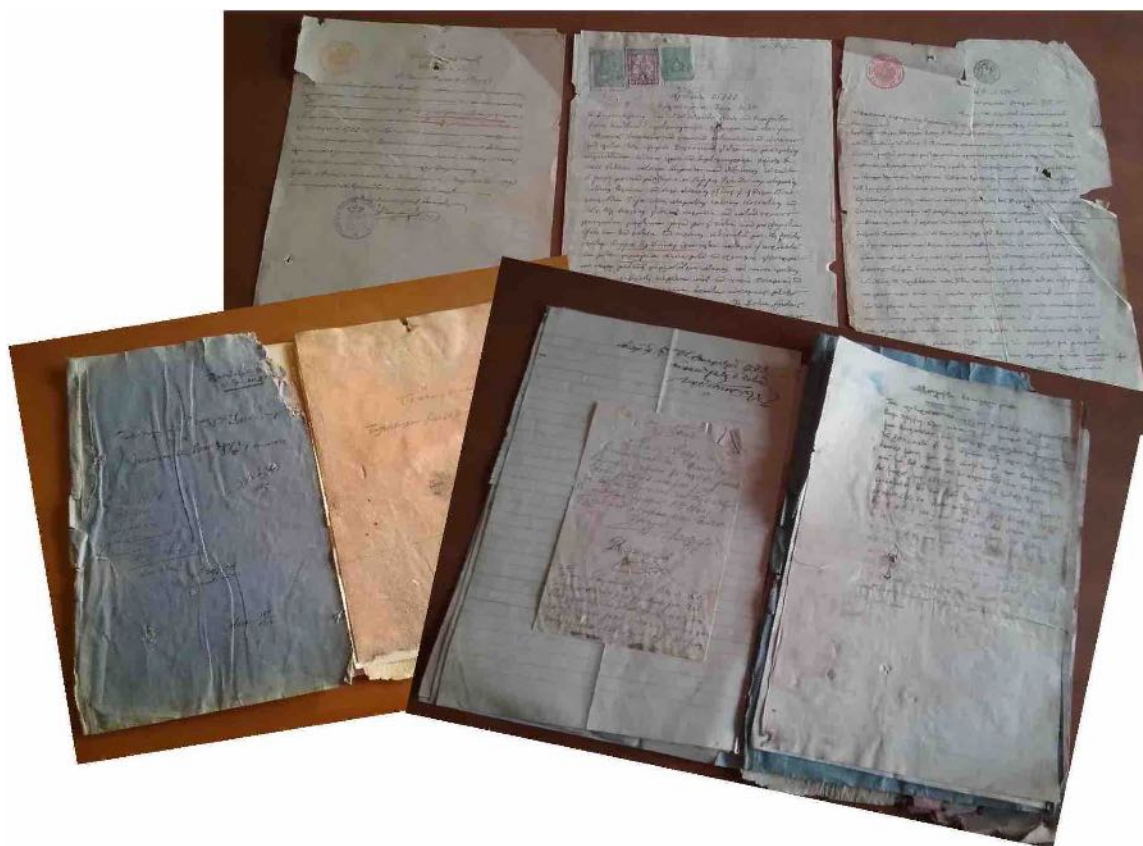
Εικ. 5. Πλούσια υπήρξε η αλληγογραφία του ΥΠΠΟ και της 5ης ΕΒΑ (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 6. Σχεδιαστική αποτύπωση των όψεων του κτηρίου Πλατάκου (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 7. Ενδεικτικά δημοσιεύματα του τοπικού τύπου (φωτ. Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 8. Αρχεία υποθέσεων του δικηγόρου Ν. Νικολόπουλου (έγγραφα ΓΑΚ Ν. Λακωνίας, φωτ. Γ. Κατσουγκράκη).

Εικ. 9. Σχέδια ταφικού μνημείου της οικογένειας Νικολόπουλου (έγγραφα ΓΑΚ Ν. Λακωνίας, φωτ. Γ. Κατσουγκράκη).

Εικ. 10. Παιδικά σχέδια από το αρχείο των δικηγόρων Π. και Ν. Νικολόπουλου (έγγραφα ΓΑΚ Ν. Λακωνίας, φωτ. Γ. Κατσουγκράκη).

Ο αναβαθμισμένος αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος και η λειτουργία του ως φορέα αιεφόρου πολιτιστικής ανάπτυξης

ABSTRACT. In 2011-2015, the Ephorate of Antiquities of Messenia (formerly 38th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) and the Directorate of Museum Studies and Cultural Buildings of the Hellenic Ministry of Culture and Sports carried out two main projects for the protection and the enhancement of the archaeological site of the Palace of Nestor at Messenia. These included a new shelter covering an area of 3185 m² and upgraded infrastructure, such as a new access to the archaeological site and an information centre, all accessible to people with disabilities. A network of metal walkways, suspended from the shelter's roof, combined with an information network, enhances the visitor's experience by allowing them to explore the palace from above, while an elevator provides access for people with disabilities. New technologies to guide and inform visitors enhance their experience of the palace. Thus, the Palace of Nestor is now part of a wider network of cultural routes that promotes the interaction between the public and the historical, cultural, and natural beauty of western Messenia within the framework of sustainable cultural development.

Ο κατάφυτος από ελαιόδενδρα λόφος του Εγκλιανού με το Ανάκτορο του Νέστορος βρίσκεται σε απόσταση περίπου 3,2 χλμ. νοτιοδυτικά του οικισμού της Χώρας και 13 χλμ. βορειοανατολικά της Πύλου. Το μυκηναϊκό ανακτορικό συγκρότημα, σε υψόμετρο 150-170 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, διαθέτει εξαιρετική θέα προς τον κόλπο του Ναβαρίνου και το Ιόνιο Πέλαγος και περιβάλλεται από ένα απαράμιλλου φυσικού κάλλους τοπίο.

Οι ανασκαφικές έρευνες στον λόφο του Άνω Εγκλιανού ξεκίνησαν το 1939 από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, και σε συνεργασία με τον Carl Blegen και το Πανεπιστήμιο του Cincinnati. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, από το 1952 έως το 1966, ο Blegen συνέχισε τις ανασκαφές στον Άνω Εγκλιανό και αποκάλυψε το καλύτερα σωζόμενο μυκηναϊκό ανάκτορο του ελλαδικού χώρου¹. Το ανακτορικό συγκρότημα δεσπόζει σε περίοπτη και στρατηγική θέση και αποτελεί προϊόν πρωτοποριακού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και έμπειρων τεχνιτών με σαφείς μινωικές επιδράσεις και καλλιτεχνική εξωστρέφεια. Οι πάνω από 1000 πήλινες πινακίδες Γραμμικής Β γραφής, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές, επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη της μυκηναϊκής Πύλου ως του σπουδαιότερου οικονομικού, διοικητικού, πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της Μεσσηνίας κατά τον 13ο αι. π.Χ.

Το συγκρότημα αποκαλύφθηκε σε έκταση περίπου 5100 τ.μ. και τον χειμώνα του 1960/1 η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία τοποθέτησε ένα μεταλλικό στέγαστρο από δαχίον και λαμαρίνες, που προστάτευε το κεντρικό ανακτορικό μνημείο σε έκταση περίπου 2300 τ.μ. (εικ. 1). Η φθορά, ωστόσο, στο παλαιό στέγαστρο από το πέρασμα του χρόνου ήταν εμφανής και η προστασία που παρείχε τόσο στα μνημεία όσο και στους επισκέπτες ήταν ελλιπής, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη αντικατάστασής του. Επιπλέον, για πολλές δεκαετίες η περιήγηση των επισκεπτών στο μνημείο περιοριζόταν στο κεντρικό κτήριο και μόνο σε συγκεκριμένους χώρους, όπως το πρόπυλο, την εσωτερική αυλή και την Αίθουσα του Θρόνου. Οι υποδομές εξυπηρέτησης και πληροφόρησης του κοινού ήταν υποτυπώδεις και περιελάμβαναν το εκδοτήριο των εισιτηρίων, το κτήριο υγιεινής και δύο πινακίδες πληροφόρησης, που τοποθετήθηκαν την τελευταία δεκαετία.

Ύστερα από μελέτη των απαιτήσεων για τον εκσυγχρονισμό του χώρου το Πανεπιστήμιο του Cincinnati χρηματοδότησε τη μελέτη για την κατασκευή νέου στεγαστρου, ενώ η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων προχώρησε στην εκπόνηση μελέτης για την προβολή και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Από το 2011 έως το 2015 η Διεύθυνση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων του Υπουργείου

¹ Blegen – Rawson 1966. Lang 1969. Blegen κ.ά 1973. Davis 1998. Blegen κ.ά. 2007, 6-64.

Πολιτισμού και Αθλητισμού σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (πρώην ΛΗ' ΕΠΚΑ) πραγματοποίησαν το έργο «Κατασκευή νέου στεγάστρου προστασίας του Ανακτόρου του Νέστορος στον Άνω Εγκλιανό Π.Ε Μεσσηνίας» (προϋπολογισμού 2.068.400€). Επιπλέον, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας υλοποίησε με τη μέθοδο της αυτεπιστασίας το υποέργο των αρχαιολογικών εργασιών, στο πλαίσιο κατασκευής του νέου στεγάστρου, και το έργο «Προστασία και Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου του Ανακτόρου του Νέστορος στο λόφο του Άνω Εγκλιανού, Δ.Δ. Χώρας του Νομού Μεσσηνίας» (προϋπολογισμού 450.000 €). Τα δύο έργα εντάχθηκαν στον Άξονα Προτεραιότητας «08 – Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Δυτική Ελλάδα – Πελοπόννησος – Ιόνιοι Νήσοι, 2007-2013» και συγχρηματοδοτήθηκαν από το ελληνικό κράτος και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης².

Κατασκευάστηκε ένα σύγχρονο στέγαστρο από δομικό χάλυβα, που προστατεύει πλέον ενιαία το κεντρικό ανακτορικό μνημείο σε έκταση 3185 τ.μ.³ (εικ. 2). Η οροφή του, συνολικού πλάτους 51,50 μ., έχει τη γεωμετρία τόξου κύκλου ακτίνας 84,88 μ. και στηρίζεται σε 16 μόνο υποστυλώματα διαμοιρασμένα στις δύο μακρές πλευρές. Για την επικάλυψη του στεγάστρου έχουν χρησιμοποιηθεί υλικά όπως διογκωμένη πολυστερίνη, πετροβάμβακας, πολυεστερική-θερμοπλαστική και υγρομονωτική μεμβράνη στεγάνωσης, που παρέχουν στο μνημείο υψηλών προδιαγραφών προστασία σε ιδιαίτερα αντίξοες καιρικές συνθήκες. Αναρτώμενοι μεταλλικοί διάδρομοι διαμορφώνουν το δίκτυο περιήγησης των επισκεπτών πάνω από το μνημείο, ενώ ειδικός ανελκυστήρας εξυπηρετεί τα άτομα με αναπηρία (εικ. 3).

Κατά την κατασκευή του νέου στεγάστρου εφαρμόστηκαν εκτεταμένα μέτρα προστασίας του μνημείου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας⁴. Τα ευπαθή τμήματά του εγκιβωτίστηκαν σε ξύλινους νάρθηκες επενδεδυμένους με μονωτικά φύλλα dow, ενώ οι εσωτερικοί του χώροι προστατεύτηκαν με στρώσεις χαλαζιακής άμμου και ελαφρόπετρας, τοποθετημένες σε γεωφάσμα. Επιπλέον, η ανάδοχος εταιρεία τοποθέτησε προστατευτικές επιχώσεις αδρανών υλικών για τη διαμόρφωση εργοταξιακών ζωνών περίξ του μνημείου και πριν από την καθαίρεση του παλαιού στεγάστρου κατασκεύασε ένα ενιαίο ξύλινο δάπεδο προστασίας πάνω από το Κεντρικό Κτήριο.

Διεπιστημονική ομάδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (πρώην ΛΗ' ΕΠΚΑ) πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα με σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους στα σημεία όπου κρίθηκε απαραίτητη η διενέργεια εκσκαφικών εργασιών και τεχνικών έργων. Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τη Μεσοελλαδική περίοδο έως τα τέλη της ακμής του Ανακτόρου (1200 π.Χ. περίπου)⁵. Πολυάριθμα θραύσματα τοιχογραφιών, τμήματα δαπέδων από ασβεστοκονίαμα, κεραμική και οστά ζώων εμπλούτισαν τα αρχαιολογικά δεδομένα για τις οικοδομικές φάσεις του ανακτορικού συγκροτήματος αλλά και την ιστορία της κατοίκησης στο λόφο του Εγκλιανού.

Παράλληλα, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας προχώρησε στην αναβάθμιση των υποδομών εξυπηρέτησης των επισκεπτών⁶. Ένας από τους κύριους στόχους που επιτεύχθηκε είναι η ενοποίηση όλων των

² Αραπογιάννη 2011, 257. Καραπαναγιώτου 2012, 182. Καραπαναγιώτου 2013, 229. Καραπαναγιώτου κ.ά. 2014, 746-754. Καραπαναγιώτου – Κοσμόπουλος 2014α, 745-746. Καραπαναγιώτου – Κοσμόπουλος 2014β, 755-757. Μηλίτση-Κεχαγιά 2015, 147. Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά. 2015, 158-159. Μηλίτση-Κεχαγιά – Κοσμόπουλος 2015α, 20-27. Μηλίτση-Κεχαγιά – Κοσμόπουλος 2015β, 155-158. Κοσμόπουλος 2015α, 172-173.

³ Εκπόνηση μελέτης νέου στεγάστρου: Αρχιτεκτονική Μελέτη: Κ. Κυριακίδης & Συνεργάτες Α.Ε., συνεργάτες αρχιτέκτονες Ζ. Γαβριήλ, Λ. Λούκου. Στατική μελέτη: Π. Μαντάς & Συνεργάτες Ε.Ε. Η/Μ Εγκαταστάσεις: ΕΛΤΕΜΕ ΕΠΕ. Με τη χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου του Cincinatti, μέσω της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Ανάδοχος κατασκευής νέου στεγάστρου: Λάμδα Τεχνική Α.Ε.

⁴ Η ομάδα επίβλεψης του υποέργου των αρχαιολογικών εργασιών αποτελείται από τους: Δ. Κοσμόπουλο, Ευ. Μαλαπάνη, Α.-Β. Καραπαναγιώτου, Μ. Ζαχαροπούλου, αρχαιολόγους, Δ. Πίκουλα, πολιτικό μηχανικό, Β. Πάνου, τοπογράφο-μηχανικό, Ε. Τεμπελοπούλου, συντηρήτρια. Στο πλαίσιο του έργου απασχολήθηκαν οι: Η. Βαλασαμάκη, Τ. Μουτζούρη, Μ. Ζαχαροπούλου, Ζ. Παπαδοπούλου, αρχαιολόγοι, Α. Μπασιούκα-Πολυχρονιάδου, Α. Ρουμειώτη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Τσιρώνη, Σ. Α. Κιτσάκη, Α. Αναγνώστου, αρχιτέκτονες-μηχανικοί, Α. Κατάκος, Α. Ζώκος, Ε. Χασάπη, Κ. Οικονομοπούλου, Ε. Τεμπελοπούλου, Σ. Ράθωση, Ε. Σπάλα, Π. Γιαννακόπουλος, Α. Παπαϊωάννου, συντηρητές, Ο. Ανδριανοπούλου, Τ. Παπαδόγκωνας, σχεδιαστές, καθώς και οι Α. Χαρμπαλής, Ε. Θερριός, Ν. Μαραβελιωτάκης, Σ. Στρατηγόπουλος, Β. Ράλλης, Γ. Τριανταφυλλόπουλος, Κ. Αρβανίτης, Η. Σταύρου, Σ. Μπαστακού, Ι. Πράσιнос, Α. Παπαδοπούλου, Α. Καλδή, Φ. Σταματελοπούλου, Π. Σκρομπόλας, Μ. Σπανομίχος, Α. Διακουμής, Χ. Φωτόπουλος, Κ. Σερεμέτης, Θ. Θεοχάρης, Η. Τζώρτζης, Φ. Γεωργιάδης, Σ. Κουλαφέτης, Ι. Οικονομόπουλος, Μ. Δημητρουλόπουλος, Π. Σταυρόπουλος, Α. Χριστόπουλος, Π. Λάμπρου, Ι. Χρονόπουλος, Γ. Δημητρόπουλος, Δ. Νικόλης, Γ. Δημακάκος, Ε. Δούβας, Σ. Λυρέντζος, εργατοτεχνίτες.

⁵ Καραπαναγιώτου κ.ά. (υπό δημοσίευση). Vitale κ.ά. (υπό δημοσίευση). Egan (υπό δημοσίευση).

⁶ Εκπόνηση αρχιτεκτονικής προμελέτης: Α. Κουζή, αρχιτέκτων μηχανικός. Εκπόνηση στατικής μελέτης, μελέτης εφαρμογής και τροποποιήσεων αρχιτεκτονικού σχεδιασμού: Δ. Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός. Σχεδιασμός εσωτερικού χώρου και ειδικών κατασκευών κτηρίου πληροφόρησης/πωλητηρίου: Χ. Ιορδανίδου, αρχιτέκτων μηχανικός. Η ομάδα επίβλεψης του έργου συγκροτείται από τους: Δ. Κοσμόπουλο, αρχαιολόγο, Δ. Πίκουλα, πολιτικό μηχανικό. Στο πλαίσιο του έργου απασχολήθηκαν οι: Δ. Κοσμόπουλος, Ευ. Μαλαπάνη, Κ. Σκιαδά, Π. Τσακανίκου αρχαιολόγοι, Δ. Πίκουλα, Μ. Μαρκουλάκης, πολιτικοί μηχανικοί, Β. Πάνου, τοπογράφος-μηχανικός, Σ. Γαζούλης, αρχιτέκτων-μηχανικός, Ο. Ανδριανοπούλου, Τ. Παπαδόγκωνας, σχεδιαστές, καθώς και οι Ι. Μπιστόλας, Σ. Μπιστόλας, Α. Κωνσταντέλος, Κ. Μακρής, Δ. Αλεβίζος, Α. Χαρμπαλής, Κ. Σερεμέτης, Γ. Δημητρόπουλος, Δ. Αποστολόπουλος, Ι. Σκιαθίτης, Σ. Κουλαφέτης, Τ. Χριστόπουλος, Ι. Οικονομόπουλος, Π. Παναγόπουλος, Σ. Καραγιάννης, Γ. Μαργαριτόπουλος, Ευ. Γουρδουβέλη, εργατοτεχνίτες.

σημείων ενδιαφέροντος του αρχαιολογικού χώρου με μια ενιαία διαδρομή περιήγησης συνολικού μήκους 220 μ. περίπου (εικ. 4). Στα βορειοανατολικά απολήγει στον δρόμο του μυκηναϊκού Θολωτού Τάφου IV, ο οποίος ερευνήθηκε το 1953 από τον επιστημονικό συνεργάτη του Blegen Λόρδο William Taylour και αναστηλώθηκε το 1957 από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το νοτιοδυτικό άκρο της ίδιας διαδρομής ενώνεται λειτουργικά με την κλίμακα και τον ανελκυστήρα του νέου στεγάστρου, που οδηγούν στους αναρτώμενους διαδρόμους περιήγησης υπεράνω του κεντρικού ανακτορικού μνημείου. Οι χώροι υγιεινής εκσυγχρονίστηκαν και τρία νέα, μικρής κλίμακας κτήρια σε κομβικά σημεία της διαδρομής λειτουργούν ως αναψυκτήριο, ως χώρος πληροφόρησης/πωλητήριο και ως εκδοτήριο εισιτηρίων/φυλακείο (εικ. 6, 7, 9, 10). Εκτεταμένα και υπογειοποιημένα δίκτυα ηλεκτροδότησης, τηλεπικοινωνιών, υδροδότησης, αποχέτευσης, πυροπροστασίας και κλειστού κυκλώματος τηλεόρασης συνέβαλαν καθοριστικά στον εκσυγχρονισμό του αρχαιολογικού χώρου και στην ασφάλειά του.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην επαρκή και διαβαθμισμένη πληροφόρηση του κοινού. Νέες δίγλωσσες πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης με πλούσιο εποπτικό υλικό τοποθετήθηκαν σε κομβικά σημεία όλων των διαδρομών περιήγησης, είτε στο στεγασμένο τμήμα του Ανακτόρου είτε στον υπόλοιπο αρχαιολογικό χώρο (εικ. 8). Παράλληλα, στο νεόδμητο κτήριο πληροφόρησης/πωλητήριο κοντά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να προσλάβει περισσότερο αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της έρευνας στην περιοχή του Άνω Εγκλιανού, τη γεωγραφική και διοικητική διάρθρωση του μυκηναϊκού βασιλείου της Πύλου, τη Γραμμική Β γραφή, την τέχνη της τοιχογραφίας και την παραγωγή και χρήση αρωματικού ελαίου (εικ. 9, 10).

Για πρώτη φορά διατίθενται στο κοινό ψηφιακές υπηρεσίες πληροφόρησης μέσω των διαδραστικών εφαρμογών και πολυμέσων που παρήχθησαν στο πλαίσιο του έργου «Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας», ενταγμένου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ψηφιακή Σύγκλιση⁷. Ο επισκέπτης, με τη βοήθεια έξυπνων φορητών συσκευών (tablets και smartphones), μπορεί να έχει πρόσβαση σε τρισδιάστατες γραφιστικές αναπαραστάσεις του ανακτορικού συγκροτήματος σε περιβάλλον επαυξημένης πραγματικότητας. Η εικονική ξενάγηση συμπληρώνεται με πλούσιο πληροφοριακό και εποπτικό υλικό που προβάλλεται στην οθόνη αφής της έξυπνης συσκευής.

Επιπλέον, στο κτήριο πληροφόρησης έχει εγκατασταθεί ένας ψηφιακός σταθμός διάδρασης του κοινού με πολυμεσικές εφαρμογές που προβάλλονται σε μεγάλο μεγέθους οθόνη αφής (εικ. 10). Οι εφαρμογές περιλαμβάνουν την πλοήγηση στο τρισδιάστατο γραφιστικό περιβάλλον του ανακτόρου αλλά και σε διαδραστικό χάρτη με πληροφορίες για θέσεις της Μεσσηνίας αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος. Το ψηφιακό πολυμεσικό υλικό συμπληρώνεται με δύο βιντεοπροβολές σε μία ακόμα οθόνη, με πλάνα από το τρισδιάστατο γραφιστικό μοντέλο του ανακτόρου αλλά και με αρχαιακά στιγμιότυπα από τις ανασκαφές της αμερικανικής επιστημονικής αποστολής τη δεκαετία του 1950.

Οι διαδρομές περιήγησης και όλα τα κτήρια εξυπηρέτησης κοινού είναι προσβάσιμα σε άτομα με αναπηρίες, που έχουν πλέον τη δυνατότητα να επισκεφθούν όλα τα σημεία ενδιαφέροντος του αρχαιολογικού χώρου, να επιλέξουν το είδος και τον βαθμό πληροφόρησης τους και να απολαύσουν το φυσικό περιβάλλον.

Ο αρχαιολογικός χώρος άνοιξε ξανά τις πύλες του στο κοινό στις 12 Ιουνίου 2016 και, έχοντας εξασφαλίσει υψηλού επιπέδου αναγνωσιμότητα και λειτουργικότητα, εμπνέει μια μοναδική εμπειρία περιήγησης στο μυκηναϊκό παρελθόν της Μεσσηνίας, προωθώντας παράλληλα την αειφόρο ανάπτυξη του σύγχρονου πολιτισμού σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο. Η μυκηναϊκή Πύλος με το Ανάκτορο του Νέστορος αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικού, διοικητικού, οικονομικού και θρησκευτικού κέντρου της προϊστορικής Μεσσηνίας, του οποίου η ανάπτυξη καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αξιοποίηση και διακίνηση των φυσικών πόρων και οδήγησε σε υψηλά επίπεδα ευημερίας και πολιτισμικής ανάπτυξης προς όφελος του κοινωνικού συνόλου και σε εύρος πολλών γενεών. Ο αναβαθμισμένος αρχαιολογικός χώρος του ανακτόρου του Νέστορος αποτελεί πλέον μια ολοκληρωμένη και σύγχρονη πρόταση προστασίας και ανάδειξης της πολιτισμικής κληρονομιάς σε μια περιοχή υψηλού αρχαιολογικού, ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος. Στόχος είναι η διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και η αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος στο πλαίσιο της σύγχρονης αειφόρου ανάπτυξης με σεβασμό προς τα μνημεία και το φυσικό περιβάλλον τους. Η κατασκευή του νέου στεγάστρου και των υποδομών λειτουργίας, πληροφόρησης και ασφάλειας αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία του αρχαιολογικού χώρου. Για πρώτη φορά ύστερα από την ανασκαφή του μνημείου από τον Blegen δόθηκε η δυνατότητα να προστατευθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος. Η περιήγηση στο μνημείο μέσω των αναρτώμενων από το στέγαστρο διαδρόμων, το κτήριο πληροφόρησης και η διάδραση με ψηφιακές εφαρμογές επαυξημένης

⁷ Καραπαναγιώτου 2012, 182-183. Κοσμόπουλος 2014, 757-758. Κοσμόπουλος 2015β, 154-155. Το έργο υλοποίησε η ανάδοχος «Dotsoft Ολοκληρωμένες Εφαρμογές Διαδικτύου και Βάσεων Δεδομένων Ανώνυμη Εταιρεία». Υπεύθυνος έργου για την ΕΦΑ Μεσσηνίας Δ. Κοσμόπουλος, αρχαιολόγος.

πραγματικότητας προσφέρουν μια πρωτόγνωρη εμπειρία περιήγησης και τη δυνατότητα της αντίληψης όλων των αρχιτεκτονικών, καλλιτεχνικών και ιστορικών παραμέτρων, που καθιστούν το Ανάκτορο μνημείο μείζονος πολιτισμικής αξίας.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της πολιτιστικής αιεφόρου ανάπτυξης είναι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος ως αναπόσπαστου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 5). Στην περίπτωση του ανακτόρου του Νέστορος μια περιοχή μεγάλης έκτασης γύρω από το μνημείο προστατεύεται ως κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος και ως αδόμητη Ζώνη Α απολύτου προστασίας, με σκοπό την προστασία των αρχαιοτήτων αλλά και τη διαφύλαξη της αυθεντικότητας και της λειτουργικής, αισθητικής και ιστορικής ακεραιότητας του αρχαιολογικού χώρου. Επιπλέον ο αρχαιολογικός χώρος έχει άμεση οπτική επαφή με το φυσικό περιβάλλον της παράκτιας δυτικής Μεσσηνίας, το οποίο προστατεύεται θεσμικά και είναι δυνατό να χαρακτηριστεί επίσης ως μνημείο, που εγκλείει τις μνήμες, την ιστορία και τον πολιτισμό των Μεσσήνιων.

Από την επαναλειτουργία του αρχαιολογικού χώρου μέχρι σήμερα παρατηρείται αύξηση της επισκεψιμότητας κατά 70% σε σχέση με προηγούμενα έτη. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι οι αναβαθμισμένες υποδομές και η λειτουργία του με διευρυμένο ωράριο ενισχύουν την εξωστρέφεια του χώρου και τον καθιστούν σταδιακά μια ελκυστική πρόταση για την ενίσχυση του εναλλακτικού πολιτιστικού τουρισμού, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής.

Το πολιτιστικό απόθεμα της δυτικής Μεσσηνίας περιλαμβάνει μνημεία όπως το Ανάκτορο του Νέστορος, θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους και κάστρα αλλά και εκθεσιακούς χώρους, όπως το Μουσείο της Χώρας ή το μουσείο της Πύλου και τις υπόλοιπες εκθέσεις στο Νικόκαστρο της Πύλου. Πρόκειται για ένα πολιτιστικό δίκτυο που, σε συνδυασμό με περιοχές οικιστικού ενδιαφέροντος ή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, μπορεί να αξιοποιηθεί ορθολογικά για την ενίσχυση ήπιων μορφών εναλλακτικού τουρισμού (π.χ. θαλάσσιος ή ορειβατικός τουρισμός, αγροτουρισμός, θρησκευτικός τουρισμός) και για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Ο πολιτιστικός τουρισμός δεν περιορίζεται μόνο στο θαυμασμό των αρχαιοτήτων ενός τόπου αλλά περιλαμβάνει επίσης την προσέγγιση των ανθρώπων μιας περιοχής και την άμεση επαφή με τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμά τους. Η υγιής ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού προϋποθέτει τη δημιουργία κατάλληλων οδικών δικτύων και υποδομών, τη διαμόρφωση δικτύων πυροπροστασίας και την αναβάθμιση των κέντρων υγείας. Στα παραπάνω μπορούν επιπλέον να προστεθούν η διαρκής αναζήτηση νέων αγορών και ομάδων στόχων, η στενή και αगाστή συνεργασία των κατοίκων τόσο με κρατικούς όσο και με ιδιωτικούς φορείς, καθώς και η οργάνωση ειδικών προγραμμάτων τουριστικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Η συνδυαστική αξιοποίησή τους θα θέσει ισχυρές βάσεις για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και της αιεφόρου ανάπτυξης στην περιοχή προς όφελος της παρούσας και των μελλοντικών γενεών.

Το Ανάκτορο του Νέστορος αποτελεί μνημείο με εξέχουσα οικουμενική και πολιτισμική αξία. Με τις πρόσφατες εργασίες προστασίας και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου ενισχύθηκε περαιτέρω η αξία του ως αυθεντικό επίτευγμα της ανθρώπινης δημιουργικής διάνοιας και ως ιστορική, πολιτιστική ενότητα με τα υπόλοιπα μνημεία της Πυλίας. Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του μνημείου σε συνδυασμό με το προστατευόμενο φυσικό περιβάλλον πληρούν σε μεγάλο βαθμό τα κριτήρια για την ένταξή του στον κατάλογο μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO. Με την εκπλήρωση αυτού του στόχου αναμένεται να δημιουργηθεί και να εδραιωθεί ένας ισχυρός πολιτισμικός πυρήνας, που θα καθορίζει μέσω διεθνώς αναγνωρισμένων πρακτικών τόσο τον τρόπο προστασίας και προβολής του αρχαιολογικού χώρου όσο και τον βαθμό ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας και της αιεφορίας στην ευρύτερη περιοχή, προκειμένου να μην αποβεί επιζήμια για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η συνεργασία των πολιτών και όλων των συναρμόδιων φορέων σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο είναι απαραίτητη για την απόδοση θετικών αποτελεσμάτων στο πλαίσιο της αιεφορίας, που θα εμπνέουν ένα δημιουργικό ταξίδι στον χώρο και στον χρόνο, με σεβασμό στον άνθρωπο και το περιβάλλον και με όραμα για το μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη 2011: Ε. Αραπογιάννη, ΛΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 66 (2011), Β΄ 1, 257.
- Aalen 2004: F. H. A. Aalen, *The study and management of Europe's landscapes*, στο: P. N. Doukellis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Perception and Evaluation of Cultural Landscapes*, Μελετήματα 38, Αθήνα 2004, 1-16.
- Βαλαμάκη 2012: Η. Α. Βαλαμάκη, *Πύλος. Μελέτη διαχείρισης και ανάδειξης του πολιτισμικού τοπίου του όρμου του Ναβαρίνου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012.
- Βενετσανοπούλου 2006: Γ. Μ. Βενετσανοπούλου, *Η κρατική συμβολή στον τουρισμό. Εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Ιστορική εξέλιξη – Θεσμικό πλαίσιο*, Αθήνα 2006.
- Blegen κ.ά 1973: C. W. Blegen – M. Rawson – W. Taylour – W. P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. III, Acropolis and Lower Town, Tholoi, Grave Circles and Chamber Tombs, Discoveries Outside the Citadel*, Princeton 1973.

- Blegen κ.ά. 2007: C. W. Blegen – M. Rawson – J. L. Davis – C. Shelmerdine, *Οδηγός στο Ανάκτορο του Νέστορα. Μυκηναϊκές θέσεις στην περιοχή του και το Μουσείο της Χώρας*, Αθήνα 2007.
- Blegen – Rawson 1966: C. W. Blegen – M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. I, The Buildings and Their Contents*, Princeton 1966.
- Davis 1998: J. L. Davis (επιμ.), *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin 1998 (= Πύλος η Αμμουδερή, *Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου*, μτρφ. Μ. Κόμβου, Αθήνα 2005).
- Egan (υπό δημοσίευση): E. Egan, Early Mycenaean wall paintings from the Palace of Nestor, στο: *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece, Athens 5-8 October 2016* (υπό δημοσίευση).
- Καραπαναγιώτου 2012: Α. Β. Καραπαναγιώτου, ΔΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 67 (2012), Β'1, 182-183.
- Καραπαναγιώτου 2013: Α. Β. Καραπαναγιώτου, ΔΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 68 (2013), Β'1, 229-231.
- Καραπαναγιώτου κ.ά. 2014: Α. Β. Καραπαναγιώτου – Δ. Κοσμόπουλος – S. Stocker – J. Davis, Αρχαιολογικές εργασίες για την κατασκευή του νέου στεγάστρου προστασίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1, 746-754.
- Καραπαναγιώτου – Κοσμόπουλος 2014α: Α. Β. Καραπαναγιώτου – Δ. Κοσμόπουλος, Αρχαιολογικός χώρος Ανακτόρου Νέστορος, προστασία και ανάδειξη του χώρου, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1, 745-746.
- Καραπαναγιώτου – Κοσμόπουλος 2014β: Α. Β. Καραπαναγιώτου, Δ. Κοσμόπουλος, Αρχαιολογικές εργασίες για την κατασκευή του νέου στεγάστρου προστασίας, Β. Εργασίες προστασίας του μνημείου πριν από την κατασκευή του νέου στεγάστρου, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1, 755-757.
- Καραπαναγιώτου κ.ά. (υπό δημοσίευση): Α. Β. Καραπαναγιώτου – Δ. Κοσμόπουλος – S. R. Stocker – J. L. Davis, Archaeological investigations and research associated with the construction of the new roof at the Palace of Nestor, στο: *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece, Athens 5-8 October 2016* (υπό δημοσίευση).
- Κοσμόπουλος 2014: Δ. Κοσμόπουλος, Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας, *ΑΔ* 69 (2014), Β'1, 757-758.
- Κοσμόπουλος 2015α: Δ. Κοσμόπουλος, Άνω Εγκλιανός, Ανάκτορο Νέστορος, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 172-173.
- Κοσμόπουλος 2015β: Δ. Κοσμόπουλος, Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 154-155.
- Lang 1969: M. L. Lang, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. II, The Frescoes*, Princeton, 1969.
- Μηλίτση-Κεχαγιά – Κοσμόπουλος 2015α: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Δ. Κοσμόπουλος (επιμ.), *Ανάκτορο Νέστορος – Palace of Nestor*, Καλαμάτα 2015.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2015: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, Εισαγωγή, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 146-147.
- Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά. 2015: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Δ. Πίκουλα – Δ. Κοσμόπουλος, Προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του ανακτόρου του Νέστορος, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 158-159.
- Μηλίτση-Κεχαγιά – Κοσμόπουλος 2015β: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά – Δ. Κοσμόπουλος, Άνω Εγκλιανός, Ανάκτορο Νέστορος, *ΑΔ* 70 (2015), Β'1, 155-158.
- Vitale κ.ά. (υπό δημοσίευση): S. Vitale – S. R. Stocker – E. Malapani, A New Late Helladic IIB Pottery Deposit from the Ano Englianos Ridge at Pylos in Western Messenia, στο: *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece, Athens 5-8 October 2016* (υπό δημοσίευση).

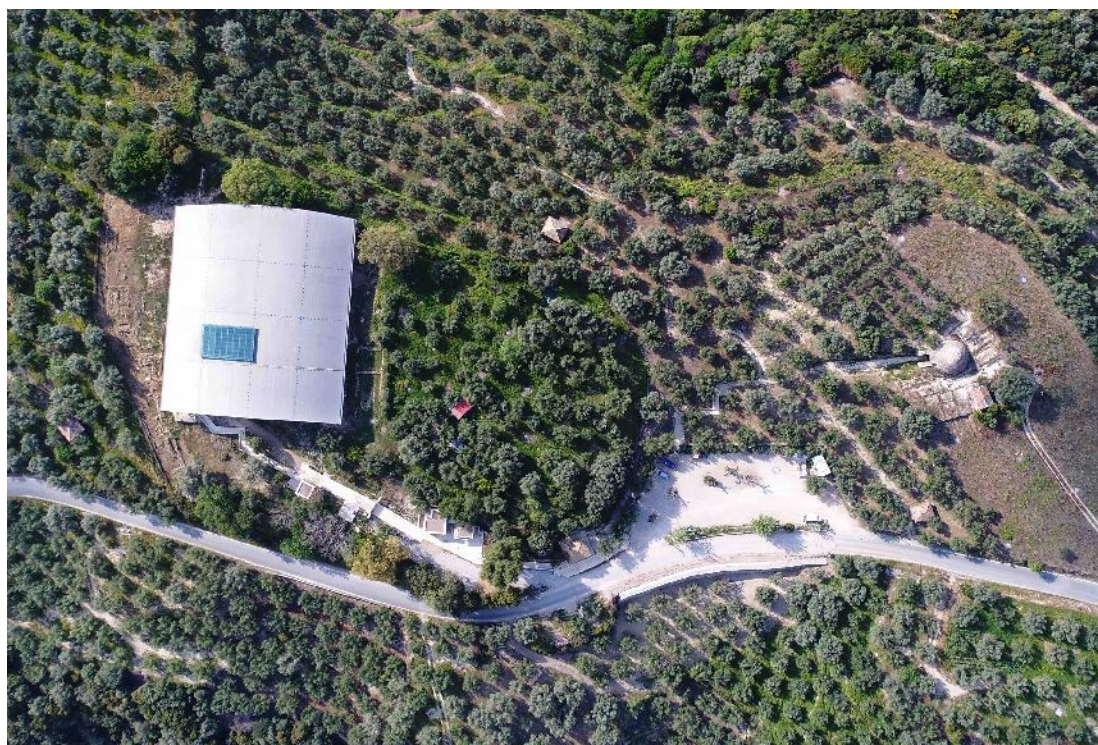
Εικ. 1. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος με το παλιό στέγαστρο προστασίας του μνημείου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Το Ανάκτορο του Νέστορος με το νέο στέγαστρο προστασίας και τις αναβαθμισμένες υποδομές εξυπηρέτησης κοινού (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Το νέο στέγαστρο στο Ανάκτορο του Νέστορος με τους αναρτώμενους διαδρόμους περιήγησης (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Ο αναβαθμισμένος αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ανακτόρου του Νέστορος ενταγμένος στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον της δυτικής Μεσσηνίας (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Το αναψυκτήριο, το κτήριο πληροφόρησης/πωλητήριο και η διαδρομή περιήγησης προς το στεγασμένο Ανάκτορο του Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Το αναψυκτήριο και το κτήριο πληροφόρησης/πωλητήριο στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και το εκδοτήριο εισιτηρίων/φυλακείο (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Πινακίδες πληροφόρησης κοινού εντός και εκτός του στεγασμένου ανακτορικού μνημείου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Το εσωτερικό του κτηρίου πληροφόρησης/πωλητηρίου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 10. Το κτήριο πληροφόρησης/πωλητήριο και ο ειδικά διαμορφωμένος ψηφιακός σταθμός με την οθόνη αφής για την διαδραστική πλοήγηση σε πολυμεσικές εφαρμογές. Επί του τοίχου οθόνη προβολής πολυμεσικού υλικού (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

ΜΑΡΙΑ ΚΥΛΑΦΗ – ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ – ANNA ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΛΑΠΑΝΗ – ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΜΟΥΡΑΝΗ – ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΑΚΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΙΚΟΥΛΑ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΤΑΚΟΣ

Η επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου

ABSTRACT. The relocation of the Archaeological Museum of Pylos at the Maison Building in the Niokastro castle was funded by the Operational Programme Competitiveness and Entrepreneurship (OPCE II) of the National Strategic Reference Framework (2007-2013) (budget: €1,099,750.00). The new museum's exhibition, entitled "*In search of Pylos*" invites visitors on a journey across western Pylos, from the Paleolithic to the Roman period, following two main thematic axes. The first, entitled "*...On the most beautiful bay in the world...*" (Heinrich Schliemann, 1874), presents archaeological evidence from coastal Pylos, where human presence is attested since the Palaeolithic. The second thematic axis, entitled "*The Pylos hinterland*", focuses on the hinterland of Pylos, where archaeological evidence dates primarily to the Mycenaean period. These two thematic axes lead to the exhibition unit entitled "*...the kingdom of Messenia passed to Nestor...*", which presents the Mycenaean palace of Nestor and its connection to the Bay of Voidokoilia, where human activity is attested from Neolithic to medieval times. Another exhibition unit, entitled "*Ancestral Memories*", is dedicated to the custom of ancestor and hero worship, which was widespread in Messenia.

Η ιστορία της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου ξεκίνησε στις αρχές του 2012 όταν εγκρίθηκε η μεταφορά της έκθεσης από το Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου στην ισόγεια αίθουσα του κτηρίου Μαιζώνος, εντός του οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου του Νιόκαστρου Πύλου¹. Ο χώρος επιλέχθηκε με στόχο τη δημιουργία ενός πολυδύναμου κέντρου πολιτισμού, που θα συμπλήρωνε και θα αναδείκνυε το ιστορικό, πολιτισμικό, αρχιτεκτονικό και θρησκευτικό μωσαϊκό της Πύλου και της ευρύτερης περιοχής της. Το έργο, με τίτλο «Επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου Δήμου Πύλου-Νέστορος Περιφέρειας Πελοποννήσου», εντάχθηκε τον Ιούλιο του 2013² στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» (ΕΠΑΝ II) του ΕΣΠΑ (2007-2013), με προϋπολογισμό 1.099.750.00 ευρώ και ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο 2015³.

¹ Η μεταφορά και λειτουργία του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου στο κτήριο Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου και η παράλληλη μεταφορά της έκθεσης René Puaux στο κτήριο Τσικλητήτα εγκρίθηκαν με την υπ' αρ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ45/29325/911/27-3-12 Υπουργική Απόφαση.

² Το έργο εντάχθηκε με την υπ' αρ. ΕΥΤΟΠ/Α/ΠΕΠΑΝ52/2760/11-07-2013 (ΑΔΑ:ΒΛ4ΗΓ-3Τ8) Απόφαση της Γενικής Γραμματέως Πολιτισμού. Το έργο υλοποιήθηκε με δύο υποέργα: το Υποέργο 1 «Προετοιμασία - Υποστήριξη - Τεκμηρίωση του Έργου της Επανέκθεσης», προϋπολογισμού 715.540,95 ευρώ, και το Υποέργο 2 «Προμήθεια, Μεταφορά και Εγκατάσταση Προθηκών, Επενδύσεων Τοίχων - Διαχωριστικών, Ειδικών Κατασκευών και Βάσεων-Βάθρων Εκθεμάτων στον Εκθεσιακό Χώρο της Ισόγειας Αίθουσας του Κτηρίου Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου» προϋπολογισμού 329.640 €.

³ Το έργο υλοποιήθηκε από την πρώην ΛΗ' ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση της Αν. Προϊσταμένης Δρος Άννας Βασιλικής Καραπαναγιώτου, και από τον Οκτώβριο 2014 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (ΕΦΑΜΕΣ), υπό τη διεύθυνση της Δρος Ευαγγελίας Μηλιτση-Κεχαγιά. Υπεύθυνη του έργου ήταν η Μαρία Κυλάφη και υπόλογος η Μαρία Τσουλάκου, αρχαιολόγοι της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Την Ομάδα Επιβλέψης συγκρότησαν οι αρχαιολόγοι Μ. Κυλάφη, Ευαγγελία Μαλαπάνη, Κατερίνα Τζαμουράνη, Μ Τσουλάκου, Α. Β. Καραπαναγιώτου και Βαρβάρα Κατσιπάνου, καθώς και η Δήμητρα Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός, προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών της ΕΦΑ Μεσσηνίας, και ο Αθανάσιος Κατάκος, προϊστάμενος του Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Στο έργο απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Ελπίδα Κοσμίδου και Ιωάννα Δαλαμήτρα, η λογίστρια Παρασκευή Κατή, οι πολιτικοί μηχανικοί Θωμάς Ηλιόπουλος και Δημήτρης Πίτσικας, οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Δέσποινα Τσιφώνη και Θάλεια Παπουτσάκη, οι συντηρήτριες Αντιγόνη Λεάκου και Ουρανία Κορδαλή, καθώς και οι εργατοτεχνίτες Χρήστος Γεωργόπουλος, Ιάκωβος Κοταράκος, Παναγιώτης Χρηστοφλέας. Στο έργο συνέβαλε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας: οι συντηρητές Ευαγγελία Σπάλα, Ειρήνη Τεμπελοπούλου, Σταυρούλα Πολυμενέα, Μαρία Βασιλειάδη, Σταυρούλα Δουβόγιαννη και Γιώργιος Τσαϊρης, επικουρούμενοι από τους ορισμένου χρόνου Αναστασία Καραμάνου και Παναγιώτη Γιαννακόπουλο, ο τοπογράφος μηχανικός Βασίλης Πάνου, οι σχεδιαστές Ουρανία Ανδριανοπούλου και Αναστάσιος Παπαδόγκωνας, οι εργατοτεχνίτες Σπύρος Κουλαφέτης, Γιάννης Οικονομόπουλος, Αθανασία Καραμπάτσου, Σταύρος Κουρέτας και Σωκράτης Καραγιάννης, καθώς και οι φύλακες Νίκος Αντωνόπουλος, Παναγιώτα Βουγιούκα, Γεωργία Σαραντοπούλου και Χριστίνα Αποστολοπούλου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Γεώργιο Κορρέ, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, για την αμέριστη βοήθεια σε θέματα τεκμηρίωσης και τις επικοδομητικές συζητήσεις, τον Μιχάλη Κοσμοπούλο, καθηγητή του Πανεπιστημίου Missouri-St Louis, για τη συνεργασία στη διαχείριση της παρουσίασης και εργαστηριακής μελέτης των τοιχογραφιών της Ίκλαινας, και,

Το κτήριο Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου

Το κτήριο που φιλοξενεί τη νέα έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, γνωστό ως «Στρατώνες Μαιζώνος», χωροθετείται νότια της βόρειας πύλης του φρουρίου⁴. Κτίστηκε από το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα υπό τον στρατηγό Νικόλαο-Ιωσήφ Μαιζόν, όταν το Νιόκαστρο καταλήφθηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις (1828) μετά τη νίκη τους επί των Τουρκοαιγυπτίων στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου τον Οκτώβριο του 1827. Το Νιόκαστρο ή Νέο Ναβαρίνο χτίστηκε από τους Τούρκους το 1573, για να ελέγχει την είσοδο των πλοίων στον κόλπο του Ναβαρίνου· ονομάστηκε έτσι σε αντιδιαστολή με το Παλαιόκαστρο, το οποίο βρίσκεται απέναντι, στη χερσόνησο του Κορυφασίου⁵, όπου τοποθετείται η Πύλος των ιστορικών χρόνων.

Το κτήριο Μαιζώνος, ένα επίμηκες, διώροφο, λιθόκτιστο κτήριο, με δίρριχτη κεραμοσκεπή, στερεώθηκε και αποκαταστάθηκε πλήρως το 1984 από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων⁶. Τότε το ισόγειο του κτηρίου διαμορφώθηκε σε εκθεσιακό χώρο, που στέγασε την πινακοθήκη της Πύλου, με πυρήνα τη συλλογή του Γάλλου φιλέλληνα René Puaux⁷, μέχρι τη μεταφορά της στο κτήριο Τσικλητήρα το 2012. Για τις ανάγκες του Κέντρου δημιουργήθηκαν στον πρώτο όροφο, ξενώνας, γραφείο, κοινόχρηστοι βοηθητικοί χώροι και βιβλιοθήκη. Η πρόσβαση στην υπερυψωμένη ισόγεια αίθουσα του κτηρίου γίνεται από δύο ανοίγματα στα δύο άκρα της βόρειας όψης του κτηρίου: ως κύρια θύρα χρησιμοποιείται η ανατολική, με την εξωτερική λίθινη κλίμακα, και ως βοηθητική (έξοδος κινδύνου) η δυτική (εικ. 1). Το εσωτερικό της αίθουσας διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα, που αντιστοιχούσαν στις δύο κύριες διακριτές χρήσεις του χώρου: τον χώρο υποδοχής και τους βοηθητικούς χώρους (αποθήκες και χώρους υγιεινής) μπροστά και αριστερά της εισόδου και τον εκθεσιακό χώρο, δεξιά της εισόδου, σε χαμηλότερο επίπεδο.

Η μετατροπή της ισόγειας μακρόστενης αίθουσας του ιστορικού, διατηρητέου κτηρίου Μαιζώνος σε εκθεσιακό-μουσειακό χώρο αποδείχτηκε ένα δύσκολο εγχείρημα δεδομένου ότι υπήρχαν οι εξής περιορισμοί:

- η νέα αίθουσα είναι κατά 70 μόνο τετραγωνικά μεγαλύτερη από το Αντωνοπούλειο κτήριο,
- οι παράλληλες δοκοί ορθογωνίας διατομής με ξύλινη επένδυση που κυριαρχούσαν στην οροφή της αίθουσας,
- ο μεγάλος αριθμός ανοιγμάτων που αναπτύσσονται κατά μήκος της πρόσοψης του κτηρίου⁸,
- η έλλειψη προσβασιμότητας σε ΑμεΑ, δεδομένου ότι και η αρχιτεκτονική των φρουρίων δεν βοηθά στην υιοθέτηση τέτοιων επεμβάσεων,
- η επιμήκης κάτοψη της αίθουσας, που αποτελεί τον κύριο εκθεσιακό χώρο,
- η επένδυση του δαπέδου με κόκκινο μάρμαρο, που καθιστούσε δύσκολο τον χρωματικό συνδυασμό του με άλλα υλικά,
- τα επιδαπέδια κλιματιστικά σώματα, τα οποία καταλάμβαναν πολύτιμο εκθεσιακό χώρο,
- ο ξύλινος ανεμοφράχτης στην είσοδο του κτηρίου, που περιόριζε το πλάτος της αίθουσας σε μια ζωτικής σημασίας περιοχή για ένα μουσείο, όπως είναι η είσοδος του.

Το Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου και η υφιστάμενη έκθεση

Το Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου κατασκευάστηκε την περίοδο 1958-1960 σε οικοπέδο που παραχωρήθηκε από τον Δήμο Πύλου, στο κέντρο της πόλης της Πύλου, με δωρεά του Χρήστου Αντωνόπουλου, ομογενή οδοντίατρου από τον Πήδασο Πυλίας. Το κτήριο στέγασε αρχαιότητες που από το 1949 φιλοξενούνταν σε αίθουσα του Δημαρχείου της Κοινότητας Χώρας και περιελάμβαναν, μεταξύ άλλων, ευρήματα από την ανασκαφή του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη (1926) στον αρχαιότερο θολωτό τάφο της ηπειρωτικής Ελλάδας, κοντά στο σημερινό χωριό Κορυφάσιο (πρώην Οσμάναγα), τη συλλογή αρχαιοτήτων της χήρας Δραγώνη από την Πύλο και τη συλλογή René Puaux⁹. Η πρώτη έκθεση οργανώθηκε από τον τότε έφορο

τέλος, στον †Γεώργιο Παπαθανασόπουλο, Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων, για την πολύτιμη συνεργασία και παροχή πληροφοριών σχετικά με τους τάφους στην Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας.

⁴ Η πύλη αυτή χρησιμοποιείται σήμερα ως είσοδος στο φρούριο. Η κύρια πύλη του φρουρίου, γνωστή ως «Ζεματίστρα», βρίσκεται στη ΒΑ γωνία του, στον δρόμο που οδηγεί από την Πύλο στη Μεθώνη.

⁵ Το Παλαιόκαστρο κτίστηκε το 1278 μ.Χ. από τον Φράγκο ηγεμόνα Νικόλαο Β', που έγινε ο ρυθμιστής των εξελίξεων μετά το θάνατο του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου (1245-1278).

⁶ Εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1982-1987 σε ολόκληρο το Νιόκαστρο με πρόγραμμα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, που είχε ως αντικείμενο τη δημιουργία Κέντρου Υποβρύχιων Αρχαιολογικών Ερευνών.

⁷ Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας (1878-1937), φιλέλληνας και συλλέκτης αντικειμένων της Ελληνικής Επανάστασης (ελαιογραφιών, χαρτών, πορσελάνων κ.ά.). Μέρος της συλλογής του δωρήθηκε από τη χήρα του το 1938 και εκτέθηκε στο Αντωνοπούλειο Μουσείο Πύλου. Η υπόλοιπη συλλογή μεταφέρθηκε στην Ελλάδα το 1989 και εκτέθηκε στο κτήριο Τσικλητήρα το 2012.

⁸ Οκτώ μεγάλα ανοίγματα στην πρόσοψη και ισάριθμοι φεγγίτες στο ανώτερο τμήμα της πίσω όψης του κτηρίου.

⁹ Βλ. σχετικά υποσημ. 7.

αρχαιοτήτων Γεώργιο Παπαθανασόπουλο και εμπλουτίστηκε ακολούθως με νεότερα ευρήματα από τις ανασκαφές του Σπυριδώνα Μαρινάτου, του Γεωργίου Κορρέ (1970-1990), του Γ. Παπαθανασόπουλου και του Νικολάου Γιαλούρη στην Κυπαρισσία, τη Μεθώνη και τον Ρωμανό. Το 1992 η συλλογή René Puaux μεταφέρθηκε στην ισόγεια αίθουσα του κτηρίου Μαιζώνος στο Νιόκαστρο και η έκθεση αναδιοργανώθηκε σε χρονολογική και τοπογραφική βάση. Στην πρώτη αίθουσα εκτέθηκαν ευρήματα προϊστορικών χρόνων από τις αρχαιολογικές θέσεις Βοϊδοκοιλιάς, Κουκουνάρας, Σουλναρίου και Βλαχόπουλου, καθώς και αποκτήματα από παραδόσεις πολιτών, και στη δεύτερη αίθουσα ευρήματα των ιστορικών χρόνων από την ανασκαφή του Ν. Γιαλούρη στο νεκροταφείο της Γιάλοβας και του Γ. Παπαθανασόπουλου στην Τσοπάνη Ράχη, καθώς και από σωστικές ανασκαφές και παραδόσεις στην Κυπαρισσία, τη Μεθώνη κ.ά. (εικ. 4).

Το θέμα της επέκτασης ή μεταφοράς του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου τέθηκε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 λόγω:

- των περιορισμένων διαστάσεων του Μουσείου σε σχέση με το πλήθος των ευρημάτων από τις παλιές ανασκαφές (σε Πυλία, Κυπαρισσία, Μεθώνη) και τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του Ρωμανού¹⁰, που στοιβάζονταν κατά χιλιάδες στην αποθήκη του Μουσείου, μαζί με αναλώσιμα υλικά και εργαλεία ανασκαφής,
- των βασικών ελλείψεων σε βοηθητικούς χώρους (χώρους υγιεινής, φυλακείο),
- των φθορών στις παλαιωμένες ξύλινες προθήκες και την παντελή έλλειψη ελέγχου κλιματολογικών συνθηκών του χώρου και των προθηκών, που έθεταν σε κίνδυνο τα εκθέματα,
- του παρωχημένου τρόπου παρουσίασης, με την ελλιπή ερμηνευτική πληροφόρηση.

Η οριστική λύση δόθηκε το 2012 με την έγκριση της μεταφοράς και λειτουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου στην ισόγεια αίθουσα του κτηρίου Μαιζώνος στο Νιόκαστρο Πύλου¹¹.

Μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη

Το εκθεσιακό σενάριο του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου έπρεπε να λάβει υπόψη τον μεγάλο αριθμό των προς έκθεση αντικειμένων και να αποφύγει τυχόν επικαλύψεις με άλλα μουσεία της Μεσσηνίας και ιδιαίτερα με το Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας, όπου εκτίθενται τα ευρήματα από τον αρχαιολογικό χώρο του ανακτόρου του Νέστορα. Κατά τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού που ήδη εκτίθετο στο Αντωναπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο και αυτού που προήλθε από τις νεότερες σωστικές ή συστηματικές ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες διαπιστώθηκε ότι η παράκτια ζώνη της Πύλου, με τις πυκνές αρχαιολογικές θέσεις που τεκμηριώνουν τη διαχρονική παρουσία του ανθρώπου από την παλαιολιθική εποχή έως την ελληνιστική περίοδο (όρμος Βοϊδοκοιλιάς, Ρωμανός, Βρωμονέρι) διαφέρει σημαντικά από την ενδοχώρα, που περιλαμβάνει την περιοχή νότια-νοτιοανατολικά του ανακτόρου του Νέστορα, όπου τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι μεν πολλά αλλά περιορίζονται στην Εποχή του Χαλκού και ιδιαίτερα στα τέλη της ΜΕ και στην ΥΕ εποχή. Η διαπίστωση αυτή αποτέλεσε την αφετηρία για την ανάπτυξη του σεναρίου της εκθεσιακής αφήγησης¹².

Εξίσου σημαντικό ρόλο στη σύλληψη του σεναρίου έπαιξε και το τοπωνύμιο «Πύλος», το οποίο απαντά σε τρεις διαφορετικές γεωγραφικές θέσεις και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Αναφέρεται στη σύγχρονη πόλη της Πύλου, που σχεδιάστηκε, όπως και το κτήριο Μαιζώνος, όπου φιλοξενείται η νέα έκθεση, από μηχανικούς του Γαλλικού εκστρατευτικού σώματος, στην Πύλο των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που τοποθετείται στη χερσόνησο του Κορυφασίου, και στην Πύλο που μνημονεύει ο Όμηρος ως έδρα του μυθικού βασιλιά Νέστορα και που τοποθετείται από πολλούς ερευνητές στον Άνω Εγκλιανό¹³.

Το σενάριο της νέας έκθεσης, που έχει τίτλο «...στα ίχνη της Πύλου», ξεκινάει από τα νεότερα χρόνια, τη σύγχρονη Πύλο και το κτήριο των στρατώνων, και ακολουθεί δύο βασικούς θεματικούς άξονες (των παραλίων και της ενδοχώρας), με το εκθεσιακό αφήγημα της αναζήτησης της Πύλου να ξετυλίγεται χρονικά και τοπογραφικά κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του κτηρίου. Οι δύο αυτοί άξονες συγκλίνουν σε ένα βασικό Σταθμό Α', που αναφέρεται στην ομηρική Πύλο, στο βάθος της αίθουσας, δεξιά της εισόδου. Ένας ακόμη Σταθμός Β', στον κεντρικό άξονα της αίθουσας, εστιάζει στο έθιμο της προγονολατρίας-ηρωολατρίας (εικ. 2, 3).

¹⁰ Βλ. υποσημ. 24.

¹¹ Βλ. υποσημ. 1.

¹² Η μουσειολογική μελέτη εκπονήθηκε υπό τον συντονισμό της Δρος Α. Β. Καραπαναγιώτου, (2011 – Οκτώβριος 2014) από τις αρχαιολόγους της τέως ΛΗ' ΕΠΚΑ Μ. Κυλάφη, Ε. Μαλαπάνη, Μ. Τσουλάκου, Κ. Τζαμουράνη, με τη συνδρομή των αρχαιολόγων Δημοσθένη Κοσμίδη (ΕΦΑ Μεσσηνίας) και Πένυς Τσακανίκου (ΙΔΟΧ της ΛΗ' ΕΠΚΑ).

¹³ Davis 2005.

Η μουσειογραφική μελέτη περιελάμβανε τις εξής επιλογές και επεμβάσεις στο ισόγειο του κτηρίου Μαιζώνας¹⁴:

- Την κατάργηση των βοηθητικών χώρων (αποθήκη, χώρων υγιεινής) που χωροθετούνταν αριστερά της εισόδου¹⁵ και την ενοποίηση του εκθεσιακού χώρου, προκειμένου να αναπτυχθεί η έκθεση και στα δύο επίπεδα της αίθουσας.
- Τη μετατροπή του ξύλινου ανεμοφράκτη σε γυάλινο με αυτόματες συρόμενες πόρτες.
- Την αντικατάσταση των επιδαπέδιων κλιματιστικών σωμάτων.
- Τη συντήρηση-αποκατάσταση των παράλληλων δοκών στην οροφή της αίθουσας.
- Τη διατήρηση της υφιστάμενης επένδυσης του δαπέδου από κόκκινο μάρμαρο.
- Την κατασκευή κεκλιμένης επιφάνειας (ράμπας) για την εξυπηρέτηση των ΑμεΑ στο εσωτερικό του Μουσείου και την ενσωμάτωσή της στην έκθεση· δημιουργία αντίστοιχης κατασκευής στην εξωτερική πρόσοψη του κτηρίου για την πρόσβαση σε αυτό.
- Τις λιτές, καθαρές γραμμές που αποτέλεσαν τη βασική αρχή για τον σχεδιασμό των προθηκών, των επενδύσεων και των λοιπών κατασκευών, ώστε να επιτυγχάνεται η οπτική επικοινωνία μεταξύ των εκθεσιακών ενοτήτων και η αίσθηση της άνεσης και της ελευθερίας κατά την περιήγηση στην έκθεση. Οι επιδαπέδιες προθήκες φέρουν κρύσταλλο και στις τρεις πλευρές προκειμένου τα ευρήματα να είναι ορατά και να δίνεται η αίσθηση της οπτικής συνέχειας. Τα επιτοίχια ερμάρια μαζί με τα ελεύθερα εκθέματα συνέβαλαν στη διάσπαση των όγκων, την ψευδαίσθηση του βάθους και στην αμεσότητα της επαφής του επισκέπτη με το αρχαιολογικό εύρημα.
- Τη χωροθέτηση δύο ενοτήτων στον κεντρικό άξονα της αίθουσας: του Σταθμού Β' «Μνήμες προγόνων», με χαμηλή επιμήκη προθήκη, και του ταφικού πίθου «Ταφή σε πίθο στον ποταμό Σέλα Ρωμανού», σε χαμηλό βάθρο, που περιόρισε την έντονη γραμμικότητα του εκθεσιακού χώρου και συνακόλουθα της μουσειακής κόπωσης.
- Τη συνεχή επένδυση που διατρέχει τον τοίχο, τον οποίο καταλαμβάνει ο Άξονας Α'. Η επένδυση αυτή χωρίζεται σε τρεις επάλληλες επιφάνειες, εκ των οποίων η κεντρική φιλοξενεί το εποπτικό υλικό. Μέσω του διαφορετικού βάθους και του κατάλληλου φωτισμού τονίζεται η διαχρονική συνέχεια που αντιπροσωπεύει τον συγκεκριμένο άξονα. Αντίθετα, στην απέναντι πλευρά της αίθουσας, όπου ο Άξονας Β', κυριαρχεί το κατακόρυφο στοιχείο λόγω των παρατακτικών ανοιγμάτων, τα οποία καλύφθηκαν με περιτυλισσόμενα υφάσματα με ψηφιακή εκτύπωση (μπάνερς). Η αντίθεση αυτή ενισχύθηκε με το γραφιστικό σχεδιασμό, που χρησιμοποιεί το λογότυπο της έκθεσης για τον Άξονα Α' (παράλια) και μοτίβα από τα αντικείμενα των εκθεσιακών ενοτήτων του για τον Άξονα Β' (ενδοχώρα).
- Τη μείωση των εκθεσιακών ενοτήτων και του αριθμού των εκθεμάτων από 273 στα 206.

Εκθεσιακή αφήγηση

Ο χώρος υποδοχής διαμορφώνεται μπροστά στην είσοδο. Οι γενικές πληροφορίες για την περιήγηση στην έκθεση (εισαγωγικά στοιχεία, χρονολόγιο, διάγραμμα της δομής της έκθεσης) δίνονται στο αυτόφωτο αναλόγιο που εκτείνεται μπροστά από την κεκλιμένη επιφάνεια (ράμπα) και στον χάρτη της Πυλίας με τις αρχαιολογικές θέσεις που παρουσιάζονται στην έκθεση, που είναι αναρτημένος σε κατακόρυφη ελεύθερη επιφάνεια. Ο χώρος υποδοχής οριοθετείται, δεξιά και αριστερά, από τις επιφάνειες που φιλοξενούν δύο πολύ σημαντικά εκθέματα: δύο χάλκινα αγαλματίδια Διοσκούρων(;) ¹⁶, που συμπεριελήφθησαν στην επανέκθεση ως «συνοδοί» της μετεγκατάστασης του Μουσείου στον νέο χώρο (εικ. 5). Αριστερά της εισόδου παρουσιάζεται ο υπερμεγέθης λίθινος αστράγαλος (εικ. 6) με τον οποίο ξεκινάει η εκθεσιακή ενότητα «Ιδιαίτερα κτερίσματα / Πτυχές ακμής». Στον ίδιο χώρο επιτοίχια γραφιστική απεικόνιση του κόλπου του Ναβαρίνου προσκαλεί τον επισκέπτη σε μια αξέχαστη μουσειακή εμπειρία.

Η περιήγηση στην έκθεση γίνεται με βάση τους δύο θεματικούς άξονες που προαναφέρθηκαν και που αντιστοιχούν σε ανεξάρτητες μεταξύ τους διαδρομές περιήγησης (εικ. 2, 3). Και στους δύο άξονες η τοπογραφική και χρονολογική παρουσίαση της ιστορίας της δυτικής Πυλίας γίνεται μέσα από συστηματικά

¹⁴ Η μουσειογραφική μελέτη πραγματοποιήθηκε σε δύο βασικά στάδια. Το πρώτο στάδιο αφορούσε στην αρχική πρόταση και εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα-μηχανικό Χριστίνα Χριστοπούλου, σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα-μηχανικό Χρυσανγή Ιορδανίδου. Το δεύτερο στάδιο αφορούσε τη μελέτη που εγκρίθηκε στο πλαίσιο της Μελέτης Εφαρμογής και εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό – μουσειολόγο Θωμά Στ. Τσουκαλά.

¹⁵ Οι λειτουργίες αυτές θα εξυπηρετούνταν από τις υφιστάμενες υποδομές στον αρχαιολογικό χώρο του Νιόκαστρου στον οποίο εντάχθηκε οργανικά το Μουσείο.

¹⁶ Βρέθηκαν στην Κυπαρισσία κατά τη διενέργεια σωστικής ανασκαφής (Παπαθανασόπουλος, 1961-1962).

ανεσκαμμένες και δημοσιευμένες θέσεις. Θέσεις που αποτελούν ενδιάμεσους σταθμούς, για τις οποίες οι γνώσεις μας προκύπτουν κυρίως μέσα από τις γραπτές πηγές και τα σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα (π.χ. η Πύλος των ρωμαϊκών χρόνων, η μάχη της Σφακτηρίας, ο θολωτός τάφος Κορυφασίου), εντάχθηκαν στο έντυπο και ψηφιακό πληροφοριακό υλικό της έκθεσης.

Ο θεματικός Άξονας Α', με τίτλο «...ἐπί τοῦ ὠραιότερου κόλπου τοῦ κόσμου...»¹⁷, ξεκινά με την ενότητα «Στα χρόνια της ανεξαρτησίας και της εξωστρέφειας», που αναφέρεται στην ελληνιστική περίοδο, κατά την οποία η Πύλος διακρίθηκε για την αυτονομία, την εξωστρέφεια και τις στενές εμπορικές σχέσεις με χώρες της ανατολικής Μεσογείου και της Ιταλίας, απόρροια της απελευθέρωσής της από την κηδεμονία της Σπάρτης το 365 π.Χ. Την περίοδο αυτή διαφωτίζουν ταφικά ευρήματα δύο σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων, που συνθέτουν τις δύο υποενότητες. Στην υποενότητα «Ιδιαίτερα κτερίσματα / Πτυχές ακμής» παρουσιάζεται συστάδα τάφων που ανασκάφηκε στη θέση Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας¹⁸ και στην υποενότητα «Στη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας» προβάλλονται αντιπροσωπευτικά ευρήματα της εκτεταμένης νεκρόπολης¹⁹ της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Πύλου.

Για την επόμενη ενότητα, με τίτλο «Στον ποταμό Σέλα Ρωμανού», επιλέχθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές (2007-2010)²⁰ που ανέδειξαν μια σημαντική θέση, με συνεχή κατοίκηση από την πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως τη ρωμαϊκή εποχή (2900/2800 π.Χ. – 324 μ.Χ.), εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την περίοδο μετά την πτώση του μυκηναϊκού ανακτόρου του Νέστορος (περίπου 1200 π.Χ.), κατά την οποία εδραιώνεται η σπαρτιατική κατάκτηση (μέσα 7ου αι. π.Χ.), και μέχρι την απελευθέρωση της Πύλου (365 π.Χ.). Στην υποενότητα «Αρχαϊκός ναός» ο επισκέπτης ενημερώνεται για ναϊκό οικοδόμημα των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, ένα από τα ελάχιστα της Μεσσηνίας, που συνέχισε να λειτουργεί και κατά την ελληνιστική περίοδο, όταν ανανεώθηκε η στέγη του, από την οποία προέρχεται το πήλινο ακροκεράμο λακωνικού τύπου που εκτίθεται (εικ. 7). Για την υποενότητα με τίτλο «Ταφή σε πίθο, στον ποταμό Σέλα Ρωμανού» επιλέχθηκε η σκηνογραφική ανασύνθεση της ταφής, με στόχο να ενισχύσει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της έκθεσης (εικ. 8). Εντός του πίθου εκτίθεται η λίθινη άγκυρα που έφρασε το στόμιό του, καθώς και εκμαγεία επιλεγμένων αγγείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Το σύνολο των κτερισμάτων παρουσιάζονται σε προθήκη, που τοποθετείται στη νότια πλευρά του ταφικού πίθου. Ακολουθώντας το χρόνο προς τα πίσω ο επισκέπτης φτάνει στην υποενότητα «Στα παλαιότερα ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας», που παρουσιάζει επιλεγμένα τέχνηρα από τον εκτεταμένο και καλά οργανωμένο πρωτοελλαδικό οικισμό (2900/2800-2200 π.Χ.) που αποκαλύφθηκε στον ποταμό Σέλα, καθώς και λίθινα τέχνηρα που περισυλλέχθηκαν στις θέσεις Ρίκια Ρωμανού και Βρωμονέρι – Βεργίνα Ρέμα²¹ και τεκμηριώνουν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή ήδη από την Μέση Παλαιολιθική (100.000-35.000 π.Χ.) (εικ. 9).

Ο θεματικός Άξονας Β', με τίτλο «Στην Πυλιακή ενδοχώρα», αναπτύσσεται στο χαμηλότερο επίπεδο της αίθουσας, κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς. Οδηγεί νοητά τον επισκέπτη στα ίχνη της μυκηναϊκής Πύλου, της PU-RO των πινακίδων Γραμμικής Β'²², μέσα από την εύφορη ενδοχώρα και τα αρχαιολογικά της ευρήματα, που χρονολογούνται κυρίως στη μέση και ύστερη Εποχή του Χαλκού (2050-1060 π.Χ.). Το ταξίδι ξεκινάει με την υποενότητα «Θολωτός τάφος στο Βλαχόπουλο», που παρουσιάζει έναν μικρό θολωτό τάφο²³, που περιείχε καλής ποιότητας κεραμική της ΥΕΙΙΙ Α-Β²⁴. Στην επόμενη υποενότητα, με τίτλο «Κουκουνάρα, μια ακμάζουσα περιφέρεια», παρουσιάζεται μια ανθηρή τοπική ηγεμονία της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (1680-1400 π.Χ.), μέσα από τα ταφικά μνημεία της, με τα πλούσια και ποικίλα κτερίσματα²⁵ (εικ. 10). Στην υποενότητα «Ίκλαινα, ένα σημαντικό μυκηναϊκό οικιστικό κέντρο»²⁶ προβάλλεται η τοπική ηγεμονία, με τα δύο μνημειώδη κτήρια (Συγκρότημα Κυκλώπειου Ανδρήρου και Κτήριο Χ) και τις αναπτυγμένες αστικές υποδομές (πλακόστρωτους δρόμους, πλατείες κλπ.). Το ανέλπιστο εύρημα της πινακίδας Γραμμικής Β' γραφής σε αποθέτη απορριμμάτων (1453-1350 π.Χ.) προβάλλεται στην έκθεση με την παρουσίασή του σε προθήκη ολογράμματος, όπου δίνεται η δυνατότητα της προβολής και των δύο ενεπίγραφων πλευρών της.

¹⁷ Η φράση προέρχεται από το ημερολόγιο του Ερρίκου Σλήμαν, 1874.

¹⁸ Παπαθανασόπουλος 1963, 14-196.

¹⁹ Γιαλούρης 1966.

²⁰ Οι σωστικές ανασκαφές διεξήχθησαν το 2007-2010 στην Περιοχή Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) Ρωμανού από την ΑΗ' ΕΠΚΑ, με προϊσταμένη την Δρα Ξένη Αραπογιάννη και ανασκαφέα τον Δρα Jörg Rambach (Rambach 2011. Rambach 2014).

²¹ Η περισυλλογή έγινε κατά την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου Cincinnati (1992-1994), στο πλαίσιο του προγράμματος PRAP (Pylos Regional Archaeological Project) (Davis κ.ά. 1997).

²² Σύμφωνα με το αρχείο των πινακίδων Γραμμικής Γραφής Β' του ανακτόρου της Πύλου.

²³ Η επινόηση του θολωτού τάφου αποδίδεται στη Μεσσηνία και χρονολογείται στη μετάβαση της ΜΕ/ΥΕ περιόδου. Έκτοτε ο τύπος κυριάρχησε στην ταφική αρχιτεκτονική με πολυάριθμα παραδείγματα.

²⁴ Τον τάφο ανέσκαψε ο Σπ. Μαρινάτος το 1964 στη θέση Δρακόρραχη, στα όρια του χωριού Βλαχόπουλο (Μαρινάτος 1964, 78-95).

²⁵ Η Κουκουνάρα ανασκάφηκε αρχικά από τον Σπ. Μαρινάτο (Μαρινάτος 1958) και στην συνέχεια από τον Γ. Κορρέ (Κορρές 1974. Κορρές 1980).

²⁶ Για την εν εξελίξει ανασκαφή στην Ίκλαινα, βλ. Cosmopoulos 2006

Στις δύο στενές πλευρές της αίθουσας δύο ιδιαίτεροι πόλοι έλξης, που σχετίζονται με το όνομα «Πύλος», σηματοδοτούν τις δύο περιόδους ακμής της Πυλίας: ο ένας (Σταθμός Α') αναφέρεται στην ομηρική Πύλο και την περίοδο του ανακτόρου του Νέστορα (1400-1200 π.Χ.) και ο άλλος στην Πύλο των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, της μεγάλης ακμής και άνθησης. Ο Σταθμός Α', με τίτλο «...ές δε Νέστορα...περιήλθε Μεσσηνίων ή άρχη...» προβάλλει το μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου κατά την περίοδο ακμής του, όταν εκτεινόταν στο σύνολο σχεδόν της Μεσσηνίας (1400-1300 π.Χ.), και το διασυνδέει με τον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς, όπου βρισκόταν πιθανότατα το λιμάνι του και έχουν εντοπιστεί σημαντικές μαρτυρίες για συνεχή κατοίκηση από την Τελική Νεολιθική έως τους μυκηναϊκούς χρόνους (4500-1060 π.Χ.). Το παλιμψηστο που αποκαλύφθηκε στον βόρειο βραχίονα του όρμου περιλαμβάνει οικιστικά κατάλοιπα της πρώιμης Εποχής του Χαλκού (3100-2050 π.Χ.) και μεσοελλαδικό τύμβο (2050-160 π.Χ.), στο εσωτερικό του οποίου κατασκευάστηκε θολωτός τάφος, που πιθανώς αποδεικνύει τη σχέση των δύο ταφικών τεχνικών και την προέλευση του θολωτού τάφου από την ηπειρωτική Ελλάδα. Επιπλέον, η περιοχή εντάσσεται στο δίκτυο NATURA 2000, καθώς φιλοξενεί σπάνια είδη, πτηνών και μικροπανίδας. Το πολύπτυχο της περιοχής παρουσιάζεται μέσα από αντιπροσωπευτικά τέχνηρα, εποπτικό υλικό και ψηφιακές εφαρμογές, που ενσωματώνονται στον χώρο που καλύπτει η χαμηλή κατασκευή σε σχήμα ημικυκλίου με άμμο στο εσωτερικό της, η οποία προσομοιάζει στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς. Δημιουργείται έτσι ένα «παράθυρο θέασης» στο ιδιαίτερης φυσικής ομορφιάς περιβάλλον και το πλούσιο πολιτισμικό απόθεμα του όρμου του Ναβαρίνου. Το εκθεσιακό αφήγημα κλείνει με τον Σταθμό Β' «Μνήμες προγόνων», που προβάλλει το έθιμο της προγονολατρίας-ηρωολατρίας, ένα ιδιαίτερο έθιμο που σχετίζεται με τη μεσσηνιακή ιστορία και την αναζήτηση της ταυτότητας των Μεσσηνίων και που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο θεματικών αξόνων.

Για την υλοποίηση του έργου της επανέκθεσης πραγματοποιήθηκε πλήθος εργασιών: οικοδομικές και ηλεκτρομηχανολογικές εργασίες²⁷, εργασίες κατασκευής και τοποθέτησης του συνόλου του εκθεσιακού εξοπλισμού, αποθήκευσης, μεταφοράς και τοποθέτησης των προς έκθεση αντικειμένων, εργασίες για τοποθέτηση των φωτιστικών σωμάτων, τον σχεδιασμό, την παραγωγή και την τοποθέτηση του ενημερωτικού υλικού της έκθεσης και των ψηφιακών εφαρμογών, εργασίες φωτογράφισης και σχεδίασης των εκθεμάτων, εργασίες καθαρισμού των αρχαιολογικών χώρων. Η συντήρηση των προς έκθεση αντικειμένων, ένα χρονοβόρο και επίπονο έργο, πραγματοποιήθηκε κυρίως στο εργαστήριο συντήρησης που δημιουργήθηκε για το σκοπό της επανέκθεσης στο Αντωνοπούλειο κτήριο²⁸. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ο σχεδιασμός και η παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, με τη μορφή της μουσειοσκευής και του εκπαιδευτικού σάκου, με τίτλο «Ήταν ένα μικρό καράβι»²⁹. Στο τελικό αισθητικό αποτέλεσμα συνετέλεσε αναμφισβήτητα η μονοχρωμία (σε γήινες αποχρώσεις της άμμου) που επιλέχθηκε και εφαρμόστηκε σε όλες τις επιφάνειες του χώρου, των προθηκών και των βάρθρων. Η οπτική ταυτότητα επιτεύχθηκε με τον γραφιστικό σχεδιασμό και το σύνολο αναδείχθηκε με τον κατάλληλα επιλεγμένο σκηνογραφικό φωτισμό και τη διαβάθμιση της έντασης ανάλογα με τα επίπεδα και τις επιφάνειες που φωτίζονται κάθε φορά³⁰.

Το έργο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου συνετέλεσε στην αναβάθμιση του τρόπου παρουσίασης των αρχαίων τέχνηρων, αναδεικνύοντας τη μοναδικότητα και την ιδιαιτερότητά τους, μέσα σε ένα ευχάριστο περιβάλλον, φιλικό και ελκυστικό για επισκέπτες κάθε ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου. Η έκθεση εμπλουτίστηκε με αντικείμενα από ανασκαφές των τελευταίων χρόνων, δημιουργήθηκε εκπαιδευτικό υλικό με σκοπό να έρθουν τα παιδιά πιο κοντά στο Μουσείο και να το αγαπήσουν και επιπλέον το Μουσείο έγινε φιλικό προς τα ΑμεΑ. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η αύξηση της επισκεψιμότητας του Μουσείου και η δημιουργία ενός δυναμικού «πολυχώρου» πολιτισμού εντός του Νιόκαστρου, όπου φιλοξενούνται μνημεία, μουσεία και εκθέσεις, που αλληλοσυμπληρώνονται και αναδεικνύουν τη μακρόχρονη και αδιάλειπτη ιστορία της περιοχής.

²⁷ Οι εργασίες αφορούσαν τη νέα εκθεσιακή αίθουσα, το Αντωνοπούλειο κτήριο, οι χώροι του οποίου διαμορφώθηκαν σε γραφεία και εργαστήριο συντήρησης, και τους χώρους υγιεινής του α' ορόφου του κτηρίου Μαιζώνος και των ΑμεΑ.

²⁸ Το έργο της συντήρησης των εκθεμάτων παρουσιάζεται σε ξεχωριστό άρθρο στον παρόντα τόμο (βλ. Κατάκος κ.ά. 2020).

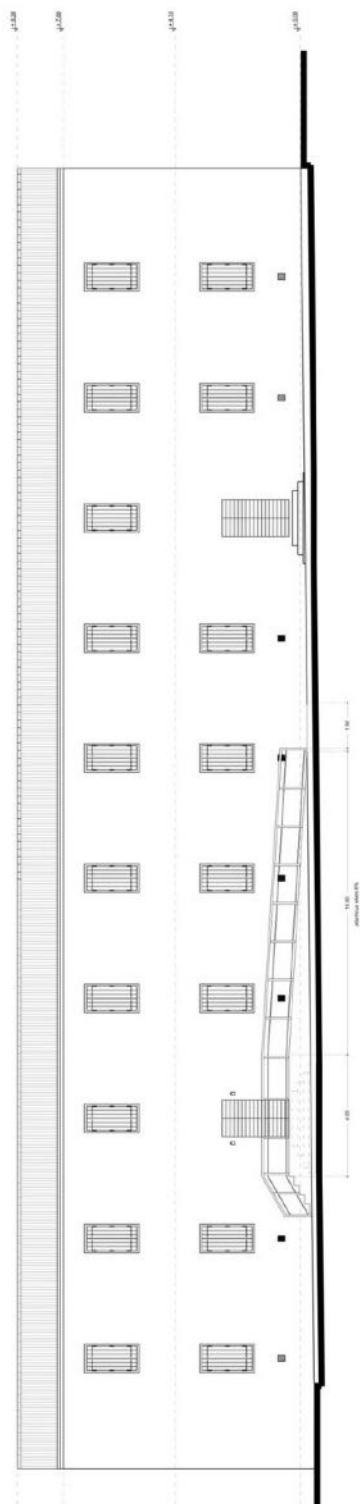
²⁹ Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα παρουσιάζεται σε ξεχωριστό άρθρο στον παρόντα τόμο (βλ. Τζαμουράνη κ.ά. 2020).

³⁰ Η μελέτη φωτισμού εκπονήθηκε από τους Θωμά Στ. Τσουκαλά, αρχιτέκτονα-μηχανικό – μουσειολόγο, και Θάνο Στ. Ιωαννίδη, ηλεκτρολόγο μηχανικό – μηχανικό Υ/Η – μουσειολόγο.

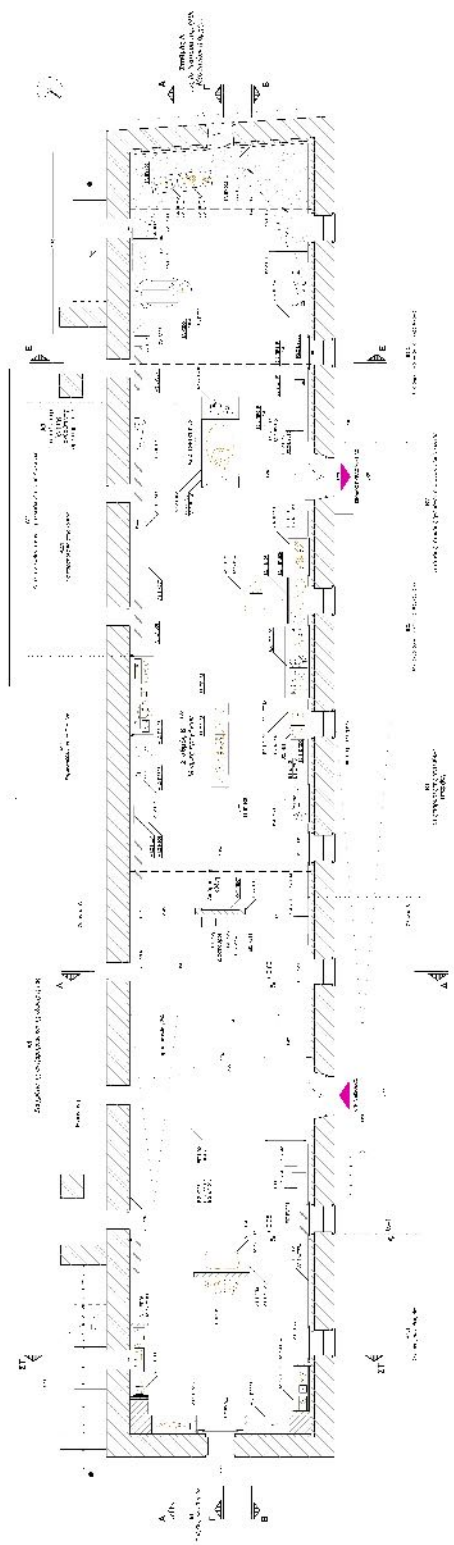

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

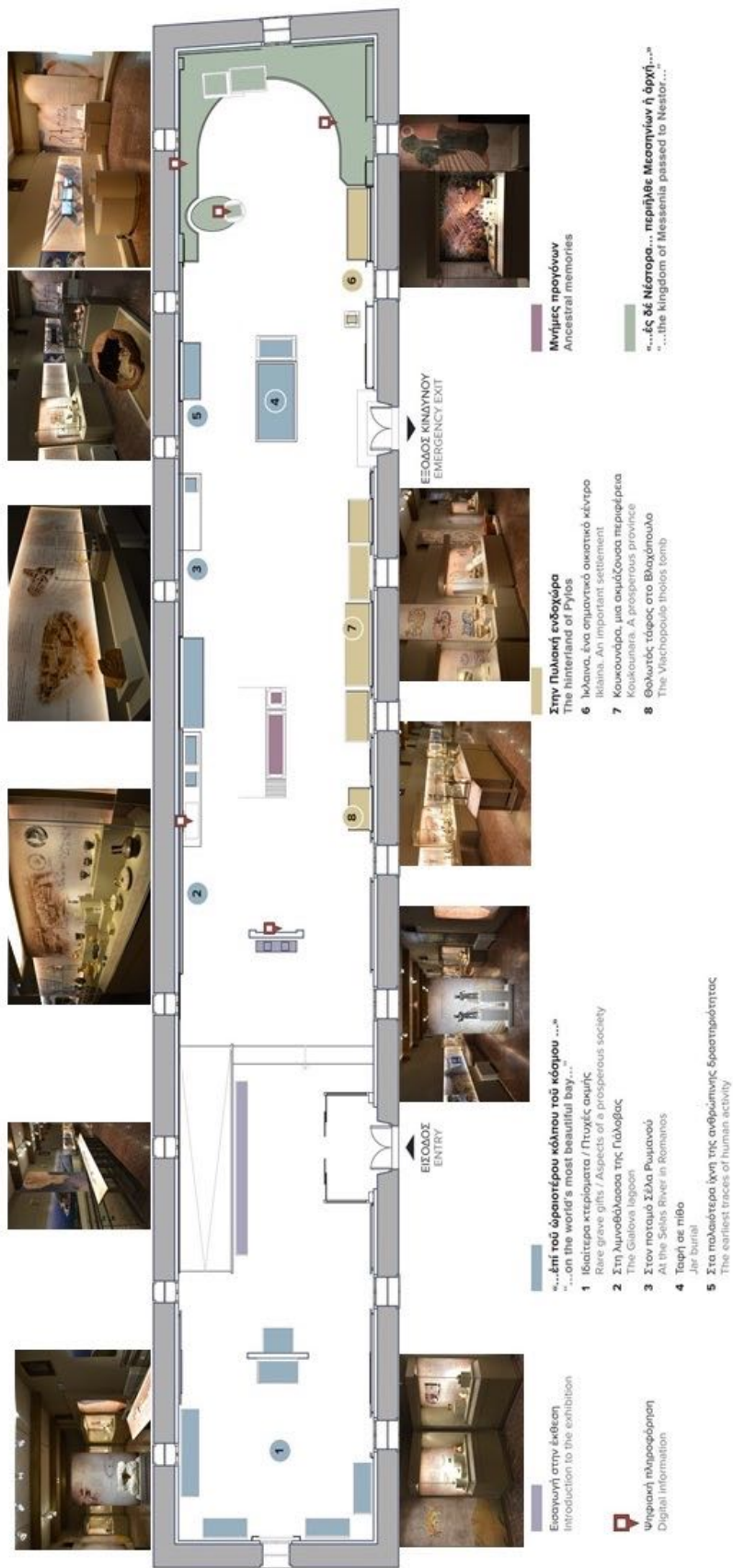
- Γιαλούρης 1966: Ν. Γιαλούρης, Ελληνιστικών Νεκροταφείων Γιαλόβης Παλιοναυαρίνου (Κορυφασίου), *ΑΔ* 21 (1966), Β'1, 164-165.
- Davis 2005: J. L. Davis, *Πύλος η Αμμονδερή*, Αθήνα 2005.
- Κατάκος κ.ά. 2020: Α. Κατάκος – Μ. Κυλάφη – Ε. Παλαμάρα – Ν. Ζαχαριάς, Συντήρηση και αναλυτικές μελέτες εκθεμάτων στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2000, 1021-1031.
- Κορρές 1974: Γ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1974-1975, 139-162.
- Κορρές 1980: Γ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1980, 150-175.
- Cosmopoulos 2006: M. B. Cosmopoulos, The political landscape of Mycenaean states: A-ru2 and the Hither Province of Pylos, *AJA* 110 (2006), 205-208.
- Μαρινάτος 1958: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Πύλου, *ΠΑΕ* 1958, 184-193.
- Μαρινάτος 1964: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Πύλω, *ΠΑΕ* 1964, 78-95.
- Ξανθοπούλου κ.ά. 2000: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020.
- Παπαθανασόπουλος 1961-1962: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Κυπαρισσία, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 96-97.
- Παπαθανασόπουλος 1963: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Ελληνιστικός τύμβος Τσοπάνη Ράχης, *ΑΔ* 18 (1963), Β'1, 184-196.
- Rambach 2011: J. Rambach, Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή, *Όριον* 27 (2011), 391-342.
- Rambach 2014: J. Rambach, Οι σωστικές ανασκαφές στην θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού – Costa Navarino – Navarino Dunes 2007-2010. Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή, στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-11 Οκτωβρίου 2010*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 31, Αθήνα 2014, 147-166.
- Τζαμουράνη κ.ά. 2020: Κ. Τζαμουράνη – Μ. Κυλάφη – Ν. Γλαράκη, «Ήταν ένα μικρό καράβι». Μουσειοσκευή και οικογενειακός σάκος για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου, στο: Ξανθοπούλου κ.ά. 2000, 919-926.

Εικ. 1. Η κύρια όψη του διατηρητέου κτηρίου των Στρατώνων Μαζώνος (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Μουσειογραφική μελέτη: κάτοψη της διάρθρωσης της νέας έκθεσης (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

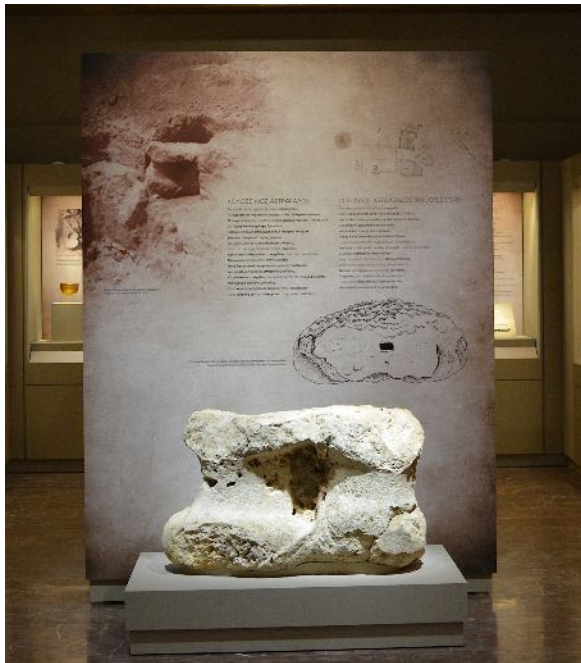
Εικ. 3. Κάτωψη της διάρθρωσης της έκθεσης (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Οι τρεις γεωγραφικές θέσεις όπου συναντάται το τοπωνύμιο «Πύλος» και οι κυριότερες αρχαιολογικές θέσεις της Δυτικής Πυλίας (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Τα χάλκινα αγαλματίδια Διοσκούρων (;)(Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Ο κολοσσιαίος αστράγαλος «ανοίγει» την έκθεση με την υποενότητα «Ιδιαίτερα κτερίσματα / Πτυχές ακμής» (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Ακροκέραμο από την ελληνιστική φάση του αρχαίου ναού που ανασκάφηκε δίπλα στον ποταμό Σέλα Ρωμανού (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 8. Άποψη του Σταθμού Α' «...ές δε Νέστορα...περιήλθε Μεσσηνίων ή άρχή...». Σε πρώτο πλάνο ο ταφικός πίθος που ανασκάφηκε στον ποταμό Σέλα Ρωμανού (Αρχείο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Άποψη της υποενοότητας «Στα παλαιότερα ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας» (Αρχειο ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 10. Άποψη της υποενοότητας «Κουκουνάρα, μια ακμάζουσα περιφέρεια» (Αρχειο ΕΦΑΜΕΣ).

«Ήταν ένα μικρό καράβι». Μουσειοσκευή και οικογενειακός σάκος για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου

ABSTRACT. The educational programme “Once upon a time there was a little ship” was designed and implemented within the framework of the project “Re-exhibition of the Archaeological Museum in Pylos”. It addresses children and families in the form of an educational museum kit and a family pack. The museum kit, designed for primary, middle, and high school students, takes teachers and students on a trip to Mycenaean and Hellenistic Pylos through exhibits of the Archaeological Museum of Pylos. It includes printed material and museum copies, with guidelines for educational activities inspired by sea trade and its evidence in ancient Pylos. Intended for families and museum visitors with children, the family pack includes a brochure with six recommended activities, museum copies, and materials for paper and clay crafts. Kerameia, a young girl from ancient Pylos, presents the museum activities, which include a treasure hunt, creating a Linear B tablet, clay stamps, puzzles, and creating and decorating a clay vase. The pack helps visitors tailor their museum visit according to the children’s age and time available.

Στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου¹ σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε εκπαιδευτικό υλικό για μαθητές και οικογένειες με τη μορφή μουσειοσκευής και εκπαιδευτικού σάκου με τίτλο «Ήταν ένα μικρό καράβι». Η μουσειοσκευή, κινητό εκπαιδευτικό και δανειστικό υλικό, προτείνει στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές ένα ευχάριστο ταξίδι στην Πυλία κατά τη μυκηναϊκή και την ελληνιστική εποχή (εικ. 1). Ο οικογενειακός σάκος, με τον ίδιο τίτλο, απευθύνεται σε οικογένειες ή μεμονωμένους επισκέπτες με παιδιά και χρησιμοποιείται στο Μουσείο (εικ. 2). Δίνει τη δυνατότητα στην οικογένεια να επιλέξει τη δική της πορεία κατά την περιήγησή της στο Μουσείο και να πραγματοποιήσει δραστηριότητες χρησιμοποιώντας το εκπαιδευτικό υλικό που περιέχεται σε αυτόν.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου και ο εκπαιδευτικός του χαρακτήρας

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου από το 2016 και εξής φιλοξενείται στο κτήριο Μαιζώνας στο Νικόαστρο Πύλου. Μέχρι τότε, ο αρχαιολογικός πλούτος της ευρύτερης περιοχής της Δυτικής Μεσσηνίας στεγάζονταν στο Αντωνοπούλειο κτήριο στο κέντρο της πόλης². Η επανέκθεση στον νέο χώρο περιλαμβάνει ευρήματα από αυτά που εκτίθεντο ήδη στο υφιστάμενο μουσείο³ και ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά τις πρόσφατες ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Πυλίας⁴ και ιδιαίτερα στον Ρωμανό⁵ και την Ίκλαινα⁶. Η αφήγηση

¹ Η πράξη «Επανεκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, Δήμου Πύλου-Νέστορος Περιφέρειας Πελοποννήσου» εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» ΕΣΠΑ 2013-2017 με προϋπολογισμό 1.099.750.00€. Το έργο υλοποιήθηκε από τη ΛΗ΄ ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση της Αν. Προϊσταμένης Δρος Άννας Βασιλικής Καραπαναγιώτου, μέχρι τη συνένωση των Εφορειών (ΛΗ΄ ΕΠΚΑ και 26ης ΕΒΑ) τον Οκτώβριο του 2014, και στη συνέχεια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, υπό τη διεύθυνση της Δρος Ευαγγελίας Μηλίτση-Κεχαγιά. Υπεύθυνη του έργου ήταν η Μαρία Κυλάφη και υπόλογος η Μαίρη Τσουλάκου, αρχαιολόγοι της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Την ομάδα επίβλεψης συγκρότησαν οι αρχαιολόγοι: Μ. Κυλάφη, Ευαγγελία Μαλαπάνη, Κατερίνα Τζαμουράνη, Μ. Τσουλάκου, Α. Β. Καραπαναγιώτου, Διευθύντρια της ΕΦΑ Αρκαδίας, Βαρβάρα Κατσιπάνου, η πολιτικός μηχανικός Δήμητρα Πίκουλα, Προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών της ΕΦΑ Μεσσηνίας, και ο συντηρητής αρχαιοτήτων Αθανάσιος Κατάκος, Προϊστάμενος του Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑ Μεσσηνίας.

² Το κτήριο κτίστηκε κατά τα έτη 1956-1958 με δωρεά του οδοντιάτρου Χρήστου Αντωνόπουλου, προς τιμήν του οποίου ονομάστηκε «Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου». Λειτουργήσε το 1961 με την πρώτη μόνιμη έκθεση, που οργανώθηκε από τον αρχαιολόγο Γεώργιο Παπαθανασόπουλο.

³ Πρόκειται για ευρήματα από τις παλαιότερες ανασκαφές στις προϊστορικές θέσεις Κουκουνάρα (Μαρινάτος 1958, 187-196. Κορρές 1974, 139-162), Βοϊδοκοιλιά (Κορρές 1980, 150-175. Κορρές 1981, 194-239), Βλαχόπουλο (Μαρινάτος 1965, 204) και στα ελληνιστικά νεκροταφεία της Γιάλοβας (Γιαλούρης 1966, 164-165) και στη θέση Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας (Παπαθανασόπουλος 1963, 91-92).

⁴ Αναφέρεται χαρακτηριστικά η επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου Cincinnati (1992-1994) στο πλαίσιο του προγράμματος PRAP (Pylos Regional Archaeological Project) (Davis κ.ά. 1997).

της έκθεσης ξετυλίγεται σε δύο κύριους άξονες, που αναπτύσσονται παράλληλα στις δύο επιμήκεις πλευρές του κτηρίου⁷. Οι άξονες αυτοί είναι χωρικοί και ταυτόχρονα χρονικοί. Ο ένας αναφέρεται στα παράλια της Πυλίας, όπου τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας φανερώουν συνεχή κατοίκηση από την παλαιολιθική έως την ελληνιστική εποχή και ο άλλος στην πυλιακή ενδοχώρα, με ευρήματα της προϊστορικής εποχής και κυρίως της Εποχής του Χαλκού.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου, ακολουθώντας τις σύγχρονες επιταγές της μουσειακής αντίληψης, θέτει σε προτεραιότητα την επικοινωνία με το κοινό του, προτάσσοντας την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία του⁸. Οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται μέσα από τον σύγχρονο τρόπο παρουσίασης των ευρημάτων και των ανασκαφικών συνόλων από τα οποία προέρχονται, τα εύληπτα κείμενα, τις επεξηγηματικές λεζάντες, τις σύγχρονες ψηφιακές εφαρμογές και την παροχή εκπαιδευτικού υλικού για σχολικές ομάδες και οικογένειες. Το τελευταίο ενισχύει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του μουσείου, καθώς, μέσα από τη βιωματική προσέγγιση της εκθεσιακής περιήγησης, δίνεται η δυνατότητα στους επισκέπτες να γίνουν μέτοχοι μιας σφαιρικής και ταυτόχρονα στοχευμένης γνώσης και αντίληψης του συγκεκριμένου ιστορικού παρελθόντος, και παράλληλα συμβάλλει στην δημιουργία της μουσειακής εμπειρίας του. Συγκεκριμένα, το εκπαιδευτικό υλικό για το Μουσείο Πύλου στοχεύει στη δημιουργία μιας ευχάριστης συναισθηματικής εμπειρίας για τους μαθητές και τις οικογένειες⁹, διαμορφώνοντας συνθήκες ποιοτικής ψυχαγωγίας που το καθιστούν ανταγωνιστικό σε σχέση με άλλους χώρους, όπως παιδότοπους, χώρους εικονικής πραγματικότητας, αθλητικά κέντρα, κινηματογράφους κ.λπ.¹⁰.

Θεματικές των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου

Η μελέτη και ο σχεδιασμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την εκπόνηση της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης¹¹. Η αναζήτηση των εκθεσιακών θεματικών και η επιλογή των εκθεμάτων κατά τη μουσειολογική μελέτη καθόρισαν από την αρχή και το θεματικό πλαίσιο των εκπαιδευτικών προσεγγίσεων.

Τα εμπορικά ταξίδια από και προς την περιοχή της Πυλίας (ΝΔ Μεσσηνία) αποτέλεσαν τη βασική θεματική για τη μουσειοσκευή και τον οικογενειακό σάκο με τον τίτλο «Ήταν ένα μικρό καράβι». Εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου που παραπέμπουν σε εμπορικές δραστηριότητες έγιναν οι οδηγοί για την παρουσίαση της διακίνησης των εμπορευμάτων κατά τη μυκηναϊκή και την ελληνιστική εποχή. Στις δύο αυτές περιόδους ακμής που γνώρισε η περιοχή της Πυλίας εστιάζουν οι εκπαιδευτικές προσεγγίσεις.

Η αναζήτηση πρώτων υλών σε μακρινούς προορισμούς από τους κατοίκους της Πυλίας για την κάλυψη εξειδικευμένων αναγκών και η ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών φανερώνουν την οικονομική ευρωστία και την ανάπτυξη της ναυτιλίας αλλά και την ύπαρξη ανταγωνιστικών εμπορευσίμων τοπικών αγαθών, όπως ήταν το λάδι και το κρασί, τα οποία παράγονταν σε μεγάλη ποσότητα, μέρος της οποίας μπορούσαν οι κάτοικοι να εξάγουν. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, του εμπορίου αναπτύσσονται οι ακόλουθες θεματικές:

- Τοπική παραγωγή και οικονομία
- Εξαγόμενα προϊόντα (λάδι, κρασί, αρωματικά έλαια, αγγεία κ.ά.)
- Εισαγόμενα προϊόντα από λιμάνια της Μεσογείου (ημιπολύτιμοι λίθοι, μέταλλα, υαλόμαζα, αγγεία κ.ά.)
- Το λιμάνι της Πυλίας
- Τα εμπορικά λιμάνια και οι θαλάσσιοι δρόμοι της αρχαιότητας στη Μεσόγειο
- Η Γραμμική Γραφή Β και η σχέση της με τη βιοτεχνική παραγωγή και την εμπορική δραστηριότητα.

⁵ Σημαντικά ήταν τα ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά τις σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διεξήχθησαν το 2007-2010 στην Περιοχή Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) Ρωμανού από την ΛΗ' ΕΠΚΑ, με προϊσταμένη την Ξένη Αραπογιάννη και ανασκαφέα τον Jörg Rambach (Rambach 2011, 36-43).

⁶ Στην Ίκλαινα διεξάγεται η συστηματική ανασκαφική έρευνα του Πανεπιστημίου Missouri – St. Louis υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Μιχάλη Κοσμόπουλου (Cosmopoulos 2006, 205-228).

⁷ ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 2015, 22.

⁸ Μούλιου – Μπούνια 1999, 42. Σύμφωνα με τον τελευταίο ορισμό του μουσείου από το ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων), όπως τροποποιήθηκε από την 22η Γενική Συνέλευση στη Βιέννη της Αυστρίας, στις 24 Αυγούστου 2007 (<https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>).

⁹ Ζαφειράκου 2000, 30. Οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί, σύμφωνα με έρευνα, περιμένουν από την επίσκεψη σε ένα μουσείο να καλύψει τη γνωριμία με την πολιτιστική κληρονομιά, την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας και την απόκτηση ιστορικών γνώσεων κι όχι τόσο την ευχάριστη συναισθηματική επικοινωνία.

¹⁰ Kotler κ.ά. 2008, 22. Falk – Dierking 2002, 151.

¹¹ Καραπαναγιώτου κ.ά. 2013.

Η μουσειοσκευή

Η μουσειοσκευή «Ήταν ένα μικρό καράβι» είναι η φορητή εκπαιδευτική μονάδα που περιλαμβάνει έντυπο και φυσικό υλικό (αντίγραφα εκθεμάτων, πρώτες ύλες) με προτάσεις για εκπαιδευτικές δραστηριότητες, που έχουν ως θέμα το θαλάσσιο εμπόριο και τα ίχνη των διαδρομών του στην περιοχή της Πυλίας και ευρύτερα της Μεσογείου. Δημιουργήθηκε για να προσφέρει μια ευχάριστη και ουσιαστική προσέγγιση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου σε μαθητές και εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την εκπαιδευτική τους επίσκεψη στο Μουσείο. Επιπλέον, η μουσειοσκευή αποτελεί το όχημα μέσω του οποίου το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου «ταξιδεύει» σε σχολεία που δεν μπορούν να το επισκεφθούν, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα σε εκπαιδευτικούς και μαθητές να το γνωρίσουν μέσα από τις θεματικές δραστηριότητες και τα αντίγραφα εκθεμάτων¹².

Η μουσειοσκευή περιλαμβάνει το υλικό που χρειάζεται ο εκπαιδευτικός για να προετοιμάσει τους μαθητές του για μια ευχάριστη και δημιουργική επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου αλλά και για την εξ αποστάσεως γνωριμία με αυτό (εικ. 4). Συγκεκριμένα, περιέχει:

- Δύο (2) εκπαιδευτικά έντυπα. Το ένα περιέχει πληροφορίες για τον εκπαιδευτικό σχετικά με τη στοχοθεσία της μουσειοσκευής, τις θεματικές, τα αντίγραφα εκθεμάτων σε συνδυασμό με τις θέσεις προέλευσής τους και το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο ανήκουν. Επιπλέον, περιέχει οδηγίες για τη πραγματοποίηση των δραστηριοτήτων. Το δεύτερο έντυπο περιλαμβάνει προτεινόμενες δραστηριότητες μαζί με τα φύλλα εργασίας τους, τα οποία μπορούν να αναπαραχθούν και πάνω σε αυτά να δουλέψουν οι μαθητές πριν, κατά και μετά την επίσκεψή τους στο Μουσείο.
- Επτά (7) αντίγραφα εκθεμάτων. Τα τέσσερα είναι αντίγραφα εκθεμάτων της μυκηναϊκής εποχής και τα τρία της ελληνιστικής. Συγκεκριμένα, από τη μυκηναϊκή εποχή δημιουργήθηκαν τα αντίγραφα ενός ψευδόστομου αμοφρίσκου και ενός σφραγιδόλιθου από την περιοχή της Κουκουνάρας, ενός σπαράγατος τοιχογραφίας και μιας πινακίδας με Γραμμική Γραφή Β από τον αρχαιολογικό χώρο της Ίκλαινας. Για την ελληνιστική περίοδο χρησιμοποιήθηκαν τα αντίγραφα ενός οξυπύθμενου αμοφρέα από τη θέση Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας, ενός λυχναριού και ενός μυροδοχείου από την περιοχή της Γιάλοβας. Τα αντίγραφα κατασκευάστηκαν σε διαφορετικό μέγεθος από αυτό των πρωτοτύπων για πρακτικούς και εκπαιδευτικούς λόγους. Για παράδειγμα, η πινακίδα με τη Γραμμική Γραφή Β αναπαράχθηκε σε μεγαλύτερο μέγεθος σε σχέση με αυτό του πρωτοτύπου για να είναι πιο ευδιάκριτα τα συλλαβογράμματα, ενώ, αντίθετα, ο οξυπύθμενος αμοφρέας κατασκευάστηκε σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού του για πιο εύκολη μεταφορά (εικ. 5). Τα συγκεκριμένα εκθέματα επιλέχθηκαν γιατί επιτρέπουν μια ισορροπημένη χρονολογική κατανομή ανάμεσα στη μυκηναϊκή και στην ελληνιστική εποχή, που αποτελούν και τις δύο κύριες περιόδους άνθησης του εμπορίου στην περιοχή της Πυλίας, σχετίζονται άμεσα με τις επιμέρους θεματικές του εμπορίου και των εισαγόμενων/εξαγόμενων προϊόντων, και, τέλος, γιατί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (το είδος και η χρήση των αγγείων, η παράσταση πλοίου, τα υλικά και η χρήση των σφραγιδόλιθων κ.ά.) μπορούν να αξιοποιηθούν σε δραστηριότητες στην τάξη και στο Μουσείο.
- Κάτοψη του Μουσείου, όπου σημειώνονται οι θέσεις των επιλεγμένων εκθεμάτων που αφορούν στις δραστηριότητες.
- Χρονολόγιο με τα σημαντικά γεγονότα στην ιστορία της Πυλίας που αναπτύσσονται στην έκθεση.
- Χάρτες της Μεσογείου με σημειωμένα τα γνωστά λιμάνια και τους πιθανούς εμπορικούς δρόμους στην μυκηναϊκή και στην ελληνιστική εποχή.
- Πρώτες ύλες που σχετίζονται με την κατασκευή των σφραγιδόλιθων (καρνελίτης, κεχριμπάρι, αχάτης και αμέθυστος).

Οι δραστηριότητες που προτείνονται στα έντυπα σχεδιάστηκαν στη βάση των σύγχρονων παιδαγωγικών θεωριών και μεθόδων και κυρίως στη βιωματική¹³ και ομαδική μάθηση¹⁴, ενώ λαμβάνεται υπόψη η θεωρία του δομισμού¹⁵, της ανακάλυψης¹⁶ και η θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης του Gardner¹⁷. Επιπλέον, έχει

¹² Η μουσειοσκευή δανείζεται και εκτός της Π.Ε. Μεσσηνίας εκπληρώνοντας έναν από τους ζητούμενους στόχους. Αντίτυπα της μουσειοσκευής και περισσότερες πληροφορίες οι εκπαιδευτικοί μπορούν να πάρουν από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Πύλου στο Νικόκαστρο (υπεύθυνη δανεισμού η αρχιφύλακας Χρ. Αποστολοπούλου, τηλέφωνο 27230-22955) και στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας στην Καλαμάτα (υπεύθυνη δανεισμού η αρχαιολόγος-μουσειολόγος Κ. Τζαμουράνη, τηλέφωνο 27210-63100).

¹³ Για την βιωματική μάθηση, βλ. Μπακιρτζής 2000, 97. Δεδούλη 2002, 146

¹⁴ Μασσαγγούρας 1998, 11, 14.

¹⁵ Hein 1998, 2 -3. Hein 1999, 73-79, Hein 2011, 33.

¹⁶ Για τη θεωρία της ανακάλυψης, βλ. Bruner 1960, 20. Bruner 1966, 96

ληφθεί υπόψη το αναλυτικό πρόγραμμα του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) καθώς και τα σχολικά εγχειρίδια των τεσσάρων τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου (Γ-ΣΤ') καθώς και του Γυμνασίου¹⁸. Πρόκειται για δραστηριότητες που προάγουν την παρατήρηση, εξασκούν τη μνήμη και την αντίληψη. Είναι ομαδικές και ατομικές, άλλες προτείνουν παιχνίδι ρόλων, άλλες είναι γραφοκινητικές και άλλες προτρέπουν στη δημιουργία εικαστικών έργων κ.ά (Εικ. 6). Είναι σχεδιασμένες για να πραγματοποιηθούν στην τάξη ή στο Μουσείο πάντα υπό τον συντονισμό του εκπαιδευτικού. Οι δραστηριότητες δύνανται να τροποποιηθούν ή να υλοποιηθούν εν μέρει ανάλογα με τις ηλικίες των μαθητών, με το χρόνο επίσκεψης στο μουσείο ή το χρόνο που θα διατεθεί στην τάξη, τα χαρακτηριστικά της ομάδας και τους μαθησιακούς ή γνωστικούς στόχους που μπορεί να θέσει κάθε φορά ο εκπαιδευτικός.

Το εκπαιδευτικό υλικό της μουσειοσκευής έχει ως στόχους:

- Να εντοπίσουν οι μαθητές στοιχεία του υλικού πολιτισμού της περιοχής της Πυλίας, τα οποία συνδέονται με το εμπόριο στα αρχαία χρόνια και αφορούν τα προϊόντα της μεσσηνιακής γης, όπως είναι το λάδι, το κρασί κ.ά.
- Να κατανοήσουν την ιδιαίτερη θέση του εμπορίου και της Γραμμικής Γραφής Β στη μυκηναϊκή εποχή.
- Να αντιληφθούν τη διαχρονική παραγωγή των τοπικών προϊόντων (λάδι και κρασί) και να εντοπίσουν τα εκθέματα με τα οποία γινόταν η διακίνησή τους.
- Να αντιπαραθέσουν και να συγκρίνουν τη σημασία, τις αντιλήψεις και τις προτεραιότητες των ανθρώπων (παλαιότερα και σήμερα) σε σχέση με τα προϊόντα της γης και το εμπόριο.
- Να εφαρμόσουν οι μαθητές δραστηριότητες που θα τους βοηθήσουν να βιώσουν και να κατανοήσουν τα στοιχεία του πολιτισμού της περιοχής της Πύλου στα μυκηναϊκά και ελληνιστικά χρόνια.
- Να εξοικειωθούν με τα υλικά τεκμήρια του πολιτισμού και το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου.
- Να υποκινηθούν θετικά ως προς τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και την προστασία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Ο οικογενειακός σάκος

Ο εκπαιδευτικός σάκος με τον τίτλο «Ήταν ένα μικρό καράβι» δημιουργήθηκε για οικογένειες με παιδιά προσχολικής ηλικίας έως 12 ετών¹⁹. Πραγματεύεται το ίδιο θέμα με τη μουσειοσκευή, δηλαδή το θαλάσσιο εμπόριο στην αρχαία Πυλία κατά την μυκηναϊκή και την ελληνιστική εποχή μέσα από προτεινόμενες διαδρομές και δραστηριότητες. Ο εκπαιδευτικός σάκος περιέχει:

- Ένα πολύπτυχο με τίτλο «Ταξιδεύοντας με την Κεράμεια στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πύλου». Η Κεράμεια, φανταστική πρωταγωνίστρια του εντύπου, συστήνεται και περιγράφει την περιοχή της αρχαίας Πυλίας και την οικογένειά της, που ασχολείται με το θαλάσσιο εμπόριο. Προτρέπει τις οικογένειες να ανακαλύψουν, να δημιουργήσουν και να ταξιδέψουν σαν μικροί θαλασσοπόροι της αρχαιότητας μέσα από τις παρακάτω δραστηριότητες (εικ. 7):
  - «Μαντέψτε ποιο αντικείμενο είμαι!» Οι επισκέπτες αναζητούν επιλεγμένα εκθέματα μέσω ενός παιχνιδιού αναζήτησης με μαγνητικές κάρτες, γρίφους και την κάτοψη της έκθεσης. Πρόκειται για μια δράση που εισάγει τους μικρούς εξερευνητές ιδανικά στο Μουσείο μέσω μιας ενεργητικής περιήγησης. Η δράση απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας έως 12 ετών.
  - «Σπάστε τους κώδικες της αρχαίας γραφής!» Οι οικογένειες μαθαίνουν για τη Γραμμική Γραφή Β ακολουθώντας τις οδηγίες της Κεράμειας στο ειδικό φυλλάδιο και χαράσσουν τη δική τους μυστική φράση ή λέξη πάνω στην πήλινη πινακίδα που φτιάχνουν οι ίδιοι. Η δράση προορίζεται για παιδιά 8 έως 12 ετών.
  - «Φτιάξτε αρχαίες σφραγίδες». Οι επισκέπτες παρατηρούν τους σφραγιδόλιθους της έκθεσης και φτιάχνουν με πηλό τον δικό τους. Η δραστηριότητα περιλαμβάνει ένα αντίγραφο σφραγιδόλιθου για να χρησιμοποιηθεί ως σφραγίδα κατά την κατασκευή. Η δράση απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας έως 12 ετών.

¹⁷ Για τη θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης, βλ. Gardner 1993 και γενικότερα για τις έρευνες του Gardner, <http://www.howardgardner.com> (τελευταία επίσκεψη 10/11/2019), <https://www.multipleintelligencesoasis.org/a-beginners-guide-to-mi> (τελευταία επίσκεψη 10/11/2019)

¹⁸ Στο έντυπο του εκπαιδευτικού εντός της μουσειοσκευής περιλαμβάνεται αναλυτικός κατάλογος των κεφαλαίων ανά μάθημα και ανά τάξη, που σχετίζονται με τις θεματικές της μουσειοσκευής.

¹⁹ Ο οικογενειακός σάκος παρέχεται δωρεάν στο εκδοτήριο εισιτηρίων του Νιόκαστρου σε δύο γλώσσες, ελληνικά και αγγλικά, και χρησιμοποιείται εντός του Μουσείου.

- «Τολμηροί θαλασσοπόροι». Οι οικογένειες, μέσω της κατασκευής παζλ 24 κομματιών, ανακαλύπτουν ένα σημαντικό έκθεμα, την τοιχογραφία παράστασης πλοίου με κωπηλάτες. Στη σύνθεση του παζλ βοηθάει το αντίγραφο του εκθέματος. Ιδανικό για μικρά παιδιά έως 8 ετών.
- «Ζωγραφίστε το καράβι της Κεράμειας». Η πρόταση για ζωγραφική και κολάζ εμπνέει τους μικρούς επισκέπτες προσχολικής ηλικίας έως 8 ετών για να αναπλάσουν την τοιχογραφία με τους κωπηλάτες, να μάθουν τη χρωματική κλίμακα των τοιχογραφιών και να φανταστούν τους ναύτες, τα ταξίδια που έκαναν και το εμπόρευμα που κουβαλούσαν.
- «Ανακαλύψτε την τέχνη της κεραμικής». Οι οικογένειες παρατηρούν τα αγγεία που βρίσκονται στην έκθεση, συνειδητοποιούν την αξία της αγγειοπλαστικής και κατασκευάζουν το δικό τους αγγείο (ένα κύπελλο) ακολουθώντας τις οδηγίες. Ιδανική δράση για παιδιά 6 έως 12 ετών.
- Αναλώσιμα υλικά για τις κατασκευές και τη ζωγραφική.
- Χάρτη της Μεσογείου με σημειωμένες τις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές στην μυκηναϊκή και ελληνιστική εποχή.
- Ένα παζλ.
- Δύο αντίγραφα εκθεμάτων. Το ένα είναι αντίγραφο του σπαράγματος της τοιχογραφίας με την παράσταση πλοίου από τον αρχαιολογικό χώρο της Ίκλαινας και το άλλο είναι αντίγραφο της πινακίδας με τη Γραμμική Γραφή Β. Τα αντίγραφα έγιναν σε διαφορετική κλίμακα από το πρωτότυπο αντικείμενο.
- Κάτοψη της έκθεσης με σημειωμένες τις θέσεις των επιλεγμένων εκθεμάτων που αφορούν στις δραστηριότητες.

Ο οικογενειακός σάκος δίνει τη δυνατότητα στην οικογένεια να επιλέξει τη δική της πορεία κατά την επίσκεψή της στο Μουσείο και να πραγματοποιήσει μία ή και περισσότερες από τις δράσεις που προτείνονται ανάλογα με τον χρόνο που μπορεί να διαθέσει, την ηλικία των παιδιών και τη διάθεσή τους. Επομένως, ο σάκος προσφέρει τη δυνατότητα για εναλλακτικές διαδραστικές και εξατομικευμένες περιηγήσεις στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου. Η χρήση του οικογενειακού σάκου έχει ως στόχους:

- Να εντοπίσουν οι οικογένειες στοιχεία του υλικού πολιτισμού της περιοχής της Πυλίας που συνδέονται με το εμπόριο στη μυκηναϊκή και στην ελληνιστική εποχή και αφορούν είτε τα εξαγόμενα προϊόντα της μεσσηνιακής γης, όπως είναι το λάδι, το κρασί, τα αγγεία, τα όπλα, είτε τα εισαγόμενα προϊόντα, όπως είναι ο χρυσός, ο χαλκός, το ελεφαντοστό κ.ά. Στο ίδιο πλαίσιο συνειδητοποιούν τη διαχρονική παραγωγή ντόπιων προϊόντων, όπως είναι το λάδι και το κρασί.
- Να κατανοήσουν την ιδιαίτερη θέση του εμπορίου για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη καθώς και της Γραμμικής Γραφής Β στη μυκηναϊκή εποχή.
- Να εφαρμόσουν δραστηριότητες που θα τους βοηθήσουν να βιώσουν μια ενεργή περιήγηση και να κατανοήσουν στοιχεία για τον πολιτισμό της ευρύτερης περιοχής της Πυλίας με ευχάριστο τρόπο.
- Να αναπτύξουν τις δημιουργικές τους δεξιότητες
- Να συνεργαστούν τα μέλη της οικογένειας μεταξύ τους και να περάσουν δημιουργικές στιγμές που θα αποτυπωθούν στη μνήμη τους και θα αποτελούν κίνητρο για να επανέλθουν στο μουσείο ή σε άλλους χώρους πολιτισμικής αναφοράς.

Συμπεράσματα

Η μουσειοσκευή και ο οικογενειακός σάκος «Ήταν ένα μικρό καράβι» έχουν δώσει έναν εκπαιδευτικό χαρακτήρα στην επαναλειτουργία του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου στο Νιόκαστρο. Ήδη αρκετά σχολεία, μαθητές και οικογένειες τα έχουν χρησιμοποιήσει στις εκπαιδευτικές τους δράσεις και επισκέψεις.

Η μουσειοσκευή με το δανεισμό της πηγαίνει στο σχολείο. Δίνει, συνεπώς, κίνητρο στα σχολεία να επισκεφτούν το Μουσείο, να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στη βιωματική συμμετοχή των μαθητών μέσα από δραστηριότητες που προτείνονται για το σχολείο πριν και μετά την επίσκεψη αλλά και μέσα στο Μουσείο. Το υλικό μπορεί να αξιοποιηθεί ταυτόχρονα από περισσότερα τμήματα ενός σχολείου. Βοηθάει τον εκπαιδευτικό να επικεντρώνεται σε μια θεματική ενότητα του Μουσείου και να την προσαρμόζει ανάλογα στις ηλικίες και τις ανάγκες της τάξης αλλά και να συνεπικουρεί διαθεματικά την ύλη μαθημάτων, όπως της ιστορίας, της γλώσσας, της γεωγραφίας, της αισθητικής αγωγής κ.ά. Οι ομαδικές δραστηριότητες που προτείνονται στη μουσειοσκευή δημιουργούν ευχάριστη έκπληξη και ενεργοποιούν το ενδιαφέρον και την προσοχή των παιδιών, καθώς τους δίνεται η δυνατότητα να μάθουν, να παίξουν, να συνεργαστούν και να δημιουργήσουν.

Ο οικογενειακός σάκος, πάλι, δίνει τη δυνατότητα στις οικογένειες να ζήσουν μια άλλη εμπειρία στο Μουσείο, προσαρμοσμένη στις δικές τους ανάγκες και στον δικό τους χρόνο. Μπορεί να συντελέσει στη

σύσφιξη των δεσμών της οικογένειας κατά τη συνεργασία της σε ένα χώρο πολιτισμού. Παρέχει υλικό που ξυπνά την περιέργεια για μάθηση και διεγείρει τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο κάθε άτομο μαθαίνει.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι μαθητές αλλά και οι οικογένειες με παιδιά είναι καλοί δέκτες εκπαιδευτικών διαδικασιών, καθώς τα παιδιά βρίσκονται σε στάδιο διαμόρφωσης ικανοτήτων, αντιλήψεων και στάσεων. Επομένως, οι εκπαιδευτικές δράσεις που απευθύνονται σε αυτές τις ομάδες επισκεπτών αποτελούν σημαντική παράμετρο στη διαμόρφωση θετικής στάσης απέναντι σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς. Το περιβάλλον του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, μέσα από τις εκπαιδευτικές δράσεις, γίνεται ένας ζωντανός χώρος, ένα ανοικτό πεδίο για μάθηση και ψυχαγωγία. Με τα κατάλληλα εκπαιδευτικά εργαλεία περιμένει τους μαθητές και τις οικογένειες να το ανακαλύψουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bruner 1960: J. Bruner, *The Process of Education*, Cambridge 1960.
- Bruner 1966: J. Bruner, *Toward a Theory of Instruction*, Cambridge 1966
- Γιαλούρης 1966: Ν. Γιαλούρης, Ελληνιστικόν Νεκροταφείον Γιάλοβης Παλαιοναυαρίνου (Κορυφασίου), *ΑΔ* 21 (1966), Β'1, 164-165.
- Cosmopoulos 2006: Μ. Β. Cosmopoulos, The political landscape of Mycenaean states: A-pu2 and the Hither Province of Pylos, *AJA* 110 (2006), 205-208.
- Davis 2005: J. L. Davis, *Πύλος η Αμμουδερή*, Αθήνα 2005.
- Davis κ.ά. 1997: J. L. Davis – S. E. Alcock – J. Bennet – Y. G. Lolos – C. W. Shelmerdine, Overview and the archaeological survey: PRAP (part 1), *Hesperia* 66:2 (1997), 391-494.
- Δεδούλη 2002: Μ. Δεδούλη, Βιωματική Μάθηση. Δυνατότητες αξιοποίησής της στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 6 (2002), 145-159.
- Ζαφειράκου 2000: Α. Ζαφειράκου (επιμ.) *Μουσεία και Σχολεία: Διάλογος και Συνεργασίες, Αναπαραστάσεις και Πρακτικές*, Αθήνα 2000.
- Falk – Dierking 2002: J. Falk – L. Dierking, *Museum Experience*, Michigan 2002.
- Gardner 1993: H. Gardner, *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences*, London 1993².
- Hein 1998: G. Hein, *Learning in the Museum*, London 1998.
- Hein 1999: G. Hein, The constructivist museum, στο: E. Hooper-Greenhill (επιμ.) *The Educational Role of the Museum*, London/New York 1999, 73-79.
- Hein 2011: G. Hein, Μουσειακή εκπαίδευση στο: Δ. Καλεσοπούλου (επιμ.), *Παιδί κι εκπαίδευση στο μουσείο*, Αθήνα 2011, 25-43.
- Καραπαναγιώτου κ.ά. 2013: Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Κυλάφη – Μ. Τσουλάκου – Ε. Μαλαπάνη – Κ. Τζαμουράνη, Μουσειολογική-Μουσειογραφική Μελέτη Επανεκθέσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου «Στα ίχνη της Πύλου», ΥΠΑΙΘΠΑ, ΔΗ' ΕΠΚΑ, Καλαμάτα 2013.
- Κορρές 1974: Γ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1974, 139-162.
- Κορρές 1980: Γ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1980, 150-175.
- Κορρές 1981: Γ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1981, 194-239.
- Kotler κ.ά. 2008: Ν. Kotler – W. Kotler – Ph. Kotler, Δημιουργώντας νέους επισκέπτες και επιτυγχάνοντας οικονομική βιωσιμότητα στην εποχή του μάρκετινγκ των μουσείων, *Τετράδια Μουσειολογίας* 5 (2008), 21-32.
- Μαρινάτος 1958: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Πύλου, *ΠΑΕ* 1958, 187-196.
- Μαρινάτος 1965: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή εν Πύλω, *ΑΔ* 20 (1965), Β'1, 204-205,
- Ματσαγγούρας 1998: Η. Ματσαγγούρας, *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία*, Αθήνα 1998.
- Μούλιου – Μπούνια 1999: Μ. Μούλιου – Α. Μπούνια, Μουσείο και επικοινωνία, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72 (1999), 42.
- Μπακιρτζής 2000: Κ. Μπακιρτζής, Βιωματική εμπειρία και κίνητρα μάθησης, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 30 (2000), 87-107.
- Παπαθανασόπουλος 1963: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Αρχαιότητες Μεσσηνίας, *ΑΔ* 18 (1963), Β'1, 91-92.
- Παπαθανασόπουλος 1966: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Ελληνιστικά γυάλινα αγγεία του Μουσείου Πύλου, *ΑΔ* 21 (1987), Α' Μελέτες, 184-197.
- Rambach 2011: J. Rambach, Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή, *Όριον* 27 (2011), 391-442.
- ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 2015: *Στα ίχνη της Πύλου, Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου, Η επανεκθεση στο κτήριο Μαιζώνος στο Νικόκαστρο Πύλου*, ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, Καλαμάτα 2015.

Εικ. 1. Η μουσειοσκευή «Ήταν ένα μικρό καράβι» (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

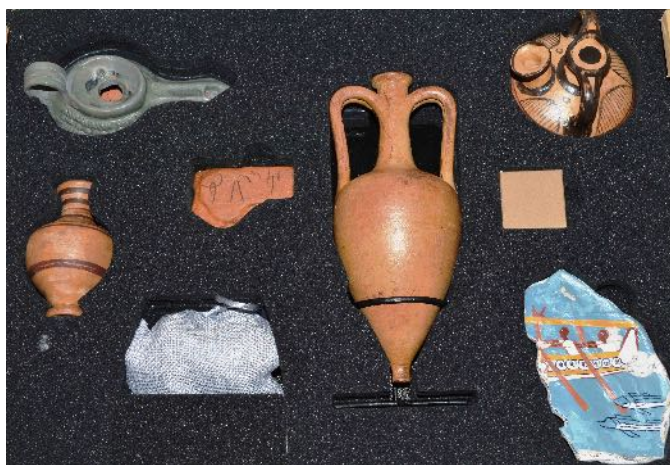
Εικ. 2. Οικογενειακός σάκος «Ήταν ένα μικρό καράβι» (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Τα έντυπα της μουσειοσκευής «Ήταν ένα μικρό καράβι» (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 5. Τα αντίγραφα εκθεμάτων της μουσειοσκευής «Ήταν ένα μικρό καράβι» (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 6. Χρήση του οικογενειακού σάκου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 7. Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Το ψηφιακό απόθεμα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

ABSTRACT. The need to use new information and communication technologies has been a strategic goal of the Hellenic state in recent years. In this context, programmes aimed at integrating new technologies into as many structures and services as possible, including the field of culture, are being implemented. The Ephorate of Antiquities of Messenia has directly exploited the potential of new technologies for the documentation, promotion, enhancement, protection, management, and maintenance of Messenian cultural heritage. Projects and initiatives developed by multidisciplinary teams with the appropriate scientific expertise and know-how have shaped an extensive digital cultural repository, which is sufficiently documented and customizable to meet the needs of protecting archaeological material and promoting it to the general public. Along with new technologies and with clear digitization goals and methods, ancient monuments acquire new dynamics, inviting the citizens of the world to approach them with a new perspective and understand their historical and cultural value.

Η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών αποτέλεσε στρατηγικό στόχο του Ελληνικού κράτους κατά τα τελευταία έτη. Η ψηφιακή στρατηγική της χώρας προβλέπει την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών σε όσες το δυνατόν περισσότερες δομές και υπηρεσίες, μεταξύ αυτών και στον τομέα του πολιτισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, ένας από τους κύριους στόχους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, ως Περιφερειακής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, είναι η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών για την ψηφιακή τεκμηρίωση, προβολή, ανάδειξη και διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος. Πολυάριθμες ψηφιακές δράσεις έχουν μέχρι σήμερα υλοποιηθεί από διεπιστημονικές ομάδες με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ποικιλόμορφου ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος κατάλληλου για την υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας αλλά και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της αιεφόρου ανάπτυξης.

Πριν ακόμα η ΛΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συνενωθούν στην ενιαία Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, η αποδοχή των νέων τεχνολογιών για την ανάδειξη και προβολή του πολιτιστικού παρελθόντος της Μεσσηνίας ήταν θερμή και πολλά υποσχόμενη. Αξιοποιήθηκαν οι τεχνολογίες της εποχής είτε υπό τη διεύθυνση της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού είτε με πρωτοβουλία της Περιφερειακής Υπηρεσίας.

Διακρίνονται τρεις επιμέρους τομείς, στους οποίους εφαρμόστηκαν ψηφιακές δράσεις και έργα με συγκεκριμένο στόχο και μεθοδολογία:

α) Ο τομέας των προβολής και ανάδειξης του πολιτιστικού πλούτου προς το ευρύ κοινό.

β) Ο τομέας της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, αποτύπωσης, τοπογράφησης και καταγραφής των κινητών και ακίνητων μνημείων της Μεσσηνίας.

γ) Ο τομέας της διοικητικής και θεσμικής διαχείρισης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ως πρώιμο παράδειγμα αξιοποίησης των ψηφιακών τεχνολογιών εξετάζονται οι ψηφιακές δράσεις και εφαρμογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας, η λειτουργία του οποίου ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2009. Κατά την περιήγησή του στην έκθεση ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει σε ελληνικά και αγγλικά και σε υψηλής τεχνολογίας οθόνες δύο βίντεο με θέμα τους σεισμούς και το νερό ως κύρια φυσικά στοιχεία του γεωγραφικού-γεωδυναμικού περιβάλλοντος της Μεσσηνίας και της Μεσογείου εν γένει. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε επιλεγμένες περιοχές της Μεσσηνίας, όπου το νερό και οι σεισμοί άλλοτε έχουν καταστρεπτικές συνέπειες για το αρχαίο και σύγχρονο δομημένο, πολιτισμικό περιβάλλον και άλλοτε λειτουργούν ως έναυσμα για την επιστημονική έρευνα, προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Διαδραστικές ψηφιακές εφαρμογές, άμεσα προσβάσιμες σε ειδικά διαμορφωμένο σταθμό εργασίας με δύο ηλεκτρονικούς υπολογιστές, παρέχουν ολοκληρωμένη και δημιουργική μάθηση σε διαφορετικές ομάδες κοινού ανάλογα με τις προσωπικές τους επιλογές. Η εφαρμογή με τίτλο «Η Ιστορία ενός Τόπου» περιλαμβάνει τον χάρτη της Μεσσηνίας και περισσότερους από 70 ενεργούς συνδέσμους αρχαιολογικών θέσεων και τοπωνυμίων, μέσω των οποίων ο επισκέπτης ακολουθεί την δική του πορεία διάδρασης σε ένα πλούσιο εικονογραφικό,

χαρτογραφικό και επιστημονικά τεκμηριωμένο πληροφοριακό υλικό για τα μνημεία, τους αρχαιολογικούς χώρους και την έρευνα του μεσσηνιακού παρελθόντος. Καινοτόμος είναι η δυνατότητα καταχώρησης προσωπικών πληροφοριών ή σχολίων για τα τοπωνύμια και τα ψηφιακά εκθέματα της εφαρμογής.

Οι υπόλοιπες εφαρμογές του μουσείου περιλαμβάνουν τέσσερα διαδραστικά παιχνίδια, που απευθύνονται σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες μαθητών (δημοτικού, γυμνασίου, λυκείου) αλλά και σε ενήλικες με σκοπό τη δημιουργική αφομοίωση των πληροφοριών που παρέχει το μουσείο. Στα δύο από αυτά στόχος είναι οι αντιστοιχίσεις και οι συσχετισμοί ανάμεσα σε τοπωνύμια, μνημεία, αρχαιολογικούς χώρους και θέσεις στον χάρτη της Μεσσηνίας. Συμπληρώνονται από ένα παιχνίδι λαβύρινθου με γνωστούς περιηγητές της Μεσσηνίας, καθώς και από ένα παιχνίδι μνήμης με εικόνες αντικειμένων της έκθεσης.

Το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας έχει εκπονήσει επίσης ψηφιακά προϊόντα πολιτιστικού και εκπαιδευτικού περιεχομένου, όπως ένα ψηφιακό παραμύθι σε βίντεο και εικονογραφημένο κείμενο με θέμα την ελιά και το μυκηναϊκό Ανάκτορο του Νέστορος, καθώς και μικρότερης διάρκειας πολυμεσικές παρουσιάσεις, με στόχο την ανάγνωση της καλλιτεχνικής αξίας συγκεκριμένων εκθεμάτων αλλά και την ερμηνεία του μουσείου ως ενός συνόλου εννοιών, αξιών, ιστοριών, που χαρακτηρίζουν το μεσσηνιακό παρελθόν και συνυπάρχουν αρμονικά με τον άνθρωπο.

Η ιστοσελίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας (<http://archmusmes.culture.gr>), σε συνδυασμό με την ιστοσελίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (<http://www.efames.gr>) (εικ. 1), αποτελούν την πύλη πρόσβασης και πληροφόρησης του κοινού προς το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα της Μεσσηνίας. Η πλοήγηση στους εν λόγω διαδικτυακούς τόπους γίνεται με φιλικά προς τον χρήστη εργαλεία ενώ το πληροφοριακό και εποπτικό υλικό για τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους έχει κατηγοριοποιηθεί σε διακριτές ενότητες. Η ψηφιακή περιήγηση συμπληρώνεται με ενημερωτικό υλικό για το έργο της Εφορείας, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τις πολιτιστικές δράσεις, τα πωλητήρια, τις ώρες λειτουργίας και τον τρόπο πρόσβασης στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους.

Στο νέο αρχαιολογικό μουσείο Πύλου ψηφιακές εφαρμογές και πολυμέσα εμπλουτίζουν την πληροφόρηση για το αρχαιολογικό, ιστορικό και περιβαλλοντολογικό υπόβαθρο των εκθεμάτων. Εποπτικό και πληροφοριακό υλικό για τα μνημεία, την αρχαιολογική έρευνα και το φυσικό περιβάλλον της περιοχής διοχετεύεται στους επισκέπτες μέσω διαδραστικών οθονών αφής αλλά και από άλλα μέσα βιντεοπροβολής.

Στο ίδιο μουσείο πρωτοποριακή είναι η συνύπαρξη ενός αυθεντικού και ενός ψηφιακού εκθέματος εντός της ίδιας προθήκης (εικ. 2). Τμήμα πήλινης αμφίγραφης πινακίδας Γραμμικής Β γραφής από την προϊστορική θέση στην Ίκλαινα εκτίθεται μαζί με το αιωρούμενο τρισδιάστατο μοντέλο του εντός πυραμιδόσχημης ολογραφικής προθήκης. Το ψηφιακό έκθεμα εν είδει ολογράμματος μεγενθύνεται και περιστρέφεται κατά 360 μοίρες πάνω από την πρωτότυπη πινακίδα και η Γραμμική Β γραφή προβάλλεται επίσης ολογραφικά μαζί με την μεταγραφή και την ερμηνεία της.

Το έργο με τίτλο «Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας» υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση» του ΕΣΠΑ 2007-2013 και αποτελεί ένα ολοκληρωμένο σύνολο ψηφιακών δράσεων και υπηρεσιών, που σχετίζονται με την τεκμηρίωση, ψηφιοποίηση, προβολή και ανάδειξη επιλεγμένου αρχαιολογικού υλικού από την περιοχή της Πυλίας¹. Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκε η ψηφιοποίηση, μοντελοποίηση και τεκμηρίωση εκθεμάτων από τα Αρχαιολογικά Μουσεία της Χώρας και της Πύλου καθώς και η τρισδιάστατη γραφιστική αναπαράσταση του Ανακτόρου του Νέστορος και ενός κτηρίου από την προϊστορική θέση στην Ίκλαινα (εικ. 3-4). Παράλληλα ψηφιοποιήθηκε αναλογικό φωτογραφικό υλικό που σχετίζεται με την ιστορία των ανασκαφών στην περιοχή της Πυλίας και έγινε η συγγραφή λημμάτων για μνημεία και αρχαιολογικές θέσεις της Μεσσηνίας. Το ψηφιοποιημένο υλικό καταχωρήθηκε σε ηλεκτρονικό αποθετήριο και αξιοποιήθηκε στον εμπλουτισμό διαδικτυακής πύλης σχετικής με την αρχαιολογία και την ιστορία της Πυλίας αλλά και στην ανάπτυξη εφαρμογών αυτόματης ξενάγησης και επαυξημένης πραγματικότητας για το Ανάκτορο του Νέστορος και το Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας. Οι πρωτοποριακές αυτές μουσειακές εφαρμογές για έξυπνα κινητά τηλέφωνα και υπολογιστές- ταμπλέτες ανιχνεύουν τη θέση του επισκέπτη στον αρχαιολογικό χώρο ή το μουσείο με τη βοήθεια των αισθητήρων της συσκευής ή έπειτα από τη σάρωση ειδικής σήμανσης με QRcodes σε κομβικά σημεία της διαδρομής περιήγησης (εικ. 5). Στη συνέχεια η οθόνη αφής της συσκευής μετατρέπεται σε πλατφόρμα εικονικής πραγματικότητας και παρέχει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να πλοηγηθεί στον τρισδιάστατο γραφιστικό χώρο του ανακτόρου ή κάποιας προθήκης του μουσείου. Η εμπειρία της εικονικής ξενάγησης εμπλουτίζεται με πληροφορίες για το μνημείο και τα εκθέματα του μουσείου αλλά και με εποπτικό υλικό, όπου μεταξύ άλλων δίνεται η δυνατότητα προβολής και εξέτασης τρισδιάστατων μοντέλων κινητών μνημείων. Η εικονική ξενάγηση μπορεί επίσης να πραγματοποιηθεί εξ αποστάσεως, μέσω της κατάλληλης διαδικτυακής εφαρμογής, ενώ είναι εφικτή η απομακρυσμένη διαχείριση και η ενημέρωση του πολυμεσικού περιεχομένου και των πληροφοριών που σχετίζονται με τα σημεία ενδιαφέροντος.

¹ Καραπαναγιώτου 2012, 182-183. Κοσμόπουλος 2014, 757-758. Κοσμόπουλος 2015, 154-155.

Μεγάλου μεγέθους οθόνες αφής έχουν τοποθετηθεί εντός του νεόδμητου κτηρίου πληροφόρησης/πωλητηρίου στον αρχαιολογικό χώρο του Ανακτόρου του Νέστορος (εικ. 6) και στο αρχαιολογικό μουσείο Χώρας και παρέχουν εύκολη πρόσβαση τόσο στην εικονική περιήγηση του ανακτορικού μνημείου όσο και σε αρχαιακό βιντεοσκοπημένο υλικό με στιγμιότυπα των ανασκαφών του ανακτόρου από την αμερικανική επιστημονική αποστολή στη δεκαετία του 1950.

Παράλληλα, διαδραστικός χάρτης περιήγησης στις σημαντικότερες θέσεις της Μεσσηνίας είναι προσβάσιμος τόσο από τις εγκατεστημένες οθόνες αφής στον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο όσο και μέσω του ιστοτόπου που αναπτύχθηκε για τις ανάγκες της Ψηφιακής Ανάδειξης Πυλίας (<http://www.pylia.gr>) (εικ. 7). Ο εν λόγω ιστοτόπος περιλαμβάνει επίσης εκπαιδευτικές εφαρμογές και παιχνίδια, καθώς και ένα ηλεκτρονικό αποθετήριο ευρημάτων. Πρόκειται για μια εφαρμογή για τη διαχείριση και διάθεση των ψηφιακών τεκμηρίων, τόσο αυτών που παρήχθησαν στο πλαίσιο του έργου όσο και αυτών που υπάρχουν ήδη ή θα παραχθούν μελλοντικά, με πληροφορίες και εποπτικό υλικό για την έρευνα και τα μνημεία της Πυλίας από τους προϊστορικούς έως και τους νεώτερους χρόνους.

Το έργο της Ψηφιακής Ανάδειξης Πυλίας αποτέλεσε καρπό πολλών επιστημονικών ειδικοτήτων, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε τεχνολογικό επίπεδο. Σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε σύμφωνα με τις σύγχρονες μεθόδους ψηφιοποίησης, με συγκεκριμένο προγραμματισμό εργασιών και με καθορισμένη χρονική αλληλουχία. Για την άρτια απόδοση του ψηφιακού προϊόντος ήταν υποχρεωτικός ο έλεγχος των μεθόδων και των μεταδεδομένων ψηφιοποίησης από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. Για την παρακολούθηση και ενημέρωση του υλικού από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας έχει διαμορφωθεί το κατάλληλο σύστημα διαχείρισης, όπου οι εξουσιοδοτημένοι χρήστες μπορούν με διαβαθμισμένα δικαιώματα χρήσης να ελέγξουν, τροποποιήσουν, βελτιώσουν και επικαιροποιήσουν το ψηφιακό προϊόν.

Αξιόλογη είναι η δραστηριότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας στον τομέα της ψηφιακής καταγραφής, τεκμηρίωσης, αποτύπωσης και τοπογράφησης των κινητών και ακίνητων μνημείων. Το έργο «Εμπλουτισμός των Ψηφιακών Συλλογών των Κινητών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Ανάπτυξη Νέου Πληροφοριακού Συστήματος του Εθνικού Αρχείου Μνημείων» υλοποιήθηκε από τη Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, σε συνεργασία με τις περιφερειακές υπηρεσίες και τα μουσεία της χώρας². Εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ψηφιακή Σύγκλιση», με στόχο την τεκμηρίωση και ψηφιοποίηση περίπου 500.000 κινητών μνημείων πανελλαδικά.

Στον σταθμό ψηφιοποίησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας ολοκληρώθηκε η ψηφιακή καταγραφή 22.332 κινητών μνημείων από τα μουσεία και τους αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας. Τα ψηφιακά τεκμήρια εισήχθησαν σε ένα ολοκληρωμένο διαδικτυακό πληροφοριακό σύστημα, όπου έχουν πρόσβαση επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό βάσει διαβαθμισμένων δικαιωμάτων (εικ. 8). Κάθε ψηφιοποιημένο μνημείο έχει καταχωρηθεί στη διαδικτυακή βάση δεδομένων με έναν μοναδικό ψηφιακό αριθμό ταυτοποίησης (ID) και συνοδεύεται από την αντίστοιχη φωτογραφία. Η ψηφιακή καταγραφή περιλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, τη συμπλήρωση αντίστοιχων πεδίων για το είδος, το υλικό, τη θέση εύρεσης και φύλαξης, τις διαστάσεις και την περιγραφή των κινητών μνημείων. Παρέχεται επίσης η δυνατότητα απλής ή σύνθετης αναζήτησης πολλαπλών επιπέδων και ερωτημάτων. Για τις ανάγκες του έργου φωτογραφήθηκαν εκ νέου ή για πρώτη φορά 5266 κινητά μνημεία από επαγγελματίες φωτογράφους και σαρώθηκε μεγάλος αριθμός αναλογικών φωτογραφιών και slides. Επίσης, ολοκληρώθηκε η λημματογράφηση για 1860 κινητά μνημεία καθώς και μια εικονική έκθεση με θέμα τα ιερά και τις λατρείες της Μεσσηνίας.

Για την τεκμηρίωση των ακίνητων μνημείων και αρχαιολογικών χώρων της Μεσσηνίας έχει υλοποιηθεί σε μεγάλο ποσοστό η ενοποίηση των γεωχωρικών και περιγραφικών τους δεδομένων σε αρχείο Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών. Στο ίδιο σύστημα εισάγονται συμπληρωματικά γεωχωρικά δεδομένα, όπως ζώνες προστασίας, γεωλογικοί χάρτες, πολεοδομικά σχέδια κλπ., που μπορούν να αξιοποιηθούν για την προστασία των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων. Η διαλειτουργικότητα του γεωγραφικού συστήματος πληροφοριών επιτρέπει την εξαγωγή των δεδομένων σε άλλα συστήματα, όπως το Google Earth, αλλά και τη δημιουργία τρισδιάστατου ψηφιακού μοντέλου εδάφους ως εργαλείου τεκμηρίωσης του εδαφικού αναγλύφου των αρχαιολογικών χώρων.

Για την αρχαιολογική τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση ακίνητων μνημείων που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε τεχνικά έργα αξιοποιήθηκαν οι δυνατότητες της φωτογραμμετρικής αποτύπωσης και της ψηφιακής σάρωσης με τρισδιάστατο σαρωτή laser (εικ. 9). Με τις μεθόδους αυτές έχουν παραχθεί ορθοεικόνες των μνημείων και η επεξεργασία τους με το κατάλληλο λογισμικό απέδωσε τη σχεδιαστική αποτύπωσή τους σε οποιαδήποτε κλίμακα. Ιδιαίτερα η σάρωση με νέφος σημείων που πραγματοποιήθηκε από σαρωτή laser στο Ανάκτορο του Νέστορος και στον μυκηναϊκό θολωτό τάφο της

² Καραπαναγιώτου 2013, 229. Μηλίτση-Κεχαγιά 2015, 150.

Μάλθης απέδωσε την αποτύπωση των αρχαιοτήτων ως τρισδιάστατων μοντέλων, με πλήθος πληροφοριών υψηλής ακρίβειας και πιστότητας.

Ανάλογη τεχνολογία εφαρμόζεται στη σάρωση αρχαίων κινητών μνημείων με τη χρήση φορητού τρισδιάστατου σαρωτή, που διαθέτει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (εικ. 10). Και σε αυτή την περίπτωση με τη σάρωση δημιουργείται νέφος σημείων, το καθένα με τις δικές του συντεταγμένες στον χώρο. Μετά από αλγοριθμική επεξεργασία σε ηλεκτρονικό υπολογιστή το αντικείμενο αποδίδεται ως τρισδιάστατο μοντέλο, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σχεδιαστική και ογκομετρική του τεκμηρίωση, την παραγωγή εικονικών ή τρισδιάστατα εκτυπωμένων αντιγράφων αλλά και για την αποκατάσταση τμημάτων του κατά τις εργασίες συντήρησης.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας αξιοποιεί επίσης στο έπακρο διαδικτυακές εφαρμογές και ολοκληρωμένα πληροφοριακά συστήματα, όπως το διαδικτυακό ηλεκτρονικό πρωτόκολλο, για τη διαχείριση των διοικητικών και δημοσιονομικών πράξεων της Υπηρεσίας, εξασφαλίζοντας την ταχύτερη εξυπηρέτηση των πολιτών και τη θεσμική διαχείριση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς με συνέπεια και διαφάνεια.

Η χρήση των νέων τεχνολογιών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας γίνεται υπό την προϋπόθεση ότι πληρούνται οι ελάχιστες απαιτήσεις και προδιαγραφές στον σχεδιασμό, την υλοποίηση και τη λειτουργία των ψηφιακών έργων³. Η κατάλληλη διεπιστημονική ομάδα εργασίας καλείται να τεκμηριώσει το πρωτότυπο αρχαιολογικό υλικό και να συγκεντρώσει το αντίστοιχο πληροφοριακό και εποπτικό υλικό, ανάλογα με τον στόχο που εξυπηρετεί η κάθε ψηφιακή δράση. Επιθυμητή είναι η συνεργασία με προσωπικό εξειδικευμένο στα υπολογιστικά συστήματα και λογισμικά αλλά και στη χρήση των ψηφιακών γραφιστικών τεχνών. Κύρια μέριμνα της διεπιστημονικής ομάδας αποτελεί η επιλογή του συνόλου των μεταδεδομένων που θα συνοδεύουν το ψηφιακό έργο, ώστε να διευκολύνεται η διαχείριση, η διαλειτουργικότητα και η πολυκαναλική προσέγγιση του ψηφιοποιημένου περιεχομένου. Η διαλειτουργικότητα σχετίζεται με τη συμβατότητα, την ανταλλαγή δεδομένων και την ομαλή χρήση του ψηφιοποιημένου και πολυμεσικού υλικού, τόσο μεταξύ επιμέρους εφαρμογών που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο ενός ψηφιακού έργου όσο και σε εφαρμογές διαφορετικών πληροφοριακών συστημάτων που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο άλλων ψηφιακών δράσεων του ίδιου ή διαφορετικού φορέα. Η πολυκαναλική προσέγγιση σχετίζεται με τη συμβατότητα και την προσβασιμότητα των ψηφιακών αρχείων, μεταδεδομένων και επιμέρους ψηφιακών εφαρμογών από διαφορετικά συστήματα και συσκευές πολυμέσων. Για παράδειγμα, οι σχεδιαζόμενες υπηρεσίες θα πρέπει να είναι προσβάσιμες τόσο από έναν απλό πλοηγό διαδικτύου (web browser) όσο και από φορητές συσκευές, όπως έξυπνα τηλέφωνα και tablets, ή άλλα υπολογιστικά συστήματα. Οι προϋποθέσεις αυτές έχουν άμεσο αντίκτυπο στην αποτελεσματικότητα του έργου, στη διάχυσή του και την αποδοχή του από τις επιθυμητές ομάδες κοινού αλλά και στην ομαλή λειτουργία του εις βάθος χρόνου και τη δυνατότητα επικαιροποίησης και αναβάθμισής του.

Εξίσου απαραίτητη είναι η τήρηση των ελαχίστων απαιτήσεων ασφάλειας του ψηφιοποιημένου υλικού, που περιλαμβάνουν τη δυνατότητα διαβαθμισμένης πρόσβασης των χρηστών, τη δημιουργία αντιγράφων των δεδομένων, καθώς και τη λήψη μέτρων προστασίας από ιούς και κακόβουλο λογισμικό.

Η εκπαίδευση των χρηστών στην εφαρμογή και παραμετροποίησή των ψηφιακών πολιτιστικών προϊόντων εις βάθος χρόνου αλλά και οι ενέργειες για την προβολή και διάχυση του ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος στο ευρύ κοινό με την επιφύλαξη της προστασίας των πνευματικών δικαιωμάτων μεγιστοποιούν τα οφέλη από την αξιοποίηση της τεχνολογίας στον τομέα του πολιτισμού. Η πρόκληση που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι νέες τεχνολογίες είναι η τεκμηρίωση και η ανάδειξη της διαφορετικότητας και της ιδιαίτερης αξίας των μνημείων με ακρίβεια, αξιοπιστία και σε υψηλό επίπεδο αισθητικής προσέγγισης. Η αλόγιστη και υπερβολική χρήση των νέων τεχνολογιών, χωρίς συγκεκριμένους στόχους και χωρίς την παρουσία διεπιστημονικού προσωπικού, είναι πιθανό να οδηγήσει σε κορεσμό πληροφοριών συχνά εσφαλμένων και σε ψηφιακές εφαρμογές που δεν αναδεικνύουν την αυθεντικότητα των μνημείων.

Σε κάθε περίπτωση, το ψηφιακό πολιτιστικό απόθεμα πρέπει να λειτουργεί ως έναυσμα για τον άνθρωπο να επισκεφθεί τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία με τη φυσική του παρουσία και να αναγνώσει την ιστορική και καλλιτεχνική τους αξία. Η επίσκεψη σε έναν αρχαιολογικό χώρο ή σε ένα μουσείο προσφέρει μια ιδιαίτερη θεώρηση και οπτική, μια επαυξημένη σε εμπειρίες πραγματικότητα, που δεν αποθηκεύεται σε έναν διακομιστή (server) ή έναν σκληρό δίσκο αλλά για πάντα στην ψυχή του ανθρώπου.

³ Σταθόπουλος κ.ά. 2013, 3-27.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καραπαναγιώτου 2012: Α. Β. Καραπαναγιώτου, ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 67 (2012), Β'1, 182-183.
- Καραπαναγιώτου 2013: Α. Β. Καραπαναγιώτου, ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 68 (2013), Β'1, 229-231.
- Κοσμόπουλος 2014: Δ. Κοσμόπουλος, Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας, ΑΔ 69 (2014), Β'1, 757-758.
- Κοσμόπουλος 2015: Δ. Κοσμόπουλος, Ψηφιακή Ανάδειξη Πυλίας, ΑΔ 70 (2015), Β'1, 154-155.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2015: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Ψηφιακές συλλογές κινητών μνημείων, ΑΔ 70 (2015), Β'1, 150.
- Σταθόπουλος κ.ά. 2013: Π. Σταθόπουλος – Ν. Χούσος – Γ. Σταύρου, *Προδιαγραφές και χαρακτηριστικά διαλειτουργικότητας για ανοικτό ψηφιακό περιεχόμενο*, Αθήνα 2013.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΦΗΣ
ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ ΑΝΤΙΚΛΕΙΣΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ ΑΝΤΙΚΛΕΙΣΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ ΑΝΤΙΚΛΕΙΣΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ
Η ΕΡΕΥΝΑ
ΧΑΡΤΕΣ & ΜΟΝΤΕΡΑ
ΜΗΧΗΝΙΚΑ
ΕΡΓΑ
ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ
ΔΙΦΡΟΝΟΜΙΑ

ΚΑΛΩΣΟΡΙΖΑΤΕ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

- Η ΕΡΕΥΝΑ: Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:
- Η ΜΕΣΣΗΝΙΑ: Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:
- Η ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑ: Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

ΕΠΙΣΚΕΦΗ ΣΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

ΝΕΑ - ΕΠΙΚΙΦΟΣΙΑ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

ΕΦΥΡΟΝ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

ΕΠΙΚΙΦΟΣΙΑ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

ΧΡΥΣΙΠΤΗ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας είναι υπαχθείσα στην Αρχαία, Τυχερή, Φαειδίτιδα, Αρκαδική και Πυλαιοελληνική Χθαρική και Υπαρχαϊκή Πολιτεία και Αθροιστικά Οι Δραστηριότητες της Εφορείας είναι:

Blow-Up.

Εξαιρετικά τεχνουργα από τα Μουσεία μας σε αληθινή ανάγλυφη

[ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ](#)

ΚΑΛΑΜΑΤΑ ☁️ 15°C

13°C 19°C

19°C 8°C

14°C 9°C

Εντύπιες

Επικοινωνία

✉️ efores@culture.gr

📍 Μεθώνης 10 & Κένωση, 24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ
☎️ 2721022534, 2721026770

📍 Μλενάκης & Παλαιόγλυοι δ. 24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ
☎️ 2721049100, 2721026410

Χρήσιμοι σύνδεσμοι

- ☑️ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΔΙΑΤΑΚΤΩΝ
- ☑️ Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
- ☑️ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
- ☑️ ICOMOS
- ☑️ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ON LINE

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

☑️ Μεθώνης 10 & Κένωση, 24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ ☎️ 2721022534, 2721026770
 ☑️ Μλενάκης & Παλαιόγλυοι δ. 24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ ☎️ 2721049100, 2721026410

Εικ. 1. Η ιστοσελίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας .

Εικ. 2. Η ολογραφική προθήκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου με την πινακίδα Γραμμικής Β και το αιωρούμενο τρισδιάστατο μοντέλο της (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 3. Τρισδιάστατη γραφιστική αναπαράσταση της Αίθουσας του Θρόνου στο Ανάκτορο του Νέστορος (ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 4. Τρισδιάστατη γραφιστική αναπαράσταση του Πρόπυλου στο Ανάκτορο του Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

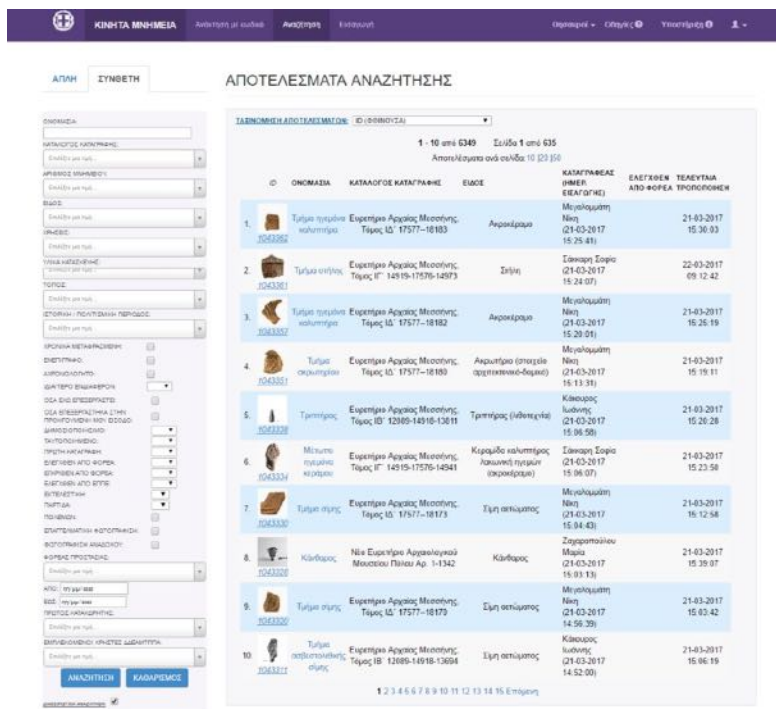
Εικ. 5. Χρήση φορητών υπολογιστών (tablets) με εγκατεστημένη την εφαρμογή αυτόματης ξενάγησης επαυξημένης πραγματικότητας στο Ανάκτορο του Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

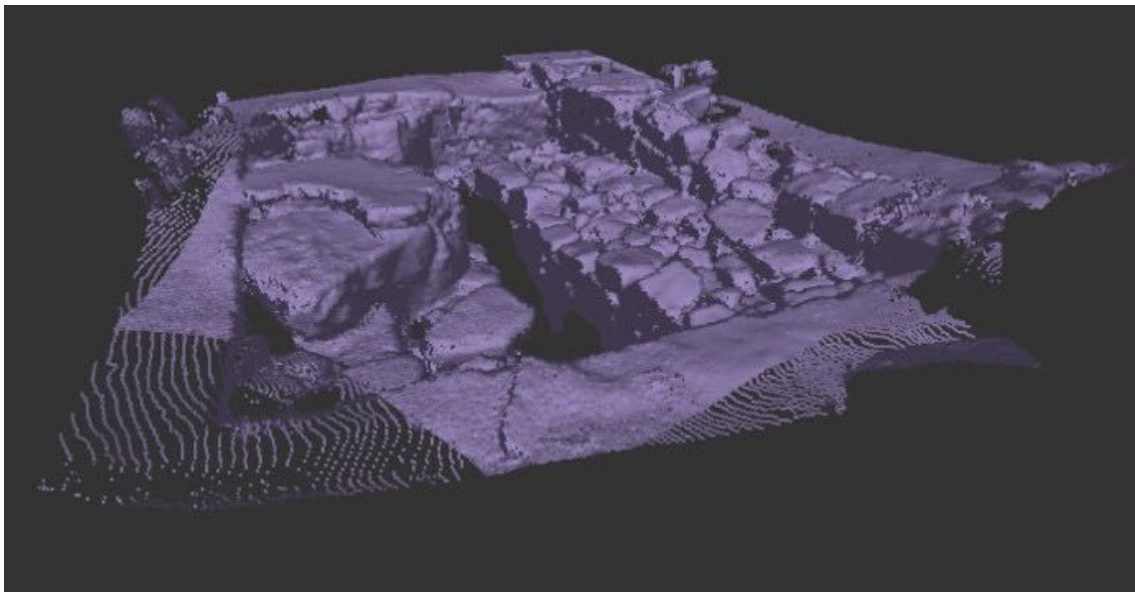
Εικ. 6. Διαδραστική οθόνη αφής στο κτήριο πληροφόρησης/πωλητήριο στον αρχαιολογικό χώρο Ανακτόρου Νέστορος (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

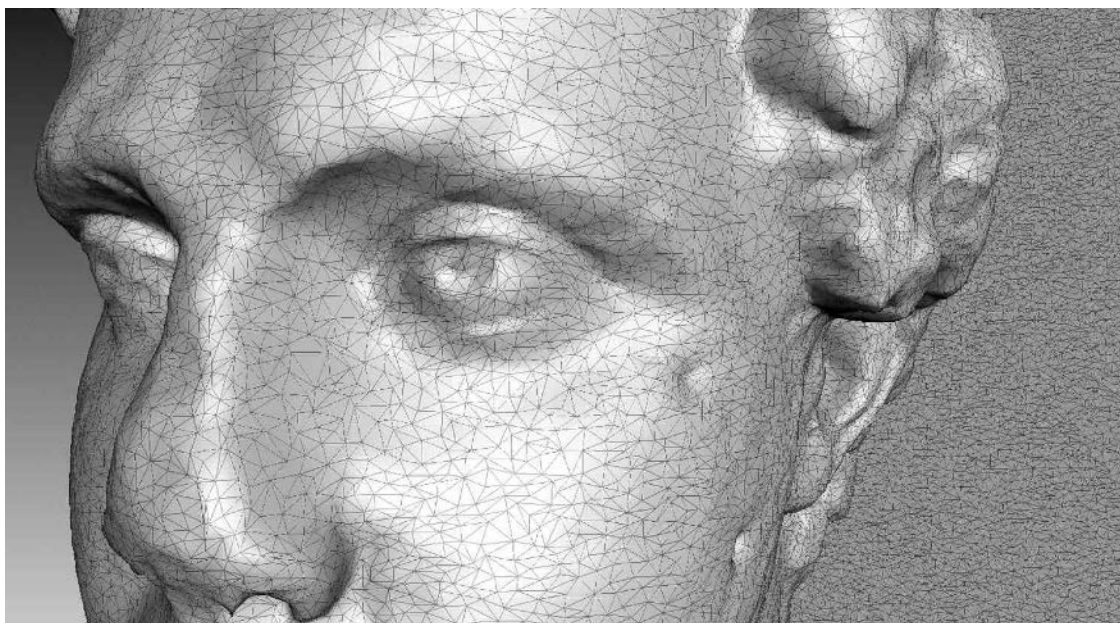
Εικ. 7. Η ιστοσελίδα της Ψηφιακής Πυλίας (www.pylia.gr).

Εικ. 8. Το ολοκληρωμένο διαδικτυακό πληροφοριακό σύστημα για τη διαχείριση των Ψηφιακών Συλλογών των Κινητών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και ειδικότερα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

Εικ. 9. Τρισδιάστατο μοντέλο αρχαίου ακίνητου μνημείου, που έχει παραχθεί με τη χρήση σαρωτή laser (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας).

Εικ. 10. Τρισδιάστατο μοντέλο αρχαίου γλυπτού, που έχει παραχθεί με τη χρήση φορητού σαρωτή laser (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας).

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΑΡΙΑ-ΕΥΔΟΚΙΑ ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΛΦΑΣ
ΕΜΟΡΦΥΛΗ ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ – ΒΑΣΙΛΗΣ ΣΟΥΛΗΣ – ΣΟΦΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΛΕΝΗ-ΕΥΑ ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΗΤΡΟΣ – ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ

Το έργο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων στο πλαίσιο της προστασίας και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Ολυμπίας κατά τα έτη 2012-2015

ABSTRACT. The archaeological site of ancient Olympia is a UNESCO World Heritage Monument (incorporated in 1989). The natural and cultural potential of the wider region is the result of the coexistence of a natural environment of exceptional wealth and beauty and the extremely significant ancient pan-Hellenic sanctuary. The present image of this unique ensemble gradually developed from the mid-19th century to the present. This paper presents the works implemented by the Directorate for the Restoration of Ancient Monuments for the monuments' protection against ground stress and instabilities, as well as rain and underground waters, and the restoration of the historical and natural landscape's overall unity. Each action (study or realized project) aimed to: a) rescue and promote the archaeological, historical, and architectural remains of the various monuments, through the planning of special devices (geotechnical, static, and plumbing) and b) the monuments' harmonious integration into the natural landscape, in order to protect and showcase them and to improve the overall function of the archaeological site.

Εισαγωγή

Ο αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Ολυμπίας αποτελεί μνημείο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO (έτος ένταξης 1989). Το φυσικό και πολιτιστικό τοπίο της ευρύτερης περιοχής είναι το αποτέλεσμα της συνύπαρξης ενός φυσικού περιβάλλοντος εξαιρετικού πλούτου και του μοναδικού σε σημασία πανελλήνιου ιερού της αρχαιότητας. Η σημερινή εικόνα του μοναδικού αυτού συνόλου διαμορφώθηκε σταδιακά από τα μέσα του 19ου αιώνα με τις ανασκαφές της Γερμανικής αρχαιολογικής σχολής (1875-1881, δεκαετία 1930 και περίοδος μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), τη σταδιακή διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου (αναστηλωτικά έργα Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής, κατασκευή γέφυρας Κλαδέου το 1875), την έγκριση με Βασιλικό Διάταγμα του ρυμοτομικού σχεδίου του οικισμού το 1911, τις πολλαπλές κηρύξεις (τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, αρχαιολογικός χώρος, ζώνες απολύτου προστασίας, αισθητικό δάσος λόφου Δρούβας) και τα έργα ανάπλασης και αναστήλωσης της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα.

Η διαχείριση των παρακάτω έργων από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων (ΔΑΑΜ) είχε ως βασικούς άξονες την προστασία των μνημείων έναντι, κυρίως, εδαφικών ωθήσεων και ασταθειών, καθώς και από τα όμβρια ύδατα, και την αποκατάσταση της ενότητας του ιστορικού και φυσικού τοπίου, λαμβάνοντας υπ' όψη τις ιδιαιτερότητες κάθε ενότητας μνημείων. Στόχος των επιμέρους δράσεων (μελετών και υλοποιημένου έργου) υπήρξε: α) η διάσωση και ανάδειξη των αρχαιολογικών, ιστορικών και αρχιτεκτονικών καταλοίπων των μνημείων (βιώσιμη διατήρηση ιστορικών πόρων) με τον σχεδιασμό ειδικών διατάξεων (γεωτεχνικών, στατικών και υδραυλικών) και β) η αρμονική ένταξή τους στο φυσικό τοπίο της περιοχής (σύνθεση φυσικού και πολιτισμικού αποθέματος), προκειμένου να επιτευχθεί η προστασία και ανάδειξη των μνημείων και η βελτίωση της ποιότητας λειτουργίας του αρχαιολογικού χώρου.

Εξασφάλιση του αναλήμματος των Θησαυρών του Κρονίου λόφου στην αρχαία Ολυμπία

Αρχαιολογική έρευνα και πρώτες δράσεις προστασίας

Ο αναλημματικός τοίχος των θησαυρών του Ιερού της Ολυμπίας, μήκους 110 μ., χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., με πολλές επισκευές, έως και τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο τοίχος αποτελείται κατά κανόνα από 10 δόμους, οι οποίοι στα ανατολικά έχουν ανιδρυθεί βαθύτερα, ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους. Οι λιθόπλινθοι από κογχυλιάτη συνδέονταν μεταξύ τους με ξύλινους συνδέσμους και τόρμους χωρίς μολύβδινη επένδυση, οι οποίοι αποσυντέθηκαν με το πέρασμα του χρόνου¹. Αποκαλύφθηκε κατά τις συστηματικές ανασκαφές που διενήργησε στον χώρο το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατά τα έτη 1875-1881 υπό τον Wilhelm Dörpfeld. Στο πλαίσιο συμπληρωματικών ερευνητικών εργασιών το 1916 αποκαλύφθηκε φρεάτιο του ρωμαϊκού αγωγού σε τμήμα του αναλημματικού τοίχου. Έκτοτε, πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες στερέωσης τμημάτων του τοίχου, διερευνητικές ανασκαφές (Ζ' ΕΠΚΑ, 2002) και ερευνητικά προγράμματα², με στόχο τη μελέτη και τεκμηρίωση προτάσεων επέμβασης για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου.

Το ανάλημα αντιστηρίζει τις γαίες πρανούς με μέση κλίση 35 μοιρών και καταπονείται από τις αντίστοιχες ωθήσεις, καθώς και από τα κινητά φορτία επαρχιακού δρόμου, που βαίνει παράλληλα με το ανάλημα. Οι ωθήσεις των γαιών και οι ρίζες των δέντρων που φύονταν για χρόνια επί του αναλήμματος προκάλεσαν μετατοπίσεις των ανώτερων, κυρίως, δόμων του αναλημματικού τοίχου και μετατόπιση και στροφή των πεσσών (αντηρίδων) στο σύνολό τους, ρωγμές και θραύσεις λίθων. Εκτεταμένη διάβρωση της επιφάνειας εντοπίζεται σε μεγάλο αριθμό λίθων, ενώ παρατηρείται και αποσάρθρωση των κατώτερων δόμων. Για την προσωρινή εξασφάλιση του αναλήμματος τοποθετήθηκε παλαιότερα πλήρως αναστρέψιμο σύστημα αντιστήριξης από ανοξείδωτα μεταλλικά στοιχεία.

Μελέτες και έρευνες για τη μόνιμη προστασία του αναλήμματος των Θησαυρών

Αρχικά, συντάχθηκε από διεπιστημονική ομάδα, αποτελούμενη τόσο από στελέχη της ΔΑΑΜ και της Ζ' ΕΠΚΑ όσο και από εξωτερικούς συνεργάτες, «μελέτη ωρίμανσης» (σχέδιο-πλαίσιο)³, η οποία συμπεριέλαβε, κατ' αρχάς, τα δεδομένα, ήτοι αρχαιολογική τεκμηρίωση, ιστορικό της έρευνας και των επεμβάσεων, περιγραφή του μνημείου και αναγνώριση της υφιστάμενης κατάστασής του. Στη συνέχεια, τέθηκε ως στόχος η σταθεροποίηση του πρανούς και του αναλήμματος δια της εξάλειψης των παραγόντων που προκάλεσαν την παθολογία. Για τον σκοπό αυτό μελετήθηκε και αξιολογήθηκε η διαθέσιμη βιβλιογραφία και συντάχθηκε συμπληρωματικό πρόγραμμα ερευνών και αναλύσεων προς μελλοντική υλοποίηση. Επίσης, αξιολογήθηκαν οι προταθείσες λύσεις για την αντιμετώπιση των ωθήσεων (κατασκευή τοίχου αντιστήριξης από οπλισμένο σκυρόδεμα και τοποθέτηση προεντεταμένων αγκυριών) και διερευνήθηκε και προτάθηκε λύση, η οποία προέβλεπε την κατασκευή συστοιχίας πασσάλων και παρουσίαζε διάφορα πλεονεκτήματα, όπως το ότι είναι λιγότερο επεμβατική και κατασκευαστικά βέλτιστη. Στη μελέτη ωρίμανσης συμπεριελήφθη επίσης αξιολόγηση της δομικής παθολογίας του ίδιου του μνημείου (τοίχου) και συντάχθηκε πρόγραμμα μελλοντικών μελετών και διερευνήσεων και συζητήθηκε η μεθοδολογία επέμβασης. Υποστηρίζεται ότι η μόνη εφικτή λύση για την εξασφάλιση του μνημείου είναι η, μερική έστω, ανάταξη του ως ενιαίο σώμα, ενώ τυχόν αποδόμηση και ανακατασκευή δεν αξιολογήθηκε θετικά για λόγους που αναλύονται στη μελέτη.

Με βάση τη μελέτη ωρίμανσης συντάχθηκαν προδιαγραφές από τη ΔΑΑΜ και ανατέθηκαν από την Ζ' ΕΠΚΑ γεωλογική και γεωτεχνική μελέτη για την αναγνώριση των γεωλογικών και γεωτεχνικών συνθηκών και, ακολούθως, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μόνιμων, αφανών μέτρων, για την προστασία του αναλήμματος του Κρονίου έναντι εδαφικών ωθήσεων κι ολισθήσεων. Στο πλαίσιο της πρώτης μελέτης⁴ υλοποιήθηκαν και αξιολογήθηκαν γεωλογικές και γεωτεχνικές έρευνες, τόσο κατά χώραν όσο και εργαστηριακές. Η δεύτερη μελέτη⁵ είχε ως αντικείμενο τον σχεδιασμό του συστήματος αντιστήριξης του πρανούς όπισθεν του αναλήμματος και περιελάμβανε έλεγχο των συνθηκών ευστάθειας του ανάντη πρανούς βάσει γεωτεχνικών υπολογισμών, γεωστατικό υπολογισμό των προβλεπόμενων μέτρων σταθεροποίησης (διάφραγμα πασσάλων-συρματοκιβώτια), προσδιορισμό των ωθήσεων επί του αναλημματικού τοίχου του Κρονίου για τον έλεγχο επάρκειας της υφιστάμενης προσωρινής αντιστήριξης και τον στατικό σχεδιασμό μελλοντικών αναστηλωτικών-σταθεροποιητικών επεμβάσεων, αποτίμηση της σταθεροποιητικής επέμβασης επί του αναλήμματος, τους απαιτούμενους γεωτεχνικούς ελέγχους επάρκειας κατά τη φάση κατασκευής των μέτρων και διαστασιολόγηση

¹ Herrmann 1999.

² Μαριολάκος 2001-2002. Σωτηρόπουλος 2002.

³ Σβολόπουλος κ.ά. 2013α.

⁴ Εγγλέζος 2013.

⁵ Εγγλέζος – Καρναβέζος 2013.

των πασσάλων και του κεφαλόδεσμου⁶. Όλα αυτά συνοδεύονταν από σχέδια, προμέτρηση και προϋπολογισμό. Παράλληλα, μελετήθηκε η ένταξη των προαναφερθέντων στο φυσικό περιβάλλον του Κρονίου λόφου⁷.

Υλοποίηση του έργου

Η υλοποίηση του έργου⁸ προέβλεπε την κατασκευή διαφράγματος πασσάλων, διατομής Φ120, για τη σταθεροποίηση του ανάντη πρανούς έναντι ολισθητικών φαινομένων, οι οποίοι τοποθετήθηκαν ανά 2,40 και 2,00 μ. και συνδέονται με κεφαλόδεσμο 1,20 × 0,60 μ. Το συνολικό μήκος της επέμβασης αφορούσε 77,60 μ. Η κατασκευή του διαφράγματος των πασσάλων έγινε τμηματικά και σε φάσεις. Η Φάση 1 περιελάμβανε την ενίσχυση της υπάρχουσας προσωρινής μεταλλικής αντιστήριξης, τμηματική εκσκαφή ανάντη του τοίχου και τοποθέτηση συρματοκιβωτίων για αντιστήριξη του πρανούς κατά τη φάση κατασκευής. Η ενίσχυση της υπάρχουσας μεταλλικής κατασκευής προηγήθηκε όλων των εργασιών και θα παραμείνει για την εξασφάλιση του ίδιου του τοίχου. Η τμηματική εκσκαφή πίσω από τον τοίχο έγινε υπό την επίβλεψη αρχαιολόγων της Υπηρεσίας. Ακολούθως, τοποθετήθηκαν συρματοκιβώτια σε κάθε επιμέρους τμήμα για την αντιστήριξη του μηχανήματος κατασκευής των πασσάλων, τα οποία και παρέμειναν μετά το πέρας των εργασιών. Μεταξύ των μεσαίων αντηρίδων (όπου η εκσκαφή έγινε σε μεγάλο βάθος πίσω από τον τοίχο) τοποθετήθηκαν σε απόσταση 0,50 μ. σακιά με άμμο, ώστε να είναι δυνατή μελλοντική επανάταξη του τοίχου. Πριν την τοποθέτηση των συρματοκιβωτίων, προβλέφθηκε η τοποθέτηση διάτρητου αγωγού με κλίση, ο οποίος περιβάλλεται από γεωύφασμα. Επίσης, κάτω και πίσω από τα συρματοκιβώτια τοποθετήθηκε γεωύφασμα.

Η Φάση 2 περιελάμβανε τη διαμόρφωση δρόμου για τη διέλευση του ερπυστριοφόρου μηχανήματος που θα κατασκεύαζε τους πασσάλους και την κατασκευή πασσάλων και κεφαλόδεσμου. Η διαδρομή διαμορφώθηκε επί τόπου, με εκσκαφή ανάντη και με επίχωση με σακιά άμμου, εξυγίανση ή και συρματοκιβώτια κατάντη, έτσι ώστε να διαμορφωθεί επίπεδη επιφάνεια. Ακολούθησε η κατασκευή των πασσάλων και η σκυροδέτηση του κεφαλόδεσμου.

Η Φάση 3 περιελάμβανε τη διαμόρφωση των πρανών και την επικάλυψή τους με φυτική στρώση, ώστε να μην φαίνονται οι πάσσαλοι, ο κεφαλόδεσμος και τα συρματοκιβώτια, καθώς και την κατασκευή επιφανειακού ντραϊνάξ αποστράγγισης πίσω από τον κεφαλόδεσμο. Η υλοποίηση της μελέτης (έργο) υπήρξε απρόσκοπτη και χωρίς προβλήματα ή αποκλίσεις. Αξιοσημείωτο, κατά την άποψη της ΔΑΑΜ στοιχείο της μελέτης και του έργου, είναι η πρόβλεψη για την αποκατάσταση του τοπίου για λόγους όχι μόνο αυτοπροστασίας του πρανούς (συγκράτηση εδαφών, βελτιστοποίηση διαχείρισης υδάτων) αλλά και ιστορικούς, αισθητικούς κ.λπ. Τέτοιες προσεγγίσεις, που λείπουν συνήθως από τα έργα ή θεωρούνται δευτερεύουσας σημασίας, είναι σημαντικές, ανεξαρτήτως της μικρής ή τεράστιας (όπως εν προκειμένω) σπουδαιότητας του όλου περιβάλλοντος χώρου, και θα πρέπει εφεξής να καθιερωθούν.

Προστασία και ανάδειξη Ιερού Δήμητρας Χαμύνης αρχαίας Ολυμπίας

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας και η Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ, ως φορείς μελέτης, επίβλεψης και υλοποίησης, υλοποίησαν κατά την διάρκεια της διαχειριστικής περιόδου 2007-2013 (έτος ολοκλήρωσης 2015) το έργο «Προστασία και Ανάδειξη Ιερού Δήμητρας Χαμύνης αρχαίας Ολυμπίας». Η διαχείριση του έργου είχε σαν βασικό άξονα την αποκατάσταση του ιστορικού και φυσικού τοπίου.

Αρχαιολογική έρευνα και μελέτη ανάδειξης

Το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης, καθώς και τα παρακείμενα ρωμαϊκά κατάλοιπα, αποκαλύφθηκαν το 2007 κατά τις σκαπτικές εργασίες της τότε Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηλείας, στο πλαίσιο του έργου «Υδρευση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Ηλείας Ερύμανθου – Πύργου», κοντά στις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας (ΔΟΑ), 150 μ. ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας. Στόχος των εργασιών ήταν η τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης βόρεια του αρχαίου Σταδίου και κατά μήκος του δρόμου Ολυμπίας-Μιράκας-Τρίπολης, προκειμένου να μεταφέρεται το νερό από τον ποταμό Ερύμανθο. Κατά την απομάκρυνση του ασφαλτοτάπητα και σε βάθος 2,5 μ. περίπου εντοπίστηκαν τα αρχαία κατάλοιπα. Οι τεχνικές εργασίες διακόπηκαν αμέσως και απαγορεύτηκε η διέλευση των οχημάτων, ενώ έκτοτε η διαδρομή ακολουθεί την παράκαμψη που περνά έξω από την Ολυμπία.

⁶ Περιελάμβανε επίσης τους γεωστατικούς υπολογισμούς και τον σχεδιασμό και τη διαστασιολόγηση των μέτρων αντιστήριξης του Ιερού Δήμητρας Χαμύνης, που αναπτύσσονται σε επόμενη ενότητα.

⁷ Σβολόπουλος κ.ά. 2014β.

⁸ Υλοποίηση: Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων- σύνταξη προδιαγραφών και επίβλεψη γεωτεχνικών και στατικών μελετών: Ελ.-Ε. Τουμπακάρη- επίβλεψη έργου: Π. Χατζημήτρος, Α. Κάλφας, Β. Σούλης- ανάδοχος: ΕΡΓΟΓΕΝΕΣΙΣ ΑΤΕ.

Η σωστική ανασκαφή των ετών 2007-2008 αποκάλυψε τμήμα κτηρίου ορθογώνιας κάτοψης και, 25 μ. ανατολικότερα, τμήμα ρωμαϊκού λουτρού με δύο χώρους υποκαύστων και τμήμα δεξαμενής (εικ. 1 και εικ. 2)⁹. Η ανασκαφή του ορθογώνιου κτηρίου έφερε στο φως πήλινα αγγεία και ειδώλια, εκ των οποίων το σημαντικότερο –με εγχάρκτη επιγραφή, που αναφέρει τη Δήμητρα, την Κόρη (Περσεφόνη) και τον Άδη– επέτρεψε τον συσχετισμό του με τη Δήμητρα Χαμύνη¹⁰. Θεωρείται, μάλιστα, ότι η συγκεκριμένη θεότητα είχε προσλάβει και τις λειτουργίες και ιδιότητες της Αρτέμιδος σχετικά με τη γονιμότητα και τη βλάστηση, με τις οποίες, κατά μία άποψη, σχετιζόνταν αρχικά οι Ολυμπιακοί Αγώνες¹¹. Μάλιστα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούσαν μέρος της λατρείας της θεάς, γι' αυτό και η ιερείά της ήταν η μόνη γυναίκα που παρακολουθούσε τα αγωνίσματα, καθισμένη δίπλα στον πέτρινο βωμό της Δήμητρας Χαμύνης, στην αριστερή πλευρά του σταδίου¹². Είναι πιθανό, δε, ο αγώνας δρόμου να γινόταν προς τιμήν της. Να σημειωθεί ότι στη ρωμαϊκή εποχή το αξίωμα αυτό το ανέλαβε η Ρήγιλλα, σύζυγος του Ηρώδη Αττικού.

Οι ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης ήταν μέχρι πρότινος περιορισμένες, με κύρια πηγή πληροφοριών τον περιηγητή Πausανία (μέσα του 2ου αι. μ.Χ.). Σύμφωνα με την περιγραφή του, το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης είχε κτιστεί στη βόρεια πλευρά του ιπποδρόμου, ο οποίος βρισκόταν νότια και ανατολικά του αρχαίου σταδίου (μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί η ακριβής του θέση, επειδή οι εγκαταστάσεις του έχουν πιθανότατα παρασρθεί από τα νερά του Αλφειού). Η βόρεια πλευρά του ιπποδρόμου πρέπει να ήταν χαμηλός λόφος, όπως και σήμερα. Προς τον Νότο και την Ανατολή σχηματίζονταν, με τη συσσώρευση χώματος, τεχνητά, επικλινή επίπεδα, ενώ προς τη Δύση ο ιππόδρομος έκλεινε με τη Στοά του Αγνάπτου. Ειδικότερα, ο Pausanias (6.21.1-2) αναφέρει: «Η άλλη πλευρά του ιπποδρόμου (δηλαδή η βόρεια) δεν είναι επίχωση τεχνητή αλλά χαμηλό βουνό, στο τέλος του οποίου έχει γίνει ιερό της Δήμητρας, η οποία έχει το επίθετο Χαμύνη. Το επίθετο αυτό μερικοί το θεωρούν αρχαίο γιατί εδώ έγινε το χάσμα της γης που κατάπιε το άρμα του Άδη και έπειτα η γη πάλι έκλεισε. Άλλοι λένε πως ο Χάμυνος, ένας άντρας από την Πίσσα εναντιώθηκε στον Πανταλέοντα γιο του Ομφαλίωνα, που ήταν τύρρανος στην Πίσσα, και σκέφτονταν την αποστασία από τους Ηλείους, αυτός σκοτώθηκε από τον Πανταλέοντα και με την παρουσία του Χαμύνου κτίστηκε το ιερό της Δήμητρας. Σε αντικατάσταση των παλαιών αγαλμάτων ο Αθηναίος Ηρώδης αφιέρωσε εδώ αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης από μάρμαρο της Πεντέλης.»

Το φερόμενο ως «ιερό της Δήμητρας Χαμύνης», στη σημερινή κατάσταση διατήρησής του, αποτελείται από ένα αποσπασματικά σωζόμενο κτήριο ορθογώνιας κάτοψης (Κτήριο Α), κατασκευασμένο από πωρόλιθο, με προσανατολισμό Α-Δ. Το κτήριο αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,80 μ. από την επιφάνεια του σημερινού οδοστρώματος και απαρτίζεται από τέσσερις χώρους, που οριοθετούνται προς βόρεια, δυτικά και νότια από τοίχους. Ο βόρειος (μήκους 5,85 μ. και πλάτους 0,60 μ.) και ο δυτικός (μήκους 4,55-5,55 μ. και πλάτους 0,57 μ.) τοίχος σώζονται σε δύο σειρές δόμων (εικ. 8), ενώ ο νότιος (μήκους 5,10-7,50 μ. και πλάτους 6,50 μ.) σε τρεις.

Με βάση τη μορφολογία και τα οικοδομικά χαρακτηριστικά τους, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αρχικής φάσης του ιερού χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από την ανεύρεση στο εσωτερικό του κτηρίου δύο δωρικών κιονόκρανων, τα οποία είναι πρωιμότερα από αυτά του ναού του Ολυμπίου Διός, που χρονολογούνται γύρω στο 470-456 π.Χ. Οι μεταγενέστερες κατασκευές που εντοπίζονται στον χώρο φαίνεται ότι σχετίζονται με τη συλλογή και εκμετάλλευση του νερού. Τα οικοδομικά κατάλοιπα αυτών των περιόδων φαίνεται ότι συνεχίζονται προς Βορρά, εντός της έκτασης όπου βρίσκονται οι εγκαταστάσεις της Ολυμπιακής Ακαδημίας. Αντίθετα, διερευνητικές τομές που διανοίχτηκαν νότια του κτηρίου δεν απέδωσαν ευρήματα.

Η θέση του κτίσματος, τα κτηριακά κατάλοιπα και, κυρίως, τα κινητά ευρήματα, που συνδέονται με τη λατρεία της Δήμητρας και μάλιστα της Χαμύνης (οι δικέφαλοι Κέρβεροι τονίζουν τη χθόνια υπόστασή της), επιβεβαιώνουν, κατά πάσα πιθανότητα, την αναφορά του Pausanias για την ύπαρξη ιερού της Δήμητρας Χαμύνης βόρεια του ιπποδρόμου της Ολυμπίας. Μολονότι δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο ακριβής προορισμός του αρχαίου κτηρίου, είναι βέβαιο ότι ανήκει στον περιβάλλοντα χώρο του ιερού της θεάς. Είναι αξιοσημείωτο ότι για πρώτη φορά έρχονται στο φως αρχαιολογικά ευρήματα που φωτίζουν αυτή την ιδιόμορφη χθόνια υπόσταση της Δήμητρας στην Ολυμπία, καθώς μέχρι πρότινος ήταν γνωστός μόνον ο λίθινος βωμός της ιερείας της θεάς στο βόρειο πρηνές του Σταδίου, από όπου παρακολουθούσε τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων.

Περίπου 25 μ. ανατολικά των καταλοίπων του «ιερού της Δήμητρας Χαμύνης» εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκού λουτρικού συγκροτήματος. Πρόκειται για τμήμα κτίσματος με τρεις εσωτερικούς χώρους,

⁹ Η σωστική ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του Χ. Λιάγκουρα, αρχαιολόγου της Ζ' ΕΠΚΑ. Για τα πρώτα πορίσματα της έρευνας, βλ. Λιάγκουρας 2007-2008. Σε αυτή τη δημοσίευση κυρίως βασίστηκε η παρούσα αρχαιολογική τεκμηρίωση.

¹⁰ Wegas-Sansalvador 1991.

¹¹ Sinn 2002.

¹² Mallwitz 1967.

εκ των οποίων οι δύο έχουν υπόκαυστα και ο τρίτος αποτελεί μέρος δεξαμενής. Η λουτρική εγκατάσταση, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι επεκτείνεται προς τα ανατολικά. Από το κτήριο διατηρείται (κυρίως) το κατώτερο τμήμα των δόμων του θεμελίου του. Ήταν χτισμένο από ανισομεγέθεις αργούς λίθους, με ισχυρή συναρμογή και συνδετικό υλικό από θραύσματα κεράμων. Η ανωδομή του θα ήταν πλινθόκτιστη, χωρίς να διασώζονται, ωστόσο, στοιχεία της. Οι τοίχοι έχουν μέσο πλάτος περί τα 0,55 μ., ενώ εικάζεται ότι η στέγαση θα αποτελείτο από κεράμους λακωνικού τύπου.

Σκοπός των μελετών που εκπονήθηκαν ήταν η ανάδειξη του μνημείου, η οργάνωση της επίσκεψης του κοινού και η λειτουργική σύνδεσή του με τον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας¹³. Το φυσικό αντικείμενο του έργου περιέλαβε την κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης στο βόρειο τμήμα του ιερού, εδραζόμενο σε φρεατοπασσάλους, την καθαίρεση του υφιστάμενου δικτύου αποχέτευσης όμβριων υδάτων, την κατασκευή περιμετρικών τοιχίων αντιστήριξης μικρού ύψους για την προστασία των αρχαιοτήτων, την κατασκευή στραγγιστηρίων και δικτύου απορροής των όμβριων υδάτων, την κατασκευή διαδρόμων για την επίσκεψη των αρχαιοτήτων και χώρων στάσης των επισκεπτών και, τέλος, τη δημιουργία δικτύου ηλεκτροφωτισμού. Σκοπός της παρέμβασης ήταν η αναβίωση μιας ιστορικής διαδρομής περιπάτου και αναψυχής που συνέδεε τον αρχαιολογικό χώρο με τα χωριά πέραν της Ολυμπίας.

Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου και διαμόρφωση νέας εισόδου και διαδρομής επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Ολυμπίας

Στη δράση «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου – Χωροθέτηση νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας» ζητούμενο ήταν η αποκάλυψη του Γυμνασίου, σε συνδυασμό με την κατασκευή νέας εισόδου και την ένταξη της παρέμβασης στο φυσικό και ιστορικό τοπίο της περιοχής. Το έργο περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, την αποκάλυψη της συνέχειας τμήματος του Γυμνασίου, την αντιστήριξη των πρανών του, τη διαμόρφωση νέας εισόδου και διαδρομής επισκεπτών, τόσο εκτός όσο και εντός του αρχαιολογικού χώρου, και την κατασκευή στεγασμένης πύλης ελέγχου των εισιτηρίων. Το έργο εντάχθηκε το 2013 στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» και αποτελείτο από δύο Υποέργα, την «Αποκάλυψη και ανάδειξη Γυμνασίου», που εκτελέστηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την τέως Ζ' ΕΠΚΑ, και τη «Διαμόρφωση νέας εισόδου και διαδρομής επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο Ολυμπίας», που υλοποιήθηκε από τη ΔΑΑΜ με εργολαβία.

Αντιστήριξη και διαμόρφωση των πρανών της ανασκαφής του Γυμνασίου

Στο πλαίσιο υλοποίησης του Υποέργου 1 και της συνέχισης των ανασκαφών στον χώρο του αρχαίου Γυμνασίου, εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε η μελέτη «Αντιστήριξη και διαμόρφωση των πρανών της ανασκαφής του Γυμνασίου»¹⁴. Επιδίωξη ήταν η διαμόρφωση μιας εικόνας ανασκαφής «εν εξελίξει» και η δημιουργία ενός εν γένει ήπιου και ομοιογενούς πρανούς, ώστε να καταδεικνύεται η σπουδαιότητα του μνημείου του Γυμνασίου¹⁵. Για την αντιστήριξη του προς διαμόρφωση πρανούς επελέγη η λύση των συρματοκιβωτίων σε κλιμακωτή διάταξη, που είναι πλήρως αντιστρέψιμη, με περιορισμένη απαίτηση επέμβασης στην περιοχή θεμελίωσής της, ενώ προβλέφθηκε κατάλληλη διάταξη για την απορροή των ομβρίων.

Χωροθέτηση νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου

Το Υποέργο 2, απόρροια της απόφασης για τη συνέχιση των ανασκαφών στον χώρο του αρχαίου Γυμνασίου, είχε ως αντικείμενο τη χωροθέτηση και κατασκευή νέας εισόδου, ώστε να μην διακόπτεται η συνέχεια του Γυμνασίου από την ανεξέλεγκτη κίνηση των επισκεπτών, και την εν γένει αναδιοργάνωση, με πιο ορθολογικό τρόπο, της περιήγησης στο χώρο. Για τη διαμόρφωση της νέας εισόδου επελέγη ο χώρος πρασίνου ανατολικά, μετά το όριο της ανασκαφής του Γυμνασίου και της πομπικής οδού, στη συνέχεια του δρόμου που οδηγεί στο νέο μουσείο.

Η νέα πρόταση προέβλεπε επεμβάσεις:

α) Στην εκτός του αρχαιολογικού χώρου περιοχή, μέχρι την πύλη ελέγχου των εισιτηρίων. Η πορεία προς τη νέα είσοδο σχεδιάστηκε με σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον και τον χαρακτήρα του αρχαιολογικού χώρου. Πρόκειται για μια ήπια σύγχρονη επέμβαση, ιεραρχικά διακριτή, που δεν αλλοιώνει τη φυσιογνωμία του χώρου. Διατηρήθηκαν τα υφιστάμενα δέντρα για την εξασφάλιση σκίασης και τη δημιουργία ποιοτικών χώρων

¹³ Σβολόπουλος κ.ά. 2013β. Σβολόπουλος κ.ά. 2014α.

¹⁴ Κυριάκου κ.ά. 2013.

¹⁵ Wacker 1996.

στάσης, ενημέρωσης και ανάπαυσης. Η χάραξη της διαδρομής ακολούθησε ένα ελεύθερο σχήμα, οργανικά ενταγμένο στο φυσικό περιβάλλον. Το πέρας της διαδρομής εκατέρωθεν εγκιβωτίστηκε με χαμηλά τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στα οποία τοποθετήθηκε η μεταλλική περίφραξη του χώρου, ενώ η τελική επιφάνεια διαστρώθηκε από ειδικά επεξεργασμένο δάπεδο από βότσαλα. Σε περιοχές με έντονες υψομετρικές διαφορές διαμορφώθηκαν πρηνή με ήπια κλίση, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την απορροή των ομβρίων. Τα όμβρια από την πορεία κίνησης των επισκεπτών οδηγούνται, με την κατασκευή δικτύου από φρεάτια και υπόγειο αγωγού, σε φυσικό ανοικτό αποδέκτη πλησίον του κεντρικού δρόμου

β) Στην εντός του αρχαιολογικού χώρου περιοχή, δηλαδή από την πύλη εισόδου έως το σημείο συνάντησης με το υφιστάμενο δίκτυο του αρχαιολογικού χώρου. Αυτή η μεταβατική ζώνη, εμβαδού 740,20 τ.μ., σχεδιάστηκε για να λειτουργεί ως χώρος υποδοχής, ενημέρωσης και προετοιμασίας των επισκεπτών πριν την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο. Τον επίπεδο αυτό χώρο διαδέχεται, μετά από 14 μ., μια κατηφορική διαδρομή με μέση κλίση 4%, η οποία αναπτύσσεται παράλληλα με τον ανασκαφικό χώρο του αρχαίου Γυμνασίου και συναντά, μετά από 50 μ. περίπου, την υφιστάμενη διαδρομή. Για την καλύτερη ένταξη στο τοπίο και την επιτυχή μετάβαση των διαδρομών στο υφιστάμενο δίκτυο του αρχαιολογικού χώρου, η διάστρωση των δαπέδων έγινε με υλικά διαφορετικής υφής και πύκνωσης. Για τις ανάγκες εξυπηρέτησης των επισκεπτών κατασκευάστηκε στην περιοχή ελέγχου των εισιτηρίων ελαφρύ μεταλλικό στέγαστρο, με τελική επικάλυψη των φατνωμάτων της οροφής από φύλλα χαλκού.

Για την αντιστήριξη της νέας διαδρομής προς τον αρχαιολογικό χώρο διαμορφώθηκαν πρηνή με έντονη κλίση, σε μήκος 30 μ. Ο τρόπος αντιστήριξης που πρότεινε η αρχική μελέτη τροποποιήθηκε μερικώς, καθώς η ανασκαφική διερεύνηση, που διεξήχθη από την τέως Ζ' Εφορεία, έφερε στο φως συγκρότημα κτηρίων με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ευρήματα, που χρονολογούνται από τους ελληνοιστικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκαν ενδείξεις που να τεκμηριώνουν την παρουσία τμήματος της Πομπικής Οδού. Λόγω της αποσπασματικής εικόνας που καθιστά δυσχερή την αναγνωσιμότητά τους και της κομβικής θέσης ανεύρεσής τους, η οποία συμπίπτει με τον χώρο όπου θα καταλήγει η διαδρομή των επισκεπτών της νέας εισόδου προς την Άλτι, η λύση που προκρίθηκε και εγκρίθηκε ήταν της διατήρησης σε κατάχωση των αρχαιοτήτων. Η εν λόγω κατάχωση υλοποιήθηκε σύμφωνα με την περιγραφή των εργασιών εγκιβωτισμού και συγκράτησης του επιχώματος και σύμφωνα με τις προδιαγραφές που διατυπώθηκαν από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων.

Συμπεράσματα

Βασικοί παράγοντες για να υλοποιηθούν επιτυχώς οι δράσεις, οι επεμβάσεις και τα έργα που αναφέρονται αναλυτικά ανωτέρω υπήρξαν η συνέργεια και ο συντονισμός καταρχήν μεταξύ των Υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ (ΔΑΑΜ και ΕΦΑ Ηλείας), προκειμένου για την αντιμετώπιση των αναγκών και την επίλυση των προβλημάτων των επί μέρους χώρων και μνημείων ενός ήδη κορυφαίου ιστορικού χώρου. Σε ό,τι αφορά τη ΔΑΑΜ, υλοποιήθηκαν οι αναγκαίες έρευνες και συντάχθηκαν μελέτες με συστηματικό τρόπο. Ο συντονισμός δεν αφορούσε μόνο τη διαχείριση των επιμέρους δράσεων, την αξιοποίηση χρηματοδοτικών προγραμμάτων και την αξιολόγηση προτεραιοτήτων αλλά, πρωτίστως, την ουσιαστική επιστημονική επίβλεψη των μελετών και των έργων. Με τον τρόπο αυτό λύνονταν άμεσα τυχόν δομικά και χωρικά προβλήματα και εξασφαλιζόνταν οι αναγκαίες συναινέσεις μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων, προσφέροντας σύγχρονες λύσεις για την επίλυση τους. Η διατήρηση και ανάδειξη διαχρονικών στοιχείων του χώρου, η ήπια παρέμβαση, η αρμονική ένταξη στο ευρύτερο περιβάλλον της αρχαίας Ολυμπίας και, τέλος, ο αποτελεσματικός σχεδιασμός όσον αφορά την οργάνωση του χώρου με σεβασμό στις αξίες του αλλά και με στόχο τη βελτίωση της όλης εμπειρίας των πολυάριθμων επισκεπτών του, πάνω σε ένα καμβά ιστορικού-φυσιολατρικού «περίπατου», συμβάλουν στην προστασία και ανάδειξη του ιστορικού αποθέματος, σε συμφωνία με τις σύγχρονες επιταγές για την ολοκληρωμένη διαχείριση του τοπίου και την ανάδειξη της οργανικής σχέσης αρχαιολογικού και φυσικού τοπίου, προσδίδοντας εντέλει αξία σε αυτόν αλλά και μεγάλη σπουδαιότητα στα έργα και τις δράσεις της ΔΑΑΜ στην αρχαία Ολυμπία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εγγλέζος 2013: Δ. Εγγλέζος, *Γεωτεχνική διερεύνηση για τη διαπίστωση των γεωτεχνικών συνθηκών του Κρονίου λόφου και του ιερού της Δήμητρας Χαμύνης*, Αθήνα 2013.
- Εγγλέζος – Καρναβέζος 2013: Δ. Εγγλέζος – Χ. Καρναβέζος, *Στατική Μελέτη των Διατάξεων Αντιστήριξης α. στο Ανάλημμα του Κρονίου Λόφου και β. στο Ιερό της Δήμητρας Χαμύνης*, Αθήνα 2013.

- Herrmann 1999: K. Herrmann, Die Stützmauer am Kronoshügel, στο: A. Mallwitz (επιμ.), *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1999, 367-390.
- Κυριάκου κ.ά. 2013: Μ. Κυριάκου – Ρ. Λεβεντούρη – Τ. Μουρτζίνη – Δ. Σβολόπουλος – Ε. Παντελιάδου, Μελέτη αντιστήριξης και διαμόρφωσης πρανών της ανασκαφής του Γυμνασίου της αρχαίας Ολυμπίας, Αθήνα 2013.
- Λιάγκουρας 2007-2008: Χρ. Λιάγκουρας, Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Ολυμπία, *ΑΑΑ* 40-41 (2007-2008), 61-74.
- Mallwitz 1967: A. Mallwitz, Altar der Demeter Chamyne, στο: E. Kunze (επιμ.), *VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1967, 69-82.
- Μαριολάκος 2001-2002: Η. Μαριολάκος, *Ερευνητικές εργασίες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ευσταθείας του τοίχου στο βόρειο τμήμα στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας και προτάσεις για την προστασία του*, ΕΚΠΑ, Τμήμα Γεωλογίας, Τομέας Δυναμικής Τεκτονικής και Εφαρμοσμένης Γεωλογίας, Αθήνα 2000-2001.
- Παπαχατζής 1979: Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησης. Μεσσηνιακά – Ηλιακά*, Αθήνα 1979.
- Σβολόπουλος κ.ά. 2013α: Δ. Σβολόπουλος – Γ. Χατζή – Χ. Κολλιάνου – Ζ. Λεβεντούρη – Χ. Λιάγκουρας – Σ. Σπυροπούλου – Ε.-Ε. Τουμπακάρη – Κ. Ψαρουδάκης – Γ. Αντωνίου – Δ. Εγγλέζος, *Μελέτη ωρίμανσης στερέωσης του αναλημματικού τοίχου των θησαυρών στο ιερό της Ολυμπίας*, Αθήνα 2013.
- Σβολόπουλος κ.ά. 2013β: Δ. Σβολόπουλος – Μ.-Ε. Βασενχόβεν – Ε. Παντελιάδου – Μ. Σιγάλας – Β. Σούλης – Σ. Σπυροπούλου – Κ. Ψαρουδάκης – Χρ. Λιάγκουρας – Ζ. Λεβεντούρη – Δ. Μονοκρούσος, *Μελέτη ωρίμανσης στερέωσης των πρανών της ανασκαφής του ιερού της Δήμητρας Χαμύνης και ανάδειξη του μνημείου*, Αθήνα 2013.
- Σβολόπουλος κ.ά. 2014α: Δ. Σβολόπουλος – Μ.-Ε. Βασενχόβεν – Ε. Παντελιάδου – Δ. Κουλιάδης, *Οριστική μελέτη ανάδειξης του ναού της Δήμητρας Χαμύνης στην Αρχαία Ολυμπία*, Αθήνα 2014.
- Σβολόπουλος κ.ά. 2014β: Δ. Σβολόπουλος – Μ.-Ε. Βασενχόβεν – Δ. Κουλιάδης, *Αρχιτεκτονική μελέτη ένταξης διατάξεων αντιστήριξης στο φυσικό ανάγλυφο*, Αθήνα 2014.
- Sinn 2002: U. Sinn, Olympias Spätgeschichte im Spiegel des Demeter Kults, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000, 125 Jahre deutsche Ausgrabungen. Internationales Symposium, Berlin 9.-11. November 2000*, Mainz 2002, 371-376.
- Σωτηρόπουλος 2002: Η. Σωτηρόπουλος, *Αποκατάσταση αναλημματικού τοίχου Κρονίου στην Ολυμπία. Μελέτη πρόσθετων μέτρων υποστήριξης του πρανούς για την εξασφάλιση του αναλημματικού τοίχου. Προμελέτη – εξέταση εναλλακτικών λύσεων*, Αθήνα 2002.
- Wacker 1996: C. Wacker, Das Gymnasion in Olympia: Geschichte und Funktion, Würzburg 1996.
- Wegas-Sansalvador 1991: A. Wegas-Sansalvador, Χαμύνη. An Elean surname of Demeter, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991, 145-149.

Εικ. 1. Κρόνιος λόφος, άποψη κατά τη φάση εργασιών, τοποθέτηση πασάλων (Αρχείο ΔΑΑΜ).

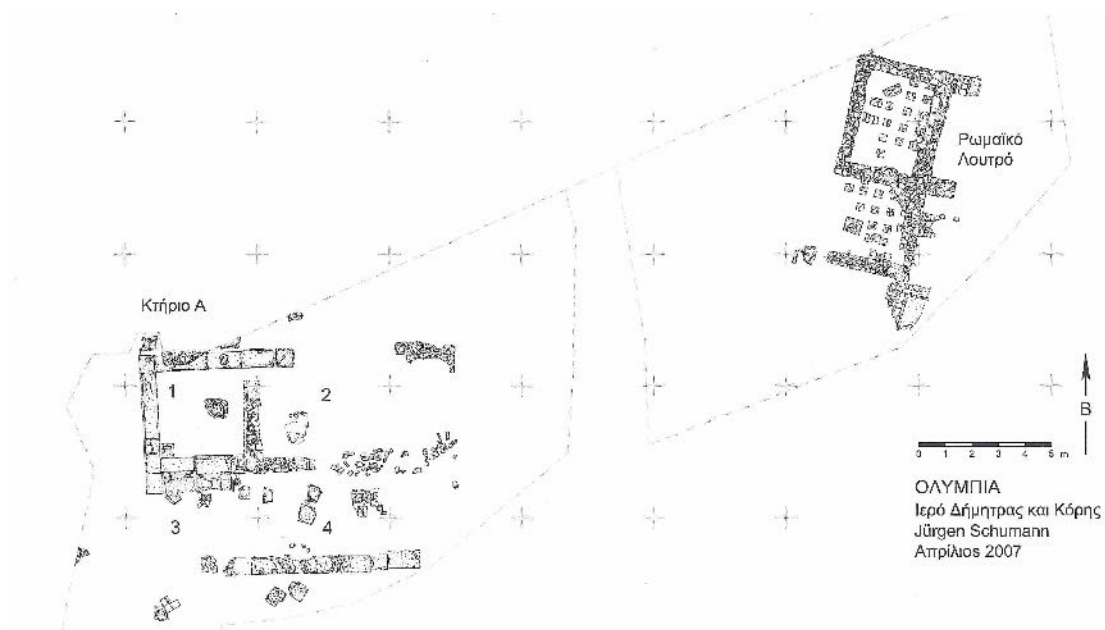

Εικ. 2. Κρόνιος λόφος, εργασίες διάνοιξης συστοιχίας πασάλων και τοποθέτησης συρματοκιβωτίων (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 3. Ο αρχαιολογικός χώρος κατά τη φάση αποκατάστασης του πρανούς (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 4. Ιερό Δήμητρας Χαμώνης και παρακείμενο λουτρό (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 5. Ιερό Δήμητρας Χαμώνης, άποψη κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (καλοκαίρι 2007) (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 6. Ο αρχαιολογικός χώρος σήμερα (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 7. Αρχαίο Γυμνάσιο, αποκατάσταση και αντιστήριξη πρηνών (κατά τη φάση του έργου) (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εικ. 8. Νέα είσοδος, τμήμα της εκτός του αρχαιολογικού χώρου διαμόρφωσης (Αρχείο ΔΑΑΜ).

Εφαρμογές τεχνολογιών πληροφορικής για την παρουσίαση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών

ABSTRACT. This paper presents the sequence of steps for the creation of the 3D digital exhibition in Patras' Archaeological Museum. The implementation of the 3D exhibition was carried out between September 2014 and October 2015 as part of the "Creation of a digital, virtual exhibition in Patras' New Museum, using Information and Communication technologies" project. The application comprised the creation of short videos using 3D digital animation presented on screens placed in the corresponding spots in the exhibition halls. Eight videos were created in all, each presenting one significant monument or site in Patras and western Achaia. The short videos present the Roman Odeon, Stadium, Aqueduct, Bath and Bridge of Patras, the diachronic evolution of the city, the prehistoric citadel at Teichos Dymaion and the Mycenaean settlement at Chaladrítsa. The 3D digital models were based on a combination of existing archaeological documentation with new photographic data and extensive 4K aerial footage, 3D modeling and rendering.

Η σειρά ψηφιακών εφαρμογών που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του έργου «Δημιουργία Ψηφιακής Εικονικής Έκθεσης στο Νέο Μουσείο Πατρών με την αξιοποίηση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών»¹. Το έργο υλοποιήθηκε κατά το διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου 2014 και Οκτωβρίου 2015. Στόχος του ήταν η ενίσχυση της πληροφορίας που αποκομίζει ο επισκέπτης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και ταυτόχρονα η περαιτέρω εξοικείωσή του, τόσο με τα εκθέματα όσο και με πτυχές της ζωής των αρχαίων κατοίκων της Πάτρας, που παρουσιάζονται σε θεματικές ενότητες, μέσω της αξιοποίησης καινοτόμων τεχνολογιών.

Η πράξη περιέλαβε τέσσερις άξονες:

- α) την υλοποίηση προηγμένης τρισδιάστατης ψηφιακής έκθεσης (οκτώ ψηφιακές μακέτες),
- β) τη δημιουργία ιστότοπου του Μουσείου (<http://www.ampatron.gr/>),
- γ) την υλοποίηση ενός ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος τεκμηρίωσης (ψηφιοποίηση 1300 αντικειμένων),
- δ) την υλοποίηση ενός συστήματος πληροφόρησης των επισκεπτών με ψηφιακά, διαδραστικά μέσα (10 σημεία πληροφόρησης).

Το ψηφιακό αυτό μουσειολογικό πρόγραμμα συμπληρώνει, προβάλλει και αναδεικνύει τα φυσικά εκθέματα του Μουσείου, με τα οποία συνυπάρχει στους χώρους της έκθεσης.

Η τρισδιάστατη ψηφιακή έκθεση

Η συγκεκριμένη εφαρμογή περιλαμβάνει την δημιουργία σύντομων ταινιών με τη χρήση τρισδιάστατων ψηφιακών μακετών (animation), που προβάλλονται σε ειδικά συστήματα προβολής στον χώρο της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και αποτυπώνουν τα σημαντικότερα μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους της Πάτρας και της δυτικής Αχαΐας. Συνολικά περιλαμβάνονται οκτώ ενότητες, που αφορούν:

¹ Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ψηφιακή Σύγκλιση» του ΕΣΠΑ 2007-2013, με ανάδοχο την εταιρεία Omega Technologie – Θ. Αλεξανδρίδης και Σια Ε.Ε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στους άμεσους συνεργάτες από την πλευρά της αναδόχου εταιρείας, κ.κ. Κώστα Κωτσόπουλο, που είχε τον γενικό συντονισμό του έργου, και Μιχάλη Καλαμένιο, που ήταν υπεύθυνος για την υλοποίηση των σεναρίων και της τρισδιάστατης μοντελοποίησης. Το τελικό αποτέλεσμα αποτέλεσε προϊόν της στενής και ιδιαίτερα αποδοτικής συνεργασίας της αναδόχου εταιρείας με την επιτροπή παρακολούθησης του έργου και με το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

1. Το ρωμαϊκό ωδείο². Η τρισδιάστατη μακέτα περιλαμβάνει την τρισδιάστατη αναπαράσταση του Ωδείου, όπως ήταν κατασκευασμένο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά και όπως σώζεται και αξιοποιείται σήμερα (εικ. 1).
2. Το ρωμαϊκό στάδιο³. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του ρωμαϊκού σταδίου, όπως σώζεται σήμερα στο κέντρο της Πάτρας. Η τρισδιάστατη ψηφιακή μακέτα αναπαριστά τα στάδια κατασκευής του αρχαίου σταδίου σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα δεδομένα (εικ. 2).
3. Το ρωμαϊκό λουτρό⁴. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του ρωμαϊκού λουτρού, που αποκαλύφθηκε από σωστική ανασκαφή στις ανατολικές παρυφές του κάστρου της Πάτρας (εικ. 3).
4. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο⁵. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του σωζόμενου στην κοιλάδα της Αρόης τμήματος τοξοστοιχίας του ρωμαϊκού υδραγωγείου σύμφωνα με αρχαιολογικές και αρχιτεκτονικές μελέτες (εικ. 4).
5. Τη γέφυρα της οδού Αρέθα⁶. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της δίτοξης ρωμαϊκής γέφυρας, όπως σώζεται σήμερα (εικ. 5).
6. Τη διαχρονική εξέλιξη της πόλης της Πάτρας⁷. Χαρτογραφική απεικόνιση της πόλης της Πάτρας, που περιλαμβάνει και διαδρομές, με κύρια την ιστορική διαδρομή του Πausανία, όπου αναφέρονται και τα αντίστοιχα μνημεία (εικ. 6). Η εικόνα της πόλης μεταβάλλεται σταδιακά, ανάλογα με τις διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Η τρισδιάστατη αναπαράσταση δίνει μια πλήρη εικόνα της πόλης κατά την αρχαιότητα, τους ρωμαϊκούς χρόνους και τη σύγχρονη εποχή.
7. Την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων⁸. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της ακρόπολης, όπως σώζεται σήμερα και σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα (εικ. 7).
8. Τον μυκηναϊκό οικισμό της Χαλανδρίτσας⁹. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του μυκηναϊκού οικισμού και ενδεικτική τρισδιάστατη «ανακατασκευή» μιας οικιστικής μονάδας, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα (εικ. 8).

Κεντρικό στοιχείο των ταινιών είναι η προσομοίωση των μνημείων και αρχαιολογικών χώρων μέσω τρισδιάστατων ψηφιακών μακετών που υλοποιήθηκαν με σύγχρονες τεχνολογίες τρισδιάστατης εικονικής αναπαράστασης. Για κάθε μνημείο ή χώρο δημιουργήθηκε ένα σενάριο βασισμένο στα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα. Σημείο εκκίνησης ήταν τα σχέδια, φωτογραφίες και το ποικίλο αρχαιολογικό υλικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Στο υλικό αυτό προστέθηκε σειρά λήψεων, τόσο επίγειων όσο και με χρήση drone, που έγιναν ειδικά για τις ανάγκες του έργου, με βάση το εγκεκριμένο σενάριο. Στο πλαίσιο της συγκέντρωσης του υλικού πραγματοποιήθηκαν πάνω από 10.000 λήψεις επίγειων φωτογραφιών και αεροφωτογραφιών, καθώς και 40 λεπτά αεροβίντεο σε ποιότητα 4K (ανάλυση 3840 × 2160). Το υλικό αυτό αποτέλεσε την βάση για την δημιουργία των τρισδιάστατων ψηφιακών μοντέλων του κάθε μνημείου ή χώρου.

Τα τρισδιάστατα ψηφιακά μοντέλα δημιουργήθηκαν με συνδυασμό φωτογραμμετρικής μεθόδου, επεξεργασίας τρισδιάστατων δεδομένων-μοντελοποίηση και απόδοση (render¹⁰) των ταινιών με τρισδιάστατες μακέτες. Η τελική παρουσίαση (ταινία) προέκυψε συνδυάζοντας το τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο με το λοιπό οπτικό υλικό. Οι ταινίες έχουν διάρκεια μεταξύ 1:36 και 5:35 λεπτών, ανάλογα με το μνημείο ή χώρο και προβάλλονται στα αντίστοιχα σημεία της έκθεσης του μουσείου (εικ. 9). Ο συνδυασμός αφήγησης, ήχου και εικόνας λειτουργεί έτσι ώστε να αναδεικνύεται η σημασία του κάθε μνημείου ή χώρου και να περιγράφονται τα βασικά του χαρακτηριστικά με τρόπο περιεκτικό και εύληπτο για τον επισκέπτη, ο οποίος στη συνέχεια μπορεί να αναζητήσει τα επιμέρους σχετικά αντικείμενα στη φυσική έκθεση του Μουσείου.

² Πausανίας 7.206. Ζαφειρόπουλος 1957. Γιαλούρης 1960. Ορλάνδος 1961. Πετρόπουλος 2009, 70. Πετρόπουλος 2012, 345.

³ Παπαποστόλου 1973. Παπαποστόλου 1980. Ραπαροστόλου 1989, 354-370. Παπαποστόλου 1991, 311. Πετρόπουλος 2009, 71-72. Πετρόπουλος 2012, 345.

⁴ Το αξιόλογο αυτό μνημείο αποκαλύφθηκε στην οδό Αιόλου 8 το 1994, παραμένει ωστόσο αδημοσίευτο, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2006, 92.

⁵ Πετρόπουλος 1990. Πετρόπουλος 2012, 348. Mentzini 2014, 806. Parakosta 2014. Μεντζίνη 2020.

⁶ Παπαποστόλου 1991, 313, 315. Πετρόπουλος 1997. Πετρόπουλος 1998. Πετρόπουλος 2001-2002. Πετρόπουλος 2012, 348.

⁷ Παπαποστόλου 1990, 465-471. Παπαποστόλου 1991. Πετρόπουλος 2009. Πετρόπουλος 2012, 340-348. Παπαποστόλου 2014, 237-274.

⁸ Μαστροκώστας 1962, 127-133. Μαστροκώστας 1963, 93-98. Μαστροκώστας 1964, 60-67. Μαστροκώστας 1965, 128-13. Μαστροκώστας 1966, 156-165. Μαστροκώστας 1968, 136-138. Γκαζής 2010, 237-255. Gazis 2017, 463-472.

⁹ Κολώνας 1985, 136-138. Κολώνας – Γκαζής 2006, 25-30.

¹⁰ Διαδικασία ρεαλιστικής απόδοσης των μοντέλων και περιβαλλόντων με τη χρήση χρωμάτων, υφών, φωτισμού και σκιάσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

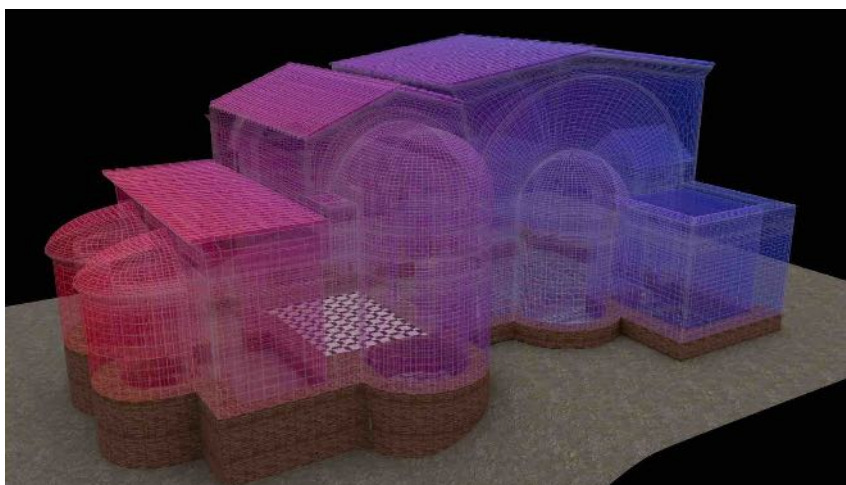
- Γιαλούρης 1960: Ν. Γιαλούρης, Πάτραι, *ΑΔ* 16 (1960), 136-137.
- Γκαζής 2010: Μ. Γκαζής, Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων. Σε αναζήτηση ταυτότητας, στο: Ν. Μερούσης – Λ. Στεφανή – Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Ιρις. μελέτες στη μνήμη της Αγγ. Πιλάλη από τους μαθητές της*, Θεσσαλονίκη 2010, 237-255.
- Ζαφειρόπουλος 1957: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή Ωδείου Πατρών, *ΠΑΕ* 1957, 112-113.
- Gazis 2017: Μ Gazis, Teichos Dymaion, Achaea. An acropolis-harbour of the Ionian Sea looking westwards, στο: Μ. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – Α. Vlachopoulos (επιμ.), *Έσπερος/Hesperos. The Aegean Seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference*, Ioannina 18-21 May 2016, *Aegeum* 41, Liège 2017, 463-472.
- Kalavrouziotis – Angelakis 2014: Ι. Κ. Kalavrouziotis – Α. Ν. Angelakis (επιμ.), *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture*, Πάτρα 22-24 Μαρτίου 2014, 805-815 (e-proceedings: <http://wwetc2014.env.uwg.gr/wms/>).
- Κολώνας 1985: Λ. Κολώνας, Χαλανδρίτσα, *ΑΔ* 40 (1985), Β'1, 136-138.
- Κολώνας – Γκαζής 2006: Λ. Κολώνας – Μ. Γκαζής, Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: Νεότερα στοιχεία, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 25-30.
- Μαστροκώστας 1962: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφάι του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1962, 127-133.
- Μαστροκώστας 1963: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφάι του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1963, 93-98.
- Μαστροκώστας 1964: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1964, 60-67.
- Μαστροκώστας 1965: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1965, 128-130.
- Μαστροκώστας 1966: Ε. Μαστροκώστας, Αχαΐα. Τείχος Δυμαίων, *Έργον* 1966, 156-165.
- Μαστροκώστας 1968: Ε. Μαστροκώστας, Ειδήσεις εξ Αχαΐας, *ΑΑΑ* 1968, 136-138.
- Mentzini 2014: Μ. Mentzini, Immediate interventions for the restoration of Patras' Roman aqueduct, στο: Kalavrouziotis – Angelakis 2014, 805-815.
- Μεντζίνη 2020: Μ. Μεντζίνη, Σωστικά μέτρα για την αποκατάσταση του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 1033-1042.
- Ορλάνδος 1961: Α. Ορλάνδος, Πάτραι, *Έργον* 1961, 231-234.
- Parakosta 2014: L. Parakosta, Following the aqueduct's course of Roman Patras, στο: Kalavrouziotis – Angelakis 2014, 701-711.
- Παπαποστόλου 1973: Ι. Α. Παπαποστόλου, Οδός Γεροκωστοπούλου 56 και Ηφαίστου 43, *ΑΔ* 28 (1973), Β'1, 213.
- Παπαποστόλου 1980: Ι. Α. Παπαποστόλου, Οδός Γεροκωστοπούλου 45Γ-47, *ΑΔ* 35 (1980), Β'1, 185.
- Παπαποστόλου 1990: Ι. Α. Παπαποστόλου, Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής πόλης των Πατρών, στο: *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, τόμ. Α', 465-471.
- Παπαποστόλου 1991: Ι. Α. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά την Ρωμαϊκή περίοδο, στο: Α. Δ. Rizakis (επιμ.) *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συνέδριο, 19-21 Μαΐου 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991, 305-320.
- Παπαποστόλου 2014: Ι. Α. Παπαποστόλου, Νεώτερα περί Αχαΐας και Πατρών, *ΑΕ* 153 (2014), 237-274.
- Raparostolou 1989: Ι. Α. Raparostolou, Monuments des combats de gladiateurs à Patras, *BCH* 113 (1989), 351-401.
- Πετρόπουλος 1990: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκό υδραγωγείο, *ΑΔ* 45 (1990), Β'1, 136.
- Πετρόπουλος 1997: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Αρέθα 52 και Παπαδιαμάντη, *ΑΔ* 52 (1997), Β'1, 276-277.
- Πετρόπουλος 1998: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Αρέθα 52, *ΑΔ* 53 (1998), Β'1, 249-251.
- Πετρόπουλος 2001-2002: Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Μεσάτις της Πάτρας, στο: *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2001-2002, 399-422.
- Πετρόπουλος 2009: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας, στο: Ε. Greco (επιμ.), *Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής*, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006*, Tripodes – Quardeni della Scuola Archeologica Italiana di Atene 8, Atene 2009, 39-77.
- Πετρόπουλος 2012: Μ. Πετρόπουλος, Πάτρα, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 340-348.
- Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2006: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Γ. Ζ. Αλεξοπούλου – Γ. Γεωργοπούλου – Α. Γκαδόλου, Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 81-100.

Εικ. 1. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του ρωμαϊκού Ωδείου (φωτ. ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 2. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Σταδίου με δήλωση των θόλων των κερκίδων (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 3. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Σταδίου (ΕΦΑΑΧΑ).

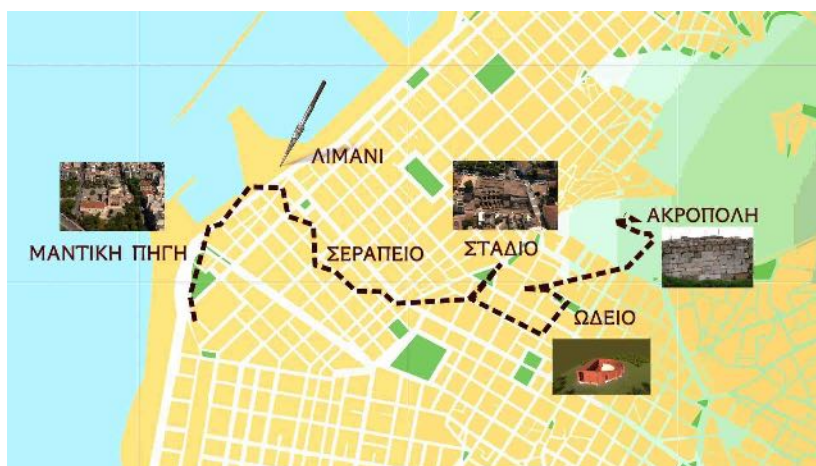

Εικ. 4. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της υδατογέφυρας του υδραγωγείου (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 5. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της ρωμαϊκής γέφυρας (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 6. Απόσπασμα χάρτη της Πάτρας με την διαδρομή του Πausανία και χαρακτηριστικά μνημεία (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 7. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της προϊστορικής ακρόπολης (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 8. Τρισδιάστατη «ανακατασκευή» οικιστικής μονάδας (ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 9. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Λεπτομέρεια της αίθουσας του Δημόσιου Βίου με τις οθόνες προβολής (φωτ. Μιχάλης Γκαζής).

Χρήση Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων για την ψηφιακή αποτύπωση του Τείχους Δυμαίων και της ευρύτερης λιμνοθάλασσας και πρόταση διαχείρισής τους

ABSTRACT. One of the most important methodological advances during the last 25 years is the use of Geographic Information System (GIS) in archaeological research. This paper presents the digital mapping of the archaeological site of the Dymaeon Wall (Teichos Dymaion) in Western Achaia. The project included the digitization of the monument, the production of a Digital Elevation Model (DEM) of the area, the detailed presentation and mapping of a few selected sections of the wall based on archaeological and published data, the 3D modeling of the site, and finally the digital integration of the site with the Kotychi and Strofylia Wetlands National Park as an integrated proposal for sustainable development.

Εισαγωγή

Το 2000 ο Jeremy Huggett σημείωνε σχετικά με την εφαρμογή της Πληροφορικής στην Αρχαιολογία: «Οι αρχαιολόγοι δείχνουν να αγνοούν τις σημαντικές δυνατότητες της νέας τεχνολογίας. Μελετούμε τον πολιτισμό του παρελθόντος αλλά αποτυγχάνουμε να εφαρμόσουμε τις ίδιες αναλύσεις με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας»¹. Δυο δεκαετίες αργότερα η κατάσταση έχει αλλάξει άρδην καθώς έχει διευρυνθεί σημαντικά η επιτυχής εφαρμογή των ΓΠΣ στην αρχαιολογική έρευνα². Πλέον, η χρήση Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων (ΓΠΣ) αποτελεί συνήθη πρακτική τόσο στην αρχαιολογική έρευνα όσο και στη διαχείριση πολιτιστικών και φυσικών πόρων.

Η ψηφιακή αποτύπωση του Τείχους Δυμαίων, καθώς και της ευρύτερης περιοχής του Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς, μέσω των ΓΠΣ, πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της διπλωματικής εργασίας της Ζωής Δημοπούλου, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εφαρμοσμένες Αρχαιολογικές Επιστήμες» του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Για την υλοποίηση της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν τα λογισμικά ArcGIS 10.1, ArcScene 10.1 και StoryMaps της εταιρείας ESRI, με τη βοήθεια των οποίων δημιουργήθηκαν ψηφιακοί και διαδικτυακοί χάρτες, ψηφιακό μοντέλο εδάφους, καθώς και η τρισδιάστατη μοντελοποίηση του. Με την επιλογή των παραπάνω λογισμικών καλύφθηκε ένα ευρύ φάσμα αναγκών, από την απλή τεκμηρίωση και την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου μέχρι τη διατύπωση προτάσεων ανάδειξης και ενσωμάτωσης του Τείχους Δυμαίων στην ευρύτερη περιοχή του Εθνικού Πάρκου.

Στόχοι της έρευνας

Στόχοι της έρευνας ήταν:

α) Η ψηφιακή αποτύπωση του Τείχους Δυμαίων, η οποία περιλαμβάνει αποτύπωση της παρούσας κατάστασής του, προσπάθεια απόδοσης του λόφου χωρίς το τείχος, λεπτομερή παρουσίαση και ανάδειξη μερικών επιλεκτικών σημείων του τείχους βασισμένων στις δημοσιευμένες αρχαιολογικές μαρτυρίες, προσπάθεια τρισδιάστατης απόδοσης του συνόλου του τείχους.

β) Η ψηφιακή ενσωμάτωση της ευρύτερης περιοχής κατόπιν της παροχής σχετικών χαρτών από τον Φορέα Διαχείρισης του Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς, ώστε η έρευνα να ολοκληρωθεί με μια πρόταση ανάδειξης του τείχους και της ευρύτερης περιοχής του εθνικού πάρκου.

¹ Huggett 2000, 5-22.

² Longley 2011. Dorshow 2012. Carleton κ.ά. 2017. Malaperdas – Zacharias 2019.

Η περιοχή μελέτης

Το Τείχος Δυμαίων

Το Τείχος Δυμαίων, ή Ακρόπολη της Καλογριάς, βρίσκεται εντός του Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς, στον Νομό Αχαΐας (εικ. 1, 2). Αποτελεί μοναδικό παράδειγμα οχυρωμένης μυκηναϊκής ακρόπολης στη Δυτική Ελλάδα. Η ακρόπολη χτίστηκε γύρω στα 1250 π.Χ. σε μια φυσικά οχυρή θέση, γνωστή ως «Μαύρα Βουνά», ενώ στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν σπάνια μνημεία φυσικής ομορφιάς, όπως οι λιμνοθάλασσες του Κοτυχίου, του Προκόπου και του Πάπα, το έλος γλυκού νερού Λάμια, καθώς και το μεγαλύτερο πευκόδασος στην Ελλάδα, το δάσος της Στροφιλιάς³.

Η γεωλογία, η γεωμορφολογία και τα εδάφη

Η ευρύτερη περιοχή μελέτης εντοπίζεται, γεωλογικά, στον χώρο ανάπτυξης των ιζημάτων της γεωτεκτονικής Ιονίου ζώνης και μάλιστα στο εσωτερικό (ανατολικό) τμήμα αυτής, που γειτνιάζει προς ανατολάς με τη ζώνη Γαβρόβου-Τρίπολης (εικ. 3). Τα εδάφη γύρω από το τείχος είναι πεδινά και γόνιμα, κυρίως γιατί προέρχονται από ποτάμιες και υγροτοπικές-λιμναίες αποθέσεις φερτών υλών των ποταμών, χειμάρρων, λιμνών και τρεχούμενων νερών.

Τα φυσικά οικοσυστήματα

Οι τύποι φυσικών οικοσυστημάτων που παρατηρούνται στην περιοχή μελέτης καθορίζονται κυρίως από την περιεκτικότητα του εδάφους σε αλάτι, την υγρασία και τη γεωμορφολογία του περιβάλλοντος, γι' αυτό και δεν παρουσιάζουν ομοιομορφία ως προς την βιοποικιλότητα. Σε απόσταση περίπου 50 μ. από τη θάλασσα εμφανίζονται τα φυτικά εκείνα είδη που κατορθώνουν να ζουν στην παραλία και την άμμο. Οι πιο σημαντικοί τύποι οικοτόπων που εμφανίζονται στο σύνολο της περιοχής μελέτης απεικονίζονται στον χάρτη της εικ. 4.

Οι ανθρωπογενείς δραστηριότητες

Στις ακτές της Δυτικής Αχαΐας και τμήματος της Ηλείας, που βρέχονται από το Ιόνιο Πέλαγος, η ανθρώπινη παρουσία υπήρξε συνεχής και διαχρονική (εικ. 5). Η κατοίκηση της ακρόπολης όπου το Τείχος Δυμαίων υποδείχτηκε από ανάγκες που διέφεραν από εποχή σε εποχή. Οπωσδήποτε, ως θέση πλεονεκτούσε έναντι άλλων, καθώς παρείχε προϋποθέσεις και υλικά που ικανοποιούσαν τις ανάγκες και τις προσδοκίες των κοινωνιών που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή διαχρονικά. Η αλιεία, μια δραστηριότητα συνυφασμένη με το φυσικό περιβάλλον των υγροτόπων της περιοχής, ασκήθηκε ορθολογικά στις λίμνες και στις λιμνοθάλασσες. Αντίθετα, η κτηνοτροφία, επίσης στενά συνδεδεμένη με τους υγροτόπους, ασκήθηκε ανεξέλεγκτα και υπερεντατικά, οδηγώντας στην υπερβόσκηση και σε πυρκαγιές, που υποβάθμισαν το φυσικό τοπίο, δημιουργώντας φρυγανικές εκτάσεις. Η γεωργία, στη μέχρι τώρα πορεία της, επενέργησε αρκετές φορές δυσμενώς στο φυσικό περιβάλλον των υγροτόπων, λιμνών και λιμνοθαλασσών⁴.

Καθεστώς προστασίας

Η Συνθήκη Ramsar (1971) προστατεύει τις λιμνοθάλασσες Κοτύχι και Πρόκοπος, καθώς και το έλος Λάμια, υγροτόπους τους οποίους χαρακτηρίζει ως διεθνούς σημασίας, που χρήζουν προστασίας (Νομοθετικό Διάταγμα 191/1974). Η οριοθέτηση της περιοχής Ramsar περιλαμβάνει, επίσης και το δάσος κουκουναριάς της Στροφιλιάς (εικ. 6). Από το 1998, έτος κατά το οποίο χαρτογραφήθηκαν και διαμορφώθηκαν οι περιοχές του δικτύου «Natura 2000» για την Ελλάδα, καθορίστηκαν στην περιοχή πέντε προστατευόμενες περιοχές, οι οποίες στην συνέχεια ενσωματώθηκαν στα όρια χωρικής αρμοδιότητας του Φορέα Διαχείρισης του Εθνικού Πάρκου. Αυτές οι περιοχές αποτελούν Ζώνες Ειδικής Προστασίας για την орνιθοπανίδα (σύμφωνα με την Οδηγία 2009/147/ΕΕ) και Ειδικές Ζώνες Διατήρησης (σύμφωνα με την Οδηγία 92/43/ΕΟΚ). Θεσμοθετήθηκε επίσης μόνιμο Καταφύγιο Άγριας Ζωής, με την ονομασία «Βιότοπος Δάσους Στροφιλιάς, Λίμνης Προκόπου-Λάμιας». Το 2009, με την υπ' αριθ. 12365 ΚΥΑ (ΦΕΚ Δ' 159/29-04-2009), οι χερσαίες, υδάτινες και θαλάσσιες περιοχές της λιμνοθάλασσας Κοτυχίου, του δάσους Στροφιλιάς και της ευρύτερης περιοχής τους (Ν. Αχαΐας, Ν. Ηλείας) χαρακτηρίστηκαν ως «Εθνικό Πάρκο Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς», με όρια και ζώνες προστασίας που περιγράφονται στην ίδια ΚΥΑ.

³ ΣΤ' ΕΚΠΑ 2017.

⁴ ΥΠΕΧΩΔΕ 2011.

Μεθοδολογία

Η χαρτογράφηση του τείχους Δυμαίων έγινε με την βοήθεια των ΓΠΣ. Χρησιμοποιήθηκαν τοπογραφικοί χάρτες κλίμακας 1:50.000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ), γεωλογικοί χάρτες του ΙΓΜΕ, διανυσματικά δεδομένα από τον Φορέα Διαχείρισης Εθνικού Πάρκου Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς. Η χαρτογραφική αποτύπωση των μνημείων έγινε με τη χρήση του λογισμικού ArcGIS 10.1. Χρησιμοποιήθηκε το Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς ΕΓΣΑ 87 για το σύνολο των αποτυπώσεων, ενώ τυχόν πλεγματικά δεδομένα που βασίζονταν σε παλαιότερο γεωγραφικό σύστημα αναφοράς HATT μετασχηματίστηκαν στο σύγχρονο Σύστημα ΕΓΣΑ87. Καταχωρήθηκαν διανυσματικά δεδομένα που αφορούσαν το Τείχος Δυμαίων, όπως κτίσματα, το τείχος αυτό καθεαυτό, υψομετρικά σημεία, περιφράξεις, αρχεία υποδομών του αρχαιολογικού χώρου, χρήσεις γης.

Για τη διαχείριση και ερμηνεία του αρχαιολογικού χώρου σε συνάρτηση με το ανάγλυφο της γύρω περιοχής και το Εθνικό Πάρκο Κοτυχίου-Στροφιλιάς εισήχθησαν όλα τα στοιχεία της έρευνας, με τη χρήση ΓΠΣ, στη χωρική βάση δεδομένων. Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν:

- σύγχρονοι τοπογραφικοί χάρτες της ΓΥΣ, κλίμακας 1:50.000 και 1:5.000, με ακρίβεια 12,5 μ. και 1,25 μ. αντίστοιχα,
- ψηφιακοί τοπογραφικοί χάρτες,
- γεωλογικοί χάρτες του ΙΓΜΕ κλίμακας 1:50.000,
- οικολογικά δεδομένα (τύποι οικοτόπων και ζωνοποίηση του Εθνικού Πάρκου) από τον Φορέα Διαχείρισης Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς,
- δεδομένα επιφανειακής έρευνας,
- διανυσματικά τοπογραφικής τεκμηρίωσης του μνημείου που έχουν γεωαναφερθεί.

Για τη μελέτη, ανάδειξη και προώθηση του αρχαιολογικού χώρου δημιουργήθηκαν:

- ψηφιακό μοντέλο εδάφους DEM από την ψηφιοποίηση των ισοϋψών καμπυλών του τοπογραφικού χάρτη κλίμακας 1:5.000 της ΓΥΣ,
- διανυσματικά αρχεία για: α) τους οικισμούς, β) το οδικό δίκτυο, γ) το υδρογραφικό δίκτυο, δ) τις χρήσεις γης.
- φωτογραφικό υλικό με σημεία GPS, που ανακτήθηκαν από την επιλεκτική έρευνα πεδίου.

Για την ακριβή εύρεση σημείων ελέγχου στο έδαφος (Ground Control Points – GCP's) χρησιμοποιήθηκαν τα τριγωνομετρικά σημεία της ΓΥΣ. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η απαιτούμενη γεωαναφορά για όλους τους χάρτες αναλογικής μορφής (τοπογραφικούς και γεωλογικούς). Οι τελικοί παραγόμενοι χάρτες δημιουργήθηκαν σε διαδικτυακό λογισμικό παραγωγής χαρτών, το Storymaps της εταιρείας ESRI για δύο λόγους (α) αυτόν της αποτύπωσης σημείων του τείχους αλλά και (β) της ανάδειξης και προβολής του αρχαιολογικού χώρου. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με την εισαγωγή των φωτογραφιών και όλο το υλικό μεταφορτώθηκε σε εξυπηρετητή (server) της ESRI για αμεσότητα πρόσβασης δεδομένων από τους χρήστες⁵.

Αποτύπωση της παρούσας κατάστασης του Τείχους Δυμαίων

Ο ανάγλυφος τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Δυτικής Αχαΐας.

Οι τοπογραφικοί χάρτες ενοποιήθηκαν και ψηφιοποιήθηκαν, μετά τη διαδικασία ένταξης τους σε σύστημα ΕΓΣΑ 87 και τις απαραίτητες διορθώσεις, και οι ισοϋψείς καμπύλες τους παρήγαγαν ένα ενιαίο ψηφιακό μοντέλο εδάφους για την ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Αχαΐας. Τη δημιουργία του TIN μοντέλου αυτού, ακολούθησαν η επεξεργασία του ως προς τη χρωματική απόδοση και σωστή σκίαση του ανάγλυφου, καθώς και η εξαγωγή του σε μορφή DEM, για περαιτέρω χαρτογραφική επεξεργασία⁶. Το ενοποιημένο αρχείο των τοπογραφικών αποτυπώσεων εξήχθη στη συνέχεια στο λογισμικό ArcScene 10.1, όπου έγινε και η τελική τρισδιάστατη σύνθεση.

Τρισδιάστατη αποτύπωση του τείχους

Λαμβάνοντας υπόψη τη βιβλιογραφία σχετικά με την τρισδιάστατη μοντελοποίηση αρχαιολογικών χώρων⁷, επιλέχθηκε το λογισμικό ArcScene 10.1 της ESRI για την παραγωγή του τρισδιάστατου μοντέλου του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 7). Το 3D ομοίωμα του παρούσας κατάστασης του χώρου (εικ. 8) και οι σχετικοί 3D

⁵ Ashmore – Knapp 1999. Gourad 1999.

⁶ Evans – Daly 2006.

⁷ Jacoli – Carrara 1998. Barceló 2001. Mehrer – Wescott 2006.

χάρτες μπορούν να χρησιμοποιηθούν από αρχαιολόγους και φορείς της περιοχής για την ανάδειξη και ενσωμάτωση του τείχους στην ευρύτερη περιοχή του Εθνικού Πάρκου, την προβολή του και την προσέλκυση επισκεπτών.

Προτάσεις ανάδειξης του Τείχους Δυμαίων

Διαδικτυακή εφαρμογή ανάδειξης και αξιοποίησης του Τείχους των Δυμαίων

Ο χάρτης που δημιουργήθηκε για την ανάδειξη και αξιοποίηση του τείχους των Δυμαίων έχει συνολικά 10 σημειακά επίπεδα, τα οποία αφορούν διαφορετικού επιπέδου πληροφορίες για το τείχος (εικ. 9). Ο διαχωρισμός γίνεται για κάθε σημείο που περιλαμβάνει κάποια σημαντική πληροφορία για το τείχος ανά ιστορική περίοδο. Η σειρά με την οποία έχουν τοποθετηθεί στον χάρτη είναι χρονική. Κάθε σημείο του χάρτη (συμβολίζεται ως πινέζα) περιλαμβάνει σύντομη αναφορά στην ιστορία του Τείχους Δυμαίων, στο πώς κατοικήθηκε ανά περίοδο, στη σχέση του με τους γύρω υγροτόπους, καθώς και εικόνες για την οπτικοποίηση της περιγραφόμενης ιστορικής περιόδου. Το τελικό βήμα για την ολοκλήρωση του χάρτη ήταν η εισαγωγή εικόνων του τείχους και των σωζόμενων κτισμάτων του. Στόχος του διαδικτυακού χάρτη είναι να βοηθήσει τον χρήστη να οπτικοποιήσει και να σχηματίσει άποψη για τον αρχαιολογικό χώρο του Τείχους Δυμαίων (εικ. 10).

Προτάσεις ανάδειξης του Τείχους Δυμαίων σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή του Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς

Οι προτάσεις ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Τείχους Δυμαίων αφορούν την προστασία και ανάδειξη του τείχους σε σχέση και με την προστασία και ανάδειξη της ευρύτερης περιοχής του Εθνικού Πάρκου Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς, με σκοπό την ολοκληρωμένη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου και, σε συνδυασμό με τις ήδη υπάρχουσες οικοτουριστικές υποδομές του Εθνικού Πάρκου, την αύξηση της επισκεψιμότητάς του. Το Τείχος Δυμαίων είναι αρχαιολογικός χώρος ιδιαίτερης επιστημονικής αξίας, στον οποίο πλήθος ανασκαφών έχει αναδείξει μνημεία διαφόρων χρονικών περιόδων. Παράλληλα, αποτελεί ιστορικό τόπο, που σχετίζεται με σημαντικά γεγονότα, όπως τον Συμμαχικό Πόλεμο μεταξύ Αιτωλικής και Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μεγάλο τμήμα της οχύρωσης και αρκετά κτίσματα της ακρόπολης σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση και το αναστηλωτικό έργο που έχει υλοποιηθεί κατά την τελευταία δεκαετία αναδεικνύει τον μνημειακό χαρακτήρα τους. Ο αρχαιολογικός χώρος «δένει» αρμονικά με το τοπίο της περιοχής, τις λίμνες, τους υγροτόπους και αποτελεί ιστορικό μνημείο του Εθνικού Πάρκου Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς, που συνδέεται με την ιστορική μνήμη των κατοίκων. Λόγω της θέσης και του μεγέθους του το τείχος ήταν πάντοτε ορατό από τις γύρω λιμνοθάλασσες. Ο αρχαιολογικός χώρος μπορεί να λειτουργήσει ως πόλος έλξης επισκεπτών που επιζητούν να συνδυάσουν την ιστορική γνώση με την αναψυχή.

Στις προτεινόμενες ενέργειες περιλαμβάνεται η παρακολούθηση τμημάτων του τείχους για την αντιμετώπιση τυχόν δομικών προβλημάτων, λόγω της μεγάλης έκτασής του, μέσω ενός συνδυαστικού συστήματος επιτόπιων επισκέψεων και της τοποθέτησης αισθητήρων καταμέτρησης περιβαλλοντικών μετρήσεων. Παράλληλα, κρίνεται ως επιτακτική η ανάγκη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου εξωτερικά του τείχους, μέσω του εποχιακού καθαρισμού του από βλάστηση. Πιο συγκεκριμένα προτείνονται οι εξής επεμβάσεις:

- Αποκατάσταση τμημάτων του τείχους: επανατοποθέτηση πεσμένων λίθων με τη μέθοδο της λιθοσυρραφής και αρμολόγημα, ενέματα για να ισχυροποιηθούν οι λίθοι και να αποφευχθεί η εισροή υγρασίας στον πυρήνα του τείχους.
- Αποκατάσταση νοτιοανατολικού πύργου: παρά την καλή κατάσταση διατήρησής του κρίνεται επιτακτική η ανάγκη αρμολογήματος κυρίως των εξωτερικών τμημάτων του.
- Εργασίες στο εσωτερικό του τείχους: εξομάλυνση της περιπατητικής διαδρομής και πλακοστρώσεις των μονοπατιών, όπου χρειάζεται, ώστε να αναδειχθούν οι διαδρομές των επισκεπτών.
- Εργασίες εξωτερικά του τείχους: ήπια παρέμβαση (πλακοστρώσεις κ.ά.) για τη χωροθέτηση περιπατητικής διαδρομής και την αισθητική αποκατάσταση του χώρου.

Για τον περιβάλλοντα χώρο του Τείχους Δυμαίων, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του αποτελεί δασική έκταση, προτείνονται οι ακόλουθες παρεμβάσεις:

- Απομάκρυνση των νεκρών (κυρίως κωνοφόρων) δέντρων και λοιπών θάμνων και βλάστησης που λόγω εγγύτητας προκαλούν φθορές στο τείχος.
- Νέες φυτεύσεις (κατά τόπους) θάμνων και φυλλοβόλων δέντρων και προσπάθεια φύτευσης και σήμανσης ενδημικών, σπάνιων και απειλούμενων φυτών της χλωρίδας του Εθνικού Πάρκου, ώστε ο

επισκέπτης να μπορεί να γνωρίσει, μαζί με τον αρχαιολογικό χώρο, την ιδιαίτερη βιοποικιλότητα του Εθνικού Πάρκου, και ταυτόχρονα να μειωθεί ο κίνδυνος πυρκαγιάς.

- Διάνοιξη επιπλέον μονοπατιών και επέκταση των υφιστάμενων μονοπατιών και περιπατητικών διαδρομών, προς όφελος των επισκεπτών και των περιπατητών. Για τη διαμόρφωση των μονοπατιών προκρίνεται η λύση του πατημένου χώματος, το οποίο θα εγκιβωτιστεί σε ξύλινες σανίδες.
- Διαμόρφωση θέσεων ανάπαυσης, αναψυχής και θέασης προς τις λιμνοθάλασσες, τον Πατραϊκό Κόλπο και το Ιόνιο Πέλαγος, με την τοποθέτηση καθιστικών, τραπεζόπαγκων, κάδων απορριμμάτων κ.ά. Οι στάσεις επισκεπτών θα διαμορφωθούν από ξύλινα στοιχεία.
- Τοποθέτηση καλαίσθητης πινακίδας σήμανσης με πληροφορίες για το τείχος.

Για την προστασία του χώρου του Τείχους και του Εθνικού Πάρκου Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς κρίνεται απαραίτητη η έκδοση Προεδρικού Διατάγματος χρήσεων γης και όρων δόμησης, σύμφωνα και με το Ν 1650/1986, όπως τροποποιήθηκε και ισχύει με τον Ν.3937/2011, ώστε να επικαιροποιηθεί και το ισχύον νομικό καθεστώς και για το Τείχος των Δυμίων με ειδική μνεία για την ένταξη των αρχαιολογικών χώρων της Αχαΐας και του Εθνικού Πάρκου Υγροτόπων Κοτυχίου-Στροφιλιάς σε έναν ενιαίο δίκτυο αρχαιολογικών και φυσικών χώρων.

Συμπεράσματα – Προοπτικές

Η αρχαιολογία υπολογιστικών συστημάτων, γνωστή και ως Πληροφορική της Αρχαιολογίας, είναι η επιστήμη που έχει ενσωματώσει τις εξελίξεις της Πληροφορικής στην αρχαιολογική έρευνα, μέσω της εφαρμογής μεθόδων που βασίζονται σε υπολογιστή για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς του παρελθόντος. Η χρήση ψηφιακών μέσων και η μοντελοποίηση λογισμικού επιτρέπουν στους αρχαιολόγους την προσομοίωση και δοκιμή διαφορετικών εικονικών σεναρίων προκειμένου να ερμηνεύσουν τα αρχαιολογικά ευρήματα των ανασκαφών⁸. Παράλληλα, οι ψηφιακές τεχνολογίες επιδρούν οι ίδιες στη αρχαιολογική σκέψη και μεθοδολογία. Η εισαγωγή νέων εργαλείων για την τεκμηρίωση, την ανάλυση και την οπτικοποίηση των αρχαιολογικών χώρων επηρεάζει τον τρόπο που οι αρχαιολόγοι αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν την ψηφιακή μοντελοποίηση. Η τρισδιάστατη απεικόνιση του αρχαιολογικού χώρου του Τείχους Δυμίων με την χρήση ΓΠΣ είναι ένα πρόσθετο εργαλείο οπτικοποίησης στην παρούσα έρευνα. Ακόμη και αν κάποιος δεν έχει επισκεφθεί ποτέ τον αρχαιολογικό χώρο του Τείχους Δυμίων αποκτά μια αίσθηση του χώρου και είναι σε θέση να αλληλεπιδράσει εικονικά με τον αρχαιολογικό χώρο στην ιστοσελίδα που δημιουργήθηκε για την ανάδειξη του. Η χαρτογράφηση των αρχαιολογικών χώρων αποτελεί σημαντικό βήμα, καθώς συνιστά το επακόλουθο μιας διαδικασίας αξιοποίησης των διαθέσιμων πληροφοριών και τη βάση για περαιτέρω πράξεις ουσιαστικής διαχείρισής τους. Τις τελευταίες δεκαετίες η τρισδιάστατη απεικόνιση αποτελεί ένα ουσιαστικό εργαλείο για διάφορες εφαρμογές αρχαιολογικής έρευνας με την χρήση ΓΠΣ. Η δυνατότητα που δίνει η τεχνική οπτικοποίησης των δεδομένων και του ανάγλυφου της περιοχής, καθώς και δημιουργίας μοντέλων κτιρίων και δρόμων σε τρισδιάστατα εικονικά περιβάλλοντα, έχει βοηθήσει τους αρχαιολόγους να αναλύουν και να μοιράζονται τα δεδομένα με τρόπο ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Επιπλέον, η ψηφιακή χαρτογράφηση ενός αρχαιολογικού χώρου σε ένα εικονικό περιβάλλον ΓΠΣ μπορεί να συμβάλλει στην προσέλκυση επισκεπτών, όπως σχολείων και τουριστών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ashmore – Knapp 1999: W. Ashmore – B. Knapp (επιμ.), *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, Malden 1999.
- Barceló 2001: J. A. Barceló, Virtual reality and scientific visualization: Working with models and hypotheses, *International Journal of Modern Physics C*, 12:4 (2001), 569-580.
- Carleton κ.ά. 2017: W. C. Carleton – C. F. Kong – D. Savage – J. Barry – J. Conolly – G. Iannone, Reports, *JAS* 11 (2017), 59-68.
- Dorshow 2012: W. B. Dorshow, Modeling Agricultural Potential in Chaco Canyon during the Bonito Phase: A Predictive Geospatial Approach, *JAS* 39 (2012), 2098-2115.
- Evans – Daly 2006: T. Evans – P. Daly, *Digital Archaeology: Bridging Method and Theory*, London 2006.
- Gourad 1999: K. Gourad, *Geographic Information Systems in Archaeology: A Survey*, New York 1999.
- Huggett 2000: J. Huggett, Computers and archaeological culture change, στο: G. Lock – K. Brown (επιμ.) *On the Theory and Practice of Archaeological Computing*, Oxford University Committee for Archaeology Monograph 51, Oxford 2000, 5-22.

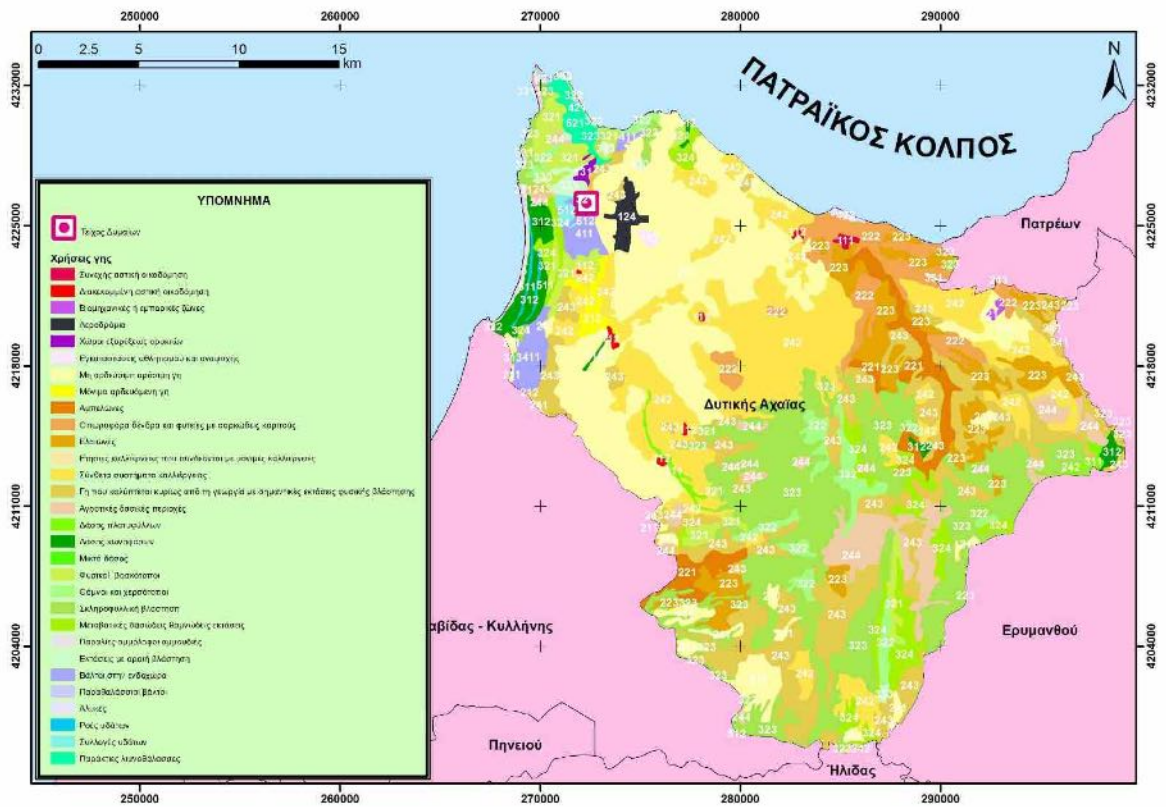
⁸ Evans – Daly 2006.

- Jacoli – Carrara 1998: M. Jacoli – A. Carrara, GIS-based multivariate model for identifying archaeological sites, Calabria, Southern Italy, στο: *Proceedings of the International Congress on Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin, Catania 26 November – 2 December 1995*, vol. 1, Palermo 1998, 305-311.
- Longley κ.ά. 2011: P. A. Longley – M. F. Goodchild – D. J. Maguire – D. W. Rhind, *Geographic Information Systems and Science*, Hoboken 2011³.
- Malaperdas – Zacharias 2018: G. Malaperdas – N. Zacharias, A geospatial analysis of Mycenaean habitation sites using a geocumulative versus habitation approach, *Journal of Geoscience and Environment Protection* 6 (2018), 111-131.
- Mehrer – Wescott 2006: M. W. Mehrer – K. L. Wescott (επιμ.), *GIS and Archaeological Site Location Modeling*, Boca Raton 2006.
- Παπαδάτου – Μπούσμπουρας 2013: Ε. Παπαδάτου – Δ. Μπούσμπουρας, *Μελέτη αξιολόγησης της διατήρησης της βιοποικιλότητας σε οικοσυστήματα της περιοχής της Λίμνης Καϊάφα (Natura 2000 «GR2330005: Θίνες και παραλιακό Δάσος Ζαχάρως, Λίμνη Καϊάφα, Στροφυλιά, Κακόβατος»)*, Αθήνα 2013.
- ΣΤ' ΕΠΚΑ 2017: *Τείχος Δυμαίων – Ιστορικό*, Πάτρα 2017.
- ΥΠΕΧΩΔΕ 2011: *Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Περιοχών: α) GR2330005 «Θίνες και παραλιακό Δάσος Ζαχάρως, Λίμνη Καϊάφα, Στροφυλιά, Κακόβατος» και β) GR2330008 «Θαλάσσια περιοχή Κόλπου Κυπαρισσίας: Ακρ. Κατάκολο – Κυπαρισσία*, Αθήνα 2011.

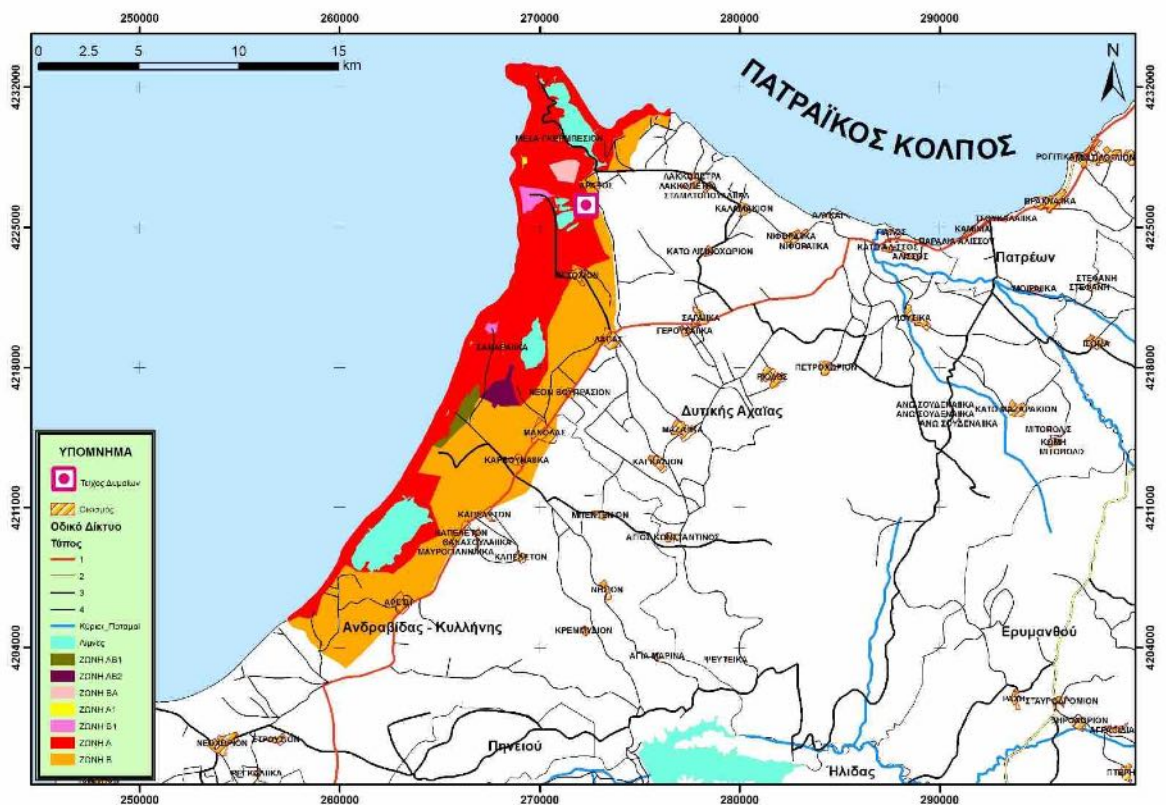

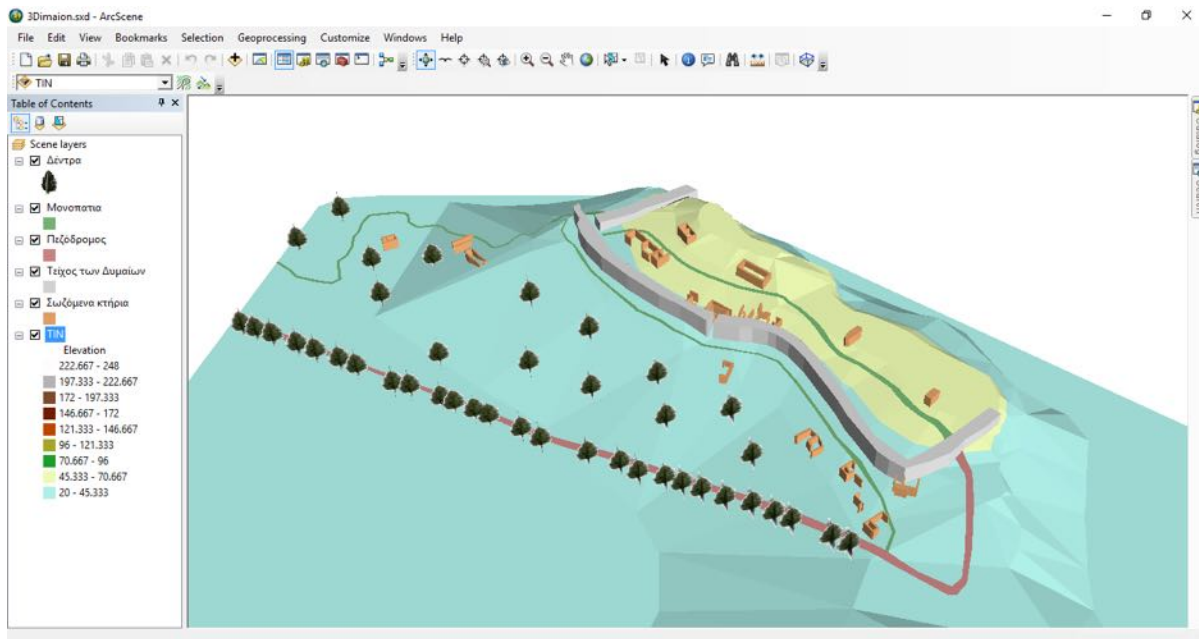

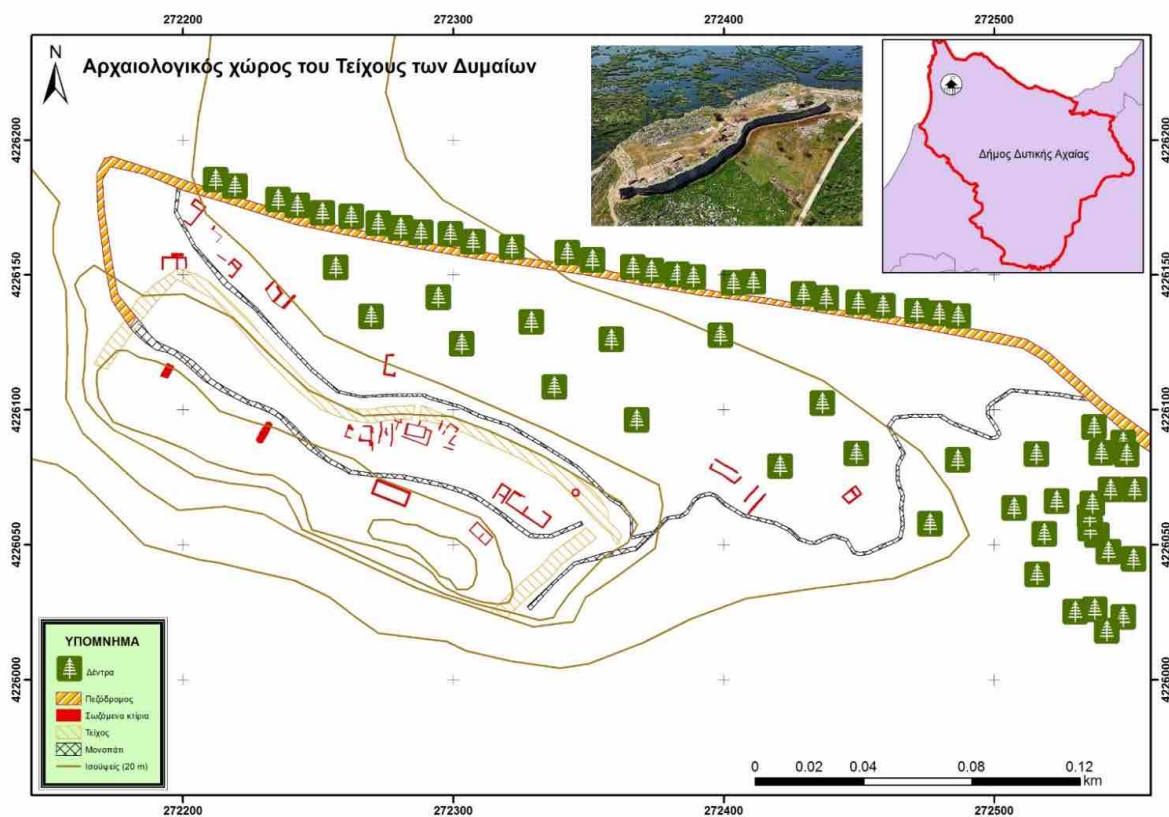
Εικ. 5. Χάρτης ανθρωπίνων δραστηριοτήτων στην περιοχή μελέτης.

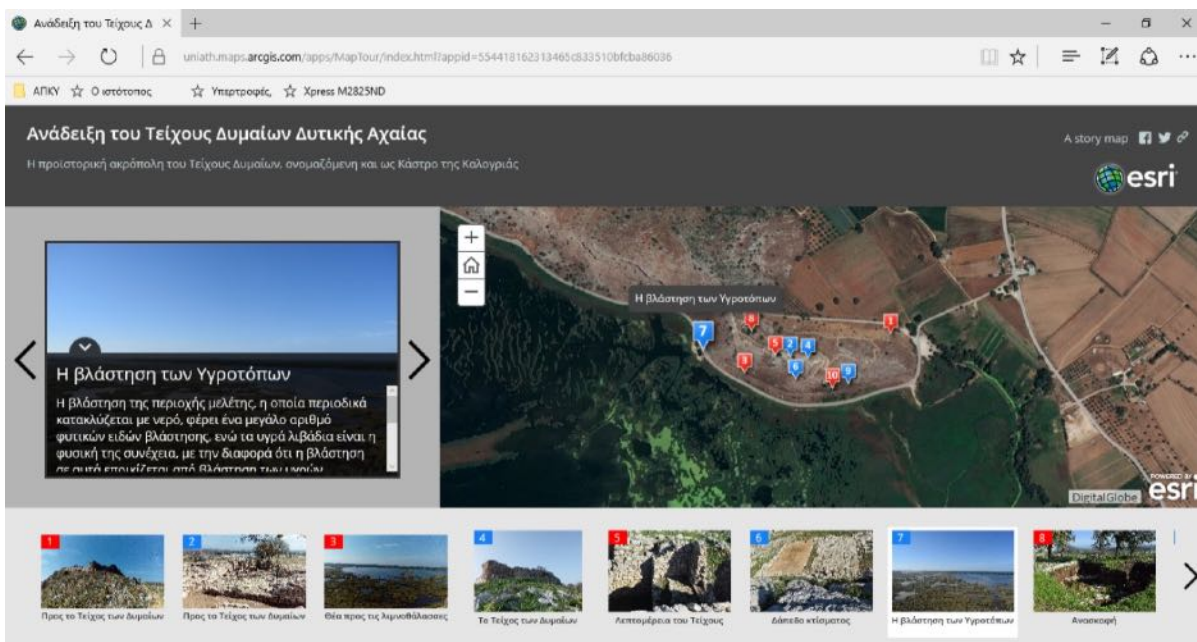
Εικ. 6. Χάρτης καθεστώτος προστασίας της περιοχής μελέτης.

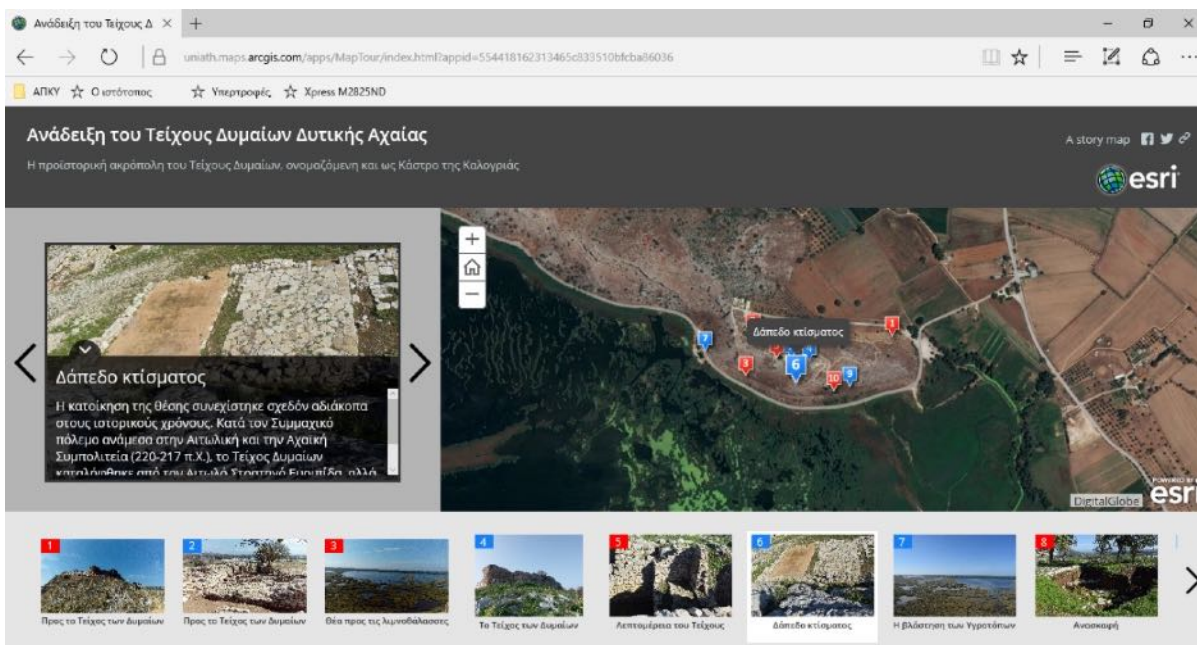
Εικ. 7. Τρισδιάστατη απεικόνιση του Τείχους των Δυμαιοίων.

Εικ. 8. Αποτύπωση της παρούσας κατάστασης του Τείχους Δυμαιοίων.

Εικ. 9. Απόσπασμα της διαδικτυακής σελίδας ανάδειξης του Τείχους Δυμαίων με πληροφορίες για τη βλάστηση των υγροτόπων του Εθνικού Πάρκου Κοτυχίου-Στροφιλιάς.

Εικ. 10. Απόσπασμα της διαδικτυακής σελίδας ανάδειξης του Τείχους Δυμαίων με πληροφορίες για τα σωζόμενα κτίσματα του αρχαιολογικού χώρου.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΕΛΙΤΗ

Εκπαιδευτικές δράσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας το έτος 2017

ABSTRACT. The Ephorate of Antiquities of Achaia designs and implements annually a variety of educational programmes aimed at raising public awareness on issues related to the protection and preservation of cultural heritage, enriching the public's knowledge of local history and archaeological research in the Prefecture of Achaia, promoting the public's continued contact with the museum and with various forms of art. The implementation of these actions proposes an interactive visit to the museum realised by a process in which knowledge is offered through search, play, and free creation. In 2017, the Ephorate of Antiquities of Achaia designed and implemented educational programmes-initiatives aimed at Primary and Secondary Education students, families, and special social groups, including permanent educational activities taking place at the Archaeological Museum and archaeological sites of Patras, but also programmes designed and implemented on the occasion of celebrations or events promoted by the Hellenic Ministry of Culture and Sports.

Μόνιμα εκπαιδευτικά προγράμματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας σχεδιάζει και υλοποιεί ετησίως ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα με στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα που αφορούν στην προστασία και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, τον εμπλουτισμό των γνώσεων του αναφορικά με την τοπική ιστορία και αρχαιολογική έρευνα στον Νομό Αχαΐας, τη διατήρηση μιας συνεχούς επαφής του με το μουσείο και την παρότρυνση ενασχόλησής του με διάφορες μορφές τέχνης. Η εφαρμογή των δράσεων προτείνει μια διαδραστική επίσκεψη στο μουσείο και επιτελείται από μια διαδικασία, όπου η γνώση προσφέρεται μέσω της αναζήτησης, του παιχνιδιού και της ελεύθερης δημιουργίας.

Το έτος 2017 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας σχεδίασε και υλοποίησε εκπαιδευτικά προγράμματα-δράσεις, που απευθύνονταν σε μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σε οικογένειες, αλλά και σε ειδικές κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για μόνιμες εκπαιδευτικές δράσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και των αρχαιολογικών χώρων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας αλλά και προγράμματα που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο επετειακών εορτασμών ή επικοινωνιακών δράσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Τα μόνιμα εκπαιδευτικά προγράμματα που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών για το έτος 2017 από τη γράφουσα¹ είναι τα εξής:

«*Τα παιδιά παίζει*» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Στο πρώτο στάδιο του προγράμματος παρουσιάστηκαν τα εκθέματα της αίθουσας του Ιδιωτικού Βίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και ιδιαίτερα η προθήκη με τις καθημερινές ασχολίες, στην οποία εκτίθενται τα παιχνίδια της αρχαιότητας. Στη συνέχεια τα παιδιά ενημερώθηκαν, μέσω ψηφιακής παρουσίασης (powerpoint), για τα ατομικά και ομαδικά παιχνίδια εκείνης της εποχής. Η παρουσίαση περιελάμβανε απεικονίσεις παιχνιδιών, ερμηνεία αυτών, απλές ερωτήσεις, τις οποίες καλούνταν τα παιδιά να απαντήσουν, αλλά και βιωματικό παιχνίδι, καθώς τα παιδιά συμμετείχαν στην αναβίωση ομαδικών παιχνιδιών της αρχαιότητας. Το πρόγραμμα ολοκληρωνόταν με τη δημιουργία παζλ (εικ. 1), στα οποία αποτυπώνονταν τα αρχαία παιχνίδια του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών, που τα παιδιά καλούνταν να αναγνωρίσουν. Το πρόγραμμα απευθύνθηκε σε παιδιά της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και των δύο πρώτων τάξεων του Γυμνασίου και υλοποιήθηκε πιλοτικά στις 19 και 26 Ιουνίου 2015, όταν το παρακολούθησαν 42 παιδιά, ηλικίας 9-12 ετών και στις 2 Ιουλίου 2015 30 παιδιά του Θερινού Αρκτικού Κέντρου Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών της Πάτρας του Δήμου Πατρέων. Το ίδιο πρόγραμμα

¹ Εκπαιδευτικά προγράμματα σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν και από άλλους συναδέλφους. Στην παρούσα δημοσίευση αναφέρονται μόνο τα προγράμματα που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν το έτος 2017 από τη γράφουσα.

υλοποιήθηκε το έτος 2017 και το παρακολούθησαν 632 μαθητές της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και των δύο πρώτων τάξεων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Θεοί και ήρωες της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους για την αρχαία ελληνική μυθολογία μέσα από τα επιλεγμένα εκθέματα του μουσείου, που βρίσκονται στις αίθουσες του Ιδιωτικού και Δημοσίου Βίου και απεικονίζουν θεούς και ήρωες. Το πρόγραμμα ολοκληρωνόταν με τη συμμετοχή των παιδιών στο δημοφιλές επιδαπέδιο παιχνίδι «φιδάκι», όπου καλούνταν να απαντήσουν σε ερωτήσεις σχετικές με τη μυθολογία, ανακαλώντας τις γνώσεις τους από το μάθημα της Ιστορίας Γ' Δημοτικού και αξιοποιώντας τις πληροφορίες που τους δίνονταν κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής παρουσίασης στις αίθουσες της μόνιμης έκθεσης του μουσείου. Το πρόγραμμα απευθύνθηκε σε παιδιά Γ' και Δ' Δημοτικού και το παρακολούθησαν συνολικά 906 μαθητές. Το ίδιο πρόγραμμα παρακολούθησαν τρεις μαθητές και τρεις εκπαιδευτικοί από το Ειδικό Σχολείο Τυφλών Πάτρας, στους οποίους δόθηκε η δυνατότητα να αγγίξουν τα πρωτότυπα αγάλματα των θεών και ηρώων που εκτίθενται στις αίθουσες του Ιδιωτικού και Δημοσίου Βίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών (εικ. 2).

Τα εν οίκω και εν δήμω των αρχαίων Πατρινών. Το πρώτο στάδιο του προγράμματος περιελάμβανε την παρουσίαση των εκθεμάτων των αιθουσών του Ιδιωτικού και Δημοσίου Βίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών, όπου τα παιδιά ενημερώνονταν σχετικά με τη συγκεκριμένη ενότητα. Στη συνέχεια, προκειμένου τα παιδιά να κατανοήσουν τα όσα έβλεπαν στις αίθουσες της μόνιμης έκθεσης κατευθύνονταν στο αμφιθέατρο του μουσείου και μέσω ψηφιακής προβολής (rowerpoint) συμμετείχαν στην επίλυση εκπαιδευτικών ασκήσεων, ερωτήσεων, αντιστοιχίσεων και συμπλήρωσης κειμένων. Το πρόγραμμα απευθύνθηκε σε παιδιά της Γ' Γυμνασίου και Α'-Γ' Λυκείου και το παρακολούθησαν 146 συνολικά μαθητές.

Εκπαιδευτικές δράσεις στο πλαίσιο επετειακών εορτασμών και επικοινωνιακών δράσεων του Υπουργείου Πολιτισμού

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας κατά τη διάρκεια του έτους 2017 υλοποίησε επιπλέον εκπαιδευτικές δράσεις στο πλαίσιο επετειακών εορτασμών. Τα προγράμματα που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από τη γράφουσα είναι τα εξής²:

Στο πλαίσιο εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας Ποίησης 2017 πραγματοποιήθηκε την Τρίτη 21 Μαρτίου 2017 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών εκπαιδευτική εκδήλωση-δράση με τίτλο: «Η ποίηση ως έκθεμα. Οι ψηφίδες μετουσιώνονται σε λέξεις με τα γλυπτά να σμιλεύουν τον λόγο». Την εκδήλωση συνδιοργάνωσαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας και το Τμήμα Πολιτιστικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αχαΐας. Η όλη δράση εντάχθηκε στο διεθνές δίκτυο «Διαπολιτισμικές πόλεις» (InterCultural Cities-ICC), του Συμβουλίου της Ευρώπης και στο δίκτυο «ALDA: European Association for Local Democracy» του Δήμου Πατρέων, καθώς επίσης και στην «Ευρωπαϊκή Εβδομάδα κατά του Ρατσισμού 2017», η οποία υποστηρίχθηκε από την Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση Πάτρας - ΑΔΕΠ Α.Ε και διασυνδέθηκε με το διακρατικό έργο URBACT III/ARRIVAL CITIES. Οι μαθητές συμμετείχαν σε βιωματικό εργαστήριο γνωριμίας με επιλεγμένα γλυπτά-ψηφιδωτά της ρωμαϊκής Πάτρας και δημιουργικής γραφής, με την καθοδήγηση της υπεύθυνης ομάδας διοργάνωσης της δράσης (εικ. 3). Στη συνέχεια, στο αμφιθέατρο του μουσείου ακούστηκαν τα ποιήματα που συνέθεσαν οι «μαθητές-ποιητές» από τα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Αχαΐας, καθώς και οι υπέροχες ερμηνείες της παιδικής χορωδίας Canto Experimental του Πρότυπου Πειραματικού Γυμνασίου Πανεπιστημίου Πατρών, υπό τους ήχους της μουσικής του μουσικού σχήματος Ονειρόδρομοι. Ξεχωριστή στιγμή της βραδιάς ήταν η ηχογραφημένη απαγγελία ποιήματος που συνέθεσε κρατούμενος μαθητής του 2ου Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας στο Κατάστημα Κράτησης Αγίου Στεφάνου Πάτρας. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν 85 μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ενώ το παρακολούθησε κοινό 150 ατόμων.

Στο πλαίσιο εορτασμού της Διεθνούς Ημέρας Νερού 2017, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, σε συνδιοργάνωση με το Τμήμα Περιβαλλοντικών Θεμάτων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, πραγματοποίησε θεματικές ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δράσεις και προβολή οπτικοακουστικού υλικού (εικ. 4), σε μια συνδυαστική επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών και στον αρχαιολογικό χώρο Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου στην περιοχή της Αρόης Πατρών. Οι συγκεκριμένες δράσεις απευθύνθηκαν σε 30 εκπαιδευτικούς και 83 μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

² Οι εκπαιδευτικές δράσεις στο πλαίσιο εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας Ποίησης 2017, Διεθνούς Ημέρας Νερού 2017 και Πράσινων Πολιτιστικών Διαδρομών 2017 σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν σε συνεργασία με τους συναδέλφους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας Γεωργία Μανωλοπούλου, φιλόλογο-μουσειολόγο, Αθανάσιο Θεμελί, ζωγράφο, και Αλεξάνδρα Κωτσάκη, συντηρήτρια.

Στο πλαίσιο της επετειακής επικοινωνιακής δράσης «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2017», πραγματοποιήθηκαν την Πέμπτη 25 και την Παρασκευή 26 Μαΐου 2017 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών εκπαιδευτικές δράσεις, θεματικές ξεναγήσεις και προβολή οπτικοακουστικού υλικού σχετικού με το Ρωμαϊκό και Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας, καθώς και εικαστικό εργαστήριο (εικ. 5). Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε μαθητές της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο πρώτο μέρος του προγράμματος οι μαθητές συγκεντρώθηκαν στο αμφιθέατρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών, όπου μοιράστηκαν οι κονκάρδες, οι σελιδοδείκτες και το ενημερωτικό υλικό που είχε αποσταλεί από τη Διεύθυνση Μουσείων (Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας) και ενημερώθηκαν για την πανελλήνια εκστρατεία «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές», καθώς και για το Ρωμαϊκό και Μεσαιωνικό Υδραγωγείο της πόλης των Πατρών. Παράλληλα, προβλήθηκε οπτικοακουστικό υλικό και, συγκεκριμένα, ένα βίντεο με υπότιτλους σχετικό με την ύδρευση της Πάτρας από την αρχαιότητα έως και τους οθωμανικούς χρόνους και ταινία μικρού μήκους, που ενημέρωνε τους επισκέπτες για την αποκάλυψη και τη διαδικασία της μεταφοράς του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου³. Ακολούθησαν θεματικές ξεναγήσεις σε επιλεγμένα αντικείμενα του μουσείου που σχετίζονταν με το νερό και γενικότερα το περιβάλλον και στο τέλος τα παιδιά συμμετείχαν σε εργαστήριο ζωγραφικής. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν συνολικά 150 παιδιά της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Την Κυριακή 28 Μαΐου 2017, στο πλαίσιο της επετειακής επικοινωνιακής δράσης «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2017», πραγματοποιήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο του Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου στην περιοχή της Αρόης Πατρών εκπαιδευτικές δράσεις και προβολή οπτικοακουστικού υλικού σχετικού με την ύδρευση της Πάτρας στην αρχαιότητα. Ακολούθησε περίπατος στον αρχαιολογικό χώρο ανάμεσα στα ελαιόδεντρα και τα οπωροφόρα δέντρα, όπου γονείς και παιδιά περιηγήθηκαν τα δύο υδραγωγεία και συμμετείχαν σε δημιουργικό εργαστήριο κατασκευής μικρογραφίας του υδραγωγείου με πηλό και χαρτί (εικ. 6α-6β). Σκοπός της δράσης ήταν η προαγωγή της βιώσιμης ανάπτυξης με την εκπαίδευση των πολιτών σε θέματα προστασίας και ανάδειξης του πολιτιστικού πλούτου και του φυσικού περιβάλλοντος της πόλης στην οποία ζουν. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν 35 άτομα (γονείς με παιδιά).

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, συμμετέχοντας στην επικοινωνιακή δράση πανελλαδικής εμβέλειας με τίτλο Περιβάλλον και Πολιτισμός 2017: «Πνοές Ανέμων», προγραμμάτισε θεματικές ξεναγήσεις και εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών στις 19-20 Οκτωβρίου 2017. Το πρόγραμμα περιελάμβανε θεματική παρουσίαση εκθεμάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών που αφορούν τη χρήση του αέρα στη λατρευτική και καθημερινή ζωή των αρχαίων Ελλήνων και δημιουργικό εργαστήριο, το οποίο περιελάμβανε την παραγωγή αντιγράφων πρωτοτύπων εκθεμάτων. Κάθε σχολείο είχε τη δυνατότητα να δημιουργήσει το δικό του αντίγραφο, το οποίο μετά το τέλος της δράσης παρέλαβε ως αναμνηστικό (εικ. 7). Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε ειδικά σχολεία και συμμετείχαν συνολικά 55 παιδιά από το Ειδικό Επαγγελματικό Γυμνάσιο και Λύκειο Πατρών και δύο παιδιά από το Ειδικό Σχολείο Τυφλών Πάτρας.

Επιπλέον, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους 2017 πραγματοποιήθηκαν εκπαιδευτικές ξεναγήσεις σε ειδικές κοινωνικές ομάδες [στο Ελληνικό Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών (30 άτομα), στον Σύλλογο ΑΜΕΑ Αλκυόνη (20 άτομα), στο Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο Ειδικής Αγωγής Πάτρας (15 άτομα)] και εκπαιδευτικές ξεναγήσεις στην αγγλική γλώσσα στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus.

Δημόσιες σχέσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και εκπαιδευτικές δράσεις

Στο πλαίσιο της επικοινωνιακής στρατηγικής του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών εντάσσεται η συνεργασία του με πανεπιστημιακά και τεχνολογικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδας, στα οποία διδάσκεται το γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Μουσειολογίας, της Πολιτιστικής Διαχείρισης και άλλων συναφών επιστημών, με σκοπό τη δημιουργία στελεχών με εξειδικευμένες γνώσεις στις πολιτισμικές σπουδές και στις εφαρμογές των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών για την παραγωγή και διαχείριση ψηφιακού πολιτιστικού περιεχομένου. Σε αυτές τις περιπτώσεις η συνάφεια του περιεχομένου σπουδών των πανεπιστημιακών και τεχνολογικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με την πολιτιστική διαχείριση του μουσείου συμβάλλει σημαντικά στην τόνωση του ενδιαφέροντος των φοιτητών που πραγματοποιούν την πρακτική τους άσκηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών διατηρεί επίσης συνεχή επαφή και συνεργασία με τα Τμήματα Πολιτιστικών Θεμάτων και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αχαΐας, σχεδιάζοντας και υλοποιώντας βιωματικά σεμινάρια για εκπαιδευτικούς και εκπαιδευτικές δράσεις για παιδιά, ανάλογα με την ηλικία και το γνωστικό επίπεδο των μαθητών που επισκέπτονται το μουσείο.

³ Αναλυτικά στοιχεία για την αποκάλυψη και μεταφορά του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας βλ. στο Κουμούση 2018.

Συμβολή των εκπαιδευτικών δράσεων του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών στην αύξηση της επισκεψιμότητάς του

Η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία δημοσιεύει στοιχεία σχετικά με την επισκεψιμότητα και τις εισπράξεις στα ελληνικά δημόσια μουσεία⁴, προκειμένου να διεξαχθούν συμπεράσματα για την επιτυχία και την αποτελεσματικότητα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, τον σχεδιασμό και την ανατροφοδότηση των δράσεων, την επίλυση προβλημάτων, τη λήψη αποφάσεων⁵. Όσον αφορά την επισκεψιμότητα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών για το έτος 2017 ισχύουν τα ακόλουθα⁶:

ΜΗΝΑΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΥ		
	Ολόκληρο	Μειωμένο	Ελεύθερης εισόδου
2017			
Ιανουάριος	177	—	650
Φεβρουάριος	185	—	1612
Μάρτιος	137	—	3304
Απρίλιος	255	104	3245
Μάιος	259	240	2875
Ιούνιος	280	163	998
Ιούλιος	473	82	550
Αύγουστος	585	102	484
Σεπτέμβριος	319	138	994
Οκτώβριος	234	120	1204
Νοέμβριος	218	—	1759
Δεκέμβριος	310	—	3584
Σύνολο ανά είδος	3432	949	21.259
Γενικό σύνολο		25.640	

Πίνακας 1. Στοιχεία επισκεψιμότητας Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών (μηνιαία και ετήσια αναφορά με αναλυτική παράθεση των ειδών εισιτηρίων)

Στον παραπάνω πίνακα αναφέρεται η επισκεψιμότητα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών ανά είδος εισιτηρίου (ολόκληρο, μειωμένο, ελεύθερης εισόδου) και ανά μήνα για το έτος 2017. Επίσης δίνονται συγκεντρωτικά στοιχεία αναφορικά με το είδος των εισιτηρίων για όλο το έτος 2017. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει το γράφημα της εικ. 8, στο οποίο διακρίνουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό επισκεπτών του μουσείου (82,91%) αφορά στους επισκέπτες που εισήλθαν χωρίς να πληρώσουν το αντίτιμο του εισιτηρίου (ελεύθερη είσοδος). Η πλειονότητα των ατόμων αυτών είναι μαθητές, εκπαιδευτικοί και άτομα ειδικών κοινωνικών ομάδων, που συμμετείχαν σε εκπαιδευτικά προγράμματα-δράσεις του μουσείου. Οι συγκεκριμένες δράσεις επιτυγχάνουν την ευαισθητοποίηση και προσέκλυση του κοινού αποσκοπώντας στη θεμελίωση μακροπρόθεσμων και αμφίδρομων δεσμών μεταξύ του πολιτιστικού οργανισμού, των ανθρώπων και των τεχνών, προκειμένου να καλλιεργηθεί το κοινό του μέλλοντος, βελτιώνοντας με τον τρόπο αυτό την ποιότητα ζωής των ανθρώπων και εξασφαλίζοντας τη συνέχεια του οργανισμού σε βάθος χρόνου⁷.

⁴ Διαθέσιμο στο <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SCI21/->. Στην εν λόγω ιστοσελίδα υπάρχουν αναρτημένοι πίνακες, στους οποίους αναφέρεται η επισκεψιμότητα όλων των μουσείων της χώρας μηνιαίως και ετησίως, χωρίς όμως να γίνεται διαχωρισμός των εισιτηρίων ανά είδος (ολόκληρα, μειωμένα, ελεύθερης εισόδου).

⁵ Καστόρας 2002, 140-144. Hill κ.ά. 2003, 69.

⁶ Τα στοιχεία προέρχονται από το πωλητήριο του μουσείου.

⁷ Κουρή 2010, 64.

Συμπεράσματα

Από το 2009 που άνοιξε τις πύλες του για το κοινό έως σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών καταβάλλει σημαντικές προσπάθειες ώστε να παραμένει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας αλλά και να διευρύνει την αναγνωρισιμότητά του διεθνώς. Αυτό επιτελείται με την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων, περιοδικών εκθέσεων, ομιλιών, συναυλιών και ποικίλων εκδηλώσεων. Το μουσείο είναι ένας πολιτιστικός οργανισμός, που συνεισφέρει στον τοπικό πολιτισμό και αναδεικνύει την τοπική ταυτότητα, ενισχύοντας την εθνική και πολιτιστική συνείδηση των επισκεπτών.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, παρά τα προβλήματα που δημιουργεί η τρέχουσα οικονομική κρίση, λαμβάνει υπόψη του κατά το σχεδιασμό των εκπαιδευτικών δράσεων τις νέες επικοινωνιακές και εκπαιδευτικές θεωρίες και πρακτικές, που αναδεικνύουν την πολλαπλότητα των μαθησιακών τύπων, οι οποίοι χαρακτηρίζουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κάθε επισκέπτη και προσφέρουν πρακτικά και ρεαλιστικά κριτήρια για την επιλογή και τον σχεδιασμό ερμηνευτικών μέσων. Στο πλαίσιο εκπλήρωσης του κοινωνικού του ρόλου και της ποιοτικής υπεροχής των εκπαιδευτικών του δράσεων θέτει στο επίκεντρο την παροχή εμπειριών και τη σύνδεση της μάθησης με την ψυχαγωγία, γεγονός που φαίνεται στον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του μουσείου και στις επικοινωνιακές στρατηγικές που αναπτύσσει. Ο στρατηγικός προγραμματισμός του μουσείου έκαστης σχολικής χρονιάς αφορά στην έγκαιρη οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων-δράσεων και ενημέρωση της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Αχαΐας και των όμορων νομών με Δελτία Τύπου και ενημερωτικές αναρτήσεις στην επίσημη ιστοσελίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών⁸.

Στόχος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δράσεων του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών είναι η εξοικείωση του κοινού με τις έννοιες μουσείο-συλλογή-έκθεμα, η ενημέρωσή του σχετικά με την πλούσια και σημαντική ιστορία της Αχαΐας, η καλλιέργεια μόνιμου και σταθερού ενδιαφέροντος για το μουσείο και η κατανόηση ότι αυτό αποτελεί έναν εναλλακτικό χώρο για παιχνίδι και ψυχαγωγία, ώστε το μουσείο να γίνει το μουσείο ελκυστικό⁹ και οι επισκέπτες να προγραμματίζουν επαναλαμβανόμενες μελλοντικές επισκέψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hill κ.ά. 2003: L. Hill – C. O’ Sullivan – T. O’ Sullivan, *Creative Arts Marketing*, London/New York 2003.
 Καστόρας 2002: Σ. Καστόρας, *Πολιτιστική επικοινωνία*, τόμ. Β’, Πάτρα 2002.
 Kotler – Armstrong 2010: P. Kotler – G. Armstrong, *Principles of Marketing*, Harlow 2010.
 Κουμούση 2018: Α. Κουμούση, Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του, στο: Ε. Ζυμή – Ά. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ1), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, Καλαμάτα 2018, 747-759.
 Κουρή 2010: Μ. Κουρή, Ανάπτυξη Κοινού: Αξιοποιώντας τη λαϊκή και παραδοσιακή μουσική, *HeJMEC* 1:1 (2010), 63-73.

⁸ Μέσω της ιστοσελίδας του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών (<http://www.ampatron.gr/>) ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να ενημερωθεί για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τις περιοδικές εκθέσεις, τις ομιλίες, τα σεμινάρια-συνέδρια και άλλες εκδηλώσεις τόσο τις τρέχουσες όσο και αυτές που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν. Παρέχεται έτσι η δυνατότητα πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο στο αρχείο εκδηλώσεων του μουσείου.

⁹ Kotler-Armstrong 2009, 26-87.

Εικ. 1. Δημιουργία παζλ στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Τα παιδιά παίζει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών» (φωτ. Ν. Κουτσομπελίτη).

Εικ. 2. Συμμετοχή παιδιών από το Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Τυφλών Πάτρας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Θεοί και ήρωες της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας» (φωτ. Ν. Κουτσομπελίτη).

Εικ. 3. Παγκόσμια Ημέρα Ποίησης 2017. Οι μαθητές συνέθεσαν τα δικά τους ποιήματα εμπνευσμένοι από τα ψηφιδωτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών (φωτ. Ν. Κουτσομπελίτη).

Εικ. 4. Εορτασμός Διεθνούς Ημέρας Νερού 2017 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Προβολή βίντεο σχετικού με την ύδρευση της Πάτρας τη ρωμαϊκή και μεσαιωνική εποχή (φωτ. Ν. Κουτσουμπελίτη).

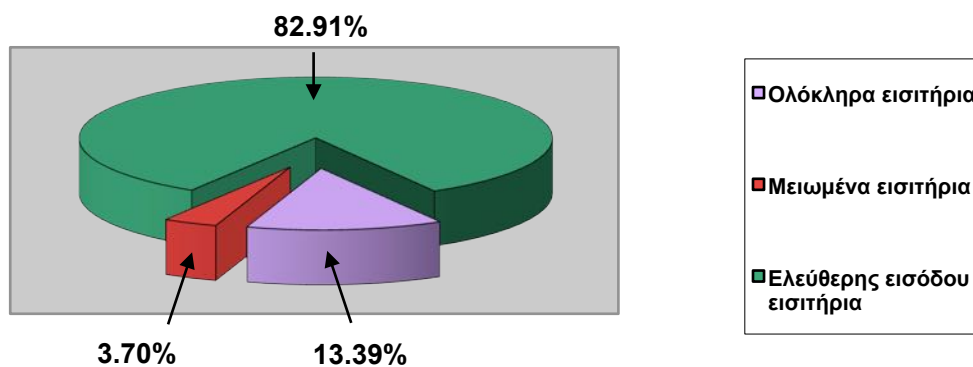
Εικ. 5. Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2017 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Συμμετοχή μαθητών σε εικαστικό εργαστήριο (φωτ. Ν. Κουτσουμπελίτη).

Εικ. 6α-β. Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 2017 στον αρχαιολογικό χώρο του Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου στην περιοχή της Αρόης Πατρών (φωτ. Ν. Κουτσουμπελίτη).

Εικ. 7. Περιβάλλον και Πολιτισμός 2017: «Πνοές Ανέμων 2017». Εκπαιδευτική δράση παραγωγής αντιγράφων πρωτοτύπων εκθεμάτων, σε παιδιά των Ειδικών Σχολείων Πάτρας (φωτ. Ν. Κουτσομπελίτη).

Εικ. 8. Επισκεψιμότητα (%) Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών για το έτος 2017 (επεξεργασία Ν. Κουτσομπελίτη βάσει των στοιχείων επισκεψιμότητας, που προέρχονται από το πωλητήριο του Μουσείου).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Απόσπαση, μεταφορά και αποθήκευση ανασκαφικών ευρημάτων από την Κορινθία για λόγους διάσωσης και ανάδειξής τους

ABSTRACT. Numerous archaeological finds of high historical and artistic value, both mobile and immovable, came to light during archaeological research carried out under the supervision of the Ephorate of Antiquities of Corinth. The conservators of the Ephorate of Antiquities of Corinth were called upon to remove from the field, conserve, and prepare for display numerous artefacts of metal, wood, ceramic, and organic materials, as well as several architectural features and decorations, including frescoes, mosaics, larnakai, and two built funerary monuments, making use of specialized techniques and interdisciplinary collaborations.

Εισαγωγή

Η αυτοτελής σύσταση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας (ΕΦΑΚΟΡ) πραγματοποιήθηκε το 2005. Από τότε έως και σήμερα η αρχαιολογική σκαπάνη, κατά τη διάρκεια σωστικών και συστηματικών ανασκαφικών ερευνών, έφερε στο φως πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων, κινητών και ακινήτων, υψηλής ιστορικής και καλλιτεχνικής σημασίας. Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικά τέχνηρα και μνημεία αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των μεγάλων δημόσιων έργων (ΕΡΓΟΣΕ, Ολυμπία Οδός, ΔΕΣΦΑ) και έργων ΕΣΠΑ.

Η υψηλή ιστορική και καλλιτεχνική αξία πολλών αρχαιολογικών ευρημάτων κατέστησε απαραίτητη την απομάκρυνση τους από τον χώρο εύρεσής τους και τη μεταφορά τους σε εργαστήριο συντήρησης ή σε στεγασμένο χώρο της Εφορείας, με σκοπό τη διάσωση, προστασία και ανάδειξή τους. Ανάλογα με το είδος του υλικού, την ευπάθεια και την κατάσταση διατήρησης ενός ευρήματος, άμεσα εφαρμόστηκαν οι απαιτούμενες σωστικές επεμβάσεις στο ανασκαφικό πεδίο και, εν συνεχεία, αποφασίστηκε ο τρόπος απόσπασης και η τεχνική μεταφοράς του ευρήματος σε ασφαλές περιβάλλον. Η μεταφορά σημαντικών και, κυρίως, ευαίσθητων ευρημάτων σε χώρους κατάλληλους για την αποθήκευση και φύλαξή τους προϋπέθετε αφενός τον σχεδιασμό και τη δημιουργία πρωτότυπων ειδικών κατασκευών, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν κατά την διάρκεια απόσπασης και μεταφοράς των ευρημάτων, αφετέρου την κατασκευή ειδικών θαλάμων αποθήκευσης ή τη διαμόρφωση ενδεδειγμένων συνθηκών αποθήκευσης και διατήρησης σε υφιστάμενους αποθηκευτικούς χώρους¹.

Οι διαδικασίες και οι μέθοδοι απόσπασης και μεταφοράς ανασκαφικών ευρημάτων που επιλέχθηκαν ποικίλλουν. Οι βασικές παράμετροι που εξετάζονται προκειμένου να αποφασιστεί ο ενδεδειγμένος και ταυτόχρονα ασφαλής τρόπος απόσπασης και μεταφοράς ενός ευρήματος διαμορφώνονται από το μέγεθος και την κατάσταση διατήρησης του υπό απόσπαση αντικειμένου². Παρακάτω, θα αναφερθούν οι μέθοδοι απόσπασης και μεταφοράς ευρημάτων από το πεδίο της ανασκαφής, που έχουν επιλεγεί και χρησιμοποιηθεί από τους υπαλλήλους της ΕΦΑΚΟΡ κατά μόνας ή σε διεπιστημονική συνεργασία. Θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι μέθοδοι απόσπασης των αρχαιολογικών ευρημάτων που εφαρμόστηκαν, παρουσιάζοντάς τες κατά κλίμακα, από την απομάκρυνση των μικρού μεγέθους τέχνηρων έως την απόσπαση ολόκληρων ιστάμενων μνημείων σημαντικής ιστορικής και καλλιτεχνικής σημασίας.

¹ Λαμπρόπουλος 2003.

² Watkinson – Neal 2007.

Ανάσωση κινητών ευρημάτων και μικρού μεγέθους καταλοίπων

Για την απόσπαση αρχαιολογικών ευρημάτων μικρού μεγέθους, όπως μεταλλικά τέχνηρα, μικτά ευπαθή αντικείμενα (π.χ. από ξύλο και μέταλλο), κεραμικά αγγεία ή ευρήματα από οργανικά υλικά (π.χ. καρποί ροδιάς) οι τεχνικές που εφαρμόστηκαν περιλαμβάνουν α) την ενίσχυση της επιφάνειας και κατασκευή κατάλληλου νάρθηκα από γύψο (εικ. 1) και β) την κατασκευή ξύλινων ή μεταλλικών φορέων, ενώ πολύ συχνά πραγματοποιήθηκε σταθεροποίηση της επιφάνειας του ευρήματος με τη χρήση εξειδικευμένων υφασμάτων (τουλουπάνι, κάμποτο, υαλοϋφάσματα) και ενδεδειγμένων στερεωτικών υλικών (εικ. 2).

Απόσπαση και μεταφορά αρχιτεκτονικών στοιχείων

Πέρα από τα μικρού μεγέθους ευρήματα, συχνά κρίθηκε απαραίτητο να αποσπαστούν από το ανασκαφικό πεδίο και να μεταφερθούν και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η τεχνογνωσία των συντηρητών της ΕΦΑΚΟΡ έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην επιλογή των κατάλληλων τεχνικών προκειμένου να αποσπαστούν πλήθος ψηφιδωτών δαπέδων και τοιχογραφιών, λάρνακες με γραπτή διακόσμηση, ασάμυνθοι και μεγάλοι πίθοι, μια εστία και τμήμα κτιστού αγωγού.

Η αποκόλληση και μεταφορά των ψηφιδωτών δαπέδων και των τοιχογραφιών προϋποθέτει σημαντική και χρονοβόρα προεργασία στο ανασκαφικό πεδίο. Η διαδικασία που ακολουθείται για την αποκόλληση και απόσπαση ψηφιδωτών και τοιχογραφιών είναι συγκεκριμένη. Αρχικά, αφού καθαριστούν οι υπό απόσπαση επιφάνειες, πρέπει να καθοριστούν και να οριοθετηθούν τα τμήματα στα οποία πρέπει να τεμαχιστεί το δάπεδο ή η τοιχογραφία, αν κριθεί απαραίτητος ο τεμαχισμός λόγω μεγέθους, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ασφαλής απόσπαση και μεταφορά του ευρήματος. Έπειτα τοποθετούνται στην επιφάνεια του ψηφιδωτού ή των τοιχογραφιών διαδοχικά και με αντίθετη φορά δύο υφάσματα. Αρχικά, στην επιφάνεια του ευρήματος τοποθετείται λεπτό τουλουπάνι, το οποίο εφαρμόζεται με ακριλική κόλλα και μαλακές βούρτσες (πινελάτζες). Στη συνέχεια, επικολλάται το δεύτερο ύφασμα (κάμποτο), το οποίο προσδίδει σταθερότητα λόγω της χονδρής και σφιχτής ύφανσής του. Το κάμποτο τοποθετείται στην επιφάνεια του ψηφιδωτού ή της τοιχογραφίας επίσης με τη χρήση ακριλικής κόλλας. Τέλος, ξεκινά η διαδικασία αποκόλλησης των τμημάτων, η οποία πραγματοποιείται με μηχανικά μέσα και μεταλλικές λάμες (εικ. 3). Μετά την αποκόλληση, τα τμήματα του ψηφιδωτού ή της τοιχογραφίας τοποθετούνται σε ξύλινα φορεία, προκειμένου να μεταφερθούν με ασφάλεια³.

Η διαδικασία απόσπασης και μεταφοράς επίπεδων αρχιτεκτονικών ευρημάτων (ψηφιδωτών ή τοιχογραφιών) είναι συγκεκριμένη, ωστόσο, οι διαδικασίες απόσπασης και μεταφοράς τρισδιάστατων αρχιτεκτονικών καταλοίπων ποικίλλουν. Οι συνήθειες πρακτικές που έχουν εφαρμοστεί για την απόσπαση τρισδιάστατων αρχαιολογικών καταλοίπων είναι οι ακόλουθες:

- περιδέσεις των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ιμάντες για την ενίσχυση αλλά και για την ανάρτηση τους (εικ. 4)
- δημιουργία ξύλινων προστατευτικών, περιμετρικά, ικριωμάτων
- προστατευτικές επιφάνειες (μαλακώματα) σε όλη την επιφάνεια του αποσπαζόμενου και μεταφερόμενου αντικειμένου.

Η μεταφορά των αποσπασμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων πραγματοποιείται με τη χρήση ανυψωτικών μηχανημάτων.

Επίσης, στο πλαίσιο εκτέλεσης έργων αναστήλωσης, συντήρησης και αποκατάστασης σε βυζαντινούς ναούς της περιοχής, έχουν αποσπαστεί και επανατοποθετηθεί, με σκοπό τη συντήρηση και ανάδειξή τους, αρχιτεκτονικά στοιχεία σημαντικής καλλιτεχνικής και ιστορικής αξίας, όπως η ξύλινη πόρτα του Ι.Ν. Ταξιαρχών στο Στεφάνι Κορινθίας, που φέρει επένδυση με σίδηρο, το ξυλόγλυπτο Τέμπλο του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Νεμέας και άλλα.

Απόσπαση και μεταφορά ισταμένων μνημείων

Εκτός από τα μικρού μεγέθους σύνολα, οι συντηρητές της ΕΦΑΚΟΡ κλήθηκαν να διαχειριστούν μνημεία μεγάλου όγκου και βάρους, όπως δύο ρωμαϊκοί θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι, δύο κλίβανοι, αλλά και ορισμένα μικρότερου μεγέθους μνημεία ή τμήματά τους, τα οποία αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν για τη διαπλάτυνση της Ολυμπίας Οδού και αποφασίστηκε να

³ Κολέφας 1985, 25.

μεταφερθούν ολόκληρα. Η απόσπαση και μεταφορά τέτοιων μνημείων προετοιμάστηκε και πραγματοποιήθηκε από τους υπαλλήλους της ΕΦΑΚΟΡ σε διεπιστημονική συνεργασία με εξειδικευμένους επιστήμονες και τεχνικά συνεργία.

Αναφορικά με τους δύο ρωμαϊκούς τάφους, η ιδιαιτερότητα της διακόσμησης, η αρχαιολογική και ιστορική σπουδαιότητα, καθώς και η θέση εύρεσής τους (επί του κυρίου οδικού άξονα της Ολυμπίας Οδού) υπέδειξαν την απόσπαση και μεταφορά τους σε ασφαλές περιβάλλον, προκειμένου να προστατευτούν και να αναδειχθούν. Η απόσπαση των ογκωδών αυτών μνημείων απαιτήσε σημαντική προεργασία στο ανασκαφικό πεδίο. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν αντίστοιχη και στα δύο ταφικά μνημεία και συναποφασίστηκε έπειτα από συνεργασία του προσωπικού της ΕΦΑΚΟΡ με την ομάδα εργασίας του αρχιτέκτονα Δ. Κορρέ, ο οποίος εκπόνησε τις αντίστοιχες τεχνικές μελέτες απόσπασης⁴.

Ρωμαϊκό Ταφικό Μνημείο 313

Το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο με αρ. 313 (Τάφος 313) ανακαλύφθηκε το Νοέμβριο του 2012. Η απόσπαση και μεταφορά του πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 2013 ακολουθώντας συγκεκριμένη διαδικασία, σύμφωνα με την τεχνική μελέτη του Δ. Κορρέ. Κατά την ανασκαφή του μνημείου διαπιστώθηκε ότι η θολωτή οροφή του είχε καταρρεύσει. Όταν, δε, εντοπίστηκε ζωγραφικός διάκοσμος στο εσωτερικό του κατασκευάστηκε άμεσα και σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων στέγαστρο προστασίας για την κατά το δυνατόν μη διατάραξη των κλιματικών συνθηκών εύρεσης. Το στέγαστρο αποτελείται από μεταλλικό σκελετό, που καλύφθηκε περιμετρικά με θερμομονωτικούς πίνακες διογκωμένης πολυστερίνης και τοποθετήθηκε περιμετρικά του μνημείου.

Μετά την εκπόνηση και έγκριση των σχετικών μελετών απόσπασης και μεταφοράς, ξεκίνησαν οι εργασίες προετοιμασίας του μνημείου. Αφαιρέθηκε το παλιό μεταλλικό στέγαστρο και δημιουργήθηκε νέο, με τη χρήση μονωτικών φύλλων από εξηλασμένο πολυστυρένιο (Styrofoam Dow), πάχους 10 εκ., τα οποία επικολλήθηκαν μεταξύ τους με αφρό πολουρεθάνης. Η νέα κατασκευή είχε μικρότερες διαστάσεις και βάρος σε σχέση με το προηγούμενο μεταλλικό στέγαστρο, στοιχείο που διευκόλυνε τις περαιτέρω εργασίες προετοιμασίας. Ακολούθησαν οι εργασίες αποχρωμάτωσης περιμετρικά του μνημείου. Στη συνέχεια, με τη χρήση μηχανήματος (συρματοκοπής), οριοθετήθηκε το μνημείο και στις τέσσερις πλευρές του, καθώς αφαιρέθηκε όλη η περίσσεια χώματος, με αποτέλεσμα τη μείωση του όγκου και του βάρους του. Παράλληλα, με τη χρήση της συρματοκοπής (κάθετη τομή) διαχωρίστηκε η κλίμακα από τον νεκρικό θάλαμο. Στο επόμενο στάδιο, σε απόσταση 40 εκ. κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου του νεκρικού θαλάμου, πραγματοποιήθηκαν με ειδικές καροτιέρες οριζόντιες διατρήσεις (οπές) ανά 40 εκ., στις οποίες τοποθετήθηκαν μεταλλικοί σωλήνες διατομής Ø18 (εικ. 5). Στην κλίμακα του μνημείου διανοίχτηκαν κατά μήκος ορθογώνια ανοίγματα, τα οποία και σιδερώθηκαν. Περιμετρικά του μνημείου κατασκευάστηκε ξυλότυπος, που σιδερώθηκε και σκυροδετήθηκε, δημιουργώντας τελικά μια ισχυρή κατασκευή για τη μεταφορά, με μεταλλική εσχάρα έδρασης και τσιμεντένιο χείλος στα άκρα. Στις μακριές πλευρές της εσχάρας τοποθετήθηκαν μεταλλικοί γάντζοι από συρματοπλέγμα, ενώ μεταξύ κλίμακας και νεκρικού θαλάμου τοποθετήθηκε μόνωση προκειμένου τα δύο τμήματα να λειτουργούν αυτόνομα. Παράλληλα, στο εσωτερικό του μνημείου πραγματοποιήθηκαν εργασίες προστασίας του τοιχογραφημένου διακόσμου, όπως περιμετρικές στερεώσεις (στεφανώματα), όπου κρίθηκε απαραίτητο, ενώ σε όλες τις ρωγμές της τοιχοποιίας επικολλήθηκε λεπτό ύφασμα (τουλουπάνι) με ρητινούχο συγκολλητικό. Επίσης, στο εσωτερικό του μνημείου τοποθετήθηκε ηλεκτρονικός θερμοϋδρογράφος προκειμένου να καταγραφούν οι μεταβολές των κλιματολογικών δεδομένων κατά την μεταφορά. Τέλος, κατά το τελευταίο στάδιο προετοιμασίας του μνημείου πριν την απόσπασή του, δημιουργήθηκε μεταλλικό ικρίωμα περιμετρικά του και στην άνω πλευρά του, το οποίο αφενός θα επέτρεπε τις μηχανικές στρεβλώσεις που πιθανόν να δημιουργούνταν, αφετέρου θα λειτουργούσε ως κλωβός προστασίας του. Καθ' όλη τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών την επίβλεψη είχαν συντηρητές και αρχαιολόγοι της Υπηρεσίας, οι οποίοι παρακολουθούσαν τη συμπεριφορά του μνημείου, τη στατική επάρκειά τους και κρατούσαν το ημερολόγιο εργασιών.

Η απόσπαση και μεταφορά του μνημείου πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια γερανών ανάρτησης και μεταλλικών συρματοσχοινων, τα οποία έδεναν στους μεταλλικούς γάντζους που είχαν τοποθετηθεί στα πλαϊνά της περιμετρικής εσχάρας από σκυρόδεμα. Το μνημείο αποσπάστηκε σε δύο τμήματα. Πρώτα αποκολλήθηκε η κλίμακα (εικ. 6) και εν συνεχεία αποσπάστηκε ο ταφικός θάλαμος. Τα αποσπασμένα τμήματα τοποθετήθηκαν σε πλατφόρμα μεταφοράς και μεταφέρθηκαν στον Αρχαιολογικό Χώρο Αρχαίας Κορίνθου. Όλα τα στάδια της μεταφοράς φωτογραφήθηκαν και βιντεοσκοπήθηκαν από εξωτερικό συνεργείο καθώς και από τους συντηρητές της Υπηρεσίας.

⁴ Κορρές 2013.

Ο χώρος υποδοχής, πλησίον της εισόδου του Αρχαιολογικού Χώρου Αρχαίας Κορίνθου, είχε από πριν διαμορφωθεί κατάλληλα προκειμένου να υποδεχτεί το μνημείο. Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκε όρυγμα, το οποίο επιστρώθηκε με στρώμα αδρανών υλικών και στη συνέχεια με ασφαλτόπανο. Το μνημείο τοποθετήθηκε πάνω σε νέο στρώμα αδρανών υλικών, προκειμένου να αλφαδιαστεί και να σταθεροποιηθεί (εικ. 7). Μετά την τοποθέτησή του εφαρμόστηκαν περιμετρικά σε όλο το εύρος του μνημείου ασφαλτόπανα, ενώ ακολούθησε η πλήρωση των κενών μεταξύ του σκάμματος και του κάτω μέρους του ταφικού μνημείου με τσιμεντοκονίαμα, για την ασφαλή έδραση και στήριξή του. Στη συνέχεια, εφαρμόστηκαν και ενέματα από το εσωτερικό του μνημείου για τη συμπληρωματική ενίσχυση του δαπέδου του θαλάμου. Μετά την αποπεράτωση των εργασιών πλήρωσης της έδρασης του ταφικού μνημείου, το όρυγμα πληρώθηκε με αδρανή, διαβαθμισμένα κατ' όγκο, υλικά. Τέλος, το μνημείο καλύφθηκε προσωρινά με φύλλο πολυαιθυλενίου (νάιλον), προκειμένου να διατηρηθεί η σχετική του υγρασία, η οποία παρέμενε σε υψηλά επίπεδα, ενώ παράλληλα τοποθετήθηκε στο εσωτερικό του τάφου αεραγωγός για τη σταδιακή ξήρανση του μνημείου.

Ρωμαϊκό Ταφικό Μνημείο 536

Αντίστοιχη διαδικασία απόσπασης πραγματοποιήθηκε και για το έτερο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο (Τάφος 536), το οποίο εντοπίστηκε τον Μάιο του 2012, κατά την διάρκεια των ανασκαφικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της κατασκευής της Ολυμπίας Οδού. Το ταφικό μνημείο ερευνήθηκε τον Ιανουάριο του 2013 και αποσπάστηκε τον Απρίλιο του 2014, κατόπιν απόφασης μεταφοράς του πλησίον του πρώτου ρωμαϊκού ταφικού μνημείου, στον Αρχαιολογικό Χώρο Αρχαίας Κορίνθου, προκειμένου να ολοκληρωθεί το ταφικό σύνολο.

Η απόσπαση, μεταφορά και επανατοποθέτηση των δύο ταφικών μνημείων διαφοροποιήθηκαν τεχνικά ως προς τα εξής: α) ο Τάφος 536, παρά το μεγάλο βάρος του (95 τόνοι), αποσπάστηκε ολόκληρος (εικ. 8), χωρίς να διαχωριστεί ο ταφικός θάλαμος από την κλίμακα, β) κατά την επανατοποθέτησή του πλησίον του τάφου 313 δεν εφαρμόστηκε περιμετρική κάλυψη της εξωτερικής του επιφάνειας με ασφαλτόπανα, γ) για την πλήρωση των κενών μεταξύ του σκάμματος και του κάτω μέρους του ταφικού μνημείου και την ασφαλή έδρασή του χρησιμοποιήθηκε λευκό τσιμέντο⁵.

Η αντικατάσταση του φαιού τσιμέντου με λευκό αποφασίστηκε επειδή μετά τη μεταφορά και τοποθέτηση του Τάφου 313 στο νέο σημείο, παρουσιάστηκε στο εσωτερικό του μνημείου στερεοποίηση παλαιότερων στρωμάτων εξανθήσεων αλάτων, καθώς και νεότερες εξανθήσεις, που οφείλονται κυρίως στη μεταβολή του κλιματικού περιβάλλοντος αλλά πιθανώς και στα υλικά και στη μεθοδολογία τοποθέτησης του μνημείου. Επίσης, κάποια από αυτά τα άλατα ενδεχομένως προέρχονται από τη χρήση φαιού τσιμέντου τόσο για την κατασκευή της περιμετρικής δοκού απόσπασης όσο και για την πλήρωση του κενού κάτω από την επιφάνεια έδρασης του μνημείου και του δαπέδου. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο κατά τη μεταφορά και τοποθέτηση του δεύτερου ταφικού μνημείου, το ασφαλτόπανο να μην εφάπτεται με το μνημείο, ώστε να υπάρχει οδός εκτόνωσης των αλάτων στο εσωτερικό των τοίχων προς τα εξωτερικά, αλλά και να αντικατασταθεί το φαιό τσιμέντο για την πρόληψη εισροής νέων αλάτων. Αποφασίστηκε, δε, η αντικατάσταση του φαιού τσιμέντου με λευκό στη φάση τοποθέτησης και πλήρωσης των κενών αλλά όχι για την κατασκευή της περιμετρικής δοκού, λόγω των μειωμένων αντοχών που παρουσιάζει το λευκό τσιμέντο. Στο τσιμεντοκονίαμα προστέθηκαν ρευστοποιητές που εξασφαλίζουν την καλή ποιότητα του σκυροδέματος και εμποδίζουν τη δημιουργία τριχοειδών αγγείων (ώστε να αποφευχθεί η κυκλοφορία υγρασίας στο εσωτερικό της δοκού και τελικά η εισροή αλάτων στις τοιχοδομές του μνημείου). Επίσης, εφαρμόστηκε πλαστικό φύλλο ανάμεσα στο μνημείο και στο μεπετόν, ώστε να αποκλειστεί η πιθανότητα εισχώρησης αλάτων.

Για την προστασία των δύο ταφικών μνημείων, μετά την τοποθέτηση και του δεύτερου πλησίον της εισόδου του Αρχαιολογικού Χώρου Αρχαίας Κορίνθου, κατασκευάστηκε στο προσωρινό κλειστό στέγαστρο, που περικλείει και προστατεύει τα δύο ταφικά σύνολα μέχρι την κατασκευή κτηρίου προστασίας και ανάδειξής τους.

Μικρότερου μεγέθους μνημεία

Με αντίστοιχη διαδικασία αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν και μικρότερου μεγέθους μνημεία, όπως ένας ρωμαϊκός κλίβανος κεραμικών και τμήμα κτιστού αγωγού της ίδιας εποχής, ένας ακόμα κλίβανος κεραμικών γεωμετρικών χρόνων και μια, επίσης γεωμετρικής εποχής, εστία, που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες της Ολυμπίας Οδού στο Καμάρι Κορινθίας το 2017. Τα μνημεία αυτά μεταφέρθηκαν 40 χλμ. από το σημείο εύρεσής τους, σε αύλειο αποθηκευτικό χώρο πλησίον του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Σικυώνας. Για την προστασία τους, κατασκευάστηκαν ειδικά προστατευτικά στέγαστρα.

⁵ Karatasios 2009.

Διαχείριση αποσπασμένων μνημείων

Η απόσπαση και ο ασφαλής τρόπος μεταφοράς των παραπάνω μεγάλων μνημείων αποτέλεσαν μεγάλη πρόκληση για τους εργαζόμενους στο Τμήμα Συντήρησης της ΕΦΑΚΟΡ. Ωστόσο, σημαντικότερη πρόκληση για τους συντηρητές ήταν η διαμόρφωση και διατήρηση των κατάλληλων συνθηκών τόσο στον χώρο τοποθέτησης των μνημείων όσο και στο εσωτερικό τους. Η σταδιακή και αργή αφύγρανση των δύο ταφικών μνημείων αποτέλεσε βασική προτεραιότητα, προκειμένου να περιοριστεί κατά το δυνατό η δημιουργία νέων κρουστών διαλυτών ή αδιάλυτων αλάτων στις επιφάνειες του ζωγραφικού διακόσμου, λόγω υψηλής συγκέντρωσης σχετικής υγρασίας στο εσωτερικό των τάφων. Βασικό ζητούμενο ήταν η δημιουργία μικροκλίματος στο εσωτερικό των ταφικών μνημείων. Κατόπιν συνεχών ενεργειών ρύθμισης και διατήρησης των κατάλληλων κλιματικών συνθηκών στο σημείο, η δημιουργία μικροκλίματος στο εσωτερικό των τάφων επετεύχθη και η ξήρανση τους εξελίσσεται ελεγχόμενα, με την βοήθεια μηχανικών μέσων (αφυγρανήρες, λάμπες υπέρυθρης ακτινοβολίας, κ.ά.) και συνεχούς ελέγχου.

Αντίστοιχα ζητήματα, αναφορικά με τη δημιουργία ιδανικών συνθηκών αποθήκευσης, προέκυψαν για πλήθος άλλων αντικειμένων και ανασκαφικών συνόλων. Προϊόντος του χρόνου, οι απαιτήσεις που προέκυψαν έχουν επιβάλει την δημιουργία θαλάμων, ερμαρίων ή ακόμα και ολόκληρων δωματίων ελεγχόμενων κλιματικών συνθηκών σε αποθηκευτικούς χώρους ή σε εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας, τα οποία καλύπτουν εξατομικευμένες απαιτήσεις ευπαθών αρχαιολογικών ευρημάτων. Το πρώτο σημαντικό εύρημα του οποίου η κατάσταση διατήρησης απαιτήσε την κατασκευή θαλάμου ειδικών συνθηκών ήταν ένας χάλκινος ταφικός λέβητας, στο εσωτερικό του οποίου διατηρούνταν τμήματα ψάθας και καρποί ροδιάς. Το εύρημα βρέθηκε το 2005. Έπειτα από την διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ των συντηρητών της ΕΦΑΚΟΡ και της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων αποφασίστηκε η τοποθέτηση του ευρήματος σε θάλαμο αζώτου, ο οποίος και κατασκευάστηκε άμεσα από εξειδικευμένο τεχνικό (εικ. 9). Την ίδια περίοδο, ανάλογος θάλαμος ειδικών και ελεγχόμενων συνθηκών, μεγάλων διαστάσεων, κατασκευάστηκε στο Μουσείο Ισθμίας, επίσης σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων, προκειμένου να αποθηκευτούν τα ιδιαίτερης ευαισθησίας και καλλιτεχνικής αξίας ναλοθετήματα από το λιμάνι των Κεγχρεών (εικ. 10).

Από το ανασκαφικό πεδίο έχουν επίσης αποσπαστεί πολλά ευαίσθητα ευρήματα (οργανικά και άλλα), των οποίων η κατάσταση διατήρησης απαιτούσε την αποθήκευση/διατήρησή τους σε συνθήκες υψηλής σχετικής υγρασίας, όπως το ξύλινο τεφροδόχο κιβώριο, το οποίο βρέθηκε στο εσωτερικό χάλκινου λέβητα τοποθετημένου στο εσωτερικό λίθινης σαρκοφάγου. Ο ενδεδειγμένος τρόπος αποθήκευσης ευπαθών ευρημάτων με υψηλή σχετική υγρασία προϋποθέτει ότι θα αποφευχθεί η γρήγορη και ανεξέλεγκτη αφύγρανση του αντικειμένου. Για την επιτυχημένη αποθήκευση, με πρωτεύοντα στόχο τη σταδιακή ξήρανση ευαίσθητων αρχαιολογικών ευρημάτων, έχουν χρησιμοποιηθεί ψυκτικοί θάλαμοι, που λειτουργούν με αντλία θερμότητας.

Σε περιπτώσεις αποσπασμένων αντικειμένων που η κατάσταση διατήρησής τους το απαιτεί ή που πρόκειται άμεσα να εκτεθούν ή να αναδειχθούν ή κρίνεται σκόπιμο για άλλους λόγους, εκπονούνται σχετικές μελέτες συντήρησης, προστασίας και ανάδειξης, ενώ παράλληλα λαμβάνεται μέριμνα για τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών έκθεσης, ώστε αφενός να διασφαλιστεί η μη μεταβολή της κατάστασης διατήρησης των αρχαιολογικών ευρημάτων αφετέρου να εξυπηρετείται η ορθή διαχείριση των επισκεπτών.

Συμπεράσματα

Ο πλούτος των ευρημάτων της Κορινθίας, σε συνδυασμό με τη μεγάλη διάρκεια των ανασκαφικών έργων και τη δημιουργία σύγχρονων εργαστηρίων συντήρησης, έδωσαν τη δυνατότητα στους απασχολούμενους συντηρητές της ΕΦΑΚΟΡ να αξιοποιήσουν στο μέγιστο τις δυνατότητές τους, να δραστηριοποιηθούν και να αντεπεξέλθουν σε όλες τις προκλήσεις που παρουσιάστηκαν σε όλα τα επίπεδα του τομέα της συντήρησης. Η δραστηριότητα αυτή, εκτός από τις συνήθεις εργασίες συμβατικής συντήρησης των κινητών ευρημάτων, περιλαμβάνει τις πρώτες σωστικές επεμβάσεις στο πεδίο, τα προληπτικά μέτρα για τη μεταφορά ευπαθών ευρημάτων στο εργαστήριο, την κατά χώραν συντήρηση μνημείων ή την απόσπασή τους (ολόκληρων ή στοιχείων τους), την εφαρμογή μεθόδων προληπτικής συντήρησης, καθώς και τη μέριμνα για την ορθή αποθήκευση ή/και έκθεση των αντικειμένων. Η εμπειρία που έχουν αποκτήσει οι συντηρητές της ΕΦΑΚΟΡ τους καθιστά έτοιμους να αντιμετωπίσουν στο πεδίο οποιαδήποτε πρόκληση και να διαχειριστούν όλων των ειδών τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, είτε πρόκειται για μικρού μεγέθους τέχνηρα είτε για μεγάλου μεγέθους μνημεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κολέφας 1985: Γ. Κολέφας, Αποκατάσταση ψηφιδωτών, Αθήνα 1985.

Κορρές 2012: Δ. Κορρές, Μεταφορά ρωμαϊκού τάφου από εργοτάξιο του άξονα Κορίνθου Πατρών στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, Τεχνική έκθεση, ΕΦΑΚΟΡ, Αθήνα 2012..

Λαμπρόπουλος 2003: Β. Λαμπρόπουλος, Περιβάλλον Μνημείων, Μουσείων και Αρχαιολογικών Χώρων, Αθήνα 2003.

Karatasios 2009, I. Karatasios, Evaluation of consolidation treatments of marly limestones in archaeological monuments, Construction and Building Materials, 2009.

Watkinson – Neal 2007, D. Watkinson – V. Neal, *Αρχαιολογικά Ευρήματα – Πρώτα Σωστικά Μέτρα στην Ανασκαφή*, Αθήνα, 2007.

Εικ. 1. Δημιουργία γύψινου νάρθηκα για την αποκόλληση αποτμήματος αρχαιολογικούξύλου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2. Επικόλληση υφάσματος (τουλουπανιού) σε χάλκινο αντικείμενο προκειμένου να αποσπαστεί (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Εργασίες αποκόλλησης τμήματος ψηφιδωτού (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Ανάρτηση πώρινης σαρκοφάγου με χάλκινο λέβητα στο εσωτερικό της, που περιείχε ξύλινη πυξίδα με πώμα (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Διάνοιξη οπών κάτω από το δάπεδο του τάφου 536, για την τοποθέτηση μεταλλικού σωλήνα (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Ολοκλήρωση εργασιών δημιουργίας πλατφόρμας (εσχάρας) ανάρτησης του ρωμαϊκού τάφου 313 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Αποκόλληση-ανάρτηση της κλίμακας του τάφου 313 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Απόσπαση του τάφου 536 (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Θάλαμος ανοξικών συνθηκών παρουσία αζώτου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 10. Αποθήκευση υαλοθημάτων στον θάλαμο ειδικών συνθηκών στο Μουσείο Ισθμίας (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

ΑΡΓΥΡΩ ΤΣΙΓΚΡΗ – ΕΛΕΝΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ – ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΚΟΥΜΠΟΥΛΑ – ΕΥΘΥΜΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΑΡΠΑΘΙΩΤΑΚΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΝΔΡΗ – ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΠΑΛΑΦΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΒΟΥΝΤΖΗΣ

Αναλυτικές μέθοδοι διερεύνησης της κατάστασης διατήρησης σε ανασκαφικά ευρήματα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας*

ABSTRACT. In 2014-2017, the Ephorate of Antiquities of Corinthia applied analytical methods before intervention on several archaeological finds in order to investigate their state of preservation, collect useful information, apply preventive conservation methods, and choose the proper intervention method. Analytical methods were applied to monuments of major importance, such as the Archaic burial group of two kouroi from Klenia, Corinthia, b) a Classical skull with gilt bronze diadem, decorated with gilt ceramic beads, c) a Geometric sword with wooden sheath, d) a Geometric bronze implement, and e) two Archaic pyxides. The same methods were also applied to structures, such as the two Roman funerary monuments that were transferred to the archaeological site of Ancient Corinth, the ancient theatre of Sikyon, and others. The results of the research applications provided invaluable information on the invisible elements of the ancient artefacts and structures, which contributed to both their proper management during the conservation process, and their archaeological study.

Η πληθώρα και η ποικιλότητα των ανασκαφικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν κυρίως κατά τις ανασκαφικές έρευνες στο πλαίσιο των μεγάλων δημόσιων έργων (ΕΡΓΟΣΕ, ΟΛΥΜΠΙΑ ΟΔΟΣ, ΔΕΣΦΑ), η ιδιαιτερότητα ορισμένων εξ αυτών και η διαφορετικότητά τους, στάθηκαν η αφορμή και το έναυσμα για τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας να αξιοποιήσουν τις γνώσεις και τις δυνατότητές τους. Στον τομέα της έρευνας, πριν την επέμβαση, αναπτύχθηκαν διεπιστημονικές συνεργασίες με εξειδικευμένους επιστήμονες και ερευνητικά κέντρα και εφαρμόστηκαν αναλυτικές τεχνικές για την τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησης των ευρημάτων, τη συλλογή στοιχείων, την εφαρμογή μεθόδων προληπτικής συντήρησης και την επιλογή μεθόδου επέμβασης¹. Σε ορισμένες περιπτώσεις ευρημάτων, που, λόγω του υλικού κατασκευής, της κατάστασης διατήρησης ή της σπουδαιότητάς τους, έρχονταν ιδιαίτερης διαχείρισης, εφαρμόστηκαν αναλυτικές τεχνικές αναγνώρισης ή διαγνωστικές ιατρικές μέθοδοι τεκμηρίωσης.

Τεχνικές ανάλυσης για την αναγνώριση των υλικών κατασκευής

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται μνημεία και ευρήματα στα οποία εφαρμόστηκαν αναλυτικές τεχνικές για την αναγνώριση των υλικών κατασκευής τους και των προϊόντων διάβρωσης.

Ρωμαϊκά ταφικά μνημεία (Τφ 313 και Τφ 536)

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση για τη διαπλάτυνση της Ολυμπίας Οδού, το 2012 και το 2013, αποκαλύφθηκαν δύο θαλαμοειδή καμαροσκεπή ταφικά μνημεία ρωμαϊκής περιόδου. Η ιδιαιτερότητα της διακόσμησης και της θέσης τους, η αρχαιολογική και ιστορική σπουδαιότητά τους, οδήγησε στην απόφαση απόσπασης και μεταφοράς για την προστασία και ανάδειξή τους (εικ. 1). Μετά τη μεταφορά των δύο τάφων, προκειμένου να επιλεχθεί μεθοδολογία αντιμετώπισης και συντήρησης των μνημείων, κρίθηκε απαραίτητο να διερευνηθεί η παρουσία των διαλυτών και αδιάλυτων αλάτων, σε σχέση με την ορυκτολογική σύνθεση των

* Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε και από τη θέση αυτή όλους τους επιστημονικούς κλάδους αλλά και τα ιδιωτικά ερευνητικά κέντρα, που με ενδιαφέρον και προθυμία συμβάλλουν στις έρευνες και συνδράμουν στο έργο μας, διαθέτοντας ως επί το πλείστον αφιλοκερδώς τις γνώσεις και το χρόνο τους.

¹ Watkinson – Neal 2007.

κονιαμάτων επίχρισης και την τεχνολογία κατασκευής τους². Στο πλαίσιο των μεθόδων αναγνώρισης, εφαρμόστηκαν:

- Περιθλασιμετρία ακτίνων X (XRD) σε δείγματα κονιαμάτων από διασπορά. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι πρόκειται για κατασκευές κυρίως ασβεστολιθικής σύστασης με αργιλοπυριτικές προσμίξεις.
- Τιτλοδότηση διαλυτών αλάτων. Αναγνωρίστηκαν τα άλατα στην επιφάνεια των τοιχογραφιών των δύο μνημείων και της λάρνακας του ταφικού μνημείου 313. Η δομή και σύσταση του δείγματος προσδιορίστηκε επίσης με τη μέθοδο της περιθλασιμετρίας ακτίνων X.
- Σε δείγματα από κατακρημνισμένα κονιάματα του ταφικού μνημείου 536, διερευνήθηκε περαιτέρω η στοιχειακή σύσταση των αρχαίων υλικών, με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM).

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα για τους μηχανισμούς δράσης των αλάτων και τις επιπτώσεις που αυτά έχουν στην επιφάνεια των τοιχογραφιών του μνημείου.

Αρχαίο Θέατρο Σικυώνας

Πρόκειται για θέατρο που η δόμησή του συνδυάζει τη λάξευση στον φυσικό βράχο και τα λίθινα μέλη. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην αναγνώριση του πετρώματος και της παθολογίας του υλικού, με σκοπό την αποτίμηση της κατάστασης διατήρησης του μνημείου και την προστασία των πλέον ευπαθών τμημάτων του. Οι αναλύσεις αναγνώρισης και οι δοκιμές αντοχής των δομικών υλικών περιελάμβαναν: πετρογραφική εξέταση, στοιχειακή ανάλυση (με EDAX), ορυκτολογική ανάλυση (με XRD), παθολογία – εξέταση επιφάνειας, μελέτη φυσικών και μηχανικών ιδιοτήτων. Τα αποτελέσματα, που πρόεκυψαν από τη μελέτη έξι δειγμάτων φυσικών λίθων από διαφορετικά τμήματα του μνημείου, κατέδειξαν ως βασικό υλικό δόμησης του αρχαίου θεάτρου Σικυώνας, τον ωολιθικό ασβεστόλιθο³.

Παράλληλα, σε τρία δείγματα κονιαμάτων πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις για την αναγνώριση της σύστασής τους, που περιελάμβαναν: οπτική μακροσκοπία, ηλεκτρονική μικροσκοπία σάρωσης σε συνδυασμό με μικροαναλυτή ακτίνων X (SEM/EDX), ποροσιμετρία εισόδου υδραργύρου (MIP), μελέτη κοκκοδιαβάθμισης αδρανών, XRD.

Αναγνωρίστηκαν επίσης οι βιολογικοί ρύποι με μακροφωτογράφιση, οπτικές μεθόδους και συγκριτική μελέτη. Μεταξύ άλλων, καταγράφηκαν πλήθος από βιολογικές αποικίες και εκτενής υποεπιφανειακή βιολογική δράση. Εκ παραλλήλου, πιλοτικά και εργαστηριακά, εφαρμόστηκαν δοκιμές με το στερεωτικό νανοϋλικό CaLoSil⁴. Η εφαρμογή ενίσχυσε τη δομή του λίθου, εξουδετέρωσε τα άλγη, ενώ στις επιφάνειες των δειγμάτων δεν παρατηρήθηκαν χρωματικές αλλαγές.

Ρωμαϊκό λουτρό στο Δερβένι Κορινθίας

Στο Δερβένι Κορινθίας και στο πλαίσιο του έργου κατασκευής της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κιάτου-Ροδοδάφνης Αιγίου ανασκάφηκε λουτρό των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο καταλαμβάνει έκταση 500 τ.μ. περίπου. Στόχος της διερεύνησης των υλικών δόμησης του μνημείου, ήταν η αναγνώριση των αρχαίων υλικών για την σύνθεση νέων κονιαμάτων συγγενούς σύστασης και αντοχής, τα οποία θα εφαρμοστούν κατά τη συντήρηση του μνημείου (εικ. 2). Για τη μελέτη των υλικών, της παθολογίας και της κατάστασης διατήρησης του μνημείου λήφθηκαν 21 δείγματα, αντιπροσωπευτικά όλων των υλικών του χώρου, τα οποία εξετάστηκαν αρχικά με οπτική μικροσκοπία για τη διαπίστωση της δομής τους και στη συνέχεια με XRF, SEM/EDX και XRD.

Ανάλογες αναλύσεις για την αναγνώριση των υλικών κατασκευής, μικρότερης έκτασης, έγιναν και σε αρκετά ακόμα ευρήματα. Ενδεικτικά παραθέτουμε δύο από αυτά:

Κιονόκρανο βάσης λέοντα Κοράκου

Στα αντικείμενα της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, συμπεριλαμβάνεται ο επιτύμβιος λέων από τη θέση Κοράκου (εικ. 3). Το γλυπτό, ως προϊόν αρχαιοκαπηλίας, βρισκόταν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ενώ το κιονόκρανο που αποτελεί τη βάση του στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου. Προκειμένου το γλυπτό να εκτεθεί, πραγματοποιήθηκε μελέτη της σύστασης και της μικροδομής του λίθου του κιονόκρανου και του επιχρίσματός του, με σκοπό τον χαρακτηρισμό τους και τη συμπλήρωση της βάσης, για λόγους στατικής επάρκειας, με συγγενούς σύστασης

² Λαμπρόπουλος 2003.

³ Οι αναλύσεις έγιναν στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος από τους Ιωάννη Καρατάσιο, Αναστασία Μιχαλοπούλου και Βασιλή Κυλίκουλου.

⁴ Οι δοκιμές έγιναν σε συνεργασία με τον Κλεισθένη Δημητριάδη και την Εταιρεία ΓεωService.

κονίαμα⁵. Εφαρμόστηκαν οι εξής αναλυτικές τεχνικές: οπτική μικροσκοπία, ηλεκτρονική μικροσκοπία σάρωσης/φασματοσκοπία ακτίνων X (SEM/EDS), περιθλασιμετρία ακτίνων X (XRD).

Μαρμάρινες πυξίδες

Δυο περίτεχνες πυξίδες αρχαϊκής εποχής βρέθηκαν το 2004 σε τάφο, κατά τις ανασκαφές της ΕΡΓΟΣΕ στην Αρχαία Κόρινθο. Φέρουν πολύχρωμη διακόσμηση, η μία δε εξ αυτών περιείχε έξι ψιμύθια. Το υλικό κατασκευής τους δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για αλάβαστρο. Κατά την πετρογραφική ανάλυσή του, όμως, αναγνωρίστηκε ως λεπτόκοκκο λευκό μάρμαρο υψηλής καθαρότητας και ομοιογένειας⁶.

Για τη διερεύνηση της διακόσμησης αποφασίστηκε η εξέταση—τους με εφαρμογή πολυφασματικής απεικόνισης⁷ στην ορατή και υπέρυθρη περιοχή του φάσματος με τη βοήθεια πολυφασματικού ανιχνευτή. Πραγματοποιήθηκαν λήψεις τόσο σε μεμονωμένα μήκη κύματος όσο και λήψεις φασματικού κύβου σε επιλεγμένες περιοχές ενδιαφέροντος. Η πολυφασματική απεικόνιση εφαρμόστηκε σε συνθήκες ανάκλασης και διερχόμενου φωτισμού (εικ. 4). Επιπλέον, εφαρμόστηκε Έγχρωμη Υπέρυθρη Απεικόνιση (FCIR) με σκοπό τον εντοπισμό ίδιας χροιάς αλλά διαφορετικής χημικής σύστασης. Η συνολική απεικόνιση του πώματος της πυξίδας στα 520 nm καταγράφει με σαφήνεια τις σχεδιαστικές λεπτομέρειες του φυτικού και γεωμετρικού διακόσμου. Η υπέρυθρη μονοχρωματική απεικόνιση στα 800 nm συνέβαλε με μεγάλη ανάλυση στην καταγραφή του περιγράμματος των στιγμών που εμφανίζονται ανάμεσα στα φυτικά μοτίβα. Η μονοχρωματική απεικόνιση καταγράφει με σαφήνεια τις περιοχές των επικαθίσεων στο σώμα της πυξίδας, ενώ η υπέρυθρη ακτινοβολία αποδίδει την καθαρότητα και ομοιογένεια του μαρμάρου.

Επιτύμβιο σύνταγμα κούρων

Οι δίδυμοι κούροι που κατασχέθηκαν το 2010 στα χέρια αρχαιοκαπήλων στην Κλένια Κορινθίας αποτελούν, όπως αποδείχθηκε από την ανασκαφική έρευνα στην περιοχή εύρεσης, μοναδικό δείγμα αρχαϊκού επιτύμβιου συντάγματος. Λόγω της αρχαιολογικής και ιστορικής του αξίας, αλλά και της καλλιτεχνικής του ιδιαιτερότητας, το εύρημα απασχόλησε τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας κατά κύρια βάση την τελευταία πενταετία.

Η μοναδικότητα των δύο αγαλμάτων επέβαλε την ολοκληρωμένη διερεύνηση και τεκμηρίωση αυτών καθαυτών των μνημείων αλλά και των παράγωγων προϊόντων της χρόνιας ταφής τους, που οδήγησαν στην κατάσταση διατήρησής τους. Αρχικά εξετάστηκαν διεξοδικά οι μέθοδοι τεκμηρίωσης της κατάστασης διατήρησής τους και καταγραφής της παθολογίας τους⁸, η μεθοδολογία επέμβασης, καθώς και τα προσφορότερα υλικά στήριξης και ανάταξης των αγαλμάτων⁹. Αναλυτικές τεχνικές αξιοποιήθηκαν συγκεκριμένα για την αναγνώριση του μαρμάρου κατασκευής (με τη συμβολή των εξειδικευμένων επιστημόνων του Κέντρου Λίθου) και τη διερεύνηση της επιφάνειας των αγαλμάτων.

Για την αναγνώριση του μαρμάρου κατασκευής πραγματοποιήθηκαν οπτική στερεομικροσκοπία, περιθλασιμετρία ακτίνων X, εξέταση σε πολωτικό μικροσκόπιο και ανάλυση των σταθερών ισοτόπων άνθρακα και οξυγόνου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων, πρόκειται για παριανό μάρμαρο (Πάρος 2)¹⁰. Στην ταινία της κόμης του Κούρου Β εντοπίστηκαν ίχνη κόκκινου χρώματος. Η διατήρησή τους επιβεβαιώθηκε μικροσκοπικά και αποτυπώθηκε με μακροφωτογράφιση (εικ. 5).

Για την αναγνώριση της ορυκτολογικής σύστασης των επιφανειακών επικαθίσεων και τη συγκριτική μελέτη τους διεξήχθησαν αναλύσεις σε δείγματα χαλαρών αποθέσεων, κρουστών και χρώματος. Τα δείγματα υποβλήθηκαν σε οπτική στερεομικροσκοπία και σε στοιχειακή και ποσοτική ανάλυση με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM/EDX). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης, πρόκειται για κρούστα

⁵ Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν από τον Καθηγητή Α. Στεφανή στο εργαστήριο δομικών υλικών του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων του ΤΕΙ Αθήνας.

⁶ Η μελέτη του υλικού έγινε από τον Δρ. Chris Hayward το 2016.

⁷ Οι αναλύσεις διεξήχθησαν με φορητό εξοπλισμό στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου Αρχαίας Κορινθού από την Δρ. Αθηνά Αλεξοπούλου, καθηγήτρια του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων του ΤΕΙ Αθήνας σε συνεργασία με την Αγάθη-Ανθούλα Καμινάρη, βλ. Αλεξοπούλου 2016.

⁸ Τσίγκρη κ.ά. 2016.

⁹ Τσίγκρη κ.ά. 2020.

¹⁰ Οι αναλύσεις και η μελέτη των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκαν στο Κέντρο Λίθου, από την Δρ. Κέλλυ Κουζέλη και την Ελένη Ζγουλέτα, μεταξύ 2012-2013.

ασβεστιτικών αποθέσεων, πλούσια σε αργιλοπυριτικές προσμίξεις με μικρή ποσότητα σιδήρου, ανάλογων τιμών με αυτές των περιμετρικών γαιών¹¹.

Ανάλογες αναλυτικές τεχνικές αναζητήθηκαν με τις εφαρμογές λέιζερ για α) τον επιπρόσθετο προσδιορισμό των αποθέσεων και τη διερεύνηση ύπαρξης χρωστικής κάτω από αυτές, β) τον προσδιορισμό της έγχρωμης επικάλυψης που εντοπίστηκε κατά τη στερομικροσκοπική εξέταση κάτω από το στρώμα των επικαθίσεων στους βοστρύχους (εικ. 6) και γ) τη χρήση ακτινοβολίας λέιζερ για την απομάκρυνση των αποθέσεων (βλ. Τσίγκρη κ.ά. 2015 και 2017)

Όσον αφορά τα οστά των νεκρών που είχαν ενταφιαστεί στις σαρκοφάγους του επιτύμβιου συντάγματος, έγιναν ανθρωπολογικές αναλύσεις, που περιελάμβαναν εξέταση DNA και εξέταση οδόντων¹². Σύμφωνα με την ανθρωπολογική ανάλυση, οι δύο νεκροί άνδρες είχαν περίπου την ίδια ηλικία κατά το θάνατό τους (35 ετών περίπου). Τα οστά των νεκρών, μετά την ανάταξή τους, τοποθετήθηκαν στις λάρνακες, σύμφωνα με τη θέση εύρεσης.

Αναλυτικές τεχνικές σε οργανικά και μικτά ευρήματα

Στην Κορινθία έχουν βρεθεί σημαντικότερα και κάποιες φορές μοναδικά οργανικά ευρήματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε αρχαϊκά ρόδια σε ψάθινο κάλαθο (2005), χάλκινα κάτοπτρα που σώζουν μέρος των ξύλινων λαβών τους και υπολείμματα υφάσματος (2004-2006), ένα κρανίο με χάλκινο διάδημα και επιχρυσωμένες κεραμικές χάντρες (2011), ξύλινο κιβώριο πρωτοκορινθιακής περιόδου με υπολείμματα υφάσματος (2013), καθώς και γεωμετρικά ξίφη με ξύλινη θήκη (2004-2015) και σιδερένια εγχειρίδια με ξύλινη λαβή (2004).

Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπου απαιτείται λεπτομερής τεκμηρίωση και ιδιαίτερη διαχείριση κατά τις επεμβάσεις συντήρησης, καλούμαστε να αναζητήσουμε συνεργασίες με νέους επιστημονικούς τομείς¹³. Οι αναλυτικές μέθοδοι των ιατρικών διαγνωστικών τεχνικών μπορούν να εισχωρήσουν στα μη ορατά στρώματα των ανασκαφικών ευρημάτων και να αξιοποιηθούν για τη συλλογή στοιχείων σχετικά με το περιεχόμενο και την κατάσταση διατήρησης. Αυτό διασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό τη βέλτιστη αντιμετώπιση κατά τις επεμβάσεις συντήρησης και εν τέλει την ακεραιότητα των ευρημάτων¹⁴. Οι ιατρικές διαγνωστικές τεχνικές αξιοποιήθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας σε συνεργασία με το Διαγνωστικό Κέντρο Εξατομικευμένης Ιατρικής Ισθμού στον Ισθμό Κορίνθου, με την ευγενική προσφορά του υλικοτεχνικού εξοπλισμού του Διαγνωστικού Κέντρου και τη διάθεση του επιστημονικού προσωπικού και των υπηρεσιών τους, έχοντας κοινό γνώμονα τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής.

Ξύλινο κιβώριο με υπολείμματα υφάσματος

Στις ανασκαφές της Ολυμπίας Οδού εντοπίστηκε το 2013 πώρινη λάρνακα πρωτοκορινθιακής περιόδου (625-610 π.Χ.), μικρών διαστάσεων, που περιείχε χάλκινο λέβητα και πλήθος μικρών αγγείων. Όταν το χάλκινο αγγείο ανασύρθηκε αποκαλύφθηκε το περιεχόμενο της ταφής: τέφρα και υπολείμματα οστών από καύση, καθώς και ένα ξύλινο κιβώριο με πώμα, που στην επιφάνειά του έσωζε υπολείμματα του υφάσματος με το οποίο είχε περιτυλιχθεί κατά την απόθεσή του στον χάλκινο λέβητα (εικ. 7). Σε συνεργασία με τον Δρ. Χαράλαμπο Λυκίδη και το Ινστιτούτο Δασών και κατόπιν αναλύσεων, το γένος του ξύλου αναγνωρίστηκε ως κωνοφόρο, ενώ εκκρεμούν τα αποτελέσματα για την προέλευση και το ακριβές είδος δένδρου. Το σωζόμενο ύφασμα κατά τη μελέτη του από τις Χρ. Μαργαρίτη και Μ. Gleba, αναγνωρίστηκε ως λινομάλλινο.

Ξίφος με ξύλινη θήκη και εγχειρίδιο με ξύλινη λαβή

Αναλυτικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν επίσης σε ένα εγχειρίδιο και ένα ξίφος από το γεωμετρικό νεκροταφείο της Αρχαίας Κορίνθου, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές της ΕΡΓΟΣΕ του 2004. Το εγχειρίδιο διατηρεί τμήμα της ξύλινης λαβής του, ενώ το ξίφος σώζει μεγάλο μέρος της ξύλινης θήκης του. Τα ευρήματα εντάχθηκαν στο πρόγραμμα συντήρησης των αντικειμένων για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού μουσείου Αρχαίας Κορίνθου.

¹¹ Οι αναλύσεις διεξήχθησαν στα ερευνητικά εργαστήρια του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Αθήνας, σε συνεργασία με τους Καθηγητές Αλέξιο Στεφανή και Βασίλειο Λαμπρόπουλο και τον συντηρητή και υπεύθυνο του SEM Αθανάσιο Καραμπότσιο.

¹² Οι ανθρωπολογικές αναλύσεις έγιναν από τον Δρ. Jan Kemper-Kiesslich στο Πανεπιστήμιο του Salzburg της Αυστρίας και περιλάμβαναν εξέταση DNA και οδόντων. Το υλικό από τα οστά, που επιλέχθηκε από τον ίδιο τον μελετητή, δεν απέδωσε αποτελέσματα από την εξέταση DNA.

¹³ Παπαδημητρίου 2013.

¹⁴ Βλάχος 2000.

Για τη συντήρησή του το ξίφος υποβλήθηκε σε οπτικές μεθόδους εξέτασης σε συνεργασία με το ΤΕΙ Αθήνας. Χαρτογραφήθηκε με μικροσκοπική εξέταση και μακροφωτογράφιση, ενώ για τη διερεύνηση του εσωτερικού του και τη στρωματογράφιση της σιδερένιας λεπίδας, του ξύλου της λαβής, καθώς και των οξειδίων της επιφάνειας, τον Ιανουάριο του 2015 πραγματοποιήθηκε αξονική τομογραφία.

Χάλκινο εξάρτημα πολεμικού εξοπλισμού

Ένα ακόμα ξεχωριστό εύρημα, του 2016, από γεωμετρικό τάφο στο Καμάρι Κορινθίας, αποτελεί το τμήμα χάλκινης πολεμικής εξάρτησης, που στην επιφάνειά του φέρει παράσταση. Λόγω της ευθρυπτότητάς του, το εύρημα ανασύρθηκε από την ανασκαφή σε μπλοκ, ενώ δεν ήταν δυνατόν να διαπιστώσουμε αν επεκτεινόταν κάτω από τη λεκάνη του νεκρού ή αν υπήρχαν ελάσματα στο εσωτερικό των γαιών. Για λόγους τεκμηρίωσης και ασφάλειας, πριν την έναρξη της μικροανασκαφής στο εργαστήριο, το εύρημα μεταφέρθηκε στο Διαγνωστικό Κέντρο Εξατομικευμένης Ιατρικής Ισθμού, ώστε να συλλεχθούν πληροφορίες. Οι απεικονίσεις της αξονικής τομογραφίας επιβεβαίωσαν ότι το εύρημα διατηρείται σε ιδιαίτερα εύθρυπτη μορφή, κατέδειξαν τα σημεία θραύσης και τις ρηγματώσεις/ρωγμές του χάλκινου ελάσματος και χαρτογράφησαν τελικά την κατάσταση διατήρησής του (εικ. 8). Επιπροσθέτως, έδωσαν στοιχεία για το πάχος του ελάσματος, το οποίο μετρήθηκε στα 3,4 χλ. Τα αποτελέσματα αξιοποιήθηκαν για την ασφαλή αποκάλυψη του αντικειμένου.

Κρανίο με επιχρυσωμένο χάλκινο διάδημα

Το τελευταίο εύρημα που παρουσιάζεται εδώ είναι ένα κρανίο με χάλκινο επιχρυσωμένο διάδημα, το οποίο βρέθηκε το 2011, κατά της ανασκαφής της Ολυμπίας Οδού. Κατά τις πρώτες εργασίες συντήρησης του ευρήματος διαπιστώθηκε η ύπαρξη του χάλκινου διαδήματος, το οποίο φέρει επιχρυσωμένες χάντρες και ελάσματα από κράμα μετάλλου. Λόγω της ευθρυπτότητας και του ευπαθούς του υλικού, αποφασίστηκε η διερεύνηση του εσωτερικού των γαιών. Το εύρημα μεταφέρθηκε το 2013 στο Τμήμα Φυσικών και Χημικών Ερευνών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου πραγματοποιήθηκε η ραδιογράφησή (RT) του. Τα αποτελέσματα δεν έδωσαν ιδιαίτερες πληροφορίες και οι περαιτέρω εργασίες συντήρησης του ευρήματος αναστάλησαν. Εν τέλει, το 2017 θεωρήθηκε απαραίτητη η περαιτέρω διερεύνησή του και έτσι μεταφέρθηκε στο Διαγνωστικό Κέντρο Εξατομικευμένης Ιατρικής Ισθμού, όπου εξετάστηκε με αξονική τομογραφία (Computed Tomography-CT)¹⁵. Οι παραπάνω αναλυτικές μέθοδοι έδειξαν τα εξής, όσον αφορά τη γεωμετρία του διαδήματος:

α) Το διάδημα αποτελείται από ένα κυρίως πεπλατυσμένο, κυλινδρικό και με σπές μεταλλικό τμήμα, που τοποθετείται στο κρανίο σαν «στέκα».

β) Πάνω του στερεώνονται συστραμμένα διακλαδούμενα σύρματα, που φέρουν επιχρυσωμένες, πιθανόν κεραμικές, χάντρες και επιχρυσωμένα χάλκινα φύλλα. Τα σύρματα ξεκινούν από τις απολήξεις της «στέκας», τοποθετημένα με μεγαλύτερη πυκνότητα προς το κέντρο. Το πάχος των συρμάτων δεν ξεπερνά τα 1,5 χλ. και η διάμετρος του κυρίως στελέχους («στέκα») τα 8 χλ. (εικ. 9).

γ) Όσον αφορά την κατάσταση διατήρησης του διαδήματος, η αξονική τομογραφία αποκάλυψε ότι το κυρίως στέλεχος, όπως και κάποια από τα ελάσματα, σώζουν μεταλλικό πυρήνα.

Πληροφορίες ελήφθησαν και για την κατάσταση διατήρησης του κρανίου, με τα κρανιακά οστά να παρουσιάζουν καλή κατάσταση και πάχος, στο άνω μέρος του κρανίου, στα 5,4 χλ. Σύμφωνα με την εκτίμηση των αποτελεσμάτων από τους ακτινολόγους Δρ. Ευάγγελο Λουράντο και Σωτήρη Μακρυγιάννη, η παρουσία νεογιλών δοντιών, σε συνδυασμό με τη μορφολογία των κρανιακών ραφών, υποδεικνύει νεαρό άτομο, ηλικίας μέχρι 10 ετών. Τέλος, κατά τη μελέτη της αξονικής τομογραφίας έγινε μια πραγματικά εντυπωσιακή διαπίστωση: παρά τους 25 αιώνες ταφής, ανάμεσα στα κρανιακά οστά σώζονται και οι δύο κοχλίες των ωτών, ενώ στο εσωτερικό των γαιών εντοπίστηκε το αποτύπωμα του ουρανίσκου του νεκρού παιδιού.

Όλες οι παραπάνω ερευνητικές εφαρμογές, προσέφεραν σημαντικότερες πληροφορίες για τα αρχαία ευρήματα και τα μη ορατά στοιχεία τους. Τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα που προέκυψαν, αξιοποιήθηκαν για την επιλογή της κατάλληλης μεθοδολογίας επέμβασης και συντέλεσαν στην ορθή διαχείρισή τους κατά τη συντήρηση, διασφαλίζοντας, εν τέλει, την ακεραιότητά τους. Η δε εμπειρία που αποκομίσαμε ως συντηρητές κατά την διάρκεια των ερευνητικών εφαρμογών με αναλυτικές και διαγνωστικές τεχνικές είναι πραγματικά ανεκτίμητη. Τα όσα καταγράφονται στην παρούσα δημοσίευση, είναι ενδεικτικά του πολυδιάστατου έργου του Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑΚΟΡ και είναι επίτευγμα της επί δεκαετίας ομαδικής εργασίας των υπαλλήλων του και της συνεργασίας τους με εξειδικευμένους επιστημονικούς κλάδους.

¹⁵ Burgener – Kormanov 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου 2016: Α. Αλεξοπούλου (επιμ.), Μελέτη μαρμάρινων πυξίδων από το Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου με τη μέθοδο της πολυφασματικής απεικόνισης, στο: Ν. Zacharias – Ε. Palamara (επιμ.), *41st International Symposium on Archaeometry (ISA 2016), Kalamata 15-21 May 2016, Abstracts*, Καλαμάτα 2016, 77.
- Βλάχος 2000: Α. Βλάχος, *Σύγχρονη διαγνωστική απεικόνιση*, Αθήνα 2000.
- Burgener – Kortano 1998: F. A. Burgener – M. Kortano, *Διαφορική διάγνωση στην αξονική τομογραφία*, Αθήνα 1998.
- Λαμπρόπουλος 2003: Β. Λαμπρόπουλος, *Περιβάλλον μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών χώρων*, Αθήνα 2003.
- Παπαδημητρίου 2013: Μ. Παπαδημητρίου, Προς μια σφαιρική στρατηγική πρόληψης και συστηματική διαχείριση του παρελθόντος, στο: Χρ. Καρύδης – Ε. Κουλουμπή – Αρ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Η επιστήμη της προληπτικής συντήρησης: Διατήρηση και διαχείριση συλλογών και πολιτιστικών αγαθών*, Αθήνα 2013.
- Τσίγκρη κ.ά. 2016: Α. Τσίγκρη – Ε. Κούμπουλα – Β. Δεληστάθης, Οι δίδυμοι αρχαίοι κούροι από την Κλένια Κορινθίας: Διερεύνηση-τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησής τους και πρόταση συντήρησης, στο: *Πρακτικά Ετήσιας Ημερίδας ΠΕΣΑ 2015*, Αθήνα 2016, 35-50.
- Τσίγκρη κ.ά. 2017: Α. Τσίγκρη – Ε. Κούμπουλα – Β. Δεληστάθης, Επιτύμβιο σύνταγμα κούρων σε διπλή ταφή. Συντήρηση και μουσειακή ανάδειξη, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 983-992.
- Watkinson – Neal 2007: D. Watkinson – V. Neal, *Αρχαιολογικά ευρήματα – Πρώτα σωστικά μέτρα στην ανασκαφή*, Αθήνα 2007.

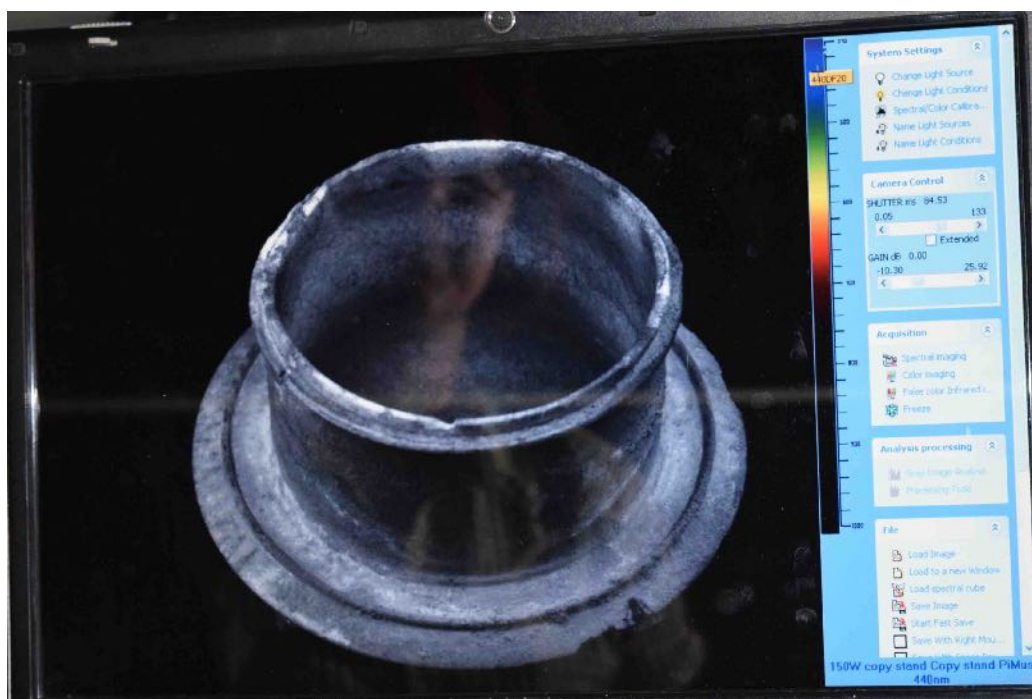
Εικ. 1. Εσωτερικό ρωμαϊκού ταφικού μνημείου 313. Διακρίνεται η διακόσμηση της καλυπτήριας πλάκας της λάρνακας με την προσωπογραφία της νεκρής και η ιδιαίτερη τοιχογραφική διακόσμηση του νεκρικού θαλάμου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2. Ρωμαϊκό λουτρό στο Δερβένι Κορινθίας; δομικά υλικά (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

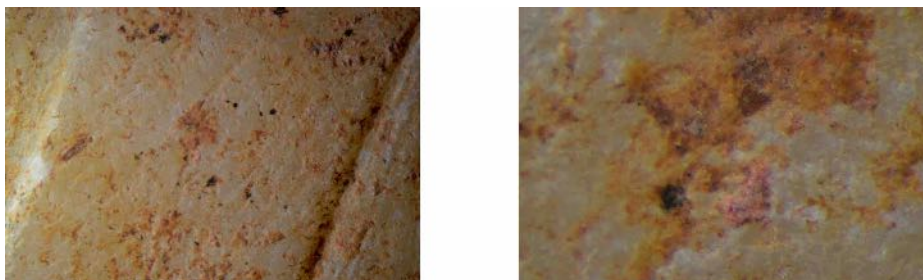

Εικ. 3. Ο Λέων Κοράκου μετά την επανέκθεσή του στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου μαζί με τη βάση του (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

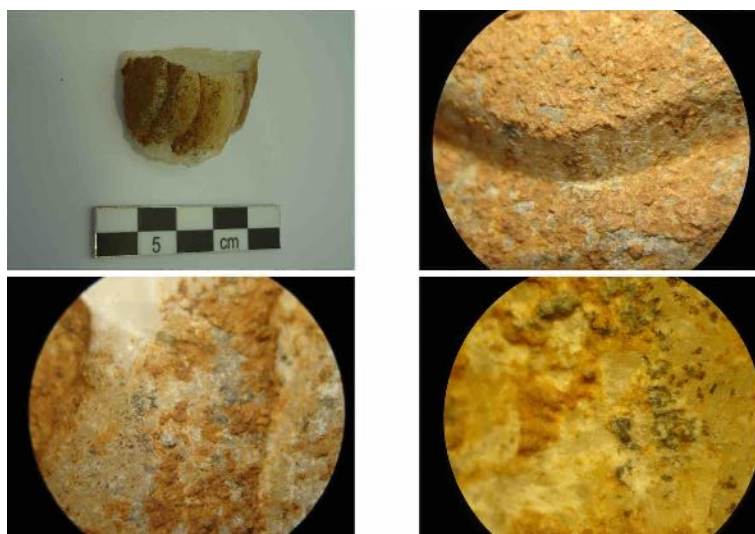

Εικ. 4. Μαρμάρινη αρχαϊκή πυξίδα κατά την εξέτασή της με πολυφασματική απεικόνιση (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

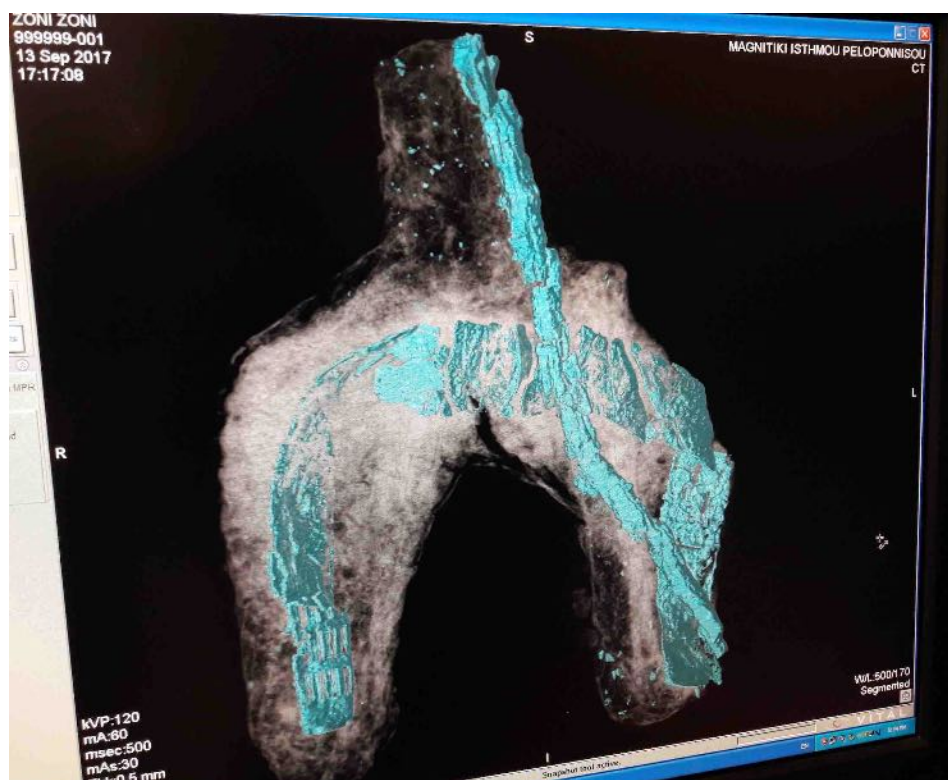
Εικ. 5. Ίχνη κόκκινου χρώματος στην ταινία της κόμης του Κούρου Β (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

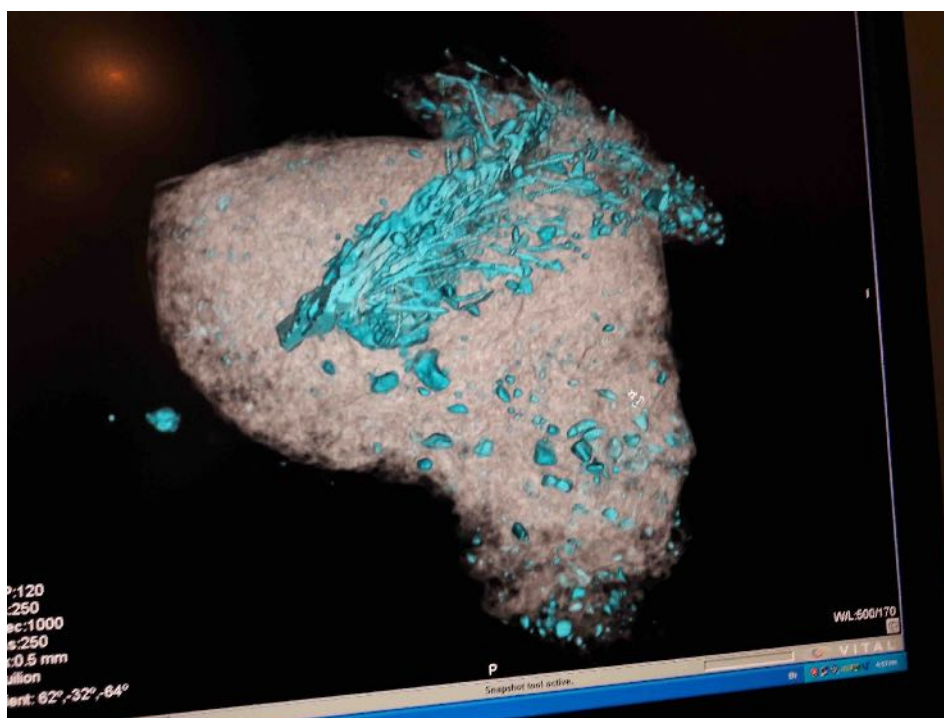
Εικ. 6. Στερεομικροσκοπική εξέταση θραύσματος βοστρύχου από τον Κούρο Β, όπου, κάτω από το στρώμα των επικαθίσεων, εντοπίστηκε έγχρωμη επικάλυψη (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Ξύλινο κιβώριο με πάμα, που στην επιφάνειά του έσωξε υπολείμματα του υφάσματος με το οποίο είχε περιτυλιχθεί κατά την απόθεσή του σε χάλκινο λέβητα, μετά τη συντήρησή του (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Τρισδιάστατη απεικόνιση του χάλκινου τμήματος πολεμικού εξοπλισμού κατά την εξέτασή του με αξονική τομογραφία (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Τρισδιάστατη απεικόνιση του επιχρυσωμένου χάλκινου διαδήματος κατά την εξέτασή του με αξονική τομογραφία (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Επιτύμβιο σύνταγμα κούρων σε διπλή ταφή. Συντήρηση και μουσειακή ανάδειξη *

ABSTRACT. The Archaic funerary sculpture group of two Kouroi is the centerpiece of the renovated Archaeological Museum of Ancient Corinth. The statues are exhibited with their two sarcophagi of poros limestone, simulating the actual burial conditions of the past. The statues' condition and state of fragmentation led the conservators to use more conventional methods of restoration. Titanium bars and white cement paste were used for their reassembly. Taking into account the statues' original material and modern ethics of minimal intervention in conservation, the sarcophagi of the two kouroi were reassembled on a non-slip base and reinforced by vertical supports. The missing parts were restored using a weak mortar, similar to the limestone of the sarcophagi. The museum display of the funerary statue group and their sarcophagi reflects their original position and relationship in the cemetery. The sarcophagi were placed in a specially constructed pit in the museum's floor, the skeletal material is displayed inside the sarcophagi exactly as found during excavation, and the statues stand on an earthquake-proof pedestal in front of their sarcophagi.

Ιστορικό

Τον Μάιο του 2010, στην Κλένια Κορινθίας, κατασχέθηκαν στα χέρια αρχαιοκαπήλων δύο αρχαϊκοί κούροι, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων (ΑΖ' ΕΠΚΑ) διενήργησε στο σημείο εύρεσης εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα, που έφερε στο φως τα ελλείποντα μέλη και αποτμήματα των δύο αγαλμάτων, εκτεταμένο νεκροταφείο του 6ου-4ου αι. π.Χ. και πλήθος αντικειμένων. Στο δυτικό άκρο της αρχαίας οδού, σε περίοπτο και κομβικό σημείο του νεκροταφείου, αποκαλύφθηκαν οι δύο πώρινες σαρκοφάγοι των επιτύμβιων σημάτων, τοποθετημένες σε κοινό ταφικό όρυγμα, στοιχείο που υποδηλώνει την ταυτόχρονη ταφή των δύο νεκρών.

Οι αρχαϊκοί δίδυμοι κούροι, σύμφωνα με τις ανασκαφικές ενδείξεις, αποτελούσαν παρόδιο επιτύμβιο σύνταγμα¹, έστεκαν πιθανότατα σε κοινή βάση και προορίζονταν για να διαιωνίσουν τη μνήμη των δύο νεκρών που είχαν ενταφιαστεί στις λάρνακες. Το εξαιρετικής σπουδαιότητας εύρημα αποτελεί μια από τις σπάνιες περιπτώσεις, όπου ένα προϊόν αρχαιοκαπηλίας συνδέεται άμεσα με το ανασκαφικό του περιβάλλον, εξασφαλίζοντας έτσι μοναδικές πληροφορίες για τον τόπο προέλευσης, τη χρήση και τη σημασία του κατά την περίοδο ανέγερσής του. Τον Αύγουστο του 2011 οι δύο Κούροι, παραδόθηκαν στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, προκειμένου να ενοποιηθούν με το ανασκαφικό τους σύνολο, να συντηρηθούν και να εκτεθούν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου.

* Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον Δρ. Κωνσταντίνο Κίσσα, τέως Προϊστάμενο της ΕΦΑΚΟΡ, για το έναυσμα που μας έδωσε, την αμέριστη εμπιστοσύνη και τη βοήθειά του στο έργο μας. Για τη βοήθεια, τη στήριξη και τη συνεργασία, θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε ιδιαιτέρως τον αρχαιολόγο της ΕΦΑΚΟΡ και επιμελητή της έκθεσης Σωκράτη Κουρσούμη, την αρχαιολόγο-μουσειολόγο της ΔΒΜΑ Αμαλία Τσιτούρη, τους υπαλλήλους ΙΔΟΧ της ΕΦΑΚΟΡ Γιώργο Γιαννακόπουλο, Αγλαΐα Κουτρομπή, Θάλεια Σπυριδάκι (αρχαιολόγους), Κυριακή Καρπαθιωτάκη, Αγγελική Κανδρή, Ευθυμία Θεοχάρη (συντηρητές), Μαρία Καλλίρη (σχεδιάστρια), καθώς και τους αρχαιοφύλακες του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου αλλά και όλους τους υπαλλήλους της ΕΦΑΚΟΡ που συνέδραμαν το έργο μας. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τους συναδέλφους των Διευθύνσεων ΔΑΑΜ, ΔΣΑΝΜ, ΑΜΜ και του Κέντρου Λίθου για τη συνεργασία και την καθοδήγησή τους. Για την εκτέλεση των μελετών και την άριστη συνεργασία ευχαριστούμε ιδιαιτέρως τους Άλκιμο Παπαθανασίου, Άγγελο Ζαγκότση (στατικούς μηχανικούς), Νίκο Κυριακόπουλο (αρχιτέκτονα-συντηρητή), Χρήστο Στεφανίδη (συντηρητή) και Θανάση Γκριτζάπη (γλύπτη). Τέλος, ευχαριστούμε τους Παρασκευή Πουλή και Αλίνα Μελεσσανάκη (ΙΤΕ/ΙΗΤΔΛ Κρήτης) και Αλέξη Στεφανή και Αθανάσιο Καραμπότσο (ΤΕΙ Αθήνας), για την ευγενική προσφορά τους για τη διερεύνηση των ευρημάτων, καθώς και τους Δρ. Γιώργο Χριστοδούλου (ιατρό καρδιολόγο) και Δρ. Ελεάνα Πρεβεδώρου (βιοαρχαιολόγο), για την αφιλοκερδή συμμετοχή τους στην ορθή ανάταξη των οστών των νεκρών από τις σαρκοφάγους των κούρων.

¹ Κ. Κίσας, Ν. Σταμπολίδης, Β. Λαμπρινουδάκης, Πρακτικό Εκτιμητικής Επιτροπής 2010 (όπως αυτή συγκροτήθηκε με την με αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΔΤΤΠΑ/67304/235314-7-2010 Υπουργική Απόφαση).

Περιγραφή – Κατάσταση διατήρησης

Η κατάσταση διατήρησης των δύο αγαλμάτων μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά καλή. Αντίθετα, οι σαρκοφάγοι εμφανίζονται σε μέτρια κατάσταση, με πολλές θραύσεις και μετατοπίσεις των τμημάτων τους, κυρίως από την κατασκευή αγροτικού αρδευτικού δικτύου.

Δίδυμοι κούροι

Τα δύο αγάλματα (με τις συμβατικές ονομασίες Κούρος Α και Κούρος Β) παρουσιάζονται σπασμένα σε πολλά τμήματα (ο Κούρος Α σε 13 θραύσματα, ο Κούρος Β σε 14 θραύσματα) τα οποία συγκολλώνται κατά θραύση και τα περισσότερα εξ αυτών κατασχέθηκαν στα χέρια αρχαιοκαπήλων². Έχουν φιλοτεχνηθεί σε λευκό, χονδρόκοκκο, παριανό μάρμαρο και με την πρώτη εντύπωση δείχνουν όμοιοι³. Οι ομοιότητές τους (στην τεχνοτροπία, τον τρόπο επεξεργασίας των λεπτομερειών και τη δομή του σώματος) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Διαφορές παρατηρούνται στην κόμμωση, τη σωματική διάπλαση και τα χαρακτηριστικά των προσώπων των δύο μορφών (εικ. 1).

Εξαιρουμένων των πολλαπλών θραύσεων, η κατάσταση διατήρησης των δύο αγαλμάτων μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά καλή. Η επιφάνειά τους καλύπτεται από στρώμα επικαθίσεων καστανού χρώματος, που διαφοροποιούνται στην πίσω πλευρά σε πάχος και σκληρότητα. Και τα δύο γλυπτά εμφανίζουν επιφανειακές ή βαθύτερες εκδορές και αποκρούσεις υλικού, κυρίως στα προεξέχοντα σημεία του σώματος. Κατά θέσεις εμφανίζουν λίγες επιφανειακές ρηγματώσεις/ρωγμές και μικρές, βαθύτερες ρωγμές, που αποδίδονται σε ενδογενή αίτια. Σε περιορισμένες περιοχές παρατηρούνται απολεπίσεις και αποφλοιώσεις της επιφάνειας και ελαφριά βιολογική προσβολή. Οι επιφάνειες θραύσης εμφανίζουν διαφορετικής χρωματικής διαβάθμισης και πυκνότητας πάτινα, που καταδεικνύει ότι οι θραύσεις έχουν συμβεί σε τρεις ή τέσσερις διαφορετικές χρονικές φάσεις⁴.

Κατά την λεπτομερή μακροσκοπική εξέταση των ευρημάτων με μεγεθυντικό φακό (μόνοπτρο) και εστιασμένο φωτισμό, στην ταινία της κόμης του Κούρου Β εντοπίστηκαν ίχνη κόκκινης βαφής. Τα ίχνη δεν διακρίνονται εύκολα διά γυμνού οφθαλμού, εντούτοις η διατήρησή τους επιβεβαιώθηκε στη συνέχεια μικροσκοπικά.

Σαρκοφάγοι κούρων

Πρόκειται για δύο μονολιθικές πώρινες σαρκοφάγους, με ανασκαφική αρίθμηση (Τφ 5 και Τφ 13), που διαφέρουν από τις λοιπές σύγχρονές τους όσον αφορά το πάχος των καλυπτήριων πλακών τους. Είναι κατασκευασμένες από μαλακό ασβεστιτικό πωρόλιθο της περιοχής, υπόλευκου χρώματος, που παρουσιάζει περιορισμένες μηχανικές αντοχές και μεγάλο πορώδες. Η λάξευσή τους, σε σχήμα ιχθυάκανθας, χωρίς να είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, είναι εμφανής στις κάθετες επιφάνειες. Τα τοιχώματα στο εσωτερικό ήταν επιχρισμένα με στρώμα λεπτόκοκκου κονιάματος, το οποίο κάλυπτε επιμελώς το χείλος και επεκτεινόταν, με ελαφρά παχύτερο στρώμα, στην εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων⁵. Το δάπεδο των λαρνάκων δεν φέρει επιχρίσμα και είναι αδρά δουλεμένο, όπως επίσης και οι επιφάνειες των καλυπτήριων πλακών, για την ασφαλή έδραση της βάσης που θα έφερε τα αγάλματα. Οι δύο σαρκοφάγοι παρουσιάζουν διαφοροποίηση στις δύο διαστάσεις τους (μήκος-πλάτος), ενώ το τελικό ύψος τους (συμπεριλαμβανομένης της καλυπτήριας πλάκας) ταυτίζεται⁶. Στις

² Στο σημείο απόθεσης εντοπίστηκαν οι δεξιές κνήμες και των δύο αγαλμάτων και μέρος της πλίνθου με το δεξί πέλαμα του Κούρου Α, ενώ η εμπρόσθια απόληξη της βρέθηκε στα παρακείμενα μοχλευμένα χώματα. Η κεφαλή του Κούρου Β έχει αποσπαστεί από τον κορμό στο κατώτερο μέρος του λαμού και εμφανίζει εγκάρσια θραύση με απόσπαση του οπίσθιου τμήματος της κόμης. Ένα ακόμη μικρό θραύσμα από την οπίσθια απόληξη της δεξιάς κνήμης του Κούρου Β και δύο τμήματα βοστρύχων ανασύρθηκαν από τα χώματα της ανασκαφής.

³ Ο Κούρος Α έχει μέγιστο ύψος 1,81 μ. και ο Κούρος Β 1,77 μ. (συμπεριλαμβανόμενης της πλίνθου έδρασης), ενώ το μέγιστο πλάτος τους μετρείται στους πήχεις στα 0,48 μ. και 0,467 μ. αντίστοιχα. Τσίγκρη κ.ά. 2015, 36.

⁴ Οι θραύσεις χωρίζονται σε παλαιές (πιθανώς αρχαίες), σύγχρονες, πρόσφατες και εσκεμμένες. Τσίγκρη κ.ά. 2015, 37-38.

⁵ Το σωζόμενο πάχος του επιχρίσματος στις δύο σαρκοφάγους ποικίλλει από 0,05-0,2 εκ. Εξωτερικά, το επιχρίσμα σώζεται στον Τφ 5 για 15-20 εκ. και στον Τφ 13 για 5-10 εκ., ενώ ίχνη του συναντώνται και χαμηλότερα. Σε περιοχές του χείλους της λάρνακας του Τφ 5 εντοπίζονται υπολείμματα διαφορετικού κονιάματος, που αποδίδονται σε υλικό που είχε εφαρμοστεί ενδεχομένως για τη σφράγιση του τάφου. Τσίγκρη κ.ά. 2013, 7-8.

⁶ Η λάρνακα του Τφ 5 έχει εξωτερικές διαστάσεις 194 × 74,5 εκ., με ύψος 56 εκ., και εσωτερικές 177,5 × 58,5 εκ. Η καλυπτήρια πλάκα της έχει διαστάσεις 196 × 85 εκ. και πάχος 29,5 εκ. Η λάρνακα του Τφ 13 παρουσιάζεται μικρότερη σε μήκος αλλά πλατύτερη (κατά 4 εκ.), με εξωτερικές διαστάσεις 185 × 78,5 εκ. και ύψος 56,5 εκ. και εσωτερικές 168 × 62,5 εκ. Η καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου αυτής έχει διαστάσεις 196 × 86 εκ. και πάχος 29 εκ. Το πάχος των τοιχωμάτων και το βάθος των δύο λαρνάκων συμπίπτουν (8 εκ. και 47 εκ. αντίστοιχα). Η μικρή διαφορά (0,5 εκ.) που εμφανίζει στο ύψος η λάρνακα του Τφ 13 εξομοιώνεται με την κατά 0,5 εκ. μικρότερου πάχους καλυπτήρια πλάκα και το τελικό ύψος είναι ίδιο. Τσίγκρη κ.ά. 2013, 7-8.

γωνίες τους και οι δύο λάρνακες, σε ύψος 25-27 εκ. από την επιφάνεια έδρασης, εμφανίζουν εγκοπές ανάρτησης, ύψους 5-6 εκ., πλάτους 5 εκ. και μέγιστου βάθους 2,5 εκ.

Οι σαρκοφάγοι σώζονται σχεδόν ολόκληρες, με πολλαπλές θραύσεις και μετατοπίσεις των θραυσμένων τμημάτων, που οφείλονται στη μακράιωνη ταφή, την καλλιέργεια του αγρού αλλά και την κατασκευή τοπικού αγροτικού αρδευτικού δικτύου κατά τη δεκαετία του 1990. Στο σημείο εύρεσης τα περισσότερα τμήματα των μακρών πλευρών παρουσίαζαν μετακίνηση και μικρή ολίσθηση, ενώ στην Τφ 13 υπήρχε απώλεια μεγάλου θραύσματος (εικ. 2). Στην Τφ 13, τμήματα της καλυπτήριας πλάκας είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό της λάρνακας, προκαλώντας θραύση των κτερισμάτων και διατάραξη του σκελετικού υλικού. Μετά την αποχωμάτωση των δύο λαρνάκων, αποδείχθηκε ότι οι πυθμένες τους σώζονταν σχεδόν ολόκληροι, σπασμένοι σε πολλά τμήματα⁷. Η κατάσταση διατήρησης της λάρνακας του Τφ 5 παρουσιάζεται πολύ καλύτερη από αυτήν του Τφ 13, με λιγότερες επικαθίσεις και μικρότερης έκτασης κυψελοειδή διάβρωση.

Αντίστοιχη των σαρκοφάγων είναι η κατάσταση διατήρησης των καλυπτήριων πλακών. Οι καλυπτήριες πλάκες και των δύο σαρκοφάγων σώζονταν ακέραίες με πολλαπλές θραύσεις. Έχουν πάχος υπερδιπλάσιο (περίπου 29 εκ.) από τις σύγχρονές τους που βρέθηκαν στο ίδιο νεκροταφείο, ώστε να φέρουν το βάρος των αγαλμάτων, ενώ η εξωτερική τους επιφάνεια είναι αδρή, πιθανότατα για την ασφαλή έδραση της βάσης που έφερε τα αγάλματα. Οι φθορές οφείλονται κυρίως στη δράση του νερού, που σε συνδυασμό με το πλούσιο σε οξειδία του σιδήρου και ασβεστιτικές προσμίξεις περιβάλλον ταφής και τη σύσταση του λίθου κατασκευής, προσέβαλε το μαλακό και εύθρυπτο πέτρωμα και προκάλεσε εξασθένηση των δεσμών πρόσφυσης του επιχρίσματος και εκτεταμένη επιφανειακή διάβρωση του πωρόλιθου.

Εφαρμογές διερεύνησης και τεκμηρίωσης

Αμέσως μετά την επιστροφή των αγαλμάτων στο εργαστήριο συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, οι συντάκτες συντηρητές ανέλαβαν αφενός την διασφάλιση της υφιστάμενης κατάστασης διατήρησης των μνημείων και αφετέρου την εκπόνηση μελέτης συντήρησης και ανάδειξης των δύο γλυπτών και των σαρκοφάγων τους. Κατά την προκαταρκτική φάση ξεκίνησαν, σε συνεργασία με εξειδικευμένους επιστήμονες, οι εργασίες διερεύνησης και καταγραφής της κατάστασης διατήρησης των μνημείων, ώστε να επιλεγθούν οι μέθοδοι και τα υλικά ανάταξης και στήριξης των ευρημάτων. Η τεκμηρίωση με αναλυτικές τεχνικές αποτέλεσε αντικείμενο διεξοδικής έρευνας, που ολοκληρώθηκε με την πλήρη καταγραφή και χαρτογράφηση της παθολογίας τους. Λήφθηκε επίσης μέριμνα για τη διασφάλιση της κατάστασης διατήρησης των μνημείων και την πρόληψη εμφάνισης μορφών διάβρωσης στο μέλλον, με την επιλογή κατάλληλων υλικών και το ελεγχόμενο περιβάλλον έκθεσης. Στους δίδυμους κούρους εφαρμόστηκαν περαιτέρω διερευνητικές τεχνικές.

Προσδιορισμός προέλευσης μαρμάρου

Η χημική σύσταση, η δομή, η συνεκτικότητα των κρυστάλλων και τυχόν προσμίξεις που περιέχονται στο μάρμαρο είναι βασικές παράμετροι που καθορίζουν τα υλικά σύνδεσης και συγκόλλησης των θραυσμάτων⁸. Για την αναγνώριση του μαρμάρου κατασκευής και των ιδιοτήτων του ζητήθηκε η συμβολή των εξειδικευμένων επιστημόνων του Κέντρου Λίθου⁹. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μικροσκοπικής εξέτασης και των εργαστηριακών αναλύσεων και της συγκριτικής βιβλιογραφικής έρευνας, ως τύπος προέλευσης καταδεικνύεται η Πάρος. Τα χαρακτηριστικά των δειγμάτων προσομοιάζουν επαρκώς με το υλικό που εξορυσσόταν από τα λατομεία στην τοποθεσία Χωριδάκι (Πάρος 2).

Χαρακτηρισμός των αποθέσεων

Για τη διερεύνηση και τον χαρακτηρισμό των αποθέσεων διεξήχθησαν αναλύσεις στοιχειακού προσδιορισμού χημικής και ορυκτολογικής σύστασης και ποσοτικής συγκέντρωσης, σε χαλαρές αποθέσεις, κρούστες και δείγματα χρώματος. Τα δείγματα υποβλήθηκαν σε οπτική στερεομικροσκοπία και σε στοιχειακή και

⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι και τα τέσσερα τοιχώματα της σαρκοφάγου του Τφ 13 έχουν αποχωριστεί από τον πυθμένα της στα γωνιακά σημεία της λάξευσης, ενώ οι αποτμήσεις του αρχαίου υλικού έχουν προκαλέσει ευρύτατη διάβρωση των επιφανειών θραύσης και μείωση της στατικής επάρκειας των θραυσμάτων, ειδικά στη μία μακρά πλευρά της. Τσίγκρη κ.ά. 2013, 8-9.

⁸ Μανιάτης – Πολυκρέτη 2002

⁹ Οι αναλύσεις και η μελέτη των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκαν στο Κέντρο Λίθου από την Δρ. Κέλλυ Κουζέλη και την Ελένη Ζγουλέτα, μεταξύ 2012-2013.

ποσοτική ανάλυση με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης διασκορπισμού της ενέργειας με ακτίνες X (SEM/EDX).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της οπτικής στερεομικροσκοπίας, πρόκειται για συνεκτική κρούστα με σχετικά μεγάλους κόκκους, η οποία εμφανίζει σημαντικό πάχος και ισχυρή πρόσφυση στη μαρμάρινη επιφάνεια (εικ. 3), η οποία διακόπτεται κατά θέσεις. Η παρατήρηση σε ελεύθερη τομή, καταδεικνύει σημαντικό πάχος αποθέσεων, ενώ στην όψη της κρούστας, εμφανίζονται συσσωματωμένοι κρύσταλλοι αλάτων που δημιουργούν ανάγλυφη επιφάνεια¹⁰.

Σε στοιχειακή και ποσοτική ανάλυση (SEM/EDX) υπεβλήθησαν αποθέσεις από έξι δείγματα: από δύο διαφορετικά σημεία σε κάθε άγαλμα και δύο επιπλέον δείγματα από θραύσματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα (εικ. 4). Συμπληρωματικά και συγκριτικά, για τη διερεύνηση στοιχείων κοινής προέλευσης εξετάστηκαν επίσης τρία δείγματα γαιών, που συλλέχθηκαν α) από την επιφάνεια των γλυπτών κατά την κατάσχεσή τους, β) από την περιοχή εύρεσης των ελλειπόντων μελών και γ) από το εσωτερικό παρακείμενου τάφου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της στοιχειακής ανάλυσης πρόκειται για κρούστα ασβεστιτικών αποθέσεων, πλούσια σε αργιλοπυριτικές προσμίξεις και μικρή ποσότητα σιδήρου, η οποία προσομοιάζει ποιοτικά και ποσοτικά με τα συστατικά των περιμετρικών γαιών και τις εδαφικές αποθέσεις στην επιφάνεια των γλυπτών¹¹.

Μέθοδοι εξέτασης/διερεύνησης εφαρμογών λέιζερ

Θραύσματα από τα γλυπτά μεταφέρθηκαν τον Μάιο του 2015 στα εργαστήρια του Ινστιτούτου Ηλεκτρονικής Δομής και Λέιζερ (IHΔΛ) του ΙΤΕ Κρήτης, με σκοπό την εξέταση και διερεύνηση εφαρμογών λέιζερ για α) τον επιπρόσθετο προσδιορισμό των αποθέσεων και την τυχόν ύπαρξη χρωστικής κάτω από αυτές και β) τη χρήση ακτινοβολίας λέιζερ για την απομάκρυνση των αποθέσεων. Ένα ακόμα ζητούμενο ήταν ο προσδιορισμός της έγχρωμης επικάλυψης που εντοπίζεται στη στερεομικροσκοπική εξέταση κάτω από το στρώμα των επικαθίσεων στους βοστρύχους. Χρησιμοποιήθηκαν οι εξής αναλυτικές τεχνικές:

- πολυφασματική απεικόνιση (IRIS) (εφαρμόστηκαν οι μέθοδοι διάχυτης ανάκλασης και φθορισμού),
- φασματοσκοπία πλάσματος επαγόμενου από λέιζερ (LIBS),
- μικρο-φασματοσκοπία Raman (Micro-Raman spectroscopy),
- πιλοτικές δοκιμές αφαίρεσης επικαθίσεων με λέιζερ.

Παρά το ότι δεν στοιχειοθετήθηκε η ύπαρξη χρωστικής στα υπό εξέταση δείγματα, κρίνεται ότι τα αποτελέσματα επιτρέπουν την θετική εκτίμηση της μεθόδου για την απομάκρυνση των αποθέσεων από τα σώματα των αρχαϊκών αγαλμάτων (εικ. 5). Τα αποτελέσματα των εξετάσεων συντέλεσαν επίσης στην εκπόνηση των μελετών συντήρησης και ανάταξης των κούρων και στην επιλογή μεθοδολογίας επέμβασης.

Αναλύσεις οστεολογικού υλικού

Οι δύο νεκροί είχαν ενταφιαστεί στις σαρκοφάγους σε ύπτια στάση, με το κρανίο στα ανατολικά, προς την πλευρά της αρχαίας οδού. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική ανάλυση¹², οι νεκροί είχαν περίπου την ίδια ηλικία κατά το θάνατό τους (35 ετών περίπου).

Ανάταξη και στήριξη ευρημάτων

Επιτύμβιο σύνταγμα Κούρων

Κατά το στάδιο εκπόνησης της μελέτης συντήρησης εξετάστηκε η ασφαλής στήριξη των αγαλμάτων, η στατική επάρκεια της συγκόλλησης των μελών και ο σχεδιασμός αντισεισμικού βάρθρου στήριξης και τέθηκαν οι προδιαγραφές για την εκπόνηση μελέτης για τη στατική επίλυση της συγκόλλησης και την κατασκευή αντισεισμικού βάρθρου στήριξης των κούρων. Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων και με εξειδικευμένους μηχανικούς, εξετάστηκαν ενδελεχώς οι ενδεδειγμένοι τρόποι συντήρησης γλυπτών και

¹⁰ Οι αναλύσεις διεξήχθησαν στα ερευνητικά εργαστήρια του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Αθήνας, σε συνεργασία με τους καθηγητές Δρ. Αλέξιο Στεφανή και Δρ. Βασίλειο Λαμπρόπουλο.

¹¹ Οι αναλύσεις διεξήχθησαν στα ερευνητικά εργαστήρια του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Αθήνας, σε συνεργασία με τον υπεύθυνο για τη λειτουργία του SEM συντηρητή Αθανάσιο Καραμπότσιο.

¹² Οι ανθρωπολογικές αναλύσεις έγιναν από τον Δρ. Jan Kemper-Kiesslich στο Πανεπιστήμιο του Salzburg της Αυστρίας και περιλάμβαναν εξέταση DNA και οδόντων. Το υλικό από τα οστά, που επιλέχθηκε από τον ίδιο τον μελετητή, δεν απέδωσε αποτελέσματα από την εξέταση DNA.

ελέγχθηκαν όλες οι σύγχρονες μέθοδοι συγκόλλησης/στήριξης, ώστε η επέμβαση να είναι η ασφαλέστερη αλλά και όσο το δυνατόν η ηπιότερη και λιγότερο επεμβατική¹³.

Η πολυπλοκότητα των θραύσεων και η ιδιαιτερότητα των σημείων θραύσης επέβαλαν την επιλογή συμβατικών μεθόδων, ενώ λήφθηκε μέριμνα για την ελάχιστη δυνατή διάτρηση του αρχαίου υλικού (εικ. 6). Η συγκόλληση και ανάταξη των γλυπτών επετεύχθη με τη χρήση αγκυρίων (συνδέσμων ή καρφίδων) τιτανίου, με υψηλή μηχανική αντοχή και άριστη αντίσταση σε διάβρωση, καθώς και λευκού τσιμέντου τύπου Δανίας, ελεύθερο από θειικά άλατα.

Τη στατική μελέτη των κούρων εκπόνησαν οι στατικοί μηχανικοί Άλκιμος Παπαθανασίου και Άγγελος Ζαγκότσης του Μελετητικού Γραφείου ΕΠΙΛΥΣΗ. Η δε συγκόλληση των κούρων, σε εφαρμογή της μελέτης, έγινε από τον συντηρητή λίθου κ. Χρήστο Στεφανίδη και τον γλύπτη κ. Αθανάσιο Γκριτζάπη, σε συνεργασία με τους συντάκτες συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας και την επίβλεψη των Διευθύνσεων Αναστήλωσης (ΔΑΑΜ) και Συντήρησης (ΔΣΑΝΜ)¹⁴.

Σύμφωνα με τους κανόνες της επιστήμης και της δεοντολογίας, που έγκεινται στην ελάχιστη δυνατή επέμβαση, στην αναστρεψιμότητα και στο βέλτιστο αισθητικά αποτέλεσμα, και λαμβάνοντας υπόψη τη σεισμική δραστηριότητα της Κορινθίας, τα δύο αγάλματα τοποθετήθηκαν σε διαβαθμισμένο μεταλλικό βάθρο υψηλής αντισεισμικής ικανότητας. Η στήριξη των κούρων στη νέα βάση πραγματοποιήθηκε με την τοποθέτηση αγκυρίων στο εσωτερικό του μεταλλικού βάρου, τα οποία αγκυρώνουν στις πλίνθους των κούρων. Για την περαιτέρω ενίσχυση της στατικής επάρκειας των γλυπτών τοποθετήθηκε, εξωτερικά, τρίτο σημείο στήριξης (δακτύλιος στον αριστερό γλουτό κάθε κούρου) από ανοξείδωτο χάλυβα, σε ουδέτερο χρωματισμό, με ηλεκτροστατική, μη ανακλαστική βαφή. Μεταξύ του μαρμάρου και των συνδέσμων στήριξης στη βάση έκθεσης παρεμβλήθηκε μονωτικό υλικό¹⁵.

Σαρκοφάγοι κοινής ταφής

Οι σαρκοφάγοι των δύο Κούρων μελετήθηκαν για την εν ξηρώ ανάταξή τους, σύμφωνα με τη δεοντολογία της ελάχιστης επέμβασης και το σεβασμό προς το αρχαίο υλικό¹⁶. Για να αποφευχθεί η χρήση μεταλλικών συνδέσμων, που προϋποθέτουν διάτρηση του ευπαθούς πωρόλιθου, η εν ξηρώ ανάταξη κατέστη εφικτή με εξωτερική στήριξη των θραυσμάτων (εικ. 7). Η επάρκεια της στήριξης επιτεύχθηκε με περιμετρικό μεταλλικό σκελετό και κάθετους βραχίονες, που εδράζονται σε αντιολισθητική βάση. Οι απώλειες συμπληρώθηκαν με ασθενές κονίαμα, που προσομοιάζει στον πωρόλιθο κατασκευής των ευρημάτων (εικ. 8).

Μουσειακή ανάδειξη ταφικού συνόλου

Η μουσειολογική μελέτη της νέας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου συντάχθηκε και εφαρμόστηκε προκειμένου να επιτύχει τη χρονολογική και χωροταξική περιήγηση των επισκεπτών. Για το σκοπό αυτό, η ανατολική πτέρυγα του Μουσείου, που μέχρι τότε λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος, διαμορφώθηκε σε νέα εκθεσιακή ενότητα, ώστε να εκτεθούν επιλεγμένα ευρήματα από αρχαίες κώμες πέριξ της πόλης της Κορίνθου και τα δύο αρχαϊκά αγάλματα με τις σαρκοφάγους τους.

Το μουσειολογικό σενάριο

Η νέα πτέρυγα του Μουσείου έχει το γενικό τίτλο «Έξω από τα τείχη της Κορίνθου»¹⁷. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται προέρχονται από κώμες, εξαρτώμενες διοικητικά από την πόλη της Κορίνθου, παρουσιάζοντας

¹³ Γκιώση κ.ά. 2000.

¹⁴ Από πλευράς ΔΑΑΜ την επίβλεψη ανέλαβε η Προϊσταμένη του Τμήματος Μελετών Αρχαίων Μνημείων Ελένη Τουμπακάρη, ενώ από τη ΔΣΑΝΜ η συντηρήτρια Ιωάννα Παπαϊωάννου και ο γλύπτης Αντώνης Τριανταφύλλου.

¹⁵ Το βάθρο έκθεσης, που κατασκευάστηκε από ανοξείδωτο χάλυβα, σε ουδέτερο χρωματισμό, με ηλεκτροστατική μη ανακλαστική βαφή, σχεδίασε ο αρχιτέκτονας-συντηρητής Ν. Κυριακόπουλος, ενώ τη στήριξη των αγαλμάτων σε αυτό ανέλαβε ο στατικός μηχανικός Αλκ. Παπαθανασίου.

¹⁶ Η πρόταση εν ξηρώ ανάταξης και η μελέτη συντήρησης των σαρκοφάγων των δίδυμων Κούρων από την Κλένια Κορινθίας εκπονήθηκε το 2013 από τη συντηρήτρια της ΕΦΑΚΟΡ Αργυρώ Τσίγκρη και η Ομάδα Εργασίας αποτελούνταν από τους συντηρητές Αγγ. Κανδρή, Βλάσιο Δεληστάθη και Ιωάννη Χαμηλάκη. Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός: Θωμάς Τσουκαλάς. Η μελέτη και η εφαρμογή της εγκρίθηκε από το αρμόδιο Συμβούλιο Αρχαιοτήτων.

¹⁷ Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη της έκθεσης στην ανατολική πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου εκπονήθηκε το 2013 από τους Αμαλία Τσιτούρη, αρχαιολόγο-μουσειολόγο της ΔΒΜΑ, και Στέλιο Δασκαλάκη, συντηρητή-μουσειογράφο της Α' ΕΠΚΑ, σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο της ΛΖ' ΕΠΚΑ Σ. Κουρσούμη και τη συνδρομή των αρχαιολόγων Α. Κουτροπή και Θ. Σπυριδάκι.

πτυχές του κοινωνικού τους γίνεσθαι κατά τους ιστορικούς χρόνους. Στην ενότητα με τίτλο «Από τον κόσμο των νεκρών στον κόσμο των ζωντανών: αφηγήσεις για το χθες και το σήμερα», που οργανώνεται με σημείο αναφοράς τους «δίδυμους αρχαϊκούς κούρους», τα δύο αγάλματα έχουν τοποθετηθεί στο κέντρο της αίθουσας, ώστε να επιτευχθεί η καθολική θέασή τους από τον επισκέπτη κατά τη διάρκεια της περιήγησής του. Η τοποθέτηση των κούρων σε περίοπτη θέση εξυπηρετεί τη μουσειολογική και μουσειογραφική αφήγηση, που επικεντρώνεται αφενός στην παρουσίαση της ιστορίας που εκτυλίσσεται στην Αρχαία Τενέα τους ιστορικούς χρόνους, αφετέρου θίγει το μείζον ζήτημα της αρχαιοκαπηλικής δράσης, με την παρουσίαση των αποτελεσμάτων και των επιπτώσεών της. Το επιτύμβιο σύνταγμα, κατακερματισμένο και συγκολλημένο, με εμφανείς ουλές από τη βίαιη ανέλκυσή του από τους αρχαιοκάπηλους, στέκει στο κέντρο της αίθουσας, εμπρός από τις δύο σαρκοφάγους, σε μια αναπαράσταση της αρχικής θέσης εύρεσής του στο αρχαίο νεκροταφείο, «διηγούμενο» στον επισκέπτη την «περιπέτειά» του¹⁸. Είναι μια από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου ένα προϊόν αρχαιοκαπηλίας συνδέεται άμεσα με το ανασκαφικό του περιβάλλον, εξασφαλίζοντας έτσι μοναδικές πληροφορίες για τον τόπο προέλευσης, τη χρήση και τη σημασία του κατά την περίοδο ανέγερσής του.

Τα ευρήματα ως εκθέματα

Οι σαρκοφάγοι τοποθετήθηκαν αναταγμένες εν ξηρώ σε όρυγμα αντίστοιχων διαστάσεων με το αρχαίο κοινό ταφικό όρυγμα¹⁹, που κατασκευάστηκε στο δάπεδο της νέας πτέρυγας του Μουσείου. Για την πλήρωσή του χρησιμοποιήθηκε αδρανές υλικό και γαίες. Οι σκελετοί των νεκρών, μετά τη συντήρηση και ανάταξή τους, επανατοποθετήθηκαν στις λάρνακες, σύμφωνα με τη θέση εύρεσης²⁰. Παραπλεύρως, δύο επιτοίχιες προθήκες περιλαμβάνουν τα κτερίσματα της διπλής ταφής και αντιπροσωπευτικά αντικείμενα από άλλες ταφές στο νεκροταφείο της Κλένιας.

Το δε σύνταγμα των Κούρων εκτίθεται σε ελαφρώς υψηλότερη από τις σαρκοφάγους στάθμη, στο επίπεδο των καλυπτήριων πλακών. Η τοποθέτηση αυτή επιτρέπει στον επισκέπτη να συνδέσει τον κάθε κούρο με τη σαρκοφάγο του, αφήνοντας απρόσκοπτες τις οπτικές φυγές στην κατά μέτωπο θέαση των εκθεμάτων²¹. Επιπρόσθετα, αποδίδει τον τρόπο που ήταν οργανωμένη η ταφή των δύο νέων ανδρών στο παρόδιο νεκροταφείο, όπως προέκυψε από την ανασκαφική τεκμηρίωση και την αρχαιολογική μελέτη. Παράλληλα, η σύγχρονη βάση στήριξης των δύο αγαλμάτων βρίσκεται σε αρμονία με τα αγάλματα, χωρίς να εξαπατά το μάτι ότι να αποτελεί τμήμα τους (εικ. 9).

Εν τέλει, τα επιτύμβια σήματα, οι σαρκοφάγοι και τα οστά δύο επιφανών ανδρών της Αρχαίας Τενέας εκτίθενται σε απόδοση των πραγματικών συνθηκών της αρχαιότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκιώση κ.ά. 2000: Σ. Γκιώση – Μ. Κρηνή – Θ. Μαραγκού – Π. Πρόκος, *Σεισμοί και αρχαιότητες. Προληπτικά και πρώτα σωστικά μέτρα*, Αθήνα 2000.
- Μανιάτης – Πολυκρέτη 2002: Γ. Μανιάτης – Κ. Πολυκρέτη, Λευκά μάρμαρα στην Αρχαιότητα: Η προέλευσή τους με χρήση φυσικοχημικών μεθόδων, στο: Μ. Βαρθή-Ματαράγκα – Γ. Κατσίκης (επιμ.), *Ο δομικός λίθος στα μνημεία. Πρακτικά Διεπιστημονικής Ημερίδας*, Αθήνα 9 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2002, 119-131.
- Ρούσσου 2008: Μ. Ρούσσου, *Ο ρόλος της διαδραστικότητας στη διαμόρφωση της άτυπης εκπαιδευτικής εμπειρίας*, Αθήνα 2008.
- Τζώρτζη 2013: Κ. Τζώρτζη, *Ο χώρος στο μουσείο. Η αρχιτεκτονική συναντά τη μουσειολογία*, Αθήνα 2013.
- Τσίγκρη κ.ά. 2013: Α. Τσίγκρη – Β. Δεληστάθης – Α. Κανδρή – Ι. Χαμηλάκης, *Μελέτη ανάταξης-συντήρησης των σαρκοφάγων των δίδυμων Κούρων από την Κλένια Κορινθίας – Πρόταση εν ξηρώ ανάταξης*, ΕΦΑΚΟΡ, Κόρινθος 2013.
- Τσίγκρη κ.ά. 2015: Α. Τσίγκρη – Ε. Κούμπουλα – Β. Δεληστάθης, *Οι δίδυμοι αρχαϊκοί Κούροι από την Κλένια Κορινθίας: Διερεύνηση-τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησής τους και πρόταση συντήρησης*, στο: *Πρακτικά Ετήσιας Ημερίδας ΠΕΣΑ 2015*, Αθήνα 2016, 35-50.

¹⁸ Ρούσσου 2008.

¹⁹ Η συντήρηση και τοποθέτηση των σαρκοφάγων έγινε από τον συντηρητή της ΕΦΑΚΟΡ Βλ. Δεληστάθη, σε συνεργασία με τους συντηρητές ΙΔΟΧ Γιώργο Καρβουντζή και Παναγιώτη Διδασκάλου.

²⁰ Την ανάταξη και τοποθέτηση των σκελετών ανέλαβε η συντηρήτρια ΙΔΟΧ Κυριακή Καρπαθιωτάκη, σε συνεργασία με τους συγγραφείς. Για την ορθή ανάταξη των οστών πολύτιμη αποδείχθηκε η εθελοντική συνδρομή του ιατρού Δρ. Γ. Χριστοδούλου και η συμβολή της βιοαρχαιολόγου της ΑΣΚΣΑ Δρ. Ε. Πρεβεδώρου.

²¹ Τζώρτζη 2013.

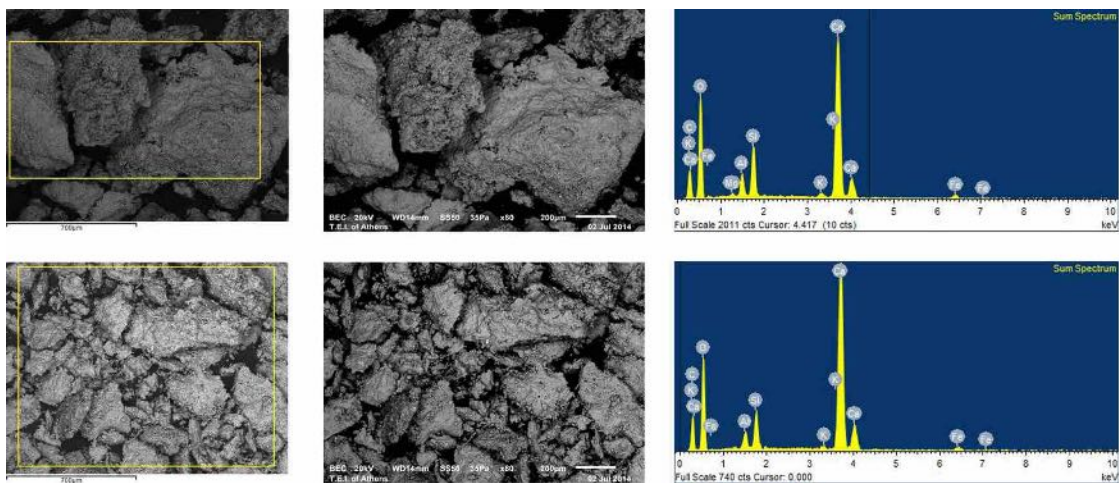
Εικ. 1. Οι δίδυμοι αρχαίοι κούροι, με τα ελλείποντα μέλη τους, μετά την κατάσχεση και παράδοσή τους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

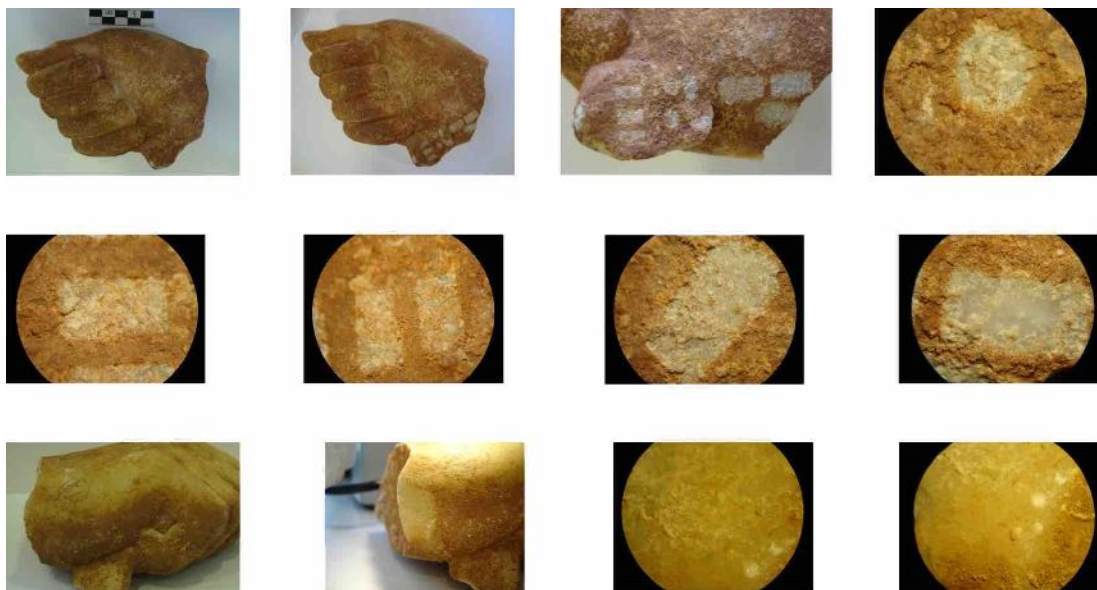
Εικ. 2. Οι σαρκοφάγοι της κοινής ταφής κατά την εύρεση (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Συνεκτικές αποθέσεις στις οπίσθιες επιφάνειες των κούρων. Λεπτομέρεια από βόστρυχο του Κούρου Β κατά την εξέτασή του με στερομικροσκοπία (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

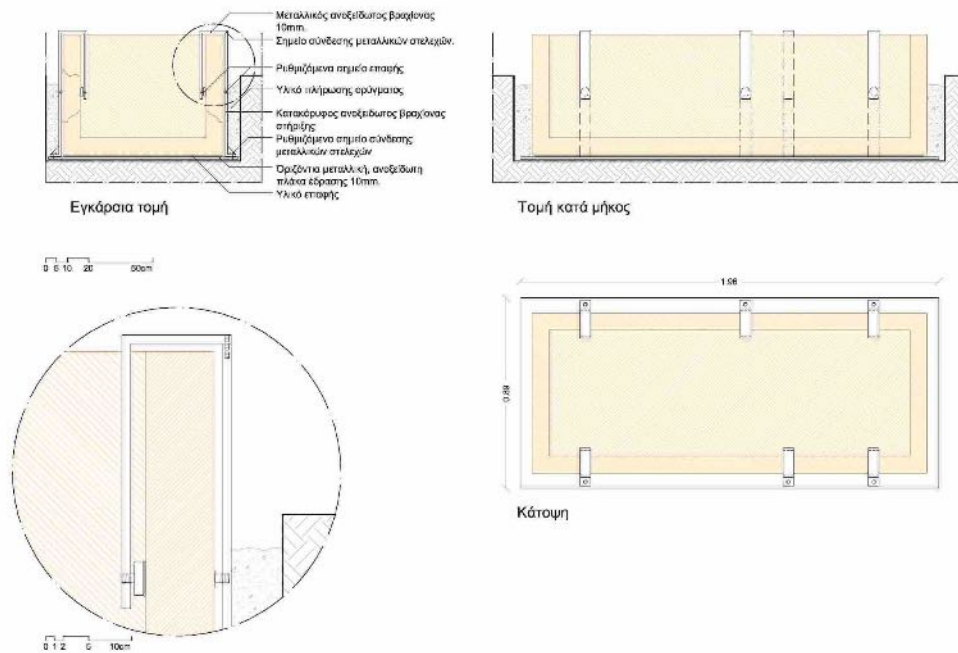
Εικ. 4. Αναλύσεις SEM/EDX. Δείγματα συνεκτικών αποθέσεων από τις οπίσθιες επιφάνειες των κούρων (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Δοκιμές απομάκρυνσης αποθέσεων από τα σώματα των κούρων με λείζερ. Δεξι χέρι Κούρου Β (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ/ ΙΗΔΛ-ΙΤΕ Κρήτης).

Εικ. 6. Συγκόλληση των μελών του Κούρου Α (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 7. Μελέτη της εν ξηρώ ανάταξης των σαρκοφάγων των κούρων. Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός Θωμάς Τσουκαλάς (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 8. Εργασίες στήριξης και πλήρωσης των σαρκοφάγων των κούρων για την ανάταξη και έκθεσή τους (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 9. Μουσειακή ανάδειξη του αρχαϊκού επιτύμβιου συντάγματος κούρων και της οργάνωσης της διπλής ταφής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Αρχαίο θέατρο Σικυώνας. Διερεύνηση κατάστασης διατήρησης και πιλοτική εφαρμογή νανοϋλικών

ABSTRACT. The theatre of ancient Sikyon (late 4th or early 3rd century BC) is partly cut into the bedrock and partly built of stone blocks of sedimentary rock, characterized by the presence of limestone and sandstone. The material shows varying degrees of porosity, breakage, peeling, differential erosion, decay, cellular debris, salts, biological pollutant colonies, superior flora, and lithophagous organism activity. Because of their great penetrating capacity and compatibility with the ancient material, nanomaterials were tentatively applied in an effort to reinforce the stones and protect their surface. One of the materials tested, CaLoSil®, showed encouraging results, as it acted as both a consolidant and a mild biocide, neutralizing the algae without changing the surface color of the stone.

Το θέατρο της αρχαίας Σικυώνας είναι κατασκευασμένο στις υπώρειες της ακρόπολης των ελληνοιστικών χρόνων, στο φυσικό κοίλο του λόφου (εικ. 1). Χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ και ανακατασκευάστηκε τη ρωμαϊκή περίοδο, πιθανόν μετά το 146 π.Χ. Θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα θέατρα της αρχαίας Ελλάδας, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του τις δύο διόδους στο κοίλο του, οι οποίες σώζονται μέχρι σήμερα. Η δόμηση του αρχαίου θεάτρου Σικυώνας συνδυάζει τη λάξευση στον φυσικό βράχο με λίθινα μέλη, ορισμένα εκ των οποίων είναι κατασκευασμένα από το ίδιο υλικό.

Διερεύνηση κατάστασης διατήρησης

Υλικό δόμησης και παθολογία

Τα αποτελέσματα των φυσικοχημικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν επιβεβαίωσαν ότι πρόκειται για εξαιρετικά ανομοιογενές και αυξημένου πορώδους πέτρωμα, που χαρακτηρίζεται από την παρουσία ασβεστολιθικού υλικού. Το σωζόμενο δομικό υλικό παρουσιάζει ποικιλομορφία και ιδιαιτερότητες ως προς τη σύσταση, τη συνεκτικότητα και το πορώδες, χαρακτηριστικά που ανάγονται στον τρόπο σχηματισμού του πετρώματος που χρησιμοποιήθηκε και τα οποία καθόρισαν και συνεχίζουν να καθορίζουν την κατάσταση διατήρησης και την αντοχή του (εικ. 2, 3). Εμφανίζει ιδιαίτερες αλλοιώσεις, όπως διευρυμένο πορώδες, ρήγματα, θραύσεις και τμήματα σχεδόν κονιορτοποιημένα, δίνοντας την εντύπωση αποθέσεων γαιών. Σε μεγάλο ποσοστό καταγράφονται αποφλοιώσεις, αποσάθρωση, κυψελοειδής φθορά, άλατα, αποικίες βιολογικών ρύπων, ανώτερη χλωρίδα, καθώς και σημαντική διάβρωση από τη δράση υμενόπτρων¹. Ωστόσο, σώζονται και επιφάνειες που διατηρούν καλή συνοχή χωρίς να παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα (εικ. 4).

Καταγραφή του σωζόμενου υλικού

Με στόχο την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της κατάστασης και τον σχεδιασμό ενός ασφαλούς προγράμματος συντήρησης επιφάνειας, πραγματοποιήθηκε καταγραφή και εκτίμηση του σωζόμενου υλικού καθώς και ενδεικτική χαρτογράφηση της παθολογίας (σχ. 1). Λόγω της ποικιλομορφίας του υλικού, κρίθηκε χρήσιμη η μακροσκοπική αποτίμηση του βαθμού διατήρησής του και η απόδοσή της σε γράφημα. Εκτιμήθηκε σε ποσοστιαία βάση (%), με στόχο τα αποτελέσματα να είναι μετρήσιμα και άμεσα κατανοητά. Συμβατικά, στην κατάσταση διατήρησης αποδόθηκαν βαθμίδες, που σχετίζονται με συγκεκριμένα κριτήρια. Η σχέση που προέκυψε, καθώς και το ποσοστό εμφάνισης της συγκεκριμένης βαθμίδας διατήρησης αλλά και τα σημεία που αυτή εντοπίζεται, αποτυπώνονται σε πίνακα (πίν. 1).

¹ ICOMOS – ICS 2008. Amoroso – Fassina 1993.

Πιλοτικές εφαρμογές νανοϋλικών

Ταυτοποίηση δομικού υλικού

Για την πληρέστερη μελέτη του υλικού πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία από το δομικό υλικό, ώστε να υποβληθεί σε φυσικοχημική διερεύνηση. Ελήφθησαν δείγματα από περιοχές του θεάτρου που θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικές της παθολογίας και της ανομοιογένειας του υλικού. Συγκεκριμένα, τα δείγματα προήλθαν από θραύσματα διάσπαρτου υλικού και από μικρές αποφλοιώσεις της επιφάνειας. Η εξέτασή τους περιελάμβανε α) πετρογραφική εξέταση, β) στοιχειακή ανάλυση (με EDAX), γ) ορυκτολογική ανάλυση (με XRD), δ) παθολογία-εξέταση επιφάνειας, ε) μελέτη φυσικών και χημικών ιδιοτήτων.

Η πετρογραφική ανάλυση επιβεβαιώνει πως ο αρχαιολογικός χώρος του θεάτρου, εντοπίζεται σε ιζηματογενή πετρώματα, κυρίως κλαστικά ιζήματα, που αποτελούνται από εναλλαγές ψαμμιτών, μαργαϊκών ασβεστολίθων –ενίοτε ωολιθικών– και κροκαλοπαγών. Βάσει της ορυκτολογικής και της στοιχειακής ανάλυσης, η σύσταση των λίθων αποτελείται κατά κύριο λόγο από ασβεστίτη (CaCO_3) και μικρές ποσότητες χαλαζία (SiO_2), με συνδετικό υλικό κυρίως ασβεστιτικό. Χαρακτηριστικό στοιχείο όλων των δειγμάτων είναι η παρουσία οξειδίων του σιδήρου (Fe) και αργιλοπυριτικών ενώσεων, που επηρεάζουν το χρώμα και δηλώνουν την παρουσία εδαφικού υλικού².

Από την εξέταση των επιφανειών σε εγκάρσιες και στυλνές τομές, παρατηρείται έντονη αποδιοργάνωση της εξωτερικής επιφάνειάς τους, με χαρακτηριστική χαλάρωση του ιστού και απώλεια υλικού. Η αποδιοργάνωση της εξωτερικής επιφάνειας προκαλείται κυρίως από την ανάπτυξη μικροοργανισμών (βιολογικών) στο δίκτυο των μακροπόρων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός έντονου ανάγλυφου στην επιφάνεια των λίθων, τουλάχιστον σε μικροσκοπική κλίμακα. Μακροσκοπικά, το ζήτημα της διαβρωτικής δράσης των βιολογικών ρύπων αποτελεί ένα μεγάλο προς επίλυση θέμα. Από τις αναλύσεις δειγμάτων επιβεβαιώνεται πως η κύρια βιολογική ανάπτυξη στην επιφάνεια του λίθου είναι οι λειχήνες (εικ. 5). Μερικές αποικίες μυκήτων και αλγών, καθώς και κάποια βρύα, είναι εμφανή αλλά σίγουρα οι λειχήνες κυριαρχούν στη χλωρίδα³.

Εργαστηριακές δοκιμές με το νανοϋλικό CaLoSil®

Έχοντας ως στόχο την αναζήτηση των κατάλληλων υλικών για την επιφανειακή προστασία και ενίσχυση των λίθων και στη συνέχεια την αποκατάσταση της γεωμετρίας και της ακεραιότητας του δομικού υλικού, υπήρξε έντονος προβληματισμός και για την επιλογή του στερεωτικού υλικού, εφόσον πολλές από τις προς στερέωση επιφάνειες χαρακτηρίζονται περισσότερο ως γαιώδεις παρά λίθινες (εικ. 6). Οι παραδοσιακές μέθοδοι στερέωσης κρίθηκαν ανεπαρκείς, κυρίως λόγω της μικρής εισχώρησης και της περιορισμένης επιφανειακής σταθεροποίησης. Για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο επιλέχθηκαν νανοϋλικά τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλη διεισδυτική ικανότητα και συνάφεια με το αρχαίο υλικό.

Για την πιλοτική εφαρμογή των νανοϋλικών πραγματοποιήθηκαν εργαστηριακές δοκιμές με το στερεωτικό υλικό CaLoSil®, το οποίο επιλέχθηκε διότι περιέχει νάνο-σωματίδια υδροξειδίου του ασβεστίου $[\text{Ca}(\text{OH})_2]$, σε διάφορα αλκοολικά μέσα. Ως διαλύτες χρησιμοποιήθηκαν αιθανόλη, ισοπροπανόλη ή n-προπανόλη⁴.

Η εφαρμογή του CaLoSil® σε λίθους, κονιάματα και επιχρίσματα, οδηγεί στον σχηματισμό στερεού υδροξειδίου του ασβεστίου μετά την απομάκρυνση του διαλύτη. Στη συνέχεια, αυτό μετατρέπεται σε ανθρακικό ασβέστιο, μέσω της αντίδρασης με το ατμοσφαιρικό διοξείδιο του άνθρακα, με τρόπο παρόμοιο με τα παραδοσιακά ασβεστοκονιάματα. Όλες οι αλκοόλες εξατμίζονται χωρίς κατάλοιπα, ενώ δεν σχηματίζονται χημικές ουσίες που δύναται να προκαλέσουν επιδείνωση της κατάστασης της πέτρας ή του κονιάματος. Τα δείγματα, μετά από μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέταση, ζύγισμα και φωτογραφική τεκμηρίωση, εμποτίστηκαν με CaLoSil® με τρεις σταδιακές εφαρμογές, ενώ, παράλληλα, η κάλυψή τους με μεμβράνη απέκλεισε την εξάτμιση του υλικού (πίν. 2).

Παρά την ανομοιογένεια και την εκτεταμένη αποσάθρωση του υλικού του μνημείου, τα αποτελέσματα των εφαρμογών ήταν ενθαρρυντικά, καθώς το CaLoSil® μπορεί να δράσει ως στερεωτικό της επιφάνειας του μνημείου, λειτουργώντας εν μέρει αλλά παράλληλα και ως ένα ήπιο βιοκτόνο, εξουδετερώνοντας τις άλγες, ενώ δεν παρατηρήθηκαν χρωματικές αλλαγές στις επιφάνειες των δειγμάτων⁵.

² Σύμφωνα με την έκθεση των Ι. Καρατάσιου, Α. Μιχαλοπούλου και Β. Κυλίκου (Φυσικοχημικός χαρακτηρισμός φυσικών λίθων αρχαίου θεάτρου Σικυώνας, ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», Ινστιτούτο Νανοεπιστήμης και Νανοτεχνολογίας, Εργαστήριο Αρχαιολογικών Υλικών, 2016). Hayward – Lolos 2015.

³ Σύμφωνα με την έκθεση των Industrial Microbiological Services LTD (Microbiological analysis of samples from the ancient theatre at Sikyon, Study report for Geophysical Consultants & Contractors (GeoService) and Ephorate of Antiquities of Corinth, 2016). Krumbein 1988.

⁴ Θεουλιάκης κ.ά. 2009.

⁵ Σύμφωνα με την έκθεση των IBZ-Salzchemie GmbH & Co.KG [Calosil treatment of stone samples from the ancient theater of Sikyon, Study report for Geophysical Consultants & Contractors (GeoService) and Ephorate of Antiquities of Corinth, 2016].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amoroso – Fassina 1993: G. G. Amoroso – V. Fassina, *Stone Decay and Conservation*, Amsterdam 1993.
- Θεουλάκης κ.ά. 2009: Π. Θεουλάκης – Ν. Α. Στεφανής – Γ. Γερογιάννης – Κ. Ζιώγα – Κ. Χατζή, Η διατήρηση *in situ* των πήλινων αρχιτεκτονικών κατασκευών στο Δισπηλιό εργαστηριακές δοκιμές στερέωσης και αποτίμηση των κατεργασιών, *Ανάσκαμμα* 3 (2009), 89-100.
- Hayward – Lolos 2015: C. Hayward – Y. Lolos, Building the Early Hellenistic Theatre at Sikyon, στο: R. Frederiksen – E. R. Gebhard – A. Sokolicek, *The Architecture of the Ancient Greek Theatre, Acts of an International Conference at the Danish Institute, Athens 27-30 January 2012*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17, Aarhus 2015, 168-170.
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) – International Scientific Committee for Stone (ISCS), Illustrated glossary on stone deterioration patterns*, Monuments and Sites XV, 2008 (https://www.icomos.org/publications/monuments_and_sites/15/pdf/Monuments_and_Sites_15_ISCS_Glossary_Stone.pdf, τελευταία πρόσβαση 28/04/2020).
- Krumbein 1988: W. E. Krumbein, Biology of stone and minerals in buildings – Biodeterioration, Biotransfer, Bioprotection, στο: *Proceedings of VI International Congress on Deterioration and Conservation of Stone*, Torun 1988, 1-12.

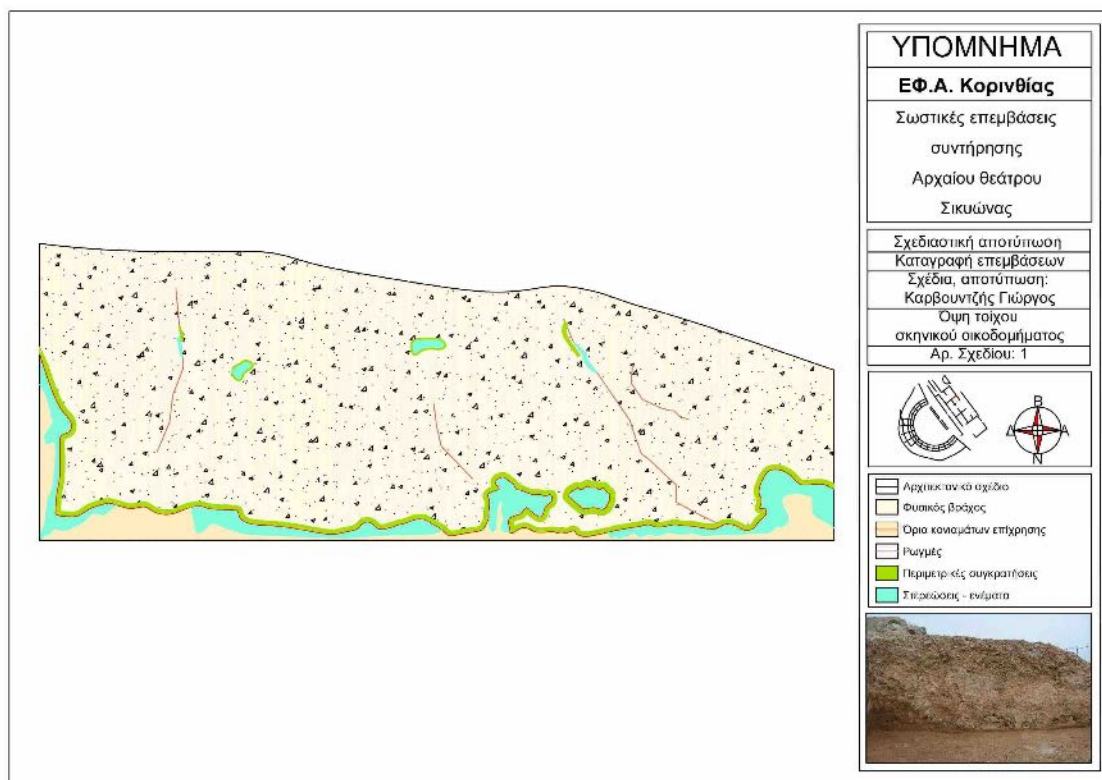
Φωτογραφική τεκμηρίωση	Κατάσταση διατήρησης	Κριτήρια	Θέση	Ποσοστό
	Πολύ κακή	<ul style="list-style-type: none"> Εκτεταμένη αποδιοργάνωση δομής Αποσάθρωση Οριστική απώλεια υλικού 	Κυρίως σε τμήμα του σκηνικού οικοδομήματος	16,40%
	Κακή	<ul style="list-style-type: none"> Εκτεταμένη διαφορική διάβρωση Κυψέλωση Βιολογικές επικαθίσεις 	Κυρίως σε τμήματα του σκηνικού οικοδομήματος και της δυτικής στοάς	31,82%
	Μέτρια	<ul style="list-style-type: none"> Διαφορική διάβρωση Βιολογικές επικαθίσεις 	Κυρίως σε τμήματα του σκηνικού οικοδομήματος και των παρόδων	32,22%
	Καλή	<ul style="list-style-type: none"> Βιολογικές επικαθίσεις 	Κυρίως στα προεδρία και στις κερκίδες	19,55%

Πίν. 1 Εκτίμηση βαθμού διατήρησης επιφάνειας δομικού υλικού.

	Δείγμα 1	Δείγμα 2	Δείγμα 3
CaLoSil® grey			
Βάρος εν ξηρώ	109,7312 gr	87,7121 gr	41,3782 gr
1. CaLoSil grey 7,5 gr/L Ca(OH) ₂	6,19 gr	4,23 gr	1,61 gr
Βάρος εν ξηρώ	109,7812 gr	87,7649 gr	41,3876 gr
2. CaLoSil grey 7,5 gr/L Ca(OH) ₂	6,25 gr	4,46 gr	1,73 gr
Βάρος εν ξηρώ	109,8312 gr	87,4844 gr	41,3981 gr
3. CaLoSil grey 7,5 gr/L Ca(OH) ₂	6,52 gr	4,78 gr	1,76 gr
Βάρος εν ξηρώ	109,9964 gr	87,5456 gr	41,4386 gr

Πίν. 2. Εργαστηριακές δοκιμές του νανοϋλικού CaLoSil® (Geoservice).

Σχ. 1 Ενδεικτική χαρτογράφηση παθολογίας.

Εικ. 1 Άποψη Αρχαίου Θεάτρου Σικυώνας (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 2 Κατάσταση διατήρησης του υλικού δόμησης: τμήμα του σκηνικού οικοδομήματος του μνημείου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 3. Κατάσταση διατήρησης του υλικού δόμησης (λεπτομέρεια) (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 4. Επιφάνειες σε καλή κατάσταση διατήρησης: προεδρία (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 5. Αποικίες λειχήνων σε επιφάνεια λίθου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

Εικ. 6. Έντονη αποσάθρωση: τμήμα σκηνικού οικοδομήματος του μνημείου (φωτ. ΕΦΑΚΟΡ).

ΚΛΕΙΩ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου στα Πίσσια Δ. Λουτρακίου-Αγ. Θεοδώρων

ABSTRACT. The church of Agios Athanasios, in a forested area close to the village of Pissia, Corinthia, is a barrel-vaulted, single-nave building, with two semi-circular apses in the east. A built iconostasis separates the sanctuary from the naos. The interior is decorated with wall paintings executed by the Theban monk Serafeim Koulouris in 1638. This is the only known work by this painter. The monument was in great danger of collapsing, because of the backfill against its southern side, and the wall paintings faced severe damage due to high humidity, soluble and insoluble salts, inappropriate interventions, seismic phenomena, etc. A restoration project entitled “Urgent repair works at St. Athanasios Church and its surrounding area at Pissia” was carried out by the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities and the Ephorate of Antiquities of Corinthia. The wall paintings were fully revealed, consolidated, conserved, and aesthetically restored. Following its restoration, the monument, which is of a great historical significance for the area, was delivered to the local community.

Ο Ι.Ν. του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται σε δασώδη πλαγιά κοντά στα Πίσσια, 15 χλμ. βόρεια της πόλης του Λουτρακίου, του Δ. Λουτρακίου-Αγίων Θεοδώρων, Π.Ε. Κορινθίας. Είναι γνωστός και ως Μαηθανάσης, λόγω του εορτασμού του στις 2 Μαΐου. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ηραίου, στο ακρωτήριο της ομώνυμης χερσονήσου, οι αρχαίες πόλεις Οινόη, Πείραιον και Θέρμες, η ρωμαϊκή έπαυλη στη θέση «Κατονίστρα» Λουτρακίου αλλά και ναοί των βυζαντινών χρόνων και της Τουρκοκρατίας στην ευρύτερη περιοχή μαρτυρούν την ιστορία και τη σημασία του τόπου στο πέρασμα των αιώνων.

Ο ναός¹ (εικ. 1), κηρυγμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. 15904/24-11-1962, ΦΕΚ 473/τ.Β'/17-12-1962), ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου δρομικού ναού, με ημικυκλική κόγχη ιερού βήματος και ημικυκλική κόγχη πρόθεσης, που εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η κάλυψη γίνεται με καμάρα, που ενισχύεται με δύο κτιστά σφενδόνια, ενώ σε μεταγενέστερη εποχή κατασκευάστηκαν στο εξωτερικό του ναού τρεις αντηρίδες στον βόρειο τοίχο και μία στον δυτικό. Η τοιχοποιία είναι αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα και παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Η είσοδος γίνεται από τον δυτικό τοίχο μέσω τοξωτής θύρας, ενώ τον φωτισμό και αερισμό του εσωτερικού εξυπηρετεί ένα μοναδικό τετράγωνο άνοιγμα στο νότιο τμήμα της στέγης του Ιερού. Κτιστό τέμπλο (εικ. 4) με δύο τοξωτά ανοίγματα, που αντιστοιχούν στο ιερό βήμα και την πρόθεση, χωρίζει το ιερό από τον κυρίως ναό.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 1638, σύμφωνα με επιγραφή στο δυτικό μέτωπο του ανατολικού σφενδονίου². Πρόκειται για έργο του Θηβαίου ιερομόναχου Σεραφείμ Κουλούρη και αποτελούν το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό έργο του συγκεκριμένου ζωγράφου³. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνονται παραστάσεις λειτουργικού περιεχομένου, αφηγηματικές σκηνές, μεμονωμένες μορφές αγίων και ποικίλα διακοσμητικά θέματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η επιγραφή περιλαμβάνει πληροφορίες που αφορούν αποκλειστικά την ιστόρηση του ναού, με απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην οικοδόμησή του, γεγονός που δηλώνει ίσως τη μεσολάβηση ικανού διαστήματος ανάμεσα στην ανέγερση και την τοιχογράφηση του ναού.

Πριν τις εργασίες αποκατάστασής του, ο ναός, υποστηριζόμενος με πυκνό σύστημα ξύλινων υποστυλώσεων και αντιστηρίξεων (εικ. 2), κινδύνευε με ολική κατάρρευση, λόγω των ωθήσεων εξαιτίας της επίχωσης του νότιου τμήματός του από το πρανές της πλαγιάς. Η κάλυψη της στέγης με σκυρόδεμα προσέθεσε βάρος στην κατασκευή, η οποία εμφάνιζε σημαντικές ρωγμές, αποδιοργάνωση και παραμορφώσεις. Προκειμένου να

¹ Πάλλας 1960, 44. ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015.

² † *Ἱστορίθι ὁ [...] πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ἁγί(ου) Ἀθ(α)νασί(ου) δηὰ σηνδρο / μῆς κ(αι) ἐ[ξό]δου τὸν μησσὸν δηὰ χυρὸς ἐμοῦ τοῦ τα / πεινοῦ κ[αί] ἀναξήου δούλου τ(οῦ) Θεοῦ Σεραφιμῖ ἱερομονάχου / τὸ ἐπικλην Κουλούρ[η] ἀπὸ τήν Θίβα τῆς Βηοτήας τήν ἐπτάπυλον αρ / χιερατεῦοντος Ἰεξεκίηλ [...] 1638.*

³ Το έργο του ζωγράφου και η τέχνη του δεν έχουν μελετηθεί. Για αναφορές στον ζωγράφο, βλ. Πάλλας 1960. Χατζηδάκη – Δρακοπούλου 1997, 118. Δρακοπούλου 2008, 37, 92, 388. ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015.

αντιμετωπιστούν τα σοβαρά δομικά, οικοδομικά και αισθητικά προβλήματα του μνημείου συντάχθηκε μελέτη από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Δημήτρη Κουτσογιάννη, με χρηματοδότηση του Δήμου Λουτρακίου-Αγίων Θεοδώρων. Μελέτη συντάχθηκε και για τη συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου από τις συντηρήτριες αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Ηλέκτρα Αλεξοπούλου-Πάρλα και Αντωνία Ηλιοπούλου, που εργάστηκαν στο έργο αποκατάστασης του ναού, ενώ η επιμέλεια του κειμένου της μελέτης και η εκπόνηση των σχεδίων αποτύπωσης πραγματοποιήθηκαν από τη γράφουσα, μόνιμη συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας.

Το έργο «Επείγουσες στερεωτικές εργασίες στον Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου και στον περιβάλλοντα χώρο του στα Πίσσια του Δήμου Λουτρακίου – Αγ. Θεοδώρων Ν. Κορινθίας» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων 2007-2013 (Άξονας Προτεραιότητας 08: Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου), με αυτεπιστασία από την 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και μετά την εφαρμογή του νέου Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, κατά τα έτη 2014-2015. Κατά τη διάρκεια των εργασιών στο μνημείο πραγματοποιήθηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών από συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης που προσελήφθησαν στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ, καθώς και από εταιρεία συντήρησης έργων τέχνης με ανάθεση τμήματος των εργασιών (εικ. 3-10).

Οι τοιχογραφίες, πριν τη συντήρησή τους, εξαιτίας και της κακής διατήρησης του κτίσματος, παρουσίαζαν σημαντικές φθορές, οι οποίες ανά στρώμα κατασκευής συνοψίζονται ως εξής:

- Υποστήριγμα: εμφανείς ρωγμές στις τοιχοδομές όλου του κτίσματος, κυρίως στις συναρμογές των κατακόρυφων τοίχων και στον θόλο κατά μήκος του ναού, και αποδιοργάνωση της λιθοδομής κατά τόπους και κυρίως στο εξωτερικό του ναού και σε τμήματα του θόλου.
- Υπόστρωμα: φθορές στο κονίαμα που αποτελεί το υπόστρωμα των τοιχογραφιών, όπως βαθιές ρωγμές, οι οποίες κατά βάση ακολουθούσαν τις ρωγμές της λιθοδομής, επιφανειακές ρωγμές, εξασθένηση και αποσάθρωση, απώλειες, αποκολλήσεις από την τοιχοδομή, λεκέδες υγρασίας και μηχανικές φθορές ιδίως στα χαμηλότερα τμήματα των τοίχων.
- Ζωγραφική επιφάνεια: η ζωγραφική επιφάνεια αποτελεί το τελευταίο και πιο σύνθετο στρώμα κατασκευής των τοιχογραφιών, καθώς αποτελείται από χρωστικές ποικίλης σύνθεσης και συνδετικό μέσο (ξηρογραφίες). Έρχεται σε επαφή τόσο με τα υποκείμενα στρώματα κατασκευής, όσο και με το περιβάλλον και για τον λόγο αυτό δέχεται την επίδραση και των δύο. Οι φθορές που εντοπίστηκαν ήταν: ρωγμές και απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας, κυρίως κατά μήκος και περιμετρικά των ρωγμών και απωλειών του υποστρώματος, κονιορτοποίηση των χρωματικών στρωμάτων, δηλαδή σταδιακή αποδυνάμωση του συνδετικού μέσου και απώλεια των χρωστικών από την επιφάνεια, απολεπίσεις, κηλίδες υγρασίας, πέπλο και εξανθήματα αλάτων, λιπαρές και βιολογικές επικαθήσεις, επικαθήσεις αιθάλης και σκόνης, καθώς και μηχανικές φθορές.

Εκτός των ανωτέρω φθορών, στις τοιχογραφίες εντοπιζόταν πλήθος μεταγενέστερων επεμβάσεων που είχαν αλλοιώσει την αρχική τους όψη και με επιπτώσεις στην κατάσταση διατήρησής τους. Μεταγενέστερο κτιστό τοίχιο στη βορειοανατολική γωνία του ναού (πρόθεση) αφαιρέθηκε κατά τις εργασίες, με αποτέλεσμα να έρθουν στο φως τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση διατήρησης. Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων σε όλο τον ναό είχαν καλυφθεί με ασβεστοεπιχρίσματα, ενώ εξαιτίας παλαιότερης προσπάθειας καθαρισμού των τοιχογραφιών με λάδι και πετρέλαιο είχαν δημιουργηθεί λεκέδες λιπαρής σύστασης στη ζωγραφική επιφάνεια. Επιπλέον, διάφορα κονιάματα και τσιμεντοκονιάματα είχαν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς ως συμπλήρωση απωλειών και κάλυπταν τμήματα των παραστάσεων. Μετά τον σεισμό του 1981 ο ναός αντιμετώπισε κίνδυνο κατάρρευσης και για τον λόγο αυτό τοποθετήθηκε στο εσωτερικό του πυκνό σύστημα υποστυλώσεων από την τότε αρμόδια 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Εντοπίστηκαν επίσης στην επιφάνεια των τοιχογραφιών παλαιότεροι οπλισμοί με γάζες για τη συγκράτηση αποκολλημένων τμημάτων.

Οι παράγοντες που επηρέασαν την κατάσταση διατήρησης του μνημείου και του ζωγραφικού του διακόσμου είναι καταρχήν τα υλικά κατασκευής και ο τρόπος που αυτά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, καθώς και οι περιβαλλοντικές συνθήκες στις οποίες έχει εκτεθεί το μνημείο από κατασκευής του. Όσον αφορά στις αιτίες φθορών, η υγρασία αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα φθοράς των πορωδών υλικών και ιδιαίτερα των τοιχογραφιών, καθώς προκαλεί μη αναστρέψιμες αλλοιώσεις τόσο στα κονιάματα όσο και στις χρωστικές⁴. Τα υλικά κατασκευής των τοιχογραφιών είναι πορώδη και υγροσκοπικά και αλληλεπιδρούν με την υγρασία του περιβάλλοντος, μέχρι να έρθουν σε ισορροπία μεταξύ τους, μέσω της πρόσληψης και αποβολής υγρασίας. Αυτό το φαινόμενο εμφανίζει περιοδικότητα ανάλογα με την εποχή και λαμβάνει χώρα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του μνημείου. Το φαινόμενο αυτό επέφερε μεταβολές στις φυσικές και χημικές ιδιότητες των υλικών, ενώ

⁴ Μίνως 1987, 62-67.

αποτελέσει αφορμή για την ενεργοποίηση άλλων μηχανισμών φθοράς⁵. Στο μνημείο η υγρασία προήλθε από το έδαφος (ανερχόμενη), από την ανωδομή (κατερχόμενη) και από το περιβάλλον μέσω του φαινομένου της συμπύκνωσης⁶. Η παραμονή για μεγάλο χρονικό διάστημα όλης της νότιας και τμήματος της ανατολικής πλευράς του ναού κάτω από το έδαφος, εξαιτίας των φερτών υλικών στην πλαγιά όπου είναι κτισμένος, επέτειναν το πρόβλημα υγρασίας.

Άλλη βασική αιτία φθοράς των τοιχογραφιών υπήρξαν τα άλατα⁷. Συγκεκριμένα, τα άλατα, υπό μορφή διαλύματος, μεταφέρονται με την κίνηση της υγρασίας μέσα στις τοιχοδομές προς τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού, όπου λαμβάνει χώρα η εξάτμισή της⁸. Με την εξάτμιση της υγρασίας τα άλατα συγκεντρώνονται στα επιφανειακά στρώματα των τοιχογραφιών με συνέπεια την εμφάνιση πέπλου και εξανθημάτων διαλυτών και αδιάλυτων αλάτων. Η συμπύκνωση της περιβαλλοντικής υγρασίας πάνω στους τοίχους μπορεί επίσης να συμβάλει στο φαινόμενο, καθώς αυτή περιέχει διαλυτά άλατα. Τα άλατα προκαλούν τη διάβρωση των υλικών, αλλά και την αισθητική αλλοίωση της όψης των τοιχογραφιών.

Η θερμοκρασία αποτελεί ένα ακόμη αίτιο φθοράς, καθώς οι μεταβολές της κατά τη διάρκεια του έτους ή τη χρήση του μνημείου συνέβαλε στα παραπάνω φαινόμενα (υγρασία, άλατα) και συνεπώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών. Άλλα αίτια φθοράς είναι η βιολογική προσβολή, ο ελλιπής αερισμός και φωτισμός στο εσωτερικό του ναού, η σεισμική δραστηριότητα στην περιοχή, η ανθρώπινη δραστηριότητα, οι μεταγενέστερες επεμβάσεις με ακατάλληλα υλικά, όπως το τσιμέντο, κλπ.

Με την εξέλιξη των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου και τη στερέωσή του, κατέστη δυνατή η απομάκρυνση των υποστρώσεων από το εσωτερικό του, επιτρέποντας την πλήρη καταγραφή της παθολογίας των τοιχογραφιών και την ολοκλήρωση της συντήρησής τους. Η παθολογία, τα αίτια φθοράς και οι προτεινόμενες εργασίες συντήρησης αναλύονται στη μελέτη συντήρησης, η οποία περιλαμβάνει και τη σχεδιαστική αποτύπωση της παθολογίας, μετρήσεις υγρασίας και αναλυτική φωτογραφική τεκμηρίωση των τοιχογραφιών του μνημείου. Η μελέτη, κατόπιν γνωμοδότησης από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, έλαβε έγκριση από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια του έργου αποκατάστασης του μνημείου.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών είχε ως σκοπό την άρση των φθοροποιών παραγόντων, την προστασία των τοιχογραφιών κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, την αφαίρεση των μεταγενέστερων ακατάλληλων επεμβάσεων και την αποκατάσταση της αρχικής όψης του ζωγραφικού διακόσμου. Αναλυτικότερα έγιναν οι εξής εργασίες:

- Αφαίρεση των μεταγενέστερων επεμβάσεων και των ακατάλληλων υλικών. Συγκεκριμένα, με μηχανικό τρόπο απομακρύνθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα, τα κονιάματα και τα τσιμεντοκονιάματα που κάλυπταν τις τοιχογραφίες ή που είχαν χρησιμοποιηθεί ως συμπλήρωμα σε απώλειες. Με την αφαίρεση του μεταγενέστερου κτιστού τοιχίου στο ιερό αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες της χαμηλότερης ζώνης σε καλή κατάσταση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.
- Εργασίες στερέωσης του υποστρώματος των τοιχογραφιών στις περιοχές όπου εντοπίστηκαν αποκολλήσεις από το υποστήριγμα (τοιχοδομή), με σκοπό την αποκατάσταση της συνοχής μεταξύ τους. Οι στερεώσεις έγιναν με ενέματα στο υπόστρωμα των τοιχογραφιών από ήδη υπάρχουσες ρωγμές και φθορές. Ως υλικό ενέματος χρησιμοποιήθηκε υδαρές κονίαμα με κύριο συστατικό την υδραυλική άσβεστο. Σε περιοχές του θόλου, όπως στο δυτικό τμήμα του ναού και στο ιερό, εφαρμόστηκε πίεση με ειδικά εργαλεία πρεσαρίσματος μέχρι την πήξη του υλικού και τη στερέωση των τοιχογραφιών. Στις περιπτώσεις αυτές προηγήθηκε προστασία της ζωγραφικής επιφάνειας με αντικολλητική μεμβράνη και φύλλο ελαστικού για την αποφυγή τραυματισμού της ζωγραφικής (εικ. 3α). Ιδιαίτερα στην περιοχή του ιερού πραγματοποιήθηκε επιπλέον στερέωση του υποστρώματος από την εξωτερική πλευρά του θόλου, παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης της στέγης του μνημείου (εικ. 3β).
- Με την απομάκρυνση των μεταγενέστερων υλικών και την πλήρη αποκάλυψη των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκε η οριοθέτησή τους με νέο κονίαμα, που σκοπό έχει την μόνωση του αυθεντικού υποστρώματος και τη στερέωση των ορίων των τοιχογραφιών. Η σύσταση του κονιάματος προσδιορίστηκε μετά την παρασκευή δοκιμών από τους συντηρητές του έργου.
- Το ίδιο κονίαμα με αυτό της οριοθέτησης χρησιμοποιήθηκε στη συμπλήρωση και στερέωση των ρωγμών.

⁵ Mora κ.ά. 1984, 165.

⁶ Mora κ.ά. 1984, 178.

⁷ Arnold – Zehnder 1987, 103-135.

⁸ Mora κ.ά. 1984, 179.

- Στο ιερό, λόγω ανακατασκευής τμήματος του θόλου, αποσπάστηκε τμήμα τοιχογραφίας, αφού οπλίστηκε με βαμβακερή γάζα. Μετά την αποκατάσταση της λιθοδομής, το αποσπασμένο τμήμα επανατοποθετήθηκε με χρήση κατάλληλου κονιάματος (εικ. 3δ).
- Καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με χημικό και μηχανικό τρόπο για την απομάκρυνση χαλαρών ρύπων, επικαθήσεων αιθάλης και σκόνης, βιολογικών καταλοίπων, αλάτων και υπολειμμάτων νεότερων υλικών, που στο σύνολό τους αλλοίωναν την όψη και την αισθητική των τοιχογραφιών (εικ. 3γ). Χρησιμοποιήθηκαν οργανικοί διαλύτες, πάστες καθαρισμού και ουδέτερα τασιενεργά, με παράλληλη χρήση μηχανικών μέσων για την απομάκρυνση των αδιάλυτων επικαθήσεων και αλάτων.
- Αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών, η οποία περιελάμβανε δύο στάδια: τη συμπλήρωση των απωλειών με νέο κατάλληλο κονίαμα, με βασικό συστατικό την υδραυλική άσβεστο, σε ουδέτερο χρωματισμό, και την αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας αποκλειστικά στις φθορές, με αντιστρεπτά χρώματα τέμπερας, με στόχο την ενοποίηση των παραστάσεων και την ανάδειξη των τοιχογραφιών. Η αισθητική αποκατάσταση έγινε με σεβασμό στην αυθεντικότητα των τοιχογραφιών και σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις συντήρησης έργων τέχνης⁹.

Η συντήρηση και αποκατάσταση των τοιχογραφιών, σε συνδυασμό με τη στερέωση του μνημείου και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, είχαν σαν αποτέλεσμα την απόδοση στο κοινό ενός μνημείου σημαντικού για την ιστορία της περιοχής, πλήρως λειτουργικού και προσβάσιμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arnold – Zehnder 1987: A. Arnold – K. Zehnder, Monitoring wall paintings affected by soluble salts, στο: S. Cather (επιμ.), *The Conservation of Wall Paintings. Proceedings of a Symposium Organized by the Courtauld Institute of Art and the Getty Conservation Institute, London, 13-16 July 1987*, London 1996², 103-135.
- Δρακοπούλου 2008: Ε. Δρακοπούλου, *Αναλυτικοί πίνακες των Ελλήνων ζωγράφων και των έργων τους (1450-1850)*, Αθήνα 2008.
- Μίνως 1987: Ν. Μίνως, Η συντήρηση των τοιχογραφιών, *Αρχαιολογία* 22 (1987), 62-67.
- Mora κ.ά. 1984: P. Mora – L. Mora – P. Philippot, *The Conservation of Wall Paintings*, London 1984.
- Πάλλας 1960: Δ. Πάλλας, Οδοιπορικό των Γερανείων, *Κορινθιακή Πρωτοχρονιά* 1960.
- ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015: *Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου Πίσσια Δήμου Λουτρακίου – Αγίων Θεοδώρων Ν. Κορινθίας*, ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015.
- Χάρτα της Βενετίας 1964: *Χάρτα της Βενετίας* [μτφρ. Ε. Φερεντίνου], ICOMOS National Committee, Αθήνα 1965.
- Χατζηδάκη – Δρακοπούλου 1997: Μ. Χατζηδάκη – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997.

⁹ Χάρτα της Βενετίας 1964.

Εικ. 1. Η δυτική όψη του ναού πριν και μετά την αποκατάστασή του και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Εικ. 2. α) Άποψη του εσωτερικού του ναού με τις υποστυλώσεις και β) η κόγχη της Πρόθεσης πριν τις εργασίες.

Εικ. 3. Εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών: α) οπλισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, β) στερέωση του υποστρώματος από την εξωτερική πλευρά του θόλου στο ιερό, γ) καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, δ) εργασίες συντήρησης στον θόλο του ιερού.

Εικ. 5. Η δυτική πλευρά του ναού πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

Εικ. 4. Αποψη του κυρίου ναού προς τα ανατολικά πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών

Εικ. 6. Το άνω τμήμα του ανατολικού μετώπου στο ιερό βήμα με την παράσταση του Χριστού Αναπεσόντος κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης και μετά τη συντήρηση των τοιχογραφιών.

Εικ. 7. Το δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

Εικ. 9. Το νότιο τμήμα του θόλου του ιερού πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 8. Η κόγχη του Ιερού Βήματος πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

Εικ. 10. Το κεντρικό τμήμα του θόλου με τον Χριστό Παντοκράτωρα και παραστάσεις του Χριστολογικού κύκλου μετά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

ΚΛΕΙΩ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

Εργασίες συντήρησης και ανάδειξης στο τέμπλο του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Νεμέας

ABSTRACT. The late Ottoman period church of Agios Georgios in the southwest part of Nemea, Corinthia, was restored in 2013-2015 under the supervision of the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities and the Ephorate of Antiquities of Corinthia. Conservation of the church's built templon revealed noteworthy Middle and Late Byzantine architectural sculptures behind a painted frieze, which was placed on a new support and mounted on the building's west wall. The templon's carved-wood crowning piece was removed and conserved, before being returned to its original location.

Ο Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου (εικ. 1) βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού της Νεμέας, Π.Ε. Κορινθίας, δίπλα σε ασύλλιο πεύκων. Πρόκειται για ναό των όψιμων χρόνων της Τουρκοκρατίας σε μια περιοχή με εξαιρετικό μνημειακό πλούτο, όπου η κατοίκηση ξεκινά από τους προϊστορικούς χρόνους και συνεχίζεται μέχρι σήμερα¹. Η πίστη στον άγιο Γεώργιο μαρτυρείται ήδη από μεσαιωνικές πηγές, καθώς το κάστρο στο πλησιόχωρο βουνό του Πολυφέγγους σημειώνεται και ως κάστρο «του Αγίου Γεωργίου». Αργότερα, κατά την Τουρκοκρατία, όταν το κάστρο ερειπώνεται, ο οικισμός της πεδιάδας αναφέρεται αποκλειστικά ως «Άγιος Γεώργιος», ονομασία που θα αντικατασταθεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. με το όνομα «Νεμέα».

Ο ναός είναι κηρυγμένος ως διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. 15904/24-11-1962. Φαίνεται πως ιδρύθηκε στη θέση παλαιότερου, όπως δηλώνουν ταφές στον αύλειο χώρο του, με σκελετούς που σε ορισμένες περιπτώσεις είτε είχαν κοπεί βίαια από την τοιχοποιία του νεώτερου κτίσματος είτε συνεχίζονταν κάτω από τα θεμέλιά της². Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, αποτελούσε το καθολικό μετοχίου της Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου Φενεού, με τα κελιά και τους βοηθητικούς χώρους να βρίσκονται στο παρακείμενο ασύλλιο, χωρίς, ωστόσο, ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σήμερα, πέραν ορισμένων αρχαίων μαρμάρινων κιόνων.

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με οκταγωνικό τρούλο, με τρίπλευρη αψίδα ιερού και κόγχη πρόθεσης εγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή, με παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς και εντοιχισμένα, σε δεύτερη χρήση, αρχιτεκτονικά μέλη. Η είσοδος γίνεται μέσω δύο τοξωτών θυρών, μίας στον νότιο και μίας στον δυτικό τοίχο, το ανώφλι των οποίων κοσμεύεται εξωτερικά με οδοντωτή ταινία. Ο ναός αποκαταστάθηκε στο πλαίσιο του έργου «Εργασίες επισκευών και αποκατάστασης του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου στη Νεμέα, Ν. Κορινθίας», ενταγμένου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα ΔΕΠΙΝ 2007-2013, με αυτεπιστασία από την 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και, εν συνεχεία, την ενοποιημένη Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, κατά το διάστημα Ιούλιος 2013-Νοέμβριος 2015.

Το τέμπλο

Στο εσωτερικό ο ναός φέρει λίγες τοιχογραφίες του 19ου-αρχών 20ου αι., που σώζονται στο κτιστό τμήμα του τέμπλου και σε δύο τυφλά αψιδώματα των πλάγιων τοίχων στο ανατολικό τμήμα του ναού, ενώ κατά τις εργασίες αποκατάστασης αποκαλύφθηκαν και σπαράγματα τοιχογραφιών της όψιμης Τουρκοκρατίας. Το τέμπλο (εικ. 2) ακολουθεί τριμερή διάταξη: κατώτερο τμήμα, επιστύλιο και επίστεψη. Το κατώτερο τμήμα και το επιστύλιο είναι κτιστά και τοιχογραφημένα στην κύρια όψη τους. Το ανώτερο τμήμα του τέμπλου καταλαμβάνει ξυλόγλυπτη επίστεψη (εικ. 3), η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στον 20ο αι. και περιλαμβάνει τη ζώνη της αμπέλου με ένθετα μέταλλα με γραπτές παραστάσεις προφητών και ζώνη με αντωπούς δράκους (εικ. 4, 6), στο

¹ Θεοχαρίδου – Χρυσάφη-Ζωγράφου 2013, 51-56. Varalis 2015, 266-267. ΥΠΠΟΑ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015. Κανετάκη 2019, 123-125.

² ΥΠΠΟΑ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015.

κέντρο των οποίων υψώνεται ξυλόγλυπτος σταυρός (εικ. 5, 7). Τον σταυρό στο κάτω τμήμα του πλαισιώνουν δύο ξυλόγλυπτες μορφές, οι οποίες απεικονίζουν τον λογχοφόρο και τον σπογοφόρο (εικ. 8). Τις τρεις κεραίες του σταυρού κοσμούν ξυλόγλυπτα ανθέμια, όπως και το κέντρο του.

Για την προστασία της κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, η ξυλόγλυπτη επίστεψη απομακρύνθηκε και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας, όπου και έλαβε χώρα η συντήρηση και αποκατάστασή της. Με την απομάκρυνση των ξυλόγλυπτων τμημάτων διαπιστώθηκε η χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών των μέσων-ύστερων βυζαντινών χρόνων (εικ. 10 κάτω) ως υποστήριγμα της τοιχογραφίας της αμπέλου στην ανώτερη ζώνη του κτιστού τέμπλου. Για τη μελέτη και ανάδειξή τους, η γραπτή ζώνη της αμπέλου απομακρύνθηκε και τα μαρμάρινα μέλη παρέμειναν ορατά. Η ζώνη της αμπέλου, αποσπασμένη με το υπόστρωμά της, μεταφέρθηκε στο εργαστήριο συντήρησης του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου στην Αθήνα, όπου, σε συνεργασία με τους συντηρητές τοιχογραφίας του μουσείου, τοποθετήθηκε σε νέο κατάλληλο υποστήριγμα και συντηρήθηκε η ζωγραφική επιφάνεια. Στη συνέχεια, η άμπελος, ως τμήμα του τοιχογραφημένου τέμπλου, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του μνημείου, τοποθετήθηκε στον δυτικό τοίχο του ναού, που δεν φέρει τοιχογραφίες, πάνω από την είσοδο (εικ. 10 πάνω). Με τον τρόπο αυτό παραμένουν ορατά εντός του μνημείου όλα τα στοιχεία του τέμπλου.

Η ξυλόγλυπτη επίστεψη: παθολογία

Όσον αφορά στο ξυλόγλυπτο τμήμα του τέμπλου, το μέγιστο πλάτος του οποίου είναι 3,60 μ., όσο δηλαδή και το πλάτος του ναού, η κύρια όψη του φέρει προετοιμασία και χρωματισμούς, φύλλο χρυσού με την τεχνική του στιλβώματος σε προετοιμασία και μπόλο³, καθώς και ζωγραφικά τμήματα. Το ξυλόγλυπτο πριν τη συντήρησή του εμφάνιζε ποικίλες φθορές, τόσο στο ξύλινο υποστήριγμα, όσο και στην προετοιμασία και τη ζωγραφική επιφάνεια. Πιο συγκεκριμένα, η αρχική κατάσταση διατήρησης, ανά στρώμα κατασκευής, ήταν η εξής:

- Ξύλινο υποστήριγμα. Στο ξύλινο υποστήριγμα εντοπίστηκαν φθορές, όπως παραμόρφωση των ξύλων, απώλειες τμημάτων ξυλόγλυπτου, μηχανικές φθορές, σπές από χρήση μεταλλικών καρφιών, λεκέδες από προϊόντα διάβρωσης των μεταλλικών στοιχείων⁴, επικαθήσεις αιθάλης και σκόνης σε όλη την επιφάνεια των ξύλων και συγκέντρωση ρύπων σε εσοχές του ξυλόγλυπτου. Οι φθορές οφείλονται στις κινήσεις του ξύλου, που προκαλούνται όταν αυτό προσλαμβάνει και αποβάλλει υγρασία προκειμένου να έρθει σε ισορροπία με το περιβάλλον του, στη διάβρωση των μεταλλικών στοιχείων, στην ανθρώπινη δραστηριότητα και σε μεταγενέστερες επεμβάσεις. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκε προσβολή από ξυλοφάγα έντομα, γεγονός που συνέβαλε στην καλύτερη κατάσταση διατήρησης του ξύλου.
- Προετοιμασία. Το λεπτό στρώμα λευκής προετοιμασίας που φέρει το ξυλόγλυπτο στην πρόσθια (κύρια) όψη του εμφάνιζε ιδιαίτερη ευαισθησία στην επίδραση της υγρασίας. Εντοπίστηκαν ρωγμές και απώλειες της προετοιμασίας, καθώς και τοπικές απολεπίσεις. Οι φθορές οφείλονται κυρίως στη γήρανση των υλικών κατασκευής σε συνδυασμό με την επίδραση των περιβαλλοντικών συνθηκών (μεταβολές σχετικής υγρασίας και θερμοκρασίας) αλλά και την ανθρώπινη δραστηριότητα.
- Φύλλο χρυσού. Στις περιοχές του ξυλόγλυπτου όπου είχε τοποθετηθεί φύλλο χρυσού με την τεχνική του στιλβώματος εμφανίζονταν σημαντικές φθορές, τόσο εξαιτίας της γήρανσης των υλικών κατασκευής όσο και εξαιτίας των ανθρώπινων επεμβάσεων. Κατά περιοχές σημειωνόταν ολική απώλεια της χρυσής διακόσμησης με αποκάλυψη της προετοιμασίας (μπόλο ή αμπόλι) ή και της ξύλινης επιφάνειας. Σε άλλες περιοχές υπήρχαν μεταγενέστερες επεμβάσεις, ήτοι κάλυψη των επιχρυσωμένων επιφανειών με μπρουτζίνα και ασημί χρώμα. Η γήρανση της προετοιμασίας, οι κινήσεις του ξύλου και πιθανόν παλαιότερες προσπάθειες καθαρισμού με τριβή της επιφάνειας είναι αιτίες των φθορών στις επιχρυσωμένες επιφάνειες⁵.
- Χρωματικά στρώματα και βερνίκι. Η χρωματική διακόσμηση αλλά και οι γραπτές παραστάσεις-αγιογραφίες της ξυλόγλυπτης επίστεψης αποτελούνται από λεπτά χρωματικά στρώματα τοποθετημένα με την τεχνική της αυγοτέμπερας. Οι ζωγραφικές παραστάσεις καλύπτονταν με λεπτό στρώμα βερνικιού, πιθανόν φυτικής προέλευσης. Τα χρωματικά στρώματα είναι τα πιο σύνθετα και τα πιο εκτεθειμένα, καθώς έρχονται σε επαφή τόσο με τα υποκείμενα στρώματα κατασκευής (προετοιμασία, ξύλο) όσο και με το περιβάλλον. Συνεπώς, οι φθορές που εμφάνιζαν συνδέονται με την κατάσταση διατήρησης της υπόλοιπης κατασκευής αλλά και με την επίδραση του περιβάλλοντος. Αυτές μπορούν

³ Mactaggart – Mactaggart 2005, 41-43.

⁴ Στασινόπουλος 1999, 92-102.

⁵ Rivers – Ummey 2003, 340-341.

να συνοψιστούν στα εξής: απολεπίσεις και αποφλοιώσεις των χρωμάτων, απώλειες, μηχανικές φθορές, διάβρωση λόγω οξειδωσης των μεταλλικών στοιχείων, επικαθήσεις σκόνης και αιθάλης, οξειδωση του βερνικιού, με συνέπεια τη θάμβωση της ζωγραφικής επιφάνειας, τη δυσκολία στην ανάγνωση του θέματος και τη μείωση της καλλιτεχνικής του αξίας⁶.

- Ζωγραφικά τμήματα σε τσίγκο. Οι παραστάσεις των στηθαίων προφητών σε μέταλλα στη ζώνη της αμπέλου έχουν γίνει με την τεχνική της ελαιογραφίας πάνω σε μεταλλικό υποστήριγμα (τσίγκο). Σε γενικές γραμμές η αρχική κατάσταση διατήρησης των μεταλλίων ήταν καλή. Ωστόσο, έφεραν στρώμα επικαθήσεων αιθάλης και σκόνης, που είχαν προκαλέσει την αμαύρωση της επιφάνειας και την αλλοίωση της όψης των αγιογραφιών. Επιπλέον, η στερέωση των μεταλλίων πάνω στο ξυλόγλυπτο είχε γίνει με μεταλλικές καρφίδες, μερικές από τις οποίες είχαν απολεσθεί με συνέπεια την μετακίνηση ορισμένων μεταλλίων από την αρχική θέση τους και την απώλεια άλλων. Επιπλέον, εντοπίστηκαν υπολείμματα χρωμάτων από άλλες εργασίες στον ναό και μηχανικές φθορές.
- Λοιπές φθορές και αίτια φθοράς. Στην πρόσθια επιφάνεια του τέμπλου και συγκεκριμένα στη ζώνη της αμπέλου εντοπίστηκαν φωλιές εντόμων αποτελούμενες από λάσπη που μετέφεραν τα ίδια τα έντομα. Οι φωλιές εντοπίζονταν σε εσοχές του ξυλόγλυπτου, που αποτελούν κατάλληλο σημείο για την κατασκευή τους, καθώς είναι λιγότερο εκτεθειμένες. Συγκρατούνται δε στους παράγοντες φθοράς, γιατί τα υλικά τους μπορούν να περιέχουν βλαβερές ουσίες, όπως οξέα, από τα προϊόντα μεταβολισμού των εντόμων. Επίσης, το υλικό κατασκευής τους είναι υγροσκοπικό και συγκρατούσε υγρασία πάνω στο ξυλόγλυπτο. Πέραν τούτων, η ανθρώπινη παρουσία και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις επέφεραν αλλοιώσεις στην όψη του ξυλόγλυπτου έργου και προκάλεσαν μη αντιστρέψιμες φθορές, όπως απώλεια αυθεντικής διακόσμησης.

Εργασίες συντήρησης της ξυλόγλυπτης επίστεψης

Μετά την προσεκτική μελέτη της κατάστασης διατήρησης της ξυλόγλυπτης επίστεψης και τη σύνταξη τεχνικής έκθεσης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασής της. Με το πέρας των εργασιών η ξυλόγλυπτη επίστεψη επανατοποθετήθηκε στην αρχική της θέση, στο τέμπλο του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νεμέας. Οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι εξής:

Εργασίες συντήρησης του ξύλου

Οι εργασίες συντήρησης του ξύλου είχαν ως στόχο την απομάκρυνση των φθοροποιών παραγόντων, τον καθαρισμό των επιφανειών, τη στερέωση των ξύλινων τμημάτων και τη μόνωση των μεταλλικών στοιχείων. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της ξύλινης επιφάνειας για την απομάκρυνση των επιφανειακών ρύπων, των προϊόντων δράσης των εντόμων (φωλιές) (εικ. 9 πάνω) και των προϊόντων οξειδωσης από τα μεταλλικά στοιχεία. Ο καθαρισμός έγινε με μηχανικό και χημικό τρόπο κατά περίπτωση. Επίσης, όπου δεν ήταν δυνατή η απομάκρυνσή τους, έγινε καθαρισμός των μεταλλικών στοιχείων και μόνωσή τους με ρητίνη, ώστε να προστατεύονται από την περιβαλλοντική διάβρωση. Τα τμήματα του ξύλου που είχαν αποσπασθεί, όπως τα ανθήμια στον σταυρό, στερεώθηκαν εκ νέου με χρήση ξύλινων καβιλιών και ακρυλικής κόλλας. Για τη στερέωση-σύνδεση μεγαλύτερων τμημάτων, όπως της ζώνης της αμπέλου με το ανώτερο τμήμα (δράκοι), χρησιμοποιήθηκε εποξειδικό υποκατάστατο ξύλου, που έχει καλές συγκολλητικές ιδιότητες και το οποίο αποκαταστάθηκε χρωματικά στη συνέχεια των εργασιών. Για την προστασία του ξύλου από βιολογικούς παράγοντες, όπως ξυλοφάγα έντομα κλπ., έγινε επάλειψη της ξύλινης επιφάνειας με ειδικό συντηρητικό ξύλου⁷.

Εργασίες συντήρησης της κύριας όψης

Στην κύρια όψη το ξυλόγλυπτο έχει τμήματα που φέρουν προετοιμασία και χρώμα, τμήματα επιχρυσωμένα, ζωγραφικά τμήματα, αλλά και περιοχές χωρίς καμία χρωματική διακόσμηση. Κατά συνέπεια οι εργασίες έγιναν ανά τμήμα και με επιμέλεια για την αντιμετώπιση των φθορών και την αποκατάσταση κάθε τμήματος.

Στη ζώνη της αμπέλου, αφού απομακρύνθηκαν μηχανικά οι φωλιές εντόμων, έγινε καθαρισμός του ξυλόγλυπτου για την απομάκρυνση των επικαθήσεων και της αιθάλης. Κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι σε μεταγενέστερη επέμβαση έγινε χρωματισμός του φόντου του ξυλόγλυπτου με χρώμα σε κυανή απόχρωση και μάλιστα μετά τη δράση των εντόμων, αφού σε σημεία από όπου απομακρύνθηκαν οι φωλιές δεν υπήρχε ο

⁶ Ιωακείμογλου 2004, 186.

⁷ Barclay κ.ά. 1982, 13.

χρωματισμός από κάτω. Καθώς ο χρωματισμός αυτός είχε γίνει με πρόχειρο τρόπο και αλλοίωσε την αρχική όψη του ξυλόγλυπτου, πραγματοποιήθηκε αφαίρεσή του με χημικό και μηχανικό τρόπο. Ακολούθησε ο καθαρισμός του ξυλόγλυπτου, κατά τον οποίο απομακρύνθηκαν οι επικαθήσεις, το οξειδωμένο βερνίκι και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις με μπρουτζίνα και ασημί χρώμα, ώστε να αποκαλυφθεί το αρχικό φύλλο χρυσού⁸.

Στη ζώνη των δράκων έγινε αρχικά στερέωση της προετοιμασίας, η οποία σε εσοχές του ξυλόγλυπτου είχε μεγαλύτερο πάχος και εμφάνιζε ρωγμές και αποκολλήσεις. Ακολούθησε ο χημικός και μηχανικός καθαρισμός της χρωματισμένης επιφάνειας για την απομάκρυνση του στρώματος αιθάλης και των λοιπών επικαθήσεων που είχαν προκαλέσει την αμαύρωση της επιφάνειας (εικ. 5).

Στον σταυρό, στο εσωτερικό του οποίου υπάρχει το ζωγραφικό τμήμα της επίστεψης (Εσταυρωμένος και σύμβολα των Ευαγγελιστών στις άκρες των κεραιών), έγινε αρχικά στερέωση των αποκολλημένων περιοχών και της προετοιμασίας. Ακολούθησε ο χημικός και μηχανικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας για την αφαίρεση της αιθάλης, των ρύπων και του οξειδωμένου βερνικιού. Στο επιχρυσωμένο διάτρητο ξυλόγλυπτο περιμετρικά του σταυρού, καθώς και στα ανθέμια, έγινε χημικός και μηχανικός καθαρισμός (εικ. 4).

Εργασίες συντήρησης των ένθετων μεταλλίων

Τα ένθετα μέταλλα με τους προφήτες που ήταν τοποθετημένα με μεταλλικές καρφίδες στη ζώνη της αμπέλου απομακρύνθηκαν αρχικά, προκειμένου να γίνουν οι εργασίες συντήρησης των ίδιων αλλά και του ξυλόγλυπτου. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της οπίσθιας όψης τους για την αφαίρεση της αιθάλης, κατά τον οποίο εντοπίστηκαν επιγραφές με μολύβι, που προσδιόριζαν το όνομα του εικονιζόμενου σε κάθε μέταλλο προφήτη. Ακολούθησε ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με χημικό και μηχανικό τρόπο. Τέλος, η ζωγραφική επιφάνεια επιχρίστηκε με βερνίκι για την προστασία της. Τα μέταλλα επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση με χρήση νέων καρφίδων (εικ. 9 κάτω).

Αισθητική αποκατάσταση και προστασία

Για την αισθητική αποκατάσταση της ξυλόγλυπτης επίστεψης πραγματοποιήθηκαν αρχικά συμπληρώσεις απωλειών της προετοιμασίας τοπικά (ζωγραφικό τμήμα στον σταυρό). Στα επιχρυσωμένα τμήματα και τα τμήματα με απλό χρωματισμό (δράκοι, κλπ.), ωστόσο, δεν έγιναν συμπληρώσεις. Ακολούθησε η χρωματική αποκατάσταση με ακουαρέλες αποκλειστικά στις περιοχές με απώλειες και με σεβασμό στα αυθεντικά υλικά, βάσει των σύγχρονων μεθόδων συντήρησης έργων τέχνης⁹. Χρωματική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε και στο υποκατάστατο ξύλου που χρησιμοποιήθηκε για τη σύνδεση και στερέωση των τμημάτων του ξυλόγλυπτου μεταξύ τους. Για την τελική προστασία έγινε επίχριση της πρόσθιας επιφάνειας του ξυλόγλυπτου με βερνίκι, το οποίο παραμένει αντιστρεπτό και διατηρεί τις οπτικές του ιδιότητες στο πέρασμα του χρόνου.

Επανατοποθέτηση της επίστεψης

Για την επανατοποθέτηση της επίστεψης στην αρχική της θέση, ήτοι στο άνω τμήμα του κτιστού τέμπλου του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Νεμέας, χρησιμοποιήθηκαν νέα ξύλα, καθώς τα παλαιά δεν ήταν ικανά να στηρίξουν το ξυλόγλυπτο, συρματόσχοινα και βίδες σε αντικατάσταση των παλαιών οξειδωμένων αλυσίδων και καρφιών, που έθεταν σε κίνδυνο το ξυλόγλυπτο έργο.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης του ναού, τη συντήρηση της ξυλόγλυπτης επίστεψης αλλά και με την ολοκλήρωση της συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού, η οποία εκκρεμεί, ο σημαντικός για την ιστορία της περιοχής της Νεμέας Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου θα αποτελεί ένα πλήρως αποκατεστημένο και προσβάσιμο στην τοπική κοινωνία και στους επισκέπτες του μνημείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barclay κ.ά. 1982: R. Barclay – R. Eames – A. Todd, *The Care of Wooden Objects*, Technical Bulletin No. 8, Canadian Conservation Institute (CCI), Ottawa 1982.
- Θεοχαρίδου – Χρυσάφη-Ζωγράφου 2013: Κ. Θεοχαρίδου – Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Νεμέας, στο: Χ. Μπούρας – Στ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 7*, Αθήνα 2013, 51-56.

⁸ Πούρνου 2009, 21-55.

⁹ *Χάρτα της Βενετίας* 1964.

- Ιωακείμογλου 2004: Ε. Ιωακείμογλου, *Τα οργανικά υλικά στην τέχνη και την αρχαιολογία, Λίπη και έλαια, φυσικά κεριά και φυσικές ρητίνες*, τόμ. Α, Αθήνα 2004.
- Κανετάκη 2019: Ε. Κανετάκη, Τυπολογικές παρατηρήσεις σχετικά με ναούς του 17ου αι. στην Κορινθία. Συμβολή στην τυπολογία της ναοδομίας, μοναστηριακής και μη, στο: *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Κορινθιακών Σπουδών, Ιστορικά Κορινθιακά Μοναστήρια, Κόρινθος 6-8 Μαΐου 2016*, Κόρινθος 2019, 119-134.
- Mactaggart – Mactaggart 2005: P. Mactaggart – A. Mactaggart, *Practical Gilding, Goring-By-Sea* 2005.
- Πούρνου 2009: Α. Πούρνου, *Συντήρηση ξύλινων τεχνουργημάτων, Μέρος 3ο, Εργασίες συντήρησης*, Τμήμα ΣΑΕΤ, ΤΕΙ Αθήνας 2009.
- Rivers – Ummey 2003: S. Rivers – N. Ummey, *Conservation of Furniture*, Oxford 2003.
- Στασινόπουλος 1999: Σ. Στασινόπουλος, Προβληματισμοί σχετικά με τη συντήρηση εικόνων που έχουν υποστεί επεμβάσεις στο παρελθόν, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η συντήρηση των εικόνων. Μια προσέγγιση στην προβληματική, τις μεθόδους και τα υλικά που χρησιμοποιούνται στα εργαστήρια συντήρησης σε όλο τον κόσμο»*, Αθήνα 10-15 Οκτωβρίου 1995, Αθήνα 1999, 92-102.
- ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015: *Ιερός ναός Αγίου Γεωργίου στην Νεμέα Κορινθίας*, ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας 2015.
- Varalis 2015: Y. D. Varalis, Church-building in Ottoman Corinthia, στο: S. M. T. Shariat-Panahi (επιμ.), *Ottoman Corinthia*, Βόλος 2015, 257-273.
- Χάρτα της Βενετίας 1964: *Χάρτα της Βενετίας* [μτφρ. Ε. Φερεντίνου], ICOMOS National Committee, Αθήνα 1965.

Εικ. 1. Η ΝΔ όψη του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Νεμέας πριν και μετά την αποκατάστασή του.

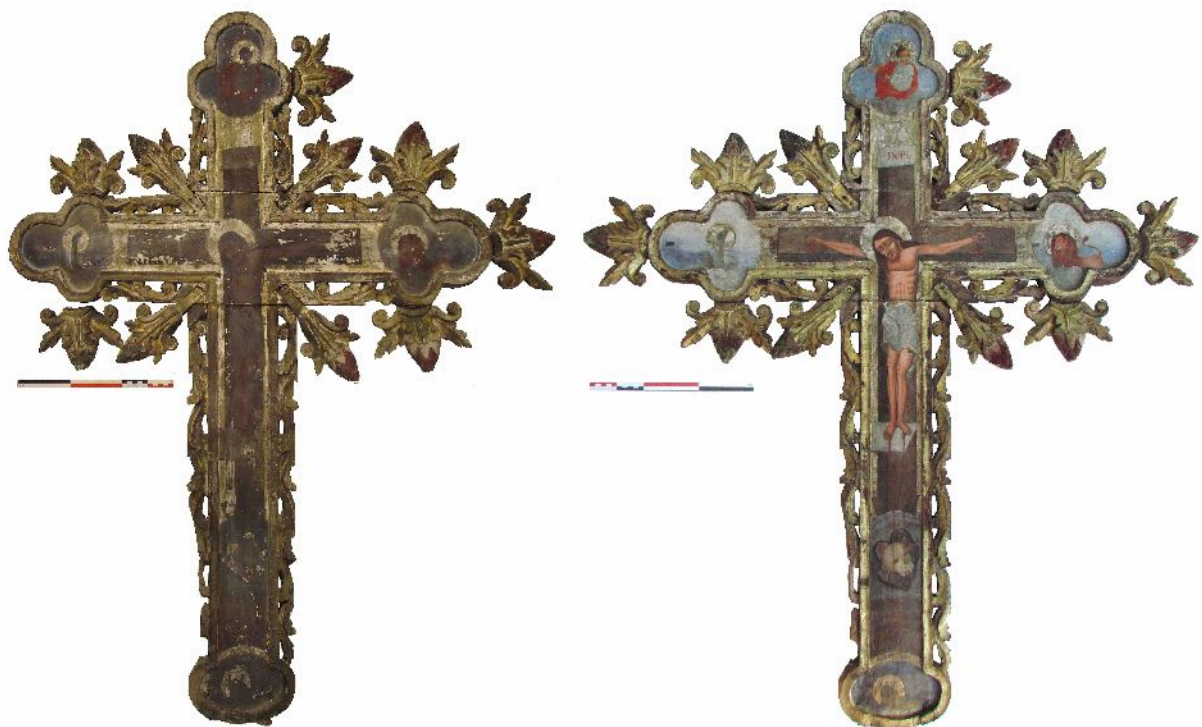
Εικ. 2. Γενική άποψη του τέμπλου πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης της ξυλόγλυπτης επίστεψης.

Εικ. 3. Η ξυλόγλυπτη επίστεψη πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 4. Ο αριστερός δράκος και το αριστερό τμήμα της αμπέλου με τους προφήτες πριν (πάνω) και μετά (κάτω) τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 5. Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της επίστεψης πριν (αριστερά) και μετά (δεξιά) τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια του Εσταυρωμένου πριν και μετά τη συντήρηση.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια ξυλόγλυπτου δράκου της επίστεγης πριν και μετά τη συντήρηση.

Εικ. 9. Τμήμα της ξυλόγλυπτης ζώνης της αμπέλου κατά τη διάρκεια των εργασιών (πάνω) και μετά τη συντήρηση (κάτω).

Εικ. 8. Λεπτομέρειες του λογχοφόρου και σπογγοφόρου πριν (πάνω) και μετά (κάτω) τη συντήρηση.

Εικ. 10. Η ζώνη της τοιχογραφμένης αμπέλου από το κτιστό τέμπλο μετά τη συντήρηση και ανάρτησή της στον δυτικό τοίχο του ναού (πάνω) και λεπτομέρεια βυζαντινού ανάγλυφου μαρμάρινου τμήματος στο άνω τμήμα του κτιστού τέμπλου, που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες (κάτω).

Συντήρηση και αναλυτικές μελέτες εκθεμάτων στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου

ABSTRACT. The conservation of the artefacts to be exhibited during the relocation works of the Archaeological Museum in the Niokastro fortress at Pylos was a multifaceted, painstaking but, at the same time, extremely interesting process. Several questions raised during the initial phase of the project prompted the application of non-invasive analytical techniques that resulted in new information regarding the composition, use, and manufacturing technology of the artefacts, which resulted in a different, even pioneering, presentation for some of the exhibits. For example, the restoration of the Protogeometric burial pithos excavated at the Selas River in Romanos proved to be an extremely difficult task, since it comprised hundreds of fragments. The boar's tusk helmet from Koukounara and the gold net bands that adorned the head of the deceased from the shaft grave in Tsopani Rachi, Tragana, presented challenges regarding their proposed presentation and so are now exhibited in an innovative way. The use of non-destructive analyses provided the origin, function and technology of artefacts, in particular the four unique items found in the double cist family grave in Tsopani Rachi and the analytical study of fresco fragments from Iklaina.

Εισαγωγή

Τον Αύγουστο του 2013 η πράξη με τίτλο «Επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου, Δήμου Πύλου-Νέστορος Περιφέρειας Πελοποννήσου» εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» ΕΣΠΑ 2013-2017 με προϋπολογισμό (1.099.750,00€)¹. Το έργο αφορούσε τη μετεγκατάσταση του Μουσείου από το Αντωνοπούλειο κτήριο, στο κέντρο της πόλης, όπου φιλοξενούνταν από το 1961², στην ισόγεια αίθουσα του Κτηρίου Μαιζώνος, μέσα στον αρχαιολογικό χώρο του Νιόκαστρου Πύλου³ (εικ. 1). Οι αρχικές προδιαγραφές συντήρησης, παρουσίασης και διατήρησης των αντικειμένων τέθηκαν κατά τον σχεδιασμό ένταξης του έργου. Έτσι, στο πλαίσιο του πρώτου Υποέργου «Προετοιμασία – Υποστήριξη –

¹Μέχρι την εφαρμογή του νέου οργανογράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και τη συνένωση των Εφορειών (Οκτώβρης 2014) το έργο υλοποιήθηκε από τη ΔΗ' ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση της Αν. Προϊσταμένης Δρος Άννας Βασιλικής Καραπαναγιώτου και έκτοτε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας υπό τη διεύθυνση της Δρος Ευαγγελίας Μηλίτση-Κεχαγιά. Υπεύθυνη του έργου ήταν η Μαρία Κυλάφη, αρχαιολόγος της ΕΦΑ Μεσσηνίας και υπόλογος η Μαίρη Τσουλάκου, αρχαιολόγος της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Την Ομάδα Επίβλεψης συγκρότησαν οι αρχαιολόγοι Μ. Κυλάφη, Ευαγγελία Μαλαπάνη, Κατερίνα Τζαμουράνη, Μ. Τσουλάκου, Α. Β. Καραπαναγιώτου και Βαρβάρα Κατσιπάνου, καθώς και οι Δήμητρα Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός, Προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών της ΕΦΑ Μεσσηνίας, και Αθανάσιος Κατάκος, Προϊστάμενος του Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑ Μεσσηνίας. Για το έργο απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Ελπίδα Κοσμίδου και Ιωάννα Δαλαμήτρα, η λογίστρια Παρασκευή Κατή, οι πολιτικοί μηχανικοί Θωμάς Ηλιόπουλος, Δημήτρης Πίτσικας, οι αρχιτέκτονες μηχανικοί Δέσποινα Τσιρώνη και Θάλεια Παπουτσάκη, οι συντηρήτριες Αντιγόνη Λεάκου και Ουρανία Κορδαλή, καθώς και οι εργατοτεχνίτες Χρήστος Γεωργόπουλος, Ιάκωβος Κοταράκος, Παναγιώτης Χρηστοφιλιάς. Επίσης, στο έργο συνέβαλε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας: οι συντηρητές Ευαγγελία Σπάλα, Ειρήνη Τεμπελοπούλου, Σταυρούλα Πολυμενέα, Μαρία Βασιλειάδη, Σταυρούλα Δουβόγιαννη, Γιώργος Τσαϊρης, επικουρούμενοι από τους ορισμένου χρόνου Αναστασία Καραμάνου και Παναγιώτη Γιαννακόπουλο, ο τοπογράφος μηχανικός Βασίλης Πάνου, οι σχεδιαστές Ουρανία Ανδριανοπούλου και Αναστάσιος Παπαδόγκωνας, οι εργατοτεχνίτες Σπύρος Κουλαφέτης, Γιάννης Οικονομόπουλος, Αθανασία Καραμπάτσου, Σταύρος Κουρέτας, Σωκράτης Καραγιάννης, καθώς και οι φύλακες Νίκος Αντωνόπουλος, Παναγιώτα Βουγιούκα, Γεωργία Σαραντοπούλου, Χριστίνα Αποστολοπούλου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες σε σχέση με τον παρόν άρθρο οφείλονται στους: Γεώργιο Σ. Κορρέ, Ομότιμο Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, για την αμέριστη βοήθεια σε θέματα τεκμηρίωσης και τις επικοδομητικές συζητήσεις, Μιχάλη Κοσμόπουλο, Καθηγητή Ελληνικής Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Missouri-St Louis, για τη συνεργασία στη διαχείριση της παρουσίασης και εργαστηριακής μελέτης των τοιχογραφιών της Ίκλαινας, και τον †Γεώργιο Παπαθανασόπουλο, Επίτιμο Εφορο Αρχαιοτήτων, για την πολύτιμη συνεργασία και παροχή πληροφοριών σχετικά με τους τάφους στην Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας.

²Το κτήριο κτίστηκε γύρω στο 1958 για να φιλοξενήσει τις αρχαιότητες της περιοχής της Πυλίας, με δωρεά του ομογενή Χρήστου Αντωνόπουλου, προς τιμή του οποίου ονομάστηκε «Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου». Εφεξής με την ονομασία «Αντωνοπούλειο κτήριο» εννοείται το πρώην Αντωνοπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου.

³Η μεταφορά και λειτουργία του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου στο κτήριο Μαιζώνος στο Νιόκαστρο εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ45/29325/911/27-3-12 Υπουργική Απόφαση.

Τεκμηρίωση του έργου της Επανεκθέσεως», πραγματοποιήθηκε η εκπόνηση της μελέτης συντήρησης των προς έκθεση αντικειμένων, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε 206.

Μελέτη Συντήρησης

Η Μελέτη Συντήρησης κρίθηκε αναγκαία λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης των αντικειμένων που ήδη εκτίθεντο στο Αντωναπούλειο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου, κυρίως λόγω των υψηλών ποσοστών υγρασίας. Στη Μελέτη Συντήρησης τέθηκαν οι γενικές αρχές συντήρησης, όπως η χρήση αναστρέψιμων, δοκιμασμένων, διεθνώς αποδεκτών υλικών, που δεν θα αποτελούσαν παράγοντα διάβρωσης των εκθεμάτων. Οι στηρίξεις των εκθεμάτων, βάσει της μουσειογραφικής μελέτης, επιλέχθηκε να γίνουν κυρίως με πλέξιγκλας, ανοξείδωτο αμμοβολισμένο χάλυβα και *museum gel*, ώστε να εξασφαλίζουν το καλύτερο δυνατό αισθητικό αποτέλεσμα αλλά και την αντισεισμική προστασία τους⁴. Στη μελέτη συντήρησης προβλέφθηκε η εφαρμογή μη καταστροφικών αναλύσεων προκειμένου να χαρακτηριστούν τα υλικά κατασκευής τους, ώστε στη συνέχεια να επιλεγούν οι κατάλληλες και πιο ασφαλείς μέθοδοι συντήρησης και ανάδειξης.

Συντήρηση αντικειμένων

Για τη συντήρηση των αντικειμένων στο πλαίσιο του έργου της επανεκθέσεως διαμορφώθηκε σε εργαστήριο συντήρησης μία αίθουσα του Αντωναπούλειου κτηρίου, με την κατάλληλη διαρρύθμιση, την προμήθεια των απαραίτητων οργάνων και αναλώσιμων υλικών συντήρησης, προσωρινής αποθήκευσης και μεταφοράς των εκθεμάτων. Στον νέο εκθεσιακό χώρο ο έλεγχος του μικροκλίματος χώρου και προθηκών μέσω ενεργητικού ή παθητικού συστήματος ελέγχου υγρασίας, ανάλογα με το είδος των διαφορετικών υλικών που συνενυρίσκονταν μέσα σε κάθε προθήκη, συντελεί στη διατήρηση της καλής κατάστασης των αντικειμένων σε μια περιοχή με υψηλά ποσοστά υγρασίας λόγω γειτνίασης με τη θάλασσα, όπως η Πύλος⁵.

Κατά τις εργασίες συντήρησης των επιλεγμένων εκθεμάτων και ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες που παρουσίαζε το κάθε αντικείμενο χωριστά προέκυψαν διάφορα τεχνικά θέματα και προβληματισμοί, που οδήγησαν στον επαναπροσδιορισμό του τρόπου συντήρησης και παρουσίασης των εκθεμάτων, στην αντικατάσταση ορισμένων από αυτών ή στην προσθήκη άλλων, με σκοπό την ασφαλέστερη και αρτιότερη παρουσίασή τους⁶. Για τα κεραμικά κυρίως αντικείμενα επαναπροσδιορίστηκε ο τρόπος συντήρησης σε σχέση με την εφαρμογή των συμπληρώσεων. Συγκεκριμένα:

- α) Παραλείφθηκαν οι συμπληρώσεις στις περιπτώσεις όπου δεν υφίστατο στατικό πρόβλημα (εικ. 2) και προκειμένου να αποφευχθεί το υποκειμενικό και αυθαίρετο στοιχείο στην αποκατάσταση ορισμένων αντικειμένων.
- β) Πραγματοποιήθηκαν συμπληρώσεις σε επίπεδο χαμηλότερο από την επιφάνεια του αντικειμένου, στις περιπτώσεις που αυτό ήταν εφικτό, ώστε να είναι εύκολα διακριτές (εικ. 2).

Οι αλλαγές στον σχεδιασμό που τελικά πραγματοποιήθηκαν προέκυψαν μέσα από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων, τη βιβλιογραφική έρευνα ή λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης ορισμένων εκθεμάτων, που διαπιστώθηκε κατά τις επεμβάσεις συντήρησης και οδήγησε στην αντικατάστασή τους⁷. Σε άλλες περιπτώσεις προστέθηκαν νέα αντικείμενα, είτε για την πληρέστερη τεκμηρίωση μιας ενότητας είτε γιατί υπήρχε διαθέσιμος χώρος μετά τις πιλοτικές εργασίες τοποθέτησης των εκθεμάτων. Αποτέλεσμα αυτών των αναπροσαρμογών ήταν ο τελικός αριθμός των συντηρημένων αντικειμένων να ανέλθει στα 250 αντικείμενα, αρκετά μεγαλύτερος από τον προβλεπόμενο στη Μουσειολογική Μελέτη.

Εφαρμογή εργαστηριακών αναλύσεων

Εργαστηριακές αναλύσεις έγιναν σε ορισμένα από τα εκθέματα πριν τη συντήρησή τους, με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών σχετικών με τα υλικά κατασκευής, τη χρήση τους και την ταυτοποίηση του

⁴ Γκιώση 2000.

⁵ Αλεξίου 1985. Στην επίτευξη του στόχου που είχε τεθεί για τον έλεγχο του μικροκλίματος συνέβαλε και η επιλογή φωτισμού τύπου LED.

⁶ Ορφανίδη – Λυριτζής 2016. Καρύδης κ.ά. 2013.

⁷ Αυτό αφορούσε κυρίως αντικείμενα που είχαν συντηρηθεί στο παρελθόν και εκτίθεντο στην παλιά έκθεση και τα οποία, ενώ αρχικά είχαν επιλεγεί για την επανεκθεση, τελικά παραλείφθηκαν ή αντικαταστάθηκαν με παρόμοια.

περιεχομένου όσων διατηρούσαν υπολείμματα. Η εργαστηριακή μελέτη πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με τη χρήση απόλυτα μη καταστροφικών τεχνικών, όπως φορητό Οπτικό LED – Μικροσκόπιο Οπτικών Ινών, ανάλυση με φορητή συσκευή Φθορισμομετρίας Ακτίνων Χ (XRF)⁸, Φασματοσκοπία RAMAN, Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης (SEM) εφοδιασμένο με Αναλυτή Ενεργειακής Διασποράς Ακτίνων (EDS), ραδιογράφιση με ακτίνες Χ, Φασματοσκοπία Υπερύθρου Μετασχηματισμού Φουριέ (FTIR) και Περιθλασιμετρία Ακτίνων Χ (X-Rays Diffractometry).

Οι παραπάνω τεχνικές εφαρμόστηκαν σε αντικείμενα προερχόμενα από τους τάφους στη θέση Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας, την Κουκουνάρα, τον θολωτό τάφο στο Βλαχόπουλο και τον προϊστορικό οικισμό στην Ίκλαινα. Στο παρόν κείμενο, λόγω της περιορισμένης έκτασής του, θα αναφερθούν λίγες χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

α) Δακτυλίδι από την Ίκλαινα⁹ (ΜΠ2288), καταγεγραμμένο ως σιδερένιο, ταυτίστηκε ως μολύβδινο με το Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης (SEM/EDS) (εικ. 3)¹⁰.

β) Σκαραβαίος από την Κουκουνάρα¹¹ (ΜΠ43) αναλύθηκε με Μικροσκόπιο Οπτικών Ινών – Οπτικό LED και Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης (SEM/EDS). Διαπιστώθηκε ότι είναι κατασκευασμένος από στεατίτη, ενώ στις εσοχές ανιχνεύθηκαν χαλκός, σίδηρος και αργίλιο, που παραπέμπουν σε χρωστική τύπου υαλώματος και συγκεκριμένα σε μείγμα μαλαχίτη και αλκαλίων, με το οποίο συνήθως διακοσμούσαν εξωτερικά ο στεατίτης¹² (εικ. 3)

γ) Γυάλινος σκύφος από την Τσοπάνη Ράχη¹³ (ΜΠ 2258) (εικ. 3) αναλύθηκε με XRF στην εξωτερική επιφάνειά του. Διαπιστώθηκε ότι η σύσταση του γυαλιού ανήκει στην κατηγορία σόδας-ασβεστίου-πυριτίου και ότι το κεχριμπαρένιο χρώμα του οφείλεται στο οξειδίο του σιδήρου, το οποίο περιέχεται σε συγκέντρωση 1% κ.β. (βλ. πίν. 1).

	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	SO ₃	K ₂ O	CaO	TiO ₂	FeO
μ	0,99	6,72	17,37	1,73	0,58	69,89	0,30	2,42
s	0,29	0,84	1,56	1,46	0,23	0,45	0,16	0,28

Πίν. 1. Σύσταση κύριων οξειδίων (κ.β. %) του γυάλινου σκύφου (ΜΠ2258).

δ) Μικρό χάλκινο αγγείο από τον λακκοειδή τάφο στην Τσοπάνη Ράχη¹⁴ (ΜΠ463) εξετάστηκε εργαστηριακά λόγω του ιδιαίτερου σχήματός του και της χρήσης του. Είναι καλυκόσχημο, καταλήγει σε κωνική βάση και φέρει πώμα με οπή στο κέντρο, όπου εισέρχεται χάλκινος σωλήνας, ενώ στο κάτω μέρος του πώματος προσαρμόζονταν ο λευκός, κυλινδρικός δακτύλιος, που βρέθηκε στο εσωτερικό του αγγείου. Η εφαρμογή της XRF κατέδειξε ότι το σώμα του αγγείου και του πώματος αποτελούνταν από μπρούντζο (κράμα χαλκού με κασσίτερο) με σύσταση 90% κ.β. και 10% κ.β., αντίστοιχα, παρομοίως και για τα δύο σημεία εφαρμογής. Ωστόσο, ο λευκός, κυλινδρικός δακτύλιος αποτελείται από καθαρό μολύβδο και πιθανότατα χρησίμευε για την παρασκευή «λευκού του μολύβδου» σε μορφή πούδρας, η οποία χρησιμοποιούνταν για τη λεύκανση του προσώπου. Η ανάλυση της περιοχής της επιφάνειας προσάρτησης στο εσωτερικό του πώματος υποδεικνύει την παρουσία μολύβδου, παράλληλα με τον χαλκό και τον κασσίτερο. Η αυξημένη συγκέντρωση του μολύβδου οφείλεται στα ίχνη της κυλινδρικής ράβδου που έχουν απομείνει στο πώμα μετά την απόσπασή της (εικ. 4).

ε) Με μη καταστροφικές τεχνικές (XRF και SEM/EDS) εξετάστηκαν τρία σπαράγματα τοιχογραφιών από την Ίκλαινα¹⁵ (ΜΠ2291, ΜΠ2292, ΜΠ2273) σε μια προσπάθεια απόδοσης αυθεντικών χαρακτηριστικών και ειδικότερα των χρωματικών διαβαθμίσεων κατά τη σχεδιαστική αποτύπωση των παραστάσεων, η οποία διαφοροποιήθηκε από τη μέχρι τώρα δημοσιευμένη εκδοχή, αλλά και για τη μελλοντική παραγωγή πιστότερων αντιγράφων¹⁶ (εικ. 5).

στ) Τέσσερα ραβδόσχημα αντικείμενα (ΜΠ231, ΜΠ2452, ΜΠ2453, ΜΠ2454), κυμαινόμενου μήκους 5,5, 7,5, 12 και 14,6 εκ., προερχόμενα από τον διπλό κιβωτιόσχημο οικογενειακό τάφο στη θέση Τσοπάνη Ράχη

⁸ Liritzis – Zacharias 2011.

⁹ Κοσμόπουλος 2010, 47.

¹⁰ Angelini κ.ά. 1998.

¹¹ Μαρινάτος 1958.

¹² Antonakos 2007.

¹³ Παπαθανασόπουλος 1966, 190-192, αρ. 2, πίν. Γβ, Δ.

¹⁴ Παπαθανασόπουλος 1961-1962β.

¹⁵ Κοσμόπουλος 2010, 34. Cosmopoulos 2015, 249-259.

¹⁶ Tsairis κ.ά. 2018.

Τραγάνας, εξετάστηκαν προκειμένου να διερευνηθούν το υλικό, η τεχνική κατασκευής και η χρήση τους. Τα τρία από αυτά φέρουν στην επιφάνειά τους ευδιάκριτα μοτίβα (φολιδωτό, περιόδεση) και έχουν καστανό κυρίως χρώμα¹⁷, ενώ το τέταρτο είναι ακόσμητο, έχει υπόλευκο χρώμα και φέρει δύο τυφλές μικρές οπές στην κατά μήκος επιφάνειά του και μια όμοια οπή στη μία στενή πλευρά, ενώ στην άλλη σχηματίζεται μια μικρή προεξοχή. Ως υλικά κατασκευής τους αναφέρονται το ξύλο, το μέταλλο, το οστό και ο μούλβδος¹⁸. Οι εργαστηριακές, ωστόσο, αναλύσεις, που πραγματοποιήθηκαν με Οπτική Μικροσκοπία, ΧRF, FTIR¹⁹ και SEM/EDS, έδειξαν ότι τα τρία, αυτά με το καστανό χρώμα, είναι κατασκευασμένα από σίδηρο και πιθανότατα καλύπτονταν από οργανικά υλικά, όπως σχοινί, νήματα και ταινίες δέρματος, στα οποία οφείλονται τα μοτίβα που διακρίνονται στην επιφάνειά τους. Το μεγαλύτερο από αυτά δεν αποκλείεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως γραφίδα, λόγω των διαστάσεων και της τριγωνικής απόληξής του. Το τέταρτο αντικείμενο, με το υπόλευκο χρώμα, διαπιστώθηκε ότι φέρει οστέινο πυρήνα²⁰ με μολύβδινη επικάλυψη και πιθανότατα αποτελούσε εξάρτημα κάποιου κιβωτιδίου αποθήκευσης²¹ (εικ. 6, 7).

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις συντήρησης

Κάθε αντικείμενο, από τη στιγμή της αποκάλυψής του στον χώρο της ανασκαφής μέχρι την τελική έκθεσή του, έχει να διηγηθεί μια ενδιαφέρουσα ιστορία. Από τις πολλές ιστορίες των αντικειμένων που εκτίθενται στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου παρουσιάζονται ορισμένες ιδιαίζουσες περιπτώσεις, όσον αφορά τις δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν κατά τα επεμβατικά στάδια της συντήρησης έως και την τελική επιλογή του τρόπου έκθεσής τους.

Ταφικός πίθος από τον Ρωμανό Πυλίας

Ο πίθος βρέθηκε ακέραιος, όμως κατά την απομάκρυνσή του από τον χώρο εύρεσης διαλύθηκε σε εκατοντάδες θραύσματα²². Για τη διευκόλυνση των εργασιών ανάταξης, συσκευασίας και μεταφοράς κατασκευάστηκε ενισχυμένο μεταλλικό πλαίσιο από γαλβανισμένη λαμαρίνα με χειρολαβές. Σύμφωνα με το εκθεσιακό σενάριο, ο ταφικός πίθος θα παρουσιάζονταν όπως βρέθηκε στην ανασκαφή, για να είναι εύληπτη η χρήση του και να τονίζεται ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας του Μουσείου. Τοποθετήθηκε, έτσι, σε χρώμα προερχόμενο από την περιοχή όπου ανασκάφηκε ο πίθος και το οποίο, αφού πρώτα καθαρίστηκε, πλύθηκε και αποξηράθηκε, τοποθετήθηκε σε στρώσεις οι οποίες ψεκάζονταν με στερεωτικό. Στο εσωτερικό του πίθου τοποθετήθηκαν αντίγραφα των αγγείων που συνόδευαν τον νεκρό, ενώ το σύνολο των κτερισμάτων, εκτός της λίθινης άγκυρας, παρουσιάζονται σε ειδική προθήκη δίπλα στον πίθο (εικ. 8).

Χρυσές ταινίες από την Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας

Οι χρυσές ταινίες από την Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας²³ (ΜΠ2255α-δ) απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή κατά τη διαχείριση και έκθεσή τους, καθώς ήταν πολύ λεπτές και εύθραυστες. Στην παλιά έκθεση οι ταινίες παρουσιάζονταν τεντωμένες πάνω σε επίπεδη επιφάνεια και μόνο μία είχε πλεγμένα τα άκρα, όπως όταν βρέθηκε στην ανασκαφή²⁴. Η ταινία αυτή, λόγω της ευπάθειας του υλικού, δεν λύθηκε ούτε για την πρόσφατη επανέκθεση. Για τις πιλοτικές εργασίες παρουσίασης των εκθεμάτων κατασκευάστηκαν χάλκινα ελάσματα, ίδιου πάχους και σχήματος, προκειμένου να μην καταπονηθούν τα πρωτότυπα αντικείμενα.

Σύμφωνα με τη μουσειολογική μελέτη, που βασίστηκε σε φωτογραφία του ανασκαφέα, οι ταινίες θα τοποθετούνταν πλεγμένες μεταξύ τους. Ωστόσο, η αρχική πρόταση τοποθέτησής τους σε ημισφαιρική επιφάνεια πλέξιγκλας με κάθετο στήριγμα (συνήθης τρόπος έκθεσης παρόμοιων αντικειμένων), όπως και η επόμενη, κατά την οποία η στήριξη έγινε με οριζόντιο άξονα πλέξιγκλας στην πλάτη της προθήκης, μειώνοντας το ύψος της ημισφαιρικής επιφάνειας, δεν κρίθηκαν ικανοποιητικές επειδή δημιουργούνταν πολλές αντανάκλασεις και σκιάσεις και, κυρίως, επειδή δεν ήταν εφικτό το πλέξιμο των ταινιών. Η αποτυχία των προτεινόμενων διατάξεων

¹⁷ Neff κ.ά. 2004. Το ένα από αυτά είναι πιο ανοιχτόχρωμο, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται σε διάβρωση της επιφάνειάς του.

¹⁸ Σύμφωνα με τον Κατάλογο Αντικειμένων του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου όπου καταγράφηκαν τα ευρήματα πιθανότατα από τον ίδιο τον ανασκαφέα, Γ. Παπαθανασόπουλο.

¹⁹ Gunasekaran – Anbalagan 2008. Με τη συγκεκριμένη τεχνική αναλύθηκαν απολείσματα που παράχθηκαν κατά τον καθαρισμό των αντικειμένων.

²⁰ Thompson κ.ά. 2009.

²¹ Kyłafi κ.ά. 2018. Πρβλ. Davidson 1952, 185-188, αρ. 1348-1354. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 250, αρ. 407.

²² Αραπογιάννη 2012.

²³ Παπαθανασόπουλος 1966, 186.

²⁴ Οι ταινίες είχαν συντηρηθεί στο παρελθόν για να εκτεθούν στο παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου.

οφειλόταν κυρίως στο σχήμα της επιφάνειας, που δεν αντιστοιχούσε σε αυτό της ανθρώπινης κεφαλής, γι' αυτό και κατασκευάστηκε γύψινο αντίγραφο ανθρώπινης κεφαλής, το οποίο, μετά από τις πιλοτικές εργασίες, επιλέχθηκε ως ο ενδεδειγμένος τρόπος παρουσίασης (εικ. 9).

Οδοντόφρακτο κράνος από την Κουκουνάρα

Στην παλιά έκθεση το εν λόγω αντικείμενο²⁵ (ΜΠ43) εκτίθετο σε επίπεδη επιφάνεια, με πέντε σειρές χαυλίων, παραγαυθίδες και επαυχένιο. Κατόπιν μελέτης των ανασκαφικών δεδομένων και βιβλιογραφικής αναζήτησης παραλλήλων, κυρίως από την περιοχή της Πυλίας, επιλέχθηκε να εκτεθεί σε κατατομή, καθώς ο σωζόμενος αριθμός των χαυλίων δεν επαρκούσε για την πλήρη ανάταξη του κράνους, που θα απαιτούσε συμπληρώσεις²⁶. Επιπλέον, μειώθηκε ο αριθμός των σειρών των χαυλίων σε τέσσερις, μετά από σχετική μελέτη και συζητήσεις με τον καθηγητή Γεώργιο Κορρέ, που συνέχισε τις ανασκαφές του Σπυρίδωνα Μαρινάτου²⁷ στην περιοχή. Ως βάση στήριξης των χαυλίων χρησιμοποιήθηκε ομοίωμα ανθρώπινης κεφαλής με αφαιρετικά χαρακτηριστικά προσώπου και με απόχρωση ίδια με αυτήν της προθήκης, ώστε να μην επιβάλλεται στον επισκέπτη το πρόσωπο αλλά το αντικείμενο. Ο συγκεκριμένος τρόπος παρουσίασης είναι μοναδικός στον ελλαδικό χώρο για αυτού του είδους το αντικείμενο (εικ. 10).

Χάλκινα αγαλμάτια Διόσκουρων (;) από την Κυπαρισσία

Τα δύο χάλκινα αγαλμάτια (ΜΠ1498, ΜΠ1499)²⁸, αν και δεν εντάσσονται τοπογραφικά στην περιοχή την οποία πραγματεύεται η επανέκθεση, ακολούθησαν ως «συνοδοί» τη μετεγκατάσταση του Μουσείου, καθότι αποτελούν κομμάτι της ιστορίας του και του μυθικού παρελθόντος της Μεσσηνίας, και υποδέχονται σήμερα τους επισκέπτες στον νέο χώρο και τη νέα έκθεση (εικ. 11). Κατά τη συντήρηση των Διοσκούρων διαπιστώθηκαν προβλήματα, τα οποία οφείλονταν σε παλαιότερες εφαρμογές συντήρησης, που είχαν συντελεστεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρκετές δεκαετίες πριν²⁹. Για παράδειγμα, είχαν τοποθετηθεί βίδες με εσωτερικούς ξύλινους συνδέσμους για τη σύνδεση των τμημάτων των αγαλματίων, είχαν γίνει συμπληρώσεις με χρωματισμένο κερί, που παρουσίαζε προβλήματα, λίθος σφράγιζε την οπή του σπασμένου χεριού του ενός αγαλματίου, ενώ, τέλος, το πόδι του άλλου διαπιστώθηκε ότι ήταν γύψινο.

Λόγω των ιδιαιτεροτήτων της κατάστασης συντήρησής τους αλλά και του περιορισμένου διαθέσιμου χρόνου, κατά τον οποίο δεν ήταν δυνατή η πρόβλεψη και αντιμετώπιση προβλημάτων που πιθανόν θα ανέκυπταν σε περίπτωση ολικής συντήρησης, αποφασίστηκε η μερική συντήρησή τους. Σε άλλη χρονική στιγμή, ίσως στο πλαίσιο της μελέτης τους, τα αγαλμάτια θα αποσυναρμολογηθούν πλήρως και να αναταχθούν σύμφωνα με νεότερα δεδομένα και τεχνικές συντήρησης. Οι εργασίες συντήρησης περιλάμβαναν τον μηχανικό καθαρισμό, την αντικατάσταση των κέρινων συμπληρώσεων με χρωματισμένες εποξειδικές ρητίνες, όπου αυτό ήταν εφικτό, ή τη διόρθωσή τους, την κάλυψη του λίθου που είχε χρησιμοποιηθεί για να σφραγίσει το χέρι με γύψινη συμπλήρωση η οποία χρωματίστηκε ανάλογα, την αποκατάσταση των φθορών του γύψινου ποδιού και την επανατοποθέτησή του με τρόπο, ώστε να είναι εύκολα αντιληπτό ότι πρόκειται για συμπλήρωση, και, τέλος, την εφαρμογή προστατευτικού βερνικιού.

Συμπεράσματα

Η επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου βοήθησε στην ανανέωση-διατήρηση-επανεκκίνηση του «χρόνου ζωής», κυρίως των αντικειμένων που ήδη εκτίθεντο και που η κατάσταση διατήρησής τους ήταν κακή, λόγω των αυξημένων ποσοστών υγρασίας, των προηγούμενων εργασιών συντήρησης και του παρωχημένου τρόπου παρουσίασης. Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου κατέστη αναγκαίος ο επανακαθορισμός των προτύπων (standards) που είχαν αρχικά τεθεί στη μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη και τη μελέτη συντήρησης, επιφέροντας ορισμένες αλλαγές ως προς τις μεθόδους συντήρησης και τον τρόπο παρουσίασης των εκθεμάτων. Επιλέχθηκε η κατά το δυνατό μικρότερη επέμβαση στα κεραμικά κυρίως εκθέματα, σύμφωνα με τη σύγχρονη μεθοδολογία συντήρησης αρχαίων αντικειμένων. Στόχος ήταν τα εκθέματα να παρουσιαστούν με τρόπο κατανοητό και αισθητικά αποδεκτό, προκειμένου να προσελκύουν το ενδιαφέρον του επισκέπτη και να υποστηρίξουν τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του Μουσείου. Πρέπει να τονιστεί ότι η εφαρμογή των

²⁵ Μαρινάτος 1959.

²⁶ Akrivaki 2003, 527-541.

²⁷ Μαρινάτος 1964, 89-92.

²⁸ Παπαθανασόπουλος 1961-1962α, 98.

²⁹ Κατά την έρευνα στο αρχείο του ΕΑΜ δεν βρέθηκαν πληροφορίες ή το αντίστοιχο δελτίο συντήρησης.

φυσικοτεχνικών μεθόδων για την τεκμηρίωση των προς έκθεση αντικειμένων ως προς τα υλικά, τον τρόπο κατασκευής τους και τη χρήση τους αποτέλεσε πολύτιμο εργαλείο, προβάλλοντας ταυτόχρονα την ανάγκη της διεπιστημονικής διαχείρισης του αρχαιολογικού υλικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003: Π. Αδάμ-Βελένη – Έ. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες κατοικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2003.
- Akrivaki 2003: N. Akrivaki, Τοιχογραφία με παράσταση οδοντόφρακτου κράνους από την Ξεστή 4 του Ακρωτηρίου Θήρας, στο: Α. Βλαχόπουλος – Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα*, Αθήνα 2003, 527-541.
- Αλεξίου 1985: Γ. Αλεξίου, Το μικροκλίμα του μουσείου: κλιματισμός, φωτισμός, ακουστικό, *Αρχαιολογία* 17 (1985), 64-67.
- Angelini κ.ά. 1998: E. Angelini – E. Barberis – P. Bianco – F. Rosalbino, Effect of burial in different soils on the decay of iron artifacts: Laboratory investigation, στο: W. Mourey – L. Robbiola (επιμ.), *Metal 98: Proceedings of the International Conference on Metals Conservation, Draguignan-Figanières 27-29 May 1998*, London 1998, 106-110.
- Antonakos 2007: A. Antonakos – E. Liarokapis – T. Leventouri, Micro-Raman and FTIR studies of synthetic and natural apatites, *Biomaterials* 28:19 (2007), 3043-3054.
- Αραπογιάννη 2012: Ε. Αραπογιάννη, Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007-2011 (Μέρος Β') Εποχή Σιδήρου (11ος-8ος αι. π.Χ.), *Αρχαιολογία και Τέχνες* (ηλεκτρονικό περιοδικό, 5-11-2012).
- Γεωργακλή 2012: Π. Γεωργακλή, *Ζητήματα αισθητικής και δεοντολογίας από τη διεθνή και ελληνική μουσειακή εμπειρία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Γκιώση 2000: Σ. Γκιώση, *Σεισμοί και Αρχαιότητες. Προληπτικά και πρώτα σωστικά μέτρα*, Αθήνα 2000.
- Cosmopoulos 2015: M. B. Cosmopoulos, A group of new Mycenaean frescoes from Iklaina, Pylos, στο: H. Brecoulaki – J. L. Davis – S. Stocker (επιμ.), *Mycenaean Wall Painting in Context. New Discoveries, old Finds Reconsidered*, Μελετήματα 72, Athens 2015.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Gunasekaran – Anbalagan 2008: S. Gunasekaran – G. Anbalagan, Spectroscopic study of phase transitions in natural calcite mineral, *Spectrochimica Acta – Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy* 69:4 (2008), 1246-1251.
- Καρύδης κ.ά. 2013: X. Καρύδης – Ε. Κουλουμπή – Γ.-Α. Σακελλαρίου (επιμ.), *Η επιστήμη της προληπτικής συντήρησης. Διατήρηση και διαχείριση συλλογών*, Αθήνα 2013.
- Κοσμόπουλος 2010: Μ. Κοσμόπουλος, Ανασκαφή Ίκλαινας Μεσσηνίας, *ΠΑΕ* 2010, 33-54.
- Kylafi κ.ά. 2018: M. Kylafi – A. Katagos – S. Boyatzis – E. Palamara – N. Zacharias, Characterization and analysis of metallic artefacts from the Pylos Archaeological Museum, *STAR: Science & Technology of Archaeological Research* 3:2 (2017), 105-114.
- Liritzis – Zacharias 2011: I. Liritzis – N. Zacharias, Portable XRF of archaeological artifacts: Current research, potentials and limitations, στο: M. S. Shackley (επιμ.), *X-Ray fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology*, New York 2011, 109-142.
- Μαρινάτος 1958: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Πύλου, *ΠΑΕ* 1958, 190.
- Μαρινάτος 1959: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί Πύλου, *ΠΑΕ* 1959, 177.
- Μαρινάτος 1964: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Πύλω, *ΠΑΕ* 1964, 89-92.
- Neff κ.ά. 2004: D. Neff – S. Reguer – L. Bellot-Gurlet – P. Dillmann – R. Bertholon, Structural characterization of corrosion products on archaeological iron: an integrated analytical approach to establish corrosion forms, *Journal of Raman Spectroscopy* 35 (2004), 739-745.
- Ορφανίδη – Λυριτζής 2016: Α. Ορφανίδη – Ι. Λυριτζής, Εισαγωγή στη μουσειολογία και στην προληπτική συντήρηση, Αθήνα 2016.
- Παπαθανασόπουλος 1961-1962α: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, 8. Κυπαρισσία, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 96-98.
- Παπαθανασόπουλος 1961-1962β: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, 9. Ελληνιστικός Τύμβος Τσοπάνη Ράχης Τραγάνας Τριφυλίας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Β', 98-99.
- Παπαθανασόπουλος 1966: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Ελληνιστικά γυάλινα αγγεία του Μουσείου Πύλου, *ΑΔ* 21 (1966), Α', 184-196.
- Thompson κ.ά. 2009: T. J. U. Thompson – M. Gauthier – M. Islam, The application of a new method of Fourier Transform Infrared Spectroscopy to the analysis of burned bone, *JAS* 36:3 (2009), 910-914.
- Tsairis κ.ά. 2018: G. Tsairis – E. Palamara – N. Zacharias – M. Cosmopoulos, A non-destructive technological study of three fresco fragments from Iklaina, Pylos, Greece, *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*, 3:1 (2017), 105-114.

Εικ. 1. Το κτήριο Μαιζώνος όπου μετεγκαταστάθηκε το Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου (αριστερά) και το Αντωνοπούλειο κτήριο (πρώην Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου) (δεξιά) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 2. Παράδειγμα αγγείου (πυξίδα από την Κουκουνάρα, 700-600 π.Χ.), στο οποίο οι συμπληρώσεις παραλείφθηκαν (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

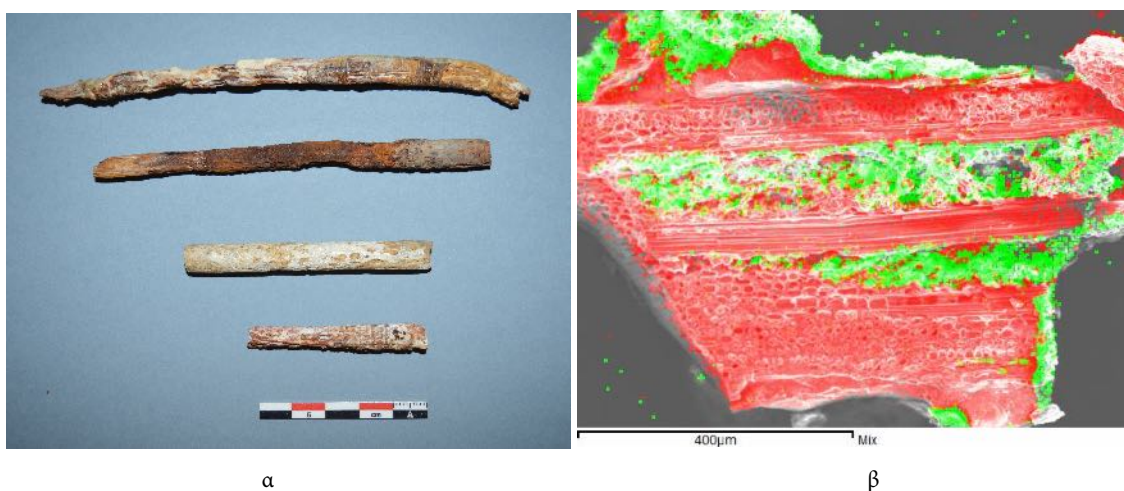
Εικ. 3. Δακτυλίδι από την Ίκλαινα (ΜΠ2288) και σκαραβαίος από την Κουκουνάρα (ΜΠ43), φωτογραφίες LED (μεγέθυνση $\times 10$) (δεξιά και κέντρο αντίστοιχα). Ο γυάλινος σκύφος (ΜΠ 2258) κατά την ανάλυση με XRF (αριστερά) (φωτ. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου / Εργαστήριο Αρχαιομετρίας).

Εικ. 4. Το χάλκινο αγγείο (ΜΠ463) (αριστερά), φωτογραφία LED (μεγέθυνση: x50) από το εσωτερικό του πώματος (κέντρο) και τον μολύβδινο κύλινδρο (δεξιά) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου / Εργαστήριο Αρχαιομετρίας).

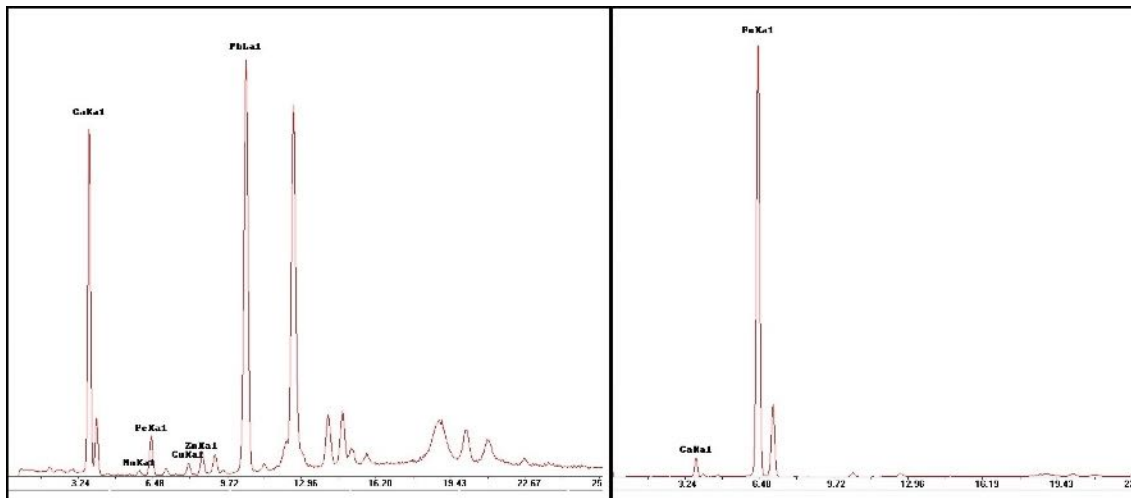

Εικ. 5. Σπάραγμα τοιχογραφίας από την Ίκλαινα (ΜΠ2273). Πρωτότυπο έργο (αριστερά), προηγούμενη σχεδιαστική απόδοση (κέντρο), σχεδιαστική απόδοση βάσει εργαστηριακών αναλύσεων (φωτ. Γ. Τσαϊρης Αρχείο ανασκαφής Ίκλαινας).

Εικ. 6. α) Αντικείμενα άγνωστης χρήσης από τους ελληνοιστικούς τάφους στην Τσοπάνη Ράχη (αριστερά) (ΜΠ231, ΜΠ2452-ΜΠ2454). β) Χαρτογράφηση της συγκέντρωσης σιδήρου (κόκκινο) και ασβεστίου (πράσινο) σε μικροδείγμα της μεγαλύτερης ράβδου (ΜΠ231) με χρήση SEM/EDS (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου / Εργαστήριο Αρχαιομετρίας).

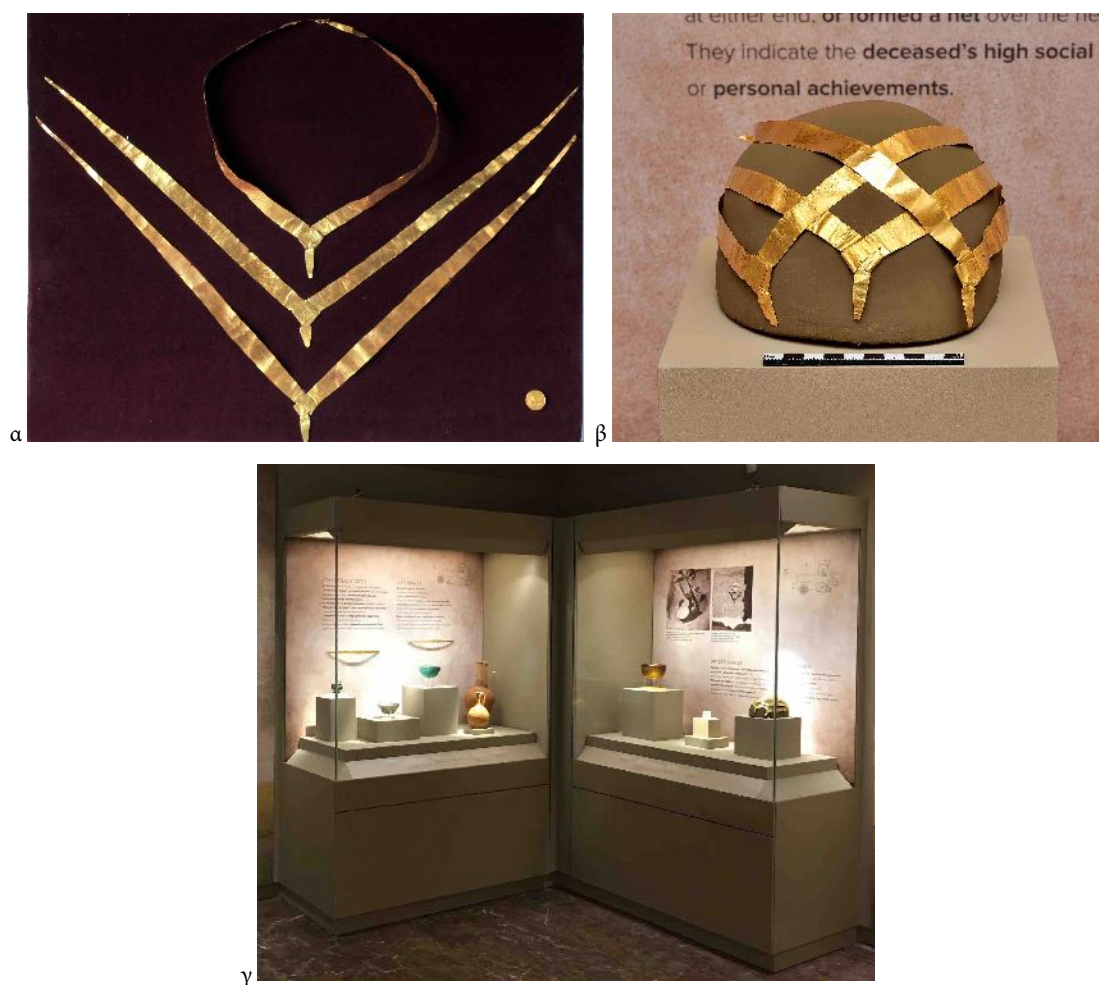

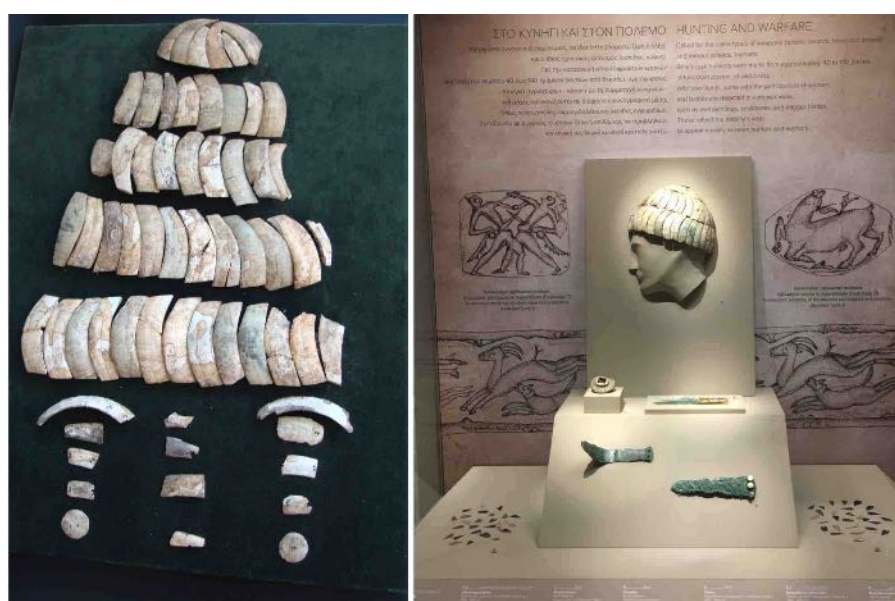
Εικ. 7. Αντιπροσωπικά φάσματα XRF της ράβδου με τον οστέινο πυρήνα και την επικάλυψη από μόλυβδο (αριστερά) και των υπόλοιπων τριών σιδερένιων (δεξιά) (ΕΦΑΜΕΣ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου / Εργαστήριο Αρχαιομετρίας).

Εικ. 8. Στάδια συντήρησης ταφικού πίθου: θραύσματα πίθου (άνω αριστερά), ανάταξη πίθου (άνω δεξιά), τοποθέτηση πίθου σε βάση με χώμα (κάτω αριστερά), τελική παρουσίαση πίθου (κάτω δεξιά) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 9. Έκθεση χρυσών ταινιών: α) έκθεση στο παλιό μουσείο, β-γ) πρόταση παρουσίασης στο νέο μουσείο (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 10. Παρουσίαση οδοντόφρακτου κράνους στην παλιά έκθεση (αριστερά) και στην επανέκθεση του Μουσείου (δεξιά) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

Εικ. 11. Χάλκινα αγαλμάτια Δισκούρων (;) (ΜΠ1498, ΜΠ1499): στο παλιό Μουσείο (πάνω αριστερά), στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου (πάνω δεξιά). Ξύλινοι εσωτερικοί σύνδεσμοι από παλαιότερη συντήρηση (κάτω αριστερά), γύψινο αντίγραφο ποδιού, (κάτω δεξιά) (φωτ. ΕΦΑΜΕΣ).

ΜΑΡΙΑΕΝΑ ΜΕΝΤΖΙΝΗ

Σωστικά μέτρα για την αποκατάσταση του ρωμαϊκού υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης

ABSTRACT. This paper presents the rescue measures undertaken to protect the Roman aqueduct of Patras from stress and damage caused by dynamic action, time, and the construction of the nearby Small Ring Road of Patras. These measures include: a) stabilization, prestressing using wire ropes, injecting grout to fill cracks and deteriorated sections, b) supplementation of the missing parts on the base of the piers in the south area, and c) protection of the surviving arch and the partially preserved arch above this, by supports, raking shores, prestressing using wire cables, and injecting grout. Before and during these actions archaeological investigations and rainwater management works were carried out in the area around the monument.

Εισαγωγή

Το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Πάτρας, ένα εξαιρετικό τεχνικό έργο, κατασκευάστηκε στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ., πιθανόν από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Είχε μήκος 7 χλμ. και αναδύεται ακόμα σε διάφορες περιοχές της πόλης, σηματοδοτώντας τη διαδρομή του. Στην κοιλάδα της Αρόης απαντάται το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του, καθώς σώζονται κατά χώραν, σε μήκος 110 μ., τα κατάλοιπα 14 πεσσών, που έφεραν στο παρελθόν αντηρίδες και διπλή καθ' ύψος τοξοστοιχία που φτάνει τα 14 μ. (εικ. 1).

Η πρόσβαση στον χώρο υπήρξε έως πρόσφατα δυσχερής. Η διάνοιξη της Μικρής Περιμετρικής Οδού στη γειτονία του, προσέφερε τη δυνατότητα άμεσης θέασης και ανάδειξης του μνημείου, το οποίο, όμως, παρουσίαζε έντονα στατικά προβλήματα. Για τους λόγους αυτούς η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας (ως ΣΤ' ΕΠΚΑ), πρόέβη στη σύνταξη μελέτης¹, η οποία εγκρίθηκε ομόφωνα από το ΚΑΣ και η εφαρμογή της εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτική Ελλάδα – Πελοπόννησος – Ιόνιοι Νήσοι 2007-2013» με προϋπολογισμό 225.000 €. Το έργο ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2012 και ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 2013. Έκτοτε το ρωμαϊκό υδραγωγείο αποτελεί επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο.

Τρόπος κατασκευής του ρωμαϊκού υδραγωγείου

Ο φέρων οργανισμός του μνημείου έχει σύνθετη δομή. Αποτελεί τρίστρωτη τοιχοποιία (*opus testaceum*), δηλαδή συνίσταται από ένα πυρήνα από λιθοδέμα (*opus caementicium*) ανάμεσα σε παρειές από οπτόπλινθους (*opus latericium*) (εικ. 2). Η καινοτόμος αυτή μέθοδος, που αναπτύχθηκε τους ρωμαϊκούς χρόνους, έδωσε μεγάλη ώθηση στην κατασκευή τεράστιων δομημάτων μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα και χαρακτηριζόταν από την ποιότητα των χρησιμοποιούμενων υλικών, των οποίων η επιλογή και παραγωγή απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή. Είναι προφανές ότι τα μηχανικά χαρακτηριστικά της κατασκευής ήταν εξαρτημένα αποκλειστικά σχεδόν από την αντοχή του λιθοδέματος και όχι από το λεπτό περίβλημα².

Διάγνωση της παθολογίας

Τα κατά χώραν ιστάμενα τμήματα του μνημείου είναι, κυρίως, απομεινάρια των κορμών των πεσσών, ένα τμήμα αντηρίδας και μια τοξοστοιχία που διατηρεί χαρακτηριστικά της αρχικής μορφής (ολόκληρο τόξο, τμήμα

¹ Μεντζίνη – Τουμπακάρη 2011

² Giavarini κ.ά. 2006

του υπερκείμενου, αντηρίδες). Οι κύριες δομικές βλάβες του συνίστανται σε απώλειες, τοπικές θραύσεις των οπτοπλίνθων, δηλαδή του εξωτερικού μανδύα του φέροντα οργανισμού, με περιορισμένα προβλήματα στα αρμολογήματα της εναπομένουσας οπτοπλινθοδομής. Παρατηρείται επίσης εκτεταμένη αποκάλυψη του πυρήνα της τοιχοποιίας, όπου απαντώνται ρωγμές και αποκολλήσεις στο λιθόδεμα, και έντονες απομειώσεις μαζών σε κρίσιμες περιοχές για την ευστάθεια του δομήματος, όπως για παράδειγμα στις εδράσεις των πεσσών/αντηρίδων και του σωζόμενου τόξου (με τη δημιουργία επισφαλών στηρίξεων) (εικ. 2). Τα ανωτέρω παρουσιάζονται, συνήθως, σε περιοχές μεταβαλλόμενης ακαμψίας και ασυνεχειών στη διάρκεια της κατασκευής (διαφορετικές φάσεις, διαχωρισμοί αρμών).

Η έκθεση του πυρήνα της τοιχοποιίας, χωρίς το προστατευτικό περίβλημα της οπτοπλινθοδομής, στις καιρικές συνθήκες υπήρξε καθοριστική για τη δημιουργία περαιτέρω αστοχιών. Τα αποτελέσματα των περιβαλλοντικών επιπτώσεων (θερμοκρασιακές μεταβολές, άνεμος, διαβρωτική ενέργεια του νερού, που παρουσιάζεται έντονα στην έδραση των αντηρίδων, μηχανικές τάσεις των ριζών των φυτών) ενισχύονται από τη δράση στατικών και δυναμικών φορτίων και αντίστροφα, ενώ η συνακόλουθη κατάρρευση της πλαισιακής και διαφραγματικής λειτουργίας του φορέα, οδήγησε σε περαιτέρω βλάβες.

Στις αντηρίδες εμφανίζονται συστηματικά κατακόρυφες ρηγματώσεις, ως επί το πλείστον διαμπερείς και εκτεινόμενες σχεδόν σε όλο το ύψος τους, οι οποίες παραπέμπουν σε ολίσθηση του ελεύθερου τμήματος της τοιχοποιίας (εικ. 3). Η ίδια η ύπαρξη των αντηρίδων στην αρχική κατασκευή (γεγονός όχι συνηθισμένο στην αρχιτεκτονική των αρχαίων υδραγωγείων) οδηγεί στο συμπέρασμα της ύπαρξης ακατάλληλων εδαφών θεμελίωσης.

Το γήπεδο χωροθέτησης του υδραγωγείου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη υψομετρικής διαφοράς, με αναβαθμό ακριβώς στη θέση του μνημείου, που φτάνει περίπου τα 3,30 μ., ανάμεσα στην περιοχή ανάντη (βόρεια) και κατάντη (νότια) της πορείας του, ενώ το έδαφος θεμελίωσής του παρουσιάζεται μακροσκοπικά χαλαρό και ιλυώδους μορφής (εικ. 1). Ο συνδυασμός της σύστασής του με τη θέση του στην περιβάλλουσα λεκάνη απορροής ομβρίων δημιουργεί τοπικά έντονο λίμνασμα υδάτων, που συμβάλλει στην αποκάλυψη και αποσάθρωση του πυρήνα της τοιχοποιίας σε κρίσιμες περιοχές για την ευστάθεια του δομήματος (όπως στις απομειώσεις μαζών, που αναφέρθηκαν ανωτέρω). Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, που εκτιμήθηκαν από τη γράφουσα, την κοιλάδα της Αρόης θα πρέπει να διέσχιζε ποταμός. Στην ασταθή κοίτη του, που δεν υφίσταται πλέον, εδραζόταν το μνημείο σε στάθμη, που συμπίπτει περίπου με τη στάθμη του εδάφους στα κατάντη, ενώ οι προσχώσεις στο πέρασμα των αιώνων δημιούργησαν τη στάθμη του εδάφους στα ανάντη, με το δόμημα να λειτουργεί σαν αναλημματικός τοίχος για αυτές.

Το μοναδικό σωζόμενο τόξο έχει αποκολληθεί από τον ένα πεσό γένεσής του, με διαμπερή ρωγή. Η αποκόλληση προέκυψε από συνδυασμό αφενός ολίσθησης στην κατεύθυνση Βορρά-Νότου και αφετέρου ύπαρξης χαλαρούς σύνδεσης εξαιτίας απώλειας υλικού και διάβρωσης, που εντείνεται από τα κατεισδύοντα ύδατα λόγω της θέσης της. Ρωγμές ικανού εύρους εμφανίζονται τόσο στο εξωράχιο του, στην περιοχή γένεσής του στον αντωπό πεσό, σε κατεύθυνση εγκάρσια της πορείας του υδραγωγείου, όσο και στο εσωράχιο στην περιοχή της κλείδας. Οριζόντια και κατακόρυφη ρωγή διατρέχουν το εναπομείναν τμήμα της γένεσης της υπερκείμενης αυτού –ελλείπουσας πλέον– ανώτατης τοξοστοιχίας και οφείλονται, κυρίως, στη μεταβολή της στατικής του λειτουργίας από τοξωτή κατασκευή σε πρόβολο (εικ. 4).

Σημειώνεται ότι στην άμεση γειτονία βρίσκονται αποσπασμένα μεγάλα τμήματα του μνημείου, τα οποία κατέπεσαν στον χώρο κατά τη διάρκεια των αιώνων και των οποίων το μέγεθος, η θέση και η μορφή οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κατάρρευσή τους έχει ως κύριο αίτιο δυναμικές δράσεις.

Προτάσεις άμεσων σωστικών επεμβάσεων

Για την άμεση θωράκιση του μνημείου τα μέτρα θεραπείας επείγουσας προτεραιότητας που περιλάμβανε η μελέτη³ ιεραρχήθηκαν ως ακολούθως:

Αντιμετώπιση ρωγμών

Ενίσχυση του ανεπένδυτου λιθοδέματος (τοπικά στις ρωγμές) με ενέματα σχεδιασμού, που προκύπτει από δειγματοληψία και ανάλυση του αρχαίου κονιάματος. Συγκολλήσεις με προτεινόμενο υλικό στα αποσπασμένα τμήματα. Σε περίπτωση που η θέση, η κατάσταση διατήρησης και η γεωμετρία των προς αποκόλληση τεμαχίων το επιτρέπει περιδεση στον κύριο όγκο του μνημείου.

³ Μεντζίνη – Τουμπακάρη 2011.

Διεξαγωγή γεωτεχνικής έρευνας του περιβάλλοντος εδάφους του μνημείου, το οποίο προέρχεται από προσχώσεις, και ακολούθως δημιουργία κατάλληλου δικτύου στραγγιστηρίων. Με αυτόν τον τρόπο συστήνεται το κατάλληλο υπόβαθρο, ώστε να αρθεί ο κίνδυνος των ατελών εδράσεων, να προστατευθούν οι προτεινόμενες επεμβάσεις και να αποφευχθούν μελλοντικές ολισθήσεις (ολισθήσεις είχαν ήδη προκαλέσει, για παράδειγμα, τις κατακόρυφες ρηγματώσεις στην τοιχοποιία των αντηρίδων και την αποκόλληση του μοναδικού σωζόμενου τόξου).

Προβληματικές εδράσεις

Προτάθηκαν τοπικές πληρώσεις των κενών στον πόδα των πεσσών με την κατασκευή επί τόπου λίθινου τοίχου στήριξής του. Το λιθόδεμα αποτελείται από προτεινόμενο κονίαμα δόμησης και από θραυστά αδρανή, με διαστάσεις αντίστοιχες εκείνων που χρησιμοποιήθηκαν κατά την κατασκευή του αρχαίου λιθοδέματος. Η συμπλήρωση θεμελιώνεται στην υποκείμενη εναπομείνουσα βάση έδρασης των πεσσών, η οποία αποκαλύπτεται με την απομάκρυνση επιχώσεων και εξυγιαίνεται με προσεκτικό καθαρισμό των σαθρών-χαλαρών επιφανειών, ώστε να αποτελέσει στέρεο υπόβαθρο πρόσφυσης. Ο διαχωρισμός αρχαίας και νέας επιφάνειας γίνεται παντού με αντιαλκαλικό υαλόπλεγμα.

Πρόσθετα μέτρα στην περιοχή της διατηρούμενης τοξοστοιχίας

Το σωζόμενο τόξο υποστυλώνεται με την κατασκευή μεταλλικού ασιδότυπου (θολότυπου). Στην επιλογή του οδήγησε το πλεονέκτημα της εύκολης κατόπτευσης/πρόσβασης για τον έλεγχο των στηρίξεων, ενώ παράλληλα η μορφή του επιτρέπει την ελεύθερη δίοδο κάτω από το τόξο και εναρμονίζεται αισθητικά με το περιβάλλον υπενθυμίζοντας ταυτόχρονα και τη μεθοδολογία κατασκευής της αρχαίας αψίδας. Για την αντιστήριξη του εναπομείναντος τμήματος άνω τόξου κατασκευάζεται ξύλινο δίκτυωμα. Η επαφή των υποστυλώσεων-αντιστηρίξεων με την αρχαία επιφάνεια γίνεται μέσω ελαστικών παρεμβλημάτων τύπου neoprene.

Εφαρμογή μελέτης⁴

Γύρω από το μνημείο εγκαταστάθηκε εργοτάξιο, δημιουργήθηκαν διαδρομές πρόσβασης και τοποθετήθηκαν ικριώματα. Οι εργασίες ξεκίνησαν με την εφαρμογή περιδέσεων: δύο στο οριζόντιο επίπεδο, στο άνω τμήμα πεσσού, και μιας στο οριζόντιο και δύο στο κατακόρυφο, στην απόληξη του εναπομείναντος τμήματος άνω τόξου, για τη συγκράτηση των προς αποκόλληση όγκων. Έγιναν τοπικά διατρήσεις σε υγιείς περιοχές για την τοποθέτηση αγκυρίων, τα οποία στερεώθηκαν με ρητίνη. Σε αυτά προσδέθηκαν συρματόσχοινα (εικ. 5). Ακολούθως κατασκευάστηκε το ξύλινο δίκτυωμα της αντιστήριξης της απόληξης του εναπομείναντος τμήματος άνω τόξου, με τον τρόπο που περιγράφηκε στη μελέτη (εικ. 6). Με αυτή τη διαδοχή των εργασιών επιτυγχάνεται η ασφαλής εφαρμογή των υπόλοιπων μεθόδων αποκατάστασης.

Στο επόμενο στάδιο έγιναν εργαστηριακοί έλεγχοι σε δείγματα του αρχαίου κονιάματος, ώστε να σχεδιαστούν οι συνθέσεις του υλικού των ενεμάτων, των αρμολογημάτων, των σφραγίσεων και του κονιάματος δόμησης για το χτίσιμο στις βάσεις των πεσσών, που περιλάμβαναν:

1. Προσδιορισμό της κοκκομετρικής διαβάθμισης των αδρανών των αρχαίων κονιαμάτων και της τοπικής άμμου, που χρησιμοποιήθηκε στη σύνθεση
2. Εξέταση του αρχαίου υλικού με περιθλαση ακτίνων X
3. Προσδιορισμό του φαινομένου πορώδους και της φαινομένης πυκνότητας των αρχαίων κονιαμάτων
4. Μελέτη λεπτών τομών και ποσοτικό πετρογραφικό έλεγχο δειγμάτων κονιαμάτων στο οπτικό μικροσκόπιο
5. Προσδιορισμό της εφελκυστικής αντοχής του αρχαίου κονιάματος.

Με τη βοήθεια των πειραματικών αποτελεσμάτων σχεδιάστηκε η σύνθεση του νέου κονιάματος και του ενέματος από την πολιτικό μηχανικό Δρα Ελένη-Εύα Τουμπακάρη. Μετά την καθαίρεση του σαθρού κονιάματος των αρμών και το αρμολόγημα της περιοχής επέμβασης, για την αποφυγή διαρροής του εισαγόμενου υλικού, πραγματοποιήθηκαν διατρήσεις πάνω στους αρμούς της τοιχοποιίας και στις υπάρχουσες ρωγμές, ώστε να τοποθετηθούν οι σωληνίσκοι για την εφαρμογή ενέματος (εικ. 7). Μετά το πέρας της ενεμάτωσης και την απομάκρυνση των εξεχόντων τμημάτων των σωληνίσκων, οι είσοδοί τους σφραγίστηκαν και εξομαλύνθηκε με κονίαμα η ρωγμή κατά το μήκος της. Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής των ενεμάτων έγιναν έλεγχοι

⁴ Mentzini 2014.

σταθερότητας και μετρήσεις της εξίδρωσης επί τόπου του έργου, καθώς και αρίθμηση των σωληνίσκων με καταγραφές αντίστοιχης κατανάλωσης, διαρροών κλπ. Ο προσδιορισμός της εφελκυστικής αντοχής του αρχαίου κονιάματος (δοκιμή άμεσου εφελκυσμού), καθώς και της εφελκυστικής (καμπτικής) και θλιπτικής αντοχής του νέου κονιάματος και ενέματος (στις 28 και 90 ημέρες) πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Μηχανικής και Τεχνολογίας Υλικών του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών Πάτρας.

Η έναρξη των εργασιών υποστύλωσης του σωζόμενου τόξου έγινε μετά την ολοκλήρωση της αρμολόγησης/σφράγισης/ενεμάτωσης της περιοχής και αφού είχε εξομαλυνθεί κατά το βέλτιστο δυνατόν η επιφάνεια του εσωραχίου του. Ο θολότυπος αποτελείται από τέσσερα παράλληλα, ως προς τα άνοιγμα της τοξοστοιχίας, πανομοιότυπα μεταλλικά πλαίσια, αποτελούμενα από δοκούς μορφής διπλού ταυ (ΙΡΕ 160), τα οποία εδράζονται μέσω οκτώ υποστυλωμάτων (ΗΕΑ 160) σε βάσεις από οπλισμένο σκυρόδεμα και συνδέονται μεταξύ τους με διαδοκίδες τύπου επίσης ΙΡΕ 160 (εικ. 8).

Για την κατασκευή των βάσεων πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στην περιοχή κάτω από το σωζόμενο τόξο και αποκαλύφθηκε το εξωράχιο της συνεχούς, κατά μήκος του υδραγωγείου, βάσης της τοξοστοιχίας. Ακολούθησε η κάλυψη τμήματος της αρχαίας αυτής επιφάνειας με πλαστικό παρέμβλημα και η σκυροδέτηση δύο παραλληλεπίπεδων θεμελιών, επί των οποίων εδράστηκε ο μεταλλικός σκελετός της υποστύλωσης του σωζόμενου τόξου. Το χρώμα επιλέχθηκε ώστε να είναι συμβατό με την όψη των σε γειννίαση οπτόπλινθων.

Με τη στερέωση της ανωδομής κατέστη δυνατή η ασφαλής προσέγγιση των απομειωμένων εδράσεων των πεσσών και η κατασκευή λίθινου τοίχου στήριξής τους, με τις προδιαγραφές που δόθηκαν στη μελέτη. Σημειώνεται ότι στο κονίαμα έγινε προσθήκη χρωστικής, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να πλησιάζει μορφολογικά με τον αρχαίο πυρήνα, αλλά να μην υπάρχει σύγχυση στον θεατή ανάμεσα στην επέμβαση και στην αρχαία δομή (εικ. 10).

Η έρευνα του εδάφους πραγματοποιήθηκε δια γεωτρήσεων με περιστροφικό γεωτρήπανο. Διενεργήθηκαν δύο γεωτρήσεις στα ανάντη του μνημείου, βάθους περίπου 12 μ., και δύο στα κατόντη, σε βάθος περίπου 7,50 μ., συνοδευόμενες από δοκιμές SPT (Standard Penetration Test), με τις οποίες ελήφθησαν αδιατάρακτα δείγματα εδάφους. Η δειγματοληψία ήταν συνεχής και το ποσοστό πυρηνοληψίας έφτασε το 100%. Τονίζεται ότι κατά τη διάρκεια των εργασιών υπαίθρου συναντήθηκε υδροφόρος ορίζοντας. Τα δεδομένα κάθε γεώτρησης καταχωρήθηκαν συστηματικά σε πρωτόκολλα, βάσει των οποίων καταστρώθηκαν οι αντίστοιχες γεωλογικές τομές του εδάφους. Η στάθμη του υπογείου ύδατος παρακολούθηθηκε με την τοποθέτηση πιεζόμετρων εντός του γεωτρήματος.

Με βάση την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των επί τόπου και των εργαστηριακών δοκιμών προέκυψε ότι στα κατόντη, έως και το βάθος των 12 μ., οι γεωτεχνικές συνθήκες είναι ομοιόμορφες, με ομαλή αύξηση της αντοχής με το βάθος. Από την επιφάνεια του εδάφους έως και τα πρώτα 0,50 μ. επικρατεί αμμώδης άργιλος, ενώ έπειτα και έως το τελικό βάθος της γεωτεχνικής διερεύνησης επικρατεί άργιλος καστανού ως φαιοπράσινου χρώματος, όπου δεν υπάρχει μεγάλο ποσοστό άμμου ή χαλίκων. Στα ανάντη των πεσσών απαντώνται μεγάλα ποσοστά άμμων και χαλίκων (άργιλοι 60% άμμοι 20% χάλικες 20%), με αποτέλεσμα η υδροφόρος να βρίσκεται δίοδο έως τα κατόντη, όπου οι άργιλοι γίνονται πιο συνεκτικοί (έως 96 % αργιλικό κλάσμα). Τα νερά εκεί δεν βρίσκουν διέλευση και αναβλύζουν προκαλώντας το φαινόμενο του αρτεσιανισμού των επαλλήλων υδροφόρων⁵. Ο πολύ μεγάλος βαθμός εμπλουτισμού της αργίλου με νερό έχει ως αποτέλεσμα να χάνει τη συνοχή της και να ολισθαίνει.

Η λύση που δόθηκε συνίστατο στην ανόρυξη τριών γεωτρήσεων ανάντη των πεσσών και μια γεώτρηση κατόντη αυτών. Οι αποστάσεις των γεωτρήσεων έχουν υπολογιστεί ώστε να υπάρχει αλληλοεπικάλυψη της ακτίνας επιρροής της κάθε γεώτρησης με την άλλη. Στην κάθε μία τοποθετήθηκε υποβρύχια αντλία και όταν το επίπεδο της στάθμης ανεβαίνει το νερό αντλείται και οδηγείται εκτός ζώνης επιρροής του υδραγωγείου (εικ. 9).

Ανάλυση του φορέα με πεπερασμένα στοιχεία

Η εκ του σύνεγγυς προσέγγιση του μνημείου μέσω των ικριωμάτων και οι εργασίες καθαρισμών που έγιναν κατά τη διάρκεια της λήψης των σωστικών μέτρων οδήγησαν όχι μόνο στη διαπίστωση επιπλέον βλαβών αλλά και στη δυνατότητα αποκάλυψης λεπτομερειών στην κατασκευή του. Θεωρήθηκε λοιπόν σκόπιμο να διαπιστωθούν οι κρίσιμες περιοχές του μνημείου –τόσο του υφιστάμενου φορέα όσο και του αρχικού– που είναι επιρρεπείς σε πιθανή αστοχία κάτω από συνθήκες ή δυναμικές δράσεις, ώστε να δοθεί και ερμηνεία των εμφανιζόμενων βλαβών. Για αυτόν τον λόγο επιλέχθηκε να γίνει αριθμητική ανάλυση με τρισδιάστατη προσομοίωση της αυθεντικής και της υπάρχουσας μορφής (διακριτοποίησή τους σε οκτακομβικά και εξακομβικά στοιχεία όγκου), για την εύρεση της δυνάμενης να αναπτυχθεί εντατικής κατάστασης χρησιμοποιώντας τη

⁵ Μαΐης 2013.

μέθοδο των πεπερασμένων στοιχείων και η διεξαγωγή της επίλυσης-ανταπόκρισής τους για ένα ευρύ συνδυασμό δράσεων. Η προσομοίωση του αρχικού και του ερειπωδούς φορέα και η ακόλουθη διεξαγωγή της αριθμητικής ανάλυσης κατέληξε σε αποτελέσματα που συνάδουν σε μεγάλο βαθμό με τις παρατηρούμενες αστοχίες, ενώ κατέδειξε το δυσμενέστερο συνδυασμό δράσεων⁶.

Συμπεράσματα

Η αποκατάσταση και συντήρηση μνημείων αποτελούν ένα ιδιαίτερα σύνθετο πολυπαραμετρικό επιστημονικό έργο, όπου πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ποικίλα προβλήματα πριν την επιλογή της τελικής λύσης. Αυτά κυμαίνονται από στοιχειώδη, όπως, για παράδειγμα, η αντοχή και η παραμόρφωση των υλικών που χρησιμοποιούνται έως τα πιο σύνθετα, όπως η διατήρηση του δομικού συστήματος, ο καθορισμός της ελάχιστης δυνατής επέμβασης, η αναστρεψιμότητα και βέβαια η διάρκεια του αποτελέσματος. Αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες και μηχανικοί συνεργάζονται για τον τελικό στόχο, που είναι η επέκταση της ζωής του μνημείου. Οι αποφάσεις που λαμβάνονται αποτελούν συνήθως συμβιβασμό μεταξύ διαφορετικών και, συχνά, αντικρουόμενων απόψεων. Τα βήματα των άμεσων επεμβάσεων για την αποκατάσταση του ρωμαϊκού υδραγωγείου Πάτρας παρουσιάστηκαν εδώ για να αναδείξουν τις δυσκολίες του εγχειρήματος αλλά και να φωτίσουν το γεγονός ότι, σε αυτό το πεδίο, οι επιστημονικοί ορίζοντες δεν περιορίζονται σε συγκεκριμένες ειδικότητες αλλά δίνουν την ευκαιρία να αισθανθεί κανείς, έστω στιγμιαία, *homo universalis* (εικ. 10).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Giavarini κ.ά. 2006: C. Giavarini – A. Samuelli Ferretti – M. L. Santarelli, Mechanical characteristics of Roman “opus caementicium”, στο: S. K. Kourkoulis (επιμ.), *Fracture and Failure of Natural Building Stones. Applications in the Restoration of Ancient Monuments*, Dordrecht 2006, 107-120.
- Μαμής 2013: Ν. Μαμής, *Γεωτεχνική έρευνα στην εγγύς περιοχή του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου της Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης, συμπεριλαμβανομένης της Προστασίας και Αποκατάστασης*, δημοσίευτη μελέτη, ΣΤ' ΕΠΚΑ – ΕΦΑ Αχαΐας, Πάτρα 2013.
- Μεντζίνη 2012: Μ. Μεντζίνη, *Σενάρια στατικής αστοχίας του σωζόμενου τμήματος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην περιοχή της κοιλάδας της Αρόης*, δημοσίευτη μελέτη, Αρχείο Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2012.
- Μεντζίνη 2013: Μ. Μεντζίνη, *Η επιρροή της θεμελίωσης στη στατική αστοχία του σωζόμενου τμήματος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης. Αριθμητική ανάλυση στον αρχικό φορέα, τόμ. Α'*, δημοσίευτη μελέτη, Αρχείο Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2013.
- Μεντζίνη 2014: Μ. Μεντζίνη, *Η επιρροή της θεμελίωσης στη στατική αστοχία του σωζόμενου τμήματος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης. Αριθμητική ανάλυση στον αρχικό φορέα, τόμ. Β'*, δημοσίευτη μελέτη, Αρχείο Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2014.
- Μεντζίνη 2015: Μ. Μεντζίνη, Διερεύνηση τρόπου αστοχίας του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας, στο: *Τεύχος περιλήψεων του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αναστηλώσεων, ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη 26-28 Νοεμβρίου 2015*, 148-151.
- Μεντζίνη – Τουμπακάρη 2011: Μ. Μεντζίνη – Ε. Ε. Τουμπακάρη, *Προστασία και αποκατάσταση Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης. Α' φάση: Μελέτη άμεσων σωστικών και μέτρων στερέωσης*, δημοσίευτη μελέτη, Αρχείο ΣΤ' ΕΠΚΑ – ΕΦΑ Αχαΐας, Πάτρα 2011.
- Mentzini 2014: M. Mentzini, Immediate interventions for the restoration of Patras' Roman Aqueduct, στο: I. K. Kalavrouziotis – A. N. Angelakis (επιμ.), *Πρακτικά του IWA (International Water Association), Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras 22-24 March 2014*, Patras 2014, 805-815.

⁶ Μεντζίνη 2012. Μεντζίνη 2013. Μεντζίνη 2014. Μεντζίνη 2015.

Εικ. 1. Γενική άποψη του μνημείου από τον Νότο πριν την εφαρμογή της αποκατάστασης (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 2. Απομείωση μάζας στον πόδα πεσσού. Εμφανής η δομή της τοιχοποιίας του μνημείου (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 3. Κατακόρυφη ρωγμή, που εκτείνεται καθ' ύψος της αντηρίδας (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 4. Αποκόλληση του μοναδικού σωζόμενου τόξου από τον ένα πεσσό γένεσής του (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 5. Περιδέσεις με συρματόσχοινα στην απόληξη του εναπομείναντος τμήματος άνω τόξου για τη συγκράτηση των προς αποκόλληση όγκων (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 6. Ξύλινο δικτύωμα της αντιστήριξης της απόληξης του εναπομείναντος τμήματος άνω τόξου (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 7. Εισπίεση ενέματος (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 8. Υποστύλωση του σωζόμενου τόξου με μεταλλικό θολότυπο εδραζόμενο σε βάσεις από σπλισμένο σκυρόδεμα. Διακρίνεται το ξύλινο δικτύωμα της αντιστήριξης της απώλειας του εναπομείναντος τμήματος του άνω τόξου και η περίδεσή του με συρματόσχοινα (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 9. Εκσκαφή τάφρου αποστράγγισης και τοποθέτηση εντός γεωτρήματος αντλίας στα κατάντη του μνημείου (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Εικ. 10. Γενική άποψη του μνημείου από τον Νότο μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης (φωτ. Μ. Μεντζίνη).

Το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης: κατασκευαστική ανάλυση, χαρακτηρισμός υπαρχόντων κονιαμάτων και σχεδιασμός κι εφαρμογή ενεμάτων και κονιαμάτων επισκευής*

ABSTRACT. The city of Patras was a flourishing urban centre in the Roman period. In order to solve the problem of municipal water supply, an important aqueduct, approximately 6.5 km long, consisting of subsurface pipelines and arcades, was built at the beginning of the 2nd c. AD. This paper focuses on the remains of the aqueduct in the Aroe plain. It begins with a short introduction to the differences between ancient Greek and Roman aqueducts, in order to place the aqueduct in its technological context. It then discusses issues of the aqueduct's construction technology, which suggest that a single type of mortar was used. Analysis confirmed this observation and proved the mortar's hydraulic nature and use of imported pozzolans for its preparation. The second part of the paper summarily discusses the design and main properties of repair mortar and grout and the measures applied to ensure quality control during the strengthening interventions.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι η επάρκεια σε νερό αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για την επιλογή της θέσης και ακολούθως την ανάπτυξη των αστικών κέντρων από την Αρχαιότητα. Η εξασφάλιση επαρκούς τροφοδότησης σε νερό εξαρτάται από πολλές παραμέτρους, όπως λ.χ. γεωμορφολογία και τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, ύπαρξη πηγών, ποταμών και λιμνών και σχετική θέση τους ως προς το αστικό κέντρο, χαρακτηριστικά και διαπερατότητα του υπεδάφους, συχνότητα βροχοπτώσεων κ.ά. Από τα προϊστορικά χρόνια απαντούν ανοικτές δεξαμενές για την συλλογή του βρόχινου νερού και πηγάδια για την άντληση νερού από τον υπόγειο υδροφόρα ενώ σταδιακά αναπτύχθηκαν οι τεχνολογίες μεταφοράς νερού¹⁰⁰. Η μεταφορά γινόταν με υδραγωγεία, τα οποία συνήθως ήταν πήλινοι, λίθινοι ή, όταν απαιτούνταν, μεταλλικοί σωλήνες, συνδεδεμένοι κατά μήκος με κατάλληλη σφράγιση, χτιστοί ανοικτοί ή κλειστοί αγωγοί ή αγωγοί λαξευμένοι σε βράχο. Ειδική περίπτωση αποτελεί το Ευπαλίνειο Όρυγμα, το οποίο είναι σήραγγα, εντός της οποίας διέρχεται ο αγωγός.

Ωστόσο, η μεταφορά νερού με ελεύθερη ροή δεν είναι πάντοτε εφικτή στο σύνολο ενός δικτύου, διότι ενίοτε δεν μπορεί να σχεδιαστεί ή να εξευρεθεί διαδρομή, η οποία να έχει παντού την απαιτούμενη κλίση. Η πρόοδος των επιστημών, και της υδραυλικής ειδικότερα, κατά την ελληνιστική περίοδο και η κατανόηση της λειτουργίας των ανεστραμμένων σιφώνων, επέτρεψε τη μεταφορά νερού ακόμα και όταν οι υψομετρικές διαφορές είναι μεγάλες. Τότε, όμως, αυξάνουν πάρα πολύ οι αναπτυσσόμενες υδροστατικές πιέσεις μέσα στους αγωγούς. Για την παραλαβή τους, επομένως, απαιτείται η τοποθέτηση πολύ ισχυρών σωλήνων. Τυπική είναι η περίπτωση του Περγάμου, όπου στον αγωγό που κατασκευάστηκε, πιθανότατα επί Ευμένους Β' (197-159 π.Χ.), η μέγιστη πίεση έφτανε τις 19 ατμόσφαιρες και για την παραλαβή της χρησιμοποιήθηκαν σωλήνες από μόλυβδο¹⁰¹. Παράλληλα όμως αυξάνει, λόγω των μεγάλων πιέσεων που ασκούνται στα τοιχώματα, η πιθανότητα τοπικής θραύσης του αγωγού και άρα διακοπής της τροφοδότησης σε νερό. Συνεπώς, η κατασκευή αγωγών επί εδάφους δεν αποτελεί τη βέλτιστη λύση, όταν μια διαδρομή πρέπει να καλύψει μεγάλες υψομετρικές διαφορές, η ύπαρξη των οποίων είναι τόσο πιο πιθανή όσο πιο πολύ αυξάνουν οι αποστάσεις που πρέπει να καλυφθούν.

Η κατασκευή τοξοστοιχιών, στην κορυφή των οποίων, όπως είναι γνωστό, υπάρχουν οι αγωγοί, απέτελεσε μια πολύ καλή και αξιόπιστη εναλλακτική λύση. Πράγματι, με τις τοξοστοιχίες μειώνεται, πολλές δε φορές εξαλείφεται, η υψομετρική διαφορά μεταξύ του ανάντι τμήματος του αγωγού και της κιονοστοιχίας και άρα

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Δρα Μ. Μεντζίνη, Πολιτικό Μηχανικό της ΕΦΑ Αχαΐας, υπεύθυνη του έργου και μελετήτρια της αποκατάστασης του μνημείου, για τη συνεργασία της και τις πολύτιμες παρατηρήσεις της σε όλες τις φάσεις της μελέτης και του έργου.

¹⁰⁰ Angelakis κ.ά. 2005. Mays κ.ά. 2007.

¹⁰¹ Fahlbusch 2018.

μειώνεται η πίεση του νερού, η οποία μπορεί πλέον να παραληφθεί από συνήθεις αγωγούς. Είναι γνωστό ότι οι Ρωμαίοι προτιμούσαν αυτή την λύση και μόνο όπου η κατασκευή της ήταν τεχνικά αδύνατη ή μη ασφαλής ή/και οικονομικά ασύμφορη κατέφευγαν στη μέθοδο των σιφώνων, όπως π.χ. στην περίπτωση του υδραγωγείου της πόλης Λυών¹⁰².

Οι τοξοστοιχίες εμφανίζονται, λοιπόν, στα ρωμαϊκά χρόνια και συνιστούν την πιο βασική διαφορά μεταξύ των ελληνιστικών και ρωμαϊκών υδραγωγείων¹⁰³. Η κατασκευή των τελευταίων, όμως, έχει ορισμένες τεχνολογικές προϋποθέσεις, που άπτονται της οικοδομικής τεχνολογίας. Στο πλαίσιο αυτό, μια από τις βασικές προϋποθέσεις είναι να διατίθενται υλικά δόμησης, τα οποία να μπορούν να παραλάβουν τα φορτία τόσο βαρέων κατασκευών. Συγχρόνως, τα ίδια τα υλικά πρέπει να ωριμάζουν και οι αντοχές τους να αυξάνουν σε εύλογο χρονικό διάστημα, προκειμένου να προχωρά απρόσκοπτα η κατασκευή. Η έκρηξη της χρήσης υδραυλικών κονιαμάτων στα ρωμαϊκά χρόνια εξηγείται, μεταξύ άλλων, και από αυτή την απαίτηση, καθώς είναι τα μόνα συνδετικά υλικά που παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν. Υπενθυμίζουμε ότι τα υδραυλικά κονιάματα ήταν γνωστά στον ελληνικό κόσμο πριν τους Ρωμαίους¹⁰⁴, ωστόσο, εξ όσων γνωρίζουμε, βρήκαν εφαρμογή μόνο ως επιχρίσματα, ενώ παρατηρείται υστέρηση στην εφαρμογή τους ως δομικά κονιάματα. Η εκτεταμένη εφαρμογή τους στα ρωμαϊκά χρόνια συνιστά πραγματική τομή στην κατασκευαστική επιστήμη και τέχνη, καθώς κατέστησε εφικτή την οικοδόμηση φορέων μεγαλύτερων απαιτήσεων, οι οποίοι πολύ δύσκολα και με κινητοποίηση δυσανάλογα πολλών πόρων μπορούν να κατασκευαστούν με το σύστημα της δόμησης εν ξηρώ.

Υπό το πρίσμα των προηγούμενων, η μελέτη των ιστορικών κονιαμάτων θα μπορούσε να συνεισφέρει δεδομένα, τόσο στην συζήτηση για την ανάπτυξη της τεχνολογίας των υλικών και κατασκευών όσο και σε όλες τις εκφάνσεις της εξεύρεσης πρώτων υλών, από την ανάπτυξη των επιστημονικών γνώσεων για την αναγνώριση κι επεξεργασία τους μέχρι την δημιουργία και διάχυση δικτύων εμπορίου για την προμήθειά τους.

2. Το υδραγωγείο της Αρόης. Σκοπιμότητα και αντικείμενο της μελέτης

Μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας, το 14 π.Χ., η πόλη εξελίχθηκε σε μεγάλο αστικό κέντρο. Για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων αναγκών σε ύδρευση κατασκευάστηκε, πιθανόν από τον αυτοκράτορα Αδριανό, στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., υδραγωγείο μήκους 6,5 χλμ., το οποίο ξεκινά από τις πηγές του ποταμού Διακονιάρη και καταλήγει στην αρχαία ακρόπολη, από όπου μέσω υπόγειων αγωγών διακλαδίζεται σε όλη την πόλη. Αποτελείται τόσο από υπόγεια τμήματα (υπόγειους καμαροσκέπαστους αγωγούς) όσο και υπέργεια (τοξοστοιχίες με ανοιχτό αγωγό στην ανώτερη επιφάνειά τους). Στην κοιλάδα της Αρόης διατηρούνται 14 πεσσοί του υδραγωγείου σε μήκος 110 μ. και διπλή καθ' ύψος τοξοστοιχία, που φτάνει τα 14 μ. Το πρώτο μέρος της εργασίας εστιάζει στην κατασκευαστική ανάλυση και την αναγνώριση των κονιαμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στο τμήμα αυτό του υδραγωγείου και θέτει το ερώτημα της προέλευσης των πρώτων υλών του. Στο δεύτερο μέρος συνοψίζονται τα κριτήρια σχεδιασμού και βασικά χαρακτηριστικά των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν για την στερέωση των τοξοστοιχιών και γίνεται αναφορά σε ζητήματα εφαρμογής και ποιοτικού ελέγχου στο εργοτάξιο.

3. Κατασκευαστική ανάλυση και ανάλυση-χαρακτηρισμός κονιάματος δόμησης

3.1. Κατασκευαστική ανάλυση του δομήματος

Ο τρόπος δόμησης των τοξοστοιχιών του υδραγωγείου είναι τυπικός (εικ. 1)¹⁰⁵. Κάθε επιμέρους στοιχείο (πεσσοί, αντηρίδες, καμάρες) κατασκευάστηκε με τρίστρωτη τοιχοποιία, αποτελούμενη από έναν πυρήνα από λιθόδεμα ανάμεσα σε παρειές από οπτοπλίνθους. Το πάχος των αρμών της εξωτερικής παρειάς (εικ. 2) δεν ξεπερνά το 1-1,5 εκ., συνεπώς το κονίαμα περιέχει αδρανή μικρής διαμέτρου. Η κατασκευή του λιθοδέματος (εικ. 3) δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις καθ' ύψος, επιβεβαιώνοντας τον υψηλό βαθμό τυποποίησης που είχε επιτευχθεί. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν κονίαμα και μεγάλα θραυστά αδρανή, τα οποία φαίνεται μακροσκοπικά ότι είχαν παρόμοιες διαστάσεις (θεωρητικής διαμέτρου της τάξης των 10-15 εκ.). Έτσι, η εικόνα του λιθοδέματος διαφέρει από εκείνη ενός σύγχρονου σκυροδέματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια συνεχή κοκκομετρική διαβάθμιση, δηλ. από την ύπαρξη αδρανών διαφορετικών διαστάσεων σε κατάλληλη σχετική

¹⁰² Mallisard 2002.

¹⁰³ Adam 1989. Mays κ.ά. 2007.

¹⁰⁴ Kouï – Ftikos 1998.

¹⁰⁵ Δεν κατέστη δυνατή η παρατήρηση του τρόπου και του εδάφους θεμελίωσης, καθώς το κατώτερο τμήμα της τοξοστοιχίας δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί πλήρως.

αναλογία, προκειμένου να επιτευχθεί ελαχιστοποίηση του κενού μεταξύ τους και άρα ελαχιστοποίηση του απαιτούμενου συνδετικού υλικού. Από τη λεπτομερή παρατήρηση των διατομών του υδραγωγείου, όπου μπορεί κανείς να διακρίνει οριζόντιες σειρές, συνάγεται με αρκετή βεβαιότητα ότι τα μεγάλα αδρανή τοποθετήθηκαν προσεκτικά σε στρώσεις, πιθανώς κολυμπητά στο κονίαμα (εικ. 3). Αυτός ο τρόπος δόμησης απαντά και σε άλλα μεγάλα υδραγωγεία, όπως λ.χ. της Νικόπολης, και μαρτυρά πολύ προσεκτική κατασκευή. Προφανώς, δεν μπορεί να υλοποιηθεί παρά μόνον εάν η οικοδόμηση του γεμίματος εξελίσσεται παράλληλα ή με ελάχιστη σε ύψος υστέρηση με τις εξωτερικές παρειές. Με έναν τέτοιο τρόπο κατασκευής αναμένεται να υπάρχει μία μόνο σύνθεση κονιάματος δόμησης, η οποία χρησιμοποιήθηκε τόσο στις παρειές από οπτοπλινθοδομή όσο και στο λιθόδεμα, στην τελευταία περίπτωση με την προσθήκη, ίσως, μικρών αδρανών. Όλα αυτά επιβεβαιώθηκαν στην συνέχεια από την ανάλυση του κονιάματος.

Αναφορικά με το είδος του συνδετικού υλικού, μακροσκοπικά η σκληρή (τσιμεντιτική) υφή του κονιάματος του υδραγωγείου της Αρόης, η πολύ καλή κατάσταση διατήρησής του και η δυσκολία διαχωρισμού του από τα αδρανή παραπέμπουν σε υδραυλικό κονίαμα σχετικά υψηλών αντοχών. Άλλωστε, και ο μηχανισμός αστοχίας των ανώτερων τμημάτων του υδραγωγείου, ο οποίος συνίσταται στην δημιουργία ρηγμάτων (και όχι μικρών ρωγμών) και ακολούθως στην απόσπαση και πτώση συμπαγών και μεγάλων όγκων (εικ. 4), είναι συμβατός με ένα πολύ ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Στον ελλαδικό χώρο, ως γνωστόν, υδραυλικά κονιάματα παράγονται από ανάμιξη αερικής ασβέστου (υδρασβέστου) με φυσικές ή τεχνητές ποζολάνες. Στην περίπτωση της Αρόης, το λευκό προς φαιό χρώμα του κονιάματος παραπέμπει σε φυσική ποζολάνη.

3.2. Ανάλυση και χαρακτηρισμός του κονιάματος δόμησης

Στη βιβλιογραφία αναφέρονται πολλές αναλυτικές τεχνικές, οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν στην ανάλυση ενός κονιάματος και να δώσουν πληροφορίες για επιμέρους ιδιότητες, πρώτες ύλες κλπ. Από τη σκοπιά της βασικής κατανόησης της αρχικής σύνθεσης του κονιάματος, τόσο για λόγους τεκμηρίωσης όσο και για να χρησιμοποιηθεί ως βάση για τον σχεδιασμό των υλικών επισκευής, η ανάλυση θα πρέπει να περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία: κοκκομετρική διαβάθμιση και ορυκτολογική αναγνώριση των αδρανών, αναγνώριση του είδους της συνδετικής κονίας, εφελκυστική αντοχή, φαινόμενο πορώδες και πυκνότητα¹⁰⁶ και μελέτη λεπτών τομών σε οπτικό μικροσκόπιο¹⁰⁷.

Χαρακτηριστικά αποτελέσματα από τους ελέγχους που πραγματοποιήθηκαν επί αντιπροσωπευτικών δειγμάτων κονιάματος, τα οποία συλλέγησαν από χαρακτηριστικές θέσεις, συνοψίζονται σε πίνακα στον πίν. 1. Τα αποτελέσματα επιτρέπουν την διάκριση σε δύο κατηγορίες δειγμάτων: εκείνα που προέρχονται από κορυφή (δηλ. από ανώτατο και άρα ιδιαίτερα εκτεθειμένο σημείο της λιθοδομής) και εκείνα που προέρχονται από ενδιάμεσες και άρα περισσότερο προστατευμένες θέσεις. Λόγω της έκθεσής τους και άρα της μεγαλύτερης διάβρωσής τους, τα πρώτα παρουσιάζουν χαμηλότερη φαινόμενη πυκνότητα και εφελκυστική αντοχή και συνεπώς μεγαλύτερο φαινόμενο πορώδες από τα τελευταία. Οι διαφορές, ωστόσο, αν και υπαρκτές, δεν κρίνονται τόσο μεγάλες όσο θα αναμενόταν, γεγονός που επιβεβαιώνει έμμεσα τα πολύ καλά χαρακτηριστικά (και άρα και την ανθεκτικότητα) του αρχικού υδραυλικού κονιάματος. Τα χαρακτηριστικά του τελευταίου προκύπτουν εμμέσως από τα υπόλοιπα δείγματα. Το αρχικό κονίαμα εκτιμάται ότι θα είχε αρχική φαινόμενη πυκνότητα τουλάχιστον 1,6 g/cm³ και φαινόμενο πορώδες της τάξης του 35%. Από τα αποτελέσματα των εφελκυστικών αντοχών, τα οποία είναι της τάξης του 0,9 MPa, αναμένεται θλιπτική αντοχή της τάξης των 4-6 MPa. Όλα αυτά παραπέμπουν σε πολύ καλό υδραυλικό κονίαμα.

Η κοκκομετρική διαβάθμιση των αδρανών του ρωμαϊκού κονιάματος παρουσιάζεται στην εικ. 5. Ο έλεγχος έγινε σε δείγματα υλικού που αποσπάρθηκαν από χαρακτηριστικές θέσεις και στη συνέχεια τα αδρανή τους αναμίχθηκαν και ακολούθως προσδιορίστηκε η κοινή τους κοκκομετρική καμπύλη. Με τη μεθοδολογία αυτή αυξάνει η αξιοπιστία του ελέγχου, καθώς χρησιμοποιείται περισσότερο υλικό. Συγχρόνως, αποφεύγεται η δειγματοληψία μεγάλων θραυσμάτων. Με την αύξηση του αριθμού των μικρών θραυσμάτων επιτυγχάνεται επίσης μείωση της επιρροής των αναπόφευκτων διακυμάνσεων της κοκκοδιαβάθμισης ενός εκάστου επί του συνόλου. Με άλλα λόγια, με την ανάμιξη αδρανών που προέρχονται από διάφορες θέσεις του μνημείου, προσεγγίζεται καλύτερα ο μέσος όρος κοκκομετρίας, ο οποίος εν τέλει ενδιαφέρει στον χαρακτηρισμό. Όπως φαίνεται στην εικ. 5, το κονίαμα αποτελείται από λεπτόκοκκα αδρανή, επιβεβαιώνοντας έτσι τον μακροσκοπικό έλεγχο. Στην ίδια εικόνα μεταφέρθηκαν με διακεκομμένη γραμμή τα όρια αποδοχής σύγχρονων άμμων.

¹⁰⁶ Τα χαρακτηριστικά αυτά μετρώνται μόνο εάν καταστεί δυνατή η απόσπαση συμπαγών θραυσμάτων. Οι σχετικές δοκιμές έγιναν στο Εργαστήριο Μηχανικής και Τεχνολογίας Υλικών της Σχολής Πολιτικών Μηχανικών Πανεπιστημίου Πατρών.

¹⁰⁷ Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ποσοτικός πετρογραφικός έλεγχος στο πλαίσιο της οπτικής μικροσκοπίας, ο οποίος παρέχει ποσοτικό χαρακτηρισμό των επιμέρους στοιχείων (αδρανή, κονία, θύλακες αέρα και αποστάσεις μεταξύ τους), όπως αυτά φαίνονται στη λεπτή τομή, βάσει σχετικών προδιαγραφών. Ατυχώς, δεν κατέστη δυνατός ο ποσοτικός αυτός χαρακτηρισμός στην περίπτωση του κονιάματος του υδραγωγείου της Αρόης.

Διαπιστώνεται ότι υπάρχει απόκλιση από τις σύγχρονες προδιαγραφές, γεγονός που υπογραμμίζει την ανάγκη διεξαγωγής τέτοιου είδους ελέγχων, προκειμένου να σχεδιάζονται νέα υλικά με συμβατές κοκκομετρίες με τα υπάρχοντα (σχετικά βλ. ενότητα 4).

Από τις εικόνες που ελήφθησαν στο οπτικό μικροσκόπιο¹⁰⁸ επιβεβαιώνεται ο συμπαγής χαρακτήρας του υλικού. Στην εικ. 6 παρουσιάζεται ενδεικτικά μια χαρακτηριστική λεπτή τομή από το κονίαμα. Κατά την γνώμη μας, η εικόνα σαφώς παραπέμπει σε υδραυλικό κονίαμα, ενώ δεν παρατηρείται συστηματική παρουσία θραυσμένων κεραμικών σε λεπτό διαμερισμό, γεγονός που υποδεικνύει ότι δεν θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε κεραμάλευρο (που είναι τεχνητή ποζολάνη) για να προσδώσει υδραυλικότητα στο κονίαμα αλλά, μάλλον, όπως ήταν και η αρχική μας υπόθεση, φυσική ποζολάνη. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι δεν υπάρχουν κοιτάσματα φυσικής ποζολάνης στην ευρύτερη περιοχή των Πατρών ή την Δυτική Ελλάδα γενικότερα. Άρα, η φυσική ποζολάνη θα μπορούσε να είχε εισαχθεί, είτε από την κοντινή Ιταλία είτε από την Θήρα ή τα Δωδεκάνησα. Από πού, λοιπόν, προήλθε;

Περαιτέρω διερεύνηση του είδους και της προέλευσης της ποζολάνης που χρησιμοποιήθηκε δεν απέτελεσε αντικείμενο της μελέτης. Άλλωστε, η ανίχνευση μιας ποζολάνης, και ακόμα περισσότερο της προέλευσής της, αποτελεί ανοικτό θέμα και δεν υπάρχουν ακόμα γενικές αποδεκτές σχετικές αναλυτικές μεθοδολογίες¹⁰⁹. Εάν, ωστόσο, επιβεβαιωθεί σε επόμενες στοχευμένες διερευνήσεις η υπόθεση περί εισαγωγής της ποζολάνης και δεδομένου ότι προφανώς απαιτήθηκαν πολύ μεγάλες ποσότητες υλικού για την οικοδόμηση όλου του υδραγωγείου, η ανά χειράς εργασία έρχεται να τμήσει άλλα θέματα, όπως αυτά των δικτύων και του εμπορίου των πρώτων υλών σε αυτή την περιοχή της Μεσογείου, της διοικητικής και τεχνικής οργάνωσης για τον συντονισμό και την παραγωγή μεγάλων δημοσίων έργων κλπ., που αποτελούν αντικείμενα άλλων ειδικοτήτων.

4. Σχεδιασμός κονιαμάτων και ενεμάτων στερέωσης

4.1. Λογική σχεδιασμού

Για τον σχεδιασμό των υλικών επισκευής ελήφθησαν υπόψιν τόσο οι απαιτήσεις που προέκυψαν από τη μελέτη των μέτρων στερέωσης του φορέα¹¹⁰ όσο και τα αποτελέσματα της μελέτης χαρακτηρισμού των κονιαμάτων. Από τη μελέτη στερέωσης προέκυψε η ανάγκη σχεδιασμού ενεμάτων για την πλήρωση βαθιών ρωγμών (και όχι γενικευμένων), καθώς και κονιαμάτων για τοπική εφαρμογή αρμολογημάτων, κυρίως για την κατασκευή στηρίξεων από λιθοδομή για την εξασφάλιση των πεσσών, αφενός μεν μέχρις ότου ολοκληρωθεί η ανασκαφή του κατώτερου τμήματος του υδραγωγείου, αφετέρου δε κατά την διάρκεια υλοποίησης των έργων επέκτασης της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών, που διέρχεται ακριβώς από τον χώρο του υδραγωγείου. Από τη μελέτη χαρακτηρισμού προέκυψε ότι, αφού χρησιμοποιήθηκε μία αρχική σύνθεση, τα νέα υλικά θα πρέπει επίσης να αποτελούν παραλλαγές μίας σύνθεσης (βασισμένης στα υπάρχοντα κονιάματα), ώστε να μην διαταραχθεί η συνέχεια στην τυπολογία και στα μηχανικά χαρακτηριστικά των υλικών του μνημείου. Ως σύνθεση βάσης χρησιμοποιήθηκε μια τριμερής σύνθεση, αποτελούμενη από υδράσβεστο, φυσική ποζολάνη (όπως δηλ. και στο αρχικό κονίαμα) και μια τσιμεντιτική φάση (C_2S – πυριτικό διασβέστιο, C_3S – πυριτικό τριασβέστιο), η οποία προσδίδει αρχική αντοχή στο υλικό μέχρις ότου εξελιχθεί η ποζολανική αντίδραση, ενώ συγχρόνως επιτρέπει τη χρήση υλικών «χαμηλών δυνατοτήτων»¹¹¹. Η τσιμεντιτική αυτή φάση μπορεί να προέλθει από την προσθήκη περιορισμένης ποσότητας λευκού τσιμέντου Portland (το οποίο περιέχει C_2S και C_3S) και, εφόσον δικαιολογείται, φυσικής υδραυλικής ασβέστου (η οποία περιέχει C_2S).

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη μελέτη των αδρανών. Αποτελεί βασική αρχή σχεδιασμού η κοκκομετρία των αδρανών του νέου κονιαμάτος να είναι παραπλήσια της υπάρχουσας, προκειμένου και το μέτρο ελαστικότητας των νέων κονιαμάτων να είναι συμβατό με αυτό των υπαρχόντων. Άλλη παράμετρος που επηρεάζει το μέτρο ελαστικότητας, εκτός φυσικά από το είδος του συνδετικού υλικού, είναι η ορυκτολογική σύσταση των αδρανών, η οποία επιδιώκεται να είναι αντίστοιχη με εκείνη των κατά χώραν υλικών. Η χρήση τοπικών άμμων είναι εν γένει ενδεδειγμένη, ακριβώς επειδή συνήθως προσομοιάζουν με τα αυθεντικά υλικά κι επιπλέον επιτυγχάνεται οικονομία στο έργο και μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος, καθώς δεν είναι αναγκαία η μεταφορά τους από μεγάλες αποστάσεις. Θα πρέπει, ωστόσο, να προηγηθεί έλεγχος καταλληλότητας της διαθέσιμης τοπικής άμμου, βάσει των αντίστοιχων προδιαγραφών.

¹⁰⁸ Παπούλης – Λαμπροπούλου 2013.

¹⁰⁹ Van Balen κ.ά. 2000. Groot κ.ά. 2004. Van Hees κ.ά. 2004.

¹¹⁰ Μεντζίνη – Τουμπακάρη 2011. Μεντζίνη 2020.

¹¹¹ Papayianni 1997. Toumbakari 2010.

4.2. Συνθέσεις που μελετήθηκαν

Για τον σχεδιασμό της κοκκομετρίας των νέων κονιαμάτων ήταν διαθέσιμες τρεις διαφορετικές άμμοι, των οποίων η κοκκομετρική διαβάθμιση φαίνεται στην εικ. 5. Για όλες αυτές τις άμμους έγινε έλεγχος καταλληλότητας, ο οποίος, βάσει σύγχρονων προδιαγραφών, περιλαμβάνει προσδιορισμό της περιεκτικότητας σε υλικά λεπτότερα των 75 μm, της περιεκτικότητας σε εύθρυπτες, αργιλικές προσμίξεις και προσμίξεις με ελαφρά υλικά και του ποσοστού οργανικών προσμίξεων. Οι άμμοι βρέθηκαν κατάλληλες, ωστόσο, όπως φαίνεται στην εικ. 5 από την σύγκριση με την κοκκομετρική καμπύλη του ρωμαϊκού κονιάματος, καμία από αυτές δεν είχε την επιθυμητή κοκκοδιαβάθμιση. Ακολούθησε μελέτη σύνθεσης, από την οποία προέκυψε η καμπύλη που επίσης παρουσιάζεται στην εικ. 5 και η οποία κρίθηκε ότι παρουσιάζει ικανοποιητική προσέγγιση με την αυθεντική.

Το κονίαμα που προτάθηκε για εφαρμογή στην περίπτωση των στηρίξεων και, τοπικά, όπου ήταν απαραίτητο, κυρίως στις θέσεις των μεγάλων ρωγμών, ήταν τριμερές με την εξής σύνθεση κατά βάρος: υδράβεστος 6%, ποζολάνη φυσική 12,5%, λευκό τσιμέντο Portland 6,5%, άμμος και αδρανή 75% και υπερρευστοποιητής 1% επί του βάρους του συνδετικού υλικού. Από τον εργαστηριακό έλεγχο που έγινε κατά την διάρκεια του έργου διαπιστώθηκε ότι το κονίαμα είχε εφελκυστική αντοχή 3 MPa και θλιπτική 20 MPa στις 28 ημέρες, με φαινόμενη πυκνότητα 1,8 gr/cm³ και φαινόμενο πορώδες 30%. Οι αντοχές αυτές αξιολογήθηκαν ως υψηλές, ενώ το πορώδες κρίθηκε ως αποδεκτό. Δεδομένου ότι το κονίαμα επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως για την εξασφάλιση των ογκωδών πεσσών, που είχαν ανεπαρκή έδραση, με σύγχρονη λιθοδομή (εικ. 7), διαχωρισμένη από το υπάρχον, αποφασίστηκε η εφαρμογή του. Η εφαρμογή σε τοπικές θέσεις επί του μνημείου έγινε χωρίς χρήση υπερρευστοποιητή, με συνέπεια να αναμένονται μικρότερες αντοχές. Για την πλήρωση των μεγάλων ρωγμών και κενών (π.χ. ρήγματα μεταξύ αντηρίδων και κυρίως σώματος πεσσών) η σύνθεση του ενέματος κατά βάρος ήταν ως εξής: υδράβεστος 9%, ποζολάνη φυσική 19%, λευκό τσιμέντο Portland 12%, άμμος μέγιστου κόκκου <0,8 χιλ. 60%, υπερρευστοποιητής 1,5% επί του βάρους του συνδετικού υλικού. Από τον εργαστηριακό έλεγχο που έγινε κατά την διάρκεια του έργου διαπιστώθηκε ότι το ένεμα είχε εφελκυστική αντοχή 2,5 MPa και θλιπτική 5,5 MPa στις 90 ημέρες, με φαινόμενο πορώδες 60%. Τα αποτελέσματα αυτά κρίθηκαν αποδεκτά. Για λόγους πληρότητας, ως αναφερθεί ότι έγιναν όλοι οι απαιτούμενοι εργαστηριακοί έλεγχοι επί των νωπών υλικών. Για το κονίαμα ο προσδιορισμός νερού έγινε για εξάπλωση 18-19 εκ. και ακολούθησε έλεγχος συνεκτικότητας νωπού κονιάματος με εξάπλωση και μέτρηση χρόνου διατήρησης εργασιμότητας. Τα στοιχεία αυτά είναι πολύ χρήσιμα για την οργάνωση του εργοταξίου. Για το ένεμα, ο προσδιορισμός νερού έγινε μέσω ελέγχου ενεσιμότητας με χρήση του κώνου Marsh και έλεγχος σταθερότητας με μέτρηση της εξίδρωσης του ενέματος.

4.3. Έλεγχος στο εργοτάξιο

Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε από την επίβλεψη (Δρα Μ. Μεντζίνη) στην ποιότητα του εργοταξίου. Κατά την διάρκεια του έργου πραγματοποιούνταν δειγματοληψίες των ενεμάτων και κονιαμάτων που εφαρμόζονταν κι ελέγχονταν τα χαρακτηριστικά τους. Επίσης, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην εφαρμογή των ενεμάτων (εικ. 8), κατά την οποία γινόταν συστηματική καταγραφή του όγκου που εισερχόταν και της θέσης εξόδου του. Με τον τρόπο αυτό εκτιμήθηκε ο όγκος των κενών και πιστοποιήθηκε η πλήρωση των μεγάλων ρωγμών.

5. Συμπεράσματα

Οι δράσεις για την προστασία του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Αρόης ολοκληρώθηκαν σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες το 2013. Το μνημείο εξασφαλίστηκε και κανένα πρόβλημα δεν παρουσιάστηκε κατά την διάρκεια των έργων κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών. Πέντε χρόνια μετά την ολοκλήρωση του έργου στερέωσης, οι επεμβάσεις παρουσιάζουν πολύ καλή συμπεριφορά στον χρόνο, αποδεικνύοντας την συμβατότητά τους με το μνημείο, τόσο με όρους φυσικοχημικής όσο και μηχανικής συμπεριφοράς. Παράλληλα, έγινε κατανοητό ότι η διερεύνηση των αρχαίων κονιαμάτων, απαραίτητη για τη σύνθεση νέων υλικών επέμβασης, είναι απαραίτητο να εντάσσεται σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, προκειμένου σταδιακά να αναπτυχθεί ένα *corpus* δεδομένων, το οποίο θα μπορούσε να είναι χρήσιμο στη διερεύνηση ερωτημάτων που τίθενται από διάφορες ειδικότητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam 1989: J.-P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris 1989.
- Angelakis κ.ά. 2005: A. N. Angelakis – D. Koutsogiannis – G. Tchobanoglous, Urban wastewater and stormwater technologies in ancient Greece, *Water Research* 39 (2005), 210–220.
- Fahlbusch 2018: H. Fahlbusch, *Municipal water supply in antiquity: a historical introduction* (<http://www.romanaqueducts.info/webteksten/waterinantiquity.htm>, τελευταία πρόσβαση 27/07/2020)
- Groot κ.ά. 2004: C. Groot – G. Ashall – J. J. Hughes (επιμ.), *Characterisation of Old Mortars with Respect to their Repair – Final Report of RILEM TC 167-COM*, Bagneux 2004.
- Koui – Ftikos 1998: M. Kouï – Ch. Ftikos, The ancient Kamirian water storage tank, a proof of concrete technology and durability for three millenniums, *Materials and Structures* 31 (1998), 623-627.
- Mallisard 2002 A. Mallisard, *Les Romains et l'eau. Fontaines, Salles de bains, thermes, égouts, aqueducs*, Paris 2002.
- Mays κ.ά.: L. W. Mays – D. Koutsogiannis – A. N. Angelakis, A brief history of urban water supply in the Antiquity, *Water Science and Technology: Water Supply* 7:1 (2007), 1-12.
- Μεντζίνη 2020: Μ. Μεντζίνη, Σωστικά μέτρα για την αποκατάσταση του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 1033-1042.
- Μεντζίνη – Τουμπακάρη 2011: Μ. Μεντζίνη – Ελ.-Ε. Τουμπακάρη, *Προστασία και αποκατάσταση Ρωμαϊκού υδραγωγείου Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης – Α' φάση: μελέτη άμεσων σωστικών μέτρων*, αδημοσίευτη μελέτη, Πάτρα 2011.
- Papayianni 1997: I. Papayianni, A holistic way of studying mortars and bricks of ancient masonries for manufacturing compatible repair materials, στο: A. Moropoulou (επιμ.), *4th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin, Rhodes 6-11 May 1997, Proceedings*, 265-275.
- Παπούλης – Λαμπροπούλου 2013: Δ. Παπούλης – Π. Λαμπροπούλου, *Ποιοτικός ορυκτολογικός προσδιορισμός και περιγραφή μικροδομής δειγμάτων κονιαμάτων από την λιθοδομή του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου στην κοιλάδα της Αρόης στην Πάτρα*, Εργαστήριο Ορυκτολογίας, Τμήμα Γεωλογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013.
- Τουμπακάρη 2010: Ελ.-Ε.Τουμπακάρη, Οι τοπικές πρώτες ύλες και τα υλικά του μνημείου ως βάση για την επιλογή των υλικών επισκευής, στο: *Πρακτικά Ημερίδας ΕΤΕΠΑΜ «Τεχνικές Αναστήλωσης, υλικά και προβλήματα εφαρμογής»*, Θεσσαλονίκη 20 Νοεμβρίου 2010, 31-50.
- Van Balen κ.ά. 2000: K. Van Balen – E.-E. Toumbakari – M.-T. Blanco-Varela – J. Aguilera – F. Puertas – C. Sabbioni – G. Zappia – C. Riontino – G. Gobbi, Procedure for mortar type identification: a proposal, στο: P. Bartos – C. Groot – J. J. Hughes (επιμ.), *Proceedings International RILEM Workshop on Historic Mortars: Characteristics and Tests, Paisley 12-14 May 1999*, Cachan 2000, 61-70.
- Van Hees 2004: R. P. J. Van Hees – L. Binda – I. Papayianni – E.-E. Toumbakari, Recommendations of RILEM TC 167-COM: Characterization of old mortars – Characterisation and damage analysis of old mortars, *Materials and Structures*, 37 (2004), 644-648.

κωδ.	πεσσός	θέση	φαιν.πυκνότητα [kg/m ³]	φαιν.πορώδες %	εφελκ.αντοχή [MPa]
14	4B	1	1654	34,2	
18	4	κορυφή	1440	44,6	0,7
17	4N	2	1561	39,6	
5	1	κορυφή	1509	42,2	
2	1B	2			0,84
9	2	2			0,97

Πίν. 1. Βασικά φυσικομηχανικά χαρακτηριστικά χαρακτηριστικών δειγμάτων κονιαμάτων από το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Αρόης.

Εικ. 1. Άποψη του ρωμαϊκού υδραγωγείου στην κοιλάδα της Αρόης πριν τις επεμβάσεις στερέωσης (φωτ. Μ. Μεντζίνη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

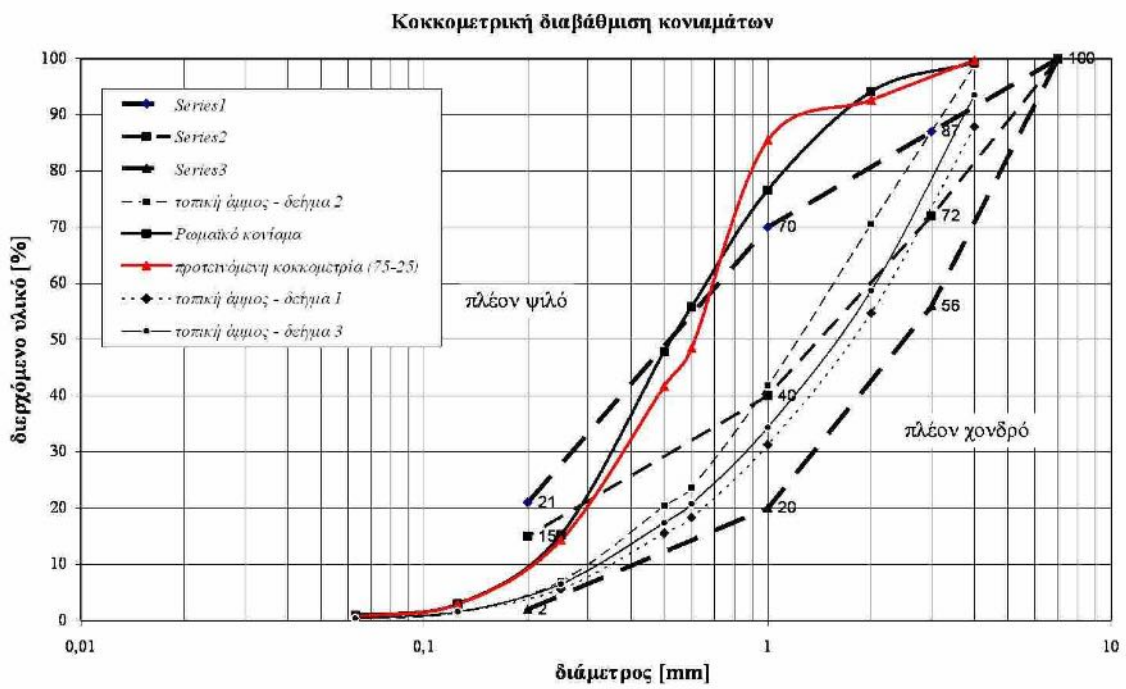
Εικ. 2. Ο τρόπος κατασκευής της οπτοπλινθοδομής και τυπική αστοχία στην περιοχή πλοκής πεσσού και τόξου (φωτ. Μ. Μεντζίνη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

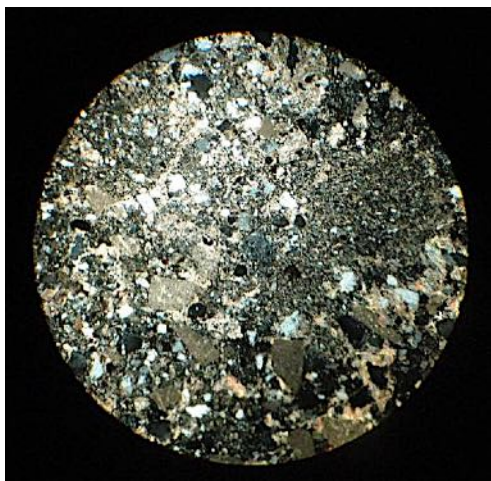
Εικ. 3. Ο τρόπος κατασκευής του λιθοδέματος στο εσωτερικό της κατασκευής (φωτ. Μ. Μεντζίνη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

Εικ. 4. Αποσπασμένοι συμπαγείς όγκοι από την ανωδομή του υδραγωγείου (φωτ. Μ. Μεντζίνη, Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

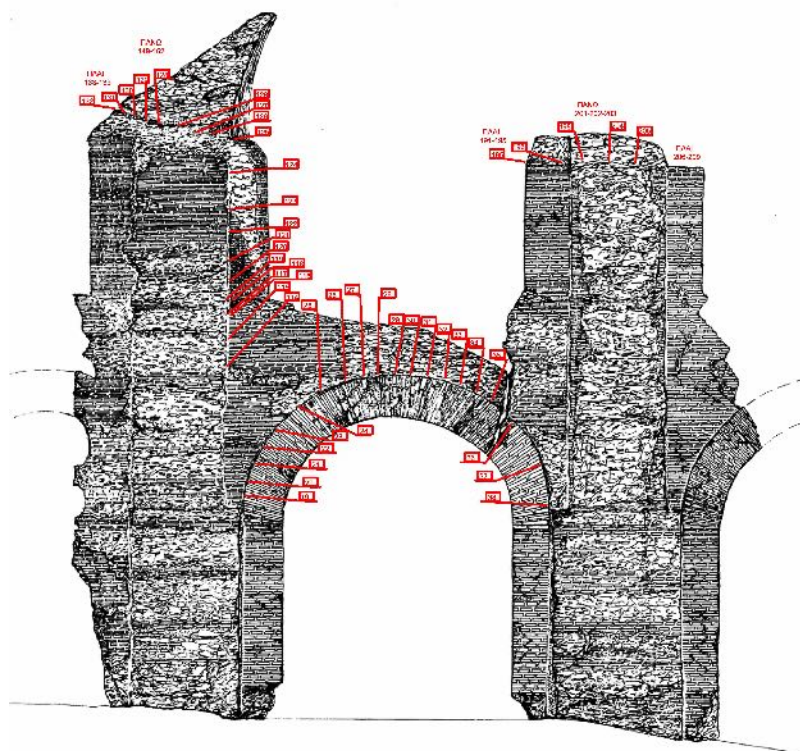
Εικ. 5. Κοκκομετρική διαβάθμιση των αδρανών του ρωμαϊκού κονιάματος, των τοπικών άμμων και του νέου κονιάματος.

Εικ. 6. Αντιπροσωπευτική εικόνα πολωτικού μικροσκοπίου του δείγματος Α6 σε X Nicols, × 40 (Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Γεωλογίας, Δ. Παπούλης – Π. Λαμπροπούλου).

Εικ. 7. Άποψη του ρωμαϊκού υδραγωγείου και του αρχαιολογικού χώρου μετά το πέρας των εργασιών. Διακρίνονται οι νέες λιθοδομές για την εξασφάλιση των πεσσών (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ, φωτ. Μ. Μεντζίνη).

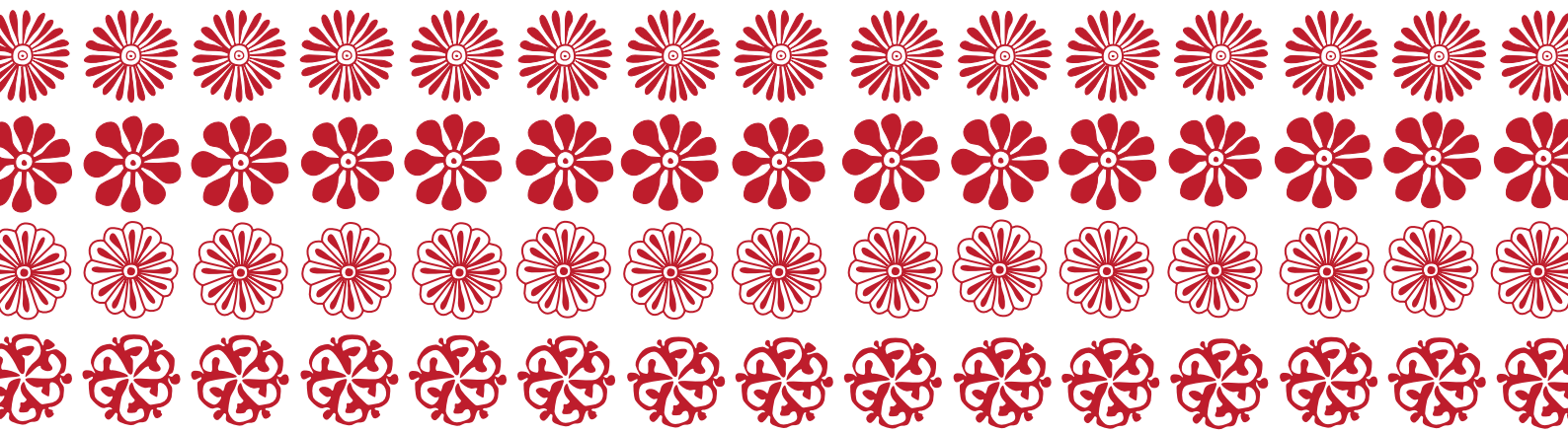
ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ
 ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ ΠΕΣΣΩΝ 1, 2
 ΟΨΗ ΙΚΡΙΩΜΑΤΩΝ ΥΠΟΣΤΗΛΩΣΗΣ
 ΚΑ. 1:50
 ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

Εικ. 8. Θέσεις ενεμάτωσης με αριθμηση των σωληνίσκων για την καταγραφή της κατανάλωσης ενέματος και των θέσεων διαρροής κατά την πλήρωση των ρωγμών (Αρχείο ΕΦΑΑΧΑ).

ISBN 978-960-89611-8-0